Al-Jami' li-Ahkam al-Qur'an (The Compendium of Legal Rulings of the Qur'an) And the Clarifier of what it contains of the Sunnah and the verses of the Criterion (Al-Furqan)

Written by Abi Abdullah Muhammad bin Ahmad bin Abi Bakr al-Qurtubi (Died 671 AH)

Edited by Dr. Abdullah bin Abdul Muhsin Al-Turki

Collaborators in editing this volume: Muhammad Ridwan Arqsusi, Khalid Al-Awad Muhammad Mu'taz Karim al-Din

Volume Twelve

Al-Resalah Foundation

अल-जामी' ली-अहकाम अल-कुरआन (कुरान के कानूनी प्रावधानों का संग्रह) और सुन्नत और फुरकान (कसौटी) की आयतों से इसमें जो शामिल है उसका स्पष्टीकरण

लेखक: अबी अब्दुल्ला मुहम्मद बिन अहमद बिन अबी बक्र अल-कुर्तुबी (मृत्यु 671 हिजरी)

संपादन (तहक़ीक़): डॉक्टर अब्दुल्ला बिन अब्दुल मुहसिन अल-तुर्की

इस खंड के संपादन में सहयोगकर्ता: मुहम्मद रिज़वान अरकसौसी, खालिद अल-अववाद मुहम्मद मोअताज़ करीम अल-दीन

बारहवाँ खंड

अल-रिसाला फाउंडेशन

الجامع لأحكام القرآن (قرآن کے احکام کا مجموعہ) اور سنت اور آیاتِ فرقان پر مشتمل مضامین کی وضاحت

تألیف ابی عبداللہ محمد بن احمد بن ابی بکر القرطبی (وفات 671 ہجری)

تحقیق ڈاکٹر عبداللہ بن عبد المحسن الترکی

اس جلد کی تحقیق میں شریک ہوئے: محمد رضوان عرقسوسی، خالد العواد محمد معتز کریم الدین

جلد بارہویں

مؤسسة الرسالة

All rights reserved to the publisher First Edition 1427 AH - 2006 AD

Nafse Islam WWW.NAFSEISLAM.COM

Al-Resalah Foundation Wata El-Msaitbeh - Habib Abi Shahla Street - Al-Maskan Building, Beirut - Lebanon For Printing, Publishing and Distribution. Telefax: 815112-319039 Fax: 818615 P.O. Box: 117460

Al-Resalah PUBLISHERS BEIRUT/LEBANON-Telefax: 815112-319039 Fax: 818615-P.O.Box: 117460 Email: Resalah@Cyberia.net.lb

प्रकाशक के लिए सभी अधिकार सुरक्षित हैं प्रथम संस्करण १४२७ हिजरी - २००६ ईस्वी

नफ़से इस्लाम WWW.NAFSEISLAM.COM

अल-रिसाला फाउंडेशन वता अल-मुसैतबेह - हबीब अबी शहला स्ट्रीट - अल-मस्कन बिल्डिंग, बेरूत - लेबनान मुद्रण, प्रकाशन और वितरण के लिए। टेलीफ़ैक्स: ८१५११२-३१९०३९ फ़ैक्स: ८१८६१५ पी.ओ. बॉक्स: ११७४६०

अल-रिसाला पब्लिशर्स बेरूत/लेबनान-टेलीफैक्स: 815112-319039 फैक्स: 818615- पी.ओ.बॉक्स: 117460 ईमेल: Resalah@Cyberia.net.lb

جملہ حقوق بحق ناشر محفوظ ہیں پہلا ایڈیشن ١٤٢٧ ھ - ٢٠٠٦ ء

نفسِ اسلام WWW.NAFSEISLAM.COM

مؤسسة الرسالة وطی المصیطبہ - شارع حبیب أبي شہلا - بنایہ المسکن، بیروت - لبنان پرنٹنگ، پبلشنگ اور تقسیم کے لیے۔ ٹیلیفیکس: 319039-815112 فیکس: 818615 پی۔او باکس: 117460

الرسالہ پبلشرز بیروت/لبنان - ٹیلیفیکس: 319039-815112 فیکس: 818615-پی۔او باکس: 117460 ای میل: Resalah@Cyberia.net.lb

In the name of Allah, the Entirely Merciful, the Especially Merciful.

Surah Al-Ra'd

It is Meccan according to the opinion of Al-Hasan, Ikrimah, Ata, and Jabir, and Medinan according to the opinion of Al-Kalbi and Muqatil. Ibn Abbas and Qatadah said: Medinan except for two verses revealed in Mecca; they are the words of Allah, the Exalted: "And if there was any quran by which mountains were moved..." to the end of the two verses.

Allah, the Exalted, says: {Alif, Lam, Meem, Ra. These are the verses of the Book; and what has been revealed to you from your Lord is the truth, but most of the people do not believe. (1)}

His saying, Exalted: {Alif, Lam, Meem, Ra. These are the verses of the Book,} discourse on this has preceded (2). {And what has been revealed to you} Means: and this Quran which has been revealed to you, {from your Lord is}(3) "the Truth," not as the polytheists say: that you bring it of your own accord. So hold fast to it, and act upon what is in it. Muqatil said: It was revealed when the polytheists said: Muhammad brought the Quran of his own accord (4).

"And that which" (Waladhi) is in the nominative case by conjunction to "Verses" (Ayat), or it is a subject (Mubtada), and "the Truth" (Al-Haqq) is its predicate (Khabar); And it is permissible for its position to be genitive based on the estimation: "and the verses of that which was revealed to you," and the elevation (nominative case) of "the Truth" Based on this is upon an implicit subject (Mubtada), its estimation: "That is the Truth"; like His saying, Exalted: {...while they know. The Truth [is from your Lord]} [Al-Baqarah: 146-147]. Meaning: That is the Truth (5).

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/91, and what is between brackets is from it; see Zad al-Masir 4/299. (2) 1/237 and following. (3) His saying: "is" (huwa), is not in (m). (4) Tafsir al-Baghawi 3/5. (5) See I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/349, and Mushkil I'rab al-Qur'an by Makki 1/396.

बिस्मिल्लाह हिर-रहमान निर-रहीम (अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत कृपालु और दयावान है।)

सूरह अर-राद

अल-हसन, इकरीमा, अता और जाबिर के अनुसार यह मक्का की है, और अल-कल्बी और मुक़ातिल के अनुसार मदीना की है। इब्न अब्बास और क़तादा ने कहा: दो आयतों को छोड़कर मदीना की है, जो मक्का में उतरी थीं; वे अल्लाह के शब्द हैं: {और यदि कोई ऐसा क़ुरान होता जिससे पहाड़ चला दिए जाते...} दोनों आयतों के अंत तक।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {अलिफ़. लाम. मीम. रा. ये किताब की आयतें हैं; और जो कुछ आपके रब की ओर से आप पर उतारा गया है, वह सत्य है, किन्तु अधिकतर लोग विश्वास नहीं करते। (1)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {अलिफ़. लाम. मीम. रा. ये किताब की आयतें हैं,} इसके बारे में पहले बात हो चुकी है(2)। {और जो कुछ आपकी ओर उतारा गया} अर्थात: और यह क़ुरान जो आपकी ओर उतारा गया है, {आपके रब की ओर से है}(3) "सत्य" (अल-हक़), वैसा नहीं जैसा मुशरिक (बहुदेववादी) कहते हैं: कि आप इसे अपनी ओर से लाए हैं। अतः इसे थामे रखें और इसमें जो कुछ है उस पर अमल करें। मुक़ातिल ने कहा: यह तब उतरी जब मुशरिकों ने कहा: मुहम्मद अपनी ओर से क़ुरान लाए हैं(4)।

"और जो" (वल-लज़ी) 'आयात' पर जोड़ने के कारण रफ़अ (कर्ता कारक) की स्थिति में है, या यह मुब्तदा (उद्देश्य) है, और "सत्य" (अल-हक़) उसकी ख़बर (विधेय) है; और यह भी संभव है कि इसका स्थान जर्र (सम्बन्ध कारक) में हो इस अनुमान पर: "और उस चीज़ की आयतें जो आपकी ओर उतारी गईं," और ऐसी स्थिति में "अल-हक़" का रफ़अ (कर्ता कारक) एक छिपे हुए मुब्तदा (उद्देश्य) पर आधारित है, जिसका अनुमान है: "वह सत्य है"; जैसा कि अल्लाह तआला का फ़रमान है: {...जबकि वे जानते हैं। सत्य [तुम्हारे रब की ओर से है]} [अल-बक़रह: 146-147]। अर्थात: वह सत्य है(5)।

---

(1) अन-नुक़त वल-'उयून 3/91, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है, और देखें ज़ाद अल-मसीर 4/299। (2) 1/237 और उसके बाद। (3) उनका कहना: 'हुवा' (है), (m) में नहीं है। (4) तफ़सीर अल-बगवी 3/5। (5) देखें इ'राब अल-क़ुरान अन-नह़्हास 2/349 द्वारा, और मुश्किल इ'राब अल-क़ुरान मक्की 1/396 द्वारा।

بسم الله الرحمن الرحيم (اللہ کے نام سے شروع جو بڑا مہربان نہایت رحم والا ہے)

سورة الرعد

الحسن، عکرمہ، عطاء اور جابر کے قول کے مطابق یہ مکی ہے، اور کلبی اور مقاتل کے قول کے مطابق مدنی ہے۔ ابن عباس اور قتادہ نے کہا: یہ مدنی ہے سوائے دو آیتوں کے جو مکہ میں نازل ہوئیں؛ اور وہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَلَوْ أَنَّ قُرْءَانًا سُيِّرَتْ بِهِ ٱلْجِبَالُ﴾ ان دونوں کے آخر تک۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿المر تِلْكَ ءَايَٰتُ ٱلْكِتَٰبِ وَٱلَّذِي أُنزِلَ إِلَيْكَ مِن رَّبِّكَ ٱلْحَقُّ وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَ ٱلنَّاسِ لَا يُؤْمِنُونَ ١﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿المر تِلْكَ ءَايَٰتُ ٱلْكِتَٰبِ﴾ اس کے بارے میں گفتگو پہلے ہو چکی ہے(۲)۔ ﴿وَٱلَّذِي أُنزِلَ إِلَيْكَ﴾ یعنی: اور یہ قرآن جو آپ کی طرف نازل کیا گیا ہے، ﴿آپ کے رب کی طرف سے وہی﴾(۳) «الحق» (حق) ہے، ویسا نہیں جیسا کہ مشرکین کہتے ہیں: کہ آپ اسے اپنی طرف سے لائے ہیں، پس اسے مضبوطی سے پکڑ لیں اور جو کچھ اس میں ہے اس پر عمل کریں۔ مقاتل نے کہا: یہ تب نازل ہوئی جب مشرکین نے کہا: محمد (ﷺ) قرآن اپنی طرف سے لائے ہیں(٤)۔

اور لفظ «والذي» لفظ «آیات» پر عطف ہونے کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہے، یا یہ مبتدا ہے اور «الحق» اس کی خبر ہے؛ اور یہ بھی جائز ہے کہ اس کا مقام حالتِ جر میں ہو اس تقدیر پر کہ: «اور اس (کتاب) کی آیات جو آپ کی طرف نازل کی گئیں»، اور اس صورت میں لفظ «الحق» کا رفع ایک پوشیدہ مبتدا پر ہے، جس کی تقدیر یہ ہے: «وہی حق ہے»؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَهُمْ يَعْلَمُونَ . الْحَقُّ﴾ [البقرة: ١٤٦-١٤٧]۔ یعنی: وہی حق ہے(٥)۔

(١) النكت والعيون ٣/٩١، اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے، نیز دیکھئے زاد المسیر ٤/٢٩٩۔ (٢) ١/٢٣٧ اور اس کے بعد۔ (٣) ان کا قول: «هو»، نسخہ (م) میں نہیں ہے۔ (٤) تفسیر البغوی ٣/٥۔ (٥) دیکھئے اعراب القرآن للنحاس ٢/٣٤٩، اور مشکل اعراب القرآن لمکی ١/٣٩٦۔

Surat ar-Ra'd, Verses 1-2 6 Al-Farra' said (1): If you wish, you can make "alladhi" (who/which) a genitive adjective for "the book," even if the "waw" (and) is present in it, just as it is said: "This book came to us from Abu Hafs and al-Faruq [and you mean Umar ibn al-Khattab]"; And from it is the poet's saying: To the generous king and the son of the noble leader, and the lion of the battalion in the fray (2) He means: to the generous king, the son of the noble leader, the lion of the battalion. {But most people do not believe}. His saying, Exalted is He: {Allah is He who raised the heavens without pillars that you see, then He established Himself on the Throne, and He subjected the sun and the moon, each running for a specified term. He conducts the affair, detailing the signs so that you may be certain of the meeting with your Lord}. His saying, Exalted is He: {Allah is He who raised the heavens without pillars that you see} the verse. When He, the Exalted, clarified that the Quran is truth, He clarified that the One who revealed it is capable of perfection; so look at His creations to know the perfection of His power. This meaning has been mentioned previously. Regarding His saying: {without pillars that you see}, there are two opinions: First, that they are raised without pillars that you see; this was said by Qatadah, Iyas ibn Mu'awiyah, and others. Second: they have pillars, but we do not see them (3). Ibn Abbas said: they have pillars upon Mount (4) Qaf; and it can be said according to this opinion: the pillars are His power with which He holds the heavens and the earth, and they are invisible to us; this was mentioned by al-Zajjaj (5).

---

(1) In Ma'ani al-Qur'an 2/58, and what will follow in brackets is from it. (2) This verse preceded in 2/85, and his saying: "Al-Qarm" means the master/lord. (3) Al-Tabari cited these two opinions 13/409-411, and said the first opinion is the most correct of opinions. (4) His saying: mountain, is from (M), and Qaf: a mountain surrounding the world, as in language dictionaries. The narration was cited by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 4/301. It is similar to the aforementioned second opinion. Al-Razi said in his Tafsir 18/232: This interpretation is extremely weak. (5) In Ma'ani al-Qur'an 3/136.

सूरह अर-रअद, आयत 1-2 6 अल-फर्रा ने कहा (1): यदि आप चाहें, तो आप "अल्लाज़ी" (जो) को "किताब" के लिए विशेषण (नअत) बना सकते हैं, भले ही उसमें "वाव" (और) मौजूद हो, जैसा कि कहा जाता है: "यह किताब हमारे पास अबू हफ्स और अल-फारूक से आई [और आपका मतलब उमर बिन अल-खत्ताब है]"; और इसी से कवि का कथन है: उस उदार राजा और महान नेता के बेटे की ओर, और युद्ध की भीड़ में सेना का सिंह। (2) उसका तात्पर्य है: उदार राजा, महान नेता का पुत्र, सेना का सिंह। {लेकिन अधिकांश लोग विश्वास नहीं करते}। अल्लाह तआला का फरमान: {अल्लाह वह है जिसने आसमानों को बिना ऐसे स्तंभों के बुलंद किया जिन्हें तुम देखते हो, फिर वह अर्श (सिंहासन) पर सुशोभित हुआ, और उसने सूर्य और चंद्रमा को वश में कर दिया, प्रत्येक एक निश्चित अवधि तक चलता है। वह कार्यों का प्रबंधन करता है, संकेतों को विस्तार से बताता है ताकि तुम अपने रब से मिलने का यकीन कर सको।} अल्लाह तआला का फरमान: {अल्लाह वह है जिसने आसमानों को बिना ऐसे स्तंभों के बुलंद किया जिन्हें तुम देखते हो} आयत। जब अल्लाह तआला ने स्पष्ट कर दिया कि कुरान सत्य है, तो उसने यह भी स्पष्ट कर दिया कि जिसने इसे उतारा है वह पूर्णता (कमाल) पर सक्षम है; अतः उसकी कृतियों को देखो ताकि उसकी शक्ति की पूर्णता को जान सको। यह अर्थ पहले भी आ चुका है। और उसके कथन: {बिना ऐसे स्तंभों के जिन्हें तुम देखते हो} के बारे में दो मत हैं: पहला: कि वे बिना स्तंभों के बुलंद हैं जिन्हें तुम देख सको, यह कतादा, इयास बिन मुआविया और अन्य लोगों ने कहा है। दूसरा: उनके स्तंभ हैं, लेकिन हम उन्हें नहीं देखते (3)। इब्न अब्बास ने कहा: उनके स्तंभ काफ (4) पर्वत पर हैं; और इस मत के अनुसार यह कहा जा सकता है: स्तंभ उसकी शक्ति है जिससे वह आसमानों और पृथ्वी को थामे हुए है, और वह हमें दिखाई नहीं देती, अल-ज़ज्जाज (5) ने इसका उल्लेख किया है।

---

(1) मआनी अल-कुरान 2/58 में, और कोष्ठक के बीच जो कुछ भी आएगा वह उसी से है। (2) यह पद 2/85 में पहले आ चुका है, और उसका कहना: "अल-कर्म" का अर्थ है स्वामी। (3) अल-तबारी ने इन दो मतों को 409/13 - 411 में उद्धृत किया है, और कहा कि पहला मत मतों में सबसे सही है। (4) उसका कहना: पहाड़, (M) से है, और काफ: दुनिया को घेरे हुए एक पहाड़, जैसा कि भाषा के शब्दकोशों में है। इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 4/301 में इस कथन का उल्लेख किया है। यह पूर्वगामी दूसरे मत के समान है। अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर 18/232 में कहा: यह व्याख्या अत्यंत कमजोर है। (5) मआनी अल-कुरान 3/136 में।

سورہ الرعد، آیات ۱ - ۲ ٦ فراء(۱) نے کہا: اور اگر تم چاہو تو «الذی» کو کتاب کی صفت (نعت) بنا سکتے ہو، اگرچہ اس میں «واؤ» (اور) موجود ہو، جیسا کہ کہا جاتا ہے: «یہ کتاب ہمارے پاس ابو حفص اور فاروق سے آئی [اور آپ کی مراد عمر بن الخطاب ہے]»؛ اور اسی میں سے شاعر کا قول ہے: سخی بادشاہ اور معزز سردار کے بیٹے کی طرف، اور معرکے میں لشکر کے شیر کی طرف۔(۲) اس کی مراد ہے: سخی بادشاہ، معزز سردار کا بیٹا، لشکر کا شیر۔ ﴿وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يُؤْمِنُونَ﴾۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اللَّهُ الَّذِي رَفَعَ السَّمَاوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي لِأَجَلٍ مُّسَمًّى يُدَبِّرُ الْأَمْرَ يُفَصِّلُ الْآيَاتِ لَعَلَّكُم بِلِقَاءِ رَبِّكُمْ تُوقِنُونَ﴾۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اللَّهُ الَّذِي رَفَعَ السَّمَاوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا﴾ آیت۔ جب اللہ تعالیٰ نے یہ واضح کر دیا کہ قرآن حق ہے، تو اس نے یہ بھی واضح کر دیا کہ جس نے اسے نازل کیا ہے وہ کمال پر قادر ہے؛ پس اس کی مخلوقات پر نظر کرو تاکہ اس کی قدرت کے کمال کو پہچان سکو۔ اور یہ معنی پہلے بھی گزر چکا ہے۔ اور اللہ کے قول: ﴿بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا﴾ کے بارے میں دو قول ہیں: پہلا: وہ بغیر کسی ایسے ستون کے بلند ہیں جنہیں تم دیکھ سکو، یہ قتادہ، ایاس بن معاویہ اور دیگر نے کہا ہے۔

دوسرا: ان کے ستون ہیں، لیکن ہم انہیں نہیں دیکھتے(۳)۔ ابن عباس نے فرمایا: ان کے ستون کوہِ(٤) قاف پر ہیں؛ اور اس قول کے مطابق یہ کہا جا سکتا ہے: ستون اس کی قدرت ہے جس سے اس نے آسمانوں اور زمین کو تھام رکھا ہے، اور وہ ہمیں نظر نہیں آتی، اس کا ذکر زجاج(٥) نے کیا ہے۔

---

(۱) معانی القرآن ۵۸/۲ میں، اور بریکٹ کے درمیان جو کچھ آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (۲) یہ شعر ۸۵/۲ میں گزر چکا ہے، اور اس کا قول: القَرْم: سردار۔ (۳) طبری نے ان دونوں اقوال کو ۴۰۹/۱۳ - ٤١١ میں نقل کیا ہے، اور کہا کہ پہلا قول اقوال میں سب سے بہتر اور درست ہے۔ (٤)

اس کا قول: پہاڑ، (م) سے ہے، اور قاف: دنیا کو گھیرنے والا ایک پہاڑ، جیسا کہ لغت کی کتابوں میں ہے۔ اور یہ اثر ابن الجوزی نے زاد المسیر ٣٠١/٤ میں نقل کیا ہے۔ یہ سابقہ دوسرے قول کی طرح ہے۔ رازی نے اپنی تفسیر ٢٣٢/١٨ میں کہا: یہ تاویل انتہائی کمزور ہے۔ (٥) معانی القرآن ١٣٦/٣ میں۔

Surah Ar-Ra'd: Verses 2 - 3

7

Ibn Abbas also said: It is the monotheism (Tawhid) of the believer. The sky was supported when it was about to split apart due to the disbelief of the disbeliever; this was mentioned by Al-Ghaznawi(1). And 'Al-'Amad' is the plural of 'Amud' (pillar); An-Nabighah said:

And the submission of the Jinn, for I have permitted them to build Tadmur with flat stones and pillars(2)

{Then He rose over the Throne} - this has been discussed previously(3). {And He subjected the sun and the moon} - meaning: He made them subservient for the benefit of His creation and the interests of His servants, and every creature is made subservient to the Creator. {Each running for a term appointed} - meaning: until a known time, which is the end of the world and the occurrence of the Hour, at which point the sun will be wound up, the moon will eclipse, the stars will fall, and the planets will disperse(4).

Ibn Abbas said: By 'appointed term', He meant their degrees and stations which they reach and do not exceed(5).

And it was said: the meaning of 'appointed term' is that the moon completes its orbit in a month, and the sun in a year(6).

{He regulates the affair} - meaning: He directs it as He wills. {He explains the signs} - meaning: He clarifies them; meaning: whoever is capable of these things is capable of resurrection(7); for this reason, He said: {so that you may be certain of the meeting with your Lord}.

The Almighty's saying: {And it is He who spread the earth and placed therein firm mountains and rivers; and of all fruits He made therein two pairs; He causes the night to cover the day. Indeed in that are signs for a people who give thought}.

The Almighty's saying: {And it is He who spread the earth} - after explaining the signs of the heavens, He explained the signs of the earth,

---

(1) Author of the book 'Uyun al-Ma'ani', as mentioned by the author 2/274, and his biography is seen there. (2) Diwan of Al-Nabighah al-Dhubyani, p. 33. His saying: 'khays' means 'humbling'. 'Al-Siffah' are thin, wide stones, the singular of which is

'suffahah'. Al-Lisan (kh-y-s) and (s-f-h). (3) 9/238 - 240. (4) See Tafsir al-Tabari 11/411-412. (5) Tafsir al-Baghawi 3/6. (6) See Tafsir al-Razi 18/233, and Majma' al-Bayan 13/138. (7) See Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/136.

सूरा अर-राद: आयत 2 - 3

7

इब्न अब्बास ने यह भी कहा: यह मोमिन का एकेश्वरवाद (तौहीद) है। आकाश को तब सहारा दिया गया जब वह काफिरों के कुफ्र के कारण फटने ही वाला था; इसका उल्लेख अल-ग़ज़नवी (1) ने किया है। और 'अल-अमद', 'अमूद' (स्तंभ) का बहुवचन है; अल-नाबिगा ने कहा:

और जिन्नों का अधीन होना, क्योंकि मैंने उन्हें तदमुर को सपाट पत्थरों और स्तंभों (अमद) के साथ बनाने की अनुमति दी थी (2)

{फिर वह अर्श (सिंहासन) पर सुशोभित हुआ} - इसकी चर्चा पहले हो चुकी है (3)। {और उसने सूर्य और चंद्रमा को आज्ञाकारी बनाया} - यानी: उसने उन्हें अपनी सृष्टि के लाभ और अपने सेवकों के हितों के लिए अधीन कर दिया, और प्रत्येक प्राणी सृष्टिकर्ता के अधीन है। {प्रत्येक एक निश्चित अवधि तक चलता रहता है} - यानी: एक ज्ञात समय तक, जो दुनिया का अंत और उस कयामत (प्रलय) का समय है जब सूर्य लपेट दिया जाएगा, चंद्रमा ग्रहण हो जाएगा, तारे टूट कर गिरेंगे और ग्रह बिखर जाएंगे (4)।

इब्न अब्बास ने कहा: 'निश्चित अवधि' से उनका तात्पर्य उनके अंश और पड़ाव थे जहाँ वे पहुँचते हैं और उनसे आगे नहीं बढ़ते (5)।

और कहा गया है: 'निश्चित अवधि' का अर्थ यह है कि चंद्रमा एक महीने में अपनी कक्षा पूरी करता है, और सूर्य एक वर्ष में (6)।

{वह मामलों का प्रबंधन करता है} - यानी: वह उसे वैसे ही चलाता है जैसा वह चाहता है। {वह संकेतों (आयतों) को विस्तार से बताता है} - यानी: वह उन्हें स्पष्ट करता है; यानी: जो इन चीजों पर सक्षम है वह पुनर्जन्म (क़यामत) पर भी सक्षम है (7); इसी कारण उसने कहा: {ताकि तुम अपने रब से मिलने का यकीन कर लो}।

अल्लाह तआला का कथन: {और वही है जिसने धरती को फैलाया और उसमें अटल पहाड़ और नदियाँ बनाईं; और हर प्रकार के फलों के उसने उसमें दो-दो जोड़े बनाए; वह रात को दिन पर ढांक देता है। वास्तव में इसमें उन लोगों के लिए निशानियाँ हैं जो सोच-विचार करते हैं}।

अल्लाह तआला का कथन: {और वही है जिसने धरती को फैलाया} - जब उसने आकाश की निशानियाँ स्पष्ट कर दीं, तो उसने धरती की निशानियाँ स्पष्ट कीं,

---

(1) 'उयून अल-मानी' पुस्तक के लेखक, जैसा कि लेखक द्वारा 2/274 में उल्लेख किया गया है, और उनकी जीवनी वहाँ देखी जा सकती है। (2) दीवान अल-नाबिगा अल-धुब्यानी पृ. 33। उनका कहना: 'खैस' यानी 'अधीन होना'। 'अल-सिफाह' पतले, चौड़े पत्थर हैं, जिनका एकवचन 'सुफाहा' है। अल-लिसान (ख-य-स) और (स-फ-ह)। (3) 9/238 - 240। (4) तफसीर अल-तबरी 11/411-412 देखें। (5) तफसीर अल-बग़वी 6/3 देखें। (6) तफसीर अल-राज़ी 18/233 और मजमा अल-बयान 13/138 देखें। (7) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 3/136 देखें।

سورة الرعد: آیات ۲ - ۳

۷

اور ابن عباس نے یہ بھی کہا: یہ مومن کی توحید ہے۔ آسمان کو اس وقت سہارا دیا گیا جب وہ کافر کے کفر کی وجہ سے پھٹنے ہی والا تھا، اس کا ذکر غزنوی (۱) نے کیا ہے۔ اور 'العَمَد'، 'عمود' (ستون) کی جمع ہے؛ نابغہ نے کہا:

وخَيْسِ الجِنِّ إني قد أذِنْتُ لهم يَبْنُونَ تَدْمُرَ بالصّفَّاح والعَمَدِ(۲) (ترجمہ: اور جنوں کی اطاعت، میں نے انہیں اجازت دی کہ وہ تدمر کو چپٹی چٹانوں اور ستونوں کے ساتھ تعمیر کریں)

﴿ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ﴾ اس پر پہلے گفتگو ہو چکی ہے (۳)۔ ﴿وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ﴾، یعنی: ان دونوں کو اپنی مخلوق کے نفع اور اپنے بندوں کے مفادات کے لیے مسخر کر دیا، اور ہر مخلوق خالق کے سامنے سرنگوں ہے۔ ﴿كُلٌّ يَجْرِي لِأَجَلٍ مُّسَمًّى﴾، یعنی: ایک معلوم وقت تک، اور وہ دنیا کا فنا ہونا اور قیامت کا برپا ہونا ہے جس کے وقت سورج لپیٹ دیا جائے گا، چاند گہنا جائے گا، ستارے بے نور ہو جائیں گے، اور کواکب بکھر جائیں گے (۴)۔

اور ابن عباس نے فرمایا: 'اجلِ مسمی' سے ان کے درجات اور ان کی منزلیں مراد ہیں جن تک وہ پہنچتے ہیں اور ان سے آگے نہیں بڑھتے (۵)۔

اور کہا گیا: 'اجلِ مسمی' کا مطلب یہ ہے کہ چاند اپنا مدار ایک مہینے میں طے کرتا ہے اور سورج ایک سال میں (۶)۔

﴿يُدَبِّرُ الْأَمْرَ﴾، یعنی: وہ اسے اپنی مرضی کے مطابق چلاتا ہے۔ ﴿يُفَصِّلُ الْآيَاتِ﴾، یعنی: وہ انہیں کھول کر بیان کرتا ہے، یعنی: جو ان چیزوں پر قادر ہے وہ دوبارہ پیدا کرنے پر بھی قادر ہے (۷)؛ اسی لیے فرمایا: ﴿لَعَلَّكُم بِلِقَاءِ رَبِّكُمْ تُوقِنُونَ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَهُوَ الَّذِي مَدَّ الْأَرْضَ وَجَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ وَأَنْهاراً وَمِن كُلِّ الثَّمَراتِ جَعَلَ فيها زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ يُغْشِي اللَّيْلَ النَّهارَ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآياتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَهُوَ الَّذِي مَدَّ الْأَرْضَ﴾ جب آسمانوں کی نشانیاں بیان کر دیں تو زمین کی نشانیاں بیان کیں،

---

(۱) کتاب 'عیون المعانی' کے مصنف، جیسا کہ مصنف نے ۲/ ۲۷۴ میں ذکر کیا ہے، اور ان کا تذکرہ وہیں دیکھیں۔ (۲) دیوان النابغہ الذبیانی ص ۳۳۔ ان کا قول: 'خیس' یعنی عاجزی، اطاعت۔ اور 'الصفاح': پتھر کی باریک اور چوڑی سلیں، واحد: 'صفاحہ'۔ اللسان (خیس) اور (صفح)۔ (۳) ۹/ ۲۳۸ - ۲۴۰۔ (۴) دیکھیے تفسیر الطبری ۱۱/ ۴۱۱ - ۴۱۲۔ (۵) تفسیر البغوی ۶/ ۳۔ (۶) دیکھیے تفسیر الرازی ۱۸/ ۲۳۳، اور مجمع البیان ۱۳/ ۱۳۸۔ (۷) دیکھیے معانی القرآن للزجاج ۳/ ۱۳۶۔

Surah Ar-Ra'd, Verse 3

Page 8

That is: He spread the earth in length and width. {And placed therein firm mountains}, meaning fixed mountains; the singular is 'rasiya' because the earth settles (tarsu) by them, meaning it becomes stable, and 'al-irsa' is stability (1). Antarah (2) said: *I patiently endured it with a free soul, it settles when the soul of the coward flutters.* And Jamil (3) said: *I love it, by Him who established its foundations, a love that becomes hidden when its signs appear.* Ibn Abbas and Ata said: The first mountain placed on earth was Abu Qubays (5). Issue (6): This verse contains a refutation of those who claimed that the earth is like a sphere, and a refutation of those who claimed that the earth is forever falling with everything on it (7). Ibn al-Rawandi (8) claimed that beneath the earth is an ascending body like an ascending wind, while the earth is descending, so the falling and ascending balanced in mass and strength, thus they coincided. Others claimed that the earth is composed of two bodies, one descending and the other ascending.

---

(1) Tafsir al-Tabari 13/413 - 414, and Al-Nukat wal-Uyun 3/92. (2) In his Diwan p. 49, and previously 2/65. (3) Thus attributed by Al-Mawardi in Al-Nukat wal-Uyun 3/92, and the author quoted it from him, but we did not find it in his Diwan. It was attributed in Al-Azmina wal-Amkina by Al-Marzuqi 2/326 and Mu'jam al-Buldan 4/374 to a Bedouin. (4) In the manuscripts: "I love her," and the confirmed version is from the previous sources. The pronoun in his saying: "I love it" refers to what is in the previous verse: *Greet Qatan if you are staying there, the greeting of one who once loved Qatan.* And Qatan: A mountain with many palm trees and water belonging to the Bani Abs tribe. (5) Al-Nukat wal-Uyun 3/93, and Tafsir al-Baghawi 3/6. Abu Qubays: A mountain overlooking the Mosque of Mecca. Mu'jam al-Buldan 4/308. (6) The author's words on this issue are not to be taken into account. In (Zh), "I said" appeared instead of "Issue." (7) In (D), (Z), and (M): "its gates fall upon it." The confirmed version is from (Zh). (8) Ahmad ibn Yahya ibn Ishaq, Abu al-Husayn, the famous heretic. He was originally among the Mu'tazilite theologians, then he became a heretic and was famous for atheism. He authored many books attacking Islam. He died in the year (298 AH). Lisan al-Mizan 1/323.

सूरा अर-रद, आयत ३

पृष्ठ ८

अर्थात्: उसने पृथ्वी को लंबाई और चौड़ाई में फैलाया। {और उसमें अटल पहाड़ रख दिए}, अर्थात् स्थिर पहाड़; इसका एकवचन 'रासिया' है; क्योंकि पृथ्वी उनके कारण ठहरती (तरसू) है, अर्थात् स्थिर हो जाती है, और 'इरसा' का अर्थ स्थिरता है (१); अंतरा (२) ने कहा: तो मैंने इसके लिए एक स्वतंत्र आत्मा के रूप में धैर्य रखा, वह तब ठहर जाती है जब कायर की आत्मा उड़ने लगती है। और जमील (३) ने कहा: मैं उससे प्रेम करता हूँ, उसकी कसम जिसने उसकी नींव रखी, ऐसा प्रेम जो उसके लक्षण प्रकट होने पर छिप जाता है। इब्न अब्बास और अता ने कहा: पृथ्वी पर रखा गया पहला पहाड़ अबू कुबैस (५) था। विषय (६): इस आयत में उन लोगों का खंडन है जो दावा करते हैं कि पृथ्वी गेंद (गोले) की तरह है, और उन लोगों का खंडन है जो दावा करते हैं कि पृथ्वी हमेशा अपने ऊपर की हर चीज़ के साथ गिर रही है (७)। इब्न अल-रावंदी (८) ने दावा किया कि पृथ्वी के नीचे एक ऊपर उठने वाला पिंड है जैसे ऊपर उठने वाली हवा; और वह (पृथ्वी) नीचे गिर रही है, तो गिरने वाले और ऊपर उठने वाले पिंड द्रव्यमान और शक्ति में संतुलित हो गए, इसलिए वे एक समान हो गए। दूसरों ने दावा किया कि पृथ्वी दो पिंडों से बनी है, एक नीचे गिरने वाला और दूसरा ऊपर उठने वाला।

---

(१) तफ़्सीर अल-तबरी १३/४१३ - ४१४, और अल-नुकत वल-उयून ३/९२। (२) उनके दीवान पृष्ठ ४९ में, और पूर्व में २/६५। (३) अल-मावर्दी ने अल-नुकत वल-उयून ३/९२ में इसी तरह श्रेय दिया है, और लेखक ने उनसे इसे उद्धृत किया है, लेकिन हमें यह उनके दीवान में नहीं मिला, और अल-मरज़ूकी की अल-अज़मिना वल-अमकिना २/३२६ और मुअजम अल-बुलदान ४/३७४ में एक ग्रामीण को श्रेय दिया गया है। (४) प्रतियों में है: "मैं उससे (स्त्रीलिंग) प्रेम करता हूँ", और पिछले स्रोतों से पुष्ट संस्करण यही है, और उनके कथन "मैं उससे प्रेम करता हूँ" में सर्वनाम पिछले पद की ओर संकेत करता है: कतन को सलाम कहो यदि तुम वहां ठहरो, उस व्यक्ति का सलाम जो कभी कतन से प्रेम करता था। और कतन: बनी अब्स कबीले का एक पहाड़ है जहाँ बहुत सारे खजूर के पेड़ और पानी है। (५) अल-नुकत वल-उयून ३/९३, और तफ़्सीर अल-बग़वी ३/६। और अबू कुबैस: मक्का की मस्जिद के ऊपर स्थित एक पहाड़ है। मुअजम अल-बुलदान ४/३०८। (६) इस मुद्दे पर लेखक की बात पर ध्यान नहीं दिया जाना चाहिए। और (ज़ा) में "विषय" के स्थान पर "मैंने कहा" आया है। (७) (द), (ज़) और (म) में है: "उसके द्वार उस पर गिरते हैं"। और पुष्ट पाठ (ज़ा) से है। (८) अहमद बिन याह्या बिन इसहाक अबू

अल-हुसैन प्रसिद्ध नास्तिक, वह पहले मुताज़िला धर्मशास्त्रियों में से थे, फिर नास्तिक हो गए, और अधर्म के लिए प्रसिद्ध हुए, उन्होंने इस्लाम पर प्रहार करने वाली कई पुस्तकें लिखीं। उनकी मृत्यु (२९८ हिजरी) में हुई। लिसान अल-मीज़ान १/३२३।

سورة الرعد، آیت ۳

صفحہ ۸

یعنی: اس نے زمین کو لمبائی اور چوڑائی میں پھیلایا۔ {اور اس میں پہاڑ رکھ دیے}، یعنی ثبوت والے پہاڑ؛ اس کا واحد 'راسیہ' ہے؛ کیونکہ زمین ان کی وجہ سے ٹھہرتی ہے (ترسو)، یعنی ثابت ہو جاتی ہے، اور 'ارسا' کا مطلب ثبوت (استحکام) ہے (۱)؛ عنترہ (۲) نے کہا: پس میں نے اس کے لیے ایک آزاد نفس کے طور پر صبر کیا، جو ٹھہر جاتا ہے جب بزدل کا نفس اڑنے لگتا ہے۔ اور جمیل (۳) نے کہا: میں اس سے محبت کرتا ہوں، اس کی قسم جس نے اس کی بنیادیں رکھیں، ایسی محبت کہ جب اس کے آثار ظاہر ہوتے ہیں تو وہ چھپ جاتی ہے۔ اور ابن عباس اور عطا نے کہا: زمین پر رکھا گیا پہلا پہاڑ ابو قبیس (۵) تھا۔ مسئلہ (۶): اس آیت میں ان لوگوں کا رد ہے جو یہ دعویٰ کرتے ہیں کہ زمین گیند (کرہ) کی طرح ہے، اور ان لوگوں کا رد ہے جو یہ دعویٰ کرتے ہیں کہ زمین ہمیشہ اپنے اوپر موجود ہر چیز کے ساتھ گر رہی ہے (۷)۔ ابن الراوندی (۸) نے دعویٰ کیا کہ زمین کے نیچے ایک اوپر چڑھنے والا جسم ہے جیسے اوپر چڑھنے والی ہوا؛ اور وہ (زمین) نیچے گر رہی ہے، تو گرنے والی اور اوپر چڑھنے والی چیزیں حجم اور طاقت میں برابر ہوگئیں، پس وہ موافق ہو گئیں۔ اور دوسروں نے دعویٰ کیا کہ زمین دو جسموں سے مرکب ہے، ایک نیچے گرنے والا اور دوسرا اوپر چڑھنے والا۔

---

(۱) تفسیر الطبری ۴۱۳/۱۳ - ۴۱۴، اور النکت والعیون ۹۲/۳۔ (۲) ان کے دیوان صفحہ ۴۹ میں، اور پہلے ۶۵/۲ میں۔ (۳) الماوردی نے النکت والعیون ۹۲/۳ میں اسی طرح منسوب کیا ہے، اور مصنف نے اسے ان سے نقل کیا ہے، لیکن ہمیں ان کے دیوان میں یہ نہیں ملا، اور المرزوقی کی

الازمنہ والامکنہ ۳۲۶/۲ اور معجم البلدان ۳۷۴/۴ میں ایک دیہاتی کی طرف منسوب ہے۔ (۴) نسخوں میں ہے: "میں اس سے (مونث) محبت کرتا ہوں"، اور پچھلے مآخذ سے ثابت شدہ یہی ہے، اور ان کے قول "میں اس سے محبت کرتا ہوں" میں ضمیر اس سے پہلے والے شعر کی طرف لوٹتی ہے: قطن کو سلام کہو اگر تم وہاں اترو، اس شخص کا سلام جو کبھی قطن سے محبت کرتا تھا۔ اور قطن: بنو عبس کا ایک پہاڑ ہے جہاں بہت سے کھجور کے درخت اور پانی ہے۔ (۵) النکت والعیون ۹۳/۳، اور تفسیر البغوی ۶/۳۔ اور ابو قبیس: مکہ کی مسجد پر نظر آنے والا ایک پہاڑ ہے۔ معجم البلدان ۳۰۸/۴۔ (۶) اس مسئلہ میں مصنف کی بات قابلِ توجہ نہیں ہے۔ اور (ظ) میں "مسئلہ" کی جگہ "میں نے کہا" واقع ہوا ہے۔ (۷) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "اس کے دروازے اس پر گرتے ہیں"۔ اور ثابت شدہ متن (ظ) سے ہے۔ (۸) احمد بن یحییٰ بن اسحاق ابو الحسین مشہور زندیق، وہ پہلے معتزلہ متکلمین میں سے تھے، پھر زندیق ہو گئے، اور الحاد کی وجہ سے مشہور ہوئے، انہوں نے اسلام پر طعن کرنے والی بہت سی کتابیں لکھیں۔ ان کی وفات (۲۹۸ھ) میں ہوئی۔ لسان المیزان ۳۲۳/۱۔

Surah Ar-Ra'd: Verses 3 - 4 9

...so they became balanced, and for that reason it [the earth] stood still. What Muslims and the People of the Book believe is the statement of the stillness of the earth, its stability, and its extension, and that its movement usually only occurs due to an earthquake that strikes it. And His saying, Exalted is He: {and rivers}, meaning: running water in the earth, in which there are benefits for the creation. {and of every fruit He placed therein two kinds}, meaning (1) two types. Abu 'Ubayda said (2): 'A pair (zawj) is one, and it can be two.' Al-Farra' said (3): 'He means by "two kinds" here the male and the female.' And this contradicts the text. And it was said: the meaning of 'two kinds' (zawjayn) is two types, such as sweet and sour, fresh and dry, white and black, and small and large (4). {Indeed in that are signs}, meaning: indications and marks {for a people who give thought}. His saying, Exalted is He: {And within the land are neighboring plots and gardens of grapevines and crops and palm trees, [growing] several from one root or otherwise, watered with one water; but We make some of them exceed others in [quality of] fruit. Indeed in that are signs for a people who reason. 4} In it are five matters: The first: His saying, Exalted is He: {And within the land are neighboring plots}. There is an ellipsis in the speech, the meaning being: 'And in the earth are neighboring plots and non-neighboring ones,' just as He said: {garments to protect you from the heat} [An-Nahl: 81], and the meaning is: 'and to protect you from the cold,' then it was omitted because the listener knows. 'Neighboring' refers to cities and what is inhabited, and 'non-neighboring' refers to deserts and what is not inhabited (5).

---

(1) In (D) and (M): meaning. (2) In 'Majaz al-Qur'an' 1/323. (3) In 'Ma'ani al-Qur'an' 2/58. (4) 'Zad al-Masir' 4/302. (5) 'Ma'ani al-Qur'an' by al-Nahhas 3/469.

सूरह अर-राद: आयतें 3 - 4 9

...तो वे संतुलित हो गए, और इसीलिए वह (पृथ्वी) रुक गई। मुसलमानों और अहले किताब (किताब वालों) का मत पृथ्वी के स्थिर होने, उसके ठहरने और उसके विस्तार पर है, और यह कि उसकी गति आमतौर पर केवल उसमें आने वाले भूकंप के कारण होती है। और अल्लाह तआला का कथन: {और नदियाँ}, अर्थात: पृथ्वी में बहता हुआ पानी, जिसमें सृष्टि के लिए लाभ हैं। {और हर प्रकार के फलों में से उसने उसमें दो-दो जोड़े बनाए}, अर्थात (1) दो प्रकार। अबू उबैदा ने कहा (2): 'ज़ौज' (जोड़ा) एक है, और वह दो भी हो सकता है। अल-फर्रा ने कहा (3): यहाँ 'ज़ौतैन' (दो जोड़ों) से तात्पर्य नर और मादा से है। और यह मूल पाठ के विपरीत है। और कहा गया: 'ज़ौतैन' का अर्थ दो प्रकार है, जैसे मीठा और खट्टा, ताज़ा और सूखा, सफेद और काला, और छोटा और बड़ा (4)। {निस्संदेह इसमें निशानियाँ हैं}, अर्थात: प्रमाण और संकेत {उन लोगों के लिए जो सोच-विचार करते हैं}। अल्लाह तआला का कथन: {और धरती में पास-पास सटे हुए भूखंड हैं और अंगूरों के बाग़ हैं और खेतियाँ हैं और खजूर के वृक्ष हैं, कुछ एक ही जड़ से उगने वाले और कुछ अलग-अलग जड़ों के, जिन्हें एक ही पानी से सींचा जाता है, फिर भी खाने में हम उनमें से कुछ को कुछ पर श्रेष्ठता प्रदान करते हैं। निस्संदेह इसमें उन लोगों के लिए निशानियाँ हैं जो बुद्धि से काम लेते हैं। 4} इसमें पाँच विषय हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {और धरती में पास-पास सटे हुए भूखंड हैं}। यहाँ वाक्य में लोप है, अर्थ यह है: 'और धरती में सटे हुए और न सटे हुए भूखंड हैं,' जैसा कि उसने कहा: {कमीज़ें जो तुम्हें गर्मी से बचाती हैं} [अन-नहल: 81], और अर्थ है: 'और तुम्हें ठंड से बचाती हैं,' फिर सुनने वाले के ज्ञान के कारण इसे हटा दिया गया। 'सटे हुए' से तात्पर्य शहर और आबाद इलाके हैं, और 'न सटे हुए' से तात्पर्य रेगिस्तान और वे स्थान हैं जो आबाद नहीं हैं (5)।

---

(1) (द) और (म) में: 'के अर्थ में' है। (2) 'मजाज़ अल-क़ुरान' 1/323 में। (3) 'मआनी अल-क़ुरान' 2/58 में। (4) 'ज़ाद अल-मसीर' 4/302। (5) अल-नहहास की 'मआनी अल-क़ुरान' 3/469 में।

سورہ الرعد: آیات ۳ - ۴ ۹

...پس وہ معتدل ہو گئے، اور اسی وجہ سے وہ (زمین) ٹھہر گئی۔ مسلمانوں اور اہل کتاب کا موقف زمین کے ٹھہراؤ، اس کے سکون اور اس کے پھیلاؤ پر ہے، اور یہ کہ اس کی حرکت عام طور پر صرف زلزلے کی وجہ سے ہوتی ہے جو اسے پہنچتا ہے۔ اور اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَأَنْهٰرًا﴾ یعنی: زمین میں جاری پانی، جس میں مخلوق کے منافع ہیں۔ ﴿وَمِن كُلِّ الثَّمَرَاتِ جَعَلَ فِيهَا زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ﴾ یعنی (۱) دو اصناف (قسمیں)۔ ابو عبیدہ نے کہا (۲): زوج ایک ہے، اور دو بھی ہوتا ہے۔ الفراء نے کہا (۳): یہاں زوجین سے مراد نر اور مادہ ہے۔ اور یہ نص (متن) کے خلاف ہے۔ اور کہا گیا: «زَوْجَيْنِ» کا معنی دو انواع ہیں، جیسے میٹھا اور کھٹا، تر اور خشک، سفید اور سیاہ، اور چھوٹا اور بڑا (۴)۔ ﴿إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ﴾ ، یعنی : دلالتیں اور علامتیں ﴿لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ﴾ ۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَفِي الْأَرْضِ قِطَعٌ مُّتَجَاوِرَاتٌ وَجَنَّاتٌ مِّنْ أَعْنَابٍ وَزَرْعٌ وَنَخِيلٌ صِنْوَانٌ وَغَيْرُ صِنْوَانٍ يُسْقَىٰ بِمَاءٍ وَاحِدٍ وَنُفَضِّلُ بَعْضَهَا عَلَىٰ بَعْضٍ فِي الْأُكُلِ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ ٤﴾ اس میں پانچ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَفِي الْأَرْضِ قِطَعٌ مُّتَجَاوِرَاتٌ﴾ کلام میں حذف ہے، معنی یہ ہے: 'اور زمین میں متصل اور غیر متصل ٹکڑے ہیں'، جیسا کہ فرمایا: ﴿سَرَابِيلَ تَقِيكُمُ الْحَرَّ﴾ [النحل: ۸۱]، اور معنی یہ ہے: 'اور تمہیں سردی سے بچاتی ہیں'، پھر سننے والے کے علم کی وجہ سے اسے حذف کر دیا گیا۔ اور متجاورات سے مراد شہر اور آباد جگہیں ہیں، اور غیر متجاورات سے مراد صحرا اور غیر آباد جگہیں ہیں (۵)۔

---

(۱) (د) اور (م) میں: بمعنی (کے معنی میں)۔ (۲) مجاز القرآن ۱/ ۳۲۳ میں۔ (۳) معانی القرآن ۲/ ۵۸ میں۔ (۴) زاد المسیر ۴/ ۳۰۲۔ (۵) معانی القرآن للنحاس ۳/ ۴۶۹۔

Surah Ar-Ra'd: Verse 4 10

Second: The Almighty's saying: {neighboring plots}, meaning: adjacent villages, their soil is one, and their water is one, and in them are crops and gardens, yet they differ in fruits and dates; some are sweet, and some are sour, and a single branch of a tree may have fruits differing in size, color, and taste, even though the sun and moon shine upon all in the same manner. This is the clearest evidence of His oneness and the greatness of His eternal self-sufficiency, and guidance for those who have gone astray from knowing Him. For He, Glory be to Him, cautioned with His saying: {watered with one water} that all of this is only by His will and desire, and it is ordained by His power; and this is the strongest proof of the invalidity of the claim of nature; for if that were due to water, soil, and the actor were nature, no difference would occur.

It was said: the point of argument is that He established the variation between the lands, for there is sweet soil, and there is salty soil despite their proximity (1), and this also is one of the indications of the perfection of His power, Exalted and Majestic is He; Highly exalted is He above what the wrongdoers and deniers say (2).

Third: The disbelievers - may Allah curse them - held that every occurrence happens by itself, not from a creator, and they claimed this regarding the fruits coming from trees. They acknowledged their occurrence but denied their Creator, and they denied the 'accidents' (non-essential qualities). Another group said the occurrence of fruits is not from a creator, but they affirmed a creator for the 'accidents'.

The evidence that an occurrence must have a creator is that it happens at a time, and something of its kind happens at another time. If its occurrence at its specific time were due to its own nature, then everything of its kind would have to happen at that same time. Since its specificity to its time is not inherent, it is correct that its specificity to it is due to a Specifier who designated it. Were it not for His specifying it, its occurrence at its time would not be more appropriate than its occurrence before or after that. The full details of this are in the science of Kalam (theology).

---

(1) In the manuscript copies: "their proximity," and what is fixed is from (m). (2) See Tafsir al-Razi 6/19-7, and Zad al-Masir 4/303-304.

सूरह अर-रअद: आयत 4 10

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {पास-पास के भूखंड}, यानी: निकटवर्ती बस्तियाँ, उनकी मिट्टी एक है, और उनका पानी एक है, और उनमें फसलें और बाग हैं, फिर भी वे फलों और खजूरों में भिन्न हैं; कुछ मीठे होते हैं, और कुछ खट्टे, और एक ही पेड़ की एक ही शाखा में फल आकार, रंग और स्वाद में भिन्न हो सकते हैं, भले ही सूरज और चाँद सभी पर एक ही तरह से चमकते हों। यह उसकी एकता और उसकी शाश्वत आत्मनिर्भरता (समदियत) की महानता का सबसे स्पष्ट प्रमाण है, और उन लोगों के लिए मार्गदर्शन है जो उसे जानने से भटक गए हैं। क्योंकि उसने, वह पवित्र है, अपने इस कथन से सचेत किया: {एक ही पानी से सींचे जाते हैं} कि यह सब केवल उसकी इच्छा और मर्जी से है, और यह उसकी शक्ति से निर्धारित है; और यह प्रकृति (स्वभाव) के दावे की अमान्यता का सबसे प्रबल प्रमाण है; क्योंकि यदि वह पानी और मिट्टी के कारण होता और कर्ता प्रकृति होती, तो कोई अंतर नहीं होता।

कहा गया है: तर्क का पहलू यह है कि उसने क्षेत्रों के बीच भिन्नता स्थापित की है, तो कुछ मीठी मिट्टी है, और कुछ खारी मिट्टी है बावजूद इसके कि वे एक-दूसरे के पास हैं (1), और यह भी उसकी शक्ति की पूर्णता के संकेतों में से है, वह महान और प्रतापी है; वह उन बातों से बहुत ऊपर है जो अत्याचारी और इनकार करने वाले कहते हैं (2)।

तीसरा: काफिरों - अल्लाह की उन पर लानत हो - का मानना था कि हर घटना अपने आप होती है, किसी बनाने वाले से नहीं, और उन्होंने पेड़ों से निकलने वाले फलों के बारे में यही दावा किया। उन्होंने उनके होने को तो स्वीकार किया, लेकिन उनके बनाने वाले का इनकार किया, और उन्होंने 'आरज़' (गुणों) का इनकार किया। एक समूह ने कहा कि फलों का होना किसी बनाने वाले से नहीं है, लेकिन उन्होंने 'आरज़' के लिए एक कर्ता को स्वीकार किया।

प्रमाण यह है कि किसी घटना के लिए एक बनाने वाले का होना आवश्यक है, क्योंकि वह एक समय में घटित होती है, और उसी प्रकार की कोई अन्य चीज़ दूसरे समय में घटित होती है। यदि उसका अपने समय में होना उसकी अपनी विशेषता के कारण होता, तो उसकी तरह की हर चीज़ का उसी समय होना आवश्यक होता। चूँकि उसकी अपने समय के साथ विशेषता स्वतः सिद्ध नहीं है, इसलिए यह सही है कि उसकी उसके साथ विशेषता एक विशेषक (निर्धारक) के कारण है जिसने उसे उसके लिए विशिष्ट किया है। यदि उसने उसे विशिष्ट न किया होता, तो उसका अपने समय में होना उससे

पहले या बाद में होने से अधिक उपयुक्त नहीं होता। इसका पूर्ण विवरण इल्म-ए-कलाम (धर्मशास्त्र) में है।

---

(1) हस्तलिखित प्रतियों में: "उनका पास होना", और जो स्थापित है वह (म) से है। (2) देखें तफ़सीर अल-राज़ी 6/19 - 7, और ज़ाद अल-मसीर 4/303 - 304।

سورة الرعد: آیت 4 10

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ مُتَجَورَتْ ﴾، یعنی: پاس پاس کی بستیاں، ان کی مٹی ایک ہے، اور ان کا پانی ایک ہے، اور ان میں کھیتیاں اور باغات ہیں، پھر وہ پھلوں اور کھجوروں میں مختلف ہوتے ہیں؛ تو بعض میٹھے ہوتے ہیں، اور بعض کھٹے، اور درخت کی ایک ہی ٹہنی میں پھل چھوٹے بڑے ہونے، رنگ اور ذائقے میں مختلف ہو سکتے ہیں، اگرچہ سورج اور چاند سب پر ایک ہی طرح سے چمکتے ہیں، اور اس میں اس کی وحدانیت اور اس کی صمدیت کی عظمت کی سب سے بڑی دلیل ہے، اور ان لوگوں کے لیے رہنمائی ہے جو اس کی معرفت سے بھٹک گئے ہیں، کیونکہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے اپنے اس قول سے متنبہ فرمایا: ﴿ ایک ہی پانی سے سیراب کیے جاتے ہیں ﴾ کہ یہ سب کچھ اس کی مشیت اور ارادے ہی سے ہے، اور یہ اس کی قدرت کے تحت ہے؛ اور یہ اس قول کے باطل ہونے کی سب سے بڑی دلیل ہے کہ یہ سب کچھ طبیعت (نیچر) کی وجہ سے ہے؛ کیونکہ اگر یہ پانی اور مٹی کی وجہ سے ہوتا اور کرنے والی طبیعت ہوتی تو اختلاف واقع نہ ہوتا۔

اور کہا گیا: استدلال کی وجہ یہ ہے کہ اس نے خطوں کے درمیان فرق کو ثابت کیا، چنانچہ کچھ مٹی میٹھی ہے اور کچھ مٹی شوریدہ ہے حالانکہ وہ ایک دوسرے کے قریب ہیں (1)، اور یہ بھی اس کی کمالِ قدرت کی نشانیوں میں سے ہے، جل وعز؛ وہ اس سے بہت بلند ہے جو ظالم اور منکر کہتے ہیں (2)۔

تیسری بات: کافروں کا - اللہ ان پر لعنت کرے - یہ خیال تھا کہ ہر حادث (نئی پیدا ہونے والی چیز) خود بخود وجود میں آتا ہے، کسی بنانے والے سے نہیں، اور انہوں نے درختوں سے نکلنے والے پھلوں کے بارے میں یہی دعویٰ کیا، انہوں نے ان کے پیدا ہونے کا تو اعتراف کیا لیکن ان کے پیدا

کرنے والے کا انکار کیا، اور انہوں نے اعراض (اوصاف) کا انکار کیا۔ اور ایک گروہ نے کہا کہ پھلوں کا پیدا ہونا کسی صانع (بنانے والے) کے بغیر ہے، اور انہوں نے اعراض کے لیے فاعل کو ثابت کیا۔

اور اس بات کی دلیل کہ حادث کے لیے کسی پیدا کرنے والے کا ہونا ضروری ہے یہ ہے کہ وہ ایک وقت میں پیدا ہوتا ہے، اور اس کی جنس کی کوئی دوسری چیز دوسرے وقت میں پیدا ہوتی ہے، تو اگر اس کا اپنے وقت میں پیدا ہونا اس کی اپنی خصوصیت کی وجہ سے ہوتا تو واجب ہوتا کہ اس کی جنس کی ہر چیز اسی وقت پیدا ہوتی، اور جب اس کی اپنے وقت کے ساتھ خصوصیت باطل ہو گئی تو یہ صحیح ثابت ہوا کہ اس کی اس وقت کے ساتھ خصوصیت ایک مخصص (مقرر کرنے والے) کی وجہ سے ہے جس نے اسے اس کے ساتھ خاص کیا، اور اگر وہ اسے خاص نہ کرتا تو اس کا اپنے وقت میں پیدا ہونا اس سے پہلے یا اس کے بعد پیدا ہونے سے زیادہ بہتر نہ ہوتا، اور اس کی پوری وضاحت علم کلام میں ہے۔

---

(1) قلمی نسخوں میں: "تجاورهما" ہے، اور جو ثابت کیا گیا ہے وہ (م) سے ہے۔ (2) دیکھیے تفسیر الرازی 6/19 - 7، اور زاد المسیر 4/303 - 304۔

Surat al-Ra'd: Verse 4 11 Fourth: The Almighty's saying: {And gardens of grapevines} Al-Hasan read it as: "w-ajannātin" (1) with a kasra on the 'taa' based on the estimation (2): "And He placed therein gardens," so it is carried over to His saying: "And He placed therein firm mountains." It is also permissible for it to be in the genitive case (majrura) based on its being carried over to "kull" (each). The estimation would be: "And from each of the fruits, and from gardens" (3). The rest of the reciters read it as: "w-ajannātun" in the nominative case (raf') based on the estimation: "And between them are gardens" (4). {And crops and date palms, growing from a single root or from separate roots} in the nominative case: Ibn Kathir, Abu 'Amr, and Hafs, as a conjunction with "al-jannāt" (the gardens), meaning: based on the estimation: "And in the earth are crops and date palms." The rest of the reciters read it in the genitive case (khafd) as a coordinate with "al-a'nāb" (the grapevines) (5), so the crops and date palms would be from the gardens. It is also permissible for it to be conjoined with "kull" (each) as previously mentioned regarding "jannāt". Mujahid, Al-Sulami, and others read it as: "sunwānun" (6) with a damma on the 'saad', while the rest read it with a kasra. These are two linguistic variations. They are the plural of "sinw", referring to palm trees, two or more, that share a single root and then branch out into separate heads to become multiple palms. Its parallel is "qinwān" (bunches of dates), its singular being "qinw" (7). Abu Ishaq narrated from Al-Bara' who said: "Sinwan" means clustered together, and "ghayr sinwan" means separate (8). Al-Nahhas (9) said: "And so it is in the language; a palm tree is called 'sinwan' if it has another palm tree or more growing with it."

(1) Al-Qira'at al-Shadhdhah, p. 66. (2) In (Zh): "wa taqdir", and in (M): "ala al-taqdir". (3) See I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas, 2/350. (4) Or by conjunction with "qit'un" (plots). (5) Al-Sab'ah, p. 356, and Al-Taysir, p. 131. See I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas, 2/350, and Al-Hujjah by Abu 'Ali al-Farisi, 6/5. (6) Al-Qira'at al-Shadhdhah, p. 66, and Al-Muhtasib, 1/351. (7) See Tafsir al-Tabari, 13/421, and Tahdhib al-Lughah, 12/243. (8) Reported by Al-Tabari, 13/421. Abu Ishaq is 'Amr bin 'Abdullah al-Sabi'i. (9) In Ma'ani al-Qur'an, 3/470. And what precedes it is from him.

सूरह अर-रअद: आयत 4 11 चौथा: सर्वशक्तिमान का कथन: {और अंगूरों के बाग} अल-हसन ने इसे पढ़ा: "वा-जन्नातिन" (1) 'ता' पर कसरा के साथ, इस अनुमान पर (2): "और उसने उसमें बाग बनाए," तो यह उनके इस कथन पर आधारित है: "और उसने उसमें अटल पहाड़ बनाए।" यह "कुल" (प्रत्येक) शब्द पर आधारित होने के कारण मजरूर (genitive case) भी हो सकता है। अनुमान होगा: "और हर प्रकार के फलों में से, और बागों में से" (3)। बाकी पाठकों ने इसे रफ़ (nominative case) में "वा-जन्नातुन" पढ़ा है, इस अनुमान पर: "और उनके बीच बाग हैं" (4)। {और फसलें और खजूर के पेड़, जो एक ही जड़ से उगते हैं या अलग-अलग जड़ों से} रफ़ (nominative case) में: इब्न कथीर, अबू अम्र और हफ़्स ने इसे "अल-जन्नत" (बागों) के साथ संयोजन के रूप में पढ़ा है, अर्थात: इस अनुमान पर: "और ज़मीन में फसलें और खजूर के पेड़ हैं।" बाकी पाठकों ने इसे "अल-अनाब" (अंगूरों) के साथ समन्वित करते हुए खफ्ज़ (genitive case) में पढ़ा है (5), इसलिए फसलें और खजूर के पेड़ बागों में से होंगे। जैसा कि "जन्नत" के बारे में पहले उल्लेख किया गया है, "कुल" के साथ इसे जोड़ना भी संभव है। मुजाहिद, अल-सुलामी और अन्य ने इसे पढ़ा: "सुनवानुन" (6) 'साद' पर दम्मा के साथ, जबकि बाकी ने इसे कसरा के साथ पढ़ा। ये दो भाषाई विविधताएं हैं। वे "सिनव" के बहुवचन हैं, जो खजूर के उन पेड़ों को संदर्भित करते हैं, दो या दो से अधिक, जो एक ही जड़ साझा करते हैं और फिर अलग-अलग शाखाओं में बँट जाते हैं। इसका समानांतर "किनवान" (खजूर के गुच्छे) है, जिसका एकवचन "किनव" (7) है। अबू इशाक ने अल-बारा से रिवायत की है जिन्होंने कहा: "सिनवान" का अर्थ है एक साथ गुच्छे में, और "ग़ैर सिनवान" का अर्थ है अलग-अलग (8)। अल-नहस (9) ने कहा: "और भाषा में भी ऐसा ही है; एक खजूर के पेड़ को 'सिनवान' कहा जाता है यदि उसके साथ एक और खजूर का पेड़ या उससे अधिक उग रहे हों।"

(1) अल-किरात अल-शाज़ा, पृ. 66। (2) (ज़) में: "वा तक़दीर", और (म) में: "अला अल-तक़दीर"। (3) अल-नहस की इराब अल-कुरान, 2/350 देखें। (4) या "कितुन" के साथ संयोजन द्वारा। (5) अल-सबआ, पृ. 356, और अल-तयसीर, पृ. 131। अल-नहस की इराब अल-कुरान, 2/350, और अबू अली अल-फारसी की अल-हुज्जाह, 6/5 देखें। (6) अल-किरात अल-शाज़ा, पृ. 66, और अल-मुहतसिब, 1/351। (7) तफ़सीर अल-तबरी, 13/421 और तहजीब अल-लुग़ाह, 12/243 देखें। (8) अल-तबरी, 13/421 द्वारा उद्धृत। अबू इशाक: अम्र बिन अब्दुल्ला अल-सबीई हैं। (9) मानी अल-कुरान, 3/470 में। और उससे पहले जो है वह उन्हीं से है।

سورہ الرعد: آیت ٤ ١١ چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَجَنَّاتٌ مِنْ أَعْنَابٍ﴾ (اور انگوروں کے باغات)۔ حسن بصری نے اسے تاء کے کسرہ (زیر) کے ساتھ "وَجَنَّاتٍ" (١) پڑھا ہے، اس تقدیر (توجیہ) پر (٢) کہ: "وجعل فيها جناتٍ" (اور اس نے اس میں باغات بنائے)، پس اس کا عطف اللہ کے اس فرمان پر ہوگا: "وَجَعَلَ فيها رَوَاسِيَ" (اور اس نے اس میں پہاڑ بنائے)۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ "كلّ" پر عطف ہونے کی وجہ سے مجرور ہو، تقدیر اس طرح ہوگی: "ومن كل الثمرات، ومن جَنَّاتٍ" (اور ہر قسم کے پھلوں میں سے، اور باغات میں سے) (٣)۔ باقی قراء نے اسے رفع (پیش) کے ساتھ "جَنَّاتٌ" پڑھا ہے، اس تقدیر پر کہ: "وبينهما جناتٌ" (اور ان کے درمیان باغات ہیں) (٤)۔ ﴿وَزَرْعٌ وَنَخِيلٌ صِنْوَانٌ وَغَيْرُ صِنْوَانٍ﴾ (اور کھیتی اور کھجور کے درخت، ایک ہی جڑ سے نکلے ہوئے اور الگ الگ) رفع کے ساتھ: ابن کثیر، ابو عمرو اور حفص نے اسے "الجَنَّات" پر عطف کرتے ہوئے پڑھا ہے، یعنی اس تقدیر پر کہ: "وفي الأرض زرعٌ ونخيلٌ" (اور زمین میں کھیتی اور کھجور کے درخت ہیں)۔ اور باقی قراء نے اسے "الأعناب" پر عطف کرتے ہوئے جر (زیر) کے ساتھ پڑھا ہے (٥)، پس کھیتی اور کھجور کے درخت باغات ہی کا حصہ ہوں گے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ "كُلِّ" پر معطوف ہو جیسا کہ "جنات" کے بارے میں گزر چکا ہے۔ اور مجاہد، سلمی اور دیگر نے صاد کے ضمہ (پیش) کے ساتھ "صُنْوانٌ" (٦) پڑھا ہے، جبکہ باقیوں نے کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا ہے۔ یہ دونوں دو لغتیں (لہجے) ہیں، اور یہ "صِنْو" کی جمع ہیں، اور یہ وہ کھجور کے درخت ہیں (دو یا دو سے زیادہ) جن کی جڑ ایک ہی ہو، پھر اس سے شاخیں نکل کر وہ الگ الگ درخت بن جائیں| اس کی مثال "قِنْوان" (کھجور کے خوشے) ہے جس کا واحد "قِنْو" (٧) ہے۔ اور ابو اسحاق نے براء بن عازب رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: "الصِّنْوان" وہ درخت ہیں جو ایک ہی جڑ سے نکل کر اکٹھے ہوں، اور "غير الصنوان" وہ جو الگ الگ ہوں (٨)۔ النحاس (٩) کہتے ہیں: لغت میں بھی ایسا ہی ہے، کھجور کے درخت کو اس وقت

'صنوان' کہا جاتا ہے جب اس کے ساتھ ایک یا ایک سے زیادہ دوسرے درخت بھی (ایک ہی جڑ سے) نکلے ہوئے ہوں۔

(١) القراءات الشاذة، ص ٦٦۔ (٢) نسخہ (ظ) میں: "وتقدیر"، اور نسخہ (م) میں: "علی التقدیر" ہے۔ (٣) دیکھئے: إعراب القرآن للنحاس، ٢/ ٣٥٠۔ (٤) یا "قطع" پر عطف کی بنا پر۔ (٥) السبعة، ص ٣٥٦، اور التیسیر، ص ١٣١، اور دیکھئے: إعراب القرآن للنحاس، ٢/ ٣٥٠، اور الحجة لأبی علی الفارسی، ٦/ ٥۔ (٦) القراءات الشاذة، ص ٦٦، اور المحتسب، ١/ ٣٥١۔ (٧) دیکھئے: تفسیر الطبری، ١٣/ ٤٢١، اور تہذیب اللغة، ١٢/ ٢٤٣۔ (٨) اسے الطبری نے روایت کیا، ١٣/ ٤٢١۔ اور ابو اسحاق سے مراد عمرو بن عبد الله السبیعی ہیں۔ (٩) معانی القرآن، ٣/ ٤٧٠ میں۔ اور اس سے پہلے والی بات انہی کی ہے۔

Surah Ar-Ra'd: Verse 4 - 12

And 'Sinw' means: the like; and from it is the saying of the Prophet ﷺ: 'The man's paternal uncle is the counterpart (sinw) of his father.'(1) There is no difference in it between the dual and the plural, except in the declension (I'rab)(2), where the 'nun' of the plural is declined (with fat'ha), and the 'nun' of the dual is broken (with kasra); the poet said: Knowledge and forbearance are two noble traits, for a man they are an adornment when they meet together. They are counterparts (sinwan) whose beauty is not complete, except by joining this(3) and that together. Fifth: His Almighty's saying: {Watered with one water} like the righteous of the children of Adam and their wicked ones, their father is one; as said by Al-Bukhari(4). 'Asim and Ibn 'Amir read: 'yusqa' (is watered) with 'ya', meaning: all of that is watered. The rest read it with 'ta'(5), because of His saying: 'jannat' (gardens), and Abu Hatim and Abu 'Ubayd chose it(6); Abu 'Amr said: the feminine is better, because of His saying: {And We make some of them excel others in fruit} and He did not say: 'ba'dahu' (some of it - masculine)(7). Hamza, Al-Kisa'i and others read: 'wayufaddilu' (and He makes to excel) (8) with 'ya' referring back to His saying: 'yudabbiru al-amr' (He manages the affair), and 'yufassilu' (He explains in detail), and 'yughshi' (He covers). The rest read it with 'nun' (unfaddilu) meaning: And We make to excel(9). And Jabir bin Abdullah narrated: I heard the Prophet ﷺ saying to Ali ؓ: 'People are from various trees...'

---

(1) Narrated by Ahmad (8284) and Muslim (983) from the hadith of Abu Hurairah ؓ, and it contains the story of Ibn Jamil, Khalid bin Al-Walid, and Al-Abbas ؓ withholding charity, and it is in Bukhari (1468) without the phrase: "the man's uncle is the counterpart of his father." (2) In (d), (z), and (m): "nor by declension". See Tafsir al-Tabari 13/421. (3) In (d), (z), and (m): "by joining this", and it is likewise in 'al-Nukat wa al-'Uyun' 3/93 (the two verses are in it) and the established text is from (zh). The two verses are also in 'Uyun al-Akhbar' 2/121, and 'Tarikh Dimashq' 6/7, and Ibn 'Asakir attributed them to Sabiq bin Abdullah al-Yazidi. (4) In (m): Said by al-Nahhas and al-Bukhari. Al-Bukhari cited it from Mujahid at the beginning of the commentary on Surah Ar-Ra'd. (5) Al-Sab'ah p. 356, and al-Taysir p. 131. (6) In (m): and Abu 'Ubaidah, and after it in (z): Abu 'Ubaidah said: Abu 'Amr said... (7) Similar wording is in 'I'rab al-Qur'an' by al-Nahhas 2/351. (8) Khalaf read it this way among the ten readings. Al-Nashr 2/297. (9) Al-Sab'ah p. 356, and al-Taysir p. 131. See 'I'rab al-Qur'an' by al-Nahhas 2/351, and Tafsir al-Razi 8/19.

सूरह अर-राद: आयत 4 - 12

और 'सिनव' (Sinw) का अर्थ है: समान; और इसी से नबी ﷺ का कथन है: 'आदमी का चाचा उसके पिता का प्रतिरूप (सिनव) है।'(1) द्विवचन और बहुवचन के बीच इसमें कोई अंतर नहीं है, सिवाय 'इराब' (I'rab)(2) के जहाँ बहुवचन की 'नून' पर फतह (जबर) आता है, और द्विवचन की 'नून' के नीचे कसरा (जेर); कवि ने कहा: ज्ञान और सहनशीलता दो महान गुण हैं, मनुष्य के लिए वे शोभा हैं जब वे दोनों एक साथ मिल जाएँ। वे प्रतिरूप (सिनवान) हैं जिनकी सुंदरता अधूरी है, सिवाय इसके और उसके एक साथ मिलने के।(3) पाँचवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: {एक ही पानी से सींचे जाते हैं} जैसे आदम की संतान के नेक और उनके दुष्ट लोग, उनका पिता एक है; जैसा कि अल-बुखारी ने कहा है(4)। आसिम और इब्न आमिर ने 'युसका' (पुल्लिंग - य के साथ) पढ़ा है, यानी: वह सब सींचा जाता है। बाकी लोगों ने 'त' के साथ 'तुसका'(5) पढ़ा है, क्योंकि उनका कहना है: 'जन्नत' (बाग), और अबू हातिम और अबू उबैद ने इसे चुना है(6); अबू अम्र ने कहा: स्त्रीलिंग बेहतर है, क्योंकि उनका कथन है: {और हम फल के मामले में उनमें से कुछ को दूसरों पर श्रेष्ठता देते हैं} और उन्होंने 'बाअदहु' (पुल्लिंग) नहीं कहा(7)। हमजा, अल-किसाई और अन्य लोगों ने 'वयुफद्दिलु'(8) 'य' के साथ पढ़ा है, जो उनके कथन 'युदब्बिरुल अम्र' (वह मामलों का प्रबंधन करता है), 'युफ़स्सिलु' (वह विस्तार से बताता है), और 'युग्शी' (वह ढकता है) की ओर इशारा करता है। बाकी लोगों ने 'न' के साथ 'नुफ़द्दिलु' पढ़ा है जिसका अर्थ है: और हम श्रेष्ठता देते हैं(9)। जाबिर बिन अब्दुल्लाह से रिवायत है, उन्होंने कहा: मैंने नबी ﷺ को अली ؓ से कहते सुना: 'लोग अलग-अलग पेड़ों से हैं...'

---

(1) इसे अहमद (8284) और मुस्लिम (983) ने अबू हरैरा ؓ की हदीस से निकाला है, और इसमें इब्न जमील, खालिद बिन अल-वलीद और अल-अब्बास ؓ द्वारा सदका रोकने की कहानी है, और यह बुखारी (1468) में है बिना इस वाक्यांश के "आदमी का चाचा उसके पिता का प्रतिरूप है।" (2) (द), (ज़) और (म) में: "न ही इराब द्वारा"। देखें तफ़सीर अल-तबरी 421/13। (3) (द), (ज़) और (म) में: "यह सब मिलाने से", और ऐसा ही 'अल-नुकात व अल-उयून' 3/93 में है (दोनों पद इसमें हैं) और (ज़ह) से पुष्टि की गई है। दोनों पद 'उयून अल-अखबार' 2/121 और 'तारीख दमिश्क' 6/7 में भी हैं, और इब्न असाकिर ने उन्हें साबिक बिन अब्दुल्ला अल-यज़ीदी के नाम किया है। (4) (म) में: अल-नहहस और अल-बुखारी द्वारा कहा गया। बुखारी ने इसे सूरह अर-राद की तफ़सीर की शुरुआत में मुजाहिद से उद्धृत किया है। (5) अल-सबआ पृष्ठ 356, और अल-तयसीर पृष्ठ 131। (6) (म) में: और अबू उबैदा, और उसके बाद (ज़) में: अबू उबैदा ने कहा: अबू अम्र ने कहा... (7) इसी तरह की

शब्दावली अल-नहहस की 'इराब अल-कुरान' 2/351 में है। (8) खल्फ ने इसे दस किरतों में से इस तरह पढ़ा है। अल-नश्र 2/297। (9) अल-सबआ पृष्ठ 356, और अल-तयसीर पृष्ठ 131। देखें अल-नहहस की 'इराब अल-कुरान' 2/351, और तफ़सीर अल-राज़ी 8/19।

سورة الرعد: آیت 4 - 12

اور 'صنو' کا مطلب ہے: مثل؛ اور اسی سے نبی ﷺ کا قول ہے: «عَمُّ الرَّجُلِ صِنْوُ أبيه» (آدمی کا چچا اس کے باپ کا صنو/مثل ہے) (1)۔ اس میں تثنیہ اور جمع کے درمیان کوئی فرق نہیں ہے، سوائے اعراب (2) کے، چنانچہ جمع کی نون پر زبر آتا ہے، اور تثنیہ کی نون کے نیچے زیر؛ شاعر نے کہا: علم اور حلم دو معزز خصلتیں ہیں، انسان کے لیے وہ زینت ہیں جب وہ دونوں جمع ہو جائیں۔ وہ دونوں ایسے صنو (جڑواں/مثل) ہیں جن کا حسن مکمل نہیں ہوتا، سوائے اس کے اور اس کے اکٹھے جمع ہونے سے (3)۔ پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿تُسْقَى بِمَاءٍ وَاحِدٍ﴾ (ایک ہی پانی سے سیراب کیے جاتے ہیں) جیسے بنی آدم کے نیک اور بد لوگ، ان کا باپ ایک ہے؛ یہ امام بخاری نے کہا ہے (4)۔ عاصم اور ابن عامر نے: «يُسْقَى» (یاء کے ساتھ) پڑھا ہے، یعنی: وہ سب سیراب کیا جاتا ہے۔ باقیوں نے 'ت' کے ساتھ «تُسْقَى» پڑھا ہے (5)، کیونکہ اللہ کا قول ہے: «جَنَّات»، اور اسی کو ابو حاتم اور ابو عبید نے پسند کیا ہے (6)؛ ابو عمرو نے کہا: تانیث (مونث کا صیغہ) زیادہ بہتر ہے؛ کیونکہ اللہ کا فرمان ہے: ﴿وَنُفَضِّلُ بَعْضَهَا عَلَى بَعْضٍ فِي الْأُكُلِ﴾ اور 'بعضہ' (مذکر) نہیں کہا (7)۔ حمزہ، کسائی اور دیگر نے: «وَيُفَضِّلُ» (8) یاء کے ساتھ پڑھا ہے جو کہ «يُدَبِّرُ الْأَمْرَ»، اور «يُفَصِّلُ»، اور «يُغْشِي» کی طرف لوٹتا ہے۔ باقیوں نے نون کے ساتھ «نُفَضِّلُ» پڑھا ہے جس کا معنی ہے: اور ہم فضیلت دیتے ہیں (9)۔ جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: میں نے نبی ﷺ کو علی رضی اللہ عنہ سے فرماتے ہوئے سنا: «الناس من شجر...» (لوگ مختلف درختوں سے ہیں...)

---

(1) اسے احمد (8284) اور مسلم (983) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نقل کیا ہے، اس میں ابن جمیل، خالد بن ولید اور عباس رضی اللہ عنہم کے صدقہ روکنے کا قصہ ہے، اور یہ

بخاری (1468) میں بھی ہے مگر اس میں «عم الرجل صنو أبيه» کے الفاظ نہیں ہیں۔ (2) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "ولا بالإعراب"۔ دیکھیے تفسیر طبری 13/ 421۔ (3) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "بجمع ذا"، اور اسی طرح 'النکت والعیون' 3/ 93 میں ہے (اور دونوں شعر اس میں موجود ہیں) اور (ظ) سے ثابت ہے۔ یہ دونوں اشعار 'عیون الاخبار' 2/ 121، اور 'تاریخ دمشق' 6/ 7 میں بھی ہیں، اور ابن عساکر نے انہیں سابق بن عبداللہ الیزیدی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (4) (م) میں ہے: یہ نحاس اور بخاری نے کہا ہے۔ اور بخاری نے اسے سورہ رعد کی تفسیر کے شروع میں مجاہد سے روایت کیا ہے۔ (5) السبعة ص 356، اور التیسیر ص 131۔ (6) (م) میں ہے: اور ابو عبیدہ، اور اس کے بعد (ز) میں ہے: ابو عبیدہ نے کہا: ابو عمرو نے کہا... (7) اسی طرح کی گفتگو نحاس کی 'اعراب القرآن' 2/ 351 میں ہے۔ (8) اور دس قراتوں میں سے خلف نے اسی طرح پڑھا ہے۔ النشر 2/ 297۔ (9) السبعة ص 356، اور التیسیر ص 131۔ دیکھیے نحاس کی 'اعراب القرآن' 2/ 351، اور تفسیر رازی 8/ 19۔

Surah Ar-Ra'd: Verse 4 13

...diverse, and you and I are from one tree," then the Prophet ﷺ recited: "And within the land are neighboring plots..." until he reached his saying: "watered with one water" (1). And "al-ukul" (the food/fruit) is the fruit. Ibn Abbas said: it means: the sweet and the sour, and the Persian and the Daqal (2). And it was narrated as a marfu' (attributed to the Prophet) hadith from Abu Hurairah that the Messenger of Allah ﷺ said regarding the words of Allah Almighty: "And We make some of them excel others in fruit [al-ukul]": "The Persian and the Daqal, and the sweet and the sour" (3). Mentioned by Al-Tha'labi. Al-Hasan said: The intent of this verse is a parable; Allah Almighty struck it for the children of Adam. Their origin is one, yet they differ in good and evil, and faith and disbelief, just as fruits watered with one water differ (4). Of this is the saying of the poet: The children of Adam are like plants, and the plants of the earth are of many colors (5). From them are sandalwood trees, camphor, and Ban (moringa). And from them are trees that exude pitch/tar throughout the ages (7).

(1) Narrated by Al-Hakim in Al-Mustadrak (2/241), and he said: A Sahih hadith and they [Bukhari and Muslim] did not narrate it. Al-Dhahabi followed him in Al-Talkhis, saying: No, by Allah, Harun ibn Hatim (one of the narrators) is perished [unreliable]. (2) Narrated by Al-Tabari (13/430). And his saying: Al-Farsi: means: Persian dates, which is a good quality. Al-Daqal: the worst kind of dates. Al-Misbah al-Munir (fars) and (daqal). (3) Narrated by Al-Tirmidhi (3118) and he said: A Hasan Gharib hadith! Ibn al-Jawzi said in Al-Ilal al-Mutanahiyah (2/658): This hadith is not authentic from the Messenger of Allah ﷺ [in its chain of narration] is Saif ibn Muhammad al-Thawri, whose falsehood is agreed upon. Ahmad said: He used to fabricate hadith. Ends. It was narrated through another route by Al-Tabari (13/431). Al-Uqayli said in Al-Du'afa (2/131): And this hadith is only known through Saif ibn Muhammad. (4) Al-Nukat wa al-Uyun by Al-Mawardi (3/94). (5) In (D), (Z), and (M): People are like plants and plants are colors. What is fixed is from (Zha) which agrees with the sources. The verses are in Al-Tamthil wa al-Muhadarah by Al-Tha'alibi p. 275, and Al-Tadwin fi Akhbar Qazwin (1/70), and their sayer is Mansur al-Faqih. (6) In (D), (Z), and (M): from her, and in (Zha): from among them, and what is fixed is from the sources. (7) In the manuscripts: from her, and what is fixed is from the sources.

सूरह अर-रअद: आयत 4 13

...विविध, और मैं और आप एक ही पेड़ से हैं", फिर नबी ﷺ ने पढ़ा: "और ज़मीन में एक-दूसरे के पास-पास टुकड़े हैं..." यहाँ तक कि उनके वचन तक पहुँचे: "जिन्हें एक ही पानी से सींचा जाता है" (1)। और "अल-उकुल" (भोजन/फल) का अर्थ फल है। इब्न अब्बास ने कहा: इसका अर्थ है: मीठा और खट्टा, और फ़ारसी और दक़ल (2)। और इसे अबू हुरैरा की हदीस से मरफ़ू' (नबी से संबंधित) के रूप में रिवायत किया गया है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में कहा: "और हम उनमें से कुछ को खाने में दूसरों पर श्रेष्ठता देते हैं": "फ़ारसी और दक़ल, और मीठा और खट्टा" (3)। अल-थलाबी ने इसका उल्लेख किया है। अल-हसन ने कहा: इस आयत का उद्देश्य एक उपमा है; अल्लाह तआला ने इसे आदम के बेटों के लिए दिया है। उनकी जड़ एक ही है, फिर भी वे अच्छाई और बुराई, और ईमान और कुफ़्र में भिन्न हैं, जैसे एक ही पानी से सींचे जाने वाले फलों में भिन्नता होती है (4)। इसी के बारे में कवि का कहना है: आदम की संतान पौधों की तरह हैं, और धरती के पौधे रंगों वाले हैं (5)। उनमें से कुछ चंदन के पेड़, कपूर और बन (मोरिंगा) हैं। और कुछ ऐसे पेड़ हैं जिनसे युगों-युगों तक तारकोल (राल) टपकता रहता है (7)।

(1) अल-हाकिम द्वारा अल-मुस्तदरक (2/241) में उद्धृत, और उन्होंने कहा: एक सहीह हदीस और उन्होंने (बुखारी और मुस्लिम) इसे उद्धृत नहीं किया। अल-धहाबी ने अल-तल्खीस में उनके पीछे चलते हुए कहा: नहीं, अल्लाह की कसम, हारून इब्न हातिम (कथावाचकों में से एक) नष्ट (अविश्वसनीय) है। (2) अल-तबरी (13/430) द्वारा उद्धृत। और उनका कहना है: अल-फ़ारसी: यानी: फ़ारसी खजूर, जो एक अच्छी गुणवत्ता है। और अल-दक़ल: सबसे खराब प्रकार के खजूर। अल-मिसबाह अल-मुनीर (फ़र्स) और (दक़ल)। (3) अल-तिर्मिज़ी (3118) द्वारा उद्धृत और उन्होंने कहा: एक हसन ग़रीब हदीस! इब्न अल-जौज़ी ने अल-इलाल अल-मुतानाहिया (2/658) में कहा: यह हदीस अल्लाह के रसूल ﷺ से प्रमाणित नहीं है [इसके सनद में] सैफ इब्न मुहम्मद अल-थौरी है, जिसके झूठ पर सहमति है। अहमद ने कहा: वह हदीस गढ़ा करता था। समाप्त। इसे अल-तबरी (13/431) द्वारा दूसरे मार्ग से उद्धृत किया गया था। अल-उकाली ने अल-दुअफ़ा (2/131) में कहा: और यह हदीस केवल सैफ इब्न मुहम्मद के माध्यम से जानी जाती है। (4) अल-मावर्दी द्वारा अल-नुकत व अल-उयून (3/94)। (5) (द), (ज़), और (म) में: लोग पौधों की तरह हैं और पौधे रंग हैं। जो तय है वह (ज़) से है जो स्रोतों से सहमत है। छंद अल-थआलिबी द्वारा अल-तमथील व अल-मुहादरा पृष्ठ 275 में हैं, और अल-तदवीन फ़ी अख़बार क़ज़वीन (1/70) में हैं, और उनके कहने वाले मंसूर अल-फ़क़ीह हैं। (6)

(द), (ज़), और (म) में: उसमें से, और (ज़) में: उनमें से, और जो तय है वह स्रोतों से है। (7) प्रतियों में: उसमें से, और जो तय है वह स्रोतों से है।

سورة الرعد: الآية ٤ ١٣

...شتى ، وأنا وأنت من شجرة واحدة» ، پھر نبی ﷺ نے پڑھا: ﴿وَفِي الأَرْضِ قِطَعٌ مُّتَجاوِرَاتٌ﴾ یہاں تک کہ آپ کے اس قول تک پہنچے: ﴿يُسْقَى بِمَاءٍ وَاحِدٍ﴾ (١)۔ اور «الأُكُل» سے مراد پھل ہے، ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: یعنی: میٹھا اور کھٹا، اور فارسی (اعلیٰ درجہ کی کھجور) اور دقل (گھٹیا درجہ کی کھجور) (٢)۔ اور ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے مرفوعاً مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد: ﴿وَنُفَضِّلُ بَعْضَهَا عَلَى بَعْضٍ فِي الْأُكُلِ﴾ کے بارے میں فرمایا: «فارسی اور دقل، اور میٹھا اور کھٹا» (٣)۔ اسے ثعلبی نے ذکر کیا ہے۔ حسن بصری رحمہ اللہ نے فرمایا: اس آیت سے مراد ایک مثال ہے؛ جو اللہ تعالیٰ نے بنی آدم کے لیے بیان فرمائی، ان کی اصل ایک ہی ہے، لیکن وہ خیر و شر اور ایمان و کفر میں مختلف ہیں، جیسے ان پھلوں کا اختلاف ہے جنہیں ایک ہی پانی سے سیراب کیا جاتا ہے (٤) ، اور اسی بارے میں شاعر کا قول ہے: بنو آدم پودوں کی طرح ہیں، اور زمین کی نباتات مختلف رنگوں کی ہوتی ہے (٥) پس ان میں سے کچھ صندل، کافور اور بان (سوہانجنا) کے درخت ہیں اور ان میں سے کچھ ایسے درخت ہیں جن سے زمانے بھر رال (قطران) ٹپکتا رہتا ہے (٧)

(١) اسے حاکم نے المستدرک (٢ / ٢٤١) میں روایت کیا ہے، اور کہا: یہ حدیث صحیح ہے لیکن انہوں نے (بخاری و مسلم) اسے روایت نہیں کیا۔ اور ذہبی نے تلخیص میں ان کا تعاقب کرتے ہوئے کہا: اللہ کی قسم نہیں، ہارون بن حاتم (سند کے راویوں میں سے ایک) ہالک (ناقابل اعتبار) ہے۔ (٢) اسے طبری (١٣ / ٤٣٠) نے روایت کیا ہے۔ اور ان کا قول: الفارسی: یعنی: فارسی کھجور، جو ایک عمدہ قسم ہے۔ اور الدقل: سب سے ردی کھجور۔ المصباح المنیر (فرس) اور (دقل)۔ (٣) اسے ترمذی (٣١١٨) نے روایت کیا اور کہا: حدیث حسن غریب ہے! ابن الجوزی نے العلل المتناهية

(۲ / ۶۵۸) میں کہا: یہ حدیث رسول اللہ ﷺ سے ثابت نہیں ہے [اس کی سند میں] سیف بن محمد الثوری ہے جس کے جھوٹ پر اتفاق ہے۔ احمد نے کہا: وہ حدیثیں گھڑا کرتا تھا۔ اھ اور اسے ایک اور سند سے طبری (۱۳ / ۴۳۱) نے روایت کیا ہے۔ عقیلی نے الضعفاء (۲ / ۱۳۱) میں کہا: اور یہ حدیث صرف سیف بن محمد سے ہی جانی جاتی ہے۔ (٤) النکت والعیون از ماوردی (۳ / ۹۴)۔ (٥) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: لوگ پودوں کی طرح ہیں اور پودے رنگوں والے ہیں۔ اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے جو کہ مآخذ کے موافق ہے۔ اور یہ اشعار ثعالبی کی التمثیل والمحاضرۃ ص ۲۷۵، اور التدوین في أخبار قزوین (۱ / ۷۰) میں ہیں اور ان کے قائل منصور الفقیہ ہیں۔ (٦) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: منہا، اور (ظ) میں ہے: فمنہا، اور ثابت شدہ نسخوں کے مطابق ہے۔ (۷) نسخوں میں ہے: منہا، اور جو ثابت ہے وہ مآخذ سے ہے۔

14 Surah Ar-Ra'd: Verses 4-5

"Indeed in that are signs for a people who reason." That is: signs for those who have a heart that understands from Allah Almighty.

Allah Almighty's words: "And if you wonder, then wondrous is their saying: 'When we are dust, will we indeed be in a new creation?' Those are the ones who have disbelieved in their Lord, and those will have shackles upon their necks, and those are the companions of the Fire; they will abide eternally therein." (5)

His words: "And if you wonder, then wondrous is their saying," meaning: If you wonder, O Muhammad, at their denial of you after you were to them the Truthful and Trustworthy, then more wondrous than it is their denial (1) of the Resurrection. Allah Almighty does not wonder, nor is wonder permissible for Him, because it is an alteration of the soul due to hidden causes. Rather, He mentioned that so that His Prophet ﷺ and the believers might wonder at it (2).

It was said: The meaning is: if you wonder, O Muhammad, at their denial of restoration despite their admission that I am the Creator of the heavens and the earth and the various fruits from the single earth; then their saying is a wonder that creation marvels at, because restoration is like the beginning (3).

It was said: The verse is about the deniers of the Maker, meaning: if you wonder at their denial of the Maker despite clear evidence that what changes must have a changer, then that is the place of wonder. The arrangement of the verse indicates both the first and the second, due to His saying: "When we are dust," meaning: will we be resurrected when we are dust?!

"Will we indeed be in a new creation?" And it was read as: "Indeed we" (4). And "shackles" is the plural of 'ghull', which is a collar by which the hand is tied to the neck, meaning: they will be shackled on the Day of Resurrection, as evidenced by His saying: "When the shackles are around their necks" to His saying: "then into the Fire they will be burned" [Ghafir: 71-72]. It was also said: the shackles are their evil deeds that are bound to them (5).

---

(1) In (Z): "so wonder at their denial." (2) An-Nukat wal-Uyun 3/94-95. (3) See Tafsir Zad al-Masir 4/304, and Tafsir al-Razi 8/19-9. (4) Nafi' and al-Kisa'i read it this way. Al-Sab'ah p. 357, and al-Taysir p. 132. (5) See Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/139, al-Wasit by al-Wahidi 3/5, and al-Muharrar al-Wajiz 3/296.

१४ सूरह अर-रअद: आयतें ४-५

"निश्चय ही इसमें उन लोगों के लिए निशानियाँ हैं जो बुद्धि रखते हैं।" अर्थात्: उन लोगों के लिए संकेत जिनके पास ऐसा हृदय है जो अल्लाह सर्वशक्तिमान से समझता है।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: "और यदि आपको आश्चर्य हो, तो आश्चर्यजनक उनका यह कहना है: 'क्या जब हम मिट्टी हो जाएंगे, तो क्या हम वास्तव में एक नई रचना में होंगे?' वही वे लोग हैं जिन्होंने अपने रब का इनकार किया, और वही वे लोग हैं जिनकी गर्दनों में बेड़ियाँ होंगी, और वही आग वाले (नरकवासी) हैं; वे उसमें सदैव रहेंगे।" (५)

अल्लाह तआला का कथन: "और यदि आपको आश्चर्य हो, तो आश्चर्यजनक उनका यह कहना है," अर्थात: यदि आपको, हे मुहम्मद, उनके द्वारा आपको झुठलाने पर आश्चर्य हो जबकि आप उनके यहाँ 'सादिक़' (सच्चे) और 'अमीन' (अमानतदार) थे; तो उससे भी अधिक आश्चर्यजनक उनका पुनरुत्थान (क़ियामत) को झुठलाना (१) है; और अल्लाह सर्वशक्तिमान आश्चर्य नहीं करता, और न ही उसके लिए आश्चर्य करना जायज़ है; क्योंकि यह छिपे हुए कारणों से आत्मा का परिवर्तन है, बल्कि उसने इसका उल्लेख इसलिए किया ताकि उसके नबी ﷺ और ईमान वाले इससे आश्चर्य करें (२)।

और कहा गया: अर्थ यह है: यानी यदि आप, हे मुहम्मद, उनके दोबारा जीवित होने के इनकार पर आश्चर्य करें, बावजूद इसके कि वे स्वीकार करते हैं कि मैं ही आसमानों और धरती और एक ही ज़मीन से निकलने वाले विभिन्न फलों का निर्माता हूँ; तो उनका यह कहना एक आश्चर्य है जिससे सृष्टि चकित हो जाए; क्योंकि पुनरावृत्ति (दोबारा पैदा करना) आरंभ करने के ही अर्थ में है (३)।

और कहा गया: आयत निर्माता (स्रष्टा) के इनकार करने वालों के बारे में है, अर्थात: यदि आप स्पष्ट प्रमाणों के बावजूद उनके निर्माता के इनकार पर आश्चर्य करें कि जो कुछ भी परिवर्तनशील है उसके लिए एक परिवर्तक का होना आवश्यक है; तो यही आश्चर्य का स्थान है। और आयत की संरचना पहले और दूसरे दोनों अर्थों को दर्शाती है; उनके इस कथन के कारण: "क्या जब हम मिट्टी हो जाएंगे" अर्थात: क्या हम मिट्टी हो जाने के बाद दोबारा उठाए जाएंगे?!

"क्या हम वास्तव में एक नई रचना में होंगे?" और इसे "बेशक हम" (४) भी पढ़ा गया है। और "अल-अग़लाल" (बेड़ियाँ) 'ग़ुल्ल' का बहुवचन है; और यह वह पट्टा है जिससे हाथ को गर्दन से बाँध दिया जाता है, अर्थात: प्रलय के दिन उन्हें बेड़ियाँ पहनाई जाएंगी; उनके इस कथन के प्रमाण के साथ: "जब

बेड़ियाँ उनकी गर्दनों में होंगी" उनके इस कथन तक: "फिर वे आग में जलाए जाएंगे" [ग़ाफ़िर: ७१-७२]। और कहा गया: बेड़ियाँ: उनके बुरे कर्म हैं जो उनसे जुड़े हुए हैं (५)।

---

(१) (ज़) में: "तो उनके झुठलाने पर आश्चर्य करें।" (२) अल-नुकात वल-उयून ३/९४-९५। (३) देखें तफ़सीर ज़ाद अल-मसीर ४/३०४, और तफ़सीर अल-राज़ी ८/१९-९। (४) इसे नाफ़े और अल-किसाई ने पढ़ा है। अल-सबआ पृ. ३५७, और अल-तयसीर पृ. १३२। (५) देखें मा'आनी अल-क़ुरआन लिल-ज़ज्जाज ३/१३९, और अल-वसीत लिल-वाहिदी ३/५, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/२९६।

۱۴ سورہ الرعد: آیات ۴-۵

﴿إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ﴾ یعنی: ان لوگوں کے لیے نشانیاں ہیں جن کے پاس ایسا دل ہو جو اللہ تعالیٰ کی طرف سے سمجھتا ہو۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَإِن تَعْجَبْ فَعَجَبٌ قَوْلُهُمْ أَإِذَا كُنَّا تُرَابًا أَإِنَّا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ ۚ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ ۖ وَأُولَٰئِكَ الْأَغْلَالُ فِي أَعْنَاقِهِمْ ۖ وَأُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ ۖ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ۝﴾

ارشاد باری تعالیٰ: ﴿وَإِن تَعْجَبْ فَعَجَبٌ قَوْلُهُمْ﴾، یعنی: اے محمد! اگر آپ کو ان کے جھٹلانے پر تعجب ہو جبکہ آپ ان کے نزدیک سچے اور امانت دار تھے، تو اس سے زیادہ تعجب خیز ان کا دوبارہ زندہ کیے جانے کو جھٹلانا (۱) ہے؛ اور اللہ تعالیٰ تعجب نہیں کرتا، اور نہ ہی اس کے لیے تعجب کرنا جائز ہے؛ کیونکہ یہ پوشیدہ اسباب کی وجہ سے نفس کی تبدیلی ہے، بلکہ اس کا تذکرہ اس لیے کیا تاکہ اس کے نبی ﷺ اور مومنین اس پر تعجب کریں (۲)۔

اور کہا گیا: معنی یہ ہے: یعنی اے محمد! اگر آپ کو ان کے دوبارہ پیدا کیے جانے کے انکار پر تعجب ہے، باوجود اس کے کہ وہ اقرار کرتے ہیں کہ میں ہی آسمانوں اور زمین اور ایک ہی زمین سے نکلنے والے مختلف پھلوں کا خالق ہوں؛ تو ان کا یہ کہنا ایک ایسا تعجب ہے جس پر مخلوق حیران ہو؛ کیونکہ دوبارہ پیدا کرنا پہلی بار پیدا کرنے کے معنی میں ہی ہے (۳)۔

اور کہا گیا: یہ آیت صانع (خالق) کے منکروں کے بارے میں ہے، یعنی: اگر آپ کو واضح دلائل کے باوجود ان کے صانع کے انکار پر تعجب ہو کہ ہر متغیر (تبدیل ہونے والے) کے لیے ایک مغیر (تبدیلی لانے والا) ضروری ہے؛ تو یہی تعجب کا مقام ہے۔ اور آیت کی ترتیب پہلے اور

دوسرے دونوں معنوں پر دلالت کرتی ہے؛ اللہ کے اس ارشاد کی وجہ سے: ﴿أَإِذَا كُنَّا تُرَابًا﴾ یعنی: کیا ہم مٹی ہو جانے کے بعد دوبارہ اٹھائے جائیں گے؟!۔

﴿أَإِنَّا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ﴾ اور اسے "إِنَّا" (۴) بھی پڑھا گیا ہے۔ اور ﴿الْأَغْلَالُ﴾ 'غُلّ' کی جمع ہے؛ اور یہ وہ طوق ہے جس سے ہاتھ کو گردن کے ساتھ باندھ دیا جاتا ہے، یعنی: قیامت کے دن انہیں طوق پہنائے جائیں گے؛ اس کی دلیل اللہ کا یہ قول ہے: ﴿إِذِ الْأَغْلَالُ فِي أَعْنَاقِهِمْ﴾ سے اس کے قول تک: ﴿ثُمَّ فِي النَّارِ يُسْجَرُونَ﴾ [غافر: ۷۱-۷۲]۔ اور کہا گیا ہے: 'اغلال' (طوق) ان کے وہ برے اعمال ہیں جو ان کے ساتھ چمٹے ہوئے ہیں (۵)۔

---

(۱) نسخہ (ظ) میں ہے: "تو ان کے جھٹلانے پر تعجب کیجیے"۔ (۲) النکت والعیون ۳/ ۹۴ - ۹۵ ۔ (۳) دیکھیے تفسیر زاد المسیر ۴/ ۳۰۴ ، اور تفسیر الرازی ۸/ ۱۹ - ۹ ۔ (۴) اسے نافع اور کسائی نے پڑھا ہے۔ السبعۃ ص ۳۵۷ ، اور التیسیر ص ۱۳۲ ۔ (۵) دیکھیے معانی القرآن للزجاج ۳/ ۱۳۹ ، والوسیط للواحدي ۳/ ۵ ، والمحرر الوجیز ۳/ ۲۹۶ ۔

Surah Al-Ra'd, Verses 6 - 7 15

The Almighty said: {And they ask you to hasten the evil before the good, while exemplary punishments have passed before them. And indeed, your Lord is full of forgiveness for the people despite their wrongdoing, and indeed, your Lord is severe in penalty (6). And those who disbelieved say, "Why has a sign not been sent down to him from his Lord?" You are only a warner, and for every people is a guide (7).}

His saying: {And they ask you to hasten the evil before the good} means: due to their extreme denial and disbelief, they seek punishment. It is said: this is their saying, {O Allah, if this is the truth from You, then rain down upon us stones from the sky} [Al-Anfal: 32].

Qatada said: They asked for punishment before well-being (1), and the Almighty has decreed the delay of punishment for this nation until the Day of Resurrection.

And it was said: "before the good", i.e., before the faith through which safety and good deeds are hoped for (2).

And {al-mathulat}: punishments, the singular is 'mathulah'. It was narrated from Al-A'mash that he recited: ["al-muthulat", with damma on the mim and tha (3), and this is the plural of: muthlah; and it was narrated from him that he recited "al-muthlat" with damma on the mim and sukun on the tha (4), and this is also the plural of muthlah; and "al-mathalat" is permissible, where the damma is changed to a fatha due to its heaviness, and it was said: the fatha is brought as a substitute for the ha. And it was narrated from Al-A'mash that he recited: "al-mathlat" with fatha on the mim and sukun on the tha (5); so this is the plural of mathlah, then the damma was deleted due to its heaviness; all of this was mentioned by Al-Nahhas, may Allah have mercy on him (6).

And according to the majority recitation, its singular is: mathulah, like: saduqah and saduqat (7).

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/352, and Qatada's statement was recorded by al-Tabari 13/436. (2) See al-Nukat wa al-'Uyun 3/95. (3) Mentioned by Abu Hayyan in al-Bahr 5/360, and Ibn Khalawayh attributed it in al-Qira'at al-Shadhdhah p. 66 to Isa ibn Umar, and Ibn Jinni mentioned it in 1/354 without attribution. (4) Ibn Khalawayh attributed it in al-Qira'at al-Shadhdhah p. 66 and Ibn Jinni in al-Muhtasib 1/353 to Yahya ibn Waththab. (5) Attributed in al-Qira'at al-Shadhdhah p. 66 to Yahya ibn

Waththab, and in al-Muhtasib 1/353 to Isa al-Thaqafi, Talha ibn Sulayman, and Al-A'mash on the authority of Yahya ibn Waththab. (6) In Ma'ani al-Qur'an 2/472 - 473, and what is between the brackets is from it. And the plural of: mathulah is mathulat; irregularly, see al-Muhtasib 1/354. (7) In (d), (z), and (m): like sadaqah and sadaqah, and what is established is from (zh), see al-Muharrar al-Wajiz 3/296.

सूरा अर-रद, आयतें 6 - 7 15

अल्लाह तआला का कथन है: {और वे आपसे भलाई से पहले बुराई को जल्दी करने के लिए कहते हैं, जबकि उनसे पहले इबरतनाक सज़ाएँ गुज़र चुकी हैं। और निःसंदेह, आपका रब लोगों के उनके ज़ुल्म के बावजूद क्षमा करने वाला है, और निःसंदेह, आपका रब कठोर दंड देने वाला है (6)। और काफ़िर कहते हैं, 'उस पर उसके रब की ओर से कोई निशानी क्यों नहीं उतारी गई?' आप तो केवल चेतावनी देने वाले हैं, और हर क़ौम के लिए एक पथ-प्रदर्शक है (7)।}

उनका कथन: {और वे आपसे भलाई से पहले बुराई को जल्दी करने के लिए कहते हैं} यानी: उनके अत्यधिक इनकार और झुठलाने के कारण वे अज़ाब (दंड) की मांग करते हैं। कहा गया है: यह उनका कहना है, {ऐ अल्लाह, अगर यह तेरी ओर से सत्य है, तो हम पर आसमान से पत्थरों की बारिश कर दे} [अल-अनफ़ाल: 32]।

क़तादा ने कहा: उन्होंने आफ़ियत (कुशलता) से पहले सज़ा माँगी (1), और अल्लाह तआला ने इस उम्मत के लिए सज़ा को कयामत के दिन तक टालने का फैसला किया है।

और कहा गया: "भलाई से पहले", यानी: उस ईमान से पहले जिससे सुरक्षा और नेकियों की उम्मीद की जाती है (2)।

और {अल-मथुलात}: सज़ाएँ, जिसका एकवचन 'मथुलह' है। अल-आमश से रिवायत है कि उन्होंने पढ़ा: ["अल-मुथुलात", मीम और सा पर पेश के साथ (3), और यह जमा (बहुवचन) है: 'मुथ्लह' का; और उनसे रिवायत है कि उन्होंने पढ़ा "अल-मुथ्लात" मीम पर पेश और सा पर सुकून के साथ (4), और यह भी 'मुथ्लह' की जमा है; और "अल-मथलात" भी जायज़ है, जहाँ भारीपन की वजह से पेश को ज़बर में बदल दिया गया, और कहा गया: हा के बदले में ज़बर लाया गया। और अल-आमश से रिवायत है कि उन्होंने पढ़ा: "अल-मथलात" मीम पर ज़बर और सा पर सुकून के साथ (5); तो यह 'मथ्लह' की जमा है, फिर भारीपन की वजह से पेश को हटा दिया गया; इस सब का ज़िक्र अल-नहहास (अल्लाह उन पर रहम करे) ने किया है (6)।

और जमाअत (बहुमत) की किराअत के अनुसार इसका एकवचन है: मथुलह, जैसे: सदुक़ह और सदुक़ात (7)।

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 2/352, और क़तादा का कथन अल-तब़री 13/436 द्वारा उद्धृत है। (2) देखें अल-नुकात वल-'उयून 3/95। (3) अबू हय्यान ने अल-बहर 5/360 में उनके हवाले से इसका ज़िक्र किया है, और इब्न खालवेह ने अल-किराअत अल-शाज़ह पृ. 66 में इसे ईसा इब्न उमर की ओर श्रेय दिया है, और इब्न जिन्नी ने इसे 1/354 में बिना किसी श्रेय के ज़िक्र किया है। (4) इब्न खालवेह ने अल-किराअत अल-शाज़ह पृ. 66 में और इब्न जिन्नी ने अल-मुहतासिब 1/353 में इसे यहया इब्न वस्साब की ओर श्रेय दिया है। (5) अल-किराअत अल-शाज़ह पृ. 66 में यहया इब्न वस्साब की ओर, और अल-मुहतासिब 1/353 में ईसा अल-सक़फ़ी और तलहा इब्न सुलेमान और अल-आमश की ओर से यहया इब्न वस्साब की रिवायत से श्रेय दिया गया है। (6) मा'नी अल-कुरान 2/472 - 473 में, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। और मथुलह की जमा मथुलात है; जो कि नियम के विरुद्ध है, देखें अल-मुहतासिब 1/354। (7) (द), (ज़) और (म) में: सदक़ा और सदक़ा की तरह, और जो साबित है वह (ज़) से है, देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/296।

سورہ الرعد، آیات 6 - 7 15

ارشاد باری تعالیٰ ہے: ﴿وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالسَّيِّئَةِ قَبْلَ الْحَسَنَةِ وَقَدْ خَلَتْ مِن قَبْلِهِمُ الْمَثُلَاتُ ۗ وَإِنَّ رَبَّكَ لَذُو مَغْفِرَةٍ لِّلنَّاسِ عَلَىٰ ظُلْمِهِمْ ۖ وَإِنَّ رَبَّكَ لَشَدِيدُ الْعِقَابِ ﴿6﴾ وَيَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِّن رَّبِّهِ ۗ إِنَّمَا أَنتَ مُنذِرٌ ۖ وَلِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ ﴿7﴾﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالسَّيِّئَةِ قَبْلَ الْحَسَنَةِ﴾ یعنی: اپنے شدید انکار اور تکذیب کی وجہ سے وہ عذاب طلب کرتے ہیں۔ کہا گیا ہے کہ یہ ان کا قول ہے: ﴿اللَّهُمَّ إِن كَانَ هَٰذَا هُوَ الْحَقَّ مِنْ عِندِكَ فَأَمْطِرْ عَلَيْنَا حِجَارَةً مِّنَ السَّمَاءِ﴾ [الأنفال: 32]۔

قتادہ نے کہا: انہوں نے عافیت سے پہلے سزا طلب کی (1)، اور اللہ سبحانہ نے اس امت سے سزا کو قیامت کے دن تک مؤخر کرنے کا فیصلہ فرما رکھا ہے۔

اور کہا گیا: "قبل الحسنہ" یعنی اس ایمان سے پہلے جس کے ذریعے امن اور نیکیوں کی امید کی جاتی ہے (2)۔

اور ﴿الْمَثُلَاتُ﴾: سزائیں، اس کا واحد 'مَثُلَہ' ہے۔ الاعمش سے مروی ہے کہ انہوں نے پڑھا: ["المُثُلات"، میم اور ثاء کے ضمہ (پیش) کے ساتھ (3)، اور یہ 'مُثْلَہ' کی جمع ہے؛ اور ان سے یہ بھی مروی ہے کہ انہوں نے "المُثْلات" میم کے ضمہ اور ثاء کے سکون کے ساتھ پڑھا (4)، اور یہ بھی 'مُثْلَہ' کی جمع ہے؛ اور "المَثَلات" بھی جائز ہے، جہاں ثقل (بھاری پن) کی وجہ سے ضمہ کو فتحہ (زبر) سے بدل دیا گیا، اور کہا گیا ہے کہ ہاء کے عوض فتحہ لایا گیا ہے۔ اور الاعمش سے مروی ہے کہ انہوں نے پڑھا: "المَثْلات" میم کے فتحہ اور ثاء کے سکون کے ساتھ (5)؛ پس

یہ 'مَثْلَہ' کی جمع ہے، پھر ثقل کی وجہ سے ضمہ کو حذف کر دیا گیا؛ یہ سب کچھ النحاس رحمہ اللہ نے ذکر کیا ہے (6)۔

اور جمہور کی قرأت کے مطابق اس کا واحد 'مَثُلَہ' ہے، جیسے: 'صَدُقَہ' اور 'صَدُقات' (7)۔

---

(1) إعراب القرآن للنحاس 352/2، اور قتادہ کا قول طبری نے 436/13 میں نقل کیا ہے۔ (2) دیکھیے النکت والعیون 95/3۔ (3) ابو حیان نے البحر 360/5 میں ان کے حوالے سے ذکر کیا ہے، اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص 66 میں اسے عیسیٰ بن عمر کی طرف منسوب کیا ہے، اور ابن جنی نے 354/1 میں بغیر کسی نسبت کے ذکر کیا ہے۔ (4) ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص 66 میں اور ابن جنی نے المحتسب 353/1 میں اسے یحییٰ بن وثاب کی طرف منسوب کیا ہے۔ (5) القراءات الشاذہ ص 66 میں یحییٰ بن وثاب کی طرف، اور المحتسب 353/1 میں عیسیٰ الثقفی، طلحہ بن سلیمان، اور الاعمش عن یحییٰ بن وثاب کی طرف منسوب کیا ہے۔ (6) معانی القرآن 472/2 - 473 میں، اور قوسین کے درمیان کا حصہ وہیں سے ہے۔ اور 'مَثُلَہ' کی جمع 'مَثُلات' ہے؛ جو کہ خلاف قیاس ہے، دیکھیے المحتسب 354/1۔ (7) نسخہ (د)، (ز) اور (م) میں: 'صدقہ' اور 'صدقہ' کی طرح ہے، اور جو ثابت شدہ ہے وہ (ظ) سے ہے، دیکھیے المحرر الوجیز 296/3۔

16 Surah Ar-Ra'd: Verses 6 - 9

And the tribe of Tamim vocalizes both the 'Tha' and the 'Mim' with a damma. In their dialect, the singular is "Muthulah", with a damma on the 'Mim' and a sukun on the 'Tha', similar to the structure of "Ghurfah" and "Ghurufaat". The verb derived from it is "mathultu bihi amthulu mathlan", with a fatha on the 'Mim' and a sukun on the 'Tha' (1).

{And indeed, your Lord is full of forgiveness}, meaning He pardons polytheists if they believe and sinners if they repent. Ibn Abbas said: The most hopeful verse in the Book of Allah Almighty is: {And indeed, your Lord is full of forgiveness for the people despite their wrongdoing} (2). {And indeed, your Lord is severe in penalty} if they persist in disbelief.

Hammad ibn Salamah narrated from Ali ibn Zayd, from Sa'id ibn al-Musayyib, who said: When the verse {And indeed, your Lord is full of forgiveness for the people despite their wrongdoing, and indeed, your Lord is severe in penalty} was revealed, the Messenger of Allah (PBUH) said: "Had it not been for Allah's pardon, mercy, and forbearance, no one's life would be pleasant, and had it not been for His punishment, threat, and torment, everyone would rely on [forgiveness and neglect good deeds]" (3).

His words: {And those who disbelieved say, 'Why has a sign not been sent down to him from his Lord?'} means: Why was a sign not revealed to him? When they suggested and requested signs, Allah the Almighty said to His Prophet (PBUH): {You are only a warner}, meaning an informer. {And for every people is a guide}, meaning a prophet who calls them to Allah. It is also said that "The Guide" is Allah, meaning: it is upon you to warn, and Allah guides every people if He wills to guide them (4).

His words: {Allah knows what every female carries and what the wombs lose [or exceed] and what they grow. And everything with Him is by due measure. [He is] Knower of the unseen and the witnessed, the Grand, the Exalted.}

In this, there are nine (5) issues:

---

(1) Similar discussion is in Tafsir al-Tabari, 13/435. (2) Mentioned by al-Nahhas in I'rab al-Qur'an, 2/352, and Ibn 'Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz, 3/296. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas, 3/473; and recorded by Ibn Abi Hatim in his Tafsir, 7/2224 (12145), and al-Wahidi in al-Wasit, 3/6; it is a Mursal (disconnected) narration. (4) See Tafsir al-

Tabari, 13/440. (5) In manuscripts (D) and (Z): "eight", and in (M): "eight" (feminine form). What is established from manuscript (Zha) is "nine", which corresponds to the number of mentioned issues.

१६ सूरा अर्-रअद: आयतें ६ - ९

तमीम कबीले के लोग 'सा' (الثاء) और 'मीम' (الميم) दोनों पर दम्मा (पेश) लगाते हैं, उनकी बोली में इसका एकवचन "मुथुला" है, जिसमें 'मीम' पर दम्मा और 'सा' पर सुकून है; जैसे: "ग़ुर्फ़ह" और "ग़ुरुफ़ात"; और इसकी क्रिया है: "मसुल्तु बिही अम्सुलु मस्लन", जिसमें 'मीम' पर फत्हा (ज़बर) और 'सा' पर सुकून है (१)।

{और निश्चय ही आपका रब क्षमाशील है}, अर्थात वह मुशरिकों को क्षमा करने वाला है यदि वे ईमान ले आएं और गुनहगारों को यदि वे तौबा कर लें। इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह की किताब में सबसे अधिक आशाजनक आयत यह है: {और निश्चय ही आपका रब लोगों के लिए उनके अन्याय के बावजूद क्षमाशील है} (२)। {और निश्चय ही आपका रब कठोर दंड देने वाला है} यदि वे कुफ़्र पर अड़े रहें।

हम्माद इब्न सलमा ने अली इब्न ज़ैद से, उन्होंने सईद इब्न अल-मुसय्यब से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: जब यह आयत उतरी: {और निश्चय ही आपका रब लोगों के लिए उनके अन्याय के बावजूद क्षमाशील है, और निश्चय ही आपका रब कठोर दंड देने वाला है}, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "यदि अल्लाह की माफ़ी, दया और दरगुज़र न होती तो किसी का जीवन सुखद न होता, और यदि उसका दंड, धमकी और अज़ाब न होता तो हर कोई (केवल माफ़ी पर) भरोसा कर लेता" (३)।

अल्लाह का फरमान: {और वे लोग जिन्होंने कुफ़्र किया, कहते हैं: 'उस पर उसके रब की ओर से कोई निशानी क्यों नहीं उतारी गई?'} अर्थात: उसके पास कोई चमत्कार क्यों नहीं आया? जब उन्होंने निशानियों का सुझाव दिया और उनकी मांग की, तो अल्लाह तआला ने अपने नबी ﷺ से फरमाया: {आप तो केवल एक सचेत करने वाले (डराने वाले) हैं}, यानी बताने वाले। {और हर कौम के लिए एक पथ-प्रदर्शक है}, यानी एक नबी जो उन्हें अल्लाह की ओर बुलाता है। यह भी कहा गया है कि 'हादी' (मार्गदर्शक) अल्लाह है, अर्थात: आपका काम चेतावनी देना है, और अल्लाह हर उस कौम को मार्गदर्शन देने वाला है जिसे वह मार्गदर्शन देना चाहे (४)।

अल्लाह का फरमान: {अल्लाह जानता है जो कुछ हर मादा (स्त्री) उठाती है और जो कुछ गर्भाशय कम करते हैं और जो कुछ वे बढ़ाते हैं। और उसके पास हर चीज़ एक निश्चित माप में है। वह परोक्ष (ग़ैब) और प्रत्यक्ष का ज्ञाता, अत्यंत महान और सर्वोच्च है।}

इसमें नौ (५) मसले (विषय) हैं:

---

(१) इसी तरह की बात तफ़सीर अल-तबरी ४३५/१३ में है। (२) इसे अल-नहहास ने 'इराब अल-कुरआन ३५२/२' में और इब्न अतिय्या ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २९६/३' में उल्लेख किया है। (३) 'मआनी अल-कुरआन' अल-नहहास द्वारा ४७३/३, और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर २२२४/७ (१२१९५) में, और अल-वाहिदी ने 'अल-वसीत ६/३' में इसे उद्धृत किया है, और यह मुरसल है। (४) देखें तफ़सीर अल-तबरी ४४०/१३। (५) प्रतियों (द) और (ज़) में: "आठ", और (म) में: "आठ" (स्त्रीलिंग)। (ज़ा) प्रति से जो सिद्ध है वह "नौ" है, जो कि बताए गए मसलों की संख्या के अनुरूप है।

۱۶ سورة الرعد: آیات ۶ - ۹

قبیلہ تمیم کے لوگ 'ثا' اور 'میم' دونوں پر ضمہ (پیش) پڑھتے ہیں، ان کی لغت میں اس کا واحد "مُثُلہ" ہے، میم کے ضمہ اور ثا کے جزم کے ساتھ؛ جیسے: "غُرفہ" اور "غُرُفات"؛ اور اس کا فعل "مَثُلْتُ به أَمْثُلُ مَثُلاً" ہے، میم کے فتحہ (زبر) اور ثا کے سکون کے ساتھ (۱)۔

﴿وَإِنَّ رَبَّكَ لَذُو مَغْفِرَةٍ﴾، یعنی مشرکین کے لیے اگر وہ ایمان لے آئیں اور گناہگاروں کے لیے اگر وہ توبہ کر لیں درگزر کرنے والا ہے۔ حضرت ابن عباسؓ نے فرمایا: اللہ تعالیٰ کی کتاب میں سب سے زیادہ امید افزا آیت یہ ہے: ﴿وَإِنَّ رَبَّكَ لَذُو مَغْفِرَةٍ لِّلنَّاسِ عَلَىٰ ظُلْمِهِمْ﴾ (۲)۔ ﴿وَإِنَّ رَبَّكَ لَشَدِيدُ الْعِقَابِ﴾ اگر وہ کفر پر اصرار کریں۔

حماد بن سلمہ نے علی بن زید سے، انہوں نے سعید بن المسیب سے روایت کی، وہ کہتے ہیں: جب یہ آیت نازل ہوئی: ﴿وَإِنَّ رَبَّكَ لَذُو مَغْفِرَةٍ لِّلنَّاسِ عَلَىٰ ظُلْمِهِمْ وَإِنَّ رَبَّكَ لَشَدِيدُ الْعِقَابِ﴾ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اگر اللہ کا عفو، اس کی رحمت اور اس کا درگزر نہ ہوتا تو کسی کی زندگی خوشگوار نہ ہوتی، اور اگر اس کا عذاب، اس کی وعید اور اس کی سزا نہ ہوتی تو ہر کوئی (صرف معافی پر) بھروسہ کر لیتا" (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَيَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ ءَايَةٌ مِّن رَّبِّهِ﴾ یعنی: ان پر کوئی معجزہ کیوں نازل نہ ہوا۔ جب انہوں نے نشانیوں کی تجویز پیش کی اور ان کا مطالبہ کیا تو اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی ﷺ سے فرمایا: ﴿إِنَّمَا أَنتَ مُنذِرٌ﴾ یعنی آگاہ کرنے والے۔ ﴿وَلِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ﴾ یعنی ایک نبی جو انہیں اللہ کی طرف بلاتا ہے۔ یہ بھی کہا گیا ہے کہ 'ہادی' (ہدایت دینے والا) اللہ ہے، یعنی: آپ کا کام خبردار کرنا ہے، اور اللہ ہر اس قوم کو ہدایت دینے والا ہے جس کی ہدایت کا وہ ارادہ فرمائے (۴)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَحْمِلُ كُلُّ أُنثَىٰ وَمَا تَغِيضُ الْأَرْحَامُ وَمَا تَزْدَادُ ۖ وَكُلُّ شَيْءٍ عِندَهُ بِمِقْدَارٍ ۝ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ الْكَبِيرُ الْمُتَعَالِ﴾

اس میں نو (۵) مسائل ہیں:

---

(۱) اسی طرح کی گفتگو تفسیر طبری ۴۳۵/۱۳ میں ہے۔ (۲) اسے النحاس نے 'إعراب القرآن ۳۵۲/۲' میں، اور ابن عطیہ نے 'المحرر الوجیز ۲۹۶/۳' میں ذکر کیا ہے۔ (۳) معانی القرآن للنحاس ۴۷۳/۳، اور اسے ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر ۲۲۲۴/۷ (۱۲۱۴۵) میں، اور الواحدی نے 'الوسیط ۶/۳' میں نکالا ہے، اور یہ مرسل ہے۔ (۴) دیکھئے تفسیر طبری ۴۴۰/۱۳۔ (۵) نسخہ (د) اور (ز) میں: "آٹھ"، اور (م) میں: "آٹھ" (مونث)۔ نسخہ (ظ) سے جو ثابت ہے وہ "نو" ہے، جو کہ مذکورہ مسائل کی تعداد کے موافق ہے۔

First: His saying, the Exalted: "Allah knows what every female carries," meaning: whether male or female, beautiful or ugly, righteous or wicked; it has been mentioned previously in Surah Al-An'am (1) that Allah, glory be to Him, is unique in His knowledge of the unseen alone, without partner; and we mentioned there the hadith of Al-Bukhari from Ibn Umar that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The keys of the unseen are five," the hadith, and in it: "and none knows what the wombs lose except Allah" (2).

Scholars differed in the interpretation of His saying: "And what the wombs lose and what they exceed." Qatada said the meaning is: what is miscarried before nine months, and what exceeds beyond nine months, and Ibn Abbas said the same.

Mujahid said: If a woman menstruates during her pregnancy, that is a deficiency in her child; if she goes beyond nine months, it is a completion of what was deficient. From him: 'Ghayd' (loss) is what the wombs decrease of blood, and 'Ziyadah' (exceeding) is what they increase of it (3).

It was said: Loss (4) and increase refer to the child, such as the deficiency of a finger or other parts, or the addition of a finger or other parts.

It was said: Loss is the cessation of menstrual blood [during pregnancy]. "And what they exceed": with postpartum blood after delivery (5).

Second: This verse contains evidence that a pregnant woman can menstruate; this is the view of Malik and Al-Shafi'i in one of his two views. Ata, Al-Sha'bi, and others said: She does not menstruate. Abu Hanifa (6) also said this.

---

(1) 8/401. (2) Sahih Al-Bukhari (4697), and previously 8/401. (3) These opinions were extracted by Al-Tabari 13/ 445 - 451. (4) In (Zh): Deficiency. (5) Al-Nukat wal-Uyun 3/96, and what was previously between brackets is from it. (6) See Al-Awsat by Ibn Al-Mundhir 2/238 - 240, and Al-Muharrar Al-Wajeez 3/299.

सूरह अर-रअद: आयतें 8 - 9 | 17

पहला: अल्लाह का कथन: "अल्लाह जानता है जो कुछ हर मादा (गर्भाशय में) उठाती है," अर्थात: चाहे वह नर हो या मादा, सुंदर हो या कुरूप, नेक हो या दुष्ट; सूरह अल-अनअम (1) में पहले बताया जा चुका है कि अल्लाह सुब्हानहू अकेले ही अदृश्य के ज्ञान में अद्वितीय है, उसका कोई साझी नहीं है; और हमने वहां इब्न उमर से बुखारी की हदीस का उल्लेख किया था कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "अदृश्य की कुंजियाँ पाँच हैं," पूरी हदीस, और उसमें है: "और अल्लाह के सिवा कोई नहीं जानता कि गर्भाशय क्या कम करते हैं" (2)।

विद्वानों ने उनके कथन की व्याख्या में मतभेद किया है: "और जो गर्भाशय कम करते हैं और जो वे बढ़ाते हैं।" कतादा ने कहा कि अर्थ है: वह जो नौ महीने से पहले गिर जाता है, और वह जो नौ महीने से अधिक हो जाता है, और इब्न अब्बास ने भी यही कहा।

मुजाहिद ने कहा: यदि किसी महिला को गर्भावस्था के दौरान मासिक धर्म होता है, तो वह उसके बच्चे में कमी का कारण होता है; यदि वह नौ महीने से अधिक समय तक गर्भवती रहती है, तो वह उस कमी की भरपाई होती है। उनसे यह भी है: 'गैज़' (कमी) वह है जो गर्भाशय रक्त से कम करते हैं, और 'ज़ियादह' (अधिकता) वह है जो वे उससे बढ़ाते हैं (3)।

कहा गया है कि: कमी (4) और अधिकता बच्चे से संबंधित है, जैसे कि उंगली या अन्य अंगों की कमी, या उंगली या अन्य अंगों की अधिकता।

कहा गया है कि: कमी [गर्भावस्था में] मासिक धर्म के रक्त का रुकना है। "और जो वे बढ़ाते हैं": प्रसव के बाद निफास (प्रसवोत्तर) रक्त के साथ (5)।

दूसरा: इस आयत में प्रमाण है कि गर्भवती महिला को मासिक धर्म हो सकता है; यह मलिक का और शाफ़ई के दो विचारों में से एक का मत है। अता, अल-शाबी और अन्य ने कहा: उसे मासिक धर्म नहीं होता। और अबू हनीफा (6) ने भी यही कहा।

---

(1) 8/401. (2) सहीह अल-बुखारी (4697), और पहले 8/401। (3) ये विचार अल-तबरी 13/ 445 - 451 द्वारा संकलित किए गए हैं। (4) (ज़) में: कमी। (5) अल-नुकत वल-उयून 3/96, और कोष्ठक के बीच जो पहले आया है वह उसी से है। (6) देखें इब्न अल-मुन्ज़िर की अल-औसत 2/238 - 240, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/299।

سورہ الرعد: آیتیں 8 - 9 | 17

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَحْمِلُ كُلُّ أُنثَىٰ﴾ یعنی: خواہ وہ نر ہو یا مادہ، خوبصورت ہو یا بدصورت، نیک ہو یا بد؛ سورہ الانعام (1) میں پہلے گزر چکا ہے کہ اللہ سبحانہ اکیلا علمِ غیب میں منفرد ہے، اس کا کوئی شریک نہیں؛ اور ہم نے وہاں ابن عمر سے بخاری کی حدیث کا تذکرہ کیا تھا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «غیب کی کنجیاں پانچ ہیں» پوری حدیث، اور اس میں ہے: «اور اللہ کے سوا کوئی نہیں جانتا کہ رحموں میں کیا کمی ہوتی ہے»(2)۔

علماء نے ان کے اس قول کی تفسیر میں اختلاف کیا ہے: ﴿وَمَا تَغِيضُ الْأَرْحَامُ وَمَا تَزْدَادُ﴾ چنانچہ قتادہ نے کہا کہ اس کا معنی ہے: وہ جو نو ماہ سے پہلے ساقط ہو جائے، اور جو نو ماہ سے زیادہ ہو جائے، اور اسی طرح ابن عباس نے بھی کہا۔

مجاہد نے کہا: جب عورت اپنے حمل کے دوران حائضہ ہو جائے تو یہ اس کے بچے میں کمی کا باعث ہوتا ہے؛ پس اگر وہ نو ماہ سے بڑھ جائے تو یہ اس کمی کی تکمیل ہوتی ہے۔ ان سے منقول ہے: 'غیض' (کمی) وہ ہے جو رحموں میں خون سے کم ہو، اور 'زیادۃ' وہ ہے جو اس سے زیادہ ہو جائے(3)۔

اور کہا گیا ہے کہ: غیض(4) اور زیادتی بچے کی طرف لوٹتی ہے، جیسے انگلی یا کسی اور عضو کی کمی، اور انگلی یا کسی اور عضو کی زیادتی۔

اور کہا گیا ہے کہ: غیض: [حمل میں] خونِ حیض کا رک جانا ہے۔ «وَمَا تَزْدَادُ»: وضعِ حمل کے بعد نفاس کے خون کے ساتھ(5)۔

دوسرا: اس آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ حاملہ عورت کو حیض آتا ہے؛ اور یہی امام مالک اور امام شافعی کے دو اقوال میں سے ایک کا مذہب ہے۔ عطا، شعبی اور دیگر نے کہا: اسے حیض نہیں آتا۔ اور یہی امام ابو حنیفہ(6) نے بھی کہا۔

---

(1) 401/8 . (2) صحیح البخاری (4697)، اور سابقہ 401/8 . (3) یہ اقوال الطبری نے 13/ 445 - 451 میں نقل کیے ہیں۔ (4) (ظ) میں ہے: 'النقص' (کمی)۔ (5) النکت والعیون 3/96، اور بریکٹوں کے درمیان جو پہلے گزر چکا ہے وہ اسی سے ہے۔ (6) دیکھئے ابن المنذر کی الاوسط 2/ 238 - 240، اور المحرر الوجیز 3/ 299 .

Surah Al-Ra'd: Verses 8 - 9 18

Our evidence(1) is the verse; Ibn Abbas said in its interpretation: It is the menstruation of pregnant women. The same was narrated from Ikrimah and Mujahid(2). This is the opinion of Aisha, who used to issue fatwas to pregnant women that if they menstruated, they should stop praying(3). The Sahaba (companions) were numerous at that time, and none of them objected to her, so it became like a consensus (ijma'); as stated by Ibn al-Qassar. He mentioned that two men disputed over a child and brought their case to Umar (may Allah be pleased with him). He presented him to the trackers (al-qafah), and the tracker attributed him to both of them. Umar then struck them with his whip and asked some women from the Quraysh: "Look into the matter of this child." They said: "The first man was alone with her and then left her, then she menstruated while pregnant, so she thought her waiting period (iddah) had ended. Then the second man entered into her, and the child was nourished by the water (semen) of the second man." Umar said: "Allahu Akbar!" and attributed him to the first man(4). He did not say that a pregnant woman does not menstruate, nor did any of the companions say so; this indicates it is a consensus, and Allah knows best.

The opponent argued saying: If a pregnant woman menstruated, and what she sees of blood(5) was menstruation, then it would not be valid to establish the clearance of a female slave's womb (istibra') by one menstruation(6); and this is a consensus(7). It was narrated from Malik in the book of Muhammad what implies that it is not menstruation(8).

(1) In (D), (Z), and (M): "And his evidence". WWW.NAFSEISLAM.COM (2) Mujahid's report was mentioned in the first issue, and Ikrimah's report was recorded by al-Tabari 13/448. See what was recorded from Ibn Abbas by al-Tabari 13/444, Ibn Abi Hatim 7/2226 (12161), and also see Ahkam al-Qur'an by al-Jassas 3/180-182. (3) Recorded by Ibn al-Mundhir in al-Awsat 2/239-240, and it is in al-Mudawwanah 1/55. Al-Darimi (924) recorded from Yahya bin Said who said: A matter that does not differ among us from Aisha: A pregnant woman, if she sees blood, does not pray until she becomes pure. (4) Recorded in a similar way by Malik in al-Muwatta 2/740-741, and Abd al-Razzaq (13450) and (13451). (5) In (M): "What the woman sees of blood". (6) In (Z): "by one menstruation", which is more likely. See what was previously mentioned in 6/201. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 3/299, and see Ahkam al-Qur'an by al-Jassas 3/181, and al-Awsat 2/240. Ibn al-Mundhir mentioned from some proponents of this view his saying: In their consensus that if a female slave menstruates, intercourse with her

becomes lawful, along with their consensus that it is not lawful to have intercourse with a pregnant woman until she gives birth, is clear evidence that it is impossible for menstruation to exist in a pregnant woman. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 3/299. It has been scientifically proven that a pregnant woman does not menstruate, and as for the blood that comes out during pregnancy =

सूरह अर-रद: आयतें 8 - 9 18

हमारा प्रमाण(1) आयत है; इब्न अब्बास ने इसकी व्याख्या में कहा: यह गर्भवती महिलाओं का मासिक धर्म है। इसी तरह इकरीमा और मुजाहिद(2) से भी रिवायत है। यह आयशा का कथन है, और वह गर्भवती महिलाओं को फतवा देती थीं कि यदि उन्हें मासिक धर्म आए तो वे नमाज़ छोड़ दें(3); उस समय सहाबा (साथी) बड़ी संख्या में थे, और उनमें से किसी ने भी उनका विरोध नहीं किया, इसलिए यह आम सहमति (इज्मा) की तरह हो गया; जैसा कि इब्न अल-कसार ने कहा है। उन्होंने उल्लेख किया कि दो पुरुषों ने एक बच्चे को लेकर विवाद किया और अपना मामला उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के पास ले गए। उन्होंने उसे पद-चिह्न पहचानने वालों (अल-काफा) के सामने पेश किया, और काइफ ने उसे दोनों से जोड़ दिया। फिर उमर ने उन्हें अपने कोड़े (दुर्रा) से मारा और कुरैश की कुछ महिलाओं से पूछा: "इस बच्चे के मामले को देखो।" उन्होंने कहा: "पहले व्यक्ति ने उसके साथ एकांत बिताया और फिर उसे छोड़ दिया, फिर उसे गर्भावस्था के दौरान मासिक धर्म आया, तो उसने सोचा कि उसकी इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) समाप्त हो गई है। फिर दूसरा व्यक्ति उसके पास आया, और बच्चा दूसरे व्यक्ति के वीर्य (पानी) से पुष्ट हो गया।" उमर ने कहा: "अल्लाहु अकबर!" और उसे पहले व्यक्ति से जोड़ दिया(4)। उन्होंने यह नहीं कहा कि गर्भवती महिला को मासिक धर्म नहीं होता है, और न ही किसी सहाबा ने ऐसा कहा; यह इंगित करता है कि यह एक आम सहमति है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

विपक्षी ने यह कहकर तर्क दिया: यदि गर्भवती महिला को मासिक धर्म होता, और वह जो रक्त(5) देखती है वह मासिक धर्म होता, तो मासिक धर्म के माध्यम से एक दासी के गर्भ की शुद्धि (इस्तिब्रा) करना सही नहीं होता(6); और यह एक आम सहमति(7) है। मुहम्मद की पुस्तक में मालिक से रिवायत है जो यह दर्शाती है कि यह मासिक धर्म नहीं है(8)।

(1) (द), (ज़) और (म) में: "और उसका प्रमाण"। WWW.NAFSEISLAM.COM (2) मुजाहिद की खबर पहले मामले में आ चुकी है, और इकरीमा की खबर अल-तबरी 13/448 द्वारा निकाली गई है। इब्न अब्बास के बारे में देखें जो अल-तबरी 13/444, इब्न अबी हातिम 7/2226 (12161) द्वारा निकाला गया है, और अल-जस्सास द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/180-182 भी देखें। (3) इब्न अल-मुंधीर ने अल-औसत 2/239-240 में निकाला है, और यह अल-मुदव्वना 1/55 में है। अल-दारीमी (924) ने याह्या बिन सईद से रिवायत की है जिन्होंने कहा: हमारे बीच आयशा से यह बात अलग नहीं है: एक गर्भवती महिला, यदि वह खून देखती है, तो वह तब तक नमाज़ नहीं पढ़ती जब तक वह

पवित्र न हो जाए। (4) मालिक ने अल-मुवत्ता 2/740-741 में और अब्द अल-रज्जाक (13450) और (13451) ने इसी तरह निकाला है। (5) (म) में: "जो रक्त महिला देखती है"। (6) (ज़) में: "एक मासिक धर्म द्वारा", और यह अधिक संभावित है। देखें जो पहले 6/201 में बीत चुका है। (7) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 3/299, और अल-जस्सास द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/181, और अल-औसत 2/240 देखें। इब्न अल-मुंधीर ने इस विचार के कुछ समर्थकों के बारे में उल्लेख किया है: उनकी इस आम सहमति में कि यदि एक दासी को मासिक धर्म होता है, तो उसके साथ संभोग करना वैध हो जाता है, साथ ही उनकी इस आम सहमति के साथ कि गर्भवती महिला के साथ बच्चे को जन्म देने तक संभोग करना वैध नहीं है, यह एक स्पष्ट प्रमाण है कि गर्भवती महिला में मासिक धर्म का होना असंभव है। (8) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 3/299। वैज्ञानिक रूप से यह सिद्ध हो चुका है कि गर्भवती महिला को मासिक धर्म नहीं होता है, और जहाँ तक गर्भावस्था के दौरान निकलने वाले रक्त का सवाल है =

سورہ الرعد: آیات 8 - 9 18

ہماری دلیل(1) آیت ہے؛ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے اس کی تاویل میں فرمایا: یہ حاملہ عورتوں کا حیض ہے۔ اسی طرح عکرمہ اور مجاہد(2) سے مروی ہے۔ یہی حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کا قول ہے، اور وہ حاملہ عورتوں کو فتویٰ دیتی تھیں کہ جب انہیں حیض آئے تو وہ نماز چھوڑ دیں(3)؛ اس وقت صحابہ کرام کثرت سے موجود تھے، اور ان میں سے کسی نے ان پر اعتراض نہیں کیا، تو یہ اجماع کی طرح ہو گیا؛ یہ ابن القصار نے کہا ہے۔ اور ذکر کیا کہ دو آدمیوں نے ایک بچے کے بارے میں جھگڑا کیا، اور اپنا معاملہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ کے پاس لے گئے۔ انہوں نے اسے قیافہ شناسوں (القافہ) کے سامنے پیش کیا، تو قائف نے اسے ان دونوں کے ساتھ لاحق کر دیا (منسوب کر دیا)۔ اس پر حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے انہیں درے سے مارا اور قریش کی کچھ عورتوں سے پوچھا: "اس بچے کا کیا معاملہ ہے؟" انہوں نے کہا: "پہلے شخص نے اس عورت کے ساتھ تنہائی گزاری اور پھر اسے چھوڑ دیا، پھر اسے حمل کی حالت میں حیض آیا، تو اس نے گمان کیا کہ اس کی عدت پوری ہو گئی ہے۔ پھر دوسرے شخص نے اس سے صحبت کی، تو بچہ دوسرے شخص کے پانی (منی) سے پروان چڑھا۔" حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے فرمایا: "اللہ اکبر!" اور اسے پہلے شخص کے ساتھ لاحق کر دیا(4)۔ انہوں نے یہ نہیں فرمایا کہ حاملہ کو حیض نہیں آتا، اور نہ ہی صحابہ میں سے کسی نے ایسا کہا؛ پس یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ یہ اجماع ہے، واللہ اعلم۔

مخالف نے یہ کہہ کر استدلال کیا: اگر حاملہ کو حیض آتا ہوتا، اور جو خون وہ دیکھتی ہے(5) وہ حیض ہوتا، تو لونڈی کا ایک حیض کے ذریعے استبراءِ رحم کرنا صحیح نہ ہوتا(6)؛ اور یہ ایک

اجماع(7) ہے۔ اور امام مالک سے کتابِ محمد میں وہ مروی ہے جو اس بات کا تقاضا کرتا ہے کہ یہ حیض نہیں ہے(8)۔

(1) نسخہ (د)، (ز) اور (م) میں: "ودليله" (اور اس کی دلیل)۔

(2) WWW.NAFSEISLAM.COM مجاہد کی خبر پہلے مسئلے میں گزر چکی ہے، اور عکرمہ کی خبر طبری نے 13/448 میں نکالی ہے، اور ابن عباس رضی اللہ عنہما سے وہ دیکھیں جو طبری نے 13/444، ابن ابی حاتم نے 7/2226 (12161) میں نکالی ہے، اور جصاص کی احکام القرآن 3/180-182 بھی دیکھیں۔ (3) اسے ابن المنذر نے الاوسط 2/239-240 میں نکالا ہے، اور یہ المدونہ 1/55 میں ہے، اور دارمی (924) نے یحییٰ بن سعید سے نکالا ہے جنہوں نے کہا: ایک ایسی بات جس میں ہمارے ہاں حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے کوئی اختلاف نہیں ہے: حاملہ عورت جب خون دیکھے تو وہ نماز نہیں پڑھے گی یہاں تک کہ وہ پاک ہو جائے۔ (4) اسے اسی طرح امام مالک نے مؤطا 2/740-741 میں، اور عبد الرزاق نے (13450) اور (13451) میں نکالا ہے۔ (5) نسخہ (م) میں: "ما تراه المرأة من الدم" (جو خون عورت دیکھتی ہے)۔ (6) نسخہ (ظ) میں: "بحيضة" (ایک حیض کے ساتھ)، اور یہ زیادہ مشابہ ہے۔ اور پہلے گزرے ہوئے 6/201 کو دیکھیں۔ (7) المحرر الوجيز 3/299، اور جصاص کی احکام القرآن 3/181، اور الاوسط 2/240 دیکھیں۔ ابن المنذر نے اس قول کے بعض اصحاب سے ان کا یہ قول نقل کیا ہے: ان کے اس اجماع میں کہ جب لونڈی کو حیض آ جائے تو اس کے ساتھ وطی حلال ہو جاتی ہے، ان کے اس اجماع کے ساتھ کہ حاملہ کے ساتھ وطی کرنا حلال نہیں یہاں تک کہ وہ بچہ جن دے، اس بات کی واضح دلیل ہے کہ حاملہ میں حیض کا ہونا ناممکن ہے۔ (8) المحرر الوجيز 3/299۔ اور سائنسی طور پر یہ ثابت ہو چکا ہے کہ حاملہ کو حیض نہیں آتا، اور رہا وہ خون جو حمل کے دوران نکلتا ہے =

Surah Ar-Ra'd: Verses 8 - 9 19

Third: This verse contains evidence that a pregnant woman may give birth in less than nine months or more. The scholars have reached a consensus that the minimum duration of pregnancy is six months. It was reported that Abd al-Malik(1) ibn Marwan was born at six months.

Fourth: These six months are lunar months, like all other months in the Sharia. For this reason, it has been reported in the school of thought from some of Malik's companions - and I think it is in the book of Ibn Harith(2) - that if the six months are short by three days, the child is still attributed [to the father] due to the reason of the shortening or lengthening of the months; as narrated by Ibn Atiyyah(4).

Fifth: Scholars have differed regarding the maximum duration of pregnancy. Ibn Jurayj narrated from Jamilah bint Sa'd, from Aisha, who said: "A pregnancy does not last longer than two years, even by the amount a spindle's shadow shifts." This was mentioned by al-Daraqutni(5). He said(6): Jamilah bint Sa'd is the sister of 'Ubayd bin Sa'd(7).

= For it is due to various medical reasons; its duration of exit may be long or short according to its causes, and it is not menstrual blood. (1) In (d), (z), and (m): "And indeed Abd al-Malik", instead of: "It was reported that Abd al-Malik". What is established is in accordance with what is in al-Muharrar al-Wajiz 3/299, and the speech is from it. (2) Perhaps he is Muhammad ibn Harith ibn Isma'il al-Khushani, Abu Abd Allah. He studied jurisprudence in Kairouan. He was a memorizer of jurisprudence and knowledgeable in issuing fatwas. He authored his book on agreement and disagreement in the Maliki school, the book of Fatwa, the book of Maliki jurists, and others. He died in the year (361 AH). Tartib al-Madarik 4/531. (3) In (m): "From". (4) In al-Muharrar al-Wajiz 3/299. (5) In his Sunan (3875), and Sa'id ibn Mansur narrated something similar in his Sunan (2077). Ibn Hazm said in al-Muhalla 10/216: "Jamilah bint Sa'd is unknown; it is not known who she is, so this statement is void." End quote. His saying: "shadow of the spindle": it is a metaphor for its brevity, because its shadow while rotating is faster than all other shadows. It involves the omission of a possessive noun, the estimation being: even by the amount of the spindle's shadow. See al-Bahr al-Ra'iq 4/177. (6) In the manuscripts: "And she said", and what is established is correct, and al-Daraqutni said it following the previous hadith. (7) Al-Dili, from Ta'if, father of Ibn Jurayj's wife. He heard from Abdullah bin Umar. Ibn Ma'in said about him: "Famous." Al-Jarh wa al-Ta'dil by Ibn Abi Hatim 5/407.

सूरा अर-रअद: आयत 8 - 9 19

तीसरी बात: इस आयत में इस बात का प्रमाण है कि गर्भवती महिला नौ महीने से कम या अधिक समय में जन्म दे सकती है। विद्वानों का इस बात पर आम सहमति (इजमा) है कि गर्भावस्था की न्यूनतम अवधि छह महीने है। यह रिवायत है कि अब्द अल-मलिक(1) इब्न मरवान का जन्म छह महीने में हुआ था।

चौथी बात: ये छह महीने शरीयत के अन्य महीनों की तरह चंद्र मास (हिजरी महीने) हैं। इसी कारण से, मलिक के कुछ साथियों से उनके मज़हब में रिवायत की गई है - और मुझे लगता है कि यह इब्न हारिस(2) की पुस्तक में है - कि यदि छह महीनों में तीन दिन कम हों, तो भी बच्चा पिता से संबद्ध होगा क्योंकि महीनों के घटने-बढ़ने की संभावना रहती है; इसे इब्न अतिया(4) ने बयान किया है।

पाँचवीं बात: विद्वानों ने गर्भावस्था की अधिकतम अवधि के बारे में मतभेद किया है। इब्न जुराइज ने जमीला बिन्त साद से, और उन्होंने आयशा से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "गर्भावस्था दो साल से अधिक नहीं होती, यहाँ तक कि तकली (spindle) की छाया बदलने जितनी भी नहीं।" इसे अल-दारकुतनी(5) ने उल्लेख किया है। उन्होंने कहा(6): जमीला बिन्त साद, उबैद बिन साद(7) की बहन हैं।

= क्योंकि यह विभिन्न चिकित्सीय कारणों पर आधारित है, इसके निकलने की अवधि इसके कारणों के अनुसार लंबी या छोटी हो सकती है, और यह मासिक धर्म का रक्त नहीं है। (1) (द), (ज़) और (म) प्रतियों में: "और वास्तव में अब्द अल-मलिक", "और रिवायत है कि अब्द अल-मलिक" के स्थान पर। जो स्थापित है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/299 के अनुसार है, और कथन उसी से है। (2) संभवतः वह मुहम्मद इब्न हारिस इब्न इस्माइल अल-खुशानी, अबू अब्दुल्ला हैं। उन्होंने कैरुआन में न्यायशास्त्र (फ़िक़्ह) की शिक्षा प्राप्त की। वे फ़िक़्ह के हाफ़िज़ और फ़तवा जारी करने में विद्वान थे। उन्होंने मलिकी मज़हब में सहमति और असहमति पर अपनी पुस्तक, फ़तवा की पुस्तक, मलिकी न्यायविदों की पुस्तक और अन्य पुस्तकें लिखीं। उनकी मृत्यु वर्ष (361 हिजरी) में हुई। तरतीब अल-मदारिक 4/531। (3) (म) में: "से"। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/299 में। (5) उनके सुनन (3875) में, और सईद इब्न मंसूर ने इसे अपने सुनन (2077) में इसी तरह रिवायत किया है। इब्न हज़्म ने अल-मुहल्ला 10/216 में कहा: "जमीला बिन्त साद अज्ञात हैं, यह नहीं पता कि वह कौन हैं, इसलिए यह कथन निराधार है।" उद्धरण समाप्त। उनका कहना: "तकली की छाया": यह इसकी संक्षिप्तता का

उदाहरण है; क्योंकि घूमते समय इसकी छाया सभी छायाओं से अधिक तेज़ होती है। इसमें एक संबंधित शब्द का लोप है, जिसका अनुमान है: भले ही तकली की छाया के बराबर ही क्यों न हो। अल-बहर अल-राईक 4/177 देखें। (6) प्रतियों में है: "और उसने कहा" (स्त्रीलिंग), जबकि जो स्थापित है वह सही है (पुल्लिंग), और अल-दारकुतनी ने पिछली हदीस के बाद यह कहा है। (7) अल-दीली, ताएफ़ के निवासी, इब्न जुराइज की पत्नी के पिता। उन्होंने अब्दुल्ला बिन उमर से सुना। इब्न मुईन ने उनके बारे में कहा: "प्रसिद्ध"। इब्न अबी हातिम की अल-जराह वल-तअदील 5/407।

سورة الرعد: آیات ۸ - ۹ ۱

تیسری بات: اس آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ حاملہ عورت نو ماہ سے کم یا زیادہ میں بچے کو جنم دے سکتی ہے۔ علماء کا اس بات پر اتفاق ہے کہ حمل کی کم سے کم مدت چھ ماہ ہے، اور مروی ہے کہ عبدالملک(۱) بن مروان چھ ماہ کی مدت میں پیدا ہوئے تھے۔

چوتھی بات: یہ چھ ماہ شریعت کے دیگر مہینوں کی طرح قمری مہینے (چاند کے مہینے) ہیں؛ اسی لیے مذہب میں امام مالک کے بعض اصحاب سے مروی ہے - اور میرا خیال ہے کہ یہ ابن حارث(۲) کی کتاب میں ہے - کہ اگر چھ مہینوں میں تین دن کم ہوں، تو بچہ والد سے منسوب ہوگا کیونکہ مہینوں کی کمی بیشی کا احتمال رہتا ہے؛ اسے ابن عطیہ(۴) نے نقل کیا ہے۔

پانچویں بات: حمل کی زیادہ سے زیادہ مدت کے بارے میں علماء کا اختلاف ہے؛ چنانچہ ابن جریج نے جمیلہ بنت سعد سے، انہوں نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کی ہے کہ انہوں نے فرمایا: "حمل دو سال سے زیادہ نہیں ہوتا، یہاں تک کہ تکلے (spindle) کے سائے کی تبدیلی جتنا بھی نہیں۔" اسے دارقطنی(۵) نے ذکر کیا ہے۔ انہوں نے کہا(۶): جمیلہ بنت سعد، عبید بن سعد(۷) کی بہن ہیں۔

= کیونکہ یہ مختلف طبی وجوہات پر مبنی ہے، اس کے نکلنے کی مدت اس کے اسباب کے مطابق لمبی یا چھوٹی ہو سکتی ہے، اور یہ حیض کا خون نہیں ہے۔ (۱) (د)، (ز) اور (م) کے نسخوں میں: "وإن عبد الملك"، بجائے اس کے: "وروي أن عبد الملك"، اور جو ثابت ہے وہ "المحرر الوجيز" ۲۹۹/۳ کے مطابق ہے، اور یہ عبارت وہیں سے ہے۔ (۲) شاید یہ محمد بن حارث بن اسماعیل الخشنی، ابو عبد اللہ ہیں، انہوں نے قیروان میں فقہ کی تعلیم حاصل کی، وہ حافظِ فقہ اور

فتویٰ کے عالم تھے، انہوں نے مالکی مذہب میں اتفاق و اختلاف پر اپنی کتاب، کتاب الفتیا، کتاب فقہاء المالکیہ اور دیگر تصانیف لکھیں، ان کی وفات سن (۳۶۱ھ) میں ہوئی۔ ترتیب المدارک ۵۳۱/۴ ۔ (۳) نسخہ (م) میں: "عن" ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۲۹۹/۳ میں۔ (۵) اپنی سنن (۳۸۷۵) میں، اور سعید بن منصور نے اپنی سنن (۲۰۷۷) میں اسی طرح روایت کیا ہے، ابن حزم نے "المحلی" ۲۱۶/۱۰ میں کہا: "جمیلہ بنت سعد مجہول ہیں، معلوم نہیں وہ کون ہیں، لہٰذا یہ قول باطل ہے۔" انتہیٰ۔ ان کا قول: "ظل المغزل" (تکلے کا سایہ): یہ اس کی قلت (کم ہونے) کی مثال ہے؛ کیونکہ گھومنے کی حالت میں اس کا سایہ تمام سایوں سے زیادہ تیز ہوتا ہے، اور یہ ایک مضاف کے حذف پر ہے جس کی تقدیر یہ ہے: "خواہ تکلے کے سائے کی مقدار ہی کیوں نہ ہو"۔ دیکھیے البحر الرائق ۱۷۷/۴ ۔ (۶) نسخوں میں ہے: "وقالت" (مؤنث)، اور جو ثابت ہے وہی درست ہے (مذکر)، اور یہ دارقطنی نے مذکورہ حدیث کے بعد کہا ہے۔ (۷) الدیلی، طائفی، ابن جریج کی اہلیہ کے والد، انہوں نے عبد اللہ بن عمر سے سنا، ابن معین نے ان کے بارے میں کہا: "مشہور ہیں"۔ الجرح والتعدیل لابن ابی حاتم ۴۰۷/۵ ۔

From Al-Layth bin Sa'd: Its maximum is three years. From Al-Shafi'i: four years; it was narrated from Malik in one of his narrations, and the famous one from him is five years, and it was narrated from him: there is no limit to it, even if it exceeds ten years, and it is the third narration from him. From Al-Zuhri: six and seven (1).

Abu 'Umar (2) said: [Malik makes it five years] and among his companions (3) are those who make it up to seven. And Al-Shafi'i's duration (4) [for him] the limit in it (5) is four years. The Kufans say: two years and no more. Muhammad bin Abd al-Hakam says: one year, no more. Dawood says: nine months, there is no pregnancy more than that according to him.

Abu 'Umar said: This is an issue that has no basis except ijtihad (independent reasoning), and referring back to what is known of women's affairs, and with Allah is success.

Al-Daraqutni (6) (7) narrated from Al-Walid bin Muslim who said: I said to Malik bin Anas: I was told from Aisha that she said: A woman does not exceed in her pregnancy two years, the measure of the shadow of a spindle. He said: Glory be to Allah! Who says this?! This is our neighbor, the wife of Muhammad bin Ajlan, an honest woman, and her husband is an honest man; she carried three pregnancies in twelve years, carrying each pregnancy for four years.

And it was mentioned from Al-Mubarak bin Mujahid who said: It was well-known among us that the wife of Muhammad bin Ajlan would carry and give birth in four years, and she was called "the elephant carrier" (8).

---

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1097. (2) In al-Istidhkar 22/178 - 179, and what follows in brackets is from it. (3) In the manuscripts: "and from the companions", and what is established is from al-Istidhkar. (4) In (d), (z), and (m): "duration", and what is established is from (zh), which corresponds to what is in al-Istidhkar. (5) In (d), (z), and (m): "from it", and in (zh): "in it", and what is established is from al-Istidhkar. (6) Before it in (zh): I said. (7) In his Sunan (3877). (8) Sunan al-Daraqutni (3878).

सूरह अल-रअद: आयतें 8 - 9 | पृष्ठ 20

अल-लैथ बिन साद से: इसका अधिकतम समय तीन वर्ष है। अल-शाफई से: चार वर्ष; और मलिक से उनके एक वर्णन में वर्णित है, और उनसे प्रसिद्ध वर्णन पांच वर्ष है, और उनसे यह भी वर्णित है कि: इसकी कोई सीमा नहीं है, भले ही वह दस वर्ष से अधिक हो जाए, और यह उनसे तीसरा वर्णन है। और अल-जुहरी से: छह और सात (1)।

अबू उमर (2) ने कहा: [मलिक इसे पांच वर्ष मानते हैं] और उनके साथियों (3) में से कुछ इसे सात तक मानते हैं। और अल-शाफई के अनुसार [उनके पास] इसकी अधिकतम अवधि (4) (5) चार वर्ष है। कूफा के विद्वान कहते हैं: केवल दो वर्ष। मुहम्मद बिन अब्द अल-हकम कहते हैं: एक वर्ष, इससे अधिक नहीं। दाऊद कहते हैं: नौ महीने, उनके अनुसार इससे अधिक का गर्भ नहीं होता।

अबू उमर ने कहा: यह एक ऐसा विषय है जिसका कोई आधार नहीं है सिवाय इज्तिहाद (स्वतंत्र तर्क) के, और इसे महिलाओं के ज्ञात मामलों की ओर मोड़ना चाहिए, और अल्लाह ही सफलता देने वाला है।

अल-दाराकुतनी (6) (7) ने अल-वलीद बिन मुस्लिम से वर्णन किया, उन्होंने कहा: मैंने मलिक बिन अनस से कहा: मुझे आयशा से बताया गया है कि उन्होंने कहा: एक महिला अपने गर्भ को दो साल से अधिक नहीं रखती, एक तकली की छाया की मात्रा के बराबर। उन्होंने कहा: सुभान अल्लाह! ऐसा कौन कहता है?! यह हमारी पड़ोसन है, मुहम्मद बिन अजलान की पत्नी, एक सच्ची महिला है, और उसका पति एक सच्चा आदमी है; उसने बारह वर्षों में तीन गर्भ धारण किए, प्रत्येक गर्भ को चार वर्ष तक धारण किया।

और अल-मुबारक बिन मुजाहिद से उल्लेख किया गया है, उन्होंने कहा: हमारे बीच यह प्रसिद्ध था कि मुहम्मद बिन अजलान की पत्नी चार साल में गर्भ धारण करती और जन्म देती थी, और उसे "हाथी धारण करने वाली" कहा जाता था (8)।

---

(1) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 3/1097। (2) अल-इस्तिज़कार 22/178 - 179 में, और जो कुछ कोष्ठक में आएगा वह उसी से है। (3) प्रतियों में: "और सहाबा से", और जो सिद्ध है वह अल-इस्तिज़कार से है। (4) (द), (ज़), और (म) में: "अवधि", और जो सिद्ध है वह (ज़ह) से है, जो अल-इस्तिज़कार में जो है उसके अनुकूल है। (5) (द), (ज़), और (म) में: "उसमें से", और (ज़ह) में:

"उसमें", और जो सिद्ध है वह अल-इस्तिज़कार से है। (6) इससे पहले (ज़ह) में है: मैंने कहा। (7) उनके सुनन (3877) में। (8) सुनन अल-दाराकुतनी (3878)।

لیث بن سعد سے روایت ہے: اس کی انتہائی مدت تین سال ہے۔ امام شافعی سے: چار سال؛ اور امام مالک سے ان کی ایک روایت میں مروی ہے، اور ان سے مشہور روایت پانچ سال ہے، اور ان سے یہ بھی مروی ہے: اس کی کوئی حد نہیں خواہ دس سال سے تجاوز کر جائے، اور یہ ان سے تیسری روایت ہے۔ اور زہری سے: چھ اور سات سال (1)۔

ابو عمر (2) نے کہا: [پس مالک اسے پانچ سال قرار دیتے ہیں] اور ان کے اصحاب (3) میں سے کوئی اسے سات سال تک لے جاتا ہے۔ اور شافعی کے نزدیک مدت (4) کی انتہا (5) چار سال ہے۔ اہل کوفہ کہتے ہیں: دو سال، اس سے زیادہ نہیں۔ محمد بن عبد الحکم کہتے ہیں: ایک سال، اس سے زیادہ نہیں۔ اور داؤد کہتے ہیں: نو ماہ، ان کے نزدیک اس سے زیادہ حمل نہیں ہوتا۔

ابو عمر نے کہا: یہ وہ مسئلہ ہے جس کی اجتہاد کے علاوہ کوئی اصل نہیں ہے، اور اس کا مرجع وہ ہے جو عورتوں کے احوال سے معلوم ہے، اور توفیق اللہ ہی کی طرف سے ہے۔

دارقطنی (6) (7) نے ولید بن مسلم سے روایت کی، انہوں نے کہا: میں نے مالک بن انس سے کہا: مجھے عائشہ سے یہ بات پہنچی ہے کہ انہوں نے فرمایا: عورت اپنے حمل میں دو سال سے زیادہ نہیں بڑھتی، ایک تکلے کے سائے کی مقدار کے برابر۔ تو انہوں نے فرمایا: سبحان اللہ! یہ کون کہتا ہے؟! یہ ہماری پڑوسن ہے، محمد بن عجلان کی بیوی، سچی عورت ہے، اور اس کا شوہر سچا آدمی ہے، اس نے بارہ سالوں میں تین حمل اٹھائے، ہر حمل چار سال رہا۔

اور مبارک بن مجاہد سے ذکر کیا گیا، انہوں نے کہا: ہمارے ہاں مشہور تھا کہ محمد بن عجلان کی بیوی چار سال میں حمل اٹھاتی اور جنم دیتی تھی، اور اسے "ہاتھی والی حاملہ" کہا جاتا تھا (8)۔

(1) احکام القرآن لابن العربی 3/1097۔ (2) الاستذکار 178/22 - 179 میں، اور جو کچھ قوسین میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (3) نسخوں میں: "صحابہ سے"، اور ثابت الاستذکار سے ہے۔ (4) (د)، (ز) اور (م) میں: "مدت"، اور ثابت (ظ) سے ہے، جو الاستذکار کے مطابق ہے۔ (5) (د)، (ز) اور (م) میں: "اس میں سے"، اور (ظ) میں: "اس میں"، اور ثابت الاستذکار سے ہے۔ (6) اس سے پہلے (ظ) میں ہے: میں نے کہا۔ (7) اپنی سنن (3877) میں۔ (8) سنن دارقطنی (3878)۔

Surah Al-Ra'd: Verses 8 - 9 21

It was also narrated that: While Malik bin Dinar was sitting one day, a man came to him and said: "O Abu Yahya! Pray for a woman who has been pregnant for four years and has become in great distress." Malik became angry and closed the Mushaf (Quran), then said: "Do these people see us as anything other than prophets!" Then he recited, then prayed, then said: "O Allah, if there is wind in this woman's belly, then bring it out of her this hour, and if there is a girl in her belly, then exchange her for a boy, for You erase what You will and confirm, and with You is the Mother of the Book." Then Malik raised his hand, and the people raised their hands, and a messenger came to the man and said: "Reach your wife." So the man went; Malik did not lower his hand until the man appeared from the door of the mosque with a boy on his neck with curly hair (1), four years old, whose teeth had grown, and whose umbilical cord had not been cut.

It was also narrated: That a man came to Umar bin Al-Khattab and said: "O Commander of the Faithful, I was away from my wife for two years, and I came back and she was pregnant!" Umar consulted the people regarding stoning her, so Mu'adh ibn Jabal said: "O Commander of the Faithful, if you have a way against her, then you have no way against what is in her womb, so leave her until she gives birth." So he left her, and she gave birth (2) to a boy whose front teeth had emerged, so the man recognized the resemblance [in him], and said: "My son, by the Lord of the Kaaba!" Umar said: "Women have been unable to give birth to the likes of Mu'adh; had it not been for Mu'adh, Umar would have perished" (3).

And Al-Dahhak said: "My mother gave birth to me after she had carried me in her womb for two years, so she gave birth to me and my tooth had already emerged" (4).

---

(1) Sunan al-Daraqutni (3879). And his saying: 'ja'd qatat'; 'al-ja'd' of hair is the opposite of 'al-sabt' (straight), and 'al-sabt' is the extended and flowing hair, and 'al-qatat' is intense curliness. Al-Lisan (ja'd, qatat). (2) In (d), (z), and (m): "fawada'at" (she delivered), and what is established is from (zh), which is what matches Sunan al-Daraqutni. (3) Sunan al-Daraqutni (3876), and what preceded in brackets is from it. It was also reported by Ibn Abi Shaybah 10/88, and Sa'id bin Mansur (2076). Ibn Hazm mentioned in Al-Muhalla 10/316 that this report is false; because it is from Abu Sufyan, who is weak, from their elders, who are unknown. (4) Reported by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 3/299.

सूरह अर-रअद: आयतें 8 - 9 21

यह भी रिवायत है कि: एक दिन मलिक बिन दीनार बैठे हुए थे, तभी एक व्यक्ति उनके पास आया और बोला: "ऐ अबू याह्या! एक ऐसी महिला के लिए दुआ करें जो चार साल से गर्भवती है और बहुत कष्ट में है।" मलिक क्रोधित हो गए और मुसहफ (कुरान) बंद कर दिया, फिर कहा: "क्या ये लोग हमें नबियों के अलावा कुछ और समझते हैं!" फिर उन्होंने पढ़ा, फिर दुआ की, फिर कहा: "ऐ अल्लाह, अगर इस औरत के पेट में हवा है, तो उसे अभी बाहर निकाल दे, और अगर इसके पेट में लड़की है, तो उसे लड़के से बदल दे, क्योंकि तू जो चाहता है मिटा देता है और जो चाहता है साबित रखता है, और तेरे पास ही उम्मुल किताब (मूल किताब) है।" फिर मलिक ने अपना हाथ उठाया, और लोगों ने भी अपने हाथ उठाए। एक संदेशवाहक उस व्यक्ति के पास आया और कहा: "अपनी पत्नी के पास जाओ।" वह आदमी चला गया; मलिक ने अपना हाथ तब तक नीचे नहीं किया जब तक कि वह आदमी मस्जिद के दरवाजे पर अपनी गर्दन पर एक घुंघराले बालों वाले (1) लड़के को लिए हुए नहीं दिखा, जो चार साल का था, जिसके दांत निकल आए थे और जिसकी गर्भनाल नहीं काटी गई थी।

यह भी रिवायत है: कि एक आदमी उमर बिन अल-खत्ताब के पास आया और कहा: "ऐ अमीरुल मोमिनीन, मैं अपनी पत्नी से दो साल दूर रहा, और जब मैं आया तो वह गर्भवती थी!" उमर ने उसे पत्थर मारने (रज्म) के बारे में लोगों से मशविरा किया। मुआज़ इब्न जबल ने कहा: "ऐ अमीरुल मोमिनीन, अगर आपको उस पर कोई अधिकार है, तो उसके पेट में जो है उस पर आपका कोई अधिकार नहीं है, इसलिए उसे तब तक छोड़ दें जब तक वह बच्चा न जन दे।" तो उन्होंने उसे छोड़ दिया, और उसने एक लड़के को जन्म दिया (2) जिसके सामने के दांत निकल आए थे। उस आदमी ने [उसमें] अपनी समानता पहचानी और कहा: "काबा के रब की कसम, यह मेरा बेटा है!" उमर ने कहा: "महिलाएं मुआज़ जैसा बेटा जनने में असमर्थ हैं; अगर मुआज़ न होते, तो उमर हलाक हो जाता" (3)।

अल-दहाक ने कहा: "मेरी माँ ने मुझे दो साल तक अपने पेट में रखने के बाद जन्म दिया था। जब मैं पैदा हुआ, तो मेरे दांत निकल आए थे" (4)।

---

(1) सुनन अल-दारकुतनी (3879)। और उनका कथन: 'जअद कतत'; बालों का 'जअद' होना 'सब्त' (सीधे/मुलायम) के विपरीत है, और 'सब्त' का अर्थ है सीधे और लंबे बाल, और 'कतत' का अर्थ है बहुत अधिक घुंघरालापन। लिसान अल-अरब (जअद, कतत)। (2) संस्करण (द), (ज़), और (म) में:

"फ़-वदअत" (उसने जन्म दिया), और जो स्थापित है वह (ज़ह) से है, जो सुनन अल-दारकुतनी के अनुरूप है। (3) सुनन अल-दारकुतनी (3876), और कोष्ठक में जो पहले था वह इसी से है। इसे इब्न अबी शायबा 10/88 और सईद इब्न मंसूर (2076) ने भी उद्धृत किया है। इब्न हज़्म ने अल-मुहल्ला 10/316 में उल्लेख किया है कि यह रिपोर्ट असत्य है; क्योंकि यह अबू सुफ़यान से है, जो कमज़ोर है, और उनके बुजुर्गों से है जो अज्ञात हैं। (4) इब्न अतिय्याह द्वारा अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/299 में वर्णित।

سورہ الرعد: آیات 8 - 9 21

یہ بھی روایت ہے کہ: ایک دن مالک بن دینار بیٹھے ہوئے تھے کہ ایک شخص ان کے پاس آیا اور کہا: "اے ابو یحییٰ! ایک ایسی عورت کے لیے دعا کریں جو چار سال سے حاملہ ہے اور سخت تکلیف میں ہے۔" مالک غصے میں آ گئے اور مصحف بند کر دیا، پھر فرمایا: "کیا یہ لوگ ہمیں انبیاء ہی سمجھتے ہیں!" پھر انہوں نے تلاوت کی، پھر دعا کی، پھر کہا: "اے اللہ، اگر اس عورت کے پیٹ میں ہوا ہے تو اسے اسی وقت نکال دے، اور اگر اس کے پیٹ میں لڑکی ہے تو اسے لڑکے سے بدل دے، کیونکہ تو جو چاہتا ہے مٹا دیتا ہے اور جسے چاہتا ہے ثابت رکھتا ہے، اور تیرے ہی پاس اصل کتاب (ام الکتاب) ہے۔" پھر مالک نے اپنا ہاتھ اٹھایا، اور لوگوں نے بھی ہاتھ اٹھائے۔ ایک قاصد اس شخص کے پاس آیا اور کہا: "اپنی بیوی کو سنبھالو۔" وہ شخص چلا گیا؛ مالک نے اپنا ہاتھ نہیں گرایا تھا کہ وہ شخص مسجد کے دروازے سے نمودار ہوا، اس کی گردن پر ایک گھنگریالے بالوں والا (1) لڑکا تھا، جو چار سال کا تھا، جس کے دانت نکل چکے تھے اور جس کی نال نہیں کاٹی گئی تھی۔

یہ بھی روایت ہے کہ: ایک شخص عمر بن الخطاب کے پاس آیا اور کہا: "اے امیر المومنین، میں اپنی بیوی سے دو سال غائب رہا، اور جب واپس آیا تو وہ حاملہ تھی!" عمر نے اسے سنگسار کرنے کے بارے میں لوگوں سے مشورہ کیا، تو معاذ بن جبل نے کہا: "اے امیر المومنین، اگر آپ کو اس پر کوئی اختیار ہے تو اس کے پیٹ میں جو ہے اس پر آپ کا کوئی اختیار نہیں، لہذا اسے چھوڑ دیں یہاں تک کہ وہ بچہ جن دے۔" چنانچہ انہوں نے اسے چھوڑ دیا، اور اس نے ایک لڑکے کو جنم دیا (2) جس کے سامنے کے دانت نکل آئے تھے۔ اس شخص نے اس میں اپنی مشابہت

پہچان لی اور کہا: "کعبہ کے رب کی قسم، میرا بیٹا ہے!" عمر نے فرمایا: "عورتیں معاذ جیسا جننے سے عاجز آ گئی ہیں؛ اگر معاذ نہ ہوتے تو عمر ہلاک ہو جاتا" (3)۔

اور الضحاک نے کہا: "میری ماں نے مجھے دو سال تک پیٹ میں رکھنے کے بعد جنم دیا تھا، اور جب میں پیدا ہوا تو میرا دانت نکل چکا تھا" (4)۔

---

(1) سنن الدارقطنی (3879)۔ اور ان کا قول: 'جعد قطط'؛ بالوں کا 'جعد' ہونا 'سبط' (سیدھے) کے برعکس ہے، اور 'سبط' کا مطلب پھیلے ہوئے اور لٹکتے ہوئے بال ہیں، اور 'قطط' کا مطلب شدید گھنگریالا پن ہے۔ لسان العرب (جعد، قطط)۔ (2) نسخوں (د)، (ز) اور (م) میں: "فوضعت" (پس اس نے جنم دیا)، اور جو متن میں ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے، جو سنن الدارقطنی کے موافق ہے۔ (3) سنن الدارقطنی (3876)، اور جو قوسین کے درمیان پہلے گزر چکا وہ اسی سے ہے۔ اسے ابن ابی شیبہ 10/88 اور سعید بن منصور (2076) نے بھی روایت کیا ہے۔ ابن حزم نے المحلی 10/316 میں ذکر کیا ہے کہ یہ خبر باطل ہے؛ کیونکہ یہ ابوسفیان سے ہے جو ضعیف ہے، اپنے شیوخ سے، جو مجہول ہیں۔ (4) اسے ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 3/299 میں ذکر کیا ہے۔

Surah Ar-Ra'd: Verses 8 - 9 / 22

It is mentioned about Malik that he was carried in his mother's womb for two years, and it is said: three years $^{(1)}$. It is said: Muhammad ibn Ajlan remained in his mother's womb for three years. She died while he was moving violently, so her stomach was cut open and he was taken out with his teeth already grown $^{(2)}$. Hammad ibn Salamah said: Haram ibn Hayyan was only named Haram (decrepit/old) because he stayed in his mother's womb for four years $^{(3)}$. Al-Ghaznawi mentioned that Ad-Dahhak was born after two years, and his tooth had emerged, so he was named Dahhak (the one who laughs/shows teeth) $^{(4)}$. Abbad ibn al-Awwam said: A neighbor of ours $^{(5)}$ gave birth to a boy after four years whose hair reached his shoulders. A bird flew by, and he said: "Kish" (shoo) $^{(6)}$. Sixth: Ibn Khuwayz Mindad said: The minimum and maximum duration of menstruation and postnatal bleeding, and the minimum and maximum duration of pregnancy, are taken through independent reasoning (Ijtihad); because the knowledge of that is reserved for God, so it is not permissible to judge [definitively].

(1) Al-Bayhaqi (7/443) narrated from Al-Waqidi from Malik who said: Pregnancy can last for years, and I know someone whose mother carried him for more than two years, meaning himself. He also narrated from Al-Waqidi that Malik's mother carried him in her womb for three years. (2) Al-Dhahabi cited it in Al-Siyar (6/318), and Ibn Qutaybah mentioned it in Al-Ma'arif p. 595 similarly. (3) Ibn Qutaybah cited it in Al-Ma'arif p. 595. Haram ibn Hayyan is Al-Abdi, and it is said: Al-Azdi, one of the worshippers, and he was in charge of some wars during the days of Umar and Uthman in Persia. Al-Siyar (4/48). (4) Al-Sarakhsi mentioned it in Al-Mabsut (6/45), but he said: for four years, instead of: two years. (5) In (Z): A slave girl of his gave birth. (6) Ibn Hazm said in Al-Muhalla (10/316): It is not permissible for a pregnancy to be more than nine months, nor less than six months; because of Allah's saying: {And his carrying and his weaning is thirty months} [Al-Ahqaf: 15] and Allah saying: {And mothers shall suckle their children for two whole years for those who desire to complete the suckling} [Al-Baqarah: 233]. So whoever claims that pregnancy and weaning can be in more than thirty months has spoken falsehood and impossibility, and has openly rejected the word of Allah, Mighty and Majestic. [End quote]. It has been scientifically proven that the menstrual cycle may stop for a physiological reason, as is the case for a breastfeeding woman, or for a pathological reason, such as a weakness in ovulation, or a hormonal imbalance, which leads to the absence of the menstrual cycle for months, or sometimes years. Then ovulation suddenly

becomes active, and pregnancy occurs, so it is thought that all the preceding period is the duration of pregnancy, and it is not so. The real pregnancy will not exceed its time (which is nine months) by more than a month, otherwise, the fetus would die in its mother's womb.

सूरह अर-रअद: आयतें 8 - 9 / 22

मलिक के बारे में उल्लेख किया गया है कि वे अपनी माँ के गर्भ में दो वर्ष तक रहे, और कहा जाता है: तीन वर्ष $^{(1)}$। कहा जाता है: मुहम्मद इब्न अजलान अपनी माँ के गर्भ में तीन वर्ष तक रहे। उनकी मृत्यु तब हुई जब वे हिंसक रूप से हिल रहे थे, इसलिए उनका पेट चीरकर उन्हें बाहर निकाला गया और उनके दाँत पहले ही निकल आए थे $^{(2)}$। हम्माद इब्न सलमा ने कहा: हरम इब्न हय्यान का नाम हरम (वृद्ध) इसलिए पड़ा क्योंकि वे अपनी माँ के गर्भ में चार वर्ष तक रहे थे $^{(3)}$। अल-गजनवी ने उल्लेख किया कि अल-दह्हाक का जन्म दो वर्ष बाद हुआ था, और उनका दाँत निकल आया था, इसलिए उनका नाम दह्हाक (हँसने वाला/दाँत दिखाने वाला) रखा गया $^{(4)}$। अब्बाद इब्न अल-अव्वम ने कहा: हमारे एक पड़ोसी $^{(5)}$ ने चार साल बाद एक ऐसे लड़के को जन्म दिया जिसके बाल उसके कंधों तक थे। एक पक्षी उड़कर निकला, तो उसने कहा: "किश" (हटाओ) $^{(6)}$। छठा: इब्न खुवैज मिन्दाद ने कहा: मासिक धर्म और प्रसवोत्तर रक्तस्राव की न्यूनतम और अधिकतम अवधि, और गर्भावस्था की न्यूनतम और अधिकतम अवधि, स्वतंत्र तर्क (इजतिहाद) के माध्यम से ली जाती है; क्योंकि उसका ज्ञान अल्लाह ने अपने पास सुरक्षित रखा है, इसलिए निश्चित रूप से न्याय करना जायज़ नहीं है।

(१) अल-बैहकी (४४३/७) ने अल-वाकिदी से, मलिक के हवाले से वर्णित किया कि उन्होंने कहा: गर्भावस्था वर्षों तक हो सकती है, और मैं उसे जानता हूँ जिसकी माँ ने उसे दो साल से अधिक समय तक गर्भ में रखा, यानी स्वयं उन्हें। उन्होंने अल-वाकिदी से यह भी वर्णित किया कि मलिक की माँ ने उन्हें तीन साल तक गर्भ में रखा था। (२) अल-धहाबी ने इसे अल-सियार (३१८/६) में उद्धृत किया है, और इब्न कुतैबा ने अल-मआरिफ पृष्ठ ५९५ में इसी तरह उल्लेख किया है। (३) इब्न कुतैबा ने इसे अल-मआरिफ पृष्ठ ५९५ में उद्धृत किया है। हरम इब्न हय्यान अल-अब्दी हैं, और कहा जाता है: अल-अजदी, इबादत गुज़ारों में से एक, और वे फ़ारस में उमर और उस्मान के दिनों में कुछ युद्धों के प्रभारी थे। अल-सियार ४८/४। (४) अल-सरख्सी ने अल-मबसुत ४५/६ में इसका उल्लेख किया है, सिवाय इसके कि उन्होंने कहा: चार साल के लिए, 'दो साल' के बजाय। (५) (ज़) में: उनकी एक दासी ने जन्म दिया। (६) इब्न हज्म ने अल-मुहल्ला ३१६/१० में कहा: गर्भावस्था नौ महीने से अधिक और छह महीने से कम नहीं हो सकती; अल्लाह तआला के इस कथन के कारण: {और उसके गर्भ धारण करने और उसका दूध छुड़ाने की अवधि तीस महीने है} और अल्लाह तआला ने फरमाया: {और माताएँ अपनी संतानों को पूरे दो वर्ष तक दूध पिलाएँ, उनके लिए जो दूध पिलाने की अवधि पूरी करना

चाहें}। अतः जो कोई यह दावा करता है कि गर्भावस्था और दूध छुड़ाना तीस महीनों से अधिक में हो सकता है, उसने असत्य और असंभव बात कही है, और खुले तौर पर अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल के कलाम को झुठलाया है। [समाप्त]। वैज्ञानिक रूप से यह सिद्ध हो चुका है कि मासिक धर्म चक्र किसी शारीरिक कारण से रुक सकता है, जैसा कि स्तनपान कराने वाली महिला के मामले में होता है, या किसी बीमारी के कारण, जैसे कि ओव्यूलेशन में कमजोरी, या हार्मोनल असंतुलन, जिसके कारण महीनों तक, या कभी-कभी वर्षों तक मासिक धर्म चक्र नहीं होता है। फिर अचानक ओव्यूलेशन सक्रिय हो जाता है, और गर्भावस्था हो जाती है, इसलिए यह मान लिया जाता है कि पूरी पिछली अवधि गर्भावस्था की अवधि है, और ऐसा नहीं है। वास्तविक गर्भावस्था अपने समय (जो नौ महीने है) से एक महीने से अधिक नहीं बढ़ेगी, अन्यथा भ्रूण अपनी माँ के गर्भ में मर जाएगा।

سورة الرعد: الآيتان ٨ - ٩ / ٢٢

امام مالک کے بارے میں ذکر کیا جاتا ہے کہ وہ اپنی والدہ کے پیٹ میں دو سال رہے، اور کہا گیا: تین سال $^{(1)}$۔ اور کہا جاتا ہے: محمد بن عجلان اپنی والدہ کے پیٹ میں تین سال رہے، پھر ان کی والدہ کا انتقال ہوگیا جبکہ وہ پیٹ میں شدید تڑپ رہے تھے، چنانچہ ان کا پیٹ چاک کیا گیا اور انہیں نکالا گیا تو ان کے دانت نکل چکے تھے $^{(2)}$۔ اور حماد بن سلمہ نے کہا: ہرم بن حیان کا نام ہرم (بوڑھا) اس لیے رکھا گیا کیونکہ وہ اپنی والدہ کے پیٹ میں چار سال رہے $^{(3)}$۔ اور غزنوی نے ذکر کیا کہ ضحاک دو سال میں پیدا ہوئے، اور ان کا دانت نکل چکا تھا اس لیے ان کا نام ضحاک (ہنسنے والا/دانت دکھانے والا) رکھا گیا $^{(4)}$۔ عباد بن العوام نے کہا: ہماری ایک پڑوسن $^{(5)}$ نے چار سال بعد ایک لڑکا جنا جس کے بال اس کے کندھوں تک تھے، اس کے پاس سے ایک پرندہ گزرا تو اس نے کہا: "کش" (پرندے اڑانے کی آواز) $^{(6)}$۔ چھٹی بات: ابن خویزمنداد نے کہا: حیض و نفاس اور حمل کی کم از کم اور زیادہ سے زیادہ مدت اجتہاد سے لی گئی ہے؛ کیونکہ اس کا علم اللہ ہی کے پاس ہے، لہٰذا اس پر حتمی حکم لگانا جائز نہیں۔

(١) بیہقی نے ۴۴۳/۷ میں واقدی سے اور انہوں نے مالک سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: حمل برسوں تک ہو سکتا ہے اور میں اسے جانتا ہوں جسے اس کی ماں نے دو سال سے زیادہ اٹھائے رکھا، یعنی خود اپنی ذات۔ واقدی سے یہ بھی روایت ہے کہ مالک کی والدہ نے انہیں پیٹ میں تین سال اٹھائے رکھا۔ (٢) ذہبی نے "السیر" ۳۱۸/۶ میں اسے درج کیا ہے، اور ابن قتیبہ نے "المعارف" ص ۵۹۵ میں اسی طرح ذکر کیا ہے۔ (٣) ابن قتیبہ نے "المعارف" ص ۵۹۵ میں ذکر کیا ہے۔ ہرم بن حیان العبدی ہیں، اور کہا گیا ہے: الازدی، عابدوں میں سے ایک، اور انہوں نے

حضرت عمر اور حضرت عثمان رضی اللہ عنہما کے زمانے میں بلادِ فارس میں کچھ جنگوں کی قیادت کی۔ السیر ۴۸/۴۔ (۴) سرخسی نے "المبسوط" ۴۵/۶ میں اس کا ذکر کیا ہے، سوائے اس کے کہ انہوں نے 'دو سال' کے بجائے 'چار سال' کہا۔ (۵) نسخہ (ظ) میں ہے: اس کی ایک لونڈی نے جنا۔ (۶) ابن حزم نے "المحلی" ۳۱۶/۱۰ میں کہا: حمل کا نو ماہ سے زیادہ اور چھ ماہ سے کم ہونا جائز نہیں ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور اس کا حمل اٹھانا اور اس کا دودھ چھڑانا تیس مہینے ہیں} اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور مائیں اپنی اولاد کو پورے دو سال تک دودھ پلائیں، ان کے لیے جو رضاعت کی مدت پوری کرنا چاہیں}۔ پس جس نے یہ دعویٰ کیا کہ حمل اور دودھ چھڑانے کی مدت تیس مہینے سے زیادہ ہو سکتی ہے، اس نے باطل اور ناممکن بات کہی، اور اللہ عزوجل کے کلام کو علانیہ رد کیا۔ اھـ اور یہ سائنسی طور پر ثابت ہو چکا ہے کہ حیض کا دورہ کسی جسمانی وجہ سے رک سکتا ہے، جیسا کہ دودھ پلانے والی عورت کے معاملے میں ہوتا ہے، یا کسی بیماری کی وجہ سے، جیسا کہ بیضہ ریزی (ovulation) میں کمزوری، یا ہارمونز کے عدم توازن کی صورت میں ہوتا ہے، جس کی وجہ سے مہینوں یا بعض اوقات سالوں تک حیض نہیں آتا، پھر اچانک بیضہ ریزی فعال ہوتی ہے اور حمل ہو جاتا ہے، تو یہ سمجھا جاتا ہے کہ یہ سارا پچھلا دورانیہ حمل کی مدت ہے، حالانکہ ایسا نہیں ہے۔ حقیقی حمل اپنے وقت (جو نو ماہ ہے) سے ایک ماہ سے زیادہ نہیں بڑھے گا، ورنہ جنین اپنی ماں کے پیٹ میں مر جائے گا۔

Surah Ar-Ra'd: Verses 8 - 9 23

...in anything of it except according to what He has revealed to us, and it is found outwardly in women; rarely or habitually; and since we found a woman who was pregnant for four years and five years, we judged accordingly. And for postpartum bleeding (Nifas) and menstruation (Hayd), since we did not find a stable rule in it, we referred to what is found in the rare cases among them.

Seventh: Ibn al-Arabi said (1): Some of the lax ones among (2) the Malikis reported that the maximum duration of pregnancy is nine months! And this was never spoken by anyone except a 'Haliki' (ruined one), and they are the 'Naturalists' (Taba'iyyun) who claim that the controller of the fetus in the womb is the seven planets; they take charge of it month by month. The fourth month belongs to the Sun; therefore, it moves and becomes agitated. When the rotation among the seven planets is completed in seven months, it returns in the eighth month to Saturn (Zuhal), so it 'yubqiluhu' (discharges it) (3) with its coldness. I wish I could have debated them or fought them (4)! Why is the return after the completion of the cycle to Saturn and not to another? Has Allah informed you of this, or are you inventing lies against Allah?! And if it is permissible for it to return to two of them (5), why is it not permissible for the management to return to three or four, or return to all of them twice or thrice?! What is this control by false conjectures over hidden matters!.

Eighth: His, Exalted be He, saying: {And everything with Him is by due measure} [Quran 13:8] means in terms of decrease and increase. It is said: "by due measure": He determined the exit of the child from its mother's womb, and determined its stay in her womb until its exit. Qatadah said: Regarding sustenance and lifespan (6). "Al-Miqdar" (the measure) is "Al-Qadr" (the amount/decree). The generality of the verse covers all of that, and Allah, Glorified be He, knows best.

---

(1) In 'Ahkam al-Quran' 3/1097. (2) In (d), (z), and (z): "from", and what is confirmed from (m) is what agrees with 'Ahkam al-Quran'. (3) In (d), (z), and (z): "throws it", and what is confirmed from (m) is what agrees with 'Ahkam al-Quran', and the meaning of "yubqiluhu" is: "brings it out". See 'Al-Lisan' (bql). (4) In (d) and (z): "confronting them", and what is confirmed from (z) and (m) is what agrees with 'Ahkam al-Quran'. (5) In (d), (z), and (z): "to something from them", and what is confirmed from (m) is what agrees with 'Ahkam al-Quran'. (6) 'Al-Nukat wa al-'Uyun' 3/97, and it was narrated by al-Tabari 13/452 similarly.

सूरा अर-राद: आयत 8 - 9 पृष्ठ २३

...उसमें से किसी भी चीज़ में नहीं सिवाय उस मात्रा के जो उसने हम पर ज़ाहिर की है, और यह महिलाओं में बाहरी तौर पर पाया जाता है; दुर्लभ रूप से या आदतन; और चूँकि हमने एक ऐसी महिला को पाया जो चार साल और पाँच साल तक गर्भवती रही, हमने उसी के अनुसार फैसला किया। और प्रसवोत्तर रक्तस्राव (निफास) और मासिक धर्म (हैज़) के लिए, क्योंकि हमें इसमें कोई स्थिर नियम नहीं मिला, हमने उनके बीच दुर्लभ मामलों में जो पाया जाता है, उसी का संदर्भ लिया।

सातवीं बात: इब्न अल-अरबी ने कहा (१): मालिकियों में से कुछ ढीले लोगों ने (२) बताया कि गर्भावस्था की अधिकतम अवधि नौ महीने है! और यह बात कभी किसी ने नहीं कही सिवाय एक 'हलिकी' (विनाशकारी) के और वे 'प्रकृतिवादी' (तबईयून) हैं जो दावा करते हैं कि गर्भ में भ्रूण का नियंत्रक सात ग्रह हैं; वे महीने-दर-महीने उसका कार्यभार संभालते हैं। चौथा महीना सूर्य का है; इसलिए, वह हिलता-डुलता और उत्तेजित होता है। जब सात महीनों में सात ग्रहों के बीच चक्र पूरा हो जाता है, तो आठवें महीने में वह शनि (ज़ुहल) के पास वापस आ जाता है, तो वह अपनी ठंडक से उसे 'युबक़िलुहु' (निकाल देता है) (३)। काश मैं उनसे बहस कर पाता या उनसे लड़ पाता (४)! चक्र पूरा होने के बाद वापसी शनि के पास ही क्यों है, किसी और के पास क्यों नहीं? क्या अल्लाह ने तुम्हें इसकी खबर दी है, या तुम अल्लाह पर झूठ गढ़ रहे हो?! और अगर उसका इनमें से दो की ओर लौटना जायज़ है (५), तो प्रबंधन का तीन या चार की ओर लौटना, या उन सभी की ओर दो या तीन बार लौटना क्यों जायज़ नहीं है?! छिपे हुए मामलों पर झूठे अनुमानों का यह कैसा नियंत्रण है!.

आठवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: {और उसके पास हर चीज़ एक निश्चित मात्रा में है} [कुरान 13:8] का अर्थ है कमी और वृद्धि के संदर्भ में। कहा जाता है: "निश्चित मात्रा में": उसने माँ के पेट से बच्चे के निकलने का समय निर्धारित किया, और निकलने तक उसके माँ के पेट में रहने का समय निर्धारित किया। क़तादाह ने कहा: जीविका और जीवनकाल के संबंध में (६)। "अल-मिक़दार" (मात्रा) "अल-क़द्र" (परिमाण/निर्णय) है। आयत की व्यापकता इन सभी को शामिल करती है, और अल्लाह, जो महिमामय है, सबसे बेहतर जानता है।

---

(१) 'अहकाम अल-क़ुरान' ३/१०९७ में। (२) (द), (ज़), और (ज़) में: "से", और जो (म) से पुष्ट है, वह 'अहकाम अल-क़ुरान' के अनुरूप है। (३) (द), (ज़), और (ज़) में: "इसे फेंक देता है", और जो (म) से पुष्ट है, वह 'अहकाम अल-क़ुरान' के अनुरूप है और "युबक़िलुहु" का अर्थ है: "इसे बाहर निकालता

है"। देखें 'अल-लिसान' (बक़्ल)। (४) (द) और (ज़) में: "उनका सामना करना", और जो (ज़) और (म) से पुष्ट है, वह 'अहकाम अल-क़ुरान' के अनुरूप है। (५) (द), (ज़), और (ज़) में: "उनमें से किसी चीज़ की ओर", और जो (म) से पुष्ट है, वह 'अहकाम अल-क़ुरान' के अनुरूप है। (६) 'अल-नुकात व अल-उयून' ३/९७, और इसे अल-तबरी १३/४५२ द्वारा इसी तरह वर्णित किया गया है।

سورة الرعد: آیات 8 - 9 صفحہ ۲۳

...اس میں سے کسی چیز میں نہیں سوائے اس مقدار کے جو اس نے ہم پر ظاہر کی ہے، اور یہ عورتوں میں ظاہری طور پر پایا جاتا ہے؛ شاذ و نادر یا عادتاً؛ اور چونکہ ہم نے ایسی عورت پائی جو چار سال اور پانچ سال تک حاملہ رہی، ہم نے اسی کے مطابق فیصلہ کیا۔ اور نفاس اور حیض کے بارے میں، چونکہ ہمیں اس میں کوئی مستحکم قاعدہ نہیں ملا، ہم نے ان میں سے شاذ و نادر صورتوں میں پائے جانے والے واقعات کی طرف رجوع کیا۔

ساتویں بات: ابن العربی نے کہا (۱): مالکیوں میں سے بعض تساہل پسندوں نے (۲) نقل کیا کہ حمل کی زیادہ سے زیادہ مدت نو ماہ ہے! اور یہ بات سوائے کسی 'ہالکی' (تباہ حال) کے کبھی کسی نے نہیں کہی، اور وہ 'طبیعیین' (نیچرلسٹ) ہیں جو یہ دعویٰ کرتے ہیں کہ رحم میں حمل کا مدبر سات ستارے ہیں؛ وہ اسے مہینہ بہ مہینہ سنبھالتے ہیں۔ ان میں سے چوتھا مہینہ سورج کا ہے؛ اس لیے وہ حرکت کرتا اور مضطرب ہوتا ہے۔ جب سات مہینوں میں سات ستاروں کے درمیان چکر مکمل ہو جاتا ہے، تو آٹھویں مہینے میں وہ زحل کی طرف لوٹتا ہے، تو وہ اپنی ٹھنڈک سے اسے 'یُبقلہ' (نکال دیتا ہے) (۳)۔ کاش میں ان سے مناظرہ کرنے یا ان سے لڑنے (۴) کے قابل ہوتا! چکر مکمل ہونے کے بعد واپسی زحل ہی کی طرف کیوں ہے کسی اور کی طرف کیوں نہیں؟ کیا اللہ نے تمہیں یہ بتایا ہے یا تم اللہ پر جھوٹ باندھ رہے ہو؟! اور اگر اس کا ان میں سے دو کی طرف لوٹنا جائز ہے (۵)، تو تدبیر کا تین یا چار کی طرف لوٹنا، یا ان تمام کی طرف دو یا تین بار لوٹنا کیوں جائز نہیں؟! چھپے ہوئے معاملات پر باطل گمانوں کا یہ کیسا تسلط ہے!.

آٹھویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَكُلُّ شَيْءٍ عِندَهُ بِمِقْدَارٍ﴾ یعنی کمی اور زیادتی کے اعتبار سے۔ اور کہا جاتا ہے: "بمقدار": یعنی اس نے بچے کا اپنی ماں کے پیٹ سے نکلنا مقدر کیا، اور اس کے

نکلنے تک اس کے پیٹ میں رہنے کو مقدر کیا۔ اور قتادہ نے کہا: رزق اور اجل (موت کے وقت) کے بارے (۶) میں۔ اور مقدار سے مراد 'قدر' ہے۔ اور آیت کا عموم ان سب باتوں کو شامل ہے، اور اللہ سبحانہ و تعالیٰ بہتر جانتا ہے۔

---

(۱) احکام القرآن ۳ / ۱۰۹۷ میں۔ (۲) (د) اور (ز) اور (ظ) میں: "عن" ہے، اور جو (م) سے ثابت ہے وہ احکام القرآن کے موافق ہے۔ (۳) (د) اور (ز) اور (ظ) میں: "فیلقیہ" ہے، اور جو (م) سے ثابت ہے وہ احکام القرآن کے موافق ہے اور 'یبقلہ' کے معنی ہیں: اسے نکال دیتا ہے۔ دیکھیے 'اللسان' (بقل)۔ (۴) (د) اور (ز) میں: "مقابلتہم" ہے، اور جو (ظ) اور (م) سے ثابت ہے وہ احکام القرآن کے موافق ہے۔ (۵) (د) اور (ز) اور (ظ) میں: "الی شیء منہا" ہے، اور جو (م) سے ثابت ہے وہ احکام القرآن کے موافق ہے۔ (۶) النکت والعیون ۳ / ۹۷، اور اسے طبری نے ۱۳ / ۴۵۲ میں اسی طرح روایت کیا ہے۔

Surat ar-Ra'd: Verses 8 - 10 (p. 24)

Ninth(1): This is the verse in which Allah, Glorified and Exalted is He, praised Himself as: {Knower of the unseen and the witnessed} [13:9]. Meaning: He is the Knower of what is absent from creation and what they witness. 'Al-Ghayb' (the unseen) is a verbal noun meaning that which is absent. 'Ash-Shahadah' (the witnessed) is a verbal noun meaning that which is present. So He, Glorified is He, drew attention to His exclusivity in the knowledge of the unseen and His encompassing knowledge of the inward secrets hidden from creation, so it is not permissible for anyone to share that with Him. As for the people of medicine who infer based on symptoms and signs, if they are certain about it, then it is disbelief (kufr)(2), and if they say: "It is an experiment/experience," they are left to what they are upon, and that does not detract from the One praised(3); for habits may be broken, but [Divine] Knowledge is not subject to change.

And {the Grand} is He under Whom everything exists. And {the Most Exalted} above what the polytheists say, supreme over everything by His power and subjugation; we have mentioned both in the detailed explanation of the Names(4), and praise be to Allah.

His Saying, the Exalted: {It is the same [to Him] concerning you whether one conceals [his] speech or one publicizes it and whether one is hidden by night or goes forth [openly] by day} [13:10].

His Saying, the Exalted: {It is the same [to Him] concerning you whether one conceals [his] speech or one publicizes it}: Concealing speech is what a person says to themselves, and publicizing is what they say to others. What is meant by this is that Allah, Glorified is He, knows what man conceals of good and evil, just as He knows what he publicizes of good and evil.

And "among you" (minkum) could possibly be an adjective for "the same" (sawa'). The estimation would be: the secret of the one who conceals and the publicizing of the one who publicizes are the same from among you. It is also permissible for it to be related to "the same" in the sense of: it is equal from you, like your saying: "I passed by Zaid." And it is permissible for it to be based on the estimation: the secret of the one among you who conceals and the publicizing of the one among you who publicizes.

(1) In (D) and (M): "I said," and what is established is from (Z) and (Th). (2) This phrase occurred in Ibn al-Arabi's *Ahkam al-Qur'an* 3/1096 (and the speech is his): "And the people of medicine say: If swelling appears in the right breast of the pregnant woman, the fetus is male, and if it appears in the left breast, the fetus is female. If the heaviness for the woman is on the right side, the fetus is male, and if she finds the heaviness on the left side, the child is female. If they are certain of that, then it is disbelief (kufr)." See what preceded in 8/403. (3) In *Ahkam al-Qur'an*: "Al-Tamadduh" (The praising). (4) *Al-Asna* pp. 208 and 210 and following.

सूरा अर-राद: आयत 8 - 10 (पृष्ठ 24)

नवां(1): यह आयत वह है जिसमें अल्लाह सुब्हानहु व ता'आला ने अपनी प्रशंसा की है: {परोक्ष और प्रत्यक्ष का ज्ञाता} [13:9]। अर्थात्: वह जानता है जो सृष्टि से ओझल है, और जिसे वे देखते हैं। 'ग़ैब' (परोक्ष) एक भाववाचक संज्ञा है जिसका अर्थ है वह जो अनुपस्थित है। 'शहादा' (प्रत्यक्ष) एक भाववाचक संज्ञा है जिसका अर्थ है वह जो उपस्थित है। अतः उसने, वह पवित्र है, परोक्ष के ज्ञान में अपनी विशिष्टता और सृष्टि से छिपे हुए आंतरिक रहस्यों के घेरे पर ध्यान आकर्षित किया, इसलिए किसी के लिए भी इसमें उसके साथ साझा करना अनुमेय नहीं है। जहाँ तक चिकित्सा के जानकारों का संबंध है जो लक्षणों और संकेतों के आधार पर निष्कर्ष निकालते हैं, यदि वे इस पर निश्चितता का दावा करते हैं, तो यह कुफ़्र (अविश्वास) है(2), और यदि वे कहते हैं: "यह अनुभव मात्र है," तो उन्हें उनके हाल पर छोड़ दिया जाएगा, और यह प्रशंसित (अल्लाह) की महिमा को कम नहीं करता(3); क्योंकि आदतों में बदलाव संभव है, लेकिन [ईश्वरीय] ज्ञान परिवर्तन के अधीन नहीं है।

और {महान} वह है जिसके अधीन प्रत्येक वस्तु है। और {सबसे उच्च} मुशरिकों के कथनों से बहुत ऊपर, अपनी शक्ति और प्रभुत्व से हर चीज़ पर सर्वोच्च; हमने नामों की विस्तृत व्याख्या(4) में इन दोनों का उल्लेख किया है, और सारा धन्यवाद अल्लाह के लिए है।

अल्लाह तआला का फरमान: {तुम्हारे लिए समान है जो अपनी बात को छुपाता है और जो उसे प्रकट करता है, और जो रात में छिपा रहता है और जो दिन में खुलेआम चलता है} [13:10]।

अल्लाह तआला का फरमान: {तुम्हारे लिए समान है... जो अपनी बात को छुपाता है और जो उसे प्रकट करता है}: बात छुपाना वह है जो व्यक्ति स्वयं से कहता है, और प्रकट करना वह है जो वह दूसरों से कहता है। इसका अर्थ यह है कि अल्लाह सुब्हानहु व ता'आला मनुष्य के द्वारा छिपाई गई भलाई और बुराई को वैसे ही जानता है, जैसे वह उसके द्वारा प्रकट की गई भलाई और बुराई को जानता है।

और "तुममें से" (मिनकुम) संभवतः"समान" (सवा') के लिए एक विशेषण हो सकता है। अनुमान यह होगा: तुममें से छुपाने वाले का रहस्य और प्रकट करने वाले का प्रकटीकरण समान है। यह इस अर्थ में "समान" से संबंधित होना भी अनुमेय है कि: यह तुमसे बराबर है, जैसे तुम्हारा कहना: "मैं ज़ैद के पास से गुज़रा।" और यह इस अनुमान पर आधारित होना भी अनुमेय है: तुममें से जो छुपाता है उसका रहस्य और तुममें से जो प्रकट करता है उसका प्रकटीकरण।

(1) (द) और (म) में: "मैंने कहा," और जो सिद्ध है वह (ज़) और (ज़) से है। (2) यह वाक्यांश इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1096 में आया है (और यह उन्हीं का कथन है): "और चिकित्सा के जानकार कहते हैं: यदि गर्भवती महिला के दाहिने स्तन में सूजन दिखाई देती है, तो भ्रूण नर है, और यदि बाएं स्तन में दिखाई देती है, तो मादा है। यदि महिला को दाईं ओर भारीपन महसूस हो, तो भ्रूण नर है, और यदि वह बाईं ओर भारीपन पाती है, तो बच्चा मादा है। यदि वे इस पर निश्चित हैं, तो यह कुफ्र है।" पूर्व में 8/403 देखें। (3) अहकाम अल-कुरान में: "अल-तमददुह" (प्रशंसा)। (4) अल-अस्ना पृष्ठ 208 और 210 और उसके बाद।

سورہ الرعد: آیات 8 - 10 (صفحہ 24)

نویں بات(1): یہ وہ آیت ہے جس میں اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے اپنی تعریف اس طرح کی ہے کہ: {غیب اور حاضر کا جاننے والا} [13:9]۔ یعنی: وہ اس سے واقف ہے جو مخلوق سے اوجھل ہے اور جسے وہ دیکھتے ہیں۔ 'غیب' مصدر ہے جس کے معنی غائب (پوشیدہ) کے ہیں۔ 'شہادت' مصدر ہے جس کے معنی شاہد (موجود) کے ہیں۔ چنانچہ اللہ سبحانہ نے غیب کے علم میں اپنی انفرادیت، اور مخلوق سے مخفی باطن کے احاطے پر متنبہ فرمایا، لہٰذا کسی کے لیے جائز نہیں کہ وہ اس میں اس کا شریک ہو۔ رہے اہل طب جو علامات اور نشانیوں سے استدلال کرتے ہیں، اگر وہ اس پر قطعیت (یقین) کا دعویٰ کریں تو یہ کفر ہے(2)، اور اگر وہ کہیں کہ: "یہ محض تجربہ ہے،" تو انہیں ان کے حال پر چھوڑ دیا جائے گا، اور یہ ممدوح (اللہ) کی شان میں کوئی نقص پیدا نہیں کرتا(3)؛ کیونکہ عادت کا ٹوٹ جانا ممکن ہے، مگر [الہیٰ] علم میں تبدیلی ممکن نہیں۔

اور {کبیر} وہ ہے جس کے سامنے ہر چیز ہیچ ہے۔ اور {متعال} ان باتوں سے بلند و برتر جو مشرکین کہتے ہیں، اپنی قدرت اور قہر کے ساتھ ہر چیز پر غالب؛ ہم نے ان دونوں کا ذکر اسماء حسنیٰ کی مکمل شرح میں کیا ہے(4)، اور تمام تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {تم میں سے جو بات کو چھپائے اور جو اسے ظاہر کرے، اور جو رات میں چھپا ہو اور جو دن میں چلتا پھرتا ہو، سب اللہ کے لیے برابر ہیں} [13:10]۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {تم میں سے جو بات کو چھپائے اور جو اسے ظاہر کرے}: بات چھپانا وہ ہے جو انسان اپنے آپ سے کہے، اور ظاہر کرنا وہ ہے جو وہ دوسروں سے کہے۔ اس سے مراد یہ

ہے کہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ انسان کے چھپائے ہوئے خیر و شر کو بھی ویسے ہی جانتا ہے جیسے وہ اس کے ظاہر کردہ خیر و شر کو جانتا ہے۔

اور "تم میں سے" (منکم) کا لفظ 'سواء' (برابر) کی صفت ہو سکتا ہے۔ اس کا مطلب یوں ہوگا: تم میں سے چھپانے والے کا راز اور ظاہر کرنے والے کا اعلان برابر ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ 'سواء' سے متعلق ہو اس معنی میں کہ: یہ تم سے برابر ہے، جیسے تمہارا قول ہو: "میں زید کے پاس سے گزرا۔" اور یہ بھی جائز ہے کہ اس تقدیر پر ہو: تم میں سے جس نے چھپایا اس کا راز اور تم میں سے جس نے ظاہر کیا اس کا اعلان۔

---

(1) (د) اور (م) میں ہے: "میں نے کہا"، اور ثابت شدہ متن (ز) اور (ظ) سے ہے۔ (2) یہ عبارت ابن العربی کی احکام القرآن 3/1096 میں آئی ہے (اور کلام انہی کا ہے): "اور اہل طب کہتے ہیں: اگر حاملہ کے دائیں پستان میں ورم ظاہر ہو تو حمل لڑکا ہے، اور اگر بائیں پستان میں ظاہر ہو تو لڑکی ہے، اور اگر عورت کو دائیں جانب بوجھ محسوس ہو تو لڑکا ہے، اور اگر وہ بائیں جانب بوجھ پائے تو بچہ لڑکی ہے، پس اگر وہ اس پر قطعیت کا دعویٰ کریں تو یہ کفر ہے۔" سابقہ 8/403 دیکھیں۔ (3) احکام القرآن میں ہے: "التمدح" (تعریف)۔ (4) الاسنیٰ صفحہ 208 اور 210 اور اس کے بعد۔

٢٥ Surah Ar-Ra'd: Verse 10

It is possible that the estimation is: "One who is equal among you is he who conceals speech and he who proclaims it," just as you say: "The justice of Zaid and Amr," meaning: "they are two people of justice." And it was said: "Sawaa' (equal)" means: "equivalent," so it does not need to estimate the omission of a mudhaf (possessive) (1). "And whoever is hidden by night and goes freely by day" means: secrecy and publicity are equal in God's knowledge, as are the one who is apparent in the streets and the one who is hidden in the shadows(2). Al-Akhfash and Qutrub said(3): "The one hidden by night" means the one who is apparent; from it is: "Khafaytu al-shay' (I hid the thing)" and "Akhfaytuhu," meaning: "I made it apparent," and "Ikhtafaytu al-shay' (I hid the thing)," meaning: "I extracted it," and from it the grave-robber was called: "Al-Mukhtafi"(5). And Imru' al-Qais said: He brought them out from their burrows as if / their emergence was a rain from an evening storm that brings clamor(6) And "Al-Saarib" is the one who is concealed, i.e., entering a burrow (sarab); from it is their saying: "Insaraba al-wahsh (the wild animal slunk away)" if it enters its lair(7). Ibn Abbas said: "Mustakhfin" means hidden, and "Saaribun" means apparent(8).

---

(1) See Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 3/141, I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/353, Mushkil I'rab al-Quran 1/397, and al-Imla' (on the margin of al-Futuhat al-Ilahiyya) 3/373. (2) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 3/142. (3) The saying of al-Akhfash is in Ma'ani al-Quran 2/595, and the saying of Qutrub was mentioned by al-Zajjaj in Ma'ani al-Quran 3/142, and Abu al-Tayyib al-Lughawi in al-Adhdad 1/247, and al-Razi mentioned this saying from them in 19/17-18. (4) In (d), (z), and (m): "Akhfaytu", and what is established is from (zh), which is what corresponds to what is in the Tafsir of al-Razi 19/17, and al-Lisan (kh-f-y), and like it: "Istakhfaytu", mentioned by al-Jawhari in al-Sihah (kh-f-y). And see al-Adhdad by Abu al-Tayyib 1/247, and Tahdhib al-Lugha 7/597. (5) Al-Adhdad by Ibn al-Anbari p. 76, and al-Sihah (kh-f-y). (6) Diwan Imru' al-Qais p. 51. It is mentioned in the commentary of al-Asma'i: Al-wadq is rain, and evening rain was specified because it is more abundant. And al-mujlib: is that which a clamor (jalaba) is heard from because of the intensity of its impact, i.e., rain from an evening that has a clamor of rain. The meaning is: that the horse, due to the intensity of its running, brought the mice out of their holes, thinking it was rain, so they feared the earth would flood and drown them. (7) In (m): Al-Wahshi, and like it in Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 3/142, and al-Sihah (sarab), and what is established corresponds to what is in Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 3/476, and Tahdhib al-Lugha 12/414, and Tafsir al-Razi

19/17. And al-kinaas: is the deer's hiding place in the trees. Al-Qamus (kanasa). (8) Narrated by al-Tabari 13/453-454.

२५ सूरा अर-रद: आयत १०

यह संभव है कि अनुमान यह हो: "तुम में से वह जो बात छिपाता है और जो उसे प्रकट करता है, समान है," जैसे आप कहते हैं: "ज़ैद और अम्र का न्याय," यानी: "वे दोनों न्याय वाले हैं।" और यह कहा गया: "सवाअ (समान)" का अर्थ है: "बराबर," इसलिए इसमें 'मुदाफ़' (सम्बन्धवाचक पद) के लोप के अनुमान की आवश्यकता नहीं है(१)। "और जो रात में छिपा रहता है और जो दिन में खुलकर चलता है" का अर्थ है: अल्लाह के ज्ञान में रहस्य और रहस्योद्घाटन समान हैं, और सड़कों पर दिखाई देने वाला और अंधेरे में छिपा हुआ भी(२)। अल-अख़फ़श और क़ुत्रुब ने कहा(३): "रात में छिपा रहने वाला" का अर्थ है: प्रकट होने वाला; इसी से है: "ख़फ़ैतु अल-शाय" और "अख़फ़ैतुहू", यानी: "मैंने उसे प्रकट किया", और "इख़्तफ़ैतु अल-शाय", यानी: "मैंने उसे बाहर निकाला", और इसी कारण कब्र खोदने वाले को "अल-मुख़्तफ़ी" (छिपा हुआ) कहा गया(५)। और इम्रुल क़ैस ने कहा: उसने उन्हें उनके बिलों से बाहर निकाला जैसे / उनका निकलना शाम की भारी बारिश हो जो शोर मचाती हो(६) और "अल-सारिब": वह है जो छिपा हुआ हो, अर्थात बिल (सरब) में प्रवेश करने वाला; इसी से उनका कहना है: "इन्सरब अल-वहश" जब वह अपनी गुफा में प्रवेश करता है(७)। और इब्न अब्बास ने कहा: "मुस्तख़फ़िन" का अर्थ है छिपा हुआ, और "सारिबन" का अर्थ है प्रकट(८)।

---

(१) देखें अज़-ज़ज्जाज की 'मा'नी अल-कुरान' ३/१४१, अन-नहहास की 'ए'राब अल-कुरान' २/३५३, 'मुश्किल ए'राब अल-कुरान' १/३९७ और 'अल-इमला' (अल-फुतुहात अल-इलाहिया के हाशिये पर) ३/३७३। (२) अज़-ज़ज्जाज की 'मा'नी अल-कुरान' ३/१४२। (३) अल-अख़फ़श का कथन उनकी 'मा'नी अल-कुरान' २/५९५ में है, और क़ुत्रुब का कथन अज़-ज़ज्जाज ने 'मा'नी अल-कुरान' ३/१४२ में उद्धृत किया है, और अबू अल-तैयब अल-लुग़वी ने 'अल-अददाद' १/२४७ में, और अल-राज़ी ने १९/१७-१८ में उनसे यह कथन उद्धृत किया है। (४) (द), (ज़) और (म) में: "अख़फ़ैतु", और जो स्थापित है वह (ज़ह) से है, जो अल-राज़ी १९/१७ की तफ़्सीर और अल-लिसान (ख़-फ़-य) में जो है उसके अनुरूप है, और उसी की तरह: "इस्तख़फ़ैतु", जिसे अल-जौहरी ने 'अस-सिहाह' (ख़-फ़-य) में उल्लेख किया है। और देखें अबू अल-तैयब की 'अल-अददाद' १/२४७, और 'तहज़ीब अल-लुग़ा' ७/५९७। (५) इब्न अल-अंबारी की 'अल-अददाद' पृष्ठ ७६, और 'अस-सिहाह' (ख़-फ़-य)। (६) 'दीवान इम्रुल क़ैस' पृष्ठ ५१। अल-अस्मा'ई की इसकी व्याख्या में आया है: अल-वदक़: बारिश, और शाम की बारिश को विशिष्ट किया गया क्योंकि वह अधिक प्रचुर होती है। और अल-मुजलिब: वह है जिसका भारी प्रभाव के कारण शोर (जलबह) सुना जाए, यानी: शाम की बारिश जिसमें बारिश का शोर हो। अर्थ यह है: कि

घोड़ा अपने दौड़ने की तीव्रता के कारण चूहों को उनके बिलों से बाहर निकाल लाया, यह सोचकर कि बारिश हो रही है, उन्हें डर था कि ज़मीन जलमग्न हो जाएगी और वे डूब जाएँगे। (७) (म) में: अल-वहशी, और वैसा ही अज़-ज़ज्जाज की 'मा'नी अल-कुरान' ३/१४२ में, और 'अस-सिहाह' (सरब) में, और जो स्थापित है वह अन-नहहास की 'मा'नी अल-कुरान' ३/४७६, 'तहज़ीब अल-लुग़ा' १२/४१४ और 'तफ़्सीर अल-राज़ी' १९/१७ के अनुरूप है। और अल-किनास: पेड़ों में हिरण के छिपने का स्थान है। अल-कामूस (कनस)। (८) इसे अत-तबरी ने १३/४५३-४५४ में उद्धृत किया है।

٢٥ سورة الرعد: آیت ١٠

اور یہ بھی جائز ہے کہ اس کا اندازہ یہ ہو: "تم میں سے برابر ہے وہ جو بات چھپاتا ہے اور وہ جو اسے ظاہر کرتا ہے"، جیسے کہ تم کہتے ہو: "عدل زید و عمرو"، یعنی: "وہ دونوں عدل والے ہیں"۔ اور کہا گیا: "سواء" یعنی: "برابر"، تو اسے مضاف کے حذف کے تخمینے کی ضرورت نہیں ہے(١)۔ "اور جو رات کو چھپا ہوا ہے اور دن کو چلنے پھرنے والا ہے" یعنی: اللہ کے علم میں راز اور اعلانیہ برابر ہیں، اور راستوں میں ظاہر ہونے والا اور اندھیروں میں چھپنے والا بھی(٢)۔ اور الاخفش اور قطرب نے کہا(٣): "رات کو چھپنے والا" یعنی ظاہر؛ اسی سے ہے: "خَفَيتُ الشيء" اور "أخفيتُه"، یعنی: "میں نے اسے ظاہر کیا"، اور "اختفيتُ الشيء"، یعنی: "میں نے اسے نکال لیا"، اور اسی وجہ سے قبر کھودنے والے کو "المختفي" کہا گیا(٥)۔ اور امرؤ القیس نے کہا: اس نے انہیں ان کے بلوں سے نکال دیا گویا / ان کا نکلنا شام کی بارش ہو جو شور و غل مچاتی ہے(٦) اور "السارب": وہ جو چھپا ہوا ہو، یعنی بل (سرب) میں داخل ہونے والا؛ اسی سے ان کا قول ہے: "انسَرَب الوحش" جب وہ اپنی کچھار میں داخل ہو جائے(٧)۔ اور ابن عباس نے کہا: "مستخفٍ" یعنی چھپا ہوا، اور "ساربٌ" یعنی ظاہر(٨)۔

---

(١) ملاحظہ ہو معانی القرآن للزجاج ١٤١/٣، وإعراب القرآن للنحاس ٣٥٣/٢، ومشكل إعراب القرآن ٣٩٧/١ اور الإملاء (على هامش الفتوحات الإلهية) ٣٧٣/٣۔ (٢) معانی القرآن للزجاج ١٤٢/٣۔ (٣) الاخفش کا قول ان کی کتاب معانی القرآن ٥٩٥/٢ میں ہے، اور قطرب کا قول زجاج نے معانی القرآن ١٤٢/٣ میں ذکر کیا ہے، اور ابو الطیب اللغوی نے الأضداد ٢٤٧/١ میں، اور رازی نے ان دونوں سے یہ قول ١٧/١٩ - ١٨ میں نقل کیا ہے۔ (٤) (د) اور (ز) اور (م) میں: "أخفيت"، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے، اور وہی ہے جو تفسیر رازی ١٧/١٩ اور اللسان (خفی) میں موجود کے

موافق ہے، اور اسی طرح: "استخفیت"، جسے جوہری نے الصحاح (خفی) میں ذکر کیا ہے۔ اور ملاحظہ ہو الأضداد لأبي الطيب ٢٤٧/١، اور تہذیب اللغة ٥٩٧/٧۔ (٥) الأضداد لابن الأنباري ص ٧٦، اور الصحاح (خفی)۔ (٦) دیوان امرئ القیس ص ٥١۔ اور اس کی شرح میں الاصمعی نے کہا ہے: الودق: بارش، اور شام کی بارش کو خاص کیا کیونکہ وہ زیادہ موسلا دھار ہوتی ہے۔ اور المجلب: وہ ہے جس کا زوردار پڑنے کی وجہ سے شور (جلبہ) سنا جائے، یعنی: شام کی وہ بارش جس میں بارش کا شور ہو۔ اور معنی یہ ہے کہ گھوڑے نے اپنی تیز رفتاری کی وجہ سے چوہوں کو ان کے بلوں سے باہر نکال دیا، یہ سوچ کر کہ شاید بارش ہو رہی ہے، پس وہ ڈرے کہ کہیں زمین بہہ نہ جائے اور وہ ڈوب نہ جائیں۔ (٧) (م) میں: "الوحشی"، اور اسی طرح معانی القرآن للزجاج ١٤٢/٣ میں، اور الصحاح (سرب) میں ہے، اور جو ثابت ہے وہ معانی القرآن للنحاس ٤٧٦/٣، اور تہذیب اللغة ٤١٤/١٢، اور تفسیر رازی ١٧/١٩ کے موافق ہے۔ اور الکناس: وہ درختوں میں ہرن کے چھپنے کی جگہ ہے۔ القاموس (کنس)۔ (٨) اسے طبری نے ٤٥٣/١٣ - ٤٥٤ میں روایت کیا ہے۔

26 Surah Al-Ra'd: Verses 10 - 11 Mujahid: [One who is] hiding [at night, meaning: concealed] in sins, and "sarib" (one who goes forth): visible(1). And it was said: the meaning of "sarib" is going; Al-Kisa’i said: saraba yasrubu saraban wa suruban: if he went(2); and the poet said: And all people [nearby] have fettered their stallion, but we have removed his fetter, so he is going forth (sarib)(3) Meaning: going. Abu Raja’ said: Al-sarib: the one going on his way in the land(4); the poet said: How did you travel by night when you were not one who goes forth (surub)(5) Al-Qutaybi said: “saribun bin-nahar” (going forth by day), meaning: moving about(6) in his needs with speed, from their saying: the water flowed (ansaraba). And Al-Asma’i related: leave his path (sarbahu), meaning: his way(7). The Almighty’s saying: {For him are successive [angels] before him and behind him who guard him by the command of Allah. Indeed, Allah will not change the condition of a people until they change what is in themselves. And when Allah intends for a people ill, there is no repelling it, and there is not for them besides Him any patron. (11)} The Almighty’s saying: {For him are successive [angels]}, meaning: for Allah there are angels who succeed one another by night and day; so when...

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/476, and what was previously between brackets is from it. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/477. (3) Its speaker is Al-Akhnas ibn Shihab al-Taghlibi, as in Islah al-Mantiq p. 225, and Sharh Abyat Islah al-Mantiq by al-Sirafi p. 378, and al-Sihah (srb), and Sharh Ikhtiyarat al-Mufaddal by al-Tibrizi 2/938. Al-Sirafi said: He means by the stallion here the master/leader. He says: All people other than us did not let their leader and master leave them and be far from them for fear of him being killed, while we, due to our might, no one dares to attack our master even if he is alone far from us. (4) Narrated by al-Tabari 13/454. (5) And its second hemistich is: "And dreams bring near what is not near." The verse is by Qays ibn al-Khatim as in Tafsir al-Tabari 13/453, and al-Adad by Ibn al-Anbari p. 77, and without attribution in al-Sihah (srb), and previously 1/101. (6) In (d) and (m): "turning away", and what is established is from (z) and (t) and Tafsir al-Gharib by Ibn Qutayba p. 224. (7) Mentioned by al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 3/477.

26 सूरह अर-रअद: आयत 10-11 मुजाहिद: [रात में] छिपने वाला [यानी: छिपा हुआ] गुनाहों में, और "सारिब" (sarib): प्रकट(1)। और कहा गया है: "सारिब" का अर्थ है: जाने वाला; अल-किसाई ने कहा: सरबा यसरुबु सरबन व सुरुबन: जब वह चला गया(2); और कवि ने कहा: और सभी लोगों ने अपने सांड (घोड़े) को जंजीरों से बांध दिया, लेकिन हमने उसकी जंजीर हटा दी, तो वह जाने वाला (सारिब) है(3) अर्थ: जाने वाला। अबू रजा ने कहा: अल-सारिब: वह जो धरती पर अपने रास्ते पर जा रहा हो(4); कवि ने कहा: तुम रात में कैसे चले जबकि तुम जाने वाले (सरूब) नहीं थे(5) अल-कुतैबी ने कहा: "सारिबुन बिन-नहार" (दिन में जाने वाला), यानी: अपनी जरूरतों के लिए तेजी से चलने वाला(6), उनके इस कथन से: पानी बह गया (अंसारबा)। और अल-अस्मई ने वर्णन किया: उसका रास्ता (सर्बहु) छोड़ दो, यानी: उसका मार्ग(7)। अल्लाह तआला का फरमान: {उसके लिए (इंसान के लिए) आगे और पीछे से बारी-बारी आने वाले (फरिश्ते) हैं जो अल्लाह के हुक्म से उसकी हिफाजत करते हैं। बेशक अल्लाह किसी कौम की हालत नहीं बदलता जब तक कि वे खुद अपनी हालत न बदल लें। और जब अल्लाह किसी कौम के साथ बुराई का इरादा करता है, तो उसे कोई टाल नहीं सकता और उसके सिवा उनका कोई मददगार नहीं। (11)} अल्लाह तआला का फरमान: {उसके लिए बारी-बारी आने वाले हैं}, यानी: अल्लाह के लिए ऐसे फरिश्ते हैं जो रात और दिन में एक-दूसरे के पीछे आते हैं; तो जब...

---

(1) अल-नहस द्वारा 'मआनी अल-क़ुरान' 3/476, और जो पहले कोष्ठक में था वह उसी से है। (2) अल-नहस द्वारा 'मआनी अल-क़ुरान' 3/477। (3) इसके कवि अल-अख़्वास इब्न शिहाब अल-तगलिबी हैं, जैसा कि 'इसलाह अल-मन्तिक' पृष्ठ 225, और अल-सिराफी द्वारा 'शरह अब्यात इसलाह अल-मन्तिक' पृष्ठ 378, और 'अल-सिहाह' (स्रब), और अल-तिबरीज़ी द्वारा 'शरह इख्तियारात अल-मुफ़द्दल' 2/938 में है। अल-सिराफी ने कहा: यहाँ 'सांड' (फहल) से उनका तात्पर्य स्वामी/नेता से है। वह कहते हैं: हमारे अलावा अन्य सभी लोगों ने अपने नेता और स्वामी को अपनी जान के डर से खुद से दूर जाने नहीं दिया, जबकि हमारे गौरव के कारण कोई भी हमारे स्वामी पर हमला करने की हिम्मत नहीं करता, भले ही वह हमसे दूर अकेला ही क्यों न हो। (4) अल-तबरी द्वारा वर्णित 13/454। (5) और इसका दूसरा चरण है: "और सपने उसे करीब लाते हैं जो करीब नहीं है।" यह शेर क़ैस इब्न अल-ख़तीम का है जैसा कि 'तफ़सीर अल-तबरी' 13/453 में, और इब्न अल-अंबारी की 'अल-अदाद' पृष्ठ 77 में, और 'अल-सिहाह' (स्रब) में बिना किसी उल्लेख के, और पहले 1/101 में है। (6) (द) और

(म) में: "मुड़ने वाला", और जो स्थापित है वह (ज़) और (त) और इब्न कुतैबा की 'तफ़सीर अल-ग़रीब' पृष्ठ 224 से है। (7) अल-नहस ने 'मआनी अल-क़ुरान' 3/477 में इसका उल्लेख किया है।

26 سورة الرعد: آیات 10 - 11 مجاہد: [رات میں] چھپنے والا [یعنی: پوشیدہ] گناہوں کے ساتھ، اور "سارب" (sarib): ظاہر(1)۔ اور کہا گیا: "سارب" کے معنی ہیں: جانے والا؛ الکسائی نے کہا: سرب یسرب سرباً وسروباً: جب وہ چلا گیا(2)؛ اور شاعر نے کہا: اور تمام لوگوں نے اپنے سانڈ (گھوڑے) کو بیڑیاں ڈال دیں، لیکن ہم نے اس کی بیڑی کھول دی تو وہ جانے والا (سارب) ہے(3) یعنی: جانے والا۔ ابو رجاء نے کہا: السارب: زمین پر اپنے راستے پر جانے والا(4)؛ شاعر نے کہا: تم رات کو کیسے چلے جبکہ تم جانے والے (سروب) نہ تھے(5) القتیبی نے کہا: "سارب بالنہار" (دن میں جانے والا)، یعنی: اپنی ضرورتوں میں تیزی سے تصرف کرنے والا(6)، ان کے قول سے: پانی بہہ گیا (انسرب)۔ اور اصمعی نے حکایت کی: اس کا راستہ (سربہ) چھوڑ دو، یعنی: اس کا راستہ(7)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اس کے لیے (انسان کے لیے) آگے اور پیچھے سے باری باری آنے والے (فرشتے) ہیں جو اللہ کے حکم سے اس کی حفاظت کرتے ہیں۔ بیشک اللہ کسی قوم کی حالت نہیں بدلتا جب تک کہ وہ خود اپنی حالت نہ بدل لیں۔ اور جب اللہ کسی قوم کے ساتھ برائی کا ارادہ کرتا ہے تو اسے کوئی ٹال نہیں سکتا اور اس کے سوا ان کا کوئی مددگار نہیں۔ (11)} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اس کے لیے باری باری آنے والے ہیں}، یعنی: اللہ کے لیے ایسے فرشتے ہیں جو رات اور دن میں ایک دوسرے کے بعد آتے ہیں؛ پس جب...

---

(1) معانی القرآن للنحاس 3/ 476، اور جو پہلے بریکٹ میں تھا وہ اسی سے ہے۔ (2) معانی القرآن للنحاس 3/ 477۔ (3) اس کے شاعر الاخنس بن شہاب التغلبی ہیں، جیسا کہ اصلاح المنطق ص 225، اور شرح ابیات اصلاح المنطق للسیرافی ص 378، اور الصحاح (سرب)، اور شرح اختیارات المفضل للتبریزي 2/ 938 میں ہے۔ سیرافی نے کہا: یہاں فحل (سانڈ) سے ان کی مراد سردار/آقا ہے، وہ کہتا ہے: ہمارے علاوہ تمام لوگوں نے اپنے سردار اور آقا کو قتل کے خوف سے

اپنے آپ سے دور اور جدا نہیں ہونے دیا، جبکہ ہم اپنی عزت و قوت کی وجہ سے کوئی ہمارے سردار پر جرات نہیں کرتا اگرچہ وہ اکیلا ہم سے دور ہی کیوں نہ ہو۔ (4) اسے طبری نے 13/ 454 پر روایت کیا ہے۔ (5) اور اس کا دوسرا مصرعہ ہے: "اور خواب اسے قریب لے آتے ہیں جو قریب نہیں ہے۔" یہ شعر قیس بن الخطیم کا ہے جیسا کہ تفسیر طبری 13/ 453، اور الاضداد لابن الانباری ص 77، اور بغیر کسی نسبت کے الصحاح (سرب) میں ہے، اور پہلے 1/ 101 میں گزر چکا ہے۔ (6) (د) اور (م) میں: "منصرف" (پھر جانے والا)، اور جو ثابت ہے وہ (ز) اور (ط) اور تفسیر الغریب لابن قتیبہ ص 224 سے ہے۔ (7) اسے نحاس نے معانی القرآن 3/ 477 میں ذکر کیا ہے۔

Surah Ar-Ra'd: Verse 11 27 The angels of the night ascended, followed by the angels of the day. He said: "Mu'aqqibat" (successive ones) and the angels are male; because it is the plural of "mu'aqqiba"; it is said: "malakun mu'aqqib" (a following angel), and "mala'ikatun mu'aqqiba" (following angels), then "mu'aqqibat" is the plural of the plural (1). Some recited: "lahu ma'aqeebu min bayni yadayhi wa min khalfihi" (For him are successive ones before him and behind him). "Ma'aqeeb" is the plural of "mu'aqqib" (2); it was said: for angels: "mu'aqqiba"; following the word "mala'ika". And it was said: it was made feminine due to the abundance of them; like "nassaba" (genealogist), "'allama" (very learned), and "rawiya" (narrator); Al-Jawhari and others said this (3). And "At-Ta'qib" (4): returning after beginning; Allah the Almighty said: {And he turned back in retreat and did not look back} [An-Naml: 10], meaning: he did not return, and in the hadith: "Mu'aqqibat (successive words) whose speaker - or doer - is never disappointed" so he mentioned Tasbih, Tahmid, and Takbir (5); Abu Al-Haytham said (6): they were named "Mu'aqqibat" because they recur time after time, and every (7) one who does a deed and then returns to it has "aqqaba" (followed up). And "Al-Mu'aqqibat" among camels are those that stand at the rears of the camels crowded at the basin, so when a she-camel leaves, another enters her place (8). And His saying: {From before him}, meaning: the one hiding by night and the one traveling by day. {They protect him by the command of Allah} There was a difference of opinion regarding this protection; it was said: it is possible that the entrustment of the angels with them...

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/60, and Tafsir al-Tabari 13/456. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/480, and it is in the anomalous recitations p. 66 on the authority of Ziyad ibn Abi Sufyan, and in al-Muhtasib 1/355 on the authority of Ubayd Allah ibn Ziyad. Ibn Jinni said: This should be the broken plural of mu'aqqib or mu'aqqiba, except that when one of the two 'qafs' was deleted, the 'ya' was substituted for it. (3) Al-Sihah (aqab), and Ma'ani al-Qur'an by al-Akhfash 2/596. (4) In the copies: and al-ta'aqub, and what is established is from Tafsir al-Tabari 13/473, and the speech is from it, and Tafsir al-Baghawi 3/9. (5) Narrated by Muslim (596) from the hadith of Ka'b ibn 'Ujra. (6) He is al-Razi, famous by his kunya, and his biography was mentioned 5/136, and his speech is in Tahdhib al-Lugha 1/272 - 273. (7) In (D), (Z), and (M): 'fa'ala' (did). (8) Al-Sihah (aqab).

सूरा अर-रअद: आयत 11 27 रात के फ़रिश्ते ऊपर गए, उनके बाद दिन के फ़रिश्ते आए। और उन्होंने कहा: "मुअक़्क़िबात" और फ़रिश्ते पुल्लिंग हैं; क्योंकि यह "मुअक़्क़िबा" का बहुवचन है; कहा जाता है: "मलकुन मुअक़्क़िब", और "मलइतकुन मुअक़्क़िबा", फिर "मुअक़्क़िबात" बहुवचन का बहुवचन है (1)। कुछ लोगों ने पढ़ा: "लहु मआक़ीबु मिन बयनी यदयहि व मिन खलफिहि" (उसके लिए उसके आगे और उसके पीछे से आने वाले हैं)। "मआक़ीब", "मुअक़्क़िब" का बहुवचन है (2); यह कहा गया: फ़रिश्तों के लिए: "मुअक़्क़िबा"; "मलइका" शब्द के अनुसार। और यह कहा गया: उनकी अधिकता के कारण इसे स्त्रीलिंग बनाया गया है; जैसे "नस्साबा", "अल्लामा" और "राविया"; यह अल-जौहरी और अन्य ने कहा है (3)। और "अत-तअक़ीब" (4): शुरू करने के बाद लौटना; अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और वह पीठ फेरकर भागा और पीछे मुड़कर न देखा} [अन-नम्ल: 10], यानी: वह वापस नहीं आया, और हदीस में है: "मुअक़्क़िबात जिनका कहने वाला - या करने वाला - कभी निराश नहीं होता" तो उन्होंने तस्बीह, तहमीद और तकबीर का ज़िक्र किया (5); अबू अल-हैथम ने कहा (6): उन्हें "मुअक़्क़िबात" कहा गया क्योंकि वे बार-बार लौटते हैं, और हर (7) वह व्यक्ति जो कोई काम करता है और फिर उसकी ओर लौटता है, उसने "अक़्क़बा" (अनुसरण) किया है। और ऊंटों में "अल-मुअक़्क़िबात" वे हैं जो हौज पर जमा ऊंटों के पिछले हिस्से पर खड़े होते हैं, इसलिए जब एक ऊंटनी हटती है, तो दूसरी उसकी जगह ले लेती है (8)। और उसका कहना: {उसके आगे से}, यानी: रात में छिपने वाला और दिन में चलने वाला। {वे अल्लाह के आदेश से उसकी रक्षा करते हैं} इस रक्षा के संबंध में मतभेद था; कहा गया: यह संभव है कि फ़रिश्तों का उन्हें सौंपना...

---

(1) मआनी अल-क़ुरान अल-फर्रा 2/60, और तफ़सीर अल-तबरी 13/456। (2) मआनी अल-क़ुरान अल-नहहास 3/480, और यह ज़ियाद बिन अबी सुफ़ियान से शाज़ किरातों (पृष्ठ 66) में है, और उबैदुल्लाह बिन ज़ियाद से अल-मुहतासिब 1/355 में है। इब्न जिन्नी ने कहा: यह मुअक़्क़िब या मुअक़्क़िबा का बहुवचन होना चाहिए, सिवाय इसके कि जब दो 'क़ाफ़' में से एक को हटा दिया गया, तो उसकी जगह 'या' लगा दिया गया। (3) अल-सिहाह (अक़ब), और मआनी अल-क़ुरान अल-अख़फ़श 2/596। (4) प्रतियों में: 'व तअक़्क़ुब', और जो स्थापित है वह तफ़सीर अल-तबरी 13/473 से है, और कथन उसी से है, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/9। (5) मुस्लिम (596) द्वारा काब बिन उजराह की हदीस से उद्धृत। (6) वह अल-राज़ी है, अपनी कुनियत से प्रसिद्ध है, और उसकी जीवनी 5/136 में गुज़र चुकी है, और उसका कथन तहज़ीब अल-लुग़ा 1/272 - 273 में है। (7) (द), (ज़) और (म) में: 'फअला' (किया)। (8) अल-सिहाह (अक़ब)।

سورہ الرعد: آیت ۱۱ ۲۷ رات کے فرشتے اوپر چڑھے، ان کے پیچھے دن کے فرشتے آئے۔ اور فرمایا: "مُعَقِّبَات" اور فرشتے مذکر ہیں؛ اس لیے کہ یہ "مُعَقِّبَة" کی جمع ہے؛ کہا جاتا ہے: "مَلَكٌ مُعقِّب"، اور "مَلائكة مُعقِّبة"، پھر "مُعَقِّبات" جمع الجمع ہے (۱)۔ اور بعض نے پڑھا: "له مَعَاقِيبُ مِن بَيْنِ يَدَيْهِ ومن خَلْفِه"۔ اور "مَعَاقِيب" جمع ہے "مُعَقِّب" کی (۲)؛ اور کہا گیا: فرشتوں کے لیے: "مُعَقِّبَة"؛ لفظ "ملائکہ" کی رعایت سے۔ اور کہا گیا: ان کی کثرت کی وجہ سے اسے مؤنث لایا گیا؛ جیسے "نَسَّابة"، "علَّامة" اور "راوية"؛ یہ جوہری اور دیگر نے کہا ہے (۳)۔ اور "التعقيب" (۴): شروع کرنے کے بعد لوٹنا؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَلَّىٰ مُدْبِرًا وَلَمْ يُعَقِّبْ﴾ [النمل: ۱۰]، یعنی: وہ واپس نہیں مڑا، اور حدیث میں ہے: "مُعَقِّبات جن کے کہنے والے - یا کرنے والے - کبھی نامراد نہیں ہوتے" تو تسبیح، تحمید اور تکبیر کا ذکر فرمایا (۵)؛ ابو الہیثم نے کہا (۶): انہیں "مُعَقِّبات" کہا گیا؛ اس لیے کہ وہ بار بار لوٹتے ہیں، اور ہر (۷) وہ شخص جو کوئی کام کرے پھر اس کی طرف لوٹے تو اس نے "عقَّب" (پیچھا) کیا۔ اور اونٹوں میں "مُعَقِّبات": وہ اونٹنیاں ہیں جو حوض پر ہجوم کیے ہوئے اونٹوں کے پیچھے کھڑی ہوتی ہیں، جب ایک اونٹنی ہٹتی ہے تو دوسری اس کی جگہ لے لیتی ہے (۸)۔ اور اس کا قول: ﴿مِن بَيْنِ يَدَيْهِ﴾، یعنی: رات میں چھپنے والا اور دن میں چلنے والا۔ ﴿يَحْفَظُونَهُ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ﴾ اس حفاظت کے بارے میں اختلاف ہوا؛ کہا گیا: یہ احتمال ہے کہ فرشتوں کا ان پر مقرر ہونا...

---

(۱) معانی القرآن للفراء ۲/ ۶۰، اور تفسیر الطبری ۱۳/ ۴۵۶۔ (۲) معانی القرآن للنحاس ۳/ ۴۸۰، اور یہ شاذ قرأتوں ص ۶۶ میں زیاد بن ابی سفیان سے مروی ہے، اور المحتسب ۱/ ۳۵۵ میں عبید اللہ بن زیاد سے۔ ابن جنی نے کہا: یہ "معقِّب" یا "معقِّبة" کی جمع ہونی چاہیے، سوائے اس کے کہ جب دو قافوں میں سے ایک کو حذف کیا گیا تو اس کے بدلے میں یاء لائی گئی۔ (۳) الصحاح

(عقب)، اور معانی القرآن للأخفش ۲/ ۵۹۶۔ (۴) نسخوں میں: "والتعقب"، اور جو ثابت ہے وہ تفسیر الطبری ۱۳/ ۴۷۳ سے ہے، اور کلام اسی کا ہے، اور تفسیر البغوی ۳/ ۹۔ (۵) اسے مسلم (۵۹۶) نے کعب بن عجرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۶) وہ رازی ہے، اپنی کنیت سے مشہور ہے، اور اس کا تذکرہ ۵/ ۱۳۶ میں گزر چکا ہے، اور اس کا کلام تہذیب اللغہ ۱/ ۲۷۲ - ۲۷۳ میں ہے۔ (۷) (د) اور (ز) اور (م) میں: "فعل"۔ (۸) الصحاح (عقب)۔

Surah Ar-Ra'd: Verse 11 28

...to protect them from wild beasts, vermin, and harmful things, as a kindness from Him to him. But when the Decree comes, they leave him to it. This was said by Ibn Abbas and Ali ibn Abi Talib (may Allah be pleased with them) (1); Abu Mijlaz said: A man from [the tribe of] Murad came to Ali and said: "Take guard; for some people from Murad want to kill you." He replied: "Indeed, with every man there are two angels protecting him from what has not been decreed. When the Decree comes, they leave the way between him and Allah's decree. Verily, one's appointed time is a fortified stronghold." Based on this, {they protect him from the command of Allah} means: by Allah's command and His permission. Thus, "min" (from) carries the meaning of "bi" (by); and particles of attributes can sometimes stand in for one another (3).

It was also said: "min" carries the meaning of "an" (from/away from), meaning: they protect him away from Allah's command. This is close to the first meaning; i.e., their protection is by Allah's command, not of their own accord. This is the view of Al-Hasan (4). You might say: "I clothed him from nakedness (an 'ury)" or "from nakedness (min 'ury)". From this is the saying of the Almighty: {Who has fed them from hunger} [Quraysh: 4], meaning: away from hunger (5).

It was also said: they protect him from the angels of punishment so that no punishment befalls him; because Allah does not change the blessing and well-being of a people until they change what is in themselves by persisting in disbelief. When they persist, the appointed term arrives, vengeance descends upon them, and the successive guardian angels depart from them.

It was also said: they protect him from the Jinn. Ka'b said: "Were it not that Allah has entrusted angels with you, defending you in your food, your drink, and your private parts, the Jinn would have snatched you away (6). So when (7) the Jinn and the angels..."

--- Footnotes --- (1) Narrated by Abd al-Razzaq in his Tafsir 1/332, and al-Tabari 13/458 from Ibn Abbas. (2) In (d), (z), and (m): "what has not," and the affirmed version is from (z) and Tafsir al-Tabari 13/466, which contains the citation of the report. (3) Zad al-Masir 4/311, and this view was mentioned by Abu Ubaidah in Majaz al-Qur'an 1/324, al-Baghawi 3/9, and narrated by Abd al-Razzaq 1/332, and al-Tabari 13/464 from Qatada. Mujahid also said it as in his Tafsir 1/326. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/480, and al-Tabari 13/474 mentioned this view from some grammarians of

Basra, and see Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/142. (5) Tafsir al-Tabari 13/474. (6) Tafsir al-Baghawi 3/9, and what is between brackets is from it; narrated by al-Tabari 3/466. (7) His saying: "So when" is not in (m).

सूरह अर-रअद: आयत 11 28

...जंगली जानवरों, कीड़े-मकौड़ों और हानिकारक चीज़ों से उनकी रक्षा करने के लिए, उन पर उनकी ओर से दया के रूप में। लेकिन जब तक़दीर (क़द्र) आती है, वे उन्हें उनके हाल पर छोड़ देते हैं। यह इब्न अब्बास और अली इब्न अबी तालिब (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) ने कहा है (1); अबू मिजलाज़ ने कहा: मुराद [कबीले] का एक व्यक्ति अली के पास आया और कहा: "सावधान रहें; क्योंकि मुराद के कुछ लोग आपको मारना चाहते हैं।" उन्होंने उत्तर दिया: "वास्तव में, हर व्यक्ति के साथ दो फरिश्ते होते हैं जो उसकी उस चीज़ से रक्षा करते हैं जो तय नहीं की गई है। जब तक़दीर आती है, वे उसके और अल्लाह की तक़दीर के बीच का रास्ता छोड़ देते हैं। वास्तव में, व्यक्ति की नियत अवधि (अजल) एक मजबूत किला है।" इसी आधार पर: {वे अल्लाह के आदेश से उसकी रक्षा करते हैं} का अर्थ है: अल्लाह के आदेश और उसकी अनुमति से। इस प्रकार, "मिन" (से) का अर्थ "बि" (के द्वारा) है; और गुणों के अक्षर (हुरूफ अल-सिफ़ात) एक-दूसरे का स्थान ले सकते हैं (3)।

कहा गया है: "मिन" का अर्थ "अन" (से/दूर) है, यानी: वे अल्लाह के आदेश से उसकी रक्षा करते हैं। यह पहले अर्थ के करीब है; अर्थात, उनकी रक्षा अल्लाह के आदेश से है, न कि स्वयं उनकी ओर से। यह अल-हसन का विचार है (4)। आप कह सकते हैं: "मैंने उसे नग्नता से (अन उरिन) कपड़े पहनाए" या "नग्नता से (मिन उरिन)"। इसी से सर्वशक्तिमान का कथन है: {जिसने उन्हें भूख से भोजन दिया} [कुरैश: 4], अर्थात: भूख से दूर (5)।

कहा गया है: वे उसे अज़ाब (दंड) के फरिश्तों से बचाते हैं ताकि उसे कोई दंड न मिले; क्योंकि अल्लाह किसी कौम की नेमत और सेहत को तब तक नहीं बदलता जब तक कि वे कुफ्र (अविश्वास) पर अड़े रहकर अपने आप को न बदल लें। जब वे अड़ जाते हैं, तो निर्धारित समय आ जाता है, उन पर प्रतिशोध उतरता है, और सुरक्षा करने वाले फरिश्ते उनसे दूर हो जाते हैं।

कहा गया है: वे उसकी जिन्नों से रक्षा करते हैं। काब ने कहा: "अगर अल्लाह ने तुम पर फरिश्तों को मुकर्रर न किया होता, जो तुम्हारे खाने, तुम्हारे पीने और तुम्हारे निजी अंगों में तुम्हारा बचाव करते हैं, तो जिन्न तुम्हें उठा ले जाते (6)। तो जब (7) जिन्न और फरिश्ते..."

--- पादलेख --- (1) इसे अब्द अल-रज्जाक ने अपनी तफ़सीर 1/332 में, और अल-तबरी ने इब्न अब्बास से 13/458 में उद्धृत किया है। (2) (द), (ज़) और (म) में: "जो नहीं", और पुष्ट संस्करण (ज़) और तफ़सीर अल-तबरी 13/466 से है जिसमें रिपोर्ट का उद्धरण शामिल है। (3) ज़ाद अल-मसीर

4/311, और इस मत का उल्लेख अबू उबैदा ने मजाज़ अल-कुरान 1/324 में, अल-बग़वी ने 3/9 में किया है, और इसे अब्द अल-रज्जाक ने 1/332 में और अल-तबरी ने कतादा से 13/464 में उद्धृत किया है। मुजाहिद ने भी अपनी तफ़सीर 1/326 में यही कहा है। (4) नह्हास द्वारा मा'नी अल-कुरान 3/480, और अल-तबरी 13/474 ने बसरा के कुछ व्याकरणविदों से इस राय का उल्लेख किया है, और ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान 3/142 देखें। (5) तफ़सीर अल-तबरी 13/474। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 3/9, और कोष्ठक के बीच जो है वह उसी से है; अल-तबरी 3/466 द्वारा उद्धृत। (7) उनका कहना: "तो जब" (म) में नहीं है।

سورہ الرعد: آیت 11 28

...ان کی درندوں، موذی جانوروں اور نقصان دہ چیزوں سے حفاظت کے لیے، ان پر اللہ کی طرف سے بطور مہربانی۔ پھر جب تقدیر (قضا) آتی ہے تو وہ (فرشتے) ان کے درمیان سے ہٹ جاتے ہیں۔ یہ ابن عباس اور علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہما نے کہا ہے (1)؛ ابو مجلز نے کہا: قبیلہ مراد کا ایک شخص حضرت علی کے پاس آیا اور کہا: "خبردار رہیں؛ کیونکہ مراد کے کچھ لوگ آپ کو قتل کرنا چاہتے ہیں"۔ آپ نے فرمایا: "بیشک ہر انسان کے ساتھ دو فرشتے ہیں جو اس کی ان چیزوں سے حفاظت کرتے ہیں جو مقدر نہیں ہیں، لیکن جب تقدیر آتی ہے تو وہ اس کے اور اللہ کی تقدیر کے درمیان سے ہٹ جاتے ہیں۔ یقیناً موت کا وقت ایک مضبوط قلعہ ہے"۔ اور اسی بنیاد پر: {وہ اللہ کے حکم سے اس کی حفاظت کرتے ہیں} کا مطلب ہے: اللہ کے حکم اور اس کی اجازت سے۔ یہاں "مِن" (سے) "باء" (کے ساتھ/ذریعے) کے معنی میں ہے؛ اور حروف صفات ایک دوسرے کی جگہ استعمال ہوتے ہیں (3)۔

اور کہا گیا ہے: "مِن" "عَن" کے معنی میں ہے، یعنی: وہ اسے اللہ کے حکم سے محفوظ رکھتے ہیں۔ یہ پہلے قول کے قریب ہے؛ یعنی ان کی حفاظت اللہ کے حکم سے ہے نہ کہ ان کی اپنی طرف سے۔ یہ حسن (بصری) کا قول ہے (4)؛ آپ کہتے ہیں: "میں نے اسے عریانی سے (عن عری) کپڑے پہنائے" یا "عریانی سے (من عری)"، اور اسی سے اللہ عزوجل کا قول ہے: {جس نے انہیں بھوک میں کھانا کھلایا} [قریش: 4]، یعنی: بھوک سے بچا کر (5)۔

اور کہا گیا ہے: وہ اسے عذاب کے فرشتوں سے بچاتے ہیں تاکہ اس پر کوئی سزا نازل نہ ہو؛ کیونکہ اللہ کسی قوم کی نعمت اور عافیت کو اس وقت تک نہیں بدلتا جب تک کہ وہ کفر پر اصرار

کر کے اپنے آپ کو نہ بدل لیں۔ پھر جب وہ اصرار کرتے ہیں تو مقررہ وقت آ جاتا ہے، ان پر عذاب نازل ہوتا ہے، اور حفاظت کرنے والے فرشتے ان سے ہٹ جاتے ہیں۔

اور کہا گیا ہے: وہ اسے جنوں سے بچاتے ہیں۔ کعب نے کہا: "اگر اللہ نے تم پر فرشتے مقرر نہ کیے ہوتے جو تمہارے کھانے، پینے اور پردے کی جگہوں میں تمہارا دفاع کرتے ہیں، تو جنات تمہیں اچک لے جاتے (6)۔ تو جب (7) جن اور فرشتے..."

--- حواشی --- (1) اسے عبد الرزاق نے اپنی تفسیر 332/1 میں اور طبری نے 458/13 میں ابن عباس سے روایت کیا ہے۔ (2) (د)، (ز) اور (م) میں: "ما لم"، اور (ظ) اور تفسیر طبری 466/13 میں ثابت شدہ ورژن ہے جس میں روایت کی تخریج موجود ہے۔ (3) زاد المسیر 311/4، اور اس قول کا ذکر ابو عبیدہ نے مجاز القرآن 324/1 میں، بغوی نے 9/3 میں کیا ہے، اور اسے عبد الرزاق نے 332/1 میں اور طبری نے 464/13 میں قتادہ سے روایت کیا ہے۔ مجاہد نے بھی اپنی تفسیر 326/1 میں یہی کہا ہے۔ (4) معانی القرآن از نحاس 480/3، اور طبری نے 474/13 میں یہ قول بصرہ کے بعض نحویوں سے ذکر کیا ہے، اور معانی القرآن از زجاج 142/3 دیکھیں۔ (5) تفسیر طبری 474/13۔ (6) تفسیر بغوی 9/3، اور قوسین کے درمیان والا حصہ اسی سے ہے، اور اسے طبری نے 466/3 میں روایت کیا ہے۔ (7) ان کا قول: "فإذا" (م) میں نہیں ہے۔

Surah Ar-Ra'd: Ayah 11

Page 29

punishment from Allah's command, and specified them by saying: "from Allah's command"; because they are not seen, as He said: {Say: The Spirit is from my Lord's command} [Al-Isra: 85], meaning: it is not from what you see.

Al-Farra' said (1): "In the speech there is transposition and delay; its estimation is: for him are guardians from Allah's command from before him and from behind him, guarding him." This is narrated from Mujahid, Ibn Jubayr, and An-Nakha'i (2). According to this, the angels of punishment and the Jinn are not from Allah's command, so there is no transposition or delay in it.

Ibn Jurayj said: "The meaning is: they guard his deeds" (3), so the object (deeds) is omitted. Qatadah said: They write his words and deeds.

It is permissible that if the guardians are angels, the pronoun "for him" refers to Allah, Glorious and Exalted, as we mentioned. And it is permissible that it refers to "one who hides," and this is a view.

It was said: {For him are guardians before him and behind him} refers to the Prophet (ﷺ) (4); meaning: the angels protect him from his enemies. The mention of the Messenger occurred in His saying: {Why has a sign not been sent down to him from his Lord? You are only a warner}. Meaning: whoever conceals speech and whoever speaks aloud in it does not harm the Prophet (ﷺ), rather he has guardians who protect him, peace and blessings be upon him. It is permissible for this to refer to all messengers; because He said: {And for every people there is a guide} meaning: they guard the guide from before him and behind him.

A fourth view: the meaning intended by the verse is: rulers and leaders who have people in front of them and behind them protecting them; so if Allah's command comes, they do not avail them anything from Allah; narrated by Ibn Abbas.

(1) In 'Ma'ani al-Quran' 2/60. (2) In (d), (z), and (m): And Ibn Jurayj and An-Nakha'i, and the confirmed is from (zh), see the source of their saying in Tafsir al-Tabari 13/463. (3) Mentioned by Ibn al-Jawzi in 'Zad al-Masir' 4/312 with the wording: They guard his good deeds and bad deeds, and Al-Tabari extracted it with similar wording 3/459-460 and 467, and see Al-Muharrar al-Wajiz 3/202. (4) Mentioned by Al-Tabari 13/470, and

Ibn Atiyyah 3/301 from Abdul-Rahman bin Zaid, and Ibn al-Jawzi attributed it 4/310 to Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both.

सूरा अर-रअद: आयत 11

पृष्ठ २९

अल्लाह के आदेश से अज़ाब (दंड), और उन्हें यह कहकर विशेष किया: 'अल्लाह के आदेश से'; क्योंकि वे देखे नहीं जाते, जैसा कि उसने कहा: {कह दो: रूह मेरे रब के आदेश से है} [अल-इस्रा: 85], अर्थात: यह उन चीज़ों में से नहीं है जिन्हें तुम देखते हो।

अल-फ़र्रा ने कहा (1): "कलाम (भाषण) में आगे-पीछे का क्रम है; इसका अनुमान यह है: उसके लिए अल्लाह के हुक्म से उसके आगे और पीछे से निगहबान (फ़रिश्ते) हैं, जो उसकी हिफ़ाज़त करते हैं।" यह मुजाहिद, इब्न जुबैर और अन-नखई से वर्णित है (2)। इसके अनुसार, अज़ाब के फ़रिश्ते और जिन्न अल्लाह के हुक्म से नहीं हैं, इसलिए इसमें कोई तब्दीली नहीं है।

इब्न जुरैज ने कहा: "अर्थ यह है: वे उसके कर्मों की रक्षा करते हैं" (3), इसलिए मुज़ाफ़ (संबंधित शब्द 'कर्म') को हटा दिया गया है। क़तादा ने कहा: वे उसके शब्द और कार्य लिखते हैं।

यह जायज़ है कि यदि निगहबान फ़रिश्ते हैं, तो 'उसके लिए' में ज़मीर (सर्वनाम) अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल के लिए हो, जैसा कि हमने ज़िक्र किया। और यह भी जायज़ है कि यह 'छिपे हुए' के लिए हो, और यह एक मत है।

कहा गया: {उसके लिए उसके आगे और पीछे से निगहबान हैं} इससे मुराद नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) हैं (4); यानी: फ़रिश्ते उनकी उनके दुश्मनों से रक्षा करते हैं। रसूल का उल्लेख उनके इस कथन में हुआ है: {उस पर उसके रब की ओर से कोई निशानी क्यों नहीं उतारी गई? तुम तो बस डराने वाले हो}। अर्थात: जो बात को छुपाता है और जो उसे ज़ाहिर करता है, उनमें से कोई भी नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को नुकसान नहीं पहुँचाता, बल्कि उनके लिए निगहबान हैं जो उनकी हिफ़ाज़त करते हैं। और यह जायज़ है कि यह सभी रसूलों की तरफ लौटे; क्योंकि उसने कहा: {और हर कौम के लिए एक हिदायत देने वाला है} यानी: वे हिदायत देने वाले की उसके आगे और पीछे से हिफ़ाज़त करते हैं।

चौथा मत: आयत से मुराद सुल्तान (शासक) और अमीर हैं जिनके आगे और पीछे लोग होते हैं जो उनकी रक्षा करते हैं; तो जब अल्लाह का हुक्म आ जाता है, तो वे अल्लाह के मुक़ाबले में उनके कुछ काम नहीं आते; यह इब्न अब्बास ने कहा है।

(1) मा'नी अल-कुरान 2/60 में। (2) (द), (ज़) और (म) में: और इब्न जुरैज और अन-नखई, और पुष्ट (ज़) से है, उनके कथन के स्रोत के लिए तफ़सीर अल-तबरी 13/463 देखें। (3) इब्न अल-जौज़ी ने 'ज़ाद अल-मसीर' 4/312 में इन शब्दों के साथ उल्लेख किया है: वे उसकी नेकियों और बुराइयों की रक्षा करते हैं, और अल-तबरी ने इसे 3/459-460 और 467 में इसी तरह के शब्दों के साथ उद्धृत किया है, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/202 देखें। (4) अल-तबरी 13/470 और इब्न अतिय्या 3/301 ने अब्दुर्रहमान बिन ज़ैद से उल्लेख किया है, और इब्न अल-जौज़ी 4/310 ने इसे इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की ओर मंसूब किया है।

سورة الرعد: آیت 11

صفحہ ۲۹

اللہ کے حکم سے عذاب، اور ان کی تخصیص اس قول سے کی: «اللہ کے حکم سے»؛ کیونکہ وہ دکھائی نہیں دیتے، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿کہہ دو: روح میرے رب کے حکم سے ہے﴾ [الاسراء: 85]، یعنی: یہ ان چیزوں میں سے نہیں جنہیں تم دیکھتے ہو۔

الفراء نے کہا (1): "کلام میں تقدیم و تاخیر (الفاظ کی ترتیب کی تبدیلی) ہے؛ اس کی تقدیر یوں ہے: اس کے لیے اللہ کے حکم سے اس کے آگے اور پیچھے سے نگہبان ہیں، جو اس کی حفاظت کرتے ہیں۔" اور یہ مجاہد، ابن جبیر اور النخعی سے مروی ہے (2)۔ اس کی بنیاد پر، عذاب کے فرشتے اور جن اللہ کے حکم سے نہیں ہیں، لہٰذا اس میں کوئی تقدیم و تاخیر نہیں۔

ابن جریج نے کہا: "معنی یہ ہے: وہ اس کے عمل کی حفاظت کرتے ہیں" (3)، پس مضاف (لفظ 'عمل') حذف کر دیا گیا۔ قتادہ نے کہا: وہ اس کے اقوال اور افعال لکھتے ہیں۔

اور یہ جائز ہے کہ اگر نگہبان فرشتے ہوں تو «اس کے لیے» میں ہاء کی ضمیر اللہ عز وجل کے لیے ہو، جیسا کہ ہم نے ذکر کیا۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ «چھپنے والے» کے لیے ہو، تو یہ ایک قول ہے۔

اور کہا گیا: ﴿اس کے لیے اس کے آگے اور پیچھے سے نگہبان ہیں﴾ اس سے مراد نبی ﷺ ہیں (4)؛ یعنی: فرشتے دشمنوں سے آپ کی حفاظت کرتے ہیں۔ رسول کا ذکر ان کے اس قول میں ہوا: ﴿اس پر اس کے رب کی طرف سے کوئی نشانی کیوں نہیں اتاری گئی؟ تم تو بس ڈرانے والے ہو﴾۔ یعنی: جو بات کو چھپائے اور جو اسے ظاہر کرے، وہ نبی ﷺ کو نقصان نہیں پہنچاتا، بلکہ آپ کے لیے

نگہبان ہیں جو آپ کی حفاظت کرتے ہیں۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ تمام رسولوں کی طرف لوٹے؛ کیونکہ اللہ نے فرمایا: ﴿اور ہر قوم کے لیے ایک ہادی ہے﴾ یعنی: وہ ہادی کی اس کے سامنے اور پیچھے سے حفاظت کرتے ہیں۔

چوتھا قول: آیت سے مراد سلاطین اور امراء ہیں جن کے آگے پیچھے لوگ ہوتے ہیں جو ان کی حفاظت کرتے ہیں؛ پس جب اللہ کا حکم آ جائے تو وہ اللہ کے مقابلے میں ان کے کچھ کام نہیں آتے؛ یہ ابن عباس نے کہا ہے۔

(1) معانی القرآن 2/60 میں۔ (2) (د)، (ز) اور (م) میں: اور ابن جریج اور النخعی، اور ثابت شدہ (ظ) سے ہے، ان کے قول کی تخریج کے لیے تفسیر الطبری 13/463 دیکھیں۔ (3) اسے ابن الجوزی نے زاد المسیر 4/312 میں ان الفاظ کے ساتھ ذکر کیا: وہ اس کی نیکیوں اور برائیوں کی حفاظت کرتے ہیں، اور الطبری نے اسے 459/3 - 460 اور 467 میں اسی طرح کے الفاظ کے ساتھ نکالا ہے، اور المحرر الوجیز 3/202 دیکھیں۔ (4) اسے الطبری 13/470 اور ابن عطیہ 3/301 نے عبدالرحمن بن زید سے ذکر کیا ہے، اور ابن الجوزی 4/310 نے اسے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی طرف منسوب کیا ہے۔

30 Surah Ar-Ra'd: Verse 11

And Ikrimah. Likewise, Ad-Dahhak said: He is the ruler who seeks protection from God's command, the polytheist (1). It has been said: In the discussion of this interpretation, there is a deleted negation, its estimation being: they do not protect him from the command of God Almighty; Al-Mawardi mentioned it (2). Al-Mahdawi said: And whoever makes the 'Mu'aqqibat' (successive ones) guards; then the meaning is: they protect him from God's command according to his belief and claim. And it was said: Whether one conceals his speech or makes it public, he has guards and helpers who take turns following him, leading him to sins, and protecting him from being affected by any sermon; Al-Qushayri said: This does not prevent the Lord from granting respite until punishment becomes due; and that is when this sinner changes what is in himself through long persistence, so that becomes a cause for punishment; it is as if he is the one who brings punishment upon himself. Thus, His saying: "they protect him by the command of Allah" means: from following Allah's command. Abdul-Rahman bin Zayd said: The 'Mu'aqqibat' are what follow one another of God Almighty's command and His decree regarding His servants; Al-Mawardi said (3): And whoever speaks with this saying, there are two aspects in the interpretation of His saying: "they protect him by the command of Allah": One of them: they protect him from death as long as the appointed time (ajal) has not come; Ad-Dahhak said so. The second: they protect him from the jinn and harmful pests, as long as the destiny (qadar) has not come. Abu Umamah and Ka'b al-Ahbar said so (4). When the destined thing arrives, they leave him. And the correct view is that the 'Mu'aqqibat' are the angels. This was stated by Al-Hasan, Mujahid, Qatadah, and Ibn Jurayj; it was narrated from Ibn Abbas, and chosen by An-Nahhas (5). He argued with the saying of the Prophet ﷺ: "There follow you in succession..."

Footnotes: (1) Al-Tabari recorded their saying 3/460 - 461. (2) In 'An-Nukat wal-Uyun' 3/98. (3) In 'An-Nukat wal-Uyun' 3/98, and what preceded it is from him. (4) Abu Umamah's report was recorded by Al-Tabari similarly 13/466, and Ka'b's report was mentioned previously nearby. (5) In 'Ma'ani al-Qur'an' 3/479, and he recorded the saying of the mentioned Imams in Al-Tabari 13/456-460 and 463-464.

३० सूरा अर-रद: आयत ११

और इकरीमा। इसी तरह अद-दह्हाक ने कहा: वह शासक है जो ईश्वर की आज्ञा से सुरक्षा चाहता है, मुशरिक (१)। यह कहा गया है: इस व्याख्या पर चर्चा में एक हटा दिया गया निषेध है, जिसका अनुमान यह है: वे उसे अल्लाह के आदेश से नहीं बचाते हैं; अल-मावर्दी ने इसका उल्लेख किया (२)। अल-महदावी ने कहा: और जो कोई 'मुअक़्क़िबात' (एक के बाद एक आने वाले) को रक्षक मानता है; तो अर्थ यह है: वे उसकी अपनी धारणा और दावे के अनुसार उसे अल्लाह के आदेश से बचाते हैं। और कहा गया है: चाहे कोई अपनी बात छुपाए या उसे सार्वजनिक करे, उसके पास रक्षक और सहायक होते हैं जो बारी-बारी से उसके पीछे आते हैं, उसे पापों की ओर ले जाते हैं, और उसे किसी भी उपदेश से प्रभावित होने से बचाते हैं; अल-कुशैरी ने कहा: यह प्रभु को तब तक मोहलत देने से नहीं रोकता जब तक कि दंड देय न हो जाए; और वह तब होता है जब यह पापी लंबे समय तक हठ के माध्यम से अपने भीतर जो कुछ है उसे बदल देता है, ताकि वह दंड का कारण बन जाए; ऐसा लगता है कि वह खुद ही अपने ऊपर दंड लाता है। अत; उनका कहना: "वे अल्लाह के आदेश से उसकी रक्षा करते हैं" का अर्थ है: अल्लाह के आदेश का पालन करने से। अब्दुल-रहमान बिन ज़ैद ने कहा: 'मुअक़्क़िबात' वे हैं जो अल्लाह सर्वशक्तिमान के आदेश और उसके बंदों के बारे में उसके फैसले का एक-दूसरे के बाद अनुसरण करते हैं; अल-मावर्दी ने कहा (३): और जो कोई इस कथन के साथ बोलता है, उसके कहने की व्याख्या में दो पहलू हैं: "वे अल्लाह के आदेश से उसकी रक्षा करते हैं": पहला: वे उसे मृत्यु से बचाते हैं जब तक कि नियत समय (अजल) न आ जाए; अद-दह्हाक ने ऐसा कहा। दूसरा: वे उसे जिन्न और हानिकारक कीड़ों से बचाते हैं, जब तक कि नियत भाग्य (क़दर) न आ जाए। अबू उमामा और काब अल-अहबार ने ऐसा कहा (४)। जब नियत चीज़ आ जाती है, तो वे उसे छोड़ देते हैं। और सही विचार यह है कि 'मुअक़्क़िबात' फरिश्ते (देवदूत) हैं। अल-हसन, मुजाहिद, कतादा और इब्न जुरैज ने यही कहा है; यह इब्न अब्बास से वर्णित है, और अन-नहहास द्वारा चुना गया है (५)। उन्होंने पैगंबर ﷺ के इस कथन के साथ तर्क दिया: "तुम्हारे बीच बारी-बारी से आते हैं..."

पाद-टिप्पणियाँ: (१) अल-तबरी ने उनकी बात ३/४६० - ४६१ दर्ज की है। (२) 'अन-नुकात वल-उयून' ३/९८ में। (३) 'अन-नुकात वल-उयून' ३/९८ में, और इससे पहले जो कुछ था वह उन्हीं से है। (४) अबू उमामा की रिपोर्ट अल-तबरी द्वारा इसी तरह १३/४६६ दर्ज की गई थी, और काब की रिपोर्ट का

उल्लेख पास में ही पहले किया गया था। (५) 'मा'नी अल-कुरान' ३/४७९ में, और उन्होंने अल-तबरी १३/४५६-४६० और ४६३-४६४ में उल्लिखित इमामों के कथन को दर्ज किया।

صفحہ ۳۰ سورۃ الرعد: آیت ۱۱

اور عکرمہ۔ اسی طرح الضحاک نے کہا: وہ حکمران ہے جو اللہ کے حکم سے بچنے کی کوشش کرتا ہے، مشرک (۱)۔ اور کہا گیا ہے: اس تاویل پر بحث میں ایک مقدر نفی ہے جس کا اندازہ یہ ہے: وہ اسے اللہ تعالیٰ کے حکم سے نہیں بچاتے؛ الماوردی نے اس کا ذکر کیا (۲)۔ المہدوی نے کہا: اور جس نے 'معقبات' کو پہرے دار قرار دیا؛ تو معنی یہ ہے: وہ اسے اس کے گمان اور دعوے کے مطابق اللہ کے حکم سے بچاتے ہیں۔ اور کہا گیا: برابر ہے جس نے قول کو چھپایا اور جس نے اسے بلند کیا، پس اس کے لیے پہرے دار اور مددگار ہیں جو باری باری اس کے پیچھے آتے ہیں اور اسے گناہوں پر اکساتے ہیں، اور اسے اس سے بچاتے ہیں کہ اس میں کوئی وعظ اثر کرے؛ القشیری نے کہا: یہ رب کو مہلت دینے سے نہیں روکتا جب تک کہ عذاب واجب نہ ہو جائے؛ اور وہ تب ہوتا ہے جب یہ گنہگار طویل اصرار کے ذریعے اپنے نفس کی حالت بدل دیتا ہے، تو وہ عذاب کا سبب بن جاتا ہے؛ گویا وہ خود ہی اپنے نفس پر عذاب نازل کرنے والا ہے، پس اللہ کا قول: "وہ اللہ کے حکم سے اس کی حفاظت کرتے ہیں"، یعنی: اللہ کے حکم کی تعمیل سے۔ عبدالرحمن بن زید نے کہا: معقبات: وہ جو اللہ تعالیٰ کے حکم اور اس کے بندوں میں اس کے فیصلے کے باری باری آنے والے ہیں؛ الماوردی نے کہا (۳): اور جس نے یہ بات کہی؛ تو اس کے اس قول کی تاویل میں دو پہلو ہیں: "وہ اللہ کے حکم سے اس کی حفاظت کرتے ہیں": پہلا: وہ اسے موت سے بچاتے ہیں جب تک کہ اجل (مقررہ وقت) نہ آ جائے؛ یہ الضحاک نے کہا۔ دوسرا: وہ اسے جنوں اور موذی حشرات الارض سے بچاتے ہیں، جب تک کہ تقدیر (قادر) نہ آ جائے۔ یہ ابو امامہ اور کعب الاحبار نے کہا (۴)۔ پس جب مقدر آ جاتا ہے تو وہ اسے چھوڑ دیتے ہیں۔ اور صحیح یہ ہے کہ معقبات فرشتے ہیں، اور یہی حسن، مجاہد، قتادہ اور ابن جریج نے کہا ہے؛ اور یہ

ابن عباس سے مروی ہے، اور اسے النحاس نے اختیار کیا (۵)، اور انہوں نے نبی ﷺ کے اس قول سے استدلال کیا: "تم میں باری باری آتے ہیں..."

حاشیہ: (۱) طبری نے ان کا قول ۳/ ۴۶۰ - ۴۶۱ میں روایت کیا ہے۔ (۲) 'النکت والعیون' ۳/ ۹۸ میں۔ (۳) 'النکت والعیون' ۳/ ۹۸ میں، اور جو اس سے پہلے گزرا وہ ان ہی سے ہے۔ (۴) ابو امامہ کی خبر طبری نے اس کی مانند ۱۳/ ۴۶۶ میں روایت کی ہے، اور کعب کی خبر قریب ہی گزر چکی ہے۔ (۵) 'معانی القرآن' ۳/ ۴۷۹ میں، اور طبری نے مذکورہ ائمہ کا قول ۱۳/ ۴۵۶ - ۴۶۰ اور ۴۶۳ - ۴۶۴ میں روایت کیا ہے۔

Angels of the night and angels of the day..." the Hadith, narrated by the Imams(1).

Ibn 'Uyaynah narrated(2) from 'Amr, from Ibn Abbas that he read: "For him (man) are consecutive (angels) from before him and watchers from behind him, they protect him by the command of Allah." This has clarified the meaning(3).

Kinanah Al-Adawi said(4): Uthman, may Allah be pleased with him, entered upon the Prophet (peace be upon him) and said: O Messenger of Allah! Tell me about the servant, how many angels are with him? He said: "An angel on your right writes good deeds, and another on the left writes bad deeds. The one on the right is an amir (commander/leader)(5) over the one on the left. If a good deed is done, it is written tenfold. If a bad deed is done, the one on the left says to the one on the right: Shall I write? He says: No, perhaps he will seek Allah's forgiveness or repent(6). If he says it three times, he (the angel on the right) says: Yes, write, may Allah Almighty relieve us of him, what an evil companion he is, how little is his watchfulness of Allah the Almighty and Majestic, and how little is his bashfulness towards us. Allah Almighty says: {Not a word does he (or she) utter but there is a watcher by him ready (to record it)} [Qaf: 18]. And two angels from before you and behind you, Allah Almighty says: {For him (each person) there are angels in succession, before and behind him: They guard him by Command of Allah}. [And an angel holding your forelock, so if you humble yourself to Allah, He raises you, and if you are arrogant towards Allah, He breaks you]. And two angels on your lips, they only record for you the prayers upon Muhammad and his family. And an angel standing over your mouth, not letting a snake enter your mouth. And two angels over your eyes. These are ten angels over every human being who rotate(7);

---

(1) Part of a Hadith from Abu Hurairah (RA), narrated by Ahmad (7491), Al-Bukhari (555), and Muslim (632), and it was previously mentioned in 4/179. (2) In (D), (Z), and (M): "The Imams narrated," and the fixed text is from (Zah) and Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/480. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/480. Saeed ibn Mansur narrated it in his Sunan (1159 - Tafsir) from Sufyan with the aforementioned chain, and its wording is: "For him are consecutive (angels) from before him and watchers from behind him, they protect him by the command of Allah." (4) Ibn Nu'aym, Abu Bakr al-Basri, a trustworthy Tabi'i, narrated by Muslim. Al-Tahdhib 3/476. The report was narrated by al-Tabari 13/457. Ibn Kathir mentioned it in the interpretation of this verse, and what follows in brackets is from them. (5) In (D) and (Z): "Ameen"

(trustworthy), and it is also thus in the printed Tafsir al-Tabari, and in Tafsir Ibn Kathir: "Amir" (one who commands). (6) In (M): "or repents to Him," and in Tafsir al-Tabari and Tafsir Ibn Kathir: "and repents." (7) In Tafsir al-Tabari and Tafsir Ibn Kathir: "they descend."

रात के फरिश्ते और दिन के फरिश्ते..." हदीस, जिसे इमामों ने रिवायत किया है (१)।

इब्न उययना ने (२) अम्र से, उन्होंने इब्न अब्बास से रिवायत किया कि उन्होंने पढ़ा: "उसके लिए (इंसान के लिए) आगे से और पीछे से पहरेदार फरिश्ते हैं जो अल्लाह के हुक्म से उसकी हिफाज़त करते हैं।" तो इसने अर्थ स्पष्ट कर दिया है (३)।

किनाना अल-अदावी ने कहा (४): उस्मान (रज़ियल्लाहु अन्हु) नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की खिदमत में हाज़िर हुए और कहा: ऐ अल्लाह के रसूल! मुझे बंदे के बारे में बताइए, उसके साथ कितने फरिश्ते होते हैं? आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "एक फरिश्ता तुम्हारे दाहिनी ओर नेकियाँ लिखता है, और दूसरा बाईं ओर बुराइयाँ लिखता है। दाहिनी ओर वाला, बाईं ओर वाले पर अमीर (निगरानी करने वाला) (५) है। जब कोई नेकी की जाती है, तो वह दस गुनी लिखी जाती है। और जब कोई बुराई की जाती है, तो बाईं ओर वाला दाहिनी ओर वाले से कहता है: क्या मैं लिखूँ? वह कहता है: नहीं, शायद वह अल्लाह तआला से माफ़ी माँगे या तौबा कर ले (६)। जब वह तीन बार ऐसा कहता है, तो वह (दाहिनी ओर वाला) कहता है: हाँ, लिखो, अल्लाह तआला हमें उससे राहत दे, वह कितना बुरा साथी है, अल्लाह की निगरानी का उसे कितना कम ख्याल है और हमसे उसे कितनी कम शर्म आती है। अल्लाह तआला फ़रमाता है: {इंसान मुँह से कोई लफ्ज़ नहीं निकालता मगर उसके पास एक मुस्तैद निगहबान तैयार होता है} [क़ाफ़: १८]। और दो फरिश्ते तुम्हारे आगे और तुम्हारे पीछे से, अल्लाह तआला फ़रमाता है: {उसके लिए बारी-बारी आने वाले (फरिश्ते) हैं, उसके आगे से और उसके पीछे से, जो अल्लाह के हुक्म से उसकी हिफाज़त करते हैं}। [और एक फरिश्ता तुम्हारी पेशानी पकड़े हुए है, अगर तुम अल्लाह के लिए आजिज़ी (विनम्रता) इख्तियार करोगे तो वह तुम्हें बुलंद करेगा, और अगर तुम अल्लाह के सामने तकब्बुर (अहंकार) करोगे तो वह तुम्हें पस्त कर देगा]। और दो फरिश्ते तुम्हारे होंठों पर हैं, वे सिर्फ़ मुहम्मद और उनकी आल पर दुरूद ही महफूज़ करते हैं। और एक फरिश्ता तुम्हारे मुँह पर खड़ा है जो साँप को तुम्हारे मुँह में दाखिल नहीं होने देता। और दो फरिश्ते तुम्हारी आँखों पर हैं। तो ये हर इंसान पर दस फरिश्ते हैं जो बारी-बारी आते-जाते रहते हैं (७)।

---

(१) अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस का एक हिस्सा, जिसे अहमद (७४९१), बुखारी (५५५) और मुस्लिम (६३२) ने रिवायत किया है, और यह पहले ४/१७९ में गुज़र चुका है। (२) (द), (ज़) और

(म) में: "इमामों ने रिवायत किया," और (ज़ाह) और नहहास की 'मा'नी अल-कुरान' ३/४८० से साबित है। (३) नहहास की 'मा'नी अल-कुरान' ३/४८०। और सईद बिन मंसूर ने अपनी सुनन (११५९ - तफसीर) में सुफयान से मज़कूरा सनद के साथ रिवायत किया है, और इसके शब्द हैं: "उसके लिए आगे से और पीछे से पहरेदार फरिश्ते हैं जो अल्लाह के हुक्म से उसकी हिफाज़त करते हैं।" (४) इब्न नईम, अबू बक्र अल-बसरी, एक मोतबर ताबई, मुस्लिम ने उनसे रिवायत की है। अत-तहज़ीब ३/४७६। और रिवायत को अल-तबरी ने १३/४५७ में दर्ज किया है। इब्न कसीर ने इस आयत की तफसीर में इसका ज़िक्र किया है, और जो कोष्ठक के बीच है वह उन्हीं से है। (५) (द) और (ज़) में: "अमीन" (अमानतदार), और तबरी की छपी हुई तफसीर में भी ऐसा ही है, और इब्न कसीर की तफसीर में: "आमीर" (हुक्म देने वाला) है। (६) (म) में: "या उसकी तरफ तौबा करे," और तफसीर तबरी और तफसीर इब्न कसीर में: "और तौबा करे" है। (७) तफसीर तबरी और तफसीर इब्न कसीर में: "वे उतरते हैं" है।

فرشتے رات کے اور فرشتے دن کے..." الحدیث، جسے ائمہ نے روایت کیا ہے(۱)۔

اور ابن عیینہ نے(۲) عمرو سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کیا کہ انہوں نے پڑھا: "اس کے لیے (انسان کے لیے) آگے سے اور پیچھے سے پہرے دار فرشتے ہیں جو اللہ کے حکم سے اس کی حفاظت کرتے ہیں۔" پس اس نے معنی واضح کر دیے ہیں(۳)۔

اور کنانہ العدوی نے کہا(۴): عثمان رضی اللہ تعالیٰ عنہ نبی کریم ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوئے اور عرض کی: اے اللہ کے رسول! مجھے بندے کے بارے میں بتائیے، اس کے ساتھ کتنے فرشتے ہوتے ہیں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "ایک فرشتہ تمہاری دائیں جانب نیکیاں لکھتا ہے، اور دوسرا بائیں جانب برائیاں لکھتا ہے، اور دائیں والا، بائیں والے پر امیر (نگران)(۵) ہے۔ جب کوئی نیکی کی جاتی ہے تو وہ دس لکھی جاتی ہے، اور جب کوئی برائی کی جاتی ہے تو بائیں والا دائیں والے سے کہتا ہے: کیا میں لکھوں؟ وہ کہتا ہے: نہیں، شاید وہ اللہ تعالیٰ سے مغفرت طلب کرے یا توبہ کر لے(۶)۔ جب وہ تین بار ایسا کہتا ہے، تو وہ (دائیں والا) کہتا ہے: ہاں، لکھ لو، اللہ تعالیٰ ہمیں اس سے راحت دے، وہ کتنا برا ساتھی ہے، اللہ کی نگرانی کا اسے کتنا کم خیال ہے اور ہم سے اسے کتنی کم شرم آتی ہے۔ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: {انسان منہ سے کوئی لفظ نہیں نکالتا مگر اس کے پاس ایک مستعد نگہبان تیار ہوتا ہے} [ق: ۱۸]۔ اور دو فرشتے تمہارے آگے سے اور تمہارے پیچھے سے، اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: {اس کے لیے باری باری آنے والے (فرشتے) ہیں، اس کے آگے سے اور اس کے پیچھے سے، جو اللہ کے حکم سے اس کی حفاظت کرتے ہیں}۔ [اور ایک فرشتہ تمہاری پیشانی پکڑے ہوئے ہے، اگر تم اللہ کے لیے عاجزی اختیار کرو گے تو وہ تمہیں بلند کرے گا، اور اگر تم اللہ کے سامنے تکبر کرو گے تو وہ تمہیں پست کر دے گا]۔ اور دو فرشتے تمہارے

ہونٹوں پر ہیں، وہ صرف محمد اور ان کی آل پر درود ہی محفوظ کرتے ہیں۔ اور ایک فرشتہ تمہارے منہ پر کھڑا ہے جو سانپ کو تمہارے منہ میں داخل نہیں ہونے دیتا۔ اور دو فرشتے تمہاری آنکھوں پر ہیں۔ پس یہ ہر انسان پر دس فرشتے ہیں جو باری باری آتے جاتے رہتے ہیں(۷)؛

---

(۱) ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث کا ایک حصہ، جسے احمد (۷۴۹۱)، بخاری (۵۵۵) اور مسلم (۶۳۲) نے روایت کیا ہے، اور یہ پہلے ۴/۱۷۹ میں گزر چکا ہے۔ (۲) (د)، (ز) اور (م) میں: "ائمہ نے روایت کیا،" اور (ظ) اور نحاس کی 'معانی القرآن' ۳/۴۸۰ سے ثابت شدہ متن ہے۔ (۳) نحاس کی 'معانی القرآن' ۳/۴۸۰۔ اور سعید بن منصور نے اپنی سنن (۱۱۵۹ - تفسیر) میں سفیان سے مذکورہ سند کے ساتھ روایت کیا ہے، اور اس کے الفاظ ہیں: "اس کے لیے آگے سے اور پیچھے سے پہرے دار فرشتے ہیں جو اللہ کے حکم سے اس کی حفاظت کرتے ہیں۔" (۴) ابن نعیم، ابو بکر البصری، ایک ثقہ تابعی، مسلم نے ان سے روایت کی ہے۔ التہذیب ۳/۴۷۶۔ اور روایت کو الطبری نے ۱۳/۴۵۷ میں درج کیا ہے۔ ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں اس کا ذکر کیا ہے، اور جو بریکٹ کے درمیان ہے وہ انہی سے ہے۔ (۵) (د) اور (ز) میں: "امین" (امانت دار)، اور طبری کی مطبوعہ تفسیر میں بھی ایسا ہی ہے، اور تفسیر ابن کثیر میں: "آمر" (حکم دینے والا) ہے۔ (۶) (م) میں: "یا اس کی طرف توبہ کرے،" اور تفسیر طبری اور تفسیر ابن کثیر میں: "اور توبہ کرے" ہے۔ (۷) تفسیر طبری اور تفسیر ابن کثیر میں: "وہ اترتے ہیں" ہے۔

Page 32 Surah Ar-Ra'd, Verse 11

...the angels of the night over the angels of the day; because the angels of the night are not the angels of the day. Thus, there are twenty angels over every human being, and Iblis is with the son of Adam by day, and his offspring by night(1). Al-Tha'labi mentioned it.

Al-Hasan said: The Mu'aqqibat (successive angels) are four angels [two by day and two by night] who gather at the dawn prayer(2).

Al-Tabari's choice(3): is that the Mu'aqqibat are the entourages that move before and behind rulers, and the pronoun 'ha' in 'lahu' (for him) refers to 'man' (who)(4), as previously mentioned(5).

The scholars, may Allah be pleased with them, said: Allah, Glory be to Him, made His commands in two ways; one decreed its occurrence and realization for its subject, so no one can repel or change it. The other decreed its coming, but did not decree its occurrence and realization; rather, He decreed its turning away through repentance, supplication, charity, and protection.

His saying, the Almighty: {Indeed, Allah will not change the condition of a people until they change what is in themselves}. Allah Almighty informed in this verse that He does not change what is with a people until a change occurs(6); either from them, or from those looking after them, or from those who are part of them for a reason; just as Allah changed [the state of] those defeated on the day of Uhud because the archers changed [what was] in themselves, among other examples from the Sharia. So, the meaning of the verse is not that no punishment descends upon anyone unless a sin precedes it; rather, calamities may descend due to the sins of others, as the Prophet (peace be upon him) said when asked: Shall we perish...

(1) Ibn Kathir said: A very strange (ghareeb) hadith. We say: In its chain are Ibrahim bin Abd al-Salam bin Salih and Ali bin Jarir, and we have not found biographies for them. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/98, and what is between the brackets is from it. (3) In his exegesis (Tafsir) 13/461 - 462. (4) Meaning in His saying, the Almighty: {And whoever is hidden}, and this is Al-Tabari's choice in his exegesis. It appeared in the copies as 'lahunna' instead of 'liman'. What we have established is correct. (5) Page 29 of this volume. (6) Before it in the copies: 'from them', and what is established is from Al-Muharrar al-Wajiz 3/302, and the speech and what follows between brackets are from it.

पृष्ठ ३२ सूरा अर-राद, आयत ११

...रात के फरिश्ते दिन के फरिश्तों पर; क्योंकि रात के फरिश्ते दिन के फरिश्ते नहीं हैं। इसलिए, प्रत्येक मनुष्य पर बीस फरिश्ते नियुक्त हैं, और इबलीस दिन में आदम के बेटे के साथ है, और उसकी संतान रात में(१)। अल-थलाबी ने इसका उल्लेख किया है।

अल-हसन ने कहा: मुअक़्क़िबात (लगातार आने वाले) चार फरिश्ते हैं [दो दिन में और दो रात में] जो फज्र की नमाज के समय एकत्रित होते हैं(२)।

अल-तबरी का चुनाव(३) यह है कि: मुअक़्क़िबात शासकों के आगे और पीछे चलने वाले दल हैं, और 'लहू' में 'हा' सर्वनाम 'मन' (जो) के लिए है(४), जैसा कि पहले बताया गया है(५)।

विद्वानों (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) ने कहा: अल्लाह सुभानहु ने अपने आदेशों को दो प्रकार का बनाया है; एक वह जिसका होना और घटना उसके स्वामी के लिए तय कर दिया, जिसे कोई टाल नहीं सकता और न ही बदल सकता है। और दूसरा वह जिसके आने का फैसला किया, लेकिन उसके घटने और होने का फैसला नहीं किया, बल्कि तौबा (पश्चाताप), दुआ, दान और सुरक्षा के माध्यम से उसे टालने का फैसला किया।

अल्लाह तआला का कथन: {निस्संदेह अल्लाह किसी कौम की हालत नहीं बदलता जब तक कि वे खुद अपने आप को न बदल लें}। अल्लाह तआला ने इस आयत में सूचित किया है कि वह किसी कौम की स्थिति तब तक नहीं बदलता जब तक कि कोई बदलाव न हो(६); चाहे उनकी ओर से हो, या उनकी देखभाल करने वालों की ओर से, या उनकी वजह से जो उनसे जुड़े हैं; जैसा कि अल्लाह ने उहुद के दिन हारने वालों की स्थिति बदल दी क्योंकि तीरंदाजों ने खुद को [जो उनके पास था] बदल दिया था, शरीयत के अन्य उदाहरणों के अलावा। अतः आयत का अर्थ यह नहीं है कि किसी पर कोई सजा तब तक नहीं उतरती जब तक कि उससे कोई पाप न हुआ हो; बल्कि, दूसरों के पापों के कारण भी मुसीबतें आ सकती हैं, जैसा कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा था जब उनसे पूछा गया: क्या हम हलाक हो जाएंगे...

(१) इब्न कसीर ने कहा: यह बहुत ही अजीब (गरीब) हदीस है। हम कहते हैं: इसके वर्णनकर्ताओं में इब्राहिम बिन अब्द अल-सलाम बिन सालेह और अली बिन जरीर शामिल हैं, और हमें उनकी जीवनी नहीं मिली। (२) अल-नुकात व अल-उयून ३/९८, और कोष्ठक के बीच जो है वह उसी से है। (३) उनकी व्याख्या (तफसीर) में १३/४६१ - ४६२। (४) यानी अल्लाह के इस कथन में: {और जो कोई छुपा

हुआ है}, और यह तफसीर में तबरी का चुनाव है। प्रतियों में 'लिमन्' के स्थान पर 'लहुन्न' आया है। हमने जो स्थापित किया है वह सही है। (५) इस भाग का पृष्ठ २९। (६) प्रतियों में इससे पहले 'उनसे' था, और जो स्थापित है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज ३/३०२ से है, और भाषण और कोष्ठक के बीच आने वाली बातें उसी से हैं।

صفحہ ۳۲ سورۃ الرعد، آیت ۱۱

...رات کے فرشتے دن کے فرشتوں پر؛ کیونکہ رات کے فرشتے دن کے فرشتے نہیں ہیں۔ پس، ہر انسان پر بیس فرشتے مقرر ہیں، اور ابلیس دن کے وقت اولادِ آدم کے ساتھ ہوتا ہے، اور اس کی اولاد رات کے وقت(۱)۔ الثعلبی نے اس کا ذکر کیا ہے۔

حسن بصری نے فرمایا: المعقبات (پے در پے آنے والے) چار فرشتے ہیں [دو دن کے وقت اور دو رات کے وقت] جو نمازِ فجر کے وقت جمع ہوتے ہیں(۲)۔

اور طبری کا انتخاب(۳) یہ ہے کہ: معقبات وہ شاہی دستے (پروٹوکول) ہیں جو حکمرانوں کے آگے اور پیچھے چلتے ہیں، اور 'لہ' میں 'ہ' کی ضمیر 'من' کی طرف لوٹتی ہے(۴)، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے(۵)۔

علماء (رضوان اللہ علیہم) نے فرمایا: اللہ سبحانہ نے اپنے احکامات کو دو طرح کا بنایا ہے؛ ایک وہ جس کا واقع ہونا اور پیش آنا اس کے صاحب کے حق میں طے کر دیا گیا، پس اسے کوئی ٹال سکتا ہے اور نہ بدل سکتا ہے۔ اور دوسرا وہ جس کا آنا تو طے کیا لیکن واقع ہونا طے نہیں کیا، بلکہ توبہ، دعا، صدقہ اور حفاظت کے ذریعے اس کے ٹلنے کا فیصلہ فرمایا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بے شک اللہ کسی قوم کی حالت نہیں بدلتا یہاں تک کہ وہ خود اپنی حالت کو بدل لیں}۔ اللہ تعالیٰ نے اس آیت میں خبر دی ہے کہ وہ کسی قوم کی حالت کو اس وقت تک نہیں بدلتا جب تک کہ کوئی تبدیلی(۶) واقع نہ ہو جائے؛ خواہ وہ ان کی طرف سے ہو، یا ان کے نگرانوں کی طرف سے، یا ان کی وجہ سے ان میں سے کسی کی طرف سے ہو؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے جنگِ احد کے دن شکست خوردہ لوگوں کی حالت بدل دی کیونکہ تیر اندازوں نے خود کو [جو

ان کے پاس تھا] بدل دیا تھا، اس کے علاوہ شریعت کی دیگر مثالیں بھی موجود ہیں۔ پس آیت کا مطلب یہ نہیں ہے کہ کسی پر کوئی سزا اس وقت تک نہیں اترتی جب تک کہ اس سے کوئی گناہ سرزد نہ ہو، بلکہ دوسروں کے گناہوں کی وجہ سے بھی مصیبتیں نازل ہو سکتی ہیں، جیسا کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا جب آپ سے پوچھا گیا: کیا ہم ہلاک ہو جائیں گے...

(۱) ابن کثیر نے کہا: یہ حدیث بہت غریب ہے۔ ہم کہتے ہیں: اس کی سند میں ابراہیم بن عبد السلام بن صالح اور علی بن جریر ہیں، اور ہمیں ان کے حالاتِ زندگی نہیں مل سکے۔ (۲) النکت والعیون ۹۸/۳، اور قوسین کے درمیان والی عبارت اسی سے ہے۔ (۳) اپنی تفسیر میں ۴۶۱/۱۳ - ۴۶۲۔ (۴) یعنی اللہ تعالیٰ کے قول: {وَمَنْ هُوَ مُسْتَخْفٍ} میں، اور تفسیر میں طبری کا یہی انتخاب ہے۔ نسخوں میں 'لمن' کی جگہ 'لہنّ' واقع ہوا ہے، اور صحیح وہی ہے جو ہم نے ثابت کیا ہے۔ (۵) اسی جز کا صفحہ ۲۹۔ (۶) نسخوں میں اس سے پہلے 'منہم' تھا، اور جو ثابت ہے وہ 'المحرر الوجیز' ۳۰۲/۳ سے ہے، اور کلام اور جو قوسین کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔

Surah Ar-Ra'd: Verses 11 - 13 33

"Are there righteous people among us?" He said: "Yes, when wickedness increases"(1). And Allah knows best.

His words: {And when Allah intends for a people ill}, i.e., destruction and punishment, {there is no repelling it}.

It was said: If He intends for them a trial of sicknesses and ailments, there is no repelling His trial(2).

It was also said: If Allah intends ill for a people, He blinds their vision so that they choose what contains trial and do it, walking to their destruction with their own feet, until one of them seeks his own death with his own hand and strives with his own foot to shed his own blood.

{And they have not besides Him any defender} i.e., any refuge; this is the meaning of Al-Suddi's statement. It was said: any helper who protects them from His punishment; and the poet said:

There is no defender in heaven besides the Most Merciful (3)

And 'Walin' (defender) and 'Waliyy' (protector) are like 'Qadir' (able) and 'Qadir' (powerful).

His words: {It is He who shows you lightening, [causing] fear and aspiration, and generates the heavy clouds (12) And the thunder exalts [Allah] with praise of Him - and the angels [as well] from fear of Him - and He sends thunderbolts and strikes therewith whom He wills while they dispute about Allah; and He is severe in assault (13)}.

His words: {It is He who shows you lightening, [causing] fear and aspiration, and generates the heavy clouds}, i.e., with rain. "Al-Sahab" (clouds) is a plural, the singular is "sahabah", and "suhub" and "saha'ib" are also used for the plural (4).

{And the thunder exalts [Allah] with praise of Him - and the angels [as well] from fear of Him - and He sends thunderbolts}. The discussion regarding thunder, lightning, and thunderbolts has already passed in "Al-Baqarah" (5), so there is no point in repeating it.

---

(1) A part of a hadith from Zaynab bint Jahsh, may Allah be pleased with her, and it preceded in 146/9. (2) Al-Nukat wal-Uyun 3/99. (3) Mentioned with what preceded it

by Al-Mawardi in Al-Nukat wal-Uyun 3/100. (4) Al-Sihah (shb). (5) 1/327 and what follows it.

सूरा अर-रअद: आयतें 11 - 13 33

"क्या हमारे बीच नेक लोग हैं?" उन्होंने कहा: "हाँ, जब बुराई बढ़ जाती है"(1)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह का फरमान: {और जब अल्लाह किसी कौम के लिए बुराई का इरादा करता है}, यानी: तबाही और अज़ाब, {तो उसे कोई टाल नहीं सकता}।

और कहा गया: यदि वह उनके लिए बीमारियों और व्याधियों की परीक्षा का इरादा करता है, तो उसकी परीक्षा को कोई टालने वाला नहीं है(2)।

और कहा गया: यदि अल्लाह किसी कौम के लिए बुराई का इरादा करता है, तो वह उनकी आँखों को अंधा कर देता है ताकि वे वही चुनें जिसमें परीक्षा हो और उसे करें, अपने ही पैरों से अपनी तबाही की ओर चलें, यहाँ तक कि उनमें से कोई अपने हाथ से अपनी मौत को ढूँढे और अपने पैर से अपना खून बहाने की कोशिश करे।

{और उनके लिए उसके सिवा कोई मददगार नहीं} यानी: कोई पनाहगाह नहीं; और यही अस-सुद्दी के कथन का अर्थ है। और कहा गया: कोई सहायक नहीं जो उन्हें उसके अज़ाब से बचा सके और कवि ने कहा:

आसमान में रहमान के सिवा कोई मददगार नहीं है (3)

और 'वालिन' (मददगार) और 'वली' (संरक्षक) वैसे ही हैं जैसे 'क़ादिर' और 'क़दीर'।

अल्लाह का फरमान: {वही है जो तुम्हें बिजली दिखाता है खौफ़ और उम्मीद के लिए और भारी बादलों को पैदा करता है ۝ और गरज उसकी प्रशंसा के साथ उसकी तस्बीह (महिमामंडन) करती है और फरिश्ते भी उसके डर से, और वह बिजलियाँ भेजता है और जिससे चाहता है उसे चोट पहुँचाता है जबकि वे अल्लाह के बारे में बहस करते हैं; और वह सख्त पकड़ वाला है ۝}।

अल्लाह का फरमान: {वही है जो तुम्हें बिजली दिखाता है खौफ़ और उम्मीद के लिए और भारी बादलों को पैदा करता है}, यानी: बारिश के साथ। "अस-सहाब" (बादल) बहुवचन है, एकवचन "सहाबा" है, और "सुहुब" और "सहाइब" भी बहुवचन में प्रयुक्त होते हैं (4)।

{और गरज उसकी प्रशंसा के साथ उसकी तस्बीह करती है और फरिश्ते भी उसके डर से, और वह बिजलियाँ भेजता है}। गरज, बिजली और कड़क के बारे में चर्चा "अल-बक़रा" (5) में बीत चुकी है, इसलिए दोहराने का कोई मतलब नहीं है।

---

(1) ज़ैनब बिन्त जहश (रजि.) की एक हदीस का हिस्सा, और यह 146/9 में पहले आ चुका है। (2) अन-नुकात वल-उयून 3/99। (3) इसे अल-मावर्दी ने अन-नुकात वल-उयून 3/100 में पहले वाली बात के साथ ज़िक्र किया है। (4) अस-सिहाह (स-ह-ब)। (5) 1/327 और उसके बाद।

سورة الرعد: آیات 11 - 13 33

"اور کیا ہم میں صالح لوگ ہوں گے؟" آپﷺ نے فرمایا: "ہاں، جب گندگی (برائی) بڑھ جائے گی"(1)۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَإِذَا أَرَادَ اللَّهُ بِقَوْمٍ سُوءًا﴾، یعنی: ہلاکت اور عذاب ﴿فَلَا مَرَدَّ لَهُ﴾ (تو اس کا کوئی ٹالنے والا نہیں)۔

اور کہا گیا: جب اللہ ان کے لیے بیماریوں اور تکلیفوں کی آزمائش کا ارادہ کرتا ہے، تو اس کی آزمائش کو کوئی ٹالنے والا نہیں ہے(2)۔

اور کہا گیا: جب اللہ کسی قوم کے ساتھ برائی کا ارادہ کرتا ہے تو ان کی آنکھوں کو اندھا کر دیتا ہے یہاں تک کہ وہ وہی راستہ اختیار کرتے ہیں جس میں آزمائش ہوتی ہے اور وہی عمل کرتے ہیں، پس وہ اپنے ہی قدموں سے اپنی ہلاکت کی طرف چلتے ہیں، یہاں تک کہ ان میں سے کوئی اپنے ہی ہاتھ سے اپنی موت تلاش کرتا ہے، اور اپنے قدم سے اپنا خون بہانے کی کوشش کرتا ہے۔

﴿وَمَا لَهُم مِّن دُونِهِ مِن وَالٍ﴾ یعنی: کوئی پناہ گاہ؛ اور یہی السُّدِّيّ کے قول کا معنی ہے۔ اور کہا گیا: کوئی مددگار نہیں جو انہیں اس کے عذاب سے بچا سکے؛ اور شاعر نے کہا:

آسمان میں رحمن کے سوا کوئی مددگار نہیں ہے (3)

اور 'والٍ' اور 'وَلِيٌّ' 'قادر' اور 'قدیر' کی طرح ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿هُوَ الَّذِي يُرِيكُمُ الْبَرْقَ خَوْفًا وَطَمَعًا وَيُنشِئُ السَّحَابَ الثِّقَالَ ۝ وَيُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ وَالْمَلَائِكَةُ مِنْ خِيفَتِهِ وَيُرْسِلُ الصَّوَاعِقَ فَيُصِيبُ بِهَا مَن يَشَاءُ وَهُمْ يُجَادِلُونَ فِي اللَّهِ وَهُوَ شَدِيدُ الْمِحَالِ ۝﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿هُوَ الَّذِي يُرِيكُمُ الْبَرْقَ خَوْفًا وَطَمَعًا وَيُنشِئُ السَّحَابَ الثِّقَالَ﴾، یعنی: بارش کے ساتھ اور «السَّحاب» جمع ہے، اس کا واحد سَحابة ہے، اور سُحُبٌ اور سَحائب بھی جمع میں استعمال ہوتے ہیں (4)۔

﴿وَيُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ وَالْمَلَائِكَةُ مِنْ خِيفَتِهِ وَيُرْسِلُ الصَّوَاعِقَ﴾ رعد، برق اور صواعق (بجلی کی کڑک) کے بارے میں گفتگو سورہ «البقرة»(5) میں گزر چکی ہے، لہذا اسے دہرانے کا کوئی فائدہ نہیں۔

---

(1) حضرت زینب بنت جحش رضی اللہ عنہا کی حدیث کا ایک حصہ، جو کہ 146/9 پر گزر چکا ہے۔ (2) النکت والعیون 99/3۔ (3) اسے ماوردی نے النکت والعیون 100/3 میں سابقہ کلام کے ساتھ ذکر کیا ہے۔ (4) الصحاح (سحب)۔ (5) 327/1 اور اس کے بعد۔

Surah Ar-Ra'd: Verses 12 - 13 / 34

The purpose of the verse is to demonstrate the perfection of His power, and that the delay in punishment is not due to inability. That is: He shows you lightning in the sky as a cause of fear for the traveler; for he fears its harm due to the rain, terror, and thunderbolts that might afflict him. Allah the Almighty said: {suffering from rain} [An-Nisa: 102]. And as a cause of hope for the resident that it will be followed by rain and fertility. This meaning was stated by Qatadah, Mujahid, and others(1).

Al-Hasan said: Out of fear of lightning bolts, and hope for its rain which removes drought(2).

{And He brings up the heavy clouds} Mujahid said: Meaning: [heavy] with water(3). {And the thunder glorifies His praise} Those who said: Thunder is the sound of the clouds, then it is possible for the thunder to glorify by virtue of(4) the creation of life in it. The evidence for the correctness of this view is His saying: {and the angels [glorify Him] out of fear of Him}. If thunder were an angel, it would have been included among the angels.

And whoever said: It is an angel, said: the meaning of "out of fear of Him" is: out of fear of Allah; Al-Tabari(5) and others said this. Ibn Abbas said: The angels are fearful of Allah, not like the fear of a son of Adam. One of them does not know who is on his right or who is on his left. Neither food nor drink distracts them from the worship of Allah(6).

It is narrated from him that he said: Thunder is an angel that drives the clouds, and the seas(7) of water are in the hollow of his thumb. He is entrusted with the clouds, directing them wherever he is commanded, and he glorifies Allah; so when the thunder glorifies, no angel remains in...

(1) Narrated on the authority of Qatadah by Abd al-Razzaq in at-Tafsir 1/333, and al-Tabari 13/475, and mentioned by al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 3/481 from Qatadah, Mujahid, and al-Hasan. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/100. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/100, and what is between the brackets is from it, and narrated by al-Tabari 13/476, and it is in Tafsir Mujahid 1/326. (4) In (d), (z) and (m): by evidence, and what is confirmed is from (zh). (5) In his Tafsir 13/478. (6) Mentioned by al-Wahidi in al-Wasit 3/10. (7) In (m): steam.

सूरह अर-रअद: आयत 12 - 13 / 34

आयत का उद्देश्य उनकी शक्ति की पूर्णता को प्रदर्शित करना है, और यह कि सजा में देरी अक्षमता के कारण नहीं है। अर्थात: वह तुम्हें आसमान में बिजली दिखाता है, यात्री के लिए डर के रूप में; क्योंकि वह बारिश, आतंक और बिजली गिरने से होने वाले नुकसान से डरता है; अल्लाह तआला ने फरमाया: {बारिश की वजह से तकलीफ} [अन-निसा: 102]। और निवासी के लिए आशा के रूप में कि इसके बाद बारिश और उर्वरता होगी। यह अर्थ कतादा, मुजाहिद और अन्य लोगों ने बताया है(1)।

अल-हसन ने कहा: बिजली के कड़कने के डर से, और उसकी बारिश की आशा में जो सूखे को दूर करती है(2)।

{और वह भारी बादलों को उठाता है} मुजाहिद ने कहा: अर्थात: पानी से भारी। {और गरज उसकी प्रशंसा के साथ उसकी पवित्रता का गुणगान करती है} जिन्होंने कहा: गरज बादलों की आवाज़ है, तो गरज के लिए उसमें जीवन के निर्माण के कारण(4) गुणगान करना संभव है। इस दृष्टिकोण की सत्यता का प्रमाण उनका कथन है: {और फरिश्ते भी उसके डर से [उसकी महिमा करते हैं]}। यदि गरज एक फरिश्ता होती, तो उसे फरिश्तों की श्रेणी में शामिल किया जाता।

और जिसने कहा: यह एक फरिश्ता है, उसने कहा: "उसके डर से" का अर्थ है: अल्लाह के डर से; अल-तबरी(5) और अन्य ने यह कहा। इब्न अब्बास ने कहा: फरिश्ते अल्लाह से डरते हैं, आदम के बेटे के डर की तरह नहीं। उनमें से कोई नहीं जानता कि उसके दाईं ओर कौन है और उसके बाईं ओर कौन है। न तो भोजन और न ही पेय उन्हें अल्लाह की इबादत से विचलित करते हैं(6)।

उनसे वर्णित है कि उन्होंने कहा: गरज एक फरिश्ता है जो बादलों को हांकता है, और पानी के समुद्र(7) उसके अंगूठे के गड्ढे में हैं। वह बादलों के लिए नियुक्त है, उन्हें जहाँ आदेश दिया जाता है वहीं निर्देशित करता है, और वह अल्लाह की महिमा करता है; तो जब गरज महिमा करती है, तो कोई फरिश्ता नहीं बचता...

(1) इसे कतादा के हवाले से अब्द अल-रज्जाक ने अल-तफ़सीर 1/333 में, और अल-तबरी ने 13/475 में उद्धृत किया है, और अल-नहस ने मानी अल-क़ुरान 3/481 में कतादा, मुजाहिद और हसन से इसका उल्लेख किया है। (2) अल-नुकात वा अल-उयून 3/100। (3) अल-नुकात वा अल-उयून 3/100, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है, और अल-तबरी 13/476 द्वारा उद्धृत,

और यह तफ़सीर मुजाहिद 1/326 में है। (4) (द), (ज़) और (म) में: प्रमाण द्वारा, और जो पुष्ट है वह (ज़) से है। (5) अपनी तफ़सीर 13/478 में। (6) अल-वाहिदी ने अल-वसीत 3/10 में इसका उल्लेख किया है। (7) (म) में: भाप।

سورہ الرعد: آیت ۱۲ - ۱۳ / ۳۴

آیت کا مقصد اللہ تعالیٰ کی قدرت کے کمال کا بیان ہے، اور یہ کہ عذاب میں تاخیر عاجزی کی وجہ سے نہیں ہے۔ یعنی: وہ تمہیں آسمان میں بجلی دکھاتا ہے مسافر کے لیے خوف کے طور پر؛ کیونکہ وہ بارش، ہولناکی اور کڑک (بجلی) سے پہنچنے والی تکلیف سے ڈرتا ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿أَذًى مِّن مَّطَرٍ﴾ [النساء: ۱۰۲]۔ اور مقیم کے لیے اس امید کے طور پر کہ اس کے بعد بارش اور شادابی ہوگی؛ قتادہ، مجاہد اور دیگر نے یہی معنی بیان کیے ہیں(۱)۔

اور حسن نے کہا: بجلی کی کڑک کے خوف سے، اور اس کی بارش کی امید میں جو قحط کو دور کرنے والی ہے(۲)۔

﴿وَيُنشِئُ السَّحَابَ الثِّقَالَ﴾ مجاہد نے کہا: یعنی: پانی سے بھاری۔ ﴿وَيُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ﴾ جس نے کہا: رعد بادلوں کی آواز ہے، تو اس میں زندگی کی تخلیق کے تقدیر(٤) کے ساتھ رعد کا تسبیح کرنا جائز ہے۔ اس قول کی صحت کی دلیل اللہ کا یہ قول ہے: ﴿وَالْمَلَٰئِكَةُ مِنْ خِيفَتِهِ﴾ پس اگر رعد فرشتہ ہوتا تو وہ فرشتوں کے زمرے میں شامل ہوتا۔

اور جس نے کہا: وہ فرشتہ ہے، اس نے کہا: «مِنْ خِيفَتِهِ» کا معنی ہے: اللہ کے خوف سے؛ یہ بات طبری(٥) وغیرہ نے کہی ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: فرشتے اللہ سے ڈرنے والے ہیں، ابن آدم کے خوف کی طرح نہیں، ان میں سے کوئی نہیں جانتا کہ اس کے دائیں کون ہے اور اس کے بائیں کون، نہ کھانا اور نہ پینا انہیں اللہ کی عبادت سے غافل کرتا ہے(٦)۔

انہی سے مروی ہے، فرمایا: رعد ایک فرشتہ ہے جو بادلوں کو ہنکاتا ہے، اور پانی کے سمندر(٧) اس کے انگوٹھے کے گڑھے میں ہیں، اور وہ بادلوں پر مقرر ہے جہاں اسے حکم دیا جاتا ہے

انہیں وہیں لے جاتا ہے، اور وہ اللہ کی تسبیح بیان کرتا ہے؛ پس جب رعد تسبیح کرتا ہے تو کوئی فرشتہ باقی نہیں رہتا...

(١) اسے قتادہ سے عبد الرزاق نے التفسیر ١/٣٣٣ میں، اور طبری نے ١٣/٤٧٥ میں روایت کیا ہے، اور نحاس نے معانی القرآن ٣/٤٨١ میں قتادہ، مجاہد اور حسن سے ذکر کیا ہے۔ (٢) النکت والعیون ٣/١٠٠۔ (٣) النکت والعیون ٣/١٠٠، اور جو بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے، اور طبری نے اسے ١٣/٤٧٦ میں روایت کیا ہے، اور یہ تفسیر مجاہد ١/٣٢٦ میں ہے۔ (٤) (د)، (ز) اور (م) میں: دلیل کے ساتھ، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے۔ (٥) اپنی تفسیر ١٣/٤٧٨ میں۔ (٦) واحدی نے الوسیط ٣/١٠ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (٧) (م) میں: بخار۔

Surah Ar-Ra'd: Verses 12 - 13 35

...heaven except that it raises its voice in glorification, and then rain descends (1). And from him also: When he heard the sound of thunder, he would say: "Glory be to Him to whom [everything] glorifies" (2). And Malik narrated from 'Amir bin Abdullah, from his father: that whenever he heard the sound of thunder [he would stop talking and] say: "Glory be to Him whom the thunder glorifies with His praise and the angels out of fear of Him," then he would say: "Indeed, this is a severe warning to the people of the earth" (3). It was said: It is an angel sitting on a throne between the heaven and the earth. To his right are seventy thousand angels, and to his left are as many. When he turns to his right and glorifies, they all glorify out of fear of Allah. And when he turns to his left and glorifies, they all glorify out of fear of Allah. "And He sends the thunderbolts and strikes with them whom He wills" [Quran 13:13]. Al-Mawardi mentioned from Ibn Abbas, Ali bin Abi Talib, and Mujahid: It was revealed concerning a Jew who said to the Prophet (peace be upon him): "Tell me! What is your Lord made of? Is He of pearl or of ruby?" Then a thunderbolt came and burned him (4). It was also said: It was revealed concerning some of the disbelievers of the Arabs. Al-Hasan said: There was a man from the tyrants of the Arabs to whom the Prophet (peace be upon him) sent a group of people inviting him to Allah, His Messenger, and Islam. He said to them: "Tell me about Muhammad's Lord, what is He, and what is He made of? Is He made of gold, or silver (5), or iron, or copper?" The people were appalled by his speech. He then said: "Shall I answer Muhammad regarding a Lord I do not know?" Then [He] sent...

(1) Mentioned by Al-Baghawi 3/11, via Juwaybir, from Al-Dahhak, from Ibn Abbas. See Tafsir al-Tabari 1/357-359. (2) Narrated by Al-Bukhari in Al-Adab al-Mufrad (722), and Al-Tabari 13/477. (3) Ma'ani al-Quran by Al-Nahhas 3/483, and what was between brackets is from it. Via Malik, it was narrated by Al-Bukhari in Al-Adab al-Mufrad (723). It appears in Al-Muwatta 2/992: Malik, from 'Amir bin Abdullah bin Al-Zubayr that whenever he heard... Ibn Abd al-Barr said in Al-Istidhkar 27/380: This is how Yahya narrated it, not going beyond 'Amir. Other narrators of Al-Muwatta said: Malik, from 'Amir bin Abdullah bin Al-Zubayr, from his father. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/101, and Al-Tabari narrated it from Ali and Mujahid 13/479-480. (5) In (D), (Z), and (M): "and what is he of, is he of silver", and what is fixed is from (Zah) and the sources as follows.

सूरह अर-रअद: आयतें 12 - 13 35

...आकाश जब तक कि वह तस्बीह (महिमा गान) के साथ अपनी आवाज़ बुलंद नहीं करता, तो उस समय बारिश होती है (1)। और उन्हीं से यह भी है: जब वह कड़क (रअद) की आवाज़ सुनते थे, तो कहते थे: "सुब्हानल-लज़ी सब्बहत लहू" (पवित्र है वह जिसके लिए सब महिमा गान करते हैं) (2)। और मालिक ने आमिर बिन अब्दुल्लाह से, उन्होंने अपने पिता से रिवायत की है: कि जब भी वह कड़क की आवाज़ सुनते थे [तो अपनी बातचीत बंद कर देते और] कहते: "सुब्हानल-लज़ी युसब्बिहुर-रअदु बि-हम्दिही वल-मलाइतकु मिन खीफ़तिह" (पवित्र है वह जिसकी महिमा कड़क उसकी प्रशंसा के साथ और फ़रिश्ते उसके डर से गाते हैं)। फिर वह कहते: "निश्चित रूप से, यह धरती वालों के लिए एक कठिन चेतावनी है" (3)। और कहा गया है: वह एक फ़रिश्ता है जो आकाश और पृथ्वी के बीच एक कुर्सी पर बैठा है, उसके दाहिनी ओर सत्तर हज़ार फ़रिश्ते हैं, और उसके बाईं ओर भी उतने ही हैं। जब वह अपनी दाहिनी ओर मुड़ता है और महिमा गान करता है; तो सभी अल्लाह के डर से महिमा गान करते हैं। और जब वह अपनी बाईं ओर मुड़ता है और महिमा गान करता है; तो सभी अल्लाह के डर से महिमा गान करते हैं। "और वह कड़कती बिजलियाँ भेजता है, फिर उनके द्वारा जिस पर चाहता है चोट पहुँचाता है" [कुरान 13:13]। अल-मावर्दी ने इब्न अब्बास, अली बिन अबी तालिब और मुजाहिद से उल्लेख किया है: यह एक यहूदी के बारे में उतरी थी जिसने पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से कहा था: "मुझे बताओ! तुम्हारा रब किस चीज़ का है? क्या वह मोती का है या नीलम का?" तो एक बिजली आई और उसे जला दिया (4)। और कहा गया है: यह अरब के कुछ काफ़िरों के बारे में उतरी थी; अल-हसन ने कहा: अरब के सरकशों (तानाशाहों) में से एक आदमी था, पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उसके पास कुछ लोगों को भेजा जो उसे अल्लाह, उसके रसूल और इस्लाम की ओर बुला रहे थे। उसने उनसे कहा: "मुझे मुहम्मद के रब के बारे में बताओ कि वह क्या है, और वह किससे बना है? क्या वह सोने का है या चांदी का (5) या लोहे का या तांबे का?" लोगों को उसकी बात बहुत नागवार गुज़री, तो उसने कहा: "क्या मैं मुहम्मद को उस रब के बारे में जवाब दूँ जिसे मैं जानता ही नहीं!" फिर [अल्लाह ने] भेजा...

(1) इसे अल-बग़वी 3/11 ने जुवेबिर के माध्यम से, अल-दह्हाक से, इब्न अब्बास से उल्लेख किया है। और देखें तफ़सीर अल-तब़री 1/ 357 - 359। (2) इसे अल-बुखारी ने अल-अदब अल-मुफ़रद (722) में और अल-तब़री ने 13/477 में उद्धृत किया है। (3) मआनी अल-कुरान अल-नह्हास द्वारा 3/483, और कोष्ठक के बीच जो है वह उसी से है। और मालिक के माध्यम से इसे अल-बुखारी ने

अल-अदब अल-मुफ़रद (723) में उद्धृत किया है। और अल-मुवatta 2/992 में आया है: मालिक, आमिर बिन अब्दुल्लाह बिन अल-ज़ुबैर से कि जब वह सुनते थे... इब्न अब्द अल-बर ने अल-इस्तिज़कार 27/380 में कहा: इसे याह्या ने इसी तरह रिवायत किया है, वह आमिर से आगे नहीं बढ़े, और अल-मुवatta के अन्य रावीयों ने इसे इस तरह रिवायत किया है: मालिक, आमिर बिन अब्दुल्लाह बिन अल-ज़ुबैर से, अपने पिता से। (4) अल-नुकत वल-उयून 3/101, और इसे अली और मुजाहिद से अल-तब़री 13/479 - 480 ने उद्धृत किया है। (5) (द), (ज़) और (म) में: "और वह किससे है, क्या चांदी से है", और जो स्थापित है वह (ज़ह) और स्रोतों से है जैसा कि आगे आएगा।

سورہ الرعد: آیات ۱۲ - ۱۳ ۳۵

آسمان مگر یہ کہ وہ تسبیح کے ساتھ اپنی آواز بلند کرتا ہے، اس وقت بارش نازل ہوتی ہے (۱)۔ اور ان ہی سے یہ بھی مروی ہے: جب وہ رعد (کڑک) کی آواز سنتے تو کہتے: "سبحان الذي سَبَّحَتْ له" (پاک ہے وہ ذات جس کے لیے سب تسبیح کرتے ہیں) (۲)۔ اور مالک نے عامر بن عبداللہ سے، انہوں نے اپنے والد سے روایت کی ہے: کہ جب بھی وہ رعد کی آواز سنتے [تو گفتگو بند کر دیتے اور] کہتے: "سبحان الذي يسبّح الرعد بحمده والملائكةُ من خيفته" (پاک ہے وہ ذات جس کی تسبیح رعد اس کی حمد کے ساتھ اور فرشتے اس کے ڈر سے کرتے ہیں)۔ پھر وہ کہتے: "بے شک یہ زمین والوں کے لیے سخت وعید ہے" (۳)۔ اور کہا گیا ہے: وہ ایک فرشتہ ہے جو آسمان و زمین کے درمیان ایک کرسی پر بیٹھا ہے، اس کے دائیں جانب ستر ہزار فرشتے ہیں، اور بائیں جانب بھی اتنے ہی ہیں۔ جب وہ اپنی دائیں جانب متوجہ ہو کر تسبیح کرتا ہے؛ تو سب اللہ کے خوف سے تسبیح کرتے ہیں۔ اور جب وہ اپنی بائیں جانب متوجہ ہو کر تسبیح کرتا ہے؛ تو سب اللہ کے خوف سے تسبیح کرتے ہیں۔ ﴿وَيُرْسِلُ الصَّوَاعِقَ فَيُصِيبُ بِهَا مَن يَشَآءُ﴾ (اور وہ بجلیاں بھیجتا ہے پھر انہیں جس پر چاہتا ہے گرا دیتا ہے) الماوردی نے ابن عباس، علی بن ابی طالب اور مجاہد سے ذکر کیا ہے: یہ ایک یہودی کے بارے میں نازل ہوئی جس نے نبی ﷺ سے کہا: "مجھے بتائیے! آپ کا رب کس چیز سے بنا ہے؟ کیا وہ موتی کا ہے یا یاقوت کا؟" پس ایک بجلی آئی اور اسے جلا ڈالا (۴)۔ اور کہا گیا ہے: یہ عرب کے بعض کافروں کے بارے میں نازل ہوئی؛ حسن بصری نے کہا: عرب کے سرکشوں میں سے ایک شخص تھا، نبی ﷺ نے اس کی طرف چند افراد بھیجے جو اسے اللہ، اس کے رسول اور اسلام کی طرف بلا رہے تھے۔ اس نے ان سے کہا: "مجھے محمد کے رب کے بارے میں بتاؤ کہ وہ کیا ہے، اور کس چیز سے بنا ہے؟ کیا وہ سونے کا ہے یا چاندی کا (۵) یا

لوہے کا یا تانبے کا؟" لوگوں کو اس کی بات بہت گراں گزری، تو اس نے کہا: "کیا میں محمد کو ایسے رب کے بارے میں جواب دوں جسے میں جانتا ہی نہیں!" پس [اللہ نے] بھیجا...

(۱) اسے البغوی نے ۳/۱۱ میں، جویبر کے واسطے سے، ضحاک سے، ابن عباس سے ذکر کیا ہے۔ اور دیکھئے تفسیر الطبری ۱/ ۳۵۷ - ۳۵۹۔ (۲) اسے بخاری نے الادب المفرد (۷۲۲) میں اور الطبری نے ۱۳/۴۷۷ میں روایت کیا ہے۔ (۳) معانی القرآن للنحاس ۳/۴۸۳، اور جو کچھ قوسین میں ہے وہ اسی سے ہے۔ اور مالک کے واسطے سے اسے بخاری نے الادب المفرد (۷۲۳) میں روایت کیا ہے۔ اور موطا ۹۹۲/۲ میں ہے: مالک، عامر بن عبداللہ بن زبیر سے کہ وہ جب سنتے... ابن عبد البر نے الاستذکار ۲۷/ ۳۸۰ میں کہا: یحییٰ نے اسے اسی طرح روایت کیا ہے، وہ عامر سے آگے نہیں بڑھے، اور موطا کے دوسرے راویوں نے اسے یوں روایت کیا ہے: مالک، عامر بن عبداللہ بن زبیر سے، اپنے والد سے۔ (۴) النکت والعیون ۱۰۱/۳، اور اسے علی اور مجاہد سے الطبری نے ۱۳/۴۷۹ - ۴۸۰ میں روایت کیا ہے۔ (۵) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "اور وہ کس چیز سے ہے، کیا چاندی سے ہے"، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) اور ذرائع سے ہے جیسا کہ آگے آئے گا۔

Surah Ar-Ra'd: Verses 12 - 13. Page 36.

...the Prophet ﷺ to him repeatedly while he was saying the like of this. While the group was disputing with him and calling him, a cloud rose and was above their heads. It thundered and lightened and threw a thunderbolt, which burned the disbeliever while they were sitting. They returned to the Prophet ﷺ, and some of the companions of the Messenger of Allah ﷺ met them and said: "Your companion has been burned." They asked: "How did you know?" They said: "Allah revealed to the Prophet ﷺ: {And He sends the thunderbolts and strikes with them whom He wills}." Al-Tha'labi mentioned it from Al-Hasan (1), and Al-Qushayri mentioned it with the same meaning from Anas, and it will follow (2).

It was also said: The verse was revealed regarding Arbad bin Rabi'ah, the brother of Labid bin Rabi'ah, and concerning 'Amir bin al-Tufayl. Ibn Abbas said: 'Amir bin al-Tufayl and Arbad bin Rabi'ah al-'Amiri came wanting the Prophet ﷺ while he was sitting in the mosque with a group of his companions. They entered the mosque, and people looked up at the beauty of 'Amir, who was one-eyed but was among the most beautiful of people. A man from the companions of the Prophet ﷺ said: "O Messenger of Allah, this is 'Amir bin al-Tufayl approaching you." He said: "Leave him, for if Allah intends good for him, He will guide him." He approached until he stood over him and said: "O Muhammad, what is for me if I submit (become Muslim)?" He said: "You will have what Muslims have and be responsible for what Muslims are responsible for." He said: "Will you give me the authority after you?" He said: "That is not up to me; it belongs to Allah, He places it where He wills." He said: "Will you put me over the nomads (tent-dwellers) while you are over the city-dwellers?" He said: "No." He said: "Then what will you give me?" He said: "I will give you the reins of the horses to fight in the way of Allah." He said: "Do I not already have the reins of horses today? Come with me so I can talk to you." The Messenger of Allah ﷺ stood with him. 'Amir had signaled to Arbad: "When you see me talking to him, go behind him and strike him with the sword." So he began to argue with the Prophet ﷺ and debate him. Arbad drew a span of his sword, then Allah restrained him; he could not unsheathe it, and his hand withered on his sword. Allah sent a thunderbolt on him on a summer day, it screamed and burned him. 'Amir fled, saying: "O Muhammad! You prayed to your Lord against Arbad until you killed him (3), by Allah..."

(1) Al-Baghawi also mentioned it from Al-Hasan, 3/11. (2) Page 39 of this part. (3) In (T): until Allah killed him.

सूरह अर-रअद: आयतें 12 - 13। पृष्ठ 36।

...नबी ﷺ के पास बार-बार आते रहे जबकि वह इसी तरह की बातें कह रहे थे। जब वह समूह उनसे विवाद कर रहा था और उन्हें बुला रहा था, तभी एक बादल उठा और उनके सिरों के ऊपर आ गया। उसमें गर्जन और बिजली हुई और एक बिजली गिरी, जिसने उस काफ़िर को जला दिया जबकि वे बैठे हुए थे। वे नबी ﷺ के पास लौटे, तो अल्लाह के रसूल ﷺ के कुछ साथियों ने उनसे मिलकर कहा: "तुम्हारा साथी जल गया है।" उन्होंने पूछा: "तुम्हें कैसे पता चला?" उन्होंने कहा: "अल्लाह ने नबी ﷺ पर वही (प्रकाशना) भेजी है: {और वह बिजलियाँ भेजता है और उनसे उन पर वार करता है जिन्हें वह चाहता है}।" अल-थालबी ने इसे अल-हसन (1) से उद्धृत किया है, और अल-कुशैरी ने इसी अर्थ में अनस से, और यह आगे आएगा (2)।

यह भी कहा गया है: यह आयत लबीद बिन रबीआ के भाई अर्बद बिन रबीआ और आमिर बिन अल-तुफ़ैल के बारे में उतरी थी। इब्न अब्बास ने कहा: आमिर बिन अल-तुफ़ैल और अर्बद बिन रबीआ अल-अमीरी नबी ﷺ के पास आने के इरादे से आए, जबकि वे अपने कुछ साथियों के साथ मस्जिद में बैठे थे। वे मस्जिद में दाखिल हुए, तो लोग आमिर की सुंदरता को देखने लगे, जो काना था लेकिन सबसे सुंदर लोगों में से था। नबी ﷺ के साथियों में से एक व्यक्ति ने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, यह आमिर बिन अल-तुफ़ैल आपकी ओर आ रहा है।" उन्होंने कहा: "उसे छोड़ दो, क्योंकि यदि अल्लाह उसके साथ भलाई चाहता है, तो वह उसे मार्गदर्शन देगा।" वह पास आया और उनके सामने खड़ा होकर बोला: "ऐ मुहम्मद, अगर मैं इस्लाम स्वीकार कर लूँ तो मुझे क्या मिलेगा?" उन्होंने कहा: "तुम्हें वही मिलेगा जो मुसलमानों को मिलता है और तुम पर वही ज़िम्मेदारियाँ होंगी जो मुसलमानों पर होती हैं।" उसने कहा: "क्या आप अपने बाद शासन मुझे सौंपेंगे?" उन्होंने कहा: "यह मेरे हाथ में नहीं है; यह अल्लाह के हाथ में है, वह जिसे चाहता है उसे देता है।" उसने कहा: "तो क्या आप मुझे खानाबदोशों (तंबू में रहने वालों) पर अधिकारी बनाएंगे जबकि आप शहरवासियों पर होंगे?" उन्होंने कहा: "नहीं।" उसने पूछा: "तो फिर आप मुझे क्या देंगे?" उन्होंने कहा: "मैं तुम्हें अल्लाह की राह में लड़ने के लिए घोड़ों की लगाम (नेतृत्व) दूँगा।" उसने कहा: "क्या आज मेरे पास घोड़ों की लगाम नहीं है? मेरे साथ चलें ताकि मैं आपसे बात कर सकूँ।" अल्लाह के रसूल ﷺ उसके साथ खड़े हुए। आमिर ने अर्बद को इशारा किया था: "जब तुम मुझे उससे बात करते देखो, तो उसके पीछे से घूमकर आना और तलवार से वार करना।" वह नबी ﷺ से बहस और तर्क करने लगा। अर्बद ने अपनी तलवार एक बित्ता निकाली, फिर अल्लाह ने उसे रोक दिया; वह उसे म्यान से बाहर नहीं निकाल सका और

उसका हाथ उसकी तलवार पर ही जड़ हो गया। अल्लाह ने गर्मी के दिन उस पर बिजली भेजी, वह चीखा और उसे जला दिया। आमिर भाग खड़ा हुआ और कहने लगा: "ऐ मुहम्मद! आपने अर्बद के खिलाफ अपने रब से दुआ की यहाँ तक कि आपने उसे मार डाला (3), खुदा की कसम..."

(1) अल-बगवी ने भी इसे अल-हसन, 3/11 से उद्धृत किया है। (2) इस भाग का पृष्ठ 39। (3) (त) में: यहाँ तक कि अल्लाह ने उसे मार डाला।

سورہ الرعد: آیات ۱۲ - ۱۳۔ صفحہ ۳۶۔

...نبی ﷺ کے پاس بار بار آتے رہے جبکہ وہ اسی طرح کی باتیں کہہ رہے تھے۔ اسی دوران جب وہ گروہ آپ ﷺ سے جھگڑ رہا تھا اور آپ کو بلا رہا تھا، اچانک ایک بدلی اٹھی اور ان کے سروں پر آگئی۔ اس میں گرج اور چمک ہوئی اور اس نے ایک بجلی گرائی جس نے اس کافر کو جلا دیا جبکہ وہ بیٹھے ہوئے تھے۔ وہ نبی ﷺ کے پاس واپس آئے تو رسول اللہ ﷺ کے کچھ صحابہ نے ان کا استقبال کیا اور کہا: "تمہارا ساتھی جل گیا ہے"۔ انہوں نے پوچھا: "تمہیں کیسے معلوم ہوا؟" انہوں نے کہا: "اللہ نے نبی ﷺ پر وحی نازل کی ہے: {اور وہ بجلیاں بھیجتا ہے پھر ان کے ذریعے جس پر چاہتا ہے آفت ڈالتا ہے}"۔ اسے ثعلبی نے حسن (۱) سے روایت کیا ہے، اور قشیری نے اسی مفہوم میں انس سے، اور یہ آگے آئے گا (۲)۔

اور کہا گیا ہے کہ: یہ آیت لبید بن ربیعہ کے بھائی اربد بن ربیعہ اور عامر بن طفیل کے بارے میں نازل ہوئی۔ ابن عباسؓ نے فرمایا: عامر بن طفیل اور اربد بن ربیعہ العامری نبی ﷺ کی طرف اس حال میں آئے کہ آپ ﷺ اپنے چند صحابہ کے ساتھ مسجد میں بیٹھے ہوئے تھے۔ وہ مسجد میں داخل ہوئے تو لوگ عامر کی خوبصورتی کی وجہ سے اسے دیکھنے لگے، وہ کانا تھا لیکن لوگوں میں سب سے زیادہ خوبصورت تھا۔ نبی ﷺ کے صحابہ میں سے ایک شخص نے کہا: "یا رسول اللہ! یہ عامر بن طفیل آپ کی طرف آ رہا ہے"۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "اسے چھوڑ دو، اگر اللہ اس کے ساتھ بھلائی کا ارادہ فرمائے گا تو اسے ہدایت دے دے گا"۔ وہ قریب آیا یہاں تک کہ آپ کے سامنے کھڑا ہو گیا اور کہنے لگا: "اے محمد! اگر میں اسلام لے آؤں تو مجھے کیا ملے گا؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "تمہارے لیے وہی حقوق ہوں گے جو مسلمانوں کے ہیں اور تم پر وہی فرائض ہوں گے جو مسلمانوں پر ہیں"۔ اس نے کہا: "کیا آپ اپنے بعد حکومت میرے سپرد کریں گے؟" آپ ﷺ نے

فرمایا: "یہ میرے اختیار میں نہیں ہے، یہ تو اللہ کے اختیار میں ہے وہ جہاں چاہتا ہے اسے رکھتا ہے"۔ اس نے کہا: "کیا آپ مجھے بدوؤں (خیمہ نشینوں) پر حاکم بنائیں گے جبکہ آپ شہر والوں پر ہوں گے؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "نہیں"۔ اس نے پوچھا: "پھر آپ میرے لیے کیا مقرر کریں گے؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "میں تمہیں گھوڑوں کی باگ ڈور دوں گا کہ تم ان پر سوار ہو کر اللہ کی راہ میں جہاد کرو"۔ اس نے کہا: "کیا آج میرے پاس گھوڑوں کی باگ ڈور نہیں ہے؟ میرے ساتھ اٹھیں تاکہ میں آپ سے بات کر سکوں"۔ رسول اللہ ﷺ اس کے ساتھ کھڑے ہو گئے۔ عامر نے اربد کو اشارہ کیا ہوا تھا کہ جب تم دیکھو کہ میں ان سے بات کر رہا ہوں تو ان کے پیچھے سے گھوم کر آنا اور تلوار سے وار کر دینا۔ وہ نبی ﷺ سے تکرار اور بحث کرنے لگا۔ اربد نے اپنی تلوار ایک بالشت نکالی، پھر اللہ نے اسے روک دیا؛ وہ اسے میان سے نکالنے پر قادر نہ ہو سکا اور اس کا ہاتھ اس کی تلوار پر ہی خشک (جامد) ہو گیا۔ اللہ نے گرمی کے دن اس پر ایک بجلی بھیجی، وہ چیخا اور اس نے اسے جلا دیا۔ عامر پیٹھ پھیر کر بھاگا اور کہنے لگا: "اے محمد! آپ نے اپنے رب سے اربد کے خلاف دعا کی یہاں تک کہ اسے قتل کر دیا (۳) ، اللہ کی قسم..."

(۱) اسے حسن سے بغوی ۳/۱۱ نے بھی ذکر کیا ہے۔ (۲) اس پارے کا صفحہ ۳۹۔ (۳) (ط) میں ہے: یہاں تک کہ اللہ نے اسے قتل کر دیا۔

"I shall surely fill it with lean horses and beardless youths against you." So he [the Prophet], peace and blessings be upon him, said: "Allah will prevent you from that and [the help of] the sons of Qaylah"(1) meaning al-Aws and al-Khazraj. Then 'Amir went to stay at the house of a Saluli woman. In the morning he was saying: "By Allah, if Muhammad and his companion—meaning the Angel of Death—come out into the open(2) for me, I would surely pierce them both(3) with my spear." So Allah sent an angel who slapped him with his wing and threw him into the dust. A massive swelling appeared on his knee at that moment. He returned to the house of the Saluli woman saying: "A swelling like the swelling of a camel, and death in the house of a Saluli woman!" Then he mounted his horse and died on its back (4). Labid ibn Rabi'ah lamented his brother Arbad, saying:

O eye, why did you not weep for Arbad when we stood and the adversaries stood in hardship? I fear the fates for Arbad, and I do not fear the setting of the stars of Simak and the Lion. The thunder and lightning bereaved me of the knight on the day of hateful distress (5).

And about him he said:

Verily, there is no calamity like the loss of every brother who is like the light of a star. O Arbad of good, noble in ancestors, you have left me alone, walking like a one-horned bull (6).

---

(1) In Tafsir al-Baghawi 3/10 (the wording is from there): "And the two sons of Qaylah", and similarly it occurred in some sources that mentioned the report like Al-Kamil by al-Mubarrad 3/1393, and Majma' al-Amthal by al-Maydani 2/57, and see what preceded 10/68. (2) That is: he went out into the desert. Al-Sihah (shhr). (3) In the manuscripts except (zh): "I would pierce them", and it is also like this in the printed edition of Tafsir al-Baghawi, and the one established is from (zh) and Majma' al-Amthal. (4) Al-Baghawi mentioned it 9/3 - 10 by way of al-Kalbi, from Abu Salih, from Ibn Abbas, and al-Tabari recorded it 13/467-470 from Ibn Zayd in detail, and recorded something similar 13/481 - 482 from Ibn Jurayj. (5) The verses are in the commentary of Diwan Labid pp. 158 - 160, and Al-Kamil 3/1394 with variation in arrangement. Al-Tusi, the commentator of the Diwan, said: His saying: 'kabd', is standing up to a severe matter. And 'al-Najud': the hero with resourcefulness. And he said in the commentary of the second verse: I used to fear for him every cause of

death, and I did not fear a thunderbolt for him. The last verse preceded 1/328. (6) Commentary of Diwan Labid pp. 154 - 157, and Al-Kamil 3/1394, and the second verse preceded the first in them. Al-Tusi, the commentator of the Diwan, said: 'al-A'dab': the one with one of his horns broken, and this is a metaphor, meaning: my strength is gone.

सूरा अर-रद: आयत 12 - 13 | 37

"मैं निश्चय ही इसे तुम्हारे विरुद्ध दुबले घोड़ों और बिना दाढ़ी वाले युवकों से भर दूँगा।" तो उन्होंने [पैगंबर], उन पर शांति और आशीर्वाद हो, कहा: "अल्लाह तुम्हें इससे और कैला के बेटों"(1) यानी अल-औस और अल-खज़रज [की मदद] से रोक देगा। फिर आमिर एक सलुली महिला के घर ठहरने गया। सुबह वह कह रहा था: "अल्लाह की कसम, अगर मुहम्मद और उनका साथी—जिसका मतलब मौत का फरिश्ता है—मेरे लिए खुले मैदान(2) में आ जाएँ तो मैं निश्चित रूप से उन दोनों को अपने भाले से छेद दूँगा(3)।" तब अल्लाह ने एक फरिश्ता भेजा जिसने उसे अपने पंख से थप्पड़ मारा और उसे धूल में मिला दिया। उसी समय उसके घुटने पर एक बड़ी सूजन दिखाई दी। वह सलुली महिला के घर वापस आया और कह रहा था: "ऊंट की सूजन जैसी सूजन, और एक सलुली महिला के घर में मौत!" फिर वह अपने घोड़े पर सवार हुआ और उसकी पीठ पर ही मर गया (4)। लबीद इब्न रबिया ने अपने भाई अर्बद के लिए शोक व्यक्त किया, कहा:

ऐ आँख, तुम अर्बद के लिए क्यों नहीं रोईं जब हम खड़े हुए और विरोधी कठिनाई में खड़े थे? मुझे अर्बद के लिए मौत का डर है, और मैं सिमाक और सिंह नक्षत्रों के डूबने से नहीं डरता। गड़गड़ाहट और बिजली ने मुझे नफरत भरी मुसीबत के दिन के सवार से वंचित कर दिया (5)।

और उसके बारे में उसने कहा:

निश्चित रूप से, हर उस भाई को खोने जैसी कोई विपदा नहीं है जो तारे के प्रकाश के समान है। ऐ अच्छाई वाले अर्बद, पूर्वजों में कुलीन, तुमने मुझे अकेला छोड़ दिया है, जैसे एक सींग वाले बैल की तरह चल रहा हूँ (6)।

---

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 3/10 में (शब्द वहीं से हैं): "और कैला के दो बेटे", और इसी तरह यह उन कुछ स्रोतों में आया है जिन्होंने रिपोर्ट का उल्लेख किया है जैसे अल-मुबर्रद द्वारा अल-कामिल 3/1393, और अल-मैदानी द्वारा मजमा अल-अम्थाल 2/57, और देखें जो पहले 10/68 में आ चुका है। (2) यानी: वह रेगिस्तान में निकल गया। अल-सिहाह (shhr)। (3) (झ) के अलावा अन्य पांडुलिपियों में: "मैं उन्हें छेद दूँगा", और तफ़सीर अल-बग़वी के मुद्रित संस्करण में भी ऐसा ही है, और जो स्थापित है वह (झ) और मजमा अल-अम्थाल से है। (4) अल-बग़वी ने अल-कल्बी के माध्यम से, अबू सालेह से, इब्न अब्बास से इसका उल्लेख 9/3 - 10 में किया है, और अल-तबरी ने इसे 13/467-470 में इब्न ज़ैद से विस्तार से दर्ज किया है, और इसी तरह का कुछ 13/481 - 482 में इब्न

जुराइज से दर्ज किया है। (5) छंद दीवान लबीद की व्याख्या पृ. 158 - 160, और अल-कामिल 3/1394 में क्रम में भिन्नता के साथ हैं। दीवान के टीकाकार अल-तूसी ने कहा: उनका कहना: 'कब्द', एक गंभीर मामले के लिए खड़ा होना है। और 'अल-नजुद': संसाधन संपन्न नायक। और उन्होंने दूसरे छंद की व्याख्या में कहा: मैं उसके लिए मौत के हर कारण से डरता था, और मैं उसके लिए बिजली गिरने से नहीं डरता था। अंतिम छंद 1/328 से पहले आ चुका है। (6) दीवान लबीद की व्याख्या पृ. 154 - 157, और अल-कामिल 3/1394, और उनमें दूसरा छंद पहले से पहले आया है। दीवान के टीकाकार अल-तूसी ने कहा: 'अल-अअदब': वह जिसके सींगों में से एक टूटा हुआ हो, और यह एक रूपक है, जिसका अर्थ है: मेरी शक्ति चली गई है।

سورہ الرعد: آیات 12 - 13 | 37

"میں تم پر اس [زمین] کو دبلے پتلے گھوڑوں اور نوعمر جوانوں سے بھر دوں گا،" تو آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "اللہ تمہیں اس سے اور ابنائے قیلہ"(1) یعنی اوس اور خزرج سے روک دے گا۔ چنانچہ عامر ایک سلولیہ عورت کے گھر اترا، اور صبح ہوئی تو وہ کہہ رہا تھا: "بخدا، اگر محمد اور ان کے ساتھی—یعنی ملک الموت—میرے لیے میدانِ عمل(2) میں نکل آئیں تو میں اپنے نیزے سے ان دونوں کو پار کر دوں گا۔"(3) پس اللہ نے ایک فرشتہ بھیجا جس نے اسے اپنے پر سے تھپڑ مارا اور اسے خاک میں ملا دیا؛ اور اسی وقت اس کے گھٹنے پر ایک بڑی گلٹی نکل آئی۔ وہ سلولیہ عورت کے گھر واپس آیا اور کہہ رہا تھا: "اونٹ کی گلٹی جیسی گلٹی، اور موت سلولیہ عورت کے گھر میں!" پھر وہ اپنے گھوڑے پر سوار ہوا اور اس کی پیٹھ پر ہی مر گیا (4)۔ اور لبید بن ربیعہ نے اپنے بھائی اربد کا مرثیہ پڑھا، تو کہا:

اے آنکھ، تو اربد پر کیوں نہ روئی جب ہم کھڑے ہوئے اور مخالفین سختی میں کھڑے تھے؟ میں اربد کے لیے موت کے اسباب سے ڈرتا تھا، اور مجھے سماک اور اسد [ستاروں] کے ڈوبنے کا خوف نہ تھا۔ بجلی اور کڑک نے مجھے اس شہسوار کے غم میں مبتلا کر دیا جو مصیبت کے دن کام آنے والا تھا (5)۔

اور اسی بارے میں کہا:

بیشک مصیبت، اس جیسی کوئی مصیبت نہیں کہ ہر اس بھائی کو کھو دیا جائے جو ستارے کی روشنی کی طرح ہو۔ اے خیر والے اربد، جس کے آباؤ اجداد شریف تھے، تو نے مجھے اکیلا چھوڑ دیا کہ میں ٹوٹے ہوئے سینگ والے بیل کی طرح چل رہا ہوں (6)۔

(1) تفسیر البغوی 10/3 میں (اور کلام انہی کا ہے): اور ابنا قیلہ، اور اسی طرح یہ بعض ان مصادر میں واقع ہوا ہے جنہوں نے اس خبر کا ذکر کیا ہے جیسے المبرد کی الکامل 3/1393، اور المیدانی کی مجمع الامثال 2/57، اور دیکھیے جو پہلے گزر چکا ہے 10/68۔ (2) یعنی: صحرا کی طرف نکلا۔ الصحاح (صحر)۔ (3) نسخوں میں سوائے (ظ) کے: "لأنفذتهما" (میں ان کو پار کر دوں گا)، اور اسی طرح تفسیر البغوی کے مطبوعہ نسخے میں ہے، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) اور مجمع الامثال سے ہے۔ (4) اسے البغوی نے 3/9-10 میں الکلبی کے طریق سے، ابوصالح سے، ابن عباس سے ذکر کیا ہے، اور الطبری نے اسے 13/467-470 میں ابن زید سے تفصیل سے روایت کیا ہے، اور ابن جریج سے اسی کی مثل 13/481-482 روایت کیا ہے۔ (5) یہ اشعار شرح دیوان لبید ص 158-160، اور الکامل 3/1394 میں ترتیب کے فرق کے ساتھ موجود ہیں۔ شارح دیوان الطوسی نے کہا: ان کا قول: 'کبد' سخت معاملے پر کھڑا ہونا ہے۔ اور 'النجد': بہادر اور صاحب ہمت۔ اور دوسرے شعر کی شرح میں کہا: میں اس پر موت کے ہر سبب سے ڈرتا تھا، لیکن میں اس پر صاعقہ (بجلی) سے نہیں ڈرتا تھا۔ آخری شعر 1/328 پر پہلے گزر چکا ہے۔ (6) شرح دیوان لبید ص 154-157، اور الکامل 3/1394، ان میں دوسرا شعر پہلے شعر پر مقدم ہے۔ شارح دیوان الطوسی نے کہا: 'الاعضب': جس کا ایک سینگ ٹوٹا ہوا ہو، اور یہ ایک مثال ہے، یعنی: میری طاقت چلی گئی۔

38

Surah Al-Ra'd: Verses 12 - 13

And Labid accepted Islam after that (may Allah be pleased with him).

Issue: Aban narrated from Anas, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The thunderbolt does not strike one who is remembering Allah, the Mighty and Sublime" (1).

Abu Huraira (may Allah be pleased with him) said: When the Prophet (peace be upon him) heard the sound of thunder, he would say: "Glory be to Him whom the thunder glorifies with His praise and the angels from fear of Him" (2). Ibn Abbas said: Whoever hears the sound of thunder and says: "Glory be to Him whom the thunder glorifies with His praise and the angels from fear of Him (3), and He has power over all things," if a thunderbolt strikes him, I will be responsible for his blood money (4).

Al-Khatib mentioned from the hadith of Sulaiman bin Ali bin Abdullah bin Abbas, from his father, from his grandfather, who said: We were with Umar on a journey, and we were struck by thunder and hail. Ka'b said to us: Whoever says three times when hearing thunder: "Glory be to Him whom the thunder glorifies with His praise and the angels from fear of Him," he will be spared from whatever is in that thunder. We did so and were spared. Then I met Umar bin al-Khattab (may Allah be pleased with him), and a hailstone had hit his nose and left a mark on it. I said: O Commander of the Faithful, what is this? He said: A hailstone hit my nose and left a mark. I said: Ka'b, when he heard the thunder, told us: Whoever says three times when hearing thunder: "Glory be to Him whom the thunder glorifies with His praise and the angels from fear of Him," he will be spared from whatever is in that thunder. We said it and were spared. Umar said: Why didn't you tell us so we could say it? This meaning was previously mentioned in "Al-Baqarah" (5).

---

(1) An-Nukat wal-'Uyun 3/101. Aban is Ibn Abi Ayyash; Al-Hafiz said in At-Taqrib: He is abandoned (matruk). It was also narrated by Ibn al-Mubarak in Az-Zuhd (1023) through Mu'ammar from someone who heard 'Ata say it, and mentioned it. Ibn Abi Hatim narrated it 8/2618 (14716) from Abu Ja'far Muhammad bin Ali al-Baqir. (2) Narrated by at-Tabari 13/477. (3) From his saying: "Ibn Abbas said" to this point from (Zha). (4) Narrated by Sa'id bin Mansur (1165). In its chain is Sallam at-Tawil; Ahmad said: He is rejected in hadith. Yahya said: Weak, his hadith is not recorded. An-Nasa'i

said: Abandoned. Al-Mizan 2/175. (5) 1/329, and the documentation of the report preceded there.

38

सूरह अल-रअद: आयतें 12 - 13

उसके बाद लबीद ने इस्लाम स्वीकार कर लिया (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो)।

मसला: अबान ने अनस से रिवायत की, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "बिजली अल्लाह का ज़िक्र करने वाले को नहीं पकड़ती" (1)।

और अबू हुरैरा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने कहा: जब नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) बिजली की गड़गड़ाहट सुनते तो कहते: "पाक है वह जिसकी पाकी बिजली उसकी प्रशंसा के साथ बयान करती है और फ़रिश्ते उसके डर से बयान करते हैं" (2)। इब्न अब्बास ने कहा: जो बिजली की गड़गड़ाहट सुने और कहे: "पाक है वह जिसकी पाकी बिजली उसकी प्रशंसा के साथ बयान करती है और फ़रिश्ते उसके डर से बयान करते हैं (3), और वह हर चीज़ पर क़ादिर है," तो अगर उसे बिजली मार दे, तो उसकी दियत (ख़ून-बहा) मुझ पर है (4)।

खतीब ने सुलेमान बिन अली बिन अब्दुल्ला बिन अब्बास की हदीस से ज़िक्र किया, उन्होंने अपने पिता से, उन्होंने अपने दादा से रिवायत की कि उन्होंने कहा: हम एक यात्रा में उमर के साथ थे, तो हमें बिजली की गड़गड़ाहट और ओलों ने घेर लिया। काब ने हमसे कहा: जो बिजली की गड़गड़ाहट सुनते समय तीन बार कहे: "पाक है वह जिसकी पाकी बिजली उसकी प्रशंसा के साथ बयान करती है और फ़रिश्ते उसके डर से बयान करते हैं," तो वह उस बिजली के नुक़सान से सुरक्षित रहेगा। हमने ऐसा किया और हम बच गए। फिर मैं उमर बिन अल-खत्ताब (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से मिला, तो देखा कि एक ओला उनकी नाक पर लगा था और उसने निशान छोड़ दिया था। मैंने कहा: ऐ अमीरुल मोमिनीन, यह क्या है? उन्होंने कहा: एक ओला मेरी नाक पर लगा और निशान छोड़ गया। मैंने कहा: काब ने बिजली सुनते ही हमसे कहा था: जो बिजली सुनते समय तीन बार कहे: "पाक है वह जिसकी पाकी बिजली उसकी प्रशंसा के साथ बयान करती है और फ़रिश्ते उसके डर से बयान करते हैं," तो वह उस बिजली के नुक़सान से सुरक्षित रहेगा। हमने इसे कहा और हम सुरक्षित रहे। उमर ने कहा: तुमने हमें क्यों नहीं बताया ताकि हम भी इसे कह लेते? यह अर्थ पहले "अल-बकराह" (5) में गुज़र चुका है।

---

(1) अन-नुक़त वल-उयून 3/101, और अबान इब्न अबी अय्याश है, हाफ़िज़ ने 'अत-तक़रीब' में कहा: वह मतरूक (परित्यक्त) है। इसे इब्न अल-मुबारक ने 'अज़-ज़ुहद' (1023) में मोअम्मर के ज़रिए रिवायत किया है, जिन्होंने अता को कहते सुना और उसका उल्लेख किया। इब्न अबी हातिम ने 8/2618 (14716) में अबू जाफ़र मुहम्मद बिन अली अल-बाक़िर से इसे निकाला है। (2) इसे अल-तबरी ने 13/477 में निकाला है। (3) उनके इस कथन से कि: "इब्न अब्बास ने कहा" इस स्थान तक (ज़ा) से। (4) इसे सईद बिन मंसूर ने (1165) निकाला है, और इसके इस्नाद में सलाम अल-तवील है, अहमद ने कहा: हदीस में मुनकर (अस्वीकार्य) है। यह्या ने कहा: ज़ईफ़ (कमज़ोर) है, उसकी हदीस नहीं लिखी जाती। नसाई ने कहा: मतरूक है। अल-मीज़ान 2/175। (5) 1/329, और ख़बर की तख़रीज पहले हो चुकी है।

۳۸

سورہ الرعد: آیات ۱۲ - ۱۳

اور لبید اس کے بعد مسلمان ہو گئے ؓ۔

مسئلہ : ابان نے انس سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «بجلی اللہ کا ذکر کرنے والے کو نہیں پکڑتی»(۱)۔

اور ابو ہریرہ ؓ نے کہا: نبی ﷺ جب بجلی کی کڑک کی آواز سنتے تو کہتے: «پاک ہے وہ جس کی تسبیح بجلی اس کی حمد کے ساتھ بیان کرتی ہے اور فرشتے اس کے ڈر سے»(۲)۔ ابن عباس نے کہا: جس نے بجلی کی کڑک کی آواز سنی اور کہا: «پاک ہے وہ جس کی تسبیح بجلی اس کی حمد کے ساتھ بیان کرتی ہے اور فرشتے اس کے ڈر سے(۳) اور وہ ہر چیز پر قادر ہے»، تو اگر اسے بجلی مار دے تو اس کا خون بہا مجھ پر ہے(۴)۔

اور خطیب نے سلیمان بن علی بن عبد اللہ بن عباس کی حدیث سے ذکر کیا، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے اپنے دادا سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: ہم ایک سفر میں عمر کے ساتھ تھے، تو ہمیں بجلی کی کڑک اور اولوں نے آ لیا| کعب نے ہم سے کہا: جو بجلی کی کڑک سنتے وقت تین بار کہے: «پاک ہے وہ جس کی تسبیح بجلی اس کی حمد کے ساتھ بیان کرتی ہے اور فرشتے اس کے ڈر سے»، تو وہ اس بجلی کے نقصان سے محفوظ رہے گا۔ ہم نے ایسا کیا اور ہم بچ گئے۔ پھر میں عمر بن الخطاب ؓ سے ملا، تو دیکھا کہ ایک اولا ان کی ناک پر لگا تھا اور اس کا نشان پڑ گیا تھا۔ میں نے کہا: اے امیر المومنین، یہ کیا ہے؟ انہوں نے کہا: ایک اولا میری ناک پر لگا اور نشان چھوڑ گیا۔ میں نے کہا: کعب نے بجلی سنتے ہی ہم سے کہا تھا: جو بجلی سنتے وقت تین بار کہے:

«پاک ہے وہ جس کی تسبیح بجلی اس کی حمد کے ساتھ بیان کرتی ہے اور فرشتے اس کے ڈر سے»، تو وہ اس بجلی کے نقصان سے محفوظ رہے گا۔ ہم نے اسے کہا اور ہم محفوظ رہے۔ عمر نے کہا: تم نے ہمیں کیوں نہ بتایا تاکہ ہم بھی اسے کہہ لیتے؟ یہ معنی پہلے «البقرہ»(۵) میں گزر چکا ہے۔

---

(۱) النکت والعیون ۳ / ۱۰۱ ، اور ابان ابن ابی عیاش ہے ، حافظ نے التقریب میں کہا: متروک ہے۔ اور اسے ابن المبارک نے الزہد (۱۰۲۳) میں معمر کے واسطے سے روایت کیا جس نے عطاء کو کہتے سنا، اور اسے ذکر کیا۔ اور اسے ابن ابی حاتم نے ۸ / ۲۶۱۸ (۱۴۷۱۶) میں ابو جعفر محمد بن علی الباقر سے روایت کیا ہے۔ (۲) الطبری نے اسے ۱۳ / ۴۷۷ میں روایت کیا ہے۔ (۳) ان کے اس قول سے: «ابن عباس نے کہا» اس مقام تک (ظ) سے۔ (۴) اسے سعید بن منصور نے (۱۱۶۵) روایت کیا، اور اس کی سند میں سلام الطویل ہے، احمد نے کہا: منکر الحدیث ہے۔ اور یحییٰ نے کہا: ضعیف ہے اس کی حدیث نہیں لکھی جاتی۔ اور نسائی نے کہا: متروک ہے۔ المیزان ۲ / ۱۷۵ ۔ (۵) ۱/ ۳۲۹ ، اور خبر کی تخریج پہلے گزر چکی ہے۔

Surah Ar-Ra'd: Verses 12 - 13 / 39

Allah the Almighty's saying: {While they dispute about Allah} refers to the dispute of the Jew when he asked about Allah the Almighty: "From what substance is He?" This was stated by Mujahid. Ibn Jurayj said: It refers to the dispute of Arbad regarding his intention to kill the Prophet (1)ﷺ. It is possible that the phrase "While they dispute about Allah" functions as a circumstantial clause (haal), or it could be a disconnected (munqati') clause.

Anas narrated: The Messenger of Allah ﷺ sent a message to one of the great leaders of the polytheists, inviting him to Allah, the Mighty and Sublime. He said to his [the Prophet's] messenger(2): "Tell me about this god of yours! Is he made of gold, or silver, or copper?" The messenger considered this to be a grave statement, so he returned to him and informed him. He said: "Return to him and invite him." He returned to him, but a thunderbolt had struck him [the polytheist], and he returned to the Messenger of Allah ﷺ, and the verse had been revealed: {While they dispute about Allah}(3).

{And He is severe in assault (al-mihaal)} Ibn al-A'rabi said: "Al-mihaal" means plotting (makr), and plotting from Allah, the Mighty and Sublime, is planning with Truth(4).

An-Nahhas(5): Plotting from Allah is delivering something disliked to one who deserves it from where they do not realize.

Ibn al-Yazidi narrated from Abu Zaid: {And He is severe in assault} means: Retribution (an-naqmah)(6).

Al-Azhari said: "Al-mihaal" means: power and strength. And "al-mahl" is severity; the letter "meem" is original. And [the phrase] "I competed (maahaltu) with so-and-so in strength (mahaalan)" means: I vied with him in strength until it became clear which of us was stronger(7).

---

(1) At-Tabari cited both statements in 13/479, 481. (2) In [manuscript] (m): "to the Messenger of Allah". (3) Narrated by an-Nasa'i in al-Kubra (11195), al-Bazzar (2221 - Zawa'id), Abu Ya'la (3341), at-Tabari 13/480, al-'Uqayli in ad-Du'afa' 3/232, and al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 275. (4) Yaqutat al-Sirat in Tafsir Gharib al-Qur'an p. 280. (5) In Ma'ani al-Qur'an 3/485. (6) Mentioned by at-Tabarsi in Majma' al-Bayan 13/157 and ar-Razi 19/28 on the authority of al-Hasan. Ibn al-Yazidi is Ahmad ibn Muhammad ibn Yahya ibn al-Mubarak Abu Ja'far; he was proficient in the sciences, a

narrator of poetry and reports, and a poet. Ibn 'Asakir said: He was among the boon companions of al-Ma'mun, arrived with him in Damascus, and set out from there as a warrior to the Byzantines. Inbah al-Ruwat 2/126. (7) See Tahdhib al-Lughah 5/96, and Ma'ani al-Qur'an by az-Zajjaj 3/143.

सूरह अर-रद: आयतें 12 - 13 / 39

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और वे अल्लाह के बारे में झगड़ते हैं} का अर्थ उस यहूदी के झगड़े से है जब उसने अल्लाह तआला के बारे में पूछा था: "वह किस चीज़ से बना है?" यह मुजाहिद ने कहा। इब्न जुरैज ने कहा: यह अरबद का वह झगड़ा है जो उसने नबी ﷺ की हत्या करने के इरादे से किया था(1)। यह संभव है कि वाक्य "और वे अल्लाह के बारे में झगड़ते हैं" एक हाल (परिस्थिति सूचक) हो, और यह भी संभव है कि यह मुनक़ति (विच्छिन्न) हो।

अनस से वर्णित है: अल्लाह के रसूल ﷺ ने मुशरिकों के एक बड़े सरदार के पास एक दूत भेजा जो उसे अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल की ओर बुला रहा था। उसने रसूल के दूत(2) से कहा: "मुझे अपने इस ईश्वर के बारे में बताओ! क्या वह सोने का है, या चाँदी का, या तांबे का?" दूत को यह बात बहुत बड़ी लगी, तो वह आपके पास लौटा और आपको इसकी सूचना दी। आपने फ़रमाया: "उसके पास वापस जाओ और उसे बुलाओ।" वह उसके पास वापस गया, तो उसे एक कड़क (बिजली) ने पकड़ लिया था, और वह अल्लाह के रसूल ﷺ के पास लौटा और यह आयत उतर चुकी थी: {और वे अल्लाह के बारे में झगड़ते हैं}(3)।

{और वह पकड़ में बहुत सख्त (शदीद अल-मिहाल) है} इब्न अल-अरबी ने कहा: "अल-मिहाल" का अर्थ 'मक्र' (तदबीर/योजना) है, और अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल की ओर से मक्र का अर्थ सत्य के साथ तदबीर करना है(4)।

अन-नहहास(5): अल्लाह की ओर से मक्र का अर्थ है किसी अवांछित चीज़ को उस व्यक्ति तक पहुँचा देना जो उसका पात्र हो, ऐसी दिशा से जहाँ से उसे आभास न हो।

इब्न अल-यज़ीदी ने अबू ज़ैद से रिवायत की: {और वह पकड़ में बहुत सख्त है} अर्थात: बदला (नक़मा)(6)।

अल-अज़हरी ने कहा: "अल-मिहाल" अर्थात: शक्ति और तीव्रता। और "अल-महल" तीव्रता है; इसमें 'मीम' अक्षर मूल है। और [वाक्य] "मैंने फलां के साथ कुश्ती (माहल्तु) की (महाला)" का अर्थ है: मैंने उसके साथ शक्ति का मुकाबला किया यहाँ तक कि यह स्पष्ट हो गया कि हममें से कौन अधिक शक्तिशाली है(7)।

---

(1) अत-तबरी ने दोनों कथनों को 13/479, 481 में उद्धृत किया है। (2) [पाण्डुलिपि] (म) में: "अल्लाह के रसूल के लिए"। (3) इसे अन-नसाई ने अल-कुबरा (11195), अल-बज्ज़ार ने (2221 - ज़वाइद), अबू याला ने (3341), अत-तबरी ने 13/480, अल-अक़ीली ने अद-दुआफ़ा 3/232 में, और अल-वाहिदी ने अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 275 में संकलित किया है। (4) याक़ूतत अल-सिरात फ़ी तफ़सीर ग़रीब अल-क़ुरआन पृ. 280। (5) मआनी अल-क़ुरआन 3/485 में। (6) इसे अत-तबरसी ने मजमा अल-बयान 13/157 में और अर-राज़ी ने 19/28 में अल-हसन के हवाले से उल्लेख किया है। इब्न अल-यज़ीदी का नाम अहमद बिन मुहम्मद बिन यह्या बिन अल-मुबारक अबू जाफ़र है; वे विज्ञान के विशेषज्ञ, कविता और समाचारों के रावी और कवि थे। इब्न असाकिर ने कहा: वे अल-मामून के नदीमों (साथियों) में से थे, उनके साथ दमिश्क आए और वहाँ से रोम के विरुद्ध युद्ध के लिए प्रस्थान किया। इन्बाह अल-रुवात 2/126। (7) देखिए तहज़ीब अल-लुग़ह 5/96, और अज़-ज़ज्जाज की मआनी अल-क़ुरआन 3/143।

سورة الرعد: آیات ۱۲ - ۱۳ / ۳۹

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَهُمْ يُجَادِلُونَ فِي اللَّهِ﴾ اس سے مراد یہودی کا جھگڑا ہے جب اس نے اللہ تعالیٰ کے بارے میں پوچھا: "وہ کس چیز سے بنا ہے؟" یہ مجاہد نے کہا۔ اور ابن جریج نے کہا: یہ اربد کا وہ جھگڑا ہے جو اس نے نبی ﷺ کو قتل کرنے کے ارادے سے کیا تھا(۱)۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ «وهم يُجَادِلُون في الله» حال ہو، اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ جملہ منقطع ہو۔

اور حضرت انسؓ سے مروی ہے کہ: رسول اللہ ﷺ نے مشرکین کے ایک بڑے سردار کی طرف ایک قاصد بھیجا جو اسے اللہ عزوجل کی طرف بلا رہا تھا، تو اس نے آپ کے قاصد(۲) سے کہا: "مجھے اپنے اس معبود کے بارے میں بتاؤ! کیا وہ سونے کا ہے، یا چاندی کا، یا تانبے کا؟" تو قاصد نے اس بات کو بہت گراں محسوس کیا، چنانچہ وہ آپ ﷺ کے پاس واپس آیا اور آپ کو اس سے آگاہ کیا۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "اس کے پاس واپس جاؤ اور اسے دعوت دو"۔ وہ اس کے پاس دوبارہ گیا تو اسے آسمانی بجلی نے آلیا تھا، اور وہ رسول اللہ ﷺ کے پاس واپس آیا اور یہ آیت نازل ہو چکی تھی: ﴿وَهُمْ يُجَادِلُونَ فِي اللَّهِ﴾(۳)۔

﴿وَهُوَ شَدِيدُ الْمِحَالِ﴾ ابن الاعرابی نے کہا: «المِحال» کا معنی مکر (تدبیر) ہے، اور اللہ عزوجل کی طرف سے مکر کا مطلب حق کے ساتھ تدبیر کرنا ہے(٤)۔

النحاس(٥): اللہ کی طرف سے مکر یہ ہے کہ کسی ناپسندیدہ چیز کو اس شخص تک پہنچا دینا جو اس کا مستحق ہو ایسی جگہ سے جہاں سے اسے احساس نہ ہو۔

اور ابن اليزيدي نے ابو زید سے روایت کیا: ﴿وَهُوَ شَدِيدُ الْمِحَالِ﴾ یعنی: بدلہ (نقمہ)(٦)۔

اور الازہری نے کہا: «المحال» کا معنی ہے قوت اور شدت۔ اور «المَحْل» شدت کو کہتے ہیں؛ اس میں میم اصلی ہے، اور «ماحَلْتُ فلاناً مَحَالاً» کا معنی ہے: میں نے اس سے طاقت کا مقابلہ کیا یہاں تک کہ یہ واضح ہو گیا کہ ہم میں سے کون زیادہ طاقتور ہے(۷)۔

---

(۱) طبری نے دونوں اقوال ۱۳ / ۴۷۹ ، ۴۸۱ میں نقل کیے ہیں۔ (۲) نسخہ (م) میں ہے: "رسول اللہ کے لیے"۔ (۳) اسے نسائی نے الکبریٰ (۱۱۱۹۵)، بزار نے (۲۲۲۱ - زوائد)، ابو یعلیٰ نے (۳۳۴۱)، طبری نے ۱۳ / ۴۸۰، عقیلی نے الضعفاء ۳ / ۲۳۲ اور واحدی نے اسباب النزول ص ۲۷۵ میں روایت کیا ہے۔ (٤) یاقوتة الصراط في تفسير غريب القرآن ص ۲۸۰ ۔ (٥) معانی القرآن ۳ / ۴۸۵ میں۔ (٦) اسے طبرسی نے مجمع البیان ۱۳ / ۱۵۷ اور رازی نے ۱۹ / ۲۸ میں حسن بصری سے نقل کیا ہے۔ اور ابن الیزیدی کا نام احمد بن محمد بن یحییٰ بن المبارک ابو جعفر ہے، وہ علوم میں ماہر، شعر اور اخبار کے راوی اور شاعر تھے۔ ابن عساکر نے کہا: وہ مامون کے مقربین میں سے تھے، ان کے ساتھ دمشق آئے اور وہاں سے رومیوں کے خلاف غازی بن کر نکلے۔ إنباہ الرواة ۲ / ۱۲۶ ۔ (۷) دیکھیے تہذیب اللغۃ ۵ / ۹۶ ، اور زجاج کی معانی القرآن ۳ / ۱۴۳ ۔

Surah Ar-Ra'd: Verses 12 - 13 / 40

Abu Ubaydah (1) said: "Al-Mihal" means punishment and plotting (2). Ibn Arafa said: "Al-Mihal" means disputation; it is said: "mahala 'an amrihi," meaning he disputed (3). Al-Qutaybi (4) said: i.e., severe in plotting [and deception], and its root is from "hilah" (ruse). He treated its "mim" as the "mim" in "makan" (place); its root is from "kawn" (being), then it is said: "tamakkantu" (I became established). Al-Azhari (5) said: Ibn Qutaybah was mistaken that the "mim" in it is additional; rather it is original. When you see a letter in the form of "fi'al" starting with a "mim" with a kasra, it is original, such as: "mihad," "milak," and "miras," and other letters. And "mif'al," if it is from the three-letter roots, it appears with the appearance of "waw" [and "ya"], such as: "mizwad," "mikhwal," "mikhuwar," ["mizyal" and "mighyar"], and other letters. He said: Al-A'raj recited: "wa huwa shadid al-mahal" with a fatha on the "mim" (6). The interpretation of this recitation from Ibn Abbas is that it means "al-hawl" (power/change) (7). Abu Ubayd al-Harawi (8) mentioned all of this—except for what we mentioned first from Ibn al-A'rabi—and the sayings of the Companions and Successors regarding its meaning, which are eight: First: severe enmity; said by Ibn Abbas. Second: severe power (al-hawl); also said by Ibn Abbas. Third: severe seizing; said by Ali bin Abi Talib. Fourth: severe malice; said by al-Hasan (9). Fifth: severe strength; said by Mujahid.

Footnotes: (1) In (D) and (M): Abu Ubayd, and the statement is in Majaz al-Qur'an, 1/325. (2) In the manuscripts: "wal-makruh" (the disliked), and what is established is from Majaz al-Qur'an, as mentioned by al-Tabari, 13/483. (3) Mentioned by al-Razi, 19/28, and Ibn Manzur in al-Lisan (ma-ha-la). (4) In Tafsir Gharib al-Qur'an, p. 226, and what follows in brackets is from it. (5) In Tahdhib al-Lughah, 5/95, and what follows in brackets is from it. (6) Al-Qira'at al-Shadhah, p. 66, and al-Muhtasib, 1/356. (7) Reported by al-Tabari, 13/484, and mentioned by al-Azhari in Tahdhib al-Lughah, 5/96, and the speech is from him. (8) He is Ahmad bin Muhammad bin Muhammad bin Abd al-Rahman al-Shafi'i al-Lughawi, author of "al-Gharibayn." (9) In the manuscripts: "said by Ibn Abbas," and what is established is from al-Nukat wal-'Uyun, 3/102, and the speech is from him. Ibn al-Jawzi said in 4/316: "Al-Hasan al-Basri said it in what we heard from him narrated through chains, and a group of commentators narrated it from him, including Ibn al-Anbari and al-Naqqash, and this is not permissible regarding the attributes of Allah. Al-Naqqash said: This is a rejected statement." See Tafsir al-Razi, 19/28.

सूरह अल-रअद: आयत १२ - १३ / ४०

अबू उबैदा (१) ने कहा: «अल्-मिहाल»: दंड और चाल (मक्र) है (२)। इब्न अराफ़ा ने कहा: «अल्-मिहाल»: विवाद है; कहा जाता है: "माहला अन अमरिही," अर्थात: उसने बहस की (३)। अल-कुतैबी (४) ने कहा: यानी: कठोर चाल [और षड्यंत्र], और इसका मूल "हीला" (युक्ति) से है। उसने इसकी 'मीम' को 'मकान' की 'मीम' की तरह माना; और इसका मूल 'कौन्' से है, फिर कहा जाता है: "तमक्कन्तु" (मैं स्थापित हो गया)। अल-अज़हरी (५) ने कहा: इब्न कुतैबा ने गलती की कि इसमें 'मीम' अतिरिक्त है; बल्कि यह मौलिक है। जब आप किसी शब्द को "फ़िआल" के रूप में देखें जिसके आरंभ में कसरह वाली 'मीम' हो, तो वह मौलिक होती है, जैसे: 'मिहाद', 'मिलाक' और 'मिरास' आदि। और "मिफ़अल" यदि तीन अक्षरों वाले मूल से हो, तो वह 'वाव' [और 'या'] के प्रकटीकरण के साथ आता है, जैसे: 'मिज़वद', 'मिख्वल', 'मिख्वर' ['मिज़्यल' और 'मिग़्यर'] आदि। उन्होंने कहा: अल-आरज ने «वहुवा शदीद अल-महाल» मीम पर ज़बर (फ़तह) के साथ पढ़ा है (६)। और इब्न अब्बास से इस पाठ की व्याख्या यह आई है कि यह "अल-हौल" (शक्ति/परिवर्तन) है (७)। अबू उबैद अल-हरवी (८) ने यह सब उल्लेख किया है - सिवाय इसके जो हमने पहले इब्न अल-अरबी से उल्लेख किया - और इसके अर्थ के बारे में सहाबा और ताबिईन के कथन, जो आठ हैं: पहला: कठोर शत्रुता; यह इब्न अब्बास ने कहा। दूसरा: कठोर शक्ति (हौल); यह भी इब्न अब्बास ने कहा। तीसरा: कठोर पकड़; यह अली बिन अबी तालिब ने कहा। चौथा: कठोर द्वेष; यह अल-हसन (९) ने कहा। पाँचवाँ: कठोर बल; यह मुजाहिद ने कहा।

पाद-टिप्पणियाँ: (१) (द) और (म) में: अबू उबैद, और यह कथन मज़ाज़ अल-क़ुरआन १/३२५ में उनका है। (२) प्रतियों में: "वल्-मक्रूह" है, और जो प्रमाणित है वह मज़ाज़ अल-क़ुरआन से है, और इसी तरह अल-तबरी १३/४८३ ने इसे उनके हवाले से उल्लेख किया है। (३) अल-राज़ी १९/२८ द्वारा उल्लेखित, और इब्न मंज़ूर द्वारा अल-लिसान (महल) में। (४) तफ़्सीर ग़रीब अल-क़ुरआन पृ. २२६ में, और कोष्ठक में जो आगे आएगा वह इसी से है। (५) तहज़ीब अल-लुग़ा ५/९५ में, और कोष्ठक में जो आगे आएगा वह इसी से है। (६) अल-क़िराअत अल-शाज़्ज़ह पृ. ६६, और अल-मुह्तसिब १/३५६। (७) अल-तबरी ने १३/४८४ में निकाला है, और अल-अज़हरी ने तहज़ीब अल-लुग़ा ५/९६ में इसका उल्लेख किया है, और यह वचन उन्हीं का है। (८) वे अहमद बिन मुहम्मद बिन मुहम्मद बिन अब्द अल-रहमान अल-शाफ़ई अल-लुग़वी हैं, जो 'अल-ग़रीबैन' के लेखक हैं। (९) प्रतियों में: "इब्न अब्बास ने कहा," और जो प्रमाणित है वह अल-नुकात वल-उयून ३/१०२ से है, और वचन उन्हीं का है। इब्न

अल-जौज़ी ने ४/३१६ में कहा: हसन अल-बसरी ने इसे उन स्रोतों में कहा है जो हमने उनसे प्रमाण के साथ सुने हैं, और व्याख्याकारों के एक समूह ने उनसे इसे वर्णित किया है जिनमें इब्न अल-अंबारी और अल-नक़्क़ाश शामिल हैं, और अल्लाह के गुणों के संबंध में यह अनुमेय नहीं है। अल-नक़्क़ाश ने कहा: यह एक अस्वीकार्य कथन है। अल-राज़ी १९/२८ की तफ़्सीर देखें।

سورہ الرعد: آیات ۱۲ - ۱۳ / ۴۰

ابو عبیدہ (۱) نے کہا: «المحال»: سزا اور مکر ہے (۲)۔ ابن عرفہ نے کہا: «المحال»: جدال (بحث و تکرار) ہے؛ کہا جاتا ہے: "ماحل عن امرہ"، یعنی: اس نے بحث کی (۳)۔ القتیبی (۴) نے کہا: یعنی: سخت تدبیر [اور مکر]، اور اس کی اصل "حیلہ" سے ہے۔ اس نے اس کی 'میم' کو 'مکان' کی 'میم' کی طرح سمجھا؛ اور اس کی اصل 'کون' سے ہے، پھر کہا جاتا ہے: "تمکنت" (میں متمکن ہوا)۔ اور ازہری (۵) نے کہا: ابن قتیبہ سے غلطی ہوئی کہ اس میں 'میم' زائد ہے، بلکہ یہ اصلی ہے، اور جب تم کسی لفظ کو "فِعال" کے وزن پر دیکھو جس کے شروع میں مکسور 'میم' ہو تو وہ اصلی ہوتی ہے، جیسے: 'مہاد' اور 'ملاک' اور 'مراس' وغیرہ۔ اور "مِفْعَل" جب ثلاثی (تین حرفی) ہو تو وہ 'واؤ' [اور 'یاء'] کے اظہار کے ساتھ آتا ہے جیسے: 'مزود' اور 'مخول' اور 'مخور' ['مزیل' اور 'مغیر'] وغیرہ۔ اور انہوں نے کہا: الاعرج نے «وہو شدید المَحال» میم کے فتحہ کے ساتھ پڑھا ہے (۶)۔ اور اس قرأت کی تفسیر ابن عباس سے یہ آئی ہے کہ یہ "الحول" (طاقت/حالت بدلنا) ہے (۷)۔ یہ سب ابو عبید الہروی (۸) نے ذکر کیا ہے - سوائے اس کے جو ہم نے پہلے ابن الاعرابی سے ذکر کیا - اور صحابہ و تابعین کے اقوال اس کے معنی میں، جو آٹھ ہیں: پہلا: سخت دشمنی؛ اسے ابن عباس نے کہا ہے۔ دوسرا: سخت طاقت (حول)؛ اسے بھی ابن عباس نے کہا ہے۔ تیسرا: سخت پکڑ؛ اسے علی بن ابی طالب نے کہا ہے۔ چوتھا: سخت بغض؛ اسے حسن (۹) نے کہا ہے۔ پانچواں: سخت قوت؛ اسے مجاہد نے کہا ہے۔

حواشی: (۱) (د) اور (م) میں: ابو عبید، اور یہ قول ان کی کتاب مجاز القرآن ۱/۳۲۵ میں ہے۔ (۲) نسخوں میں: "والمکروہ" ہے، اور جو ثابت ہے وہ مجاز القرآن سے ہے، اور اسی طرح اسے طبری ۱۳/۴۸۳ نے ذکر کیا ہے۔ (۳) اسے رازی ۱۹/۲۸، اور ابن منظور نے اللسان (محل) میں

ذکر کیا ہے۔ (۴) تفسیر غریب القرآن صفحہ ۲۲۶ میں، اور جو کچھ آگے قوسین میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (۵) تہذیب اللغہ ۵/۹۵ میں، اور جو کچھ آگے قوسین میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (۶) القراءات الشاذہ صفحہ ۶۶، اور المحتسب ۱/۳۵۶۔ (۷) اسے طبری نے ۱۳/۴۸۴ میں روایت کیا ہے، اور ازہری نے تہذیب اللغہ ۵/۹۶ میں ذکر کیا ہے، اور یہ کلام انہی کا ہے۔ (۸) وہ احمد بن محمد بن محمد بن عبد الرحمن الشافعی اللغوی ہیں، جو "الغریبین" کے مصنف ہیں۔ (۹) نسخوں میں: "ابن عباس نے کہا"، اور جو ثابت ہے وہ النکت والعیون ۳/۱۰۲ سے ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ اور ابن الجوزی نے ۴/۳۱۶ میں کہا: حسن بصری نے اسے اس روایت میں کہا ہے جو ہم تک معتبر طریقوں سے پہنچی ہے، اور مفسرین کی ایک جماعت نے ان سے اسے روایت کیا ہے جن میں ابن الانباری اور النقاش شامل ہیں، اور یہ اللہ کی صفات میں جائز نہیں ہے۔ النقاش نے کہا: یہ قول منکر ہے۔ اور تفسیر رازی ۱۹/۲۸ ملاحظہ کیجئے۔

Surah Ar-Ra'd: Verses 12 - 14 41

And the sixth [interpretation]: Severe in anger; this was said by Wahb bin Munabbih. The seventh: Severe in causing destruction through famine, which is drought; this was also said by Al-Hasan. The eighth: Severe in stratagem; this was said by Qatadah(1). Abu 'Ubaydah Ma'mar said: "Al-Mihal" and "Al-Mumahalah" mean plotting and vying for superiority(2), and he recited a poem by Al-A'sha: "A branch of a nab' tree swaying in the bough of glory, abundant in generosity, severe in power (Al-Mihal)(3)." Another said: "He caused confusion among people, so each prepared for him schemes (al-shaghazib) and stratagems (al-mihal)(4)." And Abdul Muttalib said: "O Allah, a servant protects his camp, so protect Your sanctuary. Let not their cross and their power (mihaluhum) overcome Your power (mihalak) tomorrow(5)." The Almighty's saying: {To Him belongs the call of truth. And those they invoke besides Him do not respond to them with anything, except as one who stretches his hands toward water to reach his mouth, but it will not reach it. And the supplication of the disbelievers is only in error.} The Almighty's saying: {To Him belongs the call of truth} means: To Allah belongs the call of sincerity(6). Ibn Abbas and Qatadah said...

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/102, and Al-Tabari cited most of these sayings in 13/483-484. (2) See Tafsir al-Baghawi 3/11, and the saying of Abu 'Ubaydah in his Majaz al-Qur'an 1/325: "Shadid al-Mihal" means: punishment, plotting, and exemplary punishment, some of which has been mentioned previously. (3) Majaz al-Qur'an 1/325, and it is in the Diwan of Al-A'sha Maymun bin Qays p. 57, and it is in both with the narration: "ghazir al-nada" (abundant generosity). In the manuscripts it occurred as: "azim al-mihal" (great power), which is Al-Tabari's narration of the verse 13/483. (4) Majaz al-Qur'an 1/326, and its author is Dhu al-Rumma, and it is in his Diwan 3/1544 with the narration: "al-sifara wa al-mihala". Abu Nasr al-Bahili, the commentator on the Diwan, said: "al-labs": confusion. "Al-sifara": reconciliation between people. It is narrated as "al-shaghazib", meaning: plotting and dispute. "Al-mihal": argumentation. (5) Sirat Ibn Hisham 1/51, and Al-Hayawan by Al-Jahiz 7/198-199, and the first verse was mentioned earlier in 2/83. It occurred in (d) and (m) as: "al-mar'" (the man) instead of "al-'abd" (the servant), which is consistent with what is in the book Al-Hayawan. His saying: "jilalaka" with a kasra on the ha': the resident neighboring people, meaning by them the residents of the Sanctuary (Al-Haram) Al-Nihayah (hallal). (6) Tafsir al-Baghawi 3/12.

सूरह अर-राद: आयतें 12 - 14 41

और छठा [अर्थ]: क्रोध में तीव्र; यह वहब बिन मुनब्बहि ने कहा है। सातवाँ: अकाल (सूखे) के माध्यम से विनाश करने में कठोर; यह अल-हसन ने भी कहा है। आठवाँ: युक्ति (चाल) में तीव्र; यह कतादाह(1) ने कहा है। अबू उबैदा मामर ने कहा: 'अल-मिहाल' और 'अल-मुमाहला' का अर्थ है षड्यंत्र रचना और श्रेष्ठता के लिए संघर्ष करना(2), और उन्होंने अल-अशा की कविता उद्धृत की: "महिमा की शाखा में झूलती एक नब की टहनी, उदारता से भरपूर, शक्ति (अल-मिहाल) में तीव्र(3)।" एक अन्य ने कहा: "उसने लोगों के बीच भ्रम पैदा कर दिया, इसलिए प्रत्येक ने उसके लिए छल (अल-शगाज़िब) और युक्तियों (अल-मिहाल) की तैयारी की(4)।" और अब्दुल मुत्तलिब ने कहा: "हे अल्लाह, एक सेवक अपने पड़ाव की रक्षा करता है, अतः तू अपने पवित्र स्थल की रक्षा कर। कल उनका क्रूस और उनकी शक्ति (मिहालुहुम) तेरी शक्ति (मिहालक) पर हावी न होने पाए(5)।" सर्वशक्तिमान का कथन: {उसी के लिए सत्य की पुकार है। और वे जिन्हें वे उसके सिवा पुकारते हैं, उन्हें किसी भी बात का उत्तर नहीं देते, सिवाय उस व्यक्ति के जो पानी की ओर अपने हाथ फैलाता है ताकि वह उसके मुँह तक पहुँच जाए, लेकिन वह उस तक पहुँचने वाला नहीं है। और काफ़िरों की दुआ केवल पथभ्रष्टता में है।} सर्वशक्तिमान का कथन: {उसी के लिए सत्य की पुकार है} का अर्थ है: अल्लाह के लिए सच्चाई की पुकार है(6)। इब्न अब्बास और कतादाह ने कहा...

(1) अल-नुकत वा अल-'उयून 3/102, और अल-तबरी ने इनमें से अधिकांश कथनों को 13/483-484 में उद्धृत किया है। (2) तफ़सीर अल-बगवी 3/11 देखें, और अबू उबैदा का उनके मजाज़ अल-क़ुरान 1/325 में कथन: "शदीद अल-मिहाल" का अर्थ है: दंड, षड्यंत्र और कठोर यातना, जिसका कुछ हिस्सा पहले बताया जा चुका है। (3) मजाज़ अल-क़ुरान 1/325, और यह अल-अशा मयमुन बिन क़ैस के दीवान पृष्ठ 57 में है, और दोनों में यह इस वर्णन के साथ है: "ग़ज़ीर अल-नदा" (प्रचुर उदारता)। पांडुलिपियों में यह इस रूप में आया है: "अज़ीम अल-मिहाल" (महान शक्ति), जो आयत 13/483 के लिए अल-तबरी का वर्णन है। (4) मजाज़ अल-क़ुरान 1/326, और इसके रचयिता ज़ू अल-रुम्मा हैं, और यह उनके दीवान 3/1544 में इस वर्णन के साथ है: "अल-सिफ़ारा वा अल-मिहाला"। दीवान के टीकाकार अबू नसर अल-बाहिली ने कहा: "अल-लब्स": भ्रम। "अल-सिफ़ारा": लोगों के बीच सुलह। इसे "अल-शगाज़िब" के रूप में भी वर्णित किया गया है, जिसका अर्थ है: षड्यंत्र और विवाद। "अल-मिहाल": तर्कवितर्क। (5) सीरत इब्न हिशाम 1/51, और अल-जाहिज़ द्वारा अल-हैवान 7/198-199, और पहली आयत का उल्लेख पहले 2/83 में किया गया था। (द) और

(म) में यह "अल-'अब्द" (सेवक) के स्थान पर "अल-मर'" (व्यक्ति) के रूप में आया है, जो किताब अल-हैवान में दी गई जानकारी के अनुरूप है। उनका कथन: "जिलालाका" हा' पर कसरा के साथ: निवासी पड़ोसी लोग, जिनसे उनका तात्पर्य हरम (पवित्र स्थल) के निवासियों से है। (6) तफ़सीर अल-बगवी 3/12।

سورہ الرعد: آیات ۱۲ - ۱٤ ٤۱

اور چھٹا [مطلب]: شدید غصہ والا؛ یہ وہب بن منبہ نے کہا ہے۔ ساتواں: قحط کے ذریعے ہلاک کرنے میں شدید؛ یہ حسن نے بھی کہا ہے۔ آٹھواں: شدید تدبیر والا؛ یہ قتادہ(۱) نے کہا ہے۔ ابو عبیدہ معمر نے کہا: 'المحال' اور 'المماحلة' سے مراد چال بازی اور غلبہ پانا ہے(۲)، اور الاعشی کا یہ شعر پڑھا: "عظمت کی شاخ میں لہراتی ہوئی نبع (درخت) کی ٹہنی، بہت زیادہ سخی، اپنی گرفت (المحال) میں شدید(۳)۔" کسی دوسرے شاعر نے کہا: "اس نے لوگوں کے درمیان الجھن پیدا کر دی، تو ہر ایک نے اس کے لیے چالیں (الشغازب) اور تدبیریں (المحال) تیار کر لیں(٤)۔" اور عبد المطلب نے کہا: "اے اللہ، بے شک بندہ اپنے کجاوے (سامان) کی حفاظت کرتا ہے، تو بھی اپنے گھر (حرم) کی حفاظت فرما۔ کل ان کی صلیب اور ان کی طاقت (محال) تیری گرفت (محال) پر غالب نہ آنے پائے(٥)۔" اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اسی کے لیے حق کی پکار ہے۔ اور وہ جنہیں وہ اس کے سوا پکارتے ہیں، وہ انہیں کسی چیز کا جواب نہیں دیتے، مگر اس شخص کی طرح جو پانی کی طرف اپنے دونوں ہاتھ پھیلاتا ہے تاکہ وہ اس کے منہ تک پہنچ جائے، حالانکہ وہ اس تک پہنچنے والا نہیں ہے۔ اور کافروں کی دعا محض گمراہی میں ہے}۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اسی کے لیے حق کی پکار ہے} یعنی: اللہ ہی کے لیے سچائی کی پکار ہے(٦)۔ ابن عباس اور قتادہ نے کہا...

(۱) النکت والعیون ۳/ ۱۰۲ ، اور طبری نے ان میں سے اکثر اقوال کو ۱۳/ ٤۸۳ - ٤۸٤ میں نقل کیا ہے۔ (۲) تفسیر بغوی ۳/ ۱۱ ملاحظہ فرمائیں، اور مجاز القرآن ۱/ ۳۲٥ میں ابو عبیدہ کا قول: «شدید المحال» یعنی: سزا، چال اور عبرت ناک سزا، جس کا کچھ حصہ پہلے گزر چکا ہے۔ (۳) مجاز القرآن ۱ / ۳۲٥ ، یہ اعشی میمون بن قیس کے دیوان صفحہ ٥۷ میں ہے، اور دونوں جگہ یہ روایت ہے: غزیر الندی (بہت زیادہ سخی)۔ قلمی نسخوں میں یہ «عظیم المحال» (بڑی طاقت والا)

آیا ہے، جو بیت ۱۳/ ٤٨٣ کے لیے طبری کی روایت ہے۔ (٤) مجاز القرآن ۱/ ۳۲٦ ، اس کے شاعر ذو الرمہ ہیں، اور یہ ان کے دیوان ۳/ ۱٥٤٤ میں اس روایت کے ساتھ ہے: السفارة والمحالا۔ دیوان کے شارح ابو نصر باہلی نے کہا: اللبس: گڈ مڈ کرنا۔ السفارة: لوگوں کے درمیان صلح کرانا۔ ایک روایت میں «الشغازب» ہے، یعنی: مکر اور جھگڑا۔ اور المحال: جدال (بحث و تکرار)۔ (٥) سیرة ابن ہشام ۱/ ٥۱ ، اور جاحظ کی الحیوان ۷/ ۱۹۸ - ۱۹۹ ، اور پہلا شعر ۲/ ۸۳ میں گزر چکا ہے۔ (د) اور (م) کے نسخوں میں «العبد» کی جگہ «المرء» آیا ہے، جو کتاب الحیوان کے موافق ہے۔ ان کا قول: «جلالك» حا کے نیچے زیر کے ساتھ: پڑوس میں رہنے والے لوگ، اس سے ان کی مراد حرم کے رہنے والے ہیں (النہایہ: حلل)۔ (٦) تفسیر بغوی ۳/ ۱۲ .

Surah Ar-Ra'd: Verse 14

...and others: "There is no god but Allah" (1).

Al-Hasan said: "Indeed, Allah is the Truth, so calling upon Him is the call of truth" (2).

It was also said: "Sincerity in supplication is the call of truth"; this was stated by some later scholars. And it was said: "The call of truth is calling upon Him at times of fear; for in those times, none is called upon but Him, as He said: {Lost are those you call upon except Him} [Al-Isra: 67]". Al-Mawardi said (3): "This is more similar to the context of the verse, because He said: {And those they call upon besides Him} meaning the idols and statues {do not respond to them with a thing} meaning they do not answer any prayer for them, nor do they hear any call from them {except as one who stretches his hands towards water to reach his mouth, but it does not reach it}. Allah, the Almighty and Majestic, used water as a metaphor for their despair (4) of receiving an answer to their prayers; because the Arabs use the metaphor of one who grips water with his hand for someone who strives for what he cannot attain. A poet said:

So I became, regarding what was (5) between me and her... of love, like one who grips water with his hand (6)

There are three aspects to the meaning of this parable:

One: That he who calls upon a god besides Allah is like a thirsty person who calls water to his mouth from afar—desiring to take it but unable to—with his tongue, and beckons to it with his hand, but it never comes to him; because water does not respond, and the water does not reach him. This was stated by Mujahid.

Second: That he is like a thirsty person who sees his reflection in the water and has stretched his palm into it so it might reach his mouth, but it does not...

(1) Reported from them by At-Tabari 13/485-486. (2) Mentioned by Al-Wahidi in Al-Wasit 3/11, and Ibn Al-Jawzi in Zad al-Masir 4/317. (3) In Al-Nukat wa al-Uyun 3/103. (4) In the manuscript copies: 'for their despair' (li-ya'sihim), and the correct version established in 'Al-Nukat wa al-Uyun'. The author of 'Kitab al-Ayn' 7/331 said: 'I despaired of it' (ya'istu minhu ya'san), and 'I made someone despair' (aiyastu fulanan iyasan). And you say: 'I made him despair so he became despondent' (aiyastuhu fastay'asa), and the verbal noun from it is 'Iyas'. (5) In version (m): 'regarding what' (fima). (6) Al-Nukat wa al-Uyun 3/103, and Al-Mawardi attributed it therein to Abu al-

Hudhail, and it is without attribution in Majaz al-Quran 1/327, and Tafsir al-Tabari 13/488. The author of Al-Aghani 7/139 attributed it to Abu Dahbal al-Jumahi with a narration: 'except her mention, like the gripper' instead of 'of love, like the gripper'.

सूरह अर-रअद: आयत १४

...और अन्य: "अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं" (१)।

अल-हसन ने कहा: "बेशक अल्लाह ही सत्य है, इसलिए उसे पुकारना सत्य की पुकार है" (२)।

और कहा गया है: "दुआ में इखलास (निष्ठा) ही सत्य की पुकार है"; यह कुछ बाद के विद्वानों ने कहा है। और यह भी कहा गया है: "सत्य की पुकार डर के समय उसे पुकारना है; क्योंकि उस समय उसके सिवा किसी और को नहीं पुकारा जाता, जैसा कि उसने कहा: {वह जिन्हें तुम पुकारते थे खो गए सिवाय उसके} [अल-इसरा: ६७]"। अल-मावरदी ने कहा (३): "यह आयत के संदर्भ के अधिक अनुकूल है; क्योंकि उसने कहा: {और जिन्हें वे उसके सिवा पुकारते हैं} यानी बुतों और मूर्तियों को {वे उन्हें किसी चीज़ का जवाब नहीं देते} यानी वे उनकी किसी दुआ का जवाब नहीं देते और न ही उनकी किसी पुकार को सुनते हैं {मगर उस व्यक्ति की तरह जो पानी की ओर अपनी हथेलियाँ फैलाता है ताकि वह उसके मुँह तक पहुँच जाए, जबकि वह उस तक पहुँचने वाला नहीं है}। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने पानी को उनकी दुआओं के उत्तर की निराशा (४) के लिए एक उदाहरण बनाया है; क्योंकि अरब उस व्यक्ति के लिए 'हाथ से पानी पकड़ने वाले' का उदाहरण देते हैं जो उस चीज़ के लिए प्रयास करता है जिसे वह पा नहीं सकता। (एक कवि ने) कहा:

तो मैं वैसा हो गया, जो मेरे और उसके बीच (५)... प्रेम था, जैसे हाथ से पानी पकड़ने वाला (६)

इस उदाहरण के अर्थ में तीन पहलू हैं:

पहला: यह कि जो अल्लाह के सिवा किसी और देव को पुकारता है, वह उस प्यासे की तरह है जो दूर से पानी को अपने मुँह की ओर बुलाता है—उसे लेना चाहता है पर समर्थ नहीं है—अपनी ज़ुबान से, और अपने हाथ से उसकी ओर इशारा करता है, लेकिन वह उसके पास कभी नहीं आता; क्योंकि पानी उत्तर नहीं देता, और पानी उस तक पहुँचने वाला नहीं है। यह मुजाहिद ने कहा है।

दूसरा: यह कि वह उस प्यासे की तरह है जो पानी में अपनी परछाई देखता है और उसने उसमें अपनी हथेली फैलाई है ताकि वह उसके मुँह तक पहुँच जाए, जबकि वह...

(१) इसे तबरी ने १३/४८५ - ४८६ में उनसे उद्धृत किया है। (२) अल-वाहिदी ने अल-वसीत ३/११ में और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर ४/३१७ में इसका उल्लेख किया है। (३) अल-नुकात वल-उयून ३/१०३ में। (४) प्रतियों में: 'लियासहिम' (उनकी निराशा), और जो स्थापित है वह 'अल-नुकात वल-

उयून' से है। 'किताब अल-ऐन' ७/३३१ के लेखक ने कहा: 'यइस्तु मिन्हु यसन' (मैं उससे निराश हो गया), और 'आयस्तु फ़ुलानन इयासन' (मैंने अमुक को निराश किया)। और आप कहते हैं: 'अयस्तहु फ़स्तयसा', और इसका स्रोत (मस्दर) 'इयास' है। (५) (म) में: 'फ़िमा' (जिसमें)। (६) अल-नुकात वल-उयून ३/१०३, और अल-मावरदी ने इसे अबू अल-हुधैल की ओर संबंद्ध किया है, और यह 'मजाज़ अल-कुरान' १/३२७ और 'तफसीर अल-तबरी' १३/४८८ में बिना किसी संबंध के है। 'अल-अग़ानी' ७/१३९ के लेखक ने इसे अबू दहबल अल-जुमही की ओर संबंद्ध किया है, इस वर्णन के साथ: 'सिवा ज़िक्रिहा कल-क़ाबिद' के स्थान पर: 'मिनल वुद्दि मिस्लल क़ाबिद' ।

سورہ الرعد: آیت ۱۴

اور دیگر: "اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں" (۱)۔

حسن بصری رحمہ اللہ نے فرمایا: "بیشک اللہ ہی حق ہے، پس اس کی پکار ہی حق کی پکار ہے" (۲)۔

اور کہا گیا ہے: "دعا میں اخلاص ہی حق کی پکار ہے"؛ یہ بعض متاخرین کا قول ہے۔ اور کہا گیا: "حق کی پکار خوف کے وقت اسے پکارنا ہے؛ کیونکہ اس وقت اس کے سوا کسی کو نہیں پکارا جاتا، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: {جنہیں تم پکارتے تھے وہ سب غائب ہو گئے سوائے اس کے} [الاسراء: ۶۷]۔" الماوردی (۳) نے کہا: "یہ آیت کے سیاق کے زیادہ مشابہ ہے؛ کیونکہ اللہ نے فرمایا: {اور جنہیں وہ اس کے سوا پکارتے ہیں} یعنی بتوں اور اصنام کو {وہ انہیں کسی چیز کا جواب نہیں دیتے} یعنی وہ ان کی کسی دعا کا جواب نہیں دیتے، اور نہ ان کی کوئی پکار سنتے ہیں {مگر اس شخص کی طرح جو پانی کی طرف اپنی ہتھیلیاں پھیلاتا ہے تاکہ وہ اس کے منہ تک پہنچ جائے، حالانکہ وہ اس تک پہنچنے والا نہیں ہے}۔ اللہ عزوجل نے پانی کو ان کی دعاؤں کی قبولیت سے مایوسی (۴) کی مثال کے طور پر بیان فرمایا؛ کیونکہ عرب اس شخص کے لیے جو کسی ایسی چیز کی کوشش کرے جسے وہ پا نہ سکے، 'ہاتھ سے پانی پکڑنے والے' کی مثال دیتے ہیں۔ شاعر نے کہا:

پس میں ہو گیا، جو میرے اور اس کے درمیان (۵)... الفت تھی، جیسے ہاتھ سے پانی پکڑنے والا (۶)

اس مثال کے معنی میں تین پہلو ہیں:

پہلا: یہ کہ جو اللہ کے سوا کسی معبود کو پکارتا ہے وہ اس پیاسے کی طرح ہے جو دور سے پانی کو اپنے منہ کی طرف بلاتا ہے—وہ اسے حاصل کرنا چاہتا ہے پر قادر نہیں—اپنی زبان سے، اور اپنے ہاتھ سے اس کی طرف اشارہ کرتا ہے، تو وہ اس کے پاس کبھی نہیں آتا؛ کیونکہ پانی جواب نہیں دیتا، اور پانی اس تک پہنچنے والا نہیں ہے۔ یہ مجاہد کا قول ہے۔

دوسرا: یہ کہ وہ اس پیاسے کی طرح ہے جو پانی میں اپنا عکس دیکھتا ہے اور اس نے اس میں اپنی ہتھیلی پھیلا رکھی ہے تاکہ وہ اس کے منہ تک پہنچ جائے حالانکہ وہ...

(۱) اسے طبری نے ۱۳/ ۴۸۵ - ۴۸۶ میں ان دونوں سے روایت کیا ہے۔ (۲) اسے الواحدی نے الوسیط ۳/ ۱۱ میں، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ۴/ ۳۱۷ میں ذکر کیا ہے۔ (۳) النکت والعیون ۳/ ۱۰۳ میں۔ (۴) نسخوں میں ہے: "لیأسهم" (ان کی مایوسی کے لیے)، اور جو ثابت شدہ ہے وہ 'النکت والعیون' سے ہے۔ کتاب العین کے مصنف نے ۷/ ۳۳۱ میں کہا: "یئست منه یأساً" (میں اس سے مایوس ہو گیا)، اور "آیست فلاناً إیاساً" (میں نے فلاں کو مایوس کیا)۔ اور تم کہتے ہو: "أیسته فاستیأس"، اور اس کا مصدر "ایاس" ہے۔ (۵) نسخہ (م) میں ہے: "فیما"۔ (۶) النکت والعیون ۳/ ۱۰۳، اور الماوردی نے اس شعر کو ابو الہذیل کی طرف منسوب کیا ہے، اور یہ مجاز القرآن ۱/ ۳۲۷ اور تفسیر طبری ۱۳/ ۴۸۸ میں بغیر کسی نسبت کے ہے۔ صاحب الاغانی نے ۷/ ۱۳۹ میں اسے ابو دہبل الجمحی کی طرف منسوب کیا ہے، ان الفاظ کے ساتھ: "سوی ذکرها کالقابض" بجائے "من الود مثل القابض" کے۔

43 Surah Ar-Ra'd: Verse 14

...reaching it; due to the falsity of his suspicion, and the corruption of his delusion; said Ibn Abbas. The third [opinion]: He is like one who stretches his hand toward water to grasp it, but nothing stays in his hand(1). Al-Farra' claimed that "water" here refers to the well, because it is the source of water. The parable then is like one who reaches his hand into a well without a rope(2). Witnessing this is the poet's saying: "For the water is the water of my father and my grandfather, and my well is the one I dug and the one I lined."(3) Ali (may Allah be pleased with him) said: "He is like a thirsty person on the edge of a well; he cannot reach the bottom of the well, nor does the water rise up to him."(4) The meaning of "Except as one who stretches" means: except like the response to one stretching his palms to the water. The verbal noun is annexed to the stretcher, then the annexed noun was omitted, and the subject of the annexed verbal noun is intended in the meaning, which is the water. The meaning is: except like the water's response to one who stretches his palms to it(5). The "Lām" in His saying: "to reach his mouth" is related to the stretching. And His saying: "and it does not reach it" is a metonymy for water, i.e., "and the water does not reach his mouth." It is also permissible for "it" to be a metonymy for the mouth, i.e., "the mouth does not reach the water."(6) {And the prayer of the disbelievers is only in error} meaning: the disbelievers' worship of idols is nothing but error because it is polytheism. It is also said: "in error" means that prayer is lost for them, so they find nothing from it...

(1) In (D) and (Z): "so it is not placed", and in (M): "so it does not solidify", and the established text is from (Zha) and "Al-Nukat wal-'Uyun". (2) i.e., a rope. Al-Qamus (Rasha). (3) Al-Nukat wal-'Uyun 2/104. The verse is by Sinan bin al-Fahl al-Tai as in Sharh Diwan al-Hamasah by al-Marzuqi 2/591, Amali ibn al-Shajari 3/55, and al-Khizanah 6/35. Al-Baghdadi said: "Dhu" is a relative pronoun, and here it means "which". (4) Narrated similarly by al-Tabari 13/488. (5) i.e., except like the water's response to him who stretches his palms towards it, asking it to reach his mouth. Al-Kashaf 2/354, and Al-Imla' (on the margin of Al-Futuhat al-Ilahiyyah) 3/378, and Al-Durr al-Masun 7/34. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 3/305.

४३ सूरह अर-रद: आयत १४

...पहुँचने के लिए; क्योंकि उसकी सोच गलत थी और उसका भ्रम भ्रष्ट था; इब्न अब्बास ने यह कहा। तीसरा [मत]: वह उस व्यक्ति की तरह है जो पानी की ओर अपनी हथेली फैलाता है ताकि उसे पकड़ सके लेकिन उसकी हथेली में कुछ भी[1] नहीं आता। अल-फर्रा का दावा है कि यहाँ "पानी" से तात्पर्य कुएँ से है; क्योंकि यह पानी का स्रोत है, और उदाहरण ऐसा है: जैसे किसी ने बिना रस्सी[2] के कुएँ में अपना हाथ डाला हो। कवि का कहना इसका प्रमाण है: "क्योंकि पानी मेरे पिता और दादा का पानी है, और मेरा कुआँ वह है जिसे मैंने खोदा और जिसे मैंने ईंटों से पक्का किया।"[3] अली (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) ने कहा: "वह कुएँ के किनारे खड़े एक प्यासे व्यक्ति की तरह है, वह न तो कुएँ की गहराई तक पहुँच पाता है और न ही पानी ऊपर उस तक आता है।"[4] "जैसे एक फैलाने वाले के अलावा" का अर्थ है: सिवाय उस प्रतिक्रिया के जैसे कोई अपनी हथेलियाँ पानी की ओर फैलाता है। यहाँ 'मस्दर' (क्रियात्मक संज्ञा) 'फैलाने वाले' की ओर जोड़ा गया है, फिर जोड़े गए शब्द को हटा दिया गया, और जोड़े गए मस्दर का कर्ता अर्थ में अभिप्रेत है, जो कि पानी है। अर्थ है: सिवाय पानी की उस प्रतिक्रिया के जो उसे दी जाती है जो अपनी हथेलियाँ उसकी ओर फैलाता है[5]। "ताकि वह उसके मुँह तक पहुँच जाए" में जो 'लाम' है, वह 'फैलाने' की क्रिया से संबंधित है। और उनका कहना "और वह उस तक नहीं पहुँचने वाला" पानी के लिए एक संकेत है, यानी: "और पानी उसके मुँह तक नहीं पहुँचने वाला।" यह भी संभव है कि "वह" मुँह के लिए संकेत हो, यानी: "मुँह पानी तक नहीं पहुँचने वाला।"[6] {और काफ़िरों की दुआ केवल भटकाव में है} यानी: काफ़िरों का मूर्तियों की पूजा करना केवल भटकाव है; क्योंकि यह शिर्क(बहुदेववाद) है। और कहा गया है: भटकाव में है, यानी: वह दुआ उनसे खो जाती है, इसलिए वे उससे कुछ भी नहीं पाते...

(१) (द) और (ज़) में: "तो वह नहीं रखा जाता", और (म) में: "तो वह नहीं जमता", और स्थापित पाठ (ज़) और "अल-नुकात वल-उयून" से है। (२) यानी: रस्सी। अल-क़ामूस (रशा)। (३) अल-नुकात वल-उयून २/१०४। यह शेर सिनान बिन अल-फहल अल-ताई का है जैसा कि अल-मरज़ूकी द्वारा लिखित शर्ह दीवान अल-हमासा २/५९१, अमाली इब्न अल-शजरी ३/५५ और अल-खिजाना ६/३५ में है। अल-बगदादी ने कहा: 'ज़ू' एक संबंधवाचक सर्वनाम है, और यहाँ इसका अर्थ 'जो' है। (४) अल-तबरी १३/४८८ द्वारा इसी तरह उद्धृत। (५) यानी: सिवाय उस पानी की प्रतिक्रिया के जो उस व्यक्ति को दी जाती है जो अपनी हथेलियाँ फैलाकर उससे अपने मुँह तक पहुँचने की प्रार्थना करता है। अल-

कशाफ २/३५४, और अल-इमला (अल-फ़ुतुहात अल-इलाहिया के हाशिए पर) ३/३७८, और अद-दुर अल-मसून ७/३४। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज ३/३०५।

٤٣ سوره الرعد: آيت ١٤

بالغه؛ لكذب ظنّه، وفساد تَوَهُّمه؛ قاله ابن عباس. الثالث: أنه كباسط كفِّه إلى الماء ليقبض عليه فلا يحصل(١) في كفِّه شيءٌ منه. وزعم الفراء أنَّ المراد بالماء هاهنا البئر؛ لأنها معدنٌ للماء، وأنَّ المَثَل: كَمَن مدَّ يده إلى البئر بغير رشاء(٢)، وشاهده قولُ الشاعر: فإنَّ المــاءَ مـاءُ أبـي وجَدِّي وبـئري ذو حَفَرْتُ وذُو طَوَيْتُ(٣) قال عليٌّ رضي الله عنه: هو كالعطشان على شفة البئر، فلا يبلغ قعر البئر، ولا الماءُ يرتفع إليه(٤). ومعنى «إلَّا كباسط»: إلا كاستجابة باسط كفَّيه إلى الماء، فالمصدرُ مضافٌ إلى الباسط، ثم حذف المضاف، وفاعلُ المصدر المضاف مرادٌ في المعنى وهو الماء، والمعنى: إلا كإجابة باسط كفَّيه إلى الماء(٥)، واللامُ في قوله: «ليبلغَ فاهُ» متعلِّقةٌ بالبَسْط وقوله: «وما هو ببالغه» كنايةٌ عن الماء، أي: وما الماءُ ببالغ فاه. ويجوز أن يكون «هو» كناية عن الفم، أي: ما الفمُ ببالغِ الماء(٦). ﴿وَمَا دُعَاءُ الْكَافِرِينَ إِلَّا فِي ضَلَالٍ﴾ أي: ليست عبادة الكافرين الأصنام إلا في ضلال؛ لأنها شرك. وقيل: إلا في ضلال، أي: يضلُّ عنهم ذلك الدعاء، فلا يجدون منه

(١) في (د) و(ز): فلا يجعل، وفي (م): فلا يجمد، والمثبت من (ظ) والنكت والعيون. (٢) أي: حبل. القاموس (رشا). (٣) النكت والعيون ٢/ ١٠٤، والبيت لسنان بن الفحل الطائي كما في شرح ديوان الحماسة للمرزوقي ٢/ ٥٩١، وأمالي ابن الشجري ٣/ ٥٥، والخزانة ٦/ ٣٥. قال البغدادي: ذو اسم موصول، وهو هنا بمعنى التي. (٤) أخرجه بنحوه الطبري ١٣/ ٤٨٨. (٥) أي: إلا كإجابة الماء مَن بسط كفيه إليه يطلب منه أن يبلغ فاه. الكشاف ٢/ ٣٥٤، والإملاء (على هامش الفتوحات الإلهية) ٣/ ٣٧٨، والدر المصون ٧/ ٣٤. (٦) المحرر الوجيز ٣/ ٣٠٥.

Surah Al-Ra'd: Verses 14 - 15 44

...anything(1), as He said: {Where are those you used to invoke besides Allah?" They will say, "They have departed from us"} [Al-A'raf: 37]. Ibn Abbas said: That is, the voices of the disbelievers are veiled from Allah, so He does not hear their supplication(2). Allah says: {And to Allah prostrates whoever is within the heavens and the earth, willingly or by compulsion, and their shadows [as well] in the mornings and the afternoons ۩ 15} Regarding His words: {And to Allah prostrates whoever is within the heavens and the earth, willingly or by compulsion}: Al-Hasan, Qatadah, and others said: The believer prostrates willingly, and the disbeliever prostrates by compulsion, under the threat of the sword(3). And it is also narrated from Qatadah: The disbeliever prostrates reluctantly when faith no longer benefits him. Az-Zajjaj said: The disbeliever's reluctant prostration refers to the inherent submission and the marks of creation in him(4). Ibn Zayd said: "Willingly" refers to those who entered Islam out of desire, and "by compulsion" refers to those who entered it out of fear of the sword(5). It is also said: "Willingly" refers to those whose period in Islam has been long, so they have become accustomed to prostration(6), and "by compulsion" refers to those who force themselves for the sake of Allah the Almighty; thus, the verse is about believers. Based on this, the meaning of "and the earth"(7) would be: some of those on earth. Al-Qushayri said: There are two interpretations of the verse: One is that it is general but intended for specific cases: the believer prostrates willingly, and some disbelievers prostrate out of compulsion and fear, like the hypocrites. So the verse...

---

(1) In (D), (Z), and (M): a way. (2) Mentioned by Al-Baghawi 12/3, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 318/4. (3) Reported by Al-Tabari 491/13 from Qatadah, and mentioned by Al-Tabarsi in Majma' al-Bayan 158/13 from Al-Hasan. (4) Similarly in "Ma'ani al-Quran" 144/3. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 104/3, and reported by Al-Tabari 491/13. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 104/3. (7) In (Zha): And based on this, the meaning would be "and whoever is on the earth".

सूरा अर-रद: आयतें 14 - 15 44

...कुछ भी नहीं (1), जैसा कि उन्होंने कहा: {वे कहाँ हैं जिन्हें तुम अल्लाह के सिवा पुकारते थे?" वे कहेंगे, "वे हमसे खो गए हैं"} [अल-अराफ: 37]। इब्न अब्बास ने कहा: यानी, काफ़िरों की आवाज़ें अल्लाह से छिपी हुई हैं, इसलिए वह उनकी प्रार्थना नहीं सुनता (2)। अल्लाह का फरमान है: {और अल्लाह ही के लिए सज्दा (प्रणाम) करते हैं वे सब जो आकाशों और धरती में हैं, स्वेच्छा से या विवशतापूर्वक, और उनकी परछाइयाँ भी सुबह और शाम ۩ 15} उसके शब्द के बारे में: {और अल्लाह ही के लिए सज्दा करते हैं वे सब जो आकाशों और धरती में हैं, स्वेच्छा से या विवशतापूर्वक}: अल-हसन, क़तादाह और अन्य लोगों ने कहा: आस्तिक स्वेच्छा से सज्दा करता है, और काफ़िर तलवार के डर से विवश होकर सज्दा करता है (3)। और क़तादाह से यह भी वर्णित है: काफ़िर अनिच्छा से सज्दा करता है जब ईमान उसे कोई लाभ नहीं पहुँचाता। अल-ज़ज्जाज ने कहा: काफ़िर का विवशतापूर्वक सज्दा करना वह अधीनता और रचना के निशान हैं जो उसमें हैं (4)। इब्न ज़ैद ने कहा: "स्वेच्छा से" का अर्थ है वे लोग जो इस्लाम में रुचि के कारण प्रविष्ट हुए, और "विवशतापूर्वक" का अर्थ है वे लोग जो तलवार के डर से इसमें प्रविष्ट हुए (5)। और यह भी कहा गया है: "स्वेच्छा से" वे हैं जिनकी इस्लाम में अवधि लंबी हो गई है, इसलिए वे सज्दा करने के अभ्यस्त हो गए हैं (6), और "विवशतापूर्वक" वह है जो अल्लाह तआला के लिए स्वयं को मजबूर करता है, अतः आयत मोमिनों (आस्तिकों) के बारे में है, और इस आधार पर "और धरती" (7) का अर्थ होगा: धरती पर रहने वाले कुछ लोग। अल-क़ुशैरी ने कहा: आयत के दो रास्ते (व्याख्याएँ) हैं: एक यह कि यह सामान्य है लेकिन इसका अर्थ विशिष्ट है, अतः मोमिन स्वेच्छा से सज्दा करता है, और कुछ काफ़िर मजबूरी और डर से सज्दा करते हैं जैसे कि मुनाफिक (पाखंडी), तो आयत...

---

(1) (द), (ज़) और (म) में: एक रास्ता। (2) अल-बग़वी 12/3 द्वारा उल्लेखित, और ज़ाद अल-मसीर 318/4 में इब्न अल-जौज़ी द्वारा। (3) अल-तबरी 491/13 द्वारा क़तादाह से उद्धृत, और मजमा' अल-बयान 158/13 में अल-तबरसी द्वारा अल-हसन से उल्लेखित। (4) इसी तरह "मानी अल-क़ुरान" 144/3 में। (5) अल-नुकात वल-उयून 104/3, और अल-तबरी द्वारा 491/13 में उद्धृत। (6) अल-नुकात वल-उयून 104/3। (7) (ज़ा) में: और इस आधार पर इसका अर्थ "और जो कोई धरती पर है" होगा।

سورہ الرعد: آیات ١٤ - ١٥ ٤٤

کچھ بھی نہیں(١)، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿أَيْنَ مَا كُنتُمْ تَدْعُونَ مِن دُونِ اللَّهِ قَالُوا ضَلُّوا عَنَّا﴾ [الأعراف: ٣٧] (کہاں ہیں وہ جنہیں تم اللہ کے سوا پکارتے تھے؟ انہوں نے کہا: وہ ہم سے کھو گئے)۔ اور ابن عباس نے فرمایا: یعنی کافروں کی آوازیں اللہ سے اوجھل ہیں، پس وہ ان کی دعا نہیں سنتا(٢)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلِلَّهِ يَسْجُدُ مَن فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا وَظِلَالُهُم بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ ۩ ١٥﴾ اللہ تعالیٰ کے فرمان: ﴿وَلِلَّهِ يَسْجُدُ مَن فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا﴾ کے بارے میں حسن، قتادہ اور دیگر نے فرمایا: مومن خوشی سے سجدہ کرتا ہے، اور کافر تلوار کے ڈر سے مجبوری میں سجدہ کرتا ہے(٣)۔ اور قتادہ سے یہ بھی مروی ہے: کافر اس وقت ناگواری سے سجدہ کرتا ہے جب ایمان اسے فائدہ نہیں دیتا۔ اور زجاج نے کہا: کافر کا مجبوری والا سجدہ: وہ عاجزی اور تخلیق کا اثر ہے جو اس میں پایا جاتا ہے(٤)۔ ابن زید نے کہا: «طَوْعاً» سے مراد وہ ہے جو رغبت سے اسلام میں داخل ہوا، اور «كَرْهاً» سے مراد وہ ہے جو تلوار کے ڈر سے داخل ہوا(٥)۔ اور کہا گیا ہے: «طوعاً» سے مراد وہ ہے جس کے اسلام کی مدت لمبی ہو گئی تو وہ سجدے کا عادی ہو گیا(٦)، اور «كرهاً» سے مراد وہ ہے جو اللہ تعالیٰ کے لیے اپنے نفس پر جبر کرتا ہے، پس یہ آیت مومنوں کے بارے میں ہے، اور اس بنا پر «والأرض»(٧) کا معنی ہو گا: زمین میں بسنے والے بعض لوگ۔ قشیری نے کہا: آیت میں دو مسلک (توجیہات) ہیں: ایک یہ کہ یہ عام ہے اور اس سے مراد تخصیص ہے، پس مومن خوشی سے سجدہ کرتا ہے، اور بعض کافر منافقین کی طرح مجبوری اور خوف سے سجدہ کرتے ہیں، پس آیت...

---

(١) (د)، (ز) اور (م) میں: سبیلا۔ (٢) اسے بغوی نے ١٢/٣ میں اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ٣١٨/٤ میں ذکر کیا ہے۔ (٣) اسے طبری نے ٤٩١/١٣ میں قتادہ سے روایت کیا ہے، اور طبرسی

نے مجمع البیان ۱۵۸/۱۳ میں حسن سے ذکر کیا ہے۔ (٤) اسی طرح ان کی کتاب معانی القرآن ۱۴۴/۳ میں ہے۔ (٥) النکت والعیون ۱۰۴/۳، اور اسے طبری نے ۴۹۱/۱۳ میں روایت کیا ہے۔ (٦) النکت والعیون ۱۰۴/۳۔ (٧) (ظ) میں: اور اس بنا پر معنی ہو گا "اور جو زمین میں ہے"۔

Surah Ar-Ra'd: Verse 15 45

It is attributed to these; Al-Farra' mentioned it (1). And it is said: According to this view: the verse is regarding the believers; among them is he who prostrates willingly, prostration is not heavy upon him, and among them is he for whom it is heavy; because adherence to religious obligation is a hardship, but they bear the hardship out of sincerity and faith, until they become accustomed to the truth and are trained in it.

The second path — which is the correct one — is to apply the verse generally; and on this there are two ways: one of them: that the believer prostrates willingly, while the disbeliever is commanded to prostrate and is held accountable for it. The second — which is the truth — is that the believer prostrates with his body willingly, and every creature, both believer and disbeliever, prostrates in terms of being a created being (2), a prostration (3) of indication and need for the Creator, and this is like His saying: {And there is not a thing but celebrates His praise} [Al-Isra: 44], and it is a praise of indication, not a praise of worship.

{And their shadows in the mornings and the afternoons} i.e.: the shadows of the creation are prostrating to Allah the Almighty in the mornings and the afternoons; because they shift (4) in these two times, and incline from one side to another, and that is Allah's direction of them as He wills, and it is like His saying, the Almighty: {Do they not see what things Allah has created, whose shadows turn from the right and the left, prostrating to Allah while they are humbled?} [An-Nahl: 48] said by Ibn Abbas and others (5).

And Mujahid said: The shadow of the believer prostrates willingly and he is obedient; and the shadow of the disbeliever prostrates unwillingly (6) and he is loathing.

---

(1) In Ma'ani al-Qur'an 2/61. (2) After it in (Za): a nurtured created being, i.e.: by the Lord's creation of it, and it remains by His preservation of it, so every creature prostrates. (3) In (Dal), (Zay), and (Mim): prostrates. (4) In (Dal), (Zay), and (Mim): becomes clear. (5) See Tafsir al-Tabari 13/492. And the meaning of "whose shadows turn": its shadows rotate and return from one side to another. Sharh Gharib al-Qur'an by Ibn Qutaybah p. 243. (6) Thus in the copies, and in its place in Tafsir al-Tabari 13/492, and Al-Wasit by Al-Wahidi 3/11, and Tafsir al-Baghawi 3/12: willingly. And it was mentioned with the wording: unwillingly, by Al-Razi 19/30, and Al-Suyuti in Al-Durr al-Manthur 4/52-53, attributing it to Al-Tabari and Ibn Al-Mundhir.

सूरह अर-रअद: आयत 15 45

इसे इन पर लागू किया गया है; अल-फर्रा ने इसका उल्लेख किया है (1)। और यह कहा गया है: इस कथन के अनुसार: यह आयत मोमिनों के बारे में है; उनमें से वह है जो स्वेच्छा से सजदा करता है, सजदा उस पर भारी नहीं होता, और उनमें से वह है जिसके लिए यह भारी होता है; क्योंकि कर्तव्य का पालन करना कष्टप्रद है, लेकिन वे ईमानदारी और विश्वास के कारण कष्ट सहते हैं, जब तक कि वे सत्य के अभ्यस्त न हो जाएं और उसमें प्रशिक्षित न हो जाएं।

दूसरा मार्ग — जो सही है — आयत को सामान्य रूप से लागू करना है; और इस पर दो तरीके हैं: उनमें से एक: यह कि मोमिन स्वेच्छा से सजदा करता है, जबकि काफ़िर को सजदा करने का आदेश दिया गया है और उसके लिए उसे जवाबदेह ठहराया गया है। दूसरा — जो सत्य है — यह है कि मोमिन स्वेच्छा से अपने शरीर के साथ सजदा करता है, और मोमिन और काफ़िर दोनों ही हर प्राणी, एक सृजित होने के नाते (2) सजदा (3) करता है, जो स्रष्टा के प्रति संकेत और आवश्यकता का सजदा है, और यह उनके इस कथन के समान है: {ऐसी कोई चीज़ नहीं है जो उसकी प्रशंसा के साथ उसकी पवित्रता का गुणगान न करती हो} [अल-इसरा: 44], और यह संकेत की प्रशंसा है, इबादत की प्रशंसा नहीं।

{और उनकी परछाइयाँ सुबह और शाम} अर्थात: सृष्टि की परछाइयाँ सुबह और शाम अल्लाह तआला को सजदा करती हैं; क्योंकि वे इन दो समयों में झुकती (4) हैं, और एक ओर से दूसरी ओर झुक जाती हैं, और यह अल्लाह का उन्हें अपनी इच्छानुसार संचालित करना है, और यह अल्लाह तआला के इस कथन के समान है: {क्या उन्होंने उन चीज़ों को नहीं देखा जिन्हें अल्लाह ने पैदा किया है, जिनकी परछाइयाँ दाहिने और बाएँ से झुकती हैं, अल्लाह को सजदा करते हुए और वे विनम्र होते हैं?} [अन-नहल: 48]। यह इब्न अब्बास और अन्य लोगों ने कहा है (5)।

मुजाहिद ने कहा: मोमिन की परछाई स्वेच्छा से सजदा करती है और वह आज्ञाकारी है; और काफ़िर की परछाई अनिच्छा से (6) सजदा करती है और वह घृणा करने वाला है।

---

(1) मआनी अल-कुरआन 2/61 में। (2) इसके बाद (ज़) में: एक पोषित रचना, यानी: रब के उसे बनाने से, और वह उसके बनाए रखने से बनी रहती है, अतः प्रत्येक रचना सजदा करती है। (3) (द), (ज़) और (म) में: सजदा करता है। (4) (द), (ज़) और (म) में: स्पष्ट होता है। (5) तफ़्सीर अल-तबरी 13/492 देखें। "परछाइयाँ झुकती हैं" का अर्थ है: उसकी परछाइयाँ घूमती हैं और एक तरफ से

दूसरी तरफ वापस आती हैं। शरह ग़रीब अल-कुरआन, इब्न कुतैबा द्वारा, पृष्ठ 243। (6) प्रतियों में ऐसा ही है, और इसके स्थान पर तफ़्सीर अल-तबरी 13/492, और अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 3/11, और तफ़्सीर अल-बग़वी 3/12 में: स्वेच्छा से। और इसे अनिच्छा शब्द के साथ अल-राज़ी 19/30, और अल-सुयुति ने अल-दुर अल-मंसूर 4/52-53 में तबरी और इब्न अल-मुनज़िर के हवाले से उल्लेख किया है।

سورہ الرعد: آیت ۱۵ ٤٥

یہ ان پر محمول ہے؛ اسے الفراء (۱) نے ذکر کیا ہے۔ اور کہا گیا ہے: اس قول کے مطابق: یہ آیت مومنوں کے بارے میں ہے؛ ان میں سے وہ ہے جو خوشی سے سجدہ کرتا ہے، اس پر سجدہ گراں نہیں گزرتا، اور ان میں سے وہ ہے جس پر یہ گراں گزرتا ہے؛ کیونکہ حکم کی پابندی مشقت ہے، لیکن وہ اخلاص اور ایمان کی بنا پر مشقت جھیلتے ہیں، یہاں تک کہ وہ حق سے مانوس ہو جائیں اور اس کے عادی ہو جائیں۔

اور دوسرا مسلک — جو صحیح ہے — وہ آیت کو عام رکھنا ہے؛ اور اس کی دو صورتیں ہیں: ایک یہ کہ مومن خوشی سے سجدہ کرتا ہے، جبکہ کافر کو سجدے کا حکم دیا گیا ہے اور اس پر اس کا مواخذہ ہوگا۔ اور دوسری صورت — جو حق ہے — یہ ہے کہ مومن اپنے بدن کے ساتھ خوشی سے سجدہ کرتا ہے، اور ہر مخلوق خواہ مومن ہو یا کافر، اس حیثیت سے کہ وہ مخلوق ہے (۲) ایک سجدہ (۳) کرتی ہے جو کہ صانع (خالق) کی طرف دلالت اور حاجت مندی کا سجدہ ہے، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی طرح ہے: {اور کوئی چیز ایسی نہیں جو اس کی حمد کے ساتھ تسبیح نہ کرتی ہو} [الاسراء: ٤٤] اور یہ دلالت کی تسبیح ہے نہ کہ عبادت کی تسبیح۔

{وَظِلَالُهُم بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ} یعنی: مخلوق کے سائے اللہ تعالیٰ کے لیے صبح و شام سجدہ کرتے ہیں؛ کیونکہ وہ ان دونوں وقتوں میں پھرتے (٤) ہیں، اور ایک جانب سے دوسری جانب جھکتے ہیں، اور یہ اللہ تعالیٰ کا انہیں اپنی مشیت کے مطابق پھیرنا ہے، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی طرح ہے: {أَوَلَمْ يَرَوْا إِلَى مَا خَلَقَ اللَّهُ مِن شَيْءٍ يَتَفَيَّؤُا ظِلَالُهُ عَنِ الْيَمِينِ وَالشَّمَائِلِ سُجَّدًا لِلَّهِ وَهُمْ دَاخِرُونَ} [النحل: ٤٨] یہ ابن عباس اور دیگر حضرات (٥) کا قول ہے۔

اور مجاہد نے کہا: مومن کا سایہ خوشی سے سجدہ کرتا ہے اور وہ فرمانبردار ہے؛ اور کافر کا سایہ ناگواری سے (٦) سجدہ کرتا ہے جبکہ وہ ناپسند کرنے والا ہے۔

---

(١) معانی القرآن ٦١/٢ میں۔ (٢) اس کے بعد (ظ) میں ہے: ایک پرورش یافتہ بنی ہوئی چیز، یعنی: رب کے اسے بنانے سے، اور وہ اس کے باقی رکھنے سے باقی رہتی ہے، پس ہر مخلوق کا سجدہ ہے۔ (٣) (د)، (ز) اور (م) میں: سجدہ کرتا ہے۔ (٤) (د)، (ز) اور (م) میں: واضح ہوتا ہے۔ (٥) دیکھئے تفسیر طبری ٤٩٢/١٣۔ اور "یتفیأ ظلالہ" کا معنی ہے: اس کے سائے گھومتے ہیں اور ایک جانب سے دوسری جانب لوٹتے ہیں۔ شرح غریب القرآن لابن قتیبہ ص ٢٤٣۔ (٦) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور اس کی جگہ تفسیر طبری ٤٩٢/١٣، الواحدی کی الوسیط ١١/٣، اور تفسیر بغوی ١٢/٣ میں: "طوعاً" (خوشی سے) واقع ہوا ہے۔ اور اسے "کرھاً" (ناگواری سے) کے لفظ کے ساتھ رازی ٣٠/١٩، اور سیوطی نے الدر المنثور ٥٢/٤-٥٣ میں طبری اور ابن المنذر کی طرف نسبت کرتے ہوئے ذکر کیا ہے۔

46 Surah Ar-Ra'd: Verses 15 - 16

Ibn al-Anbari said (1): Shadows are given intellects with which they prostrate and humble themselves, just as mountains were given understandings such that they spoke and were spoken to. Al-Qushayri said: This is debatable; because a mountain is a substance, so it is possible for it to have an intellect on the condition of life being ordained for it. As for shadows, they are effects and accidents, and it is not conceivable for life to be ordained for them. Prostration (sujud) here means inclining; so the prostration of shadows is their inclining from one side to another. It is said: The palm tree prostrated, i.e., it inclined. And "al-Asal" (evenings) is the plural of "asul", and "asul" is the plural of "asil"; which is the time between Asr and sunset (2). Then "asail" is the plural of the plural of the plural (3). Abu Dhu'ayb al-Hudhali said: By my life, you are the house whose people I honor, and I sit in its shade in the late afternoons (asail) (5). And "their shadows" (zilaluhum) can be a conjunction to "whoever" (man), or it can be in the nominative case by being a subject (mubtada') with the predicate (khabar) omitted, the implied meaning being: and their shadows are prostrating in the mornings and evenings. And "al-Ghudu" (mornings) can be a verbal noun, or it can be the plural of "ghadah" (morning); its being a plural is strengthened by the fact that it is contrasted with a plural—which is "al-Asal". Tafsir Islam The Almighty's saying: { Say, "Who is Lord of the heavens and earth?" Say, "Allah ." Say, "Have you then taken besides Him allies not possessing [even] for themselves any benefit or any harm?" Say, "Is the blind equivalent to the seeing? Or is darkness equivalent to light? Or have they attributed to Allah partners who created like His creation so that the creation [of each] seemed similar to them?" Say, "Allah is the Creator of all things, and He is the One, the Prevailing." 16 } The Almighty's saying: { Say, "Who is Lord of the heavens and earth?" } Allah Almighty commanded His Prophet ﷺ to say:

(1) His saying in Tafsir al-Razi 19/30. (2) Majaz al-Qur'an 1/239, Tafsir al-Tabari 13/498, and al-Nukat wa al-'Uyun 3/104. (3) In (d), (z), and (m): then asail is the plural of the plural, and what is established is from (z), and al-Rawd al-Unuf 2/24-25 and the speech is from it. Al-Suhayli rejected it, saying: This is a clear error from several aspects; among them is that the plural of the plural of the plural has never been found in speech for this to be its parallel... then he mentioned many aspects in his rejection that there is no room to mention here. (4) In the manuscripts: afna'ihi, and what is established is from (m) and the sources. (5) Diwan al-Hudhaliyin 1/141, Majaz al-Qur'an 1/239 and 323, and al-Khizanah 5/484.

46 सूरा अर-रअद: आयतें 15 - 16

इब्न अल-अंबारी ने कहा (1): सायों को बुद्धि दी गई है जिसके साथ वे सजदा करते हैं और विनम्र होते हैं, जैसे पहाड़ों को समझ दी गई थी यहाँ तक कि उन्होंने बात की और उनसे बात की गई। अल-कुशायरी ने कहा: इसमें विचार करने की आवश्यकता है; क्योंकि पहाड़ एक ठोस पदार्थ (ऐन) है, इसलिए जीवन की पूर्वधारणा की शर्त पर उसके पास बुद्धि होना संभव है। जहाँ तक सायों की बात है, वे प्रभाव और लक्षण (अराज़) हैं, और उनके लिए जीवन की कल्पना नहीं की जा सकती। यहाँ सजदा करने का अर्थ झुकना है; तो सायों का सजदा एक तरफ से दूसरी तरफ उनका झुकना है; कहा जाता है: खजूर का पेड़ सजदा कर गया, यानी झुक गया। और "अल-आसाल" (शामें) "असुल" का बहुवचन है, और "असुल" "असील" का बहुवचन है; जो असर और सूर्यास्त के बीच का समय है (2)। फिर "असाईल" बहुवचन के बहुवचन का बहुवचन है (3); अबू ज़ुऐब अल-हुज़ली ने कहा: मेरी उम्र की कसम, तुम वह घर हो जिसके लोगों का मैं सम्मान करता हूँ, और मैं उसकी छाँव (असाईल) में देर दोपहर में बैठता हूँ (5)। और "ज़िलालुहुम" (उनके साये) का संबंध "मन" (जो कोई) से हो सकता है, या यह मुब्तदा (विषय) होने के कारण रफ़ा (नमिनेटिव केस) में हो सकता है जिसका ख़बर (विधेय) हटा दिया गया है, जिसका अनुमानित अर्थ है: और उनके साये सुबह और शाम सजदा करने वाले हैं। और "अल-ग़ुदुव" (सुबहें) मस्तर (क्रियावाचक संज्ञा) हो सकता है, या यह "ग़दाह" (सुबह) का बहुवचन हो सकता है; इसके बहुवचन होने की पुष्टि इस बात से होती है कि इसका मुकाबला एक बहुवचन—जो कि "अल-आसाल" है—से किया गया है। तफ़सीर इस्लाम अल्लाह तआला का फ़रमान है: { कह दो, "आकाशों और धरती का रब कौन है?" कह दो, "अल्लाह।" कह दो, "क्या फिर तुमने उसके सिवा ऐसे कार्यसाधक बना लिए हैं जो स्वयं अपने लिए भी न किसी लाभ के अधिकारी हैं और न किसी हानि के?" कह दो, "क्या अंधा और आँखों वाला बराबर हो सकते हैं? या क्या अंधेरे और प्रकाश बराबर हो सकते हैं? या उन्होंने अल्लाह के ऐसे साझीदार ठहराए हैं जिन्होंने उसकी तरह की रचना की, जिससे रचना उनके लिए संदिग्ध हो गई?" कह दो, "अल्लाह ही हर चीज़ का स्रष्टा है, और वह अकेला है, सब पर प्रभुत्वशाली।" 16 } अल्लाह तआला का फ़रमान है: { कह दो, "आकाशों और धरती का रब कौन है?" } अल्लाह तआला ने अपने नबी ﷺ को कहने का आदेश दिया।

(1) रज़ी की तफ़सीर 19/30 में उनका कथन। (2) मजाज़ अल-क़ुरान 1/239, तफ़सीर अल-तबरी 13/498, और अल-नुक़त वल-'उयून 3/104। (3) (द), (ज़) और (म) में: फिर असाईल बहुवचन का बहुवचन है, और जो स्थापित है वह (ज़) से है, और अल-रौद अल-उनुफ़ 2/24-25 और बात उसी से

है। अल-सुहैली ने इसे खारिज करते हुए कहा: यह कई पहलुओं से एक स्पष्ट त्रुटि है; उनमें से यह है कि बहुवचन के बहुवचन का बहुवचन कभी भी भाषा में नहीं पाया गया है कि यह उसका उदाहरण बने... फिर उन्होंने अपने खंडन में कई पहलुओं का उल्लेख किया जिनका यहाँ उल्लेख करने की गुंजाइश नहीं है। (4) हस्तलिखित प्रतियों में: अफ़्नाइही, और जो स्थापित है वह (म) और स्रोतों से है। (5) दीवान अल-हुज़लियीन 1/141, मजाज़ अल-क़ुरान 1/239 और 323, और अल-ख़िज़ाना 5/484।

۴۶ سورہ الرعد: آیتیں ۱۵ - ۱۶

اور ابن الانباری (۱) نے کہا: سائے کے لیے عقلیں بنائی گئی ہیں جن سے وہ سجدہ کرتے ہیں اور عاجزی کرتے ہیں، جیسے پہاڑوں کے لیے فہم بنائی گئی تھی یہاں تک کہ انہوں نے کلام کیا اور ان سے کلام کیا گیا۔ القشیری نے کہا: اس میں نظر (غور و فکر) ہے؛ اس لیے کہ پہاڑ ایک عین (ٹھوس شے) ہے، تو زندگی کی تقدیر کی شرط پر اس کے لیے عقل کا ہونا ممکن ہے، اور جہاں تک سائے کا تعلق ہے تو وہ آثار اور اعراض ہیں، اور ان کے لیے زندگی کی تقدیر کا تصور نہیں کیا جا سکتا، اور سجدہ یہاں مائل ہونے (جھکنے) کے معنی میں ہے؛ پس سایوں کا سجدہ: ان کا ایک جانب سے دوسری جانب مائل ہونا ہے؛ کہا جاتا ہے: کھجور کا درخت سجدہ کر گیا، یعنی جھک گیا۔ اور «الآصال» جمع ہے «أصُل» کی، اور «أصُل» جمع ہے «أصيل» کی؛ اور یہ عصر سے غروبِ آفتاب کے درمیان کا وقت ہے (۲)، پھر «أصائل» جمع الجمع کی جمع ہے (۳)؛ ابو ذؤيب الہذلی نے کہا: لَعَمْرِي لَأَنْتَ البيتُ أُكْرِمُ أهْلَهُ وأَقْعُدُ في أفْيَائِهِ (٤) بالآصائل (٥) (میری جان کی قسم، تو وہ گھر ہے جس کے رہنے والوں کی میں عزت کرتا ہوں اور میں اس کے سایوں میں شام کے وقت بیٹھتا ہوں)۔ اور «ظلالهم» کا «مَنْ» پر عطف ہونا جائز ہے، اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہو، اور خبر محذوف ہو، تقدیرِ عبارت یہ ہوگی: اور ان کے سائے صبح و شام سجدہ گزار ہیں۔ اور «الغدو» کا مصدر ہونا جائز ہے، اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ «غداة» کی جمع ہو، اس کے جمع ہونے کی تائید اس بات سے ہوتی ہے کہ اس کے مقابلے میں جمع — جو کہ «الآصال» ہے — لائی گئی ہے۔ تفسیر اسلام قولہ تعالیٰ: ﴿ قُلْ مَن رَّبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ قُلِ اللَّهُ قُلْ أَفَاتَّخَذْتُم مِّن دُونِهِ أَوْلِيَاءَ لَا يَمْلِكُونَ لِأَنفُسِهِمْ نَفْعًا وَلَا ضَرًّا قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَى وَالْبَصِيرُ أَمْ هَلْ تَسْتَوِي الظُّلُمَاتُ وَالنُّورُ أَمْ جَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ خَلَقُوا كَخَلْقِهِ فَتَشَابَهَ الْخَلْقُ عَلَيْهِمْ قُلِ اللَّهُ خَالِقُ

كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ ١٦ ﴾ قولہ تعالیٰ: ﴿ قُلْ مَن رَّبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ ﴾ اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی ﷺ کو حکم دیا کہ وہ کہیں:

(١) قولہ فی تفسیر الرازی ٣٠/١٩۔ (٢) مجاز القرآن ٢٣٩/١، وتفسیر الطبری ٤٩٨/١٣، والنکت والعیون ١٠٤/٣۔ (٣) (د) اور (ز) اور (م) میں ہے: پھر اصائل جمع الجمع ہے، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے، اور الروض الأنف ٢٤/٢ - ٢٥ اور کلام وہیں سے ہے، اور سہیلی نے اسے رد کرتے ہوئے کہا: یہ کئی وجوہ سے واضح غلطی ہے؛ ان میں سے ایک یہ ہے کہ جمع الجمع کی جمع کلام میں کبھی نہیں پائی گئی کہ یہ اس کی نظیر ہو...، پھر انہوں نے اپنے رد میں بہت سی وجوہ بیان کیں جن کے یہاں ذکر کرنے کی گنجائش نہیں ہے۔ (٤) قلمی نسخوں میں: افنائہ ہے، اور جو ثابت ہے وہ (م) اور مصادر سے ہے۔ (٥) دیوان الہذلیین ١٤١/١، ومجاز القرآن ٢٣٩/١ و ٣٢٣، والخزانة ٤٨٤/٥۔

Surah Ar-Ra'd: Verse 16 47

To the polytheists: {Say, "Who is Lord of the heavens and earth?"} Then He commanded him to say to them: He is Allah; to enforce the argument if they do not say it and are ignorant of who He is. {Say, "Have you then taken besides Him allies?"} This indicates their admission that Allah is the Creator; otherwise, there would be no meaning to the argument (1) with His saying: {Say, "Have you then taken besides Him allies?"}. The proof is His saying: {And if you asked them who created the heavens and earth, they would surely say, "Allah"}. Meaning: if you admit [this], why then do you worship others besides Him?! While those others neither benefit nor harm. And this is a valid binding [argument]. Then He set forth a parable for them, saying: {Say, "Are the blind and the seeing equal?"} Similarly, the believer who sees the truth and the polytheist who does not see the truth are not equal. It is also said: the blind is a parable for what they worship besides Allah, and the seeing is a parable for Allah Almighty. {Or are the darknesses and the light equal?} Meaning: polytheism and faith. Ibn Muhaysin, Abu Bakr, Al-A'mash, Hamzah, and Al-Kisa'i read: {yastawi} (masculine form) with the letter 'ya' (2) because the verb precedes [the subject], and because the femininity of 'adh-dhulumat' (the darknesses) is not real [grammatically]. The rest read with 'ta' (feminine form), and it was chosen by Abu 'Ubayd, who said: because nothing intervened between the feminine [subject] and the verb (3). "Darknesses and light" are parables for faith and disbelief, and we do not stop at how that is [represented]. {Or have they attributed to Allah partners who created like His creation so that the creation [of each] seemed similar to them?} This is part of the completion of the argument, meaning: did someone other than Allah create something like His creation such that the creation appeared similar to them, so they do not know Allah's creation from their deities' creation?! {Say, "Allah is the Creator of all things"}. Meaning: Say to them, O Muhammad: {Allah is the Creator of all things}, therefore it is necessary for everything to worship Him. And the verse is a refutation of the polytheists and the Qadariyah who claimed that they create as [Allah] created.

---

(1) In (Z): Since if they were not admitting that Allah is the Creator, there would be no argument. Instead of: otherwise there would be no meaning... (2) Al-Sab'a p. 358, and Al-Taysir p. 133 on the authority of Abu Bakr - who is Shu'bah - and Hamzah and Al-Kisa'i. (3) See Al-Hujjah by Al-Farisi 15/5.

सूरा अर-रअद: आयत 16 47

मुशरिकों (बहुदेववादियों) के लिए: {कहिए, "आकाशों और धरती का रब कौन है?"} फिर उसने उसे उन्हें बताने का आदेश दिया: वह अल्लाह है; यह तर्क को पुख्ता करने के लिए है यदि वे यह नहीं कहते हैं और अनजान हैं कि वह कौन है। {कहिए, "तो क्या तुमने उसके सिवा ऐसे संरक्षक बना लिए हैं?"} यह इस बात का संकेत है कि वे स्वीकार करते हैं कि अल्लाह ही रचयिता है; अन्यथा, उसके इस कथन के साथ बहस (1) का कोई अर्थ नहीं होता: {कहिए, "तो क्या तुमने उसके सिवा ऐसे संरक्षक बना लिए हैं?"}। इसका प्रमाण उसका यह कथन है: {और यदि आप उनसे पूछें कि आकाशों और धरती को किसने बनाया, तो वे अवश्य कहेंगे, "अल्लाह"}। अर्थात: यदि तुम स्वीकार करते हो, तो फिर उसके सिवा दूसरों की इबादत क्यों करते हो?! जबकि वे दूसरे न तो लाभ पहुँचा सकते हैं और न ही हानि। और यह एक सही अनिवार्य तर्क है। फिर उसने उनके लिए एक उदाहरण दिया और कहा: {कहिए, "क्या अंधा और देखने वाला बराबर हो सकते हैं?"} इसी तरह, सत्य को देखने वाला मोमिन और सत्य को न देखने वाला मुशरिक बराबर नहीं हैं। यह भी कहा गया है: अंधा उन चीज़ों का उदाहरण है जिनकी वे अल्लाह के सिवा पूजा करते हैं, और देखने वाला अल्लाह तआला का उदाहरण है। {या क्या अंधेरा और प्रकाश बराबर हो सकते हैं?} अर्थात: शिर्क(बहुदेववाद) और ईमान (आस्था)। इब्न मुहैसिन, अबू बक्र, अल-अ'मश, हमज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा है: {यस्तवी} 'या' के साथ (2) क्योंकि क्रिया पहले आई है; और क्योंकि 'अज़-जुलुमात' (अंधेरा) का स्त्रीलिंग होना व्याकरणिक रूप से वास्तविक नहीं है। बाकी लोगों ने 'ता' (स्त्रीलिंग रूप) के साथ पढ़ा है, और इसे अबू उबैद ने चुना है, जिन्होंने कहा: क्योंकि स्त्रीलिंग कर्ता और क्रिया के बीच कुछ भी नहीं आया (3)। "अंधेरा और प्रकाश" ईमान और कुफ्र के उदाहरण हैं, और हम यह नहीं जानते कि वह कैसा है। {या क्या उन्होंने अल्लाह के लिए ऐसे साझेदार बना लिए हैं जिन्होंने उसकी सृष्टि की तरह रचना की है, जिससे उनके लिए रचनाएं समान हो गईं?} यह तर्क की पूर्णता का हिस्सा है, अर्थात: क्या अल्लाह के अलावा किसी और ने उसकी सृष्टि के समान कुछ बनाया है कि उनके लिए सृष्टि समान लगने लगी, जिससे वे अल्लाह की रचना और अपने देवताओं की रचना में अंतर नहीं कर पा रहे हैं?! {कहिए, "अल्लाह हर चीज़ का रचयिता है"}। अर्थात: हे मुहम्मद, उनसे कहिए: {अल्लाह हर चीज़ का रचयिता है}, इसलिए हर चीज़ के लिए उसकी इबादत करना आवश्यक है। और यह आयत मुशरिकों और क़दरिया लोगों का खंडन है जिन्होंने दावा किया कि वे वैसे ही रचना करते हैं जैसे अल्लाह ने की है।

(1) (ज़) में: क्योंकि यदि वे यह स्वीकार नहीं कर रहे होते कि अल्लाह ही रचयिता है, तो कोई तर्क नहीं होता। इसके स्थान पर: अन्यथा बहस का कोई अर्थ नहीं होता... (2) अल-सबा पृष्ठ 358, और अल-तयसीर पृष्ठ 133 अबू बक्र - जो कि शुअबा हैं - और हमज़ा और अल-किसाई के हवाले से। (3) अल-हुज्जा अल-फारसी द्वारा 15/5 देखें।

سورة الرعد: آیت 16 47

مشرکین کے لیے: ﴿قُلْ مَن رَّبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ (کہہ دیجیے کہ آسمانوں اور زمین کا رب کون ہے؟) پھر اللہ نے آپ کو حکم دیا کہ ان سے کہیے: وہ اللہ ہے؛ یہ ان پر حجت قائم کرنے کے لیے ہے اگر وہ یہ نہ کہیں اور اس سے جاہل ہوں کہ وہ کون ہے۔ ﴿قُلْ أَفَاتَّخَذْتُم مِّن دُونِهِ أَوْلِيَاءَ﴾ (کہہ دیجیے: کیا پھر تم نے اس کے سوا ایسے کارساز بنا لیے ہیں؟) یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ وہ اس بات کا اعتراف کرتے تھے کہ اللہ ہی خالق ہے، ورنہ اللہ کے اس قول سے احتجاج (1) کا کوئی فائدہ نہ ہوتا: ﴿قُلْ أَفَاتَّخَذْتُم مِّن دُونِهِ أَوْلِيَاءَ﴾۔ اس کی دلیل اللہ کا یہ قول ہے: ﴿وَلَئِن سَأَلْتَهُم مَّنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ﴾ (اور اگر آپ ان سے پوچھیں کہ آسمانوں اور زمین کو کس نے پیدا کیا تو وہ ضرور کہیں گے: اللہ نے)۔ یعنی: جب تم اعتراف کرتے ہو تو پھر اس کے سوا دوسروں کی عبادت کیوں کرتے ہو؟! حالانکہ وہ دوسرا نہ نفع پہنچا سکتا ہے اور نہ نقصان۔ اور یہ ایک درست الزام (حجت) ہے۔ پھر اللہ نے ان کے لیے ایک مثال بیان فرمائی: ﴿قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ﴾ (کہہ دیجیے کہ کیا اندھا اور دیکھنے والا برابر ہو سکتے ہیں؟) پس اسی طرح وہ مومن جو حق کو دیکھتا ہے اور وہ مشرک جو حق کو نہیں دیکھتا، برابر نہیں ہیں۔ اور کہا گیا ہے کہ: اندھا ان کی مثال ہے جن کی وہ اللہ کے سوا عبادت کرتے ہیں، اور بصیر اللہ تعالیٰ کی مثال ہے۔ ﴿أَمْ هَلْ تَسْتَوِي الظُّلُمَاتُ وَالنُّورُ﴾ یعنی: شرک اور ایمان۔ ابن محیصن، ابو بکر، اعمش، حمزہ اور کسائی نے ﴿يَسْتَوِي﴾ کو 'یا' کے ساتھ پڑھا ہے (2) کیونکہ فعل پہلے آیا ہے؛ اور اس لیے کہ "الظلمات" کی تانیث حقیقی نہیں ہے۔ باقی قراء نے 'تا' کے ساتھ پڑھا ہے، اور اسے ابو عبید نے اختیار کیا ہے، وہ کہتے ہیں: کیونکہ مؤنث اور فعل کے درمیان کوئی حائل نہیں ہے (3)۔ اور "الظلمات والنور" ایمان اور کفر کی مثالیں ہیں، اور ہم اس کی کیفیت پر بحث نہیں کرتے۔ ﴿أَمْ جَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ

خَلَقُوا كَخَلْقِهِ فَتَشَابَهَ الْخَلْقُ عَلَيْهِمْ﴾ یہ احتجاج کی تکمیل ہے، یعنی: کیا اللہ کے سوا کسی اور نے اس کی مخلوق جیسی کوئی چیز پیدا کی ہے کہ ان پر تخلیق مشتبہ ہو گئی، اور وہ اللہ کی تخلیق اور اپنے معبودوں کی تخلیق میں تمیز نہیں کر پا رہے؟! ﴿قُلِ اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ﴾ یعنی: اے محمد! ان سے کہہ دیجیے: ﴿اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ﴾، لہٰذا یہ لازم ہے کہ ہر چیز اسی کی عبادت کرے۔ اور یہ آیت مشرکین اور قدریہ کے رد میں ہے جو یہ گمان کرتے تھے کہ وہ بھی اسی طرح پیدا کرتے ہیں جیسے اللہ نے پیدا کیا ہے۔

---

(1) (ظ) میں: کیونکہ اگر وہ اللہ کے خالق ہونے کا اقرار نہ کر رہے ہوتے تو احتجاج درست نہ ہوتا۔ بجائے: ورنہ احتجاج کا کوئی معنی نہ ہوتا... (2) السبعہ ص 358، اور التیسیر ص 133 بروایت ابوبکر - جو کہ شعبہ ہیں - اور حمزہ اور کسائی۔ (3) دیکھئے الحجہ از فارسی 15/5۔

Surah Ar-Ra'd: Verses 16 - 19 48

Allah (1). {And He is the One} before everything, {the Prevailing}: The Overcomer of everything, who overcomes in His will every seeker. Abu Nasr al-Qushayri said: It is not far-fetched that the verse is addressed to those who do not recognize the Maker, i.e., ask them about the Creator of the heavens and the earth, for it is easier to establish the argument against them, and it brings the matter closer to necessity; for the inability of inanimate objects and the inability of every creature to create the heavens and the earth is known. Once this is established and it becomes clear that the Maker is Allah, how is it permissible to believe (2) in a partner for Him?! And he explained during the discourse that if the world had two makers, the creation would be confused, and the action of one would not be distinguished from the action of the other. So how would it be known that the action is from two?!

The Almighty's saying: {He sends down water from the sky, and valleys flow according to their capacity, and the torrent carries a rising foam. And from that which they heat in the fire, desiring ornaments or utensils, is a foam like it. Thus Allah presents the truth and falsehood. As for the foam, it vanishes, being cast off; but as for that which benefits the people, it remains on the earth. Thus Allah presents parables (17). For those who have responded to their Lord is the best [reward], but those who did not respond to Him - if they had all that is in the earth entirely and the like thereof with it, they would [attempt to] ransom themselves thereby. Those will have the worst reckoning, and their refuge is Hell, and wretched is the resting place (18). Then is he who knows that what has been revealed to you from your Lord is the truth like one who is blind? They will only be reminded who are people of understanding (19).}

The Almighty's saying: {He sends down water from the sky, and valleys flow according to their capacity, and the torrent carries a rising foam} The Almighty struck two parables (3) for truth and falsehood; He likened disbelief to the foam that rises above the water, for it vanishes.

---

(1) Haz al-Ghalasim pp. 68-69, and its author gave an example for the saying of the Qadariyyah regarding the movement of the hand, saying: That is because the shaking movement in the servant's hand, they agree with us that it is the creation of Allah Almighty because it occurs by the power and will of Allah. But if the servant wants to move his hand by his choice and will in a movement similar to shaking, they

say: This is a creation of the servant because it occurred by his power and will! (2) In (D), (Z), and (M): adoption (i'tidad). (3) In (D), (Z), and (M): struck a parable.

सूरा अर-रद: आयतें 16 - 19 48

अल्लाह (1)। {और वह एक है} हर चीज़ से पहले, {सब पर ग़ालिब (प्रबल)}: हर चीज़ पर विजय प्राप्त करने वाला, जो अपनी इच्छा में हर चाहने वाले पर प्रबल रहता है। अबू नस्र अल-कुशायरी ने कहा: यह असंभव नहीं है कि यह आयत उन लोगों के लिए आई हो जो निर्माता को स्वीकार नहीं करते, यानी: उनसे आसमानों और ज़मीन के निर्माता के बारे में पूछें, क्योंकि उनके खिलाफ़ दलील पेश करना आसान है, और यह बात आवश्यकता के करीब ले आती है; क्योंकि जड़ वस्तुओं की असमर्थता और हर प्राणी की आसमानों और ज़मीन को बनाने की असमर्थता ज्ञात है। जब यह स्थापित हो गया और स्पष्ट हो गया कि निर्माता अल्लाह है, तो उसके लिए साझेदार मानना (2) कैसे जायज़ हो सकता है?! और उन्होंने बातचीत के दौरान स्पष्ट किया कि यदि दुनिया के दो निर्माता होते, तो सृष्टि भ्रमित हो जाती, और एक का कार्य दूसरे के कार्य से अलग नहीं पहचाना जा सकता था। फिर यह कैसे पता चलता कि कार्य दो से है?!

ईश्वर का कथन: {उसने आसमान से पानी उतारा, तो वादियाँ अपनी क्षमता के अनुसार बहने लगीं, फिर सैलाब ने उभरता हुआ झाग उठा लिया। और जिसे वे आग में तपाते हैं, ज़ेवर या सामान बनाने की इच्छा से, उसमें भी वैसा ही झाग होता है। इसी तरह अल्लाह सत्य और असत्य का उदाहरण देता है। रहा झाग, तो वह व्यर्थ होकर चला जाता है; और रहा वह जो लोगों को लाभ पहुँचाता है, तो वह ज़मीन में ठहरा रहता है। इसी तरह अल्लाह मिसालें बयान करता है (17)। जिन लोगों ने अपने रब की पुकार सुनी, उनके लिए भलाई है; और जिन लोगों ने उसकी पुकार न सुनी, अगर उनके पास वह सब कुछ हो जो ज़मीन में है और उतना ही और भी, तो वे उसे बदले में दे डालें। उन्हीं के लिए बुरा हिसाब है, और उनका ठिकाना जहन्नुम है, और वह क्या ही बुरा बिछौना है (18)। क्या वह व्यक्ति जो जानता है कि जो कुछ तुम्हारे रब की ओर से तुम पर उतारा गया है वह सत्य है, उस व्यक्ति जैसा है जो अंधा है? नसीहत तो केवल बुद्धि वाले ही ग्रहण करते हैं (19)।}

ईश्वर का कथन: {उसने आसमान से पानी उतारा, तो वादियाँ अपनी क्षमता के अनुसार बहने लगीं, फिर सैलाब ने उभरता हुआ झाग उठा लिया} ईश्वर ने सत्य और असत्य के लिए दो उदाहरण (3) दिए हैं; उन्होंने कुफ़्र (अविश्वास) की तुलना उस झाग से की है जो पानी के ऊपर आता है, क्योंकि वह मिट जाता है।

(1) हज़ अल-ग़लासिम पृष्ठ 68-69, और इसके लेखक ने हाथ की गति के बारे में क़दरिया के कथन के लिए एक उदाहरण दिया, कहा: वह यह कि बंदे के हाथ में कंपन की गति, वे हमसे सहमत हैं कि यह अल्लाह तआला की रचना है क्योंकि यह अल्लाह की शक्ति और इच्छा से होती है। लेकिन यदि बंदा अपनी पसंद और इच्छा से अपने हाथ को कंपन जैसी गति में हिलाना चाहता है, तो वे कहते हैं: यह बंदे की रचना है क्योंकि यह उसकी शक्ति और इच्छा से हुई है! (2) (द), (ज़) और (म) में: इअतिदाद (अपनाना)। (3) (द), (ज़) और (म) में: एक उदाहरण दिया।

سورة الرعد: آیات ۱۶ - ۱۹ ۴۸

الله (۱)۔ ﴿وَهُوَ الْوَاحِدُ﴾ ہر چیز سے پہلے ﴿الْقَهَّارُ﴾: ہر چیز پر غالب آنے والا، جو اپنی مراد میں ہر مراد رکھنے والے پر غالب رہتا ہے۔ القشیری ابو نصر نے کہا: یہ بعید نہیں کہ یہ آیت ان لوگوں کے بارے میں آئی ہو جو صانع (خالق) کا اعتراف نہیں کرتے، یعنی: ان سے آسمانوں اور زمین کے خالق کے بارے میں پوچھیں، کیونکہ ان پر حجت قائم کرنا آسان ہے، اور یہ بات ضرورت کے قریب کر دیتی ہے؛ کیونکہ جمادات کی عاجزی اور ہر مخلوق کی آسمانوں اور زمین کو پیدا کرنے سے عاجزی معلوم ہے۔ جب یہ ثابت ہو گیا اور واضح ہو گیا کہ صانع اللہ ہی ہے، تو اس کے لیے شریک کا عقیدہ رکھنا (۲) کیسے جائز ہو سکتا ہے؟! اور انہوں نے کلام کے دوران واضح کیا کہ اگر دنیا کے دو صانع ہوتے تو مخلوق مشتبہ ہو جاتی، اور اس کا فعل اس کے فعل سے ممتاز نہ ہوتا، تو پھر یہ کیسے معلوم ہوتا کہ فعل دو کی طرف سے ہے؟!

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ أَنزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَسَالَتْ أَوْدِيَةٌ بِقَدَرِهَا فَاحْتَمَلَ السَّيْلُ زَبَدًا رَّابِيًا وَمِمَّا يُوقِدُونَ عَلَيْهِ فِي النَّارِ ابْتِغَاءَ حِلْيَةٍ أَوْ مَتَاعٍ زَبَدٌ مِّثْلُهُ كَذَٰلِكَ يَضْرِبُ اللَّهُ الْحَقَّ وَالْبَاطِلَ فَأَمَّا الزَّبَدُ فَيَذْهَبُ جُفَاءً وَأَمَّا مَا يَنفَعُ النَّاسَ فَيَمْكُثُ فِي الْأَرْضِ كَذَٰلِكَ يَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ (۱۷) لِلَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمُ الْحُسْنَىٰ وَالَّذِينَ لَمْ يَسْتَجِيبُوا لَهُ لَوْ أَنَّ لَهُم مَّا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا وَمِثْلَهُ مَعَهُ لَافْتَدَوْا بِهِ أُولَٰئِكَ لَهُمْ سُوءُ الْحِسَابِ وَمَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَبِئْسَ الْمِهَادُ (۱۸) أَفَمَن يَعْلَمُ أَنَّمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِن رَّبِّكَ الْحَقُّ كَمَنْ هُوَ أَعْمَىٰ إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُوا الْأَلْبَابِ (۱۹)﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَنزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَسَالَتْ أَوْدِيَةٌ بِقَدَرِهَا فَاحْتَمَلَ السَّيْلُ زَبَدًا رَّابِيًا﴾ اللہ تعالیٰ نے حق اور باطل کے لیے دو مثالیں (۳) بیان فرمائیں؛ پس کفر کو اس جھاگ سے تشبیہ دی جو پانی کے اوپر آ جاتا ہے، کیونکہ وہ مٹ جاتا ہے

(۱) حز الغلاصم ص ۶۸ - ۶۹، اور اس کے مصنف نے قدریہ کے قول کے لیے ہاتھ کی حرکت کی مثال دی اور کہا: وہ یہ کہ بندے کے ہاتھ میں لرزے کی حرکت، وہ اس میں ہم سے متفق ہیں کہ وہ اللہ تعالیٰ کی تخلیق ہے کیونکہ وہ اللہ کی قدرت اور ارادے سے واقع ہوتی ہے، پس جب بندہ اپنے اختیار اور ارادے سے اپنے ہاتھ کو لرزے جیسی حرکت دینا چاہتا ہے تو وہ کہتے ہیں: یہ بندے کی تخلیق ہے کیونکہ یہ اس کی قدرت اور ارادے سے واقع ہوئی! (۲) (د) اور (ز) اور (م) میں: اعتضاد۔ (۳) (د) اور (ز) اور (م) میں: ضرب مثلاً (ایک مثال بیان کی)۔

49

Surah Ar-Ra'd: Verses 17 - 19

...and it clings (1) to the sides of the valleys, and the winds push it; likewise, disbelief has its traces wiped out. And the example of the Truth is like the gems that are melted to make what benefits people, so foam and scum rise above them. As for what benefits people, it remains, and as for the scum, it goes away. Likewise (2) disbelief goes away and vanishes, as we explain. Mujahid said: "So the valleys flowed according to their measure" (Quran 13:17) means: according to their capacity. Ibn Jurayj said: according to their smallness and largeness (3). Al-Ashhab al-Uqayli and al-Hasan read it as: "bi-qadriha" with a sukun on the dal, and the meaning is the same. It was said: its meaning is according to what was ordained for it (4). "Al-awdiya" (valleys) is the plural of "wadi" (valley); it is called wadi because of its coming out and flowing; so wadi, according to this, is a name for flowing water (5). Abu Ali said: "So the valleys flowed" is an expansion, meaning: their water flowed, so it was omitted. He said: the meaning of "according to their measure" is: according to their waters; because the valleys did not flow according to their own selves (6). {And the torrent carried swelling foam} i.e., rising high and elevated above the water. And the speech is complete; said by Mujahid (7). Then He said: {And from that which they heat in the fire} and it is the second example {to obtain ornaments} i.e., jewelry.

---

(1) In (Z): "and it rises". (2) From His saying: "disbelief has its traces wiped out" to this point is from (Z). (3) Ma'ani al-Quran by an-Nahhas 3/488 and Mujahid's saying in his Tafsir 1/327, and at-Tabari recorded it 13/500-501. Ibn Jurayj's saying was also recorded in 13/503 from him from Ibn Abbas. (4) Ma'ani al-Quran by an-Nahhas 3/488, and Ibn Khalawayh mentioned the reading in "Al-Qira'at al-Shadhah" p. 66. (5) Tafsir al-Razi 19/36. Al-Azhari said in Tahdhib al-Lughah 14/232: Shamir said: "wada" means: it flowed, and from it: "al-wadyu" in my view because of its coming out and flowing, and from it: "al-wadi". (6) See Zad al-Masir 4/321. (7) Tafsir Mujahid 1/327, and it is in at-Tabari 13/500.

४९

सूरह अर-राद: आयत १७ - १९

...और यह (१) घाटियों के किनारों से चिपक जाता है, और हवाएँ इसे धकेलती हैं; इसी तरह, कुफ़्र (अविश्वास) के निशान मिटा दिए जाते हैं। और सत्य का उदाहरण उन रत्नों की तरह है जिन्हें लोगों के लाभ के लिए पिघलाया जाता है, तो उनके ऊपर झाग और मैल आ जाता है। जो लोगों के लिए फायदेमंद है, वह रह जाता है, और जो मैल है, वह चला जाता है। इसी तरह (२) अविश्वास चला जाता है और लुप्त हो जाता है, जैसा कि हम स्पष्ट करते हैं। मुजाहिद ने कहा: "तो घाटियाँ अपनी माप के अनुसार बह निकलीं" (कुरान १३:१७) का अर्थ है: अपनी क्षमता के अनुसार। इब्न जुरैज ने कहा: उनके छोटेपन और बड़ेपन के अनुसार (३)। अल-अशहब अल-उकैली और अल-हसन ने इसे "बि-कद्रिहा" पढ़ा, दाल पर सुकून के साथ, और अर्थ एक ही है। कहा गया: इसका अर्थ है जो उसके लिए निर्धारित किया गया था (४)। "अल-औदिया" (घाटियाँ) "वादी" का बहुवचन है; इसे वादी इसलिए कहा जाता है क्योंकि यह बाहर निकलती और बहती है; इसलिए वादी, इसके अनुसार, बहते पानी का नाम है (५)। अबू अली ने कहा: "तो घाटियाँ बह निकलीं" एक विस्तार है, अर्थात: उनका पानी बह निकला, इसलिए इसे छोड़ दिया गया। उन्होंने कहा: "अपनी माप के अनुसार" का अर्थ है: उनके पानी के अनुसार; क्योंकि घाटियाँ स्वयं के अनुसार नहीं बहीं (६)। {फिर सैलाब ने उठा लिया उभरता हुआ झाग} अर्थात: पानी के ऊपर ऊपर उठता और ऊंचा होता हुआ। और बात पूरी हुई; मुजाहिद ने कहा (७)। फिर उन्होंने कहा: {और उसमें से जिसे वे आग में तपाते हैं} और यह दूसरा उदाहरण है {आभूषण प्राप्त करने के लिए} अर्थात: जेवर।

---

(१) (ज़) में: "तो वह ऊपर आ जाता है"। (२) उनके कथन "अविश्वास के निशान मिटा दिए जाते हैं" से लेकर इस स्थान तक (ज़) से है। (३) मानी अल-कुरान अन-नहास ३/४८८ और उनके तफ़सीर १/३२७ में मुजाहिद का कथन, और अल-तबरी ने इसे १३/५०० - ५०१ में उद्धृत किया है। इब्न जुरैज का कथन भी १३/५०३ में उनके माध्यम से इब्न अब्बास से उद्धृत है। (४) मानी अल-कुरान अन-नहास ३/४८८, और इब्न खलवैह ने "अल-किरात अल-शादा" पृष्ठ ६६ में इस पठन का उल्लेख किया है। (५) तफ़सीर अल-राज़ी १९/३६। अल-अज़हरी ने तहज़ीब अल-लुगा १४/२३२ में कहा: शमीर ने कहा: "वदा" अर्थात: वह बहा, और उसी से: "अल-वद्यु" मेरे विचार में इसके बाहर निकलने और बहने के

कारण, और उसी से: "अल-वादी"। (६) देखें ज़ाद अल-मसीर ४/३२१। (७) तफ़सीर मुजाहिद १/३२७, और यह अल-तबरी १३/५०० में है।

٤٩

سورة الرعد: آیات ١٧ - ١٩

اور یہ (١) وادیوں کے کناروں سے چمٹ جاتا ہے، اور ہوائیں اسے دھکیلتی ہیں، چنانچہ اسی طرح کفر کے آثار مٹ جاتے ہیں۔ اور حق کی مثال ان جواہرات کی سی ہے جو لوگوں کے فائدے کی چیزیں بنانے کے لیے پگھلائے جاتے ہیں، تو ان کے اوپر جھاگ اور میل کچیل آ جاتا ہے، پس جو لوگوں کو فائدہ پہنچاتا ہے وہ باقی رہ جاتا ہے، اور جہاں تک میل کچیل کا تعلق ہے تو وہ چلا جاتا ہے، اسی طرح (٢) کفر ختم اور زائل ہو جاتا ہے، جیسا کہ ہم بیان کر رہے ہیں۔ مجاہد نے کہا: «فَسَالَتْ أَوْدِيَةٌ بِقَدَرِهَا» (پس وادیاں اپنی مقدار کے مطابق بہہ نکلیں) فرمایا: ان کے بھرنے کی مقدار کے مطابق۔ اور ابن جریج نے کہا: ان کے چھوٹے اور بڑے ہونے کی مقدار کے مطابق (٣)۔ اور الاشہب العقیلی اور حسن نے «بِقَدْرِها» دال کے سکون کے ساتھ پڑھا ہے، اور معنی ایک ہی ہے۔ اور کہا گیا: اس کا معنی ہے جو اس کے لیے مقدر کیا گیا (٤)۔ "الاودية" وادی کی جمع ہے؛ اور اسے وادی اس کے نکلنے اور بہنے کی وجہ سے کہا جاتا ہے؛ پس وادی اس اعتبار سے بہتے ہوئے پانی کا نام ہے (٥)۔ اور ابو علی نے کہا: «فَسَالَتْ أَوْدِيَةٌ» وسعت کے طور پر ہے، یعنی: ان کا پانی بہہ نکلا، پس (پانی کا لفظ) حذف کر دیا گیا، فرمایا: اور «بِقَدَرِهَا» کا معنی ہے: ان کے پانی کی مقدار کے مطابق؛ کیونکہ وادیاں خود اپنی ذات کی مقدار کے مطابق نہیں بہیں (٦)۔ ﴿فَاحْتَمَلَ السَّيْلُ زَبَدًا رَّابِيًا﴾ یعنی: پانی کے اوپر اٹھا ہوا، بلند اور اوپر آیا ہوا۔ اور کلام مکمل ہو گیا؛ یہ مجاہد نے کہا (٧)۔ پھر فرمایا: ﴿وَمِمَّا يُوقِدُونَ عَلَيْهِ فِي النَّارِ﴾ اور یہ دوسری مثال ہے ﴿ابْتِغَاءَ حِلْيَةٍ﴾ یعنی: زیور۔

(١) (ظ) میں ہے: فیعلو (پس وہ اوپر آ جاتا ہے)۔ (٢) ان کے قول "کفر کے آثار مٹ جاتے ہیں" سے لے کر اس مقام تک (ظ) سے ہے۔ (٣) معانی القرآن للنحاس ٣/ ٤٨٨ اور مجاہد کا قول ان کی تفسیر ١/ ٣٢٧ میں، اور اسے طبری نے ١٣/ ٥٠٠ - ٥٠١ میں نکالا ہے۔ اور ابن جریج کا قول بھی ١٣/ ٥٠٣ میں ان سے ابن عباس کے واسطے سے نکالا ہے۔ (٤) معانی القرآن للنحاس ٣/ ٤٨٨، اور ابن خالویہ نے اس قرأت کا ذکر "القراءات الشاذة" ص ٦٦ میں کیا ہے۔ (٥) تفسیر الرازی ١٩/ ٣٦۔ اور الازہری نے "تهذيب اللغة" ١٤/ ٢٣٢ میں کہا: شمر نے کہا: "ودی" یعنی: وہ بہا، اور اسی سے ہے: "الوَدیُّ" میرے خیال میں اس کے نکلنے اور بہنے کی وجہ سے، اور اسی سے ہے: "الوادی"۔ (٦) دیکھئے زاد المسیر ٤/ ٣٢١۔ (٧) تفسیر مجاہد ١/ ٣٢٧، اور یہ طبری کے ہاں ١٣/ ٥٠٠ میں ہے۔

Surah Ar-Ra'd: Verses 17 - 19 50

[...of] gold and silver {or from ornaments, a scum like it} (1) Mujahid said: "Al-Mata' (the ornaments)" (1): are iron, copper, and lead. And His saying: {a scum like it} means: a scum rises above these things just as it rises above a torrent. The torrent carries the scum only because the water has mixed with the soil of the earth, becoming scum. Similarly, that which is heated in fire of gems, gold, and silver, which are dispersed in the earth's minerals, has been mixed with soil. It is heated only so that it melts, separating the soil of the earth from it. And His saying: {Thus Allah sets forth truth and falsehood. As for the foam, it passes away as scum} Mujahid said: [meaning] solidification (2). Abu Ubaida (3) said: Abu Amr ibn al-Ala said: "The pot 'ajfa'at' (boiled over): when it boils until its foam spills, and when it solidifies at its bottom" (4). "Al-Jufa'" is what the valley casts off, i.e., it threw it away (5). Abu Ubaida recounted that he heard Ru'bah reciting: "jufalan". Abu Ubaida said: It is said: "ajfalat al-qidr" (the pot boiled over) when it cast out its foam (6). And "the wind ajfalat the clouds" when it dispersed them and drove them away (7). {And as for what benefits the people, it remains on the earth} Mujahid said: It is the pure, clear water (8). It was said: [it is] water and what remains pure of gold, silver, iron, copper, and lead. These two (9) parables Allah struck for the truth in its persistence and for falsehood in its disappearance. For falsehood, even if it rises in...

(1) His saying: "Al-Mata'", from (ظ) which matches what is in Tafsir Mujahid 1/327, and Tafsir al-Tabari 13/500. (2) Tafsir Mujahid 1/327, and it is in al-Tabari 13/501. (3) In Majaz al-Quran 1/329, and the author quoted it from him through al-Nahhas in Ma'ani al-Quran 3/489. (4) His saying: "And when it solidifies at its bottom," occurred instead in Majaz al-Quran as: "or it became still so nothing of it remains." (5) Refer to Al-Qamus (J-F-A). (6) Al-Nukat wal-Uyun 3/107, and the reading from Ru'bah is in Al-Qira'at Al-Shadhdhah p. 66. Ibn Atiyyah said in Al-Muharrar Al-Wajiz 3/308: Abu Hatim said: The reading of the Bedouins is not considered in the Quran. (7) Ma'ani al-Quran by Al-Nahhas 3/489, and what is in brackets is from it; it appeared there as "jafalat" instead of "ajfalat." (8) Tafsir Mujahid 1/327, and Tafsir al-Tabari 13/501. (9) In (D), (Z), and (M): "And it is that" instead of "And these two".

सूरा अर-रअद: आयतें 17 - 19 50

सोना और चाँदी {अथवा उन आभूषणों से, उसी के समान झाग} (1) मुजाहिद ने कहा: "अल-मता' (आभूषण)" (1): लोहा, तांबा और सीसा हैं। और उनका कहना: {उसी के समान झाग} का अर्थ है: इन चीज़ों के ऊपर झाग उसी तरह आ जाता है जैसे बाढ़ के ऊपर आता है। बाढ़ झाग को केवल इसलिए ले जाती है क्योंकि पानी धरती की मिट्टी के साथ मिल गया है, जिससे वह झाग बन गया है। इसी प्रकार, रत्नों, सोने और चाँदी में से जो आग में जलाया जाता है, जो धरती के खनिजों में बिखरा हुआ है, उसमें मिट्टी मिल गई है। इसे केवल इसलिए जलाया जाता है ताकि यह पिघल जाए और धरती की मिट्टी इससे अलग हो जाए। और उनका कहना: {इसी प्रकार अल्लाह सत्य और असत्य का उदाहरण देता है। रहा झाग, तो वह व्यर्थ होकर निकल जाता है} मुजाहिद ने कहा: जम जाना (2)। अबू उबैदा (3) ने कहा: अबू अम्र बिन अल-अला ने कहा: "बर्तन 'अजफ़अत' (उबल गया): जब वह तब तक उबलता है जब तक उसका झाग गिर न जाए, और जब वह उसके तल में जम जाता है" (4)। "अल-जुफ़ा" वह है जिसे घाटी बाहर फेंक देती है, अर्थात, उसने उसे फेंक दिया (5)। अबू उबैदा ने वर्णन किया कि उन्होंने रूबा को "जुफ़ालन" पढ़ते सुना। अबू उबैदा ने कहा: कहा जाता है: "अजफ़लत अल-क़िद्र" (बर्तन उबल गया) जब उसने अपना झाग बाहर फेंक दिया (6)। और "हवा ने बादलों को अजफ़लत किया" जब उसने उन्हें छिन्न-भिन्न कर दिया और उन्हें दूर कर दिया (7)। {और जो लोगों को लाभ पहुँचाता है, वह धरती में टिका रहता है} मुजाहिद ने कहा: वह शुद्ध, स्वच्छ पानी है (8)। कहा गया: पानी और जो सोना, चाँदी, लोहा, तांबा और सीसा से शुद्ध होकर निकलता है। ये दो (9) उदाहरण अल्लाह ने सत्य की स्थिरता और असत्य के विलोप के लिए दिए हैं। क्योंकि असत्य भले ही ऊपर उठ जाए...

(1) उनका कहना: "अल-मता'", (ط) से है और यह तफ़सीर मुजाहिद 1/327 और तफ़सीर अल-तबरी 13/500 में जो है उसके अनुरूप है। (2) तफ़सीर मुजाहिद 1/327, और यह अल-तबरी 13/501 में है। (3) मजाज़ अल-क़ुरान 1/329 में, और लेखक ने इसे नहहस के माध्यम से मानी अल-क़ुरान 3/489 में उनसे उद्धृत किया है। (4) उनका कहना: "और जब वह उसके तल में जम जाता है", इसके स्थान पर मजाज़ अल-क़ुरान में आया है: "या वह स्थिर हो गया तो उसका कुछ भी शेष नहीं बचा।" (5) अल-क़ामूस (J-F-A) देखें। (6) अल-नुकत वल-उयून 3/107, और रूबा से पाठ अल-क़िराअत अल-शाद्दाह पृष्ठ 66 में है। इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/308 में कहा: अबू हातिम ने कहा: क़ुरान में बद्दूओं के पाठ पर विचार नहीं किया जाता है। (7) नहहस द्वारा मानी

अल-क़ुरान 3/489, और कोष्ठक के बीच की सामग्री उसी से है, और उसमें "अजफ़लत" के स्थान पर "जफ़लत" आया है। (8) तफ़सीर मुजाहिद 1/327, और तफ़सीर अल-तबरी 13/501। (9) (D), (Z), और (M) में: "और वह यह कि" इसके बजाय "और ये दो"।

سورہ الرعد: آیات ۱۷ - ۱۹ ۵۰

سونا اور چاندی ﴿أَوْ مَتَعٍ زَبَدٌ مِثْلُهُ﴾ (۱) مجاہد نے کہا: المتاع (۱): لوہا، تانبا اور سیسہ ہے۔ اور اللہ کا فرمان: «زَبَدٌ مِثْلُهُ» یعنی: ان چیزوں پر اسی طرح جھاگ آ جاتا ہے جیسے سیلاب پر آتا ہے، اور سیلاب جھاگ کو اس لیے اٹھاتا ہے کیونکہ پانی زمین کی مٹی کے ساتھ مل گیا ہے، تو وہ جھاگ بن گیا، اسی طرح وہ چیزیں جنہیں جوہر، سونے اور چاندی میں سے آگ پر تپایا جاتا ہے جو زمین کی معدنیات میں بکھری ہوئی ہیں تو ان میں مٹی ملی ہوئی ہے، انہیں صرف اس لیے تپایا جاتا ہے تاکہ وہ پگھل جائیں اور زمین کی مٹی ان سے الگ ہو جائے۔ اور اللہ کا فرمان: ﴿كَذَٰلِكَ يَضْرِبُ اللهُ الْحَقَّ وَالْبَطِلَ فَأَمَّا الزَّبَدُ فَيَذْهَبُ جُفَاءً﴾ مجاہد نے کہا: جم جانا (۲)۔ اور ابو عبیدہ (۳) نے کہا: ابو عمرو بن العلاء نے کہا: «أَجْفَأَتِ القِدْرُ»: جب ہانڈی ابلے یہاں تک کہ اس کا جھاگ گر جائے، اور جب وہ اس کے پیندے میں جم جائے (۴)۔ اور الجفاء: وہ ہے جسے وادی پھینک دے، یعنی: اسے نکال باہر کیا (۵)۔ اور ابو عبیدہ نے حکایت کی کہ انہوں نے رؤبہ کو «جُفَالاً» پڑھتے سنا۔ ابو عبیدہ نے کہا: کہا جاتا ہے: «أَجْفَلَتِ القِدْرُ»: جب ہانڈی نے اپنا جھاگ نکال پھینکا (۶)۔ اور «أجفلت الريح السحاب»: جب ہوا نے بادلوں کو منتشر کر دیا اور انہیں ختم کر دیا (۷)۔ ﴿وَأَمَّا مَا يَنفَعُ النَّاسَ فَيَمْكُثُ فِي الْأَرْضِ﴾ مجاہد نے کہا: یہ خالص اور صاف پانی ہے (۸)۔ اور کہا گیا: پانی اور وہ جو سونے، چاندی، لوہے، تانبے اور سیسے سے خالص ہو کر نکلے۔ اور یہ (۹) دو مثالیں اللہ نے حق کے ثابت رہنے اور باطل کے مٹ جانے کے لیے بیان فرمائی ہیں، پس باطل اگرچہ بلند ہو جائے...

(۱) ان کا قول: المتاع، (ظ) سے ہے اور یہ وہی ہے جو تفسیر مجاہد ۳۲۷/۱ اور تفسیر طبری ۵۰۰/۱۳ میں ہے۔ (۲) تفسیر مجاہد ۳۲۷/۱، اور یہ طبری کے ہاں ۵۰۱/۱۳ پر ہے۔ (۳) مجاز القرآن ۳۲۹/۱ میں، اور مصنف نے اسے ان سے نحاس کے واسطے سے معانی القرآن ۴۸۹/۳

میں نقل کیا ہے۔ (۴) ان کا قول: "اور جب وہ اس کے پیندے میں جم جائے"، اس کی جگہ مجاز القرآن میں آیا ہے: "یا وہ ساکن ہو گئی تو اس میں سے کچھ باقی نہ رہا"۔ (۵) دیکھئے القاموس (جفأ)۔ (۶) النکت والعیون ۱۰۷/۳، اور رؤبہ سے یہ قراءت القراءات الشاذة ص ۶۶ میں ہے۔ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳۰۸/۳ میں کہا: ابو حاتم نے کہا: قرآن میں اعراب (دیہاتیوں) کی قراءت کا اعتبار نہیں کیا جاتا۔ (۷) معانی القرآن لنحاس ۴۸۹/۳، اور قوسین کے درمیان اسی سے ہے، اور اس میں «أجفلت» کی جگہ «جفلت» واقع ہوا ہے۔ (۸) تفسیر مجاہد ۳۲۷/۱، اور تفسیر طبری ۵۰۱/۱۳۔ (۹) (د) اور (ز) اور (م) میں: «وہو أن» ہے بجائے «وہذان» کے۔

some conditions; for it vanishes just as foam and dross vanish. It was said: The intended meaning is a parable that Allah struck for the Qur'an and what enters [into] the hearts from it. He likened the Qur'an to rain because of the universality of its goodness and the permanence of its benefit, and He likened hearts to valleys. Whatever of the Qur'an enters them is like what enters the valleys [of water] according to their breadth and narrowness. Ibn Abbas said: {He sent down water from the sky} he said: a Qur'an {then the valleys flowed according to their measure} he said: the valleys are the hearts of the servants(1). The author of "Suq al-Arus"(2) said: If this interpretation is correct, the meaning in it is: that Allah, glorified be He, likened the Qur'an to water, likened the hearts to valleys, likened the clear (verses) to pure (water), and likened the ambiguous (verses) to foam. And it was said: Foam represents the illusions of the self and the scourges of doubt(3), rising from the impurity(4) of what is in them, so they are disturbed by the power of their water-courses(5), just as the floodwater flows pure, raising what it finds remaining in the valley. As for the ornaments of gold and silver, they represent sublime states and pure morals; by which men possess beauty and the uprightness of righteous deeds, just as gold and silver are the adornment of women, and through them is the value of things. And Humaid, Ibn Muhaysin, Yahya, al-A'mash, Hamzah, al-Kisa'i, and Hafs read:

---

(1) Al-Nukat wal-Uyun 3/106, and what is between brackets is from it. Ibn Atiyyah said in Al-Muharrar al-Wajiz 3/308: And this is a saying that is not authentic - and Allah knows best - from Ibn Abbas; because it tends towards the sayings of the people of symbols (esotericism), and there is no reason to take the wording out of the understanding of the speech of the Arabs without a cause that calls for that. (2) Perhaps he is Abd al-Karim bin Abd al-Samad, Abu Ma'shar al-Tabari the reciter, the sheikh of the people of Mecca, he authored the book "Suq al-Arus" on the famous and rare readings, and the book "al-Durar" in interpretation and others, he died in the year (478 AH). Ma'rifat al-Qurra' al-Kibar 2/827. And there is another book with this name by Ibn al-Jawzi mentioned and quoted from by al-Alusi in Ruh al-Ma'ani 8/63. (3) In (Zha): polytheism. (4) In (Dal), (Zay), and (Mim): "haythu" (where), and what is fixed is from (Zha). (5) In (Dal) and (Zay): "talafaha" (its destruction), and in (Zha): what is in it, and what is fixed is from (Mim). And "al-Tula'" is the plural of "tal'ah", which is a watercourse from the top of the valley to the bellies of the earth, digging in

it like a trench, or it is thick, high ground in which the torrent wavers and then is pushed from it to another lower than it. Mu'jam Matn al-Lughah (tal'a).

सूरह अर-रअद: आयत १७ - १९ ५१

कुछ स्थितियाँ; क्योंकि वह झाग और अशुद्धि के मिट जाने की तरह मिट जाता है। और कहा गया: इसका अर्थ एक उदाहरण है जो अल्लाह ने कुरान के लिए और उससे दिलों में प्रवेश करने वाली चीज़ों के लिए दिया है। उसने कुरान की तुलना बारिश से की क्योंकि इसकी अच्छाई व्यापक है और इसका लाभ स्थायी है, और दिलों की तुलना घाटियों से की। कुरान से उनमें वही प्रवेश करता है जो घाटियों में [पानी से] उनकी चौड़ाई और संकीर्णता के अनुसार प्रवेश करता है। इब्न अब्बास ने कहा: {उसने आसमान से पानी उतारा} उन्होंने कहा: कुरान {फिर घाटियाँ अपनी मात्रा के अनुसार बह निकलीं} उन्होंने कहा: घाटियाँ बंदों के दिल हैं(1)। "सूक अल-अरूस"(2) के लेखक ने कहा: यदि यह व्याख्या सही है, तो इसका अर्थ यह है: कि अल्लाह सुब्हानहु ने कुरान की तुलना पानी से की, दिलों की तुलना घाटियों से की, 'मुहकम' (स्पष्ट आयतों) की तुलना शुद्ध (पानी) से की, और 'मुतशाबिह' (अस्पष्ट आयतों) की तुलना झाग से की। और कहा गया: झाग स्वयं के भ्रम और संदेह के संकट(3) हैं, जो उनमें मौजूद अशुद्धि(4) से उभरते हैं, इसलिए वे अपनी जल-धाराओं(5) की शक्ति से विचलित हो जाते हैं, जैसे बाढ़ का पानी शुद्ध बहता है, तो वह घाटी में जो कुछ बचा रहता है उसे ऊपर उठा लेता है। जहाँ तक सोने और चाँदी के आभूषणों का प्रश्न है, वे उच्च स्थितियों और शुद्ध नैतिकता का प्रतिनिधित्व करते हैं; जिनसे पुरुषों का सौंदर्य और नेक कार्यों की सुदृढ़ता जुड़ी है, जैसे सोना और चाँदी महिलाओं का आभूषण है, और उनसे चीज़ों का मूल्य निर्धारित होता है। और हमीद, इब्न मुहयसिन, यह्या, अल-अअमश, हमज़ा, अल-किसाई और हफ़्स ने पढ़ा:

---

(1) अल-नुकात वल-उयून 3/106, और जो कोष्ठक के बीच है वह इसी से है। इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/308 में कहा: और यह इब्न अब्बास से प्रमाणित नहीं है - और अल्लाह बेहतर जानता है - क्योंकि यह प्रतीकात्मक (रहस्यवादी) लोगों की बातों की ओर झुकाव रखता है, और बिना किसी ठोस कारण के अरबी भाषा की समझ से शब्द को बाहर निकालने का कोई औचित्य नहीं है। (2) शायद वह अब्दुल करीम बिन अब्दुल समद, अबू माशर अल-तबरी अल-मुकरी हैं, मक्का के लोगों के शेख, उन्होंने प्रसिद्ध और दुर्लभ पाठों (क़िरात) पर "सूक अल-अरूस" पुस्तक लिखी, और व्याख्या में "अल-दुरर" आदि की रचना की, उनकी मृत्यु वर्ष (478 हिजरी) में हुई। मारिफ़त अल-कुर्रा अल-किबार 2/827। और इब्न अल-जौज़ी की इसी नाम की एक और पुस्तक है जिसका उल्लेख अल-आलुसी ने रूह अल-मानी 8/63 में किया और उससे उद्धरण दिया। (3) (ज़ह) में: शिर्क (बहुदेववाद)। (4) (दाल), (ज़ाय) और (मीम) में: "हयथु" (जहाँ), और जो निश्चित है वह (ज़ह) से है। (5)

(दाल) और (ज़ाय) में: "तलफ़हा" (उसका विनाश), और (ज़ह) में: जो इसमें है, और जो निश्चित है वह (मीम) से है। "अल-तुला" "तल्हा" का बहुवचन है, जो घाटी के ऊपरी भाग से ज़मीन की गहराइयों तक पानी का रास्ता है जो उसमें खाई की तरह खोदा जाता है, या यह ऊँची कठोर भूमि है जिसमें बाढ़ का पानी चक्कर काटता है फिर वहां से नीचे की ओर दूसरी भूमि में धकेल दिया जाता है। मुअजम मतन अल-लुग़ह (तलअ)।

سورة الرعد: آیات ۱۷ - ۱۹ ۵۱

کچھ حالات؛ کیونکہ وہ جھاگ اور گندگی کے مٹ جانے کی طرح مٹ جاتا ہے۔ اور کہا گیا: مراد ایک مثال ہے جو اللہ نے قرآن اور اس کے ذریعے دلوں میں داخل ہونے والی چیز کے لیے بیان فرمائی۔ پس قرآن کو بارش سے تشبیہ دی اس کی خیر کی عمومیت اور اس کے نفع کی بقا کی وجہ سے، اور دلوں کو وادیوں سے تشبیہ دی، ان میں قرآن سے وہی کچھ داخل ہوتا ہے جو وادیوں میں [پانی سے] داخل ہوتا ہے ان کی وسعت اور تنگی کے حساب سے۔ ابن عباس نے کہا: {اس نے آسمان سے پانی اتارا} انہوں نے کہا: قرآن {پھر وادیاں اپنی مقدار کے مطابق بہہ نکلیں} انہوں نے کہا: وادیاں بندوں کے دل ہیں (۱)۔ "سوق العروس" (۲) کے مصنف نے کہا: اگر یہ تفسیر صحیح ہے تو اس میں معنی یہ ہے کہ اللہ سبحانہ نے قرآن کو پانی سے تشبیہ دی، دلوں کو وادیوں سے تشبیہ دی، محکم کو صاف شفاف (پانی) سے تشبیہ دی، اور متشابہ کو جھاگ سے تشبیہ دی۔ اور کہا گیا: جھاگ نفس کے خیالات اور شک کی آفات (۳) ہیں، جو اس میں موجود گندگی (٤) سے ابھرتی ہیں، پس وہ اپنی نالیوں (٥) کے زور سے مضطرب ہو جاتی ہیں، جس طرح کہ سیلاب کا پانی صاف بہتا ہے، تو وہ وادی میں موجود باقی ماندہ چیزوں کو اوپر اٹھا لیتا ہے۔ رہا سونے اور چاندی کا زیور، تو وہ بلند احوال اور پاکیزہ اخلاق کی مثال ہے؛ جن سے مردوں کا جمال اور نیک اعمال کی استواری وابستہ ہے، جس طرح سونا اور چاندی عورتوں کی زینت ہے، اور ان دونوں سے چیزوں کی قیمت بنتی ہے۔ اور حمید، ابن محیصن، یحییٰ، اعمش، حمزہ، کسائی اور حفص نے پڑھا:

---

(۱) النکت والعیون ۳/۱۰٦، اور جو کچھ قوسین کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳/۳۰۸ میں کہا: اور یہ قول ابن عباس سے صحیح ثابت نہیں ہے - واللہ اعلم -

کیونکہ یہ رموزی (باطنی) لوگوں کے اقوال کی طرف مائل ہے، اور بغیر کسی ایسی وجہ کے جو اس کی متقاضی ہو، عربوں کے کلام کے مفہوم سے لفظ کو نکالنے کی کوئی وجہ نہیں ہے۔ (۲) شاید یہ عبد الکریم بن عبد الصمد، ابو معشر الطبری المقرئ ہیں، مکہ والوں کے شیخ، انہوں نے مشہور اور شاذ قرأتوں پر کتاب "سوق العروس" لکھی، اور تفسیر میں "الدرر" وغیرہ تصنیف کیں، ان کی وفات سال (٤٧٨ھ) میں ہوئی۔ معرفة القراء الكبار ٨٢٧/٢۔ اور اس نام سے ابن الجوزی کی بھی ایک کتاب ہے جس کا ذکر الآلوسی نے روح المعانی ٨/٦٣ میں کیا اور اس سے نقل کیا۔ (۳) (ظ) میں: شرک۔ (٤) (د)، (ز) اور (م) میں: جہاں، اور (ظ) سے ثابت کیا گیا۔ (٥) (د) اور (ز) میں: اس کی ہلاکت، اور (ظ) میں: جو اس میں ہے، اور (م) سے ثابت کیا گیا۔ "التُّلَع" تَلْعة کی جمع ہے، اور یہ وادی کے اوپری حصے سے زمین کی تہوں تک پانی کا راستہ ہے جو اس میں خندق کی طرح کھودا جاتا ہے، یا یہ سخت اونچی زمین ہے جس میں سیلاب کا پانی چکر کھاتا ہے پھر اس سے نیچے کی دوسری زمین کی طرف دھکیل دیا جاتا ہے۔ معجم متن اللغة (تلع)۔

Surah Ar-Ra'd: Verses 17 - 19 52

"yuqidoon" (they kindle) with the letter 'ya' (1). Abu Ubaid chose it; because of His saying: "benefits mankind", so he informed, and there is no direct address here. Others read it with 'ta' [tuqidoon - you kindle]; because of His saying at the beginning of the speech: "Say: Have you then taken besides Him protectors..." the verse (2).

And His saying: "in the fire" is related to a deleted word, and it is in the position of a 'hal' (circumstantial state), and the 'owner of the state' is the pronoun 'ha' (it) in "alayhi" (upon it). The estimation is: "And from what you kindle upon it, being fixed in the fire or existing [therein]". And in His saying: "in the fire" there is a nominative pronoun referring back to the 'ha' which is the name of the owner of the state. It is not correct for "in the fire" to be related to "yuqidoon" because it is not correct to say: "I kindled upon it in the fire"; because that which is being kindled upon is already in the fire, so His saying: "in the fire" would be redundant (3).

And His saying: "seeking ornaments" is an object of purpose. "scum like it" is subject and predicate, i.e.: scum like the scum of the torrent. It was also said: the predicate of "scum" is His saying: "in the fire". Al-Kisa'i said: "scum" is a subject, and "like it" is an adjective for it, and the predicate is in the preceding sentence, which is: "from what they kindle" (4).

"Thus Allah presents parables" i.e.: just as He clarified these parables for you, so He presents them clearly. The speech is complete. Then He said: "For those who have responded to their Lord" i.e.: they answered, "istajaba" (responded) has the meaning of "ajaba" (answered); he said:

And no responder answered him then

And it has been mentioned before (5).

---

(1) Al-Sab'ah p. 358, and Al-Taysir p. 133 from Hamzah, Al-Kisa'i, and Hafs. Mentioned from Ibn Muhaysin and Yahya ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 3/308. (2) See Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 2/22, and Tafsir al-Razi 19/36. (3) Ibn Atiyyah mentioned this opinion in Al-Muharrar al-Wajiz 3/307 from Makki and others, and said: Abu Ali al-Farisi held that it is related to "yuqidoon" and said: something may be kindled upon while it is not in the fire, as in His saying: "So kindle for me, O Haman, upon the clay", so that building which he was commanded [to build] is kindled upon and is not in the fire, but its flame reaches it. End. And the saying of Abu Ali is in Al-Hujjah 5/16-17. (4)

Mushkil I'rab al-Qur'an 1/398. (5) 1/321, its speaker is Ka'b ibn Sa'd al-Ghanawi, and its beginning is: "A caller called, O you who responds to generosity".

सूरह अर-रद: आयतें 17 - 19 52

"युक़िदून" (वे जलाते हैं) अक्षर 'या' के साथ (1)। अबू उबैद ने इसे चुना; क्योंकि उनके कथन के कारण: "मानव जाति को लाभ पहुँचाता है", इसलिए उन्होंने सूचित किया, और यहाँ कोई प्रत्यक्ष संबोधन नहीं है। अन्य लोग इसे 'ता' के साथ [तुक़िदून - तुम जलाते हो] पढ़ते हैं; क्योंकि बातचीत की शुरुआत में उनके कथन के कारण: "कहो: क्या तुमने फिर उसके अलावा संरक्षकों को अपना लिया है..." आयत (2)।

और उनका कथन: "आग में" एक हटाए गए शब्द से संबंधित है, और यह 'हाल' (परिस्थितिजन्य स्थिति) के स्थान पर है, और 'हाल का स्वामी' सर्वनाम 'हा' (वह) है जो "अलैहि" (उस पर) में है। अनुमान है: "और उसमें से जिसे तुम उस पर जलाते हो, आग में स्थिर या विद्यमान होते हुए"। और उनके कथन "आग में" में एक कर्तावाचक सर्वनाम है जो 'हा' को संदर्भित करता है जो हाल के स्वामी का नाम है। "आग में" का "युक़िदून" से संबंधित होना सही नहीं है क्योंकि यह कहना सही नहीं है: "मैंने आग में उस पर जलाया"; क्योंकि जिस पर जलाया जा रहा है वह पहले से ही आग में है, इसलिए उनका कथन: "आग में" निरर्थक हो जाएगा (3)।

और उनका कथन: "आभूषण की तलाश में" उद्देश्य का कर्म है। "उसके जैसा झाग" उद्देश्य और विधेय है, अर्थात: बाढ़ के झाग जैसा झाग। यह भी कहा गया है: "झाग" का विधेय उनका कथन है: "आग में"। अल-किसाई ने कहा: "झाग" एक उद्देश्य है, और "उसके जैसा" इसके लिए एक विशेषण है, और विधेय पिछले वाक्य में है, जो है: "उसमें से जिसे वे जलाते हैं" (4)।

"इस प्रकार अल्लाह मिसालें बयान करता है" अर्थात: जैसे उसने तुम्हारे लिए इन मिसालों को स्पष्ट किया, वैसे ही वह उन्हें स्पष्ट रूप से पेश करता है। बातचीत पूरी हुई। फिर उन्होंने कहा: "उन लोगों के लिए जिन्होंने अपने रब की पुकार सुनी" अर्थात: उन्होंने उत्तर दिया, "इस्तजाबा" (प्रतिक्रिया दी) का अर्थ "अजाबा" (उत्तर दिया) है; उन्होंने कहा:

और उस समय किसी उत्तर देने वाले ने उसे उत्तर नहीं दिया

और इसका उल्लेख पहले किया जा चुका है (5)।

---

(1) अल-सबा पृष्ठ 358, और अल-तयसीर पृष्ठ 133 हमजा, अल-किसाई और हफ्स से। अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/308 में इब्न मुहयसिन और यहया इब्न अतिया से इसका उल्लेख किया गया है। (2)

अल-कश्फ अन वुजुह अल-क़िराअत 2/22, और तफ़्सीर अल-राज़ी 19/36 देखें। (3) इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/307 में मक्की और अन्य लोगों से इस मत का उल्लेख किया है, और कहा है: अबू अली अल-फारसी की राय थी कि यह "युक़िदून" से संबंधित है और कहा: किसी चीज़ पर जलाया जा सकता है जबकि वह आग में न हो, जैसा कि उनके कथन में है: "तो मेरे लिए, ऐ हामान, मिट्टी पर आग सुलगाओ", इसलिए वह इमारत जिसे बनाने का उसे आदेश दिया गया था, उस पर आग सुलगाई जाती है और वह आग में नहीं होती, लेकिन उसकी लौ उस तक पहुँचती है। समाप्त। और अबू अली का कथन अल-हुज्जाह 5/16-17 में है। (4) मुश्किल इ'राब अल-कुरान 1/398। (5) 1/321, इसके वक्ता काब इब्न साद अल-ग़नयी हैं, और इसकी शुरुआत है: "एक पुकारने वाले ने पुकारा, ऐ वह जो उदारता का उत्तर देता है"।

سورة الرعد: آیات ۱۷ - ۱۹ ۵۲

"يُوقِدُونَ" یاء کے ساتھ (۱)۔ اور اسے ابو عبید نے پسند کیا؛ ان کے اس قول کی وجہ سے: "يَنفَعُ النَّاسَ" (لوگوں کو نفع دیتا ہے) پس انہوں نے خبر دی، اور یہاں کوئی تخاطب (مخاطب کرنا) نہیں ہے۔ باقیوں نے تاء کے ساتھ پڑھا ہے؛ کلام کے شروع میں ان کے اس قول کی وجہ سے: "قُلْ أَفَاتَّخَذْتُم مِّن دُونِهِ أَوْلِيَاءَ" الآية (۲)۔

اور ان کا قول: "فِي النَّارِ" ایک محذوف (چھپے ہوئے لفظ) سے متعلق ہے، اور یہ حال کے مقام پر ہے، اور ذوالحال وہ 'ہاء' ہے جو "علیہ" میں ہے، تقدیر (مراد) یہ ہے: "اور اس میں سے جس پر تم آگ میں ثابت یا موجود ہوتے ہوئے آگ جلاتے ہو"۔ اور ان کے قول "فِي النَّارِ" میں ایک ضمیر مرفوع ہے جو اس 'ہاء' کی طرف لوٹتی ہے جو ذوالحال کا نام ہے۔ اور "فِي النَّارِ" کا "یوقدون" سے متعلق ہونا درست نہیں ہے کیونکہ یہ کہنا درست نہیں ہے: "میں نے اس پر آگ میں آگ جلائی"؛ اس لیے کہ جس پر آگ جلائی جا رہی ہے وہ پہلے ہی آگ میں ہوتا ہے، تو ان کا قول "فِي النَّارِ" بے فائدہ ہو جائے گا (۳)۔

اور ان کا قول: "ابْتِغَاءَ حِلْيَةٍ" مفعول لہ (وجہ بتانے والا مفعول) ہے۔ "زَبَدٌ مِّثْلُهُ" مبتدا اور خبر ہے، یعنی: سیلاب کی جھاگ جیسی جھاگ۔ اور کہا گیا ہے کہ "زبد" کی خبر ان کا قول "فِي النَّارِ" ہے۔ الکسائی نے کہا: "زبد" مبتدا ہے، اور "مثلہ" اس کی صفت ہے، اور خبر اس جملے میں ہے جو اس سے پہلے ہے، اور وہ ہے: "مما یوقدون" (۴)۔

"كَذَٰلِكَ يَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ" یعنی: جس طرح اللہ نے تمہارے لیے یہ مثالیں بیان کیں، اسی طرح وہ انہیں واضح طور پر بیان فرماتا ہے۔ کلام مکمل ہوا۔ پھر فرمایا: "لِلَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ" یعنی: جنہوں نے جواب دیا، 'استجاب' 'اجاب' کے معنی میں ہے؛ اس نے کہا:

پس اس وقت کسی جواب دینے والے نے اسے جواب نہ دیا

اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۵)۔

---

(۱) السبعہ ص ۳۵۸، اور التیسیر ص ۱۳۳ حمزہ، الکسائی اور حفص سے۔ اور ابن محیصن اور یحییٰ ابن عطیہ سے المحرر الوجیز ۳ / ۳۰۸ میں اس کا ذکر کیا گیا ہے۔ (۲) دیکھیے الکشف عن وجوہ القراءات ۲۲/۲، اور تفسیر الرازی ۱۹ / ۳۶۔ (۳) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳۰۷/۳ میں مکی وغیرہ سے اس قول کا ذکر کیا ہے، اور کہا: ابو علی الفارسی اس کے "یوقدون" سے متعلق ہونے کی طرف گئے ہیں اور کہا: کسی چیز پر آگ جلائی جا سکتی ہے جبکہ وہ آگ میں نہ ہو، جیسا کہ اللہ تعالیٰ का قول ہے: "فَأَوْقِدْ لِي يَا هَامَانُ عَلَى الطِّينِ" پس وہ عمارت جس کا اسے حکم دیا گیا اس پر آگ جلائی جاتی ہے اور وہ آگ میں نہیں ہوتی، لیکن اسے اس کا شعلہ پہنچتا ہے۔ اھ اور ابو علی کا قول الحجہ ۵/ ۱۶-۱۷ میں ہے۔ (۴) مشکل اعراب القرآن ۳۹۸/۱۔ (۵) ۱ / ۳۲۱، اور اس کے کہنے والے کعب بن سعد الغنوی ہیں، اور اس کا مصرع اول ہے: "و داع دعا یا من یجیب الی الندی"۔

Surah Ar-Ra'd: Verses 19 - 20, Page 53

Meaning: They responded to what Allah called them to, regarding monotheism and prophethood. {The best [reward]} because it is at the ultimate level of goodness. And it is said: From the "best" is victory in this world, and the permanent bliss tomorrow (in the hereafter).

{And those who did not respond to Him} means: they did not respond to believing in Him. {If they had all that is in the earth} meaning: of wealth, {and the like of it with it, they would offer it as a ransom} from the punishment of the Day of Resurrection. Its parallel in 'Al Imran' is: {Indeed, those who disbelieve - never will their wealth or their children avail them against Allah at all} [Al Imran: 10], and {Indeed, those who disbelieve and die while they are disbelievers - never would the (whole) capacity of the earth in gold be accepted from one of them if he would (seek to) ransom himself with it} [Al Imran: 91], as explained previously there.

{For those will be the terrible reckoning} means: no good deed will be accepted from them, and no bad deed will be overlooked. Farqad al-Sabakhi said: Ibrahim al-Nakha'i said to me: O Farqad! Do you know what the "terrible reckoning" is? I said: No! He said: It is that a man is held accountable for all his sins, nothing of them being lost (1). {And their refuge} meaning: their dwelling and residence, {is Hell, and wretched is the resting place} meaning: the bed they prepared for themselves.

Allah Almighty says: {Then is he who knows that what has been revealed to you from your Lord is the truth like one who is blind?} This is a parable Allah struck for the believer and the disbeliever. It is narrated that it was revealed about Hamza bin Abdul Muttalib (may Allah be pleased with him) and Abu Jahl (may Allah curse him) (2). Blindness here means: blindness of the heart, and the one ignorant of the religion is blind of heart. {Only those of understanding will pay heed.}

Allah Almighty says: {Those who fulfill the covenant of Allah and do not break the treaty (20)}. In this are two issues:

First: Allah Almighty's saying: {Those who fulfill the covenant of Allah} - this is a description of those of understanding, meaning:

(1) Recorded by al-Tabari 13/506 and 509, and in it: "not forgiven" instead of "not lost". Farqad al-Sabakhi is the son of Ya'qub, Abu Ya'qub al-Basri, died in the year (131 AH). Al-Tahdhib 3/384. (2) Mentioned by al-Wahidi in Al-Wasit 3/13 on the authority of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both).

सूरह अर-रअद: आयतें 19 - 20, पृष्ठ 53

अर्थात: उन्होंने अल्लाह द्वारा दी गई तौहीद और नबियों की पुकार का उत्तर दिया। {अल-हुस्ना - सबसे अच्छा बदला} क्योंकि यह अच्छाई की पराकाष्ठा पर है। और कहा गया है: 'हुस्ना' से अभिप्राय दुनिया में विजय और कल (परलोक में) स्थायी सुख है।

{और वे जिन्होंने उसकी पुकार का उत्तर नहीं दिया} अर्थात: जिन्होंने उस पर विश्वास करने का उत्तर नहीं दिया। {यदि उनके पास वह सब हो जो पृथ्वी में है} अर्थात: धन-संपत्ति, {और उसके साथ उतना ही और भी, तो वे उसे फिरौती (बदले) के रूप में दे देंगे} क़यामत के दिन के दंड से बचने के लिए। 'आल-इमरान' में इसका समकक्ष है: {बेशक जिन लोगों ने कुफ़्र किया, उनके माल और उनकी संतान अल्लाह के मुकाबले उनके कुछ भी काम न आएंगे} [आल-इमरान: 10], और {बेशक जिन लोगों ने कुफ़्र किया और वे काफिर होने की स्थिति में ही मर गए, तो उनमें से किसी से भी पृथ्वी भर सोना हरगिज स्वीकार नहीं किया जाएगा, चाहे वह उसे फिरौती में ही क्यों न दे दे} [आल-इमरान: 91], जैसा कि वहां पहले ही विस्तार से बताया जा चुका है।

{उन्हीं के लिए बुरा हिसाब है} अर्थात: उनसे कोई पुण्य स्वीकार नहीं किया जाएगा, और उनका कोई पाप माफ नहीं किया जाएगा। फरक़द अल-सबखी ने कहा: इब्राहिम अल-नखई ने मुझसे कहा: ऐ फरक़द! क्या तुम जानते हो बुरा हिसाब क्या है? मैंने कहा: नहीं! उन्होंने कहा: वह यह है कि मनुष्य से उसके सभी पापों का हिसाब लिया जाए, उनमें से कुछ भी कम न हो (1)। {और उनका ठिकाना} अर्थात: उनका घर और निवास स्थान, {जहन्नम है और वह बहुत बुरा बिछौना है} अर्थात: वह बिछावन जो उन्होंने अपने लिए तैयार किया है।

अल्लाह तआला का कथन: {तो क्या वह व्यक्ति जो जानता है कि जो कुछ आपके पालनहार की ओर से आपकी ओर उतारा गया है वह सत्य है, उस व्यक्ति के समान हो सकता है जो अंधा है?} यह अल्लाह द्वारा मोमिन और काफ़िर के लिए दिया गया एक उदाहरण है। रिवायत है कि यह आयत हमज़ा बिन अब्दुल मुत्तलिब (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) और अबू जहल (अल्लाह की उन पर लानत हो) के बारे में उतरी थी (2)। और अंधेपन से अभिप्राय है: हृदय का अंधापन, और जो धर्म से अनभिज्ञ है वह हृदय का अंधा है। {केवल बुद्धिमान ही शिक्षा ग्रहण करते हैं।}

अल्लाह तआला का कथन: {जो अल्लाह के वचन को पूरा करते हैं और वादे को नहीं तोड़ते (20)}। इसमें दो विषय हैं:

पहला: अल्लाह तआला का कथन: {जो अल्लाह के वचन को पूरा करते हैं} - यह बुद्धिमान लोगों की विशेषता है, अर्थात:

(1) इसे अल-तबरी 13/506 और 509 द्वारा संकलित किया गया है, और इसमें "नहीं खोया" के बजाय "माफ नहीं किया" है। फरक़द अल-सबखी याकूब का पुत्र है, अबू याकूब अल-बसरी, जिसकी मृत्यु वर्ष (131 हिजरी) में हुई थी। अल-तहज़ीब 3/384। (2) अल-वाहिदी ने अल-वसीत 3/13 में इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों पर प्रसन्न हो) के हवाले से इसका उल्लेख किया है।

سورہ الرعد: آیات ۱۹ - ۲۰، صفحہ ۵۳

یعنی: اللہ نے توحید اور نبوتوں کی جس بات کی طرف بلایا، انہوں نے اسے قبول کیا۔ ﴿الْحُسْنَى﴾ کیونکہ یہ حسن کی انتہا پر ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ حسنیٰ سے مراد دنیا میں نصرت (کامیابی) اور کل (آخرت) میں دائمی نعمتیں ہیں۔

﴿وَالَّذِينَ لَمْ يَسْتَجِيبُوا لَهُ﴾ یعنی: جنہوں نے اس پر ایمان لانے کی دعوت قبول نہیں کی ﴿لَوْ أَنَّ لَهُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعاً﴾ یعنی: مال و دولت ﴿وَمِثْلَهُ مَعَهُ لَافْتَدَوْا بِهِ﴾ قیامت کے دن کے عذاب سے بچنے کے لیے (بطور فدیہ دے ڈالتے)۔ اس کی نظیر سورہ 'آل عمران' میں ہے: ﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَنْ تُغْنِيَ عَنْهُمْ أَمْوَالُهُمْ وَلَا أَوْلَادُهُمْ مِنَ اللَّهِ شَيْئاً﴾ [آل عمران: ۱۰]، اور ﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْ أَحَدِهِمْ مِلْءُ الْأَرْضِ ذَهَباً وَلَوْ افْتَدَى بِهِ﴾ [آل عمران: ۹۱] جیسا کہ وہاں اس کی وضاحت گزر چکی ہے۔

﴿أُولَئِكَ لَهُمْ سُوءُ الْحِسَابِ﴾ یعنی: نہ ان کی کوئی نیکی قبول کی جائے گی اور نہ ہی ان کی کسی برائی سے درگزر کیا جائے گا۔ فرقد السبخی کہتے ہیں کہ ابراہیم النخعی نے مجھ سے پوچھا: اے فرقد! کیا تم جانتے ہو کہ 'برا حساب' کیا ہے؟ میں نے کہا: نہیں! انہوں نے کہا: وہ یہ ہے کہ آدمی سے اس کے تمام گناہوں کا حساب لیا جائے، ان میں سے کچھ بھی گم نہ ہو(۱)۔ ﴿وَمَأْوَاهُمْ﴾ یعنی: ان کا ٹھکانہ اور رہنے کی جگہ ﴿جَهَنَّمُ وَبِئْسَ الْمِهَادُ﴾ یعنی: وہ بچھونا جو انہوں نے اپنے لیے تیار کیا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿أَفَمَنْ يَعْلَمُ أَنَّمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ الْحَقُّ كَمَنْ هُوَ أَعْمَى﴾ یہ ایک مثال ہے جو اللہ نے مومن اور کافر کے لیے بیان فرمائی۔ روایت ہے کہ یہ آیت حضرت حمزہ بن عبد المطلب رضی اللہ

عنہ اور ابو جہل لعنہ اللہ کے بارے میں نازل ہوئی(۲)۔ اور اندھے پن سے مراد دل کا اندھا پن ہے، اور دین سے جاہل شخص دل کا اندھا ہے ﴿إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُو الْأَلْبَابِ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿الَّذِينَ يُوفُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَلَا يَنْقُضُونَ الْمِيثَاقَ ٢٠﴾ اس میں دو مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿الَّذِينَ يُوفُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ﴾ یہ عقل والوں کی صفت ہے، یعنی:

(۱) اسے طبری نے ۱۳/ ۵۰۶ اور ۵۰۹ میں روایت کیا ہے، اور اس میں "نہ کھوئے جانے" کے بجائے "معاف نہ کیے جانے" کے الفاظ ہیں۔ فرقد السبخی سے مراد ابن یعقوب، ابو یعقوب البصری ہیں، جن کا انتقال (۱۳۱ھ) میں ہوا۔ التہذیب ۳/ ۳۸۴۔ (۲) واحدی نے الوسیط ۱۳/۳ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے اسے نقل کیا ہے۔

Surah Al-Ra'd: Verse 20 / 54

Only those of understanding will remember, those who fulfill the covenant of Allah. "The covenant" is a generic noun, meaning: all of Allah's covenants, which are His commands and prohibitions that He enjoined upon His servants. Included in these terms are all obligatory duties and the avoidance of all sins (1).

And His saying: {and do not break the covenant} It is possible that it means the category of covenants, i.e., if they make a covenant in obedience to Allah, they do not break it. Qatada said: Allah warned His servants against breaking the covenant and forbade it in over twenty verses (2). It is also possible that it refers to a specific covenant, which is the one Allah took from His servants when He brought them out from the loins of their father Adam (3). Al-Qaffal said: It is what He established in their minds of the evidences for monotheism and prophethood.

Second: Abu Dawud and others (4) narrated from Awf bin Malik who said: We were with the Messenger of Allah ﷺ, seven or eight or nine of us. He said: "Will you not pledge allegiance to the Messenger of Allah ﷺ?" and we had recently pledged allegiance, so we said: We have already pledged allegiance to you [until he said it three times; so we stretched out our hands and pledged allegiance to him. Someone said: O Messenger of Allah! We have already pledged allegiance to you, so upon what shall we pledge allegiance to you? He said: "That you worship Allah and do not associate anything with Him, perform the five daily prayers, listen and obey - and he whispered a word quietly - and said: and do not ask people for anything."] He said: Indeed, some of those people would have their whip fall, and they would not ask anyone to hand it to them.

Ibn al-Arabi (5) said: One of the greatest covenants in remembrance is not to ask anyone but Him. Abu Hamza al-Khorasani was one of the great worshippers (6), he heard that people pledged allegiance to the Messenger of Allah ﷺ not to ask...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/309. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/309, and Al-Tabari cited it at length 13/507 - 508. (3) Tafsir al-Baghawi 3/14, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/309 similarly. (4) Sunan Abi Dawud (1642), and what follows in brackets is from it; it is also in Muslim (1043). (5) In Ahkam al-Qur'an 3/1099, and what follows in brackets is from it. (6) Ibn Asakir said in Tarikh Dimashq 66/154, 156: From the well-known Sufi sheikhs, attributed to Damascus, and it is possible he lived there, otherwise he is from the well-known people of Khorasan, and he accompanied the sheikhs of Baghdad, and was a contemporary of al-Junayd. It was said that the subject of the

story (to come) is Abu Hamza al-Baghdadi, and it was said: al-Dimashqi. End. The story is similar in al-Hilya 10/177 - 178, Tarikh Baghdad 1/391 - 392, and Talbis Iblis p. 293.

सूरह अल-रअद: आयत 20 / 54

केवल वही लोग याद रखते हैं जो समझदार हैं और अल्लाह की प्रतिज्ञा को पूरा करते हैं। "प्रतिज्ञा" (अल-अहद) एक जातिवाचक संज्ञा है, जिसका अर्थ है: अल्लाह की सभी प्रतिज्ञाएँ और वे उसके आदेश और निषेध हैं जो उसने अपने दासों को सौंपे हैं, और इन शब्दों में सभी अनिवार्य कर्तव्य और सभी पापों से बचना शामिल है (1)।

और उसका वचन: {और वे प्रतिज्ञा को नहीं तोड़ते} यह संभव है कि इसका अर्थ प्रतिज्ञाओं की श्रेणी हो, अर्थात: यदि वे अल्लाह की आज्ञाकारिता में कोई प्रतिज्ञा करते हैं, तो वे उसे नहीं तोड़ते; क़तादा ने कहा: अल्लाह ने अपने दासों को प्रतिज्ञा तोड़ने के विरुद्ध चेतावनी दी है और बीस से अधिक आयतों में इससे मना किया है (2)। यह भी संभव है कि यह एक विशिष्ट प्रतिज्ञा को संदर्भित करता हो, जो वह है जिसे अल्लाह ने अपने दासों से तब लिया था जब उसने उन्हें उनके पिता आदम की पीठ से निकाला था (3)। अल-क़फ़्फ़ाल ने कहा: यह वह है जो उसने उनके दिमागों में एकेश्वरवाद और पैग़ंबरी के प्रमाणों के रूप में स्थापित किया है।

दूसरा: अबू दाऊद और अन्यों (4) ने औफ़ बिन मालिक से वर्णन किया है कि उन्होंने कहा: हम अल्लाह के रसूल ﷺ के पास थे, हम सात, आठ या नौ लोग थे। उन्होंने कहा: "क्या तुम अल्लाह के रसूल ﷺ के हाथ पर बैत (निष्ठा की शपथ) नहीं करोगे?" जबकि हमने हाल ही में बैत की थी, तो हमने कहा: हमने आपसे बैत कर ली है [यहाँ तक कि उन्होंने इसे तीन बार कहा; तो हमने अपने हाथ फैलाए और उनसे बैत की। किसी ने कहा: हे अल्लाह के रसूल! हमने आपसे बैत कर ली है, तो हम किस बात पर आपसे बैत करें? उन्होंने कहा: "यह कि तुम अल्लाह की इबादत करो और उसके साथ किसी को शरीक न करो, पाँचों समय की नमाज़ें पढ़ो, सुनो और आज्ञा मानो - और उन्होंने एक शब्द चुपके से कहा - और कहा: और लोगों से कुछ न माँगो।"] उन्होंने कहा: उन लोगों में से कुछ का कोड़ा गिर जाता था, तो वे किसी से उसे उठाकर देने के लिए नहीं कहते थे।

इब्न अल-अरबी (5) ने कहा: ज़िक्र (स्मरण) में सबसे महान प्रतिज्ञाओं में से एक यह है कि उसके सिवा किसी और से न माँगा जाए; अबू हमज़ा अल-खुरासानी बड़े इबादतगुज़ारों (6) में से थे, उन्होंने सुना कि कुछ लोगों ने अल्लाह के रसूल ﷺ से बैत की थी कि वे नहीं माँगेंगे...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/309. (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/309, और अल-तबरी ने इसे विस्तार से उद्धृत किया है 13/507 - 508. (3) तफ़सीर अल-बग़वी 3/14, और अल-मुहर्रर अल-

वजीज़ 3/309 इसी तरह। (4) सुनन अबी दाऊद (1642), और कोष्ठक में जो आएगा वह इसी से है; यह मुस्लिम (1043) में भी है। (5) अहकाम अल-क़ुरान 3/1099 में, और कोष्ठक में जो आएगा वह इसी से है। (6) इब्न असाकिर ने तारीख़ दमिश्क 66/154, 156 में कहा: प्रसिद्ध सूफ़ी शेखों में से, दमिश्क से संबंधित, और संभव है कि वह वहीं रहते थे, अन्यथा वह खुरासान के प्रसिद्ध लोगों में से हैं, और उन्होंने बग़दाद के शेखों की संगत की, और वह अल-जुनैद के समकालीन थे। कहा गया कि कहानी (जो आगे आएगी) के नायक अबू हमज़ा अल-बग़दादी हैं, और कहा गया: अल-दमिश्की। समाप्त। कहानी अल-हिल्या 10/177 - 178, तारीख़ बग़दाद 1/391 - 392, और तल्बीस इब्लीस पृ. 293 में इसी तरह है।

سورہ الرعد: آیت ۲۰ / ۵۴

صرف عقل والے ہی نصیحت حاصل کرتے ہیں جو اللہ کے عہد کو پورا کرتے ہیں۔ اور "عہد" اسم جنس ہے، یعنی: اللہ کے تمام عہد، اور وہ اس کے اوامر و نواہی ہیں جن کی اس نے اپنے بندوں کو وصیت کی ہے، اور ان الفاظ میں تمام فرائض اور تمام گناہوں سے بچنا شامل ہے (۱)۔

اور اس کا قول: ﴿وَلَا يَنقُضُونَ الْمِيثَاقَ﴾ (اور وہ عہد نہیں توڑتے) اس سے مراد جنسِ مواثیق ہو سکتی ہے، یعنی: جب وہ اللہ کی اطاعت میں کوئی عہد کر لیں تو اسے نہیں توڑتے؛ قتادہ نے کہا: اللہ نے اپنے بندوں کو عہد توڑنے سے ڈرایا ہے اور بیس سے زائد آیات میں اس سے منع فرمایا ہے (۲)۔ یہ بھی ممکن ہے کہ اس سے کوئی خاص عہد مراد ہو، اور وہ وہ عہد ہے جو اللہ نے اپنے بندوں سے اس وقت لیا تھا جب انہیں ان کے باپ آدم کی پشت سے نکالا تھا (۳)۔ القفال نے کہا: یہ وہ ہے جو اس نے ان کی عقلوں میں توحید اور نبوت کے دلائل کی صورت میں پیوست کر دیا ہے۔

دوسری بات: ابو داؤد اور دیگر (۴) نے عوف بن مالک سے روایت کی، انہوں نے کہا: ہم رسول اللہ ﷺ کے پاس سات، آٹھ یا نو افراد تھے۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "کیا تم رسول اللہ ﷺ کی بیعت نہیں کرو گے؟" جبکہ ہم نے حال ہی میں بیعت کی تھی، تو ہم نے عرض کیا: ہم آپ سے بیعت کر چکے ہیں [یہاں تک کہ آپ نے تین بار یہی فرمایا؛ تو ہم نے اپنے ہاتھ پھیلا دیے اور آپ سے بیعت کی۔ ایک کہنے والے نے کہا: اے اللہ کے رسول! ہم آپ سے بیعت کر چکے ہیں، تو اب ہم کس بات پر بیعت کریں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "یہ کہ تم اللہ کی عبادت کرو اور اس کے ساتھ کسی کو شریک نہ ٹھہراؤ، پانچوں نمازیں ادا کرو، سنو اور اطاعت کرو - اور آپ نے ایک بات آہستہ سے کہی - اور فرمایا:

اور لوگوں سے کسی چیز کا سوال نہ کرو۔"] انہوں نے کہا: ان لوگوں میں سے کسی کا کوڑا گر جاتا تھا، تو وہ کسی سے اسے اٹھا کر دینے کا نہیں کہتے تھے۔

ابن العربی (۵) نے کہا: ذکر میں سب سے عظیم میثاق یہ ہے کہ اس کے سوا کسی سے سوال نہ کیا جائے؛ ابو حمزہ الخراسانی بڑے عبادت گزاروں (۶) میں سے تھے، انہوں نے سنا کہ کچھ لوگوں نے رسول اللہ ﷺ سے بیعت کی تھی کہ وہ سوال نہیں کریں گے...

(۱) المحرر الوجیز ۳۰۹/۳۔ (۲) المحرر الوجیز ۳۰۹/۳، اور اسے الطبری نے تفصیل سے نکالا ہے ۵۰۷/۱۳ - ۵۰۸۔ (۳) تفسیر البغوی ۱۴/۳، اور المحرر الوجیز ۳۰۹/۳ اسی کی مانند۔ (۴) سنن ابی داؤد (۱۶۴۲)، اور جو قوسین کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے، اور یہ مسلم (۱۰۴۳) میں بھی ہے۔ (۵) احکام القرآن ۱۰۹۹/۳ میں، اور جو قوسین کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (۶) ابن عساکر نے تاریخ دمشق ۱۵۴/۶۶، ۱۵۶ میں کہا: مشہور صوفی مشائخ میں سے ہیں، ان کی نسبت دمشق کی طرف ہے، اور احتمال ہے کہ وہ وہیں سکونت پذیر رہے ہوں ورنہ وہ اہل خراسان کے معروف لوگوں میں سے ہیں، اور انہوں نے بغداد کے مشائخ کی صحبت اختیار کی، اور وہ الجنید کے ہم عصر تھے۔ کہا گیا: کہانی (جو آگے آئے گی) کے صاحب ابو حمزہ البغدادی ہیں، اور کہا گیا: الدمشقی۔ انتہیٰ۔ قصہ اسی طرح الحلیہ ۱۷۷/۱۰ - ۱۷۸، تاریخ بغداد ۳۹۱/۱ - ۳۹۲، اور تلبیس ابلیس ص ۲۹۳ میں ہے۔

Surah Ar-Ra'd: Verse 20 55 ...anyone anything, the Hadith. Abu Hamza said: Lord, these people made a covenant with Your Prophet when they saw him, and I make a covenant with You that I will not ask anyone for anything. He said: So he went out as a pilgrim from Sham (Greater Syria) intending for Mecca. While he was walking on the road at night, he fell behind (1) his companions for a reason, then followed them. While he was walking towards them, he fell into a well on the side of the road. When he reached its bottom, he said: I will cry for help; perhaps someone will hear me [and get me out]. Then he said: Indeed, He with whom I made a covenant sees me and hears me. By Allah, I will not speak a word to any human. Then it was not long before a group of people passed by that well. When they saw it on the side of the road, they said: This well should be closed. Then they cut wood, placed it over the mouth of the well, and covered it with dirt. When Abu Hamza saw that, he said: This is destruction. Then he wanted to cry out to them, but then he said: By Allah, I will never get out of it. Then he turned to himself and said: Have you not made a covenant with Him who sees you (2)? So he remained silent and put his trust in Allah. Then he leaned back in the bottom of the well thinking about his matter. Suddenly, the dirt was falling on him and the wood was being lifted from him. During that, he heard someone saying: Give me your hand! He said: So I gave him my hand, and he lifted me in one go to the mouth of the well. I came out and did not see anyone (3). Then I heard a caller saying: How did you see the fruit of trust (Tawakkul)? And he recited poetry: My shame before You forbade me from revealing my desire, and You sufficed me (4) with Your knowledge of me from having to reveal it. You were gentle in my matter, so You showed my witness to my absent, and gentleness is perceived through gentleness. You appeared to me through knowledge until it was as if You were telling me about the unseen that You are in the palm (5). I see myself (6), and within me is a feeling of awe for You, yet You comfort me with Your gentleness and Your affection.

(1) In (Th): fell behind/stopped. (2) In "Ahkam al-Quran": Does not He with whom you made a covenant see all that? (3) Thus in "Ahkam al-Quran", and in the rest of the sources, the one who took him out was a predatory animal (lion), and that will be mentioned later. (4) In (D), (Z), (M), and "Talbis Iblis": So You sufficed me. The version here is from (Th) and the rest of the sources. (5) In "Tarikh Baghdad": by the palm. In "Tarikh Ibn Asakir" and "Talbis Iblis": in the palm. In "Al-Hilya": in my palm. (6) In sources other than "Ahkam al-Quran": I see You.

सूरह अर-रअद: आयत 20 55 ...किसी से कुछ भी, हदीस। अबू हमज़ा ने कहा: ऐ रब, इन लोगों ने तेरे नबी से अहद किया था जब उन्होंने उन्हें देखा था, और मैं तुझसे अहद करता हूँ कि मैं किसी से कुछ नहीं माँगूँगा। उन्होंने कहा: फिर वह शाम (सीरिया) से हज के इरादे से मक्का के लिए निकले। जब वह रात में रास्ते पर चल रहे थे, तो किसी कारण से अपने साथियों से पीछे रह गए(1), फिर उनके पीछे चले। जब वह उनकी ओर चल रहे थे, तो रास्ते के किनारे एक कुएँ में गिर गए। जब वह उसकी गहराई में पहुँचे, तो उन्होंने कहा: मैं मदद के लिए पुकारूँगा; शायद कोई मुझे सुन ले [और मुझे बाहर निकाल ले]। फिर उन्होंने कहा: जिससे मैंने अहद किया है वह मुझे देख रहा है और सुन रहा है। अल्लाह की कसम, मैं किसी इंसान से एक लफ्ज़ भी नहीं कहूँगा। फिर कुछ ही समय बीता था कि लोगों का एक समूह उस कुएँ के पास से गुज़रा। जब उन्होंने उसे रास्ते के किनारे देखा, तो उन्होंने कहा: इस कुएँ को बंद कर देना चाहिए। फिर उन्होंने लकड़ियाँ काटीं और उन्हें कुएँ के मुँह पर रखा और मिट्टी से ढँक दिया। जब अबू हमज़ा ने यह देखा, तो उन्होंने कहा: यह तबाही है। फिर उन्होंने उन्हें पुकारना चाहा, फिर कहा: अल्लाह की कसम, मैं इसमें से कभी बाहर नहीं निकलूँगा। फिर उन्होंने अपने आप से कहा: क्या तुमने उससे अहद नहीं किया जो तुम्हें देख रहा है(2)? इसलिए वह खामोश रहे और तवक्कुल (भरोसा) किया। फिर वह कुएँ की गहराई में अपने मामले के बारे में सोचते हुए बैठ गए। अचानक मिट्टी उन पर गिरने लगी और लकड़ियाँ हटाई जाने लगीं। उसी दौरान उन्होंने किसी को यह कहते सुना: अपना हाथ दो! उन्होंने कहा: मैंने अपना हाथ उसे थमा दिया, और उसने मुझे एक ही बार में कुएँ के मुँह तक उठा लिया। मैं बाहर निकला तो मुझे कोई नज़र नहीं आया(3)। फिर मैंने एक पुकारने वाले को यह कहते सुना: तुमने तवक्कुल का फल कैसा देखा? और उन्होंने ये शेर पढ़े: मेरी शर्म ने मुझे आपसे अपनी हाजत (इच्छा) ज़ाहिर करने से रोक दिया, और आपने अपने इल्म से मुझे ज़ाहिर करने की ज़रूरत से बेनियाज़ कर दिया (4)। आपने मेरे मामले में नर्मी की और मेरे हाज़िर को मेरे गायब पर ज़ाहिर कर दिया, और नर्मी को नर्मी ही से समझा जाता है। आप मुझे इल्म के ज़रिए ऐसे दिखाई दिए जैसे आप मुझे गैब की खबर दे रहे हों कि आप हथेली में हैं (5)। मैं खुद को देखता हूँ (6) और मेरे अंदर आपकी हैबत से एक वहशत है, फिर आप अपनी नर्मी और मेहरबानी से मुझे सुकून देते हैं।

(1) (ज़) में: कट गए / पीछे रह गए। (2) अहकाम अल-कुरआन में: क्या वह जिससे तुमने अहद किया है, वह यह सब नहीं देख रहा है? (3) अहकाम अल-कुरआन में ऐसा ही है, और बाकी स्रोतों में है कि जिसने उन्हें बाहर निकाला वह एक दरिंदा (शेर) था, और इसका ज़िक्र आगे आएगा। (4) (द), (ज़),

(म) और तलबीस इब्लीस में: "फअग्रायतानी", और यहाँ जो साबित है वह (ज़) और बाकी स्रोतों से है। (5) तारीख बग़दाद में: "बिल कफ़", तारीख इब्न असाकिर और तलबीस इब्लीस में: "फ़िल कफ़", और अल-हिल्या में: "फ़ि कफ़्फी"। (6) अहकाम अल-कुरआन के अलावा बाकी स्रोतों में: "अराका" (मैं आपको देखता हूँ)।

سورہ الرعد: آیت ۲۰ ۵۵ احدًا شیئًا، الحدیث۔ پس ابو حمزہ نے کہا: اے رب! ان لوگوں نے تیرے نبی سے عہد کیا تھا جب انہوں نے انہیں دیکھا تھا، اور میں تجھ سے عہد کرتا ہوں کہ میں کسی سے کچھ نہیں مانگوں گا۔ انہوں نے کہا: پس وہ شام سے حج کے ارادے سے مکہ کے لیے نکلے۔ جب وہ رات کو راستے میں چل رہے تھے تو کسی وجہ سے اپنے ساتھیوں سے پیچھے رہ گئے(۱)، پھر ان کے پیچھے چلے۔ جب وہ ان کی طرف چل رہے تھے تو راستے کے کنارے ایک کنویں میں گر گئے۔ جب وہ اس کی گہرائی میں پہنچے تو انہوں نے کہا: میں مدد کے لیے پکاروں گا؛ شاید کوئی مجھے سن لے [اور مجھے باہر نکال لے]۔ پھر انہوں نے کہا: جس سے میں نے عہد کیا ہے وہ مجھے دیکھ رہا ہے اور سن رہا ہے، اللہ کی قسم میں کسی انسان سے ایک لفظ بھی نہیں کہوں گا۔ پھر تھوڑی ہی دیر گزری تھی کہ لوگوں کا ایک گروہ اس کنویں کے پاس سے گزرا۔ جب انہوں نے اسے راستے کے کنارے دیکھا تو کہنے لگے: اس کنویں کو بند کر دینا چاہیے، پھر انہوں نے لکڑیاں کاٹیں اور انہیں کنویں کے منہ پر رکھ کر مٹی سے ڈھانپ دیا۔ جب ابو حمزہ نے یہ دیکھا تو کہا: یہ تو ہلاکت ہے، پھر انہوں نے انہیں پکارنا چاہا، پھر کہا: اللہ کی قسم میں اس میں سے کبھی نہیں نکلوں گا۔ پھر اپنے آپ سے کہا: کیا تم نے اس سے عہد نہیں کیا جو تمہیں دیکھ رہا ہے(۲)؟ پس وہ خاموش ہو گئے اور توکل کیا، پھر کنویں کی گہرائی میں اپنے معاملے کے بارے میں سوچتے ہوئے ٹیک لگا کر بیٹھ گئے۔ اچانک مٹی ان پر گرنے لگی اور لکڑیاں ان سے ہٹنے لگیں، اسی دوران انہوں نے کسی کو کہتے سنا: اپنا ہاتھ دو! انہوں نے کہا: میں نے اپنا ہاتھ اسے دے دیا، پس اس نے مجھے ایک ہی بار میں کنویں کے منہ تک اٹھا لیا۔ میں باہر نکلا تو مجھے کوئی نظر نہ آیا(۳)؛ پھر میں نے ایک ہاتف (غیبی آواز) کو کہتے سنا: تم نے توکل کا پھل کیسا دیکھا؟ اور یہ اشعار پڑھے: میری حیا نے مجھے آپ سے اپنی حاجت ظاہر کرنے سے روک دیا،

اور آپ نے اپنے علم سے مجھے حاجت ظاہر کرنے سے بے نیاز کر دیا(۴)۔ آپ نے میرے معاملے میں نرمی فرمائی اور میرے حاضر کو میرے غائب پر ظاہر کر دیا، اور نرمی کو نرمی ہی سے پایا جاتا ہے۔ آپ مجھے علم کے ذریعے ایسے دکھائی دیے جیسے آپ مجھے غیب کی خبر دے رہے ہوں کہ آپ ہتھیلی میں ہیں(۵)۔ میں خود کو دیکھتا ہوں (۶) اور مجھ میں آپ کی ہیبت سے ایک وحشت ہے، پھر آپ اپنی نرمی اور مہربانی سے مجھے سکون دیتے ہیں۔

(۱) (ظ) میں: انقطع (کٹ گئے/پیچھے رہ گئے)۔ (۲) احکام القرآن میں: کیا وہ جس سے تم نے عہد کیا ہے، وہ یہ سب نہیں دیکھ رہا ہے؟ (۳) احکام القرآن میں اسی طرح ہے، اور باقی مآخذ میں ہے کہ جس نے انہیں نکالا وہ ایک درندہ (شیر) تھا، اور اس کا ذکر آگے آئے گا۔ (۴) (د)، (ز)، (م) اور تلبیس ابلیس میں: "فأغنيتني"، اور جو یہاں ثابت ہے وہ (ظ) اور باقی مآخذ سے ہے۔ (۵) تاریخ بغداد میں: "بالكف"، تاریخ ابن عساکر اور تلبیس ابلیس میں: "فی الكف"، اور الحلیہ میں: "فی كفی"۔ (۶) احکام القرآن کے علاوہ دیگر مآخذ میں: "أراك" (میں آپ کو دیکھتا ہوں)۔

56 Surah Al-Ra'd: Verse 20

"And you revive a lover, though you are his death in love; and this is a wonder, how life can be with death." (1) Ibn al-Arabi (2) said: This is a man who made a covenant with God; he found fulfillment in full and perfection, so follow his example, God willing, you will be guided. Abu al-Faraj al-Jawzi (3) said: This man's silence in this situation, based on his claim of trust in God (Tawakkul), was an aid against himself, and that is not permissible. If he understood the meaning of Tawakkul, he would have known that it does not contradict seeking help in that situation, just as the Messenger of God ﷺ did not exit from Tawakkul by hiding his departure from Mecca, hiring a guide, keeping that matter secret, hiding in the cave, and saying to Suraqa: "Keep our matter hidden." (4). Praiseworthy Tawakkul is not achieved by doing something prohibited; and the silence of this person who fell into the well was prohibited for him. The explanation for this is that God Almighty created for humans a means to ward off harm and a means to attract benefit. If he disables them (5) claiming Tawakkul, that would be ignorance of Tawakkul and a rejection of the wisdom of the Creator (6); because Tawakkul is the heart's reliance on God Almighty, and it does not necessitate cutting off means (causes). If a person were hungry and did not ask for food until they died, they would enter the Fire; this was said by Sufyan al-Thawri (7) and others, because he had been shown the path to safety, so if he held back from it, he aided in his own destruction. Abu al-Faraj (8) said: And do not pay attention to the saying of Abu Hamza: "A lion came and took me out!" For if that is true, something like it might happen by coincidence, and it might be a kindness from God Almighty to an ignorant servant, and it is not denied...

(1) In sources other than Ahkam al-Qur'an: "kun" (being). (2) In Ahkam al-Qur'an 3/1100. (3) In Sifat al-Safwa 1/26-28, and similarly in Talbis Iblis pp. 294-295. (4) Narrated by Ahmad (17591) and al-Bukhari (3609) at length from the Hadith of Suraqa. (5) In (d), (z), and (m): "disabled it" (singular feminine). (6) In the copies: "humility", and what is established is from Sifat al-Safwa. (7) Narrated by Abu Nu'aym in al-Hilya 7/66. (8) In Sifat al-Safwa 1/28.

56 सूरह अर-रअद: आयत 20

"और तुम एक प्रेमी को जीवित करते हो, जबकि तुम प्रेम में उसकी मृत्यु हो; और यह आश्चर्य की बात है कि मृत्यु के साथ जीवन कैसे हो सकता है।" (1) इब्न अल-अरबी (2) ने कहा: यह वह व्यक्ति है जिसने ईश्वर से प्रतिज्ञा की थी; उसे पूर्ण और सिद्ध वफ़ादारी मिली, इसलिए उसका अनुसरण करो, यदि ईश्वर ने चाहा तो तुम मार्गदर्शन पाओगे। अबू अल-फ़रज अल-जौज़ी (3) ने कहा: इस स्थिति में इस व्यक्ति की चुप्पी, उसके तवक्कुल (ईश्वर पर भरोसा) के दावे पर आधारित, स्वयं के विरुद्ध एक सहायता थी, और वह जायज़ नहीं है। यदि वह तवक्कुल का अर्थ समझता, तो उसे पता होता कि उस स्थिति में मदद माँगना तवक्कुल के विपरीत नहीं है, ठीक वैसे ही जैसे अल्लाह के रसूल ﷺ मक्का से अपने प्रस्थान को छिपाकर, एक मार्गदर्शक किराए पर लेकर, उस मामले को गुप्त रखकर, गुफा में छिपकर और सुराक़ा से यह कहकर कि "हमारी खबर छिपाए रखना" (4) तवक्कुल से बाहर नहीं निकले थे। प्रशंसनीय तवक्कुल किसी निषिद्ध कार्य को करके प्राप्त नहीं होता; और कुएँ में गिरे इस व्यक्ति की चुप्पी उसके लिए निषिद्ध थी। इसका स्पष्टीकरण यह है कि अल्लाह तआला ने मनुष्य के लिए नुकसान को दूर करने का एक साधन और लाभ प्राप्त करने का एक साधन बनाया है। यदि वह तवक्कुल का दावा करते हुए उन्हें बेकार छोड़ देता है (5), तो यह तवक्कुल के बारे में अज्ञानता होगी और विधाता (6) की बुद्धि की अस्वीकृति होगी; क्योंकि तवक्कुल केवल अल्लाह तआला पर दिल का भरोसा है, और साधनों (कारणों) को छोड़ना इसकी आवश्यकता नहीं है। यदि कोई व्यक्ति भूखा हो और उसने तब तक नहीं माँगा जब तक कि वह मर न गया, तो वह आग (नर्क) में प्रवेश करेगा; यह सुफ़ियान अल-थौरी (7) और अन्य लोगों द्वारा कहा गया था, क्योंकि उसे सुरक्षा का मार्ग दिखाया गया था, इसलिए यदि वह उससे पीछे हट गया, तो उसने अपनी मृत्यु में सहायता की। अबू अल-फ़रज (8) ने कहा: और अबू हमज़ा की इस बात पर ध्यान न दें: "एक शेर आया और मुझे बाहर निकाल दिया!" क्योंकि यदि यह सच है, तो ऐसा संयोगवश हो सकता है, और यह अल्लाह तआला की ओर से एक अज्ञानी सेवक के प्रति कृपा हो सकती है, और इससे इनकार नहीं किया जा सकता...

(1) अहकाम अल-क़ुरान के अलावा अन्य स्रोतों में: 'कून' (होना)। (2) अहकाम अल-क़ुरान 3/1100 में। (3) सिफ़त अल-सफ़वा 1/26-28 में, और इब्लीस के धोखे (तल्बीस इब्लीस) पृ. 294-295 में इसी तरह। (4) अहमद (17591) और बुखारी (3609) द्वारा सुराक़ा की हदीस से विस्तार से वर्णित। (5) (द), (ज़) और (म) में: 'उसे बेकार छोड़ दिया'। (6) प्रतियों में: 'विनम्रता', और जो सिफ़त अल-सफ़वा से पुष्ट है। (7) अबू नुऐम द्वारा अल-हिल्या 7/66 में वर्णित। (8) सिफ़त अल-सफ़वा 1/28 में।

٥٦ سورة الرعد: آیت ٢٠

"اور تُو ایک عاشق کو زندہ کرتا ہے حالانکہ تُو ہی محبت میں اس کی موت ہے؛ اور یہ تعجب کی بات ہے کہ موت کے ساتھ زندگی کیسے ممکن ہے۔" (١) ابن العربی (٢) نے کہا: یہ وہ شخص ہے جس نے اللہ سے عہد کیا؛ پس اس نے وفا کو مکمل اور کامل پایا، چنانچہ اس کی پیروی کرو، اگر اللہ نے چاہا تو تم ہدایت پا جاؤ گے۔ ابو الفرج الجوزی (٣) نے کہا: اس مقام پر اس شخص کی خاموشی، اس کے زعم میں توکل کی بنا پر، اپنے آپ کے خلاف ایک مدد تھی، اور یہ جائز نہیں ہے۔ اگر وہ توکل کا معنی سمجھتا تو اسے معلوم ہوتا کہ اس حالت میں اس کا استغاثہ (مدد طلب کرنا) توکل کے منافی نہیں ہے، جیسا کہ رسول اللہ ﷺ مکہ سے اپنے نکلنے کو چھپا کر، ایک رہنما کرائے پر لے کر، اس معاملے کو پوشیدہ رکھ کر، غار میں روپوش ہو کر، اور سراقہ سے یہ کہہ کر کہ "ہمارا معاملہ چھپائے رکھنا" (٤) توکل سے باہر نہیں نکلے تھے۔ پس قابلِ تعریف توکل کسی ممنوع فعل کے ارتکاب سے حاصل نہیں ہوتا؛ اور اس کنویں میں گرنے والے کی خاموشی اس پر حرام تھی۔ اس کی وضاحت یہ ہے کہ اللہ تعالی نے انسان کے لیے ایک ایسا آلہ (ذریعہ) پیدا کیا ہے جس سے وہ نقصان کو دور کرے، اور ایک ایسا آلہ جس سے وہ نفع حاصل کرے، پس جب اس نے ان دونوں کو معطل کر دیا (٥) توکل کا دعویٰ کرتے ہوئے، تو یہ توکل سے جہالت تھی، اور واضع (اللہ) کی حکمت کی تردید تھی (٦)؛ کیونکہ توکل تو اللہ تعالی پر دل کا بھروسہ ہے، اور اس کے لیے اسباب کو ختم کرنا ضروری نہیں ہے؛ اور اگر کوئی شخص بھوکا ہو اور اس نے مانگا یہاں تک کہ وہ مر گیا تو وہ آگ میں داخل ہوگا؛ یہ سفیان الثوری (٧) اور دیگر نے کہا ہے، کیونکہ اسے سلامتی کا راستہ دکھایا گیا تھا، پس اگر وہ اس سے پیچھے ہٹ گیا تو اس نے اپنی ہلاکت پر مدد کی۔ اور ابو الفرج (٨) نے کہا: اور ابو حمزہ کے اس قول کی طرف التفات نہ کرو

کہ: "ایک شیر آیا اور اس نے مجھے نکال دیا!" کیونکہ اگر یہ بات درست بھی ہو تو ایسا اتفاقاً ہو سکتا ہے، اور یہ ایک جاہل بندے پر اللہ تعالی کی طرف سے لطف و کرم ہو سکتا ہے، اور اس کا انکار نہیں کیا جا سکتا...

(١) احکام القرآن کے علاوہ دیگر ذرائع میں: کون۔ (٢) احکام القرآن ٣/١١٠٠ میں۔ (٣) صفۃ الصفوۃ ١/٢٦ - ٢٨ میں، اور اسی طرح تلبیس ابلیس ص ٢٩٤ - ٢٩٥ میں۔ (٤) اسے احمد (١٧٥٩١) اور بخاری (٣٦٠٩) نے سراقہ کی حدیث سے طوالت کے ساتھ روایت کیا ہے۔ (٥) (د)، (ز) اور (م) میں: عطلہا (اسے معطل کر دیا)۔ (٦) نسخوں میں: "التواضع" (عاجزی) ہے، اور درست وہی ہے جو صفۃ الصفوۃ میں ہے۔ (٧) اسے ابو نعیم نے الحلیہ ٧/٦٦ میں روایت کیا ہے۔ (٨) صفۃ الصفوۃ ١/٢٨ میں۔

Surah Ar-Ra'd: Verses 21 - 24 57

...that Allah Almighty was kind to him; indeed, what is disapproved is his own action which is his acquisition, and that is helping himself against his own soul, which is a trust from Allah Almighty with him, and He has commanded him to preserve it.

Allah's saying: {And those who join that which Allah has commanded to be joined and fear their Lord and fear the evil reckoning. * And those who are patient, seeking the countenance of their Lord, and establish prayer and spend from what We have provided for them secretly and publicly and prevent evil with good - those will have the consequence of the [ultimate] home. * Gardens of perpetual residence; they will enter them with whoever was righteous among their fathers, their spouses and their descendants. And the angels will enter upon them from every gate, [saying], "Peace be upon you for what you patiently endured. And excellent is the final home."} [Quran 13:21-24]

His saying: {And those who join that which Allah has commanded to be joined} is apparently (1) about maintaining ties of kinship; this is the view of Qatada and most commentators (2), and it also includes all acts of obedience. {And fear their Lord} it was said: regarding the breaking of kinship ties. And it was said: regarding all sins. {And fear the evil reckoning} Evil reckoning means: a thorough investigation and scrutiny therein, and whoever is scrutinized in the reckoning is punished.

Ibn Abbas and Sa'id ibn Jubayr said: The meaning of {join that which Allah has commanded} is: belief in all the Books and all the Messengers. Al-Hasan said: It is connecting with Muhammad ﷺ. A fourth possibility is: that they join faith with righteous deeds, {and fear their Lord} in what He commanded them to join, {and fear the evil reckoning} for neglecting it (3). The first view encompasses these views as we mentioned, and with Allah is our success.

His saying: {And those who are patient, seeking the countenance of their Lord} It was said: "Those" is an initiatory clause; because "they were patient" is in the past tense, so it cannot be conjoined with "they fulfill." And it was said: it is part of the description of those who preceded, and description is permissible sometimes...

(1) In (D), (Z), and (M): apparent. (2) See Tafsir al-Baghawi 3/14, and Qatada's report was mentioned by al-Mawardi in An-Nukat wal-Uyun 3/108. (3) An-Nukat wal-Uyun 3/108, and al-Wahidi mentioned it from Ibn Abbas in Al-Wasit 3/13.

सूरह अर-रअद: आयतें 21 - 24 57

...कि अल्लाह तआला ने उस पर कृपा की; वास्तव में, जिस चीज़ का विरोध किया जाता है वह उसका अपना कर्म है जो उसका अर्जन है, और वह है अपने स्वयं के विरुद्ध अपने प्राण की सहायता करना, जो उसके पास अल्लाह तआला की अमानत है, और उसने उसे इसकी रक्षा करने का आदेश दिया है।

अल्लाह का कथन: {और वे जो उसे जोड़ते हैं जिसे जोड़ने का अल्लाह ने आदेश दिया है और अपने रब से डरते हैं और बुरे हिसाब से डरते हैं। * और वे जिन्होंने अपने रब की प्रसन्नता चाहने के लिए धैर्य रखा, और नमाज़ क़ायम की और जो कुछ हमने उन्हें दिया उसमें से गुप्त और प्रकट रूप से खर्च किया और बुराई को भलाई से दूर करते हैं - यही हैं जिनके लिए घर का शुभ परिणाम है। * स्थायी निवास के बाग; वे उनमें प्रवेश करेंगे और उनके बाप-दादा, उनकी पत्नियों और उनकी संतान में से जो नेक होंगे। और फ़रिश्ते हर दरवाज़े से उनके पास यह कहते हुए आएँगे, "तुम पर सलामती हो उसके बदले में जो तुमने धैर्य रखा। तो क्या ही अच्छा है आख़िरी घर!"} [क़ुरआन 13:21-24]

उसका कथन: {और वे जो उसे जोड़ते हैं जिसे जोड़ने का अल्लाह ने आदेश दिया है} ज़ाहिरी तौर पर (1) यह रिश्तेदारों से संबंध जोड़ने के बारे में है; यह क़तादा और अधिकांश मुफ़स्सिरों (टीकाकारों) का विचार है (2), और इसके साथ ही इसमें सभी प्रकार की आज्ञाकारिता शामिल है। {और अपने रब से डरते हैं} कहा गया: रिश्तेदारी तोड़ने के मामले में। और कहा गया: सभी पापों के मामले में। {और बुरे हिसाब से डरते हैं} बुरा हिसाब: इसमें गहराई से जाँच और पूछताछ है, और जिसका हिसाब में कड़ाई से पूछताछ की गई, उसे सज़ा दी गई।

इब्न अब्बास और सईद बिन जुबैर ने कहा: {जिसे जोड़ने का अल्लाह ने आदेश दिया है} का अर्थ है: सभी किताबों और सभी रसूलों पर ईमान लाना। अल-हसन ने कहा: यह मुहम्मद ﷺ के साथ संबंध जोड़ना है। चौथी संभावना यह है: कि वे ईमान को नेक काम से जोड़ें, {और अपने रब से डरते हैं} उस चीज़ में जिसे उसने उन्हें जोड़ने का आदेश दिया है, {और बुरे हिसाब से डरते हैं} उसे छोड़ने के बारे में (3)। पहला विचार इन सभी विचारों को समाहित करता है जैसा कि हमने ज़िक्र किया, और सफलता अल्लाह ही की ओर से है।

उसका कथन: {और जिन्होंने अपने रब की प्रसन्नता चाहने के लिए धैर्य रखा} कहा गया: "वे लोग" एक नया वाक्य है; क्योंकि "धैर्य रखा" भूतकाल में है, इसलिए इसे "वे पूरा करते हैं" के साथ जोड़ा नहीं जा सकता। और कहा गया: यह उनके वर्णन का हिस्सा है जो पहले गुज़र चुके हैं, और वर्णन कभी-कभी जायज़ होता है...

(1) (द), (ज़) और (म) प्रतियों में: 'ज़ाहिर'। (2) देखिए तफ़्सीर अल-बग़वी 3/14, और क़तादा का उल्लेख अल-मावर्दी ने 'अन-नुकात वल-उयून' 3/108 में किया है। (3) अन-नुकात वल-उयून 3/108, और अल-वाहिदी ने इसे इब्न अब्बास के हवाले से 'अल-वसीत' 3/13 में उल्लेख किया है।

سورہ الرعد: آیات ۲۱ - ۲۴ ۵۷

...کہ اللہ تعالیٰ نے اس پر لطف فرمایا، درحقیقت اس کے اس فعل کا انکار کیا جاتا ہے جو اس کا کسب ہے، اور وہ اپنے نفس کے خلاف اپنی مدد کرنا ہے جو اس کے پاس اللہ تعالیٰ کی ودیعت (امانت) ہے، اور اس نے اسے اس کی حفاظت کا حکم دیا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالَّذِينَ يَصِلُونَ مَا أَمَرَ اللهُ بِهِ أَن يُوصَلَ وَيَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ وَيَخَافُونَ سُوءَ الْحِسَابِ * وَالَّذِينَ صَبَرُوا ابْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَنفَقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَعَلَانِيَةً وَيَدْرَءُونَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ أُوْلَئِكَ لَهُمْ عُقْبَى الدَّارِ * جَنَّتُ عَدْنٍ يَدْخُلُونَهَا وَمَن صَلَحَ مِنْ آبَائِهِمْ وَأَزْوَاجِهِمْ وَذُرِّيَّتِهِمْ وَالْمَلَائِكَةُ يَدْخُلُونَ عَلَيْهِم مِّن كُلِّ بَابٍ * سَلَامٌ عَلَيْكُم بِمَا صَبَرْتُمْ فَنِعْمَ عُقْبَى الدَّارِ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالَّذِينَ يَصِلُونَ مَا أَمَرَ اللهُ بِهِ أَن يُوصَلَ﴾ ظاہری طور پر (۱) یہ صلہ رحمی (رشتہ داروں سے تعلق جوڑنے) کے بارے میں ہے؛ اور یہی قتادہ اور اکثر مفسرین کا قول ہے (۲)، اور اس کے ساتھ ساتھ یہ تمام اطاعتوں کو شامل ہے۔ ﴿وَيَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ﴾ کہا گیا: قطع رحمی (رشتہ توڑنے) کے بارے میں۔ اور کہا گیا: تمام گناہوں کے بارے میں۔ ﴿وَيَخَافُونَ سُوءَ الْحِسَابِ﴾ حساب کی برائی: اس میں باریک بینی سے تفتیش اور پوچھ گچھ ہے، اور جس کا حساب میں مناقشہ (بحث و تکرار) کیا گیا وہ عذاب میں مبتلا ہوا۔

اور ابن عباس اور سعید بن جبیر نے کہا: ﴿يَصِلُونَ مَا اَمَرَ اللهُ بِہٖ﴾ کا معنی ہے: تمام کتابوں اور تمام رسولوں پر ایمان لانا۔ حسن بصری رحمہ اللہ نے کہا: یہ محمد ﷺ کے ساتھ تعلق جوڑنا ہے۔ ایک چوتھا احتمال یہ ہے کہ: وہ ایمان کو عملِ صالح کے ساتھ جوڑیں، ﴿وَيَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ﴾ اس چیز میں جس کے جوڑنے کا انہیں حکم دیا گیا، ﴿وَيَخَافُونَ سُوءَ الْحِسَابِ﴾ اسے چھوڑنے کی صورت میں

(۳)۔ اور پہلا قول ان تمام اقوال کو شامل ہے جیسا کہ ہم نے ذکر کیا، اور اللہ ہی کی طرف سے توفیق ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالَّذِينَ صَبَرُوا ابْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِمْ﴾ کہا گیا ہے کہ: لفظ "الَّذِينَ" مستأنف (نیا جملہ) ہے؛ کیونکہ "صَبَرُوا" ماضی ہے اس لیے اس کا عطف "يُوفُونَ" پر نہیں ہو سکتا۔ اور کہا گیا: یہ ان لوگوں کا وصف ہے جو پہلے گزر چکے ہیں، اور کبھی وصف کا بیان جائز ہوتا ہے...

(۱) (د) اور (ز) اور (م) میں: ظاہر۔ (۲) دیکھیے تفسیر البغوی ۳ / ۱۴، اور قتادہ کی روایت الماوردی نے النکت والعیون ۳ / ۱۰۸ میں ذکر کی ہے۔ (۳) النکت والعیون ۱۰۸/۳، اور اسے ابن عباس سے الواحدی نے الوسیط ۳ / ۱۳ میں ذکر کیا ہے۔

Surah Ar-Ra'd: Verses 21 - 24 58 ...in the past tense, and sometimes in the future tense; because the meaning is: whoever does such and such shall have such and such, and since "those who" (al-ladhina) implies a condition, and the past tense in a conditional statement is like the future tense, this was permissible; which is why He said: {Those who fulfill}, then He said: {And those who were patient}, then He followed it by saying: {And they repel evil with good}. Ibn Zayd said: They were patient in obeying Allah, and patient in avoiding disobedience to Allah (1). ‘Ata’ said: They were patient in the face of afflictions and calamities, and incidents and misfortunes (2). Abu ‘Imran al-Jawni said: They were patient in their religion seeking the pleasure of Allah. {And establish prayer}: they performed it with its obligations and humility at its designated times. {And spend from what We have provided them, secretly and publicly} meaning the obligatory Zakat; on the authority of Ibn ‘Abbas, and discussion on this has already passed in "Al-Baqarah" (3) and elsewhere. {And repel evil with good} i.e.: they repel evil deeds with good deeds; as said by Ibn ‘Abbas (4). Ibn Zayd: they repel evil with good. Sa'id bin Jubayr: they repel the forbidden with the permissible. Al-Dhahhak: they repel obscenity with peace. Juwaybir: they repel injustice with forgiveness. Ibn Shajarah: they repel sin with repentance (5). Al-Qutaybi (6): they repel the foolishness of the ignorant with forbearance, for foolishness is the "evil" and forbearance is the "good". It was also said: if they intended an evil deed, they turned away from it and sought forgiveness. And it was said: they repel polytheism (shirk) with the testimony that there is no god but Allah (7). (1) Reported similarly by al-Tabari 3/510. (2) Mentioned by al-Baghawi 3/16. (3) 1/273, and the report of Ibn ‘Abbas was reported by al-Tabari 12/509. (4) Mentioned by al-Wahidi in al-Wasit 3/14, and al-Baghawi 3/16. (5) Al-Mawardi mentioned these statements in al-Nukat wal-'Uyun 3/109, and Ibn Zayd's statement was reported by al-Tabari 13/510. (6) In Tafsir Gharib al-Qur'an, p. 227. (7) Ibn Atiyyah mentioned the last statement in al-Muharrar al-Wajiz 3/309.

सूरा अर-रअद: आयतें 21 - 24 58 ...भूतकाल में, और कभी भविष्य काल में; क्योंकि अर्थ यह है: जो ऐसा और ऐसा करता है, उसे ऐसा और ऐसा मिलेगा, और चूँकि "वे लोग जो" (अल्लज़ीना) में एक शर्त निहित है, और शर्त वाले वाक्य में भूतकाल भविष्य काल के समान होता है, इसलिए यह जायज़ था; इसी कारण उसने कहा: {वे जो पूरा करते हैं}, फिर कहा: {और वे जिन्होंने धैर्य रखा}, फिर उसका अनुसरण करते हुए कहा: {और वे बुराई को भलाई से दूर करते हैं}। इब्न ज़ैद ने कहा: उन्होंने अल्लाह की आज्ञा मानने में धैर्य रखा, और अल्लाह की नाफ़रमानी से बचने में धैर्य रखा (1)। अता ने कहा: उन्होंने कष्टों और आपदाओं, और घटनाओं और विपत्तियों पर धैर्य रखा (2)। अबू इमरान अल-जौनी ने कहा: उन्होंने अल्लाह की प्रसन्नता प्राप्त करने के लिए अपने धर्म पर धैर्य रखा। {और नमाज़ क़ायम करते हैं}: उन्होंने इसे इसके फ़र्ज़ों और विनम्रता के साथ इसके निर्धारित समय पर अदा किया। {और जो कुछ हमने उन्हें दिया है उसमें से गुप्त और खुले तौर पर खर्च करते हैं} यानी अनिवार्य ज़कात; इब्न अब्बास के हवाले से, और इसके बारे में चर्चा "अल-बक़रा" (3) और अन्य जगहों पर पहले ही हो चुकी है। {और वे बुराई को भलाई से दूर करते हैं} यानी: वे अच्छे कर्मों से बुरे कर्मों को दूर करते हैं; यह इब्न अब्बास (4) ने कहा है। इब्न ज़ैद: वे बुराई को भलाई से दूर करते हैं। सईद बिन जुबैर: वे वर्जित (मुनकर) को उचित (मारूफ़) से दूर करते हैं। अद-दह्हाक: वे अश्लीलता को शांति (सलाम) से दूर करते हैं। जुवैबिर: वे अन्याय को क्षमा से दूर करते हैं। इब्न शजराह: वे पाप को पश्चाताप (तौबा) से दूर करते हैं (5)। अल-कुतैबी (6): वे अज्ञानी की मूर्खता को सहनशीलता (हिल्म) से दूर करते हैं, क्योंकि मूर्खता "बुराई" है और सहनशीलता "भलाई" है। यह भी कहा गया: यदि उन्होंने किसी बुराई का इरादा किया, तो वे उससे पीछे हट गए और क्षमा माँगी। और यह भी कहा गया: वे इस गवाही के साथ शिर्क(बहुदेववाद) को दूर करते हैं कि अल्लाह के अलावा कोई पूज्य नहीं है (7)। (1) इसे अल-तबरी 3/510 ने इसी तरह उद्धृत किया है। (2) अल-बघवी 3/16 द्वारा उल्लेखित। (3) 1/273, और इब्न अब्बास की रिपोर्ट अल-तबरी 12/509 द्वारा उद्धृत की गई है। (4) अल-वाहिदी ने अल-वसीत 3/14 और अल-बघवी 3/16 में इसका उल्लेख किया है। (5) अल-मावर्दी ने अल-नुकत वल-उयून 3/109 में इन कथनों का उल्लेख किया है, और इब्न ज़ैद का कथन अल-तबरी 13/510 द्वारा उद्धृत किया गया है। (6) तफ़सीर ग़रीब अल-क़ुरान, पृष्ठ 227 में। (7) इब्न अतिय्याह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/309 में अंतिम कथन का उल्लेख किया है।

سورة الرعد: آیات ۲۱ - ۲۴ ۵۸ ...ماضی کے لفظ کے ساتھ، اور کبھی مستقبل کے لفظ کے ساتھ؛ کیونکہ معنی یہ ہے: جو ایسا کرے گا اسے ایسا ملے گا، اور چونکہ «الذین» شرط کو شامل ہے، اور شرط میں ماضی مستقبل کی طرح ہوتا ہے، اس لیے یہ جائز ہوا؛ اسی لیے اللہ نے فرمایا: ﴿ الَّذِينَ يُوفُونَ ﴾ (وہ لوگ جو پورا کرتے ہیں)، پھر فرمایا: ﴿ وَالَّذِينَ صَبَرُوا ﴾ (اور وہ لوگ جنہوں نے صبر کیا)، پھر اس پر عطف کرتے ہوئے فرمایا: ﴿ وَيَدْرَءُونَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ ﴾ (اور وہ برائی کو بھلائی سے دور کرتے ہیں)۔ ابن زید نے کہا: انہوں نے اللہ کی اطاعت پر صبر کیا، اور اللہ کی نافرمانی سے بچنے پر صبر کیا (۱)۔ عطا نے کہا: انہوں نے مصائب اور تکالیف، اور حادثات اور آفات پر صبر کیا (۲)۔ ابو عمران الجونی نے کہا: انہوں نے اللہ کی رضا کی خاطر اپنے دین پر صبر کیا۔ ﴿ وَأَقَامُوا الصَّلَوٰةَ ﴾: انہوں نے اسے اس کے فرائض اور خشوع کے ساتھ اس کے اوقات میں ادا کیا۔ ﴿ وَأَنفَقُوا مِمَّا رَزَقْنَٰهُمْ سِرًّا وَعَلَانِيَةً ﴾ یعنی فرض زکوٰۃ؛ ابن عباس سے روایت ہے، اور اس بارے میں گفتگو «البقرة» (۳) اور دیگر جگہوں پر گزر چکی ہے۔ ﴿ وَيَدْرَءُونَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ ﴾ یعنی: وہ نیک عمل کے ذریعے برے عمل کو دور کرتے ہیں؛ یہ ابن عباس (۴) نے کہا ہے۔ ابن زید: وہ برائی کو بھلائی سے دور کرتے ہیں۔ سعید بن جبیر: وہ منکر (برائی) کو معروف (بھلائی) سے دور کرتے ہیں۔ ضحاک: وہ فحش (بدکلامی) کو سلام کے ذریعے دور کرتے ہیں۔ جویبر: وہ ظلم کو معافی کے ذریعے دور کرتے ہیں۔ ابن شجرہ: وہ گناہ کو توبہ کے ذریعے دور کرتے ہیں (۵)۔ القتبی (۶): وہ جاہل کی حماقت کو بردباری کے ذریعے دور کرتے ہیں، پس حماقت "برائی" ہے، اور بردباری "بھلائی" ہے۔ اور کہا گیا: جب وہ کسی برائی کا ارادہ کرتے ہیں تو اس سے باز آ جاتے ہیں اور استغفار کرتے ہیں۔ اور کہا گیا: وہ شرک کو اس گواہی کے ذریعے دور کرتے ہیں کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں (۷)۔ (۱) اسے طبری ۵۱۰/۳ نے اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۲) اسے بغوی ۱۶/۳ نے ذکر کیا ہے۔ (۳) ۲۷۳/۱، اور ابن عباس کی خبر طبری ۵۰۹/۱۲ نے روایت

کی ہے۔ (۴) اسے واحدی نے الوسیط ۱۴/۳ اور بغوی ۱۶/۳ میں ذکر کیا ہے۔ (۵) ماوردی نے النکت والعیون ۱۰۹/۳ میں یہ اقوال ذکر کیے ہیں، اور ابن زید کا قول طبری ۵۱۰/۱۳ نے روایت کیا ہے۔ (۶) تفسیر غریب القرآن ص ۲۲۷ میں۔ (۷) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳۰۹/۳ میں آخری قول ذکر کیا ہے۔

So these are nine opinions, all of which are close in meaning, and the first one encompasses them in general. An example is the saying of Allah: {Indeed, good deeds do away with misdeeds} [Hud: 114]. From this also is the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him) to Mu'adh: "Follow an evil deed with a good deed which will wipe it out, and treat people with good character."(1)

His (Exalted) saying: {Those will have the consequence of the [final] home} means the consequence of the hereafter, which is Paradise instead of Hell. Tomorrow, there will be two abodes: Paradise for the obedient, and Hell for the disobedient. Since He mentioned the description of the obedient, their home is inevitably Paradise. It was also said: it refers to the home of this world, meaning: they will have the reward for what they did of acts of obedience in the home of this world.

His (Exalted) saying: {Gardens of perpetual residence [which] they will enter} means they will have the gardens of Eden. So, "Gardens of Eden" is a substitute for "consequence"(2). It is also permissible for it to be an explanation for "the consequence of the home," meaning: they have the entrance into the gardens of Eden; because "consequence of the home" is an event (infinitival noun), while "Gardens of Eden" is a physical entity, and an event is only explained by a similar event; thus, the omitted infinitive is added to the object. It is also possible that "Gardens of Eden" is the predicate of a hidden subject(3).

And "Gardens of Eden" is the center and capital of Paradise, and its ceiling is the Throne of the Most Merciful(4); as stated by al-Qushayri, Abu Nasr Abd al-Rahim(5). In "Sahih" al-Bukhari, it says: "When you ask Allah, ask Him for al-Firdaws, for it is the center of Paradise and the highest point of Paradise, and above it is the Throne of the Most Merciful, and from it gush forth the rivers of Paradise."(6) So it is possible that "Gardens of Eden" are the same, if there is a sound report to that effect(7). Abdullah ibn Amr said:

(1) Narrated by Ahmad (21988) and al-Tirmidhi (1987) from the hadith of Mu'adh (may Allah be pleased with him). And narrated by Ahmad (21354) and al-Tirmidhi (1987) from the hadith of Abu Dharr (may Allah be pleased with him). (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/147, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/356. (3) See al-Imla' by al-'Ukbari (on the margin of al-Futuhat al-Ilahiyyah) 3/382-383, and al-Durr al-Masun 7/44. Al-Samin said: It is possible for "Gardens of Eden" to be a subject whose predicate is: "they will enter it." (4) See what preceded 10/299-300. (5) In (d) and (z): Abd al-Karim,

and in (m): Abd al-Malik. (6) Part of a hadith narrated by Ahmad (8419) and al-Bukhari (2790) from Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him). (7) In (d), (f), and (m): so that.

सूरह अर-रअद: आयतें 21 - 24 59

तो ये नौ कथन हैं, जिनके अर्थ एक-दूसरे के निकट हैं, और पहला उन सबको सामान्य रूप से समाहित करता है। इसका उदाहरण अल्लाह का यह कथन है: {निस्संदेह नेकियाँ बुराइयों को मिटा देती हैं} [हूद: 114]। इसी से संबंधित नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) का मुआज़ से कहा गया यह कथन भी है: "बुराई के पीछे नेकी करो जो उसे मिटा दे, और लोगों के साथ अच्छे व्यवहार के साथ पेश आओ।" (1)

अल्लाह तआला का कथन: {उन्हीं के लिए आख़िरत के घर का अंजाम है} अर्थात परलोक का परिणाम, जो कि नरक के बदले स्वर्ग है। कल दो घर होंगे: आज्ञाकारी के लिए स्वर्ग और अवज्ञाकारी के लिए नरक। चूँकि अल्लाह ने आज्ञाकारियों का वर्णन किया है, इसलिए उनका घर निश्चित रूप से स्वर्ग ही है। और यह भी कहा गया है: 'घर' से तात्पर्य दुनिया का घर है, यानी: उन्होंने दुनिया के घर में जो आज्ञाकारिता के कार्य किए हैं, उनका उन्हें बदला मिलेगा।

अल्लाह तआला का कथन: {अदन (सदा रहने वाले) के बाग़ जिनमें वे प्रवेश करेंगे} अर्थात उनके लिए अदन के बाग़ हैं। तो "अदन के बाग़" "अंजाम" का बदल (substitute) है (2)। यह भी संभव है कि यह "घर का अंजाम" की व्याख्या हो, अर्थात: उन्हें अदन के बाग़ों में प्रवेश मिलना है; क्योंकि "घर का अंजाम" एक घटना (क्रियार्थक संज्ञा) है, जबकि "अदन के बाग़" एक भौतिक वस्तु है, और एक घटना की व्याख्या वैसी ही घटना से की जाती है; अतः लुप्त क्रियार्थक संज्ञा कर्म के साथ जुड़ी हुई है। यह भी संभव है कि "अदन के बाग़" एक लुप्त विषय (subject) का विधेय (predicate) हो (3)।

"अदन के बाग़" स्वर्ग का मध्य और मुख्य भाग है, और इसकी छत रहमान का अर्श (सिंहासन) है (4); यह अल-कुशैरी अबू नसर अब्दुर रहीम ने कहा है (5)। "सहीह" बुख़ारी में है: "जब तुम अल्लाह से माँगो तो फ़िरदौस माँगो, क्योंकि वह स्वर्ग का मध्य भाग और स्वर्ग का सर्वोच्च स्थान है, और उसके ऊपर रहमान का अर्श है, और उसी से स्वर्ग की नदियाँ फूटती हैं" (6)। तो यह संभव है कि "अदन के बाग़" भी वैसे ही हों, यदि इस बारे में कोई सही रिपोर्ट (हदीस) हो (7)। अब्दुल्ला बिन अम्र ने कहा:

(1) इसे अहमद (21988) और तिर्मिज़ी (1987) ने मुआज़ रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से उद्धृत किया है। और अहमद (21354) तथा तिर्मिज़ी (1987) ने अबू ज़र रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से उद्धृत किया है। (2) मआनी अल-क़ुरआन - ज़ज्जाज 3/147, और एराब अल-क़ुरआन - नह़ास 2/356। (3) देखें अल-इमला - उकबरी (अल-फ़ुतुहात अल-इलाहिय्या के हाशिये पर) 3/382 - 383,

और अद-दुर्र अल-मसून 7/44, और समीर ने कहा: यह संभव है कि "अदन के बाग़" एक विषय (subject) हो जिसका विधेय "वे उसमें प्रवेश करेंगे" है। (4) देखें जो पहले बीत चुका है 10/299 - 300। (5) (द) और (ज़) में: अब्दुल करीम, और (म) में: अब्दुल मलिक। (6) अहमद (8419) और बुख़ारी (2790) द्वारा अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु अन्हु से उद्धृत हदीस का एक हिस्सा। (7) (द), (फ़) और (म) में: तो वह।

سورہ الرعد: آیات ۲۱ - ۲۴ ۵۹

پس یہ نو اقوال ہیں، جن کے معنی ایک دوسرے کے قریب ہیں، اور پہلا قول ان سب کو عمومی طور پر شامل ہے۔ اس کی مثال اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: {بے شک نیکیاں برائیوں کو مٹا دیتی ہیں} [ہود: ۱۱۴]، اور اسی میں سے نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کا حضرت معاذ رضی اللہ عنہ سے یہ فرمانا بھی ہے کہ: "برائی کے بعد نیکی کرو جو اسے مٹا دے، اور لوگوں کے ساتھ حسنِ اخلاق سے پیش آؤ۔"(۱)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {انہی کے لیے آخرت کے گھر کا انجام ہے} یعنی آخرت کا انجام، اور وہ آگ کے بدلے جنت ہے۔ کل قیامت کے دن دو گھر ہوں گے: فرمانبردار کے لیے جنت اور نافرمان کے لیے آگ؛ چنانچہ جب اللہ تعالیٰ نے فرمانبرداروں کا وصف بیان کیا تو ان کا گھر یقیناً جنت ہی ہے۔ اور ایک قول یہ بھی ہے کہ: گھر سے مراد دنیا کا گھر ہے، یعنی: ان کے لیے ان اطاعتوں کی جزا ہے جو انہوں نے دنیا کے گھر میں کیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {عدن (ہمیشہ رہنے) کے باغات جن میں وہ داخل ہوں گے} یعنی ان کے لیے باغاتِ عدن ہیں، چنانچہ "جناتِ عدن" (عدن کے باغات) "عقبیٰ" (انجام) سے بدل ہے(۲)۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ "عقبیٰ الدار" کی تفسیر ہو، یعنی: ان کے لیے باغاتِ عدن میں داخلہ ہے؛ کیونکہ "عقبیٰ الدار" ایک واقعہ (مصدر) ہے، اور "جناتِ عدن" ایک مادی چیز ہے، اور واقعے کی تفسیر اسی طرح کے واقعے سے کی جاتی ہے؛ پس محذوف مصدر مفعول کی طرف مضاف ہے۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ "جناتِ عدن" ایک محذوف مبتدا کی خبر ہو(۳)۔

اور "جناتِ عدن" جنت کا درمیانی اور مرکزی حصہ ہے، اور اس کی چھت رحمن کا عرش ہے(۴)؛ یہ بات القشیری ابو نصر عبد الرحیم نے کہی ہے(۵)۔ اور "صحیح" بخاری میں ہے: "جب

تم اللہ سے مانگو تو فردوس مانگو، کیونکہ وہ جنت کا درمیانی اور بلند ترین حصہ ہے، اور اس کے اوپر رحمن کا عرش ہے، اور وہیں سے جنت کی نہریں نکلتی ہیں"(۶)۔ چنانچہ یہ ممکن ہے کہ "جناتِ عدن" بھی اسی طرح ہو اگر اس بارے میں کوئی خبر (حدیث) صحیح ہو(۷)۔ عبد اللہ بن عمرو رضی اللہ عنہ نے فرمایا:

(۱) اسے احمد (۲۱۹۸۸) اور ترمذی (۱۹۸۷) نے معاذ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور احمد (۲۱۳۵۴) اور ترمذی (۱۹۸۷) نے ابو ذر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۲) معانی القرآن للزجاج ۳/ ۱۴۷، اور إعراب القرآن للنحاس ۲/ ۳۵۶۔ (۳) ملاحظہ کریں الإملاء للعكبري (على هامش الفتوحات الإلهية) ۳/ ۳۸۲ - ۳۸۳، اور الدر المصون ۷/ ۴۴، اور سمین نے کہا: یہ جائز ہے کہ "جنات عدن" مبتدا ہو جس کی خبر: "يدخلونها" ہے۔ (۴) ملاحظہ کریں جو پہلے گزر چکا ہے ۱۰/ ۲۹۹ - ۳۰۰۔ (۵) نسخہ (د) اور (ز) میں: عبد الكريم، اور (م) میں: عبد الملک۔ (۶) احمد (۸۴۱۹) اور بخاری (۲۷۹۰) کی ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے مروی حدیث کا ایک حصہ۔ (۷) نسخہ (د)، (ف) اور (م) میں: تو وہ۔

Surah Ar-Ra'd: Verses 21 - 24

Indeed, in Paradise there is a palace called: 'Adn, surrounded by towers and meadows; it has five thousand gates (1), at every gate there are five thousand Khayrah (2), none enters it except a Prophet, a Truthful one (Siddiq), or a Martyr. And "Adn" is derived from 'adan in a place: if one stays in it; as will be explained in Surah Al-Kahf, God willing (3). {And whoever was righteous among their fathers, their spouses and their offspring} It may be a conjunction to "Those", meaning: those and whoever was righteous among their fathers, their spouses and their offspring will have the ultimate home (4). It may also be a conjunction to the nominative pronoun in "they enter it", and the conjunction is considered good because the accusative pronoun intervened between them (5). It may also mean: they enter it and those of their fathers who were righteous enter it, meaning: whoever was righteous, they do not enter it by lineage alone. It is also possible that the position of "man" (whoever) is accusative based on the estimation: they enter it along with whoever was righteous among their fathers (6), meaning: even if (7) they did not perform deeds like theirs, Allah joins them with them as an honor to them. Ibn Abbas said: This righteousness is belief in Allah and the Messenger, and if they had other acts of obedience along with faith, they would have entered it by their own obedience, not by way of following. Al-Qushayri said: There is a point of consideration here; because faith is essential, so the statement regarding the condition of righteous deeds is like the statement regarding the condition of faith. So the most apparent view is that this righteousness is within the sum of deeds, and the meaning is: that the blessing tomorrow will be completed for them by...

(1) In (D), (Z), and (M): it has a thousand gates, and what is established is from (Zha), which is consistent with what is in Musannaf Ibn Abi Shaybah 5/307, and Tafsir al-Tabari 11/563 and 13/512. (2) i.e.: possessor of good, and the plural is Khayrat, referring to women. The report will come in the interpretation of verse (50) of Surah Sad. (3) At the interpretation of verse (31) of it. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/357. (5) Al-Bayan by Ibn al-Anbari 2/51, and al-Imla' by al-'Ukbari (on the margin of al-Futuhat al-Ilahiyyah) 3/383. (6) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/147, Mushkil I'rab al-Qur'an 1/398, al-Bayan 2/51, and al-Imla' 3/383. (7) In (D), (Z), and (M): 'and if', instead of: 'meaning even if'.

सूरह अर-राद: आयतें 21 - 24

वास्तव में जन्नत में एक महल है जिसे अदन कहा जाता है, जिसके चारों ओर बुर्ज और घास के मैदान हैं; इसमें पाँच हज़ार दरवाज़े हैं (1), प्रत्येक दरवाज़े पर पाँच हज़ार 'खैराह' (2) हैं, इसमें केवल नबी, सिद्दीक (सत्यवादी) या शहीद ही प्रवेश कर सकेंगे। और "अदन" शब्द 'अदना' से निकला है जिसका अर्थ है किसी स्थान पर टिकना; जैसा कि इंशाअल्लाह सूरह अल-कहफ़ की व्याख्या में बताया जाएगा (3)। {और उनके पूर्वजों, उनकी पत्नियों और उनकी संतानों में से जो नेक रहे हों} यह संभव है कि यह "वे" (أُولَئِكَ) शब्द से जुड़ा हो, जिसका अर्थ है: वे और उनके पूर्वजों, पत्नियों और संतानों में से जो नेक रहे हों, उनके लिए अंतिम घर है (4)। यह भी संभव है कि यह "वे प्रवेश करेंगे" में मौजूद कर्ता सर्वनाम से जुड़ा हो, और यह व्याकरणिक रूप से सही है क्योंकि कर्म सर्वनाम उनके बीच आ गया है (5)। इसका अर्थ यह भी हो सकता है: वे उसमें प्रवेश करेंगे और उनके पूर्वजों में से जो नेक थे वे भी प्रवेश करेंगे, यानी जो नेक थे, वे केवल वंश के आधार पर प्रवेश नहीं करेंगे। यह भी संभव है कि "मन" (जो) का स्थान कर्म कारक हो, इस अनुमान पर: वे उनके साथ प्रवेश करेंगे जो उनके पूर्वजों में से नेक थे (6), यानी: यदि (7) उन्होंने उनके जैसे कार्य नहीं किए होंगे, तो अल्लाह उनके सम्मान में उन्हें उनके साथ मिला देगा। इब्न अब्बास ने कहा: यह नेकी अल्लाह और रसूल पर ईमान है, और यदि ईमान के साथ उनके अन्य आज्ञाकारिता के कार्य होते, तो वे अपनी आज्ञाकारिता के कारण प्रवेश करते न कि किसी के पीछे चलने (अनुगमन) के कारण। अल-कुशैरी ने कहा: इसमें विचार करने योग्य बात है; क्योंकि ईमान अनिवार्य है, इसलिए नेक कार्यों की शर्त के बारे में कहना वैसा ही है जैसा ईमान की शर्त के बारे में कहना। अतः स्पष्ट यह है कि यह नेकी कार्यों के कुल योग में है, और अर्थ यह है कि कल उन पर कृपा इस प्रकार पूर्ण होगी कि...

(1) (द), (ज़), और (म) में है: इसमें एक हज़ार दरवाज़े हैं, और जो स्थापित है वह (ज़्हा) से है, जो मुसन्नफ़ इब्न अबी शयबा 307/5 और तफ़्सीर अल-तबरी 563/11 और 512/13 में जो है उसके अनुरूप है। (2) अर्थात्: अच्छाई वाली, और बहुवचन 'ख़ैरात' है, जिसका अर्थ स्त्रियाँ हैं। इसकी सूचना सूरह साद की आयत (50) की व्याख्या में आएगी। (3) उसकी आयत (31) की व्याख्या में। (4) नहहास द्वारा एराब अल-कुरान 357/2। (5) इब्न अल-अंबारी द्वारा अल-बयान 51/2, और अल-उकबारी द्वारा अल-इमला (अल-फ़ुतुहात अल-इलाहिया के हाशिये पर) 383/3। (6) ज़ज्जाज द्वारा मआनी अल-कुरान 147/3, मुश्किल एराब अल-कुरान 398/1, अल-बयान 51/2, और अल-इमला 383/3। (7) (द), (ज़), और (म) में: 'और यदि' के स्थान पर 'अर्थात् यदि' (أي فإن)।

سورہ الرعد: آیات ۲۱ - ۲٤

یقیناً جنت میں ایک محل ہے جسے عدن کہا جاتا ہے، جس کے گرد برج اور چراگاہیں ہیں؛ اس میں پانچ ہزار دروازے ہیں (۱)، ہر دروازے پر پانچ ہزار خیرات (۲) ہیں، اس میں صرف نبی، صدیق یا شہید ہی داخل ہوں گے۔ اور لفظ "عدن" کسی جگہ پر قیام کرنے کے معنی میں 'عدن' سے ماخوذ ہے؛ جیسا کہ ان شاء اللہ سورہ کہف کی تفسیر میں بیان آئے گا (۳)۔ {اور ان کے باپ دادا، ان کی بیویوں اور ان کی اولاد میں سے جو نیک ہوں} جائز ہے کہ اس کا عطف «أُولَئِكَ» پر ہو، معنی یہ ہے: وہ اور ان کے باپ دادا، ان کی بیویوں اور ان کی اولاد میں سے جو نیک ہوں ان کے لیے آخرت کا گھر ہے (٤)۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ اس کا عطف «يَدْخُلُونَهَا» میں موجود ضمیر مرفوع پر ہو، اور یہ عطف اس لیے بہتر ہے کہ ضمیر منصوب ان کے درمیان حائل ہوگئی ہے (٥)۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ معنی یہ ہو: وہ اس میں داخل ہوں گے اور ان کے باپ دادا میں سے جو نیک تھے وہ بھی، یعنی: جو نیک تھے، وہ محض نسب کی وجہ سے داخل نہیں ہوں گے۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ «مَنْ» کی جگہ پر نصب ہو اس تقدیر پر کہ: وہ ان کے ساتھ داخل ہوں گے جو ان کے باپ دادا میں سے نیک تھے (٦)، یعنی: پس اگر (۷) انہوں نے ان جیسے اعمال نہ بھی کیے ہوں تو اللہ تعالیٰ ان کے اعزاز میں انہیں ان کے ساتھ ملا دے گا۔ حضرت ابن عباس نے فرمایا: اس نیکی سے مراد اللہ اور اس کے رسول پر ایمان لانا ہے، اور اگر ایمان کے ساتھ ان کی دوسری طاعات ہوتیں تو وہ اپنی اطاعت کی وجہ سے داخل ہوتے نہ کہ تابعداری کی بنا پر۔ قشیری نے کہا: اس میں غور طلب بات ہے؛ کیونکہ ایمان ضروری ہے، لہٰذا عمل صالح کی شرط کے بارے میں بات ایسی ہی ہے جیسے ایمان کی شرط کے بارے میں بات کرنا۔ چنانچہ ظاہر بات یہی ہے کہ یہ نیکی مجموعی اعمال میں ہے، اور مطلب یہ ہے کہ کل ان پر نعمت اس طرح مکمل ہو گی کہ...

(١) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: اس میں ایک ہزار دروازے ہیں، اور (ظ) سے جو ثابت ہے وہ مصنف ابن ابی شیبہ ٣٠٧/٥ اور تفسیر طبری ٥٦٣/١١ اور ٥١٢/١٣ کے موافق ہے۔ (٢) یعنی: خوبیوں والی، اور اس کی جمع خیرات ہے، مراد عورتیں ہیں۔ اس کی خبر سورہ ص کی آیت (٥٠) کی تفسیر میں آئے گی۔ (٣) اس کی آیت (٣١) کی تفسیر کے وقت۔ (٤) إعراب القرآن للنحاس ٣٥٧/٢۔ (٥) البيان لابن الأنباري ٥١/٢، اور الإملاء للعكبري (على هامش الفتوحات الإلهية) ٣٨٣/٣۔ (٦) معاني القرآن للزجاج ١٤٧/٣، ومشكل إعراب القرآن ٣٩٨/١، والبيان ٥١/٢، اور الإملاء ٣٨٣/٣۔ (٧) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "وإن" کی جگہ پر "أي فإن"۔

Surah Ar-Ra'd: Verses 21 - 24 61 ...He brought them together with their relatives in Paradise, even though every person enters it by their own deeds, rather by the mercy of Allah the Almighty. Allah's saying: {And the angels will enter upon them from every gate} means: with gifts and presents from Allah as an honor for them. {Peace be upon you} means: they say, "Peace be upon you," thus the word "saying" is implied, meaning: you have been saved from calamities and trials. It is said: it is a prayer for them for continued safety, even if they are safe, meaning: may Allah keep you safe; so it is a statement with the meaning of a prayer, and it includes an acknowledgment of servitude. {For that you patiently endured} means: because of your patience. The "ma" with the verb has the meaning of a verbal noun (infinitive), and the "ba" in "bima" is related to the meaning of "Peace be upon you." It is also permissible for it to be related to something omitted, meaning: this honor is because of your patience, meaning: regarding Allah Almighty's command and prohibition; this was said by Sa'id bin Jubayr. It is said: regarding poverty in the world; this was said by Abu Imran al-Jawni. It is said: regarding Jihad in the cause of Allah (1); as narrated from Abdullah bin Umar, he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Do you know who among Allah's creation enters Paradise first?" They said: "Allah and His Messenger know best." He said: "The Mujahideen (strugglers) with whom the borders are protected, and through whom hardships are averted, one of them dies while his need is still in his heart, unable to fulfill it. Then the angels come to them and enter upon them from every gate: 'Peace be upon you for what you patiently endured; how excellent is the final home.'" (2). Muhammad bin Ibrahim said: The Prophet (peace be upon him) used to visit the graves of the martyrs at the end of every year and say: "Peace be upon you for what you patiently endured; how excellent is the final home." Abu Bakr, Umar, and Uthman did the same (3). (1) In 'Al-Nukat wa al-Uyun' 3/109. (2) Narrated in detail by Ahmad (6570), Abd bin Humayd in 'Al-Muntakhab' (352), Al-Bazzar (3665 - Kashf), Ibn Hibban (7421), and Abu Nu'aym in 'Al-Hilya' 1/347. In all sources, it appears as 'the poor Muhajirun' instead of 'the Mujahideen'. (3) Narrated by Abd al-Razzaq (6716) and al-Tabari 13/513. Muhammad bin Ibrahim: He is al-Taymi al-Madani, a Hafiz among the scholars of Madinah with Salim and Nafi'. His grandfather was al-Harith bin Khalid bin Sakhr al-Qurashi, one of the companions of the Messenger of Allah (peace be upon him) from the Muhajirun, who died in the year 119 AH. 'Al-Siyar' 5/294.

सूरह अर-रअद: आयतें 21 - 24 61 ...उसने उन्हें जन्नत में उनके रिश्तेदारों के साथ इकट्ठा कर दिया, भले ही हर व्यक्ति अपने कर्मों से उसमें प्रवेश करता है, बल्कि अल्लाह तआला की दया से। अल्लाह का कहना: {और फ़रिश्ते हर दरवाज़े से उनके पास आएँगे} अर्थात: अल्लाह की ओर से उनके सम्मान में उपहार और सौगात लेकर। {तुम पर सलामती हो} अर्थात: वे कहेंगे, "तुम पर सलामती हो," इस प्रकार "कहना" शब्द निहित है, जिसका अर्थ है: तुम आपदाओं और परीक्षाओं से सुरक्षित हो गए हो। यह कहा गया है: यह उनके लिए निरंतर सुरक्षा की प्रार्थना है, भले ही वे सुरक्षित हों, अर्थात: अल्लाह तुम्हें सुरक्षित रखे; तो यह प्रार्थना के अर्थ वाला एक कथन है, और इसमें दासत्व की स्वीकृति शामिल है। {उसके बदले जो तुमने सब्र किया} अर्थात: तुम्हारे धैर्य के कारण। क्रिया के साथ "मा" का अर्थ भाववाचक संज्ञा (मस्दर) है, और "बिमा" में "बि" का संबंध "तुम पर सलामती हो" के अर्थ से है। यह भी संभव है कि इसका संबंध किसी लुप्त शब्द से हो, अर्थात: यह सम्मान तुम्हारे धैर्य के कारण है, अर्थात: अल्लाह तआला के आदेश और निषेध पर; यह सईद बिन जुबैर ने कहा था। कहा जाता है: दुनिया में गरीबी पर (धैर्य); यह अबू इमरान अल-जौनी ने कहा था। कहा जाता है: अल्लाह की राह में जिहाद पर (1); जैसा कि अब्दुल्ला बिन उमर से वर्णित है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने पूछा: "क्या तुम जानते हो कि अल्लाह की सृष्टि में सबसे पहले जन्नत में कौन प्रवेश करेगा?" उन्होंने कहा: "अल्लाह और उसका रसूल बेहतर जानते हैं।" उन्होंने कहा: "वे मुजाहिदीन जिनके द्वारा सीमाओं की रक्षा की जाती है, और जिनके माध्यम से कठिनाइयों को दूर किया जाता है, उनमें से एक की मृत्यु हो जाती है जबकि उसकी आवश्यकता अभी भी उसके दिल में होती है, जिसे वह पूरा करने में असमर्थ होता है। फिर फ़रिश्ते उनके पास आते हैं और हर दरवाज़े से उन पर प्रवेश करते हैं: 'तुम पर सलामती हो उसके बदले जो तुमने सब्र किया; कितना उत्कृष्ट है यह अंतिम घर।'" (2)। मुहम्मद बिन इब्राहिम ने कहा: पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) हर साल के अंत में शहीदों की कब्रों पर जाते थे और कहते थे: "तुम पर सलामती हो उसके बदले जो तुमने सब्र किया; कितना उत्कृष्ट है यह अंतिम घर।" अबू बक्र, उमर और उस्मान ने भी ऐसा ही किया (3)। (1) 'अन-नुकात वल-उयून' 3/109 में। (2) अहमद (6570), 'अल-मुंतखब' में अब्द बिन हुमैद (352), अल-बज्ज़ार (3665 - कश्फ़), इब्न हिब्बान (7421), और अबू नुऐम ने 'अल-हिल्या' 1/347 में विस्तार से इसे उद्धृत किया है। सभी स्रोतों में 'मुजाहिदीन' के बजाय 'गरीब मुहाजिरून' शब्द आया है। (3) अब्द अल-रज़्ज़ाक (6716) और अल-तबरी 13/513 द्वारा उद्धृत। मुहम्मद बिन इब्राहिम: वह अल-तयमी अल-मदनी हैं, जो सालिम और नाफ़े के साथ मदीना के विद्वानों में से एक हाफ़िज़ हैं। उनके दादा अल-हारिस बिन खालिद बिन सख़्र अल-कुरैशी थे, जो

मुहाजिरून में से अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के साथियों में से थे, जिनकी मृत्यु 119 हिजरी में हुई थी। 'अल-सियार' 5/294।

سورة الرعد: آیات ۲۱ - ۲٤ ٦١ ...اللہ نے انہیں جنت میں ان کے رشتہ داروں کے ساتھ جمع کر دیا، اگرچہ ہر انسان اپنے عمل سے اس میں داخل ہوتا ہے، بلکہ اللہ تعالیٰ کی رحمت سے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَالْمَلَائِكَةُ يَدْخُلُونَ عَلَيْهِم مِّن كُلِّ بَابٍ﴾ یعنی: اللہ کی طرف سے ان کے اعزاز میں تحفے اور ہدیے لے کر۔ ﴿سَلَامٌ عَلَيْكُمْ﴾ یعنی: وہ کہیں گے: تم پر سلامتی ہو، پس لفظ "قول" (کہنا) مخفی ہے، یعنی: تم آفات اور آزمائشوں سے محفوظ ہو گئے۔ اور کہا گیا: یہ ان کے لیے دائمی سلامتی کی دعا ہے، اگرچہ وہ سلامت ہوں، یعنی: اللہ تمہیں سلامت رکھے؛ پس یہ ایک خبر ہے جس کا معنی دعا ہے، اور اس میں بندگی کا اعتراف شامل ہے۔ ﴿بِمَا صَبَرْتُمْ﴾ یعنی: تمہارے صبر کی وجہ سے، پس فعل کے ساتھ «ما» مصدر کے معنی میں ہے، اور «بما» میں «ب» کا تعلق «سَلَامٌ عَلَيْكُمْ» کے معنی سے ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ اس کا تعلق کسی محذوف (پوشیدہ) لفظ سے ہو، یعنی: یہ عزت تمہارے صبر کی وجہ سے ہے، یعنی: اللہ تعالیٰ کے حکم اور ممانعت پر؛ یہ سعید بن جبیر نے کہا۔ اور کہا گیا: دنیا میں فقر (غربت) پر؛ یہ ابو عمران الجونی نے کہا۔ اور کہا گیا: اللہ کی راہ میں جہاد پر(۱)؛ جیسا کہ عبداللہ بن عمر سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «کیا تم جانتے ہو کہ اللہ کی مخلوق میں سے کون سب سے پہلے جنت میں داخل ہو گا؟» صحابہ نے عرض کیا: اللہ اور اس کا رسول بہتر جانتے ہیں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: «وہ مجاہدین جن کے ذریعے سرحدوں کی حفاظت کی جاتی ہے، اور جن کے ذریعے ناپسندیدہ حالات سے بچا جاتا ہے، ان میں سے کسی کی موت اس حال میں آتی ہے کہ اس کی ضرورت اس کے دل میں ہوتی ہے جسے پورا کرنے کی وہ طاقت نہیں رکھتا، تو فرشتے ان کے پاس آتے ہیں اور ہر دروازے سے ان پر داخل ہوتے ہیں: سلام ہو تم پر تمہارے صبر کے بدلے، پس کیا ہی اچھا ہے آخرت کا گھر»(۲)۔ اور محمد بن ابراہیم نے کہا: نبی کریم ﷺ ہر سال کے شروع میں شہداء کی قبروں پر تشریف لاتے اور فرماتے: «سلام ہو تم پر تمہارے صبر کے بدلے، پس کیا ہی اچھا ہے آخرت کا گھر»، اور

اسی طرح ابوبکر، عمر اور عثمان (رضی اللہ عنہم) بھی کرتے تھے(۳)؛ (۱) النکت والعیون ۳/۱۰۹ میں۔ (۲) اسے احمد (٦٥٧٠)، المنتخب میں عبد بن حمید (۳٥۲)، البزار (٣٦٦٥ - كشف)، ابن حبان (٧٤٢١)، اور ابونعیم نے الحلیہ ۱/۳٤۷ میں تفصیل سے روایت کیا ہے۔ اور تمام مصادر میں «مجاہدین» کی جگہ «فقراء مہاجرین» واقع ہوا ہے۔ (۳) اسے عبدالرزاق (٦٧١٦) اور الطبری ۱۳/٥۱۳ نے روایت کیا ہے۔ اور محمد بن ابراہیم: وہ التیمی المدنی الحافظ ہیں جو سالم اور نافع کے ساتھ مدینہ کے علماء میں سے تھے، اور ان کے دادا حارث بن خالد بن صخر القرشی مہاجرین میں سے رسول اللہ ﷺ کے صحابہ میں سے تھے، ان کی وفات ۱۱۹ھ میں ہوئی۔ السیر ٥/۲۹٤۔

Surah Ar-Ra'd: Verses 21 - 24 62

Al-Bayhaqi (1) mentioned on the authority of Abu Huraira who said: The Prophet (PBUH) used to visit the martyrs. When he reached the opening of the mountain pass, he would say: "Peace be upon you for what you patiently endured, and how excellent is the final home." Then Abu Bakr did it after the Prophet (PBUH), and Umar did it after Abu Bakr, and Uthman did it after Umar.

Al-Hasan al-Basri (may Allah have mercy on him) said: [For what you patiently endured] regarding the excesses of this world. It is also said: for what you patiently endured in sticking to obedience and forsaking disobedience; Al-Fudayl ibn Iyad said this is the meaning. Ibn Zaid said: for what you patiently endured regarding what you love when you lose it. A seventh possibility is: for what you patiently endured against following desires (2).

On the authority of Abdullah bin Salam and Ali bin Al-Hussein (may Allah be pleased with them both), they said (3): When it is the Day of Resurrection, a caller will call out: "Let the people of patience stand up." Then some people will stand up, and it will be said to them: "Go to Paradise." The angels will meet them and say: "Where to?" They will say: "To Paradise." They will ask: "Before the reckoning?" They will say: "Yes." They will ask: "Who are you?" They will say: "We are the people of patience." They will ask: "And what was your patience?" They will say: "We made ourselves patient in obedience to Allah, and we restrained ourselves from disobedience to Allah, and we bore with patience the trials and tribulations in this world." Ali bin Al-Hussein said: The angels will then say to them: "Enter Paradise, for excellent is the reward of the workers." And Ibn Salam said: The angels will say to them: "Peace be upon you for what you patiently endured" (4). "And how excellent is the final home," meaning: Excellent is the outcome of the home you were in; you performed deeds in it that resulted in this state you are in now. Thus, 'Al-Uqba' (the final outcome) here is a noun, and 'Ad-Dar' (the home) is this world. Abu Imran Al-Jawni said: "And how excellent is the final home" refers to Paradise instead of Hell (5). And from him: "And how excellent is the final home" refers to Paradise instead of the world (6).

(1) In Dala'il al-Nubuwwah, 3/306. (2) Al-Nukat wal-'Uyun, 3/109. (3) In the copies, it says "he said," and what is established is the correct way. (4) Narrated by Abu Nu'aym in Al-Hilyah, 3/139 - 140, on the authority of Ali bin Al-Hussein at length, and we did not find it on the authority of Abdullah bin Salam. (5) Narrated by Al-Tabari, 13/514. (6) Al-Nukat wal-'Uyun, 3/109.

सूरह अर-रअद: आयतें 21 - 24 62

अल-बैहक़ी (1) ने अबू हुरैरा के हवाले से ज़िक्र किया है कि उन्होंने कहा: पैगंबर (स.अ.व.) शहीदों के पास जाया करते थे। जब वह घाटी के मुहाने पर पहुँचते, तो वे कहते: "तुम पर शांति हो क्योंकि तुमने धैर्य रखा, और अंतिम घर कितना उत्कृष्ट है।" फिर पैगंबर (स.अ.व.) के बाद अबू बक्र ने ऐसा किया, अबू बक्र के बाद उमर ने ऐसा किया, और उमर के बाद उस्मान ने ऐसा किया।

अल-हसन अल-बसरी (अल्लाह उन पर रहम करे) ने कहा: [उस पर जो तुमने धैर्य रखा] दुनिया की अधिकता के संबंध में। यह भी कहा गया है: आज्ञाकारिता पर डटे रहने और अवज्ञा को छोड़ने पर जो तुमने धैर्य रखा; अल-फुदैल बिन इयाद ने कहा कि यही इसका अर्थ है। इब्न ज़ैद ने कहा: जब तुम अपनी प्रिय चीज़ खो देते हो तो उस पर जो तुमने धैर्य रखा। एक सातवीं संभावना है: इच्छाओं के अनुसरण के विरुद्ध जो तुमने धैर्य रखा (2)।

अब्दुल्ला बिन सलाम और अली बिन अल-हुसैन (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से रिवायत है कि उन दोनों ने कहा (3): जब कयामत का दिन होगा, तो एक पुकारने वाला पुकारेगा: "धैर्य रखने वाले लोग खड़े हो जाएँ।" तब कुछ लोग खड़े हो जाएँगे, और उनसे कहा जाएगा: "जन्नत (स्वर्ग) की ओर चलो।" फरिश्ते उनसे मिलेंगे और कहेंगे: "कहाँ जा रहे हो?" वे कहेंगे: "जन्नत की ओर।" वे पूछेंगे: "हिसाब-किताब से पहले?" वे कहेंगे: "हाँ।" वे पूछेंगे: "तुम कौन हो?" वे कहेंगे: "हम धैर्य रखने वाले लोग हैं।" वे पूछेंगे: "और तुम्हारा धैर्य क्या था?" वे कहेंगे: "हमने अल्लाह की आज्ञाकारिता में खुद को धैर्यवान बनाया, और हमने अल्लाह की अवज्ञा से खुद को रोके रखा, और हमने दुनिया में आज़माइशों और मुसीबतों पर धैर्य रखा।" अली बिन अल-हुसैन ने कहा: तब फरिश्ते उनसे कहेंगे: "जन्नत में प्रवेश करो, क्योंकि कर्म करने वालों का प्रतिफल कितना उत्कृष्ट है।" और इब्न सलाम ने कहा: फरिश्ते उनसे कहेंगे: "तुम पर शांति हो क्योंकि तुमने धैर्य रखा" (4)। "और अंतिम घर कितना उत्कृष्ट है" अर्थात: उस घर का परिणाम कितना उत्कृष्ट है जिसमें तुम थे; तुमने उसमें ऐसे कार्य किए जिनके परिणामस्वरूप तुम इस स्थिति में हो जिसमें अब तुम हो। इस प्रकार, 'अल-उक़्बा' (अंतिम परिणाम) यहाँ एक संज्ञा है, और 'अद-दार' (घर) यह दुनिया है। अबू इमरान अल-जौनी ने कहा: "और अंतिम घर कितना उत्कृष्ट है" का अर्थ जहन्नुम के बदले जन्नत है (5)। और उनसे ही रिवायत है: "और अंतिम घर कितना उत्कृष्ट है" का अर्थ दुनिया के बदले जन्नत है (6)।

(1) दलाएल अल-नुबुवह में, 3/306। (2) अल-नुकत वल-उयून, 3/109। (3) प्रतियों में, "उसने कहा" है, और जो स्थापित है वह सही तरीका है। (4) इसे अबू नुऐम ने अल-हिल्या, 3/139 - 140 में अली बिन अल-हुसैन के हवाले से विस्तार से वर्णित किया है, और हमें यह अब्दुल्ला बिन सलाम के हवाले से नहीं मिला। (5) इसे अल-तबरी, 13/514 ने वर्णित किया है। (6) अल-नुकत वल-उयून, 3/109।

سورہ الرعد: آیات ۲۱ - ۲۴ ۶۲

اور بیہقی (۱) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: نبی کریم ﷺ شہداء کے پاس جایا کرتے تھے، جب آپ ﷺ گھاٹی کے دہانے پر پہنچتے تو فرماتے: "تم پر سلامتی ہو اس صبر کے بدلے جو تم نے کیا، پس کیا ہی اچھا ہے یہ آخرت کا گھر"۔ پھر نبی ﷺ کے بعد ابوبکر رضی اللہ عنہ ایسا ہی کرتے تھے، اور ابوبکر کے بعد عمر رضی اللہ عنہ، اور عمر کے بعد عثمان رضی اللہ عنہ ایسا ہی کرتے تھے۔

اور حسن بصری رحمہ اللہ نے کہا: (تم پر سلامتی ہو) اس صبر کے بدلے جو تم نے دنیا کے فضول کاموں سے بچنے پر کیا۔ اور کہا گیا ہے: اس صبر کے بدلے جو تم نے اطاعت پر جمے رہنے اور نافرمانی کو چھوڑنے پر کیا؛ فضیل بن عیاض نے کہا کہ یہی اس کا معنی ہے۔ ابن زید نے کہا: اس چیز پر جو تم نے صبر کیا جو تمہیں محبوب تھی جب تم نے اسے کھو دیا۔ اور ساتواں احتمال یہ ہے: خواہشات کی پیروی سے بچنے پر جو تم نے صبر کیا (۲)۔

اور عبداللہ بن سلام اور علی بن الحسین رضی اللہ عنہما سے مروی ہے کہ ان دونوں نے فرمایا (۳): جب قیامت کا دن ہوگا تو ایک منادی آواز دے گا: "صبر والے لوگ کھڑے ہو جائیں"۔ پس کچھ لوگ کھڑے ہو جائیں گے، تو ان سے کہا جائے گا: "جنت کی طرف چلو"۔ فرشتے ان سے ملیں گے اور پوچھیں گے: "کہاں (جا رہے ہو)؟" وہ کہیں گے: "جنت کی طرف"۔ فرشتے پوچھیں گے: "حساب سے پہلے؟" وہ کہیں گے: "ہاں"۔ فرشتے پوچھیں گے: "تم کون ہو؟" وہ کہیں گے: "ہم صبر کرنے والے لوگ ہیں"۔ فرشتے پوچھیں گے: "تمہارا صبر کیا تھا؟" وہ کہیں گے: "ہم نے اللہ کی اطاعت پر اپنے نفسوں کو صبر کرنے والا بنایا، اور اللہ کی نافرمانیوں سے انہیں روکا، اور دنیا میں بلاؤں اور مصیبتوں پر صبر کیا"۔ علی بن الحسین نے فرمایا: تو فرشتے ان سے کہیں گے:

"جنت میں داخل ہو جاؤ، پس کیا ہی اچھا ہے عمل کرنے والوں کا بدلہ"۔ اور ابن سلام نے کہا: تو فرشتے ان سے کہیں گے: "﴿سَلَمٌ عَلَيْكُمْ بِمَا صَبَرْتُمْ﴾ (تم پر سلامتی ہو اس کے بدلے جو تم نے صبر کیا)" (۴)۔ ﴿فَنِعْمَ عُقْبَى الدَّارِ﴾ یعنی: اس گھر کا انجام کتنا اچھا ہے جس میں تم تھے؛ تم نے اس میں وہ عمل کیے جس کا نتیجہ یہ نکلا جس میں تم اب ہو، پس 'عقبی' اس لحاظ سے اسم ہے، اور 'دار' سے مراد دنیا ہے۔ اور ابو عمران الجونی نے کہا: "فَنِعْمَ عُقْبَى الدَّارِ" سے مراد آگ کے بدلے جنت ہے (۵)۔ اور ان ہی سے مروی ہے: "فَنِعْمَ عُقْبَى الدَّارِ" سے مراد دنیا کے بدلے جنت ہے (۶)۔

(۱) دلائل النبوۃ ۳۰۶/۳ میں۔ (۲) النکت والعیون ۱۰۹/۳۔ (۳) نسخوں میں ہے "اس نے کہا" اور جو ثابت ہے وہ درست طریقہ ہے۔ (۴) اسے ابو نعیم نے الحلیۃ ۱۳۹/۳ - ۱۴۰ میں علی بن الحسین سے تفصیل کے ساتھ روایت کیا ہے، اور ہمیں یہ عبداللہ بن سلام سے نہیں ملی۔ (۵) اسے طبری نے ۵۱۴/۱۳ میں روایت کیا ہے۔ (۶) النکت والعیون ۱۰۹/۳۔

Page 63 Surah Ar-Ra'd: Verses 25 - 26 His Almighty's saying: {And those who break the covenant of Allah after its confirmation and sever that which Allah has ordered to be joined and cause corruption in the land - for those is the curse, and for them is the wretched dwelling. (25) Allah extends provision for whom He wills and restricts [it]. And they rejoice in the worldly life, while the worldly life is not, compared to the Hereafter, except [brief] enjoyment. (26)} His Almighty's saying: {And those who break the covenant of Allah after its confirmation}: When He mentioned those who fulfill His covenant and join what He commanded (1), and mentioned what is for them, He mentioned their opposites. Breaking the covenant means abandoning His command. It is also said: neglecting their intellects, so they do not reflect with them to know Allah Almighty. {And sever that which Allah has ordered to be joined} meaning: kinship ties, and faith in all prophets. {And cause corruption in the land} meaning: through disbelief and committing sins. {For those is the curse} meaning: expulsion and removal from mercy. {And for them is the wretched dwelling} meaning: an evil return, which is Hellfire. Sa'd ibn Abi Waqqas said: "By Allah, besides whom there is no deity, they are the Haruriyyah (3). His Almighty's saying: {Allah extends provision for whom He wills and restricts [it]}: When He mentioned the end of the believer and the end of the polytheist, He clarified that He - the Almighty - is the one who expands provision and restricts it in this world; because it is a house of trial. So, expanding provision for disbelievers does not indicate their honor, and restricting it for some believers does not indicate their humiliation. {And restricts [it]} meaning: narrows it, and from it: {And he whose provision is restricted} [At-Talaq: 7], meaning: narrowed. And it is said: "yagdir" (restricts) means He gives according to what is sufficient. {And they rejoice in the worldly life} meaning the polytheists of Makkah (4); they rejoiced in the world and knew nothing else, and were ignorant of what is with Allah. It is conjoined with {and cause corruption in the land}. In the verse, there is advancement and delay; the estimation is: And those who break the covenant of Allah after its confirmation,

---

(1) In (d), (z), and (m): "and those who join", and the confirmed one is from (z). (2) In (d) and (z): "by breaking", and in (m): "breaking", and the confirmed one is from (z). (3) Narrated at length by al-Bukhari (4728), and al-Tabari 14/314 without mentioning the oath. (4) Mentioned by al-Wahidi in al-Waseet 3/14 from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both.

पृष्ठ 63 सूरह अर-रअद: आयतें 25 - 26 अल्लाह तआला का फरमान है: {और जो लोग अल्लाह के वादे को उसे पक्का करने के बाद तोड़ देते हैं और उन चीज़ों को काटते हैं जिन्हें अल्लाह ने जोड़ने का हुक्म दिया है और धरती में बिगाड़ पैदा करते हैं - उनके लिए धिक्कार है और उनके लिए बुरा ठिकाना है। (25) अल्लाह जिसके लिए चाहता है रोज़ी कुशादा कर देता है और (जिसके लिए चाहता है) तंग कर देता है। और वे दुनिया के जीवन पर खुश हुए, हालाँकि दुनिया का जीवन आखिरत (परलोक) के मुक़ाबले में बस एक मामूली फायदा है। (26)}। अल्लाह तआला का फरमान: {और जो लोग अल्लाह के वादे को उसे पक्का करने के बाद तोड़ देते हैं}: जब अल्लाह ने अपने वादे को पूरा करने वालों और उसके हुक्म को जोड़ने वालों (1) का ज़िक्र किया और उनके लिए क्या है इसका ज़िक्र किया, तो उनके उलट लोगों का ज़िक्र किया। वादे को तोड़ना: उसके हुक्म को छोड़ना है। और कहा गया: अपनी अक्लों की उपेक्षा करना; ताकि वे उनके ज़रिये अल्लाह तआला को पहचानने के लिए विचार न करें। {और उन चीज़ों को काटते हैं जिन्हें अल्लाह ने जोड़ने का हुक्म दिया है} यानी: रिश्तेदारों के नाते, और तमाम नबियों पर ईमान। {और धरती में बिगाड़ पैदा करते हैं} यानी: कुफ्र और गुनाह के कामों के ज़रिये। {उनके लिए धिक्कार है} यानी: अल्लाह की रहमत से धुतकारना और दूर किया जाना। {और उनके लिए बुरा ठिकाना है} यानी: बुरा अंजाम, और वह जहन्नुम (नरक) है। साद बिन अबी वक़्क़ास ने कहा: "उस अल्लाह की कसम जिसके सिवा कोई माबूद नहीं, ये हरूरिय्या (खारीजी) हैं" (3)। अल्लाह तआला का फरमान: {अल्लाह जिसके लिए चाहता है रोज़ी कुशादा कर देता है और तंग कर देता है}: जब मोमिन के अंजाम और मुशरिक के अंजाम का ज़िक्र किया, तो स्पष्ट किया कि वही - तआला - है जो दुनिया में रोज़ी को फैलाता है और तंग करता है; क्योंकि यह आज़माइश का घर है। तो काफिरों पर रोज़ी की कुशादगी उनकी इज़्ज़त की दलील नहीं है, और कुछ मोमिनों पर तंगी उनके अपमान की दलील नहीं है। {और तंग कर देता है} यानी: सिकोड़ देता है, और इसी से है: {और जिसकी रोज़ी तंग कर दी गई हो} [अत-तलाक़: 7] यानी: तंग। और कहा गया: "यक़दिर" (तंग करता है) का मतलब है कि वह ज़रूरत के मुताबिक देता है। {और वे दुनिया के जीवन पर खुश हुए} यानी मक्का के मुशरिक (4); वे दुनिया से खुश हुए और इसके अलावा कुछ नहीं जानते थे, और अल्लाह के पास जो है उससे नावाकिफ़ रहे। यह {और धरती में बिगाड़ पैदा करते हैं} पर अत्फ़ (जुड़ा हुआ) है। और आयत में शब्दों का आगे-पीछे होना (तक़दीम ओ ताखीर) है; अर्थ यह है: और वे लोग जो अल्लाह के वादे को उसे पक्का करने के बाद तोड़ देते हैं,

(1) (द), (ज़) और (म) में: 'और जोड़ने वाले', और जो साबित है वह (ज़) से है। (2) (द) और (ज़) में: 'तोड़ने के साथ', और (म) में: 'तोड़ा', और जो साबित है वह (ज़) से है। (3) इसे बुखारी (4728) ने विस्तार से निकाला है, और तबरी 14/314 ने कसम के ज़िक्र के बिना। (4) इसे वाहिदी ने अल-वसीत 3/14 में इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा से ज़िक्र किया है।

صفحہ ٦٣ سورة الرعد: الآيتان ٢٥ - ٢٦ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَالَّذِينَ يَنقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِن بَعْدِ مِيثَاقِهِ وَيَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَن يُوصَلَ وَيُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ أُولَٰئِكَ لَهُمُ اللَّعْنَةُ وَلَهُمْ سُوءُ الدَّارِ (٢٥) اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَن يَشَاءُ وَيَقْدِرُ وَفَرِحُوا بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا فِي الْآخِرَةِ إِلَّا مَتَاعٌ (٢٦)﴾۔ ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿وَالَّذِينَ يَنقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِن بَعْدِ مِيثَاقِهِ﴾: جب اللہ تعالیٰ نے اپنے عہد کو پورا کرنے والوں اور اس کے حکم کو جوڑنے والوں (1) کا اور ان کے اجر کا ذکر فرمایا، تو ان کے برعکس لوگوں کا ذکر کیا۔ پس عہد توڑنے سے مراد اس کے حکم کو چھوڑ دینا ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ اس سے مراد اپنی عقلوں کو معطل کر دینا ہے؛ پس وہ ان سے غور و فکر نہیں کرتے کہ اللہ تعالیٰ کو پہچان سکیں۔ ﴿وَيَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَن يُوصَلَ﴾ یعنی: رشتہ داریاں، اور تمام انبیاء پر ایمان لانا۔ ﴿وَيُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ﴾ یعنی: کفر اور گناہوں کے ارتکاب کے ذریعے۔ ﴿أُولَٰئِكَ لَهُمُ اللَّعْنَةُ﴾ یعنی: اللہ کی رحمت سے دوری اور دھتکارا جانا۔ ﴿وَلَهُمْ سُوءُ الدَّارِ﴾ یعنی: برا انجام، اور وہ جہنم ہے۔ اور سعد بن ابی وقاص رضی اللہ عنہ نے فرمایا: "اللہ کی قسم جس کے سوا کوئی معبود نہیں، یہ حروریہ (خوارج) ہیں" (3)۔ ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَن يَشَاءُ وَيَقْدِرُ﴾: جب مومن اور مشرک کے انجام کا ذکر کیا، تو واضح فرمایا کہ وہ اللہ ہی ہے جو دنیا میں رزق کو کشادہ کرتا ہے اور تنگ کرتا ہے؛ کیونکہ یہ دنیا امتحان کی جگہ ہے۔ پس کافروں پر رزق کی کشادگی ان کی عزت کی دلیل نہیں ہے، اور بعض مومنوں پر تنگی ان کی توہین کی علامت نہیں ہے۔ ﴿وَيَقْدِرُ﴾ یعنی: تنگ کر دیتا ہے، اور اسی سے ہے: ﴿وَمَن قُدِرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ﴾ [الطلاق: ٧] یعنی: جس پر اس کا رزق تنگ کر دیا گیا۔ اور کہا گیا ہے کہ "یقدر" کا مطلب ہے کہ وہ بقدر کفایت دیتا ہے۔ ﴿وَفَرِحُوا بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا﴾ اس سے مراد مشرکین مکہ ہیں (4)؛ وہ دنیا پر خوش ہوئے اور اس کے سوا کچھ نہ جانا، اور اللہ کے پاس موجود (نعمتوں) سے جاہل رہے۔ اور یہ ﴿وَيُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ﴾ پر عطف

ہے۔ اور آیت میں تقدیم و تاخیر ہے؛ اصل ترتیب یوں ہو گی: اور وہ لوگ جو اللہ کے عہد کو اس کی پختگی کے بعد توڑ دیتے ہیں،

---

(1) (د)، (ز) اور (م) میں: "والمواصلين"، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے۔ (2) (د) اور (ز) میں: "بنقض"، اور (م) میں: "نقض"، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے۔ (3) اسے بخاری (4728) نے تفصیل سے اور طبری نے 14/314 میں قسم کے ذکر کے بغیر روایت کیا ہے۔ (4) اسے واحدی نے الوسیط 3/14 میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے ذکر کیا ہے۔

Surah Ar-Ra'd: Verses 25 - 28 64

...and sever what Allah has commanded to be joined and spread corruption on earth, and they rejoice in the life of this world. {But the life of this world in [comparison with] the Hereafter} meaning: compared to it {is nothing but enjoyment} meaning: a passing enjoyment, like a bowl or a small plate (1). Mujahid said: Something small and fleeting (2). From "mata'a al-nahar": when it rises, it must decline (3). Ibn Abbas said: Provisions like the provisions of a shepherd (4). It is also said: the enjoyment of the worldly life is what is enjoyed of it. And it is said: what is taken from it as provision for the Hereafter, like piety and righteous deeds (5). {For those is the curse, and for them is the evil abode.} Then He began: {Allah extends provision for whom He wills and restricts [it]} meaning: expands and narrows [it]?

His saying: {And those who disbelieved say, "Why has a sign not been sent down to him from his Lord?" Say, [O Muhammad], "Indeed, Allah leaves astray whom He wills and guides to Himself whoever turns back [to Him]" (27) Those who have believed and whose hearts are assured by the remembrance of Allah. Unquestionably, by the remembrance of Allah hearts are assured (28)}

His saying: {And those who disbelieved say, "Why has a sign not been sent down to him from his Lord?"} He clarified in [several] places that demanding signs from the messengers is ignorance, after they have seen a single sign that indicates truthfulness. The speaker was Abdullah bin Abi Umayyah (6) and his companions when they demanded signs from the Prophet ﷺ. {Say, "Indeed, Allah leaves astray whom He wills"} meaning: just as He led you astray after what He sent down of signs and deprived you of using them as evidence, He will lead you astray upon the descent of others. {And guides to Himself whoever turns back [to Him]} meaning: whoever returns. The pronoun in "to Him" refers to the Truth, or...

(1) A small vessel in which a small amount of food is eaten, and it is a Persian word. Al-Lisan (sukkurujah). (2) Reported by at-Tabari 13/416-417, and it is in the Tafsir of Mujahid 1/328. (3) See Tahdhib al-Lugha 2/295. (4) Reported by at-Tabari 13/417. (5) Al-Mawardi mentioned this opinion in An-Nukat wal-'Uyun 3/110. (6) The brother of Umm Salama, the wife of the Prophet ﷺ, and the son of his aunt Atika. He was harsh against the Muslims, and he was the one who said: {We will never believe you until you cause a spring to gush forth from the earth for us} [Al-Isra: 90]. Then he accepted Islam and witnessed the Conquest [of Makkah], Hunayn, and At-Ta'if. Al-Isabah 6/11. And see Sirat Ibn Hisham 1/309.

सूरह अर-रअद: आयतें 25 - 28 64

...और उन (रिश्तों) को काटते हैं जिन्हें अल्लाह ने जोड़ने का आदेश दिया है, और धरती पर फसाद फैलाते हैं, और वे दुनियावी जीवन से खुश होते हैं। {और परलोक (आख़िरत) के मुकाबले में दुनिया का जीवन} अर्थात्: उसके सामने {कुछ भी नहीं है सिवाय एक लाभ के} अर्थात्: उपभोग की वस्तुओं में से एक छोटा सा लाभ, जैसे कि प्याला या छोटा बर्तन (1)। मुजाहिद ने कहा: एक छोटी और अस्थायी चीज़ (2)। अरबी कहावत "मता'अ अन-नहार" से: जब दिन चढ़ता है, तो उसका ढलना निश्चित है (3)। इब्न अब्बास ने कहा: जैसे किसी चरवाहे का राशन (4)। यह भी कहा गया है: दुनियावी जीवन का उपभोग वह है जिसका यहाँ आनंद लिया जाता है। और यह भी कहा गया है: परलोक के लिए यहाँ से जो पाथेय (तैयारी) लिया जाता है, जैसे कि परहेजगारी (तक़वा) और नेक काम (5)। {ऐसे ही लोगों के लिए लानत (धिक्कार) है और उनके लिए बुरा ठिकाना है।} फिर अल्लाह ने बात शुरू की: {अल्लाह जिसके लिए चाहता है रोज़ी (जीविका) कुशादा (विस्तृत) कर देता है और (जिसके लिए चाहता है) तंग कर देता है} अर्थात्: बढ़ाता है और घटाता है?

अल्लाह का कथन: {और वे लोग जिन्होंने कुफ़्र किया (अविश्वास किया) कहते हैं, "उन पर उनके रब की ओर से कोई निशानी क्यों नहीं उतारी गई?" कह दीजिए, "बेशक अल्लाह जिसे चाहता है गुमराह कर देता है और अपनी ओर आने का रास्ता उसे दिखाता है जो (उसकी ओर) रुजू (प्रवृत्त) होता है" (27) जो लोग ईमान लाए और जिनके दिलों को अल्लाह की याद से चैन मिलता है। सुनो! अल्लाह की याद ही से दिलों को चैन मिला करता है (28)}

अल्लाह का कथन: {और वे लोग जिन्होंने कुफ़्र किया कहते हैं, "उन पर उनके रब की ओर से कोई निशानी क्यों नहीं उतारी गई?"} अल्लाह ने कई स्थानों पर स्पष्ट किया है कि रसूलों से चमत्कार की मांग करना अज्ञानता है, जबकि वे एक भी ऐसी निशानी देख चुके हों जो सच्चाई का प्रमाण हो। यह कहने वाला अब्दुल्ला बिन अबी उमय्या (6) और उसके साथी थे जब उन्होंने नबी ﷺ से निशानियाँ माँगी थीं। {कह दीजिए, "बेशक अल्लाह जिसे चाहता है गुमराह कर देता है"} अर्थात्: जिस तरह उसने निशानियाँ उतारने के बाद तुम्हें गुमराह कर दिया और तुम्हें उनसे दलील पकड़ने से वंचित रखा, वह दूसरी निशानियाँ उतरने पर भी तुम्हें गुमराह कर देगा। {और अपनी ओर आने का रास्ता उसे दिखाता है जो रुजू होता है} अर्थात्: जो वापस आता है। "उसकी ओर" में सर्वनाम (ज़मीर) 'सत्य' की ओर है, या...

(1) एक छोटा बर्तन जिसमें थोड़ी मात्रा में सालन खाया जाता है, और यह फारसी शब्द है। अल-लिसान (सुक्कुरूजा)। (2) इसे अल-तबरी 13/416-417 ने उद्धृत किया है, और यह मुजाहिद की तफ़सीर 1/328 में है। (3) देखें तहज़ीब अल-लुग़ा 2/295। (4) इसे अल-तबरी 13/417 ने उद्धृत किया है। (5) अल-मावर्दी ने इस राय का उल्लेख 'अन-नुकात वल-उयून' 3/110 में किया है। (6) नबी ﷺ की पत्नी उम्मे सलमा के भाई और उनकी फूफी आतिक़ा के बेटे। वे मुसलमानों के प्रति बहुत कठोर थे, और उन्होंने ही कहा था: {हम तुम पर तब तक ईमान नहीं लाएंगे जब तक कि तुम हमारे लिए ज़मीन से कोई चश्मा न बहा दो} [अल-इसरा: 90]। बाद में उन्होंने इस्लाम स्वीकार कर लिया और मक्का विजय, हुनैन और ताइफ़ में शामिल हुए। अल-इसाबा 6/11। और देखें सीरत इब्न हिशाम 1/309।

سورہ الرعد: آیات ۲۵ - ۲۸ ۶۴

اور وہ اسے کاٹتے ہیں جس کے جوڑنے کا اللہ نے حکم دیا ہے، اور زمین میں فساد پھیلاتے ہیں، اور وہ دنیا کی زندگی پر خوش ہیں۔ ﴿وَمَا الْحَيَوٰةُ الدُّنْيَا فِي الْآخِرَةِ﴾ یعنی: اس کے مقابلے میں ﴿إِلَّا مَتَٰعٌ﴾ یعنی: ساز و سامان میں سے ایک حقیر سا سامان، جیسے پیالہ یا چھوٹی رکابی (۱)۔ مجاہد نے کہا: ایک تھوڑی سی ختم ہونے والی چیز (۲)۔ "مَتَعَ النَّهارُ" سے ماخوذ ہے: جب دن بلند ہوتا ہے تو اس کا زوال ضروری ہے (۳)۔ ابن عباس نے فرمایا: چرواہے کے زادِ راہ کی طرح (۴)۔ اور کہا گیا ہے: دنیاوی زندگی کا سامان وہ ہے جس سے یہاں فائدہ اٹھایا جاتا ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: وہ عمل جو تقویٰ اور عملِ صالح کی صورت میں آخرت کے لیے زادِ راہ بنایا جائے (۵)۔ ﴿أُوْلَٰٓئِكَ لَهُمُ اللَّعْنَةُ وَلَهُمْ سُوٓءُ الدَّارِ﴾ پھر اللہ نے کلام کا آغاز فرمایا: ﴿اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَن يَشَآءُ وَيَقْدِرُ﴾ یعنی: وسیع کرتا ہے اور تنگ کرتا ہے؟

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَيَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ وَايَةٌ مِّن رَّبِّهِ قُلْ إِنَّ اللَّهَ يُضِلُّ مَن يَشَاءُ وَيَهْدِي إِلَيْهِ مَنْ أَنَابَ ٢٧ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُم بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ ٢٨﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَيَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ وَايَةٌ مِّن رَّبِّهِ﴾ اللہ نے کئی مقامات پر واضح کیا ہے کہ رسولوں سے نشانیوں (معجزات) کا مطالبہ کرنا جہالت ہے، جبکہ وہ ایک ایسی نشانی دیکھ چکے ہوں جو سچائی پر دلالت کرتی ہو۔ یہ کہنے والا عبداللہ بن ابی امیہ (۶) اور اس کے ساتھی تھے جب انہوں نے نبی ﷺ سے معجزات طلب کیے۔ ﴿قُلْ إِنَّ اللَّهَ يُضِلُّ مَن يَشَاءُ﴾ یعنی: جس طرح اس نے تمہیں نشانیاں نازل کرنے کے بعد گمراہ کر دیا اور تمہیں ان سے استدلال کرنے سے محروم رکھا، وہ دیگر نشانیاں نازل ہونے پر بھی تمہیں گمراہ کر دے گا۔ ﴿وَيَهْدِي إِلَيْهِ مَنْ أَنَابَ﴾ یعنی: جو رجوع کرے۔ "إليه" میں ضمیر حق کی طرف ہے، یا...

(۱) ایک چھوٹا برتن جس میں تھوڑا سا سالن کھایا جاتا ہے، اور یہ فارسی لفظ ہے۔ اللسان (سکرج)۔

(۲) اسے طبری نے ۱۳/ ۴۱۶ - ۴۱۷ میں روایت کیا ہے، اور یہ تفسیرِ مجاہد ۱/ ۳۲۸ میں ہے۔

(۳) دیکھئے تہذیب اللغہ ۲/ ۲۹۵۔ (۴) اسے طبری نے ۱۳/ ۴۱۷ میں روایت کیا ہے۔ (۵) ماوردی نے یہ قول 'النکت والعیون' ۳/ ۱۱۰ میں ذکر کیا ہے۔ (۶) نبی ﷺ کی زوجہ ام سلمہ کے بھائی اور آپ کی پھوپھی عاتکہ کے بیٹے، مسلمانوں پر بہت سخت تھے، اور انہوں نے ہی کہا تھا: ﴿ہم تم پر ہرگز ایمان نہیں لائیں گے جب تک کہ تم ہمارے لیے زمین سے کوئی چشمہ نہ بہا دو﴾ [الاسراء: ۹۰]۔ پھر وہ اسلام لائے اور فتحِ مکہ، حنین اور طائف میں شریک ہوئے۔ الاصابہ ۶/ ۱۱۔ اور دیکھئے سیرت ابن ہشام ۱/ ۳۰۹۔

Surat Ar-Ra'd: Verses 27-28 [Page] 65

[...guide] to Islam, or to Allah, Mighty and Majestic; on the premise: He guides to His religion and obedience whoever returns to Him with his heart. It was also said: it refers to the Prophet ﷺ. His, Exalted is He, saying: "those who believe": "those" is in the accusative position because it is an object; i.e., Allah guides those who believe. It was also said: it is a substitute for His saying: "whoever turns [to Him]," so it is also in the accusative position (1). "And whose hearts find rest in the remembrance of Allah": i.e., they find stillness and solace in the monotheism of Allah. So "find rest" (tatma'innu) is a circumstantial phrase (2), i.e., their hearts are constantly at peace by mentioning Allah with their tongues; this was said by Qatadah (3). Mujahid and others said (4): by the Quran. Sufyan bin 'Uyaynah said: by His command. Muqatil said: by His promise. Ibn Abbas said: by swearing by His name (5), or they find rest by mentioning His grace and favors, just as they tremble by the mention of His justice, vengeance, and decree. It was also said: "by the remembrance of Allah" means: they remember Allah and contemplate His signs, thus knowing the perfection of His power through (6) insight. "Verily, in the remembrance of Allah do hearts find rest": i.e., the hearts of the believers. Ibn Abbas said: This is regarding swearing an oath; when his opponent swears by Allah, his heart finds peace (7). It was also said: "by the remembrance of Allah" means: by obedience to Allah. It was also said: by Allah's reward. It was also said: by Allah's promise (8). Mujahid said: They are the companions of the Prophet (9) ﷺ.

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by az-Zajjaj 3/147, and I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/357. Nominative case is also permissible as a subject. See ad-Durr al-Masun 7/46. (2) In (D), (Z), and (M): "He said," and the text is established from (Zha). (3) Narrated similarly by at-Tabari 13/518, and mentioned by al-Mawardi in an-Nukat wa al-'Uyun 3/110. (4) In (D) and (Z): Mujahid, Qatadah and others said, and in (M): Mujahid, Qatadah and others said, and the text is established from (Zha), and Mujahid's statement was mentioned by al-Mawardi in an-Nukat wa al-'Uyun 3/110. (5) Mentioned by al-Baghawi 3/17. (6) In (Zha): upon. (7) Mentioned by al-Baghawi 3/17, and it was mentioned previously recently. (8) An-Nukat wa al-'Uyun 3/110. (9) Narrated by at-Tabari 13/519, and it is in the Tafsir of Mujahid 1/328.

सूरह अर-रअद: आयतें 27 - 28 [पृष्ठ] 65

[...इस्लाम की ओर], या अल्लाह अज़्ज़ व जल की ओर; इस आधार पर: और वह अपने धर्म और अपनी आज्ञाकारिता की ओर उसे मार्गदर्शन देता है जो अपने हृदय से उसकी ओर लौटता है। और कहा गया है: यह नबी ﷺ के लिए है। अल्लाह तआला का कथन: "जो लोग ईमान लाए": "जो" यहाँ कर्म (object) होने के कारण नसब (accusative) की स्थिति में है; अर्थात: अल्लाह उन लोगों को मार्गदर्शन देता है जो ईमान लाए। और कहा गया है: यह "जिसने रुजू किया" के बदले (substitution) के रूप में है, इसलिए यह भी नसब की स्थिति में है (1)। "और जिनके दिल अल्लाह की याद से सुकून पाते हैं": अर्थात: वे अल्लाह के एकेश्वरवाद (तौहीद) से सुकून और संतोष पाते हैं। तो "सुकून पाते हैं" (ततमइन्नु) यहाँ 'हाल' (circumstantial phrase) है (2), अर्थात: उनके दिल अपनी जुबानों से अल्लाह के ज़िक्र के साथ निरंतर सुकून में रहते हैं; यह क़तादह ने कहा है (3)। मुजाहिद और अन्य लोगों ने कहा (4): क़ुरआन के माध्यम से। सुफ़ियान बिन उयैना ने कहा: उसके आदेश के माध्यम से। मुक़ातिल ने कहा: उसके वादे के माध्यम से। इब्न अब्बास ने कहा: उसके नाम की शपथ (क़सम) के माध्यम से (5), या वे उसकी कृपा और एहसान के ज़िक्र से सुकून पाते हैं, जैसे वे उसके न्याय, प्रतिशोध और फ़ैसले के ज़िक्र से कांप उठते हैं। और कहा गया है: "अल्लाह की याद से" का अर्थ है: वे अल्लाह को याद करते हैं और उसकी निशानियों पर विचार करते हैं, जिससे वे अंतर्दृष्टि (6) के माध्यम से उसकी पूर्ण शक्ति को पहचानते हैं। "सुनो! अल्लाह की याद ही से दिलों को इत्मीनान (सुकून) प्राप्त होता है": अर्थात: मोमिनों के दिल। इब्न अब्बास ने कहा: यह शपथ लेने के संदर्भ में है; जब उसका विरोधी अल्लाह की शपथ लेता है, तो उसका दिल शांत हो जाता है (7)। और कहा गया है: "अल्लाह की याद से" का अर्थ है: अल्लाह की आज्ञाकारिता से। और कहा गया है: अल्लाह के इनाम से। और कहा गया है: अल्लाह के वादे से (8)। मुजाहिद ने कहा: वे नबी ﷺ के साथी (सहाबा) हैं (9)।

---

(1) मआनी अल-क़ुरआन अज़-ज़ज्जाज 3/147, और इराब अल-क़ुरआन अन-नह़्हास 2/357। कर्ता के रूप में पेश (nominative) भी जायज़ है। देखें अद-दुर्र अल-मसनून 7/46। (2) (द), (ज़) और (म) में: 'कहा', और स्थापित पाठ (ज़) से है। (3) अत-तब़री ने इसे 13/518 में इसी तरह उद्धृत किया है, और अल-मावर्दी ने अन-नुकात वल-उयून 3/110 में इसका उल्लेख किया है। (4) (द) और (ज़) में: मुजाहिद, क़तादह और अन्य लोगों ने कहा, और (म) में: मुजाहिद, क़तादह और अन्य ने कहा, और स्थापित पाठ (ज़) से है, और मुजाहिद के कथन का उल्लेख अल-मावर्दी ने अन-नुकात वल-उयून

3/110 में किया है। (5) अल-बग़वी ने 3/17 में इसका उल्लेख किया है। (6) (ज़) में: 'पर'। (7) अल-बग़वी ने 3/17 में इसका उल्लेख किया है, और यह पहले भी आ चुका है। (8) अन-नुकात वल-उयून 3/110। (9) अत-तब़री ने 13/519 में इसे उद्धृत किया है, और यह मुजाहिद की तफ़सीर 1/328 में है।

سورہ الرعد: آیات ۲۷ - ۲۸ [صفحہ] ۶۵

اسلام کی طرف، یا اللہ عز وجل کی طرف؛ اس بنیاد پر: اور وہ اپنے دین اور اپنی اطاعت کی طرف اس کی رہنمائی کرتا ہے جو اپنے دل کے ساتھ اس کی طرف رجوع کرتا ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ نبی ﷺ کے لیے ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿الَّذِينَ آمَنُوا﴾ «الذین» یہاں مفعول ہونے کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے؛ یعنی: اللہ ان لوگوں کو ہدایت دیتا ہے جو ایمان لائے۔ اور کہا گیا ہے: یہ اللہ کے قول «مَن أَنَابَ» سے بدل ہے، اس لیے یہ بھی حالتِ نصب میں ہے (۱)۔ ﴿وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُم بِذِكْرِ اللَّهِ﴾ یعنی: اللہ کی توحید سے ان کے دلوں کو سکون اور انسیت حاصل ہوتی ہے۔ پس «تطمئن» حال ہے (۲)، یعنی: ان کے دل اپنی زبانوں سے اللہ کے ذکر کے ساتھ مسلسل سکون میں رہتے ہیں؛ یہ قتادہ نے کہا ہے (۳)۔ مجاہد اور دوسروں نے کہا (۴): قرآن کے ذریعے۔ سفیان بن عیینہ نے کہا: اس کے حکم کے ذریعے۔ مقاتل نے کہا: اس کے وعدے کے ذریعے۔ ابن عباس نے کہا: اس کے نام کی قسم کے ذریعے (۵)، یا وہ اس کے فضل اور احسان کے ذکر سے سکون پاتے ہیں، جیسے وہ اس کے عدل، انتقام اور فیصلے کے ذکر سے لرز اٹھتے ہیں۔ اور کہا گیا ہے: «بذکر اللہ» کا مطلب ہے: وہ اللہ کو یاد کرتے ہیں اور اس کی نشانیوں پر غور کرتے ہیں، جس سے وہ بصیرت (۶) کے ذریعے اس کی کامل قدرت کو پہچان لیتے ہیں۔ ﴿أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ﴾ یعنی: مومنوں کے دل۔ ابن عباس نے کہا: یہ حلف (قسم) کے بارے میں ہے؛ پس جب اس کا حریف اللہ کی قسم کھاتا ہے تو اس کا دل سکون پا جاتا ہے (۷)۔ اور کہا گیا ہے: «بذکر اللہ» یعنی: اللہ کی اطاعت سے۔ اور کہا گیا ہے: اللہ کے ثواب سے۔ اور کہا گیا ہے: اللہ کے وعدے سے (۸)۔ مجاہد نے کہا: وہ نبی ﷺ کے صحابہ ہیں (۹)۔

(۱) معانی القرآن للزجاج ۳/۱۴۷، اور إعراب القرآن للنحاس ۲/۳۵۷۔ ابتدا کی بنا پر رفع بھی جائز ہے۔ دیکھیے الدر المصون ۷/۴۶۔ (۲) (د)، (ز) اور (م) میں: «قال»، اور ثابت شدہ متن (ظ) سے ہے۔ (۳) الطبری نے اسے ۱۳/۵۱۸ میں اسی طرح نقل کیا ہے، اور الماوردی نے النکت والعیون ۳/ ۱۱۰ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۴) (د) اور (ز) میں: مجاہد، قتادہ اور دیگر نے کہا، اور (م) میں: مجاہد، قتادہ اور دوسروں نے کہا، اور ثابت شدہ متن (ظ) سے ہے، اور مجاہد کا قول الماوردی نے النکت والعیون ۳/ ۱۱۰ میں ذکر کیا ہے۔ (۵) البغوی نے ۳/۱۷ میں ذکر کیا ہے۔ (۶) (ظ) میں: «علی»۔ (۷) البغوی نے ۳/۱۷ میں ذکر کیا ہے، اور یہ قریب ہی گزر چکا ہے۔ (۸) النکت والعیون ۳/ ۱۱۰ ۔ (۹) الطبری نے ۱۳/۵۱۹ میں نقل کیا ہے، اور یہ تفسیر مجاہد ۱/۳۲۸ میں ہے۔

Surah Ar-Ra'd: Verse 29 66

The Almighty's saying: {Those who believe and do righteous deeds—for them is happiness and a beautiful place of final return. (29)} The Almighty's saying: {Those who believe and do righteous deeds—for them is happiness} is a subject and predicate. It was said: it means: for them is 'Tuba' (happiness/a tree in Paradise), so 'Tuba' is in the nominative case (raf') as a subject. It is also permissible for it to be in the accusative case (nasb) based on the estimation: [He] made for them 'Tuba'. And 'a beautiful place of final return' is conjoined to it in both aforementioned cases, so it can be nominative or accusative (1).

And Abd al-Razzaq mentioned: Ma'mar told us, from Yahya ibn Abi Kathir, from 'Amr ibn Zayd (2) al-Bakali, from Utbah ibn Abd al-Sulami, who said: A Bedouin came to the Prophet ﷺ and asked him about Paradise and mentioned the Basin (al-Hawd), then asked: Is there fruit in it? He said: "Yes, a tree called Tuba." He said: O Messenger of Allah! Which tree of our land does it resemble? He said: "It does not resemble any tree of your land. Have you been to Syria? There is a tree there called the walnut (al-jawzah) that grows on a single trunk and its top spreads out." He said: O Messenger of Allah! How great is its base? He said: "If a young female camel from your family's camels were to set out, she would not encircle its base until her collarbone breaks from old age." And he mentioned the Hadith (3), and we have mentioned it in its entirety in the chapters of Paradise from the book "At-Tadhkirah" (4), and praise be to Allah.

And Ibn al-Mubarak mentioned: Ma'mar told us, from al-Ash'ath ibn (5) Abd Allah, from Shahr ibn...

Footnotes: (1) See Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/148, I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/357, and al-Bayan by Ibn al-Anbari 2/51. Ibn Muhaysin read: "and a beautiful (accusative) place of return", Ash-Shadhdhah Readings p. 67. (2) In (D), (Z), and (T): 'Amr ibn Yazid, and in (M): 'Amr ibn Abi Yazid, and what is fixed is correct, and he is called: 'Amir, as will follow. (3) We did not find it with Abd al-Razzaq, but Ibn Abi Asim narrated it in as-Sunnah (716), and al-Tabarani in al-Kabir 17/313, and Ibn Abd al-Barr in al-Tamhid 3/320-321 through the route of Abd al-Razzaq. And Ahmad (17642) narrated it through the route of Ma'mar, except that he said: 'Amir ibn Zayd, and likewise Ibn Abi Hatim mentioned him in al-Jarh wa al-Ta'dil 6/320, and Ibn Hibban in al-Thiqat 5/191. (4) pp. 451 - 452. (5) In (D), (Z), and (M): from, and what is fixed is from (Z) and the sources as follows.

सूरह अर-रअद: आयत 29 66

अल्लाह तआला का फरमान है: {जो लोग ईमान लाए और नेक अमल किए, उनके लिए ख़ुशखबरी और अच्छा ठिकाना है। (29)} अल्लाह तआला का फरमान: {जो लोग ईमान लाए और नेक अमल किए, उनके लिए 'तूबा' है} यह मुब्तदा (विषय) और ख़बर (विधेय) है। कहा गया है: इसका अर्थ है: उनके लिए 'तूबा' है, अतः 'तूबा' रफ़अ (nominative case) में है मुब्तदा होने के कारण। यह भी जायज़ है कि यह नसब (accusative case) की जगह हो इस अंदाज़े पर कि: [अल्लाह ने] उनके लिए 'तूबा' बनाया। और 'वहुस्नु मआब' (और अच्छा ठिकाना) को दोनों उल्लेखित तरीक़ों पर इस पर मा'तूफ़ (जोड़ा गया) किया जाएगा, तो यह रफ़अ या नसब में होगा (1)।

और अब्द अल-रज्जाक ने ज़िक्र किया: हमें मअमर ने बताया, याह्या इब्न अबी कसीर से, उन्होंने अम्र इब्न ज़ैद (2) अल-बकाली से, उन्होंने उत्बा इब्न अब्द अल-सुलमी से, उन्होंने कहा: एक देहाती नबी ﷺ के पास आया और उनसे जन्नत के बारे में पूछा और हौज़ (हौज़-ए-कौसर) का ज़िक्र किया, फिर पूछा: क्या उसमें फल हैं? आपने फ़रमाया: "हाँ, एक पेड़ है जिसे 'तूबा' कहा जाता है।" उसने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल! वह हमारी ज़मीन के किस पेड़ की तरह है? आपने फ़रमाया: "वह तुम्हारी ज़मीन के किसी भी पेड़ की तरह नहीं है। क्या तुम शाम (सीरिया) गए हो? वहाँ एक पेड़ है जिसे अखरोट (अल-जौज़ह) कहा जाता है जो एक तने पर उगता है और उसका ऊपरी हिस्सा फैल जाता है।" उसने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल! उसकी जड़ (घेरा) कितनी बड़ी है? आपने फ़रमाया: "अगर तुम्हारे परिवार के ऊंटों में से एक जवान ऊंटनी चलना शुरू करे, तो वह बुढ़ापे से अपनी हंसली टूटने तक उसकी जड़ का चक्कर पूरा नहीं कर पाएगी।" और उसने हदीस का ज़िक्र किया (3), और हमने इसे किताब "अत-तज़किराह" (4) के जन्नत के अध्यायों में पूरी तरह से ज़िक्र किया है, और सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है।

और इब्न अल-मुबारक ने ज़िक्र किया: हमें मअमर ने बताया, अल-अशअथ इब्न (5) अब्द अल्लाह से, शहर इब्न... से।

फुटनोट्स: (1) देखिए अज़-ज़ज्जाज की मा'नी अल-कुरान 3/148, अन-नह़ह़ास की ए'राब अल-कुरान 2/357, और इब्न अल-अंबारी की अल-बयान 2/51। इब्न मुह़ैसिन ने 'वहुस्ना मआब' नसब के साथ पढ़ा है, अल-किराआत अश्-शाज़्ज़ह पृ. 67। (2) (द), (ज़) और (त) में: अम्र इब्न यजीद, और (म) में: अम्र इब्न अबी यजीद, और जो स्थापित है वह सही है, और उसे आमिर कहा जाता है, जैसा कि

आगे आएगा। (3) हमें यह अब्द अल-रज्जाक के पास नहीं मिला, लेकिन इब्न अबी आसिम ने इसे अस-सुन्नाह (716) में, और अत-तबरानी ने अल-कबीर 17/313 में, और इब्न अब्द अल-बर ने अल-तम्हीद 3/320-321 में अब्द अल-रज्जाक के माध्यम से निकाला है। और अहमद (17642) ने इसे मअमर के माध्यम से निकाला है, सिवाय इसके कि उन्होंने कहा: आमिर इब्न ज़ैद, और इसी तरह इब्न अबी हातिम ने अल-जर्ह व अत-ता'दील 6/320 में और इब्न हिब्बान ने अत-तिकात 5/191 में उनका ज़िक्र किया है। (4) पृ. 451 - 452। (5) (द), (ज़) और (म) में: 'अन' (से), और जो स्थापित है वह (ज़) और स्रोतों से है जैसा कि आगे आएगा।

سورہ الرعد: آیت ۲۹ ٦٦

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ طُوبَى لَهُمْ وَحُسْنُ مَآبٍ ۲۹﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ طُوبَى لَهُمْ﴾ مبتدا اور خبر ہے۔ اور کہا گیا ہے: اس کا معنی ہے: ان کے لیے طوبیٰ ہے، پس "طوبیٰ" مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ نصب کی جگہ پر ہو اس تقدیر پر کہ: [اللہ نے] ان کے لیے طوبیٰ بنائی۔ اور "وَحُسْنُ مَآبٍ" کا عطف ان دونوں صورتوں پر ہو سکتا ہے، پس اسے رفع یا نصب دیا جائے گا (۱)۔

اور عبد الرزاق نے ذکر کیا ہے: ہمیں معمر نے خبر دی، انہوں نے یحییٰ بن ابی کثیر سے، انہوں نے عمرو بن زید (۲) البکالی سے، انہوں نے عتبہ بن عبد السلمی سے روایت کیا، انہوں نے کہا: ایک دیہاتی نبی ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوا اور آپ سے جنت کے بارے میں سوال کیا اور حوض کا ذکر کیا، پھر پوچھا: کیا اس میں پھل ہیں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "ہاں، ایک درخت ہے جسے طوبیٰ کہا جاتا ہے"۔ اس نے کہا: اے اللہ کے رسول! وہ ہماری زمین کے کس درخت سے مشابہ ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "وہ تمہاری زمین کے کسی درخت کے مشابہ نہیں ہے۔ کیا تم شام گئے ہو؟ وہاں ایک درخت ہے جسے اخروٹ (الجوزہ) کہا جاتا ہے جو ایک تنے پر اگتا ہے اور اس کا بالائی حصہ پھیل جاتا ہے"۔ اس نے کہا: اے اللہ کے رسول! اس کی جڑ کی وسعت کیا ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "اگر تمہارے گھر والوں کے اونٹوں میں سے ایک جوان اونٹنی چلے تو وہ بڑھاپے سے اپنی ہنسلی کی ہڈی ٹوٹنے تک اس کی جڑ کا چکر نہیں کاٹ سکے گی"۔ اور اس نے حدیث ذکر کی (۳)، اور ہم نے اسے کتاب "التذکرہ" (٤) کے ابواب الجنت میں مکمل ذکر کیا ہے، والحمد للہ۔

اور ابن المبارک نے ذکر کیا: ہمیں معمر نے بتایا، انہوں نے الاشعث بن (٥) عبد اللہ سے، انہوں نے شہر بن... سے۔

حواشی: (١) دیکھئے معانی القرآن للزجاج ١٤٨/٣ ، اور إعراب القرآن للنحاس ٣٥٧/٢ ، اور البیان لابن الأنباري ٥١/٢ ۔ اور ابن محیصن نے "وحسنَ مآب" نصب کے ساتھ پڑھا ہے، القراءات الشاذة ص ٦٧ ۔ (٢) (د)، (ز) اور (ط) میں: عمرو بن یزید، اور (م) میں: عمرو بن ابی یزید، اور جو متن میں ہے وہی صحیح ہے، اور اسے عامر کہا جاتا ہے، جیسا کہ آگے آئے گا۔ (٣) ہمیں یہ عبد الرزاق کے ہاں نہیں ملی، اور اسے ابن ابی عاصم نے السنة (٧١٦) میں، اور الطبرانی نے الکبیر ٣١٣/١٧ میں، اور ابن عبد البر نے التمہید ٣٢٠/٣ - ٣٢١ میں عبد الرزاق کے واسطے سے نکالا ہے۔ اور احمد (١٧٦٤٢) نے اسے معمر کے واسطے سے نکالا ہے، سوائے اس کے کہ انہوں نے کہا: عامر بن زید، اور اسی طرح ابن ابی حاتم نے الجرح والتعدیل ٣٢٠/٦ ، اور ابن حبان نے الثقات ١٩١/٥ میں ان کا ذکر کیا ہے۔ (٤) ص ٤٥١ - ٤٥٢ ۔ (٥) (د)، (ز) اور (م) میں: "عن" (سے)، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) اور دیگر مصادر سے ہے جیسا کہ آگے آئے گا۔

Surah Ar-Ra'd: Verse 29 67

Hawshab narrated from Abu Huraira, who said: "In Paradise, there is a tree called Tuba. Allah the Almighty says: 'It shall open for My servant according to what he wills.' So it opens for him a horse with its saddle, bridle, and appearance as he wishes, and it opens for a riding animal with its saddle, reins, and appearance as he wishes, and for excellent camels and clothing."(1)

Ibn Wahb mentioned from the hadith of Shahr bin Hawshab, from Abu Umama al-Bahili who said: "Tuba" is a tree in Paradise; there is no house in Paradise but has a branch of it, and there is no beautiful bird but is in it, and there is no fruit but is in it. (2)

It has been said: Its root is in the palace of the Prophet (peace be upon him) in Paradise, then its branches divide over [all] the dwellings of the people of Paradise, just as knowledge and faith spread from him to all the people of the world.(3)

Ibn Abbas said regarding: "Tuba is for them": joy(4) and delight of the eye. Also from him: "Tuba" is the name of Paradise in Abyssinian. Sa'id bin Jubayr said the same.(5)

Al-Rabi' bin Anas said: It is a garden in the language of India(6); Al-Qushayri said: If this is correct, it is a consensus between the two languages.

Qatada said regarding: "Tuba is for them": good for them(7). Ikrima: bliss for them(8). Ibrahim...

(1) Al-Zuhd by Ibn al-Mubarak (265 - Naim's additions), and through Ibn al-Mubarak, reported by al-Tabari 13/524, and reported by Abd al-Razzaq in al-Tafsir 1/336 from Ma'mar. (2) We did not find it, and Ibn al-Mubarak reported something similar in al-Zuhd (268 - Naim's additions), and Ibn Abi Shaybah 13/136, and al-Tabari 13/525 from Mugheeth bin Sumay. (3) Al-Ta'rif wal-I'lam by al-Suhayli p. 84, and what preceded in brackets is from it. (4) After it in (d), (z), and (m): for them, and the confirmed text is from (zha), and Tafsir al-Tabari 13/521. (5) Reported by al-Tabari 13/522 through Sa'id bin Jubayr from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). (6) Mentioned by al-Baghawi 18/3, and reported by al-Tabari 13/522 from the saying of Sa'id bin Masjuh. (7) Reported by al-Tabari 13/521. (8) Zad al-Masir 4/328, and it is in Tafsir al-Tabari 13/520, and Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 3/293, and al-Nukat wal-Uyun 3/111 with the wording: "Excellent is what they have."

सूरा अर-राद: आयत 29 67

हव्शब, अबू हुरैरा से रिवायत करते हैं कि उन्होंने कहा: "जन्नत में एक पेड़ है जिसे तूबा कहा जाता है। अल्लाह तआला फ़रमाता है: 'यह मेरे बंदे के लिए उसकी इच्छा के अनुसार खुलेगा।' तो वह उसके लिए घोड़े के रूप में उसकी जीन, लगाम और रूप के साथ खुलेगा जैसा वह चाहेगा, और वह सवारी के जानवर के रूप में उसकी जीन, लगाम और रूप के साथ खुलेगा जैसा वह चाहेगा, और बेहतरीन ऊंटों और कपड़ों के लिए।" (1)

इब्न वहब ने शहर बिन हव्शब की हदीस से ज़िक्र किया, अबू उमामा अल-बाहिली से कि उन्होंने कहा: "तूबा" जन्नत का एक पेड़ है; जन्नत में कोई ऐसा घर नहीं है जिसमें उसकी कोई शाखा न हो, और कोई भी सुंदर पक्षी ऐसा नहीं है जो उसमें न हो, और कोई भी फल ऐसा नहीं है जो उसमें न हो। (2)

कहा गया है: इसकी जड़ जन्नत में नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के महल में है, फिर इसकी शाखाएं जन्नत के लोगों के[सभी] घरों में बंट जाती हैं, ठीक वैसे ही जैसे उनसे ज्ञान और ईमान दुनिया के सभी लोगों में फैला है। (3)

इब्न अब्बास ने "तूबा उनके लिए है" के बारे में कहा: खुशी (4) और आंखों की ठंडक। उनसे यह भी है कि: "तूबा" हब्शी भाषा में जन्नत का नाम है। सईद बिन जुबैर ने भी यही कहा है। (5)

अल-रबी' बिन अनस ने कहा: यह भारत की भाषा में एक बगीचा है (6); अल-कुशैरी ने कहा: यदि यह सही है, तो यह दोनों भाषाओं के बीच सामंजस्य है।

क़तादा ने "तूबा उनके लिए है" के बारे में कहा: उनके लिए अच्छाई (7)। इकरिमा: उनके लिए सुख (8)। इब्राहिम...

(1) अज़-ज़ुहद इब्न अल-मुबारक (265 - ज़ुवैद नईम), और इब्न अल-मुबारक के माध्यम से अत-तबरी 13/524 ने इसे निकाला है, और अब्द अल-रज्ज़ाक़ ने अत-तफ़्सीर 1/336 में म'मर से इसे निकाला है। (2) हमें यह नहीं मिला, और इब्न अल-मुबारक ने अज़-ज़ुहद (268 - ज़ुवैद नईम) में इसी तरह का कुछ निकाला है, और इब्न अबी शयबा 13/136, और अत-तबरी 13/525 मुग़ीथ बिन सुमै से। (3) अस-सुहैली द्वारा अत-तारीफ़ वल-इलाम पृष्ठ 84, और कोष्ठक के बीच जो पहले आया वह उसी से है। (4) (द), (ज़) और (म) में इसके बाद है: उनके लिए, और पुष्ट पाठ (ज़्हा) से है, और तफ़्सीर अत-तबरी

13/521। (5) इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से सईद बिन जुबैर के माध्यम से अत-तबरी 13/522 ने इसे निकाला है। (6) अल-बग़वी 18/3 द्वारा उल्लेखित, और अत-तबरी 13/522 द्वारा सईद बिन मस्कुह के कथन से निकाला गया। (7) अत-तबरी 13/521 द्वारा निकाला गया। (8) ज़ाद अल-मसीर 4/328, और यह तफ़्सीर अत-तबरी 13/520 में है, और नहहास द्वारा मा'नी अल-क़ुरान 3/293, और अल-नुकत वल-उयून 3/111 में इन शब्दों के साथ: "कितना अच्छा है जो उनके पास है।"

سورة الرعد: آیت ۲۹ ۶۷

حوشب، حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کرتے ہیں کہ انہوں نے فرمایا: جنت میں ایک درخت ہے جسے 'طوبیٰ' کہا جاتا ہے۔ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: 'یہ میرے بندے کے لیے اس کی مرضی کے مطابق کھلے گا'۔ پس وہ اس کے لیے اس کی پسند کے مطابق گھوڑے کی شکل میں اپنی زین، لگام اور ہیئت کے ساتھ کھلے گا، اور سواری کے جانور کی شکل میں اپنی زین، لگام اور ہیئت کے ساتھ کھلے گا جیسا وہ چاہے گا، اور عمدہ اونٹوں اور لباس کی صورت میں۔ (۱)

ابن وہب نے شہر بن حوشب کی حدیث سے ذکر کیا، ابوامامہ باہلی رضی اللہ عنہ سے کہ انہوں نے کہا: "طوبیٰ" جنت کا ایک درخت ہے؛ جنت میں کوئی ایسا گھر نہیں ہے جس میں اس کی کوئی شاخ نہ ہو، اور کوئی خوبصورت پرندہ ایسا نہیں ہے جو اس میں نہ ہو، اور کوئی پھل ایسا نہیں ہے جو اس میں نہ ہو۔ (۲)

اور کہا گیا ہے: اس کی جڑ جنت میں نبی اکرم ﷺ کے محل میں ہے، پھر اس کی شاخیں اہل جنت کے [تمام] گھروں میں تقسیم ہو جاتی ہیں، بالکل اسی طرح جیسے آپ ﷺ سے علم اور ایمان دنیا کے تمام لوگوں میں پھیلا۔ (۳)

حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما نے "طُوبَى لَهُمْ" کے بارے میں فرمایا: خوشی (۴) اور آنکھوں کی ٹھنڈک۔ آپ سے یہ بھی مروی ہے کہ: "طوبیٰ" حبشی زبان میں جنت کا نام ہے۔ سعید بن جبیر نے بھی یہی کہا ہے۔ (۵)

ربیع بن انس نے کہا: یہ ہند کی زبان میں باغ ہے (۶)؛ قشیری نے کہا: اگر یہ صحیح ہے تو یہ دو زبانوں کے درمیان مطابقت ہے۔

قتادہ نے "طُوبَى لَهُمْ" کے بارے میں کہا: ان کے لیے بھلائی (۷)۔ عکرمہ: ان کے لیے نعمتیں (۸)۔ ابراہیم---

(۱) الزہد لابن المبارک (۲۶۵ - زوائد نعیم)، اور ابن مبارک کے طریق سے اسے طبری نے ۱۳/۵۲۴ میں نکالا ہے، اور عبد الرزاق نے التفسیر ۱/۳۳۶ میں معمر سے اسے نقل کیا ہے۔ (۲) ہمیں یہ نہیں ملا، اور اس کی مانند ابن مبارک نے الزہد (۲۶۸ - زوائد نعیم) میں نکالا ہے، اور ابن ابی شیبہ نے ۱۳/۱۳۶ میں، اور طبری نے ۱۳/۵۲۵ میں مغیث بن سمی سے۔ (۳) التعریف والإعلام للسہیلي ص ۸۴، اور جو بریکٹ کے درمیان پہلے گزرا وہ اسی سے ہے۔ (۴) (د)، (ز) اور (م) میں اس کے بعد ہے: ان کے لیے، اور ثابت شدہ نسخہ (ظ) سے ہے، اور تفسیر طبری ۱۳/۵۲۱۔ (۵) اسے طبری نے ۱۳/۵۲۲ میں سعید بن جبیر کے واسطے سے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔ (۶) اسے بغوی نے ۱۸/۳ میں ذکر کیا، اور طبری نے ۱۳/۵۲۲ میں سعید بن مسجوح کے قول سے نکالا ہے۔ (۷) اسے طبری نے ۱۳/۵۲۱ میں نکالا ہے۔ (۸) زاد المسیر ۴/۳۲۸، اور یہ تفسیر طبری ۱۳/۵۲۰ میں ہے، اور معانی القرآن للنحاس ۳/۲۹۳، اور النکت والعیون ۳/۱۱۱ میں ان الفاظ کے ساتھ: 'نِعْمَ ما لہم'۔

Surah Ar-Ra'd: Verse 29 68 An-Nakha'i said: Goodness for them. And also from him: Honor from Allah for them. Ad-Dahhak said: Envy (in a good sense, ghibta) for them(1). An-Nahhas(2) said: These statements are close in meaning; because "Tuba" is a form of "fu'la" from "at-tayyib" (the good), meaning: a good life is for them, and these things return to that which is good. Az-Zajjaj said: "Tuba" is a form of "fu'la" from "at-tayyib"(3). It is the state that is pleasant for them. The original form was "Tuyba", then the "ya" became a "waw" because it is quiescent and preceded by a dammah, just as they said "musir" (wealthy) and "muqin" (certain). I say: The correct view is that it is a tree; due to the Marfu' Hadith (attributed to the Prophet) that we mentioned, and it is authentic according to what Al-Suhayli mentioned(4). Abu Umar mentioned it in "At-Tamhid"(5), and from there we quoted it. Al-Tha'labi also mentioned it in his exegesis. Al-Mahdawi and Al-Qushayri also mentioned from Mu'awiyah bin Qurrah, from his father, that the Messenger of Allah ﷺ said: "Tuba is a tree in Paradise that Allah planted with His hand and breathed into it of His spirit. It produces jewelry and garments, and its branches are seen from behind the wall of Paradise"(6). Whoever wants more of these reports should consult Al-Tha'labi. Ibn Abbas said: "Tuba" is a tree in Paradise whose root is in the house of Ali, and in the house of every believer, there is a branch of it(7).

---

(1) Zad al-Masir 4/328, and Al-Tabari cited these statements in 13/520 - 522. (2) In Ma'ani al-Qur'an 3/494. (3) Ma'ani al-Qur'an by Az-Zajjaj 3/148. The author quoted it from him via Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 4/328. What follows was mentioned by Ibn al-Jawzi from Ibn al-Anbari. Al-Wahidi also mentioned the statement of Az-Zajjaj and Ibn al-Anbari in Al-Wasit 3/16. (4) In At-Ta'rif wa Al-I'lam p. 84. (5) 3/320. (6) Narrated by Al-Tabari 13/528. (7) Mentioned by Al-Tabarsi in Majma' al-Bayan 13/173 via Al-Kalbi from Abu Salih from Ibn Abbas, and attributed it to Al-Tha'labi.

सूरह अर-रअद: आयत २९ ६८ अन-नखई ने कहा: उनके लिए भलाई है। और उनसे यह भी वर्णित है: उनके लिए अल्लाह की ओर से सम्मान। अद-दहाक ने कहा: उनके लिए खुशी (गिबता)(१)। अन-नहहास(२) ने कहा: ये सभी बातें एक-दूसरे के करीब हैं; क्योंकि 'तूबा' शब्द 'तय्यिब' (उत्तम/सुखद) से 'फुआला' के रूप में है, जिसका अर्थ है: उनके लिए सुखद जीवन, और ये सभी चीज़ें सुखद चीज़ की ओर लौटती हैं। अज़-ज़ज्जाज ने कहा: 'तूबा' 'तय्यिब' से 'फुआला' है(३)। यह वह स्थिति है जो उनके लिए सुखद है। मूल रूप से यह 'तुयबा' था, फिर 'या' को 'वाव' में बदल दिया गया क्योंकि यह शांत है और इससे पहले 'दम्मा' (पेश) है, जैसा कि उन्होंने 'मूसिर' और 'मूकिन' के लिए कहा है। मैंने कहा: और सही बात यह है कि यह एक पेड़ है; उस मरफ़ू हदीस के कारण जिसका हमने उल्लेख किया है, और वह अल-सुहैली के उल्लेख के अनुसार सही है(४)। अबू उमर ने इसे "अत-तमहीद"(५) में उल्लेख किया है, और वहीं से हमने इसे उद्धृत किया है, और अल-थलाबी ने भी अपनी तफ़सीर में इसका उल्लेख किया है। अल-महदवी और अल-कुशैरी ने भी मुआविया बिन कुर्रह से, उनके पिता से उल्लेख किया है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "तूबा जन्नत में एक पेड़ है जिसे अल्लाह ने अपने हाथ से लगाया और उसमें अपनी रूह फूँकी। यह गहने और कपड़े उगाता है, और उसकी टहनियाँ जन्नत की दीवार के पीछे से देखी जा सकती हैं"(६)। जो इन खबरों के बारे में और अधिक जानना चाहता है, उसे अल-थलाबी का अध्ययन करना चाहिए। इब्न अब्बास ने कहा: "तूबा" जन्नत में एक पेड़ है जिसकी जड़ अली के घर में है, और हर मोमिन (विश्वासी) के घर में उसकी एक शाखा है(७)।

---

(१) ज़ाद अल-मसीर ४/३२८, और अल-तबरी ने इन कथनों को १३/५२० - ५२२ में उद्धृत किया है। (२) मा'आनी अल-कुरान ४९४/३ में। (३) अज़-ज़ज्जाज द्वारा मा'आनी अल-कुरान ३/१४८। लेखक ने इसे इब्न अल-जौज़ी के माध्यम से ज़ाद अल-मसीर ४/३२८ में उद्धृत किया है। इसके बाद जो आएगा उसे इब्न अल-जौज़ी ने इब्न अल-अंबारी से उद्धृत किया है। अल-वाहिदी ने अल-वसीत ३/१६ में अज़-ज़ज्जाज और इब्न अल-अंबारी के कथन का भी उल्लेख किया है। (४) अत-तारीफ़ वल-इ'लाम पृष्ठ ८४ में। (५) ३/३२०। (६) इसे अल-तबरी १३/५२८ द्वारा उद्धृत किया गया है। (७) अल-तबरसी ने मजमा' अल-बयान १३/१७३ में कल्बी के माध्यम से अबू सालेह से, इब्न अब्बास के हवाले से इसका उल्लेख किया है, और इसे अल-थलाबी के लिए जिम्मेदार ठहराया है।

سورہ الرعد: آیت ۲۹ ۶۸ نخعی: ان کے لیے خیر ہے۔ اور ان سے یہ بھی مروی ہے: اللہ کی طرف سے ان کے لیے اعزاز۔ ضحاک: ان کے لیے خوشی (غبطہ)(۱)۔ نحاس(۲): اور یہ اقوال ایک دوسرے کے قریب ہیں؛ کیونکہ طوبیٰ، "طیب" (پاکیزہ/عمدہ) سے "فُعْلیٰ" کے وزن پر ہے، یعنی: ان کے لیے پاکیزہ زندگی ہے، اور یہ تمام چیزیں پاکیزہ چیز کی طرف لوٹتی ہیں۔ زجاج نے کہا: طوبیٰ، "طیب" سے "فُعْلیٰ" ہے(۳)۔ اور یہ وہ حالت ہے جو ان کے لیے پسندیدہ ہے، اور اصل میں: "طُيْبَى" تھا، پھر "یا" ساکن ہونے اور اس سے پہلے والے حرف پر ضمہ (پیش) ہونے کی وجہ سے "واؤ" میں بدل گئی، جیسا کہ انہوں نے "مُوسِر" اور "مُوقِن" کہا۔ میں کہتا ہوں: اور صحیح بات یہ ہے کہ یہ ایک درخت ہے؛ اس حدیثِ مرفوع کی وجہ سے جس کا ہم نے ذکر کیا، اور وہ سہیلی(۴) کے ذکر کے مطابق صحیح ہے۔ اسے ابو عمر نے "التمہید"(۵) میں ذکر کیا ہے، اور وہیں سے ہم نے اسے نقل کیا ہے، اور اسے ثعلبی نے بھی اپنی تفسیر میں ذکر کیا ہے۔ مہدوی اور قشیری نے بھی معاویہ بن قرہ سے، ان کے والد کے واسطے سے ذکر کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "طوبیٰ جنت میں ایک درخت ہے جسے اللہ نے اپنے ہاتھ سے لگایا، اور اس میں اپنی روح پھونکی، وہ زیورات اور لباس اگاتا ہے، اور اس کی ٹہنیاں جنت کی دیوار کے پیچھے سے نظر آتی ہیں"(۶) اور جو ان خبروں پر مزید اضافہ چاہتا ہے اسے ثعلبی کا مطالعہ کرنا چاہیے۔ اور ابن عباس نے کہا: "طوبیٰ" جنت میں ایک درخت ہے جس کی جڑ علی کے گھر میں ہے، اور ہر مومن کے گھر میں اس کی ایک ٹہنی ہے(۷)۔

---

(۱) زاد المسیر ۳۲۸/۴، اور طبری نے ان اقوال کو ۱۳/ ۵۲۰ - ۵۲۲ میں نقل کیا ہے۔ (۲) معانی القرآن ۴۹۴/۳ میں۔ (۳) معانی القرآن از زجاج ۱۴۸/۳، اور مصنف نے اسے ابن الجوزی کے واسطے سے زاد المسیر ۳۲۸/۴ میں نقل کیا ہے، اور اس کے بعد جو آئے گا اسے ابن الجوزی نے

ابن الانباری سے ذکر کیا ہے۔ اور زجاج اور ابن الانباری کا قول واحدی نے بھی الوسیط ۱۶/۳ میں ذکر کیا ہے۔ (۴) التعریف والاعلام ص ۸۴ میں۔ (۵) ۳/ ۳۲۰۔ (۶) اسے طبری نے ۵۲۸/۱۳ میں نقل کیا ہے۔ (۷) اسے طبرسی نے مجمع البیان ۱۷۳/۱۳ میں کلبی کے واسطے سے ابو صالح سے انہوں نے ابن عباس سے ذکر کیا ہے، اور اسے ثعلبی کی طرف منسوب کیا ہے۔

Abu Ja'far Muhammad bin Ali said: The Prophet (PBUH) was asked about the word of Allah Almighty: {Tuba (bliss) is for them and a good place of return} (13:29). He said: "It is a tree whose root is in my house and its branches are in Paradise." Then he was asked about it again and said: "It is a tree whose root is in Ali's house and its branches are in Paradise." It was said to him: "O Messenger of Allah, you were asked about it and said: 'Its root is in my house and its branches are in Paradise,' then you were asked about it and said: 'Its root is in Ali's house and its branches are in Paradise'." The Prophet (PBUH) said: "Indeed, my house and Ali's house tomorrow in Paradise are one and in one place." (1)

And from him (PBUH): "It is a tree whose root is in my house, and there is no house among your houses but that a branch from it hangs down into it." (2) {and a good place of return} i.e., return (3); 'Aaba': if he returned. It was said: the estimation of the speech is: Those who believe and whose hearts are assured by the remembrance of Allah and do righteous deeds, Tuba is for them.

Allah's word: {Thus have We sent you to a community before which [other] communities have passed on so that you might recite to them that which We revealed to you, while they disbelieve in the Most Merciful. Say, "He is my Lord; there is no deity except Him. Upon Him I rely, and to Him is my return."} (13:30).

Allah's word: {Thus have We sent you to a community before which [other] communities have passed on} i.e., We have sent you as We sent the prophets before you; this was said by Al-Hasan (4). And it was said: He likened the blessing upon those to whom Muhammad (peace and blessings be upon him) was sent to the blessing upon those to whom the prophets before him were sent. {so that you might recite to them that which We revealed to you} meaning the Quran {while they disbelieve in the Most Merciful}. Muqatil and Ibn Jurayj said: It was revealed regarding the Treaty of Hudaybiyyah when they wanted to write the peace treaty. The Prophet (PBUH) said to Ali: "Write: In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful." Suhayl ibn Amr and the polytheists said: "We do not know the 'Most Gracious' except as the companion of Yamamah — meaning Musaylimah the Liar — write: In Your name, O Allah." And so on.

(1) Mentioned by Al-Tabarsi in Majma' al-Bayan 13/173, and it is weak due to its being mursal (disconnected chain). (2) See Majma' al-Bayan 13/172. (3) His words: i.e., return, from (Za). (4) Mentioned by Al-Razi 19/51.

सूरह अर-रअद: आयत 29 - 30 | 69

अबू जाफर मुहम्मद बिन अली ने कहा: पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में पूछा गया: {उनके लिए ख़ुशख़बरी (तूबा) और अच्छा ठिकाना है} (13:29)। उन्होंने कहा: "यह एक ऐसा पेड़ है जिसकी जड़ मेरे घर में है और उसकी शाखाएँ स्वर्ग (जन्नत) में हैं।" फिर उनसे इसके बारे में दोबारा पूछा गया तो उन्होंने कहा: "यह एक ऐसा पेड़ है जिसकी जड़ अली के घर में है और उसकी शाखाएँ स्वर्ग में हैं।" उनसे कहा गया: "हे अल्लाह के रसूल, आपसे इसके बारे में पूछा गया तो आपने कहा: 'इसकी जड़ मेरे घर में है और शाखाएँ स्वर्ग में हैं', फिर आपसे इसके बारे में पूछा गया तो आपने कहा: 'इसकी जड़ अली के घर में है और शाखाएँ स्वर्ग में हैं'।" पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "निश्चित रूप से कल स्वर्ग में मेरा घर और अली का घर एक ही स्थान पर एक ही होगा।" (1)

और उन्हीं (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से वर्णित है: "यह एक ऐसा पेड़ है जिसकी जड़ मेरे घर में है, और तुम्हारे घरों में से कोई भी ऐसा घर नहीं है जिसमें उसकी एक शाखा न लटकी हो।" (2) {और अच्छा ठिकाना} यानी: लौटने की जगह (3); 'आब': यदि वह लौटा। कहा गया है: बात का अनुमान यह है: जो लोग विश्वास लाए और जिनके दिल अल्लाह की याद से संतुष्ट होते हैं और अच्छे काम करते हैं, उनके लिए तूबा (ख़ुशख़बरी) है।

अल्लाह का कथन: {इसी प्रकार हमने आपको एक ऐसे समुदाय में भेजा है जिससे पहले कई समुदाय बीत चुके हैं, ताकि आप उन्हें वह सुनाएँ जो हमने आपकी ओर वह्य (प्रकाशना) की है, जबकि वे अत्यंत दयावान (रहमान) का इनकार कर रहे हैं। कह दीजिए, "वही मेरा रब है; उसके सिवा कोई पूज्य नहीं। उसी पर मैंने भरोसा किया है और उसी की ओर मेरा लौटना है।"} (13:30)।

अल्लाह का कथन: {इसी प्रकार हमने आपको एक ऐसे समुदाय में भेजा है जिससे पहले कई समुदाय बीत चुके हैं} यानी: हमने आपको वैसे ही भेजा है जैसे हमने आपसे पहले पैगंबरों को भेजा था; यह अल-हसन (4) ने कहा है। और कहा गया है: जिन लोगों के पास मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) भेजे गए, उन पर होने वाली कृपा की तुलना उन लोगों पर होने वाली कृपा से की गई जिनके पास उनसे पहले पैगंबर भेजे गए थे। {ताकि आप उन्हें वह सुनाएँ जो हमने आपकी ओर वह्य की है} यानी क़ुरान {जबकि वे अत्यंत दयावान का इनकार कर रहे हैं}। मुकातिल और इब्न ज़ुरैज ने कहा: यह हुदैबिया की संधि के समय उतरा था जब वे सुलहनामा लिखना चाहते थे। पैगंबर (सल्लल्लाहु

अलैहि व सल्लम) ने अली से कहा: "लिखो: बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम (अल्लाह के नाम से जो अत्यंत दयावान और असीम कृपाशील है)।" सुहैल बिन अम्र और मुशरिकों (बहुदेववादियों) ने कहा: "हम 'रहमान' को यमामा के साथी — यानी मुसैलमा कज्ज़ाब — के अलावा किसी और रूप में नहीं जानते — लिखो: 'बा इस्मिका अल्लाहुम्मा' (तेरे नाम से, हे अल्लाह)।" और इसी तरह।

(1) अल-तबरसी ने मजमा अल-बयान 13/173 में इसका उल्लेख किया है और यह इसकी मुरसल (अपूर्ण श्रृंखला) होने के कारण कमजोर है। (2) देखें मजमा अल-बयान 13/172। (3) उनके शब्द: यानी लौटना, (ज़) से। (4) अल-राजी 19/51 द्वारा उल्लेखित।

اور ابو جعفر محمد بن علی نے کہا: نبی کریم ﷺ سے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں پوچھا گیا: ﴿طُوبَىٰ لَهُمْ وَحُسْنُ مَآبٍ﴾ تو آپ ﷺ نے فرمایا: "یہ ایک درخت ہے جس کی جڑ میرے گھر میں ہے اور اس کی شاخیں جنت میں ہیں۔" پھر آپ ﷺ سے اس کے بارے میں دوبارہ پوچھا گیا تو فرمایا: "ایک درخت ہے جس کی جڑ علی کے گھر میں ہے اور اس کی شاخیں جنت میں ہیں،" تو آپ ﷺ سے عرض کیا گیا: یا رسول اللہ، آپ سے اس کے بارے میں پوچھا گیا تو آپ نے فرمایا: "اس کی جڑ میرے گھر میں اور اس کی شاخیں جنت میں ہیں" پھر آپ سے اس کے بارے میں پوچھا گیا تو آپ نے فرمایا: "اس کی جڑ علی کے گھر میں اور اس کی شاخیں جنت میں ہیں" تو نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "بے شک میرا گھر اور علی کا گھر کل جنت میں ایک ہی جگہ ایک ہی ہوگا۔" (۱)۔

اور آپ ﷺ سے مروی ہے: "وہ ایک ایسا درخت ہے جس کی جڑ میرے گھر میں ہے، اور تمہارے گھروں میں سے کوئی ایسا گھر نہیں ہے جس میں اس کی ایک شاخ نہ لٹکی ہو"(۲) ﴿وَحُسْنُ مَآبٍ﴾ یعنی: ٹھکانہ (۳)؛ آب: جب وہ لوٹا۔ اور کہا گیا: کلام کی تقدیر یہ ہے: جو لوگ ایمان لائے اور جن کے دل اللہ کے ذکر سے مطمئن ہوتے ہیں اور نیک اعمال کیے ان کے لیے طوبیٰ ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿كَذَٰلِكَ أَرْسَلْنَاكَ فِي أُمَّةٍ قَدْ خَلَتْ مِن قَبْلِهَا أُمَمٌ لِّتَتْلُوَ عَلَيْهِمُ الَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَهُمْ يَكْفُرُونَ بِالرَّحْمَٰنِ ۚ قُلْ هُوَ رَبِّي لَا إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِإِلَيْهِ مَتَابِ ۳۰﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿كَذَٰلِكَ أَرْسَلْنَاكَ فِي أُمَّةٍ قَدْ خَلَتْ مِن قَبْلِهَا أُمَمٌ﴾ یعنی: ہم نے آپ کو بھیجا جیسے ہم نے آپ سے پہلے انبیاء کو بھیجا تھا؛ یہ حسن (۴) نے کہا ہے۔ اور کہا گیا: محمد ﷺ کی طرف جن لوگوں کو بھیجا گیا ان پر احسان کو ان لوگوں پر احسان سے تشبیہ دی گئی جن کی طرف ان سے

پہلے انبیاء بھیجے گئے تھے۔ ﴿لِّتَتْلُوَ عَلَيْهِمُ الَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ﴾ یعنی قرآن ﴿وَهُمْ يَكْفُرُونَ بِالرَّحْمَٰنِ﴾۔ مقاتل اور ابن جریج نے کہا: یہ صلح حدیبیہ کے موقع پر نازل ہوئی جب انہوں نے صلح نامہ لکھنا چاہا، تو نبی کریم ﷺ نے علی سے فرمایا: "لکھو: بسم اللہ الرحمن الرحیم" تو سہیل بن عمرو اور مشرکین نے کہا: ہم رحمان کو سوائے صاحبِ یمامہ کے نہیں جانتے ۔ یعنی مسیلمہ کذاب ۔ لکھو: باسمک اللھم۔ اور اسی طرح۔

(۱) طبرسی نے مجمع البیان ۱۷۳/۱۳ میں اس کا ذکر کیا ہے اور یہ مرسل ہونے کی وجہ سے ضعیف ہے۔ (۲) مجمع البیان ۱۷۲/۱۳ دیکھیں۔ (۳) ان کا قول: یعنی مرجع (ٹھکانہ)، (ظ) سے۔ (۴) رازی نے اس کا ذکر کیا ہے ۵۱/۱۹۔

Surah Al-Ra'd: Verses 30 - 31 Page 70

The people of Jahiliyyah (pre-Islamic ignorance) used to write, so the Prophet ﷺ said to Ali: "Write: This is what Muhammad, the Messenger of Allah, has agreed upon." The polytheists of Quraish said: "If you were the Messenger of Allah and we then fought you and barred you [from the Kaaba], we would have wronged you. Rather, write: This is what Muhammad ibn Abdullah has agreed upon." The companions of the Prophet ﷺ said: "Let us fight them." He said: "No, but write what they want." Then [the verse] was revealed(1).

And Ibn Abbas said: It was revealed regarding the disbelievers of Quraish when the Prophet ﷺ said to them: "Prostrate to Ar-Rahman (The Most Merciful)." They said: "And what is Ar-Rahman?" So [the verse] was revealed: ﴿Say﴾ to them, O Muhammad: He whom you denied ﴿is my Lord; there is no deity except Him﴾(2) and none is worthy of worship besides Him. He is One in His Essence, even if the names of His attributes differ. ﴿In Him I have relied﴾ and depended and trusted, ﴿and to Him is my return﴾ i.e., my return tomorrow, and today as well I have relied and trusted in Him, in satisfaction with His decree and submission to His command.

And it was said: Abu Jahl heard the Messenger of Allah ﷺ supplicating in the Hijr (near the Kaaba) saying: "O Allah, O Rahman." He said: "Muhammad used to forbid us from worshipping gods, yet he calls upon two gods!" So this verse was revealed, and also revealed was: ﴿Say: Call upon Allah or call upon the Most Merciful (Ar-Rahman)﴾(3) [Al-Isra: 110].

The Almighty's saying: ﴿And if there was any Quran by which mountains were moved or the earth were split asunder or the dead were made to speak, [it would be this]. But to Allah belongs the command entirely. Have those who believed not yet known that had Allah willed, He would have guided all mankind? And those who disbelieve do not cease to be struck, for what they have done, by calamity - or it settles close to their home - until the promise of Allah comes. Indeed, Allah does not fail in His promise.﴾

The Almighty's saying: ﴿And if there was any Quran by which mountains were moved﴾ this is connected to His saying: ﴿Why was [a sign] not sent down to him?﴾.

---

(1) Narrated from Qatada and Mujahid by At-Tabari 13/530-531, mentioned from them by Al-Baghawi 3/19, and mentioned by Al-Wahidi in 'Asbab al-Nuzul' (The Reasons for Revelation) p. 277 from the people of Tafsir. The Hadith of the Treaty of

Hudaybiyyah does not mention the revelation of this verse, and it was narrated in detail by Ahmad (18910 and 18928), and Al-Bukhari (2731 and 2732) from the Hadith of Al-Miswar bin Makhrama and Marwan bin Al-Hakam. See also the Hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them) in Ahmad (3187), and the Hadith of Anas in Ahmad (13827), and Muslim (1784). (2) Asbab al-Nuzul by Al-Wahidi p. 277, and Tafsir Al-Baghawi 3/19. (3) Mentioned by Al-Baghawi 3/19, and Ibn al-Jawzi 4/329.

सूरह अल-राअद: आयत 30 - 31 पृष्ठ 70

जाहिलियत (अज्ञानता के काल) के लोग लिखा करते थे, तो पैगंबर ﷺ ने अली से कहा: "लिखो: यह वह है जिस पर अल्लाह के रसूल मुहम्मद ने सहमति जताई है।" कुरैश के मुशरिकों (बहुदेववादियों) ने कहा: "यदि आप अल्लाह के रसूल होते और फिर हमने आपसे लड़ाई की होती और आपको [काबा से] रोका होता, तो हमने आप पर जुल्म किया होता। इसके बजाय, लिखो: यह वह है जिस पर मुहम्मद बिन अब्दुल्लाह ने सहमति जताई है।" पैगंबर ﷺ के साथियों ने कहा: "हमें उनसे लड़ने दो।" उन्होंने कहा: "नहीं, बल्कि वही लिखो जो वे चाहते हैं।" तब [यह आयत] अवतरित हुई(1)।

और इब्न अब्बास ने कहा: यह कुरैश के काफिरों के बारे में अवतरित हुई जब पैगंबर ﷺ ने उनसे कहा: "अर-रहमान (अत्यंत दयालु) को सजदा करो।" उन्होंने कहा: "और अर-रहमान क्या है?" तो [यह आयत] अवतरित हुई: ﴿कह दो﴾ उनसे ऐ मुहम्मद: वही जिसे तुमने नकारा है ﴿मेरा रब है; उसके सिवा कोई पूज्य नहीं है﴾(2) और उसके सिवा कोई इबादत के लायक नहीं है। वह अपनी सत्ता में एक है, भले ही उसके गुणों के नाम अलग-अलग हों। ﴿उसी पर मैंने भरोसा किया﴾ और निर्भर रहा और विश्वास किया, ﴿और उसी की ओर मेरी वापसी है﴾ यानी: कल मेरी वापसी, और आज भी मैंने उसी पर भरोसा और विश्वास किया है, उसके फैसले से संतुष्ट होकर और उसके आदेश के प्रति समर्पण करते हुए।

और कहा गया: अबू जहल ने अल्लाह के रसूल ﷺ को हिज्र (काबा के पास) में यह दुआ करते सुना: "हे अल्लाह, हे रहमान।" उसने कहा: "मुहम्मद हमें देवताओं की पूजा करने से मना करते थे, और अब वह दो देवताओं को पुकार रहे हैं!" तो यह आयत अवतरित हुई, और यह भी अवतरित हुई: ﴿कह दो: अल्लाह को पुकारो या रहमान को पुकारो﴾(3) [अल-इसरा: 110]।

अल्लाह तआला का कथन: ﴿और यदि कोई ऐसा कुरान होता जिससे पहाड़ चलने लगते या जिससे धरती फट जाती या जिससे मुर्दे बोलने लगते, [तो वह यही होता]। बल्कि सब अधिकार अल्लाह ही के हाथ में है। तो क्या ईमान वालों को यह मालूम नहीं हुआ कि यदि अल्लाह चाहता तो सब इंसानों को हिदायत दे देता? और काफिरों पर उनके करतूतों के कारण कोई न कोई विपत्ति आती ही रहती है - या उनके घर के पास उतरती है - यहाँ तक कि अल्लाह का वादा आ जाए। निस्संदेह अल्लाह अपने वादे के खिलाफ नहीं करता।﴾

अल्लाह तआला का कथन: ﴾और यदि कोई ऐसा कुरान होता जिससे पहाड़ चलने लगते﴿ यह उसके इस कथन से जुड़ा है: ﴾उस पर [कोई निशानी] क्यों नहीं उतारी गई?﴿।

---

(1) इसे कतादा और मुजाहिद से अत-तबरी 13/530-531 द्वारा उद्धृत किया गया है, अल-बघवी 3/19 द्वारा उनसे उल्लेख किया गया है, और अल-वाहिदी द्वारा 'अस्बाब अल-नुज़ुल' पृष्ठ 277 में तफ़सीर के लोगों से उल्लेख किया गया है। हुदैबिया की संधि की हदीस में इस आयत के अवतरण का उल्लेख नहीं है, और इसे अहमद (18910 और 18928) और अल-बुखारी (2731 और 2732) द्वारा अल-मिसवार बिन मखरामा और मरवान बिन अल-हकम की हदीस से विस्तार से उद्धृत किया गया है। अहमद (3187) में इब्न अब्बास की हदीस, और अहमद (13827) और मुस्लिम (1784) में अनस की हदीस देखें। (2) अल-वाहिदी द्वारा अस्बाब अल-नुज़ुल पृष्ठ 277, और तफ़सीर अल-बघवी 3/19। (3) अल-बघवी 3/19 और इब्न अल-जौज़ी 4/329 द्वारा उल्लेखित।

سورة الرعد: آیات 30 - 31 صفحہ 70

اہل جاہلیت لکھا کرتے تھے، تو نبی ﷺ نے حضرت علیؓ سے فرمایا: "لکھو: یہ وہ ہے جس پر اللہ کے رسول محمد نے صلح کی ہے۔" قریش کے مشرکین نے کہا: "اگر آپ اللہ کے رسول ہوتے اور پھر ہم آپ سے لڑتے اور آپ کو [کعبہ سے] روکتے تو ہم نے آپ پر ظلم کیا ہوتا۔ لیکن لکھو: یہ وہ ہے جس پر محمد بن عبداللہ نے صلح کی ہے۔" صحابہ کرامؓ نے عرض کیا: "ہمیں ان سے لڑنے دیں"۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "نہیں، بلکہ وہی لکھو جو وہ چاہتے ہیں"۔ تب یہ آیت نازل ہوئی(1)۔

اور ابن عباسؓ نے فرمایا: یہ قریش کے کافروں کے بارے میں نازل ہوئی جب نبی ﷺ نے ان سے فرمایا: "الرحمن کو سجدہ کرو"۔ انہوں نے کہا: "اور الرحمن کیا ہے؟" تو نازل ہوئی: ﴿کہہ دیجئے﴾ ان سے اے محمد: وہی جس کا تم نے انکار کیا ﴿وہی میرا رب ہے، اس کے سوا کوئی معبود نہیں﴾ (2) اور اس کے سوا کوئی عبادت کے لائق نہیں۔ وہ اپنی ذات میں ایک ہے اگرچہ اس کی صفات کے نام مختلف ہیں۔ ﴿اسی پر میں نے توکل کیا﴾ اور بھروسہ کیا اور اعتماد کیا ﴿اور اسی کی طرف میرا رجوع ہے﴾ یعنی: کل میرا لوٹنا، اور آج بھی اسی پر میرا توکل اور اعتماد ہے، اس کے فیصلے پر راضی ہوتے ہوئے اور اس کے حکم کے سامنے سر تسلیم خم کرتے ہوئے۔

اور کہا گیا ہے کہ: ابو جہل نے رسول اللہ ﷺ کو حجر (کعبہ کے پاس) میں دعا کرتے ہوئے سنا، آپ فرما رہے تھے: "یا اللہ، یا رحمن"۔ اس نے کہا: "محمد ہمیں معبودوں کی عبادت سے منع کرتے تھے اور خود دو معبودوں کو پکار رہے ہیں!" تو یہ آیت نازل ہوئی، اور یہ بھی نازل ہوئی: ﴿کہہ دیجئے: اللہ کو پکارو یا رحمن کو پکارو﴾(3) [الاسراء: 110]۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور اگر کوئی ایسا قرآن ہوتا جس کے ذریعے پہاڑ چلائے جاتے یا جس کے ذریعے زمین ٹکڑے ٹکڑے کر دی جاتی یا جس کے ذریعے مردوں سے کلام کیا جاتا، [تو وہ یہی

ہوتا]۔ بلکہ سب کام اللہ ہی کے اختیار میں ہیں۔ تو کیا ایمان والوں کو یہ معلوم نہیں ہوا کہ اگر اللہ چاہتا تو سب انسانوں کو ہدایت دے دیتا؟ اور کافروں پر ان کے کرتوتوں کی وجہ سے کوئی نہ کوئی مصیبت آتی ہی رہتی ہے - یا ان کے گھر کے قریب نازل ہوتی ہے - یہاں تک کہ اللہ کا وعدہ آ جائے۔ بے شک اللہ اپنے وعدے کے خلاف نہیں کرتا۔﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور اگر کوئی ایسا قرآن ہوتا جس کے ذریعے پہاڑ چلائے جاتے﴾ یہ آپ ﷺ کے اس قول سے جڑا ہوا ہے: ﴿اس پر [کوئی نشانی] کیوں نہیں اتاری گئی؟﴾۔

---

(1) اسے قتادہ اور مجاہد سے طبری 13/ 530 - 531 نے روایت کیا ہے، اور ان دونوں سے بغوی 3/ 19 نے ذکر کیا ہے، اور واحدی نے 'اسباب النزول' ص 277 میں اہل تفسیر سے ذکر کیا ہے۔ اور صلح حدیبیہ کی حدیث میں اس آیت کے نزول کا ذکر نہیں ہے، اور اسے تفصیل سے احمد (18910) اور (18928)، اور بخاری (2731 اور 2732) نے مسور بن مخرمہ اور مروان بن الحکم کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور احمد (3187) میں ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث، اور احمد (13827) اور مسلم (1784) میں حضرت انسؓ کی حدیث ملاحظہ فرمائیں۔ (2) اسباب النزول للواحدی ص 277، اور تفسیر البغوی 3 / 19۔ (3) اسے بغوی 3 / 19 اور ابن الجوزی 4 / 329 نے ذکر کیا ہے۔

Surah Ar-Ra'd: Verse 31 71

"...a sign from his Lord." This is because a group of polytheists from Mecca, among whom were Abu Jahl and Abdullah bin Abi Umayya al-Makhzumi, sat behind the Kaaba and then sent for the Messenger of Allah ﷺ. When he came to them, Abdullah said to him: "If it would please you that we follow you, then move the mountains of Mecca for us by means of the Quran, so take them away from us until the land opens up; for it is a narrow land. And make for us springs and rivers in it so that we can plant and sow. You are not—as you claimed—any less significant to your Lord than David, when He subjected the mountains to glorify [God] with him (1), and subject the wind for us so that we may ride it to Sham (Greater Syria) to carry out our trade and fulfill our needs, and then return the same day; for the wind was subjected to Solomon as you claimed, and you are not less significant to your Lord than Solomon son of David. And bring back to life (2) for us Qusayy, your grandfather—or whoever you wish among our dead—so we may ask him: Is what you say true or false? For Jesus used to bring the dead back to life, and you are not less significant to Allah than him." Then Allah Almighty revealed: "And if there was any Quran by which mountains were moved..." the verse; Zubair bin Al-Awwam (3), Mujahid, Qatada, and Al-Dahhak (4) said its meaning is this. The answer (apodosis) is omitted, and its estimation is: "this Quran would have been it." However, it was omitted for brevity, because of the indication in the apparent speech (5), as Imru' al-Qais said: "If it were a single soul that died all at once, [it would be easy], but it is a soul that falls away bit by bit (6)." Meaning: it would have been easy for me. And this is the meaning of Qatada's statement; he said: "If any Quran before your Quran had done this, your Quran would have done it (7)."

---

(1) In (D), (Z), and (M): when He subjected the mountains to travel with him. What is established is from (Z), and Tafsir al-Baghawi 3/19, and the speech is from it. (2) In Tafsir al-Baghawi: Or subject the wind for us so we may ride it... or bring back to life. (3) Narrated from Al-Zubayr by Abu Ya'la (679), and Al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 278. (4) Al-Tabari narrated their saying 13/532 and 534, and it is in Tafsir Mujahid 1/328, and from Qatada it was also narrated by Abd al-Razzaq 1/336. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/112. (6) Diwan Imru' al-Qais p. 107. (7) Narrated by Al-Tabari 13/534, mentioned by Al-Baghawi 3/20, and Ibn al-Jawzi 4/330. Their wording: If this had been done with a Quran before your Quran, it would have been done with your Quran.

सूरह अर-रअद: आयत 31 71

"...उसके रब की ओर से एक निशानी।" ऐसा इसलिए है क्योंकि मक्का के मुशरिकों (बहुदेववादियों) का एक समूह, जिनमें अबू जहल और अब्दुल्लाह बिन अबी उमय्या अल-मख़ज़ूमी शामिल थे, काबा के पीछे बैठे थे, फिर उन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ के पास संदेश भेजा। जब वे उनके पास आए, तो अब्दुल्लाह ने उनसे कहा: "यदि आपको यह पसंद है कि हम आपका अनुसरण करें, तो कुरआन के माध्यम से हमारे लिए मक्का के पहाड़ों को हटा दें, ताकि वे हमसे दूर हो जाएं और ज़मीन खुल जाए; क्योंकि यह एक संकरी भूमि है। और इसमें हमारे लिए चश्मे और नदियाँ बना दें ताकि हम पेड़ लगा सकें और खेती कर सकें। आप—जैसा कि आपने दावा किया है—अपने रब के लिए दाऊद से कम महत्वपूर्ण नहीं हैं, जब उन्होंने पहाड़ों को उनके साथ [अल्लाह की] तस्बीह (महिमा गान) करने के लिए वश में कर दिया था (1), और हवा को हमारे लिए वश में कर दें ताकि हम उस पर सवार होकर शाम (सीरिया) जा सकें और अपना व्यापार और ज़रूरतें पूरी कर सकें, और फिर उसी दिन वापस आ सकें, क्योंकि सुलैमान के लिए हवा को वश में किया गया था जैसा कि आपने दावा किया था, और आप अपने रब के लिए सुलैमान बिन दाऊद से कम नहीं हैं। और हमारे लिए आपके दादा क़ुसय—या हमारे मृतकों में से जिसे आप चाहें—को जीवित (2) कर दें, ताकि हम उनसे पूछें: जो आप कह रहे हैं वह सच है या झूठ? क्योंकि ईसा मृतकों को जीवित करते थे, और आप अल्लाह के लिए उनसे कम महत्वपूर्ण नहीं हैं।" तब अल्लाह तआला ने नाज़िल फ़रमाया: "और यदि कोई ऐसा कुरआन होता जिससे पहाड़ चला दिए जाते..." आयत; ज़ुबैर बिन अल-अवाम (3), मुजाहिद, क़तादा और अद-दह़ाक (4) ने कहा कि इसका यही अर्थ है। और उत्तर लुप्त है, और उसका अनुमान यह है: "तो यही कुरआन होता।" हालाँकि, संक्षिप्तता के लिए इसे हटा दिया गया है, क्योंकि प्रकट शब्दों में इसका संकेत मौजूद है (5), जैसा कि इमरु अल-क़ैस ने कहा है: "अगर वह एक ही जान होती जो एक साथ मर जाती [तो आसान होता], लेकिन वह तो एक ऐसी जान है जो टुकड़ों-टुकड़ों में गिर रही है (6)।" यानी: यह मेरे लिए आसान होता। और यही क़तादा के कथन का अर्थ है; उन्होंने कहा: "यदि आपके कुरआन से पहले किसी कुरआन ने ऐसा किया होता, तो आपका कुरआन भी ऐसा ही करता (7)।"

---

(1) (D), (Z) और (M) में: जब पहाड़ों को उनके साथ चलने के लिए वश में कर दिया गया था। जो प्रमाणित है वह (Z) से है, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/19, और कथन उसी से है। (2) तफ़सीर अल-बग़वी में: या हमारे लिए हवा को वश में कर दें ताकि हम उस पर सवार हो सकें.. या जीवित करें। (3) इसे अबू यअला (679) ने ज़ुबैर से और अल-वाहिदी ने अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 278 में उद्धृत

किया है। (4) अल-तबरी ने उनकी बात 13/532 और 534 में उद्धृत की है, और यह तफ़सीर मुजाहिद 1/328 में है, और क़तादा से इसे अब्द अल-रज़्ज़ाक 1/336 ने भी उद्धृत किया है। (5) अल-नुकत वल-उयून 3/112। (6) दीवान इमरु अल-क़ैस पृ. 107। (7) इसे अल-तबरी 13/534 ने उद्धृत किया है, अल-बग़वी 3/20 और इब्न अल-जौज़ी 4/330 ने इसका उल्लेख किया है, और उनके शब्दों में: अगर यह आपके कुरआन से पहले किसी कुरआन के साथ किया गया होता, तो यह आपके कुरआन के साथ किया जाता।

سورہ الرعد: آیت ۳۱ ۷۱

”...اس کے رب کی طرف سے کوئی نشانی۔“ یہ اس وجہ سے ہے کہ مکہ کے مشرکین کی ایک جماعت، جن میں ابوجہل اور عبداللہ بن ابی امیہ المخزومی شامل تھے، کعبہ کے پیچھے بیٹھے، پھر انہوں نے رسول اللہ ﷺ کی طرف پیغام بھیجا تو آپ ﷺ ان کے پاس تشریف لائے۔ عبداللہ نے آپ ﷺ سے کہا: اگر آپ کو یہ پسند ہے کہ ہم آپ کی پیروی کریں تو ہمارے لیے قرآن کے ذریعے مکہ کے پہاڑوں کو ہٹا دیں، پس انہیں ہم سے دور کر دیں تاکہ زمین کشادہ ہو جائے؛ کیونکہ یہ تنگ زمین ہے۔ اور ہمارے لیے اس میں چشمے اور نہریں بنا دیں تاکہ ہم پودے لگائیں اور کھیتی باڑی کریں؛ آپ —جیسا کہ آپ کا دعویٰ ہے— اپنے رب کے نزدیک داؤد علیہ السلام سے کم تر نہیں ہیں جب اللہ نے ان کے لیے پہاڑوں کو مسخر کر دیا تھا کہ وہ ان کے ساتھ تسبیح کریں (۱)، اور ہمارے لیے ہوا کو مسخر کر دیں تاکہ ہم اس پر سوار ہو کر شام (ملک شام) جائیں، وہاں اپنی تجارت اور ضروریات پوری کریں، پھر اسی دن واپس آ جائیں؛ کیونکہ سلیمان علیہ السلام کے لیے ہوا مسخر کی گئی تھی جیسا کہ آپ کا دعویٰ ہے، اور آپ اپنے رب کے ہاں سلیمان بن داؤد سے کم تر نہیں ہیں۔ اور ہمارے لیے آپ کے دادا قصی کو —یا ہمارے مرنے والوں میں سے جسے آپ چاہیں— زندہ (۲) کر دیں تاکہ ہم ان سے پوچھیں: کیا آپ جو کہہ رہے ہیں وہ سچ ہے یا باطل؟ کیونکہ عیسیٰ علیہ السلام مردوں کو زندہ کرتے تھے، اور آپ اللہ کے نزدیک ان سے کم تر نہیں ہیں۔ تو اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی: ﴿وَلَوْ أَنَّ قُرْءَانًا سُيِّرَتْ بِهِ الْجِبَالُ﴾ (اور اگر کوئی ایسا قرآن ہوتا جس کے ذریعے پہاڑ چلائے جاتے)؛ زبیر بن العوام (۳)، مجاہد، قتادہ اور ضحاک (۴) نے کہا کہ اس کا یہی معنی ہے۔ اور جواب (جزا) محذوف ہے جس کی تقدیر (مراد) یہ ہے: ”تو یہی قرآن ہوتا“، لیکن اختصار کی وجہ سے اسے حذف کر دیا گیا، کیونکہ کلام کے ظاہری سیاق میں اس پر

دلالت موجود ہے (۵)، جیسا کہ امرؤ القیس نے کہا: ”اگر وہ ایک ہی جان ہوتی جو ایک ساتھ مر جاتی [تو آسان ہوتا]، لیکن وہ تو ایک ایسی جان ہے جو ٹکڑے ٹکڑے ہو کر گر رہی ہے (۶)۔“ یعنی: یہ مجھ پر آسان ہوتا۔ اور یہی قتادہ کے قول کا معنی ہے؛ انہوں نے کہا: اگر آپ کے قرآن سے پہلے کسی قرآن نے یہ کام کیا ہوتا تو آپ کا قرآن بھی یہ کر دکھاتا (۷)۔

---

(۱) نسخہ (د)، (ز) اور (م) میں ہے: ”جب پہاڑوں کو ان کے ساتھ چلنے کے لیے مسخر کیا گیا“، اور جو متن میں ہے وہ نسخہ (ظ) اور تفسیر بغوی ۳/۱۹ سے ہے، اور عبارت وہیں سے ہے۔ (۲) تفسیر بغوی میں ہے: ”یا ہمارے لیے ہوا کو مسخر کر دیں تا کہ ہم اس پر سوار ہوں... یا زندہ کر دیں“۔ (۳) اسے زبیر سے ابو یعلیٰ (۶۷۹) نے اور الواحدی نے اسباب النزول ص ۲۷۸ میں روایت کیا ہے۔ (۴) طبری نے ان کا قول ۱۳/ ۵۳۲ اور ۵۳۴ میں نقل کیا ہے، اور یہ تفسیر مجاہد ۱/ ۳۲۸ میں ہے، اور قتادہ سے اسے عبد الرزاق نے بھی ۱/ ۳۳۶ میں نقل کیا ہے۔ (۵) النکت والعیون ۳/ ۱۱۲۔ (۶) دیوان امرؤ القیس ص ۱۰۷۔ (۷) طبری نے اسے ۱۳/ ۵۳۴ میں روایت کیا ہے، اور بغوی نے ۳/ ۲۰ اور ابن الجوزی نے ۴/ ۳۳۰ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور ان کے ہاں الفاظ یہ ہیں: ”اگر یہ کام آپ کے قرآن سے پہلے کسی قرآن کے ساتھ کیا گیا ہوتا تو آپ کے قرآن کے ساتھ بھی کیا جاتا“۔

Surah Ar-Ra'd, Verse 31 72 It was said: The answer is preceded, and in the speech there is precedence and delay, meaning: they disbelieve in the Most Merciful even if (1) We had sent down this (2) Quran and done to them what they suggested. Al-Farra': It is possible that the answer is: if this had been done to them, they would have disbelieved in the Most Merciful (3). Az-Zajjaj (4): {And if there was a Quran} until His saying: {the dead} they would not have believed, and the implicit answer here is what was revealed in His saying: {And even if We had sent down to them the angels} until His saying: {they would not have believed unless Allah willed} [Al-An'am: 111]. {But to Allah belongs the command entirely} meaning: He is the Owner of all matters, the Doer of what He wills of them, so what you seek is not something that happens by the Quran, it only happens by Allah's command. His saying: {Have not those who believe yet known} Al-Farra' said: Al-Kalbi said: "Yai'as" (despair/give up hope) means "to know", in the dialect of Nakha' (5). Al-Qushayri narrated it from Ibn Abbas, meaning: Have they not known, and Al-Jawhari said it in "Al-Sihah" (6). It was said: It is the dialect of Hawazin (7), meaning: Have they not known; on the authority of Ibn Abbas, Mujahid, and Al-Hassan (8). Abu Ubaida said: Have they not known and become certain, and Abu Ubaida recited for that (a poem) by Malik bin Awf al-Nadri:

---

(1) In the copies: "law" (if), and what is established is correct. See Ma'ani al-Quran by al-Farra' 2/63, Tafsir al-Tabari 13/531, Tafsir al-Baghawi 3/20, Al-Muharrar al-Wajiz 3/313, and Zad al-Masir 4/331. (2) His saying: "this", from (Zha). (3) Similarly in Ma'ani al-Quran by al-Farra' 2/63. (4) In Ma'ani al-Quran for him 3/148. (5) Ma'ani al-Quran by al-Farra' 2/64, and he mentioned it through Al-Kalbi, from Abu Salih, from Ibn Abbas. And Al-Tabari included it 13/538 through Ali bin Abi Talha from Ibn Abbas. (6) Entry (Ya'asa). (7) Tafsir al-Tabari 13/536. (8) Al-Nukat wa al-Uyun 3/113, and its derivation from Ibn Abbas preceded.

सूरा अर-रअद, आयत 31 72 कहा गया है: जवाब पहले आ चुका है, और बातचीत में आगे-पीछे का क्रम है, यानी: वे रहमान (परम कृपालु) के साथ कुफ़्र करते हैं भले ही (1) हमने यह (2) कुरान उतारा होता और उनके साथ वैसा ही किया होता जैसा उन्होंने सुझाव दिया था। अल-फर्रा: यह संभव है कि जवाब यह हो: यदि उनके साथ ऐसा किया जाता, तो वे रहमान के साथ कुफ़्र करते (3)। अज़-ज़ज्जाज (4): {और यदि कोई कुरान होता} उसके कथन तक: {मृत} तो वे ईमान न लाते, और यहाँ निहित उत्तर वही है जो उसके कथन में प्रकट हुआ है: {और यदि हम उन पर फरिश्ते उतार देते} उसके कथन तक: {वे ईमान नहीं लाते जब तक कि अल्लाह न चाहता} [अल-अनआम: 111]। {बल्कि सारा अधिकार अल्लाह ही के पास है} यानी: वह सभी मामलों का स्वामी है, उनमें से जो चाहता है वही करने वाला है, इसलिए जो आप खोज रहे हैं वह कुरान के माध्यम से होने वाली चीज़ नहीं है, बल्कि वह अल्लाह के आदेश से ही होता है। उसका कथन: {क्या ईमान वालों को यह पता नहीं चला} अल-फर्रा ने कहा: अल-कल्बी ने कहा: "यैयस" (निराश होना) का अर्थ "जानना" है, नखा (5) की भाषा में। अल-कुशायरी ने इसे इब्न अब्बास से उद्धृत किया है, यानी: क्या उन्होंने नहीं जाना, और अल-जौहरी ने इसे "अल-सिहाह" (6) में कहा है। कहा गया है: यह हवाज़िन (7) की भाषा है, यानी: क्या उसने नहीं जाना; इब्न अब्बास, मुजाहिद और अल-हसन (8) से। अबू उबैदा ने कहा: क्या उन्होंने नहीं जाना और स्पष्ट नहीं किया, और अबू उबैदा ने मलिक बिन औफ अल-नदरी की एक कविता सुनाई:

---

(1) प्रतियों में: "लॉ" (यदि), और जो स्थापित है वह सही है। देखें अल-फर्रा की मानी अल-कुरान 2/63, तफ़सीर अल-तबरी 13/531, तफ़सीर अल-बगवी 3/20, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/313, और ज़ाद अल-मसीर 4/331। (2) उसका कहना: "यह", (ज़) से। (3) अल-फर्रा की मानी अल-कुरान 2/63 में इसी तरह। (4) उनकी मानी अल-कुरान 3/148 में। (5) अल-फर्रा की मानी अल-कुरान 2/64, और उन्होंने इसे अल-कल्बी के माध्यम से, अबू सालेह से, इब्न अब्बास से उद्धृत किया। और अल-तबरी ने इसे इब्न अब्बास से अली बिन अबी तल्हा के माध्यम से 13/538 पर निकाला। (6) विषय (यइस)। (7) तफ़सीर अल-तबरी 13/536। (8) अल-नुकत वा अल-उयून 3/113, और इब्न अब्बास से इसका संदर्भ पहले दिया जा चुका है।

سورہ الرعد، آیت ۳۱ ۷۲ اور کہا گیا ہے: جواب پہلے گزر چکا ہے، اور کلام میں تقدیم و تاخیر ہے، یعنی: وہ رحمن کے ساتھ کفر کرتے ہیں اگرچہ (۱) ہم نے یہ (۲) قرآن نازل کیا ہوتا اور ان کے ساتھ وہی کیا ہوتا جس کی انہوں نے تجویز دی تھی۔ الفراء: ممکن ہے کہ جواب یہ ہو: اگر ان کے ساتھ ایسا کیا جاتا تو وہ رحمن کے ساتھ کفر کرتے (۳)۔ الزجاج (٤): ﴿وَلَوْ أَنَّ قُرْءَانًا﴾ سے لے کر ﴿الْمَوْتَىٰ﴾ تک، وہ ایمان نہ لاتے، اور یہاں پوشیدہ جواب وہی ہے جو اس کے قول میں ظاہر ہوا ہے: ﴿وَلَوْ أَنَّنَا نَزَّلْنَا إِلَيْهِمُ الْمَلَـٰٓئِكَةَ﴾ سے لے کر ﴿مَّا كَانُواْ لِيُؤْمِنُوٓاْ إِلَّآ أَن يَشَآءَ اللَّهُ﴾ [الأنعام: ۱۱۱] تک۔ ﴿بَل لِّلَّهِ الْأَمْرُ جَمِيعًا﴾ یعنی: وہی تمام امور کا مالک ہے، ان میں سے جو چاہتا ہے وہی کرنے والا ہے، پس وہ نہیں ہے جو تم تلاش کرتے ہو کہ قرآن کے ذریعے ہو، بلکہ وہ اللہ کے حکم سے ہی ہوتا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿أَفَلَمْ يَيْأَسِ الَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ﴾ الفراء نے کہا: الکلبی نے کہا: "ییأس" جاننے کے معنی میں ہے، یہ نخع کی لغت ہے (٥)۔ اور القشیری نے اسے ابن عباس سے نقل کیا ہے، یعنی: کیا انہوں نے نہیں جانا، اور الجوہری نے "الصحاح" (٦) میں اسے بیان کیا ہے۔ اور کہا گیا: یہ ہوازن کی لغت ہے (۷)، یعنی: کیا اس نے نہیں جانا؛ ابن عباس، مجاہد اور الحسن (۸) سے مروی ہے۔ اور ابو عبیدہ نے کہا: کیا انہوں نے نہیں جانا اور واضح نہیں ہوا، اور ابو عبیدہ نے اس پر مالک بن عوف النضری کا یہ شعر پڑھا:

---

(۱) نسخوں میں: "لو" ہے، اور جو ثابت ہے وہ درست ہے۔ دیکھیے معانی القرآن للفراء ۲/ ٦۳، تفسیر الطبری ۱۳/ ٥۳۱، تفسیر البغوی ۳/ ۲۰، المحرر الوجیز ۳/ ۳۱۳، اور زاد المسیر ٤/ ۳۳۱۔ (۲) اس کا قول: "ہذا"، (ظ) سے۔ (۳) اسی طرح معانی القرآن للفراء ۲/ ٦۳ میں۔ (٤) ان کی کتاب معانی القرآن میں ۳/ ۱٤۸۔ (٥) معانی القرآن للفراء ۲/ ٦٤، اور انہوں نے اسے الکلبی کے واسطے سے، ابوصالح سے، ابن عباس سے ذکر کیا ہے۔ اور طبری نے اسے ۱۳/ ٥۳۸ پر علی بن ابی

طلحہ کے واسطے سے ابن عباس سے نقل کیا ہے۔ (٦) مادہ (یئس)۔ (٧) تفسیر الطبری ١٣/ ٥٣٦۔

(٨) النکت والعیون ٣/ ١١٣، اور ابن عباس سے اس کی تخریج پہلے گزر چکی ہے۔

Surah Ar-Ra'd: Verse 31 73

I say to them in the mountain pass while they are gambling for my ransom: Have you not known that I am the son of the knight Zuhdam? (1)

'Yuyassirunani' is from 'Al-Maysir' (gambling) (2), and it has been mentioned previously in [Surah] 'Al-Baqarah'. It is also narrated as: 'ya'sirunani' from 'Al-Asr' (captivity) (3).

Ribah bin 'Adi said: Did the people not know that I am (4) his son, even if I were far from the land of the clan? (5)

In the book 'Al-Radd': 'that I am his son', and likewise mentioned by Al-Ghaznawi (6), meaning: 'Did he not know'.

The meaning based on this is: Have those who believe not known that if Allah willed, He could have guided all mankind without them witnessing signs.

It was also said: It is from the common meaning of 'despair', i.e.: Have those who believe not despaired of the faith of these disbelievers; because they know that if Allah Almighty had willed their guidance, He would have guided them (7)? Because the believers wished for the revelation of signs, hoping for the faith of the disbelievers.

Ali and Ibn Abbas recited: 'Have those who believe not become clear' (8) from 'Al-Bayan' (clarity). Al-Qushayri said: It was said to Ibn Abbas: It is written: {Have those who believe not despaired [Afalam yay'as]}. He said: I think the scribe wrote it while he was drowsy (9).

---

(1) Majaz al-Qur'an 1/332 with the narration: 'ya'sirunani' (the author will mention it), and it was attributed to Suhaym bin Wathil, and likewise Al-Tabari 13/535 and Ibn Manzur in Al-Lisan (Y-S) attributed it to Suhaym. Ibn Manzur said: Some scholars mentioned it belongs to his son Jabir bin Suhaym. End quote. We have not found anyone who attributed it to Malik bin Awf. (2) Ibn Manzur said in Al-Lisan (Y-S): Captivity befell him, so they cast lots over him with Al-Maysir, settling accounts on the division of his ransom. See Tafsir al-Tabari 13/535. (3) See Tafsir al-Tabari 13/535, and Al-Lisan (Y-S). The verse previously appeared in 3/436 with the narration: 'yuyassirunani'. (4) His saying: 'ana' (I am), from (Zha) and the sources. (5) Al-Nukat wal-Uyun 3/113, and Abu al-Layth mentioned it in 2/194 among Ibn Abbas's answers to Nafi' bin al-Azraq's questions, attributed to Malik bin Awf, while it is without

attribution in Tafsir al-Tabari 13/536, and Asas al-Balagha (Y-'-S). (6) From his saying in the book 'Al-Radd', up to this point, it is not in (Zha). (7) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/499 and he attributed the saying to al-Kisa'i. See Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 1/63-64. (8) Al-Qira'at al-Shadhah p. 67, and Al-Muhtasib 1/357. (9) Narrated by al-Tabari 13/537 through Ikrimah from Ibn Abbas.

सूरह अर-रअद: आयत 31 73

मैं उनसे घाटी में कहता हूँ जबकि वे मुझ पर जुआ खेल रहे हैं: क्या तुम नहीं जान गए कि मैं घुड़सवार जुहदाम का बेटा हूँ? (1)

'युयस्सिरुननी' शब्द 'अल-मैसिर' (जुआ) से है (2), और इसका उल्लेख पहले 'अल-बकराह' में हो चुका है। इसे 'यअसिरुननी' (वे मुझे कैद करते हैं) के रूप में भी वर्णित किया गया है (3)।

रिबाह बिन अदी ने कहा: क्या लोगों ने यह नहीं जान लिया कि मैं (4) उसका पुत्र हूँ, भले ही मैं कबीले की भूमि से दूर हूँ? (5)

किताब 'अल-रद' में: 'कि मैं उसका बेटा हूँ', और इसी तरह अल-गज़नवी (6) ने उल्लेख किया है, यानी: 'क्या वह नहीं जानता था'।

इसके आधार पर अर्थ यह है: क्या ईमान लाने वालों को यह नहीं पता चला कि यदि अल्लाह चाहता तो वह सभी लोगों को मार्गदर्शन दे देता बिना इसके कि वे निशानियों को देखें।

और यह भी कहा गया है: यह प्रसिद्ध 'निराशा' (despair) के अर्थ से है, जिसका अर्थ है: क्या ईमान लाने वालों ने इन काफ़िरों के ईमान लाने से निराशा नहीं की; क्योंकि वे जानते हैं कि यदि अल्लाह सर्वशक्तिमान उनके मार्गदर्शन का इरादा करता, तो वह उन्हें मार्गदर्शन दे देता (7)? क्योंकि मोमिन निशानियों के उतरने की कामना करते थे, काफ़िरों के ईमान लाने की आशा में।

अली और इब्न अब्बास ने पढ़ा: 'क्या ईमान लाने वालों पर यह स्पष्ट नहीं हुआ' (8) 'अल-बयान' (स्पष्टता) से। अल-कुशायरी ने कहा: इब्न अब्बास से कहा गया: लिखा है: {क्या ईमान लाने वाले निराश नहीं हुए [अफ़लम ययअस]}। उन्होंने कहा: मेरा मानना है कि लिखने वाले ने इसे तब लिखा जब वह ऊँघ रहा था (9)।

---

(1) मजाज़ अल-कुरान 1/332 'यअसिरुननी' के वर्णन के साथ (लेखक इसका उल्लेख करेंगे), और इसे सुहयम बिन वथील के नाम से बताया गया है, और इसी तरह अल-तबरी 13/535 और इब्न मंजूर ने अल-लिसान (Y-S) में इसे सुहयम के नाम से बताया है। इब्न मंजूर ने कहा: कुछ विद्वानों ने उल्लेख किया है कि यह उनके बेटे जाबिर बिन सुहयम का है। समाप्त। हमने इसे मलिक बिन औफ़ के नाम से बताने वाले किसी को नहीं पाया। (2) इब्न मंजूर ने अल-लिसान (Y-S) में कहा: वह कैद में आ गया था, इसलिए उन्होंने उस पर अल-मैसिर (जुआ) के साथ पासे फेंके उसके फिरौती के बंटवारे पर

हिसाब करते हुए। देखिए तफसीर अल-तबरी 13/535। (3) देखिए तफसीर अल-तबरी 13/535, और अल-लिसान (Y-S)। यह पद पहले 3/436 में 'युयस्सिरुननी' के वर्णन के साथ आ चुका है। (4) उनका कहना: 'अना' (मैं), (Zha) और स्रोतों से। (5) अल-नुकात वल-उयून 3/113, और अबू अल-लैथ ने इसे 2/194 में नाफी' बिन अल-अज़राक़ के सवालों के इब्न अब्बास के जवाबों के बीच उल्लेख किया है, मलिक बिन औफ़ के नाम से, जबकि तफसीर अल-तबरी 13/536 और असास अल-बलागा (Y-'-S) में यह बिना किसी नाम के है। (6) किताब 'अल-रद' में उनके इस कथन से, इस बिंदु तक, यह (Zha) में नहीं है। (7) अल-नहहास द्वारा मानी अल-कुरान 3/499 और उन्होंने यह बात अल-किसाई के नाम से बताई है। देखिए अल-फर्रा द्वारा मानी अल-कुरान 1/63-64। (8) अल-किराअत अल-शाद्दाह पृष्ठ 67, और अल-मुहतसिब 1/357। (9) अल-तबरी 13/537 द्वारा इकरीमा के माध्यम से इब्न अब्बास से वर्णित।

سورہ الرعد: الآية ٣١ ٧٣

میں ان سے گھاٹی میں کہتا ہوں جبکہ وہ مجھ پر جوا کھیل رہے ہیں: کیا تم نہیں جان گئے کہ میں شہسوار زہدم کا بیٹا ہوں؟ (١)

'ييسروننني' لفظ 'الميسر' (جوا) سے ہے (٢)، اور اس کا ذکر پہلے 'البقرة' میں آ چکا ہے۔ اسے 'يأسروننني' (وہ مجھے قید کرتے ہیں) کے طور پر بھی روایت کیا گیا ہے (٣)۔

رباح بن عدی نے کہا: کیا قوموں کو یہ معلوم نہیں ہوا کہ میں (٤) اس کا بیٹا ہوں، خواہ میں قبیلے کی زمین سے دور کیوں نہ ہوں؟ (٥)

کتاب 'الرد' میں ہے: 'کہ میں اس کا بیٹا ہوں'، اور اسی طرح الغزنوی (٦) نے ذکر کیا ہے، یعنی: 'کیا اسے معلوم نہیں'۔

اس کی بنیاد پر معنی یہ ہے: تو کیا ایمان لانے والوں کو یہ معلوم نہیں ہوا کہ اگر اللہ چاہتا تو تمام لوگوں کو ہدایت دے دیتا بغیر اس کے کہ وہ نشانیاں دیکھیں۔

اور یہ بھی کہا گیا ہے: یہ مشہور 'مایوسی' کے معنی سے ہے، یعنی: تو کیا ایمان لانے والے ان کافروں کے ایمان لانے سے مایوس نہیں ہوئے؛ اس علم کی وجہ سے کہ اگر اللہ تعالیٰ ان کی ہدایت کا ارادہ کرتا تو انہیں ہدایت دے دیتا (٧)؟ کیونکہ مومنین کافروں کے ایمان لانے کی طمع میں نشانیوں کے نزول کی تمنا کرتے تھے۔

علی اور ابن عباس نے پڑھا: 'أفلم يتبيّن الذين آمنوا' (٨) 'البيان' سے۔ القشیری نے کہا: ابن عباس سے کہا گیا: لکھا ہوا ہے: {أَفَلَمْ يَيْئَسِ}۔ انہوں نے کہا: میرا خیال ہے کہ کاتب نے اسے اونگھتے ہوئے لکھا تھا (٩)۔

(١) مجاز القرآن ١/ ٣٣٢ بروايت: يأسروننني (مصنف اسے آگے ذکر کریں گے)، اور اسے سحیم بن وثیل کی طرف منسوب کیا گیا ہے، اور اسی طرح الطبری ١٣/ ٥٣٥ اور ابن منظور نے اللسان (یس) میں اسے سحیم کی طرف منسوب کیا ہے۔ ابن منظور نے کہا: بعض علماء نے ذکر کیا ہے کہ یہ ان کے بیٹے جابر بن سحیم کا ہے۔ اھ ہم نے اسے مالک بن عوف کی طرف منسوب کرنے والے کسی کو نہیں پایا۔ (٢) ابن منظور نے اللسان (یس) میں کہا: وہ قید ہو گیا تھا، تو انہوں نے اس پر المیسر (جوا) ڈالا، اس کے فدیہ کی تقسیم پر حساب کرتے ہوئے۔ دیکھیے تفسیر الطبری ١٣/ ٥٣٥۔ (٣) دیکھیے تفسیر الطبری ١٣/ ٥٣٥، اور اللسان (یس)۔ اور یہ شعر پہلے ٣/ ٤٣٦ میں بروایت: ییسروننني گزر چکا ہے۔ (٤) ان کا قول: 'أنا'، (ظ) اور مصادر سے۔ (٥) النکت والعیون ٣/ ١١٣، اور ابو اللیث نے اسے ٢/ ١٩٤ میں نافع بن الازرق کے سوالات کے ابن عباس کے جوابات میں ذکر کیا ہے جو مالک بن عوف کی طرف منسوب ہے، جبکہ تفسیر الطبری ١٣/ ٥٣٦ اور اساس البلاغة (یئس) میں یہ بغیر کسی نسبت کے ہے۔ (٦) کتاب الرد میں ان کے قول سے لے کر اس مقام تک یہ (ظ) میں نہیں ہے۔ (٧) معانی القرآن للنحاس ٣/ ٤٩٩ اور انہوں نے یہ قول الکسائی کی طرف منسوب کیا ہے۔ دیکھیے معانی القرآن للفراء ١/ ٦٣-٦٤۔ (٨) القراءات الشاذة ص ٦٧، اور المحتسب ١/ ٣٥٧۔ (٩) اسے الطبری نے ١٣/ ٥٣٧ میں عکرمہ کے واسطے سے ابن عباس سے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Ra'd: Verse 31 74

That is: some letters were added until it became {يَأْيَسِ} (Yai'yas). Abu Bakr al-Anbari said: Ikrimah narrated from Ibn Abbas (1) that he read: "Have not those who believe become clear" and with it, whoever claimed it was the correct recitation argued, which is false concerning Ibn Abbas; because Mujahid and Sa'id ibn Jubayr narrated the word from Ibn Abbas as it is in the Mushaf (Quranic text) with the reading of Abu Amr and his narration from Mujahid and Sa'id ibn Jubayr from Ibn Abbas. Furthermore, its meaning is: "Have it not become clear," so if God's intention was under the word with which they contradicted the consensus, then our reading applies to it and provides its interpretation. And if God intended the other meaning - in which despair is not through knowledge - then it has fallen from what they presented, as for its omission, it invalidates the Quran, and slander follows its proponents (2). {That if Allah had willed} "An" is the lightened form of the heavy one, meaning: that if Allah had willed, He would have guided all of mankind. This refutes the Qadariyyah and others. The Almighty's saying: {And those who disbelieve do not cease to be struck, for what they have done, by a calamity} i.e.: a catastrophe that surprises them for their disbelief and transgression; it is said: an affair struck him (qara'ahu): if it hit him, and the plural is: qawari' (calamities); and the origin of "qar'" is: striking; he said: My inherited wealth and the property I gathered were consumed by the clinking of cups against the mouths of pitchers (3) Meaning: The disbelievers do not cease to be struck by a destructive catastrophe; from a thunderbolt as it struck Arbad (4),

---

(1) It occurred in (D), (Z), and (M): Ibn Abi Najih, instead of Ibn Abbas, and what is established is from (Zha), see previous comment. (2) In (D), (Z), and (M): "wa luzum" (and obligation). (3) The verse is by Al-Aqishir Al-Asadi as in Al-Aghani 11/276, and Al-Lisan (qzz), and unattributed in Islah al-Mantiq p. 372, and Al-Muqtadab 1/21, and Al-Insaf 1/233. His saying: "taladi": Al-talad is the money that has an origin with its owner from what his father and others gathered for him, and "al-nashab" is money, and "al-qawaziz": drinking vessels. He says: My wealth was exhausted by my frequent drinking and spending on it. It is permissible to put "mouths of pitchers" in the nominative case as a subject for the infinitive "qar'" (striking) and "qawaziz" in the accusative as an object, and the accusative case as an object and "qawaziz" as a subject. See the explanation of the verses of Islah al-Mantiq by al-Sirafi, p. 541. (4) His story was mentioned on pages 36-37 of this part.

सूरह अर-रद: आयत 31 74

यानी: कुछ अक्षर बढ़ा दिए गए जब तक कि वह {يَأْيَسِ} (यैयस) नहीं हो गया। अबू बक्र अल-अंसारी ने कहा: इक्रिमा ने इब्न अब्बास (1) से रिवायत की है कि उन्होंने पढ़ा: "क्या उन लोगों पर स्पष्ट नहीं हो गया जो ईमान लाए" और इसके साथ उन्होंने दलील दी जिन्होंने दावा किया कि यह तिलावत में सही है, जबकि इब्न अब्बास से यह बात गलत है; क्योंकि मुजाहिद और सईद बिन जुबैर ने इब्न अब्बास से इस शब्द को उसी तरह बयान किया है जैसा कि मुसहफ़ (कुरान) में अबू अम्र की किरात और मुजाहिद और सईद बिन जुबैर की इब्न अब्बास से रिवायत के अनुसार है। फिर इसका अर्थ है: "क्या स्पष्ट नहीं हो गया", तो अगर अल्लाह का इरादा उस शब्द के अधीन था जिसके साथ उन्होंने आम सहमति (इज्मा) का विरोध किया, तो हमारी किरात उस पर लागू होती है और उसकी व्याख्या लाती है। और अगर अल्लाह का इरादा दूसरा अर्थ था - जिसमें निराशा ज्ञान के माध्यम से नहीं है - तो वह उनके द्वारा प्रस्तुत किए गए से गिर गया है, और जहाँ तक इसके गिरने की बात है, तो यह कुरान को अमान्य करता है, और इसके समर्थकों पर बदनामी अनिवार्य हो जाती है (2)। {कि यदि अल्लाह चाहता} "अन्" भारी शब्द (अन्न) का हल्का रूप है, यानी: कि यदि अल्लाह चाहता तो तमाम इंसानों को हिदायत दे देता। और यह कदरिया और अन्य लोगों का खंडन करता है। अल्लाह तआला का फरमान: {और जो लोग काफ़िर हुए उन पर उनकी करतूतों के बदले कोई न कोई आफ़त आती ही रहती है} यानी: कोई विपदा जो उनके कुफ़्र और सरकशी की वजह से अचानक उन पर आ जाए; और कहा जाता है: किसी बात ने उसे "क़रअ" किया: यानी उसे चोट पहुँचाई, और इसका बहुवचन "क़वारिअ" है; और "क़रअ" का मूल अर्थ मारना है; कवि ने कहा: मेरे पुराने धन और जो संपत्ति मैंने जमा की थी, उसे सुराहियों के मुंह से प्यालों के टकराने ने खत्म कर दिया (3) यानी: काफिरों पर हमेशा कोई न कोई विनाशकारी विपदा आती रहती है; बिजली की तरह जैसे अरवद (4) पर गिरी थी।

---

(1) (द), (ज़) और (म) में 'इब्न अबी नजीह' आया है, 'इब्न अब्बास' के स्थान पर, और जो प्रमाणित है वह (ज़) से है, पिछला नोट देखें। (2) (द), (ज़) और (म) में: "व लुज़ूम"। (3) यह शेर अल-अक़ीशिर अल-असदी का है जैसा कि अल-अघानी 11/276 में है, और अल-लिसान (क़ज़), और इसलाह अल-मन्तिक पृष्ठ 372 में बिना श्रेय के है, और अल-मुक़्तदब 1/21 में, और अल-इंसाफ़ 1/233 में। उनका कहना है: "तलादी": अल-तलाद वह धन है जिसका मालिक के पास उसके पिता आदि द्वारा जमा किया गया स्रोत होता है, और "अल-नशब" धन है, और "अल-क़वाक़ीज़" पीने के बर्तन हैं। वे कहते

हैं: मेरे अधिक पीने और उस पर खर्च करने से मेरा धन समाप्त हो गया। "अफ़्वाह अल-अबारीक़" (सुराहियों के मुँह) को रफ़ा (nominative) के साथ मज़दर "क़रअ" का फ़ाइल (कर्ता) और "क़वाक़ीज़" को मफ़ऊल (कर्म) माना जा सकता है, और नसब (accusative) के साथ इसे मफ़ऊल और "क़वाक़ीज़" को फ़ाइल माना जा सकता है। अल-सीराफ़ी द्वारा इसलाह अल-मन्तिक के शेरों की व्याख्या देखें, पृष्ठ 541। (4) उसकी कहानी इस भाग के पृष्ठ 36-37 पर गुजर चुकी है।

سورہ الرعد: آیت 31 74

یعنی: کچھ حروف بڑھ گئے یہاں تک کہ وہ {يَأْيَسِ} ہو گیا۔ ابو بکر الانباری نے کہا: عکرمہ نے ابن عباس (1) سے روایت کی کہ انہوں نے پڑھا: "افلم یتبین الذین آمنوا" اور اس کے ذریعے اس شخص نے احتجاج کیا جس کا خیال تھا کہ تلاوت میں یہی درست ہے، حالانکہ ابن عباس سے یہ باطل ہے؛ اس لیے کہ مجاہد اور سعید بن جبیر نے ابن عباس سے اس حرف کو اسی طرح نقل کیا ہے جیسا کہ مصحف میں ابو عمرو کی قرات اور ان کی مجاہد اور سعید بن جبیر کی ابن عباس سے روایت کے مطابق ہے۔ پھر اس کا معنی ہے: "کیا واضح نہیں ہو گیا"، تو اگر اللہ کی مراد اس لفظ کے تحت تھی جس کے ذریعے انہوں نے اجماع کی مخالفت کی، تو ہماری قرات اس پر صادق آتی ہے اور اس کی تاویل لاتی ہے۔ اور اگر اللہ نے دوسرا معنی مراد لیا - جس میں مایوسی علم کے راستے سے نہیں ہے - تو وہ ان کی پیش کردہ بات سے ساقط ہو گیا، اور جہاں تک اس کا ساقط ہونا ہے تو وہ قرآن کو باطل کر دیتا ہے، اور اس کے قائلین پر بہتان لازم آتا ہے (2)۔ {کہ اگر اللہ چاہتا} "اَنْ" مخففہ من الثقیلہ ہے، یعنی: کہ اگر اللہ چاہتا تو تمام لوگوں کو ہدایت دے دیتا۔ اور یہ قدریہ اور دیگر کا رد کرتا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا قول: {اور جن لوگوں نے کفر کیا ان پر ان کے اعمال کی وجہ سے کوئی نہ کوئی مصیبت آتی ہی رہے گی} یعنی: ایسی آفت جو ان کے کفر اور سرکشی کی وجہ سے اچانک ان پر آ پڑے؛ اور کہا جاتا ہے: کسی معاملے نے اسے "قرع" کیا: یعنی اسے پہنچا، اور اس کی جمع "قوارع" ہے؛ اور "قرع" کی اصل مارنا ہے؛ شاعر نے کہا: میرے موروثی مال اور جو جائیداد میں نے جمع کی تھی، اسے صراحیوں کے منہ سے پیالوں کے ٹکرانے نے ختم کر دیا (3) یعنی: کافروں پر ہمیشہ کوئی نہ کوئی ہلاک کر دینے والی آفت آتی رہتی ہے؛ آسمانی بجلی کی طرح جیسے ارید (4) پر گری تھی،

(1) (د) اور (ز) اور (م) میں ابن عباس کے بجائے 'ابن ابی نجیح' واقع ہوا ہے، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے، سابقہ تعلیق دیکھیں۔ (2) (د)، (ز) اور (م) میں: "ولزم" کے بجائے "ولزوم" ہے۔ (3) یہ شعر الاقیشر الاسدی کا ہے جیسا کہ الاغانی 11/276، اور اللسان (قزز) میں ہے، اور بغیر نسبت کے اصلاح المنطق ص 372، والمقتضب 21/1، والانصاف 233/1 میں ہے۔ ان کا قول: "تلادی": التلاد وہ مال ہے جس کی جڑ اس کے مالک کے پاس ہو جو اس کے باپ اور دوسروں نے اس کے لیے جمع کیا ہو، اور "النشَب" مال ہے، اور "القواقیز" پینے کے برتنوں میں سے ایک برتن ہے۔ وہ کہتا ہے: میرے کثرت سے پینے اور اس پر خرچ کرنے نے میرے مال کو ختم کر دیا۔ "افواہ الاباریق" کو رفع کے ساتھ مصدر "قرع" کا فاعل اور "القواقیز" کو مفعول بنانا جائز ہے، اور نصب کے ساتھ مفعول اور "القواقیز" کو فاعل بنانا جائز ہے۔ سیرافی کی شرح ابیات اصلاح المنطق ص 541 دیکھیں۔ (4) اس کا قصہ اس جز کے ص 36-37 پر گزر چکا ہے۔

Page 75 Surah Ar-Ra'd: Verse 31

... or from being killed, or captured, or famine, or other forms of punishment and affliction, as befell the mockers, and they were the leaders of the polytheists.

Ikrimah said on the authority of Ibn Abbas: "Al-Qari'ah" means "the calamity" (1).

Ibn Abbas also said, along with Ikrimah: "Al-Qari'ah" refers to the scouts and expeditions that the Messenger of Allah (peace be upon him) used to send against them (2).

"Or it settles" (Aw Tahullu), meaning: the calamity, "close to their homes" (Qariban min darihim), as said by Al-Hasan (3). Ibn Abbas said: Or you (O Prophet) settle near their homes (4).

It was also said: The verse was revealed in Madinah; meaning: calamities will continue to strike them, descending in their courtyard or near them, like the villages around Madinah and Makkah, "until the promise of Allah comes" regarding the conquest of Makkah; this was said by Mujahid and Qatadah (5).

It was also said: It was revealed in Makkah, meaning: calamities will strike them, or you will leave (6) them for Madinah, O Muhammad, and settle near their homes, or settle against them, besieging them; and this siege was for the people of Ta'if and the forts of Khaybar, or until Allah's promise comes (7) by giving you permission to fight them and overcome them. Al-Hasan said: Allah's promise is the Day of Resurrection (8).

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/499. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/113 on the authority of Ikrimah, and al-Tabari recorded it on the authority of Ibn Abbas 13/541. (3) In (d), (z), and (m): Qatadah and Al-Hasan said it, and what is confirmed is from (z), and Al-Tabari recorded it 13/543 through Qatadah on the authority of Al-Hasan. (4) Recorded by Al-Tabari 13/540, and also recorded on the authority of Ikrimah, Mujahid, Ibn Abi Najih, Sa'id ibn Jubayr, and Qatadah. (5) Recorded from both of them by Al-Tabari 13/540 - 543. (6) In (m): and you go out. (7) In (d), (z), and (m): and there comes. (8) Recorded by Al-Tabari 13/544.

पृष्ठ 75 सूरा अर-रअद: आयत 31

...या मारे जाने, या बंदी बनाए जाने, या अकाल, या अन्य प्रकार के दंड और विपत्तियों से, जैसा कि उपहास करने वालों के साथ हुआ, और वे बहुदेववादियों के नेता थे।

इक्रमा ने इब्न अब्बास के हवाले से कहा: "अल-क़ारियाह" का अर्थ है "आपदा" (1)।

इब्न अब्बास और इक्रमा ने यह भी कहा: "अल-क़ारियाह" उन अग्रगामी दस्तों और सैन्य टुकड़ियों को संदर्भित करता है जिन्हें अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) उनके विरुद्ध भेजा करते थे (2)।

"या वह उतरेगा" (औ तहुल्लू), अर्थात: वह आपदा, "उनके घरों के पास" (क़रीबन मिन दारिहिम), जैसा कि अल-हसन ने कहा (3)। इब्न अब्बास ने कहा: या आप (हे नबी) उनके घरों के पास उतरेंगे (4)।

यह भी कहा गया है: यह आयत मदीना में अवतरित हुई थी; जिसका अर्थ है: आपदाएँ उन्हें घेरती रहेंगी, उनके आँगन में या उनके पास उतरेंगी, जैसे मदीना और मक्का के आसपास के गाँव, "जब तक कि अल्लाह का वादा न आ जाए" मक्का की विजय के बारे में; यह मुजाहिद और क़तादाह ने कहा था (5)।

यह भी कहा गया है: यह मक्का में अवतरित हुई थी, जिसका अर्थ है: आपदाएँ उन्हें मारेंगी, या हे मुहम्मद, आप उन्हें छोड़कर मदीना चले जाएँगे (6), और उनके घरों के पास उतरेंगे, या उनके खिलाफ उतरकर उन्हें घेर लेंगे; और यह घेराबंदी ताइफ़ के लोगों और खैबर के किलों के लिए थी, या अल्लाह का वादा आ जाए (7) आपको उनसे लड़ने और उन्हें हराने की अनुमति देकर। अल-हसन ने कहा: अल्लाह का वादा क़यामत का दिन है (8)।

---

(1) मआनी अल-कुरान, अल-नहस 3/499। (2) अल-नुकात वल-उयून 3/113 इक्रमा के हवाले से, और अल-तबारी ने इसे इब्न अब्बास 13/541 के हवाले से दर्ज किया है। (3) (द), (ज़) और (म) में: क़तादाह और अल-हसन ने इसे कहा, और जो पुष्टि की गई है वह (ज़) से है, और अल-तबारी ने इसे अल-हसन के माध्यम से क़तादाह के हवाले से 13/543 दर्ज किया है। (4) अल-तबारी द्वारा दर्ज किया गया 13/540, और इक्रमा, मुजाहिद, इब्न अबी नजीह, सईद बिन जुबैर और क़तादाह के हवाले से भी दर्ज किया गया। (5) उन दोनों से अल-तबारी ने 13/540 - 543 में दर्ज किया। (6) (म)

में: और आप निकल जाएँगे। (7) (द), (ज़) और (म) में: और आएगा। (8) अल-तबारी द्वारा दर्ज किया गया 13/544।

صفحہ 75 سورۃ الرعد: آیت 31

...یا قتل ہونے، یا قید ہونے، یا قحط، یا اس کے علاوہ دیگر عذاب اور بلاؤں سے، جیسا کہ مذاق اڑانے والوں پر نازل ہوا، اور وہ مشرکین کے سردار تھے۔

اور عکرمہ نے ابن عباس رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے: القارعۃ: مصیبت (1)۔

اور ابن عباس رضی اللہ عنہ اور عکرمہ نے یہ بھی کہا ہے: القارعۃ: وہ ہر اول دستے اور لشکر جنہیں رسول اللہ ﷺ ان کے خلاف روانہ فرمایا کرتے تھے (2)۔

﴿أَوْ تَحلُّ﴾ یعنی: القارعۃ (آفت) ﴿قَرِيباً مِّن دَارِهِمْ﴾ ان کے گھروں کے قریب نازل ہو گی، یہ قول حسن (بصری) کا ہے (3)۔ اور ابن عباس رضی اللہ عنہ نے فرمایا: یا آپ (اے محمد ﷺ) ان کے گھروں کے قریب قیام فرمائیں گے (4)۔

اور کہا گیا ہے: یہ آیت مدینہ میں نازل ہوئی؛ یعنی: مصائب مسلسل ان پر آتے رہیں گے، پس وہ ان کے صحن میں یا ان کے قریب اتریں گے، جیسے مدینہ اور مکہ کی بستیاں، ﴿حَتَّى يَأْتِيَ وَعْدُ اللهِ﴾ یہاں تک کہ اللہ کا وعدہ آ جائے، یعنی فتح مکہ؛ یہ قول مجاہد اور قتادہ کا ہے (5)۔

اور کہا گیا ہے: یہ مکہ میں نازل ہوئی، یعنی: انہیں مصائب پہنچیں گے، یا اے محمد، آپ ان سے نکل کر (6) مدینہ چلے جائیں گے، پس ان کے گھروں کے قریب قیام کریں گے، یا ان کا محاصرہ کرنے کے لیے ان کے پاس اتریں گے؛ اور یہ محاصرہ طائف والوں اور خیبر کے قلعوں کے لیے تھا، یا اللہ کا وعدہ آ جائے (7) آپ کو ان سے لڑنے اور انہیں مغلوب کرنے کی اجازت دینے کے ساتھ اور حسن نے کہا: اللہ کا وعدہ: قیامت کا دن ہے (8)۔

(1) معانی القرآن للنحاس 3/499۔ (2) النکت والعیون 3/113 عکرمہ سے، اور اسے ابن عباس سے طبری نے 13/541 پر روایت کیا ہے۔ (3) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: یہ قتادہ اور حسن کا قول ہے، اور جو (ظ) میں ثابت ہے، اور طبری نے 13/543 میں قتادہ کے واسطے سے حسن سے روایت کیا ہے۔ (4) طبری نے 13/540 پر روایت کیا ہے، اور اسے عکرمہ، مجاہد، ابن ابی نجیح، سعید بن جبیر اور قتادہ سے بھی روایت کیا گیا ہے۔ (5) طبری نے ان دونوں سے 13/540 - 543 پر روایت کیا ہے۔ (6) (م) میں ہے: وتخرج (اور آپ نکل جائیں گے)۔ (7) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: ویأتی (اور آئے گا)۔ (8) طبری نے 13/544 پر روایت کیا ہے۔

76 Surah Ar-Ra'd: Verses 32 - 34

Allah's saying: {And messengers were certainly mocked before you, but I extended [time] to those who disbelieved; then I seized them, and how [terrible] was My penalty. (32) Is He who is a maintainer over every soul of what it has earned [like others]? But they have attributed to Allah partners. Say, "Name them. Or do you inform Him of that which He knows not upon the earth or of [what is but] an appearance of words?" Rather, their plan has been made fair-seeming to those who disbelieve, and they have been averted from the way. And he whom Allah sends astray - for him there is no guide. (33) For them is punishment in the worldly life, and the punishment of the Hereafter is more severe. And they will not have from Allah any protector. (34)}

Allah's saying: {And messengers were certainly mocked before you, but I extended [time] to those who disbelieved; then I seized them} The meaning of mockery (istihza') was previously mentioned in "Al-Baqarah", and the meaning of extending time (imla') in "Aal-Imran"(1). Meaning: they were ridiculed and disparaged, so I gave the disbelievers respite for a period so that those whom I knew would believe might believe. When the decree was fulfilled, I seized them with punishment. {and how [terrible] was My penalty} Meaning: So how did you see what I did to them? Likewise, I shall do with the polytheists of your people.

Allah's saying: {Is He who is a maintainer over every soul of what it has earned} This 'standing' (qiyam) is not the 'standing' which is the opposite of sitting, but rather it means: taking charge of the affairs of creation, as it is said: So-and-so 'stood' for such-and-such a task. So Allah(2) is maintainer over every soul for what it has earned, meaning: He enables it to earn, creates it, provides for it, protects it, and recompenses it for its deeds. The meaning is: He is a Guardian who does not neglect. The answer [to the rhetorical question] is omitted, and the meaning is: Is He who is a Guardian and does not neglect like one who does?

It was said: "Is He who is standing" means: All-Knowing; said Al-A'mash(3). The poet said: Were it not for mighty men from Quraysh, you would have stolen the clothes of the House while Allah is 'standing' (witnessing). (4)

---

(1) In Al-Baqarah 1/314, and in Aal-Imran 5/432. (2) In manuscript (m): Indeed He. (3) In manuscript (z): Al-Akhfash, and Al-Mawardi mentioned this view in Al-Nukat wal-'Uyun 3/114 without attribution. (4) Al-Nukat wal-'Uyun 3/114 without attribution;

it is in Al-Shi'r wash-Shu'ara 2/646, and Amali al-Yazidi p. 96 from Khidash bin Zuhayr with the narration: "and the House is standing". In Al-Shi'r wash-Shu'ara: "from Ali" instead of "from Quraysh"; Ibn Qutaybah said: The Banu Kinanah are called Banu Ali.

७६ सूरह अर-रअद: आयतें ३२ - ३४

अल्लाह का फ़रमान: {और आपसे पहले भी रसूलों का उपहास किया गया था, तो मैंने उन लोगों को ढील दी जिन्होंने कुफ़्र (अविश्वास) किया, फिर मैंने उन्हें पकड़ लिया, तो कैसी रही मेरी सज़ा। (३२) क्या वह जो हर जान पर उसके किए हुए कर्मों के साथ खड़ा (निरीक्षक) है [दूसरों जैसा है]? और उन्होंने अल्लाह के शरीक ठहराए। कह दीजिए, 'उनके नाम लो। या क्या तुम उसे उसकी ख़बर देते हो जिसे वह धरती में नहीं जानता या सिर्फ़ ऊपरी बातों की?' बल्कि, उन लोगों के लिए जिन्होंने कुफ़्र किया, उनकी चालें सुहावनी बना दी गई हैं और वे सीधे रास्ते से रोक दिए गए हैं। और जिसे अल्लाह गुमराह कर दे, तो उसे कोई राह दिखाने वाला नहीं। (३३) उनके लिए सांसारिक जीवन में भी यातना है, और परलोक की यातना तो और भी कठिन है। और अल्लाह से बचाने वाला उनका कोई नहीं। (३४)}

अल्लाह का फ़रमान: {और आपसे पहले भी रसूलों का उपहास किया गया था, तो मैंने उन लोगों को ढील दी जिन्होंने कुफ़्र किया, फिर मैंने उन्हें पकड़ लिया} 'उपहास' (इस्तिहज़ा) का अर्थ 'अल-बक़रह' में पहले बताया जा चुका है, और 'ढील देना' (इमला) का अर्थ 'आल-इमरान' (१) में। अर्थात: उनका मज़ाक उड़ाया गया और उन्हें नीचा दिखाया गया, तो मैंने काफ़िरों को कुछ समय के लिए मोहलत दी ताकि वे लोग ईमान ले आएं जिनके बारे में मुझे ज्ञात था कि वे ईमान लाएंगे। फिर जब फ़ैसला लागू होने का समय आया, तो मैंने उन्हें सज़ा देकर पकड़ लिया। {तो कैसी रही मेरी सज़ा} अर्थात: तुमने देखा कि मैंने उनके साथ क्या किया, इसी तरह मैं तुम्हारी क़ौम के मुशरिकों के साथ भी करूँगा।

अल्लाह का फ़रमान: {क्या वह जो हर जान पर उसके किए हुए कर्मों के साथ खड़ा है...} यहाँ 'खड़ा होना' (क़याम) बैठने का विलोम नहीं है; बल्कि इसका अर्थ है: सृष्टि के कार्यों की देखरेख करना, जैसा कि कहा जाता है: फ़लां व्यक्ति अमुक काम के लिए 'खड़ा हुआ' (यानी ज़िम्मेदारी ली)। अल्लाह (२) हर जान पर उसके कर्मों के अनुसार 'खड़ा' (निरीक्षक) है, अर्थात: वह उसे कमाने की शक्ति देता है, उसे पैदा करता है, उसे जीविका देता है, उसकी रक्षा करता है और उसे उसके कर्मों का फल देता है। तो अर्थ यह हुआ: वह एक ऐसा रक्षक है जो कभी ग़ाफ़िल (लापरवाह) नहीं होता। [सवालात्मक वाक्य का] जवाब यहाँ छोड़ दिया गया है, और अर्थ यह है: क्या वह जो रक्षक है और ग़ाफ़िल नहीं होता, उस जैसा है जो ग़ाफ़िल होता है?

कहा गया है: "क्या वह जो खड़ा है" का अर्थ है: सर्वज्ञानी; यह अल-अ'मश (३) ने कहा है। कवि ने कहा है: अगर क़ुरैश के शक्तिशाली लोग न होते, तो तुम काबा के कपड़े चुरा लेते जबकि अल्लाह 'खड़ा' (सब देख रहा) है। (४)

---

(१) अल-बक़रह १/३१४ में, और आल-इमरान ५/४३२ में। (२) पाण्डुलिपि (m) में: तो निश्चय ही वह। (३) पाण्डुलिपि (z) में: अल-अखफ़श, और अल-मावर्दी ने इस विचार का उल्लेख "अल-नुकात वल-'उयून" ३/११४ में बिना श्रेय के किया है। (४) "अल-नुकात वल-'उयून" ३/११४ बिना श्रेय के; यह "अल-शिअर वश-शुअरा" २/६४६ में है, और खिदाश बिन ज़ुहैर से "अमाली अल-यज़ीदी" पृ. ९६ में इस वर्णन के साथ: "और घर (काबा) खड़ा है"। "अल-शिअर वश-शुअरा" में: "अली से" के बजाय "क़ुरैश से"; इब्न क़ुतैबा ने कहा: बनू किनाना को बनू अली कहा जाता है।

۷۶ سورہ الرعد: آیات ۳۲ - ۳۴

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور یقیناً آپ سے پہلے رسولوں کا مذاق اڑایا گیا، تو میں نے کافروں کو مہلت دی پھر میں نے انہیں پکڑ لیا، تو کیسی رہی میری سزا۔ (۳۲) کیا وہ جو ہر جان پر اس کے اعمال کے ساتھ قائم (نگران) ہے [دوسروں کی طرح ہے]؟ اور انہوں نے اللہ کے لیے شریک ٹھہرائے۔ کہہ دیجئے، 'ان کے نام بتاؤ۔ یا کیا تم اسے ایسی بات بتاتے ہو جسے وہ زمین میں نہیں جانتا یا یہ محض ظاہری باتیں ہیں؟' بلکہ، کفر کرنے والوں کے لیے ان کی چالیں خوشنما بنا دی گئی ہیں اور وہ (سیدھے) راستے سے روک دیے گئے ہیں۔ اور جسے اللہ گمراہ کر دے تو اس کا کوئی ہدایت دینے والا نہیں۔ (۳۳) ان کے لیے دنیا کی زندگی میں بھی عذاب ہے، اور آخرت کا عذاب تو بہت زیادہ سخت ہے۔ اور اللہ (کی پکڑ) سے انہیں کوئی بچانے والا نہیں۔ (۳۴)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور یقیناً آپ سے پہلے رسولوں کا مذاق اڑایا گیا، تو میں نے کافروں کو مہلت دی پھر میں نے انہیں پکڑ لیا} 'مذاق اڑانے' (استہزاء) کے معنی 'البقرہ' میں گزر چکے ہیں، اور 'مہلت دینے' (املاء) کے معنی 'آل عمران' (۱) میں۔ یعنی: ان کا مذاق اڑایا گیا اور انہیں حقیر سمجھا گیا، تو میں نے کافروں کو ایک مدت تک مہلت دی تاکہ وہ لوگ ایمان لے آئیں جن کے بارے میں میرے علم میں تھا کہ وہ ایمان لائیں گے۔ پھر جب فیصلہ نافذ ہونے کا وقت آیا تو میں نے انہیں سزا کے ساتھ پکڑ لیا۔ {تو کیسی رہی میری سزا} یعنی: تم نے دیکھا کہ میں نے ان کے ساتھ کیا کیا، تو اسی طرح میں تمہاری قوم کے مشرکوں کے ساتھ کروں گا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کیا وہ جو ہر جان پر اس کے اعمال کے ساتھ قائم ہے...} یہاں 'قائم' ہونا بیٹھنے کی ضد نہیں ہے؛ بلکہ اس کے معنی ہیں: مخلوق کے معاملات کا متولی ہونا، جیسا کہ کہا جاتا ہے: فلاں شخص فلاں کام کے لیے 'کھڑا ہوا' (یعنی اس کی ذمہ داری لی)۔ پس اللہ (۲) ہر جان

پر اس کے اعمال کے مطابق قائم ہے، یعنی: وہ اسے عمل (کسب) پر قدرت دیتا ہے، اسے پیدا کرتا ہے، اسے رزق دیتا ہے، اس کی حفاظت کرتا ہے اور اسے اس کے عمل پر جزا دیتا ہے۔ تو معنی یہ ہوا: وہ ایسا نگہبان ہے جو غافل نہیں ہوتا۔ اور [سوال کا] جواب حذف ہے، اور مطلب یہ ہے: کیا وہ جو نگہبان ہے اور غافل نہیں ہوتا، اس شخص کی طرح ہے جو غافل ہوتا ہے؟

اور کہا گیا: "کیا وہ جو قائم ہے" یعنی: عالم (جاننے والا)؛ یہ اعمش (۳) نے کہا۔ شاعر نے کہا:

اگر قریش کے باعزت لوگ نہ ہوتے، تو تم بیت اللہ کے کپڑے چرا لیتے جبکہ اللہ 'قائم' (گواہ) ہے۔ (۴)

---

(۱) البقرہ ۳۱۴/۱ میں، اور آل عمران ۴۳۲/۵ میں۔ (۲) نسخہ (م) میں: پس بے شک وہ۔ (۳) نسخہ (ظ) میں: الاخفش، اور ماوردی نے یہ قول "النکت والعیون" ۱۱۴/۳ میں بغیر کسی نسبت کے ذکر کیا ہے۔ (۴) "النکت والعیون" ۱۱۴/۳ بغیر نسبت کے؛ یہ "الشعر والشعراء" ۶۴۶/۲ میں ہے، اور خداش بن زہیر سے "امالی الیزیدی" ص ۹۶ میں اس روایت کے ساتھ: "والبیت قائم" (اور گھر کھڑا ہے)۔ اور "الشعر والشعراء" میں: "من علی" (علی سے)، بجائے "من قریش" کے؛ ابن قتیبہ نے کہا: بنو کنانہ کو بنو علی کہا جاتا ہے۔

Surah Ar-Ra'd: Verses 32 - 34 77

Meaning: Knower; for Allah knows the earning of every soul. It was said: What is meant by that are the angels entrusted with the children of Adam; narrated from Ad-Dahhak (1). {And they set up}: a circumstantial phrase (hal), meaning: "and they have (already) (2) set up", or it is a conjunction with "mocked", meaning: they mocked and they set up, i.e., they named {partners to Allah}, meaning idols they made into gods. {Say, "Name them"}: i.e., say to them, O Muhammad: "Name them", meaning: explain their names; by way of threat (3), meaning: they only name: Al-Lat, Al-Uzza, Manat, and Hubal. {Or do you inform Him of that which He knows not upon the earth}: "Am" (Or) is a question of rebuke, i.e., "Are you informing Him?", and it is, upon investigation, a conjunction with a preceding implied question in meaning; because His saying: "Name them" means: Do they have names of creators {Or do you inform Him of that which He knows not upon the earth}?. It was said: The meaning is, say to them: Are you informing Allah of something hidden that He does not know, or of something apparent (4) that He knows? If they say: something hidden that He does not know, they have spoken absurdity (5). And if they say: something apparent that He knows, then say to them: Name them. So when they name them Al-Lat and Al-Uzza, say to them: Indeed, Allah does not know for Himself any partner. It was said: {Or do you inform Him} is a conjunction with His saying: {Is he then who is standing over...}, meaning: Is He then who is standing, or are you informing Allah of that which He knows not, meaning: you claim a partner for Allah, while Allah does not know for Himself any partner. Are you then informing Him of a partner for Him on earth while He does not know him! And He specified the earth in negating a partner from it even though He has no partner elsewhere than the earth because they claimed partners for Him on earth.

---

(1) An-Nukat wal-'Uyun 3/114. (2) In (d) and (z): "had" (qad), and in (m): "or had", and what is established is from (zh). (3) See An-Nukat wal-'Uyun 3/114, and Tafsir al-Razi 19/56. Al-Razi said: It is as if Allah Almighty said: Name them as gods, by way of threat, and the meaning is: whether you named them by this name or did not name them by it, they are in such despicableness that no sane person should pay attention to them. (4) Followed in (m) by: "of speech". (5) Ahaala: spoke what is impossible (muhaal) and talked with it. Mu'jam Matn al-Lughah (h-w-l).

सूरह अर-राद: आयतें 32 - 34 77

अर्थ: ज्ञाता; अल्लाह हर आत्मा की कमाई को जानता है। कहा गया है: इससे मुराद आदम की औलाद पर नियुक्त फरिश्ते हैं; ज़हक (1) से वर्णित है। {और उन्होंने बनाया}: हाल (अवस्था), यानी: और उन्होंने (2) बनाया, या "मज़ाक उड़ाया गया" पर संयोजन है, यानी: उन्होंने मज़ाक उड़ाया और बनाया, यानी: उन्होंने नाम दिया {अल्लाह के साझीदार}, यानी मूर्तियाँ जिन्हें उन्होंने देवता बना लिया। {कह दो, "उनके नाम बताओ"}: यानी ऐ मुहम्मद, उनसे कहो: "उनके नाम बताओ", यानी: उनके नाम स्पष्ट करो; धमकी के तौर पर (3), यानी: वे केवल नाम देते हैं: अल-लात, अल-उज़्ज़ा, मन्नात और हुबल। {या तुम उसे उस चीज़ की खबर देते हो जिसे वह धरती पर नहीं जानता}: "अम" (या) फटकार वाला प्रश्न है, यानी: क्या तुम उसे खबर दे रहे हो?, और शोध के अनुसार यह अर्थ में पहले आए एक प्रश्न पर संयोजन है; क्योंकि उनके कथन: "उनके नाम बताओ" का अर्थ है: क्या उनके पास रचनाकारों के नाम हैं {या तुम उसे उस चीज़ की खबर देते हो जिसे वह धरती पर नहीं जानता}?। कहा गया है: इसका अर्थ है, उनसे कहो: क्या तुम अल्लाह को किसी ऐसी गुप्त चीज़ की खबर दे रहे हो जिसे वह नहीं जानता, या किसी ज़ाहिर (स्पष्ट) (4) चीज़ की जिसे वह जानता है? यदि वे कहें: ऐसी गुप्त चीज़ की जिसे वह नहीं जानता, तो उन्होंने असंभव/व्यर्थ बात (5) की है। और यदि वे कहें: ऐसी ज़ाहिर चीज़ की जिसे वह जानता है, तो उनसे कहो: उनके नाम बताओ। तो जब वे उनका नाम अल-लात और अल-उज़्ज़ा रखें, तो उनसे कहो: वास्तव में अल्लाह अपने लिए कोई साझीदार नहीं जानता। कहा गया है: {या तुम उसे खबर देते हो} उनके इस कथन पर संयोजन है: {तो क्या वह जो खड़ा है...}, यानी: तो क्या वह जो खड़ा है, या तुम अल्लाह को वह खबर दे रहे हो जिसे वह नहीं जानता, यानी: तुम अल्लाह के लिए साझीदार का दावा करते हो, जबकि अल्लाह अपने लिए कोई साझीदार नहीं जानता, तो क्या तुम उसे धरती पर उसके किसी साझीदार की खबर दे रहे हो जिसे वह नहीं जानता! और धरती को ही साझीदार के निषेध के लिए विशेष किया गया है यद्यपि धरती के अतिरिक्त भी उसका कोई साझीदार नहीं है; क्योंकि उन्होंने धरती पर उसके साझीदार होने का दावा किया था।

---

(1) अन-नुकात वल-उयून 3/114। (2) (द) और (ज़) में: "कद" (चुका है), और (म) में: "या कद", और (ज़) से पुष्ट है। (3) देखिए अन-नुकात वल-उयून 3/114, और तफ़सीर अल-राज़ी 19/56। राज़ी ने कहा: गोया अल्लाह तआला ने फरमाया: उनके नाम देवताओं के रूप में रखो, धमकी के तौर पर, और अर्थ है: चाहे तुम उन्हें इस नाम से पुकारो या न पुकारो, वे तुच्छता में इस स्तर पर हैं कि किसी

बुद्धिमान को उनकी ओर ध्यान नहीं देना चाहिए। (4) इसके बाद (म) में है: बात का। (5) अहाल: असंभव बात कही। मुअजम मतन अल-लुग़ा (ह-व-ल)।

سورہ الرعد: آیات ۳۲ - ۳۴ ۷۷

یعنی: جاننے والا؛ پس اللہ ہر جان کی کمائی سے باخبر ہے۔ اور کہا گیا ہے: اس سے مراد بنی آدم پر مقرر فرشتے ہیں؛ ضحاک سے مروی ہے (۱)۔ ﴿وَجَعَلُوا﴾ حال ہے، یعنی: اور انہوں نے (۲) بنایا، یا یہ «اسْتُهْزِئَ» پر عطف ہے یعنی: انہوں نے مذاق اڑایا اور بنایا، یعنی: انہوں نے نام رکھا ﴿لِلَّهِ شُرَكَاءَ﴾ یعنی بت جنہیں انہوں نے معبود بنا لیا۔ ﴿قُلْ سَمُّوهُمْ﴾ یعنی: اے محمد، ان سے کہیے: "ان کے نام بتاؤ" یعنی: ان کے نام واضح کرو؛ دھمکی کے طور پر (۳)، یعنی: وہ تو بس نام لیتے ہیں: لات، عزیٰ، مناۃ اور ہبل کا۔ ﴿أَمْ تُنَبِّئُونَهُ بِمَا لَا يَعْلَمُ فِي الْأَرْضِ﴾ «أَمْ» استفہام توبیخ (سرزنش کا سوال) ہے، یعنی: کیا تم اسے خبر دے رہے ہو؟، اور تحقیق کے مطابق یہ معنی میں پہلے گزرے ہوئے ایک استفہام پر عطف ہے؛ کیونکہ ان کا قول: «سَمُّوهُمْ» اس معنی میں ہے: کیا ان کے خالقوں جیسے نام ہیں ﴿أَمْ تُنَبِّئُونَهُ بِمَا لَا يَعْلَمُ فِي الْأَرْضِ﴾؟۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ ان سے کہیے: کیا تم اللہ کو کسی ایسی پوشیدہ چیز کی خبر دے رہے ہو جسے وہ نہیں جانتا، یا کسی ظاہر (۴) چیز کی جسے وہ جانتا ہے؟ اگر وہ کہیں: پوشیدہ چیز کی جسے وہ نہیں جانتا؛ تو انہوں نے محال (ناممکن) بات کہی (۵)، اور اگر وہ کہیں: ظاہر چیز کی جسے وہ جانتا ہے؛ تو ان سے کہیے: ان کے نام بتاؤ، پس جب وہ لات اور عزیٰ نام لیں، تو ان سے کہیے: یقیناً اللہ اپنے لیے کوئی شریک نہیں جانتا۔ اور کہا گیا ہے: ﴿أَمْ تُنَبِّئُونَهُ﴾ ان کے اس قول پر عطف ہے: ﴿أَفَمَنْ هُوَ قَائِمٌ﴾ یعنی: کیا وہ جو قائم ہے، یا تم اللہ کو اس کی خبر دے رہے ہو جو وہ نہیں جانتا، یعنی: تم اللہ کے لیے شریک کا دعویٰ کرتے ہو، حالانکہ اللہ اپنے لیے کوئی شریک نہیں جانتا، کیا تم اسے زمین میں اس کے شریک کی خبر دے رہے ہو حالانکہ وہ اسے نہیں جانتا! اور زمین کی تخصیص اس سے

شریک کی نفی کے لیے کی گئی ہے اگرچہ زمین کے علاوہ بھی اس کا کوئی شریک نہیں؛ اس لیے کہ انہوں نے زمین میں اس کے شریک ہونے کا دعویٰ کیا تھا۔

---

(١) النکت والعیون ٣/١١٤۔ (٢) (د) اور (ز) میں: "قد"، اور (م) میں: "أو قد"، اور ثابت شدہ (ظ) سے ہے۔ (٣) دیکھئے النکت والعیون ٣/١١٤، اور تفسیر الرازی ١٩/٥٦، رازی نے کہا: گویا اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ان کا نام معبود رکھو، دھمکی کے طور پر، اور معنی یہ ہے: چاہے تم انہیں اس نام سے پکارو یا نہ پکارو، وہ حقارت میں اس درجے پر ہیں کہ کسی عقلمند کو ان کی طرف توجہ نہیں دینی چاہیے۔ (٤) اس کے بعد (م) میں ہے: بات کا۔ (٥) أحال: محال بات کہی اور اس کا کلام کیا۔ معجم متن اللغہ (حول)۔

78 Surah Ar-Ra'd: Verses 33 - 34

The meaning of: {Or by outward words} i.e.: Or by conjecture of words; from Mujahid (1). And it was said: or by the apparent words (2) that Allah revealed to His prophets. Qatadah said: its meaning is: or (3) by falsehood of words; and from this is the poet's saying: Do you reproach us for their milk and their meat? That is a disgrace, O son of Rayta, apparent (4) Meaning: false. Al-Dahhak said: by lies of speech. A fifth possibility is: that "apparent speech" is an argument they display with their words, and the meaning of the speech would be: Are you informing Him of that as witnesses, or are you saying it as justification? (5). {But their plotting has been made fair-seeming to those who disbelieve} i.e.: Leave this! Rather, their plotting has been made fair-seeming to those who disbelieve; it was said: a correction on this aspect, i.e.: Allah has no partner, but their plotting was made fair-seeming to those who disbelieve. Ibn Abbas and Mujahid read: "Nay, Allah made fair-seeming for those who disbelieve their plotting" (6) naming the subject. According to the reading of the group (Jama'ah), the one who made their plotting fair-seeming to the disbelievers is Allah the Almighty, and it was said: Satan. It is permissible for disbelief to be called "plotting"; because their plotting against the Messenger was disbelief. {And they were hindered from the way} i.e.: Allah hindered them, and this is the reading of Hamza and al-Kisa'i (7). The rest read it with Fatha (Saddū), meaning: they hindered others, and Abu Hatim chose it, considering His saying: {And they hinder from the way of Allah} [Al-Hajj: 25], and His saying: {They are the ones who disbelieved and hindered you from the Sacred Mosque}.

(1) Narrated by al-Tabari 13/549, and it is in Tafsir Mujahid 1/329. (2) From his saying: "i.e. or by conjecture," to this point from (Zha). (3) His saying: "or," from (Zha), and the report was narrated by al-Tabari 13/549, and mentioned by al-Mawardi in An-Nukat wal-Uyun 3/114. (4) Said by Sabrah ibn 'Amr al-Faq'asi, as in the commentary on Diwan al-Hamasah by al-Marzuqi 1/238, and al-Khizanah 9/504, and it is in An-Nukat wal-Uyun 3/114 without attribution. The poet is addressing Dhamrah ibn Dhamrah al-Nahshali who reproached him for the abundance of his camels, as mentioned by al-Marzuqi. (5) An-Nukat wal-Uyun 3/115. (6) Shadh (Irregular) readings, p. 67. (7) It was also read by Asim from the seven. Al-Sab'ah p. 359, and Al-Taysir p. 133.

78 सूरह अर-रअद: आयत 33 - 34

अर्थ: {या ऊपरी बातों से} यानी: या बातों के अनुमान से; मुजाहिद (1) से। और कहा गया: या उन ज़ाहिरी बातों (2) से जो अल्लाह ने अपने नबियों पर उतारीं। कतादह ने कहा: इसका अर्थ है: या (3) झूठी बातों से; और इसी से कवि का कहना है: क्या तुम हमें उनके दूध और उनके मांस के लिए धिक्कारते हो? ओ रैता के पुत्र, यह एक ज़ाहिर (स्पष्ट) अपमान है (4) यानी: झूठा। अल-दह्हाक ने कहा: झूठ बोलने से। पाँचवीं संभावना यह है: कि "ज़ाहिरी बात" एक ऐसा तर्क है जिसे वे अपनी बातों से प्रकट करते हैं, और बात का अर्थ होगा: क्या तुम उन्हें गवाह के रूप में यह बता रहे हो, या तुम इसे दलील के तौर पर कह रहे हो? (5)। {बल्कि उन लोगों के लिए जो काफ़िर हुए, उनकी चालबाज़ी आकर्षक बना दी गई है} यानी: इसे छोड़ो! बल्कि जो लोग काफ़िर हुए, उनके लिए उनकी चालबाज़ी आकर्षक बना दी गई है; कहा गया: इस पहलू पर एक सुधार है, यानी: अल्लाह का कोई साझीदार नहीं है, लेकिन काफ़िरों के लिए उनकी चालबाज़ी आकर्षक बना दी गई। इब्न अब्बास और मुजाहिद ने पढ़ा: "बल्कि अल्लाह ने काफ़िरों के लिए उनकी चालबाज़ी को आकर्षक बना दिया" (6) कर्ता का नाम लेते हुए। जमाअत (समूह) के पठन के अनुसार, वह जिसने काफ़िरों के लिए उनकी चालबाज़ी को आकर्षक बनाया, वह अल्लाह तआला है, और कहा गया: शैतान। कुफ़्र (अविश्वास) को "चालबाज़ी" कहा जाना जायज़ है; क्योंकि रसूल के खिलाफ उनकी चालबाज़ी कुफ़्र थी। {और वे मार्ग से रोक दिए गए} यानी: अल्लाह ने उन्हें रोक दिया, और यह हमज़ा और अल-किसाई (7) का पठन है। बाकी लोग फतह (सद्द) के साथ पढ़ते हैं, यानी: उन्होंने दूसरों को रोका, और अबू हातिम ने इसे चुना, उनके इस कथन को ध्यान में रखते हुए: {और वे अल्लाह की राह से रोकते हैं} [अल-हज्ज: 25], और उनका कथन: {यही वे लोग हैं जिन्होंने कुफ़्र किया और तुम्हें मस्जिद-ए-हराम से रोका}।

(1) अल-तबरी 13/549 द्वारा वर्णित, और यह तफ़सीर मुजाहिद 1/329 में है। (2) उनके कहने से: "यानी या अनुमान से," (ज़) से इस स्थान तक। (3) उनका कहना: "या," (ज़) से, और रिपोर्ट अल-तबरी 13/549 द्वारा वर्णित की गई थी, और अल-मावर्दी द्वारा अन-नुकात वल-उयून 3/114 में उल्लेखित की गई थी। (4) सबरा इब्न अम्र अल-फ़क'असी द्वारा कहा गया, जैसा कि अल-मरज़ूकी 1/238 द्वारा दीवान अल-हमासा की व्याख्या में, और अल-खिजाना 9/504 में, और यह बिना श्रेय के अन-नुकात वल-उयून 3/114 में है। कवि धमरा इब्न धमरा अल-नहशली को संबोधित कर रहा है जिसने उसे अपने ऊंटों की बहुतायत के लिए धिक्कारा था, जैसा कि अल-मरज़ूकी ने उल्लेख किया

है। (5) अन-नुकात वल-उयून 3/115। (6) शाज़ (अनियमित) पाठ, पृष्ठ 67। (7) इसे सातों में से असीम ने भी पढ़ा था। अल-सब'अ पृष्ठ 359, और अल-तयसीर पृष्ठ 133।

78 سورة الرعد: آيات 33 - 34

اور معنی: {أَمْ بِظَاهِرٍ مِنَ الْقَوْلِ} یعنی: یا قول کے گمان کے ساتھ؛ مجاہد سے (1)۔ اور کہا گیا: یا اس ظاہر قول (2) کے ساتھ جو اللہ نے اپنے انبیاء پر نازل کیا۔ اور قتادہ نے کہا: اس کا معنی ہے: یا (3) باطل قول کے ساتھ؛ اور اسی سے شاعر کا قول ہے: کیا تم ہمیں ان کے دودھ اور ان کے گوشت پر عار دلاتے ہو؟ اے ریطہ کے بیٹے، یہ ایک ظاہر (کھلا) عیب ہے (4) یعنی: باطل۔ اور ضحاک نے کہا: جھوٹے قول کے ساتھ۔ اور پانچواں احتمال یہ ہے: کہ ظاہر قول وہ حجت ہو جسے وہ اپنے قول سے ظاہر کرتے ہیں، اور کلام کا معنی ہوگا: کیا تم اسے مشاہدہ کرنے والوں کے طور پر بتا رہے ہو، یا تم حجت پیش کرنے والوں کے طور پر کہہ رہے ہو (5)۔ {بَلْ زُيِّنَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مَكْرُهُمْ} یعنی: اسے چھوڑو! بلکہ کافروں کے لیے ان کی مکر و فریب کو خوشنما بنا دیا گیا ہے؛ کہا گیا: یہ اس پہلو پر استدراک ہے، یعنی: اللہ کا کوئی شریک نہیں ہے، بلکہ کافروں کے لیے ان کا مکر مزین کر دیا گیا۔ اور ابن عباس اور مجاہد نے پڑھا: "بل زَيَّنَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مَكْرُهُمْ" (6) فاعل کی تسمیہ کے ساتھ۔ اور جماعت کی قرات کے مطابق، جس نے کافروں کے لیے ان کے مکر کو مزین کیا وہ اللہ تعالیٰ ہے، اور کہا گیا: شیطان۔ اور کفر کو مکر کا نام دینا جائز ہے؛ کیونکہ رسول کے ساتھ ان کا مکر کفر تھا۔ {وَصُدُّوا عَنِ السَّبِيلِ} یعنی: اللہ نے انہیں روک دیا، اور یہ حمزہ اور کسائی کی قرات ہے (7)۔ باقیوں نے فتحہ کے ساتھ پڑھا (صَدُّوا)، یعنی: انہوں نے دوسروں کو روکا، اور اسے ابو حاتم نے پسند کیا، اللہ کے اس قول کے اعتبار سے: {وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ} [الحج: 25]، اور اس کا قول: {هُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ}

(1) اسے طبری نے 549/13 میں روایت کیا ہے، اور یہ تفسیر مجاہد 329/1 میں ہے۔ (2) ان کے قول سے: "یعنی یا گمان کے ساتھ"، اس مقام تک (ظ) سے۔ (3) ان کا قول: "ام (یا)"، (ظ)

سے، اور یہ خبر طبری نے 549/13 میں روایت کی ہے، اور اسے ماوردی نے النکت والعیون 114/3 میں ذکر کیا ہے۔ (4) اس کے قائل سبرہ بن عمرو الفقکسی ہیں، جیسا کہ مرزوقی کی شرح دیوان الحماسہ 238/1، اور الخزانہ 504/9 میں ہے اور یہ النکت والعیون 114/3 میں بغیر نسبت کے ہے۔ شاعر ضمرہ بن ضمرہ النہشلی کو مخاطب کر رہا ہے جس نے اسے اپنے اونٹوں کی کثرت پر عار دلائی تھی، جیسا کہ مرزوقی نے ذکر کیا ہے۔ (5) النکت والعیون 115/3۔ (6) القراءات الشاذہ ص 67۔ (7) اور اسے سات قراتوں میں سے عاصم نے بھی پڑھا ہے۔ السبعہ ص 359، اور التیسیر ص 133۔

Surah Ar-Ra'd: Verses 32 - 34 79

[Al-Fath: 25]. The recitation with damma (vowel 'u') is also good in "zuyyina" and "suddu"; because it is known that Allah is the doer of that in the doctrine of the people of Sunnah (Ahl al-Sunnah), so in it is the affirmation of destiny (Qadar), and it is the choice of Abu Ubaid.

Yahya bin Wathab and Alqama recited: "wa siddu" with a kasra (vowel 'i') on the 'Sad'(1), and similarly: "hathihi bida'atuna ruddit ilayna" [Yusuf: 65], with a kasra on the 'Ra' which is(2) also in the passive voice (what was not named its doer), and their origin is: sudidu and rudidat, so when the first 'Dal' was merged into the second, its vowel was transferred to what preceded it, so it became broken (with a kasra)(4).

{And whomsoever Allah sends astray} by His forsaking. {he has no guide} meaning: one to grant success, and in this is the affirmation of the recitation of the Kufans and those who followed them; for His saying: {And whomsoever Allah sends astray}, so similarly His saying: {wa suddu}.

And most of the reciters stop on the 'Dal' without the 'Ya', and similarly {Wal} [Verse: 11] and {Waq} Verses: 34-37; because you say of a man: this is a Qadin (judge), a Walin (governor), and a Hadin (guide), so you delete the 'Ya' because of its sukun and its meeting with the tanwin (nunation).

And it was recited: "fama lahu min hadiy", "waliy", and "waqiy" with the 'Ya'; and it is according to the dialect of those who say: this is da'iy, waliy, and waqiy, with the 'Ya'; because the deletion of the 'Ya' in the state of connection (wasl) is due to its meeting with the tanwin, and we have secured this in the pause (waqf), so the 'Ya' was returned, so it became: hadi, wali, and waqi(6). Al-Khalil(7) said regarding calling a judge: "Ya Qadi" (O Judge), with the affirmation of the 'Ya'; since there is no tanwin with the calling (nida'), just as there is no tanwin in cases like: Al-Da'i and Al-Muta'ali.

---

(1) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 67, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/358, both from Yahya bin Wathab alone. (2) His saying: "wa hiya", from (z), (zh), and (f), and the recitation in al-Muhtasib 1/345. (3) In (d), (z), (f), and (m): 'ala. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/358. (5) It is the recitation of the Seven except for Ibn Kathir, who recited it with tanwin in connection, and when he stopped, he stopped with the 'Ya'. Al-Sab'ah p. 360, and al-Taysir p. 133. (6) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 2/21. Makki said: Deletion and affirmation are two dialects of the Arabs, and deletion is more common. (7) His saying in al-Kitab 4/184.

सूरह अर-रअद: आयत 32 - 34 79

[अल-फ़तह: 25]। "जुय्यिन" और "सुद्दू" में दम्मा (स्वर 'उ') के साथ पाठ करना भी अच्छा है; क्योंकि यह ज्ञात है कि सुन्नत के लोगों (अह्ल अल-सुन्नत) के सिद्धांत में अल्लाह ही उसका कर्ता है, इसलिए इसमें भाग्य (क़दर) की पुष्टि है, और यह अबू उबैद का चयन है।

यही बिन वथाब और अलक़मा ने पढ़ा: "व सिद्दू" 'साद' पर कसरा (स्वर 'इ') के साथ(1), और इसी तरह: "हाधिहि बिदा'अतुना रुद्दित इलयना" [यूसुफ: 65], 'रा' पर कसरा के साथ जो कि(2) पैसिव वॉयस (जिसके कर्ता का नाम नहीं लिया गया) में भी है, और उनका मूल रूप: सुदिदू और रुदिदत था, इसलिए जब पहला 'दाल' दूसरे में विलीन हो गया, तो उसका स्वर उससे पहले वाले पर स्थानांतरित हो गया, इसलिए वह टूट गया (कसरा के साथ हो गया)(4)।

{और जिसे अल्लाह गुमराह कर दे} उसे छोड़ देने के कारण। {उसका कोई मार्गदर्शक नहीं} यानी: सफलता प्रदान करने वाला, और इसमें कूफ़ियों और उनके अनुयायियों के पाठ की पुष्टि है; उसके कथन के लिए: {और जिसे अल्लाह गुमराह कर दे}, तो इसी तरह उसका कथन: {व सुद्दू}।

और अधिकांश पाठक बिना 'या' के'दाल' पर रुकते हैं, और इसी तरह {वाल} [आयत: 11] और {वाक़} आयत: 34-37; क्योंकि आप एक आदमी के बारे में कहते हैं: यह क़ादिन (न्यायाधीश), वालिन (राज्यपाल), और हादिन (मार्गदर्शक) है, इसलिए आप सुकुन और तनवीन (नुनेशन) के साथ मिलने के कारण 'या' को हटा देते हैं।

और पढ़ा गया: "फ़मा लहू मिन हादिय", "वालिय", और "वाक़िय" 'या' के साथ; और यह उन लोगों की भाषा के अनुसार है जो कहते हैं: यह दा'इय, वालिय, और वाक़िय है, 'या' के साथ; क्योंकि वासल (जोड़) की स्थिति में 'या' का विलोपन तनवीन के साथ मिलने के कारण है, और हमने वक़्फ़ (विराम) में इसे सुरक्षित कर लिया है, इसलिए 'या' को लौटा दिया गया, तो वह बन गया: हादी, वाली, और वाक़ी(6)। अल-खलील(7) ने एक क़ाज़ी को बुलाने के बारे में कहा: "या क़ादी" (हे न्यायाधीश), 'या' की पुष्टि के साथ; क्योंकि पुकारने (निदा) के साथ तनवीन नहीं होती है, जैसा कि अल-दा'ई और अल-मुता'अली जैसे शब्दों में तनवीन नहीं होती है।

---

(1) अल-क़िरात अल-शाधाह पृष्ठ 67, और अल-नहहास द्वारा इ'राब अल-क़ुरान 2/358, दोनों अकेले यह्या बिन वथाब से। (2) उसका कहना: "व हिया", (ज़), (ज़), और (फ़) से, और अल-मुहतसिब

1/345 में पाठ। (3) (द), (ज़), (फ़), और (म) में: 'अला। (4) अल-नहहास द्वारा इ'राब अल-क़ुरान 2/358। (5) यह इब्न कसीर को छोड़कर सात पाठों में से है, जिन्होंने वासल में तनवीन के साथ इसे पढ़ा, और जब वे रुके, तो वे 'या' के साथ रुके। अल-सबअह पृष्ठ 360, और अल-तयसीर पृष्ठ 133। (6) अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िरात 2/21। मक्की ने कहा: हटाना और पुष्ट करना अरबों की दो बोलियाँ हैं, और हटाना अधिक सामान्य है। (7) अल-किताब 4/184 में उनका कहना।

سورہ الرعد: آیات ۳۲ - ۳۴ ۷۹

[الفتح: ۲۵]۔ اور "زُيِّنَ" اور "صُدُّوا" میں ضمہ (پیش) کے ساتھ پڑھنا بھی اچھا ہے؛ کیونکہ یہ معلوم ہے کہ اہل سنت کے مذہب میں اللہ ہی اس کا فاعل ہے، تو اس میں تقدیر کا اثبات ہے، اور یہی ابو عبید کا انتخاب ہے۔

اور یحییٰ بن وثاب اور علقمہ نے پڑھا: "و صِدُّوا" صاد کے کسرہ (زیر) کے ساتھ(۱)، اور اسی طرح: "هَذِهِ بِضَاعَتُنَا رُدَّتْ إِلَيْنَا" [یوسف: ۶۵]، را کے کسرہ کے ساتھ اور وہ(۲) بھی مجہول (جس کا فاعل نامزد نہ ہو) پر ہے، اور ان کی اصل: صُدِدُوا اور رُدِدَتْ تھی، پھر جب پہلی دال کو دوسری میں مدغم کیا گیا تو اس کی حرکت اس سے پہلے والے حرف کی طرف منتقل کر دی گئی تو وہ مکسور (زیر والا) ہو گیا(۴)۔

﴿وَمَن يُضْلِلِ اللَّهُ﴾ اس کے چھوڑ دینے کی وجہ سے۔ ﴿فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ﴾ یعنی: توفیق دینے والا، اور اس میں کوفیوں اور ان کے متبعین کی قراءت کا اثبات ہے؛ اس کے قول: ﴿وَمَن يُضْلِلِ اللَّهُ﴾ کی وجہ سے، تو اسی طرح اس کا قول: ﴿وَصُدُّوا﴾۔

اور اکثر قراء دال پر بغیر یا کے وقف کرتے ہیں، اور اسی طرح ﴿وَالِ﴾ [آیت: ۱۱] اور ﴿وَاقٍ﴾ آیت: ۳۴-۳۷؛ کیونکہ آپ ایک آدمی کے بارے میں کہتے ہیں: یہ قاضٍ، والٍ اور ہادٍ ہے، تو آپ یا کو اس کے ساکن ہونے اور تنوین کے ساتھ ملنے کی وجہ سے حذف کر دیتے ہیں۔

اور پڑھا گیا ہے: "فَمَا لَهُ مِنْ هَادِي" اور "وَالِي" اور "وَاقِي" یا کے ساتھ؛ اور یہ اس زبان کے مطابق ہے جو کہتا ہے: یہ داعی، والی اور واقی ہے، یا کے ساتھ؛ کیونکہ حالتِ وصل میں یا کا حذف ہونا تنوین کے ساتھ ملنے کی وجہ سے ہے، اور ہم نے وقف میں اس سے اطمینان حاصل کر

لیا ہے، تو یا لوٹ آئی، تو وہ ہو گیا: ہادی، والی اور واقی(۶)۔ اور خلیل(۷) نے قاضی کی ندا میں کہا: یا قاضی، یا کے اثبات کے ساتھ؛ کیونکہ ندا کے ساتھ تنوین نہیں ہوتی، جیسا کہ الدَّاعی اور المُتعالی میں تنوین نہیں ہوتی۔

---

(۱) القراءات الشاذة ص ۶۷، اور إعراب القرآن للنحاس ۳۵۸/۲ دونوں اکیلے یحییٰ بن وثاب سے ہیں۔ (۲) اس کا قول: وہی، (ز) اور (ظ) اور (ف) سے، اور القراءة فی المحتسب ۳۴۵/۱۔ (۳) (د) اور (ز) اور (ف) اور (م) میں: علی۔ (۴) إعراب القرآن للنحاس ۳۵۸/۲۔ (۵) اور یہ ابن کثیر کے علاوہ سبعہ کی قراءت ہے، انہوں نے اسے وصل میں تنوین کے ساتھ پڑھا، پھر جب وقف کیا تو یا کے ساتھ وقف کیا۔ السبعة ص ۳۶۰، اور التیسیر ص ۱۳۳۔ (۶) الکشف عن وجوہ القراءات ۲۱/۲۔ اور مکی نے کہا: حذف اور اثبات عربوں کی دو لغات ہیں، اور حذف زیادہ ہے۔ (۷) الکتاب ۴/ ۱۸۴ میں ان کا قول۔

Surah Ar-Ra'd: Verses 33 - 35 80 His (the Exalted) saying: {For them is punishment in the life of this world} meaning: for the polytheists who turn away, through killing, captivity, and imprisonment (1), and other ailments and calamities. {And the punishment of the Hereafter is more severe} meaning: harder; from your saying: "Such and such was hard (shaqqa) on me". {And they will have no defender from Allah} meaning: no protector to prevent His punishment from reaching them and no averter. And "min" is extra.

His (the Exalted) saying: {The example of Paradise, which the righteous have been promised: rivers flow beneath it; its fruit is everlasting, and its shade. That is the end for those who have been righteous, and the end for the disbelievers is the Fire. 35}

His (the Exalted) saying: {The example (mathalu) of Paradise, which the righteous have been promised} Grammarians differed regarding the nominative case (raf') of "mathalu". Sibawayh said: It is nominative by being the subject (mubtada') and the predicate (khabar) is omitted, and the estimation is: "Among what is recited to you is the example of Paradise" (2). Al-Khalil said: It is nominative by being the subject, and its predicate is: {rivers flow beneath it}, meaning: the description (sifah) of Paradise which the righteous are promised is that rivers flow beneath it (3), like your saying: "My saying is Zayd stands," where "my saying" is the subject and "Zayd stands" is the predicate. "Mathal" meaning "description" is present; Allah the Exalted said: {That is their description (mathaluhum) in the Torah and their description in the Gospel} [Al-Fath: 29], and He said: {And for Allah is the highest attribute (al-mathalu al-a'la)} [An-Nahl: 60] meaning: the highest description. Abu Ali rejected it and said: "Mathal" is not heard meaning "description", rather its meaning is "likeness/resemblance", do you not see it taking its place in its positions and inflections, like their saying: "I passed by a man like you (mithlak)"; as you say: "I passed by a man similar to you (shibhak)". He said: It is also flawed from the perspective of meaning; because if "mathal" meant description, the estimation of the speech would be: "The description of Paradise which contains rivers," and that is not sound; because the rivers are in Paradise itself, not its description. And Az-Zajjaj said (4): Allah, Mighty and Majestic, gave us an example of what is hidden from us through what we see, and the meaning is: the example...

---

(1) In (Zha): and captivity. (2) Al-Kitab 1/143, Ma'ani al-Qur'an by az-Zajjaj 3/149, Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/398, and from it the author quoted. Abu Ali al-Farisi chose it as in Majma' al-Bayan 13/182. (3) Ma'ani al-Qur'an by an-Nahhas 3/501, and

az-Zajjaj mentioned this view in Ma'ani al-Qur'an 3/149 without attribution after Sibawayh's view, then said: Both views are good and beautiful. (4) In Ma'ani al-Qur'an 3/150, and the author quoted him via an-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 3/501, and what will follow between brackets is from them.

सूरह अर-रअद: आयतें 33 - 35 80 अल्लाह तआला का फरमान है: {उनके लिए दुनिया के जीवन में भी यातना है} यानी: विमुख होने वाले बहुदेववादियों के लिए, हत्या, गुलामी और बंदी बनाए जाने (1) के माध्यम से, और अन्य बीमारियों और आपदाओं के माध्यम से। {और परलोक की यातना और भी अधिक कठिन है} यानी: अधिक कठोर; जैसा कि आप कहते हैं: "मुझ पर अमुक बात भारी (शक़्क़ा) पड़ी"। {और अल्लाह से उन्हें कोई बचाने वाला नहीं है} यानी: कोई रक्षक नहीं जो उन्हें उसके अज़ाब से बचा सके और न ही कोई टालने वाला। और "मिन" यहाँ अतिरिक्त है।

अल्लाह तआला का फरमान है: {उस जन्नत का उदाहरण (मथल) जिसका वादा परहेज़गारों से किया गया है: उसके नीचे नदियाँ बहती हैं; उसके फल शाश्वत हैं और उसकी छाया भी। यह उनका अंत है जो डरते रहे, और काफ़िरों का अंत आग है। 35}

अल्लाह तआला का फरमान है: {उस जन्नत का उदाहरण जिसका वादा परहेज़गारों से किया गया है} "मथल" शब्द के रफ़ (पेश/nominative case) होने पर व्याकरणविदों में मतभेद है। सीबवैह ने कहा: यह मुबतदा (कर्ता) होने के कारण रफ़ है और खबर (विधेय) लुप्त है, और अनुमान यह है: "जो तुम्हें सुनाया जा रहा है उसमें जन्नत का उदाहरण है" (2)। अल-खलील ने कहा: यह मुबतदा होने के कारण रफ़ है, और इसकी खबर है: {उसके नीचे नदियाँ बहती हैं}, यानी: जन्नत की वह विशेषता (सिफ़त) जिसका वादा परहेज़गारों से किया गया है, यह है कि उसके नीचे नदियाँ बहती हैं (3), जैसे आप कहें: "मेरा कहना है कि ज़ैद खड़ा है", जहाँ "मेरा कहना" मुबतदा है और "ज़ैद खड़ा है" उसकी खबर है। "मथल" का अर्थ "विशेषता" के रूप में मौजूद है; अल्लाह तआला ने फरमाया: {तौरात में उनका यही उदाहरण (मथल) है और इंजील में उनका यही उदाहरण है} [अल-फ़तह: 29], और फरमाया: {और अल्लाह के लिए उच्चतम गुण (मथल) है} [अन-नह्ल: 60] यानी: उच्चतम विशेषता। अबू अली ने इसे अस्वीकार किया और कहा: "मथल" का अर्थ "सिफ़त" (विशेषता) नहीं सुना गया है, बल्कि इसका अर्थ "समानता/सादृश्य" (शबह) है, क्या आप नहीं देखते कि यह अपने स्थानों और प्रयोगों में उसी की तरह कार्य करता है, जैसे उनका कहना है: "मैं तुम जैसे (मिथलक) आदमी के पास से गुज़रा"; जैसे आप कहते हैं: "मैं तुम्हारे समान (शिभक) आदमी के पास से गुज़रा"। उन्होंने कहा: यह अर्थ के दृष्टिकोण से भी दोषपूर्ण है; क्योंकि यदि "मथल" का अर्थ विशेषता होता, तो वचन का अनुमान यह होता: "जन्नत की वह विशेषता जिसमें नदियाँ हैं", और यह सही नहीं है; क्योंकि नदियाँ स्वयं जन्नत में हैं, उसकी विशेषता में नहीं। और अज्-ज़ज्जाज (4) ने कहा: अल्लाह अज़्ज़ा व

जल्ल ने हमारे लिए उस चीज़ का उदाहरण दिया है जो हमसे ओझल है, उस चीज़ के माध्यम से जिसे हम देखते हैं, और अर्थ यह है: उदाहरण...

---

(1) (ज़ौ) में: और कैद। (2) अल-किताब 1/143, मआनी अल-क़ुरान अज्-ज़ज्जाज 3/149, अल-कशफ़ अन वुजूह अल-क़िरात 1/398, और उसी से लेखक ने उद्धृत किया। अबू अली अल-फ़ारसी ने इसे चुना जैसा कि मजमा अल-बयान 13/182 में है। (3) मआनी अल-क़ुरान अन-नह्हास 3/501, और अज्-ज़ज्जाज ने मआनी अल-क़ुरान 3/149 में सीबवैह के कथन के बाद बिना किसी के हवाले के इस मत का उल्लेख किया, फिर कहा: दोनों कथन अच्छे और सुंदर हैं। (4) मआनी अल-क़ुरान 3/150 में, और लेखक ने इसे मआनी अल-क़ुरान 3/501 में अन-नह्हास के माध्यम से उनसे उद्धृत किया, और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह उन्हीं से है।

سورة الرعد: آیات ۳۳ - ۳۵ ۸۰ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿لَهُمْ عَذَابٌ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا﴾ یعنی: (دین سے) روکنے والے مشرکین کے لیے، قتل، قید اور اسیری(۱) کے ذریعے، اور اس کے علاوہ دیگر بیماریوں اور مصائب کے ذریعے۔ ﴿وَلَعَذَابُ الْآخِرَةِ أَشَقُّ﴾ یعنی: زیادہ سخت؛ آپ کے قول سے: "مجھ پر فلاں بات شاق (بھاری) گزری"۔ ﴿وَمَا لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَاقٍ﴾ یعنی: اللہ کے عذاب سے کوئی بچانے والا نہیں اور نہ ہی کوئی ٹالنے والا۔ اور "مِن" زائدہ ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وُعِدَ الْمُتَّقُونَ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ أُكُلُهَا دَائِمٌ وَظِلُّهَا تِلْكَ عُقْبَى الَّذِينَ اتَّقَوْا وَعُقْبَى الْكَافِرِينَ النَّارُ ۳۵﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وُعِدَ الْمُتَّقُونَ﴾ نحویوں کا "مَثَلُ" کے رفع (پیش) ہونے میں اختلاف ہے۔ سیبویہ نے کہا: یہ مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہے اور خبر محذوف ہے، اور تقدیر (عبارت) یوں ہے: "جو تم پر تلاوت کیا جا رہا ہے اس میں جنت کی مثال ہے"(۲)۔ اور خلیل نے کہا: یہ مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہے، اور اس کی خبر ہے: ﴿تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ﴾ یعنی: جنت کی وہ صفت جس کا وعدہ پرہیزگاروں سے کیا گیا ہے (وہ یہ ہے کہ) اس کے نیچے نہریں بہتی ہیں(۳)، جیسا کہ آپ کہیں: "میرا کہنا یہ ہے کہ زید کھڑا ہے"، تو "میرا کہنا" مبتدا ہے اور "زید کھڑا ہے" اس کی خبر ہے، اور مَثَل صفت کے معنی میں موجود ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ذَلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَاةِ وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ﴾ [الفتح: ۲۹]، اور فرمایا: ﴿وَلِلَّهِ الْمَثَلُ الْأَعْلَى﴾ [النحل: ۶۰] یعنی: بلند ترین صفت۔ اور ابو علی نے اس کا انکار کیا اور کہا: مَثَل "صفت" کے معنی میں نہیں سنا گیا، بلکہ اس کا معنی "شبہ" (مانند) ہے، کیا آپ نہیں دیکھتے کہ یہ اپنے مقامات اور تصرفات میں اسی (شبہ) کے قائم مقام ہوتا ہے، جیسا کہ ان کا قول ہے: "میں تم جیسے (مثلك) آدمی کے پاس سے گزرا"؛ جیسا کہ آپ کہتے ہیں: "میں تمہارے مشابہ (شبهك) آدمی کے پاس سے

گزرا"۔ انہوں نے کہا: یہ معنی کے لحاظ سے بھی درست نہیں؛ کیونکہ اگر مَثَل کے معنی صفت ہوتے، تو عبارت کی تقدیر یوں ہوتی: "جنت کی وہ صفت جس میں نہریں ہیں"، اور یہ درست نہیں؛ کیونکہ نہریں خود جنت میں ہیں، اس کی صفت میں نہیں۔ اور زجاج(۴) نے کہا: اللہ عزوجل نے ہمارے لیے اس غیب کو بیان کیا جو ہم سے پوشیدہ ہے ان چیزوں کے ذریعے جنہیں ہم دیکھتے ہیں، اور معنی یہ ہے: مثال۔۔۔

---

(۱) (ظ) میں: "والأسر" (قید)۔ (۲) الکتاب ۱/۱۴۳، معانی القرآن للزجاج ۳/۱۴۹، الکشف عن وجوہ القراءات ۱/۳۹۸، اور اسی سے مصنف نے نقل کیا ہے۔ اور ابو علی الفارسی نے اسے اختیار کیا ہے جیسا کہ مجمع البیان ۱۳/۱۸۲ میں ہے۔ (۳) معانی القرآن للنحاس ۳/۵۰۱، اور زجاج نے معانی القرآن ۳/۱۴۹ میں سیبویہ کے قول کے بعد بغیر نسبت کے اس قول کا ذکر کیا، پھر کہا: دونوں قول اچھے اور عمدہ ہیں۔ (۴) معانی القرآن ۳/۱۵۰ میں، اور اسے مصنف نے نحاس کے واسطے سے معانی القرآن ۳/۵۰۱ میں نقل کیا ہے، اور جو کچھ بریکٹوں کے درمیان آئے گا وہ ان ہی سے ہے۔

Page 81 Surah Ar-Ra'd: Verse 35 Paradise [which the righteous are promised] is a Garden through which rivers flow. Abu Ali rejected this and said: The 'parable' (mathal) according to his saying cannot be but either the 'description' or the 'likeness', and in both cases what he said is not correct; because if it meant 'description', it would not be correct; because if you say: 'The description of Paradise is Paradise,' making 'Paradise' (1) the predicate, that would not be proper; because Paradise is not the description (2). Similarly, saying: 'The likeness of Paradise is Paradise,' do you not see that likeness is an expression of the similarity between two similar things, which is an event/occurrence (hadath), and Paradise is not an event, so the first cannot be the second (3). Al-Farra said: 'Mathal' (parable/example) is inserted for emphasis, and the meaning is: Paradise which the righteous are promised has rivers flowing underneath it. The Arabs do this often with 'mathal' and 'al-mathal' (4), as in His saying: {There is nothing like unto Him} [Ash-Shura: 11], meaning: there is nothing like He is (5). It was also said: The estimation is: The description of the Paradise which the righteous are promised is the description of a garden through which rivers flow. It was also said: Its meaning is: The likeness of the Paradise promised to the righteous in beauty, grace, and eternity is like the likeness of the Fire in punishment, severity, and eternity; this was said by Muqatil. {Its fruit is eternal} does not cease. In the narration: "When a fruit is taken, another returns in its place," as we explained in 'At-Tadhkirah' (6). {And its shade} meaning: and its shade likewise; it was omitted, meaning: its fruit does not cease and its shade does not vanish. This is a refutation of the Jahmiyyah in their claim that the bliss of Paradise will vanish.

Footnotes: (1) In (M): Paradise. (2) In (Zha'): description. (3) See Al-Bahr al-Muhit 5/396, and Ad-Durr al-Masun 7/59. (4) His saying: and 'al-mathal', from (D), (Z), and (F), which agrees with what is in Al-Bahr 5/396, and the discussion therein. (5) In (D), (Z), and (M): nothing is like a thing, and what is established is from (Zha'), (F), and Al-Bahr. Makki mentioned a similar statement from Al-Farra in Mushkil I'rab al-Qur'an 1/398-399. Abu Hayyan said: Inserting names is not permissible. (6) P. 452, and narrated by Ibn Abi Shaybah 13/97, At-Tabari 1/406-407, and Abu Nu'aym in Sifat al-Jannah (315) via Abu 'Ubaydah from Masruq. And narrated by Ibn al-Mubarak in Az-Zuhd (1489) and (1490), and Hannad in Az-Zuhd (103), and At-Tabari 1/409 from Abu 'Ubaydah, who is 'Amir bin Abdullah bin Mas'ud (may Allah be pleased with him).

पृष्ठ 81 सूरह अर-रअद: आयत 35 जन्नत [जिसका परहेजगारों से वादा किया गया है] एक ऐसा बाग है जिसके नीचे नहरें बहती हैं। अबू अली ने इसे अस्वीकार किया और कहा: उनके अनुसार 'मिसाल' (मसल) या तो 'विशेषता' (सिफ़त) हो सकती है या 'समानता' (शबः), और दोनों ही स्थितियों में जो उन्होंने कहा वह सही नहीं है; क्योंकि यदि इसका अर्थ 'विशेषता' है, तो यह सही नहीं होगा; क्योंकि यदि आप कहें: 'जन्नत की विशेषता जन्नत है', और 'जन्नत' (1) को खबर (विधेय) बना दें, तो यह ठीक नहीं होगा; क्योंकि जन्नत विशेषता (2) नहीं होती। इसी प्रकार: 'जन्नत की समानता जन्नत है', क्या आप नहीं देखते कि समानता दो समान चीजों के बीच की समरूपता की अभिव्यक्ति है, जो कि एक घटना (हदस) है, जबकि जन्नत कोई घटना नहीं है, इसलिए पहली चीज़ दूसरी नहीं हो सकती (3)। अल-फ़र्रा ने कहा: 'मसल' शब्द ताकीद (ज़ोर देने) के लिए जोड़ा गया है, और अर्थ यह है: वह जन्नत जिसका परहेजगारों से वादा किया गया है, उसके नीचे नहरें बहती हैं। अरब लोग अक्सर 'मसल' और 'अल-मसल' (4) के साथ ऐसा करते हैं, जैसा कि अल्लाह का कहना है: {उसके जैसा कोई नहीं} [अश-शूरा: 11] अर्थात: उसके जैसा कुछ भी नहीं है (5)। यह भी कहा गया है: अनुमान यह है: उस जन्नत की विशेषता जिसका परहेजगारों से वादा किया गया है, उस बाग की विशेषता है जिसके नीचे नहरें बहती हैं। यह भी कहा गया है: इसका अर्थ है: परहेजगारों से वादा की गई जन्नत की सुंदरता, नेमत और अमरता में समानता, अज़ाब, सख्ती और अमरता में जहन्नम की समानता की तरह है; यह मुक़ातिल ने कहा है। {उसके फल स्थायी हैं} कभी खत्म नहीं होते, और हदीस में है: "जब कोई फल लिया जाता है, तो उसके स्थान पर दूसरा आ जाता है", जैसा कि हमने 'अत-तज़किराह' (6) में स्पष्ट किया है। {और उसकी छाया} अर्थात: और उसकी छाया भी वैसी ही है; इसे छोड़ दिया गया है, यानी: उसके फल खत्म नहीं होते और उसकी छाया लुप्त नहीं होती। यह जहमिया संप्रदाय के इस दावे का खंडन है कि जन्नत की नेमतें खत्म हो जाएंगी।

पाद-टिप्पणियाँ: (1) (म) में: जन्नत। (2) (ज़ा) में: सिफ़त (विशेषता)। (3) देखें अल-बह्र अल-मुहीत 5/396, और अद-दुर्र अल-मसून 7/59। (4) उनका कहना: 'और अल-मसल', (द), (ज़), और (फ़) से, जो अल-बह्र 5/396 में दी गई बात के अनुरूप है, और इसमें चर्चा है। (5) (द), (ज़), और (म) में: वह किसी चीज़ जैसा नहीं है, और (ज़ा), (फ़) और अल-बह्र से पुष्ट है। मक्की ने मुश्किल इराब अल-कुरान 1/398-399 में अल-फ़र्रा से इसी तरह की बात का उल्लेख किया है। अबू हय्यान ने कहा: नामों को (बिना अर्थ के) डालना जायज़ नहीं है। (6) पृष्ठ 452, और इब्न अबी शयबा 13/97, अत-तबरी 1/406-407, और अबू नुऐम ने सिफ़त अल-जन्नाह (315) में अबू उबैदा के माध्यम से

मसरूक से रिवायत की है। और इब्न अल-मुबारक ने अज़-ज़ुहद (1489) और (1490) में, और हन्नाद ने अज़-ज़ुहद (103) में, और अत-तबरी 1/409 ने अबू उबैदा से रिवायत की है, जो आमिर बिन अब्दुल्ला बिन मसूद रज़ियल्लाहु अन्हु हैं।

صفحہ 81 سورہ الرعد: آیت 35 جنت [جس کا پرہیزگاروں سے وعدہ کیا گیا ہے] وہ باغ ہے جس کے نیچے نہریں بہتی ہیں۔ ابو علی نے اس کا انکار کیا اور کہا: ان کے قول کے مطابق 'مثال' (مثل) یا تو 'صفت' ہو سکتی ہے یا 'شبہ' (مشابہت)، اور دونوں صورتوں میں جو انہوں نے کہا وہ درست نہیں؛ کیونکہ اگر یہ صفت کے معنی میں ہو تو درست نہیں ہوگا؛ کیونکہ اگر آپ کہیں: 'جنت کی صفت جنت ہے'، اور 'جنت' (1) کو خبر بنا دیں تو یہ ٹھیک نہیں ہوگا؛ کیونکہ جنت صفت (2) نہیں ہوتی۔ اسی طرح: 'جنت کا شبہ جنت ہے'، کیا آپ نہیں دیکھتے کہ شبہ دو مشابہ چیزوں کے درمیان مماثلت کا اظہار ہے، جو کہ ایک واقعہ (حدث) ہے، جبکہ جنت کوئی واقعہ نہیں، لہٰذا پہلا دوسرا نہیں ہو سکتا (3)۔ الفرّاء نے کہا: 'مثل' تاکید کے لیے لایا گیا ہے، اور معنی یہ ہے: وہ جنت جس کا پرہیزگاروں سے وعدہ کیا گیا ہے اس کے نیچے نہریں بہتی ہیں، اور عرب 'مثل' اور 'المثل' (4) کے ساتھ اکثر ایسا کرتے ہیں، جیسا کہ اللہ کا ارشاد ہے: {اس جیسی کوئی چیز نہیں} [الشورٰی: 11] یعنی: اس کی مانند کوئی چیز نہیں (5)۔ کہا گیا ہے: تقدیر (تخمینہ) یہ ہے: اس جنت کی صفت جس کا پرہیزگاروں سے وعدہ کیا گیا ہے اس جنت کی صفت ہے جس کے نیچے نہریں بہتی ہیں۔ کہا گیا ہے: اس کا معنی ہے: پرہیزگاروں سے وعدہ کی گئی جنت کا حسن، نعمت اور ہمیشگی میں شبہ، عذاب، سختی اور ہمیشگی میں آگ کے شبہ کی طرح ہے؛ یہ مقاتل نے کہا ہے۔ {اس کا پھل دائمی ہے} کبھی ختم نہیں ہوتا، اور حدیث میں ہے: "جب کوئی پھل لیا جاتا ہے تو اس کی جگہ دوسرا آ جاتا ہے"، جیسا کہ ہم نے 'التذکرہ' (6) میں بیان کیا ہے۔ {اور اس کا سایہ} یعنی: اور اس کا سایہ بھی اسی طرح ہے؛ اسے حذف کر دیا گیا ہے، یعنی: اس کا پھل ختم نہیں ہوتا اور اس کا سایہ زائل نہیں ہوتا۔ یہ جہمیہ کے اس دعوے کی تردید ہے کہ جنت کی نعمتیں ختم ہو جائیں گی۔

حواشی: (1) (م) میں: الجنة۔ (2) (ظ) میں: صفة۔ (3) دیکھیے البحر المحیط 5/396، اور الدر المصون 7/59۔ (4) ان کا قول: والمثل، (د)، (ز) اور (ف) سے، جو البحر 5/396 میں موجود کلام کے موافق ہے، اور اس پر گفتگو ہے۔ (5) (د)، (ز) اور (م) میں: لیس هو كشيء، اور جو (ظ)، (ف) اور البحر سے ثابت ہے۔ مکی نے مشکل إعراب القرآن 1/398-399 میں الفرّاء سے اسی طرح کا کلام نقل کیا ہے۔ ابو حیان نے کہا: ناموں کا (بلا فائدہ) داخل کرنا جائز نہیں۔ (6) ص 452، اور اسے ابن ابی شیبہ 13/97، الطبری 1/406-407، اور ابو نعیم نے صفت الجنة (315) میں ابو عبیدہ کے واسطے سے مسروق سے روایت کیا ہے۔ اور اسے ابن المبارک نے الزہد (1489) اور (1490) میں، اور ہناد نے الزہد (103) میں، اور الطبری 1/409 نے ابو عبیدہ سے روایت کیا ہے، جو کہ عامر بن عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ ہیں۔

Surah Ar-Ra'd: Verses 35 - 36 82

...and it perishes (1). "Such is the consequence for those who fear Allah, and the consequence for the disbelievers is the Fire." Meaning: the outcome of the deniers' affair and their ultimate end is the Fire which they shall enter.

Allah the Almighty says: "And those to whom We have given the Book rejoice in what has been revealed to you, but among the factions are those who deny part of it. Say, 'I have only been commanded to worship Allah and not associate [anything] with Him. To Him I invite, and to Him is my return.'" (36)

Allah's saying: "And those to whom We have given the Book rejoice in what has been revealed to you" means: some of those who were given the Book rejoice in the Quran, like Ibn Salam and Salman, and those who came from Abyssinia. So the wording is general, but the intended meaning is specific. Qatadah said: They are the companions of Muhammad ﷺ who rejoice in the light of the Quran. This was also stated by Mujahid and Ibn Zayd (2). Mujahid also said: They are the believers from the People of the Book (3). It was also said: They are a group of the People of the Book from among the Jews and Christians, who rejoice at the revelation of the Quran because it confirms their books (4).

Most scholars said: Mention of "Ar-Rahman" (The Most Merciful) was infrequent in the Quran at the beginning of its revelation. When Abdullah bin Salam and his companions embraced Islam, they were saddened by the infrequent mention of Ar-Rahman in the Quran despite its frequent mention in the Torah. So they asked the Prophet ﷺ about that. Then Allah revealed: "Say, 'Call upon Allah or call upon Ar-Rahman (the Most Merciful). Whichever [name] you call - to Him belong the best names.'" [Al-Isra: 110]. Quraish then said: "What is the matter with Muhammad, he calls to one God, yet today he has started calling to (5) two gods; Allah and Ar-Rahman?! By Allah, we do not know Ar-Rahman except the Rahman of Yamamah" - referring to Musaylimah the Liar. Then it was revealed: "While they disbelieve in the mention of Ar-Rahman..."

(1) Tafsir al-Baghawi 3/21. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/116 from Qatadah and Ibn Zayd; Al-Tabari also narrated Qatadah's statement in 13/556. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/116. (4) Mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wa al-'Uyun 3/116 from Ibn Isa. Ibn Atiyyah said in Al-Muharrar al-Wajiz 3/316: This interpretation is weakened by the fact that their concern about it is greater than their joy, and also weakened because Jews and Christians deny parts of it, whereas Allah distinguished in this verse between

those who deny parts of it and those to whom We gave the Book. (5) His saying: "to", from (Th).

सूरह अर-रअद: आयतें 35 - 36 82

...और वह नष्ट हो जाता है(1)। "यह उन लोगों का परिणाम है जो अल्लाह से डरते हैं, और काफिरों का परिणाम आग है।" अर्थात: झुठलाने वालों के मामले का अंजाम और उनका अंतिम ठिकाना आग है जिसमें वे प्रवेश करेंगे।

अल्लाह तआला फ़रमाता है: "और जिन्हें हमने किताब दी है, वे उस चीज़ से खुश होते हैं जो तुम्हारी ओर उतारी गई है, लेकिन कुछ गिरोह ऐसे भी हैं जो इसके कुछ हिस्से का इनकार करते हैं। कह दो, 'मुझे तो बस यही हुक्म दिया गया है कि मैं अल्लाह की इबादत करूँ और उसके साथ किसी को शरीक न ठहराऊँ। मैं उसी की ओर बुलाता हूँ और उसी की ओर मेरा लौटना है।'" (36)

अल्लाह का कथन: "और जिन्हें हमने किताब दी है, वे उस चीज़ से खुश होते हैं जो तुम्हारी ओर उतारी गई है" का अर्थ है: किताब दिए गए लोगों में से कुछ लोग कुरान से खुश होते हैं, जैसे इब्न सलाम और सलमान, और जो लोग हबशा (एबिसिनिया) से आए थे। शब्द सामान्य हैं लेकिन आशय विशिष्ट लोगों से है। कतादाह ने कहा: वे मुहम्मद ﷺ के साथी हैं जो कुरान के नूर से खुश होते हैं। मुजाहिद और इब्न ज़ैद ने भी यही कहा (2)। मुजाहिद से यह भी वर्णित है कि: वे अहले किताब (किताब वाले) के ईमान वाले लोग हैं (3)। यह भी कहा गया है: वे यहूदियों और ईसाइयों में से अहले किताब का एक समूह हैं, जो कुरान के उतरने पर खुश होते हैं क्योंकि यह उनकी किताबों की पुष्टि करता है (4)।

अधिकांश विद्वानों ने कहा है: कुरान के अवतरण के शुरूआती दौर में 'अर-रहमान' का उल्लेख कम था। जब अब्दुल्ला बिन सलाम और उनके साथियों ने इस्लाम स्वीकार किया, तो उन्हें कुरान में 'अर-रहमान' के कम उल्लेख पर दुख हुआ, जबकि तौरात में इसका उल्लेख बहुत अधिक था। उन्होंने इसके बारे में नबी ﷺ से पूछा। तब अल्लाह तआला ने नाज़िल फ़रमाया: "कह दो, 'अल्लाह को पुकारो या रहमान को पुकारो। जिस नाम से भी तुम पुकारो, उसी के सब अच्छे नाम हैं।'" [अल-इसरा: 110]। कुरैश ने कहा: "मुहम्मद को क्या हुआ है, वह एक खुदा की ओर बुलाता है, और आज वह दो खुदाओं की ओर बुलाने लगा है (5); अल्लाह और रहमान?! खुदा की कसम, हम तो यमामा के रहमान (मुसायलिमा कज्जाब) के अलावा किसी रहमान को नहीं जानते।" तब यह आयत नाज़िल हुई: "और वे रहमान के ज़िक्र का इनकार करते हैं..."

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 3/21। (2) अन-नुकात वल-उयून 3/116 कतादाह और इब्न ज़ैद से; और अत-तबरी ने कतादाह का कथन 13/556 में उद्धृत किया है। (3) अन-नुकात वल-उयून 3/116। (4) अल-मावर्दी ने इसे अन-नुकात वल-उयून 3/116 में इब्न ईसा से उद्धृत किया है। इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/316 में कहा है: यह व्याख्या इस तथ्य से कमज़ोर हो जाती है कि कुरान के प्रति उनकी चिंता उनकी खुशी से अधिक है, और यह भी कि यहूदी और ईसाई इसके कुछ हिस्सों का इनकार करते हैं, जबकि अल्लाह ने इस आयत में उन लोगों के बीच फर्क किया है जो इसके कुछ हिस्से का इनकार करते हैं और जिन्हें हमने किताब दी है। (5) उनका कथन: 'तक', (ज़) से।

سورہ الرعد: آیات ۳۵ - ۳۶ ۸۲

اور وہ فنا ہو جاتا ہے(۱)۔ "یہ ان لوگوں کا انجام ہے جو تقویٰ اختیار کرتے ہیں، اور کافروں کا انجام آگ ہے۔" یعنی: جھٹلانے والوں کے معاملے کا انجام اور ان کی آخرت آگ ہے جس میں وہ داخل ہوں گے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: "اور جن لوگوں کو ہم نے کتاب دی ہے وہ اس پر خوش ہوتے ہیں جو آپ پر نازل کیا گیا ہے، اور (مختلف) گروہوں میں سے کچھ ایسے بھی ہیں جو اس کے بعض حصوں کا انکار کرتے ہیں۔ کہ دیجیے، 'مجھے تو بس یہی حکم دیا گیا ہے کہ میں اللہ کی عبادت کروں اور اس کے ساتھ کسی کو شریک نہ ٹھہراؤں۔ میں اسی کی طرف بلاتا ہوں اور اسی کی طرف میرا پلٹنا ہے۔'" (۳۶)

اللہ تعالیٰ کا قول: "اور جن لوگوں کو ہم نے کتاب دی ہے وہ اس پر خوش ہوتے ہیں جو آپ پر نازل کیا گیا ہے" کا مطلب ہے: اہل کتاب میں سے بعض لوگ قرآن سے خوش ہوتے ہیں، جیسے ابن سلام اور سلمان، اور وہ لوگ جو حبشہ سے آئے تھے۔ پس لفظ عام ہے لیکن مراد مخصوص لوگ ہیں۔ قتادہ نے کہا: وہ محمد ﷺ کے اصحاب ہیں جو قرآن کے نور سے خوش ہوتے ہیں۔ مجاہد اور ابن زید نے بھی یہی کہا (۲)۔ مجاہد سے یہ بھی مروی ہے کہ: وہ اہل کتاب کے مؤمنین ہیں (۳)۔ یہ بھی کہا گیا ہے: وہ یہودیوں اور عیسائیوں میں سے اہل کتاب کی ایک جماعت ہے، جو قرآن کے نزول پر خوش ہوتے ہیں کیونکہ یہ ان کی کتابوں کی تصدیق کرتا ہے (۴)۔

اکثر علماء نے کہا ہے: نزول کے آغاز میں قرآن میں 'الرحمٰن' کا ذکر کم تھا۔ جب عبداللہ بن سلام اور ان کے ساتھی اسلام لائے، تو انہیں تورات میں کثرت ذکر کے مقابلے میں قرآن میں 'الرحمٰن' کے ذکر کی کمی بری لگی (کیونکہ تورات میں اس کا کثرت سے ذکر تھا)۔ انہوں نے نبی ﷺ سے

اس بارے میں پوچھا۔ تب اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: "کہہ دیجیے، 'اللہ کو پکارو یا رحمٰن کو پکارو۔ جس (نام) سے بھی تم پکارو، اسی کے سب اچھے نام ہیں۔'" [الاسراء: ۱۱۰]۔ قریش نے کہا: "محمد کو کیا ہوا ہے، وہ ایک خدا کی طرف بلاتا ہے، اور آج وہ دو خداؤں کی طرف بلانے لگا ہے (۵)؛ اللہ اور رحمٰن؟! اللہ کی قسم، ہم تو یمامہ کے رحمٰن (مسیلمہ کذاب) کے علاوہ کسی رحمٰن کو نہیں جانتے۔" تب یہ نازل ہوئی: "اور وہ رحمٰن کے ذکر کا انکار کرتے ہیں..."

(۱) تفسیر البغوی ۳/۲۱۔ (۲) النکت والعیون ۳/۱۱۶ قتادہ اور ابن زید سے؛ اور طبری نے قتادہ کا قول ۱۳/۵۵۶ میں نکالا ہے۔ (۳) النکت والعیون ۳/۱۱۶۔ (۴) ماوردی نے اسے النکت والعیون ۳/۱۱۶ میں ابن عیسیٰ سے ذکر کیا ہے۔ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳/۳۱۶ میں کہا ہے: یہ تاویل اس بات سے کمزور ہو جاتی ہے کہ ان کا اس کے بارے میں غم ان کی خوشی سے زیادہ ہے، اور اس سے بھی کہ یہودی اور عیسائی اس کے بعض حصوں کا انکار کرتے ہیں، جبکہ اللہ نے اس آیت میں ان لوگوں کے درمیان فرق کیا ہے جو اس کے بعض حصوں کا انکار کرتے ہیں اور جن کو ہم نے کتاب دی ہے۔ (۵) ان کا قول: 'کی طرف'، (ظ) سے۔

Surat ar-Ra'd: Verses 36 - 37 83

"...disbelievers" [Al-Anbiya: 36], "and they disbelieve in the Most Merciful" [Ar-Ra'd: 30]. Thus, the believers among the People of the Scripture rejoiced at the mention of the Most Merciful. So Allah Almighty revealed: "And [those] to whom We have given the Scripture rejoice at what has been revealed to you" (1).

"And among the factions [al-ahzab]" refers to the polytheists of Makkah and those among the Jews and Christians who did not believe. Qatadah, al-Hasan, and Mujahid said: The factions (al-ahzab) are the Jews, the Christians (2), and the Magians. It was also said: They are the Arabs who allied against the Prophet ﷺ. And it was said: And from among the enemies of the Muslims are those who deny some of what is in the Qur'an; because among them were those who recognized some prophets, and among them were those who recognized that Allah is the Creator of the heavens and the earth.

"Say, 'I have only been commanded to worship Allah and not associate [anything] with Him'"—the congregational recitation (qira'ah) is with the accusative case (mansub) as a conjunction with 'I worship' (a'buda). Abu Khulaid (3) recited it with the nominative case (marfu') as a new sentence (isti'naf), meaning: I single Him out for worship alone without any partner, and I disassociate myself from the polytheists and from those who said: 'The Messiah is the son of God' and 'Ezra is the son of God', and from those who held beliefs of anthropomorphism (tashbih) like the Jews. "To Him I invite"—meaning: I invite people to worship Him—"and to Him is my return"—meaning: I return in all my affairs.

Allah Almighty's saying: "And thus We have revealed it as an Arabic judgment. And if you should follow their inclinations after what has come to you of knowledge, you would not have against Allah any ally or any protector (37)"

Allah Almighty's saying: "And thus We have revealed it as an Arabic judgment" means: Just as We revealed the Qur'an to you and some of the factions denied it, so We revealed it as an Arabic judgment; and He only described it thus because He revealed it to Muhammad ﷺ.

(1) Al-Wasit 3/18, and Tafsir al-Baghawi 3/19 and 22, and see what preceded 9/318. (2) His saying: Qatadah, al-Hasan and Mujahid said the factions are the Jews and Christians, from (Zah), and al-Tabarsi mentioned their saying in Majma' al-Bayan 13/182-183. (3) In (Dal) and (Meem): Abu Khalid, and in (Zah): Abu Julaid, and what is

established is from (Zay) and (Fa) and al-Kashshaf 2/362, and in it is the mention of the recitation. Abu Khulaid is 'Utbah bin Hammad al-Hakami al-Dimashqi; he narrated the recitation from Nafi' and has a manuscript from him. Tabaqat al-Qurra 1/498. And Ibn Khalawayh mentioned it in al-Qira'at al-Shadhah p. 67, and in it 'Khulaid' was corrupted to 'Khalil'.

सूरा अर-रद: आयतें 36 - 37 83

"...काफ़िर हैं" [अल-अंबिया: 36], "और वे रहमान (परम कृपालु) का इनकार करते हैं" [अर-रद: 30]। अतः रहमान के ज़िक्र पर अहल-ए-किताब के मोमिन खुश हुए। तो अल्लाह तआला ने नाज़िल फ़रमाया: "और वे जिन्हें हमने किताब दी है, वे उस पर खुश होते हैं जो आप पर उतारा गया है" (1)।

"और गिरोहों (अल-अहज़ाब) में से" का अर्थ है मक्का के मुशरिक, और यहूदी और ईसाई जो ईमान नहीं लाए; क़तादह, अल-हसन और मुजाहिद ने कहा: अहज़ाब (गिरोह) यहूदी, ईसाई (2) और मजूसी हैं। और यह भी कहा गया है: वे अरब हैं जिन्होंने नबी ﷺ के ख़िलाफ़ गठबंधन किया था। और यह भी कहा गया है: और मुसलमानों के दुश्मनों में से वे भी हैं जो कुरान के कुछ हिस्से का इनकार करते हैं; क्योंकि उनमें कुछ ऐसे थे जो कुछ नबियों को मानते थे, और उनमें से कुछ यह मानते थे कि अल्लाह ही आसमानों और ज़मीन का रचयिता है।

"कह दीजिए, 'मुझे तो बस यही हुक्म दिया गया है कि मैं अल्लाह की इबादत करूँ और उसके साथ किसी को शरीक (साझीदार) न ठहराऊँ" — जमाअत की किराअत (पाठ) 'अ'बुद' (a'buda) पर अत्फ़ (conjunction) के रूप में नसब (accusative) के साथ है। और अबू खुलैद (3) ने इसे रफ़ (nominative) के साथ इस्तिनाफ़ (नए वाक्य) के रूप में पढ़ा है, अर्थात: मैं अकेले उसकी इबादत करता हूँ जिसका कोई शरीक नहीं, और मैं मुशरिकों से और उनसे बरी (अलग) हूँ जिन्होंने कहा: 'मसीह अल्लाह का बेटा है' और 'उज़ैर अल्लाह का बेटा है', और उन लोगों से जिन्होंने यहूदियों की तरह तशबीह (मानवीय गुण देना) का अकीदा रखा। "मैं उसी की ओर बुलाता हूँ" — अर्थात: मैं लोगों को उसकी इबादत की ओर बुलाता हूँ — "और उसी की ओर मुझे लौटना है" — अर्थात: मैं अपने सभी मामलों में उसी की ओर लौटता हूँ।

अल्लाह तआला का फरमान: "और इसी तरह हमने इसे एक अरबी हुक्म (फैसला) बनाकर उतारा है। और यदि आप उस ज्ञान के बाद जो आपके पास आ चुका है, उनकी इच्छाओं का पालन करेंगे, तो अल्लाह (के मुक़ाबले) में न तो आपका कोई हिमायती होगा और न ही कोई बचाने वाला (37)"

अल्लाह तआला का फरमान: "और इसी तरह हमने इसे एक अरबी हुक्म बनाकर उतारा है" का अर्थ है: जिस प्रकार हमने आप पर कुरान उतारा और कुछ गिरोहों ने उसका इनकार किया, उसी प्रकार हमने इसे अरबी हुक्म के रूप में उतारा, और इसे इस गुण के साथ इसलिए वर्णित किया गया क्योंकि इसे मुहम्मद ﷺ पर उतारा गया।

(1) अल-वसीत 18/3, और तफ़्सीर अल-बगवी 19/3 और 22, और देखें जो पहले बीत चुका है 318/9। (2) उनका कथन: क़तादह, अल-हसन और मुजाहिद ने कहा कि अहज़ाब यहूदी और ईसाई हैं, (ज़ह) से, और अल-तबरसी ने मजमा अल-बयान 13/182-183 में उनके कथन का ज़िक्र किया है। (3) (दाल) और (मीम) में: अबू खालिद, और (ज़ह) में: अबू जुलैद, और जो प्रमाणित है वह (ज़े) और (फ़ा) और अल-कश्शाफ 2/362 से है और इसमें किराअत का उल्लेख है। अबू खुलैद उत्बाह बिन हम्माद अल-हकमी अल-दिमशकी हैं, उन्होंने नाफ़े से किराअत रिवायत की और उनकी उनसे एक प्रति मौजूद है। तबकात अल-कुर्रा 1/498। और इब्न खालवैह ने अल-किराअत अल-शाज़ाह पृष्ठ 67 में इसका ज़िक्र किया है, और उसमें 'खुलैद' बदलकर 'खलील' हो गया है।

سورة الرعد: آیات ۳۶ - ۳۷ ۸۳

"...کافر ہیں" [الانبیاء: ۳۶]، "اور وہ رحمٰن کا انکار کرتے ہیں" [الرعد: ۳۰]، تو رحمٰن کے ذکر پر اہل کتاب کے مؤمنین خوش ہوئے، تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: "اور جنہیں ہم نے کتاب دی ہے وہ اس سے خوش ہوتے ہیں جو آپ کی طرف نازل کیا گیا ہے" (۱)۔

"اور گروہوں (الاحزاب) میں سے" یعنی مکہ کے مشرکین، اور وہ جو یہودیوں اور عیسائیوں میں سے ایمان نہیں لائے؛ قتادہ، حسن اور مجاہد نے کہا: احزاب (گروہ) سے مراد یہودی، عیسائی (۲) اور مجوسی ہیں۔ اور کہا گیا ہے: یہ وہ عرب ہیں جنہوں نے نبی ﷺ کے خلاف اتحاد کیا تھا۔ اور کہا گیا ہے: اور مسلمانوں کے دشمنوں میں سے وہ ہیں جو قرآن کے بعض حصے کا انکار کرتے ہیں؛ کیونکہ ان میں وہ بھی تھے جو بعض انبیاء کا اقرار کرتے تھے، اور ان میں وہ بھی تھے جو اس بات کا اقرار کرتے تھے کہ اللہ آسمانوں اور زمین کا پیدا کرنے والا ہے۔

"فرما دیجئے کہ مجھے تو صرف یہی حکم دیا گیا ہے کہ میں اللہ کی عبادت کروں اور اس کے ساتھ کسی کو شریک نہ کروں" — جماعت کی قرات 'أعبد' پر عطف کی بنا پر نصب (زبر) کے ساتھ ہے۔ اور ابو خلید (۳) نے اسے رفع (پیش) کے ساتھ استیناف (نئی بات) کے طور پر پڑھا ہے، یعنی: میں اسے تنہا عبادت کے لیے خاص کرتا ہوں جس کا کوئی شریک نہیں، اور میں مشرکوں سے اور ان لوگوں سے براءت کا اظہار کرتا ہوں جنہوں نے کہا: 'مسیح اللہ کا بیٹا ہے' اور 'عزیر اللہ کا بیٹا ہے'، اور ان لوگوں سے جنہوں نے یہودیوں کی طرح تشبیہ (اللہ کو مخلوق جیسا سمجھنے) کا عقیدہ رکھا۔ "میں اسی کی طرف بلاتا ہوں" — یعنی: میں لوگوں کو اسی کی عبادت کی طرف بلاتا ہوں — "اور اسی کی طرف میرا رجوع ہے" — یعنی: میں اپنے تمام معاملات میں اسی کی طرف رجوع کرتا ہوں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور اسی طرح ہم نے اسے ایک عربی حکم بنا کر نازل کیا ہے، اور اگر آپ ان کی خواہشات کی پیروی کریں اس علم کے بعد جو آپ کے پاس آ چکا ہے، تو اللہ (کی گرفت) سے بچانے والا نہ آپ کا کوئی حمایتی ہوگا اور نہ کوئی بچانے والا (۳۷)"

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور اسی طرح ہم نے اسے ایک عربی حکم بنا کر نازل کیا ہے" یعنی: جس طرح ہم نے آپ پر قرآن نازل کیا تو بعض گروہوں نے اس کا انکار کیا، اسی طرح ہم نے اسے عربی حکم کی صورت میں نازل کیا، اور اسے اس وصف کے ساتھ اس لیے بیان کیا کیونکہ اسے محمد ﷺ پر نازل کیا گیا۔

(۱) الوسیط ۱۸/۳ ، اور تفسیر البغوی ۱۹/۳ و ۲۲ ، اور ملاحظہ ہو ما سبق ۳۱۸/۹ . (۲) ان کا قول: قتادہ، حسن اور مجاہد نے کہا احزاب یہودی اور عیسائی ہیں، (ظ) سے، اور طبرسی نے مجمع البیان ۱۳ / ۱۸۲ - ۱۸۳ میں ان کا قول ذکر کیا ہے . (۳) (د) اور (م) میں: ابو خالد، اور (ظ) میں: ابو جلید، اور ثابت شدہ (ز) اور (ف) اور الکشاف ۲ / ۳۶۲ سے ہے اور اس میں قرات کا ذکر ہے. اور ابو خلید عتبہ بن حماد الحکمی الدمشقی ہیں، انہوں نے نافع سے قرات روایت کی اور ان سے ان کا ایک نسخہ موجود ہے. طبقات القراء ۱ / ۴۹۸ . اور ابن خالویہ نے اسے القراءات الشاذہ ص۶۷ میں ذکر کیا ہے، اور اس میں 'خلید' تحریف ہو کر 'خلیل' ہو گیا ہے.

Surah Ar-Ra'd: Verses 37 - 38 | Page 84

...and it is in Arabic, so the confederates (Al-Ahzab) also denied this judgment. It was said: the order of the verse is: Just as We sent down the books to the messengers in their languages, so too We sent down to you the Qur'an as an Arabic judgment (1), meaning: in the language of the Arabs. By 'judgment' (al-hukm), it refers to the rulings it contains. It was also said: by 'Arabic judgment', it meant the entire Qur'an because it distinguishes between truth and falsehood and judges.

"And if you should follow their desires" i.e., the desires of the polytheists in worshipping other than Allah, and in turning (2) towards other than the Kaaba "after what has come to you of knowledge, you would have against Allah no ally" i.e., no supporter to help you "nor any protector" to prevent His punishment from reaching you. The address is to the Prophet (peace be upon him), but it is intended for the Ummah (nation).

His words, the Almighty: "And We have already sent messengers before you and assigned to them wives and descendants. And it was not for a messenger to come with a sign except by permission of Allah. For every term is a decree. (38)"

In it are two issues:

The first: It was said that the Jews criticized the Prophet (peace be upon him) for having wives, and taunted him (3) for that, saying: We do not see this man having any concern except for women and marriage; if he were a prophet, the matter of prophethood would have occupied him from women. So Allah revealed this verse (4), and reminded them of the matter of David and Solomon, saying: "And We have already sent messengers before you and assigned to them wives and descendants," meaning: We made them humans who fulfill the worldly desires that Allah has made lawful, and the distinction is only in revelation.

The second: This verse indicates encouragement for marriage and urging towards it, and it forbids celibacy, which is abandoning marriage. This is the Sunnah (way) of the messengers as this verse stipulates, and the Sunnah is reported with its meaning; he (peace be upon him) said: "Marry, for I will outnumber (5) other nations by you" (the hadith). This was previously mentioned in "Al-[Imran]"

(1) Tafsir Al-Baghawi 3/22. (2) In (m): Al-tawjih. (3) In (z): they taunted him. (4) Asbab al-Nuzul by Al-Wahidi p. 279 from Al-Kalbi. (5) In (z): boasting.

सूरह अर-रअद: आयत 37 - 38 | पृष्ठ 84

...और यह अरबी में है, इसलिए गुटों (अल-अहज़ाब) ने भी इस फैसले को झुठला दिया। कहा गया है: आयत का क्रम इस प्रकार है: जिस प्रकार हमने रसूलो को उनकी भाषाओं में किताबें भेजीं, उसी प्रकार हमने आपकी ओर कुरान को एक अरबी फैसले (1) के रूप में भेजा, अर्थात: अरबों की भाषा में। 'फैसले' (हुक्म) से तात्पर्य इसमें मौजूद आदेशों से है। यह भी कहा गया है: अरबी फैसले से तात्पर्य पूरे कुरान से है क्योंकि यह सत्य और असत्य के बीच अंतर करता है और फैसला करता है।

"और यदि आपने उनकी इच्छाओं का पालन किया" अर्थात: अल्लाह के अलावा दूसरों की इबादत में, और काबा के अलावा किसी अन्य दिशा (2) की ओर मुड़ने में मुशरिकों की इच्छाओं का, "उस ज्ञान के बाद जो आपके पास आ चुका है, तो अल्लाह के विरुद्ध आपका न कोई सहायक होगा" अर्थात: कोई मदद करने वाला "और न कोई बचाने वाला" जो आपको उसके अज़ाब से बचा सके। यह संबोधन नबी ﷺ के लिए है, लेकिन इसका उद्देश्य उम्मत (समुदाय) है।

अल्लाह तआला का कथन: "और हमने आपसे पहले भी रसूल भेजे हैं और उनके लिए पत्नियाँ और संतान बनाई हैं। और किसी रसूल के लिए यह संभव नहीं था कि वह अल्लाह की अनुमति के बिना कोई चमत्कार दिखाए। हर समय के लिए एक लिखत है। (38)"

इसमें दो मामले हैं:

पहला: कहा गया है कि यहूदियों ने नबी ﷺ की पत्नियों के लिए आलोचना की और इसके लिए उन्हें ताना मारा (3), उन्होंने कहा: हम इस आदमी को महिलाओं और विवाह के अलावा किसी और चीज़ की चिंता करते नहीं देखते; यदि वह नबी होते, तो नुबुव्वत (पैगंबरी) का कार्य उन्हें महिलाओं से व्यस्त रखता। तब अल्लाह ने यह आयत (4) उतारी और उन्हें दाऊद और सुलेमान के मामले की याद दिलाई, और कहा: "और हमने आपसे पहले भी रसूल भेजे हैं और उनके लिए पत्नियाँ और संतान बनाई हैं," अर्थात: हमने उन्हें मनुष्य बनाया जो दुनिया की उन इच्छाओं को पूरा करते हैं जिन्हें अल्लाह ने हलाल किया है, और विशिष्टता केवल वह्य (प्रकाशना) में है।

दूसरा: यह आयत निकाह (विवाह) के प्रति प्रोत्साहन और इस पर ज़ोर देने का संकेत देती है, और यह वैराग्य (तबत्तुल) से मना करती है, जिसका अर्थ है विवाह छोड़ना। यह रसूलो की सुन्नत है जैसा कि इस आयत में निर्धारित किया गया है, और सुन्नत इसके अर्थ के साथ आई है; नबी ﷺ ने फरमाया: "निकाह करो, क्योंकि मैं तुम्हारे द्वारा अन्य उम्मतों पर अपनी संख्या की अधिकता पर गर्व करूँगा (5)" (हदीस)। यह "आल [इमरान]" में पहले बताया जा चुका है।

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 3/22. (2) (म) में: अल-तौजीह। (3) (ज़) में: उन्होंने उसे ताना मारा। (4) अल-वाहिदी द्वारा अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 279 कलबी से। (5) (ज़) में: गर्व करना।

اور وہ عربی ہے، تو گروہوں (الاحزاب) نے اس حکم کو بھی جھٹلایا۔ اور کہا گیا ہے کہ آیت کی ترتیب یہ ہے: جس طرح ہم نے رسولوں پر ان کی زبانوں میں کتابیں نازل کیں، اسی طرح ہم نے آپ کی طرف قرآن کو عربی حکم (۱) بنا کر نازل کیا، یعنی: اہل عرب کی زبان میں۔ اور حکم سے مراد وہ احکام ہیں جو اس میں موجود ہیں۔ اور کہا گیا: عربی حکم سے مراد پورا قرآن ہے؛ کیونکہ وہ حق اور باطل کے درمیان فرق کرتا ہے اور فیصلہ کرتا ہے۔

﴿وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُم﴾ یعنی: اللہ کے سوا دوسروں کی عبادت میں مشرکین کی خواہشات، اور کعبہ کے سوا کسی اور طرف توجہ (۲) کرنے میں "اس علم کے بعد جو آپ کے پاس آ چکا ہے، تو اللہ کے مقابلے میں آپ کا نہ کوئی مددگار ہوگا" یعنی: کوئی ناصر جو آپ کی مدد کرے ﴿وَلَا وَاقٍ﴾ اور نہ کوئی بچانے والا جو آپ کو اس کے عذاب سے روک سکے۔ اور یہ خطاب نبی ﷺ سے ہے، اور مراد امت ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلًا مِنْ قَبْلِكَ وَجَعَلْنَا لَهُمْ أَزْوَاجًا وَذُرِّيَّةً وَمَا كَانَ لِرَسُولٍ أَنْ يَأْتِيَ بِآيَةٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ لِكُلِّ أَجَلٍ كِتَابٌ ۳۸﴾

اس میں دو مسائل ہیں:

پہلا: کہا گیا ہے کہ یہودیوں نے نبی ﷺ کی بیویوں پر اعتراض کیا اور انہیں اس پر طعنہ (۳) دیا اور کہا: ہم اس آدمی کی کوئی فکر سوائے عورتوں اور نکاح کے نہیں دیکھتے، اگر وہ نبی ہوتے تو نبوت کا کام انہیں عورتوں سے دور رکھتا۔ تو اللہ نے یہ آیت (۴) نازل فرمائی، اور انہیں داؤد اور سلیمان علیہ السلام کے معاملے کی یاد دلائی اور فرمایا: ﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلًا مِنْ قَبْلِكَ وَجَعَلْنَا لَهُمْ

أَزْوَاجًا وَذُرِّيَّةً﴾ یعنی: ہم نے انہیں انسان بنایا جو دنیا کی ان خواہشات کو پورا کرتے ہیں جنہیں اللہ نے حلال کیا ہے، اور تخصیص صرف وحی میں ہے۔

دوسرا: یہ آیت نکاح کی ترغیب اور اس پر ابھارنے پر دلالت کرتی ہے، اور تبتل (ترکِ نکاح) سے منع کرتی ہے، اور یہ رسولوں کی سنت ہے جیسا کہ اس آیت نے صراحت کی ہے، اور سنت اس کے معنی میں وارد ہوئی ہے؛ نبی ﷺ نے فرمایا: "نکاح کرو، کیونکہ میں تمہاری وجہ سے دیگر امتوں پر کثرتِ تعداد کا فخر کروں گا (۵)" (حدیث)۔ اور یہ پہلے "آل [عمران]" میں گزر چکا ہے۔

(۱) تفسیر بغوی ۳/۲۲۔ (۲) (م) میں: التوجیہ۔ (۳) (ظ) میں: وعیروہ۔ (۴) اسباب النزول للواحدی ص ۲۷۹ از کلبی۔ (۵) (ظ) میں: مباہ۔

Surah Ar-Ra'd: Verse 38 / 85

...Imran"(1), and he said: "Whoever marries has completed half of his religion, so let him fear Allah regarding the second half"(2). This means that marriage protects from adultery, and chastity is one of the two qualities for which the Messenger of Allah ﷺ guaranteed Paradise, saying: "Whoever Allah protects from the evil of two things enters Paradise: what is between his jaws (tongue) and what is between his legs (private parts)." It was recorded in "Al-Muwatta" and others(4).

In Sahih al-Bukhari(5), on the authority of Anas, he said: A group of three men came to the houses of the Prophet's ﷺ wives asking about the Prophet's ﷺ worship. When they were informed, it was as if they considered it little and said: "Where are we compared to the Prophet ﷺ?! Allah has forgiven his past and future sins." One of them said: "As for me, I will pray all night forever." Another said: "I will fast every day and never break my fast." Another said: "I will isolate myself from women and never marry." Then the Messenger of Allah ﷺ came(7) and said: "Are you the ones who said such and such? By Allah, I am the most fearful of Allah and the most pious among you, yet I fast and break my fast, I pray and I sleep, and I marry women. So whoever turns away from my Sunnah is not of me." Recorded by Muslim with its meaning(8), and this is clearer.

In Sahih Muslim, on the authority of Sa'd bin Abi Waqqas, he said: Uthman wanted to practice celibacy, but he (the Prophet) forbade him...

(1) 5/110-111 from the hadith of Aisha and Ma'qil bin Yasar, may Allah be pleased with them. (2) Reported by Al-Tabarani in Al-Awsat (7643) and (8789), Al-Bayhaqi in Shu'ab (5486), Al-Khatib in Mudi' Awham al-Jam' wa al-Tafriq 2/68, and Ibn al-Jawzi in Al-Ilal al-Mutanahiyah (1005) on the authority of Anas. Al-Hakim reported it 2/161 with the wording: "Whoever Allah provides with a righteous woman, He has helped him with half of his religion, so let him fear Allah regarding the second half." See Al-Talkhis al-Habir 3/117, and Fayd al-Qadir 6/137. (3) In (Zha): "one of" (feminine form). (4) Al-Muwatta 2/987-988 from Ata' bin Yasar from the Prophet ﷺ in a mursal (detached) form, and recorded by Ahmad (23065) from a man from the companions of the Prophet ﷺ from the Prophet ﷺ in a lengthy version. Supported by the hadith of Sahl bin Sa'd in Ahmad (22823) and Bukhari (6474), and the wording in Bukhari is: "Whoever guarantees for me what is between his jaws and what is between his legs, I guarantee for him Paradise." (5) Number (5063). And previously 8/116. (6) In (Zha): "As for me", in (Fa) and (Mim): "Verily I", and what is established is from (Dal) and

(Zay) and Sahih Bukhari. (7) After it in (Fa) and (Mim): "to them". (8) Sahih Muslim (1401).

सूरह अर-रअद: आयत 38 / 85

...इमरान"(1), और उन्होंने कहा: "जिसने निकाह किया उसने अपना आधा धर्म पूरा कर लिया, तो वह बाकी आधे में अल्लाह से डरे"(2)। इसका अर्थ यह है कि निकाह व्यभिचार से बचाता है, और पवित्रता उन दो गुणों में से एक है जिनके लिए अल्लाह के रसूल ﷺ ने जन्नत की गारंटी दी थी, उन्होंने कहा: "जिसे अल्लाह ने दो चीजों की बुराई से बचा लिया वह जन्नत में प्रवेश कर गया: जो उसके दो जबड़ों के बीच है (जुबान) और जो उसके दो पैरों के बीच है (गुप्तांग)।" इसे "अल-मुवत्ता" और अन्य ने उद्धृत किया है(4)।

ṣहीह बुख़ारी(5) में अनस से रिवायत है, उन्होंने कहा: तीन लोगों का एक समूह नबी ﷺ की पत्नियों के घरों में नबी ﷺ की इबादत के बारे में पूछने आया। जब उन्हें बताया गया, तो ऐसा लगा जैसे उन्होंने इसे कम समझा और कहा: "नबी ﷺ की तुलना में हम कहाँ हैं?! अल्लाह ने उनके पिछले और अगले सभी गुनाह माफ कर दिए हैं।" उनमें से एक ने कहा: "जहाँ तक मेरी बात है, मैं हमेशा रात भर नमाज़ पढ़ूँगा।" दूसरे ने कहा: "मैं हमेशा रोज़ा रखूँगा और कभी इफ़्तार नहीं करूँगा।" तीसरे ने कहा: "मैं औरतों से दूर रहूँगा और कभी निकाह नहीं करूँगा।" फिर अल्लाह के रसूल ﷺ आए(7) और फरमाया: "क्या तुम वही हो जिसने ऐसा और वैसा कहा था? अल्लाह की कसम, मैं तुम सब में अल्लाह से सबसे ज़्यादा डरने वाला और सबसे ज़्यादा परहेज़गार हूँ, लेकिन मैं रोज़ा भी रखता हूँ और इफ़्तार भी करता हूँ, मैं नमाज़ भी पढ़ता हूँ और सोता भी हूँ, और मैं औरतों से निकाह भी करता हूँ। तो जो मेरी सुन्नत से मुँह मोड़ेगा वह मुझमें से नहीं है।" इसे मुस्लिम ने इसके अर्थ के साथ उद्धृत किया है(8), और यह अधिक स्पष्ट है।

ṣहीह मुस्लिम में साद बिन अबी वक़्क़ास से रिवायत है, उन्होंने कहा: उस्मान ने ब्रह्मचर्य अपनाना चाहा, लेकिन उन्होंने (नबी) उसे मना कर दिया...

(1) 5/110 - 111 आयशा और मअक़िल बिन यसार (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से। (2) इसे अल-तबरानी ने अल-औसत (7643) और (8789) में, अल-बैहक़ी ने शुअब (5486) में, अल-ख़तीब ने मुदिह अवहाम अल-जम व अल-तफ़रीक़ 2/68 में, और इब्न अल-जौज़ी ने अल-इलाल अल-मुतनाहिया (1005) में अनस से उद्धृत किया है। अल-हाकिम ने 2/161 में इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है: "अल्लाह जिसे एक नेक औरत दे दे, उसने उसके आधे दीन में उसकी मदद की, तो वह दूसरे आधे में अल्लाह से डरे।" देखिए अल-तलख़ीस अल-हबीर 3/117, और फ़ैज़ अल-क़दीर

6/137। (3) (ज़ा) में: "एक" (स्त्रीलिंग)। (4) अल-मुवत्ता 2/987 - 988 अता बिन यसार से नबी ﷺ से मुर्सल रूप में, और अहमद (23065) ने नबी ﷺ के साथियों में से एक व्यक्ति से नबी ﷺ से विस्तार से उद्धृत किया है। अहमद (22823) और बुख़ारी (6474) में सहल बिन साद की हदीस इसकी गवाही देती है, और बुख़ारी के शब्द हैं: "जो मुझे उसकी गारंटी दे दे जो उसके दो जबड़ों के बीच है और जो उसके दो पैरों के बीच है, मैं उसे जन्नत की गारंटी देता हूँ।" (5) नंबर (5063)। और पहले 8/116। (6) (ज़ा) में: "जहाँ तक मेरी बात है", (फ़ा) और (मीम) में: "यकीनन मैं", और जो प्रमाणित है वह (दाल) और (ज़ाय) और स़हीह बुख़ारी से है। (7) इसके बाद (फ़ा) और (मीम) में: "उनके पास"। (8) स़हीह मुस्लिम (1401)।

سورہ الرعد: آیت ۳۸ / ۸۵

عمران"(۱)، اور فرمایا: "جس نے نکاح کیا اس نے اپنا نصف دین مکمل کر لیا، پس اسے چاہیے کہ بقیہ نصف میں اللہ سے ڈرے"(۲)۔ اس کا مطلب یہ ہے کہ نکاح زنا سے بچاتا ہے، اور عفت ان دو خصلتوں میں سے ایک ہے جن پر رسول اللہ ﷺ نے جنت کی ضمانت دی ہے، آپ ﷺ نے فرمایا: "جسے اللہ نے دو چیزوں کے شر سے بچا لیا وہ جنت میں داخل ہو گیا: جو اس کے دو جبڑوں کے درمیان ہے (زبان) اور جو اس کے دو پاؤں کے درمیان ہے (شرمگاہ)۔" اسے "مؤطا" اور دیگر نے روایت کیا ہے(۴)۔

اور "صحیح" بخاری(۵) میں انس سے روایت ہے، انہوں نے کہا: تین آدمیوں کی ایک جماعت نبی ﷺ کی ازواج مطہرات کے گھروں میں آئی تاکہ نبی ﷺ کی عبادت کے بارے میں دریافت کرے، جب انہیں بتایا گیا تو گویا انہوں نے اسے کم سمجھا اور کہا: "ہمارا نبی ﷺ سے کیا مقابلہ؟! اللہ نے آپ کے اگلے پچھلے تمام گناہ معاف کر دیے ہیں۔" ان میں سے ایک نے کہا: "رہا میں، تو میں ہمیشہ پوری رات نماز پڑھوں گا۔" دوسرے نے کہا: "میں ہمیشہ روزہ رکھوں گا اور کبھی ناغہ نہیں کروں گا۔" تیسرے نے کہا: "میں عورتوں سے علیحدگی اختیار کر لوں گا اور کبھی نکاح نہیں کروں گا۔" پھر رسول اللہ ﷺ تشریف لائے(۷) اور فرمایا: "تم وہی ہو جنہوں نے ایسا ایسا کہا تھا؟ اللہ کی قسم، میں تم سب سے زیادہ اللہ سے ڈرنے والا اور تم میں سب سے زیادہ پرہیزگار ہوں، لیکن میں روزہ بھی رکھتا ہوں اور افطار بھی کرتا ہوں، میں نماز بھی پڑھتا ہوں اور سوتا بھی ہوں، اور میں عورتوں سے نکاح بھی کرتا ہوں۔ پس جس نے میری سنت سے اعراض کیا وہ مجھ سے نہیں ہے۔" اسے مسلم نے اس کے معنی کے ساتھ روایت کیا ہے(۸)، اور یہ زیادہ واضح ہے۔

اور "صحیح" مسلم میں سعد بن ابی وقاص سے مروی ہے، انہوں نے کہا: عثمان (بن مظعون) نے ترکِ دنیا (رہبانیت) کا ارادہ کیا، تو آپ ﷺ نے انہیں منع فرما دیا...

(۱) ۱۱۰/۵ - ۱۱۱ حضرت عائشہ اور معقل بن یسار رضی اللہ عنہما کی حدیث سے۔ (۲) اسے طبرانی نے الاوسط (۷۶۴۳) اور (۸۷۸۹) میں، بیہقی نے الشعب (۵۴۸۶) میں، خطیب نے موضح اوہام الجمع والتفریق ۲/۶۸ میں، اور ابن الجوزی نے العلل المتناهية (۱۰۰۵) میں انس سے روایت کیا ہے۔ حاکم نے ۲/۱۶۱ میں ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا: "اللہ جس کو نیک عورت عطا کر دے، اس نے اس کے نصف دین میں اس کی مدد کی، پس اسے چاہیے کہ دوسرے نصف میں اللہ سے ڈرے۔" دیکھئے التلخیص الحبیر ۳/۱۱۷، اور فیض القدیر ۶/۱۳۷۔ (۳) (ظ) میں: إحدى (ایک)۔ (۴) الموطأ ۲/۹۸۷ - ۹۸۸ عطا بن یسار سے بحوالہ نبی ﷺ مرسلاً، اور احمد (۲۳۰۶۵) نے نبی ﷺ کے صحابہ میں سے ایک شخص سے بحوالہ نبی ﷺ طویل روایت کیا ہے۔ احمد (۲۲۸۲۳) اور بخاری (۶۴۷۴) میں سہل بن سعد کی حدیث اس کی شاہد ہے، اور بخاری کے الفاظ ہیں: "جو شخص مجھے اس چیز کی ضمانت دے دے جو اس کے دو جبڑوں کے درمیان ہے اور جو اس کے دو پاؤں کے درمیان ہے، میں اس کے لیے جنت کا ضامن ہوں۔" (۵) رقم (۵۰۶۳)۔ اور ماقبل ۸/۱۱۶۔ (۶) (ظ) میں: "أما أنا" (رہا میں)، اور (ف) اور (م) میں: "إني" (بے شک میں)، اور جو ثابت شدہ ہے وہ (د) اور (ز) اور صحیح بخاری سے ہے۔ (۷) اس کے بعد (ف) اور (م) میں: "إليهم" (ان کی طرف)۔ (۸) صحیح مسلم (۱۴۰۱)۔

the Prophet ﷺ, and if he had allowed it, we would have castrated ourselves(1). And it has already been mentioned in "Al Imran"(2) the encouragement to seek children, and the rebuttal of those who are ignorant of that.

It has been narrated from Umar ibn al-Khattab ؓ that he used to say: "I marry a woman without having a need for her, and I have intercourse with her without desiring her." So it was said to him: "What makes you do that, O Leader of the Believers?" He said: "My love that Allah brings out from me someone with whom the Prophet ﷺ will outnumber the other Prophets on the Day of Resurrection. And I heard him saying: 'Marry virgins, for they have the sweetest mouths(3), the best manners, and the most fertile wombs, and I will boast of your numbers before the nations on the Day of Resurrection'(4)." He meant by his saying: "most fertile wombs" (antaqu arham-an) those most capable of bearing children. A woman with many children is called "natiq" because she throws out children (multiplies them) rapidly(5).

And Abu Dawud(6) recorded from Ma'qil ibn Yasar that he said: A man came to the Messenger of Allah ﷺ and said: "I have found a woman of lineage and beauty, but she cannot bear children. Shall I marry her?" He said: "No." Then he came to him a second time and he forbade him. Then he came to him a third time and he said: "Marry those who are loving and prolific (in childbearing), for I will boast of your great numbers before the nations." Abu Muhammad Abd al-Haq(7) authenticated it, and that is sufficient for you.

His Almighty's saying: {And it was not for a messenger to come with a sign except by permission of Allah} the speech returns to what they suggested of the signs mentioned(8) previously in this Surah, so Allah revealed that regarding them, and the apparent meaning...

---

(1) Sahih Muslim (1402): (8) and previously 5/110, and the mentioned Uthman is Ibn Maz'un. (2) 5/110. (3) In (Z): "better/tastier". (4) We did not find it with this exact wording. Ibn Abi Shaybah (4/216) narrated something similar from Umar as a mauquf report, and its chain is weak due to its interruption. Ibn Majah (1861) narrated it as a marfu' report via Abd al-Rahman bin Salim bin Utbah bin Uwaim bin Sa'idah al-Ansari, from his father, from his grandfather, from the Prophet ﷺ. It is a weak hadith due to the disorder in its chain and the anonymity of Abd al-Rahman ibn Salim, as mentioned by Al-Hafiz in "Al-Isaba" (6/378-379), see also "Misbah al-Zujaja"

(1/326-327). (5) Tahdhib al-Lugha 9/61. (6) In his Sunan (2050), and previously 5/111. (7) In "Al-Ahkam al-Sughra" 2/606. (8) What is established in (Z), and in others: "ma".

पृष्ठ ८६ सूरह अर-रअद, आयत ३८

नबी ﷺ, और यदि उन्होंने इसकी अनुमति दी होती, तो हम स्वयं को बधिया (नपुंसक) कर लेते (१)। और "आल-इमरान" (२) में पहले ही संतान प्राप्ति के लिए प्रोत्साहित करने और इस बात से अनभिज्ञ लोगों के खंडन का उल्लेख किया जा चुका है।

उमर बिन अल-खत्ताब ؓ से रिवायत है कि वे कहा करते थे: "मैं किसी स्त्री से विवाह करता हूँ जबकि मुझे उसकी कोई आवश्यकता नहीं होती, और मैं उसके साथ संभोग करता हूँ जबकि मुझे उसकी कोई इच्छा नहीं होती।" तो उनसे कहा गया: "ऐ अमीरुल मोमिनीन! आपको ऐसा करने पर क्या मजबूर करता है?" उन्होंने कहा: "मेरी यह चाहत कि अल्लाह मेरे माध्यम से ऐसे व्यक्ति को पैदा करे जिसके द्वारा नबी ﷺ कयामत के दिन अन्य नबियों पर अपनी संख्या की अधिकता दिखा सकें। और मैंने उन्हें कहते सुना है: 'कुमारियों से विवाह करो, क्योंकि उनके मुँह अधिक मधुर (३), स्वभाव उत्तम और गर्भ अधिक उपजाऊ होते हैं, और मैं कयामत के दिन तुम्हारी अधिक संख्या पर गर्व करूँगा' (४)।" "अधिक उपजाऊ गर्भ" (अन्तक़ु अर्हामन) से उनका तात्पर्य संतान पैदा करने की अधिक क्षमता से था। बहुत अधिक संतान वाली महिला को "नातिक़" कहा जाता है क्योंकि वह तेज़ी से संतान पैदा करती है (५)।

और अबू दाऊद (६) ने मा'क़िल बिन यसार से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: एक व्यक्ति अल्लाह के रसूल ﷺ के पास आया और कहा: "मुझे ऊँचे खानदान और सुंदरता वाली एक महिला मिली है, लेकिन वह संतान पैदा नहीं कर सकती। क्या मैं उससे विवाह कर लूँ?" उन्होंने कहा: "नहीं।" फिर वह दूसरी बार आया, तो उन्होंने उसे मना कर दिया। फिर वह तीसरी बार आया, तो उन्होंने कहा: "ऐसी महिलाओं से विवाह करो जो प्रेम करने वाली और अधिक संतान पैदा करने वाली हों, क्योंकि मैं तुम्हारी अधिक संख्या के कारण अन्य राष्ट्रों पर गर्व करूँगा।" अबू मुहम्मद अब्द अल-हक़ (७) ने इसे प्रामाणिक माना है, और आपके लिए इतना ही पर्याप्त है।

अल्लाह तआला का कथन: {और किसी रसूल के लिए यह संभव न था कि वह अल्लाह की अनुमति के बिना कोई चमत्कार लाए} बात फिर से उन चमत्कारों की ओर लौटती है जिनका सुझाव उन्होंने दिया था और जिनका इस सूरह में पहले (८) उल्लेख किया जा चुका है, तो अल्लाह ने उनके बारे में यह आयत उतारी, और ज़ाहिर तौर पर...

(१) सहीह मुस्लिम (१४०२): (८) और पूर्व १०५/५, और उल्लेखित उस्मान: इब्न मज़ऊन हैं। (२) ११०/५। (३) (ज़) में: "अधिक स्वादिष्ट"। (४) हमें इन शब्दों के साथ यह नहीं मिला, और इब्न अबी शैबा (४/२१६) ने उमर से मौक़ूफ़ के रूप में इसी तरह की रिवायत की है और इसकी श्रृंखला विच्छेद के कारण कमज़ोर है। और इब्न माजाह (१८६१) ने इसे मरफ़ूअ के रूप में अब्द अल-रहमान बिन सालिम बिन उतबा बिन उवैम बिन सा'इदा अल-अंसारी के माध्यम से, उनके पिता से, उनके दादा से, नबी ﷺ से रिवायत किया है। यह अपनी श्रृंखला में अव्यवस्था और अब्द अल-रहमान इब्न सालिम की अज्ञानता के कारण एक कमज़ोर हदीस है, जैसा कि अल-हाफ़िज़ ने "अल-इसाबा" (६/३७८-३७९) में उल्लेख किया है, देखें "मिसबाह अल-ज़ुजाजा" (१/३२६-३२७)। (५) तहज़ीब अल-लुग़ा ९/६१। (६) उनकी सुनन (२०५०) में, और पूर्व १११/५। (७) अल-अहकाम अल-सुग़रा ६०६/२ में। (८) (ज़) में जो साबित है, और दूसरों में: "मा"।

صفحہ ٨٦ سورۃ الرعد، آیت ٣٨

نبی ﷺ، اور اگر وہ اس کی اجازت دے دیتے تو ہم خصی ہو جاتے(١)۔ اور «آل عمران»(٢) میں اولاد طلب کرنے کی ترغیب اور اس سے ناواقف لوگوں کی تردید کا ذکر پہلے ہو چکا ہے۔

اور حضرت عمر بن الخطاب ؓ سے مروی ہے کہ وہ فرمایا کرتے تھے: "میں کسی عورت سے نکاح کرتا ہوں جبکہ مجھے اس کی حاجت نہیں ہوتی، اور میں اس سے صحبت کرتا ہوں جبکہ مجھے اس کی خواہش نہیں ہوتی۔" تو ان سے کہا گیا: "اے امیر المومنین! آپ کو اس بات پر کیا چیز ابھارتی ہے؟" انہوں نے فرمایا: "میری یہ محبت کہ اللہ مجھ سے ایسی اولاد پیدا کرے جس کے ذریعے نبی ﷺ قیامت کے دن دیگر انبیاء پر فخر کریں، اور میں نے آپ ﷺ کو فرماتے سنا ہے: 'تم کنواریوں سے نکاح کیا کرو کیونکہ ان کے منہ زیادہ میٹھے(٣)، اخلاق زیادہ اچھے اور ان کے رحم زیادہ بچے جننے والے ہوتے ہیں، اور میں قیامت کے دن تمہاری کثرت پر فخر کروں گا'(٤)۔" ان کے قول «أنتق أرحاماً» (زیادہ بچے جننے والے رحم) سے مراد اولاد کے لیے زیادہ قبولیت رکھنے والے ہیں۔ اور بہت زیادہ بچے جننے والی عورت کو 'ناتق' کہا جاتا ہے کیونکہ وہ کثرت سے بچے جنتی ہے(٥)۔

اور ابوداؤد(٦) نے معقل بن یسار سے روایت کی ہے کہ ایک شخص رسول اللہ ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوا اور عرض کیا: "مجھے ایک ایسی عورت ملی ہے جو حسب و نسب اور خوبصورتی والی ہے، مگر وہ بانجھ ہے، کیا میں اس سے نکاح کر لوں؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "نہیں۔" پھر وہ دوسری بار آیا تو آپ ﷺ نے اسے منع فرما دیا۔ پھر وہ تیسری بار آیا تو آپ ﷺ نے فرمایا: "تم محبت کرنے والی اور زیادہ بچے جننے والی عورتوں سے نکاح کرو، کیونکہ میں تمہاری کثرت سے

دیگر امتوں پر فخر کروں گا۔" اسے ابو محمد عبد الحق(۷) نے صحیح قرار دیا ہے اور تمہارے لیے یہی کافی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَمَا كَانَ لِرَسُولٍ أَن يَأْتِيَ بِآيَةٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ} (اور کسی رسول کے بس میں یہ نہ تھا کہ وہ اللہ کے حکم کے بغیر کوئی نشانی لائے) بات پھر ان نشانیوں کی طرف لوٹتی ہے جن کی انہوں نے تجویز دی تھی جیسا کہ اس سورت میں پہلے(۸) ذکر ہو چکا ہے، تو اللہ نے ان کے بارے میں یہ نازل فرمایا، اور ظاہر...

---

(۱) صحیح مسلم (۱٤۰۲) : (۸) اور سابقہ ۱۱۰/٥ ، اور مذکورہ عثمان سے مراد ابن مظعون ہیں۔ (۲) ۱۱۰/٥ . (۳) (ظ) میں ہے: "أطيب" (زیادہ پاکیزہ/خوشگوار)۔ (٤) ہمیں ان الفاظ کے ساتھ یہ حدیث نہیں ملی، اور ابن ابی شیبہ نے ۲۱٦/٤ میں اسی طرح حضرت عمر سے موقوفاً روایت کی ہے اور اس کی سند انقطاع کی وجہ سے ضعیف ہے۔ اور ابن ماجہ نے (۱۸٦۱) میں اسے مرفوعاً عبد الرحمن بن سالم بن عتبہ بن عویم بن ساعدہ الانصاری، ان کے والد، ان کے دادا، نبی ﷺ کے واسطے سے روایت کیا ہے۔ اور یہ حدیث سند میں اضطراب اور عبد الرحمن بن سالم کی جہالت کی وجہ سے ضعیف ہے جیسا کہ حافظ نے الاصابہ ۳۷۸/٦ - ۳۷۹ میں ذکر کیا ہے، اور مصباح الزجاجہ ۳۲٦/۱ - ۳۲۷ ملاحظہ کریں۔ (٥) تہذیب اللغہ ٦۱/۹ . (٦) اپنی سنن (۲۰٥۰) میں، اور سابقہ ۱۱۱/٥ . (۷) الاحکام الصغری ٦۰٦/۲ میں۔ (۸) (ظ) کے نسخے میں یہی ثابت ہے، اور دوسروں میں لفظ "ما" ہے۔

Surat Al-Ra'd: Verses 38 - 39 87 The speech is a restriction and its meaning is negation; because no one is restricted from what they are unable to do. {For every term there is a book} meaning: for every matter that Allah has decreed there is a record with Allah; this was stated by Al-Hasan (1). And it was said: there is a transposition (of word order) in it, the meaning being: for every book there is a term; this was said by Al-Farra' and Al-Dahhak (2), meaning: for every matter written by Allah there is a fixed term and a known time. Its equivalent is: {For every news there is a place of settlement} [Al-An'am: 67]. It clarified that the intention is not based on the suggestion of nations regarding the descent of punishment, but rather for every term there is a record (3). And it was said: the meaning is for every duration there is a written record and a predestined matter unknown to the angels. Al-Tirmidhi al-Hakim mentioned in "Nawadir al-Usul" from Shahr ibn Hawshab, from Abu Hurairah, who said: When Moses, peace and blessings be upon him, ascended Mount Sinai, the Almighty saw a ring on his finger and said: "O Moses, what is this?"—and He knows best about it. He said: "Something of men's jewelry." He said: "Is there anything of My names written on it or My speech?" He said: "No." He said: "Then write on it {For every term there is a book}" (4). Allah the Almighty's saying: {Allah eliminates what He wills or confirms, and with Him is the Mother of the Book} Allah the Almighty's saying: {Allah eliminates what He wills or confirms} meaning: He erases from that book what He wills to occur to its people and bring about, "and confirms" what He wills, meaning: He delays it until its time. It is said: I erased the book with an erasure, meaning: I removed its trace. "And confirms" means: and He establishes it, like His saying: {and the men who remember Allah often and the women who remember} [Al-Ahzab: 35], meaning: and the women who remember Allah.

(1) Al-Mawardi mentioned this saying from Al-Tabari in "Al-Nukat wa al-'Uyun" 3/17, and mentioned from Al-Hasan his saying: "For every term among the terms of creation, there is a record with Allah." (2) Al-Tabari related it from Al-Dahhak 13/558 - 559, and Al-Mawardi mentioned it in "Al-Nukat wa al-'Uyun" 3/559, and Al-Farra's saying in "Ma'ani al-Qur'an" 2/65. (3) See Tafsir al-Razi 19/64. Al-Razi said: "The signs they asked for have a specific time decreed by Allah and written in the Preserved Tablet, so it does not change from that decree because of their corrupt demands." (4) We did not find it in the printed edition of "Nawadir al-Usul", and Al-Suyuti attributed it to him in "Al-Durr al-Manthur" 3/118, and Shahr ibn Hawshab was described by Al-Hafiz in "Al-Taqrib" as: "Truthful but prone to many Irsaal (omitting links in the chain) and illusions."

सूरा अर-रद: आयत ३८ - ३९ ८७ भाषण एक प्रतिबंध है और इसका अर्थ निषेध है; क्योंकि किसी को उस चीज़ से प्रतिबंधित नहीं किया जाता है जिसे करने में वह असमर्थ है। {हर एक समय के लिए एक लिखत (किताब) है} यानी: हर उस मामले के लिए जो अल्लाह ने तय किया है, अल्लाह के पास एक रिकॉर्ड है; यह अल-हसन (१) ने कहा था। और यह कहा गया: इसमें शब्दों का क्रम उलट है, अर्थ यह है: हर किताब के लिए एक समय है; यह अल-फरा और अल-दहक (२) ने कहा था, जिसका अर्थ है: अल्लाह द्वारा लिखी गई हर बात के लिए एक निश्चित अवधि और एक ज्ञात समय है। इसके समान है: {प्रत्येक समाचार के लिए एक ठहरने का स्थान है} [अल-अनाम: ६७]। इसने स्पष्ट किया कि इसका उद्देश्य सजा के उतरने के बारे में राष्ट्रों के सुझाव पर आधारित नहीं है, बल्कि हर अवधि के लिए एक रिकॉर्ड है (३)। और यह कहा गया: इसका अर्थ है कि हर अवधि के लिए एक लिखित रिकॉर्ड और एक पूर्व-निर्धारित मामला है जिसके बारे में फरिश्ते नहीं जानते। अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम ने "नवादिर अल-उसूल" में शहर इब्न हौशब से, अबू हुरैरा के माध्यम से उल्लेख किया है, जिन्होंने कहा: जब मूसा (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) सिनाई पर्वत पर चढ़े, तो सर्वशक्तिमान (अल-जब्बार) ने उनकी उंगली पर एक अंगूठी देखी और कहा: "हे मूसा, यह क्या है?"—जबकि वह इसके बारे में सबसे अच्छी तरह जानते थे। उन्होंने कहा: "पुरुषों के गहनों में से कुछ।" उन्होंने कहा: "क्या इस पर मेरा कोई नाम या मेरा कोई वचन लिखा है?" उन्होंने कहा: "नहीं।" उन्होंने कहा: "तो इस पर लिखो {हर एक समय के लिए एक लिखत है}" (४)। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {अल्लाह जो चाहता है मिटा देता है और जिसे चाहता है स्थिर रखता है, और उसी के पास मूल ग्रंथ (उम्मुल किताब) है} अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {अल्लाह जो चाहता है मिटा देता है और स्थिर रखता है} यानी: वह उस किताब से जो चाहता है मिटा देता है जिसे वह उसके लोगों पर घटित करना और लाना चाहता है, "और स्थिर रखता है" जो वह चाहता है, यानी: वह उसे उसके समय तक विलंबित करता है। कहा जाता है: मैंने किताब को मिटाने के साथ मिटा दिया, यानी: मैंने उसका निशान हटा दिया। "और स्थिर रखता है" का अर्थ है: और वह इसे स्थापित करता है, जैसे उनका कथन: {और अल्लाह को कसरत से याद करने वाले मर्द और याद करने वाली औरतें} [अल-अहज़ाब: ३५], यानी: और अल्लाह को याद करने वाली औरतें।

(१) अल-मावर्दी ने "अल-नुकात वल-उयून" ३/१७ में अल-तबरी से इस बात का उल्लेख किया है, और अल-हसन से उनके इस कथन का उल्लेख किया है: "सृष्टि की हर अवधि के लिए अल्लाह के पास एक रिकॉर्ड है।" (२) अल-तबरी ने इसे अल-दहक १३/५५८ - ५५९ से उद्धृत किया है, और अल-

मावर्दी ने इसे "अल-नुकात वल-उयून" ३/५५९ में उल्लेख किया है, और अल-फरा का कथन उनकी पुस्तक "मानी अल-कुरान" २/६५ में है। (३) तफ़सीर अल-राज़ी १९/६४ देखें। अल-राज़ी ने कहा: "जिन निशानियों को उन्होंने माँगा था, उनके लिए अल्लाह द्वारा निर्धारित एक विशिष्ट समय है और जो लौह-ए-महफूज़ में लिखा है, इसलिए उनके भ्रष्ट नियंत्रणों के कारण उस फैसले में कोई बदलाव नहीं होता है।" (४) हमें यह "नवादिर अल-उसूल" के मुद्रित संस्करण में नहीं मिला, और अल-सुयुती ने "अल-दुर्र अल-मंसूर" ३/११८ में इसे उन्हीं की ओर संदर्भित किया है, और शहर इब्न हौशब के बारे में अल-हाफ़िज़ ने "अल-तक़रीब" में कहा है: "सच्चा है लेकिन बहुत से इरसाल (कड़ियों को छोड़ना) और भ्रम का शिकार है।"

سورہ الرعد: آیت ۳۸ - ۳۹ ۸۷ کلام حظر (پابندی) ہے اور اس کا معنی نفی ہے؛ کیونکہ کسی پر ایسی چیز کی پابندی نہیں لگائی جاتی جس پر وہ قادر نہ ہو۔ {ہر ایک وقت کے لیے ایک لکھا ہوا (فیصلہ) ہے} یعنی: ہر اس کام کے لیے جس کا اللہ نے فیصلہ کیا ہے، اللہ کے پاس ایک کتاب (ریکارڈ) ہے؛ یہ بات حسن (۱) نے کہی۔ اور کہا گیا: اس میں تقدیم و تاخیر ہے، معنی یہ ہے: ہر کتاب کے لیے ایک وقت ہے؛ یہ بات الفراء اور الضحاک (۲) نے کہی، یعنی: ہر اس امر کے لیے جسے اللہ نے لکھا ہے، ایک مقررہ مدت اور معلوم وقت ہے۔ اس کی مثال ہے: {ہر خبر کے لیے ایک ٹھہراؤ کی جگہ ہے} [الأنعام: ۶۷]۔ واضح کیا کہ مراد عذاب کے نزول میں قوموں کی تجویز پر عمل کرنا نہیں ہے، بلکہ ہر مدت کے لیے ایک لکھی ہوئی بات ہے (۳)۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ ہر مدت کے لیے ایک لکھی ہوئی کتاب اور ایک مقدر امر ہے جس پر فرشتے مطلع نہیں ہوتے۔ ترمذی الحکیم نے "نوادر الاصول" میں شہر بن حوشب سے، انہوں نے ابوہریرہ سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: جب موسیٰ صلوات اللہ علیہ وسلامہ طور سینا پر چڑھے، تو اللہ تعالیٰ (الجبار) نے ان کی انگلی میں ایک انگوٹھی دیکھی، تو فرمایا: اے موسیٰ یہ کیا ہے؟ حالانکہ وہ اس کے بارے میں خوب جانتا تھا، انہوں نے کہا: مردوں کے زیور میں سے ایک چیز ہے، اللہ نے فرمایا: کیا اس پر میرے ناموں میں سے کچھ لکھا ہے یا میرا کلام؟ انہوں نے کہا: نہیں، اللہ نے فرمایا: تو اس پر لکھ لو {ہر ایک وقت کے لیے ایک لکھا ہوا فیصلہ ہے} (۴)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اللہ جو چاہتا ہے مٹا دیتا ہے اور (جو چاہتا ہے) ثابت رکھتا ہے، اور اسی کے پاس اصل کتاب ہے} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اللہ جو چاہتا ہے مٹا دیتا ہے اور ثابت رکھتا ہے} یعنی: اس کتاب سے وہ چیز مٹا دیتا ہے جسے وہ اس کے لوگوں پر واقع کرنا اور لانا چاہتا ہے، "اور ثابت رکھتا ہے" جسے وہ چاہتا ہے، یعنی: اسے اس کے وقت تک مؤخر کر دیتا ہے۔ کہا جاتا ہے: میں نے کتاب کو مٹایا، یعنی: اس کا اثر ختم کر دیا۔ "وَيُثْبِتُ" یعنی: وہ اسے ثابت رکھتا ہے، جیسے اس کا فرمان

ہے: {اور اللہ کو کثرت سے یاد کرنے والے مرد اور یاد کرنے والیاں} [الاحزاب: ۳۵]، یعنی: اور اللہ کو یاد کرنے والی عورتیں۔

(۱) الماوردی نے النکت والعیون ۱۷/۳ میں یہ قول الطبری سے ذکر کیا ہے، اور الحسن سے ان کا یہ قول ذکر کیا ہے: مخلوق کی ہر مدت کے لیے اللہ کے پاس ایک لکھی ہوئی کتاب ہے۔ (۲) الطبری نے اسے الضحاک سے ۵۵۸/۱۳ - ۵۵۹ پر روایت کیا ہے، اور الماوردی نے اسے النکت والعیون ۵۵۹/۳ میں ذکر کیا ہے، اور الفراء کا قول ان کی کتاب معانی القرآن ۶۵/۲ میں ہے۔ (۳) دیکھئے تفسیر الرازی ۶۴/۱۹۔ رازی نے کہا: وہ آیات جن کا انہوں نے مطالبہ کیا تھا ان کے لیے ایک معین وقت ہے جس کا اللہ نے فیصلہ کیا ہے اور اسے لوح محفوظ میں لکھ دیا ہے، چنانچہ ان کی فاسد فرمائشوں کی وجہ سے اس فیصلے میں کوئی تبدیلی نہیں ہوتی۔ (۴) ہمیں یہ "نوادر الاصول" کے مطبوعہ نسخے میں نہیں ملا، اور السیوطی نے الدر المنثور ۱۱۸/۳ میں اسے انہی کی طرف منسوب کیا ہے، اور شہر بن حوشب کے بارے میں حافظ نے التقریب میں کہا ہے: سچے ہیں لیکن کثرت سے ارسال اور وہم کا شکار ہیں۔

Surah Ar-Ra'd: Verse 39 88

Ibn Kathir, Abu Amr, and Asim recited: ﴿وَيُثْبِتُ﴾ (and He confirms) with a lightened (takhfif) pronunciation, while the others recited it with a doubled (tashdid) pronunciation (1). This is the recitation of Ibn Abbas (2), and the choice of Abu Hatim and Abu Ubayd (3) due to the large number of people who recited it as such, and because of His saying: ﴿Allah keeps firm those who believe﴾ [Ibrahim: 27].

Ibn Umar said: I heard the Prophet ﷺ say: "Allah eliminates what He wills and confirms, except for happiness, misery, and death" (4).

Ibn Abbas said: "Allah eliminates what He wills and confirms except for six things (5): creation, character, lifespan, provision, happiness, and misery" (6). And from him: they are two books; a [book] other than the Mother of the Book from which Allah eliminates what He wills and confirms, and with Him is the Mother of the Book, from which nothing changes.

Al-Qushayri said: It was said: happiness, misery, creation, character, and provision do not change; so the verse refers to things other than these. In this statement, there is a kind of arbitrariness.

I say: Something like this cannot be grasped by opinion and independent reasoning (ijtihad), but is taken through transmission (tawqif). If it is authentic, then following it is obligatory, and one should stop there. Otherwise, the verse is general to all things, which is more apparent, and Allah knows best. This meaning is narrated from Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him), Ibn Mas'ud, Abu Wa'il, and Ka'b.

---

(1) Al-Sab'ah, p. 359; Al-Taysir, p. 134. (2) Mentioned on his authority by Al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an, 3/502. (3) The choice of Abu Ubayd was mentioned by Al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an, 3/503, and Makki in Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at, 2/23. Al-Nahhas said: However, Abu Hatim indicated that their meanings are the same. (4) Narrated by Al-Tabarani in Al-Awsat (9468), containing: "...except for misery, happiness, life, and death," with the addition of "life." Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id, 7/43: It contains Muhammad ibn Jabir al-Yamami, who is weak, though not a deliberate liar. (5) In (m): except for things. (6) We did not find it with this exact wording. It was narrated by Abd al-Razzaq in al-Tafsir, 2/338, and Abdullah ibn Ahmad in al-Sunnah (731), and al-Tabari, 13/559, with the wording: "...except for misery, happiness, life, and death." (7) In the manuscripts: from both of them. What is confirmed is from the Tafsir of al-Baghawi, 3/23. The speech and what precedes it between brackets are

from him. Narrated by al-Tabari, 13/562, and al-Hakim, 2/349. Al-Wahidi mentioned it in al-Wasit, 3/20, and Ibn al-Jawzi, 4/339.

सूरह अर-रअद: आयत 39 88

इब्न कसीर, अबू अम्र और असीम ने इसे: ﴿وَيُثْبِتُ﴾ (और वह स्थिर रखता है) हल्के उच्चारण (तख़फ़ीफ़) के साथ पढ़ा है, जबकि शेष लोगों ने इसे भारी उच्चारण (तशदीद) के साथ पढ़ा है (1)। यह इब्न अब्बास का पाठ (क़िरात) है (2), और अबू हातिम तथा अबू उबैद की पसंद है (3) क्योंकि इसे पढ़ने वालों की संख्या अधिक है, और अल्लाह के इस कथन के कारण: ﴿अल्लाह उन लोगों को स्थिर रखता है जो ईमान लाए﴾ [इब्राहिम: 27]।

इब्न उमर ने कहा: मैंने नबी ﷺ को कहते सुना: "अल्लाह जो चाहता है उसे मिटा देता है और जिसे चाहता है उसे स्थिर रखता है, सिवाय सौभाग्य, दुर्भाग्य और मृत्यु के" (4)।

इब्न अब्बास ने कहा: "अल्लाह जो चाहता है उसे मिटा देता है और जिसे चाहता है उसे स्थिर रखता है, सिवाय छह चीजों के(5): सृष्टि, स्वभाव, आयु, जीविका, सौभाग्य और दुर्भाग्य" (6)। और उन्हीं से वर्णित है: वे दो पुस्तकें हैं; मूल पुस्तक (उम्मुल किताब) के अलावा एक [पुस्तक] जिससे अल्लाह जो चाहता है मिटा देता है और जिसे चाहता है स्थिर रखता है, और उसी के पास मूल पुस्तक है जिससे कुछ भी नहीं बदलता।

अल-क़ुशैरी ने कहा: यह कहा गया है: सौभाग्य और दुर्भाग्य, तथा सृष्टि, स्वभाव और जीविका नहीं बदलते; इसलिए यह आयत इन चीज़ों के अलावा अन्य चीज़ों के बारे में है। इस कथन में एक प्रकार की मनमानी (तहक्कुम) है।

मैंने कहा: इस तरह की बात राय और इज्तिहाद (स्वतंत्र तर्क) से नहीं समझी जा सकती, बल्कि यह केवल विश्वसनीय विवरण (तौक़ीफ़) से ली जाती है। यदि यह सही है, तो इस पर अमल करना अनिवार्य है और यहीं रुक जाना चाहिए। अन्यथा, यह आयत सभी चीज़ों के लिए सामान्य होगी, जो अधिक स्पष्ट प्रतीत होता है, और अल्लाह ही बेहतर जानता है। इसका अर्थ उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु), इब्न मसूद, अबू वइल और काब से भी वर्णित है।

---

(1) अल-सबआ, पृ. 359; अल-तयसीर, पृ. 134। (2) नह्हास ने इसे 'मानी अल-कुरान' (3/502) में उनके हवाले से उद्धृत किया है। (3) अबू उबैद की पसंद को नह्हास ने 'मानी अल-कुरान' (3/503) में और मक्की ने 'अल-कश्फ़' (2/23) में उद्धृत किया है। नह्हास ने कहा: हालाँकि अबू हातिम ने संकेत दिया है कि दोनों का अर्थ एक ही है। (4) इसे अल-तबरानी ने 'अल-अवसत' (9468) में उद्धृत

किया है, जिसमें है: "...सिवाय दुर्भाग्य, सौभाग्य, जीवन और मृत्यु के", "जीवन" शब्द की वृद्धि के साथ। अल-हैथमी ने 'मजमा अल-ज़वाइद' (7/43) में कहा: इसमें मुहम्मद बिन जाबिर अल-यामामी हैं, जो कमज़ोर हैं, हालाँकि उन्होंने जानबूझकर झूठ नहीं बोला। (5) (म) प्रति में: "चीजों" को छोड़कर। (6) हमें इन शब्दों में यह नहीं मिला। इसे अब्द अल-रज्जाक ने 'तफसीर' (2/338) में, अब्दुल्लाह बिन अहमद ने 'सुन्ना' (731) में, और अल-तबरी (13/559) ने इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है: "...सिवाय दुर्भाग्य, सौभाग्य, जीवन और मृत्यु के।" (7) प्रतियों में: "उन दोनों में से"। जो पुष्ट है वह बग़वी की तफ़सीर (3/23) से है, और ब्रैकेट के बीच का कथन उन्हीं से है। इसे अल-तबरी (13/562) और हाकिम (2/349) ने उद्धृत किया है, और अल-वाहिदी ने 'अल-वसीत' (3/20) तथा इब्न अल-जौज़ी (4/339) ने इसका उल्लेख किया है।

سورہ الرعد: آیت ۳۹ ۸۸

ابن کثیر، ابو عمرو اور عاصم نے اسے: ﴿وَيُثْبِتُ﴾ (اور وہ قائم رکھتا ہے) تخفیف کے ساتھ پڑھا ہے، جبکہ باقی لوگوں نے اسے تشدید کے ساتھ پڑھا ہے (۱)۔ یہی ابن عباس کی قرات ہے (۲)، اور کثرتِ قراءت اور اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: ﴿اللہ ایمان لانے والوں کو ثابت قدم رکھتا ہے﴾ [ابراہیم: ۲۷]، ابو حاتم اور ابو عبید کی پسندیدہ قرات ہے (۳)۔

ابن عمر نے کہا: میں نے نبی ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "اللہ جو چاہتا ہے مٹا دیتا ہے اور (جو چاہتا ہے) قائم رکھتا ہے، سوائے سعادت (خوش بختی)، شقاوت (بدبختی) اور موت کے" (۴)۔

ابن عباس نے کہا: "اللہ جو چاہتا ہے مٹا دیتا ہے اور (جو چاہتا ہے) قائم رکھتا ہے، سوائے چھ چیزوں کے (۵): پیدائش، اخلاق، عمر، رزق، سعادت اور شقاوت" (۶)۔ اور ان سے مروی ہے: یہ دو کتابیں ہیں؛ ایک [کتاب] ام الکتاب کے علاوہ ہے جس سے اللہ جو چاہتا ہے مٹا دیتا ہے اور ثابت رکھتا ہے، اور اس کے پاس ام الکتاب ہے جس سے کچھ بھی تبدیل نہیں ہوتا۔

قشیری نے کہا: کہا گیا ہے کہ: سعادت، شقاوت، پیدائش، اخلاق اور رزق تبدیل نہیں ہوتے؛ چنانچہ یہ آیت ان چیزوں کے علاوہ دیگر چیزوں کے بارے میں ہے۔ اس قول میں ایک طرح کا تحکم (اپنی رائے مسلط کرنا) ہے۔

میں کہتا ہوں: اس جیسی بات رائے اور اجتہاد سے معلوم نہیں ہو سکتی، بلکہ یہ صرف توقیف (نقل و روایت) سے حاصل ہوتی ہے۔ پس اگر یہ صحیح ہے تو اس پر عمل واجب ہے اور وہیں رک جانا چاہیے، ورنہ آیت تمام چیزوں کے لیے عام ہو گی، اور یہی بات زیادہ واضح معلوم ہوتی ہے، واللہ

اعلم۔ اس کا مفہوم حضرت عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ، ابن مسعود، ابو وائل اور کعب سے بھی مروی ہے۔

---

(۱) السبعة ص ۳۵۹، والتیسیر ص ۱۳۴۔ (۲) نحاس نے 'معانی القرآن' ۵۰۲/۳ میں اسے ان کے حوالے سے ذکر کیا ہے۔ (۳) نحاس نے 'معانی القرآن' ۵۰۳/۳ میں اور مکی نے 'الکشف' ۲۳/۲ میں ابو عبید کی پسند کا ذکر کیا ہے۔ نحاس نے کہا: تاہم ابو حاتم نے اشارہ کیا ہے کہ دونوں کے معنی ایک ہی ہیں۔ (۴) اسے طبرانی نے 'الاوسط' (۹۴۶۸) میں نقل کیا ہے جس میں ہے: "...سوائے شقاوت، سعادت، زندگی اور موت کے" اور لفظ 'زندگی' کا اضافہ ہے۔ ہیثمی نے 'مجمع الزوائد' ۴۳/۷ میں کہا: اس کی سند میں محمد بن جابر الیمامی ہے، جو ضعیف ہے اگرچہ وہ جان بوجھ کر جھوٹ بولنے والا نہیں۔ (۵) (م) نسخے میں ہے: سوائے چیزوں کے۔ (۶) ہمیں یہ ان الفاظ کے ساتھ نہیں ملا، اسے عبد الرزاق نے 'تفسیر' ۳۳۸/۲ میں، عبد اللہ بن احمد نے 'السنۃ' (۷۳۱) میں، اور طبری نے ۵۵۹/۱۳ میں ان الفاظ کے ساتھ نقل کیا ہے: "...سوائے شقاوت، سعادت، زندگی اور موت کے۔" (۷) نسخوں میں ہے: 'منهما' (ان دونوں سے)۔ اور جو ثابت ہے وہ تفسیر بغوی ۲۳/۳ سے ہے، اور بریکٹ کے درمیان کلام انہی سے ہے۔ اسے طبری ۵۶۲/۱۳، حاکم ۳۴۹/۲ نے نقل کیا اور واحدی نے 'الوسیط' ۲۰/۳ اور ابن الجوزی نے ۳۳۹/۴ میں ذکر کیا ہے۔

Surah Ar-Ra'd: Verse 39 89

Scholars and others, and it is the saying of Al-Kalbi.

From Abu Uthman al-Nahdi: That Umar ibn al-Khattab was circumambulating the House [Kaaba] while weeping and saying: "O Allah, if You have written me among the people of happiness, then establish me therein, and if You have written me among the people of misery and sin, then erase me and establish me among the people of happiness and forgiveness, for You erase what You will and establish, and with You is the Mother of the Book" (1).

And Ibn Mas'ud said: "O Allah, if You have written me among the happy ones, then establish me among them, and if You have written me among the wretched ones, then erase me from the wretched and write me among the happy, for You erase what You will and establish, and with You is the Mother of the Book" (2).

And Abu Wa'il used to frequently pray: "O Allah, if You have written us as wretched, then erase [it] and write us as happy, and if You have written us as happy, then establish us, for You erase what You will and establish, and with You is the Mother of the Book" (3).

And Ka'b said to Umar ibn al-Khattab: "If it were not for a verse in the Book of Allah, I would have informed you of what will happen until the Day of Resurrection: {Allah erases what He wills and establishes, and with Him is the Mother of the Book}" (4).

And Malik ibn Dinar said regarding the woman for whom he prayed: "O Allah, if there is a girl in her womb, then change it to a boy, for You erase what You will and establish, and with You is the Mother of the Book." And this has been mentioned before (5).

And in (6) the two Sahihs from Abu Hurairah, he said: I heard the Prophet (peace be upon him) saying: "Whoever would like his provision to be increased and his lifespan to be extended, let him maintain ties of kinship" (7). And something similar from Anas ibn Malik, that...

(1) Reported by ad-Dawlabi in al-Kuna 1/155, and at-Tabari 13/564. (2) Reported in detail by Ibn Abi Shaybah 10/331-332, and in excerpts by at-Tabari 13/464 and 465. (3) Reported by Abd al-Razzaq 3/338, and at-Tabari 13/563. (4) Reported by at-Tabari 13/565, and the anomaly in it is apparent. (5) Page 21 of this part. (6) In (d) and (m):

in. (7) Sahih al-Bukhari (5985), and we did not find it in Muslim, and it was previously mentioned in 10/202.

सूरा अर-रअद: आयत 39 89

विद्वान और अन्य, और यह अल-कल्बी का कथन है।

अबू उस्मान अल-नहदी से रिवायत है कि: उमर बिन अल-खत्ताब काबा का तवाफ़ कर रहे थे और रोते हुए कह रहे थे: "हे अल्लाह, यदि तूने मुझे सौभाग्यशाली लोगों में लिखा है, तो मुझे उसमें स्थापित कर दे, और यदि तूने मुझे दुर्भाग्यशाली और पापियों में लिखा है, तो मुझे मिटा दे और सौभाग्य और क्षमा पाने वालों में लिख दे, क्योंकि तू जो चाहता है मिटा देता है और जिसे चाहता है स्थापित रखता है, और तेरे पास ही मूल पुस्तक (उम्मुल किताब) है" (1)।

और इब्न मसूद ने कहा: "हे अल्लाह, यदि तूने मुझे सौभाग्यशाली लोगों में लिखा है, तो मुझे उनमें स्थापित कर दे, और यदि तूने मुझे अभागों में लिखा है, तो मुझे अभागों में से मिटा दे और सौभाग्यशालियों में लिख दे, क्योंकि तू जो चाहता है मिटा देता है और जिसे चाहता है स्थापित रखता है, और तेरे पास ही मूल पुस्तक है" (2)।

और अबू वाएल अक्सर यह दुआ करते थे: "हे अल्लाह, यदि तूने हमें अभागा लिखा है, तो उसे मिटा दे और हमें सौभाग्यशाली लिख दे, और यदि तूने हमें सौभाग्यशाली लिखा है, तो हमें उसी पर कायम रख, क्योंकि तू जो चाहता है मिटा देता है और जिसे चाहता है स्थापित रखता है, और तेरे पास ही मूल पुस्तक है" (3)।

और काब ने उमर बिन अल-खत्ताब से कहा: "यदि अल्लाह की किताब में एक आयत न होती, तो मैं तुम्हें वह सब बता देता जो कयामत के दिन तक होने वाला है: {अल्लाह जो चाहता है मिटा देता है और जिसे चाहता है स्थापित रखता है, और उसी के पास मूल पुस्तक है}" (4)।

और मालिक बिन दीनार ने उस महिला के बारे में कहा जिसके लिए उन्होंने दुआ की थी: "हे अल्लाह, यदि इसके गर्भ में लड़की है, तो उसे लड़के में बदल दे, क्योंकि तू जो चाहता है मिटा देता है और जिसे चाहता है स्थापित रखता है, और तेरे पास ही मूल पुस्तक है।" और यह पहले बताया जा चुका है (5)।

और (6) सहीहैन (बुखारी व मुस्लिम) में अबू हुरैरा से रिवायत है, उन्होंने कहा: मैंने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को कहते हुए सुना: "जो कोई यह चाहता है कि उसकी जीविका (रिज़्क़) बढ़ा दी

जाए और उसकी आयु लंबी कर दी जाए, तो उसे अपने रिश्तेदारों के साथ अच्छे संबंध रखने चाहिए" (7)। और इसी तरह अनस बिन मालिक से भी रिवायत है कि...

(1) अद-दौलाबी ने अल-कुना 1/155 में, और अत्तबरी ने 13/564 में इसे उद्धृत किया है। (2) इब्न अबी शैबा 10/331-332 ने इसे विस्तार से, और अत्तबरी 13/464 और 465 ने इसके कुछ अंश उद्धृत किए हैं। (3) अब्द अल-रज्जाक 3/338 और अत्तबरी 13/563 ने इसे उद्धृत किया है। (4) अत्तबरी 13/565 ने इसे उद्धृत किया है, और इसमें विसंगति स्पष्ट है। (5) इस भाग का पृष्ठ 21। (6) पाण्डुलिपि (द) और (म) में: 'में'। (7) सहीह अल-बुखारी (5985), और हमें यह मुस्लिम में नहीं मिला, और इसका उल्लेख पहले 10/202 में हो चुका है।

سورة الرعد: آیت ۳۹ ۸۹

علماء اور دیگر، اور یہ الکلبی کا قول ہے۔

اور ابوعثمان النہدی سے مروی ہے کہ: حضرت عمر بن الخطاب بیت اللہ کا طواف کر رہے تھے اور روتے ہوئے کہہ رہے تھے: "اے اللہ، اگر تو نے مجھے خوش بختوں میں لکھ دیا ہے تو مجھے اسی پر قائم رکھ، اور اگر تو نے مجھے بدبختوں اور گناہگاروں میں لکھ دیا ہے تو مجھے مٹا دے اور مجھے خوش بختوں اور مغفرت پانے والوں میں لکھ دے، کیونکہ تو جو چاہتا ہے مٹا دیتا ہے اور (جو چاہتا ہے) ثابت رکھتا ہے، اور تیرے پاس ہی اصل کتاب (ام الکتاب) ہے" (۱)۔

اور ابن مسعود نے کہا: "اے اللہ، اگر تو نے مجھے خوش بختوں میں لکھ دیا ہے تو مجھے ان ہی میں ثابت رکھ، اور اگر تو نے مجھے بدبختوں میں لکھ دیا ہے تو مجھے بدبختوں سے مٹا دے اور خوش بختوں میں لکھ دے، کیونکہ تو جو چاہتا ہے مٹا دیتا ہے اور ثابت رکھتا ہے، اور تیرے پاس ہی اصل کتاب ہے" (۲)۔

اور ابو وائل کثرت سے یہ دعا کیا کرتے تھے: "اے اللہ، اگر تو نے ہمیں بدبخت لکھا ہے تو مٹا دے اور ہمیں خوش بخت لکھ دے، اور اگر تو نے ہمیں خوش بخت لکھا ہے تو ہمیں ثابت رکھ، کیونکہ تو جو چاہتا ہے مٹا دیتا ہے اور ثابت رکھتا ہے، اور تیرے پاس ہی اصل کتاب ہے" (۳)۔

اور کعب نے حضرت عمر بن الخطاب سے کہا: "اگر اللہ کی کتاب میں ایک آیت نہ ہوتی تو میں آپ کو وہ سب بتا دیتا جو قیامت کے دن تک ہونے والا ہے: {اللہ جو چاہتا ہے مٹا دیتا ہے اور ثابت رکھتا ہے، اور اسی کے پاس اصل کتاب ہے}" (۴)۔

اور مالک بن دینار نے اس عورت کے بارے میں کہا جس کے لیے انہوں نے دعا کی تھی: "اے اللہ، اگر اس کے پیٹ میں لڑکی ہے تو اسے لڑکے سے بدل دے، کیونکہ تو جو چاہتا ہے مٹا دیتا ہے اور ثابت رکھتا ہے، اور تیرے پاس ہی اصل کتاب ہے۔" اور یہ بات پہلے گزر چکی ہے (۵)۔

اور (۶) صحیحین میں ابوہریرہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: میں نے نبی ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: «جسے یہ پسند ہو کہ اس کے رزق میں وسعت دی جائے اور اس کی عمر دراز کی جائے، تو اسے چاہیے کہ صلہ رحمی کرے» (۷)۔ اور اسی طرح انس بن مالک سے مروی ہے کہ...

(۱) اسے الدولابی نے الکنی ۱۵۵/۱ میں، اور الطبری نے ۵۶۴/۱۳ میں روایت کیا ہے۔ (۲) اسے ابن ابی شیبہ ۳۳۱/۱۰ - ۳۳۲ نے تفصیلاً، اور الطبری ۴۶۴/۱۳ و ۴۶۵ نے مختصراً روایت کیا ہے۔ (۳) اسے عبدالرزاق ۳۳۸/۳، اور الطبری ۵۶۳/۱۳ نے روایت کیا ہے۔ (۴) اسے الطبری نے ۵۶۵/۱۳ میں روایت کیا ہے، اور اس میں نکارت واضح ہے۔ (۵) اس جلد کا صفحہ ۲۱۔ (۶) نسخہ (د) اور (م) میں: 'فی'۔ (۷) صحیح البخاری (۵۹۸۵)، اور ہمیں یہ مسلم کے ہاں نہیں ملی، اور یہ پہلے ۲۰۲/۱۰ میں گزر چکی ہے۔

Surah Ar-Ra'd: Verse 39 90

The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Whoever loves...", and he mentioned it in its exact wording (1), and it has two interpretations: One: Spiritual, which is what remains after him of beautiful praise, good mention, and recurring reward, as if he did not die. The other: His prescribed term (life span) written in the Preserved Tablet (Al-Lawh Al-Mahfuz) is delayed, while that which is in Allah's knowledge is fixed and unchangeable (2), as He said: "Allah eliminates what He wills or confirms, and with Him is the Mother of the Book." It was said to Ibn Abbas when he narrated the authentic Hadith from the Messenger of Allah (peace be upon him) that he said: "Whoever loves that Allah extends his life and term, and expands his provision, let him fear Allah and uphold his ties of kinship": How can life and term be increased? He said: Allah Almighty said: "He is the One Who created you from clay, then decreed a term, and a specified term is with Him" [Al-An'am: 2]. The first term is the servant's term from his birth until his death, and the second term - meaning the specified one with Him - is from his death until the day he meets Him in the Barzakh (the interval between death and resurrection), which no one knows except Allah. If the servant fears his Lord and upholds his ties of kinship, Allah increases his first life span from the Barzakh term as He wills, and if he disobeys and cuts ties of kinship, Allah reduces his life span in this world (3) as He wills and increases it in the Barzakh term. Once the term is finalized in His prior knowledge, increase and decrease are prevented; due to His saying: "And when their term comes, they will not delay it by an hour, nor can they advance it" (4) [An-Nahl: 61]. Thus, the report and the verse agree. This is an increase in life itself and the term itself according to the literal meaning, in the choice of the scholar of the Ummah (Ibn Abbas), and Allah knows best. Mujahid said: Allah decrees the affairs of the year in Ramadan, and He erases what He wills and confirms what He wills, except for life, death, misery, and happiness (5); and the discussion on this has passed.

(1) Sahih Al-Bukhari (5986), and Sahih Muslim (2557): (21), and it is with Ahmad (13585). (2) In the copies except for (Zha): "la tubdal" (it does not change), and what is confirmed is from (Zha), and Al-Mufhim 6/528, and the speech is from it. (3) In (Zha): Allah reduces his term in this world. (4) Al-Bazzar narrated the Marfu' version of it (1880 - Kashf), and at its beginning: "In the Torah it is written: Whoever loves...". And Al-Tabarani in Al-Kabir (11822), and we did not find the rest of the report, and Ibn Hajar mentioned its meaning in Al-Fath 4/302 from Al-Hakim Al-Tirmidhi and said: Al-Hakim Al-Tirmidhi went to an unusual opinion and said: What is meant by that is the

shortness of stay in the Barzakh. (5) Narrated by Al-Tabari 13/561-562 in a similar manner, and in it: It is decreed on Laylat al-Qadr...

सूरा अर-रद: आयत 39 90

अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "जो कोई प्यार करता है...", और उन्होंने इसे इसके सटीक शब्दों (1) में उल्लेख किया, और इसके दो व्याख्याएं हैं: एक: आध्यात्मिक, जो उसके बाद सुंदर प्रशंसा, अच्छी याद और बार-बार मिलने वाले इनाम के रूप में बना रहता है, मानो वह मरा ही न हो। दूसरा: उसके लिखे हुए जीवन काल (अजल) को 'लौह-ए-महफ़ूज़' में टाल दिया जाता है, जबकि जो अल्लाह के ज्ञान में है वह निश्चित है और उसमें कोई बदलाव (2) नहीं है, जैसा कि उसने कहा: "अल्लाह जो चाहता है उसे मिटा देता है और जिसे चाहता है स्थिर रखता है, और उसी के पास मूल पुस्तक (उम्मुल-किताब) है।" इब्न अब्बास से कहा गया जब उन्होंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से सही हदीस बयान की कि उन्होंने कहा: "जो कोई यह चाहता है कि अल्लाह उसकी आयु और जीवन काल बढ़ा दे, और उसकी जीविका में विस्तार कर दे, तो उसे अल्लाह से डरना चाहिए और अपने रिश्तेदारों से अच्छे संबंध रखने चाहिए": आयु और जीवन काल कैसे बढ़ाया जा सकता है? उन्होंने कहा: अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: "वही है जिसने तुम्हें मिट्टी से पैदा किया, फिर एक समय तय किया, और एक निश्चित समय उसी के पास है" [अल-अनआम: 2]। पहला समय जन्म से मृत्यु तक का है, और दूसरा समय - जिसका अर्थ है उसके पास निर्दिष्ट समय - मृत्यु से लेकर बरज़ख में उससे मिलने के दिन तक है, जिसे अल्लाह के सिवा कोई नहीं जानता। यदि बंदा अपने रब से डरता है और रिश्तेदारों से संबंध जोड़ता है, तो अल्लाह उसकी पहली आयु में बरज़ख के समय से जितना चाहता है बढ़ा देता है, और यदि वह अवज्ञा करता है और संबंध तोड़ता है, तो अल्लाह दुनिया (3) में उसकी आयु से जितना चाहता है घटा देता है और उसे बरज़ख के समय में बढ़ा देता है। जब अल्लाह के पूर्व ज्ञान में समय तय हो जाता है, तो बढ़ोत्तरी और कमी रुक जाती है; जैसा कि अल्लाह का फरमान है: "जब उनका समय आ जाता है, तो वे न एक घड़ी पीछे हट सकते हैं और न आगे बढ़ सकते हैं" (4) [अन-नहल: 61]। इस प्रकार, हदीस और आयत में मेल है। उम्मत के विद्वान (इब्न अब्बास) की राय में यह प्रत्यक्ष शब्दों के अनुसार आयु और जीवन काल में वास्तविक बढ़ोत्तरी है, और अल्लाह ही सबसे बेहतर जानता है। मुजाहिद ने कहा: अल्लाह रमज़ान में साल के मामलों का फैसला करता है, फिर वह जो चाहता है उसे मिटा देता है और जिसे चाहता है स्थिर रखता है, सिवाय जीवन, मृत्यु, दुर्भाग्य और सौभाग्य (5) के, और इस पर चर्चा हो चुकी है।

(1) सहीह अल-बुखारी (5986), और सहीह मुस्लिम (2557): (21), और यह अहमद (13585) के पास है। (2) (ज़) के अलावा अन्य प्रतियों में: "नहीं बदलता", और जो पुष्ट है वह (ज़) से है, और 'अल-

मुफहिम' 6/528, और यह कथन उसी से है। (3) (ज़) में: अल्लाह दुनिया में उसके समय को घटा देता है। (4) अल-बज़्ज़ार ने इसका 'मरफ़ू' संस्करण निकाला (1880 - कशफ़), और इसके आरंभ में है: "तौरात में लिखा है: जो कोई पसंद करता है..."। और अल-तबरानी ने अल-कबीर (11822) में, और हमें बाकी विवरण नहीं मिले, और इब्न हजर ने अल-फ़तह 4/302 में अल-हकीम अल-तिर्मिज़ी से इसका अर्थ उल्लेख किया और कहा: अल-हकीम अल-तिर्मिज़ी ने एक अनोखी बात कही कि: इससे तात्पर्य बरज़ख में रहने की अवधि की कमी है। (5) अल-तबरी ने इसे 13/561-562 में इसी तरह निकाला है, और इसमें है: यह लैलतुल-क़द्र में तय किया जाता है...

سورة الرعد: آیت 39 90

رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «مَنْ أَحَبَّ» (جو پسند کرتا ہے)، پھر اسے اسی لفظ کے ساتھ ذکر کیا (1)، اور اس میں دو تاویلیں ہیں: ایک: معنوی، اور وہ وہ ہے جو اس کے بعد خوبصورت ثناء، اچھے ذکر، اور مسلسل اجر کی صورت میں باقی رہتا ہے، گویا وہ مرا ہی نہیں۔ دوسرا: لوح محفوظ میں لکھے ہوئے اس کے اجل (عمر) کو مؤخر کر دیا جاتا ہے، جبکہ جو اللہ کے علم میں ہے وہ ثابت ہے اس میں کوئی تبدیلی (2) نہیں، جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَاءُ وَيُثْبِتُ وَعِندَهُ أُمُّ الْكِتَابِ﴾۔ حضرت ابن عباسؓ سے کہا گیا جب انہوں نے رسول اللہ ﷺ سے یہ صحیح حدیث روایت کی کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "جو شخص یہ پسند کرتا ہو کہ اللہ اس کی عمر اور اجل میں اضافہ کر دے، اور اس کے رزق میں وسعت فرما دے، تو اسے چاہیے کہ وہ اللہ سے ڈرے اور صلہ رحمی کرے": عمر اور اجل میں اضافہ کیسے ہو سکتا ہے؟ تو انہوں نے کہا: اللہ عزوجل نے فرمایا ہے: ﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَكُم مِّن طِينٍ ثُمَّ قَضَى أَجَلًا وَأَجَلٌ مُّسَمًّى عِندَهُ﴾ [الأنعام: 2]، پس پہلا اجل بندے کی پیدائش سے لے کر اس کی موت تک کی مدت ہے، اور دوسرا اجل - یعنی جو اس کے پاس متعین ہے - اس کی موت سے لے کر برزخ میں اس سے ملاقات کے دن تک ہے، جسے اللہ کے سوا کوئی نہیں جانتا، پس جب بندہ اپنے رب سے ڈرتا ہے اور صلہ رحمی کرتا ہے، تو اللہ اس کی پہلی عمر میں برزخ کے اجل سے جتنا چاہتا ہے اضافہ کر دیتا ہے، اور جب وہ نافرمانی کرتا ہے اور قطع رحمی کرتا ہے، تو اللہ دنیا (3) میں اس کی عمر میں جتنا چاہتا ہے کمی کر دیتا ہے اور اسے برزخ کے اجل میں بڑھا دیتا ہے۔ پھر جب اس کے علم سابق میں اجل حتمی ہو جاتا ہے، تو کمی اور زیادتی ناممکن ہو جاتی ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: ﴿فَإِذَا جَاءَ أَجَلُهُمْ لَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ﴾ (4) [النحل: 61]۔ پس حدیث اور آیت میں مطابقت ہو گئی۔ اور یہ حبر الامہ (ابن عباسؓ)

کے نزدیک ظاہر لفظ کے مطابق اصل عمر اور ذات اجل میں زیادتی ہے، واللہ اعلم۔ مجاہد نے کہا: اللہ تعالیٰ رمضان میں سال بھر کے معاملات کا فیصلہ کرتا ہے، پھر جو چاہتا ہے مٹا دیتا ہے اور جو چاہتا ہے ثابت رکھتا ہے، سوائے زندگی، موت، بدبختی اور خوش بختی کے (5)؛ اور اس بارے میں بات گزر چکی ہے۔

(1) صحیح البخاری (5986)، اور صحیح مسلم (2557): (21)، اور یہ احمد (13585) کے پاس ہے۔ (2) (ظ) کے علاوہ نسخوں میں: "لا تبدل" (تبدیل نہیں ہوتا) ہے، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے، اور المفہم 6/528، اور کلام اسی سے ہے۔ (3) (ظ) میں: اللہ دنیا میں اس کے اجل کو کم کر دیتا ہے۔ (4) البزار نے اس سے مرفوع روایت نکالی (1880 - کشف)، اور اس کے شروع میں ہے: "توراۃ میں لکھا ہے: جو پسند کرتا ہے..."۔ اور الطبرانی نے الکبیر (11822) میں، اور ہمیں باقی خبر نہیں ملی، اور ابن حجر نے الفتح 4/302 میں الحکیم الترمذی سے اس کا معنی ذکر کیا اور کہا: الحکیم الترمذی نے ایک عجیب بات کہی کہ: اس سے مراد برزخ میں قیام کی قلت ہے۔ (5) اسے الطبری 13/561-562 میں اسی طرح نکالا ہے، اور اس میں ہے: لیلۃ القدر میں فیصلہ ہوتا ہے...

Surah Ar-Ra'd: Verse 39 91

Ad-Dahhak said: Allah erases from the record of the guardian angels whatever has no reward or punishment, and establishes whatever contains reward and punishment; Abu Salih reported its meaning from Ibn Abbas (1). Al-Kalbi said: He erases from provision (rizq) and increases it, and He erases from the lifespan (ajal) and increases it, and he narrated it from the Prophet (2) ﷺ. Then Al-Kalbi was asked about this verse, and he said: Every statement is written down, until when Thursday comes, everything that has no reward or punishment is discarded from it (3), such as saying: I ate, drank, entered, exited, and the like, while being truthful, and He establishes what contains reward and punishment (4). Qatadah, Ibn Zayd, and Sa'id ibn Jubayr said: Allah erases what He wills of the laws and obligations (5), so He abrogates and changes it, and He establishes what He wills so He does not abrogate it, and the entirety of the abrogating and abrogated (Nasikh and Mansukh) is with Him in the Mother of the Book. Similar to this was mentioned by Al-Nahhas and Al-Mahdawi from Ibn Abbas; Al-Nahhas said: Bakr bin Sahl told us, he said: Abu Salih told us, from Mu'awiyah bin Salih, from Ali bin Abi Talhah, from Ibn Abbas: {Allah erases what He wills} he says: Allah changes from the Quran what He wills and abrogates it, {and establishes} what He wills so He does not change it, {and with Him is the Mother of the Book} he says: the entirety of that is with Him in the Mother of the Book; the abrogating and the abrogated (6).

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 3/118, and Zad al-Masir 4/338. (2) Mentioned by Al-Nahhas in Ma'ani al-Quran 3/502. Al-Tabari also narrated it in 13/566 from Abu Salih, and Al-Hafiz mentioned it from him in Al-Fath 11/309 in a similar way and said: If this were proven, it would be a clear text on that, but it is from the narration of Al-Kalbi, and it is very weak. (3) Narrated by Ibn Sa'd 3/574, Al-Tabari 13/565-566, and Ibn Adi 6/2131 through Al-Kalbi from Abu Salih, from Jabir bin Abdullah (may Allah be pleased with them both) as a marfu' report, and this is a very weak chain of transmission. (4) Narrated by Al-Tabari 13/566. (5) In (D), (Z), and (M): "of the obligations and voluntary acts", and the established version is from (Zha) and (Fa) and Tafsir al-Baghawi, and the speech is from him, and Al-Tabari narrated it from Qatadah and Ibn Zayd in 13/567. (6) Ma'ani al-Quran by Al-Nahhas 3/502-503, and Abu Ubaid also narrated it in Al-Nasikh wal-Mansukh (4), and Al-Tabari 13/566 from Abu Salih through him.

सूरह अर-रअद: आयत 39 91

अद-दह्हाक ने कहा: अल्लाह संरक्षक फरिश्तों के रिकॉर्ड से वह मिटा देता है जिसमें कोई सवाब या सज़ा नहीं होती, और उसे स्थिर रखता है जिसमें सवाब और सज़ा होती है; अबू सालेह ने इब्न अब्बास (1) से इसका अर्थ रिपोर्ट किया है। अल-कल्बी ने कहा: वह रिज़क (आजीविका) से मिटाता है और उसमें बढ़ाता है, और वह उम्र (अजल) से मिटाता है और उसमें बढ़ाता है, और उन्होंने इसे पैगंबर ﷺ (2) से रिवायत किया है। फिर अल-कल्बी से इस आयत के बारे में पूछा गया तो उन्होंने कहा: हर बात लिख ली जाती है, यहाँ तक कि जब जुमेरात (गुरुवार) का दिन आता है, तो उसमें से हर वह चीज़ हटा दी जाती है जिसमें कोई सवाब या सज़ा नहीं होती (3), जैसे आपका कहना: मैंने खाया, पिया, अंदर आया, बाहर गया और इसी तरह की बातें, जबकि वह सच हों, और वह उसे स्थिर रखता है जिसमें सवाब और सज़ा हो (4)। क़तादा, इब्न ज़ैद और सईद बिन जुबैर ने कहा: अल्लाह शरीअतों और फ़राइज़ (अनिवार्य कर्तव्यों) में से जो चाहता है मिटा देता है (5), तो वह उसे मंसूख (निरस्त) कर देता है और उसे बदल देता है, और जिसे चाहता है स्थिर रखता है तो उसे मंसूख नहीं करता, और मंसूख और नासिख (निरस्त करने वाला) का सारा विवरण उसके पास 'उम्मुल किताब' में है। इसी तरह की बात अन-नह़्हास और अल-महदवी ने इब्न अब्बास से ज़िक्र की है; अन-नह़्हास ने कहा: बक्र बिन सहल ने हमें बताया, उन्होंने कहा: अबू सालेह ने हमें बताया, मुआविया बिन सालेह से, अली बिन अबी तलहा से, इब्न अब्बास से: {अल्लाह जो चाहता है मिटा देता है} वे कहते हैं: अल्लाह कुरान में से जो चाहता है उसे बदल देता है और उसे मंसूख कर देता है, {और स्थिर रखता है} जिसे चाहता है तो उसे नहीं बदलता, {और उसी के पास उम्मुल किताब है} वे कहते हैं: वह सब उसके पास उम्मुल किताब में है; नासिख और मंसूख (6)।

(1) अल-नुकत वल-उयून 3/118, और ज़ाद अल-मसीर 4/338। (2) अन-नह़्हास ने मआनी अल-कुरान 3/502 में इसका ज़िक्र किया है। अल-तबरी ने भी इसे 13/566 में अबू सालेह से रिवायत किया है, और अल-हाफ़िज़ ने अल-फ़तह 11/309 में उनकी तरफ से इसी तरह ज़िक्र किया है और कहा: अगर यह साबित हो जाता तो इस बारे में स्पष्ट पाठ होता, लेकिन यह अल-कल्बी की रिवायत से है, और वह बहुत कमज़ोर है। (3) इब्न साद 3/574, अल-तबरी 13/565-566, और इब्न अदी 6/2131 ने अल-कल्बी के माध्यम से अबू सालेह से, जाबिर बिन अब्दुल्ला (रज़िअल्लाहु अन्हुमा) से मरफ़ूअ रूप में इसे रिवायत किया है, और यह रिवायत की श्रृंखला बहुत कमज़ोर है। (4) अल-तबरी 13/566 द्वारा रिवायत किया गया। (5) (द), (ज़) और (म) में: "फ़राइज़ और नवाफ़िल (ऐच्छिक कार्य)

में से", और जो (ज़्हा) और (फ़ा) और तफ़्सीर अल-बग़वी में तय है, और यह उन्हीं का कथन है, और अल-तबरी ने इसे क़तादा और इब्न ज़ैद से 13/567 में रिवायत किया है। (6) मआनी अल-क़ुरान ले-अन-नह़्ह़ास 3/502-503, और अबू उबैद ने भी इसे अन-नासिख़ वल-मंसूख़ (4) में रिवायत किया है, और अल-तबरी 13/566 ने अबू सालेह के माध्यम से इसे रिवायत किया है।

سورة الرعد: آیت ۳۹ ۹۱

اور ضحاک نے کہا: اللہ تعالیٰ فرشتوں کے دیوان سے جو چاہتا ہے مٹا دیتا ہے جس میں نہ ثواب ہو اور نہ عذاب، اور اسے ثابت رکھتا ہے جس میں ثواب اور عذاب ہو؛ اور ابو صالح نے ابن عباس (۱) سے اس کے معنی روایت کیے ہیں۔ اور کلبی نے کہا: وہ رزق میں سے مٹاتا ہے اور اس میں اضافہ کرتا ہے، اور اجل (عمر) میں سے مٹاتا ہے اور اس میں اضافہ کرتا ہے، اور انہوں نے اسے نبی کریم ﷺ (۲) سے روایت کیا ہے۔ پھر کلبی سے اس آیت کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: سارا قول لکھا جاتا ہے، یہاں تک کہ جب جمعرات کا دن ہوتا ہے، تو اس میں سے ہر وہ چیز نکال دی جاتی ہے جس میں نہ ثواب ہو اور نہ عذاب (۳)، جیسے تمہارا یہ کہنا: میں نے کھایا، پیا، داخل ہوا، نکلا اور اس طرح کی باتیں، جبکہ وہ سچ ہوں، اور وہ اسے ثابت رکھتا ہے جس میں ثواب اور عذاب ہو (۴)۔ اور قتادہ، ابن زید اور سعید بن جبیر نے کہا: اللہ تعالیٰ شریعتوں اور فرائض (۵) میں سے جو چاہتا ہے مٹا دیتا ہے، پس اسے منسوخ کر دیتا ہے اور بدل دیتا ہے، اور جسے چاہتا ہے ثابت رکھتا ہے تو اسے منسوخ نہیں کرتا، اور ناسخ و منسوخ کا مجموعہ اس کے پاس ام الکتاب میں ہے۔ اسی طرح کا ذکر نحاس اور مہدوی نے ابن عباس سے کیا ہے؛ نحاس نے کہا: ہم سے بکر بن سہل نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہم سے ابو صالح نے بیان کیا، معاویہ بن صالح سے، انہوں نے علی بن ابی طلحہ سے، انہوں نے ابن عباس سے: ﴿يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ﴾ وہ کہتے ہیں: اللہ تعالیٰ قرآن میں سے جو چاہتا ہے بدل دیتا ہے پس اسے منسوخ کر دیتا ہے، ﴿وَيُثْبِتُ﴾ جسے چاہتا ہے تو اسے نہیں بدلتا، ﴿وَعِندَهُ أُمُّ الْكِتَابِ﴾ وہ کہتے ہیں: وہ سب اس کے پاس ام الکتاب میں ہے؛ ناسخ و منسوخ (۶)۔

(۱) النکت والعیون ۳ / ۱۱۸ ، وزاد المسیر ۴ / ۳۳۸ ۔ (۲) اسے نحاس نے معانی القرآن ۳ / ۵۰۲ میں ذکر کیا ہے۔ اور طبری نے بھی ۱۳ / ۵۶۶ میں ابو صالح سے روایت کیا ہے، اور حافظ نے الفتح ۱۱ / ۳۰۹ میں ان سے اسی طرح ذکر کیا ہے اور کہا: اگر یہ ثابت ہو جاتا تو اس پر نص (واضح دلیل) ہوتا، لیکن یہ کلبی کی روایت سے ہے، اور وہ بہت ضعیف ہے۔ (۳) اسے ابن سعد ۳ / ۵۷۴، طبری ۱۳ / ۵۶۵ - ۵۶۶، اور ابن عدی ۶ / ۲۱۳۱ نے کلبی کے واسطے سے ابو صالح سے، جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہما سے مرفوعاً روایت کیا ہے، اور یہ سند بہت ضعیف ہے۔ (۴) اسے طبری نے ۱۳ / ۵۶۶ میں روایت کیا ہے۔ (۵) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "فرائض اور نوافل میں سے"، اور جو (ظ) اور (ف) اور تفسیر بغوی میں ثابت ہے، اور کلام انہی کا ہے، اور اسے قتادہ اور ابن زید سے طبری نے ۱۳ / ۵۶۷ میں روایت کیا ہے۔ (۶) معانی القرآن للنحاس ۳ / ۵۰۲ - ۵۰۳ ، اور اسے ابو عبید نے بھی الناسخ والمنسوخ (۴) میں روایت کیا ہے، اور طبری نے ۱۳ / ۵۶۶ میں ابو صالح کے واسطے سے اسے روایت کیا ہے۔

Surah Ar-Ra'd: Verse 39 92

And Sa'id bin Jubayr also said: He forgives what He wills of(1) the sins of His servants, and leaves what He wills, and does not forgive it.

And Ikrimah said: He erases what He wills - meaning through repentance - all sins, and establishes good deeds in place of sins [as Allah the Almighty said]: {Except him who repents and believes and works a righteous work} [Al-Furqan: 70] the verse(2).

And Al-Hasan said: {Allah erases what He wills} those whose time (death) has come, {and establishes} those whose time has not come(3). And from him also(4): He erases the fathers, and establishes the sons. And from him also: He makes the guardian angels forget the sins and does not forget (Himself).

And Al-Suddi said: {Allah erases what He wills} meaning: the moon, {and establishes} meaning: the sun, clarified by His saying: {We have erased the sign of the night and made the sign of the day visible} [Al-Isra: 12].

And Al-Rabi' bin Anas said: This is about souls during sleep, He seizes them; whoever He willed(5) their sudden death, He keeps it(6), and whoever He willed their survival, He establishes it and returns it to its owner, clarified by His saying: {Allah takes the souls at the time of their death} the verse [Az-Zumar: 42]. WWW.NAFSEISLAM.COM

And Ali bin Abi Talib said: Allah erases what He wills of the generations, like His saying: {Have they not seen how many generations We destroyed before them} [Yasin: 31], and establishes what He wills of them, like His saying: {Then We produced after them

(1) Before it in (m): meaning. (2) The sayings of Sa'id bin Jubayr and Ikrimah were mentioned by Al-Baghawi 3/23, and what is between the brackets is from him. (3) Narrated by Al-Tabari 13/568. (4) In the copies except (Z): Al-Hasan said, and what is established is from (Z); except that it occurred in them after the saying of Ikrimah and the saying of Al-Hasan occurred last, so this saying and what follows it - according to the copy of (Z) - would be attributed to Ikrimah. (5) In the copies except (Z): He seizes them at sleep, then if He willed, and what is established is from (Z). And it occurred in the Tafsir of Al-Baghawi 3/23: This is about souls, Allah seizes them at sleep, so whoever willed... (6) In the Tafsir of Al-Baghawi: erased it and kept it, instead of: suddenly kept it.

सूरह अर-रअद: आयत 39 92

और सईद बिन जुबैर ने भी कहा: वह अपने बंदों के पापों में से जिसे चाहता है माफ कर देता है(1), और जिसे चाहता है छोड़ देता है, उसे माफ नहीं करता।

और इकरिमा ने कहा: वह जो चाहता है उसे मिटा देता है - यानी तौबा (पश्चाताप) के माध्यम से - सभी पापों को, और पापों के बदले पुण्य (नेकियां) स्थापित करता है [जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया]: {सिवाय उसके जिसने तौबा की और ईमान लाया और नेक काम किया} [अल-फुरकान: 70] आयत(2)।

और अल-हसन ने कहा: {अल्लाह जो चाहता है मिटा देता है} जिनका अंत (मौत) आ गया है, {और स्थापित करता है} जिनका अंत नहीं आया है(3)। और उनसे यह भी है(4): वह पिताओं को मिटा देता है, और बेटों को स्थापित करता है। और उनसे यह भी है: वह हिफाजत करने वाले फरिश्तों को पाप भुला देता है और (स्वयं) नहीं भूलता।

और अल-सुद्दी ने कहा: {अल्लाह जो चाहता है मिटा देता है} यानी: चंद्रमा, {और स्थापित करता है} यानी: सूर्य, जैसा कि अल्लाह का फरमान है: {हमने रात की निशानी को मिटा दिया और दिन की निशानी को रौशन बनाया} [अल-इसरा: 12]।

और अल-रबी बिन अनस ने कहा: यह नींद की स्थिति में रूहों (आत्माओं) के बारे में है, वह उन्हें कब्जे में ले लेता है; जिसकी वह अचानक मौत चाहता है(5) उसे रोक लेता है(6), और जिसकी वह बाकी रहना चाहता है उसे स्थापित करता है और उसके मालिक को वापस कर देता है, जैसा कि अल्लाह का फरमान है: {अल्लाह ही रूहों को उनकी मौत के वक्त कब्जे में लेता है} आयत [अज़-ज़ुमर: 42]। WWW.NAFSEISLAM.COM

और अली बिन अबी तालिब ने कहा: अल्लाह नस्लों (पीढ़ियों) में से जो चाहता है मिटा देता है, जैसा कि अल्लाह का फरमान है: {क्या उन्होंने नहीं देखा कि हमने उनसे पहले कितनी नस्लों को नष्ट कर दिया} [यासीन: 31], और उनमें से जिसे चाहता है स्थापित करता है, जैसा कि अल्लाह का फरमान है: {फिर हमने उनके बाद पैदा किया

(1) इससे पहले (म) में: यानी। (2) सईद बिन जुबैर और इकरिमा का कथन अल-बग़वी 23/3 द्वारा उद्धृत किया गया है, और कोष्ठक के बीच जो है वह उन्हीं से है। (3) इसे अल-तबरी 568/13 ने

निकाला है। (4) (ज़) को छोड़कर अन्य प्रतियों में: अल-हसन ने कहा, और जो स्थापित है वह (ज़) से है; सिवाय इसके कि यह इकरिमा के कथन के बाद आया है और अल-हसन का कथन अंत में आया है, तो यह कथन और उसके बाद का - (ज़) की प्रति के अनुसार - इकरिमा का माना जाएगा। (5) (ज़) को छोड़कर अन्य प्रतियों में: वह उन्हें सोते समय कब्जे में ले लेता है फिर अगर वह चाहे, और जो स्थापित है वह (ज़) से है। और अल-बग़वी की तफ़सीर 3/23 में आया है: यह रूहों के बारे में है, अल्लाह उन्हें सोते समय कब्जे में लेता है, तो जो कोई चाहे... (6) अल-बग़वी की तफ़सीर में: "मिटाया तो उसे रोक लिया", "अचानक रोक लिया" के स्थान पर।

سورہ الرعد: آیت ۳۹ ۹۲

اور سعید بن جبیر نے بھی کہا: وہ اپنے بندوں کے گناہوں میں سے جس کے لیے چاہتا ہے بخش دیتا ہے(۱)، اور جسے چاہتا ہے چھوڑ دیتا ہے، تو اسے نہیں بخشتا۔

اور عکرمہ نے کہا: وہ جو چاہتا ہے مٹا دیتا ہے - یعنی توبہ کے ذریعے - تمام گناہوں کو، اور گناہوں کے بدلے نیکیاں ثابت کرتا ہے [جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا]: {سوائے اس کے جس نے توبہ کی اور ایمان لایا اور نیک عمل کیا} [الفرقان: ۷۰] آیت(۲)۔

اور حسن نے کہا: {اللہ جو چاہتا ہے مٹا دیتا ہے} جس کی اجل (موت) آ گئی، {اور ثابت رکھتا ہے} جس کی اجل نہیں آئی(۳)۔ اور ان سے یہ بھی مروی ہے(۴): وہ آباء (باپ دادا) کو مٹا دیتا ہے، اور بیٹوں کو ثابت رکھتا ہے۔ اور ان سے یہ بھی ہے: وہ محافظ فرشتوں کو گناہ بھلا دیتا ہے اور (خود) نہیں بھولتا۔

اور سدی نے کہا: {اللہ جو چاہتا ہے مٹا دیتا ہے} یعنی: چاند، {اور ثابت رکھتا ہے} یعنی: سورج، اس کا بیان اللہ کا یہ قول ہے: {پس ہم نے رات کی نشانی کو مٹا دیا اور دن کی نشانی کو دیکھنے والی بنایا} [الاسراء: ۱۲]۔

اور ربیع بن انس نے کہا: یہ نیند کی حالت میں روحوں کے بارے میں ہے، وہ انہیں قبض کر لیتا ہے؛ جس کی اس نے اچانک موت چاہی(۵) اسے روک لیا(۶)، اور جس کی بقاء چاہی اسے ثابت رکھا اور اس کے مالک کی طرف لوٹا دیا، اس کا بیان اللہ کا یہ قول ہے: {اللہ روحوں کو ان کی موت کے وقت قبض کر لیتا ہے} آیت [الزمر: ۴۲]۔ WWW.NAFSEISLAM.COM

اور علی بن ابی طالب نے کہا: اللہ قرون (نسلوں) میں سے جو چاہتا ہے مٹا دیتا ہے، جیسا کہ اللہ کا فرمان ہے: {کیا انہوں نے نہیں دیکھا کہ ہم نے ان سے پہلے کتنی نسلیں ہلاک کر دیں} [یس: ۳۱]، اور ان میں سے جسے چاہتا ہے ثابت رکھتا ہے، جیسا کہ اللہ کا فرمان ہے: {پھر ہم نے ان کے بعد پیدا کیا

(۱) اس سے پہلے (م) میں ہے: یعنی۔ (۲) سعید بن جبیر اور عکرمہ کا قول بغوی ۲۳/۳ میں مذکور ہے، اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) کے درمیان ہے وہ انہی سے ہے۔ (۳) اسے طبری نے ۵۶۸/۱۳ میں روایت کیا ہے۔ (۴) (ظ) کے علاوہ دیگر نسخوں میں ہے: اور حسن نے کہا، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے؛ سوائے اس کے کہ یہ ان میں عکرمہ کے قول کے بعد واقع ہوا ہے اور حسن کا قول آخر میں آیا ہے، تو یہ قول اور اس کے بعد والا - جیسا کہ نسخہ (ظ) میں ہے - عکرمہ کی طرف منسوب ہوگا۔ (۵) (ظ) کے علاوہ دیگر نسخوں میں ہے: وہ انہیں نیند کے وقت قبض کر لیتا ہے پھر جب چاہتا ہے، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے۔ اور تفسیر بغوی ۳/ ۲۳ میں آیا ہے: یہ روحوں کے بارے میں ہے، اللہ انہیں نیند کے وقت قبض کر لیتا ہے، تو جس نے چاہا۔ (۶) تفسیر بغوی میں ہے: "اسے مٹا دیا پھر اسے روک لیا"، بجائے: "اچانک اسے روک لیا"۔

Surah Ar-Ra'd: Verse 39 Page 93

"another generation" [Al-Mu'minun: 31], so He erases one generation and establishes another (1). And it was said: He is the man who acts in obedience to Allah for a long time, then acts in disobedience to Allah and dies in his misguidance; this is the one who is erased. And the one who is established: the man who acts in disobedience to Allah for a long time then repents, so Allah erases him from the register of evil deeds and establishes him in the register of good deeds; this was mentioned by Al-Tha'labi and Al-Mawardi from Ibn Abbas (3). And it was said: Allah erases what He wills—meaning this world—and establishes the Hereafter. Qais bin 'Ubad said regarding the tenth day of Rajab: It is the day on which Allah erases what He wills and establishes what He wills; and it has been previously mentioned from Mujahid that this occurs in Ramadan (4). Ibn Abbas said: Indeed, Allah has a Preserved Tablet (Lawh Mahfuz) that is a journey of five hundred years, made of white pearl with two covers of red ruby, [the two covers are two tablets], in which Allah has three hundred and sixty gazes every day, establishing what He wills and erasing what He wills (5). Abu Al-Darda' narrated from the Prophet ﷺ that he said: "Indeed, Allah, the Exalted, opens the Remembrance (Dhikr) in the three hours remaining of the night, and looks into the Book that no one else looks into, and erases what He wills and establishes what He wills" (6).

(1) We did not find it. (2) In the copies other than (Za): 'so he is' (fahuwa), and what is established is from (Za). (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/118, and narrated by Al-Tabari 13/564-565. (4) Page 90 of this part, and the report of Qais bin 'Ubad was narrated by Al-Tabari 13/571 via a man from his father from Qais. And this is a weak chain to Qais, furthermore it is interrupted (maqtū'). (5) Narrated by Al-Tabari 13/570, and what was previously between brackets is from it, and in it: 'moment' (lahzah) instead of 'gaze' (nazrah). (6) Narrated by Al-Darimi in "The Refutation of the Jahmiyyah" p. 32, Al-Bazzar (3516 - Kashf), Al-Tabari 13/570, Al-'Uqayli in "Al-Du'afa'" (552), Al-Daraqutni in "Al-Mu'talif wa al-Mukhtalif" 3/1151-1152, and Ibn Al-Jawzi in "Al-'Ilal" (21) and he said: This Hadith is among the works of Ziyadah bin Muhammad, no one followed him in it. Al-Bukhari said: He is rejected in Hadith. Ibn Hibban said: He is very rejected in Hadith, narrating rejected reports from famous people, so he deserves to be abandoned.

सूरह अर-रअद: आयत 39 पृष्ठ 93

"एक और पीढ़ी" [अल-मुमिनून: 31], तो वह एक पीढ़ी को मिटा देता है और दूसरी को स्थापित कर देता है (1)। और कहा गया है: वह वह आदमी है जो लंबे समय तक अल्लाह की आज्ञाकारिता में काम करता है, फिर अल्लाह की अवज्ञा में काम करता है और अपनी गुमराह में मर जाता है; यह वह है जिसे मिटा दिया जाता है। और जिसे स्थापित किया जाता है: वह आदमी जो लंबे समय तक अल्लाह की अवज्ञा में काम करता है फिर तौबा (पछतावा) करता है, तो अल्लाह उसे बुराइयों के रजिस्टर से मिटा देता है और उसे अच्छाइयों के रजिस्टर में स्थापित कर देता है; इसका उल्लेख अल-थलाबी और अल-मावर्दी ने इब्न अब्बास (3) से किया है। और कहा गया: अल्लाह जो चाहता है उसे मिटा देता है - यानी दुनिया - और आख़िरत (परलोक) को स्थापित करता है। क़ैस बिन उबाद ने रजब के दसवें दिन के बारे में कहा: यह वह दिन है जिसमें अल्लाह जो चाहता है उसे मिटा देता है और जो चाहता है उसे स्थापित करता है; और मुजाहिद से पहले उल्लेख किया गया है कि यह रमज़ान (4) में होता है। इब्न अब्बास ने कहा: वास्तव में, अल्लाह के पास एक महफूज़ तख्ती (लौह-ए-महफूज़) है जो पाँच सौ वर्षों की यात्रा के बराबर है, जो सफेद मोती से बनी है और जिसके दो कवर लाल रूबी के हैं, [दोनों कवर दो तख्तियां हैं], जिसमें अल्लाह की हर दिन तीन सौ साठ निगाहें होती हैं, वह जो चाहता है उसे स्थापित करता है और जो चाहता है उसे मिटा देता है (5)। अबू अल-दरदा ने पैगंबर ﷺ से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "वास्तव में, अल्लाह सुब्हानहु रात के बचे हुए तीन घंटों में ज़िक्र (स्मरण) खोलता है, और उस किताब में देखता है जिसमें उसके अलावा कोई नहीं देखता, और जो चाहता है उसे मिटा देता है और जो चाहता है उसे स्थापित करता है" (6)।

(1) हमें यह नहीं मिला। (2) (ज़) के अलावा अन्य प्रतियों में: 'तो वह है' (फ़हुवा), और जो स्थापित है वह (ज़) से है। (3) अल-नुकात वल-उयून 3/118, और अल-तबरी 13/564-565 द्वारा वर्णित। (4) इस भाग का पृष्ठ 90, और क़ैस बिन उबाद की रिपोर्ट अल-तबरी 13/571 द्वारा एक व्यक्ति के माध्यम से उसके पिता से क़ैस से वर्णित की गई थी। और यह क़ैस तक एक कमजोर श्रृंखला है, इसके अलावा यह खंडित (मक़तू) है। (5) अल-तबरी 13/570 द्वारा वर्णित, और जो पहले कोष्ठकों के बीच था वह उसी से है, और इसमें: 'निगाह' के बजाय 'क्षण' है। (6) अल-दारिमी ने "जहमिया के खंडन" पृष्ठ 32 में वर्णित किया, अल-बज्जार (3516 - कश्फ़), अल-तबरी 13/570, अल-उकायली ने "अल-दुआफ़ा" (552) में, अल-दारकुतनी ने "अल-मुतालिफ़ वल-मुख्तलिफ़" 3/1151-1152 में, और इब्न अल-जौज़ी ने "अल-इलाल" (21) में और उन्होंने कहा: यह हदीस ज़ियादा बिन मुहम्मद के

कार्यों में से है, किसी ने भी इस पर उनका अनुसरण नहीं किया। अल-बुखारी ने कहा: वह हदीस में मुनकर (अस्वीकृत) है। इब्न हिब्बान ने कहा: वह बहुत अधिक मुनकरुल-हदीस है, वह प्रसिद्ध लोगों से मनगढ़ंत बातें बयान करता है, इसलिए वह छोड़ने के योग्य है।

سورہ الرعد: آیت ۳۹ صفحہ ۹۳

"دوسری نسل" [المؤمنون: ۳۱]، پس وہ ایک نسل کو مٹاتا ہے اور دوسری کو ثابت رکھتا ہے (۱)۔ اور کہا گیا: وہ وہ آدمی ہے جو طویل عرصے تک اللہ کی اطاعت میں عمل کرتا ہے، پھر اللہ کی نافرمانی میں عمل کرتا ہے اور اپنی گمراہی پر مر جاتا ہے، تو یہ وہ ہے جسے مٹایا جاتا ہے۔ اور وہ جسے ثابت رکھا جاتا ہے: وہ آدمی جو طویل عرصے تک اللہ کی نافرمانی میں عمل کرتا ہے پھر توبہ کر لیتا ہے، تو اللہ اسے برائیوں کے رجسٹر سے مٹا دیتا ہے اور اسے نیکیوں کے رجسٹر میں ثابت کر دیتا ہے؛ اسے ثعلبی اور ماوردی نے ابن عباس (۳) سے ذکر کیا ہے۔ اور کہا گیا: اللہ جو چاہتا ہے مٹا دیتا ہے - یعنی دنیا - اور آخرت کو ثابت رکھتا ہے۔ اور قیس بن عباد نے رجب کے دسویں دن کے بارے میں کہا: یہ وہ دن ہے جس میں اللہ جو چاہتا ہے مٹاتا ہے اور جو چاہتا ہے ثابت رکھتا ہے؛ اور مجاہد سے پہلے گزر چکا ہے کہ یہ رمضان (۴) میں ہوتا ہے۔ اور ابن عباس نے فرمایا: بے شک اللہ کے پاس ایک لوحِ محفوظ ہے جو پانچ سو سال کی مسافت کے برابر ہے، سفید موتی سے بنی ہوئی جس کے دو پٹ سرخ یاقوت کے ہیں، [اور وہ دونوں پٹ دو تختیاں ہیں]، اللہ کی اس میں ہر روز تین سو ساٹھ نظریں ہوتی ہیں، وہ جو چاہتا ہے ثابت رکھتا ہے اور جو چاہتا ہے مٹا دیتا ہے (۵)۔ اور ابو الدرداء نے نبی اکرم ﷺ سے روایت کیا کہ آپ نے فرمایا: «بے شک اللہ سبحانہ رات کے باقی ماندہ تین گھنٹوں میں ذکر کو کھولتا ہے، پس وہ اس کتاب میں دیکھتا ہے جس میں اس کے سوا کوئی نہیں دیکھتا، پس وہ جو چاہتا ہے مٹا دیتا ہے اور جو چاہتا ہے ثابت رکھتا ہے» (۶)۔

(۱) ہمیں یہ نہیں ملا۔ (۲) (ظ) کے علاوہ دیگر نسخوں میں: 'فهو' (تو وہ ہے)، اور ثابت شدہ (ظ) سے ہے۔ (۳) النکت والعیون ۳/ ۱۱۸، اور اسے طبری نے ۱۳/ ۵۶۴ - ۵۶۵ میں روایت کیا ہے۔

(۴) اس حصے کا صفحہ ۹۰، اور قیس بن عباد کی خبر طبری نے ۱۳/ ۵۷۱ میں ایک شخص کے واسطے سے، اس کے والد سے، قیس سے روایت کی ہے۔ اور یہ قیس تک ضعیف سند ہے، پھر یہ مقطوع بھی ہے۔ (۵) اسے طبری نے ۱۳/ ۵۷۰ میں روایت کیا، اور جو کچھ پہلے بریکٹ میں تھا وہ اسی سے ہے، اور اس میں: 'نظرہ' کی جگہ 'لحظہ' ہے۔ (۶) اسے دارمی نے الرد علی الجہمیہ صفحہ ۳۲ میں، بزار (۳۵۱۶ - کشف) اور طبری نے ۱۳/ ۵۷۰ میں، عقیلی نے الضعفاء (۵۵۲) میں، دارقطنی نے المؤتلف والمختلف ۳/ ۱۱۵۱ - ۱۱۵۲ میں، اور ابن الجوزی نے العلل (۲۱) میں روایت کیا اور کہا: یہ حدیث زیادہ بن محمد کے کام سے ہے، کسی نے اس میں ان کی پیروی نہیں کی، بخاری نے کہا: وہ منکر الحدیث ہے۔ اور ابن حبان نے کہا: وہ بہت زیادہ منکر الحدیث ہے، مشہور لوگوں سے منکر روایات بیان کرتا ہے لہذا وہ چھوڑے جانے کا مستحق ہے۔

The creed is that there is no change to God's decree, and this erasing and establishing is part of what was previously decreed. It has been mentioned that some decrees are inevitable realities, which is the "established," and some are averted by causes, which is the "erased," and God knows best.

Al-Ghaznawi said: In my view, what is in the Tablet has emerged from the Unseen due to the knowledge of some angels, so change is possible; because it is impossible for creation to encompass all of God's knowledge, and the predestination of things in His knowledge is not changed.

{And with Him is the Mother of the Book}, meaning: the origin of what was written regarding lifespans and other things.

And it was said: The Mother of the Book is the Preserved Tablet (Al-Lawh al-Mahfuz) which is neither changed nor altered (1). It has also been said: change occurs in it. And it was said: it only occurs in other records.

Ibn Abbas was asked about the Mother of the Book, and he said: [Ka'b said:] God's knowledge of what He is creating, and what His creation will do, so He said to His knowledge: Be a book [and it became a book] (2), and there is no change in God's knowledge. On his authority: it is the Remembrance (3), the proof being the words of the Almighty: {And We have already written in the Psalms after the Remembrance} [Al-Anbiya: 105], and this returns in meaning to the first; which is the meaning of Ka'b's saying. Ka'b al-Ahbar said: The Mother of the Book: is God Almighty's knowledge of what He created and what He is creating (4).

The words of the Almighty: {And whether We show you some of what We promise them or take you in death, upon you is only the notification, and upon Us is the account. Have they not seen that We come to the land, decreasing it from its edges? And Allah judges; there is no adjuster of His judgment. And He is swift in account.}

The words of the Almighty: {And whether We show you some of what We promise them} "Ma" is extra, and the estimation is: if We show you some...

(1) Tafsir al-Baghawi 3/23. (2) Narrated by Abd al-Razzaq 1/338, and what is between brackets is from him, and it is in Tafsir al-Tabari similarly 13/532. (3) Narrated by al-Tabari 13/572 - 573. (4) Mentioned on the authority of Ka'b with this wording by al-Mawardi in al-Nukat wal-'Uyun 3/118.

मान्यता यह है कि अल्लाह के फैसले में कोई बदलाव नहीं होता, और यह मिटाना और साबित करना उसी का हिस्सा है जो पहले से तय है। यह पहले बताया जा चुका है कि फैसलों में से कुछ अटल वास्तविकताएं होती हैं, जो 'साबित' (अटल) हैं, और कुछ कारणों से टल जाती हैं, जो 'मिटाया हुआ' (ममहू) है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल-ग़ज़नवी: मेरा मानना है कि जो कुछ 'लौह' (तख्ती) में है वह कुछ फ़रिश्तों के ज्ञान के कारण ग़ैब (परोक्ष) से बाहर आ गया है, इसलिए बदलाव संभव है; क्योंकि सृष्टि के लिए अल्लाह के संपूर्ण ज्ञान को समझना असंभव है, और उसके ज्ञान में चीजों का जो निर्धारण है वह बदला नहीं जाता।

{और उसी के पास मूल किताब (उम्मुल किताब) है}, यानी: उम्र और अन्य चीजों के बारे में जो लिखा गया है उसका मूल।

कहा गया है: उम्मुल किताब 'लौह-ए-महफ़ूज़' है जिसे न तो बदला जाता है और न ही परिवर्तित किया जाता है (1)। यह भी कहा गया है: इसमें बदलाव होता है। और कहा गया है: यह केवल अन्य अभिलेखों में होता है।

इब्न अब्बास से उम्मुल किताब के बारे में पूछा गया तो उन्होंने कहा: [काब ने कहा:] अल्लाह का ज्ञान कि वह क्या पैदा करने वाला है, और उसकी रचना क्या करने वाली है, तो उसने अपने ज्ञान से कहा: किताब बन जा [तो वह किताब बन गई] (2), और अल्लाह के ज्ञान में कोई बदलाव नहीं है। उनसे रिवायत है: यह 'जिक्र' (स्मरण) है (3), इसका प्रमाण अल्लाह का कथन है: {और हमने ज़बूर में 'ज़िक्र' के बाद लिख दिया है} [अल-अंबिया: 105], और इसका अर्थ पहले वाले की ओर लौटता है; जो काब के कथन का अर्थ है। काब अल-अहबार ने कहा: उम्मुल किताब: अल्लाह तआला का वह ज्ञान है जो उसने पैदा किया और जिसे वह पैदा करने वाला है (4)।

अल्लाह तआला का कथन: {और चाहे हम आपको उसका कुछ हिस्सा दिखा दें जिसका हम उनसे वादा करते हैं या हम आपको वफ़ात दे दें, तो आपके ज़िम्मे सिर्फ पहुँचा देना है और हमारे ज़िम्मे हिसाब लेना है। क्या उन्होंने नहीं देखा कि हम ज़मीन पर आते हैं, उसके किनारों से उसे कम करते हुए? और अल्लाह फ़ैसला करता है, उसके फ़ैसले को कोई टालने वाला नहीं। और वह हिसाब लेने में बहुत तेज़ है।}

अल्लाह तआला का कथन: {और चाहे हम आपको उसका कुछ हिस्सा दिखा दें जिसका हम उनसे वादा करते हैं} यहाँ "मा" अतिरिक्त है, और तात्पर्य है: और अगर हम आपको कुछ दिखा दें...

(1) तफ़्सीर अल-बग़वी 3/23 । (2) इसे अब्द अल-रज्ज़ाक ने 1/338 में संकलित किया है, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उन्हीं का है, और यह तफ़्सीर अल-तबरी में इसी तरह 13/532 पर है। (3) इसे अल-तबरी ने 13/572 - 573 में संकलित किया है। (4) काब के हवाले से इन शब्दों के साथ अल-मावर्दी ने 'अल-नुकात वल-उयून' 3/118 में इसका उल्लेख किया है।

عقیدہ یہ ہے کہ اللہ کے فیصلے میں کوئی تبدیلی نہیں ہے، اور یہ مٹانا اور ثابت کرنا اسی کا حصہ ہے جو پہلے سے طے شدہ ہے۔ یہ پہلے گزر چکا ہے کہ فیصلوں میں سے کچھ وہ ہیں جو اٹل حقیقت ہوتے ہیں، اور وہ 'ثابت' ہے، اور کچھ وہ ہیں جو اسباب کی بنا پر ٹال دیے جاتے ہیں، اور وہ 'ممحو' (مٹایا ہوا) ہے، واللہ اعلم۔

الغزنوی: میرے نزدیک جو کچھ 'لوح' میں ہے وہ بعض فرشتوں کے علم کی وجہ سے غیب سے نکل آیا ہے، اس لیے تبدیلی کا امکان ہے؛ کیونکہ مخلوق کے لیے اللہ کے تمام علم کا احاطہ کرنا محال ہے، اور اس کے علم میں چیزوں کی جو تقدیر ہے وہ بدلی نہیں جاتی۔

{اور اسی کے پاس اصل کتاب (ام الکتاب) ہے}، یعنی: عمروں اور دیگر چیزوں کے بارے میں جو کچھ لکھا گیا ہے اس کی اصل۔

کہا گیا ہے: ام الکتاب 'لوحِ محفوظ' ہے جسے نہ بدلا جاتا ہے اور نہ تبدیل کیا جاتا ہے (۱)۔ اور کہا گیا ہے: اس میں تبدیلی واقع ہوتی ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ صرف دوسرے دفاتر (ریکارڈز) میں ہوتی ہے۔

ابن عباس سے ام الکتاب کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: [کعب نے کہا:] اللہ کا علم کہ وہ کیا پیدا کرنے والا ہے، اور اس کی مخلوق کیا عمل کرنے والی ہے، تو اس نے اپنے علم سے فرمایا: کتاب بن جا [تو وہ کتاب بن گئی] (۲)، اور اللہ کے علم میں کوئی تبدیلی نہیں ہے۔ ان سے روایت ہے: یہ 'ذکر' ہے (۳)، اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {اور ہم نے زبور میں 'ذکر' کے بعد لکھ دیا ہے} [الانبیاء: ۱۰۵]، اور اس کا مطلب پہلے والے کی طرف لوٹتا ہے؛ جو کعب کے

قول کا معنی ہے۔ کعب الاحبار نے کہا: ام الکتاب: اللہ تعالیٰ کا وہ علم ہے جو اس نے پیدا کیا اور جو وہ پیدا کرنے والا ہے (۴)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور چاہے ہم آپ کو وہ کچھ دکھا دیں جس کا ہم ان سے وعدہ کرتے ہیں یا ہم آپ کو وفات دے دیں، تو آپ کے ذمہ صرف پہنچا دینا ہے اور ہمارے ذمہ حساب لینا ہے۔ کیا انہوں نے نہیں دیکھا کہ ہم زمین پر آتے ہیں، اس کے کناروں سے اسے کم کرتے ہوئے؟ اور اللہ فیصلہ کرتا ہے، اس کے فیصلے کو کوئی پیچھے ہٹانے والا نہیں، اور وہ جلد حساب لینے والا ہے۔}

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور چاہے ہم آپ کو اس کا کچھ حصہ دکھا دیں جس کا ہم ان سے وعدہ کرتے ہیں} "ما" زائدہ ہے، اور مراد یہ ہے: اور اگر ہم آپ کو دکھا دیں کچھ...

(۱) تفسیر البغوی ۳/ ۲۳ ۔ (۲) اسے عبدالرزاق نے ۱/ ۳۳۸ میں روایت کیا، اور قوسین کے درمیان کا حصہ ان کا ہے، اور یہ تفسیر طبری میں اسی طرح ۱۳/ ۵۳۲ پر ہے۔ (۳) اسے طبری نے ۱۳/ ۵۷۲ - ۵۷۳ میں روایت کیا۔ (۴) کعب کے حوالے سے ان الفاظ کے ساتھ الماوردی نے 'النکت والعیون' ۳/ ۱۱۸ میں اس کا ذکر کیا ہے۔

Surah Ar-Ra'd: Verses 40 - 41 95

"that which We promise them," meaning: from the punishment; because of His saying: {For them is punishment in the life of this world} [Ar-Ra'd: 34], and His saying: {And those who disbelieve do not cease to be struck, for what they have done, by calamity} [Ar-Ra'd: 31], i.e., if We show you some of what We have promised them {or We cause you to die, then upon you is only the notification} so there is nothing upon you but the notification, i.e., conveying the message {and upon Us is the reckoning} i.e., the recompense and punishment.

His saying, the Almighty: {Have they not seen} meaning the people of Mecca, {that We come to the land} i.e., We intend it. {diminishing it from its edges} scholars differed regarding it; Ibn Abbas and Mujahid said: {diminishing it from its edges} is the death of its scholars and righteous people(1). Al-Qushayri said: Based on this, "edges" (atraf) refers to the nobles (ashraf)(2), and Ibn al-A'rabi said: Al-Taraf and al-Zarf refer to the generous man. But this opinion is far-fetched; because the purpose of the verse is: We have shown them the deficiency in their affairs, so they may know that the delay of punishment from them is not out of inability, unless Ibn Abbas's saying is interpreted as the death of Jewish and Christian rabbis.

Mujahid also said, as did Qatadah and Al-Hasan: It is what the Muslims prevail over of what is in the hands of the polytheists. This was also narrated from Ibn Abbas(3). From him also: it is the destruction of the land until urbanization remains in only one part of it(4). And from Mujahid: its diminishing is its destruction and the death of its people(5).

Waki' bin al-Jarrah mentioned, from Talha bin 'Amr(6), from 'Ata' bin Abi Rabah regarding the word of God Almighty: {Have they not seen that We come to the land diminishing it from its edges} he said: The departure of its jurists and the best of its people(7).

---

(1) Reported from Ibn Abbas by Al-Tabari 13/579, and Al-Hakim 2/350 through Talha bin 'Amr from 'Ata' from Ibn Abbas, and Talha bin 'Amr, of whom Al-Hafiz said in Al-Taqrib: abandoned. Its documentation from Mujahid will follow. (2) Al-Azhari mentioned this meaning in Tahdhib al-Lughah 13/320. (3) Reported from Ibn Abbas and Al-Hasan by Al-Tabari 13/574 - 575, and mentioned from Qatadah by Al-Mawardi in Al-Nukat wal-'Uyun 3/119, and the wording of Ibn Abbas's report from Al-Tabari is: "Have they not seen that We open for Muhammad land after land." (4) Ma'ani al-

Quran by al-Nahhas 3/505, and reported by al-Tabari 13/576. (5) Jami' Bayan al-'Ilm (1033), and reported by al-Tabari 13/576 - 577, and it is in Tafsir Mujahid 1/330. (6) In (Z): 'Umar, and in the rest of the copies: 'Umayr, and what is established is the correct one. (7) Reported by Ibn 'Abd al-Barr in Jami' Bayan al-'Ilm (1030), and it was previously mentioned through Talha bin 'Amr, from 'Ata', from Ibn Abbas.

सूरा अर-राद: आयत 40 - 41 95

"जिसका हम उनसे वादा करते हैं," यानी: अज़ाब (दंड) से; उसके इस कथन के कारण: {उनके लिए सांसारिक जीवन में अज़ाब है} [अर-राद: 34], और उसका कथन: {और जो लोग काफ़िर हुए, उन पर उनके किए के कारण कोई न कोई विपत्ति आती ही रहती है} [अर-राद: 31], यानी: यदि हम आपको वह दिखा दें जिसका हमने उनसे वादा किया है {या हम आपको मृत्यु दे दें, तो आपके ज़िम्मे केवल पहुँचा देना है} तो आपके ज़िम्मे केवल पहुँचा देना ही है, यानी संदेश पहुँचाना {और हिसाब लेना हमारे ज़िम्मे है} यानी बदला और सज़ा।

अल्लाह तआला का कथन: {क्या उन्होंने देखा नहीं} यानी मक्का वाले, {कि हम धरती पर आते हैं} यानी हम उसका इरादा करते हैं। {उसे उसके किनारों से कम करते हुए} इसमें मतभेद है; इब्न अब्बास और मुजाहिद ने कहा: {उसे उसके किनारों से कम करते हुए} का अर्थ इसके विद्वानों और नेक लोगों की मृत्यु है(1)। अल-कुशैरी ने कहा: इस आधार पर 'किनारे' (अतराफ़) से तात्पर्य 'कुलीन' (अशराफ़) हैं(2), और इब्न अल-अ'राबी ने कहा: अल-तराफ़ और अल-ज़राफ़ का अर्थ उदार व्यक्ति है। लेकिन यह बात दूर की लगती है; क्योंकि आयत का उद्देश्य है: हमने उन्हें उनके मामलों में कमी दिखाई है, ताकि वे जान लें कि उनसे सज़ा में देरी अक्षमता के कारण नहीं है, सिवाय इसके कि इब्न अब्बास के कथन को यहूदी और ईसाई विद्वानों की मृत्यु पर लागू किया जाए।

मुजाहिद, क़तादा और हसन ने भी कहा: यह वह (भूमि) है जिस पर मुसलमान उन चीज़ों में से विजय प्राप्त करते हैं जो मुशरिकों (बहुदेववादियों) के हाथों में हैं। यह इब्न अब्बास से भी वर्णित है(3)। उन्हीं से यह भी है: यह धरती का उजाड़ होना है यहाँ तक कि आबादी इसके केवल एक हिस्से में रह जाए(4)। और मुजाहिद से: इसकी कमी इसका विनाश और इसके निवासियों की मृत्यु है(5)।

वकी' बिन अल-जर्राह ने तलहा बिन अम्र(6) से, अता बिन अबी रबाह से अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में उल्लेख किया है: {क्या उन्होंने नहीं देखा कि हम धरती पर आते हैं और उसे उसके किनारों से कम करते जाते हैं} उन्होंने कहा: इसके फकीहों (धर्मशास्त्रियों) और इसके श्रेष्ठ लोगों का जाना(7)।

---

(1) इसे इब्न अब्बास से अल-तबरी 13/579, और अल-हाकिम 2/350 ने तलहा बिन अम्र के माध्यम से अता से इब्न अब्बास से उद्धृत किया है, और तलहा बिन अम्र के बारे में अल-हाफिज़ ने अल-तक़रीब में कहा है: परित्यक्त (मतरूक)। मुजाहिद से इसका विवरण आगे आएगा। (2) अल-अज़हरी

ने तहज़ीब अल-लुग़ह 13/320 में इस अर्थ का उल्लेख किया है। (3) इसे इब्न अब्बास और हसन से अल-तबरी 13/574 - 575 ने उद्धृत किया है, और क़तादा से अल-मावर्दी ने अल-नुक़त वल-'उयून 3/119 में उल्लेख किया है, और अल-तबरी से इब्न अब्बास की रिपोर्ट के शब्द हैं: "क्या उन्होंने नहीं देखा कि हम मुहम्मद के लिए एक के बाद एक भूमि खोलते (फ़तह करते) हैं।" (4) मआनी अल-कुरआन अल-नहहास 3/505 द्वारा, और अल-तबरी 13/576 द्वारा उद्धृत। (5) जामि' बयान अल-इल्म (1033), और अल-तबरी 13/576 - 577 द्वारा उद्धृत, और यह तफ़सीर मुजाहिद 1/330 में है। (6) (ज़) में: उमर, और बाकी प्रतियों में: उमैर, और जो स्थापित है वही सही है। (7) इब्न अब्द अल-बर्र ने जामि' बयान अल-इल्म (1030) में इसे उद्धृत किया है, और यह पहले तलहा बिन अम्र के माध्यम से अता से इब्न अब्बास से गुज़र चुका है।

سورہ الرعد: آیت 40 - 41 95

"جس کا ہم ان سے وعدہ کرتے ہیں،" یعنی: عذاب سے؛ اس کے اس قول کی وجہ سے: {ان کے لیے دنیا کی زندگی میں عذاب ہے} [الرعد: 34]، اور اس کا قول: {اور جن لوگوں نے کفر کیا ان پر ان کے کرتوتوں کی وجہ سے کوئی نہ کوئی آفت آتی ہی رہتی ہے} [الرعد: 31]، یعنی: اگر ہم آپ کو وہ کچھ دکھا دیں جس کا ہم نے ان سے وعدہ کیا ہے {یا ہم آپ کو وفات دے دیں، تو آپ کے ذمے صرف پہنچا دینا ہے} تو آپ پر صرف پیغام پہنچا دینا ہی ہے {اور حساب لینا ہمارے ذمے ہے} یعنی جزا اور سزا۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {کیا انہوں نے دیکھا نہیں} یعنی مکہ والوں نے، {کہ ہم زمین پر آتے ہیں} یعنی ہم اس کا ارادہ کرتے ہیں۔ {اسے اس کے کناروں سے کم کرتے ہوئے} اس میں اختلاف ہے؛ ابن عباس اور مجاہد نے کہا: {اسے اس کے کناروں سے کم کرتے ہوئے} سے مراد اس کے علماء اور نیک لوگوں کی موت ہے(1)۔ القشیری نے کہا: اس بنا پر 'اطراف' سے مراد 'اشراف' (شرفاء) ہیں(2)، اور ابن الاعرابی نے کہا: الطرف اور الظرف سے مراد سخی آدمی ہے۔ لیکن یہ قول بعید ہے؛ کیونکہ آیت کا مقصد یہ ہے کہ: ہم نے انہیں ان کے معاملات میں کمی دکھائی ہے، تاکہ وہ جان لیں کہ ان سے سزا کی تاخیر عاجزی کی وجہ سے نہیں ہے، بجز اس کے کہ ابن عباس کے قول کو یہودی اور عیسائی علماء کی موت پر محمول کیا جائے۔

مجاہد، قتادہ اور حسن نے بھی کہا: یہ وہ ہے جس پر مسلمان ان چیزوں میں سے غالب آجاتے ہیں جو مشرکین کے قبضے میں ہیں۔ یہ ابن عباس سے بھی مروی ہے(3)۔ ان سے یہ بھی مروی ہے کہ: یہ زمین کا ویران ہونا ہے یہاں تک کہ آبادی اس کے ایک حصے میں رہ جائے(4)۔ اور مجاہد سے مروی ہے کہ: اس کا گھٹنا اس کی ویرانی اور اس کے رہنے والوں کی موت ہے(5)۔

وکیع بن الجراح نے طلحہ بن عمرو(6) سے، انہوں نے عطا بن ابی رباح سے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں ذکر کیا: {کیا انہوں نے نہیں دیکھا کہ ہم زمین پر آتے ہیں اسے اس کے کناروں سے گھٹاتے ہوئے} انہوں نے کہا: اس کے فقہا اور بہترین لوگوں کا چلے جانا(7)۔

---

(1) اسے ابن عباس سے طبری 13/579، اور حاکم 2/350 نے طلحہ بن عمرو کے واسطے سے عطا سے ابن عباس سے روایت کیا ہے، اور طلحہ بن عمرو کے بارے میں حافظ نے 'التقریب' میں کہا ہے: متروک۔ مجاہد سے اس کی تخریج آگے آئے گی۔ (2) ازہری نے اس معنی کا ذکر 'تہذیب اللغۃ' 13/320 میں کیا ہے۔ (3) اسے ابن عباس اور حسن سے طبری 13/574 - 575 نے روایت کیا ہے، اور قتادہ سے ماوردی نے 'النکت والعیون' 3/119 میں ذکر کیا ہے، اور طبری سے ابن عباس کی روایت کے الفاظ ہیں: "کیا انہوں نے نہیں دیکھا کہ ہم محمد کے لیے ایک کے بعد ایک زمین فتح کر دیتے ہیں۔" (4) معانی القرآن از نحاس 3/505، اور اسے طبری 13/576 نے روایت کیا ہے۔ (5) جامع بیان العلم (1033)، اور اسے طبری 13/576 - 577 نے روایت کیا ہے، اور یہ تفسیر مجاہد 1/330 میں ہے۔ (6) (ظ) میں: عمر، اور باقی نسخوں میں: عمیر، اور جو ثبت ہے وہی صحیح ہے۔ (7) اسے ابن عبد البر نے 'جامع بیان العلم' (1030) میں روایت کیا ہے، اور یہ پہلے طلحہ بن عمرو کے واسطے سے عطا سے ابن عباس سے گزر چکا ہے۔

96 Surah Ar-Ra'd: Verses 40-41

Abu 'Umar bin 'Abd al-Barr said (1): 'Ata's statement regarding the interpretation of the verse is very good, and it has been accepted by the people of knowledge. I say: Al-Mahdawi narrated it from Mujahid and Ibn 'Umar, and this is the text of the first statement itself (2); Sufyan narrated from Mansur, from Mujahid: "We diminish it from its borders" (Quran 13:41), he said: Death (3); the death of the jurists and scholars (4). It is known in the language that 'al-taraf' (the border/edge) refers to the noble of everything (5), and this is contrary to what Abu Nasr 'Abd al-Rahim bin 'Abd al-Karim approved from the statement of Ibn Abbas. 'Ikrimah and Al-Sha'bi said: It is the decrease and the seizing of souls; one of them said: If the earth were physically decreasing, your latrine would have become tight for you. The other said: A garden (or latrine) where you relieve yourself would have become tight for you (6). It was said: What is meant by it is the destruction of those among the nations who perished before the Quraysh, and the destruction of their lands after them. The meaning is: Did the Quraysh not see the destruction of those before them, and the ruin of their lands after them?! Do they not fear that the same will happen to them? This was also narrated from Ibn Abbas, Mujahid, and Ibn Jurayj. And from Ibn Abbas as well: It is the decrease of the blessings of the earth, its fruits, and its people (7). And it was said: Its decrease is due to the injustice of its rulers (8). I say: This is correct in meaning, for injustice and oppression ruin countries by killing their people.

(1) In Jami' Bayan al-'Ilm, following report (1034). (2) In (Z): And this is the first statement exactly. (3) His saying: Death, from (Z), and it matches what is in the sources as follows. (4) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 3/505, and narrated by 'Abd al-Razzaq 1/339, and narrated through another path similarly by al-Tabari 13/579. (5) Al-Nahhas mentioned in I'rab al-Qur'an 2/360 this meaning from 'Abdullah bin 'Abd al-'Aziz. (6) Jami' Bayan al-'Ilm (1032), and al-Tabari 13/577 narrated Al-Sha'bi's statement through Talha al-Qannad from someone who heard Al-Sha'bi. Al-Tabari 13/578 also narrated 'Ikrimah's statement similarly. Al-Hush: The latrine. Mu'jam Matn al-Lughah (H-Sh). (7) Narrated by al-Tabari 13/577. (8) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/119.

९६ सूरह अर-रअद: आयत ४०-४१

अबू उमर बिन अब्द अल-बर्र ने कहा (१): आयत की व्याख्या के संबंध में अता का कथन बहुत अच्छा है, और ज्ञान के लोगों ने इसे स्वीकार किया है। मैं कहता हूँ: अल-महदवी ने इसे मुजाहिद और इब्न उमर से वर्णित किया है, और यह स्वयं पहले कथन का पाठ है (२); सुफ़यान ने मंसूर से, मुजाहिद से रिवायत की: "हम उसे उसके किनारों से कम कर रहे हैं" (कुरान १३:४१), उन्होंने कहा: मृत्यु (३); फकीहों और विद्वानों की मृत्यु (४)। भाषा में यह ज्ञात है कि 'अत-तरफ़' (किनारा) हर चीज़ के कुलीन/श्रेष्ठ को संदर्भित करता है (५), और यह अबू नस्र अब्द अर-रहीम बिन अब्द अल-करीम द्वारा इब्न अब्बास के कथन से स्वीकृत बात के विपरीत है। इक्रिमा और अल-शाबी ने कहा: यह कमी और प्राणों का हरण है; उनमें से एक ने कहा: यदि पृथ्वी शारीरिक रूप से घट रही होती, तो तुम्हारा शौचालय तुम्हारे लिए तंग हो जाता। दूसरे ने कहा: एक बगीचा (या शौचालय) जहाँ तुम शौच करते हो, तुम्हारे लिए तंग हो जाता (६)। कहा गया: इससे तात्पर्य कुरैश से पहले नष्ट हुए राष्ट्रों का विनाश और उनके बाद उनकी भूमि का विनाश है। अर्थ यह है: क्या कुरैश ने अपने से पहले के लोगों का विनाश और उनके बाद उनकी भूमि की बर्बादी नहीं देखी?! क्या वे नहीं डरते कि उनके साथ भी वैसा ही होगा? यह इब्न अब्बास, मुजाहिद और इब्न जुरैज से भी रिवायत किया गया है। और इब्न अब्बास से यह भी है: यह पृथ्वी की बरकतों, उसके फलों और उसके लोगों की कमी है (७)। और कहा गया: इसकी कमी इसके शासकों के अन्याय के कारण है (८)। मैं कहता हूँ: यह अर्थ में सही है, क्योंकि अन्याय और अत्याचार लोगों की हत्या करके देशों को बर्बाद कर देते हैं।

(१) जामे बयान अल-इल्म में, रिपोर्ट (१०३४) के बाद। (२) (ज़) में: और यह बिल्कुल पहला कथन है। (३) उनका कहना: मृत्यु, (ज़) से, और यह नीचे दिए गए स्रोतों के अनुरूप है। (४) अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान ३/५०५, और अब्द अल-रज्जाक १/३३९ द्वारा वर्णित, और अल-तबरी १३/५७९ द्वारा इसी तरह के एक अन्य मार्ग के माध्यम से वर्णित। (५) अल-नहस ने इराब अल-कुरान २/३६० में अब्दुल्ला बिन अब्द अल-अज़ीज़ से इस अर्थ का उल्लेख किया है। (६) जामे बयान अल-इल्म (१०३२), और अल-तबरी १३/५७७ ने अल-शाबी का बयान तलहा अल-कन्नाद के माध्यम से एक ऐसे व्यक्ति से वर्णित किया जिसने अल-शाबी को सुना था। अल-तबरी १३/५७८ ने इक्रिमा का बयान भी इसी तरह वर्णित किया। अल-हुश: शौचालय। मुजम मतन अल-लुगाह (ह-श)। (७) अल-तबरी १३/५७७ द्वारा वर्णित। (८) अल-नुकात वल-उयून ३/११९।

٩٦ سورة الرعد: آیات ٤٠ - ٤١

ابو عمر بن عبد البر نے کہا (١): آیت کی تاویل میں عطاء کا قول بہت اچھا ہے، اہل علم نے اسے قبول کیا ہے۔ میں کہتا ہوں: المحمدوی نے اسے مجاہد اور ابن عمر سے روایت کیا ہے، اور یہ خود پہلے قول کا متن ہے (٢)؛ سفیان نے منصور سے، انہوں نے مجاہد سے روایت کی: ﴿نَنقُصُهَا مِنْ أَطْرَافِهَا﴾ (ہم زمین کو اس کے کناروں سے کم کرتے ہیں)، انہوں نے کہا: موت (٣)؛ فقہاء اور علماء کی موت (٤)۔ اور لغت میں یہ معروف ہے کہ 'الطَّرَفُ' سے مراد ہر چیز کا معزز/عمدہ حصہ ہے (٥)، اور یہ اس کے خلاف ہے جسے ابو نصر عبد الرحیم بن عبد الکریم نے ابن عباس کے قول سے پسند کیا ہے۔ عکرمہ اور شعبی نے کہا: یہ کمی اور جانوں کا قبض ہونا ہے؛ ان میں سے ایک نے کہا: اگر زمین (جسمانی طور پر) گھٹ رہی ہوتی تو تمہارا بیت الخلا تم پر تنگ ہو جاتا۔ دوسرے نے کہا: وہ جگہ جہاں تم قضائے حاجت کرتے ہو، تم پر تنگ ہو جاتی (٦)۔ کہا گیا: اس سے مراد قریش سے پہلے کی قوموں کی ہلاکت اور ان کے بعد ان کی زمینوں کی بربادی ہے۔ مطلب یہ ہے کہ: کیا قریش نے اپنے سے پہلوں کی ہلاکت اور ان کے بعد ان کی زمینوں کی ویرانی نہیں دیکھی؟! تو کیا وہ اس بات سے نہیں ڈرتے کہ ان پر بھی ویسا ہی عذاب نازل ہو جائے؟ یہ بات ابن عباس، مجاہد اور ابن جریج سے بھی مروی ہے۔ اور ابن عباس سے یہ بھی مروی ہے: یہ زمین کی برکتوں، اس کے پھلوں اور اس کے رہنے والوں کی کمی ہے (٧)۔ اور کہا گیا: اس کی کمی اس کے حکمرانوں کے ظلم کی وجہ سے ہے (٨)۔ میں کہتا ہوں: یہ معنی کے لحاظ سے صحیح ہے، کیونکہ ظلم و ستم لوگوں کو قتل کر کے ملکوں کو برباد کر دیتا ہے۔

(١) جامع بیان العلم میں، خبر (١٠٣٤) کے بعد۔ (٢) (ظ) میں: اور یہی بعینہ پہلا قول ہے۔ (٣) ان کا قول: موت، (ظ) سے ہے اور یہ ان ذرائع کے مطابق ہے جو آگے آرہے ہیں۔ (٤) معانی القرآن

للنحاس ۳/ ۵۰۵ ، اور اسے عبد الرزاق نے ۳۳۹/۱ میں نکالا ہے، اور طبری نے ۱۳/ ۵۷۹ میں ایک اور طریق سے اسی طرح نکالا ہے۔ (۵) نحاس نے اعراب القرآن ۲/ ۳۶۰ میں عبد اللہ بن عبد العزیز سے یہ معنی ذکر کیا ہے۔ (۶) جامع بیان العلم (۱۰۳۲)، اور طبری نے ۱۳/ ۵۷۷ میں طلحہ القناد کے طریق سے ان سے روایت کیا جنہوں نے شعبی سے سنا۔ طبری نے ۱۳/ ۵۷۸ میں عکرمہ کا قول بھی اسی طرح نکالا ہے۔ والحش: بیت الخلا۔ معجم متن اللغۃ (حش)۔ (۷) اسے طبری نے ۱۳/ ۵۷۷ میں نکالا ہے۔ (۸) النکت والعیون ۳/ ۱۱۹۔

Surah Al-Ra'd, Verses 40 - 43 97

...and their expulsion (1) from it, and blessings are lifted from the earth, and Allah knows best. Allah Almighty's saying: ﴿And Allah judges; there is no adjuster of His judgment﴾ meaning: No one can follow up His judgment by nullifying it (2) or changing it. ﴿And He is swift in account﴾ meaning: Avenging the disbelievers, swift in rewarding the believers. It is said: He does not need deliberation of the heart in His accounting, nor the counting of fingertips; according to what has been previously explained in "Al-Baqarah" (3). Allah Almighty's saying: ﴿And those before them had plotted, but to Allah belongs the plan entirely. He knows what every soul earns, and the disbelievers will know to whom belongs the ultimate home (42) And those who have disbelieved say, "You are not a messenger." Say, "Sufficient is Allah as a witness between me and you, and [so is] whoever has knowledge of the Scripture" (43)﴾ Allah Almighty's saying: ﴿And those before them had plotted﴾ meaning: before the polytheists of Mecca, they plotted against the messengers, schemed against them, and disbelieved in them. ﴿but to Allah belongs the plan entirely﴾ meaning: the plotting of the plotters is created by Him, so it does not harm except by His permission (4). It is said: to Allah belongs the best of plans, meaning: He compensates them for it (5). ﴿He knows what every soul earns﴾ of good and evil, so He compensates for it. ﴿And the disbeliever will know﴾ this is the reading of Nafi', Ibn Kathir, and Abu 'Amr. The rest [read it]: ﴿the disbelievers﴾ in the plural form (6). It is said: it refers to Abu Jahl (7). ﴿to whom belongs the ultimate home﴾ meaning: the end of the worldly abode in terms of reward and punishment, or (8) to whom the reward and punishment in the hereafter belong, and this is a threat and a warning.

(1) In (ظ): their clarification. (2) In copies other than (ظ): with deficiency, and what is established is from (ظ) and Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/506, and the speech is from him. (3) 3/359 - 361. (4) Al-Wajiz by al-Wahidi (in the margin of Marah Labid) 1/334, and Zad al-Masir 4/341. (5) Al-Razi 19/68 mentioned this saying with the wording: to Allah belongs the recompense for the plotting, and that is because when they plotted against the believers, the Almighty explained that He would recompense them for their plotting. In (ظ) it appeared as: the best of plotters. (6) Al-Sab'ah p. 359, and Al-Taysir p. 134. (7) In (ظ): Abu Jahl, and al-Wahidi mentioned in al-Wasit 3/21 this saying from Ibn Abbas. (8) In (د): and, and in (ظ): meaning.

सूरा अर-राद, आयत 40 - 43 97

...और उनका निष्कासन (1) वहाँ से, और पृथ्वी से बरकत (आशीर्वाद) उठा ली जाती है, और अल्लाह बेहतर जानता है। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: ﴾और अल्लाह न्याय करता है; उसके फैसले को टालने वाला कोई नहीं है﴿ अर्थात: कोई भी उसके फैसले को रद्द (2) करके या बदलकर उसका पीछा नहीं कर सकता। ﴾और वह हिसाब लेने में बहुत तेज़ है﴿ अर्थात: काफिरों (अविश्वासियों) से बदला लेने में, मोमिनों (विश्वासियों) को प्रतिफल (इनाम) देने में तेज़। कहा गया है: उसे अपने हिसाब में दिल के विचार या उंगलियों की पोरों की गिनती की आवश्यकता नहीं है; जैसा कि "अल-बकरा" में पहले ही स्पष्ट किया जा चुका है (3)। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: ﴾और उनसे पहले वालों ने भी चालें चली थीं, पर सारी चालें अल्लाह ही के हाथ में हैं। वह जानता है जो कुछ हर जान कमाती है, और जल्द ही काफ़िर जान लेंगे कि आख़िरत का घर किसके लिए है (42) और जो लोग काफ़िर हुए वे कहते हैं कि "तुम भेजे हुए (रसूल) नहीं हो।" कहो, "मेरे और तुम्हारे बीच अल्लाह गवाह के तौर पर काफ़ी है और वह भी जिसके पास किताब का ज्ञान है" (43)﴿ अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: ﴾और उनसे पहले वालों ने भी चालें चली थीं﴿ अर्थात: मक्का के मुशरिकों (बहुदेववादियों) से पहले, उन्होंने रसूलों के खिलाफ चालें चलीं, उनके खिलाफ साजिशें रचीं और उनका इनकार किया। ﴾पर सारी चालें अल्लाह ही के हाथ में हैं﴿ अर्थात: चालबाज़ों की चालें उसी की पैदा की हुई हैं, इसलिए वे उसकी अनुमति के बिना कोई नुकसान नहीं पहुँचा सकतीं (4)। कहा गया है: अल्लाह के लिए सबसे अच्छी चाल है, अर्थात: वह उन्हें इसका बदला देता है (5)। ﴾वह जानता है जो कुछ हर जान कमाती है﴿ अच्छाई और बुराई में से, इसलिए वह उसका बदला देता है। ﴾और काफ़िर जान लेगा﴿ यह नाफ़े, इब्न कसीर और अबू अम्र की किरअत (पढ़ने का तरीका) है। बाकी लोगों ने: ﴾काफ़िरों (बहुवचन)﴿ पढ़ा है (6)। कहा गया है: इससे अबू जहल मुराद है (7)। ﴾आख़िरत का घर किसके लिए है﴿ अर्थात: दुनिया के घर का अंत इनाम और सजा के रूप में, या (8) किसके लिए आख़िरत के घर में सवाब (पुण्य) और अज़ाब (दंड) है, और यह एक धमकी और चेतावनी है।

(1) (ظ) में: उनका स्पष्टीकरण। (2) (ظ) के अलावा अन्य प्रतियों में: कमी के साथ, और जो स्थापित है वह (ظ) से है और नहहास द्वारा मानी अल-कुरान 3/506 से है, और कथन उन्हीं का है। (3) 3/359 - 361. (4) वाहिदी द्वारा अल-वजीज़ (मराह लबिद के हाशिये पर) 1/334, और ज़ाद अल-मसीर 4/341। (5) राज़ी 19/68 ने इस कथन को इस शब्दों में उल्लेख किया है: अल्लाह के पास चाल का बदला है, और ऐसा इसलिए है क्योंकि जब उन्होंने ईमान वालों के खिलाफ चाल चली, तो

अल्लाह ने स्पष्ट किया कि वह उन्हें उनकी चाल का बदला देगा। (ظ) में यह 'बेहतरीन चालबाज़' के रूप में आया है। (6) अल-सबआ पृष्ठ 359, और अल-तयसीर पृष्ठ 134। (7) (ظ) में: अबू जहल, और वाहिदी ने अल-वसीत 3/21 में इब्न अब्बास से इस कथन का उल्लेख किया है। (8) (د) में: और, और (ظ) में: यानी।

سورہ الرعد، آیات 40 - 43 97

اور ان کا وہاں سے نکل جانا (1)، اور زمین سے برکت اٹھا لی جاتی ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور اللہ حکم فرماتا ہے، اس کے حکم کو کوئی پیچھے ڈالنے والا (ٹالنے والا) نہیں﴾ یعنی: اس کے فیصلے کو کوئی منسوخ (2) کرنے یا تبدیل کرنے والا نہیں۔ ﴿اور وہ جلد حساب لینے والا ہے﴾ یعنی: کافروں سے انتقام لینے میں، اور مومنوں کو ثواب دینے میں بہت تیز۔ کہا گیا ہے: اسے اپنے حساب میں دل کی سوچ بچار یا انگلیوں کے پوروں کی گنتی کی ضرورت نہیں ہے؛ جیسا کہ "البقرہ" کے بیان میں پہلے گزر چکا ہے (3)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور ان سے پہلے لوگوں نے بھی مکاریاں کیں تو اللہ ہی کے لیے ہے ساری تدبیر (مکاری)۔ وہ جانتا ہے جو کچھ ہر جی کما رہا ہے، اور عنقریب کافر جان لیں گے کہ (آخرت کے) گھر کا انجام کس کے لیے ہے (42) اور کافر کہتے ہیں کہ تم رسول نہیں ہو۔ کہو کہ میرے اور تمہارے درمیان اللہ گواہ کافی ہے اور وہ جس کے پاس کتاب کا علم ہے (43)﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور ان سے پہلے لوگوں نے بھی مکاریاں کیں﴾ یعنی: مکہ کے مشرکوں سے پہلے، انہوں نے رسولوں کے خلاف مکاریاں کیں، ان کے خلاف چالیں چلیں اور ان کا انکار کیا۔ ﴿تو اللہ ہی کے لیے ہے ساری تدبیر﴾ یعنی: مکاروں کی مکاریاں اسی کی پیدا کردہ ہیں، چنانچہ وہ اس کے حکم کے بغیر نقصان نہیں پہنچا سکتیں (4)۔ کہا گیا ہے: اللہ کے لیے بہترین تدبیر ہے، یعنی: وہ انہیں اس کا بدلہ دیتا ہے (5)۔ ﴿وہ جانتا ہے جو کچھ ہر جی کما رہا ہے﴾ نیکی اور بدی میں سے، پھر وہ اس پر بدلہ دیتا ہے۔ ﴿اور کافر جان لے گا﴾ نافع، ابن کثیر اور ابو عمرو کی قرات یہی ہے۔ باقیوں نے: ﴿کفار (جمع کے ساتھ)﴾ پڑھا ہے (6)۔ کہا گیا ہے: اس سے ابو جہل مراد ہے (7)۔ ﴿کس کے لیے گھر کا انجام ہے﴾

یعنی: دنیا کے گھر کا انجام ثواب اور عذاب کی صورت میں، یا (8) آخرت کے گھر میں ثواب اور عذاب کس کے لیے ہے، اور یہ تہدید اور وعید (دھمکی) ہے۔

(1) (ظ) میں: وجلائهم (ان کا واضح ہونا)۔ (2) (ظ) کے علاوہ دیگر نسخوں میں: "بنقص" (کمی کے ساتھ) ہے، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے اور النحاس کی "معانی القرآن" 3/506 سے ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (3) 3/359 - 361۔ (4) الواحدی کی "الوجیز" (مراح لبید کے حاشیہ پر) 1/334، اور "زاد المسیر" 4/341۔ (5) الرازی نے 19/68 میں اس قول کو ان الفاظ میں ذکر کیا ہے: اللہ کے لیے مکر (تدبیر) کا بدلہ ہے، اور یہ اس لیے ہے کہ جب انہوں نے مومنوں کے خلاف مکر کیا تو اللہ تعالیٰ نے واضح فرمایا کہ وہ انہیں ان کے مکر کا بدلہ دے گا۔ اور (ظ) میں "خیر الماکرین" (بہترین تدبیر کرنے والا) واقع ہوا ہے۔ (6) السبعہ ص 359، اور التیسر ص 134۔ (7) (ظ) میں: ابا جہل، اور الواحدی نے "الوسیط" 3/21 میں ابن عباس سے یہ قول ذکر کیا ہے۔ (8) (د) میں: "و" ہے، اور (ظ) میں: "أي" (یعنی) ہے۔

98 Surah Ar-Ra'd: Verses 42 - 43

His words (Exalted is He): {And those who disbelieve say, "You are not a messenger."} Qatadah said: They are the polytheists of the Arabs(1), meaning: You are not a prophet nor a messenger, but rather you are a fabricator, meaning: when he did not bring them what they proposed; they said that. {Say, "Sufficient is Allah"} meaning: Say to them, O Muhammad: {Sufficient is Allah} meaning: Allah is enough {as a witness between me and you} to my truthfulness and your falsehood. {and whoever has knowledge of the Scripture.} This is an argument against the polytheists of the Arabs; because they used to refer to the People of the Book — those of them who believed — in interpretations. And it was said: Their testimony was decisive against the opponents' words, and they are the believers of the People of the Book; such as Abdullah bin Salam, Salman al-Farisi, Tamim al-Dari, and the Negus and his companions; this was said by Qatadah and Sa'id bin Jubayr(2). And Al-Tirmidhi narrated from the nephew of Abdullah bin Salam who said: When Uthman was intended to be killed, Abdullah bin Salam came, and Uthman said to him: What brought you? He said: I came to support you. He said: Go out to the people and turn them away from me, for your being outside is better for me than your being inside(4). So Abdullah bin Salam went out to the people and said: O people, my name in the pre-Islamic era (Jahiliyyah) was so-and-so(5), then the Messenger of Allah ﷺ named me Abdullah, and verses from the Book of Allah were revealed regarding me; revealed regarding me was: {and a witness from the Children of Israel has testified to something similar and believed while you were arrogant. Indeed, Allah does not guide the wrongdoing people.} [Al-Ahqaf: 10], and regarding me was revealed: {Say, "Sufficient is Allah as a witness between me and you, and whoever has knowledge of the Scripture."} the hadith(6).

(1) Reported by Al-Tabari 13/583. (2) Reported from Qatadah by Abd al-Razzaq 1/339, and Al-Tabari 13/583 - 584. As for Sa'id bin Jubayr, the opposite of this statement was narrated from him as will follow. (3) After it in (m): killed. (4) In the copies: from, and what is established is from Sunan al-Tirmidhi. (5) In (f): Sufyan, and in (z): so-and-so (accusative), and what is established is from the rest of the copies and Sunan al-Tirmidhi. Al-Mubarakpuri said in Tuhfat al-Ahwadhi 9/138: It seems it should be so-and-so (accusative)..., as for the nominative case, it is because 'kana' contains the pronoun of the state, and 'ismi' is the subject, and 'fulan' is its predicate, and the sentence is the predicate of 'kana'. (6) Sunan al-Tirmidhi (3256). And the nephew of Abdullah bin Salam is unknown as Al-Hafiz said in Al-Taqrib.

९८ सूरह अर-राद: आयतें ४२ - ४३

अल्लाह तआला का कथन: {और वे लोग जिन्होंने कुफ़्र किया, कहते हैं, "आप रसूल नहीं हैं।"} क़तादा ने कहा: वे अरब के मुशरिक (बहुदेववादी) हैं(१), अर्थात: आप न नबी हैं और न रसूल, बल्कि आप तो केवल घड़ने वाले हैं, अर्थात: जब वह वह नहीं लाए जो उन्होंने प्रस्तावित किया था; उन्होंने ऐसा कहा। {कह दीजिए, "अल्लाह पर्याप्त है"} अर्थात: ऐ मुहम्मद, उनसे कह दीजिए: {अल्लाह पर्याप्त है} अर्थात: अल्लाह काफी है {मेरे और तुम्हारे बीच गवाह के रूप में} मेरी सच्चाई और तुम्हारे झूठ के लिए। {और वह जिसके पास किताब का ज्ञान है।} यह अरब के मुशरिकों के विरुद्ध एक दलील है; क्योंकि वे तफ़सीर (व्याख्याओं) के लिए किताब वालों (अहले किताब) — उनमें से जो ईमान लाए — की ओर लौटते थे। और कहा गया है: उनकी गवाही विरोधियों के कथन के खिलाफ निर्णायक थी, और वे किताब वालों के मोमिन (विश्वासी) हैं; जैसे अब्दुल्ला बिन सलाम, सलमान अल-फ़ारसी, तमीम अद-दारी, और नजाशी और उनके साथी; यह क़तादा और सईद बिन जुबैर ने कहा है(२)। और तिरमिज़ी ने अब्दुल्ला बिन सलाम के भतीजे से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: जब उस्मान [की हत्या] का इरादा किया गया(३), तो अब्दुल्ला बिन सलाम आए, तो उस्मान ने उनसे कहा: तुम यहाँ क्यों आए हो? उन्होंने कहा: मैं आपकी सहायता के लिए आया हूँ। उन्होंने कहा: लोगों के पास जाओ और उन्हें मुझसे दूर करो, क्योंकि तुम्हारा बाहर होना मेरे लिए तुम्हारे अंदर होने से बेहतर है(४)। तो अब्दुल्ला बिन सलाम लोगों के पास गए और कहा: ऐ लोगो, जाहिलियत (अज्ञानता के काल) में मेरा नाम फलां था(५), फिर अल्लाह के रसूल ﷺ ने मेरा नाम अब्दुल्ला रखा, और मेरे बारे में अल्लाह की किताब की आयतें उतरीं; मेरे बारे में उतरी: {और बनी इस्राइल के एक गवाह ने इसके जैसे पर गवाही दी और ईमान लाया जबकि तुमने अहंकार किया। निस्संदेह अल्लाह ज़ालिम लोगों को मार्ग नहीं दिखाता।} [अल-अहक़ाफ़: १०], और मेरे बारे में उतरी: {कह दीजिए, "अल्लाह मेरे और तुम्हारे बीच गवाह के रूप में पर्याप्त है, और वह जिसके पास किताब का ज्ञान है।" } हदीस के अंत तक(६)।

(१) इसे अल-तबरी १३/५८३ ने उद्धृत किया है। (२) इसे क़तादा से अब्द अल-रज्ज़ाक १/३३९, और अल-तबरी १३/५८३ - ५८४ ने उद्धृत किया है। जहाँ तक सईद बिन जुबैर का संबंध है, उनसे इस कथन का उल्टा वर्णित है जैसा कि आगे आएगा। (३) इसके बाद (म) में है: कत्ल (हत्या)। (४) प्रतियों में: 'मिन', और जो सिद्ध है वह सुनन अल-तिरमिज़ी से है। (५) (फ़) में: सुफ़ियान, और (ज़) में: फलाना, और जो सिद्ध है वह बाकी प्रतियों और सुनन अल-तिरमिज़ी से है। अल-मुबारकपुरी ने

तोहफ़तुल अहवज़ी ९/१३८ में कहा: ज़ाहिर है कि यह 'फलाना' होना चाहिए..., जहाँ तक रफ़ा (पेश) का सवाल है, वह इस आधार पर है कि 'काना' में ज़मीर-ए-शान है, और 'इस्मी' मुब्तदा है, और 'फ़ुलान' उसकी ख़बर है, और जुमला 'काना' की ख़बर है। (६) सुनन अल-तिरमिज़ी (३२५६)। और अब्दुल्ला बिन सलाम का भतीजा अज्ञात (मजहूल) है जैसा कि अल-हाफ़िज़ ने अल-तक़रीब में कहा है।

۹۸ سورہ الرعد: آیتیں ۴۲ - ۴۳

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَيَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَسْتَ مُرْسَلًا﴾ قتادہ نے کہا: وہ مشرکینِ عرب ہیں(۱)، یعنی: آپ نہ نبی ہیں اور نہ رسول، بلکہ آپ تو محض اپنی طرف سے گھڑنے والے ہیں، یعنی: جب آپ وہ چیز نہ لائے جس کی انہوں نے تجویز دی تھی؛ تو انہوں نے یہ کہا۔ ﴿قُلْ كَفَى بِاللَّهِ﴾ یعنی: اے محمد! ان سے کہہ دیجیے: ﴿كَفَى بِاللَّهِ﴾ یعنی: اللہ کافی ہے ﴿شَهِيدًا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ﴾ میری سچائی اور تمہارے جھوٹ پر میرے اور تمہارے درمیان گواہ کے طور پر۔ ﴿وَمَنْ عِندَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ﴾ اور یہ مشرکینِ عرب کے خلاف ایک دلیل ہے؛ کیونکہ وہ اہل کتاب کے پاس — ان میں سے جو ایمان لائے — تفسیروں کے سلسلے میں رجوع کیا کرتے تھے۔ اور کہا گیا: ان کی گواہی مخالفین کے قول کے خلاف حتمی تھی، اور وہ اہل کتاب کے مومنین ہیں؛ جیسے عبداللہ بن سلام، سلمان فارسی، تمیم داری، اور نجاشی اور ان کے ساتھی؛ یہ قتادہ اور سعید بن جبیر نے کہا ہے(۲)۔ اور ترمذی نے عبداللہ بن سلام کے بھتیجے سے روایت کیا، انہوں نے کہا: جب حضرت عثمان [کے قتل] کا ارادہ کیا گیا(۳)، تو عبداللہ بن سلام آئے، حضرت عثمان نے ان سے پوچھا: تم کیوں آئے ہو؟ انہوں نے کہا: میں آپ کی نصرت کے لیے آیا ہوں۔ انہوں نے فرمایا: لوگوں کے پاس جاؤ اور انہیں مجھ سے دور کرو، کیونکہ تمہارا باہر ہونا میرے لیے تمہارے اندر ہونے سے بہتر ہے(۴)۔ پس عبداللہ بن سلام لوگوں کے پاس نکلے اور کہا: اے لوگو! جاہلیت میں میرا نام فلاں تھا(۵)، پھر رسول اللہ ﷺ نے میرا نام عبداللہ رکھا، اور میرے حق میں اللہ کی کتاب کی آیات نازل ہوئیں؛ میرے بارے میں نازل ہوئی: ﴿وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِّن بَنِي إِسْرَائِيلَ عَلَى مِثْلِهِ فَآمَنَ وَاسْتَكْبَرْتُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ﴾ [الاحقاف: ۱۰]، اور میرے بارے میں نازل ہوئی: ﴿قُلْ كَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ وَمَنْ عِندَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ﴾ الحدیث(۶)۔

(۱) اسے طبری نے ۵۸۳/۱۳ میں روایت کیا ہے۔ (۲) اسے قتادہ سے عبد الرزاق نے ۳۳۹/۱، اور طبری نے ۵۸۳/۱۳ - ۵۸۴ میں روایت کیا ہے۔ جہاں تک سعید بن جبیر کا تعلق ہے، تو ان سے اس قول کے برعکس مروی ہے جیسا کہ آگے آئے گا۔ (۳) اس کے بعد (م) میں ہے: قتل۔ (۴) نسخوں میں: 'من'، اور جو ثابت ہے وہ سنن ترمذی سے ہے۔ (۵) (ف) میں: سفیان، اور (ظ) میں: فلانا، اور جو ثابت ہے وہ باقی نسخوں اور سنن ترمذی سے ہے۔ مبارکپوری نے تحفۃ الاحوذی ۱۳۸/۹ میں کہا: ظاہر ہے کہ یہ 'فلاناً' ہونا چاہیے...، اور رفع اس بنیاد پر ہے کہ 'کان' میں ضمیرِ شان ہے، اور 'اسمی' مبتدا ہے، اور 'فلاں' اس کی خبر ہے، اور جملہ 'کان' کی خبر ہے۔ (۶) سنن ترمذی (۳۲۵۶)۔ اور عبداللہ بن سلام کا بھتیجا مجہول ہے جیسا کہ حافظ نے التقریب میں کہا ہے۔

Surah Ar-Ra'd: Verses 42 - 43 [Page] 99

We have written it in its entirety in the book "Al-Tadhkirah"(1). Abu Isa said about it: This is a Good-Strange (Hasan Gharib) Hadith. His name in the pre-Islamic period of ignorance (Jahiliyyah) was Husain, and the Prophet ﷺ named him Abdullah(2). Abu Bishr said: I said to Sa'id ibn Jubayr: "And whoever has knowledge of the Scripture" (verse 43) - is it Abdullah ibn Salam? He said: How could it be(3) Abdullah ibn Salam when this Surah is Meccan, and Ibn Salam did not embrace Islam until Medina?! Mentioned by Al-Thalabi. Al-Qushayri said: Ibn Jubayr said: The Surah is Meccan, and Ibn Salam embraced Islam in Medina after this Surah. Therefore, it is not permissible to apply this verse to Ibn Salam. "Whoever has knowledge of the Scripture" is Gabriel, and this is the opinion of Ibn Abbas(4). Al-Hasan, Mujahid, and Al-Dahhak said: It is Allah Almighty. They used to read: "And FROM WHOM is the knowledge of the Scripture," and they would object to those who say it is Abdullah ibn Salam and Salman, because they hold that the Surah is Meccan, while these individuals embraced Islam in Medina(5). It was narrated from the Prophet ﷺ that he read: "And from Him is the knowledge of the Scripture," although the narration contains weakness. This was narrated by Sulayman ibn Arqam, from Az-Zuhri, from Salim, from his father, from the Prophet (6) ﷺ.

---

(1) Page 534. (2) Al-Isti'ab (on the margin of Al-Isabah) 6/228. (3) In the manuscripts: "And whoever has knowledge of the Scripture," he said: He is Abdullah ibn Salam. I said: How could it be... and this is an error. What is confirmed is from the sources of Takhrij; it was produced by Sa'id ibn Mansur (1177 - Tafsir), Al-Tabari 13/586, and Al-Nahas in Al-Nasikh wal-Mansukh 2/479. Abu Bishr is Ja'far ibn Iyas. (4) The saying of Sa'id ibn Jubayr that "whoever has knowledge of the Scripture" is Gabriel was mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wal-Uyun 3/119. Al-Nahas extracted in Al-Nasikh wal-Mansukh 2/478 from Ibn Abbas who said: Surah Ar-Ra'd was revealed in Mecca, so it is Meccan. (5) Al-Nukat wal-Uyun 3/119, and Ibn Jinni mentioned the reading from them in Al-Muhtasab 1/358. (6) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahas 3/508, and Abu Ya'la extracted it (5574) with this chain of narrators, and Sulayman ibn Arqam is weak.

सूरा अर-रद: आयतें 42 - 43 [पृष्ठ] 99

हमने इसे पूरी तरह से पुस्तक "अल-तज़किराह" (1) में लिखा है। इसके बारे में अबू ईसा ने कहा: यह एक हसन गरीब (अच्छी-अजीब) हदीस है। जाहिलियत (अज्ञानता के काल) में उनका नाम हुसैन था, फिर पैगंबर ﷺ ने उनका नाम अब्दुल्ला रखा (2)। अबू बिश्र ने कहा: मैंने सईद बिन जुबैर से कहा: "और जिसके पास किताब का ज्ञान है" (आयत 43) - क्या वह अब्दुल्ला बिन सलाम हैं? उन्होंने कहा: अब्दुल्ला बिन सलाम कैसे हो सकते हैं(3) जबकि यह सूरा मक्की है, और इब्न सलाम ने मदीना में इस्लाम स्वीकार किया था?! अल-थलाबी द्वारा उल्लेखित। अल-कुशायरी ने कहा: इब्न जुबैर ने कहा: सूरा मक्की है, और इब्न सलाम ने इस सूरा के बाद मदीना में इस्लाम स्वीकार किया। इसलिए, इस आयत को इब्न सलाम पर लागू करना अनुमत नहीं है। "जिसके पास किताब का ज्ञान है" वह जिब्राइल (गैब्रियल) हैं, और यह इब्न अब्बास की राय है (4)। अल-हसन, मुजाहिद और अद-दहाक ने कहा: वह अल्लाह सर्वशक्तिमान है। वे पढ़ते थे: "और जिससे (अल्लाह से) किताब का ज्ञान है," और वे उन लोगों का विरोध करते थे जो कहते थे कि यह अब्दुल्ला बिन सलाम और सलमान हैं; क्योंकि उनका मानना है कि सूरा मक्की है, जबकि इन लोगों ने मदीना में इस्लाम स्वीकार किया (5)। पैगंबर ﷺ से रिवायत है कि उन्होंने पढ़ा: "और उसी की ओर से किताब का ज्ञान है," हालांकि रिवायत में कमजोरी है। इसे सुलेमान बिन अरकम ने जुहरी से, उन्होंने सालिम से, उन्होंने अपने पिता से, और उन्होंने पैगंबर ﷺ से रिवायत किया (6)।

---

(1) पृष्ठ 534। (2) अल-इस्तिआब (अल-इसाबा के हाशिये पर) 6/228। (3) पांडुलिपियों में: "और जिसके पास किताब का ज्ञान है," उन्होंने कहा: वह अब्दुल्ला बिन सलाम हैं। मैंने कहा: यह कैसे हो सकता है... और यह एक त्रुटि है। जो प्रमाणित है वह तखरीज के स्रोतों से है; इसे सईद बिन मंसूर (1177 - तफ़सीर), अल-तबरी 13/586, और अल-नहास ने अल-नासिख वल-मनसूख 2/479 में उद्धृत किया है। अबू बिश्र जाफ़र बिन इयास हैं। (4) सईद बिन जुबैर का यह कहना कि "जिसके पास किताब का ज्ञान है" वह जिब्राइल हैं, अल-मावर्दी द्वारा अल-नुकत वल-उयून 3/119 में उल्लेख किया गया है। अल-नहास ने अल-नासिख वल-मनसूख 2/478 में इब्न अब्बास से उद्धृत किया कि: सूरा अर-रद मक्का में अवतरित हुई थी, इसलिए यह मक्की है। (5) अल-नुकत वल-उयून 3/119, और इब्न जिन्नी ने अल-मुहतासिब 1/358 में उनसे यह पाठ (किरात) उद्धृत किया है। (6) अल-नहास द्वारा मानी अल-कुरान 3/508, और अबू याला ने इसे इस सनद के साथ (5574) उद्धृत किया है, और सुलेमान बिन अरकम कमजोर रावी हैं।

سورہ الرعد: آیات 42 - 43 [صفحہ] 99

ہم نے اسے مکمل طور پر کتاب "التذکرہ" (1) میں لکھا ہے۔ ابو عیسیٰ نے اس کے بارے میں فرمایا: یہ حدیث حسن غریب ہے۔ جاہلیت میں ان کا نام حسین تھا, پھر نبی کریم ﷺ نے ان کا نام عبداللہ رکھا (2)۔ ابو بشر نے کہا: میں نے سعید بن جبیر سے کہا: "اور وہ شخص جس کے پاس کتاب کا علم ہے" (آیت 43) - کیا وہ عبداللہ بن سلام ہیں؟ انہوں نے کہا: عبداللہ بن سلام کیسے ہو سکتے ہیں(3) جبکہ یہ سورت مکی ہے، اور ابن سلام تو مدینہ میں اسلام لائے تھے؟! اسے ثعلبی نے ذکر کیا ہے۔ قشیری نے کہا: ابن جبیر نے کہا: سورت مکی ہے، اور ابن سلام اس سورت کے بعد مدینہ میں اسلام لائے، چنانچہ اس آیت کو ابن سلام پر محمول کرنا جائز نہیں ہے، پس جس کے پاس کتاب کا علم ہے وہ جبرائیل علیہ السلام ہیں، اور یہی ابن عباس رضی اللہ عنہما کا قول ہے (4)۔ حسن، مجاہد اور ضحاک نے کہا: وہ اللہ تعالیٰ ہے، اور وہ پڑھتے تھے: "وَمِن عِنْدِهِ عِلْمُ الكتاب" (اور جس کی طرف سے کتاب کا علم ہے)، اور وہ ان لوگوں پر نکیر کرتے تھے جو یہ کہتے تھے کہ وہ عبداللہ بن سلام اور سلمان ہیں؛ کیونکہ وہ اس بات کے قائل تھے کہ سورت مکی ہے، جبکہ یہ حضرات مدینہ میں اسلام لائے (5)۔ نبی کریم ﷺ سے روایت ہے کہ آپ نے پڑھا: "وَمِن عِنْدِهِ علم الكتاب" (اور جس کی طرف سے کتاب کا علم ہے)، اگرچہ روایت میں ضعف ہے، اور اسے سلیمان بن ارقم نے زہری سے، انہوں نے سالم سے، انہوں نے اپنے والد سے، اور انہوں نے نبی کریم ﷺ سے روایت کیا ہے (6)۔

---

(1) ص 534۔ (2) الاستیعاب (الاصابہ کے حاشیے پر) 6/ 228۔ (3) نسخوں میں ہے: "اور وہ شخص جس کے پاس کتاب کا علم ہے" کہا: وہ عبداللہ بن سلام ہیں، میں نے کہا: کیسے ہو سکتا ہے... اور یہ ایک غلطی ہے، اور جو مستند ہے وہ تخریج کے مصادر سے ہے، اسے سعید بن

منصور (1177 - تفسیر)، طبری 13/ 586، اور نحاس نے الناسخ والمنسوخ 2/ 479 میں روایت کیا ہے۔ اور ابو بشر، جعفر بن ایاس ہیں۔ (4) سعید بن جبیر کا قول کہ "جس کے پاس کتاب کا علم ہے" وہ جبرائیل ہیں، اسے ماوردی نے النکت والعیون 3/ 119 میں ذکر کیا ہے، اور نحاس نے الناسخ والمنسوخ 2/ 478 میں ابن عباس سے روایت کیا کہ: سورہ الرعد مکہ میں نازل ہوئی، پس وہ مکی ہے۔ (5) النکت والعیون 3/ 119، اور ابن جنی نے المحتسب 1/ 358 میں ان سے یہ قرات ذکر کی ہے۔ (6) معانی القرآن للنحاس 3/ 508، اور اسے ابو یعلیٰ (5574) نے اسی سند کے ساتھ روایت کیا ہے، اور سلیمان بن ارقم ضعیف ہے۔

100 Surah Al-Ra'd, Verses 42 - 43

Mahbub narrated from Isma'il bin Muhammad al-Yamani that he also read: "And from him" [wa min 'indihi] with a kasra on the Mim, 'Ain, and Dal, "the Book was known" ['ulima al-kitabu] with a damma on the 'Ain and the nominative case for "the Book"(1).

Abdullah bin Ata said: I said to Abu Ja'far bin Ali bin Husayn bin Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him): They claim that the one who has knowledge of the Book is Abdullah bin Salam. He said: That is only Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him)(2). Muhammad ibn al-Hanafiyyah said the same. And it was said: all believers, and Allah knows best.

Judge Abu Bakr bin al-Arabi said(3): As for those who said it is Ali, they relied on one of two aspects: either because they consider him the most knowledgeable of believers, which is not the case, for Abu Bakr, Umar, and Uthman were more knowledgeable than him. Or due to the saying(4) of the Prophet ﷺ: "I am the city of knowledge and Ali is its gate," which is a false hadith(5). The Prophet ﷺ is a city of knowledge, and his companions are its gates. Among them is the wide gate, and among them is the intermediate one, according to their status in the sciences.

As for those who said it refers to all believers, they spoke truthfully; because every believer knows the Book and perceives its miraculous nature, testifying(6) to the truthfulness of the Prophet ﷺ.

Footnotes: = As mentioned by Al-Hafiz in Al-Taqrib. It was recorded by Al-Tabari (3/586-587) through Harun Al-A'war from Al-Zuhri. Al-Tabari said: This report has no basis among the trustworthy companions of Al-Zuhri. This recitation was mentioned by Ibn Khalawayh in Al-Qira'at al-Shadhdhah (p. 67), and Ibn Jinni in Al-Muhtasib (1/358), as previously mentioned. (1) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas (3/509). It is in Al-Qira'at al-Shadhdhah (p. 67), and Al-Muhtasib (1/358) from Ali bin Muhammad and Ibn al-Samaifa'. (2) Al-Tabarsi mentioned Abu Ja'far's saying in Majma' al-Bayan (13/193), and Ibn al-Arabi mentioned it in Ahkam al-Qur'an (3/1101) without attribution. (3) In Ahkam al-Qur'an (3/1102). The last statement and what follows in brackets are from him. (4) In the manuscripts except (Za): "And for the saying," and what is established is from (Za) and Ahkam al-Qur'an. (5) Al-Hakim (3/126), after recording it from the hadith of Ibn Abbas, said: "This hadith has an authentic chain of narration." Al-Dhahabi followed it up by saying: "Rather, it is fabricated." He also said (3/127): "Surprising is Al-Hakim and his boldness in authenticating this and similar

fabrications." Ibn al-Jawzi said in Al-Mawdu'at (2/456) after mentioning its routes: "The hadith has no basis." (6) In the manuscripts: "And he testifies," and what is established is from Ahkam al-Qur'an.

१०० सूरा अर-रअद, आयत ४२ - ४३

महबूब ने इस्माइल बिन मुहम्मद अल-यमनी से रिवायत की है कि उन्होंने भी इसी तरह पढ़ा: "व मिन 'इंदिही" (और उसके पास से) मीम, ऐन और दाल के नीचे ज़ेर (कसरह) के साथ, "'उलिमा अल-किताबा" (किताब जानी गई) ऐन पर पेश (दम्माह) और अल-किताबा को पेश (रफ़अ) के साथ(१)।

अब्दुल्लाह बिन अता ने कहा: मैंने अबू जाफ़र बिन अली बिन हुसैन बिन अली बिन अबी तालिब (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से कहा: लोग दावा करते हैं कि जिसके पास किताब का इल्म है वह अब्दुल्लाह बिन सलाम हैं। उन्होंने कहा: वह केवल अली बिन अबी तालिब (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) हैं(२)। मुहम्मद इब्न अल-हनफिया ने भी यही कहा। और कहा गया: सभी मोमिन, और अल्लाह बेहतर जानता है।

काज़ी अबू बक्र बिन अल-अरबी ने कहा(३): जहाँ तक उनका सवाल है जिन्होंने कहा कि वह अली हैं, तो उन्होंने दो पहलुओं में से एक पर भरोसा किया: या तो इसलिए कि वे उन्हें मोमिनों में सबसे बड़ा आलिम मानते हैं, जो ऐसा नहीं है, बल्कि अबू बक्र, उमर और उस्मान उनसे ज़्यादा आलिम थे। या नबी ﷺ के इस कौल(४) के कारण: "मैं इल्म का शहर हूँ और अली उसका दरवाज़ा है," जो एक बातिल (झूठी) हदीस है(५)। नबी ﷺ इल्म का शहर हैं, और उनके सहाबा उसके दरवाज़े हैं; उनमें से कुछ चौड़े दरवाज़े हैं, और कुछ दरम्यानी, उलूम (ज्ञान) में उनके मकाम के मुताबिक।

जहाँ तक उनका सवाल है जिन्होंने कहा कि इससे मुराद तमाम मोमिन हैं, तो उन्होंने सच कहा; क्योंकि हर मोमिन किताब को जानता है और उसके मोजिज़ाना अंदाज़ को समझता है, जो नबी ﷺ की सच्चाई की गवाही(६) देता है।

पाद टिप्पणियाँ: = जैसा कि अल-हाफ़िज़ ने अत-तक़रीब में ज़िक्र किया है। इसे अल-तबरी (३/५८६-५८७) ने हारून अल-अवर के ज़रिए अल-ज़ुहरी से रिवायत किया है। अल-तबरी ने कहा: अल-ज़ुहरी के भरोसेमंद साथियों के यहाँ इस खबर का कोई आधार नहीं है। इब्न खालवैह ने अल-किरात अल-शाज़ाह (पृष्ठ ६७) में और इब्न जिन्नी ने अल-मुहतासिब (१/३५८) में इस किरात का ज़िक्र किया है, जैसा कि पहले गुज़र चुका है। (१) अन-नहास की म'आनी अल-कुरआन (३/५०९)। यह अल-किरात अल-शाज़ाह (पृष्ठ ६७) में है, और अल-मुहतासिब (१/३५८) में अली बिन मुहम्मद और इब्न अल-समैफ़ा से है। (२) अल-तबरसी ने मजमा अल-बयान (१३/१९३) में अबू जाफ़र के कौल का ज़िक्र किया है, और इब्न अल-अरबी ने इसे अहकाम अल-कुरआन (३/११०१) में बिना किसी हवाले के ज़िक्र

किया है। (३) अहकाम अल-कुरआन (३/११०२) में। आखिरी कौल और जो कुछ कोष्ठकों में आएगा वह उन्हीं से है। (४) नुस्खों में (ज़) के अलावा: "व लिक़ौलि" है, और जो स्थापित है वह (ज़) और अहकाम अल-कुरआन से है। (५) अल-हाकिम (३/१२६) ने इब्न अब्बास की हदीस से इसे रिवायत करने के बाद कहा: "इस हदीस की सनद सही है।" अल-ज़हबी ने इस पर ताक़ुब करते हुए कहा: "बल्कि यह मौज़ू (गढ़ी हुई) है।" उन्होंने (३/१२७) में यह भी कहा: "हैरानी है अल-हाकिम और उनकी इस तरह की बातिल चीज़ों को सही करार देने की जुर्रत पर।" इब्न अल-जौज़ी ने अल-मौज़ूआत (२/४५६) में इसके रास्तों का ज़िक्र करने के बाद कहा: "हदीस की कोई असल नहीं है।" (६) नुस्खों में: "व यशहदु" है, और जो स्थापित है वह अहकाम अल-कुरआन से है।

۱۰۰ سورہ الرعد، آیات ۴۲ - ۴۳

محبوب نے اسماعیل بن محمد الیمانی سے روایت کی کہ انہوں نے بھی اسی طرح پڑھا: «ومن عِندِهِ» میم، عین اور دال کے کسرہ (زیر) کے ساتھ، «عُلِمَ الكتابُ» عین کے ضمہ (پیش) اور الکتاب کے رفع (پیش) کے ساتھ(۱)۔

عبداللہ بن عطاء نے کہا: میں نے ابوجعفر بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ سے کہا: لوگ دعویٰ کرتے ہیں کہ جس کے پاس کتاب کا علم ہے وہ عبداللہ بن سلام ہیں۔ انہوں نے کہا: وہ صرف علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ ہی ہیں(۲)۔ محمد بن الحنفیہ نے بھی یہی کہا۔ اور کہا گیا: تمام مؤمنین، واللہ اعلم۔

قاضی ابوبکر بن العربی نے کہا(۳): جہاں تک ان کا تعلق ہے جنہوں نے کہا کہ وہ علی ہیں، تو انہوں نے دو پہلوؤں میں سے ایک پر بھروسہ کیا: یا تو اس لیے کہ وہ انہیں مؤمنوں میں سب سے بڑا عالم سمجھتے ہیں، جو ایسا نہیں ہے، بلکہ ابوبکر، عمر اور عثمان ان سے زیادہ عالم تھے۔ یا نبی ﷺ کے اس قول(۴) کی وجہ سے: "میں علم کا شہر ہوں اور علی اس کا دروازہ ہے،" جو کہ ایک باطل حدیث ہے(۵)؛ نبی ﷺ علم کا شہر ہیں، اور آپ کے صحابہ اس کے دروازے ہیں؛ پس ان میں سے کوئی کشادہ دروازہ ہے، اور کوئی درمیانہ، علوم میں ان کے مراتب کے مطابق۔

اور جہاں تک ان کا تعلق ہے جنہوں نے کہا کہ اس سے مراد تمام مؤمنین ہیں، تو انہوں نے سچ کہا؛ کیونکہ ہر مؤمن کتاب کو جانتا ہے اور اس کے معجزانہ پہلو کو سمجھتا ہے، جو نبی ﷺ کی سچائی کی گواہی(۶) دیتا ہے۔

حواشی: = جیسا کہ حافظ نے التقریب میں ذکر کیا۔ اور اسے طبری نے ۵۸۶/۳ - ۵۸۷ میں ہارون الاعور کے واسطے سے زہری سے روایت کیا، طبری نے کہا: زہری کے ثقہ اصحاب کے ہاں اس خبر کی کوئی اصل نہیں ہے۔ اور اس قراءت کا ذکر ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص ۶۷ میں اور ابن جنی نے المحتسب ۳۵۸/۱ میں کیا ہے، جیسا کہ پہلے گزر چکا۔ (۱) معانی القرآن للنحاس ۵۰۹/۳، اور یہ القراءات الشاذہ ص ۶۷ میں ہے، اور المحتسب ۳۵۸/۱ میں علی بن محمد اور ابن السمیفع سے ہے۔ (۲) ابوجعفر کے قول کا ذکر طبرسی نے مجمع البیان ۱۹۳/۱۳ میں کیا ہے، اور ابن العربی نے اسے احکام القرآن ۱۱۰۱/۳ میں بغیر کسی نسبت کے ذکر کیا ہے۔ (۳) احکام القرآن ۱۱۰۲/۳ میں۔ آخری قول اور جو کچھ بریکٹ میں آئے گا وہ انہی سے ہے۔ (۴) نسخوں میں سوائے (ظ) کے: «ولقول» ہے، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) اور احکام القرآن سے ہے۔ (۵) حاکم نے ۱۲۶/۳ میں اسے ابن عباس کی حدیث سے روایت کرنے کے بعد کہا: "یہ حدیث صحیح الاسناد ہے۔" ذہبی نے ان پر تعاقب کرتے ہوئے کہا: "بلکہ یہ موضوع (من گھڑت) ہے۔" انہوں نے ۱۲۷/۳ میں یہ بھی کہا: "حاکم اور ان کی اس طرح کی باطل چیزوں کو صحیح قرار دینے کی جرات پر تعجب ہے۔" ابن الجوزی نے الموضوعات ۴۵۶/۲ میں اس کے طرق ذکر کرنے کے بعد کہا: "حدیث کی کوئی اصل نہیں ہے۔" (۶) نسخوں میں: «ویشهد» ہے، اور جو ثابت ہے وہ احکام القرآن سے ہے۔

Surah Al-Ra'd: Verses 42 - 43 101

I said: Thus, the Scripture on this basis is the Quran.

As for those who said: He is Abdullah bin Salam, they relied on the Hadith of al-Tirmidhi. It is not impossible that it was revealed concerning Abdullah bin Salam as an occasion (of revelation) while linguistically encompassing (1) all believers. This is supported by the context, as the Almighty says: {And those who disbelieved say}, meaning [thereby] the Quraysh. So those who have knowledge of the Scripture are the believers among the Jews and Christians, who are closer to the knowledge of prophethood and the Scripture than idol worshippers.

Al-Nahhas (2) said: The opinion of those who said: "He is Abdullah bin Salam and others," is also possible; because if the proofs are correct and recognized by those who have read the books revealed before the Quran, it would be a confirmed matter. And Allah knows best the truth of that.

The interpretation of Surah Al-Ra'd is completed, and praise be to Allah.

---

(1) In the manuscripts other than (Z): "that something be revealed concerning Abdullah bin Salam and encompass," and in (Z): "that something be revealed in Abdullah ibn Salam and encompass," and the established text is from "Ahkam al-Qur'an". (2) In "Ma'ani al-Qur'an" 3/509.

सूरह अर-राअद: आयतें 42 - 43 101

मैंने कहा: इस आधार पर किताब से तात्पर्य कुरान है।

रही बात उनकी जिन्होंने कहा: वह अब्दुल्ला बिन सलाम हैं, तो उन्होंने अल-तिर्मिज़ी की हदीस पर भरोसा किया। यह असंभव नहीं है कि यह आयत अब्दुल्ला बिन सलाम के बारे में (शान-ए-नुज़ूल के तौर पर) उतरी हो और शाब्दिक रूप से (1) सभी ईमान वालों को शामिल करती हो। इसकी पुष्टि सन्दर्भ से भी होती है, क्योंकि अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और वे लोग जिन्होंने कुफ्र किया, कहते हैं}, यहाँ [इससे] मुराद कुरैश है। अत; वे लोग जिनके पास किताब का ज्ञान है, यहूदियों और ईसाइयों में से ईमान लाने वाले लोग हैं, जो मूर्तिपूजकों की तुलना में नबूवत और किताब की पहचान के अधिक निकट हैं।

अल-नह़ह़ास (2) ने कहा: उनका कहना जो कहते हैं कि: "वह अब्दुल्ला बिन सलाम और अन्य हैं," इसकी भी संभावना है; क्योंकि जब दलीलें सही हों और वे लोग उन्हें पहचान लें जिन्होंने कुरान से पहले नाज़िल हुई किताबों को पढ़ा है, तो यह एक पुख्ता बात होगी। और अल्लाह ही इसकी हकीकत को बेहतर जानता है।

सूरह अर-राअद की तफ़सीर (व्याख्या) मुकम्मल हुई, और सब तारीफें अल्लाह के लिए हैं।

---

(1) (ज़) के अलावा अन्य प्रतियों में है: "कि अब्दुल्ला बिन सलाम के बारे में कुछ उतरे और शामिल करे," और (ज़) में है: "कि अब्दुल्ला इब्न सलाम के बारे में कोई चीज़ उतरे और शामिल करे," और जो प्रमाणित पाठ है वह "अहकाम अल-कुरान" से है। (2) "मआनी अल-कुरान" 3/509 में।

سورہ الرعد: آیات ٤٢ - ٤٣ ١٠١

میں نے کہا: پس اس بنیاد پر کتاب سے مراد قرآن ہے۔

رہا ان کا قول جنہوں نے کہا: وہ عبد اللہ بن سلام ہیں، تو انہوں نے ترمذی کی حدیث پر اعتماد کیا، اور یہ بعید نہیں کہ یہ عبد اللہ بن سلام کے بارے میں بطور سببِ نزول نازل ہوئی ہو اور لفظی طور پر (١) تمام مومنین کو شامل ہو۔ اس کی تائید کلام کی ترتیب سے ہوتی ہے، کیونکہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور کافر کہتے ہیں}، اس سے مراد قریش ہیں، چنانچہ جن کے پاس کتاب کا علم ہے وہ یہودیوں اور عیسائیوں میں سے ایمان لانے والے لوگ ہیں، جو بت پرستوں کے مقابلے میں نبوت اور کتاب کی معرفت کے زیادہ قریب ہیں۔

النحاس (٢) نے کہا: ان لوگوں کا قول جو کہتے ہیں کہ: "وہ عبد اللہ بن سلام اور دیگر ہیں،" اس کا بھی احتمال ہے؛ کیونکہ جب دلائل درست ہوں اور وہ لوگ انہیں پہچان لیں جنہوں نے قرآن سے پہلے نازل ہونے والی کتابیں پڑھی ہیں، تو یہ ایک مؤکد بات ہوگی، اور اللہ ہی اس کی حقیقت کو بہتر جانتا ہے۔

سورہ الرعد کی تفسیر مکمل ہوئی، اور تمام تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں۔

---

(١) نسخہ (ظ) کے علاوہ دیگر نسخوں میں ہے: "کہ عبداللہ بن سلام کے بارے میں کچھ نازل ہو اور شامل کرے"، اور (ظ) میں ہے: "کہ عبداللہ ابن سلام کے بارے میں کوئی چیز نازل ہو اور شامل کرے"، اور جو ثابت ہے وہ "احکام القرآن" سے ہے۔ (٢) معانی القرآن ٣/٥٠٩ میں۔

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful.

May Allah's peace and blessings be upon Muhammad and his family.

Interpretation of Surah Ibrahim

It is entirely Meccan according to the opinion of Al-Hasan, Ikrima, and Jabir. Ibn Abbas and Qatadah said: Except for two verses of it, which are Medinan (1). And it was said: three; revealed regarding those who fought Allah and His Messenger, and they are His Almighty's saying: "Have you not considered those who exchanged the favor of Allah for disbelief" up to His saying: "then indeed, your destination is the Fire."

His Almighty's saying: "Alif, Lam, Ra. [This is] a Book which We have revealed to you, [O Muhammad], that you might bring mankind out of darknesses into the light by permission of their Lord - to the path of the Exalted in Might, the Praiseworthy" (1).

His Almighty's saying: "Alif, Lam, Ra. [This is] a Book which We have revealed to you" its meaning has been mentioned previously (2).

"That you might bring mankind out" meaning: with the Book, which is the Quran, i.e., by your calling them to it. "From darknesses into the light" meaning: from the darkness of disbelief, misguidance, and ignorance to the light of faith and knowledge. This is metaphorical; because disbelief is like darkness, and Islam is like light (3). It was also said: from innovation to Sunnah, and from doubt to certainty. The meanings are close.

"By permission of their Lord" meaning: by His granting them success and His kindness towards them. The particle 'ba' in "by permission of their Lord" is connected to "bring out" (4). The action was attributed to the Prophet ﷺ because he is the caller, the warner, and the guide.

---

(1) From (Zha), and in others: two Medinan [verses], and the discussion is in "Al-Nukat wal-'Uyun" 3/120. (2) 1/237. (3) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 3/513. (4) See Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 3/153.

बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम

अल्लाह मुहम्मद और उनके परिवार पर शांति और आशीर्वाद भेजे

सूरह इब्राहिम की व्याख्या

अल-हसन, इकरिमा और जाबिर की राय में यह पूरी तरह मक्की है। इब्न अब्बास और क़तादा ने कहा: इसकी दो आयतों को छोड़कर जो मदनी हैं (1)। और कहा गया: तीन; जो अल्लाह और उसके रसूल के खिलाफ लड़ने वालों के बारे में उतरीं, और वह अल्लाह का यह कथन है: "क्या आपने उन लोगों को नहीं देखा जिन्होंने अल्लाह की नेमत को कुफ्र (अकृतज्ञता) से बदल दिया" उनके इस वचन तक: "तो वास्तव में तुम्हारा ठिकाना आग है"।

अल्लाह का कथन: "अलिफ़, लाम, रा। (यह) एक किताब है जिसे हमने आपकी ओर उतारा है, ताकि आप लोगों को उनके रब की अनुमति से अंधेरों से निकाल कर प्रकाश की ओर ले आएं- उस प्रभु के मार्ग की ओर जो अत्यंत प्रभुत्वशाली और प्रशंसा के योग्य है" (1)।

अल्लाह का कथन: "अलिफ़, लाम, रा। (यह) एक किताब है जिसे हमने आपकी ओर उतारा है" इसका अर्थ पहले बताया जा चुका है (2)।

"ताकि आप लोगों को निकालें" अर्थात्: किताब के माध्यम से, जो कि कुरान है, यानी आपकी पुकार के द्वारा "अंधेरों से प्रकाश की ओर" अर्थात्: कुफ्र, पथभ्रष्टता और अज्ञानता के अंधेरों से ईमान और ज्ञान के प्रकाश की ओर। यह एक रूपक (उदाहरण) के तौर पर है; क्योंकि कुफ्र अंधेरे के समान है, और इस्लाम प्रकाश के समान है (3)। यह भी कहा गया है: नवाचार (बिदअत) से सुन्नत की ओर, और संदेह से निश्चितता की ओर। और इनके अर्थ आपस में मिलते-जुलते हैं।

"उनके रब की अनुमति से" अर्थात्: उन्हें दी गई उसकी सफलता (तौफीक) और उनके प्रति उसकी दया से। "उनके रब की अनुमति से" में 'ब' का संबंध "निकालें" से है (4), और क्रिया का श्रेय पैगंबर ﷺ को दिया गया है; क्योंकि वे बुलाने वाले, डराने वाले और मार्गदर्शक हैं।

---

(1) (ज़) से, और अन्य में: 'दो मदनी', और चर्चा 'अल-नुकात वल-उयून' 3 / 120 में है। (2) 1 / 237। (3) अल-नहस द्वारा 'मानी अल-कुरान' 3 / 513। (4) अल-ज़ज्जाज द्वारा 'मानी अल-कुरान' देखें 3 / 153।

بسم اللہ الرحمن الرحیم

اللہ تعالیٰ حضرت محمد ﷺ اور ان کی آل پر سلامتی اور درود بھیجے

تفسیر سورہ ابراہیم

حسن، عکرمہ اور جابر کے قول کے مطابق یہ تمام کی تمام مکی ہے۔ ابن عباس اور قتادہ نے کہا: سوائے اس کی دو آیتوں کے جو مدنی ہیں (1)۔ اور کہا گیا: تین؛ یہ ان لوگوں کے بارے میں نازل ہوئیں جنہوں نے اللہ اور اس کے رسول سے جنگ کی، اور وہ اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: "کیا تم نے ان لوگوں کو نہیں دیکھا جنہوں نے اللہ کی نعمت کو کفر سے بدل دیا" اس کے قول تک: "تو یقیناً تمہارا ٹھکانا آگ ہے"۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "الر، (یہ) ایک کتاب ہے جسے ہم نے آپ کی طرف نازل کیا ہے تاکہ آپ لوگوں کو ان کے رب کے حکم سے اندھیروں سے نکال کر روشنی کی طرف لائیں - اس زبردست اور تعریف والے کے راستے کی طرف" (1)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "الر، (یہ) ایک کتاب ہے جسے ہم نے آپ کی طرف نازل کیا ہے" اس کا معنی پہلے گزر چکا ہے (2)۔

"تاکہ آپ لوگوں کو نکالیں" یعنی: کتاب کے ذریعے، جو کہ قرآن ہے، یعنی اس کی طرف اپنی دعوت کے ذریعے "اندھیروں سے روشنی کی طرف" یعنی: کفر، گمراہی اور جہالت کے اندھیروں سے ایمان اور علم کی روشنی کی طرف، اور یہ تمثیل (استعارہ) کے طور پر ہے؛ کیونکہ کفر اندھیرے کے درجے میں ہے، اور اسلام روشنی کے درجے میں ہے (3)۔ اور کہا گیا: بدعت سے سنت کی طرف، اور شک سے یقین کی طرف۔ اور معانی ایک دوسرے کے قریب ہیں۔

"ان کے رب کے حکم سے" یعنی: ان کو دی گئی اس کی توفیق اور ان پر اس کی مہربانی سے، اور "ان کے رب کے حکم سے" میں 'ب' کا تعلق "نکالیں" سے ہے (4)، اور فعل کی نسبت نبی ﷺ کی طرف کی گئی ہے؛ کیونکہ آپ ﷺ ہی بلانے والے، ڈرانے والے اور ہدایت دینے والے ہیں۔

---

(1) نسخہ (ظ) سے، اور دوسروں میں: 'مدنیتین'، اور کلام 'النکت والعیون' 3 / 120 میں ہے۔ (2) 1 / 237۔ (3) معانی القرآن للنحاس 3 / 513۔ (4) دیکھیے معانی القرآن للزجاج 3 / 153۔

{to the path of the All-Mighty, the Praiseworthy} is like your saying: I went to Zaid, the wise, the virtuous; without the conjunction 'and' (1); because they are one entity, and Allah is the All-Mighty who has no likeness or equal. It was said: "Al-Aziz" (The All-Mighty) is the one whom no conqueror can overcome. And it was said: "Al-Aziz" is the invincible in His kingdom and authority. "Al-Hamid" means: the one praised by every tongue, and glorified in every place in all circumstances.

Miqsam narrated from Ibn Abbas, who said: There were people who believed in Jesus, son of Mary, and people who disbelieved in him. When Muhammad (PBUH) was sent, those who had disbelieved in Jesus believed in him, and those who had believed in Jesus disbelieved in him. So this verse was revealed, as mentioned by Al-Mawardi (2).

The Almighty says: {Allah, to whom belongs whatever is in the heavens and whatever is on the earth. And woe to the disbelievers from a severe punishment (2) Those who prefer the worldly life over the Hereafter and avert [people] from the way of Allah, seeking to make it [seem] deviant. Those are in extreme error (3)}

The Almighty's saying: {Allah, to whom belongs whatever is in the heavens and whatever is on the earth} means: in ownership, servitude, invention, and creation. Nafi', Ibn Amir, and others recited: "Allahu" (in the nominative case) as a subject (mubtada') (3), and "Alladhi" (who) is its predicate (khabar). It was said: "Alladhi" is an adjective, and the predicate is implied (4), i.e.: Allah, to whom belongs what is in the heavens and what is on the earth, is capable of all things. The rest recited it in the genitive case as an adjective for 'Al-Aziz Al-Hamid', where the adjective precedes the noun described, as in your saying: I passed by the elegant Zaid (5). It was said: on...

(1) Ibn al-Jawzi reported in Zad al-Masir 4/344 from Ibn al-Anbari his saying: This is like the saying of the Arabs: I sat with Zaid, with the wise the virtuous, and the preposition 'to' is only repeated for the purpose of magnification of the matter. (2) In al-Nukat wa al-Uyun 3/121, and narrated by al-Tabarani in 'al-Mu'jam al-Kabir' (11114). Al-Haythami said in 'al-Majma' 6/323: Abu Bilal al-Ash'ari is in it, and he is weak. (3) Al-Sab'ah p. 362, and al-Taysir p. 134. Abu Ja'far also recited with the nominative case, as in al-Nashr 2/298. (4) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' 2/25. (5) See Tafsir al-Tabari 13/589 - 590. Ibn Zanjalah rejected this view in 'Hujjat al-Qira'at' p. 376, saying: It is not permissible to say it is an adjective for Al-Hamid; rather it is like

your saying: 'I passed by Zaid the elegant'. If you say 'by the elegant Zaid', it becomes a substitute (badal), not an adjective.

सूरह इब्राहिम: आयतें 1 - 3 | पृष्ठ 103

{उस प्रभु के मार्ग की ओर जो प्रभुत्वशाली और प्रशंसा के योग्य है} वैसा ही है जैसे आप कहें: मैं ज़ैद के पास गया जो बुद्धिमान और गुणी है; बिना 'और' (वाव) के(1); क्योंकि वे एक ही सत्ता हैं, और अल्लाह वह प्रभुत्वशाली (अजीज़) है जिसका कोई सानी या सादृश्य नहीं है। और कहा गया है: "अजीज़" वह है जिसे कोई हराने वाला हरा न सके। और यह भी कहा गया है: "अजीज़" वह है जो अपने राज्य और अधिकार में अपराजेय है। "हमीद" का अर्थ है: वह जिसकी हर ज़बान से प्रशंसा की जाती है, और हर स्थान पर हर हाल में जिसकी महिमा गाई जाती है।

मिक़्सम ने इब्न अब्बास से रिवायत की है, उन्होंने कहा: कुछ लोग ऐसे थे जो ईसा इब्न मरियम पर ईमान लाए थे, और कुछ ने उनसे इनकार किया था। फिर जब मुहम्मद ﷺ भेजे गए, तो जिन्होंने ईसा का इनकार किया था वे आप पर ईमान ले आए, और जो ईसा पर ईमान लाए थे उन्होंने आपका इनकार किया। तब यह आयत उतरी, जिसका उल्लेख अल-मावर्दी ने किया है (2)।

अल्लाह का कथन है: {अल्लाह, जिसका है जो कुछ आकाशों में है और जो कुछ धरती में है। और इनकार करने वालों के लिए बड़ी तबाही है एक कठोर यातना से (2) जो परलोक के मुक़ाबले में सांसारिक जीवन को प्राथमिकता देते हैं और अल्लाह के मार्ग से रोकते हैं और उसमें टेढ़ापन चाहते हैं। यही लोग बड़ी गुमराही में हैं (3)}

अल्लाह का कथन: {अल्लाह, जिसका है जो कुछ आकाशों में है और जो कुछ धरती में है} का अर्थ है: स्वामित्व, दासता, आविष्कार और रचना की दृष्टि से। नाफ़े इब्न आमिर और अन्य लोगों ने "अल्लाहु" (रफ़अ के साथ) पढ़ा है इसे मुबतदा (विषय) मानते हुए (3), और "अल्लाज़ी" उसकी ख़बर (विधेय) है। और यह भी कहा गया है कि "अल्लाज़ी" विशेषण है, और ख़बर छिपी हुई है (4), अर्थात: अल्लाह, जिसका वह सब कुछ है जो आकाशों और धरती में है, हर चीज़ पर सामर्थ्य रखता है। बाक़ी क़ारियों ने इसे 'अल्लाहि' (ज़ेर के साथ) "अल-अजीज़ अल-हमीद" के विशेषण के रूप में पढ़ा है, जहाँ विशेषण को विशेष्य से पहले रखा गया है, जैसे आपका कहना: "मैं सुंदर ज़ैद के पास से गुज़रा" (5)। और कहा गया है कि...

(1) इब्न अल-जौज़ी ने 'ज़ाद अल-मसीर' 4/344 में इब्न अल-अंबारी से उद्धृत किया है: यह अरबों के इस कथन जैसा है: "मैं ज़ैद के पास बैठा, बुद्धिमान गुणी के पास", और यहाँ 'इला' (को) को विषय की महिमा के लिए दोहराया गया है। (2) 'अन-नुकत वल-उयून' 3/121 में, और तबरानी ने 'अल-मुअजम

अल-कबीर' (11114) में इसे निकाला है। अल-हैथमी ने 'अल-मजमा' 6/323 में कहा: इसमें अबू बिलाल अल-अशअरी है, और वह कमज़ोर है। (3) 'अस-सबआ' पृष्ठ 362, और 'अत-तयसीर' पृष्ठ 134। अबू जाफ़र ने भी पेश (रफ़अ) के साथ पढ़ा है, जैसा कि 'अन-नश्र' 2/298 में है। (4) 'अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िरात अस-सब' 2/25। (5) देखें तफ़सीर अल-तबरी 13/589 - 590। इब्न ज़ंजला ने 'हुज्जत अल-क़िरात' (पृष्ठ 376) में इस बात का खंडन किया और कहा: यह कहना जायज़ नहीं है कि यह हमीद का विशेषण है, बल्कि यह आपके इस कथन जैसा है: "मैं ज़ैद-ए-ज़रीफ़ के पास से गुज़रा"। यदि आप कहें "ज़रीफ़ ज़ैद के पास से", तो वह बदल (प्रतिस्थापन) बन जाता है, विशेषण नहीं।

﴿إِلَى صِرَاطِ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ﴾ یہ آپ کے اس قول کی طرح ہے: میں عاقل فاضل زید کی طرف نکلا؛ بغیر "واؤ" کے(۱)؛ کیونکہ یہ دونوں ایک ہی چیز ہیں، اور اللہ ہی وہ عزیز (غالب) ہے جس کی کوئی مثال اور مشابہ نہیں۔ اور کہا گیا: «العزیز»: وہ جسے کوئی غالب آنے والا مغلوب نہ کر سکے۔ اور کہا گیا: «العزیز»: اپنی بادشاہت اور سلطنت میں ناقابلِ تسخیر۔ «الحمید» یعنی: ہر زبان سے جس کی حمد کی جائے، اور ہر جگہ ہر حال میں جس کی بزرگی بیان کی جائے۔

اور مِقسَم نے ابن عباس سے روایت کی، انہوں نے کہا: کچھ لوگ عیسیٰ ابن مریم پر ایمان لائے تھے، اور کچھ لوگوں نے ان کا کفر کیا تھا، پھر جب محمد ﷺ مبعوث ہوئے؛ تو جو لوگ عیسیٰ کا کفر کرتے تھے وہ آپ پر ایمان لے آئے، اور جو عیسیٰ پر ایمان لائے تھے انہوں نے آپ کا کفر کیا، تو یہ آیت نازل ہوئی، اسے ماوردی نے ذکر کیا ہے(۲)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اللَّهِ الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَوَيْلٌ لِّلْكَافِرِينَ مِنْ عَذَابٍ شَدِيدٍ (۲) الَّذِينَ يَسْتَحِبُّونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا عَلَى الْآخِرَةِ وَيَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ اللَّهِ وَيَبْغُونَهَا عِوَجًا أُولَئِكَ فِي ضَلَالٍ بَعِيدٍ (۳)﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اللَّهِ الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ﴾ یعنی: ملکیت، بندگی، ایجاد اور تخلیق کے اعتبار سے۔ نافع، ابن عامر اور دیگر نے «اللَّهُ» پیش (رفع) کے ساتھ مبتدا ہونے کی بنا پر پڑھا ہے(۳)، اور «الَّذِي» اس کی خبر ہے۔ اور کہا گیا: «الَّذِي» صفت ہے، اور خبر محذوف ہے(٤)، یعنی: اللہ جس کے لیے وہ سب کچھ ہے جو آسمانوں اور زمین میں ہے، وہ ہر چیز پر قادر ہے۔ باقی قراء نے اسے عزیز حمید کی صفت کے طور پر زیر (خفض) کے ساتھ پڑھا ہے، پس صفت

کو موصوف پر مقدم کر دیا گیا، جیسے آپ کا قول: میں ظریف زید کے پاس سے گزرا(٥)۔ اور کہا گیا: ... پر

(١) ابن الجوزی نے زاد المسیر ٣٤٤/٤ میں ابن الانباری سے ان کا قول نقل کیا: یہ اہل عرب کے اس قول کی طرح ہے: میں زید کے پاس بیٹھا، عاقل فاضل کے پاس، اور بے شک "الی" کا اعادہ معاملے کی تعظیم کے لیے ہے۔ (٢) النکت والعیون ١٢١/٣ میں، اور اسے طبرانی نے «المعجم الکبیر» (١١١١٤) میں نکالا ہے، ہیثمی نے «المجمع» ٣٢٣/٦ میں کہا، اس میں ابو بلال اشعری ہے، اور وہ ضعیف ہے۔ (٣) السبعہ ص ٣٦٢، اور التیسیر ص ١٣٤، اور اسے رفع کے ساتھ ابو جعفر نے بھی پڑھا ہے، جیسا کہ النشر ٢٩٨/٢ میں ہے۔ (٤) الکشف عن وجوہ القراءات السبع ٢/٢٥۔ (٥) دیکھئے تفسیر طبری ١٣/٥٨٩ - ٥٩٠، اور ابن زنجلہ نے اس قول کو «حجة القراءات» ص ٣٧٦ میں رد کیا اور کہا: یہ کہنا جائز نہیں کہ یہ حمید کی صفت ہے، بلکہ یہ آپ کے اس قول کی طرح ہے: «مررت بزیدٍ الظریف»، پس اگر آپ کہیں: «بالظریف زیدٍ» تو وہ بدل ہو جائے گا، صفت نہیں رہے گا۔

The appositive (al-Badal) from "al-Hamid" (The Praiseworthy) and not an adjective; because the name of Allah has become like a proper noun (alam), so it is not described by it (1); just as Zayd and 'Amr are not described. Rather, it is permissible to describe it in terms of meaning; because its meaning is that He is the sole one with the power of creation. Abu 'Amr said: The genitive case (al-khafd) is based on transposition (at-taqdim wa at-ta'khir), its metaphorical meaning is: to the path of Allah, the Almighty, the Praiseworthy, to Whom belongs whatever is in the heavens and whatever is on the earth (2). Ya'qub (3) used to use the nominative case (raf') when stopping at "al-Hamid", and if he continued (wasl), he used the genitive case (khafd) as an adjective. Ibn al-Anbari (4) said: Whoever uses the genitive case should stop at: "and whatever is on the earth."

His Almighty's saying: {Woe to the disbelievers from a severe punishment}. The meaning of "al-wayl" (woe) has been previously explained in "al-Baqarah" (5). Al-Zajjaj (6) said: It is a word said for punishment and destruction. {from a severe punishment} means: in Hell.

{Those who prefer the worldly life} i.e., they choose it over the Hereafter, and the disbelievers do that. So, "alladhina" (those who) is in the position of genitive as an adjective for them. It was also said: it is in the position of nominative as the predicate of a hidden subject; i.e., they are those who. And it was said: "Those who prefer" is the subject (mubtada'), and its predicate is: "those", and everyone who preferred the world and its adornment, and preferred staying in its bliss over the bliss in the Hereafter, and hindered from the path of Allah - i.e., turned people away from it, and it is the religion of Allah, which the messengers brought, according to the saying of Ibn Abbas and others - he is included in this verse; and the Prophet ﷺ said: "Verily, what I fear most for my Ummah are the misleading imams" (7) and it is a Sahih Hadith. And how numerous they are in these times! And Allah is the one whose help is sought.

(1) The word "bihi" is from (Z). (2) Tafsir al-Tabari 13/589, and Abu 'Amr: he is Ibn al-'Ala'. (3) In the narration of Ruways, and he is from the ten. Al-Nashr 2/298. (4) In Iydah al-Waqf wa al-Ibtida' 2/739. (5) 2 / 219 - 222. (6) In Ma'ani al-Qur'an 1/160. (7) Narrated by Ahmad in his "Musnad" (27485) from the hadith of Abu al-Darda'.

सूरह इब्राहिम: आयतें 2 - 3 | 104

"अल-हमीद" से बदल (बदल) है न कि सिफ़त (विशेषण); क्योंकि अल्लाह का नाम एक व्यक्तिवाचक संज्ञा (आलम) की तरह हो गया है, इसलिए उसे इसके द्वारा वर्णित नहीं किया जाता (1); जैसे ज़ैद और अम्र को वर्णित नहीं किया जाता। बल्कि अर्थ के लिहाज़ से इसके द्वारा वर्णन किया जाना जायज़ है; क्योंकि इसका अर्थ है कि वह रचना की शक्ति में अकेला है। अबू अम्र ने कहा: और ज़र (खफ़्ज़) तक़्दीम और ताख़ीर (क्रम परिवर्तन) के आधार पर है, इसका रूपक अर्थ है: अल्लाह के रास्ते की ओर, जो प्रभुत्वशाली, प्रशंसनीय है, जिसका वह सब कुछ है जो आसमानों में है और जो ज़मीन में है (2)। याकूब (3) जब "अल-हमीद" पर रुकते थे तो रफ़अ (पेश) पढ़ते थे, और जब मिलाते (वस्ल) थे तो सिफ़त के तौर पर जर (ज़ेर) पढ़ते थे। इब्न अल-अंबारी (4) ने कहा: जो कोई ज़र पढ़ता है उसे "व मा फ़िल अर्ज़" (और जो ज़मीन में है) पर रुकना चाहिए।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और अज़ाब-ए-शदीद की वजह से काफ़िरों के लिए तबाही है} "वैल" (तबाही) का अर्थ "अल-बक़रह" (5) में पहले आ चुका है। अल-ज़ज्जाज (6) ने कहा: यह सज़ा और विनाश के लिए कहा जाने वाला शब्द है। {सख्त अज़ाब से} यानी: जहन्नम में।

{जो लोग दुनिया की ज़िंदगी को पसंद करते हैं} यानी: वे इसे आख़िरत पर तरजीह देते हैं, और काफ़िर ऐसा ही करते हैं। तो "अल्लज़ीना" (वे जो) उनके लिए सिफ़त के तौर पर ज़र की स्थिति में है। और कहा गया: एक छुपे हुए मुब्तदा (विषय) की ख़बर के तौर पर रफ़अ की स्थिति में है; यानी: वे वे हैं जो। और कहा गया: "जो लोग पसंद करते हैं" मुब्तदा है, और उसकी ख़बर है: "वे लोग", और हर वह व्यक्ति जिसने दुनिया और उसकी चमक-धमक को तरजीह दी, और उसके सुख-चैन में रहने को आख़िरत की नेमतों पर तरजीह दी, और अल्लाह के रास्ते से रोका - यानी: लोगों को उससे फेर दिया, और वह अल्लाह का दीन है, जिसे रसूल लेकर आए, इब्न अब्बास और अन्य लोगों के कथन के अनुसार - तो वह इस आयत में शामिल है; और पैग़ंबर ﷺ ने फ़रमाया: "बेशक मुझे अपनी उम्मत के बारे में जिस चीज़ का सबसे ज़्यादा डर है, वह गुमराह करने वाले इमाम (नेता) हैं" (7) और यह एक सहीह हदीस है। और इस ज़माने में वे कितने ज़्यादा हैं! और अल्लाह ही मददगार है।

(1) शब्द "बिही" (ज़) से है। (2) तफ़्सीर अल-तबरी 13/589, और अबू अम्र: वह इब्न अल-अला हैं। (3) रुवैस की रिवायत में, और वे दस में से हैं। अल-नश्र 2/298। (4) ईज़ाहुल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा

2/739 में। (5) 2 / 219 - 222। (6) मआनी अल-क़ुरआन 1/160 में। (7) इसे अहमद ने अपनी "मुसनद" (27485) में अबू अल-दरदा की हदीस से उद्धृत किया है।

«الحمید» سے بدل ہے نہ کہ صفت؛ کیونکہ اللہ کا نام علم کی طرح ہو گیا ہے پس اس کے ساتھ صفت نہیں لگائی جاتی(۱)؛ جیسا کہ زید اور عمرو کے ساتھ صفت نہیں لگائی جاتی، بلکہ معنی کے اعتبار سے اس کے ساتھ صفت بیان کرنا جائز ہے؛ کیونکہ اس کا معنی یہ ہے کہ وہ اکیلا پیدا کرنے کی قدرت رکھتا ہے۔ اور ابو عمرو نے کہا: اور کسرہ (خفض) تقدیم و تاخیر پر ہے، اس کا مجازی معنی ہے: اللہ کے راستے کی طرف جو غالب اور خوبیوں والا ہے جس کے لیے وہ سب کچھ ہے جو آسمانوں میں ہے اور جو زمین میں ہے(۲)۔ اور یعقوب(۳) جب «الحمید» پر وقف کرتے تو رفع (پیش) پڑھتے، اور جب وصل (ملا کر پڑھنا) کرتے تو صفت کی بنا پر خفض (زیر) پڑھتے تھے۔ ابن الانباری(۴) نے کہا: جس نے خفض (زیر) پڑھا اس نے: «وما في الأرض» پر وقف کیا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَوَيْلٌ لِلْكَافِرِينَ مِنْ عَذَابٍ شَدِيدٍ} (اور سخت عذاب کی وجہ سے کافروں کے لیے بربادی ہے) "ویل" کا معنی «البقرہ»(۵) میں گزر چکا ہے اور زجاج(۶) نے کہا: یہ وہ کلمہ ہے جو عذاب اور ہلاکت کے لیے بولا جاتا ہے۔ {مِن عذاب شدید} یعنی: جہنم میں۔

{الَّذِينَ يَسْتَحِبُّونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا} (وہ لوگ جو دنیا کی زندگی کو پسند کرتے ہیں) یعنی: اسے آخرت پر ترجیح دیتے ہیں، اور کافر ایسا ہی کرتے ہیں۔ پس «الَّذِينَ» ان کے لیے صفت ہونے کی وجہ سے خفض (جر) کی محل میں ہے۔ اور کہا گیا: یہ مبتدائے محذوف کی خبر ہونے کی وجہ سے رفع کی محل میں ہے؛ یعنی: وہ وہی لوگ ہیں۔ اور کہا گیا: «الَّذِينَ يَسْتَحِبُّونَ» مبتدا ہے، اور اس کی خبر: «أولئك» ہے، اور ہر وہ شخص جس نے دنیا اور اس کی زیب و زینت کو ترجیح دی, اور آخرت کی نعمتوں کے مقابلے میں اس کی نعمتوں میں رہنے کو پسند کیا، اور اللہ کی راہ سے روکا -

یعنی: لوگوں کو اس سے پھیرا، اور وہ اللہ کا دین ہے، جسے رسول لے کر آئے، ابن عباس وغیرہ کے قول کے مطابق - تو وہ اس آیت میں داخل ہے؛ اور آپ ﷺ نے فرمایا: «بیشک مجھے اپنی امت پر سب سے زیادہ گمراہ کن ائمہ (پیشواؤں) کا خوف ہے»(۷) اور یہ حدیث صحیح ہے۔ اور اس زمانے میں وہ کتنے زیادہ ہیں! واللہ المستعان (اور اللہ ہی سے مدد طلب کی جاتی ہے)۔

(۱) لفظ «بہ» (ظ) سے ہے۔ (۲) تفسیر طبری ۱۳/ ۵۸۹، اور ابو عمرو: وہ ابن العلاء ہیں۔ (۳) رویس کی روایت میں، اور وہ دس قرآء میں سے ہیں۔ النشر ۲/ ۲۹۸۔ (۴) ایضاح الوقف والابتداء ۲/ ۷۳۹ میں۔ (۵) ۲ / ۲۱۹ - ۲۲۲۔ (۶) معانی القرآن ۱/ ۱۶۰ میں۔ (۷) اسے احمد نے اپنی «مسند» (۲۷۴۸۵) میں ابوالدرداء کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

١٠٥

Surah Ibrahim, Verses 2-4

And it was said: {prefer} meaning: they seek this world from other than its [proper] face; because Allah's blessing is not sought except through His obedience, not through His disobedience {and seek in it crookedness} meaning: they seek for it deviation and inclination to conform with their whims, and to fulfill their needs and purposes. "Way" (As-Sabeel) is both masculine and feminine (1). And "crookedness" (Al-Iwaj); with the letter 'Ain' kasrah (short 'i' sound): in religion, matters, and land, and in everything that is not standing upright. And with the letter 'Ain' fathah (short 'a' sound): in everything that was standing upright, like a wall, a spear, and the like; and it has been mentioned before in "Aal Imran" (2) and others. {Those are in far error} meaning: going away from the truth, far from it.

The Almighty's saying: {And We did not send any messenger except [speaking] in the language of his people to state clearly for them, and Allah sends astray whom He wills and guides whom He wills. And He is the Exalted in Might, the Wise. (4)}

The Almighty's saying: {And We did not send any messenger} meaning: before you, O Muhammad {except [speaking] in the language of his people} meaning: in their tongue; so that they may explain to them the matters of their religion (3). He used the singular "language" (Lisan) – even though He attributed it to "the people" – because what is meant is language, and it is a collective noun that applies to a little and a lot. There is no argument for non-Arabs and others in this verse; because everyone to whom what the Prophet ﷺ brought is translated in a translation they understand, the proof (Hujjah) is established against them. Allah Almighty said: {And We have not sent you except comprehensively to mankind as a bringer of good tidings and a warner} [Saba: 28], and he ﷺ said: "Every prophet was sent to his people in their tongue, and Allah sent me to every red and black of His creation" (4). And he ﷺ said: "By Him in Whose Hand is my soul, no one of this nation, Jew or Christian, hears of me and then does not believe in what I was sent with, except that he will be one of the companions of the Fire." Narrated by Muslim, and it has been mentioned before (5).

{and Allah sends astray whom He wills and guides whom He wills} is a refutation of the Qadariyyah regarding the effectiveness of the Will, and it is...

(1) Al-Sihah (Sabil). (2) 5/233. (3) Tafsir al-Tabari 13/592, and Tafsir al-Samarqandi 2/200. (4) Reported by Al-Harith bin Abi Usama as in Bughyat al-Bahith (942). (5) Sahih Muslim (153), and mentioned before 2/160.

१०५

सूरह इब्राहिम, आयतें २ - ४

और कहा गया है: {पसंद करते हैं} अर्थात: वे इस संसार को उसके सही मार्ग के अलावा अन्य मार्गों से खोजते हैं; क्योंकि अल्लाह की नेमत उसके आज्ञापालन से ही प्राप्त की जा सकती है, अवज्ञा से नहीं। {और उसमें टेढ़ापन चाहते हैं} अर्थात: वे अपनी इच्छाओं के अनुसार और अपनी आवश्यकताओं और उद्देश्यों को पूरा करने के लिए इसमें विचलन और झुकाव चाहते हैं। "रास्ता" (अस-सबील) पुल्लिंग और स्त्रीलिंग दोनों है (१)। और "टेढ़ापन" (अल-इवज); 'ऐन' पर कसरा (इ की मात्रा) के साथ: धर्म, मामलों और भूमि में, और उन सभी चीजों में जो खड़ी नहीं हैं। और 'ऐन' पर फतह (अ की मात्रा) के साथ: उन सभी चीजों में जो खड़ी थीं, जैसे दीवार, भाला और इसी तरह; और इसका उल्लेख पहले "आल इमरान" (२) और अन्य स्थानों पर किया जा चुका है। {वे दूर की गुमराही में हैं} अर्थात: सत्य से दूर चले जाना, उससे बहुत दूर।

अल्लाह तआला का फरमान: {और हमने कोई रसूल नहीं भेजा मगर उसकी अपनी कौम की जुबान में ताकि वह उनके लिए साफ-साफ बयान कर दे, फिर अल्लाह जिसे चाहता है गुमराह करता है और जिसे चाहता है हिदायत देता है, और वही बड़ा जबरदस्त और हिकमत वाला है। (४)}

अल्लाह तआला का फरमान: {और हमने कोई रसूल नहीं भेजा} अर्थात: आपसे पहले, ऐ मुहम्मद {मगर उसकी अपनी कौम की जुबान में} अर्थात: उनकी भाषा में; ताकि वे उन्हें उनके धर्म का मामला समझा सकें(३)। "जुबान" (लिसान) शब्द का प्रयोग एकवचन में किया गया है - भले ही इसे "कौम" (लोगों) के साथ जोड़ा गया है - क्योंकि इसका अर्थ भाषा है, और यह एक जातिवाचक संज्ञा है जो थोड़े और बहुत दोनों पर लागू होती है। इस आयत में गैर-अरबों और अन्यों के लिए कोई दलील नहीं है; क्योंकि जिस किसी के लिए भी पैगंबर ﷺ द्वारा लाई गई शिक्षाओं का अनुवाद उस भाषा में किया जाता है जिसे वह समझता है, तो उस पर दलील कायम हो जाती है। अल्लाह तआला ने फरमाया: {और हमने आपको तमाम इंसानों के लिए बशारत देने वाला और डराने वाला बनाकर भेजा है} [सबा: २८], और आप ﷺ ने फरमाया: "हर नबी को उसकी कौम की जुबान के साथ भेजा गया, और अल्लाह ने मुझे उसकी रचना के हर लाल और काले (इंसान) की तरफ भेजा" (४)। और आप ﷺ ने फरमाया: "उस जात की कसम जिसके हाथ में मेरी जान है, इस उम्मत का कोई भी व्यक्ति, चाहे वह

यहूदी हो या ईसाई, मेरे बारे में सुने और फिर उस पर ईमान न लाए जिसके साथ मैं भेजा गया हूँ, तो वह जहन्नम वालों में से होगा।" इसे मुस्लिम ने रिवायत किया है, और यह पहले भी आ चुका है (५)।

{फिर अल्लाह जिसे चाहता है गुमराह करता है और जिसे चाहता है हिदायत देता है} इच्छाशक्ति की प्रभावशीलता के संबंध में कदरिया पंथ का खंडन है, और यह...

---

(१) अल-सिहाह (सबील)। (२) ५/२३३। (३) तफ़सीर अल-तबरी १३/५९२, और तफ़सीर अल-समरकंदी २/२००। (४) अल-हारिस बिन अबी उसामा द्वारा रिवायत किया गया जैसा कि बुग़यत अल-बाहिस (९४२) में है। (५) सहीह मुस्लिम (१५३), और पहले आ चुका है २/१६०।

۱۰۵

سورہ ابراہیم، آیات ۲ - ۴

اور کہا گیا: ﴿يَسْتَحِبُّونَ﴾ یعنی: وہ دنیا کو اس کے (صحیح) رخ کے علاوہ تلاش کرتے ہیں؛ کیونکہ اللہ کی نعمت اس کی اطاعت ہی سے طلب کی جاتی ہے نہ کہ اس کی نافرمانی سے ﴿وَيَبْغُونَهَا عِوَجًا﴾ یعنی: وہ اپنی خواہشات کی موافقت اور اپنی ضروریات اور مقاصد کی تکمیل کے لیے اس میں کجی اور میلان چاہتے ہیں۔ اور "سبیل" (رستہ) مذکر اور مونث دونوں استعمال ہوتا ہے (۱)۔ اور "عِوج" (کجی)؛ عین کے کسرہ (زیر) کے ساتھ: دین، معاملات اور زمین میں، اور ہر اس چیز میں جو کھڑی نہ ہو۔ اور عین کے فتحہ (زبر) کے ساتھ: ہر اس چیز میں جو کھڑی ہو، جیسے دیوار، نیزہ اور اس جیسی چیزیں؛ اور اس کا ذکر پہلے "آل عمران" (۲) اور دیگر جگہوں پر گزر چکا ہے۔ ﴿أُولَٰئِكَ فِي ضَلَالٍ بَعِيدٍ﴾ یعنی: حق سے دور چلے جانا، اس سے بہت دور۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِن رَّسُولٍ إِلَّا بِلِسَانِ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ فَيُضِلُّ اللَّهُ مَن يَشَاءُ وَيَهْدِي مَن يَشَاءُ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿٤﴾﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِن رَّسُولٍ﴾ یعنی: اے محمد آپ سے پہلے ﴿إِلَّا بِلِسَانِ قَوْمِهِ﴾ یعنی: ان کی زبان میں؛ تاکہ وہ ان کے لیے ان کے دین کا معاملہ واضح کر دیں (۳)۔ اور "لسان" (زبان) کو واحد لایا گیا ہے - اگرچہ اس کی نسبت "قوم" کی طرف کی گئی ہے - کیونکہ اس سے مراد لغت (زبان) ہے، اور یہ اسم جنس ہے جو تھوڑے اور زیادہ دونوں پر بولا جاتا ہے۔ اور اس آیت میں عجمیوں (غیر عربوں) اور دوسروں کے لیے کوئی حجت نہیں ہے؛ کیونکہ جس کسی کے لیے بھی نبی ﷺ کی لائی ہوئی تعلیمات کا ترجمہ ایسی زبان میں کر دیا جائے جسے وہ سمجھتا ہو، تو اس پر حجت قائم ہو گئی۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِّلنَّاسِ بَشِيرًا وَنَذِيرًا﴾ [سبا:

۲۸]، اور آپ ﷺ نے فرمایا: "ہر نبی اپنی قوم کی طرف اس کی زبان کے ساتھ بھیجا گیا، اور اللہ نے مجھے اپنی مخلوق کے ہر سرخ اور سیاہ (انسان) کی طرف بھیجا" (۴)۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا: "اس ذات کی قسم جس کے ہاتھ میں میری جان ہے، اس امت کا کوئی بھی شخص، یہودی ہو یا نصرانی، میرے بارے میں سنے اور پھر اس پر ایمان نہ لائے جس کے ساتھ میں بھیجا گیا ہوں، تو وہ آگ والوں (جہنمیوں) میں سے ہو گا"۔ اسے مسلم نے روایت کیا ہے، اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۵)۔

﴿فَيُضِلُّ اللَّهُ مَن يَشَاءُ وَيَهْدِي مَن يَشَاءُ﴾ مشیت کے نفاذ کے بارے میں قدریہ کا رد ہے، اور یہ...

---

(۱) الصحاح (سبل)۔ (۲) ۵/ ۲۳۳۔ (۳) تفسیر الطبری ۱۳/ ۵۹۲، اور تفسیر السمرقندی ۲/ ۲۰۰۔

(۴) اسے الحارث بن ابی اسامہ نے روایت کیا جیسا کہ بغیۃ الباحث (۹۴۲) میں ہے۔ (۵) صحیح مسلم (۱۵۳)، اور پہلے گزرا ۲/ ۱۶۰۔

Surah Ibrahim: Verses 4 - 5 106

...it is a new sentence, and not coordinated with "to make clear"; because the sending (of the messenger) was for clarification, not for misguidance. It is permissible to put "he misleads" (yadilla) in the accusative case (mansub) because the sending became a cause for misguidance; so it would be like His saying: {that he might be to them an enemy and a grief} [Al-Qasas: 8]. The sending only became a cause for misguidance because they disbelieved in it when it came to them, so it became as if it were a cause for their disbelief (1). {And He is the All-Mighty, the All-Wise} - its meaning has been mentioned before (2).

Almighty's saying: {And We certainly sent Moses with Our signs, [saying], "Bring out your people from darknesses into the light and remind them of the days of Allah." Indeed in that are signs for everyone patient and grateful. 5}

His saying: {And We certainly sent Moses with Our signs} means: with Our proofs and evidences, i.e., with the miracles indicating his truthfulness. Mujahid said: they are the nine signs (3).

{Bring out your people from darknesses into the light} - its parallel is the Almighty's saying to our Prophet (peace and blessings be upon him) at the beginning of the Surah: {that you might bring mankind out of darknesses into the light}. It is said: "that" (an) here means: "i.e.", as in His saying: {And the eminent among them went forth, [saying], "Walk..."} [Sad: 6]: meaning "walk" (4).

His saying: {and remind them of the days of Allah} means: say to them words by which they remember the days of Allah Almighty. Ibn Abbas, Mujahid, and Qatadah said: with Allah's favors upon them (5). This was also said by Ubayy ibn Ka'b, and it was narrated as a marfu' (attributed to the Prophet) hadith (6), meaning: by what Allah favored them with of salvation from Pharaoh and from the wilderness wandering, and all other blessings.

---

(1) Al-Zajjaj, in "Ma'ani al-Quran" 154/3, ruled out the accusative case and said: the nominative case (raf') is the correct way, and that is the way of the recitation. (2) The meaning of "Al-Aziz" (The All-Mighty) was mentioned in 403/2 - 404, and the meaning of "Al-Hakim" (The All-Wise) was mentioned in 429/1. (3) Narrated by Al-Tabari 593/13 and 594. (4) See "Ma'ani al-Quran" by Al-Zajjaj 154/3 - 155. (5) Narrated by Abd al-Razzaq in his tafsir 341/2 and Al-Tabari 596/13 and 597 from the words of Mujahid, and 597/13 from the words of Qatadah, and we have not found it narrated from the

words of Ibn Abbas. (6) Narrated from the words of Ubayy ibn Ka'b: Abdullah bin Ahmad in his additions to the "Musnad" (21129), and it was also narrated from him as a marfu' hadith (21128).

सूरह इब्राहिम: आयत 4 - 5 106

...यह एक नया वाक्य है, और 'स्पष्ट करने के लिए' के साथ संबंधित नहीं है; क्योंकि (रसूल का) भेजना केवल स्पष्टीकरण के लिए हुआ था न कि पथभ्रष्ट करने के लिए। 'गुमराह करने' (yadilla) में कर्म कारक (नसब) की अनुमति है; क्योंकि भेजना पथभ्रष्टता का कारण बन गया; तो यह अल्लाह के इस कथन की तरह होगा: {ताकि वह उनके लिए शत्रु और शोक का कारण बन जाए} [अल-क़सस: 8]। भेजना केवल इसलिए पथभ्रष्टता का कारण बना क्योंकि जब उनके पास (संदेश) आया तो उन्होंने उसका इनकार किया, इसलिए यह उनके कुफ्र (अविश्वास) का कारण बन गया (1)। {और वह प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है} - इसका अर्थ पहले बताया जा चुका है (2)।

अल्लाह का कथन: {और हमने निश्चित रूप से मूसा को अपनी आयतों (निशानियों) के साथ भेजा, [यह कहते हुए] कि "अपनी क़ौम (जाति) को अंधेरों से प्रकाश की ओर निकालो और उन्हें अल्लाह के दिनों की याद दिलाओ।" वास्तव में इसमें उन सब के लिए निशानियाँ हैं जो बहुत धैर्यवान और कृतज्ञ हैं। 5}

अल्लाह का कथन: {और हमने निश्चित रूप से मूसा को अपनी आयतों के साथ भेजा} का अर्थ है: हमारे प्रमाणों और साक्ष्यों के साथ, यानी उन चमत्कारों के साथ जो उनकी सच्चाई को दर्शाते हैं। मुजाहिद ने कहा: वे नौ निशानियाँ हैं (3)।

{अपनी क़ौम को अंधेरों से प्रकाश की ओर निकालो} - इसका उदाहरण अल्लाह का हमारे नबी (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) से सूरह की शुरुआत में कहना है: {ताकि तुम लोगों को अंधेरों से प्रकाश की ओर निकालो}। कहा गया है कि यहाँ 'कि' (an) का अर्थ है: 'अर्थात्', जैसे अल्लाह का कथन है: {और उनमें से प्रतिष्ठित लोग चल पड़े, [कहते हुए] कि "चलो..."} [साद: 6]: अर्थात् चलो (4)।

अल्लाह का कथन: {और उन्हें अल्लाह के दिनों की याद दिलाओ} का अर्थ है: उनसे ऐसी बात कहो जिससे वे अल्लाह के दिनों को याद करें। इब्न अब्बास, मुजाहिद और कतादा ने कहा: उन पर अल्लाह के उपकारों के साथ (5)। यही उबै बिन काब ने कहा, और इसे मरफू(पैगंबर से संबंधित) रिवायत किया गया है (6), यानी: अल्लाह ने उन्हें फिरौन से और भटकने के जंगल से मुक्ति दिलाकर जो एहसान किए, और अन्य सभी वरदान।

---

(1) अल-ज़ज्जाज ने 'मा'नी अल-क़ुरान' 154/3 में नसब (कर्म कारक) को खारिज कर दिया और कहा: रफ़ (कर्ता कारक) ही सही है, और यही क़िरात (पढ़ने का तरीका) है। (2) 'अल-अज़ीज़' का अर्थ 403/2 - 404 में बीत चुका है, और 'अल-हकीम' का अर्थ 429/1 में बीत चुका है। (3) इसे तबरी ने 593/13 और 594 में उद्धृत किया है। (4) देखिए अल-ज़ज्जाज की 'मा'नी अल-क़ुरान' 154/3 - 155। (5) इसे अब्द अल-रज्ज़ाक ने अपनी तफ़सीर 341/2 में और तबरी ने 596/13 और 597 में मुजाहिद के कथन से, और 597/13 में क़तादा के कथन से उद्धृत किया है, और हमें इब्न अब्बास के कथन से इसका उल्लेख नहीं मिला। (6) इसे उबै बिन काब के कथन से उद्धृत किया गया है: अब्दुल्ला बिन अहमद ने 'मुसनद' के अपने परिशिष्ट (21129) में, और इसे उनसे मरफ़ू(21128) के रूप में भी उद्धृत किया गया है।

سورہ ابراہیم: آیات 4 - 5 106

... مستأنف ہے، اور 'لیبین' پر معطوف نہیں ہے؛ کیونکہ رسول کا بھیجنا صرف تبیین (وضاحت) کے لیے ہوا تھا، نہ کہ گمراہ کرنے کے لیے۔ 'یضلّ' میں نَصب (زبر) جائز ہے؛ کیونکہ بھیجنا گمراہی کا سبب بن گیا؛ تو یہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی طرح ہوگا: {تاکہ وہ ان کے لیے دشمن اور رنج کا باعث بن جائے} [القصص: 8]۔ بھیجنا گمراہی کا سبب صرف اس لیے بنا کہ جب ان کے پاس (رسول) آئے تو انہوں نے کفر کیا، تو وہ گویا ان کے کفر کا سبب بن گیا (1)۔ {اور وہ غالب، حکمت والا ہے} - اس کا معنی پہلے گزر چکا ہے (2)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور بلاشبہ ہم نے موسیٰ کو اپنی نشانیوں کے ساتھ بھیجا کہ اپنی قوم کو اندھیروں سے روشنی کی طرف نکالو اور انہیں اللہ کے دنوں کی یاد دلاؤ، یقیناً اس میں ہر صبر کرنے والے شکر گزار کے لیے نشانیاں ہیں 5}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور بلاشبہ ہم نے موسیٰ کو اپنی نشانیوں کے ساتھ بھیجا} یعنی: ہماری دلیلوں اور برہانوں کے ساتھ، یعنی: ان معجزات کے ساتھ جو ان کی سچائی پر دلالت کرتے ہیں۔ مجاہد نے کہا: وہ نو نشانیاں ہیں (3)۔

{اپنی قوم کو اندھیروں سے روشنی کی طرف نکالو} - اس کی نظیر اللہ تعالیٰ کا ہمارے نبی صلی اللہ علیہ وسلم سے سورہ کے آغاز میں فرمانا ہے: {تاکہ آپ لوگوں کو اندھیروں سے روشنی کی طرف نکالیں}۔ کہا گیا ہے کہ یہاں 'اَنْ' بمعنی 'یعنی' ہے، جیسے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور ان کے سردار یہ کہتے ہوئے چل کھڑے ہوئے کہ تم چلتے رہو} [ص: 6] یعنی تم چلو (4)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور انہیں اللہ کے دنوں کی یاد دلاؤ} یعنی: ان سے ایسی بات کہو جس سے وہ اللہ تعالیٰ کے دنوں کو یاد کریں۔ ابن عباس، مجاہد اور قتادہ نے کہا: ان پر اللہ کے انعامات کے ذریعے (5)۔ یہ بات ابی بن کعب نے بھی کہی ہے، اور اسے مرفوعاً روایت کیا گیا ہے (6)، یعنی: اللہ نے انہیں فرعون سے اور تیہ (وادیِ سینا کی آوارہ گردی) سے نجات دلا کر جو احسانات کیے اور دیگر تمام نعمتوں کے ذریعے یاد دلاؤ۔

---

(1) الزجاج نے معانی القرآن 154/3 میں نصب کو خارج کر دیا اور کہا: رفع ہی اصل ہے، اور اسی پر قراءت ہے۔ (2) 'العزیز' کے معنی 403/2 - 404 میں گزر چکے ہیں، اور 'الحکیم' کے معنی 429/1 میں گزر چکے ہیں۔ (3) اسے الطبری نے 593/13 اور 594 میں روایت کیا ہے۔ (4) دیکھئے الزجاج کی معانی القرآن 154/3 - 155۔ (5) اسے عبد الرزاق نے اپنی تفسیر 341/2 میں اور الطبری نے 596/13 اور 597 میں مجاہد کے قول سے، اور 597/13 میں قتادہ کے قول سے روایت کیا ہے، اور ہمیں ابن عباس کے قول سے اس کی روایت نہیں ملی۔ (6) اسے ابی بن کعب کے قول سے روایت کیا ہے: عبد اللہ بن احمد نے مسند کے زوائد میں (21129)، اور ان سے مرفوعاً بھی روایت کیا گیا ہے (21128)۔

Surah Ibrahim: Verse 5 107

And blessings may be called: Days, and from it is the saying of Amr bin Kulthum: 'And days for us, noble and long' (1)

And from Ibn Abbas also and Muqatil: [meaning] with the occurrences/battles of Allah in the past nations; it is said: So-and-so is a scholar of the 'days' of the Arabs, meaning: their battles/events (2). Ibn Zayd said: meaning: the days in which He took revenge on the past nations (3). Likewise, Ibn Wahb narrated from Malik who said: His trials. Al-Tabari said: Admonish them by what happened in the past days to them (4), meaning: by what was in the 'days of Allah' of blessings and hardships, as they were humiliated slaves. He sufficed with mentioning the 'days' instead of them; because they were known to them.

Said bin Jubayr narrated, from Ibn Abbas, from Ubay bin Ka'b who said: I heard the Messenger of Allah ﷺ say: "While Moses (peace be upon him) was among his people reminding them of the days of Allah, and the days of Allah are His trials and His blessings," and he mentioned the Hadith of Al-Khidr (5). This indicates the permissibility of preaching that softens hearts, strengthens certainty, is free from every innovation, and is purified from every misguidance and doubt.

﴿Indeed in that﴾ meaning: in the reminder of the days of Allah ﴿are signs﴾ meaning: evidences. ﴿for every patient﴾ meaning: one who is very patient in obedience to Allah, and against disobeying Him. ﴿grateful [one]﴾ for Allah's blessings. Qatadah said: He is the servant who, if given, gives thanks, and if tested, is patient (6). It was narrated from the Prophet ﷺ that he said: "Faith consists of two halves: half patience and half gratitude," then he recited this verse: ﴿Indeed in that are signs for every patient and grateful one﴾ (7). Something similar was narrated from Al-Sha'bi as a 'mawquf' (8). And Al-Hasan went into hiding.

(1) Sharh al-Qasa'id al-Saba' by Ibn al-Anbari p. 388, and its second half is: We disobeyed the king in them from submitting, and it was mentioned previously 1/216. (2) See Tafsir al-Baghawi 3/26. (3) Tafsir al-Tabari 13/597. (4) Tafsir al-Tabari 13/594. (5) Narrated by Muslim (2380): (172), and Abdullah bin Ahmad in his additions to the Musnad (21120). (6) Narrated by Al-Tabari in his Tafsir 13/598. (7) Narrated by Al-Quda'i in Musnad al-Shihab (159) from the Hadith of Anas bin Malik, but in its chain are Utba bin al-Sakan and Yazid bin Aban al-Raqashi, and both are abandoned. Mizan al-I'tidal 3/28 and 4/418. (8) With the wording: Gratitude is half of faith, and patience

is half of faith, and certainty is all of faith. Narrated by Ibn Abi al-Dunya in 'Al-Shukr' (57), and Al-Bayhaqi in 'Al-Shu'ab' (4448).

सूरा इब्राहीम: आयत 5 107

और वरदानों (नेमतों) को 'दिन' भी कहा जा सकता है, और इसी से अम्र बिन कुलथुम का कथन है: 'और हमारे लिए वे दिन जो गौरवशाली और लंबे थे' (1)

इब्न अब्बास और मुक़ातिल से भी मरुवी है: पिछली उम्मतों (राष्ट्रों) में अल्लाह के वाक़यात (घटनाओं) के साथ; कहा जाता है: फलां व्यक्ति अरबों के'दिनों' का जानकार है, यानी: उनकी घटनाओं का (2)। इब्न जैद ने कहा: यानी: वे दिन जिनमें उसने पिछली उम्मतों से बदला लिया (3)। इसी तरह इब्न वहब ने मालिक से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: उसकी परीक्षाएं(आज़माइश)। अल-तबरी ने कहा: उन्हें उन पिछली बातों से नसीहत दो जो उनके बीते हुए दिनों में हुईं (4), यानी: अल्लाह के दिनों में जो नेमतें और कठिनाइयां थीं, क्योंकि वे अपमानित दास थे। उन्होंने उनके विवरण के बजाय केवल 'दिनों' के उल्लेख पर संतोष किया; क्योंकि वे उन्हें ज्ञात थे।

सईद बिन जुबैर ने इब्न अब्बास से, उन्होंने उबय बिन काब से रिवायत की, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को फरमाते सुना: "जब मूसा (उन पर शांति हो) अपनी कौम के बीच उन्हें अल्लाह के दिनों की याद दिला रहे थे, और अल्लाह के दिन उसकी आज़माइशें और उसकी नेमतें हैं," और उन्होंने अल-खिद्र की हदीस का ज़िक्र किया (5)। यह दिल को नरम करने वाले, यकीन को मज़बूत करने वाले, हर बिद्दत (नवाचार) से मुक्त और हर गुमराही और संदेह से पाक उपदेश की अनुमति का संकेत देता है।

﴿बेशक इसमें﴾ यानी: अल्लाह के दिनों की याद दिलाने में ﴿निशानियाँ हैं﴾ यानी: प्रमाण। ﴿हर सब्र करने वाले के लिए﴾ यानी: जो अल्लाह की आज्ञाकारिता पर और उसकी नाफरमानी से बचने में बहुत धैर्यवान हो। ﴿शुक्रगुज़ार [के लिए]﴾ अल्लाह की नेमतों के लिए। कतादा ने कहा: वह बंदा है; जिसे दिया जाए तो वह शुक्र करता है, और अगर आज़माया जाए तो सब्र करता है (6)। नबी ﷺ से रिवायत है कि उन्होंने फरमाया: "ईमान के दो हिस्से हैं: आधा सब्र और आधा शुक्र," फिर उन्होंने यह आयत पढ़ी: ﴿बेशक इसमें हर सब्र करने वाले और शुक्रगुज़ार के लिए निशानियाँ हैं﴾ (7)। इसी तरह की बात अल-शाबी से 'मौकूफ' के रूप में रिवायत है (8)। और अल-हसन छिप गए।

(1) इब्न अल-अंबारी द्वारा शरह अल-कसा'इद अल-सबा पृष्ठ 388, और इसका दूसरा भाग है: हमने उनमें राजा की अधीनता से इनकार किया, और पहले 1/216 में उल्लेख किया गया है। (2) देखें तफ़सीर अल-बग़वी 3/26। (3) तफ़सीर अल-तबरी 13/597। (4) तफ़सीर अल-तबरी 13/594। (5)

मुस्लिम द्वारा निकाला गया (2380): (172), और अब्दुल्ला बिन अहमद ने मसनद (21120) के अपने परिशिष्ट में। (6) अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 13/598 में निकाला। (7) अल-कुदई ने मसनद अल-शिहाब (159) में अनस बिन मलिक की हदीस से निकाला, लेकिन इसके वर्णनकर्ताओं में उतबा बिन अल-सकन और यजीद बिन अबान अल-रकाशी हैं, और दोनों ही अविश्वसनीय (मतरूक) हैं। मीज़ान अल-इतिदाल 3/28 और 4/418। (8) इन शब्दों के साथ: शुक्र आधा ईमान है, और सब्र आधा ईमान है, और यकीन पूरा ईमान है। इब्न अबी अल-दुनिया ने 'अल-शुक्र' (57) में और अल-बैहकी ने 'अल-शुअब' (4448) में निकाला।

سورة ابراہیم: آیت ۵ ۱۰۷

اور نعمتوں کو 'ایام' (دن) بھی کہا جاتا ہے، اور اسی سے عمرو بن کلثوم کا قول ہے: 'اور ہمارے لیے وہ ایام جو روشن اور طویل تھے' (۱)

ابن عباس اور مقاتل سے بھی مروی ہے: گذشتہ امتوں میں اللہ کے واقعات کے ساتھ؛ کہا جاتا ہے: فلاں شخص عربوں کے ایام کا عالم ہے، یعنی: ان کے واقعات کا (۲)۔ ابن زید نے کہا: یعنی: وہ ایام جن میں اس نے گذشتہ امتوں سے انتقام لیا (۳)۔ اسی طرح ابن وہب نے مالک سے روایت کیا، انہوں نے کہا: اس کی آزمائشیں۔ طبری نے کہا: انہیں ان باتوں سے نصیحت کرو جو ان کے گذشتہ ایام میں پیش آئیں (٤)، یعنی: اللہ کے ایام میں جو نعمتیں اور آزمائشیں تھیں، جبکہ وہ ذلیل غلام تھے۔ ان کے بجائے صرف ایام کے ذکر پر اکتفا کیا؛ کیونکہ وہ ان کے نزدیک معلوم تھے۔

سعید بن جبیر نے ابن عباس سے، انہوں نے ابی بن کعب سے روایت کی، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے سنا: "جب موسیٰ علیہ السلام اپنی قوم میں انہیں اللہ کے ایام یاد دلا رہے تھے، اور اللہ کے ایام اس کی آزمائشیں اور اس کی نعمتیں ہیں،" اور انہوں نے خضر کی حدیث کا ذکر کیا (٥)۔ یہ دلوں کو نرم کرنے والے، یقین کو مضبوط کرنے والے، ہر بدعت سے پاک اور ہر گمراہی و شبہ سے مبرا وعظ کی اجازت پر دلالت کرتا ہے۔

﴿بے شک اس میں﴾ یعنی: اللہ کے ایام کی یاد دہانی میں ﴿نشانیاں ہیں﴾ یعنی: دلائل۔ ﴿ہر صبر کرنے والے کے لیے﴾ یعنی: جو اللہ کی اطاعت پر اور اس کی معصیت سے بچنے میں بہت صبر کرنے والا ہو۔ ﴿شکر گزار [کے لیے]﴾ اللہ کی نعمتوں پر۔ قتادہ نے کہا: وہ بندہ ہے؛ جب اسے دیا جائے تو شکر کرے، اور جب اسے آزمایا جائے تو صبر کرے (٦)۔ نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: "ایمان دو حصوں پر مشتمل ہے: آدھا صبر اور آدھا شکر" پھر آپ نے یہ آیت تلاوت

فرمائی: ﴿بے شک اس میں ہر صبر کرنے والے اور شکر گزار کے لیے نشانیاں ہیں﴾ (۷)۔ اسی طرح کی بات شعبی سے موقوفاً مروی ہے (۸)۔ اور الحسن روپوش ہو گئے۔

(۱) شرح القصائد السبع از ابن الانباری ص ۳۸۸، اور اس کا دوسرا مصرعہ ہے: ہم نے ان میں بادشاہ کی اطاعت سے انکار کیا، اور یہ پہلے ۲۱٦/۱ میں گزر چکا۔ (۲) دیکھیے تفسیر البغوی ۲٦/۳۔ (۳) تفسیر الطبری ۵۹۷/۱۳۔ (٤) تفسیر الطبری ۵۹٤/۱۳۔ (۵) اسے مسلم نے (۲۳۸۰): (۱۷۲) میں، اور عبداللہ بن احمد نے مسند کے زوائد میں (۲۱۱۲۰) روایت کیا ہے۔ (٦) اسے طبری نے اپنی تفسیر ۵۹۸/۱۳ میں روایت کیا ہے۔ (۷) اسے قضاعی نے مسند الشہاب (۱۵۹) میں انس بن مالک کی حدیث سے روایت کیا، لیکن اس کی سند میں عتبہ بن السکن اور یزید بن ابان الرقاشی ہیں، اور وہ دونوں متروک ہیں۔ میزان الاعتدال ۲۸/۳ اور ٤۱۸/٤۔ (۸) ان الفاظ کے ساتھ: شکر آدھا ایمان ہے، اور صبر آدھا ایمان ہے، اور یقین مکمل ایمان ہے۔ اسے ابن ابی الدنیا نے 'الشکر' (۵۷) میں، اور بیہقی نے 'الشعب' (٤٤٤۸) میں روایت کیا ہے۔

Surah Ibrahim: Verses 5 - 7 108

Al-Basri was away from Al-Hajjaj for seven years. When news of his death reached him, he said: "O Allah, You have caused him to die, so put an end to his practices (Sunnah)." He prostrated in gratitude and recited: "Indeed in that are signs for everyone patient and grateful" (1). He specifically mentioned "every patient and grateful person" for these signs because such a person reflects upon them and is not heedless of them, just as He said: "You are only a warner for those who fear it" [An-Nazi'at: 45], although He is a warner for everyone. His saying (Exalted is He): "And [remember] when Moses said to his people, 'Remember the favor of Allah upon you when He saved you from the people of Pharaoh, who were afflicting you with the worst torment and were slaughtering your sons and keeping your women alive. And in that was a great trial from your Lord. (6) And [remember] when your Lord proclaimed, 'If you are grateful, I will surely increase you [in favor]; but if you deny, indeed, My punishment is severe.' (7)" His saying: "And [remember] when Moses said to his people, 'Remember the favor of Allah upon you when He saved you from the people of Pharaoh, who were afflicting you with the worst torment and were slaughtering your sons and keeping your women alive. And in that was a great trial from your Lord.'" This was previously discussed in "Al-Baqarah" in full, and praise be to Allah (2). His saying: "And [remember] when your Lord proclaimed," it is said: This is part of Moses' address to his people. And it is said: It is from the words of Allah, meaning: And remember, O Muhammad, when your Lord said such and such. "Ta'adhana" (proclaimed/announced) means: "A'lama" (informed/made known); like: promised and threatened (3). This meaning was narrated from Al-Hasan and others. From it comes the word "Adhan" because it is an announcement. A poet said: "We did not feel the light of morning until we heard the announcement (Adhina) in our gatherings." (4) Ibn Mas'ud used to recite: "And when your Lord said" (5). And the meaning is the same. "If you are grateful, I will surely increase you" means: If you declare oneness (Tawhid) and obey, I will increase for you that for which gratitude is due.

---

(1) Narrated similarly by Abu Nu'aym in "Al-Hilya" 2/159 without the recitation of the verse. (2) 2/80 - 89. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/325, Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/69, and Tafsir al-Tabari 13/600. (4) Said by al-Ra'i al-Numayri, in his Diwan p. 276, and in it: "our mosques" instead of "our gatherings". (5) This is an irregular (shadh) recitation; see Al-Bahr al-Muhit 5/407, and Tafsir al-Tabari 13/601.

सूरह इब्राहिम: आयत 5 - 7 108

अल-बसरी सात वर्षों तक अल-हज्जाज से दूर रहे। जब उन्हें उनकी मृत्यु की खबर मिली, तो उन्होंने कहा: "हे अल्लाह, तूने उसे मार दिया है, तो उसकी प्रथाओं (सुन्नत) को भी खत्म कर दे।" उन्होंने कृतज्ञता में सजदा किया और पढ़ा: "निस्संदेह इसमें हर धैर्यवान और कृतज्ञ व्यक्ति के लिए निशानियाँ हैं" (1)। उन्होंने विशेष रूप से "प्रत्येक धैर्यवान और कृतज्ञ व्यक्ति" के लिए इन आयतों का उल्लेख किया क्योंकि वह उन पर विचार करता है और उनसे बेखबर नहीं रहता है, जैसा कि उन्होंने कहा: "आप तो केवल उसे डराने वाले हैं जो उससे डरता है" [अन-नाज़िआत: 45], हालाँकि वे सभी के लिए डराने वाले हैं। अल्लाह तआला का कथन है: "और (याद करो) जब मूसा ने अपनी कौम से कहा, 'अल्लाह की उस नेमत को याद करो जो उसने तुम पर की, जब उसने तुम्हें फ़िरऔन के लोगों से निजात दी जो तुम्हें बुरा अज़ाब देते थे और तुम्हारे बेटों को ज़बह कर डालते थे और तुम्हारी औरतों को जीवित छोड़ देते थे। और इसमें तुम्हारे रब की तरफ़ से बड़ी परीक्षा थी। (6) और (याद करो) जब तुम्हारे रब ने घोषणा कर दी कि 'अगर तुम शुक्र अदा करोगे, तो मैं तुम्हें और ज़्यादा दूँगा; और अगर तुम कुफ़्र (नाशुक्री) करोगे, तो यक़ीनन मेरा अज़ाब बहुत सख़्त है।' (7)" उनका कथन: "और जब मूसा ने अपनी कौम से कहा, 'अल्लाह की उस नेमत को याद करो जो उसने तुम पर की जब उसने तुम्हें फ़िरऔन के लोगों से निजात दी...'" यह "अल-बकराह" में विस्तार से बताया जा चुका है, और अल्लाह का शुक्र है (2)। उनका कथन: "और जब तुम्हारे रब ने घोषणा कर दी (ताअज़ना)," कहा गया है: यह मूसा का अपनी कौम से संबोधन है। और कहा गया है: यह अल्लाह का कथन है, यानी: ऐ मुहम्मद, याद करो जब तुम्हारे रब ने ऐसा-ऐसा कहा। और "ताअज़ना" का अर्थ है: "अलम" (सूचित किया/जानकारी दी); जैसे: वादा किया और डराया (3); यह अर्थ अल-हसन और अन्य से वर्णित है। इसी से "अज़ान" शब्द बना है क्योंकि यह एक सूचना है। कवि ने कहा है: "हमें सुबह की रोशनी का अहसास तब तक नहीं हुआ जब तक हमने अपनी सभाओं में सूचना (अज़ीन) नहीं सुनी।" (4) इब्न मसूद पढ़ते थे: "और जब तुम्हारे रब ने कहा" (5)। और अर्थ एक ही है। "अगर तुम शुक्र अदा करोगे, तो मैं तुम्हें और ज़्यादा दूँगा" यानी: अगर तुम तौहीद अपनाओगे और आज्ञा मानोगे, तो मैं तुम्हें उन चीज़ों में और वृद्धि दूँगा जिनके लिए शुक्र वाजिब है।

---

(1) अबू नुऐम ने "अल-हिलिया" 159/2 में आयत के पाठ के बिना इसी तरह का वर्णन किया है। (2) 80/2 - 89। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/325, फ़रा की मआनी अल-कुरान 2/69, और तफ़सीर अल-तबरी 13/600। (4) इसके कहने वाले अल-रा'ई अल-नुमैरी हैं, यह उनके दीवान पृष्ठ 276 में है,

और इसमें "मसाजिदना" (हमारी मस्जिदों) के बजाय "मजालिसना" (हमारी सभाओं) है। (5) यह एक शाज़ (अनियमित) पाठ है, देखें अल-बहर अल-मुहीत 5/407, और तफ़सीर अल-तबरी 13/601।

سورہ ابراہیم: آیات ۵ - ۷ ۱۰۸

البصری سات سال تک حجاج سے دور رہے، پس جب انہیں اس کی موت کی خبر ملی تو انہوں نے کہا: اے اللہ، تو نے اسے مار دیا ہے، پس اس کی سنت (طور طریقوں) کو بھی مٹا دے۔ اور انہوں نے شکر کا سجدہ کیا اور پڑھا: ﴿بے شک اس میں ہر صبر کرنے والے، شکر گزار کے لیے نشانیاں ہیں﴾ (۱)۔ اور ان آیات کو ہر صبر کرنے والے اور شکر گزار کے ساتھ خاص اس لیے کیا گیا کیونکہ وہ ان سے عبرت پکڑتا ہے اور ان سے غافل نہیں رہتا، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿آپ تو صرف اسے ڈرانے والے ہیں جو اس سے ڈرتا ہے﴾ [النازعات: ۴۵] اگرچہ آپ سب کے لیے ڈرانے والے ہیں۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور (یاد کرو) جب موسیٰ نے اپنی قوم سے کہا، تم اپنے اوپر اللہ کی نعمت کو یاد کرو جب اس نے تمہیں آلِ فرعون سے نجات دی جو تمہیں برا عذاب دیتے تھے اور تمہارے بیٹوں کو ذبح کرتے تھے اور تمہاری عورتوں کو زندہ چھوڑ دیتے تھے، اور اس میں تمہارے رب کی طرف سے بڑی آزمائش تھی (۶) اور (یاد کرو) جب تمہارے رب نے اعلان کر دیا کہ اگر تم شکر کرو گے تو میں تمہیں ضرور زیادہ دوں گا، اور اگر تم ناشکری کرو گے تو بے شک میرا عذاب بہت سخت ہے (۷)﴾۔ ارشاد باری تعالیٰ: ﴿اور جب موسیٰ نے اپنی قوم سے کہا، تم اپنے اوپر اللہ کی نعمت کو یاد کرو جب اس نے تمہیں آلِ فرعون سے نجات دی...﴾ یہ سورہ بقرہ میں مکمل گزر چکا ہے، والحمد للہ (۲)۔ ارشاد باری تعالیٰ: ﴿اور جب تمہارے رب نے اعلان کیا (تَأَذَّنَ)﴾ کہا گیا ہے: یہ موسیٰ کا اپنی قوم سے قول ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ اللہ کا قول ہے، یعنی: اے محمد، یاد کیجیے جب آپ کے رب نے ایسا فرمایا۔ اور "تَأَذَّنَ" کے معنی ہیں: "أَعْلَمَ" (باخبر کیا/اعلان کیا)؛ جیسے: وعید کی اور دھمکایا (۳)؛ یہ معنی حسن بصری وغیرہ سے مروی ہے۔ اور اسی سے "اذان" ہے کیونکہ وہ ایک اطلاع ہے، شاعر نے کہا: ہم نے صبح کی روشنی

محسوس نہ کی یہاں تک کہ ہم نے اپنی مجلسوں میں اطلاع (اذان) سنی (۴)۔ اور ابن مسعود پڑھا کرتے تھے: "واذْ قالَ ربُّكُمْ" (۵)۔ اور معنی ایک ہی ہے۔ ﴿اگر تم شکر کرو گے تو میں تمہیں ضرور زیادہ دوں گا﴾ یعنی: اگر تم نے توحید اختیار کی اور اطاعت کی تو میں تمہیں ان نعمتوں میں مزید اضافہ دوں گا جن پر شکر واجب ہے۔

---

(۱) اسے ابو نعیم نے "الحلیہ" ۲/۱۵۹ میں آیت کی قرات کے بغیر اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۲) ۲/۸۰ - ۸۹۔ (۳) المحرر الوجیز ۳/۳۲۵، معانی القرآن للفراء ۲/۶۹، اور تفسیر طبری ۱۳/۶۰۰۔ (۴) اس کے کہنے والے الراعی النمیری ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص ۲۷۶ میں ہے، اور اس میں "مجالسنا" کی جگہ "مساجدنا" ہے۔ (۵) اور یہ قراءت شاذہ ہے، دیکھئے البحر المحیط ۵/۴۰۷، اور تفسیر طبری ۱۳/۶۰۱۔

Surah Ibrahim: Verses 6-7 109

...upon him, and it is My blessing(1). Al-Rabi' said: The meaning(2) is: If you are grateful for My blessing, I will increase My favor upon you. Al-Hasan said: If you are grateful for My blessing, I will increase your obedience to Me(3). Ibn Abbas said: If you affirm Oneness (Tawhid) and obey, I will increase your reward(4). The meaning is similar in these sayings, and the verse is a text proving that gratitude is the cause of increase. What scholars have said about the meaning of gratitude has already been mentioned in "Al-Baqarah"(5).

Some righteous people were asked about gratitude to Allah, and they said: That you do not use His blessings to gain strength for disobeying Him(6).

It is narrated about David, peace be upon him, that he said: O Lord, how can I thank You when my thanking You is itself a new blessing from You upon me? He said: O David, now you have thanked Me(7).

I say: The reality of gratitude, based on this, is acknowledging the blessing to the Bestower, and not spending it in anything other than His obedience. Al-Hadi(8) recited while eating:

I am His provision for you so that you may stand in it ... with His obedience and thank Him for some of His right. But you did not thank for His blessing, but rather ... you became strong for His disobedience with His provision(9).

Then he choked on the morsel, and tears choked him.

---

(1) Al-Wasit by Al-Wahidi 3/24. (2) From the words: "If you affirm Oneness" to this point from (Z). Al-Rabi's words are in Zad al-Masir 4/347. (3) Narrated by al-Tabari 13/602. (4) Al-Wasit by Al-Wahidi 3/24, and Zad al-Masir by Ibn al-Jawzi 4/347. (5) 2/104. (6) Narrated by al-Bayhaqi in "Al-Shu'ab" (4550), and al-Khatib in his "History" 7/244 from the words of al-Junayd bin Muhammad al-Baghdadi. (7) Al-Suyuti attributed it in Al-Durr al-Manthur 5/229 to Ibn Abi Hatim. (8) He is the Caliph Musa bin al-Mahdi Muhammad bin al-Mansur. He became Caliph after his father al-Mahdi, died in 170 AH, aged twenty-three, his caliphate lasted one year and one month, and his brother al-Rashid succeeded him. Al-Siyar 7/441-443. (9) Al-Mubarrad mentioned them in Al-Kamil 20/664 in three verses; in some copies, they are attributed to Mahmud al-Warraq (as noted by its editor).

सूरह इब्राहिम: आयतें 6-7 109

...उस पर, और वह मेरा अनुग्रह है(1)। अर-रबी ने कहा: अर्थ(2) यह है: यदि तुम मेरे उपकार के लिए आभारी रहोगे, तो मैं अपनी कृपा बढ़ा दूँगा। अल-हसन ने कहा: यदि तुम मेरी नेमत के लिए शुक्रगुज़ार रहोगे, तो मैं तुम्हारी आज्ञाकारिता बढ़ा दूँगा(3)। इब्न अब्बास ने कहा: यदि तुम एकेश्वरवाद (तौहीद) अपनाओगे और आज्ञा मानोगे, तो मैं तुम्हारा सवाब बढ़ा दूँगा(4)। इन कथनों में अर्थ समान है, और यह आयत इस बात का प्रमाण है कि कृतज्ञता (शुक्र) वृद्धि का कारण है। शुक्र के अर्थ के बारे में विद्वानों ने जो कुछ कहा है, वह "अल-बकराह"(5) में पहले आ चुका है।

कुछ नेक लोगों से अल्लाह की कृतज्ञता के बारे में पूछा गया, तो उन्होंने कहा: कि तुम उसकी नेमतों का उपयोग उसकी अवज्ञा करने की शक्ति पाने के लिए न करो(6)।

दाऊद (अलैहिस्सलाम) के बारे में वर्णित है कि उन्होंने कहा: हे रब, मैं तेरा शुक्रिया कैसे अदा करूँ जबकि मेरा तेरा शुक्रिया अदा करना ही तेरी ओर से मुझ पर एक नई नेमत है? अल्लाह ने फ़रमाया: ऐ दाऊद, अब तुमने मेरा शुक्रिया अदा किया है(7)।

मैं कहता हूँ: इस आधार पर कृतज्ञता की वास्तविकता यह है कि दाता की नेमत को स्वीकार किया जाए, और उसे उसकी आज्ञाकारिता के अलावा किसी और काम में खर्च न किया जाए; और अल-हादी(8) ने खाना खाते हुए ये शेर पढ़े:

मैं तुम्हारे लिए उसका रिज़्क़ हूँ ताकि तुम उसमें खड़े हो सको... उसकी इबादत के साथ और उसके कुछ हक़ का शुक्रिया अदा करो। लेकिन तुमने उसकी नेमत का शुक्रिया अदा नहीं किया, बल्कि... तुम उसके रिज़्क़ के साथ उसकी नाफ़रमानी के लिए ताकतवर बन गए(9)।

फिर उनका निवाला गले में अटक गया और आँसुओं ने उनका गला रुँध दिया।

---

(1) अल-वसीत लिल-वाहिदी 3/24। (2) "वह्दतुम" शब्द से लेकर यहाँ तक (ज़) से। और रबी की बात ज़ाद अल-मसीर 4/347 में है। (3) अत्तबरी 13/602 द्वारा उद्धृत। (4) अल-वसीत लिल-वाहिदी 3/24, और ज़ाद अल-मसीर लिल-इब्न अल-जौज़ी 4/347। (5) 2/104। (6) बैहक़ी ने "अल-शुअब" (4550) में और खतीब ने अपनी "तारीख" 7/244 में जुनैद बिन मुहम्मद अल-बग़दादी के शब्दों से उद्धृत किया है। (7) सुयूती ने अद-दुर्र अल-मन्सूर 5/229 में इसे इब्न अबी हातिम की ओर मनसूब किया है। (8) वह खलीफा मूसा बिन अल-महदी मुहम्मद बिन अल-मंसूर हैं। वह अपने पिता अल-

महदी के बाद खलीफा बने, 170 हिजरी में उनकी मृत्यु हुई, उम्र तेईस वर्ष थी, उनकी खिलाफत की अवधि एक वर्ष और एक महीना थी, और उनके बाद उनके भाई अल-रशीद खलीफा बने। अल-सियर 7/441-443। (9) अल-मुबर्रद ने अल-कामिल 20/664 में तीन शेरों में इनका उल्लेख किया है; कुछ प्रतियों में इन्हें महमूद अल-वर्राक की ओर मनसूब किया गया है (जैसा कि इसके संपादक ने उल्लेख किया है)।

سورہ ابراہیم: آیات 6 - 7 109

اس پر، اور وہ میری نعمت ہے(1)۔ اور ربیع نے کہا: معنی(2) یہ ہے: اگر تم میری احسان مندی کرو گے تو میں اپنے فضل سے تمہیں مزید عطا کروں گا۔ حسن بصری نے کہا: اگر تم میری نعمت کا شکر ادا کرو گے تو میں اپنی اطاعت میں اضافہ کروں گا(3)۔ ابن عباس نے کہا: اگر تم نے توحید کو اپنایا اور اطاعت کی تو میں تمہارے ثواب میں اضافہ کروں گا(4)۔ ان اقوال میں معنی قریب قریب ہیں، اور یہ آیت اس بات کی نص ہے کہ شکر مزید کا سبب ہے، اور "البقرہ"(5) میں شکر کے معنی کے بارے میں علماء کا قول گزر چکا ہے۔

بعض صالحین سے اللہ کے شکر کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: (شکر یہ ہے کہ) تم اس کی نعمتوں سے اس کی نافرمانی پر قوت حاصل نہ کرو(6)۔

داؤد علیہ السلام سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: اے رب، میں تیرا شکر کیسے ادا کروں، جبکہ میرا تیرا شکر ادا کرنا ہی تیری طرف سے مجھ پر ایک نئی نعمت ہے؟ اللہ نے فرمایا: اے داؤد، اب تو نے میرا شکر ادا کر دیا(7)۔

میں کہتا ہوں: اس لحاظ سے شکر کی حقیقت یہ ہے کہ منعم (نعمت دینے والے) کی نعمت کا اعتراف کیا جائے، اور اسے اس کی اطاعت کے علاوہ کسی اور کام میں خرچ نہ کیا جائے؛ اور الہادی(8) نے کھانا کھاتے ہوئے یہ اشعار پڑھے:

میں تمہارے لیے اس کا رزق ہوں تاکہ تم اس میں کھڑے ہو سکو ... اس کی اطاعت کے ساتھ اور اس کے کچھ حق کا شکر ادا کرو لیکن تم نے اس کی نعمت کا شکر ادا نہیں کیا، بلکہ ... تم اس کے رزق کے ساتھ اس کی نافرمانی پر قوی ہو گئے(9)

پھر لقمہ ان کے حلق میں پھنس گیا اور ان پر گریہ طاری ہو گیا۔

---

(1) الوسیط للواحدی 3/24۔ (2) ان کے قول "وحدتم" سے اس جگہ تک (ظ) سے۔ اور ربیع کا کلام زاد المسیر 4/347 میں ہے۔ (3) اسے طبری نے 13/602 میں روایت کیا ہے۔ (4) الوسیط للواحدی 3/24، اور زاد المسیر لابن الجوزی 4/347۔ (5) 2/104۔ (6) اسے بیہقی نے "الشعب" (4550) میں اور خطیب نے اپنی "تاریج" 7/244 میں جنید بن محمد البغدادی کے کلام سے روایت کیا ہے۔ (7) سیوطی نے اسے الدر المنثور 5/229 میں ابن ابی حاتم کی طرف منسوب کیا ہے۔ (8) وہ خلیفہ موسیٰ بن المہدی محمد بن المنصور ہیں، اپنے والد المہدی کے بعد سریر آرائے خلافت ہوئے، 170ھ میں وفات پائی، عمر تیئیس سال تھی، ان کی مدت خلافت ایک سال اور ایک مہینہ تھی، اور ان کے بعد ان کے بھائی الرشید خلیفہ بنے۔ السیر 7/441 - 443۔ (9) مبرد نے الکامل 20/664 میں تین اشعار میں ان کا تذکرہ کیا ہے، بعض نسخوں میں یہ اشعار محمود الوراق کی طرف منسوب ہیں (جیسا کہ اس کے محقق نے ذکر کیا ہے)۔

110 Surah Ibrahim: Verses 6 - 9

Ja'far al-Sadiq said: "If you hear the blessing of gratitude, then prepare for more."

"And if you are ungrateful, indeed, My punishment is severe." Meaning: you denied My right; and it was said: My blessings (1). He promised punishment for ingratitude, just as He promised increase for gratitude (2). The letter 'Fa' that would normally appear in the response to the conditional 'In' was omitted because it is well-known (3).

Allah Almighty says: "And Moses said, 'If you should disbelieve, you and whoever is on the earth entirely - indeed, Allah is Free of need and Praiseworthy.' (8) Has there not reached you the news of those before you - the people of Noah and 'Aad and Thamud and those after them? No one knows them but Allah. Their messengers brought them clear proofs, but they returned their hands to their mouths and said, 'Indeed, we disbelieve in that with which you were sent, and indeed we are, about that to which you invite us, in disquieting doubt.' (9)"

Allah's saying: "And Moses said, 'If you should disbelieve, you and whoever is on the earth entirely - indeed, Allah is Free of need and Praiseworthy.'" Meaning: No deficiency reaches Him due to that; rather, He is the Self-Sufficient. "Al-Hamid" means: The Praised one.

Allah's saying: "Has there not reached you the news of those before you - the people of Noah and 'Aad and Thamud" - 'An-Naba' means: the news, and its plural is 'Al-Anba'; it was said: "Has it not reached you while the news is spreading" (4)

Then it was said: This is from Moses' speech. And it was said: It is from Allah's speech, meaning: And mention, O Muhammad, when your Lord said such and such. And it was said: It is the beginning of a discourse from Allah Almighty. The story of the people of Noah, 'Aad, and Thamud is famous, and Allah has recounted it in His Book.

And His saying: "and those after them? No one knows them but Allah" meaning: No one can count their numbers except Allah.

---

(1) Al-Waseet by Al-Wahidi 3/24. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 3/123. (3) Al-Shawkani said in Fath al-Qadeer 3/96: The 'Lam' in "La'in shakartum" (If you are grateful) is the one that introduces an oath. His saying "I will surely increase you" takes the place of both the conditional and the oath answers. Similarly, the 'Lam' in "wa la'in kafartum" (and if you are ungrateful), and His saying "Indeed, My punishment is severe" also takes

the place of both answers. (4) It is the beginning of a verse by Qais bin Zuhair, and it was previously mentioned in the interpretation of verse (90) of Surah Yusuf.

110 सूरा इब्राहिम: आयत 6 - 9

जाफ़र अल-सादिक ने कहा: "जब आप कृतज्ञता का आशीर्वाद सुनें, तो और अधिक के लिए तैयार रहें।"

"और यदि तुम अहसान-फ़रामोश हो जाओ, तो निश्चित रूप से मेरा दण्ड बड़ा कठोर है।" अर्थात: तुमने मेरे अधिकार को नकार दिया; और कहा गया: मेरी कृपाओं को (1)। अल्लाह ने कुफ्र (अकृतज्ञता) पर अज़ाब का वादा किया है, जैसे उसने शुक्र (कृतज्ञता) पर वृद्धि का वादा किया है (2)। यहाँ 'इन' शर्तिया जुमले के जवाब से 'फा' को हटा दिया गया है क्योंकि यह प्रसिद्ध है (3)।

अल्लाह तआला फरमाता है: "और मूसा ने कहा, 'यदि तुम कुफ्र करो, तुम और वे सब जो पृथ्वी पर हैं—तो निश्चित रूप से अल्लाह बेनयाज़ (आवश्यकता से मुक्त) और प्रशंसा के योग्य है।' (8) क्या तुम्हारे पास उन लोगों की खबर नहीं पहुँची जो तुमसे पहले थे—नूह की क़ौम, आद और समूद, और वे जो उनके बाद आए? उन्हें अल्लाह के सिवा कोई नहीं जानता। उनके पास उनके रसूल स्पष्ट प्रमाण लेकर आए, परन्तु उन्होंने अपने हाथ अपने मुँह में दबा लिए और कहा, 'वास्तव में, जिस चीज़ के साथ तुम्हें भेजा गया है, हम उसे नहीं मानते, और वास्तव में हम उस चीज़ के बारे में उलझन में डालने वाले संदेह में हैं जिसकी ओर तुम हमें बुलाते हो।' (9)"

अल्लाह का कथन: "और मूसा ने कहा, 'यदि तुम कुफ्र करो, तुम और वे सब जो पृथ्वी पर हैं—तो निश्चित रूप से अल्लाह बेनयाज़ और प्रशंसा के योग्य है।'" अर्थात: इससे उस पर कोई कमी नहीं आती; बल्कि वह बेनयाज़ (गनी) है। "अल-हमीद" का अर्थ है: जिसकी प्रशंसा की गई हो।

अल्लाह का कथन: "क्या तुम्हारे पास उन लोगों की खबर नहीं पहुँची जो तुमसे पहले थे—नूह की क़ौम, आद और समूद" - 'नबा' का अर्थ है: समाचार, और इसका बहुवचन 'अनबा' है; कहा गया है: "क्या समाचार फैलने के साथ तुम्हारे पास नहीं पहुँचा?" (4)

फिर कहा गया: यह मूसा का कथन है। और यह भी कहा गया: यह अल्लाह का कथन है, अर्थात: और ऐ मुहम्मद, याद करो जब तुम्हारे रब ने ऐसा कहा। और यह भी कहा गया: यह अल्लाह तआला की ओर से एक नए संबोधन का आरंभ है। नूह, आद और समूद की क़ौम की कहानी प्रसिद्ध है, जिसे अल्लाह ने अपनी किताब में बयान किया है।

और उसका कथन: "और वे जो उनके बाद आए? उन्हें अल्लाह के सिवा कोई नहीं जानता" अर्थात: अल्लाह के सिवा उनकी संख्या को कोई नहीं गिन सकता।

---

(1) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 3/24। (2) अल-नुकत वल-उयून 3/123। (3) अल-शौकानी ने फ़तह अल-क़दीर 3/96 में कहा है: "लइन शकर्तुम" में 'लाम' कसम के लिए भूमिका है, और उनका कथन "ला-अज़ीदन्नकुम" शर्त और कसम दोनों के जवाब की जगह लेता है। इसी तरह "व लइन कफ़र्तुम" में 'लाम' है, और उनका कथन "इन्ना अज़ाबी ल-शदीद" भी दोनों जवाबों की जगह लेता है। (4) यह क़ैस बिन ज़ुहैर के एक शेर का शुरुआती हिस्सा है, और इसका उल्लेख सूरह यूसुफ की आयत (90) की व्याख्या में पहले आ चुका है।

۱۱۰ سورة ابراہیم: آیات ۶ - ۹

اور جعفر صادق نے فرمایا: جب تم نعمتِ شکر کو سنو تو مزید کے لیے تیار ہو جاؤ۔

﴿وَلَئِن كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ﴾ یعنی: تم نے میرا حق جھٹلا دیا، اور کہا گیا: میری نعمتوں کو (۱)؛ اللہ نے کفر (ناشکری) پر عذاب کا وعدہ کیا ہے، جیسے شکر پر زیادتی کا وعدہ کیا ہے (۲)، اور شہرت کی وجہ سے 'ان' شرطیہ کے جواب سے 'فا' کو حذف کر دیا گیا ہے (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَقَالَ مُوسَىٰ إِن تَكْفُرُوا أَنتُمْ وَمَن فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا فَإِنَّ اللَّهَ لَغَنِيٌّ حَمِيدٌ ۸ أَلَمْ يَأْتِكُمْ نَبَؤُا الَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ قَوْمِ نُوحٍ وَعَادٍ وَثَمُودَ وَالَّذِينَ مِن بَعْدِهِمْ لَا يَعْلَمُهُمْ إِلَّا اللَّهُ جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُم بِالْبَيِّنَاتِ فَرَدُّوا أَيْدِيَهُمْ فِي أَفْوَاهِهِمْ وَقَالُوا إِنَّا كَفَرْنَا بِمَا أُرْسِلْتُم بِهِ وَإِنَّا لَفِي شَكٍّ مِّمَّا تَدْعُونَنَا إِلَيْهِ مُرِيبٍ ۹﴾۔

ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿وَقَالَ مُوسَىٰ إِن تَكْفُرُوا أَنتُمْ وَمَن فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا فَإِنَّ اللَّهَ لَغَنِيٌّ حَمِيدٌ﴾۔ یعنی: اس سے اللہ کو کوئی نقص نہیں پہنچتا، بلکہ وہ غنی ہے۔ "الحمید" یعنی: جس کی تعریف کی گئی ہو۔

ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿أَلَمْ يَأْتِكُمْ نَبَؤُا الَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ قَوْمِ نُوحٍ وَعَادٍ وَثَمُودَ﴾ النبأ: خبر، اور اس کی جمع 'الأنباء' ہے؛ شاعر نے کہا: أَلَم يَـأْتِيكَ وَالأَنبَاءُ تَـنـمـي (۴) (کیا تمہارے پاس خبر نہیں پہنچی جبکہ خبریں پھیل رہی ہیں)

پھر کہا گیا: یہ حضرت موسیٰ علیہ السلام کا قول ہے۔ اور کہا گیا: یہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے، یعنی: اے محمد، یاد کیجیے جب آپ کے رب نے ایسا فرمایا۔ اور کہا گیا: یہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے خطاب کی ابتدا ہے۔ اور قومِ نوح، عاد اور ثمود کا قصہ مشہور ہے، جسے اللہ نے اپنی کتاب میں بیان فرمایا ہے۔

اور اللہ کا ارشاد: ﴿وَالَّذِينَ مِن بَعْدِهِمْ لَا يَعْلَمُهُمْ إِلَّا اللَّهُ﴾ یعنی: اللہ کے سوا ان کی تعداد کو کوئی شمار نہیں کر سکتا۔

---

(١) الوسيط للواحدي ٢٤/٣۔ (٢) النكت والعيون ١٢٣/٣۔ (٣) الشوكانی نے فتح القدير ٩٦/٣ میں کہا ہے: "لئن شكرتم" میں 'لام' قسم کے لیے موطئہ ہے، اور ان کا قول "لأزيدنكم" شرط اور قسم دونوں کے جوابوں کا قائم مقام ہے، اسی طرح "ولئن كفرتم" میں بھی 'لام' ہے، اور ان کا قول "إن عذابی لشديد" بھی دونوں جوابوں کا قائم مقام ہے۔ (۴) یہ قیس بن زہیر کے ایک شعر کا پہلا مصرع ہے، اور اس کا تذکرہ سورہ یوسف کی آیت (۹۰) کی تفسیر میں گزر چکا ہے۔

Surah Ibrahim: Verses 8 - 9 111

And no one knows their lineage except Allah (1); and genealogists, even if they trace back to Adam, do not claim to enumerate all nations. Rather, they attribute some and withhold from others. It has been narrated from the Prophet ﷺ that when he heard genealogists tracing back to Ma'ad ibn Adnan and then going beyond that, he said: "The genealogists have lied; for Allah says: {None knows them except Allah}" (2).

It has been narrated from Urwah ibn al-Zubayr that he said: We have not found anyone who knows the lineage between Adnan and Ishmael (3).

Ibn Abbas said: Between Adnan and Ishmael are thirty forefathers who are unknown (4). Ibn Mas'ud used to say when reading: {None knows them except Allah}: "The genealogists have lied" (5). {Their messengers came to them with clear proofs} meaning: with arguments and indications. {And they returned their hands to their mouths} meaning: those people put their own hands in their mouths to bite them out of rage at what the messengers brought; as it contained the belittling of their intellects and the cursing of their idols; this was said by Ibn Mas'ud (6), and similar was said by Abd al-Rahman ibn Zaid, and he read: {they bite their fingertips at you in rage} (7) [Al Imran: 119]. Ibn Abbas said: When they heard the Book of Allah, they wondered and brought their hands back to their mouths (8). Abu Salih said: Whenever their prophet said to them: "I am the Messenger of Allah to you," they would point with their fingers to their mouths, meaning: "Be silent".

---

(1) Tafsir al-Tabari 13/603, and al-Wasit 3/24. (2) Narrated by Ibn Sa'd 1/56, and Khalifa ibn Khayyat in his Tabaqat 1/3 from Ibn Abbas, and in it he read the words of Allah: {and many generations in between} [Al-Furqan: 38] instead of His words: {None knows them except Allah}. In its chain is Hisham ibn Muhammad ibn al-Sa'ib al-Kalbi, who is abandoned, and his father Muhammad ibn al-Sa'ib is accused of lying. Mizan al-I'tidal 3/556-557 and 4/304-305. (3) Narrated by Ibn Sa'd 1/58, and Khalifa ibn Khayyat in his Tabaqat 1/2. (4) Narrated by Khalifa ibn Khayyat in his Tabaqat 1/3. (5) Narrated by Ibn Sa'd 1/56. (6) The author mentioned it from him in meaning, and its wording will be mentioned shortly. (7) Ad-Durr al-Manthur 4/72. (8) Narrated by al-Tabari 13/607.

सूरा इब्राहिम: आयतें 8 - 9 111

और उनके वंश को अल्लाह के अलावा कोई नहीं जानता (1); और वंशावली लेखक, भले ही वे आदम तक का वंश बताते हों, सभी देशों की गिनती का दावा नहीं करते। बल्कि, वे कुछ का उल्लेख करते हैं और कुछ के वंश के बारे में चुप रहते हैं। नबी ﷺ से वर्णित है कि जब उन्होंने वंशावली लेखकों को मा'द इब्न अदनान तक और फिर उससे आगे का वंश बताते हुए सुना, तो उन्होंने कहा: "वंशावली लेखकों ने झूठ बोला है, क्योंकि अल्लाह कहता है: {उनके बारे में अल्लाह के अलावा कोई नहीं जानता}" (2)।

उरवा इब्न अल-ज़ुबैर से वर्णित है कि उन्होंने कहा: हमें ऐसा कोई नहीं मिला जो अदनान और इस्माइल के बीच के वंश को जानता हो (3)।

इब्न अब्बास ने कहा: अदनान और इस्माइल के बीच तीस ऐसे पूर्वज हैं जो अज्ञात हैं (4)। इब्न मसूद जब यह पढ़ते थे: {उनके बारे में अल्लाह के अलावा कोई नहीं जानता}, तो कहते थे: "वंशावली लेखकों ने झूठ बोला" (5)। {उनके पास उनके रसूल स्पष्ट प्रमाण लेकर आए} यानी: तर्कों और संकेतों के साथ। {तो उन्होंने अपने हाथ अपने मुँह में ले लिए} यानी: उन लोगों ने रसूल जो संदेश लेकर आए थे उस पर क्रोध के कारण अपने हाथ अपने मुँह में दबा लिए; क्योंकि इसमें उनकी बुद्धि का मज़ाक उड़ाया गया था और उनके बुतों (मूर्तियों) की बुराई की गई थी; यह इब्न मसूद ने कहा है (6), और इसी तरह की बात अब्दुर्रहमान इब्न ज़ैद ने कही और आयत पढ़ी: {वे क्रोध के मारे तुम पर अपनी उँगलियों के पोर काटते हैं} (7) [आल इमरान: 119]। इब्न अब्बास ने कहा: जब उन्होंने अल्लाह की किताब सुनी; तो वे चकित रह गए और अपने हाथ अपने मुँह तक ले गए (8)। अबू सालेह ने कहा: जब भी उनके नबी उनसे कहते: "मैं तुम्हारी ओर अल्लाह का रसूल हूँ," तो वे अपनी उँगलियों से अपने मुँह की ओर इशारा करते: "चुप रहो"।

---

(1) तफ़सीर अल-तबरी 13/603, और अल-वसीत 3/24। (2) इब्न साद 1/56 द्वारा निकाला गया, और इब्न अब्बास से उनके तबक़ात 1/3 में खलीफा इब्न खयात द्वारा, और इसमें उन्होंने अल्लाह के शब्दों को पढ़ा: {और उनके बीच कई पीढ़ियाँ} [अल-फ़ुरक़ान: 38] इसके बजाय उनके शब्द: {कोई नहीं जानता उन्हें सिवाय अल्लाह के}। और इसके इस्नाद में हिशाम इब्न मुहम्मद इब्न अल-साइब अल-कलबी है, जो परित्यक्त (मतरूक) है, और उसके पिता मुहम्मद इब्न अल-साइब पर झूठ बोलने का आरोप है। मिज़ान अल-इतिदाल 3/556-557 और 4/304-305। (3) इब्न साद 1/58 द्वारा निकाला

गया, और खलीफा इब्न खयात ने उनके तबक़ात 1/2 में। (4) खलीफा इब्न खयात द्वारा उनके तबक़ात 1/3 में निकाला गया। (5) इब्न साद 1/56 द्वारा निकाला गया। (6) लेखक ने उनके बारे में अर्थ में उल्लेख किया है, और इसके शब्द जल्द ही बताए जाएंगे। (7) अद-दुर अल-मंसूर 4/72। (8) अल-तबरी 13/607 द्वारा निकाला गया।

سورہ ابراہیم: آیات ۸ - ۹ ۱۱۱

اور ان کے نسب کو اللہ کے سوا کوئی نہیں جانتا (۱)؛ اور ماہرینِ انساب اگرچہ آدم علیہ السلام تک نسب بیان کرتے ہیں، مگر وہ تمام امتوں کے مکمل شمار کا دعویٰ نہیں کرتے، بلکہ وہ کچھ کا نسب بیان کرتے ہیں اور کچھ کے بارے میں خاموش رہتے ہیں۔ اور نبی کریم ﷺ سے مروی ہے کہ جب آپ نے ماہرینِ انساب کو مَعَدّ بن عدنان تک نسب بیان کرتے سنا اور پھر انہوں نے اس سے آگے بڑھنا چاہا تو آپ ﷺ نے فرمایا: ”ماہرینِ انساب نے جھوٹ بولا، اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: {ان کو اللہ کے سوا کوئی نہیں جانتا}“ (۲)۔

اور عروہ بن زبیر سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: ہمیں کوئی ایسا شخص نہیں ملا جو عدنان اور اسماعیل علیہ السلام کے درمیانی نسب کو جانتا ہو (۳)۔

ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: عدنان اور اسماعیل علیہ السلام کے درمیان تیس باپ ایسے ہیں جو پہچانے نہیں جاتے (۴)۔ اور ابن مسعود رضی اللہ عنہ جب یہ آیت پڑھتے: {ان کو اللہ کے سوا کوئی نہیں جانتا} تو فرماتے: ماہرینِ انساب نے جھوٹ بولا (۵)۔ {ان کے پاس ان کے رسول واضح دلیلیں لے کر آئے} یعنی: حجج اور دلائل کے ساتھ {تو انہوں نے اپنے ہاتھ اپنے منہ میں لے لیے} یعنی: ان لوگوں نے رسولوں کی لائی ہوئی باتوں پر غصے کی وجہ سے اپنے ہاتھ اپنے منہ میں ڈال لیے؛ کیونکہ اس میں ان کی عقلوں کی تحقیر اور ان کے بتوں کی برائی بیان کی گئی تھی؛ یہ قول ابن مسعود رضی اللہ عنہ کا ہے (۶)، اور اسی طرح کی بات عبد الرحمن بن زید نے کہی، اور یہ آیت پڑھی: {وہ تم پر غصے کی وجہ سے اپنی انگلیاں کاٹتے ہیں} (۷) [آلِ عمران: ۱۱۹]۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: جب انہوں نے اللہ کی کتاب سنی؛ تو وہ حیران رہ گئے اور اپنے ہاتھ اپنے منہ کی طرف لے گئے (۸)۔ ابوصالح نے کہا: جب بھی ان کا نبی ان سے کہتا:

”میں تمہاری طرف اللہ کا رسول ہوں،“ تو وہ اپنی انگلیوں سے اپنے منہ کی طرف اشارہ کرتے کہ: ”خاموش رہو“۔

---

(۱) تفسیر الطبری ۶۰۳/۱۳ ، والوسیط ۲۴/۳ ۔ (۲) اسے ابن سعد نے ۵۶/۱ میں اور خلیفہ بن خیاط نے اپنے طبقات ۳/۱ میں ابن عباس سے روایت کیا ہے، اور اس میں یہ ہے کہ انہوں نے اللہ تعالیٰ کے قول: {اور ان کے درمیان بہت سی نسلیں} [الفرقان: ۳۸] کو اس کے قول: {ان کو اللہ کے سوا کوئی نہیں جانتا} کی جگہ پڑھا۔ اور اس کی سند میں ہشام بن محمد بن السائب الکلبی ہے، جو متروک ہے، اور اس کا باپ محمد بن السائب جھوٹ کا متہم ہے۔ میزان الاعتدال ۵۵۶/۳ - ۵۵۷ اور ۳۰۴/۴ - ۳۰۵ ۔ (۳) اسے ابن سعد نے ۵۸/۱ میں اور خلیفہ بن خیاط نے اپنے طبقات ۱ / ۲ میں روایت کیا ہے۔ (۴) اسے خلیفہ بن خیاط نے اپنے طبقات ۳/۱ میں روایت کیا ہے۔ (۵) اسے ابن سعد نے ۵۶/۱ میں روایت کیا ہے۔ (۶) مصنف نے ان سے اسے معنی میں ذکر کیا ہے، اور اس کے الفاظ جلد ہی ذکر کیے جائیں گے۔ (۷) الدر المنثور ۷۲/۴ ۔ (۸) اسے الطبری نے ۶۰۷/۱۳ میں روایت کیا ہے۔

Surah Ibrahim: Verses 8 - 9 112

...as a denial of it, and a rejection of his saying. These three sayings are close in meaning. Both pronouns refer to the disbelievers, and the first saying is the most authentic in its chain of transmission; Abu Ubayd said: Abd al-Rahman bin Mahdi narrated to us, from Sufyan, from Abu Ishaq, from Abu al-Ahwas, from Abdullah regarding the Almighty's saying: {Then they put their hands to their mouths} [Surah Ibrahim: 9]: He said: They bit them in rage (1). And the poet said: If Salma saw my hollowed cheeks ... and the thinness of my leg bones and hands And the distance of my family and the harshness of my visitors ... she would have bitten her fingertips out of grief (2) And this meaning has already been explained excellently in Surah "Aal-Imran," praise be to God (3). Mujahid and Qatadah said: They returned to the messengers their words and denied them with their mouths. Thus, the first pronoun refers to the messengers, and the second to the disbelievers. Al-Hasan and others said: They put their hands over the messengers' mouths to reject their words (4). According to this, the first pronoun refers to the disbelievers, and the second to the messengers. It was also said: It means they signaled the messengers to be silent (5). Muqatil said: They took the messengers' hands and placed them on the messengers' mouths to silence them and cut off their speech (6). It was also said: The messengers returned the hands of the people to their mouths. It was also said: The "hands" here refers to "favors," meaning: they rejected the messengers' favors with their mouths, i.e., by speaking and denial; and the messengers bringing divine laws are favors. The meaning is: they denied with their mouths what the messengers brought. And "fi" (in) here is in the sense of the letter "ba" (with/at); it is said: "I sat in the house" and "at the house" (7), and the particles of description...

---

(1) Narrated by Abd al-Razzaq in his Tafsir 1/341, al-Tabari 13/605, and al-Tabarani in "al-Mu'jam al-Kabir" (9119), and al-Hakim 2/351 from the path of Sufyan al-Thawri, with it. And Abdullah is Ibn Mas'ud, may God be pleased with him. (2) See al-Nukat wa al-'Uyun 3/124, and al-Kamil 1/263. (3) 5/278 - 280. (4) Zad al-Masir 4/349. (5) Ma'ani al-Qur'an for al-Zajjaj 3/156, al-Muharrar al-Wajiz 3/326, and al-Wasit 3/25. (6) al-Muharrar al-Wajiz 3/326. (7) See Ma'ani al-Qur'an for al-Farra' 2/69 - 70, and Ma'ani al-Qur'an for al-Zajjaj 3/156.

सूरह इब्राहिम: आयत 8 - 9 112

...उसे झुठलाते हुए और उसकी बात को खारिज करते हुए। और ये तीनों कथन अर्थ में समान हैं। दोनों सर्वनाम काफिरों (अविश्वासियों) के लिए हैं, और पहला कथन इसके कथन की श्रृंखला (इसनाद) में सबसे प्रामाणिक है; अबू उबैद ने कहा: हमसे अब्द अल-रहमान बिन महदी ने सुफियान के माध्यम से, अबू इसहाक से, अबू अल-अहवास से, अब्दुल्ला के माध्यम से अल्लाह के इस कथन के बारे में बताया: {उन्होंने अपने हाथ अपने मुंह में डाल लिए} [सूरह इब्राहिम: 9]: उन्होंने कहा: उन्होंने क्रोध में उन्हें काट लिया। (1) और कवि ने कहा: अगर सलमा मेरे पिचके गालों को देखती ... और मेरे पैरों की हड्डियों और हाथों के दुबलेपन को और मेरे परिवार की दूरी और मेरे मिलने वालों की बेरुखी को ... तो वह शोक में उंगलियों के पोरों को काट लेती। (2) और यह अर्थ "आल-इमरान" में विस्तार से स्पष्ट किया जा चुका है, ईश्वर का धन्यवाद। (3) मुजाहिद और कतादा ने कहा: उन्होंने रसूलों (संदेशवाहकों) को उनकी बात वापस कर दी, और अपने मुंह से उन्हें झुठला दिया। तो, पहला सर्वनाम रसूलों के लिए है, और दूसरा काफिरों के लिए। अल-हसन और अन्य ने कहा: उन्होंने उनकी बात को खारिज करने के लिए रसूलों के मुंह पर हाथ रख दिए। (4) इस आधार पर, पहला सर्वनाम काफिरों के लिए है, और दूसरा रसूलों के लिए। यह भी कहा गया है: इसका अर्थ है कि उन्होंने रसूलों को चुप रहने का इशारा किया। (5) मुकातिल ने कहा: उन्होंने रसूलों के हाथ पकड़े और उन्हें रसूलों के मुंह पर रख दिया ताकि उन्हें चुप कराया जा सके और उनकी बात काटी जा सके। (6) यह भी कहा गया है: रसूलों ने लोगों के हाथों को उनके मुंह की ओर वापस कर दिया। यह भी कहा गया है: यहाँ 'हाथों' का अर्थ 'नेमतें' (उपकार) है, अर्थात: उन्होंने रसूलों की नेमतों को अपने मुंह से खारिज कर दिया, यानी बोलकर और झुठलाकर; और रसूलों का शरीयत (नियम) लेकर आना नेमत है। अर्थ यह है: उन्होंने अपने मुंह से उस चीज़ को झुठला दिया जो रसूल लेकर आए थे। और "फी" (में) यहाँ "बा" (से/के साथ) के अर्थ में है; कहा जाता है: "मैं घर में बैठा" और "घर पर बैठा" (7), और वर्णन के अक्षर...

---

(1) इसे अब्द अल-रज्जाक ने अपनी तफ़सीर 1/341 में, अल-तबरी ने 13/605 में, और अल-तबरानी ने "अल-मुअजम अल-कबीर" (9119) में, और अल-हाकिम ने 2/351 में सुफियान अल-थौरी के माध्यम से उद्धृत किया है। और अब्दुल्ला, इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) हैं। (2) अल-नुकत व अल-उयून 3/124, और अल-कामिल 1/263 देखें। (3) 5/278 - 280. (4) जाद अल-मसीर 4/349. (5) अल-जज्जाज की मानी अल-कुरान 3/156, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/326, और अल-वसीत 3/25.

(6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/326. (7) अल-फर्रा की मानी अल-कुरान 2/69 - 70, और अल-जज्जाज की मानी अल-कुरान 3/156 देखें।

سورہ ابراہیم: آیات 8 - 9 112

...اس کی تکذیب کے طور پر، اور اس کے قول کو مسترد کرتے ہوئے ۔ اور یہ تینوں اقوال معنی میں ایک دوسرے کے قریب ہیں۔ اور دونوں ضمیریں کفار کے لیے ہیں، اور پہلا قول اسناد کے لحاظ سے سب سے زیادہ صحیح ہے؛ ابوعبید نے کہا: ہمیں عبدالرحمن بن مہدی نے سفیان سے، انہوں نے ابواسحاق سے، انہوں نے ابوالاحوص سے، انہوں نے عبداللہ سے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں روایت کیا: {تو انہوں نے اپنے ہاتھ اپنے منہ میں دے لیے} [سورہ ابراہیم: 9]: انہوں نے کہا: انہوں نے غصے میں انہیں کاٹ لیا۔ (1) اور شاعر نے کہا: اگر سلمیٰ میرے مرجھائے ہوئے رخسار دیکھتی ... اور میری پنڈلی کی ہڈی اور ہاتھ کا دبلا پن اور میرے گھر والوں کی دوری اور میری عیادت کرنے والوں کی بے رخی ... تو وہ غم و اندوہ سے اپنی انگلیوں کے پورے کاٹ لیتی۔ (2) اور یہ معنی "آل عمران" میں وضاحت کے ساتھ گزر چکے ہیں، والحمد للہ۔ (3) اور مجاہد اور قتادہ نے کہا: انہوں نے رسولوں کو ان کی بات واپس کر دی، اور اپنے منہ سے انہیں جھٹلایا۔ تو پہلی ضمیر رسولوں کے لیے ہے، اور دوسری کفار کے لیے۔ اور حسن اور دیگر نے کہا: انہوں نے رسولوں کے قول کو رد کرنے کے لیے رسولوں کے منہ پر ہاتھ رکھ دیے۔ (4) اس اعتبار سے پہلی ضمیر کفار کے لیے ہے، اور دوسری رسولوں کے لیے۔ اور کہا گیا ہے: اس کا مطلب ہے: انہوں نے رسولوں کو اشارہ کیا کہ وہ خاموش رہیں۔ (5) اور مقاتل نے کہا: انہوں نے رسولوں کے ہاتھ پکڑے اور انہیں رسولوں کے منہ پر رکھ دیا تاکہ انہیں خاموش کر دیں اور ان کی بات کاٹ دیں۔ (6) اور کہا گیا ہے: رسولوں نے ان لوگوں کے ہاتھ ان کے منہ کی طرف واپس کر دیے۔ اور کہا گیا ہے: یہاں "ہاتھوں" سے مراد "نعمتیں" ہیں، یعنی: انہوں نے رسولوں کی نعمتوں کو اپنے منہ سے رد کر دیا، یعنی زبان اور تکذیب کے ذریعے؛ اور رسولوں کا

شریعتیں لے کر آنا نعمت ہے، اور معنی یہ ہے کہ: رسول جو کچھ لائے تھے انہوں نے اسے اپنے منہ سے جھٹلا دیا۔ اور "فی" (میں) یہاں "باء" (سے/کے ساتھ) کے معنی میں ہے؛ کہا جاتا ہے: "میں گھر میں بیٹھا" اور "گھر کے ساتھ بیٹھا" (7)، اور حروف صفات...

---

(1) اسے عبدالرزاق نے اپنی تفسیر 341/1، الطبری نے 605/13، اور الطبرانی نے «المعجم الکبیر» (9119) میں، اور الحاکم نے 351/2 میں سفیان الثوری کے طریق سے روایت کیا ہے۔ اور عبداللہ سے مراد ابن مسعود رضی اللہ عنہ ہیں۔ (2) دیکھئے: النکت والعیون 124/3، اور الکامل 263/1۔ (3) 278/5 - 280۔ (4) زاد المسیر 349/4۔ (5) معانی القرآن للزجاج 156/3، والمحرر الوجیز 326/3، والوسیط 25/3۔ (6) المحرر الوجیز 326/3۔ (7) دیکھئے: معانی القرآن للفراء 69/2 - 70، اور معانی القرآن للزجاج 156/3۔

113 Surah Ibrahim, Verses 8 - 10

They stand in each other's place. Abu Ubaidah (1) said: It is a proverb, meaning: they did not believe and did not respond; the Arabs say of a man if he refrains from answering and remains silent: "He put his hand back in his mouth." Al-Akhfash said this as well. Al-Qutaybi (2) said: We have not heard any of the Arabs say: "He put his hand back in his mouth" if he abandoned what he was commanded to do. Rather, the meaning is: they bit their hands in anger and rage; according to the poet's saying: They put back into his mouth ten (3) of the envious until he bites his palms over me (4) Meaning that they enrage the envious person until he bites his fingers and palms. Another said: His biting has consumed his fingertips so he began to bite the pastern over me (5) {And they said}: meaning the nations to the messengers: {Indeed, we disbelieve in that with which you were sent} i.e., in the sending according to your claim, not that they admitted they were sent (6). {And indeed we are in doubt} i.e., in suspicion and uncertainty {about that to which you invite us} of monotheism. {disquieting} i.e., causing suspicion; it is said: I caused him suspicion: if you did something that caused suspicion and doubt (7), meaning: we think you seek kingship and the world. Allah the Almighty said: {Their messengers said, "Is there any doubt about Allah, Creator of the heavens and the earth? He invites you that He may forgive you of your sins and delay you until a specified term." They said, "You are not but men like us who wish to avert us from what our fathers used to worship. So bring us a clear authority." 10} Allah the Almighty said: {Their messengers said, "Is there any doubt about Allah?"} An interrogative meaning denial, i.e., there is no doubt.

---

(1) In Majaz al-Qur'an 1/336. (2) In Gharib al-Qur'an pp. 230-231, and see al-Ma'ani al-Kabir for him 2/834. (3) In (m): Ghish (deceit). (4) Its first hemistich was cited by Ibn Qutaybah in the two aforementioned sources, and by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 4/348. (5) Its sayer is Sakhr al-Ghayy as in Diwan al-Hudhaliyyin 2/73, and the verse was cited by Ibn Qutaybah and Ibn al-Jawzi (in the aforementioned sources). His saying: al-Azm: severity of biting with the whole mouth, and it was said: with the fangs. And al-Wazif: the slender part of the arm and leg of horses, camels and the like. Lisan (Azm) and (Wazaf). (6) Al-Wasit by al-Wahidi 3/25, and Zad al-Masir by Ibn al-Jawzi 4/349. (7) Tafsir al-Tabari 13/609.

113 सूरा इब्राहिम, आयतें 8 - 10

वे एक-दूसरे के स्थान पर खड़े हैं। अबू उबैदा (1) ने कहा: यह एक कहावत है, जिसका अर्थ है: उन्होंने विश्वास नहीं किया और उत्तर नहीं दिया; अरब किसी व्यक्ति के बारे में तब कहते हैं जब वह उत्तर देने से बचता है और चुप रहता है: "उसने अपना हाथ वापस अपने मुँह में डाल लिया।" अल-अखफश ने भी यही कहा। अल-कुतैबी (2) ने कहा: हमने अरबों में से किसी को यह कहते हुए नहीं सुना: "उसने अपना हाथ वापस अपने मुँह में डाल लिया" यदि उसने वह छोड़ दिया जिसका उसे आदेश दिया गया था। बल्कि, इसका अर्थ है: उन्होंने क्रोध और झुंझलाहट में अपने हाथों को चबाया; कवि के कथन के अनुसार: वे उसके मुँह में ईर्ष्यालु के दस (3) डालते हैं ताकि वह मुझ पर अपनी हथेलियों को चबाए (4) यानी वे ईर्ष्यालु व्यक्ति को इतना क्रोधित करते हैं कि वह अपनी उंगलियों और हथेलियों को चबाने लगता है। एक अन्य ने कहा: उसके चबाने ने उसकी उंगलियों के पोरों को खत्म कर दिया, इसलिए वह मुझ पर कलाई चबाने लगा (5) {और उन्होंने कहा}: यानी राष्ट्रों ने रसूलों से कहा: {निश्चित रूप से हमने उस चीज़ का इनकार किया जिसके साथ तुम भेजे गए हो} यानी: तुम्हारे दावे के अनुसार भेजे जाने का, न कि उन्होंने यह स्वीकार किया कि उन्हें भेजा गया था (6)। {और वास्तव में हम संदेह में हैं} अर्थात: संशय और अनिश्चितता में {उस चीज़ के बारे में जिसकी ओर तुम हमें बुलाते हो} एकेश्वरवाद में से। {बेचैन करने वाला} अर्थात: संदेह पैदा करने वाला; कहा जाता है: मैंने उसमें संदेह पैदा किया: यदि आपने कोई ऐसा कार्य किया जिससे संदेह और संशय पैदा हुआ (7), अर्थात: हमारा मानना है कि आप राज्य और दुनिया चाहते हैं। अल्लाह तआला ने फरमाया: {उनके रसूलों ने कहा, "क्या अल्लाह के बारे में कोई संदेह है, जो आकाशों और पृथ्वी का बनाने वाला है? वह तुम्हें बुलाता है ताकि वह तुम्हारे पापों को क्षमा कर दे और तुम्हें एक निश्चित समय तक मोहलत दे।" उन्होंने कहा, "तुम तो हमारे जैसे ही इंसान हो जो हमें उस चीज़ से रोकना चाहते हो जिसकी पूजा हमारे पूर्वज करते थे। तो हमारे पास कोई स्पष्ट प्रमाण लाओ।" 10} अल्लाह तआला ने फरमाया: {उनके रसूलों ने कहा, "क्या अल्लाह के बारे में कोई संदेह है?"} एक प्रश्न जिसका अर्थ इनकार है, अर्थात: कोई संदेह नहीं है।

---

(1) मजाज़ अल-कुरआन 1/336 में। (2) गरीब अल-कुरआन पृष्ठ 230-231 में, और उनके लिए अल-मा'नी अल-कबीर 2/834 देखें। (3) (एम) में: गिश (धोखा)। (4) इसका पहला हिस्सा इब्न कुतैबा द्वारा पूर्वोक्त दो स्रोतों में उद्धृत किया गया था, और इब्न अल-जौज़ी द्वारा ज़ाद अल-मसीर 4/348 में। (5) इसके कहने वाले सखर अल-ग़ाय्य हैं जैसा कि दीवान अल-हुदलिय्यिन 2/73 में है, और आयत

को इब्न कुतैबा और इब्न अल-जौज़ी (पूर्वोक्त स्रोतों में) द्वारा उद्धृत किया गया था। उनका कहना है: अल-अज़्म: पूरे मुँह से जोर से काटना, और कहा गया: दांतों से। और अल-वज़ीफ़: घोड़ों, ऊंटों और इसी तरह के जानवरों के अग्रबाहु और टांग का पतला हिस्सा। लिसान (अज़्म) और (वज़फ़)। (6) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 3/25, और इब्न अल-जौज़ी द्वारा ज़ाद अल-मसीर 4/349। (7) तफ़सीर अल-तबरी 13/609।

113 سورہ ابراہیم، آیات 8 - 10

ان میں سے بعض بعض کے قائم مقام ہیں۔ ابو عبیدہ (1) نے کہا: یہ ایک ضرب المثل ہے، یعنی: وہ ایمان نہیں لائے اور انہوں نے جواب نہیں دیا؛ اور عرب اس شخص کے لیے کہتے ہیں جو جواب دینے سے رک جائے اور خاموش ہو جائے: "اس نے اپنا ہاتھ اپنے منہ میں واپس ڈال لیا۔" الاخفش نے بھی یہی کہا۔ اور القتبی (2) نے کہا: ہم نے عربوں میں سے کسی کو یہ کہتے ہوئے نہیں سنا: "اس نے اپنا ہاتھ اپنے منہ میں واپس ڈال لیا" اگر اس نے وہ کام چھوڑ دیا جس کا اسے حکم دیا گیا تھا۔ بلکہ معنی یہ ہیں: انہوں نے غصے اور غیظ و غضب میں اپنے ہاتھوں کو کاٹا؛ شاعر کے قول کے مطابق: وہ حاسد کے دس (3) اس کے منہ میں ڈالتے ہیں یہاں تک کہ وہ مجھ پر اپنی ہتھیلیاں کاٹتا ہے (4) یعنی وہ حاسد کو اتنا غصہ دلاتے ہیں کہ وہ اپنی انگلیوں اور ہتھیلیوں کو کاٹنے لگتا ہے۔ ایک اور نے کہا: اس کے کاٹنے نے اس کے پوروں کو ختم کر دیا تو وہ مجھ پر اپنی کلائی کاٹنے لگا (5) {اور انہوں نے کہا}: یعنی قوموں نے رسولوں سے کہا: {بے شک ہم نے اس چیز کا انکار کیا جس کے ساتھ تم بھیجے گئے ہو} یعنی: تمہارے زعم کے مطابق بھیجے جانے کا، نہ کہ انہوں نے اعتراف کیا کہ وہ بھیجے گئے تھے (6)۔ {اور بے شک ہم شک میں ہیں} یعنی: ریب اور تذبذب میں {اس چیز کے بارے میں جس کی طرف تم ہمیں بلاتے ہو} توحید میں سے۔ {مریب} یعنی: شک پیدا کرنے والا؛ کہا جاتا ہے: اَرَبْتُهٗ: جب تم نے ایسا کام کیا جس نے ریب اور شک پیدا کیا (7)، یعنی: ہمارا خیال ہے کہ تم بادشاہت اور دنیا چاہتے ہو۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {ان کے رسولوں نے کہا، "کیا اللہ کے بارے میں کوئی شک ہے جو آسمانوں اور زمین کا پیدا کرنے والا ہے؟ وہ تمہیں بلاتا ہے تاکہ وہ تمہارے گناہ معاف کر دے اور تمہیں ایک مقررہ مدت تک مہلت دے۔" انہوں نے کہا، "تم تو صرف ہماری طرح کے انسان ہو جو ہمیں اس چیز سے روکنا چاہتے

ہو جس کی عبادت ہمارے باپ دادا کرتے تھے۔ پس ہمارے پاس کوئی واضح دلیل لاؤ۔" 10} اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {ان کے رسولوں نے کہا، "کیا اللہ کے بارے میں کوئی شک ہے؟"} استفہام ہے جس کا معنی انکار ہے، یعنی: کوئی شک نہیں ہے۔

---

(1) مجاز القرآن 336/1 میں۔ (2) غریب القرآن ص 230 - 231 میں، اور ان کے لیے المعانی الکبیر 834/2 دیکھیں۔ (3) (م) میں: غش۔ (4) اس کا پہلا مصرع ابن قتیبہ نے مذکورہ بالا دونوں ماخذوں میں، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر 348/4 میں نقل کیا ہے۔ (5) اس کا کہنے والا صخر الغی ہے جیسا کہ دیوان الہذلیین 73/2 میں ہے، اور اس شعر کو ابن قتیبہ اور ابن الجوزی نے (سابقہ مآخذ میں) نقل کیا ہے۔ اس کا قول: الازم: پورے منہ سے زور سے کاٹنا، اور کہا گیا: کچلیوں سے۔ اور الوظیف: گھوڑوں، اونٹوں وغیرہ کے بازو اور پنڈلی کا پتلا حصہ۔ اللسان (ازم) اور (وظف)۔ (6) الوسیط للواحدي 25/3، وزاد المسیر لابن الجوزي 349/4۔ (7) تفسیر الطبري 609/13۔

Surah Ibrahim, Verses 10 - 12 114 ...in Allah, meaning: in His oneness (tawhid). This was said by Qatadah. It was also said: in obedience to Him. A third possibility is: Is there any doubt in the power of Allah? For they are in agreement regarding it but differ in other matters(1), as indicated by His saying: "The Originator of the heavens and the earth," meaning: their Creator, Inventor, Originator, and Bringer into existence after non-existence; to draw attention to His power, so worship is not permissible except for Him. "He invites you," meaning: to His obedience through messengers and books. "That He may forgive you some of your sins." Abu Ubaidah(2) said: "min" (some of) is extra. Sibawayh said: it is for partitive use (tab'id). It is possible that a part is mentioned while the whole is intended. It was said: "min" is for substitution (badal), and is neither extra nor partitive, meaning: so that forgiveness may be a substitute for the sins(3). "And delay you until a specified term," meaning death, so He does not punish you in this world. "They said, 'You are nothing but human beings like us,'" in appearance and form; you eat what we eat, and drink what we drink, and you are not angels. "You wish to avert us from what our fathers used to worship," of idols and images, "so bring us a clear authority," meaning: a clear proof; and this was an impossibility from them; for the messengers did not call [to faith] except that they had miracles with them(4). The Almighty's saying: "Their messengers said to them, 'We are only human beings like you, but Allah confers favor upon whom He wills of His servants. And it was not for us to bring you an authority except by permission of Allah. And upon Allah let the believers rely. And why should we not rely upon Allah while He has guided us to our ways? And we will surely be patient against whatever harm you should cause us. And upon Allah let those who would rely [indeed] rely.'" The Almighty's saying: "Their messengers said to them, 'We are only human beings like you,'" meaning: in form and appearance as you said. "But Allah confers favor upon whom He wills of His servants," meaning: He bestows prophethood upon them. (1) Al-Nukat wa'l-Uyun 3/125, and Qatadah's saying in Al-Wasiṭ 3/25, and Zad al-Masir 4/349-350. (2) In Majaz al-Qur'an 1/336. (3) Al-Nukat wa'l-Uyun 3/125-126. (4) Al-Nukat wa'l-Uyun 3/126.

सूरह इब्राहिम, आयतें 10 - 12 114 ...अल्लाह के बारे में, यानी: उसकी एकता (तौहीद) के बारे में। यह कतादह ने कहा है। और कहा गया: उसकी आज्ञाकारिता में। एक तीसरी संभावना यह है: क्या अल्लाह की शक्ति में कोई संदेह है? क्योंकि वे इस पर सहमत हैं लेकिन अन्य मामलों में भिन्न हैं(1), जैसा कि उनके इस कथन से संकेत मिलता है: "आकाशों और पृथ्वी का बनाने वाला," यानी: उनका निर्माता, आविष्कारक, प्रवर्तक और अस्तित्वहीनता के बाद उन्हें अस्तित्व में लाने वाला; ताकि उसकी शक्ति की ओर ध्यान आकर्षित किया जा सके इसलिए उसके अलावा किसी की इबादत जायज़ नहीं है। "वह तुम्हें बुलाता है," यानी: रसूलों और किताबों के माध्यम से अपनी आज्ञाकारिता की ओर। "ताकि वह तुम्हारे कुछ गुनाहों को माफ कर दे।" अबू उबैदाह(2) ने कहा: "मिन" (में से/कुछ) अतिरिक्त है। सिबवैह ने कहा: यह भागवाचक (तबीद) के लिए है। यह संभव है कि एक हिस्से का उल्लेख किया गया हो जबकि इरादा पूरे से हो। कहा गया: "मिन" बदले (बदल) के लिए है, और यह न तो अतिरिक्त है और न ही भागवाचक, यानी: ताकि क्षमा गुनाहों का बदला हो जाए(3)। "और तुम्हें एक निश्चित अवधि तक मोहलत दे," यानी मौत तक, ताकि वह तुम्हें दुनिया में दंडित न करे। "उन्होंने कहा, 'तुम तो हमारे जैसे ही इंसान हो,'" रूप और आकृति में; तुम वही खाते हो जो हम खाते हैं, और वही पीते हो जो हम पीते हैं, और तुम फरिश्ते नहीं हो। "तुम हमें उन चीज़ों से रोकना चाहते हो जिनकी इबादत हमारे बाप-दादा किया करते थे," बुतों और मूर्तियों की, "तो हमारे पास कोई स्पष्ट प्रमाण लाओ," यानी: एक प्रत्यक्ष प्रमाण; और यह उनकी ओर से एक असंभव बात थी; क्योंकि रसूलों ने तब तक [ईमान की ओर] नहीं बुलाया जब तक कि उनके साथ चमत्कार न हों(4)। अल्लाह तआला का फरमान: "उनके रसूलों ने उनसे कहा, 'हम तो तुम्हारे जैसे ही इंसान हैं, लेकिन अल्लाह अपने बंदों में से जिस पर चाहता है अपना अनुग्रह करता है। और हमारे लिए यह संभव नहीं है कि हम अल्लाह की अनुमति के बिना तुम्हारे पास कोई प्रमाण लाएँ। और ईमान वालों को अल्लाह ही पर भरोसा करना चाहिए। और हमें क्या हुआ है कि हम अल्लाह पर भरोसा न करें जबकि उसने हमें हमारे रास्ते दिखा दिए हैं? और जो दुख तुम हमें पहुँचाते हो, उस पर हम ज़रूर सब्र करेंगे। और भरोसा करने वालों को अल्लाह ही पर भरोसा करना चाहिए।'" अल्लाह तआला का फरमान: "उनके रसूलों ने उनसे कहा, 'हम तो तुम्हारे जैसे ही इंसान हैं,'" यानी: रूप और आकृति में जैसा कि तुमने कहा। "लेकिन अल्लाह अपने बंदों में से जिस पर चाहता है अपना अनुग्रह करता है," यानी: उसे नबुवत (पैग़म्बरी) प्रदान करता है। (1) अल-नुकत वल-उयून 3/125, और अल-वसीत 3/25 में कतादह का कथन, और जाद अल-मसीर 4/349-350। (2) मजाज़ अल-क़ुरआन 1/336 में। (3) अल-नुकत वल-उयून 3/125-126। (4) अल-नुकत वल-उयून 3/126।

سورہ ابراہیم، آیات ۱۰ - ۱۲ ۱۱۴ اللہ کے بارے میں، یعنی: اس کی توحید میں۔ یہ قتادہ نے کہا ہے۔ اور کہا گیا: اس کی اطاعت میں۔ ایک تیسرا امکان یہ ہے کہ: کیا اللہ کی قدرت میں کوئی شک ہے؟ کیونکہ وہ اس پر متفق ہیں اور اس کے علاوہ دیگر امور میں اختلاف رکھتے ہیں(۱)، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد اس پر دلالت کرتا ہے: ﴿فاطر السموات والأرض﴾ یعنی: انہیں پیدا کرنے والا، ایجاد کرنے والا، ان کی بنیاد رکھنے والا اور عدم کے بعد انہیں وجود میں لانے والا؛ تاکہ اس کی قدرت پر توجہ دلائی جائے، پس عبادت صرف اسی کے لیے جائز ہے۔ ﴿یدعوکم﴾ یعنی: رسولوں اور کتابوں کے ذریعے اپنی اطاعت کی طرف۔ ﴿لیغفر لکم من ذنوبکم﴾ ابو عبیدہ(۲) نے کہا: "مِنْ" زائد ہے۔ سیبویہ نے کہا: یہ تبعیض (کچھ حصے کے بیان) کے لیے ہے۔ اور یہ ممکن ہے کہ کچھ کا ذکر کیا جائے اور مراد تمام ہو۔ کہا گیا: "مِنْ" بدل کے لیے ہے، اور یہ نہ تو زائد ہے اور نہ ہی تبعیض کے لیے، یعنی: تاکہ مغفرت گناہوں کا بدل ہو جائے(۳)۔ ﴿ویؤخرکم إلی أجل مسمی﴾ یعنی موت تک، تاکہ وہ تمہیں دنیا میں عذاب نہ دے۔ ﴿قالوا إن أنتم إلا بشر مثلنا﴾ ہیئت اور صورت میں؛ تم وہی کھاتے ہو جو ہم کھاتے ہیں، اور وہی پیتے ہو جو ہم پیتے ہیں، اور تم فرشتے نہیں ہو۔ ﴿تریدون أن تصدونا عما کان یعبد ءاباؤنا﴾ بتوں اور مورتوں کی عبادت سے، ﴿فأتونا بسلطان مبین﴾ یعنی: کسی کھلی دلیل کے ساتھ؛ اور ان کا یہ مطالبہ محال تھا؛ کیونکہ رسول جب بھی دعوت دیتے تھے تو ان کے ساتھ معجزات ہوتے تھے(۴)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قالت لهم رسلهم إن نحن إلا بشر مثلكم ولكن الله يمن على من يشاء من عباده وما كان لنا أن نأتيكم بسلطان إلا بإذن الله وعلى الله فليتوكل المؤمنون (۱۱) وما لنا ألا نتوكل على الله وقد هدانا سبلنا ولنصبرن على ما آذيتمونا وعلى الله فليتوكل المتوكلون (۱۲)﴾۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قالت لهم رسلهم إن نحن إلا بشر مثلكم﴾ یعنی: صورت اور ہیئت میں جیسا کہ تم نے کہا۔ ﴿ولكن الله يمن على من يشاء من عباده﴾ یعنی: ان پر نبوت کے ذریعے فضل فرماتا ہے۔

(١) النکت والعیون ١٢٥/٣، اور الوسیط ٢٥/٣ میں قتادہ کا قول، اور زاد المسیر ٣٤٩/٤ - ٣٥٠۔

(٢) مجاز القرآن ٣٣٦/١ میں۔ (٣) النکت والعیون ١٢٥/٣ - ١٢٦۔ (٤) النکت والعیون ١٢٦/٣۔

Surah Ibrahim: Verses 11 - 12

115

It was said: [through] success, wisdom, knowledge, and guidance. Sahl bin Abdullah said: [through] reciting the Quran and understanding what is in it (1).

I say: This is a good statement, and Al-Tabari has reported from the hadith of Ibn Umar, who said: I said to Abu Dharr: "O uncle, advise me." He said: "I asked the Messenger of Allah (peace be upon him) as you asked me, and he said: 'There is no day, night, or hour except that Allah has a charity in it that He bestows upon whom He wills from His servants, and Allah the Almighty has not bestowed anything upon His servants like inspiring them with His remembrance'" (2).

﴿And it was not for us to bring you an authority﴾ meaning: with a proof and a sign. ﴿except by the permission of Allah﴾ meaning: by His will, and that is not within our power, meaning: we cannot bring a proof as you demand except by His command and power. So its wording is that of a statement, but its meaning is negation; because no one is prohibited from what they cannot do (3).

﴿And upon Allah let the believers rely﴾ its meaning has been previously mentioned (4).

The Almighty's saying: ﴿And why should we not rely upon Allah﴾ "What" (Ma) is an interrogative in the position of Raf' (nominative) as a subject (Mubtada'), and "for us" (Lana) is the predicate (Khabar), and what follows it is in the position of Hal (circumstance) (5); the estimation is: What reason is there for us to abandon reliance upon Allah. ﴿when He has guided us to our ways﴾ meaning: the path that leads to His mercy, and saves from His wrath and vengeance. ﴿And we will surely be patient﴾ the "Lam" is for an oath; its figurative meaning is: By Allah, we will surely be patient ﴿over what you have harmed us﴾ with it, meaning: from humiliation, striking, denying, and killing, trusting in Allah that He will suffice us and reward us. ﴿And upon Allah let those who would rely rely﴾.

(1) Al-Nukat wa Al-'Uyun 3/126. (2) Reported by Ibn Abi 'Asim in 'Al-Ahad wa Al-Mathani' (987), Al-Bazzar in his 'Musnad' (3890), and Ibn Hibban in 'Al-Majruhin' 1/244, in the biography of Husayn bin 'Ata, the narrator of the hadith, and he said: It is not permissible to use him as evidence if he is alone in his narration because he contradicts established narrators. He also mentioned him in 'Al-Thiqat' 6/209 and said: He makes mistakes and practices tadlis (deception in narration). (3) Al-Muharrar

al-Wajiz 3/329, and in its printed version "the prohibition" instead of "the statement". (4) 5/290 - 292. (5) Mushkil I'rab al-Qur'an 1/401.

सूरह इब्राहिम: आयत 11 - 12

115

कहा गया है: [इसके माध्यम से] सफलता, बुद्धि, ज्ञान और मार्गदर्शन। सहल बिन अब्दुल्ला ने कहा: [इसके माध्यम से] कुरान का पाठ करना और उसमें जो है उसे समझना (1)।

मैं कहता हूँ: यह एक अच्छा कथन है, और अल-तब़री ने इब्न उमर की हदीस से उल्लेख किया है, जिन्होंने कहा: मैंने अबू ज़र से कहा: 'ऐ चाचा, मुझे उपदेश दें।' उन्होंने कहा: 'मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से वैसा ही पूछा जैसा आपने मुझसे पूछा, तो उन्होंने कहा: "कोई दिन, रात या घंटा ऐसा नहीं है जिसमें अल्लाह का कोई दान न हो जिसे वह अपने बंदों में से जिसे चाहता है प्रदान करता है, और अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अपने बंदों पर उसके ज़िक्र (स्मरण) की प्रेरणा देने जैसा कुछ भी प्रदान नहीं किया है" (2)।'

﴿और हमारे लिए यह संभव नहीं था कि हम तुम्हारे पास कोई प्रमाण लाते﴾ अर्थात्: एक प्रमाण और संकेत के साथ। ﴿अल्लाह की अनुमति के बिना﴾ अर्थात्: उसकी इच्छा से, और यह हमारी शक्ति में नहीं है, अर्थात्: हम वैसा प्रमाण नहीं ला सकते जैसा आप मांगते हैं, सिवाय उसके आदेश और शक्ति के। तो इसके शब्द एक कथन के हैं, लेकिन इसका अर्थ निषेध है; क्योंकि कोई भी उस चीज़ से प्रतिबंधित नहीं है जिसे वह करने में सक्षम नहीं है (3)।

﴿और अल्लाह ही पर ईमान वालों को भरोसा करना चाहिए﴾ इसका अर्थ पहले बताया जा चुका है (4)।

सर्वशक्तिमान का कथन: ﴿और हमें क्या हुआ है कि हम अल्लाह पर भरोसा न करें﴾ 'क्या' (मा) एक प्रश्नवाचक है जो कर्ता (मुब्तदा) के रूप में रफ़ (नामांकित) की स्थिति में है, और 'हमारे लिए' (लना) विधेय (खबर) है, और उसके बाद जो है वह हाल (परिस्थिति) की स्थिति में है (5); अनुमान यह है: अल्लाह पर भरोसा छोड़ने का हमारे पास क्या कारण है। ﴿जब उसने हमें हमारे मार्ग दिखाए हैं﴾ अर्थात्: वह मार्ग जो उसकी दया तक ले जाता है, और उसके क्रोध और प्रतिशोध से बचाता है। ﴿और हम निश्चित रूप से धैर्य रखेंगे﴾ 'लाम' शपथ के लिए है; इसका लाक्षणिक अर्थ है: अल्लाह की कसम, हम निश्चित रूप से धैर्य रखेंगे ﴿जो तुमने हमें कष्ट पहुँचाया है﴾ उसके ऊपर, अर्थात्: अपमान, प्रहार, झुठलाना और हत्या से, अल्लाह पर भरोसा करते हुए कि वह हमारे लिए पर्याप्त होगा और हमें प्रतिफल देगा। ﴿और अल्लाह ही पर भरोसा करने वालों को भरोसा करना चाहिए﴾।

(1) अन-नुकत वल-उयून 3/126। (2) इसे इब्न अबी आसिम ने 'अल-आहाद वल-मथानी' (987) में, अल-बज्जार ने अपनी 'मुसनद' (3890) में, और इब्न हिब्बान ने 'अल-मजरूहीन' 1/244 में हुसैन बिन अता की जीवनी में उद्धृत किया है, जो हदीस के रावी हैं, और उन्होंने कहा: यदि वह अपने वर्णन में अकेला है तो उसे प्रमाण के रूप में उपयोग करना अनुमेय नहीं है क्योंकि वह स्थापित रावीयों का विरोध करता है। उन्होंने 'अत-थिकात' 6/209 में भी उनका उल्लेख किया है और कहा है: वह गलतियाँ करता है और तदलीस (वर्णन में धोखा) करता है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/329, और इसके मुद्रित संस्करण में 'कथन' के बजाय 'निषेध' (अल-हज़र) है। (4) 5/290 - 292। (5) मुश्किल इ'राब अल-कुरान 1/401।

سورہ ابراہیم: آیات ۱۱ - ۱۲

۱۱۵

اور کہا گیا: توفیق، حکمت، معرفت اور ہدایت کے ساتھ اور سہل بن عبداللہ نے کہا: تلاوتِ قرآن اور جو کچھ اس میں ہے اسے سمجھنے کے ساتھ(۱)۔

میں کہتا ہوں: یہ ایک اچھا قول ہے، اور طبری نے ابن عمر کی حدیث سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: میں نے ابو ذر سے کہا: 'اے چچا، مجھے نصیحت کیجئے۔' انہوں نے کہا: 'میں نے رسول اللہ ﷺ سے ویسا ہی پوچھا جیسا آپ نے مجھ سے پوچھا، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "کوئی دن، رات یا گھڑی ایسی نہیں ہے جس میں اللہ کا کوئی صدقہ نہ ہو جو وہ اپنے بندوں میں سے جس پر چاہتا ہے کرتا ہے، اور اللہ تعالیٰ نے اپنے بندوں پر اس کے ذکر کی الہام کرنے جیسا کوئی احسان نہیں کیا" '(۲)۔

﴿وَمَا كَانَ لَنَا أَن نَّأْتِيَكُم بِسُلْطَانٍ﴾ یعنی: کسی دلیل اور معجزے کے ساتھ ﴿إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ﴾ یعنی: اس کی مشیئت سے، اور یہ ہماری قدرت میں نہیں ہے، یعنی: ہم کوئی ایسی دلیل نہیں لا سکتے جیسا تم طلب کرتے ہو مگر اس کے حکم اور قدرت سے۔ پس اس کے الفاظ خبر کے ہیں، اور معنی نفی کے؛ کیونکہ کسی کو اس چیز سے منع نہیں کیا جاتا جس پر وہ قادر نہ ہو(۳)۔

﴿وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ﴾ اس کا معنی پہلے گزر چکا ہے(۴)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَمَا لَنَا أَلَّا نَتَوَكَّلَ عَلَى اللَّهِ﴾ 'ما' استفہام (سوالیہ) ہے جو مبتدا کی جگہ رفع کی حالت میں ہے، اور 'لَنَا' خبر ہے، اور اس کے بعد جو ہے وہ 'حال' کی جگہ پر ہے(۵)؛ تقدیر (مراد) یہ ہے: ہمیں اللہ پر توکل چھوڑنے میں کیا چیز مانع ہے۔ ﴿وَقَدْ هَدَانَا سُبُلَنَا﴾ یعنی: وہ راستہ جو

اس کی رحمت تک پہنچاتا ہے، اور اس کے غصے اور انتقام سے بچاتا ہے۔ ﴿وَلَنَصْبِرَنَّ﴾ 'لام' قسم کا ہے؛ اس کا مجازی معنی ہے: اللہ کی قسم ہم ضرور صبر کریں گے ﴿عَلَى مَا ءَاذَيْتُمُونَا﴾ اس پر جو تم نے ہمیں تکلیف پہنچائی، یعنی: ذلت، مار پیٹ، جھٹلانے اور قتل کرنے سے، اللہ پر بھروسہ کرتے ہوئے کہ وہ ہمیں کافی ہے اور ہمیں ثواب دے گا۔ ﴿وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُتَوَكِّلُونَ﴾۔

(١) النكت والعيون ٣/١٢٦۔ (٢) اسے ابن ابی عاصم نے 'الآحاد والمثانی' (٩٨٧) میں، البزار نے اپنی 'مسند' (٣٨٩٠) میں، اور ابن حبان نے 'المجروحين' ١/٢٤٤ میں حسین بن عطاء کی سوانح میں نقل کیا ہے جو حدیث کے راوی ہیں، اور انہوں نے کہا: جب وہ اپنی روایت میں اکیلا ہو تو اسے دلیل بنانا جائز نہیں کیونکہ وہ ثقہ راویوں کی مخالفت کرتا ہے، اور انہوں نے 'الثقات' ٦/٢٠٩ میں بھی ان کا ذکر کیا ہے اور کہا: وہ غلطی کرتا ہے اور تدلیس کرتا ہے۔ (٣) المحرر الوجيز ٣/٣٢٩، اور اس کے مطبوعہ نسخے میں 'الخبر' (بیان) کی جگہ 'الحظر' (پابندی) ہے۔ (٤) ٥/٢٩٠ - ٢٩٢۔ (٥) مشكل إعراب القرآن ١/٤٠١۔

116 Surah Ibrahim: Verses 13 - 14

Allah Almighty says: {And those who disbelieved said to their messengers, "We will surely drive you out of our land, or you must return to our religion." So their Lord inspired them, "We will surely destroy the wrongdoers (13) And We will surely cause you to dwell in the land after them. That is for he who fears My position and fears My threat." (14)}

Allah Almighty's saying: {And those who disbelieved said to their messengers, "We will surely drive you out of our land"} - The 'L' is the 'L' of an oath, meaning: By Allah, we will surely drive you out. {or you must return} - meaning: until you return, or: unless you return. This was stated by Al-Tabari and others(1). Ibn al-Arabi said: It does not need this interpretation; for "or" is used for choice, the disbelievers gave the messengers a choice between returning to their religion or being expelled from their land, and this is Allah Almighty's way with His messengers and servants, do you not see His saying: {And indeed, they were about to provoke you [to leave] from the land to drive you out from it. And then they would not have remained after you except for a little. [That is] the established way of those We had sent before you of Our messengers} (2) [Al-Isra: 76-77]. This meaning was previously mentioned in "Al-A'raf" (3) and others. {to our religion} - meaning: to our faith, {So their Lord inspired them, "We will surely destroy the wrongdoers * And We will surely cause you to dwell in the land after them."}

Allah Almighty's saying: {That is for he who fears My position and fears My threat} - meaning: his standing before Me on the Day of Resurrection, so the infinitive is added to the doer(4). 'Maqam' is an infinitive like 'qiyam' (standing); it is said: he stood a 'qiyaman' and a 'maqaman', and He attributed it to Himself because it is specific to Him. 'Maqām' with a fatha on the 'mim' means the place of residence, and with a damma it means the act of residence(5). And {That is for he who fears My position} means: My standing over him and My observation of him; Allah Almighty said: {Is He then who is standing over every soul [knowing] what it has earned [like any other]?} [Ar-Ra'd: 33]. Al-Akhfash said:

---

(1) Tafsir al-Tabari 13/ 612. (2) Ahkam al-Quran 3/ 1104 - 1105. (3) 9/ 284. (4) See Al-Muharrar al-Wajiz 3/ 330. (5) Ma'ani al-Quran by Al-Nahhas 5/ 331, and Al-Nukat wa al-'Uyun 3/ 126, and see the author's statement in the interpretation of verse 73 of Surah Maryam.

116 सूरा इब्राहिम: आयत 13 - 14

अल्लाह तआला का फरमान है: {और उन लोगों ने जिन्होंने कुफ़्र किया अपने रसूलों से कहा, "हम तुम्हें अपनी ज़मीन से ज़रूर निकाल देंगे या तुम्हें हमारे दीन में वापस आना होगा।" तो उनके रब ने उनकी तरफ वह्य (प्रकाशना) भेजी कि "हम ज़ालिमों को ज़रूर हलाक कर देंगे (13) और उनके बाद तुम्हें उस ज़मीन में ज़रूर आबाद करेंगे। यह (वायदा) उसके लिए है जो मेरे सामने खड़े होने से डरा और मेरी धमकी से डरा।" (14)}

अल्लाह तआला का फरमान: {और उन लोगों ने जिन्होंने कुफ़्र किया अपने रसूलों से कहा, "हम तुम्हें अपनी ज़मीन से ज़रूर निकाल देंगे"} - इसमें 'लाम' क़सम के लिए है, यानी: अल्लाह की क़सम, हम तुम्हें ज़रूर निकाल देंगे। {या तुम्हें वापस आना होगा} - यानी: यहाँ तक कि तुम वापस आ जाओ, या: सिवाय इसके कि तुम वापस आ जाओ। यह बात तबरी और दूसरों ने कही है(1)। इब्न अल-अरबी ने कहा: यह इस व्याख्या का मोहताज नहीं है; क्योंकि "या" अपने मूल अर्थ 'विकल्प' के लिए है, काफिरों ने रसूलों को अपने दीन में वापस आने या उन्हें उनकी ज़मीन से निकालने के बीच विकल्प दिया, और यह अल्लाह तआला की अपने रसूलों और बंदों के साथ सुन्नत (तरीका) है, क्या आपने उसका यह फरमान नहीं देखा: {और वे तो तुम्हें इस ज़मीन से उखाड़ फेंकने ही वाले थे ताकि तुम्हें यहाँ से निकाल दें, और तब वे तुम्हारे पीछे थोड़े ही समय ठहर पाते। उन रसूलों का यही तरीका रहा है जिन्हें हमने तुमसे पहले भेजा था} (2) [अल-इसरा: 76-77]। यह अर्थ "अल-अराफ" (3) और अन्य जगहों पर पहले आ चुका है। {हमारे दीन में} - यानी: हमारे धर्म की तरफ, {तो उनके रब ने उनकी तरफ वह्य भेजी कि हम ज़ालिमों को ज़रूर हलाक कर देंगे * और उनके बाद तुम्हें उस ज़मीन में ज़रूर आबाद करेंगे।}

अल्लाह तआला का फरमान: {यह उसके लिए है जो मेरे सामने खड़े होने से डरा और मेरी धमकी से डरा} - यानी: कयामत के दिन मेरे सामने खड़े होने से, तो यहाँ 'मस्दर' (क्रियावाचक संज्ञा) को 'फ़ाएल' (कर्ता) की तरफ जोड़ा गया है(4)। 'मक़ाम' क़ियाम की तरह एक मस्दर है; कहा जाता है: वह खड़ा हुआ खड़ा होना (क़ियामन और मक़ामन), और इसे अपनी ओर जोड़ा क्योंकि यह उसी के साथ विशिष्ट है। 'मक़ाम' मीम पर 'फत्हा' के साथ रहने की जगह है, और 'पेश' (ज़म्मा) के साथ रहने का काम (इक़ामत) है(5)। और {यह उसके लिए है जो मेरे सामने खड़े होने से डरा} यानी: मेरे उस पर निगरानी रखने और उस पर खड़े होने से; अल्लाह तआला ने फरमाया: {तो क्या वह जो हर जान

पर उसके किए हुए कामों के साथ खड़ा (निगरानी करने वाला) है} [अर-रअद: 33]। और अल-अखफ़श ने कहा:

---

(1) तफ़सीर अल-तबरी 13/ 612। (2) अहकाम अल-क़ुरआन 3/ 1104 - 1105। (3) 9/ 284। (4) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/ 330। (5) मआनी अल-क़ुरआन ली-नह्हास 5/ 331, और अल-नुकत वल-उयून 3/ 126, और सूरह मरियम की आयत 73 की तफ़सीर में लेखक का कथन देखें।

116 سورہ ابراہیم: آیات 13 - 14

اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِرُسُلِهِمْ لَنُخْرِجَنَّكُمْ مِنْ أَرْضِنَا أَوْ لَتَعُودُنَّ فِي مِلَّتِنَا فَأَوْحَى إِلَيْهِمْ رَبُّهُمْ لَنُهْلِكَنَّ الظَّالِمِينَ (13) وَلَنُسْكِنَنَّكُمُ الْأَرْضَ مِنْ بَعْدِهِمْ ذَلِكَ لِمَنْ خَافَ مَقَامِي وَخَافَ وَعِيدِ (14)﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِرُسُلِهِمْ لَنُخْرِجَنَّكُمْ مِنْ أَرْضِنَا﴾ یہاں 'لام' قسم کا ہے، یعنی: اللہ کی قسم ہم تمہیں ضرور نکال دیں گے۔ ﴿أَوْ لَتَعُودُنَّ﴾ یعنی: یہاں تک کہ تم لوٹ آؤ، یا: سوائے اس کے کہ تم لوٹ آؤ۔ یہ بات طبری اور دیگر نے کہی ہے(1)۔ ابن العربی کہتے ہیں: یہ اس تاویل کا محتاج نہیں ہے؛ کیونکہ «أو» اپنے اصلی معنی 'تخییر' (اختیار دینے) کے لیے ہے، کافروں نے رسولوں کو اپنی ملت میں واپس آنے یا انہیں ان کی سرزمین سے نکالنے کے درمیان اختیار دیا، اور یہ اللہ تعالیٰ کی اپنے رسولوں اور بندوں کے بارے میں سنت ہے، کیا آپ اس کا یہ قول نہیں دیکھتے: ﴿وَإِن كَادُوا لَيَسْتَفِزُّونَكَ مِنَ الْأَرْضِ لِيُخْرِجُوكَ مِنْهَا وَإِذًا لَّا يَلْبَثُونَ خِلَافَكَ إِلَّا قَلِيلًا . سُنَّةَ مَن قَدْ أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ مِن رُّسُلِنَا﴾ (2) [الإسراء:76-77]۔ یہ معنی «الأعراف»(3) وغیرہ میں پہلے گزر چکا ہے۔ ﴿فِي مِلَّتِنَا﴾ یعنی: ہمارے دین کی طرف، ﴿فَأَوْحَى إِلَيْهِمْ رَبُّهُمْ لَنُهْلِكَنَّ الظَّالِمِينَ * وَلَنُسْكِنَنَّكُمُ الْأَرْضَ مِنْ بَعْدِهِمْ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ذَلِكَ لِمَنْ خَافَ مَقَامِي وَخَافَ وَعِيدِ﴾ یعنی: قیامت کے دن میرے سامنے اس کا کھڑا ہونا، یہاں مصدر کو فاعل کی طرف مضاف کیا گیا ہے(4)۔ مقام مصدر ہے جیسے قیام؛ کہا جاتا ہے: قام قیاماً ومقاماً، اور اس کی اپنی طرف نسبت کی کیونکہ یہ اسی کے ساتھ خاص ہے۔ المَقام میم کے فتحہ کے ساتھ: رہنے کی جگہ، اور ضمہ کے ساتھ: رہنے کا عمل (اقامت)(5)۔ اور ﴿ذَلِكَ لِمَنْ خَافَ مَقَامِي﴾ یعنی: میرا اس پر کھڑا (نگران) ہونا، اور میرا اس پر مشاہدہ کرنا؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿أَفَمَنْ هُوَ قَائِمٌ عَلَى كُلِّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ﴾ [الرعد:33]۔ اور اخفش نے کہا:

(1) تفسیر طبری 13/ 612- (2) احکام القرآن 3/ 1104 - 1105- (3) 9/ 284- (4) دیکھئے المحرر الوجیز 3/ 330- (5) معانی القرآن للنحاس 5/ 331، اور النکت والعیون 3/ 126، اور سورہ مریم کی آیت 73 کی تفسیر میں مصنف کا قول دیکھئے۔

117 Surah Ibrahim: Verses 15 - 17

«That is for him who fears standing before Me» meaning: My punishment, «and fears My warning» meaning: the Quran and its deterrents. It was also said: it is the punishment. And Al-Wa’id is the noun derived from Al-Wa’d (promise).

The Almighty said: {And they sought victory [or judgment], and every obstinate tyrant was disappointed (15) Before him is Hell, and he will be given to drink of purulent water (16) He will gulp it but will hardly be able to swallow it. And death will come to him from every side, but he will not die. And before him is a massive punishment (17)}.

The Almighty’s saying: {And they sought victory} means: they sought help, meaning: the messengers were permitted to seek victory over their people and pray for their destruction. This was stated by Ibn Abbas and others(1), and it has already been mentioned in "Al-Baqarah"(2). From it is the Hadith: The Prophet ﷺ used to seek victory through the poor of the Muhajireen, meaning: he sought help. Ibn Zayd said: The nations sought victory through prayer as Quraysh said: {O Allah, if this should be the truth from You...} the verse(3) [Al-Anfal: 32]. And it was narrated from Ibn Abbas(4). It was said: The Messenger said: "They have denied me, so judge between me and them with a final judgment." And the nations said: "If these are truthful, then punish us." From Ibn Abbas as well(5), similar to it: {Bring us the punishment of Allah, if you should be of the truthful} [Al-Ankabut: 29] {Bring us what you promise us, if you should be of the messengers} [Al-A'raf: 77].

{And every obstinate tyrant was disappointed} Al-Jabbar: The arrogant one who does not see anyone having a right over him. This is how it is according to the people of language, mentioned by Al-Nahhas(6). And Al-Anid: The one who resists the truth and avoids it. From Ibn Abbas and others(7), it is said: Anada 'an qawmihi, meaning: he distanced himself from them(8). And it was said: it is from Al-Anad,

(1) Ibn Atiyyah mentioned in Al-Muharrar al-Wajiz 3/330 that a group read: "wastaftehu" with a kasra on the Ta, based on the meaning of a command to the messengers. Then he said: Ibn Abbas, Mujahid and Ibn Muhaysin read it so. (2) 2/248 - 249, and the Hadith that the author will mention after it was also previously mentioned there. (3) Al-Nukat wal-'Uyun 3/127, and Zad al-Masir 4/351. (4) We did not find it from Ibn Abbas. (5) Tafsir al-Baghawi 3/28. (6) In Ma'ani al-Quran 3/521. (7) Narrated by al-Tabari 13/615 from Mujahid, and likewise al-Baghawi quoted it from him 3/29, and it is in his Tafsir 1/334. (8) Tahdhib al-Lughah 2/221.

117 सूरह इब्राहिम: आयत 15 - 17

«यह उसके लिए है जो मेरे सामने खड़े होने से डरा» यानी: मेरा अज़ाब (दंड), «और मेरी चेतावनी से डरा» यानी: क़ुरआन और उसकी घुड़कियाँ। यह भी कहा गया है कि यह अज़ाब है। और 'अल-वईद' (चेतावनी) शब्द 'अल-वअ्द' (वादे) से बना संज्ञा है।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और उन्होंने फ़ैसला [या विजय] चाहा और हर सरकश हठधर्मी नाकाम रहा (15) उसके आगे जहन्नम है और उसे पीप वाला पानी पिलाया जाएगा (16) वह उसे घूँट-घूँट कर पिएगा और उसे गले से नीचे उतारना उसके लिए मुश्किल होगा। और उसे हर तरफ़ से मौत आती दिखाई देगी, फिर भी वह मरेगा नहीं। और उसके आगे एक सख्त अज़ाब है (17)}।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और उन्होंने फ़ैसला चाहा} यानी: उन्होंने मदद माँगी, यानी: रसूलों को अपनी कौम पर फ़ैसला चाहने और उनकी बर्बादी की दुआ करने की अनुमति दी गई। यह इब्न अब्बास और अन्य लोगों ने कहा है(1), और यह "अल-बक़रह"(2) में गुज़र चुका है। इसी से वह हदीस है: नबी ﷺ मुहाजिरीन के कमज़ोरों के ज़रिए फ़ैसला (मदद) चाहते थे, यानी: मदद माँगते थे। इब्न ज़ैद ने कहा: कौमों ने दुआ के ज़रिए फ़ैसला चाहा जैसे कुरैश ने कहा था: {ऐ अल्लाह, अगर यह तेरी तरफ़ से हक़ है...} आयत(3) [अल-अनफ़ाल: 32]। यह इब्न अब्बास(4) से भी वर्णित है। कहा गया है: रसूल ने कहा: "उन्होंने मुझे झुठलाया है, इसलिए मेरे और उनके बीच फ़ैसला कर दे।" और कौमों ने कहा: "अगर ये सच्चे हैं तो हमें अज़ाब दे।" इब्न अब्बास(5) से भी, इसके जैसा है: {हमारे पास अल्लाह का अज़ाब ले आ अगर तू सच्चा है} [अल-अन्कबूत: 29] {हमारे पास वह ले आ जिसका तू हमसे वादा करता है, अगर तू रसूलों में से है} [अल-अअ्राफ़: 77]।

{और हर सरकश हठधर्मी नाकाम रहा} जब्बार (सरकश): वह अभिमानी जो किसी का अपने ऊपर कोई अधिकार नहीं समझता। भाषा के विशेषज्ञों के अनुसार यही अर्थ है, जैसा अन-नह़्ह़ास(6) ने उल्लेख किया है। और अनीद (हठधर्मी): सत्य का विरोध करने वाला और उससे दूर रहने वाला। इब्न अब्बास और अन्य(7) से, कहा जाता है: "अ़नदा अ़न कौमिहि," यानी: वह उनसे दूर हो गया(8)। कहा गया: यह 'अल-अ़नद' से है...

(1) इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/330 में उल्लेख किया है कि एक समूह ने इसे 'ता' के नीचे ज़ेर के साथ पढ़ा है, रसूलों के लिए आदेश के अर्थ में। फिर उन्होंने कहा: इब्न अब्बास, मुजाहिद और इब्न मुह़ैसिन ने इसे पढ़ा है। (2) 2/248 - 249, और वहाँ वह हदीस भी पहले आ चुकी है जिसे लेखक इसके बाद उल्लेख करेंगे। (3) अल-नुक़त वल-उ़यून 3/127, और ज़ाद अल-मसीर 4/351। (4) हमें इब्न अब्बास से यह नहीं मिला। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 3/28। (6) मआ़नी अल-क़ुरआन 521/3 में। (7) इसे अल-तब़री 13/615 ने मुजाहिद से रिवायत किया है, और इसी तरह अल-बग़वी 3/29 ने उनसे नक़ल किया है, और यह उनकी तफ़सीर 1/334 में है। (8) तह़ज़ीब अल-लुग़ह 2/221।

۱۱۷ سورہ ابراہیم: آیات ۱۵ - ۱۷

«ذَلِكَ لِمَنْ خَافَ مَقَامِي» یعنی: میرا عذاب، «وَخَافَ وَعِيدِ» یعنی: قرآن اور اس کی ڈانٹ ڈپٹ۔ اور کہا گیا ہے: اس سے مراد عذاب ہے۔ اور وعید مصدر 'وعد' سے اسم ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَاسْتَفْتَحُوا وَخَابَ كُلُّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ (١٥) مِّن وَرَائِهِ جَهَنَّمُ وَيُسْقَىٰ مِن مَّاءٍ صَدِيدٍ (١٦) يَتَجَرَّعُهُ وَلَا يَكَادُ يُسِيغُهُ وَيَأْتِيهِ الْمَوْتُ مِن كُلِّ مَكَانٍ وَمَا هُوَ بِمَيِّتٍ وَمِن وَرَائِهِ عَذَابٌ غَلِيظٌ (١٧)﴾۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَاسْتَفْتَحُوا﴾ یعنی: انہوں نے نصرت چاہی، یعنی: رسولوں کو اپنی قوم کے خلاف فتح طلب کرنے اور ان کی ہلاکت کی دعا کرنے کی اجازت دی گئی۔ یہ بات ابن عباس اور دیگر نے کہی ہے (۱)، اور یہ "البقرہ" (۲) میں گزر چکا ہے۔ اسی سے وہ حدیث ہے: نبی ﷺ مہاجرین کے فقراء کے ذریعے فتح طلب فرماتے تھے، یعنی: نصرت چاہتے تھے۔ ابن زید نے کہا: امتوں نے دعا کے ذریعے فیصلہ چاہا جیسا کہ قریش نے کہا: ﴿اللَّهُمَّ إِن كَانَ هَذَا هُوَ الْحَقَّ مِنْ عِندِكَ﴾ الآية(۳) [الأنفال: ۳۲]۔ یہ ابن عباس (۴) سے بھی مروی ہے۔ اور کہا گیا: رسول نے کہا: "انہوں نے مجھے جھٹلایا ہے، پس میرے اور ان کے درمیان فیصلہ کر دے"۔ اور امتوں نے کہا: "اگر یہ سچے ہیں تو ہم پر عذاب لاؤ"۔ ابن عباس (۵) سے بھی مروی ہے، اس کی مثال: ﴿أَيْتِنَا بِعَذَابِ اللَّهِ إِن كُنتَ مِنَ الصَّادِقِينَ﴾ [العنكبوت: ۲۹] ﴿أَيْتِنَا بِمَا تَعِدُنَا إِن كُنتَ مِنَ الْمُرْسَلِينَ﴾ [الأعراف: ۷۷]۔

﴿وَخَابَ كُلُّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ﴾ جبار: وہ متکبر جو کسی کا اپنے اوپر حق نہ سمجھے۔ ماہرین لغت کے نزدیک یہی ہے، اسے نحاس نے ذکر کیا ہے (۶)۔ اور عنید: حق کا معاند اور اس سے کنارہ کشی کرنے والا۔ ابن عباس اور دیگر (۷) سے، کہا جاتا ہے: "عَنَدَ عن قومه"، یعنی: وہ ان سے دور ہو گیا (۸)۔ اور کہا گیا: یہ 'العند' سے ہے...

(۱) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳ / ۳۳۰ میں ذکر کیا ہے کہ ایک گروہ نے "واستفتحوا" تا کے نیچے زیر کے ساتھ پڑھا ہے، رسولوں کے لیے امر کے معنی میں۔ پھر انہوں نے کہا: اسے ابن عباس، مجاہد اور ابن محیصن نے پڑھا ہے۔ (۲) ۲ / ۲۴۸ - ۲۴۹، اور وہاں وہ حدیث بھی پہلے آ چکی ہے جسے مصنف اس کے بعد ذکر کریں گے۔ (۳) النکت والعیون ۳ / ۱۲۷، اور زاد المسیر ۴ / ۳۵۱۔ (۴) ہمیں ابن عباس سے یہ نہیں ملا۔ (۵) تفسیر البغوي ۳ / ۲۸۔ (۶) معانی القرآن ۳ / ۵۲۱ میں۔ (۷) اسے طبری ۱۳/ ۶۱۵ نے مجاہد سے روایت کیا ہے، اور اسی طرح بغوی نے ان سے ۳ / ۲۹ میں نقل کیا ہے، اور یہ ان کی تفسیر ۱/ ۳۳۴ میں ہے۔ (۸) تہذیب اللغة ۲ / ۲۲۱۔

Surah Ibrahim: Verses 15 - 17 118

And it is the side(1). And 'so-and-so was obstinate' ('aanada fulan), meaning: he took to a side while turning away; the poet said: If I stay, then place me in the middle. I am old and cannot endure the edges (al-'anda)(2). Al-Harawi said(3): The Almighty's saying: ﴿every obstinate tyrant﴾ means: deviating from the middle course, and he is 'al-Anud', 'al-Anid', and 'al-A'id'(4). And in the Hadith of Ibn Abbas, when he was asked about the woman with prolonged bleeding (Mustahadah), he said: "It is an obstinate ('aanid) vein"(5). Abu Ubaid said(6): It is that which has deviated and transgressed; like a person who is obstinate, so this vein, in the abundance of what comes out from it, is at his status. And Shamir said: The 'aanid' is the one that does not stop (bleeding)(7). And Umar said, mentioning his conduct: "I gather the straying one (al-anud)"; Al-Layth said: 'al-Anud' among camels is the one that does not mix with them, it is only on a side forever(8); he meant whoever intended dissent or departing from the community, I turned him back to it. And Muqatil said: 'al-Anid' is the arrogant one(9). And Ibn Kaisan said: He is the one with his nose held high. It was also said: 'al-Anud' and 'al-Anid' is the one who acts arrogantly towards the Messengers and departs from the path of truth, so he does not follow it; the Arabs say: The worst of camels is 'al-Anud' which departs from the road(10). And it was said: 'al-Anid' is the disobedient one. And Qatadah said: 'al-Anid' is the one who refused to say 'There is no god but Allah'(11).

(1) See Al-Sihah (word: 'inda). (2) The verse in 'Adab al-Katib' p. 491, and 'Amali Ibn al-Shajari' 1/422, and 'Khizanat al-Adab' 11/323 and in it and in (D) and (Z): 'faj'alani' (dual) instead of 'faj'aluni' (plural). (3) In 'Gharib al-Hadith' 4/235. (4) Said by Abu Ubaidah in 'Majaz al-Qur'an' 1/290. (5) Narrated by Abu Ubaid in 'Gharib al-Hadith' 4/234-235, and Ibn al-Mundhir in 'al-Awsat' 1/159, and it was narrated from the Hadith of Aisha as in 'Musnad Ahmad' (25391), and 'Sunan an-Nasa'i' 1/122. (6) In 'Gharib al-Hadith' 4/235. (7) See 'Lisan al-Arab' (word: 'inda). (8) 'Tahdhib al-Lughah' 2/222, and 'Gharib al-Hadith' by Ibn al-Jawzi 2/130. (9) 'Tafsir al-Baghawi' 3/29. (10) See 'Tafsir al-Tabari' 13/616. (11) Narrated by Abd al-Razzaq in his 'Tafsir' 1/341, and al-Tabari 13/616, and it is in 'al-Wajiz' by al-Wahidi 3/26, and 'Tafsir al-Baghawi' 3/29, and 'al-Muharrar al-Wajiz' 3/330.

सूरह इब्राहीम: आयतें 15 - 17 118

और इसका अर्थ है किनारा या दिशा(1)। और 'अमुक व्यक्ति हठधर्मी हो गया' ('आनदा फ़ुलान'), अर्थात्: वह विमुख होकर एक तरफ हो गया; कवि ने कहा: यदि मैं पड़ाव डालूँ, तो मुझे बीच में रखो, क्योंकि मैं वृद्ध हूँ और किनारे ('अन्दा) को सहन नहीं कर सकता(2)। अल-हरवी ने कहा(3): सर्वशक्तिमान का वचन: ﴿प्रत्येक हठधर्मी अत्याचारी﴾ का अर्थ है: सही मार्ग (मध्य) से विचलित होना, और वह 'अल-अनूद', 'अल-अनीद' और 'अल-आइद' है(4)। और इब्न अब्बास की हदीस में, जब उनसे एक मुस्तहादा (लंबे समय तक रक्तस्राव वाली महिला) के बारे में पूछा गया, तो उन्होंने कहा: "यह एक हठधर्मी ('आनिद) नस है"(5)। अबू उबैद ने कहा(6): यह वह है जो विचलित हो गई और सीमा लांघ गई; जैसे एक व्यक्ति हठ करता है, तो यह नस, इसमें से निकलने वाले रक्त की प्रचुरता के कारण, उसी के समान है। और शमीर ने कहा: 'आनिद' वह है जो बहना बंद न हो(7)। और उमर ने अपनी जीवनी का उल्लेख करते हुए कहा: "मैं 'अनूद' (भटकने वाले) को वश में करता हूँ"; अल-लैथ ने कहा: ऊंटों में 'अल-अनूद' वह है जो उनके साथ नहीं मिलता, वह हमेशा अलग रहता है(8); उनका आशय था कि जिसने भी समूह से असहमत होने या अलग होने का इरादा किया, मैं उसे वापस उसी की ओर मोड़ दूँगा। और मुक़ातिल ने कहा: 'अल-अनीद' अहंकारी है(9)। और इब्न कैसान ने कहा: वह घमंडी है। यह भी कहा गया है: 'अल-अनूद' और 'अल-अनीद' वह है जो रसूलों के प्रति अहंकार करता है और सत्य के मार्ग से हट जाता है, इसलिए वह उस पर नहीं चलता; अरब कहते हैं: सबसे बुरा ऊंट 'अल-अनूद' है जो रास्ते से हट जाता है(10)। और कहा गया: 'अल-अनीद' अवज्ञाकारी है। और क़तादा ने कहा: 'अल-अनीद' वह है जिसने 'ला इलाहा इल्लल्लाह' कहने से इनकार कर दिया(11)।

(1) अल-सिहाह देखें (शब्द: 'इंदा)। (2) 'अदब अल-कातिब' पृष्ठ 491, और 'अमाली इब्न अल-शजरी' 1/422, और 'खिज़ानत अल-अदब' 11/323 में यह पद है और इसमें तथा (द) और (ज़) प्रतियों में: 'फजअलानी' (द्विवचन) है 'फजअलूनी' (बहुवचन) के स्थान पर। (3) 'ग़रीब अल-हदीस' 4/235 में। (4) अबू उबैदा ने 'मजाज़ अल-क़ुरान' 1/290 में कहा है। (5) अबू उबैद ने 'ग़रीब अल-हदीस' 4/234-235 में, और इब्न अल-मुन्ज़िर ने 'अल-अवसत' 1/159 में इसे उद्धृत किया है, और यह आयशा की हदीस से भी वर्णित है जैसा कि 'मुसनद अहमद' (25391) और 'सुनन अन-नसाई' 1/122 में है। (6) 'ग़रीब अल-हदीस' 4/235 में। (7) 'लिसान अल-अरब' देखें (शब्द: 'इंदा)। (8) 'तहज़ीब अल-लुग़ह' 2/222, और इब्न अल-जौज़ी की 'ग़रीब अल-हदीस' 2/130। (9) 'तफ़सीर अल-

बग़वी' 3/29। (10) 'तफ़सीर अल-तबरी' 13/616 देखें। (11) अब्द अल-रज़्ज़ाक ने अपनी 'तफ़सीर' 1/341 में, और अल-तबरी ने 13/616 में इसे उद्धृत किया है, और यह अल-वाहिदी की 'अल-वसीत' 3/26, 'तफ़सीर अल-बग़वी' 3/29 और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 3/330 में भी है।

سورہ ابراہیم: آیات 15 - 17 118

اور وہ کنارہ یا سمت ہے(1)۔ اور 'عاند فلان' یعنی: وہ منہ موڑ کر ایک طرف ہو گیا؛ شاعر نے کہا: جب میں قیام کروں تو مجھے درمیان میں رکھو، کیونکہ میں بوڑھا ہوں اور کنارے ('العندا') کی تاب نہیں لا سکتا(2)۔ اور ہروی نے کہا(3): اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ہر سرکش ضدی﴾ یعنی: درمیانی راستے سے ہٹنے والا، اور وہ 'العنود'، 'العنید' اور 'العائد' ہے(4)۔ اور ابن عباس کی حدیث میں ہے کہ جب ان سے مستحاضہ (وہ عورت جسے بیماری کی وجہ سے خون آئے) کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے فرمایا: "یہ ایک ضدی ('عاند') رگ ہے"(5)۔ ابو عبید نے کہا(6): یہ وہ ہے جو ہٹ جائے اور سرکشی کرے؛ جیسے انسان ضد کرتا ہے، تو یہ رگ اپنے سے نکلنے والے خون کی کثرت میں اس کے ہم پلہ ہے۔ اور شمر نے کہا: 'العاند' وہ ہے جو (خون بہنا) بند نہ ہو(7)۔ اور عمر نے اپنی سیرت کا ذکر کرتے ہوئے فرمایا: "میں 'العنود' (راستے سے ہٹنے والے) کو (جماعت کی طرف) موڑتا ہوں"؛ لیث نے کہا: اونٹوں میں 'العنود' وہ ہے جو ان کے ساتھ نہیں گھلتا ملتا، بلکہ وہ ہمیشہ ایک طرف رہتا ہے(8)؛ ان کی مراد یہ تھی کہ جس نے بھی جماعت سے اختلاف کرنے یا علیحدگی اختیار کرنے کا ارادہ کیا، میں نے اسے اس کی طرف پھیر دیا۔ اور مقاتل نے کہا: 'العنید' متکبر ہے(9)۔ اور ابن کیسان نے کہا: وہ ناک چڑھانے والا (مغرور) ہے۔ اور کہا گیا: 'العنود' اور 'العنید' وہ ہے جو رسولوں کے سامنے تکبر کرے اور حق کے راستے سے ہٹ جائے اور اس پر نہ چلے؛ عرب کہتے ہیں: بدترین اونٹ 'العنود' ہے جو راستے سے نکل جائے(10)۔ اور کہا گیا: 'العنید' نافرمان ہے۔ اور قتادہ نے کہا: 'العنید' وہ ہے جس نے 'لا الہ الا اللہ' کہنے سے انکار کر دیا(11)۔

(1) الصحاح (مادہ: عند) ملاحظہ کریں۔ (2) الرجز 'ادب الکاتب' ص 491، اور ابن الشجری کی 'الامالی' 1/422، اور 'خزانۃ الادب' 11/323 میں ہے، اور اس میں نیز (د) اور (ظ) کے نسخوں میں 'فاجعلانی' (تثنیہ) ہے 'فاجعلونی' (جمع) کی جگہ۔ (3) 'غریب الحدیث' 4/235 میں۔ (4) اسے ابو عبیدہ نے 'مجاز القرآن' 1/290 میں کہا ہے۔ (5) اسے ابو عبید نے 'غریب الحدیث' 4/234-235 میں، اور ابن المنذر نے 'الاوسط' 1/159 میں روایت کیا ہے، اور یہ حضرت عائشہ کی حدیث سے بھی مروی ہے جیسا کہ 'مسند احمد' (25391) اور 'سنن نسائی' 1/122 میں ہے۔ (6) 'غریب الحدیث' 4/235 میں۔ (7) لسان العرب (مادہ: عند) ملاحظہ کریں۔ (8) 'تہذیب اللغۃ' 2/222، اور ابن الجوزی کی 'غریب الحدیث' 2/130۔ (9) 'تفسیر بغوی' 3/29۔ (10) 'تفسیر طبری' 13/616 ملاحظہ کریں۔ (11) اسے عبد الرزاق نے اپنی 'تفسیر' 1/341 میں اور طبری نے 13/616 میں روایت کیا ہے، اور یہ واحدی کی 'الوسیط' 3/26، 'تفسیر بغوی' 3/29 اور 'المحرر الوجیز' 3/330 میں بھی موجود ہے۔

I said: "Al-Jabbar" (the tyrant) and "Al-Anid" (the stubborn) in the verse have the same meaning, even if the wording is different. Anyone who distances themselves from the truth is tyrannical and stubborn, meaning: arrogant. It was said that the one intended in the verse is Abu Jahl; Al-Mahdawi mentioned it (1). Al-Mawardi recounted in the book "Adab al-Dunya wa al-Din" (2) that Al-Walid ibn Yazid ibn Abd al-Malik once sought an omen from the Mus'haf (Quran), and the verse of Almighty Allah came out: {And they sought victory, and every stubborn tyrant was disappointed}, so he tore up the Mus'haf and began to say: Do you threaten every stubborn tyrant? Well, I am that stubborn tyrant. When you go to your Lord on the Day of Resurrection, say: "O Lord, Al-Walid tore me apart." He did not remain but for a few days until he was killed a terrible death, and his head was crucified on his palace, then on the wall of his city.

His saying, Exalted is He: {Behind him is Hell} means: beyond that disbeliever is Hell, i.e., after his destruction. "Wara'" (behind) here means "after" (3); Al-Nabighah said (4): I swore and left no doubt for yourself, and there is no path for a man after Allah. Meaning: after Allah, Exalted is His Majesty. Likewise is His saying, Exalted is He [in the next verse]: {and after it is a thick punishment}, i.e., after it. And His saying, Exalted is He: {and they disbelieve in what is beyond it} [Al-Baqarah: 91], i.e., in what is other than it. This was said by Al-Farra' (5). Abu 'Ubayd said (6): in what is after it. It was also said: "behind him" means "in front of him," and from this is the poet's saying: And ahead of you is a day you shall reach; neither a city-dweller nor a desert-dweller can escape it (7).

---

(1) Abu al-Layth mentioned it in his Tafsir 2/203. (2) Pp. 289 - 290. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/128. (4) He is al-Dhubyani, and the verse is in his Diwan p. 17, and previously mentioned 10/388. (5) In Ma'ani al-Qur'an 1/60. (6) See Tahdhib al-Lughah 15/304, and Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/156. (7) Mentioned in Al-Nukat wa al-'Uyun 3/127.

सूरह इब्राहिम: आयत 15 - 17 119

मैंने कहा: आयत में "अल-जब्बार" (अत्याचारी) और "अल-अनीद" (ज़िद्दी) का एक ही अर्थ है, भले ही शब्द अलग-अलग हों। सत्य से दूर रहने वाला हर व्यक्ति अत्याचारी और ज़िद्दी है, यानी: अहंकारी। कहा गया है कि आयत में इससे अभिप्राय अबू जहल है; अल-महदवी ने इसका उल्लेख किया है (1)। अल-मावर्दी ने पुस्तक "अदब अद-दुनिया व अद-दीन" (2) में उल्लेख किया है कि अल-वलीद बिन यज़ीद बिन अब्द अल-मलिक ने एक दिन मुसहफ़ (क़ुरान) से शगुन लिया, तो अल्लाह तआला का यह वचन निकला: {और उन्होंने जीत की दुआ की और हर ज़िद्दी अत्याचारी निराश हुआ}, तो उसने मुसहफ़ फाड़ दिया और कहने लगा: क्या तुम हर ज़िद्दी अत्याचारी को डराते हो? तो लो मैं वही ज़िद्दी अत्याचारी हूँ। जब तुम हश्र के दिन अपने रब के पास जाओ, तो कहना: "ऐ रब, वलीद ने मुझे फाड़ डाला।" अभी कुछ ही दिन बीते थे कि उसे बड़ी बुरी मौत मारा गया, और उसका सिर उसके महल पर लटका दिया गया, फिर उसके शहर की दीवार पर।

अल्लाह तआला का कथन: {उसके पीछे जहन्नुम है} यानी: उस काफ़िर के बाद जहन्नुम है, यानी: उसके विनाश के बाद। "वरा" (पीछे) का अर्थ यहाँ "बाद" है (3); अल-नाबिगा ने कहा है (4): मैंने कसम खाई और तुम्हारे मन में कोई संदेह नहीं छोड़ा, और अल्लाह के बाद इंसान के लिए कोई रास्ता नहीं है। यानी: अल्लाह के बाद, जिसकी महिमा महान है। इसी तरह अल्लाह तआला का कथन है [अगली आयत में]: {और उसके बाद सख्त अज़ाब है} यानी: उसके बाद। और अल्लाह तआला का कथन: {और वे उसके अलावा का इनकार करते हैं} [अल-बक़रह: 91] यानी: उसके सिवा। यह अल-फर्रा ने कहा है (5)। अबू उबैद ने कहा (6): उसके बाद वाली चीज़ का। और कहा गया है: "उसके पीछे' का अर्थ है "उसके आगे", और इसी से कवि का कथन है: और तुम्हारे आगे एक ऐसा दिन है जिस तक तुम पहुँचने वाले हो; न कोई शहर वाला और न कोई देहाती उससे बच सकता है (7)।

---

(1) अबू अल-लैथ ने अपनी तफ़सीर 2/203 में इसका उल्लेख किया है। (2) पृष्ठ 289 - 290। (3) अल-नुकत व अल-'उयून 3/128। (4) वह अल-ज़ुबयानी है, और शेर उसके दीवान पृष्ठ 17 में है, और पहले 10/388 पर आ चुका है। (5) मा'ानी अल-क़ुरान 1/60 में। (6) देखें तहज़ीब अल-लुग़ाह 15/304, और मा'ानी अल-क़ुरान अज़-ज़ज्जाज 3/156। (7) अल-नुकत व अल-'उयून 3/127 में इसका उल्लेख है।

سورة ابراہیم: آیات ۱۵ - ۱۷ ۱۱۹

میں نے کہا: آیت میں "جبار" (سرکش) اور "عنید" (ضدی) ایک ہی معنی میں ہیں، اگرچہ لفظ الگ الگ ہیں، اور حق سے دور رہنے والا ہر شخص جبار اور عنید ہے، یعنی: متکبر۔ کہا گیا ہے کہ آیت میں اس سے مراد ابو جہل ہے؛ المہدوی (۱) نے اس کا ذکر کیا ہے۔ الماوردی نے کتاب "أدب الدنیا والدین" (۲) میں نقل کیا ہے کہ الولید بن یزید بن عبد الملك نے ایک دن مصحف (قرآن) سے فال نکالی، تو اللہ عزوجل کا یہ ارشاد نکلا: ﴿وَاسْتَفْتَحُوا وَخَابَ كُلُّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ﴾، تو اس نے مصحف پھاڑ دیا، اور یہ اشعار کہنے لگا: کیا تو ہر سرکش ضدی کو ڈراتا ہے؟ تو دیکھ میں وہی سرکش ضدی ہوں۔ جب تو حشر کے دن اپنے رب کے پاس جائے، تو کہنا اے رب مجھے ولید نے پھاڑ ڈالا۔ پس وہ چند دن ہی رہا کہ اسے بڑی بری موت مار دیا گیا، اور اس کا سر اس کے محل پر لٹکایا گیا، پھر اس کے شہر کی فصیل پر۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿مِّن وَرَآىِٕهِۦ جَهَنَّمُ﴾ یعنی: اس کافر کے پیچھے جہنم ہے، یعنی: اس کی ہلاکت کے بعد۔ اور "وراء" یہاں "بعد" کے معنی میں ہے (۳)؛ النابغہ (٤) نے کہا ہے: میں نے قسم کھائی اور تمہارے دل میں کوئی شک نہیں چھوڑا، اور اللہ کے بعد انسان کے لیے کوئی راستہ نہیں ہے۔ یعنی: اللہ جل جلالہ کے بعد۔ اور اسی طرح اللہ تعالیٰ کا قول ہے [اگلی آیت میں]: ﴿وَمِن وَرَآىِٕهِۦ عَذَابٌ غَلِيظٌ﴾ یعنی: اس کے بعد۔ اور اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَيَكْفُرُونَ بِمَا وَرَآءَهُۥ﴾ [البقرہ: ۹۱] یعنی: اس کے سوا۔ یہ الفراء (٥) نے کہا ہے۔ اور ابو عبید (٦) نے کہا: اس کے بعد۔ اور کہا گیا: "من ورائہ" کا مطلب ہے "اس کے سامنے"، اور اسی سے شاعر کا قول ہے: اور تیرے سامنے ایک ایسا دن ہے جس تک تو پہنچنے والا ہے، نہ کوئی حاضر (شہری) اس سے عاجز کر سکتا ہے اور نہ کوئی بادی (دیہاتی) (۷)۔

(١) ابو اللیث نے اپنی تفسیر ٢٠٣/٢ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (٢) ص ٢٨٩ - ٢٩٠ ۔ (٣) النکت والعیون ١٢٨/٣ ۔ (٤) وہ الذبیانی ہے، اور شعر اس کے دیوان ص ١٧ میں ہے، اور پہلے ٣٨٨/١٠ پر گزر چکا ہے۔ (٥) معانی القرآن ٦٠/١ میں۔ (٦) دیکھیے تہذیب اللغة ٣٠٤/١٥، اور معانی القرآن للزجاج ١٥٦/٣۔ (٧) النکت والعیون ١٢٧/٣ میں اس کا ذکر ہے۔

Another poet said: "Do the sons of Marwan hope for my hearing and obedience while my people are Tamim and the desert is behind me (wara'iya)?" (1) And Labid said (2): "Is there not behind me (wara'iya), if my death is delayed, the clinging to a staff upon which fingers are bent?" He means: ahead of me. And in the revelation: {There was behind them a king} [Al-Kahf: 79] meaning: ahead of them. This is the opinion of Abu Ubaidah, Abu Ali Qutrub, and others (3). Al-Akhfash said: It is as it is said: "This matter is behind you," meaning: it will come to you, and "I am behind so-and-so," meaning: in pursuit of him, and I will reach him (4). Al-Nahhas said (5) regarding the verse: {Behind him is Hell}, meaning: in front of him, and it is not from the opposites (antonyms), but rather it is from "tawara", meaning: it was hidden. Al-Azhari said (6): Indeed, "wara'" can mean both "behind" and "ahead", so it is among the opposites. Abu Ubaidah also said this (7). Its derivation (8) is from what was hidden and concealed, so Hell is hidden and does not appear, thus it became "from behind" because it cannot be seen. This was related by Ibn al-Anbari (9), and it is good. His words, the Almighty: {and he will be given to drink of purulent water} meaning: of water like pus, just as it is said of a brave man: "a lion," meaning: like a lion, and it is a representation and a comparison (10). And it was said: it is what flows from...

---

(1) The verse is by Suwar bin al-Mudarrib, as in Al-Kamil by al-Mubarrad 2/628, Al-Adhdad by Ibn al-Sikkit p. 176, Al-Adhdad by al-Asma'i p. 20, and Al-Adhdad by Ibn al-Anbari p. 68. Abu Ubaidah attributed it in Majaz al-Qur'an 2/280 to Musawir bin Humthan. (2) His Diwan p. 170. (3) Majaz al-Qur'an by Abu Ubaidah 1/337, and this meaning was mentioned previously. (4) Tafsir al-Baghawi 3/29. (5) In Ma'ani al-Qur'an 3/522. (6) In Tahdhib al-Lughah 15/304. (7) In Majaz al-Qur'an 1/337. (8) In (Zha): "and its derivation", and in (Meem): "and their derivation". (9) Transmitted from him by al-Mawardi in Al-Nukat wa al-Uyun 3/128. (10) The previous source.

सूरह इब्राहिम: आयतें 15 - 17 120

एक अन्य कवि ने कहा: "क्या मरवान के बेटे मेरी बात सुनने और आज्ञाकारिता की आशा करते हैं जबकि मेरे लोग तमीम हैं और मरुस्थल मेरे पीछे (वराईया) है?" (1) और लबीद ने कहा (2): "क्या मेरे पीछे (वराईया) नहीं है, यदि मेरी मृत्यु में देरी होती है, तो लाठी का सहारा जिस पर उंगलियां झुक जाती हैं?" उनका अर्थ है: मेरे सामने। और अवतरण (कुरान) में है: {उनके पीछे एक राजा था} [अल-कहफ़: 79] अर्थात: उनके सामने। अबू उबैदा, अबू अली कुत्रुब और अन्य (3) इसी विचार के थे। अल-अख़फ़श ने कहा: यह वैसा ही है जैसे कहा जाता है: "यह मामला तुम्हारे पीछे है," अर्थात: यह तुम्हारे पास आएगा, और "मैं अमुक व्यक्ति के पीछे हूँ," अर्थात: उसकी तलाश में, और मैं उस तक पहुँच जाऊँगा (4)। अल-नहहास ने कहा (5) इस आयत के बारे में: {उसके पीछे नर्क है} अर्थात: उसके सामने, और यह विलोम (अज़दाद) में से नहीं है, बल्कि यह "तवारा" से है, जिसका अर्थ है: छिपना। अल-अज़हरी ने कहा (6): वास्तव में "वरा" का अर्थ "पीछे' और "आगे" दोनों होता है, इसलिए यह विलोम शब्दों में से है। अबू उबैदा ने भी यही कहा (7)। इसकी व्युत्पत्ति (8) छिपी और गुप्त चीज़ से है, इसलिए नर्क छिपा हुआ है और दिखाई नहीं देता, इसलिए वह "पीछे" से हो गया क्योंकि उसे देखा नहीं जा सकता। इसे इब्न अल-अंबारी (9) ने वर्णित किया है, और यह उत्तम है। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और उसे मवाद जैसा पानी पिलाया जाएगा} अर्थात: मवाद जैसे पानी से, जैसे कि एक बहादुर आदमी के लिए कहा जाता है: "शेर," अर्थात: शेर की तरह, और यह एक रूपक और उपमा है (10)। और कहा गया: यह वह है जो बहता है...

---

(1) यह शेर सुवार बिन अल-मुदर्रिब का है, जैसा कि अल-मुबर्रद की अल-कामिल 2/628 में, इब्न अल-सिक्किट की अल-अज़दाद पृष्ठ 176 में, अल-अस्माई की अल-अज़दाद पृष्ठ 20 में, और इब्न अल-अंबारी की अल-अज़दाद पृष्ठ 68 में है। अबू उबैदा ने मजाज़ अल-कुरान 2/280 में इसे मुसाविर बिन हुमथान का बताया है। (2) उनका दीवान पृष्ठ 170। (3) अबू उबैदा द्वारा मजाज़ अल-कुरान 1/337, और यह अर्थ पहले भी आ चुका है। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 3/29। (5) मा'नी अल-कुरान 3/522 में। (6) तहज़ीब अल-लुग़ा 15/304 में। (7) मजाज़ अल-कुरान 1/337 में। (8) (ظ) में: "और इसकी व्युत्पत्ति", और (م) में: "और उनकी व्युत्पत्ति"। (9) अल-मावर्दी ने इसे अल-नुक़त वल-उयून 3/128 में उनसे उद्धृत किया है। (10) पिछला स्रोत।

سورہ ابراہیم: آیات ۱۵ - ۱۷ ۱۲۰

ایک دوسرے شاعر نے کہا: "کیا مروان کے بیٹے میری سماعت اور اطاعت کی امید رکھتے ہیں جبکہ میری قوم تمیم ہے اور صحرا میرے پیچھے (ورائیا) ہے؟" (۱) اور لبید نے کہا (۲): "کیا میرے پیچھے (ورائیا) نہیں ہے، اگر میری موت میں تاخیر ہو جائے، لاٹھی کا سہارا جس پر انگلیاں جھک جاتی ہیں؟" اس سے ان کی مراد ہے: میرے آگے۔ اور قرآن میں ہے: {ان کے پیچھے ایک بادشاہ تھا} [الکہف: ۷۹] یعنی: ان کے آگے۔ اسی طرف ابو عبیدہ، ابو علی قطرب اور دیگر (۳) گئے ہیں۔ اور الاخفش نے کہا: یہ ویسے ہی ہے جیسے کہا جاتا ہے: "یہ معاملہ تمہارے پیچھے ہے،" یعنی: عنقریب تمہارے پاس آئے گا، اور "میں فلاں کے پیچھے ہوں،" یعنی: اس کی تلاش میں، اور میں اس تک پہنچ جاؤں گا (۴)۔ اور النحاس نے کہا (۵) اللہ کے اس قول کے بارے میں: {اس کے پیچھے جہنم ہے} یعنی: اس کے سامنے، اور یہ اضداد میں سے نہیں ہے بلکہ یہ "تواری" سے ہے، یعنی: چھپ گیا۔ اور الازہری نے کہا (۶): بے شک "وراء" کے معنی "پیچھے اور آگے" دونوں ہوتے ہیں، پس یہ اضداد میں سے ہے۔ اور یہی بات ابو عبیدہ نے بھی کہی (۷)۔ اور اس کا اشتقاق (۸) اس چیز سے ہے جو چھپ گئی اور پوشیدہ ہوگئی، پس جہنم چھپی ہوئی ہے اور ظاہر نہیں ہوتی، اس لیے وہ "وراء" سے ہوگئی کیونکہ وہ نظر نہیں آتی۔ اسے ابن الانباری نے روایت کیا ہے (۹)، اور یہ عمدہ قول ہے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اسے پیپ جیسا پانی پلایا جائے گا} یعنی: ایسے پانی سے جو پیپ کی طرح ہو، جیسے بہادر آدمی کے لیے کہا جاتا ہے: "شیر،" یعنی: شیر کی طرح، اور یہ تمثیل اور تشبیہ ہے (۱۰)۔ اور کہا گیا: یہ وہ ہے جو بہتا ہے...

---

(۱) یہ شعر سوار بن المضرب کا ہے، جیسا کہ الکامل للمبرد ۲/ ۶۲۸ ، والاضداد لابن السکیت ص ۱۷۶، والاضداد للاصمعی ص ۲۰ ، والاضداد لابن الانباری ص ۶۸ میں ہے۔ اور ابو عبیدہ نے

مجاز القرآن ۲/ ۲۸۰ میں اسے مساور بن حمثان کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۲) ان کا دیوان ص ۱۷۰۔ (۳) مجاز القرآن لابی عبیدہ ۱/ ۳۳۷ ، اور یہ معنی قریب ہی گزر چکا ہے۔ (۴) تفسیر البغوی ۳/ ۲۹۔ (۵) معانی القرآن ۳/ ۵۲۲ میں۔ (۶) تہذیب اللغہ ۱۵/ ۳۰۴ میں۔ (۷) مجاز القرآن ۱/ ۳۳۷ میں۔ (۸) (ظ) میں: "واشتقاقہ"، اور (م) میں: "واشتقاقہما"۔ (۹) اسے الماوردی نے النکت والعیون ۳/ ۱۲۸ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (۱۰) سابقہ مصدر۔

Page 121 Surah Ibrahim, Verses 15-17

...the bodies of the people of Fire from pus and blood (1). Muhammad bin Ka'b al-Qurazi and al-Rabi' bin Anas said: It is the 'ghusala' (wash-water) of the people of Fire, which is fluid that flows from the private parts of adulterers and adulteresses (2). It was also said: It is from the water of 'karahah' (dislike/aversion) that turns one away from it, so 'sadid' (pus) is derived from 'sadd' (turning away/repulsion).

Ibn al-Mubarak mentioned: Safwan bin 'Amr informed us, from 'Ubayd Allah bin Busr, from Abu Umama, that the Prophet (peace be upon him) said regarding the verse: {And he will be given to drink of fetid water. He will gulp it...}: "It will be brought near his mouth and he will find it loathsome. When it is brought close to him, it will scald his face, and his scalp will fall off. When he drinks it, it will tear his intestines into pieces until they exit from his rear. Allah says: {And given to drink scalding water that will sever their intestines} [Muhammad: 15], and Allah says: {And if they call for relief, they will be relieved with water like murky oil, which scalds their faces. Wretched is the drink} [Al-Kahf: 29]." Narrated by At-Tirmidhi, who said: A strange (gharib) hadith (4). And 'Ubayd Allah bin Busr, whom Safwan bin 'Amr narrated the hadith of Abu Umama from, might be the brother of Abd Allah bin Busr.

{He will gulp it} meaning: he sips it in small gulps, not all at once, due to its bitterness and heat (5). {and can hardly swallow it} meaning: he swallows it with difficulty; it is said 'jara'a al-ma' (gulped the water), 'ijtar'ahu', and 'tajarra'ahu' meaning the same (6). A drink 'sagha' (goes down smoothly) in the throat when it is smooth and easy, and Allah 'asagahu' (made it go down) (7). The word "hardly" (yakad) is a connecting word, meaning: he swallows it after a delay. Allah the Almighty said: {and they were near to not doing it} [Al-Baqarah: 71], meaning:

Footnotes: (1) Narrated by at-Tabari 13/619 from al-Dahhak. Also narrated from Mujahid, and it is in his Tafsir 1/334. See also Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/157, Tafsir Abi al-Layth 2/203, and al-Muharrar al-Wajiz 3/331. (2) Zad al-Masir 4/353. (3) In (D) and (M) and 'an-Nukat wa al-'Uyun' (the words are from it): 'karhatuhu' (his dislike of it). (4) Al-Zuhd by Ibn al-Mubarak - additions of Na'im bin Hammad - (314), Sunan al-Tirmidhi (2583). It was also narrated through Ibn al-Mubarak by Ahmad (22285), al-Nasa'i in al-Kubra (11263), and others. At-Tirmidhi quoted al-Bukhari following the hadith saying: We do not know 'Ubayd Allah bin Busr except in this hadith. (5) Zad al-Masir by Ibn al-Jawzi 4/353. (6) Tahdhib al-Lugha 1/361. (7) See al-Wasit by al-Wahidi 3/27.

पृष्ठ 121 सूरह इब्राहिम, आयतें 15 - 17

...जहन्नमियों के शरीर से निकलने वाला पीप और रक्त (1)। मुहम्मद बिन काब अल-कुरज़ी और अल-रबी' बिन अनस ने कहा: यह जहन्नमियों का धोवन (ग़ुसाला) है, जो व्यभिचारियों के गुप्तांगों से बहता है (2)। और कहा गया है: यह उस पानी से है जिससे घृणा (कराहह) होती है जो इससे दूर कर देती है, इसलिए 'सदीद' (पीप) शब्द 'सद्द' (रोकना/हटाना) से लिया गया है।

इब्न अल-मुबारक ने उल्लेख किया: सफ़वान बिन अम्र ने हमें सूचित किया, उबैदुल्लाह बिन बुस्र से, अबू उमामा से, कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने अल्लाह के इस कथन के बारे में कहा: {और उसे पीने के लिए 'सदीद' (पीप वाला) पानी दिया जाएगा, जिसे वह घूंट-घूंट पियेगा...}: "वह उसके मुँह के पास लाया जाएगा और वह उसे नापसंद करेगा। जब उसे उसके पास लाया जाएगा, तो वह उसका चेहरा झुलसा देगा और उसके सिर की खाल गिर जाएगी। जब वह उसे पियेगा, तो वह उसकी आंतों के टुकड़े-टुकड़े कर देगा यहाँ तक कि वे उसके पीछे से निकल जाएँगी। अल्लाह कहता है: {और उन्हें खौलता हुआ पानी पिलाया गया जिसने उनकी आंतों को टुकड़े-टुकड़े कर दिया} [मुहम्मद: 15], और अल्लाह कहता है: {और यदि वे दुहाई देंगे, तो उनकी मदद ऐसे पानी से की जाएगी जो पिघले हुए तांबे जैसा होगा, जो चेहरों को झुलसा देगा। कितना बुरा है वह पेय!} [अल-कहफ़: 29]।" इसे तिर्मिज़ी ने उद्धृत किया और कहा: यह एक ग़रीब हदीस है (4)। और उबैदुल्लाह बिन बुस्र, जिनसे सफ़वान बिन अम्र ने अबू उमामा की हदीस सुनाई है, शायद अब्दुल्लाह बिन बुस्र के भाई हैं।

{वह घूंट-घूंट पियेगा} यानी: वह उसे कड़वाहट और गर्मी के कारण एक बार में नहीं बल्कि घूंट-घूंट करके पियेगा (5)। {और उसे गले से उतारना उसके लिए लगभग असंभव होगा} यानी: वह उसे निगलेगा; कहा जाता है: 'जरअ अल-मा' (पानी पीना), 'इजतरअहु' और 'तजर्रअहु' एक ही अर्थ में हैं (6)। गले में पेय का 'साग़ा' होना यानी उसका सुचारू और आसान होना है, और अल्लाह ने उसे 'असाग़' (आसान) बनाया (7)। और {यकादु} (लगभग) यहाँ जोड़ है, यानी: वह इसे देरी के बाद गले से उतार पाएगा। अल्लाह तआला ने फरमाया: {और वे ऐसा करने वाले नहीं लग रहे थे} [अल-बक़रह: 71] यानी:

पाद-टिप्पणियाँ: (1) इसे अल-तबरी (13/619) ने अल-दह्हाक से उद्धृत किया है। और इसे मुजाहिद से भी उद्धृत किया गया है, और यह उनकी तफ़सीर (1/334) में है। ज़ज्जाज की 'मानी

अल-कुरान' (2/157), अबू अल-लैथ की तफ़सीर (2/203) और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' (3/331) देखें। (2) ज़ाद अल-मसीर 4/353। (3) (द) और (म) में और 'अन-नुकात वल-उयून' में है: 'करहतुहु' (उसकी घृणा)। (4) इब्न अल-मुबारक की 'अज़-ज़ुहद' - नईम बिन हम्माद के इज़ाफ़े- (314), और सुनन अल-तिर्मिज़ी (2583)। इसे इब्न अल-मुबारक के माध्यम से अहमद (22285), अल-नसाई ने अल-कुबरा (11263) और अन्य ने भी उद्धृत किया है। तिर्मिज़ी ने हदीस के बाद बुखारी का यह कथन उद्धृत किया: हम उबैदुल्लाह बिन बुस्र को केवल इसी हदीस में जानते हैं। (5) इब्न अल-जौज़ी की 'ज़ाद अल-मसीर' 4/353। (6) तहज़ीब अल-लुग़ा 1/361। (7) वाहिदी की 'अल-वसीत' 3/27 देखें।

صفحہ 121 سورہ ابراہیم، آیات 15 - 17

...دوزخیوں کے اجسام سے رسنے والا پیپ اور خون (1)۔ محمد بن کعب القرظی اور ربیع بن انس نے کہا: یہ دوزخیوں کا دھوون (غسالہ) ہے، اور وہ پانی ہے جو زانیوں اور زانیہ عورتوں کی شرمگاہوں سے بہتا ہے (2)۔ اور کہا گیا: یہ اس پانی سے ہے جس کی ناپسندیدگی (کراہت) اس سے روکتی ہے، تو 'صدید' کا لفظ 'صدّ' (روکنے/منہ پھیرنے) سے ماخوذ ہے۔

ابن المبارک نے ذکر کیا: ہمیں صفوان بن عمرو نے عبید اللہ بن بُسر کے واسطے سے ابو امامہ سے خبر دی کہ نبی ﷺ نے اللہ کے اس فرمان کے بارے میں فرمایا: ﴿وَيُسْقَى مِنْ مَاءٍ صَدِيدٍ يَتَجَرَّعُهُ﴾ (اور اسے پیپ والا پانی پلایا جائے گا، جسے وہ گھونٹ گھونٹ پیے گا...): "وہ اس کے منہ کے قریب لایا جائے گا تو وہ اسے ناپسند کرے گا، جب اسے اس کے قریب لایا جائے گا تو وہ اس کے چہرے کو جھلس دے گا، اور اس کے سر کی کھال گر جائے گی، پھر جب وہ اسے پیے گا تو وہ اس کی آنتوں کو ٹکڑے ٹکڑے کر دے گا یہاں تک کہ وہ اس کی پیٹھ کے پیچھے سے نکل جائیں گی۔ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿وَسُقُوا مَاءً حَمِيمًا فَقَطَّعَ أَمْعَاءَهُمْ﴾ (اور انہیں کھولتا ہوا پانی پلایا گیا جس نے ان کی آنتوں کو ٹکڑے ٹکڑے کر دیا) [محمد: 15]، اور اللہ فرماتا ہے: ﴿وَإِنْ يَسْتَغِيثُوا يُغَاثُوا بِمَاءٍ كَالْمُهْلِ يَشْوِي الْوُجُوهَ بِئْسَ الشَّرَابُ﴾ (اور اگر وہ فریاد کریں گے تو ان کی فریاد رسی ایسے پانی سے کی جائے گی جو پگھلے ہوئے تانبے جیسا ہوگا جو چہروں کو جھلس دے گا۔ کتنا برا ہے وہ پینا!) [الکہف: 29]۔" اسے ترمذی نے نکالا اور کہا: یہ حدیث غریب ہے (4)۔ اور عبید اللہ بن بُسر جن سے صفوان بن عمرو نے ابو امامہ کی حدیث روایت کی ہے، شاید وہ عبد اللہ بن بُسر کے بھائی ہوں۔

﴿يَتَجَرَّعُهُ﴾ یعنی: وہ اسے تلخی اور تپش کی وجہ سے ایک دم نہیں بلکہ تھوڑا تھوڑا گھونٹ بھر کر پیے گا (5)۔ ﴿وَلَا يَكَادُ يُسِيغُهُ﴾ یعنی: وہ اسے حلق سے نیچے اتارے گا؛ کہا جاتا ہے: 'جرع الماء' (پانی پیا)، 'اجترعه' اور 'تجرعه' ایک ہی معنی میں ہیں (6)۔ اور پینا حلق میں اس وقت 'ساغ' (آسانی سے اترنا) کہلاتا ہے جب وہ ہموار اور سہل ہو، اور اللہ نے اسے 'اساغہ' (آسانی سے اتارنا) بنایا (7)۔ اور ﴿يكاد﴾ (قریب ہے) یہاں وصل (جوڑ) ہے، یعنی: وہ اسے تاخیر کے بعد حلق سے اتارے گا، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ﴾ [البقرہ: 71] یعنی:

حواشی: (1) اسے طبری (13/619) نے ضحاک سے نکالا ہے۔ اور اسے مجاہد سے بھی روایت کیا گیا ہے، اور یہ ان کی تفسیر (1/334) میں ہے، اور دیکھئے معانی القرآن از زجاج (2/157)، تفسیر ابی اللیث (2/203)، اور المحرر الوجیز (3/331)۔ (2) زاد المسیر 4/353۔ (3) (د) اور (م) میں اور النکت والعیون (اور کلام اس سے ہے) میں ہے: 'کرہتہ' (اس کی ناپسندیدگی)۔ (4) الزہد از ابن المبارک - زوائد نعیم بن ہماد - (314)، اور سنن ترمذی (2583)، اور اسے ابن المبارک کے طریق سے احمد (22285)، نسائی نے الکبریٰ (11263) اور دوسروں نے بھی نکالا ہے۔ ترمذی نے حدیث کے بعد بخاری کا یہ قول نقل کیا ہے: ہم عبید اللہ بن بُسر کو سوائے اس حدیث کے نہیں جانتے۔ (5) زاد المسیر از ابن الجوزی 4/353۔ (6) تہذیب اللغہ 1/361۔ (7) دیکھئے الوسیط از واحدی 3/27۔

Surah Ibrahim: Verses 15 - 17 122

...they did after a delay; that is why He said: {With it will be melted what is within their bellies as well as [their] skins} [Al-Hajj: 20]. This indicates ease of swallowing. Ibn Abbas said: He swallows it, but it does not pass through easily (1).

{And death will come to him from everywhere} Ibn Abbas said: i.e., the causes of death come to him from every side: from his right and left, from above and below him, and from in front of him and behind him (2), as He said: {They will have canopies of fire above them and below them, canopies} [Az-Zumar: 16]. Ibrahim al-Taymi said: It comes to him from every place in his body, even from the ends of his hair (3); because of the pains that are in every place of his body (4). Al-Dahhak said: Death indeed comes to him from every direction and place, even from the big toes of his feet. Al-Akhfash said: It means the calamities that afflict the disbeliever in the Fire, He called them death, and they are of the greatest [forms of] death (5). It was said: There is not a single limb of his limbs left except that a type of punishment is entrusted to it; if he were to die seventy times, it would be easier for him than one type of them in a single moment; either a snake biting him, or a scorpion stinging him (6), or fire scorching him, or a shackle on his feet, or an iron collar around his neck, or a chain he is bound with, or a casket he is in, or Zaqqum, or boiling water, or other forms of punishment. Muhammad bin Ka'b said: When the disbeliever in Hell calls for a drink and sees it, he dies many deaths; when it draws near to him, he dies many deaths; when he drinks from it, he dies many deaths; that is His saying: {And death will come to him from everywhere, but he is not to die}. Al-Dahhak said: He does not die so as to find relief. Ibn Jurayj said: His soul hangs in his throat, so it does not come out of his mouth so that he dies, nor does it return to its place in his belly so that life benefits him (7).

(1) Tafsir al-Baghawi 3/29. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 3/128, Tafsir al-Baghawi 3/29, and Zad al-Masir 4/354. (3) Reported by Ibn Abi Shaybah 13/432, al-Tabari 13/621, and Abu Nu'aym in al-Hilyah 4/212. (4) Al-Nukat wal-'Uyun 3/128. (5) Zad al-Masir 4/354. (6) In (Z): "stings him" (talsa'uhu), and both have the same meaning. (7) Thus Ibn al-Jawzi attributed it in Zad al-Masir 4/353 to Ibn Jurayj, and al-Tabari reported it 13/621 from Ibn Jurayj, from Mujahid.

सूरह इब्राहीम: आयत 15 - 17 122

...उन्होंने देरी के बाद किया; इसीलिए उसने कहा: {इससे वह पिघल जाएगा जो उनके पेट में है और उनकी खालें भी} [अल-हज्ज: 20]। यह निगलने की सुगमता को दर्शाता है। इब्न अब्बास ने कहा: वह इसे निगल लेता है, लेकिन यह आसानी से पार नहीं होता (1)।

{और मौत उसके पास हर तरफ से आएगी} इब्न अब्बास ने कहा: यानी, मौत के कारण उसके पास हर तरफ से आते हैं: उसके दाएं और बाएं से, उसके ऊपर और नीचे से, और उसके सामने और पीछे से (2), जैसा कि उसने कहा: {उनके ऊपर आग की छतरियां होंगी और उनके नीचे भी छतरियां होंगी} [अज़-ज़ुमर: 16]। इब्राहिम अल-तयमी ने कहा: यह उसके शरीर के हर स्थान से आती है, यहाँ तक कि उसके बालों के सिरों से भी (3); उन दर्दों के कारण जो उसके शरीर के हर स्थान पर हैं (4)। अल-दह्हाक ने कहा: मौत वास्तव में उसके पास हर दिशा और स्थान से आती है, यहाँ तक कि उसके पैरों के अंगूठों से भी। अल-अख्फश ने कहा: इसका अर्थ है वे आपदाएं जो नरक में काफिर को पहुँचती हैं, उसने उन्हें मौत कहा है, और वे सबसे बड़ी मौतों में से हैं (5)। यह कहा गया है: उसके अंगों में से कोई भी अंग ऐसा नहीं बचता जिस पर किसी प्रकार का दंड नियुक्त न हो; यदि वह सत्तर बार मरता, तो वह उसके लिए एक क्षण में उनमें से एक प्रकार के दंड से अधिक आसान होता; चाहे वह सांप का उसे डसना हो, या बिच्छू का उसे काटना (6), या आग का उसे झुलसाना, या उसके पैरों में बेड़ी, या उसकी गर्दन में तौक, या एक ज़ंजीर जिससे उसे बांधा गया हो, या एक संदूक जिसमें वह हो, या ज़क़्क़ूम, या खौलता पानी, या अन्य प्रकार के दंड। मुहम्मद बिन काब ने कहा: जब नरक में काफिर पीने के लिए मांगता है और उसे देखता है, तो वह कई बार मरता है; जब वह उसके पास आता है, तो वह कई बार मरता है; जब वह उसमें से पीता है, तो वह कई बार मरता है; यही उसका कथन है: {और मौत उसके पास हर जगह से आएगी, लेकिन वह मरने वाला नहीं है}। अल-दह्हाक ने कहा: वह मरता नहीं है ताकि उसे राहत मिल सके। इब्न जुरैज ने कहा: उसकी आत्मा उसके गले में अटक जाती है, इसलिए वह उसके मुंह से नहीं निकलती कि वह मर जाए, और न ही वह उसके पेट में अपने स्थान पर वापस आती है कि जीवन उसे लाभ पहुंचा सके(7)।

(1) तफ़्सीर अल-बग़वी 3/29। (2) अल-नुकत वल-उयून 3/128, तफ़्सीर अल-बग़वी 3/29, और ज़ाद अल-मसीर 4/354। (3) इब्न अबी शयबा 13/432, अल-तबरी 13/621, और अबू नुऐम ने अल-हिल्या 4/212 में इसे उद्धृत किया है। (4) अल-नुकत वल-उयून 3/128। (5) ज़ाद अल-मसीर 4/354। (6) (ज़) में: "तल्साउहु" (डसना), और दोनों का अर्थ एक ही है। (7) इसी प्रकार इब्न अल-

जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 4/353 में इसे इब्न जुरैज से जोड़ा है, और अल-तबरी 13/621 ने इसे इब्न जुरैज से, मुजाहिद के माध्यम से उद्धृत किया है।

سورہ ابراہیم: آیات ۱۵ - ۱۷ ۱۲۲

...انہوں نے تاخیر کے بعد کیا؛ اسی لیے اس نے فرمایا: ﴿اس سے پگھل جائے گا جو ان کے پیٹوں میں ہے اور ان کی کھالیں بھی﴾ [الحج: ۲۰]۔ یہ حلق سے اتارنے کی آسانی پر دلالت کرتا ہے۔ ابن عباس نے کہا: وہ اسے حلق سے اتار لیتا ہے مگر وہ اسے آسانی سے گزرنے نہیں دیتا (۱)۔

﴿اور اس کے پاس موت ہر طرف سے آئے گی﴾ ابن عباس نے کہا: یعنی موت کے اسباب اس کے پاس ہر سمت سے آتے ہیں: اس کے دائیں اور بائیں سے، اس کے اوپر اور نیچے سے، اور اس کے آگے اور پیچھے سے (۲)، جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿ان کے لیے ان کے اوپر سے آگ کے سائبان ہوں گے اور ان کے نیچے سے بھی سائبان ہوں گے﴾ [الزمر: ۱۶]۔ ابراہیم التیمی نے کہا: وہ اس کے جسم کے ہر حصے سے آتی ہے، یہاں تک کہ اس کے بالوں کے کناروں سے بھی (۳)؛ ان تکلیفوں کی وجہ سے جو اس کے جسم کے ہر حصے میں ہوتی ہیں (۴)۔ ضحاک نے کہا: موت اس کے پاس ہر سمت اور ہر جگہ سے آتی ہے، یہاں تک کہ اس کے پیروں کے انگوٹھوں سے بھی۔ اخفش نے کہا: اس سے مراد وہ بلائیں ہیں جو دوزخ میں کافر کو پہنچتی ہیں، اس نے انہیں موت کا نام دیا ہے، اور وہ سب سے بڑی موتیں ہیں (۵)۔ کہا گیا ہے: اس کے اعضاء میں سے کوئی عضو باقی نہیں رہتا مگر اس پر کسی نہ کسی قسم کا عذاب مقرر ہوتا ہے؛ اگر وہ ستر بار مر جاتا تو وہ اس کے لیے ایک ہی لمحے میں ان میں سے کسی ایک قسم کے عذاب سے زیادہ آسان ہوتا؛ یا تو سانپ اسے ڈس رہا ہو، یا بچھو اسے کاٹ رہا ہو (۶)، یا آگ اسے جھلس رہی ہو، یا اس کے پیروں میں بیڑی ہو، یا اس کی گردن میں طوق ہو، یا ایسی زنجیر جس سے وہ جڑا ہوا ہو، یا کوئی تابوت جس میں وہ ہو، یا زقوم، یا کھولتا ہوا پانی، یا اس کے علاوہ کوئی اور عذاب۔ محمد بن کعب نے کہا: جب دوزخ میں کافر پینے کے لیے مانگتا ہے اور اسے دیکھتا ہے، تو وہ کئی بار مرتا ہے؛

جب وہ اس کے قریب آتا ہے، تو وہ کئی بار مرتا ہے؛ جب وہ اسے پیتا ہے، تو وہ کئی بار مرتا ہے؛ یہی اس کا قول ہے: ﴿اور اس کے پاس موت ہر جگہ سے آئے گی اور وہ مرنے والا نہیں ہے﴾۔ ضحاک نے کہا: وہ مرتا نہیں ہے تاکہ اسے راحت مل سکے۔ ابن جریج نے کہا: اس کی روح اس کے حلق میں اٹک جاتی ہے، پس نہ وہ اس کے منہ سے نکلتی ہے کہ وہ مر جائے، اور نہ ہی وہ اس کے پیٹ میں اپنے مقام کی طرف لوٹتی ہے کہ زندگی اسے فائدہ دے (۷)۔

(۱) تفسیر البغوی ۳ / ۲۹۔ (۲) النکت والعیون ۳ / ۱۲۸، تفسیر البغوی ۳ / ۲۹، اور زاد المسیر ۴ / ۳۵۴۔ (۳) اسے ابن ابی شیبہ ۱۳ / ۴۳۲، الطبری ۱۳ / ۶۲۱، اور ابو نعیم نے الحلیہ ۴ / ۲۱۲ میں روایت کیا ہے۔ (۴) النکت والعیون ۳ / ۱۲۸۔ (۵) زاد المسیر ۴ / ۳۵٤۔ (۶) (ظ) میں: «تلسعه»، اور دونوں کا ایک ہی معنی ہے۔ (۷) اسی طرح ابن الجوزی نے اسے زاد المسیر ۴ / ۳۵۳ میں ابن جریج کی طرف منسوب کیا ہے، اور الطبری نے ۱۳ / ۶۲۱ میں اسے ابن جریج سے، مجاہد کے حوالے سے روایت کیا ہے۔

123 Surah Ibrahim: Verses 15 - 20

And similar to it is His saying: {In which he will neither die nor live} [Al-A'la: 13]. It was said: Allah creates pains in his body, each of which is like the pain of death. It was said: {and he will not die}; due to the prolongation of the hardships of death upon him, and the extension of its agonies over him; so that this would be an increase in his punishment.

I say: It appears from this that he dies, but it is not so; because of the Almighty's saying: {it will not be decreed for them so that they die, nor will its punishment be lightened for them} [Fatir: 36], and that is how the Sunnah has come (1); so the states of the disbelievers are the states of those overcome by the agonies of death constantly, and Allah knows best.

{And before him} meaning: from in front of him. {A thick punishment} meaning: severe and continuous pains without respite; and from it is His saying: {and let them find in you harshness} [At-Tawbah: 123] meaning: strength and power. Fudayl bin Iyad said regarding the saying of Allah Almighty: {And before him is a thick punishment}: he said: holding of breaths (2).

Almighty's saying: {The example of those who disbelieve in their Lord is [that] their deeds are like ashes on which the wind blows forcefully on a stormy day; they shall not be able to [retain] anything of what they earned. That is the extreme error. (18) Have you not seen that Allah created the heavens and the earth in truth? If He wills, He can do away with you and bring forth a new creation. (19) And that is not difficult for Allah. (20)}.

Almighty's saying: {The example of those who disbelieve in their Lord [is that] their deeds are like ashes...} Grammarians differed concerning the nominative case (Raf') of "Mathalu". Sibawayh said: it is elevated as a subject (Mubtada), and the predicate (Khabar) is implicit; the estimation being: And among what is recited to you or narrated: [is] {the example of those who disbelieve in their Lord}, then he began by saying: {their deeds are like ashes} meaning: like the example of ashes {on which the wind blows forcefully} (3). Al-Zajjaj said (4): Meaning: The example of those who disbelieve in what is recited to you is that their deeds are like ashes. According to Al-Farra, it is on the basis of cancelling "Al-Mathal", the estimation being: And those who disbelieved in their Lord.

(1) Previously mentioned from the Hadith of Abu Sa'id al-Khudri 1/375. (2) Narrated by Al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 3/523. (3) See I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/366, Mushkil I'rab al-Qur'an 1/401, Al-Muharrar al-Wajiz 3/331, and Zad al-Masir 4/355. (4) In Ma'ani al-Qur'an 3/157.

१२३ सूरह इब्राहिम: आयत १५ - २०

और इसके समान उनका यह कथन है: {जिसमें वह न मरेगा और न जीएगा} [अल-आला: १३]। कहा गया है: अल्लाह उसके शरीर में ऐसी पीड़ाएँ पैदा करेगा, जिनमें से प्रत्येक मृत्यु की पीड़ा के समान होगी। और कहा गया है: {और वह मरने वाला नहीं है}; इसलिए कि उस पर मृत्यु की कठिनाइयाँ लंबी हो जाएँगी, और उसकी बेहोशी की स्थिति उस पर बढ़ जाएगी; ताकि यह उसके दंड में वृद्धि हो।

मैंने कहा: इससे ऐसा प्रतीत हो सकता है कि वह मर जाएगा, लेकिन ऐसा नहीं है; क्योंकि अल्लाह तआला का फरमान है: {न उनके लिए मौत का फैसला किया जाएगा कि वे मर जाएँ और न उन पर से वहाँ का अज़ाब हल्का किया जाएगा} [फातिर: ३६], और इसी तरह सुन्नत (१) में आया है; अतः काफ़िरों की स्थिति उन लोगों की स्थिति है जिन पर मृत्यु की बेहोशी लगातार छाई रहती है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

{और उसके आगे से} अर्थात्: उसके सामने से। {एक सख्त अज़ाब} अर्थात्: बिना किसी सुस्ती के लगातार होने वाली तीव्र पीड़ा; और इसी से उनका यह कथन है: {और चाहिए कि वे तुममें सख्ती पाएँ} [अत-तौबा: १२३] अर्थात्: शक्ति और सामर्थ्य। फुजैल बिन अयाज़ ने अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में कहा: {और उसके आगे से एक सख्त अज़ाब है}: उन्होंने कहा: साँसों का रुकना (२)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {उन लोगों का उदाहरण जिन्होंने अपने रब के साथ कुफ्र किया, उनके कर्म उस राख की तरह हैं जिस पर आँधी वाले दिन तेज़ हवा चली हो, जो कुछ उन्होंने कमाया उसमें से वे किसी चीज़ पर अधिकार नहीं रख सकेंगे। यही वह दूर की गुमराही है। (१८) क्या तुमने नहीं देखा कि अल्लाह ने आकाशों और धरती को सत्य के साथ पैदा किया? यदि वह चाहे तो तुम्हें ले जाए और एक नई सृष्टि ले आए। (१९) और यह अल्लाह पर कुछ भी कठिन नहीं है। (२०)}।

अल्लाह तआला का फरमान: {उन लोगों का उदाहरण जिन्होंने अपने रब के साथ कुफ्र किया, उनके कर्म उस राख की तरह हैं...} व्याकरणविदों ने "मसलु" (उदाहरण) के रफ़अ (कर्ता कारक) के विषय में मतभेद किया है। सिबावैह ने कहा: यह 'इब्तिदा' (उद्देश्य) के कारण रफ़अ में है, और 'खबर' (विधेय) गुप्त है; अनुमान है: और जो तुम्हारे सामने पढ़ा जाता है या सुनाया जाता है उसमें: [है] {उन लोगों का उदाहरण जिन्होंने अपने रब के साथ कुफ्र किया}, फिर उन्होंने आरंभ किया और कहा:

{उनके कर्म राख की तरह हैं} अर्थात्: राख के उदाहरण की तरह {जिस पर हवा तेज़ चली} (३)। अल-ज़ज्जाज ने कहा (४): अर्थात्: जो तुम्हारे सामने पढ़ा जाता है उसमें उन लोगों का उदाहरण जिन्होंने कुफ़्र किया यह है कि उनके कर्म राख की तरह हैं। और अल-फर्रा के अनुसार यह "अल-मसल" (उदाहरण) के विलोपन पर आधारित है, अनुमान है: और वे लोग जिन्होंने अपने रब के साथ कुफ़्र किया।

---

(१) अबू सईद अल-खुदरी की हदीस १/३७५ से पहले आ चुका है। (२) अल-नहस ने 'मआनी अल-कुरान' ३/५२१ में इसे उद्धृत किया है। (३) देखें: अल-नहस द्वारा 'इराब अल-कुरान' २/३६६, 'मुश्किल इराब अल-कुरान' १/४०१, 'अल-मुहर्रर अल-वजीज' ३/३३१, और 'ज़ाद अल-मसीर' ४/३५५। (४) 'मआनी अल-कुरान' ३/१५७ में।

۱۲۳ سورة ابراہیم: آیات ۱۵ - ۲۰

اور اس کے مشابہ اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: ﴿لَا يَمُوتُ فِيهَا وَلَا يَحْيَىٰ﴾ [الأعلى: ١٣]۔ اور کہا گیا ہے: اللہ اس کے جسم میں ایسی تکلیفیں پیدا کرے گا جن میں سے ہر ایک موت کی تکلیف جیسی ہو گی۔ اور کہا گیا ہے: ﴿وَمَا هُوَ بِمَيِّتٍ﴾؛ اس لیے کہ اس پر موت کی سختیاں طویل ہو جائیں گی، اور اس پر نزع کی کیفیت دراز ہو جائے گی؛ تاکہ یہ اس کے عذاب میں اضافے کا باعث ہو۔

میں نے کہا: اس سے یہ ظاہر ہوتا ہے کہ وہ مر جائے گا، لیکن ایسا نہیں ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿لَا يُقْضَىٰ عَلَيْهِمْ فَيَمُوتُوا وَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُم مِّنْ عَذَابِهَا﴾ [فاطر: ٣٦]، اور اسی طرح سنت(۱) میں وارد ہوا ہے؛ چنانچہ کفار کے احوال ان لوگوں کے احوال ہیں جن پر موت کی غشی ہمیشہ طاری رہتی ہے، واللہ اعلم۔

﴿وَمِن وَرَائِهِ﴾ یعنی: اس کے سامنے سے۔ ﴿عَذَابٌ غَلِيظٌ﴾ یعنی: مسلسل شدید درد جس میں کوئی وقفہ نہ ہو؛ اسی سے اللہ کا یہ فرمان ہے: ﴿وَلْيَجِدُوا فِيكُمْ غِلْظَةً﴾ [التوبة: ١٢٣] یعنی: شدت اور قوت۔ فضیل بن عیاض نے اللہ تعالیٰ کے اس قول ﴿وَمِن وَرَائِهِ عَذَابٌ غَلِيظٌ﴾ کے بارے میں کہا: اس سے مراد سانسوں کا رک جانا ہے(۲)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿مَّثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ أَعْمَالُهُمْ كَرَمَادٍ اشْتَدَّتْ بِهِ الرِّيحُ فِي يَوْمٍ عَاصِفٍ لَّا يَقْدِرُونَ مِمَّا كَسَبُوا عَلَىٰ شَيْءٍ ذَٰلِكَ هُوَ الضَّلَالُ الْبَعِيدُ (١٨) أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ إِن يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ وَيَأْتِ بِخَلْقٍ جَدِيدٍ (١٩) وَمَا ذَٰلِكَ عَلَى اللَّهِ بِعَزِيزٍ (٢٠)﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿مَّثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ أَعْمَالُهُمْ كَرَمَادٍ﴾ نحویوں نے لفظ "مَثَلُ" کے رفع کے بارے میں اختلاف کیا ہے۔ سیبویہ نے کہا: یہ مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہے، اور خبر

محذوف ہے؛ تقدیر عبارت یوں ہے: "اور جو کچھ تمہارے سامنے پڑھا جاتا ہے یا سنایا جاتا ہے اس میں: [ہے] ﴿مَّثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ﴾"، پھر نیا جملہ شروع کیا اور فرمایا: ﴿أَعْمَالُهُمْ كَرَمَادٍ﴾ یعنی: راکھ کی مثال کی طرح ﴿اشْتَدَّتْ بِهِ الرِّيحُ﴾(۳)۔ اور زجاج(۴) نے کہا: یعنی: جو تمہارے سامنے پڑھا جاتا ہے اس میں کافروں کی مثال یہ ہے کہ ان کے اعمال راکھ کی طرح ہیں۔ اور فراء کے نزدیک یہ "المثل" کے حذف پر محمول ہے، تقدیر عبارت یوں ہے: اور وہ لوگ جنہوں نے اپنے رب سے کفر کیا۔

---

(۱) اس سے پہلے ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ کی حدیث ۳۷۵/۱ گزر چکی ہے۔ (۲) اسے نحاس نے 'معانی القرآن' ۵۲۳/۳ میں نقل کیا ہے۔ (۳) ملاحظہ کریں: اعراب القرآن للنحاس ۳۶۶/۲، اور مشکل اعراب القرآن ۴۰۱/۱، اور المحرر الوجیز ۳۳۱/۳، اور زاد المسیر ۳۵۵/۴۔ (۴) معانی القرآن ۱۵۷/۳ میں۔

124 Surah Ibrahim: Verses 18 - 20

...their deeds are like ashes. It is also narrated from him that it involves an omitted 'mudhaf' (annexed noun); the estimation being: 'The example of the deeds of those who disbelieved in their Lord is like ashes.' The first view was mentioned by Al-Mahdawi (1), and the second by Al-Qushayri and Al-Tha'labi (2). It is permissible for it to be a 'mubtada' (subject), as it is said: 'The description of so-and-so is tan,' so 'mathal' means description (3). It is also linguistically permissible to have 'deeds' (a'malahum) in the genitive case as a 'badal al-ishtimal' (substitute of inclusion) for 'those' (al-ladhina) (4), and this connects to His saying: {And every obstinate tyrant was disappointed}.

The meaning is: their deeds are thwarted and unacceptable. Ashes (ar-ramad) are what remain after a thing is burnt. Allah struck this verse as a parable for the deeds of the disbelievers, in that He obliterates them just as a strong wind obliterates ashes on a stormy day. 'Asf' means the intensity of the wind (5), and this was because they associated others with Allah Almighty in those deeds. Regarding the description of the day as 'asif' (stormy), there are three sayings: First, that although 'asif' is an attribute of the wind, the day may be described by it because the wind occurs within it. So it is permissible to say: 'a stormy day,' just as it is said: 'a hot day' and 'a cold day,' while the cold and heat are in them. Second, it means: 'on a day of stormy wind'; because it was mentioned at the beginning of the speech (6), as the poet said: When a day comes whose sun is dark and eclipsed (7) He means: 'eclipsed of the sun,' so he omitted it because it had already been mentioned; both were mentioned by Al-Harawi (8). Third, it is an attribute of the wind, but since it followed the word 'day,' it followed its grammatical case, as in the saying: 'a hole of a lizard that is ruinous.' This was mentioned by Al-Tha'labi and Al-Mawardi (9).

(1) Narrated from him by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 331/3. (2) It is in 'Ma'ani al-Quran' by Al-Farra' 72/2, and narrated from him by Al-Wahidi in Al-Wasit 27/3. (3) See 'Ma'ani al-Quran' by Al-Zajjaj 157/3, and 'I'rab al-Quran' by Al-Nahhas 366/2, and 'Tafsir Abi al-Layth' 203/2. (4) See 'Mushkil I'rab al-Quran' 402/1. (5) Al-Sihah (Asf). (6) In the manuscripts: 'the word,' and what is confirmed is from 'Zad al-Masir' 354/4, and the discussion there is similar. (7) A verse fragment by Miskin al-Darimi, in his Diwan p. 53, and its first half is: 'And the recognition of armor makes our skins laugh.' (8) Both were mentioned by Ibn al-Jawzi in 'Zad al-Masir' 354/4. (9) In 'Al-Nukat wa al-Uyun' 129/3, and see 'Tafsir al-Tabari' 624/13, Al-Nahhas said in 'I'rab al-Quran' 367/2: =

124 सूरा इब्राहिम: आयतें 18 - 20

...उनके कर्म राख की तरह हैं। उनके बारे में यह भी कहा गया है कि यहाँ एक 'मुज़ाफ़' (संबद्ध संज्ञा) का लोप है; अनुमान यह है: 'उन लोगों के कर्मों का उदाहरण जिन्होंने अपने रब के साथ कुफ़्र किया, राख की तरह है।' पहला विचार अल-महदवी (1) द्वारा उल्लेखित किया गया है, और दूसरा अल-कुशायरी और अल-थ़ालबी (2) द्वारा। यह भी संभव है कि यह एक 'मुब्तदा' (विषय) हो, जैसा कि कहा जाता है: 'अमुक व्यक्ति का वर्णन साँवला है', तो 'मथल' का अर्थ वर्णन (3) है। भाषा के अनुसार 'अअमालहुम' (उनके कर्मों) को 'अल्लज़ीना' (उन लोगों) के लिए 'बदल अल-इश्तिमाल' (समावेशी विकल्प) के रूप में जर्र (विभक्ति) देना भी जायज़ है (4), और यह उनके इस कथन से जुड़ता है: {और हर हठधर्मी ज़ालिम नाकाम हो गया}।

और अर्थ यह है: उनके कर्म निष्फल और अस्वीकार्य हैं। राख (अर-रमाद): वह जो किसी चीज़ के जलने के बाद बचता है। अल्लाह ने इस आयत को काफ़िरों के कर्मों के लिए एक उदाहरण के रूप में प्रस्तुत किया है कि वह उन्हें वैसे ही मिटा देता है जैसे तेज़ हवा तूफ़ानी दिन में राख को उड़ा ले जाती है। 'अस्फ' का अर्थ हवा की तीव्रता (5) है, और यह इसलिए था क्योंकि उन्होंने उन कर्मों में अल्लाह तआला के अलावा दूसरों को शामिल किया था। दिन को 'आसिफ़' (तूफ़ानी) कहने के संबंध में तीन विचार हैं: पहला यह कि 'आसिफ़' हवा का गुण होने के बावजूद, दिन का वर्णन इससे किया जा सकता है क्योंकि हवा उसी दिन चलती है। इसलिए यह कहना जायज़ है: 'एक तूफ़ानी दिन', जैसे कहा जाता है: 'एक गर्म दिन' और 'एक ठंडा दिन', जबकि ठंड और गर्मी उनमें (उन दिनों में) होती है। दूसरा यह कि इसका अर्थ है: 'तेज़ हवा वाले दिन में'; क्योंकि इसका उल्लेख बातचीत की शुरुआत में किया गया था (6), जैसा कि कवि ने कहा: जब ऐसा दिन आता है जिसका सूरज अंधेरा और धुंधला (कसिफ़) होता है (7) उनका अर्थ है: 'सूरज का धुंधला होना', तो उन्होंने इसे हटा दिया क्योंकि इसका ज़िक्र पहले हो चुका था; इन दोनों का उल्लेख अल-हरवी (8) ने किया है। तीसरा यह कि यह हवा का विशेषण है, लेकिन चूंकि यह 'यौम' (दिन) के बाद आया है, इसलिए इसने उसके व्याकरणिक रूप का अनुसरण किया, जैसा कि कहा गया है: 'एक छिपकली का बिल जो वीरान है।' इसका उल्लेख अल-थ़ालबी और अल-मावर्दी (9) ने किया है।

(1) इब्न अतिय्याह द्वारा अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 331/3 में उद्धृत। (2) यह अल-फर्रा की 'मआनी अल-क़ुरान' 72/2 में है, और अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 27/3 में उद्धृत है। (3) देखें अज़-ज़ज्जाज की 'मआनी अल-क़ुरान' 157/3, और अल-नहहास की 'एराब अल-क़ुरान' 366/2, और

'तफसीर अबी अल-लैथ' 203/2। (4) देखें 'मुश्किल एराब अल-क़ुरान' 402/1। (5) अस-सिहाह (अस्फ)। (6) प्रतियों में: 'शब्द', और जो प्रमाणित है वह 'ज़ाद अल-मसीर' 354/4 से है, और उसमें चर्चा इसी प्रकार है। (7) मिस्कीन अल-दारमी के एक शेर का दूसरा भाग, जो उनके दीवान के पृ. 53 पर है, और इसका पहला भाग है: 'और कवच की पहचान हमारी खाल को हँसाती है।' (8) इब्न अल-जौज़ी ने 'ज़ाद अल-मसीर' 354/4 में उन दोनों का उल्लेख किया है। (9) 'अल-नुकात वल-उयून' 129/3 में, और देखें 'तफसीर अल-तबरी' 624/13, अल-नहहास ने 'एराब अल-क़ुरान' 367/2 में कहा है: =

۱۲۴ سورہ ابراہیم: آیات ۱۸ - ۲۰

ان کے اعمال راکھ کی مانند ہیں۔ ان سے یہ بھی مروی ہے کہ یہ مضاف کے حذف پر ہے؛ تقدیر یوں ہے: 'ان لوگوں کے اعمال کی مثال جنہوں نے اپنے رب کے ساتھ کفر کیا، راکھ کی مانند ہے۔' پہلا قول ان سے المہدوی (۱) نے نقل کیا ہے، اور دوسرا القشیری اور الثعلبی (۲) نے۔ یہ بھی جائز ہے کہ یہ مبتدا ہو، جیسا کہ کہا جاتا ہے: 'فلاں کی صفت گندمی رنگ ہے'، پس «مَثَلُ» صفت کے معنی میں ہے (۳)۔ کلام میں «أعمالهم» کو «الَّذِينَ» سے بدلِ اشتمال کی بنا پر مجرور پڑھنا بھی جائز ہے (۴)، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد سے جڑا ہوا ہے: ﴿وَخَابَ كُلُّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ﴾ (اور ہر سرکش ضدی ناکام و نامراد ہوا)۔

اور معنی یہ ہے: ان کے اعمال اکارت اور ناقابلِ قبول ہیں۔ راکھ (الرماد): وہ جو کسی چیز کے جلنے کے بعد باقی رہ جائے۔ اللہ تعالیٰ نے اس آیت کو کافروں کے اعمال کے لیے ایک مثال کے طور پر بیان فرمایا کہ وہ انہیں اسی طرح مٹا دیتا ہے جیسے سخت ہوا کسی طوفانی دن میں راکھ کو مٹا دیتی ہے۔ «العَصْفُ»: ہوا کی شدت (۵) ہے، اور یہ اس وجہ سے تھا کہ انہوں نے ان میں اللہ تعالیٰ کے سوا دوسروں کو شریک کیا تھا۔ دن کو «بالعَصُوف» (طوفانی) کہنے کے بارے میں تین اقوال ہیں: پہلا یہ کہ «العَصُوف» اگرچہ ہوا کی صفت ہے لیکن دن کو اس کے ساتھ موصوف کیا جا سکتا ہے؛ کیونکہ ہوا اسی میں ہوتی ہے، پس یہ کہنا جائز ہوا: 'طوفانی دن'، جیسا کہ کہا جاتا ہے: 'گرم دن' اور 'ٹھنڈا دن'، جبکہ ٹھنڈ اور گرمی ان میں ہوتی ہے۔ دوسرا یہ کہ اس سے مراد ہے: 'تیز ہوا والے دن میں'؛ کیونکہ کلام کے شروع میں اس کا ذکر ہو چکا تھا (۶)، جیسا کہ شاعر نے کہا: جب ایسا دن آئے جس کا سورج تاریک اور گہنایا ہوا (کاسف) ہو (۷) مراد ہے: 'سورج کا گہنایا ہوا ہونا'، پس اسے حذف کر دیا؛ کیونکہ اس کا ذکر گزر چکا تھا؛ ان دونوں کا ذکر الہروی

(۸) نے کیا ہے۔ تیسرا یہ کہ یہ ہوا کی صفت ہے، مگر جب یہ 'یوم' (دن) کے بعد آیا تو اس کے اعراب کی پیروی کی گئی، جیسا کہ کہا گیا: «جُحْرُ ضَبٍّ خَرِبٍ» (خراب، رینگنے والے جانور کا سوراخ)۔ اسے الثعلبی اور الماوردی (۹) نے ذکر کیا ہے۔

(۱) اسے ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳۳۱/۳ میں نقل کیا ہے۔ (۲) اور یہ الفراء کی معانی القرآن ۷۲/۲ میں ہے، اور اسے الواحدی نے الوسیط ۲۷/۳ میں نقل کیا ہے۔ (۳) دیکھئے الزجاج کی معانی القرآن ۱۵۷/۳، اور النحاس کی إعراب القرآن ۳۶۶/۲، اور تفسیر ابی اللیث ۲۰۳/۲۔ (۴) دیکھئے مشکل إعراب القرآن ۴۰۲/۱۔ (۵) الصحاح (عصف)۔ (۶) نسخوں میں: 'الکلمة' ہے، اور جو ثابت ہے وہ زاد المسیر ۳۵۴/۴ سے ہے، اور وہاں کلام اسی طرح ہے۔ (۷) مسکین الدارمی کے ایک شعر کا دوسرا مصرع، جو ان کے دیوان ص ۵۳ پر ہے، اور اس کا پہلا مصرع ہے:
'وتضحك عرفان الدروع جلودنا'۔ (۸) اور ان دونوں کا ذکر ابن الجوزی نے زاد المسیر ۳۵۴/۴ میں کیا ہے۔ (۹) النکت والعیون ۱۲۹/۳ میں، اور دیکھئے تفسیر الطبری ۶۲۴/۱۳، النحاس نے إعراب القرآن ۳۶۷/۲ میں کہا ہے: =

125 Surah Ibrahim, Verses 18 - 22

Ibn Abi Ishaq and Ibrahim ibn Abi Bakr recited: "on a stormy day" (1). {They are unable} means: the disbelievers. {to get anything from what they earned} means: in the Hereafter, meaning: from the reward of the good deeds they did in the world; because it was nullified by disbelief. {That is the far-reaching straying} means: the great loss, and it was only called great and far-reaching because the opportunity to rectify it ends with death.

The Almighty's saying: {Do you not see that Allah created the heavens and the earth in truth} Vision here means: the vision of the heart (2); because the meaning is: has your knowledge not reached it? Hamza and al-Kisa'i recited (3): "Creator of the heavens and the earth." And the meaning of "in truth": so that it may be used as evidence of His power. {If He wills, He can take you away} O people, meaning: He is capable of annihilating just as He was capable of bringing things into existence, so do not disobey Him, for if you disobey Him {He will take you away and bring a new creation} better and more obedient than you; because if they were like the first ones, there would be no benefit in replacement. {And that is not difficult for Allah} meaning: not impossible (4) or unattainable.

The Almighty's saying: {And they will all emerge for Allah, and the weak will say to those who were arrogant, "Indeed, we were your followers, so can you avail us anything against the punishment of Allah?" They will say, "If Allah had guided us, we would have guided you. It is all the same for us whether we show intolerance or remain patient; there is no place of escape for us." (21) And Satan will say when the matter has been concluded, "Indeed, Allah had promised you the promise of truth. And I promised you, but I betrayed you. But I had no authority over you except that I invited you, and you responded to me. So do not blame me; but blame yourselves. I cannot help you, nor can you help me. Indeed, I deny your former association of me [with Allah]. Indeed, for the wrongdoers is a painful punishment." (22)}

The Almighty's saying: {And they will all emerge for Allah} meaning: they emerged from their graves, meaning on the Day of Resurrection.

= This is something that the Book of Allah, the Mighty and Majestic, should not be subjected to, and Sibawayh mentioned that this is an error from the Arabs, and he argued that when they dualize they say: "these are two holes of a ruined lizard" because it has become clear by dualization and unification. (1) By adding "day" to

"stormy". See al-Muhtasib 1/360, and al-Muharrar al-Wajiz 3/332. (2) See Majaz al-Qur'an by Abu Ubaydah 1/339. (3) Al-Sab'ah p. 362, and al-Taysir p. 134. (4) In other than (Z): "impregnable", and in (Z): "impossible", and what is established is from Zad al-Masir 4/355.

125 सूरह इब्राहिम, आयतें 18 - 22

इब्न अबी इशाक और इब्राहिम इब्न अबी बक्र ने पढ़ा: "एक तूफ़ानी दिन में" (1)। {वे सक्षम नहीं हैं} का अर्थ है: काफ़िर। {जो कुछ उन्होंने कमाया उससे कुछ भी हासिल करने में} उनका तात्पर्य है: आख़िरत में, यानी: दुनिया में उनके द्वारा किए गए अच्छे कार्यों के प्रतिफल से; क्योंकि कुफ़्र (अविश्वास) के कारण वह व्यर्थ हो गया। {यही वह दूर की भटकाव है} का अर्थ है: बड़ा घाटा, और इसे बड़ा और दूर का इसलिए कहा गया क्योंकि मृत्यु के साथ इसे सुधारने का अवसर समाप्त हो जाता है।

अल्लाह तआला का फरमान: {क्या तुमने नहीं देखा कि अल्लाह ने आकाशों और पृथ्वी को सत्य के साथ बनाया है} यहाँ देखना है: हृदय का देखना (2); क्योंकि अर्थ है: क्या तुम्हारा ज्ञान वहाँ तक नहीं पहुँचा? हमज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा (3): "आकाशों और पृथ्वी का निर्माता"। और "सत्य के साथ" का अर्थ है: ताकि इससे उसकी शक्ति का प्रमाण दिया जा सके। {यदि वह चाहे तो तुम्हें हटा दे} ऐ लोगों, अर्थात: वह मिटाने में सक्षम है जैसे कि वह चीज़ों को अस्तित्व में लाने में सक्षम था, इसलिए उसकी अवज्ञा मत करो, क्योंकि यदि तुम उसकी अवज्ञा करोगे तो {वह तुम्हें हटा देगा और एक नई सृष्टि लाएगा} जो तुमसे बेहतर और अधिक आज्ञाकारी होगी; क्योंकि यदि वे पहले वालों की तरह ही होते, तो बदलने का कोई लाभ नहीं होता। {और यह अल्लाह के लिए कठिन नहीं है} अर्थात: असंभव (4) या अप्राप्य नहीं है।

अल्लाह तआला का फरमान: {और वे सब अल्लाह के सामने प्रकट होंगे, तो कमज़ोर लोग उन लोगों से कहेंगे जो अहंकार करते थे, "निस्संदेह, हम तुम्हारे अनुयायी थे, तो क्या तुम अल्लाह के अज़ाब से हमें कुछ बचा सकते हो?" वे कहेंगे, "यदि अल्लाह हमें मार्गदर्शन देता, तो हम तुम्हें मार्गदर्शन देते। हमारे लिए बराबर है चाहे हम घबराएँ या धैर्य रखें; हमारे लिए भागने की कोई जगह नहीं है।" (21) और शैतान कहेगा जब मामला तय हो जाएगा, "निस्संदेह, अल्लाह ने तुमसे सत्य का वादा किया था। और मैंने (भी) तुमसे वादा किया था, लेकिन मैंने तुमसे वादाखिलाफी की। और मेरा तुम पर कोई अधिकार नहीं था सिवाय इसके कि मैंने तुम्हें बुलाया, और तुमने मेरी बात मान ली। तो मुझे दोष न दो; बल्कि स्वयं को दोष दो। न मैं तुम्हारी सहायता कर सकता हूँ और न तुम मेरी सहायता कर सकते हो। निस्संदेह, मैंने उससे इनकार किया जो तुमने पहले मुझे (अल्लाह के साथ) शरीक किया था। निस्संदेह, ज़ालिमों के लिए दुखद अज़ाब है।" (22)}

अल्लाह तआला का फरमान: {और वे सब अल्लाह के सामने प्रकट होंगे} अर्थात: वे अपनी कब्रों से निकलेंगे, यानी कयामत के दिन।

= यह ऐसी चीज़ है जिस पर अल्लाह की किताब को लागू नहीं किया जाना चाहिए, और सिबावैह ने उल्लेख किया है कि यह अरबों की गलती है, और उन्होंने तर्क दिया कि जब वे द्विवचन (dual) करते हैं तो वे कहते हैं: "ये एक उजड़ी हुई छिपकली के दो बिल हैं" क्योंकि यह द्विवचन और एकवचन से स्पष्ट हो गया है। (1) "दिन" को "तूफ़ानी" के साथ जोड़कर। देखें अल-मुहतासिब 1/360, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/332। (2) अबू उबैदा द्वारा मजाज़ अल-क़ुरआन 1/339 देखें। (3) अल-सबआ पृष्ठ 362, और अल-तयसीर पृष्ठ 134। (4) (Z) के अलावा अन्य में: "अभेद्य", और (Z) में: "असंभव", और जो स्थापित है वह ज़ाद अल-मसीर 4/355 से है।

۱۲۵ سورہ ابراہیم، آیات ۱۸ - ۲۲

ابن ابی اسحاق اور ابراہیم بن ابی بکر نے پڑھا: «فی یوم عاصف» (۱)۔ ﴿لَا يَقْدِرُونَ﴾ یعنی: کافر۔ ﴿مِمَّا كَسَبُوا عَلَى شَيْءٍ﴾ مراد ہے: آخرت میں، یعنی: دنیا میں ان کے کیے ہوئے نیک کاموں کے ثواب سے؛ کفر کی وجہ سے اس کے ضائع ہونے کے سبب۔ ﴿ذَٰلِكَ هُوَ الضَّلَالُ الْبَعِيدُ﴾ یعنی: بڑا نقصان، اور اسے بڑا اور دور کا محض اس لیے کہا گیا کہ موت کے ساتھ اس کی تلافی کا موقع ختم ہو جاتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ﴾ یہاں دیکھنا: دل کا دیکھنا ہے (۲)؛ کیونکہ معنی یہ ہے: کیا تمہارا علم وہاں تک نہیں پہنچا؟۔ اور حمزہ اور کسائی نے پڑھا (۳): «خَالِقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ»۔ اور «بِالْحَقِّ» کا معنی ہے: تاکہ اس سے اس کی قدرت پر استدلال کیا جائے۔ ﴿إِن يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ﴾ اے لوگو، یعنی: وہ فنا کرنے پر قادر ہے جیسا کہ وہ چیزوں کو پیدا کرنے پر قادر تھا، پس اس کی نافرمانی نہ کرو، کیونکہ اگر تم نے اس کی نافرمانی کی تو ﴿يُذْهِبْكُمْ وَيَأْتِ بِخَلْقٍ جَدِيدٍ﴾ جو تم سے بہتر اور زیادہ فرمانبردار ہوں گے؛ کیونکہ اگر وہ پہلوں جیسے ہی ہوتے تو بدلنے کا کوئی فائدہ نہ ہوتا۔ ﴿وَمَا ذَٰلِكَ عَلَى اللَّهِ بِعَزِيزٍ﴾ یعنی: ناممکن (۴) اور دشوار نہیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَبَرَزُوا لِلَّهِ جَمِيعًا فَقَالَ الضُّعَفَاءُ لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا إِنَّا كُنَّا لَكُمْ تَبَعًا فَهَلْ أَنتُم مُّغْنُونَ عَنَّا مِنْ عَذَابِ اللَّهِ مِن شَيْءٍ قَالُوا لَوْ هَدَانَا اللَّهُ لَهَدَيْنَاكُمْ سَوَاءٌ عَلَيْنَا أَجَزِعْنَا أَمْ صَبَرْنَا مَا لَنَا مِن مَّحِيصٍ ۲۱ وَقَالَ الشَّيْطَانُ لَمَّا قُضِيَ الْأَمْرُ إِنَّ اللَّهَ وَعَدَكُمْ وَعْدَ الْحَقِّ وَوَعَدتُّكُمْ فَأَخْلَفْتُكُمْ وَمَا كَانَ لِيَ عَلَيْكُم مِّن سُلْطَانٍ إِلَّا أَن دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لِي فَلَا تَلُومُونِي وَلُومُوا أَنفُسَكُم مَّا أَنَا بِمُصْرِخِكُمْ وَمَا أَنتُم بِمُصْرِخِيَّ إِنِّي كَفَرْتُ بِمَا أَشْرَكْتُمُونِ مِن قَبْلُ إِنَّ الظَّالِمِينَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ۲۲﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَبَرَزُوا لِلَّهِ جَمِيعًا﴾ یعنی: وہ اپنی قبروں سے نکل کھڑے ہوں گے، یعنی قیامت کے دن۔

= یہ ان باتوں میں سے ہے جس پر اللہ عزوجل کی کتاب کو محمول نہیں کرنا چاہیے، اور سیبویہ نے ذکر کیا ہے کہ یہ عربوں کی غلطی ہے، اور اس سے استدلال کیا ہے کہ جب وہ تثنیہ لاتے ہیں تو کہتے ہیں: "ہذان جحرا ضب خربان" کیونکہ تثنیہ اور واحد سے بات واضح ہو گئی ہے۔ (۱) «یوم» کی اضافت «عاصف» کی طرف کر کے۔ دیکھئے المحتسب ۱ / ۳۶۰، اور المحرر الوجیز ۳ / ۳۳۲۔ (۲) دیکھئے مجاز القرآن از ابوعبیدہ ۱ / ۳۳۹۔ (۳) السبعہ ص ۳۶۲، اور التیسیر ص ۱۳٤۔ (۴) (ظ) کے علاوہ میں: منیع، اور (ظ) میں: ممتنع، اور جو ثابت ہے وہ زاد المسیر ٤ / ۳۵۵ سے ہے۔

"Al-Burooz" means appearing. "Al-Baraz" refers to a wide, open space because of its visibility; from it comes the term "imra'ah barzah," meaning a woman who appears to people (1). Thus, the meaning of {they come forth} [barazu] is: they emerged from their graves. It is expressed in the past tense but refers to the future (2). This is connected to His saying: {And every obstinate tyrant was disappointed}, meaning: they drew near when they sought victory but were destroyed, then they were resurrected for judgment, so they all appeared before Allah, with nothing to veil them from Him. "For Allah" means because of Allah's command to them to appear. {The weak said} meaning the followers {to those who were arrogant} who are the leaders: {Indeed, we were your followers} "taba'an" can be an infinitive (masdar), estimated as: "those having followership." Or it could be the plural of "tabi'" (follower), like "haris" and "haras" (guard/guards), "khadim" and "khadam" (servant/servants), "rasid" and "rasad" (observer/observers), and "baqir" and "baqar" (cow/cows) (3). {Can you then avail us} meaning: repel {aught of the punishment of Allah} i.e., anything. The word "min" (from/of) is a connecting particle; it is said: "aghna 'anhu" if he repels harm from him, and "aghnahu" if he brings him benefit. {They will say, 'If Allah had guided us, we would have guided you'} meaning: if Allah had guided us to faith, we would have guided you to it. It is also said: if Allah had guided us to the path of Paradise, we would have guided you to it. And it is said: if Allah had saved us from the punishment, we would have saved you from it (4).

{It is all the same for us} this is a beginning (mubtada'); its predicate (khabar) is: {whether we show impatience} meaning: {It is all the same for us whether we show impatience or remain patient; for us there is no place of escape} meaning: no way out or refuge (5). It can be used as an infinitive or as a noun; it is said: "hasu fulan 'an kadha" - i.e., he fled and dodged - "yahisu haysan, wa huyusan, wa hayasanan" (6). The meaning is: we have no way to distance ourselves from the Fire.

(1) See Lisan al-Arab (b-r-z). (2) Zad al-Masir 4/356. (3) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 3/158, I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/368, Tafsir al-Tabari 3/626, al-Wasit 3/28, Tafsir al-Baghawi 3/30, and al-Muharrar al-Wajiz 3/332. (4) al-Nukat wa al-'Uyun 3/129-130. (5) Previous source. (6) See Lisan al-Arab (h-y-s).

126 सूरा इब्राहीम: आयतें 21 - 22

"अल-बुरोज़" का अर्थ है प्रकट होना। "अल-बराज" का अर्थ है एक विस्तृत स्थान; इसकी दृश्यता के कारण, और इसी से "इमरा'ह बरज़ह" शब्द आया है, जिसका अर्थ है वह महिला जो लोगों के सामने प्रकट होती है (1)। तो {वे निकल आए} [बरज़ू] का अर्थ है: वे अपनी कब्रों से निकल आए। यह भूतकाल के रूप में आया है लेकिन इसका अर्थ भविष्य काल है (2)। यह उनके इस कथन से जुड़ा है: {और हर हठी निरंकुश निराश हुआ}, जिसका अर्थ है: जब उन्होंने जीत चाही तो वे करीब आ गए लेकिन नष्ट हो गए, फिर उन्हें हिसाब के लिए उठाया गया, तो वे सब अल्लाह के सामने प्रकट हुए, उनसे कोई भी चीज़ उन्हें नहीं छिपा सकती थी। "अल्लाह के लिए" का अर्थ है अल्लाह के उन्हें प्रकट होने के आदेश के कारण। {कमजोरों ने कहा} यानी अनुयायियों ने {उन लोगों से जो घमंडी थे} जो नेता थे: {बेशक, हम तुम्हारे अनुयायी थे} "तबअन" एक स्रोत (मस्दर) हो सकता है, अनुमानित रूप में: "अनुसरण करने वाले।" और यह "ताबि" (अनुयायी) का बहुवचन भी हो सकता है, जैसे: "हारिस" और "हरस" (रक्षक), "खादिम" और "खदम" (सेवक), "रासिद" और "रसद" (निरीक्षक), और "बाकिर" और "बकर" (गाय) (3)। {तो क्या तुम हमें बचा सकते हो} यानी: टाल सकते हो {अल्लाह के अज़ाब में से कुछ} यानी: थोड़ा भी। और "मिन" एक संबंधबोधक अव्यय है; कहा जाता है: "अग्ना अन्हु" जब वह उससे नुकसान को टाल दे, और "अग्नाहु" जब वह उसे लाभ पहुँचाए। {वे कहेंगे, 'अगर अल्लाह ने हमें राह दिखाई होती, तो हम तुम्हें राह दिखाते'} यानी: अगर अल्लाह ने हमें ईमान की राह दिखाई होती, तो हम तुम्हें उसकी ओर राह दिखाते। और यह भी कहा गया है: अगर अल्लाह ने हमें जन्नत की राह दिखाई होती, तो हम तुम्हें उसकी राह दिखाते। और यह भी कहा गया है: अगर अल्लाह ने हमें अज़ाब से बचाया होता, तो हम तुम्हें उससे बचाते (4)।

{हमारे लिए सब बराबर है} यह एक शुरुआत है; इसकी खबर है: {चाहे हम अधीरता दिखाएं} यानी: {हमारे लिए सब बराबर है चाहे हम अधीरता दिखाएं या सब्र करें; हमारे लिए भागने की कोई जगह नहीं है} यानी: कोई बचाव का रास्ता या शरण नहीं है (5)। और यह स्रोत (मस्दर) के अर्थ में या संज्ञा के अर्थ में हो सकता है; कहा जाता है: "हास फुलां अन कज़ा" - यानी वह भाग गया और कतरा गया - "यहीसु हयसन, व हुयूसन, व हयसानन" (6)। अर्थ है: हमारे पास आग से दूर होने का कोई रास्ता नहीं है।

(1) देखें लिसान अल-अरब (ब-र-ज़)। (2) ज़ाद अल-मसीर 4/356। (3) मआनी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज 3/158, एराब अल-कुरान अन-नहहास 2/368, तफ़्सीर अल-तब़री 3/626, अल-वसीत

3/28, तफ़्सीर अल-बग़वी 3/30, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/332। (4) अल-नुक़त वल-'उयून 3/129-130। (5) पूर्व स्रोत। (6) देखें लिसान अल-अरब (ह-य-स)।

۱۲٦ سورہ ابراہیم: آیات ۲۱ - ۲۲

اور "البروز" کا مطلب ہے ظاہر ہونا۔ "البراز" سے مراد وسیع جگہ ہے؛ اس کے ظاہر ہونے کی وجہ سے، اور اسی سے "امراۃ برزۃ" ہے، یعنی: وہ عورت جو لوگوں کے سامنے ظاہر ہوتی ہے (۱)۔ تو {بَرَزُوا} کا مطلب ہے: وہ اپنی قبروں سے ظاہر ہوئے۔ یہ ماضی کے لفظ کے ساتھ آیا ہے مگر اس کا معنی مستقبل ہے (۲)، اور اس کا تعلق اللہ کے اس قول سے ہے: {وَخَابَ كُلُّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ} یعنی: وہ قریب آگئے جب انہوں نے فتح طلب کی تو وہ ہلاک ہوگئے، پھر انہیں حساب کے لیے اٹھایا گیا، تو وہ سب اللہ کے سامنے ظاہر ہوئے، کوئی چھپانے والا انہیں اس سے نہیں چھپا سکتا۔ "للہ" یعنی اللہ کے انہیں ظاہر ہونے کے حکم کی وجہ سے۔ {فَقَالَ الضُّعَفَؤُا} یعنی متبعین نے {لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا} یعنی جو سردار تھے ان سے کہا: {إِنَّا كُنَّا لَكُمْ تَبَعًا} جائز ہے کہ "تبعاً" مصدر ہو، تقدیر ہے: "ذوی تبع" (پیروی کرنے والے)۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ "تابع" کی جمع ہو، جیسے: حارس اور حرس، خادم اور خدم، راصد اور رصد، اور باقر اور بقر (۳)۔ {فَهَلْ أَنتُم مُّغْنُونَ} یعنی: کیا تم دور کرنے والے ہو {عَنَّا مِنْ عَذَابِ اللَّهِ مِن شَيْءٍ} یعنی: کچھ بھی۔ اور "من" صلہ ہے؛ کہا جاتا ہے: "أغنی عنه" جب اس سے تکلیف کو دور کر دے، اور "أغناه" جب اسے فائدہ پہنچائے۔ {قَالُوا لَوْ هَدَانَا اللَّهُ لَهَدَيْنَاكُمْ} یعنی: اگر اللہ ہمیں ایمان کی ہدایت دیتا تو ہم تمہیں اس کی ہدایت دیتے۔ اور کہا گیا: اگر اللہ ہمیں جنت کے راستے کی ہدایت دیتا تو ہم تمہیں اس کی ہدایت دیتے۔ اور کہا گیا: اگر اللہ ہمیں عذاب سے نجات دیتا تو ہم تمہیں اس سے نجات دیتے۔ (۴)۔

{سَوَاءٌ عَلَيْنَا} یہ مبتدا ہے؛ اس کی خبر ہے: {أَجَزِعْنَا} یعنی: {سَوَاءٌ عَلَيْنَا أَجَزِعْنَا أَمْ صَبَرْنَا مَا لَنَا مِن مَّحِيصٍ} یعنی: کوئی جائے فرار یا پناہ گاہ نہیں (۵)۔ اور یہ مصدر کے معنی میں بھی ہو سکتا ہے اور اسم کے معنی میں بھی؛ کہا جاتا ہے: "حاص فلان عن کذا" - یعنی وہ بھاگ نکلا اور کترا گیا -

"یحیص حیصاً وحیوصاً وحیصاناً" (۶)۔ اور مطلب یہ ہے: ہمارے پاس آگ سے دور ہونے کا کوئی راستہ نہیں۔

(۱) ملاحظہ کریں اللسان (برز)۔ (۲) زاد المسیر ۴/۳۵۶۔ (۳) معانی القرآن للزجاج ۳/۱۵۸، وإعراب القرآن للنحاس ۲/۳۶۸، وتفسیر الطبری ۳/۶۲۶، والوسیط ۳/۲۸، وتفسیر البغوی ۳/۳۰، والمحرر الوجیز ۳/۳۳۲۔ (۴) النکت والعیون ۳/۱۲۹ - ۱۳۰۔ (۵) سابقہ مصدر۔ (۶) ملاحظہ کریں اللسان (حیص)۔

It was narrated from the Prophet ﷺ that he said: "The people of the Fire will say when the torment becomes intense for them: 'Come, let us be patient.' So they will be patient for five hundred years. When they see that this does not benefit them, they will say: 'Come, let us despair.' So they will despair and cry out for five hundred years. When they see that this does not benefit them, they will say: {It is all the same to us whether we show intolerance or are patient. For us there is no place of escape.} (1).

Muhammad ibn Ka'b al-Qurazi said: It was mentioned to us that the people of the Fire will say to one another: 'O people, there has descended upon you such affliction and torment as you can see, so come, let us be patient; perhaps patience will benefit us just as the people of obedience were patient in their obedience to Allah, and patience benefited them when they were patient.' So they agreed on patience and were patient, but their patience lasted long, and they despaired. They called out: {It is all the same to us whether we show intolerance or are patient. For us there is no place of escape.} meaning: a place of safety. At that point, Iblis (Satan) will stand and say: {Indeed, Allah had promised you the promise of truth. And I promised you, but I betrayed you. But I had no authority over you except that I invited you, and you responded to me. So do not blame me; but blame yourselves. I cannot help you, nor can you help me. Indeed, I deny your association of me [with Allah] before.} The narration in full, and we have written it in the book 'At-Tadhkirah' in its entirety (2).

His words, the Almighty: {And Satan will say when the matter has been concluded} Al-Hasan said: Iblis will stand on the Day of Resurrection as a speaker in Hell on a pulpit of fire, heard by all creation (3). The meaning of: 'when the matter has been concluded' is: when the people of Paradise have entered Paradise and the people of the Fire have entered the Fire (4), as will be explained later in Surah 'Maryam' peace be upon her (5). {Indeed, Allah had promised you the promise of truth} meaning: the Resurrection, Paradise, and Hell, and the reward for the obedient and punishment for the disobedient, so He fulfilled His promise to you. And I promised you that there would be no Resurrection, no Paradise, and no Hell,

(1) Mentioned by al-Baghawi in his Tafsir 3/30. (2) At-Tadhkirah p. 418, and narrated by al-Tabari in his Tafsir 13/627. (3) An-Nukat wal-Uyun 3/130, and narrated by al-Tabari 13/631. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 3/333, and Tafsir al-Tabari 13/628. (5) In the commentary of verse (34) thereof.

नबी ﷺ से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "आग वाले जब अज़ाब उन पर सख्त हो जाएगा तो कहेंगे: 'आओ, हम सब्र करें।' तो वे पांच सौ साल तक सब्र करेंगे। फिर जब वे देखेंगे कि इससे उन्हें कोई फायदा नहीं हो रहा, तो वे कहेंगे: 'आओ, अब हम बेचैनी और चीख-पुकार करें।' तो वे पांच सौ साल तक बेचैनी और चीख-पुकार करेंगे। फिर जब वे देखेंगे कि इससे भी उन्हें कोई फायदा नहीं हो रहा, तो वे कहेंगे: {हमारे लिए बराबर है चाहे हम बेचैनी दिखाएं या सब्र करें। हमारे लिए कोई बचने की जगह नहीं है।} (१)।

मुहम्मद बिन कअब अल-कुरज़ी ने कहा: हमें बताया गया है कि आग वाले एक-दूसरे से कहेंगे: 'ओ लोगों, तुम पर वह आफत और अज़ाब उतरा है जिसे तुम देख रहे हो, तो आओ हम सब्र करें; शायद सब्र हमें फायदा पहुँचाए जैसा कि अल्लाह की इबादत करने वालों ने अल्लाह की इबादत में सब्र किया था, और जब उन्होंने सब्र किया तो सब्र ने उन्हें फायदा पहुँचाया।' फिर वे सब्र करने पर सहमत हो गए और उन्होंने सब्र किया, लेकिन उनका सब्र लंबा हो गया, और वे घबरा गए। उन्होंने पुकारा: {हमारे लिए बराबर है चाहे हम बेचैनी दिखाएं या सब्र करें। हमारे लिए कोई बचने की जगह नहीं है।} यानी: कोई पनाहगाह। उस समय इबलीस खड़ा होगा और कहेगा: {बेशक अल्लाह ने तुमसे सच्चा वादा किया था। और मैंने भी तुमसे वादा किया था, लेकिन मैंने तुमसे वादाखिलाफी की। मेरा तुम पर कोई ज़ोर नहीं था सिवाय इसके कि मैंने तुम्हें दावत दी और तुमने मेरी बात मान ली। तो अब मुझे बुरा-भला न कहो बल्कि खुद अपने आप को बुरा-भला कहो। न मैं तुम्हारी मदद कर सकता हूँ और न तुम मेरी मदद कर सकते हो। इससे पहले जो तुमने मुझे (अल्लाह का) शरीक बनाया था, मैं उससे बेज़ार हूँ।} पूरी हदीस लंबी है, और हमने इसे किताब 'अत-तज़किराह' में मुकम्मल तौर पर लिखा है (२)।

अल्लाह तआला का फरमान: {और जब मामला तय हो चुकेगा तो शैतान कहेगा} अल-हसन ने कहा: कयामत के दिन इबलीस जहन्नुम में आग के मिंबर पर खड़े होकर खुत्बा देगा जिसे तमाम मखलूक सुनेगी (३)। 'जब मामला तय हो चुकेगा' का मतलब है: जब जन्नत वाले जन्नत में और आग वाले आग में पहुँच जाएंगे (४), जैसा कि आगे चलकर सूरा 'मरयम' (अलैहिस्सलाम) में इसका ज़िक्र आएगा (५)। {बेशक अल्लाह ने तुमसे सच्चा वादा किया था} यानी: दोबारा ज़िंदा होना, जन्नत और जहन्नुम, फरमाबरदार के लिए इनाम और गुनहगार के लिए अज़ाब, तो उसने अपना वादा सच कर दिखाया। और मैंने तुमसे वादा किया था कि न दोबारा ज़िंदा होना है, न जन्नत है और न आग,

(१) अल-बगवी ने अपनी तफ़सीर ३/३० में इसका ज़िक्र किया है। (२) अत-तज़किराह पृ. ४१८, और अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर १३/६२७ में इसे निकाला है। (३) अन-नुकत वल-उयून ३/१३०, और अल-तबरी १३/६३१ ने इसे निकाला है। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/३३३, और तफ़सीर अल-तबरी १३/६२८। (५) उसकी आयत (३४) की तफ़सीर में।

اور نبی ﷺ سے روایت ہے کہ آپ نے فرمایا: «اہلِ جہنم کہیں گے جب ان پر عذاب شدید ہو جائے گا: آؤ ہم صبر کریں، پس وہ پانچ سو سال صبر کریں گے، پھر جب دیکھیں گے کہ یہ انہیں فائدہ نہیں دے رہا تو کہیں گے: آؤ اب ہم جزع فزع کریں، پس وہ پانچ سو سال تک جزع فزع کریں گے اور چلائیں گے، پھر جب دیکھیں گے کہ یہ انہیں فائدہ نہیں دے رہا تو کہیں گے: ﴿سَوَاءٌ عَلَيْنَا أَجَزِعْنَا أَمْ صَبَرْنَا مَا لَنَا مِن مَّحِيصٍ﴾ (۱) یعنی: "ہمارے لیے برابر ہے خواہ ہم بے صبری کریں یا صبر کریں، ہمارے لیے بچنے کی کوئی جگہ نہیں ہے۔"»۔

اور محمد بن کعب القُرَظِی نے کہا: ہمیں ذکر کیا گیا کہ اہل نار ایک دوسرے سے کہیں گے: اے لوگو، تم پر وہ بلا اور عذاب نازل ہو چکا ہے جو تم دیکھ رہے ہو، تو آؤ ہم صبر کریں؛ شاید کہ صبر ہمیں فائدہ دے جس طرح اہل اطاعت نے اللہ کی اطاعت پر صبر کیا تھا، تو انہیں ان کے صبر نے فائدہ دیا جب انہوں نے صبر کیا، پس انہوں نے صبر پر اتفاق کر لیا، پھر انہوں نے صبر کیا، تو ان کا صبر طویل ہو گیا، پھر وہ گھبرا گئے، تو انہوں نے پکارا: ﴿سَوَاءٌ عَلَيْنَا أَجَزِعْنَا أَمْ صَبَرْنَا مَا لَنَا مِن مَّحِيصٍ﴾ یعنی: کوئی جائے پناہ۔ پس اس وقت ابلیس کھڑا ہو گا اور کہے گا: ﴿إِنَّ اللَّهَ وَعَدَكُمْ وَعْدَ الْحَقِّ وَوَعَدتُّكُمْ فَأَخْلَفْتُكُمْ وَمَا كَانَ لِيَ عَلَيْكُم مِّن سُلْطَنٍ إِلَّا أَن دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لِي فَلَا تَلُومُونِي وَلُومُوا أَنفُسَكُم مَّا أَنَا بِمُصْرِخِكُمْ﴾ وہ کہتا ہے: میں تمہارے کچھ کام آنے والا نہیں ہوں ﴿وَمَا أَنتُم بِمُصْرِخِيَّ إِنِّي كَفَرْتُ بِمَا أَشْرَكْتُمُونِ مِن قَبْلُ﴾ پوری حدیث طویل ہے، اور ہم نے اسے کتاب «التذکرہ» میں مکمل طور پر لکھا ہے (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَقَالَ الشَّيْطَنُ لَمَّا قُضِيَ الْأَمْرُ﴾ حسن بصری نے کہا: ابلیس قیامت کے دن جہنم میں آگ کے ایک منبر پر کھڑا ہو کر خطبہ دے گا جسے تمام مخلوقات سنیں گی (۳)۔ اور «لَمَّا قُضِيَ

الْأَمْرُ» کے معنی ہیں: یعنی جب اہل جنت جنت میں اور اہل نار جہنم میں پہنچ جائیں گے (۴)، جیسا کہ آگے سورہ «مریم» علیہا السلام میں اس کا بیان آئے گا (۵)۔ ﴿إِنَّ اللَّهَ وَعَدَكُمْ وَعْدَ الْحَقِّ﴾ یعنی: بعث، جنت اور دوزخ، اور اطاعت گزار کے لیے ثواب اور گناہگار کے لیے سزا، پس اس نے اپنا وعدہ تم سے سچ کر دکھایا، اور میں نے تم سے وعدہ کیا تھا کہ نہ جی اٹھنا ہے، نہ جنت ہے اور نہ دوزخ،

(۱) بغوی نے اپنی تفسیر ۳۰/۳ میں اسے ذکر کیا ہے۔ (۲) التذکرہ ص ۴۱۸، اور طبری نے اپنی تفسیر ۱۳/ ۶۲۷ میں اسے نکالا ہے۔ (۳) النکت والعیون ۳/ ۱۳۰، اور طبری نے اسے ۱۳/ ۶۳۱ میں نکالا ہے۔ (٤) المحرر الوجیز ۳/ ۳۳۳، اور تفسیر طبری ۱۳/ ۶۲۸۔ (۵) اس کی آیت (۳۴) کی تفسیر میں۔

128 Surah Ibrahim, Verses 21 - 22

There is no reward and no punishment, so I failed you (1). Ibn al-Mubarak narrated from the hadith of Uqba ibn Amir, on the authority of the Messenger of Allah ﷺ in the hadith of intercession, he said: "Jesus says: I will guide you to the illiterate Prophet, so they come to me, and Allah grants me permission to stand up, then my place of sitting emits the finest scent anyone has ever smelled, until I come to my Lord and He grants me intercession, and He creates a light for me from the hair of my head to the nail of my foot. Then the disbelievers say: The believers have found someone to intercede for them, so who will intercede for us? They say: None other than Iblis, he is the one who led us astray. So they come to him and say: The believers have found someone to intercede for them, so intercede for us for you led us astray. Then his place of sitting emits the foulest scent anyone has ever smelled, then their weeping intensifies, and at that he says: {Indeed, Allah had promised you the promise of truth. And I promised you, but I betrayed you} the verse (2). "Promise of Truth": it is an addition of a thing to itself (3), like their saying: "Masjid al-Jami'". Al-Farra' said it (4). The Basrans said: He promised you the promise of the Day of Truth, or he promised you the promise of the true promise so he was truthful to you, thus the infinitive was omitted due to the indication of the state. {And I had over you no authority} meaning: no proof or clarification, i.e., I did not present to you a proof for what I promised you and beautified for you in the worldly life, {except that I invited you, and you responded to me} meaning: I misled you and you followed me. It was said: I did not compel you to what I invited you to. {except that I invited you} is a disconnected exception, meaning: but I invited you with whispers and you responded to me by your choice {So do not blame me; but blame yourselves} (5). And it was said: {And I had over you no authority}

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 3/130, see Tafsir Abi al-Layth 2/204, and al-Wasit 3/29. (2) "Al-Musnad" (111) by Ibn al-Mubarak, and in "Al-Zuhd" (374) by him - additions of Nu'aym ibn Hammad - and narrated by al-Tabari 13/630-631 from his route, and in its chain are Rushdin ibn Sa'd and Abd al-Rahman ibn Ziyad ibn An'am al-Ifriqi, and they are both weak. Taqrib al-Tahdhib. (3) Confirmed from (Zah), and in the rest of the copies: "to its description". (4) See Al-Lisan (jama'). (5) See Tafsir al-Tabari 13/628, Tafsir Abi al-Layth 2/204-205, al-Wasit 3/29, and Zad al-Masir 4/357.

न कोई इनाम है और न कोई सज़ा, इसलिए मैंने तुम्हारा साथ नहीं दिया (1)। इब्न अल-मुबारक ने उकबा बिन आमिर की हदीस से रिवायत की है, अल्लाह के रसूल ﷺ से शफ़ाअत (सिफारिश) की हदीस में, उन्होंने कहा: "ईसा कहते हैं: मैं तुम्हें अनपढ़ पैगंबर के पास ले जाता हूँ, तो वे मेरे पास आते हैं, और अल्लाह मुझे खड़े होने की अनुमति देता है, फिर मेरी बैठने की जगह से सबसे बेहतरीन खुशबू निकलती है जो किसी ने कभी सूंघी हो, यहाँ तक कि मैं अपने रब के पास आता हूँ और वह मुझे शफ़ाअत का अधिकार देता है, और वह मेरे लिए मेरे सिर के बालों से लेकर पैर के नाखून तक एक नूर (प्रकाश) बना देता है। फिर काफ़िर कहते हैं: ईमान वालों को कोई मिल गया जो उनके लिए शफ़ाअत करे, तो हमारे लिए कौन शफ़ाअत करेगा? वे कहते हैं: इबलीस के अलावा कोई नहीं, उसी ने हमें गुमराह किया था। वे उसके पास आते हैं और कहते हैं: ईमान वालों को कोई मिल गया जो उनके लिए शफ़ाअत करे, तो हमारे लिए भी शफ़ाअत करो क्योंकि तुमने हमें गुमराह किया था। फिर उसकी बैठने की जगह से सबसे खराब बदबू निकलती है जो किसी ने कभी सूंघी हो, फिर उनका रोना-पीटना बढ़ जाता है, और उस वक्त वह कहता है: {बेशक अल्लाह ने तुमसे सच्चा वादा किया था, और मैंने भी तुमसे वादा किया था, पर मैंने तुमसे वादा-खिलाफी की} आयत (2)।" "सच्चा वादा" (वाअद अल-हक़): यह किसी चीज़ का स्वयं से जोड़ा जाना है (3), जैसे उनका कहना: "मस्जिद अल-जामी"। अल-फर्रा ने यह कहा है (4)। बसरा वालों ने कहा: उसने तुमसे 'हक़ के दिन' (कयामत) का वादा किया था, या उसने तुमसे 'सच्चे वादे' का वादा किया था और तुमसे सच कहा, इसलिए हाल के संकेत के कारण स्रोत को हटा दिया गया। {और मेरा तुम पर कोई ज़ोर न था} यानी: कोई दलील या स्पष्टीकरण नहीं था, यानी: दुनिया की ज़िंदगी में मैंने तुमसे जो वादा किया था और जो तुम्हारे लिए सजाया था, उसके लिए मैंने तुम्हारे सामने कोई दलील पेश नहीं की थी, {सिवाय इसके कि मैंने तुम्हें पुकारा और तुमने मेरी बात मान ली} यानी: मैंने तुम्हें बहकाया और तुमने मेरा अनुसरण किया। यह भी कहा गया है: मैंने तुम्हें उस चीज़ पर मजबूर नहीं किया जिसकी ओर मैंने तुम्हें बुलाया था। {सिवाय इसके कि मैंने तुम्हें पुकारा} यह एक 'मुनक़ते' (विच्छिन्न) अपवाद है, यानी: लेकिन मैंने तुम्हें वसवसों (बुरी बातों) के साथ पुकारा और तुमने अपनी मर्जी से मेरी बात मान ली {तो अब मुझे मलामत (नसीहत) न करो बल्कि अपने आप ही को मलामत करो} (5)। और कहा गया: {और मेरा तुम पर कोई ज़ोर न था}

(1) अल-नुकात वल-उयून 3/130, देखें तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/204, और अल-वसीत 3/29। (2) इब्न अल-मुबारक द्वारा "अल-मुसनद" (111), और उनके द्वारा "अल-ज़ुहद" (374) - नुऐम बिन हम्माद की ज़्यादतियां - और अल-तबरी ने इसे उनके रास्ते से 13/630 - 631 में उद्धृत किया है, और इसके इसनाद में रशदीन बिन साद और अब्दुल रहमान बिन ज़ियाद बिन अनअम अल-इफ़्रीकी हैं, और वे दोनों कमज़ोर हैं। तक़रीब अल-तहज़ीब। (3) (ज़ाह) से पुष्ट, और बाकी प्रतियों में: "इसके गुण के लिए"। (4) देखें अल-लिसान (जमा)। (5) देखें तफ़सीर अल-तबरी 13/628, और तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/204 - 205, और अल-वसीत 3/29, और ज़ाद अल-मसीर 4/357।

128 سورہ ابراہیم، آیات 21 - 22

اور نہ کوئی ثواب ہے اور نہ کوئی عذاب، پس میں نے تمہارے ساتھ وعدہ خلافی کی (1)۔ ابن المبارک نے عقبہ بن عامر کی حدیث سے روایت کی، رسول اللہ ﷺ سے شفاعت کی حدیث میں، آپ نے فرمایا: "عیسیٰ علیہ السلام کہتے ہیں: میں تمہیں نبیِ امّی کا پتہ بتاتا ہوں، پس وہ میرے پاس آتے ہیں، اور اللہ مجھے کھڑے ہونے کی اجازت دیتا ہے، پھر میری مجلس سے ایسی بہترین خوشبو اٹھتی ہے جو کسی نے کبھی نہ سونگھی ہو، یہاں تک کہ میں اپنے رب کے پاس آتا ہوں پس وہ میری شفاعت قبول فرماتا ہے، اور وہ میرے لیے میرے سر کے بالوں سے لے کر پاؤں کے ناخن تک ایک نور بنا دیتا ہے۔ پھر کافر کہتے ہیں: ایمان والوں کو تو وہ مل گیا جو ان کی شفاعت کرے، پس ہمارے لیے کون شفاعت کرے گا؟ وہ کہتے ہیں: ابلیس کے سوا اور کوئی نہیں، اسی نے ہمیں گمراہ کیا تھا، چنانچہ وہ اس کے پاس آتے ہیں اور کہتے ہیں: ایمان والوں کو وہ مل گیا جو ان کی شفاعت کرے، پس تو ہماری شفاعت کر کیونکہ تو نے ہی ہمیں گمراہ کیا تھا، پس اس کی مجلس سے ایسی بدترین بدبو اٹھتی ہے جو کسی نے کبھی نہ سونگھی ہو، پھر ان کا گریہ و زاری بڑھ جاتا ہے، اور وہ اس وقت کہتا ہے: ﴿بیشک اللہ نے تم سے سچا وعدہ کیا تھا اور میں نے بھی تم سے وعدہ کیا تھا، پھر میں نے تم سے وعدہ خلافی کی﴾ الآیہ (2)۔" ﴿وَعْدَ الْحَقِّ﴾: یہ چیز کی اپنی طرف اضافت ہے (3)، جیسے ان کا قول: "مسجد الجامع"۔ یہ الفراء نے کہا ہے (4)۔ اور بصریوں نے کہا: اس نے تم سے 'حق کے دن' کا وعدہ کیا تھا، یا اس نے تم سے 'حق وعدے' کا وعدہ کیا تھا اور تم سے سچ کہا، پس دلالتِ حال کی وجہ سے مصدر کو حذف کر دیا گیا ہے۔ ﴿وَمَا كَانَ لِيَ عَلَيْكُمْ مِن سُلْطَٰنٍ﴾ یعنی: کوئی دلیل اور وضاحت نہیں تھی، یعنی: میں نے تمہارے سامنے ان چیزوں کی کوئی دلیل ظاہر نہیں کی تھی جن کا میں نے تم سے وعدہ کیا تھا اور جنہیں دنیا میں تمہارے لیے

مزین کیا تھا، ﴿إِلَّا أَن دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لِي﴾ یعنی: میں نے تمہیں بہکایا اور تم نے میری پیروی کی۔ اور کہا گیا ہے: میں نے تمہیں اس پر مجبور نہیں کیا تھا جس کی طرف میں نے تمہیں بلایا تھا۔ ﴿إِلَّا أَن دَعَوْتُكُمْ﴾ یہ استثناءِ منقطع ہے، یعنی: لیکن میں نے تمہیں وسوسوں کے ساتھ پکارا تو تم نے اپنی پسند سے میری بات مان لی ﴿فَلَا تَلُومُونِي وَلُومُوا أَنفُسَكُمْ﴾ (5)۔ اور کہا گیا ہے: ﴿وَمَا كَانَ لِي عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ﴾

(1) النکت والعیون 3/130، اور دیکھئے تفسیر ابی اللیث 2/204، اور الوسیط 3/29۔ (2) ابن المبارک کی "المسند" (111)، اور ان کی "الزہد" (374) میں - نعیم بن حماد کے اضافے - اور طبری نے اسے ان کے واسطے سے 13/630 - 631 میں روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں رشدین بن سعد اور عبد الرحمن بن زیاد بن انعم الافریقی ہیں، اور وہ دونوں ضعیف ہیں۔ تقریب التہذیب۔ (3) (ظ) سے ثابت شدہ، اور باقی نسخوں میں: "اس کی صفت کی طرف"۔ (4) دیکھئے اللسان (جمع)۔ (5) دیکھئے تفسیر الطبری 13/628، اور تفسیر ابی اللیث 2/204 - 205، اور الوسیط 3/29، اور زاد المسیر 4/357۔

Surah Ibrahim: Verses 21 - 22 129

Meaning: upon your hearts and the place of your faith, but I called you and you responded to me. This suggests that he addressed both the disobedient believer and the denying disbeliever, but this is debatable; because of His saying: {When the matter has been decided}, for it indicates that he addressed the disbelievers only, and not the disobedient monotheists, and Allah knows best.

{So do not blame me, but blame yourselves}: since you responded to me (1) without any proof. {I cannot help you}: meaning: by rescuing you. {nor can you help me}: meaning: by rescuing me. The 'sarikh' (one who cries out) and 'mustasrikh' (one who seeks help) is the one who requests support and assistance, and the 'musrikh' is the rescuer (2). Salamah ibn Jandal said: Whenever a terrified seeker of help came to us ... the response to the cry was the striking of the shins (preparedness) (3).

Umayyah ibn Abi al-Salt said: And do not be grieved, for I am not a rescuer for you ... and you have from me neither sufficiency nor victory (4).

It is said: so-and-so 'sarakha', meaning: he sought help, he 'yasrikhu' 'surakhan' and 'sarakhah' (5). 'Ishtaracha' means 'sarakha'. 'Tasarrukh' means to exert effort in crying out. 'Al-musrikh' is the rescuer, and 'al-mustasrikh' is the seeker of help; you say: he sought my help and I rescued him. 'Al-sarikh' is the voice of the one seeking help. 'Al-sarikh' is also: the 'sarikh' (rescuer), and it refers to both the rescuer and the seeker of help, and it is among the words with opposite meanings (Al-Adhdad). Al-Jawhari stated this (6). The general reading is: {bimukhrikiyya} with a fatha on the 'ya' (7). Al-A'mash and Hamza read:

(1) In (m): "If you came to me," which is a scribal error. (2) Tahdhib al-Lugha 7/136. (3) Diwan Salamah p. 125, and al-Mufaddaliyyat p. 124. 'Al-Zanabib' is the plural of 'zunbub': which is the sharp edge of the front of the shin; and 'striking the shin for a matter' means: he prepared for it. Al-Lisan (zunb). (4) Mentioned in al-Nukat wa al-Uyun 3/131, and we did not find it in the Diwan of Umayyah. (5) In linguistic dictionaries: 'sarakha yasrikhu surakhan wa sarikhan', and we did not find the other sources mentioned by the author. (6) In al-Sihah (sarakha). (7) Al-Sab'a p. 362, and al-Taysir p. 134.

सूरह इब्राहिम: आयत 21 - 22 129

अर्थ: तुम्हारे दिलों पर और तुम्हारे ईमान के स्थान पर, लेकिन मैंने तुम्हें पुकारा और तुमने मेरी बात मान ली। यह इस आधार पर है कि उसने अवज्ञाकारी आस्तिक और इनकार करने वाले काफ़िर दोनों को संबोधित किया, लेकिन इसमें विचार की गुंजाइश है; अल्लाह के इस कथन के कारण: {जब मामला तय हो चुका}, क्योंकि यह संकेत देता है कि उसने केवल काफ़िरों को संबोधित किया, न कि अवज्ञाकारी एकेश्वरवादियों को, और अल्लाह बेहतर जानता है।

{तो तुम मुझे दोष न दो, बल्कि स्वयं को दोष दो}: क्योंकि तुमने बिना किसी प्रमाण के मेरी बात मान ली (1)। {मैं तुम्हारी सहायता नहीं कर सकता}: अर्थात: तुम्हें बचाने में। {और न ही तुम मेरी सहायता कर सकते हो}: अर्थात: मुझे बचाने में। 'सारिख' और 'मुस्तसरिख' वह है जो समर्थन और सहायता मांगता है, और 'मुसरिख' वह है जो सहायता पहुँचाता है (2)। सलामा बिन जंदल ने कहा: जब भी कोई डरा हुआ सहायता चाहने वाला हमारे पास आता था ... तो उस पुकार का उत्तर पिंडली ठोकना (तैयारी) होता था (3)।

उमय्या बिन अबी अल-सल्त ने कहा: और तुम दुखी न हो, मैं तुम्हारे लिए कोई मददगार नहीं हूँ ... और न ही मेरे पास तुम्हारे लिए कोई पर्याप्तता या जीत है (4)।

कहा जाता है: फलां व्यक्ति 'सरखा', अर्थात: उसने सहायता मांगी, वह 'यसरिखु', 'सुराख़न' और 'सराखतन' (5)। 'इस्तारखा' का अर्थ 'सरखा' है। 'तसररुख' का अर्थ चिल्लाने में ज़ोर लगाना है। 'अल-मुसरिख' बचाने वाला है, और 'अल-मुस्तसरिख' सहायता चाहने वाला है; आप कहते हैं: उसने मुझसे मदद मांगी और मैंने उसे बचाया। 'अस-सरीख़' सहायता चाहने वाले की आवाज़ है। 'अस-सरीख़' का अर्थ 'सारिख' (मददगार) भी है, और यह मददगार और सहायता चाहने वाले दोनों के लिए प्रयोग होता है, और यह 'अज़दाद' (विपरीतार्थक) शब्दों में से है। जौहरी ने यह कहा है (6)। आम पाठ (क़िरात) है: {बिमुरिखिय्या} 'या' पर ज़बर (फ़तह) के साथ (7)। अल-आमश और हमज़ा ने पढ़ा:

(1) (म) में: "यदि तुम मेरे पास आए", जो कि लिखने की गलती है। (2) तहज़ीब अल-लुग़ा 136/7। (3) दीवान सलामा पृ. 125, और अल-मुफ़ज़्ज़लिय्यात पृ. 124। 'ज़नाबीब', 'ज़ुनबूब' का बहुवचन है: जो पिंडली के सामने का सख्त हिस्सा है; और 'किसी मामले के लिए पिंडली ठोकने' का अर्थ है: वह उसके लिए तैयार हो गया। अल-लिसान (ज़ुनब)। (4) अल-नुक़त वल-उयून 131/3 में उल्लेखित है, और हमें यह उमय्या के दीवान में नहीं मिला। (5) भाषा के शब्दकोशों में: 'सरखा यसरिखु सुराख़न व

सरीख़न', और हमें लेखक द्वारा बताए गए अन्य स्रोत नहीं मिले। (6) अल-सिहाह (सरखा) में। (7) अस्-सबआ पृ. 362, और अत-तयसीर पृ. 134।

سورہ ابراہیم: آیات 21 - 22 129

یعنی: تمہارے دلوں پر اور تمہارے ایمان کی جگہ پر، لیکن میں نے تمہیں پکارا تو تم نے میری پکار قبول کر لی۔ یہ اس بات پر مبنی ہے کہ اس نے گناہ گار مومن اور انکار کرنے والے کافر دونوں سے خطاب کیا، اور اس میں کلام ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: {جب معاملہ طے پا گیا}، کیونکہ یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ اس نے صرف کافروں سے خطاب کیا نہ کہ گناہ گار موحدین سے، واللہ اعلم۔

{پس تم مجھے ملامت نہ کرو بلکہ اپنے آپ کو ملامت کرو}: کیونکہ تم نے بغیر کسی دلیل کے میری بات مان لی (1)۔ {نہ میں تمہاری فریاد رسی کر سکتا ہوں}: یعنی: تمہیں بچانے والا۔ {اور نہ تم میری فریاد رسی کر سکتے ہو}: یعنی: مجھے بچانے والے۔ 'صارخ' اور 'مستصرخ' وہ ہوتا ہے جو مدد اور تعاون طلب کرے، اور 'مصرخ' وہ ہوتا ہے جو فریاد رسی کرے (2)۔ سلامہ بن جندل نے کہا: جب بھی کوئی خوفزدہ پکارنے والا ہمارے پاس آتا ... تو اس کی پکار کا جواب پنڈلیوں پر ضرب لگانا (تیاری کرنا) ہوتا تھا (3)۔

اور امیہ بن ابی الصلت نے کہا: اور تم غم نہ کرو میں تمہاری فریاد رسی کرنے والا نہیں ہوں ... اور نہ ہی میرے پاس تمہارے لیے کوئی نفع ہے اور نہ ہی نصرت (4)۔

کہا جاتا ہے: فلاں 'صرخ'، یعنی: اس نے فریاد کی، وہ 'یصرخ' 'صراخاً' اور 'صراخة' (5)۔ 'اصطرخ' بھی 'صرخ' کے معنی میں ہے۔ 'تصرخ' کے معنی چیخنے میں تکلف کرنا ہے، اور 'مصرخ' فریاد رسی کرنے والا، اور 'مستصرخ' فریاد کرنے والا؛ آپ کہتے ہیں: اس نے مجھ سے فریاد کی تو میں نے اس کی فریاد رسی کی۔ 'صریخ' مستصرخ کی آواز کو کہتے ہیں۔ 'صریخ' کا لفظ 'صارخ' (فریاد رسی کرنے والے) کے لیے بھی آتا ہے، اور یہ فریاد رسی کرنے والے اور

فریاد کرنے والے دونوں کے لیے استعمال ہوتا ہے، اور یہ اضداد (الٹ معنی والے الفاظ) میں سے ہے۔ جوہری نے یہ بات کہی ہے (6)۔ عام قراءت 'بمُصرِخِيَّ' یاء کے فتحہ کے ساتھ ہے (7)۔ اور اعمش اور حمزہ نے پڑھا:

(1) نسخہ (م) میں ہے: "جب تم میرے پاس آئے"، اور یہ تحریف (لکھنے کی غلطی) ہے۔ (2) تہذیب اللغہ 136/7۔ (3) دیوان سلامہ ص 125، اور المفضلیات ص 124۔ 'ظنابیب' 'ظنبوب' کی جمع ہے: اور یہ پنڈلی کے سامنے کی ہڈی کا کنارہ ہے؛ اور 'کسی کام کے لیے اپنی پنڈلی پر ضرب لگانے' کا مطلب ہے: وہ اس کے لیے تیار ہو گیا۔ اللسان (ظنب)۔ (4) اس کا ذکر النکت والعیون 131/3 میں ہے، اور ہمیں یہ امیہ کے دیوان میں نہیں ملا۔ (5) لغت کی کتابوں میں ہے: 'صرخ یصرخ صراخاً وضریحاً'، اور ہمیں وہ دیگر مصادر نہیں ملے جن کا مصنف نے ذکر کیا ہے۔ (6) الصحاح (صرخ) میں۔ (7) السبعہ ص 362، والتیسیر ص 134۔

"bi-musrikhiyya" (my saviors) with the kasra on the ya'(1). The original form is: "bi-musrikhini"(2), so the nun was dropped due to the annexation (idafah), and the masculine plural ya' was merged into the possessive ya'. Whoever recites it with a fatha (a-vowel) does so because of the doubling (gemination), and because when the letter before the possessive ya' is quiescent (sukun), the fatha is mandatory, like: "hawaya" (my desire) and "asaya" (my staff). But if the letter before it is vocalized, both fatha and sukun are permissible, like: "ghulami" (my boy) and "ghulamati" (my girls). Whoever uses kasra does so due to the meeting of two quiescent letters; it was moved to kasra because ya' is the sister of kasra(3). Al-Farra' said(4): The recitation of Hamza is an error on his part, and few among them [reciters] were free from error. Al-Zajjaj said(5): This is a poor recitation and has no valid aspect except a weak one. Qutrub said: This is the dialect of Banu Yarbu', who add a ya' to the possessive ya'(6). Al-Qushayri said: What makes all this unnecessary is that whatever is established by mass-transmission (tawatur) from the Prophet ﷺ, it is not permissible to say it is an error, ugly, or poor. Rather, it is eloquent in the Qur'an, though there may be something more eloquent than it. Perhaps these [critics] meant that something other than what Hamza recited is more eloquent.

{Indeed, I disbelieved in your association of me [with Allah] before} meaning: I disbelieved in your associating me with Allah the Almighty in obedience; so "ma" serves as a gerund (masdar)(7). Ibn Jurayj said: Today I disbelieved in the polytheism with Allah the Almighty that you used to practice in the world. Qatadah said: I disobeyed Allah. Al-Thawri said: I disbelieved in your obedience to me in the world. {Indeed, for the wrongdoers is a painful punishment}.

And in these verses is a refutation of the Qadariyyah, Mu'tazilah, and Imamiyyah and whoever follows their path. Look at the words of the followed ones: "If Allah had guided us, we would have guided you" and the words of Iblis: "Indeed, Allah promised you the promise of truth"; how they acknowledged the truth regarding the attributes of Allah the Almighty while they were in the depths of the Fire, as He said in...

(1) The reading of Hamza is one of the Seven. As for the reading of al-A'mash, it was narrated from him by al-Zajjaj in "Ma'ani al-Qur'an" 3/159, al-Nahhas in "I'rab al-Qur'an" 2/368, and Makki in "Mushkil I'rab al-Qur'an" 1/403. (2) In (m): bi-musrikhiyyin, which is a distortion, and in (z): bi-musrikhini. (3) See "Mushkil I'rab al-

Qur'an" 1/403, and "al-Wasit" 3/29. (4) In "Ma'ani al-Qur'an" 2/75 with its meaning. (5) In "Ma'ani al-Qur'an" 3/159. (6) Narrated from him by Makki in "Mushkil I'rab al-Qur'an" 1/404, and Ibn al-Jawzi in "Zad al-Masir" 4/357. (7) "al-Muharrar al-Wajiz" 3/334.

सूरह इब्राहिम: आयतें 21 - 22 | 130

«बिमुर्रिख़िय्या» या (Ya) पर कस्र (Kasra - इ की मात्रा) के साथ(1)। इसका मूल रूप था: "बिमुर्रिख़ीनी"(2), फिर इज़ाफ़त (annexation) के कारण नून (Nun) गिर गया, और जमा (बहुवचन) की 'या' को इज़ाफ़त की 'या' में मिला दिया गया। जिसने इसे फ़त्हा (Fatha - अ की मात्रा) के साथ पढ़ा, उसने तशदीद (doubling) के कारण ऐसा किया, और इसलिए भी कि जब इज़ाफ़त की 'या' से पहले वाला अक्षर साकिन (quiescent) हो, तो उस पर फ़त्हा अनिवार्य हो जाता है, जैसे: "हवाया" (मेरी इच्छा) और "असाया" (मेरी लाठी)। लेकिन यदि उससे पहले वाला अक्षर गतिशील (vocalized) हो, तो फ़त्हा और सुकून दोनों जायज़ हैं, जैसे: "गुलामी" और "गुलामती"। और जिसने कस्र (Kasra) के साथ पढ़ा, उसने दो साकिन अक्षरों के मिलने के कारण उसे कस्र की ओर मोड़ा, क्योंकि 'या' कस्र की बहन है(3)। अल-फ़र्रा ने कहा(4): हमज़ा की किराअत (पठन) उनकी एक भूल है, और उनमें से बहुत कम लोग गलती से बचे हैं। अल-ज़ज्जाज ने कहा(5): यह एक निम्न स्तर की किराअत है और इसका कोई आधार नहीं है सिवाय एक कमज़ोर पहलू के। क़ुतरुब ने कहा: यह बनी यर्बुआ की भाषा है, जो इज़ाफ़त की 'या' पर एक और 'या' जोड़ देते हैं(6)। अल-क़ुशैरी ने कहा: इस सब बहस से बेपरवाह करने वाली बात यह है कि जो कुछ नबी ﷺ से तवातुर (विश्वसनीय निरंतर परंपरा) के साथ प्रमाणित है, उसके बारे में यह कहना जायज़ नहीं है कि वह गलत, भद्दा या बुरा है। बल्कि कुरान में वह फसीह (सुस्पष्ट) है, हालाँकि उससे अधिक सुस्पष्ट चीज़ भी हो सकती है। संभवतः इन लोगों का अर्थ यह था कि हमज़ा ने जिस तरह पढ़ा, उसके अलावा कुछ और अधिक सुस्पष्ट (अफ़सह) है।

{निस्संदेह, मैंने उस चीज़ का इनकार किया जिसमें तुमने पहले मुझे साझी बनाया था} यानी: मैंने आज्ञाकारिता में अल्लाह तआला के साथ तुम्हारे मुझे शरीक करने का इनकार किया; यहाँ "मा" मस्तर (gerund) के अर्थ में है(7)। इब्न जुरैज ने कहा: आज मैंने उस शिर्क(साझा करने) का इनकार कर दिया जिसे तुम दुनिया में अल्लाह तआला के साथ करते थे। क़तादा: मैंने अल्लाह की नाफ़रमानी की। अल-थौरी: मैंने दुनिया में तुम्हारी पैरवी (आज्ञाकारिता) का इनकार कर दिया। {निस्संदेह, ज़ालिमों के लिए दुखद दंड है}।

इन आयतों में क़दरिया, मोअतज़िला और इमामिया तथा उनके रास्ते पर चलने वालों का खंडन है। उन लोगों की बात देखो जिनकी पैरवी की गई: "यदि अल्लाह हमें हिदायत देता तो हम तुम्हें भी हिदायत देते" और इब्लीस (शैतान) की बात: "निस्संदेह अल्लाह ने तुमसे सच्चा वादा किया था"; देखो

उन्होंने अल्लाह तआला के गुणों के बारे में सत्य को कैसे स्वीकार किया जबकि वे जहन्नम की गहराइयों में हैं, जैसा कि उन्होंने कहा...

(1) हमज़ा की किराअत सात प्रमुख किराअतों में से एक है। जहाँ तक अल-अमश की किराअत का सवाल है, इसे अल-ज़ज्जाज ने "मआनी अल-कुरान" 3/159 में, अल-नहहास ने "इराब अल-कुरान" 2/368 में, और मक्की ने "मुश्किल इराब अल-कुरान" 1/403 में उद्धृत किया है। (2) (म) प्रति में: "बिमुर्रिख़िय्यीन" है, जो कि एक अशुद्धि है, और (ज़) प्रति में: "बिमुर्रिख़ीनी" है। (3) देखिए "मुश्किल इराब अल-कुरान" 1/403, और "अल-वसीत" 3/29। (4) "मआनी अल-कुरान" 2/75 में इसके अर्थ के साथ। (5) "मआनी अल-कुरान" 3/159 में। (6) इसे मक्की ने "मुश्किल इराब अल-कुरान" 1/404 में और इब्न अल-जौज़ी ने "ज़ाद अल-मसीर" 4/357 में उनसे उद्धृत किया है। (7) "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 3/334।

«بِمُصْرِخِيَّ» یاء کے کسرہ (زیر) کے ساتھ(۱)۔ اس کی اصل "بمصرخيني"(۲) تھی، پھر اضافت کی وجہ سے نون گر گیا، اور جمع کی یاء کو یاء اضافت میں مدغم کر دیا گیا۔ جس نے اس پر فتحہ (زبر) پڑھا، اس نے تضعیف (تشدید) کی وجہ سے ایسا کیا، اور اس لیے بھی کہ یاء اضافت سے پہلے جب حرف ساکن ہو تو اس پر فتحہ واجب ہو جاتا ہے، جیسے: "هَوَايَ" اور "عَصَايَ"۔ لیکن اگر اس سے پہلے کا حرف متحرک ہو تو فتحہ اور سکون دونوں جائز ہیں، جیسے: "غلامي" اور "غلامتَي"۔ اور جس نے کسرہ پڑھا، اس نے دو ساکن حرفوں کے اجتماع کی وجہ سے اسے کسرہ کی طرف حرکت دی، کیونکہ یاء کسرہ کی بہن ہے(۳)۔ فراء نے کہا(۴): حمزہ کی قرات ان کا وہم (غلطی) ہے، اور ان میں سے بہت کم لوگ غلطی سے بچے ہیں۔ زجاج نے کہا(۵): یہ ایک گھٹیا قرات ہے اور اس کی کوئی وجہ سوائے ایک ضعیف وجہ کے نہیں ہے۔ قطرب نے کہا: یہ بنو یربوع کی لغت ہے، وہ یاء اضافت پر ایک اور یاء کا اضافہ کرتے ہیں(۶)۔ قشیری نے کہا: اس سب سے بے نیاز کرنے والی بات یہ ہے کہ جو چیز نبی ﷺ سے تواتر کے ساتھ ثابت ہو، اس کے بارے میں یہ کہنا جائز نہیں کہ وہ غلط، قبیح یا گھٹیا ہے، بلکہ وہ قرآن میں فصیح ہے، اگرچہ اس سے زیادہ فصیح چیز بھی موجود ہو سکتی ہے۔ شاید ان لوگوں کی مراد یہ تھی کہ حمزہ کی قرات کے علاوہ دوسری قرات زیادہ فصیح ہے۔

{بیشک میں نے اس چیز کا انکار کیا جس میں تم نے پہلے مجھے شریک بنایا تھا} یعنی: میں نے اطاعت میں اللہ تعالیٰ کے ساتھ تمہارے مجھے شریک ٹھہرانے کا انکار کیا؛ یہاں «ما» مصدر کے معنی میں ہے(۷)۔ ابن جریج نے کہا: آج میں نے اس شرک کا انکار کر دیا جو تم دنیا میں اللہ تعالیٰ

کے ساتھ کرتے تھے۔ قتادہ: میں نے اللہ کی نافرمانی کی۔ ثوری: میں نے دنیا میں تمہاری اطاعت کا انکار کر دیا {بیشک ظالموں کے لیے دردناک عذاب ہے}۔

ان آیات میں قدریہ، معتزلہ، امامیہ اور ان کے نقش قدم پر چلنے والوں کا رد ہے، ان متبوعین (جن کی پیروی کی گئی) کے قول کو دیکھو: "اگر اللہ ہمیں ہدایت دیتا تو ہم تمہیں ہدایت دیتے" اور ابلیس کا قول: "بیشک اللہ نے تم سے سچا وعدہ کیا تھا"؛ دیکھو انہوں نے اللہ تعالیٰ کی صفات میں حق کا کیسے اعتراف کیا جبکہ وہ جہنم کے طبقوں میں ہیں، جیسا کہ اس نے کہا...

(۱) حمزہ کی قرات سبعہ (سات مشہور قراتوں) میں سے ہے۔ جہاں تک اعمش کی قرات کا تعلق ہے، اسے زجاج نے "معانی القرآن" ۱۵۹/۳ میں، نحاس نے "إعراب القرآن" ۳۶۸/۲ میں، اور مکی نے "مشکل إعراب القرآن" ۴۰۳/۱ میں نقل کیا ہے۔ (۲) نسخہ (م) میں: "بمصرخيين" ہے، جو کہ تحریف ہے، اور نسخہ (ظ) میں: "بمصرخيني" ہے۔ (۳) ملاحظہ ہو "مشکل إعراب القرآن" ۴۰۳/۱، اور "الوسیط" ۲۹/۳۔ (۴) "معانی القرآن" ۷۵/۲ میں ان کے معنی کے ساتھ۔ (۵) "معانی القرآن" ۱۵۹/۳ میں۔ (۶) اسے مکی نے "مشکل إعراب القرآن" ۴۰۴/۱ میں اور ابن الجوزی نے "زاد المسیر" ۳۵۷/۴ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (۷) "المحرر الوجیز" ۳۳۴/۳۔

Surah Ibrahim: Verses 21 - 25 131

Another instance: "Every time a company is thrown into it, its keepers ask them..." up to the saying: "So they confessed their sin" [Al-Mulk: 8-11]. Their confession in the depths of Hell with the truth is of no avail; confession only benefits its owner in this world; Allah the Mighty and Sublime said: "And [there are] others who have acknowledged their sins. They had mixed a righteous deed with another that was bad. Perhaps Allah will turn to them in forgiveness." [At-Tawbah: 102]. And "Perhaps" from Allah is a certainty.

The words of the Exalted: "And those who believed and did righteous deeds will be admitted to gardens beneath which rivers flow, abiding eternally therein by permission of their Lord. Their greeting therein will be, 'Peace.'"

The words of the Exalted: "And those who believed and did righteous deeds will be admitted to gardens" means: into gardens; because the verb "entered" (dakhaltu) is intransitive, just as its opposite is intransitive, which is "exited" (kharajtu), and analogy is not applied to it. This was stated by Al-Mahdawi(1). And since the Exalted informed about the state of the people of Hell; He also informed about the state of the people of Paradise.

The general recitation is: "udkhila" (were admitted) as a passive verb. Al-Hasan read it: "wa adkhala" (and he enters/shall enter) as a future and inception(2).

"By permission of their Lord" means: by His command. And it is said: by His will and facilitation. He said: "by permission of their Lord" and did not say: "by my permission"; for glorification and exaltation. "Their greeting therein will be, 'Peace.'" This was mentioned before in [Surah] "Yunus"(3). And praise be to Allah.

The words of the Exalted: "Have you not considered how Allah presents an example, [making] a good word like a good tree, whose root is firmly fixed and its branches [high] in the sky? (24) It produces its fruit at all times, by permission of its Lord. And Allah presents examples for the people that perhaps they will be reminded. (25)"

There are two issues in it:

First: The words of the Exalted: "Have you not considered how Allah presents an example" when the Exalted mentioned the example of the deeds...

(1) Makki said in Mushkil I'rab al-Qur'an 1/405: The evidence that "entered" is intransitive is that its opposite is intransitive, which is: "exited," and every verb whose opposite is intransitive is itself intransitive. (2) Al-Muhtasib 1/361. (3) 10/459.

सूरह इब्राहिम: आयत २१ - २५ १३१

एक अन्य स्थान: "जब कभी उसमें कोई समूह डाला जाता है, तो उसके रक्षक उनसे पूछते हैं..." यहाँ तक कि: "फिर वे अपने पाप स्वीकार कर लेते हैं" [अल-मुल्क: ८-११]। नरक की गहराइयों में सत्य के साथ उनका स्वीकार करना व्यर्थ है; स्वीकारोक्ति केवल दुनिया में ही काम आती है; अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने फ़रमाया: "और कुछ दूसरे लोग हैं जिन्होंने अपने पापों को स्वीकार किया है। उन्होंने एक अच्छे कर्म के साथ दूसरे बुरे कर्म को मिला दिया था। आशा है कि अल्लाह उनकी तौबा स्वीकार करेगा।" [अत-तौबा: १०२]। और अल्लाह की ओर से "आशा है" (असा) शब्द का अर्थ निश्चितता है।

अल्लाह तआला का फरमान: "और जो लोग ईमान लाए और नेक अमल किए, उन्हें ऐसे बागों में दाखिल किया जाएगा जिनके नीचे नहरें बहती होंगी, वे अपने रब के हुक्म से उसमें हमेशा रहेंगे। वहाँ उनका अभिवादन 'सलाम' होगा।"

अल्लाह तआला का फरमान: "और जो लोग ईमान लाए और नेक अमल किए, उन्हें बागों में दाखिल किया जाएगा" यानी: बागों में; क्योंकि क्रिया "दाखलतु" (मैं प्रविष्ट हुआ) अकर्मक है, जैसे उसका विलोम "खरजतु" (मैं बाहर निकला) अकर्मक है, और इस पर कोई तुलना नहीं की जाती। यह बात अल-महदवी(१) ने कही है। और जब अल्लाह तआला ने नर्क वालों की स्थिति के बारे में बताया, तो उसने जन्नत वालों की स्थिति के बारे में भी बताया।

आम जनता का पाठ (किरात): "उदख़िला" (दाखिल किए गए) है, यह एक कर्मवाच्य क्रिया (Passive verb) है। हसन ने इसे "वा अदख़ला" (और वह दाखिल करेगा/करता है) पढ़ा है, जो भविष्य और आरम्भ के अर्थ में है(२)।

"अपने रब की अनुमति से" यानी: उसके आदेश से। और कहा गया है: उसकी इच्छा और सुगमता से। और उसने "अपने रब की अनुमति से" कहा और "मेरी अनुमति से" नहीं कहा; यह महिमा और गौरव प्रकट करने के लिए है। "वहाँ उनका अभिवादन 'सलाम' होगा।" यह "यूनुस"(३) में पहले आ चुका है। और अल्लाह का शुक्र है।

अल्लाह तआला का फरमान: "क्या तुमने नहीं देखा कि अल्लाह ने एक पावन बात का कैसा उदाहरण पेश किया है? जैसे एक अच्छा वृक्ष, जिसकी जड़ गहरी जमी हो और उसकी शाखाएं आकाश में हों (२४) वह अपने रब के हुक्म से हर समय अपना फल देता है। और अल्लाह लोगों के लिए मिसालें पेश करता है ताकि वे ध्यान दें। (२५)"

इसमें दो मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फरमान: "क्या तुमने नहीं देखा कि अल्लाह ने कैसी मिसाल पेश की" जब अल्लाह तआला ने कर्मों की मिसाल का ज़िक्र किया...

---

(१) मक्की ने मुशकिल इ'राब अल-कुरआन १/४०५ में कहा: इसका प्रमाण कि 'दाखलतु' अकर्मक है, यह है कि इसका विलोम 'खरजतु' भी अकर्मक है, और हर वह क्रिया जिसका विलोम अकर्मक होता है, वह स्वयं भी अकर्मक होती है। (२) अल-मुहतसिब १/३६१। (३) १०/४५९।

سورہ ابراہیم: آیات ۲۱ - ۲۵ ۱۳۱

مقامِ آخر: ﴿كُلَّمَا أُلْقِيَ فِيهَا فَوْجٌ سَأَلَهُمْ خَزَنَتُهَا﴾ یہاں تک: ﴿فَاعْتَرَفُوا بِذَنبِهِمْ﴾ [الملک: ۸-۱۱]۔ اور دوزخ کے گہرائیوں (درکاتِ لظیٰ) میں حق کے ساتھ ان کا اعتراف کرنا نفع بخش نہیں ہے، اعتراف تو صرف دنیا میں اپنے صاحب کو فائدہ پہنچاتا ہے؛ اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿وَءَاخَرُونَ اعْتَرَفُوا بِذُنُوبِهِمْ خَلَطُوا عَمَلًا صَالِحًا وَءَاخَرَ سَيِّئًا عَسَى اللَّهُ أَن يَتُوبَ عَلَيْهِمْ﴾ [التوبہ: ۱۰۲]۔ اور اللہ کی طرف سے لفظ «عسیٰ» کا استعمال وجوب (یقین) کے معنی میں ہوتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَأُدْخِلَ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّلِحَاتِ جَنَّتٍ تَجْرِى مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَرُ خَالِدِينَ فِيهَا بِإِذْنِ رَبِّهِمْ تَحِيَّتُهُمْ فِيهَا سَلَمٌ﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَأُدْخِلَ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّلِحَاتِ جَنَّتٍ﴾ یعنی: جنتوں میں؛ کیونکہ «دخلتُ» فعلِ لازم ہے، جیسے اس کی ضد «خرجتُ» فعلِ لازم ہے، اور اس پر قیاس نہیں کیا جاتا۔ یہ بات المہدوی (۱) نے کہی ہے۔ اور جب اللہ تعالیٰ نے اہل نار کا حال بیان فرمایا، تو اہل جنت کا حال بھی بیان فرمایا۔

جمہور کی قرأت: «أُدْخِلَ» ہے، اس طور پر کہ یہ فعلِ مجہول ہے۔ اور حسن (بصری) نے «وَأَدْخَلَ» پڑھا ہے، استقبال اور استئناف کے طور پر (۲)۔

﴿بِإِذْنِ رَبِّهِمْ﴾ یعنی: اس کے حکم سے۔ اور کہا گیا ہے: اس کی مشیت اور آسانی سے۔ اور فرمایا: «اپنے رب کے حکم سے» اور یہ نہیں فرمایا: «میرے حکم سے»؛ یہ عظمت و شان ظاہر کرنے کے لیے ہے۔ ﴿تَحِيَّتُهُمْ فِيهَا سَلَمٌ﴾ اس کا تذکرہ سورہ «یونس» (۳) میں گزر چکا ہے۔ والحمد للہ۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَلَمْ تَرَ كَيْفَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ ۝ تُؤْتِي أُكُلَهَا كُلَّ حِينٍ بِإِذْنِ رَبِّهَا وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ ۝﴾

اس میں دو مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَلَمْ تَرَ كَيْفَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا﴾ جب اللہ تعالیٰ نے اعمال کی مثال بیان فرمائی...

---

(۱) مکی نے مشکل اعراب القرآن ۱/۴۰۵ میں کہا: اس بات کی دلیل کہ «دخلتُ» فعل لازم ہے یہ ہے کہ اس کی ضد «خرجتُ» بھی فعل لازم ہے، اور ہر وہ فعل جس کی ضد فعلِ لازم ہو وہ خود بھی فعلِ لازم ہوتا ہے۔ (۲) المحتسب ۱/۳۶۱۔ (۳) ۱۰/۴۵۹۔

[The disbelievers]... and that it is like ashes on which the wind blows hard on a stormy day; He mentioned the example of the sayings of the believers and others, then explained that example and said: {a good word} the fruit, so it was omitted; due to the context pointing to it. Ibn Abbas said: The good word is: La ilaha illa Allah (There is no god but Allah), and the good tree is: The believer(1). Mujahid and Ibn Jurayj said: The good word is: Faith(2). Attiya Al-Awfi and Al-Rabi' bin Anas said: It is the believer himself(3). Mujahid also and Ikrimah said: The tree is: The date palm(4). So it is possible that the meaning is: The root of the word in the heart of the believer - which is faith - He likened it to the date palm in its growth, and likened the elevation of his deeds to the sky to the elevation of the branches of the palm tree, and God's reward for him to the fruit(5).

It was narrated from the Hadith of Anas from the Prophet (peace be upon him) that he said: "Indeed, the parable of faith is like a firm tree; faith is its roots, prayer is its base, zakat is its branches, fasting is its twigs, brotherhood(6) for the sake of Allah is its sprout, good character is its leaves, and refraining from what Allah has forbidden is its fruit"(7).

And it is possible that the meaning is: The root of the palm tree is firm in the earth, meaning: its roots drink from the earth, and the sky waters it from above, so it is pure and growing.

Al-Tirmidhi recorded from the Hadith of Anas bin Malik who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) was brought a basket containing...

(1) Recorded by Al-Tabari 13/635, Al-Tabarani in Al-Du'a (1598), and Al-Bayhaqi in Al-Asma' wa Al-Sifat 1/272 - 273 (206). (2) Mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wa Al-'Uyun 3/132. (3) Recorded by Al-Tabari 13/636 from both, and mentioned by Al-Mawardi 3/132. (4) Recorded by Al-Tabari 13/639, and Al-Ramahurmuzi in Al-Amthal p. 109 from Mujahid, and Al-Tabari 13/641, and Al-Ramahurmuzi p. 109 from Ikrimah. (5) See Al-Wasit by Al-Wahidi 3/30. (6) Fixed from (Zha), which matches what is in "Tanzeeh al-Shariah", and in the rest of the copies: "Al-Ta'adhi" (causing harm). (7) Cited by Ibn 'Iraq in "Tanzeeh al-Shariah" 2/233-234 and attributed it to Al-Hakim, and mentioned that it is from the mursal reports of Humayd al-Tawil from Anas, then he said: Al-Hakim did not clarify its defect despite its mursal nature, and it is through the path of Muhammad al-Sulami al-Naysaburi, and I think he is Ibn Ashras, and he is

abandoned and accused, and his teacher Hamza bin Shaddad al-Jazari is unknown to me, and Allah knows best.

[काफिरों]... और यह कि यह राख के समान है जिस पर तूफान के दिन हवा जोर से चलती है; उन्होंने विश्वासियों की बातों और अन्य का उदाहरण दिया, फिर उस उदाहरण की व्याख्या करते हुए कहा: {एक पवित्र शब्द} फल, इसलिए इसे हटा दिया गया; क्योंकि संदर्भ इस ओर संकेत करता है। इब्न अब्बास ने कहा: पवित्र शब्द है: 'ला इलाहा इल्लल्लाह' (अल्लाह के अलावा कोई पूज्य नहीं), और पवित्र वृक्ष है: मोमिन (आस्थावान)(1)। मुजाहिद और इब्न जुरैज ने कहा: पवित्र शब्द है: ईमान (आस्था)(2)। अतिया अल-औफी और रबी बिन अनस ने कहा: यह मोमिन स्वयं है(3)। मुजाहिद और इक्रमा ने यह भी कहा: वृक्ष है: खजूर का पेड़(4)। तो संभव है कि अर्थ यह हो: मोमिन के हृदय में शब्द की जड़ - जो कि ईमान है - उन्होंने इसकी तुलना खजूर के पेड़ से की है, और उसके कर्मों के आकाश की ओर उठने की तुलना खजूर की शाखाओं के उठने से की है, और उसके लिए अल्लाह के प्रतिफल की तुलना फल से की है(5)।

हजरत अनस की हदीस में नबी (स.अ.व.) से वर्णित है कि उन्होंने फरमाया: "बेशक ईमान की मिसाल एक मजबूत दरख्त (पेड़) की तरह है, ईमान उसकी जड़ें हैं, नमाज उसकी बुनियाद है, जकात उसकी टहनियाँ हैं, रोजा उसकी शाखाएँ हैं, अल्लाह के लिए भाईचारा(6) उसका अंकुर है, नेक अखलाक (अच्छा आचरण) उसके पत्ते हैं, और अल्लाह की हराम की हुई चीजों से बचना उसका फल है"(7)।

और संभव है कि अर्थ यह हो: खजूर की जड़ जमीन में मजबूत है, यानी उसकी जड़ें जमीन से पानी पीती हैं, और आसमान ऊपर से उसे सींचता है, तो वह शुद्ध और फलने-फूलने वाली है।

तिर्मिज़ी ने अनस बिन मालिक की हदीस से उद्धृत किया है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) के पास एक टोकरी लाई गई जिसमें...

(1) इसे अल-तबरी 13/635, अल-तबरानी ने अल-दुआ (1598) में, और अल-बयहाकी ने अल-अस्मा वा अल-सिफात 1/272 - 273 (206) में निकाला है। (2) अल-मावर्दी ने अल-नुकात वा अल-उयुन 3/132 में इसका उल्लेख किया है। (3) अल-तबरी 13/636 ने उन दोनों से इसे निकाला है, और अल-मावर्दी ने 3/132 में इसका उल्लेख किया है। (4) अल-तबरी 13/639 द्वारा निकाला गया, और अल-रामहुरमुजी ने अल-अमथाल पृ. 109 में मुजाहिद से, और अल-तबरी 13/641, और अल-रामहुरमुजी पृ. 109 इक्रमा से। (5) अल-वाहिदी की अल-वसीत 3/30 देखें। (6) (ज़ौ) से प्रमाणित, जो

"तन्ज़ीह अल-शरिया" में मौजूद के अनुरूप है, और बाकी प्रतियों में: "अल-ताअज़ी" (पीड़ा देना) है। (7) इब्न इराक ने इसे "तन्ज़ीह अल-शरिया" 2/233-234 में उद्धृत किया है और इसे अल-हाकिम को जिम्मेदार ठहराया है, और उल्लेख किया है कि यह अनस से हुमैद अल-तवील की मुर्सल रिपोर्टों से है, फिर उन्होंने कहा: अल-हाकिम ने मुर्सल होने के बावजूद इसके दोष को स्पष्ट नहीं किया, और यह मुहम्मद अल-सुलमी अल-नैसापुरी के माध्यम से है, और मुझे लगता है कि वह इब्न अशरस है, और वह त्यागा हुआ और आरोपी है, और उसका शिक्षक हमजा बिन शद्दाद अल-जज़री मेरे लिए अज्ञात है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

کفار، اور وہ اس راکھ کی طرح ہے جس پر آندھی والے دن ہوا کی شدت ہو؛ انہوں نے مومنین کے اقوال وغیرہ کی مثال ذکر کی، پھر اس مثال کی تفسیر کرتے ہوئے فرمایا: {کلمہ طیبہ} پھل، پس اسے حذف کر دیا گیا؛ کیونکہ کلام کی دلالت اس پر موجود ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: کلمہ طیبہ سے مراد: لا الہ الا اللہ ہے، اور شجرہ طیبہ سے مراد: مومن ہے(1)۔ مجاہد اور ابن جریج نے کہا: کلمہ طیبہ سے مراد: ایمان ہے(2)۔ عطیہ العوفی اور ربیع بن انس نے کہا: وہ خود مومن ہے(3)۔ مجاہد اور عکرمہ نے یہ بھی کہا: شجرہ (درخت) سے مراد: کھجور کا درخت ہے(4)۔ پس جائز ہے کہ معنی یہ ہو: مومن کے دل میں کلمہ کی اصل - جو کہ ایمان ہے - اسے اگنے میں کھجور کے درخت سے تشبیہ دی، اور اس کے عمل کے آسمان کی طرف بلند ہونے کو کھجور کی شاخوں کی بلندی سے تشبیہ دی، اور اس کے لیے اللہ کے ثواب کو پھل سے تشبیہ دی(5)۔

اور حضرت انس کی حدیث سے نبی کریم ﷺ سے مروی ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: «بے شک ایمان کی مثال ایک ثابت قدم درخت کی طرح ہے، ایمان اس کی جڑیں ہیں، نماز اس کی اصل ہے، زکوٰۃ اس کی شاخیں ہیں، روزہ اس کی ٹہنیاں ہیں، اللہ کی خاطر بھائی چارہ(6) اس کا پودا ہے، حسنِ اخلاق اس کے پتے ہیں، اور اللہ کی حرام کردہ چیزوں سے رک جانا اس کا پھل ہے»(7)۔

اور جائز ہے کہ معنی یہ ہو: کھجور کی اصل زمین میں ثابت ہے، یعنی: اس کی جڑیں زمین سے پیتی ہیں، اور آسمان اوپر سے اسے سیراب کرتا ہے، پس وہ پاکیزہ اور بڑھنے والا ہے۔

اور ترمذی نے حضرت انس بن مالک کی حدیث سے نقل کیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ کی خدمت میں ایک تھال لایا گیا جس میں...

(1) اسے طبری نے 635/13، طبرانی نے الدعاء (1598) میں، اور بیہقی نے الاسماء والصفات 272/1 - 273 (206) میں روایت کیا ہے۔ (2) اسے ماوردی نے النکت والعیون 132/3 میں ان دونوں سے نقل کیا ہے۔ (3) اسے طبری نے 636/13 میں ان دونوں سے روایت کیا ہے، اور ماوردی نے 132/3 میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (4) اسے طبری نے 639/13 میں روایت کیا، اور رامھرمزی نے الامثال ص 109 میں مجاہد سے، اور طبری نے 641/13 میں، اور رامھرمزی نے ص 109 میں عکرمہ سے نقل کیا ہے۔ (5) دیکھیے الوسیط للواحدي 30/3۔ (6) (ظ) سے ثابت ہے، جو کہ «تنزيه الشريعة» کے موافق ہے، اور باقی نسخوں میں: «التأذي» (تکلیف دینا) ہے۔ (7) اسے ابن عراق نے «تنزيه الشريعة» 233/2 - 234 میں نقل کیا ہے اور اسے حاکم کی طرف منسوب کیا ہے، اور ذکر کیا ہے کہ یہ حمید الطویل کی حضرت انس سے مرسل روایت ہے، پھر کہا: حاکم نے ارسال کے باوجود اس کی علت بیان نہیں کی، اور یہ محمد السلمی النیسابوری کے واسطے سے ہے، اور میرا خیال ہے کہ وہ ابن اشرس ہے، جو کہ متروک اور متہم ہے، اور اس کا شیخ حمزہ بن شداد الجزری نامعلوم ہے، واللہ اعلم۔

...fresh dates, so he said: "The example of a good word is like a good tree, its root is firmly fixed and its branches are in the sky, producing its fruit at all times by the permission of its Lord." He said: "It is the date palm tree. And the example of a bad word is like a bad tree uprooted from the surface of the earth, having no stability." He said: "It is the bitter apple (Colocynth)." It was narrated from Anas as his own saying, and it is more correct (1). Al-Daraqutni narrated from Ibn Umar who said: The Messenger of Allah ﷺ recited: {Allah sets forth a parable: A good word is like a good tree whose root is firmly fixed...} Then the Messenger of Allah ﷺ said: "Do you know what it is?" It occurred to my mind that it was the date palm (2).

Al-Suhayli said (3): What was narrated from Ali bin Abi Talib that it is the coconut is not correct; because of what is authentic from the Prophet ﷺ from the hadith of Ibn Umar: "Indeed, among the trees is a tree whose leaves do not fall, and it is the example of the believer, tell me what it is?" Then he said: "It is the date palm." Malik narrated it in "Al-Muwatta" from the narration of Ibn al-Qasim and others, except Yahya; for he omitted it from his narration. It was also narrated by the authors of Sahih (4), and Al-Harith bin Usamah (5) added an addition worth a journey, from the Prophet ﷺ saying: "And it is the date palm, not a single leaf-bud of it falls, and similarly, the believer's supplication is never rejected." Thus he explained the meaning of the hadith and the likeness.

I say: Al-Ghaznawi mentioned from him (the Prophet), peace and blessings be upon him: "The example of the believer is like the date palm; if you accompany him, he benefits you, if you sit with him (6), he benefits you, and if you consult him, he benefits you, like the date palm, everything from it [is beneficial]..."

---

(1) Sunan al-Tirmidhi (3119), Al-Nasa'i in al-Kubra (11198), Abu Ya'la (4165), al-Tabari 13/638, and Ibn Hibban (475) as marfu' (attributed to the Prophet). 'Al-Qina': the tray on which one eats. Al-Nihayah (q-n-'). Then al-Tirmidhi narrated it after hadith (3119), and al-Tabari 13/638 as mawquf (attributed to a companion). (2) We did not find anyone who narrated it with this wording from the hadith of Ibn Umar. (3) In al-Ta'rif wa al-I'lam p. 85. (4) Al-Muwatta p. 339, narration of Muhammad bin al-Hasan al-Shaybani, narrated by Ahmad (5274), al-Bukhari (131), and al-Tirmidhi (2867) via Malik. And narrated by al-Bukhari (61) and Muslim (2811) through other than Malik's path. (5) As in Bughyat al-Bahith (1067), and in its chain is Muhammad bin Rabi', and we did not find a biography for him. (6) In (Z): you treat him harshly.

सूरह इब्राहिम: आयतें 24 - 25 | पृष्ठ 133

...ताज़ी खजूर, तो उन्होंने कहा: "अच्छी बात की मिसाल एक अच्छे पेड़ जैसी है, जिसकी जड़ मज़बूती से जमी हुई है और उसकी शाखाएं आसमान में हैं, वह अपने रब के हुक्म से हर वक्त अपना फल देता है।" उन्होंने कहा: "वह खजूर का पेड़ है। और बुरी बात की मिसाल एक बुरे पेड़ जैसी है जिसे ज़मीन की सतह से उखाड़ दिया गया हो, जिसमें कोई स्थिरता न हो।" उन्होंने कहा: "वह हंज़ल (इंद्रायण) है।" अनस से उनका कथन होने का उल्लेख मिलता है, और यही अधिक सही है (1)। दारक़ुतनी ने इब्न उमर से रिवायत की है कि रसूलुल्लाह ﷺ ने पढ़ा: {अल्लाह एक मिसाल देता है: एक अच्छी बात एक अच्छे पेड़ की तरह है जिसकी जड़ मज़बूती से जमी हुई है...} तो रसूलुल्लाह ﷺ ने फरमाया: "क्या तुम जानते हो वह क्या है?" मेरे दिल में आया कि वह खजूर का पेड़ है (2)।

अल-सुहैली ने कहा (3): अली बिन अबी तालिब से जो रिवायत है कि वह नारियल है, वह सही नहीं है; क्योंकि नबी ﷺ से इब्न उमर की हदीस से जो प्रमाणित है: "बेशक पेड़ों में एक ऐसा पेड़ है जिसके पत्ते नहीं गिरते, और वह मोमिन (ईमान वाले) की मिसाल है, मुझे बताओ वह क्या है?" फिर उन्होंने फरमाया: "वह खजूर का पेड़ है।" इसे मालिक ने 'अल-मुवत्ता' में इब्न अल-क़ासिम और अन्य की रिवायत से निकाला है, सिवाय यह्या के, क्योंकि उन्होंने इसे अपनी रिवायत से छोड़ दिया है। इसे सहीह (किताबों) के लेखकों ने भी निकाला है (4), और अल-हारिस बिन ओसामा (5) ने इसमें एक ऐसी बढ़ोतरी की जो एक लंबी यात्रा के बराबर मूल्यवान है, नबी ﷺ से कि उन्होंने फरमाया: "और वह खजूर का पेड़ है, उसका एक कली (पत्ता) भी नहीं गिरता, और इसी तरह मोमिन की कोई दुआ रद्द नहीं होती।" तो उन्होंने हदीस के अर्थ और समानता को स्पष्ट किया।

मैं कहता हूँ: अल-ग़ज़नवी ने उनके(नबी) बारे में उल्लेख किया है: "मोमिन की मिसाल खजूर के पेड़ जैसी है, अगर तुम उसके साथ रहो तो वह तुम्हें फायदा पहुँचाता है, अगर तुम उसके पास बैठो (6) तो वह तुम्हें फायदा पहुँचाता है, और अगर तुम उससे मशविरा करो तो वह तुम्हें फायदा पहुँचाता है, खजूर के पेड़ की तरह जिसका हर हिस्सा [फायदेमंद है]..."

---

(1) सुनन अल-तिरमिज़ी (3119), अल-नसाई 'अल-कुबरा' (11198) में, अबू यला (4165), अल-तबरी 13/638, और इब्न हिब्बान (475) ने 'मरफ़ू (नबी से संबंद्ध) के रूप में। 'अल-क़िना': वह थाली जिस पर खाया जाता है। अल-निहाया (क़-न-अ)। फिर तिरमिज़ी ने इसे हदीस (3119) के बाद निकाला, और अल-तबरी 13/638 ने 'मौक़ूफ़' (साहबी से संबंद्ध) के रूप में। (2) हमें इब्न उमर की

हदीस से इन शब्दों के साथ कोई रिवायत करने वाला नहीं मिला। (3) अल-तारीफ व अल-इलाम पृष्ठ 85 में। (4) अल-मुवत्ता पृष्ठ 339, मुहम्मद बिन अल-हसन अल-शैबानी की रिवायत, अहमद (5274), बुखारी (131), और तिरमिज़ी (2867) ने मालिक के रास्ते से इसे निकाला है। और बुखारी (61) और मुस्लिम (2811) ने मालिक के अलावा दूसरे रास्तों से निकाला है। (5) जैसा कि बुग़यत अल-बाहिस (1067) में है, और इसकी सनद (सूत्र) में मुहम्मद बिन रबी' है, और हमें उनकी कोई जीवनी नहीं मिली। (6) (ज़) संस्करण में: 'तुमने उससे दूरी बरती' (या सख्ती की)।

رُطَبٌ (تر و تازہ کھجور)، تو انہوں نے فرمایا: "پاکیزہ بات کی مثال ایک پاکیزہ درخت جیسی ہے جس کی جڑ مضبوطی سے جمی ہوئی ہے اور اس کی ٹہنیاں آسمان میں ہیں، وہ اپنے رب کے حکم سے ہر وقت اپنا پھل دیتا ہے۔" انہوں نے کہا: "وہ کھجور کا درخت ہے۔ اور ناپاک بات کی مثال ایک ناپاک درخت جیسی ہے جسے زمین کے اوپر سے اکھاڑ دیا گیا ہو، اس کے لیے کوئی استحکام نہ ہو۔" انہوں نے کہا: "وہ حنظل (اندرائن) ہے۔" اور انس سے ان کا قول مروی ہے، اور وہی زیادہ صحیح ہے (1)۔ دارقطنی نے ابن عمر سے روایت کی کہ رسول اللہ ﷺ نے یہ آیت پڑھی: ﴿ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ﴾ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "کیا تم جانتے ہو وہ کیا ہے؟" تو میرے جی میں آیا کہ وہ کھجور ہے (2)۔

سہیلی نے کہا (3): علی بن ابی طالب سے جو روایت کیا جاتا ہے کہ وہ ناریل ہے، وہ صحیح نہیں؛ کیونکہ نبی ﷺ سے ابن عمر کی حدیث سے جو ثابت ہے کہ: "درختوں میں سے ایک درخت ایسا ہے جس کے پتے نہیں گرتے، اور وہ مومن کی مثال ہے، مجھے بتاؤ وہ کیا ہے؟" پھر فرمایا: "وہ کھجور ہے"۔ اسے مالک نے "موطا" میں ابن قاسم اور دوسروں کی روایت سے نکالا ہے، سوائے یحییٰ کے؛ کیونکہ انہوں نے اسے اپنی روایت سے گرا دیا ہے، اور اہل صحیح نے بھی اسے نکالا ہے (4)، اور حارث بن اسامہ (5) نے اس میں ایک ایسا اضافہ کیا ہے جو سفر کے برابر قیمتی ہے، نبی ﷺ سے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "اور وہ کھجور ہے، اس کی ایک کونپل بھی نہیں گرتی، اور اسی طرح مومن کی کوئی دعا رائیگاں نہیں جاتی"۔ پس انہوں نے حدیث کے معنی اور مشابہت کو واضح کیا۔

میں کہتا ہوں: اور غزنوی نے آپ ﷺ سے ذکر کیا: "مومن کی مثال کھجور کے درخت جیسی ہے، اگر تو اس کا ساتھ دے تو وہ تجھے نفع دے، اور اگر تو اس کے پاس بیٹھے (6) تو وہ تجھے نفع دے، اور اگر تو اس سے مشورہ کرے تو وہ تجھے نفع دے، کھجور کی طرح کہ اس کی ہر چیز [نفع بخش ہے]..."

---

(1) سنن ترمذی (3119)، اور اسے نسائی نے الکبریٰ (11198)، ابو یعلیٰ (4165)، طبری 13/638، اور ابن حبان (475) نے مرفوعاً نکالا ہے۔ القناع: وہ طبق (تھال) جس پر کھایا جاتا ہے۔ النہایہ (قنع)۔ پھر ترمذی نے اسے حدیث (3119) کے بعد نکالا، اور طبری 13/638 نے موقوفاً۔ (2) ہمیں کوئی ایسا نہیں ملا جس نے ابن عمر کی حدیث سے ان الفاظ کے ساتھ اسے نکالا ہو۔ (3) التعریف والاعلام ص 85 میں۔ (4) موطا ص 339، محمد بن الحسن الشیبانی کی روایت، اسے احمد (5274)، بخاری (131)، اور ترمذی (2867) نے مالک کے طریق سے نکالا۔ اور بخاری (61)، اور مسلم (2811) نے غیر مالک کے طریق سے نکالا۔ (5) جیسا کہ بغیۃ الباحث (1067) میں ہے، اور اس کی اسناد میں محمد بن ربیع ہے، اور ہمیں ان کے حالات زندگی نہیں ملے۔ (6) (ظ) میں ہے: جافیتہ (تو نے اس سے جفا کی)۔

...benefit is derived from it"(1). And he said: "Eat from your paternal aunt - meaning the palm tree - it was created from the remainder of the clay of Adam, peace be upon him"(2).

And likewise, it stays alive with its head, lives with its heart, and its fruit comes through the mingling of male and female. It has been said: Since it is the tree most similar to humans, it was likened to them; this is because every other tree, if its head is cut off, branches sprout from its sides, but the palm tree, if its head is cut off, it withers and dies completely. Also, because it resembles humans and other animals in pollination; for it does not bear fruit until it is pollinated(3); the Prophet ﷺ said: "The best of wealth is a pollinated row of palm trees, and a prolific mare"(4). Pollination (Al-Ibar) is fertilization(5), and its explanation will come in Surah "Al-Hijr"(6).

And because it is from the remainder of Adam's clay. It is said: When God, the Almighty, fashioned Adam from clay, there remained a portion...

(1) Narrated by Al-Tabarani in Al-Kabir (13541), and Al-Ramahurmuzi in Al-Amthal (30) on the authority of Ibn Umar in a marfu' (elevated) narration. In Al-Tabarani's wording: "Like a perfumer," and in Al-Ramahurmuzi's wording: "Like the palm tree or a palm tree" based on doubt. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 1/83: In it is Layth bin Abi Sulaym, and he is a mudallis (one who conceals flaws in a chain of narration). But Al-Ramahurmuzi (31) narrated it through another chain from him with trustworthy narrators, with the wording: "Like the tree..." and Al-Tabarani (13514) also narrated it through a third chain from him which Ibn Hajar authenticated in Al-Fath 1/147, and its wording is: "The likeness of a believer is like the likeness of a palm tree; whatever comes to you from it benefits you." (2) Narrated by Abu Ya'la (455), Al-Uqayli in Al-Du'afa' 4/256, Ibn Hibban in Al-Majruhin 3/44, Al-Ramahurmuzi (35), and Ibn 'Adi 6/2424 through Masrur bin Sa'id, from Al-Awza'i, from Urwah bin Ruwaym, from Ali in a marfu' narration. All of them have: "Honor your paternal aunt" instead of "Eat from". Ibn Hibban said: Masrur ibn Suwayd narrates rejected reports from Al-Awza'i which are not permissible to use as evidence. Ibn 'Adi said: This is a rejected (munkar) hadith from Al-Awza'i, and Urwah bin Ruwaym from Ali is not a continuous chain (muttasil), and Masrur bin Sa'id is unknown; I have not heard mention of him except in this hadith. Ibn 'Adi also narrated it 2/578 from Ibn Umar in a marfu' narration, and in its chain is Ja'far bin Ahmad bin Ali. Ibn 'Adi said (after narrating another hadith from him): I have no doubt that Ja'far fabricated both of them. (3) See Tafsir Al-

Baghawi 3/33, and Zad al-Masir 4/360. (4) Narrated by Ahmad (15845) from the hadith of Suwayd bin Hubayrah, and it is a weak hadith. (5) Al-Sikkah: A lined row of palm trees. Muhrah ma'murah: One with many offspring and yield. Al-Nihayah (Abara) and (Amara). (6) In the explanation of verse (22) therein.

134 सूरह इब्राहिम: आयतें 24 - 25

...उससे लाभ प्राप्त किया जाता है"(1)। और उन्होंने कहा: "अपनी बुआ से खाओ - यानी खजूर का पेड़ - इसे आदम अलैहिस्सलाम की बची हुई मिट्टी से बनाया गया था"(2)।

और इसी तरह, यह अपने सिर से जीवित रहता है, अपने दिल से जीता है, और इसका फल नर और मादा के मिलाप से प्राप्त होता है। यह कहा गया है: चूंकि यह मनुष्यों के लिए सबसे समान पेड़ है, इसलिए इसकी तुलना उनसे की गई है; इसका कारण यह है कि हर दूसरे पेड़ का यदि सिर काट दिया जाए, तो उसके किनारों से शाखाएं फूटती हैं, लेकिन खजूर के पेड़ का यदि सिर काट दिया जाए, तो वह पूरी तरह सूख जाता है और मर जाता है। साथ ही, क्योंकि यह परागण में मनुष्यों और अन्य जानवरों के समान है; क्योंकि यह तब तक फल नहीं देता जब तक कि इसे परागित न किया जाए(3); पैगंबर ﷺ ने कहा: "सबसे अच्छी संपत्ति खजूर के पेड़ों की परागित कतार और बहुत से बच्चे देने वाली घोड़ी है"(4)। अल-इबार का अर्थ परागण (निषेचन) है(5), और इसका स्पष्टीकरण सूरह "अल-हिज्र"(6) में आएगा।

और इसलिए कि यह आदम की मिट्टी के अवशेष से है। यह कहा जाता है: जब अल्लाह सर्वशक्तिमान ने आदम को मिट्टी से बनाया, तो एक हिस्सा बच गया...

(1) इसे अल-तबरानी ने अल-कबीर (13541) में और अल-रामहुरमुजी ने अल-अमथाल (30) में इब्न उमर के अधिकार पर मरफू(पैगंबर तक पहुँचा हुआ) वर्णन के रूप में निकाला है। अल-तबरानी के शब्दों में: "एक इत्र बेचने वाले की तरह", और अल-रामहुरमुजी के शब्दों में संदेह के साथ: "खजूर के पेड़ की तरह या एक खजूर का पेड़"। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 1/83 में कहा: इसमें लैथ बिन अबी सुलैयम है, और वह मुदल्लीस (स्रोतों को छिपाने वाला) है। लेकिन अल-रामहुरमुजी (31) ने उनके विश्वसनीय लोगों के साथ एक और श्रृंखला के माध्यम से इसे इन शब्दों के साथ सुनाया: "पेड़ की तरह..." और अल-तबरानी (13514) ने भी उनके माध्यम से एक तीसरी श्रृंखला से इसे निकाला जिसे इब्न हजर ने अल-फथ 1/147 में प्रमाणित किया है, और इसके शब्द हैं: "एक मोमिन (विश्वासी) का उदाहरण खजूर के पेड़ के उदाहरण जैसा है; उससे तुम्हें जो कुछ भी प्राप्त होता है वह तुम्हें लाभ पहुँचाता है।" (2) इसे अबू याला (455), अल-उकैली ने अल-दुअफा 4/256 में, इब्न हिब्बान ने अल-मजरुहिन 3/44 में, अल-रामहुरमुजी (35) में, और इब्न अदी 6/2424 में मसरूर बिन सईद के माध्यम से, अल-औज़ाई से, उरवा बिन रुवायम से, अली से मरफू रिवायत के रूप में निकाला है।

सभी के पास "खाओ" के बजाय "अपनी बुआ का सम्मान करो" शब्द हैं। इब्न हिब्बान ने कहा: मसरूर इब्न सुवैद अल-औज़ाई से ऐसी अस्वीकार्य बातें सुनाता है जिन्हें दलील के तौर पर इस्तेमाल नहीं किया जा सकता। इब्न अदी ने कहा: यह अल-औज़ाई की एक मुनकर (अस्वीकृत) हदीस है, और उरवा बिन रुवायम की अली से कड़ी जुड़ी हुई नहीं है, और मसरूर बिन सईद अज्ञात है; मैंने इस हदीस के अलावा उसका ज़िक्र नहीं सुना। इब्न अदी ने इसे इब्न उमर से मरफू रिवायत के रूप में 2/578 में भी निकाला है, और इसकी श्रृंखला में जाफर बिन अहमद बिन अली है। इब्न अदी ने कहा (उनके द्वारा एक और हदीस सुनाने के बाद): मुझे कोई संदेह नहीं है कि जाफर ने इन दोनों को गढ़ा है। (3) देखें तफ़सीर अल-बघवी 3/33, और ज़ाद अल-मसीर 4/360। (4) इसे अहमद (15845) ने सुवैद बिन हुबैरा की हदीस से निकाला है, और यह एक कमजोर हदीस है। (5) अल-सिक्का: खजूर के पेड़ों की एक कतार। मुहरा मामूरा: बहुत सारी संतान और उपज वाली। अल-निहाया (अबर) और (अमर)। (6) उसकी आयत (22) की व्याख्या में।

134 سورہ ابراہیم: آیات 24 - 25

...اس سے نفع حاصل کیا جاتا ہے"(1)۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا: "اپنی پھوپھی سے کھاؤ - یعنی کھجور کا درخت - یہ آدم علیہ السلام کی بچی ہوئی مٹی سے پیدا کی گئی تھی"(2)۔

اور اسی طرح یہ ہے کہ وہ اپنے سر کے ساتھ باقی رہتی ہے، اور اپنے دل سے زندہ رہتی ہے، اور اس کا پھل نر اور مادہ کے ملاپ سے ہوتا ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ: جب یہ درختوں میں انسان سے سب سے زیادہ مشابہ تھی تو اسے اس سے تشبیہ دی گئی؛ اس کی وجہ یہ ہے کہ ہر وہ درخت جس کا سر کاٹ دیا جائے تو اس کی اطراف سے شاخیں پھوٹتی ہیں، لیکن کھجور کا درخت ایسا ہے کہ جب اس کا سر کاٹ دیا جائے تو وہ سوکھ جاتا ہے اور جڑ سے ختم ہو جاتا ہے۔ اور اس لیے بھی کہ یہ تلقیح (بارآوری) میں انسان اور دیگر حیوانات کے مشابہ ہے؛ کیونکہ یہ اس وقت تک پھل نہیں لاتی جب تک اسے گابھا نہ دیا جائے(3)؛ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "بہترین مال کھجوروں کی قطاریں ہیں جنہیں گابھا دیا گیا ہو، اور وہ گھوڑی جو بہت زیادہ بچے دینے والی ہو"(4)۔ اور الابار سے مراد تلقیح (گابھا دینا) ہے(5)، اور اس کا بیان سورہ "الحجر"(6) میں آئے گا۔

اور اس لیے کہ یہ آدم کی مٹی کے بچنے والے حصے سے ہے۔ اور کہا جاتا ہے کہ: اللہ عزوجل نے جب آدم کو مٹی سے پیدا کیا تو کچھ مٹی بچ گئی...

(1) اسے طبرانی نے الکبیر (13541) میں، اور رامہرمزی نے الامثال (30) میں ابن عمر سے مرفوعاً روایت کیا ہے، اور طبرانی کے الفاظ ہیں: "عطر فروش کی طرح" اور رامہرمزی کے الفاظ ہیں: شک کے ساتھ "کھجور کی طرح یا کھجور کا درخت"۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد 1/83

میں کہا: اس میں لیث بن ابی سلیم ہے، اور وہ مدلس ہے۔ لیکن رامہرمزی نے (31) اسے ایک اور سند کے ساتھ ثقہ راویوں سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا: "درخت کی طرح..." اور طبرانی نے (13514) اسے ایک تیسری سند کے ساتھ بھی روایت کیا ہے جسے ابن حجر نے الفتح 1/147 میں صحیح قرار دیا ہے، اور اس کے الفاظ ہیں: "مومن کی مثال کھجور کے درخت کی سی ہے، اس سے جو بھی چیز تمہیں پہنچے وہ تمہیں نفع دیتی ہے۔" (2) اسے ابو یعلیٰ (455)، اور عقیلی نے الضعفاء 4/256 میں، اور ابن حبان نے المجروحین 3/44 میں، اور رامہرمزی (35)، اور ابن عدی 6/2424 میں مسرور بن سعید کے واسطے سے اوزاعی سے، انہوں نے عروہ بن رویم سے، انہوں نے علی سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ اور سب کے ہاں "کھاؤ" کے بجائے "اپنی پھوپھی کی عزت کرو" کے الفاظ ہیں۔ ابن حبان نے کہا: مسرور بن سوید، اوزاعی سے منکر روایات نقل کرتا ہے جن سے احتجاج جائز نہیں ہے۔ ابن عدی نے کہا: یہ اوزاعی سے منکر حدیث ہے، اور عروہ بن رویم کی علی سے روایت متصل نہیں ہے، اور مسرور بن سعید نامعلوم ہے، میں نے اس حدیث کے سوا اس کا ذکر نہیں سنا۔ ابن عدی نے اسے 2/578 میں ابن عمر سے مرفوعاً بھی روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں جعفر بن احمد بن علی ہے۔ ابن عدی نے کہا (جبکہ انہوں نے اس کے بعد اس کی ایک اور حدیث بھی بیان کی ہے): مجھے شک نہیں کہ جعفر نے یہ دونوں گھڑی ہیں۔ (3) دیکھئے تفسیر بغوی 3/33، اور زاد المسیر 4/360۔ (4) اسے احمد نے (15845) سوید بن ہبیرہ ﷺ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور یہ ضعیف حدیث ہے۔ (5) السکۃ: کھجوروں کی سیدھی قطار۔ اور مہرۃ مأمورۃ: بہت زیادہ نسل اور پیداوار والی۔ النہایہ (أبر) اور (أمر)۔ (6) اس کی آیت (22) کی تفسیر کے وقت۔

Surah Ibrahim: Verses 24 - 25

135

...a piece of clay, fashioned it with His hand, and planted it in the Garden of Eden. The Prophet (PBUH) said: "Honor your paternal aunt." They said: "And who is our paternal aunt, O Messenger of Allah?" He said: "The date palm tree"(1). {Giving its fruit at every season} [Ibrahim: 25]. Al-Rabi' said: "at every season" means morning and evening; likewise, the believer's deeds ascend at the beginning and end of the day. Ibn Abbas (2) also said this. And from him: {Giving its fruit at every season}, he said: It is the coconut tree, which is never without fruit, bearing every month. He likened the believer's work for Allah, the Almighty and Majestic, at all times to the date palm which yields its fruit at different times. Al-Dahhak said: every hour of night or day, winter and summer, it is eaten at all times, and likewise the believer is never devoid of good at all times (3). Al-Nahhas (4) said: These sayings are close and not contradictory; because "al-heen" (time/season) according to all linguists - except those who are eccentric among them - means time, applicable to a short period or a long one. Al-Asma'i recited the verse of Al-Nabighah: The charmers warned against it because of its evil poison; it releases at one time and returns at another (5). This shows you that "al-heen" means time. Thus, faith is firm in the believer's heart, and his deeds, words, and glorification are high and exalted in the sky, like the height of the branches of a palm tree. And what he gains from the blessing of faith and its reward is like what is obtained from the fruit of the palm tree throughout all seasons of the year, from fresh dates (rutab), semi-ripe dates (busr), green dates (balah), ripening dates (zahw), dried dates (tamr), and the spathe (tal') (6). In a narration from Ibn Abbas: Indeed, the good tree (7) is a tree in Paradise that bears fruit at all times.

---

(1) Mentioned by Al-Baghawi 33/3 with this wording, and it was previously mentioned with a different wording, and we mentioned its reason there. (2) Reported by Al-Tabari 13/645 and 651 from Al-Rabi', and 13/643 and 644 from Ibn Abbas. (3) Reported by Al-Tabari 13/645 similarly. (4) In 'Ma'ani al-Quran' 3/528 - 529. (5) Diwan of Al-Nabighah al-Dhubyani p. 80, and in it: 'at times and at times' instead of 'at one time and at another'. (6) See 'Al-Waseet' by Al-Wahidi 3/30. (7) The word 'al-tayyibah' (the good) is not in (m).

सूरह इब्राहिम: आयत 24 - 25

135

...मिट्टी का एक टुकड़ा, इसे अपने हाथ से बनाया, और इसे अदन के बाग में लगाया। पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "अपनी बुआ का सम्मान करो।" उन्होंने कहा: "और हमारी बुआ कौन है, ऐ अल्लाह के रसूल?" उन्होंने कहा: "खजूर का पेड़"(1)। {वह हर समय अपना फल देता है} [इब्राहिम: 25]। अल-रबी ने कहा: "हर समय" का अर्थ है सुबह और शाम; इसी तरह, मोमिन के कर्म दिन की शुरुआत और अंत में ऊपर जाते हैं। इब्न अब्बास (2) ने भी यही कहा। और उनसे: {वह हर समय अपना फल देता है}, उन्होंने कहा: यह नारियल का पेड़ है, जो कभी फल के बिना नहीं रहता, हर महीने फलता है। उन्होंने अल्लाह अज़-व-जल्ल के लिए मोमिन के काम की तुलना हर समय उस खजूर के पेड़ से की जो अलग-अलग समय पर अपना फल देता है। अल-दहाक ने कहा: रात या दिन का हर घंटा, सर्दी और गर्मी, यह हर समय खाया जाता है, और इसी तरह मोमिन हर समय अच्छाई से खाली नहीं होता (3)। अल-नहस (4) ने कहा: ये बातें एक-दूसरे के करीब हैं और विरोधाभासी नहीं हैं; क्योंकि सभी भाषाविदों के अनुसार - उनमें से कुछ अपवादों को छोड़कर - 'हीन' का अर्थ समय है, जो थोड़े या अधिक समय के लिए प्रयुक्त होता है। अल-असमत ने अल-नाबिगाह की कविता सुनाई: जादूगरों ने इसके बुरे जहर के कारण इससे आगाह किया; यह कभी छोड़ देता है और कभी वापस आ जाता है (5)। यह आपको दिखाता है कि 'हीन' का अर्थ समय है। इस प्रकार, मोमिन के दिल में ईमान मजबूत है, और उसके काम, शब्द और तस्बीह आसमान में ऊंचे हैं जैसे खजूर के पेड़ की शाखाओं की ऊंचाई। और ईमान की बरकत और उसके सवाब से वह जो हासिल करता है वह वैसा ही है जैसा साल के सभी समयों में खजूर के फल से प्राप्त होता है, जैसे ताज़ा खजूर (रुतब), अधपकी खजूर (बुस्र), कच्ची खजूर (बलह), पकती खजूर (ज़ह्व), सूखी खजूर (तम्र) और खजूर का गुच्छा (तल') (6)। इब्न अब्बास की एक रिवायत में है: बेशक पाकीज़ा दरख्त (7) जन्नत का एक दरख्त है जो हर वक्त फल देता है।

---

(1) अल-बगवी ने 33/3 में इसी शब्दों के साथ इसका उल्लेख किया है, और यह पहले अलग शब्दों के साथ आ चुका है, और हमने वहां इसका कारण बताया है। (2) अल-तबारी ने अल-रबी से 13/645 और 651 में, और इब्न अब्बास से 13/643 और 644 में उद्धृत किया है। (3) अल-तबारी ने 13/645 में इसी तरह उद्धृत किया है। (4) 'मानी अल-कुरान' 3/528 - 529 में। (5) दीवान अल-नाबिगाह

अल-धुबयानी पृष्ठ 80, और इसमें: 'तौरन व तौरन' के बजाय 'हीनन व हीनन' है। (6) अल-वाहिदी की 'अल-वसीत' 3/30 देखें। (7) शब्द 'अल-तैय्यबा' (म) में नहीं है।

سورہ ابراہیم: آیات ۲۴ - ۲۵

۱۳۵

...مٹی کا ایک ٹکڑا، پھر اسے اپنے ہاتھ سے بنایا، اور اسے جنت عدن میں لگایا۔ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "اپنی پھوپھی کا اکرام کرو۔" انہوں نے کہا: اے اللہ کے رسول، ہماری پھوپھی کون ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "کھجور کا درخت"(۱)۔ ﴿تُؤْتِي أُكُلَهَا كُلَّ حِينٍ﴾ الربیع نے کہا: "كُلَّ حِينٍ" سے مراد صبح اور شام ہے، اسی طرح مومن کا عمل دن کے شروع اور آخر میں اوپر جاتا ہے۔ اور یہی بات ابن عباس(۲) نے کہی۔ اور ان سے مروی ہے: ﴿تُؤْتِي أُكُلَهَا كُلَّ حِينٍ﴾، انہوں نے کہا: یہ ناریل کا درخت ہے، جو پھل سے کبھی خالی نہیں رہتا، ہر مہینے پھل دیتا ہے۔ اللہ عزوجل کے لیے مومن کے عمل کو ہر وقت اس کھجور کے درخت سے تشبیہ دی جو مختلف اوقات میں اپنا پھل دیتا ہے۔ ضحاک نے کہا: رات یا دن کی ہر گھڑی، سردی اور گرمی، یہ تمام اوقات میں کھایا جاتا ہے، اور اسی طرح مومن تمام اوقات میں خیر سے خالی نہیں ہوتا(۳)۔ النحاس(۴) نے کہا: یہ اقوال ایک دوسرے کے قریب ہیں اور متضاد نہیں ہیں؛ کیونکہ تمام ماہرین لغت کے نزدیک - سوائے ان کے جو ان میں سے شاذ ہیں - "حین" کا معنی وقت ہے، جو تھوڑے اور زیادہ زمانے کے لیے استعمال ہوتا ہے، اور اصمعی نے نابغہ کا یہ شعر پڑھا: دم کرنے والوں نے اس کے زہر کی برائی سے ڈرایا؛ وہ اسے کبھی چھوڑ دیتا ہے اور کبھی لوٹ آتا ہے (۵)۔ تو یہ آپ پر واضح کرتا ہے کہ "حین" وقت کے معنی میں ہے، پس ایمان مومن کے دل میں راسخ ہے، اور اس کا عمل، اس کا قول اور اس کی تسبیح آسمان میں اتنی ہی بلند ہے جتنی کھجور کی شاخوں کی بلندی، اور وہ ایمان کی برکت اور اس کے ثواب سے جو کچھ حاصل کرتا ہے وہ ویسا ہی ہے جیسا کہ سال کے تمام اوقات میں کھجور کے پھل سے حاصل کیا جاتا ہے، جیسے رطب، بسر، بلح، زہو، تمر اور طلع(۶)۔ اور

ابن عباس سے ایک روایت میں ہے: بے شک پاکیزہ درخت(۷) جنت کا ایک درخت ہے جو ہر وقت پھل دیتا ہے۔

---

(۱) اسے البغوی نے ۳/۳۳ میں ان ہی الفاظ کے ساتھ ذکر کیا ہے، اور یہ اس سے پہلے دوسرے الفاظ کے ساتھ گزر چکا ہے، اور ہم نے وہاں اس کی وجہ بیان کی ہے۔ (۲) اسے الطبری نے الربیع سے ۱۳/۶۴۵ اور ۶۵۱، اور ابن عباس سے ۱۳/۶۴۳ اور ۶۴۴ میں روایت کیا ہے۔ (۳) اسے الطبری نے ۱۳/۶۴۵ میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۴) معانی القرآن ۳ / ۵۲۸ - ۵۲۹ میں۔ (۵) دیوان النابغہ الذبیانی ص ۸۰، اور اس میں: "طورا وطورا" کی جگہ "حینا وحینا" ہے۔ (۶) الواحدی کی الوسیط ۳/۳۰ ملاحظہ کریں۔ (۷) لفظ "الطیبہ" (م) میں نہیں ہے۔

136 Surat Ibrahim, Verses 24 - 26

The word "mathalan" (a parable) is the object of the verb "daraba" (sets forth), and "kalimatan" (a word) is an appositive to it. The "ka" in His saying: "ka-shajaratin" (like a tree) is in the position of an accusative state (haal) for "kalimatan"; the estimation is: a good word likened to a good tree (1).

Second: His, the Almighty's, saying: {yielding its fruit at all times}. Since trees yield their fruit once every year, this contained an explanation of the ruling on "al-heen" (time/period); for this reason we said: whoever swears not to speak to someone for a "heen", nor say such and such for a "heen": that "heen" is a year (2). "Heen" has appeared in another place meaning more than that; because of His, the Almighty's, saying: {Has there not been over man a period of time (heen)...} [Al-Insan: 1]. It was said in the "Tafsir": forty years. Ikrimah narrated that a man said: If I do such and such until a "heen", then his slave is free. He came to Umar ibn Abd al-Aziz and asked him, and he asked me about it. I said: Some "heen" is a period that cannot be perceived, His, the Almighty's, saying: {And I do not know; perhaps it is a trial for you and enjoyment for a time (heen)} [Al-Anbiya: 111]. So I see that you should hold [the slave] for the duration between the harvesting of the palm tree and its bearing fruit, and it was as if he liked it (3). This is the opinion of Abu Hanifa regarding "heen" being six months, following Ikrimah and others (4). What the scholars have regarding "heen" has already been fully discussed in "Al-Baqara" (5), praise be to Allah.

{And Allah sets forth parables for the people that they may reflect.} Meaning: likenesses; so that they may contemplate; and this has preceded.

His, the Almighty's, saying: {And the example of a bad word is like a bad tree, uprooted from the surface of the earth, not having any stability.} [26]

His, the Almighty's, saying: {And the example of a bad word is like a bad tree} The bad word: is the word of disbelief (6).

---

(1) See Al-Muharrar al-Wajiz 3/335, and Abu Hayyan mentioned in Al-Bahr 5/421, that in this way His saying: "ka-shajaratin" is an adjective for the word. (2) Previous 1/479, and the author attributed it there to Ibn Khuwayz Mindad in his rulings. (3) Narrated similarly by Al-Tabari 13/649-650, but mentioned the aforementioned verse from Surah Al-Insan instead of the verse from Al-Anbiya. It will appear in another context when interpreting the last verse of Surah Sad. (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1108. (5) 1/477 - 480. (6) Tafsir Abu al-Layth 3/206, and Al-Waseet by Al-Wahidi 3/30.

136 सूरह इब्राहिम, आयतें 24 - 26

"mathalan" (उदाहरण) शब्द क्रिया "daraba" (पेश करना) का कर्म (object) है, और "kalimatan" (एक शब्द) इसका पूरक (appositive) है। उनके कथन: "ka-shajaratin" (एक पेड़ की तरह) में "ka" "kalimatan" की अवस्था (haal) को दर्शाने के लिए कर्म कारक में है; अर्थ यह है: एक अच्छा शब्द जिसकी तुलना एक अच्छे पेड़ से की गई है (1)।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {अपना फल हर समय देता है}। चूंकि पेड़ साल में एक बार अपना फल देते हैं, इसलिए इसमें "al-heen" (समय/अवधि) के नियम का वर्णन था; इसी कारण हमने कहा: जो कोई शपथ लेता है कि वह किसी से "heen" तक बात नहीं करेगा, न ही "heen" तक ऐसा और वैसा कहेगा: वह "heen" एक वर्ष है (2)। "Heen" शब्द का प्रयोग अन्य स्थान पर इससे अधिक समय के लिए भी हुआ है; अल्लाह तआला के कथन के कारण: {क्या मनुष्य पर समय का एक ऐसा काल (heen) नहीं गुज़रा...} [अल-इंसान: 1]। "तफ़सीर" में कहा गया है: चालीस वर्ष। इकरामा ने वर्णन किया कि एक व्यक्ति ने कहा: यदि मैं ऐसा और वैसा "heen" तक करूँ तो उसका दास स्वतंत्र है। वह उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ के पास आया और उनसे पूछा, और उन्होंने मुझसे इसके बारे में पूछा। मैंने कहा: कुछ "heen" ऐसी अवधि होती है जिसे समझा नहीं जा सकता, अल्लाह तआला का कथन है: {और मैं नहीं जानता; संभवतः यह तुम्हारे लिए एक परीक्षा है और एक समय (heen) तक के लिए आनंद है} [अल-अंबिया: 111]। इसलिए मेरा मानना है कि आपको खजूर के पेड़ की कटाई और उसके फल लगने के बीच की अवधि तक रुकना चाहिए, और ऐसा लगा जैसे उन्हें यह पसंद आया (3)। यह "heen" के बारे में अबू हनीफ़ा का मत है कि यह इकरामा और अन्य का अनुसरण करते हुए छह महीने है (4)। "heen" के बारे में विद्वानों के जो विचार हैं, वे पहले ही "अल-बक़रह" (5) में विस्तार से बताए जा चुके हैं, और अल्लाह की प्रशंसा हो।

{और अल्लाह लोगों के लिए उदाहरण पेश करता है ताकि वे ध्यान दें।} अर्थात: समानताएं ताकि वे चिंतन करें; और यह पहले आ चुका है।

अल्लाह तआला का कथन: {और एक बुरी बात की मिसाल एक बुरे पेड़ जैसी है जिसे धरती की सतह से उखाड़ दिया गया हो, जिसमें कोई स्थिरता न हो।} [26]

अल्लाह तआला का कथन: {और एक बुरी बात की मिसाल एक बुरे पेड़ जैसी है} बुरी बात: कुफ्र (अविश्वास) का शब्द है (6)।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/335 देखें, और अबू हयान ने अल-बहर 5/421 में उल्लेख किया है कि इस तरह उनका कथन: "ka-shajaratin" शब्द के लिए एक विशेषण होगा। (2) पिछला 1/479, और लेखक ने वहां इसे इब्न खुवैज़ मिंदाद के फैसलों में उनके हवाले से दिया है। (3) अल-तबरी 13/649-650 द्वारा इसी तरह वर्णित, लेकिन इसमें अल-अंबिया की आयत के बजाय सूरह अल-इंसान की पूर्वोक्त आयत का उल्लेख है। यह सूरह साद की अंतिम आयत की व्याख्या करते समय दूसरे संदर्भ में आएगा। (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1108। (5) 1/477 - 480। (6) तफ़सीर अबू अल-लैथ 3/206, और अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 3/30।

١٣٦ سورة إبراهيم، الآيات ٢٤ - ٢٦

اور «مَثَلاً» «ضَرَبَ» کا مفعول ہے، اور «كلمةً» اس سے بدل ہے، اور ان کے قول «كشجرةٍ» میں کاف «كلمةً» سے حال ہونے کی بنا پر محلِ نصب میں ہے؛ تقدیر (اصل عبارت) یہ ہے: ایک کلمہ طیبہ جو ایک شجرہ طیبہ سے مشابہ ہے(١)۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿تُؤْتِي أُكُلَهَا كُلَّ حِينٍ﴾ (وہ ہر وقت اپنا پھل دیتا ہے) چونکہ درخت سال میں ایک بار اپنا پھل دیتے ہیں، اس میں لفظِ "حین" کے حکم کا بیان تھا؛ اسی لیے ہم نے کہا: جس نے قسم کھائی کہ وہ فلاں سے ایک "حین" تک کلام نہیں کرے گا، یا ایک "حین" تک ایسا نہیں کہے گا، تو وہ "حین" ایک سال ہے(٢)۔ اور لفظِ "حین" کسی دوسری جگہ اس سے زیادہ کے معنی میں بھی وارد ہوا ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: ﴿هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنسَانِ حِينٌ مِّنَ الدَّهْرِ﴾ [الإنسان: ١] (کیا انسان پر زمانے کا ایک ایسا وقت گزرا ہے...) "تفسیر" میں کہا گیا ہے: چالیس سال۔ اور عکرمہ نے حکایت بیان کی کہ ایک شخص نے کہا: اگر میں نے ایک "حین" تک ایسا ایسا کیا تو اس کا غلام آزاد ہے، چنانچہ وہ عمر بن عبدالعزیز کے پاس آیا اور ان سے پوچھا، تو انہوں نے مجھ سے اس بارے میں پوچھا، میں نے کہا: ایک "حین" تو وہ وقت ہے جس کا ادراک نہیں ہو سکتا، اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَإِنْ أَدْرِي لَعَلَّهُ فِتْنَةٌ لَّكُمْ وَمَتَاعٌ إِلَىٰ حِينٍ﴾ [الأنبياء: ١١١] (اور میں نہیں جانتا کہ شاید یہ تمہارے لیے آزمائش ہو اور ایک وقت تک کا فائدہ ہو) تو میں سمجھتا ہوں کہ تم کھجور کے درخت کی کٹائی سے اس کے دوبارہ پھل لانے تک کے درمیانی عرصہ کو ملحوظ رکھو، گویا کہ انہیں یہ بات پسند آئی(٣)۔ اور یہی امام ابو حنیفہ کا قول ہے کہ "حین" سے مراد عکرمہ وغیرہ کی اتباع میں چھ ماہ ہیں(٤)۔ اور "حین" کے بارے میں علماء کے جو اقوال ہیں وہ "البقرة" (٥) میں تفصیل سے گزر چکے ہیں، وللہ الحمد۔

﴿وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ﴾ یعنی: مثالیں؛ تاکہ وہ غور و فکر کریں؛ اور یہ بات پہلے گزر چکی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَثَلُ كَلِمَةٍ خَبِيثَةٍ كَشَجَرَةٍ خَبِيثَةٍ اجْتُثَّتْ مِن فَوْقِ الْأَرْضِ مَا لَهَا مِن قَرَارٍ ٢٦﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَثَلُ كَلِمَةٍ خَبِيثَةٍ كَشَجَرَةٍ خَبِيثَةٍ﴾ کلمہ خبیثہ سے مراد کلمہ کفر ہے(٦)۔

---

(١) دیکھیے المحرر الوجیز ٣٣٥/٣، اور ابو حیان نے البحر ٤٢١/٥ میں ذکر کیا ہے کہ اس صورت میں ان کا قول «کشجرة» لفظِ کلمہ کی صفت ہو گا۔ (٢) سابقہ ٤٧٩/١، اور مؤلف نے وہاں اسے ابن خویز منداد کے احکام کے حوالے سے منسوب کیا ہے۔ (٣) اسے طبری ٦٤٩/١٣ - ٦٥٠ نے اسی طرح روایت کیا ہے، لیکن اس میں سورہ انبیاء کی آیت کے بجائے سورہ انسان کی مذکورہ بالا آیت کا ذکر کیا ہے۔ اور یہ سورہ ص کی آخری آیت کی تفسیر میں ایک دوسرے سیاق کے ساتھ آئے گا۔ (٤) أحكام القرآن لابن العربي ١١٠٨/٣۔ (٥) ٤٧٧/١ - ٤٨٠۔ (٦) تفسير أبي الليث ٢٠٦/٣، اور الوسيط للواحدي ٣٠/٣۔

And it was said: [It refers to] the disbeliever himself (1). And "the evil tree": is the colocynth tree, as in the Hadith of Anas, and it is the opinion of Ibn Abbas, Mujahid, and others (2). It was also narrated from Ibn Abbas that: it is a tree that was not created on earth (3). It was said: it is the garlic plant, also from Ibn Abbas (4). It was said: [it refers to] truffles or moss. It was said: [it refers to] dodder (5), which is a plant with no leaves and no roots in the earth; the poet said: “They are like dodder; no roots and no leaves” (6) {uprooted from upon the earth}: torn out from its roots. Ibn Abbas said this; and from this is the saying of Laqeet: "It is the exile that uproots your origin; so who has seen such a thing one day, and who has heard [of it]?" (7) Al-Mu'arrij said: "Its corpse (juththa) was taken, which is its self, and 'al-juththa' is a person's figure while sitting or sleeping (8). And 'jaththahu' means pulled it out, and 'ijthathahu' means uprooted it from upon the earth (9), meaning: it has no firm root that drinks through its veins from the earth. {having no stability}: meaning: no root in the earth. And it was said: no stability; and such is the disbeliever; he has no proof, no stability, and no good in him, and no good word or righteous deed ascends for him (10)."

WWW.NAFSEISLAM.COM (1) Reported by al-Tabari 13/658-659 from Ibn Abbas, al-Rabi', and Atiyyah al-Awfi. (2) Reported by al-Tabari 13/653-654, and al-Ramahurmuzi in 'al-Amthal' p. 109 from Mujahid, and the Hadith of Anas was mentioned in the first issue regarding the preceding verse. (3) Reported by al-Tabari 13/654. (4) Al-Waseet by al-Wahidi 3/30, Tafsir al-Baghawi 3/33, and Zad al-Masir by Ibn al-Jawzi 4/361. (5) Al-Nukat wa al-Uyun 3/134, al-Waseet 3/30, Tafsir al-Baghawi 3/33, and Zad al-Masir 4/360. (6) The beginning of a verse, and its ending is: "no breeze, no shade, and no fruit." Mentioned by al-Maydani in 'Majma' al-Amthal' 1/284, and al-Safadi in 'Tashih al-Tashif' p. 123. And al-Jawhari in 'al-Sihah' (k-th-th). He said about 'al-kashuth': a plant that clings to tree branches without striking a root into the ground. (7) Al-Nukat wa al-Uyun 3/135-136, and the verse is in the Diwan of Laqeet ibn Ya'mar p. 86 and in it: "an opinion" instead of "a day". (8) Confirmed from (z) and al-Sihah, and in other copies: "standing". (9) See al-Sihah (j-th-th). (10) Tafsir al-Baghawi 3/33, and see al-Nukat wa al-Uyun 3/135, and Zad al-Masir 4/361.

और कहा गया: [इसका अर्थ है] स्वयं काफिर (1)। और "अपवित्र वृक्ष": इन्द्रायण (हनज़ल) का वृक्ष है, जैसा कि अनस की हदीस में है, और यह इब्न अब्बास, मुजाहिद और अन्य लोगों का विचार है (2)। इब्न अब्बास से यह भी वर्णित है कि: यह एक ऐसा वृक्ष है जो पृथ्वी पर पैदा नहीं किया गया (3)। कहा गया: यह लहसुन का पौधा है, यह भी इब्न अब्बास से है (4)। कहा गया: [इसका अर्थ] कुकुरमुत्ता या काई है। कहा गया: [इसका अर्थ] कशूथ (अमरबेल) है (5), जो एक ऐसा पौधा है जिसके न तो पत्ते होते हैं और न ही जमीन में जड़ें; कवि ने कहा: "वे कशूथ की तरह हैं; न कोई जड़ और न कोई पत्ता" (6) {धरती के ऊपर से उखाड़ दिया गया}: उसकी जड़ से उखाड़ दिया गया। इब्न अब्बास ने ऐसा कहा; और इसी से लकीत का कथन है: "वह निर्वासन है जो तुम्हारी जड़ें उखाड़ देता है; तो किसने किसी दिन ऐसा देखा है, और किसने सुना है?" (7) अल-मुअर्रिज ने कहा: "उसका शरीर (जुथ्था) ले लिया गया, जो कि वह स्वयं है, और 'अल-जुथ्था' एक व्यक्ति की आकृति है जब वह बैठा या सोया हुआ हो (8)। और 'जथ्थहू' का अर्थ है उसे बाहर निकाल दिया, और 'इजतथ्थहू' का अर्थ है उसे धरती के ऊपर से उखाड़ दिया (9), अर्थात: इसकी कोई मजबूत जड़ नहीं है जो पृथ्वी से अपनी नसों के माध्यम से पानी पीती हो। {उसे कोई स्थिरता नहीं}: यानी: जमीन में कोई जड़ नहीं। और कहा गया: कोई स्थिरता नहीं; और काफिर का भी यही हाल है; उसके पास न कोई प्रमाण है, न कोई स्थिरता है और न ही उसमें कोई अच्छाई है, और न ही उसके लिए कोई अच्छी बात या नेक काम ऊपर जाता है (10)।"

WWW.NAFSEISLAM.COM (1) इसे अल-तब़री 13/658-659 ने इब्न अब्बास, अल-रबी' और अतिय्या अल-औफी से उद्धृत किया है। (2) इसे अल-तब़री 13/653-654 ने और अल-रामहुर्मुज़ी ने 'अल-अम्थाल' पृष्ठ 109 में मुजाहिद से उद्धृत किया है, और अनस की हदीस का उल्लेख इससे पहले वाली आयत में पहले मुद्दे में किया गया था। (3) इसे अल-तब़री 13/654 ने उद्धृत किया है। (4) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 3/30, तफ़सीर अल-बग़वी 3/33, और इब्न अल-जौज़ी द्वारा ज़ाद अल-मसीर 4/361। (5) अल-नुकत वल-उयून 3/134, अल-वसीत 3/30, तफ़सीर अल-बग़वी 3/33, और ज़ाद अल-मसीर 4/360। (6) एक शेर का पहला मिसरा, और इसका दूसरा मिसरा है: "न कोई हवा, न कोई छाया और न कोई फल।" अल-मैदानी ने 'मजमा' अल-अम्थाल' 1/284 में और अल-सफ़दी ने 'तशहीह अल-तशहीफ़' पृष्ठ 123 में इसका उल्लेख किया है। और अल-जौहरी ने 'अल-सिहाह' (क-थ-थ) में। उन्होंने कशूथ के बारे में कहा: एक ऐसा पौधा जो जमीन में जड़ जमाए बिना

पेड़ की टहनियों से चिपक जाता है। (7) अल-नुकत वल-उयून 3/135-136, और शेर लकीत बिन यामर के दीवान के पृष्ठ 86 में है और उसमें 'यौमन' (एक दिन) की जगह 'रायन' (एक विचार) है। (8) 'ज़' (نسخة ظ) और अल-सिहाह से पुष्टि हुई, और अन्य प्रतियों में: 'काइमन' (खड़ा हुआ)। (9) देखें अल-सिहाह (ज-थ-थ)। (10) तफ़सीर अल-बग़वी 3/33, और देखें अल-नुकत वल-उयून 3/135, और ज़ाद अल-मसीर 4/361।

اور کہا گیا: [اس سے مراد] خود کافر ہے (۱)۔ اور "گندی جھاڑی": حنظل (اندرائن) کا درخت ہے جیسا کہ انس کی حدیث میں ہے، اور یہ ابن عباس، مجاہد اور دیگر کا قول ہے (۲)، اور ابن عباس سے یہ بھی مروی ہے کہ: یہ وہ درخت ہے جو زمین پر پیدا نہیں کیا گیا (۳)۔ کہا گیا: یہ لہسن کا پودا ہے، یہ بھی ابن عباس سے مروی ہے (۴)۔ کہا گیا: یہ کھمبی یا کائی ہے۔ کہا گیا: یہ کشوث (آکاش بیل) ہے (۵)، اور یہ ایک ایسا پودا ہے جس کے نہ پتے ہوتے ہیں اور نہ زمین میں جڑیں؛ شاعر نے کہا ہے: وَهُم كَشُوثٌ فلا أصلٌ ولا ورقُ(٦) "وہ کشوث کی طرح ہیں؛ نہ کوئی جڑ ہے اور نہ کوئی پتہ" ﴿اجْتُثَّتْ مِنْ فَوْقِ الْأَرْضِ﴾: اپنی جڑ سے اکھاڑ دیا گیا۔ یہ ابن عباس نے کہا؛ اور اسی سے لقیط کا قول ہے: "یہ وہ جلاوطنی ہے جو تمہاری جڑیں اکھاڑ دیتی ہے؛ پس کس نے کسی دن ایسا دیکھا ہے اور کس نے سنا ہے؟" (۷) اور المورج نے کہا: "اس کا جثہ لے لیا گیا جو کہ وہ خود ہے، اور 'الجثہ' انسان کی شکل ہے بیٹھے ہوئے یا سوئے ہوئے (۸)۔ اور 'جثہ' (ج-ث-ث) کا مطلب ہے اسے نکال دیا، اور 'اجتثہ' کا مطلب ہے اسے زمین کے اوپر سے اکھاڑ دیا (۹)، یعنی: اس کی کوئی مضبوط جڑ نہیں ہے جو زمین سے اپنی رگوں کے ذریعے سیراب ہو۔ ﴿مَا لَهَا مِنْ قَرَارٍ﴾ یعنی: زمین میں اس کی کوئی جڑ نہیں۔ اور کہا گیا: کوئی ثبات نہیں؛ اور کافر کا بھی یہی حال ہے؛ اس کے پاس نہ کوئی دلیل ہے، نہ کوئی ثبات اور نہ اس میں کوئی بھلائی ہے، اور نہ اس کے لیے کوئی اچھی بات یا نیک عمل اوپر جاتا ہے (۱۰)۔"

(۱) WWW.NAFSEISLAM.COM اسے طبری نے ۱۳/ ۶۵۸ - ۶۵۹ میں ابن عباس، الربیع اور عطیہ العوفی سے روایت کیا ہے۔ (۲) اسے طبری نے ۱۳/ ۶۵۳ - ۶۵۴ میں، اور الرامھرمزی نے الامثال ص ۱۰۹ میں مجاہد سے روایت کیا ہے، اور انس کی حدیث کا ذکر اس سے پہلے والی

آیت میں پہلے مسئلے میں گزر چکا ہے۔ (۳) اسے طبری نے ۱۳/ ۶۵۴ میں روایت کیا ہے۔ (۴) الوسیط للواحدي ۳۰/۳ ، وتفسير البغوي ۳۳/۳ ، وزاد المسير لابن الجوزي ۳۶۱/۴ ۔ (۵) النكت والعيون ۱۳٤/۳ ، والوسيط ۳۰/۳ ، وتفسير البغوي ۳۳/۳ ، وزاد المسير ۳۶۰/۴ ۔ (۶) ایک شعر کا پہلا مصرع، اور اس کا دوسرا مصرع ہے: "نہ کوئی ہوا ہے، نہ سایہ اور نہ پھل۔" اور اسے المیدانی نے مجمع الامثال ۱/ ۲۸٤ میں، اور الصفدی نے تصحیح التصحیف ص ۱۲۳ میں ذکر کیا ہے۔ اور الجوہری نے الصحاح (کثث) میں۔ انہوں نے کشوث کے بارے میں کہا: یہ وہ پودا ہے جو زمین میں جڑ لگائے بغیر درخت کی شاخوں سے لپٹ جاتا ہے۔ (۷) النكت والعيون ۱۳۵/۳ - ۱۳۶ ، اور یہ شعر لقیط بن یعمر کے دیوان کے ص ۸۶ میں ہے اور اس میں 'یوماً' کی جگہ 'رأیاً' ہے۔ (۸) 'ظ' اور الصحاح سے ثابت ہے، اور باقی نسخوں میں 'قائماً' (کھڑا ہوا) ہے۔ (۹) دیکھئے الصحاح (جثث)۔ (۱۰) تفسير البغوي ۳۳/۳ ، اور دیکھئے النكت والعيون ۱۳۵/۳ ، وزاد المسير ۳۶۱/۴ ۔

Muawiyah bin Salih narrated from Ali bin Abi Talha from Ibn Abbas (1) regarding the words of the Almighty: {Allah sets forth a parable: a good word} he said: "There is no god but Allah," {is like a good tree} he said: "The believer," {whose root is firm} "There is no god but Allah is firm in the heart of the believer;" {and the parable of an evil word} he said: "Shirk (polytheism)," {is like an evil tree} he said: "The polytheist," {uprooted from the surface of the earth, having no stability} meaning: the polytheist has no foundation upon which he acts (2).

It was said: The parable refers to the call to faith and the call to polytheism; because 'the word' is understood as speech and a call to something.

The words of the Almighty: {Allah keeps firm those who believe, with the firm word, in the life of this world and in the Hereafter. And Allah sends astray the wrongdoers. And Allah does what He wills. 27}

The words of the Almighty: {Allah keeps firm those who believe, with the firm word} Ibn Abbas said: It is "There is no god but Allah."

An-Nasa'i narrated from Al-Bara' who said (3): {Allah keeps firm those who believe, with the firm word, in the life of this world and in the Hereafter} he said: "It was revealed concerning the punishment of the grave. It is said: 'Who is your Lord?' He says: 'My Lord is Allah, and my religion is the religion of Muhammad ﷺ.' That is His saying: {Allah keeps firm those who believe, with the firm word, in the life of this world and in the Hereafter} (4)."

I say: It has come like this in a 'mawquf' (attributed to a companion) form in some of Muslim's chains from Al-Bara' (5) his saying (6).

---

(1) His words: "from Ibn Abbas" are from (Zha) and Tafsir al-Tabari, and not in the rest of the manuscripts. (2) Narrated by al-Tabari 13 / 635 and 656-657. (3) The word "said" is repeated in (Fa) and (Mim). (4) Narrated up to his saying: "It was revealed concerning the punishment of the grave," in a 'mawquf' form by al-Nasa'i in al-Mujtaba 4 / 101, and in al-Sunan al-Kubra (11202). And narrated in full in a 'mawquf' form by Ibn Abi Shaybah 3 / 377, al-Tabari 13 / 658, and al-Ajurri in al-Shari'ah p. 371 through another chain from al-Bara'. (5) After it in (Mim): "that he". (6) Sahih Muslim (2871): (74) similar to the narration of al-Nasa'i.

१३८ सूरह इब्राहिम: आयतें २६ - २७

मुआविया बिन सालिह ने अली बिन अबी तल्हा से, इब्न अब्बास (१) के माध्यम से अल्लाह के इस कथन के बारे में रिवायत की है: {अल्लाह ने एक अच्छी बात की मिसाल बयान की है} उन्होंने कहा: "ला इलाहा इल्लल्लाह (अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं)," {एक अच्छे पेड़ की तरह} उन्होंने कहा: "मोमिन (आस्थावान)," {जिसकी जड़ें मज़बूत हैं} "ला इलाहा इल्लल्लाह मोमिन के दिल में मज़बूती से स्थापित है;" {और एक बुरी बात की मिसाल} उन्होंने कहा: "शिर्क(बहुदेववाद)," {एक बुरे पेड़ की तरह} उन्होंने कहा: "मुशरिक (बहुदेववादी)," {जो ज़मीन की सतह से उखाड़ दिया गया हो, जिसके लिए कोई स्थिरता न हो} यानी: मुशरिक के पास कोई ऐसा आधार नहीं है जिस पर वह अमल करे (२)।

कहा गया है: यह मिसाल ईमान की दावत और शिर्क की दावत की ओर लौटती है; क्योंकि 'कलमा' (शब्द) से मुराद कहना और किसी चीज़ की ओर दावत देना समझा जाता है।

अल्लाह तआला का इरशाद है: {अल्लाह उन लोगों को जो ईमान लाए हैं, मज़बूत बात (कलिमा तय्यिबा) के ज़रिए दुनिया की ज़िंदगी में भी और आख़िरत में भी मज़बूती अता करता है, और अल्लाह ज़ालिमों को गुमराह कर देता है, और अल्लाह जो चाहता है करता है। २७}

अल्लाह तआला का इरशाद है: {अल्लाह उन लोगों को जो ईमान लाए हैं, मज़बूत बात के ज़रिए मज़बूती अता करता है} इब्न अब्बास ने कहा: वह "ला इलाहा इल्लल्लाह" है।

अल-नसाई ने अल-बारा से रिवायत की है, उन्होंने कहा (३): {अल्लाह उन लोगों को जो ईमान लाए हैं, मज़बूत बात के ज़रिए दुनिया की ज़िंदगी में भी और आख़िरत में भी मज़बूती अता करता है} उन्होंने कहा: "यह कब्र के अज़ाब के बारे में नाज़िल हुई है। कहा जाता है: 'तेरा रब कौन है?' तो वह कहता है: 'मेरा रब अल्लाह है, और मेरा दीन मुहम्मद ﷺ का दीन है।' तो यही उसका क़ौल है: {अल्लाह उन लोगों को जो ईमान लाए हैं, मज़बूत बात के ज़रिए दुनिया की ज़िंदगी में भी और आख़िरत में भी मज़बूती अता करता है} (४)।"

मैं (लेखक) कहता हूँ: यह अल-बारा से मुस्लिम के कुछ तरीकों में इसी तरह 'मौक़ूफ़' (साहबी का बयान) के रूप में आया है (५) उनका कथन (६)।

(१) उनके शब्द: "इब्न अब्बास से" (ज़) और तफ़सीर अल-तबरी से हैं, और बाकी प्रतियों में नहीं हैं। (२) इसे अल-तबरी १३ / ६३५ और ६५६-६५७ ने निकाला है। (३) शब्द "कहा" (फ़) और (म) में दोहराया गया है। (४) इसे अल-नसाई ने 'अल-मुजतबा' ४/१०१ और 'अल-सुनन अल-कुबरा' (११२०२) में उनके कथन "यह कब्र के अज़ाब के बारे में नाज़िल हुई है" तक 'मौक़ूफ़' रिवायत किया है। और इसे इब्न अबी शयबा ३/३७७, अल-तबरी १३/६५८, और अल-आर्जुरी ने 'अल-शरीअह' पृष्ठ ३७१ पर अल-बारा से एक अन्य माध्यम से पूर्णतः'मौक़ूफ़' रिवायत किया है। (५) इसके बाद (म) में: "कि वह"। (६) सहीह मुस्लिम (२८७१): (७४) अल-नसाई की रिवायत की तरह।

۱۳۸ سورہ ابراہیم: آیات ۲۶ - ۲۷

معاویہ بن صالح نے علی بن ابی طلحہ سے، انہوں نے ابن عباس (۱) سے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے بارے میں روایت کیا ہے: {اللہ نے مثال بیان کی ہے ایک پاکیزہ بات کی} انہوں نے کہا: "لا الہ الا اللہ،" {ایک پاکیزہ درخت کی طرح} انہوں نے کہا: "مومن،" {جس کی جڑ مضبوط ہے} "لا الہ الا اللہ مومن کے دل میں مضبوطی سے پیوست ہے؛" {اور ایک ناپاک بات کی مثال} انہوں نے کہا: "شرک،" {ایک ناپاک درخت کی طرح} انہوں نے کہا: "مشرک،" {جو زمین کی سطح سے اکھیڑ دیا گیا ہو، اس کے لیے کوئی ٹھہراؤ نہ ہو} یعنی: مشرک کے پاس کوئی ایسی بنیاد نہیں جس پر وہ عمل کرے (۲)۔

کہا گیا ہے: یہ مثال ایمان کی طرف دعوت اور شرک کی طرف دعوت کی طرف لوٹتی ہے؛ کیونکہ 'کلمہ' سے مراد قول اور کسی چیز کی طرف دعوت دینا سمجھا جاتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اللہ ایمان لانے والوں کو قولِ ثابت کے ذریعے دنیا کی زندگی میں بھی اور آخرت میں بھی مضبوط رکھتا ہے، اور اللہ ظالموں کو گمراہ کر دیتا ہے، اور اللہ جو چاہتا ہے کرتا ہے۔ ۲۷}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اللہ ایمان لانے والوں کو قولِ ثابت کے ذریعے ثابت قدم رکھتا ہے} ابن عباس نے کہا: وہ "لا الہ الا اللہ" ہے۔

امام نسائی نے براء رضی اللہ عنہ سے روایت کی، انہوں نے کہا (۳): {اللہ ایمان لانے والوں کو قولِ ثابت کے ذریعے دنیا کی زندگی میں اور آخرت میں مضبوط رکھتا ہے} انہوں نے کہا: "یہ قبر کے عذاب کے بارے میں نازل ہوئی۔ پوچھا جاتا ہے: 'تیرا رب کون ہے؟' تو وہ کہتا ہے: 'میرا رب

اللہ ہے، اور میرا دین محمد ﷺ کا دین ہے۔' تو یہی اس کا قول ہے: {اللہ ایمان لانے والوں کو قولِ ثابت کے ذریعے دنیا کی زندگی میں اور آخرت میں مضبوط رکھتا ہے} (۴)۔"

میں (مصنف) کہتا ہوں: یہ براء (۵) سے مسلم کے بعض طرق میں اسی طرح 'موقوفاً' آیا ہے ان کا قول (۶)۔

---

(۱) ان کا قول: "ابن عباس سے" نسخہ (ظ) اور تفسیر طبری سے ہے، اور باقی نسخوں میں نہیں ہے۔ (۲) اسے طبری نے ۱۳ / ۶۳۵ اور ۶۵۶ - ۶۵۷ میں نکالا ہے۔ (۳) لفظ "قال" نسخہ (ف) اور (م) میں مکرر ہے۔ (۴) اسے امام نسائی نے المجتبیٰ ۴ / ۱۰۱ اور السنن الکبریٰ (۱۱۲۰۲) میں ان کے قول "قبر کے عذاب کے بارے میں نازل ہوئی" تک موقوفاً نکالا ہے۔ اور اسے ابن ابی شیبہ ۳ / ۳۷۷، طبری ۱۳ / ۶۵۸ اور آجری نے الشریعہ ص ۳۷۱ میں براء سے دوسرے طریق سے مکمل موقوفاً نکالا ہے۔ (۵) اس کے بعد نسخہ (م) میں ہے: "کہ وہ"۔ (۶) صحیح مسلم (۲۸۷۱): (۷۴) نسائی کی روایت کی طرح۔

The correct view regarding its elevation (status as a prophetic narration) is as stated in Sahih Muslim, the book of al-Nasa'i, Abu Dawud, Ibn Majah, and others, on the authority of al-Bara', from the Prophet (1) ﷺ. And al-Bukhari mentioned (2): Hafs bin Umar narrated to us, who said: Shu'ba narrated to us, from Alqamah bin Marthad, from Sa'd bin Ubaydah, from al-Bara' bin Azib, from the Prophet ﷺ, who said: "When a believer is seated in his grave, a visitor comes to him, and then he testifies that there is no god but Allah and that Muhammad is the Messenger of Allah; that is His saying: {Allah keeps firm those who believe, with the firm word, in worldly life and in the Hereafter}." We have explained this chapter in the book 'al-Tadhkirah' (3), and we have explained there who is tested in their grave and questioned, so whoever wants to examine it should look there.

Sahl bin Ammar said: I saw Yazid bin Harun in a dream after his death, and I said to him: "What did Allah do with you?" He said: "Two stern and harsh angels came to me in my grave and said: 'What is your religion? Who is your Lord? Who is your Prophet?' So I took hold of my white beard and said: 'Is this said to someone like me, when I have taught people the answer to your questions for eighty years?!' So they left and said: 'Did you write [Hadith] from Hariz bin Uthman?' I said: 'Yes.' They said: 'He used to hate Ali (4), so Allah loathed him.'"

And it is said: The meaning of {Allah keeps firm} is: Allah makes them persist in the firm word, and among this is the saying of Abdullah ibn Rawaha: Allah keeps firm what He has given you of goodness, A firming like that of Moses and a victory like that which he was granted. (5)

---

(1) Sahih Muslim (2871): (73), al-Mujtaba 4/101-102, Sunan al-Nasa'i al-Kubra (11200), Sunan Abi Dawud (4750), Sunan Ibn Majah (4269), and it is in Musnad Ahmad (18575), and Sahih al-Bukhari following Hadith (1369) (without its wording), and Sunan at-Tirmidhi (3120). (2) In his Sahih (1369), and the name of his teacher was distorted in some copies to Ja'far bin Umar. (3) Page 125. (4) It occurred in the copies as: 'Uthman', but what is established in al-Tadhkirah, Sharaf Ashab al-Hadith p. 108, Sifat al-Safwah 3/18, Siyar A'lam al-Nubala 9/365, and other biographical books is 'Ali'. (5) Al-Nukat wal-Uyun 3/135, and the verse is in the Diwan of Abdullah ibn Rawaha p. 46, and in its printed edition: 'fa-thabbat' instead of 'yuthabbit' and 'nasaru' instead of 'nasra'.

इसमें सही बात इसका मरफू होना है जैसा कि सहीह मुस्लिम, अल-नसाई की किताब, अबू दाऊद, इब्न माजह और अन्य में अल-बराह के हवाले से नबी ﷺ से वर्णित है (1)। और अल-बुखारी ने उल्लेख किया (2): हमसे हफ्स बिन उमर ने बयान किया, उन्होंने कहा: हमसे शुअबा ने अलक़मा बिन मर्शद से, उन्होंने साद बिन उबैदा से, उन्होंने अल-बराह बिन आज़िब से, उन्होंने नबी ﷺ से बयान किया कि आपने फरमाया: "जब मोमिन को उसकी कब्र में बैठाया जाता है, तो उसके पास कोई आता है, फिर वह गवाही देता है कि अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं और मुहम्मद अल्लाह के रसूल हैं। यही अल्लाह के इस फरमान का मतलब है: {अल्लाह ईमान वालों को दुनिया की ज़िंदगी और आख़िरत में मज़बूत बात के ज़रिए साबित क़दम रखता है}।" हमने इस अध्याय को 'अल-तज़किरा' (3) नामक पुस्तक में स्पष्ट किया है, और वहाँ हमने यह भी बताया है कि कब्र में किसे परखा जाता है और किससे सवाल किया जाता है, तो जो कोई इसे देखना चाहता है वह वहाँ देख ले।

सहल बिन अम्मार ने कहा: मैंने यज़ीद बिन हारून को उनकी मृत्यु के बाद सपने में देखा, तो मैंने उनसे पूछा: अल्लाह ने आपके साथ क्या किया? उन्होंने कहा: मेरी कब्र में दो सख्त और कठोर फरिश्ते आए और उन्होंने पूछा: तुम्हारा दीन क्या है? तुम्हारा रब कौन है? तुम्हारा नबी कौन है? तो मैंने अपनी सफेद दाढ़ी पकड़ी और कहा: क्या मुझ जैसे व्यक्ति से यह पूछा जा रहा है जबकि मैंने अस्सी साल तक लोगों को तुम्हारे इन सवालों के जवाब सिखाए हैं?! फिर वे चले गए और पूछा: क्या तुमने हरीज़ बिन उस्मान से हदीस लिखी थी? मैंने कहा: हाँ। तो उन्होंने कहा: वह अली (4) से नफरत करता था, इसलिए अल्लाह ने उसे नापसंद किया।

और कहा गया है: {अल्लाह साबित क़दम रखता है} का अर्थ है: अल्लाह उन्हें मज़बूत बात पर कायम रखता है, और इसी में से अब्दुल्ला इब्न रवाहा का यह शेर है: अल्लाह ने जो तुम्हें भलाई दी है उसे वह वैसे ही मज़बूत रखे, जैसे मूसा को मज़बूत रखा और वैसी ही मदद करे जैसी उन्हें मिली थी। (5)

---

(1) सहीह मुस्लिम (2871): (73), अल-मुजतबा 4/101-102, सुनन अल-नसाई अल-कुबरा (11200), सुनन अबू दाऊद (4750), सुनन इब्न माजह (4269), और यह मसनद अहमद (18575) में है, और सहीह अल-बुखारी हदीस (1369) के बाद (इसके शब्दों के बिना), और सुनन अत-तिर्मिज़ी (3120)। (2) अपनी सहीह (1369) में, और प्रतियों में उनके शिक्षक का नाम बदलकर जाफर बिन उमर हो गया है। (3) पृष्ठ 125। (4) प्रतियों में 'उस्मान' आया है, लेकिन अल-तज़किरा, शराफ़

असहाब अल-हदीस पृ. 108, सिफत अल-सफवाह 3/18, सियार आलम अल-नुबला 9/365, और अन्य जीवनी पुस्तकों में 'अली' प्रमाणित है। (5) अल-नुकात वल-उयून 3/135, और यह शेर अब्दुल्ला इब्न रवाहा के दीवान पृ. 46 में है, और इसके मुद्रित संस्करण में: 'यथुब्बित' के बजाय 'फ-थब्बत' और 'नसरा' के बजाय 'नसरू' है।

اس میں صحیح بات اس کا مرفوع ہونا ہے جیسا کہ صحیح مسلم، کتاب النسائی، ابوداؤد، ابن ماجہ اور دیگر میں حضرت براء سے مروی ہے، نبی کریم ﷺ سے (۱)۔ اور بخاری نے ذکر کیا (۲): ہمیں حفص بن عمر نے حدیث سنائی، انہوں نے کہا: ہمیں شعبہ نے علقمہ بن مرثد سے، انہوں نے سعد بن عبیدہ سے، انہوں نے براء بن عازب سے، انہوں نے نبی کریم ﷺ سے روایت کی کہ آپ نے فرمایا: "جب مومن کو اس کی قبر میں بٹھایا جاتا ہے، تو اس کے پاس کوئی آنے والا آتا ہے، پھر وہ گواہی دیتا ہے کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں اور محمد اللہ کے رسول ہیں، تو یہی اللہ کا یہ فرمان ہے: {اللہ ایمان والوں کو دنیا کی زندگی میں اور آخرت میں پکی بات کے ذریعے ثابت قدم رکھتا ہے}۔" ہم نے اس باب کو کتاب 'التذکرہ' (۳) میں واضح کیا ہے، اور وہاں ہم نے بیان کیا ہے کہ قبر میں کون آزمایا جاتا ہے اور کس سے سوال ہوتا ہے، تو جو اس پر مطلع ہونا چاہے وہ وہاں غور کر لے۔

سہل بن عمار نے کہا: میں نے یزید بن ہارون کو ان کی وفات کے بعد خواب میں دیکھا، تو میں نے ان سے پوچھا: اللہ نے آپ کے ساتھ کیا معاملہ کیا؟ انہوں نے کہا: میری قبر میں دو سخت مزاج اور تند خو فرشتے آئے، اور انہوں نے پوچھا: تمہارا دین کیا ہے؟ تمہارا رب کون ہے؟ تمہارا نبی کون ہے؟ تو میں نے اپنی سفید داڑھی پکڑی اور کہا: کیا مجھ جیسے شخص سے یہ کہا جا رہا ہے حالانکہ میں نے اسی سال تک لوگوں کو تمہارے ان سوالوں کے جواب سکھائے ہیں؟! پھر وہ چلے گئے اور پوچھا: کیا تم نے حریز بن عثمان سے (حدیث) لکھی تھی؟ میں نے کہا: ہاں۔ تو انہوں نے کہا: وہ علی (۴) سے بغض رکھتا تھا، اس لیے اللہ نے اسے ناپسند کیا۔

اور کہا گیا ہے: {اللہ ثابت قدم رکھتا ہے} کا معنی ہے: اللہ انہیں پکی بات پر ہمیشہ قائم رکھتا ہے، اور اسی میں سے عبداللہ بن رواحہ کا یہ قول ہے: اللہ نے جو تمہیں بھلائی عطا فرمائی اسے وہ ویسے ہی ثبات دے جیسے موسیٰ کو ثبات دیا اور ویسی ہی نصرت کرے جیسی انہیں ملی۔ (۵)

---

(۱) صحیح مسلم (۲۸۷۱): (۷۳)، المجتبیٰ ۴/۱۰۱-۱۰۲، سنن النسائی الکبریٰ (۱۱۲۰۰)، سنن ابی داؤد (۴۷۵۰)، سنن ابن ماجہ (۴۲۶۹)، اور یہ مسند احمد (۱۸۵۷۵) میں ہے، اور صحیح بخاری میں حدیث (۱۳۶۹) کے بعد (اس کے الفاظ کے بغیر) اور سنن ترمذی (۳۱۲۰)۔ (۲) اپنی صحیح (۱۳۶۹) میں، اور نسخوں میں ان کے شیخ کا نام تبدیل ہو کر جعفر بن عمر ہو گیا ہے۔ (۳) ص ۱۲۵۔ (۴) نسخوں میں 'عثمان' واقع ہوا ہے، اور جو تذکرہ، شرف اصحاب الحدیث ص ۱۰۸، صفۃ الصفوۃ ۳/۱۸، سیر اعلام النبلاء ۹/۳۶۵ اور دیگر کتب تراجم میں ثابت ہے وہ 'علی' ہے۔ (۵) النکت والعیون ۳/۱۳۵، اور یہ شعر دیوان عبداللہ بن رواحہ ص ۴۶ میں ہے، اور اس کے مطبوعہ نسخے میں: 'یثبت' کی جگہ 'فثبت' اور 'نصرا' کی جگہ 'نصروا' ہے۔

Surah Ibrahim: Verses 27 - 30 140

It is said: He keeps them firm in both worlds as a reward for their firm word. Al-Qaffāl and a group of scholars said: ﴿In the life of this world﴾ means: in the grave; because the dead are in this world until they are resurrected. ﴿And in the Hereafter﴾ means: at the time of Reckoning(1). Al-Mawardi narrated it from Al-Bara', who said: What is meant by the life of this world is the questioning in the grave, and by the Hereafter, the questioning on the Day of Resurrection(2). ﴿And Allah leads the wrongdoers astray﴾ meaning: away from their proof in their graves just as they went astray in the world due to their disbelief. So, He does not inspire them with the word of truth. When they are questioned in their graves, they say: "I do not know." The angels then say: "May you never know nor read (the truth)." At that point, they are struck with iron clubs, as established in the narrations(3), and we have mentioned this in the book "Al-Tadhkirah"(4). It is also said: He grants them respite so that they may increase in misguidance in the world.

﴿And Allah does what He wills﴾ of punishing some people and misguiding others. It was said that the reason for the revelation of this verse is what was narrated from the Prophet ﷺ when he described the questioning by Munkar and Nakir and what the deceased's answer would be. 'Umar said: "O Messenger of Allah, will I have my intellect with me?" He said: "Yes." 'Umar said: "Then I am sufficient." So Allah, the Mighty and Sublime, revealed this verse(5).

Allah's saying: ﴿Have you not seen those who exchanged the favor of Allah for disbelief and settled their people in the abode of ruin? (28) [It is] Hell, which they will [enter to] burn, and wretched is the settlement. (29) And they have attributed to Allah equals to mislead [people] from His way. Say, "Enjoy yourselves, for indeed, your destination is the Fire." (30)﴾

Allah's saying: ﴿Have you not seen those who exchanged the favor of Allah for disbelief﴾ meaning: they substituted disbelief for Allah's blessing upon them by disbelieving in Muhammad ﷺ when Allah sent him from among them and to them, yet they disbelieved. What is meant...

(1) Transmitted by Abu al-Layth in his Tafsir 2/206 from Al-Rabi' bin Anas. (2) Transmitted from Al-Mawardi by Ibn Atiyyah in "Al-Muharrar al-Wajiz" 3/337. (3) Among them is what was narrated by Ahmad (11000) from Abu Sa'id al-Khudri (RA), Ahmad (12271), Al-Bukhari (1338), and Muslim (2870) from Anas bin Malik (RA). (4) Pp.

113 - 115. (5) Narrated in a similar way by Ahmad (6603) without mentioning the reason for the revelation of the verse from the hadith of Abdullah bin Amr (RA).

सूरह इब्राहीम: आयतें 27 - 30 140

कहा गया है: वह उन्हें दोनों जहानों में उनके दृढ़ वचन के पुरस्कार स्वरूप दृढ़ रखता है। अल-कफ्फाल और एक समूह ने कहा: ﴿सांसारिक जीवन में﴾ यानी: कब्र में; क्योंकि मुर्दे तब तक दुनिया में ही गिने जाते हैं जब तक कि वे पुनर्जीवित न हो जाएँ। ﴿और परलोक में﴾ यानी: हिसाब के समय (1)। अल-मावर्दी ने अल-बरा से रिवायत की है, उन्होंने कहा: सांसारिक जीवन से तात्पर्य कब्र में होने वाली पूछताछ है, और परलोक से तात्पर्य कयामत के दिन होने वाली पूछताछ है (2)। ﴿और अल्लाह अत्याचारियों को गुमराह कर देता है﴾ यानी: उनकी कब्रों में उनकी दलील से, जिस तरह वे दुनिया में अपने कुफ्र (अविश्वास) के कारण गुमराह हुए। इसलिए, वह उन्हें सच्चाई का शब्द नहीं सिखाता है। जब उनसे उनकी कब्रों में सवाल किया जाता है, तो वे कहते हैं: "मुझे नहीं पता।" फिर (फ़रिश्ते) कहते हैं: "तुमने न तो जाना और न ही (सच्चाई) पढ़ी।" उस समय, उन्हें लोहे के हथौड़ों से मारा जाता है, जैसा कि रिवायतों में प्रमाणित है (3), और हमने इसका उल्लेख अपनी पुस्तक "अल-तज़किराह" (4) में किया है। यह भी कहा गया है: वह उन्हें मोहलत देता है ताकि वे दुनिया में और अधिक गुमराह हो जाएँ।

﴿और अल्लाह जो चाहता है करता है﴾ - कुछ लोगों को दंडित करने और कुछ को गुमराह करने में। कहा गया है कि इस आयत के उतरने का कारण वह है जो नबी ﷺ से रिवायत किया गया है जब उन्होंने मुनकर और नकीर की पूछताछ और मृतक के उत्तर का वर्णन किया। उमर ने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, क्या उस समय मेरी बुद्धि मेरे साथ होगी?" उन्होंने कहा: "हाँ।" उमर ने कहा: "तब तो मैं काफी हूँ (यानी मुझे चिंता नहीं)।" तो अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल ने यह आयत नाजिल फरमाई (5)।

अल्लाह का फरमान: ﴿क्या तुमने उन लोगों को नहीं देखा जिन्होंने अल्लाह की नेमत के बदले कुफ्र (अविश्वास) को अपना लिया और अपनी कौम को विनाश के घर में उतार दिया? (28) जहन्नम (नरक), जिसमें वे झोंके जाएंगे, और वह कितना बुरा ठिकाना है। (29) और उन्होंने अल्लाह के साझीदार बना लिए ताकि (लोगों को) उसके रास्ते से गुमराह कर सकें। कह दो, "मजे कर लो, क्योंकि अंततः तुम्हारा ठिकाना आग ही है।" (30)﴾

अल्लाह का फरमान: ﴿क्या तुमने उन लोगों को नहीं देखा जिन्होंने अल्लाह की नेमत के बदले कुफ्र को अपना लिया﴾ यानी: उन्होंने मुहम्मद ﷺ को झुठलाकर अपने ऊपर अल्लाह की नेमत के बदले

कुफ्र को चुन लिया, जब अल्लाह ने उन्हें उन्हीं में से और उन्हीं के बीच भेजा, फिर भी उन्होंने कुफ्र किया। और मुराद...

(1) इसे अबू अल-लैथ ने अपनी तफसीर 2/206 में अल-रबी बिन अनस से रिवायत किया है। (2) इसे अल-मावर्दी से इब्न अतिय्या ने "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 3/337 में उद्धृत किया है। (3) इनमें वह भी है जिसे अहमद (11000) ने अबू सईद अल-खुदरी (रज़ि.) से, अहमद (12271), बुखारी (1338), और मुस्लिम (2870) ने अनस बिन मालिक (रज़ि.) से रिवायत किया है। (4) पृ. 113 - 115। (5) इसे इसी तरह अहमद (6603) ने अब्दुल्ला बिन अम्र (रज़ि.) की हदीस से आयत के उतरने के कारण का उल्लेख किए बिना रिवायत किया है।

سورہ ابراہیم: آیات 27 - 30 140

کہا گیا ہے کہ: وہ انہیں دونوں جہانوں میں ان کے پختہ قول کے بدلے میں ثابت قدم رکھتا ہے۔ القفال اور ایک جماعت نے کہا: ﴿دنیاوی زندگی میں﴾ یعنی: قبر میں؛ کیونکہ مردے دنیا ہی میں شمار ہوتے ہیں جب تک کہ وہ دوبارہ اٹھائے نہ جائیں، ﴿اور آخرت میں﴾ یعنی: حساب کے وقت (1)۔ الماوردی نے البراء سے نقل کیا ہے، انہوں نے کہا: دنیاوی زندگی سے مراد قبر میں سوال و جواب ہے، اور آخرت سے مراد قیامت کے دن کا سوال و جواب ہے (2)۔ ﴿اور اللہ ظالموں کو گمراہ کر دیتا ہے﴾ یعنی: ان کی قبروں میں ان کی دلیل سے، جس طرح وہ دنیا میں اپنے کفر کی وجہ سے گمراہ ہوئے۔ پس وہ انہیں کلمہ حق کی تلقین نہیں کرتا۔ جب ان سے ان کی قبروں میں سوال کیا جاتا ہے تو وہ کہتے ہیں: "ہمیں نہیں معلوم۔" تو وہ (فرشتے) کہتے ہیں: "نہ تو نے جانا اور نہ ہی تو نے (حق کو) پڑھا۔" اس وقت انہیں لوہے کے ہتھوڑوں سے مارا جاتا ہے، جیسا کہ احادیث میں ثابت ہے (3)، اور ہم نے اپنی کتاب "التذکرہ" (4) میں اس کا ذکر کیا ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: وہ انہیں مہلت دیتا ہے تاکہ وہ دنیا میں گمراہی میں بڑھ جائیں۔

﴿اور اللہ جو چاہتا ہے کرتا ہے﴾ کسی قوم کو عذاب دینے اور کسی کو گمراہ کرنے کے معاملے میں۔ کہا گیا ہے کہ اس آیت کے نزول کا سبب وہ ہے جو نبی ﷺ سے مروی ہے جب انہوں نے منکر و نکیر کے سوال اور میت کے جواب کا ذکر فرمایا۔ حضرت عمرؓ نے عرض کیا: "یا رسول اللہ، کیا اس وقت میری عقل میرے ساتھ ہوگی؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "ہاں۔" عمرؓ نے کہا: "تب تو میں کافی ہوں (یعنی مجھے کوئی ڈر نہیں)۔" تو اللہ عزوجل نے یہ آیت نازل فرمائی (5)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿کیا تم نے ان لوگوں کو نہیں دیکھا جنہوں نے اللہ کی نعمت کو کفر سے بدل دیا اور اپنی قوم کو ہلاکت کے گھر میں اتار دیا؟ (28) دوزخ، جس میں وہ داخل ہوں گے، اور وہ کتنا

برا ٹھکانا ہے۔ (29) اور انہوں نے اللہ کے لیے شریک بنا لیے تاکہ (لوگوں کو) اس کی راہ سے بھٹکا دیں، کہہ دو "مزے کر لو، بلا شبہ تمہارا ٹھکانا آگ ہے۔" (30)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿کیا تم نے ان لوگوں کو نہیں دیکھا جنہوں نے اللہ کی نعمت کو کفر سے بدل دیا﴾ یعنی: انہوں نے حضرت محمد ﷺ کی تکذیب کر کے اپنے اوپر اللہ کی نعمت کے بدلے کفر کو اپنا لیا، جب اللہ نے انہیں انہی میں سے اور انہی کی طرف بھیجا تو انہوں نے کفر کیا۔ اور مراد ہے...

(1) اسے ابو اللیث نے اپنی تفسیر 2/206 میں الربیع بن انس سے نقل کیا ہے۔ (2) اسے الماوردی سے ابن عطیہ نے "المحرر الوجیز" 3/337 میں نقل کیا ہے۔ (3) ان میں سے وہ ہے جسے احمد (11000) نے ابو سعید الخدریؓ سے، احمد (12271)، بخاری (1338)، اور مسلم (2870) نے انس بن مالکؓ سے روایت کیا ہے۔ (4) ص 113 - 115۔ (5) اسے اسی طرح احمد (6603) نے عبداللہ بن عمروؓ کی حدیث سے آیت کے نزول کے سبب کے ذکر کے بغیر روایت کیا ہے۔

141 Surah Ibrahim: Verses 28 - 30

The polytheists of Quraysh, and that the verse was revealed concerning them. From Ibn Abbas, Ali, and others(1). It was said: It was revealed concerning the polytheists who fought the Prophet ﷺ on the day of Badr(2). Abu al-Tufail said: I heard Ali (may Allah be pleased with him) saying: They are the Quraysh who were slaughtered on the day of Badr(3). It was also said: It was revealed concerning the two most wicked tribes of Quraysh: Banu Makhzum and Banu Umayyah. As for Banu Umayyah, they were given enjoyment for a while, and as for Banu Makhzum, they were destroyed on the day of Badr. This was said by Ali bin Abi Talib and Umar bin al-Khattab (may Allah be pleased with them both)(4). A fourth opinion is: they are the Arab Christians, Jabalah bin al-Ayham and his companions when he was slapped(5). Umar granted retaliation (Qisas) against him with the same. He was not satisfied and felt humiliated, so he apostatized to Christianity and joined the Byzantines with a group of his people. From Ibn Abbas and Qatadah(6). When he reached the land of the Byzantines, he regretted and said: The nobles turned Christian out of the shame of a slap, But had I endured it, there would have been no harm in it. Stubbornness and pride enveloped me because of it, And for it, I exchanged a sound eye for blindness. Oh, I wish I were tending pregnant camels in a town, And had not denied the word spoken by Umar. Al-Hasan said: It is general for all polytheists(7). "And led their people" [Quran 14:28] means: they brought them down. Ibn Abbas said: They are the leaders of the polytheists on the day of Badr(8). "Led their people" means: those who followed them.

(1) Narrated by al-Tabari 13/671 - 672 from Ali (may Allah be pleased with him). (2) Narrated by al-Tabari 13/672 from Ali (may Allah be pleased with him), and 13/673 from Ibn Abbas (may Allah be pleased with him). (3) Mentioned with this wording by al-Baghawi 3/35, and narrated from him by al-Nasa'i in al-Kubra (11203) and al-Tabari 13/671 with the wording: They are the disbelievers of Quraysh on the day of Badr. (4) Narrated by al-Tabari 13/669 - 670 from Umar (may Allah be pleased with him), 13/670, and al-Hakim 2/352 and al-Wahidi in al-Wasit 3/31 from Ali (may Allah be pleased with him), and mentioned in Zad al-Masir 4/344 from Umar and Ali (may Allah be pleased with them both). (5) In (Z): he slapped a man, which is another version of his story where he slapped a man and fled from retaliation. See Mukhtasar Tarikh Dimashq 5/368-374, al-Bidayah wa al-Nihayah 11/263-269, and Nihayat al-Arab by al-Nuwayri 15/311-315. (6) It is in al-Nukat wa al-Uyun 3/136, from Ibn Abbas alone, and mentioned by Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 3/337 concisely, and he

said: Ibn Abbas did not mean that it was revealed about him; because the revelation of the verse was before his story, but he meant that it includes those who do what Jabalah did until the Day of Resurrection. (7) Al-Nukat wa al-Uyun 3/136, and Zad al-Masir 4/344. (8) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 3/532, and al-Mawardi attributed it in al-Nukat wa al-Uyun 3/136 to Qatadah, and it is one of the opinions in the interpretation of His saying: "Those who have exchanged the favor of Allah for disbelief." Narrated by al-Tabari 13/675 and 676 and from Abu Malik and Qatadah.

141 सूरा इब्राहीम: आयत 28 - 30

कुरैश के मुशरिक (बुतपरस्त), और यह कि आयत उनके बारे में उतरी। इब्न अब्बास, अली और अन्य से(1)। कहा गया है: यह उन मुशरिकों के बारे में उतरी जिन्होंने बद्र के दिन नबी ﷺ से लड़ाई की थी(2)। अबू अल-तुफैल ने कहा: मैंने अली ؓ को कहते सुना: वे कुरैश हैं जिन्हें बद्र के दिन मार दिया गया था(3)। यह भी कहा गया है: यह कुरैश के दो सबसे दुष्ट कबीलों: बनू मखज़ूम और बनू उमय्या के बारे में उतरी। जहाँ तक बनू उमय्या की बात है, उन्हें कुछ समय के लिए सुख दिया गया, और जहाँ तक बनू मखज़ूम की बात है, वे बद्र के दिन तबाह कर दिए गए। यह अली बिन अबी तालिब और उमर बिन अल-खत्ताब (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) ने कहा है(4)। चौथा विचार यह है: वे अरब ईसाई हैं, जबला बिन अल-अयहम और उसके साथी जब उसे थप्पड़ मारा गया था(5)। उमर ने उसके खिलाफ वैसे ही बदले (क़िसास) का आदेश दिया। वह इससे संतुष्ट नहीं हुआ और अपमानित महसूस किया, इसलिए वह फिर से ईसाई बन गया और अपने कबीले के एक समूह के साथ रोमनों (बाइज़ेंटाइन) से जा मिला। इब्न अब्बास और क़तादा से(6)। जब वह रोम के देश पहुँचा, तो उसे पछतावा हुआ और उसने कहा: कुलीनों ने एक थप्पड़ की शर्म से ईसाई धर्म अपना लिया, लेकिन अगर मैं इसे सह लेता, तो इसमें कोई बुराई नहीं होती। ज़िद और अहंकार ने मुझे इसके कारण घेर लिया, और इसके बदले मैंने एक सही आँख को अंधेपन से बदल लिया। काश! मैं किसी शहर में गर्भवती ऊंटनी चरा रहा होता, और उमर द्वारा कही गई बात से इनकार न किया होता। अल-हसन ने कहा: यह सभी मुशरिकों के लिए सामान्य है(7)। ﴿ وَأَحَلُّوا قَوْمَهُمْ ﴾ यानी: उन्हें उतार दिया। इब्न अब्बास ने कहा: वे बद्र के दिन मुशरिकों के नेता हैं(8)। «أَحَلُّوا قَوْمَهُمْ» यानी: वे जिन्होंने उनका अनुसरण किया।

(1) इसे अली ؓ से तबरी 13/671 - 672 ने उद्धृत किया है। (2) इसे अली ؓ से तबरी 13/672 ने और इब्न अब्बास ؓ से 13/673 ने उद्धृत किया है। (3) बगावी ने 3/35 में इन शब्दों के साथ इसका उल्लेख किया है, और इसे नसाई ने अल-कुबरा (11203) में और तबरी ने 13/671 में इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है: वे बद्र के दिन कुरैश के काफिर हैं। (4) इसे तबरी ने 13/669 - 670 में उमर ؓ से, 13/670 में और हाकिम ने 2/352 में और वाहिदी ने अल-वसीत 3/31 में अली ؓ से उद्धृत किया है, और इसे ज़ाद अल-मसीर 4/344 में उमर और अली (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से उल्लेख किया है। (5) (ज़) में है: उसने एक आदमी को थप्पड़ मारा, और यह उसकी कहानी का एक और संस्करण है कि उसने एक आदमी को थप्पड़ मारा और बदले से भाग गया। देखिए मुख्तसर तारीख

दमिश्क 5/368-374, अल-बिदाया व अन-निहाया 11/263-269, और निहायत अल-अरब नुवेरी द्वारा 15/311-315। (6) यह अल-नुकत व अल-उयून 3/136 में केवल इब्न अब्बास से है, और इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/337 में संक्षेप में इसका उल्लेख किया है, और कहा: इब्न अब्बास का मतलब यह नहीं था कि आयत उसके बारे में उतरी; क्योंकि आयत का अवतरण उसकी कहानी से पहले था, बल्कि उनका मतलब था कि इसमें वे सब शामिल हैं जो कियामत के दिन तक जबला जैसा काम करेंगे। (7) अल-नुकत व अल-उयून 3/136, और ज़ाद अल-मसीर 4/344। (8) नहहास द्वारा मानी अल-कुरान 3/532, और अल-मावर्दी ने अल-नुकत व अल-उयून 3/136 में इसे क़तादा से जोड़ा है, और यह उनके इस कथन की व्याख्या में एक विचार है: "जिन्होंने अल्लाह की नेमत को कुफ्र से बदल दिया।" इसे तबरी ने 13/675 और 676 में और अबू मालिक और क़तादा से उद्धृत किया है।

141 سورة ابراہیم: آیات 28 - 30

قریش کے مشرکین، اور یہ کہ آیت ان کے بارے میں نازل ہوئی۔ ابن عباس، علی اور دیگر سے (1)۔ اور کہا گیا ہے: یہ ان مشرکین کے بارے میں نازل ہوئی جنہوں نے بدر کے دن نبی ﷺ سے جنگ کی تھی (2)۔ ابو الطفیل نے کہا: میں نے علیؓ کو کہتے سنا: وہ قریش ہیں جو بدر کے دن مارے گئے (3)۔ اور کہا گیا: یہ قریش کے دو بدترین قبیلوں: بنو مخزوم اور بنو امیہ کے بارے میں نازل ہوئی۔ جہاں تک بنو امیہ کا تعلق ہے، انہیں ایک مدت تک فائدہ پہنچایا گیا، اور جہاں تک بنو مخزوم کا تعلق ہے، وہ بدر کے دن ہلاک کر دیے گئے۔ یہ بات علی بن ابی طالب اور عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہما نے کہی ہے (4)۔ چوتھا قول یہ ہے: وہ عرب عیسائی ہیں، جبلہ بن الایہم اور اس کے ساتھی جب اسے تھپڑ مارا گیا (5)۔ عمر نے اس کے خلاف ویسے ہی قصاص کا فیصلہ کیا، تو وہ اس پر راضی نہ ہوا اور اسے اپنی توہین سمجھا، چنانچہ وہ مرتد ہو کر عیسائی ہو گیا اور اپنی قوم کی ایک جماعت کے ساتھ رومیوں سے جا ملا۔ ابن عباس اور قتادہ سے (6)۔ جب وہ ملک روم پہنچا تو نادم ہوا اور کہا: شریفوں نے ایک تھپڑ کی عار کی وجہ سے عیسائیت اختیار کر لی، حالانکہ اگر میں اس پر صبر کر لیتا تو اس میں کوئی حرج نہ تھا۔ ضد اور غرور نے مجھے اس کی وجہ سے گھیر لیا، اور میں نے اس کے بدلے ایک صحیح آنکھ کو اندھے پن سے بدل لیا۔ کاش میں کسی بستی میں حاملہ اونٹنیاں چرا رہا ہوتا، اور عمر کی کہی ہوئی بات کا انکار نہ کیا ہوتا۔ اور حسن نے کہا: یہ تمام مشرکین کے لیے عام ہے (7)۔ ﴿ وَأَحَلُّوا قَوْمَهُمْ ﴾ یعنی: انہیں اتار دیا۔ ابن عباس نے کہا: وہ بدر کے دن مشرکین کے قائدین ہیں (8)۔ «أَحَلُّوا قَوْمَهُمْ» یعنی: وہ لوگ جنہوں نے ان کی پیروی کی۔

(1) اسے طبری 13/671 - 672 نے علیؓ سے روایت کیا ہے۔ (2) اسے طبری 13/672 نے علیؓ سے، اور 13/673 نے ابن عباسؓ سے روایت کیا ہے۔ (3) اسے بغوی نے 3/35 میں ان الفاظ کے ساتھ ذکر کیا ہے، اور اسے نسائی نے الکبریٰ (11203) میں اور طبری نے 13/671 میں ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: وہ بدر کے دن قریش کے کفار ہیں۔ (4) اسے طبری 13/669 - 670 نے عمرؓ سے، 13/670، اور حاکم 2/352 اور واحدی نے الوسیط 3/31 میں علیؓ سے روایت کیا ہے، اور اسے زاد المسیر 4/344 میں عمر اور علی رضی اللہ عنہما سے نقل کیا ہے۔ (5) (ظ) میں ہے: اس نے ایک آدمی کو تھپڑ مارا، اور یہ اس کے قصے کی دوسری روایت ہے کہ اس نے ایک آدمی کو تھپڑ مارا اور قصاص سے بھاگ گیا، دیکھیے مختصر تاریخ دمشق 5/368-374، البدایہ والنہایہ 11/263-269، اور نہایۃ الارب نویری 15/311-315۔ (6) یہ النکت والعیون 3/136 میں صرف ابن عباس سے ہے، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 3/337 میں اختصار کے ساتھ اس کا ذکر کیا ہے، اور کہا: ابن عباس کا یہ مطلب نہیں تھا کہ آیت اس کے بارے میں نازل ہوئی؛ کیونکہ آیت کا نزول اس کے قصے سے پہلے کا ہے، بلکہ ان کی مراد یہ تھی کہ اس میں وہ سب شامل ہیں جو جبلہ جیسا کام کریں گے قیامت کے دن تک۔ (7) النکت والعیون 3/136، اور زاد المسیر 4/344۔ (8) معانی القرآن نحاس 3/532، اور اسے ماوردی نے النکت والعیون 3/136 میں قتادہ کی طرف منسوب کیا ہے، اور یہ ان کے قول: "جنہوں نے اللہ کی نعمت کو کفر سے بدل دیا" کی تفسیر میں اقوال میں سے ایک ہے۔ اور اسے طبری 13/675 اور 676 میں اور ابو مالک اور قتادہ سے روایت کیا ہے۔

:دَارَ الْبَوَارِ﴾ قيل: جهنم. قاله ابن زيد. وقيل: يوم بدر. قاله علي بن أبي طالب ومجاهد. والبوار﴿ الهلاك(١)؛ ومنه قول الشاعر: فلم أر مثلهم أبطال حرب غداة الحرب إذ خيف البوار(٢) ﴿جَهَنَّمَ يَصْلَوْنَهَا﴾ بَيِّن أنَّ دار البوار جهنم كما قال ابن زيد، وعلى هذا لا يجوز الوقف على ﴿دَارَ الْبَوَارِ﴾؛ لأن جهنم منصوبة على الترجمة عن «دار البوار»، فلو رفعها رافعٌ بإضمار(٣)، على معنى: هي جهنم، أو :بما عاد من الضمير في «يَصْلَوْنَهَا»؛ لَحَسُنَ الوقف على «دار البوار»(٤). ﴿وَبِئْسَ الْقَرَارُ﴾ أي المستقر. قوله تعالى: ﴿وَجَعَلُوا لِلَّهِ أَندَادًا﴾ أي: أصناماً عبدوها، وقد تقدَّم في «البقرة»(٥). ﴿لِيُضِلُّوا عَن سَبِيلِهِ﴾ أي: عن دينه. وقرأ ابن كثير وأبو عمرو بفتح الياء، وكذلك في الحج: ﴿لِيَضِلَّ عَنْ سَبِيلِ :اللَّهِ﴾(٦) [الآية:٩]، ومثله في «لقمان» [الآية:٦]، و«الزمر» [الآية:٨]، وضمَّها الباقون على معنى :لِيُضِلُّوا الناس عن سبيله، وأما من فتح فعلى معنى أنهم هم يضلون عن سبيل الله على اللزوم، أي عاقبتهم إلى الإضلال والضلال، فهذه لام العاقبة(٧). WWW.NAFSEISLAM.COM ﴿قُلْ تَمَتَّعُوا﴾ وعيدٌ :لهم، وهو إشارةٌ إلى تقليل ما هم فيه من ملاذِّ الدنيا؛ إذ هو منقطع. ﴿فَإِنَّ مَصِيرَكُمْ إِلَى النَّارِ﴾ أي .مَرَدَّكم ومرجعكم إلى عذاب جهنم

(١) الصحاح (بور). (٢) النكت والعيون ٣/ ١٣٦ - ١٣٧ ، وقول ابن زيد أخرجه الطبري ١٣/ ٦٧٧ /٦٧٨ . (٣) في (ظ): بإضمار مبتدأ. (٤) الإيضاح في الوقف والابتداء لابن الأنباري ٢/ ٧٤١ . (٥) ١ ٣٤٧ . (٦) السبعة ص٢٦٧، والتيسير ص١٣٤ . (٧) ذكر ابن عطية في المحرر الوجيز ٣/ ٣٣٨ أنها لام العاقبة على القراءة بفتح الياء، وأنها لام «كي» على القراءة بضمها، وينظر ما سلف في تفسير «يونس» من الآية (٨٨).

[English Translation] 142 Surah Ibrahim: Verses 28 - 30

{The abode of ruin} It was said: Hell. Ibn Zayd said this. And it was said: The day of Badr. Ali bin Abi Talib and Mujahid said this. Al-Bawar means ruin or destruction (1); from it is the poet's saying: "I have not seen heroes of war like them, on the morning of battle when ruin was feared." (2) {Hell, which they will [enter to] burn} It explains that the abode of ruin is Hell as Ibn Zayd said, and based on this, it is not permissible to pause at {the abode of ruin}; because "Hell" is in the accusative case as an apposition for "the abode of ruin". If someone were to put it in the nominative case by implying [a hidden subject] (3), meaning: it is Hell, or by what returns from the pronoun in {which they will burn}; then pausing at "the abode of ruin" would be good (4). {And wretched is the settlement} i.e., the stable place. His word, the Exalted: {And they have attributed to Allah equals} i.e., idols they worshipped, and it has already been mentioned in "Al-Baqarah" (5). {to mislead [people] from His way} i.e., from His religion. Ibn Kathir and Abu Amr read it with a fatha on the 'ya' [li-yadillu], and likewise in Al-Hajj: {to mislead from the way of Allah} (6) [Verse: 9], and similarly in

"Luqman" [Verse: 6], and "Az-Zumar" [Verse: 8]. The rest of the reciters read it with a damma [li-yudillu] meaning: to mislead people from His way. As for those who read with fatha, it is with the meaning that they themselves go astray from the path of Allah necessarily, meaning: their final consequence is to misguidance and going astray, so this is the "lam of consequence" (7). WWW.NAFSEISLAM.COM {Say, "Enjoy yourselves"} is a threat to them, and it is an indication of the triviality of the worldly pleasures they are in; as it is fleeting. {for indeed, your destination is the Fire} i.e., your return and destination is the punishment of Hell.

---

(1) Al-Sihah (root: b-w-r). (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/136-137, and the saying of Ibn Zayd was recorded by Al-Tabari 13/677-678. (3) In (Z): by implying a hidden subject. (4) Al-Idah fi al-Waqf wa al-Ibtida' by Ibn al-Anbari 2/741. (5) 1/347. (6) Al-Sab'ah p. 267, and Al-Taysir p. 134. (7) Ibn Atiyyah mentioned in Al-Muharrar al-Wajiz 3/338 that it is the "lam of consequence" for the reading with fatha on the 'ya', and that it is the "lam of purpose (kay)" for the reading with damma, and see what preceded in the interpretation of verse (88) of "Yunus".

[अरबी लिप्यंतरण] ١٤٢ سورة إبراهيم: الآيات ٢٨ - ٣٠

.دَارَ الْبَوَارِ﴾ قيل: جهنم. قاله ابن زيد. وقيل: يوم بدر. قاله علي بن أبي طالب ومجاهد﴿ والبوار: الهلاك(١)؛ ومنه قول الشاعر: فلم أر مثلهم أبطال حرب غداة الحرب إذ خيف البوار(٢) ﴿جَهَنَّمَ يَصْلَوْنَهَا﴾ بَيِّن أنَّ دار البوار جهنم كما قال ابن زيد، وعلى هذا لا يجوز الوقف على ﴿دَارَ الْبَوارِ﴾؛ لأن جهنم منصوبة على الترجمة عن «دار البوار»، فلو رفعها رافعٌ بإضمار(٣)، على معنى: هي جهنم، أو بما عاد من الضمير في «يَصْلَوْنَهَا»؛ لَحَسُنَ الوقف :على «دار البوار»(٤). ﴿وَبِئْسَ الْقَرَارُ﴾ أي: المستقر. قوله تعالى: ﴿وَجَعَلُوا لِلَّهِ أَندَادًا﴾ أي أصناماً عبدوها، وقد تقدَّم في «البقرة»(٥). ﴿لِيُضِلُّوا عَن سَبِيلِهِ﴾ أي: عن دينه. وقرأ ابن كثير وأبو عمرو بفتح الياء، وكذلك في الحج: ﴿لِيَضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ﴾(٦) [الآية:٩]، ومثله في لقمان» [الآية:٦]، و«الزمر» [الآية:٨]، وضمَّها الباقون على معنى: لِيُضِلُّوا الناس عن» سبيله، وأما من فتح فعلى معنى أنهم هم يضلون عن سبيل الله على اللزوم، أي: عاقبتهم ﴿قُلْ تَمَتَّعُوا﴾ وعيدٌ﴿ WWW.NAFSEISLAM.COM .إلى الإضلال والضلال، فهذه لام العاقبة(٧) ﴾لهم، وهو إشارةٌ إلى تقليل ما هم فيه من ملاذِّ الدنيا؛ إذ هو منقطع. ﴿فَإِنَّ مَصِيرَكُمْ إِلَى النَّارِ .أي: مَرَدَّكم ومرجعكم إلى عذاب جهنم

(١) الصحاح (بور). (٢) النكت والعيون ٣/ ١٣٦ - ١٣٧ ، وقول ابن زيد أخرجه الطبري ١٣/ ٦٧٧ - ٦٧٨ . (٣) في (ظ): بإضمار مبتدأ. (٤) الإيضاح في الوقف والابتداء لابن الأنباري ٢/ ٧٤١ . (٥) ١/ ٣٤٧ . (٦) السبعة ص٢٦٧، والتيسير ص١٣٤ . (٧) ذكر ابن عطية في المحرر الوجيز ٣/ ٣٣٨ أنها لام العاقبة على القراءة بفتح الياء، وأنها لام «كي» على القراءة بضمها، وينظر ما سلف في تفسير الآية (٨٨) من «يونس».

[हिंदी अनुवाद] 142 सूरा इब्राहिम: आयतें 28 - 30

{तबाही का घर} कहा गया है: जहन्नम। इब्न ज़ैद ने यह कहा। और कहा गया: बद्र का दिन। अली बिन अबी तालिब और मुजाहिद ने यह कहा। 'बवार' का अर्थ है हलाकत या तबाही (1); इसी से कवि का कथन है: "मैंने उनके जैसे युद्ध के वीरों को नहीं देखा, युद्ध की उस सुबह जब तबाही का डर था।" (2) {जहन्नम, जिसमें वे (जलने के लिए) दाखिल होंगे} यह स्पष्ट है कि तबाही का घर जहन्नम है जैसा कि इब्न ज़ैद ने कहा, और इस आधार पर {तबाही का घर} पर वक़्फ़ करना (रुकना) जायज़ नहीं है;

क्योंकि "जहन्नम" शब्द "तबाही का घर" के बदल के रूप में नसब (accusative) में है। यदि कोई इसे रफ़' (nominative) में पढ़ता है [एक छिपे हुए कर्ता] को मानकर (3), जिसका अर्थ है: वह जहन्नम है, या उस सर्वनाम के आधार पर जो {जिसमें वे जलेंगे} में वापस आता है; तो "तबाही का घर" पर वक़्फ़ करना बेहतर होगा (4)। {और वह कितना बुरा ठिकाना है} अर्थात, रहने की जगह। अल्लाह तआला का फ़रमान: {और उन्होंने अल्लाह के लिए साझीदार ठहराए} अर्थात, मूर्तियाँ जिनकी उन्होंने पूजा की, और इसका उल्लेख पहले "अल-बक़रह" में हो चुका है (5)। {ताकि वे (लोगों को) उसके रास्ते से गुमराह करें} अर्थात, उसके दीन से। इब्न कसीर और अबू अम्र ने 'या' पर ज़बर (फ़त्हा) के साथ पढ़ा है [लियज़िल्लू], और इसी तरह अल-हज में: {ताकि वह अल्लाह की राह से गुमराह हो जाए} (6) [आयत: 9], और इसी तरह "लुक़मान" [आयत: 6] और "अज़-ज़ुमर" [आयत: 8] में भी। बाकी लोगों ने इसे पेश (ज़म्मा) के साथ पढ़ा है [लियुज़िल्लू], जिसका अर्थ है: लोगों को उसके रास्ते से गुमराह करना। जहाँ तक ज़बर (फ़त्हा) के साथ पढ़ने वालों की बात है, तो इसका अर्थ है कि वे स्वयं अनिवार्य रूप से अल्लाह के मार्ग से भटक जाते हैं, अर्थात: उनका अंतिम परिणाम गुमराह होने और भटकने की ओर ले जाता है, इसलिए यह "परिणाम का लाम" (लाम अल-आक़िबा) है (7)। WWW.NAFSEISLAM.COM {कह दो, "मज़े कर लो"} उनके लिए एक चेतावनी है, और यह उन दुनियावी सुख-सुविधाओं की तुच्छता की ओर इशारा है जिनमें वे हैं; क्योंकि यह क्षणभुङ्गर है। {बेशक तुम्हारा ठिकाना आग है} अर्थात, तुम्हारा लौटना और ठिकाना जहन्नम का अज़ाब है।

---

(1) अल-सिहाह (मूल: ब-व-र)। (2) अल-नुकत वल-उयून 3/136-137, और इब्न ज़ैद का कथन अल-तबरी 13/677-678 द्वारा उद्धृत किया गया है। (3) (ज़) में: मुब्तदा (कर्ता) को मानकर। (4) अल-इदाह फ़िल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा, इब्न अल-अंबारी 2/741 द्वारा। (5) 1/347। (6) अल-सबआ पृष्ठ 267, और अल-तयसीर पृष्ठ 134। (7) इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/338 में उल्लेख किया है कि 'या' पर ज़बर के साथ पढ़ने पर यह "परिणाम का लाम" है, और पेश के साथ पढ़ने पर यह "मकसद का लाम" (लाम-ए-कै) है, और सूरा "यूनुस" की आयत (88) की व्याख्या में जो पहले बीत चुका है, उसे देखें।

[عربى ٹرانسكرپشن] ١٤٢ سورة إبراهيم: الآيات ٢٨ - ٣٠

﴿دَارَ الْبَوَارِ﴾ قيل: جهنم. قاله ابن زيد. وقيل: يوم بدر. قاله علي بن أبي طالب ومجاهد. والبوار: الهلاك(١)؛ ومنه قول الشاعر: فلم أر مثلهم أبطال حرب غداة الحرب إذ خيف البوار(٢) ﴿جَهَنَّمَ يَصْلَوْنَهَا﴾ بَيّن أنَّ دار البوار جهنم كما قال ابن زيد، وعلى هذا لا يجوز الوقف على ﴿دَارَ الْبَوَارِ﴾؛ لأن جهنم منصوبة على الترجمة عن «دار البوار»، فلو رفعها رافعٌ بإضمار(٣)، على معنى: هي جهنم، أو بما عاد من الضمير في «يَصْلَوْنَهَا»؛ لَحَسُنَ الوقف على «دار البوار»(٤). ﴿وَبِئْسَ الْقَرَارُ﴾ أي: المستقر. قوله تعالى: ﴿وَجَعَلُوا لِلَّهِ أَندَادًا﴾ أي: أصناماً عبدوها، وقد تقدَّم في «البقرة»(٥). ﴿لِيُضِلُّوا عَن سَبِيلِهِ﴾ أي: عن دينه. وقرأ ابن كثير وأبو عمرو بفتح الياء، وكذلك في الحج: ﴿لِيَضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ﴾(٦) [الآية:٩]، ومثله في «لقمان» [الآية:٦]، و«الزمر» [الآية:٨]، وضمَّها الباقون على معنى: لِيُضِلُّوا الناس عن سبيله، وأما من فتح فعلى معنى أنهم هم يضلون عن سبيل الله على اللزوم، أي: عاقبتهم إلى الإضلال والضلال، فهذه لام العاقبة(٧). WWW.NAFSEISLAM.COM ﴿قُلْ تَمَتَّعُوا﴾ وعيدٌ لهم، وهو إشارةٌ إلى تقليل ما هم فيه من ملاذِّ الدنيا؛ إذ هو منقطع. ﴿فَإِنَّ مَصِيرَكُمْ إِلَى النَّارِ﴾ أي: مَرَدَّكم ومرجعكم إلى عذاب جهنم.

---

(١) الصحاح (بور). (٢) النكت والعيون ٣/ ١٣٦ - ١٣٧ ، وقول ابن زيد أخرجه الطبري ١٣/ ٦٧٧ - ٦٧٨ . (٣) في (ظ): بإضمار مبتدأ. (٤) الإيضاح في الوقف والابتداء لابن الأنباري ٢/ ٧٤١ . (٥) ١/ ٣٤٧ . (٦) السبعة ص٢٦٧، والتيسير ص١٣٤ . (٧) ذكر ابن عطية في المحرر الوجيز ٣/ ٣٣٨ أنها لام العاقبة على القراءة بفتح الياء، وأنها لام «كي» على القراءة بضمها، وينظر ما سلف في تفسير الآية (٨٨) من «يونس».

﴿دَارَ الْبَوَارِ﴾ (تباہی کا گھر) کہا گیا: جہنم۔ یہ ابن زید نے کہا۔ اور کہا گیا: بدر کا دن۔ یہ علی بن ابی طالب اور مجاہد نے کہا۔ اور بوار کا مطلب ہلاکت ہے (۱)؛ اسی سے شاعر کا قول ہے: "میں نے ان جیسے جنگ کے سورما نہیں دیکھے، جنگ کی اس صبح جب ہلاکت کا خوف تھا۔" (۲) ﴿جَهَنَّمَ يَصْلَوْنَهَا﴾ (جہنم جس میں وہ داخل ہوں گے) واضح ہے کہ دارِ بوار جہنم ہے جیسا کہ ابن زید نے کہا، اور اس بنا پر ﴿دَارَ الْبَوَارِ﴾ پر وقف کرنا جائز نہیں؛ کیونکہ "جہنم" "دار البوار" سے بدل ہونے کی وجہ سے منصوب ہے، پس اگر کوئی اسے کسی [پوشیدہ مبتدا] کی وجہ سے رفع دے (۳)، اس معنی میں کہ: وہ جہنم ہے، یا اس ضمیر کی وجہ سے جو ﴿يَصْلَوْنَهَا﴾ میں لوٹتی ہے؛ تو "دار البوار" پر وقف کرنا بہتر ہوگا (۴)۔ ﴿وَبِئْسَ الْقَرَارُ﴾ یعنی: برا ٹھکانا۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَجَعَلُوا لِلَّهِ أَندَادًا﴾ یعنی: بت جن کی وہ عبادت کرتے تھے، اور یہ پہلے "البقرہ" میں گزر چکا ہے (۵)۔ ﴿لِيُضِلُّوا عَن سَبِيلِهِ﴾ یعنی: اس کے دین سے۔ اور ابن کثیر اور ابو عمرو نے 'یا' کے فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے، اور اسی طرح الحج میں: ﴿لِيَضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ﴾ (۶) [آیت: ۹]، اور اسی طرح "لقمان" [آیت: ۶]، اور "الزمر" [آیت: ۸] میں، اور باقیوں نے اسے ضمہ (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے اس معنی پر کہ: تاکہ وہ لوگوں کو اس کے راستے سے گمراہ کریں، اور جہاں تک زبر کے ساتھ پڑھنے کا تعلق ہے تو اس معنی پر کہ وہ خود لازمی طور پر اللہ کے راستے سے بھٹک جاتے ہیں، یعنی: ان کا انجام گمراہی کی طرف ہے، پس یہ "لامِ عاقبت" ہے (۷)۔ WWW.NAFSEISLAM.COM ﴿قُلْ تَمَتَّعُوا﴾ (کہہ دیجیے کہ فائدہ اٹھا لو) ان کے لیے وعید (دھمکی) ہے، اور یہ ان دنیاوی لذتوں کی قلت کی طرف اشارہ ہے جن میں وہ ہیں؛ کیونکہ وہ ختم ہو جانے والی ہیں۔ ﴿فَإِنَّ مَصِيرَكُمْ إِلَى النَّارِ﴾ یعنی: تمہارا لوٹنا اور ٹھکانا جہنم کے عذاب کی طرف ہے۔

(١) الصحاح (بور)۔ (٢) النكت والعيون ٣/ ١٣٦ - ١٣٧ ، اور ابن زید کا قول طبری نے ١٣/ ٦٧٧ - ٦٧٨ میں نقل کیا ہے۔ (٣) (ظ) میں: مبتدا کو پوشیدہ مان کر۔ (٤) الإيضاح في الوقف والابتداء لابن الأنباري ٢/ ٧٤١ ۔ (٥) ١/ ٣٤٧ ۔ (٦) السبعہ ص ٢٦٧، والتیسیر ص ١٣٤ ۔ (٧) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ٣/ ٣٣٨ میں ذکر کیا ہے کہ 'یا' کے زبر کے ساتھ پڑھنے پر یہ لامِ عاقبت ہے، اور پیش کے ساتھ پڑھنے پر یہ لامِ «کی» ہے، اور "یونس" کی آیت (٨٨) کی تفسیر میں جو پہلے گزرا ہے اسے دیکھیں۔

143 Surah Ibrahim: Verse 31

Allah the Almighty says: {Say to My servants who have believed, that they should establish prayer and spend from what We have provided them, secretly and publicly, before a Day comes in which there is no exchange and no friendship [31]}

Allah the Almighty says: {Say to My servants who have believed}: meaning that the people of Mecca replaced God's grace with disbelief. So tell those who believed and fulfilled their servanthood to {establish prayer}, meaning the five daily prayers. That is, tell them: Establish, and the command implies a suppressed condition, as when you say: Obey Allah and He will admit you to Paradise; i.e., if you obey Him, He enters you into Paradise. This is the view of al-Farra' (1). Al-Zajjaj (2) said: "Yuqimu" (they should establish) is jussive with the meaning of the letter 'laam', i.e., 'li-yuqimu' (let them establish), and the 'laam' was dropped because the command for the third person is indicated by "qul" (say). He said: It is also possible that "yuqimu" is the response to a suppressed command; i.e., tell them: Establish prayer, they will establish prayer (3).

{and spend from what We have provided them, secretly and publicly}: meaning zakat, on the authority of Ibn Abbas and others (4). The majority said: Secret is what is hidden, and public is what is apparent. Al-Qasim ibn Yahya said: Secret is voluntary charity, and public is the obligatory one (5). This meaning was previously discussed in detail in [Surah] "Al-Baqarah" under the saying: {If you disclose your charities...} [Verse: 271] (6).

{before a Day comes in which there is no exchange and no friendship}: also previously discussed in "Al-Baqarah" (7). "Khilal" is the plural of 'khullah' (friendship), like 'qullah' and 'qilal'. He said: "I am not one of diverse friendships (khilal) nor a hater (qal)." (8)

---

(1) In its meaning in Ma'ani al-Quran 2/77. Ibn Atiyyah quoted in al-Muharrar al-Wajiz 3/338 from Sibawayh his saying: It is a response to a suppressed conditional statement included in the beginning of the verse, its estimation: If you tell them establish, they will establish. (2) In Ma'ani al-Quran 2/162. (3) It is also the view of al-Mubarrad in al-Muqtadib 2/84, and Makki quoted it from him in Mushkil I'rab al-Quran 1/405-406. (4) Narrated by al-Tabari 13/680. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/137. (6) 4/359. (7) 4/259 - 262. (8) The second half of a verse by Imru' al-Qais, and its first half is: "I diverted passion from them for fear of destruction," and it is in his Diwan p. 35.

143 सूरह इब्राहिम: आयत 31

अल्लाह तआला का इरशाद है: {मेरे उन बंदों से कह दीजिए जो ईमान लाए हैं कि वे नमाज़ कायम करें और जो कुछ हमने उन्हें रिज़्क़ दिया है उसमें से गुप्त और खुले तौर पर खर्च करें, उस दिन के आने से पहले जिसमें न कोई सौदा होगा और न कोई दोस्ती [31]}

अल्लाह तआला का इरशाद है: {मेरे उन बंदों से कह दीजिए जो ईमान लाए हैं}: यानी मक्का वालों ने अल्लाह की नेमत को कुफ्र से बदल दिया, तो उनसे कहिए जो ईमान लाए और अपनी बंदगी को सच कर दिखाया कि वे {नमाज़ कायम करें} यानी पाँचों वक्त की नमाज़ें। यानी उनसे कहिए: कायम करो, और इस हुक्म के साथ एक छिपी हुई शर्त है, जैसे आप कहें: अल्लाह की इबादत करो वह तुम्हें जन्नत में दाखिल करेगा; यानी अगर तुम उसकी इबादत करोगे तो वह तुम्हें जन्नत में दाखिल करेगा। यह अल-फर्रा का कथन है (1)। अल-ज़ज्जाज ने कहा (2): "युकीमू" (वे कायम करें) 'लाम' के हटने के कारण मजज़ूम है, जिसका अर्थ 'लि-युकीमू' (चाहिए कि वे कायम करें) है, और 'लाम' इसलिए गिर गया क्योंकि हुक्म "कुल" (कहिए) के ज़रिए तीसरे व्यक्ति के लिए दर्शाया गया है। उन्होंने कहा: यह भी मुमकिन है कि "युकीमू" एक छिपे हुए हुक्म का जवाब हो; यानी उनसे कहिए: नमाज़ कायम करो, वे नमाज़ कायम करेंगे (3)।

{और जो कुछ हमने उन्हें रिज़्क़ दिया है उसमें से गुप्त और खुले तौर पर खर्च करें}: यानी ज़कात। इब्न अब्बास और अन्यों के हवाले से (4)। बहुमत का कहना है: गुप्त वह है जो छिपा हुआ हो, और खुला वह है जो ज़ाहिर हो। अल-कासिम बिन यह्या ने कहा: गुप्त नफली सदका है, और खुला फर्ज़ है (5)। यह अर्थ सूरह "बकरह" में आयत {यदि तुम अपने सदकों को ज़ाहिर करो...} [आयत: 271] (6) के तहत विस्तार से गुज़र चुका है।

{उस दिन के आने से पहले जिसमें न कोई सौदा होगा और न कोई दोस्ती}: यह भी सूरह "बकरह" में गुज़र चुका है (7)। "खिलाल", 'खुल्लह' का बहुवचन है, जैसे 'कुल्लह' और 'किलाल'। कवि ने कहा: "मैं न तो अनेक दोस्तों (खिलाल) वाला हूँ और न ही नफरत करने वाला (काल) हूँ।" (8)

---

(1) मआनी अल-कुरआन 2/77 में इसके अर्थ में। इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/338 में सिबवैह का हवाला देते हुए कहा: यह आयत के शुरू में छिपी हुई शर्त का जवाब है, इसका अनुमान है: यदि आप उनसे कहेंगे, कायम करो, तो वे कायम करेंगे। (2) मआनी अल-कुरआन 2/162 में। (3) यह अल-मुबर्रद का भी अल-मुक़्तदिब 2/84 में कथन है, और मक्की ने इसे मुशकिल इअराब अल-

कुरआन 1/405-406 में उनसे उद्धृत किया है। (4) इसे अल-तबरी 13/680 ने निकाला है। (5) अल-नुकात वल-उयून 3/137। (6) 4/359। (7) 4/259 - 262। (8) इमरुल कैस के एक शेर का दूसरा मिसरा, और इसका पहला मिसरा है: "मैंने हलाकत के डर से उनसे अपनी चाहत मोड़ ली", और यह उनके दीवान के पृ. 35 पर है।

١٤٣ سورہ ابراہیم: آیت ٣١

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ قُل لِّعِبَادِيَ الَّذِينَ ءَامَنُواْ يُقِيمُواْ الصَّلَوٰةَ وَيُنفِقُواْ مِمَّا رَزَقْنَٰهُمْ سِرًّا وَعَلَانِيَةً مِّن قَبْلِ أَن يَأْتِيَ يَوْمٌ لَّا بَيْعٌ فِيهِ وَلَا خِلَٰلٌ ٣١ ﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ قُل لِّعِبَادِيَ الَّذِينَ ءَامَنُواْ ﴾ یعنی : بیشک اہل مکہ نے اللہ کی نعمت کو کفر سے بدل دیا، پس ان لوگوں سے کہو جو ایمان لائے اور اپنی بندگی کو ثابت کیا کہ وہ ﴿ يُقِيمُواْ الصَّلَوٰةَ ﴾ یعنی : پانچوں وقت کی نمازیں۔ یعنی ان سے کہو: قائم کرو، اور اس امر (حکم) کے ساتھ ایک پوشیدہ شرط ہے، جیسے تم کہو: اللہ کی اطاعت کرو وہ تمہیں جنت میں داخل کرے گا؛ یعنی اگر تم اس کی اطاعت کرو گے تو وہ تمہیں جنت میں داخل کرے گا۔ یہ الفراء کا قول ہے (١)۔ الزجاج نے کہا (٢): «یقیموا» مقدر 'لام' کی وجہ سے مجزوم ہے، یعنی 'لیقیموا' (تاکہ وہ قائم کریں)، پس 'لام' کو ساقط کر دیا گیا؛ کیونکہ امر «قل» کے ذریعے غائب پر دلالت کر رہا ہے۔ انہوں نے کہا: یہ بھی احتمال ہے کہ «یقیموا» ایک محذوف امر کا جواب ہو؛ یعنی ان سے کہو: نماز قائم کرو، وہ نماز قائم کریں گے (٣)۔

﴿ وَيُنفِقُواْ مِمَّا رَزَقْنَٰهُمْ سِرًّا وَعَلَانِيَةً ﴾ یعنی : زکوٰۃ۔ ابن عباس اور دیگر سے مروی ہے (٤)۔ اور جمہور نے کہا: السِّرُّ وہ ہے جو چھپا ہوا ہو، اور العَلانِيَةُ وہ ہے جو ظاہر ہو۔ القاسم بن یحییٰ نے کہا: بے شک سِرّ (پوشیدہ خرچ) نفل ہے، اور علانیہ (ظاہر خرچ) فرض ہے (٥)۔ اور یہ معنی سورہ «البقرة» میں ﴿ إِن تُبْدُواْ الصَّدَقَٰتِ فَنِعِمَّا هِيَ ﴾ [آیت : ٢٧١] (٦) کے تحت تفصیل سے گزر چکا ہے۔

﴿ مِن قَبْلِ أَن يَأْتِيَ يَوْمٌ لَّا بَيْعٌ فِيهِ وَلَا خِلَٰلٌ ﴾ یہ بھی سورہ «البقرة» میں گزر چکا ہے (۷)۔ اور «خلال» خُلَّة کی جمع ہے، جیسے قُلَّة اور قِلال۔ شاعر نے کہا: فلستُ بمَقْلِيِّ الخِلالِ ولا قالِ(۸)۔ (میں نہ کثیر دوستوں والا ہوں اور نہ ہی دشمنی رکھنے والا ہوں)

---

(۱) معانی القرآن ۲/ ۷۷ میں اس کے ہم معنی۔ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳۳۸/۳ میں سیبویہ سے نقل کیا ہے: یہ جملہ کے آغاز میں موجود مقدر شرط کا جواب ہے، تقدیر یہ ہے: اگر آپ ان سے کہیں گے کہ قائم کرو تو وہ قائم کریں گے۔ (۲) ان کی کتاب معانی القرآن ۲/ ۱٦۲ میں۔ (۳) یہ المبرد کا المقتضب ۲/ ۸٤ میں بھی قول ہے، اور مکی نے اسے مشکل اعراب القرآن ۱/ ٤۰٥ - ٤۰٦ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (٤) اسے الطبری نے ۱۳/ ٦۸۰ میں روایت کیا ہے۔ (٥) النکت والعیون ۳/ ۱۳۷۔ (٦) ٤/ ۳٥۹۔ (۷) ٤/ ۲٥۹ - ۲٦۲۔ (۸) امرؤ القیس کے ایک شعر کا عجز (دوسرا مصرع)، اور اس کا صدر (پہلا مصرع) ہے: "صرفت الهوى عنهن من خشية الردى"، اور یہ اس کے دیوان صفحہ ۳٥ پر ہے۔

Surah Ibrahim: Verses 32 - 34 144 Allah says: {It is Allah who created the heavens and the earth and sent down rain from the sky and produced thereby some fruits as provision for you and subjected for you the ships to sail through the sea by His command and subjected for you the rivers (32) And He subjected for you the sun and the moon, continuous [in orbit], and subjected for you the night and the day (33) And He gave you from all you asked of Him. And if you should count the favor of Allah, you could not enumerate them. Indeed, mankind is [generally] most unjust and ungrateful (34)}.

Allah says: {It is Allah who created the heavens and the earth} meaning: He brought them into existence and invented them without a prior example. {and sent down from the sky} meaning: from the clouds {rain and produced thereby some fruits} meaning: from trees, fruits {as provision for you}. {and subjected for you the ships to sail through the sea by His command} the meaning of this was previously explained in [Surah] Al-Baqarah (1). {and subjected for you the rivers} meaning: fresh water bodies; for you to drink from, provide water for livestock, and for irrigation, as well as salty seas; for the various benefits from different perspectives. {And He subjected for you the sun and the moon, continuous [in orbit]} meaning: in improving what they improve of plants and others. "Dau’ub" means the continuous movement of something according to a regular custom. It is also said: continuous in their course in obedience to Allah's command, and the meaning is: they both run until the Day of Resurrection without tiring. This meaning was narrated from Ibn Abbas (2). {and subjected for you the night and the day} meaning: for you to rest during the night, and to seek of His bounty during the day, as He said: {And out of His mercy He made for you the night and the day that you may rest therein and [at day] seek from His bounty} [Al-Qasas: 73].

Allah says: {And He gave you from all you asked of Him} meaning: He gave you something of everything you asked for; Al-Akhfash omitted the word "thing" (3). It is also said: The meaning is: and He gave you from all that you asked for, and from all that you did not ask for, so it was omitted. For we did not ask Him for a sun, nor a moon, nor many of His blessings that He initiated for us. This is as He said: {garments to protect you from the heat} [Al-Nahl: 81] (4), as will follow.

(1) 2/494. (2) See Ma’ani al-Qur’an by al-Zajjaj 2/163, al-Waseet by al-Wahidi 3/32, and Zad al-Maseer by Ibn al-Jawzi 4/364. (3) In his Ma’ani al-Qur’an 2/600. (4) Reported by Ibn al-Jawzi in Zad al-Maseer 4/364-365 from Ibn al-Anbari.

सूरह इब्राहिम: आयतें 32 - 34 144 अल्लाह तआला का फरमान है: {अल्लाह वह है जिसने आसमानों और ज़मीन को पैदा किया और आसमान से पानी बरसाया, फिर उसके ज़रिए तुम्हारे लिए रिज़्क़ (आजीविका) के रूप में फल निकाले और तुम्हारे लिए कश्तियों को वश में कर दिया ताकि वे उसके हुक्म से समुद्र में चलें और तुम्हारे लिए नदियों को वश में कर दिया (32) और उसने तुम्हारे लिए सूरज और चाँद को वश में कर दिया जो निरंतर (अपनी कक्षाओं में) चल रहे हैं, और तुम्हारे लिए रात और दिन को वश में कर दिया (33) और उसने तुम्हें वह सब कुछ दिया जो तुमने उससे माँगा। और यदि तुम अल्लाह की नेमतों (कृपाओं) को गिनना चाहो, तो उन्हें गिन नहीं सकोगे। वास्तव में, इंसान बहुत बड़ा ज़ालिम और नाशुक्रा है (34)}।

अल्लाह तआला का फरमान है: {अल्लाह वह है जिसने आसमानों और ज़मीन को पैदा किया} यानी: उन्हें बिना किसी पूर्व उदाहरण के अस्तित्व में लाया और उनका आविष्कार किया। {और आसमान से उतारा} यानी: बादलों से {पानी और उसके ज़रिए कुछ फल निकाले} यानी: पेड़ों से फल {तुम्हारे लिए रिज़्क़ के रूप में}। {और तुम्हारे लिए कश्तियों को वश में कर दिया ताकि वे उसके हुक्म से समुद्र में चलें} इसका अर्थ पहले 'अल-बक़रह' (1) में आ चुका है। {और तुम्हारे लिए नदियों को वश में कर दिया} यानी: मीठे पानी के जलाशय; ताकि तुम उनसे पियो, पिलाओ और खेती करो, और खारे समुद्र भी; विभिन्न दिशाओं से विभिन्न लाभों के लिए। {और उसने तुम्हारे लिए सूरज और चाँद को वश में कर दिया जो निरंतर चल रहे हैं} यानी: उन चीज़ों को सुधारने में जिन्हें वे पौधों और अन्य चीज़ों में सुधारते हैं, और "दौब" का अर्थ है किसी चीज़ का निरंतर एक नियमित आदत के अनुसार चलना। और यह भी कहा गया है: अल्लाह के आदेश के पालन में निरंतर अपनी गति में रहना, और अर्थ यह है: दोनों कयामत के दिन तक बिना थके चलते रहेंगे। यह अर्थ इब्न अब्बास (2) से वर्णित है। {और तुम्हारे लिए रात और दिन को वश में कर दिया} यानी: ताकि तुम रात में आराम करो, और दिन में उसके अनुग्रह (जीविका) की तलाश करो, जैसा कि उसने कहा: {और उसने अपनी दया से तुम्हारे लिए रात और दिन बनाए ताकि तुम उसमें आराम करो और उसके अनुग्रह की तलाश करो} [अल-क़सस: 73]।

अल्लाह तआला का फरमान है: {और उसने तुम्हें वह सब कुछ दिया जो तुमने उससे माँगा} यानी: तुमने जो कुछ भी माँगा, उसने तुम्हें उसमें से कुछ न कुछ दिया; अल-अख़फ़श (3) के अनुसार "चीज़" शब्द लुप्त है। और यह भी कहा गया है: अर्थ यह है: और उसने तुम्हें वह सब दिया जो तुमने माँगा, और वह सब भी जो तुमने नहीं माँगा, तो इसे हटा दिया गया। क्योंकि हमने उससे सूरज नहीं माँगा, न चाँद माँगा, और न ही उसकी उन बहुत सी नेमतों को माँगा जिनसे उसने हमारी शुरुआत की। यह वैसा ही है जैसा उसने कहा: {कुर्ते (कपड़े) जो तुम्हें गर्मी से बचाते हैं} [अन-नह्ल: 81] (4), जैसा कि आगे आएगा।

(1) 2/494. (2) देखें मा'आनी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज 2/163, अल-वसीत अल-वाहिदी 3/32, और ज़ाद अल-मसीर इब्न अल-जौज़ी 4/364। (3) उनकी मा'आनी अल-कुरान 2/600 में। (4) इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 4/364-365 में इब्न अल-अंबारी से उद्धृत किया है।

سورہ ابراہیم: آیات ۳۲ - ۳٤ ١٤٤ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اللہ وہی ہے جس نے آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا اور آسمان سے پانی برسایا، پھر اس کے ذریعے تمہارے لیے رزق کے طور پر پھل نکالے اور تمہارے لیے کشتیوں کو مسخر کر دیا تاکہ وہ اس کے حکم سے سمندر میں چلیں اور تمہارے لیے دریاؤں کو مسخر کر دیا (۳۲) اور اس نے تمہارے لیے سورج اور چاند کو مسخر کر دیا جو مسلسل (اپنی گردش میں) ہیں، اور تمہارے لیے رات اور دن کو مسخر کر دیا (۳۳) اور اس نے تمہیں ہر اس چیز میں سے دیا جو تم نے اس سے مانگی۔ اور اگر تم اللہ کی نعمتوں کو گننا چاہو تو انہیں شمار نہیں کر سکو گے۔ بے شک انسان بڑا ہی ظالم اور ناشکرا ہے (۳٤)﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اللہ وہی ہے جس نے آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا﴾ یعنی: انہیں بغیر کسی سابقہ نمونے کے عدم سے وجود میں لایا۔ ﴿اور آسمان سے اتارا﴾ یعنی: بادلوں سے ﴿پانی، پھر اس کے ذریعے پھلوں میں سے نکالا﴾ یعنی: درختوں سے پھل ﴿تمہارے لیے رزق کے طور پر﴾۔ ﴿اور تمہارے لیے کشتیوں کو مسخر کر دیا تاکہ وہ اس کے حکم سے سمندر میں چلیں﴾ اس کا مفہوم سورہ "البقرہ"(۱) میں پہلے گزر چکا ہے۔ ﴿اور تمہارے لیے دریاؤں کو مسخر کر دیا﴾ یعنی: میٹھے پانی کے ذخائر؛ تاکہ تم ان سے پیو، پلواؤ اور کھیتی باڑی کرو، اور نمکین سمندر بھی؛ مختلف جہتوں سے مختلف فوائد کی خاطر۔ ﴿اور اس نے تمہارے لیے سورج اور چاند کو مسخر کر دیا جو مسلسل چل رہے ہیں﴾ یعنی: پودوں اور دیگر چیزوں کی اصلاح میں جو وہ کرتے ہیں، اور "دؤوب" کا مطلب ہے کسی چیز کا اپنی جاری عادت کے مطابق مسلسل حرکت میں رہنا۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: اللہ کے حکم کی تعمیل میں اپنی رفتار میں مسلسل رہنا، اور معنی یہ ہے کہ: دونوں قیامت کے دن تک بغیر تھکے چلتے رہیں گے۔ یہ معنی ابن عباس (۲) سے مروی ہے۔ ﴿اور تمہارے لیے رات اور دن کو مسخر کر دیا﴾ یعنی: تاکہ تم رات میں سکون حاصل کرو، اور دن میں

اس کے فضل (رزق) کو تلاش کرو، جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿اور اس نے اپنی رحمت سے تمہارے لیے رات اور دن بنائے تاکہ تم اس میں سکون حاصل کرو اور اس کا فضل تلاش کرو﴾ [القصص: ۷۳]۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور اس نے تمہیں ہر اس چیز میں سے دیا جو تم نے اس سے مانگی﴾ یعنی: تم نے جو کچھ بھی مانگا اس میں سے تمہیں کچھ نہ کچھ دیا؛ اخفش (۳) کے نزدیک لفظ "شئ" (چیز) محذوف ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ: اور اس نے تمہیں وہ سب کچھ دیا جو تم نے مانگا، اور وہ سب کچھ بھی دیا جو تم نے نہیں مانگا، تو اسے حذف کر دیا گیا۔ چنانچہ ہم نے اس سے نہ سورج مانگا، نہ چاند، اور نہ ہی اس کی ان بہت سی نعمتوں کو مانگا جن سے اس نے ہماری ابتدا کی۔ یہ بالکل ویسا ہی ہے جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿کرتے جو تمہیں گرمی سے بچاتے ہیں﴾ [النحل: ۸۱] (٤)، جیسا کہ آگے آئے گا۔

(۱) ۲/ ٤٩٤۔ (۲) دیکھیے معانی القرآن للزجاج ۲/ ۱٦۳، والوسیط للواحدی ۳/ ۳۲، وزاد المسیر لابن الجوزی ٤/ ۳٦٤۔ (۳) ان کی معانی القرآن ۲/ ٦۰۰ میں۔ (٤) اسے ابن الجوزی نے زاد المسیر ٤/ ۳٦٤ - ۳٦٥ میں ابن الانباری سے نقل کیا ہے۔

Page 145

Surah Ibrahim: Verses 32 - 36

It was said: "min" (from) is extra, meaning: He gave you everything you asked of Him(1).

Ibn Abbas, Al-Dahhak and others read: "And He gave you from everything (min kullin)" with nunation, "that you asked of Him"(2). This reading was narrated from Al-Hasan, Al-Dahhak and Qatadah; it is based on negation, meaning: from everything you did not(3) ask of Him, like the sun, the moon and others(4). And it was said: from everything what you asked of Him, meaning: that which you did not ask for(5).

{And if you should count the favor of Allah} meaning: the favors of Allah {you could not enumerate them} nor could you endure counting them, nor could you manage to encompass them due to their abundance(6), such as hearing, sight, and the uprightness of forms, in addition to health and sustenance, favors that cannot be counted. These favors are from Allah, so why do you exchange Allah's favors for disbelief?! And why did you not use them to help in obedience?!

{Indeed, mankind is most unjust and ungrateful} Mankind is a generic term, but specificity was intended here(7). Ibn Abbas said: He meant Abu Jahl(8). And it was said: all disbelievers.

His saying, the Exalted: {And [mention, O Muhammad], when Abraham said, "My Lord, make this city [Mecca] secure and keep me and my sons away from worshipping idols. (35) My Lord, indeed they have led astray many among mankind. So whoever follows me - then he is of me; and whoever disobeys me - indeed, You are [still] Forgiving and Merciful." (36)}

His saying, the Exalted: {And [mention] when Abraham said, "My Lord, make this city secure"} meaning: Mecca. And it has already been mentioned...

(1) Al-Waseet by Al-Wahidi 3/32. (2) Al-Muhtasib 1/363, and it is an irregular reading. (3) Before it in (m) there is an addition of "ma" (not). (4) Zad al-Masir 4/365, and narrated by al-Tabari 13/685 from al-Dahhak and Qatadah. (5) Mentioned by Al-Zajjaj in Ma'ani al-Qur'an 3/163. (6) See Tafsir al-Baghawi 3/36, and Zad al-Masir 4/365. (7) Al-Zajjaj said in Ma'ani al-Qur'an 3/164: This is a generic noun intended specifically for the disbeliever. (8) Zad al-Masir 4/365.

पृष्ठ 145

सूरा इब्राहिम: आयतें 32 - 36

और कहा गया: "मिन" (से) अतिरिक्त है, अर्थात: उसने तुम्हें वह सब कुछ दिया जो तुमने उससे माँगा था (1)।

इब्न अब्बास, अद-दहाक और अन्य लोगों ने पढ़ा है: "और उसने तुम्हें हर चीज़ में से दिया (मिन कुल्लिन)" तनवीन (नुनुएशन) के साथ "जो तुमने उससे माँगा" (2)। यह पाठ अल-हसन, अद-दहाक और कतादा से भी वर्णित है; यह निषेध (नफी) पर आधारित है, अर्थात: वह सब जो तुमने उससे नहीं(3) माँगा, जैसे सूर्य, चंद्रमा और अन्य (4)। और कहा गया: हर उस चीज़ में से जो तुमने उससे माँगा, अर्थात: वह जो तुमने नहीं माँगा था (5)।

{और यदि तुम अल्लाह की नेमतों (कृपाओं) को गिनना चाहो} अर्थात: अल्लाह की नेमतों को {तो उन्हें गिन नहीं सकोगे} और न ही उन्हें गिनने की सामर्थ्य रखोगे, और न ही उनकी अधिकता के कारण उन्हें सीमित कर सकोगे (6), जैसे सुनना, देखना, और रूपों का संवारना, इसके अलावा स्वास्थ्य और जीविका, ऐसी नेमतें जिन्हें गिना नहीं जा सकता। ये नेमतें अल्लाह की ओर से हैं, तो तुम अल्लाह की नेमतों को कुफ्र (अकृतज्ञता) से क्यों बदलते हो?! और तुमने आज्ञाकारिता में उनकी मदद क्यों नहीं ली?!

{निस्संदेह, मनुष्य बड़ा ज़ालिम और अकृतज्ञ है} मनुष्य एक जातिवाचक शब्द है, लेकिन यहाँ विशिष्टता का अर्थ है (7)। इब्न अब्बास ने कहा: उनका तात्पर्य अबू जहल से था (8)। और कहा गया: सभी काफिर (अविश्वासी)।

अल्लाह तआला का कथन: {और याद करो जब इब्राहिम ने कहा था, "ऐ मेरे रब! इस शहर (मक्का) को शांतिपूर्ण बना दे और मुझे और मेरी संतान को बुतपरस्ती (मूर्तियों की पूजा) से बचा ले। (35) ऐ मेरे रब! इन्होंने बहुत से लोगों को गुमराह किया है। तो जिसने मेरा अनुसरण किया, वह मेरा है; और जिसने मेरी नाफ़रमानी की, तो निश्चय ही तू बड़ा क्षमाशील, अत्यंत दयावान है। (36)}

अल्लाह तआला का कथन: {और याद करो जब इब्राहिम ने कहा था, "ऐ मेरे रब! इस शहर को शांतिपूर्ण बना दे"} अर्थात: मक्का। और यह पहले बीत चुका है...

(1) अल-वासीत अल-वाहिदी द्वारा 3/32। (2) अल-मुहतासिब 1/363, और यह एक असामान्य पाठ है। (3) इससे पहले (m) में "मा" की वृद्धि है। (4) ज़ाद अल-मसीर 4/365, और इसे अल-तबरी 13/685 ने अद-दहाक और कतादा से उद्धृत किया है। (5) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान 3/163 में उल्लेखित है। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 3/36, और ज़ाद अल-मसीर 4/365 देखें। (7) अल-ज़ज्जाज ने मा'नी अल-कुरान 3/164 में कहा: यह एक जातिवाचक संज्ञा है जिससे विशेष रूप से काफिर मुराद है। (8) ज़ाद अल-मसीर 4/365।

صفحہ 145

سورہ ابراہیم: آیات 32 - 36

اور کہا گیا: "مِن" زائد ہے، یعنی: اس نے تمہیں وہ سب کچھ دیا جو تم نے اس سے مانگا (1)۔

ابن عباس، ضحاک اور دیگر نے پڑھا: "اور اس نے تمہیں ہر چیز میں سے دیا (مِن كُلِّ)" تنوین کے ساتھ "جو تم نے اس سے مانگا" (2)۔ یہ قراءت حسن، ضحاک اور قتادہ سے مروی ہے؛ یہ نفی پر مبنی ہے، یعنی: ہر اس چیز میں سے جو تم نے اس سے نہیں(3) مانگا، جیسے سورج، چاند اور دیگر (4)۔ اور کہا گیا: ہر اس چیز میں سے جو تم نے مانگی، یعنی: وہ جو تم نے نہیں مانگا تھا (5)۔

{اور اگر تم اللہ کی نعمت کو گننا چاہو} یعنی: اللہ کی نعمتوں کو {تو تم انہیں شمار نہیں کر سکو گے} اور نہ ہی ان کے شمار کرنے کی طاقت رکھو گے، اور نہ ہی ان کی کثرت کی وجہ سے انہیں احاطہ کر سکو گے (6)، جیسے سماعت، بصارت، اور صورتوں کی درستی، اس کے علاوہ عافیت اور رزق، ایسی نعمتیں ہیں جو شمار سے باہر ہیں۔ یہ نعمتیں اللہ کی طرف سے ہیں، تو تم اللہ کی نعمتوں کو کفر سے کیوں بدلتے ہو؟! اور تم نے ان سے اللہ کی اطاعت میں مدد کیوں نہیں لی؟!

{بے شک انسان بڑا ظالم اور ناشکرا ہے} انسان ایک لفظِ جنس ہے، لیکن اس سے مراد خاص ہے (7)۔ ابن عباس نے فرمایا: ان کی مراد ابوجہل سے تھی (8)۔ اور کہا گیا: تمام کافر۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور جب ابراہیم نے کہا اے میرے رب! اس شہر (مکہ) کو امن والا بنا دے اور مجھے اور میری اولاد کو بت پرستی سے دور رکھ (35) اے میرے رب! ان بتوں نے بہت سے

لوگوں کو گمراہ کیا ہے۔ سو جس نے میری پیروی کی، وہ میرا ہے؛ اور جس نے میری نافرمانی کی، تو بے شک تو بخشنے والا، نہایت رحم والا ہے۔ (36)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور جب ابراہیم نے کہا اے میرے رب! اس شہر کو امن والا بنا دے} یعنی: مکہ۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے...

(1) الوسیط للواحدی 3/32۔ (2) المحتسب 1/363، اور یہ قراءت شاذہ ہے۔ (3) اس سے پہلے (م) میں «ما» کی زیادتی ہے۔ (4) زاد المسیر 4/365، اور اسے طبری نے 13/685 میں ضحاک اور قتادہ سے روایت کیا ہے۔ (5) اسے زجاج نے معانی القرآن 3/163 میں ذکر کیا ہے۔ (6) دیکھئے تفسیر بغوی 3/36، اور زاد المسیر 4/365۔ (7) زجاج نے معانی القرآن 3/164 میں کہا: یہ اسمِ جنس ہے جس سے مراد خاص طور پر کافر ہے۔ (8) زاد المسیر 4/365۔

In «Al-Baqarah»(1). ﴿And keep me and my sons away from worshipping idols﴾ i.e.: make me apart from their worship(2). And he meant by saying: «my sons» his biological sons(3), and they were eight; none of them ever worshipped an idol(4). It was said: it is a prayer for whomever God willed him to pray for. Al-Jahdari and Isa recited «wa-aj'nibni» with the cutting of the Alif (glottal stop)(5), and the meaning is the same; it is said: I avoided that matter, I kept it away, and I turned him away from it, so he stayed aside and avoided it, meaning: he left it(6). Ibrahim al-Taymi used to say in his stories: Who can feel safe from trial after the Friend [Ibrahim] when he says: ﴿And keep me and my sons away from worshipping idols﴾ as my father and my people worshipped them(7)?!

The Almighty's saying: ﴿My Lord, indeed they have led astray many among mankind﴾ since they were a cause for leading astray, the action was attributed to them metaphorically; for idols are inanimate objects that do not act(8). ﴿So whoever follows me﴾ in monotheism ﴿then indeed he is of me﴾ i.e.: from the people of my religion. ﴿And whoever disobeys me﴾ i.e.: persists in polytheism ﴿then indeed You are Oft-Forgiving, Most Merciful﴾ It was said: He said this before God informed him that He does not forgive that partners be associated with Him. And it was said: Oft-Forgiving, Most Merciful to whoever repents from his disobedience before death. Muqatil bin Hayyan said: «And whoever disobeys me» in what is less than polytheism(9).

WWW.NAFSEISLAM.COM (1) 382/2. (2) Zad al-Masir 4/365. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/340, Al-Wasit 3/33, and Tafsir al-Baghawi 3/36. (4) Al-Tabari 13/687 reported from Mujahid that God answered Ibrahim's prayer regarding his children, so none of his children worshipped an idol after his prayer. (5) Al-Muhtasib 1/363, and it is an irregular reading. (6) See Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/164, Al-Muharrar al-Wajiz 3/341, Tafsir al-Baghawi 3/36, and al-Sihah (j-n-b). (7) Reported by al-Tabari 13/687-688 without his saying: as my father and my people worshipped them. (8) See Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/164, Tafsir Abi al-Layth 2/208, Al-Wasit by al-Wahidi 3/33, Zad al-Masir by Ibn al-Jawzi 4/365; and it appeared in (Z) and (F): they do not reason. (9) The three opinions are in Al-Wasit by al-Wahidi 3/33, Tafsir al-Baghawi 3/36, Zad al-Masir 4/365; the first opinion is by Muqatil bin Sulayman, the reasoning mentioned after it is by Ibn al-Anbari, and the second opinion is by al-Suddi.

सूरह इब्राहिम: आयत 35 - 36 | 146

«अल-बकराह» (1) में। ﴿और मुझे और मेरे पुत्रों को मूर्तियों की पूजा से दूर रख﴾ यानी: मुझे उनकी पूजा से अलग रख(2)। और उन्होंने अपने कहने: «मेरे पुत्रों» से अपने सगे पुत्रों(3) को मुराद लिया, और वे आठ थे, उनमें से किसी ने कभी मूर्ति की पूजा नहीं की(4)। और कहा गया है: यह उसके लिए दुआ है जिसके लिए अल्लाह ने चाहा कि वह दुआ करें। अल-जहद़री और ईसा ने «अज'निबनी» अलिफ़ के कत' (झटके) के साथ पढ़ा है(5), और अर्थ एक ही है; कहा जाता है: मैंने उस बात से परहेज किया, मैंने उसे दूर किया, और मैंने उसे उससे दूर रखा, तो वह उससे दूर रहा और उससे बचा रहा, यानी: उसने उसे छोड़ दिया(6)। इब्राहिम अल-तयमी अपने किस्सों में कहा करते थे: खलील (इब्राहिम) के बाद आज़माइश से कौन सुरक्षित महसूस कर सकता है जब वे कहते हैं: ﴿और मुझे और मेरे पुत्रों को मूर्तियों की पूजा से दूर रख﴾ जैसा कि मेरे पिता और मेरी कौम ने उनकी पूजा की(7)?!

अल्लाह तआला का फरमान: ﴿ऐ मेरे रब! बेशक इन्होंने बहुत से लोगों को गुमराह किया है﴾ चूंकि वे गुमराह करने का कारण थीं, इसलिए रूपक के तौर पर यह क्रिया उनकी ओर मनसब कर दी गई; क्योंकि मूर्तियाँ बेजान चीजें हैं जो कुछ नहीं करतीं(8)। ﴿तो जिस किसी ने मेरा अनुसरण किया﴾ तौहीद में ﴿तो बेशक वह मेरा है﴾ यानी: मेरे धर्म के लोगों में से है। ﴿और जिसने मेरी अवज्ञा की﴾ यानी: शिर्क पर अड़ा रहा ﴿तो बेशक तू क्षमाशील, अत्यंत दयावान है﴾। कहा गया है: उन्होंने यह बात अल्लाह द्वारा यह बताए जाने से पहले कही थी कि अल्लाह शिर्क को माफ नहीं करता। और कहा गया है: मृत्यु से पहले अपनी नाफरमानी से तौबा करने वाले के लिए क्षमाशील, अत्यंत दयावान है। और मुकातिल बिन हयान ने कहा: «और जिसने मेरी अवज्ञा की» शिर्क से कमतर बातों में(9)।

WWW.NAFSEISLAM.COM (1) 2/382। (2) ज़ाद अल-मसीर 4/365। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/340, अल-वसीत 3/33, और तफ़सीर अल-बगवी 3/36। (4) और अत-तब़री 13/687 ने मुजाहिद से रिवायत की है कि अल्लाह ने इब्राहिम की उनके बच्चों के बारे में दुआ कबूल की, तो उनकी दुआ के बाद उनके बच्चों में से किसी ने मूर्ति की पूजा नहीं की। (5) अल-मुहतसिब 1/363, और यह एक शाज़ (दुर्लभ) किरत है। (6) देखें म'आनी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज 3/164, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/341, तफ़सीर अल-बगवी 3/36, और अस-सिह़ाह़ (ज-न-ब)। (7) इसे अत-तब़री 13/687 - 688 ने उनके इस कथन के बिना रिवायत किया है: जैसा कि मेरे पिता और मेरी कौम ने उनकी पूजा की। (8) देखें म'आनी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज 3/164, तफ़सीर अबी अल-लैस 2/208,

अल-वसीत लिल-वाहिदी 3/33, ज़ाद अल-मसीर लि-इब्न अल-जौज़ी 4/365; और (ज़) और (फ़) में आया है: वे अक्ल नहीं रखतीं। (9) अल-वसीत लिल-वाहिदी 3/33, तफ़सीर अल-बगवी 3/36, और ज़ाद अल-मसीर 4/365 में तीन मत हैं; पहला मत मुकातिल बिन सुलेमान का है, उसके बाद दिया गया तर्क इब्न अल-अंबारी का है, और दूसरा मत अस-सुद्दी का है।

فی «البقرة»(۱)۔ ﴿وَٱجۡنُبۡنِي وَبَنِيَّ أَن نَّعۡبُدَ ٱلۡأَصۡنَامَ﴾ یعنی: مجھے ان کی عبادت سے الگ تھلگ کر دے(۲)۔ اور اپنے قول: «بَنِيَّ» سے ان کی مراد اپنی پشت سے پیدا ہونے والے بیٹے تھے(۳)، اور وہ آٹھ تھے، چنانچہ ان میں سے کسی نے کبھی بت کی عبادت نہیں کی(۴)۔ وقیل: یہ اس کے لیے دعا ہے جس کے لیے اللہ نے چاہا کہ وہ دعا کریں۔ اور الجَحْدَرِي اور عیسیٰ نے «وأَجْنِبْنِي» الف کے قطع کے ساتھ پڑھا ہے(۵)، اور معنی ایک ہی ہے؛ کہا جاتا ہے: جَنَبْتُ ذلك الأمر، وأَجْنِبْتُه وجَنَّبْتُه إِيَّاه، فتجانبه واجتَنبه، یعنی: اسے چھوڑ دیا(۶)۔ اور ابراہیم التَّيْمِي اپنے قصوں میں کہا کرتے تھے: خلیل کے بعد آزمائش سے کون بے خوف رہ سکتا ہے جب وہ یہ کہتے ہیں: ﴿وَٱجۡنُبۡنِي وَبَنِيَّ أَن نَّعۡبُدَ ٱلۡأَصۡنَامَ﴾ جیسا کہ میرے باپ اور میری قوم نے ان کی عبادت کی(۷)؟!

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿رَبِّ إِنَّهُنَّ أَضۡلَلۡنَ كَثِيرٗا مِّنَ ٱلنَّاسِ﴾ چونکہ وہ گمراہی کا سبب بنیں تو مجازاً اس فعل کی نسبت ان کی طرف کر دی گئی؛ کیونکہ بت تو بے جان چیزیں ہیں جو کچھ نہیں کرتیں(۸)۔ ﴿فَمَن تَبِعَنِي﴾ توحید میں ﴿فَإِنَّهُۥ مِنِّي﴾ یعنی: وہ میرے دین والوں میں سے ہے۔ ﴿وَمَنۡ عَصَانِي﴾ یعنی: جو شرک پر اڑا رہا ﴿فَإِنَّكَ غَفُورٞ رَّحِيمٞ﴾۔ کہا گیا ہے: انہوں نے یہ بات اللہ کی طرف سے یہ بتائے جانے سے پہلے کہی تھی کہ اللہ شرک کو معاف نہیں کرتا۔ اور کہا گیا ہے: غفور و رحیم ہے اس کے لیے جس نے موت سے پہلے اپنی نافرمانی سے توبہ کر لی۔ اور مقاتل بن حیان نے کہا: «وَمَنْ عَصَانِي» شرک کے علاوہ گناہوں میں(۹)۔

۳۸۲/۲ (۱) WWW.NAFSEISLAM.COM۔ (۲) زاد المسير ۴/ ۳۶۵۔ (۳) المحرر الوجيز ۳/ ۳۴۰، والوسيط ۳/ ۳۳، وتفسير البغوي ۳/ ۳۶۔ (۴) اور طبری ۱۳/ ۶۸۷ نے مجاہد سے روایت کیا ہے کہ اللہ نے ابراہیم کی ان کی اولاد کے بارے میں دعا قبول کی، پس ان کی دعا کے بعد ان

کی اولاد میں سے کسی نے بت کی عبادت نہیں کی۔ (۵) المحتسب ۱/ ۳۶۳، اور یہ قراءت شاذہ ہے۔ (۶) دیکھیے معانی القرآن للزجاج ۳/ ۱۶۴، والمحرر الوجیز ۳/ ۳۴۱، وتفسیر البغوي ۳/ ۳۶، والصحاح (جنب)۔ (۷) اسے طبری نے ۱۳/ ۶۸۷ - ۶۸۸ میں روایت کیا ہے، سوائے ان کے اس قول کے: جیسا کہ میرے باپ اور میری قوم نے ان کی عبادت کی۔ (۸) دیکھیے معانی القرآن للزجاج ۳/ ۱۶۴، وتفسیر أبي اللیث ۲/ ۲۰۸، والوسیط للواحدي ۳/ ۳۳، وزاد المسیر لابن الجوزي ۴/ ۳۶۵؛ اور (ظ) اور (ف) میں آیا ہے: وہ عقل نہیں رکھتے۔ (۹) الوسیط للواحدي ۳/ ۳۳، وتفسیر البغوي ۳/ ۳۶، وزاد المسیر ۴/ ۳۶۵ میں تینوں اقوال موجود ہیں؛ پہلا قول مقاتل بن سلیمان کا ہے، اس کے بعد مذکورہ وجہ ابن الانباری کی ہے، اور دوسرا قول سدی کا ہے۔

Surah Ibrahim: Verse 37 | Page 147

Allah the Almighty says: "Our Lord, I have settled some of my offspring in an uncultivated valley near Your sacred House, our Lord, that they may establish prayer. So make hearts among the people incline toward them and provide for them from the fruits that they might be grateful." (37)

It contains six issues:

First: Al-Bukhari narrated from Ibn Abbas: The first thing women took of the waist-belt (mintaq) was from the mother of Ishmael. She took a waist-belt to hide her traces from Sarah. Then Abraham brought her and her son Ishmael while she was nursing him, until he placed them at the House, near a large tree above Zamzam in the upper part of the Mosque - and there was no one in Makkah at that time, nor was there any water. He placed them there and left with them a bag of dates and a water-skin with water. Then Abraham turned away to leave, and Ishmael's mother followed him, saying: "O Abraham, where are you going and leaving us in this valley where there is no human being nor anything?" She said that to him several times, and he did not turn toward her. She then said to him: "Did Allah command you to do this?" He said: "Yes." She said: "Then He will not let us perish." Then she returned, and Abraham went on until when he reached Al-Thaniyah where they could not see him, he turned his face toward the House, then made these supplications, raising his hands, saying: "Our Lord, I have settled some of my offspring in an uncultivated valley..." until he reached "...be grateful." Ishmael's mother began nursing Ishmael and drinking from that water, until what was in the water-skin was exhausted. She and her son became thirsty, and she started looking at him tossing about - or he said: wallowing. She left because she could not bear to look at him, and she found As-Safa to be the nearest mountain to her on the earth, so she stood upon it. Then she faced the valley looking to see if she could see anyone, but she saw no one. So she descended from As-Safa, and when she reached the edge of the valley, she lifted the hem of her garment and ran with the effort of an exhausted person until (1) she crossed the valley. Then she came to Al-Marwah and stood upon it, looking to see if she could see anyone, but she saw no one. She did that seven times. Ibn Abbas said: The Prophet ﷺ said: "That is why people run between them." When she reached Al-Marwah, she heard a sound and said: "Hush" - meaning...

(1) Confirmed from (Zah), and Sahih Al-Bukhari, and in other than (Zah): "then".

सूरा इब्राहिम: आयत ३७ | पृष्ठ १४७

अल्लाह तआला का फ़रमान है: "ऐ हमारे रब! मैंने अपनी कुछ संतान को एक ऐसी घाटी में बसाया है जहाँ कोई खेती नहीं, तेरे सम्मानित घर के पास, ऐ हमारे रब! ताकि वे नमाज़ कायम करें। अतः लोगों के दिलों को उनकी ओर झुका दे और उन्हें फलों का रिज़्क प्रदान कर ताकि वे शुक्रगुज़ार बनें।" (३७)

इसमें छह मसले (विषय) हैं:

पहला: इमाम बुखारी ने इब्न अब्बास से रिवायत किया है: औरतों में सबसे पहले इस्माइल की माँ (हजरत हाजरा) ने कमरबंद (मिन्तक) का इस्तेमाल किया। उन्होंने कमरबंद इसलिए बांधा ताकि सारा से अपने पैरों के निशान मिटा सकें। फिर इब्राहिम उन्हें और उनके बेटे इस्माइल को लेकर आए जबकि वह उन्हें दूध पिला रही थीं, यहाँ तक कि उन्हें बैतुल्लाह के पास ज़मज़म के ऊपर एक बड़े पेड़ के पास मस्जिद के ऊपरी हिस्से में छोड़ दिया - और उस समय मक्का में कोई इंसान नहीं था, और न ही वहाँ पानी था। उन्होंने उन दोनों को वहाँ बैठाया और उनके पास खजूरों का एक थैला और एक मश्क पानी रख दिया। फिर इब्राहिम मुड़कर जाने लगे, तो इस्माइल की माँ उनके पीछे आईं और कहने लगीं: "ऐ इब्राहिम! आप हमें इस घाटी में छोड़कर कहाँ जा रहे हैं जहाँ न कोई इंसान है और न ही कुछ और?" उन्होंने कई बार यह बात कही, और वे उनकी ओर नहीं मुड़ रहे थे। फिर उन्होंने कहा: "क्या अल्लाह ने आपको इसका हुक्म दिया है?" उन्होंने कहा: "हाँ।" तो उन्होंने कहा: "फिर वह हमें बर्बाद नहीं करेगा।" फिर वह वापस लौट आईं। इब्राहिम चलते रहे यहाँ तक कि जब वह एक घाटी (सनिय्याह) पर पहुँचे जहाँ से वे उन्हें नहीं देख सकते थे, तो उन्होंने बैतुल्लाह की ओर मुँह किया, फिर अपने हाथ उठाकर ये दुआएँ कीं: "ऐ हमारे रब! मैंने अपनी कुछ संतान को एक ऐसी घाटी में बसाया है जहाँ कोई खेती नहीं..." यहाँ तक कि "...शुक्रगुज़ार बनें" तक पहुँचे। इस्माइल की माँ इस्माइल को दूध पिलाती रहीं और खुद उस पानी में से पीती रहीं, यहाँ तक कि जब मश्क का पानी खत्म हो गया, तो वह खुद भी प्यासी हुईं और उनका बेटा भी प्यासा हो गया। वह अपने बच्चे को तड़पते हुए - या कहा: लोटते हुए - देखने लगीं। वह इस डर से कि उसे तड़पता हुआ न देखें, वहाँ से चल पड़ीं और सफ़ा को अपने सबसे करीब पहाड़ पाया, तो उस पर खड़ी हो गईं, फिर घाटी की ओर देखा कि क्या कोई नज़र आता है, लेकिन उन्हें कोई नज़र नहीं आया। फिर वह सफ़ा से नीचे उतरीं और जब घाटी के किनारे पहुँचीं तो अपनी कमीज़ का पल्ला उठाया और एक थके हुए इंसान की तरह दौड़ने लगीं यहाँ तक कि (१) घाटी पार कर ली। फिर वह मरवा पहाड़ी पर आईं और उस पर

खड़ी होकर देखने लगीं कि क्या कोई नज़र आता है, लेकिन कोई नज़र नहीं आया। उन्होंने सात बार ऐसा ही किया। इब्न अब्बास कहते हैं: नबी करीम ﷺ ने फ़रमाया: "यही कारण है कि लोग इन दोनों के बीच दौड़ते (सई करते) हैं।" फिर जब वह मरवा पर थीं तो उन्होंने एक आवाज़ सुनी और कहा: "खामोश" - वह चाहती थीं...

(१) (ज़ह) और सहीह बुखारी से प्रमाणित है, और (ज़ह) के अलावा में है: "फिर"।

سورہ ابراہیم: آیت ۳۷ | صفحہ ۱۴۷

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "اے ہمارے رب! میں نے اپنی کچھ اولاد کو ایک ایسی وادی میں بسایا ہے جہاں کوئی کھیتی نہیں، تیرے محترم گھر کے پاس، اے ہمارے رب! تاکہ وہ نماز قائم کریں۔ پس لوگوں کے دلوں کو ان کی طرف مائل کر دے اور انہیں پھلوں کا رزق عطا فرما تاکہ وہ شکر گزار بنیں" (۳۷)۔

اس میں چھ مسائل ہیں:

پہلا مسئلہ: امام بخاری نے ابن عباس سے روایت کیا ہے: عورتوں میں سب سے پہلے اسماعیل کی والدہ (حضرت ہاجرہ) نے کمر بند (منطق) استعمال کیا۔ انہوں نے کمر بند اس لیے باندھا تاکہ سارہ سے اپنے نشاناتِ قدم چھپا سکیں۔ پھر ابراہیم انہیں اور ان کے بیٹے اسماعیل کو لے کر آئے جبکہ وہ انہیں دودھ پلا رہی تھیں، یہاں تک کہ انہیں بیت اللہ کے پاس زمزم کے اوپر ایک بڑے درخت کے پاس مسجد کے بالائی حصے میں چھوڑ دیا۔ اس وقت مکہ میں نہ کوئی انسان تھا اور نہ ہی وہاں پانی تھا۔ انہوں نے ان دونوں کو وہاں بٹھایا اور ان کے پاس کھجوروں کا ایک تھیلا اور ایک مشکیزہ پانی رکھ دیا۔ پھر ابراہیم رخصت ہونے لگے تو اسماعیل کی والدہ ان کے پیچھے آئیں اور کہنے لگیں: "اے ابراہیم! آپ ہمیں اس وادی میں چھوڑ کر کہاں جا رہے ہیں جہاں نہ کوئی انسان ہے اور نہ ہی کوئی اور چیز؟" انہوں نے کئی بار یہ بات دہرائی، لیکن وہ ان کی طرف متوجہ نہیں ہو رہے تھے۔ پھر انہوں نے پوچھا: "کیا اللہ نے آپ کو اس کا حکم دیا ہے؟" انہوں نے کہا: "جی ہاں۔" تو انہوں نے کہا: "پھر وہ ہمیں ضائع نہیں کرے گا۔" پھر وہ واپس لوٹ آئیں۔ ابراہیم چلتے رہے یہاں تک کہ جب وہ ایک گھاٹی (ثنیہ) پر پہنچے جہاں سے وہ انہیں نہیں دیکھ سکتے تھے، تو انہوں نے بیت اللہ کی طرف رخ کیا، پھر اپنے ہاتھ اٹھا کر یہ دعائیں مانگیں: "اے ہمارے رب! میں

نے اپنی کچھ اولاد کو ایک ایسی وادی میں بسایا ہے جہاں کوئی کھیتی نہیں..." یہاں تک کہ "...شکر گزار بنیں" تک پہنچے۔ اسماعیل کی والدہ اسماعیل کو دودھ پلاتی رہیں اور خود اس پانی میں سے پیتی رہیں، یہاں تک کہ جب مشکیزے کا پانی ختم ہو گیا، تو وہ خود بھی پیاسی ہوئیں اور ان کا بیٹا بھی پیاسا ہو گیا۔ وہ اپنے بچے کو تڑپتے ہوئے - یا کہا: لوٹتے ہوئے - دیکھنے لگیں۔ وہ اس ڈر سے کہ اسے تڑپتا ہوا نہ دیکھیں، وہاں سے چل پڑیں اور صفا کو اپنے قریب ترین پہاڑ پایا، چنانچہ اس پر چڑھ گئیں، پھر وادی کی طرف رخ کیا تاکہ دیکھیں کہ کوئی نظر آتا ہے، لیکن انہیں کوئی نظر نہ آیا۔ پھر وہ صفا سے نیچے اتریں اور جب وادی کے کنارے پر پہنچیں تو اپنی قمیض کا دامن اٹھایا اور ایک تھکے ہوئے انسان کی طرح دوڑیں یہاں تک کہ (١) وادی پار کر لی۔ پھر مروہ پہاڑی پر آئیں اور اس پر کھڑی ہو کر دیکھنے لگیں کہ کیا کوئی نظر آتا ہے، لیکن کوئی نظر نہ آیا۔ انہوں نے سات بار ایسا ہی کیا۔ ابن عباس کہتے ہیں: نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "یہی وجہ ہے کہ لوگ ان دونوں پہاڑیوں کے درمیان دوڑتے (سعی کرتے) ہیں۔" پھر جب وہ مروہ پر تھیں تو انہوں نے ایک آواز سنی اور کہا: "خاموش" - وہ چاہتی تھیں...

(١) (ظ) اور صحیح بخاری سے ثابت ہے، اور (ظ) کے علاوہ میں "پھر" (ثم) ہے۔

148 Surah Ibrahim: Verse 37

...herself - then she listened, and heard again, and said: "You have made me hear, if you have any help (relief)." Suddenly, she saw the angel at the site of Zamzam, and he searched with his heel - or he said: with his wing - until the water appeared. She began to contain it, making a basin for it with her hands like this, and started scooping from the water into her water skin while it was gushing out even after she had scooped. Ibn Abbas said: The Prophet (PBUH) said: "May Allah have mercy on the mother of Ishmael, if she had left Zamzam - or he said: if she had not scooped from the water - Zamzam would have been a flowing spring." He said: So she drank and nursed her child. Then the angel said to her: "Do not fear being lost (perishing), for here is the House of Allah; this boy and his father will build it, and Allah does not neglect His people." And he mentioned the rest of the hadith in its entirety (1).

An Issue: It is not permissible for anyone to rely on this [story] to abandon their child and family in a desolate land, claiming reliance (tawakkul) on the Almighty, the Merciful, following the action of Ibrahim al-Khalil, as the extremist Sufis say regarding the reality of reliance. For Ibrahim did so by Allah's command, as evidenced by her (Hagar's) statement (2) in the hadith: "Did Allah command you to do this?" He said: "Yes." It has been narrated that Sarah became jealous of Hagar after she gave birth to Ishmael, so Ibrahim (peace be upon him) took them to Makkah. It is narrated that he rode al-Buraq with Hagar and the child, and they arrived in one day from ash-Sham to the valley of Makkah. He left his son and his mother there and returned on the same day. All of that was by revelation from Allah Almighty. When he turned away, he supplicated with the contents of this verse (3).

The Second point: When Allah intended to establish the state of affairs, prepare the place, and mark the site for the Honored House and the Inviolable Land, He sent the angel, who searched for water and established it as a source of nourishment.

And in the Sahih: Abu Dharr (RA) stayed there for thirty days and nights. Abu Dharr said: "I had no food except Zamzam water, yet I grew fat until the folds of my belly disappeared (4), and I did not find any weakness (hunger pangs) in my stomach."

(1) Sahih al-Bukhari (3364). His saying: 'Al-mintaq' is what is tied around the waist. 'To efface her tracks' means to hide them. 'Al-Dawhah' is the large tree. 'Al-Siqa' is the small water skin. 'Then Ibrahim stood': He turned back towards ash-Sham. 'Yatalabbat': To wallow and throw oneself on the ground. 'The exhausted person': One who is stricken by exhaustion, which is a difficult matter. 'Gẖuwath': With the

first letter having a fatha according to most, and the answer to the condition is omitted, its estimation being 'so help me'. 'Tahawwiduhu': Making it like a basin. 'A flowing spring': Visible and running on the face of the earth. 'Al-Day'ah': Destruction/ Perishing. Fath al-Bari 6/400 - 402. (2) In the copies it says 'for his saying', and the confirmed text is from Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1112, and the words are from him. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/341, and see Tabaqat Ibn Sa'd 1/150, and Akhbar Makkah by al-Fakihi 5/120. (4) In (d), (z), and (m): 'ukni', and the confirmed text is from (z), which matches the upcoming sources of citation.

148 सूरह इब्राहिम: आयत 37

...स्वयं - फिर उसने सुना, और दोबारा सुना, तो कहा: "तुमने मुझे सुना दिया है यदि तुम्हारे पास कोई सहायता (ग़वाथ) है।" तभी उसे ज़मज़म के स्थान पर फरिश्ता दिखाई दिया, उसने अपनी एड़ी से - या उसने कहा: अपने पंख से - ज़मीन कुरेदी यहाँ तक कि पानी प्रकट हो गया। उसने अपने हाथों से इस तरह करते हुए उसे रोकना (हौज बनाना) शुरू किया, और वह अपने मशक में पानी भरने लगी जबकि वह पानी भरने के बाद भी उबल रहा था। इब्न अब्बास ने कहा: पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "अल्लाह इस्माइल की माँ पर रहम करे, अगर उन्होंने ज़मज़म को छोड़ दिया होता - या उन्होंने कहा: अगर उन्होंने पानी नहीं भरा होता - तो ज़मज़म बहता हुआ चश्मा होता।" उन्होंने कहा: तो उसने पिया और अपने बच्चे को दूध पिलाया। तब फरिश्ते ने उससे कहा: "विनाश (बर्बादी) का डर न रखो, क्योंकि यहाँ अल्लाह का घर है; यह लड़का और उसके पिता इसे बनाएंगे, और अल्लाह अपने लोगों को नष्ट नहीं करता है।" और उन्होंने पूरी हदीस का उल्लेख किया (1)।

एक मसला (विषय): किसी के लिए यह जायज़ नहीं है कि वह अपने बच्चे और परिवार को किसी वीरान भूमि में छोड़ने के लिए इस पर निर्भर रहे, यह दावा करते हुए कि वह अज़ीज़ और रहीम (अल्लाह) पर भरोसा (तवक्कुल) कर रहा है, और इब्राहिम खलील के कार्य का अनुसरण कर रहा है, जैसा कि चरमपंथी सूफी तवक्कुल की वास्तविकता के बारे में कहते हैं। क्योंकि इब्राहिम ने ऐसा अल्लाह के आदेश से किया था; जैसा कि हदीस में उनके(हाजरा के) इस कथन (2) से पता चलता है: "क्या अल्लाह ने आपको इसका आदेश दिया है?" उन्होंने कहा: "हाँ।" यह वर्णित है कि सारा को जलन हुई जब हाजरा ने इस्माइल को जन्म दिया, तो इब्राहिम (उन पर शांति हो) उन्हें लेकर मक्का चले गए। यह वर्णित है कि वह बुराक पर सवार हुए और उनके साथ हाजरा और बच्चा था, और वे शाम से मक्का की घाटी में एक ही दिन में पहुँच गए। उन्होंने अपने बेटे और उसकी माँ को वहीं छोड़ दिया और उसी दिन वापस लौट आए। वह सब अल्लाह तआला की ओर से वह्य (ईश्वरीय संदेश) द्वारा था। जब वे वापस मुड़े, तो उन्होंने इस आयत की अंतर्वस्तु के साथ दुआ की (3)।

दूसरा बिंदु: जब अल्लाह ने स्थिति की नींव रखने, स्थान तैयार करने और सम्मानित घर और पवित्र शहर के लिए स्थान निर्धारित करने का इरादा किया, तो उसने फरिश्ते को भेजा, जिसने पानी की खोज की और उसे भोजन के विकल्प के रूप में स्थापित किया।

और सहीह में है: अबू ज़र (रजि.) वहाँ तीस दिन और रात ठहरे रहे। अबू ज़र ने कहा: "मेरे पास ज़मज़म के पानी के अलावा कोई भोजन नहीं था, फिर भी मैं इतना मोटा हो गया कि मेरे पेट की सिलवटें खत्म हो गईं (4), और मुझे अपने पेट में कोई कमजोरी (भूख की तड़प) महसूस नहीं हुई।"

(1) सहीह अल-बुखारी (3364)। उनका कथन: 'अल-मिन्तक़' वह है जिसे कमर के चारों ओर बांधा जाता है। 'अपना निशान मिटाने के लिए' का अर्थ है उन्हें छिपाना। 'अल-दौहा' बड़ा पेड़ है। 'अल-सिक़ा' छोटा मशक है। 'फिर इब्राहिम खड़े हुए': वह वापस शाम की ओर मुड़ गए। 'यतलब्बत': ज़मीन पर लोटना और खुद को पटकना। 'मजहूद व्यक्ति': वह जिसे थकान ने घेर लिया हो। 'ग़ुवाथ': अधिकांश के अनुसार पहले अक्षर पर फ़तहा के साथ, और शर्त का उत्तर हटा दिया गया है, जिसका अनुमान है 'तो मेरी सहायता करो'। 'तहव्विदुहु': उसे हौज जैसा बनाना। 'बहता हुआ चश्मा': पृथ्वी की सतह पर दिखाई देने वाला और बहने वाला। 'अल-दै'आह': विनाश। फतह अल-बारी 6/400 - 402। (2) प्रतियों में 'उनके कहने के लिए' है, और पुष्ट पाठ इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1112 से है, और शब्द उन्हीं के हैं। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/341, और देखें तबकात इब्न साद 1/150, और अल-फाकिही द्वारा अख़बार मक्का 5/120। (4) (द), (ज़), और (म) में: 'अकनी', और पुष्ट पाठ (ज़) से है, जो आगामी संदर्भ स्रोतों से मेल खाता है।

۱۴۸ سورہ ابراہیم: آیت ۳۷

...خود کو - پھر اس نے کان لگائے، اور دوبارہ سنا، تو کہا: "تو نے مجھے سنا دیا اگر تیرے پاس کوئی فریاد رسی (غواث) ہے۔" اچانک اس نے زمزم کے مقام پر فرشتے کو دیکھا، جس نے اپنی ایڑی سے - یا اس نے کہا: اپنے پر سے - زمین کریدی یہاں تک کہ پانی نکل آیا۔ وہ اپنے ہاتھوں سے اس طرح حوض بنانے لگی اور اسے روکنے لگی، اور اپنے مشکیزے میں پانی بھرنے لگی جبکہ وہ بھرنے کے بعد بھی ابل رہا تھا۔ ابن عباس نے کہا: نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "اللہ اسماعیل کی ماں پر رحم فرمائے، اگر وہ زمزم کو چھوڑ دیتیں - یا آپ نے فرمایا: اگر وہ پانی نہ بھرتی ہوتیں - تو زمزم بہتا ہوا چشمہ ہوتا۔" آپ نے فرمایا: پھر انہوں نے پانی پیا اور اپنے بچے کو دودھ پلایا۔ پھر فرشتے نے ان سے کہا: "ضائع ہونے کا خوف نہ کرو، کیونکہ یہاں اللہ کا گھر ہے؛ یہ لڑکا اور اس کے والد اسے تعمیر کریں گے، اور اللہ اپنے لوگوں کو ضائع نہیں کرتا۔" اور انہوں نے پوری حدیث کا ذکر کیا (۱)۔

مسئلہ: کسی کے لیے جائز نہیں ہے کہ وہ اپنے بچے اور اہل خانہ کو کسی بنجر زمین میں چھوڑنے کے لیے اس پر تکیہ کرے، یہ دعویٰ کرتے ہوئے کہ وہ عزیز و رحیم پر توکل کر رہا ہے، اور ابراہیم خلیل کے فعل کی پیروی کر رہا ہے، جیسا کہ غالی صوفیاء حقیقتِ توکل کے بارے میں کہتے ہیں۔ کیونکہ ابراہیم علیہ السلام نے ایسا اللہ کے حکم سے کیا تھا؛ جیسا کہ حدیث میں ان (ہاجرہ) کے اس قول (۲) سے ثابت ہے: "کیا اللہ نے آپ کو اس کا حکم دیا ہے؟" انہوں نے کہا: "ہاں"۔ اور یہ مروی ہے کہ جب ہاجرہ کے ہاں اسماعیل پیدا ہوئے تو سارہ کو رشک (غیرت) محسوس ہوا، چنانچہ ابراہیم علیہ السلام انہیں لے کر مکہ چلے گئے۔ مروی ہے کہ وہ براق پر سوار ہوئے جبکہ ان کے ساتھ ہاجرہ اور بچہ تھا، اور وہ شام سے مکہ کے بطن تک ایک ہی دن

میں پہنچ گئے۔ انہوں نے اپنے بیٹے اور اس کی ماں کو وہیں چھوڑا اور اسی دن واپس چلے گئے۔ وہ سب کچھ اللہ تعالیٰ کی وحی کے مطابق تھا، چنانچہ جب وہ مڑے تو ان آیات کے مفہوم کے ساتھ دعا فرمائی (۳)۔

دوسری بات: جب اللہ نے حالات کی بنیاد رکھنے، جگہ کو ہموار کرنے، اور معزز گھر اور مقدس شہر کے لیے نشان دہی کرنے کا ارادہ کیا، تو فرشتے کو بھیجا جس نے پانی تلاش کیا اور اسے غذا کا بدل بنا دیا۔

اور صحیح میں ہے: حضرت ابو ذر رضی اللہ عنہ وہاں تیس دن رات ٹھہرے رہے، ابو ذر نے کہا: ”میرے پاس زمزم کے پانی کے علاوہ کوئی کھانا نہ تھا، لیکن میں موٹا ہو گیا یہاں تک کہ میرے پیٹ کی شکنیں ختم ہو گئیں (۴) اور میں نے اپنے جگر (معدے) میں کوئی کمزوری محسوس نہ کی۔“

(۱) صحیح بخاری (۳۳۶۴)۔ ان کا قول: 'المنطق' وہ ہے جس سے کمر کو باندھا جاتا ہے۔ 'اپنا نشان مٹانے کے لیے' یعنی انہیں چھپانے کے لیے۔ 'الدوحہ' بڑا درخت۔ 'السقاء' چھوٹا مشکیزہ۔ 'پھر ابراہیم کھڑے ہوئے': وہ واپس شام کی طرف مڑ گئے۔ 'یتلبط': زمین پر لوٹنا اور خود کو پٹکنا۔ 'مجہود انسان': وہ جسے تھکن نے آلیا ہو، اور یہ ایک مشکل امر ہے۔ 'غواث': اکثر کے نزدیک پہلے حرف پر زبر کے ساتھ، اور شرط کی جزا محذوف ہے جس کی تقدیر 'تو میری مدد فرما' ہے۔ 'تحوضہ': اسے حوض کی طرح بنانا۔ 'عینا معینا': زمین کی سطح پر ظاہر اور جاری۔ 'الضیعہ': ہلاکت۔ فتح الباری ۶ / ۴۰۰ - ۴۰۲۔ (۲) نسخوں میں 'لقولہ' ہے، اور ثابت شدہ عبارت ابن العربی کی احکام القرآن ۳ / ۱۱۱۲ سے ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۳ / ۳۴۱، اور دیکھئے طبقات ابن سعد ۱ / ۱۵۰، اور اخبار مکہ للفاکھی ۵ / ۱۲۰۔ (۴) (د)، (ز) اور (م) میں: 'عكني' ہے، اور ثابت شدہ عبارت (ظ) سے ہے، جو آنے والے تخریج کے مصادر کے موافق ہے۔

Surah Ibrahim: Verse 37, 149

hunger. And he mentioned the Hadith (1).

Ad-Daraqutni narrated from Ibn Abbas, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Zamzam water is for whatever purpose it is drunk. If you drink it seeking healing, Allah will heal you; if you drink it to satisfy your hunger, Allah will satisfy you with it; and if you drink it to quench your thirst, He will quench it. It is the hollow [dug by] Gabriel and the drink [provided by] Allah for Ishmael" (2).

And he also narrated (3) from Ikrimah, who said: Whenever Ibn Abbas drank from Zamzam, he would say: "O Allah, I ask You for beneficial knowledge, abundant provision, and healing from every disease."

Ibn al-Arabi said (4): "This remains true until the Day of Resurrection for one whose intention is sincere, whose inner self is sound, who does not disbelieve in it, and does not drink it merely to test it. For Allah is with those who put their trust in Him, and He exposes the testers."

Abu Abdullah Muhammad bin Ali al-Tirmidhi said: My father, may Allah have mercy on him, told me: "I entered the Tawaf on a dark night, and I felt such a need to urinate that it preoccupied me. I started pressing [myself] until it pained me, and I feared that if I left the mosque, I would step on some of those feet, as it was during the days of Hajj. Then I remembered this Hadith, so I went to Zamzam and drank my fill, and the [urge] left me until morning" (5).

---

(1) See Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1112. The Hadith was recorded by Ahmad (21525) and Muslim (2473). 'Ukan' is the plural of 'uknah': it is the folds in the abdomen from fatness. 'Takassarat': bent. 'Sakhfah' - with a fatha on the sin and damma on the kha: the thinness and weakness of hunger. Hashiyat al-Sindi on Musnad Ahmad. (2) Sunan al-Daraqutni (2739), through Muhammad bin Habib al-Jarudi, from Sufyan bin Uyaynah, from Abdullah bin Abi Najih, from Mujahid, from Ibn Abbas, attributed to the Prophet. Ibn Hajar said in al-Talkhis al-Habir 2/268: Al-Jarudi is truthful, but his narration is anomalous (shadhdhah). The memorizers among Ibn Uyaynah's companions, like al-Humaydi and Ibn Abi Umar and others, narrated it from Ibn Uyaynah from Ibn Abi Najih from Mujahid as his own statement. However, the first part of the Hadith, "Zamzam water is for whatever purpose it is drunk," has been narrated through other chains, collectively reaching the level of Hasan (good). See Musnad Ahmad (14849). His saying: "Hazmat Jibril" means: he

struck it with his foot and the water gushed out. Al-Nihayah (Hazm). (3) In his Sunan (2738). (4) In Ahkam al-Qur'an 3/1112. (5) We did not find it in the printed edition of Nawadir al-Usul.

सूरा इब्राहिम: आयत ३७, १४९

भूख। और उन्होंने हदीस का उल्लेख किया (१)।

और अल-दारकुतनी ने इब्न अब्बास से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "ज़मज़म का पानी उसी के लिए है जिसके लिए वह पिया जाए। अगर तुम इसे स्वास्थ्य लाभ के लिए पीते हो, तो अल्लाह तुम्हें स्वास्थ्य देगा; यदि तुम अपनी भूख मिटाने के लिए पीते हो, तो अल्लाह इससे तुम्हारी भूख मिटा देगा; और यदि तुम अपनी प्यास बुझाने के लिए पीते हो, तो वह उसे बुझा देगा। यह जिब्रईल की खोदी हुई जगह और अल्लाह द्वारा इस्माइल को पिलाया गया पानी है" (२)।

और उन्होंने यह भी रिवायत की (३) इकरीमा से, उन्होंने कहा: इब्न अब्बास जब भी ज़मज़म से पीते थे, तो कहते थे: "ऐ अल्लाह, मैं तुझसे लाभदायक ज्ञान, व्यापक रिज़्क़ (आजीविका), और हर बीमारी से शिफ़ा (इलाज) मांगता हूँ।"

इब्न अल-अरबी ने कहा (४): "और यह कयामत के दिन तक उसके लिए मौजूद है जिसकी नीयत सही हो, जिसका आंतरिक मन साफ़ हो, जो इसे झुठलाने वाला न हो, और जो इसे केवल परखने के लिए न पिए। क्योंकि अल्लाह भरोसा करने वालों के साथ है, और वह परखने वालों को अपमानित करता है।"

अबू अब्दुल्लाह मुहम्मद बिन अली अल-तिर्मिज़ी ने कहा: मेरे पिता (अल्लाह उन पर रहम करे) ने मुझे बताया: "मैं एक अंधेरी रात में तवाफ़ में दाखिल हुआ, तो मुझे पेशाब की ऐसी हाजत हुई जिसने मुझे परेशान कर दिया। मैं उसे दबाने लगा यहाँ तक कि मुझे दर्द होने लगा। मुझे डर था कि अगर मैं मस्जिद से बाहर निकला तो हज के दिनों के कारण लोगों के पैरों के नीचे आ जाऊँगा। फिर मुझे यह हदीस याद आई, तो मैं ज़मज़म के पास गया और पेट भर कर पिया, तो वह हाजत सुबह तक के लिए चली गई" (५)।

---

(१) देखें इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान ३/१११२। हदीस अहमद (२१५२५) और मुस्लिम (२४७३) द्वारा उद्धृत की गई है। 'उकन' 'उकना' का बहुवचन है: यह मोटापे के कारण पेट की सिलवटें हैं। 'तकास्सरत': मुड़ जाना। 'सखफ़ह' - सीन पर फतहा और खा पर दम्मा के साथ: भूख की तड़प और कमजोरी। मुसनद अहमद पर हाशिया अल-सिंदी। (२) सुनन अल-दारकुतनी (२७३९), जो मुहम्मद बिन हबीब अल-जारूदी के माध्यम से है, सुफियान बिन उययना से, अब्दुल्लाह इब्न अबी

नजीह से, मुजाहिद से, इब्न अब्बास से मरफूअ (पैगंबर की ओर से)। इब्न हजर ने अल-तल्खीस अल-हबीर २/२६८ में कहा: अल-जारूदी सच्चा है, लेकिन उसकी रिवायत शाज़ (असंगत) है। इब्न उययना के साथियों के रक्षकों (हाफ़िज़ों) ने इसे रिवायत किया है: अल-हुमैदी और इब्न अबी उमर और अन्य ने इब्न उययना से, इब्न अबी नजीह से, मुजाहिद से उनके कथन के रूप में। लेकिन हदीस का पहला हिस्सा "ज़मज़म का पानी उसी के लिए है जिसके लिए वह पिया जाए" अन्य मरफूअ रास्तों से रिवायत किया गया है जिन्हें सामूहिक रूप से 'हसन' माना जा सकता है। देखें मुसनद अहमद (१४८४९)। उनका कहना: "हज़मत जिब्रईल", यानी: उन्होंने इसे अपने पैर से मारा और पानी फूट पड़ा। अल-निहाया (हज़म)। (३) उनकी सुनन में (२७३८)। (४) अहकाम अल-कुरान ३/१११२ में। (५) हमें यह नवादिद अल-उसूल के मुद्रित संस्करण में नहीं मिला।

سورہ ابراہیم: آیت ۳۷، ۱۴۹

بھوک۔ اور حدیث کا ذکر کیا (۱)۔

اور دارقطنی نے ابن عباس سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "زمزم کا پانی اسی مقصد کے لیے ہے جس کے لیے وہ پیا جائے۔ اگر تم اسے شفا حاصل کرنے کے لیے پیو گے تو اللہ تمہیں شفا دے گا، اگر تم اسے پیٹ بھرنے کے لیے پیو گے تو اللہ اس سے تمہیں سیر کر دے گا، اور اگر تم اسے پیاس بجھانے کے لیے پیو گے تو وہ اسے ختم کر دے گا۔ یہ جبریل کا کھودا ہوا گڑھا اور اللہ کا اسماعیل کو پلایا ہوا پانی ہے" (۲)۔

اور انہوں نے عکرمہ سے یہ بھی روایت کیا (۳) کہ ابن عباس جب زمزم پیتے تو کہتے: "اے اللہ! میں تجھ سے نفع بخش علم، وسیع رزق اور ہر بیماری سے شفا کا سوال کرتا ہوں"۔

ابن العربی نے کہا (۴): "یہ قیامت کے دن تک اس شخص کے لیے موجود ہے جس کی نیت درست ہو، باطن پاک ہو، وہ اس کا منکر نہ ہو اور اسے آزمانے کے لیے نہ پیے۔ کیونکہ اللہ توکل کرنے والوں کے ساتھ ہے اور وہ آزمانے والوں کو رسوا کر دیتا ہے"۔

ابو عبداللہ محمد بن علی الترمذی نے کہا: مجھ سے میرے والد رحمہ اللہ نے بیان کیا، انہوں نے کہا: "میں ایک اندھیری رات میں طواف میں داخل ہوا، تو مجھے پیشاب کی سخت ضرورت محسوس ہوئی جس نے مجھے پریشان کر دیا۔ میں نے اسے دبانا شروع کیا یہاں تک کہ مجھے تکلیف ہونے لگی۔ مجھے ڈر لگا کہ اگر میں مسجد سے باہر نکلا تو حج کے دن ہونے کی وجہ سے ان قدموں کے نیچے آ جاؤں گا۔ پھر مجھے یہ حدیث یاد آئی، چنانچہ میں زمزم میں داخل ہوا اور خوب جی بھر کر پیا، تو وہ (حاجت) صبح تک مجھ سے جاتی رہی" (۵)۔

(۱) دیکھئے احکام القرآن لابن العربی ۳/۱۱۱۲، اور حدیث کو احمد (۲۱۵۲۵) اور مسلم (۲۴۷۳) نے روایت کیا ہے۔ 'عُکن' 'عُکنہ' کی جمع ہے: یعنی موٹاپے کی وجہ سے پیٹ میں پڑنے والی شکنیں۔ 'تکسرت': مڑ گئی۔ 'سخفہ' - سین پر فتحہ اور خا پر ضمہ کے ساتھ: بھوک کی شدت اور کمزوری۔ حاشیہ السندی علی مسند احمد۔ (۲) سنن الدارقطنی (۲۷۳۹) اور یہ محمد بن حبیب الجارودی کے واسطے سے ہے، سفیان بن عیینہ سے، عبداللہ بن ابی نجیح سے، مجاہد سے، ابن عباس سے مرفوعاً۔ ابن حجر نے 'التلخیص الحبیر' ۲/۲۶۸ میں کہا: الجارودی سچا ہے، مگر اس کی روایت شاذ ہے، کیونکہ ابن عیینہ کے ثقہ حافظ ساتھیوں: الحمیدی اور ابن ابی عمر وغیرہ نے اسے ابن عیینہ سے، انہوں نے ابن ابی نجیح سے، انہوں نے مجاہد سے موقوفاً (ان کا قول) روایت کیا ہے۔ لیکن حدیث کا پہلا حصہ یعنی "زمزم کا پانی جس مقصد کے لیے پیا جائے" دیگر مرفوع طرق سے مروی ہے جن کے مجموعے سے یہ حسن لغیرہ کے درجے تک پہنچ جاتی ہے، دیکھئے مسند احمد (۱۴۸۴۹)۔ ان کا قول 'ہزمۃ جبریل' یعنی انہوں نے اسے اپنے پاؤں سے مارا تو پانی ابل پڑا۔ النہایہ (ہزم)۔ (۳) اپنی سنن میں (۲۷۳۸)۔ (۴) احکام القرآن میں ۳/۱۱۱۲۔ (۵) ہمیں یہ نوادر الاصول کے مطبوعہ نسخے میں نہیں ملی۔

Surah Ibrahim: Verse 37 150

From Abdullah bin Amr: Verily, in Zamzam there is a spring from(1) Paradise from the direction of the Corner (Al-Rukn)(2).

Third: The words of the Almighty: {and of my offspring} “min” (from/of) in the words of the Almighty: {of my offspring} is for partitivity, meaning: I have settled some of my offspring, meaning: Ishmael and his mother; because Isaac was in ash-Sham (the Levant)(3). And it was said: it is a connective (silah), meaning: I have settled my offspring(4).

Fourth: The words of the Almighty: {near Your Sacred House} indicates that the House was ancient according to what was narrated before the Flood, and this meaning has passed in Surah Al-Baqarah(5). He attributed the House to Himself; because no one else owns it, and He described it as sacred, meaning: what is permissible elsewhere is forbidden in it, such as sexual intercourse and violation(6). And it was said: forbidden to tyrants, and that its sanctity be violated, or its rights be disparaged. Qatadah and others said this(7). And the discussion on this has passed in “Al-Ma'idah”(8).

Fifth: The words of the Almighty: {Our Lord, that they may establish prayer} He singled it out from the entirety of the religion; because of its virtue in it, and its position in it, and it is God's covenant with the servants; the Prophet ﷺ said: “Five prayers God has prescribed for the servants.” The Hadith(9).

And the “lam” in “liy uqeemu as-salat” (that they may establish prayer) is the “lam of purpose” (lam kay), this is what is apparent in it(10), and it is related...

---

(1) Confirmed from (Zha), and in others: in. (2) Mentioned by Al-Hakim Al-Tirmidhi in Nawadir Al-Usul p. 339 similarly, in the story of the beginning of Zamzam without attribution. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/341. (4) Narrated by Al-Ukbari in “Imla' ma manna bihi al-Rahman” 3/409 from Al-Akhfash, and see Zad al-Masir 4/366. (5) 2/386 and onwards. (6) Al-Nukat wa al-Uyun 3/138. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 3/342. (8) 8/220 – 222. (9) Narrated by Ahmad (22693), Abu Dawud (425), Al-Nasa'i 1/230, and Ibn Majah (1401). (10) Al-Muharrar al-Wajiz 3/342.

सूरह इब्राहिम: आयत 37 150

अब्दुल्ला बिन अम्र से रिवायत है: बेशक ज़मज़म में जन्नत का एक चश्मा(1) है जो रुकन (कोने) की ओर से है(2)।

तीसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: {और मेरी संतान में से} "मिन" (में से) सर्वशक्तिमान के कथन {मेरी संतान में से} में भागवाचक (partitivity) के लिए है, यानी: मैंने अपनी कुछ संतान को बसाया है, जिसका अर्थ है: इस्माइल और उनकी माँ; क्योंकि इसहाक शाम (लेवेंट) में थे(3)। और कहा गया: यह एक संयोजक है, यानी: मैंने अपनी संतान को बसाया(4)।

चौथा: सर्वशक्तिमान का कथन: {आपके पवित्र घर के पास} यह दर्शाता है कि घर प्राचीन था जैसा कि प्रलय से पहले वर्णित किया गया था, और यह अर्थ सूरह अल-बकरा(5) में बीत चुका है। उन्होंने घर को अपनी ओर संबंद्ध किया; क्योंकि कोई और इसका मालिक नहीं है, और इसे पवित्र बताया, यानी: जो अन्यत्र अनुमत है वह इसमें निषिद्ध है, जैसे कि संभोग और उल्लंघन(6)। और कहा गया: अत्याचारियों के लिए निषिद्ध, और यह कि इसकी पवित्रता का उल्लंघन किया जाए, या इसके अधिकारों का अपमान किया जाए। यह कतादा और अन्य लोगों ने कहा(7)। और इस पर चर्चा "अल-माइदा"(8) में बीत चुकी है।

पांचवां: सर्वशक्तिमान का कथन: {हमारे रब, ताकि वे नमाज़ स्थापित करें} उन्होंने इसे धर्म की समग्रता से अलग किया; इसमें इसके गुण और इसके स्थान के कारण, और यह बंदों के साथ ईश्वर का वादा है; नबी ﷺ ने फरमाया: "पाँच नमाज़ें अल्लाह ने बंदों पर अनिवार्य की हैं।" हदीस(9)।

और "लियुक़ीमू अस-सलात" में "लाम" उद्देश्य का "लाम" (लाम कय) है, यही इसमें स्पष्ट है(10), और यह संबंधित है...

---

(1) (ज़) से तय किया गया, और अन्य में: 'में'। (2) अल-हकीम अल-तिर्मिज़ी ने नवाद़िर अल-उलूल पृष्ठ 339 में इसी तरह ज़मज़म की शुरुआत की कहानी में बिना किसी श्रेय के इसका उल्लेख किया है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/341। (4) अल-उकबरी ने "इमली मा मन्ना बिही अल-रहमान" 3/409 में अल-अखफ़श से इसे उद्धृत किया है, और देखें ज़ाद अल-मसीर 4/366। (5) 2/386 और उसके बाद। (6) अल-नुकात वल-उयून 3/138। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/342। (8)

8/220 – 222। (9) अहमद (22693), अबू दाऊद (425), अल-नसाई 1/230 और इब्न माजह (1401) द्वारा वर्णित। (10) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/342।

سورہ ابراہیم: آیت 37 150

عبداللہ بن عمرو سے روایت ہے: بے شک زمزم میں جنت کا ایک چشمہ(1) ہے جو رکن (کونے) کی جانب سے ہے(2)۔

تیسرا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمِن ذُرِّيَّتِي﴾ اللہ تعالیٰ کے اس قول ﴿مِن ذُرِّيَّتِي﴾ میں لفظ "مِن" تبعیض (کچھ حصہ بتانے) کے لیے ہے، یعنی: میں نے اپنی اولاد کے کچھ حصے کو آباد کیا، مراد اسماعیل (علیہ السلام) اور ان کی والدہ ہیں؛ کیونکہ اسحاق (علیہ السلام) شام میں تھے(3)۔ اور کہا گیا: یہ صلہ ہے، یعنی: میں نے اپنی اولاد کو آباد کیا(4)۔

چوتھا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿عِندَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِ﴾ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ یہ گھر قدیم تھا جیسا کہ طوفان سے پہلے مروی ہے، اور یہ مفہوم سورہ بقرہ(5) میں گزر چکا ہے۔ اور گھر کی نسبت اپنی طرف کی؛ کیونکہ اللہ کے سوا اس کا کوئی مالک نہیں، اور اس کی صفت "محرم" (حرمت والا) بیان کی، یعنی: اس میں وہ چیزیں حرام ہیں جو دوسری جگہوں پر حلال ہیں جیسے کہ جماع اور بے حرمتی(6)۔ اور کہا گیا: سرکشوں پر حرام ہے، اور یہ کہ اس کی حرمت پامال کی جائے، یا اس کے حق کی تذلیل کی جائے۔ یہ بات قتادہ اور دیگر نے کہی ہے(7)۔ اور اس کا تذکرہ "المائدہ"(8) میں گزر چکا ہے۔

پانچواں: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿رَبَّنَا لِيُقِيمُوا الصَّلَاةَ﴾ اسے پورے دین میں سے خاص طور پر ذکر کیا؛ اس کی فضیلت اور دین میں اس کے مقام کی وجہ سے، اور یہ بندوں کے بارے میں اللہ کا عہد ہے؛ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "پانچ نمازیں ہیں جو اللہ نے بندوں پر فرض کی ہیں۔" الحدیث(9)۔

اور "لِيُقِيمُوا الصَّلَاةَ" میں "لام" لامِ کے (مقصد بتانے والا) ہے، اس میں یہی ظاہر ہے(10)، اور یہ متعلق ہوگی...

---

(1) نسخہ (ظ) سے ثابت ہے، اور دوسروں میں: "في" (میں) ہے۔ (2) اسے الحکیم الترمذی نے نوادر الاصول ص 339 میں اسی طرح زمزم کے آغاز کے قصے میں بغیر کسی نسبت کے ذکر کیا ہے۔ (3) المحرر الوجیز 3/341۔ (4) اسے العکبری نے "املاء ما من به الرحمن" 3/409 میں الاخفش سے نقل کیا ہے، اور دیکھئے زاد المسیر 4/366۔ (5) 2/386 اور اس کے بعد۔ (6) النکت والعیون 3/138۔ (7) المحرر الوجیز 3/342۔ (8) 8/220 – 222۔ (9) اسے احمد (22693)، ابو داؤد (425)، نسائی 1/230، اور ابن ماجہ (1401) نے روایت کیا ہے۔ (10) المحرر الوجیز 3/342۔

Surah Ibrahim, Verse 37, Page 151

...with "I have settled" (1), and it is correct for it to be a 'lam' of command, as if he appealed to Allah to keep them safe and to (2) grant them success in establishing prayer.

Sixth: This verse implies that prayer in Mecca is better than prayer elsewhere; because the meaning of {Our Lord, so that they may establish prayer} is: I have settled them near Your Sacred House so that they may establish [prayer] in it.

Scholars differed whether prayer in Mecca is better or in the Prophet's Mosque ﷺ? Most of the people of narration (Ahl al-Athar) held that prayer in the Sacred Mosque is better than prayer in the Messenger's Mosque ﷺ by a hundred prayers. They argued with the hadith of Abdullah bin al-Zubayr who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "A prayer in this mosque of mine is better than a thousand prayers in any other mosque except the Sacred Mosque, and a prayer in the Sacred Mosque is better than a prayer in this mosque of mine by a hundred prayers."

Imam Al-Hafiz Abu Umar (3) said: Habib al-Mu'allim narrated this hadith from 'Ata bin Abi Rabah, from Abdullah bin al-Zubayr, and he perfected its chain and did not confuse its wording or its meaning, and he was trustworthy. Ibn Abi Khaythama said: I heard Yahya bin Ma'in say: Habib al-Mu'allim is trustworthy. Abdullah bin Ahmad mentioned: I heard my father say: Habib al-Mu'allim is trustworthy, how authentic is his hadith! Abu Zur'ah al-Razi was asked about Habib al-Mu'allim and said: A Basran, trustworthy.

I say: Al-Hafiz Abu Hatim Muhammad bin Hibban (4) al-Tamimi al-Busti has recorded this hadith of Habib al-Mu'allim from 'Ata bin Abi Rabah, from Abdullah bin al-Zubayr, from the Prophet ﷺ in his Sahih (5). So the hadith is authentic, and it is the proof in cases of dispute and disagreement, and praise be to Allah.

(1) Zad al-Masir 4/367. (2) Before it in (F) and (M) is an addition: that He keeps them safe. (3) He is Ibn Abd al-Barr, and his speech is in Al-Tamheed 6/25-26. (4) In (D) and (M): Hatim, which is a mistake. (5) Sahih Ibn Hibban (1620), and it is with Ahmad (16117).

सूरह इब्राहीम, आयत ३७, पृष्ठ १५१

"मैंने बसाया" के साथ (१), और यह 'लाम-ए-अम्र' (आदेश वाला लाम) भी हो सकता है, जैसे कि उन्होंने अल्लाह से प्रार्थना की कि वह उन्हें अमानत में रखे और (२) उन्हें नमाज़ कायम करने की तौफ़ीक दे।

छठा बिंदु: इस आयत में यह शामिल है कि मक्का में नमाज़ पढ़ना अन्य जगहों की तुलना में बेहतर है; क्योंकि {ऐ हमारे रब, ताकि वे नमाज़ कायम करें} का अर्थ है: मैंने उन्हें आपके पवित्र घर के पास बसाया है ताकि वे वहाँ नमाज़ कायम करें।

विद्वानों के बीच इस बात पर मतभेद रहा है कि मक्का में नमाज़ बेहतर है या नबी ﷺ की मस्जिद में? अधिकांश रिवायत करने वालों (अहल अल-असर) का मानना है कि मस्जिद अल-हराम में नमाज़, रसूलुल्लाह ﷺ की मस्जिद में नमाज़ से सौ गुना बेहतर है। उन्होंने अब्दुल्ला बिन अल-जुबैर की हदीस से तर्क दिया, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "मेरी इस मस्जिद में एक नमाज़, मस्जिद अल-हराम के अलावा अन्य मस्जिदों में एक हज़ार नमाज़ों से बेहतर है, और मस्जिद अल-हराम में एक नमाज़, मेरी इस मस्जिद में सौ नमाज़ों से बेहतर है।"

इमाम अल-हाफ़िज़ अबू उमर (३) ने कहा: हबीब अल-मुअल्लिम ने इस हदीस को अता बिन अबी रबाह से, उन्होंने अब्दुल्ला बिन अल-जुबैर से रिवायत किया और इसे पुख्ता किया, और इसके शब्दों या इसके अर्थ में कोई मिलावट नहीं की, और वे विश्वसनीय (सिक़ह) थे। इब्न अबी खैसामा ने कहा: मैंने याह्या बिन मईन को यह कहते सुना: हबीब अल-मुअल्लिम विश्वसनीय हैं। अब्दुल्ला बिन अहमद ने ज़िक्र किया कि: मैंने अपने पिता को यह कहते सुना: हबीब अल-मुअल्लिम विश्वसनीय हैं, उनकी हदीस कितनी सही है! अबू ज़रआ अल-राज़ी से हबीब अल-मुअल्लिम के बारे में पूछा गया तो उन्होंने कहा: बसरी, विश्वसनीय।

मैंने कहा: हाफ़िज़ अबू हातिम मुहम्मद बिन हिब्बान (४) अल-तमीमी अल-बुस्ती ने हबीब अल-मुअल्लिम की इस हदीस को अता बिन अबी रबाह से, उन्होंने अब्दुल्ला बिन अल-जुबैर से, उन्होंने नबी ﷺ से अपनी 'अल-मुसनद अल-सहीह' (५) में निकाला है, इसलिए हदीस सही है, और यह विवाद और मतभेद के समय प्रमाण (हुज्जत) है, और अल्लाह का शुक्र है।

(१) ज़ाद अल-मसीर ४/३६७। (२) (फ़) और (म) में इससे पहले अतिरिक्त है: कि वह उन्हें अमानत में रखे। (३) वे इब्न अब्द अल-बर्र हैं, और उनकी बात अल-तमहीद ६/२५-२६ में है। (४) (द) और (म) में: हातिम, जो गलत है। (५) सहीह इब्न हिब्बान (१६२०), और यह अहमद (१६११७) के पास है।

سورہ ابراہیم، آیت ۳۷، صفحہ ۱۵۱

بـ «أسكنتُ» (۱)، اور یہ بھی درست ہے کہ یہ 'لامِ امر' ہو، گویا انہوں نے اللہ سے التجا کی کہ وہ انہیں اپنے امان میں رکھے اور (۲) انہیں نماز قائم کرنے کی توفیق دے۔

چھٹا: اس آیت میں یہ بات شامل ہے کہ مکہ میں نماز پڑھنا دوسری جگہوں سے افضل ہے؛ کیونکہ ﴿رَبَّنَا لِيُقِيمُوا الصَّلَاةَ﴾ کا مطلب ہے: میں نے انہیں تیرے محترم گھر کے پاس بسایا ہے تاکہ وہ اس میں نماز قائم کریں۔

علماء کے درمیان اس بات میں اختلاف رہا ہے کہ مکہ میں نماز افضل ہے یا مسجدِ نبوی ﷺ میں؟ تو اہل اثر کی اکثریت اس طرف گئی ہے کہ مسجدِ حرام میں نماز، رسول اللہ ﷺ کی مسجد میں نماز سے سو گنا افضل ہے، اور انہوں نے عبداللہ بن زبیر کی حدیث سے استدلال کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "میری اس مسجد میں ایک نماز مسجدِ حرام کے علاوہ دیگر مساجد میں ہزار نمازوں سے بہتر ہے، اور مسجدِ حرام میں ایک نماز میری اس مسجد کی سو نمازوں سے افضل ہے۔"

امام حافظ ابو عمر (۳) نے کہا: حبیب المعلم نے اس حدیث کو عطا بن ابی رباح سے، انہوں نے عبداللہ بن زبیر سے روایت کیا اور اسے پختہ کیا، اور اس کے لفظ یا معنی میں کوئی خلط ملط نہیں کیا، اور وہ ثقہ (قابلِ اعتماد) تھے۔ ابن ابی خیثمہ نے کہا: میں نے یحییٰ بن معین کو کہتے سنا: حبیب المعلم ثقہ ہیں۔ عبداللہ بن احمد نے ذکر کیا کہ: میں نے اپنے والد کو کہتے سنا: حبیب المعلم ثقہ ہیں، ان کی حدیث کتنی صحیح ہے! ابو زرعہ رازی سے حبیب المعلم کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: بصری، ثقہ۔

میں نے کہا: حافظ ابو حاتم محمد بن حبان (٤) تمیمی بستی نے حبیب المعلم کی اس حدیث کو عطا بن ابی رباح سے، انہوں نے عبداللہ بن زبیر سے، انہوں نے نبی ﷺ سے اپنی "المسند الصحیح" (٥) میں روایت کیا ہے، پس یہ حدیث صحیح ہے، اور یہ تنازع اور اختلاف کے وقت حجت ہے، والحمد للہ۔

(١) زاد المسیر ٤/ ٣٦٧۔ (٢) (ف) اور (م) میں اس سے پہلے یہ اضافہ ہے: کہ انہیں امان میں رکھے۔ (٣) وہ ابن عبد البر ہیں، اور ان کا کلام تمہید ٦/ ٢٥ - ٢٦ میں ہے۔ (٤) (د) اور (م) میں: حاتم، جو غلط ہے۔ (٥) صحیح ابن حبان (١٦٢٠)، اور یہ احمد (١٦١١٧) کے ہاں ہے۔

Abu 'Umar said: It was narrated from Ibn 'Umar, from the Prophet (PBUH), similar to the Hadith of Ibn az-Zubayr. It was narrated by Musa al-Juhani, from Nafi', from Ibn 'Umar. Musa al-Juhani is a trustworthy Kufan scholar; al-Qattan, Ahmad, Yahya, and their group praised him. Shu'bah, ath-Thawri, and Yahya bin Sa'id narrated from him.

Hakim bin Sayf narrated to us, saying: 'Ubaydullah bin 'Amr narrated to us, from Abdul Karim, from 'Ata' bin Abi Rabah, from Jabir bin Abdullah, who said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "A prayer in this mosque of mine is better than a thousand prayers elsewhere, except for the Sacred Mosque (al-Masjid al-Haram), and a prayer in the Sacred Mosque is better than a hundred thousand prayers elsewhere." This Hakim bin Sayf is a scholar from the people of Raqqa. Abu Zur'ah ar-Razi narrated from him, and Ibn Waddah took from him. In their view, he is a truthful scholar (Saduq) with whom there is no fault. If he has memorized them correctly, then these are two distinct Hadiths; otherwise, the correct wording is that of Habib al-Mu'allim.

Muhammad bin Waddah narrated: Yusuf bin 'Adi narrated to us, from 'Umar bin 'Ubayd, from Abdul Malik, from 'Ata', from Ibn 'Umar, who said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "A prayer in this mosque of mine is better than a thousand prayers in other mosques, except for the Sacred Mosque, for prayer therein is better."(1)

Abu 'Umar said: All of this is a definitive text on the point of dispute, conclusive for those who have been granted guidance and whose partisanship has not swayed them.(2)

Ibn Habib mentioned from Mutarrif, and from Asbagh from Ibn Wahb, that they both used to favor the prayer in the Sacred Mosque over the prayer in the Prophet's Mosque (PBUH), based on what is in this chapter.(3)

---

(1) At-Tamheed 6/27-30. The first Hadith of Ibn 'Umar was recorded by Ahmad (5155) and Muslim (1395): (509) through Musa al-Juhani, without the phrase: "For it is better than it by a hundred prayers." The Hadith of Jabir was recorded by Ahmad (14694) and Ibn Majah (1406) through various routes from 'Ubaydullah bin 'Amr ar-Raqqi. The second Hadith of Ibn 'Umar was recorded by Ahmad (4838) through Abdul Malik. (2) We did not find this statement by Ibn 'Abd al-Barr regarding this issue; he rather said it regarding the issue of intention (niyah) and purpose in purification. See At-Tamheed 22/101. (3) At-Tamheed 6/34.

152 सूरह इब्राहिम: आयत 37

अबू उमर ने कहा: इब्न उमर से, नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से इब्न अल-जुबैर की हदीस के समान रिवायत मिली है। इसे मूसा अल-जुहानी ने नाफी' से, उन्होंने इब्न उमर से रिवायत किया है। मूसा अल-जुहानी कूफ़ा के एक भरोसेमंद (सिक़ा) व्यक्ति थे, जिनकी अल-क़त्तान, अहमद, यहया और उनके समूह ने प्रशंसा की है। उनसे शुबा, अत-थौरी और यहया बिन सईद ने रिवायत की है।

हकीम बिन सैफ ने हमसे रिवायत की, उन्होंने कहा: हमसे उबैदुल्ला बिन अम्र ने अब्दुल करीम से, उन्होंने अता बिन अबी रबाह से, उन्होंने जाबिर बिन अब्दुल्ला से रिवायत की, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "मेरी इस मस्जिद में एक नमाज़ अन्य स्थानों की एक हज़ार नमाज़ों से बेहतर है, सिवाय मस्जिद-ए-हराम के और मस्जिद-ए-हराम में एक नमाज़ अन्य स्थानों की एक लाख नमाज़ों से बेहतर है।" यह हकीम बिन सैफ रक्का के रहने वाले एक विद्वान हैं। उनसे अबू ज़ुरा अर-राज़ी ने रिवायत की है, और इब्न वद्दाह ने उनसे (ज्ञान) लिया है। उनके अनुसार, वे एक सच्चे (सदूक़) विद्वान हैं जिनमें कोई दोष नहीं है। अगर उन्होंने सही से याद किया है, तो ये दो हदीसें हैं, अन्यथा बात हबीब अल-मुअल्लिम वाली सही है।

मुहम्मद बिन वद्दाह ने रिवायत की: हमसे यूसुफ बिन अदी ने उमर बिन उबैद से, उन्होंने अब्दुल मलिक से, उन्होंने अता से, उन्होंने इब्न उमर से रिवायत की, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "मेरी इस मस्जिद में एक नमाज़ अन्य मस्जिदों की एक हज़ार नमाज़ों से बेहतर है, सिवाय मस्जिद-ए-हराम के, क्योंकि वहाँ नमाज़ पढ़ना श्रेष्ठ है।" (1)

अबू उमर ने कहा: यह सब विवाद के विषय पर एक स्पष्ट प्रमाण है, जो उस व्यक्ति के लिए निर्णायक है जिसे सही मार्गदर्शन प्राप्त हुआ है और जिसकी हठधर्मिता ने उसे विचलित नहीं किया है। (2)

इब्न हबीब ने मुतर्रिफ से, और असबग ने इब्न वहब से उल्लेख किया है कि वे दोनों मस्जिद-ए-हराम में नमाज़ को नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की मस्जिद में नमाज़ पर प्राथमिकता देते थे, जैसा कि इस अध्याय में दिया गया है। (3)

---

(1) अत-तमीद 6/27-30, और इब्न उमर की पहली हदीस अहमद (5155) और मुस्लिम (1395): (509) द्वारा मूसा अल-जुहानी के माध्यम से उद्धृत है, सिवाय "क्योंकि यह उससे सौ नमाज़ों से बेहतर है" इस अंश के। जाबिर की हदीस अहमद (14694) और इब्न माजाह (1406) द्वारा उबैदुल्ला

बिन अम्र अर-रक़्क़ी के माध्यम से कई मार्गों से उद्धृत है। इब्न उमर की दूसरी हदीस अहमद (4838) द्वारा अब्दुल मलिक के माध्यम से उद्धृत है। (2) हमें इस मुद्दे पर इब्न अब्द अल-बर्र का यह कथन नहीं मिला; उन्होंने यह बात शुद्धता में नीयत और उद्देश्य के मुद्दे पर कही थी, देखिए अत-तमीद 22/101। (3) अत-तमीद 6/34।

۱۵۲ سورہ ابراہیم: آیت ۳۷

ابو عمر نے کہا: ابن عمر سے، نبی ﷺ سے ابن زبیر کی حدیث کے مانند روایت کی گئی ہے۔ اسے موسیٰ الجہنی نے نافع سے، انہوں نے ابن عمر سے روایت کیا ہے۔ موسیٰ الجہنی کوفی ثقہ ہیں، القطان، احمد، یحییٰ اور ان کی جماعت نے ان کی تعریف کی ہے، اور ان سے شعبہ، ثوری اور یحییٰ بن سعید نے روایت کی ہے۔

اور حکیم بن سیف نے روایت کیا، ہم سے عبید اللہ بن عمرو نے بیان کیا، انہوں نے عبد الکریم سے، انہوں نے عطا بن ابی رباح سے، انہوں نے جابر بن عبد اللہ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "میری اس مسجد میں ایک نماز دوسری جگہوں کی ایک ہزار نمازوں سے بہتر ہے، سوائے مسجد حرام کے، اور مسجد حرام میں ایک نماز دوسری جگہوں کی ایک لاکھ نمازوں سے بہتر ہے۔" یہ حکیم بن سیف اہل رقہ میں سے ایک شیخ ہیں، ان سے ابو زرعہ الرازی نے روایت کی ہے، اور ابن وضاح نے ان سے (علم) حاصل کیا ہے، وہ ان کے نزدیک شیخ صدوق ہیں جن میں کوئی حرج نہیں، اگر انہوں نے اسے حفظ کیا ہے تو یہ دو حدیثیں ہیں، ورنہ قول حبیب المعلم کا قول ہے۔

اور محمد بن وضاح نے روایت کیا، ہم سے یوسف بن عدی نے بیان کیا، انہوں نے عمر بن عبید سے، انہوں نے عبد الملک سے، انہوں نے عطا سے، انہوں نے ابن عمر سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "میری اس مسجد میں ایک نماز دیگر مساجد میں ایک ہزار نمازوں سے بہتر ہے، سوائے مسجد حرام کے، کیونکہ اس میں نماز پڑھنا بہتر ہے"(۱)۔

ابو عمر نے کہا: یہ سب اختلاف کی جگہ پر ایک واضح نص (دلیل) ہے جو اس شخص کے لیے فیصلہ کن ہے جسے ہدایت نصیب ہوئی ہو، اور اس کی عصبیت اسے (حق سے) نہ پھیر دے (۲)۔

اور ابن حبیب نے مطرف سے، اور اصبغ نے ابن وہب سے ذکر کیا کہ وہ دونوں مسجد حرام میں نماز کو نبی ﷺ کی مسجد میں نماز پر فضیلت دینے کی طرف جاتے تھے، جیسا کہ اس باب میں ہے (۳)۔

---

(۱) التمہید ۶/ ۲۷-۳۰، اور ابن عمر کی پہلی حدیث کو احمد (۵۱۵۵) اور مسلم (۱۳۹۵): (۵۰۹) نے موسیٰ الجہنی کے طریق سے روایت کیا ہے، بغیر اس قول کے: "کیونکہ یہ اس سے سو نمازوں سے بہتر ہے"۔ اور جابر کی حدیث کو احمد (۱۴۶۹۴) اور ابن ماجہ (۱۴۰۶) نے عبید اللہ بن عمرو الرقی کے طریق سے کئی سندوں سے روایت کیا ہے۔ اور ابن عمر کی دوسری حدیث کو احمد (۴۸۳۸) نے عبد الملک کے طریق سے روایت کیا ہے۔ (۲) ہمیں اس مسئلے میں ابن عبد البر کا یہ قول نہیں ملا، انہوں نے یہ بات طہارت میں نیت اور قصد کے مسئلے میں کہی تھی، دیکھیے التمہید ۲۲/ ۱۰۱۔ (۳) التمہید ۶/ ۳۴۔

Surat Ibrahim: Verse 37 153 Malik and the rest of the scholars agreed that the two Eid prayers should be performed outdoors in every city except Makkah, where they are performed in the Grand Mosque (Al-Masjid al-Haram)(1). Umar, Ali, Ibn Mas'ud, Abu al-Darda', and Jabir used to prefer Makkah and its mosque, and they are more worthy of being followed than those who came after them(2). This was the view of Al-Shafi'i, and it is the opinion of 'Ata' and the Makkans and Kufans(3). The same was narrated from Malik; Ibn Wahb mentioned in his "Jami'" from Malik that when Adam (peace be upon him) was brought down to earth, he said: "O Lord, is this [place] the most beloved to You to be worshipped in?" He said: "Rather, Makkah"(4). What is well-known from him [Malik] and from the people of Madinah is the preference for Madinah. The people of Basra and Baghdad differed on this; one group says: Makkah, and another group says: Madinah(5). Allah's saying: {So make hearts among the people incline toward them} 'Al-af'idah' is the plural of 'fu'ad': which means hearts. The heart may be expressed as 'fu'ad', as the poet said: "Indeed, a heart that led me with longing(6) towards you over a long time is truly patient." It was said: it is the plural of 'wafd' (delegation), originally 'awfidah'. The 'fa' was moved forward and the 'waw' was changed to 'ya' as it is. It is as if He said: "And make delegations of people incline toward them"(7), meaning: long for. It is said: 'hawa nahwah' when he inclines toward it. And the she-camel 'hawat' (descends quickly) with a rapid pace, so she is 'hawiyah': when she runs a fast run as if she were in the air of a well(8). His saying: "tahwi ilayhim" (incline toward them) is derived from this.

Footnotes: (1) Al-Tamhid 6/31. (2) Al-Tamhid 6/34. (3) Al-Istidhkar 7/226. (4) Al-Tamhid 6/31. (5) Al-Istidhkar 7/226. (6) In (Z) and Zad al-Masir 3/367: 'li-sababah'. (7) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/138. (8) Tahdhib al-Lughah 6/491.

सूरत इब्राहिम: आयत 37 153 मलिक और बाकी विद्वान इस बात पर सहमत थे कि दोनों ईद की नमाज़ हर शहर में खुले मैदान में अदा की जानी चाहिए सिवाय मक्का के, क्योंकि वहां ये मस्जिद अल-हरम में पढ़ी जाती हैं(1)। उमर, अली, इब्न मसूद, अबू अल-दरदा और जाबिर, मक्का और उसकी मस्जिद को प्राथमिकता देते थे, और वे अपने बाद आने वालों की तुलना में अनुसरण के अधिक योग्य हैं(2)। अल-शाफ़ई इसी विचार के थे, और यही अता, मक्कावासियों और कूफ़ावासियों का मत है(3)। मलिक से भी ऐसा ही वर्णित है; इब्न वहब ने अपनी 'जामी' में मलिक से उल्लेख किया है कि जब आदम (उन पर शांति हो) को धरती पर उतारा गया, तो उन्होंने कहा: "हे प्रभु, क्या यह [स्थान] आपको इबादत के लिए सबसे प्रिय है?" उन्होंने कहा: "बल्कि, मक्का"(4)। उनके[मलिक] और मदीना के लोगों से जो प्रसिद्ध है, वह मदीना की श्रेष्ठता है। बसरा और बग़दाद के लोग इस बारे में मतभेद रखते थे; एक समूह कहता है: मक्का, और दूसरा समूह कहता है: मदीना(5)। अल्लाह का कथन: {तो लोगों के दिलों को उनकी ओर झुका दे} 'अल-अफ़'इदा' 'फ़ुआद' का बहुवचन है: जिसका अर्थ है दिल। दिल को 'फ़ुआद' के रूप में व्यक्त किया जा सकता है, जैसा कि कवि ने कहा: "निस्संदेह, एक दिल जिसने मुझे चाहत(6) के साथ तुम्हारी ओर लंबे समय तक प्रेरित किया, वह वास्तव में धैर्यवान है।" यह भी कहा गया है: यह 'वफ़्द' (प्रतिनिधिमंडल) का बहुवचन है, मूल रूप से 'औफ़िदा'। 'फ़ा' को आगे लाया गया और 'वाव' को 'या' में बदल दिया गया। मानो उन्होंने कहा: "और लोगों के प्रतिनिधिमंडलों को उनकी ओर झुका दे"(7), अर्थात: लालायित होना। कहा जाता है: 'हवा नहवह' जब वह उसकी ओर झुकता है। और ऊंटनी 'हवात' (तेजी से उतरती है) तेज़ चाल के साथ, तो वह 'हाविया' है: जब वह इतनी तेज़ दौड़ती है जैसे कुएं की हवा में हो(8)। उनका कहना: "तहवी इलैहिम" (उनकी ओर झुकना) इसी से लिया गया है।

फुटनोट्स: (1) अत-तमहीद 6/31. (2) अत-तमहीद 6/34. (3) अल-इस्तिज़कार 7/226. (4) अत-तमहीद 6/31. (5) अल-इस्तिज़कार 7/226. (6) (ज़) और जाद अल-मसीर 3/367 में: 'लि-सबाबाह'। (7) अन-नुकत वल-उयून 3/138. (8) तहज़ीब अल-लुग़ा 6/491।

سورہ ابراہیم: آیت ۳۷ ۱۵۳ امام مالک اور دیگر علماء کا اس بات پر اتفاق ہے کہ مکہ کے علاوہ ہر شہر میں عیدین کی نماز کے لیے (آبادی سے باہر) نکلا جائے گا، کیونکہ مکہ میں یہ مسجد الحرام میں پڑھی جاتی ہے(۱)۔ حضرت عمر، علی، ابن مسعود، ابو الدرداء اور جابر رضی اللہ عنہم مکہ اور اس کی مسجد کو فضیلت دیتے تھے، اور وہ اپنے بعد والوں کی نسبت تقلید کے زیادہ حقدار ہیں(۲)۔ امام شافعی اسی طرف گئے ہیں، اور یہی قول عطاء، اہل مکہ اور اہل کوفہ کا ہے(۳)۔ اسی طرح امام مالک سے بھی مروی ہے؛ ابن وہب نے اپنی "جامع" میں امام مالک سے ذکر کیا کہ جب حضرت آدم علیہ السلام کو زمین پر اتارا گیا تو انہوں نے عرض کیا: اے رب، کیا یہ [مقام] آپ کو سب سے زیادہ محبوب ہے کہ اس میں عبادت کی جائے؟ فرمایا: بلکہ مکہ(۴)۔ ان [امام مالک] سے اور اہل مدینہ سے جو مشہور ہے وہ مدینہ کی فضیلت ہے، اور اہل بصرہ اور اہل بغداد نے اس میں اختلاف کیا ہے، چنانچہ ایک گروہ کہتا ہے: مکہ، اور ایک گروہ کہتا ہے: مدینہ(۵)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَاجْعَلْ أَفْئِدَةً مِّنَ النَّاسِ تَهْوِي إِلَيْهِمْ﴾ (پس تو لوگوں کے دلوں کو ان کی طرف مائل کر دے)۔ الأفئدة، فؤاد کی جمع ہے: اور یہ دل ہیں، اور کبھی دل کو فؤاد سے تعبیر کیا جاتا ہے جیسا کہ شاعر نے کہا: "بے شک وہ دل جس نے مجھے شوق(۶) کے ساتھ تمہاری طرف ایک طویل مدت تک کھینچا، وہ بڑا صابر ہے۔" اور کہا گیا ہے: یہ وفد کی جمع ہے، اور اصل میں 'أوفدة' تھا، پھر 'فا' کو مقدم کیا گیا اور 'واو' کو 'یا' سے بدل دیا گیا، تو گویا اس نے کہا: اور لوگوں کے وفود کو ان کی طرف مائل کر دے(۷)، یعنی: وہ کھچے چلے آئیں۔ کہا جاتا ہے: 'هوى نحوه' جب وہ اس کی طرف مائل ہو۔ اور اونٹنی 'هوت' (تیزی سے اترتی ہے) جب وہ بہت تیز چلے، تو وہ 'هاوية' ہے: جب وہ ایسی شدید دوڑ لگائے گویا وہ کنویں کی فضا میں ہو(۸)۔ اور اللہ کا قول: "تهوي إليهم" اسی سے ماخوذ ہے۔

حواشی: (١) التمهيد ٣١/٦ . (٢) التمهيد ٣٤/٦ . (٣) الاستذكار ٢٢٦/٧ . (٤) التمهيد ٣١/٦ . (٥) الاستذكار ٢٢٦/٧ . (٦) (ظ) میں اور زاد المسير ٣٦٧/٣ میں: 'لصبابة' ہے۔ (٧) النكت والعيون ١٣٨/٣ . (٨) تهذيب اللغة ٤٩١/٦ .

Surah Ibrahim: Verse 37 154

Ibn Abbas and Mujahid said: If he had said, "the hearts of the people," the Persians, Romans, Turks, Indians, Jews, Christians, and Magians would have crowded upon it, but he said: "from among the people," and they are the Muslims(1).

His saying: {incline towards them} means: yearns for them, and yearns to visit the House(2). Mujahid read: "tahwa ilayhim" (love them) meaning: loves them and honors them(3).

{and provide for them from the fruits that they may be grateful} So Allah answered his prayer, and grew for them in Ta'if all kinds of trees, and by what is brought to them from other cities. In "Sahih al-Bukhari" from Ibn Abbas is the long Hadith, of which we have mentioned part: "Abraham came after Ishmael had married to check on what he had left behind, but he did not find Ishmael. He asked his wife about him, and she said: 'He went out to seek (provision) for us.' Then he asked her about their life and condition, and she said: 'We are in a bad state, we are in hardship and severity,' complaining to him. He said: 'When your husband comes, convey my greetings to him and tell him to change the threshold of his door.' When Ishmael came, it was as if he felt something and said: 'Did anyone come to you?' She said: 'Yes, an old man of such-and-such description came to us, and asked me about you so I told him, and he asked me how our life is, so I told him that we are in effort and severity.' He said: 'Did he advise you with anything?' She said: 'He ordered me to convey greetings to you, and says: change the threshold of your door.' He said: 'That was my father, and he has ordered me to part with you; go back to your family.' So he divorced her and married another from among them. Abraham stayed away from them for as long as Allah willed, then he came to them later and did not find him. He entered upon his wife and asked her about him, and she said: 'He went out seeking for us.' He said: 'How are you?' and asked her about their life and condition, and she said: 'We are in good and ease,'

(1) Narrated by Ibn Abi Shaybah 14/112, and al-Tabari 13/698 from Mujahid with the wording: If he had said: the hearts of the people, Persians and Romans would have crowded upon it, but it is: {hearts from among the people}. And al-Tabari 13/698 narrated from Sa'id bin Jubayr: If he had said: the hearts of the people incline towards them, the Jews, Christians and Magians would have performed Hajj, but he said: {hearts from among the people} and they are the Muslims. See al-Muharrar al-Wajiz 3/342, al-Wasit by al-Wahidi 3/34, and al-Nukat wa al-'Uyun 3/138. (2) al-Nukat

wa al-'Uyun 3/138, and Tafsir al-Baghawi 3/37. (3) al-Muhtasib 1/364, and al-Muharrar al-Wajiz 3/342, and Zad al-Masir 4/368.

सूरह इब्राहिम: आयत 37 154

इब्न अब्बास और मुजाहिद ने कहा: यदि उन्होंने कहा होता: "लोगों के दिल," तो फारस, रोम, तुर्क, भारत, यहूदी, ईसाई और मजूसी उस पर उमड़ पड़ते, लेकिन उन्होंने कहा: "लोगों में से," और वे मुसलमान हैं(1)।

उनका कहना: {उनकी ओर झुकें} का अर्थ है: उनके लिए तरसें, और घर (काबा) की ज़ियारत के लिए तरसें(2)। मुजाहिद ने "तहवा इलैहिम" (उनसे प्रेम करें) पढ़ा, जिसका अर्थ है: उनसे प्रेम करें और उनका सम्मान करें(3)।

{और उन्हें फलों से रिज़्क़ प्रदान कर ताकि वे शुक्रगुज़ार बनें} तो अल्लाह ने उनकी दुआ स्वीकार कर ली, और ताइफ़ में उनके लिए सभी प्रकार के पेड़ उगाए, और जो अन्य शहरों से उनके पास लाया जाता है। "सहीह अल-बुखारी" में इब्न अब्बास से वह लंबी हदीस है, जिसका कुछ हिस्सा हमने उल्लेख किया है: "इब्राहिम, इस्माइल की शादी के बाद, अपनी छोड़ी हुई चीज़ की देखभाल करने आए, लेकिन उन्होंने इस्माइल को नहीं पाया। उन्होंने उनकी पत्नी से उनके बारे में पूछा, तो उसने कहा: 'वे हमारे लिए (जीविका) की तलाश में बाहर गए हैं।' फिर उन्होंने उससे उनके जीवन और स्थिति के बारे में पूछा, तो उसने कहा: 'हम बुरी स्थिति में हैं, हम तंगी और कठिनाई में हैं,' उसने उनसे शिकायत की। उन्होंने कहा: 'जब तुम्हारा पति आए, तो उसे मेरा सलाम कहना और उससे कहना कि वह अपने दरवाज़े की चौखट बदल दे।' जब इस्माइल आए, तो ऐसा लगा जैसे उन्हें कुछ महसूस हुआ और उन्होंने कहा: 'क्या तुम्हारे पास कोई आया था?' उसने कहा: 'हाँ, हमारे पास अमुक-अमुक हुलिये का एक बूढ़ा आदमी आया था, और उसने मुझसे तुम्हारे बारे में पूछा तो मैंने उसे बता दिया, और उसने मुझसे पूछा कि हमारा जीवन कैसा है, तो मैंने उसे बताया कि हम मेहनत और कठिनाई में हैं।' उन्होंने कहा: 'क्या उसने तुम्हें किसी चीज़ की वसीयत की?' उसने कहा: 'उसने मुझे तुम्हें सलाम कहने का हुक्म दिया, और कहता है: अपने दरवाज़े की चौखट बदल दो।' उन्होंने कहा: 'वह मेरे पिता थे, और उन्होंने मुझे तुमसे अलग होने का हुक्म दिया है; अपने परिवार के पास चली जाओ।' तो उन्होंने उसे तलाक़ दे दिया और उनमें से दूसरी से शादी कर ली। इब्राहिम उनसे तब तक दूर रहे जब तक अल्लाह ने चाहा, फिर वे बाद में उनके पास आए और उन्हें नहीं पाया। वे उनकी पत्नी के पास गए और उससे उसके बारे में पूछा, तो उसने कहा: 'वे हमारे लिए तलाश में बाहर गए हैं।' उन्होंने कहा: 'आप लोग कैसे हैं?' और उससे उनके जीवन और स्थिति के बारे में पूछा, तो उसने कहा: 'हम खैर और कुशादगी (सुख-सुविधा) में हैं,'

(1) इसे इब्न अबी शैबा 14/112, और अल-तबरी 13/698 ने मुजाहिद से इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है: यदि उन्होंने कहा होता: लोगों के दिल, तो फारस और रोम उस पर उमड़ पड़ते, लेकिन यह है: {लोगों में से दिल}। और अल-तबरी 13/698 ने सईद बिन जुबैर से उद्धृत किया है: यदि उन्होंने कहा होता: लोगों के दिल उनकी ओर झुकते हैं, तो यहूदी, ईसाई और मजूसी हज करते, लेकिन उन्होंने कहा: {लोगों में से दिल} और वे मुसलमान हैं। देखिए अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/342, अल-वासित लिल-वाहिदी 3/34, और अल-नुकात वल-उयून 3/138। (2) अल-नुकात वल-उयून 3/138, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/37। (3) अल-मुहतसिब 1/364, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/342, और ज़ाद अल-मसीर 4/368।

سورہ ابراہیم: آیت ۳۷ ۱۵۴

ابن عباس اور مجاہد نے کہا: اگر وہ کہتے: "لوگوں کے دل" تو فارس، روم، ترک، ہند، یہودی، نصرانی اور مجوسی ان پر اژدہام کر لیتے، لیکن انہوں نے کہا: "لوگوں میں سے"، تو وہ مسلمان ہیں(۱)۔

پس ان کا قول: ﴿تَهْوِي إِلَيْهِمْ﴾ یعنی: ان کی طرف مائل ہوں، اور بیت اللہ کی زیارت کے مشتاق ہوں(۲)۔ اور مجاہد نے "تَهْوَى إليهم" پڑھا یعنی: ان سے محبت کریں اور ان کی تعظیم کریں(۳)۔

﴿وَارْزُقْهُم مِّنَ الثَّمَرَاتِ لَعَلَّهُمْ يَشْكُرُونَ﴾ پس اللہ نے ان کی دعا قبول فرمائی، اور ان کے لیے طائف میں ہر طرح کے درخت اگا دیے، اور جو کچھ دوسرے شہروں سے ان کی طرف لایا جاتا ہے۔ اور "صحیح بخاری" میں ابن عباس سے طویل حدیث مروی ہے اور ہم نے اس کا کچھ حصہ ذکر کیا ہے: "پس ابراہیم علیہ السلام اسماعیل علیہ السلام کی شادی کے بعد اپنی چھوڑی ہوئی چیز (اولاد) کی خبر گیری کے لیے آئے، تو اسماعیل علیہ السلام کو نہ پایا، پس ان کی بیوی سے ان کے بارے میں پوچھا، تو اس نے کہا: وہ ہمارے لیے (رزق کی) تلاش میں نکلے ہیں، پھر ان سے ان کی معیشت اور حالت کے بارے میں پوچھا، تو اس نے کہا: ہم برے حال میں ہیں، ہم تنگی اور سختی میں ہیں؛ پس اس نے ان سے شکایت کی۔ آپ نے فرمایا: جب تمہارا شوہر آئے تو اسے میرا سلام کہنا، اور اس سے کہنا کہ اپنے دروازے کی چوکھٹ بدل دے۔ جب اسماعیل علیہ السلام آئے تو گویا انہیں کسی چیز کا احساس ہوا، انہوں نے پوچھا: کیا تمہارے پاس کوئی آیا تھا؟ اس نے کہا: ہاں، ہمارے پاس ایک بزرگ اس اس حلیے کے آئے تھے، انہوں نے مجھ سے آپ کے بارے میں پوچھا تو میں نے بتا دیا، اور مجھ سے پوچھا کہ ہماری گزر بسر کیسی ہے، تو میں نے بتا دیا کہ ہم مشقت اور سختی میں ہیں۔ انہوں نے پوچھا: کیا انہوں نے تمہیں کوئی وصیت کی؟ اس نے کہا:

انہوں نے مجھے حکم دیا کہ آپ کو سلام کہوں، اور کہتا ہے: اپنے دروازے کی چوکھٹ بدل دو۔ انہوں نے فرمایا: وہ میرے والد تھے اور انہوں نے مجھے حکم دیا ہے کہ میں تم سے جدا ہو جاؤں، تم اپنے گھر والوں کے پاس چلی جاؤ، پس انہوں نے اسے طلاق دے دی اور ان میں سے دوسری سے شادی کر لی، پھر ابراہیم علیہ السلام ان سے جب تک اللہ نے چاہا دور رہے، پھر بعد میں ان کے پاس آئے تو انہیں نہ پایا، اور ان کی بیوی کے پاس گئے اور ان سے ان کے بارے میں پوچھا، تو اس نے کہا: وہ ہمارے لیے تلاش میں نکلے ہیں۔ آپ نے پوچھا: تم لوگ کیسے ہو؟ اور ان سے ان کی معیشت اور حالت کے بارے میں پوچھا، تو اس نے کہا: ہم خیریت اور کشادگی میں ہیں،

(۱) اسے ابن ابی شیبہ ۱۱۲/۱۴، اور الطبری ۶۹۸/۱۳ نے مجاہد سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: اگر وہ کہتے: لوگوں کے دل، تو فارس اور روم ان پر ٹوٹ پڑتے، لیکن وہ ہے: ﴿أَفْئِدَةً مِّنَ النَّاسِ﴾۔ اور الطبری ۶۹۸/۱۳ نے سعید بن جبیر سے روایت کیا ہے: اگر وہ کہتے: لوگوں کے دل ان کی طرف مائل ہوتے ہیں، تو یہودی، نصرانی اور مجوسی حج کرتے، لیکن انہوں نے کہا: ﴿أَفْئِدَةً مِّنَ النَّاسِ﴾ تو وہ مسلمان ہیں، اور دیکھئے المحرر الوجیز ۳۴۲/۳، والوسیط للواحدی ۳۴/۳، والنکت والعیون ۱۳۸/۳۔ (۲) النکت والعیون ۱۳۸/۳، وتفسیر البغوی ۳۷/۳۔ (۳) المحتسب ۱ / ۳۶۴، والمحرر الوجیز ۳ / ۳۴۲، وزاد المسیر ۴ / ۳۶۸۔

Surah Ibrahim, Verse 37 155

...and she praised Allah. He asked: "What is your food?" She said: "Meat." He asked: "And what is your drink?" She said: "Water." He prayed: "O Allah, bless their meat and water." The Prophet ﷺ said: "They had no grain then; had they had any, he would have prayed for it too." He said: "No one relies solely on these two outside of Mecca but that they disagree with him." He mentioned the hadith (1).

And Ibn Abbas said regarding Ibrahim's prayer: {So make hearts among the people incline toward them}: He asked Allah to make people love residing in Mecca, so it becomes a sacred House (2). All of that happened, praise be to Allah, and the first to inhabit it were the Jurhum. It is in Bukhari—after the saying: "Indeed, Allah will not forsake His people"—and the House was raised from the ground like a hillock; floods would come and take from its right and its left. It remained thus (3) until a group of travelers from Jurhum passed by (4) via the road of Kadaa. They camped in the lower part of Mecca and saw a bird circling, so they said: "This bird is circling over water. We have known this valley to have no water." So they sent a messenger or two, and they found the water. They informed them about the water, so they came. He said: "And Ishmael's mother was by the water. They said: 'Will you allow us to settle with you?' She said: 'Yes, but you have no right to the water.' They said: 'Yes.'" Ibn Abbas said: The Prophet ﷺ said: "Ishmael's mother found that [situation] pleasing, as she loved company." So they settled and sent for their families, and they settled with them. Until there were several households of them, the boy grew up, and Ishmael's mother died. Then Ibrahim came after Ishmael had married to check on what he had left. The hadith (5).

---

(1) Sahih al-Bukhari (3364). His saying: "No one relies solely on these two..." etc., means: No one relies solely on meat and water outside of Mecca without complaining of stomach pain. See Fath al-Bari 6/405. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 3/139. (3) Confirmed from (Z), which matches what is in Sahih al-Bukhari. In other than (Z): "wa kadhalik" instead of "wa kanat kadhalik". (4) In Sahih al-Bukhari: "muqbilin" (approaching), and both carry the same meaning. (5) Sahih al-Bukhari (3364). His saying: Jurhum: He is the son of Qahtan bin 'Amir bin Shalikh bin Arfakhshad bin Sam bin Nuh. The bird "al-'aa'if": is the one that hovers over water and goes back and forth without leaving it. "Al-Jariyy": The messenger, and it can be applied to an agent or a hired worker. Fath al-Bari 6/403.

सूरह इब्राहिम, आयत 37 155

...और उसने अल्लाह की प्रशंसा की। उन्होंने पूछा: "तुम्हारा भोजन क्या है?" उसने कहा: "मांस।" उन्होंने पूछा: "और तुम्हारा पेय क्या है?" उसने कहा: "पानी।" उन्होंने दुआ की: "ऐ अल्लाह, उनके मांस और पानी में बरकत दे।" नबी ﷺ ने फरमाया: "उस समय उनके पास कोई अनाज नहीं था; अगर होता, तो वे उसके लिए भी दुआ करते।" उन्होंने कहा: "मक्का के अलावा कोई भी केवल इन दोनों पर निर्भर नहीं रहता सिवाय इसके कि वे उसे रास न आएं।" उन्होंने हदीस का उल्लेख किया (1)।

इब्न अब्बास ने इब्राहिम की प्रार्थना के बारे में कहा: {अतः लोगों के दिलों को उनकी ओर झुका दे}: उन्होंने अल्लाह से प्रार्थना की कि वह लोगों को मक्का में निवास करना प्रिय बना दे, ताकि वह एक सम्मानित घर बन जाए (2)। अल्लाह की स्तुति हो, यह सब हुआ, और इसमें सबसे पहले जुर्हुम कबीला बसा। बुखारी में—इस कथन के बाद: "बेशक अल्लाह अपने लोगों को बर्बाद नहीं करेगा"—यह है कि घर (काबा) जमीन से एक टीले की तरह उठा हुआ था; बाढ़ आती और उसके दाएं और बाएं से निकल जाती। वह वैसा ही रहा (3) जब तक कि जुर्हुम के यात्रियों का एक समूह कड़ा (Kadaa) के रास्ते से नहीं गुजरा (4)। वे मक्का के निचले हिस्से में रुके और एक पक्षी को मंडराते हुए देखा, तो उन्होंने कहा: "यह पक्षी पानी के ऊपर मंडरा रहा है। हम इस घाटी को जानते हैं कि यहाँ पानी नहीं था।" इसलिए उन्होंने एक या दो संदेशवाहक भेजे, और उन्हें पानी मिल गया। उन्होंने उन्हें पानी के बारे में बताया, तो वे आए। उन्होंने कहा: "और इस्माइल की माँ पानी के पास थी। उन्होंने कहा: 'क्या आप हमें अपने पास रुकने की अनुमति देंगी?' उन्होंने कहा: 'हाँ, लेकिन पानी पर तुम्हारा कोई अधिकार नहीं होगा।' उन्होंने कहा: 'हाँ।'" इब्न अब्बास ने कहा: नबी ﷺ ने फरमाया: "इस्माइल की माँ को यह (प्रस्ताव) पसंद आया, क्योंकि उन्हें संगति पसंद थी।" इसलिए वे रुक गए और अपने परिवारों को बुला लिया, और वे उनके साथ बस गए। यहाँ तक कि उनके कई घर हो गए, लड़का बड़ा हो गया, और इस्माइल की माँ का देहांत हो गया। फिर इस्माइल की शादी के बाद इब्राहिम आए ताकि उनके द्वारा छोड़ी गई चीजों को देख सकें। हदीस (5)।

---

(1) सहीह अल-बुखारी (3364)। उनका यह कहना: "कोई भी केवल इन दोनों पर निर्भर नहीं रहता..." आदि, का अर्थ है: मक्का के अलावा कोई भी व्यक्ति केवल मांस और पानी पर गुजारा नहीं करता बिना पेट की शिकायत किए। देखें फतह अल-बारी 6/405। (2) अल-नुकत वल-उयून

3/139। (3) (Z) से पुष्ट, जो सहीह अल-बुखारी में है। (Z) के अलावा अन्य में: "व कज़ालिक" के बजाय "व कानत कज़ालिक"। (4) सहीह अल-बुखारी में: "मुकबिलीन" (आते हुए), और दोनों का अर्थ समान है। (5) सहीह अल-बुखारी (3364)। उनका कहना: जुर्हुम: वह कहतान बिन आमिर बिन शालिख बिन अरफखशद बिन साम बिन नूह का बेटा है। पक्षी "अल-आ'इफ": वह है जो पानी के ऊपर मंडराता है और बार-बार आता-जाता है लेकिन उसे छोड़कर नहीं जाता। "अल-जरी": संदेशवाहक, और इसे एजेंट या किराए के मजदूर पर भी लागू किया जा सकता है। फतह अल-बारी 6/403।

سورہ ابراہیم، آیت 37 155

...اور اس نے اللہ کی حمد بیان کی۔ آپ نے پوچھا: "تمہارا کھانا کیا ہے؟" اس نے کہا: "گوشت۔" آپ نے پوچھا: "تمہارا پینا کیا ہے؟" اس نے کہا: "پانی۔" آپ نے دعا کی: "اے اللہ، ان کے گوشت اور پانی میں برکت عطا فرما۔" نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "اس وقت ان کے پاس کوئی اناج نہیں تھا، اگر ہوتا تو آپ اس کے لیے بھی دعا فرماتے۔" آپ نے فرمایا: "مکہ کے سوا کوئی بھی ان دو چیزوں پر اکتفا نہیں کرتا مگر یہ کہ وہ اسے راس نہ آئیں۔" اور حدیث کا ذکر کیا (1)۔

اور ابن عباس رضی اللہ عنہما نے ابراہیم علیہ السلام کی دعا کے بارے میں کہا: {پس لوگوں کے دلوں کو ان کی طرف مائل کر دے}: انہوں نے اللہ سے سوال کیا کہ وہ لوگوں کے دلوں میں مکہ کی رہائش کی محبت ڈال دے، تاکہ وہ ایک محترم گھر بن جائے (2)۔ اور اللہ کا شکر ہے کہ یہ سب کچھ ہوا، اور سب سے پہلے اس میں جرہم قبیلہ بسا۔ بخاری میں ہے—اس قول کے بعد کہ: "اللہ اپنے لوگوں کو ضائع نہیں کرے گا"—کہ بیت اللہ زمین سے ٹیلے کی طرح اونچا تھا، سیلاب آتے تو اس کے دائیں بائیں سے گزر جاتے، اور وہ اسی طرح تھا (3) یہاں تک کہ جرہم کا ایک قافلہ (4) کداء کے راستے سے گزرا۔ وہ مکہ کے نچلے حصے میں اترے تو انہوں نے ایک پرندے کو منڈلاتے ہوئے دیکھا، انہوں نے کہا: "یہ پرندہ یقیناً پانی پر منڈلا رہا ہے، حالانکہ اس وادی کے بارے میں ہمارا علم یہ ہے کہ یہاں پانی نہیں تھا۔" چنانچہ انہوں نے ایک یا دو آدمی بھیجے، تو انہوں نے وہاں پانی پایا، انہوں نے آکر پانی کی اطلاع دی تو وہ سب آگئے۔ انہوں نے کہا: "اور اسماعیل (علیہ السلام) کی والدہ پانی کے پاس تھیں۔ انہوں نے پوچھا: 'کیا آپ ہمیں اپنے پاس پڑاؤ ڈالنے کی اجازت دیں گی؟' انہوں نے کہا: 'ہاں، لیکن پانی پر تمہارا کوئی حق نہیں ہوگا۔' انہوں نے کہا: 'ٹھیک ہے۔'" ابن عباس نے کہا: نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "اسماعیل کی والدہ نے

اسے غنیمت جانا کیونکہ وہ لوگوں کا ساتھ پسند کرتی تھیں۔" چنانچہ وہ وہیں اتر پڑے اور اپنے گھر والوں کو بھی بلا لیا، وہ بھی ان کے ساتھ آ بسے۔ یہاں تک کہ وہاں ان کے کئی گھرانے آباد ہو گئے، لڑکا جوان ہوا، اور اسماعیل کی والدہ کا انتقال ہو گیا۔ پھر ابراہیم علیہ السلام اسماعیل کی شادی کے بعد اپنی چھوڑی ہوئی نشانیوں کو دیکھنے کے لیے آئے۔ حدیث (5)۔

---

(1) صحیح بخاری (3364)۔ اور ان کا قول: "کوئی بھی ان دو چیزوں پر اکتفا نہیں کرتا..." الخ، یعنی مکہ کے علاوہ کوئی شخص صرف گوشت اور پانی پر گزارہ نہیں کرتا مگر یہ کہ اس کا پیٹ خراب ہو جائے۔ دیکھئے فتح الباری 6/405۔ (2) النکت والعیون 3/139۔ (3) (ظ) سے ثابت ہے، اور یہی صحیح بخاری کے موافق ہے، اور (ظ) کے علاوہ میں: "وكذلك" کی جگہ "وكانت كذلك" ہے۔ (4) صحیح بخاری میں: "مقبلين" ہے، اور دونوں ہم معنی ہیں۔ (5) صحیح بخاری (3364)۔ ان کا قول: جرہم: وہ قحطان بن عامر بن شالخ بن ارفخشد بن سام بن نوح کا بیٹا ہے۔ اور "طائر عائف": وہ پرندہ ہے جو پانی پر منڈلاتا ہے اور بار بار آتا ہے وہاں سے جاتا نہیں۔ اور "جری": قاصد (پیغام رساں)، اور اس کا اطلاق وکیل اور مزدور پر بھی ہوتا ہے۔ فتح الباری 6/403۔

Surah Ibrahim: Verses 38 - 41 156

His words, the Almighty: {Our Lord, indeed You know what we conceal and what we declare, and nothing is hidden from Allah on the earth or in the heaven. (38) Praise be to Allah, who has granted to me in old age Ishmael and Isaac. Indeed, my Lord is the Hearer of supplication. (39) My Lord, make me an establisher of prayer, and [many] from my descendants. Our Lord, and accept my supplication. (40) Our Lord, forgive me and my parents and the believers the Day the account is established. (41)}

His words, the Almighty: {Our Lord, indeed You know what we conceal and what we declare} meaning: nothing of our affairs is hidden from You. Ibn Abbas and Muqatil said: You know all that I hide and all that I declare of the emotion for Ishmael and his mother when I settled them in a valley without cultivation. {and nothing is hidden from Allah on the earth or in the heaven} It is said: this is from the words of Ibrahim. And it is said: it is from the words of Allah the Almighty when Ibrahim said: {Our Lord, indeed You know what we conceal and what we declare}, Allah said: {and nothing is hidden from Allah on the earth or in the heaven}. {Praise be to Allah, who has granted to me in old age} meaning: in my old age and the age of my wife; Ibn Abbas said: Ishmael was born to him when he was ninety-nine years old, and Isaac when he was a hundred and twelve years old. Sa'id bin Jubayr said: Ibrahim was given the glad tidings of Isaac after one hundred and ten years (1). {Indeed, my Lord is the Hearer of supplication}.

His words, the Almighty: {My Lord, make me an establisher of prayer} meaning: of those who are firm upon Islam and committed to its rulings. {and from my descendants} meaning: and make from my descendants those who establish it. {Our Lord, and accept my supplication} meaning: my worship as He said: {And your Lord says, "Call upon Me; I will respond to you."} [Ghafir: 60], and he (peace and blessings be upon him) said: "Supplication is the core of worship," and this has already been mentioned in "Al-Baqarah" (2). {Our Lord, forgive me and my parents and the believers} It is said: Ibrahim sought forgiveness for his parents before it was established to him that they were enemies of Allah. Al-Qushayri said: It is not far-fetched that his mother was a Muslim; because Allah mentioned his excuse for seeking forgiveness for his father but not his mother (3).

(1) Tafsir al-Baghawi 3/38-39, and in it: Ibrahim was given the glad tidings of Isaac when he was a hundred and seventeen years old. (2) 3/178 with the wording: "Supplication is worship" from the hadith of al-Nu'man ibn Bashir. As for the hadith

with the wording: "Supplication is the marrow/core of worship," it was recorded by al-Tirmidhi (3371) from the hadith of Anas ibn Malik. (3) See Tafsir al-Baghawi 3/38.

सूरह इब्राहिम: आयतें ३८ - ४१ १५६

अल्लाह तआला का फ़रमान: {ऐ हमारे रब, निस्संदेह तू जानता है जो हम छुपाते हैं और जो हम ज़ाहिर करते हैं, और अल्लाह से ज़मीन में और न ही आसमान में कोई चीज़ छिपी नहीं है। (३८) तमाम प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जिसने मुझे बुढ़ापे में इस्माइल और इसहाक प्रदान किए। निस्संदेह मेरा रब दुआ सुनने वाला है। (३९) ऐ मेरे रब, मुझे नमाज़ कायम करने वाला बना, और मेरी संतान में से भी। ऐ हमारे रब, और मेरी दुआ स्वीकार कर। (४०) ऐ हमारे रब, मुझे और मेरे माता-पिता को और मोमिनों (ईमान वालों) को उस दिन क्षमा कर दे जिस दिन हिसाब कायम होगा। (४१)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {ऐ हमारे रब, निस्संदेह तू जानता है जो हम छुपाते हैं और जो हम ज़ाहिर करते हैं} यानी: हमारे हालातों में से कुछ भी तुझसे छिपा नहीं है। इब्न अब्बास और मुक़ातिल ने कहा: तू वह सब जानता है जो मैं छुपाता हूँ और जो मैं इस्माइल और उनकी माँ के प्रति अपने लगाव के बारे में ज़ाहिर करता हूँ, जब मैंने उन्हें एक ऐसी घाटी में बसाया था जहाँ खेती नहीं होती। {और अल्लाह से ज़मीन में और न ही आसमान में कोई चीज़ छिपी नहीं है} कहा गया है: यह इब्राहिम के शब्द हैं। और यह भी कहा गया है: यह अल्लाह तआला के शब्द हैं जब इब्राहिम ने कहा: {ऐ हमारे रब, निस्संदेह तू जानता है जो हम छुपाते हैं और जो हम ज़ाहिर करते हैं}, तो अल्लाह ने फ़रमाया: {और अल्लाह से ज़मीन में और न ही आसमान में कोई चीज़ छिपी नहीं है}। {तमाम प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जिसने मुझे बुढ़ापे में प्रदान किए} यानी: मेरी और मेरी पत्नी की बड़ी उम्र में; इब्न अब्बास ने कहा: इस्माइल उनके यहाँ तब पैदा हुए जब वे निन्यानबे वर्ष के थे, और इसहाक तब जब वे एक सौ बारह वर्ष के थे। सईद बिन जुबैर ने कहा: इब्राहिम को एक सौ दस साल के बाद इसहाक की खुशखबरी दी गई (१)। {निस्संदेह मेरा रब दुआ सुनने वाला है}।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {ऐ मेरे रब, मुझे नमाज़ कायम करने वाला बना} यानी: इस्लाम पर अडिग रहने वालों और उसके आदेशों का पालन करने वालों में से। {और मेरी संतान में से भी} यानी: और मेरी संतान में से भी उन्हें बना जो इसे कायम करें। {ऐ हमारे रब, और मेरी दुआ स्वीकार कर} यानी: मेरी इबादत (उपासना) जैसा कि उसने फ़रमाया: {और तुम्हारे रब ने कहा, "मुझसे दुआ करो; मैं तुम्हारी पुकार सुनूँगा"} [ग़ाफ़िर: ६०], और आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "दुआ इबादत का मग़ज़ (सार) है" और इसका ज़िक्र पहले "अल-बक़रह" में आ चुका है (२)। {ऐ हमारे रब, मुझे और मेरे माता-पिता को और मोमिनों को क्षमा कर दे} कहा गया है: इब्राहिम ने अपने माता-पिता के लिए माफ़ी मांगी इससे पहले कि उन्हें यह यकीन हो जाता कि वे अल्लाह के दुश्मन हैं। अल-

कुशायरी ने कहा: यह असंभव नहीं है कि उनकी माँ मुसलमान रही हों; क्योंकि अल्लाह ने उनके पिता के लिए माफ़ी माँगने का बहाना (वजह) बताया है, उनकी माँ के लिए नहीं (३)।

(१) तफ़्सीर अल-बगवी ३/३८-३९, और इसमें है: इब्राहिम को इसहाक की खुशखबरी दी गई जब वे एक सौ सत्रह वर्ष के थे। (२) ३/१७८ इस शब्द के साथ: "दुआ ही इबादत है" नुमान बिन बशीर की हदीस से। जहाँ तक "दुआ इबादत का मग़ज़ है" शब्दों वाली हदीस की बात है, इसे तिरमिज़ी (३३७१) ने अनस बिन मालिक की हदीस से उद्धृत किया है। (३) देखें तफ़्सीर अल-बगवी ३/३८।

سورہ ابراہیم: آیات ۳۸ - ۴۱ ۱۵۶

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اے ہمارے رب، بے شک تو جانتا ہے جو ہم چھپاتے ہیں اور جو ہم ظاہر کرتے ہیں، اور اللہ پر زمین اور آسمان میں کوئی چیز پوشیدہ نہیں ہے۔ (۳۸) تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں جس نے مجھے بڑھاپے میں اسماعیل اور اسحاق عطا فرمائے، بے شک میرا رب دعا سننے والا ہے۔ (۳۹) اے میرے رب، مجھے نماز قائم کرنے والا بنا دے اور میری اولاد میں سے بھی، اے ہمارے رب، اور میری دعا قبول فرما۔ (۴۰) اے ہمارے رب، مجھے اور میرے والدین کو اور مؤمنوں کو اس دن بخش دے جس دن حساب قائم ہو گا۔ (۴۱)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اے ہمارے رب، بے شک تو جانتا ہے جو ہم چھپاتے ہیں اور جو ہم ظاہر کرتے ہیں} یعنی: ہمارے حالات میں سے کوئی چیز تجھ پر پوشیدہ نہیں۔ ابن عباس اور مقاتل نے کہا: تو وہ سب کچھ جانتا ہے جو میں اسماعیل اور ان کی والدہ کے بارے میں اپنے دکھ اور غم میں سے چھپاتا ہوں اور جو ظاہر کرتا ہوں، جب میں نے انہیں ایک ایسی وادی میں بسایا تھا جو کھیتی والی نہیں تھی۔ {اور اللہ پر زمین اور آسمان میں کوئی چیز پوشیدہ نہیں ہے} کہا گیا ہے: یہ ابراہیم علیہ السلام کا قول ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: یہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے جب ابراہیم علیہ السلام نے کہا: {اے ہمارے رب، بے شک تو جانتا ہے جو ہم چھپاتے ہیں اور جو ہم ظاہر کرتے ہیں}، تو اللہ نے فرمایا: {اور اللہ پر زمین اور آسمان میں کوئی چیز پوشیدہ نہیں ہے}۔ {تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں جس نے مجھے بڑھاپے میں عطا فرمائے} یعنی: میرے اور میری بیوی کے بڑھاپے میں؛ ابن عباس نے کہا: آپ کے ہاں اسماعیل علیہ السلام پیدا ہوئے جب آپ کی عمر نینانوے سال تھی، اور اسحاق علیہ السلام پیدا ہوئے جب آپ کی عمر ایک سو بارہ سال تھی۔ سعید بن جبیر نے کہا: ابراہیم

علیہ السلام کو ایک سو دس سال کے بعد اسحاق علیہ السلام کی بشارت دی گئی (۱)۔ {بے شک میرا رب دعا سننے والا ہے}۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اے میرے رب، مجھے نماز قائم کرنے والا بنا دے} یعنی: اسلام پر ثابت قدم رہنے والوں اور اس کے احکام کی پابندی کرنے والوں میں سے۔ {اور میری اولاد میں سے بھی} یعنی: اور میری اولاد میں سے بھی ان کو بنا جو اسے قائم کریں۔ {اے ہمارے رب، اور میری دعا قبول فرما} یعنی: میری عبادت، جیسا کہ اس نے فرمایا: {اور تمہارے رب نے فرمایا، "مجھے پکارو، میں تمہاری پکار سنوں گا"} [غافر: ۶۰]، اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "دعا عبادت کا مغز ہے" اور یہ پہلے "البقرہ" میں گزر چکا ہے (۲)۔ {اے ہمارے رب، مجھے اور میرے والدین کو اور مؤمنوں کو بخش دے} کہا گیا ہے: ابراہیم علیہ السلام نے اپنے والدین کے لیے استغفار کیا اس سے پہلے کہ ان پر یہ ثابت ہوتا کہ وہ اللہ کے دشمن ہیں۔ قشیری نے کہا: یہ بعید نہیں کہ آپ کی والدہ مسلمان ہوں؛ کیونکہ اللہ نے آپ کے والد کے لیے استغفار کرنے کا عذر ذکر کیا ہے، آپ کی والدہ کا نہیں (۳)۔

(۱) تفسیر البغوی ۳/ ۳۸ - ۳۹ ، اور اس میں ہے: ابراہیم علیہ السلام کو اسحاق علیہ السلام کی بشارت دی گئی جب آپ کی عمر ایک سو سترہ سال تھی۔ (۲) ۳/ ۱۷۸ ان الفاظ کے ساتھ: "دعا ہی عبادت ہے" نعمان بن بشیر کی حدیث سے۔ رہا یہ حدیث کہ "دعا عبادت کا مغز ہے" تو اسے ترمذی (۳۳۷۱) نے انس بن مالک کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۳) دیکھیے تفسیر البغوی ۳/ ۳۸۔

I said: And according to this is the recitation of Sa'id ibn Jubayr: "My Lord, forgive me and my parent," meaning his father (1). It was said: He prayed for forgiveness for them out of hope for their faith (2). And it was said: He prayed for forgiveness for them on the condition that they submit (become Muslim) (3). It was said: He meant Adam and Eve (4). It has been narrated that if a servant says: "O Allah, forgive me and my parents," and his parents had died as disbelievers, the forgiveness is redirected to Adam and Eve; because they are the parents of all creation. It was said: He meant his two sons Ismail and Isaac. Ibrahim al-Nakha'i used to recite: {and for my two children}, meaning his two sons; Yahya ibn Ya'mur recited similarly, as mentioned by al-Mawardi and al-Nahhas (5). {And for the believers} Ibn Abbas said: From the Ummah of Muhammad (6) ﷺ. It was also said: For all believers (7). And this is more apparent. {On the Day when the account will be established} i.e., the day when people stand for the reckoning. Allah's saying: {And never think that Allah is unaware of what the wrongdoers do. He only delays them for a Day when eyes will stare [in horror]. (42) Racing forward, necks outstretched, their heads uplifted, their gaze does not return to them, and their hearts are void. (43)} Allah's saying: {And never think that Allah is unaware of what the wrongdoers do}. This is a consolation for the Prophet ﷺ after he was amazed (8) by the actions of the polytheists and their opposition to the religion of Ibrahim. Meaning: Be patient as Ibrahim was patient, and inform the polytheists that delaying punishment is not out of satisfaction with their actions, but it is the sunnah (way) of Allah to grant respite to sinners for a time. Maymun ibn Mahran said: This is a warning to the oppressor and a consolation to the oppressed (9). {Only}

---

(1) Al-Muhtasib 1/365. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 3/139, and Zad al-Masir 4/369. (3) Al-Wajiz (in the margin of Marah Labid) 1/438. (4) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 3/165, and al-Nukat wal-'Uyun 3/139, and Zad al-Masir 4/369. (5) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 3/537 and al-Nukat wal-'Uyun by al-Mawardi 3/139. (6) Al-Wasit by al-Wahidi 3/35. (7) Tafsir Abi al-Layth 2/210, and Tafsir al-Baghawi 3/39. (8) From (Z), and in the rest of the copies: He was amazed. (9) Narrated by al-Tabari 13/703 - 704, and al-Khara'iti in Masawi al-Akhlaq (636), and Abu Nu'aym in al-Hilyah 4 / 83 - 84.

मैंने कहा: इसी के आधार पर सईद इब्न जुबैर का पाठ है: "ऐ मेरे रब, मुझे और मेरे पिता (वालिद) को क्षमा कर दे," यानी उनके पिता (1)। कहा गया: उन्होंने उनके ईमान की उम्मीद में उनके लिए माफ़ी मांगी (2)। और कहा गया: उन्होंने उनके लिए इस शर्त पर माफ़ी मांगी कि वे इस्लाम स्वीकार कर लें (3)। कहा गया: उनका तात्पर्य आदम और हव्वा से था (4)। यह रिवायत है कि जब कोई बंदा कहता है: "ऐ अल्लाह, मुझे और मेरे माता-पिता को क्षमा कर दे," और उसके माता-पिता कुफ़्र की हालत में मर गए हों, तो वह माफ़ी आदम और हव्वा की ओर चली जाती है; क्योंकि वे समस्त सृष्टि के माता-पिता हैं। कहा गया: उनका तात्पर्य उनके दो बेटों इस्माइल और इसहाक से था, और इब्राहीम अल-नखई पढ़ते थे: {और मेरे दो बच्चों के लिए}, यानी उनके दो बेटे; याह्या इब्न या'मुर ने भी इसी तरह पढ़ा, जिसका उल्लेख अल-मावर्दी और अल-नहस ने किया है (5)। {और ईमान वालों के लिए} इब्न अब्बास ने कहा: मुहम्मद ﷺ की उम्मत में से (6)। और कहा गया: सभी ईमान वालों के लिए (7)। और यही अधिक स्पष्ट है। {जिस दिन हिसाब कायम होगा} यानी, जिस दिन लोग हिसाब के लिए खड़े होंगे। अल्लाह का फरमान: {और तुम कभी यह न समझना कि जो कुछ ज़ालिम (अत्याचारी) कर रहे हैं, अल्लाह उससे गाफ़िल है। वह तो उन्हें बस उस दिन के लिए टाल रहा है जिसमें आँखें फटी की फटी रह जाएँगी। (42) वे अपने सिर उठाए दौड़ रहे होंगे, उनकी निगाहें उनकी तरफ नहीं लौटेंगी और उनके दिल उड़े हुए होंगे। (43)} अल्लाह का फरमान: {और तुम कभी यह न समझना कि जो कुछ ज़ालिम कर रहे हैं, अल्लाह उससे गाफ़िल है}। यह नबी ﷺ के लिए तसल्ली है, मुशरिकों (बहुदेववादियों) के कार्यों और इब्राहीम के धर्म के विरोध से हैरान (8) होने के बाद। यानी: उसी तरह धैर्य रखें जैसे इब्राहीम ने धैर्य रखा था, और मुशरिकों को बता दें कि अज़ाब (सज़ा) में देरी उनके कार्यों से संतुष्टि के कारण नहीं है, बल्कि यह अल्लाह की सुन्नत है कि वह गुनहगारों को एक समय तक ढील देता है। मैमुन इब्न मेहरान ने कहा: यह ज़ालिम के लिए एक चेतावनी है, और मजलूम (पीड़ित) के लिए तसल्ली है (9)। {बेशक}

---

(1) अल-मुहतासिब 1/365। (2) अल-नुकत वल-उयून 3/139, और ज़ाद अल-मसीर 4/369। (3) अल-वजीज़ (मराह लबीद के हाशिये में) 1/438। (4) मा'नी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज 3/165, और अल-नुकत वल-उयून 3/139, और ज़ाद अल-मसीर 4/369। (5) मा'नी अल-कुरान अल-नहस 3/537 और अल-नुकत वल-उयून अल-मावर्दी 3/139। (6) अल-वासित अल-वाहिदी 3/35। (7) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/210, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/39। (8) नुस्खे (ज़) से, और अन्य प्रतियों

में: वह हैरान हुए। (9) इसे तबरी 13/703 - 704, और अल-खरायती ने मसावी अल-अखलाक (636), और अबू नुयम ने अल-हिलया 4/83 - 84 में उद्धृत किया है।

سورہ ابراہیم: آیات ۳۸ - ۴۳ ۱۵۷

میں نے کہا: اسی پر سعید بن جبیر کی قراءت ہے: « رَبَّ اغْفِرْ لِي وَلِوَالِدِي » یعنی ان کے والد(۱)۔ کہا گیا: ان کے ایمان کی امید میں ان کے لیے استغفار کیا(۲)۔ اور کہا گیا: ان کے لیے اس شرط پر استغفار کیا کہ وہ اسلام لے آئیں(۳)۔ کہا گیا: اس سے مراد آدم اور حوا ہیں(۴)۔ یہ روایت ہے کہ جب بندہ کہتا ہے: اے اللہ، مجھے اور میرے والدین کو بخش دے، اور اس کے والدین کفر کی حالت میں مر چکے ہوں، تو وہ مغفرت آدم اور حوا کی طرف لوٹ جاتی ہے؛ کیونکہ وہ تمام مخلوق کے والدین ہیں۔ کہا گیا: اس سے مراد ان کے دو بیٹے اسماعیل اور اسحاق ہیں، اور ابراہیم نخعی پڑھتے تھے: ﴿ وَلِوَلَدَيَّ ﴾ یعنی ان کے دو بیٹے؛ یحییٰ بن یعمر نے بھی اسی طرح پڑھا، جیسا کہ ماوردی اور نحاس نے ذکر کیا ہے(۵)۔ ﴿ وَلِلْمُؤْمِنِينَ ﴾ ابن عباس نے کہا: امت محمد ﷺ میں سے(۶)۔ اور کہا گیا: تمام ایمان والوں کے لیے(۷)۔ اور یہی زیادہ ظاہر ہے۔ ﴿ يَوْمَ يَقُومُ الْحِسَابُ ﴾ یعنی جس دن لوگ حساب کے لیے کھڑے ہوں گے۔ اللہ کا فرمان: ﴿ وَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ غَافِلًا عَمَّا يَعْمَلُ الظَّالِمُونَ إِنَّمَا يُؤَخِّرُهُمْ لِيَوْمٍ تَشْخَصُ فِيهِ الْأَبْصَارُ (٤٢) مُهْطِعِينَ مُقْنِعِي رُءُوسِهِمْ لَا يَرْتَدُّ إِلَيْهِمْ طَرْفُهُمْ وَأَفْئِدَتُهُمْ هَوَاءٌ (٤٣) ﴾ اللہ کا فرمان: ﴿ وَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ غَافِلًا عَمَّا يَعْمَلُ الظَّالِمُونَ ﴾۔ یہ نبی ﷺ کے لیے تسلی ہے، مشرکین کے افعال اور دینِ ابراہیم کی مخالفت پر حیران(۸) ہونے کے بعد۔ یعنی: صبر کریں جس طرح ابراہیم نے صبر کیا، اور مشرکین کو بتا دیں کہ عذاب میں تاخیر ان کے افعال سے راضی ہونے کی وجہ سے نہیں ہے، بلکہ گناہگاروں کو مہلت دینا اللہ کی سنت ہے۔ میمون بن مہران نے کہا: یہ ظالم کے لیے دھمکی ہے اور مظلوم کے لیے تسلی ہے(۹)۔ ﴿ إِنَّمَا ﴾

---

(۱) المحتسب ۳۶۵/۱۔ (۲) النکت والعیون ۱۳۹/۳ ، وزاد المسیر ۳۶۹/۴ ۔ (۳) الوجیز (بهامش مراح لبید) ۴۳۸/۱ ۔ (۴) معانی القرآن للزجاج ۱۶۵/۳ ، والنکت والعیون ۱۳۹/۳ ، وزاد المسیر

٣٦٩/٤ ۔ (٥) معانی القرآن للنحاس ٥٣٧/٣ والنکت والعیون للماوردي ١٣٩/٣ ۔ (٦) الوسیط للواحدي ٣٥/٣ ۔ (٧) تفسیر أبي اللیث ٢١٠/٢ ، وتفسیر البغوي ٣٩/٣ ۔ (٨) نسخہ (ظ) سے، اور باقی نسخوں میں: اسے حیران کیا۔ (٩) اسے طبری نے ٧٠٣/١٣ - ٧٠٤، اور الخرائطي نے مساوئ الأخلاق (٦٣٦)، اور ابو نعیم نے الحلیة ٤ / ٨٣ - ٨٤ میں نکالا ہے۔

Surah Ibrahim: Verses 42 - 43 158 {He delays them} meaning: the polytheists of Makkah, He grants them respite and delays their punishment (1). The common recitation is {He delays them} with the letter 'Ya' (2), and this was chosen by Abu 'Ubayd and Abu Hatim because of His saying: {And do not think that Allah...}. Al-Hasan and al-Sulami recited it, and it was also narrated from Abu Amr as: "We delay them" with the letter 'Nun' for glorification (3). {For a Day when eyes will stare in horror} meaning: they will not close due to the terror of what they see on that Day. This was said by al-Farra'. It is said: a man stares with his eyes (shakhasa al-rajulu basarahu), and the eyes themselves stare (shakhasa al-basaru), meaning: they rise and look up from the terror of what is seen (4). Ibn Abbas said: The eyes of the creation will stare into the air on that Day out of intense confusion, so they will not blink (5). {Racing ahead} meaning: hurrying. This was said by al-Hasan, Qatadah, and Sa'id ibn Jubayr (6), taken from 'ahtaa'a yuhtiu ihtaa'an': when one hurries. Among this is the saying of the Almighty: {Racing ahead towards the Caller} [Al-Qamar: 8] meaning: hurrying. The poet said: In Tigris was their home, and indeed I saw them, in Tigris, racing towards the sound (7). It is also said: 'Al-Muhti' is one who looks in humiliation and humility, i.e., looking without blinking. This was said by Ibn Abbas (8). Mujahid and al-Dahhak said: {Racing ahead} means: staring continuously (9). Al-Nahhas said (10): What is well-known in the language is to say: 'ahtaa'a' when one hurries. Abu 'Ubayd said: and indeed...

(1) See Tafsir al-Tabari 13/704, al-Wasit 3/35, and Tafsir Abi al-Layth 2/210. (2) Al-Nashr 2/400, and al-Sab'ah p. 363. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/344, and Zad al-Masir 4/370. (4) See Tafsir al-Baghawi 3/39, and Tahdhib al-Lughah 7/72. (5) In (m) and (z): "la yarmadun" (they do not sleep), and in (d): "la yartamidun", and what is established is from al-Wasit by al-Wahidi 2/35. (6) Al-Nukat wal-'Uyun 3/130, al-Wasit 3/35, Zad al-Masir 4/370, and it was narrated by Abd al-Razzaq in his Tafsir 1/343, and al-Tabari 13/704-705 from Qatadah. (7) Al-Nukat wal-'Uyun 3/130, and the verse is by Yazid ibn Mufarriq, and it is in his Diwan p. 110, and in it: "its people" instead of: "their home". (8) Narrated by al-Tabari 13/705. (9) Narrated by al-Tabari 13/706 from both, and al-Dahhak's wording is in meaning. (10) In Ma'ani al-Quran 3/538.

सूरह इब्राहिम: आयत 42 - 43 158 {वह उन्हें ढील देता है} यानी: मक्का के मुशरिकों को, वह उन्हें मोहलत देता है और उनके अज़ाब (दंड) में देरी करता है (1)। आम क़िराअत (पाठ) 'या' के साथ {यु़अखिरुहुम} है (2), और इसे अबू उबैद और अबू हातिम ने चुना है; उनके इस कथन के कारण: {और अल्लाह को कदापि ऐसा न समझो...}। अल-हसन और अल-सुलमी ने इसे पढ़ा, और अबू अम्र से भी रिवायत है: "नुआखिरुहुम" (हम उन्हें ढील देते हैं) महानता के लिए 'नून' के साथ (3)। {उस दिन के लिए जब आँखें फटी की फटी रह जाएँगी} यानी: उस दिन वे जो खौफ़ देखेंगे, उसकी वजह से आँखें झपकेंगी नहीं। यह अल-फर्रा ने कहा है। कहा जाता है: आदमी ने अपनी आँखें फाड़ दीं (शख़सा अल-रजुलु बसरहु), और आँखें खुद फटी रह गईं (शख़सा अल-बसरु), यानी: जो वे देख रहे हैं उस खौफ़ से वे ऊपर उठ गईं और वहीं टिक गईं (4)। इब्न अब्बास ने कहा: उस दिन मखलूक (सृष्टि) की आँखें अत्यधिक भ्रम के कारण हवा में फटी रह जाएँगी, इसलिए वे पलकें नहीं झपकाएँगे (5)। {दौड़ते हुए} यानी: जल्दी करते हुए। यह अल-हसन, क़तादा और सईद इब्न जुबैर ने कहा है (6), जो 'अहता'आ युहितउ इहता'अन' से लिया गया है: जब कोई जल्दी करता है। इसी में से सर्वशक्तिमान का यह कथन है: {पुकारने वाले की ओर दौड़ते हुए} [अल-क़मर: 8] यानी: जल्दी करते हुए। कवि ने कहा है: दजला में उनका घर था, और मैंने उन्हें दजला में, आवाज़ की ओर दौड़ते हुए देखा (7)। और यह भी कहा गया है: 'अल-मुहती' वह है जो अपमान और विनम्रता के साथ देखता है, यानी बिना पलक झपकाए देखना। यह इब्न अब्बास ने कहा है (8)। मुजाहिद और अद-दह़्हाक ने कहा: {दौड़ते हुए} यानी: लगातार देखते रहना (9)। अन-नह़्हास ने कहा (10): भाषा में यह प्रसिद्ध है कि 'अहता'आ' तब कहा जाता है जब कोई जल्दी करता है। अबू उबैद ने कहा: और निश्चित रूप से...

(1) देखें तफ़सीर अल-तब़री 13/704, अल-वसीत 3/35, और तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/210। (2) अल-नश्र 2/400, और अल-सबअह पृ. 363। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/344, और ज़ाद अल-मसीर 4/370। (4) देखें तफ़सीर अल-बग़वी 3/39, और तहज़ीब अल-लुग़ह 7/72। (5) (म) और (ज़) में: "ला यरमदुन", और (द) में: "ला यरतमदुन", और जो स्थापित है वह अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 2/35 से है। (6) अल-नुकात वल-उयून 3/130, अल-वसीत 3/35, ज़ाद अल-मसीर 4/370, और इसे अब्द अल-रज़्ज़ाक ने अपनी तफ़सीर 1/343 में निकाला है, और अल-तब़री 13/704-705 ने क़तादा से। (7) अल-नुकात वल-उयून 3/130, और शेर यज़ीद इब्न मुफ़र्रिग़ का है, और यह उनके दीवान पृ. 110 में है, और इसमें: "उनके घर" की जगह "उसके लोग" है। (8) इसे अल-तब़री 13/705 ने

निकाला है। (9) इसे अल-तबरी 13/706 ने उन दोनों से निकाला है, और अद-दहहाक के शब्द अर्थ में हैं। (10) मा'नी अल-क़ुरआन 3/538 में।

سورہ ابراہیم: آیات 42 - 43 158 {وہ انہیں مہلت دیتا ہے} یعنی: مکہ کے مشرکین کو، وہ انہیں ڈھیل دیتا ہے اور ان کے عذاب میں تاخیر کرتا ہے (1)۔ عام قرأت 'یاء' کے ساتھ {يُؤَخِّرُهُمْ} ہے (2)، اور اسے ابو عبید اور ابو حاتم نے اختیار کیا ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: {اور تم ہرگز اللہ کو غافل نہ سمجھو...}۔ حسن اور سلمی نے اسے پڑھا، اور ابو عمرو سے بھی مروی ہے: "نُؤَخِّرُهُمْ" عظمت کے لیے 'نون' کے ساتھ (3)۔ {اس دن کے لیے جس میں آنکھیں پھٹی کی پھٹی رہ جائیں گی} یعنی: اس دن جو ہولناکی وہ دیکھیں گے اس کی وجہ سے آنکھیں جھپکیں گی نہیں۔ یہ الفراء نے کہا ہے۔ کہا جاتا ہے: آدمی نے اپنی نظریں گاڑ دیں (شَخَصَ الرَّجُلُ بَصَرَهُ)، اور نظر خود ٹھہر گئی (شَخَصَ الْبَصَرُ)، یعنی: جو کچھ وہ دیکھ رہا ہے اس کے خوف سے نظریں اوپر اٹھ گئیں اور جم گئیں (4)۔ ابن عباس نے کہا: اس دن مخلوق کی آنکھیں شدید حیرت کی وجہ سے فضا میں ٹکی رہ جائیں گی، پس وہ پلکیں نہیں جھپکائیں گے (5)۔ {دوڑتے ہوئے} یعنی: جلدی کرتے ہوئے۔ یہ حسن، قتادہ اور سعید بن جبیر نے کہا ہے (6)، جو 'أهطع يهطع إهطاعاً' سے لیا گیا ہے: جب کوئی جلدی کرتا ہے۔ اسی میں سے اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: {پکارنے والے کی طرف دوڑتے ہوئے} [القمر: 8] یعنی: جلدی کرتے ہوئے۔ شاعر نے کہا: دجلہ میں ان کا گھر تھا اور یقیناً میں نے انہیں دیکھا، دجلہ میں، آواز کی طرف دوڑتے ہوئے (7)۔ اور کہا گیا ہے: 'المُهْطِع' وہ ہے جو ذلت اور عاجزی کے ساتھ دیکھتا ہے، یعنی بغیر پلک جھپکائے دیکھنا۔ یہ ابن عباس نے کہا ہے (8)۔ مجاہد اور ضحاک نے کہا: {مُهْطِعِينَ} یعنی: مسلسل دیکھتے رہنا (9)۔ نحاس نے کہا (10): لغت میں معروف یہ ہے کہ 'أهطع' اس وقت کہا جاتا ہے جب کوئی جلدی کرے۔ ابو عبید نے کہا: اور یقیناً...

(1) دیکھئے تفسیر طبری 13/704، اور الوسیط 3/35، اور تفسیر ابی اللیث 2/210۔ (2) النشر 2/400، اور السبعہ ص 363۔ (3) المحرر الوجیز 3/344، اور زاد المسیر 4/370۔ (4) دیکھئے تفسیر بغوی 3/39، اور تہذیب اللغہ 7/72۔ (5) (م) اور (ظ) میں ہے: "لا یرمضون"، اور (د) میں ہے: "لا یرتمضون"، اور جو ثابت ہے وہ الواحدی کی الوسیط 2/35 سے ہے۔ (6) النکت والعیون 3/130، اور الوسیط 3/35، اور زاد المسیر 4/370، اور اسے عبد الرزاق نے اپنی تفسیر 1/343 میں، اور طبری نے 13/704-705 میں قتادہ سے روایت کیا ہے۔ (7) النکت والعیون 3/130، اور یہ شعر یزید بن مفرغ کا ہے، اور یہ ان کے دیوان ص 110 میں ہے، اور اس میں: "دارہم" کی جگہ "اہلہا" ہے۔ (8) اسے طبری نے 13/705 میں روایت کیا ہے۔ (9) اسے طبری نے 13/706 میں ان دونوں سے روایت کیا ہے، اور ضحاک کے الفاظ ہم معنی ہیں۔ (10) معانی القرآن 3/538 میں۔

Original Arabic Transcription: سورة إبراهيم: الآيتان ٤٢ - ٤٣ | ١٥٩ يكون الوجهان جميعاً، يعني الإسراع مع إدامة النظر. وقال ابن زيد: المهطع الذي لا يرفع رأسه(١). ﴿مُهْطِعِينَ رُءُوسِهِمْ﴾ أي رافعي رؤوسهم ينظرون في ذُلّ. وإقناع الرأس: رفعه. قاله ابن عباس ومجاهد(٢). قال ابن عرفة والقتبيُّ وغيرهما: المقتع: الذي يرفع رأسه، ويُقبلُ ببصره على ما بين يديه، ومنه الإقناع في الصلاة(٣) وأقنع صوته: إذا رفعه. وقال الحسن: وجوه الناس يومئذٍ إلى السماء لا ينظر أحدٌ إلى أحد(٤). وقيل: ناكسي رؤوسهم(٥). قال المهدويُّ: ويقال: أقنع: إذا رفع رأسه، وأقنع: إذا طأطأ رأسه ذِلَّةً وخُضُوعاً، والآية محتملةٌ للوجهين(٦). وقاله المبرِّدُ(٧). والقول الأول أعرفُ في اللغة؛ قال الراجز: أنْغَضَ نَحْوي رَأْسَهُ وأقْنَعَا كأنَّمَا أبْصَرَ شيئاً أطْمَعَا(٨) وقال الشَّمَّاخ يصفُ إبلاً: يُباكِرْنَ العِضاهَ بِمُقْنَعَاتٍ نَواجِذُهُنَّ كالحِدَأ الوَقِيعِ(٩) يعني: برؤوسٍ مرفوعاتٍ إليها لتناولِهنَّ. ومنه قيل: مِقْنَعَةٌ؛ لارتفاعها. ومنه قَنَعَ الرجلُ: إذا رضي، أي: رفع رأسه عن السؤال. وقَنَعَ: إذا سأل، أي: أتى ما يتقنَّعُ أخرجه الطبري ٧٠٦/١٣ . (٢) أخرجه الطبري ٧٠٨/١٣ عنهما. (٣) غريب القرآن لابن قتيبة ص (١) ٢٣٣. (٤) نقله عنه الواحدي في الوسيط ٣/ ٣٥، والبغوي في تفسيره ٣٩/٣، وابن الجوزي في زاد المسير ٤ / ٣٧١. (٥) نقله الماوردي في النكت والعيون ٣/ ١٤٠ عن المؤرِّج وقتادة. (٦) نقله عنه النحاس في معاني القرآن ٣ / ٥٣٩. (٧) في الكامل ٢/ ١٠٢٧. (٨) ذكره أبو عبيدة في مجاز القرآن ١/ ٣٤٤، والماوردي في النكت والعيون ٣/ ١٤١. (٩) ديوان الشماخ ص ٢٢٠ ، قوله : والعِضاه: كل شجر يعظم وله شوك، والحدأ جمع حدأة: وهي الفأس ذات الرأسين. الصحاح (عضه) و(حدأ).

English Translation: Surah Ibrahim: Verses 42 - 43 | 159 Both interpretations are possible together, meaning: hurrying while maintaining a steady gaze. Ibn Zaid said: 'Al-Muhti' is one who does not raise his head (1). {Muhti'ina Ru'usahum} [42:43] means: raising their heads, looking in humiliation. And 'iqna' of the head: raising it. This was stated by Ibn Abbas and Mujahid (2). Ibn Arafa, Al-Qutaybi, and others said: 'Al-Muqni' is one who raises his head and directs his gaze toward what is before him; from this comes 'iqna' in prayer (3). And 'he raised (aqna'a) his voice' means when he elevated it. Al-Hasan said: The faces of people on that day will be toward the sky; no one will look at another (4). It was also said: hanging their heads down (5). Al-Mahdawi said: It is said: 'Aqna'a' when he raised his head, and 'Aqna'a' when he lowered his head in humiliation and submissiveness, and the verse is open to both meanings (6). Al-Mubarrid also said this (7). The first saying is better known in the language; a poet (Rajiz) said: 'He tilted his head toward me and then raised it, as if he saw something that tempted him.' (8) Al-Shammakh said describing camels: 'They set out early for the thorny trees with raised heads, their molars like sharp axes.' (9) Meaning: with heads raised toward the trees to reach them. From this, 'Miqna'ah' (veil/headcover) was named because of its height. From it also comes 'Qana'a' (was content) when a man is satisfied, meaning: he raised his head from asking. And 'Qana'a': when he asked, i.e., he came to that which is covered...

Footnotes: (1) Reported by Al-Tabari 13/706. (2) Reported by Al-Tabari 13/708 from both of them. (3) Gharib al-Qur'an by Ibn Qutayba, p. 233. (4) Cited from him by Al-Wahidi in Al-Wasit 3/35, Al-Baghawi in his Tafsir 3/39, and Ibn Al-Jawzi in Zad Al-Masir 4/371. (5) Cited by Al-Mawardi in Al-Nukat wa Al-Uyun 3/140 from Al-Mu'arrij and Qatadah. (6) Cited from him by Al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 3/539. (7) In Al-Kamil 2/1027. (8) Mentioned by Abu Ubaydah in Majaz Al-Qur'an 1/344, and Al-Mawardi in Al-Nukat wa Al-Uyun 3/141. (9) Diwan Al-Shammakh p. 220; his words: 'Al-Idah': every tree that grows large and has thorns, and 'al-hida'' is the plural of 'hida'ah': which is a double-headed axe. Al-Sihah (articles: 'dh-h and h-d-').

सूरा इब्राहीम: आयतें 42 - 43 | 159 दोनों पहलू एक साथ हो सकते हैं, जिसका अर्थ है: निरंतर दृष्टि बनाए रखते हुए शीघ्रता करना। इब्न ज़ैद ने कहा: 'अल-मुहती' वह है जो अपना सिर नहीं उठाता (1)। {मुहती'ईना रु'ऊसाहुम} [42:43] अर्थात्: अपमान और दीनता की स्थिति में अपने सिर उठाए हुए देख रहे होंगे। और सिर का 'इक़ना' का अर्थ है: उसे उठाना। यह इब्न अब्बास और मुजाहिद (2) ने कहा है। इब्न अराफ़ा, अल-कुतैबी और अन्य ने कहा: 'अल-मुक़नी' वह है जो अपना सिर उठाता है और अपनी दृष्टि अपने सामने की चीज़ पर केंद्रित करता है; इसी से नमाज़ में 'इक़ना' शब्द आया है (3)। और 'उसने अपनी आवाज़ बुलंद (अक़ना'आ) की' का अर्थ है जब उसने उसे ऊँचा किया। अल-हसन ने कहा: उस दिन लोगों के चेहरे आसमान की ओर होंगे; कोई किसी दूसरे की ओर नहीं देखेगा (4)। यह भी कहा गया है: वे अपने सिर झुकाए हुए होंगे (5)। अल-महदवी ने कहा: कहा जाता है 'अक़ना'आ' जब उसने अपना सिर उठाया, और 'अक़ना'आ' जब उसने अपमान और विनम्रता में अपना सिर झुकाया, और यह आयत दोनों अर्थों की संभावना रखती है (6)। अल-मुबर्रिद ने भी यही कहा (7)। भाषा में पहला कथन अधिक प्रसिद्ध है; एक कवि (राजिज़) ने कहा: 'उसने मेरी ओर अपना सिर झुकाया और फिर उसे उठाया, जैसे कि उसने कुछ ऐसा देखा जिसने उसे ललचा दिया।' (8) अल-शम्माख़ ने ऊँटों का वर्णन करते हुए कहा: 'वे सवेरे ही काँटेदार पेड़ों (अज़ाह) की ओर अपने उठे हुए सिरों के साथ निकलती हैं, उनके दाढ़ तेज़ कुल्हाड़ियों की तरह हैं।' (9) अर्थात्: पेड़ों से चारा लेने के लिए अपने सिर उठाए हुए। इसी से 'मिक़ना'आ' (दुपट्टा) का नाम पड़ा क्योंकि यह ऊँचा होता है। और इसी से 'क़ना'आ' (संतुष्ट होना) भी है, जब व्यक्ति संतुष्ट होता है, अर्थात्: उसने माँगने से अपना सिर उठा लिया। और 'क़ना'आ': जब उसने माँगा, अर्थात्: वह उस चीज़ पर आया जो ढकी हुई है...

पाद-लेख (Footnotes): (1) इसे अल-तब़री 13/706 द्वारा निकाला गया है। (2) इसे अल-तब़री 13/708 द्वारा उन दोनों से निकाला गया है। (3) इब्न कुतैबा की ग़रीब अल-क़ुरआन, पृष्ठ 233। (4) अल-वाहिदी ने अल-वसीत 3/35 में, अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 3/39 में, और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 4/371 में उनसे उद्धृत किया है। (5) अल-मावर्दी ने अल-नुकात व अल-उयून 3/140 में अल-मुअर्रिज और क़तादा से इसे उद्धृत किया है। (6) अल-नहहास ने मा'आनी अल-क़ुरआन 3/539 में उनसे उद्धृत किया है। (7) अल-कामिल 2/1027 में। (8) अबू उबैदा ने मजाज़ अल-क़ुरआन 1/344 में, और अल-मावर्दी ने अल-नुकात व अल-उयून 3/141 में इसका उल्लेख किया है। (9) दीवान अल-शम्माख़ पृष्ठ 220; उनका कथन: 'अल-अज़ाह': हर वह पेड़ जो बड़ा होता

है और जिसमें कांटे होते हैं, और 'अल-हिदा' 'हिदा'आ' का बहुवचन है: जो दो सिरों वाली कुल्हाड़ी है। अल-सिहाह (लेख: 'अज़-ह और ह-द-अ)।

سورہ ابراہیم: آیات 42 - 43 | 159 دونوں صورتیں بیک وقت مراد ہیں، یعنی: (خوف سے) نظریں جمانے کے ساتھ ساتھ تیزی سے چلنا۔ ابن زید نے کہا: 'المہطع' وہ ہے جو (خوف کی وجہ سے) اپنا سر نہیں اٹھاتا (1)۔ {مُهْطِعِينَ رُءُوسِهِمْ} یعنی: ذلت کی حالت میں اپنے سر اٹھائے ہوئے دیکھ رہے ہوں گے۔ اور سر کا 'اقناع' اسے بلند کرنا ہے۔ یہ حضرت ابن عباس اور مجاہد (2) نے فرمایا۔ ابن عرفہ، القتیبی اور دیگر نے کہا: 'المقنع' وہ ہے جو اپنا سر اٹھاتا ہے اور اپنی نگاہ اپنے سامنے والی چیز پر مرکوز رکھتا ہے؛ اسی سے نماز میں 'اقناع' ہے (3)۔ اور 'اس نے اپنی آواز بلند (أقنع) کی' یعنی جب اسے اونچا کیا۔ حسن بصری رحمہ اللہ نے فرمایا: اس دن لوگوں کے چہرے آسمان کی طرف ہوں گے؛ کوئی ایک دوسرے کی طرف نہیں دیکھ رہا ہوگا (4)۔ اور یہ بھی کہا گیا: اپنے سروں کو جھکائے ہوئے (5)۔ المہدوی نے کہا: کہا جاتا ہے 'أقنع': جب اس نے اپنا سر اٹھایا، اور 'أقنع': جب اس نے ذلت اور عاجزی سے اپنا سر جھکایا، اور آیت دونوں معانی کا احتمال رکھتی ہے (6)۔ المبرد نے بھی یہی کہا (7)۔ لغت میں پہلا قول زیادہ معروف ہے؛ شاعر نے کہا: 'اس نے میری طرف اپنا سر جھکایا اور پھر اسے اٹھایا، گویا اس نے کوئی ایسی چیز دیکھی جس نے اسے لالچ دلایا۔' (8) اور الشماخ نے اونٹوں کا وصف بیان کرتے ہوئے کہا: 'وہ صبح سویرے خاردار درختوں (عضاہ) کی طرف اپنے بلند سروں کے ساتھ نکلتی ہیں، ان کی داڑھیں تیز کلہاڑیوں کی طرح ہیں۔' (9) یعنی: درختوں سے چارہ لینے کے لیے سروں کو اٹھائے ہوئے۔ اسی سے 'مقنعہ' (اوڑھنی) کا نام پڑا؛ اس کی بلندی کی وجہ سے۔ اور اسی سے 'قنع الرجل' ہے جب وہ مطمئن ہو گیا، یعنی: اس نے سوال کرنے سے اپنا سر اٹھا لیا۔ اور 'قنع': جب اس نے سوال کیا، یعنی: وہ اس چیز کے پاس آیا جو چھپی ہوئی ہے...

حواشی: (1) اسے الطبری نے 13/706 میں روایت کیا ہے۔ (2) اسے الطبری نے 13/708 میں ان دونوں سے روایت کیا ہے۔ (3) غریب القرآن لابن قتیبہ ص 233۔ (4) اسے الواحدی نے الوسیط 3/35 میں، البغوی نے اپنی تفسیر 3/39 میں، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر 4/371 میں ان سے نقل کیا ہے۔ (5) اسے الماوردی نے النکت والعیون 3/140 میں المؤرج اور قتادہ سے نقل کیا ہے۔ (6) اسے النحاس نے معانی القرآن 3/539 میں ان سے نقل کیا ہے۔ (7) الکامل 2/1027 میں۔ (8) اسے ابو عبیدہ نے مجاز القرآن 1/344 میں اور الماوردی نے النکت والعیون 3/141 میں ذکر کیا ہے۔ (9) دیوان الشماخ ص 220؛ ان کا قول: 'العضاہ': ہر وہ بڑا درخت جس میں کانٹے ہوں، اور 'الحدأ' 'حدأة' کی جمع ہے: یعنی وہ کلہاڑی جس کے دو سرے ہوں۔ الصحاح (مادہ: عضہ اور حدأ)۔

...from it. According to Al-Nahhas (1). And "famm muqna'" (a masked mouth), meaning: its teeth are bent inward. And a "rajul muqna'" (a masked man) - with shadda - meaning: wearing a helmet. Al-Jawhari said it (2).

{Their gaze will not return to them} meaning: their eyes do not return to them due to the intensity of looking, so their gaze is fixed (3). It is said: a man blinks (tarafa) his eye (tarfan): if he closes one eyelid over the other (4). So, looking was called "tarf" because it happens through it (5). And "Al-Tarf" is the eye; Antara said (6):

"And I lower my gaze whenever my neighbor appears to me until her shelter hides my neighbor."

And Jamil said:

"And I shorten my gaze away from Juml out of honor for Juml and for the gaze that I am shortening" (7).

{And their hearts are void} meaning: they do not comprehend (8) anything due to the intensity of fear. Ibn Abbas said: empty of all good (9). Al-Suddi said: their hearts came out of their chests and got stuck in their throats (10). Mujahid, Murrah, and Ibn Zaid said: hollow, ruined, and pierced; there is no good or reason in them, like saying about a house that has nothing in it: it is just air (hawa'). And Ibn Abbas said it too (11).

---

(1) In Ma'ani al-Quran 3/540. (2) In Al-Sihah (qana'). (3) Al-Wasit by Al-Wahidi 3/35, Tafsir al-Baghawi 3/39, and Zad al-Masir by Ibn al-Jawzi 4/371. (4) Al-Sihah (tarafa). (5) Al-Nukat wal-Uyun 3/141. (6) In his Diwan p. 76. (7) We did not find it in his Diwan; it was mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wal-Uyun 3/141. (8) It was distorted in the copies to: 'tughni' (suffices), and the correction is from Ma'ani al-Quran by Al-Zajjaj 3/166, Ma'ani al-Quran by Al-Nahhas 3/540, Tafsir al-Baghawi 3/39, and Zad al-Masir 4/371. (9) Narrated by Al-Tabari 13/711. (10) Mentioned similarly by Abu al-Layth in his Tafsir 2/210, and it is the saying of Qatadah narrated by Abd al-Razzaq in his Tafsir 1/343, Al-Tabari 13/713, and mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 4/371. (11) Al-Tabari narrated these sayings 13/710 - 712 with similar wording.

सूरह इब्राहिम, आयत 42 - 43 | 160

...उनसे। अल-नहस से (1)। और "मुकना मुँह" (मुड़ा हुआ मुँह), यानी: इसके दांत अंदर की ओर मुड़े हुए हैं। और "मुकना व्यक्ति" (कवच वाला व्यक्ति) - तशदीद के साथ - यानी: उसने हेलमेट (टोप) पहना हुआ है। अल-जौहरी ने यह कहा (2)।

{उनकी निगाहें उनकी ओर नहीं लौटेंगी} यानी: अत्यधिक देखने के कारण उनकी आँखें उनकी ओर नहीं लौटती हैं, इसलिए उनकी नज़र टिकी हुई है (3)। कहा जाता है: एक आदमी अपनी आँख झपकाता है (तर्फ़ा): यदि वह एक पलक को दूसरे पर बंद कर देता है (4)। इसलिए, देखने को "तर्फ़" कहा गया क्योंकि यह इसी के माध्यम से होता है (5)। और "अल-तर्फ़" आँख है; अंताड़ा ने कहा (6):

"और मैं अपनी आँखें झुका लेता हूँ जब भी मेरी पड़ोसन मेरे सामने आती है जब तक कि उसका ठिकाना उसे छिपा न ले।"

और जमील ने कहा:

"और मैं जुम्ल के सम्मान में और उस नज़र के लिए जिसे मैं रोक रहा हूँ, जुम्ल से अपनी नज़र हटा लेता हूँ" (7)।

{और उनके दिल खाली हैं} यानी: वे अत्यधिक डर के कारण कुछ भी नहीं समझते (8)। इब्न अब्बास ने कहा: सभी अच्छाइयों से खाली (9)। अल-सुद्दी ने कहा: उनके दिल उनके सीने से निकल गए और उनके गले में फंस गए (10)। मुजाहिद, मुर्रह और इब्न ज़ैद ने कहा: खोखले, बर्बाद और छेद वाले; उनमें कोई अच्छाई या बुद्धि नहीं है, जैसे कि किसी ऐसे घर के बारे में कहना जिसमें कुछ भी नहीं है: वह सिर्फ हवा है। और इब्न अब्बास ने भी यही कहा (11)।

---

(1) मानी अल-कुरान 3/540 में। (2) अल-सिहाह (क़ना) में। (3) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 3/35, तफ़सीर अल-बगवी 3/39, और इब्न अल-जौज़ी द्वारा ज़ाद अल-मसीर 4/371। (4) अल-सिहाह (तर्फ़ा)। (5) अल-नुकत वल-उयून 3/141। (6) उनके दीवान में पृ. 76। (7) हमें यह उनके दीवान में नहीं मिला; इसका उल्लेख अल-मावर्दी ने अल-नुकत वल-उयून 3/141 में किया है। (8) प्रतियों में इसे 'तुगनी' (पर्याप्त होना) के रूप में विकृत कर दिया गया था, और सुधार अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 3/166, अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान 3/540, तफ़सीर अल-बगवी 3/39, और ज़ाद अल-मसीर 4/371 से है। (9) अल-तबरी 13/711 द्वारा वर्णित। (10) अबू अल-लैथ ने अपनी तफ़सीर

2/210 में इसी तरह उल्लेख किया है, और यह कतादा का कहना है जिसे अब्द अल-रज्जाक ने अपनी तफ़सीर 1/343 में वर्णित किया है, अल-तबरी 13/713, और इब्न अल-जौजी ने ज़ाद अल-मसीर 4/371 में उल्लेख किया है। (11) अल-तबरी ने इन कथनों को 13/710 - 712 में समान शब्दों के साथ वर्णित किया है।

اس سے۔ النحاس سے (1)۔ اور "فمٌ مُقْنَعٌ" (ڈھکا ہوا منہ)، یعنی: اس کے دانت اندر کی طرف مڑے ہوئے ہیں۔ اور "رجلٌ مُقْنَعٌ" (خود پوش شخص) - تشدید کے ساتھ - یعنی: اس پر خود (ہیلمٹ) ہے۔ یہ جوہری نے کہا ہے (2)۔

﴿لَا يَرْتَدُّ إِلَيْهِمْ طَرْفُهُمْ﴾ (ان کی نگاہیں ان کی طرف نہیں لوٹیں گی) یعنی: نظر کی شدت کی وجہ سے ان کی آنکھیں ان کی طرف واپس نہیں آتی ہیں، پس وہ ٹکٹکی باندھے ہوئے ہیں (3)۔ کہا جاتا ہے: "طَرَفَ الرجلُ يَطْرِفُ طَرْفاً" جب وہ ایک پلک کو دوسری پر بند کرے (4)۔ پس نظر کو "طَرْف" کہا گیا کیونکہ یہ اسی کے ذریعے ہوتی ہے (5)۔ اور "الطَّرْف" آنکھ ہے؛ عنترہ نے کہا (6):

"اور میں اپنی نظر جھکا لیتا ہوں جب میری پڑوسن میرے سامنے آتی ہے یہاں تک کہ اس کا گھر اسے چھپا لے۔"

اور جمیل نے کہا:

"اور میں اپنی نظر کو جمل سے ہٹا لیتا ہوں، جمل کی عزت کی خاطر اور اس نظر کی خاطر جسے میں نے روکا ہوا ہے" (7)۔

﴿وَأَفْئِدَتُهُمْ هَوَاءٌ﴾ (اور ان کے دل خالی ہیں) یعنی: وہ خوف کی شدت کی وجہ سے کچھ نہیں سمجھتے (8)۔ ابن عباس: ہر بھلائی سے خالی (9)۔ السدی: ان کے دل ان کے سینوں سے نکل کر ان کے حلق میں پھنس گئے (10)۔ مجاہد، مرہ اور ابن زید نے کہا: کھوکھلے، ویران اور چھید والے؛ ان میں نہ کوئی خیر ہے اور نہ عقل، جیسے کہ تم اس گھر کے بارے میں کہو جس میں کچھ نہ ہو: وہ تو بس ہوا ہے۔ اور یہی بات ابن عباس نے بھی کہی (11)۔

(1) معانی القرآن 3/ 540 میں۔ (2) الصحاح (قنع) میں۔ (3) الوسیط للواحدي 3/ 35، وتفسیر البغوي 3/ 39، وزاد المسیر لابن الجوزي 4 / 371. (4) الصحاح (طَرَفَ)۔ (5) النکت والعیون 3/ 141. (6) ان کے دیوان میں ص 76. (7) ہم اس پر ان کے دیوان میں واقف نہیں ہوئے، اور اسے الماوردی نے النکت والعیون 3/ 141 میں ذکر کیا ہے۔ (8) نسخوں میں یہ تحریف ہو کر 'تغني' ہو گیا تھا، اور درستی معانی القرآن للزجاج 3/ 166، ومعانی القرآن للنحاس 3/ 540، وتفسیر البغوي 3/ 39، وزاد المسیر 4 / 371 سے ہے۔ (9) اسے طبری نے 13/ 711 میں روایت کیا ہے۔ (10) اسے ابو اللیث نے اپنی تفسیر 2/ 210 میں اسی طرح ذکر کیا ہے، اور یہ قتادہ کا قول ہے جسے عبد الرزاق نے اپنی تفسیر 1/ 343، اور طبری نے 13/ 713 میں روایت کیا ہے، اور اسے ابن الجوزی نے زاد المسیر 4/ 371 میں ذکر کیا ہے۔ (11) طبری نے ان اقوال کو 13/ 710 - 712 میں ملتے جلتے الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے۔

Surah Ibrahim: Verses 42 - 44 161

And "al-hawa'" (air/void) in language: is the hollow, the empty. From this is the saying of Hassan: Lo, convey to Abu Sufyan from me, for you are hollow, cowardly, and empty-hearted. (1) And Zuhair said, describing a small-headed she-camel: As if the saddle upon her were over a slender-necked one, among the male ostriches whose breast is empty. (2) Empty, i.e., void. And in the revelation: {And the heart of Moses' mother became empty} [Al-Qasas: 10], meaning: of everything except the worry for Moses. It is said: there is an ellipsis in the speech, i.e., possessing void and emptiness.

Allah's saying: {And warn mankind of the Day when the punishment will come to them and those who did wrong will say, "Our Lord, delay us for a short term; we will answer Your call and follow the messengers." [It will be said], "Had you not sworn before that for you there would be no cessation?"} [44]

Allah's saying: {And warn mankind}: Ibn Abbas said: He meant the people of Mecca (3). {The Day when the punishment will come to them}: that is the Day of Resurrection. Meaning: frighten them of that Day. He specifically mentioned it (4) as the Day of Punishment - even though it is also the Day of Reward - because the speech is delivered in a way of threatening the disobedient. {And those who did wrong will say}: i.e., on that Day: {Our Lord, delay us}, i.e., give us respite (5). {to a short term}: they asked Him to return to the worldly life when the Truth became manifest in the Hereafter (6). {we will answer Your call}, i.e., to Islam, {and follow the messengers}.

(1) Majaz al-Qur'an by Abu Ubaydah 1/344, and the verse is in Diwan Hassan, p. 9. (2) Diwan Zuhair, p. 63. In (M) and (D): "the man". His saying: "sa'l", meaning: thin-headed and thin-necked. "Zalim": is the male ostrich, plural: "zilman". Tha'lab said in his commentary on the Diwan: "As if the saddle from her" refers to this she-camel. "Over a sa'l": over a thin-necked, small-headed male ostrich. "Ju'ju'uhu": its chest. "Hawa'": having no marrow in it. (3) Al-Waseet by al-Wahidi 3/36, and Zad al-Masir by Ibn al-Jawzi 4/372. (4) In (Za'): "khussa" (was specified). In (Zay), (D), and (M): "khassahum" (He specified them). What is established is from (Fa'), and it is consistent with what is in al-Nukat wa al-'Uyun 3/142, and (the speech is from it). See Zad al-Masir 4/372. (5) Tafsir al-Baghawi 3/40. (6) al-Nukat wa al-'Uyun 3/142.

सूरा इब्राहिम: आयतें 42 - 44 161

और भाषा में 'अल-हवा' (हवा/शून्यता) का अर्थ है: खोखला, खाली। इसी से हसन का यह कथन है: सुनो, मेरी ओर से अबू सुफियान तक पहुँचा दो, कि तुम खोखले, कायर और शून्य हृदय वाले हो। (1) और ज़ुहैर ने एक छोटे सिर वाली ऊँटनी का वर्णन करते हुए कहा: जैसे कि उस पर काठी किसी पतली गर्दन वाले, नर शुतुरमुर्गों में से हो जिसका सीना खाली हो। (2) खाली, यानी शून्य। और वही में है: {और मूसा की माँ का दिल खाली हो गया} [अल-क़सस: 10], यानी: मूसा की चिंता के अलावा हर चीज़ से। कहा गया है: वाणी में कुछ छिपा हुआ है, यानी: शून्यता और खालीपन वाला।

अल्लाह का कथन: {और लोगों को उस दिन से डराओ जब उन पर अज़ाब (यातना) आएगा, तो ज़ालिम (अत्याचारी) कहेंगे, "ऐ हमारे रब! हमें थोड़े समय की मोहलत दे दे; हम तेरी पुकार को स्वीकार करेंगे और रसूलों (संदेशवाहकों) का अनुसरण करेंगे।" (उनसे कहा जाएगा), "क्या तुम वही नहीं हो जिन्होंने पहले कसमें खाई थीं कि तुम्हारा पतन नहीं होगा?"} [44]

अल्लाह का कथन: {और लोगों को डराओ}: इब्न अब्बास ने कहा: उनका अर्थ मक्का के लोग थे (3)। {जिस दिन उन पर अज़ाब आएगा}: वह क़ियामत का दिन है। यानी: उन्हें उस दिन से डराओ। उन्होंने इसे विशेष रूप से अज़ाब के दिन के रूप में उल्लेख किया (4) - भले ही वह इनाम का दिन भी है - क्योंकि यह बात नाफ़रमानों को धमकाने के अंदाज़ में कही गई है। {तो वे लोग कहेंगे जिन्होंने ज़ुल्म किया}: यानी उस दिन: {ऐ हमारे रब! हमें मोहलत दे}, यानी: हमें ढील दे (5)। {थोड़े समय के लिए}: उन्होंने दुनिया में वापस लौटने की माँग की जब परलोक में सत्य स्पष्ट हो गया (6)। {हम तेरी पुकार को स्वीकार करेंगे}, यानी: इस्लाम की ओर, {और रसूलों का अनुसरण करेंगे}।

---

(1) अबू उबैदाह द्वारा मजाज़ अल-कुरान 1/344, और यह शेर दीवान हसन, पृष्ठ 9 में है। (2) दीवान ज़ुहैर, पृष्ठ 63। (म) और (द) में: "आदमी"। उसका कथन: "स'ल", यानी: पतले सिर और गर्दन वाला। "ज़लीम": नर शुतुरमुर्ग है, बहुवचन: "ज़िलमान"। सालब ने दीवान की अपनी व्याख्या में कहा: "मानो उस (ऊँटनी) से काठी": इस ऊँटनी से। "स'ल के ऊपर": एक पतली गर्दन वाले, छोटे सिर वाले नर शुतुरमुर्ग के ऊपर। "जु'जु'उहु": उसका सीना। "हवा'": जिसमें कोई गूदा (मज्जा) न हो। (3) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 3/36, और इब्न अल-जौज़ी द्वारा ज़ाद अल-मसीर 4/372। (4) (ज़ो) में: "खुस्सा" (विशिष्ट किया गया)। (ज़े), (द) और (म) में: "खसहूम" (उन्हें विशिष्ट किया)। जो स्थापित है वह (फ़ा) से है, और यह अल-नुकात वल-उयून 3/142 में जो है उसके अनुरूप है, और (भाषण

उससे है)। ज़ाद अल-मसीर 4/372 देखें। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 3/40। (6) अल-नुकात वल-उयून 3/142।

سورہ ابراہیم: آیات 42 - 44 161

اور لغت میں 'ہوا' کا معنی ہے: کھوکھلا، خالی۔ اسی سے حسان کا یہ قول ہے: آگاہ ہو جاؤ، ابوسفیان کو میری طرف سے پہنچا دو، کہ تم کھوکھلے، بزدل اور خالی دل والے ہو۔ (1) اور زہیر نے چھوٹے سر والی اونٹنی کی صفت بیان کرتے ہوئے کہا: گویا اس پر کجاوہ کسی باریک گردن والے، شتر مرغوں میں سے ہو جس کا سینہ خالی ہو۔ (2) فارغ، یعنی: خالی۔ اور وحی الٰہی میں ہے: {اور موسیٰ کی ماں کا دل خالی ہو گیا} [القصص: 10]، یعنی: موسیٰ کے غم کے علاوہ ہر چیز سے۔ کہا گیا ہے: کلام میں کچھ پوشیدہ ہے، یعنی: خلا اور خالی پن والا۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور لوگوں کو اس دن سے ڈراؤ جب ان پر عذاب آئے گا، تو ظالم کہیں گے: اے ہمارے رب! ہمیں تھوڑی مدت کی مہلت دے دے، ہم تیری پکار کا جواب دیں گے اور رسولوں کی پیروی کریں گے۔ (ان سے کہا جائے گا) کیا تم وہی نہیں ہو جنہوں نے پہلے قسمیں کھائی تھیں کہ تمہارے لیے زوال نہیں ہوگا؟} [44]

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور لوگوں کو ڈراؤ}: ابن عباس نے کہا: ان سے مراد اہل مکہ ہیں (3)۔ {جس دن ان پر عذاب آئے گا}: وہ قیامت کا دن ہے، یعنی: انہیں اس دن سے ڈراؤ۔ اور اسے عذاب کے دن کے ساتھ خاص کیا (4) - اگرچہ وہ ثواب کا دن بھی ہے - کیونکہ کلام گناہگاروں کو دھمکانے کے طور پر وارد ہوا ہے۔ {تو وہ کہیں گے جنہوں نے ظلم کیا}: یعنی اس دن: {اے ہمارے رب! ہمیں موخر کر دے}، یعنی: ہمیں مہلت دے (5)۔ {قریب مدت تک}: انہوں نے دنیا میں واپسی کا مطالبہ کیا جب آخرت میں حق ظاہر ہو گیا (6)۔ {ہم تیری پکار کو قبول کریں گے}، یعنی: اسلام کی طرف، {اور رسولوں کی پیروی کریں گے}۔

(1) مجاز القرآن از ابوعبیدہ 1/344، اور یہ شعر دیوانِ حسان ص 9 میں ہے۔ (2) دیوانِ زہیر ص 63، اور (م) اور (د) میں ہے: "الرجل"۔ اس کا قول: "صعل"، یعنی: باریک سر اور گردن والا۔ "ظلیم": شتر مرغ کا نر ہے، اس کی جمع "ظلمان" ہے۔ ثعلب نے دیوان کی شرح میں کہا: "كأن الرحل منها": یعنی اس اونٹنی سے۔ "فوق صعل": یعنی باریک گردن اور چھوٹے سر والے شتر مرغ پر۔ "جؤجؤہ": اس کا سینہ۔ "ہواء": جس میں مغز نہ ہو۔ (3) الوسیط از واحدی 3/36، اور زاد المسیر از ابن الجوزی 4/372۔ (4) (ظ) میں ہے: "خُصَّ"، اور (ز)، (د) اور (م) میں ہے: "خصَّہم"، اور جو ثابت ہے وہ (ف) سے ہے، اور یہ النکت والعیون 3/142 میں جو ہے اس کے موافق ہے، اور (کلام اسی سے ہے)۔ زاد المسیر 4/372 دیکھیں۔ (5) تفسیر بغوی 3/40۔ (6) النکت والعیون 3/142۔

Surah Ibrahim: Verse 44 (Page 162)

...the Messengers. So they will be answered: {Did you not swear before} meaning: in the worldly life (1). {that for you there would be no decline?} Mujahid said: It is the oath of Quraysh that they will not be resurrected (2). Ibn Jurayj said: It is what he narrated from them in His saying: {And they swore by Allah their strongest oaths [that] Allah will not resurrect one who dies.} (3) [An-Nahl: 38].

{that for you there would be no decline} has two interpretations: First: that for you there would be no transition from this world to the Hereafter, meaning: you will not be resurrected nor gathered. This is the opinion of Mujahid. Second: {that for you there would be no decline} meaning: from punishment (4). Al-Bayhaqi (5) mentioned from Muhammad ibn Ka'b al-Qurazi who said: The people of Hellfire have five supplications: Allah answers them in four, and when it is the fifth, they will never speak again after it. They say: {Our Lord, You have made us die twice and given us life twice, and we have confessed our sins. So is there to an exit any way?} [Ghafir: 11]. Allah answers them: {That is because, when Allah alone was called upon, you disbelieved; but if others were associated with Him, you believed. So the judgement is with Allah, the Most High, the Grand.} [Ghafir: 12]. Then they say: {Our Lord, we have seen and heard, so return us [to the world]; we will work righteousness. Indeed, we are [now] certain.} [As-Sajdah: 12]. Then Allah Almighty answers them: {So taste [the punishment] because you forgot the meeting of this, your Day; indeed, We have [now] forgotten you. And taste the punishment of eternity for what you used to do.} [As-Sajdah: 14]. Then they say: {Our Lord, delay us for a short term; we will answer Your call and follow the messengers.} Then Allah Almighty answers them: {Had you not sworn before that for you there would be no decline?} [Fatir: 37]. Then Allah Almighty answers them: {Did We not grant you life enough for whoever would remember therein to remember, and the warner had come to you? So taste [the punishment], for there is not for the wrongdoers any helper.} [Fatir: 37]. And they say: {Our Lord, our wretchedness overcame us, and we were a people astray.} [Al-Mu'minun: 106], then He answers them...

(1) See Tafsir Abu al-Layth 2/210, Tafsir al-Baghawi 3/40, and Zad al-Masir 4/372. (2) Narrated by al-Tabari 13/715-716 with its meaning. (3) We did not find it from the saying of Ibn Jurayj; rather, it is the continuation of Mujahid's preceding words. (4) Al-Nukat wal-Uyun 3/142; it attributed the second saying to al-Hasan, and al-Tabari narrated Mujahid's saying in 13/715 similarly. (5) In al-Ba'th wal-Nushur (660), and in

its chain of transmission is Abu Ma'shar Najih ibn Abd al-Rahman al-Sindi, who is weak.

सूरह इब्राहिम: आयत 44 (पृष्ठ 162)

...रसूल। तो उन्हें उत्तर दिया जाएगा: {क्या तुमने पहले कसम नहीं खाई थी} यानी: सांसारिक जीवन में (1)। {कि तुम्हारा कभी पतन (समाप्ति) नहीं होगा?} मुजाहिद ने कहा: यह कुरैश की कसम है कि उन्हें दोबारा जीवित नहीं किया जाएगा (2)। इब्न ज़ुरैज ने कहा: यह वही है जो उन्होंने उनके बारे में उनके इस कथन में सुनाया: {और उन्होंने अल्लाह की अपनी पूरी कसमों के साथ कसम खाई कि अल्लाह उसे दोबारा जीवित नहीं करेगा जो मर जाता है।} (3) [अन-नहल: 38]।

{कि तुम्हारा कभी पतन नहीं होगा} इसकी दो व्याख्याएं हैं: पहली: कि तुम्हारे लिए दुनिया से आखिरत (परलोक) में कोई स्थानांतरण नहीं होगा, यानी: तुम्हें दोबारा जीवित नहीं किया जाएगा और न ही इकट्ठा किया जाएगा। यह मुजाहिद का कथन है। दूसरी: {कि तुम्हारा कभी पतन नहीं होगा} यानी: दंड से (4)। अल-बैहकी (5) ने मुहम्मद बिन काब अल-कुरज़ी से उल्लेख किया है जिन्होंने कहा: जहन्नुम (नरक) वालों की पाँच प्रार्थनाएँ हैं: अल्लाह उन्हें चार में उत्तर देता है, और जब पाँचवीं होती है, तो वे उसके बाद कभी नहीं बोलेंगे। वे कहते हैं: {ऐ हमारे रब, तूने हमें दो बार मौत दी और दो बार जीवन दिया, अब हमने अपने गुनाहों को स्वीकार कर लिया है। तो क्या (यहाँ से) निकलने का कोई रास्ता है?} [ग़ाफ़िर: 11]। अल्लाह उन्हें उत्तर देता है: {यह इसलिए है कि जब अकेले अल्लाह को पुकारा जाता था, तो तुम इनकार करते थे; और यदि उसके साथ किसी को साझी ठहराया जाता, तो तुम मान लेते थे। तो फ़ैसला अल्लाह ही के लिए है जो बहुत ऊँचा, बहुत बड़ा है।} [ग़ाफ़िर: 12]। फिर वे कहते हैं: {ऐ हमारे रब, हमने देख लिया और सुन लिया, तो हमें वापस भेज दे कि हम नेक काम करें। अब हमें पूरा विश्वास है।} [अस-सजदा: 12]। फिर अल्लाह तआला उन्हें उत्तर देता है: {तो चखो (मज़ा) इस बात का कि तुमने इस अपने दिन की मुलाक़ात को भुला दिया था; हमने भी तुम्हें भुला दिया। और अपनी उन करतूतों के बदले जो तुम करते थे, हमेशा का अज़ाब चखो।} [अस-सजदा: 14]। फिर वे कहते हैं: {ऐ हमारे रब, हमें थोड़े समय की मोहलत और दे दे; हम तेरी पुकार पर लब्बैक कहेंगे और रसूलों का अनुसरण करेंगे।} फिर अल्लाह तआला उन्हें उत्तर देता है: {क्या तुमने पहले कसम नहीं खाई थी कि तुम्हारा कभी पतन नहीं होगा?} [फातिर: 37]। फिर अल्लाह तआला उन्हें उत्तर देता है: {क्या हमने तुम्हें इतनी आयु न दी थी जिसमें जो कोई होश में आना चाहता होश में आ सकता था, और तुम्हारे पास डराने वाला भी आया था? तो अब चखो, ज़ालिमों का कोई मददगार नहीं।} [फातिर: 37]। और वे कहते हैं: {ऐ हमारे रब, हमारी बदबख़्ती हम पर ग़ालिब आ गई और हम थे ही गुमराह लोग।} [अल-मुमिनून: 106], फिर वह उन्हें उत्तर देता है...

(1) देखिए तफसीर अबू अल-लैथ 2/210, तफसीर अल-बग़वी 3/40, और ज़ाद अल-मसीर 4/372। (2) इसे अल-तब़री ने 13/715-716 में इसके अर्थ के साथ उद्धृत किया है। (3) हमने इसे इब्न जुरैज के कथन के रूप में नहीं पाया, बल्कि यह मुजाहिद के पिछले कथन का ही विस्तार है। (4) अल-नुकत वल-उयून 3/142 और दूसरी बात अल-हसन की ओर बताई गई है, और अल-तब़री ने मुजाहिद के कथन को 13/715 में इसी तरह उद्धृत किया है। (5) अल-बाथ वन-नुशूर (660) में, और इसके सूत्र में अबू माशर नजीह बिन अब्द अल-रहमान अल-सिंदी हैं, जो कमज़ोर हैं।

سورہ ابراہیم: آیت 44 (صفحہ 162)

...رسول۔ پس انہیں جواب دیا جائے گا: ﴿أَوَلَمْ تَكُونُوا أَقْسَمْتُم مِّن قَبْلُ﴾ یعنی: دنیا کی زندگی میں (1)۔ ﴿مَا لَكُم مِّن زَوَالٍ﴾ مجاہد نے کہا: یہ قریش کی قسم ہے کہ وہ دوبارہ زندہ نہیں کیے جائیں گے (2)۔ ابن جریج نے کہا: یہ وہی ہے جو اللہ نے ان کے بارے میں اپنے اس قول میں نقل کیا ہے: ﴿وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لَا يَبْعَثُ اللَّهُ مَن يَمُوتُ﴾ (3) [سورہ النحل: 38]۔

﴿مَا لَكُم مِّن زَوَالٍ﴾ اس میں دو تاویلیں ہیں: پہلی: تمہارے لیے دنیا سے آخرت کی طرف کوئی منتقلی نہیں ہے، یعنی تم دوبارہ نہیں اٹھائے جاؤ گے اور نہ جمع کیے جاؤ گے۔ یہ مجاہد کا قول ہے۔ دوسری: ﴿مَا لَكُم مِّن زَوَالٍ﴾ یعنی عذاب سے بچنا (4)۔ اور امام بیہقی (5) نے محمد بن کعب القرظی سے ذکر کیا کہ انہوں نے کہا: اہل جہنم کی پانچ پکاریں ہیں: اللہ تعالی چار کے جواب دے گا، لیکن جب پانچویں پکار ہوگی تو اس کے بعد وہ کبھی بات نہیں کریں گے۔ وہ کہیں گے: ﴿رَبَّنَا أَمَتَّنَا اثْنَتَيْنِ وَأَحْيَيْتَنَا اثْنَتَيْنِ فَاعْتَرَفْنَا بِذُنُوبِنَا فَهَلْ إِلَىٰ خُرُوجٍ مِّن سَبِيلٍ﴾ [سورہ غافر: 11]۔ اللہ انہیں جواب دے گا: ﴿ذَٰلِكُم بِأَنَّهُ إِذَا دُعِيَ اللَّهُ وَحْدَهُ كَفَرْتُمْ وَإِن يُشْرَكْ بِهِ تُؤْمِنُوا فَالْحُكْمُ لِلَّهِ الْعَلِيِّ الْكَبِيرِ﴾ [سورہ غافر: 12]۔ پھر وہ کہیں گے: ﴿رَبَّنَا أَبْصَرْنَا وَسَمِعْنَا فَارْجِعْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا إِنَّا مُوقِنُونَ﴾ [سورہ السجدہ: 12]، پس اللہ تعالیٰ انہیں جواب دے گا: ﴿فَذُوقُوا بِمَا نَسِيتُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَٰذَا إِنَّا نَسِينَاكُمْ وَذُوقُوا عذاب الْخُلْدِ بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ﴾ [سورہ السجدہ: 14]۔ پھر وہ کہیں گے: ﴿رَبَّنَا أَخِّرْنَا إِلَىٰ أَجَلٍ قَرِيبٍ نُّجِبْ دعو تک وَنَتَّبِعِ الرُّسُلَ﴾ پس اللہ تعالیٰ انہیں جواب دے گا: ﴿أَوَلَمْ تَكُونُوا أَقْسَمْتُم مِّن قَبْلُ مَا لَكُم مِّن زَوَالٍ﴾ [سورہ فاطر: 37]، پس اللہ تعالیٰ انہیں جواب دے گا: ﴿أَوَلَمْ نُعَمِّرْكُم مَّا يَتَذَكَّرُ فِيهِ مَن تَذَكَّرَ وَجَاءَكُمُ النَّذِيرُ فَذُوقُوا فَمَا لِلظَّالِمِينَ مِن نَّصِيرٍ﴾ [سورہ فاطر: 37]۔ اور وہ کہیں گے: ﴿رَبَّنَا غَلَبَتْ عَلَيْنَا شِقْوَتُنَا وَكُنَّا قَوْمًا ضَالِّينَ﴾ [سورہ المؤمنون: 106]، پھر اللہ انہیں جواب دے گا...

(1) دیکھئے تفسیر ابی اللیث 2/210، تفسیر البغوی 3/40، اور زاد المسیر 4/372۔ (2) اسے طبری نے 13/715-716 میں ہم معنی روایت کیا ہے۔ (3) ہمیں یہ ابن جریج کے قول کے طور پر نہیں ملا، بلکہ یہ مجاہد کے سابقہ کلام کا ہی حصہ ہے۔ (4) النکت والعیون 3/142 میں دوسرے قول کو حسن کی طرف منسوب کیا گیا ہے، اور طبری نے 13/715 میں مجاہد کا قول بھی اسی طرح روایت کیا ہے۔ (5) البعث والنشور (660) میں، اور اس کی سند میں ابو معشر نجیح بن عبد الرحمن السندی ہے جو کہ ضعیف ہے۔

Surah Ibrahim: Verses 44 - 46, Page 163

Allah the Almighty said: "Remain despised therein and do not speak to Me" [Al-Mu'minun: 108]. Thus, they will never speak after that. Ibn al-Mubarak cited this in his "Raqa'iq" at greater length than this – and we have already written it in the book "Al-Tadhkirah"(1) – and he added to the Hadith: "And you dwelt in the dwellings of those who wronged themselves, and it became clear to you how We dealt with them and We put forth parables for you. And they had indeed plotted their plot, and with Allah was their plot, even if their plot was such that mountains should be moved thereby." He said: This is the third [instance], and he mentioned the Hadith, and added after His saying: "Remain despised therein and do not speak to Me," that at that point, supplication and hope were cut off, and they turned towards one another; barking in each other's faces, and it [the punishment/Hell] was closed upon them. He said: Al-Azhar bin Abi Al-Azhar narrated to me that it was mentioned to him that this is His saying: "This is a Day they will not speak, nor will it be permitted for them to make an excuse" [Al-Mursalat: 35-36].

Allah the Almighty's saying: "And you dwelt in the dwellings of those who wronged themselves, and it became clear to you how We dealt with them and We put forth parables for you (45) And they had indeed plotted their plot, and with Allah was their plot, even if their plot was such that mountains should be moved thereby (46)"

Allah the Almighty's saying: "And you dwelt in the dwellings of those who wronged themselves, and it became clear to you how We dealt with them and We put forth parables for you" means: in the lands of Thamud and its likes. Why then did you not take heed from their dwellings after it became clear to you what We did with them, and after We had put forth parables for you in the Qur’an(2)? Abu Abd al-Rahman al-Sulami read it as: "wa nubayyinu lakum" (and We make clear to you) with the letter 'nun' and the jussive case as future, but its meaning is the past(3), to be consistent with His saying: "how We dealt with them". The general reading is: "wa tabayyana" (and it became clear), which is similar in meaning because that does not become clear to them except by Allah's clarifying it.

(1) pp. 417 - 419, and we did not find it in "Al-Raqa'iq" by Ibn al-Mubarak. The author mentioned there in "Al-Tadhkirah" that Ibn al-Mubarak narrated it from Al-Hakam, and this Al-Hakam is Ibn Zahir, who is abandoned (matruk), and Ibn Ma’in accused him. Taqrib al-Tahdhib. (2) See Tafsir Abi al-Layth 2/210, Al-Wasit by Al-Wahidi 3/36, and Zad al-Masir by Ibn al-Jawzi 4/372. (3) Al-Qira’at al-Shadhdhah p. 69, Al-Muharrar

al-Wajiz 3/345, where Ibn Atiyyah also quoted from Abu Abd al-Rahman that he read with a damma on the nun and raising the last nun. See Zad al-Masir 4/372.

सूरह इब्राहिम: आयत 44 - 46, पृष्ठ 163

अल्लाह तआला ने फरमाया: "उसी में धिक्कारे हुए पड़े रहो और मुझसे बात न करो" [अल-मुमिनून: 108]। तो वे उसके बाद कभी बात नहीं करेंगे। इब्न अल-मुबारक ने इसे अपनी किताब "रक़ायिक़" में इससे अधिक विस्तार से उद्धृत किया है - और हमने इसे किताब "अल-तज़किरा"(1) में लिखा है - और हदीस में जोड़ा: "और तुम उन लोगों के घरों में रहे जिन्होंने अपने आप पर ज़ुल्म किया था, और तुम पर स्पष्ट हो गया कि हमने उनके साथ क्या किया और हमने तुम्हारे लिए मिसालें बयान कीं। और उन्होंने अपनी चालें चलीं और उनकी चालें अल्लाह के पास (लिखी) थीं, चाहे उनकी चालें ऐसी हों कि उनसे पहाड़ टल जाएँ।" उन्होंने कहा: यह तीसरी बात है, और हदीस का ज़िक्र किया, और उनके इस कौल के बाद जोड़ा: "उसी में धिक्कारे हुए पड़े रहो और मुझसे बात न करो," तो उस समय दुआ और उम्मीद खत्म हो गई, और वे एक-दूसरे की तरफ मुड़े; वे एक-दूसरे के मुँह पर भौंकने लगे, और उन पर (जहन्नम) बंद कर दी गई। उन्होंने कहा: अल-अज़हर बिन अबी अल-अज़हर ने मुझे बताया कि उन्हें ज़िक्र किया गया था कि यह अल्लाह का फरमान है: "यह वह दिन है जिसमें वे बोलेंगे नहीं, और न ही उन्हें अनुमति दी जाएगी कि वे कोई उज़्र (बहाना) पेश करें" [अल-मुरसलात: 35-36]।

अल्लाह तआला का फरमान: "और तुम उन लोगों के घरों में रहे जिन्होंने अपने आप पर ज़ुल्म किया था, और तुम पर स्पष्ट हो गया कि हमने उनके साथ क्या किया और हमने तुम्हारे लिए मिसालें बयान कीं (45) और उन्होंने अपनी चालें चलीं और उनकी चालें अल्लाह के पास थीं, चाहे उनकी चालें ऐसी हों कि उनसे पहाड़ टल जाएँ(46)"

अल्लाह तआला का फरमान: "और तुम उन लोगों के घरों में रहे जिन्होंने अपने आप पर ज़ुल्म किया था, और तुम पर स्पष्ट हो गया कि हमने उनके साथ क्या किया और हमने तुम्हारे लिए मिसालें बयान कीं" यानी: समूद और उसके जैसी बस्तियों में। तो क्या तुमने उनके घरों से सबक नहीं लिया जब तुम पर स्पष्ट हो गया कि हमने उनके साथ क्या किया, और हमने कुरान में तुम्हारे लिए मिसालें बयान कर दीं(2)। अबू अब्द अल-रहमान अल-सुलमी ने पढ़ा: "व नुबय्यिनु लकुम" (और हम तुम्हारे लिए स्पष्ट करते हैं) 'नून' के साथ, भविष्य काल के अर्थ में मज़म (jussive), लेकिन इसका अर्थ भूतकाल है(3), ताकि उनके इस कौल के साथ मेल खाए: "हमने उनके साथ क्या किया"। आम जमाअत की किराअत है: "व तबय्यना" (और स्पष्ट हो गया), और यह अर्थ में वैसी ही है; क्योंकि यह उन पर स्पष्ट नहीं होता सिवाय इसके कि अल्लाह उसे स्पष्ट कर दे।

(1) पृ. 417 - 419, और हमें इब्न अल-मुबारक की "रक़ायिक़" में यह नहीं मिला। लेखक ने वहाँ "अल-तज़किरा" में ज़िक्र किया है कि इब्न अल-मुबारक ने इसे अल-हकम से रिवायत किया है, और यह अल-हकम: इब्न ज़हीर है, जो मतरूक (परित्यक्त) है, और इब्न मुईन ने उस पर आरोप लगाया है। तक़रीब अल-तहज़ीब। (2) देखें तफ़्सीर अबी अल-लैस 2/210, अल-वसीत लिल-वाहिदी 3/36, और ज़ाद अल-मसीर लिब्न अल-जौज़ी 4/372। (3) अल-किराअत अल-शाज़्ज़ह पृ. 69, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/345, और इब्न अतिय्या ने इसमें अबू अब्द अल-रहमान से भी नकल किया है कि उन्होंने नून के धम्मा और आखिरी नून के रफ़ा के साथ पढ़ा। देखें ज़ाद अल-मसीर 4/372।

سورہ ابراہیم: آیات 44 - 46، صفحہ 163

اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿اسی میں ذلیل ہو کر پڑے رہو اور مجھ سے بات نہ کرو﴾ [المؤمنون: 108]۔ چنانچہ وہ اس کے بعد کبھی بات نہیں کریں گے۔ ابن المبارک نے اسے اپنی "رقائق" میں اس سے زیادہ طوالت کے ساتھ نقل کیا ہے - اور ہم اسے کتاب "التذکرہ"(1) میں لکھ چکے ہیں - اور حدیث میں اضافہ کیا: ﴿اور تم ان لوگوں کے مکانات میں رہے جنہوں نے اپنی جانوں پر ظلم کیا تھا اور تم پر واضح ہو چکا تھا کہ ہم نے ان کے ساتھ کیا کیا اور ہم نے تمہارے لیے مثالیں بیان کیں، اور انہوں نے اپنی سی چال چلی اور ان کی چال اللہ کے ہاں (لکھی) تھی، خواہ ان کی چال ایسی ہو جس سے پہاڑ اپنی جگہ سے ٹل جائیں﴾۔ انہوں نے کہا: یہ تیسری بات ہے، اور حدیث کا ذکر کیا، اور اللہ کے اس قول کے بعد اضافہ کیا: ﴿اسی میں ذلیل ہو کر پڑے رہو اور مجھ سے بات نہ کرو﴾ تو اس وقت دعا اور امید منقطع ہو گئی، اور وہ ایک دوسرے کی طرف متوجہ ہوئے؛ وہ ایک دوسرے کے منہ پر بھونکنے لگے، اور ان پر (جہنم) بند کر دی گئی۔ انہوں نے کہا: الازہر بن ابی الازہر نے مجھ سے بیان کیا کہ ان سے ذکر کیا گیا کہ یہ اللہ کا قول ہے: ﴿یہ وہ دن ہے کہ وہ بول نہ سکیں گے اور نہ ہی انہیں اجازت دی جائے گی کہ وہ عذر پیش کریں﴾ [المرسلات: 35-36]۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور تم ان لوگوں کے مکانات میں رہے جنہوں نے اپنی جانوں پر ظلم کیا تھا اور تم پر واضح ہو چکا تھا کہ ہم نے ان کے ساتھ کیا کیا اور ہم نے تمہارے لیے مثالیں بیان کیں (45) اور انہوں نے اپنی سی چال چلی اور ان کی چال اللہ کے ہاں تھی، خواہ ان کی چال ایسی ہو جس سے پہاڑ اپنی جگہ سے ٹل جائیں (46)﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور تم ان لوگوں کے مکانات میں رہے جنہوں نے اپنی جانوں پر ظلم کیا تھا اور تم پر واضح ہو چکا تھا کہ ہم نے ان کے ساتھ کیا کیا اور ہم نے تمہارے لیے مثالیں بیان کیں﴾ یعنی:

ثمود اور اس جیسے دیگر علاقوں میں۔ تو کیا تم نے ان کے مکانات سے عبرت نہ پکڑی جب تم پر واضح ہو گیا کہ ہم نے ان کے ساتھ کیا سلوک کیا، اور ہم نے قرآن میں تمہارے لیے مثالیں بیان کر دیں(2)۔ ابو عبد الرحمن السلمی نے پڑھا: «ونُبَيِّنُ لَكُمْ» نون کے ساتھ، جزم مستقبل کے لیے، اور اس کا معنی ماضی ہے(3)، تاکہ اللہ کے اس قول کے مطابق ہو جائے: ﴿ہم نے ان کے ساتھ کیا کیا﴾۔ اور جماعت کی قرات «وَتَبَيَّنَ» ہے، جو معنی میں اسی جیسی ہے؛ کیونکہ یہ ان پر واضح نہیں ہوتا سوائے اس کے کہ اللہ اسے واضح کر دے۔

(1) ص 417 - 419، اور ہمیں ابن المبارک کی "الرقائق" میں یہ نہیں ملا، اور مصنف نے وہاں "التذکرہ" میں ذکر کیا ہے کہ ابن المبارک نے اسے الحکم سے روایت کیا ہے، اور یہ الحکم: ابن ظہیر ہے، جو متروک ہے، اور ابن معین نے اس پر الزام لگایا ہے۔ تقریب التہذیب۔ (2) دیکھئے تفسیر ابی اللیث 2/ 210، والوسیط للواحدی 3/ 36، وزاد المسیر لابن الجوزی 4/ 372۔ (3) القراءات الشاذہ ص 69، والمحرر الوجیز 3/ 345، اور اس میں ابن عطیہ نے ابو عبد الرحمن سے یہ بھی نقل کیا ہے کہ انہوں نے نون کے ضمہ اور آخری نون کے رفع کے ساتھ پڑھا، دیکھئے زاد المسیر 4/ 372۔

164 Surah Ibrahim: Verses 45 - 46

The Almighty's saying: {And they had indeed plotted their plot} meaning: by associating partners with Allah, denying the messengers, and through stubbornness. From Ibn Abbas and others (1). {and with Allah is their plot, even if their plot was such that the mountains should move by it.} "In" means "Ma" (negation), meaning: their plot was not such that mountains would move from it; due to its weakness and frailty. And "In" means "Ma" in the Quran in five places: this is one of them. The second: {So if you are in doubt about what We have revealed to you} [Yunus: 94]. The third: {Had We intended to take a pastime, We could have taken it from near Us, if We were to do [that]} [Al-Anbiya: 17] meaning: we were not. The fourth: {Say, "If the Most Merciful had a son"} [Al-Zukhruf: 81]. The fifth: {And We had certainly established them in such as We have not established you in} [Al-Ahqaf: 26]. The majority recited: "wa in kana" with the 'noon'. Umar, Ali (2), Ibn Mas'ud, and Ubayy recited: "wa in kada" with the 'dal' (3). The common people's recitation is with the 'lam' in "li-tazula" being 'lam al-juhud' (lam of denial), and opening the second 'lam' for accusative (4). Ibn Muhaysin, Ibn Jurayj, and Al-Kisa'i recited: "la-tazulu" (5) by opening the first 'lam' as 'lam al-ibtida' (lam of beginning), and raising the second 'lam', with "in" being the lightened form of the heavy "inna". The meaning of this recitation is: the magnitude of their plot, meaning: their plot was so great that the mountains almost moved from it (6). Al-Tabari said (7): The preferred recitation is the first one; because if they (the mountains) had moved, they would not be firm. Abu Bakr al-Anbari said: There is no argument against the Mushaf of the Muslims in the hadith narrated to us by Ahmad bin al-Husayn, narrated to us by Uthman bin Abi Shaybah, narrated to us by Waki' bin al-Jarrah, from...

---

(1) See Al-Nukat wa al-'Uyun 3/142. (2) In (Z), (D), and (M): Amr bin Ali, which is a mistake. (3) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/373, Al-Muhtasab 1/365, Al-Muharrar al-Wajiz 3/346, Al-Nukat wa al-'Uyun 3/143, and Zad al-Masir 4/374. (4) See Mushkil I'rab al-Qur'an 1/407. (5) Al-Kisa'i's recitation is from the seven, see Al-Sab'ah p. 363, Al-Taysir p. 135, and Al-Tabari mentioned it 13/720 from Ibn Jurayj from Mujahid. (6) See Al-Hujjah fi al-Qira'at by Ibn Zanjalah p. 379, Al-Wasit 3/36, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/346. (7) In his Tafsir 13/724.

१६४ सूरह इब्राहिम: आयतें ४५ - ४६

अल्लाह तआला का फरमान: {और उन्होंने अपनी चाल चली} यानी: अल्लाह के साथ शिर्क करने, रसूलों को झुठलाने और हठधर्मिता के ज़रिए। इब्न अब्बास और अन्य से रिवायत है (१)। {और अल्लाह के पास उनकी चाल का (तोड़) है, चाहे उनकी चाल ऐसी ही क्यों न हो जिससे पहाड़ टल जाएँ।} "इन" का अर्थ "मा" (नकारात्मक) है, यानी: उनकी चाल ऐसी नहीं थी कि उससे पहाड़ टल जाएँ उसकी कमजोरी और निर्बलता के कारण। और कुरान में पाँच स्थानों पर "इन" का अर्थ "मा" है: जिनमें से एक यह है। दूसरा: {फिर यदि आप उस चीज़ के बारे में संदेह में हों जो हमने आपकी ओर उतारा है} [यूनुस: ९४]। तीसरा: {यदि हम कोई खेल-तमाशा बनाना चाहते तो हम उसे अपने पास से बना लेते, यदि हमें ऐसा करना होता} [अल-अंबिया: १७] यानी: हम ऐसा करने वाले नहीं थे। चौथा: {कह दीजिए, "यदि रहमान का कोई पुत्र होता"} [अज़-ज़ुख़रुफ़: ८१]। पाँचवाँ: {और हमने उन्हें उन चीज़ों में अधिकार दिया था जिनमें हमने तुम्हें अधिकार नहीं दिया} [अल-अहक़ाफ़: २६]। जमात (बहुसंख्यक) ने "व इन काना" (नून के साथ) पढ़ा है। उमर, अली (२), इब्न मसूद और उबई ने "व इन कादा" (दाल के साथ) पढ़ा है (३)। आम पाठकों का तरीका "लि-तज़ूला" में 'लाम' को कसरा (जेर) के साथ पढ़ना है, इस आधार पर कि यह 'लाम अल-जुहूद' (नकार का लाम) है और दूसरे 'लाम' को नसब (ज़बर) के साथ खोलना है (४)। इब्न मुहैसिन, इब्न जुरैज और अल-किसाई ने "ल-तज़ूलु" (५) पढ़ा है, पहले 'लाम' को 'लाम अल-इब्तिदा' के रूप में खोलकर और दूसरे 'लाम' को रफ़अ (पेश) देकर, और यहाँ "इन", भारी "इन्ना" का हल्का रूप है। इस पाठ का अर्थ है: उनकी चाल की विशालता को प्रकट करना, यानी: उनकी चाल इतनी बड़ी थी कि उससे पहाड़ टलने ही वाले थे (६)। तबरी ने कहा (७): पहली क़िराअत (पाठ) ही पसंदीदा है; क्योंकि अगर वे (पहाड़) टल गए होते तो वे स्थिर न रहते। अबू बक्र अल-अंसारी ने कहा: उस हदीस में मुसलमानों के मुसहफ़ (कुरान की प्रति) के खिलाफ कोई दलील नहीं है जो हमें अहमद बिन अल-हुसैन ने सुनाई, हमसे उस्मान बिन अबी शयबा ने बयान किया, हमसे वक़ीअ बिन अल-जर्राह ने बयान किया, ... से।

---

(१) देखें अन-नुकत वल-उयून ३/१४२। (२) (ज़), (द) और (म) में: अम्र बिन अली, जो गलत है। (३) नह्हास की इ'राबुल कुरान २/३७३, अल-मुह्तसिब १/३६५, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/३४६, अन-नुकत वल-उयून ३/१४३, और ज़ाद अल-मसीर ४/३७४। (४) देखें मुश्किल इ'राबुल कुरान १/४०७। (५) अल-किसाई की क़िराअत सातों में से है, देखें अस-सबा'ह पृष्ठ ३६३, अत-तयसीर पृष्ठ १३५, और तबरी ने इसे १३/७२० में इब्न जुरैज के हवाले से मुजाहिद से उल्लेख किया है। (६) देखें इब्न ज़ंजला की

अल-हुज्जह फिल क़िराअत पृष्ठ ३७९, अल-वसीत ३/३६, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/३४६। (७) अपनी तफ़सीर १३/७२४ में।

۱۶۴ سورہ ابراہیم: آیات ۴۵ - ۴۶

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَقَدْ مَكَرُوا مَكْرَهُمْ} یعنی: اللہ کے ساتھ شرک کرنے، رسولوں کو جھٹلانے اور ہٹ دھرمی کے ذریعے۔ ابن عباس اور دیگر سے مروی ہے (۱)۔ {وَعِندَ اللَّهِ مَكْرُهُمْ وَإِن كَانَ مَكْرُهُمْ لِتَزُولَ مِنْهُ الْجِبَالُ} یہاں "اِن" بمعنی "ما" (نفی) ہے، یعنی: ان کی چال ایسی نہ تھی کہ اس سے پہاڑ ٹل جائیں؛ اس کی کمزوری اور ناتوانی کی وجہ سے۔ اور قرآن میں پانچ مقامات پر "اِن" بمعنی "ما" آیا ہے: ان میں سے ایک یہ ہے۔ دوسرا: {فَإِن كُنتَ فِي شَكٍّ مِّمَّا أَنزَلْنَا إِلَيْكَ} [یونس: ۹۴]۔ تیسرا: {لَوْ أَرَدْنَا أَن نَّتَّخِذَ لَهْوًا لَّاتَّخَذْنَاهُ مِن لَّدُنَّا إِن كُنَّا فَاعِلِينَ} [الانبیاء: ۱۷] یعنی: ہم ایسا کرنے والے نہ تھے۔ چوتھا: {قُلْ إِن كَانَ لِلرَّحْمَنِ وَلَدٌ} [الزخرف: ۸۱]۔ پانچواں: {وَلَقَدْ مَكَّنَّاهُمْ فِيمَا إِن مَّكَّنَّاكُمْ فِيهِ} [الاحقاف: ۲۶]۔ جماعت (اکثریت) نے "وإن كان" نون کے ساتھ پڑھا ہے۔ عمر، علی (۲)، ابن مسعود اور ابی بن کعب نے "وإن كاد" دال کے ساتھ پڑھا ہے (۳)۔ عام قراء کی قراءت "لتزول" میں لام کے کسرہ (زیر) کے ساتھ ہے اس بنا پر کہ یہ 'لام جحود' ہے اور دوسرے لام پر نصب (زبر) ہے (۴)۔ ابن محیصن، ابن جریج اور کسائی نے "لَتَزُولُ" (۵) پڑھا ہے، پہلے لام کے فتحہ (زبر) کے ساتھ اس بنا پر کہ یہ 'لام ابتدا' ہے، اور دوسرے لام کے رفع (پیش) کے ساتھ، اور "اِن" یہاں مخففہ من الثقیلہ ہے۔ اس قراءت کا مطلب ہے: ان کی چال کی سنگینی بیان کرنا، یعنی: ان کی چال اتنی بڑی تھی کہ قریب تھا کہ پہاڑ اس سے ٹل جائیں (۶)۔ طبری نے کہا (۷): پہلی قراءت ہی پسندیدہ ہے؛ کیونکہ اگر پہاڑ ٹل گئے ہوتے تو وہ اپنی جگہ برقرار نہ رہتے۔ ابو بکر الانباری نے کہا: اس حدیث میں مسلمانوں کے مصحف کے خلاف کوئی دلیل نہیں ہے جو ہمیں احمد بن الحسین نے سنائی، ہم سے عثمان بن ابی شیبہ نے بیان کیا، ہم سے وکیع بن الجراح نے بیان کیا، ... سے۔

(۱) دیکھئے النکت والعیون ۳/۱۴۲۔ (۲) (ز)، (د) اور (م) میں: عمرو بن علی، جو غلط ہے۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۲/۳۷۳، المحتسب ۱/۳۶۵، المحرر الوجیز ۳/۳۴۶، النکت والعیون ۳/۱۴۳، اور زاد المسیر ۴/۳۷۴۔ (۴) دیکھئے مشکل اعراب القرآن ۱/۴۰۷۔ (۵) کسائی کی قراءت سات متواتر قراءتوں میں سے ہے، دیکھئے السبعة ص ۳۶۳، التیسیر ص ۱۳۵، اور طبری نے اسے ۱۳/۷۲۰ میں ابن جریج کے حوالے سے مجاہد سے ذکر کیا ہے۔ (۶) دیکھئے الحجة فی القراءات لابن زنجلہ ص ۳۷۹، الوسیط ۳/۳۶، اور المحرر الوجیز ۳/۳۴۶۔ (۷) اپنی تفسیر ۱۳/۷۲۴ میں۔

Israel, from Abu Ishaq, from Abd al-Rahman bin Danyal, who said: I heard Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him) saying: A tyrant among the tyrants said: "I will not stop until I know who is in the heavens." So he took eagle chicks and ordered them to be fed meat until they grew strong, muscular, and powerful. Then he ordered a chest to be made that could accommodate two men, and for very red meat to be placed at its top. He ordered the eagles' legs to be secured with pegs and tied to the legs of the chest. Then he and a companion of his sat in the chest, and he incited the eagles. When they saw the meat, they sought it and began raising the chest, until it reached wherever Allah willed. The tyrant said to his companion: "Open the door and see what you see?" He said: "I see the mountains as if they were flies." He said: "Close the door." Then it ascended with the chest as high as Allah willed. The tyrant said to his companion: "Open the door and see what you see?" He said: "I see nothing but the sky, and it is only increasing in distance from us." He said: "Invert the staff." So he inverted it, and the eagles swooped down. When the chest landed on the ground, it made such a crash that the mountains almost moved from their places because of it. He said: I heard Ali (may Allah be pleased with him) reciting: "And even though their plot was such that the mountains should be moved thereby" (Surah Ibrahim 14:46), with a fatha on the first lam of 'litazula' and a damma on the second (2).

Al-Tha’labi (3) mentioned this report with this meaning, and that the tyrant was Nimrod who argued with Ibrahim concerning his Lord. Ikrimah said: There was a beardless youth with him in the chest, carrying a bow and arrows. He shot them, and they returned to him stained with blood. He said: "I have saved your soul from (4) the god of the sky." Ikrimah said: They were stained with the blood of a fish from the sky, which had thrown itself toward him from a sea suspended in the air. It was also said: It was a bird among the birds hit by the arrow. Then Nimrod ordered his companion to strike the staff and to invert the meat.

---

(1) The word: 'idha' is from (Zha). (2) Narrated by al-Tabari 13/721 through Waki’, and by al-Tabari 13/718 through Sufyan al-Thawri, and 13/719 through Shu'bah, both from Abu Ishaq. However, in their narrations, the narrator from Ali is named: Abd al-Rahman bin Adhnan, who is unknown. Al-Bukhari provided a biography for him in 'al-Tarikh al-Kabir' 5/255, and Ibn Abi Hatim in 'al-Jarh wa al-Ta’dil' 5/210, and they did not mention any narrator from him except Abu Ishaq, nor did they mention any

criticism or praise for him. Ibn Hibban mentioned him in his 'Thiqat' 5/87 according to his habit of documenting unknown narrators. (3) In 'Ara'is al-Majalis', pp. 98-99. (4) Thus in the copies, and in al-Ara'is: "I have finished the job."

इस्राइल से, अबू इशाक के माध्यम से, अब्द अल-रहमान बिन दान्याल से, जिन्होंने कहा: मैंने अली बिन अबी तालिब (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) को यह कहते हुए सुना: अत्याचारियों में से एक ने कहा: "मैं तब तक नहीं रुकूँगा जब तक मैं यह न जान लूँ कि आसमानों में कौन है।" इसलिए उसने बाज़ के बच्चों को लिया और उन्हें मांस खिलाने का आदेश दिया, जब तक कि वे मजबूत, मांसल और शक्तिशाली नहीं हो गए। फिर उसने एक संदूक बनाने का आदेश दिया जिसमें दो आदमी समा सकें, और उसके शीर्ष पर बहुत लाल मांस रखा जाए। उसने बाजों के पैरों को खूँटियों से सुरक्षित करने और संदूक के पैरों से बांधने का आदेश दिया। फिर वह और उसका एक साथी संदूक में बैठ गए और बाजों को उड़ाया। जब उन्होंने मांस देखा, तो वे उसे पाने के लिए लपके और संदूक को ऊपर उठाने लगे, यहाँ तक कि वह अल्लाह की इच्छानुसार ऊँचाई तक पहुँच गया। अत्याचारी ने अपने साथी से कहा: "दरवाजा खोलो और देखो कि तुम्हें क्या दिखाई देता है?" उसने कहा: "मुझे पहाड़ ऐसे दिखाई देते हैं जैसे वे मक्खियाँ हों।" उसने कहा: "दरवाजा बंद करो।" फिर संदूक अल्लाह की इच्छानुसार और ऊपर चढ़ा। अत्याचारी ने अपने साथी से कहा: "दरवाजा खोलो और देखो कि तुम्हें क्या दिखाई देता है?" उसने कहा: "मुझे आकाश के अलावा कुछ भी दिखाई नहीं देता, और वह हमसे और दूर होता जा रहा है।" उसने कहा: "छड़ी को उल्टा करो।" तो उसने उसे उल्टा कर दिया, और बाज़ तेज़ी से नीचे आने लगे। जब संदूक ज़मीन पर गिरा, तो उससे ऐसी आवाज़ आई कि पहाड़ अपनी जगह से हिलने को थे। उसने कहा: मैंने अली (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) को पढ़ते हुए सुना: "और चाहे उनका षडयंत्र ऐसा था जिससे पहाड़ टल जाएँ" (सूरह इब्राहिम 14:46), 'लतज़ूला' के पहले 'लाम' पर ज़बर और दूसरे पर पेश के साथ (2)।

अल-थलाबी (3) ने इसी अर्थ के साथ इस विवरण का उल्लेख किया है, और यह कि अत्याचारी नमरूद था जिसने इब्राहिम से उसके रब के बारे में विवाद किया था। इकरीमा ने कहा: संदूक में उसके साथ एक किशोर लड़का था, जो धनुष और बाण लिए हुए था। उसने उन्हें चलाया, और वे खून से लथपथ होकर उसके पास वापस आए। उसने कहा: "मैंने तुम्हारी आत्मा (4) स्वर्ग के देवता की रक्षा की है।" इकरीमा ने कहा: वह आसमान की एक मछली के खून से लथपथ था, जिसने हवा में लटके हुए समुद्र से खुद को उसकी ओर फेंक दिया था। यह भी कहा गया: पक्षियों में से एक पक्षी को तीर लगा था। फिर नमरूद ने अपने साथी को छड़ी मारने और मांस को उल्टा करने का आदेश दिया।

(1) शब्द: 'इज़ा' (ज़ा) से है। (2) इसे अल-तबरी 13/721 ने वकी' के माध्यम से निकाला है, और अल-तबरी 13/718 ने सुफ़ियान अल-थौरी के माध्यम से, और 13/719 ने शुबा के माध्यम से निकाला है, दोनों अबू इशाक से। लेकिन उनके वर्णन में अली से वर्णनकर्ता का नाम अब्द अल-रहमान बिन अदनान है, जो अज्ञात है। अल-बुखारी ने 'अल-तारीख अल-कबीर' 5/255 में उनका उल्लेख किया है, और इब्न अबी हातिम ने 'अल-जरह वा अल-तादील' 5/210 में, और उन्होंने अबू इशाक के अलावा उनके किसी वर्णनकर्ता का उल्लेख नहीं किया, और न ही उन्होंने उनके बारे में किसी आलोचना या प्रशंसा का उल्लेख किया। इब्न हिब्बान ने अज्ञात वर्णनकर्ताओं के दस्तावेजीकरण की अपनी आदत के अनुसार उन्हें अपनी 'थिक़ात' 5/87 में उल्लेख किया है। (3) 'अरैस अल-मजालिस' पृष्ठ 98-99 में। (4) प्रतियों में ऐसा ही है, और 'अल-'अरैस' में: "मैंने कार्य पूरा कर दिया।"

اسرائیل سے، ابو اسحاق کے واسطے سے، عبد الرحمن بن دانیال سے مروی ہے، انہوں نے کہا: میں نے علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ کو یہ فرماتے ہوئے سنا: جابر بادشاہوں میں سے ایک نے کہا: "میں اس وقت تک نہیں رکوں گا جب تک یہ نہ جان لوں کہ آسمانوں میں کون ہے"۔ چنانچہ اس نے عقاب کے بچوں کا رخ کیا اور حکم دیا کہ انہیں گوشت کھلایا جائے، یہاں تک کہ جب وہ مضبوط، توانا اور طاقتور ہو گئے، تو اس نے ایک صندوق تیار کرنے کا حکم دیا جس میں دو آدمی آ سکیں، اور اس کے اوپری حصے میں خوب سرخ گوشت رکھا جائے۔ اس نے حکم دیا کہ عقابوں کے پاؤں میخوں کے ساتھ مضبوط کیے جائیں اور صندوق کے پاؤں سے باندھ دیے جائیں۔ پھر وہ اور اس کا ایک ساتھی صندوق میں بیٹھ گئے اور عقابوں کو اڑایا۔ جب انہوں نے گوشت دیکھا تو اسے حاصل کرنے کے لیے لپکے اور صندوق کو اوپر اٹھانا شروع کر دیا، یہاں تک کہ وہ اللہ کی مشیت کے مطابق بلندی تک پہنچ گیا۔ جابر نے اپنے ساتھی سے کہا: "دروازہ کھولو اور دیکھو کہ تمہیں کیا نظر آتا ہے؟" اس نے کہا: "مجھے پہاڑ مکھیوں کی طرح نظر آ رہے ہیں"۔ اس نے کہا: "دروازہ بند کر دو"۔ پھر صندوق اللہ کی مرضی کے مطابق مزید اوپر چڑھ گیا۔ جابر نے اپنے ساتھی سے کہا: "دروازہ کھولو اور دیکھو کہ تمہیں کیا نظر آتا ہے؟" اس نے کہا: "مجھے آسمان کے سوا کچھ نظر نہیں آ رہا اور وہ ہم سے دور ہی ہوتا جا رہا ہے"۔ اس نے کہا: "لاٹھی کو الٹ دو"۔ چنانچہ اس نے اسے الٹ دیا اور عقاب تیزی سے نیچے آنے لگے۔ جب صندوق زمین پر گرا تو اس سے ایسی آواز نکلی کہ پہاڑ اپنی جگہوں سے ٹلنے لگے۔ راوی کہتے ہیں: میں نے علی رضی اللہ عنہ کو پڑھتے ہوئے سنا: "وَإِنْ كَانَ مَكْرُهُمْ لِتَزُولُ" (اور ان کی تدبیر ایسی تھی کہ اس

سے پہاڑ ٹل جائیں - ابراہیم: 46) لفظ "لتزول" کے پہلے "لام" پر زبر اور دوسرے پر پیش کے ساتھ (2)۔

ثعلبی (3) نے اس روایت کو انہی معنوں میں ذکر کیا ہے، اور یہ کہ وہ جابر نمرود تھا جس نے ابراہیم علیہ السلام سے ان کے رب کے بارے میں جھگڑا کیا تھا۔ عکرمہ کہتے ہیں: صندوق میں اس کے ساتھ ایک نوعمر لڑکا تھا، جس کے پاس کمان اور تیر تھے۔ اس نے تیر چلائے تو وہ خون آلود ہو کر اس کے پاس واپس آئے۔ اس نے کہا: "میں نے آسمان کے معبود سے تیری جان بخشی کرا دی (4)"۔ عکرمہ کہتے ہیں: وہ آسمان کی ایک مچھلی کے خون سے آلودہ ہوئے تھے جس نے ہوا میں معلق سمندر سے خود کو اس کی طرف پھینک دیا تھا۔ یہ بھی کہا گیا ہے کہ: پرندوں میں سے کسی پرندے کو تیر لگا تھا۔ پھر نمرود نے اپنے ساتھی کو حکم دیا کہ لاٹھی مارے اور گوشت کو الٹا کر دے۔

---

(1) لفظ: "إذا" (ظ) سے ہے۔ (2) اسے طبری نے 13/721 میں وکیع کے طریق سے، اور 13/718 میں سفیان ثوری کے طریق سے، اور 13/719 میں شعبہ کے طریق سے روایت کیا ہے، دونوں ابو اسحاق سے ہیں۔ لیکن ان دونوں کی روایت میں علی سے روایت کرنے والے کا نام "عبد الرحمن بن اذنان" آیا ہے، جو کہ مجہول ہے۔ بخاری نے ان کا ذکر 'التاریخ الکبیر' 5/255 میں اور ابن ابی حاتم نے 'الجرح والتعدیل' 5/210 میں کیا ہے، اور انہوں نے ابو اسحاق کے سوا ان کا کوئی راوی ذکر نہیں کیا، اور نہ ہی ان پر جرح یا تعدیل ذکر کی۔ ابن حبان نے مجہول راویوں کی توثیق کی اپنی عادت کے مطابق انہیں اپنی کتاب 'الثقات' 5/87 میں ذکر کیا ہے۔ (3) 'عرائس المجالس'، ص 98-99۔ (4) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور 'العرائس' میں ہے: "کفیت شغل" (میں نے کام تمام کر دیا)۔

166 Surah Ibrahim: Verses 45 - 46

So the eagles descended with the ark, and the mountains heard the rustling of the ark and the eagles, and they were terrified. They thought that something had occurred from the sky, and that the Hour had come. That is His saying: {And though their plot was such that the mountains should be moved thereby}. Al-Qushayri said: This is permissible by assuming the creation of life in the mountains.

Al-Mawardi (1) mentioned from Ibn Abbas: that Nimrod son of Canaan built the tower in the village of Al-Rass in the outskirts of Kufa. He made its length five thousand and fifty cubits, and its width three thousand and twenty-five cubits. He ascended from it with the eagles. When he realized that there was no way for him to reach the sky, he took it as a fortress, and gathered in it his family and children to be fortified therein. Then Allah struck his building from the foundations, and the tower collapsed upon them, and they all perished. This is the meaning of: {And they have already plotted their plot}.

Regarding the mountains whose removal was intended by their plotting, there are two views: one of them is the mountains of the earth, and the second is Islam and the Qur'an, because of its stability and firmness like mountains (2).

Al-Qushayri said: {And with Allah is their plot} meaning: He is aware of that and will recompense them, or with Allah is the recompense of their plot, so the construct (mudhaf) was omitted.

{And though their plot was such that the mountains should be moved thereby} with a kasra on the 'lam' [li-tazula], meaning: their plot was not a plot that would have an effect or danger with Allah Almighty. So the mountains are an example for the matter of the Prophet (3) ﷺ. And it was said: {And though their plot was} in their estimation {that the mountains should be moved thereby} and affect the invalidation of Islam. And it was read: "la-tazulu minhu al-jibal" with a fatha on the first 'lam' and a damma on the second, meaning: it was a great plot from which mountains would be moved (4). But Allah protected His Messenger ﷺ, and it is like the saying of the Almighty: {And they plotted a great plot} [Noah: 22].

---

(1) In 'Al-Nukat wa al-Uyun' 3/142. (2) The previous source. (3) See 'Ma'ani al-Qur'an' by al-Zajjaj 3/166-167, 'Mushkil I'rab al-Qur'an' 1/407, 'Al-Bayan' by Ibn al-Anbari 2/62, and 'Zad al-Masir' by Ibn al-Jawzi 4/374-375. (4) 'Ma'ani al-Qur'an' by al-Farra' 2/79.

The mentioned reading is the reading of al-Kisa'i, and the author mentioned it shortly.

166 सूरा इब्राहिम: आयत 45 - 46

बाज संदूक के साथ नीचे उतरे, और पहाड़ों ने संदूक और बाजों की सरसराहट सुनी तो वे डर गए। उन्होंने सोचा कि आकाश से कोई घटना घटी है और कयामत आ गई है। यही अल्लाह का कथन है: {यद्यपि उनकी चाल ऐसी थी कि उससे पहाड़ टल जाएं}। अल-कुशैरी ने कहा: पहाड़ों में जीवन के सृजन को मानकर यह जायज़ है।

अल-मावर्दी (1) ने इब्न अब्बास से उल्लेख किया: नमरूद बिन कनान ने कूफा के बाहरी इलाके में अल-रस्स गाँव में एक महल बनाया था। उसने इसकी लंबाई पाँच हज़ार पचास हाथ और चौड़ाई तीन हज़ार पच्चीस हाथ रखी थी। वह बाजों के साथ उस पर चढ़ा। जब उसे पता चला कि उसके लिए आकाश तक पहुँचने का कोई रास्ता नहीं है, तो उसने इसे एक किले के रूप में इस्तेमाल किया और उसमें अपने परिवार और बच्चों को सुरक्षित रहने के लिए इकट्ठा किया। फिर अल्लाह ने उसकी इमारत को उसकी नींव से हिला दिया, और वह महल उन पर गिर गया, और वे सब नष्ट हो गए। यही अर्थ है: {और उन्होंने अपनी चाल चली}।

उन पहाड़ों के बारे में जिनके टलने का अर्थ उनकी चाल से था, दो दृष्टिकोण हैं: पहला, पृथ्वी के पहाड़; और दूसरा, इस्लाम और कुरान; क्योंकि उनकी स्थिरता और दृढ़ता पहाड़ों की तरह है (2)।

अल-कुशैरी ने कहा: {और अल्लाह के पास उनकी चाल है}, यानी वह इसके बारे में जानता है और उन्हें इसका बदला देगा, या अल्लाह के पास उनकी चाल का बदला है, तो मुदाफ़ (संबद्ध शब्द) को हटा दिया गया है।

{यद्यपि उनकी चाल ऐसी थी कि उससे पहाड़ टल जाएं} 'लाम' के नीचे ज़ेर (कसरा) के साथ [लि-तज़ूला], यानी उनकी चाल ऐसी चाल नहीं थी जिसका अल्लाह के पास कोई प्रभाव या खतरा हो। पहाड़ पैगंबर ﷺ के मामले के लिए एक उदाहरण हैं (3)। और यह भी कहा गया है: {यद्यपि उनकी चाल थी} उनके अनुमान में {ऐसी कि उससे पहाड़ टल जाएं} और इस्लाम को मिटाने पर प्रभाव डालें। और इसे 'ल-तज़ूलु' पढ़ा गया है, जिसमें पहले 'लाम' पर ज़बर (फ़तहा) और दूसरे पर पेश (दम्मा) है, यानी यह एक बहुत बड़ी चाल थी जिससे पहाड़ टल जाते (4)। लेकिन अल्लाह ने अपने रसूल ﷺ की रक्षा की, और यह अल्लाह के इस कथन की तरह है: {और उन्होंने बहुत बड़ी चाल चली} [नुह: 22]

(1) 'अल-नुकात वल-उयून' 3/142 में। (2) पिछला स्रोत। (3) ज़ज्जाज की 'मानी अल-कुरान' 3/166-167, 'मुश्किल ए'राब अल-कुरान' 1/407, इब्न अल-अंबारी की 'अल-बयान' 2/62, और इब्न अल-जौज़ी की 'ज़ाद अल-मसीर' 4/374-375 देखें। (4) फर्रा की 'मानी अल-कुरान' 2/79। उल्लिखित पाठ अल-किसाई का पाठ है, और लेखक ने इसे जल्द ही उल्लेख किया है।

166 سورہ ابراہیم: آیات 45 - 46

عقاب تابوت کے ساتھ نیچے اترے، پہاڑوں نے تابوت اور عقابوں کی سرسراہٹ سنی تو وہ گھبرا گئے، اور گمان کیا کہ آسمان سے کوئی حادثہ پیش آیا ہے اور قیامت قائم ہو گئی ہے۔ یہی اللہ کا فرمان ہے: {اگرچہ ان کی چال ایسی تھی کہ اس سے پہاڑ ٹل جاتے۔} القشیری نے کہا: یہ پہاڑوں میں زندگی کی تخلیق کے فرض کرنے کے ساتھ جائز ہے۔

الماوردی (1) نے ابن عباس سے ذکر کیا ہے کہ: نمرود بن کنعان نے کوفہ کے مضافات میں گاؤں الرس میں ایک محل تعمیر کیا تھا، اور اس کی لمبائی پانچ ہزار پچاس ہاتھ اور چوڑائی تین ہزار پچیس ہاتھ رکھی تھی۔ وہ عقابوں کے ساتھ اس پر چڑھا، جب اسے معلوم ہوا کہ اس کے لیے آسمان تک پہنچنے کا کوئی راستہ نہیں ہے تو اس نے اسے قلعہ بنا لیا اور اس میں اپنے اہل و عیال اور اولاد کو پناہ لینے کے لیے جمع کر لیا۔ پھر اللہ نے اس کی عمارت کو بنیادوں سے اکھاڑ دیا، اور وہ محل ان پر گر گیا اور وہ سب ہلاک ہو گئے۔ تو یہ اس کا مطلب ہے: {اور انہوں نے اپنی چال چلی۔}

اور وہ پہاڑ جن کے زوال کا مقصد ان کے مکر سے تھا، اس میں دو قول ہیں: ایک زمین کے پہاڑ، اور دوسرا اسلام اور قرآن؛ کیونکہ اپنی مضبوطی اور ثبات میں وہ پہاڑوں کی طرح ہیں (2)۔

القشیری نے کہا: {اور اللہ کے پاس ان کا مکر ہے} یعنی وہ اس سے باخبر ہے اور انہیں اس کا بدلہ دے گا، یا اللہ کے پاس ان کے مکر کا بدلہ ہے، پس مضاف کو حذف کر دیا گیا ہے۔

{اگرچہ ان کی چال ایسی تھی کہ اس سے پہاڑ ٹل جاتے} لام کے نیچے زیر (کسرہ) کے ساتھ [لِتَزُولَ]، یعنی ان کا مکر ایسا نہیں تھا جس کا اللہ تعالیٰ کے ہاں کوئی اثر یا خطرہ ہو، پس پہاڑ نبی

ﷺ کے معاملے کی مثال ہیں (3)۔ اور کہا گیا ہے: {اگرچہ ان کا مکر تھا} ان کے خیال میں {کہ اس سے پہاڑ ٹل جائیں} اور اسلام کو باطل کرنے میں اثر انداز ہوں۔ اور اسے 'لَتَزُولُ' پڑھا گیا ہے، پہلے لام پر زبر (فتحہ) اور دوسرے پر پیش (دمہ) کے ساتھ، یعنی یہ ایک بڑا مکر تھا جس سے پہاڑ ٹل جائیں (4)۔ لیکن اللہ نے اپنے رسول ﷺ کی حفاظت فرمائی، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: {اور انہوں نے بہت بڑا مکر کیا} [نوح: 22]

---

(1) النكت والعيون 3/ 142 میں۔ (2) مصدر سابق۔ (3) دیکھئے معانی القرآن للزجاج 3/ 166 - 167، ومشكل إعراب القرآن 1/ 407، والبيان لابن الأنباري 2/ 62، وزاد المسير لابن الجوزي 4/ 374 - 375۔ (4) معانی القرآن للفراء 2/ 79۔ اور مذکورہ قرأت امام کسائی کی ہے، اور مصنف نے اسے عنقریب ذکر کیا ہے۔

Surah Ibrahim; Verses 47 - 52 167

...and the mountains do not vanish, but the expression is about the greatness of the thing; this is how it is. Allah's saying: {So never think that Allah will fail in His promise to His messengers. Indeed, Allah is Exalted in Might and Lord of Retribution} (47). Allah's saying: {So never think that Allah will fail in His promise to His messengers}, the name of 'Allah' Almighty and 'Mukhlif' (failer/breaker) is the object of 'tahsabanna' (you think); and 'rusulahu' (His messengers) is the object of 'wa'dahu' (His promise), and it is based on expansion, and the meaning is: failing His messengers in His promise. A poet said (1): 'You see the bull in it with its head tucked in, and its remaining part exposed to the sun entirely.' (2) Al-Qutbi said (3): It is of the 'advanced' that clarifies the 'delayed', and the 'delayed' that clarifies the 'advanced', and it is the same in your saying: failing His promise to His messengers, and failing His messengers in His promise. {Indeed, Allah is Exalted in Might and Lord of Retribution} i.e., against His enemies. Among His names is: Al-Muntaqim (The Avenger), and we have explained it in 'The Sublime Book in Explaining the Beautiful Names of Allah' (4). Allah's saying: {[It will be] on the Day the earth will be replaced by another earth, and the heavens [as well], and all creatures will come out before Allah, the One, the Prevailing.} (48) {And you will see the criminals that Day bound together in shackles,} (49) {Their garments of liquid pitch and their faces covered by the Fire.} (50) {So that Allah may recompense every soul for what it has earned. Indeed, Allah is swift in account.} (51) {This [Quran] is a notification for the people that they may be warned thereby and that they may know that He is but one God and that those of understanding may be reminded.} (52) Allah's saying: {on the Day the earth will be replaced by another earth} i.e.: remember the Day the earth is replaced, and 'ghayra' (other than) is an adjective for a omitted noun, the estimation being: an earth other than the [current] earth. It is possible that the meaning is: Indeed Allah is Exalted in Might...

(1) It occurred in other copies (Zha): mukhlif wa'dahu rusulahu, and in (Zha): rusulu wa'dahu, without the word: mukhlif, and the proven one is from 'Mushkil I'rab al-Quran' 1/408. (2) See 'Ma'ani al-Quran' by al-Farra 2/80, 'I'rab al-Quran' by al-Nahas 2/373, and 'Al-Bayan' by Ibn al-Anbari 2/62. (3) In 'Ta'wil Mushkil al-Quran' p. 148. (4) We did not find it in the printed [copy] of it.

सूरह इब्राहीम; आयतें 47 - 52 167

...और पहाड़ टलते नहीं, लेकिन यह अभिव्यक्ति किसी चीज़ की महानता के बारे में है; यह इसी तरह है। अल्लाह का फरमान है: {तो आप हरगिज़ यह न समझें कि अल्लाह अपने रसूलों से किए गए अपने वादे के खिलाफ करेगा। बेशक अल्लाह बहुत ज़बरदस्त है, बदला लेने वाला है} (47)। अल्लाह का फरमान: {तो आप हरगिज़ यह न समझें कि अल्लाह अपने रसूलों से किए गए अपने वादे के खिलाफ करेगा}, 'अल्लाह' तआला का नाम और 'मुख़लिफ़' (खिलाफ करने वाला) 'तहसबन्ना' (तुम समझो) का मफ़ऊल (कर्म) है; और 'रुसुलहु' (उसके रसूल) 'वअदहु' (उसका वादा) का मफ़ऊल है, और यह विस्तार के आधार पर है, और अर्थ है: अपने रसूलों से वादे के खिलाफ करने वाला। एक कवि ने कहा (1): 'तुम उसमें बैल को देखते हो जिसका सिर अंदर धंसा हुआ है, और उसका बाकी हिस्सा पूरी तरह से धूप में खुला है।' (2) अल-कुतबी ने कहा (3): यह उस 'मुक़द्दम' (पहले आने वाले) में से है जो 'मुअख़्ख़र' (बाद में आने वाले) को स्पष्ट करता है, और 'मुअख़्ख़र' जो 'मुक़द्दम' को स्पष्ट करता है, और यह आपकी इस बात में समान है: अपने वादे के खिलाफ रसूलों के साथ, और रसूलों के साथ अपने वादे के खिलाफ। {बेशक अल्लाह बहुत ज़बरदस्त है, बदला लेने वाला है} यानी, अपने दुश्मनों से। उसके नामों में से एक है: अल-मुंतकिम (बदला लेने वाला), और हमने इसे 'अल्लाह के सुंदर नामों की व्याख्या में उदात्त पुस्तक' (4) में स्पष्ट किया है। अल्लाह का फरमान: {जिस दिन यह ज़मीन दूसरी ज़मीन से बदल दी जाएगी और आसमान भी, और सब के सब अल्लाह के सामने निकल खड़े होंगे जो अकेला है, सब पर भारी है।} (48) {और तुम उस दिन मुजरिमों को ज़ंजीरों में जकड़े हुए देखोगे,} (49) {उनके लिबास तारकोल के होंगे और आग उनके चेहरों को ढांप रही होगी।} (50) {ताकि अल्लाह हर जान को उसके किए का बदला दे। बेशक अल्लाह जल्द हिसाब लेने वाला है।} (51) {यह लोगों के लिए एक पैगाम है ताकि इसके ज़रिए उन्हें डराया जाए और ताकि वे जान लें कि वही एक अकेला माबूद है और ताकि अकल वाले नसीहत हासिल करें।} (52) अल्लाह का फरमान: {जिस दिन यह ज़मीन दूसरी ज़मीन से बदल दी जाएगी} यानी: उस दिन को याद करो जब ज़मीन बदल दी जाएगी, और 'ग़ैरा' (अलावा) एक लुप्त संज्ञा का विशेषण है, अनुमान यह है: ज़मीन जो कि [इस] ज़मीन के अलावा है। यह संभव है कि अर्थ यह हो: बेशक अल्लाह ज़बरदस्त है...

(1) अन्य प्रतियों (ज़ा) में आया है: मुख़लिफ़ वअदहु रुसुलहु, और (ज़ा) में: रुसुलु वअदहु, शब्द 'मुख़लिफ़' के बिना, और प्रमाणित 'मुश्किल इराब अल-कुरान' 1/408 से है। (2) देखें 'माआनी अल-कुरान' अल-फर्रा 2/80, 'इराब अल-कुरान' अन-नहस 2/373, और 'अल-बयान' इब्न अल-अंसारी

2/62। (3) 'तावील मुश्किल अल-कुरान' पेज 148 में। (4) हमें यह इसके मुद्रित संस्करण में नहीं मिला।

سورہ ابراہیم؛ آیات 47 - 52 167

...اور پہاڑ ٹلتے نہیں ہیں، لیکن یہ تعبیر کسی چیز کی عظمت کے بارے میں ہے؛ یہ اسی طرح ہوتا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {پس تم ہرگز یہ خیال نہ کرو کہ اللہ اپنے رسولوں سے کیے گئے اپنے وعدے کے خلاف کرے گا۔ بے شک اللہ غالب ہے، بدلہ لینے والا ہے} (47)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس تم ہرگز یہ خیال نہ کرو کہ اللہ اپنے رسولوں سے کیے گئے اپنے وعدے کے خلاف کرے گا}، 'اللہ' تعالیٰ کا اسم اور 'مخلف' (خلاف کرنے والا) 'تحسبن' کا مفعول ہے؛ اور 'رسلہ' (اس کے رسول) اس کے وعدے کا مفعول ہے، اور یہ وسعت (گنجائش) پر مبنی ہے، اور معنی ہے: اپنے رسولوں سے اپنے وعدے کے خلاف کرنے والا۔ شاعر نے کہا (1): 'تم اس میں بیل کو دیکھتے ہو جس کا سر اندر دھنسا ہوا ہے، اور اس کا باقی حصہ مکمل طور پر دھوپ میں کھلا ہے۔' (2) القطبی نے کہا (3): یہ اس 'مقدم' میں سے ہے جو 'مؤخر' کی وضاحت کرتا ہے، اور وہ 'مؤخر' جو 'مقدم' کی وضاحت کرتا ہے، اور یہ تمہارے اس قول میں برابر ہے: اپنے وعدے کے خلاف رسولوں کے ساتھ، اور اپنے رسولوں کے ساتھ اپنے وعدے کے خلاف۔ {بے شک اللہ غالب ہے، بدلہ لینے والا ہے} یعنی: اپنے دشمنوں سے۔ اس کے ناموں میں سے ایک 'المنتقم' ہے، اور ہم نے اسے 'الکتاب الاسنی فی شرح اسماء اللہ الحسنی' (4) میں واضح کیا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {جس دن زمین دوسری زمین سے بدل دی جائے گی اور آسمان بھی، اور سب کے سب اللہ کے سامنے نکل کھڑے ہوں گے جو اکیلا ہے، سب پر غالب ہے۔} (48) {اور تم اس دن مجرموں کو زنجیروں میں جکڑے ہوئے دیکھو گے،} (49) {ان کے لباس گندھک (یا تارکول) کے ہوں گے اور آگ ان کے چہروں کو ڈھانپ رہی ہوگی۔} (50) {تاکہ اللہ ہر جان کو اس کے کیے کا بدلہ دے۔ بے شک اللہ جلد حساب لینے والا ہے۔} (51) {یہ لوگوں کے لیے ایک پیغام ہے تاکہ اس کے ذریعے انہیں

ڈرایا جائے اور تاکہ وہ جان لیں کہ وہی ایک معبود ہے اور تاکہ عقل والے نصیحت حاصل کریں۔}

(52) اللہ تعالیٰ کا فرمان: {جس دن زمین دوسری زمین سے بدل دی جائے گی} یعنی: اس دن کو یاد کرو جب زمین بدل دی جائے گی، اور 'غیر' ایک محذوف (پوشیدہ) موصوف کی صفت ہے، تقدیر (مراد) یہ ہے: زمین جو اس زمین کے علاوہ ہو۔ یہ بھی ممکن ہے کہ معنی یہ ہو: بے شک اللہ غالب ہے...

(1) دیگر نسخوں (ظ) میں آیا ہے: مخلف وعدہ رسلہ، اور (ظ) میں: رسل وعدہ، لفظ 'مخلف' کے بغیر، اور ثابت شدہ 'مشکل اعراب القرآن' 1/408 سے ہے۔ (2) دیکھیں 'معانی القرآن' للفراء 2/80، 'اعراب القرآن' للنحاس 2/373، اور 'البیان' لابن الانباری 2/62۔ (3) 'تاویل مشکل القرآن' ص 148 میں۔ (4) ہمیں اس کے مطبوعہ نسخے میں یہ نہیں ملا۔

١٨ Surah Ibrahim: Verses 48 - 52

...the Avenger, on the Day the earth will be replaced (1), so it is connected (2) to what precedes it. It was said: it is an attribute to His saying: {the Day the account will be established} (3). There is a difference of opinion regarding how the earth will be changed. Many people said: The changing of the earth refers to the change of its characteristics, the leveling of its hills, the blowing away of its mountains, and the stretching of its land. This was narrated by Ibn Mas'ud and recorded by Ibn Majah in his "Sunan" (4). Ibn al-Mubarak mentioned it from the Hadith of Shahr bin Hawshab, who said: Ibn Abbas told me: When the Day of Resurrection comes, the earth will be stretched like the stretching of leather, and its expanse will be increased by such and such; and he mentioned the Hadith (5). It was narrated as a Marfu' Hadith (attributed to the Prophet) from the Hadith of Abu Hurairah, that the Prophet ﷺ said: "The earth will be changed to another earth, so He will spread it and stretch it like the stretching of the 'Ukazi leather. You will not see in it any crookedness or unevenness. Then Allah will shout at the creation once, and they will be in the second (earth) in the same positions as they were in the first; whoever was in its belly remains in its belly, and whoever was on its back remains on its back." This was mentioned by al-Ghaznawi (6). The changing of the sky is the darkening of its sun and moon, and the scattering of its stars. This was said by Ibn Abbas. It was also said: it is the variation of its states; once like molten metal and once like red hide. This was related by Ibn al-Anbari (7). We have mentioned this chapter in detail in the book "at-Tadhkirah" (8) and we mentioned what the scholars said regarding that, and that the correct view is the removal of these...

(1) From his saying: "and other than" to this point from (ظ). (2) What is established in (ظ), and in the rest of the copies: "fatakunu mut'alliqa" (feminine). (3) See Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 3/169. (4) Number (4081), and Ahmad recorded it (3556) from Ibn Mas'ud as Marfu', and in their chains of transmission is Mu'thir bin 'Afazah, who is unknown. (5) Az-Zuhd by Ibn al-Mubarak - additions of Nu'aym bin Hammad - (353), and Shahr bin Hawshab is weak. (6) And at-Tabari recorded it 13/735-736 through the path of Isma'il bin Rafi' al-Qass, from Yazid bin Abi Ziyad, from a man of the Ansar, from Muhammad bin Ka'b al-Qurazi, from Abu Hurairah as Marfu'. Isma'il bin Rafi' and Yazid bin Abi Ziyad are abandoned (matrukan). Mizan al-I'tidal 1/227 and 4/425. (7) Ibn al-Jawzi quoted it from them in Zad al-Masir 4/376. (8) Pp. 190 - 193.

१६८ सूरह इब्राहिम: आयतें ४८ - ५२

...बदला लेने वाला, उस दिन जब पृथ्वी बदल दी जाएगी (१), तो यह पिछले भाग से संबंधित (२) है। यह भी कहा गया है कि यह उनके इस कथन का गुण है: {जिस दिन हिसाब कायम होगा} (३)। पृथ्वी के बदलने के तरीके के बारे में मतभेद है। कई लोगों ने कहा: पृथ्वी के बदलने का अर्थ उसके गुणों का बदलना, उसकी पहाड़ियों को समतल करना, उसके पहाड़ों को उड़ा देना और उसकी जमीन को फैलाना है। इसे इब्न मसूद ने बयान किया है और इब्न माजाह ने अपनी 'सुनन' (४) में इसे निकाला है। इब्न अल-मुबारक ने इसे शहर बिन हवशब की हदीस से उल्लेख किया है, जिन्होंने कहा: इब्न अब्बास ने मुझसे कहा: जब कयामत का दिन आएगा, तो पृथ्वी को चमड़े की तरह खींचा जाएगा, और उसके विस्तार में इतना और इतना इजाफा किया जाएगा; और उन्होंने हदीस का जिक्र किया (५)। अबू हुरैरा की हदीस से मरफू(पैगंबर से जुड़ा हुआ) रिवायत है कि नबी ﷺ ने फरमाया: 'पृथ्वी को दूसरी पृथ्वी में बदल दिया जाएगा, फिर वह उसे फैलाएगा और उकाज़ी चमड़े की तरह खींचेगा। तुम उसमें कोई टेढ़ापन या ऊंच-नीच नहीं देखोगे। फिर अल्लाह मखलूक (सृष्टि) को एक बार झिड़केगा, तो वे दूसरी (पृथ्वी) में अपनी पहली स्थिति की तरह होंगे; जो उसके पेट में था वह उसके पेट में रहेगा, और जो उसकी पीठ पर था वह उसकी पीठ पर रहेगा।' इसे अल-गजनवी (६) ने उल्लेख किया है। आसमान का बदलना उसके सूरज और चाँद का बेनूर होना और उसके सितारों का बिखरना है। यह इब्न अब्बास ने कहा है। और यह भी कहा गया: इसकी स्थितियों का बदलाव; कभी पिघली हुई धातु की तरह और कभी लाल चमड़े की तरह। इसे इब्न अल-अंसारी (७) ने बयान किया है। हमने इस अध्याय का विस्तार से 'अत-तज़किरा' (८) पुस्तक में उल्लेख किया है और हमने इस बारे में विद्वानों की बातों का जिक्र किया है, और यह कि सही बात इन [चीजों] को हटाना है...

(१) उनके इस कथन से: "और गैर" से यहाँ तक (ظ) संस्करण से। (२) (ظ) में जो साबित है, और बाकी प्रतियों में: "फतकूनु मुतअल्लिक़ा" (स्त्रीलिंग)। (३) अज़-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान देखें ३/१६९। (४) नंबर (४०८१), और अहमद ने इसे इब्न मसूद से मरफू के रूप में (३५५६) निकाला है, और उनकी सनद (प्रसारण की श्रृंखला) में मुअथिर बिन अफ़ाज़ा है, जो अज्ञात है। (५) इब्न अल-मुबारक द्वारा अज़-ज़ुहद - नुऐम बिन हम्माद की वृद्धि - (३५३), और शहर बिन हवशब कमजोर है। (६) और अत-तब़री ने इसे १३/७३५-७३६ में इस्माइल बिन रफ़ी अल-क़स्स के माध्यम से, यज़ीद बिन अबी ज़ियाद से, अंसार के एक व्यक्ति से, मुहम्मद बिन काब अल-क़ुरज़ी से, अबू हुरैरा से मरफू के रूप में निकाला है। इस्माइल बिन रफ़ी और यज़ीद बिन अबी ज़ियाद को छोड़ दिया गया है

(मतरूक)। मीज़ान अल-इतेदाल १/२२७ और ४/४२५। (७) इब्न अल-जौज़ी ने उन्हें ज़ाद अल-मसीर ४/३७६ में उद्धृत किया है। (८) पृष्ठ १९० - १९३।

١٦٨ سورہ ابراہیم: آیات ٤٨ - ٥٢

ذو انتقام یوم تُبَدَّلُ الأرضُ (١)، فیکون متعلقاً (٢) بما قبله. وقیل: هو صفةٌ لقوله: ﴿يَوْمَ يَقُومُ الْحِسَابُ﴾ (٣). اور زمین کی تبدیلی کی کیفیت میں اختلاف کیا گیا ہے، چنانچہ بہت سے لوگوں نے کہا: زمین کی تبدیلی سے مراد اس کی صفات کا بدلنا، اس کے ٹیلوں کو برابر کرنا، اس کے پہاڑوں کو اڑا دینا، اور اس کی زمین کو پھیلا دینا ہے۔ اسے ابن مسعود نے روایت کیا، ابن ماجہ نے اپنی «سنن» (٤) میں اسے نکالا ہے۔ اور ابن المبارک نے اسے شہر بن حوشب کی حدیث سے ذکر کیا، انہوں نے کہا: مجھ سے ابن عباس نے بیان کیا، انہوں نے کہا: جب قیامت کا دن ہو گا تو زمین کو چمڑے کے کھینچنے کی طرح کھینچا جائے گا، اور اس کی وسعت میں اتنا اتنا اضافہ کیا جائے گا؛ اور انہوں نے حدیث کا ذکر کیا (٥)۔ اور ابوہریرہ کی حدیث سے مرفوعاً روایت ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: «زمین دوسری زمین سے بدل دی جائے گی، پھر وہ اسے پھیلائے گا اور اسے عکاظی چمڑے کی طرح کھینچے گا، تم اس میں کوئی ٹیڑھ پن یا اونچ نیچ نہیں دیکھو گے، پھر اللہ مخلوق کو ایک ڈانٹ پلائے گا تو وہ دوسری (زمین) میں اپنی پہلی جگہوں کی طرح ہوں گے، جو اس کے پیٹ میں تھا وہ اس کے پیٹ میں ہو گا، اور جو اس کی پیٹھ پر تھا وہ اس کی پیٹھ پر ہو گا» اسے غزنوی (٦) نے ذکر کیا ہے۔ اور آسمان کی تبدیلی اس کے سورج اور چاند کا بے نور ہونا اور اس کے ستاروں کا بکھرنا ہے۔ یہ ابن عباس نے کہا۔ اور کہا گیا: اس کے احوال کا اختلاف ہے، پس کبھی پگھلی ہوئی دھات کی طرح اور کبھی سرخ چمڑے کی طرح۔ اسے ابن الانباری (٧) نے حکایت کیا ہے۔ اور ہم نے اس باب کو کتاب «التذکرہ» (٨) میں تفصیل سے ذکر کیا ہے اور اس میں علماء کے اقوال ذکر کیے ہیں، اور یہ کہ صحیح بات ان کا ہٹایا جانا ہے...

(١) ان کے قول: «وغیر» سے لے کر اس مقام تک (ظ) نسخے سے ہے۔ (٢) (ظ) میں جو ثابت ہے، اور باقی نسخوں میں: «فتکون متعلقةً» ہے۔ (٣) زجاج کی معانی القرآن ٣/ ١٦٩ دیکھیں۔ (٤) نمبر (٤٠٨١)، اور احمد نے اسے ابن مسعود سے مرفوعاً (٣٥٥٦) روایت کیا ہے، اور ان کی سندوں میں مؤثر بن عفازہ ہے، جو مجہول ہے۔ (٥) الزہد لابن المبارک - زوائد نعیم بن حماد - (٣٥٣)، اور شہر بن حوشب ضعیف ہے۔ (٦) اور طبری نے اسے ١٣/ ٧٣٥ - ٧٣٦ میں اسماعیل بن رافع القاص کے واسطے سے، یزید بن ابی زیاد سے، ایک انصاری شخص سے، محمد بن کعب القرظی سے، ابوہریرہ سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ اسماعیل بن رافع اور یزید بن ابی زیاد متروک ہیں۔ میزان الاعتدال ١/ ٢٢٧ اور ٤/ ٤٢٥۔ (٧) ابن الجوزی نے ان دونوں سے زاد المسیر ٤/ ٣٧٦ میں نقل کیا ہے۔ (٨) ص ١٩٠ - ١٩٣ .

Surah Ibrahim: Verses 48 - 52 / 169

...the earth according to what has been established from the Prophet ﷺ: Muslim recorded (1) from Thawban, the freed slave of the Messenger of Allah ﷺ, who said: I was standing with the Messenger of Allah ﷺ when one of the Jewish rabbis came and said: Peace be upon you... and he mentioned the Hadith, in which it says: The Jew asked: Where will people be on the Day the earth is changed into another earth and the heavens? The Messenger of Allah ﷺ said: "In the darkness before the Bridge." (2) And he mentioned the Hadith. And it was narrated from Aisha that she said: The Messenger of Allah ﷺ was asked about His saying: {The Day the earth will be replaced by another earth, and the heavens...} Where will the people be then? He said: "On the Sirat (Bridge)." Narrated by Ibn Majah with a chain of narration similar to Muslim's, and narrated by at-Tirmidhi from Aisha, and that she was the one who asked, and he said: This is a Hasan Sahih (good authentic) Hadith (3). So these Hadiths state that the heavens and the earth will be changed and removed, and Allah will create another earth upon which the people will be after they have been on the Bridge. In "Sahih Muslim" from Sahl ibn Sa'd, he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "The people will be gathered on the Day of Resurrection on white, reddish-white land, like a loaf of fine white bread, with no landmark for anyone." (4) And Jabir said: I asked Abu Ja'far Muhammad ibn Ali about the saying of Allah, Mighty and Majestic: {The Day the earth will be replaced by another earth...} He said: It will be changed into a loaf of bread from which the creation will eat on the Day of Resurrection, then he recited: {And what...

(1) In his Sahih (315). (2) Meaning: the Bridge (Sirat). Ikmal al-Mu'lim 2/653. (3) Sahih Muslim (2791), Sunan Ibn Majah (4279), Sunan at-Tirmidhi (3121), and it is in Musnad Ahmad (24069). (4) Sahih Muslim (2790), and recorded by al-Bukhari (6521). His saying: "with no landmark for anyone" is not from the words of the Prophet ﷺ; this is explicitly stated in the narration of al-Bukhari. Al-Hafiz pointed out in al-Fath 11/375 that this phrase was inserted into the Hadith in Muslim's narration. Its meaning is: it has no signs of habitation, building, or traces. 'Afra' means white tinged with red. 'An-Naqi' is fine white flour, which is 'ad-Darmak'. Sharh Sahih Muslim by an-Nawawi 17/134.

सूरह इब्राहिम: आयतें 48 - 52 / 169

पृथ्वी के बारे में जो पैगंबर ﷺ से साबित है: मुस्लिम (1) ने अल्लाह के रसूल ﷺ के स्वतंत्र दास थौबान से रिवायत किया है, उन्होंने कहा: मैं अल्लाह के रसूल ﷺ के पास खड़ा था कि यहूदियों के विद्वानों में से एक आया और कहा: आप पर शांति हो... और उन्होंने हदीस का उल्लेख किया, जिसमें है: यहूदी ने पूछा: उस दिन लोग कहाँ होंगे जिस दिन धरती को दूसरी धरती से और आसमानों को बदल दिया जाएगा? अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "पुल (सिरात) से पहले अंधेरे में।" (2) और उन्होंने हदीस का उल्लेख किया। और आयशा से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ से उनके इस कथन के बारे में पूछा गया: {जिस दिन धरती को दूसरी धरती से और आसमानों को बदल दिया जाएगा...} तो उस दिन लोग कहाँ होंगे? उन्होंने कहा: "पुल (सिरात) पर।" इसे इब्न माजाह ने मुस्लिम की तरह ही अपनी सनद के साथ निकाला है, और तिरमिज़ी ने इसे आयशा से निकाला है और कहा कि वह ही पूछने वाली थीं, और उन्होंने कहा: यह हदीस हसन सहीह है (3)। तो ये हदीसें इस बात को स्पष्ट करती हैं कि आसमान और धरती बदल दिए जाएंगे और हटा दिए जाएंगे, और अल्लाह एक और धरती बनाएगा जिस पर लोग पुल पर रहने के बाद होंगे। और "सहीह मुस्लिम" में सहल बिन साद से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "कयामत के दिन लोगों को सफेद, लालिमा युक्त सफेद ज़मीन पर इकट्ठा किया जाएगा, जैसे साफ सफेद आटे की रोटी हो, जिसमें किसी के लिए कोई निशान (घर या इमारत) नहीं होगा।" (4) जाबिर ने कहा: मैंने अबू जाफर मुहम्मद बिन अली से अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल के इस कथन के बारे में पूछा: {जिस दिन धरती को दूसरी धरती से बदल दिया जाएगा...} उन्होंने कहा: वह एक रोटी में बदल दी जाएगी जिससे कयामत के दिन लोग खाएंगे, फिर उन्होंने पढ़ा: {और क्या...

(1) उनकी सहीह (315) में। (2) यानी: सिरात (पुल)। इकमाल अल-मुअल्लिम 653/2। (3) सहीह मुस्लिम (2791), सुनन इब्न माजाह (4279), सुनन अल-तिरमिज़ी (3121), और यह मसनद अहमद (24069) में है। (4) सहीह मुस्लिम (2790), और इसे बुखारी (6521) ने निकाला है, और उनका यह कहना: "जिसमें किसी के लिए कोई निशान नहीं होगा" पैगंबर ﷺ के शब्द नहीं हैं, और बुखारी की रिवायत में इसकी स्पष्ट व्याख्या की गई है, और हाफिज़ ने अल-फतह 11/375 में उल्लेख किया है कि यह वाक्य मुस्लिम की रिवायत में हदीस में शामिल किया गया था। इसका अर्थ है: इसमें रहने, निर्माण या किसी निशान का कोई संकेत नहीं है। अफरा: लालिमा की ओर झुकी हुई सफेदी; और अन-नकी: बारीक सफेद आटा है, जो अल-दरमक है। शराह सहीह मुस्लिम अन-नववी 17/134।

زمین کے بارے میں جو نبی ﷺ سے ثابت ہے: مسلم (۱) نے رسول اللہ ﷺ کے آزاد کردہ غلام ثوبان سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: میں رسول اللہ ﷺ کے پاس کھڑا تھا کہ یہودیوں کے علماء میں سے ایک عالم آیا اور کہا: السلام علیک... اور انہوں نے حدیث ذکر کی، جس میں ہے: یہودی نے پوچھا: جس دن زمین دوسری زمین سے اور آسمان بدل دیے جائیں گے، اس دن لوگ کہاں ہوں گے؟ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "پل (صراط) سے پہلے اندھیرے میں۔" (۲) اور انہوں نے حدیث کا ذکر کیا۔ اور عائشہ رضی اللہ عنہا سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ سے اللہ کے اس فرمان کے بارے میں پوچھا گیا: {جس دن زمین دوسری زمین سے اور آسمان بدل دیے جائیں گے...} تو اس دن لوگ کہاں ہوں گے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "پل (صراط) پر۔" اسے ابن ماجہ نے مسلم کی طرح ہی اپنی سند کے ساتھ روایت کیا ہے، اور ترمذی نے اسے عائشہ سے روایت کیا ہے اور بتایا کہ وہ ہی پوچھنے والی تھیں، اور انہوں نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے (۳)۔ تو یہ احادیث اس بات پر نص ہیں کہ آسمان اور زمین بدل دیے جائیں گے اور زائل کر دیے جائیں گے، اور اللہ تعالیٰ ایک دوسری زمین پیدا کرے گا جس پر لوگ پل صراط پر ہونے کے بعد ہوں گے۔

اور "صحیح مسلم" میں سہل بن سعد سے روایت ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "قیامت کے دن لوگوں کو سفید، سرخی مائل سفید زمین پر اکٹھا کیا جائے گا، جیسے صاف ستھرے میدے کی روٹی ہو، جس میں کسی کے لیے کوئی نشان (گھر یا عمارت) نہ ہوگا۔" (۴) جابر نے کہا: میں نے ابو جعفر محمد بن علی سے اللہ عزوجل کے اس فرمان کے بارے میں پوچھا: {جس دن زمین دوسری زمین سے بدل دی جائے گی...} تو انہوں نے فرمایا: وہ ایک روٹی میں بدل دی جائے گی جس میں سے قیامت کے دن لوگ کھائیں گے، پھر انہوں نے پڑھا: {اور کیا...

(۱) اپنی صحیح (۳۱۵) میں۔ (۲) یعنی: صراط اکمال المعلم ۶۵۳/۲۔ (۳) صحیح مسلم (۲۷۹۱)، سنن ابن ماجہ (۴۲۷۹)، سنن ترمذی (۳۱۲۱)، اور یہ مسند احمد (۲۴۰۶۹) میں ہے۔ (۴) صحیح مسلم (۲۷۹۰)، اور اسے بخاری (۶۵۲۱) نے روایت کیا ہے، اور ان کا یہ قول: "جس میں کسی کے لیے کوئی نشان نہ ہوگا" نبی ﷺ کے الفاظ نہیں ہیں، اور بخاری کی روایت میں اس کی تصریح آئی ہے، اور حافظ نے الفتح ۳۷۵/۱۱ میں اس طرف توجہ دلائی ہے کہ یہ جملہ مسلم کی روایت میں حدیث میں شامل کر دیا گیا تھا۔ اور اس کا مطلب ہے: اس میں رہائش، عمارت یا کسی اثر کا کوئی نشان نہیں ہے۔ اور العفراء: سرخی مائل سفیدی؛ اور النقی: باریک سفید آٹا ہے، جو درمک ہے۔ شرح صحیح مسلم للنووی ۱۳۴/۱۷۔

"...made them as bodies that ate no food" (1) [Al-Anbiya: 8]. Ibn Mas'ud said: It will be replaced with another earth, white like silver, upon which no sin has been committed (2). Ibn Abbas said: With an earth of white silver (3). Ali (may Allah be pleased with him) said: On that day, the earth will be changed from silver and the sky from gold (4). This is a change of the physical essence. Sufficient for you is [the verse]: {And they will come out before Allah, the One, the Prevailing}, meaning from their graves, as mentioned previously. His words (Most High): {And you will see the criminals}, and they are the polytheists. {On that day}, meaning the Day of Resurrection. {Bound together}, meaning tied, {in shackles}: which are chains and fetters, the singular is 'safad' and 'safad'. It is said: 'safadtuhu safdan', meaning I bound him, and the noun is 'al-safad'. If you intend to indicate intensification, you say: 'safadtuhu tasfeedan'. Amr ibn Kulthum said (5): "So they returned with spoils and captives * while we returned with kings shackled." Meaning: bound. Hassan said (6): "From every captive whose shackles are tightened * Saqar, when he meets the hateful one, is burning hot." Meaning: his neck-shackle. And 'asfadtuhu isfadan' means: I gave him [a gift]. It is said: 'safadtuhu' and 'asfadtuhu' are both used for binding and giving. Al-Nabigha said:

(1) Majma' al-Bayan 13/239. (2) Reported by al-Tabari 13/729 and 730, and Abu al-Sheikh in 'al-'Azama' (600), and al-Hakim 4/570 and he authenticated its chain. Also reported by al-Bazzar (1859), and al-Tabarani in 'al-Kabir' (10323), and in 'al-Awsat' (7167), and Ibn 'Adi 2/547 from Ibn Mas'ud as a marfu' narration. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 10/345: Narrated by al-Bazzar, and in its chain is Jarir ibn Ayyub, and he is agreed upon as weak. (3) Reported by al-Tabari 13/734. (4) Reported by al-Tabari 13/734 and in it "Paradise" instead of "the sky". (5) In his Mu'allaqa, p. 100. (6) His Diwan, p. 215.

सूरह इब्राहिम: आयत 48 - 52 | 170

"...उन्हें ऐसे शरीर बनाया जो भोजन नहीं खाते थे" (1) [अल-अंबिया: 8]। इब्न मसूद ने कहा: इसे दूसरी ज़मीन से बदल दिया जाएगा जो चाँदी की तरह सफ़ेद होगी, जिस पर कोई पाप नहीं किया गया होगा (2)। इब्न अब्बास ने कहा: सफ़ेद चाँदी की ज़मीन से (3)। अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: उस दिन ज़मीन चाँदी से और आसमान सोने से बदल दिया जाएगा (4)। यह वस्तु का परिवर्तन है। और आपके लिए पर्याप्त है: {और वे अल्लाह के सामने निकल आएँगे, जो अकेला है, सब पर प्रभावी है}, यानी अपनी कब्रों से, जैसा कि पहले उल्लेख किया जा चुका है। अल्लाह का कथन: {और आप अपराधियों को देखेंगे}, और वे मुशरिक (बहुदेववादी) हैं। {उस दिन}, यानी प्रलय के दिन। {मुक़र्रनीन} यानी बँधे हुए {बेड़ियों में}: ये जंजीरें और बंधन हैं, इसका एकवचन 'सफ़द' और 'सफ़द' है। कहा जाता है: 'सफ़दतुहु सफ़दन', यानी मैंने उसे बाँध दिया, और संज्ञा 'अल-सफ़द' है। यदि आप बहुलता व्यक्त करना चाहते हैं, तो आप कहेंगे: 'सफ़दतुहु तसफ़ीदन'; अम्र इब्न कुलथुम ने कहा (5): "तो वे लूट के माल और बंदियों के साथ लौटे * और हम राजाओं को बेड़ियों में जकड़कर लाए।" यानी: बंधे हुए। और हस्सान ने कहा (6): "हर उस कैदी से जिसकी बेड़ियाँ कसी हुई हैं * सक़र, जब वह घृणित से मिलता है, तपता है।" यानी: उसकी गर्दन का पट्टा। और 'असफ़दतुहु इसफ़ादन' का अर्थ है: मैंने उसे (एक उपहार) दिया। कहा जाता है: 'सफ़दतुहु' और 'असफ़दतुहु' दोनों ही जकड़ने और देने दोनों के लिए प्रयुक्त होते हैं। अल-नाबिगा ने कहा:

(1) मजमा अल-बयान 13/239। (2) इसे अल-तबरी 13/729 और 730, अल-अज़मा में अबू अल-शेख (600), और अल-हाकिम 4/570 द्वारा निकाला गया है और इसकी सनद को सही बताया गया है। इसे अल-बज़्ज़ार (1859), अल-तबरानी ने अल-कबीर (10323) और अल-अवसत (7167) में, और इब्न अदी ने 2/547 में इब्न मसूद से मरफ़ूअ के रूप में निकाला है। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 10/345 में कहा: इसे अल-बज़्ज़ार ने रिवायत किया है, और इसकी सनद में जरीर इब्न अय्यूब है, जिसकी कमज़ोरी पर आम सहमति है। (3) अल-तबरी 13/734 द्वारा निकाला गया। (4) अल-तबरी 13/734 द्वारा निकाला गया और इसमें 'आसमान' के बजाय 'जन्नत' है। (5) उसकी मुअल्लाका में, पृष्ठ 100। (6) उसका दीवान, पृष्ठ 215।

سورہ ابراہیم: آیات 48 - 52 | 170

﴿ جَعَلْنَهُمْ جَسَدًا لَّا يَأْكُلُونَ الطَّعَامَ ﴾ (۱) [الأنبياء : ۸]۔ ابن مسعود نے کہا: اسے چاندی جیسی سفید زمین سے بدل دیا جائے گا جس پر کوئی گناہ نہیں کیا گیا ہوگا (2)۔ ابن عباس نے کہا: سفید چاندی کی زمین سے (3)۔ حضرت علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا: اس دن زمین چاندی سے اور آسمان سونے سے بدل دیا جائے گا (4)۔ یہ عین (ذات) کی تبدیلی ہے، اور آپ کے لیے کافی ہے: ﴿ وَبَرَزُوا لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ ﴾ یعنی: اپنی قبروں سے، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ وَتَرَى الْمُجْرِمِينَ ﴾ اور وہ مشرکین ہیں۔ ﴿ يَوْمَئِذٍ ﴾ یعنی: قیامت کے دن۔ ﴿ مُقَرَّنِينَ ﴾ یعنی: جکڑے ہوئے ﴿ فِي الْأَصْفَادِ ﴾: یہ طوق اور زنجیریں ہیں، اس کا واحد 'صَفَد' اور 'صَفَد' ہے۔ کہا جاتا ہے: 'صَفَدْتُه صَفْداً'، یعنی میں نے اسے باندھ دیا، اور اسم 'الصَّفَد' ہے۔ اگر آپ زیادتی چاہیں تو کہیں گے: 'صَفَّدْتُه تَصْفِيداً'؛ عمرو بن کلثوم نے کہا (5): "پس وہ لوٹ کے مال اور قیدیوں کے ساتھ لوٹے * اور ہم بادشاہوں کو بیڑیوں میں جکڑ کر لائے" یعنی: جکڑے ہوئے۔ حسان نے کہا (6): "ہر اس قیدی سے جس کی بیڑیاں سخت کی گئی ہوں * سقر، جب وہ ناپسندیدہ سے ملتا ہے تو تپتا ہے" یعنی: اس کا طوق۔ اور 'أَصْفَدْتُه إِصْفَاداً' کا مطلب ہے: میں نے اسے (عطیہ) دیا۔ کہا جاتا ہے: 'صَفَدْتُه' اور 'أَصْفَدْتُه' بیڑی ڈالنے اور دینے دونوں معنوں میں استعمال ہوتے ہیں۔ نابغہ نے کہا:

(1) مجمع البیان 13/239۔ (2) اسے طبری 13/729 اور 730، ابو الشیخ نے 'العظمۃ' (600)، اور حاکم 4/570 میں روایت کیا اور اس کی سند کو صحیح قرار دیا۔ اور بزار (1859)، طبرانی نے 'الکبیر' (10323) اور 'الاوسط' (7167) میں، اور ابن عدی نے 547/2 میں ابن مسعود سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد 10/345 میں کہا: اسے بزار نے روایت کیا، اور اس کی سند میں جریر بن ایوب ہے، جس کے ضعیف ہونے پر اتفاق ہے۔ (3) طبری نے 13/734

میں روایت کیا ہے۔ (4) طبری نے 13/734 میں روایت کیا ہے اور اس میں 'آسمان' کی جگہ 'جنت' کا لفظ ہے۔ (5) اس کے معلقہ میں، ص 100۔ (6) اس کا دیوان، ص 215۔

“So I did not object—may you avoid the curse—with shackles (1).”

Al-Safad: A gift; because it binds and enslaves (2); Abu al-Tayyib said:

“And I bound myself in your high lands out of love, for whoever finds kindness as a shackle remains bound (3).”

It was said: Every disbeliever is joined with a devil in a shackle, as explained by His saying: {Gather those who did wrong and their mates} [As-Saffat: 22], meaning: their companions from among the devils. And it was said: They are the disbelievers gathered in shackles just as they gathered in the worldly life upon sins (4).

{Their garments are of liquid pitch}: {Their garments} i.e., their shirts. According to Ibn Durayd and others, the singular is sirbal (5), and the verb is: I wore a shirt and I made someone else wear a shirt; Ka'b ibn Malik said:

“Groups meet you around the Prophet, they have shirts from the weaving of David for battle (6).”

{Of liquid pitch} i.e., the pitch for camels that they are smeared with. Al-Hasan said it (7). And that is more effective for the fire to ignite in them (8).

In the Sahih: “If a wailing woman does not repent before her death, she will be raised on the Day of Resurrection wearing a shirt of pitch and a coat of mail of mange (9).” It was narrated from a group (10) that they said: It is copper (11).

---

(1) The beginning of it: “This praise, if you hear it, is beautiful,” and the verse is in the Diwan of al-Nabigha al-Dhubyani p. 37. (2) i.e., subdued. (3) Diwan of Abu al-Tayyib al-Mutanabbi 15/2. And his saying: “Dhuraka,” meaning: your shoulder. Al-Sihah (Dhara). (4) See: Tahdhib al-Lugha 12/148-149, and al-Nukat wa al-'Uyun 2/144-145. (5) Jamharat al-Lugha 3/305 by Ibn Durayd, and Majaz al-Quran by Abu Ubaidah 1/345 and al-Nukat wa al-'Uyun by al-Mawardi 3/145. (6) Diwan of Ka'b p. 203, and in it: “from what is prepared for battle,” instead of: “from the weaving of David in battle.” (7) Al-Tabari narrated it 13/743, and Abu al-Layth narrated it in his Tafsir 2/212, and al-Mawardi in al-Nukat wa al-'Uyun 3/145, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 4/377. (8) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 3/170. (9) Sahih Muslim (934) from the hadith of Abu Malik al-Ash'ari, and Ahmad narrated it (22903). (10) From (z), and in the rest of the manuscripts: Hammad. (11) Al-Tabari narrated it 13/743, 744 from Ibn Abbas, Mujahid, and Qatada.

सूरा इब्राहीम: आयतें 48 - 52 | 171

"तो मैंने आपत्ति नहीं की—आप अभिशाप से बचें—बेड़ियों (सफ़द) के साथ (1)।"

सफ़द: उपहार; क्योंकि यह बांधता है और दास बना देता है (2); अबू अल-तैय्यब ने कहा:

"और मैंने प्रेम के कारण खुद को आपकी ऊंचाइयों में बांध लिया, क्योंकि जिसे परोपकार बेड़ी के रूप में मिलता है, वह बंधा रहता है (3)।"

कहा गया है: प्रत्येक काफ़िर को एक शैतान के साथ बेड़ी में जोड़ा जाएगा, जैसा कि उनके इस कथन से स्पष्ट है: {उन लोगों को इकट्ठा करो जिन्होंने अन्याय किया और उनके साथियों को} [अस-साफ़्फ़ात: 22] यानी: शैतानों में से उनके साथी। और कहा गया: वे काफ़िर हैं जिन्हें बेड़ियों में इकट्ठा किया जाता है जैसे वे दुनिया में पापों पर इकट्ठा हुए थे (4)।

{उनके वस्त्र तारकोल (क़तरान) के होंगे}: {उनके वस्त्र} यानी उनकी कमीज़ें। इब्न दुरैद और अन्य के अनुसार, एकवचन सिरबाल (5) है, और क्रिया है: मैंने कमीज़ पहनी और मैंने दूसरे को पहनाई; काब बिन मालिक ने कहा:

"नबी के चारों ओर टोलियाँ आपसे मिलती हैं, उनके पास युद्ध के लिए दाऊद की बुनाई के वस्त्र हैं (6)।"

{तारकोल (क़तरान) से} यानी: ऊँटों का तारकोल जिससे उन्हें लेपा जाता है। हसन (7) ने यह कहा। और यह उनमें आग भड़काने के लिए अधिक प्रभावशाली है (8)।

सहीह में है: "यदि विलाप करने वाली महिला अपनी मृत्यु से पहले पश्चात्ताप नहीं करती है, तो उसे कयामत के दिन तारकोल की कमीज़ और खाज (खुजली) के कवच के साथ खड़ा किया जाएगा (9)।" एक समूह (10) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: यह तांबा है (11)।

---

(1) इसका आरंभ: "यह प्रशंसा यदि आप सुनेंगे तो सुंदर है," और शेर नाबिगा अल-दुब्यानी के दीवान में पृष्ठ 37 पर है। (2) अर्थात: वश में करना। (3) दीवान अबू अल-तैय्यब अल-मुतनब्बी 15/2। और उसका कथन: "धुराका," यानी: आपका कंधा। अल-सिहाह (धरा)। (4) देखें: तहजीब अल-लुगा 12/148-149, और अल-नुकात व अल-उयून 2/144-145। (5) जम्हरत अल-लुगा 3/305 इब्न दुरैद द्वारा, और मजाज़ अल-कुरान अबू उबैदा द्वारा 1/345 और अल-नुकात व अल-उयून अल-मावर्दी

द्वारा 3/145। (6) दीवान काब पृष्ठ 203, और इसमें: "युद्ध के लिए जो तैयार है उससे," इसके बजाय: "युद्ध में दाऊद की बुनाई से।" (7) अल-तबरी ने इसे 13/743 में उद्धृत किया, और अबू अल-लैथ ने इसे अपनी तफ़सीर 2/212 में, और अल-मावर्दी ने अल-नुकात व अल-उयून 3/145 में, और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 4/377 में उद्धृत किया। (8) मआनी अल-कुरान अल-ज़ज्जाज द्वारा 3/170। (9) सहीह मुस्लिम (934) अबू मलिक अल-अशारी की हदीस से, और अहमद ने इसे (22903) उद्धृत किया है। (10) (ज़) से, और बाकी पांडुलिपियों में: हम्माद। (11) अल-तबरी ने इसे 13/743, 744 में इब्न अब्बास, मुजाहिद और कतादा से उद्धृत किया है।

”پس میں نے اعتراض نہیں کیا—آپ بد دعا سے بچیں—بیڑیوں (صفد) کے ساتھ (۱)۔“

الاصفاد: عطیہ؛ کیونکہ یہ مقید کرتا ہے اور غلام بنا دیتا ہے (۲)؛ ابوالطیب نے کہا:

”اور میں نے محبت کی وجہ سے خود کو تمہاری بلندیوں میں مقید کر لیا، اور جس نے احسان کو بیڑی پایا وہ مقید رہا (۳)۔“

کہا گیا: ہر کافر کو ایک شیطان کے ساتھ طوق میں جوڑا جائے گا، اس کی وضاحت اللہ کے اس قول سے ہوتی ہے: {ان لوگوں کو جمع کرو جنہوں نے ظلم کیا اور ان کے ساتھیوں کو} [الصافات: ۲۲] یعنی: شیطانوں میں سے ان کے ساتھی۔ اور کہا گیا: وہ کفار ہیں جنہیں بیڑیوں میں جمع کیا جاتا ہے جیسے وہ دنیا میں گناہوں پر جمع ہوئے تھے (۴)۔

{ان کے لباس گندھک (قطران) کے ہوں گے}: {ان کے لباس} یعنی ان کی قمیصیں۔ ابن درید وغیرہ کے مطابق، اس کا واحد سربال (۵) ہے، اور فعل ہے: میں نے قمیص پہنی اور میں نے دوسرے کو پہنائی؛ کعب بن مالک نے کہا:

”نبی کے گرد گروہ تم سے ملتے ہیں، ان کے پاس جنگ کے لیے داؤد کی بنائی ہوئی قمیصیں ہیں (۶)۔“

{گندھک (قطران) سے} یعنی: اونٹوں کا وہ قطران جس سے انہیں لیپا جاتا ہے۔ یہ حسن (۷) نے کہا۔ اور یہ ان میں آگ بھڑکانے کے لیے زیادہ موثر ہے (۸)۔

صحیح میں ہے: "نوحہ کرنے والی عورت اگر اپنی موت سے پہلے توبہ نہ کرے، تو اسے قیامت کے دن قطران کی قمیص اور خارش کے زرہ کے ساتھ کھڑا کیا جائے گا (۹)۔" ایک جماعت (۱۰) سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: وہ تانبا ہے (۱۱)۔

---

(۱) اس کا صدر: "یہ ثنا اگر تم سنو گے تو خوبصورت ہے،" اور شعر نابغہ ذبیانی کے دیوان میں ص ۳۷ پر ہے۔ (۲) یعنی: مسخر کرنا۔ (۳) دیوان ابوالطیب المتنبی ۱۵/۲۔ اور اس کا قول: "ذراک،" یعنی: تمہارا کندھا۔ الصحاح (ذرا)۔ (۴) دیکھیے: تہذیب اللغۃ ۱۲/ ۱۴۸-۱۴۹، اور النکت والعیون ۲/ ۱۴۴-۱۴۵۔ (۵) جمہرۃ اللغۃ ۳/ ۳۰۵ ابن درید، اور مجاز القرآن ابوعبیدہ ۱/ ۳۴۵ اور النکت والعیون للموادی ۳/ ۱۴۵۔ (۶) دیوان کعب ص ۲۰۳، اور اس میں: "مما یعدون للہیجا،" کی جگہ: "من نسج داود فی الہیجا۔" (۷) اسے طبری نے ۱۳/ ۷۴۳ میں، اور ابواللیث نے اپنی تفسیر ۲/ ۲۱۲ میں، اور الموادی نے النکت والعیون ۳/ ۱۴۵ میں، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ۴/ ۳۷۷ میں نقل کیا ہے۔ (۸) معانی القرآن للزجاج ۳/ ۱۷۰۔ (۹) صحیح مسلم (۹۳۴) ابومالک اشعری کی حدیث سے، اور اسے احمد نے (۲۲۹۰۳) روایت کیا ہے۔ (۱۰) (ظ) سے، اور باقی نسخوں میں: حماد۔ (۱۱) اسے طبری نے ۱۳/ ۷۴۳، ۷۴۴ میں ابن عباس، مجاہد اور قتادہ سے روایت کیا ہے۔

Surah Ibrahim: Verses 48 - 52 172

Isa ibn Umar read: "qatarān" with fatha on the qaf and sukun on the ta(1). And there is a third reading: kasra on the qaf and sukun on the ta(2); from it is the saying of Abu al-Najm: A black [camel] as if the oozing sweat had covered it with pitch and hair-cloth(3) And a fourth reading: "min qitrin ānin" narrated from Ibn Abbas, Abu Huraira, Ikrima, Sa'id ibn Jubayr, and Ya'qub(4). Al-qitr: copper, or molten brass; from it is Allah's saying: {Bring me [it that] I may pour over it molten copper} [Al-Kahf: 96]. And "ānin"(5): that which heat has reached its end; from it is Allah's saying: {and between scalding water at its extreme boiling point}(6) [Ar-Rahman: 44]. {Wa taghshā} meaning: strike {their faces the Fire} {that Allah may recompense every soul what it has earned} meaning: for what it earned. {Indeed, Allah is swift in account} already mentioned(7). Allah's saying: {This is a message for the people} meaning: this which We have sent down to you is a message; i.e., transmission and admonition. {And that they may be warned thereby} meaning: that they may fear the punishment of Allah, Mighty and Majestic. And it was read: "wa liyan-dharu" with fatha on the ya and dhal(8), it is said: nadhartu bi-shay' andharu: if you knew about it and prepared for it, and they did not use a verbal noun (masdar) from it as they did not use from 'asa and laysa, as if they dispensed with it using 'an' and the verb, like your saying: It pleased me that I was warned about something.

(1) Al-Tabari mentioned 13/742 that Isa ibn Umar used to read: "min qitran" with kasra on the qaf, as for the reading of fatha on the qaf and sukun on the ta, Abu Hayyan mentioned it in Al-Bahr 5/440 from Umar and Ali. (2) And it is the reading of Isa ibn Umar according to what Tabari mentioned as in the previous comment. (3) Diwan Abi al-Najm p.83. His saying: jawn, meaning: black, or white (antonym). Or black tinged with redness. And al-musuh: plural of mish, which is a garment made of hair. (4) Al-Qira'at al-Shadh-dhah p.70, and Al-Muhtasib 1/366. See Al-Muharrar al-Wajiz 3/348, and Zad al-Masir 4/377. The famous reading from Ya'qub - who is one of the ten - is like the reading of the congregation. (5) From (z), and in others: al-ān. (6) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/170, and Al-Nukat wa al-'Uyun 3/145. (7) 3/359 - 360. (8) Al-Muhtasib 1/367.

सूरह इब्राहिम: आयत 48 - 52 172

ईसा इब्न उमर ने पढ़ा: "क़तरां" (qatarān) काफ़ पर फ़तहा और ता पर सुकून के साथ(1)। और इसमें तीसरी क़िरात है: काफ़ के नीचे कसरा और ता पर सुकून(2); इसी से अबू अल-नज्म का कथन है: एक काला [ऊँट] मानो उसके पसीने ने उसे तारकोल और बालों के कपड़ों से ढक दिया हो(3) और चौथी क़िरात: "मिन क़ित्रिन आनिन" इब्न अब्बास, अबू हुरैरा, इकरीमा, सईद इब्न जुबैर और याकूब(4) से रिवायत है। अल-क़ित्र: तांबा, या पिघला हुआ पीतल; इसी से अल्लाह का फरमान है: {लाओ मेरे पास [वह कि] मैं उस पर पिघला हुआ तांबा डाल दूँ} [अल-कहफ़: 96]। और "आनिन्"(5): जिसकी गर्मी अपने चरम पर पहुँच गई हो; इसी से अल्लाह का फरमान है: {और खोलते हुए पानी के बीच जिसका तापमान चरम पर हो}(6) [अर-रहमान: 44]। {व तग़शा} यानी: मारती है {उनके चेहरों को आग} {ताकि अल्लाह हर जान को उसका बदला दे जो उसने कमाया} यानी: उसके बदले में जो उसने कमाया। {बेशक अल्लाह जल्द हिसाब लेने वाला है} पहले उल्लेख किया गया है(7)। अल्लाह का फरमान: {यह लोगों के लिए एक संदेश है} यानी: यह जो हमने आपकी ओर उतारा है एक संदेश है; यानी: पहुँचाना और नसीहत। {और ताकि उन्हें इसके माध्यम से चेतावनी दी जाए} यानी: ताकि वे अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल के अज़ाब से डरें। और पढ़ा गया है: "व लियान-ज़रू" या और ज़ाल पर फ़तहा के साथ(8), कहा जाता है: नज़रतु बिश-शइ अ्न्ज़रु: जब आप इसके बारे में जान गए और इसके लिए तैयारी कर ली, और उन्होंने इससे कोई मस्तर (क्रियावाचक संज्ञा) इस्तेमाल नहीं किया जैसा कि उन्होंने 'असा' और 'लैसा' से इस्तेमाल नहीं किया, मानो उन्होंने 'अन' और क्रिया के साथ इसकी ज़रूरत पूरी कर ली हो, जैसे आपका कहना: मुझे खुशी हुई कि मैं किसी चीज़ के बारे में चेतावनी पा गया।

(1) तबरी ने 13/742 में उल्लेख किया है कि ईसा इब्न उमर "मिन क़ितरान" काफ़ के नीचे कसरा के साथ पढ़ते थे, जहाँ तक काफ़ पर फ़तहा और ता पर सुकून वाली क़िरात का सवाल है, अबू हयान ने अल-बहर 5/440 में उमर और अली से इसका उल्लेख किया है। (2) और यह ईसा इब्न उमर की क़िरात है जैसा कि तबरी ने पिछले नोट में उल्लेख किया है। (3) दीवान अबी अल-नज्म पृ. 83। उनका कहना: 'जौन्', यानी: काला, या सफेद (विलोम)। या सुर्खी वाला काला। और 'अल-मुसूह': मिसह का बहुवचन है, जो बालों से बना कपड़ा है। (4) अल-क़िरात अल-शाज़-ज़ह पृ. 70, और अल-मुहतासिब 1/366। देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/348, और जाद अल-मसीर 4/377। याकूब से प्रसिद्ध क़िरात - जो दस में से एक हैं - जमाअत की क़िरात की तरह है। (5) (ज़) से, और दूसरों में:

अल-आन। (6) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान 3/170, और अल-नुक़त वल-'उयून 3/145। (7) 3/359 - 360। (8) अल-मुहतासिब 1/367।

سورہ ابراہیم: آیات ٤٨ - ٥٢ ١٧٢

عیسیٰ بن عمر نے پڑھا: «قَطَران» قاف کے فتحہ اور طاء کے سکون کے ساتھ(١)۔ اور اس میں تیسری قرأت ہے: قاف کا کسرہ اور طاء کا جزم(٢)؛ اسی سے ابو النجم کا قول ہے: جَوْنٌ كَأَنَّ العَرَقَ المَنْشُوحا لَبَّسَهُ القِطْرانَ والمَسُوحا(٣) (ایک سیاہ [اونٹ] گویا اس کے رستے ہوئے پسینے نے اسے رال (تارکول) اور بالوں والے کپڑوں سے ڈھانپ دیا ہو) اور چوتھی قرأت: «مِنْ قِطْرٍ آنٍ» ابن عباس، ابوہریرہ، عکرمہ، سعید بن جبیر اور یعقوب(٤) سے مروی ہے۔ اور القِطر: تانبا، یا پگھلا ہوا پیتل؛ اسی سے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {لائو میرے پاس [وہ کہ] میں اس پر پگھلا ہوا تانبا ڈال دوں} [الکہف: ٩٦]۔ اور «آنٍ»(٥): وہ جس کی گرمی انتہا کو پہنچ چکی ہو؛ اسی سے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور نہایت گرم کھولتے ہوئے پانی کے درمیان} (٦) [الرحمن: ٤٤]۔ {وَتَغْشَى} یعنی: مارے گی {ان کے چہروں کو آگ} {تاکہ اللہ ہر جان کو اس کا بدلہ دے جو اس نے کمایا} یعنی: اس کے بدلے میں جو اس نے کمایا۔ {بے شک اللہ جلد حساب لینے والا ہے} پہلے گزر چکا ہے(٧)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {یہ لوگوں کے لیے ایک پیغام ہے} یعنی: یہ جو ہم نے آپ کی طرف اتارا ہے ایک پیغام ہے؛ یعنی: پہنچانا اور نصیحت۔ {اور تاکہ اس کے ذریعے انہیں ڈرایا جائے} یعنی: تاکہ وہ اللہ عزوجل کے عذاب سے ڈریں۔ اور پڑھا گیا ہے: «وَلِيَنْذُرُوا» یا اور ذال کے فتحہ کے ساتھ(٨)، کہا جاتا ہے: نذرتُ بالشيء أَنْذَرُ: جب آپ کو اس کا علم ہو جائے اور آپ اس کے لیے تیار ہو جائیں، اور انہوں نے اس سے کوئی مصدر استعمال نہیں کیا جیسا کہ انہوں نے 'عسیٰ' اور 'لیس' سے استعمال نہیں کیا، گویا کہ انہوں نے 'أن' اور فعل کے ذریعے اس سے بے نیازی اختیار کر لی ہو، جیسے آپ کا کہنا: مجھے خوشی ہوئی کہ میں کسی چیز سے باخبر ہو گیا۔

(١) طبری نے ١٣/٧٤٢ میں ذکر کیا ہے کہ عیسیٰ بن عمر «من قطران» قاف کے کسرہ کے ساتھ پڑھتے تھے، رہا قاف کے فتحہ اور طاء کے سکون والی قرأت تو ابو حیان نے البحر ٥/٤٤٠ میں عمر اور علی سے اسے ذکر کیا ہے۔ (٢) اور یہ عیسیٰ بن عمر کی قرأت ہے جیسا کہ طبری نے پچھلے نوٹ میں ذکر کیا۔ (٣) دیوان ابی النجم ص٨٣۔ ان کا قول: 'جَون'، یعنی: سیاہ، یا سفید (متضاد)۔ یا وہ سیاہی جس میں سرخی ملی ہو۔ اور 'المسوح': 'مسح' کی جمع ہے، اور وہ بالوں کا بنا ہوا کپڑا ہے۔ (٤) القراءات الشاذة ص٧٠، اور المحتسب ١/٣٦٦۔ دیکھئے المحرر الوجیز ٣/٣٤٨، اور زاد المسیر ٤/٣٧٧۔ اور یعقوب سے مشہور قرأت - جو دس قراء میں سے ایک ہیں - جماعت کی قرأت کی طرح ہے۔ (٥) (ظ) سے، اور دوسروں میں: الآن۔ (٦) معانی القرآن للزجاج ٣/١٧٠، اور النکت والعیون ٣/١٤٥۔ (٧) ٣/٣٥٩ - ٣٦٠۔ (٨) المحتسب ١/٣٦٧۔

Surah Ibrahim, Verses 48 - 52 (Page 173)

"And that they may know that He is but one God": Meaning, so they may know the oneness of Allah through the arguments and proofs He has established. "And that those of understanding may take heed": Meaning, so that people of intellect may learn a lesson (1). These particles 'lam' (meaning 'so that') in "and that they may be warned," "and that they may know," and "and that they may take heed" are related to something omitted; the implied meaning is: And for that purpose We sent it down (2).

And Yaman bin Ri'ab narrated that this verse was revealed concerning Abu Bakr al-Siddiq, may Allah be pleased with him (3).

Some were asked: Does the Book of Allah have a title? They said: Yes. It was said: And where is it? They said: His, the Almighty's, words: "This is a proclamation for mankind, let them be warned thereby" to the end of it.

The exegesis of Surah Ibrahim, peace be upon him, is completed, and praise be to Allah.

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun by al-Mawardi 3/146, and al-Wasit by al-Wahidi 3/37. (2) See al-Wasit by al-Wahidi 3/37, and Zad al-Masir 4/378. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/146.

सूरह इब्राहिम, आयतें 48 - 52 (पेज 173)

"और ताकि वे जान लें कि वही एकमात्र ईश्वर है": यानी, अल्लाह ने जो प्रमाण और दलीलें पेश की हैं, उनसे वे उसकी एकता को जान लें। "और ताकि बुद्धिमान लोग उपदेश ग्रहण करें": यानी, ताकि बुद्धि वाले लोग इससे शिक्षा लें (1)। "ताकि उन्हें चेतावनी दी जाए", "ताकि वे जान लें" और "ताकि वे उपदेश ग्रहण करें" में आने वाला अक्षर 'लाम' एक छिपे हुए शब्द से संबंधित है; इसका भाव यह है: और इसीलिए हमने इसे उतारा है (2)।

यमन बिन रिआब ने रिवायत की है कि यह आयत अबू बक्र सिद्दीक (रज़ियल्लाहु अन्हु) के बारे में नाज़िल हुई (3)।

किसी से पूछा गया: क्या अल्लाह की किताब का कोई शीर्षक है? उन्होंने कहा: हाँ। पूछा गया: वह कहाँ है? उन्होंने कहा: अल्लाह तआला का यह फरमान: "यह लोगों के लिए एक संदेश है ताकि इसके द्वारा उन्हें सचेत किया जाए" अंत तक।

सूरह इब्राहिम (अलैहिस्सलाम) की तफ़सीर (व्याख्या) पूरी हुई, और अल्लाह ही के लिए सब प्रशंसा है।

(1) अल-नुकत वल-उयून, अल-मावर्दी 3/146, और अल-वसीत, अल-वाहिदी 3/37। (2) देखिए अल-वसीत, अल-वाहिदी 3/37, और ज़ाद अल-मसीर 4/378। (3) अल-नुकत वल-उयून 3/146।

سورہ ابراہیم، آیات 48 - 52 (صفحہ 173)

﴿وَلِيَعْلَمُوا أَنَّمَا هُوَ إِلَٰهٌ وَاحِدٌ﴾ یعنی: اور تاکہ وہ جان لیں اللہ کی وحدانیت کو ان دلائل اور برہانوں کے ذریعے جو اس نے قائم کیے ہیں۔ ﴿وَلِيَذَّكَّرَ أُولُوا الْأَلْبَابِ﴾ یعنی: اور تاکہ عقل والے نصیحت حاصل کریں (1)۔ اور یہ 'لام' جو «وَلِيُنذَرُوا»، «وَلِيَعْلَمُوا» اور «وَلِيَذَّكَّرَ» میں ہیں، ایک محذوف (پوشیدہ) لفظ سے متعلق ہیں؛ اس کی تقدیر (مراد) یہ ہے: اور اسی لیے ہم نے اسے نازل کیا ہے (2)۔

اور یمان بن رئاب سے مروی ہے کہ یہ آیت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ کے بارے میں نازل ہوئی (3)۔

بعض سے پوچھا گیا: کیا اللہ کی کتاب کا کوئی عنوان ہے؟ انہوں نے کہا: ہاں۔ پوچھا گیا: وہ کہاں ہے؟ انہوں نے کہا: اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد: ﴿هَٰذَا بَلَاغٌ لِلنَّاسِ وَلِيُنذَرُوا بِهِ﴾ آخر تک۔

سورہ ابراہیم علیہ السلام کی تفسیر مکمل ہوئی، والحمد للہ۔

(1) النکت والعیون للموارد ی 146/3، والوسیط للواحدي 37/3۔ (2) دیکھئے الوسیط للواحدي 37/3، وزاد المسیر 378/4۔ (3) النکت والعیون 146/3۔

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful

Exegesis of Surat Al-Hijr

Allah says: {Alif, Lam, Ra. These are the verses of the Book and a clear Qur'an. (1)} Its meaning has been mentioned before (1). It was said regarding "the Book" that it is a generic name for the previous books of the Torah and the Gospel, then He combined them with the "clear Book". And it was said: the Book is the Qur'an; He combined both names for it (2).

Allah says: {Perhaps those who disbelieved will wish that they had been Muslims. (2)} "Rubba" (perhaps) does not precede a verb. If "ma" is attached to it, it prepares it (3) to precede a verb; you say: "rubbama qama Zaid" (perhaps Zaid stood up) and "rubbama yaqumu Zaid" (perhaps Zaid is standing up). It is also permissible for "ma" to be an indefinite noun meaning "something", and "yawaddu" (would wish) is an attribute for it, meaning: "Perhaps something the disbeliever would wish for" (4). Nafi' and 'Asim recited: "rubama" with a lightened 'ba'. The others recited it with a double (stressed) 'ba' (5), and they are two dialects. Abu Hatim said: The people of Hijaz lighten "rubbama" (6); the poet said (7):

---

(1) 445/10 - 447. (2) See An-Nukat wa al-'Uyun by Al-Mawardi 3/147. (3) In (Zh), (D), and (Z): attached to it... prepared it. (4) See Tafsir al-Tabari 14/6, Ma'ani al-Qur'an by al-Akhfash 2/602, Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/173, and Amali ibn al-Shajari 2/566 - 567. (5) Al-Sab'a p. 366, and al-Taysir p. 135. (6) See I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/375. (7) He is Adi bin al-Ra'la al-Ghassani, and the verse was previously mentioned in 5/12.

बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम

सूरत अल-हिज्र की व्याख्या (तफ़सीर)

अल्लाह तआला का फरमान है: {अलिफ़, लाम, रा। ये किताब और स्पष्ट क़ुरआन की आयतें हैं। (1)} इसका अर्थ पहले बताया जा चुका है (1)। "किताब" के बारे में कहा गया है कि यह तौरात और इंजील जैसी पिछली किताबों के लिए एक सामान्य नाम है, फिर उसने उन्हें "स्पष्ट किताब" के साथ जोड़ दिया। और यह भी कहा गया है कि: किताब ही क़ुरआन है, उसके लिए दोनों नामों को जोड़ दिया गया है (2)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {शायद वे लोग जिन्होंने कुफ़्र (अविश्वास) किया, यह कामना करेंगे कि काश वे मुसलमान होते। (2)} "रुब्बा" (शायद) क्रिया (वर्ब) से पहले नहीं आता है। जब इसके साथ "मा" जुड़ जाता है, तो यह इसे क्रिया से पहले आने के लिए तैयार (3) कर देता है; आप कहते हैं: "रुब्बमा क़ामा ज़ैद" (शायद ज़ैद खड़ा हुआ) और "रुब्बमा यक़ूमु ज़ैद" (शायद ज़ैद खड़ा होगा)। यह भी संभव है कि "मा" एक अनिश्चित संज्ञा हो जिसका अर्थ "कुछ" हो, और "यवद्दु" (कामना करना) उसकी विशेषता हो, अर्थात: "शायद कोई ऐसी चीज़ जिसकी काफिर कामना करे" (4)। नाफी और आसिम ने "रुबमा" को 'बा' पर बिना तशदीद के पढ़ा है। बाकियों ने इसे तशदीद (5) के साथ पढ़ा है, और ये दो बोलियाँ हैं। अबू हातिम ने कहा: हिजाज़ के लोग "रुब्बमा" को हल्का (बिना तशदीद के) पढ़ते हैं (6); कवि ने कहा (7):

---

(1) 445/10 - 447। (2) अल-मावर्दी की अन-नुकात व अल-उयून 3/147 देखें। (3) (ज़), (द) और (ज़) में: उससे जुड़ा... उसे तैयार किया। (4) तफ़सीर अल-तबरी 14/6, अल-अख़फ़श द्वारा मआनी अल-क़ुरआन 2/602, अल-ज़ज्जाज द्वारा मआनी अल-क़ुरआन 3/173, और अमाली इब्न अल-शजरी 2/566 - 567 देखें। (5) अल-सबा पृ. 366, और अल-तयसीर पृ. 135। (6) अल-नहस द्वारा इ'राब अल-क़ुरआन 2/375 देखें। (7) वह अदी बिन अल-राला अल-ग़स्सानी है, और यह शेर पहले 5/12 में आ चुका है।

بسم الله الرحمن الرحيم

تفسیر سورہ الحجر

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ الر تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ وَقُرْآنٍ مُّبِينٍ ﴿١﴾ ﴾ اس کا معنی پہلے گزر چکا ہے (۱)۔ اور «الکتاب» کے بارے میں کہا گیا ہے کہ: یہ تورات اور انجیل جیسی سابقہ کتب کی جنس کے لیے ایک نام ہے، پھر اللہ نے انہیں کتابِ مبین کے ساتھ ملا کر ذکر کیا۔ اور کہا گیا ہے: کتاب سے مراد قرآن ہے، اس کے لیے دونوں ناموں کو جمع کر دیا گیا (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ رُّبَمَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ كَانُوا مُسْلِمِينَ ﴿٢﴾ ﴾ «رُبَّ» فعل پر داخل نہیں ہوتا، پس جب اس کے ساتھ «ما» مل جاتا ہے تو وہ اسے فعل پر داخل ہونے کے لیے تیار (۳) کر دیتا ہے، آپ کہتے ہیں: «ربما قام زید» (شاید زید کھڑا ہوا)، اور «ربما یقوم زید» (شاید زید کھڑا ہوگا)۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ «ما» نکرہ ہو جس کا معنی "کچھ" ہو، اور «یود» اس کی صفت ہو، یعنی: "شاید کوئی ایسی چیز جس کی کافر تمنا کرے" (۴)۔ نافع اور عاصم نے «رُبَمَا» (باء کی تخفیف کے ساتھ) پڑھا ہے۔ باقیوں نے اسے مشدد (۵) پڑھا ہے، اور یہ دونوں لغتیں (بولیاں) ہیں۔ ابو حاتم نے کہا: اہل حجاز «ربما» کی تخفیف کرتے ہیں (۶)؛ شاعر نے کہا (۷):

---

(۱) ۴۴۵/۱۰ - ۴۴۷۔ (۲) دیکھیے النکت والعیون از ماوردی ۳/۱۴۷۔ (۳) (ظ)، (د) اور (ز) میں: اس سے ملا... اسے تیار کیا۔ (۴) دیکھیے تفسیر طبری ۶/۱۴، معانی القرآن از اخفش ۶۰۲/۲، معانی القرآن از زجاج ۱۷۳/۳، اور امالی ابن شجری ۵۶۶/۲ - ۵۶۷۔ (۵) السبعہ ص ۳۶۶، اور التیسیر ص ۱۳۵۔ (۶) دیکھیے اعراب القرآن از نحاس ۳۷۵/۲۔ (۷) وہ عدی بن الرعلاء الغسانی ہے، اور یہ بیت ۱۲/۵ میں گزر چکا ہے۔

Sura Al-Hijr: Verse 2 175

. Indeed, many a strike with a polished sword between Busra and a wide-penetrating wound. Tamim, Qays, and Rabi'ah pronounce it with a doubled 'ba' (rubbama)(1). It is also reported as: rabbama, rubbama, rabbatama, and rubbatama, with both the lightening and doubling of the 'ba' as well(2). Its original usage is for the 'little' (infrequent), but it is sometimes used for the 'much' (frequent), meaning: the disbelievers will wish many times that they had been Muslims(3); as said by the Kufans. Among this is the saying of the poet: "Indeed, perhaps the eye has gifted you a look, whose ultimate result is that it does not benefit you."(4)

Some said: It is for the 'little' (infrequent) in this context; because they said this in some instances, not all of them(5); due to being occupied with the punishment, and Allah knows best. And He said: "Perhaps [they] will wish" (rubama yawaddu), and it is only used for what has occurred; because due to the truthfulness of the promise, it is as if it were an event witnessed that had already happened.

And Al-Tabarani Abu al-Qasim narrated from the hadith of Jabir ibn Abdullah, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Indeed, some people from my Ummah will enter Hellfire because of their sins, and they will stay in Hellfire as long as Allah wills. Then the polytheists will taunt them(6), saying: 'We do not see that what you used to disagree with us on regarding your testimony and faith has benefited you.' Then no monotheist will remain except that Allah will bring him out of Hellfire. Then the Messenger of Allah (peace be upon him) recited: 'Perhaps those who disbelieve will wish that they had been Muslims.'"(7)

---

(1) See I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/375, and in it: "Bakr" instead of "Rabi'ah". (2) Ibn Hisham said in al-Mughni p. 184: In "rubba" there are sixteen linguistic variations: pronouncing the 'ra' with damma or fatha, both with and without doubling (shadda), and these four variations combined with the feminine 'ta' (either silent or vowelled) or without it, making twelve. Also, damma and fatha with a sukun on the 'ba', and doubling both letters with damma or fatha with both the doubling and lightening. (3) See al-Nukat wal-'Uyun 3/148, and al-Muharrar al-Wajiz 3/349. (4) In (D) and (Z): 'tajzi' (suffice), and al-Mawardi mentioned it in al-Nukat wal-'Uyun 3/148. (5) Al-Nukat wal-'Uyun 3/148. (6) In (Zha): Fire. (7) Al-Mu'jam al-Awsat by al-Tabarani (5142), and al-Suyuti attributed it in al-Durr al-Manthur 4/92 to Ibn Mardawayh and authenticated its chain of transmission. Al-Haythami said in al-Majma' 10/379: Narrated by al-

Tabarani in al-Awsat and its narrators are the narrators of Sahih, except Bassam al-Sayrafi and he is trustworthy.

सूरह अल-हिज्र: आयत 2 175

. शायद बसरा के बीच एक चमकीली तलवार का वार और एक गहरा घाव। तमीम, कैस और रबीया के कबीले इसे 'बा' पर शद्दा के साथ पढ़ते हैं (रुब्बमा)(1)। इसके बारे में कहा गया है: रब्बमा, रुब्बमा, रब्बतमा और रुब्बतमा, 'बा' को हल्का और भारी (शद्दा) दोनों तरह से पढ़ने के साथ भी(2)। इसका मूल उपयोग 'थोड़े' के लिए है, लेकिन कभी-कभी 'बहुत' के लिए भी उपयोग किया जाता है, यानी: काफिर कई बार यह इच्छा करेंगे कि काश वे मुसलमान होते(3); जैसा कि कूफ़ियों ने कहा है। कवि का कथन इसी बारे में है: "सुनो, शायद आँख ने तुम्हें एक ऐसी नज़र दी हो, जिसका अंतिम परिणाम यह हो कि वह तुम्हारे किसी काम न आए।"(4)

कुछ लोगों ने कहा: यहाँ यह 'थोड़े' के लिए है; क्योंकि उन्होंने ऐसा कुछ ही मौकों पर कहा, हर बार नहीं(5); सजा में व्यस्त होने के कारण, और अल्लाह ही बेहतर जानता है। और उसने कहा: "रुबमा यवाददु" (शायद वे इच्छा करेंगे), और यह केवल उसी के लिए होता है जो घटित हो चुका हो; क्योंकि वादे की सच्चाई के कारण ऐसा लगता है जैसे वह आँखों के सामने की हकीकत हो जो हो चुकी है।

अबू अल-कासिम अल-तबरानी ने जाबिर बिन अब्दुल्ला की हदीस से वर्णन किया है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "मेरी उम्मत के कुछ लोग अपने गुनाहों के कारण आग (नर्क) में दाखिल होंगे, और वे आग में तब तक रहेंगे जब तक अल्लाह चाहेगा। फिर मुशरिक (बहुदेववादी) उन्हें ताना मारेंगे(6) और कहेंगे: 'हम नहीं देखते कि तुम्हारी गवाही और ईमान, जिसमें तुम हमारा विरोध करते थे, तुम्हें कोई लाभ पहुँचा सका।' तब कोई भी एकेश्वरवादी (मुवह्हिद) शेष नहीं बचेगा जिसे अल्लाह आग से बाहर न निकाल ले। फिर अल्लाह के रसूल ﷺ ने यह आयत पढ़ी: 'शायद काफिर लोग यह इच्छा करेंगे कि काश वे मुसलमान होते'।"(7)

---

(1) अल-नहहास की 'इराब अल-कुरान' 2/375 देखें, और इसमें: "रबीया" की जगह "बक्र" है। (2) इब्न हिशाम ने 'अल-मुगनी' पृष्ठ 184 में कहा: "रुब्बा" में सोलह भाषाई रूप हैं: 'रा' पर दम्मा और फथह, दोनों शद्दा और बिना शद्दा के साथ, और ये चार रूप स्त्रीलिंग 'ता' (साकिन या मुतहर्रिक) के साथ या उसके बिना, तो ये बारह हुए, और 'बा' के सुकून के साथ दम्मा और फथह, और शद्दा और बिना शद्दा के साथ दोनों अक्षरों का दम्मा। (3) अल-नुकात वल-उयून 3/148, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/349 देखें। (4) (द) और (ज़) में: 'तजज़ी', और अल-मावर्दी ने इसे अल-नुकात वल-उयून 3/148 में उल्लेख किया है। (5) अल-नुकात वल-उयून 3/148। (6) (ज़) में: आग। (7) अल-तबरानी

की 'अल-मुजम अल-अवसत' (5142), और अल-सुयुति ने इसे इब्न मरदवीह के हवाले से 'अल-दुर्र अल-मनथूर' 4/92 में वर्णित किया और इसकी सनद को सही बताया। अल-हैथमी ने 'अल-मजमा' 10/379 में कहा: इसे अल-तबरानी ने अल-अवसत में रिवायत किया है और इसके रावी सहीह के रावी हैं, सिवाय बसाम अल-सैरफी के और वह विश्वसनीय है।

سورة الحجر: آیت ۲ ۱۷۵

. شاید بصریٰ کے درمیان چمکتی ہوئی تلوار کی ایک ضرب اور ایک گہرا زخم۔ تمیم، قیس اور ربیعہ اسے 'با' کی تشدید کے ساتھ پڑھتے ہیں (رُبَّمَا)(۱)۔ اور اس کے بارے میں یہ بھی منقول ہے: رَبَّمَا، رُبَّمَا، رَبَّتَمَا، اور رُبَّتَمَا، با کی تخفیف اور تشدید دونوں کے ساتھ بھی(۲)۔ اس کی اصل یہ ہے کہ یہ قلیل (تھوڑے) کے لیے استعمال ہوتا ہے، اور کبھی کثیر (زیادہ) کے لیے بھی استعمال ہوتا ہے، یعنی: کافر اکثر اوقات یہ تمنا کریں گے کہ کاش وہ مسلمان ہوتے(۳)؛ یہ اہل کوفہ کا قول ہے۔ شاعر کا قول اسی بارے میں ہے: "سنو، شاید آنکھ نے تمہیں ایک ایسی نظر تحفے میں دی ہو، جس کا آخری نتیجہ یہ ہو کہ وہ تمہارے کسی کام نہ آئے۔"(۴)

بعض نے کہا: یہاں یہ قلیل کے لیے ہے؛ کیونکہ انہوں نے یہ بات بعض مواقع پر کہی، تمام مواقع پر نہیں(۵)؛ عذاب میں مشغولیت کی وجہ سے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ اور فرمایا: "رُبَمَا يَوَدُّ" (شاید وہ تمنا کریں گے)، اور یہ صرف اسی چیز کے لیے ہوتا ہے جو واقع ہو چکی ہو؛ کیونکہ وعدے کی سچائی کی وجہ سے یہ ایسا ہے جیسے آنکھوں دیکھا واقعہ ہو جو گزر چکا ہو۔

ابو القاسم الطبرانی نے جابر بن عبداللہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بے شک میری امت کے کچھ لوگ اپنے گناہوں کی وجہ سے آگ میں داخل ہوں گے، اور وہ آگ میں رہیں گے جب تک اللہ چاہے گا۔ پھر مشرکین انہیں طعنہ دیں گے(۶) اور کہیں گے: 'ہم نہیں دیکھتے کہ تمہاری تصدیق اور ایمان جس میں تم ہماری مخالفت کرتے تھے، تمہیں کوئی فائدہ پہنچا سکا۔' پس کوئی بھی موحد باقی نہیں رہے گا مگر یہ کہ اللہ اسے آگ سے نکال لے گا۔ پھر رسول اللہ ﷺ نے یہ آیت تلاوت فرمائی: 'شاید وہ لوگ جنہوں نے کفر کیا یہ تمنا کریں گے کہ کاش وہ مسلمان ہوتے'۔"(۷)

(۱) دیکھئے النحاس کی اعراب القرآن ۲/ ۳۷۵، اور اس میں "ربیعہ" کی جگہ "بکر" ہے۔ (۲) ابن ہشام نے المغنی ص ۱۸۴ میں کہا: "رب" میں سولہ لغات ہیں: را کا ضمہ اور فتحہ، دونوں تشدید اور تخفیف کے ساتھ، اور یہ چاروں صورتیں تائے تانیث (ساکن یا متحرک) کے ساتھ یا اس کے بغیر، تو یہ بارہ ہوئیں، اور با کے سکون کے ساتھ ضمہ اور فتحہ، اور تشدید اور تخفیف کے ساتھ دونوں حرفوں کا ضمہ۔ (۳) دیکھئے النکت والعیون ۳/ ۱۴۸، اور المحرر الوجیز ۳/ ۳۴۹۔ (۴) (د) اور (ز) میں: 'تجزی'، اور الماوردی نے النکت والعیون ۳/ ۱۴۸ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۵) النکت والعیون ۳/ ۱۴۸۔ (۶) (ظ) میں: آگ۔ (۷) طبرانی کی المعجم الاوسط (۵۱۴۲)، اور السیوطی نے اسے الدر المنثور ۴/ ۹۲ میں ابن مردویہ کی طرف منسوب کیا اور اس کی سند کو صحیح قرار دیا۔ اور الہیثمی نے المجمع ۱۰/ ۳۷۹ میں کہا: اسے طبرانی نے الاوسط میں روایت کیا ہے اور اس کے راوی صحیح کے راوی ہیں، سوائے بسام الصیرفی کے اور وہ ثقہ ہے۔

176 Surah Al-Hijr: Verses 2 - 3

Al-Hasan said: When the polytheists see the believers (1) having entered Paradise, while their own abode (2) is in the Fire, they will wish they had been Muslims. Ad-Dahhak said: This wishing occurs at the time of witnessing in this world when guidance is made clear (3) to them from error. And it is said: On the Day of Resurrection when they see the honor given to the believers and the humiliation of the disbelievers (4).

Allah's saying: {Leave them to eat and enjoy themselves and be diverted by [false] hope, for they are going to know.} [Al-Hijr: 3]

In this there are two issues:

First: Allah's saying: {Leave them to eat and enjoy themselves} is a threat to them. {and be diverted by [false] hope} means: it distracts them from obedience. It is said: 'Alhahu' (distracted him) from such-and-such, meaning: preoccupied him, and he was 'Lahiya' (neglectful) of the thing, 'Yalha' (becomes neglectful) (5). {for they are going to know} when they see the Resurrection and taste the consequence of what they have done. This verse is abrogated by the verse of the sword (6).

Second: In "Musnad al-Bazzar," on the authority of Anas, he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Four things are from wretchedness: dryness of the eye, hardness (7) of the heart, long hope, and greed for the world" (8).

Long hope is a terminal illness and a chronic disease; whenever it takes hold of the heart, its disposition is corrupted, its treatment becomes severe, it is never parted from illness, nor does medicine succeed (9) in it; rather, it exhausts doctors, and despair arises from...

---

(1) In (D), (Z), and (M): Muslims. The established text is from (Zha), which agrees with 'An-Nukat wal-'Uyun' 3/148. (2) In (Zha), (D), and (Z): and they did not see them. In 'An-Nukat wal-'Uyun' 3/148: and they became. (3) In (Zha): until it is clarified. (4) 'An-Nukat wal-'Uyun' 3/147 - 148. (5) Tahdhib al-Lugha 6/428. (6) 'Al-Muharrar al-Wajiz' by Ibn Atiyyah 3/350, and 'Zad al-Masir' by Ibn al-Jawzi 4/382. The verse of the sword is Allah's saying: {Kill the polytheists wherever you find them} [At-Tawbah: 5]. (7) In (D) and (Z): 'Qasaa' (another form for hardness). (8) 'Kashf al-Astar' (3230), and 'Salaf' 2/205. We have quoted there the words of Adh-Dhahabi regarding it: A rejected (munkar) hadith. (9) In (Zha): 'yanja' (be effective).

१७६ सूरा अल-हिज्र: आयत २ - ३

अल-हसन ने कहा: जब मुशरिक (एकेश्वरवाद के विरोधी) मोमिनों (विश्वास करने वालों) (१) को स्वर्ग में प्रवेश करते हुए देखेंगे, और उनका अपना ठिकाना (२) नरक की आग में होगा, तो वे कामना करेंगे कि वे मुसलमान होते। अद-दहाक ने कहा: यह कामना दुनिया में उस समय होती है जब उनके लिए पथभ्रष्टता से मार्गदर्शन स्पष्ट हो जाता है (३)। और कहा गया है: प्रलय के दिन जब वे मोमिनों का सम्मान और काफिरों (अविश्वासियों) का अपमान देखेंगे (४)।

अल्लाह का कथन: {उन्हें छोड़ दो कि वे खा लें और आनंद ले लें और उन्हें (झूठी) आशा भुलावे में डाले रखे, शीघ्र ही उन्हें मालूम हो जाएगा।} [अल-हिज्र: ३]

इसमें दो मसले (विषय) हैं:

पहला: अल्लाह का कथन: {उन्हें छोड़ दो कि वे खा लें और आनंद ले लें} उनके लिए एक चेतावनी है। {और उन्हें (झूठी) आशा भुलावे में डाले रखे} यानी: यह उन्हें आज्ञापालन से विचलित कर देता है। कहा जाता है: 'अलहाहु' (उसे विचलित कर दिया) फलां चीज़ से, यानी: उसे व्यस्त कर दिया, और वह चीज़ से 'लहिया' (बेखबर) हो गया, 'यल्हा' (बेखबर होता है) (५)। {शीघ्र ही उन्हें मालूम हो जाएगा} जब वे कयामत (प्रलय) को देखेंगे और जो कुछ उन्होंने किया है उसके बुरे परिणाम को चखेंगे। यह आयत तलवार वाली आयत (आयतुस-सैफ़) द्वारा निरस्त (मन्सूख) है (६)।

दूसरा: "मुसनद अल-बज़्ज़ार" में अनस के हवाले से है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "चार चीजें बदकिस्मती (बदबख्ती) में से हैं: आँखों का खुश्क होना (आंसू न आना), दिल की कठोरता (७), लंबी आशा, और दुनिया का लालच" (८)।

लंबी आशा एक लाइलाज बीमारी और एक पुराना रोग है; जब भी यह दिल पर हावी हो जाता है, तो उसका स्वभाव बिगड़ जाता है, उसका इलाज कठिन हो जाता है, बीमारी उसका साथ नहीं छोड़ती, और न ही कोई दवा उसमें काम (९) करती है, बल्कि यह हकीमों (डॉक्टरों) को थका देती है, और इससे निराशा...

---

(१) (द), (ज़) और (म) में: 'मुसलमान'। (ज़्हा) से प्रमाणित पाठ वह है जो 'अन-नुकात वल-उयून' ३/१४८ के अनुरूप है। (२) (ज़्हा), (द) और (ज़) में: 'और उन्होंने उन्हें नहीं देखा'। 'अन-नुकात वल-उयून' ३/१४८ में: 'और वे हो गए'। (३) (ज़्हा) में: 'जब तक स्पष्ट न हो जाए'। (४) 'अन-नुकात वल-

उयून' ३/१४७ - १४८। (५) 'तहज़ीब अल-लुग़ा' ६/४२८। (६) इब्न अतिय्याह द्वारा 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' ३/३५०, और इब्न अल-जौज़ी द्वारा 'ज़ाद अल-मसीर' ४/३८२। तलवार की आयत अल्लाह का कथन है: {मुशरिकों को जहाँ कहीं पाओ मार डालो} [अत-तौबा: ५]। (७) (द) और (ज़) में: 'क़सा'। (८) 'कश्फ अल-अस्तार' (३२३०), और 'सलफ' २/२०५। हमने वहाँ इसके बारे में अज़-ज़हाबी के शब्दों को उद्धृत किया है: एक अस्वीकृत (मुनकर) हदीस। (९) (ज़्हा) में: 'यन्जा' (प्रभावी होना)।

۱۷۶ سورة الحجر: آیت ۲ - ۳

حسن بصری رحمہ اللہ نے فرمایا: جب مشرکین مومنین (۱) کو جنت میں داخل ہوتے دیکھیں گے اور خود ان کا ٹھکانا (۲) آگ میں ہوگا، تو وہ تمنا کریں گے کہ کاش وہ مسلمان ہوتے۔ ضحاک رحمہ اللہ نے فرمایا: یہ تمنا دنیا میں مشاہدے کے وقت ہوتی ہے جب ان پر گمراہی کے مقابلے میں ہدایت واضح (۳) ہو جاتی ہے۔ اور ایک قول یہ ہے کہ: قیامت کے دن جب وہ مومنوں کی عزت اور کافروں کی ذلت دیکھیں گے (۴)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ذَرْهُمْ يَأْكُلُوا وَيَتَمَتَّعُوا وَيُلْهِهِمُ الْأَمَلُ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ ﴾

اس میں دو مسئلے ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ذَرْهُمْ يَأْكُلُوا وَيَتَمَتَّعُوا﴾ ان کے لیے تہدید (دھمکی) ہے۔ ﴿وَيُلْهِهِمُ الْأَمَلُ﴾ یعنی: انہیں اطاعت سے غافل کر دے۔ کہا جاتا ہے: "ألهاه عن كذا" یعنی اسے فلاں چیز سے غافل کر دیا یعنی اسے مصروف کر دیا، اور وہ اس چیز سے غافل ہو گیا (۵)۔ ﴿فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ ﴾ جب وہ قیامت دیکھ لیں گے اور اپنے کرتوتوں کا وبال چکھ لیں گے۔ اور یہ آیت سیف (تلوار والی آیت) سے منسوخ ہے (۶)۔

دوسرا: "مسند البزار" میں حضرت انس رضی اللہ عنہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "چار چیزیں بدبختی کی علامت ہیں: آنکھ کا خشک ہونا (آنسو نہ نکلنا)، دل کی سختی (۷)، لمبی امیدیں باندھنا، اور دنیا کی حرص" (۸)۔

اور لمبی امید ایک موذی مرض اور پرانی بیماری ہے، اور جب یہ دل پر قابض ہو جائے تو اس کا مزاج بگڑ جاتا ہے، اس کا علاج مشکل ہو جاتا ہے، اس سے بیماری جدا نہیں ہوتی، اور نہ ہی

کوئی دوا اس میں کارگر (۹) ہوتی ہے، بلکہ یہ اطباء کو عاجز کر دیتی ہے، اور اس سے مایوسی...

---

(۱) (د)، (ز) اور (م) میں: 'المسلمین'۔ اور (ظ) سے جو ثابت ہے وہ 'النکت والعیون' ۳/۱۴۸ کے موافق ہے۔ (۲) (ظ)، (د) اور (ز) میں: 'وما رأوهم'۔ اور 'النکت والعیون' ۳/۱۴۸ میں: 'وصاروا هم'۔ (۳) (ظ) میں: 'حتی یتبین'۔ (۴) 'النکت والعیون' ۳/۱۴۷ - ۱۴۸۔ (۵) 'تہذیب اللغہ' ۶/۴۲۸۔ (۶) ابن عطیہ کی 'المحرر الوجیز' ۳/۳۵۰، اور ابن الجوزی کی 'زاد المسیر' ۴/۳۸۲۔ اور آیت سیف اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدتُّمُوهُمْ﴾ [التوبہ: ۵]۔ (۷) (د) اور (ز) میں: 'وقساء'۔ (۸) 'کشف الاستار' (۳۲۳۰)، اور 'سلف' ۲/۲۰۵۔ اور ہم نے وہاں امام ذہبی کا قول نقل کیا ہے کہ: یہ حدیث منکر ہے۔ (۹) (ظ) میں: 'ینجع'۔

177, Surah Al-Hijr: Verse 3

...the sages and scholars were free from it. The reality of long-term hope (amal) is: greed for the world, devotion to it, love (1) for it, and turning away from the Hereafter.

It is narrated from the Messenger of Allah ﷺ that he said: "The first of this Ummah were saved by certainty and asceticism, and the last of them will perish through stinginess and long-term hope" (2).

It is narrated from Abu al-Darda (may Allah be pleased with him) that he stood on the steps of the Damascus mosque and said: O people of Damascus, will you not listen to a brother who is a sincere advisor to you? Indeed, those who were before you used to gather much, build loftily, and hope for a distant future. But their gatherings became ruins, their buildings became graves, and their hopes became a delusion. Here is ‘Ad, which once filled the land with people, wealth, horses, and men; who will buy their legacy from me today for two dirhams (3)?! And he recited (4):

O you who harbor hopes, even if they are distant ... and claim that you will achieve the furthest of them. How can you win what you hope for, woe to you, when you ... are not even sure of attaining the nearest of them?

Al-Hasan said: No servant prolongs hope except that he misbehaves in action. And he (may Allah be pleased with him) spoke the truth; for hope makes one lazy in action (6), bequeaths laxity and negligence, results in preoccupation and procrastination, and leads to eternal... [clinging to the world].

---

(1) In (ظ): and urging. (2) Reported with this wording by Ibn Abi al-Dunya in Al-Yaqin (3) via Abdullah bin Lahi'ah, from Amr bin Shu'ayb, from his father, from his grandfather. Al-Mundhiri cited it in Al-Targhib wa al-Tarhib (4896). Abdullah bin Lahi'ah is weak. And it was reported by Al-Tabarani in Al-Awsat (7646), Al-Khatib in Tarikh Baghdad 7/186, and Al-Mizzi in Tahdhib al-Kamal 5/106-107, via Ibrahim bin Maysarah, from Amr bin Shu'ayb, from his father, from his grandfather, as a marfu' (elevated) hadith. Al-Mundhiri said in Al-Targhib wa al-Tarhib (4702) and (4895): Its chain of narration is potentially good, but its text is strange. (3) Reported - in both brief and lengthy versions - by Ibn al-Mubarak in Al-Zuhd (847), Ibn Abi Shaybah 13/305-306, Abu Nu'aym in Al-Hilyah 1/213, Al-Bayhaqi in Al-Shu'ab (10739) and (10740), and Al-Khatib in Tarikh Baghdad 4/95-96. (4) In (ظ): "And they recited," and

we did not find these two verses. (5) In (ظ): comes. (6) In (ظ): "For action is made lazy by hope."

१७७, सूरह अल-हिज्र: आयत ३

...ऋषियों और विद्वानों ने इससे दूरी बनाई है। लंबी आशा (अमल) की वास्तविकता यह है: दुनिया के प्रति लालच, उसमें डूबे रहना, उसके प्रति प्रेम (१) और परलोक से विमुख होना।

अल्लाह के रसूल ﷺ से रिवायत है कि उन्होंने फ़रमाया: "इस उम्मत के शुरुआती लोग यक़ीन (निश्चितता) और ज़ुहद (वैराग्य) के कारण बच गए, और इसके आख़िरी लोग कंजूसी और लंबी आशाओं के कारण नष्ट हो जाएंगे" (२)।

अबू अल-दरदा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि वे दमिश्क की मस्जिद की सीढ़ियों पर खड़े हुए और कहा: ऐ दमिश्क के लोगो, क्या तुम अपने एक शुभचिंतक भाई की बात नहीं सुनोगे? बेशक तुमसे पहले जो लोग थे, वे बहुत कुछ जमा करते थे, ऊँची इमारतें बनाते थे और दूर की उम्मीदें रखते थे। फिर उनका जमा किया हुआ सामान बर्बाद हो गया, उनकी इमारतें कब्रें बन गईं और उनकी उम्मीदें धोखा साबित हुईं। यह 'आद' जाति है जिसने कभी ज़मीन को लोगों, धन, घोड़ों और पुरुषों से भर दिया था; आज उनकी विरासत को मुझसे दो दिरहम में कौन खरीदेगा (३)?! और उन्होंने ये शेर पढ़े (४):

ऐ वह जो उम्मीदें पाले हुए है, चाहे वे दूर ही क्यों न हों ... और दावा करता है कि वह उनमें से सबसे दूर तक पहुँच जाएगा। तुझे वह कैसे मिलेगा जिसकी तू उम्मीद करता है, अफ़सोस तुझ पर, जबकि तू ... उनमें से सबसे नज़दीकी चीज़ पाने के बारे में भी आश्वस्त नहीं है।

अल-हसन ने कहा: जिस किसी बंदे ने अपनी उम्मीद को लंबा किया, उसने अपने अमल (कार्य) को बिगाड़ लिया। और उन्होंने (रज़ियल्लाहु अन्हु) सच कहा; क्योंकि आशा अमल में आलस्य पैदा करती है (६), सुस्ती और लापरवाही को जन्म देती है, व्यस्तता और टालमटोल का कारण बनती है, और इंसान को हमेशा के लिए... [दुनिया से चिपके रहने की ओर ले जाती है]।

---

(१) (ज़) में: और प्रेरणा। (२) इब्न अबी अल-दुनिया ने इसे 'अल-यक़ीन' (३) में अब्दुल्ला बिन लहिया के माध्यम से, अम्र बिन शुऐब से, उन्होंने अपने पिता से, उन्होंने अपने दादा से इन शब्दों के साथ रिवायत किया है। अल-मुन्ज़िरी ने इसे 'अत-तरगीब वत-तरहीब' (४८९६) में उद्धृत किया है। अब्दुल्ला बिन लहिया कमज़ोर हैं। तबरानी ने 'अल-औसत' (७६४६) में, अल-ख़तीब ने 'तारीख़ बग़दाद' ७/१८६ में और अल-मिज़्ज़ी ने 'तहज़ीब अल-कमाल' ५/१०६-१०७ में, इब्राहिम बिन मैसरा के

माध्यम से, अम्र बिन शुऐब से, उनके पिता से, उनके दादा से 'मरफ़ू' के रूप में रिवायत किया है। अल-मुन्ज़िरी ने 'अत-तरगीब वत-तरहीब' (४७०२) और (४८९५) में कहा है: इसकी सनद हसन होने की संभावना रखती है, लेकिन इसका मतन अजीब है। (३) इसे इब्न अल-मुबारक ने 'अज़-ज़ुहद' (८४७) में, इब्न अबी शैबा १३/३०५-३०६ में, अबू नुऐम ने 'अल-हिलया' १/२१३ में, अल-बैहक़ी ने 'अश-शुअब' (१०७३९) और (१०७४०) में, और अल-ख़तीब ने 'तारीख़ बग़दाद' ४/९५-९६ में संक्षिप्त और विस्तृत रूप में रिवायत किया है। (४) (ज़) में: "और उन्होंने पढ़ा," और हमें ये दो शेर नहीं मिले। (५) (ज़) में: आता है। (६) (ज़) में: "तो आशा अमल में आलस्य पैदा करती है।"

۱۷۷ ، سورہ الحجر: آیت ۳

...حکماء اور علماء اس سے بری ہیں۔ اور لمبی امید (امل) کی حقیقت یہ ہے: دنیا پر حرص، اس کی طرف جھکاؤ، اس سے محبت (۱) اور آخرت سے روگردانی۔

رسول اللہ ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: "اس امت کے پہلے لوگ یقین اور زہد کی وجہ سے نجات پا گئے، اور اس کے آخری لوگ بخل اور لمبی امید کی وجہ سے ہلاک ہوں گے" (۲)۔

اور ابو الدرداء رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ وہ دمشق کی مسجد کی سیڑھیوں پر کھڑے ہوئے اور فرمایا: اے دمشق والو، کیا تم اپنے ایک خیر خواہ بھائی کی بات نہیں سنو گے؟ بے شک تم سے پہلے جو لوگ تھے، وہ بہت زیادہ جمع کرتے تھے، عالیشان عمارتیں بناتے تھے، اور دور کی امیدیں رکھتے تھے۔ پھر ان کا جمع کیا ہوا برباد ہو گیا، ان کی عمارتیں قبریں بن گئیں، اور ان کی امیدیں دھوکہ ثابت ہوئیں۔ یہ 'عاد' ہے جس نے کبھی زمین کو لوگوں، مال، گھوڑوں اور مردوں سے بھر دیا تھا؛ آج ان کا ترکہ مجھ سے دو درہم میں کون خریدے گا (۳)؟! اور انہوں نے یہ اشعار پڑھے (۴):

اے وہ جو امیدیں وابستہ کیے ہوئے ہے، اگرچہ وہ دور ہی کیوں نہ ہوں ... اور دعویٰ کرتا ہے کہ وہ ان کی انتہا کو پہنچ جائے گا۔ تجھے وہ کیسے ملے گا جس کی تو امید رکھتا ہے، افسوس تجھ پر، جبکہ تو ... ان میں سے قریب ترین چیز پانے کے بارے میں بھی پُر اعتماد نہیں ہے۔

اور حسن بصری نے کہا: جس بندے نے اپنی امید کو لمبا کیا اس نے اپنے عمل کو بگاڑ لیا| اور انہوں نے (رضی اللہ عنہ) سچ فرمایا؛ کیونکہ امید عمل سے سستی پیدا کرتی ہے (۶)، سستی اور

کاہلی کو جنم دیتی ہے، اور اس کے نتیجے میں مشغولیت اور ٹال مٹول پیدا ہوتی ہے، اور وہ ہمیشہ کے لیے... [دنیا کی طرف مائل کر دیتی ہے]۔

---

(١) (ظ) میں: اور ترغیب۔ (٢) اسے ان الفاظ کے ساتھ ابن ابی الدنیا نے 'الیقین' (٣) میں عبد اللہ بن لہیعہ کے واسطے سے، عمرو بن شعیب سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے اپنے دادا سے روایت کیا ہے۔ اور المنذری نے اسے 'الترغیب والترہیب' (٤٨٩٦) میں ذکر کیا ہے۔ اور عبد اللہ بن لہیعہ ضعیف ہیں۔ اور اسے الطبرانی نے 'الاوسط' (٧٦٤٦) میں، اور الخطیب نے 'تاریخ بغداد' ١٨٦/٧ میں، اور المزی نے 'تہذیب الکمال' ١٠٦/٥ - ١٠٧ میں، ابراہیم بن میسرہ کے واسطے سے، عمرو بن شعیب سے، ان کے والد سے، ان کے دادا سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ المنذری نے 'الترغیب والترہیب' (٤٧٠٢) اور (٤٨٩٥) میں کہا ہے: اس کی سند حسن ہونے کا احتمال رکھتی ہے، اور اس کا متن غریب ہے۔ (٣) اسے ابن المبارک نے 'الزہد' (٨٤٧) میں، اور ابن ابی شیبہ ٣٥٦ - ٣٠٦/١٣ میں، اور ابو نعیم نے 'الحلیہ' ٢١٣/١ میں، اور البیہقی نے 'الشعب' (١٠٧٣٩) اور (١٠٧٤٠) میں، اور الخطیب نے 'تاریخ بغداد' ٩٦ - ٩٦/٨ میں مختصراً اور مفصلاً روایت کیا ہے۔ (٤) (ظ) میں: "اور انہوں نے پڑھا،" اور ہمیں یہ دو اشعار نہیں ملے۔ (٩) (ظ) میں: آتا ہے۔ (٦) (ظ) میں: "تو عمل سے امید سستی پیدا کرتی ہے۔"

...the earth, and inclines towards passion. This is a matter witnessed by sight, so it does not need clarification, nor is its owner asked for proof. Just as short-term hope motivates work, leads to initiative, and encourages competition.

The Almighty's saying: {And We did not destroy any city but that for it was a known decree. (4)} Meaning: A fixed term written for them in the Preserved Tablet (Al-Lawh al-Mahfuz).

The Almighty's saying: {No nation can precede its term, nor can they delay it. (5)} "Min" (from) is connective; as you say: "No one came to me" (Ma ja'ani min ahadin). Meaning: It does not exceed its term so it increases upon it, nor does it advance before it (2). Its similar is the Almighty's saying: {So when their term has come, they will not remain behind an hour, nor will they precede [it].} [Al-A'raf: 34].

The Almighty's saying: {And they said, "O you upon whom the message has been sent down, indeed you are mad. (6) Why do you not bring us the angels, if you should be among the truthful?" (7)}

The disbelievers of Quraish said this to Muhammad ﷺ in a way of mockery, then they asked him for the coming of angels as proof of his truthfulness. "Law ma" is for urging an action, like "Law la" and "Hala" (3). Al-Farra' said: The 'Meem' in "Law ma" is a substitute for the 'Laam' in "Law la". And its example: "Istawla 'ala al-shay'" and "Istawma 'alayh", and similarly: "Khalimtuhu" and "Khalaltuhu", so he is "Khaliyy" and "Khilmi", meaning: my friend (4).

According to this, "Law ma" is permissible in the sense of information; you say: If it weren't for Zaid, 'Amr would have been beaten. Al-Kisa'i said: "Law la" and "Law ma" are equal in information and interrogation. Ibn Muqbil said: If not for modesty and if not for religion, I would have censured you both For some of what is in you both, when you censured my defect(5)

---

(1) In (D), (Z), and (M): and it diverts. (2) See Zad al-Masir by Ibn al-Jawzi 4/383. (3) See Al-Wasit by Al-Wahidi 3/40, and Zad al-Masir 4/383. (4) Tafsir Al-Razi 19/159, and see Al-Lisan (Wali). (5) In (Za) and (Z): 'awadi, and the verse is in the Diwan of Ibn Muqbil - p. 76, and in it: "lawla" instead of "lawma".

...पृथ्वी, और वासना की ओर झुकता है। यह एक ऐसी बात है जिसे आँखों से देखा गया है, इसलिए इसे स्पष्टीकरण की आवश्यकता नहीं है, और न ही इसके स्वामी से प्रमाण मांगा जाता है। जैसे अल्पकालिक आशा काम करने के लिए प्रेरित करती है, पहल करने की ओर ले जाती है, और प्रतिस्पर्धा को प्रोत्साहित करती है।

ईश्वर का कथन: {और हमने किसी बस्ती को नष्ट नहीं किया मगर उसके लिए एक ज्ञात नियति थी। (4)} अर्थात: एक निश्चित अवधि जो उनके लिए लौह-ए-महफ़ूज़ (सुरक्षित पटल) में लिखी गई है।

ईश्वर का कथन: {कोई राष्ट्र अपनी अवधि से पहले नहीं जा सकता, और न ही वे देरी कर सकते हैं। (5)} "मिन" (से) एक संयोजक है; जैसे आप कहते हैं: "मेरे पास कोई नहीं आया" (मा जा-अनी मिन अहदिन)। अर्थ: वह अपनी अवधि से आगे नहीं बढ़ता कि उसमें वृद्धि हो, और न ही वह उससे पहले आगे बढ़ता है (2)। इसके समान ईश्वर का कथन है: {जब उनकी अवधि आ जाती है, तो वे एक घड़ी भी पीछे नहीं रह सकते, और न ही वे आगे बढ़ सकते हैं।} [अल-अराफ़: 34]।

ईश्वर का कथन: {और उन्होंने कहा, "हे वह जिस पर ज़िक्र (संदेश) उतारा गया है, वास्तव में तुम पागल हो। (6) तुम हमारे पास फ़रिश्तों को क्यों नहीं लाते, यदि तुम सच्चों में से हो?" (7)}

कुरैश के काफ़िरों ने मुहम्मद ﷺ से यह मज़ाक के तौर पर कहा था, फिर उन्होंने उनकी सच्चाई के प्रमाण के रूप में फ़रिश्तों के आने की माँग की। "लौ मा" किसी कार्य के लिए प्रेरित करने के लिए है, जैसे "लौ ला" और "हला" (3)। अल-फ़र्रा ने कहा: "लौ मा" में 'मीम', "लौ ला" में 'लाम' का विकल्प है। और इसका उदाहरण: "इस्तौला अला अल-शय" और "इस्तौमा अलैह", और इसी तरह: "खालिमतुहू" और "खालल्तुहू", तो वह "ख़लिय्य" और "ख़िल्मी" है, जिसका अर्थ है: मेरा मित्र (4)।

इसके आधार पर, "लौ मा" सूचना के अर्थ में अनुमेय है; आप कहते हैं: यदि ज़ैद न होता, तो अम्र को पीटा गया होता। अल-किसाई ने कहा: सूचना और प्रश्न में "लौ ला" और "लौ मा" समान हैं। इब्न मुक़बिल ने कहा: यदि हया न होती और यदि दीन न होता, तो मैं तुम दोनों की निंदा करता तुम दोनों में जो कुछ है उसके कुछ हिस्से के लिए, जब तुमने मेरे दोष की निंदा की(5)

---

(1) (द), (ज़), और (म) में: और वह फेर देता है। (2) देखें ज़ाद अल-मसीर इब्न अल-जौज़ी द्वारा 4/383। (3) देखें अल-वसीत अल-वाहिदी द्वारा 3/40, और ज़ाद अल-मसीर 4/383। (4) तफ़सीर

अल-राज़ी 19/159, और देखें अल-लिसान (वली)। (5) (ज़) और (ज़) में: 'अवदी', और यह शेर दीवान इब्न मुक़बिल में है - पृष्ठ 76, और उसमें: "लौ ला" के स्थान पर "लौ मा" है।

...زمین، اور خواہشِ نفس کی طرف مائل ہوتا ہے۔ یہ ایک ایسی بات ہے جو آنکھوں سے دیکھی گئی ہے، اس لیے اسے وضاحت کی ضرورت نہیں، اور نہ ہی اس کے صاحب سے دلیل طلب کی جاتی ہے، جیسا کہ امید کا کم ہونا عمل پر ابھارتا ہے، پہل کرنے پر آمادہ کرتا ہے، اور مسابقت کی ترغیب دیتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ہم نے کسی بستی کو ہلاک نہیں کیا مگر اس کے لیے ایک معلوم نوشتہ (مقررہ وقت) تھا۔ (۴)} یعنی: ایک مدتِ معینہ جو ان کے لیے لوحِ محفوظ میں لکھی ہوئی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کوئی امت اپنی اجل (مدت) سے سبقت نہیں لے سکتی اور نہ ہی وہ تاخیر کر سکتے ہیں۔ (۵)} لفظ «من» یہاں زائد (صلہ) ہے؛ جیسا کہ آپ کہیں: «ما جاءني من أحد» (میرے پاس کوئی نہیں آیا)، یعنی: وہ اپنی مدت سے تجاوز نہیں کرتی کہ اس میں اضافہ ہو جائے، اور نہ اس سے پہلے آتی ہے(۲)۔ اس کی مثال اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: {پس جب ان کی مدت آ جائے گی تو وہ ایک گھڑی نہ پیچھے رہ سکیں گے اور نہ آگے بڑھ سکیں گے۔} [الاعراف: ۳۴]۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور انہوں نے کہا: اے وہ شخص جس پر ذکر (قرآن) نازل کیا گیا ہے، یقیناً تو دیوانہ ہے۔ (۶) اگر تو سچوں میں سے ہے تو ہمارے پاس فرشتے کیوں نہیں لاتا؟ (۷)}

قریش کے کافروں نے یہ بات محمد ﷺ سے بطورِ استہزاء (مذاق) کہی تھی، پھر انہوں نے آپ کی سچائی کی دلیل کے طور پر فرشتوں کی آمد کا مطالبہ کیا۔ «لو ما» کسی کام پر ابھارنے (تحضیض) کے لیے آتا ہے، جیسے «لولا» اور «هلا» (۳)۔ فراء نے کہا: «لو ما» میں میم «لولا»

کے لام کا بدل ہے۔ اس کی مثال: «استولى على الشيء» اور «استومى عليه»، اور اسی طرح: «خالمته» اور «خاللته»، پس وہ «خَلِيّ» اور «خِلْمی» ہے، یعنی: میرا دوست(۴)۔

اور اسی بنا پر «لو ما» خبر کے معنی میں بھی جائز ہے، آپ کہیں: «لوما زيدٌ لضُرب عمرو» (اگر زید نہ ہوتا تو عمرو مارا جاتا)۔ کسائی نے کہا: خبر اور استفہام میں «لولا» اور «لوما» برابر ہیں۔ ابن مقبل نے کہا: اگر حیا نہ ہوتی اور اگر دین نہ ہوتا تو میں تم دونوں کی عیب جوئی کرتا تمہارے بعض عیوب کی وجہ سے جب تم نے میرے عیب پر طعن کیا(۵)

---

(۱) (د)، (ز) اور (م) میں: «ويحيل» (وہ پھیر دیتا ہے)۔ (۲) دیکھیے زاد المسير از ابن الجوزی ۳۸۳/۴۔ (۳) دیکھیے الوسیط از واحدی ۴۰/۳، اور زاد المسير ۳۸۳/۴۔ (۴) تفسیر رازی ۱۵۹/۱۹، اور دیکھیے اللسان (ولی)۔ (۵) (ظ) اور (ز) میں: «عودي»، اور یہ شعر دیوانِ ابن مقبل ص ۷۶ میں ہے، اور اس میں «لوما» کی جگہ «لولا» ہے۔

179 Surah Al-Hijr: Verses 6 - 8

Meaning: Were it not for modesty. An-Nahhas (1) related: "lawma", "lawla", and "halla" are the same. Linguists recited the following verse to support this: "You count the slaughter of aged camels (2) as your greatest glory, O Banu Dawhara, why not the armed warrior in armor? (3)" Meaning: Why do you not count the armed warrior in armor? Allah's statement: {We do not send down the angels except with the truth, and they would not then be given respite (8)}. Hafs, Hamzah, and Al-Kisa'i recited it as: {We do not send down the angels except with the truth}, and Abu Ubayd chose this reading. Abu Bakr and Al-Mufaddal recited: {The angels are not sent down}. The rest recited: {The angels do not descend} (4). Its underlying form is: "ma tatanazzalu" (with two t's); one of them was omitted for lightness. Al-Bazzi doubled the 't' (5), and Abu Hatim chose this, considering the verse: {The angels and the Spirit descend} [Al-Qadr: 4]. The meaning of {except with the truth} is: except with the Quran. It was also said: with the message; from Mujahid. Al-Hasan said: except with punishment if they do not believe (6). {and they would not then be given respite} meaning: if the angels had descended to destroy them, they would not have been granted a delay, nor would any repentance have been accepted from them. It was also said the meaning is: if the angels had descended to bear witness to you, and they disbelieved after that, they would not be given respite (7). The origin of "idhan" (then/in that case) is "idh an" (8), and its meaning is: at that time, so it was joined...

= In both places, and the author's report in the Tafsir of al-Tabari 14/15, and Majaz al-Qur'an 1/346. (1) In Ma'ani al-Qur'an 4/10. (2) In (d) and (z): the plants. (3) The verse is by Jarir, and it is in his Diwan 2/907, and it was previously mentioned on 2/342 where the author attributed it there to al-Ashhab ibn Rumaila, and on 8/368. (4) Al-Sab'ah p. 366, al-Taysir p. 135, and Abu Bakr is Shu'bah, the transmitter from 'Asim. (5) Al-Taysir p. 83. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/149, and Mujahid's report in his Tafsir 1/339, and it was cited by al-Tabari 14/17-18. (7) See Al-Wasit by Al-Wahidi 3/40, Tafsir al-Samarqandi 2/215, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/351. (8) Al-Maliqi attributed it in Rashf al-Mabani fi Sharh Huruf al-Ma'ani pp. 69-70 to the Kufans, then refuted it from two angles: first, the default state of particles is simplicity, and composition shouldn't be claimed without definitive proof. Second, if it were composed of "idh" and "an", it would always be in the accusative case, whether it came before or after, and its occasional lack of grammatical effect is evidence against composition.

१७९ सूरह अल-हिज्र: आयत ६ - ८

अर्थ है: यदि हया (लज्जा) न होती। अन-नह़्हास (१) ने उल्लेख किया है कि: "लौमा", "लौला", और "हल्ला" एक ही हैं। भाषाविदों ने इस पर निम्नलिखित शेर पढ़ा है: "तुम बूढ़ी ऊंटनियों को मारना (२) अपनी सबसे बड़ी शान समझते हो, ऐ बनू ज़ौहरा, फिर सशस्त्र योद्धा कवच में क्यों नहीं? (३)" अर्थात्: तुम सशस्त्र योद्धा को कवच में क्यों नहीं गिनते? अल्लाह का कथन है: {हम फ़रिश्तों को सत्य के साथ ही उतारते हैं और उस समय उन्हें मोहलत नहीं दी जाती ८}। हफ़्स, हमज़ा और अल-किसाई ने इसे इस प्रकार पढ़ा है: {हम फ़रिश्तों को सत्य के साथ ही उतारते हैं}, और अबू उबैद ने इसी को चुना है। अबू बक्र और अल-मुफ़ज़्ज़ल ने पढ़ा है: {फ़रिश्ते नहीं उतारे जाते}। शेष ने पढ़ा है: {फ़रिश्ते नहीं उतरते} (४)। इसका विश्लेषण यह है: "मा ततनज्ज़लु" (दो 'त' के साथ); सुगमता के लिए एक को हटा दिया गया। अल-बज़्ज़ी ने 'त' पर तशदीद (द्वित्व) दिया है (५), और अबू हातिम ने इसे चुना है, आयत {फ़रिश्ते और रूह (जिब्रईल) उतरते हैं} [अल-क़द्र: ४] को ध्यान में रखते हुए। {सत्य के साथ} का अर्थ है: क़ुरआन के साथ। और कहा गया है: संदेश के साथ; मुजाहिद से वर्णित है। अल-हसन ने कहा: सज़ा के साथ यदि वे ईमान नहीं लाते (६)। {और उस समय उन्हें मोहलत नहीं दी जाती} अर्थात्: यदि फ़रिश्ते उन्हें नष्ट करने के लिए उतरते, तो उन्हें कोई देरी नहीं दी जाती, और न ही उनका कोई पश्चात्ताप स्वीकार किया जाता। यह भी कहा गया है कि इसका अर्थ है: यदि फ़रिश्ते आपकी गवाही देने के लिए उतरते, और उसके बाद उन्होंने इनकार कर दिया होता; तो उन्हें मोहलत नहीं दी जाती (७)। "इज़न" का मूल "इज़ अन" है (८), और इसका अर्थ है: उस समय, तो उसे मिला दिया गया...

= दोनों स्थानों पर, और अल-तबरी के तफ़्सीर में लेखक की रिवायत १४/१५, और मजाज़ अल-क़ुरआन १/३४६। (१) मा'नी अल-क़ुरआन ४/१० में। (२) (द) और (ज़) में: पौधे। (३) शेर जरीर का है, और यह उनके दीवान २/९०७ में है, और पहले २/३४२ पर आया है और लेखक ने वहां इसे अल-अशहब इब्न रुमैला से सम्बद्ध किया है, और ८/३६८। (४) अल-सबआ पृष्ठ ३६६, अल-तयसीर पृष्ठ १३५, और अबू बक्र: वह आसिम के रावी शुअबा हैं। (५) अल-तयसीर पृष्ठ ८३। (६) अल-नुकत वल-'उयून ३/१४९, और मुजाहिद का उल्लेख उनकी तफ़्सीर १/३३९ में, और इसे अल-तबरी ने १४/१७ - १८ में उद्धृत किया है। (७) अल-वाहिदी की अल-वसीत ३/४०, तफ़्सीर अल-समरकंदी २/२१५, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/३५१ देखें। (८) अल-मालिकी ने रशफ़ अल-मबानी फ़ी शरह हुरूफ़ अल-मानी पृष्ठ ६९ - ७० में इसे कूफियों की ओर सम्बद्ध किया है, फिर दो कारणों से इसे खारिज कर दिया: पहला, अक्षरों में मूल सादगी (अकेलापन) है, और बिना किसी ठोस प्रमाण के

संयोजन का दावा नहीं किया जा सकता। दूसरा, यदि यह "इज़" और "अन" से मिलकर बना होता, तो यह हर हाल में (नसब) क्रिया को प्रभावित करने वाला होता, चाहे वह आगे हो या पीछे, और कभी-कभी काम न करना इस बात का प्रमाण है कि यह संयोजन नहीं है।

۱۷۹ سورہ الحجر: آیات ۶ - ۸

مراد ہے: لولا الحیاء (اگر حیا نہ ہوتی)۔ النحاس (۱) نے بیان کیا ہے کہ: "لوما"، "لولا" اور "ہلا"؛ ایک ہی معنی میں ہیں۔ اہل لغت نے اس پر یہ شعر پڑھا ہے: "تم بوڑھی اونٹنیوں کی کونچیں کاٹنے (۲) کو اپنی سب سے بڑی بڑائی سمجھتے ہو، اے بنو ضوطری، مسلح زرہ پوش بہادر کو کیوں نہیں؟ (۳)" یعنی: تم مسلح زرہ پوش بہادر کو شمار کیوں نہیں کرتے؟ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿مَا نُنَزِّلُ الْمَلَائِكَةَ إِلَّا بِالْحَقِّ وَمَا كَانُوا إِذًا مُّنظَرِينَ ﴿٨﴾﴾ حفص، حمزہ اور کسائی نے ﴿مَا نُنَزِّلُ الْمَلَائِكَةَ إِلَّا بِالْحَقِّ﴾ پڑھا ہے اور ابو عبید نے اسی کو پسند کیا ہے۔ ابو بکر اور مفضل نے ﴿مَا تُنَزَّلُ الْمَلَائِكَةُ﴾ پڑھا ہے۔ باقیوں نے ﴿مَا تَنَزَّلُ المَلَائِكَةُ﴾ پڑھا ہے (۴)۔ اس کی اصل "ما تتنزل" ہے (دو تاء کے ساتھ)، تخفیف کے لیے ایک کو حذف کر دیا گیا، اور البزی نے تاء پر تشدید دی ہے (۵)۔ اور ابو حاتم نے اسے اللہ کے اس قول کے پیش نظر اختیار کیا ہے: ﴿تَنَزَّلُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ﴾ [القدر: ۴]۔ اور ﴿إِلَّا بِالْحَقِّ﴾ کا معنی ہے: سوائے قرآن کے ساتھا اور کہا گیا ہے: رسالت کے ساتھ؛ یہ مجاہد سے مروی ہے۔ حسن نے کہا: سوائے عذاب کے ساتھ اگر وہ ایمان نہ لائیں (۶)۔ ﴿وَمَا كَانُوا إِذًا مُّنظَرِينَ﴾ یعنی: اگر فرشتے ان کی ہلاکت کے لیے اترتے، تو انہیں مہلت نہ دی جاتی، اور نہ ہی ان کی توبہ قبول کی جاتیا اور کہا گیا ہے کہ معنی یہ ہے: اگر فرشتے تمہاری گواہی دینے کے لیے اترتے، اور وہ اس کے بعد کفر کرتے، تو انہیں مہلت نہ دی جاتی (۷)۔ "إذاً" کی اصل "إِذْ أَنْ" ہے (۸)، اور اس کا معنی ہے: اس وقت، تو اسے ملایا گیا...

= دونوں جگہوں پر، اور مصنف کی روایت طبری کی تفسیر ۱۴/۱۵ میں، اور مجاز القرآن ۱/۳۴۶ میں۔ (۱) معانی القرآن ۴/۱۰ میں۔ (۲) (د) اور (ز) میں: النبت (سبزہ/پودے)۔ (۳) یہ شعر جریر کا ہے، اور یہ اس کے دیوان ۲/۹۰۷ میں ہے، اور اس سے پہلے ۲/۳۴۲ پر گزر چکا ہے اور

مصنف نے وہاں اسے الاشہب بن رمیلة کی طرف منسوب کیا ہے، اور ۸/۳۶۸۔ (۴) السبعہ ص ۳۶۶، والتیسیر ص ۱۳۵، اور ابو بکر: یہ عاصم کے راوی شعبہ ہیں۔ (۵) التیسیر ص ۸۳۔ (۶) النکت والعیون ۳/۱۴۹، اور مجاہد کا اثر ان کی تفسیر ۱/۳۳۹ میں، اور اسے طبری نے ۱۴/۱۷ - ۱۸ میں نقل کیا ہے۔ (۷) دیکھیے الوسیط للواحدی ۳/۴۰، تفسیر السمرقندی ۲/۲۱۵، اور المحرر الوجیز ۳/۳۵۱۔ (۸) المالقی نے رصف المبانی فی شرح حروف المعانی ص ۶۹ - ۷۰ میں اسے کوفیوں کی طرف منسوب کیا ہے، پھر اسے دو وجوہات سے مسترد کر دیا، ایک یہ کہ حروف میں اصل سادگی ہے، اور کسی قطعی دلیل کے بغیر ترکیب کا دعویٰ نہیں کیا جاتا۔ دوسرا یہ کہ اگر یہ "اذ" اور "ان" سے مل کر بنا ہوتا تو یہ ہر حال میں ناصبہ ہوتا، خواہ وہ پہلے آئے یا بعد میں، اور کبھی عمل نہ کرنا عدم ترکیب کی دلیل ہے۔

180 Surah Al-Hijr: Verses 8 - 9

... to it that they found the Hamza heavy, so they omitted it.

His saying, the Almighty: "Indeed, it is We who sent down the message [i.e., the Qur'an] and indeed, We will be its guardian." (Qur'an 15:9)

His saying, the Almighty: "Indeed, it is We who sent down the message" means: the Qur'an. "And indeed, We will be its guardian" from anything being added to it or subtracted from it (1). Qatadah and Thabit al-Bunani said: Allah protected it from the devils adding falsehood to it or subtracting truth from it (2). Thus, the Glorified took charge of its preservation, so it has remained protected. He said regarding other [scriptures]: "by what they were entrusted to preserve" [Al-Ma'idah: 44], so He entrusted their preservation to them, and they changed and altered them (3).

The Sheikh, Jurist, Imam Abu al-Qasim Abdullah (4) informed us, on the authority of his father, the Sheikh, Jurist, Imam, Hadith scholar Abu al-Hasan Ali bin Khalaf bin Ma'zuz al-Kumi al-Tilimsani, who said: It was read to the female scholar, Pride of Women, Shuhdah bint Abi Nasr Ahmad bin al-Faraj al-Dinawari, at her house in Dar al-Salam at the end of Jumada al-Akhirah in the year five hundred and sixty-four. It was said to her: The most majestic Sheikh, the active leader, Chief of Chiefs Abu al-Fawaris Trad bin Muhammad al-Zaynabi informed you while you were listening in the year four hundred and ninety, Ali bin Abdullah bin Ibrahim informed us, Abu Ali Isa bin Muhammad bin Ahmad bin Umar bin Abd al-Malik bin Abd al-Aziz bin Jurayj, known as al-Tumari, narrated to us, al-Husayn bin Fahm narrated to us, saying: I heard Yahya bin Aktham (5) say: Al-Ma'mun—who was a prince at that time (6)—had a session of scholarly debate. A Jewish man entered among the people, well-dressed, handsome, and smelling pleasant. He spoke, and he spoke eloquently...

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/174. (2) Narrated from them by Abd al-Razzaq in al-Tafsir 1/345, and from Qatadah by al-Tabari in al-Tafsir 14/18-19. (3) Start of a missing portion in (Z). (4) He is: Abdullah bin Ali bin Khalaf bin Ma'zuz al-Kumi, mentioned by al-Safadi in al-Wafi bil-Wafayat 15/479-482 in the biography of Sanjar, the Emir Alam al-Din al-Dawadari, among his teachers, and Sanjar narrated from him in Minyat Bani Khasib. (5) He is: Chief Justice Abu Muhammad, Yahya bin Aktham bin Muhammad bin Qatan, born during the caliphate of al-Mahdi, was one of the Imams of Ijtihad, and has several works including the book "al-Tanbih." (d. 242 AH). Akhbar al-Qudah by Waki' 2/161, and Siyar A'lam al-Nubala 12/5. (6) His saying: "and he was a prince at

that time," is not in (D), and in al-Muntazam by Ibn al-Jawzi 10/51: before his assumption of the caliphate.

180 सूरा अल-हिज्र: आयत 8 - 9

...उनका कहना है कि उन्हें हमज़ा भारी लगा, इसलिए उन्होंने उसे हटा दिया।

अल्लाह का कथन: "निस्संदेह हमने ही इस उपदेश (यानी कुरआन) को उतारा है और हम ही इसके संरक्षक हैं।" (कुरआन 15:9)

अल्लाह का कथन: "निस्संदेह हमने ही इस उपदेश को उतारा है" का अर्थ है: कुरआन। "और हम ही इसके संरक्षक हैं" ताकि इसमें कुछ जोड़ा न जा सके और न ही इसमें से कुछ घटाया जा सके(1)। क़तादा और साबित अल-बुनानी ने कहा: अल्लाह ने इसकी रक्षा की ताकि शैतान इसमें कोई झूठ न जोड़ सकें या इसमें से कोई सच्चाई न घटा सकें(2)। इस प्रकार, महिमामय अल्लाह ने स्वयं इसके संरक्षण का कार्यभार संभाला, इसलिए यह सदैव सुरक्षित रहा। उसने अन्य [ग्रंथों] के बारे में कहा: "उसकी सुरक्षा के आधार पर जो उन्हें सौंपी गई थी" [अल-माइदा: 44], तो उसने उनके संरक्षण का कार्य उन्हें सौंप दिया, और उन्होंने उन्हें बदल दिया और उनमें हेरफेर कर दिया (3)।

हमें शेख, फकीह, इमाम अबू अल-कासिम अब्दुल्ला (4) ने अपने पिता शेख, फकीह, इमाम, हदीस विद्वान अबू अल-हसन अली बिन खलफ बिन मा'ज़ूज़ अल-कुमी अल-तिलिमसानी के माध्यम से सूचित किया, जिन्होंने कहा: इसे महिला विद्वान, महिलाओं का गौरव, शुहदा बिन्त अबी नसर अहमद बिन अल-फराज अल-दीनवारी को उनके घर दार अल-सलाम में पांच सौ चौंसठ हिजरी के जुमादा अल-आखिरा के अंत में पढ़कर सुनाया गया। उनसे कहा गया: आपको सबसे प्रतापी शेख, सक्रिय नेता, प्रमुखों के प्रमुख अबू अल-फवारिस तराद बिन मुहम्मद अल-ज़ैनाबी ने चार सौ नब्बे हिजरी में आपके सुनते हुए पढ़कर सुनाया था, हमें अली बिन अब्दुल्ला बिन इब्राहीम ने बताया, हमसे अबू अली ईसा बिन मुहम्मद बिन अहमद बिन उमर बिन अब्द अल-मलिक बिन अब्द अल-अज़ीज़ बिन जुरैज ने बात की, जो अल-तूमारी के नाम से जाने जाते हैं, हमसे अल-हुसैन बिन फहम ने बात की, उन्होंने कहा: मैंने यह्या बिन अकथम (5) को कहते सुना: अल-मामून की—जो उस समय राजकुमार थे (6)—एक विद्वत सभा थी। लोगों के बीच एक यहूदी व्यक्ति आया, जिसके कपड़े अच्छे थे, चेहरा सुंदर था और जिससे अच्छी सुगंध आ रही थी। उसने बात की और बहुत अच्छी बात की...

---

(1) मआनी अल-कुरआन, अल-ज़ज्जाज 3/174 द्वारा। (2) अब्द अल-रज्ज़ाक द्वारा अल-तफ़सीर 1/345 में उन दोनों से उद्धृत, और अल-तबारी द्वारा अल-तफ़सीर 14/18-19 में क़तादा से उद्धृत। (3) (ज़) में एक छूटे हुए हिस्से की शुरुआत। (4) वह है: अब्दुल्ला बिन अली बिन खलफ बिन मा'ज़ूज़

अल-कुमी, अल-सफ़दी ने अल-वाफ़ी बिल-वफ़यात 15/479-482 में संजर अल-अमीर आलम अल-दीन अल-दवादारी की जीवनी में उनका उल्लेख अपने शिक्षकों में किया है, और संजर ने उनसे मिनियत बनी ख़सीब में रिवायत की है। (5) वह है: मुख्य न्यायाधीश अबू मुहम्मद, यह्या बिन अकथम बिन मुहम्मद बिन क़तन, महदी के खिलाफत के दौरान पैदा हुए, इज्तिहाद के इमामों में से एक थे, और उनकी कृतियों में "अल-तन्बीह" पुस्तक शामिल है। (मृत्यु 242 हिजरी)। अख़बार अल-कुदाह, वक़ी द्वारा 2/161, और सियर आलाम अल-नुबला 12/5। (6) उनका कथन: "और वह उस समय राजकुमार थे", (द) में नहीं है, और इब्न अल-जौज़ी द्वारा अल-मुंतज़म 10/51 में है: खिलाफत संभालने से पहले।

۱۸۰ سورة الحجر: آیات ۸ - ۹

...ان کی طرف کہ انہوں نے ہمزہ کو بوجھل سمجھا تو اسے حذف کر دیا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَفِظُونَ ﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ ﴾ یعنی: قرآن۔ ﴿ وَإِنَّا لَهُ لَحَفِظُونَ ﴾ اس بات سے کہ اس میں کچھ زیادہ کیا جائے یا اس سے کچھ کم کیا جائے(۱)۔ قتادہ اور ثابت البنانی نے کہا: اللہ نے اسے محفوظ رکھا اس سے کہ شیاطین اس میں کسی باطل کا اضافہ کریں، یا اس سے کسی حق کو کم کریں(۲)۔ چنانچہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے خود اس کی حفاظت کا ذمہ لیا، پس وہ ہمیشہ محفوظ رہا، اور دوسروں (کتابوں) کے بارے میں فرمایا: ﴿ بِمَا اسْتُحْفِظُوا ﴾ [المائدہ: ۴۴]، پس ان کی حفاظت ان کے سپرد کی، تو انہوں نے بدل دیا اور تغیر کر دیا(۳)۔

ہمیں شیخ فقیہ امام ابو القاسم عبد اللہ(۴) نے اپنے والد شیخ فقیہ امام محدث ابو الحسن علی بن خلف بن معزوز الکومی التلمسانی سے خبر دی، انہوں نے کہا: عالمہ شیخہ فخر النساء شہدہ بنت ابی نصر احمد بن الفرج الدینوری پر ان کے گھر دار السلام میں پانچ سو چونسٹھ ہجری کے جمادی الآخرہ کے آخر میں پڑھا گیا، ان سے کہا گیا: آپ کو بزرگ ترین شیخ، باعمل نقیب النقباء ابو الفوارس طراد بن محمد الزینبی نے چار سو نوے ہجری میں آپ کے سنتے ہوئے پڑھ کر سنایا، ہمیں علی بن عبد اللہ بن ابراہیم نے خبر دی، ہم سے ابو علی عیسیٰ بن محمد بن احمد بن عمر بن عبد الملک بن عبد العزیز بن جریج المعروف بالطوماری نے بیان کیا، ہم سے الحسین بن فہم نے بیان کیا، کہا: میں نے یحییٰ بن اکثم(۵) کو کہتے سنا: مامون کی - جو اس وقت امیر تھے(۶) - ایک

علمی مجلس تھی، پس لوگوں کے ہجوم میں ایک یہودی شخص داخل ہوا جو اچھے لباس والا، خوش شکل اور خوشبو دار تھا۔ اس نے کلام کیا، تو بہت اچھا کلام کیا...

---

(۱) معانی القرآن للزجاج ۳ / ۱۷۴ ۔ (۲) اسے ان دونوں سے عبد الرزاق نے تفسیر (۱ / ۳۴۵) میں روایت کیا ہے، اور قتادہ سے طبری نے تفسیر (۱۴ / ۱۸ - ۱۹) میں روایت کیا ہے۔ (۳) (ظ) میں ایک سقط (چھوٹے ہوئے حصے) کی ابتدا۔ (۴) وہ ہیں: عبد اللہ بن علی بن خلف بن معزوز الکومی، صفدی نے 'الوافی بالوفیات' (۱۵ / ۴۷۹ - ۴۸۲) میں امیر علم الدین الدواداری سنجر کے حالات میں انہیں ان کے شیوخ میں شمار کیا ہے، اور سنجر نے ان سے منیۃ بنی خصیب میں روایت کی ہے۔ (۵) وہ ہیں: قاضی القضاۃ ابو محمد، یحییٰ بن اکثم بن محمد بن قطن، مہدی کی خلافت میں پیدا ہوئے، اور وہ ائمہ اجتہاد میں سے تھے، ان کی تصانیف میں سے کتاب 'التنبیہ' ہے۔ (وفات ۲۴۲ھ)۔ اخبار القضاۃ لوکیع ۲ / ۱۶۱ ، اور سیر اعلام النبلاء ۱۲ / ۵ ۔ (۶) ان کا قول: 'اور وہ اس وقت امیر تھے'، (د) میں نہیں ہے، اور ابن الجوزی کی 'المنتظم' (۱۰ / ۵۱) میں ہے: خلافت سنبھالنے سے پہلے۔

Surah Al-Hijr: Verse 9 181 ...and the expression. He said: When the assembly dispersed, Al-Ma'mun called him and said to him: "Are you an Israelite?" He said: "Yes." He said to him: "Accept Islam and I will do such and such for you," and he promised him things. He replied: "My religion and the religion of my fathers!" and he left. He said: A year later, he came to us as a Muslim. He spoke on jurisprudence (fiqh) and spoke excellently. When the assembly dispersed, Al-Ma'mun called him and said: "Aren't you our companion from yesterday?" He said to him: "Yes." He asked: "What was the cause of your conversion to Islam?" He said: "I left your presence and wanted to test these religions. As you see, I have fine handwriting. So, I went to the Torah and wrote three copies, in which I added and omitted things. I took them to the synagogue, and they were bought from me. Then I went to the Gospel and wrote three copies, in which I added and omitted things. I took them to the church, and they were bought from me. Then I went to the Quran and made three copies, in which I added and omitted things. I took them to the booksellers (warrāqīn) and they leafed through them. When they found additions and omissions in them, they cast them aside and did not buy them. So I knew that this is a preserved Book, and that was the cause of my conversion to Islam." Yahya bin Aktham said: I performed the Hajj that year and met Sufyan bin 'Uyaynah. I mentioned the news to him, and he said to me: "The confirmation of this is in the Book of Allah, the Mighty and Sublime." I asked: "In which place?" He said: "In the words of Allah, the Blessed and Exalted, regarding the Torah and the Gospel: '{...by that whereof they were bidden to be guardians of the Scripture of Allah...}' [Al-Ma'idah: 44]. So He entrusted its preservation to them, and it was lost. But He, the Mighty and Sublime, said: '{Lo! We, even We, reveal the Reminder, and lo! We verily are its Guardian.}' [Al-Hijr: 9]. Thus, Allah, the Mighty and Sublime, preserved it for us, so it was not lost (2)." It was also said: "{and lo! We verily are its Guardian}" means: for Muhammad (peace be upon him) from speaking falsely against Us, or from being spoken falsely against (3). Or "{and lo! We verily are its Guardian}" means from being plotted against or killed (4). Its equivalent is: "{and Allah will protect thee from mankind}" [Al-Ma'idah: 67].

---

(1) In the copies: "bik" (for you), and what is established is from Al-Muntazam 51/10. (2) End of the omission in (Zha), and the full story is in Al-Muntazam 51/10. (3) In (Dal), (Zay), and (Mim): "naqul" (we say), and what is established is from (Zha). (4) See Ma'ani al-Quran by al-Farra 2/85, Tafsir al-Tabari 14/19, and al-Muharrar al-Wajiz 3/351-352, and al-Kashshaf 2/388.

सूरह अल-हिज्र: आयत 9 181 ...और अभिव्यक्ति। उन्होंने कहा: जब सभा विसर्जित हुई, तो अल-मामून ने उन्हें बुलाया और उनसे कहा: "क्या आप इसराइली हैं?" उन्होंने कहा: "हाँ।" उन्होंने उनसे कहा: "इस्लाम स्वीकार करें और मैं आपके लिए यह और वह करूँगा," और उन्होंने उनसे वादे किए। उन्होंने जवाब दिया: "मेरा धर्म और मेरे पूर्वजों का धर्म!" और वह चले गए। उन्होंने कहा: एक साल बाद, वे एक मुसलमान के रूप में हमारे पास आए। उन्होंने न्यायशास्त्र (फिकह) पर बात की और बेहतरीन तरीके से बात की। जब सभा विसर्जित हुई, तो अल-मामून ने उन्हें बुलाया और कहा: "क्या आप कल वाले हमारे साथी नहीं हैं?" उन्होंने उनसे कहा: "हाँ।" उन्होंने पूछा: "आपके इस्लाम अपनाने का क्या कारण था?" उन्होंने कहा: "मैं आपकी उपस्थिति से चला गया और इन धर्मों का परीक्षण करना चाहता था। जैसा कि आप देखते हैं, मेरी लिखावट सुंदर है। इसलिए, मैं तौरात के पास गया और उसकी तीन प्रतियाँ लिखीं, जिनमें मैंने कुछ जोड़ा और घटाया। मैं उन्हें सिनेगॉग में ले गया, और उन्होंने मुझसे खरीद लीं। फिर मैं इंजिल के पास गया और उसकी तीन प्रतियाँ लिखीं, जिनमें मैंने कुछ जोड़ा और घटाया। मैं उन्हें चर्च में ले गया, और उन्होंने मुझसे खरीद लीं। फिर मैं कुरान के पास गया और उसकी तीन प्रतियाँ बनाईं, जिनमें मैंने कुछ जोड़ा और घटाया। मैं उन्हें पुस्तक विक्रेताओं (वराकीन) के पास ले गया और उन्होंने उन्हें देखा। जब उन्हें उनमें अधिकता और कमी मिली, तो उन्होंने उन्हें फेंक दिया और उन्हें नहीं खरीदा। तब मुझे पता चला कि यह एक सुरक्षित पुस्तक है, और यही मेरे इस्लाम अपनाने का कारण था।" याह्या बिन अकथम ने कहा: मैंने उस वर्ष हज किया और सुफियान बिन उययना से मिला। मैंने उन्हें यह खबर सुनाई, तो उन्होंने मुझसे कहा: "इसकी पुष्टि अल्लाह, सर्वशक्तिमान और महान की पुस्तक में है।" मैंने पूछा: "किस स्थान पर?" उन्होंने कहा: "अल्लाह, धन्य और महान के शब्दों में, तौरात और इंजिल के संबंध में: '{...उस वजह से जो अल्लाह की किताब के रखवालों के तौर पर उन्हें सौंपी गई थी...}' [अल-माएदा: 44]। इसलिए उन्होंने इसका संरक्षण उन्हें सौंप दिया, और यह खो गया। लेकिन उन्होंने, सर्वशक्तिमान और महान ने कहा: '{निस्संदेह हमने ही इस उपदेश (कुरान) को उतारा है और हम ही इसके संरक्षक हैं।}' [अल-हिज्र: 9]। इस प्रकार, अल्लाह, सर्वशक्तिमान और महान ने इसे हमारे लिए सुरक्षित रखा, इसलिए यह खोया नहीं (2)।" यह भी कहा गया है: "{और हम ही इसके संरक्षक हैं}" का अर्थ है: मुहम्मद (उन पर शांति हो) के लिए, कि वे हमारे खिलाफ झूठ न बोलें, या उनके खिलाफ झूठ न बोला जाए (3)। या "{और हम ही इसके संरक्षक हैं}" का अर्थ है साज़िश रचे जाने या मारे जाने से (4)। इसके समान है: "{और अल्लाह लोगों से तुम्हारी रक्षा करेगा}" [अल-माएदा: 67]।

(1) प्रतियों में: "बिक" (तुम्हारे लिए), और जो स्थापित है वह अल-मुंतज़म 51/10 से है। (2) (ज़्हा) में चूक का अंत, और पूरी कहानी अल-मुंतज़म 51/10 में है। (3) (दाल), (ज़ाय) और (मीम) में: "नकुल" (हम कहते हैं), और जो स्थापित है वह (ज़्हा) से है। (4) देखें अल-फर्रा द्वारा मानी अल-कुरान 2/85, तफसीर अल-तबरी 14/19, और अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/351-352, और अल-कश्शाफ 2/388।

سورہ الحجر: آیت ۹ ۱۸۱ اور عبارت۔ انہوں نے کہا: جب مجلس برخاست ہوئی تو مامون نے انہیں بلایا اور ان سے کہا: "کیا تم اسرائیلی ہو؟" انہوں نے کہا: "جی ہاں۔" اس نے ان سے کہا: "اسلام قبول کر لو، میں تمہارے لیے یہ اور وہ کروں گا،" اور اس نے ان سے وعدے کیے۔ انہوں نے جواب دیا: "میرا دین اور میرے آباؤ اجداد کا دین!" اور وہ چلے گئے۔ انہوں نے کہا: ایک سال بعد وہ مسلمان ہو کر ہمارے پاس آئے۔ انہوں نے فقہ پر گفتگو کی اور بہت خوبصورتی سے بات کی۔ جب مجلس برخاست ہوئی تو مامون نے انہیں بلایا اور کہا: "کیا تم کل والے ہمارے ساتھی نہیں ہو؟" انہوں نے ان سے کہا: "جی ہاں۔" اس نے پوچھا: "تمہارے اسلام قبول کرنے کا سبب کیا تھا؟" انہوں نے کہا: "میں آپ کی مجلس سے چلا گیا اور ان مذاہب کا امتحان لینا چاہا۔ جیسا کہ آپ دیکھ رہے ہیں، میری تحریر خوبصورت ہے۔ چنانچہ میں نے تورات کا رخ کیا اور اس کی تین کاپیاں لکھیں، جن میں میں نے کچھ اضافہ کیا اور کچھ کم کیا۔ میں انہیں عبادت گاہ (کنیسہ) میں لے گیا، انہوں نے مجھ سے خرید لیں۔ پھر میں نے انجیل کا رخ کیا اور اس کی تین کاپیاں لکھیں، جن میں میں نے کچھ اضافہ کیا اور کچھ کم کیا۔ میں انہیں گرجے (بیعہ) میں لے گیا، انہوں نے مجھ سے خرید لیں۔ پھر میں نے قرآن کا رخ کیا اور اس کی تین کاپیاں بنائیں، جن میں میں نے کچھ اضافہ کیا اور کچھ کم کیا۔ میں انہیں وراقین (کتاب فروشوں) کے پاس لے گیا اور انہوں نے ان کا جائزہ لیا۔ جب انہیں ان میں زیادتی اور کمی ملی تو انہوں نے انہیں پھینک دیا اور انہیں نہیں خریدا۔ تب مجھے معلوم ہوا کہ یہ ایک محفوظ کتاب ہے، اور یہی میرے اسلام لانے کا سبب تھا۔" یحییٰ بن اکثم نے کہا: میں نے اس سال حج کیا اور سفیان بن عیینہ سے ملا۔ میں نے انہیں یہ خبر سنائی تو انہوں نے مجھ سے کہا: "اس کی تصدیق اللہ عزوجل کی کتاب میں موجود ہے۔" میں نے پوچھا: "کس جگہ؟" انہوں نے کہا: "اللہ تبارک و تعالیٰ کے تورات اور انجیل کے بارے میں اس قول میں:

﴿بِمَا اسْتُحْفِظُوا مِن كِتَبِ اللهِ﴾ [المائدہ: ٤٤]، (ترجمہ: اس وجہ سے کہ وہ اللہ کی کتاب کے محافظ بنائے گئے تھے)۔ چنانچہ اس کی حفاظت ان کے سپرد کی گئی تو وہ ضائع ہوگئی۔ اور اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَفِظُونَ﴾ (ترجمہ: بے شک ہم ہی نے یہ ذکر اتارا ہے اور ہم ہی اس کے نگہبان ہیں)۔ پس اللہ عزوجل نے اسے ہمارے لیے محفوظ کر لیا تو وہ ضائع نہیں ہوئی (٢)۔" اور کہا گیا ہے: ﴿وَإِنَّا لَهُ لَحَفِظُونَ﴾ سے مراد ہے: محمد ﷺ کے لیے، اس بات سے کہ وہ ہم پر کوئی بات گھڑیں، یا ان پر کوئی بات گھڑی جائے (٣)۔ یا ﴿وَإِنَّا لَهُ لَحَفِظُونَ﴾ سے مراد ہے ان کے خلاف سازش کیے جانے یا انہیں قتل کیے جانے سے (٤)۔ اس کی نظیر ہے: ﴿وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ﴾ [المائدہ: ٦٧]، (ترجمہ: اور اللہ تمہیں لوگوں سے بچائے گا)۔

---

(١) نسخوں میں: "بک" ہے، اور جو ثابت ہے وہ المنتظم ١٠/٥١ سے ہے۔ (٢) (ظ) میں کمی کا خاتمہ، اور پوری کہانی المنتظم ١٠/٥١ میں ہے۔ (٣) (د)، (ز) اور (م) میں: "نقول" ہے، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے۔ (٤) دیکھئے معانی القرآن للفراء ٢/٨٥، اور تفسیر الطبری ١٤/١٩، اور المحرر الوجیز ٣/٣٥١ - ٣٥٢، اور الکشاف ٢/٣٨٨۔

Surah Al-Hijr: Verses 9 - 13 182

And "Nahnu" (We) can be in the nominative case (Raf') as a subject (Mubtada), and "Nazzalna" (We sent down) as the predicate (Khabar). The entire sentence is then the predicate of "Inna". It is also possible for "Nahnu" to be an emphasis for the noun of "Inna" in the accusative case (Nasb)(1), and it cannot be a separator (fasila)(2); because what follows it is not definite, rather, it is a sentence, and sentences act as adjectives (Nu'ut)(3) for indefinite nouns, so their ruling is that of indefinite nouns.

His Almighty's saying: {And We certainly sent [messengers] before you among the sects of the former peoples} (10). The meaning is: And We certainly sent messengers before you, but they were omitted [from the text]. "Shiya'" is the plural of "Shi'ah," which refers to a nation (Ummah), meaning: among their nations; as stated by Ibn Abbas and Qatadah. Al-Hasan said: in their divisions (firaq). And "Shi'ah" is a group or a faction of people who are united and in agreement. So "Shiya'" are like divisions; and from it is His Almighty's saying: {or to confuse you [into] sects} [Al-An'am: 65], meaning divisions(4). Its origin is taken from "Shaya'", which refers to small wood used to light up large logs, as mentioned previously in Surah Al-An'am(5). Al-Kalbi said: Indeed, "Shiya'" here refers to villages(6).

His Almighty's saying: {And no messenger would come to them except that they used to ridicule him} (11). A consolation for the Prophet ﷺ, meaning: just as these polytheists did to you, so was it done to those before you from the messengers(7).

His Almighty's saying: {Thus We insert it into the hearts of the criminals. (12) They do not believe in it, while there has already occurred the precedent of the former peoples. (13)} His Almighty's saying: {Thus We insert it} meaning: misguidance, disbelief, mockery, and polytheism. And in...

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/377. (2) Al-Nahhas allowed it in I'rab al-Qur'an 2/377. (3) In (Z): and the sentence becomes an adjective (na't). (4) See al-Nukat wa al-'Uyun 3/149, al-Wasit 3/40, Zad al-Masir 4/384-385, and Tafsir al-Tabari 14/19. (5) 8/414. (6) al-Nukat wa al-'Uyun 3/150, and it has "tribes" (al-qaba'il) instead of "villages" (al-qura), and we don't have a copy in its margin. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 3/352, al-Wasit 3/40, and Zad al-Masir 4/385.

सूरह अल-हिज्र: आयतें 9 - 13 182

और "नहनु" (हम) का स्थान रफ़अ (कर्ता कारक) में मुब्तदा (विषय) के रूप में हो सकता है और "नज़्ज़लना" (हमने उतारा) उसकी ख़बर (विधेय) हो सकता है। और यह पूरा वाक्य "इन्ना" की ख़बर है। यह भी संभव है कि "नहनु", "इन्ना" के इस्म (संज्ञा) के लिए नसब (कर्म कारक) के स्थान पर ताकीद (बल देने वाला) हो(1), और यह फ़ासिला (विभाजक)(2) नहीं हो सकता; क्योंकि इसके बाद आने वाला शब्द मारिफ़ा (निश्चित) नहीं है, बल्कि वह एक जुमला (वाक्य) है, और वाक्य नकिरा (अनिश्चित संज्ञाओं) के लिए सिफ़त (विशेषण)(3) का काम करते हैं, इसलिए उनका नियम नकिरा जैसा ही होता है।

अल्लाह का कथन: {और हमने आपसे पहले भी पिछले समुदायों के गिरोहों में [रसूल] भेजे थे} (10)। इसका अर्थ है: और निश्चित रूप से हमने आपसे पहले रसूल भेजे थे, जिन्हें यहाँ संक्षिप्त कर दिया गया है। "शियअ" "शिया" का बहुवचन है, और इसका अर्थ उम्मत (राष्ट्र) है, अर्थात: उनके राष्ट्रों में; जैसा कि इब्न अब्बास और क़तादा ने कहा है। अल-हसन ने कहा: उनके समूहों में। और "शिया" लोगों का एक समूह या दल होता है जो अपनी बात पर सहमत और एकजुट होते हैं। तो जैसे "शियअ" का अर्थ विभिन्न समूह है; और इसी से अल्लाह का कथन है: {या तुम्हें अलग-अलग गिरोहों में उलझा दे} [अल-अनआम: 65], यानी अलग-अलग समूहों में(4)। इसका मूल "शयाअ" से लिया गया है, जो छोटी लकड़ियाँ होती हैं जिनसे बड़ी लकड़ियों को जलाया जाता है, जैसा कि पहले "अल-अनआम" में बताया जा चुका है(5)। अल-कल्बी ने कहा: यहाँ "शियअ" से तात्पर्य बस्तियों से है(6)।

अल्लाह का कथन: {और उनके पास कोई रसूल ऐसा नहीं आता था जिसका वे मज़ाक न उड़ाते हों} (11)। यह नबी ﷺ के लिए सांत्वना है, अर्थात: जैसा इन मुशरिकों (बहुदेववादियों) ने आपके साथ किया, वैसा ही आपसे पहले के रसूलों के साथ भी किया गया था(7)।

अल्लाह का कथन: {इसी तरह हम इसे अपराधियों के दिलों में उतार देते हैं। (12) वे इस पर ईमान नहीं लाते, जबकि पिछलों की रीति चल चुकी है। (13)} अल्लाह का कथन: {इसी तरह हम इसे उतार देते हैं} अर्थात: गुमराही, कुफ़्र (अविश्वास), उपहास और शिर्क(बहुदेववाद)। और...

---

(1) इ'राब अल-क़ुरआन - अल-नहहास 2/377. (2) अल-नहहास ने इ'राब अल-क़ुरआन 2/377 में इसकी अनुमति दी है। (3) (ज़): में है और वाक्य सिफ़त बन जाता है। (4) देखें: अल-नुकत व अल-उयून 3/149, अल-वसीत 3/40, ज़ाद अल-मसीर 4/384-385, और तफ़सीर अल-तबरी 14/19.

(5) 8/414. (6) अल-नुकत व अल-उयून 3/150, और इसमें "अल-कुरा" (बस्तियाँ) के बजाय "अल-क़बायल" (कबीले) है, और हमारे पास इसके हाशिये में कोई प्रति नहीं है। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/352, अल-वसीत 3/40, और ज़ाद अल-मसीर 4/385.

سورہ الحجر: آیات ۹ - ۱۳ ۱۸۲

اور «نحن» (ہم) کا محل مبتدا ہونے کی وجہ سے رفع ہو سکتا ہے اور «نزّلنا» اس کی خبر ہے۔ اور یہ پورا جملہ «إنَّ» کی خبر ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ «نحن»، «إنَّ» کے اسم کے لیے موضعِ نصب میں تاکید ہو(۱)، اور یہ فاصلہ(۲) نہیں ہو سکتا؛ کیونکہ اس کے بعد والا لفظ معرفہ نہیں ہے، بلکہ وہ ایک جملہ ہے، اور جملے نکرہ الفاظ کے لیے نعت (صفت)(۳) ہوتے ہیں، اس لیے ان کا حکم نکرہ والا ہی ہوتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مِن قَبْلِكَ فِي شِيَعِ الْأَوَّلِينَ﴾ (۱۰) معنی یہ ہے: اور یقیناً ہم نے آپ سے پہلے رسول بھیجے تھے، یہاں 'رسولاً' محذوف ہے۔ اور «الشِّيَع»، «شیعہ» کی جمع ہے، اور اس سے مراد امت ہے، یعنی: ان کی امتوں میں؛ یہ بات ابن عباس اور قتادہ نے کہی ہے۔ حسن بصری نے کہا: ان کے گروہوں میں۔ اور «شیعہ» لوگوں کے اس گروہ یا جماعت کو کہتے ہیں جو متفق الرائے اور متحد الکلمہ ہوں۔ گویا کہ «الشیع» سے مراد گروہ ہیں؛ اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿أَوْ يَلْبِسَكُمْ شِيَعًا﴾ [الأنعام: ۶۵] ، یعنی مختلف گروہوں میں(۴) ، اور اس کی اصل «شیاع» سے ماخوذ ہے، اور یہ وہ چھوٹی لکڑیاں ہوتی ہیں جن سے بڑی لکڑیوں کو جلایا جاتا ہے، جیسا کہ سورہ «انعام» میں پہلے گزر چکا ہے(۵)۔ اور کلبی نے کہا: یہاں «الشیع» سے مراد بستیاں ہیں(۶)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَا يَأْتِيهِم مِّن رَّسُولٍ إِلَّا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ﴾ (۱۱) یہ نبی ﷺ کے لیے تسلی ہے، یعنی: جیسا ان مشرکین نے آپ کے ساتھ کیا، ویسا ہی آپ سے پہلے کے رسولوں کے ساتھ بھی کیا گیا(۷)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿كَذَٰلِكَ نَسْلُكُهُ فِي قُلُوبِ الْمُجْرِمِينَ (١٢) لَا يُؤْمِنُونَ بِهِ وَقَدْ خَلَتْ سُنَّةُ الْأَوَّلِينَ (١٣)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿كَذَٰلِكَ نَسْلُكُهُ﴾ یعنی: گمراہی، کفر، استہزاء اور شرک کو۔ اور...

حواشی: (١) إعراب القرآن للنحاس ٣٧٧/٢ . (٢) اور نحاس نے إعراب القرآن ٣٧٧/٢ میں اسے جائز قرار دیا ہے۔ (٣) نسخہ (ظ) میں ہے: اور جملہ نعت بن جاتا ہے۔ (٤) دیکھئے النکت والعیون ١٤٩/٣ ، والوسیط ٤٠/٣ ، وزاد المسیر ٣٨٤/٤ - ٣٨٥ ، وتفسیر الطبري ١٩/١٤ . (٥) ٤١٤/٨ . (٦) النکت والعیون ١٥٠/٣ ، اور اس میں «القری» (بستیاں) کی جگہ «القبائل» (قبیلے) ہے، اور ہمارے پاس اس کے حاشیے میں کوئی نسخہ نہیں ہے۔ (٧) المحرر الوجیز ٣٥٢/٣ ، والوسیط ٤٠/٣ ، وزاد المسیر ٣٨٥/٤ .

183

Surat Al-Hijr: Verses 12 - 15

"...the hearts of the criminals" from your people, according to Al-Hasan, Qatada, and others. That is: just as We caused it to enter the hearts of those who passed before from the sects of the ancients; so We cause it to enter the hearts of the polytheists of your people so that they do not believe in you, just as those before them did not believe in their messengers. Ibn Jurayj narrated from Mujahid who said: "We cause disbelief to enter" (1). And as-salk is: entering a thing into another thing, like entering a thread into a needle's eye. It is said: salakahu yaslukuhu salkan and sulukan, and aslakahu islakan. And "he followed the path" (salaka at-tariq sulukan wa salkan), and aslakahu: entered it, and one thing into another is the same, and the thing likewise, and the spear, and the thread in the gemstone, all of it is fa'ala and af'ala (2). Adi bin Zayd said: And they led you through a distressing day (3) And as-silk, with a kasra (under the 's'), is the thread. And in the verse there is a refutation of the Qadariyya and the Mu'tazila. It was said: The meaning is: We cause the Quran to enter their hearts, so they disbelieve in it. Al-Hasan, Mujahid, and Qatada said the opinion held by most of the people of exegesis (Tafsir), which is a stronger argument against the Mu'tazila. From Al-Hasan also: We cause the Reminder to enter as a binding argument (4); mentioned by Al-Ghaznawi. "And the precedent of the former peoples has already passed" (13) meaning: the way of Allah in destroying the disbelievers has passed, so how close these people are to destruction! And it was said: "the precedent of the former peoples has passed" in doing the same as these people did of denial and disbelief, so they are following those (5). His Almighty saying: "And [even] if We opened to them a gate from the heaven and they were to continue ascending through it (14) They would say, 'Our eyes have only been dazzled. Rather, we are a people affected by magic' (15)" It is said: zhalla yaf'alu kadha, meaning: he does it during the day. And the verbal noun is az-zhulul. Meaning: if they were answered to...

(1) Ma'ani al-Qur'an by an-Nahhas 4/12, Tafsir al-Tabari 14/20-21, an-Nukat wa al-'Uyun 3/150, and al-Muharrar al-Wajiz 3/352-353. (2) See al-Af'al by as-Sarakhsi 3/495, and al-Lisan (s-l-k). (3) A part of a poetic verse, its first part is: "And I was the inseparable companion of your opponent, I did not turn away," and it is in Majaz al-Qur'an 1/294, Tafsir al-Tabari 14/22, al-Aghani 2/111, and Ibrahim al-Harbi cited it in Gharib al-Hadith 1/303 without attribution. (4) an-Nukat wa al-'Uyun 3/150, and I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/377. (5) Zad al-Masir 4/385, Ma'ani al-Qur'an by az-Zajjaj 3/174, and Tafsir as-Samarqandi 2/215.

१८३

सूरा अल-हिज्र: आयतें १२ - १५

"...अपराधियों के दिलों में" आपके लोगों में से, अल-हसन, क़तादा और अन्य लोगों के अनुसार। यानी: जैसे हमने इसे प्राचीन लोगों के समूहों के दिलों में प्रविष्ट कराया; वैसे ही हम इसे आपके लोगों के मुशरिकों (बहुदेववादियों) के दिलों में प्रविष्ट कराते हैं ताकि वे आप पर विश्वास न करें, ठीक वैसे ही जैसे उनके पूर्वजों ने अपने पैगंबरों पर विश्वास नहीं किया था। इब्न जुराइज ने मुजाहिद से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: "हम झुठलाने को प्रविष्ट कराते हैं" (१)। और 'सल्क' का अर्थ है: एक चीज़ को दूसरी चीज़ में डालना, जैसे सुई में धागा डालना। कहा जाता है: 'सलकहु यस्लुकुहू सल्कान' और 'सुलूकन', और 'अस्लकहु इस्लाकान'। और "उसने रास्ता अपनाया" (सलक अत-तरीक़ सुलूकन वा सल्कान), और 'अस्लकहु': उसमें प्रवेश किया, और एक वस्तु का दूसरी में होना समान है, और इसी तरह भाला, और रत्न में धागा, ये सभी 'फ़अला' और 'अफ़अला' के रूप हैं (२)। अदी बिन ज़ैद ने कहा: और वे तुम्हें एक कठिन दिन के माध्यम से ले गए (३) और 'सिल्क', 'स' के नीचे कसरा के साथ, धागा है। और इस आयत में क़दरिया और मुअतज़िला का खंडन है। कहा गया है: इसका अर्थ है: हम कुरान को उनके दिलों में उतारते हैं, फिर वे उसे झुठलाते हैं। अल-हसन, मुजाहिद और क़तादा ने वह बात कही जिस पर अधिकांश व्याख्याकार (मुफ़स्सिर) सहमत हैं, जो मुअतज़िला के विरुद्ध अधिक ठोस तर्क है। अल-हसन से यह भी है: हम उपदेश (ज़िक्र) को प्रमाण के तौर पर प्रविष्ट कराते हैं (४); इसका उल्लेख अल-ग़ज़नवी ने किया है। "और पुराने लोगों की रीत बीत चुकी है" (१३) यानी: काफ़िरों को नष्ट करने की अल्लाह की सुन्नत (रीत) गुज़र चुकी है, तो ये लोग विनाश के कितने निकट हैं! और कहा गया: "पुराने लोगों की रीत बीत चुकी है" उसी तरह जैसे इन लोगों ने झुठलाने और कुफ़्र करने में किया, इसलिए वे उन्हीं का अनुसरण कर रहे हैं (५)। अल्लाह तआला का फ़रमान: "और अगर हम उन पर आसमान का कोई दरवाज़ा खोल देते और वे उसमें चढ़ने लगते (१४) तो वे यही कहते कि हमारी आँखों को बांध दिया गया है, बल्कि हम पर जादू कर दिया गया है (१५)" कहा जाता है: 'ज़ल्ला यफ़अलु कज़ा', अर्थात: वह दिन के समय ऐसा करता है। और इसका मूल (मस्दर) 'अज़-ज़ुलूल' है। यानी: यदि उन्हें उत्तर दिया जाता...

(१) अन-नहहास द्वारा मा'नी अल-कुरान ४/१२, तफ़सीर अल-तबरी १४/२०-२१, अन-नुक़त वल-'उयून ३/१५०, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/३५२-३५३। (२) देखें अस-सरक़स्ती द्वारा अल-अफ़आल ३/४९५, और अल-लिसान (स-ल-क)। (३) एक काव्य पंक्ति का उत्तरार्ध, इसका पूर्वार्ध है: "और मैं

आपके प्रतिद्वंद्वी का अटूट साथी था, मैं नहीं मुड़ा," और यह मजाज़ अल-कुरान १/२९४, तफ़सीर अल-तब़री १४/२२, अल-अग़ानी २/१११ में है, और इब्राहिम अल-हरबी ने इसे ग़रीब अल-हदीस १/३०३ में बिना संदर्भ के उद्धृत किया है। (४) अन-नुक़त वल-'उयून ३/१५०, और अन-नहहास द्वारा इ'राब अल-कुरान २/३७७। (५) ज़ाद अल-मसीर ४/३८५, अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान ३/१७४, और तफ़सीर अस-समरकंदी २/२१५।

۱۸۳

سورة الحجر: آیات ۱۲ - ۱۵

"...گناہ گاروں کے دلوں میں" آپ کی قوم میں سے، حسن، قتادہ اور دیگر سے منقول ہے۔ یعنی: جس طرح ہم نے اسے پہلے والے گروہوں کے دلوں میں داخل کیا تھا؛ اسی طرح ہم اسے آپ کی قوم کے مشرکوں کے دلوں میں داخل کرتے ہیں تاکہ وہ آپ پر ایمان نہ لائیں، جیسا کہ ان سے پہلے لوگ اپنے رسولوں پر ایمان نہیں لائے تھے۔ ابن جریج نے مجاہد سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: "ہم جھٹلانے کو داخل کرتے ہیں"(۱)۔ اور 'سَلْک' کے معنی ہیں: ایک چیز کو دوسری چیز میں داخل کرنا، جیسے سوئی کے ناکے میں دھاگہ ڈالنا۔ کہا جاتا ہے: 'سلَکہ یسلکُه سلْکاً' اور 'سلوکاً'، اور 'أسلکه إسلاکاً'۔ اور "اس نے راستہ طے کیا" (سلک الطریق سلوکاً و سلکاً)، اور 'أسلکه': اس میں داخل ہوا، اور ایک چیز کا دوسری میں ہونا اسی طرح ہے، اور نیزہ، اور موتی میں دھاگہ، یہ سب 'فعل' اور 'افعل' کے اوزان پر ہیں(۲)۔ عدی بن زید نے کہا: اور انہوں نے تمہیں ایک سخت دن میں سے گزارا (۳) اور 'سِلْک'، 'سین' کے نیچے زیر کے ساتھ، دھاگے کو کہتے ہیں۔ اور اس آیت میں قدریہ اور معتزلہ کی تردید ہے۔ کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ: ہم قرآن کو ان کے دلوں میں داخل کرتے ہیں، پھر وہ اسے جھٹلاتے ہیں۔ حسن، مجاہد اور قتادہ نے وہ قول کہا جس پر اکثر مفسرین ہیں، اور وہ معتزلہ پر زیادہ پختہ حجت ہے۔ حسن سے یہ بھی مروی ہے: ہم حجت تمام کرنے کے لیے ذکر کو داخل کرتے ہیں(٤)؛ اسے غزنوی نے ذکر کیا ہے۔ "اور اگلوں کی ریت گزر چکی ہے" (۱۳) یعنی: کافروں کو ہلاک کرنے کی اللہ کی سنت گزر چکی ہے، تو یہ لوگ ہلاکت سے کتنے قریب ہیں! اور کہا گیا: "اگلوں کی ریت گزر چکی ہے" ان کے ویسے ہی کام کرنے سے جیسے ان لوگوں نے جھٹلانے اور کفر میں کیا، پس وہ ان کی پیروی کر رہے

ہیں(۵)۔ ارشادِ باری تعالیٰ ہے: "اور اگر ہم ان پر آسمان کا کوئی دروازہ کھول دیتے اور وہ اس میں چڑھنے لگتے (۱۴) تو وہ یہی کہتے کہ ہماری آنکھوں کو جکڑ دیا گیا ہے، بلکہ ہم پر جادو کر دیا گیا ہے (۱۵)" کہا جاتا ہے: 'ظل يفعل كذا'، یعنی: وہ دن کے وقت ایسا کرتا ہے۔ اور مصدر 'الظُّلول' ہے۔ یعنی: اگر ان کی بات مان لی جاتی...

(۱) معانی القرآن للنحاس ۱۲/۴، وتفسير الطبري ۲۰/۱۴ - ۲۱، والنكت والعيون ۱۵۰/۳، والمحرر الوجيز ۳۵۲/۳ - ۳۵۳۔ (۲) ينظر الأفعال للسرقسطي ۳ / ۴۹۵، واللسان (سلك)۔ (۳) شعر کا مصرعہ ہے، پہلا مصرعہ ہے: "وكنتُ لزازَ خصمك لم أُعرَّد"، اور یہ مجاز القرآن ۱/ ۲۹۴، تفسیر الطبری ۱۴/ ۲۲، الاغانی ۲/ ۱۱۱ میں ہے، اور ابراہیم الحربی نے اسے غریب الحدیث ۱/ ۳۰۳ میں بغیر نسبت کے ذکر کیا ہے۔ (۴) النكت والعيون ۳/ ۱۵۰، وإعراب القرآن للنحاس ۲/ ۳۷۷۔ (۵) زاد المسير ۴ / ۳۸۵، ومعاني القرآن للزجاج ۳ / ۱۷۴، وتفسير السمرقندي ۲/ ۲۱۵۔

Surah Al-Hijr: Verses 14 - 15 | 184

Whatever signs they proposed, they would have persisted in disbelief and offered excuses with imaginings (1), just as they said of the miraculous Quran: "It is magic."

"They ascend" [ya'rujun] is from 'araja ya'ruju, meaning: he ascended. "Al-Ma'arij" means places of ascent. That is: even if they ascended to heaven and witnessed the sovereignty and the angels, they would have persisted in disbelief; narrated from Al-Hasan and others.

It was said: The pronoun in "against them" ['alayhim] refers to the polytheists. And in "they continued" [fadhallu] it refers to the angels, coming and going. That is: if a veil were lifted for these people so that they could see gates in heaven through which the angels ascend and descend, they would have said: "We have seen with our eyes something that has no reality"; narrated from Ibn Abbas and Qatadah (2).

The meaning of ﴿sukki-rat﴾ [dazzled/closed]: It was blocked by magic; said by Ibn Abbas and Ad-Dahhak. Al-Hasan said: It was bewitched. Al-Kalbi: Our vision was obscured; and from him also: blinded. Qatadah: It was taken away. Al-Mu'arrij said: We were made to spin, from spinning/rotation, i.e., our eyes became drunken [sukra]. Juwaybir said: Deceived. Abu Amr ibn al-Ala said: "sukki-rat" means covered and concealed. From this is the poet's saying:

"And a sun rose upon her like a helmet / And the eye of the hot wind began to dazzle [taskuru] (3)"

Mujahid said: "sukki-rat" means imprisoned. From this is the saying of Aws ibn Hajar:

"So I was patient through a wakeful night / Which was neither mild nor still [sakirah] (4)"

I say: These are related sayings (5) gathered by your saying: "prevented".

---

(1) Zad al-Masir 4/386, al-Wasit 3/40-41, and see al-Tabari 23/14. (2) Tafsir al-Tabari 14/23-25, al-Wasit 3/41, and al-Muharrar al-Wajiz 3/353. (3) The rajaz verse is by Jandal bin al-Muthanna, attributed to him by al-Tabari 14/29 who cited the second part, and cited in full by Abu Ubaidah in Majaz al-Qur'an 1/348, and al-Mawardi in al-Nukat wa al-Uyun 3/151 without attribution. Al-Harur: the hot wind. As-Sihah (h-r-r). The meaning: its heat subsides and dies down. Lisan al-Arab (q-b-r), and in (zh) it appeared as: al-jazur. (4) The verse is in his Diwan p. 34, cited in al-Lisan (s-k-r) with "jadhalat" instead of "fa-sabartu", and also cited with the wording: Nights increase in

their length / So they are neither mild nor still And in al-Nukat wa al-Uyun 3/151: "fasirna" instead of "fa-sabartu". (5) See these sayings in Tafsir al-Tabari 14/25-29, Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/175, al-Nukat wa al-Uyun 3/151, and Zad al-Masir 4/386.

सूरह अल-हिज्र: आयतें 14 - 15 | 184

उन्होंने जो भी चमत्कार मांगे होते, वे कुफ़्र (अविश्वास) पर अड़े रहते और कल्पनाओं का बहाना बनाते (1), जैसा कि उन्होंने मोजज़ाना (चमत्कारी) कुरान के बारे में कहा था: "यह जादू है।"

«यअरुजून» (वे चढ़ते हैं) 'अरजा यअरुजु' से है, जिसका अर्थ है: वह चढ़ा। और 'अल-मआरिज': चढ़ने की जगहें। अर्थात: यदि वे आकाश की ओर चढ़ते और साम्राज्य तथा स्वर्गदूतों को देखते, तो भी वे कुफ़्र पर अड़े रहते; अल-हसन और अन्यों से वर्णित है।

कहा गया है: "उन पर" में सर्वनाम मुशरिकों (बहुदेववादियों) के लिए है। और "वे बने रहे" [फ़ज़ल्लू] में यह स्वर्गदूतों के लिए है, जो आते-जाते रहते हैं। अर्थात: यदि इन लोगों के लिए पर्दा हटा दिया जाता ताकि वे स्वर्ग में उन द्वारों को देख सकें जिनसे स्वर्गदूत चढ़ते और उतरते हैं, तो वे कहते: "हमने अपनी आँखों से वह देखा है जिसका कोई यथार्थ नहीं है"; इब्न अब्बास और कतादा से वर्णित (2)।

और ﴿सिक्किरत﴾ का अर्थ है: जादू के द्वारा बंद कर दिया गया; इब्न अब्बास और अद-दह्हाक ने कहा। अल-हसन ने कहा: जादू कर दिया गया। अल-कल्बी: हमारी दृष्टि धुंधली कर दी गई; और उन्हीं से यह भी है: अंधी कर दी गई। कतादा: छीन ली गई। अल-मुअर्रिज ने कहा: हमें चक्कर आ गया, घूमने से, यानी हमारी आँखें नशे में (सकरी) हो गईं। जुवैबिर ने कहा: धोखा दिया गया। अबू अम्र इब्न अल-अला ने कहा: «सिक्किरत»: ढक दी गई और छुपा दी गई। इसी से कवि का कथन है:

"और उस पर एक सूरज निकला जैसे कोई टोप / और लू की आँख मदहोश (तस्कुरु) होने लगी (3)"

मुजाहिद ने कहा: «सिक्किरत»: कैद कर दिया गया। इसी से औस बिन हजर का कथन है:

"तो मैंने एक जागती रात पर धैर्य रखा / जो न तो ठंडी थी और न ही शांत (साकिरह) (4)"

मैंने कहा: ये मिलते-जुलते कथन (5) हैं जिन्हें आपके इस शब्द में समेटा जा सकता है: "रोक दिया गया"।

---

(1) ज़ाद अल-मसीर 4/386, और अल-वसीत 3/40 - 41, और देखें अल-तबरी 23/14। (2) तफ़सीर अल-तबरी 14/23 - 25, और अल-वसीत 3/41, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/353। (3) रज्ज़ का शेर जंदल बिन अल-मुथन्ना का है, अल-तबरी 14/29 ने इसे उनकी ओर मंसूब किया और दूसरा भाग दिया, और इसे पूर्ण रूप से अबू उबैदा ने मजाज़ अल-कुरान 1/348 में, और अल-मावर्दी ने अन-

नुकात वल-उयून 3/151 में बिना किसी श्रेय के उद्धृत किया है। अल-हरूर: गर्म हवा। अस-सिहह (ह-र-र)। और अर्थ है: इसकी गर्मी शांत हो जाती है और बुझ जाती है। लिसान अल-अरब (क-ब-र), और (ज़) में यह आया है: अल-जज़ूर। (4) शेर उनके दीवान पृ. 34 में है, और अल-लिसान (स-क-र) में उद्धृत है जिसमें «फ़सबर्तु» के स्थान पर «जदलत» है, और इसे इन शब्दों के साथ भी उद्धृत किया गया है: रातें अपनी लंबाई में बढ़ती जाती हैं / तो वे न ठंडी होती हैं और न ही शांत और अन-नुकात वल-उयून 3/151 में: «फ़सब्तु» के स्थान पर «फ़सिर्ना» है। (5) इन कथनों को तफ़सीर अल-तबरी 14/25 - 29, और अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'आनी अल-कुरान 3/175, अन-नुकात वल-उयून 3/151, और ज़ाद अल-मसीर 4/386 में देखें।

انہوں نے جو بھی نشانیاں تجویز کی ہوتیں، وہ کفر پر اڑے رہتے، اور خیالات کے بہانے بناتے (۱)، جیسا کہ انہوں نے معجزہ قرآن کے بارے میں کہا: "یہ جادو ہے۔"

«يَعْرُجُونَ» عَرَجَ يَعْرُجُ سے ہے، یعنی: وہ چڑھا۔ اور 'المعارج': چڑھنے کی جگہیں۔ یعنی: اگر وہ آسمان کی طرف چڑھ جاتے، اور ملکوت اور فرشتوں کا مشاہدہ کر لیتے، تو بھی کفر پر اصرار کرتے؛ حسن بصری وغیرہ سے مروی ہے۔

اور کہا گیا: «علیهم» میں ضمیر مشرکین کے لیے ہے۔ اور «فظَلُّوا» میں فرشتوں کے لیے، جو آتے جاتے ہیں۔ یعنی: اگر ان لوگوں کے لیے پردہ ہٹا دیا جائے یہاں تک کہ وہ آسمان میں ان دروازوں کا معائنہ کر لیں جن میں فرشتے چڑھتے اور اترتے ہیں، تو وہ کہتے: "ہم نے اپنی آنکھوں سے وہ دیکھا ہے جس کی کوئی حقیقت نہیں"؛ ابن عباس اور قتادہ سے مروی ہے (۲)۔

اور ﴿سُكِّرَتْ﴾ کے معنی ہیں: جادو کے ذریعے بند کر دیا گیا؛ ابن عباس اور ضحاک نے کہا۔ حسن نے کہا: جادو کر دیا گیا۔ کلبی: ہماری آنکھوں پر پردہ ڈال دیا گیا، اور ان سے یہ بھی مروی ہے: اندھی کر دی گئیں۔ قتادہ: چھین لی گئیں۔ اور مؤرج نے کہا: ہمیں چکر آ گیا، دوران (گھومنے) سے، یعنی ہماری آنکھیں مدہوش (سکری) ہو گئیں۔ جُویبر: دھوکہ دیا گیا۔ اور ابو عمرو بن العلاء نے کہا: «سُكِّرت»: ڈھانپ دی گئیں اور چھپا دی گئیں۔ اسی سے شاعر کا قول ہے:

"اور ایک سورج نکلا جس پر خود (ٹوپی) تھی / اور لو کی آنکھ مدہوش (تسکُر) ہونے لگی (۳)"

اور مجاہد نے کہا: «سُكِّرت»: قید کر دیا گیا۔ اسی سے اوس بن حجر کا قول ہے:

"پس میں نے ایک بیدار رات پر صبر کیا / جو نہ تو ٹھنڈی تھی اور نہ ہی ساکن [ساکرہ] (۴)"

میں کہتا ہوں: اور یہ ملتے جلتے اقوال (۵) ہیں جنہیں آپ کا یہ لفظ جمع کرتا ہے: "روک دیا گیا"۔

---

(۱) زاد المسیر ۴/ ۳۸۶، اور الوسیط ۳/ ۴۰ - ۴۱، اور دیکھئے الطبری ۲۳/ ۱۴۔ (۲) تفسیر الطبری ۱۴/ ۲۳ - ۲۵، اور الوسیط ۳/ ۴۱، اور المحرر الوجیز ۳/ ۳۵۳۔ (۳) یہ رجز جندل بن المثنیٰ کا ہے، طبری نے ۱۴/ ۲۹ میں ان کی طرف منسوب کیا اور اس کا دوسرا حصہ نقل کیا، اور اسے مکمل طور پر ابو عبیدہ نے مجاز القرآن ۱/ ۳۴۸ میں، اور ماوردی نے النکت والعیون ۳/ ۱۵۱ میں بغیر نسبت کے نقل کیا ہے۔ الحرور: گرم ہوا؛ الصحاح (حرر)۔ اور معنی ہیں: اس کی گرمی تھم جاتی ہے اور بجھ جاتی ہے۔ لسان العرب (قبر)، اور (ظ) میں "الجزور" واقع ہوا ہے۔ (۴) یہ شعر ان کے دیوان ص ۳۴ میں ہے، اور لسان العرب (سکر) میں مروی ہے اور اس میں «فصبرت» کی جگہ «جذلت» ہے، اور اسے ان الفاظ کے ساتھ بھی نقل کیا گیا ہے: راتوں کی طوالت میں اضافہ کیا جاتا ہے / پس وہ نہ تو ٹھنڈی ہیں اور نہ ہی ساکن اور النکت والعیون ۳/ ۱۵۱ میں: «فصبرت» کی جگہ «فصرن» ہے۔ (۵) ان اقوال کو تفسیر الطبری ۱۴/ ۲۵ - ۲۹، اور معانی القرآن للزجاج ۳/ ۱۷۵، النکت والعیون ۳/ ۱۵۱، اور زاد المسیر ۴/ ۳۸۶ میں دیکھیں۔

Ibn Aziz said (1): "Our eyes have been closed (sukkirat)": our eyes were blocked; it is from your saying: I blocked (sakkartu) the river: when you stop it up. And it is said: it is from the intoxication (sukr) of drink, as if the eye is afflicted by what afflicts the drinker when he becomes intoxicated.

Ibn Kathir recited: "sukirat" with lightness (without shadda on the kaf). The others recited it with emphasis (with shadda) (2). Ibn al-A'rabi said: sukirat means it was filled (3).

Al-Mahdawi said: Both the light and emphatic pronunciations in "sukirat" are apparent; emphasis is for intensification, and lightness conveys the meaning. It is known that "sakara" (to intoxicate) is intransitive.

Abu Ali said (4): It is possible that it was heard as transitive regarding sight. And whoever recites: "sukirat" (5), he likened what occurred to their eyes to the state of an intoxicated person, as if they acted like a drunkard due to their lack of perception. It has been said: with lightness, it is from the intoxication of drink, and with emphasis, it is taken from the blocking of water. And it was said: sukirat lightly: bewitched (suhirat), and with emphasis (6): seized; both mentioned by Al-Mawardi.

Al-Nahhas said (7): What is known from the recitation of Mujahid and Al-Hasan is: "sukirat" with lightness. Al-Hasan said: meaning: bewitched. Abu Ubaid recounted from Abu Ubaidah that it is said: their eyes were "sukkirat": when "samadir" (8) covers them until they cannot see. Al-Farra' said: Whoever recites: "sukirat"...

(1) In Nuzhat al-Qulub, p. 276. (2) Al-Sab'ah, p. 366, and Al-Taysir, p. 136. (3) See Tahdhib al-Lugha 10/55, and Lisan al-Arab (skr). (4) He is Al-Farisi, and his words are similar in Al-Hujjah for the Seven Readers 5/43-44, and see Al-Durr Al-Masun 7/149. (5) It is the recitation of Al-Zuhri as in Al-Bahr Al-Muhit 5/448. (6) His saying: taken from sukurt, to this point from (Zha), which corresponds to what is in Al-Nukat wa al-Uyun 3/151. (7) In Ma'ani al-Quran 4/14. (8) Al-Samadir: It was said: it is the thing that appears to a person due to weakness of sight when intoxicated from drink, and the onset of sleepiness and dizziness. Al-Lisan (smdr), and the words of Abu Ubaidah in Majaz al-Quran 1/347, and the author quoted him via Ma'ani al-Quran by Al-Nahhas.

सूरह अल-हिज्र: आयत 14 - 15 185

इब्न अज़ीज़ ने कहा (1): "हमारी आँखों को बंद कर दिया गया (सुक्किरत)": हमारी आँखें अवरुद्ध हो गईं; यह आपके इस कहने से है: मैंने नदी को अवरुद्ध (सक्करतु) कर दिया: जब आपने उसे रोक दिया। और यह भी कहा जाता है: यह शराब के नशे (सुक्र) से है, मानो आँखों को वही होता है जो पीने वाले को नशा होने पर होता है।

इब्न कसीर ने इसे 'सुक़िरात' (हल्के स्वर में) पढ़ा है। बाकियों ने इसे तशदीद (ज़ोर देकर) के साथ पढ़ा है (2)। इब्न अल-अरबी ने कहा: सुक़िरात का अर्थ है: भर दिया गया (3)।

अल-महदावी ने कहा: "सुक्किरत" में हल्कापन और तशदीद दोनों स्पष्ट हैं, तशदीद बहुलता के लिए है, और हल्कापन इसके अर्थ को व्यक्त करता है। यह ज्ञात है कि "सकरा" (नशा करना) अकर्मक है।

अबू अली ने कहा (4): यह संभव है कि इसे दृष्टि के संबंध में सकर्मक सुना गया हो। और जिसने "सुक़िरात" (5) पढ़ा, उसने उनकी आँखों के साथ जो हुआ उसे एक शराबी की स्थिति के समान बताया, जैसे कि वे अपनी समझ की कमी के कारण शराबी की तरह व्यवहार कर रहे हों। यह भी कहा गया है कि हल्के स्वर में यह शराब के नशे से है, और तशदीद के साथ यह पानी को रोकने से लिया गया है। और यह भी कहा गया: हल्के स्वर में सुक्किरत का अर्थ है: जादू कर दिया गया (सुहिरत), और तशदीद (6) के साथ: छीन लिया गया, इन दोनों का उल्लेख अल-मावर्दी ने किया है।

अल-नहस ने कहा (7): मुजाहिद और अल-हसन के पाठ से जो ज्ञात है वह है: हल्के स्वर के साथ "सुक़िरात"। अल-हसन ने कहा: यानी: जादू कर दिया गया। अबू उबैद ने अबू उबैदाह के हवाले से बताया कि कहा जाता है: उनकी आँखें "सुक्किरत" हो गईं: जब उन पर "समादिर" (8) छा जाता है यहाँ तक कि वे देख नहीं पाते। अल-फर्रा ने कहा: जो "सुक़िरात" पढ़ता है...

(1) नुज़हत अल-क़ुलूब पृष्ठ 276 में। (2) अल-सबआ पृष्ठ 366, और अल-तयसीर पृष्ठ 136। (3) तहज़ीब अल-लुग़ा 10/55, और लिसान अल-अरब (सक्र) देखें। (4) वह अल-फ़ारसी हैं, और उनकी बातें अल-हुज्जह लिल-कुर्रा अल-सबआ 5/43-44 में उनके समान हैं, और अल-दुर्र अल-मसून 7/149 देखें। (5) यह अल-ज़ुहरी का पाठ है जैसा कि अल-बह्र अल-मुहीत 5/448 में है। (6) उनका कहना: सुकूरत से लिया गया, इस स्थान तक (ज़ा) से, जो अल-नुकात वल-उयून 3/151 में है, उसके अनुरूप है। (7) मआनी अल-क़ुरआन 4/14 में। (8) अल-समादिर: कहा गया है: यह वह चीज़ है जो शराब के नशे और नींद तथा चक्कर आने के कारण दृष्टि की कमज़ोरी से मनुष्य को दिखाई देती है।

अल-लिसान (समद्र), और अबू उबैदाह की बातें मजाज़ अल-क़ुरआन 1/347 में, और लेखक ने इसे अल-नहस द्वारा मआनी अल-क़ुरआन के माध्यम से उद्धृत किया है।

سورہ الحجر: آیات ۱۴ - ۱۵ ۱۸۵

ابن عزیز (۱) نے کہا: «سُكِّرت أبصارنا»: ہماری آنکھیں بند کر دی گئیں؛ یہ آپ کے اس قول سے ہے: «سَكَّرْتُ النهرَ»: جب تم نے اسے بند کر دیا۔ اور کہا گیا ہے: یہ شراب کے نشہ (سُکر) سے ہے، گویا آنکھ کو وہی لاحق ہوتا ہے جو پینے والے کو نشہ کی حالت میں لاحق ہوتا ہے۔

اور ابن کثیر نے تخفیف کے ساتھ «سُكِرَت» پڑھا ہے۔ اور باقی قراء نے تشدید کے ساتھ پڑھا ہے (۲)۔ ابن الأعرابی نے کہا: «سُكِرَت»: بھر دی گئی (۳)۔

مہدوی نے کہا: «سُكرت» میں تخفیف اور تشدید دونوں ظاہر ہیں، تشدید کثرت کے لیے ہے، اور تخفیف اس کے معنی کو ادا کرتی ہے، اور مشہور یہ ہے کہ «سَكَرَ» متعدی نہیں ہوتا۔

ابو علی (۴) نے کہا: جائز ہے کہ اسے بصارت کے معاملے میں متعدی سنا گیا ہو۔ اور جس نے «سُكِرَت» (۵) پڑھا، اس نے ان کی آنکھوں کو لاحق ہونے والی حالت کو شرابی کی حالت سے تشبیہ دی، گویا وہ بصارت کے فقدان کی وجہ سے شرابی کی مانند ہو گئیں۔ اور کہا گیا ہے: تخفیف کے ساتھ یہ شراب کے نشے سے ہے، اور تشدید کے ساتھ یہ پانی کے بند کرنے سے ماخوذ ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا: «سُكِّرت» تخفیف کے ساتھ: «سُحِرت» (جادو کر دی گئیں)، اور تشدید کے ساتھ (۶): «أُخذت» (پکڑ لی گئیں)، ان دونوں کو ماوردی نے ذکر کیا ہے۔

اور نحاس (۷) نے کہا: مجاہد اور حسن کی قرات سے جو مشہور ہے وہ تخفیف کے ساتھ «سُكِرَت» ہے۔ حسن نے کہا: یعنی: جادو کر دی گئیں۔ اور ابو عبید نے ابو عبیدہ سے روایت کیا ہے کہ کہا جاتا ہے: «سُكِّرت أبصارُهم»: جب ان پر «سَمادِير» (۸) چھا جائے یہاں تک کہ وہ دیکھ نہ سکیں۔ اور فراء نے کہا: جس نے «سُكِرَت» پڑھا...

(۱) نزہۃ القلوب ص ۲۷۶ میں۔ (۲) السبعۃ ص ۳۶۶، اور التیسیر ص ۱۳۶۔ (۳) دیکھیے تہذیب اللغۃ ۱۰/ ۵۵، اور لسان العرب (سکر)۔ (۴) یہ فارسی ہیں، اور ان کا کلام اسی طرح الحجۃ للقراء السبعۃ ۵/ ۴۳ - ۴۴ میں ہے، اور دیکھیے الدر المصون ۷/ ۱۴۹۔ (۵) یہ زہری کی قرات ہے جیسا کہ البحر المحیط ۵/ ۴۴۸ میں ہے۔ (۶) ان کا قول: سکرت سے ماخوذ ہے، یہاں تک (ظ) کے نسخے سے، جو النکت والعیون ۳/ ۱۵۱ کے موافق ہے۔ (۷) معانی القرآن ۴/ ۱۴ میں۔ (۸) السمادیر: کہا گیا: یہ وہ چیز ہے جو انسان کو شراب کے نشے، نیند کے غلبے اور چکر آنے کی وجہ سے بینائی کی کمزوری کی صورت میں نظر آتی ہے۔ اللسان (سمدر)، اور ابو عبیدہ کا کلام مجاز القرآن ۱/ ۳۴۷ میں ہے، جسے مصنف نے نحاس کی معانی القرآن کے واسطے سے نقل کیا ہے۔

...derived it from the "sukūr" (stillness) of the wind (1). Al-Nahhas said: These sayings are close in meaning, and the origin in them is what Abu 'Amr ibn al-'Ala (may Allah have mercy on him) said: It is from "sukr" (intoxication) in drink (2). This is a good saying, meaning: what covered their eyes overtook them, just as what covered the intellect overtakes an intoxicated person (3). And "sukūr al-rīh" is its stillness and slackness, so it refers back to the meaning of bewilderment (4). His Almighty Word: {And indeed, We have set the constellations in the heaven and We have beautified it for the beholders} (16). When He mentioned the disbelief of the disbelievers and the inability of their idols, He mentioned the perfection of His power to use it as evidence for His oneness. "Al-Burūj" (The constellations) means: palaces and stations. Ibn Abbas said: i.e., We have placed in the sky the stations of the sun and the moon, meaning: their houses. The names of these constellations are: Aries, Taurus, Gemini, Cancer, Leo, Virgo, Libra, Scorpio, Sagittarius, Capricorn, Aquarius, and Pisces (5). The Arabs consider the knowledge of the positions of stars and their "anwā'" (rain-bearing stars) (6) as one of the most sublime sciences, using them to find paths, times, fertility, and drought. They said: The celestial sphere is twelve constellations, each constellation being two degrees and a half (7). The origin of "al-burūj" is appearance; from it comes a woman's "tabarruj" (displaying) by showing her beauty, and this meaning was previously mentioned in [Surah] An-Nisa (8). Al-Hasan and Qatadah said: Al-Burūj: the stars.

---

(1) In (D) and (Z) and "Ma'ani al-Nahhas": stillness of the wind, and Al-Farra's expression in "Ma'ani al-Qur'an" 2/86: the wind has "sukirat" when it has calmed and become stagnant, and the author quoted Al-Farra's words via Al-Nahhas's "Ma'ani al-Qur'an". (2) Ma'ani al-Qur'an 4/14, see At-Tabari 14/26, and Zad al-Masir 4/386. (3) See Tafsir at-Tabari 14/28. (4) See Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 3/175. (5) Zad al-Masir 4/387, and see Al-Azmina wal-Amkina by Al-Marzuqi 1/161. (6) Confirmed from (Z), and in others: and its doors. (7) Thus in the copies other than (Z), in which it says: two nights and a half, and perhaps the correct is: two stations and a third. As the author mentioned in the interpretation of verse (39) of Surah Yasin, and see Miftah Dar al-Sa'adah 2/195, and Lisan al-Arab (Burj). (8) 6/464 - 467.

...इसे हवा के'सुकूर' (शांत होने) से लिया गया है (1)। अल-नह़्हास ने कहा: ये कथन आपस में मिलते-जुलते हैं, और इनमें मूल वह है जो अबू अमर इब्न अल-अला (अल्लाह उन पर दया करे) ने कहा था: यह पेय में 'सुक्र' (नशे) से है (2)। और यह एक अच्छी बात है, जिसका अर्थ है: उनके ऊपर वह छा गया जिसने उनकी आँखों को ढंक दिया, जैसे नशेड़ी पर वह छा जाता है जो उसकी बुद्धि को ढंक देता है (3)। और हवा का 'सुकूर' उसका ठहरना और मंद होना है, तो यह व्याकुलता के अर्थ की ओर लौटता है (4)। अल्लाह का कथन: {और हमने आकाश में बुर्ज (नक्षत्र) बनाए और देखने वालों के लिए उसे सजाया} (16)। जब उन्होंने काफिरों के कुफ्र और उनके बुतों की लाचारी का उल्लेख किया, तो अपनी शक्ति की पूर्णता का उल्लेख किया ताकि इससे अपनी एकता (तौहीद) को साबित किया जा सके। 'बुर्ज' का अर्थ है: महल और पड़ाव (मंज़िलें)। इब्न अब्बास ने कहा: यानी: हमने आसमान में सूरज और चाँद के बुर्ज रखे, यानी: उनके पड़ाव। इन बुर्जों के नाम हैं: मेष, वृष, मिथुन, कर्क, सिंह, कन्या, तुला, वृश्चिक, धनु, मकर, कुंभ और मीन (5)। अरब लोग सितारों के स्थानों और उनके'अनवा' (6) के ज्ञान को सबसे महान विज्ञानों में से एक मानते हैं, और वे इसके माध्यम से रास्तों, समय, उर्वरता और सूखे का पता लगाते हैं। उन्होंने कहा: खगोल (आकाश) बारह बुर्जों वाला है, प्रत्येक बुर्ज ढाई मील (डिग्री) का है (7)। बुर्जों का मूल अर्थ 'प्रकट होना' है; इसी से स्त्री का 'तबर्रुज' (बनाव-श्रृंगार का प्रदर्शन) शब्द आया है जिसमें वह अपनी सुंदरता प्रदर्शित करती है, और यह अर्थ पहले सूरह अन-निसा (8) में आ चुका है। अल-हसन और क़तादह ने कहा: बुर्ज: सितारे हैं।

---

(1) (द) और (ज़) और नह़्हास के'माअनी' में: हवा का ठहरना, और अल-फ़र्रा की 'माअनी अल-क़ुरआन' 2/86 में अभिव्यक्ति है: हवा 'सकरत' हो गई जब वह ठहर गई और रुक गई, और लेखक ने अल-नह़्हास की 'माअनी अल-क़ुरआन' के माध्यम से अल-फ़र्रा के शब्दों को उद्धृत किया। (2) माअनी अल-क़ुरआन 4/14, और देखें अत्तबरी 14/26, और ज़ाद अल-मसीर 4/386। (3) देखें तफ़्सीर अत्तबरी 14/28। (4) देखें अज़-ज़ज्जाज की माअनी अल-क़ुरआन 3/175। (5) ज़ाद अल-मसीर 4/387, और देखें अल-मरज़ूकी की अल-अज़मिना वल-अमकिना 1/161। (6) (ज़) से पुष्ट, और अन्य में: और इसके द्वार। (7) (ज़) के अलावा अन्य प्रतियों में ऐसा ही है, जिनमें है: ढाई रातें, और शायद सही यह है: सवा दो पड़ाव। जैसा कि लेखक ने सूरह यासीन की आयत (39) की व्याख्या में उल्लेख किया है, और देखें मिफ़्ताह़ दार अस-सआदा 2/195, और लिसान अल-अरब (बुर्ज)। (8) 6/464 - 467।

...اسے ہوا کے 'سُکور' (ساکن ہونے) سے لیا گیا ہے(١)۔ النحاس کہتے ہیں: یہ اقوال ایک دوسرے سے قریب ہیں، اور ان میں اصل وہ ہے جو ابو عمرو بن العلاء رحمہ اللہ تعالی نے کہا، انہوں نے کہا: یہ شراب کے نشے (سُکر) سے ہے(٢)۔ اور یہ ایک عمدہ قول ہے، یعنی: ان پر ایسی کیفیت طاری ہوئی جس نے ان کی بصارت کو ڈھانپ لیا، جس طرح نشے میں دھت شخص پر وہ کیفیت طاری ہوتی ہے جو اس کی عقل کو ڈھانپ لیتی ہے(٣)۔ اور ہوا کا 'سُکور' اس کا ٹھہر جانا اور سست پڑ جانا ہے، پس یہ حیرت کے معنی کی طرف لوٹتا ہے(٤)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَقَدْ جَعَلْنَا فِي السَّمَاءِ بُرُوجًا وَزَيَّنَّهَا لِلنَّظِرِينَ ﴾ (١٦) جب اللہ نے کافروں کے کفر اور ان کے بتوں کی عاجزی کا ذکر کیا، تو اپنی قدرتِ کاملہ کا ذکر فرمایا تاکہ اس سے اپنی وحدانیت پر استدلال کیا جائے۔ اور 'بروج' کے معنی محلات اور منزلوں کے ہیں۔ ابن عباس نے کہا: یعنی ہم نے آسمان میں سورج اور چاند کے بروج بنائے، یعنی ان کی منزلیں۔ ان بروج کے نام یہ ہیں: حمل، ثور، جوزا، سرطان، اسد، سنبلہ، میزان، عقرب، قوس، جدی، دلو، اور حوت(٥)۔ اور عرب ستاروں کے مقامات اور ان کے 'انواء' (٦) کی معرفت کو اہم ترین علوم میں شمار کرتے ہیں، اور وہ ان کے ذریعے راستوں، اوقات، خوشحالی اور قحط کا پتہ لگاتے ہیں۔ انہوں نے کہا: فلک بارہ برجوں پر مشتمل ہے، ہر برج ڈھائی میل (ڈگری) کا ہے(٧)۔ اور بروج کی اصل 'ظہور' (نمایاں ہونا) ہے؛ اسی سے عورت کا 'تبرج' ہے جس میں وہ اپنی زینت کا اظہار کرتی ہے، اور یہ معنی سورہ النساء (٨) میں پہلے گزر چکا ہے۔ حسن اور قتادہ نے کہا: بروج سے مراد ستارے ہیں۔

---

(١) (د) اور (ظ) اور معانی النحاس میں ہے: ہوا کا سکون، اور فراء کی عبارت معانی القرآن ٨٦/٢ میں ہے: ہوا 'سکرت' ہو گئی جب وہ ساکن اور ٹھہر گئی، اور مصنف نے فراء کا کلام نحاس کی

معانی القرآن کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (۲) معانی القرآن ١٤/١٤، نیز دیکھئے طبری ٢٦/١٤، اور زاد المسیر ٣٨٦/٤۔ (۳) دیکھئے تفسیر طبری ٢٨/١٤۔ (٤) دیکھئے معانی القرآن از زجاج ١٧٥/٣۔ (٥) زاد المسیر ٣٨٧/٤، نیز دیکھئے الازمنۃ والامکنۃ از مرزوقی ١٦١/١۔ (٦) (ظ) میں ثابت ہے، اور دیگر نسخوں میں: 'اور اس کے ابواب'۔ (۷) (ظ) کے علاوہ نسخوں میں اسی طرح ہے، ان میں ہے: ڈھائی راتیں، اور شاید درست یہ ہو: دو منزلیں اور تہائی۔ جیسا کہ مصنف نے سورہ یٰس کی آیت (۳۹) کی تفسیر میں ذکر کیا ہے، اور دیکھئے مفتاح دار السعادۃ ١٩٥/٢، اور لسان العرب (برج)۔ (۸) ٤٦٤/٦ - ٤٦٧۔

And they were named so because of their visibility and elevation. It was also said: They are the giant stars; said by Abu Salih, meaning: the seven planets(1). A group said: "constellations" means palaces and houses in which there are guards, created by Allah in the sky(2). And Allah knows best. {And We have adorned it} meaning: the sky, as He said in Surah Al-Mulk: {And We have certainly adorned the nearest heaven with lamps} [Al-Mulk: 5]. {for the observers}: for those who take heed and reflect.

His Saying, Exalted be He: {And We have guarded it from every accursed devil 17} Meaning: stoned. And stoning (Ar-Rajm) is throwing stones. It was said: stoning is cursing and expulsion. This has been mentioned previously(3). Al-Kisa'i said: Every instance of "rajm"(4) in the Quran is in the sense of insult. Al-Kalbi claimed that all the heavens were not guarded from the devils until the time of Jesus. When Allah Almighty sent Jesus, three heavens were guarded until the mission of the Messenger of Allah (peace be upon him), then all of them were guarded after his mission, and they were protected from them by shooting stars(5). Ibn Abbas (may Allah be pleased with him) said this. Ibn Abbas said: The devils used not to be barred from the sky; they would enter it and cast its news to(6) the soothsayers, adding nine more to it, and then relate it to the people of the earth; the word is truth and the nine are falsehood. So when they saw something of what they said [come true], they believed them in what they brought. When Jesus son of Mary (peace be upon them both) was born, they were barred from three heavens. When Muhammad (peace be upon him) was born, they were barred from all the heavens, so not one of them wants to eavesdrop except that he is struck by a shooting star(7), as will follow.

His Saying, Exalted be He: {Except him who steals a hearing then followed by a clear burning flame 18} Meaning: but whoever steals a hearing, i.e., a quick snatch. So it is a disconnected exception. And it was said:

(1) They are: Saturn, Jupiter, Mars, the Sun, Venus, Mercury, and the Moon. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/152, and Zad al-Masir 4/387. (3) 201/11. (4) In (D), (Z), and (M): "rajim". (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/152. (6) Established from (Th), in others: "upon". (7) Tafsir al-Tabari 14/32, Tafsir Abi al-Layth 2/216, Al-Wasit 3/41, and Zad al-Masir 4/389.

सूरह अल-हिज्र: आयतें 16 - 18 187

और उन्हें यह नाम इसलिए दिया गया क्योंकि वे दिखाई देते हैं और ऊँचे हैं। और यह भी कहा गया है: वे विशाल नक्षत्र हैं; यह अबू सालेह ने कहा है, जिसका अर्थ है: सात ग्रह(1)। एक समूह ने कहा: "बुरूजन" (नक्षत्रों) का अर्थ है महल और घर जिनमें पहरेदार हैं, जिन्हें अल्लाह ने आकाश में बनाया है(2)। और अल्लाह बेहतर जानता है। {और हमने उसे सजाया} अर्थात्: आकाश को, जैसा कि उसने सूरह अल-मुल्क में कहा है: {और बेशक हमने सबसे करीबी आसमान को चिरागों से सजाया है} [अल-मुल्क: 5]। {देखने वालों के लिए}: उन लोगों के लिए जो सबक लेते हैं और चिंतन करते हैं।

अल्लाह तआला का फरमान: {और हमने उसे हर मरदूद (धिक्कारे हुए) शैतान से सुरक्षित रखा 17} अर्थात्: जिसे पत्थर मारे गए हों। और 'रज़्म' (पत्थर मारना) पत्थरों को फेंकना है। यह भी कहा गया है: रज़्म का अर्थ लानत और निष्कासन है। यह पहले बताया जा चुका है(3)। अल-किसाई ने कहा: कुरान में हर 'रज़्म'(4) का अर्थ गाली या अपमान है। अल-कल्बी का दावा है कि ईसा के समय तक सभी आसमान शैतानों से सुरक्षित नहीं थे, फिर जब अल्लाह तआला ने ईसा को भेजा, तो अल्लाह के रसूल ﷺ के मिशन तक उनमें से तीन आसमान सुरक्षित किए गए, फिर आपके मिशन के बाद उन सभी को सुरक्षित कर दिया गया, और उन्हें टूटते तारों (शहाब) से सुरक्षित रखा गया(5)। इब्न अब्बास ؓ ने यही कहा है। इब्न अब्बास ने कहा: शैतानों को आसमान से रोका नहीं जाता था, वे उसमें प्रवेश करते थे और उसकी खबरें भविष्यवक्ताओं (काहिनों) तक पहुँचाते थे(6), और उसमें नौ बातें और मिला देते थे, और फिर वे बातें धरती वालों को बताते थे; एक बात सच होती थी और नौ झूठ। तो जब वे उनकी कही हुई किसी बात को [सच होते] देखते, तो वे उनकी लाई हुई बातों पर विश्वास कर लेते थे। फिर जब ईसा इब्न मरयम (उन दोनों पर शांति हो) का जन्म हुआ, तो उन्हें तीन आसमानों से रोक दिया गया। फिर जब मुहम्मद ﷺ का जन्म हुआ, तो उन्हें सभी आसमानों से रोक दिया गया, इसलिए उनमें से जो कोई भी कान लगाकर सुनने (चोरी-छिपे सुनने) की कोशिश करता है, उसे एक दहकते हुए शोले (शहाब) द्वारा मारा जाता है(7), जैसा कि आगे आएगा।

अल्लाह तआला का फरमान: {मगर वह जिसने चोरी-छिपे सुन लिया, फिर उसके पीछे एक चमकता हुआ अंगारा (शहाब) लग गया 18} अर्थात्: लेकिन जिसने चोरी-छिपे सुना, यानी ज़रा सा झपट्टा मारा। तो यह एक विच्छिन्न अपवाद (Istithna Munqati') है। और कहा गया है:

(1) वे हैं: शनि, बृहस्पति, मंगल, सूर्य, शुक्र, बुध और चंद्रमा। (2) अल-नुकात वल-उयून 3/152, और ज़ाद अल-मासिर 4/387। (3) 201/11। (4) (द), (ज़) और (म) में: "रजीम"। (5) अल-नुकात वल-उयून 3/152। (6) (ज़) से पुष्ट, अन्य में: "पर"। (7) तफ़सीर अल-तबरी 14/32, तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/216, अल-वसीत 3/41, और ज़ाद अल-मासिर 4/389।

سورة الحجر: آیات ۱۶ - ۱۸ ۱۸۷

اور ان کا یہ نام ان کے ظہور اور بلندی کی وجہ سے رکھا گیا۔ اور کہا گیا ہے: یہ بڑے ستارے ہیں؛ یہ ابو صالح نے کہا ہے، یعنی: سات سیارے(۱)۔ ایک گروہ نے کہا: "بروجاً" سے مراد وہ محلات اور گھر ہیں جن میں پہرے دار ہیں، جنہیں اللہ نے آسمان میں پیدا کیا ہے(۲)۔ اور اللہ بہتر جاننے والا ہے۔ ﴿وَزَيَّنَّهَا﴾ یعنی: آسمان کو، جیسا کہ اس نے سورہ الملک میں فرمایا: ﴿وَلَقَدْ زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحَ﴾ [الملک: ۵]۔ ﴿لِلنَّاظِرِينَ﴾: عبرت پکڑنے والوں اور غور و فکر کرنے والوں کے لیے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَحَفِظْنَاهَا مِن كُلِّ شَيْطَانٍ رَّجِيمٍ ۱۷﴾ یعنی: مردود۔ اور 'رجم' کے معنی پتھر مارنا ہیں۔ اور کہا گیا ہے: رجم سے مراد لعنت اور نکال دینا ہے۔ یہ پہلے گزر چکا ہے(۳)۔ الکسائی نے کہا: قرآن میں ہر 'رجم'(۴) گالی یا سب و شتم کے معنی میں ہے۔ الکلبی کا دعویٰ ہے کہ عیسیٰ علیہ السلام کے زمانے تک تمام آسمان شیطانوں سے محفوظ نہیں تھے، پھر جب اللہ تعالیٰ نے عیسیٰ علیہ السلام کو مبعوث کیا تو ان میں سے تین آسمان محفوظ کر دیے گئے یہاں تک کہ رسول اللہ ﷺ مبعوث ہوئے، تو آپ کی بعثت کے بعد ان سب کو محفوظ کر دیا گیا، اور ان کی حفاظت شہابوں(۵) کے ذریعے کی گئی۔ یہی بات ابن عباس ؓ نے کہی ہے۔ ابن عباس نے کہا: شیاطین آسمان سے روکے نہیں جاتے تھے، وہ اس میں داخل ہوتے تھے اور اس کی خبریں کاہنوں تک پہنچاتے تھے(۶)، اور اس میں نو باتوں کا اضافہ کر دیتے تھے، پھر وہ اہل زمین کو بتاتے تھے؛ وہ ایک بات سچی ہوتی تھی اور نو جھوٹ۔ تو جب وہ ان کی کہی ہوئی باتوں میں سے کچھ [سچ ہوتے] دیکھتے، تو وہ ان کی لائی ہوئی باتوں کی تصدیق کر دیتے۔ پھر جب عیسیٰ ابن مریم علیہما السلام پیدا ہوئے تو انہیں تین آسمانوں سے روک دیا گیا، پھر جب محمد ﷺ پیدا ہوئے تو انہیں

تمام آسمانوں سے روک دیا گیا، پس ان میں سے جو کوئی بھی چوری چھپے بات سننا چاہتا ہے تو اسے ایک شعلہ (شہاب)(۷) مارا جاتا ہے، جیسا کہ آگے آئے گا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِلَّا مَنِ اسْتَرَقَ السَّمْعَ فَأَتْبَعَهُ شِهَابٌ مُّبِينٌ ١٨﴾ یعنی: لیکن جس نے چوری چھپے سنا، یعنی: تھوڑی سی جھپٹ ماری۔ تو یہ استثنائے منقطع ہے۔ اور کہا گیا ہے:

(۱) وہ ہیں: زحل، مشتری، مریخ، سورج، زہرہ، عطارد، اور چاند۔ (۲) النکت والعیون ۳/ ۱۵۲، اور زاد المسیر ۴/ ۳۸۷۔ (۳) ۲۰۱/۱۱۔ (۴) (د) اور (ز) اور (م) میں: رجیم۔ (۵) النکت والعیون ۳/ ۱۵۲۔ (۶) (ظ) سے ثابت، دوسروں میں: "علی"۔ (۷) تفسیر الطبری ۱۴ / ۳۲، اور تفسیر ابی اللیث ۲/ ۲۱۶ ، والوسیط ۳/ ۴۱ ، اور زاد المسیر ۴/ ۳۸۹۔

188 Surah Al-Hijr: Verse 18

It is connected, meaning: except for those who steal a hearing[1]. That is: We have protected the heaven from the devils so they cannot hear anything of the revelation or anything else[2], except for those who steal[3] a hearing. We did not protect it from them hearing news of the heavens other than the revelation. As for the revelation, they cannot hear any of it[4]; because He says: {Indeed, they are excluded from hearing} [Ash-Shu'ara: 212]. When the devils listen to something that is not revelation, they pass it on to the soothsayers faster than the blink of an eye, then meteors follow them and kill them or drive them mad; this was mentioned by Al-Hasan and Ibn Abbas[5]. The Almighty's saying: {Then there followed him a clear meteor} "followed him": reached him and caught up with him. "Meteor": a luminous star[6]. Likewise: {A piercing meteor} [As-Saffat: 10]. And His saying: {With a burning meteor} [An-Naml: 7], meaning: with a flame of fire at the tip of a stick, as said by Ibn Aziz[7]. Dhu al-Rumma said: As if it were a star following a demon, marked in the black of night, descending[8] The star is called a "shihab" (meteor) because[9] its brilliance resembles fire. It was also said: Meteor: a flame of fire that appears to the people of the earth[10], it burns them and does not return once it has burned, just as fire does not return after burning, unlike a star, for if it burns, it returns to its place.

(1) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/378, Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 3/176, and Tafsir al-Tabari 14/32 - 33. (2) Following it in (Z): from the news of heaven. (3) His saying: "who steal", is not in (Z). (4) Al-Nukat wa'l-'Uyun 3/152, and Zad al-Masir 4/390. (5) Al-Mawardi mentioned their saying in Al-Nukat wa'l-'Uyun 3/153, and Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 3/354, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 4/390, and it was narrated from Ibn Abbas by Al-Tabari 14/32 - 33. (6) Al-Wasit 3/41 - 42, and Zad al-Masir 4/390. (7) In (Z): 'Arafah, and the words of Ibn Aziz are in Nuzhat al-Qulub p. 367, without his saying: at the tip of a stick. (8) The verse is in his Diwan 1/111. Its commentator Abu Nasr al-Bahili said: 'Afriyah: a devil, and Musawwam: marked with white in the black of the night, or Musawwam means left alone. Munqadib: falling. (9) Not in (D), (Z), and (M). (10) What is confirmed is from (Z), and in others: for a flame of fire from the people of the earth.

१८८ सूरा अल-हिज्र: आयत १८

यह जुड़ा हुआ है, यानी: "सिवाय उसके जिसने चोरी से सुना"[1]। यानी: हमने आसमान को शैतानों से महफ़ूज़ रखा है कि वे वह्य (प्रकाशना) या किसी और चीज़ में से कुछ न सुन सकें[2], सिवाय उसके जिसने चोरी से[3] सुन लिया। हमने उसे वह्य के अलावा आसमान की खबरों को सुनने से महफ़ूज़ नहीं किया। जहाँ तक वह्य का सवाल है, वे उसमें से कुछ नहीं सुन सकते[4]; क्योंकि अल्लाह का फरमान है: {बेशक उन्हें सुनने से अलग कर दिया गया है} [अश-शुआरा: २१२]। और जब शैतान कोई ऐसी चीज़ सुनते हैं जो वह्य नहीं होती, तो वे उसे पलक झपकने से भी तेज़ी से भविष्यवक्ताओं तक पहुँचा देते हैं, फिर टूटते हुए तारे (शहाब) उनका पीछा करते हैं और उन्हें मार डालते हैं या उन्हें पागल कर देते हैं; इसका ज़िक्र अल-हसन और इब्न अब्बास ने किया है[5]। अल्लाह तआला का फरमान: {तो एक साफ़ चमकते अंगारे ने उसका पीछा किया} "पीछा किया": उसे पा लिया और उस तक पहुँच गया। "शहाब": एक चमकता हुआ सितारा[6]। और इसी तरह: {एक भेदने वाला अंगारा} [अस-साफ़्फ़ात: १०]। और उसका फरमान: {एक दहकते अंगारे के साथ} [अन-नमल: ७] यानी: एक लकड़ी की नोक पर आग की लौ, जैसा इब्न अज़ीज़ ने कहा है[7]। और ज़ू अल-रुम्मा ने कहा: जैसे कि वह एक जिन्न के पीछे लगा कोई सितारा हो, रात के अंधेरे में निशान लगाया हुआ, गिरता हुआ[8] सितारे को "शहाब" कहा जाता है क्योंकि[9] उसकी चमक आग जैसी होती है। यह भी कहा गया है: शहाब: आग की एक लौ जो ज़मीन वालों के लिए ज़ाहिर होती है[10], तो वह उन्हें जला देती है और जलने के बाद वापस नहीं आती, जैसे आग जलने के बाद वापस नहीं आती, सितारे के विपरीत, क्योंकि अगर वह जलता है, तो अपनी जगह वापस आ जाता है।

(१) इराब अल-कुरआन अल-नहस २/३७८, मानी अल-कुरआन अल-ज़ज्जाज ३/१७६, और तफ़सीर अल-तबरी १४/३२ - ३३। (२) इसके बाद (ज़) में है: आसमान की खबरों में से। (३) उनका कथन: "जिसने चोरी की", (ज़) में नहीं है। (४) अल-नुकात वल-उयून ३/१५२, और ज़ाद अल-मसीर ४/३९०। (५) अल-मावर्दी ने अल-नुकात वल-उयून ३/१५३ में, और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/३५४ में, और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर ४/३९० में उनके कथन का उल्लेख किया है, और इसे इब्न अब्बास से अल-तबरी १४/३२ - ३३ ने उद्धृत किया है। (६) अल-वसीत ३/४१ - ४२, और ज़ाद अल-मसीर ४/३९०। (७) (ज़) में: अरफ़ा, और इब्न अज़ीज़ की बातें नुज़हत अल-कुलूब पृ. ३६७ में हैं, उनके"एक लकड़ी की नोक पर" कहे बिना। (८) शेर उनके दीवान १/१११ में है। इसके टीकाकार अबू नस्र अल-बाहिली ने कहा: 'अफ़रिया: शैतान, और मुसव्वम: रात के अंधेरे में सफ़ेदी के साथ

चिह्नित, या मुसव्वम का अर्थ है छोड़ दिया गया। मुनक़ादिब: गिरने वाला। (९) (द), (ज़) और (म) में नहीं है। (१०) (ज़) से जो पुष्ट है, और दूसरों में: ज़मीन वालों के लिए आग की एक लौ।

۱۸۸ سورة الحجر: آیت ۱۸

یہ متصل ہے، یعنی: "مگر جس نے چوری چھپے سن لیا"[1]۔ یعنی: ہم نے آسمان کو شیطانوں سے محفوظ رکھا ہے کہ وہ وحی یا اس کے علاوہ کوئی چیز نہ سن سکیں[2]، سوائے اس کے جس نے چوری چھپے[3] سن لیا۔ تو ہم نے اسے وحی کے علاوہ آسمان کی خبریں سننے سے محفوظ نہیں رکھا، جہاں تک وحی کا تعلق ہے، وہ اس میں سے کچھ نہیں سن سکتے[4]؛ کیونکہ ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿بیشک وہ سننے سے دور رکھے گئے ہیں﴾ [الشعراء: ۲۱۲]۔ اور جب شیطان ایسی چیز سنتے ہیں جو وحی نہیں ہوتی، تو وہ اسے پلک جھپکنے سے بھی تیزی سے کاہنوں تک پہنچا دیتے ہیں، پھر شہاب ان کا پیچھا کرتے ہیں اور انہیں قتل کر دیتے ہیں یا انہیں پاگل کر دیتے ہیں، اس کا ذکر الحسن اور ابن عباس نے کیا ہے[5]۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿تو ایک واضح شہاب نے اس کا پیچھا کیا﴾ "پیچھا کیا": اسے پا لیا اور اس تک پہنچ گیا۔ "شہاب": ایک روشن ستارہ[6]۔ اور اسی طرح: ﴿ایک چیرنے والا شہاب﴾ [الصافات: ۱۰]۔ اور اس کا قول: ﴿آگ کے ایک دہکتے ہوئے شعلے کے ساتھ﴾ [النمل: ۷] یعنی: لکڑی کے سرے پر آگ کا شعلہ، یہ ابن عزیز نے کہا ہے[7]۔ اور ذو الرمہ نے کہا: گویا وہ کسی شیطان کے پیچھے لگا ہوا ایک ستارہ ہے، جو رات کی سیاہی میں نشان زدہ، ٹوٹ کر گرنے والا ہے[8] ستارے کو "شہاب" کہا جاتا ہے کیونکہ[9] اس کی چمک آگ کے مشابہ ہوتی ہے۔ یہ بھی کہا گیا ہے: شہاب: آگ کا ایک شعلہ جو اہل زمین کے لیے ظاہر ہوتا ہے[10]، تو وہ انہیں جلا دیتا ہے اور جلانے کے بعد واپس نہیں آتا، جیسا کہ آگ جب جلا دیتی ہے تو واپس نہیں آتی، ستارے کے برعکس، کیونکہ ستارہ جب جلاتا ہے تو اپنی جگہ واپس آ جاتا ہے۔

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۲/۳۷۸، ومعانی القرآن للزجاج ۳/۱۷۶، وتفسیر الطبری ۱۴/۳۲ - ۳۳۔

(۲) اس کے بعد (ظ) میں ہے: آسمان کی خبروں میں سے۔ (۳) ان کا قول: "من استرق"، (ظ) میں

نہیں ہے۔ (۴) النکت والعیون ۳/۱۵۲، وزاد المسیر ۴/۳۹۰۔ (۵) الماوردی نے ان کا قول النکت والعیون ۳/۱۵۳ میں ذکر کیا ہے، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳/۳۵۴ میں، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ۴/۳۹۰ میں، اور اسے ابن عباس سے الطبری نے ۱۴/۳۲ - ۳۳ روایت کیا ہے۔ (۶) الوسیط ۳/۴۱ - ۴۲، وزاد المسیر ۴/۳۹۰۔ (۷) (ظ) میں: عرفہ، اور ابن عزیز کا کلام نزہۃ القلوب ص ۳۶۷ میں ہے، ان کے اس قول کے بغیر: لکڑی کے سرے پر۔ (۸) یہ شعر ان کے دیوان ۱/۱۱۱ میں ہے، اس کے شارح ابو نصر الباہلی نے کہا: عفریۃ: شیطان، اور مسوم: نشان زدہ جو رات کی سیاہی میں سفیدی کے ساتھ نمایاں ہو، یا مسوم کے معنی ہیں: آزاد چھوڑا ہوا۔ اور منقضب: ٹوٹ کر گرنے والا۔ (۹) (د)، (ز) اور (م) میں نہیں ہے۔ (۱۰) جو (ظ) میں ثابت ہے، اور دوسروں میں: اہل زمین کے لیے آگ کے ایک شعلے کے لیے۔

Surah Al-Hijr: Verse 18 189

Ibn Abbas said: The devils ascend in groups to eavesdrop, and the rebellious one among them separates and rises, then a flaming fire (meteor) is thrown at him, hitting his forehead, nose, or wherever Allah wills, so he catches fire. He then goes to his companions while burning and says: Such and such was the matter. Those then go to their brothers among the soothsayers, adding nine lies to it, and they tell the people of the earth. The one word is true and the nine are false. When people see something of what they said has happened, they believe them in all the lies they brought (1). This meaning will be mentioned as a marfu' (attributed to the Prophet) narration in Surah "Saba," God willing (2).

There was disagreement regarding the flaming fire: does it kill or not? Ibn Abbas said: The flaming fire wounds, burns, and maims, but does not kill. Al-Hasan and a group said: It kills. According to this opinion, regarding their being killed by flaming fires before delivering what they heard to the jinn, there are two views:

First: That they are killed before delivering what they eavesdropped to others. According to this, news of heaven does not reach anyone other than the Prophets, and for that reason, soothsaying ceased.

Second: That they are killed after delivering what they eavesdropped to others among the jinn. For that reason, they return to eavesdropping again; if it didn't reach, eavesdropping would have stopped, and the burning would have stopped. This was mentioned by Al-Mawardi (3).

I say: The first opinion is more correct, as will be explained in Surah "As-Saaffat" (4).

And it was disputed: Was there throwing of flaming fires before the [Prophet's] mission? Most said: Yes. It was also said: No, it was only after the mission (5). The explanation of this issue will come in Surah Al-Jinn, God willing. And also in "As-Saaffat." Al-Zajjaj said (6): The throwing of flaming fires is among the signs of the Prophet ﷺ.

(1) Tafsir Al-Tabari 14/32, see also Tafsir Al-Samarqandi 2/216. (2) In verse: 23. (3) In Al-Nukat wal-Uyun 3/153. (4) Verse: 8. (5) Zad al-Masir 4/387 - 389. (6) In Ma'ani al-Qur'an 3/176, see also Zad al-Masir 4/388.

सूरा अल-हिज्र: आयत 18 189

इब्न अब्बास ने कहा: शैतान छुपकर सुनने के लिए समूहों में ऊपर चढ़ते हैं, और उनमें से विद्रोही अलग होकर ऊपर जाता है, फिर उस पर एक जलता हुआ अंगारा (उल्का) फेंका जाता है, जो उसके माथे, नाक या जहाँ अल्लाह चाहता है, वहाँ लगता है, जिससे वह आग पकड़ लेता है। फिर वह जलते हुए अपने साथियों के पास आता है और कहता है: फलां बात ऐसी और वैसी थी। फिर वे अपने ज्योतिषी भाइयों के पास जाते हैं और उसमें नौ झूठ मिला देते हैं, और वे पृथ्वी के लोगों को बताते हैं। एक शब्द सच होता है और नौ झूठ होते हैं। जब लोग देखते हैं कि उनके द्वारा कही गई कुछ बात सच हो गई, तो वे उनके द्वारा लाए गए सभी झूठों पर विश्वास कर लेते हैं (1)। यह अर्थ इंशाअल्लाह सूरा "सबा" में मरफू(पैगंबर से जुड़ी) रिवायत के रूप में आएगा (2)।

जलते हुए अंगारे के बारे में मतभेद था: क्या यह मारता है या नहीं? इब्न अब्बास ने कहा: जलता हुआ अंगारा घायल करता है, जलाता है और अपंग करता है, लेकिन मारता नहीं है। अल-हसन और एक समूह ने कहा: यह मारता है। इस मत के अनुसार, जिन्नों को वह सुनने वाली बात पहुँचाने से पहले ही जलते हुए अंगारों से मारे जाने के बारे में दो विचार हैं:

पहला: कि वे दूसरों तक अपनी सुनी हुई बात पहुँचाने से पहले ही मार दिए जाते हैं। इसके अनुसार, स्वर्ग की खबर नबियों के अलावा किसी और तक नहीं पहुँचती, और इसी कारण भविष्य बताने का सिलसिला खत्म हो गया।

दूसरा: कि वे जिन्नों में से दूसरों तक अपनी सुनी हुई बात पहुँचाने के बाद मारे जाते हैं। इसी कारण वे फिर से चोरी-छुपे सुनने के लिए लौटते हैं; यदि बात न पहुँचती, तो चोरी-छुपे सुनना बंद हो जाता और जलना भी बंद हो जाता। इसका उल्लेख अल-मावर्दी ने किया है (3)।

मैं कहता हूँ: पहला मत अधिक सही है, जैसा कि "अस-साफ़्फ़ात" (4) में स्पष्ट किया जाएगा।

और इस पर मतभेद था: क्या पैगंबर के मिशन (बेअसत) से पहले भी अंगारे फेंके जाते थे? अधिकांश ने कहा: हाँ। और कहा गया: नहीं, यह केवल मिशन के बाद ही हुआ (5)। इस मसले का वर्णन सूरा अल-जिन्न में आएगा, इंशाअल्लाह। और "अस-साफ़्फ़ात" में भी। अल-ज़ज्जाज ने कहा (6): अंगारे फेंकना पैगंबर ﷺ के मोजिज़ों (निशानियों) में से है।

(1) तफसीर अल-तबरी 14/32, तफसीर अल-समरकंदी 2/216 भी देखें। (2) आयत संख्या: 23 में। (3) अल-नुकत वल-उयून 3/153 में। (4) आयत: 8। (5) ज़ाद अल-मसीर 4/387 - 389। (6) मआनी अल-कुरान 3/176 में, ज़ाद अल-मसीर 4/388 भी देखें।

سورہ الحجر: آیت ۱۸ ۱۸۹

ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: شیاطین ٹولیوں کی صورت میں اوپر چڑھتے ہیں تاکہ کان لگا کر سنیں، تو ان میں سے سرکش اکیلا ہو کر اوپر جاتا ہے، پھر اس پر شہاب (شعلہ) مارا جاتا ہے، جو اس کی پیشانی یا ناک یا جہاں اللہ چاہے لگتا ہے، تو وہ جل اٹھتا ہے، پھر وہ جلتے ہوئے اپنے ساتھیوں کے پاس آتا ہے اور کہتا ہے: فلاں بات ایسی اور ویسی تھی۔ پھر وہ لوگ اپنے کاہن بھائیوں کے پاس جاتے ہیں اور اس میں نو جھوٹ اور ملا دیتے ہیں، اور وہ زمین والوں کو بتاتے ہیں۔ ایک بات سچی ہوتی ہے اور نو جھوٹی، تو جب لوگ دیکھتے ہیں کہ ان کی کہی ہوئی کوئی بات پوری ہو گئی تو وہ ان کے لائے ہوئے تمام جھوٹوں کی تصدیق کر دیتے ہیں (۱)۔ اور یہ معنی عنقریب سورہ «سبا» میں مرفوعاً آئے گا، ان شاء اللہ تعالیٰ (۲)۔

اور شہاب کے بارے میں اختلاف ہوا کہ کیا وہ قتل کرتا ہے یا نہیں؟ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: شہاب زخمی کرتا ہے، جلاتا ہے اور معذور کر دیتا ہے، مگر قتل نہیں کرتا۔ حسن بصری اور ایک گروہ نے کہا: وہ قتل کرتا ہے؛ پس اس قول کی بنیاد پر، جنات تک بات پہنچانے سے پہلے شہاب سے ان کے قتل کیے جانے کے بارے میں دو قول ہیں:

پہلا: یہ کہ وہ دوسروں تک اپنی چوری چھپے سنی ہوئی بات پہنچانے سے پہلے ہی قتل کر دیے جاتے ہیں، پس اس قول کے مطابق؛ آسمان کی خبریں انبیاء کے علاوہ کسی اور تک نہیں پہنچتیں، اور اسی وجہ سے کہانت منقطع ہو گئی۔

دوسرا: یہ کہ وہ جنات میں سے دوسروں تک اپنی سنی ہوئی بات پہنچانے کے بعد قتل کیے جاتے ہیں، اور اسی وجہ سے وہ دوبارہ چوری چھپے سننے کے لیے لوٹتے ہیں، اگر بات نہ پہنچتی تو چوری چھپے سننا بند ہو جاتا، اور جلنا بھی بند ہو جاتا۔ اسے الماوردی نے ذکر کیا ہے (۳)۔

میں کہتا ہوں: پہلا قول زیادہ صحیح ہے جیسا کہ «الصافات» (٤) میں اس کا بیان آئے گا۔

اور اختلاف ہوا: کیا بعثت سے پہلے شہاب مارے جاتے تھے؟ تو اکثر نے کہا: ہاں۔ اور کہا گیا: نہیں، بلکہ یہ بعثت کے بعد ہی ہوا (٥)۔ اور اس مسئلے کا بیان سورہ الجن میں آئے گا، ان شاء اللہ تعالیٰ۔ اور «الصافات» میں بھی۔ زجاج نے کہا (٦): اور شہاب مارنا نبی ﷺ کے معجزات میں سے ہے۔

(١) تفسیر الطبری ١٤/ ٣٢، اور دیکھیے تفسیر السمرقندی ٢/ ٢١٦۔ (٢) آیت: ٢٣ میں۔ (٣) النکت والعیون ٣/ ١٥٣ میں۔ (٤) آیت: ٨۔ (٥) زاد المسیر ٤/ ٣٨٧ - ٣٨٩۔ (٦) معانی القرآن ٣/ ١٧٦ میں، اور دیکھیے زاد المسیر ٤/ ٣٨٨۔

Surah Al-Hijr: Verses 18 - 20 (Page 190)

...among what happened after his birth; because the poets of old did not mention it in their poems, nor did they liken a fast thing to it, as they likened it to lightning and torrents. It is not far-fetched to say: the falling of stars existed in ancient times, but it was not a pelting of the devils, then it became a pelting when the Prophet ﷺ was born (1). The scholars said: We see the falling of stars, so it is possible for it to be as we see, then it becomes fire when it catches the devil. And it may be said: they are pelted with a flame of fire from the air, so it appears to us as a moving star. The 'Shihab' (shooting star/meteor) in the language is: the bright fire (2). Abu Dawood (3) mentioned, on the authority of A'amir al-Sha'bi, who said: When the Prophet ﷺ was commissioned, the devils were pelted with stars that they were not pelted with before. So they went to Abd Yalil bin Amr al-Thaqafi and said: People are terrified, they have freed their slaves and released their livestock because of what they saw in (4) the stars. He said to them, and he was a blind man: Do not hurry, and look; if they are the known stars, then it is the end of the people, and if they are unknown, then it is because of an event. They looked, and they were unknown stars, so they said: This is because of an event. They did not wait long until they heard about the Prophet ﷺ. His saying: { And the earth We have spread out, and cast therein firmly set mountains and caused to grow therein [something] of every well-balanced thing. (19) And We have made for you therein means of livelihood and [for] those for whom you are not providers. (20) } His saying: { And the earth We have spread out } - this is also from His blessings, and from what points to the perfection of His power. Ibn Abbas said: We spread it over the surface of the water (6); as He said: { And after that He spread the earth. }

---

(1) See Al-Muharrar al-Wajiz 3/354-355. (2) Lisan al-Arab (Shihab). (3) It is not with Abu Dawood, but Ibn Abd al-Barr mentioned it in Al-Durar pp. 16-17, on the authority of Abu Dawood, and the author quoted it from him. (4) In (Za): what is in. (5) In (Da), (Z), and (M): 'fahiya' (in both places), and what is fixed is from (Za), which corresponds to what is in Al-Durar. (6) Tafsir al-Razi 19/170.

सूरह अल-हिज्र: आयत 18 - 20 (पृष्ठ 190)

...उन घटनाओं में से जो उनके जन्म के बाद हुईं; क्योंकि प्राचीन कवियों ने अपनी कविताओं में इसका उल्लेख नहीं किया, न ही उन्होंने किसी तेज़ चीज़ की तुलना इससे की, जैसा कि उन्होंने बिजली और सैलाब से की थी। यह कहना दूर की बात नहीं है कि सितारों का गिरना प्राचीन काल में भी होता था, लेकिन वह शैतानों को मारने के लिए नहीं था, फिर जब नबी ﷺ पैदा हुए तो यह उन्हें मारने का साधन बन गया (1)। विद्वानों ने कहा: हम सितारों का गिरना देखते हैं, तो संभव है कि यह वैसा ही हो जैसा हम देखते हैं, फिर जब वह शैतान को पा लेता है तो आग बन जाता है। और यह भी कहा जा सकता है कि: उन्हें हवा से आग की लौ से मारा जाता है, तो हमें ऐसा लगता है कि वह एक चलता हुआ सितारा है। भाषा में 'शिहाब' का अर्थ है: दहकती हुई आग (2)। अबू दाऊद (3) ने आमिर अल-शाबी के हवाले से उल्लेख किया है, उन्होंने कहा: जब नबी ﷺ को भेजा गया, तो शैतानों को उन सितारों से मारा गया जिनसे पहले कभी नहीं मारा गया था। वे अब्द यालील बिन अम्र अल-थकफी के पास आए और कहा: लोग घबरा गए हैं, उन्होंने अपने गुलामों को आज़ाद कर दिया है और अपने मवेशियों को छोड़ दिया है; क्योंकि उन्होंने सितारों में (4) कुछ देखा है। उन्होंने उनसे कहा, और वह एक अंधे व्यक्ति थे: जल्दी न करें, और देखें; यदि वे ज्ञात सितारे हैं, तो यह लोगों के अंत का समय है, और यदि वे अज्ञात हैं, तो यह किसी बड़ी घटना के कारण है। उन्होंने देखा तो वे अज्ञात सितारे थे, तो उन्होंने कहा: यह किसी घटना के कारण है। वे ज़्यादा समय नहीं रुके थे कि उन्होंने नबी ﷺ के बारे में सुना। अल्लाह का फरमान: { और धरती को हमने फैलाया और उसमें अटल पहाड़ रख दिए और उसमें हर चीज़ एक संतुलित मात्रा में उगाई। (19) और हमने तुम्हारे लिए उसमें आजीविका के साधन बनाए और उनके लिए भी जिनके लिए तुम रोज़ी देने वाले नहीं हो। (20) } अल्लाह का फरमान: { और धरती को हमने फैलाया } - यह भी उसकी नेमतों में से है, और उसकी शक्ति की पूर्णता को दर्शाता है। इब्न अब्बास ने कहा: हमने इसे पानी की सतह पर बिछा दिया (6); जैसा कि उसने कहा: { और उसके बाद उसने धरती को फैलाया। }

---

(1) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/354-355। (2) लिसान अल-अरब (शिहाब)। (3) यह अबू दाऊद के पास नहीं है, बल्कि इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-दुरार पृ. 16-17 में अबू दाऊद के हवाले से इसका उल्लेख किया है, और लेखक ने उनसे इसे उद्धृत किया है। (4) (ज़ा) में: जो इसमें है। (5) (दा), (ज़) और (मीम) में: 'फहिया' (दोनों स्थानों पर), और जो स्थिर है वह (ज़ा) से है, जो अल-दुरार में मौजूद चीज़ के अनुरूप है। (6) तफ़सीर अल-राज़ी 19/170।

سورہ الحجر: آیات ۱۸ - ۲۰ (صفحہ ۱۹۰)

...ان واقعات میں سے جو آپ ﷺ کی ولادت کے بعد پیش آئے؛ کیونکہ قدیم شعراء نے اپنے اشعار میں اس کا تذکرہ نہیں کیا، اور نہ ہی انہوں نے کسی تیز رفتار چیز کو اس سے تشبیہ دی، جیسا کہ انہوں نے بجلی اور سیلاب سے تشبیہ دی۔ اور یہ کہنا بعید نہیں کہ ستاروں کا ٹوٹنا قدیم زمانے میں بھی تھا، لیکن وہ شیطانوں کو مارنے کے لیے نہیں تھا، پھر جب نبی ﷺ پیدا ہوئے تو یہ ان کے لیے رجم (مارنے کا ذریعہ) بن گیا (۱)۔ اور علماء نے کہا: ہم ستاروں کو ٹوٹتے ہوئے دیکھتے ہیں، تو جائز ہے کہ یہ ویسا ہی ہو جیسا ہم دیکھتے ہیں، پھر جب وہ شیطان کو جا لیتا ہے تو آگ بن جاتا ہے۔ اور یہ بھی کہا جا سکتا ہے کہ: انہیں فضا سے آگ کے شعلے سے مارا جاتا ہے، تو ہمیں ایسا گمان ہوتا ہے کہ وہ ایک چلتا ہوا ستارہ ہے۔ اور لغت میں 'شہاب' کے معنی ہیں: روشن آگ (۲)۔ اور ابوداؤد (۳) نے عامر الشعبي سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: جب نبی ﷺ مبعوث ہوئے تو شیطانوں کو ان ستاروں سے مارا گیا جن سے پہلے کبھی نہیں مارا گیا تھا، تو وہ عبد یاللیل بن عمرو الثقفی کے پاس آئے اور کہا: لوگ گھبرا گئے ہیں، انہوں نے اپنے غلاموں کو آزاد کر دیا ہے اور اپنے مویشی چھوڑ دیے ہیں؛ اس وجہ سے جو انہوں نے ستاروں میں (۴) دیکھا۔ انہوں نے ان سے کہا، اور وہ ایک نابینا شخص تھے: جلدی نہ کرو، اور دیکھو؛ اگر وہ جانے پہچانے ستارے ہیں تو یہ لوگوں کی فنا کا وقت ہے، اور اگر وہ نامعلوم ہیں تو یہ کسی بڑے حادثے کی وجہ سے ہے۔ پس انہوں نے دیکھا تو وہ نامعلوم ستارے تھے، تو انہوں نے کہا: یہ کسی حادثے کی وجہ سے ہے، پس وہ زیادہ دیر نہیں ٹھہرے یہاں تک کہ انہوں نے نبی ﷺ کے بارے میں سن لیا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: { اور زمین کو ہم نے پھیلایا اور اس میں مضبوط پہاڑ رکھ دیے اور اس میں ہر چیز ایک معینہ مقدار میں اگائی۔ (۱۹) اور ہم نے تمہارے لیے اس میں زندگی کے اسباب پیدا کیے اور ان

کے لیے بھی جنہیں تم رزق دینے والے نہیں ہو۔ (۲۰) } اللہ تعالیٰ کا ارشاد: { اور زمین کو ہم نے پھیلایا } - یہ بھی اس کی نعمتوں میں سے ہے، اور اس کی قدرت کے کمال پر دلالت کرتا ہے۔ ابن عباس نے کہا: ہم نے اسے پانی کی سطح پر بچھا دیا (۶)؛ جیسا کہ اللہ نے فرمایا: { اور زمین کو اس کے بعد بچھا دیا۔ }

---

(۱) دیکھئے المحرر الوجیز ۳/ ۳۵۴ - ۳۵۵۔ (۲) اللسان (شہب)۔ (۳) یہ ابوداؤد کے ہاں نہیں ہے، بلکہ ابن عبد البر نے اسے الدرر ص ۱۶ - ۱۷ میں ابوداؤد سے نقل کیا ہے، اور مصنف نے ان سے اسے لیا ہے۔ (۴) (ظ) میں: جو اس میں ہے۔ (۵) (د)، (ز) اور (م) میں: 'فہی' (دونوں جگہ)، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے، جو الدرر میں موجود متن کے مطابق ہے۔ (۶) تفسیر الرازی ۱۹/ ۱۷۰۔

Surah Al-Hijr: Verses 19 - 20 191

[An-Nazi'at: 30] meaning: He spread it out. And He said: {And the earth We have spread out, and how excellent a spreader (We are)!} [Adh-Dhariyat: 48]. This refutes those who claim that it is like a ball. This has already been mentioned (1). {And We have cast therein firm mountains}: fixed mountains; so that it does not move with its people. {And We caused to grow therein of every balanced thing} [Al-Hijr: 19] meaning: determined and known; said Ibn Abbas and Sa'id ibn Jubayr. He only said: "balanced (mowzoon)"; because weight is used to know the quantity of a thing. The poet said: "I was before meeting you a man of strength, / I have for every adversary his balance (mizan)." (2) Qatadah said: Balanced means: divided. Mujahid said: Balanced: counted (3). It is said: This is balanced speech, meaning: rhymed and not scattered (4). Based on this; meaning: We grew in the earth what is weighed of gems, animals, and minerals. Allah Almighty has said regarding animals: {And made her grow with a good growth} [Al-Imran: 37], and the intent of growing is creation and bringing into existence. It is also said: {We caused to grow therein} meaning: in the mountains {of every balanced thing} of gold, silver, copper, lead, and tin (5), even arsenic and kohl, all of that is weighed by weight; this meaning was narrated from Al-Hasan and Ibn Zayd. It is also said: We grew in the earth fruits that are measured and weighed. And it is said: What the prices are weighed in; because it is more precious and more general.

(1) Page 8 of this part, and what was mentioned about the earth being like a ball no longer needs a refutation. (2) Mentioned by Al-Tabari in Tafsir 24/594, Al-Farra' in Ma'ani al-Qur'an 3/287, Al-Mawardi in An-Nukat wal-Uyun 3/154, and Ibn Manzur in Lisan al-Arab (w-z-n) without attribution. The meaning as Al-Farra' said: I have the weight of his speech and its refutation. (3) An-Nukat wal-Uyun 3/153-154. Narrated by Abd al-Razzaq in Tafsir 1/346, and Al-Tabari in Tafsir 14/36, from Qatadah regarding the verse {of every balanced thing} he said: known. Likewise is the saying of Mujahid in his Tafsir 1/340, and in it: determined, measured; Al-Tabari narrated it in his Tafsir 14/36 with the wording: measured with a measure, and Ibn al-Jawzi mentioned it in Zad al-Masir 4/391. (4) In the manuscript copies: "muntashir" (scattered), they mean the same thing. (5) It is tin, the well-known metal.

सूरह अल-हिज्र: आयत 19 - 20 191

[अन-नाज़िअत: 30] यानी: उसने इसे फैलाया। और उसने कहा: {और धरती को हमने बिछाया, तो हम कितने अच्छे बिछाने वाले हैं!} [अद-धारियत: 48]। यह उन लोगों का खंडन करता है जो दावा करते हैं कि यह एक गेंद की तरह है। यह पहले बताया जा चुका है (1)। {और हमने उसमें अटल पहाड़ डाल दिए}: स्थिर पहाड़; ताकि वह अपने लोगों के साथ हिले नहीं। {और हमने उसमें हर चीज़ नपी-तुली (संतुलित) उगाई} [अल-हिज्र: 19] यानी: निर्धारित और ज्ञात; यह इब्न अब्बास और सईद इब्न जुबैर ने कहा है। उसने केवल "नपी-तुली (मोज़ून)" कहा; क्योंकि वजन से ही किसी चीज़ की मात्रा जानी जाती है। कवि ने कहा: "मैं तुम्हारे मिलने से पहले एक शक्तिशाली व्यक्ति था, / मेरे पास हर विरोधी के लिए उसका तराजू (मीज़ान) है।" (2) क़तादा ने कहा: मोज़ून का अर्थ है: विभाजित। मुजाहिद ने कहा: मोज़ून: गिना हुआ (3)। यह कहा जाता है: यह नपी-तुली बात है, यानी: लयबद्ध और बिखरी हुई नहीं (4)। इस आधार पर; यानी: हमने धरती में वह सब उगाया जिसका वजन किया जाता है, जैसे जवाहरात, जानवर और खनिज। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने जानवरों के बारे में कहा है: {और उसे अच्छी तरह से परवान चढ़ाया (उगाया)} [आल-इमरान: 37], और उगाने का उद्देश्य रचना और अस्तित्व में लाना है। यह भी कहा गया है: {हमने उसमें उगाया} यानी: पहाड़ों में {हर नपी-तुली चीज़ से} सोना, चाँदी, ताँबा, सीसा और टिन (5), यहाँ तक कि संखिया और सुरमा भी, उन सभी का वजन किया जाता है; यह अर्थ अल-हसन और इब्न ज़ैद से वर्णित है। यह भी कहा गया है: हमने धरती में वे फल उगाए जिन्हें मापा और तोला जाता है। और यह भी कहा गया है: जिसमें कीमतें तौली जाती हैं; क्योंकि यह अधिक मूल्यवान और अधिक व्यापक है।

(1) इस भाग का पृष्ठ 8, और पृथ्वी के गेंद की तरह होने के बारे में जो उल्लेख किया गया है, उसे अब खंडन की आवश्यकता नहीं है। (2) इसे अल-तबरी ने तफ़सीर 24/594 में, अल-फ़र्रा ने मानी अल-क़ुरआन 3/287 में, अल-मावर्दी ने अन-नुकत वल-उयून 3/154 में, और इब्न मंजूर ने लिसान अल-अरब (व-ज़-न) में बिना किसी श्रेय के उल्लेख किया है। अर्थ जैसा कि अल-फ़र्रा ने कहा: मेरे पास उसकी बात का वजन और उसका खंडन है। (3) अन-नुकत वल-उयून 3/153-154। अब्द अल-रज्जाक ने तफ़सीर 1/346 में, और अल-तबरी ने तफ़सीर 14/36 में क़तादा से अल्लाह के कथन {हर नपी-तुली चीज़ से} के बारे में उल्लेख किया है: ज्ञात। इसी तरह मुजाहिद का अपनी तफ़सीर 1/340 में कहना है, और उसमें है: निर्धारित, नपा हुआ; अल-तबरी ने इसे अपनी तफ़सीर 14/36 में इन शब्दों के साथ निकाला है: एक माप के साथ नपा हुआ, और इब्न अल-जौज़ी ने इसे ज़ाद अल-

मसीर 4/391 में उल्लेख किया है। (4) हस्तलिखित प्रतियों में: "मुंतशिर" (बिखरा हुआ), दोनों का अर्थ एक ही है। (5) यह टिन है, जो एक प्रसिद्ध धातु है।

سورة الحجر: آیت ۱۹ - ۲۰ ۱۹۱

[النازعات: ۳۰] یعنی: اسے بچھایا۔ اور فرمایا: ﴿وَالْأَرْضَ فَرَشْنَاهَا فَنِعْمَ الْمَاهِدُونَ﴾ [الذاریات: ۴۸]۔ اور یہ ان لوگوں کی تردید کرتا ہے جو یہ گمان کرتے ہیں کہ زمین گیند کی طرح ہے۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۱)۔ ﴿وَأَلْقَيْنَا فِيهَا رَوَاسِيَ﴾: یعنی مضبوط پہاڑ؛ تاکہ زمین اپنے رہنے والوں کے ساتھ حرکت نہ کرے۔ ﴿وَأَنبَتْنَا فِيهَا مِن كُلِّ شَيْءٍ مَّوْزُونٍ﴾ [الحجر: ۱۹] یعنی: ایک معینہ اور معلوم مقدار؛ یہ ابن عباس اور سعید بن جبیر نے کہا ہے۔ لفظ "موزون" اس لیے استعمال ہوا کیونکہ وزن ہی سے کسی چیز کی مقدار معلوم ہوتی ہے۔ شاعر نے کہا: "میں تم سے ملنے سے پہلے صاحبِ قوت تھا، / میرے پاس ہر جھگڑالو کے لیے اس کا ترازو (میزان) موجود ہے۔" (۲) اور قتادہ نے کہا: موزون سے مراد "مقسوم" (تقسیم شدہ) ہے۔ اور مجاہد نے کہا: موزون یعنی "معدود" (گنا ہوا) (۳)۔ اور کہا جاتا ہے: "یہ کلام موزون ہے"، یعنی منظوم ہے، منتشر نہیں (۴)۔ پس اس بنیاد پر؛ یعنی: ہم نے زمین میں وہ چیزیں اگائیں جن کا وزن کیا جاتا ہے مثلاً جواہرات، حیوانات اور معدنیات۔ اور اللہ عزوجل نے حیوان کے بارے میں فرمایا: ﴿وَأَنْبَتَهَا نَبَاتًا حَسَنًا﴾ [آل عمران: ۳۷]، اور "انبات" (اگانے) سے مراد پیدا کرنا اور وجود میں لانا ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ ﴿أَنبَتْنَا فِيهَا﴾ یعنی: پہاڑوں میں ﴿مِن كُلِّ شَيْءٍ مَّوْزُونٍ﴾ سونے، چاندی، تانبے، سیسے اور قلعی (۵) سے لے کر ہڑتال (سنکھیا) اور سرمے تک، یہ سب وزن کیے جاتے ہیں۔ یہ معنی حسن بصری اور ابن زید سے مروی ہے۔ اور کہا گیا: ہم نے زمین میں وہ پھل اگائے جنہیں ناپا اور تولا جاتا ہے۔ اور ایک قول یہ بھی ہے کہ: جن چیزوں کے ذریعے قیمتیں تولی جاتی ہیں؛ کیونکہ وہ زیادہ قدر و قیمت والی اور عام ہیں۔

(۱) اس حصے کا صفحہ ۸، اور زمین کے بارے میں جو ذکر ہوا کہ وہ گیند کی طرح ہے، اب اس کی تردید کی ضرورت نہیں رہی۔ (۲) طبری نے اسے التفسیر ۲۴/ ۵۹۴ میں، الفراء نے معانی القرآن ۳/ ۲۸۷ میں، الماوردی نے النکت والعیون ۳/ ۱۵۴ میں، اور ابن منظور نے اللسان (وزن) میں بغیر نسبت کے نقل کیا ہے۔ اس کا معنی جیسا کہ الفراء نے کہا: میرے پاس اس کی بات کا وزن اور اس کا توڑ موجود ہے۔ (۳) النکت والعیون ۳/ ۱۵۳ - ۱۵۴۔ اور عبد الرزاق نے التفسیر ۱/ ۳۴۶ میں، اور طبری نے التفسیر ۱۴/ ۳۶ میں قتادہ سے اللہ تعالیٰ کے قول ﴿مِن كُلِّ شَيْءٍ مَّوْزُونٍ﴾ کے بارے میں نقل کیا: معلوم۔ اسی طرح مجاہد کا قول ان کی تفسیر ۱/ ۳۴۰ میں ہے، اور اس میں ہے: مقدر مقدور۔ اور طبری نے اسے اپنی تفسیر ۱۴/ ۳۶ میں ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا: "مقدور بقدر"۔ اور اسے ابن الجوزی نے زاد المسیر ۴/ ۳۹۱ میں ذکر کیا ہے۔ (۴) خطی نسخوں میں "منتشر" ہے، دونوں کا معنی ایک ہی ہے۔ (۵) یہ قلعی (ٹن) ہے، جو ایک معروف دھات ہے۔

Page 192 Surah Al-Hijr, Verses 19 - 20

...a benefit from that which has no price(1). {And We have made for you therein livelihoods} [Quran 15:20] meaning: the foods and drinks by which they live; its singular is 'ma'eeshah' with a sukūn on the 'ya'. From it is the saying of Jarir: You burden me with the living of the family of Zayd, and who will provide me with thin bread and condiment?(2) The original form is 'ma'yishatun' on the pattern of 'maf'ilah', with the vowelization of the 'ya'. This has been previously mentioned in [Surah] Al-A'raf(3). It was also said: it refers to clothing; this was stated by Al-Hasan. And it was said: it is the dealing with the means of sustenance throughout life. Al-Mawardi said(4): This is the apparent meaning. {And those whom you do not provide for} [Quran 15:20] refers to animals and livestock; this was said by Mujahid(5). According to him(6) also: they are the slaves and children concerning whom Allah said: {We provide for them and for you} [Al-Isra: 31]. The word 'man' [those who/whom] can refer to both slaves and animals when grouped together; because when those who possess reason and those who do not are grouped, those with reason are given linguistic precedence. That is: We have made for you therein livelihoods, male and female slaves, animals, and children whom We provide for, and you do not provide for them. Thus, 'man' in this interpretation is in the accusative case; this meaning was stated by Mujahid and others. It was also said: He meant wild animals. Said Sa'id: Mansur recited to us: {And those whom you do not provide for} and said: wild animals. In this case, 'man' is used for those who do not possess reason, similar to: {And of them is he who walks on his belly} [Quran 24:45].

---

(1) See Tafsir al-Tabari 14/36-37, Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 3/176, al-Nukat wa al-'Uyun 3/154, al-Wasit 3/42, and Zad al-Masir 4/391. (2) The verse is in the supplement to his Diwan 2/812, Tabaqat Fuhul al-Shu'ara' 2/391-392, al-Kamil by al-Mubarrad 1/202-203. In the supplement to the Diwan, it appears as "bi-l-sala'iq" instead of "bi-l-muraqqaq". "Sala'iq" is the plural of "saliqah", which is thin bread or a roasted piece of meat, as in Lisan al-Arab (s-l-q). "Al-Sunab" is a condiment made from mustard and raisins; Lisan al-Arab (s-n-b). Zayd is a man from the people of Yamamah known as Ibn al-Najjar, as mentioned by Ibn Sallam in Tabaqat. (3) 9/160. (4) In al-Nukat wa al-'Uyun 3/154. (5) In his Tafsir 1/340. (6) In manuscript (Z): "From him". We did not find it in his work; al-Mawardi attributed it in al-Nukat wa al-'Uyun 3/154 to Ibn Bahr.

पृष्ठ १९२ सूरह अल-हिज्र, आयत १९ - २०

...ऐसी चीज़ से लाभ जिसका कोई मूल्य नहीं है(१)। {और हमने तुम्हारे लिए उसमें जीविका के साधन बनाए हैं} [कुरान १५:२०] का अर्थ है: वह भोजन और पेय जिनसे वे जीवित रहते हैं; इसका एकवचन 'मईशह' है जिसमें 'या' पर सुकून है। इसी से जरीर का यह कथन है: तुम मुझ पर ज़ैद के परिवार की जीविका का बोझ डालते हो, और मुझे पतला भोजन और चटनी कौन देगा?(२) मूल रूप 'मयिशतुन' है, 'मफ़इलाह' के वज़न पर, 'या' के स्वर के साथ। इसका उल्लेख पहले अल-अराफ़(३) में किया जा चुका है। और यह भी कहा गया है: इसका अर्थ कपड़े हैं; यह अल-हसन ने कहा। और यह भी कहा गया है: यह जीवन भर जीविका के साधनों का उपयोग करना है। अल-मावर्दी ने कहा(४): और यही स्पष्ट अर्थ है। {और उनके लिए भी जिन्हें तुम जीविका नहीं देते} [कुरान १५:२०] से तात्पर्य जानवरों और मवेशियों से है; यह मुजाहिद ने कहा(५)। उनके अनुसार(६) यह भी है: वे दास और बच्चे हैं जिनके बारे में अल्लाह ने कहा: {हम उन्हें और तुम्हें जीविका प्रदान करते हैं} [अल-इसरा: ३१]। शब्द 'मन' (जो/जिन्हें) दासों और जानवरों दोनों को शामिल कर सकता है जब वे एक साथ हों; क्योंकि जब बुद्धिमान और निर्बुद्धि एक साथ हों, तो बुद्धिमानों को प्राथमिकता दी जाती है। अर्थात: हमने तुम्हारे लिए इसमें जीविका, दास-दासियाँ, जानवर और बच्चे बनाए हैं जिन्हें हम पालते हैं और तुम उन्हें नहीं पालते। इस व्याख्या में 'मन' कर्म कारक (accusative case) में है; मुजाहिद और अन्य ने इसका यही अर्थ बताया है। यह भी कहा गया है: इससे उनका तात्पर्य जंगली जानवरों से था। सईद ने कहा: मंसूर ने हमें यह आयत सुनाई: {और उनके लिए भी जिन्हें तुम जीविका नहीं देते} और कहा: जंगली जानवर। इस स्थिति में 'मन' का प्रयोग निर्बुद्धियों के लिए किया गया है, जैसे: {और उनमें से वह भी है जो अपने पेट के बल चलता है} [कुरान २४:४५]।

---

(१) देखें तफ़्सीर अल-तबरी १४/३६-३७, मानी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज ३/१७६, अल-नुकात वल-उयून ३/१५४, अल-वसीत ३/४२, और ज़ाद अल-मसीर ४/३९१। (२) यह छंद उनके दीवान के परिशिष्ट २/८१२, तबक़ात फ़ुहूल अल-शुआरा २/३९१-३९२, अल-कामिल अल-मुबर्रद १/२०२-२०३ में है। दीवान के परिशिष्ट में "बिल-मुरक़्क़" के स्थान पर "बिल-सलाइक़" आया है। 'सलाइक़' 'सलीक़ा' का बहुवचन है, जो पतली रोटी या भुना हुआ मांस का टुकड़ा है, जैसा कि लिसान (सलक़) में है। 'अल-सुनाब' राई और किशमिश से बना एक मसाला है, लिसान (सनब)। ज़ैद यमामा का एक व्यक्ति है जिसे इब्न अल-नज्जार के नाम से जाना जाता है, जैसा कि इब्न सल्लम ने तबक़ात में कहा है। (३) ९/१६०। (४) अल-नुकात वल-उयून ३/१५४ में। (५) उनकी तफ़्सीर १/३४० में। (६) नुस्खे (ज़) में:

"उनसे"। हमें उनके पास यह नहीं मिला, और अल-मावर्दी ने अल-नुकात वल-उयून ३/१५४ में इसे इब्न बहर की ओर श्रेय दिया है।

صفحہ ۱۹۲ سورہ الحجر، آیات ۱۹ - ۲۰

...اس سے نفع جس کی کوئی قیمت نہ ہو (۱)۔ ﴿وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ﴾ یعنی: وہ کھانے اور پینے کی چیزیں جن کے ذریعے وہ زندہ رہتے ہیں؛ اس کا واحد 'معیشہ' ہے، 'یا' کے سکون کے ساتھ۔ اسی سے جریر کا قول ہے: تم مجھے آلِ زید کی معیشت کا مکلف بناتے ہو، اور میرے پاس پتلی روٹی اور سالن (صناب) کہاں سے آئے گا؟ (۲) اور اصل 'مَعْيِشَةٌ' ہے، 'مَفْعِلة' کے وزن پر، 'یا' کی حرکت کے ساتھ۔ اور یہ پہلے (سورہ) اعراف (۳) میں گزر چکا ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ لباس ہے؛ یہ حسن (بصری) نے کہا۔ اور کہا گیا ہے: یہ زندگی بھر رزق کے اسباب میں تصرف کرنا ہے۔ الماوردی نے کہا (٤): اور یہی ظاہر ہے۔ ﴿وَمَن لَّسْتُمْ لَهُ بِرَازِقِينَ﴾ اس سے مراد چوپائے اور مویشی ہیں؛ یہ مجاہد (٥) نے کہا۔ اور ان کے نزدیک (٦) یہ بھی ہے: وہ غلام اور اولاد ہیں جن کے بارے میں اللہ نے فرمایا: ﴿نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَإِيَّاكُمْ﴾ [الإسراء: ٣١]۔ اور لفظ "مَن" (جو/جن کو) غلاموں اور جانوروں دونوں کے لیے استعمال ہو سکتا ہے جب وہ اکٹھے ہوں؛ کیونکہ جب عاقل اور غیر عاقل جمع ہوں تو عاقل کو غلبہ دیا جاتا ہے۔ یعنی: ہم نے تمہارے لیے اس میں معیشتیں اور غلام و لونڈیاں اور چوپائے اور اولاد بنائی ہے جنہیں ہم رزق دیتے ہیں اور تم انہیں رزق نہیں دیتے۔ پس اس تاویل کی بنا پر "مَن" محلِ نصب میں ہے؛ یہی مفہوم مجاہد وغیرہ نے بیان کیا ہے۔ اور کہا گیا ہے: اس سے مراد وحشی جانور ہیں۔ سعید نے کہا: منصور نے ہمیں سنایا: ﴿وَمَن لَّسْتُمْ لَهُ بِرَازِقِينَ﴾ اور کہا: (مراد) وحشی جانور ہیں۔ پس اس صورت میں "مَن" غیر عاقل کے لیے ہوگا، جیسے: ﴿فَمِنْهُم مَّن يَمْشِي عَلَىٰ بَطْنِهِ﴾۔

---

(۱) ملاحظہ ہو: تفسیر طبری ١٤/٣٦ - ٣٧، معانی القرآن للزجاج ٣/١٧٦، النکت والعیون ٣/١٥٤، الوسیط ٣/٤٢، اور زاد المسیر ٤/٣٩١۔ (۲) یہ شعر ان کے دیوان کے ضمیمہ ٢/٨١٢، طبقات

فحول الشعراء ٢/٣٩١ - ٣٩٢، اور الکامل للمبرد ١/٢٠٢ - ٢٠٣ میں ہے۔ دیوان کے ضمیمہ میں 'بالمرقق' کی جگہ 'بالصلائق' ہے، اور 'صلائق' 'سلیقہ' کی جمع ہے، جو پتلی روٹی یا گوشت کا بھنا ہوا ٹکڑا ہے، جیسا کہ لسان العرب (صلق) میں ہے۔ 'الصناب' ایک سالن ہے جو رائی اور کشمش سے تیار کیا جاتا ہے؛ لسان العرب (صنب)۔ اور زید یمامہ کا ایک شخص ہے جو ابن النجار کے نام سے مشہور ہے، جیسا کہ ابن سلام نے 'الطبقات' میں کہا ہے۔ (٣) ٩/١٦٠۔ (٤) النکت والعیون ٣/١٥٤ میں۔ (٥) اپنی تفسیر ١/٣٤٠ میں۔ (٦) نسخہ (ظ) میں: "وعنہ" (ان سے)۔ ہمیں ان کے پاس یہ نہیں ملا، اور الماوردی نے النکت والعیون ٣/١٥٤ میں اسے ابن بحر کی طرف منسوب کیا ہے۔

Surah Al-Hijr: Verses 19 - 21 [Page] 193

The verse [An-Nur: 45], and it is in the state of genitive (khafd) due to being coupled with the kaf and mim in His saying: "lakum" (for you). And there is an ugliness in this according to the Basrians; for in their view, it is not permissible to couple an explicit noun with a pronoun except by repeating the preposition; like: "Marartu bihi wa bi-Zaydin" (I passed by him and by Zayd). And it is not permissible: "Marartu bihi wa Zaydin" except in poetry (1). As he said:

"So today you have come closer (2), lampooning and reviling us, so go, for there is no wonder in you and the days" (3).

This meaning has already been discussed in [Surah] Al-Baqarah and Surah An-Nisa (4).

His saying, the Almighty: ﴿And there is not a thing but that with Us are its depositories, and We do not send it down except according to a known measure 21﴾

His saying, the Almighty: ﴿And there is not a thing but that with Us are its depositories﴾, meaning: there is nothing from the provisions (rizq) of creation and their benefits but that its depositories are with Us; meaning: the rain sent down from the sky; because by it, every thing grows. Al-Hasan said: Rain is the depository of everything. It was also said: the depositories are the keys, i.e., in the sky are the keys to provisions; this was said by Al-Kalbi. And the meaning is the same (5).

﴿And We do not send it down except according to a known measure﴾, meaning: but We do not send it down except according to Our will, and according to the creation's need for it; as He said: ﴿And if Allah had extended [excessively] provision for His servants, they would have committed tyranny throughout the earth. But He sends it down in an amount which He wills.﴾ [Ash-Shura: 27]. And it was narrated from Ibn Mas'ud, Al-Hakam bin 'Utaybah, and others that no year has more rain than another year, but Allah distributes it as He wills, so He gives rain to some people and deprives others.

(1) Al-Tabari 14/37-39, Al-Muharrar al-Wajiz 3/355, Zad al-Masir 4/391-392, I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/378, Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra' 2/86, and Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 3/177. (2) In (Zha): you approached. (3) Mentioned by Sibawayh in Al-Kitab 2/383, and Al-Mubarrad in Al-Kamil 2/931, without attribution. Al-Baghdadi said in Khizanat al-Adab 5/123: [It is based] on the fact that the preposition may be omitted out of necessity according to the Basrians, i.e., "what is the matter with you and

[with] the days of wonder". And the meaning of "qarubta": you started and took up. And he also said in 5/129: The verse is among Sibawayh's fifty verses whose author is unknown. (4) 6/7. (5) Al-Nukat wa'l-'Uyun 3/155.

सूरह अल-हिज्र: आयत 19 - 21 [पृष्ठ] 193

आयत [अन्-नूर: 45], और यह "लकुम" (तुम्हारे लिए) में काफ और मीम के साथ जोड़े जाने के कारण जर्र (genitive) की स्थिति में है। और बसरावासियों के अनुसार इसमें एक दोष है; क्योंकि उनके विचार में, पूर्वसर्ग (preposition) को दोहराए बिना एक संज्ञा को सर्वनाम के साथ जोड़ना अनुमेय नहीं है; जैसे: "मररतु बिही वा बि-ज़ैदिन" (मैं उसके और ज़ैद के पास से गुज़रा)। और यह अनुमेय नहीं है: "मररतु बिही वा ज़ैदिन" सिवाय कविता के(1)। जैसा कि उन्होंने कहा:

"तो आज तुम करीब आ गए (2), हमारी निंदा और अपमान कर रहे हो, तो जाओ, तुम्हारे और इन दिनों में कोई आश्चर्य की बात नहीं है" (3)।

यह अर्थ पहले ही "अल-बकरा" और सूरह अन-निसा (4) में आ चुका है।

अल्लाह तआला का कथन: ﴿और ऐसी कोई चीज़ नहीं जिसके भंडार हमारे पास न हों, और हम उसे एक निश्चित मात्रा में ही उतारते हैं 21﴾

अल्लाह तआला का कथन: ﴿और ऐसी कोई चीज़ नहीं जिसके भंडार हमारे पास न हों﴾, अर्थात्: सृष्टि के प्रावधानों (रिज़्क़) और उनके लाभों में से ऐसी कोई चीज़ नहीं है जिसके भंडार हमारे पास न हों; अर्थात्: आकाश से बरसने वाली वर्षा; क्योंकि इसी से हर चीज़ उगती है। अल-हसन ने कहा: वर्षा हर चीज़ का भंडार है। और यह भी कहा गया है: भंडार का अर्थ चाबियाँ हैं, अर्थात्: आकाश में प्रावधानों की चाबियाँ हैं; यह अल-कल्बी ने कहा है। और अर्थ एक ही है (5)।

﴿और हम उसे एक निश्चित मात्रा में ही उतारते हैं﴾, अर्थात्: लेकिन हम इसे अपनी इच्छा के अनुसार ही उतारते हैं, और सृष्टि की आवश्यकता के अनुसार; जैसा कि उसने कहा: ﴿और यदि अल्लाह अपने दासों के लिए प्रावधान विस्तृत कर देता, तो वे पृथ्वी पर विद्रोह कर देते। लेकिन वह एक मात्रा में उतारता है जो वह चाहता है।﴾ [अश-शूरा: 27]। और इब्न मसूद, अल-हकम बिन उतैबा और अन्य लोगों से वर्णित है कि कोई वर्ष दूसरे वर्ष की तुलना में अधिक वर्षा वाला नहीं होता, बल्कि अल्लाह इसे जैसे चाहता है वैसे वितरित करता है, इसलिए वह कुछ लोगों को वर्षा देता है और दूसरों को वंचित रखता है।

(1) अल-तबरी 14/37-39, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/355, ज़ाद अल-मसीर 4/391-392, अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/378, अल-फर्रा द्वारा मानी अल-कुरान 2/86, और अल-ज़ज्जाज

द्वारा मानी अल-कुरान 3/177। (2) (ज़) में: तुम पास आए। (3) सिबावेह द्वारा अल-किताब 2/383 में और अल-मुबर्रद द्वारा अल-कामिल 2/931 में बिना श्रेय के उद्धृत किया गया। अल-बगदादी ने खिज़ानत अल-अदब 5/123 में कहा: इस आधार पर कि बसरावासियों के अनुसार ज़रूरत पड़ने पर पूर्वसर्ग छोड़ा जा सकता है, अर्थात्: "तुम्हारे साथ और दिनों के साथ क्या आश्चर्य है"। और "क़रुबता" का अर्थ है: तुमने शुरू किया और ले लिया। उन्होंने 5/129 में यह भी कहा: यह कविता सिबावेह की उन पचास कविताओं में से है जिनका कवि अज्ञात है। (4) 6/7। (5) अल-नुक़त वल-'उयून 3/155।

سورة الحجر: آیات ۱۹ - ۲۱ ۱۹۳

آیت [النور: ۴۵]، اور یہ قول باری تعالیٰ «لکم» میں کاف اور میم پر عطف کی وجہ سے حالتِ جر میں ہے۔ اور بصریوں کے نزدیک اس میں قباحت ہے؛ کیونکہ ان کے نزدیک مضمر (ضمیر) پر ظاہر کا عطف حرفِ جر کے اعادہ کے بغیر جائز نہیں؛ جیسے: مررتُ بہ وبزید۔ اور یہ جائز نہیں: مررتُ بہ وزید سوائے شاعری کے (۱)۔ جیسا کہ اس نے کہا:

آج تم قریب آگئے ہو (۲)، ہماری ہجو کر رہے ہو اور ہمیں گالیاں دے رہے ہو، پس چلے جاؤ، تم پر اور دنوں پر کوئی تعجب نہیں (۳)۔

یہ معنی «البقرہ» اور سورۃ النساء (۴) میں گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَإِن مِّن شَيْءٍ إِلَّا عِندَنَا خَزَائِنُهُ وَمَا نُنَزِّلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَّعْلُومٍ ۲۱﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَإِن مِّن شَيْءٍ إِلَّا عِندَنَا خَزَائِنُهُ﴾ یعنی: مخلوق کے رزق اور ان کے فوائد میں سے کوئی چیز ایسی نہیں ہے جس کے خزانے ہمارے پاس نہ ہوں؛ یعنی: آسمان سے برسنے والی بارش؛ کیونکہ اسی سے ہر چیز اگتی ہے۔ حسن بصری نے کہا: بارش ہر چیز کا خزانہ ہے۔ اور کہا گیا ہے: خزائن سے مراد چابیاں ہیں، یعنی: آسمان میں رزق کی چابیاں ہیں؛ یہ کلبی کا قول ہے۔ اور معنی ایک ہی ہے (۵)۔

﴿وَمَا نُنَزِّلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَّعْلُومٍ﴾ یعنی: لیکن ہم اسے اپنی مشیت کے مطابق ہی نازل کرتے ہیں، اور مخلوق کی اس کی ضرورت کے مطابق؛ جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿وَلَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ وَلَكِن يُنَزِّلُ بِقَدَرٍ مَّا يَشَاءُ﴾ [الشوری: ۲۷]۔ اور ابن مسعود، حکم بن عتیبہ وغیرہ سے روایت

ہے کہ کوئی سال دوسرے سال سے زیادہ بارش والا نہیں ہوتا، بلکہ اللہ اسے جیسے چاہتا ہے تقسیم کرتا ہے، پس کسی قوم پر بارش برساتا ہے اور کسی کو محروم رکھتا ہے۔

(١) الطبری ٣٧/١٤ - ٣٩، والمحرر الوجیز ٣٥٥/٣، وزاد المسیر ٣٩١/٤ - ٣٩٢، وإعراب القرآن للنحاس ٣٧٨/٢، ومعانی القرآن للفراء ٨٦/٢، ومعانی القرآن للزجاج ١٧٧/٣۔ (٢) نسخہ (ظ) میں: أقبلتَ۔ (٣) سیبویہ نے اسے الکتاب ٣٨٣/٢ میں اور مبرد نے الکامل ٩٣١/٢ میں بغیر نسبت کے ذکر کیا ہے۔ بغدادی نے خزانۃ الادب ١٢٣/٥ میں کہا: اس بات پر کہ بصریوں کے نزدیک ضرورت کے وقت حرفِ جر کو چھوڑا جا سکتا ہے، یعنی: ما بک وبالأیام عجب۔ اور قربت کا معنی ہے: شروع کیا اور اختیار کیا۔ انہوں نے ١٢٩/٥ میں یہ بھی کہا: یہ شعر سیبویہ کے ان پچاس اشعار میں سے ہے جن کا قائل معلوم نہیں۔ (٤) ٧/٦۔ (٥) النکت والعیون ١٥٥/٣۔

...others. And perhaps the rain was in the seas and deserts (1). And 'khaza'in' (stores/ treasures) is the plural of 'khizanah' (storehouse), which is the place where a person hides his property. 'Khizanah' is also the infinitive of 'khazana yakhzunu' (to store/ treasure) (2). Whatever was in a person's storehouse was prepared for him, and likewise whatever the Lord decrees; it is as if it is prepared with Him; said Al-Qushayri.

And Ja'far bin Muhammad narrated, from his father, from his grandfather, that he said: In the Throne is an example of everything Allah created on land and sea. And it is the interpretation of His Almighty's saying: "And there is not a thing but with Us are its depositories" (3). And 'inzal' (sending down) is in the sense of creation and bringing into existence, like His saying: "and He sent down for you eight pairs of livestock" [Az-Zumar: 6], and His saying: "And We sent down iron, wherein is great military might" [Al-Hadid: 25]. And it was said: 'inzal' is in the sense of giving, and He called it 'inzal' because the judgments of Allah only descend from the sky.

His Almighty's saying: "And We have sent the fertilizing winds and sent down water from the sky and given you to drink from it. And you are not its retainers (22)."

There are five issues in it: First: His Almighty's saying: "And We sent the wind," the general reading is "the winds" in the plural. And Hamza read it in the singular (4); because the meaning of wind is also plural even if its word is the singular form, as it is said: "The wind came from every side" (5), just as it is said: "vast lands" (6) and "worn-out clothes". And so the Arabs do in everything that has expanded. As for the aspect of the general reading, it is because Allah Almighty described it...

(1) Tafsir al-Tabari 14/39-40, Al-Nukat wal-'Uyun 3/155, and Zad al-Masir 4/392. (2) See Al-Lisan (Kh-z-n). (3) Tafsir al-Baghawi 3/47. (4) Al-Taysir p. 78, and Al-Sab'ah 172-173. (5) Hujjat al-Qira'at by Ibn Zanjalah p. 382, and Tafsir al-Tabari 14/41. (6) Al-Sabsab: The desert, or the far level land. Al-Qamus al-Muhit (S-b-b). See Tafsir al-Tabari 14/41-42.

पृष्ठ 194 | सूरा अल-हिज्र: आयतें 21 - 22

...अन्य। और शायद बारिश समुद्रों और रेगिस्तानों में थी (1)। और 'खज़ाइन' (भंडार/खजाने) 'खज़ाना' का बहुवचन है, और यह वह स्थान है जहाँ मनुष्य अपनी संपत्ति छुपाता है। 'खज़ाना' 'खज़ना यख्ज़ुनु' (संचय करना) का स्रोत भी है (2)। जो कुछ मनुष्य के खजाने में था वह उसके लिए तैयार किया गया था, और इसी तरह जो कुछ रब निर्धारित करता है; ऐसा लगता है जैसे वह उसके पास तैयार है; यह अल-कुशैरी ने कहा है।

और जाफ़र बिन मुहम्मद ने अपने पिता से, उन्होंने अपने दादा से रिवायत किया कि उन्होंने कहा: अर्श (सिंहासन) में उन सभी चीजों का उदाहरण है जो अल्लाह ने थल और जल में पैदा की हैं। और यह अल्लाह के इस कथन की व्याख्या है: "और ऐसी कोई चीज़ नहीं है जिसके भंडार हमारे पास न हों" (3)। और 'इंज़ाल' (उतारना) रचना और अस्तित्व में लाने के अर्थ में है, जैसे उनका कथन: "और उसने तुम्हारे लिए आठ जोड़ों के मवेशी उतारे" [अज़-ज़ुमर: 6], और उनका कथन: "और हमने लोहा उतारा, जिसमें बड़ा युद्ध कौशल है" [अल-हदीद: 25]। और यह कहा गया: 'इंज़ाल' देने के अर्थ में है, और उन्होंने इसे 'इंज़ाल' कहा क्योंकि अल्लाह के फैसले केवल आसमान से उतरते हैं।

अल्लाह का कथन: "और हमने गर्भाधान करने वाली हवाएँ भेजीं और आसमान से पानी उतारा और तुम्हें पिलाया। और तुम उसे जमा करने वाले नहीं हो (22)।"

इसमें पाँच मसले (मुद्दे) हैं: पहला: अल्लाह का कथन: "और हमने हवा भेजी", आम पाठ (क़िरात) "हवाएं' (बहुवचन) है। और हमज़ा ने इसे एकवचन में पढ़ा है (4); क्योंकि हवा का अर्थ भी बहुवचन है चाहे उसका शब्द एकवचन ही क्यों न हो, जैसे कहा जाता है: "हवा हर तरफ से आई" (5), जैसे कहा जाता है: "विस्तृत भूमि" (6) और "पुराने कपड़े"। और अरब हर उस चीज़ में ऐसा करते हैं जो विस्तृत हो गई हो। जहाँ तक आम पाठ का पक्ष है, तो इसलिए कि अल्लाह तआला ने इसकी विशेषता बताई है...

(1) तफ़सीर अल-तबरी 14/39-40, अल-नुकात वल-उयून 3/155, और ज़ाद अल-मसीर 4/392। (2) देखें अल-लिसान (ख-ज़-न)। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 3/47। (4) अल-तयसीर पृ. 78, और अल-सबआ 172-173। (5) हुज्जत अल-क़िरात इब्न ज़नजाला पृ. 382, और तफ़सीर अल-तबरी 14/41। (6) अल-सबसब: रेगिस्तान, या दूर की समतल भूमि। अल-क़ामूस अल-मुहीत (स-ब-ब)। देखें तफ़सीर अल-तबरी 14/41-42।

صفحہ 194 | سورۃ الحجر: آیات 21 - 22

...دیگر۔ اور شاید بارش سمندروں اور بیابانوں میں تھی (1)۔ اور 'خزائن' خزانہ کی جمع ہے، اور یہ وہ جگہ ہے جہاں انسان اپنا مال چھپاتا ہے۔ 'خزانہ' 'خزن یخزن' (ذخیرہ کرنا) کا مصدر بھی ہے (2)۔ جو کچھ انسان کے خزانہ میں تھا وہ اس کے لیے تیار تھا، اسی طرح وہ چیز جس کا رب فیصلہ کرتا ہے؛ گویا وہ اس کے پاس تیار ہے؛ یہ القشیری نے کہا۔

اور جعفر بن محمد نے اپنے والد سے، انہوں نے اپنے دادا سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: عرش میں ہر اس چیز کی مثال موجود ہے جو اللہ نے خشکی اور تری میں پیدا کی ہے۔ اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر ہے: "اور کوئی چیز ایسی نہیں ہے جس کے خزانے ہمارے پاس نہ ہوں" (3)۔ اور 'انزال' (اتارنا) پیدا کرنے اور وجود میں لانے کے معنی میں ہے، جیسے اس کا فرمان: "اور اس نے تمہارے لیے آٹھ جوڑے مویشی اتارے" [الزمر: 6]، اور اس کا فرمان: "اور ہم نے لوہا اتارا، جس میں سخت جنگی قوت ہے" [الحدید: 25]۔ اور کہا گیا: 'انزال' دینے کے معنی میں ہے، اور اسے انزال کہا کیونکہ اللہ کے احکامات آسمان سے ہی نازل ہوتے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور ہم نے ہواؤں کو بوجھل بنا کر بھیجا، پھر ہم نے آسمان سے پانی اتارا، پھر وہ تمہیں پلایا، اور تم اسے جمع کر کے رکھنے والے نہیں ہو (22)۔"

اس میں پانچ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور ہم نے ہوا بھیجی"، عام قرات "الریاح" (جمع کے ساتھ) ہے۔ اور حمزہ نے واحد پڑھا ہے (4)؛ کیونکہ ہوا کا معنی جمع بھی ہے اگرچہ اس کا لفظ واحد ہو، جیسے کہا جاتا ہے: "ہوا ہر طرف سے آئی" (5)، جیسے کہا جاتا ہے: "وسیع زمین" (6) اور "پرانے کپڑے"۔ اور اہل عرب ہر اس چیز ؁ ایسا کرتے ہیں جو وسیع ہو جائے۔ جہاں تک عام قرات کی وجہ ہے، تو اس لیے کہ اللہ تعالیٰ نے اس کی صفت بیان فرمائی ہے...

(1) تفسیر الطبری 14/ 39 - 40، والنکت والعیون 3/ 155، وزاد المسیر 4/ 392۔ (2) دیکھیے اللسان (خزن)۔ (3) تفسیر البغوی 3/ 47۔ (4) التیسیر ص 78، والسبعہ 172 - 173۔ (5) حجۃ القراءات لابن زنجلہ ص 382، وتفسیر الطبری 14/ 41۔ (6) السبسب: ریگستان، یا دور کی ہموار زمین۔ القاموس المحیط (سبب)۔ دیکھیے تفسیر الطبری 14/ 41 - 42۔

Surah Al-Hijr: Verse 22 195

By "lawaqih" (pollinating/impregnating), which is plural. The meaning of "lawaqih" is carriers/pregnant; because they carry water, dust, clouds, goodness, and benefit(1). Al-Azhari said(2): making the wind "laqihan" (impregnating) is because it carries the clouds; meaning: it lifts it, directs it, then "tamrihi"(3) (milks it/extracts from it) so it draws it out, meaning: brings it down; Allah Almighty said: {until, when they have carried heavy clouds} [Al-A'raf: 57] i.e.: bore. A camel is "laqih" (pregnant), and camels are "lawaqih" (pregnant): when they carry fetuses in their bellies. It was said: "lawaqih" means "mulqiha" (pollinating/impregnating), which is the original meaning, but they do not pollinate unless they themselves are "laqih" (pregnant/fertilized), as if the winds were impregnated with goodness. It was also said: they are possessors of "lafh" (a stroke of wind/burning heat), and all of that is correct, meaning: some of them pollinate trees; like their saying: "a satisfying life" (عيشة راضية), i.e., in it is satisfaction, and "a sleeping night" (ليل نائم), i.e., in it is sleep. And some of them bring clouds. It is said: the she-camel became pregnant (laqihat), with a kasra (under the 'q'), "laqahan" and "liqahan", with a fatha (on the 'l'), so she is "laqih" (pregnant). And the male camel "alqahaha" (impregnated her), i.e., he cast water into her and she conceived(4), so the winds are like the male for the clouds.

Al-Jawhari said(5): "riyahun lawaqih" (pollinating winds), and it is not said: "mulaqih", and it is one of the rare forms. Al-Mahdawi narrated from Abu Ubaidah(6): "lawaqih" means "mulaqih", going to the view that it is the plural of "mulqiha" and "mulqah", then its additional letters were deleted(7). It was also said: it is the plural of "laqihah" and "laqih", with the meaning of "possessing fertilization/pollination"; based on attribution (an-nasab)(8). And it is permissible that the meaning of "laqih" is "carrier", and the Arabs say of the south wind: "laqih" and "hamil" (pregnant/carrier), and of the north wind: "ha'il" and "aqim" (barren/sterile).

(1) See Al-Muharrar al-Wajiz 3/356. (2) Tahdhib al-Lugha 4/55-56. (3) The wind "marat" the cloud when it caused rain to descend from it. Al-Lisan (m-r-y). (4) In Tafsir al-Razi 19/175. (And the speech in it is similar to it): he cast water into her and she conceived. (5) In Al-Sihah (l-q-h). (6) In Majaz al-Qur'an 1/348. (7) Al-Wasit by Al-Wahidi 3/42. (8) Meaning: attribution without the "ya'". Radhi al-Din al-Astarabadi said in the commentary on Shafi'ah Ibn al-Hajib 2/84: Some forms that are on the pattern of "fa'al" and "fa'il" come with the meaning of "possessor of such-and-such" without being an active participle or a form of exaggeration. See Al-Durr al-Masun 7/154.

सूरा अल-हिज्र: आयत 22 195

"लवाक़िह" (गर्भाधान करने वाली/गर्भवती) शब्द के द्वारा, जो बहुवचन है। लवाक़िह का अर्थ है: वहन करने वाली/गर्भवती; क्योंकि वे पानी, धूल, बादल, अच्छाई और लाभ वहन करती हैं (1)। अल-अज़हरी ने कहा (2): हवा को "लाक़िह" (गर्भाधान करने वाला) कहा गया है; क्योंकि वह बादलों को उठाती है; यानी: उन्हें ऊपर उठाती है, उन्हें संचालित करती है, फिर उनसे पानी निकालती है (3) जिससे वर्षा होती है, यानी: उन्हें नीचे उतारती है; अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {यहाँ तक कि जब वे भारी बादलों को उठा लेती हैं} [अल-आराफ़: 57] यानी: वहन किया। ऊँटनी को "लाक़िह" (गर्भवती) कहा जाता है, और कई ऊँटनियों को "लवाक़िह" (गर्भवती): जब वे अपने पेट में भ्रूण वहन करती हैं। यह कहा गया है: लवाक़िह का अर्थ "मुल्क़िहा" (गर्भाधान करने वाली) है, जो कि मूल अर्थ है, लेकिन वे तब तक गर्भाधान नहीं करतीं जब तक कि वे स्वयं "लाक़िह" (गर्भवती/उपजाऊ) न हों, जैसे कि हवाएँ अच्छाई से गर्भवती हों। यह भी कहा गया है: वे "लफ़्ह" (हवा का झोंका/झुलसाने वाली गर्मी) वाली हैं, और यह सब सही है, यानी: उनमें से कुछ पेड़ों को गर्भाधान करती हैं; जैसा कि उनका कहना है: "एक संतुष्ट जीवन" (عيشة راضية), यानी, इसमें संतुष्टि है, और "एक सोती हुई रात" (ليل نائم), यानी, इसमें नींद है। और उनमें से कुछ बादल लाती हैं। कहा जाता है: ऊँटनी गर्भवती हो गई (लक़िहत), 'क़' के नीचे कसरा के साथ, "लक़हन" और "लिक़ाहन", 'ल' पर फ़तहा के साथ, तो वह "लाक़िह" (गर्भवती) है। और नर ऊँट ने उसे "अल्क़हहा" (गर्भाधान किया), यानी, उसने उसमें पानी डाला और उसने गर्भ धारण किया (4), इसलिए हवाएँ बादलों के लिए नर की तरह हैं।

अल-जौहरी ने कहा (5): "रियाहुन लवाक़िह" (गर्भाधान करने वाली हवाएँ), और "मुलाक़िह" नहीं कहा जाता है, और यह दुर्लभ रूपों में से एक है। अल-महदवी ने अबू उबैदा (6) से उद्धृत किया: लवाक़िह का अर्थ मुलाक़िह है, इस विचार पर जाते हुए कि यह "मुल्क़िहा" और "मुल्क़ह" का बहुवचन है, फिर इसके अतिरिक्त अक्षर हटा दिए गए (7)। यह भी कहा गया: यह "लाक़िहह" और "लाक़िह" का बहुवचन है, "निषेचन/गर्भाधान रखने वाली" के अर्थ में; 'नसब' (सम्बन्ध) के आधार पर (8)। और यह संभव है कि लाफ़िह का अर्थ "वहन करने वाली" हो, और अरब दक्षिण की हवा के लिए कहते हैं: "लाक़िह" और "हामिल" (गर्भवती/वहन करने वाली), और उत्तर की हवा के लिए: "हाइल" और "अक़ीम" (बाँझ)।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/356 देखें। (2) तहज़ीब अल-लुग़ा 4/55 - 56। (3) हवा ने बादलों से बारिश की जब उससे बारिश नीचे उतारी। अल-लिसान (म-र-य)। (4) तफ़सीर अल-राज़ी 19/175

में। (और उसमें चर्चा इसके समान ही है): उसने उसमें पानी डाला और उसने गर्भ धारण किया। (5) अल-सिहाह (ल-क़-ह) में। (6) मजाज़ अल-क़ुरआन 1/348 में। (7) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 3/42। (8) यानी: 'या' के बिना नसब। रज़ी अल-दीन अल-अस्तराबादी ने शफ़िया इब्न अल-हाजिब की व्याख्या 2/84 में कहा: कुछ रूप जो "फ़अ्आ़ल" और "फ़ा़इल" के स्वरूप पर हैं, "अमुक-अमुक रखने वाले" के अर्थ में आते हैं, बिना कर्ता संज्ञा (active participle) या अतिशयोक्ति के। अल-दुर्र अल-मसून 7/154 देखें।

سورة الحجر: آیت ۲۲ ۱۹۵

لفظ «لواقح» کے ذریعے، جو کہ جمع ہے۔ اور لواقح کے معنی ہیں: حاملہ؛ کیونکہ وہ پانی، مٹی، بادل، خیر اور نفع اٹھاتی ہیں (۱)۔ الازہری نے کہا (۲): ہوا کو "لاقح" (حاملہ/بارآور کرنے والی) قرار دیا گیا؛ کیونکہ وہ بادلوں کو اٹھاتی ہے؛ یعنی: اسے اٹھاتی ہے، اسے چلاتی ہے پھر اسے نچوڑتی ہے (۳) تو اس سے پانی نکالتی ہے، یعنی: اسے اتارتی ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {حتیٰ کہ جب وہ بھاری بادلوں کو اٹھا لیتی ہیں} [الاعراف: ۵۷] یعنی: اٹھا لیا۔ اور اونٹنی "لاقح" (حاملہ) ہے، اور بہت سی اونٹنیاں "لواقح" ہیں: جب وہ اپنے پیٹوں میں جنین اٹھائے ہوئے ہوں۔ اور کہا گیا: لواقح "مُلْقِحہ" (بارآور کرنے والی) کے معنی میں ہے، اور یہی اصل ہے، لیکن وہ بارآور نہیں کرتی مگر اس حال میں کہ وہ خود "لاقح" (حاملہ/بارآور) ہو، گویا ہوائیں خیر کے ساتھ حاملہ ہوئیں۔ اور کہا گیا: لو کی حامل، اور یہ سب صحیح ہے، یعنی: ان میں سے کچھ درختوں کو بارآور کرتی ہیں؛ جیسا کہ ان کا قول ہے: "عیشة راضیة" (پسندیدہ زندگی)، یعنی اس میں رضامندی ہے، اور "لیل نائم" (سوئی ہوئی رات)، یعنی اس میں نیند ہے۔ اور ان میں سے کچھ بادل لاتی ہیں۔ کہا جاتا ہے: "لَقِحَتِ الناقةُ"، قاف کے نیچے زیر کے ساتھ، "لَقَحاً" اور "لِقاحاً"، لام کے اوپر زبر کے ساتھ، پس وہ "لاقح" (حاملہ) ہے۔ اور نر اونٹ نے اسے حاملہ کیا (ألقحها)، یعنی: اس میں مادہ منویہ ڈالا تو وہ حاملہ ہو گئی (۴)، پس ہوائیں بادلوں کے لیے نر کے مانند ہیں۔

الجوہری نے کہا (۵): "رياحٌ لواقح" (بارآور ہوائیں)، اور "ملاقح" نہیں کہا جاتا، اور یہ نادر الفاظ میں سے ہے۔ اور المہدوی نے ابوعبیدہ (۶) سے حکایت کی: لواقح بمعنی ملاقح ہے، اس طرف جاتے ہوئے کہ یہ "مُلْقِحہ" اور "مُلْقَح" کی جمع ہے، پھر اس کے زائد حروف حذف کر دیے گئے (۷)۔ اور کہا گیا: یہ "لاقحہ" اور "لاقح" کی جمع ہے، بارآوری والی کے معنی پر؛ نسبت کے

اعتبار سے (۸)۔ اور یہ جائز ہے کہ لافح کے معنی حاملہ (اٹھانے والی) ہوں، اور عرب جنوبی ہوا کے لیے کہتے ہیں: "لاقح" اور "حامل" (حاملہ/اٹھانے والی)، اور شمالی ہوا کے لیے: "حائل" (حمل نہ ٹھہرنا) اور "عقیم" (بانجھ)۔

(۱) دیکھئے المحرر الوجیز ۳۵۶/۳۔ (۲) تہذیب اللغہ ۴/ ۵۵ - ۵۶۔ (۳) ہوا بادل کو نچوڑتی ہے جب اس سے بارش اتارتی ہے۔ اللسان (مری)۔ (۴) تفسیر الرازی ۱۷۵/۱۹ میں۔ (اور اس میں کلام اسی طرح ہے): اس میں مادہ ڈالا تو وہ حاملہ ہوگئی۔ (۵) الصحاح (لقح) میں۔ (۶) مجاز القرآن ۳۴۸/۱ میں۔ (۷) الوسیط للواحدي ۳/۴۲۔ (۸) یعنی: بغیر یاء کے نسبت۔ رضی الدین الاستراباذی نے شرح شافیہ ابن الحاجب ۲ / ۸۴ میں کہا: بعض کلمات جو فَعَّال اور فاعل کے وزن پر ہوتے ہیں، وہ "ایسا رکھنے والے" کے معنی میں آتے ہیں، بغیر اس کے کہ وہ اسم فاعل یا مبالغہ ہوں۔ اور دیکھئے الدر المصون ۷/ ۱۵۴۔

Surah Al-Hijr: Verse 22 196

Ubayd bin Umayr said: Allah sends the bringer of good tidings (al-Mubashirah) which sweeps the earth, then He sends the stirrer (al-Muthirah) which stirs up the clouds, then He sends the uniter (al-Mu'allifah) which unites them, then He sends the fecundators (al-Lawaqih) which pollinate the trees. It is also said: The fecundating winds are those that carry dew and inject it into the clouds, and when it accumulates, it becomes rain (1).

Narrated from Abu Hurairah: I heard the Messenger of Allah ﷺ say: "The south wind is from Paradise, and it is the fecundating wind that Allah mentioned in His Book, and in it are benefits for people" (2).

It is narrated from him (peace and blessings be upon him) that he said: "The south wind never blows except that Allah causes a gushing spring to flow with it" (3).

Abu Bakr bin Ayyash said: No drop of water falls from a cloud except after the four winds have acted upon it: the east wind (Saba) stirs it, the west wind (Dabur) pollinates it, the south wind (Janub) makes it pour, and the north wind (Shamal) disperses it (4).

Second: Ibn Wahb, Ibn al-Qasim, Ashhab, and Ibn Abd al-Hakam narrated from Malik - and the wording is by Ashhab - that Malik said: Allah Almighty said: {And We have sent the fertilizing winds}, so the pollination of wheat, in my view, is for it to form grains and spikes, and I do not know what withers in its husks, but it forms grains until even if it were to dry up then, it would not be a corruption with no good in it (5). And the pollination of all trees is that they bear fruit, then what falls from them falls, and what stays stays, and that is not by blossoming.

Ibn al-Arabi said (6): Malik only relied in this interpretation on the comparison of tree pollination to pollination...

---

(1) Recorded by al-Tabari 14/45. (2) Recorded by al-Tabari in his Tafsir 14/46, and Ibn Kathir weakened its chain of narration. (3) Mentioned by al-Baghawi in al-Tafsir 3/47, and al-Mawardi in al-Nukat wal-Uyun 3/155, and al-Shafi'i said in al-Umm 1/225, and through his route al-Bayhaqi in al-Kubra 3/364: And I heard that Qatadah said: The Messenger of Allah ﷺ said: "The south wind never blows except that it makes a valley flow." (4) Tafsir al-Tabari 14/45-46, al-Baghawi 3/47, al-Nukat wal-Uyun 3/155, al-Muharrar al-Wajiz 3/356-357, Zad al-Masir 4/393-394, and Ahkam al-Quran by Ibn al-

Arabi 3/1114. (5) In (M): corruption of the latter in it. (6) In Ahkam al-Quran 3/1114, and the speech from him is from the beginning of the second issue.

सूरह अल-हिज्र: आयत 22 196

उबैद बिन उमैर ने कहा: अल्लाह खुशखबरी लाने वाली (अल-मुबश्शिराह) हवा भेजता है जो धरती को बुहारती है, फिर वह उत्तेजित करने वाली (अल-मुथीराह) हवा भेजता है जो बादलों को उड़ाती है, फिर वह मिलाने वाली (अल-मुअल्लिफ़ा) हवा भेजता है जो उन्हें मिलाती है, फिर वह गर्भाधान करने वाली (अल-लवाकिह) हवा भेजता है जो पेड़ों को परागित करती है। यह भी कहा गया है: परागण करने वाली हवाएँ वे हैं जो ओस लेकर चलती हैं और उन्हें बादलों में डालती हैं, और जब वह जमा हो जाती है, तो वह बारिश बन जाती है (1)।

अबू हुरैरा से रिवायत है कि उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को कहते सुना: "दक्षिणी हवा जन्नत से है, और यह वही गर्भाधान करने वाली हवा है जिसका उल्लेख अल्लाह ने अपनी किताब में किया है, और इसमें लोगों के लिए फायदे हैं" (2)।

और उनसे (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) रिवायत है कि उन्होंने कहा: "जब भी दक्षिणी हवा चलती है, अल्लाह उसके साथ एक भरपूर चश्मा जारी कर देता है" (3)।

अबू बक्र बिन अय्याश ने कहा: बादलों से पानी की एक बूंद भी तब तक नहीं गिरती जब तक कि चार हवाएँ उस पर काम नहीं करतीं: पूर्वी हवा (सबा) उसे उत्तेजित करती है, पश्चिमी हवा (दबूर) उसे परागित करती है, दक्षिणी हवा (जनूब) उसे बरसाती है, और उत्तरी हवा (शमाल) उसे बिखेरती है (4)।

दूसरा: इब्न वहाब, इब्न अल-कासिम, अशहब और इब्न अब्द अल-हकम ने मालिक से रिवायत की है - और शब्द अशहब के हैं - मालिक ने कहा: अल्लाह तआला ने फरमाया: {और हमने गर्भाधान करने वाली हवाएँ भेजीं}, तो मेरे विचार में गेहूं का परागण यह है कि उसमें दाने और बालियां बनें, और मुझे नहीं पता कि उसके छिलकों में क्या सूखता है, लेकिन वह दानेदार हो जाता है यहाँ तक कि अगर वह तब सूख जाए तो वह ऐसा बिगाड़ नहीं होगा जिसमें कोई भलाई न हो (5)। और सभी पेड़ों का परागण यह है कि वे फल दें, फिर उनमें से जो गिरना है वह गिर जाए, और जो रुकना है वह रुक जाए, और वह फूलों के खिलने से नहीं होता।

इब्न अल-अरबी ने कहा (6): मालिक ने इस व्याख्या में केवल पेड़ों के परागण की तुलना परागण से करने पर भरोसा किया है...

(1) इसे अल-तबरी 14/45 ने उद्धृत किया है। (2) इसे अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 14/46 में उद्धृत किया है, और इब्न कथीर ने इसके वर्णन की श्रृंखला को कमजोर बताया है। (3) अल-बगवी ने तफ़सीर 3/47 में और अल-मावर्दी ने अल-नुकात वल-उयून 3/155 में इसका उल्लेख किया है, और अल-शाफ़ई ने अल-उम्म 1/225 में कहा है, और उनके माध्यम से अल-बैहकी ने अल-कुबरा 3/364 में: और मुझे खबर मिली कि कतादा ने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जब भी दक्षिणी हवा चली, उसने एक घाटी को बहा दिया।" (4) तफ़सीर अल-तबरी 14/45-46, अल-बगवी 3/47, अल-नुकात वल-उयून 3/155, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/356-357, ज़ाद अल-मसीर 4/393-394, और इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 3/1114। (5) (M) में: बाद वाले का उसमें बिगाड़। (6) अहकाम अल-क़ुरान 3/1114 में, और उनकी बात दूसरे मामले की शुरुआत से है।

سورہ الحجر: آیت ۲۲ ۱۹۶

عبید بن عمیر نے کہا: اللہ تعالیٰ خوشخبری لانے والی (المبشرہ) ہوا بھیجتا ہے جو زمین کی صفائی کرتی ہے، پھر وہ ابھارنے والی (المثیرہ) ہوا بھیجتا ہے جو بادلوں کو اٹھاتی ہے، پھر وہ جوڑنے والی (المؤلفہ) ہوا بھیجتا ہے جو انہیں باہم ملاتی ہے، پھر وہ حاملہ کرنے والی (اللواقح) ہوائیں بھیجتا ہے جو درختوں کو بار آور کرتی ہیں۔ اور کہا گیا ہے: لواقح وہ ہوائیں ہیں جو شبنم اٹھائے پھرتی ہیں اور اسے بادلوں میں ڈال دیتی ہیں، پھر جب وہ اس میں جمع ہو جاتی ہے تو بارش بن جاتی ہے (۱)۔

حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے سنا: "جنوبی ہوا جنت سے ہے، اور یہ وہی لواقح ہوا ہے جس کا ذکر اللہ نے اپنی کتاب میں کیا ہے، اور اس میں لوگوں کے لیے فائدے ہیں" (۲)۔

اور آپ ﷺ سے روایت ہے کہ آپ نے فرمایا: "جب بھی جنوبی ہوا چلی، اللہ نے اس کے ذریعے ایک وافر چشمہ جاری کر دیا" (۳)۔

ابوبکر بن عیاش نے کہا: بادل سے پانی کا ایک قطرہ بھی تب تک نہیں گرتا جب تک کہ چار ہوائیں اس میں اپنا کام نہ کر لیں: صبا اسے ابھارتی ہے، دبور اسے بار آور کرتی ہے، جنوب اسے برساتی ہے، اور شمال اسے منتشر کر دیتی ہے (۴)۔

دوسری بات: ابن وہب، ابن القاسم، اشہب اور ابن عبد الحکم نے امام مالک سے روایت کیا ہے - اور الفاظ اشہب کے ہیں - مالک نے کہا: اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَأَرْسَلْنَا الرِّيَاحَ لَوَاقِحَ﴾، پس میرے نزدیک گندم کا بار آور ہونا یہ ہے کہ اس میں دانے پڑیں اور بالیاں بنیں، اور مجھے نہیں معلوم کہ اس کے

چھلکوں میں کیا خشک ہوتا ہے، لیکن وہ دانہ بن جاتا ہے یہاں تک کہ اگر وہ اس وقت خشک بھی ہو جائے تو وہ ایسا فساد نہیں ہوگا جس میں کوئی خیر نہ ہو (۵)۔ اور تمام درختوں کا بار آور ہونا یہ ہے کہ وہ پھل دیں، پھر ان میں سے جو گرنا ہوتا ہے وہ گر جاتا ہے، اور جو ٹھہرنا ہوتا ہے وہ ٹھہر جاتا ہے، اور یہ کلیوں کے کھلنے سے نہیں ہوتا۔

ابن العربی نے کہا (۶): مالک نے اس تفسیر میں صرف درختوں کے بار آور ہونے کو جانداروں کے بار آور ہونے سے تشبیہ دینے پر بھروسہ کیا ہے...

---

(۱) اسے الطبری نے ۴۵/۱۴ میں روایت کیا ہے۔ (۲) اسے الطبری نے اپنی تفسیر ۴۶/۱۴ میں روایت کیا ہے، اور ابن کثیر نے اس کی سند کو ضعیف قرار دیا ہے۔ (۳) اسے البغوی نے تفسیر ۴۷/۳ میں اور الماوردی نے النکت والعیون ۱۵۵/۳ میں ذکر کیا ہے، اور الشافعی نے الام ۲۲۵/۱ میں کہا، اور ان کے واسطے سے البیہقی نے الکبری ۳۶۴/۳ میں: اور مجھے یہ بات پہنچی کہ قتادہ نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جب بھی جنوبی ہوا چلی، اس نے وادی کو بہا دیا۔" (۴) تفسیر الطبری ۴۵/۱۴-۴۶، البغوی ۴۷/۳، النکت والعیون ۱۵۵/۳، المحرر الوجیز ۳۵۶/۳-۳۵۷، زاد المسیر ۳۹۳/۴-۳۹۴، اور احکام القرآن از ابن العربی ۱۱۱۴/۳۔ (۵) نسخہ (م) میں ہے: پچھلے کا اس میں فساد۔ (۶) احکام القرآن ۱۱۱۴/۳ میں، اور کلام ان سے دوسرے مسئلے کے آغاز سے ہے۔

Surah Al-Hijr: Verse 22 197

Pregnancy, and that when the child is conceived, created, and the soul is breathed into it, it is like the graining of the fruit and its ear of corn; because it is called by a name shared by every pregnant female, which is pollination (Al-Laqah). Based on this, the Hadith came: The Prophet (PBUH) forbade the sale of grain until it hardens (1).

Ibn Abd al-Barr (2) said: Pollination (Al-Ibar) according to people of knowledge regarding date palms is fertilization, which is taking something from the male pollen (3) of the palm tree and placing it among the female pollen. In other fruits, it means the appearance (4) of the fruit from figs and others until the fruit is visible and seen. What matters according to Malik and his companions in fruits that are pollinated is the pollination, and in those that are not pollinated, it is that what remains of its blossom remains and what falls falls. The limit of that in crops is its appearance from the ground; said by Malik. It has been narrated from him that its pollination is to become grainy. The scholars did not differ that if the garden's female pollen splits open, and its pollination is delayed while others in similar condition have been pollinated, its ruling is the ruling of what has been pollinated; because the time of pollination has come for it and its fruit is visible after being hidden in the spathe (Juff) (5). If some of the garden is pollinated, what was not pollinated follows it, just as when a garden begins to ripen, the rest of the garden follows that ripeness in the permissibility of its sale.

Third: All the Imams narrated from Ibn Umar who said: I heard the Messenger of Allah (PBUH) saying: "Whoever buys a date palm after it has been pollinated, its fruit belongs to the seller unless the buyer stipulates otherwise. And whoever buys a slave, his property belongs to the seller unless the buyer stipulates otherwise" (6).

(1) Narrated by Abu Dawood (3371), Al-Tirmidhi (1228), Ibn Majah (2217), and Ahmad (13314) from the Hadith of Anas bin Malik (may Allah be pleased with him). (2) In Al-Tamhid 13/291. (3) After it in (M): male. (4) In (D), (Z), and (M): emergence, and what is fixed is from (Zha) which agrees with what is in Al-Tamhid 13/291. (5) In (D), (Z), and (M): the grain, and what is fixed is from (Zha) which agrees with what is in Al-Tamhid 13/291, and Al-Juff: the container of the pollen. Al-Qamus (J-F-F). (6) Narrated by Al-Bukhari (2379), Muslim (1543) (80), Abu Dawood (3433), Al-Tirmidhi (1244), Al-Nasa’i in Al-Mujtaba 7/297, and in Al-Kubra (4991), Ibn Majah (2211), and Ahmad (4552).

सूरह अल-हिज्र: आयत 22 197

गर्भावस्था, और यह कि जब बच्चे की गर्भधारण होती है, उसकी रचना होती है और उसमें आत्मा फूँक दी जाती है, तो वह फल के दानों और उसकी बालियों की तरह होता है; क्योंकि इसे एक ऐसे नाम से पुकारा जाता है जो हर गर्भवती मादा के लिए साझा है, और वह परागण (अल-लकाह) है। इसी आधार पर हदीस आई है: पैगंबर (स.अ.व.) ने अनाज की बिक्री से मना किया है जब तक कि वह सख्त न हो जाए (1)।

इब्न अब्द अल-बर्र (2) ने कहा: खजूर के पेड़ों के बारे में ज्ञान रखने वालों के अनुसार 'इबार' (परागण) निषेचन है, जो खजूर के नर पुष्पगुच्छ (3) से कुछ लेकर मादा पुष्पगुच्छ के बीच रखने की क्रिया है। अन्य फलों में इसका अर्थ अंजीर और अन्य फलों का दिखना (4) है जब तक कि फल दिखाई न देने लगे और उसे देखा न जा सके। मलिक और उनके साथियों के अनुसार उन फलों में जिन्हें परागित किया जाता है, परागण महत्वपूर्ण है, और जिनमें परागण नहीं होता, उनमें यह महत्वपूर्ण है कि उसके फूलों का जो हिस्सा टिकना है वह टिक जाए और जो गिरना है वह गिर जाए। फसलों में इसकी सीमा ज़मीन से उनका निकलना है; यह मलिक ने कहा है। उनसे यह भी रिवायत है कि उसका परागण दानों का बनना है। विद्वानों में इस बात पर कोई मतभेद नहीं है कि यदि बगीचे की मादा खजूर के पुष्पगुच्छ फट गए हों और उसका परागण टाल दिया गया हो, जबकि उसी स्थिति वाले अन्य पेड़ों का परागण हो चुका हो, तो उसका वही हुक्म होगा जो परागित पेड़ों का है; क्योंकि उसके लिए परागण का समय आ चुका है और उसका फल आवरण (जुफ़) (5) में छिपे रहने के बाद अब दिखाई दे रहा है। यदि बगीचे के कुछ हिस्से का परागण हो चुका हो, तो जिसका परागण नहीं हुआ है वह भी उसी के अधीन माना जाएगा, ठीक वैसे ही जैसे जब किसी बगीचे का फल पकने लगता है, तो पूरे बगीचे की बिक्री की अनुमति के लिए बाकी बगीचा भी उसी पकने के अधीन माना जाता है।

तीसरा: सभी इमामों ने इब्न उमर से रिवायत की है जिन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) को कहते सुना: "जिसने परागण के बाद खजूर का पेड़ खरीदा, उसका फल बेचने वाले का है जब तक कि खरीदने वाला शर्त न लगा दे। और जिसने गुलाम खरीदा, उसका धन बेचने वाले का है जब तक कि खरीदने वाला शर्त न लगा दे" (6)।

(1) इसे अबू दाऊद (3371), तिरमिज़ी (1228), इब्न माजाह (2217), और अहमद (13314) ने अनस बिन मलिक (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत किया है। (2) अत-तम्हीद 13/291 में। (3) (M) में

इसके बाद: नर। (4) (D), (Z), और (M) में: निकलना, और जो स्थापित है वह (ظ) से है जो अत-तम्हीद 13/291 के अनुरूप है। (5) (D), (Z), और (M) में: दाना, और जो स्थापित है वह (ظ) से है जो अत-तम्हीद 13/291 के अनुरूप है, और अल-जुफ़: पुष्पगुच्छ का खोल। अल-क़ामूस (ज-फ़-फ़)। (6) इसे बुखारी (2379), मुस्लिम (1543) (80), अबू दाऊद (3433), तिरमिज़ी (1244), अन-नसाई ने अल-मुज्तबा 7/297 में और अल-कुबरा (4991) में, इब्न माजाह (2211), और अहमद (4552) ने उद्धृत किया है।

سورة الحجر: آیت ۲۲ ۱۹۷

حمل، اور یہ کہ بچہ جب منعقد ہو جاتا ہے، اس کی تخلیق ہو جاتی ہے اور اس میں روح پھونک دی جاتی ہے، تو وہ پھل کے دانہ بننے اور خوشہ نکلنے کے درجے میں ہوتا ہے؛ کیونکہ اسے ایسے نام سے پکارا گیا ہے جس میں ہر حاملہ شریک ہے، اور وہ 'لقاح' (بارآوری) ہے، اور اسی پر یہ حدیث آئی ہے: نبی ﷺ نے اناج کی فروخت سے منع فرمایا جب تک کہ وہ سخت نہ ہو جائے (۱)۔

ابنِ عبد البر (۲) نے کہا: اہل علم کے نزدیک کھجوروں میں 'إبار' سے مراد تلقیح (بارآوری) ہے، اور وہ یہ ہے کہ کھجور کے نر شگوفے (۳) سے کچھ لے کر مادہ شگوفوں کے درمیان ڈالا جائے۔ اور دیگر پھلوں میں اس کا مطلب انجیر وغیرہ سے پھل کا ظاہر ہونا (٤) ہے یہاں تک کہ پھل نظر آنے لگے اور اسے دیکھا نہ جا سکے۔ امام مالک اور ان کے اصحاب کے نزدیک ان پھلوں میں جن کی تلقیح کی جاتی ہے، معتبر چیز 'تذکیر' (نر شگوفہ ڈالنا) ہے، اور جن میں تذکیر نہیں ہوتی ان میں یہ معتبر ہے کہ اس کے پھولوں میں سے جو ٹھہرنا ہے وہ ٹھہر جائے اور جو گرنا ہے وہ گر جائے۔ اور فصلوں میں اس کی حد زمین سے ان کا ظاہر ہونا ہے؛ یہ امام مالک نے کہا ہے۔ ان سے یہ بھی مروی ہے کہ اس کا 'إبار' دانہ بننا ہے۔ علماء کا اس بات میں کوئی اختلاف نہیں کہ اگر باغ کے مادہ شگوفے پھٹ گئے اور اس کی تلقیح میں تاخیر کر دی گئی؛ جبکہ دوسرے درخت جن کی حالت اس جیسی تھی ان کی تلقیح ہو چکی ہو؛ تو اس کا حکم وہی ہو گا جو تلقیح شدہ کا ہے؛ کیونکہ اس پر تلقیح کا وقت آ چکا ہے اور اس کا پھل غلاف (جُف) (٥) میں چھپے رہنے کے بعد ظاہر ہو چکا ہے۔ پس اگر باغ کے کچھ حصے کی تلقیح ہو گئی، تو جس کی تلقیح نہیں ہوئی وہ بھی اسی کے تابع ہو گا، جیسے کہ جب باغ میں پھل پکنے کے آثار نظر آنے لگیں تو پورا باغ فروخت کی اجازت میں اسی پکنے کے تابع ہو جاتا ہے۔

تیسرا: تمام ائمہ نے ابن عمر سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "جس نے کھجور کا درخت اس کی تلقیح ہونے کے بعد خریدا، تو اس کا پھل بیچنے والے کا ہے الا یہ کہ خریدار شرط لگا لے۔ اور جس نے کوئی غلام خریدا، تو اس کا مال بیچنے والے کا ہے الا یہ کہ خریدار شرط لگا لے" (٦)۔

(١) اسے ابوداؤد (٣٣٧١)، ترمذی (١٢٢٨)، ابن ماجہ (٢٢١٧) اور احمد (١٣٣١٤) نے حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٢) التمہید ٢٩١/١٣ میں۔ (٣) (م) میں اس کے بعد ہے: ذکور (نر)۔ (٤) (د)، (ز) اور (م) میں: طلوع، اور جو متن میں ہے وہ (ظ) سے ہے جو التمہید ٢٩١/١٣ کے موافق ہے۔ (٥) (د)، (ز) اور (م) میں: الحب (دانہ)، اور جو متن میں ہے وہ (ظ) سے ہے جو التمہید ٢٩١/١٣ کے موافق ہے، اور الجُف: شگوفے کا غلاف۔ القاموس (جفف)۔ (٦) اسے بخاری (٢٣٧٩)، مسلم (١٥٤٣) (٨٠)، ابوداؤد (٣٤٣٣)، ترمذی (١٢٤٤)، اور نسائی نے المجتبیٰ ٢٩٧/٧ اور الکبری (٤٩٩١)، ابن ماجہ (٢٢١١) اور احمد (٤٥٥٢) میں روایت کیا ہے۔

Surah Al-Hijr: Verse 22 198

Our scholars said: The pollinated fruit is only included with the main asset in the sale by condition; because it is a present entity that can be identified, and its falling is generally secured, unlike that which has not been pollinated; as its falling is not secured, and its existence is not confirmed. Therefore, it is not permissible for the seller to stipulate it as part of the sale, nor to exclude it; because it is like a fetus. This is the well-known position in the school of Malik. It was also said: Its exclusion is permissible, and this is the saying of Ash-Shafi'i.

Fourth: If the palm trees were bought and the fruit remained with the seller, it is permissible for the buyer of the original asset to buy the fruit before its ripeness according to the famous saying of Malik, as he views it under the rule of subordination, even if it was made separate in the contract. And from him in a narration: It is not permissible, and that is what Ash-Shafi'i, Abu Hanifa, Ath-Thawri, the people of Al-Zahir, and the jurists of Hadith said, and it is more apparent from the Hadiths prohibiting the sale of fruit before its goodness becomes apparent (1).

Fifth: Among what relates to this chapter is the prohibition of selling "malaqih". "Al-Malaqih" are the male camels, the singular is "mulaqqih". "Al-Malaqih" are also the females that have offspring in their bellies, the singular is "mulaqqahah" with a fatha on the qaf. "Al-Malaqih" also means what is in the bellies of she-camels of fetuses, the singular is "malqouhah", from their saying: "laqihat" (she became pregnant), like "mahmoum" from "humma" (he got feverish), and "majnoon" from "junna" (he became insane) (2). And in this regard, the prohibition came. It has been narrated from the Prophet ﷺ that he prohibited "al-majr" (3), which is selling what is in the bellies of females, and he prohibited "al-madhamin" and "al-malaqih" (4). Abu Ubaid said: "Al-madhamin" is what is in the bellies, which are the fetuses. And "al-malaqih" is what is in the loins of the males. This is the saying of Sa'id ibn al-Musayyib and others. It was said inversely: Indeed, "al-madhamin" is what is in the backs of the camels, and "al-malaqih" is what is in the bellies of the females. This is the saying of Ibn Habib and others. Whichever of the two it was, the Muslim scholars are unanimous that this is not permissible. Al-Muzani mentioned from Ibn Hisham a testimony that "al-malaqih" is what is in the bellies for some.

---

(1) Al-Mufhim 4/399. (2) Al-Sihah (laqaha). (3) Narrated by Abd al-Razzaq (14440), and al-Bayhaqi 5/341, from the hadith of Ibn Umar, may Allah be pleased with them both.

(4) Narrated by al-Bazzar (1268 - Kashf al-Astar), and al-Tabarani (11581), from the hadith of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both.

सूरा अल-हिज्र: आयत 22 198

हमारे विद्वानों ने कहा: परागित (pollinated) फल मुख्य संपत्ति के साथ बिक्री में केवल शर्त के साथ शामिल होता है; क्योंकि यह एक मौजूद इकाई है जिसे पहचाना जा सकता है, और इसका गिरना आम तौर पर सुरक्षित है, उसके विपरीत जो परागित नहीं हुआ है; क्योंकि उसका गिरना सुरक्षित नहीं है, और उसका अस्तित्व सुनिश्चित नहीं हुआ है। इसलिए, विक्रेता के लिए उसे शर्त के रूप में शामिल करना या उसे बाहर करना जायज़ नहीं है; क्योंकि वह भ्रूण की तरह है। मलिक के मज़हब (विचारधारा) में यही प्रसिद्ध राय है। और कहा गया है: उसे बाहर करना जायज़ है, और यह अल-शफीई का कहना है।

चौथा: यदि खजूर के पेड़ खरीदे गए और फल विक्रेता के पास रहा; तो मलिक के प्रसिद्ध कथन के अनुसार मूल संपत्ति के खरीदार के लिए फल के पकने से पहले उसे खरीदना जायज़ है, क्योंकि वे इसे अधीनस्थता (subordination) के नियम के तहत देखते हैं, भले ही इसे अनुबंध में अलग किया गया हो। और एक रिवायत में उनसे है: यह जायज़ नहीं है, और यही बात अल-शफीई, अबू हनीफा, अल-थौरी, अहल अल-ज़ाहिर और हदीस के न्यायविदों ने कही है, और यह फल की अच्छाई ज़ाहिर होने से पहले उसे बेचने से मना करने वाली हदीसों से अधिक स्पष्ट है (1)।

पाँचवाँ: इस अध्याय से संबंधित चीज़ों में से "मलाकिह" (malaqih) बेचने की मनाही है। "मलाकिह" ऊंटों के नर हैं, एकवचन "मुलाक्किह" (mulaqqih) है। "मलाकिह" वे मादाएं भी हैं जिनके पेट में उनकी संतानें हैं, एकवचन "मुलाक्काह" (mulaqqahah) है काफ पर फतह के साथ। और "मलाकिह": ऊंटनियों के पेट में जो भ्रूण हैं, एकवचन "मल्कुआह" (malqouhah) है, उनके इस मुहावरे से: "लकियत" (वह गर्भवती हो गई), जैसे "महमुम" (बुखार वाला) "हुम्मा" से, और "मजनून" (पागल) "जुन्ना" से (2)। और इसी के बारे में मनाही आई है। नबी ﷺ से वर्णित है कि उन्होंने "अल-मज्र" (al-majr) (3) से मना किया, जो मादाओं के पेट में जो है उसे बेचना है, और उन्होंने "अल-मदामीन" (al-madhamin) और "अल-मलाकिह" (4) से मना किया। अबू उबैद ने कहा: "अल-मदामीन" वह है जो पेट में है, और वे भ्रूण हैं। और "अल-मलाकिह" वह है जो नरों के वीर्य (loins) में है। यह सईद इब्न अल-मुसय्यिब और अन्य का कहना है। और इसके विपरीत कहा गया है: वास्तव में "अल-मदामीन" वह है जो ऊंटों की पीठ में है, और "अल-मलाकिह" वह है जो मादाओं के पेट में है। यह इब्न हबीब और अन्य का कहना है। इन दोनों में से जो भी मामला हो, मुस्लिम विद्वान इस बात पर

सहमत हैं कि यह जायज़ नहीं है। अल-मुज़नी ने इब्न हिशाम के हवाले से एक गवाही दी है कि "अल-मलाकिह" कुछ लोगों के लिए पेट में मौजूद चीज़ है।

---

(1) अल-मुफ़हिम 4/399। (2) अल-सिहाह (लक़ह)। (3) अब्द अल-रज्जाक (14440), और अल-बैहकी 5/341 द्वारा वर्णित, इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से। (4) अल-बज़्ज़ार (1268 - कशफ़ अल-अस्तर), और अल-तबरानी (11581) द्वारा वर्णित, इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से।

سورہ الحجر: آیت 22 198

ہمارے علماء نے کہا: پیوند شدہ (pollinated) پھل اصل (درخت) کے ساتھ فروخت میں صرف شرط کے ساتھ ہی شامل ہوتا ہے؛ کیونکہ وہ ایک موجود ہستی ہے جس کا احاطہ کیا جا سکتا ہے، اور اس کا گرنا غالباً محفوظ ہے، اس کے برعکس جو پیوند شدہ نہیں ہوا؛ کیونکہ اس کا گرنا محفوظ نہیں ہے، اور اس کا وجود یقینی نہیں ہوا ہے۔ اس لیے فروخت کنندہ کے لیے اسے شرط بنانا جائز نہیں ہے، اور نہ ہی اسے مستثنیٰ کرنا؛ کیونکہ وہ جنین (fetus) کی طرح ہے۔ اور امام مالک کے مذہب میں یہی مشہور قول ہے۔ اور کہا گیا ہے: اس کا استثناء جائز ہے، اور یہ امام شافعی کا قول ہے۔

چوتھا: اگر کھجور کے درخت خریدے جائیں اور پھل بیچنے والے کے پاس رہے؛ تو امام مالک کے مشہور قول کے مطابق اصل کے خریدار کے لیے پھل کے پکنے سے پہلے اسے خریدنا جائز ہے، اور وہ اسے تابعداری (subordination) کے حکم میں دیکھتے ہیں، چاہے اسے عقد میں الگ ہی کیوں نہ کیا گیا ہو۔ اور ایک روایت میں ان سے منقول ہے: یہ جائز نہیں ہے، اور یہی بات امام شافعی، ابو حنیفہ، ثوری، اہل ظاہر اور فقہائے حدیث نے کہی ہے، اور پھل کی اصلاح ظاہر ہونے سے پہلے اس کی فروخت سے روکنے والی احادیث سے یہی زیادہ واضح ہے (1)۔

پانچواں: اور اس باب سے متعلق چیزوں میں سے "ملاقیح" (malaqih) کی بیع سے ممانعت ہے۔ "ملاقیح" سے مراد نر اونٹ ہیں، واحد "مُلَقِّح" ہے۔ اور "ملاقیح" وہ مادہ اونٹنیاں بھی ہیں جن کے پیٹ میں ان کے بچے ہوں، واحد "مُلَقَّحَہ" ہے قاف پر فتحہ کے ساتھ اور "ملاقیح": اونٹنیوں کے پیٹ میں موجود جنین ہیں، واحد "ملقوحہ" ہے، ان کے اس قول سے: "لقحت" (وہ حاملہ ہوئی)، جیسے "محموم" (بخار والا) "حُمَّ" سے، اور "مجنون" (پاگل) "جُنَّ" سے (2)۔ اور اسی

بارے میں ممانعت آئی ہے۔ اور نبی کریم ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے "مجر" (3) سے منع فرمایا، اور وہ مادہ کے پیٹ میں موجود چیز کی فروخت ہے، اور آپ نے "مضامین" اور "ملاقیح" (4) سے منع فرمایا| ابو عبید نے کہا: "مضامین" وہ ہے جو پیٹ میں ہے، اور وہ جنین ہیں۔ اور "ملاقیح" وہ ہے جو نروں کی پشت (صلب) میں ہے۔ اور یہ سعید بن المسیب وغیرہ کا قول ہے۔ اور اس کے برعکس کہا گیا ہے: بے شک "مضامین" وہ ہے جو اونٹوں کی پشت میں ہے، اور "ملاقیح" وہ ہے جو مادہ کے پیٹ میں ہے۔ اور یہ ابن حبیب وغیرہ کا قول ہے۔ اور ان دونوں صورتوں میں سے جو بھی ہو، علمائے مسلمین اس بات پر متفق ہیں کہ یہ جائز نہیں ہے۔ اور المزنی نے ابن ہشام سے ایک گواہی ذکر کی ہے کہ "ملاقیح" بعض کے نزدیک پیٹ میں موجود چیز ہے۔

---

(1) المفہم 4/399۔ (2) الصحاح (لقح)۔ (3) اسے عبد الرزاق (14440) اور بیہقی 5/341 نے ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (4) اسے بزار (1268 - کشف الاستار) اور طبرانی (11581) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Hijr: Verse 22 Page 199

Grammar / Syntax: My wishes (1) are fecundators in the wombs, producing what was fertilized after times. Al-Jawhari (2) mentioned as a witness to that the saying of the Rajiz (poet): Indeed, we found driving away the stray camels better than moaning and asking, And the promise of this year and the next year, fertilized in the womb of a pregnant old camel. (3) His saying, Exalted is He: {And We sent down from the sky} meaning: from the clouds. And everything that is above you and shades you is called sky. And it was said: from the direction of the sky. {Water} meaning: rain. {And We gave it to you to drink} meaning: We made that rain for your watering and for the drinking of your livestock and your land. And it was said: 'saqa' and 'asqa' have the same meaning. And it was said: with a difference, and it has been mentioned before (4). {And it is not you who are the treasurers thereof} meaning: its treasuries are not with you, meaning: We are the treasurers of this water; We send it down when We wish, and We withhold it when We wish. And like it is: {And We send down from the sky pure water} [Al-Furqan: 48], and {And We sent down from the sky water in measure and settled it in the earth. And indeed, We are able to take it away} [Al-Mu'minun: 18]. And Sufyan said: You are not preventers of rain (5).

Footnotes: (1) In (m) and al-Lisan (laqaha): 'munyati', and what is fixed is from the manuscripts, and al-Tamhid by Ibn Abd al-Barr 13/315, and from it the author cited, and Tahdhib al-Lughah 4/53, and al-Lisan (laqaha). In al-Tamhid it appeared as 'Shihab' instead of 'Hisham', and it has come explicitly in al-Tahdhib and al-Lisan, and he is: Abd al-Malik ibn Hisham. (2) In al-Sihah (laqaha). (3) In Tahdhib al-Lughah 4/52, al-Sihah, al-Lisan, and Asas al-Balaghah (laqaha): 'ha'il' instead of 'hamil', and al-Zamakhshari attributed it to Malik ibn al-Rayb. The meaning as al-Hasan al-Yusi said in al-Muhadarat 2/550-551: Indeed, stealing stray camels - meaning: those with no shepherd - is better for us than moaning, complaining, and asking people, for this returns us, and this promises us giving in this year or the next a fetus in its mother's womb. (4) 2/135. (5) Tafsir al-Tabari 14/46-47, al-Nukat wa al-Uyun 3/155-156, Tafsir al-Baghawi 3/48, and Zad al-Masir 4/394-395.

सूरह अल-हिज्र: आयत 22 पृष्ठ 199

व्याकरण: मेरी मन्नतें (1) गर्भाशयों में उपजाऊ बनाने वाली हैं, जो समय के बाद निषेचित होता है उसे पैदा करती हैं। अल-जौहरी (2) ने इस पर गवाह के रूप में राजीज़ (कवि) का कथन उद्धृत किया है: वास्तव में हमने आवारा ऊंटों को हांकना विलाप करने और लोगों से मांगने से बेहतर पाया, और इस साल और अगले साल का वादा, एक गर्भवती बूढ़ी ऊंटनी के पेट में निषेचित। (3) अल्लाह तआला का कथन: {और हमने आसमान से उतारा} यानी: बादलों से। और हर वह चीज़ जो आपके ऊपर है और आपको छाया देती है, उसे आसमान कहा जाता है। और यह भी कहा गया: आसमान की दिशा से। {पानी} यानी: वर्षा। {फिर हमने तुम्हें वह पिलाया} यानी: हमने उस बारिश को तुम्हारे पीने के लिए और तुम्हारे मवेशियों और तुम्हारी ज़मीन के पीने के लिए बनाया। और कहा गया है कि 'सका' और 'अस्का' का अर्थ एक ही है। और यह भी कहा गया है कि इनमें अंतर है, और यह पहले बताया जा चुका है (4)। {और तुम उसके खज़ानची नहीं हो} यानी: उसके खज़ाने तुम्हारे पास नहीं हैं, यानी: हम इस पानी के खज़ानची हैं, जब हम चाहते हैं इसे उतारते हैं और जब चाहते हैं इसे रोक लेते हैं। और इसी के समान है: {और हमने आसमान से पवित्र जल उतारा} [अल-फ़ुरकान: 48], और {और हमने आसमान से एक नाप के साथ पानी उतारा और उसे ज़मीन में ठहरा दिया, और निश्चित रूप से हम उसे ले जाने में सक्षम हैं} [अल-मोमिनून: 18]। और सुफियान ने कहा: तुम बारिश को रोकने वाले नहीं हो (5)।

फुटनोट्स: (1) (म) और अल-लिसान (लकह) में: 'मुन्याती', और जो निर्धारित है वह हस्तलिपियों से है, और इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा अल-तमहीद 13/315, और उससे लेखक ने उद्धृत किया, और तहज़ीब अल-लुगह 4/53, और अल-लिसान (लकह)। अल-तमहीद में 'हिशाम' के बजाय 'शिहाब' आया है, और यह तहज़ीब और अल-लिसान में स्पष्ट रूप से आया है, और वह हैं: अब्दुल मलिक बिन हिशाम। (2) अल-सिहाह (लकह) में। (3) तहज़ीब अल-लुगह 4/52, अल-सिहाह, अल-लिसान और असास अल-बलागह (लकह) में: 'हाइल' के बजाय 'हामिल', और अल-ज़मखशरी ने इसे मलिक बिन अल-रैब से जोड़ा है। अर्थ जैसा कि अल-हसन अल-यूसी ने अल-मुहादरात 2/550-551 में कहा है: वास्तव में आवारा ऊंटों की चोरी - यानी जिनके पास कोई चरवाहा नहीं है - हमारे लिए विलाप करने, शिकायत करने और लोगों से पूछने से बेहतर है, क्योंकि यह हमें वापस लाता है, और यह हमें इस वर्ष या अगले वर्ष उसकी माँ के पेट में एक भ्रूण के रूप में उपहार देने का वादा करता है। (4)

2/135. (5) तफसीर अल-तबरी 14/46-47, अल-नुकात व अल-उयून 3/155-156, तफसीर अल-बगवी 3/48, और ज़ाद अल-मसीर 4/394-395।

سورة الحجر: آیت ۲۲ صفحہ ۱۹۹

اعراب (صرف و نحو): میری تمنائیں (۱) بطون میں بار آور کرنے والی ہیں، وہ پیدا کرتی ہیں جو مدتوں بعد بار آور ہوتا ہے۔ اور جوہری (۲) نے اس پر گواہ کے طور پر راجز کا قول ذکر کیا ہے: بے شک ہم نے آوارہ اونٹوں کو ہانکنا کراہنے اور مانگنے سے بہتر پایا، اور اس سال اور اگلے سال کا وعدہ، ایک حاملہ بوڑھی اونٹنی کے پیٹ میں بار آور۔ (۳) اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَأَنزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ﴾ یعنی: بادل سے۔ اور ہر وہ چیز جو تیرے اوپر ہو اور تجھ پر سایہ کرے وہ سماء (آسمان) کہلاتی ہے۔ اور کہا گیا: آسمان کی سمت سے۔ ﴿مَاءً﴾ یعنی: بارش۔ ﴿فَأَسْقَيْنَاكُمُوهُ﴾ یعنی: ہم نے اس بارش کو تمہارے پینے کے لیے اور تمہارے مویشیوں اور تمہاری زمین کے سیراب ہونے کے لیے بنایا۔ اور کہا گیا: 'سقی' اور 'اسقی' ایک ہی معنی میں ہیں۔ اور کہا گیا: فرق کے ساتھ، اور یہ پہلے گزر چکا ہے (٤)۔ ﴿وَمَا أَنتُمْ لَهُ بِخَازِنِينَ﴾ یعنی: اس کے خزانے تمہارے پاس نہیں ہیں، یعنی: ہم اس پانی کے خزانہ دار ہیں، ہم اسے جب چاہتے ہیں نازل کرتے ہیں، اور جب چاہتے ہیں روک لیتے ہیں۔ اور اسی کی مانند ہے: ﴿وَأَنزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً طَهُورًا﴾ [الفرقان: ٤٨]، اور ﴿وَأَنزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً بِقَدَرٍ فَأَسْكَنَّاهُ فِي الْأَرْضِ وَإِنَّا عَلَى ذَهَابٍ بِهِ لَقَادِرُونَ﴾ [المؤمنون: ١٨]۔ اور سفیان نے کہا: تم بارش کو روکنے والے نہیں ہو (٥)۔

حواشی: (۱) (م) اور اللسان (لقح) میں: منیتی، اور جو ثابت ہے وہ قلمی نسخوں سے ہے، اور ابن عبد البر کی التمہید ۳۱۵/۱۳، اور اس سے مصنف نے نقل کیا، اور تہذیب اللغۃ ۵۳/٤، اور اللسان (لقح)۔ التمہید میں "ہشام" کے بجائے "شہاب" واقع ہوا ہے، اور یہ تہذیب اور اللسان میں صراحت کے ساتھ آیا ہے اور وہ: عبد الملک بن ہشام ہیں۔ (۲) الصحاح (لقح) میں۔ (۳) تہذیب اللغۃ ۵۲/٤، الصحاح، اللسان اور اساس البلاغہ (لقح) میں: "حامل" کے بجائے "حائل" ہے، اور زمخشری نے

اسے مالک بن الریب کی طرف منسوب کیا ہے۔ اور معنی جیسا کہ حسن الیوسی نے المحاضرات ۲/۵۵۰-۵۵۱ میں کہا ہے: بے شک آوارہ اونٹوں کی چوری - یعنی جن کے ساتھ کوئی چرواہا نہ ہو - ہمارے لیے کراہنے، شکوہ کرنے اور لوگوں سے سوال کرنے سے بہتر ہے، کیونکہ یہ ہمیں واپس لاتا ہے، اور یہ ہمیں اس سال یا اگلے سال اونٹنی کے پیٹ میں جنین کی صورت میں عطاء کا وعدہ دیتا ہے۔ (٤) ۲/۱۳۵۔ (٥) تفسیر الطبری ١٤/٤٦ - ٤٧، النکت والعیون ۳/۱۵۵ - ۱۵٦، تفسیر البغوی ۳/٤٨، اور زاد المسیر ٤/٣٩٤ - ٣٩٥۔

Surah al-Hijr: Verses 23 - 24 (Page 200)

Allah's saying: "And indeed, it is We who give life and cause death, and We are the Inheritor (23)" Meaning: Whoever is capable of these things is capable of causing death and then giving life after it. "And We are the Inheritor" (1) meaning: the earth and whoever is on it, and nothing remains except Us. Similar to this is: "Indeed, it is We who will inherit the earth and whoever is on it, and to Us they will be returned." [Maryam: 40]. So the ownership of everything belongs to Allah the Almighty, but He gave His servants ownership. When they die, claims cease, and Allah becomes the Inheritor in this sense (2). It is said: Giving life in this verse refers to the animation of the sperm in the womb; as for the resurrection, He mentioned it after this in His saying: "And indeed, your Lord will gather them."

Allah's saying: "And We have already known the preceded among you and We have already known the later ones (24)" There are three issues in it: First: Allah's saying: "And We have already known the preceded among you and We have already known the later ones." In it are eight interpretations: 1. "The preceded": in creation until today, and "the later ones": those who have not yet been created; said by Qatadah, Ikrimah, and others. 2. "The preceded": the dead, and "the later ones": the living; said by Ibn Abbas and al-Dahhak. 3. "The preceded": those who preceded the nation of Muhammad (PBUH), and "the later ones": the nation of Muhammad (PBUH); said by Mujahid. 4. "The preceded": in obedience and goodness, and "the later ones": in disobedience and evil; also said by al-Hasan and Qatadah. 5. "The preceded": in the ranks of war, and "the later ones" in it; said by Sa'id ibn al-Musayyib.

(1) The phrase: Meaning: whoever is capable... until here is not in (d), (z), and (m). (2) See Al-Waseet Commentary by al-Wahidi 3/42-43, Al-Baghawi's Commentary 3/48, and Al-Razi's Commentary 19/177.

सूरा अल-हिज्र: आयत 23 - 24 (पृष्ठ 200)

अल्लाह का कथन: "और निःसंदेह, हम ही जीवन देते हैं और हम ही मृत्यु देते हैं, और हम ही उत्तराधिकारी हैं (23)" अर्थ: जो इन चीज़ों पर सक्षम है, वह मृत्यु देने और उसके बाद जीवन देने पर भी सक्षम है। "और हम ही उत्तराधिकारी हैं" (1) अर्थात: पृथ्वी और जो उस पर है, और हमारे सिवा कुछ शेष नहीं रहेगा। इसके समान है: "निःसंदेह, हम ही पृथ्वी और जो उस पर है उसके उत्तराधिकारी होंगे, और हमारी ही ओर वे लौटाए जाएँगे" [मरियम: 40]। अतः प्रत्येक वस्तु का स्वामित्व अल्लाह सर्वशक्तिमान का है, परंतु उसने अपने दासों को स्वामित्व प्रदान किया, फिर जब वे मर गए, तो दावे समाप्त हो गए, और अल्लाह इस दृष्टि से उत्तराधिकारी हुआ (2)। और कहा गया है: इस आयत में जीवन देने का अर्थ गर्भाशय में वीर्य का जीवन है; जहाँ तक पुनरुत्थान (क़यामत) का प्रश्न है, तो उसका उल्लेख इसके बाद अपने इस कथन में किया है: "और निःसंदेह, आपका रब उन्हें इकट्ठा करेगा"।

अल्लाह का कथन: "और हम उन्हें जान चुके हैं जो तुममें से पहले चले गए और हम उन्हें भी जान चुके हैं जो पीछे आने वाले हैं (24)" इसमें तीन मसले (विषय) हैं: पहला: अल्लाह का कथन: "और हम उन्हें जान चुके हैं जो तुममें से पहले चले गए और हम उन्हें भी जान चुके हैं जो पीछे आने वाले हैं" इसमें आठ व्याख्याएँ हैं: प्रथम: "पहले जाने वाले": आज तक की सृष्टि में, और "पीछे आने वाले": जो अभी तक पैदा नहीं हुए हैं; यह क़तादा, इक्रमा और अन्यों ने कहा है। द्वितीय: "पहले जाने वाले": मृत, और "पीछे आने वाले": जीवित; यह इब्न अब्बास और अद-दह्हाक ने कहा है। तृतीय: "पहले जाने वाले": जो मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की उम्मत से पहले थे, और "पीछे आने वाले": मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की उम्मत; यह मुजाहिद ने कहा है। चतुर्थ: "पहले जाने वाले": आज्ञाकारिता और भलाई में, और "पीछे आने वाले": अवज्ञा और बुराई में; यह अल-हसन और क़तादा ने भी कहा है। पंचम: "पहले जाने वाले": युद्ध की पंक्तियों में, और "पीछे आने वाले" उनमें; यह सईद इब्न अल-मुसय्यिब ने कहा है।

(1) कथन: अर्थात: जो सक्षम है... यहाँ तक (द), (ज़) और (म) प्रतियों में नहीं है। (2) देखें अल-वाहिदी की अल-वसीत व्याख्या 3/42-43 और अल-बग़वी की व्याख्या 3/48, और अर-राज़ी की व्याख्या 19/177।

سورة الحجر: آیات 23 - 24 (صفحہ 200)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور بے شک ہم ہی زندگی دیتے ہیں اور ہم ہی موت دیتے ہیں، اور ہم ہی وارث ہیں (23)" یعنی: جو ان چیزوں پر قادر ہے وہ موت دینے اور پھر اس کے بعد زندہ کرنے پر بھی قادر ہے۔ "اور ہم ہی وارث ہیں" (1) یعنی: زمین اور جو کچھ اس پر ہے، اور ہمارے سوا کوئی باقی نہیں رہے گا۔ اس کی مثال یہ ہے: "بے شک ہم ہی زمین اور جو اس پر ہے اس کے وارث ہوں گے اور ہماری ہی طرف وہ لوٹائے جائیں گے" [مریم: 40]۔ پس ہر چیز کی ملکیت اللہ تعالیٰ کے لیے ہے، لیکن اس نے اپنے بندوں کو مالک بنایا، پھر جب وہ مر گئے تو دعوے ختم ہو گئے، اور اللہ اس حیثیت سے وارث ہوا (2)۔ اور کہا گیا ہے: اس آیت میں زندہ کرنے سے مراد رحم مادر میں نطفے کو زندگی دینا ہے؛ رہی بات قیامت کے دن اٹھائے جانے کی، تو اس کا ذکر اس کے بعد اپنے اس قول میں کیا ہے: "اور بے شک آپ کا رب ان سب کو جمع کرے گا"۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور ہم تم میں سے پہلے گزر جانے والوں کو بھی جانتے ہیں اور ہم پیچھے رہنے والوں کو بھی جانتے ہیں (24)" اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور ہم تم میں سے پہلے گزر جانے والوں کو بھی جانتے ہیں اور ہم پیچھے رہنے والوں کو بھی جانتے ہیں" اس میں آٹھ تاویلات ہیں: پہلی: "پہلے گزر جانے والے": آج تک کی تخلیق میں، اور "پیچھے رہنے والے": وہ جو ابھی پیدا نہیں ہوئے؛ یہ قتادہ، عکرمہ اور دیگر نے کہا ہے۔ دوسری: "پہلے گزر جانے والے": مردہ، اور "پیچھے رہنے والے": زندہ؛ یہ ابن عباس اور ضحاک نے کہا ہے۔ تیسری: "پہلے گزر جانے والے": وہ جو امت محمد ﷺ سے پہلے گزرے، اور "پیچھے رہنے والے": امت محمد ﷺ؛ یہ مجاہد نے کہا ہے۔ چوتھی: "پہلے گزر جانے والے": اطاعت اور خیر میں، اور "پیچھے رہنے والے": نافرمانی اور شر میں؛ یہ حسن اور قتادہ نے بھی کہا ہے۔ پانچویں:

"پہلے گزر جانے والے": جنگ کی صفوں میں، اور "پیچھے رہنے والے" ان میں؛ یہ سعید ابن المسیب نے کہا ہے۔

(1) قول: یعنی: جو قادر ہے... یہاں تک (د)، (ز) اور (م) کے نسخوں میں نہیں ہے۔ (2) دیکھیے تفسیر الوسیط للواحدی 3/42-43، اور تفسیر البغوی 3/48، اور تفسیر الرازی 19/177۔

Surah Al-Hijr: Verse 24 201 Sixth: "Those who went forward": those who were killed in Jihad, and "those who lagged behind": those who were not killed; Al-Qurazi said it. Seventh: "Those who went forward": the first of creation, and "those who lagged behind": the last of creation; Al-Sha'bi said it. Eighth: "Those who went forward": in the rows of prayer, and "those who lagged behind" in them because of women(1). All of this is known to Allah Almighty, for He knows everything that exists and everything that is non-existent, and He knows who was created and what He is creating until the Day of Resurrection. However, the eighth opinion is the reason for the revelation of the verse; because of what Al-Nasa'i and Al-Tirmidhi(2) narrated from Abu Al-Jawza', from Ibn Abbas who said: There was a beautiful woman, one of the most beautiful of people, who used to pray behind the Messenger of Allah (peace be upon him). Some of the people would go forward until they were in the first row so as not to see her, and some of them would delay until they were in the back row, and when he bowed (Ruku'), he would look from under his armpit. So Allah, the Mighty and Sublime, revealed: {And We have already known the preceding among you and We have already known the lagging behind.} [Quran 15:24]. And it was narrated from Abu Al-Jawza' without mentioning Ibn Abbas, and it is more correct. Second: This indicates the virtue of the beginning of the time for prayer, and the virtue of the first row; the Prophet (peace be upon him) said: "If people knew what is in the call (Adhan) and the first row, then they could find no other way but to draw lots for it, they would draw lots for it."(3).

---

(1) Tafsir al-Tabari 14/48-54, Tafsir Mujahid 1/341, Tafsir al-Samarqandi 2/217-218, Al-Nukat wa al-'Uyun 3/156-157, Al-Wasit 3/43, Zad al-Masir 4/396-397, Tafsir al-Razi 19/177-178. Ibn al-Jawzi and al-Razi attributed the fifth opinion to al-Dahhak instead of Ibn al-Musayyib. Ibn al-Arabi counted only five opinions in Ahkam al-Qur'an 3/1115. (2) Al-Nasa'i in Al-Mujtaba 2/118, and in Al-Kubra (11273), Al-Tirmidhi (3122), Ibn Majah (1046), and Ahmad (2783). Abu Al-Jawza' is Aws bin Abdullah Al-Raba'i. Al-Tirmidhi said: Ja'far bin Sulayman narrated this hadith from Amr bin Malik, from Abu Al-Jawza' like it, and he did not mention Ibn Abbas in it, and this is more likely to be more correct than the hadith of Noah. Ibn Kathir said in the interpretation of this verse: A very strange hadith, and it has a severe oddity. Then he preferred it to be from the words of Abu Al-Jawza'. (3) Previous 5/133.

सूरह अल-हिज्र: आयत 24 201 छठा: "आगे बढ़ने वाले": वे जो जिहाद में मारे गए, और "पीछे रहने वाले": वे जो नहीं मारे गए; यह अल-क़ुरज़ी ने कहा है। सातवां: "आगे बढ़ने वाले": सृष्टि के पहले लोग, और "पीछे रहने वाले": सृष्टि के अंतिम लोग; यह अल-शाबी ने कहा है। आठवां: "आगे बढ़ने वाले": नमाज़ की सफ़ों (पंक्तियों) में, और "पीछे रहने वाले" उनमें महिलाओं के कारण(1)। यह सब अल्लाह तआला को ज्ञात है, क्योंकि वह हर मौजूद और गैर-मौजूद चीज़ को जानता है, और वह जानता है कि कौन पैदा हुआ और वह कयामत के दिन तक क्या पैदा करने वाला है। हालाँकि, आठवां मत आयत के अवतरण का कारण है; क्योंकि अल-नसाई और अल-तिर्मिज़ी(2) ने अबू अल-जौज़ा से, इब्न अब्बास के हवाले से रिवायत की है, उन्होंने कहा: एक सुंदर महिला थी, जो लोगों में सबसे सुंदर थी, वह अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पीछे नमाज़ पढ़ती थी। कुछ लोग आगे बढ़ जाते थे ताकि वे पहली सफ़ में हों ताकि उसे न देख सकें, और उनमें से कुछ देरी करते थे ताकि वे आखिरी सफ़ में हों, और जब वह रुकूअ (नमन) करते, तो वह अपनी बगल के नीचे से देखते। तो अल्लाह अज़्ज़ व जल ने अवतरित किया: {और हमने तुममें से आगे बढ़ने वालों को भी जान लिया है और पीछे रहने वालों को भी जान लिया है।} [क़ुरआन 15:24]। और यह अबू अल-जौज़ा से रिवायत किया गया है जिसमें इब्न अब्बास का ज़िक्र नहीं है, और यही अधिक सही है। दूसरा: यह नमाज़ के शुरूआती वक्त की फ़ज़ीलत (गुण) और पहली सफ़ की फ़ज़ीलत पर संकेत देता है; नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "अगर लोगों को पता होता कि अज़ान और पहली सफ़ में क्या (सवाब) है, फिर वे इसके लिए कुरआ अंदाज़ी (लॉटरी) करने के सिवा कोई रास्ता न पाते, तो वे ज़रूर कुरआ अंदाज़ी करते।" (3)।

---

(1) तफ़सीर अल-तबरी 14/48-54, तफ़सीर मुजाहिद 1/341, तफ़सीर अल-समरकंदी 2/217-218, अल-नुक़त वल-उयून 3/156-157, अल-वसीत 3/43, ज़ाद अल-मसीर 4/396-397, तफ़सीर अल-राज़ी 19/177-178। इब्न अल-जौज़ी और अल-राज़ी ने पाँचवें मत को इब्न अल-मुसय्यिब के बजाय अल-दह्हाक से जोड़ा। इब्न अल-अरबी ने अहकाम अल-क़ुरआन 3/1115 में केवल पाँच मतों को गिनाया। (2) अल-नसाई अल-मुजतबा 2/118 में, और अल-कुबरा (11273) में, अल-तिर्मिज़ी (3122), इब्न माजाह (1046), और अहमद (2783)। अबू अल-जौज़ा: वे औस बिन अब्दुल्लाह अल-रबई हैं। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: जाफ़र बिन सुलेमान ने इस हदीस को अम्र बिन मलिक से, अबू अल-जौज़ा से इसी तरह रिवायत किया, और उन्होंने इसमें इब्न अब्बास का ज़िक्र नहीं किया, और इसके नूह की हदीस से अधिक सही होने की संभावना है। इब्न कसीर ने इस आयत की

व्याख्या में कहा: एक बहुत ही अजीब हदीस, और इसमें बहुत अधिक नक़ारत (विचित्रता) है। फिर उन्होंने इसे अबू अल-जौज़ा की बात होने को प्राथमिकता दी। (3) पूर्ववर्ती 5/133।

سورة الحجر: آیت ۲۴ ۲۰۱ چھٹا: «المستقدمین»: وہ جو جہاد میں شہید ہوئے، اور «المستأخرین»: وہ جو شہید نہیں ہوئے؛ یہ قرظی نے کہا ہے۔ ساتواں: «المستقدمین»: مخلوق کے اول لوگ، اور «المستأخرین»: مخلوق کے آخری لوگ؛ یہ شعبی نے کہا ہے۔ آٹھواں: «المستقدمین»: نماز کی صفوں میں، اور «المستأخرین» ان میں عورتوں کی وجہ سے(۱)۔ اور یہ سب اللہ تعالیٰ کے علم میں ہے، کیونکہ وہ ہر موجود اور معدوم کو جاننے والا ہے، اور وہ جانتا ہے کہ کون پیدا ہوا اور وہ قیامت کے دن تک کیا پیدا کرنے والا ہے۔ البتہ آٹھواں قول آیت کے نزول کا سبب ہے؛ اس لیے جو نسائی اور ترمذی(۲) نے ابو الجوزاء سے، ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: ایک خوبصورت عورت تھی جو لوگوں میں سب سے زیادہ حسین تھی، وہ رسول اللہ ﷺ کے پیچھے نماز پڑھا کرتی تھی۔ تو کچھ لوگ آگے بڑھ جاتے یہاں تک کہ پہلی صف میں ہوتے تاکہ اسے نہ دیکھ سکیں، اور ان میں سے کچھ پیچھے رہ جاتے یہاں تک کہ آخری صف میں ہوتے، پھر جب وہ رکوع کرتے تو اپنی بغل کے نیچے سے دیکھتے۔ تو اللہ عزوجل نے یہ آیت نازل فرمائی: ﴿وَلَقَدْ عَلِمْنَا الْمُسْتَقْدِمِينَ مِنكُمْ وَلَقَدْ عَلِمْنَا الْمُسْتَأْخِرِينَ﴾۔ اور یہ ابو الجوزاء سے مروی ہے اور اس میں ابن عباس کا ذکر نہیں ہے، اور یہی زیادہ صحیح ہے۔ دوسری بات: یہ نماز کے اول وقت کی فضیلت، اور پہلی صف की فضیلت پر دلالت کرتا ہے؛ نبی ﷺ نے فرمایا: «اگر لوگوں کو معلوم ہو جائے کہ اذان اور پہلی صف میں کیا (اجر و ثواب) ہے، پھر انہیں اس پر قرعہ اندازی کرنے کے سوا کوئی راستہ نہ ملے، تو وہ ضرور اس پر قرعہ اندازی کریں گے»(۳)۔

---

(۱) تفسیر طبری ۱۴/ ۴۸ - ۵۴، اور تفسیر مجاہد ۱/ ۳۴۱، اور تفسیر سمرقندی ۲/ ۲۱۷ - ۲۱۸، اور النکت والعیون ۳/ ۱۵۶ - ۱۵۷، والوسیط ۳/ ۴۳، وزاد المسیر ۴/ ۳۹۶ - ۳۹۷، وتفسیر رازی ۱۹/ ۱۷۷ - ۱۷۸۔ اور ابن جوزی اور رازی نے پانچویں قول کی نسبت ابن مسیب کے بجائے

ضحاک کی طرف کی۔ اور ابن عربی نے احکام القرآن ۳/ ۱۱۱۵ میں صرف پانچ اقوال شمار کیے۔ (۲) نسائی فی المجتبیٰ ۲/ ۱۱۸، اور الکبریٰ میں (۱۱۲۷۳)، اور ترمذی (۳۱۲۲)، اور ابن ماجہ (۱۰۴۶)، اور احمد (۲۷۸۳)۔ اور ابو الجوزاء: یہ اوس بن عبد اللہ ربعی ہیں۔ اور ترمذی نے کہا: جعفر بن سلیمان نے یہ حدیث عمرو بن مالک سے، ابو الجوزاء سے اسی طرح روایت کی ہے، اور اس میں ابن عباس کا ذکر نہیں کیا، اور یہ نوح کی حدیث سے زیادہ صحیح لگتی ہے۔ اور ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر में कहा: بہت ہی غریب حدیث ہے، اور اس میں سخت نکارت ہے۔ پھر انہوں نے اسے ابو الجوزاء کا کلام ہونے کو ترجیح دی۔ (۳) سلف ۵/ ۱۳۳۔

Surah Al-Hijr: Verse 24, Page 202

If a man comes at the time of Zawāl (noon) and takes a place in the first row next to the Imam, he attains three levels of virtue: early arrival, being in the first row, and proximity to the Imam. If he comes at Zawāl but takes a place in the last row or any row other than the first, he attains the virtue of early arrival but misses the virtue of the first row and proximity. If he comes at the time of Zawāl and stands in the first row but not next to the Imam, he attains the virtue of early arrival and the first row, but misses proximity to the Imam. If he comes after Zawāl and stands in the first row, he misses the virtue of early arrival but attains the virtue of the first row and proximity to the Imam. And so on.

Proximity to the Imam is not for everyone; rather, it is as the Prophet ﷺ said: "Let those of you who are mature and wise stand near me" (1) - the Hadith. So, the position next to the Imam should be for someone with these qualities. If someone else takes it, they should be moved back and the qualified person moved forward to that spot, because it is their right by the command of the Lawgiver, just as the Mihrab is the place of the Imam whether he steps forward or back; this was said by Ibn al-Arabi (2).

I say: Upon this is based the saying of Umar (may Allah be pleased with him): "Step back, O so-and-so; step forward, O so-and-so." Then he would step forward and say the Takbir (3). It has been narrated from Ka'b that a man from this Ummah may fall down in prostration, and forgiveness is granted to those behind him. Ka'b used to seek the back row of the mosque hoping for that, and he mentioned that he found it so in the Torah. It was mentioned by Al-Tirmidhi al-Hakim in "Nawadir al-Usul" (4). More explanation on this chapter will come in Surah As-Saffat, if Allah the Almighty wills.

Third: Just as this verse indicates the virtue of the first row in prayer, it also indicates the virtue of the first row in battle. Standing at the forefront facing the enemy and a servant selling himself to Allah the Almighty is an act that no other deed can equal. Advancing to it is better, and there is no disagreement or ambiguity about it. And it was not...

(1) Previously mentioned 2/48. (2) In Ahkam al-Quran 3/1115-1116. (3) Reported by al-Tabari in Tafsir 19/653. (4) Nawadir al-Usul p. 29, the twentieth principle.

सूरा अल-हिज्र: आयत 24, पृष्ठ 202

यदि कोई व्यक्ति ज़वाल (दोपहर) के समय आता है और इमाम के बगल में पहली सफ (पंक्ति) में जगह लेता है, तो वह फ़ज़ीलत (पुण्य) के तीन स्तर हासिल करता है: समय की शुरुआत, पहली सफ, और इमाम की निकटता। यदि वह ज़वाल के समय आता है, लेकिन आखिरी सफ में या पहली सफ के अलावा किसी अन्य सफ में बैठता है, तो उसने समय की शुरुआत की फ़ज़ीलत तो हासिल कर ली, लेकिन पहली सफ और निकटता की फ़ज़ीलत खो दी। यदि वह ज़वाल के समय आता है और पहली सफ में खड़ा होता है लेकिन इमाम के बगल में नहीं, तो उसने समय की शुरुआत और पहली सफ की फ़ज़ीलत हासिल कर ली, लेकिन इमाम की निकटता खो दी। यदि वह ज़वाल के बाद आता है और पहली सफ में खड़ा होता है, तो वह समय की शुरुआत की फ़ज़ीलत खो देता है, लेकिन पहली सफ और इमाम की निकटता की फ़ज़ीलत हासिल कर लेता है। और इसी तरह।

इमाम की निकटता हर किसी के लिए नहीं है; बल्कि, यह वैसा ही है जैसा कि पैगंबर ﷺ ने कहा: "तुममें से जो समझदार और बुद्धिमान हैं वे मेरे पास खड़े हों" (1) - हदीस। इसलिए, इमाम के बगल का स्थान उन लोगों के लिए होना चाहिए जिनमें ये गुण हों। यदि कोई और उसे ले लेता है, तो उसे पीछे कर दिया जाना चाहिए और योग्य व्यक्ति को उस स्थान पर आगे लाया जाना चाहिए, क्योंकि शरीयत देने वाले के आदेश से यह उसका अधिकार है, जैसे कि मेहराब इमाम का स्थान है चाहे वह आगे बढ़े या पीछे; यह इब्न अल-अरबी (2) द्वारा कहा गया था।

मैं कहता हूँ: इसी पर उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) का यह कथन आधारित है: "ए फलां, पीछे हो जाओ; ए फलां, आगे आओ।" फिर वह आगे बढ़ते और तकबीर कहते (3)। काब से रिवायत है कि इस उम्मत का एक आदमी सजदे में गिर सकता है, और उसके पीछे वालों को क्षमा कर दिया जाता है। काब इसकी आशा में मस्जिद की पिछली सफ की तलाश करते थे, और उन्होंने उल्लेख किया कि उन्होंने तौरात में भी ऐसा ही पाया। अल-तिर्मिज़ी अल-हाकिम ने इसे "नवादिर अल-उसूल" (4) में उद्धृत किया है। इस अध्याय पर और अधिक स्पष्टीकरण सूरा अस-साफ़ात में आएगा, यदि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने चाहा।

तीसरा: जिस तरह यह आयत नमाज़ में पहली सफ की फ़ज़ीलत की ओर इशारा करती है, उसी तरह यह युद्ध में पहली सफ की फ़ज़ीलत की ओर भी इशारा करती है। दुश्मन के सामने अग्रिम पंक्ति में खड़े होना और एक बंदे का अल्लाह सर्वशक्तिमान के लिए खुद को बेच देना ऐसा कार्य है जिसकी

बराबरी कोई दूसरा कार्य नहीं कर सकता। इसकी ओर आगे बढ़ना बेहतर है, और इसके बारे में कोई मतभेद या अस्पष्टता नहीं है। और यह नहीं था...

(1) पहले उल्लेखित 2/48. (2) अहकाम अल-क़ुरान 3/1115-1116 में। (3) अल-तबरी ने तफ़सीर 19/653 में रिवायत की। (4) नवादिर अल-उसूल पृ. 29, बीसवां सिद्धांत।

سورہ الحجر: آیت ٢٤، صفحہ ٢٠٢

چنانچہ اگر کوئی شخص زوال کے وقت آئے اور امام کے پہلو میں پہلی صف میں جگہ پائے، تو اس نے فضیلت کے تین درجے حاصل کر لیے: وقت کی اولیت، پہلی صف، اور امام کی قربت۔ اگر وہ زوال کے وقت آئے لیکن آخری صف میں یا پہلی صف کے علاوہ کسی اور صف میں جگہ لے، تو اس نے وقت کی اولیت کی فضیلت تو حاصل کر لی، لیکن پہلی صف اور قربت کی فضیلت کھو دی۔ اگر وہ زوال کے وقت آئے اور پہلی صف میں کھڑا ہو لیکن امام کے قریب نہ ہو، تو اس نے وقت کی اولیت اور پہلی صف کی فضیلت حاصل کر لی، لیکن امام کی قربت سے محروم رہا۔ اگر وہ زوال کے بعد آئے اور پہلی صف میں کھڑا ہو، تو اس سے وقت کی اولیت کی فضیلت چھوٹ گئی، لیکن اس نے پہلی صف اور امام کی قربت کی فضیلت حاصل کر لی۔ اور اسی طرح۔

امام کی قربت ہر ایک کے لیے نہیں ہے، بلکہ یہ ویسا ہی ہے جیسا کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "تم میں سے وہ لوگ میرے قریب رہیں جو عقل و دانش والے ہیں" (1) - حدیث۔ پس امام کے قریب وہی ہونا چاہیے جس میں یہ صفت ہو، اگر کوئی دوسرا اس جگہ آ جائے تو اسے پیچھے کر دیا جائے گا اور صاحبِ صفت کو آگے کر دیا جائے گا، کیونکہ شارع کے حکم سے یہ اسی کا حق ہے، جیسے محراب امام کی جگہ ہے خواہ وہ آگے بڑھے یا پیچھے؛ یہ ابن العربی (2) نے کہا ہے۔

میں کہتا ہوں: حضرت عمر ؓ کے اس قول کا بھی یہی محمل ہے: "اے فلاں پیچھے ہٹ جاؤ، اے فلاں آگے آ جاؤ"۔ پھر وہ آگے بڑھتے اور تکبیر کہتے (3)۔ اور کعب سے روایت ہے کہ اس امت کا ایک شخص سجدے میں گرتا ہے تو اس کے پیچھے والوں کی مغفرت ہو جاتی ہے۔ کعب اس امید پر مسجد کی آخری صف تلاش کیا کرتے تھے، اور انہوں نے ذکر کیا کہ انہوں نے تورات میں

بھی ایسا ہی پایا۔ اسے ترمذی الحکیم نے "نوادر الاصول" (4) میں ذکر کیا ہے۔ اس باب کی مزید وضاحت سورہ الصافات میں آئے گی، ان شاء اللہ تعالیٰ۔

تیسری بات: جس طرح یہ آیت نماز میں پہلی صف کی فضیلت پر دلالت کرتی ہے، اسی طرح یہ قتال (جہاد) میں پہلی صف کی فضیلت پر بھی دلالت کرتی ہے؛ کیونکہ دشمن کے سامنے سینہ سپر ہونا اور بندے کا اپنی جان اللہ تعالیٰ کے ہاتھ بیچ دینا ایسا عمل ہے جس کے برابر کوئی عمل نہیں، لہٰذا اس میں سبقت لے جانا افضل ہے، اور اس میں نہ کوئی اختلاف ہے اور نہ ہی کوئی پوشیدگی۔ اور نہیں تھا...

(1) سابقہ ۲/٤٨۔ (2) احکام القرآن ۱۱۱٥/۳ - ۱۱۱٦ میں۔ (3) اسے طبری نے تفسیر ٦٥۳/۱۹ میں روایت کیا ہے۔ (4) نوادر الاصول ص ۲۹، الاصل العشرون۔

Page 203 Surah Al-Hijr: Verses 24 - 26

No one would step forward in war ahead of the Messenger of Allah (peace be upon him); because he was the bravest of people. Al-Bara' said: By Allah, when the fighting grew intense, we would take shelter behind him, and the brave among us was the one who could stand level with him. He meant the Prophet (peace be upon him) (1).

The Almighty's saying: {And indeed, your Lord - He will gather them; indeed, He is Wise and Knowing. 25} The Almighty's saying: {And indeed, your Lord - He will gather them} meaning: for account and recompense. {Indeed, He is Wise and Knowing} was mentioned previously (2).

The Almighty's saying: {And We did certainly create man out of clay from an altered black mud. 26} The Almighty's saying: {And We did certainly create man} meaning: Adam, peace be upon him. {out of clay (salsal)} meaning: from dry clay; narrated from Ibn Abbas and others (3). And 'salsal' is pure clay mixed with sand, which makes a clinking sound when it dries, and if it is cooked by fire, it becomes pottery (fakhkhar); narrated from Abu Ubaida (4). This is the opinion of most commentators (5). Linguists recited: "Like the running of the clinking wanderer" (6)

And Mujahid said (7): It is stinking mud. Al-Kisa'i chose this (8). He said: It is from the Arabic saying (9): 'The meat has clinked (salla)' or 'made clinking (asalla)': if it has become putrid, whether cooked or raw, it clinks with a sound (sallool). Al-Hutay'ah said:

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1116, and the saying of Al-Bara' was narrated by Muslim (1776) (79). (2) 1/429. (3) Tafsir al-Tabari 14/57 - 58. (4) In Majaz al-Quran 1/350. (5) See Tafsir al-Tabari 14/57, Ma'ani al-Quran by al-Farra' 2/88, al-Nukat wa al-Uyun 3/157, al-Muharrar al-Wajiz 3/358, and Zad al-Masir 4/397. (6) The second half of a verse by al-A'sha al-Kabir Maymun bin Qays, and its first half is: "A strong camel that runs when touched by the whip." It is in his Diwan p. 57, Majaz al-Quran by Abu Ubaida 1/350 - 351, and Lisan (s-l-l). (7) In his Tafsir 1/341, and al-Tabari narrated it from him in his Tafsir 14/58 - 59. (8) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 4/24, and Tafsir al-Baghawi 3/49. (9) Al-Sihah (s-l-l).

पृष्ठ २०३ सूरह अल-हिज्र: आयत २४ - २६

अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के सामने युद्ध में कोई आगे नहीं बढ़ता था; क्योंकि वह लोगों में सबसे बहादुर थे। अल-बराह ने कहा: खुदा की कसम, जब लड़ाई तेज़ हो जाती थी, तो हम उनके पीछे शरण लेते थे, और हम में से बहादुर वह था जो उनके साथ खड़ा हो सकता था। उनका मतलब पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से था (१)।

अल्लाह तआला का फरमान: {और वास्तव में, आपका रब ही उन्हें इकट्ठा करेगा; वास्तव में, वह हकीम (तत्वज्ञ) और अलीम (सब कुछ जानने वाला) है। २५} अल्लाह तआला का फरमान: {और वास्तव में, आपका रब ही उन्हें इकट्ठा करेगा} यानी: हिसाब और बदले के लिए। {वास्तव में, वह हकीम और अलीम है} पहले उल्लेख किया जा चुका है (२)।

अल्लाह तआला का फरमान: {और हमने निश्चित रूप से मनुष्य को सड़ी हुई काली मिट्टी के खनखनाते गारे से बनाया है। २६} अल्लाह तआला का फरमान: {और हमने निश्चित रूप से मनुष्य को बनाया} यानी: आदम अलैहिस्सलाम। {खनखनाते गारे (सलसाल) से} यानी: सूखी मिट्टी से; इब्न अब्बास और अन्य से (३)। और 'सलसाल' वह शुद्ध मिट्टी है जिसे रेत के साथ मिलाया जाता है, जो सूखने पर खनखनाहट की आवाज़ करती है, और अगर इसे आग से पकाया जाए, तो यह मिट्टी के बर्तन (फख्खार) बन जाती है; अबू उबैदा से (४)। यह अधिकांश टीकाकारों की राय है (५)। भाषाविदों ने उद्धृत किया है: "घूमने वाले खनखनाते (घोड़े) की दौड़ की तरह" (६)

और मुजाहिद ने कहा (७): यह बदबूदार गारा है। अल-किसाई ने इसे चुना (८)। उन्होंने कहा: यह अरबों के इस कथन से है (९): मांस 'सल' (खनखना) गया या 'असल' हो गया: यदि वह सड़ गया हो, चाहे वह पका हुआ हो या कच्चा, वह एक विशेष ध्वनि (सुलुल) देता है। अल-हुतैय्या ने कहा:

पादलेख: (१) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान ३/१११६, और अल-बराह का कथन मुस्लिम (१७७६) (७९) द्वारा निकाला गया है। (२) १/४२९। (३) तफ़सीर अल-तबरी १४/५७ - ५८। (४) मजाज़ अल-कुरान १/३५० में। (५) देखें तफ़सीर अल-तबरी १४/५७, अल-फर्रा द्वारा मानी अल-कुरान २/८८, अल-नुकात वल-उयून ३/१५७, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/३५८, और ज़ाद अल-मसीर ४/३९७। (६) अल-अशा अल-कबीर मैमुन बिन कैस की एक कविता का दूसरा चरण, और इसका पहला चरण है: "एक मजबूत ऊंटनी जो कोड़ा छूने पर दौड़ती है।" यह उनके दीवान पृष्ठ ५७, अबू उबैदा द्वारा मजाज़ अल-कुरान १/३५० - ३५१, और अल-लिसान (स-ल-ल) में है। (७) उनकी तफ़सीर १/३४१ में,

और अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर १४/५८ - ५९ में उनसे इसे निकाला है। (८) अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान ४/२४, और तफ़सीर अल-बग़वी ३/४९। (९) अल-सिहाह (स-ल-ल)।

صفحہ ۲۰۳ سورة الحجر: آیات ۲۴ - ۲۶

رسول اللہ ﷺ کے سامنے جنگ میں کوئی آگے نہیں بڑھتا تھا؛ کیونکہ آپ ﷺ لوگوں میں سب سے زیادہ بہادر تھے۔ البراء نے کہا: خدا کی قسم، جب لڑائی شدت اختیار کر جاتی تو ہم آپ ﷺ کی آڑ لیتے تھے، اور ہم میں سے بہادر وہ ہوتا تھا جو آپ ﷺ کے برابر کھڑا ہوتا۔ ان کا مطلب نبی ﷺ تھے (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَإِنَّ رَبَّكَ هُوَ يَحْشُرُهُمْ إِنَّهُ حَكِيمٌ عَلِيمٌ ٢٥﴾ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَإِنَّ رَبَّكَ هُوَ يَحْشُرُهُمْ﴾ یعنی: حساب اور بدلے کے لیے۔ ﴿إِنَّهُ حَكِيمٌ عَلِيمٌ﴾ پہلے گزر چکا (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنسَانَ مِن صَلْصَالٍ مِّنْ حَمَإٍ مَّسْنُونٍ ٢٦﴾ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنسَانَ﴾ یعنی: آدم علیہ السلام۔ ﴿مِن صَلْصَالٍ﴾ یعنی: خشک مٹی سے؛ ابن عباس اور دیگر سے مروی ہے (۳)۔ اور 'صلصال' وہ خالص مٹی ہے جسے ریت کے ساتھ ملایا گیا ہو، جو خشک ہونے پر بجنے لگتی ہے، اور اگر اسے آگ پر پکایا جائے تو وہ ٹھیکرا (فخار) بن جاتی ہے؛ ابو عبیدہ سے مروی ہے (۴)۔ اور یہی اکثر مفسرین का قول ہے (۵)۔ اور ماہرین لغت نے پڑھا ہے: كعَدْوِ المُصَلْصِلِ الجَوَّالِ (۶)

اور مجاہد نے کہا (۷): یہ بدبودار گارا ہے۔ اور الکسائی نے اسے ہی پسند کیا (۸)۔ انہوں نے کہا: یہ عربوں کے اس قول سے ہے (۹): گوشت 'صل' گیا یا 'اصل' ہو گیا: جب وہ بدبودار ہو جائے، خواہ پکا ہوا ہو یا کچا، وہ ایک خاص آواز (صلول) دیتا ہے۔ الحطیئہ نے کہا:

حواشی: (۱) احکام القرآن لابن العربی ۱۱۱۶/۳، اور البراء کا قول مسلم (۱۷۷۶) (۷۹) نے روایت کیا ہے۔ (۲) ۴۲۹/۱۔ (۳) تفسیر الطبری ۵۷/۱۴ - ۵۸۔ (۴) مجاز القرآن ۳۵۰/۱ میں۔ (۵) دیکھیے

تفسیر الطبری ۵۷/۱۴، معانی القرآن للفراء ۸۸/۲، والنکت والعیون ۱۵۷/۳، والمحرر الوجیز ۳۵۸/۳، وزاد المسیر ۳۹۷/۴۔ (۶) یہ اعشیٰ الکبیر میمون بن قیس کے ایک شعر کا دوسرا مصرعہ ہے، اور اس کا پہلا مصرعہ ہے: عنتریس تعدو إذا مسَّها السوطـ یہ ان کے دیوان ص ۵۷، مجاز القرآن لأبی عبیدہ ۳۵۰/۱ - ۳۵۱، اور اللسان (صلل) میں ہے۔ (۷) ان کی تفسیر ۳۴۱/۱ میں، اور اسے طبری نے اپنی تفسیر ۵۸/۱۴ - ۵۹ میں روایت کیا ہے۔ (۸) معانی القرآن للنحاس ۲۴/۴، اور تفسیر البغوی ۴۹/۳۔ (۹) الصحاح (صلل)۔

Surat Al-Hijr: Verse 26 - Page 204

“That is a young man who spends according to his ability... The foul smell does not spoil the meat near him.” (1)

And "Salsal" clay and "Mislaal", meaning: it makes a sound when you tap it, just as new [pottery] makes a sound (2). It was first dust, meaning: scattered parts, then it was moistened and became mud, then it was left until it smelled, so it became "hama' masnun", meaning: changed, then it dried and became "salsal"; according to the majority opinion. The explanation of this has already been mentioned in "Al-Baqarah" (3).

"Al-Hama'": black mud, and likewise "al-ham'ah", with the sukun (silence marker), you say of it: I cleared the well's mud (ham'at al-bi'r ham'an); with sukun: when you remove its mud. And "hami'at al-bi'r ham'an"; with the vowel: its mud increased. And "ahma'tuha ihma'an": I threw mud into it; from Ibn al-Sikkit (5). Abu Ubaida said: "al-ham'ah", with a sukun on the mim, is like "al-kam'ah". The plural is "ham'", like "tamrah" and "tamr". And "al-hama'" is the infinitive, like "al-hala'" and "al-jaza'", then it was named by it (6).

And "Al-Masnun": the changed one. Ibn Abbas said: it is wet, stinking soil, which was made into clay like pottery. Similar is the saying of Mujahid and Qatada, they both said: The stinking is: the changed one (7); from their saying: "asin al-ma'": if the water changed, and from it: "yatasannah" (it has changed over years), and "ma'in ghayri asin" (water not stagnant/changed). From it is the saying of Abu Qais bin al-Aslat (8):

---

(1) His Diwan p. 176, and al-Lisan (S-L-L), and its beginning according to Abu Hatim al-Sijistani in "Fa'altu wa Af'altu" p. 120: He is the youth, the full youth, so know. (2) In the copies: iron (al-hadid), and what is established is from "al-Sihah" and what is between brackets is from it, and it occurred in "al-Lisan" (S-L-L): earthenware (al-khazaf), instead of: pottery (al-fakhkhar). (3) 1/418. (4) In (m): hami'tu. (5) Al-Sihah (H-M-A), and the words of Ibn al-Sikkit in "Islah al-Mantiq" p. 255. (6) Majaz al-Qur'an 1/351, al-Muharrar al-Wajiz 3/359, Zad al-Masir 4/397, and Tafsir al-Razi 19/180. (7) Tafsir al-Tabari 14/61 - 62. (8) Al-Nukat wal-'Uyun 3/158.

सूरह अल-हिज्र: आयत २६ - पृष्ठ २०४

"वह एक ऐसा युवक है जो अपनी क्षमता के अनुसार खर्च करता है... उसके पास रखे मांस को दुर्गंध खराब नहीं करती।" (१)

"सलसाल" मिट्टी और "मिसलाल", अर्थात: जब आप उसे थपथपाते हैं तो वह आवाज़ करती है, जैसे नया [मिट्टी का पात्र] आवाज़ करता है (२)। पहले यह धूल थी, अर्थात: बिखरे हुए हिस्से, फिर इसे भिगोया गया तो यह कीचड़ बन गया, फिर इसे तब तक छोड़ा गया जब तक कि इसमें दुर्गंध न आ जाए, तो यह "हमा' मसनून" बन गया, अर्थात: परिवर्तित, फिर यह सूख गया और "सलसाल" बन गया; अधिकांश विद्वानों की राय के अनुसार। इसका स्पष्टीकरण "अल-बक़रह" में पहले ही आ चुका है (३)।

"अल-हमा'": काली मिट्टी, और इसी तरह "अल-हम'आ", सुकून के साथ, आप इसके बारे में कहते हैं: मैंने कुएं की मिट्टी साफ़ की (हमा'अतुल बिर हमा'अन); सुकून के साथ: जब आप इसकी मिट्टी हटा देते हैं। और "हमिअतुल बिर हमा'अन"; स्वर (हरकत) के साथ: इसकी मिट्टी बढ़ गई। और "अहमा'तुहा इहमा'अन": मैंने इसमें मिट्टी डाली; इब्न अल-सिक्किट (५) से। अबू उबैदा ने कहा: "अल-हम'आ", मीम पर सुकून के साथ, "अल-कम'आ" की तरह है। इसका बहुवचन "हम'" है, जैसे "तमराह" और "तमर"। और "अल-हमा'" स्रोत (मस्दर) है, जैसे "अल-हला'" और "अल-जज़ा'", फिर इसका नाम इसी पर रखा गया (६)।

और "अल-मसनून": परिवर्तित। इब्न अब्बास ने कहा: यह गीली, बदबूदार मिट्टी है, जिसे मिट्टी के पात्रों की तरह चिकनी मिट्टी बना दिया गया। मुजाहिद और क़तादा का कथन भी ऐसा ही है, उन दोनों ने कहा: बदबूदार का अर्थ है: परिवर्तित (७); उनके इस कथन से: "आसिन अल-मा'": यदि पानी बदल गया हो, और इसी से: "यतसन्नह", और "मआइन ग़ैरि आसिन" (बिना बदले हुए पानी)। इसी से अबू क़ैस बिन अल-अस्लत का कथन है (८):

---

(१) उनका दीवान पृष्ठ १७६, और अल-लिसान (स-ल-ल), और इसकी शुरुआत अबू हातिम अल-सिजिस्तानी के अनुसार "फ़अल्तु व अफ़अल्तु" पृष्ठ १२० में है: वह युवक है, पूर्ण युवक, तो जान लो। (२) प्रतियों में: लोहा (अल-हदीद), और जो स्थापित है वह "अल-सिहाह" से है और कोष्ठक के बीच जो है वह उसी से है, और "अल-लिसान" (स-ल-ल) में आया है: 'खज़फ़' (मिट्टी का बर्तन), 'फ़ख़्ख़ार' के स्थान पर। (३) १/४१८. (४) (म) में: हमिअतु। (५) अल-सिहाह (ह-म-अ), और इब्न अल-सिक्किट के

शब्द "इस्लाह अल-मन्तिक" पृष्ठ २५५ में। (६) मजाज़ अल-क़ुरआन १/३५१, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/३५९, ज़ाद अल-मसीर ४/३९७, और तफ़सीर अल-राज़ी १९/१८०। (७) तफ़सीर अल-तबरी १४/६१ - ६२। (८) अल-नुकत वल-उयून ३/१५८।

سورة الحجر: آیت ۲۶ - صفحہ ۲۰۴

"وہ ایسا جوان ہے جو اپنی استطاعت کے مطابق خرچ کرتا ہے... اس کے پاس رکھے ہوئے گوشت کو بدبو خراب نہیں کرتی۔" (۱)

اور "صلصال" مٹی اور "مصلال"، یعنی: جب تم اسے تھپتھپاؤ تو وہ آواز دے، جیسا کہ نیا [مٹی کا برتن] آواز دیتا ہے (۲)۔ تو پہلے وہ مٹی تھی، یعنی: بکھرے ہوئے اجزاء، پھر اسے بھگویا گیا تو وہ گارا بن گیا، پھر اسے چھوڑ دیا گیا یہاں تک کہ وہ بدبودار ہو گیا، تو وہ "حَمَإٍ مَسْنُون" بن گیا، یعنی: متغیر (بدلا ہوا)، پھر وہ سوکھ گیا تو "صلصال" بن گیا؛ جمہور کے قول کے مطابق۔ "البقرہ" میں اس کی وضاحت گزر چکی ہے (۳)۔

"الحَمَأ": کالی مٹی، اور اسی طرح "الحَمْأة"، سکون کے ساتھ، تم اس سے کہتے ہو: میں نے کنویں کی مٹی نکالی (حَمَأْتُ البئرَ حَمْأً)؛ سکون کے ساتھ: جب تم اس کی مٹی نکال دو۔ اور "حَمِئَتِ البئرُ حَمَأً"؛ حرکت (زبر) کے ساتھ: اس کی مٹی بڑھ گئی۔ اور "أَحْمَأْتُها إحماءً": میں نے اس میں مٹی ڈالی؛ ابن السکیت (۵) سے۔ ابو عبیدہ نے کہا: "الحَمْأة"، میم کے سکون کے ساتھ، "الكَمْأة" کی طرح ہے۔ اور اس کی جمع "حَمْء" ہے، جیسے "تَمْرة" اور "تَمْر"۔ اور "الحَمَأ" مصدر ہے، جیسے "الهَلَع" اور "الجَزَع"، پھر اس کا نام اسی پر رکھا گیا (۶)۔

اور "المسنون": بدلا ہوا (متغیر)۔ ابن عباس نے کہا: یہ وہ گیلی مٹی ہے جو بدبودار ہو جائے، پھر اسے ٹھیکری کی طرح کھنکھناتی مٹی بنا دیا گیا۔ مجاہد اور قتادہ کا قول بھی اسی طرح ہے، ان دونوں نے کہا: بدبودار کا مطلب ہے: بدلا ہوا (۷)؛ ان کے اس قول سے: "آسِنَ الماء": جب پانی بدل جائے، اور اسی سے ہے: "يَتَسَنَّهْ"، اور "ماءٍ غَيْرِ آسِنٍ"۔ اسی سے ابو قیس بن الاسلت کا قول ہے (۸):

(١) ان کا دیوان صفحہ ١٧٦، اور اللسان (صلل)، اور اس کا پہلا مصرعہ ابو حاتم السجستانی کے ہاں "فعلت و أفعلت" صفحہ ١٢٠ میں ہے: وہ جوان ہے، مکمل جوان، تو جان لو۔ (٢) نسخوں میں: لوہا (الحديد)، اور جو ثابت ہے وہ "الصحاح" سے ہے اور جو قوسین کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے، اور "اللسان" (صلل) میں واقع ہوا ہے: 'خزف' (ٹھیکری)، 'فخار' کے بدلے۔ (٣) ١/٤١٨۔ (٤) (م) میں: حمئت۔ (٥) الصحاح (حمأ)، اور ابن السکیت کا کلام "إصلاح المنطق" صفحہ ٢٥٥ میں۔ (٦) مجاز القرآن ١/٣٥١، المحرر الوجيز ٣/٣٥٩، زاد المسير ٤/٣٩٧، اور تفسير الرازي ١٩/١٨٠۔ (٧) تفسير الطبري ١٤/٦١ - ٦٢۔ (٨) النكت والعيون ٣/١٥٨۔

٢٠٥ Surah Al-Hijr: Verse 26 "She quenched my thirst with saliva that is not foul-smelling, like musk crumbled into grape water." Al-Farra' said: It means "altered," and its origin is from their saying: "I whetted (sannantu) a stone against a stone" when you rub it against it. What comes out from the two stones is called "as-sinanah" and "as-sanin," and from it is "al-misann" (the whetstone)(1). The poet said: "Then I took her by the waist to the red dome, walking on smooth (masnun) marble." Meaning: rubbed and smoothed. It was narrated that Yazid bin Mu'awiya said to his father: "Do you not see Abd al-Rahman ibn Hassan courting your daughter in his poetry?" Mu'awiya said: "What did he say?" He replied: "He said: She is radiant like a diver's pearl, distinguished from hidden jewels." Mu'awiya said: "He spoke the truth!" Then Yazid said: "He says: And if you trace her lineage, you will find her in high honors, not lacking in noble deeds."(2) He (Mu'awiya) said: "He spoke the truth!" Then he (Yazid) said: "What about his saying: 'Then I took her by the waist...'? The verse." Mu'awiya said: "He lied." Abu Ubaidah(3) said: "Al-Masnun" means "poured out." It is from the Arabs' saying: "I poured (sannantu) water and other things onto the face" when you pour it. And "as-sann" means "pouring"(4). Ali bin Abi Talhah narrated from Ibn Abbas: "Al-Masnun" means "the moist"(5). And this...

(1) Ma'ani al-Qur'an 2/88, by Al-Farra', without his saying: "as-sinanah," and none of those who quoted Al-Farra's words reported it. See Tahdhib al-Lugha 12/301, and Lisan al-Arab (snn). (2) There is a disagreement regarding the attribution of these verses. Some attributed them to Abu Dahbal al-Jumahi, as in al-Aghani 7/123-124 and al-Kamil by al-Mubarrad 1/387. Others attributed them to Abd al-Rahman bin Hassan bin Thabit, as in al-Aghani 15/109-110, al-Iqd al-Farid 5/322-323, al-Shi'r wa al-Shu'ara 1/484-485, and al-Sihah and al-Lisan (snn). Al-Mubarrad said in al-Kamil 1/387: "What seems to be a consensus is that it belongs to Abd al-Rahman bin Hassan, and it is about Mu'awiya's daughter." In all sources, it is "the green dome" instead of "the red dome." (3) In Majaz al-Qur'an 1/351. (4) See al-Af'al by al-Sarqusti 3/502, Tahdhib al-Lugha 12/301, and Zad al-Masir 4/398. (5) Narrated by al-Tabari in al-Tafsir 14/62, see Zad al-Masir 4/398.

२०५ सूरा अल-हिज्र: आयत २६ "उसने मेरी प्यास को ऐसे लार से बुझाया जिसमें कोई दुर्गंध नहीं थी, जैसे अंगूर के पानी में कस्तूरी मिला दी गई हो।" अल-फर्रा ने कहा: इसका अर्थ है "बदला हुआ", और इसका मूल उनकी इस बात से है: "मैंने पत्थर को पत्थर पर रगड़ा (सनन्तु)" जब आप उसे उस पर रगड़ते हैं। उन दो पत्थरों से जो निकलता है उसे "अस-सिनाना" और "अस-सानीन" कहा जाता है, और इसी से "अल-मिसन्न" (सान पत्थर) निकला है(१)। कवि ने कहा: "फिर मैं उसे कमर से पकड़कर लाल गुंबद की ओर ले गया, जो चिकने (मसनून) संगमरमर पर चल रही थी।" अर्थात: रगड़ा हुआ और चिकना। बताया गया है कि यज़ीद बिन मुआविया ने अपने पिता से कहा: "क्या आप नहीं देखते कि अब्द अल-रहमान इब्न हसन आपकी बेटी के बारे में इश्किया कविता (तशबीब) लिख रहा है?" मुआविया ने कहा: "उसने क्या कहा?" उसने उत्तर दिया: "उसने कहा: वह एक गोताखोर के मोती की तरह दीप्तिमान है, जो छिपे हुए रत्नों में से चुनी गई है।" मुआविया ने कहा: "उसने सच कहा!" फिर यज़ीद ने कहा: "वह कहता है: और यदि तुम उसके वंश का पता लगाओगे, तो उसे ऊंचे सम्मानों में पाओगे, जो नेक कामों में कम नहीं है।" (२) उसने (मुआविया) कहा: "उसने सच कहा!" फिर उसने (यज़ीद) कहा: "तो उसके इस कथन का क्या: 'फिर मैं उसे कमर से पकड़कर ले गया...'? वह छंद।" मुआविया ने कहा: "वह झूठ बोल रहा था।" अबू उबैदा(३) ने कहा: "अल-मसनून" का अर्थ है "उंडेला हुआ"। यह अरबों के इस मुहावरे से है: "मैंने चेहरे पर पानी या अन्य चीजें उंडेलीं (सनन्तु)", जब आप इसे उंडेलते हैं। और "अस-सन्न" का अर्थ है "उंडेलना"(४)। अली बिन अबी तल्हा ने इब्न अब्बास से रिवायत की: "अल-मसनून" का अर्थ "नम" (रतब) है(५)। और यह...

(१) मआनी अल-कुरान २/८८, अल-फर्रा द्वारा, बिना उनके इस कथन के "अस-सिनाना", और अल-फर्रा के इस कथन को उद्धृत करने वालों में से किसी ने भी इसे रिपोर्ट नहीं किया है। देखिए तहज़ीब अल-लुगा १२/३०१, और अल-लिसान (सनन)। (२) इन छंदों के श्रेय के बारे में मतभेद है। उनमें से कुछ ने इसे अबू दहबल अल-जुमही को श्रेय दिया है, जैसा कि अल-अगानी ७/१२३-१२४ और अल-कामिल लिल-मुबर्रद १/३८७ में है। उनमें से कुछ ने इसे अब्द अल-रहमान बिन हसन बिन साबित को श्रेय दिया है, जैसा कि अल-अगानी १५/१०९-११०, अल-इक्द अल-फरीद ५/३२२-३२३, अल-शेर व अल-शुअरा १/४८४-४८५, और अल-सिहाह और अल-लिसान (सनन) में है। अल-मुबर्रद ने अल-कामिल १/३८७ में कहा: "जो आम सहमति लगती है वह यह है कि यह अब्द अल-रहमान बिन हसन की है, और यह मुआविया की बेटी के बारे में है।" सभी स्रोतों में "लाल गुंबद" के बजाय "हरा गुंबद" है। (३) मजाज़ अल-कुरान १/३५१ में। (४) अल-अफल लिल-सरकुस्ती ३/५०२, तहज़ीब अल-लुगा

१२/३०१, और ज़ाद अल-मसीर ४/३९८ देखें। (५) अल-तबरी ने अल-तफ़सीर १४/६२ में इसे निकाला है, ज़ाद अल-मसीर ४/३९८ देखें।

۲۰۵ سورۃ الحجر: آیت ۲۶ "اس نے میری پیاس کو ایسے لعاب سے بجھایا جس میں کوئی ناگواری نہ تھی، جیسے انگوروں کے پانی پر کستوری بکھیر دی گئی ہو۔" اور الفراء نے کہا: یہ "متغیر" (تبدیل شدہ) ہے، اور اس کی اصل ان کے قول سے ہے: "میں نے پتھر پر پتھر رگڑا (سننتُ)" جب آپ اسے اس پر رگڑیں۔ ان دو پتھروں سے جو نکلتا ہے اسے "السنانہ" اور "السنین" کہا جاتا ہے، اور اسی سے "المِسَنّ" (سان کا پتھر) ہے(۱)۔ شاعر نے کہا: "پھر میں اسے کمر سے تھام کر سرخ گنبد کی طرف لے گیا، جو ہموار (مسنون) سنگ مرمر پر چل رہی تھی۔" یعنی: رگڑا ہوا اور ہموار کیا ہوا۔ حکایت ہے کہ یزید بن معاویہ نے اپنے باپ سے کہا: "کیا آپ نہیں دیکھتے کہ عبد الرحمن ابن حسان آپ کی بیٹی کے بارے میں عشقیہ اشعار (تشبیب) پڑھ رہا ہے؟" معاویہ نے کہا: "اس نے کیا کہا؟" اس نے کہا: "اس نے کہا: وہ غوطہ خور کے موتی کی طرح تابندہ ہے، جسے چھپے ہوئے جوہروں میں سے منتخب کیا گیا ہے۔" معاویہ نے کہا: "اس نے سچ کہا!" پھر یزید نے کہا: "وہ کہتا ہے: اور جب تم اس کا نسب دیکھو گے تو اسے بلند و بالا شرافتوں میں پاؤ گے جو نیک کاموں میں کسی سے کم نہیں۔" (۲) انہوں (معاویہ) نے کہا: "اس نے سچ کہا!" پھر اس (یزید) نے کہا: "تو اس کے اس قول کا کیا مطلب: 'پھر میں نے اسے کمر سے تھاما...'؟ وہ بیت۔" معاویہ نے کہا: "وہ جھوٹا ہے۔" اور ابو عبیدہ(۳) نے کہا: "المسنون" کا مطلب ہے "انڈیلا ہوا"۔ یہ عربوں کے اس قول سے ہے: "میں نے چہرے پر پانی وغیرہ انڈیلا (سننتُ)" جب آپ اسے انڈیلیں۔ اور "السَّنّ" کا معنی "انڈیلنا" ہے(۴)۔ اور علی بن ابی طلحہ نے ابن عباس سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: "المسنون" کا مطلب "تر و تازہ" (الرَّطْب) ہے(۵)۔ اور یہ...

(۱) معانی القرآن ۲/۸۸، للفراء، سوائے ان کے قول: "السنانہ" کے، اور الفراء کا یہ قول نقل کرنے والوں میں سے کسی نے اسے نقل نہیں کیا، اور دیکھیے تہذیب اللغہ ۱۲/۳۰۱، اور اللسان (سنن)۔

(۲) ان اشعار کی نسبت میں اختلاف ہے، بعض نے انہیں ابو دہبل الجمحی کی طرف منسوب کیا ہے جیسا کہ الاغانی ۷/۱۲۳-۱۲۴، اور الکامل للمبرد ۱/۳۸۷ میں ہے، اور بعض نے انہیں عبد الرحمن بن حسان بن ثابت کی طرف منسوب کیا ہے جیسا کہ الاغانی ۱۵/۱۰۹-۱۱۰، اور العقد الفرید ۵/۳۲۲-۳۲۳، اور الشعر والشعراء ۱/۴۸۴-۴۸۵، اور الصحاح والسان (سنن) میں ہے۔ اور مبرد نے الکامل ۱/۳۸۷ میں کہا: "جس بات پر اجماع نظر آتا ہے وہ یہ ہے کہ یہ عبد الرحمن بن حسان کا ہے، اور یہ معاویہ کی بیٹی کے بارے میں ہے۔" اور تمام مآخذ میں "سرخ گنبد" کے بجائے "سبز گنبد" ہے۔ (۳) مجاز القرآن ۱/۳۵۱ میں۔ (۴) دیکھیے الافعال للسرقسطی ۳/۵۰۲، اور تہذیب اللغہ ۱۲/۳۰۱، اور زاد المسیر ۴/۳۹۸۔ (۵) اسے طبری نے اپنی تفسیر ۱۴/۶۲ میں نکالا ہے، اور دیکھیے زاد المسیر ۴/۳۹۸۔

206 Surah Al-Hijr: Verses 26 - 27

... meaning "poured out"; because it cannot be poured out unless it is moist. Al-Nahhas(1) said: This is a good statement; because it is said: "I poured (sanantu) the thing," meaning: I poured it out. This was stated by (2) Abu Amr ibn al-Ala. From this is the narration reported from Ibn (3) Umar that he used to pour (yasunnu) water on his face and not sprinkle (yashunnu) it. "Al-shann," with the letter 'shin' (ش), means scattering water, and with the 'seen' (س) letter it means pouring it without scattering.

Sibawayh said: "Al-Masnun" means the molded/fashioned. It is taken from "sunnat al-wajh," which is (4) its form/features. Dhu al-Rumma said: "She shows you the features of a face that is not ignoble, smooth with no mole or scar."(5)

Al-Akhfash(6) said: "Al-Masnun" means the erect and standing, from their saying: "a face that is masnun" if it is long. It has been said: "Al-Salsal" is finely crushed dust(7); narrated by al-Mahdawi. Whoever says that "al-salsal" is what is malodorous, its origin is "sallal," where one of the two 'lams' was replaced with 'sad' (8). "And from black mud (hamā'in)" is an explanation for the type of "salsal"; like saying: "I took this from a man from the Arabs."

His words, exalted be He: {And the jinn We created before from scorching fire 27} His words, exalted be He: {And the jinn We created before}, i.e., before the creation of Adam. Al-Hasan said: it means:

---

(1) In Ma'ani al-Quran 4/24 - 26. (2) In the manuscripts: "he said," and what is confirmed is from al-Nukat wa al-'Uyun 3/158, and Zad al-Masir 4/398. (3) Not in the manuscripts, and confirmed from Musannaf Ibn Abi Shaybah 1/67, al-Gharib by al-Khattabi 1/439, al-Nihayah fi Gharib al-Hadith 2/413, and al-Lisan (SNN). (4) In (D), (Z), and (M): "it is," and what is confirmed is from (ZH), which matches what is in al-Wasit by al-Wahidi 3/44, and Tafsir al-Razi 19/180. (5) Diwan Dhu al-Rumma 1/29, and his saying: "ghayr muqrifa" means it is not hybrid/base, but noble. "Al-nadab": the marks of wounds. See al-Sahhah (SNN). (6) Transmitted from him by al-Samarqandi in al-Tafsir 2/218, and al-Mawardi in al-Nukat wa al-'Uyun 3/158. (7) In (ZH): al-murafaq. (8) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 4/24.

२०६ सूरा अल-हिज्र: आयत २६ - २७

... जिसका अर्थ है "डाला हुआ"; क्योंकि उसे तब तक नहीं डाला जा सकता जब तक वह गीला न हो। अल-नहस (१) ने कहा: यह एक अच्छा कथन है; क्योंकि कहा जाता है: "मैंने चीज़ को साना (sanantu)", यानी: मैंने इसे डाला। यह (२) अबू अम्र इब्न अल-अला द्वारा कहा गया था। इसी से इब्न (३) उमर से वर्णित रिवायत है कि वह अपने चेहरे पर पानी डालते (yasunnu) थे और उसे छिड़कते (yashunnu) नहीं थे। "अल-शन्न", 'शीन' के साथ, पानी को बिखेरने को कहते हैं, और 'सीन' के साथ इसका अर्थ बिना बिखेरे डालना है।

सिबवैह ने कहा: "अल-मसनून" का अर्थ है आकार दिया हुआ। यह "सुन्नत अल-वजह" से लिया गया है, जो (४) उसका स्वरूप/विशेषता है। ज़ु अल-रुम्मा ने कहा: "वह तुम्हें चेहरे का वह रूप दिखाती है जो तुच्छ नहीं है, चिकनी है जिसमें न कोई तिल है और न ही कोई निशान।" (५)

अल-अखफश (६) ने कहा: "अल-मसनून" का अर्थ खड़ा और सीधा है, उनके इस कहने से कि: "एक चेहरा मसनून है" यदि वह लंबा हो। यह भी कहा गया है कि: "अल-सलसाल" बारीक पिसी हुई धूल (७) है; अल-महदवी द्वारा वर्णित। जो कोई कहता है कि "अल-सलसाल" वह है जो बदबूदार है, तो इसका मूल "सल्लाल" है, जहाँ दो 'लाम' में से एक को 'साद' (८) से बदल दिया गया। "और काली मिट्टी (हामिन) से" "सलसाल" के प्रकार का स्पष्टीकरण है; जैसे आपका कहना: "मैंने इसे अरबों के एक व्यक्ति से लिया।"

अल्लाह तआला का कथन: {और जिन्नों को हमने इससे पहले लू (झुलसाने वाली आग) की आग से पैदा किया २७} अल्लाह तआला का कथन: {और जिन्नों को हमने इससे पहले पैदा किया} यानी: आदम की रचना से पहले। अल-हसन ने कहा: इसका अर्थ है:

---

(१) मआनी अल-कुरआन ४/२४ - २६ में। (२) प्रतियों में: "कहा", और जो पुष्टि की गई है वह अल-नुकात व अल-उयून ३/१५८ से है, और ज़ाद अल-मसीर ४/३९८ से। (३) प्रतियों में नहीं है, मुसन्नफ़ इब्न अबी शैबा १/६७, अल-ग़रीब लिल-खत्ताबी १/४३९, अल-निहाया फ़ी ग़रीब अल-हदीस २/४१३, और अल-लिसान (सनन) से पुष्ट। (४) (द), (ज़) और (म) में: "वह है", और (ज़ह) से पुष्ट, जो अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत ३/४४ और तफ़सीर अल-राज़ी १९/१८० में जो है उसके अनुरूप है। (५) दीवान ज़ु अल-रुम्मा १/२९, और उनका कहना: "गैर मुक़रिफ़ा", यानी: वह संकर नहीं है, बल्कि कुलीन है। और अल-नदब: घावों के निशान। अल-सह़ाह (सनन) देखें। (६) इसे अल-समरकंदी ने

तफ़सीर २/२१८ में और अल-मावर्दी ने अल-नुकात व अल-उयून ३/१५८ में उनसे उद्धृत किया है। (७) (ज़ह) में: अल-मुरफ़क़। (८) अल-नहस के लिए मआनी अल-कुरआन ४/२४।

۲۰۶ سورة الحجر: آیات ۲۶ - ۲۷

... بمعنی "بہایا ہوا"؛ کیونکہ وہ بہایا ہوا نہیں ہوتا مگر جب وہ تر (گیلا) ہو۔ النحاس (۱) نے کہا: یہ ایک اچھی بات ہے؛ کیونکہ کہا جاتا ہے: "سننتُ الشیء"، یعنی: میں نے اسے بہا دیا۔ یہ بات (۲) ابو عمرو بن العلاء نے کہی۔ اور اسی سے ابن (۳) عمر سے مروی اثر ہے کہ وہ اپنے چہرے پر پانی بہاتے (یسنُّ) تھے اور اسے چھڑکتے (یشُنُّ) نہیں تھے۔ "الشنُّ"، شین کے ساتھ: پانی کا بکھیرنا، اور سین کے ساتھ: اسے بغیر بکھیرے بہانا۔

سیبویہ نے کہا: "المسنون": صورت دیا گیا۔ یہ "سنۃ الوجہ" سے لیا گیا ہے، اور وہ (۴) اس کی صورت ہے۔ ذو الرمہ نے کہا: "وہ تمہیں ایسے چہرے کی ہیئت دکھاتی ہے جو کمینہ نہیں ہے، ہموار ہے جس میں نہ کوئی تل ہے اور نہ کوئی زخم کا نشان۔" (۵)

الاحفش (۶) نے کہا: "المسنون": کھڑا اور سیدھا، ان کے اس قول سے: "وجہٌ مسنون": جب اس میں لمبائی ہو۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ: "الصلصال" باریک پسی ہوئی مٹی (۷) ہے؛ اسے المہدوی نے روایت کیا ہے۔ اور جس نے کہا کہ: "الصلصال" بدبودار چیز ہے، تو اس کی اصل "صلال" ہے، پس دو لاموں میں سے ایک کو صاد (۸) سے بدل دیا گیا۔ "اور سڑے ہوئے گارے (حَمَإٍ) سے" صلصال کی جنس کی وضاحت کر رہا ہے؛ جیسا کہ آپ کا قول ہے: "میں نے یہ عربوں کے ایک شخص سے لیا۔"

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَالْجَانَّ خَلَقْنَاهُ مِن قَبْلُ مِن نَّارِ السَّمُومِ ۲۷﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَالْجَانَّ خَلَقْنَاهُ مِن قَبْلُ﴾ یعنی: آدم کی تخلیق سے پہلے۔ الحسن نے کہا: یعنی:

(۱) معانی القرآن ۲۴/۴ - ۲۶ میں۔ (۲) نسخوں میں: "قال" ہے، اور جو ثابت شدہ ہے وہ النکت والعیون ۱۵۸/۳ سے ہے، اور زاد المسیر ۳۹۸/۴ سے۔ (۳) نسخوں میں نہیں ہے، اور ثابت شدہ مصنف ابن ابی شیبہ ۶۷/۱، الغریب للخطابی ۴۳۹/۱، النہایۃ فی غریب الحدیث ۴۱۳/۲، اور اللسان (سنن) سے ہے۔ (۴) (د) اور (ز) اور (م) میں: "وہو" ہے، اور ثابت شدہ (ظ) سے ہے، جو الواحدی کی الوسیط ۴۴/۳، اور تفسیر الرازی ۱۸۰/۱۹ کے موافق ہے۔ (۵) دیوان ذی الرمہ ۲۹/۱، اور ان کا قول: "غیر مقرفہ" یعنی: وہ دغلی نہیں ہے، بلکہ معزز ہے۔ اور الندب: زخموں کے نشانات۔ اور دیکھئے الصحاح (سنن)۔ (۶) اسے سمرقندی نے التفسیر ۲۱۸/۲ میں، اور الماوردی نے النکت والعیون ۱۵۸/۳ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (۷) (ظ) میں: المرفق ہے۔ (۸) معانی القرآن للنحاس ۲۴/۴۔

Surah Al-Hijr: Verse 27 207

Iblis, Allah the Almighty created him before Adam, peace be upon him. He was named "Jann" (jinn) because he is hidden from eyes. In "Sahih Muslim" (1), from the hadith of Thabit, on the authority of Anas, that the Messenger of Allah ﷺ said: "When Allah the Almighty formed Adam, peace be upon him, in Paradise, He left him as long as Allah willed to leave him. Iblis began to go around him, looking at what he was. When he saw that he was hollow, he knew that he was a creation that could not hold its own."

{From the fire of scorching wind} Ibn Mas'ud said: The scorching fire from which Allah created the jinn is one part out of seventy parts of the fire of Hell. Ibn Abbas said: "As-Samum" is the hot wind that kills (2). And from him: it is a fire that has no smoke, and thunderbolts come from it, and it is a fire that exists between the sky and the veil (3). If Allah decrees a matter, it pierces the veil, and the thunderbolt falls to where it is commanded, and the loud crash you hear is the piercing of that veil. Al-Hasan said: The scorching fire is a fire behind which there is a veil, and what you hear from the "in'itat" (cracking/bursting) (4) of the clouds is its sound. Also from Ibn Abbas, he said: Iblis was from a tribe among the tribes of angels called the Jinn, created from scorching fire from among the angels. He said: And the Jinn mentioned in the Quran were created from a smokeless flame of fire (5).

I say: This view requires examination; for it needs a chain of narration that cuts off all excuses (i.e., definitive proof), as something like this is not said based on mere opinion. Muslim (6) recorded from the hadith of Urwah, on the authority of Aisha, who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "The angels were created from light, the jinn were created from a smokeless flame of fire, and Adam was created from what has been described to you." His saying: "The angels were created from light" implies generality. And Allah knows best.

---

(1) Number (2611), and it is in Ahmad (12539). (2) Tafsir al-Tabari 14/ 63 - 64, and Zad al-Masir 4/ 400. (3) Tafsir al-Samarqandi 2/ 218. (4) In (d), (z), and (m): "inghitāt", and what is established is from (z), which matches what is in "Ma'ani al-Quran" by al-Farra 2/ 88, and "al-in'itat" means splitting/cracking. Lisan (at-t). (5) Tafsir al-Tabari 1/ 482 and 14/ 64, see "an-Nukat wa al-Uyun" 3/ 159, and "al-Wasit" 3/ 44 - 45. Ibn Kathir said in the tafsir of verse 34 of Surah Al-Baqarah: This is a strange context, and it contains things that require examination and lengthy discussion. (6) Number (2996), and it is in Ahmad (25194).

सूरह अल-हिज्र: आयत २७ २०७

इबलीस, अल्लाह तआला ने उसे आदम (अलैहिस्सलाम) से पहले पैदा किया था। उसे "जन्न" (जिन) नाम दिया गया क्योंकि वह आँखों से ओझल रहता है। "सहीह मुस्लिम" (१) में साबित की हदीस, अनस से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जब अल्लाह तआला ने जन्नत में आदम (अलैहिस्सलाम) का रूप बनाया, तो उन्हें उतनी देर छोड़ दिया जितनी देर अल्लाह ने चाहा। इबलीस उनके चारों ओर घूमने लगा, यह देखते हुए कि वह क्या है। जब उसने देखा कि वह खोखला है, तो उसने जान लिया कि वह ऐसी रचना है जो खुद पर काबू नहीं रख सकती।"

{लपट वाली आग से} इब्न मसूद ने कहा: वह लपट वाली आग जिससे अल्लाह ने जिन्नों को पैदा किया, जहन्नुम की आग के सत्तर हिस्सों में से एक हिस्सा है। इब्न अब्बास ने कहा: "अस-समूम" वह गर्म हवा है जो मार डालती है (२)। और उनसे यह भी रिवायत है: यह एक ऐसी आग है जिसमें धुआं नहीं होता, और बिजलियाँ इसी से होती हैं, और यह वह आग है जो आसमान और हिजाब (पर्दे) के बीच होती है (३)। जब अल्लाह किसी मामले का आदेश देता है, तो वह हिजाब को चीर देती है, और बिजली वहां गिरती है जहां उसे आदेश दिया गया हो, और वह धमाका जो आप सुनते हैं वह उस हिजाब का फटना है। हसन ने कहा: लपट वाली आग वह आग है जिसके आगे एक पर्दा है, और बादलों के "इन'इतात" (फटने) (४) से आप जो सुनते हैं वह उसी की आवाज़ है। इब्न अब्बास से यह भी रिवायत है, उन्होंने कहा: इबलीस फरिश्तों के कबीलों में से एक कबीले से था जिन्हें 'जिन' कहा जाता था, वे फरिश्तों के बीच लपट वाली आग से पैदा किए गए थे। उन्होंने कहा: और जिन जिनका कुरान में उल्लेख है, वे आग की लपट (मारिज) से पैदा किए गए थे (५)।

मैं कहता हूँ: इसमें विचार करने की आवश्यकता है; क्योंकि इसके लिए ऐसी सनद (प्रमाण) की ज़रूरत है जो हर उज़्र (बहाने) को खत्म कर दे; क्योंकि इस तरह की बात राय (अपनी राय) से नहीं कही जाती। और मुस्लिम (६) ने उर्वा की हदीस, आयशा से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "फरिश्ते नूर (प्रकाश) से पैदा किए गए, और जिन आग की लपट (मारिज) से पैदा किए गए, और आदम उससे पैदा किए गए जिसका वर्णन तुम्हें किया जा चुका है।" उनका यह कहना: "फरिश्ते नूर से पैदा किए गए" इसमें आमूमीयत (व्यापकता) का अर्थ है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

(१) नंबर (२६११), और यह अहमद (१२५३९) के पास है। (२) तफ़सीर अल-तबरी १४/ ६३ - ६४, और ज़ाद अल-मसीर ४/ ४००। (३) तफ़सीर अल-समरकंदी २/ २१८। (४) (द), (ज़) और (म) में: "इनगिताह", और (ज़) से जो साबित है वह वही है जो फर्रा की "मा'आनी अल-कुरान" ८८/२ में है, और "अल-इन'इतात" का अर्थ है: फटना। लिसान (अत-त)। (५) तफ़सीर अल-तबरी १/ ४८२ और १४/ ६४, और देखें "अन-नुकात व अल-उयून" ३/ १५९, और "अल-वसीत" ३/ ४४ - ४५। इब्न कसीर ने सूरह अल-बकराह की आयत ३४ की तफ़सीर में कहा है: यह एक अजीब संदर्भ है, और इसमें ऐसी चीजें हैं जिन पर विचार करने की आवश्यकता है और उनकी चर्चा लंबी हो सकती है। (६) नंबर (२९९६), और यह अहमद (२५१९४) के पास है।

سورة الحجر: آیت ۲۷ ۲۰۷

ابلیس، اللہ تعالیٰ نے اسے آدم علیہ السلام سے پہلے پیدا کیا۔ اور اسے "جان" کہا گیا؛ کیونکہ وہ آنکھوں سے پوشیدہ رہتا ہے۔ اور "صحیح مسلم" (۱) میں ثابت کی حدیث سے، حضرت انس سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جب اللہ تعالیٰ نے جنت میں آدم علیہ السلام کی صورت بنائی، تو انہیں اتنی مدت چھوڑ دیا جتنا اللہ نے چاہا کہ انہیں چھوڑ دے، تو ابلیس ان کے گرد گھومنے لگا، یہ دیکھنے کے لیے کہ وہ کیا ہے۔ جب اس نے انہیں کھوکھلا دیکھا، تو جان لیا کہ یہ ایسی مخلوق ہے جو اپنے آپ پر قابو نہیں رکھ سکے گی"۔

﴿لُو والی آگ سے﴾ ابن مسعود نے کہا: سموم کی آگ جس سے اللہ نے جنوں کو پیدا کیا، جہنم کی آگ کے ستر حصوں میں سے ایک حصہ ہے۔ اور ابن عباس نے کہا: "السموم" وہ گرم ہوا ہے جو مار ڈالتی ہے (۲)۔ اور ان سے روایت ہے: کہ یہ ایسی آگ ہے جس میں دھواں نہیں ہے، اور بجلیاں اسی سے ہوتی ہیں، اور یہ وہ آگ ہے جو آسمان اور حجاب (پردے) کے درمیان ہوتی ہے (۳)۔ جب اللہ کسی معاملے کا حکم دیتا ہے تو وہ حجاب کو چیر دیتی ہے، اور بجلی وہاں گرتی ہے جہاں اسے حکم دیا جاتا ہے، پس وہ دھماکہ جو تم سنتے ہو اسی حجاب کے پھٹنے کی آواز ہے۔ اور حسن بصری نے کہا: سموم کی آگ ایسی آگ ہے جس کے آگے حجاب ہے، اور جو تم بادلوں کے "انعطاط" (پھٹنے) (۴) سے سنتے ہو وہ اسی کی آواز ہے۔ اور ابن عباس سے یہ بھی مروی ہے کہ انہوں نے کہا: ابلیس فرشتوں کے قبیلوں میں سے ایک قبیلے سے تھا جنہیں "جن" کہا جاتا تھا، وہ فرشتوں کے درمیان سموم کی آگ سے پیدا کیے گئے تھے۔ انہوں نے کہا: اور وہ جن جن کا قرآن میں ذکر ہے، وہ آگ کے شعلے (مارج) سے پیدا کیے گئے (۵)۔

میں کہتا ہوں: اس میں غور طلب بات ہے؛ کیونکہ اس کے لیے ایسی سند کی ضرورت ہے جو عذر کو ختم کر دے (یعنی قطعی ثبوت)؛ کیونکہ اس جیسی بات اپنی رائے سے نہیں کہی جاتی۔ اور مسلم (۶) نے عروہ کی حدیث، حضرت عائشہ سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "فرشتے نور سے پیدا کیے گئے، اور جن آگ کے شعلے (مارج) سے پیدا کیے گئے، اور آدم اس چیز سے پیدا کیے گئے جس کی صفت تمہارے لیے بیان کی گئی ہے"۔ پس آپ ﷺ کا یہ قول: "فرشتے نور سے پیدا کیے گئے" عموم کا تقاضا کرتا ہے۔ واللہ اعلم۔

---

(۱) نمبر (۲۶۱۱)، اور یہ احمد (۱۲۵۳۹) کے ہاں ہے۔ (۲) تفسیر الطبری ۱۴/ ۶۳ - ۶۴ ، وزاد المسیر ۴/ ۴۰۰۔ (۳) تفسیر السمرقندی ۲۱۸/۲۔ (۴) (د) اور (ز) اور (م) میں: انغطاط، اور جو (ظ) سے ثابت ہے وہی ہے جو الفراء کی "معانی القرآن" ۸۸/۲ کے موافق ہے، اور الانعطاط: پھٹنا۔ اللسان (عطط)۔ (۵) تفسیر الطبری ۱/ ۴۸۲ اور ۱۴/ ۶۴، اور دیکھیے النکت والعیون ۳/ ۱۵۹ ، والوسیط ۳/ ۴۴ - ۴۵۔ ابن کثیر نے سورۃ البقرہ کی آیت ۳۴ کی تفسیر میں کہا: یہ ایک عجیب سیاق ہے، اور اس میں ایسی چیزیں ہیں جو قابل غور ہیں جن پر بحث طویل ہو سکتی ہے۔ (۶) نمبر (۲۹۹۶)، اور یہ احمد (۲۵۱۹۴) کے ہاں ہے۔

Surah Al-Hijr: Verses 27 - 29 208

Al-Jawhari said: "A smokeless flame of fire" (marij min nar) means a fire without smoke from which the Jinn were created (1). "As-Samoom" is a hot wind, and it is feminine. It is said: "samma yawmuna" (our day became hot); thus it is a day described as "masmoom" (scorching/poisonous), and the plural is "sama'im". Abu Ubaida said: "As-Samoom" occurs during the day, and it may occur at night; and "Al-Harur" occurs at night, and it may occur during the day (2). Al-Qushayri said: The hot wind was called "Samoom" because it enters the pores (masamm) of the body (3).

The Almighty's saying: {And (remember) when your Lord said to the angels, "I am going to create a human being from clay of altered black mud. So, when I have proportioned him and breathed into him of My [created] soul, then fall down to him in prostration."} (28-29)

The Almighty's saying: {And (remember) when your Lord said to the angels} - this was previously mentioned in "Al-Baqarah" (4). {I am going to create a human being from clay}: meaning from mud. {So, when I have proportioned him}: meaning I have perfected his creation and fashioned him. {and breathed into him of My soul}: "Nafkh" (breathing/blowing) is the passing of wind into something. "Ar-Rooh" (The Soul) is a subtle body (jism latif); Allah has made it a habit to create life in the body along with that body. Its true nature is the attribution of a creation to its Creator; thus, the soul is a creation among His creations that He attributed to Himself as an honor and glorification, just as it is said: "My earth", "My heaven", "My house", "Allah's she-camel", and "Allah's month". Similar to this is: {and a soul [created as a blessing] from Him} [An-Nisa: 171], and this was previously explained in "An-Nisa" (5). We mentioned in the book "At-Tadhkirah" (6) the narrated traditions indicating that the soul is a subtle body, and that "An-Nafs" (the self/psyche) and "Ar-Rooh" (the soul) are two names for one entity. This will come [later], God willing. And whoever says: "The soul is life itself" meant: "When I have instilled life into him." {then fall down to him in prostration}: meaning, fall down prostrating to him. This is a prostration of greeting and honor, not a prostration of worship (7). Allah has the right to prefer whom He wills, so He preferred the Prophets over the angels. This meaning was previously mentioned in "Al-Baqarah" (8). And Al-Qaffal said:

(1) Al-Sihah (maraja). (2) Al-Sihah (samma). (3) See An-Nukat wa al-'Uyun, 3/159. (4) 1/391. (5) 7/231, and see Al-Waseet 3/45. (6) p. 124. (7) Tafsir al-Tabari 14/65, and Ma'ani al-Quran by al-Farra' 2/88. (8) 1/435.

सूरा अल-हिज्र: आयतें 27 - 29 208

अल-जौहरी ने कहा: "आग की एक धुंआरहित लपट" (मारिज मिन नार) का अर्थ है बिना धुएं वाली आग जिससे जिन्नों की रचना की गई थी (1)। "अस-समूम" एक गर्म हवा है, और यह स्त्रीलिंग है। कहा जाता है: "सम्मा यौमुना" (हमारा दिन गर्म हो गया); इस प्रकार यह एक "मसमूम" (तपते हुए/विषैला) दिन है, और इसका बहुवचन "समायम" है। अबू उबैदा ने कहा: "अस-समूम" दिन के दौरान होता है, और यह रात में भी हो सकता है; और "अल-हरूर" रात में होता है, और यह दिन में भी हो सकता है (2)। अल-कुशैरी ने कहा: गर्म हवा को "समूम" कहा जाता था क्योंकि यह शरीर के रोमछिद्रों (मसम) में प्रवेश करती है (3)।

अल्लाह तआला का फरमान: {और (याद करो) जब तुम्हारे रब ने फरिश्तों से कहा, "मैं सड़ी हुई काली मिट्टी के गारे से एक इंसान पैदा करने वाला हूँ। फिर जब मैं उसे पूरी तरह बना लूँ और उसमें अपनी रूह फूंक दूँ, तो तुम उसके आगे सजदे में गिर जाना।"}

अल्लाह तआला का फरमान: {और (याद करो) जब तुम्हारे रब ने फरिश्तों से कहा} - इसका उल्लेख पहले "अल-बक़रह" में हो चुका है (4)। {मैं मिट्टी के गारे से एक इंसान पैदा करने वाला हूँ}: यानी मिट्टी से। {फिर जब मैं उसे पूरी तरह बना लूँ}: यानी मैंने उसकी रचना को पूर्ण कर लिया और उसे आकार दे दिया। {और उसमें अपनी रूह फूंक दूँ}: "नफ़्ख़" (फूँकना) किसी चीज़ में हवा का संचार करना है। "अर-रूह" (आत्मा) एक सूक्ष्म शरीर (जिस्म लतीफ) है; अल्लाह ने यह नियम बनाया है कि वह उस सूक्ष्म शरीर के साथ शरीर में जीवन पैदा करता है। इसकी वास्तविकता एक रचना का उसके रचयिता से संबंध है; अतः आत्मा उसकी रचनाओं में से एक रचना है जिसे उसने सम्मान और गौरव के रूप में अपनी ओर संबद्ध किया है, जैसे कि कहा जाता है: "मेरी धरती", "मेरा आकाश", "मेरा घर", "अल्लाह की ऊँटनी", और "अल्लाह का महीना"। इसी के समान है: {और उसकी तरफ से एक रूह} [अन-निसा: 171], और इसे "अन-निसा" में पहले स्पष्ट किया जा चुका है (5)। हमने "अत-तज़किराह" किताब में (6) उन हदीसों का उल्लेख किया है जो यह दर्शाती हैं कि आत्मा एक सूक्ष्म शरीर है, और यह कि "अन-नफ़्स" और "अर-रूह" एक ही चीज़ के दो नाम हैं। यह इंशा अल्लाह आगे आएगा। और जिसने कहा: "रूह ही जीवन है" उसका अर्थ था: "जब मैं उसमें जीवन डाल दूँ।" {तो तुम उसके आगे सजदे में गिर जाना}: यानी, उसके सामने सजदा करते हुए गिर पड़ना। यह अभिवादन और सम्मान का सजदा है, इबादत का सजदा नहीं (7)। अल्लाह को अधिकार है कि वह

जिसे चाहे श्रेष्ठता प्रदान करे, इसलिए उसने नबियों को फरिश्तों पर श्रेष्ठता दी। यह अर्थ पहले "अल-बक़रह" में आ चुका है (8)। और अल-क़फ़्फ़ाल ने कहा:

(1) अल-सिहाह (मरज)। (2) अल-सिहाह (समम)। (3) देखें अन-नुकात वल-उयून, 3/159। (4) 1/391। (5) 7/231, और देखें अल-वसीत 3/45। (6) पृ. 124। (7) तफ़सीर अल-तबरी 14/65, और मआनी अल-कुरान लिल-फर्रा' 2/88। (8) 1/435।

سورة الحجر: آیات ۲۷ - ۲۹ ۲۰۸

اور جوہری نے کہا: "مارج من نار": ایسی آگ جس میں دھواں نہ ہو جس سے جنات پیدا کیے گئے (۱)۔ اور "السَّموم": گرم ہوا ہے جو کہ مؤنث استعمال ہوتی ہے؛ کہا جاتا ہے: "سَمَّ یومُنا"؛ تو وہ "یومٌ مسموم" (تپتا ہوا دن) ہے، اور اس کی جمع "سَمائم" ہے۔ ابو عبیدہ نے کہا: "السَّموم" دن کے وقت ہوتی ہے، اور کبھی رات کو بھی ہو سکتی ہے، اور "الحَرور" رات کے وقت ہوتی ہے، اور کبھی دن میں بھی ہو سکتی ہے (۲)۔ قشیری نے کہا: گرم ہوا کو "سَموم" اس لیے کہا جاتا ہے کیونکہ یہ بدن کے مسامات (سوراخوں) میں داخل ہو جاتی ہے (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِّن صَلْصَالٍ مِّنْ حَمَإٍ مَّسْنُونٍ (۲۸) فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِن رُّوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ (۲۹)﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ﴾ اس کا ذکر سورہ "البقرہ" میں گزر چکا ہے (۴)۔ ﴿إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِّن صَلْصَالٍ﴾: یعنی مٹی سے۔ ﴿فَإِذَا سَوَّيْتُهُ﴾ یعنی: میں نے اس کی تخلیق کو مکمل کر لیا اور اسے صورت دے دی۔ ﴿وَنَفَخْتُ فِيهِ مِن رُّوحِي﴾ نفخ: کسی چیز میں ہوا چلانا ہے۔ اور "الرُّوح": ایک لطیف جسم ہے، اللہ نے یہ عادت جاری کی ہے کہ وہ اس جسم کے ساتھ بدن میں زندگی پیدا کرتا ہے۔ اور اس کی حقیقت ایک مخلوق کی اس کے خالق کی طرف نسبت ہے؛ پس روح اس کی مخلوقات میں سے ایک مخلوق ہے جسے اس نے اپنی طرف تشریف و تکریم کے طور پر منسوب کیا، جیسے کہا جاتا ہے: "میری زمین"، "میرا آسمان"، "میرا گھر"، "اللہ کی اونٹنی"، اور "اللہ کا مہینہ"۔ اور اسی طرح: ﴿وَرُوحٌ مِّنْهُ﴾ [النساء: ۱۷۱] اور یہ "النساء" میں وضاحت کے ساتھ گزر چکا ہے (۵)۔ اور ہم نے کتاب "التذکرہ" (۶) میں وہ احادیث ذکر کی ہیں جو اس بات پر دلالت کرتی ہیں کہ روح ایک لطیف جسم ہے، اور یہ کہ "النفس" اور "الروح" ایک ہی مسمیٰ کے دو نام

ہیں۔ اور یہ بات ان شاء اللہ آگے آئے گی۔ اور جس نے یہ کہا کہ: "روح ہی زندگی ہے" تو اس کی مراد یہ تھی: کہ جب میں اس میں زندگی مرکب کر دوں۔ ﴿فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ﴾ یعنی: اس کے سامنے سجدہ ریز ہو جاؤ۔ اور یہ تعظیمی اور تکریمی سجدہ ہے نہ کہ عبادت کا سجدہ (۷)۔ اور اللہ کو اختیار ہے کہ جسے چاہے فضیلت دے، چنانچہ اس نے انبیاء کو فرشتوں پر فضیلت دی۔ اور سورہ "البقرہ" میں یہ معنی گزر چکا ہے (۸)۔ اور القفال نے کہا:

(۱) الصحاح (مرج)۔ (۲) الصحاح (سمم)۔ (۳) دیکھئے النکت والعیون ۳/۱۵۹۔ (۴) ۱/۳۹۱۔ (۵) ۷/۲۳۱، اور دیکھئے الوسیط ۳/۴۵۔ (۶) ص ۱۲۴۔ (۷) تفسیر الطبری ۱۴/۶۵، اور معانی القرآن للفراء ۲/۸۸۔ (۸) ۱/۴۳۵۔

Surah Al-Hijr: Verses 28 - 31 209 They were better than Adam, and He tested them by commanding them to prostrate to him as a way of offering them a great reward. This is the view of the Mu'tazilites. It was also said: They were commanded to prostrate to Allah in the presence of Adam, and Adam was a Qibla for them (1).

Allah's saying: {So the angels prostrated - all of them together (30) Except Iblees; he refused to be with those who prostrated (31)}

Allah's saying: {So the angels prostrated - all of them together, except Iblees} contains two issues:

The first: There is no doubt that Iblees was commanded to prostrate; because of His saying: {What prevented you from prostrating when I commanded you?} [Al-A'raf: 12]. What prevented him from that was arrogance and self-importance; as its explanation was previously mentioned in "Al-Baqarah" (2). Then it was said: He was among the angels, so it is an exception from the same kind. Another group said: He was not among the angels, so it is a disconnected exception (istithna' munqati'). All of this has been fully covered in "Al-Baqarah" (3).

Ibn Abbas said: Al-Jann is the father of the jinn, and they are not devils. The devils are the children of Iblees; they do not die except with Iblees. The jinn die, and among them are believers and among them are disbelievers. So Adam is the father of humans, Al-Jann is the father of the jinn, and Iblees is the father of the devils. Al-Mawardi mentioned it (4). What was mentioned previously in "Al-Baqarah" is contrary to this, so reflect upon it there.

The second: The exception of a different kind from a category is valid according to Ash-Shafi'i, even if one said: "I owe so-and-so a dinar except a garment," or "ten garments except a qafiz of wheat," and similar cases; it would be accepted, and the value of the garment or wheat would be deducted from the amount. This applies equally to measured, weighed, and estimated items. Malik and Abu Hanifa (may Allah be pleased with them) said: Excepting a measured item from a weighed one, and a weighed one from a measured one is permissible, even if one excepted dirhams from wheat, or wheat from dirhams, it would be accepted. However, if one excepted valued items from measured or weighed ones, or measured...

(1) See Tafsir al-Razi 19/182. (2) 1/441. (3) 1/438. (4) In "Al-Nukat wa al-'Uyun" 3/158.

सूरह अल-हिज्र: आयत 28 - 31 209 वे आदम से श्रेष्ठ थे, और अल्लाह ने उन्हें बहुत बड़े इनाम के बदले में उनके सामने सजदा करने के लिए कहकर उनकी परीक्षा ली। यह मुअताज़िला का मत है। और यह भी कहा गया है कि: उन्हें आदम की उपस्थिति में अल्लाह को सजदा करने का आदेश दिया गया था, और आदम उनके लिए किबला थे (1)।

अल्लाह का फरमान: {तो उन सब फरिश्तों ने मिलकर सजदा किया (30) इब्लीस के सिवा; उसने सजदा करने वालों के साथ होने से इनकार कर दिया (31)}

अल्लाह का फरमान: {तो उन सब फरिश्तों ने मिलकर सजदा किया, सिवाय इब्लीस के} इसमें दो मसले हैं:

पहला: इसमें कोई संदेह नहीं है कि इब्लीस को सजदा करने का आदेश दिया गया था; क्योंकि अल्लाह का फरमान है: {किस बात ने तुझे सजदा करने से रोका जब मैंने तुझे आदेश दिया था?} [अल-अराफ: 12]। उसे ऐसा करने से घमंड और खुद को बड़ा समझने ने रोका; जैसा कि "अल-बकराह" (2) में पहले ही स्पष्ट किया जा चुका है। फिर कहा गया: वह फरिश्तों में से था, इसलिए यह उसी प्रजाति से अपवाद है। एक दूसरे समूह ने कहा: वह फरिश्तों में से नहीं था, इसलिए यह एक कटा हुआ अपवाद (इस्तिथना मुनकाती) है। यह सब "अल-बकराह" (3) में पूरी तरह से विस्तार से बताया जा चुका है।

इब्न अब्बास ने कहा: अल-जन्न जिन्नों का पिता है, और वे शैतान नहीं हैं। शैतान इब्लीस की संतान हैं, वे इब्लीस के साथ ही मरेंगे। जिन्न मरते हैं, और उनमें मोमिन भी हैं और काफ़िर भी। तो आदम इंसानों के पिता हैं, अल-जन्न जिन्नों के पिता हैं, और इब्लीस शैतानों का पिता है। अल-मावर्दी ने इसका उल्लेख किया है (4)। "अल-बकराह" में जो पहले बताया गया था, वह इसके विपरीत है, इसलिए वहां इस पर विचार करें।

दूसरा: अल-शाफ़ई के अनुसार किसी श्रेणी से दूसरी प्रजाति का अपवाद मान्य है, यहाँ तक कि यदि कोई कहे: "मुझ पर फलां का एक दीनार कर्ज है सिवाय एक कपड़े के" या "दस कपड़े सिवाय एक कफीज़ गेहूं के" और इसी तरह की बातें; तो इसे स्वीकार किया जाएगा, और कपड़े या गेहूं का मूल्य उस राशि से घटा दिया जाएगा। यह मापी गई, तौली गई और अनुमानित वस्तुओं पर समान रूप से लागू होता है। मलिक और अबू हनीफ़ा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) ने कहा: तौली जाने वाली वस्तु से मापी जाने वाली वस्तु का अपवाद, और मापी जाने वाली से तौली जाने वाली का अपवाद जायज़ है,

यहाँ तक कि अगर उसने गेहूं से दिरहम, या दिरहम से गेहूं का अपवाद किया हो, तो उसे स्वीकार किया जाएगा। लेकिन यदि उसने मापी या तौली जाने वाली वस्तुओं से मूल्यवान वस्तुओं का अपवाद किया हो, या मापी गई...

(1) देखें तफ़्सीर अल-राज़ी 19/182। (2) 1/441। (3) 1/438। (4) "अल-नुकत वल-उयून" 3/158 में।

سورہ الحجر: آیات ۲۸ - ۳۱ ۲۰۹ وہ آدم سے افضل تھے، اور اللہ نے انہیں بڑے ثواب کے بدلے میں ان کے سامنے سجدہ کرنے کے لیے کہہ کر آزمایا۔ یہ معتزلہ کا مذہب ہے۔ اور کہا گیا: انہیں آدم کے پاس اللہ کو سجدہ کرنے کا حکم دیا گیا تھا، اور آدم ان کے لیے قبلہ تھے (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پس تمام فرشتوں نے مل کر سجدہ کیا (۳۰) سوائے ابلیس کے، اس نے سجدہ کرنے والوں کے ساتھ ہونے سے انکار کر دیا (۳۱)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پس تمام فرشتوں نے مل کر سجدہ کیا، سوائے ابلیس کے} اس میں دو مسئلے ہیں:

پہلا: اس میں کوئی شک نہیں کہ ابلیس کو سجدے کا حکم دیا گیا تھا؛ کیونکہ اللہ کا ارشاد ہے: {تجھے سجدہ کرنے سے کس چیز نے روکا جب میں نے تجھے حکم دیا تھا؟} [الاعراف: ۱۲]۔ اسے اس سے تکبر اور بڑائی نے روکا؛ جیسا کہ "البقرہ" (۲) میں پہلے اس کی وضاحت گزر چکی ہے۔ پھر کہا گیا: وہ فرشتوں میں سے تھا، تو یہ جنس سے استثناء ہے۔ ایک گروہ نے کہا: وہ فرشتوں میں سے نہیں تھا، تو یہ استثناء منقطع ہے۔ "البقرہ" (۳) میں یہ سب تفصیل سے گزر چکا ہے۔

ابن عباس نے کہا: الجان جنوں کا باپ ہے، اور وہ شیطان نہیں ہیں۔ اور شیطان ابلیس کی اولاد ہیں، وہ ابلیس کے ساتھ ہی مریں گے۔ اور جن مرتے ہیں، ان میں سے کچھ مومن ہیں اور کچھ کافر۔ پس آدم انسانوں کے باپ ہیں، الجان جنوں کے باپ ہیں، اور ابلیس شیطانوں کا باپ ہے۔ الماوردی نے اس کا ذکر کیا ہے (۴)۔ جو "البقرہ" میں پہلے گزرا ہے وہ اس کے خلاف ہے، پس وہاں اس پر غور کریں۔

دوسرا: امام شافعی کے نزدیک جنس سے غیر جنس کا استثناء صحیح ہے، یہاں تک کہ اگر کوئی کہے: "مجھ پر فلاں کا ایک دینار قرض ہے سوائے ایک کپڑے کے،" یا "دس کپڑے سوائے ایک قفیز گندم کے،" اور اس جیسی چیزیں؛ تو وہ مقبول ہوگا، اور اس رقم سے کپڑے اور گندم کی قیمت ساقط ہو جائے گی۔ اور اس میں ناپی جانے والی، تولی جانے والی اور اندازہ کی جانے والی چیزیں برابر ہیں۔ امام مالک اور امام ابو حنیفہ رضی اللہ عنہما نے فرمایا: مکیل (ناپی جانے والی) کا موزون (تولی جانے والی) سے اور موزون کا مکیل سے استثناء جائز ہے، یہاں تک کہ اگر گندم سے درہم، یا درہم سے گندم کا استثناء کیا جائے تو قبول کیا جائے گا، لیکن اگر مکیلات یا موزونات سے مقومات (قیمتی اشیاء) کا استثناء کیا جائے، یا مکیلات...

(۱) دیکھئے تفسیر الرازی ۱۸۲/۱۹۔ (۲) ۴۴۱/۱۔ (۳) ۴۳۸/۱۔ (۴) النکت والعیون ۱۵۸/۳ میں۔

...of valuables, such as saying: "I owe ten dinars except for a garment," or "ten garments except for a dinar," the exception is not valid, and the one making the admission is liable for the entire amount. Muhammad ibn al-Hasan said: Exception from a different genus is not valid, and the person making the admission is bound by the total of what he admitted (1). The evidence for al-Shafi'i's view (2) is that the term 'exception' is used for the same genus and for a different genus. Allah Almighty said: "They will not hear therein any ill speech or commission of sin - Except [only] the saying: 'Peace, peace'" [Al-Waqi'ah: 25-26], thus He excepted 'peace' from the category of 'ill speech'. Similarly, "So the angels prostrated - all of them together, Except Iblees" and Iblees was not among the angels; Allah Almighty said: "except Iblees. He was of the jinn and departed from the command of his Lord" [Al-Kahf: 50]. A poet said: "And a land where there is no companion / except for the wild deer and the white camels" (3) So he excepted the 'Ya'afir' (male deer) and the ' 'Is' (white camels) from 'Anis' (companions/humans); similarly is the saying of al-Nabighah (4).

Allah Almighty's words: "(Allah) said, 'O Iblees, what is [the matter] with you that you are not with those who prostrate?' (32) He said, 'Never would I prostrate to a human whom You created from clay from an altered black mud.' (33) (Allah) said, 'Then get out of it, for indeed, you are expelled.' (34) 'And indeed, upon you is the curse until the Day of Recompense.' (35)" Allah Almighty's words: "(Allah) said, 'O Iblees, what is [the matter] with you'" meaning: what is preventing you. "that you are not with those who prostrate?" meaning: in not being. "He said, 'Never would I prostrate to a human whom You created from clay from an altered black mud.'" This shows his arrogance and envy.

---

(1) See Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/471, Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 4/414-415, Al-Wasit fi al-Madhhab 3/354-355, and 'Aqd al-Jawahir al-Thamina 2/713. (2) Nihayat al-Muhtaj 5/106. (3) The verse is by Jiran al-'Awd al-Numayri, in his Diwan p. 97, and previously mentioned in 7/6. (4) Referring to his words: "I stood there in the late afternoon questioning it / I grew weary of an answer as there was no one in the dwelling place Except for the animal mangers, which I could barely discern / and the trench like a basin in the hard, wronged ground" The two verses are in his Diwan p. 30, and were previously mentioned in two places 1/460 and 7/6, and they are used as evidence for the same issue.

सूरह अल-हिज्र: आयतें 30 - 35 210

...मूल्यवान वस्तुओं में से, जैसे कि कोई कहे: "मुझ पर दस दीनार बकाया हैं सिवाय एक कपड़े के" या "दस कपड़े सिवाय एक दीनार के" तो अपवाद (इस्तिसना) मान्य नहीं है, और स्वीकार करने वाला पूरी राशि के लिए उत्तरदायी है। मुहम्मद बिन अल-हसन ने कहा: अलग प्रजाति (जीनस) से अपवाद मान्य नहीं है, और स्वीकार करने वाला उस कुल राशि के लिए बाध्य है जिसे उसने स्वीकार किया है (1)। अल-शाफई के मत (2) का प्रमाण यह है कि 'अपवाद' शब्द का प्रयोग समान प्रजाति और अलग प्रजाति दोनों के लिए किया जाता है। अल्लाह तआला ने फरमाया: "वे वहां कोई बेकार बात या पाप की बात नहीं सुनेंगे - सिवाय 'सलाम, सलाम' कहने के" [अल-वाक़िआ: 25-26]। इस प्रकार, उसने 'सलाम' को 'बेकार बात' की श्रेणी से अलग कर दिया। इसी तरह, "तो फरिश्तों ने सजदा किया - उन सभी ने मिलकर, सिवाय इबलीस के" और इबलीस फरिश्तों में से नहीं था; अल्लाह तआला ने फरमाया: "सिवाय इबलीस के। वह जिन्न में से था और अपने रब के आदेश की अवज्ञा की" [अल-कहफ़: 50]। एक कवि ने कहा: "और एक ऐसी बस्ती जहाँ कोई साथी (इंसान) नहीं है / सिवाय जंगली हिरणों और सफेद ऊंटों के" (3) तो उसने 'अनीस' (साथी/इंसान) से 'याफ़िर' (नर हिरण) और 'ईस' (सफेद ऊंटों) को अपवाद स्वरूप रखा; नबीग़ा (4) का कथन भी इसी तरह का है।

अल्लाह तआला का फरमान: "(अल्लाह ने) कहा, 'ऐ इबलीस, तुझे क्या हुआ कि तू सजदा करने वालों के साथ नहीं है?' (32) उसने कहा, 'मैं ऐसा नहीं हूँ कि उस इंसान को सजदा करूँ जिसे तूने खनखनाती मिट्टी से बनाया है जो सड़े हुए काले गारे की थी।' (33) (अल्लाह ने) कहा, 'तो यहाँ से निकल जा, क्योंकि तू धिक्कारा हुआ (मरदूद) है।' (34) 'और निश्चय ही तुझ पर कयामत के दिन तक लानत है।' (35)" अल्लाह तआला का फरमान: "(अल्लाह ने) कहा, 'ऐ इबलीस, तुझे क्या हुआ'" अर्थात: तुझे क्या चीज़ रोक रही है। "कि तू सजदा करने वालों के साथ नहीं है?" अर्थात: न होने में। "उसने कहा, 'मैं ऐसा नहीं हूँ कि उस इंसान को सजदा करूँ जिसे तूने खनखनाती मिट्टी से बनाया है जो सड़े हुए काले गारे की थी।'" यह उसके अहंकार और ईर्ष्या को दर्शाता है।

---

(1) देखें इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरआन 1/471, मुख़्तसर इख़्तिलाफ़ अल-उलेमा 4/414-415, अल-वसीत फ़ी अल-मज़हब 3/354-355, और अक़्द अल-जवाहिर अल-थमीना 2/713। (2) निहायत अल-मुहताज 5/106। (3) यह शेर जिरान अल-औद अल-नुमैरी का है, उनके दीवान पृष्ठ 97 में, और पहले 7/6 में। (4) उनके इस कथन की ओर इशारा है: "मैं वहाँ शाम के समय

खड़ा होकर उससे सवाल कर रहा था / मैं जवाब से थक गया क्योंकि उस स्थान पर कोई नहीं था सिवाय जानवरों के बांधने की जगह के जिन्हें मैं मुश्किल से पहचान पा रहा था / और एक खाई जो सख्त ज़मीन पर हौज़ की तरह थी" ये दो शेर उनके दीवान पृष्ठ 30 में हैं, और पहले दो स्थानों 1/460 और 7/6 पर आ चुके हैं, और उन्हें इसी मसले के लिए प्रमाण के रूप में पेश किया गया है।

سورة الحجر: آیات ۳۰ - ۳۵ ۲۱۰

...قیمتی اشیاء میں سے، جیسے کہ کوئی کہے: "مجھ پر دس دینار واجب الادا ہیں سوائے ایک کپڑے کے،" یا "دس کپڑے سوائے ایک دینار کے،" تو استثنا (الگ کرنا) درست نہیں ہے، اور اقرار کرنے والے پر پوری رقم لازم آتی ہے۔ محمد بن الحسن نے کہا: غیر جنس سے استثنا درست نہیں ہے، اور اقرار کرنے والے پر اس کل رقم کی ادائیگی لازم ہے جس کا اس نے اقرار کیا (۱)۔ شافعی کے قول (۲) کی دلیل یہ ہے کہ لفظ استثنا جنس اور غیر جنس دونوں کے لیے استعمال ہوتا ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا وَلَا تَأْثِيمًا إِلَّا قِيلًا سَلَامًا سَلَامًا﴾ [الواقعہ: ۲۵]، چنانچہ اس نے 'سلام' کو 'لغو' (فضول بات) کے زمرے سے مستثنیٰ قرار دیا، اور اسی طرح ﴿فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ إِلَّا إِبْلِيسَ﴾ اور ابلیس فرشتوں کی جماعت میں سے نہیں تھا؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿إِلَّا إِبْلِيسَ كَانَ مِنَ الْجِنِّ فَفَسَقَ عَنْ أَمْرِ رَبِّهِ﴾ [الکہف: ۵۰]۔ اور شاعر نے کہا: "اور ایک ایسی بستی جس میں کوئی مونس و غمخوار (انسان) نہیں ہے / سوائے وحشی ہرنوں اور سفید اونٹوں کے" (۳) چنانچہ اس نے 'یعافیر' (نر ہرن) اور 'عیس' (سفید اونٹ) کو 'انیس' (ساتھیوں/ انسانوں) سے مستثنیٰ قرار دیا؛ اسی طرح نابغہ (۴) کا قول بھی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قَالَ يَتإِبْلِيسُ مَا لَكَ أَلَّا تَكُونَ مَعَ السَّجِدِينَ (۳۲) قَالَ لَمْ أَكُن لِّأَسْجُدَ لِبَشَرٍ خَلَقْتَهُ مِن صَلْصَلٍ مِّنْ حَمَإٍ مَّسْنُونٍ (۳۳) قَالَ فَأَخْرُجْ مِنْهَا فَإِنَّكَ رَجِيمٌ (۳۴) وَإِنَّ عَلَيْكَ اللَّعْنَةَ إِلَى يَوْمِ الدِّينِ (۳۵)﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قَالَ يَتإِبْلِيسُ مَا لَكَ﴾ یعنی: تمہیں کیا چیز روک رہی ہے۔ ﴿أَلَّا تَكُونَ مَعَ السَّجِدِينَ﴾ یعنی: اس میں کہ تم نہ ہو۔ ﴿قَالَ لَمْ أَكُن لِّأَسْجُدَ لِبَشَرٍ خَلَقْتَهُ مِن صَلْصَلٍ مِّنْ حَمَإٍ مَّسْنُونٍ﴾ اس نے اپنے تکبر اور حسد کو ظاہر کیا،

(۱) ملاحظہ کریں احکام القرآن ابن العربی ۱/۴۷۱، اور مختصر اختلاف العلماء ۴/۴۱۴ - ۴۱۵، اور الوسیط فی المذہب ۳/۳۵۴ - ۳۵۵، اور عقد الجواہر الثمینہ ۲/۷۱۳۔ (۲) نہایۃ المحتاج ۵/۱۰۶۔ (۳) یہ شعر جران العود النمیری کا ہے، اور یہ ان کے دیوان کے صفحہ ۹۷ پر ہے، اور پیچھے ۷/۶ پر گزر چکا ہے۔ (۴) ان کے قول کی طرف اشارہ ہے: "میں وہاں شام کے وقت کھڑا ہو کر اس سے سوال کر رہا تھا / میں جواب سے عاجز آ گیا کیونکہ اس جگہ پر کوئی نہ تھا سوائے جانوروں کے باندھنے کی جگہوں کے جنہیں میں بمشکل پہچان پا رہا تھا / اور خندق جو سخت زمین پر حوض کی مانند تھی" یہ دو اشعار ان کے دیوان کے صفحہ ۳۰ پر ہیں، اور پہلے دو مقامات ۱/۴۶۰ اور ۷/۶ پر گزر چکے ہیں، اور انہیں اسی مسئلے پر بطور دلیل پیش کیا گیا ہے۔

Surah Al-Hijr: Verses 32 - 38 211 And that he is better than him; because he is from fire, and fire consumes clay (1); as previously explained in Al-A'raf (2). {He said: "Then depart from it,"} meaning: from the heavens, or from the Garden of Eden, or from among the angels (3). {for indeed you are accursed,} meaning: pelted with flaming stars. And it was said: cursed and reviled (4). All of this has been previously fully detailed in Al-Baqarah and Al-A'raf (5). {And indeed, upon you is the curse,} meaning: my curse, as in Surah (Sad) [verse: 78].

The Almighty's saying: {He said, "My Lord, then reprieve me until the Day they are resurrected." [36] (Allah) said, "Then indeed, you are of those reprieved [37] Until the Day of the well-known time." [38]}

The Almighty's saying: {He said, "My Lord, then reprieve me until the Day they are resurrected."} This request from Iblis was not out of confidence (6) in his status with Allah Almighty, or that he was worthy of having a prayer answered. Rather, he asked for the delay of his punishment to increase his suffering, like the act of one who despairs of safety. By asking for a reprieve until the Day of Resurrection, he intended not to die, because there is no death on the Day of Resurrection, nor after it. Allah Almighty said: {Then indeed, you are of those reprieved,} meaning: among those granted a delay. {Until the Day of the well-known time.} Ibn Abbas said: He meant by it the first blast, i.e., when all creatures die. It was also said: the known time which Allah has reserved for His knowledge alone, and which Iblis is ignorant of, so Iblis dies and then is resurrected; Allah Almighty said: {Everyone upon it will perish} [Al-Rahman: 26]. Regarding Allah's speaking to him, there are two opinions: First: He spoke to him through a messenger (7). Second: He spoke to him out of sternness in warning, not by way of honor or closeness (8).

(1) Tafsir al-Tabari 14/66 - 67. (2) 9 / 165. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/361. (4) In (d), (z), and (m): ominous; what is established is from (z), which matches what is in Tafsir al-Tabari 14/67, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/361. (5) 1 / 141 and 9 / 173 - 174, and see 1 / 474 - 475. (6) In (m) his confidence; what is established is from the manuscripts, which matches what is in Al-Nukat wal-'Uyun 3/159. (7) In (m) and (d): His messenger. (8) Al-Nukat wal-'Uyun 3/159 - 160.

सूरह अल-हिज्र: आयत 32 - 38 211 और वह उससे बेहतर है; क्योंकि वह आग से है, और आग मिट्टी को खा जाती है (1); जैसा कि 'अल-आराफ' में इसकी व्याख्या पहले ही दी जा चुकी है (2)। {उसने कहा: "तो यहाँ से निकल जा,"} यानी: आसमानों से, या अदन के बाग से, या फरिश्तों की जमात से (3)। {क्योंकि तू दुत्कार दिया गया है,} यानी: टूटते तारों (शहाब) से मारा गया है। और कहा गया है: लानत किया गया और तिरस्कृत (4)। यह सब 'अल-बकराह' और 'अल-आराफ' में पूरी तरह से पहले आ चुका है (5)। {और वास्तव में तुझ पर लानत है,} यानी: मेरी लानत, जैसा कि सूरह (साद) [आयत: 78] में है।

अल्लाह तआला का फरमान: {उसने कहा, "मेरे रब, तो मुझे उस दिन तक की मोहलत दे जब वे दोबारा उठाए जाएंगे।" [36] (अल्लाह ने) कहा, "तो वास्तव में, तू उन लोगों में से है जिन्हें मोहलत दी गई है [37] उस दिन तक जिसके समय का ज्ञान (मेरे पास) है।" [38]}

अल्लाह तआला का फरमान: {उसने कहा, "मेरे रब, तो मुझे उस दिन तक की मोहलत दे जब वे दोबारा उठाए जाएंगे।"} इबलीस का यह सवाल अल्लाह तआला के पास अपने रुतबे के भरोसे (6) पर नहीं था, और न ही इसलिए कि वह दुआ कबूल किए जाने का हकदार था, बल्कि उसने अपने अज़ाब में देरी के लिए कहा ताकि उसकी बला (मुसीबत) और बढ़ जाए, जैसा कि वह व्यक्ति करता है जो सलामती से निराश हो चुका हो। और उसने कयामत के दिन तक की मोहलत मांगकर यह चाहा कि उसे कभी मौत न आए; क्योंकि कयामत के दिन न तो मौत है और न ही उसके बाद। अल्लाह तआला ने फरमाया: {तो वास्तव में, तू उन लोगों में से है जिन्हें मोहलत दी गई है,} यानी: मोहलत पाने वालों में से। {उस दिन तक जिसके समय का ज्ञान (मेरे पास) है।} इब्न अब्बास ने कहा: इससे उनका मतलब पहली फूँक (सूर) है, यानी जब सारी मखलूक मर जाएगी। और कहा गया है: वह ज्ञात समय जिसे अल्लाह ने अपने ज्ञान के लिए सुरक्षित रखा है, और इबलीस उससे अनजान है, तो इबलीस मर जाएगा और फिर दोबारा उठाया जाएगा; अल्लाह तआला ने फरमाया: {हर कोई जो इस पर (धरती पर) है, नश्वर है} [अर-रहमान: 26]। और अल्लाह के उससे बात करने के बारे में दो बातें कही गई हैं: पहली: उसने उससे एक रसूल (फरिश्ते) के माध्यम से बात की (7)। दूसरी: उसने उससे सख्त चेतावनी के तौर पर बात की, न कि सम्मान और निकटता के तौर पर (8)।

(1) तफसीर अल-तबरी 14/66 - 67। (2) 9 / 165। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/361। (4) (द), (ज़) और (म) में: मनहूस; जो स्थापित है वह (ज़) से है और वह तफसीर अल-तबरी 14/67 और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/361 में दी गई बातों के अनुरूप है। (5) 1/141 और 9/173-174, और देखें

1/474-475। (6) (म) में 'उसका भरोसा' है, और स्थापित पांडुलिपियों से है, जो अल-नुक़त वल-'उयून 3/159 के अनुरूप है। (7) (म) और (द) में: उसके रसूल। (8) अल-नुक़त वल-'उयून 3/159 - 160।

سورہ الحجر: آیات ۳۲ - ۳۸ ۲۱۱ اور یہ کہ وہ اس سے بہتر ہے؛ کیونکہ وہ آگ سے ہے، اور آگ مٹی کو کھا جاتی ہے(۱)؛ جیسا کہ «الاعراف» میں اس کا بیان پہلے گزر چکا ہے(۲)۔ ﴿قَالَ فَٱخۡرُجۡ مِنۡهَا﴾ یعنی: آسمانوں سے، یا جنتِ عدن سے، یا فرشتوں کی جماعت سے(۳)۔ ﴿فَإِنَّكَ رَجِيمٞ﴾ یعنی: شہابِ ثاقب سے مارا گیا ہے۔ اور کہا گیا ہے: ملعون اور دھتکارا ہوا(٤)۔ یہ سب کچھ «البقرہ» اور «الاعراف» میں پوری تفصیل کے ساتھ گزر چکا ہے(٥)۔ ﴿وَإِنَّ عَلَيۡكَ ٱللَّعۡنَةَ﴾ یعنی: میری لعنت، جیسا کہ سورہ (ص) [آیت: ۷۸] میں ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قَالَ رَبِّ فَأَنظِرۡنِيٓ إِلَىٰ يَوۡمِ يُبۡعَثُونَ ۝ قَالَ فَإِنَّكَ مِنَ ٱلۡمُنظَرِينَ ۝ إِلَىٰ يَوۡمِ ٱلۡوَقۡتِ ٱلۡمَعۡلُومِ ۝﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قَالَ رَبِّ فَأَنظِرۡنِيٓ إِلَىٰ يَوۡمِ يُبۡعَثُونَ﴾ ابلیس کا یہ سوال اللہ تعالیٰ کے نزدیک اپنے مقام و مرتبے پر اعتماد(٦) کی بنا پر نہیں تھا، اور نہ ہی اس لیے کہ وہ اس قابل تھا کہ اس کی دعا قبول کی جائے، بلکہ اس نے اپنے عذاب میں تاخیر کا سوال اپنی آزمائش میں اضافے کے لیے کیا، جیسا کہ وہ شخص کرتا ہے جو سلامتی سے مایوس ہو چکا ہو۔ اور اس نے دوبارہ اٹھائے جانے کے دن تک مہلت مانگ کر یہ چاہا کہ وہ کبھی نہ مرے؛ کیونکہ قیامت کے دن کوئی موت نہیں ہے، اور نہ ہی اس کے بعد۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فَإِنَّكَ مِنَ ٱلۡمُنظَرِينَ﴾ یعنی: مہلت دیے گئے لوگوں میں سے۔ ﴿إِلَىٰ يَوۡمِ ٱلۡوَقۡتِ ٱلۡمَعۡلُومِ﴾ ابن عباس نے کہا: اس سے مراد پہلا صور پھونکا جانا ہے، یعنی جب تمام مخلوقات مر جائیں گی۔ اور کہا گیا: وہ معلوم وقت جسے اللہ نے اپنے علم کے لیے خاص کر لیا ہے، اور ابلیس اس سے بے خبر ہے، چنانچہ ابلیس مرے گا پھر دوبارہ اٹھایا جائے گا؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿كُلُّ مَنۡ عَلَيۡهَا فَانٖ﴾ [الرحمن: ۲٦]۔ اور اللہ تعالیٰ کے اس سے کلام کرنے کے

بارے میں دو قول ہیں: پہلا: اس سے کسی رسول (فرشتے) کی زبان سے کلام کیا(۷)۔ دوسرا: اس سے تہدید اور وعید کے طور پر کلام کیا، نہ کہ تکریم اور تقریب کے طور پر(۸)۔

(۱) تفسیر الطبری ٦٦/١٤ - ٦٧ ۔ (۲) ۹ / ١٦٥ ۔ (۳) المحرر الوجیز ٣٦١/٣ ۔ (٤) (د)، (ز) اور (م) میں: منحوس؛ جبکہ (ظ) سے ثابت شدہ ہے جو کہ تفسیر الطبری ١٤ / ٦٧ اور المحرر الوجیز ٣٦١/٣ کے موافق ہے۔ (٥) ١ / ١٤١ اور ۹ / ١٧٣ - ١٧٤ ، اور دیکھیے ٤٧٤/١ - ٤٧٥ ۔ (٦) (م) میں 'اس کا بھروسہ' ہے، جبکہ نسخہ جات سے ثابت شدہ لفظ 'اعتماد' ہے، جو کہ النکت والعیون ١٥٩/٣ کے موافق ہے۔ (۷) (م) اور (د) میں: اس کے رسول۔ (۸) النکت والعیون ١٥٩/٣ - ١٦٠ ۔

Surah Al-Hijr: Verses 39 - 41 212

Allah Almighty says: { [Iblees] said, "My Lord, because You have put me in error, I will surely make [disobedience] fair-seeming to them on earth, and I will mislead them all (39) } } Allah Almighty's saying: { [Iblees] said, "My Lord, because You have put me in error, I will surely make [disobedience] fair-seeming to them on earth" }. The meaning of misleading (ighwa) and beautification (zeenah) was previously mentioned in "Al-A'raf" (1). His beautification here is in two ways: either by encouraging acts of disobedience, or by preoccupying them with the adornments of this world away from performing acts of obedience. And the meaning of { and I will mislead them all } is: I will surely lead them astray from the path of guidance (2). Ibn Lahi'ah reported from Darraj Abi al-Samh, from Abi al-Haytham, from Abu Sa'id al-Khudri, who said: The Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) said: "Indeed, Iblees said: 'O Lord, by Your might and majesty, I will continue to mislead the children of Adam as long as their souls are in their bodies(3),' The Lord replied: 'By My might and majesty, I will continue to forgive them as long as they seek My forgiveness.'"(4).

Allah Almighty says: { Except, among them, Your chosen servants (40) } The people of Medina and the people of Kufa read it with a 'fatha' on the 'lam', meaning: those whom You have chosen and selected. The rest read it with a 'kasra' on the 'lam'(5), meaning: those who have made their worship sincere to You, free from corruption or showing off. Abu Thumamah related that the disciples asked Jesus (peace be upon him) about the one who is sincere (al-mukhlis)(6) to Allah, and he said: "The one who works, and does not love to be praised by people."

Allah Almighty says: { [Allah] said, "This is a path [of return] to Me which is straight" (41) } Umar ibn al-Khattab said: Its meaning is: This is a path that keeps its companion straight until it leads him into Paradise. Al-Hasan said: "'Alayya" (upon Me) means "ilayya" (to Me). Mujahid and al-Kisa'i said: This is by way of warning and threat;

---

(1) 9/170 and 202 - 203. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/160 - 161. (3) In (Zha): their physical bodies. (4) Reported by Ahmad (11237) and (11244), Abu Ya'la (1399), Al-Bayhaqi in "Al-Asma wa al-Sifat" (265), and Al-Baghawi in "Sharh al-Sunnah" (1293). (5) Al-Taysir p. 128, and Al-Sab'ah p. 348. (6) In (Dal), (Zay), and (Mim): "al-mukhlaseen" (the chosen ones), and what is established is from (Zha), which is consistent with what is in Al-Nukat wa al-'Uyun 3/161.

सूरा अल-हिज्र: आयत 39 - 41 212

अल्लाह तआला का कथन: { [इब्लीस] ने कहा, "मेरे रब, चूंकि तूने मुझे गुमराह किया है, मैं पृथ्वी पर उनके लिए [अवज्ञा] को अवश्य सुशोभित कर दूँगा, और मैं उन सब को अवश्य गुमराह कर दूँगा (39) } } अल्लाह तआला का कथन: { [इब्लीस] ने कहा, "मेरे रब, चूंकि तूने मुझे गुमराह किया है, मैं पृथ्वी पर उनके लिए [अवज्ञा] को अवश्य सुशोभित कर दूँगा" }। 'इगवा' (गुमराह करना) और 'जीनत' (सुशोभित करना) का अर्थ पहले "अल-अ'राफ" (1) में आ चुका है। यहाँ उसका सुशोभित करना दो तरह से है: या तो पापों को करवाकर, या उन्हें आज्ञापालन करने से रोककर दुनिया की सजावट में व्यस्त करके। और { मैं उन सब को अवश्य गुमराह कर दूँगा } का अर्थ है: मैं उन्हें हिदायत (मार्गदर्शन) के रास्ते से भटका दूँगा (2)। इब्न लहिया ने दरराज अबी अल-सम्ह से, उन्होंने अबी अल-हैथम से, उन्होंने अबू सईद अल-खुद़री से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "बेशक इब्लीस ने कहा: 'ऐ रब, तेरी इज्जत और जलाल की कसम, मैं आदम की औलाद को तब तक गुमराह करता रहूँगा जब तक उनकी रूहें उनके शरीर में रहेंगी(3),' तो रब ने फरमाया: 'मेरी इज्जत और जलाल की कसम, मैं उन्हें तब तक माफ करता रहूँगा जब तक वे मुझसे माफी माँगते रहेंगे'" (4)।

अल्लाह तआला का कथन: { सिवाय तेरे उनमें से उन बंदों के जो चुने हुए हैं (40) } मदीना और कूफ़ा के निवासियों ने 'लाम' पर ज़बर (फतहा) के साथ पढ़ा है, यानी: जिन्हें तूने चुन लिया और शुद्ध कर दिया। बाकियों ने 'लाम' के नीचे ज़ेर (कसरा) के साथ पढ़ा है (5), यानी: जिन्होंने भ्रष्टाचार या दिखावे से दूर रहकर तेरे लिए इबादत को शुद्ध किया। अबू सुमामा ने उल्लेख किया है कि हवारियों (शिष्यों) ने ईसा अलैहिस्सलाम से अल्लाह के लिए 'मुख़लिस' (6) (निष्ठावान) के बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: "वह जो नेक काम करे, और यह पसंद न करे कि लोग उसकी प्रशंसा करें।"

अल्लाह तआला का कथन: { [अल्लाह ने] कहा, "यह एक सीधा रास्ता है जो मुझ तक पहुँचता है" (41) } उमर बिन अल-खत्ताब ने कहा: इसका अर्थ है: यह एक ऐसा रास्ता है जो अपने साथ चलने वाले को सीधा रखता है यहाँ तक कि उसे जन्नत में पहुँचा दे। हसन ने कहा: 'अलैया' (मुझ पर) का अर्थ 'इलैया' (मेरी ओर) है। मुजाहिद और अल-किसाई ने कहा: यह चेतावनी और धमकी के तौर पर है;

(1) 9/170 और 202 - 203। (2) अल-नुकत वल-उयून 3/160 - 161। (3) (ज़ॉ) में: उनके शरीर (अजसादुहुम)। (4) इसे अहमद (11237) और (11244), अबू याला (1399), बैहक़ी ने अल-अस्मा वल-सिफ़ात (265) में और बग़वी ने शरह अल-सुन्ना (1293) में उद्धृत किया है। (5) अल-तयसीर पृ. 128, और अल-सबा पृ. 348। (6) (दाल), (ज़ाय) और (मीम) में: अल-मुख़लसीन, और (ज़ॉ) से जो सिद्ध है, वह अल-नुकत वल-उयून 3/161 में जो है उसके अनुकूल है।

سورة الحجر: آیات ۳۹ - ۴۱ ۲۱۲

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: { (ابلیس نے) کہا: اے میرے رب! چونکہ تو نے مجھے گمراہ کیا ہے، میں زمین میں ان کے لیے (گناہوں کو) ضرور مزین کر دوں گا اور ان سب کو ضرور گمراہ کروں گا (۳۹) } اللہ تعالیٰ کا ارشاد: { (ابلیس نے) کہا: اے میرے رب! چونکہ تو نے مجھے گمراہ کیا ہے، میں زمین میں ان کے لیے ضرور مزین کر دوں گا }۔ ’اغواء‘ (گمراہ کرنا) اور ’زینت‘ (آرائش) کا معنی پہلے ’الاعراف‘ (۱) میں گزر چکا ہے۔ یہاں اس کی تزئین دو طرح سے ہے: یا تو گناہوں کے ارتکاب کے ذریعے، یا دنیا کی زینت میں مشغول کر کے انہیں اطاعت سے دور کر دینا۔ اور { میں ان سب کو ضرور گمراہ کروں گا } کا مطلب ہے: میں انہیں ہدایت کے راستے سے ضرور بھٹکا دوں گا (۲)۔ ابن لہیعہ نے دراج ابی السمح سے، انہوں نے ابی الہیثم سے اور انہوں نے حضرت ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ”بے شک ابلیس نے کہا: اے رب! تیری عزت و جلال کی قسم! میں اولاد آدم کو تب تک گمراہ کرتا رہوں گا جب تک ان کی روحیں ان کے جسموں میں رہیں گی (۳)، تو رب تعالیٰ نے فرمایا: میری عزت و جلال کی قسم! میں انہیں تب تک معاف کرتا رہوں گا جب تک وہ مجھ سے مغفرت طلب کرتے رہیں گے“ (۴)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: { سوائے ان کے جو تیرے چنے ہوئے بندے ہیں (۴۰) } اہل مدینہ اور اہل کوفہ نے اسے ’لام‘ کے فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے، یعنی: وہ جنہیں تو نے منتخب کر لیا اور خالص کر لیا۔ باقیوں نے اسے ’لام‘ کے کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا ہے (۵)، یعنی: وہ جنہوں نے فساد یا ریاکاری سے پاک ہو کر تیرے لیے عبادت کو خالص کیا۔ ابو ثمامہ نے حکایت بیان کی کہ

حواریوں نے حضرت عیسیٰ علیہ السلام سے اللہ کے لیے 'مخلص' (۶) کے بارے میں پوچھا، تو آپ نے فرمایا: "وہ جو عمل کرے، اور یہ پسند نہ کرے کہ لوگ اس کی تعریف کریں"۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: { (اللہ نے) فرمایا: یہ مجھ تک پہنچنے کا سیدھا راستہ ہے (۴۱) } حضرت عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ نے فرمایا: اس کا معنی ہے: یہ ایک ایسا راستہ ہے جو اپنے صاحب کے ساتھ سیدھا رہتا ہے یہاں تک کہ اسے جنت میں لے جاتا ہے۔ حسن نے کہا: 'علیّ' کا مطلب 'الیّ' (میری طرف) ہے۔ مجاہد اور کسائی نے کہا: یہ ڈرانے اور دھمکانے کے طور پر ہے؛

---

(۱) ۹/۱۷۰ اور ۲۰۲ - ۲۰۳۔ (۲) النکت والعیون ۳/۱۶۰ - ۱۶۱۔ (۳) (ظ) میں ہے: ان کے اجسام۔ (۴) اسے احمد (۱۱۲۳۷) اور (۱۱۲۴۴)، ابو یعلی (۱۳۹۹)، بیہقی نے الاسماء والصفات (۲۶۵) میں اور بغوی نے شرح السنۃ (۱۲۹۳) میں روایت کیا ہے۔ (۵) التیسیر ص ۱۲۸، اور السبعۃ ص ۳۴۸۔ (۶) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: المخلصین، اور جو (ظ) سے ثابت ہے وہ وہی ہے جو النکت والعیون ۳/۱۶۱ کے موافق ہے۔

٢١٣ Surah Al-Hijr: Verses 41 - 42

Like your words to someone you are threatening: "Your path is towards me and your destiny is to me." And like His saying: {Verily, your Lord is ever watchful} [Al-Fajr: 14]. So the meaning of the speech is: This is a path whose return is to Me, so I will recompense everyone according to their deeds, meaning: the path of servitude. It was said: The meaning is that it is upon Me to guide to the straight path through explanation and proof. And it was said: through success and guidance (1).

Ibn Sirin, Qatada, Al-Hasan, Qays bin Abbad, Abu Raja, Humayd, and Yaqub read: "This is a high (Aliyyun) straight path" by raising "Aliyyun" and with nunation (tanwin) (2), and its meaning is: lofty and straight, i.e., lofty in religion and truth. It was said: too lofty to be reached, and too straight to be inclined (3).

The Almighty's saying: {Indeed, My servants - no authority will you have over them, except those who follow you of the deviators 42}

In it are two issues:

First: The Almighty's saying: {Indeed, My servants - no authority will you have over them}. The scholars said: Meaning: over their hearts. Ibn 'Uyaynah said: Meaning: in that he would cast them into a sin that prevents My forgiveness for them and narrows it for them. And these are the ones whom Allah has guided, chosen, selected, and purified (4).

I say: Perhaps someone might say: Allah has informed about the state (5) of Adam and Eve, peace be upon them, by His saying: {But Satan caused them to slip} [Al-Baqara: 36], and about a group of His Prophet's companions by His saying: {Indeed, those of you who turned back on the day the two armies met, it was Satan who caused them to slip because of some [sins] they had earned} [Aal Imran: 155]. The answer is what has been mentioned, which is that he has no authority over their hearts, nor over the seat of their faith, and he does not cast them into a sin that leads to non-acceptance; rather, repentance removes it and turning back to God erases it. Adam's exit was not a punishment for what he consumed, on...

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/161. (2) Tafsir al-Tabari 14/71, Al-Nukat wa al-'Uyun 3/161, Al-Muharrar al-Wajiz 3/362, Tafsir al-Baghawi 3/51, and Al-Muhtasib 2/3. Yaqub's recitation is among the ten. See Al-Nashr 2/301. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/161. (4) Tafsir al-Baghawi 3/51, and Zad al-Masir 4/402. (5) In (Zha): His chosen one.

२१३ सूरह अल-हिज्र: आयतें ४१ - ४२

जैसे आप किसी को धमकाते हुए कहते हैं: "तुम्हारा रास्ता मेरी ओर है और तुम्हारा अंत मेरे पास है।" और उनके(ईश्वर के) कथन की तरह: {निस्संदेह आपका रब घात में है} [अल-फज्र: १४]। तो बातचीत का अर्थ हुआ: यह वह मार्ग है जिसका अंत मेरी ओर है, इसलिए मैं प्रत्येक को उसके कर्मों के अनुसार प्रतिफल दूँगा, अर्थात्: दासता का मार्ग। यह भी कहा गया है: अर्थ यह है कि स्पष्टीकरण और प्रमाण के माध्यम से सीधे मार्ग की ओर मार्गदर्शन करना मुझ पर है। और यह भी कहा गया है: सफलता और मार्गदर्शन के माध्यम से (१)।

इब्न सिरीन, कतादा, अल-हसन, कैस बिन अब्बाद, अबू रजा, हुमैद और याकूब ने इसे पढ़ा है: "यह एक उच्च (अलियुन) सीधा मार्ग है" 'अलीयुन' को पेश (रफ़ा) और तनवीन के साथ (२), और इसका अर्थ है: उदात्त और सीधा, अर्थात्: धर्म और सत्य में उच्च। यह भी कहा गया है: इतना ऊँचा कि पहुँचा न जा सके और इतना सीधा कि झुका न जा सके(३)।

अल्लाह का फरमान: {निश्चय ही मेरे सेवकों पर तेरा कोई वश न चलेगा, सिवाय उनके जो पथभ्रष्टों में से तेरा अनुसरण करें ४२}

इसमें दो मसले हैं:

पहला: अल्लाह का फरमान: {निश्चय ही मेरे सेवकों पर तेरा कोई वश न चलेगा}। विद्वानों ने कहा है: अर्थात् उनके दिलों पर। इब्न उययना ने कहा है: अर्थात् इस बात में कि वह उन्हें ऐसे पाप में डाल दे जो उनसे मेरी माफ़ी को रोक दे और उनके लिए उसे संकीर्ण कर दे। और ये वे लोग हैं जिन्हें अल्लाह ने हिदायत दी, चुना, चयनित किया और शुद्ध किया (४)।

मैंने कहा: शायद कोई कहे: अल्लाह ने आदम और हव्वा (उन पर शांति हो) की स्थिति (५) के बारे में अपने इस कथन द्वारा सूचित किया है: {फिर शैतान ने उन्हें वहाँ से विचलित कर दिया} [अल-बक़रह: ३६], और अपने पैगंबर के कुछ साथियों के बारे में अपने इस कथन द्वारा: {बेशक शैतान ने उन्हें उनके कुछ कर्मों के कारण विचलित कर दिया} [आल-इमरान: १५५]। इसका उत्तर वही है जो उल्लेख किया गया है, और वह यह है कि उनका उनके दिलों पर कोई अधिकार नहीं है, न ही उनके ईमान के स्थान पर, और वह उन्हें ऐसे पाप में नहीं डालता जो अस्वीकृति की ओर ले जाए, बल्कि तौबा (प्रायश्चित) उसे मिटा देती है और अल्लाह की ओर पलटना उसे दूर कर देता है। आदम का निकलना उनके द्वारा ग्रहण की गई चीज़ के लिए सजा नहीं थी, बल्कि...

(१) अन-नुकात वल-उयून ३/१६१। (२) तफ़सीर अत-तबरी १४/७१, अन-नुकात वल-उयून ३/१६१, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/३६२, तफ़सीर अल-बग़वी ३/५१, और अल-मुहतासिब २/३। याकूब की किरात दस में से एक है। देखें अन-नश्र २/३०१। (३) अन-नुकात वल-उयून ३/१६१। (४) तफ़सीर अल-बग़वी ३/५१, और ज़ाद अल-मसीर ४/४०२। (५) (ज़) में: उसके चुने हुए।

۲۱۳ سورة الحجر: آیات ۴۱ - ۴۲

جیسے آپ کسی کو دھمکی دیتے ہوئے کہتے ہیں: "تیرا راستہ میری طرف ہے اور تیرا ٹھکانہ میری طرف ہے۔" اور اللہ کے فرمان کی طرح: ﴿إِنَّ رَبَّكَ لَبِالْمِرْصَادِ﴾ [الفجر: ۱۴]۔ تو کلام کا مطلب یہ ہوا: یہ وہ راستہ ہے جس کی واپسی میری طرف ہے، لہذا میں ہر ایک کو اس کے عمل کا بدلہ دوں گا، یعنی: بندگی کا راستہ۔ اور کہا گیا: مطلب یہ ہے کہ مجھ پر لازم ہے کہ میں بیان اور برہان کے ذریعے سیدھے راستے کی طرف رہنمائی کروں۔ اور کہا گیا: توفیق اور ہدایت کے ذریعے (۱)۔

اور ابن سیرین، قتادہ، الحسن، قیس بن عباد، ابو رجاء، حمید اور یعقوب نے پڑھا ہے: "یہ ایک بلند (علیٌ) سیدھا راستہ ہے" 'علیٌ' کو رفع اور تنوین کے ساتھ (۲)، اور اس کا معنی ہے: بلند اور سیدھا، یعنی: دین اور حق میں بلند۔ اور کہا گیا: اتنا بلند کہ وہاں تک پہنچا نہ جا سکے، اور اتنا سیدھا کہ مڑا نہ جا سکے (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَنٌ إِلَّا مَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْغَاوِينَ ٤٢﴾

اس میں دو مسئلے ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَنٌ﴾۔ علماء نے کہا: یعنی ان کے دلوں پر۔ ابن عیینہ نے کہا: یعنی اس بات میں کہ وہ انہیں کسی ایسے گناہ میں مبتلا کر دے جو انہیں میری معافی سے محروم کر دے اور ان پر معافی کو تنگ کر دے۔ اور یہ وہ لوگ ہیں جنہیں اللہ نے ہدایت دی، انہیں چنا، انتخاب کیا اور انہیں خالص کر لیا (۴)۔

میں نے کہا: شاید کوئی کہنے والا کہے: اللہ نے آدم اور حوا علیہما السلام کی صفت (۵) کے بارے میں اپنے اس قول سے خبر دی ہے: ﴿فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ﴾ [البقرہ: ۳۶]، اور اپنے نبی کے صحابہ کی ایک جماعت کے بارے میں اپنے اس قول سے: ﴿إِنَّمَا اسْتَزَلَّهُمُ الشَّيْطَانُ بِبَعْضِ مَا كَسَبُوا﴾ [آل عمران: ۱۵۵]۔ تو جواب وہی ہے جو ذکر کیا گیا ہے، اور وہ یہ ہے کہ ان کے دلوں پر اس کا کوئی غلبہ نہیں ہے، اور نہ ہی ان کے ایمان کی جگہ پر، اور نہ ہی وہ انہیں کسی ایسے گناہ میں ڈالتا ہے جو عدم قبولیت تک پہنچا دے، بلکہ توبہ اسے ختم کر دیتی ہے اور اللہ کی طرف رجوع اسے مٹا دیتا ہے۔ اور آدم کا نکلنا اس چیز کی سزا نہیں تھی جو انہوں نے کھائی تھی، بلکہ...

(۱) النکت والعیون ۱۶۱/۳۔ (۲) تفسیر الطبری ۷۱/۱۴، النکت والعیون ۱۶۱/۳، المحرر الوجیز ۳۶۲/۳، تفسیر البغوی ۵۱/۳، اور المحتسب ۳/۲۔ یعقوب کی قرأت دس میں سے ہے۔ ملاحظہ ہو النشر ۳۰۱/۲۔ (۳) النکت والعیون ۱۶۱/۳۔ (۴) تفسیر البغوی ۵۱/۳، اور زاد المسیر ۴۰۲/۴۔ (۵) (ظ) میں ہے: اس کے برگزیدہ۔

214 Surah Al-Hijr: Verses 42 - 44

What was mentioned in "Al-Baqarah" is its clarification (1). As for the companions of the Prophet ﷺ, the discussion about them was mentioned in "Al-Imran" (2). Furthermore, His saying, Glory be to Him: ﴿No authority shall you have over them﴾ [15:42] might be specific to those whom Allah has protected, and it might be in most times and situations. His domination might even be a relief from distress and a removal of grief, as happened with Bilal, when he [the Prophet] came to him, calming him as a child is calmed until he slept (3). The Prophet ﷺ and his companions slept and did not wake up until the sun rose. They were alarmed and said: "What is the expiation for what we have done by neglecting our prayer?" The Prophet ﷺ said to them: "There is no negligence in sleep," and they were relieved (4).

﴿Except those who follow you from the deviators﴾ [15:42], meaning: the misguided polytheists (5). That is: his authority is over these; the evidence is: ﴿His authority is only over those who take him as a patron and those who associate partners with Him﴾ [An-Nahl: 100].

Second: This verse and the one before it are evidence of the permissibility of excluding a few from many, and many from a few, such as saying: ten except one dirham, or saying: ten except nine. Ahmad ibn Hanbal said: It is not permissible to exclude except up to half or less, and as for excluding the majority from the whole, it is not valid. Our evidence is this verse, for in it is the exclusion of the "deviators" from the servants, and the servants from the deviators. This indicates that excluding the minority from the whole and excluding the majority from the whole is permissible (6).

Allah Almighty says: ﴿And indeed, Hell is the promised place for them all (43) It has seven gates; for every gate is of them a portion assigned (44)﴾

Allah Almighty says: ﴿And indeed, Hell is the promised place for them all﴾, meaning: Iblis and those who followed him. ﴿It has seven﴾

---

(1) 1/476. (2) 5/372. (3) Reported by Malik in Al-Muwatta 1/14 - 15 from Zaid bin Aslam as a mursal report. (4) See the hadith of Abu Hurairah and the hadith of Abu Qatadah in Muslim (680) and (681). (5) See Tafsir al-Samarqandi 2/220. (6) See Al-Muharrar al-Wajiz 3/362, and Al-Mughni by Ibn Qudamah 7/292 - 294.

२१४ सूरह अल-हिज्र: आयतें ४२ - ४४

जो 'अल-बक़रह' में बताया गया है, वह इसका स्पष्टीकरण है (१)। जहाँ तक पैगंबर ﷺ के साथियों का सवाल है, उनके बारे में चर्चा 'आल-इमरान' (२) में हो चुकी है। इसके अलावा, अल्लाह का यह कहना: ﴿उनके ऊपर तुम्हारा कोई अधिकार नहीं होगा﴾ [१५:४२] संभवतः उन लोगों के लिए विशिष्ट है जिन्हें अल्लाह ने सुरक्षित रखा है, और यह अधिकांश समय और स्थितियों में हो सकता है। उसका प्रभुत्व संकट से राहत और दुख को दूर करने वाला भी हो सकता है, जैसा कि बिलाल के साथ हुआ था जब उन्होंने [पैगंबर] उनके पास आकर उन्हें वैसे ही शांत किया जैसे बच्चे को सुलाने के लिए शांत किया जाता है (३)। पैगंबर ﷺ और उनके साथी सो गए और सूरज उगने तक नहीं जागे। वे घबरा गए और कहा: "हमने अपनी प्रार्थना की उपेक्षा करके जो किया है उसका प्रायश्चित क्या है?" पैगंबर ﷺ ने उनसे कहा: "नींद में कोई उपेक्षा नहीं है," और उन्हें राहत मिली (४)।

﴿सिवाय उनके जो भटकने वालों में से तुम्हारा अनुसरण करेंगे﴾ [१५:४२], यानी: गुमराह मुशरिक (५)। यानी: उसका अधिकार इन्हीं लोगों पर है; इसका प्रमाण है: ﴿उसका अधिकार केवल उन्हीं पर है जो उसे अपना संरक्षक बनाते हैं और जो उसके साथ शरीक ठहराते हैं﴾ [अन्-नह्ल: १००]।

दूसरा: यह आयत और इससे पहले वाली आयत बहुत में से थोड़े को और थोड़े में से बहुत को अलग (अपवाद) करने की अनुमति का प्रमाण है, जैसे कि कहना: एक दिरहम को छोड़कर दस, या कहना: नौ को छोड़कर दस। अहमद इब्न हंबल ने कहा: आधे या उससे कम के अलावा किसी को अलग करना जायज़ नहीं है, और जहाँ तक पूरी राशि में से बहुमत को अलग करने की बात है, तो यह सही नहीं है। हमारा प्रमाण यह आयत है, क्योंकि इसमें बंदों में से "भटकने वालों" को और भटकने वालों में से बंदों को अलग किया गया है। यह दर्शाता है कि पूरी राशि में से अल्पसंख्यक को अलग करना और पूरी राशि में से बहुमत को अलग करना जायज़ है (६)।

अल्लाह तआला फरमाता है: ﴿और निस्संदेह, जहन्नम (नरक) उन सभी के लिए वादा की गई जगह है (४३) इसके सात द्वार हैं; हर द्वार के लिए उनमें से एक हिस्सा बंटा हुआ है (४४)﴾

अल्लाह तआला फरमाता है: ﴿और निस्संदेह, जहन्नम उन सभी के लिए वादा की गई जगह है﴾, यानी: इब्लीस और जिसने उसका अनुसरण किया। ﴿इसके सात﴾

(१) १/४७६। (२) ५/३७२। (३) इसे मलिक ने अल-मुवत्ता १/१४ - १५ में ज़ैद बिन असलम से मुरसल के रूप में वर्णित किया है। (४) मुस्लिम (६८०) और (६८१) में अबू हुरैरा की हदीस और अबू क़तादा की हदीस देखें। (५) तफ़सीर अल-समरकंदी २/२२० देखें। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/३६२, और इब्न क़ुदामा द्वारा अल-मुग़नी ७/२९२ - २९४ देखें।

٢١٤ سورہ الحجر: آیات ٤٢ - ٤٤

جو کچھ «البقرہ» میں گزر چکا ہے وہ اس کی وضاحت ہے(١)۔ اور جہاں تک نبی کریم ﷺ کے صحابہ کا تعلق ہے، تو ان کے بارے میں بات «آل عمران»(٢) میں گزر چکی ہے۔ پھر اللہ سبحانہ کا یہ فرمان: ﴿لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَنٌ﴾ [١٥:٤٢] (تیرے لیے ان پر کوئی غلبہ نہیں) کا یہ احتمال ہے کہ یہ خاص ان لوگوں کے بارے میں ہو جنہیں اللہ نے محفوظ رکھا، اور یہ بھی احتمال ہے کہ یہ اکثر اوقات اور حالات میں ہو۔ اور شیطان کے تسلط میں کبھی کسی مصیبت سے نجات اور غم کا خاتمہ بھی ہو سکتا ہے، جیسا کہ بلال رضی اللہ عنہ کے ساتھ ہوا، جب آپ [نبی ﷺ] ان کے پاس آئے اور انہیں اس طرح تھپکیاں دے رہے تھے جیسے کسی بچے کو سلانے کے لیے تھپکیاں دی جاتی ہیں یہاں تک کہ وہ سو گئے(٣)۔ اور نبی ﷺ اور آپ کے صحابہ سو گئے، اور وہ اس وقت تک بیدار نہ ہوئے یہاں تک کہ سورج نکل آیا، تو وہ گھبرا گئے اور کہنے لگے: ہماری نماز میں جو کوتاہی ہوئی اس کا کفارہ کیا ہے؟ تو نبی ﷺ نے ان سے فرمایا: «نیند میں کوئی کوتاہی نہیں ہے»، تو ان کی پریشانی دور ہوگئی(٤)۔

﴿إِلَّا مَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْغَاوِينَ﴾ [١٥:٤٢] یعنی: گمراہ مشرکین(٥)۔ یعنی: اس کا غلبہ ان لوگوں پر ہے؛ اس کی دلیل یہ ہے: ﴿إِنَّمَا سُلْطَنُهُ عَلَى الَّذِينَ يَتَوَلَّوْنَهُ وَالَّذِينَ هُم بِهِ مُشْرِكُونَ﴾ [النحل: ١٠٠] (اس کا غلبہ صرف ان لوگوں پر ہے جو اسے اپنا مددگار بناتے ہیں اور جو اس کے ساتھ شرک کرتے ہیں)۔

دوسری بات: یہ آیت اور اس سے پہلی آیت اس بات کی دلیل ہے کہ کثیر میں سے قلیل کا استثناء اور قلیل میں سے کثیر کا استثناء جائز ہے، جیسے کوئی کہے: دس سوائے ایک درہم کے۔ یا کہے: دس سوائے نو کے۔ اور احمد بن حنبل نے کہا: نصف یا اس سے کم کا استثناء ہی جائز ہے، اور

جہاں تک جملہ میں سے اکثر کے استثناء کا تعلق ہے تو وہ درست نہیں ہے۔ ہماری دلیل یہ آیت ہے، کیونکہ اس میں بندوں میں سے «غاوین» (گمراہوں) کا استثناء ہے، اور گمراہوں میں سے بندوں کا، اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ جملہ میں سے اقل (کم) کا استثناء اور جملہ میں سے اکثر کا استثناء جائز ہے(٦)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمَوْعِدُهُمْ أَجْمَعِينَ (٤٣) لَهَا سَبْعَةُ أَبْوَابٍ لِّكُلِّ بَابٍ مِّنْهُمْ جُزْءٌ مَّقْسُومٌ (٤٤)﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمَوْعِدُهُمْ أَجْمَعِينَ﴾ یعنی: ابلیس اور جس نے اس کی پیروی کی۔ ﴿لَهَا سَبْعَةُ﴾

---

(١) ٤٧٦/١. (٢) ٣٧٢/٥. (٣) اسے مالک نے مؤطا ١٤/١ - ١٥ میں زید بن اسلم سے مرسلاً روایت کیا ہے۔ (٤) مسلم میں ابوہریرہ کی حدیث اور ابو قتادہ کی حدیث دیکھیں (٦٨٠) اور (٦٨١)۔ (٥) تفسیر سمرقندی ٢٢٠/٢ دیکھیں۔ (٦) المحرر الوجیز ٣٦٢/٣، اور ابن قدامہ کی المغنی ٢٩٢/٧ - ٢٩٤ دیکھیں۔

Surah Al-Hijr: Verses 43 - 44. Page 215.

"Doors" means: levels, one level above another. "To each door" means: to each level. "of them a portion is assigned" means: a known share (1). Ibn al-Mubarak mentioned, saying: Ibrahim Abu Harun al-Ghanawi told us, saying: I heard Hattan ibn Abd Allah al-Raqashi say: I heard Ali (may Allah be pleased with him) say: Do you know how the doors of Hell are? We said: They are like our doors. He said: No, they are like this, one above another (2). Al-Tha'labi added: - and he placed one of his hands on the other - and indeed Allah placed the Gardens on the earth, and the Fires one above another, the lowest is Jahannam, above it is Al-Hutamah, above it is Saqar, above it is Al-Jahim, above it is Laza, above it is Al-Sa'ir, and above it is Al-Hawiyah, and every door is seventy times hotter than the one following it (3). I say: This interpretation is as it occurred, but what most scholars hold is that Jahannam is the highest level, and it is specific to the disobedient from the nation of Muhammad (peace be upon him), and it is the one that will be emptied of its inhabitants, so the winds will slam its doors. Then comes Laza, then Al-Hutamah, then Sa'ir, then Saqar, then Al-Jahim, then Al-Hawiyah; Al-Dahhak said: In the highest level are the Muhammadans (sinful Muslims), in the second the Christians, in the third the Jews, in the fourth the Sabaeans, in the fifth the Magians (Zoroastrians), in the sixth the Arab polytheists, and in the seventh the hypocrites, the people of Pharaoh, and whoever disbelieved among the people of the Table (4). Allah Almighty said: "Indeed, the hypocrites will be in the lowest depths of the Fire" [An-Nisa: 145] - and this has been mentioned before in An-Nisa (5) -, and He said: "Admit the people of Pharaoh into the severest punishment" [Ghafir: 46], and He said: "So whoever disbelieves after [this] among you - then indeed I will punish him with a punishment by which I have not punished anyone among the worlds" [Al-Ma'idah: 115]. Mu'adh ibn Jabal (may Allah be pleased with him) divided the evil scholars of this nation into categories based on those doors.

---

(1) Tafsir al-Tabari 14/ 72 - 73. (2) Al-Zuhd by Ibn al-Mubarak p. 85, additions of Nu'aym ibn Hammad, and it was also narrated by Ibn Abi Shaybah 13/ 154, and al-Tabari in his Tafsir 14/ 73-74. (3) Tafsir al-Baghawi 3/ 51, and al-Wasit 3/ 45-46, and al-Muharrar al-Wajiz 3/ 363, and Zad al-Masir 4/ 402-403. (4) Tafsir al-Baghawi 3/ 51, and al-Wasit 3/ 46, and Zad al-Masir 3/ 46. (5) 7 / 195 - 196.

सूरह अल-हिज्र: आयतें 43 - 44। पृष्ठ 215।

"दरवाजे" यानी: स्तर (तहे), एक के ऊपर एक स्तर। "हर दरवाजे के लिए" यानी: हर स्तर के लिए। "उनमें से एक हिस्सा निर्धारित है" यानी: एक ज्ञात हिस्सा (1)। इब्न अल-मुबारक ने उल्लेख किया है, उन्होंने कहा: इब्राहिम अबू हारून अल-गनवी ने हमें बताया, उन्होंने कहा: मैंने हत्तान बिन अब्दुल्ला अल-रकाशी को कहते सुना: मैंने अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) को कहते सुना: क्या तुम जानते हो कि जहन्नम के दरवाजे कैसे हैं? हमने कहा: वे हमारे दरवाजों की तरह हैं। उन्होंने कहा: नहीं, वे इस तरह हैं, एक के ऊपर एक (2)। अल-थालाबी ने आगे कहा: - और उन्होंने अपना एक हाथ दूसरे पर रखा - और वास्तव में अल्लाह ने जन्नतों को ज़मीन पर रखा, और आग एक के ऊपर एक है, तो उसका सबसे निचला हिस्सा जहन्नम है, उसके ऊपर अल-हुतमा है, उसके ऊपर सक़र है, उसके ऊपर अल-जहीम है, उसके ऊपर लज़ा है, उसके ऊपर अल-स'ईर है, और उसके ऊपर अल-हाविया है, और हर दरवाजा अपने अगले दरवाजे से सत्तर गुना अधिक गर्म है (3)। मैंने कहा: यह व्याख्या उसी तरह हुई है जैसी यहाँ बताई गई है, लेकिन अधिकांश विद्वानों का विचार यह है कि जहन्नम सबसे ऊपर का स्तर है, और यह मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की उम्मत के गुनहगारों के लिए विशिष्ट है, और यही वह है जो अपने निवासियों से खाली हो जाएगा, फिर हवाएं उसके दरवाजों को बंद करेंगी। फिर लज़ा, फिर अल-हुतमा, फिर स'ईर, फिर सक़र, फिर अल-जहीम, फिर अल-हाविया; अल-दह्हाक ने कहा: सबसे ऊंचे दर्जे (स्तर) में मुहम्मदी (पापी मुस्लिम) होंगे, दूसरे में ईसाई, तीसरे में यहूदी, चौथे में सबियन (तारा-पूजक), पांचवें में मजूसी (अग्नि-पूजक), छठे में अरब के मुशरिक, और सातवें में मुनाफ़िक़ (पाखंडी), फिरौन के लोग और दस्तरख्वान वालों में से वे जिन्होंने कुफ्र किया (4)। अल्लाह तआला ने फरमाया: "बेशक मुनाफ़िक़ आग के सबसे निचले दर्जे में होंगे" [अन-निसा: 145] - और यह पहले अन-निसा (5) में आ चुका है -, और उसने फरमाया: "फिरौन के लोगों को सबसे कड़े अज़ाब में दाखिल करो" [ग़ाफिर: 46], और फरमाया: "फिर तुम में से जो इसके बाद कुफ्र करेगा, तो मैं उसे ऐसा अज़ाब दूंगा जैसा जहान वालों में से किसी को न दिया होगा" [अल-माइदा: 115]। मुआज़ बिन जबल (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने इस उम्मत के बुरे विद्वानों को उन दरवाजों के आधार पर वर्गीकृत किया है।

---

(1) तफ़सीर अल-तबरी 14/ 72 - 73। (2) अल-ज़ुहद इब्न अल-मुबारक पृ. 85, नुअैम बिन हम्माद की वृद्धि, और इसे इब्न अबी शैबा 13/ 154 और अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 14/ 73-74 में भी उद्धृत किया है। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 3/ 51, और अल-वसीत 3/ 45 - 46, और अल-मुहर्रर

अल-वजीज़ 3/ 363, और ज़ाद अल-मसीर 4/ 402 - 403। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 3/ 51, और अल-वसीत 3/ 46, और ज़ाद अल-मसीर 3/ 46। (5) 7 / 195 - 196 ।

سورة الحجر: آیات 43 - 44۔ صفحہ 215۔

"ابواب" یعنی: طبقات، ایک تہہ کے اوپر دوسری تہہ۔ "لِكُلِّ بَابٍ" یعنی: ہر طبقے کے لیے۔ "مِنْهُمْ جُزْءٌ مَقْسُومٌ" یعنی: ایک معلوم حصہ (1)۔ ابن المبارک نے ذکر کیا، انہوں نے کہا: ہمیں ابراہیم ابو ہارون الغنوی نے بتایا، انہوں نے کہا: میں نے حطان بن عبد اللہ الرقاشی کو کہتے سنا: میں نے علی رضی اللہ عنہ کو کہتے سنا: کیا تم جانتے ہو کہ جہنم کے دروازے کیسے ہیں؟ ہم نے کہا: وہ ہمارے دروازوں کی طرح ہیں۔ انہوں نے کہا: نہیں، وہ اس طرح ہیں، ایک کے اوپر ایک (2)۔ الثعلبی نے اضافہ کیا: - اور انہوں نے اپنا ایک ہاتھ دوسرے پر رکھا - اور بے شک اللہ نے جنتوں کو زمین پر رکھا، اور آگ ایک دوسرے کے اوپر ہے، پس اس کا سب سے نچلا حصہ جہنم ہے، اس کے اوپر الحطمہ ہے، اس کے اوپر سقر ہے، اس کے اوپر الجحیم ہے، اس کے اوپر لظیٰ ہے، اس کے اوپر السعیر ہے، اور اس کے اوپر الہاویہ ہے، اور ہر دروازہ اپنے ساتھ والے سے ستر گنا زیادہ گرم ہے (3)۔ میں کہتا ہوں: یہ تفسیر اسی طرح واقع ہوئی ہے، لیکن اکثر علماء کی رائے یہ ہے کہ جہنم سب سے اوپر والا درجہ ہے، اور یہ امت محمد ﷺ کے گناہ گاروں کے لیے مخصوص ہے، اور یہی وہ ہے جو اپنے رہنے والوں سے خالی ہو جائے گا، پھر ہوائیں اس کے دروازوں کو آپس میں ٹکرائیں گی (بند کریں گی)۔ پھر لظیٰ، پھر الحطمہ، پھر سعیر، پھر سقر، پھر الجحیم، پھر الہاویہ؛ ضحاک نے کہا: سب سے اوپر والے درجے میں محمدی (گناہ گار مسلمان) ہوں گے، دوسرے میں نصاریٰ، تیسرے میں یہود، چوتھے میں صابی، پانچویں میں مجوسی، چھٹے میں عرب کے مشرکین، اور ساتویں میں منافقین، آل فرعون اور مائدہ (دسترخوان) والوں میں سے کفر کرنے والے (4)۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "بے شک منافقین آگ کے سب سے نچلے درجے میں ہوں گے" [النساء: 145] - اور یہ پہلے سورہ النساء (5) میں گزر چکا ہے -، اور فرمایا: "آل فرعون

کو سخت ترین عذاب میں داخل کرو" [غافر: 46]، اور فرمایا: "پس تم میں سے جو اس کے بعد کفر کرے گا، تو میں اسے ایسا عذاب دوں گا جو جہانوں میں سے کسی کو نہیں دیا ہوگا" [المائدہ: 115]۔ اور معاذ بن جبل رضی اللہ عنہ نے اس امت کے برے علماء کو ان دروازوں کے مطابق تقسیم کیا ہے۔

---

(1) تفسیر الطبری 14/ 72 - 73۔ (2) الزہد ابن المبارک ص 85، زوائد نعیم بن ہماد، اور اسے ابن ابی شیبہ 13/ 154 اور طبری نے اپنی تفسیر 14/ 73-74 میں بھی روایت کیا ہے۔ (3) تفسیر البغوی 3/ 51، اور الوسیط 3/ 45 - 46، اور المحرر الوجیز 3/ 363، اور زاد المسیر 4/ 402 - 403۔ (4) تفسیر البغوی 3/ 51، اور الوسیط 3/ 46، اور زاد المسیر 3/ 46۔ (5) 7 / 195 - 196 -

We mentioned it in the book "Al-Tadhkirah" (1). Al-Tirmidhi narrated (2) from the hadith of Ibn Umar, who said: The Messenger of Allah (ﷺ) said: "Hell has seven gates: one gate of them is for those who draw their sword against my Ummah." He said: A strange (gharib) hadith. Ubayy ibn Ka'b said: Hell has seven gates: one gate of them is for the Haruriyah (the Khawarij). Wahb ibn Munabbih said: Between every two gates is a journey of seventy years, each gate being seventy times hotter than the one above it. We have mentioned all of this in the book "Al-Tadhkirah" (3). Sallam al-Tawil narrated from Abu Sufyan, from Anas bin Malik, from the Prophet (ﷺ) regarding the words of Allah Almighty: {It has seven gates; for every gate is of them a portion assigned} [Qur'an 15:44]: A portion who associated partners with Allah, a portion who doubted Allah, a portion who were heedless of Allah, a portion who preferred their desires over Allah, a portion who satisfied their anger with the wrath of Allah, a portion who made their desire their portion from Allah, and a portion who were insolent towards Allah. Al-Halimi Abu Abdullah Al-Husayn bin Al-Hasan mentioned it in his book "Minhaj al-Din" (4), and said: If it is authentic, then the polytheists (mushrikun) with Allah are the Dualists (Thanawiyyah). The doubters are those who do not know if they have a god or not, and they doubt his Sharia, whether it is from Him or not. Those heedless of Allah are those who deny Him altogether and do not affirm Him, and they are the materialists (Dahriyyah). Those who prefer their desires over Allah are those immersed in sins; for their denial of Allah's messengers and His commands and prohibitions. Those who satisfy their anger with the wrath of Allah are those who kill the prophets of Allah and all those who call to Him, torturing those who advise them or follow a path other than theirs. And those who make their desire their portion from Allah are those who deny the Resurrection (5) and the Reckoning;

---

(1) Page 382 - 383. (2) In his Sunan (3123), and it is in Musnad Ahmad (5689). (3) Page 383 - 384, and see At-Takhwif min an-Nar by Ibn Rajab p. 58. (4) Al-Minhaj fi Shu'ab al-Iman 1 / 472 - 473, and Sallam al-Tawil: he is Al-Tamimi, Al-Sa'di, and he is abandoned (matruk). Al-Khatib al-Baghdadi narrated it in his Tarikh 9/29, with the wording: a portion who associated partners with Allah, a portion who doubted Allah, a portion who were heedless of Allah. (5) Established from (Zha'); and in others: "bi-l-ba'th".

सूरह अल-हिज्र, आयत 43 - 44 216

हमने इसका उल्लेख "अल-तज़किरा" (1) पुस्तक में किया है। और अल-तिर्मिज़ी ने (2) इब्न उमर की हदीस से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने फरमाया: "जहन्नम के सात दरवाजे हैं: उनमें से एक दरवाजा उन लोगों के लिए है जो मेरी उम्मत पर तलवार उठाएंगे।" उन्होंने कहा: यह एक गरीब (अजीब) हदीस है। उबै बिन काब ने कहा: जहन्नम के सात दरवाजे हैं: उनमें से एक दरवाजा हरूरिया (खवारिज) के लिए है। और वहाब बिन मुनबिह ने कहा: किन्हीं भी दो दरवाजों के बीच सत्तर साल का सफर है, और हर दरवाजा अपने ऊपर वाले दरवाजे से सत्तर गुना अधिक गर्म है। हमने इस सब का उल्लेख "अल-तज़किरा" (3) पुस्तक में किया है। और सल्लम अल-तवील ने अबू सुफ़ियान से, अनस बिन मालिक से, नबी (ﷺ) से अल्लाह तआला के इस फरमान के बारे में रिवायत की है: {उसके सात द्वार हैं, प्रत्येक द्वार के लिए उनमें से एक विभाजित हिस्सा है} [क़ुरान 15:44]: एक हिस्सा जिन्होंने अल्लाह के साथ शरीक ठहराया, एक हिस्सा जिन्होंने अल्लाह में संदेह किया, एक हिस्सा जो अल्लाह से गाफिल (लापरवाह) रहे, एक हिस्सा जिन्होंने अपनी इच्छाओं को अल्लाह पर वरीयता दी, एक हिस्सा जिन्होंने अल्लाह के क्रोध के साथ अपने गुस्से को शांत किया, एक हिस्सा जिन्होंने अल्लाह से मिलने वाले अपने हिस्से को अपनी इच्छा बना लिया, और एक हिस्सा जिन्होंने अल्लाह के खिलाफ सरकशी की। अल-हलीमी अबू अब्दुल्लाह अल-हुसैन बिन अल-हसन ने अपनी पुस्तक "मिन्हाज अद-दीन" (4) में इसका उल्लेख किया है, और कहा: यदि यह प्रमाणित है, तो अल्लाह के साथ मुशरिक 'तनविया' (द्वैतवादी) हैं। और संदेह करने वाले वे हैं जिन्हें यह नहीं पता कि उनका कोई ईश्वर है या नहीं, और वे उसकी शरीयत में संदेह करते हैं कि वह उसकी ओर से है या नहीं। और अल्लाह से गाफिल (लापरवाह) वे हैं जो उसका सिरे से इनकार करते हैं और उसे नहीं मानते, और वे 'दहरिया' (भौतिकवादी/नास्तिक) हैं। और अपनी इच्छाओं को अल्लाह पर तरजीह देने वाले वे हैं जो गुनाहों में डूबे हुए हैं; क्योंकि वे अल्लाह के रसूलों और उसके आदेशों और निषेधों को झुठलाते हैं। और अल्लाह के क्रोध के साथ अपने गुस्से को शांत करने वाले वे हैं जो अल्लाह के नबियों और उसकी ओर बुलाने वाले अन्य लोगों को मारते हैं, और उन्हें प्रताड़ित करते हैं जो उन्हें सलाह देते हैं या उनके रास्ते से अलग चलते हैं। और अपनी इच्छा को अल्लाह से अपना हिस्सा बनाने वाले वे हैं जो पुनरुत्थान (5) और हिसाब-किताब का इनकार करते हैं;

---

(1) पृष्ठ 382 - 383. (2) उनकी सुनन (3123) में, और यह मुसनद अहमद (5689) में है। (3) पृष्ठ 383 - 384, और देखें इब्न रजब द्वारा अत-तखवीफ मिन अन-नार पृष्ठ 58। (4) अल-मिन्हाज फी

शुअब अल-इमान 1 / 472 - 473, और सल्लम अल-तवील: वह अल-तमीमी, अल-सादी है, और वह मतूक (छोड़ा हुआ) है। और अल-खातिब अल-बगदादी ने अपनी तारीख 9/29 में इन शब्दों के साथ इसे उद्धृत किया है: एक हिस्सा जिन्होंने अल्लाह के साथ शरीक ठहराया, एक हिस्सा जिन्होंने अल्लाह में संदेह किया, एक हिस्सा जो अल्लाह से गाफिल रहे। (5) (ज) से प्रमाणित; और दूसरों में: "बिल्-बा'थ"।

سورة الحجر، آیات 43 - 44 216

ہم نے اس کا تذکرہ کتاب «التذکرہ» (۱) میں کیا ہے۔ اور ترمذی نے (۲) ابن عمر کی حدیث سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جہنم کے سات دروازے ہیں: ان میں سے ایک دروازہ اس کے لیے ہے جو میری امت پر اپنی تلوار سونت لے گا۔" انہوں نے کہا: یہ حدیث غریب ہے۔ اور ابی بن کعب نے کہا: جہنم کے سات دروازے ہیں: ان میں سے ایک دروازہ حروریہ (خوارج) کے لیے ہے۔ اور وہب بن منبہ نے کہا: ہر دو دروازوں کے درمیان ستر سال کی مسافت کا فاصلہ ہے، ہر دروازہ اپنے سے اوپر والے دروازے سے ستر گنا زیادہ گرم ہے۔ اور ہم نے یہ سب کچھ کتاب «التذکرہ» (۳) میں بیان کیا ہے۔ اور سلام الطویل نے ابو سفیان سے، انہوں نے انس بن مالک سے، انہوں نے نبی کریم ﷺ سے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں روایت کی ہے: ﴿ لَهَا سَبْعَةُ أَبْوَابٍ لِكُلِّ بَابٍ مِّنْهُمْ جُزْءٌ مَّقْسُومٌ ﴾ (اس کے سات دروازے ہیں، ہر دروازے کے لیے ان میں سے ایک حصہ مقرر ہے): ایک حصہ جنہوں نے اللہ کے ساتھ شرک کیا، ایک حصہ جنہوں نے اللہ کے بارے میں شک کیا، ایک حصہ جو اللہ سے غافل رہے، ایک حصہ جنہوں نے اللہ پر اپنی خواہشات کو ترجیح دی، ایک حصہ جنہوں نے اللہ کے غضب کے ساتھ اپنے غصے کو ٹھنڈا کیا، ایک حصہ جنہوں نے اللہ سے اپنے حصے کو اپنی خواہش بنا لیا، اور ایک حصہ جنہوں نے اللہ کے مقابلے میں سرکشی کی۔ اسے الحلیمی ابو عبداللہ الحسین بن الحسن نے اپنی کتاب «منہاج الدین» (۴) میں ذکر کیا ہے، اور کہا: اگر یہ ثابت ہے، تو اللہ کے ساتھ شرک کرنے والے ثنویہ (دو خداؤں کے قائل) ہیں۔ اور شک کرنے والے وہ ہیں جو نہیں جانتے کہ ان کا کوئی معبود ہے یا نہیں، اور وہ اس کی شریعت میں شک کرتے ہیں کہ وہ اس کی طرف سے ہے یا نہیں۔ اور اللہ سے غافل وہ ہیں جو سرے سے ہی اس کا انکار کرتے ہیں اور اسے ثابت نہیں مانتے، اور وہ دہریہ ہیں۔

اور اپنی خواہشات کو اللہ پر ترجیح دینے والے وہ ہیں جو گناہوں میں منہمک ہیں؛ کیونکہ وہ اللہ کے رسولوں اور اس کے امر و نہی کو جھٹلاتے ہیں۔ اور اللہ کے غضب کے ساتھ اپنا غصہ ٹھنڈا کرنے والے وہ ہیں جو اللہ کے انبیاء اور اس کی طرف بلانے والے دیگر لوگوں کے قاتل ہیں، جو انہیں نصیحت کرنے والوں یا ان کے مذہب سے ہٹ کر چلنے والوں کو عذاب دیتے ہیں۔ اور اپنی خواہش کو اللہ سے اپنا حصہ بنانے والے وہ ہیں جو بعث (۵) اور حساب کے منکر ہیں؛

---

(۱) ص ۳۸۲ - ۳۸۳۔ (۲) اپنی سنن (۳۱۲۳) میں، اور یہ مسند احمد (۵۶۸۹) میں ہے۔ (۳) ص ۳۸۳ - ۳۸۴، اور دیکھئے ابن رجب کی التخویف من النار ص ۵۸۔ (۴) المنہاج فی شعب الایمان ۱ / ۴۷۲ - ۴۷۳، اور سلام الطویل: وہ التمیمی السعدی ہے، اور وہ متروک ہے۔ اور اسے الخطیب البغدادی نے اپنی تاریخ ۹/۲۹ میں ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: ایک حصہ جنہوں نے اللہ کے ساتھ شرک کیا، ایک حصہ جنہوں نے اللہ میں شک کیا، ایک حصہ جو اللہ سے غافل رہے۔ (۵) (ظ) سے ثابت ہے؛ اور دیگر نسخوں میں: "بالبعث" ہے۔

Surah Al-Hijr: Verses 43 - 44 Page 217

So they worship what they desire, they have all their portion from God Almighty. And the transgressors against God are those who do not care whether what they are in is true or false, so they do not reflect, nor do they take heed, nor do they seek evidence. And God knows best what His Messenger (PBUH) intended if the Hadith is authentic.

It is narrated that when Salman al-Farisi (may God be pleased with him) heard this verse: "And indeed, Hell is the promised place for them all," he fled for three days out of fear, losing his mind. He was brought to the Messenger of God (PBUH) who asked him, and he said: "O Messenger of God, was this verse revealed: 'And indeed, Hell is the promised place for them all'? By Him who sent you with the truth, it has torn my heart." Then God Almighty revealed: "Indeed, the righteous will be in gardens and springs" [Al-Hijr: 45].

And Bilal said: The Prophet (PBUH) was praying in the mosque of Madinah alone, and a Bedouin woman passed by him and prayed behind him without him knowing. The Messenger of God (PBUH) recited this verse: "It has seven gates; for every gate is of them a portion designated." The Bedouin woman fell unconscious, and the Prophet (PBUH) heard her fall (2). He finished [his prayer] and called for water, which was poured on her face until she regained consciousness and sat up. The Prophet (PBUH) said: "O you, what is wrong with you?" She said: "Is this something from the revealed Book of God, or do you say it of your own accord?" He said: "O Bedouin woman, rather it is from the revealed Book of God Almighty." She said: "Will every limb of mine be punished at every gate of them?" He said: "O Bedouin woman, rather for every gate of them is a designated portion; the people of each will be punished according to their deeds." She said: "By God, I am a poor woman, I have no wealth, and I have nothing but seven slaves. I bear witness to you, O Messenger of God, that every slave of them is free for the sake of God Almighty from every gate of the gates of Hell." Then Gabriel came to him and said: "O Messenger of God, give glad tidings to the Bedouin woman that God has forbidden all the gates of Hell for her, and has opened all the gates of Paradise for her (3)."

(1) Al-Suyuti attributed it in 'Lubab al-Nuqul fi Asbab al-Nuzul' to Al-Tha'labi. (2) Al-Wajba: A fall with a thud. Al-Sihah (Wajab). (3) Ibn Rajab al-Hanbali attributed it in 'Al-Takhwif min al-Nar' pp. 58-59, to Al-Tha'labi in his Tafsir with an unknown chain of narration to Mansur bin Abdul Hamid bin Abi Rabah... he mentioned it and said: This

is a hadith that is not authentic as Marfu' (attributed directly to the Prophet), and Mansur =

सूरह अल-हिज्र: आयत 43 - 44 पृष्ठ 217

अतः वे उसी की इबादत करते हैं जिसकी वे इच्छा करते हैं, उन्हें अल्लाह तआला से उनका पूरा हिस्सा मिलता है। और अल्लाह के खिलाफ सरकशी करने वाले वे लोग हैं जो इस बात की परवाह नहीं करते कि वे जिस चीज़ में हैं वह सही है या गलत, इसलिए वे न तो गौर करते हैं, न ही सबक लेते हैं और न ही दलील तलाशते हैं। और अल्लाह बेहतर जानता है कि उसके रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का क्या इरादा था, यदि हदीस प्रमाणित है।

वर्णित है कि जब सलमान फारसी (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने यह आयत सुनी: "और निस्संदेह, जहन्नम उन सभी का वादा किया हुआ स्थान है," तो वे डर के मारे तीन दिन तक भागते रहे, उनका मानसिक संतुलन बिगड़ गया। उन्हें अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास लाया गया, तो उन्होंने उनसे पूछा, और उन्होंने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, क्या यह आयत नाज़िल हुई है: 'और निस्संदेह, जहन्नम उन सभी का वादा किया हुआ स्थान है'? उसकी कसम जिसने आपको हक के साथ भेजा है, इसने मेरे दिल के टुकड़े-टुकड़े कर दिए हैं।" तब अल्लाह तआला ने नाज़िल फ़रमाया: "बेशक, मुत्तकी (परहेजगार) लोग बागों और चश्मों में होंगे" [अल-हिज्र: 45]।

और बिलाल ने कहा: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) मदीना की मस्जिद में अकेले नमाज़ पढ़ रहे थे, कि एक बेदौइन (देहाती) औरत उनके पास से गुज़री और उनके पीछे नमाज़ पढ़ने लगी, जिसकी उन्हें खबर न थी। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने यह आयत पढ़ी: "उसके सात दरवाज़े हैं; हर दरवाज़े के लिए उनमें से एक हिस्सा मुकर्रर है।" वह बेदौइन औरत बेहोश होकर गिर पड़ी, और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उसके गिरने की आवाज़ सुनी (2)। आप नमाज़ से फारिग हुए और पानी मँगाया, जिसे उसके चेहरे पर डाला गया यहाँ तक कि उसे होश आ गया और वह बैठ गई। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "ऐ नेक औरत, तुझे क्या हुआ?" उसने कहा: "क्या यह अल्लाह की उतारी हुई किताब में से कुछ है, या आप इसे अपनी ओर से कहते हैं?" आपने फ़रमाया: "ऐ बेदौइन औरत, बल्कि यह अल्लाह तआला की उतारी हुई किताब में से है।" उसने कहा: "क्या मेरे शरीर के हर अंग को उनके हर दरवाज़े पर अज़ाब दिया जाएगा?" आपने फ़रमाया: "ऐ बेदौइन औरत, बल्कि उनके हर दरवाज़े के लिए एक मुकर्रर हिस्सा है; हर हिस्से के लोगों को उनके अमल के मुताबिक अज़ाब दिया जाएगा।" उसने कहा: "अल्लाह की कसम, मैं एक बेचारी औरत हूँ, मेरे पास कोई माल नहीं है, और मेरे पास सात गुलामों के अलावा कुछ नहीं है। ऐ अल्लाह के रसूल, मैं आपको गवाह बनाती हूँ कि उनमें से हर एक गुलाम अल्लाह तआला की रज़ा के

लिए जहन्नम के हर दरवाज़े के बदले आज़ाद है।" फिर जिब्रील अलैहिस्सलाम उनके पास आए और कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, इस बेदौइन औरत को खुशखबरी सुना दें कि अल्लाह ने उस पर जहन्नम के सभी दरवाज़े हराम कर दिए हैं, और उसके लिए जन्नत के सभी दरवाज़े खोल दिए हैं (3)।"

(1) अस-सुयूती ने इसे 'लुबाब अल-नुक़ुल फ़ी अस्बाब अल-नुज़ुल' में अल-सालाबी की ओर मनसूब किया है। (2) अल-वजबह: धड़ाम से गिरना। अल-सिहाह (वजब)। (3) इब्न रजब अल-हनबली ने इसे 'अल-तखवीफ मिन अल-नार' पृ. 58-59 में, अल-सालाबी की तफ़सीर में मंसूर बिन अब्दुल हमीद बिन अबी रबाह के अज्ञात इसनाद के साथ मनसूब किया है... उन्होंने इसका उल्लेख किया और कहा: यह एक ऐसी हदीस है जो मरफू के रूप में सही नहीं है, और मंसूर =

سورہ الحجر: آیات ٤٣ - ٤٤ صفحہ ٢١٧

پس وہ اسی کی عبادت کرتے ہیں جس کی وہ خواہش رکھتے ہیں، انہیں اللہ تعالیٰ کی طرف سے ان کا تمام حصہ ملتا ہے۔ اور اللہ کے خلاف سرکشی کرنے والے وہ ہیں جو اس بات کی پرواہ نہیں کرتے کہ وہ جس حال میں ہیں وہ حق ہے یا باطل، چنانچہ وہ نہ غور کرتے ہیں، نہ عبرت حاصل کرتے ہیں اور نہ ہی دلیل ڈھونڈتے ہیں۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے کہ اس کے رسول ﷺ کا کیا ارادہ تھا اگر حدیث ثابت ہے۔

روایت ہے کہ سلمان فارسی رضی اللہ عنہ نے جب یہ آیت سنی: ﴿وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمَوْعِدُهُمْ أَجْمَعِينَ﴾ (اور یقیناً جہنم ان سب کے لیے وعدہ کی گئی جگہ ہے)، تو وہ خوف کے مارے تین دن تک بھاگتے رہے، ان کی عقل جاتی رہی۔ انہیں رسول اللہ ﷺ کی خدمت میں لایا گیا تو آپ نے ان سے پوچھا، انہوں نے عرض کیا: یا رسول اللہ، کیا یہ آیت نازل ہوئی ہے: ﴿وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمَوْعِدُهُمْ أَجْمَعِينَ﴾؟ اس ذات کی قسم جس نے آپ کو حق کے ساتھ بھیجا ہے، اس نے میرا دل ٹکڑے ٹکڑے کر دیا ہے۔ تب اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ﴾ [الحجر: ٤٥] (بے شک پرہیزگار لوگ باغوں اور چشموں میں ہوں گے)۔

اور بلال رضی اللہ عنہ نے کہا: نبی کریم ﷺ مسجد نبوی میں اکیلے نماز پڑھ رہے تھے کہ ایک دیہاتی خاتون گزری اور ان کے پیچھے نماز پڑھنے لگی، آپ کو اس کا علم نہ تھا۔ رسول اللہ ﷺ نے یہ آیت تلاوت فرمائی: ﴿لَهَا سَبْعَةُ أَبْوَابٍ لِكُلِّ بَابٍ مِنْهُمْ جُزْءٌ مَقْسُومٌ﴾ (اس کے سات دروازے ہیں؛ ہر دروازے کے لیے ان میں سے ایک حصہ مقرر ہے)۔ وہ دیہاتی خاتون بے ہوش ہو کر گر پڑی، اور نبی کریم ﷺ نے اس کے گرنے کی آواز سنی (٢)۔ آپ فارغ ہوئے اور پانی طلب کیا جو اس کے چہرے پر چھڑکا گیا یہاں تک کہ اسے ہوش آ گیا اور وہ بیٹھ گئی۔ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "اے

خاتون، تمہیں کیا ہوا؟" اس نے عرض کیا: کیا یہ اللہ کی نازل کردہ کتاب میں سے کچھ ہے، یا آپ اسے اپنی طرف سے کہتے ہیں؟ آپ نے فرمایا: "اے دیہاتی خاتون، بلکہ یہ اللہ تعالیٰ کی نازل کردہ کتاب میں سے ہے۔" اس نے کہا: کیا میرے جسم کا ہر عضو ان کے ہر دروازے پر عذاب دیا جائے گا؟ آپ نے فرمایا: "اے دیہاتی خاتون، بلکہ ان کے ہر دروازے کے لیے ایک مقررہ حصہ ہے؛ ان میں سے ہر ایک کے لوگوں کو ان کے اعمال کے مطابق عذاب دیا جائے گا۔" اس نے کہا: اللہ کی قسم میں ایک غریب عورت ہوں، میرے پاس کوئی مال نہیں ہے، اور میرے پاس سات غلاموں کے علاوہ کچھ نہیں ہے۔ یا رسول اللہ، میں آپ کو گواہ بناتی ہوں کہ ان میں سے ہر ایک غلام اللہ تعالیٰ کی رضا کے لیے جہنم کے دروازوں میں سے ہر دروازے کے بدلے آزاد ہے۔ تب جبرائیل علیہ السلام آپ کے پاس آئے اور کہا: اے اللہ کے رسول، اس دیہاتی خاتون کو خوشخبری دے دیں کہ اللہ نے اس پر جہنم کے تمام دروازے حرام کر دیے ہیں، اور اس کے لیے جنت کے تمام دروازے کھول دیے ہیں (۳)۔

(۱) سیوطی نے اسے 'لباب النقول فی اسباب النزول' میں ثعلبی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۲) الوجبۃ: دھماکے کے ساتھ گرنا۔ الصحاح (وجب)۔ (۳) ابن رجب الحنبلی نے اسے 'التخویف من النار' ص ۵۸-۵۹ میں، ثعلبی کی تفسیر میں منصور بن عبد الحمید بن ابی رباح کی نامعلوم اسناد کے ساتھ منسوب کیا ہے... انہوں نے اس کا ذکر کیا اور کہا: یہ ایک ایسی حدیث ہے جو مرفوعاً صحیح نہیں ہے، اور منصور =

Surah Al-Hijr: Verses 45 - 46 218

The Almighty says: "Indeed, the righteous will be among gardens and springs. [45] Enter them in peace, secure." [46] His words: "Indeed, the righteous will be among gardens and springs" mean: those who avoided immoralities and polytheism. "In gardens" means: orchards(1). "And springs": these are the four rivers: water, wine, milk, and honey. As for the springs mentioned in Surah Al-Insan: Al-Kafoor, Az-Zanjabeel, and As-Salsabeel; and in "Al-Mutaffifin": At-Tasneem, their mention and the mention of their people will come, God willing. The pronunciation of 'Ayn' in "Uyun" with a dammah (u sound) is according to the original form, and with a kasrah (i sound) is to harmonize with the 'Ya', and it has been recited both ways(2). "Enter them in peace, secure": The general recitation is "udkhuluuha" with a connected alif and a dammah on the 'kha', from the verb 'dakhala yadkhulu' (to enter), in the imperative form. Its estimation is: it was said to them: enter it. Al-Hasan, Abu al-Aliyah, and Ruways from Ya'qub recited: "udkhuluuha" with the dammah of the tanween, connecting the alif and a kasrah on the 'kha' as a passive verb(3), from 'udkhila' (to be made to enter), meaning: God made them enter it. Their way is to put a kasrah on the tanween in such cases as "with mercy, enter Paradise" [Al-A'raf: 49] and the like, except that here they applied the vowel of the hamza to the tanween; since it is a hamzat qat' (disjunctive hamza). However, there is a transition from kasrah to dammah, then from dammah to kasrah, which is heavy on the tongue. WWW.NAFSEISLAM.COM "In peace" means: safe from every disease and defect. It is also said: with a greeting from God to them. "Secure" means: from death, punishment, dismissal, and cessation(4).

= Ibn Abd al-Hamid; Ibn Hibban said regarding him: It is not permissible to narrate from him. What is correct is what Mukhallad bin al-Hasan narrated from Hisham bin Hassan, who said: We went out as pilgrims and stopped at a station on the way, and a man with us recited this verse... and he mentioned it briefly. (1) Tafsir al-Samarqandi 2/220, and Al-Waseet 3/46. (2) Nafi', Abu 'Amr, Hafs, and Hisham recited it with a dammah on the 'Ayn', while the rest recited it with a kasrah. At-Taysir p. 136. (3) See Al-Kashaf 2/392, Al-Muharrar al-Wajiz 3/363, Al-Bahr al-Muhit 5/456, and An-Nashr 2/301. The recitation of Ya'qub - who is one of the ten - mutawatir from him is like the recitation of Hamzah, 'Asim, Abu 'Amr, and Ibn Dhakwan, with a kasrah on the tanween and a dammah on the 'kha'. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/161 - 362, and Zad al-Masir 4/403.

सूरा अल-हिज्र: आयतें 45 - 46 218

अल्लाह का फरमान: "निश्चय ही डर रखने वाले (परहेज़गार) बाग़ों और चश्मों में होंगे। [45] उनमें सलामती के साथ और बेखौफ होकर दाखिल हो जाओ।" [46] अल्लाह का फरमान: "निश्चय ही डर रखने वाले बाग़ों और चश्मों में होंगे" यानी: वे लोग जिन्होंने बुराइयों और शिर्क(बहुदेववाद) से परहेज किया। "बाग़ों में" यानी: उद्यानों में(1)। "और चश्मों में": ये चार नदियाँ हैं: पानी, शराब, दूध और शहद। जहाँ तक सूरा अल-इंसान में वर्णित चश्मों (सोतों) का सवाल है: अल-काफ़ूर, अज़-ज़न्जबिल और अस-सलसबील; और "अल-मुतफ़िफ़फीन" में: अत-तसनीम, उनका और उनके लोगों का ज़िक्र इंशा अल्लाह (अल्लाह ने चाहा तो) आएगा। "उयून" (चश्मों) में 'ऐन' पर दम्मा (पेश) मूल रूप के अनुसार है, और कसरा (ज़ेर) 'या' के साथ सामंजस्य बिठाने के लिए है, और इसे दोनों तरह से पढ़ा गया है(2)। "उनमें सलामती के साथ बेखौफ होकर दाखिल हो जाओ": आम पाठ (क़िरात) "उदखुलूहा" है, जिसमें अलिफ़ को जोड़कर और 'ख़ा' पर दम्मा के साथ, 'दखला यदखुलु' क्रिया से आदेशात्मक रूप (imperative) में है। इसका अनुमान है: उनसे कहा गया: इसमें दाखिल हो जाओ। अल-हसन, अबू अल-आलिया और याकूब से रुवैस ने इसे "उदख़िलूहा" पढ़ा है, तनवीन पर दम्मा, अलिफ़ को जोड़कर और 'ख़ा' पर कसरा के साथ कर्मवाच्य (passive) क्रिया के रूप में(3), यानी 'उदख़िला' (दाखल किया जाना) से, जिसका अर्थ है: अल्लाह ने उन्हें उसमें दाखिल किया। उनका तरीका तनवीन पर कसरा देना है जैसे कि "रहमत के साथ जन्नत में दाखिल हो जाओ" [अल-अराफ़: 49] और इसके समान, सिवाय इसके कि यहाँ उन्होंने हमज़ा की हरकत को तनवीन पर डाल दिया; क्योंकि यह हमज़तुल-क़तअ है। लेकिन इसमें कसरा से दम्मा, फिर दम्मा से कसरा की ओर जाना है, जो जुबान पर भारी पड़ता है। WWW.NAFSEISLAM.COM "सलामती के साथ" यानी: हर बीमारी और आफ़त से सलामत। और यह भी कहा गया है: अल्लाह की तरफ़ से उनके लिए सलाम (अभिवादन) के साथ। "बेखौफ" यानी: मौत, अज़ाब (सजा), हटाए जाने और खत्म होने से(4)।

= इब्न अब्द अल-हमीद; इब्न हिब्बान ने उनके बारे में कहा: उनसे रिवायत करना जायज़ नहीं है। सही वह है जो मुख़ल्लिद बिन अल-हसन ने हिशाम बिन हसान से रिवायत किया, उन्होंने कहा: हम हज के लिए निकले और रास्ते में एक मंज़िल पर ठहरे, तो हमारे साथ एक आदमी ने यह आयत पढ़ी... और उन्होंने संक्षेप में इसका उल्लेख किया। (1) तफ़्सीर अल-समरकंदी 2/220, और अल-वसीत 3/46। (2) नाफ़ि, अबू 'अम्र, हफ़्स और हिशाम ने इसे 'ऐन' पर दम्मा के साथ पढ़ा, जबकि बाकी लोगों ने कसरा के साथ पढ़ा। अत-तयसीर पृ. 136। (3) देखें अल-कशफ़ 2/392, अल-मुहर्रर अल-वजीज़

3/363, अल-बहर अल-मुहीत 5/456, और अन-नश्र 2/301। याकूब की क़िरात - जो दस पाठकों में से एक हैं - उनसे मुतवातिर रिवायत हमज़ा, आसिम, अबू 'अम्र और इब्न धकवान की तरह है, तनवीन पर कसरा और 'ख़ा' पर दम्मा के साथ। (4) अल-नुकत वल-'उयून 3/161 - 362, और ज़ाद अल-मसीर 4/403।

سورة الحجر: آیات 45 - 46 218

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿اِنَّ الْمُتَّقِيْنَ فِيْ جَنّٰتٍ وَّعُيُوْنٍ (45) ادْخُلُوْهَا بِسَلٰمٍ اٰمِنِيْنَ (46)﴾ ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿اِنَّ الْمُتَّقِيْنَ فِيْ جَنّٰتٍ وَّعُيُوْنٍ﴾ یعنی: وہ لوگ جو برائیوں اور شرک سے بچے رہے۔ ﴿فِيْ جَنّٰتٍ﴾ یعنی: باغات (1)۔ ﴿وَّعُيُوْنٍ﴾: یہ چار نہریں ہیں: پانی، شراب، دودھ اور شہد۔ جہاں تک سورۃ الانسان میں مذکور چشموں کا تعلق ہے: کافور، زنجبیل اور سلسبیل؛ اور "المطففین" میں: تسنیم، تو ان کا اور ان کے والوں کا ذکر ان شاء اللہ آئے گا۔ "عُیون" میں عین پر ضمہ (پیش) اصل کے مطابق ہے، اور کسرہ (زیر) 'یا' کی رعایت میں ہے، اور یہ دونوں طرح پڑھا گیا ہے(2)۔ ﴿ادْخُلُوْهَا بِسَلٰمٍ اٰمِنِيْنَ﴾ عام قراءت: "ادخلوھا" الف کے وصل اور خاء کے ضمہ کے ساتھ ہے، 'دخل یدخل' سے امر کا صیغہ ہے۔ اس کی تقدیر (پوشیدہ مفہوم) ہے: ان سے کہا گیا: اس میں داخل ہو جاؤ۔ اور حسن، ابو العالیہ اور یعقوب سے رویس نے "ادخُلوھا" پڑھا ہے تنوین کے ضمہ، الف کے وصل اور خاء کے کسرہ کے ساتھ فعلِ مجہول کے طور پر(3)، 'اُدخل' سے، یعنی: اللہ نے انہیں اس میں داخل کیا۔ ان کا طریقہ ایسے کلمات میں تنوین کو کسرہ دینا ہے جیسے ﴿بِرَحْمَةٍ ادْخُلُوا الْجَنَّةَ﴾ [الاعراف: 49] اور اس جیسی مثالیں، سوائے اس کے کہ یہاں انہوں نے ہمزہ کی حرکت تنوین پر ڈال دی؛ کیونکہ یہ ہمزہ قطع ہے۔ لیکن اس میں کسرہ سے ضمہ کی طرف، پھر ضمہ سے کسرہ کی طرف انتقال ہے، جو زبان پر ثقیل (بھاری) ہوتا ہے۔ WWW.NAFSEISLAM.COM ﴿بِسَلٰمٍ﴾ یعنی: ہر بیماری اور آفت سے سلامتی کے ساتھ۔ اور کہا گیا ہے: اللہ کی طرف سے ان کے لیے تحیہ (سلام) کے ساتھ۔ ﴿اٰمِنِيْنَ﴾ یعنی: موت، عذاب، معزولی اور زوال سے بے خوف ہو کر(4)۔

= ابن عبد الحمید؛ ان کے بارے میں ابن حبان نے کہا: ان سے روایت حلال نہیں۔ اور صحیح وہ ہے جو مخلد بن الحسن نے ہشام بن حسان سے روایت کیا، انہوں نے کہا: ہم حج کے لیے نکلے اور راستے میں ایک مقام پر قیام کیا، تو ہمارے ساتھ ایک شخص نے یہ آیت پڑھی--- اور انہوں نے اسے مختصراً ذکر کیا۔ (1) تفسیر السمرقندی 2/220 ، اور الوسیط 3/46 - (2) نافع، ابو عمرو، حفص اور ہشام نے عین کے ضمہ کے ساتھ پڑھا، اور باقیوں نے کسرہ کے ساتھ۔ التیسیر ص 136 - (3) دیکھیے الکشاف 2/392 ، والمحرر الوجیز 3/363 ، والبحر المحیط 5/456 ، والنشر 2/301 - اور یعقوب کی قراءت - جو کہ دس قراء میں سے ہیں - ان سے متواتر روایت حمزہ، عاصم، ابو عمرو اور ابن ذکوان کی قراءت کی طرح ہے، تنوین کے کسرہ اور خاء کے ضمہ کے ساتھ۔ (4) النکت والعیون 3/161 - 362 ، وزاد المسیر 4/403 -

219 Surah Al-Hijr: Verses 47 - 48

The Almighty said: {And We shall remove from their hearts any deep-seated rancour; [they shall be like] brethren, [reposing] on couches facing one another. (47) No weariness shall touch them there, nor shall they [ever] be expelled from it. (48)}

Ibn Abbas said: "The first thing that happens when the people of Paradise enter Paradise is that two springs are presented to them. They drink from one of them, and Allah removes whatever rancour is in their hearts. Then they enter the other spring and bathe in it, so their complexions glow, their faces become clear, and the radiance of bliss flows over them." (1)

And something similar was narrated from Ali (2).

Ali ibn al-Husayn said: "This was revealed concerning Abu Bakr, Umar, Ali, and the Companions (3), meaning the rancour that was between them during the Jahiliyyah (pre-Islamic era). But the first opinion is more apparent; the context of the verse indicates it. Ali (may Allah be pleased with him) said: 'I hope that I, Talha, and al-Zubayr are among those.'" (4)

And 'al-Ghill' (rancour): means hatred and enmity. It is said 'ghalla yaghillu'. It is also said of 'al-ghulul', which is stealing from war booty: 'ghalla yaghullu'. And it is said of betrayal: 'aghalla yughillu' (5). As [the poet] said (6): "May Allah reward Hamza's daughter Nawfal on our behalf, the reward of a betrayer of trust and a liar."

And this has already been mentioned in Surah Aal-Imran.

{Brethren, [reposing] on couches facing one another} means: they do not look at each other's backs, due to their closeness and mutual love, narrated from Mujahid (7) and others. It was also said: the couches turn however they wish, so no one sees the back of [another]...

(1) Zad al-Masir 3/200. (2) Reported by Abd al-Razzaq in his Tafsir 2/176, Ibn Abi Shaybah 13/112, al-Tabari in his Tafsir 20/267, and Ibn Abi Hatim in his Tafsir 10/3262 (18413). (3) Reported by Ibn Abi Hatim in al-Tafsir 7/2267 (12403), al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 281, and Ibn Asakir in Tarikh Madinat Dimashq 30/338 and 54/289. (4) Previously mentioned 9/222. (5) Gharib al-Hadith by Abu Ubayd 1/200, and previously mentioned 5/388. (6) He is al-Namir bin Tawlab, and previously mentioned 5/388. (7) Reported by Nu'aym bin Hammad in his additions to Zuhd Ibn al-Mubarak (434),

Hannad in al-Zuhd (80), al-Tabari in al-Tafsir 14/80, and it will come from the saying of Ikrimah also in Surah al-Saffat, verse (44).

219 सूरह अल-हिज्र: आयत 47 - 48

अल्लाह तआला का फरमान है: {और उनके सीनों में जो कुछ रंजिश होगी, हम उसे निकाल देंगे। वे भाई-भाई बनकर आमने-सामने तख्तों पर (बैठे) होंगे। (47) वहाँ उन्हें कोई थकान नहीं पहुँचेगी और न वे वहाँ से निकाले जाएँगे। (48)}

इब्न अब्बास ने कहा: "जब जन्नत के लोग जन्नत में दाखिल होने वाले होते हैं, तो सबसे पहले उनके सामने दो चश्मे पेश किए जाते हैं। वे उनमें से एक चश्मे से पीते हैं, तो अल्लाह उनके दिलों से रंजिश निकाल देता है। फिर वे दूसरे चश्मे में दाखिल होते हैं और उससे स्नान करते हैं, जिससे उनके रंग चमक उठते हैं, उनके चेहरे निखर जाते हैं, और उन पर नेमतों की ताजगी दौड़ जाती है।" (1)

और इसी तरह की बात अली (रज़ि.) से भी रिवायत है। (2)

अली बिन अल-हुसैन ने कहा: "यह आयत अबू बक्र, उमर, अली और सहाबा (3) के बारे में उतरी है, यानी जाहिलियत के दौर में उनके बीच जो रंजिश थी। और पहली बात ज़्यादा स्पष्ट है; आयत का संदर्भ इसी पर संकेत करता है। अली (रज़ि.) ने कहा: 'मुझे उम्मीद है कि मैं, तलहा और ज़ुबैर उन लोगों में शामिल होंगे'।" (4)

और 'ग़िल्ल' (Ghill): द्वेष और शत्रुता। इससे 'ग़ल्ला यग़िल्लु' कहा जाता है। 'ग़ुलूल' (ग़नीमत की चोरी) के लिए 'ग़ल्ला यग़ुल्लु' कहा जाता है। और विश्वासघात के लिए 'अग़ल्ला युग़िल्लु' कहा जाता है। (5) जैसा कि (6) ने कहा: "अल्लाह हमारी ओर से हम्ज़ा की बेटी नौफ़ल को वह बदला दे, जो अमानत में ख्यानत करने वाले झूठे का होता है।"

यह सूरह आल-इमरान में गुज़र चुका है।

{भाई-भाई बनकर आमने-सामने तख्तों पर} यानी: मेल-मिलाप और आपसी प्रेम के कारण कोई एक-दूसरे की पीठ की तरफ नहीं देखेगा; मुजाहिद (7) और अन्य लोगों से रिवायत है। यह भी कहा गया है: तख्त जैसे चाहें वैसे घूमेंगे, इसलिए कोई किसी की पीठ नहीं देखेगा...

(1) ज़ाद अल-मसीर 3/200. (2) इसे अब्द अल-रज्ज़ाक ने अपनी तफसीर 2/176 में, इब्न अबी शयबा ने 13/112 में, अल-तबरी ने अपनी तफसीर 20/267 में और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफसीर 10/3262 (18413) में उद्धृत किया है। (3) इसे इब्न अबी हातिम ने तफसीर 7/2267 (12403) में, अल-वाहिदी ने अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 281 में और इब्न असाकिर ने तारीख़ मदीना

दमिश्30/338 ک और 54/289 में उद्धृत किया है। (4) पहले गुज़र चुका है 9/222। (5) अबू उबैद की ग़रीब अल-हदीस 1/200, और पहले गुज़र चुका है 5/388। (6) वह अल-नमिर बिन तौलब है, और पहले गुज़र चुका है 5/388। (7) इसे नुऐम बिन हम्माद ने ज़ुहद इब्न अल-मुबारक (434) के अपने अतिरिक्त हिस्से में, हन्नाद ने अल-ज़ुहद (80) में, अल-तबरी ने तफसीर 14/80 में उद्धृत किया है, और यह इकरीमा के कथन से सूरह अस-साफ़ात, आयत (44) में भी आएगा।

۲۱۹ سورہ الحجر: آیات ۴۷ - ۴۸

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ وَنَزَعْنَا مَا فِي صُدُورِهِم مِّنْ غِلٍّ إِخْوَانًا عَلَىٰ سُرُرٍ مُّتَقَابِلِينَ ﴿٤٧﴾ لَا يَمَسُّهُمْ فِيهَا نَصَبٌ وَمَا هُم مِّنْهَا بِمُخْرَجِينَ ﴿٤٨﴾ ﴾

ابن عباس نے فرمایا: "اہلِ جنت جب جنت میں داخل ہونے لگیں گے تو سب سے پہلے ان کے سامنے دو چشمے پیش کیے جائیں گے۔ وہ ان میں سے ایک چشمے سے پیں گے تو اللہ ان کے دلوں سے کینہ نکال دے گا، پھر وہ دوسرے چشمے میں داخل ہوں گے اور اس سے غسل کریں گے، تو ان کی رنگتیں چمک اٹھیں گی اور ان کے چہرے صاف ہو جائیں گے، اور ان پر نعمتوں کی تروتازگی جاری ہو جائے گی۔" (۱)

اسی طرح حضرت علی (رضی اللہ عنہ) سے بھی منقول ہے۔ (۲)

اور علی بن الحسین نے کہا: "یہ آیت ابوبکر، عمر، علی اور صحابہ (رضی اللہ عنہم) کے حق میں نازل ہوئی (۳)، یعنی جاہلیت کے دور میں ان کے درمیان جو کینہ تھا۔ اور پہلا قول زیادہ ظاہر ہے؛ آیت کا سیاق اسی پر دلالت کرتا ہے۔ علی (رضی اللہ عنہ) نے فرمایا: 'مجھے امید ہے کہ میں، طلحہ اور زبیر ان لوگوں میں شامل ہوں گے'۔ (۴)

اور 'الغل' (غل): کینہ اور دشمنی۔ اس سے 'غل یغل' کہا جاتا ہے۔ اور 'الغلول' (مالِ غنیمت کی چوری) کے لیے 'غل یغل' کہا جاتا ہے۔ اور خیانت کے لیے 'اغل یغل' کہا جاتا ہے۔ (۵) جیسا کہ شاعر نے کہا (۶): جَزَى اللهُ عنا حَمْزَةَ ابنةَ نَوْفَلٍ جَزَاءَ مُغِلٍّ بِالْأَمَانَةِ كَاذِبِ "اللہ ہماری طرف سے حمزہ کی بیٹی نوفل کو ویسا بدلہ دے جیسا امانت میں خیانت کرنے والے جھوٹے کا ہوتا ہے۔"

یہ پہلے سورہ آل عمران میں گزر چکا ہے۔

﴿إِخْوَانًا عَلَىٰ سُرُرٍ مُّتَقَابِلِينَ﴾ یعنی: ملاپ اور باہمی محبت کی وجہ سے کوئی ایک دوسرے کی پیٹھ کی طرف نہیں دیکھے گا؛ مجاہد (۷) وغیرہ سے منقول ہے۔ اور کہا گیا ہے: تخت جس طرح چاہیں گے گھومیں گے، پس کوئی کسی کی پیٹھ نہیں دیکھے گا...

(۱) زاد المسیر ۳ / ۲۰۰۔ (۲) اسے عبد الرزاق نے اپنی تفسیر ۲ / ۱۷۶ میں، ابن ابی شیبہ نے ۱۳ / ۱۱۲ میں، طبری نے اپنی تفسیر ۲۰ / ۲۶۷ میں اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر ۱۰ / ۳۲۶۲ (۱۸۴۱۳) میں نکالا ہے۔ (۳) اسے ابن ابی حاتم نے تفسیر ۷ / ۲۲۶۷ (۱۲۴۰۳) میں، واحدی نے اسباب النزول صفحہ ۲۸۱ میں اور ابن عساکر نے تاریخ مدینہ دمشق ۳۰ / ۳۳۸ اور ۵۴ / ۲۸۹ میں نکالا ہے۔ (۴) سلف ۹ / ۲۲۲۔ (۵) غریب الحدیث لابو عبید ۱ / ۲۰۰، اور سلف ۵ / ۳۸۸۔ (۶) وہ النمر بن تولب ہے، اور سلف ۵ / ۳۸۸۔ (۷) اسے نعیم بن حماد نے زہد ابن المبارک پر اپنے زوائد میں (۴۳۴)، ہناد نے الزہد میں (۸۰)، اور طبری نے تفسیر ۱۴ / ۸۰ میں نکالا ہے، اور یہ عکرمہ کے قول سے سورہ الصافات کی آیت (۴۴) میں بھی آئے گا۔

...any one (1). And it was said: "facing each other": their spouses have turned to them, and they have turned to them with affection (2).

And surur (couches): plural of sarir, like jadid (new) and judud. And it was said: it is from surur (happiness); as if it is a high place prepared for happiness (3). And the first (explanation) is more apparent. Ibn Abbas said: On couches crowned with rubies, chrysolites, and pearls, the couch is (as wide as) the distance between Sana'a and Al-Jabiya, and between Aden and Ayla (4).

And "as brothers": [the word] is in the accusative case (mansub) as a state (hal) of "the righteous" (5), or from the pronoun hidden in "Enter it," or from the pronoun hidden in "secure," or it is a potential state (hal muqaddarah) from the (suffix) "ha" and "mim" in "their breasts" (6).

{No fatigue shall touch them therein} meaning: exhaustion and tiredness (7). {Nor shall they be expelled therefrom} evidence that the bliss of Paradise is permanent and does not cease, and its inhabitants remain there forever {Its fruit is eternal}; {Indeed, this is our provision, for which there is no depletion} (8).

His statement, Exalted be He: {Inform My servants that I am the Forgiving, the Merciful (49) And that My punishment is the painful punishment (50)}

This verse is balanced with the saying of [the Prophet], peace and blessings be upon him: "If the believer knew what punishment God has, no one would covet His Paradise, and if the disbeliever knew what mercy God has, no one would despair of His mercy."

---

(1) Majma' al-Bayan by al-Tabarsi 14 / 30, and al-Kashshaf 2 / 392. (2) Related by al-Mawardi in al-Nukat wa al-'Uyun 3 / 162 on the authority of al-Qasim. (3) See al-Sihah (s-r-r), Tahdhib al-Lugha 12 / 284, Majaz al-Qur'an by Abu Ubaida 1 / 351, Tafsir al-Tabari 14 / 80, and al-Razi 19 / 193. (4) Mentioned by al-Wahidi in al-Wasit 3 / 46, Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 4 / 404, and al-Razi in Tafsir 19 / 193. Al-Jabiya: a village in the Damascus countryside. Mu'jam al-Buldan 2 / 91, and Ayla: a city on the Red Sea coast towards ash-Sham. Mu'jam al-Buldan 1 / 292. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2 / 382. (6) Mushkil I'rab al-Qur'an 1 / 414, and Amali Ibn al-Shajari 3 / 190. (7) Al-Wasit 3 / 46, and Zad al-Masir 4 / 404. (8) See Tafsir al-Tabari 14 / 81.

सूरह अल-हिज्र: आयत 47 - 50 | 220

...किसी एक का (1)। और कहा गया: "आमने-सामने": उनकी पत्नियाँ उनकी ओर मुड़ गई हैं, और वे स्नेह के साथ उनकी ओर मुड़ गए हैं (2)।

और सुरुर (तख्त): सरीर का बहुवचन है, जैसे जदीद (नया) और जुदुद। और कहा गया: यह सुरूर (प्रसन्नता) से है; मानो यह प्रसन्नता के लिए तैयार किया गया एक ऊँचा स्थान है (3)। और पहला (स्पष्टीकरण) अधिक स्पष्ट है। इब्न अब्बास ने कहा: याकूत (माणिक), ज़बरजद (पेरिडॉट) और मोतियों से सजे तख्तों पर, तख्त की लंबाई साना से अल-जाबिया के बीच की दूरी और अदन से अयला के बीच की दूरी के बराबर है (4)।

और "भाइयों के रूप में": [शब्द] "मुत्तक़ीन" (परहेजगारों) की स्थिति (हाल) के रूप में मन्सूब (नसब) है (5), या "उसमें प्रवेश करो" में छिपे हुए सर्वनाम से, या "सुरक्षित" में छिपे हुए सर्वनाम से, या यह "उनके सीनों" में प्रत्यय "हा" और "मीम" से एक संभावित स्थिति (हाल मुक़द्दरह) है (6)।

{उन्हें वहाँ कोई थकान नहीं छुएगी} अर्थात: थकावट और क्लांति (7)। {और न ही उन्हें वहाँ से निकाला जाएगा} इस बात का प्रमाण है कि जन्नत का आनंद स्थायी है और कभी समाप्त नहीं होता, और इसके निवासी इसमें हमेशा रहेंगे {इसके फल शाश्वत हैं}; {वास्तव में, यह हमारी जीविका है, जिसका कोई अंत नहीं है} (8)।

अल्लाह तआला का कथन: {मेरे बंदों को सूचित कर दो कि मैं ही क्षमाशील, अत्यंत दयावान हूँ (49) और यह कि मेरा दंड ही दुखद दंड है (50)}

यह आयत [नबी] सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम के इस कथन के समान है: "यदि मोमिन को पता चल जाए कि अल्लाह के पास कितनी सज़ा है, तो कोई भी उसकी जन्नत की आशा नहीं करेगा, और यदि काफ़िर को पता चल जाए कि अल्लाह के पास कितनी दया है, तो कोई भी उसकी दया से निराश नहीं होगा।"

---

(1) मजमा अल-बयान अल-तबरसी 14 / 30, और अल-कश्शाफ 2 / 392 द्वारा। (2) अल-कासिम के अधिकार पर अल-नुकत वल-उयून 3 / 162 में अल-मावर्दी द्वारा उल्लेखित। (3) अल-सिहाह (स-र-र), तहज़ीब अल-लुग़ा 12 / 284, अबू उबैदा द्वारा मजाल अल-कुरान 1 / 351, तफ़्सीर अल-तबारी 14 / 80 और अल-राज़ी 19 / 193 देखें। (4) अल-वासित 3 / 46 में अल-वाहिदी द्वारा, ज़ाद

अल-मासीर 4 / 404 में इब्न अल-जौज़ी द्वारा और तफ़्सीर 19 / 193 में अल-राज़ी द्वारा उल्लेखित। अल-जाबिया: दमिश्क के ग्रामीण इलाकों का एक गाँव। मुअज़म अल-बुलदान 2 / 91। अयला: शाम की ओर लाल सागर के तट पर स्थित एक शहर। मुअज़म अल-बुलदान 1 / 292। (5) अल-नहहास 2 / 382 द्वारा इ'राब अल-कुरान। (6) मुश्किल इ'राब अल-कुरान 1 / 414, और अमाली इब्न अल-शजारी 3 / 190। (7) अल-वासित 3 / 46, और ज़ाद अल-मासीर 4 / 404। (8) तफ़्सीर अल-तबारी 14 / 81 देखें।

کسی ایک کا (١)۔ اور کہا گیا: «متقابلین»: بیویاں ان کی طرف متوجہ ہو گئی ہیں، اور وہ ان کی طرف محبت کے ساتھ متوجہ ہوئے ہیں (٢)۔

اور «سُرُر»: یہ «سریر» (تخت) کی جمع ہے، جیسے «جدید» اور «جُدُد»۔ اور کہا گیا: یہ «سرور» (خوشی) سے ہے؛ گویا یہ خوشی کے لیے تیار کیا گیا ایک بلند مقام ہے (٣)۔ اور پہلا (قول) زیادہ واضح ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: یاقوت، زبرجد اور موتیوں سے مرصع تختوں پر، تخت صنعاء سے جابیہ تک، اور عدن سے ایلہ تک کی مسافت کے برابر ہے (٤)۔

اور «اخواناً»: یہ لفظ «متقین» سے "حال" ہونے کی بنا پر "نصب" میں ہے (٥)، یا «ادخلوھا» میں چھپی ہوئی ضمیر سے، یا «آمنین» میں چھپی ہوئی ضمیر سے، یا «صدورھم» میں "ہا" اور "میم" سے "حال مقدرہ" ہے (٦)۔

﴿لَا يَمَسُّهُمْ فِيهَا نَصَبٌ﴾ یعنی: تھکاوٹ اور مشقت (٧)۔ ﴿وَمَا هُم مِّنْهَا بِمُخْرَجِينَ﴾ اس بات کی دلیل ہے کہ جنت کی نعمتیں دائمی ہیں، ختم ہونے والی نہیں، اور اس کے رہنے والے اس میں ہمیشہ رہیں گے ﴿أُكُلُهَا دَائِمٌ﴾؛ ﴿إِنَّ هَذَا لَرِزْقُنَا مَا لَهُ مِن نَّفَادٍ﴾ (٨)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿۞ نَبِّئْ عِبَادِي أَنِّي أَنَا الْغَفُورُ الرَّحِيمُ ٤٩ وَأَنَّ عَذَابِي هُوَ الْعَذَابُ الْأَلِيمُ ٥٠﴾

یہ آیت آپ علیہ الصلوۃ والسلام کے اس قول کے ہم وزن ہے: "اگر مومن جان لے کہ اللہ کے پاس کتنا عذاب ہے، تو کوئی اس کی جنت کا طمع نہ کرے، اور اگر کافر جان لے کہ اللہ کے پاس کتنی رحمت ہے، تو کوئی اس کی رحمت سے مایوس نہ ہو"۔

(١) مجمع البيان للطبرسي ١٤ / ٣٠، والكشاف ٢ / ٣٩٢۔ (٢) الماوردی نے النکت والعیون ٣ / ١٦٢ میں القاسم سے روایت کیا ہے۔ (٣) دیکھیے الصحاح (سرر) اور تہذیب اللغۃ ١٢ / ٢٨٤، اور مجاز القرآن ابی عبیدہ ١ / ٣٥١، اور تفسیر الطبری ١٤ / ٨٠، اور الرازی ١٩ / ١٩٣۔ (٤) الواحدی نے الوسیط ٣ / ٤٦ میں، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ٤ / ٤٠٤ میں، اور الرازی نے اپنی تفسیر ١٩ / ١٩٣ میں ذکر کیا ہے، اور الجابیہ: دمشق کے دیہاتوں میں سے ایک گاؤں ہے۔ معجم البلدان ٢ / ٩١، اور ایلہ: شام کی جانب بحیرہ احمر کے ساحل پر ایک شہر ہے۔ معجم البلدان ١ / ٢٩٢۔ (٥) إعراب القرآن للنحاس ٢ / ٣٨٢۔ (٦) مشكل إعراب القرآن ١ / ٤١٤، اور أمالي ابن الشجري ٣ / ١٩٠۔ (٧) الوسيط ٣ / ٤٦، اور زاد المسير ٤ / ٤٠٤۔ (٨) دیکھیے تفسير الطبري ١٤ / ٨١۔

Surah Al-Hijr: Verses 49 - 54 221 one." Narrated by Muslim from the hadith of Abu Huraira, and it was previously mentioned in Al-Fatihah (1). Thus, a person should remind himself and others, evoking both fear and hope, and fear should be more prevalent in health than in sickness (2). It is mentioned in a hadith that the Prophet ﷺ came out to the companions while they were laughing and said: "Do you laugh while Paradise and Hell are before you?!" This was difficult for them, so the verse was revealed (3). Mentioned by Al-Mawardi and Al-Mahdawi. The wording of Al-Tha'labi from Ibn Umar said: The Prophet ﷺ appeared to us from the gate through which Banu Shaybah enters while we were laughing, and he said: "Why are you laughing? I do not see you laughing," then he turned back until he reached the [Black] Stone, then he retreated backwards and said: "When I went out, Gabriel came to me and said: O Muhammad, why do you make My servants despair of My mercy? {Inform My servants that it is I who am the Forgiving, the Merciful. And that My punishment is the painful punishment} (4). Despair is hopelessness, and hope [alone] is negligence, and the best of matters are those in the middle." The Almighty's saying: {And inform them about the guests of Abraham (51) When they entered upon him and said, "Peace." [Abraham] said, "Indeed, we are afraid of you." (52) They said, "Fear not; indeed, we bring you good tidings of a learned boy." (53) He said, "Have you brought me good tidings although old age has come upon me? Then of what [kind of news] do you bring good tidings?" (54)} The Almighty's saying: {And inform them about the guests of Abraham} Abraham's guests: they are the angels who . . .

---

(1) 1 / 215. (2) See Tafsir al-Razi 19 / 195. (3) Narrated by Al-Bazzar (2216) from the hadith of Abdullah bin Al-Zubayr (may Allah be pleased with them), and Al-Haythami cited it in Majma' al-Zawa'id 7/46 and attributed it to Al-Tabarani and said: Narrated by Al-Tabarani, and in it is Musa bin Ubaidah, and he is weak. End. We did not find it in Al-Tabarani, and Al-Baghawi also cited it in Ma'alim al-Tanzil 3/52, and Al-Mundhiri in Al-Targhib wa al-Tarhib (5357) and said: There is no one in its chain of narration who was discarded or accused. End. (4) Narrated by Ibn al-Mubarak in Al-Zuhd (892), and Al-Tabari in Tafsir 14/82 from a man from the companions of the Prophet ﷺ, and in its chain of narration: Mus'ab bin Thabit, and Asim bin Ubaidullah, and both are weak, as in Taqrib al-Tahdhib. Al-Wahidi cited it in Asbab al-Nuzul p. 282, Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 3/364, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 4/404 - 405.

सूरह अल-हिज्र: आयतें 49 - 54 221 कोई एक।" मुस्लिम द्वारा अबू हुरैरा की हदीस से वर्णित है, और इसका उल्लेख पहले अल-फातिहा (1) में किया गया है। इस प्रकार, एक व्यक्ति को स्वयं को और दूसरों को याद दिलाना चाहिए, डर और आशा दोनों पैदा करनी चाहिए, और बीमारी (2) की तुलना में स्वास्थ्य में डर अधिक प्रबल होना चाहिए। एक हदीस में आया है कि पैगंबर ﷺ सहाबा के पास आए जबकि वे हंस रहे थे और कहा: "क्या तुम हंसते हो जबकि जन्नत और जहन्नम तुम्हारे सामने हैं?!" यह उनके लिए कठिन था, इसलिए आयत उतरी (3)। अल-मावर्दी और अल-महदवी ने इसका उल्लेख किया है। इब्न उमर से अल-थलाबी के शब्द कहते हैं: पैगंबर ﷺ हमारे सामने उस दरवाजे से आए जिससे बनू शैबा प्रवेश करते हैं जबकि हम हंस रहे थे, और उन्होंने कहा: "तुम्हें क्या हुआ है जो तुम हंस रहे हो? मैं तुम्हें हंसते हुए नहीं देखता," फिर वे पीछे मुड़ गए जब तक कि वे [हज्र-ए-अस्वद] पत्थर के पास नहीं पहुंचे, फिर वे पीछे हटे और कहा: "जब मैं बाहर गया, तो जिब्रील मेरे पास आए और कहा: ऐ मुहम्मद, तुम मेरे बंदों को मेरी रहमत से निराश क्यों करते हो? {मेरे बंदों को सूचित कर दें कि मैं ही क्षमाशील, दयालु हूँ। और यह कि मेरा दंड ही दुखद दंड है} (4)। निराशा मायूसी है, और केवल आशा लापरवाही है, और सबसे अच्छे मामले वे हैं जो बीच के हैं।" सर्वशक्तिमान का कथन: {और उन्हें इब्राहीम के मेहमानों के बारे में सूचित करें (51) जब वे उनके पास आए और कहा, "शांति।" [इब्राहीम ने] कहा, "वास्तव में, हमें तुमसे डर लग रहा है।" (52) उन्होंने कहा, "डरो मत; वास्तव में, हम तुम्हें एक विद्वान लड़के का शुभ समाचार देते हैं।" (53) उन्होंने कहा, "क्या तुम मुझे शुभ समाचार दे रहे हो जबकि मुझे बुढ़ापे ने छू लिया है? फिर तुम किस चीज का शुभ समाचार दे रहे हो?" (54)} सर्वशक्तिमान का कथन: {और उन्हें इब्राहीम के मेहमानों के बारे में सूचित करें} इब्राहीम के मेहमान: वे स्वर्गदूत हैं जो...

---

(1) 1 / 215. (2) तफ़सीर अल-राज़ी 19 / 195 देखें। (3) अल-बज़्ज़ार (2216) द्वारा अब्दुल्ला बिन अल-ज़ुबैर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से वर्णित, और अल-हेशमी ने इसे मजमा अल-ज़वाइद 7/46 में उद्धृत किया और इसे अल-तबरानी के लिए जिम्मेदार ठहराया और कहा: अल-तबरानी द्वारा वर्णित, और इसमें मूसा बिन उबैदह है, और वह कमज़ोर है। समाप्त। हमें यह अल-तबरानी में नहीं मिला, और अल-बग़वी ने भी इसे मआलिम अल-तंज़ील 3/52 में उद्धृत किया, और अल-मुन्दिरी ने अल-तरग़ीब वल-तरहीब (5357) में और कहा: इसके कथन की श्रृंखला में कोई ऐसा नहीं है जिसे छोड़ा गया हो या आरोपी हो। समाप्त। (4) इब्न अल-मुबारक द्वारा अल-ज़ुहद (892) में वर्णित, और अल-तबरी द्वारा तफ़सीर 14/82 में पैगंबर ﷺ के साथियों में से एक व्यक्ति से, और

इसके कथन की श्रृंखला में: मुसाब बिन साबित, और आसिम बिन उबैदुल्लाह, और दोनों कमज़ोर हैं, जैसा कि तक़रीब अल-तहज़ीब में है। अल-वाहिदी ने इसे असबाब अल-नुज़ूल पृ. 282 में उद्धृत किया, इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/364 में, और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 4/404 - 405 में।

سورہ الحجر: آیات 49 - 54 221 کوئی ایک۔" اسے مسلم نے ابوہریرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کا تذکرہ پہلے الفاتحہ (1) میں گزر چکا ہے۔ اور انسان کو اسی طرح اپنے آپ کو اور دوسروں کو یاد دلانا چاہیے، پس وہ ڈرائے اور امید دلائے، اور صحت کی حالت میں خوف اس پر بیماری (2) کی نسبت زیادہ غالب ہونا چاہیے۔ اور حدیث میں آیا ہے کہ نبی ﷺ صحابہ کرام کے پاس تشریف لائے جبکہ وہ ہنس رہے تھے، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "کیا تم ہنستے ہو حالانکہ تمہارے سامنے جنت اور دوزخ ہے؟!" تو یہ بات ان پر گراں گزری، پس یہ آیت نازل ہوئی (3)۔ اسے ماوردی اور مہدوی نے ذکر کیا ہے۔ اور ثعلبی کے الفاظ ابن عمر سے منقول ہیں، انہوں نے کہا: نبی ﷺ اس دروازے سے ہمارے پاس تشریف لائے جہاں سے بنو شیبہ داخل ہوتے ہیں جبکہ ہم ہنس رہے تھے، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "تمہیں کیا ہوا کہ تم ہنستے ہو؟ میں تمہیں ہنستا ہوا نہ دیکھوں"، پھر آپ ﷺ پیچھے مڑے یہاں تک کہ جب حجر (اسود) کے پاس پہنچے تو الٹے قدموں لوٹے اور فرمایا: "جب میں نکلا تو جبرائیل میرے پاس آئے اور کہا: اے محمد، تم میرے بندوں کو میری رحمت سے کیوں مایوس کرتے ہو؟ {मेरे} بندوں کو خبر دے دو کہ بے شک میں ہی بخشنے والا مہربان ہوں، اور بے شک میرا عذاب ہی دردناک عذاب ہے} (4)۔ پس قنوط (مایوسی) ناامیدی ہے، اور (صرف) رجاء (امید) غفلت ہے، اور بہترین امور درمیانے ہیں۔" ارشادِ باری تعالیٰ ہے: {اور انہیں ابراہیم کے مہمانوں کے بارے میں خبر دو (51) جب وہ ان کے پاس آئے تو انہوں نے کہا "سلام"۔ (ابراہیم نے) کہا "بے شک ہمیں تم سے ڈر لگ رہا ہے" (52) انہوں نے کہا "ڈرو نہیں، ہم تمہیں ایک علم والے لڑکے کی خوشخبری دیتے ہیں" (53) انہوں نے کہا "کیا تم مجھے خوشخبری دیتے ہو حالانکہ مجھے بڑھاپے نے آ لیا ہے؟ تو تم کس چیز کی خوشخبری دے رہے ہو؟" (54)} ارشادِ باری تعالیٰ ہے: {اور انہیں ابراہیم کے مہمانوں کے بارے में خبر دو} ابراہیم کے مہمان: وہ فرشتے ہیں جو...

(1) 1 / 215- (2) دیکھیے تفسیر رازی 19 / 195- (3) اسے بزار (2216) نے عبداللہ بن زبیر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور ہیثمی نے مجمع الزوائد 7/46 میں اسے ذکر کیا اور اسے طبرانی کی طرف منسوب کیا اور کہا: اسے طبرانی نے روایت کیا، اور اس میں موسیٰ بن عبیدہ ہے، اور وہ ضعیف ہے۔ اھ، اور ہمیں طبرانی کے ہاں یہ نہیں ملی، اور اسے بغوی نے معالم التنزیل 3/52 میں اور منذری نے الترغیب والترہیب (5357) میں بھی ذکر کیا اور کہا: اس کی سند میں کوئی ایسا نہیں جسے چھوڑ دیا گیا ہو یا جس پر تہمت ہو۔ اھ (4) اسے ابن المبارک نے الزہد (892) میں روایت کیا، اور طبری نے تفسیر 14/82 میں نبی ﷺ کے صحابہ میں سے ایک شخص سے، اور اس کی سند میں: مصعب بن ثابت، اور عاصم بن عبید اللہ ہیں، اور وہ دونوں ضعیف ہیں، جیسا کہ تقریب التہذیب میں ہے۔ اور اسے واحدی نے اسباب النزول ص 282، ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 3/364، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر 4/404 - 405 میں ذکر کیا ہے۔

Surah Al-Hijr: Verses 51 - 54 222

They gave him glad tidings of a son and of the destruction of the people of Lut, and their mention has preceded(1). Ibrahim, peace be upon him, was nicknamed "The Father of Guests" (Abu al-Difa-an), and his castle had four doors so that no one would miss him(2). A guest is called "dhayf" because he is added (idafa) to you and alights upon you(3). Sufficient rules regarding guests have already passed in "Hud", and praise be to Allah.

"When they entered upon him" [Quran 15:52]: The predicate is plural because "dhayf" (guest) is a noun suitable for singular, plural, dual, masculine, and feminine, like a verbal noun (masdar)(4). "Dhafa-hu" means he leaned towards him(5), and "adafa-hu" means he made him lean(6). From this is the hadith: "When the sun leans (tadayyaf) towards sunset"(7), and the "dayfufa" of an arrow (its deflection)(8), and grammatical addition (idafa).

"They said, 'Peace'" [Quran 15:52], meaning: they offered a greeting of peace(9).

"He said, 'Indeed, we are afraid of you'" [Quran 15:52], meaning: terrified and fearful. He only said this after he had brought near the calf and saw them not eating, as preceded in Hud(10). It was also said: he disapproved of the greeting, for the custom of greeting was not in their land.

(1) In Surah Hud, verse (69). (2) Reported with this wording by Yahya bin Ma'in (in al-Duri's narration 1562), Abu Nu'aym in al-Hilya 3/336, and al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (9618). It was also reported by Yahya bin Ma'in (in al-Duri's narration 1563), Ibn Sa'd in al-Tabaqat 1/47, Hannad in al-Zuhd (650), Abu Nu'aym in al-Hilya 3/335, al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (9617), and al-Baghawi in al-Tafsir 1/484, limiting it to the first part, which is from the saying of Ikrimah. (3) Tahdhib al-Lugha 12/73. (4) See Tafsir al-Tabari 14/83, and al-Muharrar al-Wajiz 3/221. (5) His saying: "leaned towards him," from (za). (6) See Gharib al-Hadith by Abu Ubayd 1/17-18, al-Sihah (dhayf), and Tahdhib al-Lugha 12/73. (7) A piece from the hadith of Uqbah bin Amir al-Juhani. Reported by Muslim (831), and its beginning is: "Three hours during which the Messenger of Allah ﷺ forbade us to pray..." (8) "Dhafa al-sahmu yadifu": if it deviates from the target. Tahdhib al-Lugha 12/73. (9) See Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/180. (10) At the interpretation of verse (70) therein.

सूरा अल-हिज्र: आयतें 51 - 54 222

उन्होंने उसे एक पुत्र और लूत की जाति के विनाश की खुशखबरी दी, और उनका उल्लेख पहले हो चुका है(1)। इब्राहीम अलैहिस्सलाम को "मेहमानों के पिता" (अबू अल-दैफ़ान) के रूप में जाना जाता था, और उनके महल के चार दरवाजे थे ताकि कोई भी उनसे छूट न जाए(2)। अतिथि को "दैफ़" (मेहमान) कहा जाता है क्योंकि वह आपसे जुड़ता है और आप पर उतरता है(3)। मेहमानों के संबंध में पर्याप्त नियम पहले ही "हूद" में बीत चुके हैं, और अल्लाह की स्तुति हो।

"जब वे उसके पास आए" [कुरान 15:52]: यहाँ समाचार बहुवचन में है क्योंकि "दैफ़" (अतिथि) एक ऐसा संज्ञा है जो एकवचन, बहुवचन, द्विवचन, पुल्लिंग और स्त्रीलिंग के लिए उपयुक्त है, जैसे कि क्रियावाचक संज्ञा (मस्दर)(4)। "दाफ़ा-हु" का अर्थ है वह उसकी ओर झुका(5), और "अदाफ़ा-हु" का अर्थ है उसने उसे झुकाया(6); इसी से वह हदीस है: "जब सूरज सूर्यास्त की ओर झुकता (तदाय्यफ़) है"(7), और तीर का विचलित होना (दैफ़ूफ़ा)(8), और व्याकरणिक जोड़ (इदाफ़ा)।

"उन्होंने कहा, 'सलाम'" [कुरान 15:52], अर्थात: उन्होंने शांति का अभिवादन किया(9)।

"उसने कहा, 'वास्तव में, हम तुमसे डरे हुए हैं'" [कुरान 15:52], अर्थात: घबराए हुए और भयभीत। उसने ऐसा तभी कहा जब उसने बछड़ा पास रखा और उन्हें खाते नहीं देखा, जैसा कि हूद(10) में पहले बीत चुका है। यह भी कहा गया है: उसने सलाम को अस्वीकार कर दिया, क्योंकि उनके देश में सलाम की परंपरा नहीं थी।

(1) सूरा हूद, आयत (69) में। (2) इसे इन शब्दों के साथ याह्या बिन मईन (अल-दूरी 1562 के वर्णन में), अबू नुऐम ने अल-हिल्या 3/336 में, और अल-बैहकी ने शुआब अल-ईमान (9618) में उद्धृत किया है। इसे याह्या बिन मईन (अल-दूरी 1563 के वर्णन में), इब्न साद ने अल-तबकात 1/47 में, हन्नाद ने अल-जुहद (650) में, अबू नुऐम ने अल-हिल्या 3/335 में, अल-बैहकी ने शुआब अल-ईमान (9617) में, और अल-बघवी ने अल-तफ़्सीर 1/484 में पहले भाग तक सीमित रखते हुए उद्धृत किया है, जो इक्रमा का कथन है। (3) तहज़ीब अल-लुग़ा 12/73। (4) देखें तफ़्सीर अल-तबरी 14/83, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/221। (5) उनका कहना: "उसकी ओर झुका," (ज़) से। (6) देखें अबू उबैद द्वारा ग़रीब अल-हदीस 1/17-18, अल-सिहाह (दैफ़), और तहज़ीब अल-लुग़ा 12/73। (7) उकबा बिन आमिर अल-जुहनी की हदीस का एक हिस्सा। मुस्लिम (831) द्वारा उद्धृत, और इसकी शुरुआत है: "तीन घंटे ऐसे थे जिनमें अल्लाह के रसूल ﷺ ने हमें नमाज़ पढ़ने से मना

किया था..." (8) "दाफ़ा अल-सहमु यदीफ़ु": यदि वह लक्ष्य से भटक जाए। तहज़ीब अल-लुग़ा 12/73। (9) देखें ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान 3/180। (10) उसकी आयत (70) की व्याख्या में।

سورة الحجر: آیات ۵۱ - ۵۴ ۲۲۲

انہوں نے اسے بیٹے کی اور قومِ لوط کی ہلاکت کی خوشخبری دی، اور ان کا تذکرہ پہلے گزر چکا ہے(۱)۔ اور حضرت ابراہیم علیہ السلام کی کنیت "ابو الضیفان" (مہمانوں کے باپ) تھی، اور ان کے محل کے چار دروازے تھے؛ تاکہ کوئی ان سے چھوٹ نہ جائے(۲)۔ اور مہمان کو "ضیف" اس لیے کہا جاتا ہے کہ وہ آپ کے ساتھ منسوب (اضافت) ہوتا ہے اور آپ کے پاس اترتا ہے(۳)۔ اور مہمان کے احکامات کے بارے میں "ہود" میں کافی ذکر گزر چکا ہے، والحمد للہ۔

﴿اِذْ دَخَلُوْا عَلَيْهِ﴾ خبر جمع لائی گئی ہے؛ کیونکہ "ضیف" ایک ایسا اسم ہے جو واحد، جمع، تثنیہ، مذکر اور مؤنث سب کے لیے استعمال ہو سکتا ہے، جیسے مصدر(۴)۔ "ضافہ": اس کی طرف مائل ہوا(۵) اور "أضافہ": اسے مائل کیا(۶)؛ اسی سے وہ حدیث ہے: "جب سورج غروب کے لیے مائل (تضیف) ہوتا ہے"(۷)، اور تیر کا ہدف سے مڑ جانا (ضیفوفۃ)(۸)، اور نحوی اضافت۔

﴿فَقَالُوْا سَلٰمًا﴾ یعنی: انہوں نے سلام پیش کیا(۹)۔

﴿قَالَ اِنَّا مِنْكُمْ وَجِلُوْنَ﴾ یعنی: ہم تم سے ڈرے ہوئے اور سہمے ہوئے ہیں، اور انہوں نے یہ بات اس وقت کہی جب بچھڑا قریب لائے اور انہیں کھاتے ہوئے نہ دیکھا، جیسا کہ سورہ ہود(۱۰) میں پہلے گزر چکا ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: انہوں نے سلام کا انکار کیا، کیونکہ ان کے ملک میں سلام کا رواج نہیں تھا۔

(۱) سورہ ہود، آیت (۶۹) میں۔ (۲) اسے ان الفاظ کے ساتھ یحییٰ بن معین (روایت دوری ۱۵۶۲)، ابو نعیم نے الحلیہ ۳/۳۳۶، اور بیہقی نے شعب الایمان (۹۶۱۸) میں روایت کیا ہے۔ اور اسے یحییٰ بن معین (روایت دوری ۱۵۶۳)، ابن سعد نے الطبقات ۱/۴۷، ہناد نے الزہد (۶۵۰)، ابو نعیم نے

الحلیہ ۳/۳۳۵، بیہقی نے شعب الایمان (۹۶۱۷)، اور بغوی نے التفسیر ۱/۴۸۴ میں صرف پہلے حصے پر اکتفا کرتے ہوئے روایت کیا ہے، جو عکرمہ کا قول ہے۔ (۳) تہذیب اللغۃ ۱۲/۷۳۔ (۴) ملاحظہ ہو تفسیر طبری ۱۴/۸۳، اور المحرر الوجیز ۳/۲۲۱۔ (۵) ان کا قول: اس کی طرف مائل ہوا، (ظ) سے۔ (۶) ملاحظہ ہو غریب الحدیث از ابوعبید ۱/۱۷-۱۸، اور الصحاح (ضیف) اور تہذیب اللغۃ ۱۲/۷۳۔ (۷) عقبہ بن عامر جہنی کی حدیث کا ایک حصہ۔ اسے مسلم (۸۳۱) نے روایت کیا، اور اس کا آغاز ہے: "تین گھنٹے ایسے تھے جن میں رسول اللہ ﷺ ہمیں نماز پڑھنے سے منع فرماتے تھے..." (۸) "ضاف السهم يضيف": جب وہ ہدف سے کترائے۔ تہذیب اللغۃ ۱۲/۷۳۔ (۹) ملاحظہ ہو معانی القرآن از زجاج ۳/۱۸۰۔ (۱۰) اس کی آیت (۷۰) کی تفسیر کے پاس۔

Surah Al-Hijr: Verses 51 - 55 223

﴿They said, "Fear not"﴾ meaning: the angels said: Do not be afraid. ﴿"Indeed, we give you good tidings of a boy possessing knowledge"﴾ meaning: clement; [this was] said by Muqatil. The majority said: knowledgeable. He is Isaac (1).

﴿He said, "Have you given me good tidings despite the fact that old age has touched me?"﴾ "An" is infinitive, meaning: upon old age touching me and my wife, and this has previously been mentioned in [Surah] Hud and Ibrahim (2). [And] where he says: ﴿"Then with what [news] do you give me good tidings?"﴾ it is an interrogative of amazement. It was said: a literal interrogation (3). Al-Hasan read: "tūjal" with a damma on the taa (4). Al-A'mash read: "bashartamūnī" without an alif (5), and Nafi' and Shaybah read: ﴿tubashshirūni﴾ with a kasra on the noon and with light pronunciation; like "atuhājjūnī" and its explanation has preceded (6). Ibn Kathir and Ibn Muhaysin read: "tubashshirunni" with a doubled noon and a kasra, its original form being: "tubashshirūnanī", so the noon was assimilated into the noon. The rest read: "tubashshirūn" with a fatha on the noon without addition (7).

His saying, the Almighty: ﴿They said, "We have given you good tidings in truth, so do not be of the despairing" 55﴾

His saying, the Almighty: ﴿They said, "We have given you good tidings in truth"﴾ meaning: with that in which there is no contradiction, and that the child is inevitable. ﴿"So do not be of the despairing"﴾ meaning: of those who have lost hope for a child, and he had despaired of a child due to extreme old age. The general reading is: "min al-qānitīn" with an alif. Al-A'mash and Yahya bin Wathab read: "min al-qanitīn" without an alif. It was narrated from Abu Amr that it is a shortened form of "al-qānitīn". It is permissible that it is from the dialect of those who say: "qanita yaqnat"; like "hadhira yahdhar" (8). Opening the noon (fatha) and breaking it (kasra) in "yaqnat" are two dialects.

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 3/163, and his saying: "He is Isaac." Reported by Ibn Abi Hatim 6/2057 from the words of Qatadah. (2) At verse 71 of Surah Hud, and verse 39 of Surah Ibrahim. (3) See Al-Nukat wal-'Uyun 3/164, and Al-Waseet 3/47. (4) Al-Qira'at al-Shadhah p. 71, and Al-Muhtasib 2/4. (5) Abu Hayyan attributed it in Al-Bahr al-Muheet 5/458 to Al-A'raj. (6) 8/443. (7) Al-Sab'ah p. 367, and Al-Taysir p. 136, and the reading of Ibn Muhaysin in It-haf al-Fudala' p. 347. (8) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/383 - 384, and Al-Bahr al-Muheet 5/459.

सूरह अल-हिज्र: आयतें 51 - 55 223

﴾उन्होंने कहा, "डरो मत"﴿ अर्थात्: फरिश्तों ने कहा: डरो मत। ﴾"निस्संदेह, हम तुम्हें एक ज्ञानी लड़के की खुशखबरी देते हैं"﴿ अर्थात्: सहनशील; यह मुक़ातिल ने कहा। बहुमत ने कहा: विद्वान। और वह इसहाक (1) हैं।

﴾उन्होंने कहा, "क्या तुम मुझे खुशखबरी दे रहे हो जबकि मुझे बुढ़ापे ने छू लिया है?"﴿ "अन" यहाँ मसदरी है, अर्थात्: बुढ़ापे द्वारा मुझे और मेरी पत्नी को छूने के बावजूद, और यह पहले हूद और इब्राहिम (2) में आ चुका है। [और] जहाँ वह कहता है: ﴾"तो तुम मुझे किस आधार पर खुशखबरी दे रहे हो?"﴿ यह विस्मय का प्रश्न है। और कहा गया: यह एक वास्तविक प्रश्न (3) है। अल-हसन ने ता पर पेश (दम्मा) के साथ "तूजल" पढ़ा (4)। अल-अअमाश ने बिना अलिफ के"बशरतुमूनी" पढ़ा (5), और नाफ़े और शैबा ने ﴾तुबशिरूनि﴿ नून पर ज़ेर (कसरा) और हल्कापन के साथ पढ़ा; जैसे "अतुहाज्जूनी" और इसका स्पष्टीकरण पहले दिया जा चुका है (6)। इब्न कसीर और इब्न मुहयसिन ने नून पर शद और ज़ेर के साथ "तुबशिरुन्नी" पढ़ा, इसका मूल रूप "तुबशिरूननी" था, अतः नून को नून में मिला दिया गया। शेष ने बिना किसी जोड़ के नून पर ज़बर (फतहा) के साथ "तुबशिरून" पढ़ा (7)।

अल्लाह तआला का कथन: ﴾उन्होंने कहा, "हमने तुम्हें सच्चाई के साथ खुशखबरी दी है, इसलिए निराश होने वालों में से न बनो" 55﴿

अल्लाह तआला का कथन: ﴾उन्होंने कहा, "हमने तुम्हें सच्चाई के साथ खुशखबरी दी है"﴿ अर्थात्: उस बात के साथ जिसमें कोई विरोधाभास नहीं है, और यह कि बच्चा अवश्य होगा। ﴾"इसलिए निराश होने वालों में से न बनो"﴿ अर्थात्: उन लोगों में से जो बच्चे की उम्मीद खो चुके हों, और वह बुढ़ापे की अधिकता के कारण बच्चे से निराश हो चुके थे। सामान्य पाठ है: अलिफ के साथ "मिन अल-क़ानितीं"। अल-अअमाश और यह्या बिन वत्ताब ने बिना अलिफ के"मिन अल-क़नितीं" पढ़ा। अबू अम्र से यह वर्णित है कि यह "अल-क़ानितीं" का संक्षिप्त रूप है। और यह उन लोगों की बोली से होना जायज़ है जो कहते हैं: "क़नित यक़्नत"; जैसे "हज़िर यह्ज़र" (8)। "यक़्नत" में नून पर ज़बर (फतहा) और ज़ेर (कसरा) दो अलग-अलग बोलियां हैं।

(1) अल-नुकत वल-'उयून 3/163, और उनका कहना: "वह इसहाक हैं।" इब्न अबी हातिम 6/2057 द्वारा क़तादह के शब्दों से उद्धृत। (2) सूरह हूद की आयत 71 और सूरह इब्राहिम की आयत 39 के पास। (3) देखें अल-नुकत वल-'उयून 3/164, और अल-वसीत 3/47। (4) अल-क़िरात अल-शाज़ह

पृ. 71, और अल-मुहतसिब 2/4। (5) अबू हय्यान ने इसे अल-बहर अल-मुहीत 5/458 में अल-अअरज से जोड़ा है। (6) 8/443। (7) अल-सबआ पृ. 367, और अल-तयसीर पृ. 136, और इत्हाफ अल-फुदला में इब्न मुहयसिन का पाठ पृ. 347। (8) अन-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/383 - 384, और अल-बहर अल-मुहीत 5/459।

سورة الحجر: آیات ۵۱ - ۵۵ ۲۲۳

﴿قَالُوا لَا تَوْجَلْ﴾ یعنی: فرشتوں نے کہا: ڈرو مت۔ ﴿إِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلَٰمٍ عَلِيمٍ﴾ یعنی: حلیم (بردبار)؛ یہ مقاتل نے کہا۔ اور جمہور نے کہا: عالم (علم والا)۔ اور وہ اسحاق (۱) ہیں۔

﴿قَالَ أَبَشَّرْتُمُونِي عَلَى أَن مَّسَّنِيَ الْكِبَرُ﴾ "أن" مصدریہ ہے، یعنی: بڑھاپے کے مجھے اور میری بیوی کو چھونے کے باوجود، اور یہ پہلے ہود اور ابراہیم (۲) میں گزر چکا ہے۔ [اور] جہاں وہ کہتا ہے: ﴿فَبِمَ تُبَشِّرُونَ﴾ یہ تعجب کا استفہام (سوال) ہے۔ اور کہا گیا: استفہام حقیقی (۳) ہے۔ اور حسن نے "تُوجَل" تاء کے پیش کے ساتھ پڑھا (۴)۔ اور اعمش نے "بشرتمونی" بغیر الف کے پڑھا (۵)، اور نافع اور شیبہ نے ﴿تُبَشِّرُونِ﴾ نون کے زیر اور تخفیف کے ساتھ پڑھا؛ جیسے "أتحاجُّوني" اور اس کی علت پہلے گزر چکی ہے (۶)۔ اور ابن کثیر اور ابن محیصن نے "تُبَشِّرُونِّ" نون کی تشدید اور زیر کے ساتھ پڑھا، اس کی اصل "تبشروننني" تھی، پس انہوں نے نون کو نون میں مدغم کر دیا۔ باقیوں نے "تُبَشِّرُون" نون کے زبر کے ساتھ بغیر اضافت کے پڑھا (۷)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قَالُوا بَشَّرْنَاكَ بِالْحَقِّ فَلَا تَكُن مِّنَ الْقَٰنِطِينَ ۵۵﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قَالُوا بَشَّرْنَاكَ بِالْحَقِّ﴾ یعنی: ایسی بات کے ساتھ جس میں کوئی اختلاف نہیں، اور یہ کہ بچہ ہونا ناگزیر ہے۔ ﴿فَلَا تَكُن مِّنَ الْقَٰنِطِينَ﴾ یعنی: اولاد سے ناامید ہونے والوں میں سے، اور وہ بڑھاپے کی کثرت کی وجہ سے اولاد سے ناامید ہو چکے تھے۔ اور عام لوگوں کی قرأت "من القانطین" الف کے ساتھ ہے۔ اور اعمش اور یحییٰ بن وثاب نے "من القنطین" بغیر الف کے پڑھا۔ اور ابو عمرو سے مروی ہے کہ یہ "القانطین" کا مختصر روپ ہے۔ اور یہ ان لوگوں کی لغت سے ہونا جائز ہے جو کہتے ہیں: "قَنِطَ يَقْنَطُ"؛ جیسے "حذر یحذر" (۸)۔ اور "یقنط" میں نون کا زبر اور زیر دو لغتیں ہیں۔

(۱) النکت والعیون ۳/ ۱۶۳، اور ان کا قول: "اور وہ اسحاق ہیں۔" اسے ابن ابی حاتم نے قتادہ کے قول سے ۶/ ۲۰۵۷ پر روایت کیا ہے۔ (۲) سورہ ہود کی آیت ۷۱ اور سورہ ابراہیم کی آیت ۳۹ کے پاس۔ (۳) دیکھیے النکت والعیون ۳/ ۱۶۴، اور الوسیط ۳/ ۴۷۔ (۴) القراءات الشاذہ ص ۷۱، اور المحتسب ۲/ ۴۔ (۵) ابو حیان نے اسے البحر المحیط ۵/ ۴۵۸ میں الاعرج کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۶) ۸/ ۴۴۳۔ (۷) السبعہ ص ۳۶۷، اور التیسیر ص ۱۳۶، اور ابن محیصن کی قرأت اتحاف الفضلاء ص ۳۴۷ میں۔ (۸) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۳۸۳ - ۳۸۴، اور البحر المحیط ۵/ ۴۵۹۔

224 Surah Al-Hijr: Verses 55 - 60 It was read with both (1). And "yaqnut" with a damma (2) was recounted regarding it. "Qanata yaqnutu" was not reported. Whoever opened the 'nun' in both the past and future combined two dialects; taking from the past the dialect of those who say: "qanata yaqnitu", and in the future the dialect of those who say: "qanuta yaqnutu" (3). Al-Mahdawi mentioned it. The Almighty's saying: {He said, "And who despairs of the mercy of his Lord except for those astray?" 56} Meaning: The liars who have gone off the right path. It means that he considered having a child unlikely due to his old age, not that he despaired of the mercy of Allah the Almighty. The Almighty's saying: {He said, "Then what is your business [here], O messengers?" 57 They said, "Indeed, we have been sent to a people of criminals, 58 Except the family of Lot; indeed, we will save them all 59 Except his wife; we have decreed that she is of those who remain behind." 60} There are two issues in this: First: When he knew they were angels - since they informed him of a supernatural matter, which was the good news of a child - he said: What is your business (khatbukum)? And 'al-khatb' is a serious matter. Meaning: What is your matter and state, and what have you come with? {They said, "Indeed, we have been sent to a people of criminals"} Meaning: Polytheists who are astray. There is ellipsis in the speech, i.e.: we were sent to a criminal people; to destroy them. {Except the family of Lot}: His followers and the people of his religion. {Indeed, we will save them} Hamza and Al-Kisa'i read: {lamunjuhum} with lightening (takhafif), from "anjā". The rest read with doubling (tashdid), from "najjā" (4), and Abu Ubayd and Abu Hatim chose it. At-Tanjiya and al-Injā' mean: rescue/salvation. {Except his wife} He excepted from the family of Lot his wife, and she was a disbeliever, so she joined the criminals in...

---

(1) Abu Amr and Al-Kisa'i of the seven read with a kasra on the 'nun', and the rest with a fatha. Al-Sab'ah p.367, Al-Taysir p.136. (2) It is the reading of Zaid bin Ali and Al-Ash'ab. Al-Bahr al-Muhit 5/459, Al-Muhtasib 2/5. (3) See I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/328, Al-Muhtasib 2/5, Al-Sihah, and Tahdhib al-Lughah 16/279. (4) Al-Sab'ah p.367, Al-Taysir p.136.

224 सूरह अल-हिज्र: आयतें 55 - 60 इसे दोनों तरह से पढ़ा गया है (1)। और इसमें "यक़्नुत" (पेश के साथ) भी बताया गया है (2)। इसमें "कनत यक़्नुत" नहीं आया है। जिसने अतीत और भविष्य (माज़ी और मुस्तक़बिल) दोनों में 'नुन' पर ज़बर (फ़त्हा) पढ़ा, उसने दो बोलियों को मिला दिया; अतीत में उसकी बोली ली जिसने "कनत यक़्निन" कहा, और भविष्य में उसकी बोली जिसने "कनुत यक़्नुत" कहा (3)। अल-महदवी ने इसका उल्लेख किया है। अल्लाह तआला का फ़रमान है: {उसने कहा, "और अपने पालनहार की दया से कौन निराश होता है सिवाय उन लोगों के जो गुमराह हैं?" 56} अर्थात्: वे झुठलाने वाले जो सही रास्ते से भटक गए हैं। इसका अर्थ यह है कि उन्होंने अपनी वृद्धावस्था के कारण संतान की संभावना को दूर समझा, न कि वे अल्लाह तआला की दया से निराश थे। अल्लाह तआला का फ़रमान है: {उसने कहा, "तो तुम्हारा क्या काम है, ऐ भेज़े हुए (फ़रिश्तों)?" 57 उन्होंने कहा, "वास्तव में हम एक अपराधी जाति की ओर भेजे गए हैं, 58 सिवाय लूत के घर वालों के, वास्तव में हम उन सबको बचा लेंगे 59 सिवाय उसकी पत्नी के, हमने तय कर दिया है कि वह पीछे रह जाने वालों में से है।" 60} इसमें दो मसले हैं: पहला: जब उसे पता चला कि वे फ़रिश्ते हैं - क्योंकि उन्होंने उसे एक असाधारण बात की खबर दी थी, जो कि संतान की खुशखबरी थी - तो उसने कहा: तुम्हारा क्या काम (खतब) है? और 'खतब' का अर्थ है गंभीर मामला। अर्थात्: तुम्हारा मामला और तुम्हारी स्थिति क्या है, और तुम क्या लेकर आए हो? {उन्होंने कहा, "वास्तव में हम एक अपराधी जाति की ओर भेजे गए हैं"} अर्थात्: गुमराह मुशरिक। यहाँ बात संक्षिप्त है, यानी: हमें एक अपराधी जाति की ओर भेजा गया है; उन्हें नष्ट करने के लिए। {सिवाय लूत के घर वालों के}: उनके अनुयायी और उनके धर्म के लोग। {वास्तव में हम उन्हें बचाने वाले हैं} हमज़ा और अल-किसाई ने "लमुन्जूहुम" (हल्के उच्चारण के साथ) पढ़ा है, जो "अन्जा" से बना है। बाकियों ने "नज्जा" से तशदीद के साथ पढ़ा है (4), और इसे अबू उबैद और अबू हातिम ने चुना है। 'तन्जिया' और 'इन्जा' का अर्थ है: बचाना या मुक्ति। {सिवाय उसकी पत्नी के} लूत के परिवार में से उनकी पत्नी को अलग कर दिया गया, और वह काफ़िर थी, इसलिए वह अपराधियों में शामिल हो गई...

---

(1) सातों क़ारियों में से अबू अम्र और अल-किसाई ने 'नुन' के नीचे जेर (कसरा) पढ़ा है, और बाकियों ने ज़बर (फ़त्हा)। अल-सबअ पृ. 367, अल-तयसीर पृ. 136। (2) यह ज़ैद बिन अली और अल-अशब की क़िरअत है। अल-बहर अल-मुहीत 5/459, अल-मुहतसिब 2/5। (3) देखें इराब अल-क़ुरआन अल-नहहास द्वारा 2/328, अल-मुहतसिब 2/5, अल-सिहाह, और तहज़ीब अल-लुग़ा 16/279। (4) अल-सबअ पृ. 367, अल-तयसीर पृ. 136।

٢٢٤ سورہ الحجر: آیات ٥٥ - ٦٠ ان دونوں کے ساتھ پڑھا گیا ہے (١)۔ اور اس میں "یقنُط" (پیش کے ساتھ) بھی حکایت کیا گیا ہے (٢)۔ اور اس میں "قنَط یقنُط" نہیں آیا۔ جس نے ماضی اور مستقبل میں 'نون' کو زبر (فتحہ) کے ساتھ پڑھا، اس نے دو لغتوں کو جمع کر دیا؛ ماضی میں اس کی لغت لی جس نے "قنَط یقنِط" کہا، اور مستقبل میں اس کی لغت جس نے "قنُط یقنُط" کہا (٣)۔ اسے المہدوی نے ذکر کیا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿قَالَ وَمَن يَقْنَطُ مِن رَّحْمَةِ رَبِّهِ إِلَّا الضَّالُّونَ ٥٦﴾ یعنی: جھٹلانے والے جو سیدھے راستے سے بھٹک گئے۔ یعنی یہ کہ انہوں نے بڑھاپے کی وجہ سے اولاد کو مستبعد (بعید) سمجھا، نہ یہ کہ وہ اللہ تعالیٰ کی رحمت سے مایوس تھے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿قَالَ فَمَا خَطْبُكُمْ أَيُّهَا الْمُرْسَلُونَ ٥٧ قَالُوا إِنَّا أُرْسِلْنَا إِلَىٰ قَوْمٍ مُّجْرِمِينَ ٥٨ إِلَّا آلَ لُوطٍ إِنَّا لَمُنَجُّوهُمْ أَجْمَعِينَ ٥٩ إِلَّا امْرَأَتَهُ قَدَّرْنَا إِنَّهَا لَمِنَ الْغَابِرِينَ ٦٠﴾ اس میں دو مسائل ہیں: پہلا: جب اسے معلوم ہوا کہ وہ فرشتے ہیں - کیونکہ انہوں نے اسے ایک مافوق الفطرت بات کی خبر دی تھی، جو کہ اولاد کی بشارت تھی - تو اس نے کہا: تمہارا کیا کام (خطب) ہے؟ اور 'خطب' کا مطلب ہے سنگین معاملہ۔ یعنی: تمہارا معاملہ اور شان کیا ہے، اور تم کیا لے کر آئے ہو؟ ﴿قَالُوا إِنَّا أُرْسِلْنَا إِلَىٰ قَوْمٍ مُّجْرِمِينَ﴾ یعنی: گمراہ مشرکین۔ کلام میں اضمار (پوشیدہ بات) ہے، یعنی: ہمیں ایک مجرم قوم کی طرف بھیجا گیا ہے؛ تاکہ انہیں ہلاک کر دیں۔ ﴿إِلا آلَ لُوطٍ﴾: ان کے پیروکار اور ان کے دین والے۔ ﴿إِنَّا لَمُنَجُّوهُمْ﴾ حمزہ اور الکسائی نے "لَمُنْجُوهُمْ" تخفیف کے ساتھ پڑھا ہے، "أنجی" سے۔ باقیوں نے "نَجَّی" سے تشدید کے ساتھ پڑھا ہے (٤)، اور اسے ابو عبید اور ابو حاتم نے اختیار کیا ہے۔ 'تنجیہ' اور 'انحاء' کا مطلب ہے: نجات دینا یا چھٹکارا دلانا۔ ﴿إِلَّا امْرَأَتَهُ﴾ آلِ لوط میں سے ان کی بیوی کو مستثنیٰ کیا گیا، اور وہ کافرہ تھی، چنانچہ وہ مجرموں کے ساتھ مل گئی...

(۱) ساتوں قراء میں سے ابو عمرو اور الکسائی نے نون کے نیچے زیر پڑھی ہے، اور باقیوں نے زبر۔ السبعہ ص ۳۶۷، التیسیر ص ۱۳۶۔ (۲) یہ زید بن علی اور الاشہب کی قرآت ہے۔ البحر المحیط ۵/۴۵۹، المحتسب ۲/۵۔ (۳) دیکھئے اعراب القرآن للنحاس ۲/۳۲۸، المحتسب ۲/۵، الصحاح، اور تہذیب اللغۃ ۱۶/۲۷۹۔ (۴) السبعہ ص ۳۶۷، التیسیر ص ۱۳۶۔

Destruction. The story of the people of Lot has already been presented in "Al-A'raf"(1) and Surah "Hud"(2) in sufficient detail. ﴿قَدَّرْنَا إِنَّهَا لَمِنَ الْغَابِرِينَ﴾ (We have decreed that she will be among those who remain behind) i.e., We have ordained and written that she is among those remaining in the punishment. And "Al-Ghabir": the one who remains. He said(3): Do not leave (4) the camels (5) with their remnants of milk, for you do not know who will be the producer. The "Aghbar": remnants of milk. Abu Bakr and Al-Mufaddal read: "qadarna" with lightening (without shadda) here(6) and in An-Naml(7), while the rest read it with shadda (qaddarna). Al-Harawi: It is said: "qadara" and "qaddara", with the same meaning. The second: There is no dispute among the people of language and others that the exception from negation is affirmation, and from affirmation is negation; so if a man says: "I owe him ten dirhams except four except one dirham," the confession is established for seven; because the dirham is excepted from the four, and it is affirmed; because it is excepted from a negation, and the four were negated; because they were excepted from a positive (the ten), so the dirham returned to the six, making it seven. Similarly, if he said: "I owe five dirhams except one dirham except its two-thirds," he would owe four dirhams.

---

(1) 9/273. (2) 11/173 onwards. (3) Al-Harith ibn Hilliza, and the verse is in his Diwan p. 111. "Kas'a an-naqata bi-ghubriha" means: leaving a remainder of milk in her udder, intending by that to increase it. "Ash-shul" is the camel whose udder has only a remnant of milk left. The meaning: Do not leave that milk to fatten the offspring, for you do not know who will produce them (benefit from them); you might die and they go to the heir, or they might be raided. Al-Kamil by Al-Mubarrad 1/484, and Al-Lisan: (shwl) and (ks'). (4) In (D): "taksha'", and in (Z): "talas'". (5) In (D): "the fire". (6) The reading of Abu Bakr - who is Shu'bah ibn 'Ayyash, the narrator from 'Asim - is in As-Sab'ah p. 367, and At-Taysir p. 136. (7) In His word, the Most High: {Except his wife; We have decreed that she will be among those who remain behind} Verse (57).

विनाश। लूत की कौम का किस्सा 'अल-आराफ'(1) और सूरा 'हूद'(2) में पर्याप्त विस्तार से पहले ही आ चुका है। ﴿قَدَّرْنَا إِنَّهَا لَمِنَ الْغَابِرِينَ﴾ (हमने यह तय कर दिया है कि वह पीछे रह जाने वालों में से होगी) यानी: हमने यह फैसला किया और लिख दिया कि वह सजा में बाकी रहने वालों में से है। और 'अल-ग़ाबिर' का अर्थ है: बाकी रहने वाला। उसने कहा(3): ऊंटों (5) में दूध के अवशेष (4) मत छोड़ो, क्योंकि तुम्हें नहीं पता कि इसका उत्पादक (लाभार्थी) कौन होगा। 'अल-अग्बार': दूध के अवशेष। अबू बक्र और अल-मुफद्दल ने इसे यहाँ(6) और अन-नमल(7) में 'क़दराना' (बिना शद्दा के) पढ़ा है, जबकि बाकियों ने 'क़द्दरना' (शद्दा के साथ) पढ़ा है। अल-हरवी: कहा जाता है: 'क़दरा' और 'क़द्दरना', दोनों का एक ही अर्थ है। दूसरा: भाषा के विद्वानों और अन्य लोगों के बीच इस बात पर कोई विवाद नहीं है कि नकारात्मक से अपवाद सकारात्मक होता है, और सकारात्मक से नकारात्मक; यदि कोई व्यक्ति कहता है: "उसका मुझ पर दस दिरहम है सिवाय चार के सिवाय एक दिरहम के," तो सात की स्वीकारोक्ति सिद्ध होती है; क्योंकि एक दिरहम चार से अपवाद है, और वह सकारात्मक है; क्योंकि वह एक नकारात्मक से अपवाद है, और चार नकारात्मक थे; क्योंकि वे सकारात्मक (दस) से अपवाद थे, इसलिए दिरहम छह में वापस आ गया, जिससे यह सात हो गया। इसी तरह, यदि उसने कहा: "मुझ पर पाँच दिरहम है सिवाय एक दिरहम के सिवाय उसके दो-तिहाई के," तो उस पर चार दिरहम होंगे।

---

(1) 9/273. (2) 11/173 और उसके बाद। (3) अल-हारिस बिन हल्लिज़ा, और शेर उनके दीवान पृ. 111 में है। "कस'अ अन-नाक़ता बि-ग़ुब्रिहा" का अर्थ है: उसके थन में दूध का कुछ हिस्सा छोड़ना, जिसका उद्देश्य उसे बढ़ाना है। "अश-शूल" वह ऊंटनी है जिसके थन में केवल दूध का अवशेष बचा है। अर्थ: उस दूध को बच्चों को मोटा करने के लिए मत छोड़ो, क्योंकि तुम्हें नहीं पता कि उन्हें कौन पैदा करेगा (उनका लाभ उठाएगा); हो सकता है कि तुम मर जाओ और वे वारिस के पास चले जाएँ या उन पर छापा मारा जाए। अल-मुबर्रद द्वारा अल-कामिल 1/484, और अल-लिसान: (shwl) और (ks')। (4) (D) में: "तकशअ", और (Z) में: "तलसअ"। (5) (D) में: "आग"। (6) अबू बक्र का पाठ - जो आसिम से वर्णन करने वाले शुअबा बिन अय्याश हैं - अस-सबअ पृ. 367 और अत-तयसीर पृ. 136 में है। (7) अल्लाह के इस कथन में: {सिवाय उसकी पत्नी के, हमने यह तय किया कि वह पीछे रह जाने वालों में से होगी} आयत (57)।

ہلاکت۔ اور قومِ لوط کا قصہ "الاعراف"(۱) اور سورہ "ہود"(۲) میں بقدرِ کفایت گزر چکا ہے۔ ﴿قَدَّرْنَا إِنَّهَا لَمِنَ الْغَابِرِينَ﴾ یعنی: ہم نے فیصلہ کر دیا اور لکھ دیا کہ وہ عذاب میں پیچھے رہ جانے والوں میں سے ہے۔ اور "الغابر" کا معنی ہے: باقی رہ جانے والا۔ اس نے کہا(۳): اونٹوں (۵) کے تھنوں میں دودھ کا باقی ماندہ حصہ (٤) مت چھوڑو، کیونکہ تم نہیں جانتے کہ اس کا پیدا کرنے والا (فائدہ اٹھانے والا) کون ہوگا۔ "الاغبار": دودھ کا بچا ہوا حصہ۔ اور ابوبکر اور مفضل نے یہاں(٦) اور سورہ نمل(۷) میں تخفیف کے ساتھ "قَدَرنا" پڑھا ہے، اور باقیوں نے تشدید کے ساتھ "قَدَّرنا" پڑھا ہے۔ الہروی: کہا جاتا ہے: "قَدَر" اور "قَدَّر"، دونوں کا ایک ہی معنی ہے۔ دوسرا: اہلِ لسان اور دیگر کے درمیان اس بات میں کوئی اختلاف نہیں ہے کہ نفی سے استثنا اثبات ہوتا ہے، اور اثبات سے نفی؛ چنانچہ اگر کوئی شخص کہے: "اس کے مجھ پر دس درہم ہیں سوائے چار کے سوائے ایک درہم کے"؛ تو سات کا اقرار ثابت ہوگا؛ اس لیے کہ ایک درہم چار سے مستثنیٰ ہے، اور وہ مثبت ہے؛ کیونکہ وہ منفی سے مستثنیٰ ہے، اور چار منفی تھے؛ کیونکہ وہ موجب (دس) سے مستثنیٰ تھے، تو درہم چھ کی طرف لوٹ آیا، پس وہ سات ہو گئے۔ اسی طرح اگر اس نے کہا: "مجھ پر پانچ درہم ہیں سوائے ایک درہم کے سوائے اس کے دو تہائی کے"؛ تو اس پر چار درہم لازم ہوں گے۔

---

(۱) ۹/۲۷۳۔ (۲) ۱۱/۱۷۳ اور اس کے بعد۔ (۳) الحارث بن حلزہ، اور یہ شعر ان کے دیوان ص ۱۱۱ میں ہے، اور "گسَع الناقةَ بغُبرها": اونٹنی کے تھن میں دودھ کا بقایا چھوڑنا، اس سے اس کی کثرت مقصود ہوتی ہے، اور "الشول": وہ اونٹنی جس کے تھن میں دودھ کا بس تھوڑا سا حصہ رہ گیا ہو، اور معنی یہ ہے: وہ دودھ بچوں کو موٹا کرنے کے لیے مت چھوڑو، کیونکہ تم نہیں جانتے

کہ انہیں کون پیدا کرے گا (ان سے کون نفع اٹھائے گا)، شاید تم مر جاؤ اور وہ وارث کے ہو جائیں، یا ان پر چھاپہ مارا جائے۔ الکامل للمبرد ۱/۴۸۴، واللسان: (شول) و (کسع)۔ (٤) (د) میں: تکشع، اور (ظ) میں: تلسع۔ (٥) (د) میں: آگ۔ (٦) ابوبکر کی قرات ۔ اور وہ شعبہ بن عیاش ہیں جو عاصم سے راوی ہیں ۔ السبعہ ص ۳۶۷، اور التیسیر ص ۱۳۶ میں ہے۔ (۷) اللہ تعالیٰ کے اس قول میں: ﴿إِلَّا امْرَأَتَهُ قَدَّرْنَهَا مِنَ الْغَابِرِينَ﴾ آیت (۵۷)۔

226 Surah Al-Hijr: Verses 57 - 65

...and a third. Similarly, if he says: "I owe so-and-so ten except nine except eight except seven"; the second exception refers to what preceded it, and the third to the second. Thus, he owes two dirhams; because ten is an affirmation, and eight is an affirmation, making a total of eighteen, while nine is a negation and seven is a negation, totaling sixteen. Sixteen is subtracted from eighteen, leaving two dirhams, which is the amount due by acknowledgement and nothing else.

His saying, Glorified be He: {We have been sent to a criminal people. Except for the family of Lot; we will save them all. Except for his wife.} So He excepted the family of Lot from the criminal people, then He said: {Except for his wife}, so He excepted her from the family of Lot, and thus she returned in interpretation to the criminal people, as we have clarified.

And such is the ruling in divorce; if he said to his wife: "You are divorced three times except twice except once," she is divorced twice; because the "one" refers back to the remainder of what was excepted from, which is the "three". And likewise is everything that comes like this, so understand it(1).

The Almighty's saying: {And when the messengers came to the family of Lot (61) He said: "Indeed, you are a people unknown." (62) They said: "But we have come to you with that about which they were disputing (63) And we have come to you with the truth, and indeed, we are truthful (64) So travel with your family during a portion of the night and follow behind them and let not anyone among you look back and continue on to where you are commanded." (65)}

The Almighty's saying: {And when the messengers came to the family of Lot, he said: "Indeed, you are a people unknown"} means: I do not recognize you. And it was said: They were young men and he saw beauty, so he feared for them the trial of his people; so this is the "unknown/denial". {They said: "But we have come to you with that about which they were disputing"} means: they were doubting that it would descend upon them, which is the punishment. {And we have come to you with the truth} means: with the truth. And it was said: with the punishment. {And indeed, we are truthful} means: in their destruction.

(1) See I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/385, al-Nukat wa al-'Uyun 3/164, Ahkam al-Qur'an 3/1116-1117, and al-Mahsul by Ibn al-Arabi pp. 82-85.

226 सूरा अल-हिज्र: आयतें 57 - 65

...और एक तिहाई। इसी तरह, यदि वह कहता है: "मुझ पर फलां के दस (दिरहम) बकाया हैं सिवाय नौ के सिवाय आठ के सिवाय सात के"; तो दूसरा अपवाद अपने से पहले वाले की ओर लौटेगा, और तीसरा दूसरे की ओर। इस प्रकार, उस पर दो दिरहम बकाया होंगे; क्योंकि दस एक पुष्टिकरण (इथबात) है, और आठ एक पुष्टिकरण है, तो उनका कुल योग अठारह होगा, जबकि नौ एक निषेध (नफी) है और सात एक निषेध है, जिनका योग सोलह होगा। अठारह में से सोलह घटा दिए जाएंगे, और दो दिरहम बचेंगे, और यही वह राशि है जो स्वीकृति (इकरार) के आधार पर देय है, और कुछ नहीं।

परमात्मा का कथन: {हमें एक अपराधी जाति की ओर भेजा गया है। सिवाय लूत के परिवार के, हम उन सबको बचा लेंगे। सिवाय उनकी पत्नी के।} तो उन्होंने लूत के परिवार को अपराधी जाति से अलग (अपवाद) किया, फिर उन्होंने कहा: {सिवाय उनकी पत्नी के}, तो उन्होंने उन्हें लूत के परिवार से अलग किया, और इस प्रकार व्याख्या में वह अपराधी जाति में लौट आईं जैसा कि हमने स्पष्ट किया है।

और तलाक में भी यही नियम है; यदि वह अपनी पत्नी से कहता है: "तुम्हें तीन तलाक हैं सिवाय दो के सिवाय एक के", तो दो तलाक होंगे; क्योंकि "एक" उस शेष की ओर लौटता है जिससे अपवाद किया गया था, जो कि "तीन" है। और इसी प्रकार जो कुछ भी ऐसा आता है, उसे समझें (1)।

अल्लाह तआला का कथन: {फिर जब संदेशवाहक लूत के परिवार के पास आए (61) उन्होंने कहा: "निस्संदेह, आप अपरिचित लोग हैं।" (62) उन्होंने कहा: "बल्कि हम आपके पास वह लाए हैं जिसके बारे में वे संदेह कर रहे थे (63) और हम आपके पास सत्य के साथ आए हैं, और निस्संदेह, हम सच्चे हैं (64) इसलिए रात के एक हिस्से में अपने परिवार के साथ चल पड़ें और उनके पीछे-पीछे चलें और आप में से कोई पीछे मुड़कर न देखे और वहीं जाएं जहाँ आपको आदेश दिया गया है।" (65)}

अल्लाह तआला का कथन: {फिर जब संदेशवाहक लूत के परिवार के पास आए, तो उन्होंने कहा: "निस्संदेह, आप अपरिचित लोग हैं"} अर्थात: मैं तुम्हें नहीं जानता। और कहा गया है: वे युवक थे और उन्होंने सुंदरता देखी, तो उन्हें अपनी जाति के फितने (बुराई) से उनके बारे में डर लगा; तो यही वह "अपरिचित होना/नकारना" है। {उन्होंने कहा: "बल्कि हम आपके पास वह लाए हैं जिसके बारे में वे संदेह कर रहे थे"} अर्थात: वे संदेह कर रहे थे कि यह उन पर उतरेगा, और वह अज़ाब (दंड) है।

{और हम आपके पास सत्य के साथ आए हैं} अर्थात: सच्चाई के साथ। और कहा गया है: अज़ाब के साथ। {और निस्संदेह, हम सच्चे हैं} अर्थात: उनके विनाश के बारे में।

(1) देखें इराब अल-कुरान अल-नहस 2/385 द्वारा, अल-नुकत वल-उयून 3/164, अहकाम अल-कुरान 3/1116-1117, और अल-महसूल इब्न अल-अरबी द्वारा पृष्ठ 82-85।

226 سورة الحجر: آیات 57 - 65

...اور ایک تہائی۔ اور اسی طرح اگر کوئی کہے: "مجھ پر فلاں کے دس (درہم) واجب ہیں سوائے نو کے سوائے آٹھ کے سوائے سات کے"؛ تو دوسرا استثناء اپنے سے پہلے والے کی طرف لوٹے گا، اور تیسرا دوسرے کی طرف۔ چنانچہ اس پر دو درہم واجب ہوں گے؛ کیونکہ دس اثبات ہے، اور آٹھ اثبات ہے، تو ان کا مجموعہ اٹھارہ ہوگا، اور نو نفی ہے، اور سات نفی ہے، تو وہ سولہ ہوں گے۔ اٹھارہ میں سے سولہ گرا دیے جائیں گے، اور دو درہم باقی بچیں گے، اور یہی وہ مقدار ہے جو اقرار کی رو سے واجب ہے، اس کے علاوہ کچھ نہیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بیشک ہم ایک مجرم قوم کی طرف بھیجے گئے ہیں۔ سوائے لوط کے گھر والوں کے؛ ہم ان سب کو ضرور بچا لیں گے۔ سوائے ان کی بیوی کے۔} تو لوط کے گھر والوں کو مجرم قوم سے مستثنیٰ کیا، پھر فرمایا: {سوائے ان کی بیوی کے} تو اسے لوط کے گھر والوں سے مستثنیٰ کیا، چنانچہ وہ تاویل میں مجرم قوم کی طرف لوٹ گئی جیسا کہ ہم نے واضح کیا۔

اور طلاق میں بھی یہی حکم ہے؛ اگر کوئی اپنی بیوی سے کہے: "تجھے تین طلاقیں ہیں سوائے دو کے سوائے ایک کے"، تو دو طلاقیں واقع ہوں گی؛ کیونکہ "ایک" مستثنیٰ منہ کے باقی حصے کی طرف لوٹا، جو کہ "تین" ہے۔ اور اسی طرح ہر وہ چیز جو اس طرح آئے، اسے سمجھ لیں (1)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر جب فرشتے لوط کے گھر والوں کے پاس آئے (61) انہوں نے کہا: "بیشک تم اجنبی لوگ ہو۔" (62) انہوں نے کہا: "بلکہ ہم آپ کے پاس وہ لے کر آئے ہیں جس میں وہ شک کرتے تھے (63) اور ہم آپ کے پاس حق کے ساتھ آئے ہیں، اور بیشک ہم سچے ہیں (64) پس رات کے کسی حصے میں اپنے گھر والوں کو لے کر نکل جائیں اور ان کے پیچھے

پیچھے چلیں اور آپ میں سے کوئی مڑ کر نہ دیکھے اور وہیں چلے جائیں جہاں آپ کو حکم دیا گیا ہے۔" (65)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر جب فرشتے لوط کے گھر والوں کے پاس آئے، انہوں نے کہا: "بیشک تم اجنبی لوگ ہو"} یعنی: میں تمہیں نہیں پہچانتا۔ اور کہا گیا ہے: وہ نوجوان تھے اور انہوں نے حسن دیکھا، تو انہیں اپنی قوم کے فتنے کا ڈر ہوا؛ تو یہی "انکار" (ناآشنائی) ہے۔ {انہوں نے کہا: "بلکہ ہم آپ کے پاس وہ لے کر آئے ہیں جس میں وہ شک کرتے تھے"} یعنی: وہ اس کے نازل ہونے میں شک کرتے تھے، اور وہ عذاب ہے۔ {اور ہم آپ کے پاس حق کے ساتھ آئے ہیں} یعنی: سچائی کے ساتھ اور کہا گیا ہے: عذاب کے ساتھ۔ {اور بیشک ہم سچے ہیں} یعنی: ان کی ہلاکت کے بارے میں۔

(1) دیکھیں اعراب القرآن للنحاس 2/385، والنكت والعيون 3/164، وأحكام القرآن 3/1116-1117، والمحصول لابن العربي ص 82-85۔

Page 227 Surah Al-Hijr: Verses 61 - 71

"So set out with your family during a portion of the night" has been mentioned before in Surah Hud (1). "And follow their rear" means: be behind them so that none of them lags behind and the punishment reaches them. "And let not any among you look back" They were forbidden from looking back so that they would exert themselves in traveling and get away from the village before the morning surprises them. It is also said to mean: do not lag behind. "And go on to where you are commanded" Ibn Abbas said: meaning Ash-Sham (2). Muqatil said: meaning Sughar (3), a village among the villages of Lot (4). This has been mentioned previously (5). It is also said: he went to the land of al-Khalil (Abraham) to a place called Al-Yaqin. It was named Al-Yaqin because when the messengers departed, Abraham saw them off and asked Gabriel: "From where will they be swallowed up?" He said: "From here." He set a boundary for him, and Gabriel left. When Lot came, he sat with Abraham, and they anticipated that punishment. When the earth shook, Abraham said: "I have certain faith (ayqantu) in Allah," so it was named Al-Yaqin. The Almighty's saying: "And We decreed for him that matter, that the last of those would be cut off by morning (66). And the people of the city came rejoicing (67). He said, 'Indeed, these are my guests, so do not disgrace me (68). And fear Allah and do not shame me (69).' They said, 'Did we not forbid you from [protecting] people? (70)' He said, 'These are my daughters, if you would be doers [of what is lawful] (71)'" The Almighty's saying: "And We decreed for him" means: We revealed to Lot. "that matter, that the last of those would be cut off by morning" its parallel is: "So the last of the people who did wrong was cut off" [Al-An'am: 45].

Footnotes: (1) 11/182 - 183. (2) Al-Wasit 3/48, Tafsir al-Baghawi 3/54, Zad al-Masir 4/407. (3) In (Z) and (D): Saghw; in (M): Safad; in (Zha): Sa'ar; the established one is from Mu'jam al-Buldan 3/411, and it states that Sughar is on the pattern of Zufar and Surad, which is Zughar mentioned before at 3/142 - and similarly mentioned by al-Baghawi in his Tafsir 3/54 - and that it was saved because its people did not practice the lewdness. (4) Zad al-Masir 4/407 and attributed it to Ibn al-Sa'ib. (5) 11/185 - 186.

पृष्ठ २२७ सूरह अल-हिज्र: आयत ६१ - ७१

"अतः रात के एक हिस्से में अपने परिवार को लेकर चल पड़ो" इसका उल्लेख पहले सूरह हूद (१) में हो चुका है। "और उनके पीछे-पीछे चलो" का अर्थ है: उनके पीछे रहो ताकि उनमें से कोई पीछे न छूट जाए और उसे अज़ाब (दंड) न पहुँच जाए। "और तुममें से कोई पीछे मुड़कर न देखे" उन्हें मुड़कर देखने से मना किया गया था ताकि वे चलने में तत्पर रहें और सुबह होने से पहले बस्ती से दूर चले जाएँ। यह भी कहा गया है कि इसका अर्थ है: पीछे न छूटो। "और वहाँ जाओ जहाँ तुम्हें आदेश दिया गया है" इब्न अब्बास ने कहा: यानी शाम (२)। मुक़ातिल ने कहा: यानी सुग़र (३), लूत की बस्तियों में से एक बस्ती (४)। यह पहले बताया जा चुका है (५)। यह भी कहा गया है: वह अल-खलील (इब्राहीम) की भूमि में 'अल-यकीन' नामक स्थान पर चले गए। इसका नाम 'अल-यकीन' इसलिए पड़ा क्योंकि जब रसूल (फ़रिश्ते) चले, तो इब्राहीम उन्हें विदा करने गए और जिब्रील से पूछा: "उन्हें कहाँ से धँसाया जाएगा?" उन्होंने कहा: "यहाँ से।" उन्होंने उनके लिए एक सीमा निर्धारित की और जिब्रील चले गए। जब लूत आए, तो वे इब्राहीम के पास बैठे और उस अज़ाब की प्रतीक्षा करने लगे। जब धरती हिली, तो इब्राहीम ने कहा: "मुझे अल्लाह पर यकीन (निश्चित विश्वास) हो गया," इसलिए इसका नाम अल-यकीन पड़ा। अल्लाह तआला का कथन: "और हमने उसे इस बात का फैसला सुना दिया कि सुबह होते ही उन लोगों की जड़ काट दी जाएगी (६६)। और शहर वाले खुश होते हुए आए (६७)। उसने कहा, 'ये मेरे मेहमान हैं, अतः मुझे अपमानित न करो (६८)। और अल्लाह से डरो और मुझे शर्मिंदा न करो (६९)।' उन्होंने कहा, 'क्या हमने तुम्हें दुनिया भर के लोगों (की हिमायत) से मना नहीं किया था? (७०)' उसने कहा, 'ये मेरी बेटियाँ हैं, यदि तुम्हें कुछ करना ही है (तो इनसे निकाह कर लो) (७१)'" अल्लाह तआला का कथन: "और हमने उसे फैसला सुना दिया" यानी: हमने लूत की ओर वह्य (प्रकाशना) भेजी। "कि सुबह होते ही उन लोगों की जड़ काट दी जाएगी" इसके समान है: "तो उन लोगों की जड़ काट दी गई जिन्होंने ज़ुल्म किया था" [अल-अनआम: ४५]।

पादलेख: (१) ११/१८२ - १८३। (२) अल-वसीत ३/४८, तफ़्सीर अल-बग़वी ३/५४, ज़ाद अल-मसीर ४/४०७। (३) (ज़) और (द) में: सग़व; (म) में: सफ़द; (ज़ा) में: सअर; मुअजम अल-बुल्दान ३/४११ से पुष्ट है, जिसमें है कि सुग़र, ज़ुफ़र और सुरद के वज़न पर है, और यह वही ज़ुग़र है जिसका ज़िक्र पहले ३/१४२ में आया है - और इसी तरह अल-बग़वी ने अपनी तफ़्सीर ३/५४ में इसका ज़िक्र किया है - और यह कि वह बच गई थी क्योंकि वहाँ के लोग निर्लज्जता का काम नहीं करते थे। (४) ज़ाद अल-मसीर ४/४०७ और इसे इब्न अल-साइब की ओर मंसूब किया। (५) ११/१८५ - १८६।

صفحہ ۲۲۷ سورہ الحجر: آیات ۶۱ - ۷۱

﴿فَأَسْرِ بِأَهْلِكَ بِقِطْعٍ مِّنَ اللَّيْلِ﴾ (سو تم اپنے گھر والوں کو رات کے کسی حصے میں لے کر نکل کھڑے ہو) اس کا ذکر سورہ ہود (۱) میں گزر چکا ہے۔ ﴿وَاتَّبِعْ أَدْبَارَهُمْ﴾ یعنی: ان کے پیچھے رہو؛ تاکہ ان میں سے کوئی پیچھے نہ رہ جائے اور اسے عذاب نہ پہنچ جائے۔ ﴿وَلَا يَلْتَفِتْ مِنكُمْ أَحَدٌ﴾ (اور تم میں سے کوئی مڑ کر نہ دیکھے) انہیں مڑ کر دیکھنے سے منع کیا گیا تاکہ وہ تیزی سے سفر کریں اور صبح ہونے سے پہلے بستی سے دور چلے جائیں۔ اور کہا گیا ہے کہ اس کا مطلب ہے: پیچھے نہ رہو۔ ﴿وَامْضُوا حَيْثُ تُؤْمَرُونَ﴾ (اور وہاں چلے جاؤ جہاں تمہیں حکم دیا گیا ہے) ابن عباس نے فرمایا: یعنی ملکِ شام (۲)۔ مقاتل نے کہا: یعنی صُغَر (۳)، لوط علیہ السلام کی بستیوں میں سے ایک بستی (۴)۔ یہ بات پہلے گزر چکی ہے (۵)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: وہ خلیل (ابراہیم علیہ السلام) کی سرزمین پر ایک مقام کی طرف چلے گئے جسے 'الیقین' کہا جاتا ہے۔ اس کا نام الیقین اس لیے رکھا گیا کہ جب فرشتے نکلے تو ابراہیم علیہ السلام انہیں الوداع کرنے چلے، تو انہوں نے جبرائیل علیہ السلام سے پوچھا: انہیں کہاں سے دھنسایا جائے گا؟ انہوں نے کہا: یہاں سے۔ انہوں نے ان کے لیے ایک حد مقرر کی اور جبرائیل چلے گئے۔ پھر جب لوط علیہ السلام آئے تو وہ ابراہیم علیہ السلام کے پاس بیٹھے اور اس عذاب کا انتظار کرنے لگے۔ جب زمین لرزنے لگی تو ابراہیم علیہ السلام نے کہا: مجھے اللہ پر یقین آگیا، پس اس کا نام الیقین پڑ گیا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَقَضَيْنَا إِلَيْهِ ذَٰلِكَ الْأَمْرَ أَنَّ دَابِرَ هَٰؤُلَاءِ مَقْطُوعٌ مُّصْبِحِينَ ﴿٦٦﴾ وَجَاءَ أَهْلُ الْمَدِينَةِ يَسْتَبْشِرُونَ ﴿٦٧﴾ قَالَ إِنَّ هَٰؤُلَاءِ ضَيْفِي فَلَا تَفْضَحُونِ ﴿٦٨﴾ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَلَا تُخْزُونِ ﴿٦٩﴾ قَالُوا أَوَلَمْ نَنْهَكَ عَنِ الْعَالَمِينَ ﴿٧٠﴾ قَالَ هَٰؤُلَاءِ بَنَاتِي إِن كُنتُمْ فَاعِلِينَ ﴿٧١﴾﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَقَضَيْنَا إِلَيْهِ﴾ یعنی: ہم نے لوط کی طرف وحی کی۔ ﴿ذَٰلِكَ الْأَمْرَ أَنَّ دَابِرَ هَٰؤُلَاءِ مَقْطُوعٌ مُّصْبِحِينَ﴾ (یہ فیصلہ ہم نے اسے سنا دیا کہ صبح ہوتے

ہی ان لوگوں کی جڑ کاٹ دی جائے گی) اس کی مثال ہے: ﴿فَقُطِعَ دَابِرُ الْقَوْمِ الَّذِينَ ظَلَمُوا﴾ (پس ان لوگوں کی جڑ کاٹ دی گئی جنہوں نے ظلم کیا تھا) [الانعام: ۴۵]۔

حواشی: (۱) ۱۱/ ۱۸۲ - ۱۸۳۔ (۲) الوسیط ۳/ ۴۸ ، اور تفسیر البغوی ۳/ ۵۴ ، وزاد المسیر ۴/ ۴۰۷۔ (۳) (ز) اور (د) میں: صغو، اور (م) میں: صفد، اور (ظ) میں: صَعَر، اور ثابت شدہ 'معجم البلدان' ۳/ ۴۱۱ سے ہے جس میں ہے کہ صُغَر، زُفَر اور صُرَد کے وزن پر ہے، اور یہ وہی زُغَر ہے جس کا ذکر پہلے ۳/ ۱۴۲ پر گزر چکا ہے - اور اسی طرح بغوی نے اپنی تفسیر ۳/ ۵۴ میں ذکر کیا ہے - اور یہ کہ وہ بستی بچ گئی تھی کیونکہ اس کے باشندے بے حیائی کے کام نہیں کرتے تھے۔ (۴) زاد المسیر ۴/ ۴۰۷ اور اس کی نسبت ابن السائب کی طرف کی ہے۔ (۵) ۱۱/ ۱۸۵ - ۱۸۶۔

228 Surah Al-Hijr: Verses 66 - 72

{at sunrise} meaning: at the time of sunrise. This has been mentioned previously (1). {And the people of the city came} meaning: the people of the city of Lot {rejoicing}: rejoicing at the guests; out of their desire to commit indecency. {He said, "Indeed, these are my guests} meaning: my guests. {so do not disgrace me"} meaning: do not embarrass me. {And fear Allah and do not humiliate me"} It could be from 'khizy', which is humiliation and degradation, or it could be from 'khazayah', which is shame and embarrassment. This was mentioned in Surah Hud (2). {They said, "Have we not forbidden you from the worlds?"} meaning: from hosting anyone; because we want to commit indecency with them. They targeted strangers with their actions; according to Al-Hasan. This was mentioned in Surah Al-A'raf (3). And it was said: Did we not forbid you from speaking to us about any person if we intended indecency with them? {He said, "These are my daughters, if you would be doing [so]"} meaning: then marry them and do not incline towards what is forbidden. The explanation for this was mentioned in Surah Hud (4). The Almighty's saying: {By your life, [O Muhammad], indeed they were, in their intoxication, wandering blindly (72)} In it are three points: First: Al-Qadi Abu Bakr ibn al-Arabi said (5): All commentators said: Allah the Almighty swore here by the life of Muhammad ﷺ as an honor to him, that his people from Quraish are wandering blindly in their intoxication, and hesitating in their confusion. I say: And so said Al-Qadi Iyad: All people of Tafsir agree that this is an oath from Allah, Glory be to Him, by the duration of the life of Muhammad ﷺ. Its origin is with a damma on the 'ayn; from 'umur' (lifespan), but it was opened (given a fatha) due to frequent use. Its meaning is: By your survival, O Muhammad. And it was said: By your life. This is the pinnacle of glorification, and the ultimate...

(1) 8/381. (2) At the interpretation of verse (78). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/424, and Tafsir al-Baghawi 2/179, and previously 9/277. (4) 11/185. (5) In Ahkam al-Quran 3/1118.

228 सूरा अल-हिज्र: आयत 66 - 72

{मुसबिहीन} यानी: सुबह के समय। और यह पहले आ चुका है (1)। {और शहर के लोग आए} यानी: लूत के शहर के लोग {खुश होते हुए}: मेहमानों के आने पर खुश होते हुए; उनमें बदकारी करने की लालच में। {उसने कहा, "निश्चय ही ये मेरे मेहमान हैं} यानी: मेरे मेहमान। {अतः मुझे अपमानित न करो"} यानी: मुझे शर्मिंदा न करो। {और अल्लाह से डरो और मुझे जलील न करो"} यह 'खिज़ी' से हो सकता है, जिसका अर्थ है अपमान और जिल्लत, और यह 'खज़ायाह' से भी हो सकता है, जिसका अर्थ है हया और शर्मिंदगी। यह हूद में आ चुका है (2)। {उन्होंने कहा, "क्या हमने तुम्हें दुनिया वालों से नहीं रोका था?"} यानी: किसी को मेहमान बनाने से; क्योंकि हम उनके साथ बदकारी करना चाहते हैं। और वे अपने कार्यों से अजनबियों को निशाना बनाते थे; अल-हसन से। यह अल-अराफ़ में आ चुका है (3)। और यह भी कहा गया: क्या हमने तुम्हें किसी भी व्यक्ति के बारे में हमसे बात करने से नहीं रोका था अगर हम उनके साथ बदकारी का इरादा रखते? {उसने कहा, "ये मेरी बेटियाँ हैं, यदि तुम्हें करना ही है"} यानी: तो उनसे शादी कर लो और हराम की ओर न झुको। इसका स्पष्टीकरण हूद में आ चुका है (4)। अल्लाह तआला का फरमान: {तेरी उम्र की कसम! बेशक वे अपनी मस्ती में अंधे हो रहे थे (72)} इसमें तीन मसले हैं: पहला: अल-क़ादी अबू बक्र इब्न अल-अरबी ने कहा (5): तमाम मुफ़स्सिरों (व्याख्याकारों) ने कहा: अल्लाह तआला ने यहाँ मुहम्मद ﷺ के जीवन की कसम खाई है उनके सम्मान में, कि उनकी कौम क़ुरैश अपनी मस्ती में अंधे होकर भटक रहे हैं, और अपनी हैरानी में चक्कर काट रहे हैं। मैंने कहा: और इसी तरह अल-क़ादी इयाद ने कहा: तफ़सीर वालों का इस पर आम सहमति है कि यह अल्लाह जल्ल जलालुहू की तरफ से मुहम्मद ﷺ के जीवन काल की कसम है। इसका मूल 'ऐन' पर पेश के साथ है; 'उमुर' (जीवनकाल) से, लेकिन कसरत के इस्तेमाल की वजह से इस पर ज़बर दिया गया। और इसका अर्थ है: ऐ मुहम्मद, आपके बाक़ी रहने की कसम। और कहा गया: आपकी ज़िंदगी की कसम। और यह ताज़ीम (सम्मान) की पराकाष्ठा है, और चरम...

(1) 8/381. (2) आयत (78) की व्याख्या पर। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/424, और तफ़सीर अल-बगवी 2/179, और पहले 9/277। (4) 11/185. (5) अहकाम अल-क़ुरान 3/1118 में।

۲۲۸ سورة الحجر: آیات ۶۶ - ۷۲

﴿مُصْبِحِينَ﴾ یعنی: صبح کے وقت۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۱)۔ ﴿وَجَاءَ أَهْلُ الْمَدِينَةِ﴾ یعنی: لوط علیہ السلام کے شہر کے لوگ ﴿يَسْتَبْشِرُونَ﴾: مہمانوں کی آمد پر خوشیاں مناتے ہوئے؛ ان سے بدفعلی کی طمع میں۔ ﴿قَالَ إِنَّ هَؤُلَاءِ ضَيْفِي﴾ یعنی: میرے مہمان۔ ﴿فَلَا تَفْضَحُونِ﴾ یعنی: مجھے شرمندہ نہ کرو۔ ﴿وَاتَّقُوا اللَّهَ وَلَا تُخْزُونِ﴾ یہ 'خِزی' سے ہو سکتا ہے جس کا معنی ذلت و رسوائی ہے، اور 'خزایہ' سے بھی ہو سکتا ہے جس کا معنی حیا اور شرمندگی ہے۔ یہ سورہ ہود میں گزر چکا ہے (۲)۔ ﴿قَالُوا أَوَلَمْ نَنْهَكَ عَنِ الْعَالَمِينَ﴾ یعنی: اس سے کہ تم کسی کو مہمان ٹھہراؤ؛ کیونکہ ہم ان سے بدفعلی چاہتے ہیں۔ اور وہ اپنے اس فعل سے پردیسیوں کو نشانہ بناتے تھے؛ حسن بصری سے مروی ہے۔ یہ اعراف میں گزر چکا ہے (۳)۔ اور یہ بھی کہا گیا: کیا ہم نے تمہیں اس سے منع نہیں کیا تھا کہ تم کسی بھی انسان کے بارے میں ہم سے بات کرو جب ہم ان سے بدفعلی کا ارادہ کریں؟ ﴿قَالَ هَؤُلَاءِ بَنَاتِي إِن كُنتُمْ فَاعِلِينَ﴾ یعنی: پس ان سے نکاح کر لو اور حرام کی طرف میلان نہ رکھو۔ اس کا بیان سورہ ہود میں گزر چکا ہے (۴)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿لَعَمْرُكَ إِنَّهُمْ لَفِي سَكْرَتِهِمْ يَعْمَهُونَ ۷۲﴾ اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: قاضی ابوبکر بن العربی نے کہا (۵): تمام مفسرین نے کہا ہے: اللہ تعالیٰ نے یہاں محمد ﷺ کی زندگی کی قسم کھائی ہے آپ ﷺ کی تشریف و تکریم کے لیے، کہ ان کی قوم قریش اپنی مستی میں اندھے ہو رہے ہیں، اور اپنی حیرت میں بھٹک رہے ہیں۔ میں نے کہا: اور اسی طرح قاضی عیاض نے کہا: اہل تفسیر کا اس پر اتفاق ہے کہ یہ اللہ جل جلالہ کی طرف سے محمد ﷺ کی مدت حیات کی قسم ہے۔ اس کی اصل عین کے ضمہ کے ساتھ ہے؛ 'عُمُر' سے، لیکن کثرت استعمال کی وجہ سے اس پر فتحہ دیا گیا۔ اور اس کا معنی ہے: اے محمد، آپ کے بقا کی قسم۔ اور کہا گیا: آپ کی زندگی کی قسم۔ اور یہ تعظیم کی انتہا ہے، اور غایت...

(۱) ۳۸۱/۸۔ (۲) آیت (۷۸) کی تفسیر پر۔ (۳) المحرر الوجیز ۴۲۴/۲، اور تفسیر البغوی ۱۷۹/۲، اور پہلے ۲۷۷/۹۔ (۴) ۱۸۵/۱۱۔ (۵) احکام القرآن ۱۱۱۸/۳ میں۔

[Honoring] and veneration. Abu al-Jawza' (1) said: God did not swear by the life of anyone except Muhammad ﷺ; because he is the most noble of creation to Him (2).

Ibn al-Arabi (3) said: What prevents God, Glorified and Exalted be He, from swearing by the life of Lot, and bestowing upon him whatever honor He wills? Everything that God Almighty gives to Lot in terms of favor, He gives double that in honor to Muhammad ﷺ; because he is more dear to God than him. Do you not see that He, Glorified be He, gave Ibrahim [Abraham] friendship (Khullah), and Musa [Moses] direct speech (Taklim), and He gave that to Muhammad? So if He swore by the life of Lot, then the life of Muhammad is more sublime. And speech should not move from one topic to another without prior mention except for a necessity.

I say: What he said is good; for His (Glorified be He) swearing by the life of Muhammad ﷺ would be a parenthetical statement within the story of Lot. Al-Qushayri, Abu Nasr Abd al-Rahim bin Abd al-Karim, said in his commentary: It is possible to say: This refers to the people of Lot, meaning: they were wandering blindly in their intoxication. And it was said: When Lot preached to his people and said: "These are my daughters," the angels said: "O Lot, by your life, they are wandering blindly in their intoxication," and they did not know what would befall them in the morning.

If it is said: God swore by the fig and the olive and Mount Sinai; what about this? It is said to him: There is nothing that God swears by except that it is an indication of its merit over what is included in its category. Likewise, our Prophet ﷺ must be better than those who are in his category.

'Amr and 'Umr (with a damma or fatha on the 'ayn) are two linguistic variations, and their meaning is one; however, only the fatha version is used in oaths due to frequent usage (4). And you say: "'Amrak Allah," meaning: I ask God for your long life. And "La'amruka": is in the nominative case (raf') as a subject (mubtada'), and its predicate is omitted. The meaning is: "By your life" is among that by which I swear (5).

---

(1) Aws bin Abdullah al-Raba'i, from Basra, often narrated mursal hadiths, trustworthy, (d. 83 AH). Taqrib al-Tahdhib. (2) Ash-Shifa by Qadi 'Iyad 1/86. (3) Ahkam al-Quran 3/1118. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 3/369. (5) I'rab al-Quran 2/387, and Ma'ani al-Quran 4/34 by al-Nahhas, and Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1118.

[सम्मान] और गौरव। अबू अल-जौज़ा (1) ने कहा: अल्लाह ने मुहम्मद ﷺ के अलावा किसी और के जीवन की कसम नहीं खाई; क्योंकि वे अल्लाह के पास सृष्टि में सबसे अधिक सम्मानित हैं (2)।

इब्न अल-अरबी (3) ने कहा: अल्लाह सुभानहु व ताला को लूत के जीवन की कसम खाने से क्या रोकता है, और वह उन्हें जो चाहे सम्मान दे सकता है? अल्लाह ताला लूत को जो भी उपकार प्रदान करता है, वह मुहम्मद ﷺ को उससे दोगुना सम्मान प्रदान करता है; क्योंकि वे अल्लाह के लिए उनसे अधिक प्रिय हैं। क्या आप नहीं देखते कि अल्लाह ने इब्राहीम को दोस्ती (खुल्ला), और मूसा को सीधे बात करना (तकलीम) प्रदान किया, और उसने वह मुहम्मद को भी दिया? इसलिए यदि उसने लूत के जीवन की कसम खाई, तो मुहम्मद का जीवन अधिक उच्च है। और बातचीत को बिना किसी आवश्यकता के एक विषय से दूसरे विषय पर नहीं जाना चाहिए जिसका पहले उल्लेख न हो।

मैंने कहा: उन्होंने जो कहा वह अच्छा है; क्योंकि अल्लाह सुभानहु व ताला का मुहम्मद ﷺ के जीवन की कसम खाना लूत की कहानी में एक बीच की बात होगी। अल-कुशैरी अबू नस्र अब्द अल-रहीम बिन अब्द अल-करीम ने अपनी व्याख्या में कहा: यह कहना संभव है कि: यह लूत की कौम की ओर इशारा करता है, यानी: वे अपने नशे में अंधे होकर भटक रहे थे। और कहा गया: जब लूत ने अपनी कौम को उपदेश दिया और कहा: "ये मेरी बेटियाँ हैं," तो फरिश्तों ने कहा: "ऐ लूत, आपकी उम्र की कसम, वे अपने नशे में अंधे होकर भटक रहे हैं," और उन्हें पता नहीं था कि सुबह उन पर क्या बीतने वाली है।

यदि कहा जाए: अल्लाह ताला ने अंजीर, जैतून और तूर सिना (सीनाई पर्वत) की कसम खाई है; तो इसमें क्या है? उनसे कहा जाता है: अल्लाह जिस भी चीज़ की कसम खाता है, वह उसकी अपनी श्रेणी की चीज़ों पर उसकी श्रेष्ठता का संकेत होता है। इसी तरह, हमारे नबी ﷺ को अपनी श्रेणी के लोगों से बेहतर होना चाहिए।

'अम्र' और 'उम्र' ('ऐन' पर दम्मा या फतह के साथ) दो भाषाई भिन्नताएं हैं, और उनका अर्थ एक ही है; हालाँकि, बार-बार उपयोग के कारण कसमों में केवल फतह (अम्र) संस्करण का उपयोग किया जाता है (4)। और आप कहते हैं: "'अमराक अल्लाह," जिसका अर्थ है: मैं अल्लाह से आपकी लंबी उम्र की प्रार्थना करता हूँ। और "लअम्रुक": मुब्तदा (विषय) के रूप में रफ़ (नामांकित मामला) में है, और

इसकी ख़बर (विधेय) हटा दी गई है। अर्थ है: "आपकी उम्र की कसम" उन चीज़ों में से है जिसकी मैं कसम खाता हूँ (5)।

---

(1) औस बिन अब्दुल्ला अल-रबई, बसरा के निवासी, अक्सर मुर्सल हदीसें सुनाते थे, भरोसेमंद, (मृत्यु 83 हिजरी)। तक़रीब अल-तहज़ीब। (2) अज़-शिफ़ा क़ाज़ी इयाज़ द्वारा 1/86। (3) अहकाम अल-क़ुरान 3/1118 में। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/369। (5) इराब अल-क़ुरान 2/387, और अल-नहस द्वारा मानी अल-क़ुरान 4/34, और इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 3/1118।

[تعظیم] اور تشریف۔ ابو الجوزاء (1) نے کہا: اللہ نے محمد ﷺ کے سوا کسی اور کی زندگی کی قسم نہیں کھائی؛ کیونکہ وہ اس کے نزدیک مخلوق میں سب سے زیادہ معزز ہیں (2)۔

ابن العربی (3) نے کہا: اللہ سبحانہ و تعالی کو لوط کی زندگی کی قسم کھانے سے کیا چیز مانع ہے، اور وہ ان کے ذریعے جس قدر چاہے عزت دے دے؟ اللہ تعالیٰ لوط کو جو بھی فضل عطا فرماتا ہے، اس کا دوگنا شرف محمد ﷺ کو عطا کرتا ہے؛ کیونکہ وہ اللہ کے نزدیک ان سے زیادہ پیارے ہیں۔ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ اللہ سبحانہ نے ابراہیم کو دوستی (خلہ)، اور موسیٰ کو کلام (تکلیم) عطا فرمایا، اور یہ سب کچھ محمد کو بھی عطا کیا؟ پس اگر اس نے لوط کی زندگی کی قسم کھائی تو محمد کی زندگی زیادہ بلند ہے۔ اور بات ایک تذکرے سے دوسرے کی طرف نہیں نکلتی جب تک کہ بغیر کسی ضرورت کے اس کا پہلے ذکر نہ ہو۔

میں نے کہا: جو کچھ انہوں نے کہا وہ بہتر ہے؛ کیونکہ اللہ سبحانہ کا محمد ﷺ کی زندگی کی قسم کھانا لوط کے قصے میں ایک معترضہ کلام ہوگا۔ القشیری ابو نصر عبد الرحیم بن عبد الکریم نے اپنی تفسیر میں کہا: یہ بھی ممکن ہے کہ کہا جائے: اس کا تعلق قومِ لوط سے ہے، یعنی: وہ اپنی مستی میں اندھے ہو کر بھٹک رہے تھے۔ اور کہا گیا: جب لوط نے اپنی قوم کو وعظ کیا اور کہا: "یہ میری بیٹیاں ہیں۔" تو فرشتوں نے کہا: "اے لوط، تمہاری زندگی کی قسم، وہ اپنی مستی میں بھٹک رہے ہیں" اور وہ نہیں جانتے تھے کہ صبح ان پر کیا گزرنے والی ہے۔

اگر کہا جائے: اللہ تعالیٰ نے انجیر، زیتون اور طور سینین کی قسم کھائی ہے؛ تو اس میں کیا ہے؟ اس سے کہا جاتا ہے: اللہ جس چیز کی بھی قسم کھاتا ہے، وہ اس کی اپنی جنس کی چیزوں پر اس

کی فضیلت کی دلیل ہوتی ہے، اسی طرح ہمارے نبی ﷺ کو ان لوگوں سے بہتر ہونا چاہیے جو ان کے زمرے میں آتے ہیں۔

'عَمْر' اور 'عُمُر' - عین کے ضمہ اور فتحہ کے ساتھ - دو لغات ہیں، اور ان دونوں کا معنی ایک ہی ہے؛ سوائے اس کے کہ قسم میں کثرتِ استعمال کی وجہ سے صرف فتحہ ہی استعمال ہوتا ہے (4)۔ اور آپ کہتے ہیں: "عَمْرَک اللہ"، یعنی: میں اللہ سے آپ کی لمبی عمر کا سوال کرتا ہوں۔ اور "لَعَمْرُک": مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہے، اور اس کی خبر محذوف ہے۔ معنی ہے: "تمہاری زندگی کی قسم" ان چیزوں میں سے جن کی میں قسم کھاتا ہوں (5)۔

---

(1) اوس بن عبد اللہ الربعی، بصری، کثرت سے مرسل حدیثیں بیان کرتے تھے، ثقہ، (وفات 83ھ)۔ تقریب التہذیب۔ (2) الشفا للقاضی عیاض 1/86۔ (3) احکام القرآن 3/1118 میں۔ (4) المحرر الوجیز 3/369۔ (5) اعراب القرآن 2/387، اور معانی القرآن 4/34 نحاس کی، اور احکام القرآن ابن العربی کی 3/1118۔

Surah Al-Hijr: Verse 72 230 Second: Many scholars disliked that a person should say: "By my life" (La'amri); because its meaning is: "By my life." Ibrahim al-Nakha'i said (1): It is disliked for a man to say: "By my life"; because it is swearing by the life of oneself, and that is from the speech of weak men. Malik said something similar: Indeed, the weak among men and the effeminate swear by your life and your living, and it is not from the speech of masculine men. And if God, the Exalted, swore by it in this story; it is an explanation of the honor of the position and high status for his place, so it should not be applied to anyone else, nor used for others. Ibn Habib said: "By your life" (La'amruk) in speech should be reserved for this verse. Qatadah said: It is from the speech of the Arabs. Ibn al-Arabi said: I agree with this, but the Sharia has cut it off in usage and returned the oath to Him (2).

I say: Swearing by "La'amruk" and "La'amri" and similar expressions in the poetry of the Arabs and their eloquent speech is many (3).

Al-Nabigha said (4): By my life, and my life is not trivial to me... indeed, the Aqari' have spoken falsehood against me.

Another said: By your life, death, as long as it misses a young man... is like a loose long rope whose ends are in hand (5).

Another said: O you who are marrying Thurayya to Suhayl... By God's life, how will they meet? (6).

---

(1) Narrated by al-Tabari 14/93, see al-Muharrar al-Wajiz 3/370. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/370, and Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1118-1119. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/369. (4) In his Diwan, p. 80. (5) Said by Tarafa bin al-Abd, and the verse is in his Diwan p. 34, and Al-Tawl: the rope that is lengthened for the animal to graze in it. Al-Sihah (Tawl). (6) Said by Umar bin Abi Salma, and it is in his Diwan p. 229.

सूरह अल-हिज्र: आयत 72 230 दूसरा: कई विद्वानों ने इसे नापसंद किया है कि एक व्यक्ति कहे: "मेरी उम्र की कसम" (ला'अमरी); क्योंकि इसका अर्थ है: "मेरी जान की कसम।" इब्राहिम अल-नखई ने कहा (1): एक व्यक्ति के लिए "मेरी उम्र की कसम" कहना नापसंद है; क्योंकि यह अपने जीवन की शपथ लेना है, और यह कमजोर पुरुषों की बातचीत से है। मलिक ने भी इसी तरह की बात कही: वास्तव में पुरुषों में से कमजोर और जनाना स्वभाव के लोग आपके जीवन और आपके जीने की कसम खाते हैं, और यह मर्दाना पुरुषों की बातचीत नहीं है। और यदि ईश्वर ने इस कहानी में इसकी कसम खाई है; तो वह उसके स्थान के लिए सम्मान और उच्च स्थिति का वर्णन है, इसलिए इसे किसी और पर लागू नहीं किया जाना चाहिए, और न ही दूसरों के लिए उपयोग किया जाना चाहिए। इब्न हबीब ने कहा: बातचीत में "आपकी उम्र की कसम" (ला'अमरुक) को केवल इस आयत के लिए ही सुरक्षित रखा जाना चाहिए। कतादा ने कहा: यह अरबों की बातचीत का हिस्सा है। इब्न अल-अरबी ने कहा: मैं भी यही कहता हूँ, लेकिन शरीयत ने इसके उपयोग को रोक दिया है और कसम को अल्लाह की ओर लौटा दिया है (2)।

मैंने कहा: "ला'अमरुक" और "ला'अमरी" और इसी तरह के शब्दों से कसम खाना अरबों की कविताओं और उनकी स्पष्ट बातचीत में बहुत अधिक है (3)।

अल-नाबीघा ने कहा (4): मेरी उम्र की कसम, और मेरी उम्र मेरे लिए कम नहीं है... वास्तव में अकारिअ ने मेरे खिलाफ झूठ बोला है।

एक अन्य ने कहा: आपकी उम्र की कसम, मौत जब तक एक युवक को नहीं पकड़ती... वह एक ढीली लंबी रस्सी की तरह है जिसके सिरे हाथ में हैं (5)।

एक अन्य ने कहा: ओ तुम जो सुरैया की शादी सुहैल से करा रहे हो... खुदा की कसम, वे कैसे मिलेंगे? (6)।

---

(1) अल-तबरी 14/93 द्वारा संकलित, देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/370। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/370, और इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1118-1119। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/369। (4) उनके दीवान में, पृष्ठ 80। (5) तरफा बिन अल-अब्द द्वारा कहा गया, और पद्य उनके दीवान पृष्ठ 34 में है, और अल-तवल: वह रस्सी जिसे जानवर के चरने के लिए लंबा किया जाता है। अल-सिहह (तवल)। (6) उमर बिन अबी सलमा द्वारा कहा गया, और यह उनके दीवान पृष्ठ 229 में है।

سورہ الحجر: آیت ۷۲ ۲۳۰ دوسرا مسئلہ: بہت سے علماء نے اسے ناپسند کیا ہے کہ انسان کہے: "میری عمر کی قسم" (لَعَمْرِي)؛ کیونکہ اس کا مطلب ہے: "میری زندگی کی قسم"۔ ابراہیم النخعی نے کہا (۱): مرد کے لیے یہ کہنا ناپسندیدہ ہے: "لَعَمْرِي"؛ کیونکہ یہ اپنی زندگی کی قسم کھانا ہے، اور یہ کمزور مردوں کی بات ہے۔ امام مالک نے بھی اسی طرح کی بات کہی ہے: بے شک مردوں میں سے کمزور اور نسوانی صفت رکھنے والے لوگ آپ کی زندگی اور آپ کے جینے کی قسم کھاتے ہیں، اور یہ مردانہ صفت لوگوں کا کلام نہیں ہے۔ اور اگر اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے اس قصے میں اس کی قسم کھائی ہے؛ تو وہ ان (نبی ﷺ) کے مقام و مرتبے کی شرافت اور بلندی کے اظہار کے لیے ہے، لہٰذا اسے کسی اور پر محمول نہیں کیا جائے گا اور نہ ہی غیر کے لیے استعمال کیا جائے گا۔ ابن حبیب نے کہا: کلام میں "لَعَمْرُک" کو اسی آیت کے لیے مختص کر دینا چاہیے۔ قتادہ نے کہا: یہ عربوں کا کلام ہے۔ ابن العربی نے کہا: میں بھی یہی کہتا ہوں، لیکن شریعت نے اس کے استعمال کو منقطع کر دیا ہے اور قسم کو اللہ کی طرف لوٹا دیا ہے (۲)۔

میں نے کہا: "لعمرک" اور "لعمری" اور اس جیسی دیگر قسمیں عربوں کے اشعار اور فصیح کلام میں کثرت سے موجود ہیں (۳)۔

نابغہ نے کہا (۴): میری عمر کی قسم، اور میری عمر میرے نزدیک حقیر نہیں ہے... یقیناً اقارع نے میرے خلاف جھوٹ بولا ہے۔

ایک اور شاعر نے کہا: تمہاری زندگی کی قسم، موت جب تک نوجوان سے خطا کر جائے... وہ اس لمبی ڈھیلی رسی کی طرح ہے جس کے دونوں سرے ہاتھ میں ہوں (۵)۔

ایک اور نے کہا: اے ثریا کا نکاح سہیل سے کرنے والے... اللہ کی قسم (عمرك الله)، وہ دونوں کیسے مل سکتے ہیں؟ (۶)۔

(۱) اسے طبری نے ۹۳/۱۴ میں نقل کیا ہے، اور دیکھئے المحرر الوجیز ۳/ ۳۷۰۔ (۲) المحرر الوجیز ۳/ ۳۷۰، اور احکام القرآن لابن العربی ۳/ ۱۱۱۸ - ۱۱۱۹۔ (۳) المحرر الوجیز ۳/ ۳۶۹۔ (۴) ان کے دیوان میں ص ۸۰۔ (۵) اس کے کہنے والے طرفہ بن العبد ہیں، اور یہ شعر ان کے دیوان ص ۳۴ میں ہے، اور الطَّوَل: وہ رسی جو جانور کے چرنے کے لیے لمبی کی جاتی ہے۔ الصحاح (طول)۔ (۶) اس کے کہنے والے عمر بن ابی سلمہ ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص ۲۲۹ میں ہے۔

Page 231 Surah Al-Hijr: Verse 72

Another [example]: If the sons of Qushayr are pleased with me, by the life of Allah, their pleasure has amazed me. (1) Some scholars of linguistics said: This is not permissible; because it is not said: "Allah has an age (life span)", for He, the Exalted, is Eternal. Al-Zahrawi mentioned this. Third: The discussion regarding what may be sworn by and what may not be sworn by has already passed in "Al-Ma'idah" (2), and we mentioned there the opinion of Ahmad ibn Hanbal regarding someone who swears by the Prophet ﷺ that they are obligated to provide expiation (kaffarah). Ibn Khuwayz Mindad said: Whoever allows swearing by other than Allah, the Exalted, of things that may be venerated due to a right among rights, does not say that it is an oath for which expiation is required; except that whoever intends to lie was blameworthy; because internally he is belittling what was obligatory for him to venerate. They said: And the words of the Almighty: {By your life} i.e., by your life. And if Allah, the Exalted, swears by the life of His Prophet, He only intended to clarify to us that it is permissible for us to swear by his life. According to the school of Malik, the meaning of His words: {By your life}, {By the fig and the olive} [At-Tin: 1], {By the mount. And a Book inscribed} [At-Tur: 1-2], {By the star when it descends} [An-Najm: 1], {By the sun and its brightness} [Ash-Shams: 1], {I swear by this city. And you are free in this city. And [by] the father and that which was born [of him]} [Al-Balad: 1-3] - all of this means: And [by] the Creator of the fig and the olive, and by the Lord of the inscribed Book, and by the Lord of the city in which you reside, and the Creator of your living and your life, and the right of Muhammad; thus the oath and swearing are directed to Him, the Sublime, and not to the creature. Ibn Khuwayz Mindad said: Whoever allowed swearing by other than Allah, the Exalted, interpreted the words of the Prophet ﷺ: "Do not swear by your fathers" (3). He said: He only forbade swearing by pagan fathers. Do you not see that he said when they swore by their fathers: "The mountain with Allah is more noble than your fathers who died in the Pre-Islamic Period (Jahiliyyah)" (4). And Malik carried...

(1) The speaker is Al-Quhayf Al-Uqayli, and it is in "Adab al-Katib" p. 506, and "Al-Khasa'is" 2/311. (2) 8/131-132 and following. (3) Narrated by Al-Bukhari (6648) and Muslim (1646) from the hadith of Ibn Umar, may Allah be pleased with them both. (4) We did not find it.

पृष्ठ 231 सूरह अल-हिज्र: आयत 72

एक अन्य [उदाहरण]: यदि कुशय्र के पुत्र मुझसे प्रसन्न हैं, तो अल्लाह के जीवन की शपथ, उनकी प्रसन्नता ने मुझे चकित कर दिया है। (1) अर्थों के कुछ विद्वानों ने कहा: यह जायज़ नहीं है; क्योंकि यह नहीं कहा जाता: "अल्लाह की आयु (जीवन काल) है", क्योंकि वह सर्वशक्तिमान अनादि है। अल-ज़हरावी ने इसका उल्लेख किया है। तीसरा: किस चीज़ की शपथ ली जा सकती है और किस चीज़ की नहीं, इसकी चर्चा "अल-माएदा" (2) में हो चुकी है, और हमने वहाँ अहमद बिन हंबल का वह कथन उल्लेख किया है कि जो नबी ﷺ की शपथ लेता है, उस पर कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) अनिवार्य है। इब्न खुवैज़ मिंदाद ने कहा: जिसने अल्लाह के अतिरिक्त किसी ऐसी चीज़ की शपथ लेने को जायज़ माना जिसका सम्मान किसी अधिकार के कारण जायज़ है, तो वह यह नहीं कहता कि यह ऐसी शपथ है जिसमें कफ़्फ़ारा लगता है; सिवाय इसके कि जिसने झूठ बोलने का इरादा किया वह निंदनीय था; क्योंकि वह आंतरिक रूप से उस चीज़ का अनादर कर रहा था जिसका सम्मान करना उसके लिए अनिवार्य था। उन्होंने कहा: और सर्वशक्तिमान का कथन: {आपकी आयु (जीवन) की शपथ} अर्थात: आपके जीवन की। और यदि अल्लाह तआला ने अपने नबी के जीवन की शपथ ली है, तो उसका उद्देश्य केवल हमें यह स्पष्ट करना था कि हमारे लिए उनके जीवन की शपथ लेना जायज़ है। मालिक के मत के अनुसार, उनके कथनों का अर्थ है: {आपकी आयु की शपथ}, {अंजीर और जैतून की शपथ} [अत-तिन: 1], {तूर पर्वत की शपथ। और लिखी हुई किताब की} [अत-तूर: 1-2], {तारे की शपथ जब वह गिरे} [अन-नज्म: 1], {सूर्य और उसकी धूप की शपथ} [अश-शम्स: 1], {मैं इस शहर की शपथ खाता हूँ। और आप इस शहर के निवासी हैं। और पिता और उसकी संतान की शपथ} [अल-बलद: 1-3] - इन सबका अर्थ है: अंजीर और जैतून के निर्माता की शपथ, और लिखी हुई किताब के रब की शपथ, और उस शहर के रब की शपथ जिसमें आप रहते हैं, और आपके जीवन और आयु के निर्माता की शपथ, और मुहम्मद के अधिकार की शपथ; अतः शपथ और कसम उस अल्लाह के लिए होती है न कि सृष्टि के लिए। इब्न खुवैज़ मिंदाद ने कहा: जिसने अल्लाह के अतिरिक्त अन्य की शपथ लेने को जायज़ माना, उसने नबी ﷺ के इस कथन की व्याख्या की: "अपने पूर्वजों की शपथ न लो" (3)। उन्होंने कहा: उन्होंने केवल काफ़िर पूर्वजों की शपथ लेने से मना किया था। क्या आप नहीं देखते कि उन्होंने तब क्या कहा था जब उन्होंने अपने पूर्वजों की शपथ ली थी: "अल्लाह के निकट पहाड़ तुम्हारे उन पूर्वजों से अधिक सम्मानित है जो जाहिलियत (अज्ञानता के काल) में मर गए" (4)। और मालिक ने इसे माना...

(1) वक्ता अल-क़ुहैक अल-उकैली हैं, और यह "अदब अल-कातिब" पृष्ठ 506, और "अल-खसाइस" 2/311 में है। (2) 8/131-132 और उसके बाद। (3) इसे बुखारी (6648) और मुस्लिम (1646) ने इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत किया है। (4) हमें यह नहीं मिला।

صفحہ ۲۳۱ سورہ الحجر: آیت ۷۲

ایک اور [مثال]: اگر بنو قشیر مجھ سے راضی ہیں، تو اللہ کی زندگی کی قسم، ان کی رضا نے مجھے حیران کر دیا ہے۔ (۱) معانی کے بعض ماہرین نے کہا: یہ جائز نہیں ہے؛ کیونکہ یہ نہیں کہا جاتا: "اللہ کی عمر ہے"، کیونکہ وہ تعالیٰ ازلی ہے۔ اسے الزہراوی نے ذکر کیا ہے۔ تیسری بات: جس چیز کی قسم کھائی جا سکتی ہے اور جس کی نہیں، اس پر کلام "المائدہ" (۲) میں گزر چکا ہے، اور ہم نے وہاں احمد بن حنبل کا قول ذکر کیا ہے کہ جو شخص نبی ﷺ کی قسم کھائے اس پر کفارہ لازم ہے۔ ابن خویز منداد نے کہا: جس نے اللہ تعالیٰ کے علاوہ کسی ایسی چیز کی قسم کھانے کو جائز قرار دیا جس کی کسی حق کی وجہ سے تعظیم جائز ہے، تو وہ یہ نہیں کہتا کہ یہ ایسی قسم ہے جس کے ساتھ کفارہ متعلق ہے؛ سوائے اس کے کہ جس نے جھوٹ کا قصد کیا وہ قابلِ ملامت تھا؛ کیونکہ وہ باطنی طور پر اس چیز کی تذلیل کر رہا تھا جس کی تعظیم اس پر واجب تھی۔ انہوں نے کہا: اور اللہ تعالیٰ کا فرمان: {لَعَمْرُكَ} یعنی: آپ کی زندگی کی قسم۔ اور جب اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی کی زندگی کی قسم کھائی تو اس سے محض ہمیں یہ واضح کرنا مقصود تھا کہ ہمارے لیے آپ کی زندگی کی قسم کھانا جائز ہے۔ اور امام مالک کے مذہب کے مطابق ان کے ارشادات کا معنی ہے: {لَعَمْرُكَ}، {وَالتِّينِ وَالزَّيْتُونِ} [التين:۱]، {وَالطُّورِ . وَكِتَابٍ مَّسْطُورٍ} [الطور:۱-۲]، {وَالنَّجْمِ إِذَا هَوَى} [النجم:۱] {وَالشَّمْسِ وَضُحَهَا} [الشمس:۱]، {لَا أُقْسِمُ بِهَذَا الْبَلَدِ وَأَنتَ حِلٌّ بِهَذَا الْبَلَدِ وَوَالِدٍ وَمَا وَلَدَ} [البلد:۱-۳] ان سب کا معنی ہے: انجیر اور زیتون کے پیدا کرنے والے کی قسم، اور لکھی ہوئی کتاب کے رب کی قسم، اور اس شہر کے رب کی قسم جس میں آپ مقیم ہیں، اور آپ کی زندگی اور زیست کے پیدا کرنے والے کی قسم، اور محمد (ﷺ) کے حق کی قسم؛ پس یمین اور قسم اللہ سبحانہ کے لیے ہی ہوتی ہے نہ کہ مخلوق کے لیے۔ ابن خویز منداد نے کہا:

جس نے غیر اللہ کی قسم کو جائز قرار دیا اس نے نبی ﷺ کے اس فرمان کی تاویل کی: "اپنے آباؤ اجداد کی قسم نہ کھاؤ" (۳)۔ انہوں نے کہا: آپ ﷺ نے صرف کافر آباؤ اجداد کی قسم کھانے سے منع فرمایا، کیا آپ نہیں دیکھتے کہ جب انہوں نے اپنے آباؤ اجداد کی قسم کھائی تو آپ ﷺ نے فرمایا: "اللہ کے نزدیک پہاڑ تمہارے ان آباؤ اجداد سے زیادہ معزز ہے جو جاہلیت میں مر گئے" (۴)۔ اور مالک نے محمول کیا۔۔

(۱) کہنے والے القحیف العقیلی ہیں، اور یہ "ادب الکاتب" ص ۵۰۶، اور "الخصائص" ۲/۳۱۱ میں ہے۔ (۲) ۸/۱۳۱-۱۳۲ اور اس کے بعد۔ (۳) اسے بخاری (۶۶۴۸) اور مسلم (۱۶۴۶) نے ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۴) ہمیں یہ نہیں ملا۔

The Hadith is taken at face value. Ibn Khuwayz Mindad said: Those who permitted this also used as evidence that the oaths of Muslims have been ongoing since the era of the Prophet (peace be upon him) until our day today, that they swear by the Prophet (peace be upon him), to the extent that the people of Medina, to this day, when one of them takes another to court, they say: "Swear to me by the right of what this grave contains, and by the right of the inhabitant of this grave," meaning the Prophet (peace be upon him), and likewise by the Haram, the great sanctified sites, the Corner (Rukn), the Maqam, the Mihrab, and what is recited within it (1).

Allah's saying: {So the shriek seized them at sunrise (73). And We turned [the city] upside down and rained upon them stones of layered clay (74).}

Allah's saying: {So the shriek seized them at sunrise (mushriqeen)} is in the accusative case as a 'hal' (circumstantial state), meaning: at the time of sunrise. It is said: 'ashraqat al-shams' meaning it shone, and 'sharaqat' when it rose. It is said they are two forms with the same meaning. 'Ashraq al-qawm' means they entered the time of sunrise, similar to 'asbahu' (entered morning) and 'amsaw' (entered evening), and this is what is intended in the verse. It is also said: He meant the break of dawn. And it is said: the beginning of the punishment was at dawn and extended until sunrise, so the completion of destruction was at that time, and Allah knows best (2). And "al-sayhah" (the shriek) is the punishment (3). The mention of "sijjeel" (layered clay) has preceded (4).

Allah's saying: {Indeed in that are signs for those who discern (75).}

There are two issues regarding it: The first: Allah's saying: {for those who discern (lil-mutawassimeen)}. Al-Tirmidhi al-Hakim narrated in "Nawadir al-Usul" (5)

---

(1) Most jurists are of the opinion that it is not permissible to swear by other than Allah. See the details of the issue in Fath al-Bari 11/531. (2) See I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/387, and Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/184, and al-Waseet 3/49, and Zad al-Masir 4/409, and al-Sihah (sharaqa). (3) Al-Waseet 3/49. (4) 11/186 - 187. (5) We did not find it in the printed edition of it.

232 सूरह अल-हिज्र: आयतें 72 - 75

हदीस अपने ज़ाहिरी (प्रत्यक्ष) अर्थ पर है। इब्न खुवैज़ मिंदाद ने कहा: और जिन लोगों ने इसकी अनुमति दी है उन्होंने यह भी प्रमाण दिया है कि मुसलमानों की कसमें पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के समय से आज तक चली आ रही हैं कि वे पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की कसम खाते हैं, यहाँ तक कि मदीना के लोग आज भी, जब उनमें से कोई अपने साथी पर मुकदमा करता है, तो कहता है: "मेरे लिए उस हक़ की कसम खाओ जो इस कब्र में है, और इस कब्र के निवासी के हक़ की," यानी पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम), और इसी तरह हरम, महान तीर्थस्थलों, रुकन (कोने), मकाम, मेहराब और उसमें जो पढ़ा जाता है, उसकी कसम (1)।

अल्लाह का कथन: {फिर सूर्योदय के समय एक कड़क ने उन्हें आ दबोचा (73)। और हमने उस बस्ती को उलट-पुलट दिया और उन पर पकी हुई मिट्टी के पत्थर बरसाए (74)।}

अल्लाह का कथन: {फिर सूर्योदय के समय एक कड़क ने उन्हें आ दबोचा (मुशरिक़ीन)} यहाँ 'हाल' (स्थिति) के रूप में है, जिसका अर्थ है: सूर्योदय के समय। कहा जाता है: 'अशरकत अल-शम्स', यानी वह चमक उठी, और 'शरकत': जब वह निकली। यह भी कहा गया है कि ये एक ही अर्थ वाले दो शब्द रूप हैं। 'अशरक अल-क़ौम' का अर्थ है: वे सूर्योदय के समय में प्रविष्ट हुए। जैसे: 'असबहु' (सुबह की) और 'अमसौ' (शाम की), और आयत में यही अर्थ अभिप्रेत है। यह भी कहा गया है: उनका तात्पर्य भोर (फज्र) के उदय से था। और कहा गया है: अज़ाब (दंड) की शुरुआत भोर के समय हुई और सूर्योदय तक चली, इसलिए विनाश की पूर्णता उसी समय हुई, और अल्लाह ही बेहतर जानता है (2)। और "अस-सैहाह" (कड़क) का अर्थ अज़ाब है (3)। "सज्जील" (पकी मिट्टी) का उल्लेख पहले हो चुका है (4)।

अल्लाह का कथन: {निस्संदेह इसमें पारखियों के लिए बहुत-सी निशानियाँ हैं (75)।}

इसमें दो मसले (मुद्दे) हैं: पहला: अल्लाह का कथन: {पारखियों के लिए (लिल-मुतवस्सिमीन)}। तिर्मिज़ी हकीम ने "नवादिर अल-उसूल" में रिवायत किया है (5)...

---

(1) अधिकांश न्यायविदों का मत है कि अल्लाह के अलावा किसी और की कसम खाना जायज़ नहीं है। मसले का विवरण 'फतह अल-बारी' 11/531 में देखें। (2) देखें इ'राब अल-कुरान अन-नहहास 2/387, और मआनी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज 3/184, और अल-वसीत 3/49, और जाद अल-मसीर

4/409, और अस-सिहह (शरक़)। (3) अल-वसीत 3/49। (4) 11/186 - 187। (5) हमें यह इसके मुद्रित संस्करण में नहीं मिला।

232 سورة الحجر: آیات 72 - 75

حدیث اپنے ظاہر پر ہے۔ ابن خویز منداد نے کہا: اور جنہوں نے اس کی اجازت دی ہے انہوں نے یہ بھی دلیل دی ہے کہ مسلمانوں کی قسمیں نبی صلی اللہ علیہ وسلم کے عہد سے لے کر آج تک چلی آ رہی ہیں کہ وہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم کی قسم کھاتے ہیں، یہاں تک کہ اہل مدینہ آج تک جب ان میں سے کوئی اپنے ساتھی پر مقدمہ کرتا ہے تو کہتا ہے: "میرے لیے اس حق کی قسم کھاؤ جو اس قبر میں ہے، اور اس قبر کے رہنے والے کے حق کی،" یعنی نبی صلی اللہ علیہ وسلم، اور اسی طرح حرم، عظیم شعائر، رکن، مقام، محراب اور جو اس میں پڑھا جاتا ہے اس کی قسم (1)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَأَخَذَتْهُمُ الصَّيْحَةُ مُشْرِقِينَ (73) فَجَعَلْنَا عَالِيَهَا سَافِلَهَا وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ حِجَارَةً مِّن سِجِّيلٍ (74)﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَأَخَذَتْهُمُ الصَّيْحَةُ مُشْرِقِينَ﴾ یہاں حال کے طور پر منصوب ہے، یعنی: سورج نکلنے کے وقت۔ کہا جاتا ہے: 'أشرقت الشمس' یعنی وہ چمک اٹھی، اور 'شرقت' جب وہ طلوع ہوئی۔ اور کہا گیا ہے کہ یہ دونوں ایک ہی معنی میں دو لغتیں ہیں۔ اور 'أشرق القوم' کا مطلب ہے: وہ سورج نکلنے کے وقت میں داخل ہوئے۔ جیسے: 'أصبحوا' اور 'أمسوا'، اور آیت میں یہی مراد ہے۔ اور کہا گیا: اس سے مراد طلوع فجر ہے۔ اور کہا گیا: عذاب کی ابتدا صبح کے وقت ہوئی اور سورج نکلنے تک جاری رہی، تو ہلاکت کی تکمیل اس وقت ہوئی، واللہ اعلم (2)۔ اور "الصيحة" سے مراد عذاب ہے (3)۔ اور "سجيل" کا ذکر پہلے گزر چکا ہے (4)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّلْمُتَوَسِّمِينَ (75)﴾

اس میں دو مسئلے ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿لِّلْمُتَوَسِّمِينَ﴾ اسے ترمذی حکیم نے "نوادر الاصول" میں روایت کیا ہے (5)---

---

(1) اکثر فقہاء غیر اللہ کی قسم کھانے کے عدم جواز کے قائل ہیں۔ مسئلے کی تفصیل 'فتح الباری' 531/11 میں دیکھی جا سکتی ہے۔ (2) دیکھیے اعراب القرآن للنحاس 387/2، ومعانی القرآن للزجاج 184/3، والوسیط 49/3، وزاد المسیر 409/4، والصحاح (شرق)۔ (3) الوسیط 49/3 ۔ (4) 186/11 - 187 ۔ (5) ہمیں یہ اس کے مطبوعہ نسخے میں نہیں ملا۔

Surah Al-Hijr: Verse 75 233 From the hadith of Abu Sa'id al-Khudri from the Messenger of Allah (peace be upon him) that he said: "[It means] for those who have insight (al-mutafarrisin)," and this is the opinion of Mujahid(1). And Abu Isa al-Tirmidhi narrated from Abu Sa'id al-Khudri that he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Beware of the insight (firasa) of the believer, for he looks with the light of Allah," then he recited: "Indeed in that are signs for those who discern (al-mutawassimin)" [Surah Al-Hijr 15:75]. He said: This is a strange (gharib) hadith(2). Muqatil and Ibn Zayd said: 'al-mutawassimin' means for those who reflect(3). Al-Dahhak said: for those who observe(4). The poet said(5): Whenever a tribe comes to Ukaz, they send their leader to me to observe (yatawassamu). Qatadah said: For those who take heed(6). Zuhayr said(7): In them is a place of amusement for the friend and a beautiful sight for the eye of the observing observer. Abu Ubaidah said(8): For those who perceive. And the meanings are close. And Al-Tirmidhi al-Hakim(9) narrated from the hadith of Thabit from Anas bin Malik that he said: (1) Tafsir Mujahid 1/342; also cited by al-Tabari in his Tafsir 14/94-95. It is with Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 3/370. (2) Sunan al-Tirmidhi (3127). (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra 2/91, al-Wasit 3/49, al-Nukat wal-Uyun 3/167, Tafsir al-Baghawi 3/55, and Zad al-Masir 4/410. (4) Narrated by al-Tabari in his Tafsir 14/95 and 97, and cited by al-Mawardi in al-Nukat wal-Uyun 3/167. (5) The speaker is Tarif bin Tamim al-Anbari, and it is in al-Asma'iyyat p. 127, and al-Bayan wal-Tabyin 3/101. (6) Narrated by Abd al-Razzaq 2/349, al-Tabari in his Tafsir 14/96, and Abu al-Shaykh in al-Azama (50), and cited by al-Mawardi in al-Nukat wal-Uyun 3/167, and al-Wahidi in al-Wasit 3/49. (7) His Diwan p. 10 (with commentary by Tha'lab). (8) In Majaz al-Qur'an 1/354. (9) Nawadir al-Usul p. 271; also narrated by al-Tabarani in al-Awsat (2935), and al-Bazzar (3632 Kashf al-Astar). In its chain: Bakr bin al-Hakam Abu Bishr al-Muzallaq; al-Dhahabi said in Mizan al-I'tidal 1/344: He narrated a rejected (munkar) report, and he mentioned the hadith.

सूरह अल-हिज्र: आयत 75 233 अबू सईद अल-खुदरी की हदीस से अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "[इसका अर्थ है] अंतर्दृष्टि रखने वालों (अल-मुतफर्रिसिन) के लिए," और यह मुजाहिद(1) का कथन है। और अबू ईसा अल-तिर्मिज़ी ने अबू सईद अल-खुदरी से रिवायत की कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "मोमिन की अंतर्दृष्टि (फ़िरासा) से डरो, क्योंकि वह अल्लाह के नूर से देखता है," फिर उन्होंने आयत पढ़ी: "बेशक इसमें निशानियाँ हैं उन लोगों के लिए जो परखने वाले (अल-मुतवस्सिमीन) हैं" [सूरह अल-हिज्र 15:75]। उन्होंने कहा: यह एक गरीब (अजीब) हदीस है(2)। मुकातिल और इब्न जैद ने कहा: 'अल-मुतवस्सिमीन' का अर्थ है सोचने वालों के लिए(3)। अल-दह्हाक ने कहा: देखने वालों के लिए(4)। कवि ने कहा(5): जब भी कोई कबीला उकाज़ आता है, वे अपने मुखिया को मेरी ओर परखने (यतावस्सामु) के लिए भेजते हैं। क़तादाह ने कहा: शिक्षा लेने वालों के लिए(6)। जुहैर ने कहा(7): उनमें दोस्त के लिए मनोरंजन का स्थान है और गौर से देखने वाले की आँखों के लिए एक खूबसूरत दृश्य है। अबू उबैदाह ने कहा(8): समझने वालों के लिए। और अर्थ निकट हैं। अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम(9) ने साबित के माध्यम से अनस बिन मलिक की हदीस से रिवायत की कि उन्होंने कहा: (1) तफसीर मुजाहिद 1/342; अल-तबरी ने भी अपनी तफसीर 14/94-95 में इसका उल्लेख किया है। यह इब्न अतिया के पास अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/370 में है। (2) सुनन अल-तिर्मिज़ी (3127)। (3) अल-फर्रा द्वारा मानी अल-कुरान 2/91, अल-वसीत 3/49, अल-नुकात वल-उयून 3/167, तफसीर अल-बग़वी 3/55, और ज़ाद अल-मसीर 4/410। (4) अल-तबरी ने अपनी तफसीर 14/95 और 97 में उल्लेख किया है, और अल-मावर्दी ने अल-नुकात वल-उयून 3/167 में इसे उद्धृत किया है। (5) वक्ता तरीफ़ बिन तमीम अल-अम्बरी हैं, और यह अल-असमाइय्यात पृष्ठ 127, और अल-बयान वल-तबीन 3/101 में है। (6) अब्द अल-रज्जाक 2/349, अल-तबरी ने अपनी तफसीर 14/96 में, और अबू अल-शेख ने अल-अज़मा (50) में इसका उल्लेख किया है, और अल-मावर्दी ने अल-नुकात वल-उयून 3/167 में और अल-वाहिदी ने अल-वसीत 3/49 में इसे उद्धृत किया है। (7) उनका दीवान पृष्ठ 10 (थलाब की व्याख्या के साथ)। (8) मजाज़ अल-कुरान 1/354 में। (9) नवादिर अल-उसूल पृष्ठ 271; अल-तबरानी ने अल-अवसत (2935) में और अल-बज़्ज़ार (3632 कश्फ अल-अस्तर) में भी इसका उल्लेख किया है। इसकी श्रृंखला में: बक्र बिन अल-हकम अबू बिश्र अल-मुज़ल्लक; अल-ज़हबी ने मिज़ान अल-इतिदाल 1/344 में कहा: उन्होंने एक अस्वीकार्य (मुनकर) रिपोर्ट दी, और उन्होंने हदीस का उल्लेख किया।

سورة الحجر: آیت 75 233 حضرت ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «للمتفرسین» (یعنی فراست والوں کے لیے)، اور یہ مجاہد(1) کا قول ہے۔ امام ابو عیسیٰ ترمذی نے حضرت ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «مؤمن کی فراست سے ڈرو، کیونکہ وہ اللہ کے نور سے دیکھتا ہے» پھر آپ ﷺ نے یہ آیت پڑھی: ﴿إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّلْمُتَوَسِّمِينَ﴾ (بے شک اس میں نشانیاں ہیں پرکھنے والوں کے لیے)۔ امام ترمذی نے کہا: یہ حدیث غریب ہے(2)۔ مقاتل اور ابن زید نے کہا: 'للمتوسمین' کا مطلب ہے غور و فکر کرنے والوں کے لیے(3)۔ ضحاک نے کہا: دیکھنے والوں کے لیے(4)۔ شاعر نے کہا(5): او کلما وردت عکاظ قبیلة ... بعثوا الی عریفہم یتوسم (یا جب بھی عکاظ میں کوئی قبیلہ آتا ہے، وہ اپنے سردار کو میری طرف پرکھنے کے لیے بھیجتے ہیں)۔ قتادہ نے کہا: عبرت حاصل کرنے والوں کے لیے(6)۔ زہیر نے کہا(7): وفیہن ملہی للصدیق ومنظر ... انیق لعین الناظر المتوسم (اور ان میں دوست کے لیے دل بہلانے کی جگہ ہے اور غور سے دیکھنے والے کی آنکھ کے لیے ایک دلکش منظر ہے)۔ ابو عبیدہ نے کہا(8): بصیرت رکھنے والوں کے لیے۔ اور معنی قریب قریب ہیں۔ ترمذی الحکیم(9) نے ثابت کے واسطے سے حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: (1) تفسیر مجاہد 342/1، اور طبری نے بھی اسے اپنی تفسیر 94/14-95 میں نقل کیا ہے۔ اور یہ ابن عطیہ کی المحرر الوجیز 370/3 میں ہے۔ (2) سنن ترمذی (3127)۔ (3) معانی القرآن للفراء 91/2، والوسیط 49/3، والنکت والعیون 167/3، وتفسیر البغوی 55/3، وزاد المسیر 410/4۔ (4) طبری نے اسے اپنی تفسیر 95/14 اور 97 میں نقل کیا ہے، اور ماوردی نے اسے النکت والعیون 167/3 میں ذکر کیا ہے۔ (5) اس کے کہنے والے طریف بن تمیم عنبری ہیں، اور یہ الاصمعیات صفحہ 127، اور البیان والتبیین 101/3 میں ہے۔ (6) اسے عبد الرزاق 349/2، طبری نے اپنی تفسیر 96/14 میں، اور ابو الشیخ نے العظمہ (50) میں نقل کیا

ہے، اور ماوردی نے اسے النکت والعیون 167/3 میں اور واحدی نے الوسیط 49/3 میں ذکر کیا ہے۔ (7) ان کا دیوان صفحہ 10 (بشرح ثعلب)۔ (8) مجاز القرآن 354/1 میں۔ (9) نوادر الاصول صفحہ 271، اور طبرانی نے اسے الاوسط (2935) میں اور بزار نے (3632 کشف الاستار) میں نقل کیا ہے۔ اس کی سند میں بکر بن الحکم ابو بشر المزنق ہے، ذہبی نے میزان الاعتدال 344/1 میں کہا: اس نے منکر روایت بیان کی، اور اس حدیث کا ذکر کیا۔

Surah Al-Hijr: Verse 75 234

The Messenger of Allah ﷺ said: "Indeed, Allah, the Mighty and Sublime, has servants who know people by 'tawassum' (discernment/insight)."

Scholars said: 'At-tawassum' is a verbal noun of the form 'tafa'ul'; derived from 'al-wasm' (marking), which is a sign used to infer something else desired. It is said: "I discerned (tawassumtu) good in him," meaning if you saw the mark of that in him(1). From this is the saying of Abdullah bin Rawahah to the Prophet ﷺ:

I discerned in you goodness, which I recognize And Allah knows that I am firm of sight(2)

Another poet said:

I discerned him when I saw a dignity upon him And I said: "The man is of the family of Hashim."(3)

'Attasama ar-rajul' (the man marked himself): if he made for himself a sign by which he is known. And 'tawassama ar-rajul': if he sought the 'wasmi' (early spring) pasture(4). And a poet recited:

And they became like soft, tall palms in the early morning Heading towards a direction of a discerning traveler(5)

Tha'lab said: 'Al-waasim' (the observer) is one who looks at you from the top of your head to your feet. The origin of 'tawassum' is deliberation and reflection; derived from 'al-wasm', which is making an impression with an iron tool on the skin of a camel or similar. This is achieved through brilliance of intuition, sharpness of mind, and clarity of thought. Others added: and emptying the heart of the world's clutter, purifying it from the filth of sins, the murkiness of character, and the excesses of the world. Nahshal narrated from Ibn Abbas regarding "those who discern" (al-mutawassimeen): "They are the people of righteousness and goodness." The Sufis claimed that...

(1) See Lisan al-Arab (wasm). (2) His Diwan (collected works) p. 94, and the verse there is: I had insight (tafarrastu) in you of goodness which I recognize An insight that differed from theirs in what they saw. (3) The verse is by a desert Arab who hosted Ubayd Allah bin al-Abbas. The desert Arab had only one sheep which he slaughtered for him and presented it before him. Ubayd Allah rewarded him with five hundred dinars. The man then recited a poem, this being its opening. Al-Mubarrad mentioned

its completion in Al-Fadil p. 32, and Al-Baghdadi in Khizanat al-Adab 8/282. (4) As-Sihah and Lisan al-Arab (wasm). 'Ardun mawsumah' (marked land): hit by the 'wasmi' rain, which is rain that comes after the autumn rain in the cold. (5) Mentioned by Nashwan al-Himyari in Al-Hur al-'In p. 41.

सूरह अल-हिज्र: आयत 75 234

अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "बेशक, अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल के कुछ ऐसे बंदे हैं जो लोगों को 'तवस्सुम' (अंतर्दृष्टि/पहचान) से पहचानते हैं।"

विद्वानों ने कहा है: 'अत-तवस्सुम' 'तफाउल' के रूप का एक क्रियावाचक संज्ञा है; जो 'अल-वस्म' (निशान लगाने) से बना है, और यह वह चिन्ह है जिससे किसी दूसरी वांछित चीज़ का अनुमान लगाया जाता है। कहा जाता है: "मैंने उसमें अच्छाई का 'तवस्सुम' किया," यानी जब आपने उसमें इसका चिन्ह देखा(1)। इसी से अब्दुल्ला बिन रवाहा का नबी ﷺ के लिए कहना है:

मैंने तुममें वह भलाई देखी जिसे मैं पहचानता हूँ और अल्लाह जानता है कि मेरी दृष्टि स्थिर है(2)

एक अन्य:

मैंने उसे पहचाना जब मैंने उस पर गरिमा देखी और मैंने कहा: 'यह व्यक्ति हाशिम के परिवार से है।'(3)

'अत्त-समा अर-रजुल': जब कोई व्यक्ति अपने लिए एक चिन्ह बना ले जिससे वह पहचाना जाए। और 'तवस्समा अर-रजुल': जब कोई व्यक्ति 'वस्मी' (वसंत के शुरूआती) चरागाह की तलाश करे(4)। और शेर है:

और वे सुबह के समय कोमल खजूर के पेड़ों की तरह हो गईं एक पारखी यात्री की दिशा की ओर बढ़ते हुए(5)

सालब ने कहा: 'अल-वासिम' (अवलोकन करने वाला) वह है जो आपको सिर से पैर तक देखता है। 'तवस्सुम' का मूल अर्थ विचार-विमर्श और चिंतन है; जो 'अल-वस्म' से लिया गया है, जिसका अर्थ ऊँट आदि की खाल पर लोहे के औजार से निशान बनाना है। यह बुद्धि की प्रखरता, मन की तेज़ी और विचार की स्पष्टता के माध्यम से प्राप्त होता है। दूसरों ने जोड़ा: और दिल को दुनिया की फालतू चीज़ों से खाली करना, उसे गुनाहों की गंदगी, चरित्र की धुंधलापन और दुनिया की ज्यादतियों से शुद्ध करना। नहशल ने इब्न अब्बास से "पहचानने वालों" (अल-मुतवस्सिमीन) के बारे में रिवायत की है: "वे नेकी और भलाई वाले लोग हैं।" सूफियों ने दावा किया कि...

(1) देखें लिसान अल-अरब (वस्म)। (2) उनका दीवान पृ. 94, और उसमें शेर है: मैंने तुममें वह भलाई देखी जिसे मैं अपनी अंतर्दृष्टि से पहचानता हूँ एक ऐसी अंतर्दृष्टि जो उनके देखने के तरीके से अलग

थी। (3) यह शेर एक देहाती अरब का है जिसने उबैद अल्लाह बिन अल-अब्बास की मेजबानी की थी। उस देहाती के पास केवल एक भेड़ थी जिसे उसने उनके लिए ज़बह कर दिया और उसे उनके सामने पेश किया। उबैद अल्लाह ने उसे पाँच सौ दीनार दिए। तब उसने यह कविता कही, जिसकी यह पहली पंक्ति है। अल-मुबर्रद ने 'अल-फादिल' पृ. 32 में और अल-बगदादी ने 'खिजानत अल-अदब' 8/282 में इसे पूरा उद्धृत किया है। (4) 'अल-सिहाह' और 'लिसान अल-अरब' (वस्म)। 'अर्ज़ुन मौसूमा' (चिह्नित भूमि): वह भूमि जिस पर 'वस्मी' बारिश हुई हो, यह वह बारिश है जो शरद ऋतु के बाद ठंड में होती है। (5) नशवान अल-हिमयरी ने 'अल-हुर अल-ईन' पृ. 41 में इसका उल्लेख किया है।

سورہ الحجر: آیت ۷۵ ۲۳۴

رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «بیشک اللہ عزوجل کے کچھ ایسے بندے ہیں جو لوگوں کو 'توسم' (فراست/بصیرت) سے پہچانتے ہیں»۔

علماء نے کہا ہے: 'التوسم' باب 'تفعّل' کا مصدر ہے؛ یہ 'الوسم' (نشان لگانے) سے ماخوذ ہے، اور یہ وہ علامت ہے جس سے کسی دوسری مطلوبہ چیز پر استدلال کیا جاتا ہے۔ کہا جاتا ہے: "توسَّمتُ فیه الخیرَ": یعنی جب تم نے اس میں اس کی علامت دیکھی(۱)۔ اسی سے حضرت عبد اللہ بن رواحہ کا نبی ﷺ کے بارے میں قول ہے:

میں نے آپ میں وہ بھلائی دیکھی جسے میں پہچانتا ہوں اور اللہ جانتا ہے کہ میں پختہ نظر (ثابت قدم) ہوں(۲)

ایک اور شاعر کہتا ہے:

میں نے اس میں (بزرگی کے) آثار دیکھے جب میں نے اس پر رعب و دبدبہ دیکھا اور میں نے کہا: یہ شخص آلِ ہاشم میں سے ہے(۳)

'اتَّسمَ الرجلُ': جب کوئی شخص اپنے لیے کوئی ایسی علامت مقرر کر لے جس سے وہ پہچانا جائے۔ اور 'توسَّمَ الرجلُ': جب کوئی شخص 'وسمی' (شروع بہار کی) گھاس تلاش کرے(۴)۔ اور شعر ہے:

اور وہ صبح کے وقت نرم و نازک کھجور کے درختوں کی مانند ہو گئیں ایک سفر کرنے والے پارکھ (متوسم) کی سمت کی طرف(۵)

ثعلب نے کہا: 'الواسم' وہ ہے جو آپ کو سر سے پاؤں تک دیکھے۔ توسم کی اصل غور و فکر اور سوچ بچار ہے؛ یہ 'الوسم' سے ماخوذ ہے، جس کے معنی اونٹ وغیرہ کی کھال پر لوہے کے آلے سے نشان ڈالنے کے ہیں۔ یہ صفت ذہن کی تیزی، ذکاوت اور فکر کی صفائی سے پیدا ہوتی ہے۔ دوسروں نے اس میں یہ اضافہ کیا ہے کہ: دل کو دنیا کے جھمیلوں سے خالی کرنا، اسے گناہوں کی گندگی، اخلاق کی کدورت اور دنیا کی فضولیات سے پاک کرنا۔ نہشل نے ابن عباس سے «للمتوسمين» (پہچاننے والوں کے لیے) کے بارے میں روایت کی، انہوں نے کہا: نیکی اور بھلائی والے لوگوں کے لیے۔ صوفیاء کا دعویٰ ہے کہ وہ...

(۱) لسان العرب (وسم) ملاحظہ فرمائیں۔ (۲) ان کا دیوان ص ۹۴، اور وہاں بیت اس طرح ہے: إني تفرَّستُ فيك الخيرَ أعرفه فراسةً خالَفَتْهم في الذي نظروا (بیشک میں نے اپنی فراست سے آپ میں بھلائی کو پہچانا، ایسی فراست جس نے ان لوگوں کی نظروں سے اختلاف کیا جو وہ دیکھ رہے تھے)۔ (۳) یہ شعر ایک اعرابی کا ہے جس نے عبید اللہ بن عباس کی مہمانی کی تھی، اس اعرابی کے پاس صرف ایک ہی بکری تھی جو اس نے ان کے لیے ذبح کر دی اور ان کے سامنے پیش کی۔ انہوں نے اس کے بدلے میں اسے پانچ سو دینار دیئے، تو اس نے ایک قصیدہ کہا جس کا مطلع یہ ہے۔ مبرد نے 'الفاضل' ص ۳۲ اور بغدادی نے 'خزانة الأدب' ۸/ ۲۸۲ میں اس کا بقیہ حصہ ذکر کیا ہے۔ (۴) 'الصحاح' اور 'لسان العرب' (وسم)، اور 'أرض موسومة': وہ زمین جسے 'وسمی' بارش پہنچی ہو، اور یہ وہ بارش ہے جو موسم خزاں کے بعد سردی میں ہوتی ہے۔ (۵) نشوان حمیری نے 'الحور العين' ص ۴۱ میں اس کا ذکر کیا ہے۔

Surah Al-Hijr: Verse 75, Page 235

It is an honor. It was said: rather, it is inferring from signs. Among signs, some appear obvious to everyone at first glance, and some are hidden, not appearing to everyone and not perceived at first sight. Al-Hasan said: "Al-Mutawassimum" are those who discern matters and know that He who destroyed the people of Lot is capable of destroying the disbelievers; this is from the apparent signs.

Similar to this is the saying of Ibn Abbas: "No one asked me about anything except that I knew whether he was a jurist or not a jurist."

It was narrated that Al-Shafi'i and Muhammad ibn al-Hasan were in the courtyard of the Kaaba, and a man was at the door of the mosque. One of them said: "I see him as a carpenter," and the other said: "rather, a blacksmith." Someone present rushed to the man and asked him, and he said: "I was a carpenter, and today I am a blacksmith" (1).

It was narrated from Jundub ibn Abdullah Al-Bajali that he came across a man reading the Quran and stopped. He said: "Whoever acts for show, Allah will make him heard for show, and whoever acts for ostentation, Allah will make him seen for ostentation." We said to him: "It is as if you were alluding to this man." He said: "Indeed, this one reads the Quran to you today, and will emerge tomorrow as a Haruri (Kharijite)." He became the head of the Haruriyyah, and his name was Mirdas (2).

It was narrated from Al-Hasan Al-Basri that Amr ibn Ubayd entered upon him, and he said: "This is the master of the youth of Basra if he does not innovate." Then there was his affair concerning Qadr (predestination), until most of his brothers deserted him. And he said to Ayyub: "This is the master of the youth of the people of Basra"; he did not make any exception. It was narrated from Al-Sha'bi that he said to Dawud Al-Awdi (3) while he was arguing with him: "You will not die until you are branded on your head," and it was so (4).

It was narrated that Umar ibn Al-Khattab (may Allah be pleased with him) was entered upon by a group of (5) Madhhij, among whom was Al-Ashtar, so he ascended...

---

(1) Al-Risala al-Qushayriyya 3/176, and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1119. (2) We did not come across it. Mirdas is Ibn Udayya—his mother's name—Ibn Hudayr, Abu

Bilal al-Tamimi. See Al-Kamil by Ibn al-Athir 2/517 and 582, events of the years 58 and 61 AH. (3) In (Z), (D), and (M): Al-Azdi; what is established is from (Z) and the source of citation. (4) Nawadir al-Usul, p. 271. (5) Followed in (Z) by: Bani.

सूरह अल-हिज्र: आयत 75, पृष्ठ 235

एक सम्मान। यह कहा गया है: बल्कि, यह संकेतों से अनुमान लगाना है। संकेतों में से, कुछ पहली नज़र में सभी के लिए स्पष्ट दिखाई देते हैं, और कुछ छिपे होते हैं, जो सभी को दिखाई नहीं देते और पहली नज़र में समझ में नहीं आते। अल-हसन ने कहा: 'अल-मुतवस्सिमून' वे हैं जो मामलों को समझते हैं और जानते हैं कि जिस (ईश्वर) ने लूत की कौम को नष्ट किया, वह काफिरों को नष्ट करने में सक्षम है; यह स्पष्ट संकेतों में से है।

इसी के समान इब्न अब्बास का कथन है: 'मुझसे किसी ने किसी चीज़ के बारे में नहीं पूछा, सिवाय इसके कि मैंने जान लिया कि वह फकीह (धर्मशास्त्री) है या नहीं।'

यह वर्णित है कि अल-शाफई और मुहम्मद बिन अल-हसन काबा के प्रांगण में थे, और एक आदमी मस्जिद के दरवाजे पर था। उनमें से एक ने कहा: 'मुझे वह बढ़ई लग रहा है,' और दूसरे ने कहा: 'बल्कि, एक लोहार।' वहां मौजूद किसी व्यक्ति ने उस आदमी के पास जाकर उससे पूछा, तो उसने कहा: 'मैं बढ़ई था, और आज मैं लोहार हूँ' (1)।

जुंदुब बिन अब्दुल्ला अल-बजाली से वर्णित है कि वह कुरान पढ़ने वाले एक व्यक्ति के पास आए और रुक गए। उन्होंने कहा: 'जो कोई दिखावे के लिए करता है, अल्लाह उसे दिखावे के लिए सुनाएगा, और जो कोई लोक-प्रदर्शन के लिए करता है, अल्लाह उसे लोक-प्रदर्शन के लिए दिखाएगा।' हमने उनसे कहा: 'ऐसा लगता है जैसे आप इस आदमी की ओर इशारा कर रहे थे।' उन्होंने कहा: 'निस्संदेह, यह आज तुम्हारे सामने कुरान पढ़ता है, और कल एक हरूरी (खारीजी) बनकर निकलेगा।' वह हरूरियाह का प्रमुख बन गया, और उसका नाम मिर्दास था (2)।

अल-हसन अल-बसरी से वर्णित है कि अम्र बिन उबैद उनके पास आए, तो उन्होंने कहा: 'यह बसरा के युवाओं का सरदार है यदि वह कोई नई बात (बिदअत) न निकाले।' फिर तक़दीर के बारे में उसका वह मामला हुआ जो हुआ, यहाँ तक कि उसके अधिकांश भाइयों ने उसे छोड़ दिया। और उन्होंने अय्यूब से कहा: 'यह बसरा के लोगों के युवाओं का सरदार है'; उन्होंने कोई अपवाद नहीं रखा। अल-शाबी से वर्णित है कि उन्होंने दाऊद अल-अवदी (3) से कहा जब वह उनसे बहस कर रहा था: 'तुम तब तक नहीं मरोगे जब तक तुम्हारे सिर पर दाग नहीं दिया जाएगा,' और ऐसा ही हुआ (4)।

यह वर्णित है कि उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) के पास मधहिज के कुछ लोग (5) आए, जिनमें अल-अश्तर भी था, तो वह ऊपर चढ़े...

(1) अल-रिसाला अल-कुशायरिया 3/176, और अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी द्वारा 3/1119। (2) हमें यह नहीं मिला। मिर्दास: वह इब्न उदया है - जो उसकी माँ है - इब्न हुदैर, अबू बिलाल अल-तमीमी। देखें इब्न अल-अथिर की अल-कामिल 2/517 और 582, वर्ष 58 और 61 हिजरी की घटनाएँ। (3) (ज़), (द) और (म) में: अल-अज़दी, और जो स्थापित है वह (ज़) और स्रोत से है। (4) नवाद़िर अल-उतूल, पृष्ठ 271। (5) (ज़) में इसके बाद है: बनी।

سورہ الحجر: آیت 75، صفحہ 235

کرامت۔ اور کہا گیا: بلکہ یہ علامات سے استدلال کرنا ہے، اور علامات میں سے کچھ ایسی ہیں جو ہر کسی کے لیے پہلی نظر میں ظاہر ہوتی ہیں، اور کچھ ایسی ہیں جو پوشیدہ ہوتی ہیں اور ہر کسی پر ظاہر نہیں ہوتیں اور نہ ہی پہلی نظر میں سمجھی جاتی ہیں۔ حسن (بصری) نے کہا: 'متوسمون' وہ لوگ ہیں جو معاملات کو بھانپ لیتے ہیں اور جانتے ہیں کہ جس نے قوم لوط کو ہلاک کیا وہ کفار کو ہلاک کرنے پر قادر ہے؛ پس یہ واضح دلائل میں سے ہے۔

اور اسی طرح ابن عباس کا قول ہے: 'مجھ سے کسی نے کسی چیز کے بارے میں نہیں پوچھا مگر یہ کہ میں نے جان لیا کہ وہ فقیہ ہے یا غیر فقیہ۔'

اور شافعی اور محمد بن حسن سے مروی ہے کہ وہ دونوں خانہ کعبہ کے صحن میں تھے، اور ایک شخص مسجد کے دروازے پر تھا، تو ان میں سے ایک نے کہا: 'میں اسے بڑھئی دیکھتا ہوں،' اور دوسرے نے کہا: 'بلکہ لوہار،' تو وہاں موجود ایک شخص اس آدمی کی طرف لپکا اور اس سے پوچھا، تو اس نے کہا: 'میں بڑھئی تھا، اور آج میں لوہار ہوں' (1)۔

اور جندب بن عبداللہ البجلی سے مروی ہے کہ وہ ایک شخص کے پاس سے گزرے جو قرآن پڑھ رہا تھا تو وہ رک گئے۔ انہوں نے کہا: 'جس نے (دکھاوے کے لیے) سنایا، اللہ اسے سنا دے گا، اور جس نے ریا کاری کی، اللہ اس کی ریا کاری ظاہر کر دے گا۔' ہم نے ان سے کہا: 'ایسا لگتا ہے جیسے آپ نے اس شخص پر تعریض کی ہے۔' انہوں نے کہا: 'یہ شخص آج تمہارے سامنے قرآن پڑھ رہا ہے، اور کل حروری (خارجی) بن کر نکلے گا؛' تو وہ حروریہ کا سرغنہ بنا، اور اس کا نام مرداس تھا (2)۔

اور حسن بصری سے مروی ہے کہ ان کے پاس عمرو بن عبید داخل ہوئے تو انہوں نے کہا: 'یہ بصرہ کے نوجوانوں کا سردار ہے اگر یہ کوئی نئی بات (بدعت) پیدا نہ کرے۔' پھر تقدیر کے بارے میں اس کا وہی معاملہ ہوا جو ہوا، یہاں تک کہ اس کے عام بھائیوں نے اسے چھوڑ دیا۔ اور انہوں نے ایوب سے کہا: 'یہ اہل بصرہ کے نوجوانوں کا سردار ہے؛' انہوں نے کوئی استثنا نہیں کیا۔ اور شعبی سے مروی ہے کہ انہوں نے داؤد الاودی (3) سے کہا جب وہ ان سے بحث کر رہا تھا: 'تم نہیں مرو گے یہاں تک کہ تمہارے سر پر داغ دیا جائے گا،' اور ایسا ہی ہوا (4)۔

اور مروی ہے کہ عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ کے پاس مذحج کے کچھ لوگ (5) آئے جن میں الاشتر بھی تھا، تو وہ چڑھے...

---

(1) الرسالہ القشیریہ 3/ 176، اور احکام القرآن لابن العربی 3/ 1119۔ (2) ہمیں یہ نہیں ملا، اور مرداس: وہ ابن ادیہ ہے - جو اس کی ماں ہے - ابن حدیر، ابو بلال التمیمی۔ دیکھئے الکامل لابن الاثیر 2/ 517 اور 582 حوادث سنہ (58) اور (61) ہجری۔ (3) (ز) اور (د) اور (م) میں: الازدی، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) اور ماخذ سے ہے۔ (4) نوادر الاصول ص 271۔ (5) اس کے بعد (ظ) میں ہے: بنی۔

He looked at him, confirmed it, and asked: "Who is this?" They replied: "Malik ibn al-Harith." He said: "What is with him, may Allah fight him?! I surely see a difficult day for the Muslims because of him." And what happened during the Fitna (civil strife) happened because of him (1).

It was narrated from Uthman ibn Affan (RA): that Anas ibn Malik entered upon him, having passed through the market and looked at a woman. When Uthman looked at him, he said: "One of you enters upon me with the traces of adultery in his eyes?!" Anas said to him: "Is it revelation after the Messenger of Allah (PBUH)?!" He replied: "No! But it is a proof, insight (firasah), and truthfulness (2)." Many such accounts are reported from the Companions and the Successors, may Allah be pleased with them all.

Second: Abu Bakr ibn al-Arabi said: "If it is established that discernment (tawassum) and insight (tafarrus) are ways of perceiving meanings, no legal ruling follows from them, and neither the one discerned nor the discerner is held by it. The Chief Judge of the Shami Maliki school in Baghdad, during my time in Sham, used to judge by insight in legal matters, following the path of Iyas ibn Mu'awiyah when he was a judge. Our Shaykh, Fakhr al-Islam Abu Bakr al-Shashi, wrote a treatise refuting him; he wrote it for me in his own hand and gave it to me. This is correct; for the ways of legal rulings are known in Sharia, and are established with certainty, and insight is not one of them."

Allah's Saying: {And indeed, they are on an established road. (76) Indeed in that is a sign for the believers. (77) And indeed, the companions of the thicket were wrongdoers. (78) So We took retribution from them, and indeed, both [cities] are on a clear highway. (79)}

Allah's Saying: {And indeed, they} - meaning: the towns of the people of Lot. {are on an established road} - i.e., on the path of your people, O Muhammad, to Sham (3). {Indeed in that is a sign for the believers} - i.e., a lesson for those who believe (4). {And indeed, the companions of the thicket were wrongdoers} - He means the people of Shu'ayb, who were people of dense woods and gardens.

---

(1) Reported by Ahmad in Al-Ilal 1/315, Al-Khatib Al-Baghdadi in Tarikh Baghdad 7/119-120, and Ibn Asakir in Tarikh Madinat Dimashq 56/377-378. (2) Al-Risala al-

Qushayriyya 3/183. (3) Al-Waseet 3/50 and attributed it to Ibn Abbas (RA). (4) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 3/185.

सूरह अल-हिज्र: आयत ७५ - ७९ | २३६

उसने उस पर गौर किया और उसकी पुष्टि की और पूछा: "यह कौन है?" उन्होंने कहा: "मालिक इब्न अल-हारिस।" उसने कहा: "उसे क्या हुआ है, अल्लाह उसे तबाह करे?! मैं निश्चित रूप से उसके कारण मुसलमानों के लिए एक कठिन दिन देख रहा हूँ।" और फितना (गृहयुद्ध) के दौरान जो हुआ वह उसी के कारण हुआ (१)।

उस्मान इब्न अफ़ान (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि: अनस इब्न मालिक उनके पास आए, वे बाज़ार से गुज़रे थे और एक महिला को देखा था। जब उस्मान ने उन्हें देखा, तो उन्होंने कहा: "तुम में से कोई मेरी उपस्थिति में आता है और उसकी आँखों में व्यभिचार के निशान होते हैं?!" अनस ने उनसे कहा: "क्या अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के बाद कोई वही (प्रकाशना) है?!" उन्होंने उत्तर दिया: "नहीं! बल्कि यह एक प्रमाण, अंतर्दृष्टि (फ़िरासा) और सच्चाई है (२)।" सहाबा और ताबेईन (रज़ियल्लाहु अन्हुम) से ऐसे बहुत से वृत्तांत मिलते हैं।

दूसरा: अबू बक्र इब्न अल-अरबी ने कहा: "यदि यह सिद्ध हो जाता है कि समझ (तवस्सुम) और अंतर्दृष्टि (तफ़र्रुस) अर्थों को समझने के तरीके हैं, तो उनसे कोई कानूनी निर्णय नहीं निकलता, और न ही किसी चिन्हित व्यक्ति या अंतर्दृष्टि रखने वाले को इसके द्वारा पकड़ा जाता है। बगदाद में शामी मलिकी स्कूल के मुख्य न्यायाधीश, शाम में मेरे रहने के दौरान, कानूनी मामलों में अंतर्दृष्टि द्वारा न्याय करते थे, इयास इब्न मुआविया के मार्ग का अनुसरण करते हुए जब वे न्यायाधीश थे। हमारे शेख, फख्र अल-इस्लाम अबू बक्र अल-शाशी ने उनके खंडन में एक ग्रंथ लिखा था; उन्होंने इसे मेरे लिए अपने हाथ से लिखा और मुझे दिया। यह सही है; क्योंकि कानूनी फैसलों के तरीके शरीयत में ज्ञात हैं, और निश्चित रूप से स्थापित हैं, और अंतर्दृष्टि उनमें से नहीं है।"

अल्लाह का फरमान: {और निस्संदेह, वे एक स्थायी मार्ग पर हैं। (७६) निःसंदेह इसमें ईमान वालों के लिए एक निशानी है। (७७) और निस्संदेह, घने जंगल वाले (ऐकह वाले) अत्याचारी थे। (७८) तो हमने उनसे बदला लिया, और निस्संदेह, वे दोनों एक स्पष्ट मार्ग पर हैं। (७९)}

अल्लाह का फरमान: {और निस्संदेह, वे} - अर्थात: लूत की कौम की बस्तियाँ। {एक स्थायी मार्ग पर हैं} - यानी, हे मुहम्मद, आपकी कौम के शाम जाने के रास्ते पर (३)। {निःसंदेह इसमें ईमान वालों के लिए एक निशानी है} - यानी, विश्वास करने वालों के लिए एक सबक (४)। {और निस्संदेह, घने जंगल वाले अत्याचारी थे} - उनका मतलब शुएब की कौम से है, जो घने जंगलों और उद्यानों के मालिक थे।

(१) अहमद ने अल-इलाला १/३१५ में, अल-खतीब अल-बगदादी ने तारीख बगदाद ७/११९-१२० में, और इब्न असाकिर ने तारीख मदीना दमिश्क ५६/३७७-३७८ में इसे उद्धृत किया है। (२) अर-रिसाला अल-कुशायरिया ३/१८३। (३) अल-वसीत ३/५० और इसे इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की ओर संकेत किया। (४) अज़-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान ३/१८५।

اس نے اس پر نظر ڈالی اور اس کی تصدیق کی اور کہا: "یہ کون ہے؟" انہوں نے کہا: "مالک بن الحارث۔" اس نے کہا: "اس اسے کیا ہوا ہے، اللہ اسے غارت کرے؟! میں یقیناً اس کی وجہ سے مسلمانوں کے لیے ایک سخت دن دیکھ رہا ہوں۔" چنانچہ فتنہ میں جو کچھ ہوا وہ اس کی وجہ سے ہوا (۱)۔

اور حضرت عثمان بن عفان رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ: حضرت انس بن مالک ان کے پاس آئے، وہ بازار سے گزرے تھے اور ایک عورت کو دیکھا تھا۔ جب عثمان نے انہیں دیکھا تو فرمایا: "تم میں سے کوئی میرے پاس آتا ہے اور اس کی آنکھوں میں زنا کا اثر ہوتا ہے؟" انس نے ان سے کہا: "کیا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے بعد کوئی وحی ہے؟" انہوں نے فرمایا: "نہیں! بلکہ یہ ایک برہان (دلیل)، فراست اور سچائی ہے (۲)۔" صحابہ اور تابعین رضی اللہ عنہم اجمعین سے اس جیسی بہت سی مثالیں منقول ہیں۔

دوسری بات: ابو بکر بن العربی نے کہا: "اگر یہ ثابت ہو جائے کہ توسُّم (نشانیوں سے پہچاننا) اور تفرُّس (فراست سے کام لینا) معانی کے ادراک کے ذرائع ہیں؛ تو ان پر کوئی حکم مرتب نہیں ہوتا، اور نہ ہی ان کی بنیاد پر کسی پر کوئی گرفت کی جا سکتی ہے۔ بغداد میں شامی مالکی قاضی القضاۃ میرے قیامِ شام کے زمانے میں احکام میں فراست سے فیصلہ کرتے تھے، ایاس بن معاویہ کے طریقے پر جب وہ قاضی تھے۔ ہمارے شیخ فخر الاسلام ابو بکر الشاشی نے ان کے رد میں ایک کتابچہ تصنیف کیا، انہوں نے وہ اپنے ہاتھ سے لکھ کر مجھے دیا تھا۔ یہ درست ہے؛ کیونکہ احکام کے مدارک شرعاً معلوم اور قطعی طور پر مدرک ہیں، اور فراست ان میں سے نہیں ہے۔"

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَإِنَّهَا لَبِسَبِيلٍ مُقِيمٍ ۝ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِلْمُؤْمِنِينَ ۝ وَإِنْ كَانَ أَصْحَابُ الْأَيْكَةِ لَظَالِمِينَ ۝ فَانْتَقَمْنَا مِنْهُمْ وَإِنَّهُمَا لَبِإِمَامٍ مُبِينٍ ۝}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَإِنَّهَا} یعنی: قومِ لوط کی بستیاں۔ {لَبِسَبِيلٍ مُقِيمٍ} یعنی: اے محمد! آپ کی قوم کے شام جانے والے راستے پر (۳)۔ {إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِلْمُؤْمِنِينَ} یعنی: تصدیق کرنے والوں کے لیے ایک عبرت ہے (۴)۔ {وَإِنْ كَانَ أَصْحَابُ الْأَيْكَةِ لَظَالِمِينَ} اس سے مراد قومِ شعیب ہے، وہ گھنے جنگلوں اور باغوں والے تھے۔

---

(۱) اسے احمد نے العلل ۳۱۵/۱ میں، الخطیب البغدادی نے تاریخ بغداد ۱۱۹/۷-۱۲۰ میں، اور ابن عساکر نے تاریخ مدینہ دمشق ۳۷۷/۵۶-۳۷۸ میں روایت کیا ہے۔ (۲) الرسالہ القشیریہ ۱۸۳/۳۔ (۳) الوسیط ۳/ ۵۰ اور اسے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی طرف منسوب کیا۔ (۴) معانی القرآن للزجاج ۳/ ۱۸۵۔

237 Surah Al-Hijr: Verses 76 - 80

...and fruitful trees (1). Al-Aykah: the thicket (2), which is a group of trees, and the plural is Al-Ayk (3). It is narrated that their trees were 'Dawm' (doum palms), which is 'Al-Muql' (4). Al-Nabigha said: She reveals with the two front feathers of a dove of a thicket, cool hail-like teeth whose gums are blackened with kohl (5). It was said: Al-Aykah is the name of the village. And it was said: the name of the town (6). Abu Ubaida said: Al-Aykah and Laykah are their city, just like Bakkah is to Makkah (7). The story of Shu’ayb and his people was mentioned previously (8). {And indeed, they are both on a clear highway} Meaning: on a path that is clear in itself, meaning the city of the people of Lot and the site of the companions of Al-Aykah; those who pass by them take heed (9). His Almighty saying: {And certainly did the companions of Al-Hijr deny the messengers} Al-Hijr applies to several meanings: among them is the Hijr of the Kaaba. And among them: Al-Haraam (the forbidden); Allah Almighty said: {and [He has made] a barrier that is forbidden} [Al-Furqan: 53] meaning: a forbidden prohibition. And Al-Hijr: the mind; Allah Almighty said: {for one who has Hijr (understanding)} [Al-Fajr: 5]. And Al-Hijr: the lap of the shirt; and the pronunciation with 'fatha' (Hajr) is more eloquent. And Al-Hijr: the mare.

(1) See Al-Waseet 3/50. (2) Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra 2/91, and Tafsir al-Tabari 14/100, attributing it to Al-Dahhak, and Al-Mawardi attributed it in Al-Nukat wal-Uyun 3/168 to Mujahid. (3) Tafsir al-Razi 19/204, and Lisan al-Arab (Ayk). (4) Tafsir al-Tabari 14/100, and Al-Nukat wal-Uyun 3/168, and Zad al-Masir 19/204, and Al-Tabari attributed it to Qatada, and Ibn al-Jawzi to Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both. Al-Muql: the fruit of the doum tree, a tonic for the stomach. Al-Qamus (Muql), see Al-Muharrar al-Wajiz 3/371, and Tahdhib al-Lughah 10/415. (5) Diwan Al-Nabigha p. 40, and Al-Qadimah; its plural is Qawadim, which are four or ten feathers in the front of the wing. The poet likened the lips for their thinness to the two front feathers of a dove, and likened the teeth to hail for their intense whiteness. Al-Qamus al-Muhit (Qadam), and Diwan al-Ma'ani by Al-Askari 1/238. (6) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/375, and Al-Sihah (Ayk). (7) Al-Nukat wal-Uyun 3/168, and Lisan al-Arab (Ayk). (8) 9/280 - 281. (9) Tafsir al-Tabari 14/98, Tafsir al-Samarqandi 2/223, Al-Waseet 3/50, and Zad al-Masir 4/410.

237 सूरा अल-हिज्र: आयतें 76 - 80

...और फलदायी वृक्ष (1)। अल-अयका: झाड़ी (2), जो पेड़ों का एक समूह है, और बहुवचन अल-अयक (3) है। यह बताया गया है कि उनके पेड़ 'दौम' (ताड़ के पेड़) थे, जो 'अल-मुक्ल' (4) है। अल-नाबिगा ने कहा: वह एक कुंज की कबूतर के दो सामने के पंखों से प्रकट होती है, ओलों जैसे ठंडे दाँत जिनके मसूड़े सुरमे से काले किए गए हैं (5)। कहा गया: अल-अयका गाँव का नाम है। और कहा गया: शहर का नाम (6)। अबू उबैदा ने कहा: अल-अयका और लैका उनके शहर हैं, जैसे मक्का के लिए बक्का (7)। शुएब और उनकी कौम की कहानी पहले बताई जा चुकी है (8)। {और वास्तव में, वे दोनों एक खुले मार्ग पर हैं} अर्थात्: स्वयं में एक स्पष्ट मार्ग पर, जिसका अर्थ है लूत की कौम का शहर और अल-अयका के लोगों का स्थान; जो उनसे गुज़रते हैं वे उनसे सबक लेते हैं (9)। अल्लाह तआला का फरमान: {और वास्तव में, अल-हिज्र के निवासियों ने रसूलों को झुठलाया} अल-हिज्र के कई अर्थ हैं: उनमें से काबा का हिज्र है। और उनमें से: हराम (वर्जित); अल्लाह तआला ने फरमाया: {और [उसने बनाया] एक रुकावट जो वर्जित है} [अल-फुरकान: 53] अर्थात्: एक वर्जित निषेध। और अल-हिज्र: अक्ल (बुद्धि); अल्लाह तआला ने फरमाया: {उसके लिए जिसके पास हिज्र (समझ) है} [अल-फज्र: 5]। और अल-हिज्र: कमीज की गोद; और 'फतह' के साथ उच्चारण अधिक प्रभावशाली है। और अल-हिज्र: घोड़ी।

(1) अल-वसीत 3/50 देखें। (2) अल-फर्रा द्वारा मानी अल-कुरान 2/91, और तफसीर अल-तबारी 14/100, इसे अद-दहाक को जिम्मेदार ठहराते हुए, और अल-मावर्दी ने अल-नुकत वल-उयून 3/168 में इसे मुजाहिद को जिम्मेदार ठहराया। (3) तफसीर अल-राज़ी 19/204, और लिसान अल-अरब (अयक)। (4) तफसीर अल-तबारी 14/100, और अल-नुकत वल-उयून 3/168, और ज़ाद अल-मसीर 19/204, और तबरी ने इसे कतादा को जिम्मेदार ठहराया, और इब्न अल-जौज़ी ने इब्न अब्बास को, अल्लाह उन दोनों से खुश हो। अल-मुक्ल: दौम के पेड़ का फल, पेट के लिए टॉनिक। अल-कामूस (मुक्ल), अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/371 देखें, और तहजीब अल-लुगह 10/415। (5) दीवान अल-नाबिगा पृष्ठ 40, और अल-कादिमा; इसका बहुवचन कवादिम है, जो पंख के आगे के चार या दस पंख होते हैं। कवि ने पतलेपन के लिए होठों की तुलना कबूतर के सामने के दो पंखों से की, और दांतों की उनकी सफेदी के लिए ओलों से तुलना की। अल-कामूस अल-मुहीत (कदम), और अल-अस्करी द्वारा दीवान अल-मानी 1/238। (6) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/375, और अल-सिहाह (अयक)। (7) अल-नुकत वल-उयून 3/168, और लिसान अल-अरब (अयक)। (8)

9/280 - 281। (9) तफसीर अल-तबारी 14/98, तफसीर अल-समरकंदी 2/223, अल-वसीत 3/50, और ज़ाद अल-मसीर 4/410।

۲۳۷ سورة الحجر: الآيات ۷۶ - ۸۰

...اور پھلدار درخت (۱)۔ والأَيْكَةُ: الغَيْضَةُ (۲)، اور یہ درختوں کا مجموعہ ہے، اور اس کی جمع: الأَيْكُ (۳) ہے۔ اور روایت ہے کہ ان کے درخت دَوْم (ایک قسم کا کھجور) تھے، اور وہ المُقْل (۴) ہے۔ نابغہ نے کہا: تَجْلُو بقادِمَتَيْ حمامةِ أَيْكَةٍ بَرَداً أُسِفَّ لِثاتُه بالإِثْمِدِ (۵) (وہ ایک گھنے باغ کی کبوتری کے پروں کے ذریعے ظاہر کرتی ہے، اولوں جیسے ٹھنڈے دانت جن کے مسوڑھوں کو سرمے سے کالا کیا گیا ہو)۔ اور کہا گیا: الایکہ گاؤں کا نام ہے۔ اور کہا گیا: بستی کا نام (۶)۔ اور ابو عبیدہ نے کہا: الأَيْكَة اور لَيْكَة ان کا شہر ہے، جس طرح مکّہ سے بکَّة کی نسبت ہے (۷)۔ اور شعیب اور ان کی قوم کا واقعہ پہلے گزر چکا ہے (۸)۔ ﴿وَإِنَّهُمَا لَبِإِمَامٍ مُبِينٍ﴾ یعنی: اپنے آپ میں ایک واضح راستے پر، اس سے مراد قوم لوط کا شہر اور اصحاب الایکہ کا علاقہ ہے، جو ان کے پاس سے گزرتا ہے وہ ان سے عبرت حاصل کرتا ہے (۹)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَقَدْ كَذَّبَ أَصْحَابُ الْحِجْرِ الْمُرْسَلِينَ﴾ الحِجْر کے کئی معانی ہیں: ان میں سے حِجْرِ کعبہ ہے۔ اور ان میں سے: الحَرَام؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَيُحْجَرًا مَحْجُورًا﴾ [الفرقان: ۵۳] یعنی: حرام کیا ہوا حرام۔ والحِجْرُ: العَقْل؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿لِذِي حِجْرٍ﴾ [الفجر: ۵] والحِجْر: قمیص کا دامن؛ اور فتح کے ساتھ زیادہ فصیح ہے۔ والحِجْرُ: گھوڑی۔

(۱) ينظر الوسيط ۳/ ۵۰ ـ (۲) معاني القرآن للفراء ۲/ ۹۱ ، وتفسير الطبري ۱۴/ ۱۰۰ وعزاه إلى الضحاك، وعزاه الماوردي في النكت والعيون ۳/ ۱۶۸ إلى مجاهد. (۳) تفسير الرازي ۱۹/ ۲۰۴ ، ولسان العرب (أيك). (۴) تفسير الطبري ۱۴/ ۱۰۰ ، والنكت والعيون ۳/ ۱۶۸ ، وزاد المسير ۱۹/ ۲۰۴ ، وعزاه الطبري إلى قتادة، وابن الجوزي إلى ابن عباس رضي الله عنهما. والمُقْل: ثَمَر شجر الدَّوْم، مُقوٍّ للمعدة. القاموس (مقل)، وينظر المحرر الوجيز ۳/ ۳۷۱ ، وتهذيب اللغة ۱۰/ ۴۱۵ ـ (۵)

ديوان النابغة ص ٤٠ ، والقادمة؛ جمعها قوادم، وهي أربع أو عشر ريشات في مقدم الجناح، شبَّه الشاعر الشفتين لرقتهما بقادمتي حمامة، وشبَّه الأسنان بالبَرَد لشدة بياضه. القاموس المحيط (قدم)، وديوان المعاني للعسكري ١/ ٢٣٨ ـ (٦) إعراب القرآن للنحاس ٢/ ٣٧٥ ، والصحاح (أيك). (٧) النكت والعيون ٣/ ١٦٨ ، ولسان العرب (أيك). (٨) ٩/ ٢٨٠ - ٢٨١ ـ (٩) تفسير الطبري ١٤/ ٩٨ ، وتفسير السمرقندي ٢/ ٢٢٣ ، والوسيط ٣/ ٥٠ ، وزاد المسير ٤/ ٤١٠ ـ

Page 238 Surah Al-Hijr: Verse 80

...female. And Al-Hijr: are the dwellings of Thamud, and that is what is meant here, i.e., the city; said by Al-Azhari(1). Qatada: It is between Mecca and Tabuk, and it is the valley where Thamud lived(2). Al-Tabari: It is a land between Al-Hijaz and Al-Sham (Greater Syria), and they are the people of Salih(3). He said: {the messengers} and he was Salih alone, but whoever disbelieves in one prophet has disbelieved in all the prophets; because they are on one religion in the fundamentals, so it is not permissible to differentiate between them. And it was said: They disbelieved in Salih and those who followed him and those who preceded him from among the prophets as well(4). And Allah knows best. Al-Bukhari(5) narrated from Ibn Umar that when the Messenger of Allah ﷺ arrived at Al-Hijr during the Battle of Tabuk, he commanded them not to drink from its well, nor to draw water from it. They said: We have already kneaded dough and drawn water. So the Messenger of Allah ﷺ commanded them to pour out the water and to throw away that dough. And in "Al-Sahih"(6) from Ibn Umar that the people stopped with the Messenger of Allah ﷺ at Al-Hijr, the land of Thamud, and they drew water from its wells and kneaded dough with it. So the Messenger of Allah ﷺ commanded them to pour out what they had drawn, and to feed the dough to the camels, and he commanded them to draw water from the well which the she-camel used to drink from. And he also narrated from Ibn Umar who said: We passed with the Messenger of Allah ﷺ by Al-Hijr, and the Messenger of Allah ﷺ said to us: "Do not enter the dwellings of those who wronged themselves unless you are weeping, lest what befell them should befall you." Then he urged his mount and hastened(7). I say: In this verse, whose ruling the Lawgiver explained and whose matter He clarified, there are eight issues derived by the scholars, and about some of which the jurists disagreed:

Footnotes: (1) Tahdhib al-Lugha 4/130-133, and see al-Sihah (Hijr). (2) See al-Nukat wal-Uyun 3/169, and al-Muharrar al-Wajiz 3/372, and Zad al-Masir 4/411. (3) Tafsir al-Tabari 10/282, and Ibn al-Jawzi cited it in Zad al-Masir 4/441 and attributed it to Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). (4) See al-Muharrar al-Wajiz 3/372, and Tafsir al-Baghawi 3/55, and al-Kashshaf 2/396, and Zad al-Masir 4/411. (5) In his Sahih (3378). (6) Al-Bukhari (3379), and Muslim (2981), and the wording is his. (7) Al-Bukhari (3380), and Muslim (2980): (39), and the wording is his.

पृष्ठ २३८ सूरा अल-हिज्र: आयत ८०

...मादा। और अल-हिज्र: समूद के घर हैं, और यहाँ यही अभिप्रेत है, यानी शहर; अल-अज़हरी(१) ने कहा। क़तादा: यह मक्का और तबूक के बीच है, और यह वह घाटी है जिसमें समूद रहते थे(२)। अल-तबरी: यह हिजाज़ और शाम (सीरिया) के बीच की भूमि है, और वे सालेह की कौम हैं(३)। उन्होंने कहा: {रसूलों} और वह अकेले सालेह थे, लेकिन जिसने भी एक नबी को झुठलाया, उसने सभी नबियों को झुठलाया; क्योंकि वे मौलिक सिद्धांतों में एक ही धर्म पर हैं, इसलिए उनके बीच भेदभाव करना जायज़ नहीं है। और यह कहा गया: उन्होंने सालेह को और उनके अनुयायियों को और उनसे पहले के नबियों को भी झुठलाया(४)। और अल्लाह बेहतर जानता है। अल-बुखारी(५) ने इब्न उमर से रिवायत की है कि जब अल्लाह के रसूल ﷺ तबूक के युद्ध के दौरान अल-हिज्र पहुँचे, तो उन्होंने उन्हें आदेश दिया कि वे इसके कुएं से पानी न पिएं और न ही इससे पानी निकालें। उन्होंने कहा: हमने आटा गूंथ लिया है और पानी निकाल लिया है। तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें पानी बहा देने और उस गूंथे हुए आटे को फेंक देने का आदेश दिया। और "सहीह"(६) में इब्न उमर से है कि लोग अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ समूद की भूमि अल-हिज्र में रुके और उन्होंने उसके कुओं से पानी निकाला और उससे आटा गूंथा। तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें वह पानी बहा देने का आदेश दिया जो उन्होंने निकाला था, और गूंथे हुए आटे को ऊंटों को खिलाने का आदेश दिया, और उन्हें उस कुएं से पानी निकालने का आदेश दिया जिससे ऊंटनी पिया करती थी। और उन्होंने इब्न उमर से यह भी रिवायत की कि उन्होंने कहा: हम अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ अल-हिज्र से गुजरे, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने हमसे कहा: "उन लोगों के घरों में प्रवेश न करो जिन्होंने स्वयं पर अत्याचार किया, सिवाय इसके कि तुम रो रहे हो, कहीं ऐसा न हो कि जो उन पर बीती वही तुम पर भी बीत जाए।" फिर उन्होंने अपनी सवारी को हांका और तेज़ चले(७)। मैंने कहा: इस आयत में, जिसके हुक्म को शरीअत देने वाले ने स्पष्ट किया और जिसके मामले को समझाया, आठ मसले हैं, जिन्हें विद्वानों ने निकाला है और जिनमें से कुछ पर फकीहों (धर्मशास्त्रियों) में मतभेद है:

फुटनोट: (१) तहज़ीब अल-लुग़ा ४/ १३० - १३३, और अल-सिहाह (हिज्र) देखें। (२) अल-नुकात वल-उयून ३/१६९, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/३७२, और ज़ाद अल-मसीर ४/४११ देखें। (३) तफ़सीर अल-तबरी १०/ २८२, और इब्न अल-जौज़ी ने इसे ज़ाद अल-मसीर ४/४४१ में उद्धृत किया और इसे इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से संबंधित किया। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/ ३७२, और तफ़सीर अल-बगवी ३/ ५५, और अल-कश्शाफ़ २/ ३९६, और ज़ाद अल-मसीर ४/४११ देखें। (५)

अपनी सहीह (३३७८) में। (६) बुखारी (३३७९), और मुस्लिम (२९८१) और शब्द उन्हीं के हैं। (७) बुखारी (३३८०), और मुस्लिम (२९८०): (३९) और शब्द उन्हीं के हैं।

صفحہ ۲۳۸ سورۃ الحجر: آیت ۸۰

... مادہ۔ اور الحجر: ثمود کے گھر ہیں، اور یہی یہاں مراد ہے، یعنی شہر؛ یہ ازہری(۱) نے کہا۔ قتادہ: یہ مکہ اور تبوک کے درمیان ہے، اور یہ وہ وادی ہے جس میں قومِ ثمود رہتی تھی(۲)۔ طبری: یہ حجاز اور شام کے درمیان ایک زمین ہے، اور وہ قومِ صالح ہیں(۳)۔ انہوں نے کہا: {رسولوں} اور وہ اکیلے صالح علیہ السلام تھے، لیکن جس نے ایک نبی کی تکذیب کی، اس نے تمام انبیاء کی تکذیب کی؛ کیونکہ وہ اصولوں میں ایک ہی دین پر ہیں، لہٰذا ان کے درمیان تفریق جائز نہیں۔ اور یہ کہا گیا: انہوں نے صالح علیہ السلام، ان کے متبعین اور ان سے پہلے گزرنے والے انبیاء کی بھی تکذیب کی(۴)۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ بخاری(۵) نے ابن عمر رضی اللہ عنہما سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ جب غزوہ تبوک میں الحجر (مقامِ حجر) پہنچے تو آپ ﷺ نے صحابہ کو حکم دیا کہ وہ اس کے کنویں سے پانی نہ پئیں اور نہ ہی اس سے پانی نکالیں۔ صحابہ نے عرض کیا: ہم نے تو آٹا گوندھ لیا ہے اور پانی نکال لیا ہے۔ تو رسول اللہ ﷺ نے انہیں حکم دیا کہ وہ پانی بہا دیں اور اس گوندھے ہوئے آٹے کو پھینک دیں۔ اور "صحیح"(۶) میں ابن عمر رضی اللہ عنہما سے مروی ہے کہ لوگ رسول اللہ ﷺ کے ساتھ قومِ ثمود کی سرزمین الحجر میں اترے، تو انہوں نے اس کے کنوؤں سے پانی نکالا اور اس سے آٹا گوندھا۔ تو رسول اللہ ﷺ نے انہیں حکم دیا کہ جو پانی انہوں نے نکالا ہے اسے بہا دیں، اور گوندھا ہوا آٹا اونٹوں کو کھلا دیں، اور انہیں حکم دیا کہ اس کنویں سے پانی بھریں جس پر اونٹنی پانی پینے آتی تھی۔ اور ابن عمر رضی اللہ عنہما ہی سے یہ بھی مروی ہے کہ انہوں نے کہا: ہم رسول اللہ ﷺ کے ساتھ الحجر سے گزرے، تو رسول اللہ ﷺ نے ہم سے فرمایا: "ان لوگوں کی بستیوں میں داخل نہ ہو جنہوں نے اپنی جانوں پر ظلم کیا سوائے اس کے کہ تم رو رہے ہو، مبادا کہ تم پر بھی وہی عذاب آ جائے جو ان پر آیا تھا"۔ پھر آپ

ﷺ نے اپنی سواری کو تیز ہانکا(۷)۔ میں کہتا ہوں: اس آیت میں، جس کا حکم شارع نے بیان فرما دیا اور جس کے معاملے کو واضح کر دیا، آٹھ مسائل ہیں جن کا استنباط علماء نے کیا ہے اور ان میں سے بعض میں فقہاء کا اختلاف ہے:

حواشی: (۱) تہذیب اللغہ ۴/ ۱۳۰ - ۱۳۳، اور دیکھیے الصحاح (حجر)۔ (۲) دیکھیے النکت والعیون ۳/ ۱۶۹، اور المحرر الوجیز ۳/ ۳۷۲، اور زاد المسیر ۴/ ۴۱۱۔ (۳) تفسیر طبری ۱۰/ ۲۸۲، اور اسے ابن الجوزی نے زاد المسیر ۴/ ۴۴۱ میں ذکر کیا ہے اور اسے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۴) دیکھیے المحرر الوجیز ۳/ ۳۷۲، اور تفسیر بغوی ۳/ ۵۵، اور الکشاف ۲/ ۳۹۶، اور زاد المسیر ۴/ ۴۱۱۔ (۵) اپنی صحیح (۳۳۷۸) میں۔ (۶) بخاری (۳۳۷۹)، اور مسلم (۲۹۸۱) اور الفاظ انہی کے ہیں۔ (۷) بخاری (۳۳۸۰)، اور مسلم (۲۹۸۰): (۳۹) اور الفاظ انہی کے ہیں۔

Page 239 Surat al-Hijr: Verse 80

Firstly: The dislike of entering those places, and some scholars have applied this to entering the cemeteries of non-believers. If a person enters any of those places or cemeteries, it should be in the manner instructed by the Prophet ﷺ, which is with reflection, fear, and haste. The Messenger of Allah ﷺ said: "Do not enter the land of Babylon, for it is cursed" (1).

Issue: The Prophet ﷺ ordered the pouring out of water drawn from the well of Thamud, and the discarding of what was kneaded and baked with it; because it is the water of wrath, and it was not permissible to benefit from it, fleeing from the wrath of Allah. He said: "Feed it to the camels" (2). I say: Such is the ruling for impure water and what is kneaded with it.

Secondly: Malik said: That food and drink which is not permissible for human use can be fed to camels and livestock, as they are not legally responsible. Similarly, he said regarding impure honey: it is fed to bees (3).

Thirdly: The Messenger of Allah ﷺ ordered feeding what was kneaded with this water to camels, and did not order it to be thrown away as he ordered with the meat of domestic donkeys on the day of Khaybar (4); this indicates that the meat of donkeys is more strictly prohibited and more severely impure. The Messenger of Allah ﷺ ordered the earnings of a cupper to be fed to the water-carrying camels and slaves, and that was not due to prohibition or impurity. Al-Shafi'i said: If it were haram (forbidden), he would not have ordered him to feed it to his slave; because the slave is an accountable servant just as he himself is (5).

Footnotes: (1) Al-Mufhim 7/352, and we did not find it with this wording, but what was narrated by Abu Dawood (490) from Ali, who said: My beloved ﷺ forbade me from praying in a cemetery, and forbade me from praying in the land of Babylon for it is cursed. Al-Hafiz Ibn Hajar weakened its chain in Fath al-Bari 1/530. It will appear on page 245 of this volume, and Al-Bukhari mentioned it in Prayer, Chapter 53, with the wording: It is mentioned that Ali disliked praying in the subsidence of Babylon. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1112, and we did not find it with this wording, perhaps he mentioned it by meaning, and the hadith has preceded recently. (3) See Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1121. (4) Narrated by Al-Bukhari (4215) and Muslim (561) from the hadith of Ibn Umar, may Allah be pleased with them. (5) See Ikhtilaf al-Hadith by Al-Shafi'i (in the margin of Al-Umm) 7/344-345.

पृष्ठ २३९ सूरत अल-हिज्र: आयत ८०

पहला: उन स्थानों में प्रवेश करने की नापसंदगी, और कुछ विद्वानों ने इसे काफिरों के कब्रिस्तानों में प्रवेश करने पर लागू किया है। यदि कोई व्यक्ति उन स्थानों या कब्रिस्तानों में प्रवेश करता है, तो उसे उस तरीके से करना चाहिए जिसका मार्गदर्शन पैगंबर ﷺ ने दिया है, जो कि चिंतन, भय और शीघ्रता के साथ है। अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "बाबुल (बेबीलोन) की धरती में प्रवेश न करो; क्योंकि वह शापित है" (१)।

मसला (मुद्दा): पैगंबर ﷺ ने समूद के कुएं से निकाले गए पानी को बहा देने और उससे गूंथी हुई और पकी हुई चीजों को फेंक देने का आदेश दिया; क्योंकि वह प्रकोप का पानी है, इसलिए अल्लाह के प्रकोप से बचने के लिए इसका लाभ उठाना जायज नहीं था। उन्होंने फरमाया: "इसे ऊंटों को खिला दो" (२)। मैं कहता हूँ: अशुद्ध पानी और उससे गूंथी जाने वाली चीज़ों का भी यही हुक्म है।

दूसरा: मालिक ने कहा: जिस भोजन और पेय का उपयोग करना जायज नहीं है, उसे ऊंटों और पशुओं को खिलाया जा सकता है; क्योंकि उन पर कोई कानूनी दायित्व (तक्लीफ) नहीं है; इसी तरह उन्होंने अशुद्ध शहद के बारे में कहा: इसे मधुमक्खियों को खिलाया जाता है (३)।

तीसरा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने इस पानी से गूंथी हुई चीज़ को ऊंटों को खिलाने का आदेश दिया, और उसे फेंकने का आदेश नहीं दिया जैसा कि उन्होंने खैबर के दिन पालतू गधों के मांस के बारे में दिया था (४); इससे पता चलता है कि गधों का मांस हराम होने में अधिक कठोर और अपवित्रता में अधिक गहरा है। अल्लाह के रसूल ﷺ ने पछाना लगाने वाले (हज्जाम) की कमाई को पानी ढोने वाले ऊंटों और गुलामों को खिलाने का आदेश दिया, और वह हराम या अपवित्रता के कारण नहीं था। शाफ़ई ने कहा: यदि वह हराम होता, तो वह उसे अपने गुलाम को खिलाने का आदेश नहीं देते; क्योंकि गुलाम भी उसी तरह एक जवाबदेह सेवक है जैसे वह खुद है (५)।

पाद टिप्पणियाँ: (१) अल-मुफ्हिम ७/३५२, और हमें यह इन शब्दों के साथ नहीं मिला, बल्कि वह मिला जो अबू दाऊद (४९०) ने अली से रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: मेरे महबूब ﷺ ने मुझे कब्रिस्तान में नमाज पढ़ने से मना किया, और मुझे बाबुल की धरती में नमाज पढ़ने से मना किया क्योंकि वह शापित है। हाफ़िज़ इब्न हजर ने फ़त्ह अल-बारी १/५३० में इसकी शृंखला (इसनाद) को कमजोर बताया है। यह इस खंड के पृष्ठ २४५ पर आएगा और बुखारी ने नमाज, अध्याय ५३ में इसे इन शब्दों के साथ उल्लेख किया है: उल्लेख है कि अली ने बाबुल के धंसाव (खस्फ) में नमाज पढ़ना

नापसंद किया। (२) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान ३/१११२, और हमें यह इन शब्दों के साथ नहीं मिला, शायद उन्होंने इसे अर्थ के साथ उल्लेख किया है, और हदीस हाल ही में गुजरी है। (३) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान ३/११२१ देखें। (४) इसे बुखारी (४२१५) और मुस्लिम (५६१) ने इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से निकाला है। (५) शाफ़ई द्वारा इख्तिलाफ अल-हदीस (अल-उम्म के हाशिये में) ७/३४४-३४५ देखें।

صفحہ ۲۳۹ سورۃ الحجر: آیت ۸۰

پہلا: ان مقامات میں داخل ہونے کی کراہت، اور بعض علماء نے اسی پر کافروں کے قبرستانوں میں داخل ہونے کو محمول کیا ہے؛ پس اگر انسان ان مقامات اور قبرستانوں میں سے کسی میں داخل ہو تو اس صفت پر ہو جس کی طرف نبی ﷺ نے عبرت، خوف اور جلدی کرنے کی رہنمائی فرمائی ہے۔ اور رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «بابل کی زمین میں داخل نہ ہو؛ کیونکہ وہ ملعون ہے»(۱)۔

مسئلہ: نبی ﷺ نے ثمود کے کنویں سے بھرے ہوئے پانی کو بہانے اور اس سے گوندھے ہوئے آٹے اور پکی ہوئی روٹی کو پھینک دینے کا حکم دیا؛ اس وجہ سے کہ وہ غضب کا پانی ہے، لہٰذا اللہ کے غضب سے بچتے ہوئے اس سے نفع اٹھانا جائز نہیں تھا۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا: «اسے اونٹوں کو کھلا دو»(۲)۔ میں کہتا ہوں: ناپاک پانی اور اس سے گوندھی جانے والی چیزوں کا یہی حکم ہے۔

دوسرا: مالک نے کہا: جس کھانے پینے کی چیز کا استعمال کرنا جائز نہ ہو، اسے اونٹوں اور چوپایوں کو کھلانا جائز ہے؛ کیونکہ ان پر کوئی شرعی ذمہ داری نہیں ہے؛ اسی طرح انہوں نے ناپاک شہد کے بارے میں کہا: یہ شہد کی مکھیوں کو کھلایا جائے گا(۳)۔

تیسرا: رسول اللہ ﷺ نے اس پانی سے گوندھی ہوئی چیز اونٹوں کو کھلانے کا حکم دیا، اور اسے پھینکنے کا حکم نہیں دیا جیسا کہ آپ ﷺ نے خیبر کے دن گھریلو گدھوں کے گوشت کے بارے میں حکم دیا تھا(۴)؛ پس یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ گدھوں کا گوشت تحریم میں زیادہ سخت اور نجاست میں زیادہ غلیظ ہے۔ اور رسول اللہ ﷺ نے پچھنا لگانے والے (حجام) کی کمائی کو پانی

ڈھونے والے اونٹوں اور غلاموں کو کھلانے کا حکم دیا، اور وہ تحریم یا نجاست کی وجہ سے نہیں تھا۔ شافعی نے کہا: اگر وہ حرام ہوتا تو آپ ﷺ اسے اپنے غلام کو کھلانے کا حکم نہ دیتے؛ کیونکہ وہ (غلام) بھی اسی طرح مکلف بندہ ہے جیسے وہ خود ہے(۵)۔

حواشی: (۱) المفہم ۷/ ۳۵۲، اور ہمیں ان الفاظ کے ساتھ نہیں ملا، بلکہ جو مروی ہے اسے ابو داؤد (۴۹۰) نے علی سے روایت کیا، انہوں نے کہا: میرے محبوب ﷺ نے مجھے قبرستان میں نماز پڑھنے سے منع کیا، اور مجھے بابل کی زمین میں نماز پڑھنے سے منع کیا کیونکہ وہ ملعون ہے۔ حافظ ابن حجر نے فتح الباری ۱/ ۵۳۰ میں اس کی سند کو ضعیف قرار دیا ہے۔ اور اس جلد کے صفحہ ۲۴۵ پر آئے گا اور بخاری نے الصلاۃ، باب ۵۳ میں اسے ان الفاظ کے ساتھ معلق ذکر کیا ہے: اور ذکر کیا جاتا ہے کہ علی نے بابل کے دھنسنے (خسف) کی جگہ نماز پڑھنے کو ناپسند کیا۔ (۲) احکام القرآن لابن العربی ۳/ ۱۱۱۲، اور ہمیں ان الفاظ کے ساتھ نہیں ملا، شاید انہوں نے اسے بالمعنی ذکر کیا ہے، اور حدیث ابھی پیچھے گزری ہے۔ (۳) دیکھئے احکام القرآن لابن العربی ۳/ ۱۱۲۱۔ (۴) اسے بخاری (۴۲۱۵) اور مسلم (۵۶۱) نے ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۵) دیکھئے اختلاف الحدیث للشافعی (بہامش الأم) ۷/ ۳۴۴ - ۳۴۵۔

240 Surah Al-Hijr: Verse 80

Fourth: His command (peace be upon him) to feed camels with dough is evidence of the permissibility of a man carrying impurities to his dogs for them to eat; contrary to those of our companions who prohibited that, and said: the dogs should be released to go to them and they should not be carried to them (1).

Fifth: His command (peace be upon him) to draw water from the camel's well is evidence of seeking blessing (Tabarruk) from the remnants of prophets and the righteous, even if their times are ancient and their remnants are hidden; just as in the first instance there is evidence for the hatred of the people of corruption, and the condemnation of their dwellings and remnants. This, even though research shows that inanimate objects are not held accountable, but what is associated with the beloved is beloved, and what is associated with the disliked or hated is hated; as Kuthayyir said (2):

I love for her love even the Sudanese... until I even love for her love the black dogs.

And as another said:

I pass by the dwellings, the dwellings of Layla... I kiss this wall and that wall. It is not the love of those dwellings that has enthralled my heart... but the love of the one who inhabited the dwellings (3).

Sixth: Some scholars prohibited prayer in this place, saying: prayer is not permissible in it; because it is a house of discontent and a spot of anger (4). Ibn al-Arabi said: Thus this spot became an exception from his saying (peace be upon him): “The earth has been made for me a mosque and a purifier” (5). So Tayammum (dry ablution) with its dust is not permissible, nor Wudu (ablution) from its water, nor prayer in it.

Al-Tirmidhi narrated from Ibn Umar that the Messenger of Allah (peace be upon him) forbade praying in seven places: in a garbage dump, a slaughterhouse, a cemetery, the middle of the road, the bathhouse, and camel pens,

(1) Al-Mufhim 7/355. (2) Al-Mufhim 7/355, and previously 3/6. (3) The poetry is by Qais ibn al-Mullawah, in his Diwan p. 170, and in it: "And it is not the love of the dwellings", instead of: "And it is not those dwellings". (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1121. (5) Previously 2/283.

२४० सूरा अल-हिज्र: आयत ८०

चौथा: उनका (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ऊंटों को आटा खिलाने का आदेश इस बात का प्रमाण है कि एक व्यक्ति के लिए अशुद्धता (नजासत) ले जाना जायज़ है अपने कुत्तों के पास ताकि वे उसे खा सकें, हमारे उन साथियों के विपरीत जिन्होंने इसे प्रतिबंधित किया था, और कहा था: कुत्तों को उनकी ओर छोड़ दिया जाना चाहिए और उन्हें उनके पास नहीं ले जाना चाहिए (१)।

पांचवां: उनका (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ऊंटनी के कुएं से पानी निकालने का आदेश नबियों और नेक लोगों के अवशेषों से बरकत प्राप्त करने (तबर्रुक) का प्रमाण है, भले ही उनका समय पुराना हो गया हो और उनके अवशेष छिप गए हों; जैसा कि पहले मामले में भ्रष्टाचार के लोगों से घृणा और उनके घरों और अवशेषों की निंदा का प्रमाण है। यह, भले ही शोध से पता चलता है कि निर्जीव वस्तुएं जवाबदेह नहीं होतीं, लेकिन जो प्रिय से जुड़ा होता है वह प्रिय होता है, और जो नापसंद या घृणित चीज़ से जुड़ा होता है वह घृणित होता है; जैसा कि कुथय्यिर ने कहा (२):

मैं उसके प्यार के लिए सूडानियों तक से प्यार करता हूँ... यहाँ तक कि मैं उसके प्यार के लिए काले कुत्तों से भी प्यार करता हूँ।

और जैसा कि एक अन्य ने कहा:

मैं बस्तियों से गुज़रता हूँ, लैला की बस्तियों से... मैं इस दीवार और उस दीवार को चूमता हूँ। वे बस्तियाँ नहीं हैं जिन्होंने मेरे दिल को मोह लिया है... बल्कि उस व्यक्ति का प्यार है जो उन बस्तियों में रहता था (३)।

छठा: कुछ विद्वानों ने इस स्थान पर नमाज़ पढ़ने से मना किया है, और कहा है: यहाँ नमाज़ पढ़ना जायज़ नहीं है क्योंकि यह नाराजगी का घर और गुस्से का स्थान है (४)। इब्न अल-अरबी ने कहा: इस प्रकार यह स्थान उनके इस कथन (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से अपवाद बन गया: "मेरे लिए पूरी ज़मीन को मस्जिद और पाक करने वाली बना दिया गया है" (५)। इसलिए इसकी धूल से तयम्मुम करना जायज़ नहीं है, और न ही इसके पानी से वज़ू करना, और न ही इसमें नमाज़ पढ़ना।

तिरमिज़ी ने इब्न उमर से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने सात जगहों पर नमाज़ पढ़ने से मना किया है: कूड़े के ढेर में, कसाईखाने में, कब्रिस्तान में, सड़क के बीच में, हमाम (स्नानघर) में, और ऊंटों के बैठने की जगह में,

(१) अल-मुफहिम ७/३५५। (२) अल-मुफहिम ७/३५५, और पहले ३/६। (३) यह कविता कैस बिन अल-मुल्लवह की है, और यह उनके दीवान पृष्ठ १७० में है, और उसमें है: "व मा हुब्बुद-दियार" (बस्तियों का प्यार नहीं), इसके बजाय: "व मा तिल्कद-दियार" (वे बस्तियाँ नहीं)। (४) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी ३/११२१। (५) पहले २/२८३।

۲۴۰ سورة الحجر: آیت ۸۰

چوتھا: آپ ﷺ کا اونٹوں کو آٹا کھلانے کا حکم اس بات کی دلیل ہے کہ ایک آدمی کے لیے نجاست کا اٹھانا جائز ہے اپنے کتوں کی طرف تاکہ وہ اسے کھائیں؛ ہمارے ان اصحاب کے برعکس جنہوں نے اس سے منع کیا، اور کہا: کتوں کو ان کی طرف چھوڑ دیا جائے گا اور انہیں ان کی طرف نہیں لے جایا جائے گا (۱)۔

پانچواں: آپ ﷺ کا اونٹنی کے کنویں سے پانی بھرنے کا حکم انبیاء اور صالحین کے آثار سے تبرک حاصل کرنے کی دلیل ہے، اگرچہ ان کے زمانے پرانے ہو گئے ہوں، اور ان کے آثار چھپ گئے ہوں؛ جیسا کہ پہلے میں فساد والوں سے بغض، اور ان کے گھروں اور آثار کی مذمت کی دلیل ہے۔ یہ، اگرچہ تحقیق یہ ہے کہ جمادات قابل مواخذہ نہیں ہیں، لیکن جو محبوب سے جڑا ہو وہ محبوب ہوتا ہے، اور جو ناپسندیدہ سے جڑا ہو وہ مبغوض ہوتا ہے؛ جیسا کہ کُثیّر نے کہا (۲):

میں اس کی محبت کی وجہ سے سوڈانیوں سے بھی محبت کرتا ہوں... یہاں تک کہ میں اس کی محبت کی وجہ سے سیاہ کتوں سے بھی محبت کرتا ہوں۔

اور جیسا کہ کسی اور نے کہا:

میں بستیوں سے گزرتا ہوں، لیلیٰ کی بستیوں سے... میں اس دیوار اور اس دیوار کو چومتا ہوں۔
اور وہ بستیاں میرے دل کو نہیں بھائیں... بلکہ اس کی محبت نے بھایا جو ان بستیوں میں رہتا تھا (۳)۔

چھٹا: بعض علماء نے اس مقام پر نماز پڑھنے سے منع کیا ہے، اور کہا ہے: وہاں نماز پڑھنا جائز نہیں ہے کیونکہ وہ ناراضگی کا گھر اور غصے کی جگہ ہے (۴)۔ ابن العربی نے کہا: پس یہ جگہ

آپ ﷺ کے اس قول سے مستثنیٰ ہو گئی: "میرے لیے زمین کو مسجد اور پاک کرنے والی بنا دیا گیا ہے" (۵)۔ پس اس کی مٹی سے تیمم کرنا جائز نہیں ہے، اور نہ اس کے پانی سے وضو، اور نہ اس میں نماز۔

اور ترمذی نے ابن عمر سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے سات جگہوں پر نماز پڑھنے سے منع فرمایا ہے: کوڑا کرکٹ پھینکنے کی جگہ میں، ذبح خانے میں، قبرستان میں، شاہراہ پر، حمام میں، اور اونٹوں کے بیٹھنے کی جگہ میں،

(۱) المفہم ۷/۳۵۵ ۔ (۲) المفہم ۷/۳۵۵ ، اور سابقہ ۶/۳ ۔ (۳) یہ شعر قیس بن الملوح کا ہے، اور یہ ان کے دیوان ص ۱۷۰ میں ہے، اور اس میں ہے: "وما حبُّ الديار"، بجائے: "وما تلك الديار"۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۳/۱۱۲۱ ۔ (۵) سابقہ ۲/۲۸۳ ۔

Page: 241 Surah Al-Hijr: Verse 80

...and above the House of Allah. [He said:] Regarding this chapter, there are narrations from Abu Marthad, Jabir, and Anas. [And] the chain of narration for the hadith of Ibn Umar is not that strong, and Zaid bin Jubaira has been spoken of regarding his memorization (1).

Our scholars have added: the usurped house, the church, the synagogue, the house containing statues, usurped land, or a place where one faces a sleeping person, or a man's face, or a wall with impurity on it. Ibn al-Arabi said (2): Among these places, some are prohibited for the right of others, some are prohibited for the right of Allah Almighty, and some are prohibited because of confirmed or predominant impurity. What is prohibited due to impurity, if a clean garment is spread in it, such as a bathhouse or a cemetery, praying in or towards it is permissible according to "Al-Mudawwanah" (3). Abu Mus'ab mentioned dislike from him. Our scholars distinguished between old and new cemeteries due to impurity, and between Muslim and polytheist cemeteries; because it is a house of torment and a place of wrath, like Al-Hijr. Malik said in "Al-Majmu'ah": One should not pray in the resting places of camels even if a garment is spread. It is as if he saw two reasons for this: concealment by them and their bolting, which spoils the prayer of the worshiper. If there is only one, there is no harm, as the Prophet ﷺ used to do, according to the authentic hadith (4).

Malik said: One should not pray on a carpet containing statues except out of necessity. Ibn al-Qasim disliked praying towards the Qibla if there are statues in it, and in a usurped house; if he does so, it is sufficient. Some mentioned from Malik that prayer in a usurped house is not valid.

Ibn al-Arabi said (5): This, in my view, is unlike land, for a house is only entered with permission, whereas land, even if owned, retains its quality of being a place for prayer (masjidiyyah) which ownership does not nullify.

---

(1) Sunan al-Tirmidhi (346) and (347), and what is between brackets is from it. Discussion on it will follow. (2) In Ahkam al-Qur'an 3/1122, and what precedes it. (3) 1/76. (4) Narrated by al-Bukhari (507) and Muslim (502) from Ibn Umar, from the Prophet ﷺ that he used to place his camel across and pray towards it. I asked: What if the camels moved? He said: He would take this saddle and adjust it, then pray

towards its back or its rear. Ibn Umar, may Allah be pleased with them both, used to do this. (5) In Ahkam al-Qur'an 3/1122.

पृष्ठ: 241 सूरह अल-हिज्र: आयत 80

...और अल्लाह के घर के ऊपर। [उन्होंने कहा:] इस अध्याय के बारे में अबू मरथद, जाबिर और अनस से रिवायतें हैं। [और] इब्न उमर की हदीस की सनद (श्रृंखला) उतनी मजबूत नहीं है, और ज़ैद बिन जुबैरा के बारे में उनकी याददाश्त के संबंध में बात की गई है (1)।

हमारे विद्वानों ने इसमें और भी जोड़ा है: हड़पा हुआ घर, गिरजाघर, यहूदी उपासनालय, और वह घर जिसमें मूर्तियां हों, हड़पी हुई जमीन, या ऐसी जगह जहाँ कोई सोते हुए व्यक्ति के सामने मुँह करके नमाज़ पढ़े, या किसी पुरुष का चेहरा, या ऐसी दीवार जिस पर गंदगी हो। इब्न अल-अरबी ने कहा (2): इन स्थानों में से कुछ दूसरों के हक के कारण वर्जित हैं, कुछ अल्लाह सर्वशक्तिमान के हक के कारण वर्जित हैं, और कुछ निश्चित या प्रबल गंदगी (नजासत) के कारण वर्जित हैं। जो गंदगी के कारण वर्जित है, यदि उसमें एक साफ कपड़ा बिछा दिया जाए, जैसे स्नानघर (हमाम) या कब्रिस्तान में या उसकी ओर नमाज़ पढ़ना, तो "अल-मुदव्वना" (3) के अनुसार यह जायज़ है। अबू मुसाब ने उनसे नापसंदगी का उल्लेख किया है। हमारे विद्वानों ने गंदगी के कारण पुराने और नए कब्रिस्तान के बीच अंतर किया है, और मुसलमानों तथा बहुदेववादियों (मुशरिकों) के कब्रिस्तान के बीच भी; क्योंकि वह दंड का घर और क्रोध का स्थान है, जैसे अल-हिज्र। मलिक ने "अल-मजमुआ" में कहा: ऊंटों के बैठने की जगह पर नमाज़ नहीं पढ़नी चाहिए, भले ही कपड़ा बिछा दिया जाए। ऐसा लगता है कि उन्होंने इसके दो कारण देखे: उनके द्वारा छिपना और उनका बिदकना, जो नमाज़ पढ़ने वाले की नमाज़ को खराब कर देता है। यदि केवल एक कारण हो तो कोई हर्ज नहीं, जैसा कि पैगंबर ﷺ किया करते थे, जैसा कि सही हदीस में है (4)।

मलिक ने कहा: मूर्तियों वाले कालीन पर नमाज़ नहीं पढ़नी चाहिए सिवाय मजबूरी के। इब्न अल-कासिम ने मूर्तियों वाली किबला की दिशा में और हड़पे हुए घर में नमाज़ पढ़ने को नापसंद किया है; यदि कोई ऐसा करता है, तो वह पर्याप्त है। कुछ ने मलिक से उल्लेख किया है कि हड़पे हुए घर में नमाज़ जायज़ नहीं है।

इब्न अल-अरबी ने कहा (5): मेरे विचार में यह भूमि (ज़मीन) के विपरीत है, क्योंकि घर में बिना अनुमति के प्रवेश नहीं किया जा सकता, जबकि भूमि, भले ही वह किसी की संपत्ति हो, फिर भी उसमें सजदा करने की योग्यता (मस्जिदिय्याह) बनी रहती है जिसे स्वामित्व समाप्त नहीं करता।

(1) सुनन अल-तिर्मिज़ी (346) और (347), और कोष्ठक के बीच का भाग उसी से है। इस पर चर्चा आगे आएगी। (2) अहकाम अल-कुरान 3/1122 में, और उससे पहले के अंश में। (3) 1/76। (4) इसे बुखारी (507) और मुस्लिम (502) ने इब्न उमर से रिवायत किया है, कि पैगंबर ﷺ अपनी ऊंटनी को आड़ा खड़ा कर देते थे और उसकी ओर नमाज़ पढ़ते थे। मैंने पूछा: क्या होगा अगर ऊंट चलने लगें? उन्होंने कहा: वह इस काठी को लेते और उसे ठीक करते, फिर उसके पिछले हिस्से की ओर नमाज़ पढ़ते। इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) ऐसा किया करते थे। (5) अहकाम अल-कुरान 3/1122 में।

صفحہ: ٢٤١ سورہ الحجر: آیت ٨٠

...اور اللہ کے گھر کے اوپر۔ [انہوں نے کہا:] اس باب میں ابو مرثد، جابر اور انس سے روایات مروی ہیں۔ [اور] ابن عمر کی حدیث کی سند اتنی قوی نہیں ہے، اور زید بن جبیرہ کے حافظے کے متعلق کلام کیا گیا ہے(١)۔

ہمارے علماء نے اس میں مزید اضافہ کیا ہے: غصب شدہ گھر، کلیسا، کنیسہ (یہودی عبادت گاہ)، اور وہ گھر جس میں تصویریں یا مجسمے ہوں، غصب شدہ زمین، یا ایسی جگہ جہاں سونے والے کے سامنے رخ کیا جائے، یا کسی مرد کا چہرہ، یا ایسی دیوار جس پر نجاست ہو۔ ابن العربی نے کہا(٢): ان مقامات میں سے کچھ وہ ہیں جو دوسروں کے حق کی وجہ سے ممنوع ہیں، کچھ اللہ تعالیٰ کے حق کی وجہ سے، اور کچھ یقینی یا غالب نجاست کی وجہ سے ممنوع ہیں۔ وہ مقامات جو نجاست کی وجہ سے ممنوع ہیں، اگر وہاں پاک کپڑا بچھا دیا جائے، جیسے حمام یا قبرستان کے اندر یا اس کی طرف نماز پڑھنا، تو "المدونہ"(٣) کے مطابق یہ جائز ہے۔ ابو مصعب نے ان سے اس کی کراہت ذکر کی ہے۔ ہمارے علماء نے نجاست کی وجہ سے پرانے اور نئے قبرستان میں فرق کیا ہے، اور مسلمانوں اور مشرکوں کے قبرستان کے درمیان بھی؛ کیونکہ وہ عذاب کا گھر اور غضب کی جگہ ہے، جیسے الحجر۔ امام مالک نے "المجموعہ" میں فرمایا: اونٹوں کے باڑوں میں نماز نہ پڑھی جائے اگرچہ کپڑا بچھا دیا جائے۔ گویا انہوں نے اس کی دو وجوہات دیکھیں: ان کے پیچھے چھپنا اور ان کا بدکنا، جو نمازی کی نماز کو خراب کر دیتا ہے، لیکن اگر صرف ایک وجہ ہو تو کوئی حرج نہیں، جیسا کہ نبی ﷺ کیا کرتے تھے؛ صحیح حدیث میں ہے(٤)۔

امام مالک نے فرمایا: تصویروں والے قالین پر نماز نہ پڑھی جائے سوائے ضرورت کے۔ ابن القاسم نے قبلہ کی طرف تصویریں ہونے کی صورت میں اور غصب شدہ گھر میں نماز پڑھنے کو

ناپسند کیا ہے، لیکن اگر پڑھ لی تو وہ کافی ہو جائے گی۔ بعض نے امام مالک سے روایت کیا ہے کہ غصب شدہ گھر میں نماز کفایت نہیں کرتی (جائز نہیں)۔

ابن العربی نے کہا(٥): میرے نزدیک یہ زمین کے برعکس ہے، کیونکہ گھر میں بلا اجازت داخل نہیں ہوا جا سکتا، جبکہ زمین اگرچہ ملکیت ہو لیکن اس میں مسجدیت قائم رہتی ہے جسے ملکیت باطل نہیں کرتی۔

---

(١) سنن ترمذی (٣٤٦) اور (٣٤٧)، اور جو قوسین کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ اس پر کلام آگے آئے گا۔ (٢) احکام القرآن ١١٢٢/٣، اور اس سے پہلے۔ (٣) ١/ ٧٦۔ (٤) اسے بخاری (٥٠٧) اور مسلم (٥٠٢) نے ابن عمر سے روایت کیا ہے کہ نبی ﷺ اپنی اونٹنی کو آڑا کھڑا کر دیتے اور اس کی طرف نماز پڑھتے۔ میں نے پوچھا: اگر سواریاں بدک جائیں؟ انہوں نے کہا: وہ اس کجاوے کو پکڑتے اور اسے درست کرتے، پھر اس کے پچھلے حصے کی طرف نماز پڑھتے۔ ابن عمر رضی اللہ عنہما بھی ایسا ہی کیا کرتے تھے۔ (٥) احکام القرآن ١١٢٢/٣ میں۔

Surah Al-Hijr: Verse 80 242

I say: What is correct - God willing - which is indicated by reasoning and reports, is that prayer in every clean place is permissible and valid. What is narrated from the saying of the Prophet (PBUH): "This is a valley in which there is a devil" (1), and Ma'mar narrated it from Al-Zuhri, who said: "And leave the place where negligence struck you" (2). And the saying of Ali: "The Messenger of Allah (PBUH) forbade me from praying in the land of Babylon; for it is cursed." And his saying (peace be upon him) when he passed by Al-Hijr of Thamud: "Do not enter upon these punished ones unless you are weeping," and his prohibition of praying in camel resting places (3), and other things mentioned in this chapter, are referred back to the agreed-upon principles and the authentic proofs that have come.

Imam Al-Hafiz Abu Umar (4) said: What is chosen according to us in this chapter is that this valley and other parts of the earth, it is permissible to pray in all of them as long as there is no certain impurity that prevents that. There is no meaning to the reasoning of those who reasoned that the place of sleeping away from prayer is a place of a devil, and a cursed place where prayer should not be established.

And everything that has been narrated in this chapter regarding the prohibition of praying in a graveyard, in the land of Babylon, in camel resting places, and other such things, all of that is according to us abrogated and rejected by the generality of his saying (PBUH): "The whole earth has been made a mosque and a means of purification for me" (5), and his saying (PBUH) informing that this is among his virtues and what he was specifically given.

And his virtues according to the people of knowledge cannot be subject to abrogation, change, or reduction. He (PBUH) said: "I have been given five" (6), and it has been narrated: "six" (7), and it has been narrated: "three" (8), and: "four" (9), and they end...

(1) Recorded with this wording by Malik in Al-Muwatta 1/14 from Zayd bin Aslam as a mursal report, and it is in Muslim 680 (310) similarly. (2) Recorded by Abu Dawood (436) from the hadith of Abu Huraira (RA), except that he said: "and move" instead of "and leave". (3) These hadiths have preceded recently. (4) In At-Tamhid 5/217-218. (5) Preceded in 4/258. (6) It is the previous hadith. (7) Recorded by Muslim (523) from the hadith of Abu Huraira (RA). (8) Recorded by Muslim (522) from the hadith of Hudhayfah (RA). (9) Recorded by Ahmad (1361) from the hadith of Ali (RA).

सूरह अल-हिज्र: आयत 80 242

मैं कहता हूँ: सही - यदि अल्लाह ने चाहा - जो तर्क और रिवायतों से सिद्ध होता है, वह यह है कि हर पाक स्थान पर नमाज़ जायज़ और सही है। और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इस कथन से जो रिवायत किया गया है: "यह एक ऐसी वादी है जिसमें शैतान है" (1), और मा'मर ने इसे अल-ज़ुहरी से रिवायत किया है, तो कहा: "उस स्थान से बाहर निकल जाओ जहाँ तुम्हें गफ़लत (लापरवाही) ने घेरा था" (2)। और अली का कथन: "अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने मुझे बाबुल की भूमि में नमाज़ पढ़ने से मना किया; क्योंकि वह शापित है।" और आपका कथन (अलैहिस्सलाम) जब आप समूद के हिज्र से गुज़रे: "इन अज़ाब दिए गए लोगों के पास न जाओ जब तक कि तुम रोते हुए न हो," और ऊँटों के बैठने के स्थानों में नमाज़ पढ़ने से उनकी मनाही (3), और इस अध्याय में इसके अलावा जो कुछ भी है, वह सब उन सहमत सिद्धांतों और सही प्रमाणों की ओर लौटाया जाता है जो आए हैं।

इमाम अल-हाफ़िज़ अबू उमर (4) ने कहा: इस अध्याय में हमारे पास चुना हुआ मत यह है कि वह वादी और धरती के अन्य हिस्से, उन सभी में नमाज़ पढ़ना जायज़ है जब तक कि वहाँ कोई निश्चित नापाकी (अशुद्धता) न हो जो इससे रोके। उन लोगों के तर्क का कोई अर्थ नहीं है जिन्होंने यह तर्क दिया कि नमाज़ से सोने का स्थान शैतान का स्थान है, और एक शापित स्थान है जहाँ नमाज़ स्थापित नहीं की जानी चाहिए।

और इस अध्याय में जो कुछ भी रिवायत किया गया है जैसे कब्रिस्तान में, बाबुल की भूमि में, ऊँटों के बैठने के स्थानों में, और इसी तरह की अन्य चीज़ों में नमाज़ की मनाही के बारे में, वह सब हमारे पास मंसूख (रद्द) है और उनके(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) इस आम कथन से खारिज है: "मेरे लिए पूरी धरती को मस्जिद और पाक करने वाला बना दिया गया है" (5), और उनका (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) यह कथन कि यह उनकी खूबियों और विशेष उपहारों में से है।

और इल्म वालों (विद्वानों) के अनुसार उनकी खूबियों पर न तो निरसन (मंसूख), न परिवर्तन और न ही कमी संभव है। उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फ़रमाया: "मुझे पाँच चीज़ें दी गई हैं" (6), और रिवायत किया गया है: "छह" (7), और रिवायत किया गया है: "तीन" (8), और: "चार" (9), और वे समाप्त होती हैं...

(1) मालिक ने अल-मुवत्ता 14/1 में जैद बिन असलम से मुरसल के रूप में इन शब्दों के साथ इसे उद्धृत किया है, और यह मुस्लिम 680 (310) में भी इसी तरह है। (2) इसे अबू दाऊद (436) ने अबू हुरैरा (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत किया है, सिवाय इसके कि उन्होंने कहा: "और मुड़ जाओ" बजाय "और निकल जाओ" के। (3) ये हदीसें हाल ही में बीत चुकी हैं। (4) अल-तमहीद 217/5 - 218 में। (5) बीत चुका 258/4। (6) यह पिछली हदीस है। (7) इसे मुस्लिम (523) ने अबू हुरैरा (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत किया है। (8) इसे मुस्लिम (522) ने हुज़ैफ़ा (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत किया है। (9) इसे अहमद (1361) ने अली (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत किया है।

سورہ الحجر: آیت 80 242

میں کہتا ہوں: صحیح - ان شاء اللہ - جس پر غور و فکر اور خبر دلالت کرتی ہے وہ یہ ہے کہ ہر پاک جگہ پر نماز جائز اور صحیح ہے۔ اور نبی کریم ﷺ کے اس قول سے جو روایت کیا گیا ہے: «بے شک یہ ایک ایسی وادی ہے جس میں شیطان ہے» (1) اور معمر نے اسے زہری سے روایت کیا ہے، تو کہا: «اس جگہ سے نکل جاؤ جہاں تمہیں غفلت نے لیا» (2)۔ اور علی کا قول: «رسول اللہ ﷺ نے مجھے بابل کی زمین میں نماز پڑھنے سے منع فرمایا؛ کیونکہ وہ ملعون ہے۔» اور آپ علیہ السلام کا قول جب آپ ثمود کے حجر سے گزرے: «ان عذاب دیے گئے لوگوں پر داخل نہ ہو سوائے اس کے کہ تم رو رہے ہو»، اور اونٹوں کے بیٹھنے کی جگہوں میں نماز سے آپ کی ممانعت (3)، اور اس باب میں اس کے علاوہ جو کچھ بھی ہے، وہ سب متفقہ اصولوں اور صحیح دلیلوں کی طرف لوٹایا جاتا ہے جو وارد ہوئی ہیں۔

امام الحافظ ابو عمر (4) نے کہا: اس باب میں ہمارے نزدیک پسندیدہ قول یہ ہے کہ وہ وادی اور زمین کے دیگر حصے، ان سب میں نماز پڑھنا جائز ہے جب تک کہ وہاں کوئی یقینی نجاست نہ ہو جو اس سے روکے۔ ان لوگوں کے استدلال کا کوئی مطلب نہیں جنہوں نے یہ عذر پیش کیا کہ نماز سے سو جانے کی جگہ شیطان کی جگہ ہے، اور ملعون جگہ ہے جہاں نماز قائم نہیں کی جانی چاہیے۔

اور اس باب میں قبرستان میں، بابل کی زمین میں، اونٹوں کے ٹھکانوں میں، اور اس طرح کی دیگر چیزوں میں نماز کی ممانعت کے بارے میں جو کچھ بھی روایت کیا گیا ہے، وہ سب ہمارے نزدیک آپ ﷺ کے اس عام قول سے منسوخ اور مسترد ہے: «میرے لیے پوری زمین کو مسجد اور

پاکیزگی کا ذریعہ بنا دیا گیا ہے» (5)، اور آپ ﷺ کا یہ بتانا کہ یہ آپ کی فضیلتوں اور ان چیزوں میں سے ہے جو آپ کے ساتھ خاص کی گئی ہیں۔

اور اہل علم کے نزدیک آپ کی فضیلتوں پر نہ نسخ جائز ہے، نہ تبدیلی اور نہ ہی کمی، آپ ﷺ نے فرمایا: «مجھے پانچ چیزیں دی گئیں» (6) اور روایت کیا گیا ہے: «چھ» (7)، اور روایت کیا گیا ہے: «تین» (8)، اور: «چار» (9)، اور وہ ختم ہوتی ہیں...

(1) اسے مالک نے موطا 1/14 میں زید بن اسلم سے مرسل روایت کیا ہے اور یہ مسلم 680 (310) میں اسی طرح ہے۔ (2) اسے ابو داؤد (436) نے ابوہریرہ ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے، سوائے اس کے کہ انہوں نے کہا: «اور مڑ جاؤ» بجائے «اور نکل جاؤ» کے۔ (3) یہ احادیث حال ہی میں گزر چکی ہیں۔ (4) تمہید 5/ 217 - 218 میں۔ (5) سابقہ 4/ 258۔ (6) یہ پچھلی حدیث ہے۔ (7) اسے مسلم (523) نے ابوہریرہ ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (8) اسے مسلم (522) نے حذیفہ ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (9) اسے احمد (1361) نے علی ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Hijr: Verse 80 243 ...to more than nine (1), regarding which he said: "None were given them before me: I was sent to the red and the black, I was aided with terror, my nation was made the best of nations, spoils of war were made lawful for me, the earth was made a place of prayer and purification for me, I was given intercession, I was sent with concise speech (jawami' al-kalim), and while I was sleeping, I was brought the keys of the earth and they were placed in my hand, I was given Al-Kawthar, and the Prophets were sealed with me." A group of the Companions narrated it (2). Some of them mention some parts, and others mention what others did not mention, and they are all authentic. Increase is permissible regarding his virtues, but decrease is not permissible. Do you not see that he was a servant before he was a prophet, then he was a prophet before he was a messenger? Similarly, it was narrated from him (3). And he said: "I do not know what will be done with me or with you," then it was revealed: {That Allah may forgive for you what preceded of your sin and what will follow} (4) [Al-Fath: 2]. And he heard a man saying to him: "O best of creation," so he said: "That is Ibrahim" (5). And he said: "Let none of you say: I am better than Yunus bin Matta" (6). And he said: "The master is Yusuf bin Ya'qub bin Ishaq bin Ibrahim, peace be upon them" (7). Then after all that, he said: "I am..."

(1) In (D) and (Z): seven. See "I'tiqad Ahl al-Sunnah wal-Jama'ah" 4/862 onwards, "Ikmal al-Mu'allim" 2/438, and "Fath al-Bari" 1/439. (2) These virtues were narrated in separate hadiths from several Companions in the "Sahihayn" as mentioned previously, except for his saying: "and I was given Al-Kawthar," for it was narrated by al-Bazzar (3/147 Kashf al-Astar), and al-Lalika'i in "I'tiqad Ahl al-Sunnah wal-Jama'ah" (1443) from the hadith of Abu Hurairah. Al-Haythami graded its chain as good in "Majma' al-Zawa'id" 8/269. See "Al-Tamhid" 5/223, and "Al-Istidhkar" 1/338-339. (3) Abd al-Razzaq narrated in 2/205 from Ata' who said: While the Prophet ﷺ was teaching the Tashahhud, a man said: "And I bear witness that Muhammad is His Messenger and His servant," so the Prophet ﷺ said: "I was a servant before being a Messenger; say: And I bear witness that Muhammad is His servant and His Messenger." See "Al-Istidhkar" 1/336. (4) "Asbab al-Nuzul" by al-Wahidi, pp. 403-404, from the hadith of Ibn Abbas. (5) Narrated by Muslim (2369) from the hadith of Anas. (6) Narrated by Ahmad (4197) and al-Bukhari (3412) from the hadith of Ibn Mas'ud. (7) Narrated by al-Tabarani in "Al-Awsat" (7002) and al-Bayhaqi in "Shu'ab al-Iman" (10898) from the hadith of Ibn Abbas. Al-Haythami said in "Majma' al-Zawa'id" 3/128 and 8/202: In it is Nafi' Abu Hurmuz, who is weak, or: abandoned.

सूरह अल-हिज्र: आयत 80 243 ...नौ से अधिक तक (1), जिनके बारे में उन्होंने कहा: "मुझसे पहले किसी को ये नहीं दी गईं: मुझे लाल और काले (सभी लोगों) की ओर भेजा गया, आतंक से मेरी सहायता की गई, मेरे उम्मती को सबसे अच्छा राष्ट्र बनाया गया, मेरे लिए युद्ध की लूट को हलाल किया गया, मेरे लिए पूरी पृथ्वी को नमाज़ की जगह और पवित्रता का साधन बनाया गया, मुझे शफ़ाअत (सिफारिश का अधिकार) दिया गया, मुझे संक्षिप्त और व्यापक शब्द (जवामी अल-कलिम) दिए गए, और जब मैं सो रहा था, तो मेरे पास पृथ्वी की चाबियाँ लाई गईं और मेरे हाथ में रख दी गईं, मुझे अल-कौसर दिया गया, और नबी (पैगंबरों) का सिलसिला मुझ पर समाप्त हुआ।" इसे सहाबा (साथियों) के एक समूह ने वर्णित किया है (2)। उनमें से कुछ कुछ हिस्सों का उल्लेख करते हैं, और अन्य उन बातों का उल्लेख करते हैं जिनका दूसरों ने उल्लेख नहीं किया, और वे सभी प्रामाणिक हैं। उनके गुणों में वृद्धि की अनुमति है, लेकिन कमी की अनुमति नहीं है। क्या आप नहीं देखते कि वह पैगंबर होने से पहले एक दास थे, फिर वह रसूल (संदेशवाहक) होने से पहले एक पैगंबर थे? इसी तरह, उनके बारे में भी वर्णित किया गया है (3)। और उन्होंने कहा: "मैं नहीं जानता कि मेरे साथ या तुम्हारे साथ क्या किया जाएगा," फिर यह आयत उतरी: {ताकि अल्लाह आपके पिछले और अगले गुनाह माफ कर दे} (4) [अल-फतह: 2]। और उन्होंने एक व्यक्ति को यह कहते सुना: "हे सृष्टि के सबसे अच्छे व्यक्ति," तो उन्होंने कहा: "वह इब्राहिम (अलैहिस्सलाम) हैं" (5)। और उन्होंने कहा: "तुम में से कोई यह न कहे कि मैं यूनुस बिन मत्ता से बेहतर हूँ" (6)। और उन्होंने कहा: "सरदार यूसुफ बिन याकूब बिन इस्हाक बिन इब्राहिम अलैहिमुस्सलाम हैं" (7)। फिर इन सब के बाद उन्होंने कहा: "मैं..."

(1) (द) और (ज़) में: सात। देखें 'एतिक़ाद अहलुस सुन्ना वल जमाअत' 4/862 और आगे, 'इकमल अल-मुअल्लिम' 2/438, और 'फतह अल-बारी' 1/439। (2) ये खूबियां कई सहाबा से 'सहीहैन' (बुखारी और मुस्लिम) में अलग-अलग हदीसों में वर्णित हैं जैसा कि पहले बताया जा चुका है, सिवाय उनके इस कथन के "और मुझे अल-कौसर दिया गया," क्योंकि इसे अल-बज़्ज़ार (3/147 कश्फ़ अल-अस्तार) ने और अल-लालकाई ने 'एतिक़ाद अहलुस सुन्ना वल जमाअत' (1443) में अबू हुरैरा की हदीस से वर्णित किया है। अल-हैथमी ने 'मजमा अल-ज़वाइद' 8/269 में इसके वर्णन के सिलसिले को अच्छा माना है। देखें 'अल-तमहीद' 5/223, और 'अल-इस्तिज़कार' 1/338 - 339। (3) अब्द अल-रज्जाक ने 2/205 में अता से वर्णित किया है, उन्होंने कहा: जब नबी ﷺ तशहुद सिखा रहे थे, तो एक आदमी ने कहा: "और मैं गवाही देता हूँ कि मुहम्मद उनके रसूल और उनके बंदे (दास)

हैं," तो नबी ﷺ ने कहा: "मैं रसूल होने से पहले एक बंदा था; कहो: और मैं गवाही देता हूँ कि मुहम्मद उनके बंदे और उनके रसूल हैं।" देखें 'अल-इस्तिज़कार' 1/336। (4) अल-वाहिदी की 'असबाब अल-नुज़ूल', पृष्ठ 403-404, इब्ने अब्बास की हदीस से। (5) मुस्लिम (2369) द्वारा अनस की हदीस से वर्णित। (6) अहमद (4197) और बुखारी (3412) द्वारा इब्ने मसूद की हदीस से वर्णित। (7) अल-तबरानी ने 'अल-अवसत' (7002) में और अल-बैहकी ने 'शुअब अल-ईमान' (10898) में इब्ने अब्बास की हदीस से वर्णित किया है। अल-हैथमी ने 'मजमा अल-ज़वाइद' 3/128 और 8/202 में कहा है: इसमें नाफी' अबू हुरमुज़ है, और वह कमज़ोर है, या: छोड़ दिया गया है।

سورہ الحجر: آیت 80 243 ...نو سے زیادہ تک (1)، ان کے بارے میں آپ ﷺ نے فرمایا: "مجھ سے پہلے کسی کو یہ چیزیں نہیں دی گئیں: مجھے سرخ اور سیاہ (تمام انسانوں) کی طرف مبعوث کیا گیا، رعب کے ذریعے میری مدد کی گئی، میری امت کو تمام امتوں میں بہتر بنایا گیا، میرے لیے مالِ غنیمت حلال کیا گیا، میرے لیے زمین کو سجدہ گاہ اور پاکیزگی کا ذریعہ بنایا گیا، مجھے شفاعت دی گئی، مجھے جامع کلمات (جوامع الکلم) عطا کیے گئے، اور جب میں سو رہا تھا تو میرے پاس زمین کی کنجیاں لائی گئیں اور میرے ہاتھ میں تھما دی گئیں، مجھے کوثر عطا کی گئی، اور مجھ پر نبیوں کا سلسلہ ختم کیا گیا۔" اسے صحابہ کی ایک جماعت نے روایت کیا ہے (2)۔ ان میں سے بعض نے کچھ حصوں کا ذکر کیا ہے، اور بعض نے وہ ذکر کیا جو دوسروں نے نہیں کیا، اور وہ تمام صحیح ہیں۔ آپ ﷺ کے فضائل میں اضافے کا امکان ہے، لیکن کمی جائز نہیں۔ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ آپ نبی بننے سے پہلے بندے تھے، پھر رسول بننے سے پہلے نبی تھے؟ اسی طرح آپ ﷺ سے روایت کیا گیا ہے (3)۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا: "میں نہیں جانتا کہ میرے ساتھ کیا کیا جائے گا اور نہ تمہارے ساتھ"، پھر یہ آیت نازل ہوئی: {تاکہ اللہ آپ کے لیے آپ کے اگلے اور پچھلے گناہ معاف کر دے} (4) [الفتح: 2]۔ اور آپ ﷺ نے ایک شخص کو یہ کہتے سنا: "اے بہترین مخلوق"؛ تو آپ ﷺ نے فرمایا: "وہ ابراہیم (علیہ السلام) ہیں" (5)۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا: "تم میں سے کوئی یہ نہ کہے کہ میں یونس بن متی سے بہتر ہوں" (6)۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا: "سردار یوسف بن یعقوب بن اسحاق بن ابراہیم علیہم السلام ہیں" (7)۔ پھر ان سب کے بعد آپ ﷺ نے فرمایا: "میں..."

(1) (د) اور (ظ) میں: سات۔ دیکھئے اعتقاد اہل السنۃ والجماعۃ 4/862 اور اس کے بعد، اکمال المعلم 2/438، اور فتح الباری 1/439۔ (2) یہ فضائل الگ الگ احادیث میں کئی صحابہ سے

'صحیحین' میں مروی ہیں جیسا کہ پہلے گزر چکا، سوائے آپ ﷺ کے اس قول کے: "اور مجھے کوثر عطا کی گئی"، اسے البزار (3/147 کشف الاستار) اور اللالکائی نے اعتقاد اہل السنۃ والجماعۃ (1443) میں ابوہریرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ الہیثمی نے مجمع الزوائد 8/269 میں اس کی سند کو جید قرار دیا ہے۔ دیکھئے التمہید 5/223، اور الاستذکار 1/338 - 339۔ (3) عبد الرزاق نے 2/205 میں عطا سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: نبی ﷺ تشہد سکھا رہے تھے کہ ایک شخص نے کہا: "اور میں گواہی دیتا ہوں کہ محمد ان کے رسول اور بندے ہیں"، تو نبی ﷺ نے فرمایا: "میں رسول ہونے سے پہلے بندہ تھا؛ کہو: اور میں گواہی دیتا ہوں کہ محمد ان کے بندے اور رسول ہیں۔" دیکھئے الاستذکار 1/336۔ (4) اسباب النزول از الواحدی ص 403 - 404، ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے۔ (5) اسے مسلم (2369) نے انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (6) اسے احمد (4197) اور بخاری (3412) نے ابن مسعود رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (7) اسے الطبرانی نے الاوسط (7002) میں اور البیہقی نے شعب الایمان (10898) میں ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ الہیثمی نے مجمع الزوائد 3/128 اور 8/202 میں کہا: اس میں نافع ابو ہرمز ہے، اور وہ ضعیف ہے، یا: متروک ہے۔

Surah Al-Hijr: Verse 80 244

"The master of the children of Adam, and I say this without pride"(1). His virtues (peace and blessings of Allah be upon him) continued to increase until Allah took his soul; therefore, we said: it is not permissible for them (his virtues) to be abrogated, excepted, or decreased, but increase is permissible in them(2). And by his saying (peace and blessings of Allah be upon him): "The earth has been made for me a place of prayer and a means of purification"(3), we permitted prayer in the graveyard, the bathroom, and in every place on earth if it is pure from impurities(4). And he (peace and blessings of Allah be upon him) said to Abu Dharr: "Wherever the time for prayer catches you, pray; for the whole earth is a mosque," mentioned by Al-Bukhari(5), and he did not specify one place over another. As for those who argued with the hadith of Ibn Wahb who said: Yahya bin Ayyub informed me, from Zayd bin Jubayrah, from Dawud bin Husayn, from Nafi', from Ibn Umar - the hadith of Al-Tirmidhi that we mentioned(6) - it is a hadith reported solely by Zayd bin Jubayrah, and they rejected it from him. This hadith is not known as a narrated chain (musnad) except through the narration of Yahya bin Ayyub, from Zayd bin Jubayrah. Layth bin Sa'd wrote to Abdullah bin Nafi'(7), the freed slave of Ibn Umar, asking him about this hadith? Abdullah bin Nafi' wrote back to him: I do not know anyone who narrated this from Nafi' but has spoken falsehood about him. Mentioned by Al-Hulwani from Sa'id bin Abi Maryam, from Layth, and it does not specify the graveyard of polytheists from others(8). It has been narrated from Ali bin Abi Talib who said: My beloved (peace and blessings of Allah be upon him) forbade me to pray in the graveyard,

(1) Narrated by Al-Tirmidhi (3148) and Ibn Majah (4308) from the hadith of Abu Sa'id al-Khudri, and it is in Muslim (2278) from the hadith of Abu Hurairah without the phrase: "and I say this without pride". (2) Al-Tamheed 5/218 - 220. (3) Previously mentioned 4/258. (4) Al-Tamheed 5/220. (5) In his Sahih (3425), and also narrated by Muslim (520). (6) Which is that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) forbade praying in seven places: the garbage dump, the slaughterhouse, the graveyard... the hadith, and it has been mentioned recently. (7) It is not in the manuscripts (in both places), and what is established is from (M), and Al-Tamheed 5/226. (8) Al-Tamheed 5/225 - 226.

सूरह अल-हिज्र: आयत 80 244

"मैं आदम की संतानों का सरदार हूँ और मुझे इस पर कोई गर्व नहीं है"(1)। आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के गुण तब तक बढ़ते रहे जब तक कि अल्लाह ने आपकी रूह कब्ज नहीं कर ली; इसलिए हमने कहा: उनमें (उनके गुणों में) निरसन (नस्ख), अपवाद या कमी जायज़ नहीं है, लेकिन उनमें वृद्धि जायज़ है(2)। और आपके(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) इस कथन से कि: "मेरे लिए पूरी धरती को नमाज़ की जगह (मस्जिद) और पवित्रता का साधन बनाया गया है"(3), हमने कब्रिस्तान, स्नानागार और ज़मीन की हर उस जगह पर नमाज़ पढ़ने की अनुमति दी है जो अशुद्धियों से पाक हो(4)। और आपने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) अबू ज़र्र से कहा: "जहाँ भी तुम्हें नमाज़ का समय मिले, वहीं नमाज़ पढ़ लो; क्योंकि पूरी धरती ही मस्जिद है", इसे बुखारी(5) ने उल्लेख किया है, और उन्होंने किसी एक स्थान को दूसरे स्थान पर प्राथमिकता नहीं दी। जहाँ तक उन लोगों की बात है जिन्होंने इब्न वहब की हदीस से तर्क दिया, जिन्होंने कहा: मुझे यह्या बिन अय्यूब ने जैद बिन जुबैरा से, दाऊद बिन हुसैन से, नाफे से, इब्न उमर से बताया - अल-तिरमिज़ी की हदीस जिसका हमने उल्लेख किया है(6) - तो यह एक ऐसी हदीस है जिसे केवल जैद बिन जुबैरा ने ही बयान किया है, और उन्होंने इसे अस्वीकार कर दिया है। यह हदीस यह्या बिन अय्यूब की जैद बिन जुबैरा के माध्यम से रिवायत के अलावा किसी अन्य मसनद (श्रृंखला) के रूप में नहीं जानी जाती है। लैथ बिन साद ने इब्न उमर के आज़ाद किए हुए गुलाम अब्दुल्ला बिन नाफे(7) को पत्र लिखकर इस हदीस के बारे में पूछा? अब्दुल्ला बिन नाफे ने उन्हें जवाब में लिखा: मैं किसी ऐसे व्यक्ति को नहीं जानता जिसने नाफे से यह बयान किया हो, सिवाय इसके कि उसने उनके बारे में झूठ बोला हो। हलवानी ने सईद बिन अबी मरयम से, लैथ के हवाले से इसका उल्लेख किया है, और इसमें मुशरिकों के कब्रिस्तान और दूसरों के कब्रिस्तान के बीच कोई भेद नहीं किया गया है(8)। और अली बिन अबी तालिब से रिवायत है कि उन्होंने कहा: मेरे प्रिय (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने मुझे कब्रिस्तान में नमाज़ पढ़ने से मना किया है,

(1) इसे अल-तिरमिज़ी (3148) और इब्न माजाह (4308) ने अबू सईद अल-खुदनी की हदीस से निकाला है, और यह मुस्लिम (2278) में अबू हुरैरा की हदीस से है, बिना इस वाक्य के "और मुझे कोई गर्व नहीं है"। (2) अल-तमहीद 5/218 - 220। (3) पिछला 4/258। (4) अल-तमहीद 5/220। (5) अपने सहीह (3425) में, और इसे मुस्लिम (520) ने भी निकाला है। (6) और वह यह है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने सात जगहों पर नमाज़ पढ़ने से मना किया है:

कूड़ेदान में, कसाईखाने में, कब्रिस्तान में... हदीस, और इसका उल्लेख हाल ही में हो चुका है। (7) यह हस्तलिपियों में (दोनों स्थानों पर) नहीं है, और जो स्थापित है वह (म) से है, और अल-तमहीद 5/226। (8) अल-तमहीद 5/225 - 226।

سورہ الحجر: آیت ۸۰ ۲۴۴

"میں اولادِ آدم کا سردار ہوں اور مجھے اس پر کوئی فخر نہیں"(۱)۔ آپ ﷺ کے فضائل اللہ کے قبض کرنے تک بڑھتے ہی رہے؛ چنانچہ یہاں سے ہم نے کہا: ان (آپ کے فضائل) پر نہ تو منسوخی جائز ہے، نہ استثناء اور نہ ہی کمی، جبکہ ان میں اضافہ جائز ہے(۲)۔ اور آپ ﷺ کے اس قول سے کہ: "मेरे लिए पूरी زمین کو سجدہ گاہ اور پاکیزگی کا ذریعہ بنا دیا گیا ہے"(۳)، ہم نے قبرستان، حمام اور زمین کی ہر اس جگہ نماز پڑھنے کی اجازت دی ہے جو نجاستوں سے پاک ہو(۴)۔ اور آپ ﷺ نے ابو ذر سے فرمایا: "جہاں بھی تمہیں نماز کا وقت پا لے وہیں نماز پڑھ لو؛ کیونکہ پوری زمین ہی مسجد ہے"، اسے بخاری(۵) نے ذکر کیا ہے، اور انہوں نے کسی ایک جگہ کو دوسری پر خاص نہیں کیا۔ جہاں تک ان لوگوں کا تعلق ہے جنہوں نے ابن وہب کی حدیث سے استدلال کیا کہ: مجھے یحییٰ بن ایوب نے، زید بن جبیرہ سے، داؤد بن حصین سے، نافع سے، ابن عمر سے خبر دی - ترمذی کی وہ حدیث جس کا ہم نے ذکر کیا ہے(۶) - تو یہ ایسی حدیث ہے جس کی روایت میں زید بن جبیرہ اکیلے ہیں، اور محدثین نے ان پر اس کا انکار کیا ہے۔ یہ حدیث یحییٰ بن ایوب کی زید بن جبیرہ کے واسطے سے روایت کے علاوہ کسی اور مسند سے نہیں جانی جاتی۔ لیث بن سعد نے ابن عمر کے مولیٰ عبداللہ بن نافع(۷) کو خط لکھ کر اس حدیث کے بارے میں پوچھا؟ تو عبداللہ بن نافع نے انہیں جواب میں لکھا: میں نہیں جانتا کہ کسی نے نافع کے حوالے سے یہ بات بیان کی ہو مگر اس نے ان پر جھوٹ بولا ہے۔ اسے حلوانی نے سعید بن ابی مریم سے، لیث کے حوالے سے ذکر کیا ہے، اور اس میں مشرکین کے قبرستان کی دوسروں سے کوئی تخصیص نہیں ہے(۸)۔ اور حضرت علی بن ابی طالب سے مروی ہے، انہوں نے کہا: مجھے میرے محبوب ﷺ نے قبرستان میں نماز پڑھنے سے منع فرمایا،

(۱) اسے ترمذی (۳۱۴۸) اور ابن ماجہ (۴۳۰۸) نے ابو سعید خدری کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور یہ مسلم (۲۲۷۸) میں ابو ہریرہ کی حدیث سے ہے، بغیر ان الفاظ کے: "اور مجھے فخر نہیں"۔ (۲) التمہید ۵/۲۱۸ - ۲۲۰۔ (۳) سابقہ ۴/۲۵۸۔ (۴) التمہید ۵/۲۲۰۔ (۵) اپنی صحیح (۳۴۲۵) میں، اور اسے مسلم (۵۲۰) نے بھی روایت کیا ہے۔ (۶) اور وہ یہ کہ رسول اللہ ﷺ نے سات جگہوں پر نماز پڑھنے سے منع فرمایا ہے: کوڑے دان میں، مذبح خانے میں، قبرستان میں... حدیث، اور اس کا ذکر ابھی پہلے گزر چکا ہے۔ (۷) یہ قلمی نسخوں میں (دونوں جگہوں پر) نہیں ہے، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، اور التمہید ۵/۲۲۶۔ (۸) التمہید ۵/۲۲۵ - ۲۲۶۔

Page 245 Surah Al-Hijr: Verse 80

...and he forbade me from praying in the land of Babylon; for it is cursed (1). Its chain of narration is weak, agreed upon in its weakness, and Abu Salih who narrated it from Ali is Saeed ibn Abd al-Rahman al-Ghafari, an Egyptian (2) who is not famous, and it is not authentic for him to have heard from Ali, and those below him are unknown and not recognized. Abu Umar (3) said: Concerning the chapter from Ali, in his own words and not attributed to the Prophet, there is a hadith with a good chain of narration. Al-Fadl ibn Dukayn narrated it, saying: Al-Mughirah ibn Abi al-Hurr al-Kindi told us, saying: Abu al-Anbas Hujr ibn Anbas told me, saying: We went out with Ali to al-Haruriyyah. When we passed Sura (4) and arrived in the land of Babylon, we said: O Commander of the Faithful, evening has come, prayer! prayer! But he refused to speak to anyone. They said: O Commander of the Faithful, evening has indeed come. He said: Yes, but I do not pray in a land that Allah caused to be swallowed up (5). Al-Mughirah ibn Abi al-Hurr: Kufi, trustworthy; so said Yahya ibn Ma'in and others. And Hujr ibn Anbas is among the senior companions of Ali (6). And al-Tirmidhi (7) narrated from Abu Saeed al-Khudri that he said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "The whole earth is a mosque except for the graveyard and the bathroom." Al-Tirmidhi said: It was narrated by Sufyan al-Thawri, from Amr ibn Yahya, from his father, from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) as a mursal report, and it seems to be more established and correct.

Footnotes: (1) Mentioned by the author on p. 239 of this part with the wording: "Do not enter the land of Babylon, for it is cursed." (2) In the copies: Basri, and the correction is from Al-Tarikh al-Kabir of al-Bukhari 3/491, and Al-Jarh wa al-Ta'dil of al-Razi 4/39-40, and Al-Tamhid 5/224. (3) In Al-Tamhid 5/223-224, and what precedes it is from there. (4) In the copies: Syria, and what is established is from Al-Tamhid 5/224, Al-Hamawi said in Mu'jam al-Buldan 3/278: Sura: a place in Iraq from the land of Babylon. (5) Thus mentioned by Ibn Abd al-Barr in Al-Tamhid 5/224, and extracted by Abd al-Razzaq (1623), and Ibn Abu Shaybah 2/377, and through his route al-Baghdadi in Tarikh Baghdad 8/274 in a similar manner. Ibn Hajar said in "Taghliq al-Ta'liq" 2/231: Its chain is good. (Finished). It was previously mentioned as Marfu' recently. (6) Al-Tamhid 5/224. (7) In Al-Sunan (317).

पृष्ठ 245 सूरा अल-हिज्र: आयत 80

...और उन्होंने मुझे बेबीलोन की भूमि में प्रार्थना करने से मना किया; क्योंकि वह शापित है (1)। इसके वर्णन की श्रृंखला (इस्नाद) कमज़ोर है, इसकी कमज़ोरी पर आम सहमति है, और अबू सालिह जिन्होंने इसे अली से वर्णित किया है, सईद इब्न अब्द अल-रहमान अल-ग़फ़ारी हैं, जो मिस्री हैं (2) और प्रसिद्ध नहीं हैं, और अली से उनके सुनने की बात प्रमाणित नहीं है, और उनके नीचे के लोग अज्ञात हैं और पहचाने नहीं जाते हैं। अबू उमर (3) ने कहा: इस अध्याय में अली से, उनके अपने शब्दों में (न कि पैगंबर को जिम्मेदार ठहराते हुए), एक अच्छी इस्नाद वाली हदीस है। अल-फ़ज़ल इब्न दुकैन ने इसे वर्णित किया, कहा: अल-मुग़ीरा इब्न अबी अल-हुर्र अल-किंदी ने हमें बताया, कहा: अबू अल-अनबस हुज्र इब्न अनबस ने मुझे बताया, कहा: हम अली के साथ अल-हरुरियाह की ओर निकले। जब हम सूरा (4) को पार कर बेबीलोन की भूमि पर पहुँचे, तो हमने कहा: हे विश्वासियों के सेनापति (अमीर अल-मुमिनीन), शाम हो गई है, प्रार्थना! प्रार्थना! लेकिन उन्होंने किसी से बात करने से मना कर दिया। उन्होंने कहा: हे विश्वासियों के सेनापति, शाम तो हो ही गई है। उन्होंने कहा: हाँ, लेकिन मैं उस भूमि में प्रार्थना नहीं करता जिसे अल्लाह ने धँसा दिया था (5)। अल-मुग़ीरा इब्न अबी अल-हुर्र: कूफ़ी, विश्वसनीय; ऐसा यहया इब्न मुईन और अन्य लोगों ने कहा है। और हुज्र इब्न अनबस अली के वरिष्ठ साथियों में से हैं (6)। और अल-तिर्मिज़ी (7) ने अबू सईद अल-ख़ुदरी से वर्णन किया है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) ने कहा: "कब्रिस्तान और स्नानघर को छोड़कर पूरी पृथ्वी एक मस्जिद है।" अल-तिर्मिज़ी ने कहा: इसे सुफ़यान अल-थौरी ने अम्र इब्न यहया से, उनके पिता से, पैगंबर (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) से मुरसल (अधूरा इस्नाद) के रूप में वर्णित किया है, और ऐसा लगता है कि यह अधिक पुष्ट और सही है।

पाद टिप्पणियाँ: (1) लेखक द्वारा इस भाग के पृष्ठ 239 पर इन शब्दों के साथ उल्लेख किया गया है: "बेबीलोन की भूमि में प्रवेश न करें, क्योंकि वह शापित है।" (2) प्रतियों में: बसरी, और सुधार अल-बुखारी के अल-तारीख अल-कबीर 3/491, और अल-राज़ी के अल-जर्ह व अल-तादील 4/39-40, और अल-तमहीद 5/224 से है। (3) अल-तमहीद 5/223-224 में, और इससे पहले जो कुछ भी है वह वहीं से है। (4) प्रतियों में: सीरिया, और जो स्थापित है वह अल-तमहीद 5/224 से है, अल-हमावी ने मुअजम अल-बुलदान 3/278 में कहा: सूरा: बेबीलोन की भूमि से इराक में एक स्थान। (5) इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद 5/224 में इसी तरह उल्लेख किया है, और अब्द अल-रज्ज़ाक (1623), और इब्न अबी शयबा 2/377 द्वारा उद्धृत किया गया है, और उनके माध्यम से अल-

बगदादी ने तारीख बगदाद 8/274 में इसी तरह उद्धृत किया है। इब्न हजर ने "तग़लीक़ अल-तअलीक़" 2/231 में कहा: इसकी इस्नाद अच्छी है। (समाप्त)। और यह हाल ही में मरफ़ू (पैगंबर तक पहुँचा हुआ) के रूप में उल्लेख किया गया था। (6) अल-तमहीद 5/224। (7) अल-सुनन (317) में।

صفحہ ٢٤٥ سورة الحجر: آیت ٨٠

اور انہوں نے مجھے بابل کی زمین میں نماز پڑھنے سے منع کیا؛ کیونکہ وہ ملعون ہے (١)۔ اور اس کی سند ضعیف ہے جس کے ضعف پر اتفاق ہے، اور ابو صالح جنہوں نے اسے علی سے روایت کیا ہے وہ سعید بن عبد الرحمن الغفاری ہیں، جو مصری ہیں (٢) مشہور نہیں ہیں، اور ان کا علی سے سننا درست نہیں ہے، اور ان کے علاوہ دیگر مجہول ہیں جنہیں پہچانا نہیں جاتا۔ ابو عمر (٣) نے کہا: اس باب میں علی سے ان کے اپنے قول کے طور پر (نہ کہ مرفوعاً) ایک حسن اسناد والی حدیث ہے، جسے فضل بن دکین نے روایت کیا، کہا: ہم سے مغیرہ بن ابی الحر الکندی نے بیان کیا، کہا: مجھ سے ابو العنبس حجر بن عنبس نے بیان کیا، کہا: ہم علی کے ساتھ حروریہ کی طرف نکلے۔ جب ہم سورہ (٤) سے گزر کر بابل کی سرزمین پر پہنچے، تو ہم نے کہا: اے امیر المؤمنین، شام ہو گئی ہے، نماز! نماز! تو انہوں نے کسی سے بات کرنے سے انکار کر دیا۔ انہوں نے کہا: اے امیر المؤمنین، شام تو ہو چکی ہے۔ انہوں نے کہا: ہاں، لیکن میں اس زمین میں نماز نہیں پڑھتا جسے اللہ نے دھنسا دیا تھا (٥)۔ اور مغیرہ بن ابی الحر: کوفی ہیں، ثقہ ہیں؛ یہ یحییٰ بن معین وغیرہ نے کہا ہے۔ اور حجر بن عنبس علی کے کبار اصحاب میں سے ہیں (٦)۔ اور ترمذی (٧) نے ابو سعید خدری سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «ساری زمین مسجد ہے سوائے قبرستان اور حمام کے»۔ ترمذی نے کہا: اسے سفیان ثوری نے عمرو بن یحیی سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے نبی ﷺ سے مرسلاً روایت کیا ہے، اور ایسا لگتا ہے کہ یہ زیادہ ثابت اور صحیح ہے۔

حواشی: (١) مصنف نے اس حصے کے ص ٢٣٩ پر ان الفاظ کے ساتھ ذکر کیا ہے: «بابل کی زمین میں داخل نہ ہو کیونکہ وہ ملعون ہے»۔ (٢) نسخوں میں: بصری ہے، اور درستگی بخاری

کی التاریخ الکبیر ۳/٤۹۱، اور رازی کی الجرح والتعدیل ۳۹/٤-٤۰، اور التمہید ٥/۲۲٤ سے ہے۔ (۳) التمہید ٥/۲۲۳-۲۲٤ میں، اور اس سے پہلے جو کچھ ہے وہ وہیں سے ہے۔ (٤) نسخوں میں: سوریا ہے، اور ثابت شدہ التمہید ٥/۲۲٤ سے ہے، حموی نے معجم البلدان ۳/۲۷۸ میں کہا: سورا: عراق میں بابل کی سرزمین سے ایک جگہ کا نام ہے۔ (٥) اسی طرح ابن عبد البر نے التمہید ٥/۲۲٤ میں ذکر کیا ہے، اور اسے عبد الرزاق (۱٦۲۳)، اور ابن ابی شیبہ ۲/۳۷۷ نے روایت کیا ہے، اور انہی کے واسطے سے بغدادی نے تاریخ بغداد ۸/ ۲۷٤ میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ ابن حجر نے «تغلیق التعلیق» ۲/۲۳۱ میں کہا: اس کی سند حسن ہے۔ (انتہیٰ)۔ اور یہ تھوڑی دیر پہلے مرفوعاً گزر چکا ہے۔ (٦) التمہید ٥/۲۲٤۔ (۷) سنن (۳۱۷) میں۔

Surah Al-Hijr: Verse 80 246

Abu Omar (1) said: The argument based on it fails for those who do not see a 'mursal' hadith as a valid proof. Even if it were established, the interpretation would be as we mentioned. We do not say, as some who attribute themselves to the Maliki school say, that 'the graveyard' in this hadith and others refers specifically to the graveyard of the polytheists. For he said: 'The graveyard and the bathhouse' with the definite article (Alif and Lam). It is not permissible to restrict this to one graveyard over another, or one bathhouse over another, without a textual basis. This is a statement for which there is no evidence from the Book, the Sunnah, or an authentic report. It has no basis in analogy or reason, nor is it indicated by the context of the speech, nor was the report based on such a restriction.

The specification by those who specified the graveyard of the polytheists must be for one of two reasons: either because of the disbelievers' walking there with their feet, in which case there is no point in specifically mentioning the graveyard, because every place where they are with their bodies and feet is the same, and the Messenger of Allah (peace be upon him) is far above speaking things that have no meaning. Or it is because it is a place of [divine] wrath. If that were the case, the Messenger of Allah (peace be upon him) would not have built his mosque on the site of a polytheist graveyard, exhuming it, leveling it, and building upon it (2).

If it were permissible for someone to specify a particular graveyard from among all graveyards for prayer, the polytheists' graveyard would have been more deserving of specification and exception because of this hadith. Everyone who disliked praying in a graveyard did not specify one over another; because the 'Alif and Lam' (definite article) refer to the genus, not to a specific known one. If there were a difference between the graveyard of Muslims and polytheists, he (peace be upon him) would have clarified it and not neglected it, for he was sent as an explainer. If it were permissible for an ignorant person to say: 'graveyard of such-and-such,' it would be permissible for another to say: 'bathhouse of such-and-such,' because the hadith mentions 'the graveyard and the bathhouse.' Likewise, his saying: 'the rubbish dump and the slaughterhouse'; it is not permissible to say 'rubbish dump of such-and-such,' nor 'slaughterhouse of such-and-such,' nor 'path of such-and-such'; because arbitrary judgment in the religion of Allah is not permissible (3).

And the scholars have agreed that performing tayammum on the graveyard of the polytheists is permissible if the place is clean and pure.

(1) Al-Tamhid 5/225 - 227. (2) Al-Tamhid 5/226 - 227. (3) Al-Tamhid 5/223 - 224.

सूरह अल-हिज्र: आयत 80 246

अबू उमर (1) ने कहा: इसके आधार पर तर्क उनके लिए विफल हो जाता है जो 'मुरसल' हदीस को वैध प्रमाण नहीं मानते। भले ही यह स्थापित हो जाए, व्याख्या वैसी ही होगी जैसा हमने उल्लेख किया है। हम ऐसा नहीं कहते, जैसा कि मालिकी स्कूल (मज़हब-ए-मदनीन) से जुड़े कुछ लोगों ने कहा है: कि इस हदीस और अन्य में 'कब्रिस्तान' से तात्पर्य विशेष रूप से बहुदेववादियों (मुशरिकों) के कब्रिस्तान से है; क्योंकि उन्होंने कहा: 'कब्रिस्तान और हम्माम' (स्नानगृह) 'अलिफ और लाम' के साथ; इसलिए बिना किसी पाठ्य आधार के इसे एक कब्रिस्तान या एक हम्माम तक सीमित करना जायज़ नहीं है। यह एक ऐसा कथन है जिसके लिए कुरान, सुन्नत या किसी विश्वसनीय रिपोर्ट से कोई प्रमाण नहीं है। इसका सादृश्य (कयास) या तर्क(अक्ल) में कोई आधार नहीं है, न ही भाषण के संदर्भ से इसका संकेत मिलता है, और न ही यह रिपोर्ट ऐसी किसी पाबंदी पर आधारित थी।

मुशरिकों के कब्रिस्तान को विशिष्ट बनाने वालों का तर्क दो कारणों में से एक हो सकता है: या तो उनके वहां अपने पैरों से चलने के कारण, इस मामले में विशेष रूप से कब्रिस्तान का उल्लेख करने का कोई अर्थ नहीं है, क्योंकि हर वह स्थान जहाँ वे अपने शरीर और पैरों के साथ होते हैं, वैसा ही है, और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) बिना अर्थ की बातें करने से कहीं ऊपर हैं। या फिर इसलिए कि वह ईश्वरीय क्रोध (सख्त) का स्थान है। यदि ऐसा होता, तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) मुशरिकों के कब्रिस्तान के स्थान पर अपनी मस्जिद नहीं बनाते, उसे खुदवाते, समतल करते और उस पर निर्माण नहीं करते (2)।

यदि किसी के लिए प्रार्थना के लिए सभी कब्रिस्तानों में से किसी एक विशेष कब्रिस्तान को विशिष्ट करना जायज़ होता, तो मुशरिकों का कब्रिस्तान इस हदीस के कारण विनिर्दिष्टता और अपवाद का अधिक पात्र होता। जिस किसी ने भी कब्रिस्तान में नमाज़ पढ़ने को नापसंद किया, उसने किसी एक कब्रिस्तान को दूसरे से अलग नहीं किया; क्योंकि 'अलिफ और लाम' पूरी श्रेणी (जीनस) को संदर्भित करते हैं, न कि किसी विशिष्ट ज्ञात को। यदि मुसलमानों और मुशरिकों के कब्रिस्तान के बीच कोई अंतर होता, तो उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) इसे स्पष्ट किया होता और इसकी उपेक्षा नहीं की होती, क्योंकि उन्हें समझाने वाले के रूप में भेजा गया था। यदि किसी अज्ञानी के लिए यह कहना जायज़ होता: 'फलां का कब्रिस्तान', तो दूसरे के लिए यह कहना जायज़ होता: 'फलां का हम्माम', क्योंकि हदीस में 'कब्रिस्तान और हम्माम' का उल्लेख है। इसी प्रकार उनका कथन: 'कचरा स्थल और

वधशाला'; यह कहना जायज़ नहीं है: 'फलां का कचरा स्थल', न ही 'फलां की वधशाला', और न ही 'फलां का रास्ता'; क्योंकि अल्लाह के दीन में मनमानी करना जायज़ नहीं है (3)।

और विद्वानों ने इस बात पर सहमति व्यक्त की है कि यदि स्थान साफ़ और पवित्र हो तो मुशरिकों के कब्रिस्तान पर तयम्मुम करना जायज़ है।

(1) अत-तमहीद 5/225 - 227। (2) अत-तमहीद 5/226 - 227। (3) अत-तमहीद 5/223 - 224।

سورة الحجر: آیت 80 246

ابو عمر (1) نے کہا: پس اس سے استدلال ان لوگوں کے نزدیک ساقط ہو گیا جو 'مرسل' کو حجت نہیں مانتے، اور اگر یہ ثابت بھی ہو جائے تو وہی مفہوم ہوگا جو ہم نے ذکر کیا۔ اور ہم وہ بات نہیں کہتے جو مدنیوں (مالکیوں) کے مذہب کی طرف منسوب بعض لوگوں نے کہی کہ: اس حدیث اور دیگر میں 'مقبرہ' (قبرستان) سے مراد خاص طور پر مشرکین کا قبرستان ہے؛ کیونکہ انہوں نے 'المقبرہ اور الحمام' (الف اور لام کے ساتھ) فرمایا ہے؛ لہٰذا بغیر کسی نص کے اسے کسی خاص قبرستان یا خاص حمام پر محمول کرنا جائز نہیں ہے۔ یہ ایسی بات ہے جس پر نہ کتاب اللہ سے کوئی دلیل ہے، نہ سنت سے اور نہ ہی کسی صحیح خبر سے۔ نہ قیاس میں اس کی کوئی گنجائش ہے، نہ عقل میں، نہ کلام کے سیاق و سباق سے اس کا پتہ چلتا ہے، اور نہ ہی یہ حدیث اس پر مبنی ہے۔

جس نے مشرکین کے قبرستان کو خاص کیا ہے، اس کی تخصیص دو میں سے کسی ایک وجہ سے خالی نہیں: یا تو کفار کے وہاں اپنے قدموں سے چلنے کی وجہ سے، تو پھر ذکر میں قبرستان کی تخصیص کا کوئی مطلب نہیں؛ کیونکہ ہر وہ جگہ جہاں وہ اپنے جسموں اور قدموں کے ساتھ موجود ہیں، وہ ایسی ہی ہے، اور رسول اللہ ﷺ اس سے بلند و بالا ہیں کہ ایسی بات کریں جس کا کوئی فائدہ نہ ہو۔ یا پھر اس وجہ سے کہ وہ غضب کی جگہ ہے، اگر ایسا ہوتا تو رسول اللہ ﷺ مشرکین کے قبرستان میں اپنی مسجد تعمیر نہ فرماتے، اسے اکھڑواتے، برابر کرواتے اور اس پر مسجد تعمیر نہ فرماتے (2)۔

اور اگر کسی کہنے والے کے لیے یہ جائز ہوتا کہ وہ قبرستانوں میں سے کسی ایک قبرستان کو نماز کے لیے خاص کرے، تو مشرکین کا قبرستان اس حدیث کی وجہ سے تخصیص اور استثناء کا

زیادہ حقدار ہوتا۔ اور جس کسی نے بھی قبرستان میں نماز کو ناپسند کیا ہے، اس نے ایک قبرستان کو دوسرے سے خاص نہیں کیا؛ اس لیے کہ 'الف اور لام' جنس کی طرف اشارہ ہے نہ کہ کسی متعین جگہ کی طرف۔ اور اگر مسلمانوں اور مشرکین کے قبرستان کے درمیان کوئی فرق ہوتا تو آپ ﷺ اسے بیان فرما دیتے اور اسے نظر انداز نہ فرماتے؛ کیونکہ آپ مبیّن (واضح کرنے والے) بنا کر بھیجے گئے تھے۔ اور اگر کسی جاہل کے لیے یہ کہنا جائز ہوتا کہ 'فلاں کا قبرستان'؛ تو دوسرے کے لیے یہ کہنا جائز ہوتا کہ 'فلاں کا حمام'؛ کیونکہ حدیث میں 'المقبرہ اور الحمام' کا ذکر ہے۔ اسی طرح آپ ﷺ کا قول: 'کوڑا کرکٹ پھینکنے کی جگہ اور ذبح خانہ'؛ یہ کہنا جائز نہیں کہ 'فلاں کی کچرا کنڈی'، اور نہ ہی 'فلاں کا ذبح خانہ'، اور نہ ہی 'فلاں کا راستہ'؛ کیونکہ اللہ کے دین میں من مانی کرنا جائز نہیں ہے (3)۔

اور علماء کا اس بات پر اتفاق ہے کہ اگر جگہ پاک و صاف ہو تو مشرکین کے قبرستان پر تیمم کرنا درست ہے۔

(1) التمہید 225/5 - 227۔ (2) التمہید 226/5 - 227۔ (3) التمہید 223/5 - 224۔

247 Surah Al-Hijr: Verse 80

...clean is permissible. Likewise, they have reached a consensus that whoever prays in a church or a synagogue on a pure spot, their prayer is valid and permissible (1). This has been previously mentioned in Surah Bara'ah (2).

It is known that a church is closer to being a place of [divine] wrath than a cemetery; because it is a place where God is disobeyed and disbelieved in, whereas a cemetery is not like that (3).

The Sunnah has come with turning synagogues and churches into mosques. An-Nasa'i (4) narrated from Talq ibn Ali, who said: We went out as a delegation to the Prophet ﷺ, so we pledged allegiance to him and prayed with him. We informed him that we had a synagogue in our land, and mentioned the hadith. In it: "When you come to your land, break down your synagogue and make it a mosque." Abu Dawud (5) mentioned from Uthman ibn Abi al-As that the Prophet ﷺ commanded him to place the mosque of Taif where their idols were. This was previously mentioned in "Bara'ah". It is enough for you that the Prophet's ﷺ mosque, which was founded on piety, was built on a site that was a cemetery for polytheists; and this is an argument against everyone who disliked praying in them.

Among those who disliked praying in the cemetery, whether it was for Muslims or polytheists, are: Al-Thawri, Abu Hanifah, Al-Awza'i, Al-Shafi'i, and their companions. According to Al-Thawri: he does not repeat [the prayer]. According to Al-Shafi'i: it is sufficient if he prays in the cemetery in a place where there is no impurity; because of the known (6) hadiths regarding that, and the hadith of Abu Hurayrah that the Messenger of Allah ﷺ said: "Pray in your houses and do not make them graves" (7), and the hadith of Abu Marthad al-Ghanawi from the Prophet ﷺ that he said: "Do not pray towards graves, and do not sit on them" (8). These are two hadiths that are sound in terms of their chain of narration, but there is no argument in them [against permissibility];

---

(1) Al-Tamhid 5/229. (2) At Verse (107). (3) Al-Tamhid 5/227. (4) In Al-Mujtaba 2/38. (5) In Al-Sunan (450), and previously 8/255. (6) In (D) and (Z): 'Al-Ma'lulah', and it also appeared thus in Al-Tamhid 5/229. (7) Narrated by Muslim (777) from the hadith of Ibn Umar, may Allah be pleased with them both. (8) Narrated by Muslim (972) (98).

२४७ सूरह अल-हिज्र: आयत ८०

...साफ़-सुथरा होना जायज़ है। इसी तरह, उन्होंने इस बात पर सहमति व्यक्त की है कि जिसने भी किसी चर्च या सिनेगॉग (यहूदी इबादतगाह) में किसी पवित्र स्थान पर नमाज़ पढ़ी, उसकी नमाज़ वैध और जायज़ है (१)। इसका उल्लेख पहले सूरह बरात में किया जा चुका है (२)।

यह ज्ञात है कि एक चर्च किसी कब्रिस्तान की तुलना में [ईश्वरीय] क्रोध का स्थान होने के अधिक निकट है; क्योंकि यह एक ऐसी जगह है जहाँ ईश्वर की अवज्ञा की जाती है और उसमें अविश्वास किया जाता है, जबकि कब्रिस्तान वैसा नहीं है (३)।

सुन्नत में गिरजाघरों और चर्चों को मस्जिदों में बदलने का उल्लेख आया है। अन-नसाई (४) ने तलक इब्न अली से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: हम एक प्रतिनिधिमंडल के रूप में नबी ﷺ के पास गए, तो हमने उनके प्रति निष्ठा की शपथ ली और उनके साथ नमाज़ पढ़ी। हमने उन्हें सूचित किया कि हमारी भूमि में हमारी एक 'बिया' (गिरजाघर) है, और हदीस का उल्लेख किया। इसमें है: "जब तुम अपनी भूमि पर आओ, तो अपनी बिया को तोड़ दो और उसे मस्जिद बना लो।" अबू दाऊद (५) ने उस्मान इब्न अबी अल-आस से उल्लेख किया है कि नबी ﷺ ने उन्हें ताइफ़ की मस्जिद वहीं बनाने का आदेश दिया जहाँ उनके बुत (मूर्तियाँ) थे। इसका उल्लेख "बरात" में पहले आ चुका है। आपके लिए नबी ﷺ की मस्जिद ही काफी है, जिसकी नींव धर्मपरायणता पर रखी गई थी, वह मुशरिकों (बहुदेववादियों) के कब्रिस्तान की जगह पर बनाई गई थी; और यह उन सभी के खिलाफ एक तर्क है जो उनमें नमाज़ पढ़ने को नापसंद करते थे।

कब्रिस्तान में नमाज़ पढ़ने को नापसंद करने वालों में, चाहे वह मुसलमानों के लिए हो या मुशरिकों के लिए; अल-थौरी, अबू हनीफा, अल-औज़ाई, अल-शाफ़ई और उनके साथी शामिल हैं। अल-थौरी के अनुसार: वह नमाज़ नहीं दोहराएगा। और अल-शाफ़ई के अनुसार: यह पर्याप्त है यदि वह कब्रिस्तान में ऐसी जगह नमाज़ पढ़ता है जहाँ कोई अपवित्रता नहीं है; उस बारे में ज्ञात (६) हदीसों के कारण, और अबू हुरैरा की हदीस के कारण कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "अपने घरों में नमाज़ पढ़ो और उन्हें कब्रें न बनाओ" (७), और नबी ﷺ से अबू मरथद अल-ग़नबी की हदीस के कारण कि उन्होंने फरमाया: "कब्रों की ओर नमाज़ न पढ़ो, और उन पर न बैठो" (८)। ये दो ऐसी हदीसें हैं जो अपनी सनद (वर्णन की श्रृंखला) के लिहाज से पुख्ता हैं, लेकिन उनमें कोई [ठोस] दलील नहीं है;

(१) अल-तमहीद ५/२२९। (२) आयत (१०७) के पास। (३) अल-तमहीद ५/२२७। (४) अल-मुजतबा २/३८ में। (५) अस-सुनन (४५०) में, और पहले ८/२५५। (६) (द) और (ज़) में: 'अल-मलूलह', और अल-तमहीद ५/२२९ में भी इसी तरह आया है। (७) इसे मुस्लिम (७७७) ने इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत किया है। (८) इसे मुस्लिम (९७२) (९८) ने उद्धृत किया है।

۲۴۷ سورة الحجر: آیت ۸۰

...پاک صاف ہونا جائز ہے۔ اسی طرح ان کا اس بات پر اجماع ہے کہ جس نے کسی چرچ یا بیعہ (یہودی عبادت گاہ) میں کسی پاک جگہ پر نماز پڑھی، اس کی نماز درست اور جائز ہے(۱)۔ اس کا ذکر پہلے سورہ براءت میں گزر چکا ہے(۲)۔

اور یہ معلوم ہے کہ گرجا گھر قبرستان کی نسبت غضبِ الہیٰ کا مقام ہونے کے زیادہ قریب ہے؛ کیونکہ یہ وہ جگہ ہے جہاں اللہ کی نافرمانی کی جاتی ہے اور اس کے ساتھ کفر کیا جاتا ہے، جبکہ قبرستان ایسا نہیں ہے(۳)۔

اور سنت میں بیعوں اور گرجا گھروں کو مسجدیں بنانے کا ذکر آیا ہے۔ امام نسائی(۴) نے طلق بن علی سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: ہم ایک وفد کی صورت میں نبی ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوئے، ہم نے آپ کی بیعت کی اور آپ کے ساتھ نماز پڑھی۔ ہم نے آپ کو بتایا کہ ہماری سرزمین میں ہماری ایک 'بیعہ' (عبادت گاہ) ہے، اور پھر پوری حدیث ذکر کی۔ اس میں ہے: "جب تم اپنی زمین پر پہنچو تو اپنی بیعہ کو توڑ دو اور اسے مسجد بنا لو"۔ اور ابوداؤد(۵) نے عثمان بن ابی العاص سے ذکر کیا ہے کہ نبی ﷺ نے انہیں طائف کی مسجد وہاں بنانے کا حکم دیا جہاں ان کے بت (طواغیت) تھے۔ اور یہ بات "براءت" میں گزر چکی ہے۔ آپ کے لیے نبی ﷺ کی مسجد ہی کافی ہے جس کی بنیاد تقویٰ پر رکھی گئی، وہ مشرکوں کے قبرستان میں بنائی گئی تھی؛ اور یہ ان تمام لوگوں کے خلاف دلیل ہے جو وہاں نماز پڑھنے کو ناپسند کرتے ہیں۔

اور جن لوگوں نے قبرستان میں نماز پڑھنے کو ناپسند کیا ہے، خواہ وہ مسلمانوں کا ہو یا مشرکوں کا، ان میں ثوری، ابوحنیفہ، اوزاعی، شافعی اور ان کے اصحاب شامل ہیں۔ ثوری کے نزدیک: وہ

نماز نہیں لوٹائے گا۔ اور شافعی کے نزدیک: اگر اس نے قبرستان میں ایسی جگہ نماز پڑھی جہاں کوئی نجاست نہ ہو تو کافی ہے؛ اس بارے میں معلوم(۶) احادیث کی وجہ سے، اور ابوہریرہ کی حدیث کی وجہ سے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اپنے گھروں میں نماز پڑھو اور انہیں قبرستان نہ بناؤ"(۷)، اور ابومرثد الغنوی کی نبی ﷺ سے مروی حدیث کی وجہ سے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "قبروں کی طرف نماز نہ پڑھو اور نہ ہی ان پر بیٹھو"(۸)۔ اور یہ دو حدیثیں اپنی سند کے اعتبار سے ثابت ہیں، لیکن ان میں کوئی (ممانعت کی) دلیل نہیں ہے؛

---

(١) التمهيد ٢٢٩/٥ . (٢) عند الآية (١٠٧). (٣) التمهيد ٢٢٧/٥ . (٤) في المجتبى ٣٨/٢ . (٥) في السنن (٤٥٠)، وسلف ٢٥٥/٨ . (٦) في (د) و(ز): المعلولة، وكذا جاء في التمهيد ٢٢٩/٥ . (٧) أخرجه مسلم (٧٧٧) من حديث ابن عمر رضي الله عنهما. (٨) أخرجه مسلم (٩٧٢) (٩٨).

because they both are subject to interpretation, and it is not obligatory to refrain from praying in every pure place except with a proof that does not bear interpretation. None of the Muslim jurists distinguished between the graveyard of Muslims and polytheists except for what we have mentioned of the flawed (1) speech that is not worth engaging with, and it has no basis in logic nor in authentic narration (2).

Eighth (3): A garden in which filth and excrement are thrown to enrich it (4), so prayer is not performed in it until it is watered three times; because of what Al-Daraqutni narrated from Mujahid, from Ibn Abbas, from the Prophet ﷺ regarding a garden in which excrement and filth are thrown, he said: "If it is watered three times, then pray in it." It was also narrated from the hadith of Nafi' from Ibn Umar that he was asked about these walls [gardens] in which excrements and dung are thrown: Can prayer be performed in them? He said: "If they are watered three times, then pray in them." He attributed that to the Prophet ﷺ. They differed in the chain of narration (5), and Allah knows best.

The words of the Almighty: {And We gave them Our signs, but they turned away from them.} (81)

The words of the Almighty: {And We gave them Our signs} means: with Our signs. Like His words: {Indeed, our lunch} [Al-Kahf: 62] i.e., with our lunch. What is meant is the she-camel, and there were many signs in it: its emergence from the rock, the closeness of its giving birth upon its emergence, its greatness such that no camel resembled it, and the abundance of its milk such that it sufficed them all (6). And it is possible that Salih had other signs besides the she-camel, like the well and others (7). {but they turned away from them} i.e., they did not take heed.

---

(1) Al-Khatal: corrupted and disordered logic. Al-Sihah (khatal). (2) Al-Tamhid 5/229 - 230. (3) Thus in the copies, and the seventh was not mentioned. (4) Karrama ardahu karman: fertilized it (i.e., improved it with manure), so it became fertile and good. Mu'jam Matn al-Lughah (karam). (5) Al-Daraqutni (880) and (881). (6) Al-Wasit 3/50, and Zad al-Masir 4/411. (7) Tafsir al-Baghawi 3/56.

२४८ सूरह अल-हिज्र: आयत 80 - 81

क्योंकि वे दोनों व्याख्या के अधीन हैं, और हर शुद्ध स्थान पर प्रार्थना करने से परहेज करना तब तक अनिवार्य नहीं है जब तक कि ऐसा प्रमाण न हो जो व्याख्या को सहन न करे। मुस्लिम न्यायविदों में से किसी ने भी मुसलमानों और बहुदेववादियों के कब्रिस्तान के बीच अंतर नहीं किया है, सिवाय उस दोषपूर्ण (1) बात के जिसे हमने उद्धृत किया है, जो इस तरह की बात करने लायक नहीं है, और इसका न तो तर्क में कोई आधार है और न ही किसी सही रिवायत (2) में।

आठवीं (3): वह बाग जिसमें गंदगी और मल डाला जाता है ताकि वह उपजाऊ (4) हो सके, तो उसमें तब तक नमाज नहीं पढ़ी जाएगी जब तक कि उसे तीन बार पानी न दिया जाए; क्योंकि अल-दाराकुत्नी ने मुजाहिद से, उन्होंने इब्न अब्बास से, और उन्होंने पैगंबर ﷺ से उस बाग के बारे में रिवायत की है जिसमें गंदगी और मल डाला जाता है, उन्होंने कहा: "जब इसे तीन बार पानी पिलाया जाए, तो इसमें नमाज पढ़ो।" इसे नाफ़े से इब्न उमर की हदीस से भी उद्धृत किया गया है कि उनसे इन दीवारों (बागों) के बारे में पूछा गया था जिनमें गंदगी और गोबर डाला जाता है: क्या उनमें नमाज पढ़ी जा सकती है? उन्होंने कहा: "अगर उन्हें तीन बार सींचा जाए, तो उनमें नमाज पढ़ो।" उन्होंने इसे पैगंबर ﷺ तक पहुँचाया। हदीस की सनद (5) में मतभेद है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का फरमान: {और हमने उन्हें अपनी निशानियाँ दीं, फिर भी वे उनसे कन्नी काटते रहे।} (81)

अल्लाह तआला का फरमान: {और हमने उन्हें अपनी निशानियाँ दीं} यानी: हमारी निशानियों के साथ। जैसे उनका फरमान: {निश्चित रूप से हमारा दोपहर का भोजन} [अल-कहफ: 62] यानी हमारे दोपहर के भोजन के साथ। और यहाँ मुराद ऊंटनी है, और उसमें बहुत सी निशानियाँ थीं: उसका चट्टान से निकलना, उसके निकलते ही बच्चे देने का समय पास होना, उसका इतना विशाल होना कि कोई ऊंटनी उसके समान न थी, और उसके दूध की प्रचुरता कि वह उन सभी के लिए पर्याप्त होता था (6)। और यह भी संभव है कि सालेह (अलैहिस्सलाम) के पास ऊंटनी के अलावा और भी निशानियाँ थीं, जैसे कुआँ और अन्य (7)। {फिर भी वे उनसे कन्नी काटते रहे} यानी: उन्होंने सबक नहीं लिया।

---

(1) अल-खतल: भ्रष्ट और अव्यवस्थित तर्क। अल-सिहाह (खतल)। (2) अल-तम्ही230 - 5/229 ،। (3) प्रतियों में ऐसा ही है, और सातवें का उल्लेख नहीं किया गया है। (4) कर्रमा अरदहु करमन: उसे

खाद दी (यानी, उसे गोबर से सुधारा), ताकि वह उपजाऊ और अच्छी हो जाए। मुअजम मतन अल-लुगा (करम)। (5) अल-दाराकुत्नी (880) और (881)। (6) अल-वसीत 3/50, और ज़ाद अल-मसीर 4/411। (7) तफसीर अल-बग़वी 3/56।

٢٤٨ سورة الحجر: آیات 80 - 81

کیونکہ وہ دونوں تاویل (تشریح) کا احتمال رکھتے ہیں، اور ہر پاک جگہ پر نماز پڑھنے سے پرہیز کرنا اس وقت تک واجب نہیں ہے جب تک کہ ایسی دلیل نہ ہو جو تاویل کا احتمال نہ رکھتی ہو۔ مسلمانوں کے فقہا میں سے کسی نے بھی مسلمانوں اور مشرکین کے قبرستان کے درمیان فرق نہیں کیا سوائے اس کے جو ہم نے فاسد (1) قول کے بارے میں ذکر کیا ہے جس کی طرح کی باتوں میں مشغول نہیں ہونا چاہیے، اور اس کی نہ تو عقل میں کوئی وجہ ہے اور نہ ہی کسی صحیح روایت (2) میں۔

آٹھویں بات (3): وہ باغ جس میں گندگی اور فضلہ ڈالا جاتا ہے تاکہ وہ زرخیز (4) ہو سکے، تو اس میں نماز نہیں پڑھی جائے گی جب تک کہ اسے تین بار سیراب نہ کیا جائے؛ کیونکہ الدارقطنی نے مجاہد سے، انہوں نے ابن عباس سے، انہوں نے نبی کریم ﷺ سے اس باغ کے بارے میں روایت کی ہے جس میں گندگی اور فضلہ ڈالا جاتا ہے، آپ ﷺ نے فرمایا: "جب اسے تین بار سیراب کیا جائے، تو اس میں نماز پڑھو۔" اسے نافع سے ابن عمر کی حدیث سے بھی نکالا گیا ہے کہ ان سے ان دیواروں (باغوں) کے بارے میں پوچھا گیا جن میں غلاظت اور گوبر ڈالا جاتا ہے: کیا ان میں نماز پڑھی جا سکتی ہے؟ انہوں نے کہا: "اگر انہیں تین بار سیراب کیا گیا ہو، تو ان میں نماز پڑھو۔" انہوں نے اسے نبی کریم ﷺ تک پہنچایا۔ ان دونوں کی سند (5) میں اختلاف ہے، واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ہم نے انہیں اپنی نشانیاں دیں، تو وہ ان سے اعراض کرنے والے تھے۔} (81)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ہم نے انہیں اپنی نشانیاں دیں} یعنی: ہماری نشانیوں کے ساتھ جیسا کہ اللہ کا فرمان ہے: {بے شک ہمارا دوپہر کا کھانا} [الکھف: 62] یعنی ہمارے دوپہر کے کھانے کے ساتھ اور مراد اونٹنی ہے، اور اس میں بہت سی نشانیاں تھیں: اس کا چٹان سے نکلنا، اس کے نکلتے ہی بچے جننے کا وقت قریب ہونا، اس کا اتنا بڑا ہونا کہ کوئی اونٹنی اس کی مشابہ نہ تھی، اور اس کے دودھ کی کثرت یہاں تک کہ وہ ان سب کے لیے کافی ہوتا تھا (6)۔ اور یہ احتمال ہے کہ حضرت صالح علیہ السلام کے پاس اونٹنی کے علاوہ دیگر نشانیاں بھی تھیں، جیسے کنواں وغیرہ (7)۔ {تو وہ ان سے اعراض کرنے والے تھے} یعنی: انہوں نے عبرت حاصل نہیں کی۔

---

(1) الخَطَل: فاسد اور بے ترتیب کلام۔ الصحاح (خطل)۔ (2) التمهيد 229/5 - 230۔ (3) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور ساتویں کا ذکر نہیں کیا گیا۔ (4) كَرَّمَ أرضه كَرْماً: اسے کھاد دی (یعنی: اسے گوبر وغیرہ سے درست کیا)، تو وہ زرخیز اور اچھی ہوگئی۔ معجم متن اللغة (کرم)۔ (5) الدارقطنی (880) اور (881)۔ (6) الوسیط 3 / 50، اور زاد المسير 4 / 411۔ (7) تفسير البغوي 3 / 56۔

Surat al-Hijr: Verses 82 - 86 249 His Almighty's saying: {And they used to carve from the mountains, houses, feeling secure. (82) But the shriek seized them at morning. (83) So all that they used to earn did not avail them. (84)} Al-Naht (carving) in the speech of the Arabs: peeling and carpentry. Na-ha-ta-hu yan-hi-tu-hu - with a kasra - nahtan, meaning: he peeled/pared it. And al-nuhata: the shavings. And al-minhat: what is used for carving(1). And in the Revelation: {Do you worship that which you [yourselves] carve?} [as-Saffat: 95] i.e., what you carpenter and make. They used to take houses for themselves out of the mountains due to their great strength. {Feeling secure} i.e., from them falling upon them or being destroyed. And it was said: secure from death. And it was said: from punishment(2). {But the shriek seized them at morning} i.e., at the time of morning, and it is in the accusative case as a 'hal' (circumstantial adverb). The mention of the shriek has already occurred in [surahs] Hud and Al-A'raf(3). {So all that they used to earn did not avail them} of wealth and fortresses in the mountains, nor what they were given of strength(4). His Almighty's saying: {And We have not created the heavens and earth and that between them except in truth. And indeed, the Hour is coming; so forgive with gracious forgiveness. (85) Indeed, your Lord - He is the Knowing Creator. (86)} His Almighty's saying: {And We have not created the heavens and earth and that between them except in truth} i.e., for disappearance and annihilation. And it was said: meaning: to reward the doer of good and the doer of evil(5); as He said: {And to Allah belongs whatever is in the heavens and whatever is in the earth - that He may recompense those who have done evil with [the penalty of] what they have done and recompense those who have done good with the best [reward]} [an-Najm: 31]. {And indeed, the Hour is coming} i.e., it will occur so everyone will be recompensed for their deed. {So forgive with gracious forgiveness} like: {And avoid them with gracious avoidance} [al-Muzzammil: 10] meaning: overlook them, O Muhammad, and forgive a good forgiveness; then it was abrogated by the sword(6). Qatadah said: His saying abrogated it: {So take them and kill them wherever...}.

(1) Al-Sihah (Naht). (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/169. (3) 11/156 and 9/271 - 272. (4) See Zad al-Masir 4/412, and Tafsir al-Razi 19/205. (5) See Tafsir al-Baghawi 3/56. (6) See Al-Nukat wa al-'Uyun 3/170, and Tafsir al-Razi 19/206.

सूरह अल-हिज्र: आयतें 82 - 86 249 अल्लाह तआला का फरमान है: {और वे पहाड़ों को तराश कर घर बनाते थे, चैन से रहते हुए। (82) फिर सुबह होते ही उन्हें एक चिंघाड़ ने आ पकड़ा। (83) तो जो कुछ वे कमाते थे, वह उनके किसी काम न आया। (84)} अरबों की बातचीत में 'नह्त' का अर्थ है: छीलना और काटना। न-ह-त-हु यन-हि-तु-हु - कसरा के साथ - नह्तन, अर्थात: उसने उसे छीला। और 'नुहाता': छीलन। और 'मिन्हात': वह जिससे तराशा जाता है(1)। और कुरान में है: {क्या तुम उसकी पूजा करते हो जिसे तुम स्वयं तराशते हो?} [अस-साफ़्फ़ात: 95] यानी: जिसे तुम लकड़ी के काम से बनाते हो। वे अपनी अपार शक्ति के कारण पहाड़ों में अपने लिए घर बनाते थे। {चैन से रहते हुए} यानी: उनके गिरने या नष्ट होने से सुरक्षित। और कहा गया: मौत से सुरक्षित। और कहा गया: अज़ाब से(2)। {फिर सुबह होते ही उन्हें एक चिंघाड़ ने आ पकड़ा} यानी: सुबह के समय, और यह 'हाल' (परिस्थिति) के रूप में मंसूब है। चिंघाड़ का उल्लेख पहले ही हूद और अल-अराफ में हो चुका है(3)। {तो जो कुछ वे कमाते थे, वह उनके किसी काम न आया} पहाड़ों में उनके धन और किलों में से, और न ही वह शक्ति जो उन्हें दी गई थी(4)। अल्लाह तआला का फरमान है: {और हमने आसमानों और ज़मीन को और जो कुछ उनके बीच है, सत्य के साथ ही पैदा किया है। और निश्चित रूप से प्रलय की घड़ी आने वाली है; तो आप शालीनता के साथ क्षमा करें। (85) निस्संदेह, आपका रब ही सब कुछ पैदा करने वाला, सब कुछ जानने वाला है। (86)} अल्लाह तआला का फरमान है: {और हमने आसमानों और ज़मीन को और जो कुछ उनके बीच है, सत्य के साथ ही पैदा किया है} यानी: विनाश और अंत के लिए। और कहा गया: अर्थात: ताकि मैं नेकी करने वाले और बुराई करने वाले को बदला दूँ(5); जैसा कि उसने फरमाया: {और अल्लाह ही का है जो कुछ आसमानों में है और जो कुछ ज़मीन में है, ताकि वह उन लोगों को जिन्होंने बुराई की, उनके कर्मों का बदला दे और उन लोगों को जिन्होंने नेकी की, उन्हें अच्छा बदला दे} [अन-नज्म: 31]। {और निश्चित रूप से प्रलय की घड़ी आने वाली है} यानी: वह होने वाली है ताकि हर किसी को उसके कर्म का बदला दिया जाए। {तो आप शालीनता के साथ क्षमा करें} जैसे: {और शालीनता के साथ उनसे किनारा कर लें} [अल-मुज़्ज़म्मिल: 10] यानी: हे मुहम्मद, उनसे दरगुज़र करें और अच्छी तरह क्षमा करें; फिर इसे तलवार (के आदेश) से निरस्त (मन्सूख) कर दिया गया(6)। क़तादा ने कहा: इसे उनके इस कथन ने निरस्त कर दिया: {तो उन्हें पकड़ो और जहाँ कहीं भी [पाओ] उन्हें मार डालो...}।

(1) अल-सिहाह (नह्त)। (2) अल-नुकत वल-उयून 3/169। (3) 11/156 और 9/271 - 272। (4) ज़ाद अल-मसीर 4/412, और तफ़सीर अल-राज़ी 19/205 देखें। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 3/56 देखें। (6) अल-नुकत वल-उयून 3/170, और तफ़सीर अल-राज़ी 19/206 देखें।

سورة الحجر: آیات 82 - 86 249 اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَكَانُوا يَنْحِتُونَ مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا آمِنِينَ ۝ فَأَخَذَتْهُمُ الصَّيْحَةُ مُصْبِحِينَ ۝ فَمَا أَغْنَىٰ عَنْهُم مَّا كَانُوا يَكْسِبُونَ ۝﴾ عربوں کے کلام میں 'النحت' کا مطلب ہے: چھیلنا اور تراشنا۔ نَحَتَهُ يَنْحِتُه - زیر کے ساتھ - نحتاً، یعنی: اس نے اسے تراشا۔ اور 'النحاتة': تراشہ (چھیلن)۔ اور 'المنحت': جس سے تراشا جائے(1)۔ اور قرآن میں ہے: ﴿أَتَعْبُدُونَ مَا تَنْحِتُونَ﴾ [الصافات: 95] یعنی: جسے تم لکڑی کے کام سے بناتے اور تیار کرتے ہو۔ وہ اپنی شدید طاقت کی بنا پر پہاڑوں میں اپنے لیے گھر بناتے تھے۔ ﴿آمِنِينَ﴾ یعنی: اس سے کہ وہ ان پر گر جائیں یا تباہ ہو جائیں۔ اور کہا گیا: موت سے بے خوف۔ اور کہا گیا: عذاب سے(2)۔ ﴿فأخذتهم الصيحة مصبحين﴾ یعنی: صبح کے وقت، اور یہ 'حال' ہونے کی وجہ سے منصوب ہے۔ صیحہ (چیخ) کا ذکر پہلے ہود اور اعراف میں گزر چکا ہے(3)۔ ﴿فما أغنى عنهم ما كانوا يكسبون﴾ پہاڑوں میں موجود ان کے مال اور قلعے ان کے کام نہ آئے، اور نہ ہی وہ طاقت جو انہیں دی گئی تھی(4)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَإِنَّ السَّاعَةَ لَآتِيَةٌ ۖ فَاصْفَحِ الصَّفْحَ الْجَمِيلَ ۝ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ الْخَلَّاقُ الْعَلِيمُ ۝﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ﴾ یعنی: زوال اور فنا کے لیے۔ اور کہا گیا: یعنی: تاکہ میں محسن اور بدکار کو بدلہ دوں(5)؛ جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ لِيَجْزِيَ الَّذِينَ أَسَاءُوا بِمَا عَمِلُوا وَيَجْزِيَ الَّذِينَ أَحْسَنُوا بِالْحُسْنَىٰ﴾ [النجم: 31]۔ ﴿وَإِنَّ السَّاعَةَ لَآتِيَةٌ﴾ یعنی: وہ واقع ہونے والی ہے تاکہ ہر کسی کو اس کے عمل کا بدلہ دیا جائے۔ ﴿فَاصْفَحِ الصَّفْحَ الْجَمِيلَ﴾ جیسے: ﴿وَاهْجُرْهُمْ هَجْرًا جَمِيلًا﴾ [المزمل: 10] یعنی: اے محمد، ان سے درگزر کیجیے اور اچھی طرح معاف کیجیے؛ پھر اسے تلوار (کے حکم) سے منسوخ کر دیا گیا(6)۔ قتادہ نے کہا: اسے اس کے قول نے منسوخ کر دیا: ﴿فَخُذُوهُمْ وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ﴾۔

(1) الصحاح (نحت)۔ (2) النکت والعیون 169/3۔ (3) 156/11 اور 271/9 - 272۔ (4) دیکھیے زاد المسیر 412/4، اور تفسیر الرازی 205/19۔ (5) دیکھیے تفسیر البغوی 56/3۔ (6) دیکھیے النکت والعیون 170/3، اور تفسیر الرازی 206/19۔

“you find them” (1) [An-Nisa: 91]. And that the Prophet ﷺ said to them: “I have come to you with slaughter, and I was sent with harvest, and I was not sent with farming”; this was said by Ikrimah and Mujahid (2). And it was said: It is not abrogated, and that he was commanded to pardon for himself in what was between him and them. Pardoning (As-Safh) is turning away; reported from Al-Hasan and others (3). {Indeed, your Lord is the Creator} i.e., the Apportioner for creation and character. {The All-Knowing} of the people of agreement and hypocrisy.

His Almighty saying: {And We have certainly given you seven of the often repeated [verses] and the great Qur'an [87]}

The scholars differed regarding the seven often-repeated (As-Sab’ al-Mathani); it was said: Al-Fatihah; this was said by Ali bin Abi Talib, Abu Hurairah, Ar-Rabi’ bin Anas, Abu al-Aliyah, Al-Hasan, and others (4). It was narrated from the Prophet ﷺ from established ways, from the hadith of Ubay bin Ka’b, and Abu Sa’id bin al-Mu’alla. And it was previously mentioned in the tafsir of Al-Fatihah (5).

At-Tirmidhi narrated from the hadith of Abu Hurairah who said: The Messenger of Allah ﷺ said: “‘Praise be to Allah’ is the Mother of the Qur'an, and the Mother of the Book, and the seven often-repeated verses.” He said: This is a Hasan Sahih hadith. This is a text, and it was previously mentioned in Al-Fatihah (6). The poet said:

“I implore you by the One who sent down the Qur'an / the Mother of the Book, the seven often-repeated” (7)

Ibn Abbas said: They are the seven long surahs: Al-Baqarah, Aal-Imran, An-Nisa, Al-Ma’idah,

---

(1) Narrated by At-Tabari in his tafsir 14/106, and cited by An-Nahas in Al-Nasikh wal-Mansukh 2/482. (2) Al-Nukat wal-Uyun 3/170, and also narrated by Ibn Sa'd 1/105 from Mujahid, and At-Tabari in his tafsir 14/107 from Sufyan bin Uyaynah, and it is weak due to being irsal. (3) Al-Nukat wal-Uyun 3/170. (4) Narrated from them by At-Tabari in his tafsir 14/116, see Al-Nukat wal-Uyun 3/170, and Zad al-Masir 4/413. (5) Previously in 1/166 - 167. (6) At-Tirmidhi (3124), and previously in 1/172. (7) Cited by Abu Ubaydah in Majaz al-Qur’an p. 1/354, and Al-Mawardi in Al-Nukat wal-Uyun 1/26 and 3/170, and they did not attribute it.

“तुम उन्हें पाओ” (1) [अन-निसा: 91]। और नबी ﷺ ने उनसे कहा: “मैं तुम्हारे पास ज़बह (वध) के साथ आया हूँ, और मुझे कटाई के साथ भेजा गया है, और मुझे खेती के साथ नहीं भेजा गया”; यह इकरीमाह और मुजाहिद (2) ने कहा। और यह भी कहा गया है: यह निरस्त (منسوخ) नहीं है, और उन्हें अपने और उनके बीच के मामलों में क्षमा (सफ़ह) करने का आदेश दिया गया था। सफ़ह (क्षमा) का अर्थ है मुँह मोड़ लेना; यह अल-हसन और अन्य (3) से वर्णित है। {बेशक आपका रब ही पैदा करने वाला है} यानी: सृष्टि और चरित्र का निर्धारण करने वाला। {सब कुछ जानने वाला} सहमति और पाखंड वाले लोगों का।

अल्लाह तआला का कथन: {और हमने आपको सात बार-बार दोहराई जाने वाली (आयतें) और महान कुरान प्रदान किया है [87]}

विद्वानों ने ‘सबअ अल-मथानी’ (सात बार-बार दोहराई जाने वाली) के बारे में मतभेद किया है; कहा गया है: अल-फ़ातिहा; यह अली बिन अबी तालिब, अबू हुरैरा, अर-रबी बिन अनस, अबू अल-आलियाह, अल-हसन और अन्य (4) ने कहा है। और नबी ﷺ से प्रमाणित माध्यमों से, उबै बिन काब और अबू सईद बिन अल-मुअल्ला की हदीस से वर्णित है। और इसका उल्लेख पहले अल-फ़ातिहा की तफ़सीर (5) में किया जा चुका है।

तिर्मिज़ी ने अबू हुरैरा की हदीस से उल्लेख किया है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: “‘अल्हम्दुलिल्लाह’ (तमाम तारीफें अल्लाह के लिए हैं) कुरान की माँ है, और किताब की माँ है, और सात बार-बार दोहराई जाने वाली आयतें हैं।” उन्होंने कहा: यह एक हसन सहीह हदीस है। और यह एक प्रमाण (नस्स) है, और इसका उल्लेख पहले अल-फ़ातिहा (6) में हो चुका है। कवि ने कहा:

“मैं आपको कुरान उतारने वाले की कसम देता हूँ / किताब की माँ, सात दोहराई जाने वाली” (7)

इब्न अब्बास ने कहा: वे सात लंबी सूरतें हैं: अल-बक़रह, आले इमरान, अन-निसा, अल-माएदा,

---

(1) इसे अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 14/106 में निकाला है, और अल-नहास ने अल-नासिख़ वल-मंसूख़ 2/482 में उल्लेख किया है। (2) अल-नुकत वल-उयून 3/170, और इसे इब्न साद 1/105 ने मुजाहिद से भी निकाला है, और अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 14/107 में सुफ़यान बिन उयैना से, और यह इरसाल के कारण कमज़ोर है। (3) अल-नुकत वल-उयून 3/170। (4) इसे अल-तबरी ने

अपनी तफ़सीर 14/116 में उनसे निकाला है, देखें अल-नुकत वल-उयून 3/170, और ज़ाद अल-मसीर 4/413। (5) पूर्व में 1/166 - 167। (6) अल-तिर्मिज़ी (3124), और पूर्व में 1/172। (7) इसे अबू उबैदा ने मजाज़ अल-क़ुरान पृष्ठ 1/354 में, और अल-मावर्दी ने अल-नुकत वल-उयून 1/26 और 3/170 में उद्धृत किया है और उन्होंने इसे किसी कवि से नहीं जोड़ा।

“تم انہیں پاؤ” (1) [النساء: 91]۔ اور یہ کہ نبی ﷺ نے ان سے فرمایا: “میں تمہارے پاس ذبح کے ساتھ آیا ہوں، اور میں کٹائی کے ساتھ بھیجا گیا ہوں، اور میں کاشتکاری کے ساتھ نہیں بھیجا گیا”؛ یہ عکرمہ اور مجاہد (2) نے کہا۔ اور کہا گیا ہے: یہ منسوخ نہیں ہے، بلکہ آپ کو اپنے اور ان کے درمیان کے معاملات میں درگزر (صفح) کا حکم دیا گیا تھا۔ صفح (درگزر) کا مطلب ہے اعراض کرنا (منہ موڑ لینا)؛ یہ حسن بصری اور دیگر (3) سے مروی ہے۔ {بے شک آپ کا رب ہی پیدا کرنے والا ہے} یعنی: مخلوق اور اخلاق کا مقدر کرنے والا۔ {علیم} (سب کچھ جاننے والا) موافقت اور نفاق والوں کو۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور یقیناً ہم نے آپ کو سات بار بار دہرائی جانے والی (آیتیں) اور عظمت والا قرآن عطا کیا ہے [87]}

علماء کا ‘سبع مثانی’ کے بارے میں اختلاف ہے؛ کہا گیا ہے: الفاتحہ؛ یہ علی بن ابی طالب، ابو ہریرہ، ربیع بن انس، ابو العالیہ، حسن اور دیگر (4) نے کہا ہے۔ اور نبی ﷺ سے ثابت شدہ طریقوں سے مروی ہے، ابی بن کعب اور ابو سعید بن المعلی کی حدیث سے۔ اور یہ پہلے سورہ فاتحہ کی تفسیر (5) میں گزر چکا ہے۔

ترمذی نے ابو ہریرہ کی حدیث سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: “‘الحمد للہ’ قرآن کی ماں ہے، اور کتاب کی ماں ہے، اور سات بار بار دہرائی جانے والی (آیتیں) ہیں”۔ انہوں نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔ اور یہ ایک نص ہے، اور یہ پہلے سورہ فاتحہ (6) میں گزر چکا ہے۔ شاعر نے کہا:

“میں تمہیں قرآن نازل کرنے والے کا واسطہ دیتا ہوں / ام الکتاب، سات بار بار دہرائی جانے والی” (7)

ابن عباس نے کہا: وہ سات لمبی سورتیں ہیں: البقرہ، آل عمران، النساء، المائدہ،

---

(1) اسے الطبری نے اپنی تفسیر 106/14 میں نکالا ہے، اور النحاس نے الناسخ والمنسوخ 482/2 میں ذکر کیا ہے۔ (2) النکت والعیون 170/3، اور اسے ابن سعد نے بھی مجاہد سے 105/1 میں نکالا ہے، اور الطبری نے اپنی تفسیر 107/14 میں سفیان بن عیینہ سے، اور یہ ارسال کی وجہ سے ضعیف ہے۔ (3) النکت والعیون 170/3۔ (4) الطبری نے اسے ان سے اپنی تفسیر 116/14 میں نکالا ہے، دیکھیے النکت والعیون 170/3، اور زاد المسیر 413/4۔ (5) سابقہ 166/1 - 167۔ (6) الترمذی (3124)، اور سابقہ 172/1۔ (7) اسے ابو عبیدہ نے مجاز القرآن ص 354/1 میں، اور الماوردی نے النکت والعیون 26/1 اور 170/3 میں نقل کیا ہے اور انہوں نے اسے منسوب نہیں کیا۔

...and Al-An'am, Al-A'raf, and Al-Anfal and Al-Tawbah together; because there is no 'Basmala' (Tasmiah) between them(1). Al-Nasa'i(2) narrated: Ali ibn Hujr told us, Shariq told us, from Abu Ishaq, from Sa'id ibn Jubayr, from Ibn Abbas regarding the words of the Almighty: "seven of the pairs" (Sab'an minal-Mathani), he said: The seven long chapters (Al-Sab' al-Tuwal).

They were called 'Mathani' because lessons, rulings, and boundaries are repeated (thuniyat) in them. Some denied this, saying: This verse was revealed in Makkah, and none of the long chapters had been revealed at that time. The answer was that Allah Almighty sent the Quran down to the lowest heaven (Al-Sama' al-Dunya), then sent it down from there in stages. Whatever was sent down to the lowest heaven, it was as if it had been given to Muhammad ﷺ even if it had not been revealed to him yet(3).

Among those who said they are the seven long chapters: Abdullah ibn Mas'ud, Abdullah ibn Umar, Sa'id ibn Jubayr, and Mujahid(4). Jarir said(5):

May Allah repay Al-Farazdaq when he becomes / neglectful of the virtuous and the 'Mathani'.

It was also said: 'The Mathani' refers to the entire Quran; Allah Almighty said: "[Allah has sent down the best statement: a consistent] Book of repeated (mathani) [verses]" [Az-Zumar: 23]. This is the opinion of Al-Dahhak, Tawus, and Abu(6) Malik, and Ibn Abbas also said it(7).

It was said: it is called 'Mathani' because news and stories are repeated in it(8). Safiyyah bint Abd al-Muttalib said, mourning the Messenger of Allah ﷺ:

For he was a brilliant light by which people were guided / singled out with the revelation of the magnificent 'Mathani'(9).

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/373, and Tafsir al-Razi 19/208. (2) Al-Mujtaba 2/140, and also narrated by Abu Dawood (1459), and Salaf 1/175. (3) See Tafsir al-Samarqandi 2/224, Zad al-Masir 4/414, and Tafsir al-Razi 19/208. (4) Al-Tabari included their statement in the Tafsir 14/107-109. (5) His Diwan p. 466, and in it: "lahiy", instead of: "jazay". (6) In (d), (z), and (m): "wa Abu": and what is established is from (zh). (7) Al-Tabari included their statement in the Tafsir 14/120-121, and see Al-Nukat wal-Uyun 3/170-171, and Zad al-Masir 4/414. (8) See Tafsir al-Tabari 14/125, Al-Nukat wal-Uyun

3/171, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/373. (9) Reported by Al-Mawardi in Al-Nukat wal-Uyun 3/171.

सूरा अल-हिज्र: आयत 87 | 251

...और अल-अनाम, अल-अराफ़, और अल-अनफ़ाल और अत-तौबा एक साथ; क्योंकि उनके बीच बिस्मिल्लाह (तस्मिया) नहीं है(1)। अन-नसाई(2) ने रिवायत की: अली इब्न हुज्र ने हमसे कहा, शरीक ने हमें अबू इशाक से, उन्होंने सईद इब्न जुबैर से, उन्होंने इब्न अब्बास से अल्लाह अज़-व-जल्ल के इस कथन के बारे में बताया: "दोहराई जाने वाली सात" (सब्अन मिनल-मसानी), उन्होंने कहा: सात लंबी सूराएँ(अस-सबउत-तुवल)।

इन्हें 'मसानी' कहा गया क्योंकि इनमें सबक, अहकाम (नियम) और हुदूद (सीमाएं) दोहराई (तस्निया) गई हैं। कुछ लोगों ने इससे इनकार किया और कहा: यह आयत मक्का में उतरी थी, और उस समय तक लंबी सूराओं में से कुछ भी नहीं उतरा था। इसका उत्तर यह दिया गया कि अल्लाह तआला ने कुरान को आसमाने दुनिया (निकटतम आकाश) पर उतारा, फिर वहां से उसे समय-समय पर उतारा। जो कुछ आसमाने दुनिया पर उतारा गया, वह ऐसा ही था जैसे मुहम्मद ﷺ को दिया गया हो, भले ही वह अभी उन पर नाजिल न हुआ हो(3)।

जिन्होंने कहा कि वे सात लंबी सूराएँ हैं, उनमें शामिल हैं: अब्दुल्ला इब्न मसूद, अब्दुल्ला इब्न उमर, सईद इब्न जुबैर और मुजाहिद(4)। जरीर ने कहा(5):

अल्लाह अल-फ़रज़दक़ को बदला दे जब वह शाम करता है / नेक लोगों और मसानी (सूराओं/आयतों) की उपेक्षा करते हुए।

यह भी कहा गया है: 'मसानी' का अर्थ पूरा कुरान है; अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "एक किताब जिसके विषय मिलते-जुलते हैं (और) बार-बार दोहराए जाते हैं (मसानी)" [अज़-ज़ुमर: 23]। यह अल-दहक, ताऊस और अबू(6) मलिक का मत है, और इब्न अब्बास ने भी यही कहा है(7)।

और इसे 'मसानी' कहा गया क्योंकि इसमें खबरें और कहानियां दोहराई गई हैं(8)। सफ़िया बिन्त अब्द अल-मुत्तलिब ने रसूलुल्लाह ﷺ का शोक मनाते हुए कहा:

क्योंकि वह एक चमकता हुआ नूर थे जिससे मार्गदर्शन मिलता था / जिन्हें महान 'मसानी' के अवतरण के साथ विशिष्ट किया गया(9)।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/373, और तफ़सीर अल-राज़ी 19/208। (2) अल-मुज्तबा 2/140, और इसे अबू दाऊद (1459) ने भी रिवायत किया है, और सलफ़ 1/175। (3) देखें तफ़सीर अल-

समरकंदी 2/224, ज़ाद अल-मसीर 4/414, और तफ़सीर अल-राज़ी 19/208। (4) अल-तबरी ने तफ़सीर 14/107-109 में उनके कथन को उद्धृत किया है। (5) उनका दीवान पृष्ठ 466, और उसमें: "लही", इसके बजाय: "जज़ी"। (6) (द), (ज़), और (म) में: "व अबू": और जो स्थापित है वह (ज़ह) से है। (7) अल-तबरी ने तफ़सीर 14/120-121 में उनके कथन को उद्धृत किया है, और देखें अल-नुकात वल-उयून 3/170-171, और ज़ाद अल-मसीर 4/414। (8) देखें तफ़सीर अल-तबरी 14/125, अल-नुकात वल-उयून 3/171, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/373। (9) इसे अल-मावर्दी ने अल-नुकात वल-उयून 3/171 में उद्धृत किया है।

...اور الانعام، الاعراف، اور الانفال اور التوبہ ایک ساتھ؛ کیونکہ ان کے درمیان تسمیہ (بسم اللہ) نہیں ہے(۱)۔ النسائی(۲) نے روایت کیا: ہم سے علی بن حجر نے بیان کیا، ہمیں شریک نے ابواسحاق سے، انہوں نے سعید بن جبیر سے، انہوں نے ابن عباس سے اللہ عزوجل کے قول: "سات بار بار دہرائی جانے والی" (سبعاً من المثانی) کے بارے میں بتایا، انہوں نے کہا: سات طویل سورتیں (السبع الطول)۔

انہیں 'مثانی' کہا گیا کیونکہ ان میں عبرتیں، احکام اور حدود بار بار دہرائی (تثنیت) گئی ہیں۔ کچھ لوگوں نے اس کا انکار کیا اور کہا: یہ آیت مکہ میں نازل ہوئی تھی، اور اس وقت تک طویل سورتوں میں سے کچھ بھی نازل نہیں ہوا تھا۔ اس کا جواب یہ دیا گیا کہ اللہ تعالیٰ نے قرآن کو آسمانِ دنیا پر نازل فرمایا، پھر وہاں سے اسے تھوڑا تھوڑا کر کے نازل کیا۔ جو کچھ آسمانِ دنیا پر نازل ہوا، وہ گویا محمد ﷺ کو عطا کر دیا گیا اگرچہ ابھی آپ پر نازل نہ ہوا ہو(۳)۔

جنہوں نے کہا کہ وہ سات طویل سورتیں ہیں ان میں شامل ہیں: عبد اللہ بن مسعود، عبد اللہ بن عمر، سعید بن جبیر، اور مجاہد(۴)۔ جریر نے کہا(۵):

اللہ فرزدق کو جزا دے جب وہ شام کرتا ہے / نیک لوگوں اور مثانی کو ضائع کرتے ہوئے۔

اور کہا گیا: 'المثانی' سے مراد پورا قرآن ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "ایک ایسی کتاب جس کی باتیں ایک دوسرے سے ملتی جلتی ہیں (اور) بار بار دہرائی گئی ہیں (مثانی)" [الزمر: ۲۳]۔ یہ ضحاک، طاؤس اور ابو(۶) مالک کا قول ہے، اور ابن عباس نے بھی یہی کہا ہے(۷)۔

اور اسے مثانی کہا گیا؛ کیونکہ اس میں خبریں اور قصے بار بار دہرائے گئے ہیں(۸)۔ صفیہ بنت عبد المطلب نے رسول اللہ ﷺ کا مرثیہ پڑھتے ہوئے کہا:

پس وہ ایک چمکتا ہوا نور تھے جس سے ہدایت پائی جاتی تھی / جنہیں عظیم 'مثانی' کے نزول کے ساتھ خاص کیا گیا(۹)۔

(۱) المحرر الوجيز ۳۷۳/۳، وتفسير الرازى ۲۰۸/۱۹۔ (۲) المجتبى ۲/ ۱۴۰ ، وأخرجه أيضاً أبو داود (۱۴۵۹)، وسلف ۱/ ۱۷۵ ۔ (۳) ينظر تفسير السمرقندي ۲/ ۲۲۴ ، وزاد المسير ۴۱۴/۴ ، وتفسير الرازي ۲۰۸/۱۹ ۔ (۴) أخرج قولهم الطبري في التفسير ۱۴/ ۱۰۷ - ۱۰۹ ۔ (۵) ديوانه ص ۴۶۶ ، وفيه: لحي، بدل: جزى۔ (۶) في (د) و (ز) و (م): وأبو: والمثبت من (ظ)۔ (۷) أخرج قولهم الطبري في التفسير ۱۴/ ۱۲۰ - ۱۲۱ ، وينظر النكت والعيون ۳/ ۱۷۰ - ۱۷۱ ، وزاد المسير ۴۱۴/۴ ۔ (۸) ينظر تفسير الطبري ۱۴/ ۱۲۵ ، والنكت والعيون ۳/ ۱۷۱ ، والمحرر الوجيز ۳/ ۳۷۳ ۔ (۹) أورده الماوردي في النكت والعيون ۳/ ۱۷۱ ۔

Meaning: The Quran. And it was said: What is meant by the 'Seven Oft-Repeated' (Sab' al-Mathani) are the divisions of the Quran; from commands and prohibitions, glad tidings and warnings, the striking of parables, the counting of blessings, and the news of past generations; this was said by Ziyad bin Abi Maryam (1). The first [view] is the correct one; because it is a definitive text. We have already mentioned in [the section on] Al-Fatihah (2) that naming it Al-Mathani does not prevent naming others by that [term]; except that if it was narrated from the Prophet ﷺ, and a definitive text was established regarding something that does not allow for interpretation, then one must stop at it (3). Allah Almighty's saying: {and the Great Quran} contains an implicit meaning, its estimation being: and that is that Al-Fatihah is the Great Quran; because it includes what relates to the fundamentals of Islam. This was previously mentioned in Al-Fatihah (4). And it was said: the 'and' (wa) is extra (redundant), the estimation being: 'We have given you seven of the oft-repeated [verses], the Great Quran' (5). From this is the poet's saying: To the noble King and the son of the brave leader, and the lion of the battalion in the crowd (6). And it has been previously discussed at His saying: {Maintain with care the [obligatory] prayers and [in particular] the middle prayer} [Al-Baqarah: 238]. Allah Almighty's saying: {Do not extend your eyes toward that by which We have given enjoyment to [certain] categories of them, and do not grieve over them, and lower your wing to the believers (88)} In it are two issues:

---

(1) Al-Nukat wal-Uyun 3/171, and Al-Tabari included it in Al-Tafsir 14/119-120, and see Zad al-Masir 4/414. (2) 1/175. (3) See Tafsir al-Tabari 14/121. (4) 1/173. (5) Tafsir al-Baghawi 3/56. (6) We did not find its author; Ibn al-Anbari cited it in Al-Insaf fi Masa'il al-Khilaf 2/469, Al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 1/133, and Al-Baghdadi in Khizanat al-Adab 1/451, 5/107, and 6/91, and they did not attribute it. (7) 1/181, at the ninth opinion regarding the specification of the middle prayer.

२५२ सूरा अल-हिज्र: आयत ८७ - ८८

अर्थात्: क़ुरान। और कहा गया: 'सब-ए-मथानी' (सात बार-बार दोहराई जाने वाली आयतें) से मुराद क़ुरान के विभाग हैं; आदेशों और निषेधों से, खुशखबरी और चेतावनी, मिसालों का बयान, नियामतों की गिनती, और पिछली पीढ़ियों की ख़बरें; यह ज़ियाद बिन अबी मरियम ने कहा है (१)। और पहला [विचार] सही है; क्योंकि यह एक स्पष्ट पाठ है। हमने पहले 'अल-फातिहा' (२) में उल्लेख किया है कि इसे 'मथानी' नाम देने से किसी और को उस नाम से पुकारने में कोई रुकावट नहीं है; सिवाय इसके कि यदि यह पैगंबर ﷺ से रिवायत किया गया हो, और किसी चीज़ के बारे में एक निश्चित पाठ स्थापित हो गया हो जिसमें व्याख्या की कोई गुंजाइश न हो, तो वहीं रुक जाना चाहिए (३)। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और महान क़ुरान} इसमें एक निहित अर्थ है, इसका अनुमान यह है: और वह यह है कि अल-फातिहा ही महान क़ुरान है; क्योंकि इसमें इस्लाम के सिद्धांतों से संबंधित बातें शामिल हैं। यह पहले अल-फातिहा (४) में बताया जा चुका है। और यह भी कहा गया है कि 'और' (वाव) अतिरिक्त है, अनुमान यह है: 'हमने आपको सात बार-बार दोहराई जाने वाली आयतें दी हैं, जो महान क़ुरान है' (५)। इसी से कवि का कथन है: उस महान राजा और बहादुर नेता के बेटे की ओर, और भीड़ में सेना के शेर की ओर (६)। और इसका उल्लेख पहले अल्लाह के इस कथन पर हो चुका है: {नमाज़ों की और [विशेष रूप से] बीच वाली नमाज़ की रक्षा करो} [अल-बक़रह: २३८]। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {अपनी आँखों को उस चीज़ की ओर न फैलाएँ जिसके द्वारा हमने उनमें से कुछ समूहों को आनंद दिया है, और उन पर दुखी न हों, और विश्वासियों के लिए अपने पंख झुका दें (८८)} इसमें दो मसले हैं:

---

(१) अल-नुकात वल-उयून ३/१७१, और अल-तबरी ने इसे अल-तफसीर १४/११९ - १२० में शामिल किया है, और देखें ज़ाद अल-मसीर ४/४१४। (२) १/१७५। (३) देखें तफसीर अल-तबरी १४/१२१। (४) १/१७३। (५) तफसीर अल-बग़वी ३/५६। (६) हमें इसके लेखक का पता नहीं चला; इब्न अल-अंबारी ने इसे अल-इंसाफ फी मसाइल अल-खिलाफ २/४६९ में उद्धृत किया है, अल-ज़मखशरी ने अल-कश्शाफ़ १/१३३ में, और अल-बग़दादी ने खिज़ानत अल-अदब १/४५१ और ५/१०७ और ६/९१ में, और उन्होंने इसे किसी को श्रेय नहीं दिया है। (७) १/१८१, बीच की नमाज़ के निर्धारण में नौवें मत पर।

۲۵۲ سورہ الحجر: آیت ۸۷ - ۸۸

یعنی: قرآن۔ اور کہا گیا: سبع مثانی سے مراد قرآن کی اقسام ہیں؛ امر و نہی، بشارت و انذار، مثالوں کا بیان، نعمتوں کا شمار، اور پچھلی قوموں کی خبریں؛ یہ زیاد بن ابی مریم (۱) نے کہا ہے۔ اور پہلا (قول) صحیح ہے؛ کیونکہ یہ نص ہے۔ اور ہم الفاتحہ (۲) میں پہلے بیان کر چکے ہیں کہ اسے مثانی کہنے میں کوئی ایسی چیز نہیں جو کسی اور کو اس نام سے پکارنے سے روکے؛ سوائے اس کے کہ جب نبی ﷺ سے روایت ہو، اور کسی ایسی چیز کے بارے میں نص ثابت ہو جائے جو تاویل کا احتمال نہ رکھتی ہو، تو وہیں رک جانا چاہیے (۳)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَالْقُرْءَانَ الْعَظِيمَ} (اور عظیم قرآن) اس میں اضمار (پوشیدہ معنی) ہے، اس کی تقدیر یہ ہے: اور وہ یہ ہے کہ فاتحہ ہی قرآن عظیم ہے؛ کیونکہ یہ اسلام کے اصولوں سے متعلق امور پر مشتمل ہے۔ یہ الفاتحہ (۴) میں پہلے گزر چکا ہے۔ اور کہا گیا ہے: واو مقحمہ (زائد) ہے، تقدیر یہ ہے: 'اور یقیناً ہم نے آپ کو سبع مثانی دیں، جو کہ قرآن عظیم ہے' (۵)۔ اسی سے شاعر کا قول ہے: عظیم بادشاہ اور بہادر سردار کے بیٹے کی طرف، اور ہجوم میں لشکر کے شیر کی طرف (۶)۔ اور یہ پہلے اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کے پاس گزر چکا ہے: {اپنی نمازوں کی اور (خاص طور پر) درمیانی نماز کی حفاظت کرو} [البقرہ: ۲۳۸]۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {لَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ إِلَىٰ مَا مَتَّعْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِّنْهُمْ وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَاخْفِضْ جَنَاحَكَ لِلْمُؤْمِنِينَ (۸۸)} (آپ اپنی آنکھیں ان چیزوں کی طرف نہ اٹھائیں جن سے ہم نے ان میں سے مختلف گروہوں کو بہرہ مند کیا ہے، اور ان پر غم نہ کھائیں، اور مومنوں کے لیے اپنے بازو جھکا دیں)۔ اس میں دو مسئلے ہیں:

---

(۱) النکت والعیون ۳ / ۱۷۱، اور اسے طبری نے التفسیر ۱۴ / ۱۱۹ - ۱۲۰ میں نقل کیا ہے، اور دیکھئے زاد المسیر ۴ / ۴۱۴۔ (۲) ۱ / ۱۷۵۔ (۳) دیکھئے تفسیر الطبری ۱۴ / ۱۲۱۔ (۴) ۱ / ۱۷۳۔

(۵) تفسیر البغوی ۳ / ۵۶۔ (۶) ہمیں اس کے کہنے والے کا علم نہیں ہو سکا، اسے ابن الانباری نے الانصاف فی مسائل الخلاف ۲ / ۴۶۹ میں، اور زمخشری نے الکشاف ۱ / ۱۳۳ میں، اور بغدادی نے خزانہ الادب ۱ / ۴۵۱ اور ۵ / ۱۰۷ اور ۶ / ۹۱ میں ذکر کیا ہے اور اسے کسی کی طرف منسوب نہیں کیا۔ (۷) ۱ / ۱۸۱، درمیانی نماز کے تعین میں نویں قول پر۔

Surah Al-Hijr: Verse 88 253

The first [point]: His saying, the Almighty: "Do not extend your eyes" (la tamuddanna 'aynayka). The meaning is: I have enriched you with the Quran beyond what is in the hands of people, for: "He is not of us who does not chant/be enriched by the Quran" (1); meaning: he is not of us who sees that he is not enriched by what he has of the Quran such that his gaze longs for the ornaments of the world, while he has the knowledge of the Lord (2).

It is said that seven caravans arrived from Busra (3) and Adhri'at (4) for the Jews of Qurayza and al-Nadir in one day, containing wheat (5), perfume, jewels, and sea goods. The Muslims said: "If only this wealth were ours, we would strengthen ourselves with it and spend it in the cause of Allah." So Allah Almighty revealed: "And We have certainly given you seven of the often-repeated verses" [Al-Fatiha] - meaning: it is better for you than those seven caravans, so do not extend your eyes toward them (6). Ibn Uyaynah held this view and cited the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): "He is not of us who does not chant/be enriched by the Quran," meaning: he who does not find himself sufficient with it (7). This meaning was previously mentioned at the beginning of the book (8). The meaning of: "pairs of them" (azwajan minhum) means: likes in blessings; i.e., the wealthy are likes of one another in wealth, so they are "pairs" (9).

The second [point]: This verse necessitates restraining from longing for worldly enjoyment perpetually, and the servant's turning towards the worship of his Lord. Similar to it is: "And do not extend your eyes toward that which We have given as enjoyment to [some] categories of them, [its being but] the splendor of worldly life by which We may test them" [Ta-Ha: 131]. And it is not like that [merely worldly]; for it is narrated from the Prophet ﷺ that he said:

(1) Previously mentioned 1/21. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1124-1125. (3) From the districts of Damascus, the capital of the Hawran region. Mu'jam al-Buldan 1/441. (4) A town on the outskirts of the Levant, bordering the lands of al-Balqa and Amman. Mu'jam al-Buldan 1/130, now called Daraa, 110 km south of Damascus. (5) In (d), (z), and (m): Al-Barr (wheat), and what is established is from (z) and the source of citation. (6) Mentioned by al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 282 and attributed to Al-Hussein bin al-Fadl; it is in al-Zamakhshari's Al-Kashshaf 2/398 without attribution. (7) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 4/41, and Tafsir al-Tabari 14/127. (8) 1/21 - 22. (9) See Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 4/41, and al-Nukat wa'l-Uyun 3/171.

सूरह अल-हिज्र: आयत 88 253

पहला [बिंदु]: अल्लाह तआला का कहना: "अपनी आँखें न फैलाएँ' (ला तमुदन्ना ऐनयका)। इसका अर्थ है: मैंने आपको कुरान के माध्यम से लोगों के हाथों में जो कुछ भी है उससे समृद्ध कर दिया है, क्योंकि: "वह हम में से नहीं है जो कुरान के साथ समृद्ध महसूस न करे (या उसे सुरीली आवाज़ में न पढ़े)" (1); अर्थात: वह हम में से नहीं है जो यह समझता है कि उसके पास जो कुरान है उससे वह समृद्ध नहीं है, यहाँ तक कि उसकी नज़र दुनिया की सजावट की ओर ललचाती है, जबकि उसके पास मालिक (ईश्वर) का ज्ञान है (2)।

कहा जाता है कि एक ही दिन में बुसरा (3) और अधरिआत (4) से कुरैज़ा और अल-नदीर के यहूदियों के लिए सात काफिले आए, जिनमें गेहूं (5), इत्र, रत्न और समुद्र का सामान था। मुसलमानों ने कहा: "काश यह धन हमारा होता, तो हम इससे खुद को मजबूत करते और इसे अल्लाह की राह में खर्च करते।" तो अल्लाह तआला ने नाज़िल किया: "और हमने निश्चित रूप से आपको बार-बार दोहराई जाने वाली सात आयतें दी हैं" [अल-फातिहा] - अर्थात: यह आपके लिए उन सात काफ़िलों से बेहतर है, इसलिए अपनी आँखें उनकी ओर न फैलाएँ(6)। इब्न उययना ने यही विचार रखा और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के इस कथन को उद्धृत किया: "वह हम में से नहीं है जो कुरान के साथ समृद्ध महसूस न करे," अर्थात: वह जो इसके साथ खुद को पर्याप्त न समझे (7)। यह अर्थ पहले पुस्तक की शुरुआत में बताया गया है (8)। "उनके जोड़े" (अज़वाजन मिन्हुम) का अर्थ है: सुख-सुविधाओं में एक जैसे; यानी, अमीर लोग धन के मामले में एक-दूसरे के समान हैं, इसलिए वे "जोड़े" हैं (9)।

दूसरा [बिंदु]: यह आयत सांसारिक सुखों की लालसा से हमेशा के लिए रोकने और बंदे को अपने मालिक की इबादत की ओर मुड़ने की मांग करती है। इसी के समान है: "और अपनी आँखें उस चीज़ की ओर न फैलाएँ जिसका हमने उनमें से कुछ समूहों को आनंद लेने के लिए दिया है, [यह तो केवल] सांसारिक जीवन की चमक है जिसके माध्यम से हम उनकी परीक्षा ले सकते हैं" [ता-हा: 131]। और ऐसा नहीं है [सिर्फ सांसारिक]; क्योंकि नबी ﷺ से रिवायत है कि उन्होंने कहा:

(1) पूर्व में उल्लिखित 1/21। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1124-1125। (3) दमिश्क के क्षेत्रों से, जो हौरान क्षेत्र की राजधानी है। मुअजम अल-बुलदान 1/441। (4) शाम (लेवंत) के बाहरी इलाके में एक शहर, जो अल-बलका और अम्मान की भूमि की सीमा पर है। मुअजम अल-बुलदान 1/130, जिसे अब डारा कहा जाता है, दमिश्क से 110 किमी दक्षिण में। (5) (द), (ज़), और (म) में: अल-बर्र (गेहूं), और जो स्थापित है वह (ज़) और उद्धरण के स्रोत से है। (6) अल-वाहिदी द्वारा असबाब अल-नुज़ुल पृष्ठ 282 में उल्लेख किया गया है और अल-हुसैन बिन अल-फदल को जिम्मेदार ठहराया गया है; यह बिना श्रेय के अल-ज़मखशारी की अल-कश्शाफ़ 2/398 में है। (7) अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान 4/41, और तफ़सीर अल-तबरी 14/127। (8) 1/21 - 22। (9) अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान 4/41, और अल-नुकात वल-उयून 3/171 देखें।

سورہ الحجر: آیت ۸۸ ۲۵۳

پہلی (بات): اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ لَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ ﴾ (اور اپنی آنکھیں نہ پھیلائیے)۔ اس کا معنی یہ ہے کہ: میں نے آپ کو قرآن کے ذریعے ان چیزوں سے بے نیاز کر دیا ہے جو لوگوں کے ہاتھوں میں ہیں، کیونکہ: "وہ ہم میں سے نہیں جو قرآن کے ساتھ خوش الحانی نہ کرے (یا اس سے غنی نہ ہو)" (۱)؛ یعنی: وہ ہم میں سے نہیں جو یہ سمجھے کہ اس کے پاس جو قرآن ہے اس سے وہ غنی نہیں ہوا، یہاں تک کہ اس کی نظر دنیا کی زیب و زینت کی طرف للچائے، جبکہ اس کے پاس مولیٰ (اللہ) کی معرفت موجود ہے (۲)۔

کہا جاتا ہے کہ ایک ہی دن میں بصریٰ (۳) اور اذراعات (۴) سے بنو قریظہ اور بنو نضیر کے یہودیوں کے لیے سات قافلے آئے، جن میں گندم (۵)، خوشبو، جواہرات اور سمندری سامان تھا۔ مسلمانوں نے کہا: کاش یہ مال ہمارا ہوتا تو ہم اس سے تقویت حاصل کرتے اور اسے اللہ کی راہ میں خرچ کرتے۔ تو اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی: ﴿ وَلَقَدْ ءَاتَيْنَكَ سَبْعًا مِّنَ الْمَثَانِي ﴾ (اور یقیناً ہم نے آپ کو بار بار دہرائی جانے والی سات آیتیں عطا کیں) یعنی: یہ آپ کے لیے ان سات قافلوں سے بہتر ہے، پس ان کی طرف اپنی آنکھیں نہ پھیلائیے (۶)۔ ابن عیینہ کا یہی موقف ہے، اور انہوں نے نبی کریم ﷺ کا یہ قول نقل کیا: "وہ ہم میں سے نہیں جو قرآن سے غنی نہ ہو" یعنی: جو اس کے ذریعے بے نیاز نہ ہو جائے (۷)۔ اور یہ معنی کتاب کے شروع میں گزر چکا ہے (۸)۔ اور ﴿ أَزْوَاجًا مِّنْهُمْ ﴾ کا معنی ہے: نعمتوں میں ایک جیسی مثالیں، یعنی: امیر لوگ مال و دولت میں ایک دوسرے کی مانند ہیں، اس لیے وہ "ازواج" (جوڑے/اقسام) ہیں (۹)۔

دوسری (بات): یہ آیت دنیا کے ساز و سامان کی طرف ہمیشہ للچائی ہوئی نظروں سے دیکھنے کی ممانعت کا تقاضا کرتی ہے، اور یہ کہ بندہ اپنے مولیٰ کی عبادت کی طرف متوجہ رہے۔ اسی کی مثل یہ آیت ہے: ﴿ وَلَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ إِلَى مَا مَتَّعْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِّنْهُمْ زَهْرَةَ الْحَيَوةِ الدُّنْيَا لِنَفْتِنَهُمْ فِيهِ ﴾ (اور آپ اپنی آنکھیں اس چیز کی طرف نہ پھیلائیے جو ہم نے ان میں سے مختلف گروہوں کو برتنے کے لیے دی ہے، جو کہ دنیوی زندگی کی رونق ہے تاکہ ہم انہیں اس میں آزمائیں) [طہ: ۱۳۱]۔ اور یہ اس طرح نہیں ہے؛ کیونکہ نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا:

(۱) سابقہ ۲۱/۱۔ (۲) احکام القرآن لابن العربی ۱۱۲۴/۳ - ۱۱۲۵۔ (۳) دمشق کے مضافات سے، جو حوران کے علاقے کا مرکزی شہر ہے۔ معجم البلدان ۴۴۱/۱۔ (۴) شام کے اطراف میں ایک شہر جو بلقاء اور عمان کی زمین کے قریب ہے۔ معجم البلدان ۱۳۰/۱، اور اسے اب 'درعا' کہا جاتا ہے، جو دمشق سے ۱۱۰ کلومیٹر جنوب میں واقع ہے۔ (۵) نسخہ (د)، (ظ) اور (م) میں: 'البر' (گندم) ہے، اور جو متن میں ہے وہ نسخہ (ز) اور تخریج کے ماخذ سے ہے۔ (۶) اسے الواحدی نے اسباب النزول ص ۲۸۲ میں ذکر کیا ہے اور اسے حسین بن الفضل کی طرف منسوب کیا ہے،

اور یہ زمخشری کی الکشاف ۳۹۸/۲ میں بغیر نسبت کے موجود ہے۔ (۷) معانی القرآن للنحاس ۴۱/۴، اور تفسیر الطبری ۱۲۷/۱۴۔ (۸) ۲۱/۱ - ۲۲۔ (۹) دیکھیے معانی القرآن للنحاس ۴۱/۴، اور النکت والعیون ۱۷۱/۳۔

Surah Al-Hijr: Verse 88 | 254

"Women and perfume have been made dear to me from your world, and the coolness of my eyes has been placed in prayer."(1) The Prophet, peace and blessings be upon him, used to engage with women out of human nature and inclination towards human creation, and he maintained [an interest in] perfume. However, his eyes found no delight except in the intimate conversation with the Lord during prayer, and he viewed anything else as secondary and less significant. (2)

There was no monasticism in the religion of Muhammad, nor an absolute devotion to righteous deeds as was found in the religion of Jesus. Rather, Allah prescribed for him a pure, easy, and light Hanifi law for the human being, through which one takes from human desires and returns to Allah with a sound heart.

The virtuous and sincere among the scholars saw that refraining from pleasures and absolute devotion to the Lord of the earth and heavens is better today; because of the forbidden things that have overwhelmed the world, and life forcing people into interactions with those it is impermissible to mix with, and professionals whose crafts are forbidden. Thus, reading [scripture] became better, and fleeing from the world more appropriate and just for the servant. The Prophet (PBUH) said: "A time will come for the people when the best wealth of a Muslim will be sheep which he follows through mountain passes and places of rainfall, fleeing with his religion from tribulations." (3)

His saying, Exalted: "And do not grieve over them" means: do not grieve for the polytheists if they do not believe. It was said the meaning is: do not grieve for what they were given of worldly enjoyment, for your share in the Hereafter is better than theirs. And it was said: do not grieve for them if they become subject to punishment; for they are the people of punishment. (4)

"And lower your wing to the believers" means: soften your demeanor for those who believe in you and be humble towards them. The origin of this is when a bird wants to bring its chick to itself, it spreads its wing and then draws it over the chick. This was made a metaphor for bringing a person's followers closer. It is said: "So-and-so is lowering the wing," meaning: dignified and calm. A person's "wings" are his followers.

Footnotes: (1) Narrated by Ahmad (12293), and Al-Nasa'i in Al-Mujtaba 7/61-62, from the Hadith of Anas. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1125, and the following text

is from it. (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/1125, and the Hadith is narrated by Al-Bukhari (3600) from Abu Sa'id al-Khudri. (4) See Tafsir al-Samarqandi 2/225, and Al-Nukat wa al-Uyun 3/171.

सूरह अल-हिज्र: आयत 88 | 254

"तुम्हारी दुनिया में से औरतें और खुशबू मेरे लिए प्रिय बनाई गई हैं, और मेरी आँखों की ठंडक नमाज़ में रखी गई है।" (1) पैगंबर (स.अ.व.) मानवीय स्वभाव के कारण और मानव सृष्टि के प्रति झुकाव के कारण महिलाओं के साथ व्यस्त रहते थे, और खुशबू का ध्यान रखते थे, लेकिन उनकी आँखें नमाज़ में अपने रब (ईश्वर) के साथ घनिष्ठ वार्तालाप के अलावा कहीं और आनंदित नहीं होती थीं, और वे इसके अलावा अन्य चीजों को कमतर और गौण समझते थे। (2)

मुहम्मद (स.अ.व.) के धर्म में संन्यास (रहबानियत) और पूरी तरह से नेक कामों की ओर समर्पित होना वैसा नहीं था जैसा ईसा (अ.स.) के धर्म में था। बल्कि अल्लाह ने उनके लिए एक शुद्ध, सरल और सहज हनीफ़ी शरीयत (क़ानून) निर्धारित की, जो मानवीय इच्छाओं से लाभ लेती है और एक स्वस्थ हृदय के साथ अल्लाह की ओर लौटती है।

विद्वानों में से सदाचारी और निष्ठावान लोगों की राय है कि आज के दौर में सुख-सुविधाओं से दूर रहना और धरती और आसमान के रब के प्रति निष्ठा रखना बेहतर है; क्योंकि दुनिया पर हराम (वर्जित चीज़ों) का प्रभुत्व हो गया है, और जीवन निर्वाह के लिए मनुष्य को उन लोगों के साथ घुलने-मिलने के लिए मजबूर होना पड़ता है जिनके साथ मिलना जायज़ नहीं है, और ऐसे कारीगरों से पाला पड़ता है जिनके काम वर्जित हैं। इसलिए, पाठ (कुरान का) बेहतर हो गया, और दुनिया से भागना बंदे के लिए अधिक उचित और न्यायसंगत हो गया। पैगंबर (स.अ.व.) ने फरमाया: "लोगों पर एक ऐसा समय आएगा जब एक मुसलमान का सबसे अच्छा धन वे भेड़-बकरियां होंगी जिन्हें लेकर वह पहाड़ों की चोटियों और बारिश वाली जगहों पर चला जाएगा, अपने धर्म को लेकर फ़ितनों (बुराइयों) से भागते हुए।" (3)

अल्लाह तआला का कथन: "और उन पर शोक न करें" अर्थात: यदि बहुदेववादी (मुशरिक) विश्वास न करें, तो उन पर दुख न करें। और कहा गया है कि इसका अर्थ है: उन्हें दिए गए दुनियावी सुखों पर दुख न करें, क्योंकि परलोक में आपका हिस्सा उनके हिस्से से बेहतर है। और कहा गया है: उन पर शोक न करें यदि वे दंड के पात्र हो जाएं क्योंकि वे दंड वाले लोग ही हैं। (4)

"और विश्वासियों के लिए अपने पंख झुका दें" अर्थात: जो आप पर विश्वास करते हैं उनके प्रति अपना व्यवहार कोमल रखें और उनके प्रति विनम्र रहें। इसका मूल यह है कि जब पक्षी अपने चूजे को अपने पास बुलाना चाहता है, तो वह अपने पंख फैलाता है और फिर उन्हें समेटकर चूजे को ढंक लेता है,

इसे मनुष्य के अनुयायियों को करीब लाने के रूप में एक रूपक बनाया गया। कहा जाता है: "अमुक व्यक्ति पंख झुकाए हुए है," अर्थात: गरिमापूर्ण और शांत है। और मनुष्य के दो पंख उसके अनुयायी होते हैं।

फुटनोट्स: (1) इसे अहमद (12293) और नसई ने अल-मुजतबा 7/61-62 में अनस की हदीस से उद्धृत किया है। (2) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी 3/1125, और बाद का पाठ उसी से है। (3) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी 2/1125, और हदीस बुखारी (3600) ने अबू सईद अल-खुदरी से रिवायत की है। (4) देखें तफ़्सीर अल-समरकंदी 2/225, और अल-नुकत व अल-उयून 3/171।

"تمہاری دنیا میں سے عورتیں اور خوشبو میرے لیے پسندیدہ بنائی گئی ہیں، اور میری آنکھوں کی ٹھنڈک نماز میں رکھی گئی ہے۔" (1) نبی اکرم صلی اللہ علیہ وسلم انسانی فطرت کے تقاضے کے طور پر عورتوں میں مشغول ہوتے تھے، اور انسانی تخلیق کی طرف رغبت رکھتے تھے، اور خوشبو کا خیال رکھتے تھے، لیکن ان کی آنکھیں نماز میں اپنے رب سے مناجات کے علاوہ کسی چیز سے ٹھنڈی نہیں ہوتی تھیں، اور وہ نماز کے علاوہ باقی چیزوں کو اس سے کم تر اور ادنیٰ سمجھتے تھے۔ (2)

محمد صلی اللہ علیہ وسلم کے دین میں رہبانیت اور مکمل طور پر نیک اعمال کی طرف مائل ہونا اس طرح نہیں تھا جیسا کہ عیسیٰ علیہ السلام کے دین میں تھا، بلکہ اللہ تعالیٰ نے ان کے لیے ایک ایسی خالص، آسان اور ہلکی حنیفی شریعت مشروع فرمائی جو انسانی فطرت کے مطابق ہو، جو انسانی خواہشات سے فائدہ اٹھاتی ہے اور اللہ کی طرف قلبِ سلیم کے ساتھ رجوع کرتی ہے۔

نیک اور مخلص اہل علم کی رائے ہے کہ آج کے دور میں لذتوں سے کنارہ کشی اور زمین و آسمان کے رب کے لیے اخلاص بہتر ہے؛ کیونکہ دنیا پر حرام غالب آ چکا ہے، اور گزر بسر کے لیے انسان ایسے لوگوں سے میل جول پر مجبور ہے جن سے میل جول جائز نہیں، اور ایسے کاریگروں سے واسطہ پڑتا ہے جن کے کام حرام ہیں۔ چنانچہ تلاوت بہتر ہو گئی، اور دنیا سے فرار بندے کے لیے زیادہ درست اور انصاف والا عمل بن گیا۔ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "عنقریب لوگوں پر ایسا وقت آئے گا کہ مسلمان کا بہترین مال وہ بھیڑ بکریاں ہوں گی جنہیں لے کر وہ پہاڑوں کی چوٹیوں اور بارش کے مقامات پر چلا جائے گا، اپنے دین کو لے کر فتنوں سے بھاگتے ہوئے۔" (3)

اللہ تعالیٰ کا قول: "اور ان پر غم نہ کھائیں" یعنی: مشرکین پر غم نہ کریں اگر وہ ایمان نہ لائیں. اور کہا گیا ہے کہ معنی یہ ہے: ان کو دی گئی دنیاوی نعمتوں پر غم نہ کھائیں، کیونکہ آخرت میں آپ کا حصہ ان سے بہتر ہے. اور کہا گیا: ان پر غم نہ کریں اگر وہ عذاب کے مستحق ہو جائیں؛ کیونکہ وہ عذاب والے ہی ہیں۔ (4)

"اور مومنوں کے لیے اپنے بازو جھکا دیں" یعنی: ان لوگوں کے لیے نرمی اختیار کریں جو آپ پر ایمان لائے اور ان کے سامنے عاجزی کریں۔ اس کی اصل یہ ہے کہ جب پرندہ اپنے بچے کو اپنے پاس بلانا چاہتا ہے، تو وہ اپنے پر پھیلاتا ہے اور پھر انہیں سمیٹ کر بچے کو ڈھانپ لیتا ہے، اسے انسان کے پیروکاروں کو قریب لانے کے لیے بطورِ صفت استعمال کیا گیا۔ کہا جاتا ہے: "فلاں شخص بازو جھکائے ہوئے ہے،" یعنی: باوقار اور پرسکون ہے۔ اور انسان کے بازو اس کے پیروکار ہوتے ہیں۔

حواشی: (1) اسے احمد (12293) اور نسائی نے المجتبیٰ 61/7 - 62 میں انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (2) احکام القرآن از ابن العربی 3/1125، اور اس کے بعد والی عبارت وہیں سے ہے۔ (3) احکام القرآن از ابن العربی 2/1125، اور حدیث بخاری (3600) نے ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے۔ (4) دیکھئے تفسیر سمرقندی 2/225، اور النکت والعیون 3/171۔

Surah Al-Hijr: Verses 88 - 90 255 From the son of Adam: his sides; and from it [is the verse]: {And press your hand to your side} [Taha: 22], and the wing of a bird: its hand (1).

The poet said: It is enough for you, a group of youths for a leader of a people, who extends a wing over a brother of sickness (2). Meaning: humility and softness.

The Almighty's saying: {And say: "Truly, I am the plain warner." (89) As We have sent down upon the dividers (90)} In the speech there is an omission; meaning: I am the warner who makes clear the punishment, so the object was omitted since the warning points to it, as He said in another place: {I have warned you of a thunderbolt like the thunderbolt of 'Aad and Thamud} [Fussilat: 13]. And it was said: the "Kaf" (like) is extra, meaning: I warned you of what We sent down upon the dividers; like His saying: {There is nothing like His likeness} [Ash-Shura: 11]. And it was said: I warned you [with something] similar to what We sent down upon the dividers (3). And it was said: the meaning is as We sent down upon the dividers, meaning: of punishment, and We have sufficed you against the mockers, so proclaim what you are commanded, and turn away from the polytheists who transgressed, for We have sufficed you against those leaders from whom you used to encounter what you encountered.

There is disagreement regarding "the dividers" according to seven opinions: The first: Muqatil and Al-Farra' said: they are sixteen men sent by Al-Walid bin Al-Mughirah during the pilgrimage days, so they divided the passes and trails of Mecca saying to whoever traversed them: Do not be deceived by this man coming out among us claiming prophethood; for he is mad, and sometimes they said: a magician, and sometimes they said: a poet, and sometimes they said: a soothsayer. They were named the dividers because they divided these paths. Then God caused them to die an evil death, and they had appointed Al-Walid bin Al-Mughirah as an arbiter at the gate of the mosque, so when they asked him about...

(1) As-Sahhah and Lisan al-Arab (khafad) and (janah). (2) Thus in An-Nukat wa al-'Uyun 3/171, and it came in the Diwan of Ibrahim bin Harma p. 88 his saying: It is enough for you, an accusation against an innocent man of a people, who folds a wing over a brother of sickness. (3) See Al-Wasit 3/52, and Tafsir Al-Razi 19/212.

सूरा अल-हिज्र: आयत 88 - 90 255 आदम की संतान में से: उसके दोनों पहलू; और इसी से है [आयत]: {और अपने हाथ को अपने पहलू से सटा लो} [ताहा: 22], और पक्षी का पंख: उसका हाथ (1)।

कवि ने कहा: तुम्हारे लिए एक नेता के लिए युवाओं का एक समूह ही काफी है, जो बीमारी के भाई पर अपना पंख फैलाता है (2)। अर्थात: विनम्रता और कोमलता।

अल्लाह तआला का कथन: {और कह दो कि मैं ही स्पष्ट रूप से डराने वाला हूँ (89) जैसा कि हमने उन बाँटने वालों पर उतारा है (90)} इस कथन में लोप (omission) है; यानी: मैं वह डराने वाला हूँ जो अज़ाब (दंड) को स्पष्ट करता है, तो कर्म (object) को हटा दिया गया क्योंकि चेतावनी उसी की ओर संकेत करती है, जैसा कि उसने एक अन्य स्थान पर कहा है: {मैंने तुम्हें ऐसी बिजली (की कड़क) से डराया है जैसी आद और समूद पर आई थी} [फ़ुस्सिलत: 13]। और यह कहा गया: "काफ" अतिरिक्त है, यानी: मैंने तुम्हें उससे डराया जो हमने बाँटने वालों पर उतारा; जैसे उनका कथन है: {उसके जैसा कोई नहीं} [अश-शूरा: 11]। और यह कहा गया: मैंने तुम्हें बाँटने वालों पर उतारे गए समान अज़ाब से डराया (3)। और यह कहा गया: अर्थ यह है कि जैसा हमने बाँटने वालों पर उतारा, यानी: अज़ाब में से, और हमने तुम्हें मज़ाक उड़ाने वालों से बचा लिया, तो जो तुम्हें आदेश दिया गया है उसे स्पष्ट रूप से सुना दो, और उन मुशरिकों (बहुदेववादियों) से मुँह मोड़ लो जिन्होंने ज़्यादती की, क्योंकि हमने तुम्हें उन सरदारों से बचा लिया है जिनसे तुम्हें जो कुछ सहना पड़ा वह सहते थे।

"बाँटने वालों" (अल-मुक़्तसिमीन) के संबंध में सात कथनों पर मतभेद है: पहला: मुक़ातिल और अल-फ़र्रा ने कहा: वे सोलह आदमी थे जिन्हें अल-वलीद बिन अल-मुग़ीरा ने हज के दिनों में भेजा था, तो उन्होंने मक्का के रास्तों और घाटियों को आपस में बाँट लिया और वहाँ से गुजरने वाले हर व्यक्ति से कहते थे: हमारे बीच निकले हुए इस व्यक्ति से धोखा न खाना जो नबूवत का दावा करता है; वह पागल है, और कभी वे कहते: जादूगर है, और कभी वे कहते: कवि है, और कभी वे कहते: ज्योतिषी है। उन्हें बाँटने वाला इसलिए कहा गया क्योंकि उन्होंने इन रास्तों को आपस में बाँट लिया था। फिर अल्लाह ने उन्हें बहुत बुरी मौत दी, और उन्होंने अल-वलीद बिन अल-मुग़ीरा को मस्जिद के दरवाज़े पर फ़ैसला करने वाला नियुक्त किया था, तो जब वे उससे पूछते...

(1) अस-सहाह और लिसान अल-अरब (ख़फ़द़) और (जनह़)। (2) अन-नुकातु वल-उयून 3/171 में इसी प्रकार है, और इब्राहिम बिन हरमा के दीवान के पृष्ठ 88 पर उनका कथन है: तुम्हारे लिए एक

कौम के निर्दोष व्यक्ति पर आरोप ही काफी है, जो बीमारी के भाई पर अपना पंख समेटता है। (3) अल-वसीत 3/52 और तफ़सीर अल-राज़ी 19/212 देखें।

سورہ الحجر: آیات 88 - 90 255 ابن آدم میں سے: اس کے دونوں پہلو؛ اور اسی سے ہے [آیت]: {اور اپنا ہاتھ اپنے پہلو سے ملا لے} [طہٰ: 22]، اور پرندے کا پر: اس کا ہاتھ (1)۔

شاعر نے کہا: تیرے لیے ایک قوم کے سردار کے لیے نوجوانوں کا ایک گروہ کافی ہے، جو بیماری کے بھائی پر اپنے پر پھیلاتا ہے (2)۔ یعنی: عاجزی اور نرمی۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور کہہ دیجیے کہ میں ہی کھلم کھلا ڈرانے والا ہوں (89) جیسا کہ ہم نے ان تقسیم کرنے والوں پر اتارا (90)} کلام میں حذف ہے؛ یعنی: میں وہ ڈرانے والا ہوں جو عذاب کو واضح کرتا ہے، پس مفعول کو حذف کر دیا گیا کیونکہ انتباہ اس کی طرف اشارہ کرتا ہے، جیسا کہ اللہ نے دوسری جگہ فرمایا: {میں نے تمہیں ایسی کڑک سے ڈرایا ہے جیسی عاد اور ثمود پر آئی تھی} [فصلت: 13]۔ اور کہا گیا: "کاف" زائد ہے، یعنی: میں نے تمہیں اس سے ڈرایا جو ہم نے تقسیم کرنے والوں پر اتارا؛ جیسے اللہ کا ارشاد ہے: {اس جیسی کوئی چیز نہیں} [الشوریٰ: 11]۔ اور کہا گیا: میں نے تمہیں تقسیم کرنے والوں پر اتارے گئے عذاب کی طرح ڈرایا (3)۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ جیسا ہم نے تقسیم کرنے والوں پر اتارا، یعنی: عذاب میں سے، اور ہم نے آپ کو مذاق اڑانے والوں سے بچا لیا، پس جو آپ کو حکم دیا گیا ہے اسے کھول کر بیان کر دیں، اور ان مشرکین سے اعراض کریں جنہوں نے سرکشی کی، کیونکہ ہم نے آپ کو ان سرداروں سے بچا لیا ہے جن سے آپ کو وہ کچھ سہنا پڑتا تھا جو آپ سہتے تھے۔

"تقسیم کرنے والوں" (المقتسمین) کے بارے میں سات اقوال پر اختلاف ہے: پہلا: مقاتل اور الفراء نے کہا: وہ سولہ آدمی تھے جنہیں ولید بن مغیرہ نے حج کے ایام میں بھیجا تھا، پس انہوں نے مکہ کے راستوں اور گھاٹیوں کو آپس میں بانٹ لیا اور وہاں سے گزرنے والے ہر شخص سے کہتے تھے: ہمارے درمیان نکلنے والے اس شخص سے دھوکہ نہ کھانا جو نبوت کا دعویٰ کرتا ہے؛ وہ

مجنون ہے، اور کبھی وہ کہتے: جادوگر ہے، اور کبھی وہ کہتے: شاعر ہے، اور کبھی وہ کہتے: کاہن ہے۔ انہیں تقسیم کرنے والا اس لیے کہا گیا کیونکہ انہوں نے ان راستوں کو آپس میں بانٹ لیا تھا۔ پھر اللہ نے انہیں بہت بری موت دی، اور انہوں نے ولید بن مغیرہ کو مسجد کے دروازے پر حکم (فیصلہ کرنے والا) مقرر کیا تھا، پس جب وہ اس سے پوچھتے...

(1) الصحاح اور لسان العرب (خفض) اور (جنح)۔ (2) اسی طرح النکت والعیون 3/171 میں ہے، اور ابراہیم بن ہرمہ کے دیوان کے صفحہ 88 پر ان کا قول ہے: تیرے لیے ایک قوم کے بے گناہ پر الزام ہی کافی ہے، جو بیماری کے بھائی پر اپنا بازو سمیٹتا ہے۔ (3) دیکھیے الوسیط 3/52، اور تفسیر الرازی 19/212۔

Surah Al-Hijr: Verses 89 - 91 Page 256

The Prophet ﷺ said: "Those spoke the truth" (1). Second: Qatadah said: They are a group from the disbelievers of Quraysh; they divided the Book of Allah, making part of it poetry, part of it magic, part of it soothsaying, and part of it legends of the ancients (2). Third: Ibn Abbas said: They are the People of the Book; they believed in part of it and disbelieved in part of it (3). Similarly, Ikrimah said: They are the People of the Book, and they were named "Muqtasimeen" (dividers) because they were mockers; some of them would say: "This Surah is for me, and this Surah is for you." This is the fourth opinion. Fifth: Qatadah said: They divided their book, separated it, scattered it, and distorted it (4). Sixth: Zayd bin Aslam said: The intended meaning is: the people of Salih, who swore together to kill him, so they were named "Muqtasimeen" (dividers); as Allah Almighty said: {They swore by Allah: "We will surely attack him and his family at night."} (5) [An-Naml: 49]. Seventh: Al-Akhfash said: They are a people who divided oaths they swore to each other. It was said: They are Al-As bin Wa'il, Utbah and Shaybah sons of Rabi'ah, Abu Jahl bin Hisham, Abu Al-Bakhtari bin Hisham, Al-Nadr bin Al-Harith, Umayyah bin Khalaf, and Munabbih bin Al-Hajjaj; mentioned by Al-Mawardi (6). His saying, Almighty: {Who have made the Qur’an into parts} (7) This is a description of the "Muqtasimeen" (dividers). It was said: It is a subject (mubtada), and its predicate (khabar) is: {We will surely question them} (7).

---

(1) See Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/91-92, al-Nukat wa al-'Uyun 3/172, Tafsir al-Baghawi 3/58, and Tafsir al-Razi 19/211-212. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/172, recorded from him by al-Tabari in his Tafsir 14/135, and mentioned by al-Razi in his Tafsir 19/212, attributing it to Muqatil bin Hayyan. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/172. The citation for his saying will come shortly. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/172, recorded by al-Tabari in his Tafsir 14/131. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/172, attributed to Ibn Zayd, recorded from him by al-Tabari in his Tafsir 14/132-133, and also mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 14/418. (6) In al-Nukat wa al-'Uyun 3/173. (7) Tafsir al-Razi 19/213.

सूरह अल-हिज्र: आयत 89 - 91 पृष्ठ 256

पैगंबर ﷺ ने कहा: "उन लोगों ने सच कहा" (1)। दूसरा: कतादह ने कहा: वे कुरैश के काफिरों का एक समूह हैं; उन्होंने अल्लाह की किताब को विभाजित किया, उसके कुछ हिस्से को कविता, कुछ को जादू, कुछ को भविष्यवाणी और कुछ को पूर्वजों की कहानियाँ बना दिया (2)। तीसरा: इब्न अब्बास ने कहा: वे किताब वाले (अहले किताब) हैं; वे इसके कुछ हिस्से पर विश्वास करते थे और कुछ का खंडन करते थे (3)। इसी तरह, इकरीमा ने कहा: वे किताब वाले हैं, और उन्हें "मुक्तासिमीन" (विभाजित करने वाले) कहा गया क्योंकि वे मजाक उड़ाते थे; उनमें से कुछ कहते थे: "यह सूरह मेरे लिए है, और यह सूरह तुम्हारे लिए है।" यह चौथा मत है। पाँचवाँ: कतादह ने कहा: उन्होंने अपनी किताब को विभाजित किया, उसे अलग किया, उसे बिखेर दिया और उसमें परिवर्तन कर दिया (4)। छठा: जैद बिन असलम ने कहा: इसका अर्थ है: सालेह की जाति, जिन्होंने उनकी हत्या करने की कसम खाई थी, इसलिए उन्हें "मुक्तासिमीन" कहा गया; जैसा कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {उन्होंने अल्लाह की कसम खाई: "हम निश्चित रूप से रात में उस पर और उसके परिवार पर हमला करेंगे।" } (5) [अन-नमल: 49]। सातवाँ: अल-अखफश ने कहा: वे ऐसे लोग हैं जिन्होंने अपनी शपथों को आपस में बाँट लिया जिन पर उन्होंने समझौता किया था। यह कहा गया है कि वे अल-आस बिन वाइल, रबीआ के बेटे उत्बा और शायबा, अबू जहल बिन हिशाम, अबू अल-बख्तरी बिन हिशाम, अल-नद्र बिन अल-हारिस, उमय्या बिन खलफ और मुनब्बिह बिन अल-हज्जाज हैं; अल-मावर्दी द्वारा उल्लेख किया गया है (6)। अल्लाह का कथन: {जिन्होंने कुरआन को टुकड़ों में बाँट दिया है} (7) यह "मुक्तासिमीन" (विभाजित करने वालों) का विवरण है। कहा गया है कि: यह एक 'मुबत्तदा' (विषय) है, और इसकी 'खबर' (विधेय) है: {हम निश्चित रूप से उनसे पूछेंगे} (7)।

---

(1) देखें मानी अल-कुरआन अल-फर्रा द्वारा 2/91-92, अल-नुकत वल-उयून 3/172, तफ़्सीर अल-बग़वी 3/58, और तफ़्सीर अल-राज़ी 19/211-212। (2) अल-नुकत वल-उयून 3/172, अल-तबरी ने अपनी तफ़्सीर 14/135 में उनके माध्यम से उद्धृत किया है, और अल-राज़ी ने अपनी तफ़्सीर 19/212 में इसका उल्लेख किया है और इसे मुक़ातिल बिन हयान से संबद्ध किया है। (3) अल-नुकत वल-उयून 3/172। उनके कथन का हवाला जल्द ही आएगा। (4) अल-नुकत वल-उयून 3/172, अल-तबरी द्वारा उनकी तफ़्सीर 14/131 में उद्धृत। (5) अल-नुकत वल-उयून 3/172, इब्न ज़ैद से संबद्ध, अल-तबरी द्वारा उनकी तफ़्सीर 14/132-133 में उद्धृत, और इब्न अल-जौज़ी द्वारा ज़ाद

अल-मसीर 14/418 में भी उल्लेख किया गया है। (6) अल-नुकत वल-उयून 3/173 में। (7) तफ़्सीर अल-राज़ी 19/213।

سورة الحجر: آیات 89 - 91 صفحہ 256

نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "ان لوگوں نے سچ کہا" (1)۔ دوسرا قول: قتادہ نے کہا: وہ کفارِ قریش کی ایک جماعت ہے؛ انہوں نے اللہ کی کتاب کو تقسیم کیا، تو اس کے کچھ حصے کو شعر، کچھ کو جادو، کچھ کو کہانت اور کچھ کو اگلوں کے قصے کہانیاں قرار دیا (2)۔ تیسرا قول: ابن عباس نے کہا: وہ اہل کتاب ہیں؛ وہ اس کے کچھ حصے پر ایمان لائے اور کچھ کا انکار کیا (3)۔ اسی طرح عکرمہ نے کہا: وہ اہل کتاب ہیں، اور انہیں "مقتسمین" (تقسیم کرنے والے) اس لیے کہا گیا کیونکہ وہ استہزاء کرنے والے تھے؛ چنانچہ ان میں سے کوئی کہتا: یہ سورت میری ہے، اور یہ سورت تمہاری ہے۔ یہ چوتھا قول ہے۔ پانچواں قول: قتادہ نے کہا: انہوں نے اپنی کتاب کو بانٹ دیا، اسے متفرق کر دیا، اسے پراگندہ کر دیا اور اس میں تحریف کر دی (4)۔ چھٹا قول: زید بن اسلم نے کہا: مراد قومِ صالح ہے، جنہوں نے ان کے قتل پر باہم قسمیں کھائی تھیں تو انہیں "مقتسمین" کہا گیا؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿تَقَاسَمُوا بِاللَّهِ لَنُبَيِّتَنَّهُ وَأَهْلَهُ﴾ (5) [النمل: 49]۔ ساتواں قول: اخفش نے کہا: وہ ایک قوم ہے جنہوں نے باہمی عہد و پیمان پر قسمیں تقسیم کیں۔ اور کہا گیا ہے کہ: وہ عاص بن وائل، عتبہ اور شیبہ پسرانِ ربیعہ، ابو جہل بن ہشام، ابو البختری بن ہشام، نضر بن حارث، امیہ بن خلف اور منبہ بن حجاج ہیں؛ اسے ماوردی نے ذکر کیا ہے (6)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿الَّذِينَ جَعَلُوا الْقُرْآنَ عِضِينَ﴾ (7) یہ "مقتسمین" کی صفت ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ: یہ مبتدا ہے، اور اس کی خبر ﴿لَنَسْأَلَنَّهُمْ﴾ (7) ہے۔

---

(1) دیکھئے معانی القرآن للفراء 91/2 - 92 ، والنکت والعیون 172/3 ، وتفسیر البغوی 58/3 ، وتفسیر الرازی 211/19 - 212 - (2) النکت والعیون 172/3 ، اور طبری نے اپنی تفسیر 135/14 میں ان سے روایت کیا ہے، اور رازی نے اپنی تفسیر 212/19 میں اسے ذکر کیا ہے

اور اسے مقاتل بن حیان کی طرف منسوب کیا ہے۔ (3) النکت والعیون 172/3 ۔ ان کے قول کی تخریج عنقریب آئے گی۔ (4) النکت والعیون 172/3 ، اور طبری نے اپنی تفسیر 131/14 میں اسے نکالا ہے۔ (5) النکت والعیون 172/3 اور اسے ابن زید کی طرف منسوب کیا، اور طبری نے اپنی تفسیر 132/14 - 133 میں ان سے روایت کیا ہے، اور اسی طرح ابن الجوزی نے زاد المسیر 418/14 میں اسے ذکر کیا ہے۔ (6) النکت والعیون 173/3 میں۔ (7) تفسیر الرازی 213/19 ۔

Surah Al-Hijr: Verse 91 257

The singular of 'Idhin' is 'Idha', derived from 'Addhaytu al-shay'a ta'dhiyan', meaning: I divided it; and every division is an 'Idha' (1). Some said: It was originally 'Idhwa', but the 'Waw' was omitted, and for that reason it was pluralized as 'Idhin'; just as they said: 'Izin' as the plural of 'Izza', while the original is 'Izwa'. Similarly, 'Thuba' and 'Thubin' (2). The meaning goes back to what we mentioned about 'the dividers'. Ibn Abbas said: They believed in some and disbelieved in some (3). It was also said: They divided their sayings about it, making it lies, magic, soothsaying, and poetry. 'I divided it,' i.e., 'I separated it' (4). The poet - who is Ru'bah - said: 'And the religion of Allah is not something divided (Mu'adhdha)' (5) Meaning: separated.

It is said: its reduction is the 'Ha', and its origin is 'Idhaha'; because 'Idha' and 'Idhin' in the language of Quraysh mean: magic. They call the sorcerer: 'Adhih', and the sorceress: 'Adhihah' (6). The poet said: 'I seek refuge in my Lord from the blowers upon the knots of the lying sorcerer' (7)

In the hadith: "The Messenger of Allah (peace be upon him) cursed the woman who practices magic and the woman who asks for magic to be practiced" (8). It was interpreted as: the sorceress and the one who seeks magic (9). The meaning is: they increased the slander against the Quran, and diversified the lies about it, so they said:

(1) Al-Wasit 3/52, and Al-Nukat wal-Uyun 3/173. (2) See Al-Muharrar al-Wajiz 3/374, Tahdhib al-Lugha 1/130-131, and Lisan al-Arab (Adhah). (3) Narrated by Al-Bukhari (4705), Al-Tabari in his Tafsir 14/135, and Al-Hakim 2/355. (4) Al-Sahhah (Adhah). (5) His Diwan p. 81, and after it: "Verily we have a wide-ranging, strong beast." (6) Al-Sahhah (Adhah). (7) It is in Gharib al-Hadith by al-Harawi 3/181, Tahdhib al-Lugha 1/130, and Al-Sahhah and Al-Lisan (Adhah) without attribution. (8) Narrated by Ibn Adi in "Al-Trajim al-Saqitah min al-Kamil" p. 107 from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). Ibn Hajar said in "Al-Kafi al-Shaf" p. 94: In its chain of narration: Zam'ah bin Salih on the authority of Salamah bin Wahram, and they are both weak. (9) Al-Nihaya fi Gharib al-Hadith 3/255.

सूरह अल-हिज्र: आयत 91 257

'इदीन' (Idhin) का एकवचन 'इज़ा' (Idha) है, जो 'अज्ज़य्तु अल-शयअ ता'ज़ियन' (Addhaytu al-shay'a ta'dhiyan) से बना है, जिसका अर्थ है: मैंने उसे विभाजित कर दिया; और प्रत्येक भाग 'इज़ा' है (1)। कुछ ने कहा: यह मूल रूप से 'इज़वा' (Idhwa) था, लेकिन 'वाव' कम हो गया, और इसी कारण से इसे 'इदीन' के रूप में बहुवचन बनाया गया; जैसा कि उन्होंने 'इज़ा' के बहुवचन में 'इज़ीन' कहा, जबकि मूल 'इज़वा' है। इसी तरह 'थुबा' और 'थुबीन' (2)। इसका अर्थ वही है जो हमने 'विभाजित करने वालों' के बारे में उल्लेख किया है। इब्न अब्बास ने कहा: वे कुछ पर विश्वास करते थे और कुछ का इनकार करते थे (3)। और कहा गया: उन्होंने इसके बारे में अपनी बातों को विभाजित कर दिया, और इसे झूठ, जादू, भविष्यवाणी और कविता करार दिया। 'मैंने उसे विभाजित कर दिया,' यानी 'मैंने उसे अलग कर दिया' (4)। कवि - जो रूबाह है - ने कहा: 'और अल्लाह का धर्म विभाजित (मुअज़्ज़ा) होने वाली चीज़ नहीं है' (5) अर्थात्: खंडित।

कहा जाता है: इसकी कमी 'हा' है, और इसका मूल 'इज़ाहह' (Idhaha) है; क्योंकि कुरैश की भाषा में 'इज़ा' और 'इदीन' का अर्थ जादू है। वे जादूगर को 'आदिह' (Adhih) और जादूगरनी को 'आदिहह' (Adhihah) कहते हैं (6)। कवि ने कहा: 'मैं अपने रब की पनाह माँगता हूँ झूठ बोलने वाले जादूगर की गाँठों पर फूँकने वालों से' (7)

हदीस में आया है: "अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने जादू करने वाली और जादू करवाने वाली महिला पर लानत भेजी है" (8)। इसका अर्थ जादूगरनी और जादू की चाह रखने वाली बताया गया है (9)। अर्थ यह है: उन्होंने कुरान पर तोहमतें बढ़ाईं, और उसमें तरह-तरह के झूठ बोले, तो उन्होंने कहा:

(1) अल-वसीत 3/52, और अल-नुकात वल-उयून 3/173। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/374, तहज़ीब अल-लुग़ा 1/130-131, और लिसान अल-अरब (अज़ह) देखें। (3) अल-बुखारी (4705), अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 14/135 में, और अल-हाकिम 2/355 ने इसे संकलित किया है। (4) अल-सिहह (अज़ह)। (5) उनका दीवान पृष्ठ 81, और इसके बाद: "बेशक हमारे पास एक विशाल, शक्तिशाली जानवर है"। (6) अल-सिहह (अज़ह)। (7) यह अल-हरवी की ग़रीब अल-हदीस 3/181, तहज़ीब अल-लुग़ा 1/130, और बिना श्रेय के अल-सिहह और अल-लिसान (अज़ह) में है। (8) इसे इब्न अदी ने "अल-तराजिम अल-साकिताह मिन अल-कामिल" पृष्ठ 107 में इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु

अन्हुमा) की हदीस से निकाला है। इब्न हजर ने "अल-काफ़ी अल-शाफ़" पृष्ठ 94 में कहा: इसकी सनद (सूत्र) में: ज़मआ बिन सालेह सलमा बिन वहराम से हैं, और वे दोनों कमज़ोर हैं। (9) अल-निहाया फ़ी ग़रीब अल-हदीस 3/255।

سورة الحجر: آية 91 257

"عِضِين" کا واحد "عِضَة" ہے، جو "عَضَّيتُ الشَیءَ تَعضِيَةً" سے مشتق ہے، یعنی: میں نے اسے تقسیم کر دیا؛ اور ہر تقسیم شدہ حصہ "عِضَة" کہلاتا ہے (1)۔ بعض نے کہا: یہ اصل میں "عِضوَة" تھا، پھر "واؤ" حذف ہو گیا، اسی لیے اس کی جمع "عِضين" آئی؛ جیسا کہ انہوں نے "عِزَة" کی جمع میں "عِزين" کہا، جبکہ اصل "عِزوة" ہے۔ اسی طرح "ثُبَة" اور "ثُبين" (2)۔ اس کا مفہوم اسی طرف لوٹتا ہے جو ہم نے "تقسیم کرنے والوں" کے بارے میں ذکر کیا ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: وہ بعض پر ایمان لائے اور بعض کا انکار کیا (3)۔ اور کہا گیا ہے: انہوں نے اس کے بارے میں اپنی باتوں کو مختلف حصوں میں بانٹ دیا، اور اسے جھوٹ، جادو، کہانت اور شعر قرار دیا۔ "عَضَّوتُہ" یعنی: "میں نے اسے جدا کر دیا" (4)۔ شاعر رؤبہ کہتا ہے: "اور اللہ کا دین ٹکڑے ٹکڑے (مُعَضّی) ہونے والا نہیں ہے" (5) یعنی: منتشر۔

کہا جاتا ہے کہ اس میں "ہا" کی کمی ہے، اور اس کی اصل "عِضَہَة" ہے؛ کیونکہ قریش کی لغت میں "عِضَة" اور "عِضين" کا معنی جادو ہے۔ وہ جادوگر کو "عاضِہ" اور جادوگرنی کو "عاضِہَہ" کہتے ہیں (6)۔ شاعر نے کہا: "میں اپنے رب کی پناہ مانگتا ہوں جھوٹے جادوگر کی گرہوں میں پھونکنے والیوں سے" (7)

حدیث میں ہے: "رسول اللہ ﷺ نے جادو کرنے والی اور جادو کروانے والی عورت پر لعنت فرمائی ہے" (8)۔ اس کی تشریح جادوگرنی اور جادو کی طلبگار سے کی گئی ہے (9)۔ مطلب یہ ہے کہ: انہوں نے قرآن پر بہتان تراشی کی انتہا کر دی، اور اس میں جھوٹ کی مختلف قسمیں نکالیں، تو انہوں نے کہا:

حواشی: (1) الوسیط 3/ 52، والنکت والعیون 3/ 173۔ (2) دیکھیے المحرر الوجیز 3/ 374، وتہذیب اللغۃ 1/ 130- 131، ولسان العرب (عضہ)۔ (3) اسے بخاری (4705)، طبری نے اپنی تفسیر 14/ 135 میں، اور حاکم نے 2/ 355 میں روایت کیا ہے۔ (4) الصحاح (عضہ)۔ (5) ان کا دیوان ص 81، اور اس کے بعد: "بے شک ہمارے پاس ایک کشادہ سینے والا قوی جانور ہے"۔ (6) الصحاح (عضہ)۔ (7) یہ ہروی کی غریب الحدیث 3/ 181، تہذیب اللغۃ 1/ 130، اور الصحاح واللسان (عضہ) میں بغیر نسبت کے موجود ہے۔ (8) اسے ابن عدی نے التراجم الساقطۃ من الکامل ص 107 میں ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ابن حجر نے الکافی الشاف ص 94 میں کہا: اس کی سند میں زمعہ بن صالح سلمہ بن وہرام سے روایت کرتے ہیں، اور یہ دونوں ضعیف ہیں۔ (9) النہایۃ فی غریب الحدیث 3/ 255۔

258 Surah Al-Hijr: Verses 91 - 93

...magic, and fables of the ancients, and that it is fabricated, among other things.

An analogue to 'idha' (piece/part) in terms of reduction is 'shafah' (lip), the root being 'shafahah', just as they said 'sanah' (year), and the root is 'sanahah'. They omitted the original 'ha' and established the 'ha' of the sign, which is for femininity.

It was said: It is from 'al-adhah', which is: slander/backbiting. And 'al-adhihah' is: calumny; which is when a person slanders someone and says about them what is not true. It is said: 'adhahahu adhan': he cast calumny upon him. And 'a'adhasht': meaning: you have come with calumny. Al-Kisa'i said: 'Al-idha' is lying and calumny, and its plural is 'idun'; like 'izzah' and 'izzun'; the Almighty said: {Who have made the Qur'an into parts} (1). It is said: they 'parted' it, i.e.: they believed in what they liked of it and disbelieved in the rest, so their disbelief nullified their faith. Al-Farra' used to go by the opinion that it is derived from 'al-idah', which are trees of the valley, and it comes out like thorns (2).

His (the Almighty) words: {So, by your Lord, We will surely question them all (92) about what they used to do (93)}

His (the Almighty) words: {So, by your Lord, We will surely question them all} i.e.: We will surely question those who have been mentioned about what they did in the worldly life. In Al-Bukhari (3): A number of people of knowledge said regarding His words: {So, by your Lord, We will surely question them all about what they used to do}: about "There is no god but Allah".

I say: This has been narrated as a Marfu' (attributed to the Prophet) tradition. Al-Tirmidhi al-Hakim (4) narrated, saying: Al-Jarud bin Mu'adh told us, he said: Al-Fadl bin Musa told us, from Sharik, from Layth, from Bashir bin Nahik, from Anas bin Malik, from the Messenger of Allah (peace be upon him) regarding His words: {So, by your Lord, We will surely question them all about what they used to do}, he said: "About the statement: 'There is no god but Allah'" (5). Abu Abdullah said: Its meaning according to us is: about...

(1) Al-Sihah (Adhah). (2) Al-Farra' mentioned in 'Ma'ani al-Qur'an' 2/92 that 'al-idhin' in the speech of the Arabs is magic itself. This was also quoted from him by al-Azhari in 'Tahdhib al-Lughah' 1/13, al-Mawardi in 'al-Nukat wal-Uyun' 3/174, and Ibn Atiyyah in 'al-Muharrar al-Wajiz' 3/374. (3) In his Sahih, in the Book of Faith, Chapter 18, before hadith (26). (4) In 'Nawadir al-Usul' pp. 246 - 247, and he is Abu Abdullah mentioned

later. (5) Reported by al-Tirmidhi (3126), and al-Tabari in his Tafsir 14/139-140, and it is in al-Bukhari's 'al-Tarikh al-Kabir' 2/86 and 8/133. Al-Tirmidhi said: This is a strange (gharib) hadith.

२५८ सूरह अल-हिज्र: आयतें ९१ - ९३

...जादू, और पूर्वजों की कहानियाँ, और यह कि यह मनगढ़ंत है, आदि।

कमी के संदर्भ में 'इज़ा' (टुकड़ा/हिस्सा) के समान 'शफ़ह' (होंठ) है, जिसका मूल 'शफ़हह' है, ठीक वैसे ही जैसे उन्होंने 'सनह' (वर्ष) कहा, और मूल 'सनहह' है। उन्होंने मूल 'हा' को हटा दिया और 'हा' के चिह्न को स्थापित किया, जो स्त्रीत्व के लिए है।

कहा गया है: यह 'अल-अज़ह' से है, जिसका अर्थ है: चुगली/निंदा। और 'अल-अज़ीहह' है: मिथ्यारोप; जो तब होता है जब कोई व्यक्ति किसी की निंदा करता है और उसके बारे में वह कहता है जो सत्य नहीं है। कहा जाता है: 'अज़हहु अज़हन': उसने उस पर मिथ्यारोप लगाया। और 'अअज़स्त': अर्थात: तुम मिथ्यारोप लेकर आए हो। अल-किसाई ने कहा: 'अल-इज़ा' झूठ और मिथ्यारोप है, और इसका बहुवचन 'इज़ून' है; जैसे 'इज़्ज़ह' और 'इज़्ज़ून'; सर्वशक्तिमान ने कहा: {जिन्होंने कुरान को टुकड़े-टुकड़े कर दिया} (१)। कहा जाता है: उन्होंने इसे 'टुकड़ों' में बाँट दिया, अर्थात: उन्होंने उसके उस हिस्से पर विश्वास किया जो उन्हें पसंद था और बाकी को नकार दिया, इसलिए उनके कुफ्र (अविश्वास) ने उनके ईमान (विश्वास) को व्यर्थ कर दिया। अल-फ़र्रा की राय थी कि यह 'अल-इदाह' से लिया गया है, जो घाटी के पेड़ हैं, और यह कांटों की तरह निकलता है (२)।

परमात्मा के वचन: {अतः, आपके रब की शपथ, हम उन सभी से अवश्य प्रश्न करेंगे (९२) उस बारे में जो वे करते थे (९३)}

परमात्मा के वचन: {अतः, आपके रब की शपथ, हम उन सभी से अवश्य प्रश्न करेंगे} अर्थात: हम उन लोगों से अवश्य प्रश्न करेंगे जिनका उल्लेख किया गया है, उनके उन कार्यों के बारे में जो उन्होंने दुनिया में किए। अल-बुखारी (३) में है: ज्ञान के कई लोगों ने उनके इन शब्दों के बारे में कहा: {अतः, आपके रब की शपथ, हम उन सभी से अवश्य प्रश्न करेंगे उस बारे में जो वे करते थे}: "ला इलाहा इल्लल्लाह" (अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं) के बारे में।

मैं कहता हूँ: यह मरफू (पैगंबर से संबंधित) परंपरा के रूप में वर्णित किया गया है। अल-तिर्मिज़ी अल-हाकिम (४) ने वर्णन किया, कहते हुए: अल-जारुद बिन मुअज़ ने हमें बताया, उन्होंने कहा: अल-फ़ज़ल बिन मूसा ने हमें शरीक से, लैथ से, बशीर बिन नहीक से, अनस बिन मालिक से, अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) से उनके इन शब्दों के बारे में बताया: {अतः, आपके रब की शपथ, हम उन

सभी से अवश्य प्रश्न करेंगे उस बारे में जो वे करते थे}, उन्होंने कहा: "इस कथन के बारे में: 'ला इलाहा इल्लल्लाह'" (५)। अबू अब्दुल्ला ने कहा: हमारे अनुसार इसका अर्थ है: ...के बारे में।

(१) अल-सिहाह (अज़ह)। (२) अल-फ़र्रा ने 'मआनी अल-कुरान' २/९२ में उल्लेख किया है कि अरबों की भाषा में 'अल-इज़ीन' स्वयं जादू है। अल-अज़हरी ने 'तहरीब अल-लुग़ह' १/१३ में, अल-मावर्दी ने 'अल-नुकत वल-उयून' ३/१७४ में, और इब्न अतियाह ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' ३/३७४ में भी इसका हवाला दिया है। (३) उनकी सहीह में, विश्वास की पुस्तक, अध्याय १८, हदीस (२६) से पहले। (४) 'नवादिर अल-उसूल' पृष्ठ २४६ - २४७ में, और वह अबू अब्दुल्ला हैं जिनका उल्लेख बाद में किया गया है। (५) अल-तिर्मिज़ी (३१२६) द्वारा वर्णित, और अल-तब़री ने अपनी तफ़सीर १४/१३९-१४० में, और यह अल-बुखारी की 'अल-तारीख अल-कबीर' २/८६ और ८/१३३ में है। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: यह एक ग़रीब (अजीब) हदीस है।

۲۵۸ سورة الحجر: آیات ۹۱ - ۹۳

سحر، اور اگلوں کی داستانیں، اور یہ کہ وہ من گھڑت ہے، وغیرہ وغیرہ۔

کمی کے اعتبار سے 'عِضَہ' (ٹکڑا) کی مثال 'شَفَہ' (ہونٹ) ہے، اور اصل 'شَفَہَہ' ہے، جیسا کہ انہوں نے کہا 'سَنَہ' (سال)، اور اصل 'سَنَہَہ' ہے، تو انہوں نے اصلی 'ھ' کو گرا دیا، اور علامت والی 'ھ' ثابت کی جو تانیث کے لیے ہے۔

اور کہا گیا: یہ 'العضہ' سے ہے، اور وہ 'نمیمہ' (چغلی) ہے۔ اور 'العضیہہ' بہتان ہے؛ اور وہ یہ ہے کہ انسان کسی کی برائی کرے اور اس میں وہ کہے جو اس میں نہیں ہے۔ کہا جاتا ہے: 'عضہہ عضہاً': اس پر بہتان لگایا| اور 'أعضھت': یعنی: تم بہتان لائے ہو۔ کسائی نے کہا: 'العِضۃ' جھوٹ اور بہتان ہے، اور اس کی جمع 'عِضُون' ہے؛ جیسے 'عِزۃ' اور 'عِزُون'؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {جنہوں نے قرآن کو ٹکڑے ٹکڑے کر دیا} (۱)۔ اور کہا جاتا ہے: 'عضُوہ'، یعنی: اس کے جس حصے کو پسند کیا اس پر ایمان لائے اور باقی کا انکار کیا، تو ان کے کفر نے ان کے ایمان کو ضائع کر دیا۔ اور فراء اس طرف جاتے تھے کہ یہ 'العضاہ' سے ماخوذ ہے، اور وہ وادی کے درخت ہیں، اور وہ کانٹے کی طرح نکلتے ہیں (۲)۔

ارشاد باری تعالیٰ: {پس آپ کے رب کی قسم، ہم ان سب سے ضرور بازپرس کریں گے (۹۲) ان کاموں کے بارے میں جو وہ کرتے تھے (۹۳)}

ارشاد باری تعالیٰ: {پس آپ کے رب کی قسم، ہم ان سب سے ضرور بازپرس کریں گے} یعنی: ہم ان لوگوں سے ضرور بازپرس کریں گے جن کا ذکر ہوا ہے ان کاموں کے بارے میں جو انہوں نے دنیا میں کیے۔ اور بخاری (۳) میں ہے: اہل علم کی ایک جماعت نے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے

بارے میں کہا: {پس آپ کے رب کی قسم، ہم ان سب سے ضرور بازپرس کریں گے ان کاموں کے بارے میں جو وہ کرتے تھے}: "لا الہ الا اللہ" کے بارے میں۔

میں نے کہا: اور یہ مرفوعاً مروی ہے، ترمذی حکیم (۴) نے روایت کیا، کہا: ہم سے الجارود بن معاذ نے بیان کیا، کہا: ہم سے الفضل بن موسیٰ نے بیان کیا، انہوں نے شریک سے، انہوں نے لیث سے، انہوں نے بشیر بن نہیک سے، انہوں نے انس بن مالک سے، انہوں نے رسول اللہ ﷺ سے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے بارے میں روایت کیا: {پس آپ کے رب کی قسم، ہم ان سب سے ضرور بازپرس کریں گے ان کاموں کے بارے میں جو وہ کرتے تھے} آپ ﷺ نے فرمایا: "اس قول کے بارے میں: لا الہ الا اللہ" (۵)۔ ابو عبداللہ نے کہا: ہمارے نزدیک اس کا معنی ہے: ...کے بارے میں۔

(۱) الصحاح (عضہ)۔ (۲) فراء نے 'معانی القرآن' ۹۲/۲ میں ذکر کیا ہے کہ عربوں کے کلام میں 'العضین' سے مراد بعینہ سحر (جادو) ہے۔ اور اسی طرح اسے ازہری نے 'تہذیب اللغۃ' ۱۳/۱ میں، اور ماوردی نے 'النکت والعیون' ۱۷۴/۳ میں، اور ابن عطیہ نے 'المحرر الوجیز' ۳۷۴/۳ میں نقل کیا ہے۔ (۳) اپنی صحیح میں، کتاب الایمان، باب ۱۸، حدیث (۲۶) سے پہلے۔ (۴) 'نوادر الاصول' ص ۲۴۶ - ۲۴۷ میں، اور وہ وہی ابو عبداللہ ہیں جن کا ذکر آگے آئے گا۔ (۵) اسے ترمذی (۳۱۲۶) نے، اور طبری نے اپنی تفسیر ۱۳۹/۱۴ - ۱۴۰ میں روایت کیا ہے، اور یہ بخاری کی 'التاریخ الکبیر' ۸۶/۲ اور ۱۳۳/۸ میں ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث غریب ہے۔

Surah Al-Hijr: Ayahs 92 - 93 259

Sincerity: [In the phrase] 'There is no god but Allah', and fulfilling its obligation; this is because Allah Almighty mentioned action in His revelation, saying: "of what they used to do" [Quran 15:93], and He did not say: 'of what they used to say'. Although it is possible that speech is also the action of the tongue, the meaning intended is what linguists know: that speech is speech and action is action. The Messenger of Allah (PBUH) only said: "About: There is no god but Allah," meaning: about fulfilling its obligation and being sincere in its statement. As Al-Hasan al-Basri said: "Faith is not through mere adornment or wishful thinking, but it is what settles in the hearts and is confirmed by deeds."

For this reason, (1) the Messenger of Allah (PBUH) said: "Whoever says: 'There is no god but Allah' sincerely, shall enter Paradise." It was asked: "O Messenger of Allah, what is its sincerity?" He replied: "That it restrains him from the prohibitions of Allah." Narrated by Zaid bin Arqam (2).

On his authority also, he said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "Allah has covenanted with me that no one from my nation shall come to me with 'There is no god but Allah', mixing nothing with it, except that Paradise becomes mandatory for him." They said: "O Messenger of Allah, what is it that mixes with 'There is no god but Allah'?" He said: "Greed for the world, collecting it, and withholding it. They speak the words of the Prophets, but perform the actions of tyrants." (3)

Anas bin Malik narrated: The Messenger of Allah (PBUH) said: "'There is no god but Allah' protects servants from the wrath of Allah, as long as they do not prefer the deals of their worldly life over their religion. But if they prefer the deals of their worldly life over their religion, then say: 'There is no god but Allah', it is rejected back at them, and Allah says: 'You have lied'." Its chains of narration are in 'Nawadir al-Usul' (4).

I say: The verse in its generality indicates the questioning of everyone and holding them accountable, both their disbelievers and believers, except...

---

(1) After it in (Z), (D), and (M): [is the word] "what", and what is established is from (Zah). (2) Narrated by Al-Tabarani in Al-Kabir (5074) and in Al-Awsat (1257), and cited by Al-Haythami in Majma' al-Zawa'id 1/18, and he said: In its chain of narration is Muhammad bin Abdul Rahman bin Ghazwan, and he is a fabricator. (3) It is in Nawadir al-Usul p. 246, and we have not found it with anyone else. (4) Pp. 246 - 247,

and the Hadith was also narrated by Ibn Abi Asim in Al-Zuhd p. 144, and Al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (10497). Al-Razi said in Al-'Ilal 2/121-122: This is a mistake; it is actually Suhayl from Malik bin Anas from the Prophet (PBUH) as a Mursal (disconnected) narration.

सूरह अल-हिज्र: आयत 92 - 93 259

सच्चाई: 'ला इलाहा इल्लल्लाह' (अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं) और उसका पालन करना; ऐसा इसलिए है क्योंकि अल्लाह तआला ने अपनी वह्य (प्रकाशना) में कर्म (अमल) का उल्लेख किया है, फरमाया: "जो वे किया करते थे" (कुरान 15:93), और यह नहीं कहा: 'जो वे कहा करते थे'। हालांकि यह संभव है कि कहना भी जुबान का एक काम (अमल) हो, लेकिन इसका अर्थ वही है जो भाषा के जानकार जानते हैं कि कहना कहना है और करना करना है। अल्लाह के रसूल ﷺ ने केवल इतना कहा: "के बारे में: ला इलाहा इल्लल्लाह," यानी: उसे निभाने और उसकी बात में सच्चे होने के बारे में। जैसा कि अल-हसन अल-बसरी ने कहा: "ईमान केवल दिखावे या कामनाओं का नाम नहीं है, बल्कि वह है जो दिलों में बस जाए और कर्म उसकी पुष्टि करें।"

इसीलिए (1) अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जिसने सच्चे दिल से 'ला इलाहा इल्लल्लाह' कहा, वह जन्नत में दाखिल होगा।" पूछा गया: "हे अल्लाह के रसूल, इसकी सच्चाई (इखलास) क्या है?" उन्होंने फरमाया: "यह कि वह उसे अल्लाह की हराम की हुई चीज़ों से रोक दे।" ज़ैद बिन अरक़म (2) द्वारा वर्णित।

उन्हीं से यह भी वर्णित है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "अल्लाह ने मुझसे वादा किया है कि मेरी उम्मत का कोई भी व्यक्ति मेरे पास 'ला इलाहा इल्लल्लाह' के साथ नहीं आएगा, जिसमें उसने कुछ भी मिलावट न की हो, मगर उसके लिए जन्नत अनिवार्य हो जाएगी।" लोगों ने पूछा: "हे अल्लाह के रसूल, 'ला इलाहा इल्लल्लाह' के साथ क्या चीज़ मिल जाती है?" उन्होंने फरमाया: "दुनिया का लालच, उसे जमा करना और उसे रोकना। वे नबियों जैसी बातें करते हैं, लेकिन ज़ालिमों जैसे काम करते हैं।" (3)

अनस बिन मालिक से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "'ला इलाहा इल्लल्लाह' बंदों को अल्लाह के गुस्से से बचाता है, जब तक कि वे अपने दीन पर दुनिया के सौदे को प्राथमिकता न दें। लेकिन जब वे अपने दीन पर दुनिया के सौदे को प्राथमिकता देने लगते हैं, और फिर 'ला इलाहा इल्लल्लाह' कहते हैं, तो वह उन पर वापस लौटा दिया जाता है, और अल्लाह कहता है: 'तुमने झूठ बोला' ।" इसकी सनदें 'नवादिरुल उसूल' (4) में हैं।

मैं कहता हूँ: यह आयत अपनी व्यापकता में सभी के सवाल-जवाब और उनके हिसाब-किताब की ओर इशारा करती है, चाहे वे काफिर हों या मोमिन, सिवाय...

(1) इसके बाद (ज़), (द), और (म) में: "मा" है, और (ज़ह) से जो प्रमाणित है वही लिखा गया है। (2) इसे अल-तबरानी ने अल-कबीर (5074) और अल-अवसत (1257) में निकाला है, और अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 1/18 में इसका उल्लेख किया है और कहा: इसकी सनद में मुहम्मद बिन अब्दुल रहमान बिन ग़ज़वान है, और वह हदीस गढ़ने वाला (कज़्ज़ाब) है। (3) यह नवादिर अल-उसूल पृष्ठ 246 में है, और हमने इसे किसी और के पास नहीं पाया। (4) पृष्ठ 246 - 247, और इस हदीस को इब्न अबी आसिम ने अज़-ज़ुहद पृष्ठ 144 में और अल-बैहकी ने शुअब अल-ईमान (10497) में भी निकाला है। अल-राज़ी ने अल-इलल 2/121-122 में कहा: यह एक गलती है, यह असल में सुहैल ने मालिक बिन अनस से नबी ﷺ के हवाले से मुरसल (टूटी हुई सनद) रिवायत की है।

سورة الحجر: آیات ۹۲ - ۹۳ ۲۵۹

سچائی: ’لا الہ الا اللہ‘ اور اس کی وفاداری؛ یہ اس لیے کہ اللہ تعالیٰ نے اپنی وحی میں عمل کا ذکر کرتے ہوئے فرمایا: ﴿عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾ (ان کاموں کے بارے میں جو وہ کیا کرتے تھے) اور یہ نہیں فرمایا کہ جو وہ کہا کرتے تھے۔ اگرچہ یہ ممکن ہے کہ قول بھی زبان کا ایک عمل ہو، لیکن اس سے مراد وہی ہے جو اہل لغت جانتے ہیں کہ قول قول ہے اور عمل عمل ہے۔ اللہ کے رسول ﷺ نے صرف اتنا فرمایا: ”کے بارے میں: لا الہ الا اللہ“ یعنی: اس کی وفاداری اور اس کے قول کی سچائی کے بارے میں۔ جیسا کہ حسن بصریؒ نے فرمایا: ”ایمان محض سجاوٹ یا تمناؤں کا نام نہیں ہے، بلکہ وہ ہے جو دلوں میں پیوست ہو جائے اور اعمال اس کی تصدیق کر دیں۔“

اسی لیے (۱) رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ”جس نے اخلاص کے ساتھ ’لا الہ الا اللہ‘ کہا، وہ جنت میں داخل ہو گیا۔“ عرض کیا گیا: اے اللہ کے رسول، اس کا اخلاص کیا ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: ”یہ کہ وہ اسے اللہ کی حرام کردہ چیزوں سے روک دے۔“ اسے زید بن ارقم (۲) نے روایت کیا ہے۔

انہی سے یہ بھی مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ”اللہ تعالیٰ نے مجھ سے عہد فرمایا ہے کہ میری امت کا جو شخص بھی میرے پاس ’لا الہ الا اللہ‘ لے کر آئے گا، اس میں کچھ ملاوٹ نہیں کرے گا، تو اس کے لیے جنت واجب ہو جائے گی۔“ صحابہ نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، ’لا الہ الا اللہ‘ کے ساتھ کیا چیز مل جاتی ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: ”دنیا کا لالچ، اسے جمع کرنا، اور اسے روک کر رکھنا۔ وہ انبیاء جیسی باتیں کرتے ہیں، لیکن جابر حکمرانوں جیسے کام کرتے ہیں۔“ (۳)

اور انس بن مالک سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ””لا الہ الا اللہ‘ بندوں کو اللہ کے غضب سے بچاتا ہے، جب تک کہ وہ اپنے دین پر دنیا کے سودے کو ترجیح نہ دیں۔ پس

جب وہ اپنے دین پر دنیا کے سودے کو ترجیح دینے لگیں، پھر 'لا الہ الا اللہ' کہیں، تو وہ ان پر رد کر دیا جاتا ہے، اور اللہ فرماتا ہے: 'تم نے جھوٹ بولا'۔" اس کی اسناد 'نوادر الاصول' (۴) میں ہیں۔

میں کہتا ہوں: آیت اپنی عمومیت کے ساتھ تمام لوگوں سے سوال اور ان کے محاسبے پر دلالت کرتی ہے، خواہ وہ کافر ہوں یا مومن، سوائے...

---

(۱) اس کے بعد (ز)، (د) اور (م) میں: "ما" ہے، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے۔ (۲) اسے طبرانی نے الکبیر (۵۰۷۴) اور الاوسط (۱۲۵۷) میں روایت کیا ہے، اور ہیثمی نے مجمع الزوائد ۱۸/۱ میں اسے ذکر کیا اور کہا: اس کی سند میں محمد بن عبد الرحمن بن غزوان ہے، اور وہ وضاع (حدیث گھڑنے والا) ہے۔ (۳) یہ نوادر الاصول ص ۲۴۶ میں ہے، اور ہم نے اسے کسی اور کے ہاں نہیں پایا۔ (۴) ص ۲۴۶ - ۲۴۷، اور حدیث کو ابن ابی عاصم نے الزہد ص ۱۴۴، اور بیہقی نے شعب الایمان (۱۰۴۹۷) میں بھی روایت کیا ہے۔ رازی نے العلل ۱۲۱/۲ - ۱۲۲ میں کہا: یہ غلطی ہے، یہ دراصل سہیل عن مالک بن انس عن النبی ﷺ مرسل ہے۔

Surah Al-Hijr: Verses 92 - 95. Page 260.

...who enters Paradise without an account, according to what we explained in the book 'Al-Tadhkirah'(1). If it is asked: Is the disbeliever questioned and held accountable? We say: There is disagreement on this, and we mentioned it in 'Al-Tadhkirah'(1). What appears is that he is questioned, based on the verse and His saying: {And stop them; indeed, they are to be questioned} [As-Saffat: 24] and His saying: {Indeed, to Us is their return, then indeed, upon Us is their account} [Al-Ghashiyah: 25-26]. If it is asked: Allah Almighty said: {And the criminals will not be asked about their sins} [Al-Qasas: 78] and He said: {Then on that Day none will be asked about his sin among men or jinn} [Ar-Rahman: 39], and He said: {And Allah will not speak to them} [Al-Baqarah: 174], and He said: {No! Indeed, from their Lord, that Day, they will be partitioned} [Al-Mutaffifin: 15]? We say: The Resurrection has different stages; in one stage there is questioning and speech, and in another stage there is not. Ikrimah said: The Resurrection has stages; in some of them they are questioned, and in some they are not. Ibn Abbas said: He does not ask them a question of inquiry or seeking information, such as 'did you do such and such?' because Allah knows everything; rather, He asks them a question of rebuke and reproach, saying to them: 'Why did you disobey the Quran, and what is your argument for that?' Qutrub relied on this view(2). It was also said: {We will surely question them all} meaning: the accountable believers; this is explained by His saying: {Then you will surely be asked that Day about pleasure} [At-Takathur: 8]. The view of generality is more appropriate, as mentioned. And Allah knows best.

His (Exalted be He) saying: {Then declare what you are commanded and turn away from the polytheists (94) Indeed, We are sufficient for you against the mockers (95)}

His (Exalted be He) saying: {Then declare what you are commanded} means: with what you are commanded, i.e., convey the message of Allah to all of creation so that the evidence is established against them, for Allah has commanded you to do that.

And 'As-Sad' (الصَّدْعُ): means splitting. And 'tasadda'a al-qawm' (تصدَّع القومُ) means they dispersed, and from it is: {That Day they will be separated} [Ar-Rum: 43] i.e., they will disperse. And 'sada'tuhu fansada'' (صَدَعْتُه فانْصَدَع) means: I split it and it split. The origin of 'As-Sad' is separation and splitting(3). Abu Dhu'ayb(4) said, describing a donkey and its she-donkeys:

(1) pp. 146 - 147. (2) See Tafsir al-Tabari 4/141 - 142, and al-Baghawi 3/58 - 59, and Zad al-Masir 4/419 - 420. (3) See al-Sihah, Tahdhib al-Lugha 2/4 - 6, and Lisan al-Arab (sada'a). (4) He is: Khuwaylid ibn Khalid, al-Hudhali, from the Pre-Islamic and early Islamic period. The verse is in the Diwan of al-Hudhalis p. 6. Its commentator said: Al-Ribabah: a piece of cloth used to cover the arrows (for drawing lots). It is also said: Al-Ribabah here refers to the arrows themselves. Al-Yasar: the person who casts them. 'Yasda'': he separates and shouts.

सूरह अल-हिज्र: आयतें 92 - 95। पृष्ठ 260।

...जो बिना हिसाब के जन्नत में प्रवेश करता है, जैसा कि हमने पुस्तक 'अल-तज़किरा' (1) में बताया है। यदि यह पूछा जाए: क्या काफ़िर (अविश्वासी) से सवाल किया जाएगा और उसका हिसाब लिया जाएगा? हमने कहा: इसमें मतभेद है, और हमने इसका उल्लेख 'अल-तज़किरा' (1) में किया है। जो स्पष्ट होता है वह यह है कि उससे सवाल किया जाएगा; आयत और उसके वचन के कारण: {और उन्हें रोकें; वास्तव में, उनसे पूछताछ की जानी है} [अस-साफ़्फ़ात: 24] और उसका वचन: {निश्चित रूप से, हमारी ही ओर उनकी वापसी है, फिर निश्चित रूप से, हम पर ही उनका हिसाब है} [अल-ग़ाशिया: 25-26]। यदि यह पूछा जाए: अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और अपराधियों से उनके पापों के बारे में नहीं पूछा जाएगा} [अल-क़सस: 78] और उसने कहा: {फिर उस दिन मनुष्यों या जिन्न में से किसी से उसके पाप के बारे में नहीं पूछा जाएगा} [अर-रहमान: 39], और उसने कहा: {और अल्लाह उनसे बात नहीं करेगा} [अल-बक़रा: 174], और उसने कहा: {नहीं! वास्तव में, वे उस दिन अपने पालनहार से ओझल होंगे} [अल-मुतफ़्फ़िफ़ीन: 15]? हमने कहा: कयामत (पुनरुत्थान का दिन) के विभिन्न चरण/स्थान हैं। एक चरण में सवाल और बातचीत होती है, और दूसरे चरण में ऐसा नहीं होता। इकरिमा ने कहा: कयामत के चरण हैं; उनमें से कुछ में उनसे सवाल किया जाता है, और कुछ में नहीं। इब्न अब्बास ने कहा: वह उनसे पूछताछ या जानकारी प्राप्त करने वाला सवाल नहीं पूछता, जैसे 'क्या तुमने ऐसा और वैसा किया?' क्योंकि अल्लाह सब कुछ जानता है। बल्कि, वह उनसे तिरस्कार और फटकार वाला सवाल पूछता है, उनसे कहता है: 'तुमने कुरान की अवज्ञा क्यों की, और इसके लिए तुम्हारा क्या तर्क है?' कुतरुब ने इस दृष्टिकोण (2) पर भरोसा किया। यह भी कहा गया: {हम निश्चित रूप से उन सभी से सवाल करेंगे} अर्थात: उत्तरदायी आस्तिकों से; इसका स्पष्टीकरण उसका वचन है: {फिर निश्चित रूप से उस दिन आपसे सुख-सुविधाओं के बारे में पूछा जाएगा} [अत-तकाथुर: 8]। सामान्यता का विचार (कि यह सब पर लागू होता है) अधिक उपयुक्त है, जैसा कि उल्लेख किया गया है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

उसका (महान और प्रतापी) वचन: {तो जो तुम्हें आदेश दिया गया है उसे स्पष्ट रूप से घोषित कर दो और बहुदेववादियों से किनारा कर लो (94) वास्तव में, हम मज़ाक उड़ाने वालों के विरुद्ध तुम्हारे लिए पर्याप्त हैं (95)}

उसका (महान और प्रतापी) वचन: {तो जो तुम्हें आदेश दिया गया है उसे स्पष्ट रूप से घोषित कर दो} का अर्थ है: जो तुम्हें आदेश दिया गया है, अर्थात अल्लाह का संदेश पूरी सृष्टि तक पहुँचा दो ताकि उनके विरुद्ध प्रमाण स्थापित हो जाए, क्योंकि अल्लाह ने तुम्हें ऐसा करने का आदेश दिया है।

और 'अस-साद' (الصَّدْعُ): का अर्थ है फाड़ना/चीरना। और 'तसद्दा अल-क़ौम' (तथा 'तसद्दा अल-क़ौम' (تصدَّع القومُ) का अर्थ है वे तितर-बितर हो गए। इसी से है: {उस दिन वे अलग-अलग हो जाएंगे} [अर-रूम: 43] यानी वे तितर-बितर हो जाएंगे। और 'सादतुहू फंसदा' (صَدَعْتُه فانْصَدَع) का अर्थ है मैंने इसे फाड़ा और यह फट गया। 'अस-साद' का मूल अर्थ अलग करना और फाड़ना है (3)। अबू जुयैब (4) ने एक गधे और उसकी गधियों का वर्णन करते हुए कहा:

(1) पृष्ठ 146 - 147। (2) देखें तफ़सीर अल-तबरी 141/4 - 142, और अल-बग़वी 58/3 - 59, और ज़ाद अल-मसीर 419/4 - 420। (3) देखें अल-सिहह, और तहज़ीब अल-लुग़ा 4/2 - 6, और लिसान अल-अरब (सदअ)। (4) वह है: ख़ुवैलद बिन खालिद, अल-हुज़ली, पूर्व-इस्लामी और प्रारंभिक इस्लामी कवि। यह शेर दीवान अल-हुज़लियीन पृष्ठ 6 में है, इसके टीकाकार ने कहा: अर-रिबाबा: एक कपड़ा जिससे पांसों को ढका जाता है, और कहा जाता है: अर-रिबाबा यहाँ पांसे हैं, और अल-यसर: वह जो उन्हें फेंकता है। और 'यसदा': वह अलग करता है और चिल्लाता है।

سورہ الحجر: آیات 92 - 95۔ صفحہ 260۔

...جو بغیر حساب کے جنت میں داخل ہوتا ہے اس کے مطابق جو ہم نے کتاب 'التذکرہ' (1) میں بیان کیا ہے۔ پس اگر پوچھا جائے: کیا کافر سے سوال کیا جائے گا اور اس کا حساب لیا جائے گا؟ ہم نے کہا: اس میں اختلاف ہے، اور ہم نے اس کا ذکر 'التذکرہ' (1) میں کیا ہے۔ اور جو بات ظاہر ہوتی ہے وہ اس سے سوال کرنا ہے؛ آیت اور اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: {اور انہیں روک لو؛ بیشک ان سے سوال کیا جانا ہے} [الصافات: 24] اور اس کا قول: {بیشک ہماری ہی طرف ان کا لوٹنا ہے، پھر بیشک ہم پر ہی ان کا حساب ہے} [الغاشیہ: 25-26]۔ پس اگر پوچھا جائے: اللہ تعالیٰ نے تو فرمایا ہے: {اور مجرموں سے ان کے گناہوں کے بارے میں نہیں پوچھا جائے گا} [القصص: 78] اور فرمایا: {پس اس دن نہ کسی انسان سے اس کے گناہ کے بارے میں پوچھا جائے گا اور نہ کسی جن سے} [الرحمن: 39]، اور فرمایا: {اور اللہ ان سے کلام نہیں کرے گا} [البقرہ: 174]، اور فرمایا: {ہرگز نہیں! بیشک وہ اس دن اپنے رب سے اوجھل ہوں گے} [المطففین: 15]؟ ہم نے کہا: قیامت کے مختلف مقامات/مراحل ہیں۔ پس ایک مقام ایسا ہے جہاں سوال اور کلام ہوگا، اور ایک مقام ایسا ہوگا جہاں ایسا نہیں ہوگا۔ عکرمہ نے کہا: قیامت کے کئی مقامات ہیں، بعض میں ان سے سوال کیا جائے گا اور بعض میں نہیں کیا جائے گا۔ اور ابن عباس نے فرمایا: اللہ ان سے معلومات حاصل کرنے کے لیے سوال نہیں کرے گا کہ 'کیا تم نے ایسا اور ایسا کیا؟' کیونکہ اللہ ہر چیز کو جاننے والا ہے، بلکہ وہ ان سے ڈانٹ ڈپٹ اور ملامت کے طور پر سوال کرے گا، پس ان سے کہے گا: 'تم نے قرآن کی نافرمانی کیوں کی، اور اس میں تمہاری کیا دلیل ہے؟' قطرب نے اسی قول (2) پر اعتماد کیا ہے۔ اور کہا گیا ہے: {ہم ضرور ان سب سے سوال کریں گے} یعنی: مکلف مومنین سے؛ اس کی وضاحت اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: {پھر تم سے

ضرور اس دن نعمتوں کے بارے میں پوچھا جائے گا} [التکاثر: 8]۔ اور عموم کا قول زیادہ بہتر ہے جیسا کہ ذکر کیا گیا۔ اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {پس جو تمہیں حکم دیا گیا ہے اسے کھول کر سنا دو اور مشرکوں سے منہ موڑ لو (94) بیشک ہم تم سے مذاق اڑانے والوں کے لیے کافی ہیں (95)}

اللہ تعالیٰ کا قول: {پس جو تمہیں حکم دیا گیا ہے اسے کھول کر سنا دو} یعنی: جس کا تمہیں حکم دیا گیا ہے، یعنی اللہ کا پیغام تمام مخلوق تک پہنچا دو؛ تاکہ ان پر حجت قائم ہو جائے، کیونکہ اللہ نے تمہیں اسی کا حکم دیا ہے۔

اور 'الصدع' (الصَّدْعُ): پھاڑنے یا شق کرنے کو کہتے ہیں۔ اور 'تصدع القوم' (تصدَّع القومُ) یعنی وہ منتشر ہو گئے۔ اسی سے ہے: {اس دن وہ منتشر ہو جائیں گے} [الروم: 43] یعنی جدا جدا ہو جائیں گے۔ اور 'صدعتہ فانصدع' (صَدَعْتُه فانْصَدَع) یعنی: میں نے اسے شق کیا تو وہ شق ہو گیا۔ اور صدع کی اصل الگ کرنے اور شق کرنے میں ہے (3)۔ ابو ذویب (4) نے گدھے اور اس کی گدھیوں کی صفت بیان کرتے ہوئے کہا:

(1) ص 146 - 147۔ (2) دیکھیے تفسیر طبری 4/141 - 142، اور بغوی 3/58 - 59، اور زاد المسیر 4/419 - 420۔ (3) دیکھیے الصحاح، اور تہذیب اللغۃ 4/2 - 6، اور لسان العرب (صدع)۔ (4) وہ ہیں: خویلد بن خالد، الہذلی، جاہلی اسلامی۔ اور یہ شعر دیوان الہذلیین ص 6 میں ہے، اس کے شارح نے کہا: الربابہ: وہ کپڑا جس سے تیروں کو ڈھانپا جاتا ہے، اور کہا جاتا ہے: الربابہ یہاں تیر ہیں، اور الیسر: وہ جو تیر پھینکتا ہے۔ اور 'یصدع': وہ الگ کرتا ہے اور چلاتا ہے۔

Surah Al-Hijr: Verses 94 - 95. Page 261.

"And as if they were a cloud, and as if he were a dealer who pours over the gambling arrows and splits them." Meaning: separates and splits. Regarding His saying: {Proclaim what you are commanded}, Al-Farra said (1): He meant: proclaim the command, i.e., manifest your religion, so the word "what" (ma) with the verb is in the position of the infinitive noun. Ibn al-Arabi said (2): the meaning of {Proclaim what you are commanded} is: aim for it. It was also said: {Proclaim what you are commanded} means: scatter their gathering and their unity by calling them to monotheism, for they will disperse when some respond. Thus, the "splitting" refers here to the splitting of the group of disbelievers.

His saying, the Exalted: {And turn away from the polytheists} means: from concerning yourself with their mockery, and from caring about what they say, for God has cleared you of what they say. Ibn Abbas said: It was abrogated by His saying: {Kill the polytheists} (3) [At-Tawbah: 5]. Abdullah bin Ubayd said: The Prophet (PBUH) remained hidden until the revelation of His saying, the Exalted: {Proclaim what you are commanded}, then he and his companions came out (4). Mujahid said: He meant reciting the Quran loudly in prayer (5).

{And turn away from the polytheists}: Do not pay attention to them. Ibn Ishaq said (6): When they persisted in evil and increased their mockery of the Messenger of God (PBUH), God Almighty revealed: {Proclaim what you are commanded and turn away from the polytheists. Indeed, We are sufficient for you against the mockers, who make with Allah another deity. But they are going to know.} The meaning is: Proclaim what you are commanded and do not fear anyone but God; for God is sufficient for you against those who harm you, just as He was sufficient for you against the mockers.

And they were five of the leaders of the people of Mecca, namely Al-Walid bin al-Mughirah, who was their head, Al-As bin Wa'il, Al-Aswad bin al-Muttalib bin Asad Abu Zam'ah, and Al-Aswad bin Abd Yaghuth,

(1) In Ma'ani al-Quran 2/93. (2) Tahdhib al-Lugha 2/6. (3) See Al-Nukat wal-'Uyun 3/175, and the report is cited by al-Tabari in his Tafsir 14/145. (4) Cited by al-Tabari in his Tafsir 14/143. (5) Tafsir Mujahid 1/344, and cited by al-Tabari in his Tafsir 14/143. (6) Sirat Ibn Hisham 1/409, and see Tafsir al-Tabari 14/145-146.

सूरा अल-हिज्र: आयत 94 - 95. पृष्ठ 261.

"और जैसे कि वे बादल थे, और जैसे कि वह एक जुआरी था जो पांसे पर उंडेलता है और उन्हें अलग करता है।" अर्थ: अलग करना और चीरना। उनका कथन: {तो जो आपको आज्ञा दी गई है उसे स्पष्ट रूप से घोषित करें}, अल-फर्रा ने कहा (1): उनका इरादा था: आदेश के साथ स्पष्ट करें, यानी अपने धर्म को प्रकट करें, इसलिए "जो" (मा) क्रिया के साथ स्रोत (मस्दर) के स्थान पर है। इब्न अल-अरबी ने कहा (2): {तो जो आपको आज्ञा दी गई है उसे स्पष्ट रूप से घोषित करें} का अर्थ है: इसका इरादा करें। और कहा गया है: {तो जो आपको आज्ञा दी गई है उसे स्पष्ट रूप से घोषित करें} का अर्थ है: उन्हें एकेश्वरवाद की ओर बुलाकर उनके समूह और उनकी एकता को बिखेर दें, क्योंकि वे बिखर जाएंगे जब कुछ लोग उत्तर देंगे। इस प्रकार, इस संदर्भ में "फाड़ना/विभाजित करना" का अर्थ काफ़िरों के समूह को विभाजित करना है।

अल्लाह तआला का कथन: {और मुशरिकों (बहुदेववादियों) से मुँह फेर लें} का अर्थ है: उनके उपहास पर ध्यान देने से, और उनकी बातों की परवाह करने से, क्योंकि अल्लाह ने आपको उनकी बातों से बरी कर दिया है। इब्न अब्बास ने कहा: यह उनके इस कथन द्वारा निरस्त (मन्सूख) है: {मुशरिकों को मार डालो} (3) [अत-तौबा: 5]। अब्दुल्ला बिन उबैद ने कहा: पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) तब तक छिपे रहे जब तक कि अल्लाह तआला का यह वचन अवतरित नहीं हुआ: {तो जो आपको आज्ञा दी गई है उसे स्पष्ट रूप से घोषित करें}, तब वह और उनके साथी बाहर निकले (4)। मुजाहिद ने कहा: उनका इरादा प्रार्थना (नमाज़) में कुरान को ज़ोर से पढ़ने का था (5)।

{और मुशरिकों से मुँह फेर लें}: उनकी परवाह न करें। इब्न इशाक ने कहा (6): जब वे बुराई में आगे बढ़ गए और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का उपहास करने लगे, तो अल्लाह तआला ने अवतरित किया: {तो जो आपको आज्ञा दी गई है उसे स्पष्ट रूप से घोषित करें और मुशरिकों से मुँह फेर लें। बेशक, हम आपके लिए उन उपहास करने वालों के विरुद्ध पर्याप्त हैं, जो अल्लाह के साथ दूसरा आराध्य ठहराते हैं। तो जल्द ही वे जान लेंगे।} अर्थ यह है: जो आपको आज्ञा दी गई है उसे स्पष्ट करें और अल्लाह के सिवा किसी से न डरें; क्योंकि अल्लाह आपके लिए पर्याप्त है जो आपको नुकसान पहुँचाते हैं, जैसे कि वह उपहास करने वालों के विरुद्ध आपके लिए पर्याप्त था।

और वे मक्का के लोगों के पांच प्रमुख थे, वे थे वलीद बिन अल-मुगीरा जो उनके प्रमुख थे, अल-आस बिन वाइल, अल-असवद बिन अल-मुत्तलिब बिन असद अबू ज़माह, और अल-असवद बिन अब्द यागुथ,

(1) मआनी अल-कुरान 2/93 में। (2) तहज़ीब अल-लुगा 2/6। (3) अल-नुकात वल-उयून 3/175 देखें, और असर को तबरी ने अपनी तफ़सीर 14/145 में उद्धृत किया है। (4) इसे तबरी ने अपनी तफ़सीर 14/143 में उद्धृत किया है। (5) तफ़सीर मुजाहिद 1/344, और इसे तबरी ने अपनी तफ़सीर 14/143 में उद्धृत किया है। (6) सीरत इब्न हिशाम 1/409, और तफ़सीर तबरी 14/145-146 देखें।

سورة الحجر: آیات ۹۴ - ۹۵۔ صفحہ ۲۶۱

"اور گویا وہ بدلی ہے اور گویا وہ ایسا جواری ہے جو پانسوں پر بہا دیتا ہے اور جدا کر دیتا ہے۔"

یعنی: الگ کرنا اور پھاڑنا۔ پس اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ﴾ (پس جو آپ کو حکم دیا گیا ہے اسے کھول کر بیان کر دیں) کے بارے میں الفراء نے کہا (۱): ان کی مراد تھی: حکم کے ساتھ واضح کریں، یعنی اپنے دین کو ظاہر کریں، تو یہاں "ما" فعل کے ساتھ مصدر کے درجے میں ہے۔ اور ابن الاعرابی نے کہا (۲): ﴿اصدع بما تؤمر﴾ کا معنی ہے: اس کا قصد کریں۔ اور کہا گیا: ﴿فَاصْدَعْ بِمَا تؤمر﴾ کا مطلب ہے: ان کی جماعت اور ان کے اتحاد کو بکھیر دیں، انہیں توحید کی دعوت دے کر، کیونکہ جب کچھ لوگ قبول کر لیں گے تو وہ منتشر ہو جائیں گے۔ تو اس اعتبار سے "صدع" کا تعلق کافروں کی جماعت کو توڑنے سے ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَأَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ﴾ (اور مشرکین سے منہ پھیر لیں) یعنی: ان کے مذاق کی فکر کرنے اور ان کی باتوں کی پرواہ کرنے سے، کیونکہ اللہ نے آپ کو ان کی باتوں سے بری کر دیا ہے۔ اور ابن عباس نے کہا: یہ آیت اللہ کے اس فرمان سے منسوخ ہے: ﴿فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ﴾ (۳) [التوبہ: ۵]۔ اور عبداللہ بن عبید نے کہا: نبی کریم ﷺ روپوش رہے یہاں تک کہ اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد نازل ہوا: ﴿فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ﴾ تو آپ اور آپ کے صحابہ باہر نکل آئے (۴)۔ اور مجاہد نے کہا: ان کی مراد نماز میں بلند آواز سے قرآن پڑھنا تھا (۵)۔

﴿وَأَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ﴾: ان کی پرواہ نہ کریں۔ اور ابن اسحاق نے کہا (۶): جب وہ شر میں حد سے بڑھ گئے اور رسول اللہ ﷺ کے ساتھ بہت مذاق کرنے لگے تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ وَأَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ إِنَّا كَفَيْنَاكَ الْمُسْتَهْزِئِينَ الَّذِينَ يَجْعَلُونَ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا ءَاخَرَ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ﴾۔ اور معنی یہ ہے: جو حکم آپ کو دیا گیا ہے اسے کھول کر بیان کریں اور اللہ کے سوا

کسی سے نہ ڈریں؛ کیونکہ اللہ آپ کو تکلیف پہنچانے والوں کے مقابلے میں آپ کے لیے کافی ہے جیسا کہ وہ مذاق اڑانے والوں کے مقابلے میں کافی تھا۔

اور وہ اہل مکہ کے پانچ سردار تھے، اور وہ یہ ہیں: ولید بن مغیرہ جو ان کا سربراہ تھا، عاص بن وائل، اسود بن مطلب بن اسد ابو زمعہ، اور اسود بن عبد یغوث،

(۱) معانی القرآن ۲/۹۳ میں۔ (۲) تہذیب اللغۃ ۲/۶۔ (۳) دیکھئے النکت والعیون ۳/ ۱۷۵، اور یہ روایت طبری نے اپنی تفسیر ۱۴/ ۱۴۵ میں نکالی ہے۔ (۴) اسے طبری نے اپنی تفسیر ۱۴/ ۱۴۳ میں نکالا ہے۔ (۵) تفسیر مجاہد ۱/ ۳۴۴، اور اسے طبری نے اپنی تفسیر ۱۴/ ۱۴۳ میں نکالا ہے۔ (۶) سیرت ابن ہشام ۱/ ۴۰۹، اور دیکھئے تفسیر طبری ۱۴/ ۱۴۵ - ۱۴۶۔

٢٦٢ Surah Al-Hijr: Verses 94 - 95

...and Al-Harith bin Al-Tulatila. Allah destroyed them all before the day of Badr in a single day, because of their mockery of the Messenger of Allah (1) ﷺ.

The reason for their destruction, as mentioned by Ibn Ishaq (2), is that Gabriel came to the Messenger of Allah ﷺ while they were circumambulating the House (Kaaba). Gabriel stood up and the Messenger of Allah ﷺ stood up. Al-Aswad ibn al-Muttalib passed by, and Gabriel threw a green leaf in his face, so he became blind and his eye pained him, and he began to strike his head against the wall. Al-Aswad ibn Abd Yaghuth passed by, and Gabriel pointed to his belly, so his belly became dropsical (filled with fluid), and he died of dropsy (Haban); it is said: 'Habina' - with a kasra - 'Habanan', and 'Hubina' in the passive: his belly grew large with yellow water, so he is 'Ahban' and the woman is 'Habna'; as stated in 'Al-Sihah' (3). Al-Walid ibn al-Mughirah passed by, and Gabriel pointed to the scar of a wound on the bottom of his heel, which he had received years before while he was trailing his garment (4); this happened when he passed by a man from Khuza'ah who was feathering his arrows, and an arrow got caught in his garment and scratched his leg; it was a minor scratch, but it became infected and killed him. Al-Aas ibn Wa'il passed by, and Gabriel pointed to the arch of his foot. He went out on a donkey of his towards Al-Ta'if, and it knelt with him on a thorny shrub (Shibriq) (5). A thorn entered the arch of his foot and killed him. Al-Harith ibn al-Tulatila passed by, and Gabriel pointed to his head, so he blew out pus (6) and it killed him. A variation close to this has been mentioned regarding the cause of their deaths (7).

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/175, see Tafsir al-Tabari 14/146, and it was mentioned in (m): It was said: the day of Badr. (2) In al-Siyar wa al-Maghazi pp. 273 - 274, see Sirat Ibn Hisham 1/410, Tafsir al-Tabari 14/146-147, and Tafsir al-Baghawi 3/59. (3) Al-Sihah (Habn). (4) Al-Sabal: The waist-wrap (Izār). Tafsir al-Tabari 14/147. (5) Al-Shibriq: A Hijazi plant that is eaten and has thorns. Al-Nihayah fi Gharib al-Hadith (Shibriq). (6) In (z): fa-imtakhada (churned/shaken). (7) See Tafsir al-Tabari 14/147-152, Al-Muharrar al-Wajiz 3/375-376, Zad al-Masir 4/422-423, and Al-Haythami mentioned it in Majma' al-Zawa'id 7/47, attributing it to Al-Tabarani in Al-Awsat, saying: in its chain is Muhammad bin Abd al-Hakim al-Nisaburi, whom I do not know.

२६२ सूरह अल-हिज्र: आयतें ९४ - ९५

...और अल-हारिस बिन अल-तुलातिला। अल्लाह ने उन सभी को बद्र के दिन से पहले एक ही दिन में नष्ट कर दिया; अल्लाह के रसूल ﷺ का मज़ाक उड़ाने के कारण (१)।

इब्न इशाक (२) के अनुसार उनके विनाश का कारण यह है कि जिब्रील ﷺ अल्लाह के रसूल ﷺ के पास आए जब वे काबा का तवाफ़ कर रहे थे। जिब्रील खड़े हुए और अल्लाह के रसूल ﷺ भी खड़े हुए। अल-अस्वद बिन अल-मुत्तलिब वहाँ से गुज़रा, तो जिब्रील ने उसके चेहरे पर एक हरा पत्ता मारा जिससे वह अंधा हो गया और उसकी आँखों में दर्द होने लगा, और वह अपना सिर दीवार से मारने लगा। अल-अस्वद बिन अब्द यागुस वहाँ से गुज़रा, तो जिब्रील ने उसके पेट की ओर इशारा किया, जिससे उसके पेट में जलोदर (पीला पानी भर जाना) हो गया, और वह उसी से मर गया; कहा जाता है: 'हबिन' - कसरा के साथ - 'हबनन', और 'हुबिन' (पैसिव): उसका पेट पीले पानी से बड़ा हो गया, इसलिए वह 'अहबन' है और महिला 'हबना' है; जैसा कि 'अल-सिहाह' (३) में कहा गया है। अल-वलीद बिन अल-मुगीरा वहाँ से गुज़रा, तो जिब्रील ने उसकी एड़ी के नीचे एक पुराने घाव के निशान की ओर इशारा किया, जो उसे सालों पहले लगा था जब वह अपना कपड़ा घसीट रहा था (४); यह तब हुआ था जब वह खुज़ाआ के एक आदमी के पास से गुज़रा जो अपने तीरों में पर लगा रहा था, और एक तीर उसके कपड़े में फँस गया और उसके पैर में खरोंच लग गई; वह मामूली खरोंच थी, लेकिन वह फिर से उभर आया और उसे मार डाला। अल-आस बिन वइल वहाँ से गुज़रा, तो जिब्रील ने उसके पैर के तलवे की ओर इशारा किया। वह अपने गधे पर बैठकर ताइफ़ की ओर निकला, और वह उसे एक कांटेदार झाड़ी (शिब्रिक) (५) पर ले बैठा। उसके पैर के तलवे में एक कांटा चुभ गया और उसने उसे मार डाला। अल-हारिस बिन अल-तुलातिला वहाँ से गुज़रा, तो जिब्रील ने उसके सिर की ओर इशारा किया, जिससे उसकी नाक से पीप बहने लगा (६) और उसने उसे मार डाला। उनकी मृत्यु के कारण के बारे में इसके करीब एक और वर्णन भी मिलता है (७)।

---

(१) अल-नुकत वल-उयून ३/१७५, और देखें तफ़सीर अल-तबरी १४/१४६, और (म) में आया है: कहा गया: बद्र का दिन। (२) अल-सियर वल-मगाज़ी पृष्ठ २७३ - २७४ में, और देखें सीरत इब्न हिशाम १/४१०, तफ़सीर अल-तबरी १४/१४६-१४७, और तफ़सीर अल-बगवी ३/५९। (३) अल-सिहाह (हबन)। (४) अल-सबल: इज़ार (तहबंद)। तफ़सीर अल-तबरी १४/१४७। (५) अल-शिब्रिक: हिजाज़ी पौधा जो खाया जाता है और इसमें कांटे होते हैं। अल-निहाया फ़ी ग़रीब अल-हदीस (शिब्रिक)। (६) (ज़) में:

फअमतख़ज़ (मथा गया)। (७) देखें तफ़सीर अल-तबरी १४/१४७-१५२, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/३७५-३७६, ज़ाद अल-मसीर ४/४२२-४२३, और अल-हेशमी ने इसे मजमा अल-ज़वाइद ७/४७ में उद्धृत किया है, और इसे अल-औसत में अल-तबरानी से जोड़ा है और कहा: इसमें मुहम्मद बिन अब्दुल हकीम अल-नैसापुरी है, जिसे मैं नहीं जानता।

٢٦٢ سورة الحجر: آيات ٩٤ - ٩٥

...اور الحارث بن الطلاطلہ۔ اللہ تعالیٰ نے ان سب کو یومِ بدر سے پہلے ایک ہی دن میں ہلاک کر دیا؛ رسول اللہ ﷺ کے ساتھ ان کے تمسخر کی وجہ سے (١)۔

ان کی ہلاکت کا سبب جیسا کہ ابن اسحاق (٢) نے ذکر کیا ہے یہ ہے کہ جبرائیل علیہ السلام رسول اللہ ﷺ کے پاس آئے جب وہ بیت اللہ کا طواف کر رہے تھے۔ جبرائیل کھڑے ہوئے اور رسول اللہ ﷺ بھی کھڑے ہو گئے، پھر اسود بن المطلب ان کے پاس سے گزرا، تو جبرائیل نے اس کے چہرے پر ایک سبز پتا مارا جس سے وہ اندھا ہو گیا اور اس کی آنکھ میں درد ہوا، تو وہ اپنا سر دیوار سے مارنے لگا۔ اسود بن عبد یغوث گزرا تو جبرائیل نے اس کے پیٹ کی طرف اشارہ کیا، اس کے پیٹ میں استسقاء (پانی بھر جانا) ہو گیا اور وہ اسی بیماری (حبن) سے مر گیا؛ کہا جاتا ہے: 'حَبِنَ' - کسرہ کے ساتھ - 'حَبَناً' اور 'حُبِنَ' (مجہول کے لیے): اس کا پیٹ زرد پانی سے بڑا ہو گیا، تو وہ 'احبن' ہے اور عورت 'حبناء' ہے؛ یہ بات 'الصحاح' (٣) میں کہی گئی ہے۔ ولید بن المغیرہ گزرا تو جبرائیل نے اس کے ٹخنےके نچلے حصے میں ایک زخم کے نشان کی طرف اشارہ کیا، یہ زخم اسے برسوں پہلے لگا تھا جب وہ اپنا تہبند گھسیٹ رہا تھا (٤)؛ واقعہ یہ تھا کہ وہ قبیلہ خزاعہ کے ایک شخص کے پاس سے گزرا جو اپنے تیروں کو پر لگا رہا تھا، تو اس کے تہبند میں ایک تیر اٹک گیا جس نے اس کے پاؤں میں خراش ڈال دی، وہ معمولی سی بات تھی لیکن وہ زخم پھر سے ہرا ہو گیا اور اسے ہلاک کر دیا۔ العاص بن وائل گزرا تو جبرائیل نے اس کے پاؤں کے تلوے کی طرف اشارہ کیا۔ وہ اپنے ایک گدھے پر سوار طائف کے ارادے سے نکلا، تو گدھا اسے ایک خاردار جھاڑی (شبرق) (٥) پر لے بیٹھا۔ اس کے تلوے میں ایک کانٹا چبھ گیا جس نے اسے مار ڈالا| الحارث بن الطلاطلہ گزرا تو جبرائیل نے اس کے سر کی طرف اشارہ کیا تو اس کی ناک سے

پیپ نکلا (٦) جس نے اسے ہلاک کر دیا۔ ان کی موت کے اسباب میں اس سے ملتا جلتا ایک اور اختلاف بھی ذکر کیا گیا ہے (٧)۔

---

(١) النكت والعيون ٣/ ١٧٥ ، وينظر تفسير الطبري ١٤ / ١٤٦ ، اور (م) میں وارد ہے: کہا گیا: یومِ بدر۔ (٢) السير والمغازي ص ٢٧٣ - ٢٧٤ میں ، وينظر سيرة ابن هشام ١/ ٤١٠ ، وتفسير الطبري ١٤ / ١٤٦-١٤٧ ، وتفسير البغوي ٣/ ٥٩ ۔ (٣) الصحاح (حبن)۔ (٤) السَّبَل : تہبند۔ تفسير الطبري ١٤ / ١٤٧ ۔ (٥) الشِّبْرِق : حجازی پودا جو کھایا جاتا ہے اور اس میں کانٹے ہوتے ہیں۔ النهاية في غريب الحديث (شبرق)۔ (٦) (ظ) میں : فامتخض (ہلایا گیا/بلویا گیا)۔ (٧) ينظر تفسير الطبري ١٤ / ١٤٧ - ١٥٢ ، والمحرر الوجيز ٣/ ٣٧٥ - ٣٧٦ ، وزاد المسير ٤/ ٤٢٢-٤٢٣ ، اور ہیثمی نے مجمع الزوائد ٤٧/٧ میں اسے ذکر کیا ہے ، اور اسے الطبرانی کی الاوسط کی طرف منسوب کیا ہے اور کہا: اس کی سند میں محمد بن عبد الحکیم النیسابوری ہے، جسے میں نہیں جانتا۔

Surah Al-Hijr: Verses 94 - 98 / 263

It was said: they are intended by the Almighty's saying: {The roof fell down upon them from above them} [An-Nahl: 26]. He likened what befell them in their death to the roof falling on them; according to what follows(1).

Almighty's saying: {Who set up along with Allah another deity. But they are going to know.} This is the description of the mockers. It was said: it is a beginning, and its news is: {But they are going to know}(2).

Almighty's saying: {And We already know that your breast is constrained by what they say}

Almighty's saying: {And We already know that your breast is constrained} meaning: your heart; because the chest is the place of the heart(3). {by what they say} meaning: by what you hear of your denial and the rejection of your word, and what you and your companions receive from your enemies.

Almighty's saying: {So exalt [Allah] with praise of your Lord and be of those who prostrate [to Him].}

There are two issues in it:

First: The Almighty's saying: {So exalt} meaning: turn to prayer, for it is the ultimate glorification and the end of sanctification(4); and that is an interpretation of His saying: {and be of those who prostrate}, and it is no secret that the ultimate closeness in prayer is the state of prostration, as he, peace and blessings be upon him, said: "The closest a servant is to his Lord is while he is prostrating, so be sincere in supplication"(5). Therefore, he specified prostration for mention.

Second: Ibn al-Arabi said(6): Some people thought that what was meant by the command here was the prostration itself, so they saw this place as a place for prostration in the Quran, and I saw the Imam in the Mihrab of Zakariya of...

---

(1) In Surah An-Nahl, at verse 26. (2) Al-Imla' (on the margin of al-Futuhat al-Ilahiyya) 3/437, and see I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/390. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/175. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1126. (5) Narrated by Muslim (482) from the hadith of Abu Hurairah may Allah be pleased with him, and in it: increase the supplication, instead of: be sincere in supplication. (6) Ahkam al-Qur'an 3/1126.

सूरह अल-हिज्र: आयतें 94 - 98 / 263

और कहा गया: उनसे सर्वशक्तिमान के इस कथन का उद्देश्य है: {फिर उन पर छत ऊपर से गिर पड़ी} [अन-नहल: 26]। उनकी मृत्यु में उन पर जो बीती, उसकी तुलना उन्होंने ऊपर गिरती हुई छत से की; जैसा कि आगे आएगा(1)।

सर्वशक्तिमान का कथन: {वे जो अल्लाह के साथ किसी और को ईश्वरीय सत्ता का साझीदार ठहराते हैं। तो जल्द ही वे जान लेंगे।} यह उपहास करने वालों का विशेषण है। कहा गया: यह आरंभ है, और इसका समाचार (ख़बर) है: {तो जल्द ही वे जान लेंगे}(2)।

सर्वशक्तिमान का कथन: {और हमें अच्छी तरह मालूम है कि जो कुछ वे कहते हैं, उससे तुम्हारा दिल (सीना) तंग होता है}

सर्वशक्तिमान का कथन: {और हमें अच्छी तरह मालूम है कि तुम्हारा सीना तंग होता है} अर्थात्: तुम्हारा हृदय; क्योंकि सीना हृदय का स्थान है(3)। {जो कुछ वे कहते हैं} अर्थात्: जो कुछ तुम उनके झुठलाने और तुम्हारी बात को अस्वीकार करने के बारे में सुनते हो, और जो तुम्हें और तुम्हारे साथियों को तुम्हारे दुश्मनों से प्राप्त होता है।

सर्वशक्तिमान का कथन: {अतः अपने रब की प्रशंसा के साथ उसकी तस्बीह (पवित्रता का गान) करो और सजदा करने वालों में सम्मिलित हो जाओ।}

इसमें दो मसले हैं:

पहला: सर्वशक्तिमान का कथन: {तस्बीह करो} अर्थात्: नमाज़ की ओर प्रवृत्त हो, क्योंकि यह तस्बीह की पराकाष्ठा और पवित्रीकरण की परिणति है(4); और यह उनके कथन की व्याख्या है: {और सजदा करने वालों में सम्मिलित हो जाओ}, और यह कोई रहस्य नहीं है कि नमाज़ में निकटता की पराकाष्ठा सजदे की स्थिति है, जैसा कि आप (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "बंदा अपने रब के सबसे करीब तब होता है जब वह सजदे में होता है, अतः दुआ में ईमानदारी बरतें"(5)। इसीलिए उन्होंने उल्लेख के लिए सजदे को विशेष रूप से चुना।

दूसरा: इब्न अल-अरबी ने कहा(6): कुछ लोगों ने सोचा कि यहाँ आदेश से तात्पर्य स्वयं सजदा है, इसलिए उन्होंने इस स्थान को कुरान में सजदे का स्थान माना, और मैंने जकरिया के मिहराब में इमाम को देखा...

(1) सूरह अन-नहल में, आयत 26 के पास। (2) अल-इमला (अल-फुतुहात अल-इलाहिया के हाशिये पर) 3/437, और देखें नहस द्वारा एराब अल-कुरान 2/390। (3) अल-नुकात व अल-उयून 3/175। (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1126। (5) इसे मुस्लिम (482) ने अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से उद्धृत किया है, और इसमें है: दुआ अधिक करो, इसके बजाय: दुआ में ईमानदारी बरतें। (6) अहकाम अल-कुरान 3/1126।

سورة الحجر: آیات ۹۴ - ۹۸ / ۲۶۳

اور کہا گیا ہے: اللہ تعالیٰ کے اس قول سے وہی مراد ہیں: ﴿فَخَرَّ عَلَيْهِمُ السَّقْفُ مِن فَوْقِهِمْ﴾ [النحل : ۲٦]۔ ان کی موت میں جو ان پر بیتی، اسے اوپر سے گرتی ہوئی چھت سے تشبیہ دی؛ جیسا کہ آگے آئے گا(۱)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿الَّذِينَ يَجْعَلُونَ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا ءَاخَرَ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ﴾ یہ مذاق اڑانے والوں کی صفت ہے۔ اور کہا گیا: یہ ابتدا ہے، اور اس کی خبر ہے: ﴿فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ﴾(۲)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَقَدْ نَعْلَمُ أَنَّكَ يَضِيقُ صَدْرُكَ بِمَا يَقُولُونَ﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَقَدْ نَعْلَمُ أَنَّكَ يَضِيقُ صَدْرُكَ﴾ یعنی: آپ کا دل؛ کیونکہ سینہ دل کی جگہ ہے(۳)۔ ﴿بِمَا يَقُولُونَ﴾ یعنی: ان کی تکذیب اور آپ کی بات کی تردید سے جو آپ سنتے ہیں، اور جو آپ کو اور آپ کے ساتھیوں کو اپنے دشمنوں کی طرف سے پہنچتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَكُن مِّنَ السَّاجِدِينَ﴾

اس میں دو مسئلے ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَسَبِّحْ﴾ یعنی: نماز کی طرف بھاگیں، پس وہ تسبیح کی انتہا اور تقدیس کی غایت ہے(۴)؛ اور یہ اللہ کے قول ﴿وَكُن مِّنَ السَّاجِدِينَ﴾ کی تفسیر ہے، اور یہ بات ڈھکی چھپی نہیں کہ نماز میں قرب کی انتہا سجدے کی حالت ہے، جیسا کہ آپ علیہ السلام نے فرمایا: «بندہ اپنے رب کے سب سے زیادہ قریب اس وقت ہوتا ہے جب وہ سجدے میں ہو، پس دعا اخلاص سے کرو»(۵)۔ اسی لیے سجدے کو ذکر کے ساتھ خاص کیا۔

دوسرا: ابن العربی نے کہا(۶): بعض لوگوں نے گمان کیا کہ یہاں حکم سے مراد خود سجدہ ہے، تو انہوں نے اس جگہ کو قرآن میں سجدہ گاہ سمجھا، اور میں نے امام کو زکریا علیہ السلام کی محراب میں دیکھا...

---

(۱) سورہ النحل میں، آیت ۲۶ کے پاس۔ (۲) الاملاء (الفتوحات الالہیہ کے حاشیے پر) ۳/ ۴۳۷، اور دیکھئے اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۳۹۰۔ (۳) النکت والعیون ۳/ ۱۷۵۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۳/ ۱۱۲۶۔ (۵) اسے مسلم نے (۴۸۲) حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس میں ہے: پس کثرت سے دعا کرو، بجائے: پس اخلاص سے دعا کرو۔ (۶) احکام القرآن ۳/ ۱۱۲۶۔

Page 264 Surah Al-Hijr: Verses 98 - 99

...the Bait al-Maqdis, may Allah purify it. He prostrates in this place, and I prostrated with him there, though the majority of scholars did not see him. I say: Abu Bakr al-Naqqash mentioned that there is a prostration here according to Abu Hudhaifa and Yaman bin Ri’ab, and he considered it obligatory.

Allah the Almighty's saying: {And worship your Lord until there comes to you the certainty [death]} (99) In this, there is one issue, which is that "certainty" (al-yaqin) is death. He commanded him to worship Him when His servants fell short in His service, and that this is obligatory upon him (1).

If it is asked: What is the benefit of His saying: {until there comes to you the certainty} when His saying: {And worship your Lord} would have been sufficient as a command for worship? It is said to him: The benefit in this is that if He had said: "And worship your Lord" in general, and then he worshipped Him once, he would have been obedient; but when He said: "until there comes to you the certainty," it meant: do not leave this until you die.

If it is asked: How did He, the Sublime, say: {And worship your Lord until there comes to you the certainty} and did not say: "forever" (abadan)? The answer is that "certainty" is more eloquent than saying "forever"; because the word "forever" can mean a single moment or for all eternity. This meaning has been mentioned before (2).

The meaning is: the continuation of worship throughout his life, as the righteous servant said: {And He has enjoined upon me prayer and zakah as long as I remain alive} [Maryam: 31]. Based on this, if a man says to his wife: "You are divorced forever," and says: "I intended a day or a month," he has the right to take her back. But if he says: "I divorced her for her life," he cannot take her back (3).

The evidence that "certainty" is death is the hadith of Umm al-Ala al-Ansariya, who was from...

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1127. (2) 2/258. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1127.

पृष्ठ २६४ सूरा अल-हिज्र: आयत ९८ - ९९

...बैत अल-मक़दिस, अल्लाह उसे पवित्र करे। वह इस स्थान पर सजदा करते हैं, और मैंने उनके साथ वहां सजदा किया, हालांकि विद्वानों के बहुमत ने उन्हें नहीं देखा। मैंने कहा: अबू बक्र अल-नक़्क़ाश ने उल्लेख किया है कि यहाँ अबू हुजैफ़ा और यमन बिन रईब के अनुसार एक सजदा है, और उनका मानना था कि यह अनिवार्य है।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और अपने रब की इबादत करो यहाँ तक कि तुम्हें यक़ीन (मृत्यु) आ जाए} (९९) इसमें एक मसला है, वह यह कि 'यक़ीन' का अर्थ मृत्यु है। अल्लाह ने उन्हें अपनी इबादत का हुक्म दिया जब उनके बंदों ने उनकी सेवा में कमी की, और यह उन पर अनिवार्य है (१)।

यदि यह पूछा जाए कि: उसके कहने का क्या लाभ है: {यहाँ तक कि तुम्हें यक़ीन आ जाए} जबकि उसका कहना: {और अपने रब की इबादत करो} इबादत के हुक्म के लिए पर्याप्त था? तो उनसे कहा जाता है: इसका लाभ यह है कि यदि वह सामान्य रूप से कहता: "और अपने रब की इबादत करो", और फिर उसने एक बार इबादत की होती, तो वह आज्ञाकारी होता; लेकिन जब उसने कहा: "यहाँ तक कि तुम्हें यक़ीन आ जाए", तो इसका अर्थ था: इसे तब तक न छोड़ें जब तक आप मर न जाएं।

यदि यह पूछा जाए कि: परम पावन ने कैसे कहा: {और अपने रब की इबादत करो यहाँ तक कि तुम्हें यक़ीन आ जाए} और "हमेशा" (अबदन) क्यों नहीं कहा? तो उत्तर यह है कि "यक़ीन" शब्द "हमेशा" कहने से अधिक प्रभावशाली है; क्योंकि "हमेशा" शब्द का अर्थ एक क्षण या अनंत काल दोनों हो सकता है। यह अर्थ पहले भी बताया जा चुका है (२)।

अर्थ यह है: जीवन भर इबादत की निरंतरता, जैसा कि नेक बंदे ने कहा: {और उसने मुझे नमाज़ और ज़कात की वसीयत की है जब तक मैं जीवित रहूँ} [मरियम: ३१]। इसी आधार पर, यदि कोई व्यक्ति अपनी पत्नी से कहता है: "तुम्हें हमेशा के लिए तलाक़ है", और कहता है: "मेरा इरादा एक दिन या एक महीने का था", तो वह उसे वापस ले सकता है। लेकिन अगर उसने कहा: "मैंने उसे उसके जीवन भर के लिए तलाक़ दे दी", तो वह उसे वापस नहीं ले सकता (३)।

और इसका प्रमाण कि "यक़ीन" मृत्यु है, उम्म अल-अला अल-अंसारीया की हदीस है, जो कि... से थीं।

(१) अहकाम अल-क़ुरान, इब्न अल-अरबी ३/११२७। (२) २/२५८। (३) अहकाम अल-क़ुरान, इब्न अल-अरबी ३/११२७।

صفحہ ٢٦٤ سورہ الحجر: آیت ٩٨ - ٩٩

...بیت المقدس جسے اللہ پاک کرے۔ وہ اس مقام پر سجدہ کرتے ہیں، اور میں نے ان کے ساتھ وہاں سجدہ کیا، حالانکہ علماء کی اکثریت نے انہیں نہیں دیکھا۔ میں نے کہا: ابو بکر النقاش نے ذکر کیا ہے کہ یہاں ابو حذیفہ اور یمان بن رئاب کے نزدیک ایک سجدہ ہے، اور ان کی رائے تھی کہ یہ واجب ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَاعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّى يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ ٩٩﴾ اس میں ایک مسئلہ ہے، وہ یہ کہ 'یقین' سے مراد موت ہے۔ اللہ نے انہیں اپنی عبادت کا حکم دیا جب ان کے بندوں نے ان کی خدمت میں کوتاہی کی، اور یہ ان پر واجب ہے (١)۔

اگر یہ پوچھا جائے کہ: اللہ کے اس ارشاد کا کیا فائدہ ہے: ﴿حَتَّى يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ﴾ جبکہ اس کا ارشاد: ﴿وَاعْبُدْ رَبَّكَ﴾ عبادت کے حکم کے لیے کافی تھا؟ تو ان سے کہا جاتا ہے: فائدہ یہ ہے کہ اگر وہ مطلقاً کہتا: "اور اپنے رب کی عبادت کرو"، اور پھر اس نے ایک بار عبادت کر لی ہوتی تو وہ فرمانبردار ہوتا؛ لیکن جب اس نے کہا: "یہاں تک کہ تمہیں یقین (موت) آ جائے"، تو اس کا مطلب تھا: اسے اس وقت تک نہ چھوڑیں جب تک آپ مر نہ جائیں۔

اگر یہ پوچھا جائے کہ: اللہ سبحانہ نے کیسے فرمایا: ﴿وَاعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّى يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ﴾ اور "ہمیشہ" (ابداً) کیوں نہیں فرمایا؟ تو جواب یہ ہے کہ لفظ "یقین" لفظ "ابداً" سے زیادہ بلیغ ہے؛ کیونکہ لفظ "ابد" کا احتمال ایک لمحے کے لیے بھی ہو سکتا ہے اور پوری ہمیشگی کے لیے بھی۔ یہ معنی پہلے گزر چکا ہے (٢)۔

اور مراد یہ ہے کہ: پوری زندگی عبادت کا تسلسل، جیسا کہ نیک بندے (عیسیٰ علیہ السلام) نے کہا: ﴿وَأَوْصَانِي بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ مَا دُمْتُ حَيًّا﴾ [مریم: ۳۱] (اور اس نے مجھے نماز اور زکوٰۃ کی وصیت کی جب تک میں زندہ رہوں)۔ اور اسی پر یہ مسئلہ مبنی ہے کہ اگر کوئی شخص اپنی بیوی سے کہے: "تجھے ہمیشہ کے لیے طلاق ہے"، اور کہے کہ "میری نیت ایک دن یا ایک ماہ کی تھی"، تو اس کے لیے رجوع کا حق حاصل ہوگا۔ اور اگر اس نے کہا: "میں نے اسے اس کی زندگی بھر کے لیے طلاق دی"، تو وہ اس سے رجوع نہیں کر سکتا (۳)۔

اور اس بات کی دلیل کہ "یقین" موت ہے، ام العلاء الانصاریہ کی حدیث ہے، اور وہ... سے تھیں۔

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۳ / ۱۱۲۷۔ (۲) ۲ / ۲۵۸۔ (۳) احکام القرآن لابن العربی ۳ / ۱۱۲۷۔

265

Surah Al-Hijr: Verse 99

...of the allegiances, and in it: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "As for Uthman - meaning Uthman bin Mazh'un - certainty has indeed come to him, and I hope for good for him. By Allah, although I am the Messenger of Allah, I do not know what will be done with him," and he mentioned the Hadith. Al-Bukhari(1), may Allah have mercy on him, was alone in narrating it.

Umar bin Abdul Aziz used to say: "I have not seen a certainty more like doubt than people's certainty about death, yet they do not prepare for it; it's as if they are in doubt about it"(2).

It has been said: "Certainty" here refers to the truth about which there is no doubt regarding your victory over your enemies; this was said by Ibn Shajara. However, the first opinion is more correct, and it is the view of Mujahid, Qatadah, and Al-Hasan(3). And Allah knows best.

Jubair bin Nufair narrated from Abu Muslim Al-Khawlani that he heard him saying: The Prophet (peace be upon him) said: "It has not been revealed to me to gather wealth and be among the traders, but it has been revealed to me to 'Celebrate the praise of your Lord and be of those who prostrate, and worship your Lord until there comes to you the certainty'"(4).

The interpretation of Surah Al-Hijr is complete, and praise be to Allah.

(1) In his "Sahih" (2687), and it is with Ahmad (27457). (2) Narrated by Ibn Abi Al-Dunya in "Al-Yaqin" (43) similarly. (3) Al-Nukat wal-'Uyun 3/176, and Al-Tabari narrated it from them in his tafsir 14/155-156. (4) Narrated by Abu Nu'aym in Hilyat al-Awliya 2/131, and it is weak because it is mursal (disconnected). Al-Wahidi also narrated it in Al-Wasit 3/54 from Jubair bin Nufair as mursal as well, see Al-Kamil by Ibn Adi 3/939.

265

सूरह अल-हिज्र: आयत 99

...निष्ठाओं का, और उसमें: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "जहाँ तक उस्मान का सवाल है - मेरा मतलब उस्मान बिन मज़ून से है - तो निश्चित रूप से उनके पास 'यकीन' (मृत्यु) आ चुका है, और मैं उनके लिए भलाई की आशा करता हूँ। अल्लाह की कसम, जबकि मैं अल्लाह का रसूल हूँ, मैं नहीं जानता कि उनके साथ क्या किया जाएगा," और उन्होंने हदीस का उल्लेख किया। अल-बुखारी(1), अल्लाह उन पर रहम करे, इसे रिवायत करने में अकेले थे।

उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ कहा करते थे: "मैंने मौत के बारे में लोगों के यकीन से ज़्यादा शक जैसा कोई यकीन नहीं देखा, फिर भी वे इसके लिए तैयारी नहीं करते; मानो वे इसके बारे में शक में हों"(2)।

यह भी कहा गया है: यहाँ 'यकीन' से तात्पर्य उस सत्य से है जिसमें आपके शत्रुओं पर आपकी विजय के बारे में कोई संदेह नहीं है; यह इब्न शजराह ने कहा है। लेकिन पहला विचार अधिक सही है, और यही मुजाहिद, कतादा और अल-हसन का विचार है(3)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

जुबैर बिन नुफैर ने अबू मुस्लिम अल-खौलानी से रिवायत की है कि उन्होंने उन्हें कहते सुना: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "मुझे यह वह्य (प्रकाशना) नहीं की गई कि मैं धन इकट्ठा करूँ और व्यापारियों में से हो जाऊँ बल्कि मुझे यह वह्य की गई है कि 'अपने रब की प्रशंसा के साथ उसकी तस्बीह करो और सजदा करने वालों में शामिल हो जाओ, और अपने रब की इबादत करो यहाँ तक कि तुम्हारे पास यकीन (मृत्यु) आ जाए'"(4)।

सूरह अल-हिज्र की व्याख्या पूरी हुई, और अल्लाह ही के लिए समस्त प्रशंसा है।

(1) उनके"सहीह" (2687) में, और यह अहमद (27457) के पास है। (2) इब्न अबी अल-दुनिया ने "अल-यकीन" (43) में इसी तरह रिवायत किया है। (3) अल-नुकत वल-उयून 3/176, और अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 14/155-156 में उनसे रिवायत किया है। (4) अबू नुऐम ने हिल्यत अल-औलिया 2/131 में रिवायत किया है, और यह इसके मुरसल होने के कारण कमज़ोर है, और अल-वाहिदी ने अल-वसीत 3/54 में जुबैर बिन नुफैर से इसे मुरसल के रूप में रिवायत किया है, देखें अल-कामिल लि-इब्न अदी 3/939।

٢٦٥

سورہ الحجر: آیت ٩٩

بیعتوں کا، اور اس میں ہے: اللہ کے رسول ﷺ نے فرمایا: "جہاں تک عثمان کا تعلق ہے - یعنی عثمان بن مظعون - تو ان کے پاس یقین (موت) آ چکا ہے، اور میں ان کے لیے بھلائی کی امید رکھتا ہوں، اور اللہ کی قسم، میں اللہ کا رسول ہونے کے باوجود نہیں جانتا کہ ان کے ساتھ کیا کیا جائے گا" اور حدیث ذکر کی۔ اسے بیان کرنے میں بخاری(١) رحمہ اللہ اکیلے ہیں۔

اور عمر بن عبد العزیز فرمایا کرتے تھے: "میں نے موت کے بارے میں لوگوں کے یقین سے زیادہ شک سے مشابہ کوئی یقین نہیں دیکھا، پھر بھی وہ اس کے لیے تیاری نہیں کرتے؛ گویا وہ اس کے بارے میں شک میں ہیں"(٢)۔

اور کہا گیا ہے کہ: یہاں 'یقین' سے مراد وہ حق ہے جس میں تمہارے دشمنوں پر تمہاری فتح کے بارے میں کوئی شک نہیں؛ یہ ابن شجرہ نے کہا ہے؛ لیکن پہلا قول زیادہ صحیح ہے، اور یہی مجاہد، قتادہ اور حسن کا قول ہے(٣)۔ واللہ اعلم۔

اور جبیر بن نفیر نے ابو مسلم الخولانی سے روایت کی کہ انہوں نے آپ ﷺ کو فرماتے سنا: بیشک نبی ﷺ نے فرمایا: "میری طرف یہ وحی نہیں کی گئی کہ میں مال جمع کروں اور تاجروں میں سے ہو جاؤں، بلکہ میری طرف یہ وحی کی گئی ہے کہ 'اپنے رب کی حمد کے ساتھ تسبیح کر اور سجدہ کرنے والوں میں سے ہو جا، اور اپنے رب کی عبادت کر یہاں تک کہ تیرے پاس یقین (موت) آ جائے'"(٤)۔

سورہ الحجر کی تفسیر مکمل ہوئی، والحمد للہ۔

(١) اپنی "صحیح" (٢٦٨٧) میں، اور یہ احمد (٢٧٤٥٧) کے ہاں ہے۔ (٢) اسے ابن ابی الدنیا نے "الیقین" (٤٣) میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (٣) النکت والعیون ٣/ ١٧٦، اور طبری نے اپنی تفسیر ١٤/ ١٥٥ - ١٥٦ میں ان سے روایت کیا ہے۔ (٤) اسے ابو نعیم نے حلیۃ الاولیاء ٢/ ١٣١ میں روایت کیا ہے، اور یہ ارسال کی وجہ سے ضعیف ہے، اور اسے الواحدی نے الوسیط ٣/ ٥٤ میں جبیر بن نفیر سے مرسلاً بھی روایت کیا ہے، اور دیکھئے الکامل لابن عدی ٣/ ٩٣٩۔

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful

Interpretation (Tafsir) of Surah An-Nahl

It is entirely Meccan according to the opinion of Al-Hasan, Ikrimah, Ata, and Jabir (1).

It is called: Surah Al-Ni'am (The Chapter of Blessings); because of the blessings of Allah upon His servants that He enumerated therein. It was said: It is Meccan except for the saying of the Almighty: {And if you punish [an enemy, O believers], punish with an equivalent of that with which you were harmed...} Verse [126]; it was revealed in Medina regarding the mutilation of Hamzah and the slain of Uhud, and except for the saying of the Almighty: {And be patient, [O Muhammad], and your patience is not but through Allah...} [Verse: 127], and except for His saying: {Then, indeed your Lord, to those who emigrated...} Verse [110]. As for His saying: {And those who emigrated for [the cause of] Allah after they had been wronged...} [41], it is Meccan, regarding the migration to Abyssinia (2).

Ibn Abbas said: It is Meccan except for three verses from it that were revealed in Medina after the killing of Hamzah, which are His saying: {And do not exchange the covenant of Allah for a small price...} until His saying: {with the best of what they used to do} [95-97] (3).

The saying of the Almighty: {The command of Allah is coming, so be not impatient for it. Exalted is He and high above what they associate with Him (1)}.

The saying of the Almighty: {The command of Allah is coming, so be not impatient for it.} It was said: "Ata" (has come) means "Ya'ti" (is coming), so it is like your saying: "If you honor me, I honor you." It has been previously mentioned that the news of Allah Almighty in the past and the future are the same; because it is coming inevitably, like His saying: {And the companions of Paradise will call out to the companions of the Fire} [Al-A'raf: 44] (4).

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/177. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/377. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/177. (4) See Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 4/50, and Zad al-Masir 4/427.

अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत कृपाशील और दयावान है

सूरह अन-नहल की व्याख्या (तफ़्सीर)

अल-हसन, इकरीमा, अता और जाबिर के अनुसार यह पूरी तरह मक्की है (1)।

इसे 'सूरह अन-निआम' (नेमतों की सूरह) कहा जाता है; क्योंकि अल्लाह ने इसमें अपने बंदों पर अपनी नेमतों को गिनाया है। और कहा गया है कि: यह मक्की है सिवाय अल्लाह तआला के इस कथन के {और यदि तुम सज़ा दो, तो उतनी ही सज़ा दो जितनी तुम्हें दी गई थी...} आयत [126]; यह मदीना में हमज़ा (रज़ि.) के शव के साथ की गई बेअदबी और उहुद के शहीदों के बारे में उतरी थी, और सिवाय अल्लाह तआला के इस कथन के {और सब्र करो, और तुम्हारा सब्र तो केवल अल्लाह की सहायता से है...} [आयत: 127], और सिवाय अल्लाह के इस कथन के {फिर वास्तव में तुम्हारा रब उन लोगों के लिए जिन्होंने हिजरत की...} आयत [110]। जहाँ तक अल्लाह के इस कथन का प्रश्न है: {और जिन लोगों ने अल्लाह के लिए हिजरत की इसके बाद कि उन पर अत्याचार हुआ...} [41], तो यह मक्की है, जो हबशा की हिजरत के बारे में है (2)।

इब्न अब्बास ने कहा: यह मक्की है सिवाय इसकी तीन आयतों के जो हमज़ा (रज़ि.) की शहादत के बाद मदीना में उतरीं, और वे अल्लाह का यह कथन हैं: {और अल्लाह के वादे को थोड़े से मूल्य पर न बेचो...} से लेकर {उससे बेहतर जो वे करते थे} [95-97] तक (3)।

अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह का आदेश आ गया, अतः इसके लिए जल्दी न करो। वह पवित्र और सर्वोच्च है उन चीज़ों से जिन्हें वे उसका साझी ठहराते हैं (1)}।

अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह का आदेश आ गया, अतः इसके लिए जल्दी न करो।} कहा गया है: 'अता' (आ गया) का अर्थ 'याती' (आएगा) है, तो यह आपकी इस बात की तरह है: 'यदि तुम मेरा सम्मान करोगे, तो मैं तुम्हारा सम्मान करूँगा।' और यह पहले ही बताया जा चुका है कि अल्लाह तआला की अतीत और भविष्य की ख़बरें समान हैं; क्योंकि वह अवश्य होने वाला है, जैसे अल्लाह का यह कथन है: {और जन्नत वाले आग (जहन्नम) वालों को पुकारेंगे...} [अल-आराफ़: 44] (4)।

(1) अल-नुकात वल-उयून 3/177। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/377। (3) अल-नुकात वल-उयून 3/177। (4) देखें मआनी अल-कुरान लिन-नह़्हास 4/50, और ज़ाद अल-मसीर 4/427।

اللہ کے نام سے جو نہایت مہربان اور بہت رحم فرمانے والا ہے

تفسیر سورہ النحل

حسن، عکرمہ، عطا اور جابر کے قول کے مطابق یہ مکمل مکی ہے (۱)۔

اسے 'سورۃ النعم' کہا جاتا ہے؛ کیونکہ اللہ نے اس میں اپنے بندوں پر اپنی نعمتوں کو شمار کیا ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ مکی ہے سوائے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے: ﴿وَإِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُم بِهِ﴾ آیت [۱۲۶]؛ یہ مدینہ میں حمزہ (رضی اللہ عنہ) کے ساتھ کی گئی بے حرمتی اور شہدائے احد کے بارے میں نازل ہوئی تھی، اور سوائے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے: ﴿وَاصْبِرْ وَمَا صَبْرُكَ إِلَّا بِاللَّهِ﴾ [آیت: ۱۲۷]، اور سوائے اس قول کے: ﴿ثُمَّ إِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ هَاجَرُوا﴾ آیت [۱۱۰]۔ رہی بات اللہ کے اس قول کی: ﴿وَالَّذِينَ هَاجَرُوا فِي اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا ظُلِمُوا﴾ [۴۱]، تو یہ مکی ہے، جو ہجرتِ حبشہ کے بارے میں ہے (۲)۔

ابن عباس نے کہا: یہ مکی ہے سوائے اس کی تین آیات کے جو حمزہ (رضی اللہ عنہ) کے قتل کے بعد مدینہ میں نازل ہوئیں، اور وہ اللہ کا یہ قول ہے: ﴿وَلَا تَشْتَرُوا بِعَهْدِ اللَّهِ ثَمَنًا قَلِيلًا﴾ سے لے کر ﴿بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾ [۹۵-۹۷] تک (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَتَىٰ أَمْرُ اللَّهِ فَلَا تَسْتَعْجِلُوهُ ۚ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَىٰ عَمَّا يُشْرِكُونَ (۱)﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَتَىٰ أَمْرُ اللَّهِ فَلَا تَسْتَعْجِلُوهُ﴾ کہا گیا ہے: 'أتى' (آ گیا) 'يأتي' (آئے گا) کے معنی میں ہے، تو یہ آپ کے اس قول کی طرح ہے: 'اگر تم نے میری عزت کی تو میں تمہاری عزت کروں گا'۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے کہ اللہ تعالیٰ کی ماضی اور مستقبل کی خبریں برابر ہیں؛

کیونکہ وہ یقیناً ہونے والا ہے، جیسا کہ اللہ کا فرمان ہے: ﴿وَنَادَىٰ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ أَصْحَابَ النَّارِ﴾ [الاعراف: ۴۴] (۴)۔

(۱) النكت والعيون ۳/ ۱۷۷۔ (۲) المحرر الوجيز ۳/ ۳۷۷۔ (۳) النكت والعيون ۳/ ۱۷۷۔ (۴) ينظر معاني القرآن للنحاس ۴/ ۵۰ ، وزاد المسير ۴/ ۴۲۷۔

267 Surah An-Nahl: Verse 1

And "Allah’s command": His punishment for those who persisted in polytheism and disbelieving His Messenger; this was said by Al-Hasan and Ibn Jurayj (1). Ad-Dahhak said: It refers to what the Quran brought of its obligations and rulings (2). There is some remoteness in this view; because it has not been reported that any of the Companions sought to hasten Allah’s obligations before they were imposed on them. As for those who sought to hasten torment and punishment, that is reported from many of the disbelievers; Quraish and others (3), to the point that An-Nadr bin Al-Harith said: "O Allah, if this is indeed the truth from You..." the verse [Al-Anfal: 32], so he sought to hasten the punishment (4). I say: Ad-Dahhak might find evidence in the saying of Umar (may Allah be pleased with him): "I agreed with my Lord in three things: regarding the Station of Abraham, regarding the Hijab, and regarding the prisoners of Badr"; it was recorded by Muslim and Al-Bukhari (5). And it has already been mentioned in Surah Al-Baqarah (6). Al-Zajjaj said (7): It is what He promised them of recompense for their disbelief, and it is like His saying: "Until, when Our command came and the oven gushed forth..." [Hud: 40]. And it was said: It is the Day of Resurrection or what indicates its proximity from its signs. Ibn Abbas said: When it was revealed: "The Hour has come near, and the moon has split [asunder]" [Al-Qamar: 1], the disbelievers said: "This man claims that the Resurrection has drawn near, so hold back from some of what you used to do." So they held back and waited, but they saw nothing. Then they said: "We see nothing!" So it was revealed: "Draws near for mankind their reckoning" the verse [Al-Anbiya: 1]. So they were apprehensive and waited for the proximity of the Hour, then days passed and they said: "We do not see..."

(1) Majma' al-Bayan 14/50. And recorded by al-Tabari 13/158-159 on the authority of Ibn Jurayj. (2) Recorded by al-Tabari 13/158, and Ibn Abi Hatim 7/2276. (3) See Tafsir al-Tabari 3/160. (4) Tafsir al-Baghawi 3/61. (5) Sahih Muslim (2399) and the wording is his, and Sahih al-Bukhari (402) from the hadith of Anas (may Allah be pleased with him). And it is in Musnad Ahmad (157). (6) 2/374. (7) In Ma'ani al-Qur'an 3/189.

267 सूरा अन-नहल: आयत 1

और "अल्लाह का आदेश": उन लोगों के लिए उसकी सज़ा जिन्होंने शिर्क(बहुदेववाद) और उसके रसूल को झुठलाने पर अड़े रहे; यह अल-हसन और इब्न जुरैज ने कहा है (1)। अद-दह्हाक ने कहा: यह वह है जो कुरान अपने कर्तव्यों और निर्णयों के साथ लाया है (2)। इसमें कुछ दूरी है; क्योंकि ऐसा कोई उल्लेख नहीं मिलता कि किसी सहाबी ने अल्लाह के फ़र्ज़ों (कर्तव्यों) के थोपे जाने से पहले उन्हें जल्दी लाने की मांग की हो। जहाँ तक अज़ाब और सज़ा को जल्दी चाहने वालों की बात है, तो यह कई काफिरों से वर्णित है; कुरैश और अन्य (3), यहाँ तक कि अन-नद्र बिन अल-हारिस ने कहा: "ऐ अल्लाह! अगर यह तेरी तरफ़ से सच है..." आयत [अल-अनफाल: 32], तो उसने सज़ा जल्दी चाही (4)। मैंने कहा: अद-दह्हाक उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) के इस कथन से प्रमाण ले सकते हैं: "मैंने अपने रब से तीन बातों में सहमति व्यक्त की: मकाम-ए-इब्राहिम के बारे में, हिजाब के बारे में, और बदर के कैदियों के बारे में"; इसे मुस्लिम और बुखारी ने उद्धृत किया है (5)। और यह सूरा अल-बकरा (6) में पहले आ चुका है। अल-ज़ज्जाज ने कहा (7): यह वह है जिसका उसने उनके कुफ़्र के बदले में वादा किया था, और यह उसके इस कथन की तरह है: "यहाँ तक कि जब हमारा आदेश आ गया और तन्नूर (चूल्हा) उबल पड़ा..." [हूद: 40]। और कहा गया: यह कयामत का दिन है या उसके संकेतों में से कुछ जो इसकी निकटता का संकेत देते हैं। इब्न अब्बास ने कहा: जब यह आयत उतरी: "क़यामत करीब आ गई और चाँद फट गया" [अल-कमर: 1], तो काफिरों ने कहा: "यह व्यक्ति दावा करता है कि कयामत करीब आ गई है, इसलिए तुम जो करते थे उसमें से कुछ कम कर दो।" तो वे रुक गए और इंतज़ार किया, लेकिन उन्होंने कुछ नहीं देखा। तब उन्होंने कहा: "हमें तो कुछ नहीं दिख रहा!" फिर यह आयत उतरी: "लोगों के लिए उनके हिसाब का समय करीब आ गया है" आयत [अल-अंबिया: 1]। तब वे डर गए और कयामत की निकटता का इंतज़ार करने लगे, फिर दिन बीतते गए तो उन्होंने कहा: "हमें तो नहीं दिख रहा..."

(1) मजमा अल-बयान 14/50। और इसे इब्न जुरैज के हवाले से अल-तबरी 13/158-159 ने उद्धृत किया है। (2) इसे अल-तबरी 13/158, और इब्न अबी हातिम 7/2276 ने उद्धृत किया है। (3) देखें तफ़सीर अल-तबरी 3/160। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 3/61। (5) सहीह मुस्लिम (2399) और शब्द उसके हैं, और सहीह अल-बुखारी (402) अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से। और यह मुसनद अहमद (157) में है। (6) 2/374। (7) मआनी अल-कुरान 3/189 में।

267 سورہ النحل: آیت 1

اور «اللہ کا امر»: اس کا عذاب ان لوگوں کے لیے جو شرک اور اس کے رسول کی تکذیب پر اڑے رہے؛ یہ حسن اور ابن جریج نے کہا ہے (1)۔ ضحاک نے کہا: اس سے مراد وہ ہے جو قرآن اپنے فرائض اور احکام کے ساتھ لایا ہے (2)۔ اس قول میں کچھ دوری ہے؛ کیونکہ یہ منقول نہیں ہے کہ کسی صحابی نے اللہ کے فرائض کے فرض کیے جانے سے پہلے انہیں جلدی طلب کیا ہو، لیکن جہاں تک عذاب اور سزا کو جلدی چاہنے والوں کا تعلق ہے، تو وہ بہت سے کافروں سے منقول ہے؛ قریش اور دیگر (3)، یہاں تک کہ نضر بن الحارث نے کہا: ﴿اللَّهُمَّ إِن كَانَ هَذَا هُوَ الحَقَّ مِن عِندِكَ﴾ آیت [الأنفال: 32] تو اس نے عذاب کو جلدی چاہا (4)۔ میں نے کہا: ضحاک عمر رضی اللہ عنہ کے قول سے استدلال کر سکتے ہیں: "میں نے اپنے رب سے تین چیزوں میں اتفاق کیا: مقام ابراہیم کے بارے میں، حجاب کے بارے میں، اور بدر کے قیدیوں کے بارے میں"؛ اسے مسلم اور بخاری نے روایت کیا ہے (5)۔ اور یہ سورہ البقرہ (6) میں گزر چکا ہے۔ زجاج نے کہا (7): یہ وہ ہے جس کا اس نے ان کے کفر پر بدلے کا وعدہ کیا تھا، اور یہ اس کے اس قول کی طرح ہے: ﴿حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَمْرُنَا وَفَارَ التَّنُّورُ﴾ [هود: 40]۔ اور کہا گیا ہے: یہ قیامت کا دن ہے یا اس کی نشانیوں میں سے وہ جو اس کے قریب ہونے پر دلالت کرتی ہیں۔ ابن عباس نے کہا: جب آیت نازل ہوئی: ﴿اقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَانشَقَّ الْقَمَرُ﴾ [القمر: 1] تو کافروں نے کہا: "یہ شخص دعویٰ کرتا ہے کہ قیامت قریب آ گئی ہے، لہذا جو تم کرتے تھے اس میں سے کچھ سے رک جاؤ"۔ تو وہ رک گئے اور انتظار کیا، پھر انہوں نے کچھ نہ دیکھا، تو انہوں نے کہا: "ہمیں تو کچھ نظر نہیں آ رہا!" پھر نازل ہوئی: ﴿اقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمْ﴾ آیت [الأنبياء: 1]۔ تو وہ ڈر گئے اور قیامت کے قریب ہونے کا انتظار کرنے لگے، پھر ایام طویل ہو گئے تو انہوں نے کہا: "ہمیں تو نظر نہیں آ رہا..."

(1) مجمع البیان 14/ 50۔ اور اسے طبری نے 13/ 158-159 میں ابن جریج سے روایت کیا ہے۔ (2) اسے طبری نے 13/ 158، اور ابن ابی حاتم نے 7/ 2276 میں روایت کیا ہے۔ (3) دیکھئے تفسیر طبری 3/ 160۔ (4) تفسیر بغوی 3/ 61۔ (5) صحیح مسلم (2399) اور الفاظ اسی کے ہیں، اور صحیح بخاری (402) انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے۔ اور یہ مسند احمد (157) میں ہے۔ (6) 2/ 374۔ (7) معانی القرآن میں 3/ 189۔

...anything! So it was revealed: {The command of Allah has come}. The Messenger of Allah (PBUH) and the Muslims jumped up and were afraid; then it was revealed: {so do not be impatient for it}. Then they felt reassured, and the Prophet (PBUH) said: "I and the Hour have been sent like these two," and he pointed with his two fingers: the index finger and the one next to it. He says: It almost preceded me, but I preceded it (1).

Ibn Abbas said: The sending of the Prophet (PBUH) was one of the signs of the Hour, and when Gabriel passed by the inhabitants of the heavens sent to Muhammad (PBUH), they said: Allah is Great, the Hour has come (2).

The Almighty's saying: {Glory be to Him and exalted is He above what they associate with Him} means: declaring Him far above what they describe Him with, such as His inability to establish the Hour, because they say: No one is able to resurrect the dead. So they described Him with the incapacity that only a creature is described with, and that is shirk (polytheism). It is said: {above what they associate} means: from their polytheism. And it is said: "Ma" (what) means "that which", i.e., He is exalted above those who associated partners with Him.

The Almighty's saying: {He sends down the angels with the spirit (revelation) by His command upon whom He wills of His servants, [saying], 'Warn that there is no deity except Me, so fear Me'}

Al-Mufaddal narrated from Asim: "The angels descend (tanazzalu)" (3), and the origin is "tatanazzalu", so the verb is attributed to the angels. Al-Kisa'i narrated from Abu Bakr from Asim with a variation from him and Al-A'mash: "The angels are sent down (tunazzalu)" non-naming of the subject (4). Al-Ju'fi narrated from Abu Bakr from Asim: "We send down the angels (nunazzilu)" with the letter 'nun' as the subject (5). The rest read: "He sends down (yunazzilu)" with the letter 'ya' as the subject (6).

---

(1) Tafsir al-Baghawi 61/3, Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 283, and Zad al-Masir 426/4. Al-Tabari mentioned something similar 159/14 from Ibn Jurayj. And his saying: "I and the Hour have been sent like these two" was narrated by Ahmad (12245), al-Bukhari (6504), and Muslim (2951) from the hadith of Anas (RA). It was also narrated by al-Bukhari (6505) from the hadith of Abu Hurairah (RA). (2) Tafsir al-Baghawi 61/3. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 378/3, and the famous recitation of Asim is like the recitation of the congregation, and Yaqub from the ten reciters read it according to the narration of

Ruh. Al-Nashr 302/2. (4) This narration from Asim was mentioned by Ibn Mujahid in Al-Sab'ah p. 370, and Al-Farisi in Al-Hujjah 53/5. It is not the famous one from him. And the recitation of Al-A'mash in Al-Muharrar al-Wajiz 378/3. (5) Attributed in Al-Muharrar al-Wajiz 378/3 to Ibn Abi Abla. (6) But Ibn Kathir and Abu Amr read: "yunzil" with a sukun on the nun and a lightened zay. Al-Sab'ah p. 370, and Al-Taysir p. 75.

२६८ सूरह अन-नहल: आयत १ - २

...कुछ भी! तो यह आयत उतरी: {अल्लाह का आदेश आ गया है}। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और मुसलमान उछल पड़े और डर गए; फिर आयत उतरी: {तो इसके लिए जल्दी मत करो}। तब उन्हें तसल्ली हुई, और पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "मुझे और कयामत को इन दोनों की तरह भेजा गया है," और उन्होंने अपनी दो उंगलियों: तर्जनी (इंडेक्स फिंगर) और उसके बगल वाली उंगली से इशारा किया। वह कहते हैं: यह लगभग मुझसे पहले आ जाती, लेकिन मैं इससे पहले आ गया (१)।

इब्न अब्बास ने कहा: पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का भेजा जाना कयामत की निशानियों में से एक था, और जब जिब्रईल आसमान वालों के पास से मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास भेजे गए होकर गुज़रे, तो उन्होंने कहा: अल्लाह सबसे बड़ा है, कयामत आ गई है (२)।

अल्लाह तआला का फरमान: {वह पवित्र है और बहुत ऊँचा है उससे जो वे साझीदार ठहराते हैं} का अर्थ है: उसे उन चीजों से पाक और दूर करार देना जिनका वे वर्णन करते हैं, जैसे कि कयामत लाने में उसकी असमर्थता, क्योंकि वे कहते हैं: कोई भी मृतकों को जीवित करने में सक्षम नहीं है। इसलिए उन्होंने उसका वर्णन उस लाचारी के साथ किया जिसका वर्णन केवल एक जीव के लिए किया जाता है, और वह शिर्क(अनेकेश्वरवाद) है। कहा जाता है: {उससे जो वे साझीदार ठहराते हैं} का अर्थ है: उनके शिर्क से। और यह भी कहा जाता है: "मा" का अर्थ है "वह जो", यानी, वह उन लोगों से ऊपर है जिन्होंने उसके साथ साझीदार ठहराया।

अल्लाह तआला का फरमान: {वह अपने आदेश से रूह (वही/प्रकाशना) के साथ फ़रिश्तों को अपने बंदों में से जिस पर चाहता है उतारता है, [यह कहते हुए] कि 'सावधान कर दो कि मेरे सिवा कोई पूज्य नहीं है, अतः मुझसे डरो'}

मुफद्दल ने आसिम से पढ़ा है: "फ़रिश्ते उतरते हैं (तज़लुल मलाइक्कु" (३), और मूल "ततनज़लू" है, इसलिए क्रिया फ़रिश्तों की ओर संकेत करती है। अल-किसाई ने अबू बक्र से आसिम के माध्यम से उनसे और अल-अ'मश से भिन्नता के साथ पढ़ा है: "फ़रिश्ते उतारे जाते हैं (तुनज़्ज़लुल मलाइक्कु" कर्मवाच्य में (४)। अल-जु'फी ने अबू बक्र से आसिम के माध्यम से पढ़ा है: "हम फ़रिश्तों को उतारते हैं (नुनज़्ज़िलुल मलाइका)" 'नून' के साथ कर्ता के रूप में (५)। बाकी लोगों ने पढ़ा है: "वह उतारता है (युनज़्ज़िलु)" 'या' के साथ कर्ता के रूप में (६)।

(१) तफ़सीर अल-बग़वी ६१/३, अस्बाब अल-नुज़ूल अल-वाहिदी द्वारा पृष्ठ २८३, और ज़ाद अल-मसीर ४२६/४। इब्न जुरैज से अल-तबरी १५९/१४ ने भी ऐसा ही उल्लेख किया है। और उनका कहना: "मैं और कयामत इन दोनों की तरह भेजे गए हैं" अहमद (१२२४५), अल-बुखारी (६५०४), और मुस्लिम (२९५१) द्वारा अनस (रा.) की हदीस से उद्धृत किया गया है। इसे अल-बुखारी (६५०५) ने अबू हुरैरा (रा.) की हदीस से भी उद्धृत किया है। (२) तफ़सीर अल-बग़वी ६१/३। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३७८/३, और आसिम का प्रसिद्ध पाठ आम पाठ की तरह है, और दस पाठकों में से याकूब ने रूह के वर्णन के अनुसार इसे पढ़ा है। अल-नश्र ३०२/२। (४) आसिम से यह वर्णन इब्न मुजाहिद द्वारा अल-सब'ह पृष्ठ ३७० में और अल-फ़ारसी द्वारा अल-हुज्जाह ५३/५ में दिया गया है। यह उनसे प्रसिद्ध नहीं है। और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३७८/३ में अल-अ'मश का पाठ। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३७८/३ में इसे इब्न अबी अब्ला से जोड़ा गया है। (६) लेकिन इब्न कसीर और अबू अम्र ने पढ़ा: "युनज़िल" 'नून' पर सुकून और हल्के'ज़य' के साथ। अल-सब'ह पृष्ठ ३७०, और अल-तयसीर पृष्ठ ७५।

٢٦٨ سورة النحل: آيات ١ - ٢

...کچھ بھی! تو یہ آیت نازل ہوئی: ﴿أَتَى أَمْرُ اللَّهِ﴾ تو رسول اللہ ﷺ اور مسلمان اچھل پڑے اور ڈر گئے؛ پھر نازل ہوا: ﴿فَلَا تَسْتَعْجِلُوهُ﴾ تو انہیں اطمینان ہوا، اور نبی ﷺ نے فرمایا: "میں اور قیامت ان دو کی طرح بھیجے گئے ہیں" اور آپ نے اپنی دو انگلیوں: شہادت کی انگلی اور اس کے ساتھ والی کی طرف اشارہ کیا؛ آپ فرماتے ہیں: قریب تھا کہ وہ مجھ سے سبقت لے جاتی، مگر میں اس سے پہلے آ گیا (١)۔

اور ابن عباس نے کہا: نبی ﷺ کی بعثت قیامت کی علامات میں سے تھی، اور جب جبریل آسمان والوں کے پاس سے محمد ﷺ کی طرف مبعوث ہو کر گزرے تو انہوں نے کہا: اللہ اکبر، قیامت قائم ہو گئی (٢)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ﴾ یعنی: اس سے پاک ہونا جو وہ بیان کرتے ہیں کہ وہ قیامت قائم کرنے پر قادر نہیں، کیونکہ وہ کہتے ہیں: مردوں کو دوبارہ زندہ کرنے پر کوئی قادر نہیں۔ تو انہوں نے اسے اس عجز کے ساتھ موصوف کیا جس کے ساتھ سوائے مخلوق کے کوئی موصوف نہیں ہوتا، اور وہ شرک ہے۔ اور کہا گیا: "عَمَّا يُشْرِكُونَ" یعنی: ان کے شرک سے۔ اور کہا گیا: "ما" بمعنی "الذی" ہے، یعنی: وہ ان سے بلند و برتر ہے جنہوں نے اس کے ساتھ شرک کیا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يُنَزِّلُ الْمَلَائِكَةَ بِالرُّوحِ مِنْ أَمْرِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ أَنْ أَنْذِرُوا أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاتَّقُونِ ۝﴾

مفضل نے عاصم سے پڑھا ہے: "تَنَزَّلُ الملائكةُ" (۳)، اور اصل "تتنزَّلُ" ہے، پس فعل فرشتوں کی طرف منسوب ہے۔ اور کسائی نے ابوبکر سے عاصم سے ان کے اور اعمش کے اختلاف کے ساتھ پڑھا ہے: "تُنَزَّلُ الملائكةُ" مجہول کے ساتھ (۴)۔ اور جعفی نے ابوبکر سے عاصم سے پڑھا ہے: "نُنَزِّلُ الملائكةَ" نون کے ساتھ فاعل کے طور پر (۵)۔ باقیوں نے پڑھا ہے: "يُنَزِّلُ" یا کے ساتھ فاعل کے طور پر (۶)۔

---

(۱) تفسیر البغوی ۳/ ۶۱، واسباب النزول للواحدی ص ۲۸۳، وزاد المسیر ۴/ ۴۲۶۔ اور الطبری نے اسی طرح روایت کیا ہے ۱۴/ ۱۵۹ ابن جریج سے۔ اور آپ کا قول: "میں اور قیامت ان دو کی طرح بھیجے گئے ہیں" اسے احمد (۱۲۲۴۵)، بخاری (۶۵۰۴) اور مسلم (۲۹۵۱) نے انسؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور اسے بخاری (۶۵۰۵) نے ابوہریرہؓ کی حدیث سے بھی روایت کیا ہے۔ (۲) تفسیر البغوی ۳/ ۶۱۔ (۳) المحرر الوجیز ۳/ ۳۷۸، اور عاصم کی ان سے مشہور قرأت جمہور کی قرأت کی طرح ہے، اور دس قرأتوں میں سے یعقوب نے روح کی روایت میں اسے پڑھا ہے۔ النشر ۲/ ۳۰۲۔ (۴) عاصم سے یہ روایت ابن مجاہد نے السبعۃ ص ۳۷۰ اور الفارسی نے الحجۃ ۵/ ۵۳ میں ذکر کی ہے۔ اور یہ ان سے مشہور نہیں ہے۔ اور المحرر الوجیز ۳/ ۳۷۸ میں اعمش کی قرأت۔ (۵) المحرر الوجیز ۳/ ۳۷۸ میں اسے ابن ابی عبلہ کی طرف منسوب کیا گیا ہے۔ (۶) لیکن ابن کثیر اور ابو عمرو نے پڑھا: "يُنزل" نون کے سکون اور زای کی تخفیف کے ساتھ۔ السبعۃ ص ۳۷۰، والتیسیر ص ۷۵۔

269 Surah An-Nahl: Verse 2

The pronoun in it refers to the name of Allah, the Mighty and Sublime. It was narrated from Qatadah: "We send down the angels" (nunzilul-mala'ikah) with the letter 'nun' and without doubling (1). Al-A'mash recited: "They descend" (tanzil) with a 'fatha' on the 'ta' and a 'kasra' on the 'zay' (2), meaning to descend, and "the angels" (al-mala'ikatu) in the nominative case, similar to: {The angels descend} [Al-Qadr: 4]. {With the spirit}: meaning, with revelation, which is prophethood; this was said by Ibn Abbas. Its equivalent is: {He sends the spirit of His command upon whom He wills of His servants} [Ghafir: 15]. Al-Rabi' ibn Anas said: with the word of Allah, which is the Qur'an. It was also said: it is the clarification of the truth that must be followed. And it was said: the souls of creation; Mujahid said no angel descends except that a spirit is with him (3). Similarly, it was narrated from Ibn Abbas that the Spirit is a creation of Allah, Mighty and Sublime, like the forms of the sons of Adam; no angel descends from heaven except that one of them is with him (4). It was also said: with mercy; said by Al-Hasan and Qatadah. It was said: with guidance; because hearts live by it just as bodies live by the spirit (5), which is the meaning of Al-Zajjaj's saying (6): the Spirit is that in which there is life from Allah's command through guidance to His command. Abu 'Ubaidah said (7): the Spirit here is Gabriel. The "bi" (with) in the phrase "with the spirit" means "with", like your saying: "he went out with his clothes", i.e., with his clothes. {By His command}: meaning, by His order. {Upon whom He wills of His servants}: meaning, upon those whom Allah chose for prophethood. This is a rebuttal to their saying: {Why was this Qur'an not sent down upon a great man from [one of] the two cities?} [Az-Zukhruf: 31]. {Warn that there is no god but Me, so fear Me}: a warning against the worship of idols, and therefore it came

(1) Ibn Atiyyah mentioned this recitation in Al-Muharrar al-Wajiz 3/378, and it is among the seven recitations, as mentioned in the previous comment. (2) We did not find it. (3) An-Nukat wal-'Uyun 3/178. Al-Tabari 14/162 and 163 extracted these sayings. (4) Mentioned by Al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 4/53. (5) In (m): "with the spirits". The established text from the manuscripts matches An-Nukat wal-'Uyun 3/178, from which the author quoted. (6) In Ma'ani al-Qur'an 3/190. (7) In (z) and (zha): Abu 'Ubayd.

२६९ सूरा अन-नहल: आयत २

इसमें सर्वनाम अल्लाह के नाम के लिए है, जो महान और प्रतापी है। कतादाह से वर्णित है: "हम फरिश्तों को उतारते हैं" (नुनज़िलुल-मलाइकह) 'नून' के साथ और बिना किसी अतिरिक्त ज़ोर (तखफीफ) के(१)। अल-अमश ने पढ़ा: "वे उतरते हैं" (तनज़िल), 'ता' पर ज़बर और 'ज़य' के नीचे ज़ेर के साथ (२), उतरने के अर्थ में, और "फरिश्ते" (अल-मलाइकतु) को कर्ता कारक (रफ़ा) में, जैसे: {फरिश्ते उतरते हैं} [अल-क़द्र: ४]। {रूह (आत्मा) के साथ}: अर्थात: वहि (प्रकाशना) के साथ, जो कि नबुव्वत (पैग़ंबरी) है; यह इब्न अब्बास ने कहा है; इसका उदाहरण है: {वह अपने बंदों में से जिस पर चाहता है अपने हुक्म से रूह (प्रकाशना) उतारता है} [ग़ाफिर: १५]। रबी इब्न अनस ने कहा: अल्लाह के कलाम (वाणी) के साथ, और वह कुरान है। यह भी कहा गया है: यह उस सत्य का स्पष्टीकरण है जिसका पालन किया जाना चाहिए। और कहा गया: सृष्टि की आत्माएं मुजाहिद ने कहा कि कोई फरिश्ता नहीं उतरता मगर उसके साथ एक रूह होती है (३)। इसी तरह, इब्न अब्बास से वर्णित है कि रूह अल्लाह की सृष्टि में से एक सृष्टि है, जो आदम की संतान के रूप की तरह है; आसमान से कोई फरिश्ता नहीं उतरता मगर उनमें से एक उसके साथ होता है (४)। यह भी कहा गया: रहमत (दया) के साथ; यह अल-हसन और कतादाह ने कहा है। यह भी कहा गया: हिदायत (मार्गदर्शन) के साथ; क्योंकि दिल उससे वैसे ही जीवित होते हैं जैसे शरीर रूह (५) से जीवित होते हैं, और यही अल-ज़ज्जाज़ के कथन (६) का अर्थ है: रूह वह है जिसमें अल्लाह के आदेश से उसके आदेश की ओर मार्गदर्शन के माध्यम से जीवन हो। और अबू उबैदह ने कहा (७): यहाँ रूह से तात्पर्य जिब्रील है। "रूह के साथ" वाक्यांश में "बा" का अर्थ "साथ" है, जैसे आपका कहना: "वह अपने कपड़ों के साथ बाहर निकला", यानी अपने कपड़ों के साथ। {अपने हुक्म से}: अर्थात: अपने आदेश से। {अपने बंदों में से जिस पर वह चाहता है}: अर्थात: उन लोगों पर जिन्हें अल्लाह ने नबुव्वत के लिए चुना है। यह उनके इस कथन का खंडन है: {यह कुरान इन दो बस्तियों में से किसी बड़े आदमी पर क्यों नहीं उतारा गया?} [अज़-ज़ुख़रुफ़: ३१]। {कि चेतावनी दो कि मेरे सिवा कोई पूज्य नहीं है, अतः मुझसे डरो}: मूर्तियों की पूजा के खिलाफ चेतावनी, और इसीलिए यह आया

(१) इब्न अतिय्या ने इस पाठ (किरात) का उल्लेख अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/३७८ में किया है, और यह सात पाठों में से है, जैसा कि पिछले टिप्पणी में उल्लेख किया गया है। (२) हमें यह नहीं मिला। (३) अन-नुकत वल-'उयून ३/१७८। अल-तबरी १४/१६२ और १६३ ने इन कथनों को उद्धृत किया है। (४) अल-नहस ने मआनी अल-कुरान ४/५३ में इसका उल्लेख किया है। (५) (मीम) में: "रूहों के साथ"।

प्रतियों से स्थापित पाठ अन-नुकत वल-'उयून ३/१७८ के अनुकूल है, और लेखक ने वहीं से उद्धृत किया है। (६) मआनी अल-कुरान ३/१९० में। (७) (ज़ा) और (ज़हा) में: अबू उबैद।

۲۶۹ سورة النحل: آیت ۲

اور اس میں ضمیر اللہ عزوجل کے نام کی طرف لوٹتی ہے۔ قتادہ سے مروی ہے: «نُنزل الملائكة» (ہم فرشتے اتارتے ہیں) نون کے ساتھ اور تخفیف کے ساتھ (۱)۔ اور الاعمش نے پڑھا: «تَنزل» (اترتے ہیں) تاء کے فتحہ اور زاء کے کسرہ کے ساتھ (۲)، یعنی نزول سے، اور «الملائكةُ» رفع کے ساتھ، جیسے: ﴿تَنَزَّلُ الْمَلَائِكَةُ﴾ [القدر: ۴]۔ ﴿بِالرُّوحِ﴾ یعنی: وحی کے ساتھ، اور وہ نبوت ہے؛ یہ ابن عباس نے کہا ہے؛ اس کی نظیر ہے: ﴿يُلْقِي الرُّوحَ مِنْ أَمْرِهِ عَلَى مَن يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ﴾ [غافر: ۱۵]۔ ربیع بن انس نے کہا: اللہ کے کلام کے ساتھ، اور وہ قرآن ہے۔ اور کہا گیا: یہ اس حق کا بیان ہے جس کی پیروی واجب ہے۔ اور کہا گیا: مخلوق کی روحیں؛ مجاہد نے کہا: کوئی فرشتہ نہیں اترتا مگر اس کے ساتھ ایک روح ہوتی ہے (۳)۔ اسی طرح ابن عباس سے مروی ہے کہ روح اللہ عزوجل کی مخلوقات میں سے ایک مخلوق ہے جو اولاد آدم کی صورت کی مانند ہے، آسمان سے کوئی فرشتہ نہیں اترتا مگر ان میں سے ایک اس کے ساتھ ہوتا ہے (۴)۔ اور کہا گیا: رحمت کے साथ؛ یہ حسن اور قتادہ نے کہا ہے۔ اور کہا گیا: ہدایت کے ساتھ؛ کیونکہ اس سے دل زندہ ہوتے ہیں جس طرح روح (۵) سے ابدان زندہ ہوتے ہیں، اور یہی زجاج کے قول (۶) کا معنی ہے: روح وہ ہے جس میں اللہ کے حکم سے اس کے حکم کی طرف رہنمائی کے ذریعے زندگی ہو۔ اور ابو عبیدہ نے کہا (۷): یہاں روح سے مراد جبرئیل ہیں۔ اور ان کے قول «بالروح» میں 'باء' 'مع' (ساتھ) کے معنی میں ہے، جیسے تمہارا قول: "خرج بثيابه"، یعنی اپنے کپڑوں کے ساتھ نکلا۔ ﴿مِنْ أَمْرِهِ﴾ یعنی: اپنے حکم سے۔ ﴿عَلَى مَن يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ﴾ یعنی: ان پر جنہیں اللہ نے نبوت کے لیے چن لیا۔ اور یہ ان کے اس قول کا رد ہے: ﴿لَوْلَا نُزِّلَ هَذَا الْقُرْءَانُ عَلَى رَجُلٍ مِّنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ﴾ [الزخرف: ۳۱]۔ ﴿أَنْ أَنذِرُوا أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاتَّقُونِ﴾ بتوں کی عبادت سے ڈرانا ہے، اور اسی لیے یہ آیا

(١) ابن عطیہ نے اس قرأت کا ذکر المحرر الوجیز ٣٧٨/٣ میں کیا ہے، اور یہ سات قرأتوں میں سے ہے، جیسا کہ پچھلے تبصرے میں گزرا۔ (٢) ہم اس پر مطلع نہیں ہو سکے۔ (٣) النکت والعیون ١٧٨/٣۔ اور طبری ١٦٢/١٤ اور ١٦٣ نے ان اقوال کی تخریج کی ہے۔ (٤) اس کا ذکر نحاس نے معانی القرآن ٥٣/٤ میں کیا ہے۔ (٥) (م) میں: "بالارواح"۔ اور نسخوں میں جو ثابت ہے وہ النکت والعیون ١٧٨/٣ کے موافق ہے، اور مصنف نے وہیں سے نقل کیا ہے۔ (٦) معانی القرآن ١٩٠/٣ میں۔ (٧) (ز) اور (ظ) میں: ابو عبید۔

The warning; because its root is cautioning against what is feared. This is indicated by His saying: "So fear Me." And "that" (an) is in the position of accusative (nasb) by the removal of the preposition; meaning: by warning the people of disbelief that there is no god but Allah. So "that" (an) is in the position of accusative due to the falling away of the preposition, or by the occurrence of warning upon it (1).

Allah's saying: {He created the heavens and the earth in truth. Exalted is He above what they associate with Him.}

Allah's saying: {He created the heavens and the earth in truth} i.e., not for cessation and annihilation. It was said: "in truth" means: to indicate His power, and that He has the right to command the servants to worship Him in obedience, and to give life to creation after death. {Exalted is He above what they associate with Him} i.e., from these idols that are not capable of creating anything.

Allah's saying: {He created man from a sperm-drop; then at once, he is a clear adversary.}

Allah's saying: {He created man from a sperm-drop} When He mentioned the proof for His Oneness; He mentioned after it the human being and his stubbornness and exceeding his bounds. And "man" (al-insan) is a generic noun.

And it was narrated that the intended person is Ubayy bin Khalaf al-Jumahi; he came to the Prophet (peace be upon him) with a decayed bone and said: Do you see that Allah will bring this to life after it has decayed? (2). And regarding this also was revealed: {Does man not see that We created him from a sperm-drop? Then at once he is a clear adversary.} [Ya-Sin: 77] i.e.: He created man from water that emerges from between the backbone and the ribs, then transferred him through stages until he was born and grew up to a point where he disputes in matters. So the meaning of the speech is: wonder (3) at man: {And he presents for Us an example and forgets his [own] creation.} [Ya-Sin: 78].

And His saying: {then he is a clear adversary} i.e.: one who disputes, like 'nasib' meaning 'munasib' (relative), i.e.: he disputes with Allah, the Mighty and Sublime, regarding His power. And {clear} (mubin) i.e.: apparent in dispute. It was said: he makes clear for himself the dispute through falsehood. And 'al-mubin' is the one who expresses what is in his heart with his speech.

(1) See 'Ma'ani al-Qur'an' by az-Zajjaj 3/190, and 'al-Muharrar al-Wajiz' 3/378-379. (2) Mentioned by al-Wahidi in 'Asbab an-Nuzul' p. 284. (3) In the manuscripts: 'al-ta'ajjub' (wonder), and what is fixed is from (m).

चेतावनी; क्योंकि इसकी जड़ उस चीज़ से सावधान करना है जिससे डरा जाता है। और यह उसके इस कथन से सूचित होता है: "अतः मुझ से डरो"। और "कि" (अन) यहाँ पूर्वसर्ग हटने के कारण कर्मकारक (नस्ब) की स्थिति में है; यानी: अविश्वासियों को यह चेतावनी देकर कि अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं है। अतः"कि" पूर्वसर्ग के गिरने के कारण, या उस पर चेतावनी होने के कारण कर्मकारक की स्थिति में है (1)।

अल्लाह का कथन: {उसने आकाशों और धरती को सत्य के साथ पैदा किया। वह उससे बहुत ऊँचा है जिसे वे साझी ठहराते हैं।}

अल्लाह का कथन: {उसने आकाशों और धरती को सत्य के साथ पैदा किया} यानी: विनाश और अंत के लिए नहीं। और कहा गया है: "सत्य के साथ" यानी: उसकी शक्ति को दर्शाने के लिए, और यह कि उसे अधिकार है कि वह अपने दासों को आज्ञाकारिता के साथ इबादत करने का आदेश दे, और मृत्यु के बाद सृष्टि को जीवित करे। {वह उससे बहुत ऊँचा है जिसे वे साझी ठहराते हैं} यानी: इन मूर्तियों से जो कुछ भी पैदा करने में सक्षम नहीं हैं।

अल्लाह का कथन: {उसने मनुष्य को एक वीर्य-बिंदु से पैदा किया, फिर वह अचानक एक स्पष्ट झगड़ालू बन गया।}

अल्लाह का कथन: {उसने मनुष्य को एक वीर्य-बिंदु से पैदा किया} जब उसने अपनी एकता (तौहीद) का प्रमाण दिया; तो उसके बाद मनुष्य और उसकी हठधर्मिता और अपनी सीमाओं से आगे बढ़ने का उल्लेख किया। और "इंसान" (मनुष्य) यहाँ जातिवाचक संज्ञा है।

और यह रिवायत है कि इससे तात्पर्य उबै बिन खलफ़ अल-जुमही है; वह पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के पास एक सड़ी हुई हड्डी लेकर आया और कहा: क्या आप देखते हैं कि अल्लाह इसे सड़ जाने के बाद जीवित करेगा? (2)। और इसी के बारे में यह भी उतरा: {क्या मनुष्य ने नहीं देखा कि हमने उसे वीर्य-बिंदु से पैदा किया? फिर वह अचानक एक स्पष्ट झगड़ालू बन गया।} [या-सीन: 77] यानी: मनुष्य को उस पानी से पैदा किया जो रीढ़ और पसलियों के बीच से निकलता है, फिर उसे चरणों के माध्यम से स्थानांतरित किया जब तक कि वह पैदा नहीं हुआ और इतना बड़ा नहीं हो गया कि वह मामलों में बहस करने लगा। तो बात का अर्थ है: मनुष्य पर आश्चर्य (3): {और उसने हमारे लिए एक मिसाल पेश की और अपनी पैदाइश को भूल गया।} [या-सीन: 78]।

और उसका कथन: {फिर वह एक झगड़ालू है} यानी: बहस करने वाला, जैसे 'नसीब' का अर्थ 'मुनासिब' होता है, यानी: वह अल्लाह की शक्ति के बारे में उससे बहस करता है। और {स्पष्ट} यानी: झगड़े में ज़ाहिर। कहा गया है: वह झूठ के ज़रिए अपने झगड़े को स्पष्ट करता है। और 'अल-मुबीन' वह है जो अपनी बातों से अपने दिल की बात साफ़-साफ़ बयान करता है।

(1) देखें 'मा'नी अल-कुरान' अज़-ज़ज्जाज 3/190, और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 3/378-379। (2) अल-वाहिदी ने 'अस्बाब अन-नुज़ूल' पृ. 284 में इसका उल्लेख किया है। (3) हस्तलिखित प्रतियों में: 'अल-तअज्जुब' (आश्चर्य), और जो यहाँ है वह (म) से है।

۲۷۰ سورہ النحل؛ آیات ۳ - ۴

انذار (خبردار کرنا)؛ کیونکہ اس کی اصل اس چیز سے ڈرانا ہے جس سے خوف محسوس کیا جاتا ہو۔ اور اس پر اللہ کا یہ قول دلالت کرتا ہے: «فاتقون» (پس مجھ سے ڈرو)۔ اور «أن» یہاں حرفِ جار کے گرنے کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے؛ یعنی: کافروں کو اس بات سے خبردار کر کے کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں۔ پس «أن» حرفِ جار کے گرنے کی وجہ سے، یا اس پر انذار کے واقع ہونے کی وجہ سے محلِ نصب میں ہے (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ تَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ ﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ ﴾ یعنی: زوال اور فنا کے لیے نہیں۔ اور کہا گیا: «بالحق» یعنی: اپنی قدرت پر دلالت کے لیے، اور یہ کہ اسے حق حاصل ہے کہ وہ بندوں کو اطاعت کے ساتھ اپنی عبادت کا مکلف بنائے، اور یہ کہ وہ موت کے بعد مخلوق کو دوبارہ زندہ کرے۔ ﴿ تَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ ﴾ یعنی: ان بتوں سے (بلند و برتر ہے) جو کچھ بھی پیدا کرنے پر قادر نہیں ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ خَلَقَ الْإِنسَانَ مِن نُّطْفَةٍ فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُّبِينٌ ﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ خَلَقَ الْإِنسَانَ مِن نُّطْفَةٍ ﴾ جب اللہ نے اپنی توحید پر دلیل ذکر فرمائی؛ تو اس کے بعد انسان، اس کی ہٹ دھرمی اور اپنی حد سے تجاوز کا ذکر کیا۔ اور «الانسان» اسمِ جنس ہے۔

اور روایت ہے کہ اس سے مراد اُبی بن خَلَف الجُمَحی ہے؛ وہ نبی کریم ﷺ کے پاس ایک بوسیدہ ہڈی لے کر آیا اور کہا: کیا آپ دیکھتے ہیں کہ اللہ اسے دوبارہ زندہ کرے گا جبکہ یہ بوسیدہ ہو چکی ہے؟ (۲)۔ اور اس کے بارے میں یہ آیت بھی نازل ہوئی: ﴿ أَوَلَمْ يَرَ الْإِنسَانُ أَنَّا خَلَقْنَاهُ مِن نُّطْفَةٍ

فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُّبِينٌ ﴾ [یس: ۷۷] یعنی: انسان کو ایک ایسے پانی سے پیدا کیا جو پیٹھ اور سینے کی ہڈیوں کے درمیان سے نکلتا ہے، پھر اسے مختلف اطوار (مراحل) سے گزارا یہاں تک کہ وہ پیدا ہوا اور پروان چڑھا اس طرح کہ وہ معاملات میں جھگڑا کرنے لگا۔ پس کلام کا معنی انسان پر تعجب (۳) ہے: ﴿ وَضَرَبَ لَنَا مَثَلًا وَنَسِيَ خَلْقَهُ ﴾ [یس: ۷۸]۔

اور اللہ کا قول: ﴿ فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ ﴾ یعنی: جھگڑا کرنے والا، جیسے لفظ 'نسیب' بمعنی 'مناسب' ہے، یعنی: وہ اللہ عزوجل کی قدرت میں اس سے جھگڑا کرتا ہے۔ اور ﴿ مُّبِينٌ ﴾ یعنی: ظاہر الخصومت (جس کا جھگڑا عیاں ہو)۔ اور کہا گیا: وہ باطل کے ذریعے اپنے جھگڑے کو واضح کرتا ہے۔ اور 'المبین' وہ ہے جو اپنی زبان سے اپنے دل کی بات واضح طور پر بیان کر دے۔

(۱) ملاحظہ فرمائیں: معانی القرآن للزجاج ۳ / ۱۹۰ ، اور المحرر الوجیز ۳ / ۳۷۸ - ۳۷۹ ۔ (۲) اسے الواحدی نے اسباب النزول ص ۲۸۴ میں ذکر کیا ہے۔ (۳) قلمی نسخوں میں 'التعجب' ہے، اور یہاں (م) کے نسخے سے ثابت شدہ لفظ لکھا گیا ہے۔

Surah An-Nahl: Verse 5

271

His, the Exalted, saying: "And the cattle, He has created them for you; in them is warmth and (many) benefits, and of them you eat. (5)"

In it are three issues:

First: His, the Exalted, saying: "And the cattle, He has created them for you." When He mentioned humans, He mentioned what He has bestowed upon them. 'Al-An'am' (cattle) refers to camels, cows, and sheep. Most commonly, 'na'am' and 'an'am' are used for camels, and also for the collective, but it's not used for sheep alone(1).

Hassan said:

The place of Dat al-Asabi' and al-Jiwa' became desolate unto 'Adhra, whose dwelling is empty. Dwellings of the children of al-Hashas are desert-like, being effaced by the night winds and the sky. And there used to be constantly someone there, among its meadows, camels and sheep (2).

So 'an-na'am' here specifically means camels.

Al-Jawhari said(3): 'An-na'am' is the singular of 'an'am', and it refers to grazing livestock, most often applying to camels. Al-Farra' said: It is masculine and not feminized; they say: "This is a coming na'am," and it is pluralized as 'nu'man', like 'hamal' and 'humlan'. 'An'am' can be masculine or feminine; Allah the Exalted said: "...from what is in its bellies" [An-Nahl: 66], and in another place: "...from what is in their bellies" [Al-Mu'minun: 21].

'Al-an'am' is in the accusative case (4) conjoined to 'the human', or by a hidden verb, which is more appropriate (5).

Second: His, the Exalted, saying: "warmth." Warmth (dif') is heat, and it refers to what is used for warmth from their wool...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/379. (2) Diwan of Hassan, p. 7. The last verse was previously mentioned on 5/54. 'Afat: became effaced/desolate. Dat al-Asabi' and al-Jiwa': two places in Sham (the Levant). 'Adhra: a place at a postal distance from Damascus. Banu al-Hashas: children of al-Hashas bin Malik from Banu an-Najjar. Ar-Rawamis: winds that stir up dust and cover traces, i.e., bury them. As-Sama': rain. (3) In al-Sihah under (na'am). See also Ma'ani al-Quran by al-Farra' 2/95. (4) In manuscripts (d), (z), and (z):

"wa al-nasb wa al-an'am", while the established text is from (f) and (m). (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3/379.

सूरा अन-नहल: आयत ५

२७१

अल्लाह तआला का कथन: "और पशुओं को, उसने उन्हें तुम्हारे लिए पैदा किया; उनमें गर्माहट और (अनेक) लाभ हैं, और उनमें से तुम खाते हो। (५)"

इसमें तीन मुद्दे हैं:

पहला: अल्लाह तआला का कथन: "और पशुओं को, उसने उन्हें तुम्हारे लिए पैदा किया।" जब उसने मनुष्य का उल्लेख किया, तो उसने उस पर किए गए उपकारों का उल्लेख किया। 'अन-अनाम' (मवेशी) से तात्पर्य ऊंट, गाय और भेड़ से है। सबसे अधिक, 'नअम' और 'अन-अनाम' ऊंटों के लिए उपयोग किया जाता है, और सामूहिक रूप के लिए भी, लेकिन यह अकेले भेड़ के लिए उपयोग नहीं किया जाता है (१)।

हसन ने कहा:

दात अल-असबी और अल-जीवा का स्थान वीरान हो गया, 'अधरा तक, जिसका निवास खाली है। अल-हशहश के बच्चों के घर मरुस्थल जैसे हैं, रात की हवाओं और आकाश (बारिश) द्वारा मिटाए जा रहे हैं। और वहां निरंतर कोई न कोई रहता था, उसके चरागाहों के बीच, ऊंट और भेड़ें (२)।

तो यहाँ 'नअम' का अर्थ विशेष रूप से ऊंट है।

अल-जौहरी ने कहा (३): 'नअम', 'अन-अनाम' का एकवचन है, और यह चरने वाले पशुओं को संदर्भित करता है, जो अक्सर ऊंटों पर लागू होता है। अल-फर्रा ने कहा: यह पुल्लिंग है और स्त्रीलिंग नहीं बनाया जाता; वे कहते हैं: "यह आने वाला नअम है," और इसका बहुवचन 'नुअमान' है, जैसे: 'हमल' और 'हुमलान'। 'अन-अनाम' पुल्लिंग या स्त्रीलिंग हो सकता है; अल्लाह तआला ने कहा: "...उसमें से जो उसके पेट में है" [अन-नहल: ६६], और दूसरी जगह: "...उसमें से जो उनके पेट में है" [अल-मुमिनून: २१]।

'अल-अनाम' मनुष्य के साथ जुड़े होने के कारण कर्म कारक (नस्ब) (४) में है, या एक छिपी हुई क्रिया द्वारा, जो कि अधिक उपयुक्त दृष्टिकोण है (५)।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: "गर्माहट।" गर्माहट (दिफ़) का अर्थ है गर्मी, और यह उन चीज़ों को संदर्भित करता है जो उनके ऊन से गर्माहट के लिए उपयोग की जाती हैं...

---

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/३७९। (२) दीवान-ए-हसन, पृष्ठ ७। पिछला श्लोक ५/५४ पर उल्लेखित था। अफ़ात: मिट गया/वीरान हो गया। दात अल-असबी और अल-जीवा: शाम (लेवेंट) में दो स्थान। अधरा: दमिश्क के पास एक स्थान। बनू अल-हशहश: बनू अन-नज्जार से अल-हशहश बिन मलिक की संतान। अर-रवामिस: हवाएं जो धूल उड़ाती हैं और निशानों को मिटा देती हैं, यानी उन्हें दफन कर देती हैं। अस-समा: बारिश। (३) अल-सिहाह में (नअम) के तहत। अल-फर्रा द्वारा मानी अल-कुरान २/९५ भी देखें। (४) पांडुलिपियों (द), (ज़), और (ज़) में: "वा अल-नस्ब वा अल-अन-अनाम", जबकि स्थापित पाठ (फ़) और (म) से है। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/३७९।

سورہ النحل: آیت 5

271

اللہ تعالیٰ کا قول: "اور چوپائے، اسی نے انہیں تمہارے لیے پیدا کیا؛ ان میں گرمی اور (بہت سے) فائدے ہیں اور ان میں سے تم کھاتے ہو۔ (5)"

اس میں تین مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: "اور چوپائے، اسی نے انہیں تمہارے لیے پیدا کیا۔" جب اس نے انسان کا ذکر کیا؛ تو اس پر کیے گئے احسانات کا ذکر فرمایا۔ 'انعام' (مویشی): اونٹ، گائے اور بھیڑ بکریوں کو کہتے ہیں۔ اکثر 'نعم' اور 'انعام' کا لفظ اونٹوں کے لیے بولا جاتا ہے، اور مجموعہ کے لیے بھی، اور صرف بھیڑ بکریوں کے لیے نہیں بولا جاتا (1)۔

حسان نے کہا:

ذات الاصابع اور الجواء کی جگہ ویران ہوگئی عذراء تک، جس کا ٹھکانہ خالی ہے۔ بنو الحسحاس کے گھر اجاڑ ہیں، جنہیں رات کی ہواؤں اور آسمان (بارش) نے مٹا دیا ہے۔ اور وہاں ہمیشہ کوئی نہ کوئی رہتا تھا، اس کے چراگاہوں کے درمیان، اونٹ اور بھیڑیں تھیں (2)۔

پس یہاں 'نعم' سے مراد خاص طور پر اونٹ ہیں۔

اور جوہری نے کہا (3): 'نعم' انعام کا واحد ہے، اور یہ چرنے والے مال کو کہتے ہیں، اور اکثر یہ نام اونٹوں پر صادق آتا ہے۔ الفراء نے کہا: یہ مذکر ہے مؤنث نہیں ہوتا، وہ کہتے ہیں: "یہ آنے والا نعم ہے،" اور اس کی جمع 'نعمان' آتی ہے، جیسے: 'حمل' اور 'حملان'۔ اور 'انعام' کی تذکیر و

تانیث دونوں آتی ہیں؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "اس میں سے جو اس کے پیٹ میں ہے" [النحل: 66]، اور دوسری جگہ: "اس میں سے جو ان کے پیٹوں میں ہے" [المؤمنون: 21]۔

اور 'الانعام' حالتِ نصب (4) میں ہے 'الانسان' پر عطف کی وجہ سے، یا کسی فعلِ مقدر کی وجہ سے، اور یہی زیادہ بہتر ہے (5)۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا قول: "دفء" (گرمی)۔ الدفء سے مراد تپش ہے، اور یہ وہ چیز ہے جس سے ان کی اون کے ذریعے گرمی حاصل کی جاتی ہے...

---

(1) المحرر الوجیز 3/379۔ (2) دیوان حسان ص 7۔ اور آخری شعر 5/54 پر گزر چکا ہے۔ عفت: مٹ گئیں/ویران ہوگئیں۔ ذات الاصابع اور الجواء: شام میں دو مقامات ہیں۔ عذراء: دمشق کے قریب ایک مقام۔ بنو الحسحاس: بنو النجار میں سے الحسحاس بن مالک کی اولاد۔ الروامس: وہ ہوائیں جو مٹی اڑاتی ہیں اور نشانات مٹا دیتی ہیں، یعنی انہیں دفن کر دیتی ہیں۔ السماء: بارش۔ (3) الصحاح میں (نعم) کے تحت۔ اور الفراء کی معانی القرآن 2/95 دیکھیں۔ (4) (د)، (ز) اور (ظ) میں: "والنصب والأنعام" اور جو ثابت ہے وہ (ف) اور (م) سے ہے۔ (5) المحرر الوجیز 3/379۔

Surah An-Nahl, Verse 5 - Page 272

...and their wool and their hair; garments, blankets, and rugs. It was narrated from Ibn Abbas: its warmth (dif'uha): its offspring; and Allah knows best. Al-Jawhari said in Al-Sihah (2): Al-Dif' (warmth): The offspring of camels, their milk, and whatever is useful from them; Allah Almighty said: {There is warmth for you in them}. And in the Hadith: "We have from their warmth what they handed over by covenant"(3). Al-Dif' also means heat. You say: a man became warm (dafu'a) with warmth (dafa'ah); like: he hated (karuha) with hatred (karahah). Similarly: he was warm (dafi'a) with warmth (dafa'); like: he was thirsty (zami'a) with thirst (zama'). The noun is Al-Dif' - with a kasra - which is the thing that warms you, and the plural is Al-Adfa'. You say: there is no 'dif'' on him; because it is a noun. And you do not say: there is no 'dafa'ah' on you; because it is an infinitive (masdar). And you say: sit in the 'dif'' (shelter) of this wall; meaning: its cover. A man is 'dafi'' on the pattern of 'fa'il': if he wears what warms him. Likewise: a man who is 'daf'an', and a woman who is 'daf'a'. A garment has warmed him (adfa'ahu), and he warmed himself (tadaffa'a) with the garment and sought warmth (istadaffa'a) with it, or (iddaffa'a) with it, which is the form 'ifta'ala', meaning: he wore what warms him. Our night became warm (dafu'at), and a warm day (dafi') on the pattern of 'fa'il', and a warm night (dafi'ah), and similarly the garment and the house. Al-Mudfi'ah: numerous camels; because some of them warm others with their breath, and it may be stressed (Al-Mudaffi'ah). Al-Mudaffi'ah: camels with much wool and fat; from Al-Asma'i, and he recited for Al-Shammakh: How can the owner of 'mudaffi'at' be lost, while on their backs (anbajihin) [there is protection] from frost(4). His saying Almighty: {and benefits}: Ibn Abbas said: The benefits: the offspring of every beast(5). Mujahid:

---

(1) Mentioned by Ibn al-Arabi in Ahkam al-Quran 3/1128. And Abd al-Razzaq narrated in his Tafsir 2/353, and al-Tabari 14/167 from Ibn Abbas regarding the verse: {There is warmth and benefits for you in them}, he said: the offspring of every beast. It will be mentioned shortly. Al-Nahhas said in Ma'ani al-Quran 4/54: I think Ibn Abbas's view is that 'benefits' refers to offspring; not 'warmth', although Al-Umawi has narrated that 'warmth' for the Arabs is the offspring of camels and benefiting from them, so this would be included in it. (2) Root (d-f-'). (3) We did not find it. Ibn al-Athir mentioned it in al-Nihayah (d-f-') with the wording: "We have from their warmth and their harvests...". (4) Diwan Al-Shammakh p. 220. "Al-Anbaj" is the plural of "thabaj": what is between the shoulder and the back, and it was said, the "thabaj" of everything is its middle. Mukhtar al-Sahah (th-b-j). (5) Mentioned previously in the footnote.

सूरह अन-नहल, आयत ५ - पृष्ठ २७२

...और उनके ऊन और उनके बाल; कपड़े, कम्बल और बिछावन हैं। इब्न अब्बास से रिवायत है: उनकी गर्मी (दिफ्उहा): उनकी संतान; और अल्लाह ही बेहतर जानता है। अल-जौहरी ने अल-सिहाह (२) में कहा: गर्मी (अल-दिफ़): ऊंटों की संतान, उनका दूध और उनसे मिलने वाला हर लाभ; अल्लाह तआला ने फरमाया: {तुम्हारे लिए उनमें गर्मी है}। और हदीस में है: "हमें उनकी 'गर्मी' से वह मिला जो उन्होंने संधि के साथ सौंपा"(३)। 'दिफ़' का अर्थ गर्मी भी है। आप कहते हैं: "एक व्यक्ति 'दफ़ु-अ' हुआ 'दफ़ा-अ' के साथ"; जैसे: "करु-ह" हुआ "कराह-तन" के साथ। इसी प्रकार: "दफ़ि-अ" हुआ "दफ़-अन" के साथ; जैसे: "ज़मि-अ" हुआ "ज़म-अन" के साथ। संज्ञा 'दिफ़' है - कसरा के साथ - जो वह चीज़ है जो आपको गर्म करती है, और बहुवचन 'अदफ़ा' है। आप कहते हैं: "उस पर कोई 'दिफ़' नहीं है"; क्योंकि यह एक संज्ञा है। आप यह नहीं कहते: "तुम पर कोई 'दफ़ा-अह' नहीं है"; क्योंकि यह एक स्रोत (मस्दर) है। आप कहते हैं: "इस दीवार की 'दिफ़' (आड़) में बैठो"; यानी: इसकी शरण में। एक व्यक्ति 'दफ़ि-इन' है 'फ़-इ-लिन' के वजन पर: यदि उसने वह पहना है जो उसे गर्म करता है। इसी तरह: एक गर्म व्यक्ति (दफ़आन), और एक गर्म महिला (दफ़आ)। कपड़े ने उसे गर्म किया (अदफ़अ-हु), और उसने कपड़े से खुद को गर्म किया (तदफ़्फ़-अ), या उससे गर्मी चाही (इस्तदफ़्फ़-अ), या (इद्दफ़्फ़-अ), जो 'इफ्त-अ-ल' का रूप है, यानी: उसने वह पहना जो उसे गर्म करता है। हमारी रात गर्म हो गई (दफ़ु-अत), और एक गर्म दिन (दफ़ि-उन) 'फ़-ई-लिन' के वजन पर, और एक गर्म रात (दफ़ि-अह), और इसी तरह कपड़ा और घर। "अल-मुदफि-अह": बहुत सारे ऊंट; क्योंकि वे अपनी सांसों से एक-दूसरे को गर्म करते हैं, और इसे कड़ा (अल-मुदफ़्फ़ि-अह) भी पढ़ा जा सकता है। "अल-मुदफ़्फ़ि-अह": बहुत ऊन और चर्बी वाले ऊंट; असमाई से, और उन्होंने शम्माख के लिए पढ़ा: मुदफ़्फ़ि-अह (अच्छी तरह ढके हुए ऊंटों) का मालिक कैसे बर्बाद हो सकता है, जबकि उनकी पीठ पर पाले से [सुरक्षा] है(४)। अल्लाह तआला का फरमान: {और लाभ}: इब्न अब्बास ने कहा: लाभ (अल-मनाफ़ि): हर जानवर की संतान(५)। मुजाहिद:

---

(१) इब्न अल-अरबी ने अहकाम अल-कुरान ३/११२८ में इसका उल्लेख किया है। और अब्द अल-रज्जाक ने अपनी तफ़सीर २/३५३ में, और अल-तबरी ने १४/१६७ में इब्न अब्बास से आयत {तुम्हारे लिए उनमें गर्मी और लाभ हैं} के बारे में रिवायत की है, उन्होंने कहा: हर जानवर की संतान। यह जल्द ही आएगा। अल-नहस ने मआनी अल-कुरान ४/५४ में कहा: मेरा मानना है कि इब्न अब्बास का मत यह है कि 'लाभ' का अर्थ संतान है; न कि 'गर्मी', हालांकि अल-उमवी ने रिवायत की है कि अरबों

के बीच 'गर्मी' का अर्थ ऊंटों की संतान और उनसे लाभ उठाना है, तो यह इसमें शामिल होगा। (२) मूल (द-फ़-अ)। (३) हमें यह नहीं मिला। इब्न अल-असीर ने अल-निहाया (द-फ़-अ) में इन शब्दों के साथ इसका उल्लेख किया है: "हमें उनकी गर्मी और उनकी फसलों से..."। (४) दीवान अल-शम्माख पृ. २२०। "अल-अन्बाज"; 'सबज' का बहुवचन है: कंधे और पीठ के बीच का हिस्सा, और कहा गया है, हर चीज़ का 'सबज' उसका मध्य भाग होता है। मुख्तार अल-सिहाह (स-ब-ज)। (५) फुटनोट में पहले उल्लेख किया गया है।

سورة النحل، آیت ۵ - صفحہ ۲۷۲

...اور ان کے اون اور ان کے بال؛ لباس، لحاف اور بچھونے ہیں۔ ابن عباس سے مروی ہے: ان کا 'دفء' (گرمی): ان کی نسل؛ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ جوہری نے الصحاح (۲) میں کہا: 'الدفء': اونٹوں کے بچے، ان کا دودھ اور ان سے حاصل ہونے والا ہر نفع؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {تمہارے لیے ان میں گرمی (دفء) ہے}۔ اور حدیث میں ہے: "ہمارے لیے ان کے 'دفء' میں سے وہ ہے جو انہوں نے معاہدے کے ساتھ سونپا"(۳)۔ 'الدفء' کا مطلب تپش یا گرمی بھی ہے۔ آپ کہتے ہیں: "شخص 'دفُؤ' ہوا 'دفاءة' کے ساتھ"؛ جیسے: "کرُہ" ہوا "کراہة" کے ساتھ اسی طرح: "دفِئ" ہوا "دفأ" کے ساتھ؛ جیسے: "ظمِئ" ہوا "ظمأ" کے ساتھ اسم 'الدفء' ہے - زیر (کثرہ) کے ساتھ - اور یہ وہ چیز ہے جو آپ کو گرم کرتی ہے، اور جمع 'الأدفاء' ہے۔ آپ کہتے ہیں: "اس پر کوئی 'دفء' نہیں ہے"؛ کیونکہ یہ اسم ہے۔ آپ یہ نہیں کہتے: "تم پر کوئی 'دفاءة' نہیں ہے"؛ کیونکہ یہ مصدر ہے۔ آپ کہتے ہیں: "اس دیوار کے 'دفء' (آڑ) میں بیٹھو"؛ یعنی: اس کی پناہ میں۔ ایک شخص 'دفِئٌ' ہے 'فعِلٌ' کے وزن پر: جب اس نے وہ پہنا ہو جو اسے گرم کرتا ہو۔ اسی طرح: گرم مرد (دفآنُ)، اور گرم عورت (دفأی)۔ کپڑے نے اسے گرم کر دیا (أدفأہ)، اور اس نے کپڑے سے خود کو گرم کیا (تدفأ)، یا اس سے گرمی چاہی (استدفأ)، یا (ادّفأ)، جو 'افتعل' کا باب ہے، یعنی: اس نے وہ پہنا جو اسے گرم کرتا ہے۔ ہماری رات گرم ہو گئی (دفُؤت)، اور گرم دن (دفيءٌ) 'فعيل' کے وزن پر، اور گرم رات (دفيئة)، اور اسی طرح کپڑا اور گھر۔ "المُدْفئة": کثیر اونٹ؛ کیونکہ وہ اپنی سانسوں سے ایک دوسرے کو گرم کرتے ہیں، اور اسے شد کے ساتھ (المُدَفِّأة) بھی پڑھا جا سکتا ہے۔ "المُدَفِّأة": کثیر اون اور چربی والے اونٹ؛ اصمعی سے مروی ہے، اور انہوں نے شماخ کا یہ شعر پڑھا: کیسے برباد ہو سکتا ہے اس 'مدفئة' (گرم اونٹوں) والا، جن کی کوہانوں پر پالا پڑا ہو

پھر بھی وہ محفوظ ہوں۔ اللہ تعالیٰ کا قول: {وَمَنَافِعُ}: ابن عباس نے کہا: 'المنافع' سے مراد ہر جانور کی نسل ہے(۵)۔ مجاہد:

---

(۱) ابن العربی نے احکام القرآن ۳/۱۱۲۸ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ اور عبد الرزاق نے اپنی تفسیر ۲/۳۵۳ میں، اور طبری نے ۱۴/۱۶۷ میں ابن عباس سے اللہ تعالیٰ کے قول: {لَكُمْ فِيهَا دِفْءٌ وَمَنَافِعُ} کے بارے میں روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: ہر جانور کی نسل۔ یہ عنقریب آئے گا۔ نحاس نے معانی القرآن ۴/۵۴ میں کہا: میرے خیال میں ابن عباس کا مذہب یہ ہے کہ 'منافع' سے مراد نسل ہے؛ نہ کہ 'دفء' سے، حالانکہ اموی نے روایت کی ہے کہ عربوں کے نزدیک 'دفء' اونٹوں کے بچوں اور ان سے نفع اٹھانے کو کہتے ہیں، پس یہ اس میں شامل ہوگا۔ (۲) مادہ (دفأ)۔ (۳) ہمیں یہ نہیں ملی۔ ابن الاثیر نے 'النہایۃ' (دفأ) میں ان الفاظ کے ساتھ ذکر کیا ہے: "ہمارے لیے ان کے گرم کپڑوں اور ان کی کٹائیوں سے..."۔ (۴) دیوان الشماخ ص ۲۲۰۔ 'الأنباج'؛ 'ثبج' کی جمع ہے: کندھوں اور کمر کے درمیان کا حصہ، اور کہا گیا ہے، ہر چیز کا 'ثبج' اس کا درمیانی حصہ ہوتا ہے۔ مختار الصحاح (ثبج)۔ (۵) سابقہ حاشیہ میں ذکر گزر چکا ہے۔

Page 273 Surah An-Nahl: Verses 5 - 6

...riding, carrying, milk, meat, and fat (1). {And from them you eat} He mentioned the benefit of eating specifically because it is the greatest of benefits. It is also said that the meaning is: and from their meat you eat at the time of slaughtering. Third: This verse indicates the wearing of wool (soof). The Messenger of Allah (peace be upon him) and the prophets before him, such as Moses and others, wore it. In the hadith of al-Mughirah: "He washed his face while wearing a woolen cloak (jubbah) from Syria with narrow sleeves..." the hadith was narrated by Muslim and others (2). Ibn al-Arabi said (3): It is the emblem of the pious, the clothing of the righteous, the badge of the Companions and the Followers, and the choice of the ascetics and the gnostics. It is worn soft and coarse, high quality, average, and poor. To it a group of people, the Sufis, are attributed (4) because it was mostly their clothing. Thus, the 'Ya' is for attribution (nisbah) (5) and the 'Ha' is for feminization (6). One of their elders recited to me in the Holy House (Jerusalem), may Allah purify it: People disputed about the 'Sufi' and differed about it, thinking it was derived from 'soof' (wool). But I do not attribute this name except to a youth who became pure (safa) and was purified (soofiya) until he was called a 'Sufi' (7).

Allah Almighty's saying: {And for you in them is beauty when you bring them home in the evening and when you lead them out to pasture in the morning (6)} Beauty (Jamal): That which one beautifies and adorns oneself with. And 'al-Jamal' means 'al-Husn' (goodness/beauty). A man is said to be 'jamula' (with damma on the mim) - jamalan, so he is 'jameel' (handsome), and a woman is 'jameelah' and also 'jamla'; according to al-Kisa'i. He recited: So she is 'jamla' like a rising full moon, surpassing all creation in beauty (8).

---

(1) Al-Tabari narrated something similar in his exegesis 14/167-168. (2) Sahih Muslim (274) (79), and it is narrated by Ahmad (18193) and Al-Bukhari (363). (3) In Ahkam al-Qur'an 3/1128. (4) In the manuscripts: "attributes". What is established is from (m), which corresponds to Ahkam al-Qur'an. (5) His saying: (So the 'Ya' is for attribution); from (m), which corresponds to Ahkam al-Qur'an. (6) In the manuscripts: "for exaggeration". What is established is from (m), which corresponds to Ahkam al-Qur'an. (7) Al-Qayrawani attributed it in Zahr al-Adab 2/813 to Abu al-Fath al-Busti. (8) Mentioned in al-Sahhah (jamal), and the text is from it. His saying: 'badhdhat': preceded and excelled. Lisan al-Arab (badhdh).

पृष्ठ २७३ सूरह अन-नहल: आयत ५ - ६

...सवारी, भार ढोना, दूध, मांस और वसा (१)। {और उनमें से तुम खाते हो} उन्होंने विशेष रूप से खाने के लाभ का उल्लेख किया; क्योंकि यह सबसे बड़ा लाभ है। यह भी कहा गया है कि इसका अर्थ है: और वध के समय तुम उनके मांस में से खाते हो। तीसरा: यह आयत ऊनी कपड़े (सूफ़) पहनने का संकेत देती है। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और उनसे पहले के नबियों, जैसे मूसा और अन्य ने इसे पहना था। मुग़ीरा की हदीस में है: "उन्होंने अपना चेहरा धोया जबकि उन्होंने संकरी आस्तीन वाली सीरियाई ऊनी जुब्बा (चोगा) पहनी हुई थी..." यह हदीस मुस्लिम और अन्य लोगों द्वारा उद्धृत की गई है (२)। इब्न अल-अरबी ने कहा (३): यह धर्मपरायण लोगों का प्रतीक है, नेक लोगों की पोशाक है, सहाबा और ताबिईन का चिन्ह है, और तपस्वियों और ज्ञानियों की पसंद है। इसे नरम और खुरदरा, अच्छी गुणवत्ता, औसत और निम्न स्तर का पहना जाता है। इसी से लोगों के एक समूह, सूफियों का नाम पड़ा है (४); क्योंकि यह अधिकतर उनकी पोशाक थी। इसलिए 'या' संबंध (निस्बाह) के लिए है (५) और 'हा' स्त्रीलिंग के लिए है (६)। यरुशलम (बैत अल-मक़दिस) में, अल्लाह उसे पवित्र रखे, उनके एक बुजुर्ग ने मुझे सुनाया: लोग 'सूफी' के बारे में झगड़े और असहमत हुए, उन्होंने सोचा कि यह 'सूफ' (ऊन) से निकला है। लेकिन मैं यह नाम केवल उस युवक को देता हूँ जो शुद्ध (सफ़ा) हो गया और उसे शुद्ध (सूफ़िया) किया गया यहाँ तक कि उसे 'सूफी' कहा जाने लगा (७)।

अल्लाह तआला का कथन: {और तुम्हारे लिए उनमें सुंदरता है जब तुम उन्हें शाम को वापस लाते हो और जब तुम उन्हें सुबह चराने ले जाते हो (६)} सुंदरता (जमाल): वह जिससे कोई अपने आप को सुंदर बनाता और सजाता है। और 'अल-जमाल' का अर्थ है 'अल-हुस्न' (खूबसूरती)। एक पुरुष के लिए 'जमुला' - जमालन कहा जाता है, तो वह 'जमील' है, और महिला 'जमीला' है और 'जमूला' भी; अल-किसाई के अनुसार। उन्होंने यह पंक्तियाँ पढ़ीं: तो वह उगते हुए पूर्ण चंद्रमा की तरह 'जमूला' है, जो सुंदरता में समस्त सृष्टि को मात देती है (८)।

---

(१) अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर १४/१६७ - १६८ में इसी तरह का उल्लेख किया है। (२) सहीह मुस्लिम (२७४) (७९), और यह अहमद (१८१९३) और बुखारी (३६३) के पास है। (३) अहकाम अल-कुरआन ३/११२८ में। (४) हस्तलिखित प्रतियों में: "युरिबू"। जो स्थापित है वह (म) से है, जो अहकाम अल-कुरआन के अनुरूप है। (५) उनका कहना: (अतः 'या' संबंध के लिए है); (म) से है, जो अहकाम

अल-कुरआन के अनुरूप है। (६) हस्तलिखित प्रतियों में: "अतिशयोक्ति के लिए"। जो स्थापित है वह (म) से है, जो अहकाम अल-कुरआन के अनुरूप है। (७) अल-क़ैरवानी ने ज़हर अल-अदाब २/८१३ में इसे अबू अल-फतह अल-बस्ती से जोड़ा है। (८) अल-सिहाह (जमल) में इसका उल्लेख है, और पाठ उसी से है। उनका कहना: 'बद्दत': आगे निकल गई और प्रबल हुई। लिसान अल-अरब (बद्द)।

صفحہ ۲۷۳ سورۃ النحل: آیت ۵ - ۶

...سواری، بوجھ ڈھونا، دودھ، گوشت اور چربی (۱)۔ {اور ان میں سے تم کھاتے ہو} کھانے کے فائدے کا الگ سے ذکر کیا کیونکہ یہ فوائد میں سب سے بڑا فائدہ ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ معنی یہ ہے کہ تم ذبح کے وقت ان کا گوشت کھاتے ہو۔ تیسری بات: یہ آیت اون (صوف) کا لباس پہننے پر دلالت کرتی ہے، اور اللہ کے رسول ﷺ اور آپ سے پہلے کے انبیاء جیسے موسیٰ وغیرہ نے اسے پہنا ہے۔ مغیرہ کی حدیث میں ہے: "انہوں نے اپنا چہرہ دھویا جبکہ انہوں نے شام کا بنا ہوا اون کا ایک جبہ پہنا ہوا تھا جس کی آستینیں تنگ تھیں..." حدیث، اسے مسلم وغیرہ نے روایت کیا ہے (۲)۔ ابن العربی نے کہا (۳): یہ متقیوں کا شعار، صالحین کا لباس، صحابہ اور تابعین کی علامت، اور زاہدوں اور عارفوں کا انتخاب ہے، اور اسے نرم اور کھردرہ، عمدہ، اوسط اور ادنیٰ ہر طرح کا پہنا جاتا ہے۔ اور اسی کی طرف لوگوں کی ایک جماعت یعنی صوفیہ منسوب ہیں (۴)؛ کیونکہ یہ اکثر ان کا لباس تھا۔ پس 'یا' نسبت کے لیے ہے (۵) اور 'ہا' تانیث کے لیے ہے (۶)۔ اور بیت المقدس (اللہ اسے پاک رکھے) میں ان کے بعض بزرگوں نے مجھے یہ اشعار سنائے: لوگ صوفی کے بارے میں جھگڑ پڑے اور اختلاف کیا، اور انہوں نے گمان کیا کہ یہ 'صوف' (اون) سے مشتق ہے۔ لیکن میں یہ نام اس جوان کے سوا کسی کو نہیں دیتا جو پاکیزہ (صفا) ہوا پھر اسے صوفی بنایا گیا (صوفی) یہاں تک کہ وہ صوفی کہلایا (۷)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور تمہارے لیے ان میں خوبصورتی ہے جس وقت تم انہیں شام کو واپس لاتے ہو اور جس وقت تم انہیں چرنے کے لیے چھوڑتے ہو (۶)} الجمال: وہ چیز جس سے انسان جمال اور زینت حاصل کرے۔ اور الجمال کے معنی حسن (خوبصورتی) کے ہیں۔ اور جب مرد خوبصورت ہو جائے تو کہا جاتا ہے 'جَمُلَ الرجل' (میم کے پیش کے ساتھ) - جمالاً، پس وہ 'جمیل'

ہے، اور عورت 'جمیلہ' ہے اور 'جملاء' بھی، یہ الکسائی سے مروی ہے؛ اور انہوں نے یہ شعر پڑھا: پس وہ طلوع ہوتے ہوئے چودہویں کے چاند کی طرح 'جملاء' ہے، جو خوبصورتی میں تمام مخلوق پر سبقت لے گئی (۸)۔

---

(۱) اسی طرح طبری نے اپنی تفسیر ۱۴ / ۱۶۷ - ۱۶۸ میں روایت کیا ہے۔ (۲) صحیح مسلم (۲۷۴) (۷۹)، اور یہ احمد (۱۸۱۹۳) اور بخاری (۳۶۳) کے ہاں ہے۔ (۳) احکام القرآن ۳/ ۱۱۲۸ میں۔ (۴) قلمی نسخوں میں: 'ینسب' ہے۔ اور (م) سے جو ثابت ہے وہ احکام القرآن کے موافق ہے۔ (۵) ان کا قول: (پس 'یا' نسبت کے لیے ہے)؛ (م) سے، جو احکام القرآن کے موافق ہے۔ (۶) قلمی نسخوں میں: 'مبالغہ کے لیے' ہے۔ اور (م) سے جو ثابت ہے وہ احکام القرآن کے موافق ہے۔ (۷) قیروانی نے اسے زہر الآداب ۲ / ۸۱۳ میں ابو الفتح البستی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۸) صحاح (جمل) میں اس کا ذکر ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ ان کا قول: 'بذت': سبقت لے گئی اور غالب آئی۔ لسان العرب (بذ)۔

274 Surah An-Nahl: Verse 6

And the saying of Abi Dhu'ayb: "Keep your beauty, O wounded heart." (1) He means: Adhere to your dignity and modesty, and do not grieve an unseemly grief.

Our scholars said: Beauty exists in the form and the structure of creation, and it exists in inner morals, and it exists in actions.

As for physical beauty (jamal al-khilqa); it is something perceived by sight and conveyed to the heart in a pleasing manner, so the soul becomes attached to it without knowing the reason for that, nor attributing it to any human being.

As for moral beauty (jamal al-akhlaq); it is for them to be upon praiseworthy qualities such as knowledge, wisdom, justice, chastity, restraining anger, and desiring good for everyone.

As for the beauty of actions (jamal al-af'al); it is their existence being suitable for the interests of creation, fulfilling the bringing of benefits to them, and warding off evil from them.

The beauty of livestock and animals is part of physical beauty, which is visible to the eyes and agreeable to insights. Part of their beauty is their abundance (2), and people's saying when they see them: "These are so-and-so's cattle"; this was said by Al-Suddi (3). And because when they return in the evening, their beauty is abundant, their status is great, and hearts become attached to them (4); because at that time they are at their greatest in terms of humps and udders; this was said by Qatada (5). For this reason, returning in the evening (al-rawah) was mentioned before going out in the morning (al-sarah); because of the fullness of their milk and the soul's joy with them then (6). And Allah knows best.

Ashhab narrated from Malik that he said: Allah, the Almighty, says: {And for you in them is beauty when you bring them home in the evening} [Surah An-Nahl: 6].

---

(1) Diwan al-Hudhaliyyin p. 68, and its second half is: you will meet those you love and find rest. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1129. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/180. (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1129. (5) Reported by Abd al-Razzaq in his Tafsir 2/353, and al-Tabari 14/169. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/180.

२७४ सूरा अन-नहल: आयत ६

और अबी ज़ुऐब का कहना है: "अपनी सुंदरता बनाए रखो, ओ घायल हृदय।" (१) उनका अर्थ है: अपनी गरिमा और शालीनता पर अडिग रहें, और अनुचित शोक न करें।

हमारे विद्वानों ने कहा: सुंदरता रूप और सृष्टि की बनावट में होती है, और यह आंतरिक नैतिकता में होती है, और यह कार्यों में होती है।

जहाँ तक शारीरिक सुंदरता (जमाल अल-ख़िलक़ा) का सवाल है; यह वह चीज़ है जिसे दृष्टि महसूस करती है और हृदय तक एक सुखद तरीके से पहुँचाती है, इसलिए आत्मा इसका कारण जाने बिना, या इसे किसी भी मनुष्य को श्रेय दिए बिना इससे जुड़ जाती है।

जहाँ तक नैतिक सुंदरता (जमाल अल-अख़लाक़) का सवाल है; यह प्रशंसनीय गुणों जैसे ज्ञान, बुद्धि, न्याय, पवित्रता, क्रोध को नियंत्रित करना और हर किसी के लिए भलाई की इच्छा रखना है।

जहाँ तक कार्यों की सुंदरता (जमाल अल-अफ़आल) का सवाल है; यह सृष्टि के हितों के लिए उनके अस्तित्व का उपयुक्त होना है, उनके लिए लाभ लाने और उनसे बुराई को दूर करने को पूरा करना है।

मवेशियों और जानवरों की सुंदरता शारीरिक सुंदरता का हिस्सा है, जो आँखों को दिखाई देती है और अंतर्दृष्टि के अनुकूल होती है। उनकी सुंदरता का एक हिस्सा उनकी प्रचुरता है (२), और जब लोग उन्हें देखते हैं तो उनका यह कहना: "ये फलां के मवेशी हैं"; यह अल-सुद्दी (३) ने कहा था। और इसलिए कि जब वे शाम को लौटते हैं, तो उनकी सुंदरता भरपूर होती है, उनका महत्व बढ़ जाता है, और दिल उनसे जुड़ जाते हैं (४); क्योंकि उस समय वे कूबड़ और थन के मामले में अपने सबसे बड़े आकार में होते हैं; यह क़तादा (५) ने कहा था। इसी कारण से, सुबह बाहर जाने (अल-सराह) से पहले शाम को लौटने (अल-रवाह) का उल्लेख किया गया है; क्योंकि उस समय उनके दूध की पूर्णता और उनके साथ आत्मा की खुशी होती है (६)। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

अशहब ने मालिक से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह, सर्वशक्तिमान, कहता है: {और तुम्हारे लिए उनमें सुंदरता है जब तुम उन्हें शाम को घर लाते हो}।

---

(१) दीवान अल-हुज़ालिय्यीन पृ. ६८, और इसका दूसरा भाग है: तुम उनसे मिलोगे जिन्हें तुम प्यार करते हो और आराम पाओगे। (२) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी ३/११२९। (३) अल-नुकत वा

अल-उयून ३/१८०। (४) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी ३/११२९। (५) इसे अब्द अल-रज्जाक ने अपनी तफ़सीर २/३५३ में, और अल-तबारी ने १४/१६९ में उद्धृत किया है। (६) अल-नुकत वा अल-उयून ३/१८०।

۲۷۴ سورة النحل: آیت ۶

اور ابی ذویب کا قول ہے: جمالُكَ أيُّها القلبُ القريحُ (۱) ان کا مطلب ہے: اپنی خوبصورتی (وقار) اور حیا کو لازم پکڑو، اور بری طرح جزع فزع نہ کرو۔

ہمارے علماء نے کہا: پس خوبصورتی صورت اور خلقت کی ترکیب میں ہوتی ہے، اور باطنی اخلاق میں ہوتی ہے، اور افعال میں ہوتی ہے۔

جہاں تک جمالِ خلقت (جسمانی خوبصورتی) کا تعلق ہے؛ تو یہ وہ چیز ہے جسے بصارت پاتی ہے، اور دل کی طرف ہم آہنگی کے ساتھ ڈالتی ہے، تو نفس اس کی وجہ جانے بغیر اور اسے کسی انسان کی طرف منسوب کیے بغیر اس سے وابستہ ہو جاتا ہے۔

اور جہاں تک جمالِ اخلاق کا تعلق ہے؛ تو ان کا علم، حکمت، عدل، عفت، غصے کو پینے اور ہر ایک کے لیے خیر کی ارادت جیسی پسندیدہ صفات پر ہونا ہے۔

اور جہاں تک جمالِ افعال کا تعلق ہے؛ تو وہ ان کا مخلوق کے مفادات کے موافق ہونا، ان کے لیے منافع حاصل کرنے اور ان سے شر کو دور کرنے کا فیصلہ کن ہونا ہے۔

اور مویشیوں اور جانوروں کا جمال، جمالِ خلقت میں سے ہے، اور وہ آنکھوں سے نظر آتا ہے اور بصیرتوں کے موافق ہوتا ہے۔ اور ان کے جمال میں سے ان کی کثرت ہے (۲)، اور لوگوں کا انہیں دیکھ کر یہ کہنا: "یہ فلاں کے جانور ہیں"؛ یہ سدی (۳) نے کہا ہے۔ اور اس لیے کہ جب وہ شام کو واپس آتے ہیں تو ان کا حسن بھرپور ہوتا ہے، ان کی شان بڑھ جاتی ہے، اور دل ان سے وابستہ ہو جاتے ہیں (۴)؛ کیونکہ اس وقت وہ کوہان اور تھنوں کے اعتبار سے سب سے بڑے ہوتے ہیں؛ یہ قتادہ (۵) نے کہا ہے۔ اور اسی معنی کی وجہ سے شام کو واپسی (رواح) کو صبح چرنے کے لیے

چھوڑنے (سراح) پر مقدم کیا گیا؛ تاکہ اس وقت ان کے دودھ کی کاملیت اور ان سے نفس کی خوشی مکمل ہو (۶)۔ واللہ اعلم۔

اور اشہب نے مالک سے روایت کی، انہوں نے کہا: اللہ عزوجل فرماتا ہے: {وَلَكُمْ فِيهَا جَمَالٌ حِينَ تُرِيحُونَ} (اور تمہارے لیے ان میں خوبصورتی ہے جب تم انہیں شام کو واپس لاتے ہو)۔

---

(۱) دیوان الہذلیین ص ۶۸، اور اس کا دوسرا مصرع ہے: ستلقی مَن تحبُّ فتستریح۔ (۲) احکام القرآن لابن العربی ۳/۱۱۲۹۔ (۳) النکت والعیون ۳/ ۱۸۰۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۳/۱۱۲۹۔ (۵) اسے عبد الرزاق نے اپنی تفسیر ۳۵۳/۲ اور طبری نے ۱۶۹/۱۴ میں روایت کیا ہے۔ (۶) النکت والعیون ۳/ ۱۸۰۔

Surah An-Nahl: Verses 6-7

[And when you take them out to pasture], and that is in reference to livestock when they return to the pasture and graze upon it (1). "Al-Rawah" (returning): their return in the evening from the pasture, and "al-sarah" is in the morning; you say: "I sent the camels to pasture" (sarahtu al-ibila asrahuha sarhan wa suruhan), when you go out with them in the morning to the pasture and leave them there, and "they grazed" (sarahat hiya), the transitive and intransitive forms are the same (2).

The Almighty's saying: {And they carry your loads to a land you could not have reached except with great difficulty to yourselves. Indeed, your Lord is Kind and Merciful (7)}

There are three issues regarding this: First: The Almighty's saying: {And they carry your loads}. "Loads" (athqal) refers to the heavy burdens of people, such as belongings, food, etc., which are difficult for a person to carry. It was also said: It refers to their bodies; this is indicated by the Almighty's saying: {And the earth brings forth its loads} [Az-Zalzalah: 2]. And "the land": Mecca, according to Ikrimah. It was also said: it is to be taken generally as any land reachable by transport animals (3). "Shiqq al-anfus": their hardship and the limit of their exertion. The common recitation is with a kasra on the letter 'shin'. Al-Jawhari said (4): "Ash-shiqq" means hardship; from this is the Almighty's saying: {you could not have reached it except with hardship to yourselves}. This may also be pronounced with a fatha, as reported by Abu Ubaydah (5). Al-Mahdawi said: The kasra and fatha on the 'shin' in "shiqq" are close in meaning, both meaning hardship, and it is derived from the "shiqq" (crack/split) in a staff and the like; because it affects it, just as hardship affects a person.

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3 / 1130. (2) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 4 / 55. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 3 / 180. Ikrimah's statement was recorded by al-Tabari 14 / 170. (4) In al-Sihah (sh-q-q). (5) In al-Sihah: Abu 'Ubayd. And Abu 'Ubaydah's words are in Majaz al-Quran 1 / 356.

सूरह अन-नहल: आयतें 6-7

{और जब तुम उन्हें चराने ले जाते हो}, और यह मवेशियों के संदर्भ में है जब वे चरागाह लौटते हैं और वहां चरते हैं (1)। "अल-रवाह" (वापसी): शाम को चरागाह से उनकी वापसी, और "अल-सराह" सुबह का समय है; आप कहते हैं: "मैंने ऊंटों को चराने भेजा" (सरह्तु अल-इबिला असरहुहा सरहन वा सुरुहन), जब आप सुबह उनके साथ चरागाह की ओर जाते हैं और उन्हें वहां छोड़ देते हैं, और "वे चरने लगे" (सरहत हिया), सकर्मक और अकर्मक रूप समान हैं (2)।

अल्लाह का कथन: {और वे तुम्हारे बोझ ऐसे शहर तक ले जाते हैं जहाँ तुम अपने प्राणों की भारी मशक्कत के बिना नहीं पहुँच सकते थे। वास्तव में, तुम्हारा रब अत्यंत करुणामय और दयावान है (7)}

इसमें तीन मुद्दे हैं: पहला: अल्लाह का कथन: {और वे तुम्हारे बोझ उठाते हैं}। "बोझ" (अथक़ाल) लोगों के भारी सामान जैसे असबाब, भोजन आदि को संदर्भित करता है, जिसे ढोना इंसान के लिए भारी होता है। यह भी कहा गया है: इसका अर्थ उनके शरीर हैं; अल्लाह के इस कथन से इसका संकेत मिलता है: {और पृथ्वी अपने बोझ निकाल फेंकेगी} [अज़-ज़लज़लाह: 2]। और "शहर": इक्रिमा के अनुसार मक्का है। यह भी कहा गया है: इसे सामान्य रूप से हर उस शहर के लिए लिया जाता है जहाँ जानवरों की पीठ पर सवार होकर पहुँचा जाता है (3)। "शिक़्क़ अल-अन्फ़ुस": उनकी कठिनाई और उनके प्रयास की सीमा। आम पाठ 'शीन' अक्षर पर कसरा (इ की मात्रा) के साथ है। अल-जौहरी ने कहा (4): "अश-शिक़्क़" का अर्थ है कठिनाई; इसी से अल्लाह का कथन है: {तुम वहाँ अपने प्राणों की भारी मशक्कत के बिना नहीं पहुँच सकते थे}। इसे फ़त्हा (अ की मात्रा) के साथ भी पढ़ा जा सकता है, जैसा कि अबू उबैदा ने बताया है (5)। अल-महदवी ने कहा: "शिक़्क़" में 'शीन' पर कसरा और फ़त्हा के अर्थ एक-दूसरे के करीब हैं, दोनों का अर्थ कठिनाई है, और यह लाठी आदि में "शिक़्क़" (दरार/फटने) से है; क्योंकि यह उसे प्रभावित करता है; जैसे इंसान पर कठिनाई का प्रभाव होता है।

(1) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 3 / 1130. (2) अल-नहहस द्वारा मआनी अल-क़ुरान 4 / 55. (3) अल-नुक़त वा अल-उयून 3 / 180. इक्रिमा का कथन अल-तबारी 14 / 170 द्वारा उद्धृत है। (4) अल-सिहाह (श-क़-क़) में। (5) अल-सिहाह में: अबू उबैद। और अबू उबैदा की बात मजाज़ अल-क़ुरान 1 / 356 में है।

سورہ النحل: آیات 6-7

﴿وَحِينَ تَسْرَحُونَ﴾ اور یہ مویشیوں کے بارے میں ہے جب وہ چراگاہ کی طرف جاتے ہیں اور وہاں چرتے ہیں (1)۔ اور "الرواح": شام کے وقت چراگاہ سے ان کی واپسی، اور "السراح" صبح کے وقت؛ آپ کہتے ہیں: "میں نے اونٹوں کو چرنے کے لیے بھیجا" (سرحت الإبل أسرحها سرحاً وسروحاً)؛ جب آپ صبح ان کے ساتھ چراگاہ کی طرف جائیں اور انہیں وہاں چھوڑ دیں، اور "وہ چرنے لگے" (سرحت هي)، متعدی اور لازم ایک ہی ہیں (2)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَتَحْمِلُ أَثْقَالَكُمْ إِلَىٰ بَلَدٍ لَّمْ تَكُونُوا بَالِغِيهِ إِلَّا بِشِقِّ الْأَنفُسِ ۚ إِنَّ رَبَّكُمْ لَرَءُوفٌ رَّحِيمٌ ﴿٧﴾﴾

اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَتَحْمِلُ أَثْقَالَكُمْ﴾۔ "اثقال" سے مراد لوگوں کے بھاری بوجھ ہیں جیسے سامان، کھانا وغیرہ، جسے اٹھانا انسان پر گراں گزرتا ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: اس سے مراد ان کے بدن ہیں؛ اس پر اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان دلالت کرتا ہے: ﴿وَأَخْرَجَتِ الْأَرْضُ أَثْقَالَهَا﴾ [الزلزلہ: 2]۔ اور "بلد": عکرمہ کے قول کے مطابق مکہ ہے۔ اور کہا گیا ہے: اسے عام لیا جائے گا، ہر اس شہر کے لیے جس کا راستہ جانوروں کی پیٹھ پر سوار ہو کر طے کیا جاتا ہے (3)۔ "شِق الأنفس": ان کی مشقت اور ان کی کوشش کی انتہا۔ عام قراءت 'شین' کے کسرہ (زیر) کے ساتھ ہے۔ جوہری نے کہا (4): "الشِّق": مشقت؛ اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿لَمْ تَكُونُوا بَالِغِيهِ إِلَّا بِشِقِّ الْأَنفُسِ﴾۔ اور اسے فتحہ (زبر) کے ساتھ بھی پڑھا جا سکتا ہے، جیسا کہ ابو عبیدہ نے حکایت کی ہے (5)۔ المدہوی نے کہا: "شق" میں شین کا کسرہ اور فتحہ ایک دوسرے کے قریب ہیں، دونوں مشقت کے معنی میں ہیں، اور یہ لاٹھی وغیرہ میں "شق" (پھٹنے/دراڑ) سے ماخوذ ہے؛ کیونکہ یہ اس پر اثر انداز ہوتا ہے؛ جیسے انسان پر مشقت اثر انداز ہوتی ہے۔

(1) احکام القرآن لابن العربی 3 / 1130۔ (2) معانی القرآن للنحاس 4 / 55۔ (3) النکت والعیون 3 / 180۔ اور عکرمہ کا قول الطبری نے نکالا ہے 14 / 170۔ (4) الصحاح (شقق) میں۔ (5) الصحاح میں: ابو عبید۔ اور ابو عبیدہ کا کلام مجاز القرآن 1 / 356 میں ہے۔

276 Surah An-Nahl: Verse 7

Al-Tha’labi said: Abu Ja’far read: ﴿إِلَّا بِشِقِّ الْأَنفُسِ﴾ (except with distress [shiqq] of the souls)(1). These are two linguistic variations, like: riqq and raqq, hiss and hass, and ritl and ratl. The poet's verse(2) is recited with both the kasra (i) and fatha (a) on the letter Shin: “And a possessor of camels strives and counts them as his own, a brother of toil from their hardship (shiqq) and persistence.” It is also possible for it to be in the sense of a verbal noun (masdar), from: I caused hardship (shaqaqtu) to him, making it hard (ashuqqu shaqqan). Al-Shiqq also, with a kasra, means: half. It is said: I took a half (shiqq) of the sheep or a piece (shiqqa) of the sheep(3). This meaning might be intended in the verse, i.e., you would not have reached it except with a decrease in strength and the loss of a part of it, meaning: you would not have reached it except with half of your souls' strength, and the loss of the other half. Al-Shiqq also means: the side of a mountain. And in the Hadith of Umm Zar’: "He found me among people with a few sheep in a place called Shiqq"(4). Abu Ubaid(5) said: It is the name of a place. Al-Shiqq also means: the full brother (ash-shaqiq). It is said: He is my brother and my soul's half (shiqq). And Shiqq is the name of one of the Arab soothsayers(6). Al-Shiqq also means: the side; from it is the verse of Imru' al-Qays: “Whenever he cried from behind her, she turned to him with one side, while my side under her did not turn”(7) Thus, it is a homonym (shared word with multiple meanings).

---

(1) An-Nashr 2/302. (2) He is An-Namir bin Tawlab, as in Majaz al-Qur'an by Abu Ubaidah 1/356, Al-Muharrar al-Wajiz 3/380, and Al-Lisan (shaqqaqa). (3) Al-Sihah (shaqqaqa). (4) Narrated by Al-Bukhari (5189) and Muslim (2448). (5) In Gharib al-Hadith 2/301. The author quoted him via Al-Sihah (shaqqaqa) and what preceded it. (6) Al-Sihah (shaqqaqa). (7) Diwan Imru' al-Qays p. 12, and in it: (in-harafat) instead of (in-sarafat), and (wa shiqqun 'indana) instead of (wa tahti shiqquha).

२७६ सूरह अन-नहल: आयत ७

अल-थ'लबी ने कहा: अबू जाफ़र ने पढ़ा: ٱلْأَنفُسِ بِشِقِّ إِلَّا (सिवाय जानों की मशक्कत [शिक़्क़] के)(१)। ये दो भाषाई रूप हैं, जैसे: रिक़्क़ और रक़्क़, हिस्स और हस्स, और रित्ल और रत्ल। कवि की बात(२) को शीन पर कसरा (इ) और फत्हा (अ) दोनों के साथ पढ़ा जाता है: "और ऊंटों का मालिक प्रयास करता है और उन्हें अपना मानता है, उनकी मशक्कत (शिक़्क़) और लगन से परिश्रम करने वाला भाई।" यह भी संभव है कि यह स्रोत (मस्दर) के अर्थ में हो, जैसे: मैंने उस पर कठिनाई डाली (शक़क़्तु), कठिनाई पैदा करना (अशुक़्क़ु शक़्क़न)। शिक़्क़ का अर्थ कसरा के साथ 'आधा' भी होता है। कहा जाता है: मैंने भेड़ का आधा हिस्सा (शिक़्क़) लिया या भेड़ का एक टुकड़ा (शिक़्क़ा)(३)। आयत में यही अर्थ अभिप्रेत हो सकता है, अर्थात: तुम शक्ति की कमी और उसके एक हिस्से के जाने के बिना वहां नहीं पहुँच पाते, यानी: तुम अपनी जानों की आधी शक्ति और दूसरे आधे के खो जाने के बिना वहां नहीं पहुँच पाते। शिक़्क़ का अर्थ पर्वत का एक पक्ष या किनारा भी है। और उम्म ज़र की हदीस में है: "उसने मुझे शिक़्क़ में कुछ भेड़ों वाले लोगों के बीच पाया"(४)। अबू उबैद(५) ने कहा: यह एक स्थान का नाम है। शिक़्क़ का अर्थ 'सगा भाई' (अश-शक़ीक़) भी होता है। कहा जाता है: वह मेरा भाई और मेरी जान का हिस्सा (शिक़्क़) है। और शिक़्क़ अरब के भविष्यवक्ताओं (काहिनों) में से एक का नाम भी है(६)। शिक़्क़ का अर्थ 'किनारा' या 'तरफ़' भी है; इसी से इमरुल क़ैस का कथन है: "जब भी वह उसके पीछे से रोया, वह उसकी ओर एक तरफ से मुड़ी, जबकि उसके नीचे मेरा हिस्सा (तरफ़) नहीं मुड़ा"(७) अतः, यह एक अनेकार्थी (मुश्तरक) शब्द है।

---

(१) अन-नश्र ३०२/२। (२) वह अन-नमिर बिन तौलब है, जैसा कि अबू उबैदा की मजाज़ अल-क़ुरआन ३५६/१, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/३८०, और अल-लिसान (शक़्क़ा) में है। (३) अल-सिहाह (शक़्क़ा)। (४) अल-बुखारी (५१८९) और मुस्लिम (२४४८) द्वारा उद्धृत। (५) गरीब अल-हदीस ३०१/२ में। लेखक ने इसे अल-सिहाह (शक़्क़ा) के माध्यम से उद्धृत किया है। (६) अल-सिहाह (शक़्क़ा)। (७) दीवान इमरुल क़ैस पृ. १२, और इसमें: (इन-सरफत) के स्थान पर (इन-हरफत) है, और (वा तहती शिक़्क़ुहा) के स्थान पर (वा शिक़्क़ुन इंदना) है।

۲۷۶ سورة النحل: آیت ۷

اور الثعلبی نے کہا: ابو جعفر نے پڑھا: ﴿إِلَّا بِشِقِّ الْأَنفُسِ﴾(۱) (مگر جانوں کی مشقت کے ساتھ) اور یہ دو لغتیں ہیں، جیسے: رِقّ اور رَقّ، حِصّ اور حَصّ، اور رِطْل اور رَطْل۔ اور شاعر کا قول(۲) شین کے زیر اور زبر دونوں کے ساتھ پڑھا جاتا ہے: وذي إبلٍ يَسْعَى ويحسبُها له أخي نَصَبٍ من شِقِّها ودؤوبِ (اور اونٹوں والا کوشش کرتا ہے اور انہیں اپنا سمجھتا ہے، ان کی مشقت اور ہمیشگی سے تھک جانے والا بھائی۔) اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ مصدر کے معنی میں ہو، جیسے: میں نے اس پر مشقت ڈالی، میں مشقت ڈالتا ہوں مشقت ڈالنا۔ اور الشِّقُّ زیر کے ساتھ 'آدھے' کے معنی میں بھی آتا ہے، کہا جاتا ہے: میں نے بکری کا آدھا حصہ (شِقّ) یا بکری کا ایک ٹکڑا (شِقَّہ) لیا(۳)۔ اور ہو سکتا ہے کہ آیت سے یہی معنی مراد ہو، یعنی: تم وہاں نہیں پہنچ سکتے تھے مگر قوت کی کمی اور اس کے ایک حصے کے چلے جانے کے ساتھ، یعنی: تم وہاں نہیں پہنچ سکتے تھے مگر اپنی جانوں کی آدھی قوت کے ساتھ، اور دوسرے آدھے حصے کے چلے جانے کے بعد۔ اور الشِّقُّ پہاڑ کی ایک جانب کو بھی کہتے ہیں۔ اور ام زرع کی حدیث میں ہے: "اس نے مجھے تھوڑی سی بکریوں والوں میں 'شق' کے مقام پر پایا"(۴)۔ ابو عبید(۵) نے کہا: یہ ایک جگہ کا نام ہے۔ اور الشِّقُّ 'سگے بھائی' (شقیق) کو بھی کہتے ہیں، کہا جاتا ہے: وہ میرا بھائی اور میری جان کا ٹکڑا (شق) ہے۔ اور 'شق' عرب کے کاہنوں میں سے ایک کاہن کا نام بھی ہے(۶)۔ اور الشِّقُّ 'جانب' (طرف) کے معنی میں بھی آتا ہے؛ اسی سے امراء القیس کا قول ہے: إذا ما بكى مِنْ خَلْفِها انصرفتْ له بِشِقٍّ وتحتي شِقُّها لم يُحوَّل(۷) (جب بھی وہ اس کے پیچھے سے رویا، وہ اس کی طرف ایک پہلو سے مڑی، جبکہ میرے نیچے اس کا پہلو نہیں مڑا۔) پس یہ (لفظ) مشترک ہے۔

(١) النشر ٣٠٢/٢۔ (٢) وہ النمر بن تولب ہے، جیسا کہ مجاز القرآن لابی عبیدہ ٣٥٦/١، اور المحرر الوجیز ٣ / ٣٨٠ ، اور اللسان (شقق) میں ہے۔ (٣) الصحاح (شقق)۔ (٤) اسے بخاری (٥١٨٩) اور مسلم (٢٤٤٨) نے روایت کیا ہے۔ (٥) غریب الحدیث ٣٠١/٢ میں۔ اور مصنف نے اسے الصحاح (شقق) کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (٦) الصحاح (شقق)۔ (٧) دیوان امراء القیس ص ١٢ ، اور اس میں: (انصرفت) کی جگہ (انحرفت) ہے۔ اور (وتحتی شقہا) کی جگہ (وشق عندنا) ہے۔

Surah An-Nahl: Verse 7, 277

Second: Allah, glorified be He, bestowed favor through livestock in general, and specifically mentioned camels here for carrying heavy loads over other livestock; for sheep are for grazing and slaughter, cattle are for plowing, and camels are for carrying(1).

In Sahih Muslim, from Abu Hurayrah, he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "While a man was driving a cow of his, which he had loaded, the cow turned to him and said: Indeed, I was not created for this, but I was created for plowing." People said: "Glory be to Allah," in wonder and alarm, "A cow that speaks?" The Messenger of Allah ﷺ said: "And indeed, I believe in it, as do Abu Bakr and Umar"(2). This hadith indicates that cows should not be used for carrying or riding, but rather they are for plowing, eating, breeding, and milk(3).

Third: In this verse is evidence for the permissibility of traveling with animals and carrying loads on them, but according to what they can bear, without excess in loading, while being gentle in journeying. The Prophet ﷺ commanded kindness towards them, resting them, and taking care to check their fodder and water(4).

Muslim narrated from the hadith of Abu Hurayrah: The Messenger of Allah ﷺ said: "If you travel in fertile times, give the camels their share of the land [by letting them graze], and if you travel in times of drought, hasten through them while they still have some marrow [strength] left"(5). Narrated by Malik in Al-Muwatta' from Abu Ubayd from Khalid bin Ma'dan(6).

---

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1131/3. (2) Sahih Muslim (2388). Also narrated by Ahmad (8963) and Al-Bukhari (3471). (3) Ar-Rusul: Milk. (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1131/3. (5) Sahih Muslim (1926). Also narrated by Ahmad (8918). 'Al-Sanah' refers to drought. 'Al-Niqy' (with kasra on noon and sukun on qaf) means marrow. Meaning: if they travel during drought, they should hasten the journey to reach the destination while the animal still has some strength left, and not slow down the pace such that it suffers harm; because it finds nothing to graze on, thus it weakens and its marrow disappears. Sharh an-Nawawi 13/69. (6) Al-Muwatta' 979/2 similar to it, and its beginning is: "Indeed Allah is gentle and loves gentleness...", and the author quoted it from Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1131/3.

सूरा अन-नहल: आयत 7, 277

दूसरा: अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने सामान्य रूप से मवेशियों के ज़रिए अनुग्रह किया, और यहाँ विशेष रूप से ऊंटों का ज़िक्र अन्य मवेशियों की तुलना में बोझ ढोने के लिए किया गया है; क्योंकि भेड़ें चरने और ज़बह करने के लिए हैं, गाएं हल चलाने के लिए हैं, और ऊंट बोझ ढोने के लिए हैं(1)।

और सहीह मुस्लिम में अबू हुरैरा से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जब एक आदमी अपनी एक गाय को हांक रहा था, जिस पर उसने बोझ लादा हुआ था, तो गाय उसकी ओर मुड़ी और कहा: वास्तव में, मैं इसके लिए नहीं पैदा की गई हूँ, बल्कि मैं तो हल चलाने के लिए पैदा की गई हूँ।" लोगों ने आश्चर्य और घबराहट में कहा: "सुब्हान अल्लाह, क्या गाय बोलती है?" अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "और मैं इस पर विश्वास करता हूँ, और अबू बक्र और उमर भी"(2)। यह हदीस बताती है कि गायों पर बोझ नहीं लादा जाना चाहिए और न ही उन पर सवारी की जानी चाहिए, बल्कि वे हल चलाने, खाने, नस्ल बढ़ाने और दूध के लिए हैं(3)।

तीसरा: इस आयत में जानवरों के साथ यात्रा करने और उन पर बोझ ढोने की अनुमति का प्रमाण है, लेकिन उनकी सहनशक्ति के अनुसार, बिना किसी अधिकता के, और यात्रा में उनके साथ नरमी बरतते हुए। नबी ﷺ ने उनके साथ नरमी बरतने, उन्हें आराम देने और उनके चारे और पानी की देखभाल करने का आदेश दिया है(4)।

और मुस्लिम ने अबू हुरैरा की हदीस से रिवायत किया है: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जब तुम उपजाऊ (हरे-भरे) मौसम में यात्रा करो, तो ऊंटों को ज़मीन से उनका हिस्सा दो (चरने दो), और जब तुम सूखे के समय यात्रा करो, तो उन्हें जल्दी निकाल ले जाओ जबकि उनमें कुछ ताकत (मज्जा) बाकी हो"(5)। इसे इमाम मालिक ने अल-मुवत्ता में अबू उबैद से, उन्होंने खालिद बिन मादान से रिवायत किया है(6)।

---

(1) अहकाम अल-कुरआन, इब्न अल-अरबी 1131/3। (2) सहीह मुस्लिम (2388)। इसे अहमद (8963) और बुखारी (3471) ने भी रिवायत किया है। (3) अल-रुस्ल: दूध। (4) अहकाम अल-कुरआन, इब्न अल-अरबी 1131/3। (5) सहीह मुस्लिम (1926)। इसे अहमद (8918) ने भी रिवायत किया है। 'अस-सनह' का अर्थ अकाल/सूखा है। 'अल-निक़्य' का अर्थ मज्जा (हड्डियों का गूदा) है। यानी: यदि वे सूखे के दौरान यात्रा करते हैं, तो उन्हें जल्दी मंज़िल तक पहुँचना चाहिए जबकि जानवर में अभी भी कुछ शक्ति शेष हो, और यात्रा को धीमा न करें जिससे उसे नुकसान हो; क्योंकि उसे चरने

के लिए कुछ नहीं मिलता, इसलिए वह कमज़ोर हो जाता है और उसकी ताकत (मज्जा) खत्म हो जाती है। शराह अन-नवावी 13/69। (6) अल-मुवत्ता 979/2 इसी तरह, और इसकी शुरुआत है: "बेशक अल्लाह नरम है और नरमी को पसंद करता है...", और लेखक ने इसे इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन 1131/3 से उद्धृत किया है।

سورة النحل: آیت 7، 277

دوسرا: اللہ سبحانہ وتعالیٰ نے عام طور پر چوپایوں کے ذریعے احسان فرمایا، اور یہاں خاص طور پر اونٹوں کا ذکر دوسرے جانوروں پر بوجھ اٹھانے کی فضیلت کے لیے کیا؛ کیونکہ بھیڑیں چرنے اور ذبح کے لیے ہیں، گائے ہل چلانے کے لیے، اور اونٹ بوجھ اٹھانے کے لیے ہیں(1)۔

اور صحیح مسلم میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "ایک شخص اپنی ایک گائے کو ہانک رہا تھا، جس پر اس نے بوجھ لادا ہوا تھا، تو گائے اس کی طرف مڑی اور کہا: میں اس لیے پیدا نہیں کی گئی، بلکہ میں تو ہل چلانے کے لیے پیدا کی گئی ہوں"۔ لوگوں نے حیرت اور گھبراہٹ میں کہا: "سبحان اللہ! کیا گائے بولتی ہے؟" تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اور میں اس پر ایمان لاتا ہوں، اور ابوبکر اور عمر (بھی)"(2)۔ پس یہ حدیث اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ گائے پر بوجھ نہیں لادا جائے گا اور نہ ہی اس پر سواری کی جائے گی، بلکہ وہ ہل چلانے، کھانے، نسل بڑھانے اور دودھ کے لیے ہے(3)۔

تیسرا: اس آیت میں جانوروں پر سفر کرنے اور ان پر بوجھ لادنے کے جواز کی دلیل ہے، لیکن ان کی طاقت کے مطابق، بوجھ میں زیادتی کیے بغیر، اور سفر میں نرمی کے ساتھ۔ اور نبی ﷺ نے ان کے ساتھ نرمی برتنے، انہیں راحت دینے، اور ان کے چارے اور پانی کی خبر گیری کا حکم دیا ہے(4)۔

اور مسلم نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جب تم سرسبز و شاداب موسم میں سفر کرو تو اونٹوں کو زمین سے ان کا حصہ (چرنے کا موقع) دو، اور جب تم قحط کے زمانے میں سفر کرو تو ان کے ساتھ تیزی سے سفر طے کرو جبکہ ان

میں کچھ قوت (گودا) باقی ہو"(5)۔ اسے امام مالک نے موطا میں ابو عبید سے، انہوں نے خالد بن معدان سے روایت کیا ہے(6)۔

---

(1) احکام القرآن، ابن العربی 1131/3۔ (2) صحیح مسلم (2388)۔ اسے احمد (8963) اور بخاری (3471) نے بھی روایت کیا ہے۔ (3) الرُّسل: دودھ۔ (4) احکام القرآن، ابن العربی 1131/3۔ (5) صحیح مسلم (1926)۔ اسے احمد (8918) نے بھی روایت کیا ہے۔ 'السنة' سے مراد قحط ہے۔ 'النقی' (نون کے نیچے زیر اور قاف کے سکون کے ساتھ) کا مطلب ہڈیوں کا گودا ہے۔ یعنی: اگر وہ قحط میں سفر کریں تو سفر میں جلدی کریں تاکہ جانور میں ابھی کچھ طاقت باقی ہو تب منزل تک پہنچ جائیں، اور سفر کو لمبا نہ کریں کہ اسے نقصان پہنچے؛ کیونکہ اسے چرنے کو کچھ نہیں ملتا تو وہ کمزور ہو جاتا ہے اور اس کا گودا ختم ہو جاتا ہے۔ شرح نووی 13/69۔ (6) موطا 979/2 اسی طرح، اور اس کا آغاز ہے: "بے شک اللہ نرمی کرنے والا ہے اور نرمی کو پسند فرماتا ہے..."، اور مصنف نے اسے ابن العربی کی احکام القرآن 1131/3 سے نقل کیا ہے۔

278 Surah An-Nahl: Verses 7 - 8

Mu'awiyah bin Qurrah narrated: Abu al-Darda had a camel called Damoon, and he used to say: O Damoon, do not litigate against me before your Lord (1). For animals are mute and unable to seek for themselves what they need, nor can they express their needs. So whoever benefits from their use and then neglects their needs has squandered gratitude and exposed himself to litigation before Allah the Almighty. Matar bin Muhammad narrated: Abu Dawud told us: Abu Khaldah (2) told us: Al-Musayyib bin Daram (3) told us: I saw Umar bin al-Khattab strike a camel-driver and say: Do you load onto your camel what it cannot bear (4)? Allah Almighty's saying: {And (He created) horses, mules, and donkeys for you to ride and as an adornment. And He creates that which you do not know} In it are eight points: First: Allah Almighty's saying: {the horses} is in the accusative case (mansub) as a conjunction, meaning: and He created the horses. Ibn Abi Ablah read it: "And the horses and the mules and the donkeys" in the nominative case (marfu') for all of them. Horses are called 'khayl' due to their strutting (ikhtiyal) in walking (5). The singular of 'khayl' is 'kha'il', like 'da'in' is the singular of 'da'n'. It is also said: it has no singular. This was previously mentioned in "Al Imran" (6), and we mentioned the hadiths there. Since He, the Exalted, singled out horses, mules, and donkeys for mention, it indicates that they are not included under the term 'al-an'am' (livestock). It was also said: they are included, but He mentioned them separately because of what relates to them regarding riding, as it is frequent...

(1) Narrated by Ibn al-Mubarak in Al-Zuhd p. 414, and Ibn Asakir in his History 13/776 (Dar al-Bashir manuscript). (2) In the copies: Ibn Khalid. This is an error, the correction is from sources of graduation and refinement. Abu Khaldah is Khalid bin Dinar. (3) In the copies: Al-Musayyib bin Adam. This is an error, the correction is from sources of graduation and refinement. (4) Narrated by Ibn Sa'd in Al-Tabaqat al-Kubra 7/127, and through him Ibn Asakir in his History 16/516 (manuscript). Abu Dawud is Sulayman bin Dawud al-Tayalisi. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3/380. (6) 5/50.

पृष्ठ २७८ सूरा अन-नह्ल: आयत ७ - ८

मुआविया बिन कुर्रह ने रिवायत की, उन्होंने कहा: अबू अल-दरदा के पास दमुन नाम का एक ऊँट था, और वह कहा करते थे: ऐ दमुन, अपने रब के सामने मेरे खिलाफ़ मुक़द्दमा न करना (१)। क्योंकि जानवर बेज़बान होते हैं, वे अपनी ज़रूरतों के लिए खुद कुछ नहीं कर सकते और न ही अपनी ज़रूरतों को ज़ाहिर कर सकते हैं। तो जिसने उनके ज़रिए फ़ायदा उठाया और फिर उनकी ज़रूरतों को पूरा करने में लापरवाही बरती, उसने शुक्र को खो दिया और अल्लाह तआला के सामने मुक़द्दमे का सामना करने का जोखिम मोल लिया। मतर बिन मुहम्मद ने रिवायत की, उन्होंने कहा: हमें अबू दाऊद ने बताया, उन्होंने कहा: हमें अबू खल्दा (२) ने बताया, उन्होंने कहा: हमें अल-मुसैयिब बिन दाराम (३) ने बताया, उन्होंने कहा: मैंने उमर बिन अल-खत्ताब को एक ऊँट वाले को मारते हुए देखा और वह कह रहे थे: क्या तुम अपने ऊँट पर इतना बोझ लादते हो जो वह उठा नहीं सकता (४)? अल्लाह तआला का फरमान: {और (उसने पैदा किए) घोड़े, खच्चर और गधे ताकि तुम उन पर सवारी करो और ज़ीनत के लिए भी। और वह ऐसी चीज़ें पैदा करता है जिन्हें तुम नहीं जानते।} इसमें आठ मसले (बिंदु) हैं: पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {अल-खैल} (घोड़े) नसब की स्थिति में है, जिसका अर्थ है: और उसने घोड़ों को पैदा किया। इब्न अबी अबला ने इसे सभी को रफ़ा (पेश) के साथ पढ़ा: "अल-खैलु वल-बिगालु वल-हमीरु"। घोड़ों को उनकी चाल में गर्व (इख्तियाल) के कारण 'खैल' कहा जाता है (५)। 'खैल' का एकवचन 'खाइल' है, जैसे 'दैन' का एकवचन 'दाइन' है। यह भी कहा गया है: इसका कोई एकवचन नहीं है। इसका ज़िक्र पहले "आले इमरान" (६) में आ चुका है, और हमने वहां हदीसें ज़िक्र की हैं। चूंकि अल्लाह ने घोड़ों, खच्चरों और गधों का अलग से ज़िक्र किया है, तो यह इस बात की दलील है कि वे 'अनआम' (चौपाया जानवरों) शब्द के तहत नहीं आते। यह भी कहा गया है: वे इसमें शामिल हैं, लेकिन सवारी से संबंधित होने के कारण उनका अलग से ज़िक्र किया गया है क्योंकि यह बहुत अधिक होता है...

(१) इब्न अल-मुबारक ने अल-जुहद पृ. ४१४ में, और इब्न असाकिर ने अपनी तारीख १३/७७६ (दार अल-बशीर पांडुलिपि) में निकाला है। (२) प्रतियों में: इब्न खालिद। यह एक गलती है, शोध और तहज़ीब के स्रोतों से सुधार किया गया है। अबू खल्दा खालिद बिन दीनार हैं। (३) प्रतियों में: अल-मुसैयिब बिन आदम। यह एक गलती है, शोध और तहज़ीब के स्रोतों से सुधार किया गया है। (४) इब्न साद ने अल-तबकात अल-कुबरा ७/१२७ में निकाला है, और उनके माध्यम से इब्न असाकिर ने अपनी

तारीख १६/५१६ (पांडुलिपि) में। अबू दाऊद सुलेमान बिन दाऊद अल-तयालिसी हैं। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज ३/३८०। (६) ५/५०।

۲۷۸ سورة النحل: آیت ۷ - ۸

معاویہ بن قرہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: ابو الدرداء رضی اللہ عنہ کا ایک اونٹ تھا جس کا نام دمون تھا، وہ فرمایا کرتے تھے: اے دمون! اپنے رب کے پاس میرے خلاف مقدمہ نہ کرنا (۱)۔ پس چوپائے بے زبان ہوتے ہیں، وہ اپنی ضرورتوں کے لیے خود کوئی تدبیر نہیں کر سکتے اور نہ ہی اپنی ضرورتوں کو واضح کر سکتے ہیں۔ تو جس نے ان کے منافع سے فائدہ اٹھایا اور پھر ان کی ضروریات میں کوتاہی کی، تو یقیناً اس نے شکر ضائع کر دیا اور اللہ تعالیٰ کے حضور مقدمہ بازی کے خطرے میں پڑ گیا۔ مطر بن محمد سے مروی ہے، انہوں نے کہا: ہمیں ابو داؤد نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں ابو خلدہ (۲) نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں المسیب بن دارم (۳) نے بتایا، انہوں نے کہا: میں نے عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ کو دیکھا کہ انہوں نے ایک شتربان کو مارا اور فرمایا: کیا تو اپنے اونٹ پر اتنا بوجھ لادتا ہے جو وہ برداشت نہیں کر سکتا (۴)؟ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَالْخَيْلَ وَالْبِغَالَ وَالْحَمِيرَ لِتَرْكَبُوهَا وَزِينَةً وَيَخْلُقُ مَا لَا تَعْلَمُونَ} (اور گھوڑے، خچر اور گدھے پیدا کیے تاکہ تم ان پر سوار ہو سکو اور وہ تمہارے لیے باعث زینت ہوں، اور وہ ایسی چیزیں پیدا کرتا ہے جن کا تمہیں علم نہیں۔) اس میں آٹھ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَالْخَيْلَ} مفعول ہونے کی وجہ سے منصوب ہے، یعنی: اور اس نے گھوڑے پیدا کیے۔ ابن ابی عبلہ نے ان سب کو رفع کے ساتھ پڑھا: "وَالْخَيْلُ وَالْبِغَالُ وَالْحَمِيرُ"۔ گھوڑوں کو ان کی چال میں فخر (اختیال) کی وجہ سے 'خیل' کہا گیا ہے (۵)۔ خیل کا واحد 'خائل' ہے، جیسے 'ضائن' ضأن کا واحد ہے۔ اور کہا گیا: اس کا کوئی واحد نہیں۔ یہ پہلے "آل عمران" (۶) میں گزر چکا ہے اور ہم نے وہاں احادیث ذکر کی ہیں۔ جب اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے گھوڑوں، خچروں اور گدھوں کو الگ سے ذکر فرمایا تو یہ اس بات کی دلیل ہے کہ وہ 'انعام' (مویشیوں) کے لفظ کے تحت داخل نہیں ہیں۔ اور کہا گیا: وہ داخل ہیں

لیکن ان کا الگ سے ذکر ان کے سواری سے متعلق ہونے کی وجہ سے کیا گیا ہے کیونکہ یہ بہت زیادہ ہوتا ہے...

(۱) اسے ابن المبارک نے 'الزہد' ص ۴۱۴ میں، اور ابن عساکر نے اپنی تاریخ ۱۳/۷۷۶ (مخطوطہ دار البشیر) میں روایت کیا ہے۔ (۲) نسخوں میں: ابن خالد ہے۔ یہ غلط ہے، تصحیح تخریج اور تہذیب کے مصادر سے کی گئی ہے۔ ابو خلدہ خالد بن دینار ہیں۔ (۳) نسخوں میں: المسیب بن آدم ہے۔ یہ غلط ہے، تصحیح تخریج اور تہذیب کے مصادر سے کی گئی ہے۔ (۴) اسے ابن سعد نے 'الطبقات الکبریٰ' ۷/۱۲۷ میں روایت کیا ہے، اور انہی کے واسطے سے ابن عساکر نے اپنی تاریخ ۱۶/۵۱۶ (مخطوطہ) میں۔ ابو داؤد سلیمان بن داؤد الطیالسی ہیں۔ (۵) المحرر الوجیز ۳/۳۸۰۔ (۶) ۵/۵۰۔

Surah An-Nahl: Verse 8 | 279

Regarding horses, mules, and donkeys.

Second: The scholars said: Allah Almighty has made us owners of livestock and animals, and has subjected them to us, and permitted us to utilize and benefit from them as a mercy from Him Almighty to us. Whatever an individual owns and is permitted to utilize of animals, then renting it out is permissible by the consensus of people of knowledge; there is no disagreement among them regarding that. The ruling on renting mounts and animals is mentioned in the books of jurisprudence (fiqh).

Third: There is no disagreement among scholars regarding renting animals and mounts for carrying loads on them and traveling with them; because of the saying of the Almighty: {And they carry your loads} the verse. And they permitted a man to rent out an animal or mount to a specific city; even if it was not specified where he would alight from it, how many watering places(1) he would stop at, what the manner of his travel would be, and how many times he would stop on his way, and they sufficed with what is customary among people in that. Our scholars said: Renting follows the same rules as sales regarding what is permissible and what is forbidden.

Ibn al-Qasim said regarding someone who rented an animal to such and such a place for a Marwi cloth (from Marw) and did not describe its quality or measurements: It is not permissible; because Malik does not permit this in selling, and he does not permit as a rental price except what is permissible as a sale price(2).

WWW.NAFSEISLAM.COM

I say: There is no disagreement on this, God willing; because that is a form of hiring (ijarah).

Ibn al-Mundhir said(3): All scholars whose views are preserved have agreed that whoever rents an animal to carry ten qafiz of wheat, and carries what he stipulated, and it perishes; there is nothing upon him (no liability). Likewise if he carries ten qafiz of barley.

And they differed regarding someone who rented an animal to carry ten qafiz, but carried eleven on it...

(1) Al-Manhal: The watering place, which is a spring of water that camels frequent in pastures, and the stations in the deserts on travel routes are called 'manahil' because there is water in them. Mukhtar al-Sihah (Nahl). (2) See Al-Mudawwanah 4/470. (3) In Al-Ishraf 1/211.

सूरह अन-नहल: आयत 8 | 279

घोड़ों, खच्चरों और गधों के बारे में।

दूसरा: विद्वानों ने कहा: अल्लाह तआला ने हमें चौपायों और जानवरों का मालिक बनाया है, और उन्हें हमारे अधीन किया है, और अल्लाह तआला की हम पर दया के रूप में हमें उनका उपयोग करने और उनसे लाभ उठाने की अनुमति दी है। जिस जानवर का मनुष्य मालिक है और जिसका उपयोग करना उसके लिए जायज है, उसे किराए पर देना विद्वानों की सर्वसम्मति से जायज है; इस बारे में उनके बीच कोई मतभेद नहीं है। सवारियों और जानवरों को किराए पर देने का नियम न्यायशास्त्र (फिक्ह) की किताबों में वर्णित है।

तीसरा: जानवरों और सवारियों को सामान ढोने और उन पर यात्रा करने के लिए किराए पर लेने के बारे में विद्वानों के बीच कोई मतभेद नहीं है; क्योंकि अल्लाह तआला का फरमान है: {और वे तुम्हारे बोझ उठाते हैं} आयत। और उन्होंने एक व्यक्ति के लिए एक जानवर या सवारी को किसी विशेष शहर तक किराए पर देने की अनुमति दी है; भले ही यह न बताया गया हो कि वह कहाँ उतरेगा, कितने पड़ावों(1) पर रुकेगा, उसकी चाल कैसी होगी, और वह अपने रास्ते में कितनी बार रुकेगा, और उन्होंने इस बारे में लोगों के बीच प्रचलित रिवाज़ को पर्याप्त माना। हमारे विद्वानों ने कहा: किराए का मामला हलाल और हराम के मामले में खरीद-बिक्री के समान ही है।

इब्न अल-कासिम ने उस व्यक्ति के बारे में कहा जिसने किसी स्थान तक के लिए एक 'मरवी' कपड़े के बदले जानवर किराए पर लिया और उसके टुकड़े या माप का वर्णन नहीं किया: यह जायज नहीं है; क्योंकि मालिक इसे बिक्री में जायज नहीं मानते, और वह किराए की कीमत में केवल उसी चीज़ की अनुमति देते हैं जो बिक्री की कीमत में जायज है(2)।

WWW.NAFSEISLAM.COM

मैं कहता हूँ: इंशाअल्लाह इसमें कोई मतभेद नहीं है; क्योंकि वह एक प्रकार का इज़ारा (किराया) है।

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा(3): उन सभी विद्वानों की सर्वसम्मति है जिनकी राय सुरक्षित है कि जिस किसी ने दस 'कफीज़' गेहूँ ले जाने के लिए जानवर किराए पर लिया, और वही लादा जो तय था, और वह जानवर मर गया; तो उस पर कोई ज़िम्मेदारी नहीं है। इसी तरह यदि उसने उस पर दस 'कफीज़' जौ लादा हो।

और वे उस व्यक्ति के बारे में मतभेद रखते हैं जिसने दस कफीज़ ले जाने के लिए जानवर किराए पर लिया, लेकिन उस पर ग्यारह लाद दिए...

---

(1) अल-मन्हल: पानी का स्रोत, जो पानी का चश्मा होता है जहाँ चरागाहों में ऊँट आते हैं, और यात्रियों के रास्तों पर रेगिस्तानों में स्थित पड़ावों को 'मनाहिल' कहा जाता है क्योंकि उनमें पानी होता है। मुख्तार अल-सिहाह (नहल)। (2) देखें अल-मुदव्वनाह 4/470। (3) अल-इशराफ 1/211 में।

گھوڑوں، خچروں اور گدھوں کے بارے میں۔

دوسری بات: علماء نے کہا: اللہ تعالیٰ نے ہمیں چوپایوں اور جانوروں کا مالک بنایا، انہیں ہمارے لیے مسخر کیا، اور اپنی رحمت کے طور پر ہمیں ان کے استعمال اور ان سے نفع اٹھانے کی اجازت دی۔ جس جانور کا انسان مالک ہو اور اس کا استعمال اس کے لیے جائز ہو، اس کا کرایہ پر دینا اہل علم کے اجماع کے مطابق جائز ہے، اس میں ان کے درمیان کوئی اختلاف نہیں۔ سواریوں اور جانوروں کے کرایہ کے احکام کتبِ فقہ میں مذکور ہیں۔

تیسری بات: جانوروں اور سواریوں کو بوجھ لادنے اور سفر کرنے کے لیے کرایہ پر لینے میں علماء کے درمیان کوئی اختلاف نہیں ہے، کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {وَتَحْمِلُ أَثْقَالَكُمْ} (اور وہ تمہارے بوجھ اٹھاتے ہیں)۔ اور انہوں نے اس بات کی اجازت دی کہ آدمی کسی خاص شہر تک کے لیے جانور یا سواری کرایہ پر دے، چاہے یہ متعین نہ کیا ہو کہ وہ اس سے کہاں اترے گا، اور کتنے چشموں (منزلوں)(1) پر رکے گا، اس کی رفتار کیسی ہوگی، اور وہ راستے میں کتنی بار رکے گا، اور انہوں نے اس بارے میں لوگوں میں مروجہ رواج پر اکتفا کیا۔ ہمارے علماء نے کہا: کرایہ حلال اور حرام ہونے کے معاملے میں بیع (خرید و فروخت) کے حکم میں ہے۔

ابن القاسم نے اس شخص کے بارے میں کہا جس نے کسی جگہ تک کے لیے ایک 'مروی' کپڑے کے عوض جانور کرایہ پر لیا اور اس کے سائز اور پیمائش کو بیان نہیں کیا: یہ جائز نہیں ہے، کیونکہ امام مالک اسے بیع میں جائز قرار نہیں دیتے، اور وہ کرایہ کی قیمت میں صرف اسی چیز کو جائز قرار دیتے ہیں جو بیع کی قیمت میں جائز ہو(2)۔

میں کہتا ہوں: ان شاء اللہ اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے، کیونکہ یہ اجارہ ہے۔

ابن المنذر نے کہا(3): ہر وہ صاحبِ علم جن کا قول محفوظ ہے، اس بات پر متفق ہیں کہ جس نے دس قفیز گندم لادنے کے لیے جانور کرایہ پر لیا، اور وہی لادا جو طے ہوا تھا، پھر وہ جانور ہلاک ہو گیا، تو اس پر کچھ (تاوان) نہیں۔ اسی طرح اگر اس پر دس قفیز جو لادے ہوں۔

اور علماء نے اس شخص کے بارے میں اختلاف کیا جس نے دس قفیز لادنے کے لیے جانور کرایہ پر لیا، لیکن اس پر گیارہ لاد دیے...

---

(1) المنہل: گھاٹ یا چشمہ، وہ پانی کا چشمہ جہاں چراگاہوں میں اونٹ آتے ہیں، اور مسافروں کے راستوں میں بیابانوں کے درمیان واقع منزلوں کو 'مناہل' کہا جاتا ہے کیونکہ وہاں پانی ہوتا ہے۔ مختار الصحاح (نہل)۔ (2) دیکھئے المدونہ 4/ 470۔ (3) الاشراف 1/ 211 میں۔

Page 280 Surah An-Nahl: Verse 8

... a qafiz; Al-Shafi'i and Abu Thawr used to say: He is liable for the value of the animal and must pay the rent. Ibn Abi Layla said: He is liable for its value, but no rent is due from him. There is a third opinion: That he owes the rent and a portion of the wage and a portion(1) of the animal's value, proportional to the excess load; this is the view of Al-Nu'man, Yaqub, and Muhammad. Ibn al-Qasim, the companion of Malik, said(2): According to Malik's view, he is not liable if the excess qafiz does not overburden(3) the animal, and it is known that such an amount would not cause the animal to perish. The owner of the animal is entitled to the rent for the excess qafiz along with the initial rent, because its perishing was not due to the excess. This is unlike exceeding the distance; because exceeding the distance is considered in its entirety, so he is liable if it perishes in a little or a lot of it. The excess over the agreed load involves both permission and transgression; so if the excess is such that it would not cause perishing in similar cases, it is known that its destruction resulted from what was permitted. Fourth: The scholars differed regarding a man who hires an animal for a known fee to a named location, then transgresses by exceeding that place, and then returns to the place he was authorized to go to: A group said: If he exceeds that place, he becomes liable, and there is no rent due for the transgression; this was said by Al-Thawri. Abu Hanifa said: The rent is for what was named, and there is no rent for what was not named; because he violated the agreement, he is liable, and this was also said by Yaqub. Al-Shafi'i said: He owes the rent that was named, and the fair market rent for the excess distance, and if it perishes, he is liable for its value(4). A similar view was held by the seven jurists, the elders of the people of Medina; they said: If he reaches the distance, then...

(1) In Al-Ishraf: and he owes one-eleventh of a portion. (2) In Al-Mudawwana 4/481. Transferred by the author from him via Al-Ishraf. (3) Yafdah: to weigh down or burden. Mukhtar al-Sihah (f-d-h). (4) Al-Ishraf 1/210 - 211. And what precedes it is from there.

पृष्ठ २८० सूरह अन-नह्ल: आयत ८

... एक क़फ़ीज़; अल-शाफ़ई और अबू सौर कहते थे: वह जानवर की कीमत के लिए ज़िम्मेदार है, और उसे किराया देना होगा। इब्न अबी लैला ने कहा: वह उसकी कीमत का ज़िम्मेदार है, लेकिन उस पर कोई किराया नहीं है। इसमें एक तीसरा विचार भी है: कि उस पर किराया देय है, और मज़दूरी का एक हिस्सा और जानवर की कीमत का एक हिस्सा(१); उस बोझ के अनुपात में जो बढ़ाया गया; और यह अल-नुमान, याकूब और मुहम्मद का कथन है। मलिक के साथी इब्न अल-कासिम ने कहा(२): मलिक के कथन के अनुसार, उस पर कोई जिम्मेदारी नहीं है यदि अतिरिक्त क़फ़ीज़ जानवर पर भारी(३) न पड़े, और यह ज्ञात हो कि वैसी स्थिति में जानवर नष्ट नहीं होता। जानवर के मालिक को शुरुआती किराए के साथ अतिरिक्त क़फ़ीज़ का किराया मिलेगा; क्योंकि उसका नष्ट होना अधिकता के कारण नहीं था। यह दूरी पार करने के विपरीत है; क्योंकि दूरी पार करना पूरी तरह से गिना जाता है, इसलिए वह ज़िम्मेदार है यदि वह थोड़े या बहुत में नष्ट हो जाए। अनुबंधित भार पर अधिकता में अनुमति और उल्लंघन दोनों शामिल हैं, इसलिए यदि अधिकता ऐसी है जिसमें उसके जैसों में वह नष्ट नहीं होता, तो यह ज्ञात होगा कि उसका विनाश उस हिस्से से हुआ जिसकी अनुमति थी। चौथा: विद्वानों के बीच उस व्यक्ति के बारे में मतभेद था जो एक ज्ञात शुल्क पर एक नामित स्थान तक जानवर किराए पर लेता है, फिर उस स्थान से आगे बढ़कर उल्लंघन करता है, फिर उस स्थान पर वापस आ जाता है जहाँ उसे जाने की अनुमति थी: एक समूह ने कहा: यदि वह उस स्थान से आगे निकल जाता है, तो वह ज़िम्मेदार (ज़ामिन) हो जाता है, और उल्लंघन के लिए उस पर कोई किराया नहीं है; अल-सौरि ने ऐसा ही कहा। अबू हनीफा ने कहा: किराया उसी का है जो नामित किया गया था, और उसका कोई किराया नहीं है जो नामित नहीं था; क्योंकि उसने उल्लंघन किया इसलिए वह ज़िम्मेदार है, और याकूब ने भी यही कहा। अल-शाफ़ई ने कहा: उस पर वह किराया देय है जिसे नामित किया गया था, और उससे आगे की दूरी के लिए 'किराया-ए-मिसल' (उचित किराया) देय है, और यदि वह नष्ट हो गया; तो उसे उसकी कीमत देनी होगी(४)। मदीना के सात न्यायविदों (फुकहा-ए-सबा) ने भी इसी तरह कहा; उन्होंने कहा: यदि वह दूरी तक पहुँच जाता है, फिर...

(१) अल-इशराफ़ में: और उस पर ग्यारह हिस्सों में से एक हिस्सा है। (२) अल-मुदव्वना ४/४८१ में। लेखक ने इसे अल-इशराफ़ के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है। (३) यफ्दह: भारी पड़ना। मुख्तार अल-सिहाह (फ़-द-ह)। (४) अल-इशराफ़ १/२१० - २११। और उससे पहले का हिस्सा वहीं से है।

صفحہ ۲۸۰ سورۃ النحل: آیت ۸

... ایک قفیز؛ تو شافعی اور ابو ثور کہتے تھے: وہ جانور کی قیمت کا ضامن ہے، اور اس پر کرایہ لازم ہے۔ ابن ابی لیلیٰ نے کہا: اس پر اس کی قیمت ہے، اور اس پر کوئی اجرت نہیں۔ اس میں ایک تیسرا قول بھی ہے اور وہ یہ ہے کہ: اس پر کرایہ ہے، اور اجرت کا ایک حصہ اور جانور کی قیمت کا ایک حصہ(۱) ہے؛ اس بوجھ کے بقدر جو زیادہ کیا گیا؛ اور یہ نعمان، یعقوب اور محمد کا قول ہے۔ مالک کے شاگرد ابن القاسم نے کہا(۲): مالک کے قول میں اس پر کوئی ضمان نہیں ہے اگر زائد قفیز جانور پر گراں(۳) نہ گزرے، اور یہ معلوم ہو کہ اس جیسی زیادتی میں جانور ہلاک نہیں ہوتا، اور جانور کے مالک کو پہلے کرائے کے ساتھ زائد قفیز کی اجرت ملے گی؛ کیونکہ اس کا ہلاک ہونا زیادتی کی وجہ سے نہیں تھا۔ اور یہ مسافت سے تجاوز کرنے کے برعکس ہے؛ کیونکہ مسافت سے تجاوز کرنا مکمل طور پر شمار کیا جاتا ہے، چنانچہ اگر وہ تھوڑے یا زیادہ میں ہلاک ہو جائے تو وہ ضامن ہوگا۔ اور طے شدہ بوجھ پر زیادتی میں اذن اور تجاوز دونوں جمع ہیں، چنانچہ جب زیادتی ایسی ہو کہ اس جیسی صورت میں ہلاک نہ ہوتا ہو؛ تو معلوم ہوا کہ اس کی ہلاکت اس چیز سے ہوئی جس میں اسے اذن دیا گیا تھا۔ چوتھا: اہل علم کا اس شخص کے بارے میں اختلاف ہے جو ایک معلوم اجرت پر ایک مقررہ جگہ تک جانور کرائے پر لیتا ہے، پھر اس جگہ سے آگے بڑھ کر زیادتی کرتا ہے، پھر اسی جگہ واپس آ جاتا ہے جہاں تک اسے جانے کی اجازت تھی: ایک گروہ نے کہا: جب وہ اس جگہ سے آگے نکل گیا تو ضامن ہو گیا، اور زیادتی پر اس پر کوئی کرایہ نہیں ہے؛ ثوری نے اسی طرح کہا۔ ابو حنیفہ نے کہا: اجرت اس کی ہے جس کا نام لیا گیا (طے ہوئی)، اور اس کی کوئی اجرت نہیں جس کا نام نہیں لیا گیا؛ کیونکہ اس نے مخالفت کی اس لیے وہ ضامن ہے، اور یہی بات یعقوب نے کہی۔ شافعی نے کہا: اس پر وہ کرایہ لازم ہے

جو طے ہوا، اور اس سے زائد مسافت کا کرایہ مثل لازم ہے، اور اگر وہ ہلاک ہو گیا؛ تو اس پر اس کی قیمت لازم ہوگی(۴)۔ اسی طرح ساتوں فقہاء (فقہائے سبعہ)، جو اہل مدینہ کے مشائخ ہیں، نے کہا؛ انہوں نے کہا: جب وہ مسافت تک پہنچ جائے، پھر...

(۱) الاشراف میں ہے: اور اس پر گیارہ حصوں میں سے ایک حصہ ہے۔ (۲) المدونہ ۴۸۱/۴ میں۔ مصنف نے اسے الاشراف کے واسطے سے ان سے نقل کیا ہے۔ (۳) یفدح: بوجھ ڈالنا، گراں گزرنا۔ مختار الصحاح (فدح)۔ (۴) الاشراف ۲۱۰/۱ - ۲۱۱۔ اور اس سے پہلے والا حصہ وہیں سے ہے۔

Surah An-Nahl: Verse 8 / 281

[If he] added [to the distance]; he must pay the hire for the extra distance if the animal remains safe, and if it perishes, he is liable for its value.

Ahmad, Ishaq, and Abu Thawr said: He is liable for both the hire and compensation. Ibn al-Mundhir said (1): And this is what we maintain.

Ibn al-Qasim said: If the hirer reaches the destination for which he hired the animal, then adds a mile or the like, or several miles or a significant addition, and the animal perishes; its owner is entitled to the initial hire. He has the choice to take the hire for the extra distance, no matter how much it amounts to, or the value of the animal on the day of the transgression.

Ibn al-Mawwaz said: It has been narrated that he is liable even if he adds a single step. Ibn al-Qasim reported from Malik concerning adding a mile or the like: "As for what people deviate to during a stage of the journey, he is not liable" (2).

Ibn Habib narrated from Ibn al-Majishun and Asbagh: If the addition was slight, or if he exceeded the term for which he hired it by a little, then returned it safely to the place where he hired it for and it died there, or it died on the way back to the place for which he hired it; he owes nothing but the hire for the addition, just like returning what was taken as a deposit. But if he added significantly, involving a stay of many days during which the market price of such an animal typically changes; then he is liable, just as if it died while exceeding the term or distance. This is because a slight addition is something known not to have contributed to its death, so its destruction after being returned to the authorized location is inevitably like the destruction of a deposit after being returned. However, if the addition was significant, then that addition contributed to its death (3).

Fifthly: Ibn al-Qasim and Ibn Wahb said: Malik said: Allah Almighty said: {And [He created] the horses, the mules, and the donkeys for you to ride and as adornment} [Quran 16:8]. Thus, He designated them for riding and adornment, and did not designate them for eating; something similar is narrated from Ashhab (4). Therefore, our companions said: It is not permissible to eat the meat of horses, mules, and donkeys; because...

(1) In Al-Ishraf, 1/211. (2) See Al-Nawadir wal-Ziyadat, 7/118. (3) See Al-Nawadir wal-Ziyadat, 7/117. (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi, 3/1132; and Al-Muwatta, 2/497.

सूरह अन-नहल: आयत 8 / 281

[यदि उसने दूरी] बढ़ा दी; तो उसे अतिरिक्त दूरी का किराया देना होगा यदि जानवर सुरक्षित रहता है, और यदि वह मर जाता है, तो वह उसके मूल्य के लिए उत्तरदायी होगा।

अहमद, इशाक और अबू थौर ने कहा: वह किराए और हर्जाने (मुआवजे) दोनों के लिए उत्तरदायी है। इब्न अल-मुंधीर ने कहा (1): और हमारा यही कहना है।

इब्न अल-कासिम ने कहा: यदि किराएदार उस गंतव्य तक पहुँच जाता है जहाँ तक उसने किराए पर लिया था, फिर एक मील या उसके समान, या कई मील या काफी अधिक वृद्धि कर देता है और जानवर मर जाता है; तो उसके मालिक को प्रारंभिक किराया पाने का अधिकार है। उसके पास अतिरिक्त दूरी के लिए किराया लेने का विकल्प है, चाहे वह कितना भी हो, या उल्लंघन के दिन जानवर का मूल्य वसूलने का।

इब्न अल-मव्वाज़ ने कहा: यह वर्णित किया गया है कि वह उत्तरदायी है भले ही वह एक कदम भी बढ़ा दे। इब्न अल-कासिम ने मलिक से एक मील या उसके समान बढ़ने के बारे में रिपोर्ट किया: "जहाँ तक यात्रा के एक पड़ाव के दौरान लोग मुड़ते हैं, वह उत्तरदायी नहीं है" (2)।

इब्न हबीब ने इब्न अल-माजीशुन और असबाघ से वर्णन किया: यदि वृद्धि मामूली थी, या यदि उसने किराए की अवधि को थोड़ा सा पार कर लिया, फिर सुरक्षित रूप से उस स्थान पर लौट आया जहाँ तक उसने किराए पर लिया था और वह वहाँ मर गया, या उस स्थान पर लौटने के रास्ते में मर गया जहाँ उसने इसे किराए पर लिया था; तो उस पर केवल वृद्धि का किराया बकाया है, जैसे अमानत (डिपॉजिट) के रूप में ली गई चीज़ को वापस करना। लेकिन यदि उसने बहुत अधिक वृद्धि की, जिसमें कई दिनों का प्रवास शामिल था जिसके दौरान ऐसी चीज़ का बाजार मूल्य बदल जाता है; तो वह उत्तरदायी है, जैसे कि वह अवधि या दूरी को पार करने के दौरान मर गया हो। ऐसा इसलिए है क्योंकि एक मामूली वृद्धि वह है जिसके बारे में ज्ञात है कि उसने उसकी मृत्यु में योगदान नहीं दिया है, इसलिए अधिकृत स्थान पर लौटाए जाने के बाद उसका विनाश अनिवार्य रूप से वापस की गई अमानत के विनाश के समान है। हालाँकि, यदि वृद्धि महत्वपूर्ण थी, तो उस वृद्धि ने उसकी मृत्यु में योगदान दिया (3)।

पाँचवाँ: इब्न अल-कासिम और इब्न वहब ने कहा: मलिक ने कहा: अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और [उसने पैदा किए] घोड़े, खच्चर और गधे ताकि तुम उन पर सवारी करो और शोभा के रूप में}

[सूरह अन-नहल: 8]। इस प्रकार, उसने उन्हें सवारी और शोभा के लिए निर्धारित किया, और उन्हें खाने के लिए निर्धारित नहीं किया; अशहब (4) से भी ऐसा ही वर्णित है। इसलिए, हमारे साथियों ने कहा: घोड़ों, खच्चरों और गधों का मांस खाना जायज़ नहीं है; क्योंकि...

(1) अल-इशराफ, 1/211 में। (2) देखें अल-नवादिर वल-ज़ियादात, 7/118। (3) देखें अल-नवादिर वल-ज़ियादात, 7/117। (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान, 3/1132; और अल-मुवत्ता, 2/497।

سورہ النحل: آیت 8 / 281

زیادہ کیا؛ تو اگر وہ (جانور) بچ گیا تو اس پر اضافے کا کرایہ ہے، اور اگر ہلاک ہو گیا تو وہ ضامن ہے۔

اور احمد، اسحاق اور ابو ثور نے کہا: اس پر کرایہ اور ضمان (تاوان) دونوں ہیں۔ ابن المنذر نے کہا (1): اور ہم یہی کہتے ہیں۔

اور ابن القاسم نے کہا: جب کرایہ دار اس حد تک پہنچ جائے جہاں تک اس نے کرایہ پر لیا تھا، پھر اس نے ایک میل یا اس جیسی، یا کئی میل یا زیادہ اضافہ کر دیا اور جانور ہلاک ہو گیا؛ تو اس کے مالک کے لیے اس کا پہلا کرایہ ہے؛ اور اسے اختیار ہے کہ وہ زائد مسافت کا کرایہ لے جتنا بھی بنتا ہو، یا تعدی (خلاف ورزی) کے دن جانور کی قیمت لے۔

ابن المواز: اور یہ روایت کی گئی ہے کہ وہ ضامن ہے چاہے اس نے ایک قدم ہی کیوں نہ بڑھایا ہو۔ اور ابن القاسم نے مالک سے میل وغیرہ کے اضافے کے بارے میں نقل کیا: رہا وہ معاملہ جس کی طرف لوگ منزل کے دوران مڑ جاتے ہیں تو وہ ضامن نہیں ہے (2)۔

اور ابن حبیب نے ابن الماجشون اور اصبغ سے نقل کیا: اگر اضافہ معمولی ہو، یا اس مدت سے تھوڑا تجاوز کر جائے جس کے لیے اسے کرایہ پر لیا گیا تھا، پھر وہ اسے صحیح سلامت اس جگہ واپس لے آیا جہاں تک اس نے کرایہ پر لیا تھا اور وہ مر گیا، یا اس جگہ کی طرف واپسی کے راستے میں مر گیا جہاں تک اس نے کرایہ پر لیا تھا؛ تو اس پر صرف اضافے کا کرایہ ہے، جیسے ودیعت (امانت) میں سے لی گئی چیز کی واپسی۔ اور اگر اس نے بہت زیادہ اضافہ کیا جس میں کئی دن لگ گئے جن میں اس کی مارکیٹ قیمت بدل جاتی ہے؛ تو وہ ضامن ہے، جیسے کہ وہ

مدت یا مسافت سے تجاوز کرتے ہوئے مر گیا ہو؛ کیونکہ اگر اضافہ معمولی ہو تو یہ معلوم ہے کہ اس نے اسے مارنے میں مدد نہیں دی، لہٰذا اجازت یافتہ جگہ پر واپسی کے بعد اس کی ہلاکت ودیعت کی واپسی کے بعد ہلاکت کی طرح ہے، اور اگر اضافہ زیادہ ہو؛ تو اس اضافے نے اسے مارنے میں مدد دی (3)۔

پانچویں بات: ابن القاسم اور ابن وہب نے کہا: مالک نے کہا: اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَالْخَيْلَ وَالْبِغَالَ وَالْحَمِيرَ لِتَرْكَبُوهَا وَزِينَةً﴾ پس اللہ نے انہیں سواری اور زینت کے لیے بنایا، اور انہیں کھانے کے لیے نہیں بنایا؛ اور اسی طرح اشہب (4) سے مروی ہے۔ اور اسی لیے ہمارے اصحاب نے کہا: گھوڑوں، خچروں اور گدھوں کا گوشت کھانا جائز نہیں ہے؛ کیونکہ...

(1) الاشراف 211/1 میں۔ (2) دیکھیے النوادیر والزیادات 118/7۔ (3) دیکھیے النوادیر والزیادات 117/7۔ (4) احکام القرآن لابن العربی 1132/3۔ اور الموطأ 497/2۔

282 Surah An-Nahl: Verse 8

Allah the Almighty, when He specified riding and adornment, indicated that everything else is different from it. Regarding the cattle (Al-An'am), He said: "and of them you eat" along with the warmth and benefits Allah bestowed through them, thus permitting us to eat them through the prescribed slaughter.

Based on this verse, Ibn Abbas and Al-Hakam ibn Utaybah argued. Al-Hakam said: "Horse meat is forbidden in the Book of Allah," and he read this verse and the one before it and said: "This is for eating, and this is for riding"(1).

Ibn Abbas was asked about horse meat and he disliked it. He recited this verse and said: "This is for riding," and read the verse before it: "And the cattle, He created them for you; in them is warmth and benefits," then he said: "These are for eating"(2). Malik, Abu Hanifa and their companions, Al-Awza'i, Mujahid, Abu Ubaid, and others held this view(3). They argued based on what was narrated by Abu Dawood, An-Nasa'i, Ad-Daraqutni, and others from Salih ibn Yahya ibn Al-Miqdam ibn Ma'dikarib, from his father, from his grandfather, from Khalid ibn al-Walid: That the Messenger of Allah ﷺ forbade on the day of Khaybar the eating of the meat of horses, mules, and donkeys, and every fanged predator or taloned bird. This is the wording of Ad-Daraqutni(4). And from An-Nasa'i(5) also from Khalid ibn al-Walid that he heard the Prophet ﷺ say: "It is not permissible to eat the meat of horses, mules, and donkeys."

The majority of jurists and hadith scholars said: they are permissible. This was narrated from Abu Hanifa. A group strayed and said they are prohibited; among them is Al-Hakam as we mentioned, and it was narrated from Abu Hanifa. Al-Ruyani mentioned the three narrations from him in 'Bahr al-Madhhab' according to the Shafi'i school.

I say: The correct view indicated by reasoning and reports is the permissibility of eating horse meat, and that the verse...

---

(1) Narrated by Al-Tabari 14/174. (2) Narrated by Al-Tabari 14/173 and 174. (3) See Al-Tamhid 10/127. (4) Sunan Ad-Daraqutni (4769) and (4770), Abu Dawood (3790), An-Nasa'i in Al-Mujtaba 7/202, and in Al-Kubra (4825), and Ibn Majah (3198). It is in Musnad Ahmad (16817). Its chain of narration is weak. (5) In Al-Mujtaba 7/202, and in Al-Kubra (4824).

282 सूरा अन-नहल: आयत 8

अल्लाह सर्वशक्तिमान ने, जब सवारी और सजावट का उल्लेख किया, तो यह संकेत दिया कि इसके अलावा सब कुछ उससे अलग है। और उसने चौपायों (अल-अनाम) के बारे में कहा: "और उनमें से तुम खाते हो" साथ ही उन गर्माहट और लाभों के साथ जो अल्लाह ने उनके माध्यम से प्रदान किए हैं, इस प्रकार हमें निर्धारित ज़बीहा के माध्यम से उन्हें खाने की अनुमति दी।

इसी आयत के आधार पर इब्न अब्बास और अल-हकम इब्न उतैबा ने तर्क दिया। अल-हकम ने कहा: "अल्लाह की किताब में घोड़ों का मांस हराम है," और उन्होंने इस आयत और इससे पहले वाली आयत को पढ़ा और कहा: "यह खाने के लिए है, और यह सवारी के लिए है"(1)।

इब्न अब्बास से घोड़े के मांस के बारे में पूछा गया तो उन्होंने इसे नापसंद किया, और इस आयत को पढ़ा और कहा: "यह सवारी के लिए है," और इससे पहले वाली आयत पढ़ी: "और चौपायों को उसने तुम्हारे लिए पैदा किया; उनमें तुम्हारे लिए गर्माहट और लाभ हैं," फिर उन्होंने कहा: "ये खाने के लिए हैं"(2)। इमाम मलिक, अबू हनीफा और उनके साथियों, अल-औज़ाई, मुजाहिद, अबू उबैद और अन्य ने यही विचार रखा(3)। उन्होंने अबू दाऊद, अन-नसाई, अद-दाराकुतनी और अन्य द्वारा सालेह इब्न याह्या इब्न अल-मिकदाम इब्न मादकरीब से, उनके पिता से, उनके दादा से, खालिद इब्न अल-वलीद से वर्णित किया गया है: कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने खैबर के दिन घोड़ों, खच्चरों और गधों का मांस खाने से मना किया था, और हर कुचली वाले दरिंदे या पंजों वाले पक्षी को भी। यह अद-दाराकुतनी के शब्द हैं(4)। और अन-नसाई(5) के यहाँ भी खालिद इब्न अल-वलीद से है कि उन्होंने नबी ﷺ को कहते सुना: "घोड़ों, खच्चरों और गधों का मांस खाना जायज़ नहीं है।"

अधिकांश न्यायविदों और हदीस विद्वानों ने कहा: वे जायज़ हैं। और यह अबू हनीफा से भी वर्णित है। एक समूह अलग राय रखता था और उसने इसे हराम कहा; उनमें अल-हकम भी शामिल थे जैसा कि हमने उल्लेख किया है, और यह अबू हनीफा से भी वर्णित है। अल-रुयानी ने शाफी स्कूल के अनुसार 'बहर अल-मज़हब' में उनके तीन विवरणों का उल्लेख किया है।

मैंने कहा: तर्क और रिपोर्टों द्वारा इंगित सही दृष्टिकोण घोड़ों का मांस खाने की अनुमति है, और यह कि आयत...

(1) अल-तबरी 14/174 द्वारा उद्धृत। (2) अल-तबरी 14/173 और 174 द्वारा उद्धृत। (3) देखें अल-तमहीद 10/127। (4) सुनन अद-दाराकुतनी (4769) और (4770), अबू दाऊद (3790), अन-नसाई अल-मुज्तबा 7/202 में, और अल-कुबरा (4825) में, और इब्न माजाह (3198)। यह मुसनद अहमद (16817) में है। इसकी रिवायत की चेन कमज़ोर है। (5) अल-मुज्तबा 7/202 में, और अल-कुबरा (4824) में।

282 سورة النحل: آیت 8

اللہ تعالیٰ نے جب سواری اور زینت کا ذکر کیا تو اس سے معلوم ہوا کہ اس کے علاوہ باقی چیزیں اس کے خلاف ہیں۔ اور اللہ نے مویشیوں (الانعام) کے بارے میں فرمایا: ﴿وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ﴾ (اور ان میں سے تم کھاتے ہو) اس گرمی اور فوائد کے ساتھ جو اللہ نے ان کے ذریعے عطا کیے، تو ہمارے لیے مشروع ذبیحہ کے ذریعے انہیں کھانا مباح قرار دیا۔

اور اسی آیت سے ابن عباس اور الحکم بن عتیبہ نے استدلال کیا۔ الحکم نے کہا: "گھوڑوں کا گوشت اللہ کی کتاب میں حرام ہے،" اور انہوں نے یہ آیت اور اس سے پہلی آیت پڑھی اور کہا: "یہ کھانے کے لیے ہے، اور یہ سواری کے لیے ہے"(1)۔

ابن عباس سے گھوڑوں کے گوشت کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے اسے ناپسند کیا، اور اس آیت کی تلاوت کی اور کہا: "یہ سواری کے لیے ہے،" اور اس سے پہلی آیت پڑھی: ﴿وَالْأَنْعَامَ خَلَقَهَا لَكُمْ فِيهَا دِفْءٌ وَمَنَافِعُ﴾ (اور مویشی، اس نے انہیں تمہارے لیے پیدا کیا؛ ان میں تمہارے لیے گرمی اور فائدے ہیں) پھر کہا: "یہ کھانے کے لیے ہیں"(2)۔ امام مالک، امام ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب، اوزاعی، مجاہد، ابو عبید اور دیگر کا یہی قول ہے(3)۔ انہوں نے ابو داؤد، نسائی، دارقطنی وغیرہ کی صالح بن یحییٰ بن المقدام بن معدیکرب، ان کے والد، ان کے دادا، خالد بن ولید سے روایت کردہ حدیث سے استدلال کیا کہ: رسول اللہ ﷺ نے خیبر کے دن گھوڑوں، خچروں اور گدھوں کا گوشت کھانے سے، اور ہر کچلی والے درندے اور چنگال والے پرندے سے منع فرمایا۔ یہ دارقطنی کے الفاظ ہیں(4)۔ اور نسائی(5) کے پاس بھی خالد بن ولید سے روایت ہے کہ انہوں نے نبی کریم ﷺ کو فرماتے سنا: "گھوڑوں، خچروں اور گدھوں کا گوشت کھانا حلال نہیں ہے۔"

جمہور فقہاء اور محدثین نے کہا ہے: یہ مباح ہیں۔ اور یہ امام ابو حنیفہ سے بھی مروی ہے۔ ایک گروہ نے اس سے ہٹ کر اسے حرام قرار دیا؛ ان میں الحکم بھی شامل ہیں جیسا کہ ہم نے ذکر کیا، اور یہ امام ابو حنیفہ سے بھی مروی ہے۔ الرویانی نے شافعی مذہب کے مطابق اپنی کتاب 'بحر المذہب' میں ان سے تین روایات نقل کی ہیں۔

میں نے کہا: صحیح بات جس پر غور و فکر اور احادیث دلالت کرتی ہیں وہ گھوڑے کے گوشت کے کھانے کا جواز ہے، اور یہ کہ آیت...

---

(1) اسے طبری نے 14/ 174 میں نکالا ہے۔ (2) اسے طبری نے 14/ 173 اور 174 میں نکالا ہے۔ (3) دیکھئے التمہید 10/ 127۔ (4) سنن دارقطنی (4769) اور (4770)، ابو داؤد (3790)، نسائی 'المجتبی' 7/ 202، اور 'الکبری' (4825) میں، اور ابن ماجہ (3198)۔ یہ مسند احمد (16817) میں بھی ہے۔ اور اس کی اسناد ضعیف ہے۔ (5) المجتبی 7/ 202، اور الکبری (4824) میں۔

283 Surah An-Nahl: Verse 8

The Hadith provides no binding argument in them. As for the verse, there is no evidence in it for the prohibition of horses; for if it indicated that, it would have indicated the prohibition of the meat of [domestic] donkeys, and the Surah is Meccan, and what need was there to renew the prohibition of donkey meat in the year of Khaybar? It has been established in the reports that horse meat is permissible, as will follow. Also, when Allah Almighty mentioned livestock (An'am), He mentioned the majority of their benefits and the most important things in them, which are carrying burdens and eating, and He did not explicitly mention riding or plowing with them or anything else, though they are ridden and used for plowing. Allah Almighty said: "It is Allah Who made for you the livestock that you may ride some of them and some of them you eat" [Ghafir: 79]. Regarding horses, He said: "that you may ride them and as adornment," thus mentioning also their most common benefits and intended purposes. He did not mention carrying burdens on them, though they do carry them as is observed; therefore, He did not mention eating them. His Prophet, peace and blessings be upon him, to whom was entrusted the clarification of what was revealed to him, clarified it as follows(1). It does not follow from their being created for riding and adornment that they cannot be eaten. For this cow was made to speak by its Creator Who made everything speak, and it said: "I was only created for plowing"(2). Therefore, it would follow from the reasoning that horses are not eaten because they were created for riding, that cows should not be eaten because they were created for plowing, yet Muslims have reached a consensus on the permissibility of eating them. Likewise, horses are permissible according to the established Sunnah regarding them. Muslim narrated from the Hadith of Jabir who said: "On the day of Khaybar, the Messenger of Allah (ﷺ) forbade the meat of domestic donkeys and permitted the meat of horses"(3). An-Nasa'i said(4) from Jabir: "On the day of Khaybar, the Messenger of Allah (ﷺ) fed us horse meat and forbade us from donkey meat." In another narration(5) from Jabir: "We used to eat horse meat during the time of the Messenger of Allah (ﷺ)."

If it is said: The narration from Jabir that they ate it at Khaybar is a report of a specific situation and an individual case...

(1) In the commentary of verse 44 of this Surah. (2) See p. 277 of this volume. (3) Sahih Muslim (1941). Also narrated by Ahmad (14890) and Al-Bukhari (4219). (4) In Al-Mujtaba 7/201, and in Al-Kubra (4821) and (4822). (5) In Al-Mujtaba 7/201, and in Al-Kubra (4823).

283 सूरह अन-नहल: आयत 8

और हदीस में उनमें कोई अनिवार्य दलील नहीं है। जहाँ तक आयत की बात है, तो इसमें घोड़ों की हरामियत (निषेध) पर कोई दलील नहीं है; क्योंकि अगर यह उस पर संकेत करती, तो यह गधों के मांस की हरामियत पर भी संकेत करती, और यह सूरह मक्की है, और खैबर के साल गधों के मांस की हरामियत को नवीनीकृत करने की क्या आवश्यकता थी? और रिपोर्टों में घोड़ों की हलालियत (अनुमति) सिद्ध हो चुकी है, जैसा कि आगे आएगा। साथ ही, जब अल्लाह तआला ने मवेशियों (अनआम) का ज़िक्र किया, तो उनके अधिकांश लाभों और उनमें सबसे महत्वपूर्ण चीज़ों का ज़िक्र किया, जो कि बोझ ढोना और खाना है, और सवारी करने या उनके साथ हल चलाने या किसी अन्य चीज़ का स्पष्ट रूप से ज़िक्र नहीं किया, जबकि उन पर सवारी की जाती है और हल चलाया जाता है; अल्लाह तआला ने फरमाया: "अल्लाह ही है जिसने तुम्हारे लिए मवेशी बनाए ताकि तुम उनमें से कुछ पर सवारी करो और उनमें से कुछ को तुम खाते हो" [ग़ाफ़िर: 79]। और घोड़ों के बारे में फ़रमाया: "ताकि तुम उन पर सवारी करो और शोभा के लिए," तो उनके भी अधिकांश लाभों और उनसे जो उद्देश्य है, उसका ज़िक्र किया, और उन पर बोझ ढोने का ज़िक्र नहीं किया, जबकि वे ढोते हैं जैसा कि देखा जाता है, इसीलिए खाने का ज़िक्र नहीं किया। और उनके नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने इसे स्पष्ट कर दिया है, जिन्हें उन पर जो अवतरित हुआ उसे स्पष्ट करने का कार्य सौंपा गया था, जैसा कि आगे आएगा(1)। और उनके सवारी और शोभा के लिए बनाए जाने से यह आवश्यक नहीं हो जाता कि उन्हें खाया न जाए। क्योंकि इस गाय को उसके निर्माता ने बुलवाया जिसने हर चीज़ को बुलवाया, तो उसने कहा: "मुझे केवल हल चलाने के लिए बनाया गया है"(2)। तो जो लोग तर्क देते हैं कि घोड़ों को नहीं खाया जाता क्योंकि वे सवारी के लिए बनाए गए हैं, उनके तर्क के अनुसार गायों को भी नहीं खाया जाना चाहिए क्योंकि वे हल चलाने के लिए बनाई गई हैं, जबकि मुसलमानों का उनके खाने की अनुमति पर आम सहमति (इज्मा) है। इसी तरह, घोड़ों के बारे में भी सुन्नत साबित है; मुस्लिम ने जाबिर की हदीस से रिवायत किया है कि उन्होंने कहा: "अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने खैबर के दिन पालतू गधों के मांस से मना किया और घोड़ों के मांस की अनुमति दी"(3)। और अन-नसाई ने कहा(4) जाबिर से: "अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने हमें खैबर के दिन घोड़ों का मांस खिलाया और हमें गधों के मांस से मना किया।" और एक रिवायत(5) में जाबिर से है, उन्होंने कहा: "हम अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के ज़माने में घोड़ों का मांस खाते थे।"

अगर यह कहा जाए: जाबिर से रिवायत कि उन्होंने उन्हें खैबर में खाया, एक विशेष स्थिति का वृत्तांत और एक विशिष्ट घटना है...

(1) इस सूरह की आयत 44 की व्याख्या में। (2) इस भाग के पृष्ठ 277 पर पहले आ चुका है। (3) सहीह मुस्लिम (1941)। इसे अहमद (14890) और बुखारी (4219) ने भी उद्धृत किया है। (4) अल-मुजतबा 7/201 में, और अल-कुबरा (4821) और (4822) में। (5) अल-मुजतबा 7/201 में, और अल-कुबरा (4823) में।

۲۸۳ سورة النحل: آیت ۸

اور حدیث میں ان دونوں میں کوئی لازمی حجت نہیں ہے۔ جہاں تک آیت کا تعلق ہے، تو اس میں گھوڑوں کی تحریم پر کوئی دلیل نہیں ہے؛ کیونکہ اگر یہ اس پر دلالت کرتی تو یہ گدھوں کے گوشت کی تحریم پر بھی دلالت کرتی، اور یہ سورہ مکی ہے، اور خیبر کے سال گدھوں کے گوشت کی تحریم کی تجدید کی کیا ضرورت تھی؟ حالانکہ اخبار میں گھوڑوں کی حلالیت ثابت ہو چکی ہے جیسا کہ آگے آئے گا۔ نیز جب اللہ تعالیٰ نے چوپایوں (انعام) کا ذکر کیا تو ان کے اکثر منافع اور ان میں سب سے اہم چیز کا ذکر کیا، اور وہ بوجھ اٹھانا اور کھانا ہے، اور ان پر سواری کرنے یا ہل چلانے یا کسی اور چیز کا صراحت کے ساتھ ذکر نہیں کیا، حالانکہ ان پر سواری کی جاتی ہے اور ہل چلایا جاتا ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "اللہ ہی ہے جس نے تمہارے لیے چوپائے بنائے تاکہ تم ان میں سے بعض پر سواری کرو اور بعض کو تم کھاتے ہو" [غافر: ۷۹]۔ اور گھوڑوں کے بارے میں فرمایا: "تاکہ تم ان پر سواری کرو اور زینت کے لیے"، تو ان کے بھی اکثر منافع اور جو ان سے مقصود ہے اس کا ذکر کیا، اور ان پر بوجھ لادنے کا ذکر نہیں کیا، حالانکہ وہ بوجھ اٹھاتے ہیں جیسا کہ مشاہدہ کیا جاتا ہے، اسی لیے کھانے کا ذکر نہیں کیا۔ اور اس کے نبی صلی اللہ علیہ وسلم نے اسے واضح کر دیا ہے جن کے ذمے ان پر نازل شدہ چیز کا بیان کرنا ہے جیسا کہ آگے آئے گا(۱)۔ اور ان کے سواری اور زینت کے لیے پیدا کیے جانے سے یہ لازم نہیں آتا کہ انہیں کھایا نہ جائے۔ کیونکہ اس گائے کو اس کے خالق نے بلوایا جس نے ہر چیز کو بلوایا، تو اس نے کہا: "میں تو صرف ہل چلانے کے لیے پیدا کی گئی ہوں"(۲)۔ پس جو لوگ یہ علت بیان کرتے ہیں کہ گھوڑے اس لیے نہیں کھائے جاتے کیونکہ وہ سواری کے لیے پیدا کیے گئے ہیں، ان کے لیے لازم ہے کہ گائے بھی نہ کھائی جائے کیونکہ وہ ہل چلانے کے لیے پیدا کی

گئی ہے، جبکہ مسلمانوں کا اس کے کھانے کے جواز پر اتفاق ہے، اسی طرح گھوڑے بھی ان کے بارے میں ثابت شدہ سنت کی بنا پر حلال ہیں۔ مسلم نے حضرت جابر کی حدیث سے روایت کیا، انہوں نے کہا: "رسول اللہ ﷺ نے خیبر کے دن گھریلو گدھوں کے گوشت سے منع فرمایا اور گھوڑوں کے گوشت کی اجازت دی"(۳)۔ اور نسائی نے کہا(۴): حضرت جابر سے روایت ہے: "ہمیں رسول اللہ ﷺ نے خیبر کے دن گھوڑوں کا گوشت کھلایا اور ہمیں گدھوں کے گوشت سے منع فرمایا۔" اور ایک روایت(۵) میں حضرت جابر سے مروی ہے، انہوں نے کہا: "ہم رسول اللہ ﷺ کے عہد مبارک میں گھوڑوں کا گوشت کھایا کرتے تھے۔"

اگر یہ کہا جائے: حضرت جابر سے روایت کہ انہوں نے انہیں خیبر میں کھایا، ایک خاص صورتحال کی حکایت اور ایک انفرادی واقعہ ہے...

(۱) اس سورہ کی آیت ۴۴ کی تفسیر میں۔ (۲) اس جلد کے صفحہ ۲۷۷ پر گزر چکا ہے۔ (۳) صحیح مسلم (۱۹۴۱)۔ اسے احمد (۱۴۸۹۰) اور بخاری (۴۲۱۹) نے بھی روایت کیا ہے۔ (۴) المجتبیٰ ۷/۲۰۱ میں، اور الکبریٰ (۴۸۲۱) اور (۴۸۲۲) میں۔ (۵) المجتبیٰ ۷/۲۰۱ میں، اور الکبریٰ (۴۸۲۳) میں۔

...it is possible that they slaughtered out of necessity, and situational cases are not to be used as general evidence (1). We say: The narration from Jabir and his report that they used to eat horse meat during the time of the Messenger of Allah (peace be upon him) removes that possibility. Even if we concede it, we have the hadith of Asma who said: "We slaughtered a horse during the time of the Messenger of Allah (peace be upon him) while we were in Madinah, and we ate it"; reported by Muslim (2). Every interpretation without preponderance in opposition to the text is merely a claim, not to be paid attention to or relied upon. Al-Daraqutni (3) narrated a good addition that removes all interpretation in the hadith of Asma. Asma said: "We had a horse during the time of the Messenger of Allah (peace be upon him) that was about to die, so we slaughtered it and ate it." So, slaughtering it was only out of fear of its death, not for any other reason. And with Allah is success. If it is said: It is an animal with hooves; so it should not be eaten like the donkey? We say: This is an analogy based on similarity, and the masters of principles (usul) have differed in saying it. Even if we concede it, it is contradicted by the pig; for it has a cloven hoof, yet it differs from other cloven-hoofed animals. Furthermore, an analogy that contradicts the text is of corrupt status and is not to be considered. Al-Tabari (4) said: "Their consensus on the permissibility of riding what is mentioned for eating is evidence for the permissibility of eating what is mentioned for riding." Sixth: As for mules, they are joined with donkeys. If we say that horses are not eaten, then they are born from two sources that are not eaten. And if we say that horses are eaten, then they are born from one that is eaten and one that is not, so prohibition prevails based on what is necessary in the principles (5). Similarly, the slaughter of a newborn between two parents, one of whom is from the people of ritual slaughter and the other is not; it is not considered ritual slaughter, nor...

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1132. (2) In his Sahih (1942). It was also recorded by Ahmad (26919) and al-Bukhari (5510). (3) In his Sunan (4784). (4) In his Tafsir 14/176. (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1133.

...यह संभव है कि उन्होंने आवश्यकता के कारण वध किया हो, और परिस्थितियों के मामलों को सामान्य प्रमाण के रूप में इस्तेमाल नहीं किया जाना चाहिए (1)। हम कहते हैं: जाबिर से रिवायत और उनकी यह रिपोर्ट कि वे अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के समय में घोड़े का मांस खाते थे, उस संभावना को दूर करती है। और अगर हम इसे मान भी लें, तो हमारे पास अस्मा की हदीस है जिन्होंने कहा: "हमने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के समय में एक घोडा ज़िबह किया जबकि हम मदीना में थे, और हमने उसे खाया"; मुस्लिम द्वारा रिपोर्ट किया गया (2)। पाठ (नस्स) के विरोध में बिना किसी अधिमान (तरजीह) के प्रत्येक व्याख्या केवल एक दावा है, जिस पर ध्यान नहीं दिया जाना चाहिए और न ही उस पर भरोसा किया जाना चाहिए। अल-दाराकुतनी (3) ने अस्मा की हदीस में एक अच्छा इज़ाफ़ा रिवायत किया है जो सभी व्याख्याओं को हटा देता है। अस्मा ने कहा: "अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के समय में हमारे पास एक घोड़ा था जो मरने ही वाला था, इसलिए हमने उसे ज़िबह कर दिया और खा लिया।" इसलिए, उसका ज़िबह करना केवल उसकी मृत्यु के डर से था, किसी अन्य कारण से नहीं। और अल्लाह ही सफलता देने वाला है। यदि कहा जाए: वह खुरों वाला जानवर है; इसलिए उसे गधे की तरह नहीं खाना चाहिए? हम कहते हैं: यह समानता पर आधारित कयास (तुलना) है, और उसूल (सिद्धांतों) के जानकारों ने इसे कहने में मतभेद किया है। और अगर हम इसे मान भी लें, तो यह सूअर द्वारा खंडित होता है; क्योंकि उसके पास फटे हुए खुर होते हैं, फिर भी वह अन्य फटे खुर वाले जानवरों से भिन्न है। इसके अलावा, यदि कयास पाठ (नस्स) के विरोध में है, तो वह अमान्य (फासिद) है और उस पर ध्यान नहीं दिया जाएगा। अल-तबरी (4) ने कहा: "खाने के लिए उल्लेखित जानवरों पर सवारी करने की अनुमति पर उनकी सहमति, सवारी के लिए उल्लेखित जानवरों को खाने की अनुमति का प्रमाण है।" छठा: जहां तक खच्चरों का सवाल है, उन्हें गधों के साथ जोड़ा जाता है। यदि हम कहें कि घोड़े नहीं खाए जाते हैं, तो वे दो ऐसे स्रोतों से पैदा हुए हैं जो नहीं खाए जाते हैं। और यदि हम कहें कि घोड़े खाए जाते हैं, तो वे एक खाने योग्य और एक गैर-खाने योग्य से पैदा हुए हैं, इसलिए सिद्धांतों (उसूल) में जो आवश्यक है उसके आधार पर निषेध (तहरीम) प्रबल होता है (5)। इसी तरह, दो माता-पिता के बीच पैदा हुए बच्चे का वध, जिनमें से एक हलाल तरीके से वध करने वालों में से है और दूसरा नहीं है; उसे हलाल वध नहीं माना जाएगा, और न ही...

(1) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी 3/1132 द्वारा। (2) उनके सहीह (1942) में। इसे अहमद (26919) और अल-बुखारी (5510) ने भी दर्ज किया है। (3) उनके सुनन (4784) में। (4) उनके तफ़्सीर 14/176 में। (5) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी 3/1133 द्वारा।

...پس یہ احتمال ہے کہ انہوں نے ضرورت کی بنا پر ذبح کیا ہو، اور حالات کے معاملات سے استدلال نہیں کیا جاتا (1)۔ ہم کہتے ہیں: جابر سے روایت اور ان کی یہ خبر کہ وہ رسول اللہ ﷺ کے عہد میں گھوڑوں کا گوشت کھاتے تھے، اس احتمال کو ختم کر دیتی ہے۔ اور اگر ہم اسے تسلیم کر بھی لیں، تو ہمارے پاس اسماء کی حدیث ہے، انہوں نے کہا: "ہم نے رسول اللہ ﷺ کے عہد میں ایک گھوڑا ذبح کیا جب کہ ہم مدینہ میں تھے، پھر ہم نے اسے کھایا"؛ اسے مسلم نے روایت کیا ہے (2)۔ اور نص کے مقابلے میں بغیر کسی ترجیح کے ہر تاویل محض ایک دعویٰ ہے، جس کی طرف توجہ نہیں دی جائے گی اور نہ ہی اس پر تکیہ کیا جائے گا۔ دارقطنی (3) نے اسماء کی حدیث میں ایک اچھا اضافہ روایت کیا ہے جو ہر تاویل کو دور کر دیتا ہے، اسماء نے کہا: "رسول اللہ ﷺ کے عہد میں ہمارا ایک گھوڑا تھا جو مرنے کے قریب تھا، چنانچہ ہم نے اسے ذبح کر دیا اور اسے کھا لیا"۔ پس اس کا ذبح کرنا صرف اس کے مر جانے کے ڈر سے تھا، نہ کہ کسی اور وجہ سے۔ اور اللہ ہی توفیق دینے والا ہے۔ پس اگر کہا جائے: وہ کھروں والے جانوروں میں سے ہے، پس اسے گدھے کی طرح نہیں کھایا جائے گا؟ ہم کہتے ہیں: یہ قیاسِ شبہ ہے، اور اہل اصول نے اس کے قول میں اختلاف کیا ہے، اور اگر ہم اسے تسلیم کر لیں تو یہ خنزیر سے ٹوٹ جاتا ہے، کیونکہ وہ کھر والا ہے حالانکہ وہ کھروں والوں سے الگ ہے، اور اس بنیاد پر کہ قیاس جب نص کے مقابلے میں ہو تو وہ فاسد الوضع ہے، اس کی طرف کوئی التفات نہیں۔ طبری (4) نے کہا: "اور کھانے کے لیے ذکر کردہ چیزوں پر سواری کرنے کے جواز پر ان کا اجماع، سواری کے لیے ذکر کردہ چیزوں کے کھانے کے جواز پر دلیل ہے"۔ چھٹا مسئلہ: رہے خچر، تو انہیں گدھوں کے ساتھ لاحق کیا جاتا ہے۔ اگر ہم کہیں کہ گھوڑے نہیں کھائے جاتے، تو وہ ایسے دو ذرائع سے

پیدا ہوئے ہیں جو نہیں کھائے جاتے۔ اور اگر ہم کہیں کہ گھوڑے کھائے جاتے ہیں، تو وہ ایک کھائے جانے والے اور ایک نہ کھائے جانے والے سے پیدا ہوئے ہیں، پس اصولوں میں جو لازم ہے اس کی بنا پر تحریم غالب آ گئی (5)۔ اسی طرح دو والدین کے درمیان پیدا ہونے والے کا ذبح کرنا جن میں سے ایک اہل ذکاۃ (ذبح کرنے کے اہل) میں سے ہو اور دوسرا نہ ہو، تو وہ ذکاۃ نہیں ہوگی، اور نہ ہی...

(1) احکام القرآن لابن العربی 3/ 1132۔ (2) اپنی صحیح (1942) میں۔ اور اسے احمد (26919) اور بخاری (5510) نے بھی نکالا ہے۔ (3) اپنی سنن (4784) میں۔ (4) اپنی تفسیر 14/ 176 میں۔ (5) احکام القرآن لابن العربی 3/ 1133۔

...by which the slaughter is permissible. The discussion regarding the prohibition of donkeys has already passed in "Al-An'am"(1), so there is no point in repeating it. The prohibition of eating donkeys was justified by the fact that it manifested its foul essence, as it leaped upon males and engaged in sodomy; thus, it was called "rijs" (impure/filth)(2).

Seventh: In the verse, there is evidence that there is no zakat on horses; because Allah, Glory be to Him, bestowed a favor upon us by what He permitted for us from them, and honored us through their benefits. It is not permissible for a burden (tax/ zakat) to be imposed on them except by evidence. Malik narrated, from Abdullah bin Dinar, from Sulaiman bin Yasar, from(3) Irak bin Malik, from Abu Hurairah that the Messenger of Allah ﷺ said: "There is no charity (zakat) due from a Muslim on his slave or his horse."(4).

Abu Dawood narrated, from Abu Hurairah, from the Messenger of Allah ﷺ who said: "There is no zakat on horses and slaves, except for Zakat al-Fitr on the slave"(5); this was the view of Malik, Al-Shafi'i, Al-Awza'i, Al-Layth, Abu Yusuf, and Muhammad. Abu Hanifa said: If they are all females or both males and females, then for every horse one dinar is due if they are pastured (saimah), and if he wishes, he may value them and give five dirhams for every hundred dirhams(6). He argued with a report from the Prophet ﷺ that he said: "In pastured horses, for every horse..."

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) 9/86 - 87. (2) Nawadir al-Usul, p. 132. (3) In (D) and (Z): "and from". Ibn Abd al-Barr said in Al-Tamheed 17/123: This is how this hadith is in Al-Muwatta among the group of narrators... and Yahya bin Yahya made a mistake in this hadith, just as he made a mistake in the hadith before it, and he inserted a "waw" (and) between Sulaiman and Irak bin Malik, making the hadith for Abdullah bin Dinar and Irak, which is an unmistakable error. These two instances are among what was counted against him as his errors in Al-Muwatta. The hadith is preserved in all Muwattas and others as: from Sulaiman bin Yasar, from Irak bin Malik, and they are two equivalent successors (Tabi'in), and Irak is older than Sulaiman, while Sulaiman was considered more learned by them, and both are trustworthy, great scholars. (4) Muwatta Malik 1/277. It was also recorded by Ahmad (7295), Al-Bukhari (1463), and Muslim (982). (5) Sunan Abi Dawood (1594), and in its chain: Ubaidullah, from a man, from Makhul. Ibn Abd al-Barr said in Al-Tamheed 17/136: This addition appeared in this hadith as you see,

and we do not know who the man is who narrated it from Makhul. We only knew this addition through Ja'far bin Rabi'ah from Irak bin Malik; that is if it is authentic from him too... and no one brought this except Ja'far bin Rabi'ah, however, it has been narrated with defective chains, so some of those who followed the path of the Iraqis argued using this addition. (6) See Al-Tamheed 4/215.

२८५ | सूरा अन-नहल: आयत ८

...जिससे वध (ज़बीहा) वैध हो जाता है। गधों की मनाही (हराम होने) पर चर्चा "अल-अनआम"(१) में हो चुकी है, इसलिए इसे दोहराने का कोई मतलब नहीं है। गधे का मांस खाने की मनाही का कारण यह बताया गया है कि उसने अपने घृणित स्वभाव को प्रकट किया, क्योंकि वह नर पर चढ़ता था और अप्राकृतिक कृत्य करता था; इसलिए इसे "रिज्स" (अशुद्ध) कहा गया(२)।

सातवीं बात: इस आयत में इस बात का प्रमाण है कि घोड़ों पर कोई ज़कात नहीं है; क्योंकि अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने उन चीजों के माध्यम से हम पर उपकार किया है जिन्हें उसने हमारे लिए वैध किया है, और उनके लाभों के माध्यम से हमें सम्मानित किया है। इसलिए किसी प्रमाण के बिना उन पर कोई बोझ (ज़कात) डालना जायज़ नहीं है। मलिक ने अब्दुल्लाह बिन दीनार से, उन्होंने सुलेमान बिन यसार से, उन्होंने (३) इराक बिन मलिक से, उन्होंने अबू हुरैरा से रिवायत की कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "मुसलमान पर उसके गुलाम या उसके घोड़े के लिए कोई सदक़ा (ज़कात) नहीं है"(४)।

अबू दाऊद ने अबू हुरैरा से, उन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ से रिवायत की कि आपने फरमाया: "घोड़ों और गुलामों में कोई ज़कात नहीं है, सिवाय गुलाम पर ज़कात-अल-फ़ित्र के(५); यही बात मलिक, अल-शाफ़ई, अल-औज़ाई, अल-लैथ, अबू यूसुफ़ और मुहम्मद ने कही है। अबू हनीफ़ा ने कहा: यदि वे सभी मादा हों या नर और मादा दोनों हों, तो प्रत्येक घोड़े पर एक दीनार ज़कात है यदि वे चरागाह में चरने वाले (साइमा) हों, और यदि वह चाहे तो उनका मूल्य आंक सकता है और प्रत्येक सौ दिरहम पर पाँच दिरहम दे सकता है(६)। उन्होंने नबी ﷺ के एक कथन से तर्क दिया कि आपने फरमाया: "चरागाह में चरने वाले घोड़ों में, प्रत्येक घोड़े पर..."

WWW.NAFSEISLAM.COM

(१) ८६/९ - ८७। (२) नवादिर अल-उसूल, पृ. १३२। (३) (द) और (ज़) प्रतियों में: "और उनसे"। इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तम्हीद १७/१२३ में कहा: मुवत्ता में रावियों के समूह के पास यह हदीस इसी तरह है... और यह्या बिन यह्या ने इस हदीस में गलती की है, जैसे उन्होंने इससे पहली हदीस में गलती की थी, और उन्होंने सुलेमान और इराक बिन मलिक के बीच "वाव" (और) जोड़ दिया, जिससे हदीस अब्दुल्लाह बिन दीनार और इराक की बन गई, जो एक स्पष्ट गलती है। ये दो स्थान मुवत्ता में उनकी गलतियों में गिने जाते हैं। हदीस सभी मुवत्ता और अन्य ग्रंथों में सुरक्षित है: सुलेमान बिन यसार से,

इराक बिन मलिक से, और वे दोनों समकालीन ताबिई हैं, और इराक सुलेमान से बड़े हैं, जबकि सुलेमान उनके यहाँ अधिक विद्वान थे, और दोनों विश्वसनीय और महान विद्वान हैं। (४) मुवत्ता मलिक १/२७७। इसे अहमद (७२९५), अल-बुखारी (१४६३) और मुस्लिम (९८२) ने भी उद्धृत किया है। (५) सुनन अबी दाऊद (१५९४), और इसके इसनाद में: उबैदुल्लाह, एक व्यक्ति से, मकहूल से। इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तम्हीद १७/१३६ में कहा: यह वृद्धि इस हदीस में आई है जैसा कि आप देख रहे हैं, और हम नहीं जानते कि वह व्यक्ति कौन है जिसने इसे मकहूल से रिवायत किया है। हम इस वृद्धि को केवल जाफ़र बिन रबीआ के माध्यम से इराक बिन मलिक से जानते थे; यदि यह उनसे भी प्रमाणित हो... और इसे जाफ़र बिन रबीआ के अलावा कोई नहीं लाया, हालांकि यह सभी दोषपूर्ण सनदों के साथ रिवायत किया गया है, इसलिए इराकियों के पंथ पर चलने वाले कुछ लोगों ने इस वृद्धि से तर्क दिया है। (६) देखें अल-तम्हीद ४/२१५।

...جس کے ذریعے ذبیحہ حلال ہوتا ہے۔ گدھوں کی حرمت کے بارے میں کلام "الانعام"(١) میں گزر چکا ہے، لہذا اسے دہرانے کا کوئی فائدہ نہیں۔ گدھے کا گوشت کھانے کی حرمت کی وجہ یہ بتائی گئی کہ اس نے اپنی خبیث فطرت ظاہر کی، جہاں وہ نر پر چڑھا اور بدفعلی کی؛ پس اسے "رجس" (گندگی) کہا گیا(٢)۔

ساتویں بات: اس آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ گھوڑوں میں زکوٰۃ نہیں ہے؛ کیونکہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے ہمیں ان چیزوں کے ذریعے جن کو ہمارے لیے حلال کیا ہے، احسان جتایا ہے اور ہمیں ان کے فوائد سے نوازا ہے۔ پس بغیر کسی دلیل کے ان پر کوئی بوجھ (زکوٰۃ) ڈالنا جائز نہیں۔ امام مالک نے عبداللہ بن دینار سے، انہوں نے سلیمان بن یسار سے، انہوں نے (٣) عراک بن مالک سے، انہوں نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کی کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ”مسلمان پر اس کے غلام اور اس کے گھوڑے میں کوئی صدقہ (زکوٰۃ) نہیں ہے“(٤)۔

ابو داؤد نے حضرت ابوہریرہ سے، انہوں نے رسول اللہ ﷺ سے روایت کی کہ آپ ﷺ نے فرمایا: ”گھوڑوں اور غلاموں میں زکوٰۃ نہیں ہے، سوائے غلام میں زکوٰۃ الفطر کے“(٥)؛ اور یہی قول امام مالک، شافعی، اوزاعی، لیث، ابو یوسف اور محمد کا ہے۔ امام ابو حنیفہ نے فرمایا: اگر وہ تمام مادہ ہوں یا نر اور مادہ دونوں ہوں، تو ہر گھوڑے میں ایک دینار ہے بشرطیکہ وہ سائمہ (چرنے والے) ہوں، اور اگر وہ چاہے تو ان کی قیمت لگا لے اور ہر سو درہم پر پانچ درہم نکالے(٦)۔ انہوں نے نبی ﷺ کے ایک اثر سے استدلال کیا کہ آپ ﷺ نے فرمایا: ”چرنے والے گھوڑوں میں ہر گھوڑے پر...“

WWW.NAFSEISLAM.COM

(١) ٨٦/٩ - ٨٧۔ (٢) نوادر الاصول ص ١٣٢۔ (٣) (د) اور (ظ) کے نسخوں میں: "وعن" (اور ان سے) ہے۔ ابن عبد البر نے التمہید ١٢٣/١٧ میں کہا: موطا میں راویوں کی جماعت کے ہاں یہ حدیث اسی طرح ہے... اور یحییٰ بن یحییٰ نے اس حدیث میں غلطی کی ہے، جیسا کہ انہوں نے اس سے پہلی حدیث میں غلطی کی تھی، اور سلیمان اور عراک بن مالک کے درمیان "واؤ" (اور) کا اضافہ کر دیا، جس سے حدیث عبداللہ بن دینار اور عراک کی بنا دی، جو کہ ایک واضح غلطی ہے۔ یہ دو مقامات موطا میں ان کی غلطیوں میں شمار کیے گئے ہیں۔ حدیث تمام موطا اور دیگر کتب میں محفوظ ہے: سلیمان بن یسار سے، عراک بن مالک سے، اور وہ دونوں ہم مرتبہ تابعی ہیں، اور عراک سلیمان سے عمر میں بڑے ہیں جبکہ سلیمان ان کے نزدیک زیادہ فقیہ تھے، اور دونوں ہی ثقہ اور جلیل القدر عالم ہیں۔ (٤) موطا مالک ٢٧٧/١۔ اسے احمد (٧٢٩٥)، بخاری (١٤٦٣) اور مسلم (٩٨٢) نے بھی روایت کیا ہے۔ (٥) سنن ابی داؤد (١٥٩٤) اور اس کی سند میں: عبید اللہ، ایک شخص سے، وہ مکحول سے۔ ابن عبد البر نے التمہید ١٣٦/١٧ میں کہا: یہ اضافہ اس حدیث میں آیا ہے جیسا کہ آپ دیکھ رہے ہیں، اور ہمیں معلوم نہیں کہ وہ شخص کون ہے جس نے اسے مکحول سے روایت کیا، ہم تو اس اضافے کو جعفر بن ربیعہ عن عراک بن مالک کے واسطے سے جانتے تھے؛ یہ اس صورت میں ہے اگر ان سے بھی درست ہو... اور اسے جعفر بن ربیعہ کے علاوہ کوئی نہیں لایا، مگر یہ کہ یہ تمام معلول (کمزور) اسناد کے ساتھ روایت کیا گیا ہے، چنانچہ عراقیوں کے مسلک پر چلنے والے بعض لوگوں نے اس اضافے سے استدلال کیا ہے۔ (٦) دیکھیے التمہید ٢١٥/٤۔

286 Surah An-Nahl: Verse 8

Dinar(1), and by his ﷺ saying: "Horses are of three types..." the Hadith, and in it: "and he did not forget Allah's right upon their necks and their backs"(2). The answer to the first is that it is a Hadith narrated only by Ghawrak Al-Sa'di, on the authority of Ja'far bin Muhammad, from his father, from Jabir. Al-Daraqutni(3) said: Ghawrak alone narrated it from Ja'far, and he is very weak, and those below him are also weak. As for the Hadith; the "right" mentioned in it is to go out on them when there is a general call to arms (Nafir), and it becomes mandatory for them to fight the enemy if that is required of him. Those who have no means of transport are carried on them if they need that, and this is obligatory for him if it becomes mandatory, just as it is mandatory for him to feed them in case of necessity. These are the rights of Allah upon their necks. If it is said: This is the right that is on their backs, and the right that is on their necks remains. It is said: It has been narrated: "He does not forget Allah's right in them." There is no difference between saying: "Allah's right in them" or: "in their necks and their backs," because the meaning returns to one thing; for the right relates to them as a whole. A group of scholars said: The "right" here is good ownership, taking care of their satiation, being kind to them, and riding them without causing them hardship, as stated in the Hadith: "Do not take their backs as chairs"(4). He specifically mentioned "necks" because necks and throats are often used metaphorically in places of mandatory rights and obligatory duties; including Allah's saying: {Then [the penalty is] freeing a believing slave [lit: neck]} [An-Nisa: 92]. They frequently used that and its metaphor, until they placed it in...

(1) Narrated by Al-Daraqutni (2019), Al-Tabarani in Al-Awsat (7661), and Al-Bayhaqi 4/119 from the Hadith of Jabir bin Abdullah (may Allah be pleased with them). Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 3/69: Narrated by Al-Tabarani in Al-Awsat, and it contains Al-Layth bin Hammad and Ghawrak, and both are weak. (2) Part of a Hadith narrated by Ahmad (7563), Al-Bukhari (2371), and Muslim (987) from Abu Huraira (may Allah be pleased with him). (3) In his Sunan after (2019). (4) Narrated by Ahmad (15629) from the Hadith of Mu'adh bin Anas al-Juhani with the wording: "Do not take them as chairs for your conversations...".

286 सूरह अन-नह्ल: आयत 8

दीनार (1), और उनके ﷺ के कहने से: "घोड़े तीन प्रकार के होते हैं..." हदीस, और इसमें: "और वह उनकी गर्दन और उनकी पीठ पर अल्लाह के हक को नहीं भूला" (2)। पहले का उत्तर यह है कि यह एक हदीस है जिसे केवल ग़ौराक अल-सादी ने जाफ़र बिन मुहम्मद के अधिकार पर, उनके पिता से, जाबिर से सुनाया है। अल-दाराकुतनी (3) ने कहा: ग़ौराक ने इसे जाफ़र से अकेले सुनाया है, और वह बहुत कमज़ोर है, और उसके नीचे वाले भी कमज़ोर हैं। जहाँ तक हदीस की बात है; इसमें उल्लिखित "हक" यह है कि जब सामान्य ललकार (नफ़ीर) हो तो उन पर सवार होकर निकलना, और दुश्मन से लड़ने के लिए उन पर जाना अनिवार्य हो जाता है यदि वह उस पर अनिवार्य हो। जिनके पास सवारी का कोई साधन नहीं है, उन्हें ज़रूरत पड़ने पर उन पर ले जाया जाता है, और यह उस पर वाजिब है यदि वह अनिवार्य हो जाए, ठीक उसी तरह जैसे ज़रूरत पड़ने पर उन्हें खिलाना उस पर अनिवार्य है। ये उनकी गर्दनों पर अल्लाह के हक हैं। यदि कहा जाए: यह वह हक है जो उनकी पीठ पर है, और उनकी गर्दनों पर जो हक है वह बाकी है। कहा गया: यह वर्णित है: "वह उनमें अल्लाह के हक को नहीं भूलता।" "उनमें अल्लाह के हक" या "उनकी गर्दनों और उनकी पीठ में" कहने के बीच कोई अंतर नहीं है, क्योंकि अर्थ एक ही बात की ओर लौटता है; क्योंकि हक उनकी समग्रता से संबंधित है। विद्वानों के एक समूह ने कहा: यहाँ "हक" का अर्थ है अच्छा स्वामित्व, उनके पेट भरने का ध्यान रखना, उनके साथ दयालु होना और उन्हें कठिनाई पहुँचाए बिना उन पर सवारी करना, जैसा कि हदीस में आया है: "उनकी पीठ को कुर्सियों के रूप में न लें" (4)। उन्होंने विशेष रूप से "गर्दनों" का उल्लेख किया क्योंकि अनिवार्य अधिकारों और कर्तव्यों के स्थानों में अक्सर गर्दनों और गलों का उपयोग लाक्षणिक रूप से किया जाता है; जिसमें अल्लाह का कहना शामिल है: {तो [दंड यह है कि] एक आस्तिक गुलाम [शाब्दिक रूप से: गर्दन] को मुक्त करना} [अन-निसा: 92]। उन्होंने इसका और इसके रूपक का बहुत उपयोग किया, यहाँ तक कि उन्होंने इसे ... में रखा।

(1) अल-दाराकुतनी (2019), अल-औसत (7661) में अल-तबरानी और जाबिर बिन अब्दुल्ला (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से अल-बैहकी 4/119 द्वारा वर्णित। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 3/69 में कहा: अल-औसत में अल-तबरानी द्वारा वर्णित, और इसमें अल-लैथ बिन हम्माद और ग़ौराक शामिल हैं, और दोनों कमज़ोर हैं। (2) अहमद (7563), अल-बुखारी (2371), और मुस्लिम (987) द्वारा अबू हुरैरा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से वर्णित एक हदीस का हिस्सा। (3)

(2019) के बाद उनकी सुनन में। (4) मुआज़ बिन अनस अल-जुहानी की हदीस से अहमद (15629) द्वारा इन शब्दों के साथ वर्णित: "अपनी बातचीत के लिए उन्हें कुर्सियों के रूप में न लें..."।

286 سورہ النحل: آیت 8

دینار(1)، اور آپ ﷺ کے اس قول سے: «گھوڑے تین طرح کے ہوتے ہیں...» حدیث، اور اس میں ہے: «اور وہ ان کی گردنوں اور ان کی پیٹھوں میں اللہ کا حق نہیں بھولا»(2)۔ پہلے کا جواب یہ ہے کہ یہ وہ حدیث ہے جسے صرف غورک السعدی نے جعفر بن محمد، ان کے والد، جابر سے روایت کیا ہے۔ دارقطنی(3) نے کہا: غورک نے اسے جعفر سے اکیلے روایت کیا ہے، اور وہ بہت ضعیف ہے، اور اس سے نچلے درجے کے بھی ضعیف ہیں۔ رہی بات حدیث کی؛ تو اس میں مذکور "حق" نفیر عام (جنگ کے لیے پکار) کے وقت ان پر نکلنا ہے، اور دشمن سے لڑنے کے لیے ان کا متعین ہونا ہے؛ جب یہ اس پر متعین ہو جائے، اور جن کے پاس سواری نہیں ہے انہیں ان پر لادنا ہے جب انہیں اس کی ضرورت ہو، اور یہ اس پر واجب ہے جب یہ متعین ہو جائے، جیسا کہ ضرورت کے وقت انہیں کھانا کھلانا اس پر متعین ہوتا ہے، تو یہ ان کی گردنوں میں اللہ کے حقوق ہیں۔ اگر کہا جائے: یہ وہ حق ہے جو ان کی پیٹھوں میں ہے، اور جو ان کی گردنوں میں ہے وہ باقی ہے۔ کہا گیا: روایت کیا گیا ہے: «وہ ان میں اللہ کے حق کو نہیں بھولتا»۔ اور «ان میں اللہ کا حق» یا «ان کی گردنوں اور پیٹھوں میں» کہنے کے درمیان کوئی فرق نہیں ہے کیونکہ معنی ایک ہی چیز کی طرف لوٹتا ہے؛ کیونکہ حق ان کے پورے وجود سے متعلق ہے۔ علماء کی ایک جماعت نے کہا ہے: یہاں "حق" سے مراد ان کی اچھی ملکیت، ان کے پیٹ بھرنے کا خیال رکھنا، ان کے ساتھ حسن سلوک کرنا، اور ان پر ایسی سواری کرنا ہے جو ان پر گراں نہ ہو؛ جیسا کہ حدیث میں آیا ہے: «ان کی پیٹھوں کو کرسیاں نہ بناؤ»(4)۔ اور گردنوں کا ذکر خاص طور پر اس لیے کیا گیا کیونکہ لازمی حقوق اور واجب فرائض کے مقامات پر گردنوں اور حلق کا استعارہ کثرت سے استعمال ہوتا ہے؛ منجملہ اللہ تعالی کا قول: ﴿پس ایک مومن گردن (غلام) آزاد کرنا ہے﴾

[النساء: 92]۔ اور ان کے ہاں اس کا استعمال اور استعارہ کثرت سے ہے، یہاں تک کہ انہوں نے اسے ... میں کر دیا۔

(1) اسے دارقطنی (2019)، طبرانی نے الاوسط (7661) میں، اور بیہقی نے 119/4 میں جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد 69/3 میں کہا: اسے طبرانی نے الاوسط میں روایت کیا ہے، اور اس میں لیث بن حماد اور غورک ہیں، اور یہ دونوں ضعیف ہیں۔ (2) ایک حدیث کا حصہ ہے جسے احمد (7563)، بخاری (2371) اور مسلم (987) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔ (3) اپنی سنن میں (2019) کے بعد۔ (4) اسے احمد (15629) نے معاذ بن انس الجہنی کی حدیث سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: «اپنی باتوں کے لیے انہیں کرسیاں نہ بناؤ...»۔

...dwellings and wealth; do you not see the words of Kuthayyir: "Extensive is his cloak (generosity) when he smiles laughing, the necks of wealth are surrendered to his laughter." Furthermore, animals subject to Zakat have a set minimum (Nisab) of their own kind, and since horses are excluded from that, we know Zakat is not due on them. Also, requiring Zakat on females specifically and not on males is a contradiction on his part, and the Hadith does not distinguish between them. We compare females to males in denying the obligation of charity; for it is an animal kept for its offspring, not for its milk, and Zakat is not obligatory on its males, so it is not obligatory on its females, like mules and donkeys. It has been narrated that there is no Zakat on females even if they are alone, just as there is no Zakat on males alone, and this is the view of the majority. Ibn Abd al-Barr said: The report regarding the Zakat on horses from Umar is authentic through the Hadith of Al-Zuhri and others. It has been narrated from Malik, reported from him by Juwayriyah, on the authority of Al-Zuhri: that Al-Sa'ib ibn Yazid said: "I saw my father valuing horses, then paying their Zakat to Umar." This is an argument for Abu Hanifa and his teacher Hammad ibn Abi Sulayman. I do not know any of the jurists of the major cities who made Zakat on horses obligatory except for them. Juwayriyah was the only one who narrated this from Malik, and he is trustworthy. Eighth: His Almighty saying: {and for adornment} is in the accusative case by an implicit verb; meaning: "and He made them an adornment." It is also said: it is an object of purpose. Adornment is what one beautifies themselves with, and this beauty and decoration, even if...

---

(1) Al-Riba'; plural of Al-Rab': the house and residence, and the 'Rab' of the people: their neighborhood. Al-Nihayah (Rab'). (2) Al-Tamhid 4/210, and what precedes it. The poetry of Kuthayyir is in his Diwan p. 295. His saying: "Ghamr al-Rida'": very well-known, generous. And his saying "ghalaqat": became entitled. Al-Qamus (Ghamr, Ghalaq). (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1135. (4) In Al-Tamhid 4/217. (5) Narrated by Abd al-Razzaq in his Musannaf (6887), and Al-Tahawi in Sharh Ma'ani al-Athar 2/26. (6) Meaning: and for adornment. Mushkil I'rab al-Qur'an 1/417.

सूरह अन-नहल: आयत 8 | 287

...बस्तियाँ और धन; क्या आपने कुथय्यिर के शब्द नहीं देखे: "उसकी चादर (उदारता) व्यापक है जब वह हंसते हुए मुस्कुराता है, उसकी हंसी के आगे धन की गर्दनें झुक जाती हैं।" इसके अलावा, जिन जानवरों पर ज़कात वाजिब है, उनका अपनी ही किस्म का एक निसाब (न्यूनतम सीमा) होता है, और चूंकि घोड़ों को उससे बाहर रखा गया है, इसलिए हम जानते हैं कि उनमें ज़कात वाजिब नहीं है। इसके अलावा, केवल मादाओं पर ज़कात अनिवार्य करना और नर पर नहीं, उनकी ओर से एक विरोधाभास है, और हदीस में उनके बीच कोई अंतर नहीं किया गया है। हम दान के निषेध में मादाओं की तुलना नरों से करते हैं; क्योंकि यह अपनी संतान के लिए पाला जाने वाला जानवर है, दूध के लिए नहीं, और इसके नरों पर ज़कात अनिवार्य नहीं है, इसलिए इसकी मादाओं पर भी अनिवार्य नहीं है, जैसे खच्चर और गधे। यह वर्णित है कि मादाओं पर कोई ज़कात नहीं है भले ही वे अकेली हों, जैसे कि नरों पर अकेले होने पर ज़कात नहीं है, और यही बहुमत की राय है। इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा: उमर से घोड़ों की ज़कात के बारे में रिपोर्ट अल-ज़ुहरी और अन्य की हदीस से प्रामाणिक है। यह मलिक से वर्णित है, जुवैरिया द्वारा उनसे रिवायत किया गया है, अल-ज़ुहरी के माध्यम से: कि अल-साइब बिन यज़ीद ने कहा: "मैंने अपने पिता को घोड़ों का मूल्यांकन करते हुए देखा, फिर उनकी ज़कात उमर को देते हुए।" यह अबू हनीफा और उनके शिक्षक हम्माद बिन अबी सुलेमान के लिए एक तर्क है। मैं प्रमुख शहरों के न्यायविदों में से किसी को नहीं जानता जिन्होंने उनके अलावा घोड़ों पर ज़कात अनिवार्य की हो। जुवैरिया मलिक से इसे रिवायत करने में अकेले थे; और वह भरोसेमंद हैं। आठवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {और शोभा के लिए} एक अंतर्निहित क्रिया द्वारा कर्म कारक (मंसूब) में है; अर्थ: "और उसने उन्हें शोभा बनाया।" यह भी कहा गया है: यह उद्देश्य का कर्म (मफ़ऊल मिन अजलिह) है। शोभा वह है जिससे कोई खुद को सजाता है, और यह सुंदरता और सजावट, भले ही...

---

(1) अल-रिबा; अल-रब' का बहुवचन: घर और निवास स्थान, और लोगों का 'रब'': उनका इलाका। अन-निहाया (रब')। (2) अल-तम्हीद 4/210, और उससे पहले का हिस्सा। कुथय्यिर की कविता उनके दीवान पृष्ठ 295 में है। उनका कहना: "ग़म्र अल-रिदा'": बहुत प्रसिद्ध, उदार। और उनका कहना "ग़लक़त": हकदार हो गई। अल-क़ामूस (ग़म्र, ग़लक़)। (3) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 3/1135। (4) अल-तम्हीद 4/217 में। (5) अब्दुल रज़्ज़ाक़ ने अपने मुसन्निफ़ (6887) में,

और अल-तहावी ने शरह मानी अल-आसार 2/26 में इसे उद्धृत किया है। (6) यानी: और सजावट के लिए। मुशकिल एराब अल-क़ुरान 1/417।

الرِّباع (رہائشی مکانات) اور اموال؛ کیا آپ نے کثیّر کا قول نہیں دیکھا: "اس کی چادر (سخاوت) وسیع ہے جب وہ ہنستے ہوئے مسکراتا ہے، اس کی ہنسی پر مال کی گردنیں قربان (حوالے) ہو جاتی ہیں۔" مزید برآں؛ وہ جانور جن میں زکوٰۃ واجب ہے ان کا اپنی جنس سے ایک نصاب ہوتا ہے، اور جب گھوڑے اس سے خارج ہو گئے تو ہمیں معلوم ہو گیا کہ ان میں زکوٰۃ ساقط ہے۔ نیز؛ نروں کے بجائے صرف مادہ گھوڑوں میں زکوٰۃ کا وجوب ان کی طرف سے ایک تضاد ہے، اور حدیث میں ان کے درمیان کوئی فرق نہیں ہے۔ ہم صدقہ کی نفی میں مادہ کو نر پر قیاس کرتے ہیں؛ کیونکہ یہ اپنی نسل کے لیے رکھا جانے والا جانور ہے، دودھ کے لیے نہیں، اور اس کے نروں میں زکوٰۃ واجب نہیں ہے، لہٰذا مادہ میں بھی واجب نہیں ہوگی، جیسا کہ خچر اور گدھے۔ اور مروی ہے کہ ان کی مادہ میں زکوٰۃ نہیں ہے اگرچہ وہ نروں کی طرح تنہا ہوں، اور جمہور کا یہی مسلک ہے۔ ابن عبد البر نے کہا: عمر رضی اللہ عنہ سے گھوڑوں کی زکوٰۃ کے بارے میں خبر زہری وغیرہ کی حدیث سے صحیح ہے۔ اور یہ مالک کی حدیث سے مروی ہے، جسے ان سے جویریہ نے زہری کے واسطے سے روایت کیا ہے: کہ السائب بن یزید نے کہا: "میں نے اپنے والد کو دیکھا کہ وہ گھوڑوں کی قیمت لگاتے تھے، پھر ان کی زکوٰۃ عمر رضی اللہ عنہ کو ادا کرتے تھے۔" یہ امام ابو حنیفہ اور ان کے استاد حماد بن ابی سلیمان کے لیے دلیل ہے۔ میں شہروں کے فقہاء میں سے کسی کو نہیں جانتا جس نے ان دونوں کے علاوہ گھوڑوں پر زکوٰۃ واجب کی ہو۔ اسے مالک سے روایت کرنے میں جویریہ منفرد ہیں؛ اور وہ ثقہ ہیں۔ آٹھویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَزِينَةً﴾ ایک فعل کے چھپانے (اضمار) کی وجہ سے منصوب ہے؛ معنی ہے: "اور اس نے

انہیں زینت بنایا۔" اور کہا گیا ہے کہ: یہ مفعول لہ (وجہ بتانے والا مفعول) ہے۔ اور زینت: وہ چیز ہے جس سے آراستہ ہوا جائے، اور یہ جمال اور زینت اگرچہ...

---

(1) الرباع؛ ربع کی جمع ہے: گھر اور جائے قیام، اور قوم کا ربع: ان کا محلہ۔ النہایہ (ربع)۔ (2) التمہید 4/ 210، اور اس سے پہلے کا حصہ۔ اور کثیّر کا شعر ان کے دیوان ص 295 میں ہے۔ اور ان کا قول: "غمر الرداء": بہت سخی، دریا دل۔ اور ان کا قول "غلقت": حقدار ہو گئی۔ القاموس (غمر، غلق)۔ (3) احکام القرآن لابن العربی 3/ 1135۔ (4) التمہید 4/ 217 میں۔ (5) اسے عبد الرزاق نے اپنی مصنف (6887) میں، اور طحاوی نے شرح معانی الآثار 2/ 26 میں روایت کیا ہے۔ (6) یعنی: اور زینت کے لیے۔ مشکل اعراب القرآن 1/ 417۔

Surah An-Nahl: Verse 8 | 288

...among the enjoyments of the world; Allah the Almighty has permitted it for His servants; the Prophet (peace be upon him) said: "Camels are a source of pride for their owners, sheep are a blessing, and goodness is tied to the forelocks of horses." Narrated by Al-Barqani and Ibn Majah in his Sunan. It was mentioned previously in Al-An'am (1).

The Prophet (peace be upon him) combined pride in camels because they provide clothing, food, milk, burden-bearing, and warfare, even if they lack charging and retreating maneuvers. He placed blessing in sheep because of the clothing, food, and drink they provide, and their numerous offspring; they give birth three times a year, in addition to the tranquility they bring, and they induce humility and gentleness in their owners, unlike the "faddadin" (2) - the camel owners (wool-folk). The Prophet (peace be upon him) linked goodness with the forelocks of horses for the rest of time, because of the spoils obtained for livelihood and sustenance, and what they lead to in terms of conquering enemies, overcoming disbelievers, and exalting the word of Allah the Almighty.

His saying (Exalted be He): {And He creates that which you do not know}. The majority said: of the creation. It was said: of the types of insects and vermin in the depths of the earth, land, and sea, which humans have not seen nor heard of. And it was said: "And He creates that which you do not know" refers to what Allah has prepared in Paradise for its inhabitants, and in Hell for its inhabitants, of what no eye has seen, no ear has heard, and has not crossed the heart of any human (3).

Qatadah and Al-Suddi said: It is the creation of moths in clothes, and worms in fruits (4). Ibn Abbas: A spring beneath the Throne; related by Al-Mawardi (5).

Al-Thalabi: And Ibn Abbas said: To the right of the Throne is a river of light like the seven heavens.

---

(1) Sunan Ibn Majah (2305) from the hadith of Urwah al-Bariqi, and it was mentioned in Al Imran 5/54. (2) Al-Faddadun: Owners of many camels. When one of them owned two hundred to a thousand camels, he was called 'faddad'. An-Nihayah (F-D-D). (3) Tafsir al-Tabari 14/176 - 177. (4) Tafsir al-Baghawi 3/63. (5) In Al-Nukat wa Al-Uyun 3/180.

सूरह अन-नहल: आयत 8 | 288

...दुनिया के सुखों में से; अल्लाह सुभानहु व ताअला ने अपने बंदों के लिए इसकी अनुमति दी है; पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "ऊंट उनके मालिकों के लिए सम्मान (इज़्ज़त) हैं, बकरियां बरकत हैं, और घोड़ों के माथे (अयाल) से खैर (भलाई) जुड़ी हुई है।" इसे अल-बरकानी और इब्न माजा ने सुनन में रिवायत किया है। और यह सूरह अल-अनआम (1) में पहले बताया जा चुका है।

पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने ऊंटों में सम्मान को इसलिए जोड़ा क्योंकि उनमें कपड़े, भोजन, दूध, बोझ ढोना और युद्ध के साधन हैं; भले ही उनमें 'कर्र व फर्र' (हमला और वापसी) की कमी हो। और बकरियों में बरकत इसलिए रखी क्योंकि उनमें कपड़े, भोजन और पेय मिलता है और उनके बच्चों की अधिकता होती है; वे साल में तीन बार जन्म देती हैं, इसके अलावा उनके साथ रहने से सुकून मिलता है और वे अपने मालिक को विनम्रता और कोमलता सिखाती हैं; 'फद्दादीन' (2) ऊंट वालों (ऊनी बालों वालों) के विपरीत। और पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने घोड़े के माथे के बालों के साथ कयामत तक के लिए खैर (भलाई) को जोड़ दिया; क्योंकि उनसे जीविका और आजीविका के लिए गनीमत (माल-ए-गनीमत) प्राप्त होती है, और दुश्मनों पर विजय पाने, काफिरों को हराने और अल्लाह ताअला के शब्द को बुलंद करने का माध्यम बनते हैं।

अल्लाह तआला का फरमान: {और वह ऐसी चीजें पैदा करता है जिन्हें तुम नहीं जानते}। बहुमत ने कहा: सृजन (मख्लूक) से संबंधित है। और कहा गया है: जमीन की गहराई, जमीन और समुद्र में कीड़े-मकोड़ों और रेंगने वाले जीवों की किस्मों में से, जिन्हें इंसानों ने नहीं देखा और न ही उनके बारे में सुना। और कहा गया: "और वह पैदा करता है जिसे तुम नहीं जानते" से मुराद वह है जो अल्लाह ने जन्नत वालों के लिए जन्नत में और जहन्नुम वालों के लिए जहन्नुम में तैयार किया है, जिसे किसी आँख ने नहीं देखा, किसी कान ने नहीं सुना और न ही किसी इंसान के दिल में उसका ख्याल आया (3)।

कतादा और अल-सुद्दी ने कहा: यह कपड़ों में कीटों और फलों में कीड़ों का पैदा होना है (4)। इब्न अब्बास: अर्श के नीचे एक चश्मा; इसे अल-मावर्दी ने बयान किया है (5)।

अल-सालाबी: और इब्न अब्बास ने कहा: अर्श के दाईं ओर सात आसमानों की तरह नूर (प्रकाश) की एक नदी है।

(1) सुनन इब्न माजा (2305) उरवाह अल-बारीकी की हदीस से, और यह आल-इमरान 54/5 में आ चुका है। (2) फद्दादून: बहुत से ऊंटों वाले। जब उनमें से कोई दो सौ से एक हजार ऊंटों का मालिक होता था, तो उसे 'फद्दाद' कहा जाता था। अन-निहाया (फ-द-द)। (3) तफ़सीर अल-तबरी 14/176 - 177। (4) तफ़सीर अल-बगवी 3/63। (5) अल-नुकत वल-उयून 3/180 में।

...دنیا کے ساز و سامان میں سے؛ اللہ سبحانہ نے اپنے بندوں کے لیے اس کی اجازت دی ہے؛ نبی اکرم ﷺ نے فرمایا: "اونٹ اپنے مالکان کے لیے عزت ہیں، بکریاں برکت ہیں، اور گھوڑوں کی پیشانیوں میں خیر لکھی ہوئی ہے"۔ اسے برقانی اور ابن ماجہ نے سنن میں روایت کیا ہے۔ اور یہ پہلے سورۃ الانعام (۱) میں گزر چکا ہے۔

نبی ﷺ نے اونٹوں میں عزت کو اس لیے جمع فرمایا کیونکہ ان میں لباس، کھانا، دودھ، بوجھ ڈھونا اور جہاد کے فوائد ہیں؛ اگرچہ ان میں پلٹ پلٹ کر حملہ کرنے کی کمی ہو سکتی ہے۔ اور بکریوں میں برکت رکھی کیونکہ ان میں لباس، کھانا، پینا اور کثرتِ اولاد ہے؛ وہ سال میں تین بار بچے دیتی ہیں، اس کے ساتھ ساتھ ان کی وجہ سے سکینت حاصل ہوتی ہے، اور وہ اپنے مالک کو عاجزی اور نرمی سکھاتی ہیں؛ برخلاف 'فدادین' (۲) کے جو اونٹ والے (اہلِ وبر) ہیں۔ اور نبی ﷺ نے قیامت تک گھوڑوں کی پیشانیوں کے ساتھ خیر کو جوڑ دیا؛ کیونکہ ان سے حصولِ معاش کے لیے مالِ غنیمت حاصل ہوتا ہے، اور وہ دشمنوں کو زیر کرنے، کفار پر غلبہ پانے اور اللہ تعالیٰ کے کلمے کی سربلندی کا ذریعہ ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَيَخْلُقُ مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾ (اور وہ پیدا کرتا ہے جو تم نہیں جانتے)۔ جمہور نے کہا: مخلوق میں سے۔ اور کہا گیا: زمین، خشکی اور سمندر کی گہرائیوں میں کیڑے مکوڑوں اور حشرات کی ان اقسام میں سے جنہیں انسانوں نے دیکھا نہ سنا۔ اور کہا گیا: "اور وہ پیدا کرتا ہے جو تم نہیں جانتے" سے مراد وہ نعمتیں ہیں جو اللہ نے جنت والوں کے لیے جنت میں اور جو عذاب دوزخیوں کے لیے دوزخ میں تیار کیا ہے، جنہیں کسی آنکھ نے نہیں دیکھا، نہ کسی کان نے سنا، اور نہ کسی انسان کے دل میں ان کا خیال گزرا (۳)۔

قتادہ اور سدی نے کہا: یہ کپڑوں میں کیڑے (دیمک وغیرہ) اور پھلوں میں کیڑوں کی تخلیق ہے (۴)۔ ابن عباس: عرش کے نیچے ایک چشمہ؛ اسے ماوردی نے نقل کیا ہے (۵)۔

ثعلبی: اور ابن عباس نے کہا: عرش کے دائیں جانب سات آسمانوں کی طرح نور کی ایک نہر ہے۔

---

(۱) سنن ابن ماجہ (۲۳۰۵) حدیث عروہ البارقی سے، اور یہ آل عمران ۵۴/۵ میں گزر چکا ہے۔

(۲) الفدادون: بہت زیادہ اونٹ والے۔ جب ان میں سے کوئی دو سو سے ایک ہزار تک اونٹوں کا مالک ہوتا تھا تو اسے 'فداد' کہا جاتا تھا۔ النہایہ (ف د د)۔ (۳) تفسیر طبری ۱۴/ ۱۷۶ - ۱۷۷۔ (۴) تفسیر بغوی ۳/ ۶۳۔ (۵) النکت والعیون ۳/ ۱۸۰ میں۔

Surah Al-Nahl: Verse 8 289

...and the seven earths and the seven seas seventy times. Gabriel enters it every dawn and bathes, increasing in light upon his light, beauty upon his beauty, and greatness upon his greatness. Then he shakes himself, and God brings forth from every feather seventy thousand drops, and from every drop seven thousand angels. Every day, seventy thousand of them enter the Inhabited House (Al-Bayt al-Ma'mur), and in the Kaaba there are seventy thousand who do not return to it until the Day of Resurrection (1).

A fifth saying: It is what was narrated from the Prophet ﷺ: "It is a white land, a thirty-day journey for the sun, filled with creatures who do not know that God Almighty is disobeyed on earth." They said: O Messenger of God, are they from the children of Adam? He said: "They do not know that God created Adam." They said: O Messenger of God, then where is Iblis among them? He said: "They do not know that God created Iblis," then he recited: {And He creates that which you do not know} Mentioned by Al-Mawardi (2).

I say: Of this meaning is what Al-Bayhaqi mentioned from Al-Sha'bi who said: Indeed, God has servants beyond Andalusia, just as there is between us and Andalusia, who do not think that any creature has disobeyed God. Their pebbles (3) are pearls and rubies, and their mountains are gold and silver. They do not plow, nor sow, nor do any work. They have trees at their doors that have fruit; which is their food, and trees with broad leaves; which is their clothing. He mentioned it in the 'Beginning of Creation' from the Book of Names and Attributes (4). And he narrated from the hadith of Musa ibn 'Uqba, from Muhammad ibn al-Munkadir, from Jabir ibn Abd Allah al-Ansari that he said: The Messenger of God ﷺ said: "I have been permitted to speak about an angel from the angels of God, among the carriers of the Throne; the distance between his earlobe and his shoulder is a seven-hundred-year journey" (5).

(1) Mentioned by Al-Wahidi in Al-Wasit 3/57, and there is doubt in similar reports cited by Al-Tha'labi. (2) In Al-Nukat wa al-'Uyun 3/181, and there is no authentic report in that. (3) Al-Radrad: Pebbles, or small stones. Al-Qamus (R-D-D). (4) Hadith (830). It is a report attributed to Al-Sha'bi (Maqtu'), and there is doubt in its text. Furthermore, in its chain of transmission is Al-Qasim ibn Salman; no one narrated from him except Ali ibn Thabit, as in Al-Tarikh al-Kabir 7/165, so he is among the unknown narrators. (5) Al-Asma' wa al-Sifat (846). It was also narrated by Abu Dawud in his Sunan (4727). Ibn Hajar said in Fath al-Bari 8/665: Its chain of transmission meets the criteria of Sahih.

सूरह अन-नहल: आयत 8 289

...और सातों ज़मीनें और सातों समुद्र सत्तर बार। जिब्रील हर सहरी (भोर) को उसमें प्रवेश करते हैं और स्नान करते हैं, जिससे उनके नूर (प्रकाश) में नूर, उनकी सुंदरता में सुंदरता और उनकी महानता में महानता बढ़ जाती है। फिर वह खुद को झटकते हैं, और अल्लाह उनके हर पंख से सत्तर हज़ार बूँदें निकालता है, और हर बूँद से सात हज़ार फ़रिश्ते निकलते हैं। उनमें से हर दिन सत्तर हज़ार फ़रिश्ते बैतुल मामूर में प्रवेश करते हैं, और काबा में सत्तर हज़ार ऐसे हैं जो क़यामत के दिन तक दोबारा वहाँ नहीं लौटेंगे (1)।

पाँचवाँ कथन: और यह वह है जो नबी ﷺ से वर्णित है: "वह एक सफ़ेद भूमि है, जो सूरज की तीस दिनों की यात्रा के बराबर लंबी है, और ऐसे प्राणियों से भरी हुई है जो यह नहीं जानते कि पृथ्वी पर अल्लाह तआला की अवज्ञा की जाती है।" उन्होंने पूछा: ऐ अल्लाह के रसूल, क्या वे आदम की संतान हैं? उन्होंने कहा: "वे नहीं जानते कि अल्लाह ने आदम को पैदा किया है।" उन्होंने पूछा: ऐ अल्लाह के रसूल, तो फिर उनमें इब्लीस कहाँ है? उन्होंने कहा: "वे नहीं जानते कि अल्लाह ने इब्लीस को पैदा किया है," फिर उन्होंने आयत पढ़ी: {और वह ऐसी चीज़ें पैदा करता है जिन्हें तुम नहीं जानते} अल-मावरदी ने इसका उल्लेख किया है (2)।

मैं कहता हूँ: इसी अर्थ में वह बात भी है जिसका ज़िक्र अल-बैहक़ी ने अल-शअ्बी से किया है, उन्होंने कहा: वास्तव में अल्लाह के कुछ बंदे अंदलूसिया (स्पेन) के उस पार भी हैं, जैसे हमारे और अंदलूसिया के बीच की दूरी है, वे यह नहीं समझते कि अल्लाह की किसी भी रचना ने उसकी नाफ़रमानी की है। उनके कंकड़ (3) मोती और याकूत (माणिक) हैं, और उनके पहाड़ सोने और चाँदी के हैं। वे न तो हल चलाते हैं, न बोते हैं और न ही कोई काम करते हैं। उनके दरवाज़ों पर ऐसे पेड़ हैं जिनमें फल लगते हैं; जो उनका भोजन है, और ऐसे पेड़ हैं जिनमें चौड़े पत्ते हैं; जो उनके वस्त्र हैं। उन्होंने इसका ज़िक्र 'किताबुल अस्मा वस्सिफ़ात' के'ख़ल्क की शुरुआत' खंड में किया है (4)। और मूसा बिन उक़बा की हदीस से, मुहम्मद बिन अल-मुन्कदीर के माध्यम से, जाबिर बिन अब्दुल्ला अल-अंसारी से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फ़रमाया: "मुझे अल्लाह के फ़रिश्तों में से अर्श (सिंहासन) उठाने वाले एक फ़रिश्ते के बारे में बताने की अनुमति दी गई है; उसके कान की लौ से उसके कंधे के बीच की दूरी सात सौ साल की यात्रा है" (5)।

(1) अल-वाहिदी ने अल-वसीत 3/57 में इसका उल्लेख किया है, और अल-थ़ालबी द्वारा उद्धृत ऐसी ख़बरों में विचार की आवश्यकता है। (2) अल-नुकात वल-उयून 3/181 में, और इसमें कोई सही (प्रामाणिक) हदीस नहीं है। (3) अर-रदराद: कंकड़, या उनके छोटे टुकड़े। अल-क़ामूस (र-द-द)। (4) हदीस (830)। यह अल-शअ्बी पर मौक़ूफ़ (रुकी हुई) है, और इसके पाठ (मतन) में संदेह है। इसके अलावा, इसके सनद (प्रमाण की श्रृंखला) में अल-क़ासिम बिन सलमान है, जिसका वर्णन करने वालों में केवल अली बिन साबित का ज़िक्र है, जैसा कि अल-तारीख़ अल-कबीर 7/165 में है, इसलिए वह अज्ञात रावी (वर्णनकर्ताओं) में से है। (5) अल-अस्मा वस्सिफ़ात (846)। अबू दाऊद ने भी इसे अपनी सुनन (4727) में निकाला है। इब्न हजर ने फ़तहुल बारी 8/665 में कहा है: इसकी सनद सहीह की शर्तों पर है।

سورہ النحل: آیت 8 289

...اور سات زمینیں اور سات سمندر ستر مرتبہ۔ جبریل علیہ السلام ہر سحر کو اس میں داخل ہوتے ہیں اور غسل کرتے ہیں، پس ان کے نور میں نور، ان کے جمال میں جمال اور ان کے مرتبے کی عظمت میں مزید اضافہ ہو جاتا ہے۔ پھر وہ اپنے آپ کو جھٹکتے ہیں، تو اللہ تعالیٰ ان کے ہر پر سے ستر ہزار قطرے نکالتا ہے، اور ہر قطرے سے سات ہزار فرشتے پیدا ہوتے ہیں۔ ان میں سے روزانہ ستر ہزار فرشتے بیت المعمور میں داخل ہوتے ہیں، اور کعبہ میں ستر ہزار ایسے ہیں جو قیامت کے دن تک دوبارہ اس میں نہیں لوٹیں گے (1)۔

پانچواں قول: اور یہ وہ ہے جو نبی کریم ﷺ سے مروی ہے: "وہ ایک سفید زمین ہے، جو سورج کی تیس دن کی مسافت کے برابر ہے، ایسی مخلوق سے بھری ہوئی ہے جو یہ نہیں جانتے کہ زمین پر اللہ تعالیٰ کی نافرمانی کی جاتی ہے"۔ انہوں نے عرض کیا: یا رسول اللہ، کیا وہ اولادِ آدم میں سے ہیں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "انہیں علم نہیں کہ اللہ نے آدم کو پیدا کیا ہے"۔ انہوں نے عرض کیا: یا رسول اللہ، پھر ان میں ابلیس کہاں ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "انہیں علم نہیں کہ اللہ نے ابلیس کو پیدا کیا ہے"، پھر آپ ﷺ نے تلاوت فرمائی: {وَيَخْلُقُ مَا لَا تَعْلَمُونَ} (اور وہ ایسی چیزیں پیدا کرتا ہے جنہیں تم نہیں جانتے)۔ اسے الماوردی نے ذکر کیا ہے (2)۔

میں کہتا ہوں: اسی معنی میں وہ بھی ہے جو بیہقی نے شعبی سے نقل کیا ہے، انہوں نے کہا: بے شک اللہ کے کچھ بندے اندلس کے پار بھی ہیں، جیسے ہمارے اور اندلس کے درمیان (مسافت) ہے، وہ یہ گمان بھی نہیں کرتے کہ اللہ کی کسی مخلوق نے اس کی نافرمانی کی ہوگی۔ ان کی کنکریاں (3) موتی اور یاقوت ہیں، اور ان کے پہاڑ سونے اور چاندی کے ہیں۔ وہ نہ ہل چلاتے ہیں، نہ بیج بوتے ہیں اور نہ ہی کوئی کام کرتے ہیں۔ ان کے دروازوں پر ایسے درخت ہیں جن پر

پھل لگتے ہیں؛ جو ان کی خوراک ہے، اور ایسے درخت ہیں جن کے چوڑے پتے ہیں؛ جو ان کا لباس ہے۔ اسے اسماء و صفات کی کتاب میں تخلیق کی ابتدا کے باب میں ذکر کیا گیا ہے (4)۔ اور موسیٰ بن عقبہ کی حدیث سے، محمد بن المنکدر کے واسطے سے، جابر بن عبداللہ انصاری سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "مجھے اللہ کے فرشتوں میں سے عرش اٹھانے والے ایک فرشتے کے بارے میں بتانے کی اجازت دی گئی ہے؛ اس کے کان کی لو سے لے کر اس کے کندھے تک کی مسافت سات سو سال کی ہے" (5)۔

(1) الواحدی نے الوسیط 3/57 میں اس کا ذکر کیا ہے، اور ثعلبی کی نقل کردہ ایسی خبروں میں نظر کی ضرورت ہے۔ (2) النکت والعیون 3/181 میں، اور اس میں کوئی صحیح خبر موجود نہیں ہے۔ (3) الرضراض: کنکریاں، یا ان کے چھوٹے ٹکڑے۔ القاموس (رضض)۔ (4) حدیث (830)۔ یہ شعبی پر مقطوع ہے، اور اس کے متن میں کلام ہے۔ پھر اس کی اسناد میں القاسم بن سلمان ہے، جس سے روایت کرنے والوں میں صرف علی بن ثابت کا ذکر ہے، جیسا کہ التاریخ الکبیر 7/165 میں ہے، پس وہ مجہول راویوں میں سے ہے۔ (5) الاسماء والصفات (846)۔ اسے ابو داؤد نے بھی اپنی سنن (4727) میں نکالا ہے۔ ابن حجر نے فتح الباری 8/665 میں کہا ہے: اس کی اسناد صحیح کی شرط پر ہے۔

290 Surah An-Nahl: Verse 9

Allah Almighty said: {And upon Allah is the direction of the way, and of them are some that are deviating. And if He willed, He could have guided you all [9]}

His words: {And upon Allah is the direction of the way} mean: Upon Allah is the clarification of the straight path. The word "clarification" (al-bayan) is omitted; and "the way" (al-sabil) is Islam, meaning: Upon Allah is its clarification through messengers, arguments, and proofs. "Qasd al-Sabil" refers to the directness of the path; it is said: a direct path (tariq qasid), meaning it leads to the goal.

{and of them are some that are deviating} means: some paths deviate from the truth, so one cannot be guided by them. Among the evidence is the saying of Imru' al-Qais (1): "And of the way, there are deviating ones and guidance; a direct path, and some with crookedness." And Tarafa said (2): "A 'Adawliyya ship, or one of Ibn Yamin's ships, the sailor veers with it at times and finds his way at others." "Al-'Adawliyya" is a ship attributed to 'Adawla, a village in Bahrain. "Al-'Adawli" is the sailor; this was stated in Al-Sahah (3). And in the Revelation: {And, [moreover], this is My path, which is straight, so follow it; and do not follow [other] ways} [Al-An'am: 153], and it has been discussed before (4).

It was said: the meaning is: and among them are those who deviate from the path of truth, i.e., turn away from it and are not guided to it. Regarding them, there are two views: First: they are people of various whims; stated by Ibn Abbas (5). Second: the religions of disbelief like Judaism, Magianism, and Christianity (6).

---

(1) Diwan p. 238. (2) Diwan p. 20. (3) (Adl). (4) 115/9. (5) Narrated by Al-Tabari 14/179 - 180. (6) Attributed by Al-Wahidi in Al-Wasit 3/58 to Al-Kalbi.

290 सूरह अन-नहल: आयत 9

अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और अल्लाह पर ही सीधे रास्ते का बताना (लाज़िम) है और उनमें से कुछ टेढ़े भी हैं। और यदि वह चाहता तो तुम सबको हिदायत दे देता [9]}

उनके शब्द: {और अल्लाह पर ही सीधे रास्ते का बताना (लाज़िम) है} का अर्थ है: अल्लाह पर सही रास्ते का स्पष्टीकरण करना है। यहाँ मज़ाफ़ (स्पष्टीकरण/बयान) शब्द लुप्त है; और 'सबिल' (रास्ता) से तात्पर्य इस्लाम है, यानी: अल्लाह पर रसूलों, दलीलों और सबूतों के माध्यम से इसका स्पष्टीकरण करना है। 'क़स्द अस-सबील' का अर्थ है रास्ते की सीध; कहा जाता है: 'तरीक़ क़ासिद', यानी वह रास्ता जो लक्ष्य तक पहुँचा दे।

{और उनमें से कुछ टेढ़े भी हैं} यानी: रास्तों में से कुछ सत्य से हटे हुए हैं, इसलिए उनके द्वारा मार्गदर्शन प्राप्त नहीं किया जा सकता। इसी संदर्भ में इम्रुल क़ैस (1) का शेर है: "और रास्तों में कुछ भटकने वाले और कुछ मार्गदर्शन वाले हैं; एक सीधा रास्ता और कुछ दोषपूर्ण हैं।" और तरफ़ा (2) ने कहा: "एक 'अदवलीया' जहाज, या इब्न यामीन के जहाजों में से एक, मल्लाह उसे कभी मोड़ता है और कभी सही रास्ते पर ले जाता है।" 'अदवलीया' बहरीन के एक गाँव 'अदवला' से संबंधित जहाज है। 'अदवली' मल्लाह (नाविक) को कहते हैं; यह 'अल-सहाह' (3) में कहा गया है। और कुरान में है: {और यह कि यह मेरा सीधा रास्ता है, तो तुम इसी पर चलो, और दूसरे रास्तों पर न चलो} [अल-अनअम: 153], जैसा कि पहले बताया जा चुका है (4)।

कहा गया है: इसका अर्थ है: और उनमें से कुछ सत्य के मार्ग से हटने वाले हैं, यानी उससे मुड़ने वाले हैं और उस तक मार्गदर्शन नहीं पाते। उनके बारे में दो विचार हैं: पहला: वे विभिन्न इच्छाओं वाले लोग हैं; यह इब्न अब्बास (5) ने कहा। दूसरा: कुफ़्र (अविश्वास) के धर्म जैसे यहूदी धर्म, मजूसी (पारसी) धर्म और ईसाई धर्म (6)।

---

(1) दीवान पृ. 238. (2) दीवान पृ. 20. (3) (अदल)। (4) 115/9. (5) अल-तबरी 14/179 - 180 द्वारा उद्धृत। (6) अल-वाहिदी द्वारा 'अल-वसीत' 3/58 में अल-कल्बी के हवाले से।

۲۹۰ سورة النحل: الآية ۹

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَعَلَى اللَّهِ قَصْدُ السَّبِيلِ وَمِنْهَا جَائِرٌ وَلَوْ شَاءَ لَهَدَاكُمْ أَجْمَعِينَ ۹﴾ (اور اللہ ہی پر سیدھی راہ بتانا ہے اور بعض راہیں ٹیڑھی ہیں۔ اور اگر وہ چاہتا تو تم سب کو ہدایت دے دیتا [۹])۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَعَلَى اللَّهِ قَصْدُ السَّبِيلِ﴾ یعنی: اللہ پر سیدھی راہ کا بیان کرنا (لازم) ہے۔ یہاں مضاف (بیان) محذوف ہے۔ "السبیل" سے مراد اسلام ہے، یعنی: اللہ پر رسولوں، دلیلوں اور برہانوں کے ذریعے اس کا بیان کرنا ہے۔ "قصد السبیل" سے مراد راستے کی سیدھ ہے؛ کہا جاتا ہے: "طریق قاصد" یعنی وہ راستہ جو مقصود تک پہنچا دے۔

﴿وَمِنْهَا جَائِرٌ﴾ یعنی: راستوں میں سے بعض ٹیڑھے (گمراہ کن) ہیں، یعنی: حق سے ہٹے ہوئے ہیں، لہذا ان سے ہدایت نہیں ملتی۔ امرؤ القیس (۱) کا قول ہے: "راستوں میں کچھ بھٹکنے والے اور کچھ ہدایت والے ہیں؛ سیدھا راستہ اور کچھ خرابی والے ہیں۔" اور طرفہ (۲) نے کہا: "عدولیہ جہاز، یا ابن یامین کے جہازوں میں سے ایک، ملاح اسے کبھی ٹیڑھا لے جاتا ہے اور کبھی ہدایت پاتا ہے (سیدھا لے جاتا ہے)۔" "العدولیہ": بحرین کے ایک گاؤں "عدولیٰ" کی طرف منسوب جہاز ہے۔ اور "العدولی" ملاح (کشتی ران) کو کہتے ہیں؛ یہ "الصحاح" (۳) میں مذکور ہے۔ اور قرآن مجید میں ہے: ﴿وَأَنَّ هَٰذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ ۖ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ﴾ [الأنعام: ۱۵۳] جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (۴)۔

اور کہا گیا: اس کا مطلب ہے: اور ان میں سے بعض حق کی راہ سے ہٹنے والے ہیں، یعنی اس سے منحرف ہیں تو اس کی ہدایت نہیں پاتے۔ ان کے بارے میں دو قول ہیں: پہلا: وہ مختلف خواہشات والے لوگ ہیں؛ یہ حضرت ابن عباس (۵) نے فرمایا۔ دوسرا: کفر کی ملتیں جیسے یہودیت، مجوسیت اور نصرانیت (۶)۔

(۱) دیوان ص ۲۳۸۔ (۲) دیوان ص ۲۰۔ (۳) (عدل)۔ (۴) ۹/ ۱۱۵۔ (۵) اسے طبری نے ۱۴/ ۱۷۹ - ۱۸۰ میں روایت کیا ہے۔ (۶) اسے واحدی نے الوسیط ۳/ ۵۸ میں کلبی کی طرف منسوب کیا ہے۔

Surah An-Nahl, Verses 9 - 10 291

In the Mushaf (copy of the Quran) of Abdullah [Ibn Mas'ud]: "and among you are deviators," and Ali also recited: "and among you" with the letter Kaf (1). It was said: The meaning is: turning away from it, i.e., from the path. So "from" (min) here means "away from" (an). Ibn Abbas said: Meaning: whoever Allah wants to guide, He eases for them the path of faith, and whoever He wants to lead astray, faith and its branches become heavy upon them. It was said: The meaning of "Qasd al-Sabil" (The Right Path): is your going and your returning. "Path" (Al-Sabil) is singular with a collective meaning, which is why the pronoun is feminine in "from it" (minha), and "path" is feminine in the dialect of the people of Hijaz (2). His Almighty saying: {And if He willed, He could have guided you all.} [An-Nahl: 9] clarifies that the will belongs to Allah Almighty, and this confirms Ibn Abbas's interpretation of the verse, and refutes the Qadariyyah and those who agreed with them, as mentioned before. His Almighty saying: {He is the One Who sends down rain from the sky; for you from it is drink, and from it are trees where you graze [your cattle]. (10)} [An-Nahl: 10] "Sharāb" (drink) is what is drunk, and "Shajar" (trees/plants) is well-known. Meaning: He causes trees, trellises, and plants to grow from the rain. And {Tusimun}: you graze your camels; it is said: "samat al-sa'ima tasumu sawman", meaning: it grazed, so it is "sa'ima" (grazing livestock). "Al-Sawam" and "Al-Sa'im" have the same meaning, which is the grazing wealth (livestock). The plural of "Sa'im" and "Sa'ima" is "Sawa'im". And "Asamtuha ana" means: I took them out to graze, so I am "Musim" and they are "Musama" and "Sa'ima". He (a poet) said: "Woe to you, O son of the camel-grazer" (3)

---

(1) The recitation of Ibn Mas'ud was recorded by Abd al-Razzaq in his tafsir 2/354, and al-Tabari 14/179. Ali's recitation was mentioned by Ibn Khalawayh in "Al-Qira'at al-Shadhdhah" p. 72, and al-Nahhas in "Ma'ani al-Quran" 4/58. Al-Suyuti said in "Al-Durr al-Manthur" 4/112: Abd ibn Humayd, Ibn al-Mundhir, and Ibn al-Anbari recorded in "Al-Masahif" from Ali that he used to recite this verse as: "so among you is a deviator." (2) See "Ma'ani al-Quran" by al-Akhfash 2/605. (3) Said by al-Akhtal, found in his Diwan p. 159, and its beginning is: "Like the son of Baz'ah or like another like him." Mentioned before 5/52.

सूरह अन-नहल, आयत 9 - 10 291

और अब्दुल्ला [इब्न मसूद] की मुसहफ़ (प्रति) में है: "और तुम में से कुछ भटकने वाले हैं", और इसी तरह अली ने पढ़ा: "और तुम में से" काफ के साथ (1)। कहा गया है: इसका अर्थ है: उससे भटकना, यानी: रास्ते से। इसलिए "मिन" (से) यहाँ "अन" (से दूर) के अर्थ में है। इब्न अब्बास ने कहा: यानी: जिसे अल्लाह मार्गदर्शन देना चाहता है, उसके लिए वह ईमान का रास्ता आसान कर देता है, और जिसे वह गुमराह करना चाहता है, उस पर ईमान और उसकी शाखाएँ भारी हो जाती हैं। कहा गया है: "क़स्द अल-सबील" (सीधे रास्ते) का अर्थ है: तुम्हारा जाना और तुम्हारा लौटना। "सबील" (रास्ता) सामूहिक अर्थ में एकवचन है, इसीलिए सर्वनाम स्त्रीलिंग में "मिनहा" (उससे) कहा गया है, और हिजाज़ के लोगों की भाषा में "सबील" स्त्रीलिंग है (2)। अल्लाह तआला का कथन: {और यदि वह चाहता तो तुम सबको मार्गदर्शन दे देता।} स्पष्ट करता है कि इच्छा अल्लाह तआला की है, और यह आयत की व्याख्या में इब्न अब्बास के विचार की पुष्टि करता है, और क़दरिया और उनके समर्थकों का खंडन करता है, जैसा कि पहले बताया जा चुका है। अल्लाह तआला का कथन: {वही है जिसने आसमान से पानी बरसाया; तुम्हारे लिए उसमें पीने की चीज़ है, और उसी से पेड़-पौधे उगते हैं जिनमें तुम (अपने मवेशी) चराते हो। (10)} "शराब" वह है जो पिया जाता है, और "शजर" (पेड़-पौधे) प्रसिद्ध है। यानी: बारिश से पेड़, लताएँ और वनस्पतियाँ उगती हैं। और {तुसीमुन}: तुम अपने ऊँटों को चराते हो; कहा जाता है: "सामत अल-साइमा तसूमु सौमन", अर्थात: वह चरा, तो वह "साइमा" (चरने वाला पशु) है। "अल-सवाम" और "अल-सा'इम" का एक ही अर्थ है, जो चरने वाला धन (पशु) है। "सा'इम" और "सा'इमा" का बहुवचन "सवाइम" है। और "असमतुहा अना" का अर्थ है: मैं उन्हें चराने के लिए बाहर ले गया, इसलिए मैं "मुसीम" हूँ और वे "मुसामा" और "साइमा" हैं। कवि ने कहा है: "धिक्कार है तुम पर, ओ ऊँट चराने वाले के बेटे" (3)

---

(1) इब्न मसूद के पाठ को अब्द अल-रज्जाक ने अपनी तफ़सीर 2/354 और अल-तबरी 14/179 में उद्धृत किया है। अली के पाठ का उल्लेख इब्न खालवैह ने "अल-किरात अल-शाज्जाह" पृष्ठ 72 में और अल-नहहास ने "मा'नी अल-कुरान" 4/58 में किया है। अल-सुयुति ने "अल-दुर अल-मंसूर" 4/112 में कहा है: अब्द बिन हुमैद, इब्न अल-मुन्ज़िर और इब्न अल-अंबारी ने "अल-मसाहिफ" में अली से उद्धृत किया है कि वे इस आयत को इस तरह पढ़ते थे: "तो तुम में से भटकने वाला है।" (2) देखें "मा'नी अल-कुरान" अल-अखफश द्वारा 2/605। (3) अल-अखतल द्वारा कहा गया, उनके

दीवान पृष्ठ 159 में है, और इसका आरंभ है: "बज़आ के बेटे की तरह या उसके जैसे किसी और की तरह।" पहले उल्लेख किया गया 5/52।

سورہ النحل، آیات 9 - 10 291

اور عبداللہ (ابن مسعود) کے مصحف میں ہے: «ومنكم جائر» (اور تم میں سے کچھ راستہ چھوڑنے والے ہیں)، اور اسی طرح حضرت علی نے پڑھا: «ومنكم» کاف کے ساتھ (1)۔ کہا گیا ہے: معنی یہ ہے: اس سے ہٹ جانے والا، یعنی: راستے سے۔ پس «من» یہاں «عن» کے معنی میں ہے۔ حضرت ابن عباس نے فرمایا: یعنی: اللہ جس کی ہدایت کا ارادہ کرتا ہے، اس کے لیے ایمان کا راستہ آسان کر دیتا ہے، اور جسے وہ گمراہ کرنے کا ارادہ کرتا ہے، اس پر ایمان اور اس کی شاخیں گراں (بھاری) ہو جاتی ہیں۔ کہا گیا ہے: «قصد السبيل» کے معنی ہیں: تمہارا جانا اور تمہارا پلٹنا۔ اور «السبيل» (راستہ) اسمِ جنس ہونے کی بنا پر واحد ہے، اسی لیے کنایہ (ضمیر) کو مؤنث لایا گیا اور فرمایا: «ومنها»، اور اہل حجاز کی لغت میں «السبيل» مؤنث ہے (2)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَوْ شَاءَ لَهَدَاكُمْ أَجْمَعِينَ﴾ واضح کرتا ہے کہ مشیت (ارادہ) اللہ تعالیٰ کی ہے، اور یہ آیت کی تاویل میں حضرت ابن عباس کے موقف کی تصدیق کرتا ہے، اور قدریہ اور ان کے ہمنواؤں کی تردید کرتا ہے؛ جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً لَكُمْ مِنْهُ شَرَابٌ وَمِنْهُ شَجَرٌ فِيهِ تُسِيمُونَ (١٠)﴾ شراب وہ چیز ہے جو پی جائے، اور شجر (درخت/پودے) معلوم ہیں۔ یعنی: بارش سے درخت، انگور کی بیلیں اور نباتات اگتے ہیں۔ اور ﴿تُسِيمُونَ﴾: تم اپنے اونٹ چراتے ہو؛ کہا جاتا ہے: «سامت السائمة تسوم سوماً»، یعنی: اس نے چرا، تو وہ «سائمة» (چرنے والا جانور) ہے۔ «السوام» اور «السائم» ہم معنی ہیں، اور اس سے مراد چرنے والا مال (مویشی) ہے۔ «السائم» اور «السائمة» کی جمع «سوائم» ہے۔ اور «أسمتها أنا» یعنی: میں انہیں چرنے کے لیے نکال لے گیا، تو میں «مُسيم» (چرانے والا) ہوں اور وہ «مُسامة» اور «سائمة» ہیں۔ شاعر نے کہا: «أَوْلَى لكَ ابْنُ مُسِيمَةِ الأَجْمَالِ» (تمہارے لیے ہلاکت ہو، اے اونٹ چرانے والی کے بیٹے) (3)

(1) ابن مسعود کی قرأت کو عبد الرزاق نے اپنی تفسیر 354/2 اور طبری نے 179/14 میں روایت کیا ہے۔ اور حضرت علی کی قرأت کو ابن خالویہ نے «القراءات الشاذة» ص 72 اور نحاس نے «معانی القرآن» 58/4 میں ذکر کیا ہے۔ اور سیوطی نے «الدر المنثور» 112/4 میں کہا ہے: عبد بن حمید، ابن المنذر اور ابن الانباری نے مصاحف میں حضرت علی سے روایت کیا ہے کہ وہ اس آیت کو اس طرح پڑھتے تھے: «فمنكم جائر»۔ (2) دیکھئے «معانی القرآن» از اخفش 605/2۔ (3) اس کا قائل اخطل ہے، اور یہ اس کے دیوان ص 159 میں ہے، اور اس کا مصرع اول ہے: «مثل ابن بزعة أو كآخر مثله»۔ اور یہ 52/5 پر گزر چکا ہے۔

Surah An-Nahl: Verses 10-11 292 The origin of "as-sawm" (grazing) is going far out into the pasture (1). Al-Zajjaj said (2): It is derived from "al-sumah," which means a mark, i.e., it leaves marks on the earth by its grazing, or because it is marked for sending out to pasture. I say: "al-khayl al-musawwamah" (branded/pastured horses) refers to those that are pastured, or those that are marked. Regarding His saying: "musawwimeen" (making marks/sending); Al-Akhfash said: it means marking or sending; from your saying: "sawwama fiha al-khayl," meaning he sent the horses into it. From it comes "al-sa'imah" (grazing livestock). It comes with the 'ya' and 'nun' because the horses were marked while their riders were on them (3). The Almighty's saying: {He causes to grow for you thereby the crops, olives, palm trees, grapevines, and of all the fruits. Indeed in that is a sign for a people who give thought. (11)} The Almighty's saying: {He causes to grow for you thereby the crops, olives, palm trees, grapevines, and of all the fruits} Abu Bakr narrated from Asim that he read it as "nunbitu" (We cause to grow); with the 'nun' for magnification. The general public reads it with the 'ya' (4); meaning: Allah causes to grow for you. It is said: "nabatat al-ard" (the earth sprouted) and "anbatat" (it caused growth) have the same meaning, and "nabata al-baql" (the herbs sprouted) and "anbata" have the same meaning. Al-Farra' recited: I saw those in need around their houses... residing [for them] until the herbs sprouted (5). Meaning: sprouted. And "anbatahu Allah" (Allah made it grow), so it is "manboot" (grown), contrary to regular grammar rules. And "anbata al-ghulam" means his pubic hair grew. And "nabbattu al-shajar" means I planted it; it is said: "nabbattu ajalak bayna aynayk" (I set your end before your eyes). And "nabbaytu al-sabiyy tanbeetan" means I raised the boy.

---

(1) See Tafsir al-Tabari 14/181. (2) In Ma'ani al-Quran 3/192. (3) Al-Sihah (sawm). See Ma'ani al-Quran by Al-Akhfash 1/420. (4) Al-Sab'ah p. 370, and Al-Taysir p. 137. (5) The verse is by Zuhair, in the commentary of his Diwan p. 111, and what is in brackets is from it. In (m) it appeared as: "biha". We did not find it in Al-Farra's Ma'ani al-Quran. "Al-qateen" refers to a man's family and household, or the resident staying in a house. Commentary of Zuhair's Diwan by Tha'lab p. 111.

सूरह अन-नहल: आयतें १० - ११ २९२ "अस-सौम" (चराई) का मूल चरागाह में दूर जाना है (१)। अज़-ज़ज्जाज ने कहा (२): यह "अश-शूमह" से लिया गया है, जिसका अर्थ है निशान, यानी, यह अपनी चराई से ज़मीन पर निशान छोड़ता है, या इसलिए कि इसे चरागाह में भेजने के लिए चिन्हित किया जाता है। मैंने कहा: "अल-खैल अल-मुसव्वमाह" (निशान लगे/चराए गए घोड़े) वे हैं जिन्हें चराया जाता है, या जिन्हें चिन्हित किया जाता है। उनके इस कथन के बारे में: "मुसव्वमीन" (निशान लगाने वाले/भेजने वाले); अल-अख़फ़श ने कहा: इसका अर्थ चिन्हित करना या भेजना होता है; आपके इस कथन से: "सव्वमा फ़ीहल खैल", यानी उसने उसमें घोड़े भेजे। इसी से "अस-साइमह" (चरने वाले पशु) शब्द आया है। यह 'या' और 'नून' के साथ आया है क्योंकि घोड़ों को तब चिन्हित किया गया था जब उनके सवार उन पर थे (३)। अल्लाह तआला का फ़रमान: {वह तुम्हारे लिए उससे खेती, ज़ैतून, खजूर, अंगूर और हर तरह के फल उगाता है। निस्संदेह इसमें उन लोगों के लिए एक निशानी है जो सोच-विचार करते हैं। (११)} अल्लाह तआला का फ़रमान: {वह तुम्हारे लिए उससे खेती, ज़ैतून, खजूर, अंगूर और हर तरह के फल उगाता है} आसिम से अबू बक्र ने इसे "नुनबितु" (हम उगाते हैं) पढ़ा है; बड़ाई के लिए 'नुन' के साथ। आम लोग इसे 'या' के साथ पढ़ते हैं (४); इस अर्थ में कि: अल्लाह तुम्हारे लिए उगाता है। कहा जाता है: "नबततिल अर्ज़" (धरती उगी) और "अनबतत" (उसने उगाया) का एक ही अर्थ है, और "नबतल बक़्लु" (जड़ी-बूटियाँ उगीं) और "अनबत" का एक ही अर्थ है। अल-फ़र्रा ने पढ़ा: मैंने ज़रूरतमंदों को उनके घरों के आसपास देखा... उनके लिए ठहरे हुए जब तक कि जड़ी-बूटियाँ नहीं उगीं (५)। अर्थात: उगीं। और "अनबत्तहुल्लाह" (अल्लाह ने उसे उगाया), इसलिए वह "मनबूत" (उगा हुआ) है, जो नियम के विरुद्ध है। और "अनबतल ग़ुलाम" का अर्थ है कि लड़के के गुप्तांग के बाल उग आए। और "नब्बततुश शजर" का अर्थ है कि मैंने पेड़ लगाया; कहा जाता है: "नब्बततु अज-लका बैना अयनैक"। और "नब्बततुस सबीय्य तन्बीतन" का अर्थ है मैंने बच्चे का पालन-पोषण किया।

---

(१) देखें तफ़्सीर अल-तबरी १४/१८१। (२) मआनी अल-क़ुरआन ३/१९२ में। (३) अस-सिहाह (सौम)। देखें अल-अख़फ़श की मआनी अल-क़ुरआन १/४२०। (४) अस-सबअह पृष्ठ ३७०, और अत-तयसीर पृष्ठ १३७। (५) यह शेर ज़ुहैर का है, यह उनके दीवान की व्याख्या पृष्ठ १११ में है, और जो कोष्ठक में है वह उसी से है, और (म) में यह 'बिहा' के रूप में आया है। हमें यह अल-फ़र्रा की मआनी अल-क़ुरआन में नहीं मिला। "अल-क़तीन" का अर्थ है आदमी के घरवाले और सेवक, या घर में रहने वाला निवासी। थलब द्वारा ज़ुहैर के दीवान की व्याख्या पृष्ठ १११।

سورہ النحل: آیت نمبر ۱۰-۱۱ ۲۹۲ اور لفظ "السوم" کی اصل چراگاہ میں دور نکل جانا ہے (۱)۔ اور الزجاج نے کہا (۲): یہ لفظ "السومۃ" سے لیا گیا ہے، جس کے معنی علامت (نشان) کے ہیں۔ یعنی وہ جانور زمین پر اپنی چرائی کے نشان چھوڑتے ہیں، یا اس لیے کہ انہیں چراگاہ میں بھیجنے کے لیے نشان زد کیا جاتا ہے۔ میں کہتا ہوں: "خیل مسوّمة" سے مراد وہ گھوڑے ہیں جنہیں چرنے کے لیے چھوڑ دیا گیا ہو یا جن پر کوئی نشان لگا دیا گیا ہو۔ اور اللہ تعالیٰ کے قول "مُسَوِّمين" کے بارے میں الاخفش نے کہا: اس کے معنی نشان لگانے والے یا بھیجنے والے کے ہیں؛ جیسا کہ کہا جاتا ہے: "سوَّم فيها الخيل" یعنی اس نے اس میں گھوڑے چھوڑ دیے۔ اور اسی سے لفظ "سائمہ" (چرنے والے مویشی) نکلا ہے۔ اور یہاں یاء اور نون (جمع کی صورت) اس لیے آئی ہے کہ گھوڑوں پر نشانات اس وقت لگائے گئے جب ان پر سوار موجود تھے (۳)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وہ تمہارے لیے اس کے ذریعے کھیتی، زیتون، کھجور، انگور اور ہر طرح کے پھل اگاتا ہے۔ بیشک اس میں غور و فکر کرنے والوں کے لیے ایک بڑی نشانی ہے (۱۱)} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وہ تمہارے لیے اس کے ذریعے کھیتی، زیتون، کھجور، انگور اور ہر طرح کے پھل اگاتا ہے} عاصم سے مروی ابوبکر کی قرات "نُنْبِتُ" (ہم اگاتے ہیں) ہے؛ تعظیم کے لیے نون کے ساتھ۔ جبکہ عام قرات یاء کے ساتھ ہے (٤)؛ اس معنی میں کہ: اللہ تمہارے لیے اگاتا ہے۔ کہا جاتا ہے: "نَبَتَتِ الأرضُ" اور "أَنْبَتَتْ" دونوں ایک ہی معنی میں ہیں، اور "نَبَتَ البَقْلُ" اور "أَنْبَتَ" بھی ہم معنی ہیں۔ الفراء نے یہ شعر پڑھا ہے: میں نے ضرورت مندوں کو ان کے گھروں کے گرد دیکھا ... ان کے لیے ٹھہرے ہوئے یہاں تک کہ سبزہ اگ آیا (٥)۔ یعنی: اگ آیا۔ اور "أنبته الله" (اللہ نے اسے اگایا) تو وہ "منبوت" ہے، جو خلافِ قاعدہ ہے۔ اور "أنبت الغلام" کے معنی ہیں کہ لڑکے کے زیرِ ناف بال اگ آئے۔ اور "نَبَّتُ" الشجر" کے معنی ہیں کہ میں نے درخت لگایا؛ کہا جاتا ہے: "نَبَّتُّ أَجَلَكَ بين عينيك"۔ اور "نَبَّيْتُ الصبيَّ تنبيتاً" کے معنی ہیں کہ میں نے بچے کی پرورش کی۔

(١) دیکھیے تفسیر الطبری ١٤/١٨١۔ (٢) معانی القرآن ٣/١٩٢ میں۔ (٣) الصحاح (سوم)۔ اور دیکھیے الاخفش کی معانی القرآن ١/٤٢٠۔ (٤) السبعۃ ص ٣٧٠ ، اور التیسیر ص ١٣٧۔ (٥) یہ شعر زہیر کا ہے، جو ان کے دیوان کی شرح ص ١١١ میں موجود ہے، اور قوسین کے درمیان والے الفاظ وہیں سے ہیں۔ (م) میں یہ "بہا" کی صورت میں آیا ہے۔ ہمیں الفراء کی معانی القرآن میں یہ نہیں ملا۔ "القطین" کے معنی ہیں گھر والے اور خادم، یا گھر میں رہنے والا۔ ثعلب کی شرح دیوان زہیر ص ١١١۔

Al-Manbit: the place of plant growth; it is said: "How good is the growth (nabita) of the sons of so-and-so," meaning: what their wealth and children grow upon. And "a growth (nabita) has sprouted for them" when small offspring have grown up for them. And "the sons of so-and-so are an evil growth (nabita)." And al-nawabit (the sprouts) among the youth are the inexperienced. Al-Nabit is a tribe from Yemen. Al-Yanbut is a tree; all of this is from al-Jawhari (1). "And olives" (wal-zaytun): a plural of olive (zaytuna). The tree itself is called zaytuna, and the fruit is called zaytuna. The ruling on the zakat of these fruits has already been discussed in Surah Al-An'am (2), so there is no point in repeating it. "Indeed in that" - the sending down (of rain) and the growing (of plants) - "is a sign" - meaning a proof - "for a people who reflect." The words of the Almighty: "And He has subjected for you the night and the day and the sun and the moon, and the stars are subjected by His command. Indeed in that are signs for a people who reason (12)." The words of the Almighty: "And He has subjected for you the night and the day" - meaning for rest and for work; as He said: "And out of His mercy He made for you the night and the day that you may rest therein and that you may seek of His bounty" [Al-Qasas: 73]. "And the sun and the moon, and the stars are subjected by His command" - meaning made subservient for the knowledge of times, the ripening of fruits and crops, and for guidance by the stars in the darkness. Ibn 'Amir and the people of Sham read: "and the sun, and the moon, and the stars are subjected" with the nominative case (raf') as a subject and predicate. The rest read with the accusative case (nasb) as a conjunction with what precedes it. Hafs narrated from 'Asim with the nominative case for "and the stars" (al-nujumu), and "subjected" (musakharatun) as its predicate (3). It was also read: "and the sun, and the moon, and the stars" with the accusative case, and "subjected" (musakharatun) with the nominative case (4), which is a predicate of a deleted subject, meaning: they are subjected. In the reading of those who made it accusative, it is an emphatic circumstantial adverb (hal mu'akkida); as in His saying:

(1) In Al-Sahah (n-b-t). (2) Page 53 and following of this part. (3) Al-Sab'a p. 370, and Al-Taysir p. 137. (4) We did not come across this reading.

अल-मनबित: पौधों के उगने का स्थान; कहा जाता है: "फलां के बेटों की वृद्धि (नाबिता) कितनी अच्छी है", अर्थात: उनके धन और संतान जिस पर फलते-फूलते हैं। और "उनके लिए एक वृद्धि (नाबिता) अंकुरित हुई" जब उनके लिए छोटी संतान बड़ी हो गई। और "फलां के बेटे एक बुराई की वृद्धि (नाबिता) हैं।" और युवाओं के बीच अल-नवाबित (अंकुर) वे हैं जो अनुभवहीन हैं। अल-नबीत यमन का एक कबीला है। अल-यनबूत एक पेड़ है; यह सब अल-जौहरी (1) से है। "और जैतून" (वल-ज़ैतून): जैतून (ज़ैतूनी) का बहुवचन। पेड़ को भी ज़ैतूना कहा जाता है, और फल को भी ज़ैतूना। इन फलों के ज़कात का नियम सूरह अल-अनआम (2) में पहले ही आ चुका है, इसलिए इसे दोहराने का कोई मतलब नहीं है। "बेशक इसमें" - (बारिश का) उतरना और (पौधों का) उगना - "एक निशानी है" - यानी प्रमाण - "उन लोगों के लिए जो चिंतन करते हैं।" सर्वशक्तिमान का कथन: "और उसने तुम्हारे लिए रात और दिन और सूरज और चाँद को वश में कर दिया है, और सितारे उसके आदेश से वश में हैं। बेशक इसमें उन लोगों के लिए निशानियाँ हैं जो बुद्धि रखते हैं (12)।" सर्वशक्तिमान का कथन: "और उसने तुम्हारे लिए रात और दिन को वश में कर दिया है" - यानी आराम और काम के लिए; जैसा कि उसने कहा: "और अपनी दया से उसने तुम्हारे लिए रात और दिन बनाए ताकि तुम उसमें आराम कर सको और उसकी कृपा की तलाश कर सको" [अल-कसस: 73]। "और सूरज और चाँद, और सितारे उसके आदेश से वश में हैं" - यानी समय जानने, फलों और फसलों के पकने और अंधेरे में सितारों के माध्यम से मार्गदर्शन प्राप्त करने के लिए अधीन किए गए हैं। इब्न आमिर और शाम के लोगों ने इसे पढ़ा: "और सूरज, और चाँद, और सितारे वश में हैं" पेश (रफ़ा) के साथ मुब्तदा (विषय) और ख़बर (विधेय) के रूप में। बाकी लोगों ने ज़बर (नसब) के साथ पढ़ा, जो कि उससे पहले वाले शब्दों पर अताफ़ (संयोजन) है। हाफ़िज़ ने आसिम से "और सितारे" (अन्-नुजूमु) को पेश के साथ पढ़ा, और "वश में" (मुसक्खरातून) इसकी ख़बर (3) है। और इसे ऐसे भी पढ़ा गया: "और सूरज, और चाँद, और सितारे" ज़बर (नसब) के साथ, और "वश में" (मुसक्खरातून) पेश (रफ़ा) के साथ (4), जो एक लुप्त मुब्तदा की ख़बर है, यानी: वे वश में हैं। जिन लोगों ने इसे ज़बर के साथ पढ़ा, उनके पाठ में यह एक ताकीदी हाल (हाल मुअक्किदा) है; जैसा कि उनके कथन में है:

(1) अस-सिहाह में (न-ब-त)। (2) इस भाग का पृष्ठ 53 और उसके बाद। (3) अस-सबअ पृष्ठ 370, और अत-तयसीर पृष्ठ 137। (4) हमें यह पाठ नहीं मिला।

سورہ النحل: آیات ۱۱ - ۱۲ ۲۹۳

الْمَنْبِتُ: پودوں کے اگنے کی جگہ؛ کہا جاتا ہے: "فلاں کے بیٹوں کی نشوونما (نابتہ) کتنی اچھی ہے"، یعنی: ان کے مال اور اولاد جس پر پروان چڑھتے ہیں۔ اور "ان کے لیے ایک پودا (نابتہ) اگا" جب ان کے ہاں چھوٹے بچے نشوونما پائیں۔ اور "فلاں کے بیٹے برائی کی نشوونما (نابتہ) ہیں۔" اور نوجوانوں میں النوابت (کونپلیں) ناتجربہ کار لوگ ہیں۔ اور النبیث: یمن کا ایک قبیلہ ہے۔ اور الیَنْبُوتُ: ایک درخت ہے؛ یہ سب جوہری (۱) سے منقول ہے۔ ﴿ وَالزَّيْتُونَ ﴾ زیتونہ کی جمع ہے۔ خود درخت کو بھی زیتونہ کہا جاتا ہے، اور پھل کو بھی زیتونہ۔ ان پھلوں کی زکوٰۃ کا حکم سورہ الانعام (۲) میں گزر چکا ہے، لہٰذا دہرانے کا کوئی فائدہ نہیں۔ ﴿ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ ﴾ (بارش کے) اتارنے اور (نباتات کے) اگانے میں ﴿ لَآيَةً ﴾ یعنی دلیل ہے ﴿ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ ﴾ ان لوگوں کے لیے جو غور و فکر کرتے ہیں۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ وَسَخَّرَ لَكُمُ الَّيْلَ وَالنَّهَارَ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَالنُّجُومُ مُسَخَّرَاتٌ بِأَمْرِهِ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ (۱۲) ﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ وَسَخَّرَ لَكُمُ الَّيْلَ وَالنَّهَارَ ﴾ یعنی سکون اور کاموں کے لیے؛ جیسا کہ فرمایا: ﴿ وَمِن رَّحْمَتِهِ جَعَلَ لَكُمُ الَّيْلَ وَالنَّهَارَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَلِتَبْتَغُوا مِن فَضْلِهِ ﴾ [القصص: ۷۳]۔ ﴿ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَالنُّجُومُ مُسَخَّرَاتٌ بِأَمْرِهِ ﴾ یعنی اوقات کی پہچان، پھلوں اور فصلوں کے پکنے، اور اندھیروں میں ستاروں سے رہنمائی پانے کے لیے مسخر کیے گئے ہیں۔ اور ابن عامر اور اہل شام نے پڑھا: ﴿ والشمسُ والقمرُ والنجومُ مسخراتٌ ﴾ رفع (پیش) کے ساتھ مبتدا اور خبر کی بنا پر۔ باقیوں نے پہلے والے پر عطف کرتے ہوئے نصب (زبر) کے ساتھ پڑھا۔ اور حفص نے عاصم سے "والنجومُ" کو رفع کے ساتھ پڑھا، اور "مسخراتٌ" اس کی خبر ہے (۳)۔ اور یہ بھی پڑھا گیا: "والشمسَ والقمرَ والنجومَ" نصب کے ساتھ، اور "مسخراتٌ" رفع کے

ساتھ (٤)، جو کہ ایک محذوف مبتدا کی خبر ہے، یعنی: وہ مسخر ہیں۔ اور ان لوگوں کی قرات میں جنہوں نے اسے نصب کے ساتھ پڑھا ہے، یہ "حال مؤکدہ" ہے؛ جیسا کہ اللہ کا قول ہے:

(١) الصحاح میں (نبت)۔ (٢) ص ٥٣ اور اس کے بعد اس حصے کا۔ (٣) السبعہ ص ٣٧٠، اور التیسیر ص ١٣٧۔ (٤) ہمیں یہ قرات نہیں ملی۔

Surah An-Nahl: Verse 13 | 294

{And it is the truth, confirming...} [Al-Baqarah: 91]. {Indeed in that is a sign for a people who understand} meaning: from Allah what He has alerted them to, and granted them success in.

The Almighty's saying: {And whatever He multiplied for you on the earth of varying colors. Indeed in that is a sign for a people who remember. (13)}

In it are three issues:

First: The Almighty's saying: {And whatever He multiplied} meaning: And He subjected what He multiplied on the earth for you.

"Dhara'a" (ذرأ) means: created. Allah multiplied (created) the creation, multiplying them: He created them, so He is the Creator (Dhari'); from it comes "Dhurriyah" (progeny), which is the offspring of the two weighty ones (humans and jinn), except that the Arabs dropped its hamza (glottal stop), and the plural is "Dharari"(1). It is said: May Allah increase your progeny (dhar'aka and dharwaka)(2). The origin of "dharw" and "dhar'" is dispersing from a collection. In the Hadith: "The multiplication/ progeny of Hell"(3), meaning: they were created for it.

Second: What Allah - glorified be He - multiplied; some of it is subjected and humbled like beasts, livestock, trees, and others, and some are otherwise. The evidence for this is what Malik narrated in Al-Muwatta(4) from Ka'b Al-Ahbar who said: Were it not for words I say, the Jews would have turned me into a donkey. It was said to him: And what are they? He said: I seek refuge in the Face of Allah, the Magnificent, than which nothing is more magnificent, and in Allah's perfect words which no righteous person nor wicked person can surpass, and in all of Allah's beautiful names, those I know and those I do not know, from the evil of what He created, originated, and multiplied.

---

(1) Al-Sihah (dh-r-'). (2) Tahdhib al-Lughah 3/15. (3) Narrated by Abd ibn Humayd - as in Al-Durr al-Manthur 3/141 - on the authority of Ibn Abbas in a mauquf (halted) chain, who said: (Indeed Allah struck Adam's shoulder with His right hand, and there came out of it what was like pearls in His palm, and He said: This is for Paradise. Then He struck his left shoulder with His other hand, and there came out of it blackness like charcoal, and He said: This is the progeny of Hell). Abu Ubayd mentioned in Gharib al-Hadith 3/328 that Umar wrote to Khalid bin Al-Walid... and I think you, O family of Al-Mughirah, are the progeny of Hell. (4) 2 / 951 - 952.

सूरह अन-नहल: आयत १३ | २९४

{और वह सत्य है जो उसकी पुष्टि करता है...} [अल-बक़रह: ९१]। {निश्चय ही इसमें उन लोगों के लिए एक निशानी है जो बुद्धि से काम लेते हैं} अर्थात: अल्लाह की ओर से उस चीज़ के बारे में जिसके प्रति उसने उन्हें सचेत किया, और उन्हें इसके लिए सफलता प्रदान की।

अल्लाह तआला का कथन: {और जो कुछ उसने तुम्हारे लिए धरती में विभिन्न रंगों का फैलाया है। निश्चय ही इसमें उन लोगों के लिए एक निशानी है जो ध्यान देते हैं। (१३)}

इसमें तीन मसले (विषय) हैं:

पहला: अल्लाह तआला का कथन: {और जो कुछ उसने फैलाया (पैदा किया)} अर्थात: और उसने तुम्हारे लिए धरती में जो कुछ पैदा किया उसे तुम्हारे अधीन कर दिया।

"ज़रा" (ذرأ) का अर्थ है: पैदा किया। अल्लाह ने सृष्टि को पैदा किया, वह उन्हें पैदा करता है: उसने उन्हें बनाया, तो वह बनाने वाला (ज़ारी) है; इसी से "ज़ुर्रियत" (संतान) शब्द बना है, जो मानव और जिन्न की संतति है, सिवाय इसके कि अरबों ने इसके अंत में 'हमज़ा' छोड़ दिया, और बहुवचन "ज़रारी"(१) है। कहा जाता है: अल्लाह तुम्हारी संतान (ज़रा'का और ज़रुवाका) को बढ़ाए(२)। "ज़रु" और "ज़रा" का मूल अर्थ किसी समूह को बिखेरना है। हदीस में है: "जहन्नुम की पैदाइश"(३), अर्थात: वे इसके लिए ही पैदा किए गए थे।

दूसरा: जो कुछ अल्लाह - जो महिमामय है - ने पैदा किया है; उसमें से कुछ अधीन और वश में हैं जैसे कि चौपाए, मवेशी, पेड़ और अन्य, और कुछ इसके अलावा हैं। इसका प्रमाण वह है जिसे मालिक ने 'अल-मुवत्ता'(४) में क'ब अल-अहबार से रिवायत किया है, उन्होंने कहा: यदि वे शब्द न होते जो मैं कहता हूँ, तो यहूदियों ने मुझे गधा बना दिया होता। उनसे पूछा गया: वे क्या हैं? तो उन्होंने कहा: मैं अल्लाह के महान चेहरे की शरण चाहता हूँ जिससे बढ़कर कुछ भी महान नहीं है, और अल्लाह के उन पूर्ण शब्दों की जिन्हें कोई नेक या पापी पार नहीं कर सकता, और अल्लाह के सभी सुंदर नामों की, जिन्हें मैं जानता हूँ और जिन्हें मैं नहीं जानता, उसकी सृष्टि, रचना और उत्पत्ति की बुराई से।

---

(१) अस-सिहाह (ज़रा)। (२) तहज़ीब अल-लुग़ा ३/१५। (३) इसे अब्द बिन हुमैद ने - जैसा कि अद-दुर्र अल-मंसूर ३/१४१ में है - इब्न अब्बास के हवाले से मौक़ूफ़न रिवायत किया है, उन्होंने कहा: (अल्लाह ने अपने दाहिने हाथ से आदम के कंधे पर मारा, तो उसकी हथेली में मोती जैसा कुछ निकला, तो

उसने कहा: यह जन्नत के लिए है, और उसने अपने दूसरे हाथ से उनके बाएं कंधे पर मारा, तो उससे कोयले जैसा कालापन निकला, तो उसने कहा: यह जन्नत की पैदाइश है)। और अबू उबैद ने 'ग़रीब अल-हदीस' ३/३२८ में उल्लेख किया है कि उमर ने खालिद बिन अल-वलीद को लिखा था... और मुझे लगता है कि तुम, ऐ मुग़ीरा के घराने वाले, जहन्नुम की पैदाइश हो। (४) २ / ९५१ - ९५२।

{اور وہ حق ہے تصدیق کرنے والا...} [البقرة: ۹۱]۔ {بیشک اس میں ان لوگوں کے لیے نشانی ہے جو عقل رکھتے ہیں} یعنی: اللہ کی طرف سے ان چیزوں کے بارے میں جن پر اس نے انہیں خبردار کیا اور انہیں اس کی توفیق دی۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور وہ چیزیں جو اس نے تمہارے لیے زمین میں مختلف رنگوں کی پیدا کیں، بیشک اس میں نصیحت حاصل کرنے والوں کے لیے ایک نشانی ہے (۱۳)}

اس میں تین مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: {اور جو کچھ اس نے پیدا کیا} یعنی: اور اس نے تمہارے لیے زمین میں جو کچھ پیدا کیا اسے مسخر کر دیا۔

"ذرأ" یعنی: پیدا کیا۔ اللہ نے مخلوق کو پیدا کیا، وہ انہیں پیدا کرتا ہے: اس نے انہیں پیدا کیا، تو وہ پیدا کرنے والا (ذارئ) ہے؛ اسی سے "ذریت" ہے، جو انسانوں اور جنات کی نسل ہے، مگر یہ کہ عربوں نے اس کا ہمزہ چھوڑ دیا، اور اس کی جمع "ذراری"(۱) ہے۔ کہا جاتا ہے: اللہ تیری نسل (ذرأك اور ذروك) کو بڑھائے(۲)۔ "ذرو" اور "ذرء" کی اصل کسی مجموعے کو بکھیرنا ہے۔ حدیث میں ہے: "آگ کی پیدائش"(۳)، یعنی: وہ اس کے لیے ہی پیدا کیے گئے ہیں۔

دوسرا: جو کچھ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے پیدا کیا؛ اس میں سے کچھ مسخر اور تابع ہیں جیسے چوپائے، مویشی، درخت وغیرہ، اور کچھ اس کے علاوہ ہیں۔ اس کی دلیل وہ ہے جو امام مالک نے 'موطا'(۴) میں کعب الاحبار سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: اگر وہ کلمات نہ ہوتے جو میں کہتا ہوں، تو یہودیوں نے مجھے گدھا بنا دیا ہوتا۔ ان سے پوچھا گیا: وہ کلمات کیا ہیں؟ تو انہوں نے کہا:

میں اللہ کی عظیم ذات کی پناہ مانگتا ہوں جس سے بڑی کوئی چیز نہیں، اور اللہ کے ان مکمل کلمات کی پناہ جن سے کوئی نیک یا گناہگار آگے نہیں بڑھ سکتا، اور اللہ کے تمام اچھے ناموں کی، جنہیں میں جانتا ہوں اور جنہیں میں نہیں جانتا، ہر اس چیز کے شر سے جو اس نے پیدا کی، بنائی اور پھیلائی۔

---

(۱) الصحاح (ذرأ)۔ (۲) تہذیب اللغہ ۳/۱۵۔ (۳) اسے عبد بن حمید نے - جیسا کہ الدر المنثور ۳/۱۴۱ میں ہے - ابن عباس سے موقوفاً روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: (اللہ تعالیٰ نے اپنے دائیں ہاتھ سے آدم کے کندھے پر مارا، تو اس کی ہتھیلی میں موتیوں کی طرح کچھ نکلا، تو اس نے فرمایا: یہ جنت کے لیے ہے، اور اس نے اپنے دوسرے ہاتھ سے ان کے بائیں کندھے پر مارا، تو اس سے کوئلے کی طرح سیاہی نکلی، تو اس نے فرمایا: یہ دوزخ کی پیدائش ہے)۔ اور ابو عبید نے 'غریب الحدیث' ۳/۳۲۸ میں ذکر کیا ہے کہ عمر رضی اللہ عنہ نے خالد بن ولید کو لکھا تھا... اور میرا گمان ہے کہ تم اے آل مغیرہ دوزخ کی پیدائش ہو۔ (۴) ۲ / ۹۵۱ - ۹۵۲۔

Page 295 Surah An-Nahl: Verses 13 - 14

In it, Yahya bin Saeed reported that he said: The Messenger of Allah (PBUH) was taken on the Night Journey (Isra), and he saw an 'Ifrit (demon) from among the jinn chasing him with a flame of fire, [as in] the hadith, and in it: "and the evil of what He has scattered in the earth"(1). We have mentioned it and its meaning elsewhere(2). Third: Allah Almighty's saying: ﴿مُّخْتَلِفًا أَلْوَٰنُهُۥ﴾ (varying in colors) is in the accusative case as a 'hal' (circumstantial state). And "colors" refers to its appearances and looks, meaning animals, trees, and others. ﴿إِنَّ فِى ذَٰلِكَ﴾ (Indeed, in that) i.e., in the variation of their colors. ﴿لَءَايَةً﴾ (is a sign) i.e., a lesson. ﴿لِّقَوْمٍ يَذَّكَّرُونَ﴾ (for a people who remember) i.e., those who take heed and know that in the subjugation of these creations are signs of the oneness of Allah Almighty, and that no one else is capable of that. Allah Almighty's saying: ﴿وَهُوَ ٱلَّذِى سَخَّرَ ٱلْبَحْرَ لِتَأْكُلُوا۟ مِنْهُ لَحْمًا طَرِيًّا وَتَسْتَخْرِجُوا۟ مِنْهُ حِلْيَةً تَلْبَسُونَهَا وَتَرَى ٱلْفُلْكَ مَوَاخِرَ فِيهِ وَلِتَبْتَغُوا۟ مِن فَضْلِهِۦ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ١٤﴾ (And it is He who subjected the sea for you to eat from it tender meat and to extract from it ornaments which you wear; and you see the ships plowing through it, and [He subjected it] that you may seek of His bounty; and perhaps you will be grateful. 14) It contains nine matters: The First: Allah Almighty's saying: ﴿وَهُوَ ٱلَّذِى سَخَّرَ ٱلْبَحْرَ﴾ (And it is He who subjected the sea). The subjugation of the sea means enabling humans to utilize it, and making it subservient for riding, mooring(3), and other things. This is one of Allah's blessings upon us; had He willed, He would have unleashed it upon us and drowned us. Discussion on the sea and its catch has preceded(4). And He called it "meat" here. Meats, according to Malik, are of three types: the meat of four-legged animals is one type, and the meat of...

(1) Muwatta Malik 2 / 950 - 951, and Al-Nasa'i narrated it through his path in Al-Sunan Al-Kubra (10726), and Ibn Abd al-Barr in Al-Tamheed 24 / 112. (2) It will come under the interpretation of verse 39 of Surah Al-Naml. (3) It is said in Al-Sihah (rafa'a): I moored the ship: I brought it close to the shore, and that place is a port (marfa'), and I turned to him: I took refuge. (4) See 2 / 90 and 8 / 208.

पृष्ठ २९५ सूरह अन-नहल: आयत १३ - १४

इसमें याह्या बिन सईद से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ को इसरा (मेराज की रात की यात्रा) पर ले जाया गया, तो उन्होंने जिन्नों में से एक इफ़रीत को देखा जो आग की लौ के साथ उनका पीछा कर रहा था, [जैसा कि] हदीस में है, और उसमें है: "और पृथ्वी में जो कुछ उसने फैलाया है उसकी बुराई से"(१)। हमने इसका और इसके अर्थ का उल्लेख अन्यत्र किया है(२)। तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: ﴿مُّخۡتَلِفًا أَلۡوَٰنُهُۥٓ﴾ (विभिन्न रंगों के) 'हाल' के रूप में मंसूब (accusative) है। और "रंगों" से तात्पर्य उसके रूपों और दिखावों से है, यानी जानवर, पेड़ और अन्य। ﴿إِنَّ فِي ذَٰلِكَ﴾ (निस्संदेह, इसमें) यानी उनके रंगों की भिन्नता में। ﴿لَأٓيَةٗ﴾ (एक निशानी है) यानी एक सबक। ﴿لِّقَوۡمٖ يَذَّكَّرُونَ﴾ (उन लोगों के लिए जो याद रखते हैं) यानी जो नसीहत हासिल करते हैं और जानते हैं कि इन रचनाओं को वश में करने में अल्लाह तआला की एकता के संकेत हैं, और यह कि उसके अलावा कोई और इस पर सक्षम नहीं है। अल्लाह तआला का कथन: ﴿وَهُوَ ٱلَّذِي سَخَّرَ ٱلۡبَحۡرَ لِتَأۡكُلُواْ مِنۡهُ لَحۡمٗا طَرِيّٗا وَتَسۡتَخۡرِجُواْ مِنۡهُ حِلۡيَةٗ تَلۡبَسُونَهَاۖ وَتَرَى ٱلۡفُلۡكَ مَوَاخِرَ فِيهِ وَلِتَبۡتَغُواْ مِن فَضۡلِهِۦ وَلَعَلَّكُمۡ تَشۡكُرُونَ﴾ (वही है जिसने समुद्र को वश में किया ताकि तुम उससे ताज़ा मांस खाओ और उससे गहने निकालो जिन्हें तुम पहनते हो; और तुम उसमें जहाज़ों को पानी चीरते हुए देखते हो, और ताकि तुम उसकी कृपा की तलाश करो; और शायद तुम आभारी हो। १४) इसमें नौ मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: ﴿وَهُوَ ٱلَّذِي سَخَّرَ ٱلۡبَحۡرَ﴾ (और वही है जिसने समुद्र को वश में किया)। समुद्र को वश में करने का अर्थ है मनुष्यों को इसमें हेरफेर करने में सक्षम बनाना, और इसे सवारी, लंगर डालने(३) और अन्य चीजों के लिए अधीन करना। यह हम पर अल्लाह की नेमतों में से एक नेमत है; यदि वह चाहता तो इसे हम पर हावी कर देता और हमें डुबो देता। समुद्र और उसके शिकार के बारे में चर्चा पहले हो चुकी है(४)। और उसने यहाँ इसे "मांस" कहा है। मलिक के अनुसार मांस तीन प्रकार के होते हैं: चार पैरों वाले जानवरों का मांस एक प्रकार है, और...

(१) मुवत्ता मलिक २ / ९५० - ९५१, और अल-नसाई ने अपनी किताब अल-सुनन अल-कुबरा (१०७२६) में उनके माध्यम से इसे निकाला है, और इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद २४ / ११२ में। (२) यह सूरह अन-नमल की आयत ३९ की व्याख्या में आएगा। (३) अल-सिहाह (रफ़ा) में कहा गया है: मैंने जहाज को घाट पर लगाया (अरफ़अतु): मैंने इसे किनारे के करीब लाया, और वह स्थान घाट (मर्फ़अ) है, और मैं उसकी ओर मुड़ा: मैंने शरण ली। (४) देखें २ / ९० और ८ / २०८।

صفحہ ۲۹۵ سورۃ النحل: آیات ۱۳ - ۱۴

اس میں یحییٰ بن سعید سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ کو سیر (اسراء) کرائی گئی، تو آپ نے جنوں میں سے ایک عفریت کو دیکھا جو آگ کا شعلہ لیے آپ کے پیچھے تھا، [جیسا کہ] حدیث میں ہے، اور اس میں ہے: "اور اس چیز کی برائی سے جو اس نے زمین میں پھیلائی ہے"(۱)۔ ہم نے اس کا اور اس کے ہم معنی کا ذکر دوسری جگہ کیا ہے(۲)۔ تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مُّخۡتَلِفًا أَلۡوَٰنُهُۥ﴾ (مختلف رنگوں والے) حال ہونے کی بنا پر منصوب ہے۔ اور "رنگوں" سے مراد اس کی ہیتیں اور شکلیں ہیں، یعنی چوپائے، درخت اور دیگر اشیاء۔ ﴿إِنَّ فِي ذَٰلِكَ﴾ یعنی ان کے رنگوں کے اختلاف میں۔ ﴿لَأٓيَةٗ﴾ یعنی عبرت کی نشانی۔ ﴿لِّقَوۡمٖ يَذَّكَّرُونَ﴾ یعنی وہ جو نصیحت حاصل کرتے ہیں اور جانتے ہیں کہ ان مخلوقات کو مسخر کرنے میں اللہ تعالیٰ کی وحدانیت کی علامتیں ہیں، اور یہ کہ اس کے سوا کوئی اس پر قادر نہیں۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَهُوَ ٱلَّذِي سَخَّرَ ٱلۡبَحۡرَ لِتَأۡكُلُواْ مِنۡهُ لَحۡمٗا طَرِيّٗا وَتَسۡتَخۡرِجُواْ مِنۡهُ حِلۡيَةٗ تَلۡبَسُونَهَا وَتَرَى ٱلۡفُلۡكَ مَوَاخِرَ فِيهِ وَلِتَبۡتَغُواْ مِن فَضۡلِهِۦ وَلَعَلَّكُمۡ تَشۡكُرُونَ ١٤﴾ (اور وہی ہے جس نے سمندر کو مسخر کیا تاکہ تم اس سے تازہ گوشت کھاؤ اور اس سے وہ زیور نکالو جسے تم پہنتے ہو؛ اور تم کشتیوں کو دیکھتے ہو کہ اس میں (پانی کو) چیرتی چلی جاتی ہیں، اور تاکہ تم اس کا فضل تلاش کرو، اور شاید کہ تم شکر گزار بنو۔ ۱۴) اس میں نو مسائل ہیں: پہلا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَهُوَ ٱلَّذِي سَخَّرَ ٱلۡبَحۡرَ﴾ سمندر کو مسخر کرنے کا مطلب انسانوں کو اس میں تصرف کرنے کے قابل بنانا ہے، اور اسے سواری، لنگر انداز کرنے(۳) اور دیگر کاموں کے لیے مطیع کرنا ہے، اور یہ اللہ کی ہم پر نعمتوں میں سے ایک نعمت ہے، اگر وہ چاہتا تو اسے ہم پر مسلط کر دیتا اور ہمیں غرق کر دیتا۔ سمندر اور اس کے شکار کے بارے

میں کلام گزر چکا ہے(۴)۔ اور اس نے یہاں اسے "گوشت" کا نام دیا ہے۔ امام مالک کے نزدیک گوشت کی تین قسمیں ہیں: چار پاؤں والے جانوروں کا گوشت ایک جنس ہے، اور...

(۱) مؤطا مالک ۲ / ۹۵۰ - ۹۵۱، اور اسے ان کے واسطے سے نسائی نے السنن الکبریٰ (۱۰۷۲۶) میں، اور ابن عبد البر نے التمہید ۲۴ / ۱۱۲ میں روایت کیا ہے۔ (۲) یہ سورۃ النمل کی آیت ۳۹ کی تفسیر میں آئے گا۔ (۳) الصحاح (رفأ) میں کہا گیا ہے: 'أرفأت السفينة' یعنی میں نے کشتی کو کنارے کے قریب کیا، اور وہ جگہ 'مرفأ' (بندرگاہ) ہے، اور 'أرفأت إليه' یعنی میں نے اس کی پناہ لی۔ (۴) دیکھئے ۲ / ۹۰ اور ۸ / ۲۰۸۔

296 Surah An-Nahl: Verse 14

Feathers are a genus, and the meat of water creatures is a genus. It is not permissible to sell a genus for its own kind with disparity (in quantity or quality), but it is permissible to sell beef and game meat for poultry and fish meat with disparity, and similarly, poultry for beef, game meat, and fish is permissible with disparity. Abu Hanifa said: All meats are different categories like their origins; beef is one category, mutton is another category, camel meat is another category, and similarly game animals are different, and so is poultry, and so is fish. This is one of the two views of Ash-Shafi'i. The other view is that all livestock, game, poultry, and fish are one genus, and disparity in them is not allowed. The first view is the well-known one of his school according to his companions. Our evidence is that Allah Almighty distinguished between the names of livestock in their lifetime, saying: {Eight pairs: of the sheep two and of the goats two} then He said: {and of the camels two and of the cattle two} [Al-An'am: 143-144]. When He intended(1) to refer to them all as meat, He said: {Lawful for you are the animals of grazing livestock} [Al-Ma'idah: 1], grouping them under one meat because their benefits are similar, just as the meat of sheep and goats is similar. In another place, He said: {And the meat of fowls, any that they may desire} [Al-Waqi'ah: 21], and this is a collective plural of 'ta'ir' (bird), which is singular, as per His saying: {nor a bird that flies with its two wings} [Al-An'am: 38]. So, He grouped all poultry meat under one name. And He said here: {fresh meat} so He grouped all types of fish under one mention, so its small ones are like its large ones in being grouped together. It has been narrated from Ibn Umar that he was asked about goat meat for ram meat: Is it one thing? He said: No(2). And there is no one who contradicts him, so it became like a consensus (ijma'). And Allah knows best. There is no argument for the opponent in the Prophet's (peace be upon him) prohibition of selling food except like for like; for "food" in general terms refers to wheat and other edibles, but does not include meat. Do you not see that...

---

(1) i.e., intended. (2) We did not find it.

296 सूरा अन-नहल: आयत 14

पंख एक प्रजाति (जीनस) हैं, और जलचरों का मांस एक प्रजाति है। एक ही प्रजाति को उसकी अपनी प्रजाति के बदले कम या ज़्यादा (असमानता) पर बेचना जायज़ नहीं है। लेकिन गाय और जंगली जानवरों के मांस को पक्षियों और मछली के मांस के बदले असमानता पर बेचना जायज़ है, और इसी तरह पक्षियों का मांस गाय, जंगली जानवर और मछली के मांस के बदले असमानता पर बेचना जायज़ है। अबू हनीफ़ा ने कहा: सभी मांस अपनी जड़ों की तरह अलग-अलग श्रेणियाँ हैं; गाय का मांस एक श्रेणी है, भेड़ का मांस एक श्रेणी है, ऊंट का मांस एक श्रेणी है, और इसी तरह जंगली जानवर अलग हैं, पक्षी अलग हैं, और मछली अलग है। यह अल-शाफ़ई के दो विचारों में से एक है। दूसरा विचार यह है कि सभी पशुधन, शिकार, पक्षी और मछलियाँ एक ही प्रजाति हैं और उनमें असमानता की अनुमति नहीं है। उनके साथियों के अनुसार उनके मत का प्रसिद्ध विचार पहला वाला ही है। हमारा प्रमाण यह है कि अल्लाह तआला ने जीवित पशुधन के नामों में अंतर किया है, उन्होंने कहा: {आठ जोड़े: भेड़ों में से दो और बकरियों में से दो} फिर उन्होंने कहा: {और ऊंटों में से दो और गायों में से दो} [अल-अनाम: 143-144]। जब उन्होंने मांस के संदर्भ में उन सब का उल्लेख करना चाहा(1), तो उन्होंने कहा: {तुम्हारे लिए चौपाये पशु हलाल किए गए हैं} [अल-माइदा: 1], उनके लाभों की समानता के कारण उन्हें एक मांस के रूप में एकत्रित किया, जैसे भेड़ और बकरी के मांस की समानता है। दूसरी जगह उन्होंने कहा: {और पक्षियों का मांस जो वे चाहें} [अल-वाकिया: 21], और यह 'तायर' (पक्षी) का सामूहिक रूप है जो एकवचन है, जैसा कि उनके इस कथन में है: {और न ही कोई पक्षी जो अपने दो पंखों से उड़ता हो} [अल-अनाम: 38]। अतः उन्होंने पक्षियों के सभी मांस को एक नाम के अंतर्गत समूहित किया। और यहाँ कहा: {ताज़ा मांस}, इस प्रकार मछली की सभी प्रजातियों को एक ही उल्लेख में समूहित किया, तो इसके छोटे और बड़े सब एक साथ जोड़ने में बराबर थे। इब्न उमर से रिवायत है कि उनसे भेड़े के मांस के बदले बकरी के मांस के बारे में पूछा गया: क्या यह एक ही चीज़ है? उन्होंने कहा: नहीं(2)। और उनका कोई विरोधी नहीं है, इसलिए यह इज्मा (आम सहमति) जैसा हो गया। और अल्लाह बेहतर जानता है। विरोधी के लिए पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की उस मनाही में कोई दलील नहीं है जिसमें भोजन को बराबर-बराबर बेचने को कहा गया है; क्योंकि सामान्यतः"भोजन" शब्द गेहूं और अन्य खाद्य पदार्थों के लिए आता है, और इसमें मांस शामिल नहीं होता; क्या आप नहीं देखते कि...

---

(1) यानी इरादा किया। (2) हमें यह (रिवायत) नहीं मिली।

پر (پنکھ) ایک جنس ہے، اور پانی والے جانوروں کا گوشت ایک جنس ہے۔ پس ایک جنس کی اپنی ہی جنس کے ساتھ کمی بیشی کے ساتھ فروخت جائز نہیں ہے، اور گائے اور وحشی جانوروں کے گوشت کو پرندوں اور مچھلی کے گوشت کے بدلے کمی بیشی کے ساتھ بیچنا جائز ہے، اور اسی طرح پرندوں کے گوشت کو گائے، وحشی جانور اور مچھلی کے گوشت کے بدلے کمی بیشی کے ساتھ بیچنا جائز ہے۔ امام ابو حنیفہ رحمہ اللہ نے فرمایا: تمام گوشت اپنی اصل کی طرح مختلف اقسام ہیں؛ چنانچہ گائے کا گوشت ایک قسم ہے، بکری کا گوشت ایک قسم ہے، اونٹ کا گوشت ایک قسم ہے، اور اسی طرح جنگلی جانور مختلف ہیں، اور اسی طرح پرندے، اور اسی طرح مچھلی بھی، اور یہ امام شافعی کے دو اقوال میں سے ایک ہے۔ دوسرا قول یہ ہے کہ تمام چوپائے، شکار، پرندے اور مچھلیاں ایک ہی جنس ہیں جن میں کمی بیشی جائز نہیں۔ پہلا قول ہی ان کے اصحاب کے نزدیک ان کے مذہب کا مشہور قول ہے۔ ہماری دلیل یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ نے چوپایوں کے زندہ ہونے کی حالت میں ان کے ناموں میں فرق کیا ہے، چنانچہ فرمایا: {آٹھ جوڑے: بھیڑوں میں سے دو اور بکریوں میں سے دو} پھر فرمایا: {اور اونٹوں میں سے دو اور گائے میں سے دو} [الأنعام: ١٤٣-١٤٤]۔ پھر جب تمام کو گوشت کے حوالے سے ذکر کرنا چاہا(١) تو فرمایا: {تمہارے لیے مویشی چوپائے حلال کیے گئے ہیں} [المائدۃ: ١] پس ان کے فوائد کے قریب ہونے کی وجہ سے انہیں ایک گوشت کے طور پر جمع کر دیا، جیسا کہ بھیڑ اور بکری کے گوشت میں قربت ہے۔ اور دوسری جگہ فرمایا: {اور پرندوں کا گوشت جس کی وہ خواہش کریں} [الواقعہ: ٢١]، اور یہ لفظ 'طائر' کی جمع ہے جو کہ واحد ہے، اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: {اور نہ ہی کوئی پرندہ جو اپنے دو پروں سے اڑتا ہو} [الأنعام: ٣٨]، پس پرندوں کے تمام گوشت کو ایک ہی نام کے تحت

جمع کر دیا۔ اور یہاں فرمایا: {تازہ گوشت} پس مچھلی کی تمام اقسام کو ایک ہی ذکر کے ساتھ جمع کر دیا، چنانچہ ان کے چھوٹے اور بڑے جمع کرنے میں ایک جیسے تھے۔ حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما سے مروی ہے کہ ان سے مینڈھے کے گوشت کے بدلے بکری کے گوشت کے بارے میں پوچھا گیا: کیا یہ ایک ہی چیز ہے؟ انہوں نے فرمایا: نہیں(۲)۔ اور ان کا کوئی مخالف نہیں ہے، تو یہ اجماع کی طرح ہو گیا۔ واللہ اعلم۔ اور مخالف کے لیے نبی کریم ﷺ کی اس ممانعت میں کوئی دلیل نہیں ہے کہ کھانے کی چیز کو برابر برابر بیچا جائے؛ کیونکہ 'طعام' کا لفظ عام طور پر گندم اور دیگر کھانے کی چیزوں پر بولا جاتا ہے، اور اس میں گوشت شامل نہیں ہوتا؛ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ...

---

(۱) یعنی قصد کیا۔ (۲) ہمیں یہ (روایت) نہیں ملی۔

The speaker, if they say: "I ate food today," the understanding does not immediately go to eating meat. Furthermore, it is countered by the saying of the Prophet (peace be upon him): "If the two species differ, then sell however you wish" (1). And these are two different species. Also, we have agreed on the permissibility of selling [land] meat (2) for bird meat with inequality [in quantity], not because (3) it is a sale of food for which there is no Zakat—selling meat in which there is no Zakat—likewise, selling fish for bird meat with inequality (4).

The Second: As for locusts, the well-known view among us is the permissibility of selling some of it for some with inequality. It was mentioned from Sahnun that he prohibits that, and some later scholars inclined towards this, viewing it as something that can be stored (5).

The Third: Scholars differed regarding one who swears not to eat meat; Ibn al-Qasim said: he breaks his oath by eating any of these four types. Ashhab said in 'Al-Majmu'ah': he only breaks his oath by eating the meat of livestock, not wild animals or others, in consideration of custom and habit, giving them precedence over the literal linguistic meaning (6), and this is better.

The Fourth: The words of the Almighty: {And you extract from it ornaments which you wear} refers to pearls and coral; because of His words: {From both of them emerge pearls and coral} [Ar-Rahman: 22] (7). And the extraction of ornaments is only from what is known as saltwater only. It is also said: there is emerald from the sea.

(1) Narrated by Al-Rabi' in his Musnad p. 153 from Ibn Abbas as a Marfu' tradition, and its completion is: "except what I have forbidden you from." Ibn Abd al-Barr cited it in 'At-Tamhid' 19/182. Al-Amidi cited it in 'Al-Ihkam' 3/229 with the wording: "Wheat for wheat..." up to his saying: "If the two species differ, then sell however you wish hand-to-hand." Ahmad (22727) and Muslim (1587) (81) narrated similar from the hadith of Ubada bin al-Samit with the wording: "Gold for gold... So if the categories differ, sell however you wish if it is hand-to-hand." (2) In (Z): "milk," instead of: "selling meat." (3) The word: "no/not," from (D). In (Z) it appeared as: "for a reason in it." (4) See Al-Muntaqa 5/26-28, and Al-Istidhkar 20/112-114. (5) See Al-Muntaqa 5/26. (6) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1135. (7) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1136.

सूरह अन-नहल: आयत 14 297

बोलने वाला जब कहता है: "मैंने आज खाना खाया"; तो इससे तुरंत मांस खाने का बोध नहीं होता। इसके अलावा, यह पैगंबर (उन पर शांति हो) के इस कथन के विपरीत है: "यदि दो प्रजातियां अलग-अलग हों, तो जैसे चाहो वैसे बेचो" (1)। और ये दो अलग-अलग प्रजातियां हैं। साथ ही, हम पक्षियों के मांस के बदले [जमीनी] मांस (2) की असमान बिक्री की अनुमति पर सहमत हुए हैं, इसलिए नहीं (3) कि यह उस भोजन की बिक्री है जिस पर ज़कात नहीं है—मांस बेचना जिसमें ज़कात नहीं है—उसी प्रकार, पक्षियों के मांस के बदले मछली की असमान बिक्री (4)।

दूसरा: जहाँ तक टिड्डियों का सवाल है, हमारे बीच प्रसिद्ध विचार यह है कि इसके कुछ हिस्से को कुछ के बदले असमानता के साथ बेचने की अनुमति है। सहनून से उल्लेख किया गया है कि वह इसे मना करते हैं, और बाद के कुछ विद्वानों ने इस ओर झुकाव दिखाया है, इसे ऐसी चीज़ के रूप में देखा है जिसे जमा किया जा सकता है (5)।

तीसरा: विद्वानों ने उस व्यक्ति के बारे में मतभेद किया है जो मांस न खाने की कसम खाता है; इब्न अल-कासिम ने कहा: वह इन चार प्रकारों में से किसी को भी खाने से अपनी कसम तोड़ता है। अशहब ने 'अल-मजमुआ' में कहा: वह केवल मवेशियों का मांस खाने से अपनी कसम तोड़ता है, जंगली जानवरों या अन्य के नहीं, प्रथा और आदत को ध्यान में रखते हुए, और उन्हें शाब्दिक भाषाई अर्थ (6) पर प्राथमिकता देते हुए, और यह बेहतर है।

चौथा: सर्वशक्तिमान का कथन: {और तुम उससे आभूषण निकालते हो जिन्हें तुम पहनते हो} इसका तात्पर्य मोती और मूंगा से है; उनके शब्दों के कारण: {उन दोनों से मोती और मूंगा निकलते हैं} [अर-रहमान: 22] (7)। और आभूषणों का निष्कर्षण केवल उसी से है जो केवल खारे पानी के रूप में जाना जाता है। यह भी कहा जाता है कि समुद्र से पन्ना भी मिलता है।

(1) अल-रबी ने अपनी मसनद पृष्ठ 153 में इब्न अब्बास से मरफू रिवायत के रूप में उद्धृत किया है, और इसकी पूर्णता है: "सिवाय उसके जिससे मैंने तुम्हें मना किया है।" इब्न अब्द अल-बर्र ने 'अत-तम्हीद' 19/182 में इसका उल्लेख किया है। अल-आमिदी ने 'अल-इहकाम' 3/229 में शब्दों के साथ उल्लेख किया है: "गेहूं के बदले गेहूं..." उनके कहने तक: "यदि दो प्रजातियां अलग-अलग हों, तो हाथों-हाथ जैसे चाहो वैसे बेचो।" अहमद (22727) और मुस्लिम (1587) (81) ने उबादा बिन अल-सामित की हदीस से इसी तरह की रिवायत की है जिसके शब्द हैं: "सोने के बदले सोना... अतः यदि

श्रेणियाँ भिन्न हों, तो जैसे चाहो वैसे बेचो यदि वह हाथों-हाथ हो।" (2) (ज़) में: "दूध", मांस बेचने के बजाय। (3) शब्द: "नहीं/मत", (द) से। (ज़) में यह प्रकट हुआ: "उसमें एक कारण के लिए।" (4) देखें अल-मुंतका 5/26-28, और अल-इस्तिधकार 20/112-114। (5) देखें अल-मुंतका 5/26। (6) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी द्वारा 3/1135। (7) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी द्वारा 3/1136।

سورہ النحل: آیت ۱۴ ۲۹۷

قائل جب کہے: "میں نے آج کھانا کھایا"؛ تو اس سے فوراً گوشت کھانے کا مفہوم نہیں نکلتا۔ نیز یہ نبی کریم ﷺ کے اس قول کے معارض ہے: "جب دو جنسیں مختلف ہوں تو جیسے چاہو بیچو" (۱) اور یہ دو الگ جنسیں ہیں۔ نیز ہم نے پرندے کے گوشت کے بدلے [زمینی] گوشت (۲) کی کمی بیشی کے ساتھ بیع کے جواز پر اتفاق کیا ہے، اس وجہ سے نہیں (۳) کہ یہ ایسی خوراک کی بیع ہے جس پر زکوٰۃ نہیں ہے—ایسے گوشت کی بیع جس میں زکوٰۃ نہیں ہے—اسی طرح پرندے کے گوشت کے بدلے مچھلی کی کمی بیشی کے ساتھ بیع (۴)۔

دوسری بات: جہاں تک ٹڈیوں کا تعلق ہے، تو ہمارے ہاں مشہور قول یہ ہے کہ اس کے بعض حصے کی بعض کے بدلے کمی بیشی کے ساتھ بیع جائز ہے۔ سحنون سے مروی ہے کہ وہ اس سے منع کرتے ہیں، اور بعض متاخرین نے اسی طرف میلان ظاہر کیا ہے اور اسے ذخیرہ کی جانے والی اشیاء میں شمار کیا ہے (۵)۔

تیسری بات: علماء کا اس شخص کے بارے میں اختلاف ہے جس نے قسم کھائی کہ وہ گوشت نہیں کھائے گا؛ ابن القاسم نے کہا: وہ ان چاروں اقسام میں سے کوئی بھی کھانے سے حانث ہو جائے گا۔ اشہب نے 'المجموعہ' میں کہا: وہ صرف چوپایوں کا گوشت کھانے سے حانث ہو گا، جنگلی جانوروں یا دوسروں کے نہیں، عرف و عادت کی رعایت کرتے ہوئے، اور اسے لغوی لفظ کے اطلاق (۶) پر مقدم رکھتے ہوئے، اور یہی بہتر ہے۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَتَسْتَخْرِجُوا مِنْهُ حِلْيَةً تَلْبَسُونَهَا} (اور تم اس سے وہ زیور نکالتے ہو جسے تم پہنتے ہو) اس سے مراد موتی اور مرجان ہیں؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: {يَخْرُجُ مِنْهُمَا اللؤْلُؤُ وَالْمَرْجَانُ} [الرحمن: ۲۲] (۷)۔ اور زیور کا نکالنا صرف اسی سے ہوتا ہے جو

صرف کھارے پانی کے طور پر جانا جاتا ہے۔ اور کہا جاتا ہے کہ زمرد میں بھی سمندری قسم ہوتی ہے۔

(۱) اسے الربیع نے اپنی مسند ص ۱۵۳ میں ابن عباس سے مرفوعاً روایت کیا ہے، اور اس کا تکملہ ہے: "سوائے اس کے جس سے میں نے تمہیں منع کیا ہو"۔ ابن عبد البر نے اسے 'التمہید' ۱۸۲/۱۹ میں ذکر کیا۔ اور الآمدی نے اسے 'الاحکام' ۲۲۹/۳ میں ان الفاظ کے ساتھ ذکر کیا: "گندم گندم کے بدلے..." ان کے اس قول تک: "پس جب دو جنسیں مختلف ہوں تو جیسے چاہو نقد بہ نقد بیچو"۔ اور احمد (۲۲۷۲۷) اور مسلم (۱۵۸۷) (۸۱) نے عبادہ بن الصامت کی حدیث سے اسی طرح روایت کیا ہے جس کے الفاظ ہیں: "سونا سونے کے بدلے... پس جب اصناف مختلف ہوں تو جیسے چاہو بیچو بشرطیکہ سودا نقد بہ نقد ہو"۔ (۲) نسخہ (ظ) میں: "دودھ"، بجائے: "گوشت کی بیع" کے۔ (۳) لفظ: "لا" (نہیں)، نسخہ (د) سے ہے۔ اور نسخہ (ظ) میں یہ "لعلۃ فیہ" واقع ہوا ہے۔ (۴) دیکھیے المنتقی ۲۶/۵ - ۲۸، اور الاستذکار ۱۱۲/۲۰ - ۱۱۴۔ (۵) دیکھیے المنتقی ۲۶/۵۔ (۶) احکام القرآن لابن العربی ۱۱۳۵/۳۔ (۷) احکام القرآن لابن العربی ۱۱۳۶/۳۔

Al-Hudhali was corrected for his statement describing a pearl: "He brought it from a latmiyyah (scented/market) pearl, upon whose surface fresh water endures." He placed it as being from fresh water (1). Jewelry is a truth, and it is God Almighty's gift to Adam and his children. Adam was created, crowned, and wreathed with the crown of Paradise, and sealed with the ring inherited from him by Solomon son of David, peace be upon them, and it was said to be: the Ring of Might, according to what was narrated. Fifth: Allah the Almighty bestowed a general favor upon both men and women with what comes out of the sea, so nothing from it is forbidden to them. Allah Almighty only forbade gold and silk for men (2). The Sahih narrated from Umar ibn al-Khattab who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Do not wear silk, for whoever wears it in this world will not wear it in the Hereafter" (3). Discussion on this will follow in Surah Al-Hajj, God willing (4). Al-Bukhari narrated from Ibn Umar: That the Messenger of Allah (peace be upon him) took a ring of gold, and placed its stone towards the palm of his hand, and engraved on it: 'Muhammad is the Messenger of Allah'; so the people took the like of it, and when he saw them...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/383. What precedes it is from there, and the verse is by Abu Dhu'ayb al-Hudhali, found in Diwan al-Hudhaliyyin p. 57, and its wording is: "He brought it with whatever you desired of a latmiyyah, with fresh water enduring and surging over it." The author of Lisan al-Arab (under 'frt') mentioned it similarly and said: There is no 'Furat' (fresh water) there; because pearls do not occur in fresh water, but rather in the sea. It is stated in Taj al-Arus (under 'ltm'): 'durrah latmiyyah': attributed to the 'lata'im', which are the markets where aromatics are sold. Al-Asma'i was asked: "Can a pearl be in a musk market?" He replied: "It is carried with them among others." It was said: 'latmiyyah' refers to the latmiyyah camels. And it was said: 'latmiyyah' refers to its being battered by the waves of the sea. (2) See Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1136. (3) Sahih al-Bukhari (5830), and Sahih Muslim (2069) (11), the wording is his. It is also in Musnad Ahmad (92) with similar wording. (4) In the commentary of its 23rd verse.

सूरह अन-नहल: आयत १४ | २९८

मोती का वर्णन करने वाले अल-हुज़ली के कथन में त्रुटि निकाली गई है: "वह इसे एक लत्मीयः (सुगंधित/बाज़ार वाले) मोती से लाया, जिसके मुख पर फ़ुरात (मीठा) पानी टिका रहता है।" तो उन्होंने इसे मीठे पानी का बना दिया (१)। आभूषण एक सत्य है, और यह आदम और उनकी संतान के लिए अल्लाह तआला का एक उपहार है। आदम की रचना की गई, उन्हें स्वर्ग के ताज से सजाया गया और ताज पहनाया गया, और उस अंगूठी से मुहर लगाई गई जो उन्हें दाऊद के पुत्र सुलेमान से विरासत में मिली थी, उन पर शांति हो, और जैसा कि वर्णित है, उसे 'महिमा की अंगूठी' कहा जाता था। पाँचवाँ: अल्लाह सुब्हानहु ने पुरुषों और महिलाओं पर समुद्र से निकलने वाली चीज़ों के माध्यम से एक सामान्य उपकार किया है, इसलिए उनमें से कुछ भी उन पर हराम नहीं है। अल्लाह तआला ने पुरुषों के लिए केवल सोने और रेशम को हराम किया है (२)। सहीह ने उमर बिन अल-खत्ताब से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "रेशम न पहनो, क्योंकि जो इसे दुनिया में पहनता है, वह इसे आख़िरत (परलोक) में नहीं पहनेगा" (३)। इंशा अल्लाह सूरह अल-हज्ज में इस पर चर्चा की जाएगी (४)। और अल-बुखारी ने इब्न उमर से रिवायत की है: कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने सोने की एक अंगूठी बनवाई, और उसका नगीना अपनी हथेली की ओर रखा, और उस पर उकेरा: 'मुहम्मद अल्लाह के रसूल हैं'; तो लोगों ने भी वैसी ही अंगूठी बनवा ली, जब उन्होंने उन्हें देखा...

---

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/३८३। जो उससे पहले है वह वहीं से है, और शेर अबू ज़ुऐब अल-हुज़ली का है, और यह दीवान अल-हुज़लीईन पृ. ५७ में है, और इसके शब्द हैं: "वह इसे तुम्हारी इच्छानुसार लत्मीयः के साथ लाया, जिसके ऊपर फ़ुरात पानी टिका रहता है और लहरें मारता है।" इसी तरह लिसान अल-अरब (फ़र्त) के लेखक ने इसे वर्णित किया और कहा: वहाँ कोई फ़ुरात नहीं है; क्योंकि मोती मीठे पानी में नहीं होते, बल्कि वे समुद्र में होते हैं। ताज अल-अरूस (लत्म) में कहा गया है: 'दुर्रह लत्मीयः: यह लताइम से संबंधित है; और ये वे बाज़ार हैं जहाँ सुगंधित वस्तुएँ बेची जाती हैं। अल-असमी से पूछा गया: "क्या मोती कस्तूरी के बाज़ार में हो सकता है?" उन्होंने कहा: "यह दूसरों के साथ उनके साथ लाया जाता है।" यह भी कहा गया: 'लत्मीयः' का अर्थ लत्मीयः ऊँटों के काफिले में है। और यह भी कहा गया: 'लत्मीयः' का अर्थ समुद्र की लहरों द्वारा उस पर प्रहार करना है। (२) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान ३/११३६ देखें। (३) सहीह अल-बुखारी (५८३०), और सहीह मुस्लिम (२०६९) (११) और ये शब्द उनके हैं। यह मुसनद अहमद (९२) में भी इसी तरह है। (४) इसकी २३वीं आयत की व्याख्या में।

اور الہذلی نے موتی کے وصف میں اپنے قول میں غلطی کی ہے: "وہ اسے ایک لطمیہ موتی سے لایا جس کے چہرے پر فرات (میٹھا) پانی ٹھہرا ہوا ہے۔" پس انہوں نے اسے میٹھے پانی سے قرار دیا (۱)۔ زیور حق ہے، اور یہ اللہ تعالیٰ کا حضرت آدم اور ان کی اولاد کے لیے ایک تحفہ ہے۔ آدم پیدا کیے گئے، انہیں جنت کے تاج سے نوازا گیا اور مزین کیا گیا، اور اس انگوٹھی سے مہر لگی جو ان سے حضرت سلیمان بن داؤد علیہم السلام کو وراثت میں ملی، اور جیسا کہ مروی ہے، اسے 'خاتم العز' (عزت کی انگوٹھی) کہا جاتا تھا۔ پانچواں: اللہ سبحانہ نے مردوں اور عورتوں پر سمندر سے نکلنے والی چیزوں کے ذریعے ایک عام احسان فرمایا ہے، لہٰذا ان پر اس میں سے کچھ بھی حرام نہیں ہے، اللہ تعالیٰ نے مردوں پر صرف سونا اور ریشم حرام کیا ہے (۲)۔ صحیح (بخاری و مسلم) نے حضرت عمر بن الخطاب سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "ریشم نہ پہنو، کیونکہ جس نے اسے دنیا میں پہنا وہ اسے آخرت میں نہیں پہنے گا" (۳)۔ ان شاء اللہ سورہ الحج میں اس پر کلام آئے گا (۴)۔ اور بخاری نے ابن عمر سے روایت کی ہے کہ: رسول اللہ ﷺ نے سونے کی ایک انگوٹھی بنوائی، اور اس کا نگینہ اپنی ہتھیلی کے اندرونی حصے کی طرف رکھا، اور اس پر نقش کیا: 'محمد اللہ کے رسول ہیں'؛ تو لوگوں نے بھی ویسی ہی انگوٹھیاں بنوا لیں، پھر جب آپ نے انہیں دیکھا...

---

(۱) المحرر الوجیز ۳۸۳/۳۔ اور اس سے پہلے کا حصہ وہیں سے ہے، اور شعر ابوذویب الہذلی کا ہے، اور یہ دیوان الہذلیین صفحہ ۵۷ میں ہے، اور اس کے الفاظ یہ ہیں: "وہ اسے لایا جو تم چاہو لطمیہ میں سے، جس کے اوپر فرات کا پانی ٹھہرا ہوا ہے اور موجیں مار رہا ہے۔" اسی طرح صاحب اللسان (فرت) نے اس کا ذکر کیا اور کہا: وہاں کوئی فرات (میٹھا پانی) نہیں ہے؛ کیونکہ

موتی میٹھے پانی میں نہیں ہوتا، بلکہ سمندر میں ہوتا ہے۔ تاج العروس (لطم) میں کہا گیا ہے: 'درہ لطمیہ': لطائم کی طرف منسوب ہے؛ اور یہ وہ بازار ہیں جن میں خوشبوئیں بیچی جاتی ہیں، اور اصمعی سے پوچھا گیا: "کیا موتی مشک کے بازار میں ہوتا ہے؟" تو انہوں نے کہا: "وہ دوسروں کے ساتھ ان کے پاس لایا جاتا ہے"۔ اور کہا گیا: 'لطمیہ' سے مراد لطمیہ اونٹوں کے قافلے میں ہے۔ اور کہا گیا: 'لطمیہ' سمندر کی موجوں کے اس پر ٹکرانے کی وجہ سے منسوب ہے۔ (۲) دیکھیے احکام القرآن لابن العربی ۱۱۳۶/۳۔ (۳) صحیح البخاری (۵۸۳۰)، اور صحیح مسلم (۲۰۶۹) (۱۱) اور یہ الفاظ انہی کے ہیں۔ اور یہ مسند احمد (۹۲) میں بھی اسی طرح ہے۔ (۴) اس کی آیت ۲۳ کی تفسیر کے وقت۔

...they had taken it, he threw it away and said, "I will never wear it." Then he took a silver ring, and the people took silver rings. Ibn Umar said: After the Prophet ﷺ, Abu Bakr wore the ring, then Umar, then Uthman, until it fell from Uthman into the Well of Aris(1). Abu Dawood(2) said: People did not disagree with Uthman until the ring fell from his hand.

The scholars have reached a consensus on the general permissibility of men wearing silver rings. Al-Khattabi(3) said: It is disliked for women to wear silver rings because it is from the attire of men; if they do not find gold, they should color it yellow with saffron or something similar.

The majority of scholars, from the predecessors and successors, agree on the prohibition of men wearing gold rings; except for what was narrated from Abu Bakr bin Abdul Rahman(4) and Khabbab, which is an anomalous (shadh) view, and neither of them was reached by the prohibition and abrogation(5). And Allah knows best.

As for what Anas bin Malik narrated, that he saw a silver ring on the hand of the Messenger of Allah ﷺ for one day, then the people had silver rings made and wore them, so the Messenger of Allah ﷺ threw away his ring, and the people threw away their rings - narrated by the two Sahihs and the wording is by Al-Bukhari(6) - so it is according to...

---

(1) Sahih al-Bukhari (5866). Also narrated by Ahmad (6331) and Muslim (2091). (2) In his Sunan following hadith (4218). (3) In Ma'alim al-Sunan 4/190, and the author quoted him through Al-Mufhim 5/411. (4) Thus quoted by the author from Abu al-Abbas al-Qurtubi in Al-Mufhim 5/408, and the speech is by Qadi Iyad in Ikmal al-Mu'lim 3/603, and in it: Abu Bakr bin Muhammad bin Amr bin Hazm, and likewise cited before him by Ibn Abd al-Barr in At-Tamhid 17/109; he said: It was narrated from Abu Bakr bin Muhammad bin Amr bin Hazm that he used to wear a gold ring. He said: And this - if authentic from him or others - is meaningless due to its anomaly... and it is possible that the report of the prohibition regarding that did not reach him. (5) See Al-Mufhim 5/408. Ahmad (4025) and Al-Bukhari (4391) narrated the hadith about Khabbab in detail, in which: Then he (meaning: Ibn Mas'ud) turned to Khabbab, who was wearing a gold ring, and said: Is it not time for this ring to be cast away? He said: You will not see it on me after today, and he threw it away. Al-Hafiz Ibn Hajar said in Fath al-Bari 8/101: Perhaps Khabbab believed that the prohibition for

men to wear a gold ring was for discouragement (tanzih), so Ibn Mas'ud alerted him to its prohibition (tahrim), and he quickly complied. (6) Sahih al-Bukhari (5868), and Muslim (2093) (60). It is in Musnad Ahmad (12631).

...उन्होंने इसे लिया था, उन्होंने उसे फेंक दिया और कहा: "मैं इसे कभी नहीं पहनूँगा।" फिर उन्होंने चाँदी की एक अंगूठी ली, तो लोगों ने चाँदी की अंगूठियाँ अपना लीं। इब्न उमर ने कहा: पैगंबर ﷺ के बाद अबू बक्र ने अंगूठी पहनी, फिर उमर ने, फिर उस्मान ने, यहाँ तक कि वह उस्मान के हाथ से अरीस के कुएँ(1) में गिर गई। अबू दाऊद (2) ने कहा: उस्मान के खिलाफ लोगों में कोई मतभेद नहीं था जब तक कि अंगूठी उनके हाथ से नहीं गिर गई।

विद्वान आम तौर पर पुरुषों के लिए चाँदी की अंगूठी पहनने की अनुमति पर सहमत हैं। अल-खत्ताबी (3) ने कहा: महिलाओं के लिए चाँदी की अंगूठी पहनना नापसंद है क्योंकि यह पुरुषों की वेशभूषा में से है; यदि उन्हें सोना न मिले, तो उन्हें इसे केसर या उसके जैसा कुछ लगाकर पीला कर लेना चाहिए।

पूर्ववर्तियों और उत्तराधिकारियों के अधिकांश विद्वान पुरुषों के लिए सोने की अंगूठी पहनने की मनाही पर सहमत हैं; सिवाय इसके जो अबू बक्र बिन अब्दुल रहमान (4) और खब्बाब से वर्णित है, जो एक विरल (शाज़) राय है, और उनमें से किसी तक भी मनाही और निरसन (5) की सूचना नहीं पहुँची थी। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

जहाँ तक अनस बिन मलिक के वर्णन का सवाल है कि उन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ के हाथ में एक दिन चाँदी की अंगूठी देखी, फिर लोगों ने चाँदी की अंगूठियाँ बनवाईं और उन्हें पहना, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने अपनी अंगूठी फेंक दी, और लोगों ने अपनी अंगूठियाँ फेंक दीं - इसे बुखारी और मुस्लिम दोनों ने दर्ज किया है और शब्द बुखारी (6) के हैं - तो यह... के पास है।

---

(1) सहीह अल-बुखारी (5866)। इसे अहमद (6331) और मुस्लिम (2091) ने भी दर्ज किया है। (2) अपनी सुनन में हदीस (4218) के बाद। (3) मआलिम अस-सुनन 4/190 में, और लेखक ने अल-मुफ्हिम 5/411 के माध्यम से उनसे उद्धृत किया। (4) इसी तरह लेखक ने अल-मुफ्हिम 5/408 में अबू अल-अब्बास अल-कुर्तुबी से उद्धृत किया है, और यह बात कादी अयाज़ की इकमल अल-मुअल्लिम 3/603 में है, और उसमें है: अबू बक्र बिन मुहम्मद बिन अम्र बिन हज़्म, और इसी तरह उनसे पहले इब्न अब्दुल बर्र ने अत-तमहीद 17/109 में इसका उल्लेख किया है; उन्होंने कहा: अबू बक्र बिन मुहम्मद बिन अम्र बिन हज़्म से वर्णित है कि वह सोने की अंगूठी पहनते थे। उन्होंने कहा: और यह - यदि उनके या दूसरों से सही साबित हो - तो इसकी विरलता के कारण इसका कोई अर्थ

नहीं है... और संभव है कि उन तक इसके निषेध की खबर न पहुँची हो। (5) देखें अल-मुफ्हिम 5/408। अहमद (4025) और बुखारी (4391) ने खब्बाब के बारे में हदीस को विस्तार से दर्ज किया है, जिसमें है: फिर वह (यानी: इब्न मसूद) खब्बाब की ओर मुड़े जबकि उन्होंने सोने की अंगूठी पहनी हुई थी और कहा: क्या इस अंगूठी के फेंकने का समय नहीं आया? उन्होंने कहा: अब आप इसे आज के बाद मुझ पर नहीं देखेंगे, और उन्होंने इसे फेंक दिया। अल-हाफिज़ इब्न हजर ने फतह अल-बारी 8/101 में कहा: शायद खब्बाब का मानना था कि पुरुषों के लिए सोने की अंगूठी पहनने की मनाही केवल नापसंदगी (तंज़ीह) के लिए थी, इसलिए इब्न मसूद ने उन्हें इसके निषेध (तहरीम) के बारे में सचेत किया, तो उन्होंने तुरंत उस पर अमल किया। (6) सहीह अल-बुखारी (5868), और मुस्लिम (2093) (60)। यह मुसनद अहमद (12631) में भी है।

...اسے لیا تھا، انہوں نے اسے پھینک دیا اور فرمایا: «میں اسے کبھی نہیں پہنوں گا»۔ پھر انہوں نے چاندی کی ایک انگوٹھی بنائی، تو لوگوں نے بھی چاندی کی انگوٹھیاں بنا لیں۔ ابن عمر رضی اللہ عنہما نے کہا: نبی کریم ﷺ کے بعد وہ انگوٹھی ابوبکر رضی اللہ عنہ نے پہنی، پھر عمر رضی اللہ عنہ نے، پھر عثمان رضی اللہ عنہ نے، یہاں تک کہ وہ عثمان رضی اللہ عنہ سے بئر اریس (۱) میں گر گئی۔ ابوداؤد (۲) نے کہا: لوگوں کا عثمان رضی اللہ عنہ سے کوئی اختلاف نہیں ہوا یہاں تک کہ انگوٹھی ان کے ہاتھ سے گر گئی۔

اور علماء کا اس بات پر اتفاق ہے کہ مردوں کے لیے چاندی کی انگوٹھی پہننا جائز ہے۔ خطابی (۳) نے کہا: عورتوں کے لیے چاندی کی انگوٹھی پہننا مکروہ ہے کیونکہ یہ مردوں کی مشابہت ہے، اگر انہیں سونا نہ ملے تو وہ اسے زعفران یا اس جیسی کسی چیز سے زرد کر لیں۔

اور سلف و خلف کے جمہور علماء مردوں کے لیے سونے کی انگوٹھی پہننے کی تحریم پر متفق ہیں؛ سوائے اس کے جو ابوبکر بن عبدالرحمن (۴) اور خباب سے مروی ہے، اور یہ ایک شاذ قول ہے، اور ان دونوں تک ممانعت اور منسوخی (۵) کی خبر نہیں پہنچی تھی۔ واللہ اعلم۔

رہا وہ جو انس بن مالک رضی اللہ عنہ نے روایت کیا کہ انہوں نے رسول اللہ ﷺ کے ہاتھ میں ایک دن چاندی کی انگوٹھی دیکھی، پھر لوگوں نے چاندی کی انگوٹھیاں بنوائیں اور انہیں پہنا، تو رسول اللہ ﷺ نے اپنی انگوٹھی پھینک دی، تو لوگوں نے بھی اپنی انگوٹھیاں پھینک دیں - اسے صحیحین نے روایت کیا ہے اور الفاظ بخاری (۶) کے ہیں - تو یہ... کے نزدیک ہے۔

(۱) صحیح بخاری (۵۸۶۶)۔ اور اسے احمد (۶۳۳۱) اور مسلم (۲۰۹۱) نے بھی روایت کیا ہے۔
(۲) اپنی سنن میں حدیث (۴۲۱۸) کے بعد۔ (۳) معالم السنن ۴/۱۹۰ میں، اور مصنف نے المفہم ۵/۴۱۱ کے واسطے سے ان سے نقل کیا ہے۔ (۴) اسی طرح مصنف نے المفہم ۵/۴۰۸ میں ابوالعباس قرطبی سے نقل کیا ہے، اور یہ کلام قاضی عیاض کا اکمال المعلم ۳/۶۰۳ میں ہے، اور اس میں ہے: ابوبکر بن محمد بن عمرو بن حزم، اور اسی طرح ان سے پہلے ابن عبدالبر نے التمہید ۱۷/۱۰۹ میں ذکر کیا ہے؛ انہوں نے کہا: ابوبکر بن محمد بن عمرو بن حزم سے مروی ہے کہ وہ سونے کی انگوٹھی پہنتے تھے۔ انہوں نے کہا: اور یہ - اگر ان سے یا کسی اور سے ثابت ہو - تو اپنی شذوذ کی وجہ سے اس کا کوئی اعتبار نہیں... اور ممکن ہے کہ ان تک اس کی ممانعت کی خبر نہ پہنچی ہو۔ (۵) دیکھیے المفہم ۵/۴۰۸۔ اور احمد (۴۰۲۵) اور بخاری (۴۳۹۱) نے خباب کے بارے میں طویل حدیث روایت کی ہے، جس میں ہے: پھر وہ (یعنی ابن مسعود) خباب کی طرف متوجہ ہوئے جبکہ انہوں نے سونے کی انگوٹھی پہنی ہوئی تھی اور کہا: کیا اس انگوٹھی کے پھینکنے کا وقت نہیں آیا؟ انہوں نے کہا: آج کے بعد تم اسے مجھ پر نہیں دیکھو گے، اور اسے پھینک دیا۔ حافظ ابن حجر نے فتح الباری ۸/۱۰۱ میں کہا: شاید خباب کا یہ خیال تھا کہ مردوں کے لیے سونے کی انگوٹھی پہننے کی ممانعت تنزیہی ہے، تو ابن مسعود نے انہیں اس کی تحریم پر متنبہ کیا، تو وہ فوراً اس سے رجوع کر گئے۔ (۶) صحیح بخاری (۵۸۶۸)، اور مسلم (۲۰۹۳) (۶۰)۔ اور یہ مسند احمد (۱۲۶۳۱) میں ہے۔

Scholars [consider it] a mistake on the part of Ibn Shihab; because what the Messenger of Allah ﷺ discarded was only a gold ring. It was narrated by Abdul Aziz bin Suhayb, Thabit, and Qatadah from Anas, which is contrary to what Ibn Shihab narrated from Anas. Therefore, it is mandatory to judge by the group against the individual if he contradicts them, along with what testifies for the group from the hadith of Ibn Umar(1).

Sixth: If the permissibility of men wearing a silver ring and adorning themselves with it is established, then Ibn Sirin and other scholars disliked engraving it and for it to contain the mention (dhikr) of Allah. A group of scholars allowed its engraving(2).

Then, if the name of Allah or a word of wisdom or words from the Quran are engraved on it, and he wears it on his left hand, may he enter the toilet with it and clean himself (istinja) with his left hand? Sa'id bin al-Musayyib and Malik made it light (permissible)(3).

It was said to Malik: If there is mention of Allah on the ring, and he wears it on the left hand, should he clean himself with it? He said: I hope it is light (minor)(4). Disliking (karahah) it was narrated from him, and that is more appropriate(5). Most of his companions are for its prohibition.

Hammam narrated from Ibn Jurayj, from al-Zuhri, from Anas, who said: "Whenever the Messenger of Allah ﷺ entered the toilet, he would take off his ring"(6). Abu Dawud said: This is a rejected (munkar) hadith; it is only known from Ibn Jurayj, from Ziyad bin Sa'd, from al-Zuhri, from Anas: "That the Prophet ﷺ took a ring made of silver, then he discarded it." Abu Dawud said: No one narrated this except Hammam(7).

(1) See Al-Istidhkar 26/354, and Al-Mufhim 5/412-413. (2) See Al-Istidhkar 26/360. (3) Al-Mufhim 5/411. (4) Al-Istidhkar 26/360. (5) Al-Mufhim 5/411. (6) Reported by Abu Dawud (19), Al-Tirmidhi (1746), Al-Nasa'i in Al-Mujtaba 7/178, and in Al-Kubra (9470), and Ibn Majah (303). Al-Tirmidhi said: A Hasan Gharib hadith. Al-Nasa'i said: This hadith is not preserved (ghayr mahfuz). (7) Sunan Abi Dawud following hadith (19). See Talkhis al-Habir 1/107-108.

सूरह अन-नहल: आयत १४ | ३००

विद्वान इब्न शिहाब की ओर से इसे एक गलती मानते हैं; क्योंकि अल्लाह के रसूल ﷺ ने जो त्याग दिया था वह केवल सोने की अंगूठी थी। इसे अब्दुल अजीज बिन सुहैब, साबित और कतादा ने अनस से रिवायत किया है, जो इब्न शिहाब द्वारा अनस से रिवायत किए गए के विपरीत है। इसलिए, व्यक्ति के विरुद्ध समूह के अनुसार निर्णय लेना अनिवार्य है यदि वह उनका विरोध करता है, साथ ही इब्न उमर (१) की हदीस से जो समूह के पक्ष में गवाही देती है।

छठा: यदि पुरुषों के लिए चांदी की अंगूठी पहनना और उससे खुद को सजाना जायज़ साबित हो जाता है, तो इब्न सिरिन और अन्य विद्वानों ने इस पर नक्काशी करने और इसमें अल्लाह का ज़िक्र (स्मरण) होने को नापसंद किया है। विद्वानों के एक समूह ने इसकी नक्काशी की अनुमति दी है (२)।

फिर, यदि इस पर अल्लाह का नाम या ज्ञान की कोई बात या कुरान के शब्द खुदे हों, और वह इसे अपने बाएं हाथ में पहनता है, तो क्या वह इसके साथ शौचालय में प्रवेश कर सकता है और अपने बाएं हाथ से इस्तंजा (शुद्धि) कर सकता है? सईद बिन अल-मुसय्यिब और मलिक ने इसे हल्का (अनुमेय) माना है (३)।

मलिक से कहा गया: यदि अंगूठी पर अल्लाह का ज़िक्र है, और वह इसे बाएं हाथ में पहनता है, तो क्या वह इससे इस्तंजा करे? उन्होंने कहा: मुझे उम्मीद है कि यह हल्का होगा (४)। उनसे नापसंदगी (कराहियत) भी रिवायत की गई है, और वही अधिक उपयुक्त है (५)। उनके अधिकांश साथी इसके निषेध के पक्ष में हैं।

हम्माद ने इब्न जुराइज से, उन्होंने अल-जुहरी से, उन्होंने अनस से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "अल्लाह के रसूल ﷺ जब भी शौचालय में प्रवेश करते, तो अपनी अंगूठी उतार देते थे" (६)। अबू दाऊद ने कहा: यह एक मुनकर (अस्वीकृत) हदीस है; यह केवल इब्न जुराइज से, उन्होंने ज़ियाद बिन साद से, उन्होंने अल-जुहरी से, उन्होंने अनस से जानी जाती है: "कि नबी ﷺ ने चांदी की एक अंगूठी ली, फिर उसे फेंक दिया।" अबू दाऊद ने कहा: हम्माद के अलावा किसी ने इसे रिवायत नहीं किया (७)।

(१) देखें अल-इस्तिज़कार २६/३५४, और अल-मुफहिम ५/४१२-४१३। (२) देखें अल-इस्तिज़कार २६/३६०। (३) अल-मुफहिम ५/४११। (४) अल-इस्तिज़कार २६/३६०। (५) अल-मुफहिम ५/४११। (६) इसे अबू दाऊद (१९), अल-तिर्मिज़ी (१७४६), अल-मुज्तबा में अल-नसाई ७/१७८, और अल-कुबरा

(९४७०), और इब्न माजाह (३०३) ने निकाला है। तिर्मिज़ी ने कहा: हसन गरीब हदीस। अल-नसाई ने कहा: यह हदीस महफूज़ (संरक्षित) नहीं है। (७) सुनन अबी दाऊद हदीस (१९) के बाद। देखें तलखीस अल-हबीर १/१०७-१०८।

علماء ابن شہاب کی اس بات کو وہم (غلطی) قرار دیتے ہیں؛ کیونکہ رسول اللہ ﷺ نے جو انگوٹھی اتاری تھی وہ سونے کی تھی۔ اسے عبدالعزیز بن صہیب، ثابت اور قتادہ نے انس سے روایت کیا ہے، جو ابن شہاب کی انس سے روایت کے خلاف ہے۔ چنانچہ جماعت (اکثریت) کے مقابلے میں اکیلے کی بات پر جماعت کا فیصلہ واجب ہے اگر وہ ان کی مخالفت کرے، اس کے ساتھ جو ابن عمر (1) کی حدیث سے جماعت کی تائید ہوتی ہے۔

چھٹی بات: اگر مردوں کے لیے چاندی کی انگوٹھی پہننا اور اس سے زینت اختیار کرنا جائز ثابت ہے، تو ابن سیرین اور دیگر علماء نے اس پر نقش و نگار بنانے اور اس میں اللہ کا ذکر ہونے کو ناپسند کیا ہے۔ جبکہ علماء کی ایک جماعت نے اس پر نقش کی اجازت دی ہے (2)۔

پھر اگر اس پر اللہ کا نام یا حکمت کا کوئی کلمہ یا قرآن کے کلمات نقش ہوں، اور اسے بائیں ہاتھ میں پہنا جائے، تو کیا اسے پہن کر بیت الخلا جایا جا سکتا ہے اور بائیں ہاتھ سے استنجا کیا جا سکتا ہے؟ سعید بن المسیب اور مالک نے اسے ہلکا (جائز) قرار دیا (3)۔

امام مالک سے پوچھا گیا: اگر انگوٹھی میں اللہ کا ذکر ہو اور وہ اسے بائیں ہاتھ میں پہنتا ہو، تو کیا اس سے استنجا کرے؟ انہوں نے کہا: مجھے امید ہے کہ یہ ہلکا (معمولی) ہوگا (4)۔ ان سے کراہت بھی مروی ہے اور یہی زیادہ بہتر ہے (5)۔ ان کے اکثر اصحاب اس کی ممانعت کے قائل ہیں۔

اور ہمام نے ابن جریج سے، انہوں نے زہری سے، انہوں نے انس سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ جب بیت الخلا میں داخل ہوتے تو اپنی انگوٹھی اتار دیتے تھے (6)۔ ابو داؤد نے کہا: یہ منکر حدیث ہے؛ یہ صرف ابن جریج، از زیاد بن سعد، از زہری، از انس مروی ہے کہ: نبی

ﷺ نے چاندی کی انگوٹھی لی پھر اسے پھینک دیا۔ ابو داؤد نے کہا: اسے سوائے ہمام کے کسی نے روایت نہیں کیا (7)۔

(1) دیکھیے الاستذکار 26/ 354، اور المفہم 5/ 412 - 413۔ (2) دیکھیے الاستذکار 26 / 360۔ (3) المفہم 5 / 411۔ (4) الاستذکار 26 / 360۔ (5) المفہم 5 / 411۔ (6) اسے ابو داؤد (19)، ترمذی (1746)، نسائی نے المجتبیٰ 7/ 178، اور الکبریٰ (9470)، اور ابن ماجہ (303) میں نکالا ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ حسن غریب حدیث ہے۔ نسائی نے کہا: یہ حدیث محفوظ نہیں ہے۔ (7) سنن ابی داؤد، حدیث (19) کے بعد۔ اور دیکھیے تلخیص الحبیر 1/ 107 - 108۔

Seventhly: Al-Bukhari narrated from Anas bin Malik: That the Messenger of Allah (ﷺ) took a silver ring and engraved on it: "Muhammad, Messenger of Allah," and said: "I have taken a ring of silver, and I have engraved on it: 'Muhammad, Messenger of Allah,' so let no one engrave on its engraving"(1).

Our scholars said: This is evidence for the permissibility of engraving the name of the owner of the ring on his ring(2).

Malik said: It is the custom of the Caliphs and judges to engrave their names on their rings, and his (peace and blessings be upon him) prohibition: "Let no one engrave on the engraving of his ring," was because that is his name and his description as the Messenger of Allah to His creation.

The people of ash-Sham (Levant) narrated that it is not permissible to take a ring except for someone with authority(3). A hadith was narrated regarding this from Abu Rayhana(4), which is a hadith that provides no proof due to its weakness. His (peace and blessings be upon him) saying: "Let no one engrave on his engraving" refutes this and indicates the permissibility of taking a ring for all people, as long as it is not engraved with the engraving of his ring.

The engraving on Az-Zuhri's ring was: "Muhammad asks Allah for wellbeing." The engraving on Malik's ring was: "Allah is sufficient for me, and He is the best Disposer of affairs"(5). Al-Tirmidhi al-Hakim mentioned in Nawadir al-Usul that the engraving on the ring of Moses (peace be upon him) was: "For every term there is a book"(6), and this has already been mentioned in Ar-Ra'd(7).

It reached Umar bin Abdul Aziz that his son bought a ring for a thousand dirhams, so he wrote to him: It has reached me...

---

(1) Sahih al-Bukhari (5877). Also narrated by Ahmad (14091) and Muslim (2092). (2) Al-Mufhim 5/411. (3) See Al-Istidhkar 26/358. (4) Narrated by Ahmad (17211), Abu Dawud (4049), and Al-Nasa’i in Al-Mujtaba 8/143-144 and in Al-Kubra (9313). Its wording in Ahmad’s version is: The Messenger of Allah (ﷺ) forbade the ring except for one with authority. (5) Ibn Rajab mentioned them in the book "Ahkam al-Khawatim" p. 75. (6) We did not find it in the printed version of Nawadir al-Usul. Ibn Rajab mentioned it in the book "Ahkam al-Khawatim" p. 66. (7) Page 87 of this volume.

301 सूरह अन-नहल: आयत 14

सातवीं: अल-बुखारी ने अनस बिन मलिक से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने चाँदी की एक अंगूठी ली और उस पर "मुहम्मद रसूलुल्लाह" (मुहम्मद अल्लाह के रसूल हैं) उत्कीर्ण करवाया और कहा: "मैंने चाँदी की एक अंगूठी ली है और उस पर 'मुहम्मद रसूलुल्लाह' उत्कीर्ण करवाया है, इसलिए कोई भी इसके उत्कीर्णन के समान उत्कीर्ण न करवाए" (1)।

हमारे विद्वानों ने कहा: यह अंगूठी के मालिक का नाम उसकी अंगूठी पर उत्कीर्ण कराने की अनुमति का प्रमाण है (2)।

मलिक ने कहा: खलीफाओं और न्यायधीशों का अपनी अंगूठियों पर अपना नाम उत्कीर्ण कराना सामान्य रहा है, और आप (ﷺ) का निषेध: "कोई भी अपनी अंगूठी के उत्कीर्णन पर उत्कीर्ण न कराए", इसलिए था क्योंकि वह आपका नाम और अल्लाह के संदेशवाहक के रूप में आपकी विशेषता थी।

शाम (सीरिया क्षेत्र) के लोगों ने रिवायत की है कि अधिकार वाले व्यक्ति के अलावा किसी और के लिए अंगूठी धारण करना जायज़ नहीं है (3)। इस बारे में अबू रयहाना से एक हदीस रिवायत है (4), लेकिन यह हदीस अपनी कमज़ोरी के कारण प्रमाण नहीं है। आप (ﷺ) का यह कहना: "कोई भी उसके उत्कीर्णन पर उत्कीर्ण न कराए" इसकी काट करता है और सभी लोगों के लिए अंगूठी धारण करने की अनुमति दर्शाता है, बशर्ते कि उसे उनकी अंगूठी के उत्कीर्णन जैसा न बनाया जाए।

अज़-ज़ुहरी की अंगूठी का उत्कीर्णन था: "मुहम्मद अल्लाह से अफ़ियत (कल्याण) माँगते हैं।" मलिक की अंगूठी का उत्कीर्णन था: "अल्लाह मेरे लिए काफ़ी है और वह सबसे अच्छा कार्यसाधक है" (5)। अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम ने 'नवादिर अल-उसूल' में उल्लेख किया है कि मूसा (अ.) की अंगूठी का उत्कीर्णन था: "प्रत्येक समय के लिए एक किताब है" (6), और इसका ज़िक्र सूरह अर-राद में आ चुका है (7)।

उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ को खबर मिली कि उनके बेटे ने एक हज़ार दिरहम में एक अंगूठी खरीदी है, तो उन्होंने उन्हें लिखा: मुझे खबर मिली है कि...

---

(1) सहीह अल-बुखारी (5877)। इसे अहमद (14091) और मुस्लिम (2092) ने भी रिवायत किया है। (2) अल-मुफहिम 5/411। (3) देखें अल-इस्तिज़कार 26/358। (4) इसे अहमद (17211), अबू

दाऊद (4049) और अन-नसाई ने अल-मुज्तबा 8/143-144 और अल-कुबरा (9313) में रिवायत किया है। अहमद के यहाँ इसके शब्द हैं: अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने अधिकार वाले के अलावा अंगूठी से मना किया। (5) इब्न रजब ने अपनी किताब "अहकाम अल-खवातिम" पृष्ठ 75 में इनका उल्लेख किया है। (6) हमें यह 'नवादिर अल-उसूल' के मुद्रित संस्करण में नहीं मिला। इब्न रजब ने इसे अपनी किताब "अहकाम अल-खवातिम" पृष्ठ 66 में उल्लेख किया है। (7) इस जिल्द का पृष्ठ 87।

301 سورہ النحل: آیت 14

ساتویں: بخاری نے انس بن مالک سے روایت کیا ہے کہ اللہ کے رسول ﷺ نے چاندی کی ایک انگوٹھی بنوائی، اور اس پر "محمد رسول اللہ" کندہ کروایا، اور فرمایا: "میں نے چاندی کی ایک انگوٹھی لی ہے، اور اس پر 'محمد رسول اللہ' نقش کروایا ہے، لہٰذا کوئی اس کے نقش کے جیسا نقش نہ کروائے"(1)۔

ہمارے علماء نے کہا: یہ انگوٹھی کے مالک کا نام اس کی انگوٹھی پر نقش کرنے کے جواز کی دلیل ہے(2)۔

امام مالک نے کہا: خلفاء اور قاضیوں کا شیوہ رہا ہے کہ وہ اپنی انگوٹھیوں پر اپنے نام نقش کرواتے تھے، اور آپ ﷺ کی ممانعت کہ "کوئی اس کے نقش پر نقش نہ کروائے" اس وجہ سے تھی کہ وہ آپ کا نام اور اللہ کی مخلوق کی طرف آپ کی رسالت کی صفت تھی ۔

اہلِ شام نے روایت کیا ہے کہ حاکم کے علاوہ کسی کے لیے انگوٹھی پہننا جائز نہیں ہے(3)۔ اس سلسلے میں ابو ریحانہ سے ایک حدیث مروی ہے(4)، جو کہ اپنی کمزوری کی وجہ سے قابلِ حجت نہیں ہے۔ اور آپ ﷺ کا یہ فرمانا کہ: "کوئی اس کے نقش پر نقش نہ کروائے" اس بات کی تردید کرتا ہے اور تمام لوگوں کے لیے انگوٹھی پہننے کے جواز پر دلالت کرتا ہے؛ بشرطیکہ وہ آپ کی انگوٹھی کے نقش جیسا نہ ہو۔

امام زہری کی انگوٹھی کا نقش تھا: "محمد اللہ سے عافیت مانگتے ہیں"۔ اور امام مالک کی انگوٹھی کا نقش تھا: "حسبی اللہ ونعم الوکیل" (اللہ میرے لیے کافی ہے اور وہ بہترین کارساز ہے)(5)۔

ترمذی حکیم نے "نوادر الاصول" میں ذکر کیا ہے کہ موسیٰ علیہ السلام کی انگوٹھی کا نقش تھا: "ہر وقت کے لیے ایک کتاب (فیصلہ) ہے"(6)، اور یہ بات سورہ رعد میں گزر چکی ہے(7)۔

عمر بن عبدالعزیز کو اطلاع ملی کہ ان کے بیٹے نے ایک ہزار درہم میں ایک انگوٹھی خریدی ہے، تو انہوں نے اسے لکھا: مجھے یہ خبر پہنچی ہے کہ...

---

(1) صحیح البخاری (5877)۔ اور اسے احمد (14091) اور مسلم (2092) نے بھی نکالا ہے۔ (2) المفہم 5/411۔ (3) دیکھیے الاستذکار 26/358۔ (4) اسے احمد (17211)، ابو داؤد (4049)، اور نسائی نے المجتبیٰ 8/143-144 اور الکبریٰ (9313) میں نکالا ہے۔ احمد کے ہاں اس کے الفاظ یہ ہیں: رسول اللہ ﷺ نے حاکم کے علاوہ (کسی کو) انگوٹھی سے منع فرمایا۔ (5) ان دونوں کا ذکر ابن رجب نے کتاب "احکام الخواتیم" ص 75 میں کیا ہے۔ (6) ہمیں "نوادر الاصول" کے مطبوعہ نسخے میں یہ نہیں ملا۔ ابن رجب نے اسے کتاب "احکام الخواتیم" ص 66 میں ذکر کیا ہے۔ (7) اس جلد کا صفحہ 87۔

Surah An-Nahl: Verse 14 - 302

...that you bought a ring for a thousand dirhams, so sell it and feed a thousand hungry people from it, and buy an iron ring for a dirham, and write on it: 'May Allah have mercy on a person who knows his worth.'(1)

Eighth: Whoever swears not to wear jewelry (huly), and then wears pearls; he has not broken his oath. This was the view of Abu Hanifa. Ibn Khuwayz Mindad said: because even if the linguistic name includes it, he did not intend it in his oath, and oaths are specified by custom. Don't you see that if he swore not to sleep on a bed, and then slept on the ground; he has not broken his oath? Similarly, if he swore not to use a lamp for light, and then sat in the sun; he has not broken his oath, even though Allah Almighty called the earth a bed and the sun a lamp.

Al-Shafi'i, Abu Yusuf, and Muhammad said: Whoever swears not to wear jewelry and wears pearls, he has broken his oath; due to the Almighty's saying: {And you extract from it ornaments (hulyah) which you wear} and what is extracted from it is pearls and coral.(2)

Ninth: The Almighty's saying: {And you see the ships plowing through it} the mention of ships and sea travel has already been discussed in [Surah] Al-Baqarah(3) and elsewhere.

Regarding His saying: 'mawakhir' (plowing through), Ibn Abbas said: 'jawari'(4) (sailing), from 'jarat tajri' (it ran/flowed). Sa'id bin Jubayr: 'mu'taridah' (intersecting/crossing). Al-Hasan: 'mwaqir'(5) (heavily laden). Qatadah and Al-Dahhak: i.e., they come and go, approaching and departing with a single wind.(6) It was also said: 'mawakhir' means plunging into the depths of the sea; the root of 'makhr' is cleaving the water to the right and left.

---

(1) Narrated by Abu Nu'aym in Hilyat al-Awliya 5/306. And Al-Munawi mentioned it in Fayd al-Qadir 4/29. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1136. (3) 2/90 and 494. (4) Narrated by Ibn Abi Hatim (12485). (5) Narrated by al-Tabari 14/186. And Ibn al-Jawzi mentioned it in Zad al-Masir 4/435 and said: meaning full/loaded. (6) Abd al-Razzaq narrated in 2/354, and al-Tabari in 14/188 the saying of Qatadah. Ibn Abi Hatim narrated (12488) the saying of al-Dahhak, and al-Nahhas mentioned it in Ma'ani al-Qur'an 4/59.

सूरा अन-नह्ल: आयत 14 - 302

...कि तुमने एक हजार दिरहम में एक अंगूठी खरीदी, तो उसे बेच दो और उससे एक हजार भूखों को खाना खिलाओ, और एक दिरहम में लोहे की अंगूठी खरीदो और उस पर लिखवाओ: 'अल्लाह उस व्यक्ति पर दया करे जिसने अपनी औकात को पहचान लिया।'(1)

आठवां: जिसने कसम खाई कि वह जेवर (हुली) नहीं पहनेगा, और फिर उसने मोती पहने; तो उसने अपनी कसम नहीं तोड़ी; और यही अबू हनीफा ने कहा है। इब्न खुवैज मंदाद ने कहा: क्योंकि हालांकि भाषाई नाम में यह शामिल है, लेकिन कसम में उसका यह इरादा नहीं था, और कसमों का निर्धारण प्रथा (उर्फ़) द्वारा किया जाता है। क्या आप नहीं देखते कि यदि उसने कसम खाई कि वह बिस्तर पर नहीं सोएगा, और फिर वह जमीन पर सो गया; तो उसने अपनी कसम नहीं तोड़ी? इसी तरह, यदि उसने कसम खाई कि वह दीये की रोशनी में नहीं बैठेगा, और फिर वह सूरज की रोशनी में बैठ गया; तो उसने अपनी कसम नहीं तोड़ी, भले ही अल्लाह तआला ने जमीन को बिस्तर और सूरज को दीया कहा है।

शफीई, अबू यूसुफ और मुहम्मद ने कहा: जिसने कसम खाई कि वह जेवर नहीं पहनेगा और मोती पहने, तो उसने अपनी कसम तोड़ दी है; अल्लाह तआला के इस कथन के कारण: {और तुम उसमें से जेवर (हुलियाह) निकालते हो जिसे तुम पहनते हो} और उससे जो निकलता है वह मोती और मूंगा है।(2)

नौवां: अल्लाह तआला का कथन: {और तुम जहाजों को उसमें पानी चीरते हुए देखते हो} जहाजों और समुद्र यात्रा का उल्लेख पहले 'अल-बकराह'(3) और अन्य जगहों पर आ चुका है।

और उनके कथन: 'मवाखिर' (पानी चीरते हुए) के बारे में इब्न अब्बास ने कहा: 'जवारी'(4) (चलने वाले), 'जरत तजरी' (चलने) से। सईद बिन जुबैर ने कहा: 'मुअतरिदह' (आड़े-तिरछे)। अल-हसन ने कहा: 'मुवाकिर'(5) (भारी लदे हुए)। कतदाह और अल-दहहाक ने कहा: यानी, वे एक ही हवा के साथ आती और जाती हैं, सामने की तरफ और पीछे की तरफ।(6) और कहा गया है: 'मवाखिर' का अर्थ है समुद्र के गहरे पानी में घुसना; और 'मख्र' का मूल अर्थ है पानी को दाएं और बाएं चीरना।

---

(1) इसे अबू नुऐम ने 'हिल्यत अल-औलिया' 5/306 में उद्धृत किया है। और अल-मुनावी ने इसे 'फैज़ अल-कादिर' 4/29 में दर्ज किया है। (2) इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरान' 3/1136। (3)

2/90 और 494। (4) इसे इब्न अबी हातिम (12485) ने उद्धृत किया है। (5) इसे अल-तब़री 14/186 ने उद्धृत किया है। और इब्न अल-जौज़ी ने इसे 'ज़ाद अल-मसीर' 4/435 में उल्लेख किया है और कहा: यानी भरा हुआ। (6) अब्द अल-रज्जाक ने 2/354 में और अल-तब़री ने 14/188 में कतदाह का कथन उद्धृत किया है। इब्न अबी हातिम ने (12488) अल-दहहाक का कथन उद्धृत किया है, और अल-नहहास ने इसे 'मानी अल-कुरान' 4/59 में उल्लेख किया है।

سورة النحل: آیت ۱۴ - ۳۰۲

...کہ آپ نے ایک ہزار درہم میں ایک انگوٹھی خریدی، تو اسے بیچ دیں اور اس سے ایک ہزار بھوکوں کو کھانا کھلائیں، اور ایک درہم میں لوہے کی انگوٹھی خریدیں اور اس پر لکھوائیں: 'اللہ اس شخص پر رحم کرے جس نے اپنی قدر پہچان لی۔'(۱)

آٹھویں بات: جس نے قسم کھائی کہ وہ زیور (حلی) نہیں پہنے گا، پھر اس نے موتی پہنے؛ تو اس نے قسم نہیں توڑی؛ اور یہی امام ابو حنیفہ کا قول ہے۔ ابن خویز منداد نے کہا: اس لیے کہ اگرچہ لغوی نام اس پر صادق آتا ہے لیکن قسم میں اس کی مراد یہ نہیں تھی، اور قسموں کا اعتبار عرف سے ہوتا ہے، کیا آپ نہیں دیکھتے کہ اگر اس نے قسم کھائی کہ وہ بستر پر نہیں سوئے گا، پھر وہ زمین پر سو گیا؛ تو اس نے قسم نہیں توڑی، اسی طرح اگر وہ چراغ سے روشنی حاصل نہ کرنے کی قسم کھائے، پھر وہ سورج کی روشنی میں بیٹھ جائے؛ تو وہ قسم توڑنے والا نہیں ہوگا، اگرچہ اللہ تعالیٰ نے زمین کو بستر اور سورج کو چراغ کا نام دیا ہے۔

امام شافعی، ابو یوسف اور محمد نے کہا: جس نے زیور نہ پہننے کی قسم کھائی اور موتی پہنے، تو اس نے قسم توڑ دی؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور تم اس سے وہ زیور (حلیہ) نکالتے ہو جسے تم پہنتے ہو} اور اس سے جو نکلتا ہے وہ موتی اور مرجان ہے۔(۲)

نویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور آپ کشتیوں کو اس میں پانی چیرتے ہوئے دیکھتے ہیں} کشتیوں اور سمندری سفر کا ذکر پہلے سورۃ البقرہ(۳) اور دیگر مقامات پر گزر چکا ہے۔

اور اس کے ارشاد: 'مواخر' کے بارے میں ابن عباس نے کہا: 'جواری'(۴) (چلنے والیاں)، 'جرت تجری' سے۔ سعید بن جبیر نے کہا: 'معترضہ' (ترچھی چلنے والی)۔ حسن بصری نے کہا:

'مواقر'(۵) (بھاری لدی ہوئی)۔ قتادہ اور ضحاک نے کہا: یعنی وہ ایک ہی ہوا کے ساتھ آتی جاتی ہیں، سامنے سے اور پیچھے سے۔(۶) اور کہا گیا: 'مواخر' کا مطلب ہے سمندر کی گہرائی میں گھسنے والیاں؛ اور 'مخر' کی اصل پانی کو دائیں اور بائیں چیرنا ہے۔

---

(۱) اسے ابو نعیم نے حلیۃ الاولیاء ۳۰۶/۵ میں روایت کیا ہے۔ اور المناوی نے اسے فیض القدیر ۲۹/۴ میں ذکر کیا ہے۔ (۲) احکام القرآن لابن العربی ۱۱۳۶/۳۔ (۳) ۹۰/۲ اور ۴۹۴۔ (۴) اسے ابن ابی حاتم نے روایت کیا (۱۲۴۸۵)۔ (۵) اسے طبری نے روایت کیا ۱۸۶/۱۴۔ اور ابن الجوزی نے اسے زاد المسیر ۴۳۵/۴ میں ذکر کیا اور کہا: یعنی بھری ہوئی۔ (۶) عبد الرزاق نے ۳۵۴/۲ اور طبری نے ۱۸۸/۱۴ میں قتادہ کا قول روایت کیا ہے۔ اور ابن ابی حاتم نے (۱۲۴۸۸) ضحاک کا قول روایت کیا ہے، اور النحاس نے اسے معانی القرآن ۵۹/۴ میں ذکر کیا ہے۔

Surah An-Nahl: Verses 14-15 303

"The ship 'makharat' (plowed), 'tamkhuru' (plows), 'makhran' and 'mukhooran' (plowing): when it runs, cutting through the water with a sound; from this is the saying of the Almighty: {And you see the ships plowing through it} meaning running; said by Al-Jawhari (1). And a swimmer 'makhara': when he cuts through the water with his chest, and 'makhara' the land: he split it for agriculture, and 'makhara' it with water: when he retained the water in it until it became fertile (aridah), meaning: suited for the quality of crop growth.

Al-Tabari (2) said: 'Al-Makhr' in the language is the sound of the wind blowing. And it was not restricted to being in water. He said: Of that is the saying of Wasil, the client of Abu 'Uyaynah: If one of you wants to urinate, let him 'yatamakhkhar' the wind (3), meaning: let him look at its sound in bodies [to see] from where it blows, so he avoids facing it; lest it return his urine back upon him.

{And that you may seek of His bounty} meaning: and for you to ride it for trade and seeking profit. {And that you may be grateful} all of this has preceded in 'Al-Baqarah' (4), and praise be to Allah.

The Almighty's saying: {And He has cast into the earth firm mountains lest it should shake with you, and rivers and roads that you may be guided (15)}

The Almighty's saying: {And He has cast into the earth firm mountains} meaning: fixed mountains. 'Rasa yarsu': when it remains firm and stays. He (the poet) said: So I patiently endured, knowing for that a free soul, it stays firm when the soul of the coward rises (5).

{Lest it should shake with you} meaning: so that it does not shake; according to the Kufans. And 'for fear of it shaking'; according to the Basrans. And 'Al-Mayd' is shaking right and left (6); something 'mada', 'yamidu', 'maidan': when it moves.

(1) In As-Sahah (makhr). (2) In his Tafsir 14/188. (3) Narrated by Abu Ubaid in Gharib al-Hadith 2/193. See Talkhis al-Habir 1/107. (4) 2/494. (5) Its speaker is 'Antarah, and it is in his Diwan p. 49. And it preceded 2/65. (6) Tafsir al-Razi 7/20, and see I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/393."

सूरह अन-नहल: आयतें 14-15 303

"जहाज 'मखरत' (चला), 'तमखुरू' (चलता है), 'मखरन' और 'मुखूरन' (चलना): जब वह चलता है, तो आवाज के साथ पानी को चीरता है; इसी से सर्वशक्तिमान का कथन है: {और आप जहाजों को उसमें पानी चीरते हुए देखते हैं} यानी चलते हुए; अल-जौहरी (1) ने कहा। और एक तैराक 'मखरा': जब वह अपने सीने से पानी को काटता है, और जमीन को 'मखरा': उसने खेती के लिए इसे फाड़ा, और पानी के साथ 'मखरा': जब उसने उसमें पानी को रोक कर रखा जब तक कि वह उपजाऊ (अरीदाह) न हो गई, यानी: फसल की वृद्धि की गुणवत्ता के लिए उपयुक्त।

अल-तबरी (2) ने कहा: भाषा में 'अल-मखर' हवा के चलने की आवाज है। और इसे पानी में होने तक सीमित नहीं किया गया था। उन्होंने कहा: उसी में से अबू उयैना के स्वतंत्र गुलाम वासिल का कहना है: यदि आप में से कोई पेशाब करना चाहता है, तो उसे हवा को 'यत मखखर' (3) करना चाहिए, अर्थात: उसे शरीर में उसकी आवाज को देखना चाहिए कि वह कहाँ से चलती है, ताकि वह उसका सामना करने से बच सके; कहीं ऐसा न हो कि वह उसका पेशाब उसी पर वापस लौटा दे।

{और ताकि तुम उसकी कृपा खोजो} अर्थात: और तुम उस पर व्यापार और लाभ की तलाश के लिए सवार हो। {और ताकि तुम कृतज्ञ हो सको} यह सब 'अल-बकराह' (4) में पहले आ चुका है, और अल्लाह की स्तुति हो।

सर्वशक्तिमान का कथन: {और उसने पृथ्वी में अटल पहाड़ डाल दिए ताकि वह तुम्हें लेकर हिले न, और नदियाँ और रास्ते बनाए ताकि तुम मार्ग पा सको (15)}

सर्वशक्तिमान का कथन: {और उसने पृथ्वी में अटल पहाड़ डाल दिए} अर्थात: स्थिर पहाड़। 'रसा यर्सु': जब वह स्थिर और कायम रहे। उसने (कवि ने) कहा: तो मैंने धैर्यपूर्वक सहन किया, एक स्वतंत्र आत्मा के लिए यह जानते हुए, वह स्थिर रहती है जब डरपोक की आत्मा ऊपर उठती है (5)।

{ताकि वह तुम्हें लेकर हिले न} यानी: ताकि वह न हिले; कूफ़ियों के अनुसार। और बसरा वालों के अनुसार 'उसके हिलने के डर से'। और 'अल-मयद' दाएं और बाएं हिलना (6) है; कोई चीज 'मादा', 'यमीदु', 'मैदन': जब वह हिलती है।

(1) अस-सहाह (मखर) में। (2) अपनी तफ़सीर 14/188 में। (3) अबू उबैद द्वारा गरीब अल-हदीस 2/193 में वर्णित। देखें तलखीस अल-हबीर 1/107। (4) 2/494। (5) इसके बोलने वाले अंतराह हैं,

और यह उनके दीवान पृष्ठ 49 में है। और यह 2/65 पहले आ चुका है। (6) तफ़सीर अल-राज़ी 7/20, और अल-नहस द्वारा ए'राब अल-कुरान 2/393 देखें।"

سورة النحل: آیات ۱۴ - ۱۵ ۳۰۳

"کشتی 'مخرت' (چلی)، 'تمخر' (چلتی ہے)، 'مخراً' اور 'مخوراً' (چلنا): جب وہ چلتی ہے، تو آواز کے ساتھ پانی کو چیرتی ہے؛ اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَتَرَى الْفُلْكَ مَوَاخِرَ فِيهِ﴾ یعنی چلنے والیاں؛ الجوہری (۱) نے کہا۔ اور تیراک 'مخر': جب وہ اپنے سینے سے پانی چیرتا ہے، اور زمین کو 'مخر': اس نے اسے کھیتی کے لیے پھاڑا، اور اسے پانی سے 'مخر': جب اس نے اس میں پانی کو روک کر رکھا یہاں تک کہ وہ 'أريضة' ہو گئی، یعنی: فصل کی بڑھوتری کی عمدگی کے لائق۔

اور طبری (۲) نے کہا: لغت میں 'المخر' ہوا کے چلنے کی آواز ہے۔ اور اسے پانی میں ہونے کے ساتھ مقید نہیں کیا گیا۔ انہوں نے کہا: اسی میں سے واصل مولیٰ ابی عیینہ کا قول ہے: جب تم میں سے کوئی پیشاب کرنا چاہے تو اسے چاہیے کہ ہوا کو 'یتمخَّر' کرے (۳)، یعنی: اجسام میں اس کی آواز کو دیکھے کہ وہ کہاں سے چل رہی ہے، پس اس کے سامنے ہونے سے بچے؛ تا کہ وہ اس کا پیشاب اس پر واپس نہ لوٹا دے۔

﴿وَلِتَبْتَغُوا مِن فَضْلِهِ﴾ یعنی: اور تاکہ تم اس پر تجارت اور نفع کی تلاش کے لیے سوار ہو۔ ﴿وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾ یہ سب 'البقرہ' (۴) میں گزر چکا ہے، والحمد للہ۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَأَلْقَى فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ أَن تَمِيدَ بِكُمْ وَأَنْهَرًا وَسُبُلًا لَّعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ (۱۵)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَأَلْقَى فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ﴾ یعنی: مضبوط پہاڑ۔ 'رسا یرسو': جب وہ ثابت اور قائم ہو گیا۔ (شاعر نے) کہا: پس میں نے ایک آزاد (جان) کے طور پر اسے جانتے ہوئے صبر کیا، وہ ثابت قدم رہتی ہے جب بزدل کی جان نکلنے لگتی ہے (۵)۔

﴿أَن تَمِيدَ بِكُمْ﴾ یعنی: تاکہ وہ تمہیں لے کر نہ ہلے؛ کوفیوں کے نزدیک۔ اور بصریوں کے قول کے مطابق 'اس کے ہلنے کی کراہت (خوف) سے'۔ اور 'المید': دائیں اور بائیں اضطراب (ہلنا) ہے (۶)؛ کوئی چیز 'ماد'، 'یمید'، 'میداً': جب وہ حرکت کرے۔

(۱) الصحاح (مخر) میں۔ (۲) اپنی تفسیر ۱۸۸/۱۴ میں۔ (۳) اسے ابو عبید نے غریب الحدیث ۱۹۳/۲ میں نکالا ہے۔ اور دیکھئے تلخیص الحبیر ۱۰۷/۱۔ (۴) ۴۹۴/۲۔ (۵) اس کا قائل عنترہ ہے، اور یہ اس کے دیوان ص ۴۹ میں ہے۔ اور ۶۵/۲ پہلے گزر چکا ہے۔ (۶) تفسیر رازی ۲۰/۷، اور دیکھئے اعراب القرآن للہاس ۳۹۳/۲۔"

Surah An-Nahl: Verse 15 304

“The branches swayed (maadat): leaned, and the man swayed (maada): walked proudly (1).”

Wahb ibn Munabbih said: “Allah created the Earth and it began to sway and oscillate. The angels said: ‘Indeed, this will not let anyone stay on its back.’ So it woke up having been anchored with mountains, and the angels did not know what the mountains were created from (2).”

Ali ibn Abi Talib (may Allah be pleased with him) said: “When Allah created the Earth, it shied and leaned, and said: ‘O Lord, will You place upon me those who commit sins and errors, and throw corpses and stench upon me!’ So Allah established in it mountains that you see and mountains that you do not see (3).”

Al-Tirmidhi narrated at the end of the Book of Tafsir: Muhammad ibn Bashar told us, Yazid ibn Harun told us, Al-Awwam ibn Hawshab informed us, from Sulayman ibn Abi Sulayman, from Anas ibn Malik, from the Prophet (peace be upon him) who said: “When Allah created the Earth, it began to sway, so He created the mountains and placed them on it, and it became stable. The angels were amazed at the strength of the mountains; they said: ‘O Lord, is there anything in Your creation stronger than the mountains?’ He said: ‘Yes, iron.’ They said: ‘O Lord, is there anything in Your creation stronger than iron?’ He said: ‘Yes, fire.’ They said: ‘O Lord, is there anything in Your creation stronger than fire?’ He said: ‘Yes, water.’ They said: ‘O Lord, is there anything in Your creation stronger than water?’ He said: ‘Yes, wind.’ They said: ‘O Lord, is there anything in Your creation stronger than wind?’ He said: ‘Yes, the son of Adam; he gives charity with his right hand, hiding it from his left.’ Abu Isa said: ‘This is a strange (gharib) hadith that we only know as marfu’ (attributed to the Prophet) from this chain (4).’”

I say: This verse is the clearest proof of using means, and He was capable of...

---

(1) Al-Sihah (m-y-d). (2) Mentioned by Al-Baghawi in his Tafsir 3/64. Abd al-Razzaq narrated something similar in his Tafsir 2/354, and al-Tabari 14/190 from al-Hasan. (3) Narrated by al-Tabari in his Tafsir 14/189-190, and Abu al-Shaykh in Al-'Azama (906). Ibn Hajar improved its chain in Fath al-Bari 8/385. His saying: 'shied (qamasat)': bolted. Al-Nihaya (q-m-s). In Al-'Azama: 'spoke' instead of 'shied'. (4) Sunan al-Tirmidhi (3369). Also narrated by Ahmad (12253), and its chain is weak.

सूरह अन-नहल: आयत 15 304

"टहनियाँ झुकीं (मादत): झुक गईं, और आदमी झुका (माद): शान से चला (1)।"

वहब बिन मुनब्बिह ने कहा: "अल्लाह ने पृथ्वी को बनाया और वह डगमगाने और हिलने लगी। फरिश्तों ने कहा: 'निश्चित रूप से, यह किसी को भी अपनी पीठ पर टिकने नहीं देगी।' फिर सुबह होते-होते उसे पहाड़ों के साथ स्थिर कर दिया गया, और फरिश्ते नहीं जानते थे कि पहाड़ किस चीज़ से बने हैं (2)।"

अली बिन अबी तालिब (रजि.) ने कहा: "जब अल्लाह ने पृथ्वी को बनाया, तो वह बिदक गई और झुक गई, और कहा: 'हे रब, क्या तू मुझ पर उन्हें रखेगा जो पाप और गलतियां करते हैं, और मुझ पर लाशें और दुर्गंध फेंकते हैं!' तो अल्लाह ने उसमें वे पहाड़ स्थापित कर दिए जिन्हें तुम देखते हो और जिन्हें तुम नहीं देखते (3)।"

तिर्मिज़ी ने तफ़सीर की किताब के अंत में रिवायत की है: हमें मुहम्मद बिन बशार ने बताया, हमें यज़ीद बिन हारून ने बताया, हमें अल-अवाम बिन हौशब ने सुलेमान बिन अबी सुलेमान से, उन्होंने अनस बिन मालिक से ख़बर दी, कि नबी ﷺ ने फरमाया: "जब अल्लाह ने ज़मीन को बनाया, तो वह डगमगाने लगी, तो उसने पहाड़ों को बनाया और उन्हें उस पर रख दिया, और वह स्थिर हो गई। फरिश्ते पहाड़ों की मज़बूती पर हैरान हुए; उन्होंने कहा: 'हे रब, क्या तेरी मखलूक (सृष्टि) में पहाड़ों से भी मज़बूत कोई चीज़ है?' उसने कहा: 'हाँ, लोहा।' उन्होंने कहा: 'हे रब, क्या तेरी मखलूक में लोहे से भी मज़बूत कोई चीज़ है?' उसने कहा: 'हाँ, आग।' उन्होंने कहा: 'हे रब, क्या तेरी मखलूक में आग से भी मज़बूत कोई चीज़ है?' उसने कहा: 'हाँ, पानी।' उन्होंने कहा: 'हे रब, क्या तेरी मखलूक में पानी से भी मज़बूत कोई चीज़ है?' उसने कहा: 'हाँ, हवा।' उन्होंने कहा: 'हे रब, क्या तेरी मखलूक में हवा से भी मज़बूत कोई चीज़ है?' उसने कहा: 'हाँ, आदम का बेटा; वह अपने दाहिने हाथ से सदक़ा (दान) देता है और उसे अपने बाएं हाथ से छुपाता है।' अबू ईसा (तिर्मिज़ी) ने कहा: 'यह एक ग़रीब हदीस है जिसे हम केवल इसी ज़रिये से मरफ़ू (नबी से संबंधित) जानते हैं (4)।'"

मैंने कहा: इस आयत में कारणों (वसाईल) के इस्तेमाल का सबसे बड़ा सबूत है, जबकि वह सक्षम था...

(1) अल-सिहाह (माद)। (2) अल-बघवी ने अपनी तफ़सीर 3/64 में इसका ज़िक्र किया है। अब्द अल-रज्ज़ाक ने अपनी तफ़सीर 2/354 में इसके जैसा रिवायत किया है, और अल-तबरी ने 14/190 में हसन से। (3) अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 14/189-190 में रिवायत किया है, और अबू अल-शेख ने अल-अज़मा (906) में। इब्न हजर ने फतह अल-बारी 8/385 में इसकी सनद को हसन कहा है। उनका कहना: 'बिदक गई (कमसत)': भाग गई। अल-निहाया (कमस)। और अल-अज़मा में: 'बिदक गई' की जगह 'बोली'। (4) सुनन अल-तिर्मिज़ी (3369)। इसे अहमद (12253) ने भी रिवायत किया है, और इसकी सनद कमज़ोर है।

سورة النحل: آیت ۱۵ ۳۰٤

"اور شاخیں جھولیں (مادت): جھک گئیں، اور آدمی جھولا (ماد): اتر کر چلا (۱)۔"

وہب بن منبہ نے کہا: "اللہ نے زمین کو پیدا کیا تو وہ ڈولنے اور تھرتھرانے لگی، فرشتوں نے کہا: یہ تو کسی کو اپنی پیٹھ پر نہیں رہنے دے گی۔ چنانچہ صبح تک اسے پہاڑوں کے ذریعے جما دیا گیا، اور فرشتوں کو معلوم نہ تھا کہ پہاڑ کس چیز سے پیدا کیے گئے (۲)۔"

اور علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ نے فرمایا: "جب اللہ نے زمین کو پیدا کیا تو وہ بدکنے اور جھکنے لگی اور کہنے لگی: اے پروردگار! کیا تو مجھ پر ان لوگوں کو رکھے گا جو گناہ اور خطائیں کرتے ہیں، اور مجھ پر مردار اور بدبو ڈالتے ہیں! تو اللہ تعالیٰ نے اس میں وہ پہاڑ جما دیے جو تم دیکھتے ہو اور جو تم نہیں دیکھتے (۳)۔"

اور ترمذی نے کتاب التفسیر کے آخر میں روایت کی: ہم سے محمد بن بشار نے بیان کیا، ہم سے یزید بن ہارون نے بیان کیا، ہمیں العوام بن حوشب نے سلیمان بن ابی سلیمان سے، انہوں نے انس بن مالک سے خبر دی، کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "جب اللہ نے زمین کو پیدا کیا تو وہ ڈولنے لگی، چنانچہ اس نے پہاڑوں کو پیدا کیا اور انہیں اس پر جما دیا، تو وہ ٹھہر گئی۔ فرشتوں کو پہاڑوں کی مضبوطی پر حیرت ہوئی؛ انہوں نے عرض کی: اے رب، کیا تیری مخلوق میں کوئی چیز پہاڑوں سے زیادہ مضبوط ہے؟ فرمایا: ہاں، لوہا۔ انہوں نے عرض کی: اے رب، کیا تیری مخلوق میں کوئی چیز لوہے سے زیادہ مضبوط ہے؟ فرمایا: ہاں، آگ۔ انہوں نے عرض کی: اے رب، کیا تیری مخلوق میں کوئی چیز آگ سے زیادہ مضبوط ہے؟ فرمایا: ہاں، پانی۔ انہوں نے عرض کی: اے رب، کیا تیری مخلوق میں کوئی چیز پانی سے زیادہ مضبوط ہے؟ فرمایا: ہاں، ہوا کیں۔ انہوں نے عرض کی: اے رب، کیا تیری مخلوق میں کوئی چیز ہوا سے زیادہ مضبوط ہے؟ فرمایا: ہاں، ابن آدم؛ وہ

اپنے دائیں ہاتھ سے صدقہ دیتا ہے اور اسے اپنے بائیں ہاتھ سے چھپاتا ہے"۔ ابوعیسیٰ (ترمذی) نے کہا: یہ حدیث غریب ہے، ہم اسے صرف اسی طریق سے مرفوع جانتے ہیں (٤)۔

میں نے کہا: اور اس آیت میں اسباب کے استعمال پر سب سے بڑی دلیل ہے، حالانکہ وہ اس پر قادر تھا کہ...

---

(١) الصحاح (مید)۔ (٢) بغوی نے اپنی تفسیر ٦٤/٣ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ اور اسی طرح عبدالرزاق نے اپنی تفسیر ٣٥٤/٢ میں، اور طبری نے ١٤/١٩٠ میں حسن سے روایت کیا ہے۔ (٣) طبری نے اپنی تفسیر ١٤/١٨٩-١٩٠ میں اسے روایت کیا ہے، اور ابوالشیخ نے "العظمہ" (٩٠٦) میں۔ ابن حجر نے فتح الباری ٣٨٥/٨ میں اس کی اسناد کو حسن کہا ہے۔ ان کا قول: "قمصت" (بدک گئی) یعنی بھاگ کھڑی ہوئی۔ "النہایہ" (قمص)۔ اور العظمہ میں "قمصت" کی جگہ "نطقت" (بولی) ہے۔ (٤) سنن ترمذی (٣٣٦٩)۔ اور اسے احمد (١٢٢٥٣) نے بھی روایت کیا ہے، اور اس کی اسناد ضعیف ہے۔

Surah An-Nahl, Verses 15 - 16 305 ...its stillness apart from the mountains. This meaning has been mentioned before(1). {And rivers} meaning: And He placed rivers in it, or: He cast rivers in it. {and paths} meaning: roads and ways. {that you may be guided} meaning: to where you intend to go in the lands, so you do not get lost or confused(2). Allah's saying: {And landmarks, and by the stars they are guided} (16) There are three issues in it: First: Allah's saying: {And landmarks} Ibn Abbas said: Landmarks are the markers of roads during the day, i.e., He made signs for the roads by which guidance occurs. {and by the stars they are guided} meaning at night, and "the star" refers to stars in general. Ibn Wathab read: "and by the stars [Nujum]". Al-Hasan: with a dammah on both the Nun and the Jim(4), and his meaning was the stars, so he shortened it; as the poet said: Indeed, the poor man among us is a judge who ruled ... that you go to the water when the stars disappear. The same applies to the one who read: "Al-Nujm"; except that he made it vowelless (sukoon) for ease. It is possible that "Al-Nujm" is the plural of "Najm" (star), like "Suquf" and "Saqf" (ceilings/roofs)(5). Opinions differed regarding the stars; Al-Farra said(6): The Pole Star (Al-Jady) and the Two Calves (Al-Farqadan). (1) 5/290. (2) See Tafsir al-Tabari 14/191-192. (3) Narrated by al-Tabari 14/192. (4) Ibn Khalawayh mentioned on p. 72 the reading of Al-Hasan. Ibn Jinni mentioned in Al-Muhtasab 2/8 the two readings. (5) See Al-Muhtasab 2/8. And in it is the rajaz without attribution. (6) In Ma'ani al-Qur'an 2/98.

सूरह अन-नहल, आयत 15 - 16 305 ...पहाड़ों के अलावा उनकी स्थिरता। यह अर्थ पहले भी बताया जा चुका है(1)। {और नदियाँ} अर्थात: और उसमें नदियाँ बनाईं, या: उसमें नदियाँ डालीं। {और रास्ते} अर्थात: मार्ग और रास्ते। {ताकि तुम मार्गदर्शन पाओ} अर्थात: जहाँ तुम देशों में जाने का इरादा रखते हो, ताकि तुम भटको या भ्रमित न हो(2)। अल्लाह का कथन: {और निशानियां, और सितारों से वे मार्गदर्शन पाते हैं} (16) इसमें तीन मसले हैं: पहला: अल्लाह का कथन: {और निशानियां} इब्न अब्बास ने कहा: निशानियां: दिन के समय रास्तों की पहचान हैं, यानी, उसने रास्तों के लिए निशान बनाए जिनसे मार्गदर्शन प्राप्त होता है। {और सितारों से वे मार्गदर्शन पाते हैं} यानी रात में, और "सितारा" से मुराद सितारे हैं(3)। इब्न वथाब ने पढ़ा: "और सितारों (नुजुम) के द्वारा"। अल-हसन ने: नून और जीम दोनों पर धम्मा (पेश) के साथ पढ़ा(4), और उनका मतलब सितारों से था, इसलिए उन्होंने इसे छोटा कर दिया; जैसा कि कवि ने कहा: बेशक हमारे बीच का गरीब आदमी एक न्याय करने वाला जज है ... कि जब सितारे ओझल हो जाएं तो पानी की ओर जाओ। यही बात उनके लिए भी है जिन्होंने "अल-नुज्म" पढ़ा; सिवाय इसके कि उन्होंने सुगमता के लिए सुकुन कर दिया। यह भी संभव है कि "अल-नुज्म", "नज्म" का बहुवचन हो, जैसे "सुक़ुफ़" और "सक़्फ़" (छतें)(5)। सितारों के बारे में मतभेद था; अल-फ़र्रा ने कहा(6): ध्रुव तारा (अल-जदी) और दो बछड़े (अल-फरक़दान)। (1) 5/290। (2) तफ़सीर अल-तबारी 14/191-192 देखें। (3) अल-तबारी 14/192 द्वारा उल्लेखित। (4) इब्न खलवैह ने पृ. 72 पर अल-हसन की क़िरात का ज़िक्र किया। इब्न जिन्नी ने अल-मुहतासब 2/8 में दोनों क़िरातों का ज़िक्र किया। (5) अल-मुहतासब 2/8 देखें। और इसमें बिना किसी श्रेय के रजज़ (कविता) है। (6) मआनी अल-कुरान 2/98 में।

سورہ النحل، آیات 15 - 16 305 ...پہاڑوں کے سوا ان کا سکون۔ یہ معنی پہلے گزر چکا ہے(1)۔ {اور نہریں} یعنی: اور اس میں نہریں بنائیں، یا: اس میں نہریں ڈالیں۔ {اور راستے} یعنی: سڑکیں اور راستے۔ {تاکہ تم راہ پاؤ} یعنی: جہاں تم ملکوں میں جانے کا ارادہ رکھتے ہو، تاکہ تم بھٹکو نہیں اور حیران نہ ہو(2)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور نشانیاں، اور ستاروں کے ذریعے وہ رہنمائی پاتے ہیں} (16) اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور نشانیاں} ابن عباس نے کہا: نشانیاں: دن کے وقت راستوں کی پہچان ہیں، یعنی اللہ نے راستوں کے لیے ایسی نشانیاں بنائیں جن سے رہنمائی حاصل کی جاتی ہے۔ {اور ستاروں کے ذریعے وہ رہنمائی پاتے ہیں} یعنی رات کو، اور ستارے سے مراد عام ستارے ہیں(3)۔ ابن وثاب نے پڑھا: "اور ستاروں (نُجُم) کے ذریعے"۔ الحسن نے: نون اور جیم دونوں پر پیش کے ساتھ پڑھا(4)، اور ان کی مراد ستارے ہی تھی، پس انہوں نے اسے مختصر کر دیا؛ جیسا کہ شاعر نے کہا: بیشک ہمارے درمیان غریب آدمی ایک فیصلہ کرنے والا قاضی ہے ... کہ جب ستارے غائب ہو جائیں تو پانی کی طرف جاؤ۔ یہی بات ان کے لیے بھی ہے جنہوں نے "النُّجْم" پڑھا؛ سوائے اس کے کہ انہوں نے تخفیف (آسانی) کے لیے ساکن کر دیا۔ یہ بھی ممکن ہے کہ "النُّجْم"، "نَجْم" کی جمع ہو، جیسے "سُقُف" اور "سَقْف" (چھتیں) (5)۔ ستاروں کے بارے میں اختلاف ہوا؛ الفراء نے کہا(6): قطبی ستارہ (الجدی) اور دو بچھڑے (الفرقدان)۔ (1) 290/5 - (2) دیکھئے تفسیر الطبری 191/14 - 192 - (3) اسے طبری نے 192/14 میں روایت کیا ہے۔ (4) ابن خالویہ نے ص 72 پر الحسن کی قرآت کا ذکر کیا۔ ابن جنی نے المحتسب 8/2 میں دونوں قرآتوں کا ذکر کیا۔ (5) دیکھئے المحتسب 8/2 ۔ اور اس میں بغیر کسی نسبت کے رجز (شعر) ہے۔ (6) معانی القرآن 98/2 میں۔

Surah An-Nahl: Verse 16 [Page] 306

And it was said: [The stars refer to] the Pleiades (Ath-Thurayya); the poet said: "Until the star rose in the darkness of the end of the night, and the herbs were left twisted and harvested." (1) Meaning: some of it is twisted, and some is harvested, and that happens when the Pleiades rise. Al-Kalbi said: The signs (al-alamat) are the mountains. Mujahid said: They are the stars; because some stars are used for guidance, and some are signs that are not used for guidance; this was also said by Qatada and An-Nakha'i (2). And it was said: The speech ended at His words: "And signs," then He began [a new sentence] and said: "and by the star they are guided" (3). According to the first [opinion]: i.e., He made for you signs and stars to guide you. Among the signs are winds by which one is guided. Concerning what is meant by guidance, there are two opinions: First: in travels, and this is the opinion of the majority. Second: towards the Qibla. Ibn Abbas said: I asked the Messenger of Allah (peace be upon him) about the words of Allah the Almighty: "and by the star they are guided," he said: "It is the Pole Star (Al-Jady), O son (4) of Abbas; your Qibla is based on it, and by it you are guided on land and sea." Mentioned by Al-Mawardi (5). Second: Ibn al-Arabi said (6): As for all the stars, only those who know their risings and settings, and can distinguish (7) between the southern and northern ones, can be guided by them, and that is rare among the latter generations. As for...

---

(1) Said by Dhu al-Rumma, and it is in the commentary of his Diwan 2/1366. In it: "and the herbs were harvested or twisted and harvested." Its commentator Abu Nasr said: "The star rose": meaning it appeared after the light at dawn. (2) At-Tabari narrated these opinions 14/192 - 193. See Zad al-Masir 4/436. (3) See Tafsir al-Baghawi 3/64. (4) In (Zha): He said "Ibn". See the following comment. (5) In Al-Nukat wa al-'Uyun 3/182 - 183. The hadith of Ibn Abbas was mentioned by Al-Daylami in Musnad al-Firdaws (2647). Abu Hayyan mentioned it in Al-Bahr 5/481 up to his words: "Al-Jady" and said: "If this were authentic, no one would have turned away from it." End. He made the end of the hadith Mawquf (attributed) to Ibn Abbas, which is consistent with (Zha). (6) In Ahkam al-Quran 3/1137. (7) In the copies: "wal-farq" (and the difference). What is established is from Ahkam al-Quran.

सूरह अन-नहल: आयत १६ [पृष्ठ] ३०६

और यह कहा गया: [सितारों का अर्थ है] कृत्तिका (अथ-थुरैया); कवि ने कहा: "जब तक कि तारा रात के अंतिम अंधेरे में उदय न हो गया, और जड़ी-बूटियाँ मुड़ी हुई और कटी हुई छोड़ दी गईं।" (१) अर्थात्: उनमें से कुछ मुड़ी हुई हैं, और कुछ कटी हुई हैं, और ऐसा तब होता है जब कृत्तिका उदय होती है। अल-कलबी ने कहा: संकेत (अल-अलामआत) पहाड़ हैं। मुजाहिद ने कहा: वे सितारे हैं; क्योंकि कुछ सितारों का उपयोग मार्गदर्शन के लिए किया जाता है, और कुछ ऐसे संकेत हैं जिनका उपयोग मार्गदर्शन के लिए नहीं किया जाता है; यह कतादा और अन-नखई द्वारा भी कहा गया था (२)। और यह कहा गया: उनके शब्दों पर भाषण समाप्त हुआ: "और संकेत," फिर उन्होंने [एक नया वाक्य] शुरू किया और कहा: "और सितारों द्वारा वे मार्गदर्शन प्राप्त करते हैं" (३)। पहले [मत] के अनुसार: अर्थात्, उसने आपके लिए मार्गदर्शन के लिए संकेत और सितारे बनाए। संकेतों में हवाएं भी हैं जिनके द्वारा मार्गदर्शन प्राप्त किया जाता है। मार्गदर्शन से क्या तात्पर्य है, इस पर दो मत हैं: पहला: यात्राओं में, और यह बहुमत का मत है। दूसरा: किबला की ओर। इब्न अब्बास ने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से अल्लाह के इस कथन के बारे में पूछा: "और सितारों द्वारा वे मार्गदर्शन प्राप्त करते हैं," उन्होंने कहा: "यह ध्रुव तारा (अल-जदी) है, ऐ इब्न (४) अब्बास; तुम्हारा किबला इसी पर आधारित है, और इसके द्वारा तुम जमीन और समुद्र पर मार्गदर्शन प्राप्त करते हो।" अल-मावर्दी द्वारा उल्लेखित (५)। दूसरा: इब्न अल-अरबी ने कहा (६): जहाँ तक सभी सितारों की बात है, केवल वे ही उनके द्वारा मार्गदर्शन प्राप्त कर सकते हैं जो उनके उदय और अस्त होने को जानते हैं, और उनके बीच (७) दक्षिणी और उत्तरी सितारों में अंतर कर सकते हैं, और बाद की पीढ़ियों में ऐसा कम ही होता है। जहाँ तक...

---

(१) ज़ु अल-रुम्मा द्वारा कहा गया, और यह उनके दीवान २/१३६६ की व्याख्या में है। इसमें: "और जड़ी-बूटियाँ कटी हुई या मुड़ी हुई और कटी हुई थीं।" इसके टीकाकार अबू नस्र ने कहा: "तारा उदय हुआ": अर्थात् सुबह उजाले के बाद प्रकट हुआ। (२) अत-तबरी ने इन मतों का वर्णन १४/१९२ - १९३ में किया है। ज़ाद अल-मसीर ४/४३६ देखें। (३) तफ़सीर अल-बग़वी ३/६४ देखें। (४) (ज़्हा) में: कहा "इब्न"। अगली टिप्पणी देखें। (५) अल-नुक़ात वल-उयून ३/१८२ - १८३ में। इब्न अब्बास की हदीस का उल्लेख अल-दैलमी ने मुसनद अल-फिरदौस (२६४७) में किया है। अबू हयान ने इसका उल्लेख अल-बहर ५/४८१ में "अल-जदी" तक किया और कहा: "यदि यह प्रामाणिक होता, तो कोई भी इससे मुँह नहीं मोड़ता।" अंत। उन्होंने हदीस के अंत को इब्न अब्बास के लिए मौक़ूफ़ (संबद्ध) बना दिया, जो

(ज़्हा) के अनुरूप है। (६) अहकाम अल-क़ुरान ३/११३७ में। (७) प्रतियों में: "वल-फ़र्क़" (और अंतर)। अहकाम अल-क़ुरान से जो स्थापित है वह दिया गया है।

سورہ النحل: آیت ۱۶ [صفحہ] ۳۰۶

اور کہا گیا: [ستاروں سے مراد] ثریا ہے؛ شاعر نے کہا: "یہاں تک کہ جب ستارہ رات کی آخری تاریکی میں بلند ہوا، اور جڑی بوٹیاں مڑی ہوئی اور کٹی ہوئی چھوڑ دی گئیں" (۱) یعنی: ان میں سے کچھ مڑی ہوئی ہیں، اور کچھ کٹی ہوئی ہیں، اور یہ ثریا کے طلوع ہونے کے وقت ہوتا ہے۔ الکلبی نے کہا: علامات (العلامات) سے مراد پہاڑ ہیں۔ مجاہد نے کہا: وہ ستارے ہیں؛ کیونکہ کچھ ستاروں سے رہنمائی حاصل کی جاتی ہے، اور کچھ ایسی نشانیاں ہیں جن سے رہنمائی حاصل نہیں کی جاتی؛ یہی بات قتادہ اور النخعی نے بھی کہی (۲)۔ اور کہا گیا: اللہ کے اس قول "اور علامات" پر بات مکمل ہو گئی، پھر اس نے [ایک نیا جملہ] شروع کیا اور فرمایا: "اور ستارے سے وہ رہنمائی پاتے ہیں" (۳)۔ پہلے [قول] کے مطابق: یعنی، اس نے تمہارے لیے نشانیاں اور ستارے بنائے تاکہ تم ان سے رہنمائی حاصل کرو۔ نشانیوں میں ہوائیں بھی ہیں جن سے رہنمائی حاصل کی جاتی ہے۔ رہنمائی پانے کی مراد میں دو قول ہیں: پہلا: سفروں میں، اور یہی جمہور کا قول ہے۔ دوسرا: قبلہ کی طرف۔ ابن عباس نے کہا: میں نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سے اللہ تعالیٰ کے اس قول "اور ستارے سے وہ رہنمائی پاتے ہیں" کے بارے میں پوچھا، آپ نے فرمایا: "اے ابن (۴) عباس، یہ قطبی ستارہ (الجدی) ہے؛ تمہارا قبلہ اسی پر ہے، اور اسی کے ذریعے تم خشکی اور تری میں راستہ پاتے ہو"۔ اسے الماوردی نے ذکر کیا ہے (۵)۔ دوسری بات: ابن العربی نے کہا (۶): جہاں تک تمام ستاروں کا تعلق ہے، ان سے وہی شخص رہنمائی حاصل کر سکتا ہے جو ان کے طلوع و غروب کے مقامات کو جانتا ہو، اور ان کے جنوبی اور شمالی حصوں کے درمیان (۷) فرق کر سکتا ہو، اور پچھلے دور کے لوگوں میں ایسے لوگ کم ہی ہیں۔ جہاں تک...

(۱) اس کا کہنے والا ذو الرمہ ہے، اور یہ اس کے دیوان کی شرح ۲/۱۳۶۶ میں ہے۔ اس میں ہے: "اور جڑی بوٹیاں کٹ گئیں یا مڑ گئیں اور کٹ گئیں"۔ اس کے شارح ابو نصر نے کہا: "ستارہ بلند ہوا": یعنی صبح کے وقت روشنی کے بعد نکلا۔ (۲) طبری نے ان اقوال کو ۱۴/۱۹۲ - ۱۹۳ میں روایت کیا ہے۔ زاد المسیر ۴/۴۳۶ دیکھیں۔ (۳) تفسیر البغوی ۳/۶۴ دیکھیں۔ (۴) (ظ) میں: "ابن" کہا۔ اگلا تبصرہ دیکھیں۔ (۵) النکت والعیون ۳/۱۸۲ - ۱۸۳ میں۔ ابن عباس کی حدیث کو دیلمی نے مسند الفردوس (۲۶۴۷) میں ذکر کیا ہے۔ ابو حیان نے اسے البحر ۵/۴۸۱ میں اپنے اس قول تک ذکر کیا ہے: "الجدی" اور کہا: "اگر یہ صحیح ہوتی تو کوئی اس سے منہ نہ موڑتا"۔ ختم۔ انہوں نے حدیث کے آخری حصے کو ابن عباس پر موقوف قرار دیا، جو (ظ) کے مطابق ہے۔ (۶) احکام القرآن ۳/۱۱۳۷ میں۔ (۷) نسخوں میں: "والفرق" (اور فرق)۔ جو ثابت ہے وہ احکام القرآن سے ہے۔

307 Surah An-Nahl: Verses 16 - 17

...the Pleiades, for one is only guided by them if they are guided by all the stars. Guidance for everyone is through the North Star (al-Jady) and the two stars of Ursa Minor (al-Farqadayn); because they are among the stars whose rising is limited, whose direction is apparent, and whose position is fixed. They revolve around the fixed pole in a specific rotation, so they are always the guidance for creation on land when the paths are obscured, and at sea where ships sail, and for the Qibla when the direction is unknown. This is generally done by placing the pole behind your left shoulder; whatever you then face is the direction.

I say: Ibn Abbas asked the Messenger of Allah (peace be upon him) about the star and he said: "It is the North Star (al-Jady), upon which your Qibla is based, and by which you are guided on land and sea." This is because the end of al-Jady is the Little Dipper (Banat Na'sh al-Sughra), and the pole upon which the Qibla is aligned is between them.

Third: Our scholars said: The ruling on facing the Qibla is of two types:

One: That he sees it and observes it, so he must face it, hit it exactly, and aim for its direction with his entire body.

The other: That the Kaaba is such that he cannot see it, so he must face towards it and its direction using signs; which are the sun, the moon, the stars, the winds, and everything by which its direction can be known. Whoever is away from it and prays after striving (ijtihad) in a direction other than its way, while he is among those capable of striving; his prayer is invalid. If he prays after striving and using signs, then it is revealed to him after finishing his prayer that he prayed in a direction other than the Qibla, he repeats it if it is still within its time, but that is not mandatory for him; because he has performed his duty as he was commanded (1). This meaning has already been fully discussed in "Al-Baqara" (2), and praise be to Allah.

The Almighty's saying: {Then is He who creates like one who does not create? So will you not be reminded? (17)}

The Almighty's saying: {Then is He who creates} refers to Allah the Almighty, {like one who does not create} referring to idols. {So will you not be reminded?} He informs about the idols which do not create and do not harm nor benefit, as He informs about those who possess intellect...

(1) Al-Kafi by Ibn Abd al-Barr 1/198, and see At-Tamhid 17/54. (2) 443/2.

३०७ सूरा अन-नहल: आयत १६ - १७

...कृत्तिका नक्षत्र (Pleiades) के बारे में, कोई तभी उनसे मार्गदर्शन प्राप्त करता है जब वह सभी तारों से मार्गदर्शन प्राप्त करता हो। मार्गदर्शन तो हर किसी के लिए ध्रुव तारे (अल-जदी) और लघु सप्तर्षि के दो तारों (अल-फरकदैन) के माध्यम से है; क्योंकि ये उन तारों में से हैं जिनका उदय सीमित है, जिनकी दिशा स्पष्ट है और जिनका स्थान स्थिर है। वे एक निश्चित परिक्रमा में स्थिर ध्रुव के चारों ओर घूमते हैं, इसलिए वे भूमि पर मार्ग अस्पष्ट होने पर और समुद्र में जहाँ जहाज चलते हैं, और किबला के लिए जब दिशा ज्ञात न हो, हमेशा सृष्टि के लिए मार्गदर्शन हैं। यह आम तौर पर ध्रुव को अपने बाएं कंधे के पीछे रखकर किया जाता है; फिर आप जिस भी दिशा का सामना करते हैं, वही दिशा है।

मैंने कहा: इब्न अब्बास ने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से तारे के बारे में पूछा तो उन्होंने कहा: "वह ध्रुव तारा (अल-जदी) है, जिस पर आपका किबला आधारित है, और जिसके द्वारा आप भूमि और समुद्र में मार्गदर्शन प्राप्त करते हैं।" ऐसा इसलिए है क्योंकि अल-जदी का अंत लघु सप्तर्षि (बनात नाश अल-सुघरा) है, और ध्रुव जिस पर किबला संरेखित है, उनके बीच में है।

तीसरा: हमारे विद्वानों ने कहा: किबला की ओर मुंह करने का नियम दो प्रकार का है:

एक: कि वह उसे देखे और उसका अवलोकन करे, तो उसे उसकी ओर मुंह करना, उसे सटीक रूप से निशाना बनाना और अपने पूरे शरीर के साथ उसकी दिशा का लक्ष्य रखना अनिवार्य है।

दूसरा: कि काबा ऐसी स्थिति में हो कि वह उसे देख न सके, तो उसे संकेतों के माध्यम से उसकी ओर और उसकी दिशा में मुंह करना अनिवार्य है; जो कि सूर्य, चंद्रमा, तारे, हवाएं और वह सब कुछ है जिससे उसकी दिशा ज्ञात की जा सके। जो कोई उससे दूर हो और अपनी पूरी कोशिश (इतिहाद) के बाद उसकी दिशा के अलावा किसी और दिशा में नमाज पढ़े, जबकि वह कोशिश करने में सक्षम लोगों में से हो; तो उसकी नमाज मान्य नहीं है। यदि वह कोशिश करने और संकेतों का उपयोग करने के बाद नमाज पढ़ता है, फिर नमाज पूरी करने के बाद उसे पता चलता है कि उसने किबला के अलावा किसी और दिशा में नमाज पढ़ी है, तो यदि वह अभी भी उसके समय के भीतर है तो उसे दोहराता है, लेकिन यह उस पर अनिवार्य नहीं है; क्योंकि उसने अपना कर्तव्य उसी तरह निभाया है जैसा उसे आदेश दिया गया था (१)। यह अर्थ 'अल-बकरा' (२) में पूरी तरह से गुजर चुका है, और अल्लाह का शुक्र है।

अल्लाह तआला का कहना है: {तो क्या वह जो पैदा करता है उस जैसा है जो पैदा नहीं करता? तो क्या तुम ध्यान नहीं देते? (१७)}

अल्लाह तआला का कहना है: {तो क्या वह जो पैदा करता है} वह अल्लाह तआला है, {उस जैसा है जो पैदा नहीं करता} से तात्पर्य मूर्तियों से है। {तो क्या तुम ध्यान नहीं देते?} उन मूर्तियों के बारे में सूचित किया जो न पैदा करती हैं और न ही हानि या लाभ पहुँचाती हैं, जैसा कि वह उनके बारे में सूचित करता है जिनके पास बुद्धि है...

(१) इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा अल-काफी १/१९८, और देखें अत-तमहीद १७/५४। (२) ४४३/२।

۳۰۷ سورة النحل: آیات ۱۶ - ۱۷

...ثریا، تو اس سے وہی رہنمائی پاتا ہے جو تمام ستاروں سے رہنمائی پاتا ہو۔ اور رہنمائی تو ہر ایک کے لیے قطبی ستارے (الجدی) اور قطب شمالی کے دو ستاروں (الفرقدین) کے ذریعے ہے؛ کیونکہ وہ ان ستاروں میں سے ہیں جن کے طلوع ہونے کے مقامات محدود ہیں، جن کی سمت ظاہر ہے، اور جو اپنی جگہ پر ثابت ہیں۔ وہ ایک مقررہ گردش میں ثابت قطب کے گرد گھومتے ہیں، چنانچہ وہ خشکی میں راستہ گم ہو جانے کی صورت میں، اور سمندر میں جہاں کشتیاں چلتی ہیں، اور قبلہ معلوم نہ ہونے کی صورت میں ہمیشہ مخلوق کے لیے رہنما ہیں۔ یہ مجموعی طور پر اس طرح ہوتا ہے کہ آپ قطب کو اپنے بائیں کندھے کے پیچھے رکھیں؛ پھر آپ کا رخ جس طرف بھی ہو گا وہی سمت ہو گی۔

میں نے کہا: ابن عباس نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سے ستارے کے بارے میں پوچھا تو آپ نے فرمایا: «وہ جدی (قطبی ستارہ) ہے، جس پر تمہارا قبلہ ہے، اور جس کے ذریعے تم خشکی اور سمندر میں رہنمائی پاتے ہو»۔ اور وہ اس لیے کہ جدی کا آخری حصہ بنات نعش صغریٰ ہے اور وہ قطب جس پر قبلہ درست ہوتا ہے ان کے درمیان ہے۔

تیسری بات: ہمارے علماء نے کہا: استقبالِ قبلہ کا حکم دو طرح کا ہے:

ایک یہ کہ: وہ اسے دیکھ رہا ہو اور اس کا مشاہدہ کر رہا ہو، تو اس پر واجب ہے کہ وہ اس کا استقبال کرے، ٹھیک اسی کی طرف رخ کرے اور اپنے پورے بدن سے اس کی سمت کا ارادہ کرے۔

اور دوسرا یہ کہ: کعبہ اس طرح ہو کہ وہ اسے دیکھ نہ سکے، تو اس پر واجب ہے کہ وہ دلائل کے ذریعے اس کی طرف اور اس کی سمت میں رخ کرے؛ اور وہ دلائل سورج، چاند، ستارے، ہوائیں اور ہر وہ چیز ہے جس سے اس کی سمت معلوم کی جا سکے۔ اور جو شخص اس سے دور ہو، اور اس نے اپنی پوری کوشش (اجتہاد) کے بعد اس کی سمت کے علاوہ کسی اور طرف نماز پڑھی، حالانکہ وہ اجتہاد کرنے کی قدرت رکھنے والوں میں سے ہے؛ تو اس کی نماز نہیں ہوگی۔ پھر اگر اس نے اجتہاد اور دلیل پکڑنے کے بعد نماز پڑھی، پھر نماز سے فارغ ہونے کے بعد اس پر انکشاف ہوا کہ اس نے قبلہ کے علاوہ کسی اور رخ پر نماز پڑھی ہے، تو اگر وقت باقی ہو تو وہ اسے لوٹائے گا، اور یہ اس پر واجب نہیں ہے؛ کیونکہ اس نے اپنا فرض اسی طرح ادا کیا ہے جیسا کہ اسے حکم دیا گیا تھا (١)۔ اور یہ معنی سورہ «البقرہ» (٢) میں مکمل طور پر گزر چکا ہے، والحمد للہ۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کیا وہ جو پیدا کرتا ہے اس جیسا ہے جو پیدا نہیں کرتا؟ تو کیا تم نصیحت قبول نہیں کرتے؟ (١٧)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کیا وہ جو پیدا کرتا ہے} وہ اللہ تعالیٰ ہے {اس جیسا ہے جو پیدا نہیں کرتا} اس سے مراد بت ہیں۔ {تو کیا تم نصیحت قبول نہیں کرتے؟} ان بتوں کے بارے میں خبر دی جو نہ پیدا کرتے ہیں اور نہ نقصان یا نفع پہنچاتے ہیں، جیسا کہ ان کے بارے میں خبر دیتا ہے جو عقل رکھتے ہیں...

(١) الکافی لابن عبد البر ١/١٩٨، اور دیکھئے التمہید ١٧/٥٤۔ (٢) ٤٤٣/٢۔

308 Surah Al-Nahl: Verses 17 - 21

...what the Arabs use for that; for they used to worship them, so they were mentioned with the word 'who' (man), as in His saying: {Have they feet?} [Al-A'raf: 195]. It was also said: because the pronoun in the mention is coupled with the Creator.

Al-Farra' said: It is like the saying of the Arabs: 'The rider and his camel became confusing to me, so I do not know who is this and who is that', even if one of them was not human (1).

Al-Mahdawi said: 'Who' (man) is used to ask about the Creator, the Almighty, and 'what' (ma) is not used for Him; because 'what' is only used to ask about kinds (genera), and God Almighty has no genus. Therefore, Moses, peace be upon him, answered when he said to him: {So who is the Lord of you two, O Moses?} [Taha: 49], and he did not answer when he said to him: {And what is the Lord of the worlds?} [Al-Shu'ara: 23] except with the answer to 'who', and he turned away from answering 'what' as the question was flawed. The meaning of the verse is: Whoever was capable of creating the aforementioned things is more deserving of worship than one who is a creature that neither harms nor benefits; {This is the creation of Allah. So show Me what those other than Him have created.} [Luqman: 11] {Show me what they have created of the earth.} [Fatir: 40].

His saying, the Almighty: {And if you should count the favors of Allah, you could not enumerate them. Indeed, Allah is Forgiving and Merciful (18) And Allah knows what you conceal and what you declare (19)}

His saying, the Almighty: {And if you should count the favor of Allah, you could not enumerate it} mentioned previously in Surah Ibrahim (2). {Indeed, Allah is Forgiving and Merciful}. {And Allah knows what you conceal and what you declare} meaning: what you hide and what you show. All of this has been previously fully explained.

His saying, the Almighty: {And those they invoke other than Allah create nothing, and they [themselves] are created (20) They are, [in fact], dead, not alive, and they do not perceive when they will be resurrected (21)}

His saying, the Almighty: {And those you invoke besides Allah} The general reading is 'you invoke' with the letter 'ta', because what precedes it is an address. Abu Bakr narrated from Asim, and Hubaira from Hafs: 'they invoke' with the letter 'ya', and it is...

(1) Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra' 2/98. In its printed edition, it appeared as 'and his load' (hamlahu), which is an error. (2) Page 145 of this part.

308 सूरह अन-नहल: आयत 17 - 21

...जो अरब इसके लिए उपयोग करते हैं; क्योंकि वे उनकी पूजा करते थे, इसलिए उनका उल्लेख 'कौन' (मन) शब्द के साथ किया गया था, जैसा कि उनके कथन में है: {क्या उनके पैर हैं?} [अल-आराफ़: 195]। यह भी कहा गया: क्योंकि उल्लेख में सर्वनाम निर्माता के साथ जुड़ा हुआ है।

अल-फर्रा ने कहा: यह अरबों की कहावत की तरह है: 'सवार और उसका ऊँट मेरे लिए भ्रमित हो गए, इसलिए मुझे नहीं पता कि यह कौन है और वह कौन है', भले ही उनमें से एक इंसान न हो (1)।

अल-महदावी ने कहा: 'कौन' (मन) का उपयोग सर्वशक्तिमान निर्माता के बारे में पूछने के लिए किया जाता है, और उनके लिए 'क्या' (मा) का उपयोग नहीं किया जाता है; क्योंकि 'क्या' का उपयोग केवल श्रेणियों (प्रजातियों) के बारे में पूछने के लिए किया जाता है, और ईश्वर की कोई श्रेणी नहीं है। इसलिए, मूसा (उन पर शांति हो) ने उत्तर दिया जब उन्होंने उनसे कहा: {तो तुम दोनों का पालनहार कौन है, ऐ मूसा?} [ता-हा: 49], और उन्होंने तब उत्तर नहीं दिया जब उन्होंने उनसे कहा: {और संसारों का पालनहार क्या है?} [अश-शुआरा: 23] सिवाय 'कौन' के उत्तर के, और उन्होंने 'क्या' का उत्तर देने से परहेज किया क्योंकि प्रश्न दोषपूर्ण था। आयत का अर्थ है: जो ऊपर वर्णित चीजों को बनाने में सक्षम था, वह उसकी तुलना में पूजा का अधिक हकदार है जो एक प्राणी है जो न तो नुकसान पहुँचाता है और न ही लाभ; {यह अल्लाह की रचना है। तो मुझे दिखाओ कि उसके अलावा अन्य लोगों ने क्या बनाया है।} [लुक़मान: 11] {मुझे दिखाओ कि उन्होंने पृथ्वी का क्या हिस्सा बनाया है।} [फातिर: 40]।

सर्वशक्तिमान का कथन: {और यदि तुम अल्लाह की नेमतों को गिनना चाहो, तो तुम उन्हें नहीं गिन सकोगे। निःसंदेह अल्लाह बहुत क्षमाशील, अत्यंत दयावान है (18) और अल्लाह जानता है जो तुम छिपाते हो और जो तुम प्रकट करते हो (19)}

सर्वशक्तिमान का कथन: {और यदि तुम अल्लाह की नेमतों को गिनना चाहो, तो तुम उन्हें नहीं गिन सकोगे} इब्राहीम (2) में पहले आ चुका है। {निःसंदेह अल्लाह बहुत क्षमाशील, अत्यंत दयावान है}। {और अल्लाह जानता है जो तुम छिपाते हो और जो तुम प्रकट करते हो} यानी: जो तुम मन में रखते हो और जो तुम ज़ाहिर करते हो। यह सब पहले पूरी तरह से बताया जा चुका है।

सर्वशक्तिमान का कथन: {और जिन्हें वे अल्लाह के सिवा पुकारते हैं, वे कुछ भी पैदा नहीं करते, बल्कि वे स्वयं पैदा किए गए हैं (20) वे मृत हैं, जीवित नहीं, और उन्हें पता नहीं कि वे कब उठाए जाएँगे (21)}

सर्वशक्तिमान का कथन: {और जिन्हें तुम अल्लाह के सिवा पुकारते हो} आम पाठ (क़िरात) 'तुम पुकारते हो' (तद'ऊन) है; क्योंकि इससे पहले संबोधन है। अबू बक्र ने आसिम से और हुबैरा ने हफ़्स से रिवायत की है: 'वे पुकारते हैं' (यद'ऊन) 'या' के साथ, और वह है...

(1) अल-फर्रा द्वारा मानी अल-कुरान 2/98। इसके मुद्रित संस्करण में यह 'और उसका भार' (हम्लाहु) के रूप में आया है, जो एक गलती है। (2) इस भाग का पृष्ठ 145।

جو عرب اس میں استعمال کرتے ہیں؛ کیونکہ وہ ان کی عبادت کرتے تھے تو ان کا ذکر لفظ «مَنْ» (کون) کے ساتھ کیا گیا، جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿أَلَهُمْ أَرْجُلٌ﴾ [الاعراف: ١٩٥] (کیا ان کے پاؤں ہیں؟) اور یہ بھی کہا گیا: اس لیے کہ ذکر میں ضمیر خالق کے ساتھ ملی ہوئی ہے۔

فراء نے کہا: یہ عربوں کے اس قول کی طرح ہے: 'مجھ پر سوار اور اس کا اونٹ مشتبہ ہو گئے، پس میں نہیں جانتا کہ یہ کون ہے اور وہ کون ہے'؛ اگرچہ ان میں سے ایک انسان نہ ہو (١)۔

مہدوی نے کہا: اللہ تعالیٰ کے بارے میں «من» کے ذریعے سوال کیا جاتا ہے، اور اس کے بارے میں «ما» (کیا) کے ذریعے سوال نہیں کیا جاتا؛ کیونکہ «ما» کے ذریعے صرف اصناف (جنسوں) کے بارے میں سوال کیا جاتا ہے، اور اللہ تعالیٰ کی کوئی جنس نہیں ہے، اسی لیے موسیٰ علیہ السلام نے جواب دیا جب فرعون نے ان سے کہا: ﴿فَمَن رَّبُّكُمَا يَمُوسَىٰ﴾ [طٰہٰ: ٤٩] (اے موسیٰ تم دونوں کا رب کون ہے؟)، اور جب اس نے ان سے کہا: ﴿وَمَا رَبُّ الْعَالَمِينَ﴾ [الشعراء: ٢٣] (اور رب العالمین کیا ہے؟) تو انہوں نے صرف «من» کے جواب کی طرح جواب دیا، اور «ما» کے جواب سے اعراض کیا کیونکہ وہ سوال ہی فاسد تھا۔ اور آیت کا معنی ہے: جو مذکورہ بالا چیزوں کو پیدا کرنے پر قادر تھا، وہ عبادت کا اس سے زیادہ حقدار ہے جو خود مخلوق ہے اور نہ نقصان پہنچا سکتا ہے نہ نفع؛ ﴿هَٰذَا خَلْقُ اللَّهِ فَأَرُونِي مَاذَا خَلَقَ الَّذِينَ مِن دُونِهِ﴾ [لقمان: ١١] (یہ اللہ کی تخلیق ہے، پس مجھے دکھاؤ کہ اس کے سوا دوسروں نے کیا پیدا کیا ہے) ﴿أَرُونِي مَاذَا خَلَقُوا مِنَ الْأَرْضِ﴾ [فاطر: ٤٠] (مجھے دکھاؤ کہ انہوں نے زمین کا کیا حصہ پیدا کیا ہے)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَإِن تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا ۗ إِنَّ اللَّهَ لَغَفُورٌ رَّحِيمٌ (١٨) وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تُسِرُّونَ وَمَا تُعْلِنُونَ (١٩)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِن تَعُدُّوا نِعْمَتَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا﴾ یہ سورت ابراہیم (۲) میں گزر چکا ہے۔ ﴿إِنَّ اللَّهَ لَغَفُورٌ رَّحِيمٌ﴾۔ ﴿وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تُسِرُّونَ وَمَا تُعْلِنُونَ﴾ یعنی: جو تم چھپاتے ہو اور جو تم ظاہر کرتے ہو۔ اور یہ سب کچھ تفصیل سے گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِن دُونِ اللَّهِ لَا يَخْلُقُونَ شَيْئًا وَهُمْ يُخْلَقُونَ (٢٠) أَمْوَاتٌ غَيْرُ أَحْيَاءٍ ۖ وَمَا يَشْعُرُونَ أَيَّانَ يُبْعَثُونَ (٢١)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَالَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ﴾ عام قراءت 'تَدْعُونَ' تاء کے ساتھ ہے؛ کیونکہ اس سے پہلے خطاب ہے۔ ابوبکر نے عاصم سے اور ہبیرہ نے حفص سے روایت کی ہے: 'يَدْعُونَ' یاء کے ساتھ، اور یہ...

(۱) معانی القرآن للفراء ۲/۹۸۔ اور اس کے مطبوعہ نسخے میں 'وحمله' (اور اس کا بوجھ) واقع ہوا ہے، جو کہ غلطی ہے۔ (۲) اس حصے کا صفحہ ۱۴۵۔

Surah An-Nahl, Verses 20 - 21. Page 309.

Reading of Ya'qub (1). As for His saying: {what you conceal and what you reveal} [16:19], all of them read it with the letter 'taa' as an address; except for what Hubayrah narrated from Hafs, from Asim, that he read it with the letter 'yaa' (2).

{They create nothing} meaning: they are not capable of creating anything {while they themselves are created}.

{Dead, not alive} meaning: they are dead; referring to the idols, they have no souls, they do not hear, nor do they see, meaning: they are inanimate objects, so how can you worship them when you are better than them by being alive?! {And they do not perceive} meaning the idols {when they will be resurrected}.

Al-Sulami read: "Iyyana" with a kasra on the hamza (3), and they are two linguistic variants, and its position is accusative (nasb) by "yub'athun" (they will be resurrected), and it has the meaning of a question; and the meaning is: they do not know when they will be resurrected. And He expressed it as He expressed it for human beings; because they claimed that they (the idols) understand on their behalf, know, and intercede for them with Allah the Almighty, so their address followed that pattern.

And it has been said: Allah will resurrect the idols on the Day of Resurrection with souls in them, so they will disown their worship, while in this world they are inanimate objects that do not know when they will be resurrected.

Ibn Abbas said: The idols will be resurrected, and souls will be placed in them along with their devils, and they will disown their worshipers (4), then the devils and the polytheists will be ordered to the Fire (5).

It was also said: The idols will be thrown into the Fire with their worshipers on the Day of Resurrection; the evidence for it: {Indeed, you and what you worship other than Allah are the firewood of Hell} [Al-Anbiya: 98].

It was said: The speech was completed at His saying: {They create nothing while they themselves are created} then He began describing the polytheists as being dead, and this death is the death of disbelief. "And they do not perceive when they will be resurrected" meaning: and what

(1) There is no dispute regarding Asim reading it with 'yaa'. See Al-Sab'ah p. 371, Al-Taysir p. 137, and Al-Nashr 2/303. (2) Al-Sab'ah p. 371, and the frequent (mutawatir) reading from Asim is with 'taa', like the group. (3) Al-Qira'at al-Shadhah p. 72, and Al-

Muhtasab 2/9. (4) In (M): its worshipers. (5) Mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 4/437-438.

सूरह अन-नहल, आयत २० - २१। पृष्ठ ३०९।

याकूब का पाठ (१)। जहाँ तक उनके कथन का प्रश्न है: {जो तुम छिपाते हो और जो तुम प्रकट करते हो} [१६:१९], उन सभी ने इसे संबोधन के रूप में 'ता' के साथ पढ़ा है; सिवाय उस के जो हुबैरह ने हफ़्स से, असीम से रिवायत किया है कि उन्होंने इसे 'या' के साथ पढ़ा (२)।

{वे कुछ भी पैदा नहीं करते} यानी: वे कुछ भी बनाने में सक्षम नहीं हैं {जबकि वे स्वयं पैदा किए गए हैं}।

{मृत, जीवित नहीं} यानी: वे मृत हैं; मुराद बुत (मूर्तियाँ) हैं, उनमें कोई आत्मा नहीं है, न वे सुनते हैं और न देखते हैं, अर्थात: वे निर्जीव वस्तुएं हैं, तो तुम उनकी पूजा कैसे कर सकते हो जबकि तुम जीवन पाकर उनसे बेहतर हो?! {और उन्हें पता नहीं चलता} यानी मूर्तियों को {कि वे कब उठाए जाएँगे}।

अल-सुलमी ने "इय्याना" को हमज़ा के नीचे कसरा के साथ पढ़ा (३), और ये दो भाषाई रूप हैं, और इसका स्थान "युब-असून" (उठाए जाएंगे) के कारण नसब (अव्ययी) है, और यह प्रश्न के अर्थ में है; और अर्थ है: उन्हें नहीं पता कि वे कब उठाए जाएंगे। और उन्होंने इसके बारे में वैसे ही व्यक्त किया जैसे उन्होंने मनुष्यों के बारे में व्यक्त किया; क्योंकि उनका दावा था कि वे (बुत) उनकी ओर से समझते हैं, जानते हैं और अल्लाह तआला के यहाँ उनके लिए सिफारिश करते हैं, इसलिए उनके बारे में संबोधन उसी के अनुसार हुआ।

और यह कहा गया है: अल्लाह पुनरुत्थान के दिन मूर्तियों को उनमें आत्माएं डालकर उठाएगा, तो वे उनकी पूजा से मुकर जाएँगी, जबकि दुनिया में वे निर्जीव वस्तुएं हैं जिन्हें नहीं पता कि वे कब उठाई जाएंगी।

इब्न अब्बास ने कहा: मूर्तियाँ उठाई जाएँगी, और उनमें उनके शैतानों के साथ आत्माएँ डाल दी जाएँगी, और वे अपने पूजने वालों (४) से नाता तोड़ लेंगी, फिर शैतानों और बहुदेववादियों को आग में जाने का आदेश दिया जाएगा (५)।

यह भी कहा गया है: पुनरुत्थान के दिन मूर्तियों को उनके पूजने वालों के साथ आग में डाल दिया जाएगा; इसका प्रमाण: {निश्चय ही तुम और अल्लाह के सिवा जिसकी तुम पूजा करते हो, जहन्नुम का ईंधन हो} [अल-अंबिया: ९८]।

कहा गया है: उनकी बात उनके कथन {वे कुछ भी पैदा नहीं करते जबकि वे स्वयं पैदा किए गए हैं} पर समाप्त हो गई, फिर उन्होंने बहुदेववादियों का वर्णन करना शुरू किया कि वे मृत हैं, और यह मृत्यु कुफ्र (अविश्वास) की मृत्यु है। "और उन्हें पता नहीं चलता कि वे कब उठाए जाएँगे" यानी: और क्या

(१) असीम द्वारा इसे 'या' के साथ पढ़ने के बारे में कोई विवाद नहीं है। देखें अल-सबअह पृष्ठ ३७१, अल-तयसीर पृष्ठ १३७, और अल-नश्र २/३०३। (२) अल-सबअह पृष्ठ ३७१, और असीम से मुतवातिर पाठ 'ता' के साथ है, जैसे जमाअत (समूह)। (३) अल-किराअत अल-शाज़ाह पृष्ठ ७२, और अल-मुहतासिब २/९। (४) (म) में: इसकी पूजा करने वाले। (५) इब्न अल-जौजी द्वारा ज़ाद अल-मसीर ४/४३७-४३८ में वर्णित।

سورة النحل، آیات ۲۰ - ۲۱۔ صفحہ ۳۰۹۔

یعقوب کی قرات (۱)۔ پس اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿مَا تُسِرُّونَ وَمَا تُعْلِنُونَ﴾ (جو تم چھپاتے ہو اور جو تم ظاہر کرتے ہو)، ان سب نے اسے خطاب کے طور پر 'ت' کے ساتھ پڑھا ہے؛ سوائے اس کے جو ہبیرہ نے حفص سے، انہوں نے عاصم سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے اسے 'ی' کے ساتھ پڑھا (۲)۔

﴿لَا يَخْلُقُونَ شَيْئًا﴾ یعنی: وہ کسی چیز کے پیدا کرنے پر قادر نہیں ہیں ﴿وَهُمْ يُخْلَقُونَ﴾ (اور وہ خود پیدا کیے گئے ہیں)۔

﴿أَمْوَاتٌ غَيْرُ أَحْيَاءٍ﴾ یعنی: وہ مردہ ہیں؛ مراد بت ہیں، ان میں روحیں نہیں ہیں، نہ وہ سنتے ہیں اور نہ دیکھتے ہیں، یعنی: وہ جمادات (بے جان چیزیں) ہیں، تو تم ان کی عبادت کیسے کرتے ہو جبکہ تم زندگی کے ساتھ ان سے افضل ہو؟! ﴿وَمَا يَشْعُرُونَ﴾ یعنی بت ﴿أَيَّانَ يُبْعَثُونَ﴾ (انہیں معلوم نہیں کہ وہ کب اٹھائے جائیں گے)۔

اور السلمی نے "اِيَّانَ" کو ہمزہ کے نیچے کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا (۳)، اور یہ دونوں لغوی زبانیں ہیں، اور اس کا مقام "یبعثون" کی وجہ سے نصب میں ہے، اور یہ استفہام (سوال) کے معنی میں ہے؛ اور معنی یہ ہے: وہ نہیں جانتے کہ وہ کب اٹھائے جائیں گے۔ اور ان کے بارے میں ویسے ہی بیان کیا گیا جیسے انسانوں کے بارے میں بیان کیا جاتا ہے؛ کیونکہ ان کا دعویٰ تھا کہ وہ (بت) ان کی طرف سے سمجھتے ہیں، جانتے ہیں اور اللہ تعالیٰ کے ہاں ان کی سفارش کرتے ہیں، لہٰذا ان کا خطاب اسی طرز پر جاری ہوا۔

اور یہ بھی کہا گیا ہے: اللہ تعالیٰ قیامت کے دن بتوں کو اٹھائے گا اور ان میں روحیں ہوں گی، تو وہ ان کی عبادت سے بیزاری کا اظہار کریں گے، جبکہ دنیا میں وہ جماد (بے جان) ہیں جنہیں معلوم نہیں کہ وہ کب اٹھائے جائیں گے۔

ابن عباس نے کہا: بت اٹھائے جائیں گے، اور ان میں ان کے شیطانوں کے ساتھ روحیں ڈال دی جائیں گی، تو وہ اپنے عبادت گزاروں (۴) سے بیزاری ظاہر کریں گے، پھر شیطانوں اور مشرکین کو آگ کا حکم دیا جائے گا (۵)۔

اور یہ بھی کہا گیا ہے: قیامت کے دن بتوں کو ان کے عبادت گزاروں کے ساتھ آگ میں پھینک دیا جائے گا؛ اس کی دلیل: ﴿إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ﴾ (بے شک تم اور اللہ کے سوا جن کی تم عبادت کرتے ہو جہنم کا ایندھن ہو) [الانبیاء: ۹۸]۔

اور یہ بھی کہا گیا ہے: کلام اس قول پر مکمل ہو گیا: ﴿لَا يَخْلُقُونَ شَيْئًا وَهُمْ يُخْلَقُونَ﴾ پھر اللہ نے مشرکین کا وصف بیان کرنا شروع کیا کہ وہ مردہ ہیں، اور یہ موت کفر کی موت ہے۔ "اور وہ نہیں جانتے کہ کب اٹھائے جائیں گے" یعنی: اور کیا

(۱) عاصم سے اسے 'ی' کے ساتھ پڑھنے میں کوئی اختلاف نہیں ہے۔ دیکھیے السبعہ ص ۳۷۱، التیسیر ص ۱۳۷، اور النشر ۳۰۳/۲۔ (۲) السبعہ ص ۳۷۱، اور عاصم سے متواتر قرات 'ت' کے ساتھ ہے، جیسا کہ جماعت کی ہے۔ (۳) القراءات الشاذہ ص ۷۲، اور المحتسب ۹/۲۔ (۴) (م) میں: اس کی عابدہ (عبادت کرنے والی)۔ (۵) ابن الجوزی نے زاد المسیر ۴۳۷/۴ - ۴۳۸ میں اسے ذکر کیا ہے۔

The disbelievers do not know when they will be resurrected, meaning: the time of resurrection; because they do not believe in resurrection so that they may prepare for meeting Allah. And it was said: meaning: what makes them know when the Hour is, and perhaps it is near.

Allah the Almighty says: {Your god is one God. But those who do not believe in the Hereafter - their hearts are disapproving, and they are arrogant. (22) Assuredly, Allah knows what they conceal and what they declare. Indeed, He does not like the arrogant. (23)}

Allah the Almighty says: {Your god is one God} when He explained the impossibility of associating partners with Allah the Almighty, He explained that the one to be worshipped is one, no Lord other than Him, and none to be worshipped besides Him. {But those who do not believe in the Hereafter - their hearts are disapproving} meaning: they do not accept exhortation, and remembrance does not benefit them, and this is a rebuttal against the Qadariyah. {and they are arrogant} meaning: arrogant and haughty towards accepting the truth. The meaning of arrogance (istikbar) has already been mentioned in 'Al-Baqarah' (1).

{Assuredly, Allah knows what they conceal and what they declare} meaning: of speech and action, so He will recompense them.

Al-Khalil said: 'La jarama' is a word of confirmation, and it only comes as an answer; it is said: they did that; so it is said: 'la jarama' (assuredly) they will regret. Meaning: truly they will have the Fire (2). This matter has already been discussed in 'Hud' (3) comprehensively.

{Indeed, He does not like the arrogant} meaning: He does not reward them nor praise them.

And it is narrated from Al-Husayn ibn Ali that he passed by poor people who had placed pieces of bread before them (4) and were eating, they said: 'Lunch, O Abu Abd Allah,' so he got down and sat with them, and said: 'Indeed, He does not like the arrogant.' When he finished, he said: 'I have answered your call, so answer mine,' so they went with him to his house, and he fed them and gave them drink.

---

(1) 1/441. (2) See Al-Ayn by Al-Khalil 6/119, and the Book of Sibawayh 3/138. (3) 11/94 - 95. (4) In (z), (zha), and (fa): for them.

सूरह अन-नहल: आयतें 22 - 23 | 310

काफ़िर नहीं जानते कि वे कब उठाए जाएंगे, यानी: पुनरुत्थान का समय; क्योंकि वे पुनरुत्थान पर विश्वास नहीं करते ताकि वे अल्लाह से मिलने की तैयारी करें। और कहा गया है: यानी: उन्हें क्या पता कि कयामत कब होगी, और शायद वह करीब ही हो।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {तुम्हारा माबूद एक ही माबूद है, फिर जो लोग आख़िरत पर ईमान नहीं रखते उनके दिल इनकार करने वाले हैं और वे तकब्बर करने वाले हैं (22) बिला शक अल्लाह जानता है जो कुछ वे छुपाते हैं और जो कुछ वे ज़ाहिर करते हैं, बेशक वह तकब्बर करने वालों को पसंद नहीं करता (23)}

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {तुम्हारा माबूद एक ही माबूद है} जब उसने अल्लाह तआला के साथ शिर्क की असम्भवता को स्पष्ट कर दिया, तो उसने स्पष्ट किया कि पूज्य एक है, उसके सिवा कोई रब नहीं, और उसके सिवा कोई माबूद नहीं। {फिर जो लोग आख़िरत पर ईमान नहीं रखते उनके दिल इनकार करने वाले हैं} यानी: वे नसीहत स्वीकार नहीं करते, और उनमें ज़िक्र फ़ायदा नहीं देता, और यह क़दरिया पर एक खंडन है। {और वे तकब्बर करने वाले हैं} यानी: हक़ को स्वीकार करने से घमंड करने वाले। और 'बकरा' (1) में तकब्बर का अर्थ पहले आ चुका है।

{बिला शक अल्लाह जानता है जो कुछ वे छुपाते हैं और जो कुछ वे ज़ाहिर करते हैं} यानी: बात और काम में से, तो वह उन्हें बदला देगा।

अल-खलील ने कहा: 'ला जरम' तहकीक (पुष्टि) का शब्द है, और यह केवल उत्तर के रूप में होता है; कहा जाता है: उन्होंने ऐसा किया; तो कहा जाता है: 'ला जरम' (निश्चित रूप से) वे पछताएंगे। यानी: हकीकत में उनके लिए आग है (2)। और इस बारे में बात 'हूद' (3) में विस्तार से हो चुकी है।

{बेशक वह तकब्बर करने वालों को पसंद नहीं करता} यानी: वह उन्हें न तो सवाब देता है और न ही उनकी प्रशंसा करता है।

और अल-हुसैन बिन अली से रिवायत है कि वे कुछ गरीबों के पास से गुजरे जिन्होंने अपने बीच रोटियों के टुकड़े रखे हुए थे (4) और वे खा रहे थे, तो उन्होंने कहा: 'दोपहर का खाना, ऐ अबू अब्दुल्लाह,' तो वे उतरे और उनके साथ बैठ गए, और कहा: 'बेशक वह तकब्बर करने वालों को पसंद नहीं करता।' जब वे फारिग हुए तो कहा: 'मैंने तुम्हारी पुकार का जवाब दिया है, अब तुम मेरी

पुकार का जवाब दो,' तो वे उनके साथ उनके घर गए, और उन्होंने उन्हें खाना खिलाया और पानी पिलाया।

---

(1) 441/1. (2) अल-खलील द्वारा अल-अयन 6/119, और सिबवेह की किताब 3/138 देखें। (3) 94/11 - 95. (4) (ज़), (ज़ह), और (फ़) में: उनके लिए।

کفار نہیں جانتے کہ وہ کب اٹھائے جائیں گے، یعنی: بعث (دوبارہ اٹھائے جانے) کا وقت؛ کیونکہ وہ بعث پر یقین نہیں رکھتے تاکہ وہ اللہ سے ملاقات کی تیاری کریں۔ اور کہا گیا: یعنی: انہیں کیا پتہ کہ قیامت کب آئے گی، اور شاید وہ قریب ہی ہو۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {تمہارا معبود ایک ہی معبود ہے، پس جو لوگ آخرت پر ایمان نہیں لاتے ان کے دل انکار کرنے والے ہیں اور وہ تکبر کرنے والے ہیں (22) بلا شبہ اللہ جانتا ہے جو کچھ وہ چھپاتے ہیں اور جو کچھ وہ ظاہر کرتے ہیں، بے شک وہ تکبر کرنے والوں کو پسند نہیں کرتا (23)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {تمہارا معبود ایک ہی معبود ہے} جب اللہ تعالیٰ کے ساتھ شرک کے محال ہونے کو بیان کر دیا، تو واضح کیا کہ معبود ایک ہی ہے، اس کے سوا کوئی رب نہیں، اور اس کے سوا کوئی عبادت کے لائق نہیں۔ {پس جو لوگ آخرت پر ایمان نہیں لاتے ان کے دل انکار کرنے والے ہیں} یعنی: وہ نصیحت قبول نہیں کرتے، اور ان میں ذکر اثر نہیں کرتا، اور یہ قدریہ پر رد ہے۔ {اور وہ تکبر کرنے والے ہیں} یعنی: حق کو قبول کرنے سے تکبر کرنے والے اور بڑائی کرنے والے۔ اور 'البقرہ' (1) میں استکبار کا معنی گزر چکا ہے۔

{بلا شبہ اللہ جانتا ہے جو کچھ وہ چھپاتے ہیں اور جو کچھ وہ ظاہر کرتے ہیں} یعنی: قول اور عمل میں سے، پس وہ انہیں جزا دے گا۔

الخلیل نے کہا: 'لا جرم' تحقیق کا کلمہ ہے، اور یہ صرف جواب میں ہوتا ہے؛ کہا جاتا ہے: انہوں نے ایسا کیا؛ تو کہا جاتا ہے: 'لا جرم' (یقیناً) وہ شرمندہ ہوں گے۔ یعنی: حقیقت میں ان کے لیے آگ ہے (2)۔ اور اس بارے میں بات 'ہود' (3) میں مکمل طور پر گزر چکی ہے۔

{بے شک وہ تکبر کرنے والوں کو پسند نہیں کرتا} یعنی: وہ انہیں ثواب نہیں دیتا اور نہ ہی ان کی تعریف کرتا ہے۔

اور الحسین بن علی سے روایت ہے کہ وہ کچھ مسکینوں کے پاس سے گزرے جنہوں نے اپنے درمیان روٹی کے ٹکڑے رکھے ہوئے تھے (4) اور وہ کھا رہے تھے، تو انہوں نے کہا: 'اے ابو عبداللہ، دوپہر کا کھانا،' تو وہ اترے اور ان کے ساتھ بیٹھ گئے، اور کہا: 'بے شک وہ تکبر کرنے والوں کو پسند نہیں کرتا۔' جب وہ فارغ ہوئے تو کہا: 'میں نے تمہاری دعوت قبول کی ہے، اب تم میری دعوت قبول کرو،' تو وہ ان کے ساتھ ان کے گھر گئے، پس انہوں نے انہیں کھانا کھلایا، اور انہیں پانی پلایا۔

---

(1) 441/1. (2) الخلیل کی 'العین' 6/119، اور سیبویہ کی کتاب 3/138 دیکھیں۔ (3) 94/11 - 95. (4) (ز) اور (ظ) اور (ف) میں: ان کے لیے۔

...and he gave to them, and they departed (1). Scholars have said: Every sin can be concealed and hidden except for pride (arrogance); for it is a transgression that necessitates declaration, and it is the root of all disobedience. In an authentic hadith: "The arrogant will be gathered on the Day of Resurrection like tiny ants, people will trample them under their feet because of their arrogance" or as the Prophet ﷺ said (2). Their bodies will be small in the gathering place until their smallness harms them, and they will be large in the Fire until their largeness harms them.

Allah Almighty's saying: {And when it is said to them, "What has your Lord sent down?" they say, "Legends of the former peoples." (24)}

His saying: {And when it is said to them, "What has your Lord sent down?"} means: when it is said to those previously mentioned who do not believe in the Hereafter and whose hearts are in denial of the Resurrection: "What has your Lord sent down?" (3).

It was said: The speaker was Al-Nadr ibn al-Harith, and that the verse was revealed concerning him. He had gone to Al-Hirah and bought the stories of "Kalila and Dimna," and he would read to the Quraysh, saying: "What Muhammad reads to his companions is nothing but legends of the former peoples," meaning: it is not from our Lord's revelation (4). And it was said: It was the believers who spoke to them as a test (5), and they replied by saying: "Legends of the former peoples." Thus, they admitted to denying something, calling it legends of the former peoples.

"Asateer" (Legends): Falsehoods and vanities. This has been discussed previously in [Surah] Al-An'am (6).

The discussion regarding "What has your Lord sent down" is like the discussion regarding "What do they spend" (7).

---

(1) Reported in an abbreviated form by Ahmad in 'Al-Zuhd', p. 213, Al-Tabari in his 'Tafsir' 14/198, and Ibn al-Adim in 'Bughyat al-Talab' 6/2590. (2) Reported by Ahmad (6677) and Al-Tirmidhi (2492) from the hadith of Amr ibn Shu'ayb from his father from his grandfather, and its wording is: "The arrogant will be gathered on the Day of Resurrection like tiny ants in the form of men, everything will be above them due to smallness until they enter a prison in Hell...". Al-Tirmidhi said: This is a good, authentic hadith. (3) 'Al-Nukat wa al-Uyun' 3/184. (4) See 'Al-Muharrar al-Wajiz' 3/387.

And it was discussed previously 5/495. (5) 'Al-Nukat wa al-Uyun' 3/184. (6) 8/346. (7) Mentioned previously 3/413.

...और उन्हें दिया, और वे चले गए (1)। विद्वानों ने कहा है: घमंड के अलावा हर पाप को छिपाया और गुप्त रखा जा सकता है; क्योंकि यह एक ऐसी अवज्ञा है जिसके लिए प्रकटीकरण आवश्यक है, और यह सभी अवज्ञा की जड़ है। एक प्रामाणिक हदीस में है: "अहंकारी लोगों को कयामत के दिन चींटियों की तरह इकट्ठा किया जाएगा, लोग उनके घमंड के कारण उन्हें अपने पैरों तले रौंदेंगे" या जैसा कि पैगंबर ﷺ ने कहा (2)। मैदान-ए-महशर में उनके शरीर इतने छोटे हो जाएंगे कि उनका छोटापन उन्हें नुकसान पहुँचाएगा, और आग में वे इतने बड़े हो जाएंगे कि उनका बड़ा होना उन्हें नुकसान पहुँचाएगा।

अल्लाह तआला का फरमान: {और जब उनसे कहा जाता है, "तुम्हारे रब ने क्या उतारा है?" तो वे कहते हैं, "पुरानी कहानियाँ।" (24)}

उसका फरमान: {और जब उनसे कहा जाता है, "तुम्हारे रब ने क्या उतारा है?"} का अर्थ है: जब उन लोगों से कहा जाता है जिनका उल्लेख पहले किया जा चुका है, जो परलोक में विश्वास नहीं करते और जिनके दिल पुनरुत्थान को नकारते हैं: "तुम्हारे रब ने क्या उतारा है?" (3)।

कहा गया है: कहने वाला अन-नज़्र इब्न अल-हारिस था, और यह आयत उसके बारे में उतरी थी। वह अल-हिरा गया था और "कलीला और दिमना" की कहानियाँ खरीद लाया था, और वह कुरैश को सुनाता था और कहता था: "मुहम्मद अपने साथियों को जो सुनाते हैं वह पुरानी कहानियों के अलावा कुछ नहीं है," यानी: यह हमारे रब का अवतरण (वही) नहीं है (4)। और यह भी कहा गया है: मोमिनों ने ही उन्हें आज़माने के लिए यह कहा था (5), और उन्होंने यह कहकर उत्तर दिया: "पुरानी कहानियाँ।" इस प्रकार, उन्होंने पुरानी कहानियों के रूप में किसी चीज़ को नकारने का स्वीकार किया।

"असातीर" (कहानियाँ): झूठ और व्यर्थ की बातें। इसका उल्लेख पहले सूरह अल-अनआम में आ चुका है (6)।

"तुम्हारे रब ने क्या उतारा है" के बारे में चर्चा वैसी ही है जैसी "वे क्या खर्च करते हैं" के बारे में चर्चा है (7)।

---

(1) अहमद ने 'अज़-जुहद', पृ. 213 में संक्षेप में उद्धृत किया है, अत्तबरी ने अपनी 'तफ़सीर' 14/198 में, और इब्न अल-अदीम ने 'बुग़यत अल-तलब' 6/2590 में। (2) अहमद (6677) और अल-तिर्मिज़ी (2492) ने अम्र इब्न शुऐब की हदीस से अपने पिता के माध्यम से उनके दादा से उद्धृत किया है, और इसके शब्द हैं: "अहंकारी लोगों को कयामत के दिन मनुष्यों के रूप में चींटियों की तरह इकट्ठा किया जाएगा, उनके छोटेपन के कारण हर चीज़ उनके ऊपर होगी यहाँ तक कि वे जहन्नुम की एक जेल में दाखिल होंगे..."। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: यह एक हसन सहीह हदीस है। (3) 'अल-नुक़्त वल-उयून' 3/184। (4) देखें 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 3/387। और पहले उल्लेख किया गया है 5/495। (5) 'अल-नुक़्त वल-उयून' 3/184। (6) 8/346। (7) पहले उल्लेख किया गया है 3/413।

...اور انہیں دیا، اور وہ چلے گئے (1)۔ علماء نے کہا ہے: کبر (تکبر) کے سوا ہر گناہ کو چھپانا اور پوشیدہ رکھنا ممکن ہے؛ کیونکہ یہ ایسی نافرمانی ہے جس کا اعلان لازم ہے، اور یہ تمام نافرمانیوں کی جڑ ہے۔ ایک صحیح حدیث میں ہے: "تکبر کرنے والوں کو قیامت کے دن چیونٹیوں کی طرح اکٹھا کیا جائے گا، لوگ اپنے قدموں سے انہیں ان کے تکبر کی وجہ سے روندیں گے" یا جیسا کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا (2)۔ میدانِ محشر میں ان کے جسم اتنے چھوٹے ہو جائیں گے کہ ان کا چھوٹا ہونا انہیں نقصان پہنچائے گا، اور آگ میں وہ اتنے بڑے ہو جائیں گے کہ ان کا بڑا ہونا انہیں نقصان پہنچائے گا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَإِذَا قِيلَ لَهُم مَّاذَا أَنزَلَ رَبُّكُمْ قَالُوا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ ﴿٢٤﴾} (اور جب ان سے کہا جاتا ہے کہ تمہارے رب نے کیا نازل کیا ہے؟ تو وہ کہتے ہیں کہ اگلوں کے قصے کہانیاں ہیں)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {وَإِذَا قِيلَ لَهُم مَّاذَا أَنزَلَ رَبُّكُمْ} (اور جب ان سے کہا جاتا ہے کہ تمہارے رب نے کیا نازل کیا ہے) یعنی: جب ان لوگوں سے کہا جائے جن کا پہلے ذکر ہو چکا ہے جو آخرت پر ایمان نہیں رکھتے اور جن کے دل قیامت کے منکر ہیں: "تمہارے رب نے کیا نازل کیا ہے؟" (3)۔

کہا گیا ہے: کہنے والا نضر بن الحارث تھا، اور یہ آیت اسی کے بارے میں نازل ہوئی، وہ حیرہ گیا تھا اور "کلیلہ و دمنہ" کی کہانیاں خرید لایا تھا، وہ قریش کے سامنے پڑھتا اور کہتا: محمد اپنے صحابہ کے سامنے جو کچھ پڑھتے ہیں وہ اگلوں کے قصے کہانیوں کے سوا کچھ نہیں، یعنی: یہ ہمارے رب کی طرف سے نازل کردہ نہیں ہے (4)۔ اور کہا گیا ہے کہ: مومنین نے ہی آزمائش کے طور پر ان سے یہ کہا تھا (5)، تو انہوں نے یہ کہہ کر جواب دیا: "اگلوں کے قصے کہانیاں"۔ پس انہوں نے اگلوں کے قصے کہانیوں کے نام پر کسی چیز کا انکار کرنے کا اقرار کیا۔

اور اساطیر: جھوٹی اور لغو باتیں۔ اور یہ پہلے (سورہ) الانعام میں گزر چکا ہے (6)۔

اور "تمہارے رب نے کیا نازل کیا ہے" کے بارے میں کلام وہی ہے جو "وہ کیا خرچ کرتے ہیں" کے بارے میں کلام ہے (7)۔

---

(1) اسے احمد نے 'الزہد' ص 213 میں مختصراً، طبری نے اپنی 'تفسیر' 14/198 میں، اور ابن العدیم نے 'بغیۃ الطلب' 6/2590 میں روایت کیا ہے۔ (2) اسے احمد (6677) اور ترمذی (2492) نے عمرو بن شعیب کی اپنے والد سے اور انہوں نے اپنے دادا سے روایت کیا ہے، اور اس کے الفاظ یہ ہیں: "قیامت کے دن متکبرین کو انسانی صورتوں میں چیونٹیوں کی مانند اکٹھا کیا جائے گا، ان کے چھوٹے پن کی وجہ سے ہر چیز ان پر غالب ہوگی یہاں تک کہ وہ جہنم کے ایک قید خانے میں داخل ہوں گے..."۔ امام ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔ (3) النکت والعیون 3/ 184۔ (4) المحرر الوجیز 3/ 387 دیکھیں۔ اور 5/ 495 میں گزر چکا ہے۔ (5) النکت والعیون 3/ 184۔ (6) 8/ 346۔ (7) 3/ 413 میں گزر چکا ہے۔

312 Surah Al-Nahl: Verses 24 - 25

His saying: {Legends of the ancients} is a predicate for an omitted subject; the estimation is: "What He has sent down are legends of the ancients"(1).

The Almighty's saying: {That they may bear their burdens in full on the Day of Resurrection and some of the burdens of those whom they misguide without knowledge. Unquestionably, evil is that which they bear. 25}

His saying: {That they may bear their burdens}. It was said: it is the 'lam of purpose' (lam kay), and it is connected to what precedes it. And it was said: it is the 'lam of consequence'; like His saying: {so that he would be an enemy and a grief for them} [Al-Qasas: 8]; meaning: their words about the Quran and the Prophet led them to carry their burdens, i.e., their sins. {in full} they did not leave anything of them due to a calamity that befell them in this world because of their disbelief. And it was said: it is the 'lam of command', and the meaning is threat(2).

{and some of the burdens of those whom they misguide without knowledge}. Mujahid said: they carry the burden of those they misguided, and nothing is reduced from the sin of the one who was misguided(3).

And in the report (Hadith): "Whoever calls to a misguidance and is followed, then upon him is the like of the burdens of those who followed him, without it decreasing anything from their burdens. And whoever calls to guidance and is followed, then for him is the like of their rewards, without it decreasing anything from their rewards." Narrated by Muslim with this meaning(4).

And "from" (min) is for the genus, not for partitive; so the callers to misguidance have upon them the like of the burdens of those who followed them.

And His saying: {without knowledge} meaning: they misguide the creation out of their ignorance of the sins they will incur; for if they knew, they would not have misguided. {Unquestionably, evil is that which they bear} meaning: wretched is the burden they carry. Similar to this verse is: {And they will surely carry their own burdens and other burdens along with their burdens} [Al-Ankabut: 13]. And it has been mentioned at the end of...

---

(1) See 'I'rab al-Qur'an' by al-Nahhas 2/394. (2) See 'al-Muharrar al-Wajiz' 3/387. (3) 'Ma'ani al-Qur'an' by al-Nahhas 4/63. Similar to it was narrated by Ibn Abi Hatim in his Tafsir (12506), and al-Tabari 14/200. (4) Al-Tabari (14/201) narrated it with this wording

from al-Rabi' as a Marfu' tradition. Muslim (2674) narrated it with a similar meaning from the Hadith of Abu Hurairah (RA), and it is in Musnad Ahmad (9160).

३१२ सूरह अन-नहल: आयत २४ - २५

उनका कथन: {पूर्वजों की कथाएं} एक लोप हुए विषय (मुब्तदा) का विधेय (ख़बर) है; अनुमान यह है: "जो उन्होंने उतारा है वह पूर्वजों की कथाएं हैं"(१)।

अल्लाह तआला का कथन: {ताकि वे क़ियामत के दिन अपने बोझ पूरे उठाएं और उन लोगों के बोझों में से भी जिन्हें वे बिना ज्ञान के गुमराह करते हैं। सुन लो, बुरा है वह बोझ जिसे वे उठा रहे हैं। २५}

उनका कथन: {ताकि वे अपने बोझ उठाएं}। कहा गया: यह 'लाम-ए-कै' (उद्देश्य के लिए) है, और यह अपने से पहले वाले से जुड़ा हुआ है। और यह भी कहा गया: यह 'लाम-ए-आक़िबत' (परिणाम के लिए) है; जैसे अल्लाह का कथन: {ताकि वह उनके लिए शत्रु और दुःख का कारण बने} [अल-क़सस: ८]; अर्थात्: कुरान और नबी के बारे में उनकी बातों ने उन्हें अपने बोझ, यानी अपने पापों को उठाने की ओर पहुँचा दिया। {पूरे} उन्होंने अपने कुफ़्र के कारण दुनिया में आने वाली किसी विपत्ति की वजह से उनमें से कुछ भी नहीं छोड़ा। और यह भी कहा गया: यह 'लाम-ए-अम्र' (आज्ञा के लिए) है, और अर्थ धमकी है(२)।

{और उन लोगों के बोझों में से भी जिन्हें वे बिना ज्ञान के गुमराह करते हैं}। मुजाहिद ने कहा: वे उन लोगों का बोझ उठाएंगे जिन्हें उन्होंने गुमराह किया, और गुमराह होने वाले के पाप से कुछ भी कम नहीं होगा(३)।

और हदीस में है: "जो कोई गुमराही की ओर बुलाए और उसका पालन किया जाए, तो उस पर उसका अनुसरण करने वालों के बोझ के समान बोझ होगा, बिना इसके कि उनके बोझों में कुछ कमी आए। और जो कोई हिदायत (मार्गदर्शन) की ओर बुलाए और उसका पालन किया जाए, तो उसके लिए उनके बराबर पुण्य होगा, बिना इसके कि उनके पुण्यों में कुछ कमी आए।" इसे मुस्लिम ने इसी अर्थ में वर्णित किया है(४)।

और "मिन" (में से) जाति (जिन्स) के लिए है न कि अंश (तबईज़) के लिए; तो गुमराही की ओर बुलाने वालों पर उनके अनुयायियों के बोझ जैसा बोझ होगा।

और अल्लाह का कथन: {बिना ज्ञान के} अर्थात्: वे सृष्टि को उन पापों से अनभिज्ञता के कारण गुमराह करते हैं जो उन पर अनिवार्य होंगे; क्योंकि यदि वे जानते तो गुमराह न करते। {सुन लो, बुरा है वह बोझ जिसे वे उठा रहे हैं} अर्थात्: वह बोझ बहुत बुरा है जिसे वे उठा रहे हैं। इस आयत के समान है:

{और वे निश्चित रूप से अपने बोझ उठाएंगे और अपने बोझों के साथ अन्य बोझ भी} [अल-अनकबूत: १३]। और यह पहले उल्लेख किया जा चुका है...

---

(१) देखें 'एराब अल-कुरान' अन-नहहास ३९४/२। (२) देखें 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' ३/३८७। (३) 'मा'नी अल-कुरान' अन-नहहास ६३/४। और इसी तरह इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (१२५०६) में और अल-तबरी ने १४/२०० में उल्लेख किया है। (४) अल-तबरी (१४/२०१) ने इसे इन शब्दों के साथ रबी' से मरफ़ू रिवायत के रूप में उद्धृत किया है। मुस्लिम (२६७४) ने इसे अबू हुरायरा रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से इसी तरह के अर्थ के साथ उद्धृत किया है, और यह मुसनद अहमद (९१६०) में है।

٣١٢ سورة النحل: الآيتان ٢٤ - ٢٥

اور ان کا قول: ﴿أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ﴾ (پہلوں کے قصے کہانیاں) ایک محذوف مبتدا کی خبر ہے؛ تقدیر عبارت یوں ہے: "جو کچھ اس نے نازل کیا وہ پہلوں کے قصے کہانیاں ہیں"(١)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لِيَحْمِلُوا أَوْزَارَهُمْ كَامِلَةً يَوْمَ الْقِيَمَةِ وَمِنْ أَوْزَارِ الَّذِينَ يُضِلُّونَهُم بِغَيْرِ عِلْمٍ أَلَا سَاءَ مَا يَزِرُونَ ٢٥﴾ (تاکہ وہ قیامت کے دن اپنے پورے بوجھ اٹھائیں اور ان لوگوں کے بوجھ بھی جنہیں وہ بغیر علم کے گمراہ کرتے ہیں۔ خبردار! بہت برا ہے وہ بوجھ جو وہ اٹھا رہے ہیں)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لِيَحْمِلُوا أَوْزَارَهُمْ﴾۔ کہا گیا: یہ 'لامِ کی' (لامِ غرض) ہے، اور یہ اپنے ماقبل سے متعلق ہے۔ اور کہا گیا: یہ 'لامِ عاقبت' ہے؛ جیسے اللہ کا ارشاد: ﴿لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَزَنًا﴾ [القصص: ٨]؛ یعنی: قرآن اور نبی کے بارے میں ان کے قول نے انہیں اس انجام تک پہنچا دیا کہ وہ اپنے بوجھ، یعنی گناہ اٹھائیں۔ ﴿كَامِلَةً﴾ انہوں نے ان (بوجھوں) میں سے کچھ بھی نہیں چھوڑا اس مصیبت کی وجہ سے جو ان کے کفر کی بنا پر دنیا میں ان پر آئی۔ اور کہا گیا: یہ 'لامِ امر' ہے، اور معنی تہدید (دھمکی) کے ہیں(٢)۔

﴿وَمِنْ أَوْزَارِ الَّذِينَ يُضِلُّونَهُم بِغَيْرِ عِلْمٍ﴾۔ مجاہد رحمہ اللہ نے فرمایا: وہ ان لوگوں کا بوجھ بھی اٹھائیں گے جنہیں انہوں نے گمراہ کیا، اور گمراہ کرنے والے کے گناہ میں کچھ کمی نہیں ہوگی(٣)۔

اور حدیث میں ہے: «جس کسی نے گمراہی کی طرف بلایا اور اس کی پیروی کی گئی، تو اس پر اس کی پیروی کرنے والوں کے بوجھ کے برابر بوجھ ہوگا، بغیر اس کے کہ ان کے بوجھ میں سے کچھ کم ہو، اور جس کسی نے ہدایت کی طرف بلایا اور اس کی پیروی کی گئی، تو اسے ان کے

برابر اجر ملے گا، بغیر اس کے کہ ان کے اجر میں سے کچھ کم ہو» اسے مسلم نے اسی مفہوم میں روایت کیا ہے(۴)۔

اور "مِن" جنس کے لیے ہے نہ کہ تبعیض کے لیے؛ پس گمراہی کی طرف بلانے والوں پر ان کے متبعین کے بوجھ جیسا بوجھ ہوگا۔

اور اللہ کا ارشاد: ﴿بِغَيْرِ عِلْمٍ﴾ یعنی: وہ مخلوق کو ان گناہوں سے جہالت کی بنا پر گمراہ کرتے ہیں جو ان پر لازم آئیں گے؛ کیونکہ اگر وہ جانتے تو گمراہ نہ کرتے۔ ﴿أَلَا سَاءَ مَا يَزِرُونَ﴾ یعنی: کتنا برا ہے وہ بوجھ جو وہ اٹھا رہے ہیں۔ اس آیت کی نظیر یہ ہے: ﴿وَلَيَحْمِلُنَّ أَثْقَالَهُمْ وَأَثْقَالًا مَّعَ أَثْقَالِهِمْ﴾ [العنکبوت: ۱۳]۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے...

---

(۱) دیکھئے اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۳۹۴۔ (۲) دیکھئے المحرر الوجیز ۳/ ۳۸۷۔ (۳) معانی القرآن للنحاس ۴/ ۶۳۔ اور اسی طرح ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (۱۲۵۰۶) میں، اور طبری نے ۱۴/ ۲۰۰ میں نقل کیا ہے۔ (۴) اسے انہی الفاظ کے ساتھ طبری (۱۴/ ۲۰۱) نے الربیع سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ اور مسلم (۲۶۷۴) نے اسے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے اسی معنی میں روایت کیا ہے، اور یہ مسند احمد (۹۱۶۰) میں ہے۔

Surah An-Nahl, Verses 25 - 26 313 "Al-An'am" (1) Explanation of His saying: "And no bearer of burdens will bear the burden of another." His, the Almighty's, saying: "Those before them had already plotted, so Allah came at their building from the foundations, and the roof fell upon them from above them, and the punishment came to them from where they did not perceive." His, the Almighty's, saying: "Those before them had already plotted," meaning: peoples preceded them in disbelief with the former messengers, so the beautiful outcome was for the messengers. "so Allah came at their building from the foundations, and the roof fell upon them from above them." Ibn Abbas, Zaid bin Aslam, and others said: It was Nimrod bin Canaan and his people; they wanted to ascend to the sky and fight its inhabitants, so they built the tower; to ascend from it after doing what he did with the eagles, so it collapsed; as previously explained at the end of Surah Ibrahim (2). And the meaning of "so Allah came at their building" is: His command came to the building, either an earthquake or a wind, so He destroyed it. Ibn Abbas and Wahb said: The height of the tower in the sky was five thousand cubits, and its width was three thousand. Ka'b and Muqatil said: Its length was two leagues (farsakhs), then a wind blew and threw its top into the sea and the rest fell upon them. And when the tower fell, the people's tongues were confused from fear that day, so they spoke in seventy-three languages, therefore it was called Babel, and there was no language before that except Syriac (3). And this meaning has previously been mentioned in "Al-Baqarah" (4). Ibn Hurmuz and Ibn Muhaysin read "As-Suquf" (the roofs) with both the Seen and the Qaaf being dammah (5). Mujahid put dammah on the Seen and sukun on the Qaaf for lightness (6), as previously mentioned in "And by the star" in both versions (7).

---

(1) 9/145. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/185-186, and Al-Tabari 14/204-405 narrated it from them. These are incorrect narrations and previously discussed in 9/380-381. (3) Tafsir al-Baghawi 3/66, and see Tafsir al-Tabari 14/204. Ibn al-Jawzi refuted the reason for naming Babel with this name in Zad al-Masir 4/440. (4) 1/423. (5) Abnormal Recitations p. 72, and see Al-Bahr al-Muhit 5/485. (6) Al-Muhtasib 2/9. (7) Meaning at the saying of the Almighty: "And landmarks, and by the stars they are guided," verse 16 of this Surah.

सूरह अन-नहल, आयत 25 - 26 313 अल-अनाम उनके कथन की व्याख्या: "और कोई भी बोझ उठाने वाला दूसरे का बोझ नहीं उठाएगा।" अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: "उनसे पहले के लोगों ने भी चालें चली थीं, तो अल्लाह ने उनकी इमारत को उसकी बुनियादों से हिला दिया, फिर छत उन पर ऊपर से आ गिरी, और अज़ाब उन पर वहाँ से आया जहाँ का उन्हें गुमान भी न था।" अल्लाह का कथन: "उनसे पहले के लोगों ने भी चालें चली थीं," अर्थात: पिछले रसूलों के साथ कुफ्र (अविश्वास) में वे लोग उनसे पहले थे, तो रसूलों का अंत सुखद रहा। "तो अल्लाह ने उनकी इमारत को उसकी बुनियादों से हिला दिया, फिर छत उन पर ऊपर से आ गिरी।" इब्न अब्बास, ज़ैद बिन असलम और अन्य ने कहा: वह कनान का बेटा नमरूद और उसकी कौम थी, उन्होंने आसमान पर चढ़ने और उसके निवासियों से लड़ने का इरादा किया, इसलिए उन्होंने एक ऊँची मीनार बनाई; ताकि वे उससे ऊपर चढ़ सकें; जब उसने चील के साथ वह किया जो किया, फिर वह गिर गई; जैसा कि सूरह इब्राहिम(2) के अंत में पहले ही स्पष्ट किया जा चुका है। और "अल्लाह उनकी इमारत पर आया" का अर्थ है: उनका आदेश इमारत पर आया, या तो भूकंप या हवा के रूप में, जिसने उसे नष्ट कर दिया। इब्न अब्बास और वहाब ने कहा: आसमान में मीनार की ऊँचाई पाँच हज़ार हाथ थी, और इसकी चौड़ाई तीन हज़ार थी। काब और मुक़ातिल ने कहा: इसकी लंबाई दो फ़र्सख थी, फिर एक हवा चली और उसका ऊपरी हिस्सा समुद्र में फेंक दिया और बाकी उन पर गिर गया। और जब मीनार गिरी, तो उस दिन खौफ के कारण लोगों की ज़ुबानें लड़खड़ा गईं, और उन्होंने तिहत्तर भाषाएँ बोलीं, इसलिए इसका नाम बाबिल रखा गया, और उससे पहले सीरियाई(3) के अलावा कोई और भाषा नहीं थी। और यह अर्थ "अल-बक़रह"(4) में पहले ही आ चुका है। इब्न हुरमुज़ और इब्न मुहयसिन ने "अस-सुक़ुफ़" (छतें) पढ़ा, जिसमें सीन और क़ाफ़ दोनों पर ज़म्मा (पेश) था(5)। मुजाहिद ने हल्का करने के लिए सीन पर ज़म्मा और क़ाफ़ को साकिन रखा(6), जैसा कि "और तारे के द्वारा" में दोनों रूपों में पहले उल्लेख किया गया है(7)।

---

(1) 145/9. (2) अन-नुकत वल-उयून 3/ 185 - 186, और अल-तबरी ने 14 / 204 - 405 में उनके हवाले से इसे उद्धृत किया है। और ये खबरें सही नहीं हैं और पिछला वर्णन 9/ 380 - 381 में है। (3) तफ़सीर अल-बगवी 3 / 66, और तफ़सीर अल-तबरी 14 / 204 देखें। इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 4 / 440 में बाबिल को इस नाम से पुकारे जाने के कारण का खंडन किया है। (4) 423/1. (5) अल-क़िराआत अज़-ज़ादह पृ. 72, और अल-बह्र अल-मुहीत 5 / 485 देखें। (6) अल-मुहतसिब 9/2.

(7) यानी अल्लाह तआला के इस कथन पर: "और निशानियाँ, और सितारों से वे रास्ता पाते हैं" इस सूरह की आयत 16।

سورة النحل، آیات 25 - 26 313 الأنعام اللہ کے اس قول کا بیان: ﴿وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى﴾ "اور کوئی بوجھ اٹھانے والا کسی دوسرے کا بوجھ نہیں اٹھائے گا۔" اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قَدْ مَكَرَ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ فَأَتَى اللَّهُ بُنْيَانَهُم مِّنَ الْقَوَاعِدِ فَخَرَّ عَلَيْهِمُ السَّقْفُ مِن فَوْقِهِمْ وَأَتَاهُمُ الْعَذَابُ مِنْ حَيْثُ لَا يَشْعُرُونَ ﴾ "ان سے پہلے لوگوں نے بھی مکاریاں کی تھیں، پھر اللہ نے ان کی عمارت کو بنیادوں سے اکھاڑ پھینکا، تو ان پر اوپر سے چھت آ گری، اور ان پر عذاب وہاں سے آیا جہاں کا انہیں گمان بھی نہ تھا۔" اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قَدْ مَكَرَ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ﴾ یعنی: گزشتہ رسولوں کے ساتھ کفر کرنے والی قومیں ان سے پہلے گزر چکی ہیں، تو رسولوں کا انجام خوبصورت رہا۔ ﴿فَأَتَى اللَّهُ بُنْيَانَهُم مِّنَ الْقَوَاعِدِ فَخَرَّ عَلَيْهِمُ السَّقْفُ مِن فَوْقِهِمْ﴾ ابن عباس، زید بن اسلم اور دیگر نے کہا: وہ نمرود بن کنعان اور اس کی قوم تھی، انہوں نے آسمان پر چڑھنے اور اس کے رہنے والوں سے لڑنے کا ارادہ کیا، چنانچہ انہوں نے ایک اونچی عمارت (مینار) بنائی تاکہ اس سے اوپر چڑھ سکیں، جب نمرود نے بازوں کے ساتھ وہ کچھ کیا جو کیا، تو وہ عمارت گر گئی؛ جیسا کہ سورہ ابراہیم(2) کے آخر میں اس کا بیان گزر چکا ہے۔ اور "فأتى الله بنيانهم" کا مطلب ہے: ان کی عمارت پر اللہ کا حکم آ گیا، چاہے زلزلہ ہو یا ہوا، جس نے اسے تباہ کر دیا۔ ابن عباس اور وہب نے کہا: آسمان میں اس عمارت کی بلندی پانچ ہزار ہاتھ تھی، اور اس کی چوڑائی تین ہزار ہاتھ تھی۔ کعب اور مقاتل نے کہا: اس کی لمبائی دو فرسخ تھی، پھر ایک ہوا چلی جس نے اس کا سر سمندر میں پھینک دیا اور باقی حصہ ان پر گر گیا۔ اور جب وہ عمارت گری، تو اس دن لوگوں کی زبانیں خوف کی وجہ سے گڈ مڈ ہو گئیں، اور وہ تہتر زبانیں بولنے لگے، اسی لیے اس کا نام بابل رکھا گیا، اور اس سے پہلے سوائے سریانی(3) کے کوئی اور زبان نہ تھی۔ اور یہ مفہوم پہلے "البقرہ"(4) میں گزر چکا ہے۔ ابن ہرمز اور ابن محیصن نے "السُّقُف" سین اور قاف دونوں پر پیش کے ساتھ پڑھا ہے(5)۔ اور مجاہد نے

تخفیف کے لیے سین پر پیش اور قاف کو ساکن پڑھا ہے(6)، جیسا کہ "وبالنجم" میں دونوں وجوہات کے ساتھ پہلے گزر چکا ہے(7)۔

---

(1) 9/145۔ (2) النکت والعیون 3/ 185 - 186، اور طبری نے ان دونوں سے 14 / 204 - 405 میں اسے روایت کیا ہے۔ اور یہ غیر صحیح خبریں ہیں اور پہلے کلام گزر چکا ہے 9/ 380 - 381۔ (3) تفسیر بغوی 3 / 66، اور ملاحظہ کریں تفسیر طبری 14 / 204۔ ابن جوزی نے زاد المسیر 4 / 440 میں بابل کے اس نام سے پکارے جانے کی وجہ کی تردید کی ہے۔ (4) 1/423۔ (5) القراءات الشاذة ص 72، اور ملاحظہ کریں البحر المحیط 5 / 485۔ (6) المحتسب 9/2۔ (7) یعنی اللہ تعالیٰ کے اس قول کے پاس: ﴿وَعَلَامَاتٍۚ وَبِالنَّجْمِ هُمْ يَهْتَدُونَ﴾ اس سورہ کی آیت 16۔

Surah An-Nahl: Verse 26 314

And it is more likely to be the plural of "roof" (saqf). The foundations (qawa'id) are the bases of the building, and if the foundations are compromised, the building collapses. His saying: {from above them}: Ibn al-A'rabi said: It was emphasized(1) to inform you that they were dwelling beneath it. The Arabs say: "A roof fell on us," or "A wall fell on us" if he owns it even if it didn't literally fall on him. So He said: "from above them" to remove this ambiguity in Arabic speech, saying: "from above them", meaning: it fell on them and they were under it, so they perished and did not escape(2). It was said: The intended meaning of "roof" is the heaven; meaning that the punishment came to them from the heaven which is above them, as said by Ibn Abbas(3). It was said: His saying: {So Allah came at their building from the foundations} is a metaphor, meaning: He destroyed them, so they were like those whose building collapsed upon them(4). It was said: The meaning is that Allah nullified their deeds, so they were like those whose building collapsed(5). It was said: The meaning is that He invalidated their plots and plans, so they perished as one perishes when the roof falls on him from above(6). Based on this, there is disagreement regarding who those were upon whom the roof fell; Ibn Abbas and Ibn Zayd said what has preceded(7). It was said: It was Nebuchadnezzar and his companions, as stated by some commentators. It was said: The intended ones are the dividers whom Allah mentioned in Surah Al-Hijr, as stated by al-Kalbi. Based on this interpretation, the metaphorical aspect is clarified, and Allah knows best. {And the punishment came upon them from where they did not perceive} meaning: from where they thought they were safe(8).

---

(1) In (D) and (Z): "and thus". (2) See Zad al-Masir 4/440-441. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/185, and narrated by al-Tabari 14/206. (4) Said by Ibn Qutaybah in Tafsir Gharib al-Qur'an p. 242. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/195. (6) Tafsir Abi al-Layth 2/233. (7) Thus he said, and what preceded was that he is Zayd ibn Aslam, and likewise it is in Al-Nukat wa al-'Uyun 3/186. (8) Tafsir al-Baghawi 3/66, Al-Wasit 3/60, and Zad al-Masir 4/441.

सूरह अन-नहल: आयत २६ ३१४

और अधिक संभावना यह है कि यह 'छत' (सक़्फ़) का बहुवचन हो। नींव (क़वाइद) भवन के आधार होते हैं, और यदि नींव बिगड़ जाए, तो भवन गिर जाता है। और उनका कथन: {उनके ऊपर से}: इब्न अल-अ'राबी ने कहा: इस पर ज़ोर दिया गया(१) ताकि आपको पता चले कि वे इसके नीचे रह रहे थे। अरब कहते हैं: "हम पर एक छत गिर गई," या "हम पर एक दीवार गिर गई" यदि वह उसका मालिक हो, भले ही वह सचमुच उस पर न गिरी हो। इसलिए उन्होंने कहा: "उनके ऊपर से" अरबी भाषा के इस संदेह को दूर करने के लिए, कहा: "उनके ऊपर से", जिसका अर्थ है: यह उन पर गिरा और वे इसके नीचे थे, इसलिए वे नष्ट हो गए और बच नहीं पाए(२)। कहा गया है: छत से तात्पर्य स्वर्ग (आसमान) है; यानी दंड उन्हें स्वर्ग से आया जो उनके ऊपर है, यह इब्न अब्बास(३) ने कहा है। यह कहा गया है: उनका कथन: {तो अल्लाह उनकी इमारत की नींव से आया} एक रूपक (मिसाल) है, जिसका अर्थ है: उसने उन्हें नष्ट कर दिया, तो वे उन लोगों की तरह हो गए जिन पर उनकी इमारत गिर गई(४)। यह कहा गया है: इसका अर्थ यह है कि अल्लाह ने उनके कर्मों को व्यर्थ कर दिया, इसलिए वे उन लोगों की तरह हो गए जिनकी इमारत गिर गई(५)। यह कहा गया है: इसका अर्थ है कि उसने उनकी चालों और योजनाओं को विफल कर दिया, इसलिए वे वैसे ही नष्ट हो गए जैसे वह व्यक्ति नष्ट हो जाता है जिस पर ऊपर से छत गिर जाती है(६)। इस आधार पर, उन लोगों के बारे में मतभेद है जिन पर छत गिरी थी; इब्न अब्बास और इब्न जैद ने वही कहा जो पहले बताया गया है(७)। कहा गया है: वह बख्तनसर और उसके साथी थे, जैसा कि कुछ टिप्पणीकारों ने कहा है। कहा गया है: इसका अर्थ वे विभाजक हैं जिनका उल्लेख अल्लाह ने सूरह अल-हिज्र में किया है, जैसा कि अल-कल्बी ने कहा है। इस व्याख्या के आधार पर, रूपक का पहलू स्पष्ट हो जाता है, और अल्लाह बेहतर जानता है। {और उन पर अज़ाब (दंड) वहाँ से आया जहाँ से उन्हें आभास भी न था} अर्थात: जहाँ से उन्होंने सोचा था कि वे सुरक्षित हैं(८)।

---

(१) (द) और (ज़) में: "तथा इसी प्रकार"। (२) देखें ज़ाद अल-मसीर ४/४४० - ४४१। (३) अल-नुक़त वल-'उयून ३/१८५, और अल-तबरी ने इसे उद्धृत किया है १४/२०६। (४) इब्न क़ुतैबा ने तफ़सीर ग़रीब अल-क़ुरआन पृ. २४२ में कहा है। (५) मा'नी अल-क़ुरआन अज़-ज़ज्जाज ३/१९५। (६) तफ़सीर अबी अल-लैथ २/२३३। (७) ऐसा ही उन्होंने कहा, और जो पहले गुज़रा वह यह है कि वह जैद बिन असलम हैं, और इसी तरह अल-नुक़त वल-'उयून ३/१८६ में है। (८) तफ़सीर अल-बग़वी ३/६६, अल-वसीत ३/६०, और ज़ाद अल-मसीर ४/४४१।

سورة النحل: آیت ٢٦ ٣١٤

اور زیادہ امکان یہی ہے کہ یہ 'سقف' (چھت) کی جمع ہو۔ اور قواعد عمارت کی بنیادیں ہیں، اور جب بنیادیں متزلزل ہو جاتی ہیں تو عمارت گر جاتی ہے۔ اور اللہ کا ارشاد: ﴿من فوقهم﴾ (ان کے اوپر سے): ابن الاعرابی نے کہا: اسے تاکیداً ذکر کیا گیا(١) تاکہ تمہیں معلوم ہو کہ وہ اس کے نیچے مقیم تھے۔ عرب کہتے ہیں: "ہم پر چھت گر پڑی" یا "ہم پر دیوار گر گئی" جب وہ اس کا مالک ہو چاہے وہ حقیقتاً اس پر نہ گری ہو۔ چنانچہ اللہ نے فرمایا: "ان کے اوپر سے" تاکہ عربوں کے کلام میں موجود اس شک کو دور کر دے، پس فرمایا: "ان کے اوپر سے"، یعنی: ان پر گری اور وہ اس کے نیچے تھے، پس وہ ہلاک ہو گئے اور بچ نہ سکے(٢)۔ اور کہا گیا: سقف سے مراد آسمان ہے؛ یعنی عذاب ان پر اس آسمان سے آیا جو ان کے اوپر ہے، یہ ابن عباس(٣) کا قول ہے۔ اور کہا گیا: اللہ کا قول: "پس اللہ ان کی عمارت کی بنیادوں سے آیا" ایک تمثیل ہے، اور معنی یہ ہے کہ: انہیں ہلاک کر دیا، پس وہ ان لوگوں کی مانند ہو گئے جن پر ان کی عمارت گر پڑی(٤)۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ اللہ نے ان کے اعمال کو اکارت کر دیا، پس وہ ان لوگوں کی طرح ہو گئے جن کی عمارت گر گئی(٥)۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ ان کے مکر اور تدبیر کو باطل کر دیا، پس وہ اسی طرح ہلاک ہوئے جیسے وہ شخص ہلاک ہوتا ہے جس پر اوپر سے چھت گر جائے(٦)۔ اسی بنیاد پر ان لوگوں کے بارے میں اختلاف ہوا ہے جن پر چھت گری تھی؛ ابن عباس اور ابن زید نے وہی کہا جو پہلے گزر چکا(٧)۔ اور کہا گیا: وہ بخت نصر اور اس کے ساتھی تھے، یہ بعض مفسرین کا قول ہے۔ اور کہا گیا: مراد وہ تقسیم کرنے والے ہیں جن کا ذکر اللہ نے سورہ الحجر میں کیا ہے، یہ کلبی کا قول ہے۔ اس تاویل پر تمثیل کی صورت واضح ہو جاتی ہے، واللہ اعلم۔ ﴿اور ان پر عذاب

وہاں سے آیا جہاں کا انہیں شعور نہ تھا﴾ یعنی: وہاں سے جہاں سے انہوں نے گمان کیا تھا کہ وہ امن میں ہیں(۸)۔

---

(۱) (د) اور (ظ) میں: "وكذا" (اور اسی طرح) ہے۔ (۲) دیکھئے زاد المسیر ٤ / ٤٤٠ - ٤٤١ ۔ (۳) النکت والعیون ۳ / ۱۸۵ ، اور اسے طبری نے نکالا ہے ١٤ / ٢٠٦ ۔ (٤) ابن قتیبہ نے تفسیر غریب القرآن ص ٢٤٢ میں کہا ہے۔ (٥) معانی القرآن للزجاج ۳ / ۱۹۵ ۔ (٦) تفسیر ابی اللیث ۲ / ۲۳۳ ۔ (۷) ایسا ہی اس نے کہا، اور جو پہلے گزرا وہ یہ ہے کہ وہ زید بن اسلم ہیں، اور اسی طرح النکت والعیون ۳ / ۱۸٦ میں ہے۔ (۸) تفسیر البغوی ۳ / ٦٦ ، والوسیط ۳ / ٦۰ ، وزاد المسیر ٤ / ٤٤١ ۔

Surah An-Nahl: Verses 26 - 28 315

And Ibn Abbas said: Meaning the mosquito with which Allah destroyed Nimrod (1).

Allah Almighty says: {Then on the Day of Resurrection He will disgrace them and say, "Where are My 'partners' for whom you used to oppose [the believers]?" Those who were given knowledge will say, "Indeed, disgrace this Day and evil are upon the disbelievers" 27}

Allah's saying: {Then on the Day of Resurrection He will disgrace them} means: He will expose them through punishment, and humiliate and debase them with it. {And He will say, "Where are My partners"} meaning: according to your claim and assertion, i.e., the gods you worshipped besides Me; this is a rebuking question (2). {for whom you used to oppose [the believers]} means: you were hostile to My prophets because of them, so let them repel this punishment from you. Ibn Kathir read it as: "Shurakaya" with an open 'ya' without a hamza, while the others read it with a hamza (3). Nafi' read: "Tushaqquun" with a kasra on the 'nun' for possession (idhafa), meaning: you are hostile to Me regarding them. The rest read it with a fatha (4). {Those who were given knowledge will say} Ibn Abbas said: meaning the angels. It is also said: the believers (5). {Indeed, disgrace this Day} means: humiliation and abasement on the Day of Resurrection. {and evil} means: the punishment (6). {upon the disbelievers}.

Allah Almighty says: {Those whom the angels take in death while they are wronging themselves. Then they will offer submission, [saying], "We were not doing any evil." Yes! Indeed, Allah is Knowing of what you used to do 28}

Allah's saying: {Those whom the angels take in death while they are wronging themselves} this is a description of the disbelievers. And "wronging themselves" is in the accusative case (nasb) as a 'hal' (circumstantial adverb), meaning: they were wronging themselves by leading them to the places of destruction. {Then they will offer submission} meaning: surrender (7). i.e., they acknowledged Allah's Lordship and submitted at...

(1) Numrudh with a 'dhal', and the people of Basra say: Numrud with a 'dal'. Majalis Tha'lab p. 181. (2) Al-Waseet 3/60, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/388. (3) Al-Sab'ah p. 371, and al-Taysir p. 137, and this reading of Ibn Kathir is from the narration of al-Bazzi, contrary to what is reported from him. (4) Al-Sab'ah pp. 371-372, and al-Taysir p. 137. (5) Zad al-Masir 4/441, and Tafsir al-Razi 20/21, and Ibn Atiyya attributed the

second opinion in Al-Muharrar al-Wajiz 3/388 to Yahya ibn Salam. (6) Tafsir al-Tabari 14/208, and Tafsir al-Baghawi 3/66. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 3/389.

सूरह अन-नहल: आयत 26 - 28 315

और इब्न अब्बास ने कहा: यानी वह मच्छर जिसके द्वारा अल्लाह ने नमरूद को नष्ट कर दिया (1)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {फिर क़यामत के दिन वह उन्हें अपमानित करेगा और कहेगा, "कहाँ हैं मेरे वे 'साझेदार' जिनके लिए तुम (मोमिनों का) विरोध करते थे?" जिन्हें ज्ञान दिया गया था वे कहेंगे, "आज निश्चय ही अपमान और बुराई काफ़िरों पर है" 27}

अल्लाह का कथन: {फिर क़यामत के दिन वह उन्हें अपमानित करेगा} अर्थात: वह उन्हें अज़ाब (दंड) के माध्यम से बेनक़ाब करेगा, और इसके ज़रिए उन्हें अपमानित और नीचा दिखाएगा। {और वह कहेगा, "कहाँ हैं मेरे साझेदार"} अर्थात: तुम्हारे दावे और गुमान के अनुसार, यानी वे देवता जिन्हें तुम मेरे अलावा पूजते थे; यह फटकार भरा सवाल है (2)। {जिनके लिए तुम (मोमिनों का) विरोध करते थे} अर्थात: तुम उनके कारण मेरे नबियों के शत्रु थे, तो वे तुमसे इस अज़ाब को दूर करें। इब्न कथीर ने इसे पढ़ा: "शुरकाया" हमज़ा के बिना ज़बर वाली 'या' के साथ, जबकि बाकियों ने हमज़ा के साथ पढ़ा (3)। नाफ़ेअ ने पढ़ा: "तुशाक़्क़ून" इज़ाफ़त (संबंध) के लिए 'नून' पर जेर (कसरा) के साथ, यानी: तुम उनके बारे में मुझसे शत्रुता करते हो। बाकियों ने इसे ज़बर (फ़तहा) के साथ पढ़ा (4)। {जिन्हें ज्ञान दिया गया था वे कहेंगे} इब्न अब्बास ने कहा: यानी फ़रिश्ते। यह भी कहा गया है: मोमिन (5)। {आज निश्चय ही अपमान} अर्थात: क़यामत के दिन अपमान और ज़िल्लत। {और बुराई} अर्थात: अज़ाब (6)। {काफ़िरों पर}।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {जिनकी जान फ़रिश्ते इस हाल में निकालते हैं कि वे अपने आप पर ज़ुल्म कर रहे होते हैं। फिर वे आत्मसमर्पण करेंगे, (कहेंगे), "हम कोई बुरा काम नहीं कर रहे थे।" हाँ! बेशक, अल्लाह खूब जानता है जो तुम करते थे 28}

अल्लाह का कथन: {जिनकी जान फ़रिश्ते इस हाल में निकालते हैं कि वे अपने आप पर ज़ुल्म कर रहे होते हैं} यह काफ़िरों की विशेषता है। और "अपने आप पर ज़ुल्म करने वाले" यहाँ 'हाल' के रूप में मंसूब (accusative) है, यानी: वे अपने आप पर ज़ुल्म कर रहे थे जब उन्होंने स्वयं को विनाश के स्थानों पर पहुँचा दिया। {फिर वे आत्मसमर्पण करेंगे} अर्थात: अधीनता (7)। यानी, उन्होंने अल्लाह की रूबूबियत (प्रभुता) को स्वीकार कर लिया और आज्ञाकारी हो गए जब...

(1) नमरुज़ 'ज़ाल' के साथ, और बसरा के लोग इसे 'दाल' के साथ नमरूद कहते हैं। मजालिस थलब पृष्ठ 181। (2) अल-वसीत 3/60, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/388। (3) अल-सबआ पृष्ठ 371,

और अल-तयसीर पृष्ठ 137, और इब्न कथीर का यह पाठ बज़ी की रिवायत से है, जो उनसे वर्णित बातों के विपरीत है। (4) अल-सबआ पृष्ठ 371-372, और अल-तयसीर पृष्ठ 137। (5) ज़ाद अल-मसीर 4/441, और तफ़सीर अल-राज़ी 20/21, और इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/388 में दूसरे विचार को यह्या इब्न सलाम से जोड़ा है। (6) तफ़सीर अल-तबरी 14/208, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/66। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/389।

سورہ النحل: آیات ۲۶ - ۲۸ ۳۱۵

اور ابن عباس نے کہا: یعنی وہ مچھر جس کے ذریعے اللہ نے نمرود کو ہلاک کیا (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ثُمَّ يَوْمَ الْقِيَمَةِ يُخْزِيهِمْ وَيَقُولُ أَيْنَ شُرَكَاءِيَ الَّذِينَ كُنْتُمْ تُشَقُّونَ فِيهِمْ قَالَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ إِنَّ الْخِزْيَ الْيَوْمَ وَالسُّوءَ عَلَى الْكَافِرِينَ ۲۷﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ثُمَّ يَوْمَ الْقِيَمَةِ يُخْزِيهِمْ﴾ یعنی: وہ انہیں عذاب کے ذریعے رسوا کرے گا، اور اس کے ذریعے انہیں ذلیل و خوار کرے گا۔ ﴿وَيَقُولُ أَيْنَ شُرَكَائِي﴾ یعنی: تمہارے زعم اور دعویٰ کے مطابق، یعنی وہ معبود جن کی تم میرے سوا عبادت کرتے تھے؛ یہ ایک توبیخی سوال ہے (۲)۔ ﴿الَّذِينَ كُنتُمْ تُشَقُّونَ فِيهِمْ﴾ یعنی: تم ان کی وجہ سے میرے انبیاء سے دشمنی کرتے تھے، تو وہ تم سے یہ عذاب دور کریں۔ اور ابن کثیر نے اسے: "شُرَكَايَ" بغیر ہمزہ کے مفتوح 'یا' کے ساتھ پڑھا ہے، جبکہ باقیوں نے ہمزہ کے ساتھ پڑھا (۳)۔ نافع نے: "تُشَاقُّون" نون کے نیچے اضافت کے لیے کسرہ کے ساتھ پڑھا ہے، یعنی: تم ان کے بارے میں مجھ سے دشمنی کرتے ہو۔ اور باقیوں نے اسے فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھا (۴)۔ ﴿قَالَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ﴾ ابن عباس نے کہا: یعنی فرشتے۔ اور کہا گیا: مومنین (۵)۔ ﴿إِنَّ الْخِزْيَ الْيَوْمَ﴾ یعنی: قیامت کے دن رسوائی اور ذلت۔ ﴿وَالسُّوءَ﴾ یعنی: عذاب (۶)۔ ﴿عَلَى الْكَافِرِينَ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿الَّذِينَ تَتَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ فَأَلْقَوُا السَّلَمَ مَا كُنَّا نَعْمَلُ مِن سُوءٍ بَلَى إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ ۲۸﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿الَّذِينَ تَتَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ﴾ یہ کافروں کی صفت میں سے ہے۔ اور "ظالمی أنفسهم" حال کی بنا پر منصوب ہے، یعنی: وہ اپنی جانوں پر ظلم کرنے والے تھے جب

انہوں نے انہیں ہلاکت کی جگہوں پر لا کھڑا کیا۔ ﴿فَأَلْقَوُا السَّلَمَ﴾ یعنی: سر تسلیم خم کر دینا (۷)۔ یعنی: انہوں نے اللہ کی ربوبیت کا اقرار کیا، اور فرمانبردار ہو گئے جب...

(۱) نُمروذ 'ذال' کے ساتھ، اور اہل بصرہ کہتے ہیں: نمرود 'دال' کے ساتھ۔ مجالس ثعلب ص ۱۸۱۔ (۲) الوسیط ۳/۶۰، اور المحرر الوجیز ۳/۳۸۸۔ (۳) السبعة ص ۳۷۱، اور التیسیر ص ۱۳۷، اور ابن کثیر کی یہ قرات بزی کی روایت سے ہے جو ان سے مروی باتوں کے برعکس ہے۔ (۴) السبعة ص ۳۷۱ - ۳۷۲، اور التیسیر ص ۱۳۷۔ (۵) زاد المسیر ۴/۴۴۱، اور تفسیر الرازي ۲۰/۲۱، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳/۳۸۸ میں دوسرے قول کی نسبت یحییٰ بن سلام کی طرف کی ہے۔ (۶) تفسیر الطبري ۱۴/۲۰۸، اور تفسیر البغوي ۳/۶۶۔ (۷) المحرر الوجیز ۳/۳۸۹۔

Surah Al-Nahl: Verse 28 316 death, and they said: {We were not doing any evil} meaning: from polytheism. The angels said to them: {Yes indeed} you were doing evils (1), {indeed, Allah is Knowing of what you used to do}. And Ikrima said: This verse was revealed in Medina regarding a people who embraced Islam in Mecca but did not migrate, so the Quraysh took them out to Badr by force and they were killed there. So He said: {Those whom the angels take in death while they are wronging themselves} in their staying in Mecca and abandoning the migration. {Then they offered submission} meaning: in their going out with them. And there are three aspects to it: First: it is peace; Al-Akhfash said it. Second: surrender; Qutrub said it. Third: submissiveness; Muqatil said it. {We were not doing any evil} meaning: from disbelief. {Yes indeed, Allah is Knowing of what you used to do} meaning: that your deeds are the deeds of the disbelievers (3). And it was said: that some Muslims, when they saw the fewness of the believers, returned to the polytheists, so it was revealed concerning them (4). And according to the first saying, no disbeliever or hypocrite leaves this world until he yields and surrenders, and becomes submissive and humiliated, and then neither repentance nor faith benefits them, as He said: {But their faith did not benefit them once they saw Our punishment} [Ghafir: 85]. This meaning has preceded, and it preceded in "Al-Anfal" that the disbelievers are taken in death with beating and humiliation, and likewise in "Al-An'am" (5). And we have mentioned it in the book "Al-Tadhkirah" (6).

---

(1) Zad al-Masir 4/442. (2) Tafsir al-Tabari 14/208, and al-Muharrar al-Wajiz 3/389. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/186. (4) Tafsir Abi al-Layth 2/233. (5) Al-Anfal 10/44 - 45, and Al-An'am 9/127. (6) p. 17, 20 and 27.

सूरह अन-नह्ल: आयत 28 316 मृत्यु, और उन्होंने कहा: {हम कोई बुरा काम नहीं कर रहे थे} यानी: शिर्क(बहुदेववाद) से। तो फरिश्तों ने उनसे कहा: {हाँ क्यों नहीं} तुम बुराइयाँ कर रहे थे (1), {निश्चय ही अल्लाह उसे खूब जानता है जो तुम करते थे}। और इक्रमा ने कहा: यह आयत मदीना में उन लोगों के बारे में उतरी जिन्होंने मक्का में इस्लाम स्वीकार किया था लेकिन हिजरत नहीं की थी, तो कुरैश ने उन्हें जबरदस्ती बद्र निकाला और वे वहाँ मारे गए। तो उसने कहा: {जिनकी जान फरिश्ते इस हाल में निकालते हैं कि वे अपने आप पर ज़ुल्म कर रहे होते हैं} मक्का में रहने और हिजरत छोड़ने के कारण। {फिर वे आज्ञाकारिता पेश करते हैं} यानी: उनके साथ निकलने में। और इसके तीन पहलू हैं: पहला: यह कि यह सुलह (शांति) है; अल-अखफश ने यह कहा है। दूसरा: आत्मसमर्पण; कुतरुब ने यह कहा है। तीसरा: अधीनता; मुक़ातिल ने यह कहा है। {हम कोई बुरा काम नहीं कर रहे थे} यानी: कुफ्र (अविश्वास) से। {हाँ क्यों नहीं, निश्चय ही अल्लाह उसे खूब जानता है जो तुम करते थे} यानी: तुम्हारे कर्म काफिरों के कर्म हैं (3)। और कहा गया है: कि कुछ मुसलमान, जब उन्होंने ईमान वालों की कमी देखी, तो वे मुशरिकों (बहुदेववादियों) की ओर लौट गए, तो यह उनके बारे में उतरी (4)। और पहले कथन के अनुसार, कोई काफिर या मुनाफिक (पाखंडी) दुनिया से तब तक नहीं निकलता जब तक कि वह आज्ञाकारी न हो जाए और आत्मसमर्पण न कर दे, और अधीन और अपमानित न हो जाए, और तब उन्हें न तो तौबा (पश्चात्ताप) काम आती है और न ही ईमान (विश्वास), जैसा कि उसने कहा: {किन्तु उनके ईमान ने उन्हें कोई लाभ नहीं पहुँचाया जब उन्होंने हमारे अज़ाब (दंड) को देख लिया} [ग़ाफिर: 85]। यह अर्थ पहले आ चुका है, और "अल-अनफाल" में पहले आ चुका है कि काफिरों की जान पिटाई और अपमान के साथ निकाली जाती है, और इसी तरह "अल-अनआम" (5) में भी। और हमने इसका उल्लेख "अल-तदकिरा" (6) पुस्तक में किया है।

---

(1) ज़ाद अल-मसीर 4/442। (2) तफ़्सीर अल-तबरी 14/208, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/389। (3) अल-नुकात वा अल-उयून 3/186। (4) तफ़्सीर अबी अल-लैथ 2/233। (5) अल-अनफाल 10/44 - 45, और अल-अनआम 9/127। (6) पृ. 17, 20 और 27।

سورہ النحل: آیت ۲۸ ۳۱٦ موت، اور انہوں نے کہا: ﴿ہم کوئی برا کام نہیں کر رہے تھے﴾ یعنی: شرک سے۔ تو فرشتوں نے ان سے کہا: ﴿کیوں نہیں﴾ قد کنتم تعملون الأسواء (١)، ﴿بے شک اللہ خوب جاننے والا ہے جو تم کرتے تھے﴾۔ اور عکرمہ نے کہا: یہ آیت مدینہ میں ان لوگوں کے بارے میں نازل ہوئی جنہوں نے مکہ میں اسلام قبول کیا تھا لیکن ہجرت نہیں کی تھی، تو قریش نے انہیں زبردستی بدر نکالا اور وہ وہاں مارے گئے، تو اس نے فرمایا: ﴿وہ لوگ جن کی روحیں فرشتے قبض کرتے ہیں اس حال میں کہ وہ اپنی جانوں پر ظلم کرنے والے ہوتے ہیں﴾ مکہ میں ٹھہرنے اور ہجرت ترک کرنے کی وجہ سے۔ ﴿پھر وہ صلح کی پیشکش کرتے ہیں﴾ یعنی: ان کے ساتھ نکلنے میں۔ اور اس میں تین پہلو ہیں: پہلا: یہ کہ یہ صلح ہے؛ یہ اخفش نے کہا ہے۔ دوسرا: سر تسلیم خم کرنا؛ یہ قطرب نے کہا ہے۔ تیسرا: عاجزی؛ یہ مقاتل نے کہا ہے۔ ﴿ہم کوئی برا کام نہیں کر رہے تھے﴾ یعنی: کفر سے۔ ﴿کیوں نہیں، بے شک اللہ خوب جاننے والا ہے جو تم کرتے تھے﴾ یعنی: تمہارے اعمال کافروں کے اعمال ہیں (٣)۔ اور کہا گیا ہے: کہ بعض مسلمان، جب انہوں نے مومنوں کی قلت دیکھی، تو وہ مشرکین کی طرف لوٹ گئے، تو یہ ان کے بارے میں نازل ہوئی (٤)۔ اور پہلے قول کے مطابق، کوئی کافر یا منافق دنیا سے نہیں نکلتا یہاں تک کہ وہ مطیع ہو جائے اور سر تسلیم خم کر دے، اور عاجز و ذلیل ہو جائے، اور اس وقت انہیں نہ توبہ فائدہ دیتی ہے اور نہ ایمان، جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿تو ان کا ایمان انہیں کچھ فائدہ نہ دے سکا جب انہوں نے ہمارا عذاب دیکھ لیا﴾ [غافر: ٨٥]۔ یہ معنی پہلے گزر چکا ہے، اور "الأنفال" میں پہلے گزر چکا ہے کہ کافروں کی روحیں مار پیٹ اور ذلت کے ساتھ قبض کی جاتی ہیں، اور اسی طرح "الأنعام" (٥) میں بھی۔ اور ہم نے اس کا ذکر کتاب "التذكرة" (٦) میں کیا ہے۔

(١) زاد المسير ٤ / ٤٤٢ ـ (٢) تفسير الطبرى ١٤ / ٢٠٨ ، والمحرر الوجيز ٣ / ٣٨٩ ـ (٣) النكت والعيون ٣ / ١٨٦ ـ (٤) تفسير أبى الليث ٢ / ٢٣٣ ـ (٥) الأنفال ١٠ / ٤٤ ـ ٤٥ ، والأنعام ٩ / ١٢٧ ـ (٦) ص ١٧ و ٢٠ و ٢٧ ـ

Surah An-Nahl: Verses 29 - 32 317

The Almighty says: "So enter the gates of Hell, to abide therein forever. How wretched indeed is the residence of the arrogant!" (29) The Almighty says: "So enter the gates of Hell": that is, this will be said to them at the time of death. It is also said: it is a foretelling for them of the punishment of the grave, as it is one of the gates of Hell for the disbelievers. It is also said: those of the second level do not reach it, for example, except by entering the first level, then the second, then the third, and so on. It is also said: every level has a separate gate, so some enter from one gate, and others enter from another gate. And Allah knows best. "Abiding therein forever": meaning staying in it (1). "How wretched indeed is the residence": meaning the station of "the arrogant": those who were too proud to believe and to worship Allah the Almighty (2), and He described them with His true saying: "For when it was said to them, 'There is no god but Allah,' they were arrogant." [As-Saffat: 35].

The Almighty says: "And it will be said to those who feared Allah, 'What did your Lord send down?' They will say, '[He sent down] good.' For those who do good in this world is good, and the home of the Hereafter is better. And how excellent is the home of the righteous - Gardens of perpetual residence, which they will enter, beneath which rivers flow. They will have therein whatever they wish. Thus does Allah reward the righteous - Those whom the angels take in death while they are good; they [the angels] say, 'Peace be upon you. Enter Paradise for what you used to do.'" (30-32)

The Almighty says: "And it will be said to those who feared Allah, 'What did your Lord send down?' They will say, '[He sent down] good'": meaning: they said: He sent down good (3), and the sentence is complete. And "Maza" (What) in this context is treated as a single noun (4). A man from the Arabs would come to Makkah during the pilgrimage season and ask the polytheists about Muhammad, peace and blessings be upon him, and they would say: a sorcerer, or a poet, or a soothsayer, or a madman. And he would ask the believers, and they would say: Allah has sent down to him goodness and guidance (5), and the intended meaning is the Quran (6). It is also said: this is said to the people of faith on the Day of Resurrection. He said...

Footnotes: (1) Tafsir al-Tabari 14/209. (2) Al-Waseet 3/61. (3) Tafsir al-Tabari 14/210, Al-Kashshaf 2/407, and Zad al-Masir 4/443. (4) Ma'ani al-Quran wa I'rabuhu by az-Zajjaj 3/196. (5) Al-Waseet 3/61, and Tafsir al-Razi 20/23. (6) See Al-Muharrar al-Wajiz 3/390.

सूरह अन-नहल: आयतें 29 - 32 317

अल्लाह तआला का इरशाद है: "अतः जहन्नम के द्वारों में प्रवेश करो, उसमें सदैव रहने के लिए। तो अहंकारियों का ठिकाना कितना बुरा है!" (29) अल्लाह तआला का इरशाद है: "अतः जहन्नम के द्वारों में प्रवेश करो": यानी मृत्यु के समय उनसे यह कहा जाएगा। और कहा गया है: यह उनके लिए कब्र के अज़ाब की खुशखबरी है; क्योंकि यह काफ़िरों के लिए जहन्नम के दरवाज़ों में से एक दरवाज़ा है। और यह भी कहा गया है: मिसाल के तौर पर दूसरे दर्जे के लोग वहाँ तब तक नहीं पहुँचते जब तक कि वे पहले दर्जे में प्रवेश न करें, फिर दूसरे में, फिर तीसरे में और इसी तरह। और यह भी कहा गया है: हर दर्जे के लिए एक अलग दरवाज़ा है, तो कुछ एक दरवाज़े से प्रवेश करते हैं और कुछ दूसरे दरवाज़े से। और अल्लाह बेहतर जानता है। "उसमें सदैव रहने वाले": यानी उसमें ठहरने वाले (1)। "तो कितना बुरा है ठिकाना": यानी रहने का स्थान "अहंकारियों" का: जिन्होंने ईमान लाने से और अल्लाह तआला की इबादत करने से अहंकार किया (2), और उसने अपने सच्चे कथन से उनका वर्णन किया है: "जब उनसे कहा जाता था कि अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं है, तो वे अहंकार करते थे।" [अस-साफ़्फ़ात: 35]।

अल्लाह तआला का इरशाद है: "और उन लोगों से जो डरते थे, कहा जाएगा, 'तुम्हारे रब ने क्या उतारा है?' वे कहेंगे, 'भलाई।' जिन लोगों ने इस दुनिया में अच्छा किया, उनके लिए भलाई है, और आख़िरत (परलोक) का घर तो कहीं बेहतर है। और मुत्तक़ियों (डरने वालों) का घर कितना अच्छा है - हमेशा रहने वाले बाग़ (जन्नत), जिनमें वे प्रवेश करेंगे, जिनके नीचे नदियाँ बहती होंगी। उनके लिए उसमें वह सब होगा जो वे चाहेंगे। इसी तरह अल्लाह मुत्तक़ियों को बदला देता है - वे जिनकी जान फ़रिश्ते इस हाल में निकालते हैं कि वे पाक होते हैं; वे (फ़रिश्ते) कहते हैं, 'तुम पर सलाम हो। जन्नत में प्रवेश करो उन कर्मों के बदले जो तुम करते थे।'" (30-32)

अल्लाह तआला का इरशाद है: "और उन लोगों से जो डरते थे, कहा जाएगा, 'तुम्हारे रब ने क्या उतारा है?' वे कहेंगे, 'भलाई'": यानी: उन्होंने कहा: उसने भलाई उतारी है (3), और बात पूरी हो गई। और यहाँ "माज़ा" (क्या) एक ही संज्ञा (इसम) है (4)। अरबों में से कोई व्यक्ति हज के दिनों में मक्का आता था और मुशरिकों से मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के बारे में पूछता था, तो वे कहते थे: जादूगर या कवि, या भविष्यवक्ता या पागल। और वह मोमिनों (ईमान वालों) से पूछता था, तो वे कहते थे: अल्लाह ने उन पर भलाई और हिदायत उतारी है (5), और इससे मुराद क़ुरआन है (6)। और यह भी कहा गया है: यह कयामत के दिन ईमान वालों से कहा जाएगा। उसने कहा...

पाद-टिप्पणियाँ: (1) तफ़सीर अल-तबरी 14/209. (2) अल-वसीत 3/61. (3) तफ़सीर अल-तबरी 14/210, अल-कश्शाफ़ 2/407, और ज़ाद अल-मसीर 4/443. (4) मा'नी अल-क़ुरआन व एराबुहू अज़-ज़ज्जाज 3/196. (5) अल-वसीत 3/61, और तफ़सीर अल-राज़ी 20/23. (6) देखिए अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/390।

سورة النحل: آیات 29 - 32 317

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿پس جہنم کے دروازوں میں داخل ہو جاؤ اس میں ہمیشہ رہنے کے لیے، تو تکبر کرنے والوں کا ٹھکانہ بہت ہی برا ہے﴾ (29) اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿پس جہنم کے دروازوں میں داخل ہو جاؤ﴾ یعنی: موت کے وقت ان سے یہ کہا جائے گا۔ اور کہا گیا: یہ ان کے لیے عذاب قبر کی خوشخبری ہے؛ کیونکہ یہ کافروں کے لیے جہنم کے دروازوں میں سے ایک دروازہ ہے۔ اور کہا گیا: مثال کے طور پر دوسرے درجے والے وہاں تک نہیں پہنچتے مگر پہلے درجے میں داخل ہو کر، پھر دوسرے، پھر تیسرے، اسی طرح۔ اور کہا گیا: ہر درجے کے لیے ایک الگ دروازہ ہے، پس کچھ لوگ ایک دروازے سے داخل ہوں گے اور کچھ دوسرے دروازے سے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ ﴿اس میں ہمیشہ رہنے والے﴾ یعنی: اس میں ٹھہرنے والے (1)۔ ﴿تو کتنا برا ہے ٹھکانہ﴾ یعنی: مقام ﴿تکبر کرنے والوں﴾ کا: جنہوں نے ایمان لانے سے اور اللہ تعالیٰ کی عبادت سے تکبر کیا (2)، اور اس نے اپنے سچے قول سے ان کا بیان فرمایا: ﴿بے شک جب ان سے کہا جاتا تھا کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں، تو وہ تکبر کرتے تھے﴾ [الصافات: 35]۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور ڈرنے والوں سے کہا گیا کہ تمہارے رب نے کیا نازل فرمایا؟ انہوں نے کہا: بہتری۔ ان لوگوں کے لیے جنہوں نے اس دنیا میں نیکی کی، بھلائی ہے اور آخرت کا گھر تو بہت ہی بہتر ہے۔ اور پرہیزگاروں کا گھر کیا ہی اچھا ہے - ہمیشہ رہنے کے باغات جن میں وہ داخل ہوں گے، جن کے نیچے نہریں بہتی ہیں، ان کے لیے وہاں وہ سب کچھ ہوگا جو وہ چاہیں گے۔ اسی طرح اللہ پرہیزگاروں کو جزا دیتا ہے - وہ جن کی روحیں فرشتے اس حال میں قبض کرتے ہیں کہ وہ پاکیزہ ہوتے ہیں، وہ کہتے ہیں: تم پر سلام ہو، جنت میں داخل ہو جاؤ ان اعمال کے بدلے جو تم کیا کرتے تھے﴾ (30-32)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور ڈرنے والوں سے کہا گیا کہ تمہارے رب نے کیا نازل فرمایا؟ انہوں نے کہا: بہتری﴾ یعنی: انہوں نے کہا: اس نے بہتری نازل فرمائی (3)، اور کلام مکمل ہو گیا۔ اور "ماذا" اس پر ایک ہی اسم ہے (4)۔ عربوں میں سے ایک آدمی حج کے دنوں میں مکہ آتا اور مشرکین سے محمد صلی اللہ علیہ وسلم کے بارے میں پوچھتا، تو وہ کہتے: جادوگر یا شاعر، یا کاہن یا مجنون۔ اور وہ مومنوں سے پوچھتا تو وہ کہتے: اللہ نے ان پر خیر اور ہدایت نازل فرمائی ہے (5)، اور اس سے مراد قرآن ہے (6)۔ اور کہا گیا: یہ قیامت کے دن اہل ایمان سے کہا جائے گا۔ اس نے کہا...

حواشی: (1) تفسیر الطبری 14/209۔ (2) الوسیط 3/61۔ (3) تفسیر الطبری 14/210، والکشاف 2/407، وزاد المسیر 4/443۔ (4) معانی القرآن وإعرابہ للزجاج 3/196۔ (5) الوسیط 3/61، وتفسیر الرازی 20/23۔ (6) دیکھیے المحرر الوجیز 3/390۔

Surah An-Nahl: Verses 30 - 32 318

Al-Tha'labi said: If it is asked: Why is the answer in the nominative case (marfu') in His saying: "Fables of the former peoples" and in the accusative case (mansub) in His saying: "Good"? The answer is: The polytheists did not believe in the revelation, so it is as if they said: What Muhammad says is the fables of the former peoples. And the believers believed in the revelation, so they said: [He] has sent down good (1). This meaning is understood from the grammatical analysis, and praise be to Allah.

His saying, Exalted is He: ﴿For those who do good in this world is good [reward]﴾. It is said: This is from the speech of Allah, Mighty and Majestic. And it is said: It is part of the speech of those who feared [Allah] (2). And the "good" here is Paradise; i.e., whoever obeys Allah, for him is Paradise tomorrow. And it is said: "For those who do good" today is a good [reward] in the world consisting of victory, conquest, and booty (3). ﴿And the home of the Hereafter is better﴾, meaning: what they attain in the Hereafter of the reward of Paradise is better and greater than the home of the world (4), due to the latter's transience and the permanence of the Hereafter. ﴿And excellent indeed is the home of the righteous﴾. There are two views on this: Al-Hasan said: The meaning is: And excellent indeed is the home of the righteous, the world; because they attained, through deeds within it, the reward of the Hereafter and entry into Paradise. It is also said: The meaning is: And excellent indeed is the home of the righteous, the Hereafter (5). This is the opinion of the majority, and based on this, ﴿Gardens of Eden﴾ is a substitute for the 'home', and for that reason it is in the nominative case (6). It is also said: It is nominative based on an implied: They are gardens, thus clarifying His saying: "home of the righteous", or it could be nominative as a subject (mubtada'), the estimation being: Gardens of Eden are an excellent home for the righteous (7). ﴿They will enter them﴾ is in the position of an adjective, meaning: entered. It is also said: "Gardens" is raised as a subject, and its predicate (khabar) is "They will enter them" (8), and upon this, Al-Hasan's view is derived.

(1) See Tafsir al-Tabari 14/210, al-Kashshaf 2/407, and Tafsir al-Razi 23/20. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/390. (3) Tafsir al-Baghawi 3/67, and Zad al-Masir 4/443. (4) See Tafsir al-Tabari 14/210. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/187, and Zad al-Masir 4/443. (6) Mentioned by Ibn Kathir in the commentary of this verse. (7) See Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/99, Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/196, I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/395, and al-Muharrar al-Wajiz 3/390. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 3/390.

सूरा अन-नहल: आयतें 30 - 32 318

अल-थलाबी ने कहा: यदि यह पूछा जाए कि: अल्लाह के इस कथन में "पूर्वजों की कहानियाँ" उत्तर मरफ़ू' (कर्ता कारक) में क्यों है और उनके इस कथन में "अच्छाई" मन्सूब (कर्म कारक) में क्यों है? तो उत्तर यह है कि: बहुदेववादियों ने अवतरण पर विश्वास नहीं किया, इसलिए मानो उन्होंने कहा: मुहम्मद जो कहते हैं वह पूर्वजों की कहानियाँ हैं। और ईमान वालों ने अवतरण पर विश्वास किया, तो उन्होंने कहा: [उसने] अच्छी चीज़ उतारी है (1)। यह अर्थ व्याकरणिक विश्लेषण से समझा जाता है, और अल्लाह का शुक्र है।

अल्लाह तआला का कथन: ﴿उन लोगों के लिए जिन्होंने इस दुनिया में भलाई की, अच्छा [पुरस्कार] है﴾। कहा गया है: यह अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल का कलाम है। और कहा गया है: यह उन लोगों की बात का हिस्सा है जो डरते थे (2)। और यहाँ "हसनाह" (अच्छाई) से मुराद जन्नत है, यानी जिसने अल्लाह की आज्ञा मानी, उसके लिए कल जन्नत है। और यह भी कहा गया है: "उन लोगों के लिए जिन्होंने भलाई की" आज दुनिया में जीत, फतह और गनीमत के रूप में अच्छा [बदला] है (3)। ﴿और आख़िरत का घर तो और भी बेहतर है﴾, यानी: वे आख़िरत में जन्नत के इनाम के रूप में जो कुछ प्राप्त करेंगे, वह दुनिया के घर से बेहतर और महान है (4); इसके नश्वर होने और आख़िरत के शाश्वत होने के कारण। ﴿और मुत्तक़ियों (परहेज़गारों) का घर क्या ही अच्छा है﴾। इसमें दो विचार हैं: हसन ने कहा: अर्थ यह है कि: और मुत्तक़ियों का घर, यानी दुनिया, बहुत अच्छा है; क्योंकि उन्होंने इसमें कर्मों के माध्यम से आख़िरत का इनाम और जन्नत में प्रवेश प्राप्त किया। और यह भी कहा गया है: अर्थ यह है कि: और मुत्तक़ियों का घर, यानी आख़िरत, बहुत अच्छा है (5)। यह बहुसंख्यक (जमहूर) का मत है, और इस आधार पर ﴿अदन के बाग﴾ 'घर' का विकल्प (बदल) होगा, इसलिए यह मरफ़ू' है (6)। और यह भी कहा गया है: यह एक अनुमानित आधार पर मरफ़ू' है: वे बाग हैं, इसलिए यह उनके इस कथन "मुत्तक़ियों का घर" को स्पष्ट करता है, या यह इब्तिदा (उद्देश्य) के रूप में मरफ़ू' हो सकता है, अनुमान यह होगा: अदन के बाग मुत्तक़ियों का क्या ही अच्छा घर है (7)। ﴿वे उनमें प्रवेश करेंगे﴾ विशेषण के स्थान पर है, यानी: प्रवेश किए हुए। और कहा गया है: "जन्नत" (बाग) इब्तिदा के कारण मरफ़ू' है, और इसकी ख़बर (विधेय) "वे उनमें प्रवेश करेंगे" है (8), और इसी आधार पर हसन का कथन निकाला जाता है।

(1) देखें तफ़सीर अल-तबरी 14/210, अल-कश्शाफ़ 2/407, और तफ़सीर अल-राज़ी 23/20। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/390। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 3/67, और ज़ाद अल-मसीर 4/443। (4)

देखें तफ़सीर अल-तबरी 14/210। (5) अल-नुकत वल-उयून 3/187, और ज़ाद अल-मसीर 4/443। (6) इब्न कसीर ने इस आयत की तफ़सीर में इसका ज़िक्र किया है। (7) देखें फ़रा की मआनी अल-क़ुरआन 2/99, ज़ज्जाज की मआनी अल-क़ुरआन 3/196, नह्हास की एराब अल-क़ुरआन 2/395, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/390। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/390।

سورة النحل: آیات 30 - 32 318

الثعلبی کہتے ہیں: اگر یہ سوال کیا جائے کہ: اللہ کے اس قول میں کہ «أساطير الأولين» (پہلوں کے قصے) جواب حالتِ رفع (مرتفع) میں کیوں ہے اور اس قول میں کہ «خيراً» (بھلائی) حالتِ نصب (منصوب) میں کیوں ہے؟ تو جواب یہ ہے کہ: مشرکین وحی کے نزول پر ایمان نہیں لائے تھے، تو گویا انہوں نے یہ کہا: جو کچھ محمد کہتے ہیں وہ پہلوں کے قصے ہیں۔ اور اہلِ ایمان نزول پر ایمان لائے تو انہوں نے کہا: [اللہ نے] بھلائی نازل کی ہے (1)۔ یہ مطلب اعراب سے سمجھ میں آتا ہے، اور اللہ کا شکر ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةٌ﴾ (ان لوگوں کے لیے جنہوں نے اس دنیا میں بھلائی کی، نیکی/بہتر بدلہ ہے)۔ کہا گیا ہے: یہ اللہ عزوجل کا کلام ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ ان لوگوں کے کلام کا حصہ ہے جو اللہ سے ڈرتے تھے (2)۔ اور یہاں "حسنہ" سے مراد جنت ہے، یعنی جس نے اللہ کی اطاعت کی اس کے لیے کل جنت ہے۔ اور کہا گیا ہے: «للذين أحسنوا» (ان لوگوں کے لیے جنہوں نے بھلائی کی) آج دنیا میں نصرت، فتح اور مالِ غنیمت کی صورت میں بھلائی ہے (3)۔ ﴿وَلَدَارُ الْآخِرَةِ خَيْرٌ﴾ (اور آخرت کا گھر تو بہت ہی بہتر ہے)، یعنی: وہ آخرت میں جنت کے ثواب کی صورت میں جو کچھ پائیں گے وہ دنیا کے گھر سے بہتر اور عظیم تر ہے (4)؛ اس (دنیا) کے فنا ہونے اور آخرت کے باقی رہنے کی وجہ سے۔ ﴿وَلَنِعْمَ دَارُ الْمُتَّقِينَ﴾ (اور متقیوں کا کیا ہی اچھا گھر ہے)۔ اس میں دو پہلو ہیں: حسن بصری نے کہا: معنی یہ ہے کہ: اور متقیوں کا گھر یعنی دنیا بہت اچھی ہے؛ کیونکہ انہوں نے اس میں عمل کر کے آخرت کا ثواب اور جنت میں داخلہ پایا۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ: اور متقیوں کا گھر یعنی آخرت بہت اچھی ہے (5)۔ یہ جمہور کا قول ہے، اور اس بنیاد پر ﴿جَنَّاتُ عَدْنٍ﴾ (عدن کے باغات) 'گھر' سے بدل ہوگا، اس لیے یہ

حالتِ رفع میں ہے (6)۔ اور کہا گیا ہے: یہ اس تقدیر (چھپے ہوئے لفظ) پر مرفوع ہے کہ: «هي جنات» (وہ باغات ہیں)، چنانچہ یہ اللہ کے قول «دار المتقين» کی وضاحت کرتا ہے، یا یہ مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہو سکتا ہے، تو مطلب یہ ہوگا: «جنات عدن نعم دار المتقين» (عدن کے باغات متقیوں کا کیا ہی اچھا گھر ہیں) (7)۔ ﴿يَدْخُلُونَهَا﴾ صفت کے مقام پر ہے، یعنی: داخل شدہ۔ اور کہا گیا ہے: «جنات» مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہے اور اس کی خبر «يدخلونها» ہے (8)، اور اسی پر حسن کے قول کی بنیاد رکھی جاتی ہے۔

(1) دیکھئے تفسیر الطبری 14/210، الکشاف 2/407، اور تفسیر الرازی 23/20۔ (2) المحرر الوجیز 3/390۔ (3) تفسیر البغوی 3/67، اور زاد المسیر 4/443۔ (4) دیکھئے تفسیر الطبری 14/210۔ (5) النکت والعیون 3/187، اور زاد المسیر 4/443۔ (6) ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (7) دیکھئے معانی القرآن للفراء 2/99، معانی القرآن للزجاج 3/196، اعراب القرآن للنحاس 2/395، اور المحرر الوجیز 3/390۔ (8) المحرر الوجیز 3/390۔

And Allah knows best. {under which rivers flow} its meaning was mentioned previously in "Al-Baqarah"(1). {they shall have therein whatever they wish} i.e., from what they hoped for and desired(2). {Thus does Allah reward the righteous} i.e., with a reward like this, Allah rewards the God-fearing.

{Those whom the angels take in death while they are in a good state} Al-A'mash and Hamza read: "yutawaffahumu al-mala'ikatu" in both places with a 'ya', and Abu Ubaid chose it; because it was narrated from Ibn Mas'ud that he said: "Indeed, the Quraysh claimed that the angels are female, so you address them as males." The rest read it with 'ta'(3); because what is meant is the group of angels. And {tayyibin} (in a good state) has six interpretations:

First: "Tayyibin" means pure from polytheism (shirk). Second: Righteous. Third: Pure in their actions and words. Fourth: Good(4) in souls, trusting in the reward they receive from Allah Almighty. Fifth: Their souls are pleased to return to Allah. Sixth: "Tayyibin" that their death is good and easy, with no difficulty or pain, unlike how the soul of a disbeliever or a sinner is taken(5). And Allah knows best.

{saying, "Peace be upon you"} It holds two possibilities: One: that the greeting of peace is an announcement to them of their passing. Second: that it is a glad tiding to them of Paradise; because peace is security(6). And Ibn al-Mubarak mentioned...

(1) 1/359 - 360. (2) Tafsir Abi al-Layth 2/234. (3) Al-Sab'a p. 372, Al-Taysir p. 137, Al-Muharrar al-Wajiz 3/390, and the report of Ibn Mas'ud was mentioned by Makki ibn Abi Talib in Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' 2/37, and a similar one previously 5/112. (4) In (Z) and (M): Tayyibin. (5) Al-Nukat wal-'Uyun 3/187, and Zad al-Masir 4/443 - 444. (6) Al-Nukat wal-'Uyun 3/187.

सूरह अन-नहल: आयतें ३० - ३२ | ३१९

और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। {जिनके नीचे नहरें बहती हैं} इसका अर्थ "अल-बकरा"(१) में पहले बताया जा चुका है। {उनके लिए उसमें वह सब होगा जो वे चाहेंगे} यानी: जो उन्होंने उम्मीद की थी और चाहा था(२)। {इसी तरह अल्लाह परहेज़गारों को बदला देता है} यानी: इसी तरह के बदले के साथ अल्लाह डरने वालों को पुरस्कृत करता है।

{वे जिन्हें फ़रिश्ते मौत देते हैं इस हाल में कि वे पाक (अच्छे) होते हैं} अल-अ'मश और हमज़ा ने दोनों जगहों पर 'या' के साथ "युतवफ़्फ़हुमु अल-मलाइकातु" पढ़ा, और अबू उबैद ने इसे चुना; क्योंकि इब्न मसूद से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "बेशक कुरैश का दावा था कि फ़रिश्ते मादा हैं, तो तुम उन्हें मुज़क्कर (पुरलिंग) के तौर पर याद करो।" बाक़ी लोगों ने 'ता' (स्त्रीलिंग)(३) के साथ पढ़ा; क्योंकि इसका मतलब फ़रिश्तों का समूह है। और {तय्यिबीन} (पाक/अच्छे) के बारे में छह राय हैं:

पहला: "तय्यिबीन": शिर्क(बहुदेववाद) से पाक। दूसरा: नेक (सदाचारी)। तीसरा: उनके कर्म और शब्द पवित्र हों। चौथा: अच्छे(४) मन वाले, अल्लाह तआला के मिलने वाले सवाब पर भरोसा करने वाले। पांचवां: अल्लाह की तरफ लौटने पर उनके मन खुश हों। छठा: "तय्यिबीन" कि उनकी मृत्यु अच्छी और आसान हो, जिसमें कोई कठिनाई या दर्द न हो, उसके विपरीत जैसे काफिर और गुनहगार की रूह कब्ज़ की जाती है(५)। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

{वे कहते हैं, "तुम पर सलामती हो"} इसके दो अर्थ हो सकते हैं: पहला: यह कि सलाम उनके इंतकाल की खबर हो। दूसरा: यह कि उनके लिए जन्नत की खुशखबरी हो; क्योंकि सलाम सुरक्षा है(६)। और इब्न अल-मुबारक ने उल्लेख किया...

(१) १/३५९ - ३६०। (२) तफ़सीर अबी अल-लैथ २/२३४। (३) अल-सबा पृष्ठ ३७२, अल-तयसीर पृष्ठ १३७, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/३९०, और इब्न मसूद के असर का उल्लेख मक्की बिन अबी तालिब ने अल-कशफ अन वुजूह अल-क़िरात अल-सबा २/३७ में किया है, और इसी तरह का पहले ५/११२ में। (४) (ज़) और (म) में: तय्यिबीन। (५) अल-नुकात वल-'उयून ३/१८७, और ज़ाद अल-मसीर ४/४४३ - ४४४। (६) अल-नुकात वल-'उयून ३/१८७।

واللہ اعلم (اور اللہ بہتر جانتا ہے)۔ {جن کے نیچے نہریں بہتی ہیں} اس کا مفہوم سورہ "البقرہ"(۱) میں پہلے گزر چکا ہے۔ {ان کے لیے اس میں وہ سب کچھ ہوگا جو وہ چاہیں گے} یعنی: جن چیزوں کی انہوں نے تمنا اور ارادہ کیا ہوگا(۲)۔ {اللہ متقیوں کو اسی طرح جزا دیتا ہے} یعنی: اسی طرح کی جزا اللہ پرہیزگاروں کو عطا فرماتا ہے۔

{وہ لوگ جن کی روحیں فرشتے اس حال میں قبض کرتے ہیں کہ وہ پاکیزہ ہوتے ہیں} الاعمش اور حمزہ نے دونوں جگہوں پر "یتوفاھم" (یا کے ساتھ) پڑھا ہے، اور ابو عبید نے اسے پسند کیا ہے؛ کیونکہ ابن مسعود سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: بے شک قریش کا دعویٰ تھا کہ فرشتے مؤنث (عورتیں) ہیں، لہٰذا تم انہیں مذکر کے طور پر ذکر کرو۔ باقیوں نے "تتوفاھم" (ت کے ساتھ)(۳) پڑھا ہے؛ کیونکہ اس سے مراد فرشتوں کی جماعت ہے۔ اور لفظ {طیبین} (پاکیزہ) کے بارے میں چھ اقوال ہیں:

پہلا: "طیبین" یعنی شرک سے پاک۔ دوسرا: صالح (نیک)۔ تیسرا: جن کے افعال اور اقوال پاکیزہ ہوں۔ چوتھا: طیبہ(۴) یعنی وہ نفوس جنہیں اللہ تعالیٰ کے ثواب پر پورا بھروسہ ہو۔ پانچواں: جن کے نفوس اللہ کی طرف واپسی پر خوش ہوں۔ چھٹا: "طیبین" یہ کہ ان کی وفات طیبہ (آسان) ہو جس میں کوئی دشواری اور تکلیف نہ ہو، اس کے برعکس جس طرح کافر اور گناہگار کی روح قبض کی جاتی ہے(۵)۔ واللہ اعلم۔

{وہ کہتے ہیں: تم پر سلامتی ہو} اس کے دو احتمالات ہیں: پہلا: یہ کہ سلام ان کے لیے وفات کا اعلان ہو۔ دوسرا: یہ کہ ان کے لیے جنت کی خوشخبری ہو؛ کیونکہ سلام امن و سلامتی ہے(۶)۔ اور ابن المبارک نے ذکر کیا...

(١) ٣٥٩/١ - ٣٦٠۔ (٢) تفسیر ابی اللیث ٢ / ٢٣٤۔ (٣) السبعہ ص ٣٧٢، والتیسیر ص ١٣٧، والمحرر الوجیز ٣ / ٣٩٠، اور ابن مسعود کے اثر کا ذکر مکی بن ابی طالب نے الکشف عن وجوہ القراءات السبع ٣٧/٢ میں کیا ہے، اور اس سے پہلے ١١٢/٥ میں اس جیسی بات گزر چکی ہے۔ (٤) (ظ) اور (م) کے نسخوں میں: طیبین۔ (٥) النکت والعیون ٣ / ١٨٧، وزاد المسیر ٤ / ٤٤٣ - ٤٤٤۔ (٦) النکت والعیون ٣ / ١٨٧۔

Surah An-Nahl: Verses 30 - 33 320

He said: Haywah narrated to me, he said: Abu Sakhr informed me, from Muhammad bin Ka'b al-Qurazi, who said: When the soul of a believing servant is extracted, the Angel of Death comes to him and says: "Peace be upon you, O friend of Allah, Allah sends His greetings of peace to you." Then he recited this verse: {Those whom the angels take in death while they are in a good state, saying, 'Peace be upon you'} (1).

And Ibn Mas'ud said: When the Angel of Death comes to take the soul of a believer, he says: "Your Lord sends His greetings of peace to you." And Mujahid said: Indeed, a believer is given glad tidings of his children's righteousness after him so that his eyes may be comforted. We have already covered this in the "Book of Remembrance" (2) and mentioned there the reports related to this meaning, and praise be to Allah.

And His saying: {Enter Paradise} can have two meanings: First: that it means: receive glad tidings of entering Paradise. Second: that they say this to them in the Hereafter. {Because of what you used to do} means: of good deeds in this world (3).

His saying, Exalted is He: {Do they [the disbelievers] await [anything] except that the angels should come to them or there comes the command of your Lord? Thus did those before them. And Allah wronged them not, but they had been wronging themselves.} (33)

His saying, Exalted is He: {Do they await [anything] except that the angels should come to them} refers back to the disbelievers, i.e., they are not waiting for anything except for the angels to come to them to take their souls while they are wronging themselves. Al-A'mash, Ibn Wathab, Hamzah, Al-Kisa'i, and Khalaf recited: "ya'tiyahum al-mala'ikah" (with the masculine prefix 'yaa'), while the rest recited with the feminine prefix 'taa' as previously mentioned (4). {Or there comes the command of your Lord} i.e., with punishment such as killing, like the day of Badr, or earthquake and swallowing by the earth in this world. It is also said: it refers to the Day of Resurrection (5). And the people did not wait for these things;

(1) Al-Zuhd by Ibn al-Mubarak, p. 149, and Al-Sheikh recorded it in Al-Azamah, p. 202, and it is disconnected (maqtu'), see 11/17-18. (2) P. 50, and Abu Nu'aym recorded the report of Mujahid in Al-Hilyah 3/285, and Al-Marwazi, Ibn Abi al-Dunya, and Abu al-Sheikh recorded the report of Ibn Mas'ud as in Al-Durr al-Manthur 5/206. (3) Al-Nukat wal-'Uyun 3/187. (4) Al-Sab'ah p. 372, Al-Taysir p. 108, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/391.

(5) See Tafsir al-Tabari 14/214, Tafsir Abi al-Layth 2/234, Tafsir al-Baghawi 3/68, and Zad al-Masir 4/444.

सूरह अन-नहल: आयत 30 - 33 320

उन्होंने कहा: हयवह ने मुझसे कहा: अबू सखर ने मुझे मुहम्मद बिन काब अल-कुरज़ी से बताया, जिन्होंने कहा: जब एक मोमिन बंदे की रूह निकाली जाती है, तो मौत का फरिश्ता उसके पास आता है और कहता है: "अस्सलाम अलैकुम ऐ अल्लाह के दोस्त, अल्लाह तुम्हें सलाम भेजता है।" फिर उसने यह आयत पढ़ी: {जिनकी जान फरिश्ते इस हाल में निकालते हैं कि वे पाकीज़ा (शुद्ध) होते हैं, वे कहते हैं: तुम पर सलामती हो} (1)।

और इब्न मसूद ने कहा: जब मौत का फरिश्ता मोमिन की रूह कब्ज़ करने आता है, तो वह कहता है: "तुम्हारा रब तुम्हें सलाम भेजता है।" और मुजाहिद ने कहा: मोमिन को उसके बाद उसकी औलाद की नेकी की खुशखबरी दी जाती है ताकि उसकी आँखें ठंडी हों। हमने "किताब अल-तज़किरा" (2) में इस पर चर्चा की है और वहां इस अर्थ में वर्णित हदीसें बताई हैं, और सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है।

और उनका कथन: {जन्नत में दाखिल हो जाओ} के दो अर्थ हो सकते हैं: पहला: इसका मतलब है: जन्नत में प्रवेश की खुशखबरी प्राप्त करो। दूसरा: वे उनसे आखिरत (परलोक) में ऐसा कहेंगे। {उस वजह से जो तुम किया करते थे} यानी: दुनिया में किए गए नेक काम (3)।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {क्या ये (काफ़िर) बस इसी इंतज़ार में हैं कि उनके पास फ़रिश्ते आएं या तुम्हारे रब का हुक्म आ जाए? उनसे पहले के लोगों ने भी ऐसा ही किया था। और अल्लाह ने उन पर ज़ुल्म नहीं किया, बल्कि वे स्वयं अपनी जानों पर ज़ुल्म करते थे।} (33)

उनका कथन, वह बहुत ऊँचा है: {क्या ये बस इसी इंतज़ार में हैं कि उनके पास फ़रिश्ते आएं} यह काफ़िरों की ओर इशारा करता है, यानी: वे किसी चीज़ का इंतज़ार नहीं कर रहे हैं सिवाय इसके कि फ़रिश्ते उनकी रूह कब्ज़ करने के लिए आएं जबकि वे अपनी जानों पर ज़ुल्म करने वाले हों। अल-अमश, इब्न वथाब, हमज़ा, अल-किसाई और खलफ़ ने "या'तिहुम अल-मलाइक़ा" (या के साथ) पढ़ा, और बाकी ने "ता" के साथ पढ़ा जैसा कि पहले बताया जा चुका है (4)। {या तुम्हारे रब का हुक्म आ जाए} यानी: अज़ाब के साथ जैसे कत्ल, बद्र के दिन की तरह, या दुनिया में जलज़ला (भूकंप) और ज़मीन में धंस जाना। और कहा गया है: इसका मतलब कयामत का दिन है (5)। और उन लोगों ने इन चीज़ों का इंतज़ार नहीं किया;

(1) अज़-ज़ुहद इब्न अल-मुबारक द्वारा पृष्ठ 149, और अबू अल-शेख ने अल-अज़मह पृष्ठ 202 में इसे निकाला है, और यह मकतु (टूटा हुआ) है, देखें 11/17-18। (2) पृष्ठ 50, और अबू नुऐम ने अल-हिलिया 3/285 में मुजाहिद की रिवायत निकाली, और अल-मर्वज़ी, इब्न अबी अल-दुनिया और अबू अल-शेख ने इब्न मसूद की रिवायत निकाली जैसा कि अल-दुर अल-मंसूर 5/206 में है। (3) अल-नुकात वल-'उयून 3/187। (4) अल-सब'आ पृष्ठ 372, अल-तयसीर पृष्ठ 108, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/391। (5) देखें तफ़सीर अल-तबरी 14/214, तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/234, तफ़सीर अल-बग़वी 3/68, और ज़ाद अल-मसीर 4/444।

سورة النحل: آیات 30 - 33 320

فرمایا: مجھے حیوہ نے بتایا، انہوں نے کہا: مجھے ابو صخر نے محمد بن کعب القُرظی سے خبر دی، انہوں نے کہا: جب مومن بندے کی روح قبض کی جاتی ہے؛ تو ملک الموت اس کے پاس آتا ہے اور کہتا ہے: "تم پر سلام ہو اے اللہ کے ولی، اللہ تم پر سلام بھیجتا ہے"۔ پھر انہوں نے یہ آیت تلاوت فرمائی: {وہ جن کی روحیں فرشتے پاکیزہ حالت میں قبض کرتے ہیں، وہ کہتے ہیں: تم پر سلام ہو} (1)۔

اور ابن مسعود نے فرمایا: جب ملک الموت مومن کی روح قبض کرنے آتا ہے تو کہتا ہے: "تمہارا رب تمہیں سلام کہتا ہے"۔ اور مجاہد نے فرمایا: مومن کو اس کے بعد اس کی اولاد کی نیکی کی بشارت دی جاتی ہے تاکہ اس کی آنکھیں ٹھنڈی ہوں۔ ہم اس کا ذکر "کتاب التذکرہ" (2) میں کر چکے ہیں اور وہاں اس معنی میں مروی احادیث ذکر کی ہیں، اور تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں۔

اور ان کا ارشاد: {جنت میں داخل ہو جاؤ} کے دو پہلو ہو سکتے ہیں: پہلا: اس کا مطلب یہ ہو کہ: جنت میں داخلے کی خوشخبری پاؤ۔ دوسرا: یہ کہ فرشتے آخرت میں ان سے یہ کہیں گے۔ {بوجہ ان اعمال کے جو تم کرتے تھے} یعنی: دنیا میں نیک اعمال (3)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {کیا وہ (کافر) اس بات کا انتظار کر رہے ہیں کہ ان کے پاس فرشتے آئیں یا تمہارے رب کا حکم آ جائے؟ اسی طرح ان لوگوں نے بھی کیا تھا جو ان سے پہلے تھے، اور اللہ نے ان پر کوئی ظلم نہیں کیا بلکہ وہ خود ہی اپنی جانوں پر ظلم کرتے تھے} (33)

ان کا ارشاد، وہ بہت بلند ہے: {کیا وہ اس بات کا انتظار کر رہے ہیں کہ ان کے پاس فرشتے آئیں} یہ کفار کی طرف راجع ہے، یعنی: وہ کسی چیز کا انتظار نہیں کر رہے سوائے اس کے کہ فرشتے

ان کی روحیں قبض کرنے آئیں جبکہ وہ اپنی جانوں پر ظلم کرنے والے ہوں۔ اور الاعمش، ابن وثاب، حمزہ، الکسائی اور خلف نے "یأتیہم الملائکۃ" (یاء کے ساتھ) پڑھا ہے، اور باقیوں نے (تاء) کے ساتھ پڑھا ہے جیسا کہ پہلے ذکر ہوا (4)۔ {یا تمہارے رب کا حکم آ جائے} یعنی: عذاب کے ساتھ جیسے قتل، جنگِ بدر کی طرح، یا دنیا میں زلزلہ اور زمین میں دھنس جانا۔ اور کہا گیا ہے: اس سے مراد قیامت کا دن ہے (5)۔ اور ان لوگوں نے ان چیزوں کا انتظار نہیں کیا؛

(1) الزہد ابن المبارک ص 149، اور اسے ابو الشیخ نے العظمۃ ص 202 میں نکالا ہے، اور یہ مقطوع ہے، اور گزشتہ 11/17-18۔ (2) ص 50، اور مجاہد کا اثر ابو نعیم نے الحلیۃ 3 / 285 میں نکالا، اور ابن مسعود کا اثر المروزی، ابن ابی الدنیا، اور ابو الشیخ نے نکالا جیسا کہ الدر المنثور 5 / 206 میں ہے۔ (3) النکت والعیون 3 / 187۔ (4) السبعۃ ص 372، والتیسیر ص 108، والمحرر الوجیز 3 / 391۔ (5) دیکھئے تفسیر الطبری 14 / 214، وتفسیر ابی اللیث 2 / 234، وتفسیر البغوی 3 / 68، وزاد المسیر 4 / 444۔

Surah An-Nahl: Verses 30 - 35 321

Because they did not believe in them, but their refusal to believe necessitated punishment upon them, so that was attributed to them, meaning: their consequence is the punishment. {Thus did those before them} i.e., they persisted in disbelief, so the command of Allah came to them, and they perished. {And Allah did not wrong them} i.e., by punishing and destroying them, but they wronged themselves by associating partners with Allah (1).

The Almighty's saying: {So the evil results of what they did struck them, and they were enveloped by what they used to ridicule.} The Almighty's saying: {So the evil results of what they did struck them} It was said: There is transposition here, the estimation being: Thus did those before them, and the evil results of what they did struck them, and Allah did not wrong them but they used to wrong themselves, so the punishments for their disbelief and the reward for their evil deeds struck them (2). {And enveloped them} i.e., surrounded and circled them. {What they used to ridicule} i.e., the punishment for their ridicule (3).

The Almighty's saying: {And those who associate others with Allah say, "If Allah had willed, we would not have worshipped anything other than Him, neither we nor our fathers, nor would we have forbidden anything other than through Him." Thus did those before them. So is there upon the messengers except clear notification?}

The Almighty's saying: {And those who associate others with Allah say, "If Allah had willed, we would not have worshipped anything other than Him"} i.e., anything, and "min" is a connective particle. Az-Zajjaj said (4): They said it in mockery, and had they said it out of conviction, they would have been believers. This has already passed in Surah Al-An'am (5) explained in meaning and grammar, so there is no point in repeating it. {Thus did those before them} i.e., like this denial and mockery was done by those before them to the messengers, so they were destroyed. {So is there upon the messengers except clear notification?} i.e., they are responsible for nothing but the clear delivery of the message...

(1) Zad al-Masir 4 / 444 - 445. (2) See Tafsir al-Baghawi 3/68, and Tafsir al-Razi 20/26. (3) Tafsir al-Razi 20/26. (4) In Ma'ani al-Qur'an 3/197. (5) 9/102.

सूरा अन-नहल: आयतें 30 - 35 321

क्योंकि वे उन पर विश्वास नहीं करते थे, लेकिन उनके विश्वास करने से इनकार ने उन पर दंड अनिवार्य कर दिया, इसलिए उसे उनकी ओर मढ़ा गया, यानी: उनका परिणाम दंड है। {इसी प्रकार उनसे पहले के लोगों ने भी किया था} अर्थात, वे कुफ़्र (अविश्वास) पर अड़े रहे, तो अल्लाह का आदेश उनके पास आया और वे नष्ट हो गए। {और अल्लाह ने उन पर कोई ज़ुल्म नहीं किया} अर्थात, उन्हें दंडित करके और नष्ट करके बल्कि उन्होंने शिर्क(अल्लाह के साथ किसी को शरीक ठहराना) के द्वारा स्वयं पर ज़ुल्म किया (1)।

अल्लाह तआला का कथन: {फिर उन पर उनके कार्यों की बुराइयाँ आ पड़ीं और उन्हें उसी ने घेर लिया जिसका वे उपहास करते थे।} अल्लाह तआला का कथन: {फिर उन पर उनके कार्यों की बुराइयाँ आ पड़ीं} कहा गया है: इसमें शब्दों का क्रम आगे-पीछे है, इसका भाव यह है: इसी तरह उनसे पहले के लोगों ने किया, फिर उन पर उनके कार्यों की बुराइयाँ आ पड़ीं, और अल्लाह ने उन पर ज़ुल्म नहीं किया बल्कि वे स्वयं ही ज़ुल्म करते थे, तो उनके कुफ़्र की सज़ा और उनके बुरे कर्मों का फल उन्हें पहुँचा (2)। {और उन्हें घेर लिया} यानी: उन्हें चारों ओर से घेर लिया। {जिसका वे उपहास करते थे} यानी: उनके उपहास का दंड (3)।

अल्लाह तआला का कथन: {और मुशरिकों (अल्लाह के साथ शरीक ठहराने वालों) ने कहा, "यदि अल्लाह चाहता तो हम उसके सिवा किसी चीज़ की इबादत न करते, न हम और न हमारे बाप-दादा, और न ही हम उसके सिवा किसी चीज़ को हराम ठहराते।" इसी प्रकार उनसे पहले के लोगों ने भी किया था। तो क्या रसूलों (संदेशवाहकों) पर स्पष्ट रूप से संदेश पहुँचा देने के सिवा कोई और ज़िम्मेदारी है?}

अल्लाह तआला का कथन: {और मुशरिकों ने कहा, "यदि अल्लाह चाहता तो हम उसके सिवा किसी चीज़ की इबादत न करते"} यानी: कोई चीज़, और "मिन" एक जोड़ने वाला शब्द है। अज़्-ज़ज्जाज ने कहा (4): उन्होंने यह उपहास के तौर पर कहा था, और अगर उन्होंने यह विश्वास के साथ कहा होता, तो वे मोमिन (आस्थावान) होते। यह सूरह अल-अनआम (5) में अर्थ और व्याकरण के साथ स्पष्ट किया जा चुका है, इसलिए दोहराने का कोई अर्थ नहीं है। {इसी प्रकार उनसे पहले के लोगों ने भी किया था} यानी: इसी तरह का झुठलाना और उपहास उनसे पहले के लोगों ने रसूलों के साथ किया

था, तो वे नष्ट कर दिए गए। {तो क्या रसूलों पर स्पष्ट रूप से संदेश पहुँचा देने के सिवा कोई और ज़िम्मेदारी है?} यानी: उन पर स्पष्ट संदेश पहुँचाने के अलावा कोई और कर्तव्य नहीं है...

(1) जाद अल-मसीर 4 / 444 - 445। (2) देखिए तफ़्सीर अल-बग़वी 3/68, और तफ़्सीर अर-राज़ी 20/26। (3) तफ़्सीर अर-राज़ी 20/26। (4) मा'नी अल-कुरआन 3/197 में। (5) 9/102।

سورہ النحل: آیات ۳۰ - ۳۵ ۳۲۱

کیونکہ وہ ان پر ایمان نہیں لائے تھے، لیکن ان کے ایمان سے انکار نے ان پر عذاب کو واجب کر دیا، اس لیے اسے ان کی طرف منسوب کیا گیا، یعنی: ان کا انجام عذاب ہے۔ ﴿اسی طرح ان سے پہلے کے لوگوں نے بھی کیا تھا﴾ یعنی: وہ کفر پر اڑے رہے، تو اللہ کا حکم ان پر آ گیا اور وہ ہلاک ہو گئے۔ ﴿اور اللہ نے ان پر کوئی ظلم نہیں کیا﴾ یعنی: انہیں عذاب دے کر اور ہلاک کر کے، بلکہ انہوں نے شرک کر کے اپنی جانوں پر خود ہی ظلم کیا (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿پھر ان کے اعمال کی برائیاں ان پر آپڑیں اور انہیں اسی چیز نے گھیر لیا جس کا وہ مذاق اڑایا کرتے تھے۔﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿پھر ان کے اعمال کی برائیاں ان پر آپڑیں﴾ کہا گیا ہے: اس میں الفاظ کی تقدیم و تاخیر ہے، اس کا مفہوم یہ ہے: اسی طرح ان لوگوں نے بھی کیا جو ان سے پہلے تھے، تو ان پر ان کے اعمال کی برائیاں آ پڑیں، اور اللہ نے ان پر ظلم نہیں کیا بلکہ وہ خود اپنی جانوں پر ظلم کرتے تھے، چنانچہ ان کے کفر کی سزائیں اور ان کے برے اعمال کا بدلہ انہیں پہنچا (۲)۔ ﴿اور انہیں گھیر لیا﴾ یعنی: ان کا احاطہ کر لیا۔ ﴿جس کا وہ مذاق اڑاتے تھے﴾ یعنی: ان کے استہزاء (مذاق) کا عذاب (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور مشرکوں نے کہا، "اگر اللہ چاہتا تو ہم اس کے سوا کسی چیز کی عبادت نہ کرتے، نہ ہم اور نہ ہی ہمارے باپ دادا، اور نہ ہی ہم اس کے سوا کسی چیز کو حرام ٹھہراتے۔" ان سے پہلے کے لوگوں نے بھی ایسا ہی کیا تھا۔ تو کیا رسولوں پر واضح طور پر پیغام پہنچا دینے کے سوا کوئی اور ذمہ داری ہے؟﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور مشرکوں نے کہا، "اگر اللہ چاہتا تو ہم اس کے سوا کسی چیز کی عبادت نہ کرتے"﴾ یعنی: کوئی چیز، اور "من" صلہ ہے۔ الزجاج نے کہا (۴): انہوں نے یہ مذاق کے طور پر کہا تھا، اور اگر وہ یہ بات یقین کے ساتھ کہتے تو وہ مومن ہوتے۔ یہ سورہ الانعام (۵) میں معنی اور اعراب کی وضاحت کے ساتھ گزر چکا ہے، اس لیے اسے دہرانے کی ضرورت نہیں ہے۔ ﴿اسی طرح ان سے پہلے کے لوگوں نے بھی کیا تھا﴾ یعنی: اسی طرح کی تکذیب اور مذاق ان سے پہلے کے لوگوں نے رسولوں کے ساتھ کیا تھا، تو وہ ہلاک کر دیے گئے۔ ﴿تو کیا رسولوں پر واضح طور پر پیغام پہنچا دینے کے سوا کوئی اور ذمہ داری ہے؟﴾ یعنی: ان پر صرف واضح پیغام پہنچا دینے ہی کی ذمہ داری ہے...

(۱) زاد المسیر ۴ / ۴۴۴ - ۴۴۵۔ (۲) دیکھیے تفسیر البغوی ۳/ ۶۸، اور تفسیر الرازی ۲۰/ ۲۶۔ (۳) تفسیر الرازی ۲۰/ ۲۶۔ (۴) معانی القرآن ۳/ ۱۹۷ میں۔ (۵) ۹/ ۱۰۲۔

...conveying (the message); as for guidance, it is with Allah Almighty (1).

Allah Almighty says: {And We certainly sent into every nation a messenger, [saying], "Worship Allah and avoid Taghut." And among them were those whom Allah guided, and among them were those upon whom error was [deservedly] decreed. So proceed through the earth and observe how was the end of the deniers.} (36)

Allah Almighty says: {And We certainly sent into every nation a messenger, [saying], "Worship Allah"} meaning: worship Allah and declare His Oneness. {and avoid Taghut} meaning: leave every object of worship besides Allah, such as Satan, the priest, the idol, and everyone who calls to misguidance. {And among them were those whom Allah guided} meaning: He guided him to His religion and His worship (2). {and among them were those upon whom error was [deservedly] decreed} meaning: by the prior decree upon him until he died in his disbelief (3). This refutes the Qadariyyah, because they claimed that Allah guided all people and enabled them for guidance, while Allah Almighty says: {And among them were those whom Allah guided, and among them were those upon whom error was [deservedly] decreed}. This has been mentioned previously in several places (4). {So proceed through the earth} meaning: travel through the earth taking heed. {and observe how was the end of the deniers} meaning: how the outcome of their affairs became ruin, torment, and destruction (5).

Allah Almighty says: {[Even] if you should strive for their guidance, [O Muhammad], indeed, Allah does not guide those He sends astray, and they will have no helpers.} (37)

Allah Almighty says: {[Even] if you should strive for their guidance} meaning: if you seek, O Muhammad, with your effort, their guidance; {indeed, Allah does not guide those He sends astray} meaning: He does not guide the one He has led astray, i.e., whoever has been predestined by Allah...

(1) See Tafsir Abi al-Layth 2/235, and Zad al-Masir 4/445. (2) See Tafsir Abi al-Layth 2/235, al-Muharrar al-Wajiz 3/392, al-Waseet 3/62, and al-Baghawi 3/68. (3) Tafsir al-Baghawi 3/68. (4) See 10/481 - 482. (5) Al-Waseet 3/62, and Tafsir al-Baghawi 3/68.

322 | सूरा अन-नहल: आयतें 35 - 37

...संदेश पहुँचाना; जहाँ तक मार्गदर्शन का सवाल है, वह अल्लाह तआला के पास है (1)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {और हमने हर उम्मत में एक रसूल भेजा (इस हिदायत के साथ) कि 'अल्लाह की इबादत करो और तागूत से बचो।' फिर उनमें से कुछ वे थे जिन्हें अल्लाह ने हिदायत दी, और उनमें से कुछ वे थे जिन पर गुमराह होना तय हो चुका था। तो ज़मीन में सैर करो और देखो कि झुठलाने वालों का कैसा अंजाम हुआ।} (36)

अल्लाह तआला का फरमान है: {और हमने हर उम्मत में एक रसूल भेजा (इस हिदायत के साथ) कि 'अल्लाह की इबादत करो'} अर्थात: अल्लाह की इबादत करो और उसे एक मानो। {और तागूत से बचो} अर्थात: अल्लाह के सिवा हर माबूद (पूज्य) को छोड़ दो, जैसे शैतान, पुजारी, मूर्ति और हर वह जो गुमराही की ओर बुलाए। {फिर उनमें से कुछ वे थे जिन्हें अल्लाह ने हिदायत दी} अर्थात: उसे अपने दीन और अपनी इबादत की ओर निर्देशित किया (2)। {और उनमें से कुछ वे थे जिन पर गुमराह होना तय हो चुका था} अर्थात: पहले से किए गए फैसले के अनुसार, यहाँ तक कि वह अपने कुफ्र (अविश्वास) पर ही मर गया (3)। यह क़दरिया (संप्रदाय) का खंडन करता है; क्योंकि उन्होंने दावा किया था कि अल्लाह ने सभी लोगों को हिदायत दी और उन्हें हिदायत के लिए अनुकूल बनाया, जबकि अल्लाह तआला फरमाता है: {फिर उनमें से कुछ वे थे जिन्हें अल्लाह ने हिदायत दी, और उनमें से कुछ वे थे जिन पर गुमराह होना तय हो चुका था}। यह बात पहले भी कई स्थानों पर आ चुकी है (4)। {तो ज़मीन में सैर करो} अर्थात: ज़मीन में सबक लेते हुए घूमो। {और देखो कि झुठलाने वालों का कैसा अंजाम हुआ} अर्थात: उनके मामलों का अंत तबाही, अज़ाब और विनाश के रूप में कैसे हुआ (5)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {अगर तुम उनके मार्गदर्शन के लिए लालायित हो (ऐ मुहम्मद), तो बेशक अल्लाह उन्हें हिदायत नहीं देता जिन्हें वह गुमराह कर देता है, और उनके लिए कोई मददगार न होगा।} (37)

अल्लाह तआला का फरमान है: {अगर तुम उनके मार्गदर्शन के लिए लालायित हो} अर्थात: यदि आप, ऐ मुहम्मद, अपनी कोशिशों से उनके मार्गदर्शन की तलाश करें; {तो बेशक अल्लाह उन्हें हिदायत नहीं देता जिन्हें वह गुमराह कर देता है} अर्थात: वह उसे मार्ग नहीं दिखाता जिसे उसने गुमराह कर दिया है, यानी जिसे अल्लाह की ओर से पहले ही...

(1) देखें तफ़्सीर अबी अल-लैथ 2/235, और ज़ाद अल-मसीर 4/445। (2) देखें तफ़्सीर अबी अल-लैथ 2/235, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/392, अल-वसीत 3/62, और अल-बग़वी 3/68। (3) तफ़्सीर अल-बग़वी 3/68। (4) देखें 10/481 - 482। (5) अल-वसीत 3/62, और तफ़्सीर अल-बग़वी 3/68।

...تبلیغ؛ اور جہاں تک ہدایت کا تعلق ہے، وہ اللہ تعالیٰ کے پاس ہے (١).

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَّسُولًا أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ ۖ فَمِنْهُم مَّنْ هَدَى اللَّهُ وَمِنْهُم مَّنْ حَقَّتْ عَلَيْهِ الضَّلَالَةُ ۚ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ ٣٦﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَّسُولًا أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ﴾ یعنی: اللہ کی عبادت کرو اور اسے ایک مانو۔ ﴿وَاجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ﴾ یعنی: اللہ کے علاوہ ہر معبود کو چھوڑ دو، جیسے شیطان، کاہن، بت، اور ہر وہ شخص جو گمراہی کی طرف بلائے۔ ﴿فَمِنْهُم مَّنْ هَدَى اللَّهُ﴾ یعنی: اسے اپنے دین اور اپنی عبادت کی ہدایت دی (٢)۔ ﴿وَمِنْهُم مَّنْ حَقَّتْ عَلَيْهِ الضَّلَالَةُ﴾ یعنی: اس پر ہونے والے سابقہ فیصلے کے مطابق، یہاں تک کہ وہ اپنے کفر پر ہی مر گیا (٣)۔ یہ قدریہ کا رد کرتا ہے؛ کیونکہ ان کا دعویٰ تھا کہ اللہ نے تمام لوگوں کو ہدایت دی اور انہیں ہدایت کے لیے توفیق دی، جبکہ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿فَمِنْهُم مَّنْ هَدَى اللَّهُ وَمِنْهُم مَّنْ حَقَّتْ عَلَيْهِ الضَّلَالَةُ﴾۔ یہ بات پہلے بھی کئی مقامات پر گزر چکی ہے (٤)۔ ﴿فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ﴾ یعنی: زمین میں عبرت حاصل کرتے ہوئے چلو۔ ﴿فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ﴾ یعنی: ان کے معاملات کا انجام کس طرح بربادی، عذاب اور ہلاکت پر ہوا (٥)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿إِن تَحْرِصْ عَلَىٰ هُدَاهُمْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَن يُضِلُّ ۖ وَمَا لَهُم مِّن نَّاصِرِينَ ٣٧﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿إِن تَحْرِصْ عَلَىٰ هُدَاهُمْ﴾ یعنی: اے محمد، اگر آپ اپنی کوشش سے ان کی ہدایت طلب کریں؛ ﴿فَإِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَن يُضِلُّ﴾ یعنی: اللہ اسے ہدایت نہیں دیتا جسے اس نے گمراہ کر دیا ہو، یعنی جس کے لیے اللہ کی طرف سے پہلے ہی...

(۱) ملاحظہ کریں تفسیر ابی اللیث ۲/۲۳۵، اور زاد المسیر ۴/۴۴۵۔ (۲) ملاحظہ کریں تفسیر ابی اللیث ۲/۲۳۵، اور المحرر الوجیز ۳/۳۹۲، والوسیط ۳/۶۲، والبغوی ۳/۶۸۔ (۳) تفسیر البغوی ۳/۶۸۔ (۴) ملاحظہ کریں ۱۰/۴۸۱ - ۴۸۲۔ (۵) الوسیط ۳/۶۲، اور تفسیر البغوی ۳/۶۸۔

Surah An-Nahl: Verse 37, Page 323

Misguidance; He did not guide him (1). This is the reading of Ibn Mas'ud and the people of Kufa (2). So, "Yahdi" (guides) is a future tense verb, and its past tense is "Hada" (guided). And "Man" (whoever/whom) is in the accusative position (nasb) by "Yahdi". It is also possible that "Hada Yahdi" means "Ihtada Yahtadi" (to be guided), as narrated by Abu Ubaid from Al-Farra (3) who said: Just as it is recited: "Is He Who guides [towards the truth more worthy to be followed or he who cannot find the way unless he is guided himself?]" [Yunus: 35] meaning "is guided". Abu Ubaid said: We do not know of anyone who narrated this other than Al-Farra, and he is not suspected in what he relates. An-Nahhas: It was narrated to me from Muhammad bin Yazid: As if the meaning of "He does not guide whom He misguides" is: Whoever He knows that from him, and that preceded for him with Him. He said: "Yahdi" does not mean "is guided" unless it is "Yuhdi" or "Yahaddi" (4). According to Al-Farra's saying, "Yahdi" means "is guided", so "Man" is in the nominative position (raf'), and the return to "Man" is the omitted "h" from the relative clause, and the return to the noun of "Inna" is the hidden pronoun in "Yudillu" (5). The rest recited: "La Yuhda" (is not guided) with a damma on the "Ya" and a fatha on the "Dal" (6), and Abu Ubaid and Abu Hatim chose it, with the meaning: Whomever God misguides, no guide will guide him. Its evidence is His saying: "Whomever Allah leaves to stray - there is no guide for him" [Al-A'raf: 186]. And "Man" is in the nominative position as the subject of a passive verb (Na'ib Fa'il) (7), and it means "who", and the return to it from its relative clause is omitted (8), and the return to the noun of "Inna" from "For indeed Allah" is the hidden pronoun in "Yudillu". "And they will have no helpers" its meaning has been mentioned before (9).

(1) See Al-Tabari 14/217, Al-Waseet 3/62, and Al-Muharrar Al-Wajeez 3/392. (2) Al-Sab'ah p. 372, Al-Taysir p. 137, Tafsir Al-Tabari 14/217-218, and Al-Muharrar Al-Wajeez 3/392. (3) In Ma'ani al-Qur'an 2/99. (4) Ma'ani al-Qur'an by An-Nahhas 4/65-66, and what preceded it is from it. (5) Al-Hujjah by Abu Ali al-Farisi 5/64, and Al-Muharrar Al-Wajeez 3/392. (6) They are: Ibn Kathir, Abu Amr, Nafi', and Ibn 'Amir. Al-Sab'ah p. 372, and Al-Taysir p. 137. (7) See Al-Tabari 14/218, Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra 2/99, and Hujjat al-Qira'at p. 389. (8) Al-Hujjah by Abu Ali al-Farisi 5/64. (9) See 5/156, 198, and 475.

सूरह अन-नहल: आयत 37, पृष्ठ 323

पथभ्रष्टता; उसने उसे मार्गदर्शन नहीं दिया (1)। यह इब्न मसूद और कूफ़ा वालों का पाठ है (2)। अतः "यहदी" (मार्गदर्शन करता है) एक भविष्य काल की क्रिया है, और इसका भूतकाल "हदा" (मार्गदर्शन किया) है। और "मन" (जो/किसे) "यहदी" द्वारा कर्म कारक (नसब) की स्थिति में है। यह भी संभव है कि "हदा यहदी" का अर्थ "इह्तदा यह्तदी" (मार्गदर्शन प्राप्त करना) हो, जैसा कि अबू उबैद ने अल-फर्रा से रिवायत किया है (3) जिन्होंने कहा: जैसा कि पढ़ा जाता है: "[भला जो सत्य का मार्ग दिखाता है वह अनुसरण के अधिक योग्य है या वह जो स्वयं मार्ग नहीं पाता जब तक कि उसे मार्ग न दिखाया जाए?]" [यूनुस: 35] जिसका अर्थ है "मार्गदर्शन प्राप्त करना"। अबू उबैद ने कहा: हम अल-फर्रा के अलावा किसी को नहीं जानते जिसने इसे रिवायत किया हो, और वह जो कुछ भी बयान करते हैं उसमें वे संदिग्ध नहीं हैं। अन-नहहास: मुझे मुहम्मद बिन यज़ीद से बताया गया: जैसे कि "वह उसे मार्ग नहीं दिखाता जिसे वह पथभ्रष्ट करता है" का अर्थ है: वह जिससे उसने इसे जाना, और यह उसके लिए उसके पास पहले से था। उन्होंने कहा: "यहदी" का अर्थ "मार्गदर्शन प्राप्त करना" तब तक नहीं होता जब तक कि वह "युहदी" या "यहद्दी" न हो (4)। अल-फर्रा के कथन के अनुसार "यहदी" का अर्थ "मार्गदर्शन प्राप्त करना" है, तो "मन" कर्ता कारक (रफ़अ) की स्थिति में होगा, और "मन" की ओर लौटने वाला सर्वनाम सिलाह (वाक्यांश) से लोप किया गया "ह" है, और "इन्ना" के संज्ञा (इस्म) की ओर लौटने वाला सर्वनाम "युदिल्लु" में छिपा हुआ सर्वनाम है (5)। शेष लोगों ने पढ़ा: "ला युहदा" (मार्गदर्शन नहीं दिया जाता) "या" पर ज़म्मा और "दाल" पर फ़त्हा के साथ (6), और अबू उबैद और अबू हातिम ने इसे चुना, इस अर्थ में: जिसे अल्लाह पथभ्रष्ट कर दे, उसे कोई मार्गदर्शन करने वाला मार्ग नहीं दिखाएगा। इसका प्रमाण उनका कथन है: "जिसे अल्लाह पथभ्रष्ट कर दे, उसके लिए कोई मार्गदर्शक नहीं है" [अल-अराफ: 186]। और "मन" कर्ता कारक (रफ़अ) की स्थिति में है क्योंकि वह कर्मवाच्य क्रिया का कर्ता (नाइब फ़ाइल) है (7), और इसका अर्थ "वह जो" है, और इसके सिलाह से इसकी ओर लौटने वाला सर्वनाम लोप है (8), और "फ़इन्ना अल्लाह" से "इन्ना" के संज्ञा की ओर लौटने वाला सर्वनाम "युदिल्लु" में छिपा हुआ सर्वनाम है। "और उनका कोई मददगार न होगा" इसका अर्थ पहले बताया जा चुका है (9)।

(1) देखें अल-तबरी 14/217, अल-वसीत 3/62, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/392। (2) अल-सबआ पृष्ठ 372, अल-तयसीर पृष्ठ 137, तफ़सीर अल-तबरी 14/217-218, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/392। (3) मा'आनी अल-कुरान 2/99 में। (4) अन-नहहास द्वारा मा'आनी अल-कुरान

4/65-66, और जो इससे पहले है वह इसी से है। (5) अबू अली अल-फ़ारिसी द्वारा अल-हुज्जाह 5/64, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/392। (6) वे हैं: इब्न कसीर, अबू अम्र, नाफ़े और इब्न आमिर। अल-सबआ पृष्ठ 372, और अल-तयसीर पृष्ठ 137। (7) देखें अल-तबरी 14/218, अल-फर्रा द्वारा मा'आनी अल-कुरान 2/99, और हुज्जत अल-क़िरात पृष्ठ 389। (8) अबू अली अल-फ़ारिसी द्वारा अल-हुज्जाह 5/64। (9) देखें 5/156, 198, और 475।

سورہ النحل: آیت ۳۷، صفحہ ۳۲۳

گمراہی؛ اس نے اسے ہدایت نہیں دی(۱)۔ اور یہ ابن مسعود اور اہل کوفہ کی قرات ہے(۲)۔ پس «يَهْدِي» فعل مستقبل ہے، اور اس کا ماضی «هَدَى» ہے۔ اور «مَن» «يهدي» کی وجہ سے محلِ نصب میں ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ «هَدَى يَهْدِي» بمعنی «اهتدى يهتدي» (ہدایت پانا) ہو، اسے ابو عبید نے الفراء سے روایت کیا ہے(۳) انہوں نے کہا: جیسا کہ پڑھا گیا ہے: ﴿أَمَّن لا يَهْدِي إِلَّا أَن يُهْدَى﴾ [یونس: ۳۵] بمعنی ہدایت پانا۔ ابو عبید نے کہا: ہم الفراء کے علاوہ کسی کو نہیں جانتے جس نے اسے روایت کیا ہو، اور وہ جو کچھ بیان کرتے ہیں اس میں وہ مشکوک نہیں ہیں۔ النحاس: مجھے محمد بن یزید سے حکایت کیا گیا: گویا کہ «لَا يَهْدِي مَن يُضِلُّ» کا معنی یہ ہے: جس سے اس نے یہ بات جان لی، اور یہ بات اس کے پاس اس کے لیے پہلے سے طے شدہ تھی۔ انہوں نے کہا: «يهدي» بمعنی «يهتدي» نہیں ہوتا سوائے اس کے کہ وہ «يُهْدِي» یا «يَهْدِي» ہو(۴)۔ اور الفراء کے قول کے مطابق «يَهْدِي» بمعنی «يهتدي» ہے، تو «مَن» محلِ رفع میں ہوگا، اور «مَن» کی طرف لوٹنے والی ضمیر صلہ سے حذف شدہ «ہ» ہے، اور «إنَّ» کے اسم کی طرف لوٹنے والی ضمیر «يُضِلُّ» میں پوشیدہ ضمیر ہے(۵)۔ اور باقیوں نے پڑھا: «لَا يُهْدَى» یاء کے ضمہ اور دال کے فتحہ کے ساتھ(۶)، اور اسے ابو عبید اور ابو حاتم نے پسند کیا ہے، اس معنی پر کہ: جسے اللہ گمراہ کر دے اسے کوئی ہدایت دینے والا ہدایت نہیں دے سکتا، اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: ﴿مَن يُضْلِلِ اللَّهُ فَلَا هَادِيَ لَهُ﴾ [الاعراف: ۱۸۶] اور «مَن» محلِ رفع میں اس بنا پر ہے کہ یہ اسم ما لم يُسمَّ فاعلہ (نائب فاعل) ہے(۷)، اور یہ بمعنی «الذی» ہے، اور اس کے صلہ سے اس کی طرف لوٹنے والی ضمیر محذوف ہے(۸)، اور «فإنَّ الله» میں سے «إنَّ» کے اسم کی طرف لوٹنے

والی ضمیر «يُضِلُّ» میں پوشیدہ ضمیر ہے۔ ﴿وَمَا لَهُم مِّن نَّصِرِينَ﴾ اس کا معنی پہلے گزر چکا ہے(۹)۔

(۱) دیکھئے الطبری ۲۱۷/۱۴، والوسیط ۶۲/۳، والمحرر الوجیز ۳۹۲/۳۔ (۲) السبعہ ص ۳۷۲، والتیسیر ص ۱۳۷، تفسیر الطبری ۲۱۷/۱۴ - ۲۱۸، والمحرر الوجیز ۳۹۲/۳۔ (۳) فی معانی القرآن ۹۹/۲۔ (۴) معانی القرآن للنحاس ۶۵/۴ - ۶۶، اور اس سے پہلے کا حصہ اسی سے ہے۔ (۵) الحجہ لأبی علی الفارسی ۶۴/۵، والمحرر الوجیز ۳۹۲/۳۔ (۶) وہ یہ ہیں: ابن کثیر، ابو عمرو، نافع اور ابن عامر۔ السبعہ ص ۳۷۲، والتیسیر ص ۱۳۷۔ (۷) دیکھئے الطبری ۲۱۸/۱۴، ومعانی القرآن للفراء ۹۹/۲، وحجۃ القراءات ص ۳۸۹۔ (۸) الحجہ لأبی علی الفارسی ۶۴/۵۔ (۹) دیکھئے ۱۵۶/۵ و ۱۹۸ و ۴۷۵۔

Surah An-Nahl: Verse 38 324 Allah Almighty said: {And they swear by Allah their strongest oaths [that] Allah will not resurrect one who dies. But [it is] a true promise [binding] upon Him, but most of the people do not know.}

His words: {And they swear by Allah their strongest oaths} - this is an expression of wonder at their action, as they swore by Allah and went to extremes in strengthening the oath that Allah would not resurrect those who die (1). The reason for wonder is that they manifest veneration for Allah by swearing by Him, yet they deem Him incapable of resurrecting the dead. Abu al-Aliyah said: A Muslim man had a debt from a polytheist and asked for payment. During the conversation, he said(2): "By Him whom I hope for after death, it is so-and-so." The polytheist then swore by Allah: "Allah will not resurrect those who die." So this verse was revealed. Qatada said: It was mentioned to us that a man said to Ibn Abbas: "O Ibn Abbas, some people claim that Ali will be resurrected after death before the Hour, and they interpret this verse [to mean that]." Ibn Abbas said: "Those have lied! This verse is general for all people. If Ali were to be resurrected before the Day of Resurrection, we would not have married his wives, nor divided his inheritance" (3).

{Nay} - this is a refutation of them, meaning: Nay, He will certainly resurrect them (4). {A true promise [binding] upon Him} - an emphatic infinitive; because His words "He will resurrect them" (5) indicate a promise, meaning: He promised resurrection with a true promise (6). {But most of the people do not know} that they will be resurrected. And in Al-Bukhari (7), narrated from Abu Huraira, from the Prophet ﷺ : "Allah Almighty said: The son of Adam disbelieved Me and he had no right to do so, and he insulted Me and he had no right to do so. As for his disbelieving Me, it is his saying: 'He will not recreate me as He began me.' And as for his insulting Me, it is his saying: 'Allah has taken a son.' And I..."

(1) Al-Waseet 3/62. (2) In (Zh): And he said. (3) Al-Tabari (14/219-221) recorded the reports of Abu al-Aliyah and Qatada; see Zad al-Masir 4/446-447, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/393. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 3/393, and Al-Kashshaf 2/409. (5) Meaning the implied statement, as mentioned before. (6) See Al-Muharrar al-Wajiz 3/393, Al-Kashshaf 2/409, and Al-Waseet 3/62-63. (7) Number (4974), and it is with Ahmad (8220).

सूरा अन-नहल: आयत 38 324 अल्लाह तआला का फरमान है: {और उन्होंने अल्लाह की कड़ी-कड़ी कसमें खाकर कहा कि जो मर जाता है अल्लाह उसे दोबारा जीवित नहीं करेगा। क्यों नहीं? यह उस पर एक अटल वादा है, परन्तु अधिकतर लोग नहीं जानते।}

अल्लाह तआला के शब्द: {और उन्होंने अल्लाह की कड़ी-कड़ी कसमें खाकर कहा} - यह उनके कृत्य पर आश्चर्य व्यक्त करना है, क्योंकि उन्होंने अल्लाह की कसम खाई और इस कसम को पुख्ता करने में अति कर दी कि अल्लाह मरने वालों को दोबारा जीवित नहीं करेगा (1)। आश्चर्य का कारण यह है कि वे अल्लाह की कसम खाकर उसका सम्मान तो प्रकट करते हैं, लेकिन फिर उसे मुर्दों को जीवित करने में असमर्थ ठहराते हैं। अबू अल-आलिया ने कहा: एक मुसलमान व्यक्ति का एक मुशरिक (बहुदेववादी) पर कर्ज था, उसने उससे माँगा। बातचीत के दौरान उसने(2) कहा: "उसकी कसम जिसकी मैं मृत्यु के बाद उम्मीद करता हूँ, यह ऐसा और ऐसा है।" तो मुशरिक ने अल्लाह की कसम खाई: "अल्लाह मरने वालों को दोबारा जीवित नहीं करेगा।" तब यह आयत उतरी। कतादा ने कहा: हमें बताया गया कि एक व्यक्ति ने इब्न अब्बास से कहा: "हे इब्न अब्बास, कुछ लोग दावा करते हैं कि अली को मृत्यु के बाद कयामत से पहले जीवित किया जाएगा, और वे इस आयत की यही व्याख्या करते हैं।" इब्न अब्बास ने कहा: "उन लोगों ने झूठ बोला! यह आयत सभी लोगों के लिए सामान्य है। अगर अली कयामत से पहले दोबारा जीवित होने वाले होते, तो न हम उनकी पत्नियों से विवाह करते और न ही उनकी विरासत बांटते" (3)।

{क्यों नहीं?} - यह उन्हें जवाब है, यानी: क्यों नहीं, वह उन्हें जरूर जीवित करेगा (4)। {उस पर एक अटल वादा है} - यह एक ताकीदी मस्तर (emphatic infinitive) है; क्योंकि उसका कहना "वह उन्हें जीवित करेगा" (5) एक वादे की ओर संकेत करता है, यानी: उसने दोबारा जीवित करने का सच्चा वादा किया है (6)। {परन्तु अधिकतर लोग नहीं जानते} कि उन्हें दोबारा जीवित किया जाएगा। और बुखारी में (7) अबू हुरैरा से रिवायत है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "अल्लाह तआला ने फरमाया: आदम के बेटे ने मुझे झुठलाया जबकि उसे इसका अधिकार नहीं था, और उसने मुझे गाली दी जबकि उसे इसका अधिकार नहीं था। जहाँ तक उसका मुझे झुठलाना है, तो वह उसका यह कहना है: 'वह मुझे दोबारा वैसा नहीं बना पाएगा जैसा उसने पहली बार बनाया था।' और जहाँ तक उसका मुझे गाली देना है, तो वह उसका यह कहना है: 'अल्लाह ने बेटा बनाया है।' और मैं..."

(1) अल-वसीत 3/62. (2) (ज़ह) में: और कहा। (3) अल-तबरी 14/219-221 ने अबू अल-आलिया और कतादा के हवाले से ज़िक्र किया है, और देखें ज़ाद अल-मसीर 4/446-447, और अल-मुहर्रर

अल-वजीज़ 3/393। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/393, और अल-कश्शाफ 2/409। (5) यानी मुकद्दर (अन्तर्निहित) बात, जैसा कि पहले बताया गया है। (6) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/393, अल-कश्शाफ 2/409, और अल-वसीत 3/62-63। (7) नंबर (4974), और यह अहमद (8220) के पास भी है।

سورہ النحل: آیت ۳۸ ۳۲۴ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَنِهِمْ لَا يَبْعَثُ اللَّهُ مَن يَمُوتُ بَلَىٰ وَعْدًا عَلَيْهِ حَقًّا وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ ﴾ [اور انہوں نے اللہ کی پکی پکی قسمیں کھائیں کہ جو مر جائے گا اللہ اسے دوبارہ زندہ نہ کرے گا۔ کیوں نہیں؟ یہ اس پر ایک سچا وعدہ ہے، لیکن اکثر لوگ نہیں جانتے۔]

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَنِهِمْ﴾ - یہ ان کے فعل پر تعجب کا اظہار ہے، کیونکہ انہوں نے اللہ کی قسم کھائی، اور اس بات پر کڑی قسم کھانے میں مبالغہ کیا کہ اللہ مرنے والوں کو دوبارہ زندہ نہیں کرے گا (۱)۔ تعجب کی وجہ یہ ہے کہ وہ اللہ کی قسم کھا کر اس کی تعظیم تو ظاہر کرتے ہیں لیکن پھر اسے مردوں کو زندہ کرنے سے عاجز قرار دیتے ہیں۔ ابوالعالیہ نے کہا: ایک مسلمان کا کسی مشرک پر قرض تھا، اس نے تقاضا کیا، تو اپنی بات کے دوران اس نے(۲) کہا: "اس ذات کی قسم جس سے میں موت کے بعد امید رکھتا ہوں، بات یوں اور یوں ہے۔" تو مشرک نے اللہ کی قسم کھائی: "اللہ مرنے والوں کو دوبارہ زندہ نہیں کرے گا۔" پس یہ آیت نازل ہوئی۔ قتادہ نے کہا: ہمیں ذکر کیا گیا کہ ایک شخص نے ابن عباس سے کہا: "اے ابن عباس، کچھ لوگ یہ دعویٰ کرتے ہیں کہ علی کو موت کے بعد قیامت سے پہلے دوبارہ زندہ کیا جائے گا، اور وہ اس آیت سے یہی مراد لیتے ہیں۔" ابن عباس نے کہا: "انہوں نے جھوٹ بولا! یہ آیت تمام لوگوں کے لیے عام ہے، اگر علی قیامت سے پہلے زندہ ہونے والے ہوتے تو نہ ہم ان کی بیویوں سے نکاح کرتے اور نہ ہی ان کی میراث تقسیم کرتے" (۳)۔

﴿بَلَىٰ﴾ - یہ ان پر رد ہے، یعنی: کیوں نہیں، وہ انہیں ضرور زندہ کرے گا (۴)۔ ﴿وَعْدًا عَلَيْهِ حَقًّا﴾ - یہ مصدر مؤکد ہے؛ کیونکہ اس کا قول "انہیں زندہ کرے گا" (۵) ایک وعدے پر دلالت کرتا ہے، یعنی: اس نے دوبارہ زندہ کرنے کا سچا وعدہ کیا ہے (۶)۔ ﴿وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾ - کہ انہیں

دوبارہ زندہ کیا جائے گا۔ اور بخاری میں (۷) حضرت ابوہریرہ سے روایت ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ابنِ آدم نے مجھے جھٹلایا حالانکہ اسے یہ حق نہ تھا، اور اس نے مجھے گالی دی حالانکہ اسے یہ حق نہ تھا، رہا اس کا مجھے جھٹلانا، تو وہ اس کا یہ کہنا ہے: 'وہ مجھے دوبارہ ویسا نہیں لوٹائے گا جیسا کہ اس نے پہلی بار پیدا کیا تھا'۔ اور رہا اس کا مجھے گالی دینا، تو وہ اس کا یہ کہنا ہے: 'اللہ نے بیٹا بنایا ہے'۔ اور میں..."

(۱) الوسیط ۳/۶۲۔ (۲) نسخہ (ظ) میں: "وقال" (اور کہا) ہے۔ (۳) طبری نے ۲۱۹/۱۴ - ۲۲۱ پر ابوالعالیہ اور قتادہ کے آثار نقل کیے ہیں، اور دیکھیے زاد المسیر ۴/۴۴۶ - ۴۴۷، اور المحرر الوجیز ۳/۳۹۳۔ (۴) المحرر الوجیز ۳/۳۹۳، اور الکشاف ۲/۴۰۹۔ (۵) یعنی وہ بات جو عبارت میں مخفی (مقدر) ہے، جیسا کہ پہلے ذکر ہوا۔ (۶) دیکھیے المحرر الوجیز ۳/۳۹۳، الکشاف ۲/۴۰۹، اور الوسیط ۳/۶۲ - ۶۳۔ (۷) نمبر (۴۹۷۴)، اور یہ احمد (۸۲۲۰) کے پاس بھی ہے۔

Surah An-Nahl: Verses 38 - 40 [Page] 325

"The One, the Eternal Refuge, He neither begets nor is born, nor is there to Him any equivalent." This has been mentioned previously and will follow(1).

His Almighty saying: {That He may make clear to them that wherein they differ and that those who have disbelieved may know that they were liars (39)}

His Almighty saying: {That He may make clear to them} meaning: to show them. {that wherein they differ} meaning: regarding the matter of resurrection. {and that those who have disbelieved may know} regarding the resurrection and swore upon it(2) {that they were liars}. And it was said: The meaning is, 'And We certainly sent into every nation a messenger; to make clear to them that wherein they differ.' The matters in which the polytheists and Muslims differed are several: among them is resurrection, among them is the worship of idols(3), and among them is the acknowledgement of a people that Muhammad is truth, but imitation [of forefathers] prevented them from following him, like Abu Talib.

His Almighty saying: {Indeed, Our word to a thing when We intend it is but that We say to it, "Be," and it is. (40)}

He informed them of the ease of creation for Him, meaning: if We intend to resurrect those who die, there is no fatigue for Us nor toil in giving them life, nor in anything else that We create; because We only say to it: "Be," and it is(4). The reading of Ibn 'Amir and Al-Kisa'i is: "fa-yakūna" (in the accusative case) as a conjunction to "an naqūla" (that We say). Az-Zajjaj said: It is permissible to be in the accusative as a response to "kun" (be)(5). The rest read it with the nominative case (fa-yakūnu) on the meaning of "so it becomes"(6). Discussion on this has already passed extensively in "Al-Baqarah"(7). Ibn al-Anbari said: The term "thing" (shay') was applied to what is known to Allah before creation; because it is in the position of what exists and is witnessed(8).

(1) Preceded in 2/333, and will appear in the interpretation of verse (93) of Maryam, and verse (57) of Al-Ahzab. (2) See Al-Tabari 14/221. (3) See Ma'ani al-Qur'an by Az-Zajjaj 3/198-199. (4) Tafsir al-Tabari 14/222, and Ma'ani al-Qur'an by Az-Zajjaj 3/198. (5) Ma'ani al-Qur'an wa I'rabuhu 3/198, and Al-Nahhas rejected this statement of Az-Zajjaj in I'rab al-Qur'an 2/396; because it is a statement in which a response is not permissible. (6) Al-Sab'ah p. 373, and Al-Taysir p. 137. (7) 2/338. (8) Zad al-Masir 4/447, and he did not attribute it to Ibn al-Anbari.

सूरह अन-नहल: आयतें 38 - 40 [पृष्ठ] 325

"वह एक है, बेनियाज़ (सबका सहारा) है, न उसकी कोई संतान है और न वह किसी की संतान है, और न कोई उसके बराबर है।" यह पहले आ चुका है, और आगे भी आएगा(1)।

अल्लाह तआला का फरमान: {ताकि वह उनके लिए स्पष्ट कर दे जिसमें वे मतभेद करते थे और ताकि वे लोग जिन्होंने कुफ़्र किया, जान लें कि वे झूठे थे (39)}

अल्लाह तआला का फरमान: {ताकि वह उनके लिए स्पष्ट कर दे} यानी: उन्हें दिखा दे। {जिसमें वे मतभेद करते थे} यानी: पुनरुत्थान (क़यामत) के मामले में। {और ताकि वे लोग जिन्होंने कुफ़्र किया, जान लें} पुनरुत्थान के बारे में और उन्होंने उस पर कसम खाई थी(2) {कि वे झूठे थे}। और कहा गया है: अर्थ यह है कि 'और हमने निश्चित रूप से हर उम्मत में एक रसूल भेजा; ताकि वह उनके लिए स्पष्ट कर दे जिसमें वे मतभेद करते थे।' जिन बातों में मुशरिकों और मुसलमानों के बीच मतभेद था, वे कई हैं: उनमें से पुनरुत्थान है, उनमें से मूर्तियों की पूजा है(3), और उनमें से कुछ लोगों का यह स्वीकार करना है कि मुहम्मद सत्य हैं लेकिन पूर्वजों के अनुसरण ने उन्हें उनके पीछे चलने से रोक दिया, जैसे अबू तालिब।

अल्लाह तआला का फरमान: {जब हम किसी चीज़ का इरादा करते हैं, तो हमारा कहना उसके लिए बस यही होता है कि हम उससे कहते हैं, "हो जा," तो वह हो जाती है। (40)}

उन्होंने उन्हें अपने लिए रचना की सुगमता के बारे में सूचित किया, यानी: यदि हम उन लोगों को फिर से जीवित करना चाहते हैं जो मर जाते हैं, तो उन्हें जीवित करने में हमारे लिए न तो कोई थकान है और न ही कोई कठिनाई, और न ही किसी अन्य चीज़ में जिसे हम पैदा करते हैं; क्योंकि हम उससे केवल यही कहते हैं: "हो जा," तो वह हो जाता है(4)। इब्न आमिर और अल-किसाई का पाठ है: "फ-यकुना" (नसब/कर्म कारक में) "अन नक़ुला" पर अतफ़ के रूप में। अज़्-ज़ज्जाज ने कहा: "कुन" (हो जा) के जवाब के रूप में नसब होना जायज़ है(5)। बाकी सब इसे रफ़ (कर्ता कारक - फ-यकुनु) के साथ इस अर्थ में पढ़ते हैं कि "फिर वह हो जाता है"(6)। इसके बारे में चर्चा "अल-बकराह" में विस्तार से हो चुकी है(7)। इब्न अल-अंबारी ने कहा: "चीज़" (शाय) शब्द का प्रयोग अल्लाह के पास सृष्टि से पहले ज्ञात चीज़ के लिए किया गया है; क्योंकि यह उस स्थिति में है जो मौजूद है और देखी गई है(8)।

(1) पहले 2/333 में, और मरियम की आयत (93) और अल-अहज़ाब की आयत (57) की व्याख्या में आएगा। (2) देखें अत्-तबरी 14/221। (3) देखें अज़्-ज़ज्जाज की मा'नी अल-कुरान 3/198-199।

(4) तफसीर अत्-तबरी 14/222, और अज़-ज़ज्जाज की मा'नी अल-कुरान 3/198। (5) मा'नी अल-कुरान व इ'राबुहु 3/198, और अन-नहहास ने इ'राब अल-कुरान 2/396 में अज़-ज़ज्जाज के इस कथन का खंडन किया है; क्योंकि यह एक सूचना है जिसमें जवाब जायज़ नहीं है। (6) अल-सबआ पृष्ठ 373, और अत-तयसीर पृष्ठ 137। (7) 2/338। (8) ज़ाद अल-मसीर 4/447, और उन्होंने इसे इब्न अल-अंबारी को श्रेय नहीं दिया।

سورة النحل: آیات ۳۸ - ۴۰ [صفحہ] ۳۲۵

"وہ ایک ہے، بے نیاز ہے، نہ اس کی کوئی اولاد ہے اور نہ وہ کسی کی اولاد ہے، اور نہ ہی کوئی اس کے برابر ہے۔" یہ پہلے گزر چکا ہے، اور آئے گا(۱)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿لِيُبَيِّنَ لَهُمُ الَّذِي يَخْتَلِفُونَ فِيهِ وَلِيَعْلَمَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّهُمْ كَانُوا كَذِبِينَ (٣٩)﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿لِيُبَيِّنَ لَهُمْ﴾ یعنی: تاکہ ان پر ظاہر کر دے۔ ﴿الَّذِي يَخْتَلِفُونَ فِيهِ﴾ یعنی: بعث (دوبارہ زندہ کیے جانے) کے معاملے میں۔ ﴿وَلِيَعْلَمَ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ بعث کے بارے میں اور انہوں نے اس پر قسم کھائی تھی(۲) ﴿أَنَّهُمْ كَانُوا كَذِبِينَ﴾۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ 'اور ہم نے ہر امت میں ایک رسول بھیجا؛ تاکہ ان کے لیے وہ چیز واضح کر دے جس میں وہ اختلاف کرتے تھے۔' وہ امور جن میں مشرکین اور مسلمانوں کا اختلاف تھا کئی ہیں: ان میں سے بعث ہے، بتوں کی پرستش ہے(۳)، اور ان میں سے بعض لوگوں کا یہ اقرار کرنا ہے کہ محمد برحق ہیں لیکن تقلید (باپ دادا کی پیروی) نے انہیں اتباع سے روک دیا، جیسے ابو طالب۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا أَرَدْنَهُ أَن تَقُولَ لَهُ كُن فَيَكُونُ (٤٠)﴾

انہیں اپنے لیے تخلیق کی آسانی کے بارے میں بتایا، یعنی: اگر ہم مرنے والوں کو دوبارہ زندہ کرنا چاہیں، تو ہمیں ان کے زندہ کرنے میں کوئی تھکن نہیں ہوتی اور نہ ہی کسی اور چیز میں جسے ہم پیدا کرتے ہیں؛ کیونکہ ہم اس سے صرف اتنا کہتے ہیں: "ہو جا،" تو وہ ہو جاتا ہے(۴)۔ ابن عامر اور الکسائی کی قرآت "فیکونَ" (نصب کے ساتھ) ہے جو "أن نقول" پر عطف ہے۔ زجاج نے کہا: یہ "کن" کے جواب کے طور پر منصوب ہونا جائز ہے(۵)۔ باقی حضرات رفع (فیکونُ) کے ساتھ پڑھتے ہیں اس معنی میں کہ "پھر وہ ہو جاتا ہے"(۶)۔ اس کے بارے میں کلام "البقرہ" میں مکمل

طور پر گزر چکا ہے(۷)۔ ابن الانباری نے کہا: لفظ "شیء" (چیز) کا اطلاق تخلیق سے پہلے اللہ کے علم میں موجود چیز پر کیا گیا ہے؛ کیونکہ یہ اس چیز کے درجے میں ہے جو موجود ہو اور دیکھی گئی ہو(۸)۔

(۱) سابقہ ۲/۳۳۳، اور مریم کی آیت (۹۳) اور الاحزاب کی آیت (۵۷) کی تفسیر میں آئے گا۔ (۲) دیکھیے الطبری ۱۴/۲۲۱۔ (۳) دیکھیے معانی القرآن للزجاج ۳/۱۹۸ - ۱۹۹۔ (۴) تفسیر الطبری ۱۴/۲۲۲، اور معانی القرآن للزجاج ۳/۱۹۸۔ (۵) معانی القرآن وإعرابہ ۳/۱۹۸، اور نحاس نے إعراب القرآن ۲/۳۹۶ میں زجاج کے اس قول کا انکار کیا ہے؛ کیونکہ یہ خبر ہے جس میں جواب جائز نہیں۔ (۶) السبعۃ ص ۳۷۳، اور التیسیر ص ۱۳۷۔ (۷) ۲/۳۳۸۔ (۸) زاد المسیر ۴/۴۴۷، اور انہوں نے اسے ابن الانباری کی طرف منسوب نہیں کیا۔

Surah An-Nahl: Verses 40 - 41 326

And in the verse is proof that the Qur'an is uncreated; because if His word "Be" were created, it would require a second word, and the second a third, in an infinite regress, which is impossible (1).

And in it is proof that Allah, glory be to Him, Wills all occurrences, their good and evil, their benefit and harm. The proof of this is that whoever sees in his dominion what he dislikes and does not want, it is for one of two reasons: either because he is ignorant and does not know, or because he is overcome and cannot cope. This is not permissible in describing Him, glory be to Him. Proof has been established that He is the Creator of the acquisition of servants (2), and it is impossible for Him to be a doer of something while not willing it; because most of our actions happen contrary to our intent and will. So if the Truth (Allah), glory be to Him, were not willing them, those actions would happen without intent, and this is the view of the naturalists (3), and the monotheists have unanimously agreed on its contrary and corruption.

Allah Almighty's saying: {And those who emigrated for [the sake of] Allah after they had been wronged - We will surely settle them in this world in a good place, but the reward of the Hereafter is greater, if only they could know} (Verse 41).

Allah Almighty's saying: {And those who emigrated for [the sake of] Allah after they had been wronged}. The meaning of Hijrah (emigration) has already been mentioned in [Surah] An-Nisa' (4), which is leaving homelands, family, and relatives for the sake of Allah or for the religion of Allah, and leaving sins. It is said: "in" (fi) is in the sense of "for" (lam), meaning: for Allah. {after they had been wronged} meaning: they were tortured for Allah's sake (5). It was revealed concerning Suhayb, Bilal, Khabbab, and Ammar; the people of Mecca tortured them until they said to them what they wanted, so when they let them go, they emigrated to Medina, according to Al-Kalbi (6). It is said: it was revealed concerning Abu Jandal ibn Suhayl. Qatadah said: The intended ones are the companions of Muhammad ﷺ, whom the polytheists in Mecca wronged.

(1) Tafsir al-Razi 32/20. (2) See Tafsir al-Razi 149/26 and 246 - 247. (3) In the manuscripts: "natures", and what is established is from (m). (4) 7/65. (5) Tafsir al-Baghawi 69/3. (6) Al-Nukat wa al-Uyun 189/3.

सूरा अन-नहल: आयत 40 - 41 326

और आयत में इस बात का प्रमाण है कि कुरान सृजित (मखलूक) नहीं है; क्योंकि यदि उसका वचन "हो जा" (कुन) सृजित होता, तो उसे दूसरे वचन की आवश्यकता होती, और दूसरे को तीसरे की, और यह सिलसिला अनंत होता, जो कि असंभव है (1)।

और इसमें इस बात का प्रमाण है कि अल्लाह सुब्हानहू व ता'आला सभी घटनाओं, उनके भले और बुरे, उनके लाभ और हानि का इच्छा करने वाला (मुरीद) है। इसका प्रमाण यह है कि जो कोई अपने अधिकार क्षेत्र में ऐसी चीज़ देखता है जिसे वह नापसंद करता है और नहीं चाहता, तो वह दो में से एक कारण से होता है: या तो इसलिए कि वह अज्ञानी है और नहीं जानता, या इसलिए कि वह पराजित है और सहन नहीं कर सकता। और सुब्हानहू की शान में यह जायज़ नहीं है। और यह प्रमाण स्थापित हो चुका है कि वह बंदों के कार्यों (कसब) का स्रष्टा है (2), और यह असंभव है कि वह किसी चीज़ का कर्ता हो जबकि वह उसकी इच्छा न रखता हो; क्योंकि हमारे अधिकांश कार्य हमारे इरादे और इच्छा के विपरीत होते हैं। यदि अल्लाह सुब्हानहू उनकी इच्छा न रखता, तो वे कार्य बिना किसी उद्देश्य के होते, और यह प्रकृतिवादियों (तबीय्यीन) का कहना है (3), और एकेश्वरवादियों (मुवाहिदीन) ने इसके विपरीत और इसके भ्रष्ट होने पर सर्वसम्मति व्यक्त की है।

अल्लाह तआला का फरमान: {और जिन्होंने अल्लाह के लिए हिजरत की इसके बाद कि उन पर ज़ुल्म किया गया, हम उन्हें दुनिया में ज़रूर अच्छी जगह ठिकाना देंगे, और आख़िरत का अज्र (बदला) तो बहुत बड़ा है, काश कि वे जानते} (आयत 41)।

अल्लाह तआला का फरमान: {और जिन्होंने अल्लाह के लिए हिजरत की इसके बाद कि उन पर ज़ुल्म किया गया}। हिजरत का अर्थ 'अन-निसा' में पहले ही बताया जा चुका है (4), और वह है अल्लाह के लिए या अल्लाह के दीन के लिए वतन, परिवार और रिश्तेदारों को छोड़ना, और बुराइयों को छोड़ना। कहा गया है: "फ़ी" (में) का अर्थ "लाम" (के लिए) के अर्थ में है, यानी: अल्लाह के लिए। {इसके बाद कि उन पर ज़ुल्म किया गया} यानी: उन्हें अल्लाह के मार्ग में प्रताड़ित किया गया (5)। यह सुहैब, बिलाल, खब्बाब और अम्मार के बारे में अवतरित हुई; मक्का वालों ने उन्हें तब तक प्रताड़ित किया जब तक कि उन्होंने उनसे वह नहीं कह दिया जो वे चाहते थे, फिर जब उन्होंने उन्हें छोड़ दिया, तो उन्होंने मदीना की ओर हिजरत की, यह अल-कलबी ने कहा है (6)। कहा गया है: यह अबू जंदल बिन

सुहैल के बारे में अवतरित हुई। क़तादह ने कहा: इससे मुराद मुहम्मद ﷺ के साथी हैं, जिन पर मक्का के मुशरिकों (बहुदेववादियों) ने ज़ुल्म किया।

(1) तफसीर अल-राज़ी 32/20। (2) देखें तफसीर अल-राज़ी 149/26 और 246 - 247। (3) हस्तलिखित प्रतियों में: "प्रकृति", और जो प्रमाणित है वह (म) से है। (4) 7/65। (5) तफसीर अल-बगवी 69/3। (6) अल-नुकत वल-उयून 189/3।

سورة النحل: آیات 40 - 41 326

اور آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ قرآن مخلوق نہیں ہے؛ کیونکہ اگر اس کا قول "کُن" (ہو جا) مخلوق ہوتا، تو اسے دوسرے قول کی ضرورت ہوتی، اور دوسرے کو تیسرے کی، اور یہ تسلسل (بے انتہا سلسلہ) ہوتا جو کہ محال (ناممکن) ہے (1)۔

اور اس میں اس بات کی دلیل ہے کہ اللہ سبحانہ تمام حوادث، ان کے خیر و شر، نفع و نقصان کا ارادہ رکھنے والا (مرید) ہے۔ اس کی دلیل یہ ہے کہ جو شخص اپنی سلطنت میں ایسی چیز دیکھتا ہے جسے وہ ناپسند کرتا ہے اور نہیں چاہتا، تو وہ دو میں سے ایک وجہ سے ہوتا ہے: یا تو اس لیے کہ وہ جاہل ہے اور نہیں جانتا، یا اس لیے کہ وہ مغلوب ہے اور طاقت نہیں رکھتا۔ اور اللہ سبحانہ کی شان میں یہ جائز نہیں ہے۔ اور یہ دلیل قائم ہو چکی ہے کہ وہ بندوں کے اعمال (کسب) کا خالق ہے (2)، اور یہ ناممکن ہے کہ وہ کسی چیز کا فاعل ہو حالانکہ وہ اس کا ارادہ نہ رکھتا ہو؛ کیونکہ ہمارے اکثر افعال ہمارے مقصد اور ارادے کے خلاف حاصل ہوتے ہیں۔ اگر حق سبحانہ ان کا ارادہ نہ رکھتا ہوتا، تو وہ افعال بغیر کسی مقصد کے حاصل ہوتے، اور یہ دہریوں (طبیعیین) کا قول ہے (3)، اور موحدین نے اس کے خلاف اور اس کے فساد پر اجماع کیا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَالَّذِينَ هَاجَرُوا فِي اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا ظُلِمُوا لَنُبَوِّئَنَّهُمْ فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَلَأَجْرُ الْآخِرَةِ أَكْبَرُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ ٤١﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالَّذِينَ هَاجَرُوا فِي اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا ظُلِمُوا﴾۔ "النساء" میں ہجرت کا معنی گزر چکا ہے (4)، اور وہ اللہ کی خاطر یا اللہ کے دین کی خاطر وطن، اہل وعیال اور رشتہ داروں کو چھوڑنا، اور برائیوں کو ترک کرنا ہے۔ کہا گیا ہے: "فی" بمعنی "لام" ہے، یعنی: اللہ کے لیے۔ ﴿مِن

بَعْدِ مَا ظُلِمُوا﴾ یعنی: انہیں اللہ کی راہ میں اذیت دی گئی (5)۔ یہ صہیب، بلال، خباب اور عمار کے بارے میں نازل ہوئی، مکہ والوں نے انہیں اذیت دی یہاں تک کہ انہوں نے ان سے وہ کہہ دیا جو وہ چاہتے تھے، پھر جب انہوں نے انہیں چھوڑ دیا تو انہوں نے مدینہ کی طرف ہجرت کی، یہ کلبی کا قول ہے (6)۔ کہا گیا ہے: یہ ابو جندل بن سہیل کے بارے میں نازل ہوئی۔ قتادہ نے کہا: اس سے مراد محمد ﷺ کے صحابہ ہیں، مکہ کے مشرکین نے ان پر ظلم کیا۔

(1) تفسير الرازي ٣٢/٢٠۔ (2) دیکھیے تفسیر الرازی ١٤٩/٢٦ اور ٢٤٦ - ٢٤٧۔ (3) قلمی نسخوں میں: "الطبائع" ہے، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (4) ٦٥/٧۔ (5) تفسير البغوي ٦٩/٣۔ (6) النكت والعيون ١٨٩/٣۔

And they expelled them until a group of them joined Abyssinia, then God Almighty settled them in the abode of migration, and made helpers for them among the believers (1). The verse applies to everyone. {We will surely settle them in this world in a good way} There are six opinions regarding the "good": First: Settling in Medina; this was said by Ibn Abbas, Al-Hasan, Al-Sha'bi, and Qatadah. Second: Good provision; this was said by Mujahid. Third: Victory over their enemies; this was said by Al-Dahhak. Fourth: That it is a truthful tongue (a good reputation); as related by Ibn Jurayj (2). Fifth: What they conquered of lands, and the governorships they gained therein. Sixth: What remains for them in this world of praise, and the honor that becomes their children's (3). All of that was gathered for them by the grace of God, and praise be to God. {And the reward of the Hereafter is greater} i.e., the reward of the Abode of the Hereafter is greater, i.e., greater than anyone can know before seeing it, {And when you look there [in Paradise], you will see delight and a great kingdom} [Al-Insan: 20]. {If they only knew} i.e., if these wrongdoers knew that. And it was said: It refers to the believers. i.e., if they saw the reward of the Hereafter and witnessed it, they would know it is greater than the goodness of this world (4). It was narrated that Umar ibn Al-Khattab (may Allah be pleased with him), when he would give the Muhajireen (emigrants) their allowance, would say: "This is what Allah promised you in this world, and what He has stored for you in the Hereafter is more," then he would recite this verse to them (5).

(1) Zad al-Masir 4/448, and Al-Tabari reported the two sayings 14/223 and 225. And Abu Jandal ibn Suhayl: His name is Abdullah, he was among the early converts to Islam, and among those tortured because of his Islam, he was martyred at Yamamah at the age of thirty-eight. Al-Isabah 4/64-65. (2) Thus in the copies, and in Al-Nukat wal-Uyun 3/188, and the speech from it: Ibn Jarir, and he attributed it in Zad al-Masir 4/448 to Mujahid, and it is in his Tafsir 1/347. (3) Al-Nukat wal-Uyun 3/188-189. (4) See Tafsir al-Razi 20/34. (5) Al-Nukat wal-Uyun 3/189, and Al-Tabari reported it 14/224-225.

और उन्होंने उन्हें निकाला यहाँ तक कि उनमें से एक समूह हबशा (एबिसिनिया) चला गया, फिर अल्लाह तआला ने उन्हें हिजरत के घर (मदीना) में बसाया, और उनके लिए ईमान वालों में से मददगार बनाए (1)। और यह आयत सभी के लिए है। {हम उन्हें इस दुनिया में अच्छी जगह बसाएंगे} "अच्छाई" के बारे में छह राय हैं: पहला: मदीना में बसना; यह इब्न अब्बास, अल-हसन, अल-शाबी और कतादा ने कहा है। दूसरा: अच्छा रिज़्क (आजीविका); यह मुजाहिद ने कहा है। तीसरा: अपने दुश्मनों पर जीत; यह अल-दह्हाक ने कहा है। चौथा: कि यह सच्चाई की ज़ुबान (अच्छी प्रसिद्धि) है; जैसा कि इब्न जुराइज ने उल्लेख किया है (2)। पांचवां: देशों की वे जीतें जो उन्होंने हासिल कीं, और उनमें उन्हें जो शासन मिले। छठा: इस दुनिया में उनकी जो प्रशंसा शेष रही, और उनके बच्चों को मिलने वाला सम्मान (3)। यह सब अल्लाह के फ़ज़ल (कृपा) से उनके लिए इकट्ठा हुआ, और अल्लाह का शुक्र है। {और आख़िरत का बदला तो और भी बड़ा है} यानी: आख़िरत के घर का बदला बड़ा है, यानी इतना बड़ा कि कोई उसे देखने से पहले नहीं जान सकता, {और जब तुम वहाँ देखोगे, तो तुम्हें बड़ी नेमतें और एक महान साम्राज्य दिखाई देगा} [अल-इंसान: 20]। {अगर वे जानते होते} यानी: अगर ये ज़ालिम यह जानते होते। और कहा गया है: यह ईमान वालों की ओर संकेत है। यानी: अगर वे आख़िरत के सवाब (पुण्य) को देखते और उसे प्रत्यक्ष देखते, तो वे जान जाते कि यह दुनिया की भलाई से कहीं बढ़कर है (4)। रिवायत है कि उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) जब मुहाजिरीन को उनका भत्ता देते थे, तो कहते थे: "यह वह है जिसका अल्लाह ने तुमसे दुनिया में वादा किया था, और जो उसने तुम्हारे लिए आख़िरत में बचा कर रखा है वह इससे कहीं अधिक है," फिर वह उन्हें यह आयत पढ़कर सुनाते थे (5)।

(1) ज़ाद अल-मसीर 4/448, और अल-तबरी ने दो कथनों को 14/223 और 225 में निकाला है। और अबू जंदल बिन सुहैल: उनका नाम अब्दुल्ला था, वे इस्लाम लाने वाले अग्रदूतों में से थे, और उन लोगों में से थे जिन्हें उनके इस्लाम के कारण प्रताड़ित किया गया था, वे अड़तीस वर्ष की आयु में यमामा में शहीद हुए। अल-इसाबा 4/64-65। (2) प्रतियों में इसी प्रकार है, और अल-नुकत वल-उयून 3/188 में, और उनसे बात: इब्न जरीर, और उन्होंने इसे ज़ाद अल-मसीर 4/448 में मुजाहिद की ओर संबद्ध किया, और यह उनके तफ़सीर 1/347 में है। (3) अल-नुकत वल-उयून 3/188-189। (4) देखें तफ़सीर अल-राज़ी 20/34। (5) अल-नुकत वल-उयून 3/189, और अल-तबरी ने इसे 14/224-225 में निकाला है।

اور انہوں نے انہیں نکالا یہاں تک کہ ان میں سے ایک گروہ حبشہ چلا گیا، پھر اللہ تعالیٰ نے انہیں ہجرت کے گھر میں جگہ دی، اور ان کے لیے مومنوں میں سے مددگار بنائے (1)۔ اور یہ آیت سب کے لیے عام ہے۔ {ہم انہیں دنیا میں ضرور اچھا ٹھکانہ دیں گے} "حسنہ" (اچھائی) کے بارے میں چھ اقوال ہیں: پہلا: مدینہ میں نزول (بسنا)؛ یہ ابن عباس، حسن، شعبی اور قتادہ نے کہا ہے۔ دوسرا: رزقِ حسن؛ یہ مجاہد نے کہا ہے۔ تیسرا: دشمنوں پر فتح؛ یہ ضحاک نے کہا ہے۔ چوتھا: کہ یہ لسانِ صدق (سچی شہرت) ہے؛ اسے ابن جریج نے بیان کیا ہے (2)۔ پانچواں: ملکوں کی وہ فتوحات جو انہوں نے حاصل کیں، اور وہاں انہیں جو اختیارات ملے۔ چھٹا: دنیا میں ان کی جو تعریف باقی رہی، اور ان کی اولاد کو جو شرف حاصل ہوا (3)۔ یہ سب اللہ کے فضل سے ان کے لیے جمع ہوا، والحمد للہ۔ {اور آخرت کا اجر تو بہت ہی بڑا ہے} یعنی: آخرت کے گھر کا اجر بڑا ہے، یعنی اتنا بڑا کہ کوئی اسے دیکھنے سے پہلے نہیں جان سکتا، {اور جب تم وہاں دیکھو گے تو تم بڑی نعمتیں اور بڑی سلطنت دیکھو گے} [الانسان: 20]۔ {کاش کہ وہ جانتے ہوتے} یعنی: کاش یہ ظالم لوگ یہ جانتے ہوتے۔ اور کہا گیا ہے: یہ مومنوں کی طرف راجع ہے۔ یعنی: اگر وہ آخرت کے ثواب کو دیکھ لیتے اور اس کا مشاہدہ کر لیتے تو جان لیتے کہ یہ دنیا کی بھلائی سے بڑا ہے (4)۔ مروی ہے کہ حضرت عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ جب مہاجرین کو ان کا وظیفہ دیتے تو فرماتے: "یہ وہ ہے جس کا اللہ نے تم سے دنیا میں وعدہ کیا تھا، اور جو اس نے تمہارے لیے آخرت میں بچا رکھا ہے وہ اس سے کہیں زیادہ ہے،" پھر ان کے سامنے یہ آیت تلاوت فرماتے (5)۔

(1) زاد المسیر 4/ 448، اور طبری نے دو اقوال نکالے ہیں 14/ 223 اور 225۔ اور ابو جندل بن سہیل: ان کا نام عبداللہ تھا، وہ سابقون الاولون میں سے تھے، اور ان لوگوں میں سے تھے جنہیں ان

کے اسلام کی وجہ سے اذیت دی گئی، وہ یمامہ میں اڑتیس سال کی عمر میں شہید ہوئے۔ الاصابہ 4/ 64 - 65۔ (2) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور النکت والعیون 3/ 188 میں، اور ان سے کلام: ابن جریر، اور انہوں نے اسے زاد المسیر 4/ 448 میں مجاہد کی طرف منسوب کیا، اور یہ ان کی تفسیر 1/ 347 میں ہے۔ (3) النکت والعیون 3/ 188 - 189۔ (4) دیکھئے تفسیر الرازی 20/ 34۔ (5) النکت والعیون 3/ 189، اور اسے طبری نے نکالا ہے 14/ 224 - 225۔

328 | Surah An-Nahl: Verses 42 - 44

His saying, the Almighty: "Who have been patient and upon their Lord they rely (42)" It is said: "Who" is a substitute for the first "who". And it is said: from the pronoun in "We will surely settle them" (1). And it is said: they are those who were patient in their religion (2). "And upon their Lord they rely" in all their affairs (3). Some scholars of realization said: The best of creation is he who, when an affair befalls him, is patient, and when he is unable to do an affair, relies [upon God]; Allah Almighty said: "Who have been patient and upon their Lord they rely."

His saying, the Almighty: "And We sent not before you except men to whom We revealed [Our message], so ask the people of the message if you do not know. (43) With clear proofs and written ordinances. And We revealed to you the message that you may make clear to the people what was sent down to them and that they might give thought. (44)"

His saying, the Almighty: "And We sent not before you except men to whom We revealed [Our message]" The general reading is: "yūḥā" with a 'ya' and a fatha on the 'ha'. Hafs read it from Asim as: "nūḥī ilayhim" with the 'nun' of majesty and a kasra on the 'ha' (4). It was revealed regarding the polytheists of Mecca when they denied the prophethood of Muhammad ﷺ and said: Allah is too great for His messenger to be a human, why did He not send an angel to us? (5). So Allah Almighty responded to them with His saying: "And We sent not before you" to the past nations, O Muhammad, "except men" from Adam's offspring. "So ask the people of the message" Sufyan said: It means the believers of the People of the Book (6). "If you do not know" they will inform you that all prophets were human beings. And it is said: The meaning is: Ask the People of the Book, for even if they do not believe, they admit that the messengers were human beings (7). Its meaning was narrated from...

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/396. (2) Tafsir al-Razi 20/35. (3) See Tafsir al-Tabari 14/226. (4) Al-Sab'a p. 373, and Al-Taysir p. 130. (5) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi pp. 284 - 285. (6) Narrated by al-Tabari 14/227 similarly from Sufyan from al-A'mash. (7) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/ 200 - 201.

अल्लाह का कहना: "जिन्होंने सब्र किया और अपने रब पर भरोसा करते हैं (42)" कहा गया है: "जिन्होंने" पहले "जिन्होंने" के लिए एक विकल्प है। और कहा गया है: "हम उन्हें ज़रूर बसाएंगे" के सर्वनाम से (1)। और कहा गया है: वे वे हैं जिन्होंने अपने धर्म पर सब्र किया (2)। "और अपने रब पर वे भरोसा करते हैं" अपने सभी मामलों में (3)। तथ्य के कुछ विद्वानों ने कहा: सृष्टि का सबसे अच्छा वह है जो किसी विपत्ति के समय सब्र करता है, और जब वह किसी काम में असमर्थ होता है, तो वह भरोसा करता है; अल्लाह तआला ने फरमाया: "जिन्होंने सब्र किया और अपने रब पर भरोसा करते हैं।"

अल्लाह का कहना: "और हमने आपसे पहले पुरुषों के सिवा किसी को नहीं भेजा जिनकी ओर हमने वह्य (प्रकाशना) की थी, तो ज़िक्र (ज्ञान) वालों से पूछ लो यदि तुम नहीं जानते। (43) स्पष्ट प्रमाणों और किताबों के साथ। और हमने आपकी ओर ज़िक्र (क़ुरआन) उतारा है ताकि आप लोगों के लिए स्पष्ट कर दें जो उनकी ओर उतारा गया है और ताकि वे सोच-विचार करें। (44)"

अल्लाह का कहना: "और हमने आपसे पहले पुरुषों के सिवा किसी को नहीं भेजा जिनकी ओर हमने वह्य (प्रकाशना) की थी" आम क़िरात है: "यूहा" 'या' के साथ और 'हा' पर ज़बर के साथ। हफ़्स ने आसिम से पढ़ा: "नूही इलैहिम" बड़ाई वाले 'नून' के साथ और 'हा' के नीचे ज़ेर के साथ (4)। यह मक्का के मुशरिकों के बारे में उतरा जब उन्होंने मुहम्मद ﷺ की नबूवत का इनकार किया और कहा: अल्लाह इससे कहीं महान है कि उसका रसूल कोई इंसान हो, उसने हमारी ओर किसी फ़रिश्ते को क्यों नहीं भेजा (5)। तो अल्लाह तआला ने उन पर अपने इस कथन से प्रतिक्रिया दी: "और हमने आपसे पहले नहीं भेजा" पिछली उम्मतों की ओर, ऐ मुहम्मद, "मगर पुरुषों को" जो आदम की संतान थे। "तो ज़िक्र वालों से पूछ लो" सुफ़ियान ने कहा: इसका मतलब किताब वालों (यहूदी और ईसाई) के मोमिन हैं (6)। "यदि तुम नहीं जानते" वे तुम्हें बताएंगे कि सभी नबी इंसान ही थे। और कहा गया है: अर्थ यह है: किताब वालों से पूछ लो, क्योंकि अगर वे ईमान नहीं भी लाते, तो वे यह स्वीकार करते हैं कि रसूल इंसान ही थे (7)। इसका अर्थ ... से वर्णित है।

(1) नह्हास द्वारा इ'राब अल-क़ुरआन 2/396। (2) तफ़्सीर अल-राज़ी 20/35। (3) देखें तफ़्सीर अल-तबरी 14/226। (4) अल-सबा पृ. 373, और अल-तयसीर पृ. 130। (5) वाहिदी द्वारा असबाब अल-

नुज़ूल पृ. 284 - 285। (6) अल-तब़री 14/227 द्वारा सुफ़ियान से अल-अ'मश के माध्यम से इसी तरह वर्णित। (7) ज़ज्जाज द्वारा मआनी अल-क़ुरआन 3/ 200 - 201।

صفحہ 328 | سورہ النحل: آیات 42 - 44

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ (42)﴾ کہا گیا: ﴿الَّذِينَ﴾ پہلے والے «الذين» سے بدل ہے۔ اور کہا گیا: «لَنُبَوِّئَنَّهُمْ» (1) میں موجود ضمیر سے ہے۔ اور کہا گیا: یہ وہ لوگ ہیں جنہوں نے اپنے دین پر صبر کیا (2)۔ ﴿وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ﴾ اپنے تمام معاملات میں (3)۔ تحقیق والے بعض حضرات نے کہا: مخلوق میں بہترین وہ ہے کہ جب اسے کوئی مصیبت پہنچے تو صبر کرے، اور جب کسی معاملے سے عاجز آ جائے تو توکل کرے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِن قَبْلِكَ إِلَّا رِجَالًا نُّوحِي إِلَيْهِمْ فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِن كُنتُمْ لَا تَعْلَمُونَ (43) بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ وَأَنزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ (44)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِن قَبْلِكَ إِلَّا رِجَالًا نُّوحِي إِلَيْهِمْ﴾ عام قراءت: «يُوحَى» ہے 'یاء' اور 'حاء' کے زبر کے ساتھ اور حفص نے عاصم سے پڑھا: «نُوحي إليهم» عظمت والی 'نون' اور 'حاء' کے زیر کے ساتھ (4)۔ یہ مکہ کے مشرکین کے بارے میں نازل ہوئی جب انہوں نے محمد ﷺ کی نبوت کا انکار کیا اور کہا: اللہ اس سے کہیں بڑا ہے کہ اس کا رسول کوئی بشر (انسان) ہو، اس نے ہماری طرف کسی فرشتے کو کیوں نہ بھیجا (5)۔ تو اللہ تعالیٰ نے ان کو اپنے اس قول سے جواب دیا: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِن قَبْلِكَ﴾ گزشتہ امتوں کی طرف اے محمد، ﴿إِلَّا رِجَالًا﴾ سوائے مردوں کے جو انسان تھے۔ ﴿فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ﴾ سفیان نے کہا: یعنی اہل کتاب کے مومنین (6)۔ ﴿إِن كُنتُمْ لَا تَعْلَمُونَ﴾ وہ تمہیں بتائیں گے کہ تمام انبیاء بشر ہی تھے۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ اہل کتاب سے پوچھو، پس اگر وہ ایمان نہ بھی لائیں، تو وہ اس بات کے معترف ہیں کہ رسول بشر ہی تھے (7)۔ اس کا معنی ... سے مروی ہے۔

(1) إعراب القرآن للنحاس 396/2- (2) تفسير الرازي 35/20- (3) ينظر تفسير الطبري 226/14- (4) السبعة ص 373 ، والتيسير ص 130- (5) أسباب النزول للواحدي ص 284 - 285- (6) اسے طبری نے 14/227 پر سفیان سے اعمش کے واسطے سے روایت کیا ہے- (7) معاني القرآن للزجاج 3/ 200 - 201-

... Ibn Abbas and Mujahid (1). Ibn Abbas said: "The people of the Reminder (Ahl al-Dhikr)" are the people of the Qur'an (2). It was also said: "The people of knowledge (Ahl al-'Ilm)" (3), and the meanings are close. {With clear signs and the scriptures}: It was said that "with clear signs" is related to "We sent". In the speech, there is advancement and delay (prolepsis and ellipsis), meaning: We did not send before you with clear signs and scriptures except men - i.e., other than men, so "except" here means "other than", as in the phrase: "There is no god but Allah" (la ilaha illa Allah). This is the opinion of al-Kalbi (4) - to whom We revealed. It was also said: There is an omission in the speech indicated by "We sent", meaning: We sent them with clear signs and scriptures (5). According to this view, "with clear signs" is not related to the first "We sent", because "except" does not act on what follows it; rather, it relates to the implied "We sent", i.e., We sent them with clear signs. It was also said to be the object of "you know" and the 'ba' is extra (6), or it is in the accusative case by implying "I mean" (7), as al-A'sha said: "He is not a protector if a fearful person comes to the tribe, nor a speaker except he who is the fault-finder (al-mut'ayyiba)" (8) Meaning: I mean the fault-finder. "Clear signs" (al-bayyinat) are proofs and arguments. "Scriptures" (al-zubur) are books. This was previously mentioned in Surah Aal-Imran (9). {And We revealed to you the Reminder}: meaning the Qur'an. {That you may clarify for the people what was revealed to them} in this Book of laws, promises, and threats by your words and actions; so the Messenger ﷺ is a clarifier from Allah, the Mighty and Sublime, of His intent from what He summarized in His Book regarding the rules of prayer, zakat, and other things that were not...

Footnotes: (1) Narrated by al-Tabari from both of them 14/227-228. (2) Narrated by al-Tabari 14/228-229 from Ibn Zaid, and it is also in al-Nukat wa al-'Uyun 3/189, and Zad al-Masir 4/449, and Ibn 'Attiyah attributed it in al-Muharrar al-Wajiz 3/395 to Ibn Jubayr. (3) Narrated by al-Tabari 14/288 from Abu Ja'far. (4) Mentioned by al-Tabari 14/229-230, and Ibn 'Attiyah in al-Muharrar al-Wajiz 3/395 without attribution. (5) Al-Razi attributed it in his Tafsir 20/37 to al-Farra'. (6) Al-Kashshaf 2/411. (7) Tafsir al-Tabari 14/230. (8) In his Diwan p. 163, and Tafsir al-Tabari 14/230. (9) Previously 5/446-447.

... इब्न अब्बास और मुजाहिद (1)। इब्न अब्बास ने कहा: "नसीहत वाले (अहल अल-ज़िक्र)" से मुराद क़ुरान वाले हैं (2)। यह भी कहा गया है: "ज्ञान वाले (अहल अल-इल्म)" (3), और दोनों के अर्थ करीब-करीब एक जैसे हैं। {स्पष्ट प्रमाणों और किताबों के साथ}: कहा गया है कि "स्पष्ट प्रमाणों के साथ" का संबंध "हमने भेजा" से है। यहाँ कलाम में शब्दों का आगे-पीछे होना (तक़दीम ओ ताखीर) है, यानी: हमने आपसे पहले स्पष्ट प्रमाणों और किताबों के साथ पुरुषों के सिवा किसी को नहीं भेजा - यानी, पुरुषों के अलावा और कोई नहीं, तो यहाँ "सिवा" का अर्थ "अलावा" है, जैसे कि: "अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं" (ला इलाहा इल्लल्लाह)। यह अल-कल्बी का मत है (4) - जिनकी ओर हम वह्य (प्रकाशना) भेजते थे। यह भी कहा गया है: कलाम में एक शब्द लुप्त है जिसकी ओर "हमने भेजा" संकेत करता है, यानी: हमने उन्हें स्पष्ट प्रमाणों और किताबों के साथ भेजा (5)। इस राय के अनुसार, "स्पष्ट प्रमाणों के साथ" का संबंध पहले वाले "हमने भेजा" से नहीं है, क्योंकि "सिवा" अपने बाद आने वाले शब्द पर प्रभाव नहीं डालता; बल्कि यह छिपे हुए "हमने भेजा" से संबंधित है, यानी, हमने उन्हें स्पष्ट प्रमाणों के साथ भेजा। यह भी कहा गया है कि यह "तुम जानते हो" का कर्म (मफ़ऊल) है और 'बा' अतिरिक्त है (6), या इसे "मेरा मतलब है" मानकर नसब (accusative) में रखा गया है (7), जैसा कि अल-अशा ने कहा: "वह कोई रक्षक नहीं है यदि कोई भयभीत व्यक्ति कबीले में आए, और न ही कोई बोलने वाला है सिवाय उसके जो दोष ढूँढने वाला (अल-मुतय्यिबा) है" (8) यानी: मेरा मतलब दोष ढूँढने वाले से है। "स्पष्ट प्रमाणों" (अल-बय्यिनात) से मुराद दलीलें और सबूत हैं। "किताबों" (अल-ज़ुबुर) से मुराद ईश्वरीय पुस्तकें हैं। इसका उल्लेख पहले सूरा आल-इमरान (9) में हो चुका है। {और हमने आपकी ओर नसीहत (ज़िक्र) उतारी}: यानी क़ुरान। {ताकि आप लोगों के लिए स्पष्ट कर दें जो उनकी ओर उतारा गया है} इस किताब में दिए गए कानूनों, वादों और चेतावनियों को अपने वचनों और कार्यों द्वारा; अतः रसूल ﷺ अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ला की ओर से उनके इरादे को स्पष्ट करने वाले हैं, उस चीज़ के बारे में जिसे उन्होंने अपनी किताब में संक्षेप में बताया है, जैसे नमाज़ और ज़कात के नियम, और अन्य चीजें जो...

पादलेख (Footnotes): (1) इसे अल-तबरी ने उन दोनों से उद्धृत किया है 14/227-228। (2) इसे अल-तबरी ने इब्न ज़ैद से 14/228-229 पर उद्धृत किया है, और यह अल-नुक़त वल-'उयून 3/189 में भी है, और ज़ाद अल-मसीर 4/449 में, और इब्न अतिया ने इसे अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/395 में इब्न जुबैर से जोड़ा है। (3) इसे अल-तबरी ने अबू जाफ़र से 14/288 पर उद्धृत किया है। (4) अल-

तबरी ने इसे 14/229-230 में उल्लेख किया है, और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/395 में बिना किसी श्रेय के। (5) अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर 20/37 में इसे अल-फ़र्रा की ओर श्रेय दिया है। (6) अल-कश्शाफ़ 2/411। (7) तफ़सीर अल-तबरी 14/230। (8) उनके दीवान पृष्ठ 163 में, और तफ़सीर अल-तबरी 14/230 में। (9) पहले 5/446-447।

ابن عباس اور مجاہد (۱)۔ اور ابن عباس نے کہا: "اہل الذکر" سے مراد اہل قرآن ہیں (۲)۔ اور کہا گیا: اہل علم (۳)، اور معانی ایک دوسرے کے قریب ہیں۔ ﴿بالبینات والزبر﴾ کہا گیا کہ "بالبینات" کا تعلق "ارسلنا" سے ہے۔ اور کلام میں تقدیم و تاخیر ہے، یعنی: ہم نے آپ سے پہلے واضح دلیلوں اور کتابوں کے ساتھ مردوں کے سوا کسی کو نہیں بھیجا - یعنی مردوں کے علاوہ، تو "إلا" یہاں "غیر" کے معنی میں ہے، جیسے کہ قول ہے: "لا الہ الا اللہ"، اور یہ الکلبی کا قول ہے (۴) - جن کی طرف ہم وحی بھیجتے تھے۔ اور کہا گیا: کلام میں حذف ہے جس پر "ارسلنا" دلالت کرتا ہے، یعنی: ہم نے انہیں واضح دلیلوں اور کتابوں کے ساتھ بھیجا (۵)۔ اس قول کے مطابق "بالبینات" کا تعلق پہلے "ارسلنا" سے نہیں ہے؛ کیونکہ "إلا" اپنے بعد والے میں عمل نہیں کرتا، بلکہ اس کا تعلق مقدر "ارسلنا" سے ہے، یعنی: ہم نے انہیں واضح دلیلوں کے ساتھ بھیجا۔ اور کہا گیا: یہ "تعلمون" کا مفعول ہے اور "با" زائدہ ہے (۶)، یا یہ "اعنی" (یعنی میری مراد) چھپا کر نصب میں ہے (۷)، جیسا کہ الاعشی نے کہا: "وہ کوئی پناہ دینے والا نہیں ہے اگر کوئی ڈرتا ہوا قبیلے میں آئے، اور نہ ہی کوئی بولنے والا ہے سوائے اس کے جو عیب نکالنے والا (المتعیبا) ہے" (۸) یعنی: میری مراد عیب نکالنے والا ہے۔ اور "بینات" سے مراد حجتیں اور براہین ہیں، اور "زبر" سے مراد کتابیں ہیں۔ اور اس کا تذکرہ پہلے آل عمران میں گزر چکا ہے (۹)۔ ﴿وانزلنا الیك الذکر﴾ یعنی: قرآن۔ ﴿لتبین للناس ما نزل الیھم﴾ تاکہ آپ لوگوں کے لیے اس کتاب میں نازل کردہ احکام، وعدے اور وعید کو اپنے قول اور فعل سے واضح کر دیں؛ پس رسول ﷺ اللہ عزوجل کی طرف سے اس کی مراد کو واضح کرنے والے ہیں اس سے جو اس نے اپنی کتاب میں نماز، زکوٰۃ وغیرہ کے احکام کو مختصراً بیان کیا ہے، اور اس کے علاوہ جو...

حواشی: (۱) اسے طبری نے ان دونوں سے روایت کیا ہے ۱۴/ ۲۲۷ - ۲۲۸۔ (۲) اسے طبری نے ابن زید سے ۱۴/ ۲۲۸ - ۲۲۹ روایت کیا ہے، اور اسی طرح النکت والعیون ۳/ ۱۸۹ میں بھی ہے، اور زاد المسیر ۴/ ۴۴۹ میں اضافہ ہے، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳/ ۳۹۵ میں اسے ابن جبیر کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۳) اسے طبری نے ابوجعفر سے ۱۴/ ۲۸۸ روایت کیا ہے۔ (۴) اسے طبری نے ۱۴/ ۲۲۹ - ۲۳۰ میں ذکر کیا ہے، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳/ ۳۹۵ میں بغیر کسی نسبت کے۔ (۵) رازی نے اپنی تفسیر ۲۰/ ۳۷ میں اسے الفراء کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۶) الکشاف ۲/ ۴۱۱۔ (۷) تفسیر طبری ۱۴/ ۲۳۰۔ (۸) ان کے دیوان ص ۱۶۳، اور تفسیر طبری ۱۴/ ۲۳۰ میں۔ (۹) سابقہ ۵/ ۴۴۶ - ۴۴۷۔

330 Surah An-Nahl, Verses 43 - 47

...exceeds it. This meaning has already been presented exhaustively in the introduction of the book (1), and praise be to Allah. {that they may reflect} [16:44] - meaning: they take heed.

His (the Almighty) saying: {Do then those who devise evil plots feel secure that Allah will not cause the earth to swallow them, or that the punishment will not come upon them from where they do not perceive? (45) Or that He may not seize them in their going to and fro, so that they cannot frustrate (Him)? (46) Or that He may not seize them with gradual wasting? Truly, your Lord is full of Kindness, Most Merciful (47)} [Surah An-Nahl: 45-47]

His saying: {Do then those who devise evil plots feel secure} - meaning: those who plot with evil deeds. This is a threat to the polytheists who conspired to invalidate Islam. {that Allah will not cause the earth to swallow them} - Ibn Abbas said: Just as Qarun was swallowed (2). It is said: 'Khasafa al-makanu' means the place sank into the earth. And Allah caused the earth to swallow him (khasafan) (3), meaning: He disappeared with him into it. From it is His saying: {So We caused the earth to swallow him and his home} [Al-Qasas: 81]. 'Khasaf' is being in the earth and 'Khusifa bihi' is being swallowed. The interrogation here is for the purpose of denial/ disapproval, meaning: they must not feel secure from a punishment catching up with them as it caught up with those who denied the truth (4). {or that the punishment will not come upon them from where they do not perceive?} as was done to the people of Lot and others. And it was said: He means the Day of Badr (5); for they were destroyed on that day, and none of it was in their calculations.

{Or that He may not seize them in their going to and fro} - meaning: in their travels and dealings; Qatadah said this (6). {so that they cannot frustrate (Him)} - meaning: they cannot outrun Allah or escape Him. And it was said: "in their going to and fro" means on their beds wherever they may be (7). Ad-Dahhak said: by night and by day (8).

(1) 1/ 64 - 68. (2) Mentioned by Al-Wahidi in Al-Wasit 3/ 64 without attribution, and mentioned on the authority of Ibn Abbas by Ibn Al-Jawzi 3/ 59 in the interpretation of His saying: {Say: He is the Power to send punishment upon you from above you or from beneath your feet} from Surah Al-An'am. (3) In the manuscripts: 'khusufan', and what is established is from Al-Sahah (khasafa) and the speech is from it. (4) Al-Wasit by Al-Wahidi 3/ 64. (5) Mentioned by Al-Wahidi in Al-Wasit 3/ 64 on the authority of

Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both. (6) Narrated by At-Tabari 14/ 234. (7) See Al-Wasit 3/ 64. (8) Ma'ani al-Qur'an by An-Nahhas 4/ 69, Zad al-Masir 4/ 451, and narrated by At-Tabari 14/ 234 on the authority of Ibn Jurayj.

...उससे बढ़कर है। यह अर्थ पुस्तक की प्रस्तावना में विस्तार से दिया जा चुका है (1), और अल्लाह के लिए सभी प्रशंसाएँ हैं। {ताकि वे सोच-विचार करें} [16:44] - यानी वे नसीहत हासिल करें।

अल्लाह तआला का फरमान है: {क्या वे लोग जो बुरी चालें चलते हैं, इस बात से निडर हो गए हैं कि अल्लाह उन्हें ज़मीन में धँसा दे, या उन पर वहाँ से अज़ाब आ जाए जहाँ का उन्हें गुमान भी न हो? (45) या वह उन्हें उनके आने-जाने के दौरान ही पकड़ ले, फिर वे (अल्लाह को) हराने वाले नहीं हैं। (46) या वह उन्हें डरा-धमका कर पकड़ ले? बेशक तुम्हारा रब बहुत करुणाशील, अत्यंत दयावान है। (47)} [सूरा अन-नह्ल: 45-47]

अल्लाह तआला का फरमान: {क्या वे लोग जो बुरी चालें चलते हैं, निडर हो गए हैं} - यानी: जो बुराइयों के साथ चालें चलते हैं, और यह उन मुशरिकों के लिए चेतावनी है जिन्होंने इस्लाम को खत्म करने के लिए साज़िशें की थीं। {कि अल्लाह उन्हें ज़मीन में धँसा दे} - इब्न अब्बास ने कहा: जैसे कारून को धँसा दिया गया था (2)। कहा जाता है: 'खसफ़ल मकानु' यानी जगह धँस गई। और अल्लाह ने उसे ज़मीन में धँसा दिया (खसफ़ा), यानी वह उसे लेकर ज़मीन में गायब हो गया। इसी से उसका फरमान है: {फिर हमने उसे और उसके घर को ज़मीन में धँसा दिया} [अल-क़सस: 81]। 'खसफ़' ज़मीन के अंदर होने को और 'खुसफ़' धँसाए जाने को कहते हैं। यहाँ सवाल इनकार के अर्थ में है, यानी: उन्हें उस अज़ाब से बेखौफ नहीं होना चाहिए जो उन तक पहुँच सकता है जैसा कि झुठलाने वालों तक पहुँचा था (4)। {या उन पर वहाँ से अज़ाब आ जाए जहाँ का उन्हें गुमान भी न हो?} जैसा कि लूत की कौम और दूसरों के साथ किया गया। और कहा गया: इससे मुराद बद्र का दिन है (5); क्योंकि वे उस दिन हलाक किए गए थे, और उनमें से किसी को भी इसका अंदाज़ा नहीं था।

{या वह उन्हें उनके आने-जाने के दौरान ही पकड़ ले} - यानी: उनके सफर और कामकाज के दौरान; यह क़तादा ने कहा है (6)। {फिर वे (अल्लाह को) हराने वाले नहीं हैं} - यानी: अल्लाह से आगे बढ़ने वाले या उसके काबू से बाहर निकलने वाले नहीं हैं। और कहा गया: "उनके आने-जाने में" यानी उनके बिस्तरों पर जहाँ भी वे हों (7)। ज़ह्हाक ने कहा: दिन और रात में (8)।

(1) 1/ 64 - 68. (2) अल-वाहिदी ने अल-वसीत 3/ 64 में बिना किसी श्रेय के इसका उल्लेख किया है, और इब्न अल-जौज़ी 3/ 59 ने इब्न अब्बास के हवाले से सूरा अल-अनआम की आयत {कह दो: वह इस पर सक्षम है कि तुम पर तुम्हारे ऊपर से या तुम्हारे पैरों के नीचे से अज़ाब भेज दे} की व्याख्या में

इसका उल्लेख किया है। (3) पांडुलिपियों में: 'खुसूफ़न', और जो स्थापित है वह 'अल-सहाह' (खसफ़ा) से है और संदर्भ वहीं से है। (4) अल-वाहिदी की अल-वसीत 3/ 64। (5) अल-वाहिदी ने अल-वसीत 3/ 64 में इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के हवाले से इसका उल्लेख किया है। (6) अत-तबरी द्वारा उद्धृत 14/ 234। (7) देखें अल-वसीत 3/ 64। (8) अन-नह्हास द्वारा 'मआनी अल-कुरआन' 4/ 69, 'ज़ाद अल-मसीर' 4/ 451, और अत-तबरी 14/ 234 द्वारा इब्न जुरैज के हवाले से उद्धृत।

330 سورة النحل، آيات 43 - 47

...اس پر فضیلت دیتا ہے۔ یہ معنی کتاب کے مقدمہ میں تفصیل سے بیان ہو چکا ہے (1)، اور اللہ ہی کے لیے تمام تعریفیں ہیں۔ {تاکہ وہ غور و فکر کریں} [16:44] - یعنی وہ نصیحت حاصل کریں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {کیا وہ لوگ جو بری چالیں چل رہے ہیں، اس بات سے بے خوف ہو گئے ہیں کہ اللہ انہیں زمین میں دھنسا دے، یا ان پر وہاں سے عذاب آ جائے جہاں کا انہیں گمان بھی نہ ہو؟ (45) یا وہ انہیں ان کے چلنے پھرنے کے دوران ہی پکڑ لے، پھر وہ (اللہ کو) عاجز کرنے والے نہیں ہیں۔ (46) یا وہ انہیں ڈرا دھمکا کر پکڑ لے؟ بے شک تمہارا رب بہت شفقت کرنے والا، نہایت رحم والا ہے۔ (47)} [سورة النحل: 45-47]

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کیا وہ لوگ جو بری چالیں چل رہے ہیں، بے خوف ہو گئے ہیں} - یعنی: برائیوں کے ساتھ، اور یہ ان مشرکین کے لیے تہدید (وعید) ہے جنہوں نے اسلام کو باطل کرنے کے لیے حیلہ سازی کی۔ {کہ اللہ انہیں زمین میں دھنسا دے} - ابن عباس نے کہا: جیسا کہ قارون کو دھنسا دیا گیا تھا (2)۔ کہا جاتا ہے: 'خسف المکانُ' یعنی جگہ دھنس گئی۔ اور اللہ نے اسے زمین میں دھنسا دیا (خسفاً)، یعنی وہ اسے لے کر زمین میں غائب ہو گیا۔ اسی سے اللہ کا یہ قول ہے: {پھر ہم نے اسے اور اس کے گھر کو زمین میں دھنسا دیا} [القصص: 81]۔ 'خسف' زمین میں ہونے کو اور 'خسف بہ' دھنسائے جانے کو کہتے ہیں۔ یہاں استفہام انکار کے معنی میں ہے، یعنی: انہیں اس عذاب سے بے خوف نہیں ہونا چاہیے جو انہیں لاحق ہو سکتا ہے جیسا کہ جھٹلانے والوں کو لاحق ہوا (4)۔ {یا ان پر وہاں سے عذاب آ جائے جہاں کا انہیں گمان بھی نہ ہو؟} جیسا کہ قومِ

لوط اور دیگر کے ساتھ کیا گیا۔ اور کہا گیا: اس سے مراد جنگِ بدر کا دن ہے (5)؛ کیونکہ وہ اس دن ہلاک کیے گئے، اور ان کے وہم و گمان میں بھی یہ بات نہیں تھی۔

{یا وہ انہیں ان کے چلنے پھرنے کے دوران ہی پکڑ لے} - یعنی: ان کے سفروں اور نقل و حرکت میں؛ یہ قتادہ نے کہا ہے (6)۔ {پھر وہ (اللہ کو) عاجز کرنے والے نہیں ہیں} - یعنی: اللہ سے آگے نکلنے والے یا اسے ہرا دینے والے نہیں ہیں۔ اور کہا گیا: "ان کے چلنے پھرنے میں" یعنی اپنے بستروں پر وہ جہاں کہیں بھی ہوں (7)۔ ضحاک نے کہا: دن اور رات میں (8)۔

(1) 1/ 64 - 68۔ (2) اسے واحدی نے الوسیط 3/ 64 میں بغیر نسبت کے ذکر کیا ہے، اور ابن الجوزی نے 3/ 59 میں ابن عباس سے سورۃ الانعام کی آیت {کہہ دو: وہی قادر ہے کہ تم پر تمہارے اوپر سے یا تمہارے پاؤں کے نیچے سے عذاب بھیج دے} کی تفسیر میں اسے ذکر کیا ہے۔ (3) نسخوں میں: 'خسوفاً' ہے، اور جو مستند ہے وہ 'الصحاح' (خسف) سے ہے اور کلام وہیں سے ہے۔ (4) الوسیط للواحدی 3/ 64۔ (5) اسے واحدی نے الوسیط 3/ 64 میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے ذکر کیا ہے۔ (6) اسے طبری نے 14/ 234 میں روایت کیا ہے۔ (7) دیکھیے الوسیط 3/ 64۔ (8) معانی القرآن للنحاس 4/ 69، زاد المسیر 4/ 451، اور اسے طبری نے 14/ 234 میں ابن جریج سے روایت کیا ہے۔

Surah An-Nahl: Verses 45 - 47 331 "Or that He may seize them with a gradual wasting [takhawwuf]." Ibn Abbas, Mujahid, and others said: meaning, by a decrease in their wealth, livestock, and crops (1). Similarly, Ibn al-A'rabi said: meaning, by a decrease in wealth, souls, and fruits until He destroys them all. Ad-Dahhak said: It is from fear (khawf); the meaning is: He takes one group and leaves another, so the remaining group fears that what befell their companions will befall them (2). Al-Hasan said: "upon wasting [takhawwuf]" means that He seizes one village, so the other village fears Him (3). This is exactly the meaning of the previous statement, and both refer back to the first meaning, that 'takhawwuf' is 'tanaqqus' (gradual decrease/wasting). 'Takhawwafahu' means he decreased it. And 'takhawwafahu ad-dahr' (time wasted him) and 'takhawwanahu', with 'fa' and 'nun' respectively, carry the same meaning. It is said: 'Takhawwanani fulan haqqi' (so-and-so wasted/decreased my right) if he took away some of it (4). Dhu al-Rumma said: Nay, but it is longing for a dwelling that has been wasted by... the passing of clouds and the passing of a dusty hot wind (5) And Labid said: My staying and departing have wasted her Meaning: decreased her flesh and fat (6). Al-Haytham bin 'Adi said: 'At-takhawwuf', with the letter 'fa', means 'at-tanaqqus' (decrease), in the dialect of Azd Shanu'ah (7). And he recited: Their excuse wasted my wealth, and I presented... chains in the throats that have a clanging sound (8)

---

(1) Narrated by at-Tabari 14/237-238 in a similar vein, and see 'Ma'ani al-Quran' by an-Nahhas 4/69-70. (2) 'Ma'ani al-Quran' by an-Nahhas 4/69, and narrated by at-Tabari 14/238. (3) 'An-Nukat wa al-'Uyun' 3/190. (4) See 'Tahdhib al-Lugha' 7/583, and 'as-Sihah' (khun). (5) His Diwan 1/19, and 'al-barih': the hot wind in summer. Al-Qamus (barah). (6) 'As-Sihah' (khun), and Labid's verse is in his Diwan p. 76 (with al-Tusi's commentary), its opening being: "'Adhafira taqammasu bi-r-rudafi". It describes his she-camel. 'Al-'Adhafira' is large, strong, and powerful. 'Taqammasu': she jumps with the 'radif', the rider sitting behind the main rider. Said by al-Tusi. (7) Tafsir at-Tabari 14/235, and 'Zad al-Masir' 4/451. (8) It is in 'Majaz al-Quran' by Abu 'Ubayda 1/360, and 'Gharib al-Hadith' by Ibrahim al-Harbi 2/835, and Tafsir =

सूरह अन-नहल: आयतें 45 - 47 331 "या यह कि वह उन्हें धीरे-धीरे घटाकर (तखव्वुफ़) पकड़ ले।" इब्न अब्बास, मुजाहिद और अन्य लोगों ने कहा: यानी उनके धन, पशुओं और फसलों में कमी करके (1)। इब्न अल-अ'राबी ने भी यही कहा: यानी धन, जान और फलों में कमी करके, यहाँ तक कि वह उन सभी को नष्ट कर दे। अद-दहाक ने कहा: यह डर (ख़ौफ़) से है; इसका अर्थ है: वह एक समूह को पकड़ता है और दूसरे को छोड़ देता है, तो बचा हुआ समूह डरता है कि जो उनके साथियों के साथ हुआ वह उनके साथ भी होगा (2)। अल-हसन ने कहा: "तखव्वुफ़ पर" का अर्थ है कि वह एक गाँव को पकड़ता है, तो दूसरा गाँव उससे डरता है (3)। यह बिल्कुल पिछले कथन का अर्थ है, और ये दोनों पहले अर्थ की ओर लौटते हैं कि 'तखव्वुफ़' का अर्थ 'तनक्कुस' (धीरे-धीरे कमी) है। 'तखव्वफ़हु' का अर्थ है उसने उसे कम कर दिया। 'तखव्वफ़हु अद-दह्र' (समय ने उसे कम कर दिया) और 'तखव्वनहु', 'फ़ा' और 'नून' के साथ, एक ही अर्थ रखते हैं। कहा जाता है: 'तखव्वननी फ़ुलान हक़्क़ी' (फलां ने मेरे हक़ में कमी की) यदि उसने उसमें से कुछ कम कर दिया (4)। ज़ुल-रुम्मा ने कहा: "नहीं, बल्कि यह उस घर की लालसा है जिसे कम कर दिया है... बादलों के गुजरने और धूल भरी गर्म हवा के गुजरने ने" (5) और लबीद ने कहा: "मेरे ठहरने और प्रस्थान ने उसे कम कर दिया" यानी: उसके मांस और चर्बी को कम कर दिया (6)। अल-हैथम बिन अदी ने कहा: 'अत-तखव्वुफ़', 'फ़ा' के साथ, 'अत-तनक्कुस' (कमी) है, अज़द शनुआह की भाषा में (7)। और उन्होंने पढ़ा: "उनके बहाने ने मेरा धन कम कर दिया, और मैंने भेंट की... गले में जंजीरें जिनकी खनक है" (8)

---

(1) इसे अल-तबरी 14/237-238 ने इसी तरह निकाला है, और अल-नहस द्वारा 'मआनी अल-कुरान' 4/69-70 देखें। (2) अल-नहस द्वारा 'मआनी अल-कुरान' 4/69, और अल-तबरी 14/238 द्वारा निकाला गया। (3) 'अन-नुकत वल-उयून' 3/190। (4) 'तहज़ीब अल-लुग़ा' 7/583, और 'अल-सिहाह' (खुन) देखें। (5) उनका दीवान 1/19, और 'अल-बारिह': गर्मियों में चलने वाली गर्म हवा। अल-कामूस (बरह)। (6) 'अल-सिहाह' (खुन), और लबीद का छंद उनके दीवान पृष्ठ 76 में है (अल-तूसी की व्याख्या के साथ), और इसका शुरुआती भाग है: "उज़ाफ़िरतुन तक़म्मसु बिर-रुदाफ़ी"। यह उसकी ऊंटनी के वर्णन में है। 'अल-उज़ाफ़िरा' विशाल, शक्तिशाली और मजबूत है। 'तक़म्मसु': वह 'रादिफ़' (पीछे बैठने वाले सवार) के साथ उछलती है। अल-तूसी ने कहा। (7) तफ़सीर अल-तबरी 14/235, और 'ज़ाद अल-मसीर' 4/451। (8) यह अबू उबैदा द्वारा 'मजाज़ अल-कुरान' 1/360 में है, और इब्राहिम अल-हरबी द्वारा 'ग़रीब अल-हदीस' 2/835, और तफ़सीर =

سورة النحل: آیات 45 - 47 331 "یا یہ کہ وہ انہیں کمی کی حالت میں (تخوُّف) پکڑ لے۔" ابن عباس، مجاہد اور دیگر نے کہا: یعنی ان کے مالوں، مویشیوں اور فصلوں میں کمی کے ذریعے (1)۔ اسی طرح ابن الاعرابی نے کہا: یعنی مال و جان اور پھلوں میں کمی کے ذریعے یہاں تک کہ وہ ان سب کو ہلاک کر دے۔ ضحاک نے کہا: یہ خوف سے ہے؛ معنی یہ ہے کہ: وہ ایک گروہ کو پکڑ لیتا ہے اور ایک گروہ کو چھوڑ دیتا ہے، تو باقی بچنے والے ڈرتے ہیں کہ ان پر وہی آفت نازل ہوگی جو ان کے ساتھیوں پر نازل ہوئی (2)۔ حسن بصری نے کہا: "تخوُّف پر" کا مطلب ہے کہ وہ ایک بستی کو پکڑ لیتا ہے تو دوسری بستی اس سے ڈرتی ہے (3)، اور یہی بالکل پچھلے قول کا معنی ہے، اور یہ دونوں پہلے معنی کی طرف لوٹتے ہیں، اور یہ کہ 'تخوف' 'تنقص' (کمی) ہے؛ 'تخوّفہ' کا مطلب ہے اس نے اس میں کمی کی۔ اور 'تخوّفہ الدھر' (زمانے نے اسے گھسا دیا) اور 'تخوّنہ'، 'فا' اور 'نون' کے ساتھ، ایک ہی معنی میں ہیں۔ کہا جاتا ہے: 'تخوّننی فلاں حقّی' (فلاں نے میرے حق میں کمی کی) جب وہ آپ کے حق میں سے کچھ کم کر دے (4)۔ ذو الرمہ نے کہا: لا بل ھو الشوق من دارٍ تَخَوَّنھا ... مَرُّ السحاب ومَرَّا بارحٍ تَرِبِ (٥) اور لبید نے کہا: تخوَّنھا نزولي وارتحالي یعنی: اس کے گوشت اور چربی کو کم کر دیا (6)۔ ہیثم بن عدی نے کہا: 'التخوف'، 'فا' کے ساتھ، 'التنقص' (کمی) ہے، جو ازدِ شنوءہ کی لغت ہے (7)۔ اور انہوں نے اشعار پڑھے: تخوف عُذْرَھُم مالي وأھدي ... سلاسل في الحلوق لھا صلیل (٨)

---

(1) اسے طبری 14/237-238 نے اسی طرح نقل کیا ہے اور نحاس کی 'معانی القرآن' 4/69-70 دیکھیں۔ (2) نحاس کی 'معانی القرآن' 4/69، اور طبری نے اسے 14/238 میں نکالا ہے۔ (3) النکت والعیون 3/190۔ (4) تہذیب اللغہ 7/583، اور الصحاح (خون) دیکھیں۔ (5) ان کا دیوان 1/19، اور 'البارح': گرمیوں کی گرم ہوا، القاموس (برح)۔ (6) الصحاح (خون)، اور لبید کا شعر ان

کے دیوان ص 76 میں ہے (طوسی کی شرح کے ساتھ) اور اس کا پہلا مصرع ہے: "عذافرة تقمّص بالردفی"۔ یہ ان کی اونٹنی کی صفت میں ہے۔ العذافرہ: عظیم الجثہ، قوی اور سخت۔ تقمّص: وہ ردیف (پیچھے بیٹھنے والے سوار) کے ساتھ اچھلتی ہے۔ طوسی نے اسے بیان کیا ہے۔ (7) تفسیر طبری 14/235، اور زاد المسیر 4/451۔ (8) یہ ابو عبیدہ کی 'مجاز القرآن' 1/360 میں ہے، اور ابراہیم حربی کی 'غریب الحدیث' 2/835 میں، اور تفسیر =

Sa'id ibn al-Musayyib said: While Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him) was on the pulpit, he said: "O people, what do you say about the words of Allah, the Almighty: {Or that He should take them on a state of gradual decline (takhawwuf)}?" The people remained silent. Then an old man from the tribe of Hudhayl said: "It is our language, O Commander of the Faithful. 'Al-takhawwuf' means 'al-tanaqqus' (diminishing/gradual reduction)." A man went out and asked someone, "O so-and-so, what happened to your debt?" He replied, "Takhawwaftuhu," meaning "I reduced it." So he returned and informed Umar. Umar asked, "Do the Arabs recognize this in their poetry?" He said, "Yes; our poet Abu Kabir al-Hudhali said, describing a camel whose hump was diminished by travel after it had been high and fat:

'The saddle caused a gradual reduction of her high, thick hump ... just as a wood-shaper's tool reduces a branch of the Naba' tree.'" (1)

Then Umar said: "O people, hold fast to your register (diwan), the poetry of the Jahiliyyah (pre-Islamic era); for in it is the interpretation of your Book and the meanings of your words." (2)

"Tamaka al-sanamu yatmuku tamkan" means it became long and high; thus it is "tamik" (high). "Al-safan" and "al-misfan" refer to tools used for smoothing wood. (3)

Layth ibn Sa'd said: "'On a state of takhawwuf' means in haste." (4) It was also said: "on a state of rebuke for the sins they have committed," and this is also narrated from Ibn Abbas. Qatada said: "'On a state of takhawwuf' means that He punishes..."

= Al-Tabari 14/235, and Al-Fa’iq 1/299 without attribution. The verse before it is: "I am blamed for satire, and every day I am met by a ghoul from the neighbors." His saying: "salasil" means rhymes. (1) This is how it is attributed here, and similarly in Tafsir al-Baydawi 3/182. Al-Azhari attributed it in Tahdhib al-Lugha 7/594 to Ibn Muqbil, and it is in his Diwan on p. 405. It was attributed in al-Sihah (Khawf, Safan) to Dhu al-Rummah. Al-Zamakhshari attributed it in al-Kashshaf 2/411 and in Asas al-Balagha p. 178 to Zuhair. Al-Bakri attributed it in Simt al-La’ali p. 738 to Qa'nab ibn Umm Sahib. Al-Asfahani attributed it in al-Aghani in the biography of Hammad al-Rawiya to Ibn Muzahim al-Thimali. Al-Tabari cited it in 14/235 without attribution. (2) Narrated by al-Tabari 14/236 from a man, from Umar (may Allah be pleased with him) in a similar manner. See also al-Kashshaf 2/411, al-Muharrar al-Wajiz 3/396, and Tafsir al-Razi 20/39. (3) See al-Sihah (tamaka) and (safana). "Al-qarid" refers to something

layered upon itself. "Al-nab'" is a tree from which bows are made. See al-Sihah (qarada) and (naba'a). (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/190.

सईद बिन अल-मुसय्यिब ने कहा: जब उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) मिंबर पर थे, तो उन्होंने कहा: "ऐ लोगों, तुम अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन के बारे में क्या कहते हो: {या वह उन्हें धीरे-धीरे कम होने की अवस्था (तखव्वुफ़) में पकड़ ले}?" लोग चुप रहे। तब हुज़ैल कबीले के एक बूढ़े व्यक्ति ने कहा: "यह हमारी भाषा है, ऐ अमीरुल मोमिनीन। 'तखव्वुफ़' का अर्थ है 'तनाक्कुस' (धीरे-धीरे कम होना)।" एक व्यक्ति बाहर गया और उसने किसी से पूछा, "ऐ फलां, तुम्हारे कर्ज का क्या हुआ?" उसने उत्तर दिया, "तखव्वफ़्तुहु," यानी "मैंने उसे कम कर दिया।" तो वह वापस आया और उमर को सूचित किया। उमर ने पूछा, "क्या अरब अपनी शायरी में इसे पहचानते हैं?" उसने कहा, "हाँ; हमारे कवि अबू कबीर अल-हुज़ैली ने एक ऊँटनी का वर्णन करते हुए कहा है, जिसकी कोहान यात्रा के कारण ऊँची और मोटी होने के बाद कम हो गई थी:

'पलाण (काठी) ने उसकी ऊँची, घनी कोहान को धीरे-धीरे कम कर दिया... जैसे लकड़ी छीलने वाला औज़ार नबा के पेड़ की शाखा को कम कर देता है।'" (1)

तब उमर ने कहा: "ऐ लोगों, अपने दीवान, जाहिलिया (इस्लाम से पूर्व का युग) की शायरी को थामे रखो; क्योंकि इसमें तुम्हारी किताब की व्याख्या और तुम्हारी बातों के अर्थ हैं।" (2)

"तमका अल-सनामू यतमुकु तमकान" का अर्थ है कि वह लंबा और ऊँचा हो गया; इस प्रकार वह "तामिक" (ऊँचा) है। "अल-सफ़न" और "अल-मिसफ़न" उन औज़ारों को कहते हैं जिनसे लकड़ी छीली जाती है। (3)

लैथ बिन साद ने कहा: "'तखव्वुफ़ पर' का अर्थ है जल्दबाजी में।" (4) यह भी कहा गया है: इसका अर्थ है उनके द्वारा किए गए पापों के लिए डांट-फटकार; यह इब्न अब्बास से भी वर्णित है। कतादा ने कहा: "'तखव्वुफ़ पर' का अर्थ है कि वह दंड दे..."

= अल-तबरी 14/235, और अल-फ़ाइक 1/299 बिना श्रेय के। इससे पहले वाला शेर है: "मुझ पर व्यंग्य का आरोप लगाया जाता है, और हर दिन पड़ोसियों का कोई भूत मुझसे मिलता है।" और उनका कहना: "सलासिल", यानी काफ़िया। (1) यहाँ इसे इसी तरह श्रेय दिया गया है, और इसी तरह तफ़सीर अल-बैदावी 3/182 में भी। अल-अज़हरी ने तहज़ीब अल-लुग़ा 7/594 में इसे इब्न मुक़बिल को श्रेय दिया है, और यह उनके दीवान में पृष्ठ 405 पर है। अल-सिहाह (ख़ौफ़, सफ़न) में इसे ज़ू

अल-रुम्मा को श्रेय दिया गया है। अल-ज़मखशरी ने अल-कश्शाफ़ 2/411 और असास अल-बलाग़ा पृष्ठ 178 में इसे ज़ुहैर को श्रेय दिया है। अल-बकरी ने सिम्त अल-लाली पृष्ठ 738 में इसे कानब इब्न उम्मे साहिब को श्रेय दिया है। अल-असफ़हानी ने अल-अग़ानी में हम्माद अल-राविया की जीवनी में इसे इब्न मुज़ाहिम अल-थिमाली को श्रेय दिया है। अल-तबरी ने इसे 14/235 में बिना श्रेय के उद्धृत किया है। (2) इसे अल-तबरी 14/236 ने एक व्यक्ति से, उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) से इसी तरह के अर्थ में रिवायत किया है। अल-कश्शाफ़ 2/411, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/396 और तफ़सीर अल-राज़ी 20/39 भी देखें। (3) अल-सिहाह (तमका) और (सफ़ना) देखें। "अल-क़रीद": वह जो एक-दूसरे के ऊपर चढ़ा हो। "अल-नबा": वह पेड़ जिससे धनुष बनाए जाते हैं। अल-सिहाह (क़रदा) और (नबा) देखें। (4) अल-नुकत वल-उयून 3/190।

سعید بن المسیب کہتے ہیں: جب عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ منبر پر تھے تو انہوں نے فرمایا: "اے لوگو، اللہ عزوجل کے اس فرمان کے بارے میں تم کیا کہتے ہو: {یا وہ انہیں رفتہ رفتہ کمی (تخوُّف) کی حالت میں پکڑ لے}؟" لوگ خاموش رہے۔ تب قبیلہ ہذیل کے ایک بوڑھے شخص نے کہا: "اے امیر المومنین، یہ ہماری زبان ہے، 'التخوف' کا مطلب 'التنقص' (کمی ہونا) ہے۔" ایک آدمی باہر نکلا اور کسی سے پوچھا، "اے فلاں، تمہارے قرض کا کیا ہوا؟" اس نے جواب دیا، "تخوَّفتُہ،" یعنی "میں نے اسے کم کر دیا۔" چنانچہ وہ واپس آیا اور عمر رضی اللہ عنہ کو خبر دی۔ عمر رضی اللہ عنہ نے پوچھا، "کیا عرب اپنی شاعری میں اسے جانتے ہیں؟" اس نے کہا، "جی ہاں؛ ہمارے شاعر ابو کبیر الہذلی نے ایک اونٹنی کی تعریف کرتے ہوئے کہا ہے، جس کا کوہان سفر کی وجہ سے بلند اور گوشت سے بھرا ہونے کے بعد کم ہو گیا تھا:

'پلان (کاٹھی) نے اس کے بلند اور گوشت سے بھرے کوہان کو رفتہ رفتہ کم کر دیا... جیسے لکڑی چھیلنے والا آلہ نبع کے درخت کی شاخ کو کم کر دیتا ہے۔'" (١)

پھر عمر رضی اللہ عنہ نے فرمایا: "اے لوگو، اپنے دیوان یعنی جاہلیت کی شاعری کو لازم پکڑو؛ کیونکہ اس میں تمہاری کتاب کی تفسیر اور تمہاری باتوں کے معانی ہیں۔" (٢)

"تمک السنام یتمک تمکا" کا مطلب ہے کہ وہ لمبا اور بلند ہوا؛ چنانچہ وہ "تامک" (بلند) ہے۔ "السفن" اور "المسفن" وہ آلات ہیں جن سے لکڑی چھیلی جاتی ہے۔ (٣)

لیث بن سعد نے کہا: '"علی تخوف' یعنی جلد بازی میں۔" (٤) اور کہا گیا ہے: "ان کے کیے گئے گناہوں پر ملامت کے طور پر،" اور یہ ابن عباس سے بھی مروی ہے۔ قتادہ نے کہا: '"علی تخوف' کہ وہ سزا دے..."

= الطبری ١٤ / ٢٣٥ ، اور الفائق ١/ ٢٩٩ بغیر نسبت کے، اور اس سے پہلا شعر ہے: "مجھ پر ہجو کی ملامت کی جاتی ہے، اور ہر دن پڑوسیوں میں سے کوئی غول (جن) مجھ سے ملتا ہے۔" اور ان کا قول: "سلاسل" یعنی قوافی۔ (١) یہاں اسے اسی طرح منسوب کیا گیا ہے، اور اسی طرح تفسیر بیضاوی ٣/ ١٨٢ میں بھی۔ الازہری نے تہذیب اللغۃ ٧/ ٥٩٤ میں اسے ابن مقبل سے منسوب کیا ہے، اور یہ ان کے دیوان میں ص ٤٠٥ پر ہے۔ اسے الصحاح (خوف، سفن) میں ذی الرمہ سے منسوب کیا گیا ہے۔ زمخشری نے الکشاف ٢/ ٤١١ اور اساس البلاغہ ص ١٧٨ میں اسے زہیر سے منسوب کیا ہے۔ البکری نے سمط اللآلی ص ٧٣٨ میں اسے قعنب ابن ام صاحب سے منسوب کیا ہے۔ اصفہانی نے الاغانی میں حماد الراویہ کے حالات میں اسے ابن مزاحم الثمالی سے منسوب کیا ہے، اور طبری نے اسے ١٤/ ٢٣٥ میں بغیر نسبت کے ذکر کیا ہے۔ (٢) اسے الطبری ١٤ / ٢٣٦ نے ایک آدمی سے، عمر رضی اللہ عنہ سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ دیکھئے الکشاف ٢/ ٤١١ ، المحرر الوجیز ٣ / ٣٩٦ ، اور تفسیر الرازی ٢٠/ ٣٩ . (٣) دیکھئے الصحاح (تمک) اور (سفن)، والقَرِد: وہ جو ایک دوسرے کے اوپر چڑھا ہو۔ والنبع: وہ درخت جس سے کمانیں بنائی جاتی ہیں۔ الصحاح (قرد) اور (نبع)۔ (٤) النکت والعیون ٣/ ١٩٠ .

or overlooks it. {For your Lord is indeed Most Kind and Most Merciful} meaning: He does not hasten [punishment], but rather gives respite. His saying, the Almighty: {Do they not see that of all things God has created, their shadows turn [to the right] and [to the left] prostrating themselves before God while they are humble? (48)} Hamzah, Al-Kisa'i, Khalaf, Yahya, and Al-Amash read {taraw} (you see) with the letter 'ta'(2); on the basis that the address is to all people. The rest read it with 'ya' (yaraw - they see); as a report about those who plot evil deeds; and it is the preferred choice. {Of anything} means: of any standing body that has a shadow, such as a tree or a mountain; so said Ibn Abbas. Even though all things are hearing and obedient to God Almighty. {Their shadows turn}: Abu 'Amr, Ya'qub, and others read it with the letter 'ta'(3); due to the femininity of 'zilal' (shadows). The rest read it with 'ya', and Abu 'Ubayd chose it. Meaning: it inclines from one side to another. At the beginning of the day it is in one state and diminishes, then it returns at the end of the day to another state. Their rotation and inclination from place to place is their prostration. From this, the shadow in the evening is called "fay'"; because it returned from the West to the East, meaning: it returned. "Fay'" means: returning(4), and from it: {until it returns to the command of Allah} [Al-Hujurat: 9]. The meaning of this saying was narrated from Al-Dahhak, Qatadah, and others(5), and this meaning has already passed in Surah Ar-Ra'd(6). Al-Zajjaj said(7): it means the prostration of the physical body, and its prostration is its submission.

---

(1) Recorded by Al-Tabari 14/237-238. (2) The recitation of Hamzah and Al-Kisa'i in Al-Sab'ah p. 373, and Al-Taysir p. 138, and the recitation of Khalaf in Al-Nashr 2/304, and the recitation of Al-Amash in Ithaf Fudala' al-Bashar p. 351. (3) The recitation of Abu 'Amr in Al-Sab'ah p. 374, and Al-Taysir p. 138, and the recitation of Ya'qub in Al-Nashr 2/304. (4) Tafsir al-Baghawi 3/71. (5) Recorded from them by Al-Tabari 14/239-240. (6) P. 45 of this part. (7) In Ma'ani al-Qur'an 3/202.

या दरगुज़र करता है(1)। {निश्चित रूप से तुम्हारा रब बहुत दयालु और अत्यंत कृपाशील है} अर्थात: वह जल्दी नहीं करता, बल्कि मोहलत देता है। अल्लाह तआला का कथन है: {क्या उन्होंने उस चीज़ को नहीं देखा जिसे अल्लाह ने पैदा किया है, जिसकी परछाइयाँ दाहिनी ओर और बाईं ओर झुकती हैं, अल्लाह के लिए सजदा करते हुए, जबकि वे विनम्र होते हैं (48)} हमज़ा, अल-किसाई, खलफ़, याह्या और अल-आमश ने {तरौ} (तुम देखते हो) को 'ता' के साथ पढ़ा है(2); इस आधार पर कि संबोधन सभी लोगों के लिए है। बाकियों ने 'या' (यरौ - वे देखते हैं) के साथ पढ़ा है; उन लोगों के बारे में सूचना के रूप में जो बुराइयों की योजना बनाते हैं; और यही पसंदीदा विकल्प है। {किसी भी चीज़ से} अर्थात: किसी भी ऐसे खड़े शरीर से जिसकी परछाई हो, जैसे पेड़ या पहाड़; इब्न अब्बास ने यही कहा है। हालाँकि सभी चीज़ें अल्लाह तआला की सुनने वाली और आज्ञाकारी हैं। {उनकी परछाइयाँ झुकती हैं}: अबू 'अम्र, याकूब और अन्यों ने इसे 'ता' के साथ पढ़ा है(3); 'ज़िलाल' (परछाइयों) के स्त्रीलिंग होने के कारण। बाकियों ने 'या' के साथ पढ़ा है, और अबू उबैद ने इसे चुना है। अर्थात: यह एक तरफ से दूसरी तरफ झुकती है, और दिन की शुरुआत में एक स्थिति में होती है और कम होती है, फिर दिन के अंत में दूसरी स्थिति में लौट आती है। एक स्थान से दूसरे स्थान पर उनका घूमना और झुकना ही उनका सजदा है। इसी से शाम की परछाई को "फ़य" कहा गया है; क्योंकि वह पश्चिम से पूर्व की ओर लौट आई, अर्थात: वह वापस आ गई। "फ़य" का अर्थ है: लौटना(4), और इसी से है {यहाँ तक कि वह अल्लाह के आदेश की ओर लौट आए} [अल-हुजुरात: 9]। इस कथन का अर्थ अल-दह्हाक, कतादाह और अन्यों से वर्णित है(5), और यह अर्थ सूरह अर-रअद(6) में पहले ही आ चुका है। अल-ज़ज्जाज ने कहा(7): इसका अर्थ शरीर का सजदा है, और उसका सजदा उसका अधीन होना है।

---

(1) अल-तबरी द्वारा उद्धृत 14/237-238। (2) अल-सबा में हमज़ा और अल-किसाई का पाठ पृष्ठ 373, और अल-तयसीर पृष्ठ 138, और अल-नश्र 2/304 में खलफ़ का पाठ, और इतहाफ़ फ़ुदला अल-बशर पृष्ठ 351 में अल-आमश का पाठ। (3) अल-सबा में अबू 'अम्र का पाठ पृष्ठ 374, और अल-तयसीर पृष्ठ 138, और अल-नश्र 2/304 में याकूब का पाठ। (4) तफ़्सीर अल-बग़वी 3/71। (5) अल-तबरी द्वारा उनसे उद्धृत 14/239-240। (6) इस भाग का पृष्ठ 45। (7) मा'नी अल-कुरान 3/202 में।

یا درگزر کرتا ہے(۱)۔ ﴿بے شک تمہارا رب بہت شفیق اور نہایت رحم والا ہے﴾ یعنی: وہ جلدی نہیں کرتا بلکہ مہلت دیتا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿کیا انہوں نے اللہ کی پیدا کردہ کسی چیز کو نہیں دیکھا جس کے سائے دائیں اور بائیں طرف جھکتے ہیں اللہ کو سجدہ کرتے ہوئے اور وہ عاجز ہوتے ہیں ٤٨﴾ حمزہ، کسائی، خلف، یحییٰ اور اعمش نے ﴿تَرَوْا﴾ 'ت' کے ساتھ پڑھا ہے(۲)؛ اس بنیاد پر کہ خطاب تمام لوگوں سے ہے۔ باقی حضرات نے 'ی' (یَرَوْا) کے ساتھ پڑھا ہے؛ ان لوگوں کے بارے میں خبر کے طور پر جو برائیوں کی تدبیریں کرتے ہیں؛ اور یہی پسندیدہ قول ہے۔ ﴿مِنْ شَیْءٍ﴾ یعنی: کوئی بھی ایسا جسم جس کا سایہ ہو، جیسے درخت یا پہاڑ؛ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے یہی فرمایا ہے۔ اگرچہ تمام چیزیں اللہ تعالیٰ کی سننے والی اور فرمانبردار ہیں۔ ﴿یَتَفَیَّأُ ظِلَالُهُ﴾ ابو عمرو، یعقوب اور دیگر حضرات نے 'ت' کے ساتھ پڑھا ہے(۳)؛ 'ظلال' (سایوں) کی تانیث کی وجہ سے۔ باقیوں نے 'ی' کے ساتھ پڑھا ہے، اور ابو عبیدہ نے اسی کو پسند کیا ہے۔ یعنی: وہ ایک جانب سے دوسری جانب جھکتا ہے، اور دن کے شروع میں ایک حالت پر ہوتا ہے اور ختم ہوتا ہے، پھر دن کے آخر میں دوسری حالت کی طرف لوٹ آتا ہے۔ اس کا ایک جگہ سے دوسری جگہ پھرنا اور مائل ہونا ہی اس کا سجدہ ہے، اسی لیے شام کے سائے کو "فَیء" کہا جاتا ہے؛ کیونکہ وہ مغرب سے مشرق کی طرف لوٹ آیا، یعنی: واپس آگیا۔ اور "فیء" کے معنی ہیں: رجوع کرنا (واپس آنا)(۴)، اور اسی سے ہے ﴿یہاں تک کہ وہ اللہ کے حکم کی طرف رجوع کرلے﴾ [الحجرات: ۹]۔ اس قول کا معنی ضحاک، قتادہ اور دیگر حضرات سے مروی ہے(۵)، اور یہ معنی سورہ رعد(۶) میں گزر چکا ہے۔ زجاج نے کہا(۷): یعنی جسم کا سجدہ، اور اس کا سجدہ اس کا تابع ہونا ہے۔

(۱) طبری نے انہیں نکالا ہے ۱۴/۲۳۷ - ۲۳۸۔ (۲) السبعہ ص ۳۷۳ میں حمزہ اور کسائی کی قرات، اور التیسیر ص ۱۳۸، اور النشر ۳۰۴/۲ میں خلف کی قرات، اور اتحاف فضلاء البشر ص ۳۵۱ میں اعمش کی قرات۔ (۳) السبعہ ص ۳۷۴ میں ابو عمرو کی قرات، اور التیسیر ص ۱۳۸، اور النشر ۳۰۴/۲ میں یعقوب کی قرات۔ (۴) تفسیر بغوی ۳/۷۱۔ (۵) طبری نے ان دونوں سے روایت کی ہے ۱۴/۲۳۹ - ۲۴۰۔ (۶) اس پارے کا ص ۴۵۔ (۷) معانی القرآن ۳/۲۰۲ میں۔

334 Surah An-Nahl: Verse 48

And what is seen in it of the trace of workmanship, and this is general for every body.

And the meaning of ﴿وَهُمْ دَاخِرُونَ﴾ means: submissive and belittled. And Ad-Dukhoor: belittlement and humiliation. It is said: dakhara the man, with a fatha; so he is daakhir, and Allah belittled him(1). Dhu al-Rumma said:

Nothing remained except one who is belittled in a prison (mukhayyas), and one who has taken refuge in a hole in land other than yours.

Al-Mawardi attributed it thus to Dhu al-Rumma, while Al-Jawhari attributed it to Al-Farazdaq(2) and said: Al-Mukhayyas: is the name of a prison that was in Iraq, meaning: a place of humiliation. And he said:

Do you not see me clever and resourceful? I built, after Nafi', a Mukhayyas prison.(3)

He used the singular for 'right' in His saying: "from the right" and the plural for 'lefts' (shamail); because the meaning of 'right', even if singular, is plural. If He had said: from the rights and the lefts, or the right and the lefts, or the right and the left, or the rights and the left, it would have been permissible; because the meaning is for multiplicity. Also, it is the custom of the Arabs, when two signs meet in one thing, to pluralize one and singularize the other, as in His, the Exalted, saying: ﴿خَتَمَ اللَّهُ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ وَعَلَىٰ سَمْعِهِمْ﴾ [Al-Baqarah: 7], and like His saying: ﴿وَيُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ﴾ [Al-Baqarah: 257]. If He had said: upon their hearings, and to the lights, it would have been permissible. It is also possible that the reference of 'right' is to the wording of "ma" and 'lefts' to its meaning(4). There are many examples of this in speech. The poet said:

The ones arriving and Taym in the heights of Saba, the hide of buffaloes has bitten their necks.(5)

(1) Al-Sihah (dkhr). (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/191, and Al-Sihah (khays). The verse is in the Diwan of Dhu al-Rumma 2/979. (3) Its speaker is Ali bin Abi Talib, as in Al-'Iqd al-Farid 4/183, Jamharat al-Amthal 1/79, and Al-Lisan (khays). It was mentioned in it: Nafi'; it was a prison in Kufa that was not securely built, it was made of reeds, so the prisoners used to escape from it. It was said: it was tunneled through and the prisoners escaped from it, so Ali demolished it and built Al-Mukhayyas for them from mud bricks. (4) See Tafsir al-Baghawi 3/71. (5) Its speaker is Jarir, and it is in his Diwan

p. 252. The first part of it is: Taym and Taym call you in the villages of Saba. He meant they were prisoners, and around their necks were collars made of buffalo hide.

334 सूरा अन-नहल: आयत 48

और उसमें कारीगरी का जो निशान देखा जाता है, और यह हर शरीर के लिए सामान्य है।

और ﴿وَهُمْ دَاخِرُونَ﴾ का अर्थ है: विनम्र और अपमानित। और 'अद-दुखूर' का अर्थ है तुच्छता और अपमान। कहा जाता है: 'दखरा अर-रजुलु' (ज़बर के साथ), तो वह 'दाखिर' है, और अल्लाह ने उसे अपमानित किया(1)। ज़ू अल-रुम्मा ने कहा:

कोई नहीं बचा सिवाय एक अपमानित के जो जेल (मुख़ाय्यस) में है, और एक जो तुम्हारी ज़मीन के अलावा किसी और छेद में दुबक गया है।

अल-मावर्दी ने इसे ज़ू अल-रुम्मा की ओर प्रेरित किया, और अल-जौहरी ने इसे अल-फरज़दक की ओर प्रेरित किया(2) और कहा: 'अल-मुख़ाय्यस' इराक में एक जेल का नाम था, जिसका अर्थ है: अपमान की जगह। और उसने कहा:

क्या तुम मुझे चतुर और साधन संपन्न नहीं देखते? मैंने नाफी के बाद 'मुख़ाय्यस' जेल बनाई। (3)

उसने "दाएं से" में 'दाएं (यमीन) शब्द को एकवचन रखा और 'बाएं (शमाइल) को बहुवचन किया; क्योंकि 'दाएं का अर्थ, भले ही शब्द एकवचन हो, बहुवचन का है। यदि वह कहता: 'दाएं और बाएँ (बहुवचन में), तो वह भी जायज़ होता; क्योंकि अर्थ बहुलता का है। इसके अलावा, यह अरबों की आदत है कि जब एक ही चीज़ में दो संकेत मिलते हैं, तो वे एक को बहुवचन और दूसरे को एकवचन रखते हैं, जैसे कि अल्लाह तआला का कहना है: ﴿خَتَمَ اللَّهُ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ وَعَلَىٰ سَمْعِهِمْ﴾ [अल-बकरह: 7], और जैसे उसका कहना है: ﴿وَيُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ﴾ [अल-बकरह: 257]। यदि वह "उनके कानों" और "उजालों" कहता, तो भी वह जायज़ होता। यह भी संभव है कि 'दाएं का संदर्भ शब्द "मा" पर हो और 'बाएं उसके अर्थ पर हो(4)। बातचीत में इसके कई उदाहरण हैं। कवि ने कहा:

आने वाले और तयम सबा की ऊंचाइयों में, भैंसों की खाल ने उनकी गर्दनों को जकड़ लिया है। (5)

(1) अल-सिहाह (दखर)। (2) अल-नुकत वल-उयून 3/191, और अल-सिहाह (खैस)। शेर ज़ू अर-रुम्मा के दीवान 2/979 में है। (3) इसके वक्ता अली बिन अबी तालिब हैं जैसा कि अल-इक्द अल-फरीद 4/183, जमहरत अल-अमशाल 1/79 और अल-लिसान (खैस) में है। इसमें आया है: नाफी; वह कूफ़ा में एक जेल थी जिसकी इमारत मज़बूत नहीं थी, वह सरकंडों से बनी थी, तो कैदी वहाँ से

भाग जाते थे। कहा गया: उसमें सुरंग खोदी गई और कैदी भाग निकले, तो अली ने उसे ढहा दिया और उनके लिए मिट्टी की ईंटों से 'अल-मुखा़य्यस' बनाया। (4) तफ़सीर अल-बगवी 3/71 देखें। (5) इसके वक्ता जरीर हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 252 में है। इसका पहला भाग है: तयम और तयम तुम्हें सबा की बस्तियों में पुकारते हैं। उसका मतलब था कि वे कैदी हैं, और उनकी गर्दनों में भैंस की खाल के पट्टे हैं।

۳۳۴ سورة النحل: آیت ۴۸

اور اس میں کاریگری کا جو اثر دیکھا جاتا ہے، اور یہ ہر جسم کے لیے عام ہے۔

اور ﴿وَهُمْ دَاخِرُونَ﴾ کے معنی ہیں: یعنی عاجز اور پست ہونے والے۔ اور 'الدخور' کے معنی پستی اور ذلت کے ہیں۔ کہا جاتا ہے: 'دَخَرَ الرجل'، زبر کے ساتھ؛ تو وہ 'داخر' ہے، اور اللہ نے اسے ذلیل کیا(۱)۔ ذو الرمہ نے کہا:

تو کوئی باقی نہ رہا سوائے اس کے جو قید خانے (مخیس) میں ذلیل ہے، اور وہ جو تمہاری زمین کے علاوہ کسی اور بل میں چھپا ہوا ہے۔

ماوردی نے اسے اسی طرح ذو الرمہ کی طرف منسوب کیا ہے، اور جوہری نے اسے فرزدق کی طرف منسوب کیا ہے(۲) اور کہا: 'المخیس' عراق میں ایک قید خانے کا نام تھا، یعنی: ذلت کی جگہ۔ اور اس نے کہا:

کیا تم مجھے عقلمند اور ہوشیار نہیں دیکھتے؟ میں نے نافع کے بعد 'مخیس' تعمیر کیا۔ (۳)

اللہ تعالیٰ نے اپنے قول «عن الیمین» میں 'یمین' (دائیں) کو واحد رکھا اور 'شمال' (بائیں) کی جمع (شمائل) لائے؛ کیونکہ یمین کے معنی اگرچہ واحد ہوں مگر مراد جمع ہے۔ اگر وہ کہتا: 'عن الأیمان والشمائل'، یا 'الیمین والشمائل'، یا 'الیمین والشمال'، یا 'الأیمان والشمال'، تو جائز ہوتا؛ کیونکہ معنی کثرت کے ہیں۔ نیز عربوں کا یہ شیوہ ہے کہ جب ایک ہی چیز میں دو علامتیں جمع ہوں تو ایک کو جمع اور دوسرے کو واحد لاتے ہیں، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿خَتَمَ اللَّهُ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ وَعَلَىٰ سَمْعِهِمْ﴾ [البقرہ: ۷]، اور اس کے قول کی طرح: ﴿وَيُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ﴾ [البقرہ: ۲۵۷]۔ اگر وہ کہتا: 'علی أسماعهم'، اور 'إلی الأنوار'، تو جائز ہوتا۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ 'یمین'

کی واپسی لفظ «ما» کی طرف ہو اور 'شمائل' کی اس کے معنی کی طرف(۴)۔ کلام میں اس کی مثالیں کثرت سے ہیں۔ شاعر نے کہا:

آنے والے اور 'تیم' سبا کی بلندیوں میں، بھینسوں کی کھال نے ان کی گردنوں کو جکڑ لیا ہے۔ (۵)

(۱) الصحاح (دخر)۔ (۲) النکت والعیون ۳/۱۹۱، اور الصحاح (خیس)۔ اور یہ شعر دیوانِ ذو الرمہ ۹۷۹/۲ میں ہے۔ (۳) اس کے کہنے والے علی بن ابی طالب ہیں جیسا کہ العقد الفرید ۴/۱۸۳، جمہرۃ الامثال ۱/۷۹، اور اللسان (خیس) میں ہے۔ اور اس میں آیا ہے: 'نافع'؛ کوفہ میں ایک قید خانہ تھا جس کی عمارت پختہ نہیں تھی، وہ سرکنڈوں سے بنا تھا، تو قیدی وہاں سے بھاگ جاتے تھے، اور کہا گیا: اس میں نقب لگائی گئی اور قیدی نکل بھاگے، تو علی نے اسے گرا دیا اور ان کے لیے پکی مٹی (اینٹوں) سے 'المخیس' بنایا۔ (۴) دیکھیے تفسیر بغوی ۳/۷۱۔ (۵) اس کے کہنے والے جریر ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص ۲۵۲ میں ہے، اور اس کا پہلا مصرع ہے: 'تدعوک تیم وتیم في قری سبإ'۔ ان کی مراد یہ تھی کہ وہ قیدی ہیں، اور ان کی گردنوں میں بھینس کے چمڑے کے طوق ہیں۔

335 Surah An-Nahl: Verses 48 - 50

And he did not say: "skins". It was said: He used the singular for "right" (al-yamin); because when the sun rises and you are facing the Qibla, the shadow spreads to the right, then in some states it inclines towards the north, then various states, so He called them "lefts" (shama'il - plural). His saying, Exalted is He: {To Allah prostrates whatever is in the heavens and whatever is on the earth of creatures, and the angels [as well], and they are not arrogant. (49) They fear their Lord above them, and they do what they are commanded. (50)} His saying, Exalted is He: {To Allah prostrates whatever is in the heavens and whatever is on the earth of creatures} means: from everything that moves upon the earth. {And the angels} means: the angels who are on earth. They were mentioned separately because of their special status and noble rank; so He distinguished them from the description of "creeping/moving creatures" by mentioning them, even though they are included in it; like His saying: {In both of them are fruit and palm trees and pomegranates} [Ar-Rahman: 68]. It was said: because they are excluded from the group of those who creep, because of the wings Allah gave them, so they were not included in the general term, and thus they were mentioned separately(1). It was said: He meant "to Allah prostrates what is in the heavens" of the angels, the sun, the moon, the stars, the winds, and the clouds, "and what is on earth of creatures", and the angels of the earth prostrate(2). {And they are not arrogant} in worshipping their Lord. This is a refutation of the Quraysh when they claimed that the angels are the daughters of Allah. The meaning of {They fear their Lord above them} means: their Lord's punishment and chastisement; because the destructive punishment only descends from the sky. It was said: the meaning is: they fear their Lord's power which is above their own power; so there is an ellipsis in the speech(3). It was said: the meaning of "They fear their Lord above them" refers to the angels, fearing their Lord; while they are above what is on earth of creatures and yet they fear; so for those below them to fear is more fitting; the evidence for this view is His saying, Exalted is He: {and they do what they are commanded} meaning: the angels(4).

---

(1) An-Nukat wa al-'Uyun 3/192. (2) See Tafsir al-Baghawi 3/71, and al-Muharrar al-Wajiz 3/399. (3) See An-Nukat wa al-'Uyun 3/192, al-Wasit by al-Wahidi 3/65, and al-Muharrar al-Wajiz 3/399. (4) See al-Wasit by al-Wahidi 3/65.

पृष्ठ ३३५ सूरह अन-नहल: आयत ४८ - ५०

और उन्होंने यह नहीं कहा: "त्वचाएँ(खालें)"। कहा गया है: "दायाँ" (यमीन) को एकवचन में प्रयोग किया गया है; क्योंकि जब सूरज निकलता है और आप किबला की ओर मुख किए होते हैं, तो छाया दाईं ओर फैलती है, फिर वह उत्तर की ओर झुकती है, फिर विभिन्न स्थितियां होती हैं, इसलिए उन्होंने उन्हें "बाएँ" (शमाइल - बहुवचन) कहा। अल्लाह तआला का कथन: {और अल्लाह ही के लिए सजदा करते हैं जो कुछ आकाशों में है और जो कुछ पृथ्वी में है, हर चलने वाला जीव और फरिश्ते भी, और वे घमंड नहीं करते। (४९) वे अपने रब से डरते हैं जो उनके ऊपर है और वे वही करते हैं जिसका उन्हें आदेश दिया जाता है। (५०)} अल्लाह तआला का कथन: {और अल्लाह ही के लिए सजदा करते हैं जो कुछ आकाशों में है और जो कुछ पृथ्वी में है, हर चलने वाला जीव} यानी: पृथ्वी पर रेंगने वाले हर जीव से। {और फरिश्ते} यानी: वे फरिश्ते जो पृथ्वी पर हैं। उन्हें उनके उच्च पद और सम्मान के कारण अलग से उल्लेख किया गया है; इसलिए उन्हें 'रेंगने' के विशेषण से अलग करके उल्लेख किया गया है, भले ही वे उसमें शामिल हों; जैसे उनका कथन: {उन दोनों में मेवे और खजूर और अनार हैं} [अर-रहमान: ६८]। कहा गया है: उन्हें रेंगने वाले जीवों के समूह से बाहर रखा गया है क्योंकि अल्लाह ने उन्हें पंख दिए हैं, इसलिए वे सामान्य श्रेणी में नहीं आए, और इसी कारण उनका अलग से उल्लेख किया गया है(१)। कहा गया है: उनका तात्पर्य "अल्लाह के लिए सजदा करता है जो आकाशों में है" से फरिश्ते, सूर्य, चंद्रमा, तारे, हवाएं और बादल हैं, "और जो पृथ्वी पर जीव हैं" और पृथ्वी के फरिश्ते सजदा करते हैं(२)। {और वे घमंड नहीं करते} अपने रब की इबादत से। यह कुरैश का खंडन है जब उन्होंने दावा किया था कि फरिश्ते अल्लाह की बेटियाँ हैं। और {वे अपने रब से डरते हैं जो उनके ऊपर है} का अर्थ है: अपने रब का दंड और यातना; क्योंकि विनाशकारी दंड केवल आकाश से उतरता है। कहा गया है: अर्थ यह है: वे अपने रब की शक्ति से डरते हैं जो उनकी शक्ति से ऊपर है; अतः वाक्य में कुछ शब्द लुप्त हैं(३)। कहा गया है: "वे अपने रब से डरते हैं जो उनके ऊपर है" का अर्थ फरिश्तों से है, जो अपने रब से डरते हैं; जबकि वे पृथ्वी के रेंगने वाले जीवों से ऊपर हैं और फिर भी डरते हैं; तो जो उनसे नीचे हैं उनके लिए डरना और भी उचित है; इस विचार का प्रमाण अल्लाह तआला का यह कथन है: {और वे वही करते हैं जिसका उन्हें आदेश दिया जाता है} यानी: फरिश्ते(४)।

(१) अन-नुकात वल-उयून ३ / १९२। (२) देखें तफ़्सीर अल-बग़वी ३ / ७१, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३ / ३९९। (३) देखें अन-नुकात वल-उयून ३ / १९२, और अल-वसीत लिल-वाहिदी ३ / ६५, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३ / ३९९। (४) देखें अल-वसीत लिल-वाहिदी ३ / ६५।

صفحہ ۳۳۵ سورۃ النحل: آیات ۴۸ - ۵۰

اور یہ نہیں کہا: "کھالیں"۔ اور کہا گیا ہے: "دائیں" (یمین) کو واحد ذکر کیا گیا؛ کیونکہ جب سورج طلوع ہوتا ہے اور آپ قبلہ رخ ہوتے ہیں، تو سایہ دائیں جانب پھیلتا ہے، پھر وہ شمال کی طرف مائل ہوتا ہے، پھر مختلف حالتیں ہوتی ہیں، اس لیے انہیں "بائیں" (شمائل - جمع) کہا گیا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلِلَّهِ يَسْجُدُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مِن دَابَّةٍ وَالْمَلَائِكَةُ وَهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ (٤٩) يَخَافُونَ رَبَّهُم مِّن فَوْقِهِمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ (٥٠)﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلِلَّهِ يَسْجُدُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مِن دَابَّةٍ﴾ یعنی: زمین پر چلنے والے ہر جاندار میں سے۔ ﴿وَالْمَلَائِكَةُ﴾ یعنی: وہ فرشتے جو زمین پر ہیں۔ انہیں ان کے بلند مقام و مرتبہ کی وجہ سے الگ سے ذکر کیا گیا؛ چنانچہ انہیں رینگنے/چلنے کی صفت سے ممتاز کر کے ذکر کیا گیا اگرچہ وہ اس میں شامل تھے؛ جیسے اللہ کا ارشاد ہے: ﴿فِيهِمَا فَاكِهَةٌ وَنَخْلٌ وَرُمَّانٌ﴾ [الرحمن: ٦٨]۔ اور کہا گیا ہے: ان کے رینگنے والے جانداروں کے گروہ سے خارج ہونے کی وجہ سے، کیونکہ اللہ نے ان کے لیے پر (بازو) بنائے ہیں، اس لیے وہ عام جانداروں میں داخل نہیں ہوئے، چنانچہ اسی لیے انہیں الگ ذکر کیا گیا(۱)۔ اور کہا گیا: اس کی مراد ہے "اور اللہ کے لیے سجدہ کرتے ہیں جو آسمانوں میں ہیں" یعنی فرشتے، سورج، چاند، ستارے، ہوائیں اور بادل، "اور جو زمین میں جاندار ہیں" اور زمین کے فرشتے سجدہ کرتے ہیں(۲)۔ ﴿وَهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ﴾ اپنے رب کی عبادت سے۔ اور یہ قریش کا رد ہے جب انہوں نے دعویٰ کیا تھا کہ فرشتے اللہ کی بیٹیاں ہیں۔ اور ﴿يَخَافُونَ رَبَّهُم مِّن فَوْقِهِمْ﴾ کا معنی ہے: اپنے رب کے عذاب اور سزا سے ڈرتے ہیں؛ کیونکہ ہلاک کرنے والا عذاب آسمان ہی سے نازل ہوتا ہے۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: وہ اپنے رب کی قدرت سے ڈرتے ہیں جو ان کی قدرت سے بالاتر ہے؛ چنانچہ کلام میں حذف پایا جاتا ہے(۳)۔ اور کہا گیا: "اپنے رب سے ڈرتے ہیں جو ان

کے اوپر ہے" کا معنی فرشتے ہیں، وہ اپنے رب سے ڈرتے ہیں؛ حالانکہ وہ زمین کے جانداروں سے اوپر ہیں اور اس کے باوجود ڈرتے ہیں؛ تو جو ان سے نیچے ہیں ان کا ڈرنا تو زیادہ ضروری ہے؛ اس قول کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ﴾ یعنی: فرشتے(۴)۔

---

(۱) النکت والعیون ۳ / ۱۹۲۔ (۲) دیکھیے تفسیر البغوی ۳ / ۷۱، اور المحرر الوجیز ۳ / ۳۹۹۔

(۳) دیکھیے النکت والعیون ۳ / ۱۹۲، اور الوسیط للواحدی ۳ / ۶۵، اور المحرر الوجیز ۳ / ۳۹۹۔

(۴) دیکھیے الوسیط للواحدی ۳ / ۶۵۔

336 Surah An-Nahl: Verses 51 - 52

Allah the Almighty says: {And Allah has said, "Do not take for yourselves two deities. He is only one God, so fear only Me." 51}

Regarding His words: {And Allah has said, "Do not take for yourselves two deities,"} it is said: the meaning is: do not take two as gods(1). And it is said: the word "two" (ithnayn) came as an emphasis. Since the true God is not multiple, and anyone who is multiple is not a god, He restricted it to the mention of two because He intended to negate multiplicity(2). {He is only one God} means His holy self. Logical and Sharia evidence has established His oneness as previously explained in "Al-Baqara"(3), and we mentioned it under His name "The One" (Al-Wahid) in "Sharh al-Asma"(4), and praise be to Allah. {so fear only Me} means: be afraid of Me. This was previously mentioned in "Al-Baqara"(5).

Allah the Almighty says: {And to Him belongs whatever is in the heavens and the earth, and to Him is [due] worship constantly. Then is it other than Allah that you fear? 52}

Regarding His words: {And to Him belongs whatever is in the heavens and the earth, and to Him is [due] worship (ad-din) constantly (wasiba)}, "ad-din" means obedience and sincerity. "Wasiba" means permanently; Al-Farra'(6) said it, as related by Al-Jawhari(7). A thing "wasaba" (to be constant) means it lasted(8). "And a man 'wasaba' on a matter": if he persisted in it. The meaning is: obedience to Allah is forever obligatory. Among those who said "wasiba" means permanently are Al-Hasan, Mujahid, Qatada, and Ad-Dahhak(9). From this is His saying: {And for them is a permanent punishment} [As-Saffat: 9], meaning: lasting. Al-Du'ali said: I do not seek praise whose stay is short, with blood that remains constant throughout all time.(10)

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/397, and al-Muharrar al-Wajiz 3/399. (2) See the two previous sources. (3) 2/488-489. (4) pp. 161-167. (5) 2/9. (6) Ma'ani al-Qur'an 2/104. (7) Al-Sihah (wasaba), and what follows it is from there. (8) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 4/72. (9) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/193, and reported by al-Tabari 14/247-249. (10) The narration of its second half in his Diwan p. 52 is as in the next verse, and in it also: "I do not buy" (la ashtari) instead of "I do not seek" (ma abtaghi). See the following comment.

३३६ सूरह अन-नह्ल: आयतें ५१ - ५२

अल्लाह तआला का फरमान है: {अल्लाह ने फरमाया है कि दो माबूद (ईश्वर) न बनाओ। वह तो बस एक ही माबूद है, अतः तुम सिर्फ मुझी से डरो। ५१}

अल्लाह तआला के इस कथन: {अल्लाह ने फरमाया है कि दो माबूद न बनाओ} के बारे में कहा गया है: इसका अर्थ है: दो को माबूद न बनाओ(1)। और कहा गया है कि शब्द "दो" (इशनैन) ताकीद (ज़ोर देने) के लिए आया है। चूँकि सच्चा ईश्वर अनेक नहीं हो सकता, और जो अनेक है वह ईश्वर नहीं है, इसलिए उन्होंने दो के उल्लेख तक ही सीमित रखा; क्योंकि उनका उद्देश्य अनेकता का निषेध करना था(2)। {वह तो बस एक ही माबूद है} का अर्थ है उनकी पवित्र सत्ता। उनकी एकता पर तर्कसंगत और शरीयत के प्रमाण स्थापित हो चुके हैं जैसा कि "अल-बकराह"(3) के स्पष्टीकरण में पहले बताया जा चुका है, और हमने "शर्ह अल-अस्मा"(4) में उनके नाम "अल-वाहिद" के तहत इसका उल्लेख किया है, और अल्लाह की प्रशंसा हो। {अतः तुम सिर्फ मुझी से डरो} यानी: मुझसे डरो। यह "अल-बकराह"(5) में पहले आ चुका है।

अल्लाह तआला का फरमान है: {जो कुछ आकाशों और धरती में है वह उसी का है, और दीन (आज्ञाकारिता) सदा उसी के लिए है। फिर क्या तुम अल्लाह के सिवा किसी और का डर रखते हो? ५२}

अल्लाह तआला के इस कथन: {जो कुछ आकाशों और धरती में है वह उसी का है, और दीन सदा (वासिबन) उसी के लिए है} में "दीन" का अर्थ है आज्ञाकारिता और ईमानदारी। और "वासिबन" का अर्थ है हमेशा; यह अल-फर्रा(6) ने कहा है, जैसा कि अल-जौहरी(7) ने उल्लेख किया है। किसी चीज़ के"वसब" होने का अर्थ है उसका बने रहना या स्थायी होना(8)। और "आदमी किसी बात पर वसब हुआ" का अर्थ है: यदि वह उस पर टिका रहा। अर्थ यह है: अल्लाह की आज्ञाकारिता हमेशा अनिवार्य है। "वासिबन" का अर्थ "हमेशा" बताने वालों में अल-हसन, मुजाहिद, कतादा और अद-दह्हाक शामिल हैं(9)। इसी से उनका यह कथन है: {और उनके लिए स्थायी (वासिब) दंड है} [अस-साफ़ात: ९] यानी: स्थायी। अल-दुआली ने कहा: मैं ऐसी प्रशंसा नहीं चाहता जिसका टिकाव कम हो, ऐसे खून के साथ जो पूरे समय तक स्थायी रहे।(10)

(१) इराब अल-कुरान अल-नहस २/३९७ द्वारा, और अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ ३/३९९। (२) पिछले दो स्रोत देखें। (३) २/४८८ - ४८९। (४) पृ. १६१ - १६७। (५) २/९। (६) मानी अल-कुरान २/१०४। (७) अल-

सिहाह (वसब), और उसके बाद का हिस्सा वहीं से है। (८) इराब अल-कुरान अल-नहस ४/७२ द्वारा। (९) अल-नुकत वल-उयून ३/१९३, और अल-तबरी १४/२४७ - २४९ द्वारा उद्धृत। (१०) उनके दीवान पृ. ५२ में इसके दूसरे आधे भाग का वर्णन अगले छंद के समान है, और उसमें यह भी है: "मैं नहीं खरीदता", "मैं नहीं चाहता" के बदले। अगला कमेंट देखें।

۳۳۶ سورہ النحل: آیات ۵۱ - ۵۲

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَقَالَ اللَّهُ لَا تَتَّخِذُوا إِلَٰهَيْنِ اثْنَيْنِ إِنَّمَا هُوَ إِلَٰهٌ وَاحِدٌ فَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ ۵۱﴾

اللہ تعالیٰ کے قول: ﴿وَقَالَ اللَّهُ لَا تَتَّخِذُوا إِلَٰهَيْنِ اثْنَيْنِ﴾ کے بارے میں کہا گیا: معنی یہ ہے: دو کو معبود نہ بناؤ(1)۔ اور کہا گیا: لفظ «اثنین» تاکید کے طور پر آیا ہے۔ چونکہ برحق معبود متعدد نہیں ہو سکتا، اور جو بھی متعدد ہے وہ معبود نہیں ہے، اس لیے دو کے ذکر پر اکتفا کیا گیا؛ کیونکہ اس سے تعداد کی نفی مقصود تھی(2)۔ ﴿إِنَّمَا هُوَ إِلَٰهٌ وَاحِدٌ﴾ یعنی اس کی مقدس ذات۔ اس کی وحدانیت پر عقلی اور شرعی دلیل قائم ہو چکی ہے جیسا کہ «البقرہ» کی وضاحت میں گزر چکا ہے(3)، اور ہم نے اسے «شرح الأسماء» میں اس کے نام الواحد کے تحت ذکر کیا ہے(4) اور تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں۔ ﴿فَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ﴾ یعنی: مجھ سے ڈرو۔ اور یہ «البقرہ» میں گزر چکا ہے(5)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلَهُ الدِّينُ وَاصِبًا أَفَغَيْرَ اللَّهِ تَتَّقُونَ ۵۲﴾

اللہ تعالیٰ کے قول: ﴿وَلَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلَهُ الدِّينُ وَاصِبًا﴾ میں الدِّین کا مطلب ہے اطاعت اور اخلاص۔ اور «واصباً» کا معنی ہے ہمیشہ؛ یہ الفرَّاء(6) نے کہا ہے، جسے الجوہری نے نقل کیا ہے(7)۔ وَصَبَ الشيءُ يَصِبُ وُصُوباً کا مطلب ہے: وہ دائمی رہا(8)۔ اور وَصَبَ الرجل على الأمر کا مطلب ہے: جب اس نے اس پر ہمیشگی اختیار کی۔ اور معنی یہ ہے کہ: اللہ کی اطاعت ہمیشہ واجب ہے۔ اور جن لوگوں نے «واصباً» کا معنی «ہمیشہ» کہا ہے ان میں الحسن، مجاہد، قتادہ اور الضحاک شامل ہیں(9)۔ اسی سے اللہ کا یہ قول ہے: ﴿وَلَهُمْ عَذَابٌ وَاصِبٌ﴾ [الصافات: ۹] یعنی: دائمی۔ اور الدؤلی نے کہا: میں ایسی تعریف کا طلبگار نہیں ہوں جس کا قیام کم ہو، ایسے خون کے ساتھ جو پورے زمانے میں دائمی رہے۔(10)

(١) إعراب القرآن للنحاس ٣٩٧/٢ ، والمحرر الوجيز ٣٩٩/٣ . (٢) پچھلے دو مآخذ دیکھیں۔ (٣) ٤٨٨/٢ - ٤٨٩ . (٤) ص ١٦١ - ١٦٧ . (٥) ٩/٢ . (٦) معانى القرآن ١٠٤/٢ . (٧) الصحاح (وصب)، اور اس کے بعد کا حصہ وہیں سے ہے۔ (٨) معانى القرآن للنحاس ٧٢/٤ . (٩) النكت والعيون ١٩٣/٣ ، اور اسے الطبرى نے تخريج كيا ہے ٢٤٧/١٤ - ٢٤٩ . (١٠) ان کے دیوان ص ٥٢ میں اس کے دوسرے مصرعے کی روایت درج ذیل بیت کی طرح ہے، اور اس میں یہ بھی ہے: «لا أشتري» بجائے «ما أبتغي»۔ اگلا تبصرہ دیکھیں۔

Surah An-Nahl: Verses 52 - 55 337

Al-Ghaznawi, Al-Tha'labi, and others recited: I do not seek praise whose remains are few... one day by blaming the whole of time perpetually (wasiba). (1) It is said: Al-Wasab (الوصب) means fatigue and exhaustion (2), meaning: obedience to Allah Almighty is obligatory even if the servant becomes tired in it. From this is the poet's saying: He does not hold his leg from exhaustion or fatigue... nor does the hunger-snake (as-safar) bite upon his ribs. (3) Ibn Abbas said: "Wasiban": obligatory. Al-Farra' and Al-Kalbi: purely. (4) {Is it then other than Allah that you fear?} meaning: it is not appropriate for you to fear other than Allah. "Other" (ghayr) is in the accusative case (nasb) due to "fear" (tattaqun). Allah Almighty's saying: {And whatever you have of favor - it is from Allah. Then when adversity touches you, to Him you cry for help. (53) Then when He removes the adversity from you, at once a party of you associates others with their Lord. (54) So that they may deny what We have given them. Then enjoy yourselves, for you are going to know. (55)} Allah Almighty's saying: {And whatever you have of favor - it is from Allah} Al-Farra' said (5): "Whatever" (ma) is in the sense of recompense.

(1) His saying: Al-Ghaznawi recited... this place is not in (D), (Za), and (Z). The verse is in Majaz al-Quran 1/361, Tafsir al-Tabari 14/247, Al-Nukat wa al-'Uyun 3/193, Zad al-Masir 4/456, and Al-Aghani 12/309. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/193. (3) Its author is A'sha Bahilah, Amir ibn al-Harith Abu Quhfan, lamenting his maternal brother al-Muntashir ibn Wahb al-Bahili. It is in al-Asma'iyyat p. 90, al-Kamil 3/1431, and Tafsir al-Tabari 14/247. In Jamharat Ash'ar al-'Arab 2/718-719 and al-Khizanah 1/197, each hemistich is for a different verse, and they are: He does not delay for what he watches in the pot ... nor does the hunger-snake bite upon his ribs. He does not squeeze his leg from exhaustion or fatigue ... and he continues to follow the traces ahead of the people. "La ya'tari": He does not wait or linger. "Al-shursuf": the edge of the rib. "Al-safar": a small animal like a snake in the stomach that afflicts those with intense hunger. "He does not squeeze his leg": he does not feel it, describing his hardiness and endurance of hardships. "Al-ayn": exhaustion. "Al-iqtifar": following traces. Al-Baghdadi said it in al-Khizanah. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/193. Ibn Abbas's saying was recorded by al-Tabari 14/249, and Al-Farra's words are in Ma'ani al-Quran 2/104. (5) In Ma'ani al-Quran 2/104.

सूरा अन-नहल: आयतें 52 - 55 337

अल-ग़ज़नवी, अल-थलाबी और अन्य ने सुनाया: मैं उस प्रशंसा की तलाश नहीं करता जिसका शेष बहुत कम है... एक दिन पूरे ज़माने की निंदा के साथ निरंतर (वाशिबन)। (1) कहा गया है: अल-वसब (الوصب) का अर्थ है थकान और थकावट (2), यानी: अल्लाह तआला की आज्ञाकारिता अनिवार्य है चाहे बंदा उसमें थक ही क्यों न जाए। इसी से कवि का कथन है: वह थकावट या पीड़ा से अपनी टांग नहीं पकड़ता... और न ही 'सफ़र' (भूख का साँप) उसकी पसलियों को काटता है। (3) इब्न अब्बास ने कहा: "वाशिबन": अनिवार्य। अल-फ़र्रा और अल-कल्बी: विशुद्ध रूप से। (4) {क्या तुम अल्लाह के सिवा किसी और से डरते हो?} यानी: तुम्हारे लिए अल्लाह के सिवा किसी और से डरना उचित नहीं है। यहाँ 'ग़ैर' शब्द 'तत्तक़ून' के कारण कर्म कारक (नस्ब) में है। अल्लाह तआला का फ़रमान है: {तुम्हारे पास जो भी नेमत है वह अल्लाह ही की ओर से है। फिर जब तुम्हें कोई कष्ट पहुँचता है, तो उसी की ओर तुम गिड़गिड़ाते हो। (53) फिर जब वह तुमसे कष्ट दूर कर देता है, तो तुममें से एक समूह अपने रब के साथ दूसरों को शरीक करने लगता है। (54) ताकि जो कुछ हमने उन्हें दिया है, उसका इनकार करें। तो मज़े उड़ा लो, शीघ्र ही तुम्हें पता चल जाएगा। (55)} अल्लाह तआला का फ़रमान है: {तुम्हारे पास जो भी नेमत है वह अल्लाह ही की ओर से है} अल-फ़र्रा ने कहा (5): "मा" प्रतिफल के अर्थ में है।

(1) उनका कहना: अल-ग़ज़नवी ने सुनाया... यह स्थान (द), (ज़ो) और (ज़) में नहीं है। यह छंद मजाज़ अल-क़ुरान 1/361, तफ़सीर अल-तबरी 14/247, अल-नुक़त वल-'उयून 3/193, ज़ाद अल-मसीर 4/456 और अल-अघानी 12/309 में है। (2) अल-नुक़त वल-'उयून 3/193। (3) इसके रचयिता आशा बाहिला, आमिर बिन अल-हारिस अबू क़हफ़ान हैं, जो अपने सौतेले भाई अल-मुंतशिर बिन वहब अल-बाहिली का शोक मना रहे हैं। यह अल-असमाइय्यात पृष्ठ 90, अल-कामिल 3/1431 और तफ़सीर अल-तबरी 14/247 में है। जम्हरत अशआर अल-अरब 2/718-719 और अल-ख़िज़ाना 1/197 में इसका प्रत्येक आधा भाग अलग छंद का है, और वे हैं: वह उस चीज़ के लिए इंतज़ार नहीं करता जिसे वह हाँडी में देख रहा है ... और न ही 'सफ़र' उसकी पसलियों को काटता है। वह थकावट या पीड़ा से अपनी टांग को नहीं दबाता ... और वह लोगों के आगे पदचिह्नों का पीछा करना जारी रखता है। "ला यत'आर्रा": वह रुकता या विलंब नहीं करता। "अल-शुरसूफ़": पसली का किनारा। "अल-सफ़र": पेट में सांप जैसा एक छोटा जीव जो अत्यधिक भूख वालों को होता है। "ला यग़मज़ुस-साक़": वह उसे नहीं टटोलता, यह उसकी कठोरता और कठिनाइयों को सहने की क्षमता

का वर्णन है। "अल-अयन": थकान। "अल-इक़्तिफ़ार": पदचिह्नों का अनुसरण करना। अल-बगदादी ने इसे अल-ख़िज़ाना में कहा है। (4) अल-नुक़त वल-'उयून 3/193। इब्न अब्बास का कथन तबरी 14/249 द्वारा निकाला गया है, और अल-फ़र्रा की बात मआनी अल-क़ुरान 2/104 में है। (5) मआनी अल-क़ुरान 2/104 में।

سورہ النحل: آیات 52 - 55 337

الغزنوی، الثعلبی اور دیگر نے بیان کیا: میں ایسی تعریف کا طلبگار نہیں جس کی بقا بہت کم ہو... ایک دن سارے زمانے کی مذمت کے ساتھ مستقل (واصبا)۔ (1) کہا گیا ہے: الوصب (الوصب) کا مطلب تھکن اور ماندگی (2) ہے، یعنی: اللہ تعالیٰ کی اطاعت واجب ہے اگرچہ بندہ اس میں تھک جائے۔ اسی سے شاعر کا قول ہے: وہ تھکن یا درد کی وجہ سے پنڈلی نہیں پکڑتا... اور نہ ہی 'صفر' (بھوک کا سانپ) اس کی پسلیوں کو کاٹتا ہے۔ (3) ابن عباس نے کہا: "واصباً": واجب۔ الفراء اور الکلبی: خالص (4)۔ {کیا پھر تم اللہ کے سوا کسی اور سے ڈرتے ہو؟} یعنی: تمہیں اللہ کے سوا کسی اور سے ڈرنا مناسب نہیں ہے۔ یہاں لفظ 'غیر' فعل 'تتقون' کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور تمہارے پاس جو بھی نعمت ہے وہ اللہ ہی کی طرف سے ہے۔ پھر جب تمہیں کوئی تکلیف پہنچتی ہے تو اسی کی طرف تم گریہ و زاری کرتے ہو۔ (53) پھر جب وہ تم سے تکلیف دور کر دیتا ہے تو تم میں سے ایک گروہ اپنے رب کے ساتھ شرک کرنے لگتا ہے۔ (54) تاکہ جو کچھ ہم نے انہیں دیا ہے اس کا انکار کریں۔ پس فائدہ اٹھا لو، عنقریب تمہیں معلوم ہو جائے گا۔ (55)} اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور تمہارے پاس جو بھی نعمت ہے وہ اللہ ہی کی طرف سے ہے} الفراء نے کہا (5): "ما" جزا کے معنی میں ہے۔

(1) ان کا قول: الغزنوی نے بیان کیا... یہ مقام نسخوں (د)، (ظ) اور (ز) میں نہیں ہے، اور یہ شعر مجاز القرآن 1/361، تفسیر الطبری 14/247، النکت والعیون 3/193، زاد المسیر 4/456 اور الاغانی 12/309 میں ہے۔ (2) النکت والعیون 3/193۔ (3) اس کے کہنے والے اعشی باہلہ عامر بن الحارث ابو قحفان ہیں، وہ اپنے مادری بھائی المنتشر بن وہب الباہلی کا مرثیہ کہہ رہے ہیں۔ یہ الاصمعیات صفحہ 90، الکامل 3/1431 اور تفسیر الطبری 14/247 میں ہے۔ جمہرۃ اشعار العرب

2/718-719 اور الخزانہ 1/197 میں اس کا ہر مصرع ایک الگ شعر کا ہے، اور وہ یہ ہیں: وہ اس چیز کے لیے انتظار نہیں کرتا جسے وہ ہنڈیا میں دیکھ رہا ہے ... اور نہ ہی 'صفر' اس کی پسلیوں کو کاٹتا ہے۔ وہ تھکن یا درد سے اپنی پنڈلی کو نہیں دباتا ... اور وہ لوگوں کے آگے قدموں کے نشانات کا پیچھا کرتا رہتا ہے۔ "لا یتأری": وہ رکتا یا تاخیر نہیں کرتا۔ "الشرسوف": پسلی کا کنارہ۔ "الصفر": پیٹ میں سانپ جیسا ایک چھوٹا جانور جو شدید بھوک والوں کو لاحق ہوتا ہے۔ "لا یغمز الساق": وہ اسے نہیں ٹٹولتا، اس سے اس کی جفاکشی اور مشقتیں جھیلنے کی صفت بیان ہو رہی ہے۔ "الأین": تھکن۔ "الاقتفار": نشاناتِ قدم کی پیروی کرنا۔ اسے بغدادی نے الخزانہ میں کہا ہے۔ (4) النکت والعیون 3/193۔ ابن عباس کا قول طبری 14/249 نے نکالا ہے، اور الفراء کی بات معانی القرآن 2/104 میں ہے۔ (5) معانی القرآن 2/104 میں۔

The letter 'ba' in "bikom" is connected to an implied verb, estimated as: "Whatever becomes of you." [And whatever favor you have] i.e., health of body, abundance of provision and children, it is from Allah(1). And it was said: the meaning is: whatever favor you have, it is from Allah. [Then when affliction touches you] i.e., sickness, trial, and famine. [To Him you cry out] i.e., you raise your voices in supplication. It is said: 'ja'ara yaj'aru ju'aran'. 'Ju'ar' is like 'khuwar' (mooing); it is said: the bull 'ja'ara', meaning: he cried out. Some read it: "a calf, a body that has a 'ju'ar' [Taha: 88]; related by Al-Akhfash. And a man 'ja'ara' to Allah, meaning: he humbled himself in supplication(2). Al-A'sha said describing a cow: She circled for three between day and night, and the disapproval was that she should host and cry out(3). [Then when He removes the affliction from you] i.e., trial and sickness. [Immediately a group of you associate others with their Lord] after the removal of affliction and after the crying out. The meaning of the speech is expressing amazement at associating others [with Allah] after salvation from destruction, and this meaning is repeated in the Quran, and it has preceded in "Al-An'am" and "Yunus", and will come in "Subhan" (Al-Isra) and others(4). Al-Zajjaj said(5): This is specific to those who disbelieved. [So they may deny what We have given them] i.e., so they may deny Allah's favor which He bestowed upon them by removing affliction and trial. Meaning: they associated others so they might deny, so the 'lam' is 'lam kay' (lam of purpose). It was said: 'lam al-aqiba' (lam of consequence)(6). And it was said: [So they may deny what We have given them] i.e., so they may make the favor a reason for disbelief(7), and all of this is a wicked act; just as

Footnotes: (1) See Ma'ani al-Quran by Al-Zajjaj 3/204. (2) Al-Sihah (ja'ara). (3) The verse is in the Diwan of Al-Nabigha al-Ja'di p. 41, and Sibawayh attributed it to him in Al-Kitab 3/563, and Al-Baghdadi in Al-Khizana 3/317 (Dar Sadir) and said: Al-Nabigha al-Ja'di described a wild cow whose offspring was eaten by a beast of prey, so she circled around, and it was narrated: she stayed for three days and three nights seeking it, and she had no denial or song except the addition, which is grief, fear, and crying out. End. Its first half in the Diwan: She roamed about her wild [places] prepared. (4) Preceded 8/412 - 413 and 10/464 - 465, and will come in the commentary of verse (67) of Al-Isra. (5) In Ma'ani al-Quran 3/204. (6) Tafsir al-Baghawi 3/72. (7) Ma'ani al-Quran by Al-Nahhas 4/73.

338 सूरह अन-नहल: आयत 53 - 55

"बिकुम" (بكم) में 'बा' (ب) एक छिपे हुए क्रिया से जुड़ा है, जिसका अनुमान है: "जो कुछ भी तुम्हारे साथ हो।" [और तुम्हारे पास जो भी नेमत है] अर्थात: शरीर का स्वास्थ्य, जीविका और बच्चों की प्रचुरता, वह अल्लाह की ओर से है(1)। और कहा गया है: अर्थ यह है: तुम्हारे पास जो भी नेमत है, वह अल्लाह ही की ओर से है। [फिर जब तुम्हें कोई दुख पहुँचता है] अर्थात: बीमारी, विपत्ति और अकाल। [तो उसी की ओर तुम गिड़गिड़ाते हो] अर्थात: तुम दुआ में शोर मचाते हो। कहा जाता है: 'जारा यजआरु जुआरन'। 'जुआर' 'खुआर' (बैलों की डकार) की तरह है; कहा जाता है: बैल ने 'जारा' किया, जिसका अर्थ है: वह चिल्लाया। कुछ लोगों ने इसे पढ़ा: "एक बछड़ा, एक शरीर जिसका 'जुआर' है" [ताहा: 88]; अल-अखफश ने इसे उल्लेख किया है। और एक आदमी अल्लाह के सामने 'जारा' हुआ, अर्थात: उसने दुआ में विनम्रता दिखाई(2)। अल-अशा ने एक गाय का वर्णन करते हुए कहा: वह दिन और रात के बीच तीन बार घूमी, और अस्वीकृति यह थी कि वह मेहमान नवाज़ी करे और चिल्लाए(3)। [फिर जब वह तुमसे दुख दूर कर देता है] अर्थात: विपत्ति और बीमारी। [तो अचानक तुममें से एक समूह अपने रब के साथ शरीक ठहराने लगता है] विपत्ति दूर होने और गिड़गिड़ाने के बाद। इस कथन का अर्थ विनाश से मुक्ति के बाद शिर्क(अल्लाह के साथ किसी को शरीक ठहराना) पर आश्चर्य प्रकट करना है, और यह अर्थ कुरान में बार-बार आया है, और यह "अल-अनाम" और "यूनुस" में पहले आ चुका है, और "सुब्हान" (अल-इसरा) और अन्य में आएगा(4)। अल-ज़ज्जाज ने कहा(5): यह विशेष रूप से उन लोगों के लिए है जिन्होंने कुफ्र किया। [ताकि वे उसका इनकार करें जो हमने उन्हें दिया है] अर्थात: ताकि वे अल्लाह की उस नेमत का इनकार करें जो उसने दुख और विपत्ति को दूर करके उन पर की है। यानी: उन्होंने शिर्क किया ताकि वे इनकार कर सकें, तो यहाँ 'लाम' (ل) 'लाम कय' (उद्देश्य के लिए लाम) है। कहा गया है: 'लाम अल-आकिबा' (परिणाम के लिए लाम)(6)। और कहा गया है: [ताकि वे उसका इनकार करें जो हमने उन्हें दिया है] अर्थात: ताकि वे नेमत को कुफ्र (अविश्वास) का कारण बना लें(7), और यह सब एक बुरा कार्य है; जैसा कि

पाद-टिप्पणियाँ: (1) देखें अल-ज़ज्जाज की मा'नी अल-कुरान 3/204। (2) अल-सिहाह (जआरा)। (3) यह शेर अल-नाबिगा अल-जादी के दीवान पृ. 41 में है, और सिबावैह ने इसे अल-किताब 3/563 में उनके नाम से दर्ज किया है, और अल-बगदादी ने अल-खिज़ाज़ा 3/317 (दार सादिर) में और कहा: अल-नाबिगा अल-जादी ने इसके द्वारा एक जंगली गाय का वर्णन किया है जिसका बच्चा किसी शिकारी जानवर ने खा लिया था, तो वह घूमने लगी, और रिवायत है: वह उसे ढूंढते हुए तीन दिन और

तीन रात रुकी रही, और उसके पास विलाप के अलावा कुछ नहीं था, जो कि दुख, डर और गिड़गिड़ाहट है। समाप्त। दीवान में इसका पहला आधा हिस्सा है: वह अपने जंगली स्थानों पर तैयार होकर घूमी। (4) पहले 8/412 - 413 और 10/464 - 465 में आ चुका है, और अल-इसरा की आयत (67) की व्याख्या में आएगा। (5) मा'नी अल-कुरान 3/204 में। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 3/72। (7) अल-नहहास की मा'नी अल-कुरान 4/73।

۳۳۸ سورہ النحل: آیات ۵۳ - ۵۵

لفظ «بکم» میں 'با' ایک پوشیدہ فعل سے متعلق ہے، جس کا اندازہ ہے: "جو کچھ تمہارے ساتھ ہو"۔ ﴿وَمَا بِكُم مِّن نِّعْمَةٍ﴾ یعنی: جسمانی صحت، رزق کی وسعت اور اولاد، تو وہ اللہ ہی کی طرف سے ہے(۱)۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے: جو کچھ تمہارے پاس نعمت ہے، وہ اللہ کی طرف سے ہی ہے۔ ﴿ثُمَّ إِذَا مَسَّكُمُ الضُّرُّ﴾ یعنی: بیماری، آزمائش اور قحط ﴿فَإِلَيْهِ تَجْأَرُونَ﴾ یعنی: تم پکار پکار کر دعا کرتے ہو۔ کہا جاتا ہے: 'جأر یجأر جؤاراً'۔ 'جؤار' 'خوار' (بیل کے ڈکارنے) کی طرح ہے؛ کہا جاتا ہے: بیل نے 'جأر' کیا، یعنی: وہ چلایا۔ اور بعض نے اسے یوں پڑھا: "ایک بچھڑا، ایک جسد جس کا 'جؤار' ہے" [طہ: ۸۸]؛ اسے الاخفش نے نقل کیا ہے۔ اور ایک شخص نے اللہ کے حضور 'جأر' کیا، یعنی: دعا میں عاجزی و زاری کی(۲)۔ اور الاعشی نے ایک گائے کی صفت بیان کرتے ہوئے کہا: پس وہ دن اور رات کے درمیان تین بار گھومی، اور ناپسندیدگی یہ تھی کہ وہ ٹھہرے اور چلائے(۳)۔ ﴿ثُمَّ إِذَا كَشَفَ الضُّرَّ عَنكُمْ﴾ یعنی: مصیبت اور بیماری۔ ﴿إِذَا فَرِيقٌ مِّنكُم بِرَبِّهِمْ يُشْرِكُونَ﴾ مصیبت دور ہونے اور گریہ و زاری کے بعد۔ پس کلام کا معنی ہلاکت سے نجات کے بعد شرک کرنے پر تعجب کرنا ہے، اور یہ معنی قرآن میں بار بار آیا ہے، اور یہ "الأنعام" اور "یونس" میں پہلے گزر چکا ہے، اور "سبحان" (بنی اسرائیل) وغیرہ میں آئے گا(۴)۔ اور الزجاج نے کہا(۵): یہ ان لوگوں کے ساتھ خاص ہے جنہوں نے کفر کیا۔ ﴿لِيَكْفُرُوا بِمَا آتَيْنَاهُمْ﴾ یعنی: تاکہ وہ اللہ کی اس نعمت کا انکار کریں جو اس نے ان پر تکلیف اور مصیبت دور کر کے کی ہے۔ یعنی: انہوں نے شرک کیا تاکہ وہ انکار کریں، تو یہاں 'لام' 'لام کی' (لامِ غرض) ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ 'لامِ عاقبت' ہے(۶)۔ اور کہا گیا ہے: ﴿لِيَكْفُرُوا بِمَا آتَيْنَاهُمْ﴾ یعنی: تاکہ وہ نعمت کو کفر کا سبب بنا لیں(۷)، اور یہ سب ایک برا فعل ہے؛ جیسا کہ

حواشی: (۱) ملاحظہ کریں معانی القرآن للزجاج ۲۰۴/۳۔ (۲) الصحاح (جأر)۔ (۳) یہ شعر دیوان النابغہ الجعدی ص ۴۱ میں ہے، اور سیبویہ نے اسے الکتاب ۵۶۳/۳ میں ان کی طرف منسوب کیا ہے، اور البغدادی نے الخزانہ ۳۱۷/۳ (دار صادر) میں اور کہا: النابغہ الجعدی نے اس میں ایک جنگلی گائے کا وصف بیان کیا ہے جس کا بچہ درندے نے کھا لیا تھا، تو وہ چکر لگانے لگی، اور روایت ہے: وہ اسے تلاش کرتے ہوئے تین دن اور تین راتیں ٹھہری رہی، اور اس کے پاس بے صبری اور بے چینی کے سوا کچھ نہ تھا، جو کہ جزع، ڈر اور پکار ہے۔ دیوان میں اس کا پہلا مصرعہ ہے: پس وہ اپنے جنگلی مقام پر تیار ہو کر گھومی۔ (۴) پہلے ۴۱۲/۸ - ۴۱۳ اور ۱۰ / ۴۶۴ - ۴۶۵ میں گزر چکا ہے، اور سورہ اسراء کی آیت (۶۷) کی تفسیر میں آئے گا۔ (۵) معانی القرآن ۲۰۴/۳ میں۔ (۶) تفسیر البغوی ۷۲/۳۔ (۷) معانی القرآن للنحاس ۷۳/۴۔

Surah Al-Nahl: Verses 53 - 57 (Page 339)

He said:

"And disbelief (ingratitude) is a concealment for the soul of the benefactor." (1)

{So enjoy yourselves} - This is a command of threat. And Abdullah (2) read it as: "Say (3): Enjoy yourselves." {But soon you will know} - meaning: the consequence of your affairs.

Allah Almighty's saying: {And they assign to what they do not know a portion of what We have provided them. By Allah, you will surely be questioned about what you used to invent.} (Verse 56)

Allah Almighty's saying: {And they assign to what they do not know a portion of what We have provided them} - Mentioning another type of their ignorance: that they assign to what they do not know whether it harms or benefits - which are the idols - a portion of their wealth to seek proximity to them. This was said by Mujahid, Qatadah (4), and others. According to this, "know" refers to the polytheists. It was also said: It refers to the idols, and it was treated with the plural suffix (waw and nun) like rational beings (5), so it is a rejection of "what" (ma), and the object of "know" is omitted. The estimation is: These disbelievers assign a portion to the idols that do not know anything. The interpretation of this meaning has already passed in Surah "Al-An'am" in His saying: {They say, "This is for Allah," by their claim, "and this is for our partners."} (6) [Verse: 136]. Then He shifted from narration to direct address and said: {By Allah, you will surely be questioned}. This is a questioning of rebuke. {About what you used to invent} - meaning: what you fabricated of lies against Allah, claiming He commanded you to do this.

Allah Almighty's saying: {And they assign to Allah daughters—exalted is He—and for themselves [they assign] what they desire.} (Verse 57)

Allah Almighty's saying: {And they assign to Allah daughters} - This was revealed regarding [the tribes of] Khuza'ah and Kinanah; for they claimed that...

---

(1) This verse is by Antara, and its beginning is: "I was informed that 'Amr is ungrateful for my favor." It is in his Diwan p. 28, and Al-Khizana 1/336. Disbelief (Kufr) here means denial. "Makhba'ah" (with a fatha on the mim) is from malice (khubth). Said by Al-Baghawi. (2) In (D): "And Allah's promise," and in (Z): "And He promised

Allah." (3) In (F): "He said." We have not come across the recitation. (4) Narrated by Al-Tabari 14/253 from both of them. (5) See Zad al-Masir 4/458. (6) 9/36 - 38.

सूरा अल-नहल: आयतें 53 - 57 (पृष्ठ 339)

उन्होंने कहा:

"और कुफ़्र (अकृतज्ञता) उपकारी की आत्मा के लिए एक छिपाव है।" (1)

{तो आनंद लो} - यह धमकी का आदेश है। और अब्दुल्ला (2) ने इसे पढ़ा: "कहो (3): आनंद लो।" {लेकिन जल्द ही तुम्हें पता चल जाएगा} - यानी: तुम्हारे मामलों का परिणाम।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और वे उस चीज़ के लिए, जिसे वे नहीं जानते, उस चीज़ का एक हिस्सा ठहराते हैं जो हमने उन्हें प्रदान की है। अल्लाह की कसम, तुमसे निश्चित रूप से उसके बारे में पूछा जाएगा जो तुम गढ़ा करते थे।} (आयत 56)

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और वे उस चीज़ के लिए जिसे वे नहीं जानते, एक हिस्सा ठहराते हैं...} - उनकी अज्ञानता के एक अन्य प्रकार का उल्लेख करते हुए: कि वे उस चीज़ के लिए जिसे वे नहीं जानते कि वह नुकसान पहुँचाती है या लाभ - जो कि मूर्तियाँ हैं - अपने धन का एक हिस्सा उन्हें समर्पित करते हैं ताकि उनके करीब आ सकें। यह मुजाहिद, कतादा (4) और अन्य लोगों द्वारा कहा गया था। इसके अनुसार, "जानते हैं" का अर्थ बहुदेववादियों (मुशरिकों) से है। यह भी कहा गया: यह मूर्तियों के लिए है, और इसका प्रयोग बहुवचन प्रत्यय (वाव और नून) के साथ विवेकशील प्राणियों (5) की तरह किया गया है, इसलिए यह "मा" (जो) का खंडन है, और "जानना" क्रिया का कर्म लुप्त है। अनुमान यह है: ये काफिर उन मूर्तियों के लिए एक हिस्सा ठहराते हैं जो कुछ नहीं जानतीं। इस अर्थ की व्याख्या पहले ही सूरा "अल-अनाम" में उनके इस कथन में आ चुकी है: {वे अपने दावे के अनुसार कहते हैं, "यह अल्लाह के लिए है और यह हमारे साझेदारों के लिए है।" } (6) [आयत: 136]। फिर वह वृत्तांत से सीधे संबोधन की ओर मुड़े और कहा: {अल्लाह की कसम, तुमसे निश्चित रूप से पूछा जाएगा}। यह फटकार भरा सवाल है। {उसके बारे में जो तुम गढ़ा करते थे} - यानी: जो तुम अल्लाह के खिलाफ झूठ गढ़ते थे कि उसने तुम्हें ऐसा करने का आदेश दिया है।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और वे अल्लाह के लिए बेटियाँ ठहराते हैं—वह पवित्र है—और अपने लिए [वे वह ठहराते हैं] जो वे चाहते हैं।} (आयत 57)

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और वे अल्लाह के लिए बेटियाँ ठहराते हैं} - यह खुज़आ और किनाना [कबीलों] के बारे में उतरा था; क्योंकि उन्होंने दावा किया था कि...

(1) यह पद्य अंतरा का है, और इसकी शुरुआत है: "मुझे सूचित किया गया था कि अम्र मेरे एहसान का शुक्रगुज़ार नहीं है।" यह उनके दीवान पृष्ठ 28 और अल-ख़िज़ाना 1/336 में है। यहाँ कुफ़्र का अर्थ इनकार (कृतघ्नता) है। "मखबआ" (मीम पर फतह के साथ) 'खबथ' (दुर्भावना) से है। अल-बगवी द्वारा कहा गया। (2) (D) में: "और अल्लाह का वादा," और (Z) में: "और उसने अल्लाह से वादा किया।" (3) (F) में: "उसने कहा।" हमें इस पाठ (किरात) का पता नहीं चला। (4) अल-तबारी 14/253 द्वारा उन दोनों से वर्णित। (5) जाद अल-मसीर 4/458 देखें। (6) 9/36 - 38।

سورة النحل: آیات ۵۳ - ۵۷ (صفحہ ۳۳۹)

انہوں نے کہا:

اور کفر (ناشکری) محسن کے نفس کی خباثت (چھپانے کی جگہ) ہے۔ (۱)

﴿پس فائدہ اٹھا لو﴾ یہ دھمکی کا امر ہے۔ اور عبداللہ (۲) نے اسے پڑھا: "کہو (۳) تم فائدہ اٹھا لو"۔ ﴿تو عنقریب تمہیں معلوم ہو جائے گا﴾ یعنی: تمہارے معاملے کا انجام۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور وہ اس چیز کے لیے جسے وہ نہیں جانتے، اس میں سے ایک حصہ مقرر کرتے ہیں جو ہم نے انہیں عطا کیا ہے۔ اللہ کی قسم، تم سے ضرور اس کے بارے میں پوچھا جائے گا جو تم بہتان باندھتے تھے (۵۶)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور وہ اس چیز کے لیے جسے وہ نہیں جانتے، ایک حصہ مقرر کرتے ہیں...﴾ ان کی جہالت کی ایک اور قسم کا ذکر کیا، کہ وہ ان چیزوں کے لیے جن کے بارے میں وہ نہیں جانتے کہ وہ نقصان پہنچاتی ہیں یا نفع - اور وہ بت ہیں - اپنے مال کا ایک حصہ مقرر کرتے ہیں جس کے ذریعے وہ ان کا قرب حاصل کرنا چاہتے ہیں۔ یہ مجاہد، قتادہ (۴) اور دوسروں نے کہا ہے۔ تو اس لحاظ سے "یعلمون" مشرکین کے لیے ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ بتوں کے لیے ہے، اور یہاں "واؤ" اور "نون" (جمع کی علامت) عاقل کے طریقے پر استعمال ہوئی ہے (۵)، تو یہ لفظ "ما" کا رد ہے، اور "یعلم" کا مفعول محذوف ہے، اور تقدیر یہ ہے: اور یہ کافر ان بتوں کے لیے جو کچھ نہیں جانتے، ایک حصہ مقرر کرتے ہیں۔ اور اس معنی کی تفسیر سورہ "الانعام" میں گزر چکی ہے اللہ کے اس قول میں: ﴿پس انہوں نے اپنے گمان کے مطابق کہا یہ اللہ کے لیے ہے اور یہ ہمارے شریکوں کے لیے ہے﴾ (۶) [آیت: ۱۳۶]۔ پھر غائب کے صیغے سے تخاطب کی طرف

رجوع کیا اور فرمایا: ﴿اللہ کی قسم تم سے ضرور پوچھا جائے گا﴾ اور یہ توبیخی سوال ہے۔ ﴿اس کے بارے میں جو تم بہتان باندھتے تھے﴾ یعنی: جو تم اللہ پر جھوٹ گھڑتے تھے کہ اس نے تمہیں اس کا حکم دیا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور وہ اللہ کے لیے بیٹیاں مقرر کرتے ہیں، وہ پاک ہے، اور اپنے لیے وہ (رکھتے ہیں) جو وہ چاہتے ہیں (۵۷)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور وہ اللہ کے لیے بیٹیاں مقرر کرتے ہیں﴾ یہ خزاعہ اور کنانہ کے بارے میں نازل ہوئی؛ کیونکہ ان کا گمان تھا کہ...

---

(۱) یہ شعر عنترہ کا ہے، اور اس کا مصرعہ اول یہ ہے: "مجھے خبر دی گئی کہ عمرو میری نعمت کا شکر گزار نہیں ہے"۔ اور یہ اس کے دیوان صفحہ ۲۸، اور الخزانہ ۳۳۶/۱ میں ہے۔ اور کفر یہاں انکار کے معنی میں ہے۔ اور مَخبئة، میم کے فتحہ کے ساتھ خُبث سے ہے۔ یہ بغدادی نے کہا ہے۔ (۲) نسخہ (د) میں: "اور اللہ کا وعدہ"، اور نسخہ (ز) میں: "اور اس نے اللہ سے وعدہ کیا"۔ (۳) نسخہ (ف) میں: "اس نے کہا"۔ اور ہمیں اس قراءت کا علم نہیں ہوا۔ (۴) اسے طبری نے ۱۴/ ۲۵۳ پر ان دونوں سے روایت کیا ہے۔ (۵) دیکھئے زاد المسیر ۴/ ۴۵۸۔ (۶) ۳۶/۹ - ۳۸۔

340 Surah An-Nahl: Verses 57 - 58

...the angels are daughters of Allah (1), so they used to say: assign daughters to daughters. [Glorified is He!] He purified Himself and magnified Himself from what they attributed to Him of having children.

[And for them is what they desire] meaning: they assign for themselves sons and feel disdain for daughters. The grammatical position of "what" (ma) is nominative as a subject, and the predicate is "for them". The speech ends at His saying: "Glorified is He" (2). Al-Farra' (3) allowed it to be in the accusative case, based on the estimation: and they assign for themselves what they desire. Az-Zajjaj (4) rejected this and said: The Arabs use in such cases: and they assign for themselves.

His saying (Exalted is He): [And when one of them is informed of [the birth of] a female, his face becomes dark, and he suppresses grief. 58]

His saying (Exalted is He): [And when one of them is informed of [the birth of] a female] meaning: one of them is told about the birth of a girl. [his face becomes dark] meaning: changed, and He does not mean the blackness that is the opposite of whiteness, but rather it is a metaphor for his grief over the girl. The Arabs say to anyone who meets with something disliked: his face has blackened with grief and sadness; this was said by Az-Zajjaj (5). Al-Mawardi (6) narrated that what is meant is the blackness of color, saying: this is the opinion of the majority.

[and he suppresses grief] meaning: full of grief. Ibn Abbas said: sad. Al-Akhfash said: he is the one who suppresses his rage and does not show it. It was said: he is the sorrowful person who shuts his mouth and does not speak from grief; derived from "kizamah", which is the tying of the mouth of a waterskin; said by Ali ibn Isa (7). This meaning has already been mentioned in Surah Yusuf (8).

---

(1) Al-Waseet by Al-Wahidi 3/67, Tafsir Al-Baghawi 3/73, and Zad Al-Masir 4/458. (2) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/398. (3) In his Ma'ani al-Qur'an 2/105. (4) In his Ma'ani al-Qur'an 3/206. (5) In Ma'ani al-Qur'an 3/206. (6) Al-Nukat wal-'Uyun 3/194, and what precedes it is from him. (7) Al-Nukat wal-'Uyun 3/194, and the saying of Ibn Abbas (may Allah be pleased with both) was narrated by Al-Tabari 14/256. (8) 11/432.

३४० सूरह अन-नहल: आयतें ५७ - ५८

...देवदूत अल्लाह की बेटियां हैं (१), इसलिए वे कहते थे: बेटियों को बेटियों के साथ जोड़ो। [वह पवित्र है!] उसने स्वयं को उन बातों से पवित्र और महान बताया जो उन्होंने उसके लिए संतानों के संबंध में कही थीं।

[और उनके लिए वह है जो वे चाहते हैं] अर्थात: वे अपने लिए पुत्र चुनते हैं और बेटियों से घृणा करते हैं। "क्या" (मा) का व्याकरणिक स्थान कर्ता के रूप में प्रथमा विभक्ति है, और विधेय "उनके लिए" है। कथन "वह पवित्र है" (२) पर समाप्त होता है। अल-फर्रा (३) ने इसे कर्म कारक (द्वितीया विभक्ति) होने की अनुमति दी, इस अनुमान पर: और वे अपने लिए वह चुनते हैं जो वे चाहते हैं। अज़-ज़ज्जाज (४) ने इसे अस्वीकार कर दिया और कहा: अरब ऐसे मामलों में प्रयोग करते हैं: और वे अपने लिए चुनते हैं।

अल्लाह का कथन: [और जब उनमें से किसी को बेटी की खुशखबरी दी जाती है, तो उसका चेहरा काला पड़ जाता है और वह घुटन महसूस करने लगता है। ५८]

अल्लाह का कथन: [और जब उनमें से किसी को बेटी की खुशखबरी दी जाती है] अर्थात: उनमें से किसी को बेटी के जन्म की सूचना दी जाती है। [उसका चेहरा काला पड़ जाता है] अर्थात: बदल जाता है, और इसका मतलब वह कालापन नहीं है जो सफेदी का विपरीत है, बल्कि यह बेटी के कारण उसके दुख का एक रूपक है। अरब उस व्यक्ति के लिए कहते हैं जिसे कोई नापसंद चीज़ मिलती है: दुख और शोक के कारण उसका चेहरा काला हो गया; यह अज़-ज़ज्जाज (५) ने कहा है। अल-मावर्दी (६) ने उल्लेख किया है कि इसका अर्थ रंग का काला होना है, और कहा: यही बहुमत की राय है।

[और वह घुटन महसूस करने लगता है] अर्थात: दुख से भरा हुआ। इब्न अब्बास ने कहा: उदास। अल-अखफश ने कहा: वह व्यक्ति जो अपने क्रोध को दबा लेता है और उसे प्रकट नहीं करता। यह भी कहा गया है: वह दुखी व्यक्ति जो अपना मुँह बंद कर लेता है और दुख के कारण बोलता नहीं है; यह "किज़ामह" से लिया गया है, जिसका अर्थ है मशक का मुँह बांधना; यह अली बिन ईसा (७) ने कहा है। यह अर्थ सूरह यूसुफ (८) में पहले भी आ चुका है।

---

(१) अल-वाहिदी की अल-वसीत ३/६७, तफ़सीर अल-बग़वी ३/७३, और ज़ाद अल-मसीर ४/४५८। (२) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान २/३९८। (३) उनके मानी अल-कुरान २/१०५ में। (४) उनके

मानी अल-कुरान ३/२०६ में। (५) मानी अल-कुरान ३/२०६ में। (६) अल-नुकत वल-उयून ३/१९४, और इससे पहले वाला हिस्सा उसी से है। (७) अल-नुकत वल-उयून ३/१९४, और इब्न अब्बास (रज़िअल्लाहु अन्हुमा) का कथन अल-तबरी १४/२५६ द्वारा उद्धृत किया गया है। (८) ११/४३२।

۳۴۰ سورة النحل: آیات ۵۷ - ۵۸

...فرشتے اللہ کی بیٹیاں ہیں (۱)، چنانچہ وہ کہتے تھے: بیٹیوں کو بیٹیوں کے ساتھ لاحق کرو۔ ﴿سُبْحَانَهُ ﴾ اس نے اپنی ذات کو اس بات سے پاک اور بلند قرار دیا جو انہوں نے اولاد اختیار کرنے کے حوالے سے اس کی طرف منسوب کی تھی۔

﴿ وَلَهُم مَّا يَشْتَهُونَ ﴾ یعنی: وہ اپنے لیے بیٹے مقرر کرتے ہیں اور بیٹیوں سے عار محسوس کرتے ہیں۔ لفظ "ما" کا نحوی مقام مبتدا ہونے کی وجہ سے رفع ہے، اور خبر "لھم" ہے۔ کلام "سبحانہ" (۲) پر مکمل ہو گیا ہے۔ الفراء (۳) نے اسے نصب ہونے کی اجازت دی، اس تقدیر پر: اور وہ اپنے لیے وہ مقرر کرتے ہیں جو وہ چاہتے ہیں۔ الزجاج (۴) نے اس کا انکار کیا اور کہا: عرب اس جیسی صورتحال میں یہ استعمال کرتے ہیں: اور وہ اپنے لیے بناتے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ وَإِذَا بُشِّرَ أَحَدُهُم بِالْأُنثَى ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَهُوَ كَظِيمٌ ۵۸﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ وَإِذَا بُشِّرَ أَحَدُهُم بِالْأُنثَى ﴾ یعنی: ان میں سے کسی کو بیٹی کی پیدائش کی خبر دی جاتی ہے۔ ﴿ ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا ﴾ یعنی: بدل جاتا ہے، اور اس سے مراد وہ سیاہی نہیں جو سفیدی کی ضد ہے، بلکہ یہ بیٹی کی وجہ سے اس کے غم کا کنایہ ہے۔ اور عرب ہر اس شخص کے لیے کہتے ہیں جسے کوئی ناگوار چیز ملے: غم اور حزن کی وجہ سے اس کا چہرہ سیاہ ہو گیا؛ یہ بات الزجاج (۵) نے کہی ہے۔ الماوردی (۶) نے حکایت کی ہے کہ مراد رنگ کی سیاہی ہے، کہا: اور یہی جمہور کا قول ہے۔

﴿ وَهُوَ كَظِيمٌ ﴾ یعنی: غم سے بھرا ہوا۔ ابن عباس نے کہا: غمگین۔ الاخفش نے کہا: وہ جو اپنے غصے کو پی جائے اور اسے ظاہر نہ کرے۔ اور کہا گیا ہے: وہ غم زدہ جو اپنا منہ بند کر لے اور

غم کی وجہ سے کلام نہ کرے؛ یہ لفظ "کظامہ" سے ماخوذ ہے، جو مشکیزے کا منہ باندھنا ہے؛ یہ بات علی بن عیسیٰ (۷) نے کہی ہے۔ اور یہ معنی سورہ یوسف (۸) میں پہلے گزر چکا ہے۔

---

(۱) الوسیط للواحدی ۳/ ۶۷، اور تفسیر البغوی ۳/ ۷۳، اور زاد المسیر ۴/ ۴۵۸۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۳۹۸۔ (۳) ان کی کتاب معانی القرآن ۲/ ۱۰۵ میں۔ (۴) ان کی کتاب معانی القرآن ۳/ ۲۰۶ میں۔ (۵) معانی القرآن ۳/ ۲۰۶ میں۔ (۶) النکت والعیون ۳/ ۱۹۴، اور اس سے پہلے والا حصہ اسی سے ہے۔ (۷) النکت والعیون ۳/ ۱۹۴، اور ابن عباس رضی اللہ عنہما کا قول طبری ۱۴/ ۲۵۶ نے نکالا ہے۔ (۸) ۱۱/ ۴۳۲۔

341 Surah An-Nahl, Verse 59

Allah the Almighty says: {He hides himself from the people because of the evil of that which he has been informed. Shall he keep it with dishonor or bury it in the earth? Unquestionably, evil is what they decide.} (59)

His saying: {He hides himself from the people} meaning: he disappears and absents himself. {because of the evil of that which he has been informed} meaning: from the evil of grief, shame, and embarrassment that afflicts him because of the girl.

{Shall he keep it} The pronoun is masculine because it refers back to "what" (mā) (1). {with dishonor (hūn)} meaning: humiliation (hawān). Isa ath-Thaqafi read it as: "upon humiliation (hawān)" (2). Al-Hūn: is humiliation in the dialect of the Quraysh; this was said by Al-Yazidi (3), and reported by Abu Ubaid from Al-Kisa'i (4). Al-Farra said: it means 'a little' in the dialect of Tamim. Al-Kisa'i said: it is affliction and hardship (5). Al-Khansa said (6):

Souls are debased, and the humility of souls on the day of battle preserves them.

Al-A'mash read it as: "Shall he keep it upon evil," mentioned by Al-Nahhas (7). He said: Al-Jahdari read: "or bury her in the earth," referring it back to His saying: "with a female," which would necessitate reading it as: "Shall he keep her." Then it was said: the humiliation refers back to the girl; meaning: shall he keep her while she is humiliated in his sight. And it was said: it refers back to the father (the one to whom the child was born), meaning: shall he keep it despite his aversion, or bury it in the earth, which is what they used to do by burying the girl alive (8).

Qatadah said: Mudhar and Khuza'ah used to bury girls alive; and the most severe of them in this were the Tamim.

---

(1) Tafsir al-Baghawi 3/73. (2) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 4/76, and Ibn Khalawayh attributed it in 'Anomalous Recitations' p. 73 to al-Jahdari. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/194, and see Tafsir al-Tabari 14/257. (4) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 4/76. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/194, and see Ma'ani al-Quran by al-Farra 2/106-107. (6) Her Diwan p. 121. (7) In Ma'ani al-Quran 4/76. (8) See Tafsir al-Razi 20/55.

३४१ सूरह अन-नहल, आयत ५९

अल्लाह तआला का फरमान है: {वह लोगों से छिपता फिरता है उस बुरी खबर के कारण जो उसे दी गई। क्या वह उसे अपमान के साथ रखे या उसे मिट्टी में गाड़ दे? देखो, कितना बुरा फैसला है जो वे करते हैं।} (५९)

अल्लाह का फरमान: {वह लोगों से छिपता फिरता है} यानी: गायब हो जाता है और ओझल हो जाता है। {उस बुरी खबर के कारण जो उसे दी गई} यानी: उस दुख, अपमान और शर्म के कारण जो उसे लड़की पैदा होने की वजह से पहुँचती है।

{क्या वह उसे रखे} यहाँ पुल्लिंग सर्वनाम का प्रयोग किया गया है क्योंकि यह "मा" (जो) की ओर लौटता है (१)। {अपमान (हून) के साथ} यानी: जिल्लत (हवान)। ईसा अल-थकफी ने इसे "हवान पर" पढ़ा है (२)। अल-हून: कुरैश की भाषा में जिल्लत है; यह अल-यज़ीदी ने कहा है (३), और अबू उबैद ने अल-किसाई से इसे उद्धृत किया है (४)। अल-फर्रा ने कहा: यह तमीम की भाषा में 'थोड़ा' है। अल-किसाई ने कहा: यह बला और कठिनाई है (५)। अल-ख़न्सा ने कहा (६):

प्राण अपमानित होते हैं, और युद्ध के दिन प्राणों की दीनता उन्हें बचाए रखती है।

अल-अमश ने पढ़ा: "क्या वह उसे बुराई पर रखे," अल-नहहास ने इसका उल्लेख किया है (७)। उन्होंने कहा: अल-जहदरी ने पढ़ा: "या उसे (स्त्रीलिंग) मिट्टी में गाड़ दे," इसे उनके कथन "मादा के साथ" की ओर लौटाते हुए, जिसके लिए "क्या वह उसे (स्त्रीलिंग) रखे" पढ़ना आवश्यक होगा। फिर कहा गया: अपमान लड़की की ओर लौटता है; यानी: क्या वह उसे रखे जबकि वह उसके पास अपमानित हो। और कहा गया: यह पिता की ओर लौटता है, यानी: क्या वह अपनी अनिच्छा के बावजूद उसे रखे या उसे मिट्टी में गाड़ दे, और यही वे करते थे यानी लड़की को जिंदा दफन कर देना (८)।

कतादा ने कहा: मुज़र और खुज़ाआ लड़कियों को जिंदा दफनाते थे; और इनमें सबसे कठोर तमीम कबीले वाले थे।

---

(१) तफ़सीर अल-बग़वी ३/७३। (२) मा'नी अल-क़ुरआन अल-नहहास ४/७६ द्वारा, और इब्न खालवाय ने 'शाज़ किराअत' पृष्ठ ७३ में इसे अल-जहदरी की ओर मनसूब किया है। (३) अल-नुकत व अल-उयून ३/१९४, और देखें तफ़सीर अल-तबरी १४/२५७। (४) मा'नी अल-क़ुरआन अल-नहहास ४/७६

द्वारा। (५) अल-नुकत व अल-उयून ३/१९४, और देखें मा'नी अल-क़ुरआन अल-फर्रा २/१०६-१०७। (६) उनका दीवान पृष्ठ १२१। (७) मा'नी अल-क़ुरआन ४/७६ में। (८) देखें तफ़सीर अल-राज़ी २०/५५।

۳۴۱ سورة النحل، آیت ۵۹

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿يَتَوَارَىٰ مِنَ الْقَوْمِ مِن سُوءِ مَا بُشِّرَ بِهِ ۚ أَيُمْسِكُهُ عَلَىٰ هُونٍ أَمْ يَدُسُّهُ فِي التُّرَابِ ۗ أَلَا سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ ۵۹﴾ (وہ لوگوں سے چھپتا پھرتا ہے اس بری خبر کی وجہ سے جو اسے دی گئی ہے۔ کیا وہ اسے ذلت کے ساتھ رکھے یا اسے مٹی میں دبا دے؟ دیکھو، کتنا برا فیصلہ ہے جو وہ کرتے ہیں۔)

اللہ تعالیٰ کا قول: {وہ لوگوں سے چھپتا پھرتا ہے} یعنی: غائب اور روپوش ہو جاتا ہے۔ {اس بری خبر کی وجہ سے جو اسے دی گئی ہے} یعنی: اس غم، عار اور شرمندگی کی وجہ سے جو اسے بیٹی کی وجہ سے لاحق ہوتی ہے۔

{کیا وہ اسے رکھے} یہاں مذکر کی ضمیر استعمال ہوئی ہے کیونکہ یہ لفظ "ما" کی طرف لوٹ رہی ہے (۱)۔ {ذلت (ہون) پر} یعنی: رسوائی (ہوان)۔ عیسیٰ الثقفی نے "علی هوان" پڑھا ہے (۲)۔ "ہون" قریش کی لغت میں ذلت و رسوائی ہے؛ یہ یزیدی کا قول ہے (۳)، اور ابو عبید نے اسے کسائی سے روایت کیا ہے (۴)۔ فراء نے کہا: یہ قبیلہ تمیم کی لغت میں 'تھوڑا' ہے۔ کسائی نے کہا: اس سے مراد بلا اور مشقت ہے (۵)۔ الخنساء نے کہا ہے (۶):

جانیں ذلیل ہوتی ہیں، اور جنگ کے دن جانوں کی عاجزی ہی انہیں بچائے رکھتی ہے۔

اعمش نے اسے یوں پڑھا: "کیا وہ اسے برائی پر رکھے"، اسے نحاس نے ذکر کیا ہے (۷)۔ انہوں نے کہا: جحدری نے "یا اسے (مونث) مٹی میں دبا دے" پڑھا ہے، اس کا حوالہ "مادہ (بیٹی)" کی طرف دیتے ہوئے، جس کے لیے "کیا وہ اسے (مونث) رکھے" پڑھنا ضروری ہوگا۔ پھر کہا گیا: ذلت بیٹی کی طرف لوٹتی ہے؛ یعنی: کیا وہ اسے رکھے درآنحالیکہ وہ اس کے نزدیک ذلیل ہو۔ اور

کہا گیا: یہ باپ کی طرف لوٹتی ہے، یعنی: کیا وہ ناپسندیدگی کے باوجود اسے اپنے پاس رکھے یا اسے مٹی میں دبا دے، اور یہی وہ کام تھا جو وہ بیٹی کو زندہ درگور کر کے کرتے تھے (۸)۔

قتادہ نے کہا: قبیلہ مضر اور خزاعہ بیٹیوں کو زندہ دفن کر دیتے تھے؛ اور اس معاملے میں تمیم سب سے زیادہ سخت تھے۔

---

(۱) تفسیر البغوی ۳/ ۷۳۔ (۲) معانی القرآن للنحاس ۴/ ۷۶، اور ابن خالویہ نے اسے 'شاذ قراتوں' کے ص ۷۳ پر ججدری کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۳) النکت والعیون ۳/ ۱۹۴، اور دیکھیں تفسیر الطبری ۱۴/ ۲۵۷۔ (۴) معانی القرآن للنحاس ۴/ ۷۶۔ (۵) النکت والعیون ۳/ ۱۹۴، اور دیکھیں معانی القرآن للفراء ۲/ ۱۰۶ - ۱۰۷۔ (۶) ان کا دیوان ص ۱۲۱۔ (۷) معانی القرآن ۴/ ۷۶ میں۔ (۸) دیکھیں تفسیر الرازی ۲۰/ ۵۵۔

Surah Al-Nahl, Verse 59 | 342

They claimed fear of subjection for them, and the desire of incompetent men for them (1).

Sa'sa'ah ibn Najiyah, the uncle of Al-Farazdaq (2), whenever he sensed something of that, would send camels to the father of the girl to spare her life thereby (3). So Al-Farazdaq said, boasting:

"And my uncle is the one who prevented those who bury alive, and brought life to the one buried alive, so she was not buried (4)."

It was said: "dass-ha" (burying it) means hiding her from people so she is not known, like something hidden in the soil to conceal it from sight; and this is a possibility (5).

Issue: It is established in "Sahih Muslim" (6) from Aisha (may Allah be pleased with her) that she said: A woman came to me with two daughters of hers, and she asked me for something, but she found nothing with me except [anything] other than a single date. So I gave it to her, and she took it and divided it between her two daughters and ate nothing of it herself. Then she got up and left with her two daughters. Then the Prophet (peace and blessings be upon him) entered upon me, and I told him her story. The Prophet (peace and blessings be upon him) said: "Whoever is tested with anything from daughters and treats them well, they will be a shield for him from the Fire." In this hadith, there is an indication that daughters are a trial, then he informed that patience with them and kindness to them is what protects from the Fire.

And from Aisha (may Allah be pleased with her), she said: A poor woman came to me carrying two daughters of hers, so I fed her three dates. She gave each of them a date and raised a date to her mouth to eat it. Her two daughters asked her for food, so she split the date she wanted to eat between them. Her situation amazed me, so I mentioned what she did to the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him), and he said: "Indeed, Allah Almighty has..."

(1) See Tafsir al-Baghawi 3/73. (2) Thus in Tafsir al-Baghawi 3/73, and the speech is from him. Ibn Hajar said in Al-Isaba 5/142: Abu Umar was certain of it, but Al-Farazdaq does not have an uncle named Sa'sa'ah; rather, Sa'sa'ah is his grandfather. (3) Narrated as part of a long hadith by Al-Bazzar (72 Kashf al-Astar) and Al-Tabarani in Al-Kabir (7412). (4) His Diwan, p. 173 with the narration: "And from us is the one who..." and in sources: "And my grandfather is the one who..." (5) Al-Nukat wa Al-

Uyun 3/195. (6) No. (2629), and it is in Ahmad (24572) and Al-Bukhari (1418). What appears between brackets is from it.

उन्होंने उन पर दमन के डर और उनके लिए अक्षम पुरुषों की इच्छा का दावा किया (1)।

और स'स'आह इब्न नाजियाह, अल-फराज़दक के चाचा (2), जब भी उन्हें इसका कुछ आभास होता, तो वे लड़की के पिता के पास ऊंट भेजते ताकि वे उसके माध्यम से उसका जीवन बचा सकें(3)। तो अल-फराज़दक ने गर्व करते हुए कहा:

"और मेरे चाचा वही हैं जिन्होंने जीवित दफनाने वालों को रोका, और जीवित दफन किए गए को जीवित किया, इसलिए उसे दफनाया नहीं गया (4)।"

यह कहा गया: "दस्स-हा" (उसे दफन करना) का अर्थ है उसे लोगों से छिपाना ताकि वह पहचानी न जाए, जैसे मिट्टी में छिपी हुई चीज़; उसे नज़रों से ओझल करने के लिए, और यह संभव है (5)।

मसला: "सहीह मुस्लिम" (6) में आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से साबित है कि उन्होंने कहा: मेरे पास एक महिला अपनी दो बेटियों के साथ आई, और उसने मुझसे कुछ मांगा, लेकिन उसे मेरे पास [कुछ भी] एक खजूर के अलावा नहीं मिला। तो मैंने उसे वह दे दिया, और उसने उसे ले लिया और अपनी दोनों बेटियों के बीच बांट दिया और खुद उसमें से कुछ नहीं खाया। फिर वह उठी और अपनी दोनों बेटियों के साथ चली गई। फिर नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) मेरे पास आए, तो मैंने उन्हें उनकी कहानी सुनाई। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "जिस किसी को बेटियों के माध्यम से किसी चीज़ से आज़माया जाए और वह उनके साथ अच्छा व्यवहार करे, तो वे उसके लिए आग (जहन्नम) से ढाल बन जाएंगी।" इस हदीस में यह संकेत है कि बेटियाँ एक परीक्षा हैं, फिर उन्होंने सूचित किया कि उनके प्रति धैर्य और उनके साथ भलाई ही आग से बचाती है।

और आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: मेरे पास एक गरीब महिला अपनी दो बेटियों को लिए हुए आई, तो मैंने उसे तीन खजूर खिलाए। उसने उनमें से प्रत्येक को एक-एक खजूर दिया, और एक खजूर खाने के लिए अपने मुंह की ओर उठाया। उसकी दोनों बेटियों ने उससे खाना माँगा, तो उसने उस खजूर को जिसे वह खाना चाहती थी, उनके बीच आधा-आधा बांट दिया। मुझे उसके व्यवहार पर आश्चर्य हुआ, तो मैंने रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से उनके काम का ज़िक्र किया, तो उन्होंने फरमाया: "बेशक अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने..."

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 3/73 देखें। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 3/73 में ऐसा ही है, और यह उन्हीं का कथन है। इब्न हजर ने अल-इसाबा 5/142 में कहा: अबू उमर इस पर निश्चित थे, लेकिन अल-फराज़दक का स'स'आह नाम का कोई चाचा नहीं है, बल्कि स'स'आह उनके दादा हैं। (3) इसे अल-बज़ार (72 कश्फ़ अल-अस्तर) और अल-तबरानी ने अल-कबीर (7412) में एक लंबी हदीस के हिस्से के रूप में वर्णित किया है। (4) उनका दीवान, पृष्ठ 173, रिवायत के साथ: "और हम में से वह है जो..." और स्रोतों में: "और मेरे दादा वह हैं जो..." (5) अल-नुकत वल-उयून 3/195। (6) नंबर (2629), और यह अहमद (24572) और अल-बुखारी (1418) में है। कोष्ठक के बीच जो है वह उसी से है।

انہوں نے ان پر غلبے کے خوف اور ان میں نا اہلوں کی طمع کا دعویٰ کیا (1)۔

اور صعصعہ بن ناجیہ، فرزدق کے چچا (2)، جب بھی اس میں سے کچھ محسوس کرتے، تو لڑکی کے باپ کی طرف اونٹ بھیجتے تاکہ اس کے ذریعے اس کی جان بچائی جا سکے (3)۔ تو فرزدق نے فخر کرتے ہوئے کہا:

"اور میرے چچا وہ ہیں جنہوں نے زندہ درگور کرنے والوں کو روکا، اور زندہ درگور کی گئی کو زندگی دی تو اسے دفن نہیں کیا گیا (4)۔"

کہا گیا: "دسہا" (اسے چھپانا) کا مطلب ہے اسے لوگوں سے چھپانا تاکہ وہ پہچانی نہ جائے، جیسے مٹی میں چھپائی گئی چیز؛ اسے نگاہوں سے اوجھل کرنے کے لیے، اور یہ ممکن ہے (5)۔

مسئلہ: "صحیح مسلم" (6) میں عائشہ رضی اللہ عنہا سے ثابت ہے کہ انہوں نے کہا: میرے پاس ایک عورت اپنی دو بیٹیوں کے ساتھ آئی، تو اس نے مجھ سے سوال کیا، اسے میرے پاس [کچھ بھی] ایک کھجور کے علاوہ نہ ملا، تو میں نے اسے وہ دے دی، اس نے وہ لی اور اپنی دونوں بیٹیوں کے درمیان تقسیم کر دی اور خود اس میں سے کچھ نہ کھایا، پھر وہ اٹھی اور اپنی دونوں بیٹیوں کے ساتھ چلی گئی۔ پھر نبی کریم ﷺ میرے پاس تشریف لائے، تو میں نے آپ کو اس کی بات بتائی، تو نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "جس شخص کو بیٹیوں کے ذریعے کسی چیز سے آزمایا گیا اور اس نے ان کے ساتھ حسن سلوک کیا، تو وہ اس کے لیے آگ (جہنم) سے پردہ بن جائیں گی"۔ پس اس حدیث میں یہ دلالت ہے کہ بیٹیاں آزمائش ہیں، پھر آپ نے خبر دی کہ ان پر صبر اور ان کے ساتھ حسن سلوک ہی آگ سے بچاتا ہے۔

اور عائشہ رضی اللہ عنہا سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: میرے پاس ایک مسکین عورت آئی جس نے اپنی دو بیٹیوں کو اٹھایا ہوا تھا، تو میں نے اسے تین کھجوریں کھلائیں، اس نے ان میں سے ہر ایک کو ایک ایک کھجور دی، اور ایک کھجور اپنے منہ کی طرف کھانے کے لیے اٹھائی، تو اس کی دونوں بیٹیوں نے اس سے کھانا مانگا، تو اس نے وہ کھجور جسے وہ کھانا چاہتی تھی ان دونوں کے درمیان چیر دی (تقسیم کر دی)؛ تو مجھے اس کی یہ بات پسند آئی، میں نے رسول اللہ ﷺ سے اس کا ذکر کیا جو اس نے کیا تھا تو آپ ﷺ نے فرمایا: "بے شک اللہ عزوجل نے..."

(1) دیکھئے تفسیر البغوی 73/3۔ (2) تفسیر البغوی 73/3 میں اسی طرح ہے، اور کلام انہی کا ہے، اور ابن حجر نے الاصابہ 142/5 میں کہا: اور ابو عمر نے اسی کا یقین کیا ہے، لیکن فرزدق کا کوئی چچا صعصعہ نامی نہیں ہے، بلکہ صعصعہ ان کے دادا ہیں۔ (3) اسے بزار (72 کشف الاستار) اور طبرانی نے الکبیر (7412) میں ایک طویل حدیث کے ضمن میں روایت کیا ہے۔ (4) ان کا دیوان ص 173 بروایت: "ومنا الذي..." اور مصادر میں: "وجدي الذي..."۔ (5) النکت والعیون 3/ 195۔ (6) نمبر (2629)، اور یہ احمد (24572) اور بخاری (1418) کے پاس ہے۔ اور جو کچھ قوسین کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔

343 Surah An-Nahl: Verse 59

...He made Paradise obligatory for her because of them, or emancipated her from the Fire because of them.

On the authority of Anas bin Malik, who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever supports two girls until they reach maturity, he and I will come on the Day of Resurrection like this," and he joined his fingers. Muslim (may Allah have mercy on him) also narrated it (1).

Abu Nu'aym al-Hafiz narrated from the Hadith of al-A'mash, from Abu Wa'il, from Abdullah, who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever has a daughter and disciplines her well, and teaches her well, and bestows upon her from the blessings of Allah that He has bestowed upon him, she will be a shield and a veil for him from the Fire" (2).

Aqeel bin Ulfah (3) was asked for his daughter al-Jarba's hand in marriage, and he said:

Verily, I, even if a dowry were driven to me A thousand, and slave girls, and ten 'khoor' (4)

The most beloved of sons-in-law to me is the grave (5)

And Abdullah bin Tahir (6) said:

---

(1) Number (2630) and (2631). They are found in Ahmad (24611) and (12498). (2) Hilyat al-Awliya 5/57, and also narrated by al-Tabarani in al-Kabir (10447). Abu Nu'aym said: It is a strange narration from the Hadith of al-A'mash; only al-Umawi narrated it from Talha. Al-Haythami said in al-Majma' 8/158: It contains Talha bin Zayd, and he is a fabricator. Fin. It is superseded by what al-Bukhari (1418) and Muslim (2629) narrated from Aisha (may Allah be pleased with her), she said: A woman came to me with two daughters of hers asking... and in it: the Prophet ﷺ said: "Whoever is tested by any of these daughters, they will be a shield for him from the Fire." (3) The son of al-Harith bin Muawiyah, nicknamed Abu al-Amallas and Abu al-Jarba. He is an accomplished but infrequent poet from the Umayyad era. His daughter al-Jarba was married to Yazid bin Abd al-Malik. Al-Aghani 12/254. (4) In the sources: "wadhawd": which is a number of camels between two and nine. Al-Nihaya (dhawd), and "al-khoor": she-camels with abundant milk. Al-Qamus (khoor). (5) Diwan al-Ma'ani 2/251, Zahrat al-Adab 1/484, al-Sahil wa al-Shahij p. 575, and Bahjat al-Majalis 2/768. (6) This

is how it appeared in the manuscripts, but the two mentioned verses in Diwan al-Ma'ani 2/251 and Zahrat al-Adab 1/484 are attributed to Ubayd Allah bin Abd Allah bin Tahir, who is the Emir Abu Ahmad al-Khuza'i, head of the Baghdad police. He was a great leader, a fine poet, and an eloquent writer. He died in 300 AH. As for Abdullah bin Tahir, he is the just Emir Abu al-Abbas, ruler of Khorasan and Transoxiana; he was skilled in both poetry and prose. He died in 230 AH. Al-Siyar 14/62 and 10/252.

343 सूरा अन-नहल: आयत 59

...अल्लाह ने उनके कारण उसके लिए जन्नत अनिवार्य कर दी, या उनके कारण उसे आग से मुक्त कर दिया।

और अनस बिन मालिक से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जिसने दो लड़कियों की परवरिश की यहाँ तक कि वे जवान हो गईं, वह और मैं कयामत के दिन इस तरह आएंगे," और आपने अपनी उंगलियों को सटा लिया। इसे मुस्लिम (रहि.) ने भी रिवायत किया है (1)।

और अबू नुऐम अल-हाफिज़ ने अल-आमश की हदीस से, अबू वाइल के माध्यम से, अब्दुल्ला से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जिसकी कोई बेटी हो और उसने उसे अच्छे संस्कार दिए हों और उसकी अच्छी परवरिश की हो, और उसे अच्छी शिक्षा दी हो, और उस पर अल्लाह की दी हुई उन नेमतों में से खर्च किया हो जो अल्लाह ने उसे दी हैं, तो वह उसके लिए आग से ढाल और पर्दा होगी" (2)।

अकील बिन उल्फ़ह (3) से उनकी बेटी अल-जर्बा का हाथ माँगा गया, तो उन्होंने कहा:

चाहे मेरे पास महर के रूप में लाए जाएँ एक हज़ार, दासियाँ, और दस 'खूर' (दूध देने वाली ऊँटनियां) (4)

मुझे दामादों में सबसे प्रिय कब्र है (5)

और अब्दुल्ला बिन ताहिर (6) ने कहा:

---

(1) नंबर (2630) और (2631)। और वे अहमद (24611) और (12498) के पास हैं। (2) हिल्यत अल-औलिया 57/5, और इसे अल-तबरानी ने अल-कबीर (10447) में भी निकाला है। अबू नुऐम ने कहा: अल-आमश की हदीस से यह ग़रीब है, इसे तलहा से अल-उमवी ने अकेले रिवायत किया है, और अल-हैथमी ने अल-मजमा 158/8 में कहा: इसमें तलहा बिन ज़ैद है, और वह हदीस गढ़ने वाला है। यहाँ बात खत्म होती है, और इसकी जगह वह काफी है जो अल-बुखारी (1418) और मुस्लिम (2629) ने आयशा (रज़ि.) से रिवायत किया है, उन्होंने कहा: एक महिला मेरे पास अपनी दो बेटियों के साथ माँगने आई... और इसमें है: नबी ﷺ ने फरमाया: "जिसे इन बेटियों में से किसी चीज़ के ज़रिए आज़माया गया, वे उसके लिए आग से ढाल होंगी।" (3) इब्न अल-हारिस बिन मुआविया, जिनकी कुनियत अबू अल-अमलस और अबू अल-जर्बा है, वे उमय्यद काल के एक उत्कृष्ट लेकिन

कम लिखने वाले कवि हैं। उनकी बेटी अल-जर्बा की शादी यजीद बिन अब्दुल मलिक से हुई थी। अल-अघानी 254/12। (4) स्रोतों में: "वज़ौद": और यह दो से नौ ऊंटों के बीच की संख्या है। अल-निहाया (ज़ौद), और "खूर": दूध देने वाली ऊँटनियां। अल-कामूस (खूर)। (5) दीवान अल-मानी 251/2, और ज़हर अल-आदाब 484/1, और अल-साहिल व अल-शाहिज पृष्ठ 575, और बहजत अल-मजालिस 768/2। (6) प्रतियों में ऐसा ही आया है, और दीवान अल-मानी 251/2 और ज़हर अल-आदाब 484/1 में उल्लेखित दो शेर उबैद अल्लाह बिन अब्दुल्लाह बिन ताहिर के बताए गए हैं, जो अमीर अबू अहमद अल-ख़ुज़ाई हैं, बग़दाद के पुलिस प्रमुख थे, और वे एक महान नेता, अच्छे कवि और वाक्पटु लेखक थे। उनका निधन 300 हिजरी में हुआ। जहाँ तक अब्दुल्लाह बिन ताहिर की बात है, वे न्यायप्रिय अमीर अबू अल-अब्बास हैं, खुरासान और मावरा-अन-नहर के शासक, उनका कविता और गद्य दोनों में हाथ था। उनका निधन 230 हिजरी में हुआ। अल-सियर 14/62 और 10/252।

343 سورة النحل: آیت ۵۹

...اللہ تعالیٰ نے ان کے سبب اس کے لیے جنت واجب کر دی، یا ان کے سبب اسے آگ سے آزاد کر دیا۔

اور حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے دو بچیوں کی پرورش کی یہاں تک کہ وہ جوان ہو گئیں، تو وہ اور میں قیامت کے دن اس طرح آئیں گے" اور آپ ﷺ نے اپنی انگلیاں جوڑ لیں۔ اسے مسلم رحمہ اللہ نے بھی روایت کیا ہے (۱)۔

اور ابو نعیم الحافظ نے اعمش کی حدیث سے، ابو وائل کے واسطے سے، عبد اللہ سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس کی کوئی بیٹی ہو اور اس نے اسے اچھے آداب سکھائے اور اس کی اچھی تربیت کی، اور اسے اچھی تعلیم دی، اور اس پر اللہ کی دی ہوئی ان نعمتوں میں سے وسعت کی جو اللہ نے اسے دی ہیں، تو وہ اس کے لیے آگ سے ڈھال اور پردہ بن جائے گی" (۲)۔

عقیل بن علفہ (۳) سے ان کی بیٹی الجرباء کا رشتہ مانگا گیا، تو انہوں نے کہا:

اگرچہ مہر کے طور پر میری طرف لائے جائیں ایک ہزار، اور لونڈیاں، اور دس 'خور' (اونٹنیاں) (۴)

مجھے تمام دامادوں میں سب سے زیادہ پیاری قبر ہے (۵)

اور عبد اللہ بن طاہر (۶) نے کہا:

(۱) نمبر (۲۶۳۰) اور (۲۶۳۱)۔ یہ دونوں احمد (۲۴۶۱۱) اور (۱۲۴۹۸) کے ہاں موجود ہیں۔ (۲) حلیۃ الاولیاء ۵/۵۷، اور اسے طبرانی نے الکبیر (۱۰۴۴۷) میں بھی روایت کیا ہے۔ ابو نعیم نے کہا: اعمش کی حدیث سے یہ غریب ہے، اسے طلحہ سے اموی نے تنہا روایت کیا ہے، اور ہیثمی نے المجمع ۸/۱۵۸ میں کہا: اس میں طلحہ بن زید ہے، اور وہ وضاع (حدیث گھڑنے والا) ہے۔ اھ، اور اس کی جگہ وہ کافی ہے جو بخاری (۱۴۱۸) اور مسلم (۲۶۲۹) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: ایک عورت میرے پاس اپنی دو بیٹیوں کے ساتھ مانگنے آئی-- اور اس میں ہے: نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "جسے ان بیٹیوں میں سے کسی چیز کے ذریعے آزمایا گیا، وہ اس کے لیے آگ سے بچاؤ کا ذریعہ بنیں گی۔" (۳) ابن الحارث بن معاویہ، ان کی کنیت ابو العملس اور ابو الجرباء ہے، وہ بنو امیہ کے دور کے ایک بہترین مگر کم گو شاعر ہیں، ان کی بیٹی الجرباء کی شادی یزید بن عبد الملک سے ہوئی تھی۔ الاغانی ۱۲/۲۵۴۔ (۴) مصادر میں ہے: "وذود": اور یہ دو سے نو اونٹوں کے درمیان کی تعداد ہے۔ النہایہ (ذود)، اور "الخور": کثیر دودھ دینے والی اونٹنیاں۔ القاموس (خور)۔ (۵) دیوان المعانی ۲/۲۵۱، اور زہر الآداب ۱/۴۸۴، اور الصاہل والشاحج ص ۵۷۵، اور بہجۃ المجالس ۲/۷۶۸۔ (۶) نسخوں میں اسی طرح واقع ہوا ہے، لیکن دیوان المعانی ۲/۲۵۱ اور زہر الآداب ۱/۴۸۴ میں مذکورہ دونوں شعر عبید اللہ بن عبد اللہ بن طاہر کی طرف منسوب ہیں، جو امیر ابو احمد الخزاعی ہیں، بغداد کے پولیس چیف تھے، وہ ایک عظیم سردار، اچھے شاعر اور فصیح انشا پرداز تھے۔ ان کا انتقال ۳۰۰ھ میں ہوا۔ جہاں تک عبد اللہ بن طاہر کا تعلق ہے، وہ عادل امیر ابو العباس ہیں، خراسان اور ماوراء النہر کے حکمران، ان کا نظم و نثر میں بڑا مقام ہے۔ ان کا انتقال ۲۳۰ھ میں ہوا۔ السیر ۱۴/۶۲ اور ۱۰/۲۵۲۔

344 Surah An-Nahl: Verses 59 - 60

For every father of a daughter who cares for her affairs... there are three sons-in-law when a son-in-law is praised: A husband who looks after her, a chamber that conceals her... and a grave that hides her; and the best of them is the grave.

{Unquestionably, evil is what they decide} meaning: in attributing daughters to their Creator and attributing sons to themselves. Its counterpart is: {Is the male for you and for Him the female? That, then, is an unjust division} [An-Najm: 21-22] (1) meaning: unfair, and it will be discussed later.

Allah Almighty says: {For those who do not believe in the Hereafter is the description of evil; and for Allah is the highest attribute. And He is the Exalted in Might, the Wise.}

Allah Almighty's words: {For those who do not believe in the Hereafter} meaning: for those who attribute daughters to Allah (2). {the description of evil} meaning: the evil attribute of ignorance and disbelief. It was said: it is their description of Allah Almighty as having a female companion and a child (3). And it was said: meaning: punishment and Hellfire (4).

{and for Allah is the highest attribute} meaning: the highest description of sincerity and monotheism (Tawhid); said by Qatadah. And it was said: meaning: the supreme attribute of being the Creator, Sustainer, Powerful, and Rewarder (5). Ibn Abbas said: "the description of evil" is Hellfire, and "the highest attribute" is the testimony that there is no god but Allah (6). And it was said: {There is nothing like unto Him} (7). And it was said: "and for Allah is the highest attribute" is like His saying: {Allah is the Light of the heavens and the earth. The example of His light is...} [An-Nur: 35].

If it is said: How did He attribute "the example/attribute" (Al-Mathal) here to Himself, when He has said: {So do not assert similarities (Amthal) to Allah}?

(1) See Tafsir al-Baghawi 3/73. (2) Tafsir al-Baghawi 3/73. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/195. (4) See Tafsir Abi al-Layth 2/239. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/195, and Qatadah's statement was recorded by al-Tabari 14/258. (6) Tafsir al-Baghawi 3/73. (7) Recorded by Ibn Abi Hatim (12548) on the authority of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both.

344 सूरह अन-नह्ल: आयतें 59 - 60

हर उस बेटी के पिता के लिए जो उसके मामलों की देखभाल करता है... तीन दामाद होते हैं जब दामाद की प्रशंसा की जाती है: एक पति जो उसकी देखभाल करता है, एक कमरा जो उसे छिपाता है... और एक कब्र जो उसे छिपा देती है; और उनमें सबसे अच्छी कब्र है।

{सावधान! बुरा है जो वे फैसला करते हैं} यानी: बेटियों को उनके निर्माता की ओर और बेटों को अपनी ओर जोड़ने में। इसके समान है: {क्या तुम्हारे लिए बेटे और उसके लिए बेटियां हैं? तो यह एक अन्यायपूर्ण विभाजन है} [अन-नज्म: 21-22] (1) यानी: अनुचित, और यह आगे आएगा।

अल्लाह तआला का फरमान: {जो लोग आखिरत पर ईमान नहीं लाते, उनके लिए बुरा उदाहरण (सिफत) है, और अल्लाह के लिए सर्वोच्च उदाहरण है, और वह प्रबल और तत्वदर्शी है।}

अल्लाह तआला का शब्द: {जो लोग आखिरत पर ईमान नहीं लाते} यानी: अल्लाह के लिए बेटियों का वर्णन करने वालों के लिए (2) {बुरा उदाहरण} यानी: अज्ञानता और कुफ्र की बुरी विशेषता। और कहा गया है: यह उनका अल्लाह तआला के लिए पत्नी और संतान का वर्णन करना है (3)। और कहा गया: यानी: अज़ाब और आग (4)।

{और अल्लाह के लिए सर्वोच्च उदाहरण है} यानी: इखलास और तौहीद का सर्वोच्च वर्णन; यह कतादा ने कहा है। और कहा गया: यानी: सर्वोच्च विशेषता कि वह सृष्टिकर्ता, दाता, शक्तिशाली और बदला देने वाला है (5)। इब्न अब्बास ने कहा: "बुरा उदाहरण" आग है, और "सर्वोच्च उदाहरण" यह गवाही है कि अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं (6)। और कहा गया: उसके जैसा कोई नहीं (7)। और कहा गया: "और अल्लाह के लिए सर्वोच्च उदाहरण है" जैसे उसका फरमान है: {अल्लाह आसमानों और ज़मीन का नूर है, उसके नूर का उदाहरण...} [अन्-नूर: 35]।

प्रश्न: यदि कहा जाए: उसने यहाँ 'मसल' (उदाहरण/सिफत) को अपने से कैसे जोड़ा, जबकि उसने कहा है: {अल्लाह के लिए उदाहरण मत गढ़ा करो}?

(1) देखें तफ़सीर अल-बगवी 3/73। (2) तफ़सीर अल-बगवी 3/73। (3) अल-नुकात वल-उयून 3/195। (4) देखें तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/239। (5) अल-नुकात वल-उयून 3/195, और कतादा का कथन अल-तबरी 14/258 द्वारा उद्धृत है। (6) तफ़सीर अल-बगवी 3/73। (7) इसे इब्न अबी हातिम (12548) ने इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा से उद्धृत किया है।

۳۴۴ سورة النحل: آیات ۵۹ - ۶۰

ہر اس بیٹی کے باپ کے لیے جو اس کے معاملات کا خیال رکھتا ہے... تین داماد ہوتے ہیں جب داماد کی تعریف کی جائے: ایک شوہر جو اس کی دیکھ بھال کرے، ایک پردہ جو اسے چھپائے... اور ایک قبر جو اسے چھپا لے؛ اور ان میں سب سے بہتر قبر ہے۔

{خبردار! برا ہے وہ جو وہ فیصلہ کرتے ہیں} یعنی: بیٹیوں کو ان کے خالق کی طرف منسوب کرنے اور بیٹوں کو اپنی طرف منسوب کرنے میں۔ اس کی مثال: {کیا تمہارے لیے بیٹے ہیں اور اس کے لیے بیٹیاں؟ یہ تو پھر بڑی بے انصافی کی تقسیم ہے} [النجم: ۲۱-۲۲] (۱) یعنی: ظالمانہ، اور یہ آگے آئے گا۔

قول باری تعالیٰ: {جو لوگ آخرت پر ایمان نہیں لاتے ان کے لیے بری صفت ہے، اور اللہ کے لیے سب سے اعلیٰ صفت ہے، اور وہی غالب، حکمت والا ہے۔}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {جو لوگ آخرت پر ایمان نہیں لاتے} یعنی: اللہ کے لیے بیٹیاں تجویز کرنے والوں کے لیے (۲) {بری صفت} یعنی: جہالت اور کفر کی بری صفت۔ اور کہا گیا ہے: یہ ان کا اللہ تعالیٰ کے لیے بیوی اور اولاد قرار دینا ہے (۳)۔ اور کہا گیا: یعنی: عذاب اور آگ (۴)۔

{اور اللہ کے لیے سب سے اعلیٰ صفت ہے} یعنی: اخلاص اور توحید کی اعلیٰ ترین صفت؛ یہ قتادہ نے کہا ہے۔ اور کہا گیا: یعنی: بلند صفت کہ وہ خالق، رازق، قادر اور جزا دینے والا ہے (۵)۔ ابن عباس نے فرمایا: "بری صفت" سے مراد آگ ہے، اور "اعلیٰ صفت" سے مراد یہ گواہی ہے کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں (۶)۔ اور کہا گیا: اس جیسی کوئی چیز نہیں (۷)۔ اور کہا گیا: "اور اللہ

کے لیے سب سے اعلیٰ صفت ہے" جیسے اللہ کا فرمان ہے: {اللہ آسمانوں اور زمین کا نور ہے، اس کے نور کی مثال...} [النور: ۳۵]۔

سوال: اگر کہا جائے کہ: اس نے یہاں "مثال/صفت" کی نسبت اپنی طرف کیسے کی، جبکہ اس نے فرمایا ہے: {پس اللہ کے لیے مثالیں مت بیان کرو}؟

(۱) دیکھئے تفسیر البغوی ۳/۷۳۔ (۲) تفسیر البغوی ۳/۷۳۔ (۳) النکت والعیون ۳/۱۹۵۔ (۴) دیکھئے تفسیر ابی اللیث ۲/۲۳۹۔ (۵) النکت والعیون ۳/۱۹۵، اور قتادہ کا قول طبری نے ۱۴/۲۵۸ میں نکالا ہے۔ (۶) تفسیر البغوی ۳/۷۳۔ (۷) اسے ابن ابی حاتم (۱۲۵۴۸) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔

[An-Nahl: 74]? The answer is that His saying: "So do not assert similarities to Allah" means: the parables that imply likenesses and deficiencies; meaning: do not attribute a parable to Allah that requires deficiency or comparison to the creation; and the highest description (al-Mathal al-A'la) is His description with what has no likeness or peer, Exalted and High is He far above what the wrongdoers and deniers say (1). "And He is the All-Mighty, the All-Wise" - its meaning has been previously explained (2).

Allah the Almighty says: "And if Allah were to punish men for their wrongdoing, He would not leave on it [the earth] a single creature, but He reprieves them to a stated term: and when their term comes, they cannot put it back an hour nor can they put it forward." (61)

His saying: "And if Allah were to punish men for their wrongdoing" means: for their disbelief, their fabrications, and if He hastened it. "He would not leave on it" means: on the earth; it is an implicit reference not mentioned, but indicated by His saying: "a single creature," for a creature does not crawl except on the earth. The intended meaning is: any disbelieving creature, so it is specific (3). And it was said: the meaning is that if He had destroyed the fathers for their disbelief, there would have been no children (4). And it was said: the verse is intended generally (5), meaning: if Allah were to punish the creation for what they have earned, He would not leave any creature on the face of this earth, from a prophet to anyone else; and this is the saying of Al-Hasan.

And Ibn Mas'ud said while reciting this verse: If Allah were to punish the creations for the sins of the sinners, the punishment would have reached all of creation, even the beetles (6) in their holes, and He would have withheld rain from the sky and plants from the earth, so the animals would have died, but Allah treats with forgiveness and grace; as He said: "And He pardons much." [Ash-Shura: 30].

(1) See Majma' al-Bayan 14/88. (2) 1/429, 2/403 - 404. (3) See Zad al-Masir 4/459. (4) See Al-Nukat wal-Uyun 3/196, and Tafsir al-Baghawi 3/74. (5) See Zad al-Masir 4/459. (6) Plural of Ju'al: an animal like a beetle that is common in damp places. The narration was recorded by Ibn Abi al-Dunya in 'al-Uqubat' (270), and al-Tabari 14/260 in a similar shortened form.

[अन्-नहल: 74]? उत्तर यह है कि उनका कहना: "अतः अल्लाह के लिए उदाहरण न दो" का अर्थ है: वे उदाहरण जो समानता और कमियों को दर्शाते हैं; अर्थात: अल्लाह के लिए ऐसा कोई उदाहरण न दें जो कमी या सृष्टि के साथ तुलना का अर्थ रखता हो; और सर्वोच्च उपमा (अल-मथल अल-आला) उनका वह वर्णन है जिसकी कोई समानता या जोड़ नहीं है, वह उन बातों से बहुत ऊँचा और महान है जो ज़ालिम और इनकार करने वाले कहते हैं (1)। "और वह अत्यंत प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है" - इसका अर्थ पहले बताया जा चुका है (2)।

अल्लाह तआला का फरमान है: "और यदि अल्लाह लोगों को उनके ज़ुल्म (अन्याय) के कारण पकड़ता, तो धरती पर किसी जीव को न छोड़ता, किन्तु वह उन्हें एक निश्चित समय तक ढील देता है। फिर जब उनका समय आ जाता है, तो वे न एक घड़ी पीछे हट सकते हैं और न आगे बढ़ सकते हैं।" (61)

उनका फरमान: "और यदि अल्लाह लोगों को उनके ज़ुल्म के कारण पकड़ता" अर्थात: उनके कुफ़्र (अविश्वास) और उनके मिथ्यारोपण के लिए, और यदि वह इसमें शीघ्रता करता। "तो वह उस पर न छोड़ता" अर्थात: पृथ्वी पर; यह एक अप्रत्यक्ष संदर्भ है जिसका उल्लेख नहीं किया गया है, लेकिन उनके इस कथन से संकेत मिलता है: "किसी जीव को," क्योंकि कोई जीव पृथ्वी के बिना नहीं रेंगता। इच्छित अर्थ है: कोई भी काफ़िर जीव, इसलिए यह विशिष्ट है (3)। और यह कहा गया: इसका अर्थ यह है कि यदि वह पिताओं को उनके कुफ़्र के कारण नष्ट कर देता, तो बच्चे नहीं होते (4)। और यह कहा गया: इस आयत का उद्देश्य सामान्य है (5), अर्थात: यदि अल्लाह सृष्टि को उनके कर्मों के लिए पकड़ता, तो वह इस धरती की सतह पर किसी भी जीव को नहीं छोड़ता, नबी से लेकर किसी अन्य तक; और यह अल-हसन का कथन है।

और इब्न मसूद ने इस आयत को पढ़ते हुए कहा: यदि अल्लाह गुनाहगारों के गुनाहों के कारण मखलूक (सृष्टि) को पकड़ता, तो अज़ाब (दंड) पूरी सृष्टि तक पहुँचता, यहाँ तक कि अपने बिलों में मौजूद भृंगों (गुबरैलों) (6) तक भी, और वह आसमान से बारिश और ज़मीन से पौधों को रोक लेता, जिससे जानवर मर जाते, लेकिन अल्लाह माफी और फज़्ल (अनुग्रह) से काम लेता है; जैसा कि उन्होंने कहा: "और वह बहुतों को क्षमा कर देता है।" [अश-शूरा: 30]।

(1) देखें मजमा अल-बयान 14/88। (2) 1/429, 2/403 - 404। (3) देखें जाद अल-मसीर 4/459। (4) देखें अल-नुकात वल-उयून 3/196, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/74। (5) देखें जाद अल-मसीर 4/459। (6) जुअल का बहुवचन: एक गुबरैला जैसा जानवर जो नम स्थानों में प्रचुर मात्रा में होता है। यह उल्लेख इब्न अबी अल-दुनिया ने 'अल-उकुबात' (270) में दर्ज किया है, और अल-तबारी ने 14/260 में संक्षेप में इसी तरह दिया है।

[النحل: 74]؟ تو جواب یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان: «پس اللہ کے لیے مثالیں نہ بیان کرو» یعنی: وہ مثالیں جو مشابہت اور نقائص کو لازم کرتی ہوں؛ یعنی: اللہ کے لیے ایسی کوئی مثال نہ دو جو نقص یا مخلوق کے ساتھ تشبیہ کا تقاضا کرے؛ اور «مثالِ اعلیٰ» (اعلیٰ ترین صفت) اس کی وہ صفت ہے جس کی کوئی مشابہت اور کوئی نظیر نہیں، وہ اس سے بہت بلند و برتر ہے جو ظالم اور منکر کہتے ہیں (1)۔ ﴿وہ زبردست حکمت والا ہے﴾ اس کا معنی پہلے گزر چکا ہے (2)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور اگر اللہ لوگوں کو ان کے ظلم پر پکڑتا تو زمین پر کوئی جاندار نہ چھوڑتا، لیکن وہ انہیں ایک مقررہ وقت تک مہلت دیتا ہے، پھر جب ان کا وقت آ جاتا ہے تو وہ نہ ایک گھڑی پیچھے ہو سکتے ہیں اور نہ آگے بڑھ سکتے ہیں﴾ (61)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور اگر اللہ لوگوں کو ان کے ظلم پر پکڑتا﴾ یعنی: ان کے کفر اور بہتان تراشی کی وجہ سے، اور ان سے جلد باز پرس کرتا۔ ﴿تو اس پر نہ چھوڑتا﴾ یعنی: زمین پر؛ یہ ایک ایسے اسم کا کنایہ ہے جس کا ذکر نہیں ہوا، لیکن اس پر اللہ کا یہ قول دلالت کرتا ہے: ﴿کوئی جاندار﴾ کیونکہ جاندار زمین ہی پر رینگتا ہے۔ اور مراد یہ ہے: کوئی کافر جاندار، تو یہ خاص ہے (3)۔ اور ایک قول یہ ہے کہ: اس کا مطلب یہ ہے کہ اگر اللہ باپ دادا کو ان کے کفر کی وجہ سے ہلاک کر دیتا تو اولاد نہ ہوتی (4)۔ اور یہ بھی کہا گیا: آیت سے مراد عموم ہے (5)، یعنی: اگر اللہ مخلوق کو ان کے اعمال کے بدلے پکڑتا تو اس زمین کی پیٹھ پر کوئی جاندار نہ چھوڑتا، نہ نبی اور نہ کوئی اور؛ اور یہ حسن بصری کا قول ہے۔

اور ابن مسعود رضی اللہ عنہ نے یہ آیت پڑھی اور فرمایا: اگر اللہ تعالیٰ گناہ گاروں کے گناہوں کی وجہ سے مخلوقات کی گرفت فرماتا تو عذاب تمام مخلوقات تک پہنچتا، یہاں تک کہ اپنے سوراخوں میں موجود گبریلوں (6) کو بھی، اور وہ آسمان سے بارش اور زمین سے نباتات کو روک لیتا، پس چوپائے مر جاتے، لیکن اللہ تعالیٰ عفو و درگزر اور فضل سے کام لیتا ہے؛ جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿اور وہ بہت سے (گناہوں) سے درگزر فرماتا ہے﴾ [الشوریٰ: 30]۔

(1) دیکھئے مجمع البیان 14/ 88 . (2) 1/ 429 ، 2/ 403 - 404 . (3) دیکھئے زاد المسیر 4/ 459 . (4) دیکھئے النکت والعیون 3/ 196 ، اور تفسیر البغوي 3/ 74 . (5) دیکھئے زاد المسیر 4/ 459 . (6) جمع جُعَل: بھونرے جیسا ایک جانور جو نم جگہوں پر کثرت سے پایا جاتا ہے۔ اس اثر کو ابن ابی الدنیا نے 'العقوبات' (270) میں، اور طبری نے 14/ 260 میں اختصار کے ساتھ اسی طرح روایت کیا ہے۔

346

Surah An-Nahl, Verses 61 - 62

"So when their time has come" means: the time of their death and the end of their lifespans. "they will not remain behind an hour, nor will they precede [it]." This has been discussed previously (1).

If it is asked: How does destruction encompass everyone even if there is a believer among them who is not a wrongdoer? It is said: The destruction of the wrongdoer is made as vengeance and a punishment, and the destruction of the believer is compensated with the reward of the Hereafter (2).

And in "Sahih Muslim" (3) from Abdullah bin Umar, he said: I heard the Messenger of Allah ﷺ say: "When Allah intends punishment for a people, the punishment strikes those who are among them, then they are resurrected according to their intentions" (4).

And from Umm Salama, when she was asked about the army that would be swallowed by the earth - and that was in the days of Ibn al-Zubayr - she said: The Messenger of Allah ﷺ said: "A seeker of refuge will seek refuge in the House, then an army will be sent against him. When they are in a desert land, they will be swallowed by the earth." I said: O Messenger of Allah, what about the one who was forced? He said: "He will be swallowed with them, but he will be resurrected on the Day of Resurrection according to his intention" (5).

We have provided this meaning in detail in the book "Al-Tadhkira" (6), and what is sufficient has been discussed in "Al-Ma'idah" and the end of "Al-An'am" (7), and praise be to Allah. It is also said: "So when their time has come" means: when the Day of Resurrection comes. And Allah knows best.

WWW.NAFSEISLAM.COM

The Almighty says: "And they attribute to Allah what they dislike, and their tongues assert the lie that they will have the best [reward]. Assuredly, they will have the Fire, and they will be abandoned [therein]."

The Almighty says: "And they attribute to Allah what they dislike," meaning: from among the daughters. "and their tongues assert..."

(1) 9/212. (2) See Tafsir al-Razi 20/59. (3) Number (2879), and it is with Ahmad (4985), and al-Bukhari (7108). (4) In the sources: their deeds. (5) Narrated by Muslim (2882), and it is with Ahmad (26475) in a summarized similar version. (6) Pp. 528 - 532. (7) 8/248, 9/145.

346

सूरह अन-नहल, आयत 61 - 62

"तो जब उनका समय आ जाएगा" अर्थात: उनकी मृत्यु का समय और उनके जीवन का अंत। "न वे एक घड़ी पीछे रह सकेंगे और न आगे बढ़ सकेंगे।" और यह पहले बताया जा चुका है (1)।

यदि यह पूछा जाए: विनाश सभी को कैसे घेर लेता है जबकि उनमें कोई ऐसा आस्तिक भी हो जो अत्याचारी न हो? कहा गया: अत्याचारी का विनाश प्रतिशोध और दंड बनाया जाता है, और आस्तिक के विनाश की क्षतिपूर्ति परलोक के प्रतिफल (सवाब) से की जाती है (2)।

और "सहीह मुस्लिम" (3) में अब्दुल्ला बिन उमर से वर्णित है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को कहते हुए सुना: "जब अल्लाह किसी कौम पर अज़ाब (दंड) भेजने का इरादा करता है, तो अज़ाब उन सब पर आता है जो उनमें होते हैं, फिर वे अपनी नियतों के आधार पर उठाए जाएंगे" (4)।

और उम्म सलमा से उस सेना के बारे में पूछा गया जिसे ज़मीन में धँसा दिया जाएगा - और यह इब्न अल-जुबैर के दिनों में था - तो उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "एक शरण लेने वाला बैतुल्लाह में शरण लेगा, तो उसकी ओर एक सेना भेजी जाएगी। जब वे एक चटियल मैदान में होंगे, तो उन्हें ज़मीन में धँसा दिया जाएगा।" मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, उस व्यक्ति का क्या होगा जो मजबूरन (अनिच्छा से) साथ था? आपने फरमाया: "उसे भी उनके साथ धँसा दिया जाएगा, लेकिन वह कयामत के दिन अपनी नियत पर उठाया जाएगा" (5)।

और हमने इस अर्थ को किताब "अल-तज़किरा" (6) में विस्तार से बताया है, और जो कुछ सूरह "अल-माइदा" और "अल-अनआम" के अंत में बताया गया है वह पर्याप्त है (7), और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है। और यह भी कहा गया है: "जब उनका समय आ जाएगा" अर्थात: जब कयामत का दिन आएगा। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

WWW.NAFSEISLAM.COM

अल्लाह तआला का फरमान है: "और वे अल्लाह के लिए वह चीज़ ठहराते हैं जिसे वे खुद नापसंद करते हैं, और उनकी ज़ुबानें यह झूठ बयान करती हैं कि उनके लिए भलाई (अच्छा बदला) है। निस्संदेह उनके लिए आग है और वे [उसमें] छोड़ दिए जाएंगे।"

अल्लाह तआला का फरमान है: "और वे अल्लाह के लिए वह चीज़ ठहराते हैं जिसे वे नापसंद करते हैं" अर्थात: बेटियाँ। "और उनकी ज़ुबानें बयान करती हैं..."

---

(1) 9/212. (2) देखिए तफ़्सीर अल-राज़ी 20/59. (3) संख्या (2879), और यह अहमद (4985) और अल-बुखारी (7108) के यहाँ भी है। (4) स्रोतों में: उनके कर्म। (5) इसे मुस्लिम (2882) ने निकाला है, और यह अहमद (26475) के यहाँ भी संक्षेप में इसी तरह है। (6) पृष्ठ 528 - 532. (7) 8/248, 9/145.

346

سورة النحل، آیات 61 - 62

﴿فَإِذَا جَاءَ أَجَلُهُمْ﴾ یعنی: ان کی موت کا وقت اور ان کی زندگیوں کی انتہا۔ ﴿لَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ﴾ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (1)۔

اگر یہ کہا جائے کہ: ہلاکت سب کو کیسے عام ہو جاتی ہے جبکہ ان میں کوئی ایسا مومن بھی ہو جو ظالم نہ ہو؟ تو جواباً کہا گیا: ظالم کی ہلاکت کو انتقام اور سزا بنایا جاتا ہے، اور مومن کی ہلاکت کا بدلہ آخرت کے ثواب سے دیا جاتا ہے (2)۔

اور «صحیح مسلم» (3) میں عبداللہ بن عمر سے روایت ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "جب اللہ کسی قوم کو عذاب دینے کا ارادہ کرتا ہے، تو ان میں موجود سب لوگوں پر عذاب آتا ہے، پھر وہ اپنی نیتوں کے مطابق اٹھائے جائیں گے" (4)۔

اور ام سلمہ رضی اللہ عنہا سے اس لشکر کے بارے میں پوچھا گیا جسے زمین میں دھنسا دیا جائے گا - اور یہ ابن زبیر کے دنوں میں تھا - تو انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "ایک پناہ لینے والا بیت اللہ میں پناہ لے گا، تو اس کی طرف ایک لشکر بھیجا جائے گا، جب وہ ایک چٹیل میدان میں ہوں گے تو انہیں زمین میں دھنسا دیا جائے گا"۔ میں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، اس کے بارے میں کیا حکم ہے جو ناپسندیدگی کے باوجود (لشکر میں) شامل تھا؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "اسے بھی ان کے ساتھ دھنسا دیا جائے گا، لیکن قیامت کے دن وہ اپنی نیت پر اٹھایا جائے گا" (5)۔

اور ہم نے اس مفہوم کو کتاب «التذکرہ» (6) میں تفصیل سے بیان کیا ہے، اور سورۃ «المائدہ» اور سورۃ «الانعام» کے آخر میں جو کچھ بیان ہوا وہ کافی ہے (7)، اور تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں۔

اور کہا گیا: "فَإِذَا جَاءَ أَجَلُهُمْ" یعنی: جب قیامت کا دن آئے گا۔ واللہ اعلم (اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے)۔

WWW.NAFSEISLAM.COM

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَيَجْعَلُونَ لِلَّهِ مَا يَكْرَهُونَ وَتَصِفُ أَلْسِنَتُهُمُ الْكَذِبَ أَنَّ لَهُمُ الْحُسْنَىٰ لَا جَرَمَ أَنَّ لَهُمُ النَّارَ وَأَنَّهُمْ مُفْرِطُونَ﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَيَجْعَلُونَ لِلَّهِ مَا يَكْرَهُونَ﴾ یعنی: بیٹیاں۔ ﴿وَتَصِفُ أَلْسِنَتُهُمُ﴾

---

(1) 9/212۔ (2) دیکھیے تفسیر رازی 20/59۔ (3) نمبر (2879)، اور یہ احمد (4985) اور بخاری (7108) کے ہاں بھی ہے۔ (4) مصادر میں ہے: ان کے اعمال۔ (5) اسے مسلم (2882) نے روایت کیا ہے، اور یہ احمد (26475) کے ہاں اسی طرح مختصر ہے۔ (6) ص 528 - 532۔ (7) 8/248، 9/145۔

"Al-Kadhib" (The Lie) i.e.: And their tongues utter the lie. "That for them is the best" Mujahid said: It is their saying: That they have sons and for Allah are daughters (1). "Al-Kadhib" is the object of "tasifu" (describe), and "anna" (that) is in the position of accusative as a substitute for "al-kadhib"; because it is an explanation for it (2). It was also said: "Al-Husna" (the best) means the good reward; Az-Zajjaj said this (3). Ibn Abbas, Abu Al-Aliyah, Mujahid, and Ibn Muhaysin read: "Al-Kudubu" with a damma on the kaf, dhal, and ba; as an adjective for the tongues (4); and likewise "And do not say about what your tongues describe as the lie" [An-Nahl: 116]. And "Al-Kudubu" is the plural of "Kadhoub" (5), like "Rasul" (Messenger) and "Rusul" (Messengers), "Sabour" (Patient) and "Subur" (Patient ones), and "Shakour" (Grateful) and "Shukur" (Grateful ones). "La Jarama" (No doubt) is a refutation of their saying, and the speech is complete, meaning: It is not as they claim. "That for them is the Fire" i.e.: Truly, for them is the Fire (7). It has already been discussed in detail (8). "And that they are Mufratun": Left behind and forgotten in the Fire; this was said by Ibn al-A'rabi, Abu Ubayda, al-Kisa'i, and al-Farra', and it is the saying of Sa'id ibn Jubayr and Mujahid. Ibn Abbas and Sa'id ibn Jubayr also said: Removed [from mercy]. Qatadah and al-Hasan said: Hastened to the Fire and put forward to it (9). And "al-farit" is the one who goes ahead to the water; from it is the saying of the Prophet ﷺ: "I am your predecessor at the Basin (Al-Hawd)".

(1) Narrated by at-Tabari 14/262. (2) See I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/400, and al-Muhtasib by Ibn Jinni 2/11. (3) Ma'ani al-Qur'an 3/207. (4) See I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/400, where he attributed the reading - quoting Abu Hatim - to the people of Sham or some of them. It was attributed in al-Muhtasib 2/11 to Mu'adh, and in Zad al-Masir 4/460 to Abu al-Aliyah, an-Nakha'i, and Ibn Abi Abalah. (5) Ibn Khalawayh attributed it in al-Qira'at al-Shadhah p. 73, and Ibn Jinni in al-Muhtasib 2/12 to Maslamah ibn Muharib, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 4/502 to Ibn Abi Abalah. (6) See al-Muhtasib 2/11. (7) An-Nukat wa al-'Uyun 3/196, and see Ma'ani al-Qur'an by az-Zajjaj 3/207, and Zad al-Masir 4/460. (8) 11/94-95. (9) These sayings were narrated by at-Tabari 14/263-266, and see Ma'ani al-Qur'an by an-Nahhas 4/80.

"अल-कज़िब" (झूठ) यानी: और उनकी ज़ुबानें झूठ बोलती हैं। "कि उनके लिए सबसे अच्छा है" मुजाहिद ने कहा: यह उनका कहना है: कि उनके लिए बेटे हैं और अल्लाह के लिए बेटियाँ हैं (1)। "अल-कज़िब" "तसिफ़ु" (वर्णन करना) का कर्म है, और "अन्ना" (कि) "अल-कज़िब" के विकल्प के रूप में कर्म कारक के स्थान पर है; क्योंकि यह उसकी व्याख्या है (2)। यह भी कहा गया है: "अल-हुस्ना" (सबसे अच्छा) का अर्थ है अच्छा प्रतिफल; अज़-ज़ज्जाज ने यह कहा (3)। इब्न अब्बास, अबू अल-आलिया, मुजाहिद और इब्न मुहयसिन ने पढ़ा: "अल-कुज़ुबु" काफ, ज़ाल और बा पर पेश (धम्मा) के साथ; ज़ुबानों के विशेषण के रूप में (4); और इसी तरह "और उन चीज़ों के बारे में झूठ न बोलो जिनका तुम्हारी ज़ुबानें वर्णन करती हैं" [अन-नहल: 116]। और "अल-कुज़ुबु" "कज़ूब" (झूठा) का बहुवचन है (5), जैसे: "रसूल" और "रुसुल", "सबूर" और "सुबुर", और "शकूर" और "शुकुर"। "ला जरम" (निःसंदेह) उनकी बात का खंडन है, और बात यहाँ पूरी हो गई, यानी: वैसा नहीं है जैसा वे दावा करते हैं। "कि उनके लिए आग है" यानी: वास्तव में उनके लिए आग है (7)। इस पर पहले विस्तार से चर्चा की जा चुकी है (8)। "और यह कि वे मुफ़्रतून हैं": आग में छोड़ दिए गए और भुला दिए गए; यह इब्न अल-अरबी, अबू उबैदा, अल-किसाई और अल-फर्रा द्वारा कहा गया था, और यह सईद इब्न जुबैर और मुजाहिद का कहना है। इब्न अब्बास और सईद इब्न जुबैर ने यह भी कहा: [दया से] दूर किए गए। कतादा और अल-हसन ने कहा: आग की ओर जल्दी ले जाए गए और उसके सामने पेश किए गए (9)। और "अल-फ़ारित" वह है जो पानी की ओर आगे बढ़ता है; इसी से नबी ﷺ का कथन है: "मैं हौज़ (अल-हौज़) पर तुम्हारा अग्रदूत हूँ"।

(1) इसे अल-तबरी 14/262 द्वारा उद्धृत किया गया है। (2) देखें अन-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/400, और इब्न जिन्नी द्वारा अल-मुहतासिब 2/11। (3) मा'नी अल-कुरान 3/207। (4) देखें अन-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/400, जहाँ उन्होंने अबू हातिम का हवाला देते हुए इस पाठ को शाम के लोगों या उनमें से कुछ को जिम्मेदार ठहराया। अल-मुहतासिब 2/11 में इसे मुआज़ को, और ज़ाद अल-मसीर 4/460 में अबू अल-आलिया, अन-नखई और इब्न अबी अबला को जिम्मेदार ठहराया गया है। (5) इब्न खालवेह ने इसे अल-किरात अल-शाज़ा पृष्ठ 73 में, और इब्न जिन्नी ने अल-मुहतासिब 2/12 में मसलमा इब्न मुहारिब को, और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 4/502 में इब्न अबी अबला को जिम्मेदार ठहराया। (6) देखें अल-मुहतासिब 2/11। (7) अन-नुकत व अल-उयून 3/196, और देखें अज़-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान 3/207, और ज़ाद अल-मसीर 4/460। (8)

11/94-95। (9) इन कथनों को अल-तबरी 14/263-266 द्वारा उद्धृत किया गया है, और देखें अन-नहहास द्वारा मा'नी अल-कुरान 4/80।

"الكذب" یعنی: اور ان کی زبانیں جھوٹ کہتی ہیں۔ ﴿أَنَّ لَهُمُ الْحُسْنَى﴾ مجاہد نے کہا: یہ ان کا قول ہے: کہ ان کے لیے بیٹے ہیں اور اللہ کے لیے بیٹیاں ہیں (1)۔ "الكذب" مفعول ہے "تصف" کا، اور "أن" محلِ نصب میں ہے "الكذب" سے بدل کے طور پر؛ کیونکہ یہ اس کا بیان ہے (2)۔ اور کہا گیا: "الحسنى" سے مراد اچھا بدلہ ہے؛ یہ زجاج نے کہا (3)۔ اور ابن عباس، ابو العالیہ، مجاہد اور ابن محیصن نے "الكُذُبُ" پڑھا ہے؛ کاف، ذال اور با پر پیش کے ساتھ؛ زبانوں کی صفت کے طور پر (4)؛ اور اسی طرح ﴿وَلَا تَقُولُوا لِمَا تَصِفُ أَلْسِنَتُكُمُ الْكَذِبَ﴾ [النحل: 116]۔ اور "الكُذُب" جمع ہے "كذوب" کی (5)، جیسے: رسول اور رُسل، صبور اور صُبُر، اور شکور اور شُکر۔ ﴿لَا جَرَمَ﴾ ان کے قول کی تردید ہے، اور کلام مکمل ہوا، یعنی: ایسا نہیں ہے جیسا وہ دعویٰ کرتے ہیں۔ ﴿أَنَّ لَهُمُ النَّارَ﴾ یعنی: یقیناً ان کے لیے آگ ہے (7)۔ اور یہ پہلے تفصیل سے گزر چکا ہے (8)۔ ﴿وَأَنَّهُمْ مُفْرَطُونَ﴾: آگ میں چھوڑے ہوئے اور بھلائے ہوئے؛ یہ ابن الاعرابی، ابو عبیدہ، کسائی اور فراء نے کہا، اور یہی سعید بن جبیر اور مجاہد کا قول ہے۔ ابن عباس اور سعید بن جبیر نے یہ بھی کہا: [رحمت سے] دور کیے ہوئے۔ قتادہ اور حسن نے کہا: آگ کی طرف جلدی لے جائے گئے اور اس کی طرف آگے کیے گئے (9)۔ اور "الفارط": وہ جو پانی کی طرف آگے بڑھے؛ اسی سے نبی ﷺ کا قول ہے: "میں حوض پر تمہارا پیش رو ہوں"۔

(1) اسے طبری نے 14/262 میں روایت کیا ہے۔ (2) دیکھئے اعراب القرآن للْنحاس 2/400، اور المحتسب لابن جنی 2/11۔ (3) معانی القرآن 3/207۔ (4) دیکھئے اعراب القرآن للْنحاس 2/400، انہوں نے ابو حاتم کے حوالے سے اس قراءت کو اہلِ شام یا ان میں سے بعض کی طرف منسوب کیا ہے۔ المحتسب 2/11 میں اسے معاذ کی طرف، اور زاد المسیر 4/460 میں ابو العالیہ،

نخعی اور ابن ابی عبلہ کی طرف منسوب کیا گیا ہے۔ (5) ابن خالویہ نے اسے القراءات الشاذة ص 73 میں منسوب کیا، اور ابن جنی نے المحتسب 2/12 میں مسلمہ بن محارب کی طرف، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر 4/502 میں ابن ابی عبلہ کی طرف۔ (6) دیکھئے المحتسب 2/11۔ (7) النکت والعیون 3/196، اور دیکھئے معانی القرآن للزجاج 3/207، اور زاد المسیر 4/460۔ (8) 11/94-95۔ (9) ان اقوال کو طبری نے 14/263-266 میں روایت کیا ہے، اور دیکھئے معانی القرآن للْنحاس 4/80۔

348 Surah An-Nahl, Verses 62 - 63

That is: your predecessors (1). Al-Qutami said (2): "They hurried us, and they were among our companions, just as the scouts (furrat) hurry for the water-comers (wurrad)." The "furrat" are those who go ahead in search of water. And "wurrad" are the latecomers (3). Nafi', in the narration of Warsh, read: "mufritoon" with a kasra on the "Ra" and without shaddah (4), and it is the reading of Abdullah bin Mas'ud and Ibn Abbas (5). Its meaning is: those who are excessive in sins and disobedience, i.e., they exceeded the bounds in them (6). It is said: "So-and-so exceeded (7) against so-and-so" when he surpassed him, and said more evil to him than he said. Abu Ja'far al-Qari read: "mufarritoon" with a kasra and shaddah on the "Ra", meaning: those who neglect the command of Allah; it is from neglecting (tafreet) the duty (8). The Almighty's saying: {By Allah, We certainly sent [messengers] to nations before you, but Shaytan made their deeds seem fair to them. So he is their ally today, and for them is a painful punishment. 63} The Almighty's saying: {By Allah, We certainly sent [messengers] to nations before you, but Shaytan made their deeds seem fair to them} means: their evil deeds. This is a consolation for the Prophet ﷺ that the nations before him also disbelieved in their prophets. {So he is their ally today} means: their helper in this world according to their claim. {And for them is a painful punishment} in the Hereafter. It was said: "So he is their ally" means: their companion in the Fire (9). {Today} means the Day of Resurrection.

---

(1) An-Nukat wal-Uyun 3/196. The hadith was mentioned before in 5/257 and 8/358. (2) His Diwan, p. 90. (3) An-Nukat wal-Uyun 3/196. (4) Nafi' also read it this way in the narration of Qalun. As-Sab'ah p. 374, and At-Taysir p. 138. (5) I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 2/400, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/404. (6) See An-Nukat wal-Uyun 3/196. (7) In (d) and Ma'ani al-Qur'an by An-Nahhas 4/80: "farata". (8) An-Nukat wal-Uyun 3/197, and Abu Ja'far's reading in An-Nashr 2/304. (9) Tafsir Abi al-Layth 2/240.

३४८ सूरह अन-नहल, आयत ६२ - ६३

यानी: तुम्हारे पूर्वज (१)। अल-कुतामी ने कहा (२): "उन्होंने हमें जल्दी कराया, और वे हमारे साथियों में से थे, जैसे स्काउट्स (फुर्रात) पानी लाने वालों (वुराद) के लिए जल्दी करते हैं।" "फुर्रात" वे हैं जो पानी की तलाश में आगे जाते हैं। और "वुराद" पीछे आने वाले हैं (३)। वारश के वर्णन में नाफी' ने पढ़ा: "मुफ़्रितून" (mufritoon) 'रा' पर कसरा के साथ और बिना शद्दा के(४), और यह अब्दुल्ला बिन मसूद और इब्न अब्बास का पाठ है (५)। इसका अर्थ है: वे जो पापों और अवज्ञा में अत्यधिक हैं, यानी उन्होंने उनमें सीमा पार कर ली (६)। कहा जाता है: "अमुक व्यक्ति ने अमुक के विरुद्ध अति कर दी (७)" जब वह उससे आगे निकल गया, और उसे उससे अधिक बुरा भला कहा जितना उसने कहा था। अबू जाफ़र अल-क़ारी ने पढ़ा: "मुफ़र्रितून" (mufarritoon) 'रा' पर कसरा और शद्दा के साथ, जिसका अर्थ है: अल्लाह की आज्ञा की उपेक्षा करने वाले; यह कर्तव्य की उपेक्षा (तफ़रीत) से है (८)। अल्लाह का कथन: {अल्लाह की क़सम, हमने आपसे पहले के समुदायों की ओर भी [रसूल] भेजे थे, किन्तु शैतान ने उनके कर्मों को उनके लिए सुहावना बना दिया। अतः आज वही उनका साथी है, और उनके लिए दुखद यातना है। ६३} अल्लाह का कथन: {अल्लाह की क़सम, हमने आपसे पहले के समुदायों की ओर भी [रसूल] भेजे थे, किन्तु शैतान ने उनके कर्मों को उनके लिए सुहावना बना दिया} यानी: उनके बुरे कर्म। यह पैगंबर ﷺ के लिए सांत्वना है कि उनसे पहले के पैगंबरों को भी उनकी कौमों ने झुठलाया था। {अतः आज वही उनका साथी है} यानी: उनके दावे के अनुसार दुनिया में उनका सहायक। {और उनके लिए दुखद यातना है} परलोक में। यह कहा गया है: "अतः वह उनका साथी है" का अर्थ है: आग में उनका साथी (९)। {आज} का अर्थ है क़ियामत का दिन।

---

(१) अन-नुकत वल-उयून ३/१९६। हदीस पहले ५/२५७ और ८/३५८ में बीत चुकी है। (२) उनका दीवान पृ. ९०। (३) अन-नुकत वल-उयून ३/१९६। (४) कालून के वर्णन में नाफी' ने भी इसे इसी तरह पढ़ा है। अस-सब'आ पृ. ३७४, और अत-तयसीर पृ. १३८। (५) इराब अल-कुरआन अल-नहस द्वारा २/४००, और अल-मुहर्रर अल-वजीज ३/४०४। (६) देखें अन-नुकत वल-उयून ३/१९६। (७) (द) में और मानी अल-कुरआन अल-नहस द्वारा ४/८० में: "फरता"। (८) अन-नुकत वल-उयून ३/१९७, और अन-नशर २/३०४ में अबू जाफ़र का पाठ। (९) तफसीर अबी अल-लैथ २/२४०।

۳۴۸ سورة النحل، آیات ۶۲ - ۶۳

یعنی: تمہارے پیش رو (۱)۔ القوامی نے کہا (۲): "انہوں نے ہمیں جلدی کرائی، اور وہ ہمارے ساتھیوں میں سے تھے، جیسے آگے جانے والے (فُرَّاط) پانی لینے والوں (وُرَّاد) کے لیے جلدی کرتے ہیں۔" "فُرَّاط" وہ ہیں جو پانی کی تلاش میں آگے جاتے ہیں۔ اور "وُرَّاد" پیچھے آنے والے ہیں (۳)۔ نافع نے ورش کی روایت میں پڑھا: «مُفْرِطون» را کے نیچے زیر اور تخفیف (بغیر شد) کے ساتھ (۴)، اور یہ عبداللہ بن مسعود اور ابن عباس کی قرات ہے (۵)۔ اس کا معنی ہے: گناہوں اور نافرمانی میں حد سے بڑھنے والے، یعنی انہوں نے ان میں حد سے تجاوز کیا (۶)۔ کہا جاتا ہے: "فلاں نے فلاں پر زیادتی کی (۷)" جب وہ اس سے آگے بڑھ گیا، اور اس سے زیادہ برائی کی بات کہی جتنی اس نے کہی تھی۔ ابو جعفر القاری نے پڑھا: «مُفَرِّطون» را کے نیچے زیر اور تشدید کے ساتھ، یعنی: اللہ کے حکم کو ضائع کرنے والے؛ پس یہ فرض میں کوتاہی (تفریط) سے ہے (۸)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿تَاللَّهِ لَقَدْ أَرْسَلْنَا إِلَى أُمَمٍ مِّن قَبْلِكَ فَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ فَهُوَ وَلِيُّهُمُ الْيَوْمَ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ۶۳﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿تَاللَّهِ لَقَدْ أَرْسَلْنَا إِلَى أُمَمٍ مِّن قَبْلِكَ فَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ﴾ یعنی: ان کے برے اعمال۔ یہ نبی ﷺ کے لیے تسلی ہے کہ آپ سے پہلے جو انبیاء گزرے ہیں ان کی قوموں نے بھی ان کا انکار کیا تھا۔ ﴿فَهُوَ وَلِيُّهُمُ الْيَوْمَ﴾ یعنی: ان کے گمان کے مطابق دنیا میں ان کا مددگار۔ ﴿وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾ آخرت میں۔ اور کہا گیا ہے: "پس وہ ان کا ولی ہے" یعنی: آگ میں ان کا ساتھی (۹)۔ ﴿الْيَوْمَ﴾ سے مراد قیامت کا دن ہے۔

---

(۱) النکت والعیون ۳/ ۱۹۶۔ اور حدیث پہلے ۵/ ۲۵۷ اور ۸/ ۳۵۸ میں گزر چکی ہے۔ (۲) ان کا دیوان ص ۹۰۔ (۳) النکت والعیون ۳/ ۱۹۶۔ (۴) نافع نے قالون کی روایت میں بھی اسے اسی طرح پڑھا ہے۔ السبعة ص ۳۷۴، اور التیسیر ص ۱۳۸۔ (۵) إعراب القرآن للنحاس ۲/ ۴۰۰، اور المحرر

الوجیز ۳/ ۴۰۴۔ (۶) دیکھئے النکت والعیون ۳/ ۱۹۶۔ (۷) (د) میں اور معانی القرآن للنحاس ۴/ ۸۰ میں ہے: فرط (۸) النکت والعیون ۳/ ۱۹۷، اور ابو جعفر کی قرات النشر ۲/ ۳۰۴ میں۔ (۹) تفسیر ابی اللیث ۲/ ۲۴۰۔

Surah An-Nahl: Verses 63 - 66 349 And the name "the Day" was applied to it due to its fame. It was also said: It will be said to them on the Day of Resurrection: "This is your protector, so seek his help to save you from the punishment," as a way of rebuking them. The Almighty's saying: {And We have not sent down to you the Book except for you to make clear to them that wherein they have differed and as guidance and mercy for a people who believe.} The Almighty's saying: {And We have not sent down to you the Book} meaning: the Quran {except for you to make clear to them that wherein they have differed} regarding religion and rulings, so the proof is established against them by your explanation(1). And "guidance and mercy" is conjoined to the position of His saying: "to make clear" because its place is accusative (nasb). The metaphorical sense of the speech is: We have not sent down the Book to you except as a clarification for the people(2). {And guidance} meaning: right guidance and mercy for the believers. The Almighty's saying: {And Allah has sent down rain from the sky and given life thereby to the earth after its lifelessness. Indeed in that is a sign for a people who listen.} The Almighty's saying: {And Allah has sent down from the sky} meaning: the clouds. {rain and given life thereby to the earth after its lifelessness} the speech returns to enumerating blessings and explaining the perfection of power. {Indeed in that is a sign} meaning: an indication of the Resurrection and His Oneness; since they knew that their objects of worship can do nothing, so this indication is {for a people who listen} to Allah Almighty with hearts, not with ears(3); {For indeed, it is not eyes that are blinded, but blinded are the hearts which are within the breasts.} [Al-Hajj: 46]. The Almighty's saying: {And indeed, for you in grazing livestock is a lesson. We give you drink from what is in their bellies - between excretion and blood - pure milk, palatable to drinkers.} In it are ten issues:

---

(1) Al-Waseet by Al-Wahidi 3/69. (2) See Al-Kashaf 2/416, and Tafsir Al-Razi 20/62. (3) Tafsir Al-Baghawi 3/75.

सूरा अन-नहल: आयतें 63 - 66 349 और इसकी प्रसिद्धि के कारण इसे "वह दिन" नाम दिया गया। यह भी कहा गया है: प्रलय के दिन उनसे कहा जाएगा: "यह तुम्हारा संरक्षक है, इसलिए उससे सहायता मांगो ताकि वह तुम्हें दंड से बचा सके" यह उन्हें फटकारने के तौर पर होगा। अल्लाह तआला का फरमान: {और हमने आप पर यह किताब इसलिए नहीं उतारी है कि आप उनके लिए वह चीज़ स्पष्ट कर दें जिसमें वे मतभेद रखते हैं और (यह) ईमान लाने वालों के लिए मार्गदर्शन और दया है।} अल्लाह तआला का फरमान: {और हमने आप पर किताब नहीं उतारी} अर्थात: कुरान {मगर इसलिए कि आप उनके लिए वह स्पष्ट कर दें जिसमें वे मतभेद रखते हैं} धर्म और निर्णयों के बारे में, ताकि आपके स्पष्टीकरण से उन पर प्रमाण स्थापित हो जाए(1)। और "मार्गदर्शन और दया" का संबंध "स्पष्ट करने" के स्थान से है क्योंकि उसका स्थान नसब (कर्म कारक) है। वाणी का रूपक अर्थ है: हमने आप पर किताब लोगों के लिए स्पष्टीकरण के अतिरिक्त नहीं उतारी(2)। {और मार्गदर्शन} अर्थात: मोमिनों के लिए सही मार्ग और दया। अल्लाह तआला का फरमान: {और अल्लाह ने आकाश से पानी बरसाया, फिर उससे धरती को उसके निर्जीव होने के बाद जीवित कर दिया। निस्संदेह इसमें उन लोगों के लिए एक निशानी है जो सुनते हैं।} अल्लाह तआला का फरमान: {और अल्लाह ने आकाश से उतारा} अर्थात: बादल। {पानी, फिर उससे धरती को उसके निर्जीव होने के बाद जीवित कर दिया} बात फिर से नेमतों (ईश्वरीय उपहारों) की गिनती और पूर्ण शक्ति के वर्णन की ओर लौटती है। {निस्संदेह इसमें एक निशानी है} अर्थात: पुनरुत्थान और उसकी एकता का प्रमाण; क्योंकि वे जानते थे कि उनके पूज्य कुछ भी नहीं कर सकते, इसलिए यह प्रमाण {उन लोगों के लिए है जो सुनते हैं} अल्लाह तआला की बात को दिलों से, कानों से नहीं(3); {वास्तव में आँखें अंधी नहीं होतीं, बल्कि वे दिल अंधे हो जाते हैं जो सीनों में हैं।} [अल-हज्ज: 46]। अल्लाह तआला का फरमान: {और निश्चय ही तुम्हारे लिए मवेशियों में एक शिक्षा है। हम तुम्हें उनके पेट की चीज़ों में से—गोबर और खून के बीच से—शुद्ध दूध पिलाते हैं, जो पीने वालों के लिए सुखद है।} इसमें दस मसले (विषय) हैं:

---

(1) अल-वसीत अल-वाहिदी द्वारा 3/69। (2) अल-कशाफ 2/416 और तफ़सीर अर-राज़ी 20/62 देखें। (3) तफ़सीर अल-बगवी 3/75।

سورة النحل: آیات 63 - 66 349 اور اس کی شہرت کی وجہ سے اس پر "یوم" (دن) کا نام اطلاق کیا گیا۔ اور کہا گیا ہے: قیامت کے دن ان سے کہا جائے گا: "یہ تمہارا سرپرست ہے، پس اس سے مدد مانگو تاکہ وہ تمہیں عذاب سے بچائے؛" یہ انہیں زجر و توبیخ (ڈانٹ ڈپٹ) کرنے کے طور پر ہو گا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَا أَنزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ إِلَّا لِتُبَيِّنَ لَهُمُ الَّذِي اخْتَلَفُوا فِيهِ وَهُدًى وَرَحْمَةً لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَا أَنزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ﴾ یعنی: قرآن ﴿إِلَّا لِتُبَيِّنَ لَهُمُ الَّذِي اخْتَلَفُوا فِيهِ﴾ دین اور احکام کے بارے میں، تاکہ آپ کے بیان سے ان پر حجت قائم ہو جائے(1)۔ اور "ہدایت اور رحمت" کا عطف "لتُبَيِّنَ" کے مقام پر ہے کیونکہ اس کا محل نصب ہے۔ کلام کا مجازی معنی یہ ہے کہ: ہم نے آپ پر کتاب لوگوں کے لیے بیان (وضاحت) کرنے کے علاوہ نہیں اتاری(2)۔ ﴿وَهُدًى﴾ یعنی: ہدایت اور ایمان والوں کے لیے رحمت۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَاللَّهُ أَنزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَسْمَعُونَ﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَاللَّهُ أَنزَلَ مِنَ السَّمَاءِ﴾ یعنی: بادل۔ ﴿مَاءً فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا﴾ کلام نعمتوں کے شمار کرنے اور کمالِ قدرت کے بیان کی طرف لوٹ آیا۔ ﴿إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً﴾ یعنی: بعث (دوبارہ اٹھائے جانے) اور اللہ کی وحدانیت پر دلیل؛ کیونکہ انہیں معلوم تھا کہ ان کے معبود کچھ نہیں کر سکتے، تو یہ دلیل ﴿لِّقَوْمٍ يَسْمَعُونَ﴾ ان لوگوں کے لیے ہے جو اللہ تعالیٰ کی بات دلوں سے سنتے ہیں، کانوں سے نہیں(3)؛ ﴿فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَٰكِن تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ﴾ [الحج: 46]۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِنَّ لَكُمْ فِي الْأَنْعَامِ لَعِبْرَةً نُّسْقِيكُم مِّمَّا فِي بُطُونِهِ مِن بَيْنِ فَرْثٍ وَدَمٍ لَّبَنًا خَالِصًا سَائِغًا لِّلشَّارِبِينَ﴾ اس میں دس مسائل ہیں:

---

(1) الوسیط للواحدی 3/69۔ (2) الکشاف 2/416 اور تفسیر الرازی 20/62 دیکھیں۔ (3) تفسیر البغوی 3/75۔

350 Surah An-Nahl: Verse 66

First: The Almighty's saying: {And indeed, for you in grazing livestock is a lesson.} Discussion about livestock (an'am) has preceded (1), and here they refer to the four types: camels, cows, sheep, and goats (2). {a lesson} meaning: evidence of God's power, His oneness, and His greatness. 'Ibrah (lesson) originally means comparing one thing to another to know its reality through similarity; from it comes {so take a lesson} [Al-Hashr: 2]. Abu Bakr al-Warraq said: The lesson in livestock is their subjugation to their owners and their obedience to them, while you rebel against your Lord and oppose Him in everything. One of the greatest lessons is an innocent carrying a sinner.

Second: The Almighty's saying: {We give you to drink}. The reading of the people of Madinah, Ibn Amir, and Asim in the narration of Abu Bakr is with a fathah on the nun (nasqikum), from saqa yasqi. The rest, and Hafs from Asim, read it with a dammah on the nun (nusqikum), from asqa yusqi, which is the reading of the Kufans and the people of Makkah. It was said: they are two dialects (3). Labid said: He gave water to my people, the sons of Majd, and gave drink... to Numayr and the tribes of Hilal (4) And it was said: It is said for what was from your hand to his mouth: 'saqaytuhu' (I gave him to drink). But if you provided him with water for drinking, or offered it to him so he could drink with his mouth, or for his crops (5), you say: 'asqaytuhu' (I gave him water to drink); this was said by Ibn 'Uzayz (6), and it has preceded (7). A group read: 'tasqikum' with a 'ta' (8), and it is weak (9), meaning the livestock. And it was read with a 'ya' (10), meaning: Allah the Almighty and Majestic gives you to drink. The reciters follow the two previous readings; with the opening of the nun...

---

(1) 9/73. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/404. (3) Al-Taysir p. 138, al-Sab'a p. 374, see al-Tabari 14/270, I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/401, and Majaz al-Qur'an by Abu Ubaydah 1/349-350. (4) Diwan Labid ibn Rabi'ah p. 110, and Salaf 2/135. (5) In (m): he sows it. (6) In Nuzhat al-Qulub pp. 81-82. (7) 2/135. (8) This is the reading of Abu Ja'far from the ten. See al-Nashr 2/304. (9) Al-Muharrar al-Wajiz 3/405. (10) This is the reading of Abu Raja', and it is anomalous. See al-Bahr al-Muhit 5/508.

३५० सूरह अन-नहल: आयत ६६

प्रथम: अल्लाह तआला का कथन: {और निश्चय ही तुम्हारे लिए चौपायों में एक शिक्षा है।} चौपायों (अनआम) के बारे में पहले चर्चा हो चुकी है (१), और यहाँ इनका अर्थ चार प्रकार के जानवर हैं: ऊँट, गाय, भेड़ और बकरी (२)। {शिक्षा (इब्रह)} अर्थात: अल्लाह की शक्ति, उसकी एकता और उसकी महानता का प्रमाण। 'इब्रह' का मूल अर्थ एक चीज़ की दूसरी चीज़ से तुलना करना है ताकि समानता के माध्यम से उसकी वास्तविकता को जाना जा सके; इसी से {अतः शिक्षा ग्रहण करो} [अल-हश्र: २] बना है। अबू बक्र अल-वर्राक ने कहा: चौपायों में शिक्षा उनके स्वामियों के प्रति उनकी अधीनता और आज्ञाकारिता है, जबकि तुम अपने रब के विरुद्ध विद्रोह करते हो और हर चीज़ में उसका विरोध करते हो। सबसे बड़ी शिक्षाओं में से एक यह है कि एक निर्दोष एक पापी को ढोता है।

द्वितीय: अल्लाह तआला का कथन: {हम तुम्हें पिलाते हैं (नुस्क़ीकुम)} मदीना के लोगों, इब्न आमिर और आसिम (अबू बक्र के वर्णन में) का पाठ 'नून' पर फतह (ज़बर) के साथ है: 'नस्क़ीकुम', जो 'सक़ा यस्क़ी' से है। बाकी लोगों और आसिम से हफ्स ने इसे 'नून' पर दम्मा (पेश) के साथ पढ़ा है: 'नुस्क़ीकुम', जो 'असक़ा युस्क़ी' से है, और यह कूफ़ियों और मक्का वालों का पाठ है। कहा गया है कि ये दो बोलियाँ हैं (३)। लबीद ने कहा: उसने मेरी कौम बनी मजद को पानी पिलाया, और पिलाया... नुमैर और हिलाल के कबीलों को (४) और कहा गया है: जो चीज़ आपके हाथ से उसके मुँह तक जाती है, उसके लिए कहा जाता है: 'सक़ैतुहू' (मैंने उसे पानी पिलाया)। लेकिन यदि आपने उसके लिए पीने का प्रबंध किया, या उसे पीने के लिए पेश किया ताकि वह अपने मुँह से पी सके या उसकी फसलों के लिए (५); तो आप कहते हैं: 'असक़ैतुहू' (मैंने उसे पानी उपलब्ध कराया); यह इब्न अज़ीज़ (६) ने कहा है, और यह पहले भी आ चुका है (७)। एक समूह ने 'तस्क़ीकुम' (त के साथ) (८) पढ़ा है, और यह कमज़ोर (९) है, जिसका अर्थ है चौपायें। और इसे 'यस्क़ीकुम' (य के साथ) (१०) भी पढ़ा गया है, अर्थात: अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल तुम्हें पिलाता है। क़ारी (पाठक) पहले के दो पाठों का अनुसरण करते हैं; नून के फतह के साथ...

---

(१) ९/७३। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/४०४। (३) अल-तयसीर पृ. १३८, अल-सबआ पृ. ३७४, और देखें अल-तबरी १४/२७०, इराब अल-कुरान अल-नहस द्वारा २/४०१, और मजाज़ अल-कुरान अबू उबैदा द्वारा १/३४९-३५०। (४) दीवान लबीद बिन रबीआ पृ. ११०, और सलफ २/१३५। (५) (म) में: वह उसे बोता है। (६) नुज़हत अल-क़ुलूब पृ. ८१ - ८२ में। (७) २/१३५। (८) यह दस में से अबू जाफ़र का

पाठ है। देखें अल-नश्र २/३०४। (९) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/४०५। (१०) यह अबू रजा का पाठ है, और यह शाज़ (असामान्य) है, देखें अल-बहर अल-मुहीत ५/५०८।

۳۵۰ سورۃ النحل: آیت ۶۶

پہلی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور تمہارے لیے مویشیوں میں ایک عبرت ہے۔} مویشیوں (انعام) کے بارے میں پہلے بات ہو چکی ہے (۱)، اور یہاں اس سے مراد چار قسم کے جانور ہیں: اونٹ، گائے، بھیڑ اور بکری (۲)۔ {عبرت} یعنی: اللہ کی قدرت، اس کی وحدانیت اور اس کی عظمت پر دلیل۔ عبرت کی اصل ایک چیز کو دوسری چیز سے تشبیہ دینا ہے تاکہ مشابہت کے راستے سے اس کی حقیقت کو پہچانا جا سکے؛ اسی سے {پس عبرت حاصل کرو} [الحشر: ۲] نکلا ہے۔ ابو بکر الوراق نے کہا: مویشیوں میں عبرت ان کا اپنے مالکان کے لیے مسخر ہونا اور ان کی اطاعت کرنا ہے، جبکہ تمہارا اپنے رب پر سرکشی کرنا اور ہر چیز میں اس کی مخالفت کرنا ہے۔ سب سے بڑی عبرتوں میں سے ایک یہ ہے کہ ایک بے گناہ گناہگار کو اٹھائے ہوئے ہے۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {ہم تمہیں پلاتے ہیں (نُسْقِيكُم)} اہل مدینہ، ابن عامر، اور عاصم کی روایت ابوبکر میں اسے نون کے زبر (فتحہ) کے ساتھ 'نَسقِيكم' پڑھا گیا ہے، جو 'سقیٰ یسقی' سے ہے۔ باقیوں اور حفص عن عاصم نے اسے نون کے پیش (دمہ) کے ساتھ 'نُسقِيكم' پڑھا ہے، جو 'اَسقیٰ یُسقی' سے ہے، اور یہ کوفیوں اور اہل مکہ کی قرات ہے۔ کہا گیا ہے: یہ دو لغات ہیں (۳)۔ لبید نے کہا: اس نے میری قوم بنی مجد کو سیراب کیا اور پلایا... نمیر اور ہلال کے قبائل کو (۴) اور کہا گیا ہے: جو چیز تمہارے ہاتھ سے اس کے منہ تک جائے اسے 'سقیتہ' (میں نے اسے پلایا) کہا جاتا ہے، لیکن اگر تم نے اس کے لیے پینے کا انتظام کیا، یا اسے پینے کے لیے پیش کیا تاکہ وہ خود اپنے منہ سے پیے، یا اس کی فصل کے لیے (۵)؛ تو تم کہو گے: 'اسقیتہ' (میں نے اسے پانی مہیا کیا)؛ یہ ابن عزیز (۶) نے کہا ہے، اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۷)۔ اور ایک گروہ نے 'تسقیکم' (ت کے ساتھ) (۸) پڑھا ہے، اور یہ ضعیف ہے (۹)، یعنی مویشی۔ اور 'یسقیکم' (ی

کے ساتھ) (۱۰) بھی پڑھا گیا ہے، یعنی: اللہ عزوجل تمہیں پلاتا ہے۔ اور قراء پہلے بیان کردہ دو قراتوں پر ہیں؛ نون کے فتحہ کے ساتھ...

---

(۱) ۷۳/۹۔ (۲) المحرر الوجیز ۳/ ۴۰۴۔ (۳) التیسیر ص ۱۳۸، والسبعة ص ۳۷۴، اور دیکھئے الطبری ۱۴ / ۲۷۰ ، اور اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۴۰۱ ، اور مجاز القرآن لأبي عبيدة ۳۴۹/۱ - ۳۵۰ ۔ (۴) دیوان لبید بن ربیعہ ص ۱۱۰ ، اور سلف ۲/ ۱۳۵ ۔ (۵) (م) میں: وہ اسے بوتا ہے۔ (۶) نزهة القلوب ص ۸۱ - ۸۲ میں۔ (۷) ۲/ ۱۳۵۔ (۸) یہ دس میں سے ابو جعفر کی قرات ہے۔ دیکھئے النشر ۲/ ۳۰۴ ۔ (۹) المحرر الوجیز ۳/ ۴۰۵ ۔ (۱۰) یہ ابو رجاء کی قرات ہے، اور یہ شاذ ہے، دیکھئے البحر المحیط ۵/ ۵۰۸۔

Surah An-Nahl: Verse 66 351

The language of the Quraysh, and its joining (pronunciation with damma) is the language of Himyar.

Third: The Almighty's saying: {from what is in their bellies} People differed regarding the pronoun in His saying: "from what is in their bellies" as to what it refers to. It was said: It refers back to what was before it, which is the feminine plural [cattle]. Sibawayh said: The Arabs report about cattle (Al-An'am) with a singular [masculine] report. Ibn al-Arabi said (1): I do not see that he relied on anything except this verse, and this does not resemble his scholarly status, nor befit his deep understanding. It was said: Since the plural form, which is a generic noun, is treated as both masculine and feminine—so it is said: "huwa al-an'am" (it is cattle - masc.) and "hiya al-an'am" (it is cattle - fem.)—it was permissible for the pronoun to return in the masculine form; and this was said by Al-Zajjaj (2). Al-Kisa'i said: Its meaning is: from what is in the bellies of that which we mentioned, so it refers back to the 'mentioned' subject (3), and Allah Almighty said: {Indeed, these [verses] are a reminder; So whoever wills may remember it} [Abasa: 11]

And the poet said: Like the chicks whose crops were protruding [from fullness] (4)

And there are many examples like it. Al-Kisa'i also said: {from what is in their bellies} meaning: from what is in the bellies of some of them; since males produce no milk, and this is what Abu Ubaidah relied upon. Al-Farra said (5): Cattle (Al-An'am) and livestock (An-Na'am) are one, and livestock (An-Na'am) is treated as masculine; for this reason, the Arabs say: "This is arriving livestock" [using masculine forms], so the pronoun returned to the word "An-Na'am" which carries the meaning of "Al-An'am". Ibn al-Arabi said (6): The masculine reference returned to the meaning of plural, and the feminine reference to the meaning of a group, so he treated it as masculine here considering the plural term, and as feminine in Surah Al-Mu'minun considering...

---

(1) In Ahkam al-Qur'an 3/1139. (2) In Ma'ani al-Qur'an 3/209 and quoted by the author through I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/407. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra 2/109. (4) In al-Naskh wa al-Masa'il al-Askariyya by Abu Ali al-Farisi p. 117, and Sharh Shawahid al-Idah by Ibn Bari p. 347, and al-Muhtasib 2/153, and al-Lisan (N-'-M) and (Kh-L-F): "natafat" (plucked), and what is confirmed from Majalis Tha'lab as noted by Abd al-Salam Harun (may Allah have mercy on him), and it also came in Ma'ani al-Qur'an by al-Farra 1/130 and 2/109, and Tafsir al-Tabari 14/272 - 273, and "nataqa

nutuqan": his skin was filled with fat and meat, Tahdhib al-Lugha 9/62. (5) In Ma'ani al-Qur'an 2/108. (6) In Ahkam al-Qur'an 3/1139.

सूरह अन-नहल: आयत 66 351

कुरैश की भाषा, और इसे संधियुक्त करना (धम्मा के साथ) हिम्यार की भाषा है।

तीसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: {उनके पेटों में जो कुछ है उससे}। उनके कथन "उनके पेटों में जो कुछ है उससे" में सर्वनाम के सन्दर्भ में लोगों के बीच मतभेद है कि यह किस पर लौटता है? यह कहा गया: यह उससे पहले वाली चीज़ पर लौटता है, जो स्त्रीलिंग बहुवचन [पशु/अल-अनाम] है। सिबवैह ने कहा: अरब पशुओं (अल-अनाम) के बारे में एकवचन [पुल्लिंग] सूचना देते हैं। इब्न अल-अरबी ने कहा (1): मुझे नहीं लगता कि उन्होंने इस आयत के अलावा किसी और चीज़ पर भरोसा किया है, और यह उनके विद्वतापूर्ण पद के अनुरूप नहीं है, न ही उनकी गहरी समझ के अनुकूल है। यह भी कहा गया: चूँकि बहुवचन शब्द, जो कि एक जातिवाचक संज्ञा है, पुल्लिंग और स्त्रीलिंग दोनों रूप में प्रयुक्त होता है—चूँकि कहा जाता है: "हुवा अल-अनाम" (यह पशु है - पु.) और "हिया अल-अनाम" (यह पशु है - स्त्री.)—अतः सर्वनाम का पुल्लिंग के रूप में लौटना जायज़ था; और यह अल-ज़ज्जाज ने कहा (2)। अल-किसाई ने कहा: इसका अर्थ है: जिसका हमने उल्लेख किया है उसके पेटों में जो है उससे, अतः यह उल्लिखित विषय पर वापस जाता है (3), और अल्लाह तआला ने कहा है: {निस्संदेह ये [आयतें] एक उपदेश हैं; तो जो चाहे इसे याद रखे} [अबासा: 11]

और कवि ने कहा: उन चूजों की तरह जिनके पोटे [भरकर] उभर आए थे (4)

और इसके जैसे बहुत से उदाहरण हैं। अल-किसाई ने यह भी कहा: {उनके पेटों में जो कुछ है उससे} अर्थात: उनमें से कुछ के पेटों में जो है उससे; क्योंकि नर दूध नहीं देते, और यही वह बात है जिस पर अबू उबैदा ने भरोसा किया है। अल-फर्रा ने कहा (5): अल-अनाम और अन-नाम एक ही हैं, और अन-नाम को पुल्लिंग माना जाता है; इसी कारण अरब कहते हैं: "यह आने वाले पशु हैं" [पुल्लिंग शब्दों का उपयोग करते हुए], इसलिए सर्वनाम शब्द "अन-नाम" पर वापस चला गया जिसका अर्थ अल-अनाम (पशु) है। इब्न अल-अरबी ने कहा (6): पुल्लिंग संदर्भ बहुवचन के अर्थ की ओर लौटा, और स्त्रीलिंग संदर्भ समूह के अर्थ की ओर, इसलिए यहाँ बहुवचन शब्द के विचार से इसे पुल्लिंग रखा गया, और सूरह अल-मुमिनून में समूह के विचार से इसे स्त्रीलिंग...

---

(1) अहकाम अल-कुरआन 3/1139 में। (2) मानी अल-कुरआन 3/209 में और अल-नहहास द्वारा एराब अल-कुरआन 2/407 के माध्यम से लेखक द्वारा उद्धृत। (3) अल-फर्रा द्वारा मानी अल-कुरआन 2/109। (4) अबू अली अल-फ़ारसी की अल-नस्ख वल-मसाइल अल-अस्करिया पृष्ठ 117

में, और इब्न बरी द्वारा शरह शवाहिद अल-इदाह पृष्ठ 347, और अल-मुहतसिब 2/153, और अल-लिसान (न-अ-म) और (ख-ल-फ़) में: "नताफ़त", और मजालिस सालब से जो पुष्ट है जैसा कि अब्द अल-सलाम हारून (अल्लाह उन पर दया करे) ने उल्लेख किया है, और यह अल-फर्रा की मानी अल-कुरआन 1/130 और 2/109 में भी आया है, और तफ़सीर अल-तबरी 14/272 - 273 में, और "नतका नुतुक़न": उसकी खाल चर्बी और मांस से भर गई, तहज़ीब अल-लुग़ा 9/62। (5) मानी अल-कुरआन 2/108 में। (6) अहकाम अल-कुरआन 3/1139 में।

سورہ النحل: آیت ٦٦ ٣٥١

قریش کی زبان، اور اس کا ضم (پیش کے ساتھ پڑھنا) حمیر کی زبان ہے۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مِمَّا فِي بُطُونِهِ﴾ (جو کچھ ان کے پیٹوں میں ہے اس سے)۔ اللہ کے اس قول "مما فی بطونہ" میں ضمیر کے بارے میں لوگوں کا اختلاف ہے کہ وہ کس کی طرف لوٹ رہی ہے؟ تو کہا گیا: یہ اس سے پہلے والی چیز کی طرف لوٹ رہی ہے، اور وہ جمع مؤنث (الأنعام) ہے۔ سیبویہ نے کہا: عرب مویشیوں (الأنعام) کے بارے میں واحد (مذکر) کی خبر دیتے ہیں۔ ابن العربی (١) نے کہا: میں نہیں سمجھتا کہ انہوں نے اس آیت کے علاوہ کسی اور چیز پر بھروسہ کیا ہے، اور یہ ان کے علمی مقام کے شایانِ شان نہیں ہے، اور نہ ہی ان کے ادراکِ عمیق کے لائق ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا: چونکہ جمع کا لفظ جو کہ اسم جنس ہے، مذکر اور مؤنث دونوں استعمال ہوتا ہے—چنانچہ کہا جاتا ہے: "ہو الأنعام" (وہ مویشی ہیں - مذکر) اور "ہی الأنعام" (وہ مویشی ہیں - مؤنث)—تو ضمیر کا تذکیر (مذکر) کے ساتھ لوٹنا جائز ہوا؛ اور یہ بات زجاج (٢) نے کہی ہے۔ اور کسائی نے کہا: اس کا معنی ہے: جو کچھ ہم نے ذکر کیا ہے ان کے پیٹوں میں سے، پس وہ مذکور کی طرف لوٹ رہی ہے (٣)، اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: ﴿إِنَّهَا تَذْكِرَةٌ . فَمَنْ شَاءَ ذَكَرَهُ﴾ (بے شک یہ ایک نصیحت ہے؛ تو جو چاہے اسے یاد رکھے) [عبس: ١١]۔

اور شاعر نے کہا: ان چوزوں کی طرح جن کے پوٹے (بھر کر) ابھر آئے تھے (٤)

اور اس کی مثالیں کثیر ہیں۔ کسائی نے یہ بھی کہا: ﴿مِمَّا فِي بُطُونِهِ﴾ یعنی: ان میں سے بعض کے پیٹوں میں سے؛ کیونکہ نروں کا دودھ نہیں ہوتا، اور یہی وہ بات ہے جس پر ابو عبیدہ نے اعتماد کیا ہے۔ اور فراء (٥) نے کہا: "الأنعام" اور "النَّعَم" ایک ہی ہیں، اور "النَّعَم" مذکر استعمال ہوتا ہے؛ اسی لیے عرب کہتے ہیں: "ہذا نَعَمٌ واردٌ" (یہ آنے والے مویشی ہیں)، تو ضمیر لفظ "نعم" کی

طرف لوٹی جو کہ "انعام" کے معنی میں ہے۔ ابن العربی (۶) نے کہا: تذکیر (مذکر) جمع کے معنی کی طرف لوٹی ہے، اور تانیث (مؤنث) جماعت کے معنی کی طرف، پس یہاں لفظِ جمع کے اعتبار سے اسے مذکر لایا گیا، اور سورہ المؤمنین میں جماعت کے اعتبار سے اسے مؤنث...

---

(۱) احکام القرآن ۱۱۳۹/۳ میں۔ (۲) معانی القرآن ۲۰۹/۳ میں اور مصنف نے اسے نحاس کی اعراب القرآن ۴۰۷/۲ کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (۳) فراء کی معانی القرآن ۱۰۹/۲۔ (۴) ابو علی الفارسی کی النسخ والمسائل العسکریۃ ص ۱۱۷، اور ابن بری کی شرح شواہد الإیضاح ص ۳۴۷، اور المحتسب ۲/ ۱۵۳، اور اللسان (ن-ع-م) اور (خ-ل-ف) میں: "نتفت"، اور جو مجالس ثعلب سے ثابت ہے جیسا کہ عبد السلام ہارون رحمہ اللہ نے متنبہ کیا ہے، اور اسی طرح فراء کی معانی القرآن ۱/ ۱۳۰ اور ۲/ ۱۰۹ میں آیا ہے، اور تفسیر الطبری ۱۴/ ۲۷۲ - ۲۷۳ ، اور "نتق نتوقاً": اس کی کھال چربی اور گوشت سے بھر گئی، تہذیب اللغۃ ۹/ ۶۲۔ (۵) معانی القرآن ۱۰۸/۲ میں۔ (۶) احکام القرآن ۱۱۳۹/۳ میں۔

the word for group (al-jama'ah), so He said: {We give you to drink of that which is in their bellies} [Al-Mu'minun: 21]. With this interpretation, the meaning is well-ordered, and the feminine form is used in consideration of the word 'group' (jama'ah), while the masculine form in consideration of the plural (jam') is more frequent than the sands of Yabrin and the wilderness of Palestine (1).

Fourth: Some eminent scholars - and it is Judge Ismail - deduced from the return of this pronoun that the milk of the stallion (fahl) entails prohibition [of marriage due to fosterage]. He said: It was brought in the masculine form because it refers to the male of the livestock; because the milk is credited to the male, and for that reason, the Prophet (peace be upon him) ruled that the milk of the stallion prohibits when Aisha denied it in the hadith of Aflah, the brother of Abu al-Qu'ays (2). For the woman is the watering and for the man is the insemination, so partnership in it occurred between them (3). The discussion on the prohibition of the stallion's milk has passed in Surah 'An-Nisa' (4), and praise be to Allah.

Fifth: His words, the Almighty: {from between dross and blood, pure milk} He, glory be to Him, pointed out His great power by the emergence of pure milk from between the dross and blood. 'Farth' (dross) is the dung that descends into the rumen; once it comes out, it is no longer called 'farth'. It is said: 'I emptied the rumen' (afrathtu al-karish) when I brought out what was in it (5). The meaning is: that from the food comes what is in the rumen, and from it comes the blood, then the milk is clarified from the blood. So Allah, glory be to Him, informed that this milk comes out from between that [the rumen] and the blood in the veins (6). Ibn Abbas said: The animal eats the fodder, and when it settles in its rumen, it cooks it; so its lower part becomes 'farth', its middle part becomes milk, and its upper part becomes blood. The liver is dominant over these types, so it divides and distinguishes the blood.

---

(1) Yabrin is from the regions of Bahrain, it has two pulpits and there is the sand described as being abundant, as in Mu'jam al-Buldan 5/427. And in (Z) and Ahkam al-Quran: "Maha" instead of "Tyha". (2) Previously 6/185. (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1139. (4) 6/184. (5) Al-Sihah (f-r-th). (6) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1140.

समूह शब्द (जमात), तो उन्होंने कहा: {हम तुम्हें पिलाते हैं उसमें से जो उनके पेट में है} [अल-मुमिनून: २१]। इस व्याख्या के साथ, अर्थ अच्छी तरह व्यवस्थित हो जाता है, और स्त्रीलिंग शब्द 'समूह' (जमात) के विचार से है, जबकि पुल्लिंग शब्द 'बहुवचन' (जम) के विचार से यबरीन की रेत और फिलिस्तीन के बियाबान से भी अधिक है (१)।

चौथा: कुछ प्रतिष्ठित विद्वानों ने - और वे जज इस्माइल हैं - इस सर्वनाम की वापसी से यह निष्कर्ष निकाला है कि नर पशु (फहल) का दूध [रज़ाअत के कारण विवाह की] मनाही का कारण बनता है। उन्होंने कहा: इसे पुल्लिंग में लाया गया है क्योंकि यह पशुओं के नर की ओर लौटता है; क्योंकि दूध का श्रेय नर को दिया जाता है, और इसी कारण पैगंबर (उन पर शांति हो) ने फैसला सुनाया कि नर का दूध मनाही पैदा करता है जब आयशा ने अबू अल-कुवैस के भाई अफलाह की हदीस में इसका खंडन किया था (२)। तो स्त्री के लिए पिलाना है और पुरुष के लिए गर्भाधान है, इसलिए उन दोनों के बीच इसमें भागीदारी हुई (३)। सूरा 'अन-निसा' (४) में नर के दूध की मनाही के बारे में बात हो चुकी है, और अल्लाह की स्तुति हो।

पांचवां: अल्लाह तआला का कथन: {गोबर और खून के बीच से, शुद्ध दूध} उन्होंने, उनकी महिमा हो, गोबर और खून के बीच से शुद्ध दूध निकलने से अपनी महान शक्ति की ओर इशारा किया। 'फर्थ' (गोबर): वह विष्ठा है जो ओझ (पेट) में उतरती है; जब वह बाहर निकल आती है, तो उसे 'फर्थ' नहीं कहा जाता। कहा जाता है: 'अफरथतु अल-करिश' (मैंने ओझ को खाली कर दिया) जब मैंने उसमें से वह सब निकाल दिया जो उसमें था (५)। अर्थ यह है: भोजन से वह बनता है जो ओझ में होता है, और उसी से खून बनता है, फिर खून से दूध शुद्ध होता है। तो अल्लाह सुभानहु ने सूचित किया कि यह दूध उसके बीच से और नसों में खून के बीच से निकलता है (६)। इब्न अब्बास ने कहा: जानवर चारा खाता है, और जब वह उसके ओझ में ठहर जाता है, तो वह उसे पका लेता है; तो उसका निचला हिस्सा 'फर्थ' होता है, उसका मध्य भाग दूध होता है, और उसका ऊपरी हिस्सा खून होता है। जिगर इन श्रेणियों पर हावी होता है, इसलिए वह खून को विभाजित और अलग करता है।

---

(१) यबरीन बहरीन के क्षेत्रों में से है, इसमें दो मिम्बर हैं और वहाँ वह रेत है जिसका वर्णन प्रचुरता के रूप में किया गया है, जैसा कि मुअजम अल-बुलदान ५/४२७ में है। और (ज़) और अहकाम अल-कुरान में: 'तीहा' के बजाय 'महा'। (२) पूर्व ६/१८५। (३) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान

३/११३९। (४) ६/१८४। (५) अल-सिहाह (फ-र-थ)। (६) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान ३/११४०।

جماعت کا لفظ، تو فرمایا: ﴿نُسْقِيكُم مِّمَّا فِي بُطُونِهِ﴾ [المؤمنون: ٢١]۔ اور اس تاویل سے معنی نہایت اچھے طریقے سے منظم ہو جاتا ہے، اور تانیث لفظ 'جماعت' کے اعتبار سے ہے، اور تذکیر لفظ 'جمع' کے اعتبار سے رمل یبرین اور تیہاء فلسطین سے زیادہ ہے (١)۔

چوتھی بات: بعض جلیل القدر علماء نے - اور وہ قاضی اسماعیل ہیں - اس ضمیر کے لوٹنے سے یہ استنباط کیا ہے کہ فحل (نر جانور) کا دودھ حرمت کا فائدہ دیتا ہے، اور کہا: یہ مذکر اس لیے لایا گیا ہے کیونکہ یہ مویشیوں کے ذکر (نر) کی طرف لوٹ رہا ہے؛ اس لیے کہ دودھ نر کی طرف منسوب ہوتا ہے، اور اسی لیے نبی کریم ﷺ نے فیصلہ فرمایا کہ فحل کا دودھ حرام کرتا ہے جب حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نے افلح بن ابی القعیس کی حدیث میں اس کا انکار کیا تھا (٢)۔ پس عورت کے لیے پلانا ہے اور مرد کے لیے نطفہ ہے، تو ان دونوں کے درمیان اس میں شرکت ہو گئی (٣)۔ اور 'النساء' (٤) میں فحل کے دودھ کی حرمت کے بارے میں قول گزر چکا ہے، والحمد للہ۔

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿مِن بَيْنِ فَرْثٍ وَدَمٍ لَّبَنًا خَالِصًا﴾ سبحانہ و تعالیٰ نے گوبر اور خون کے درمیان سے خالص دودھ نکالنے سے اپنی عظیم قدرت پر متنبہ فرمایا۔ اور 'فرث' وہ گوبر ہے جو اوجھڑی (معدہ) میں اترتا ہے، جب وہ نکل جائے تو اسے 'فرث' نہیں کہا جاتا۔ کہا جاتا ہے: 'أَفْرَثْتُ الكرش' یعنی میں نے اوجھڑی خالی کر دی جب اس کے اندر کی چیز نکال دی (٥)۔ اور معنی یہ ہے کہ: کھانا اس سے بنتا ہے جو اوجھڑی میں ہے، اور اسی سے خون بنتا ہے، پھر خون سے دودھ صاف ہوتا ہے، پس اللہ سبحانہ نے آگاہ فرمایا کہ یہ دودھ اس کے اور رگوں میں موجود خون کے درمیان سے نکلتا ہے (٦)۔ اور ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: جانور چارہ کھاتا

ہے، پس جب وہ اس کی اوجھڑی میں ٹھہر جاتا ہے، تو وہ اسے پکاتی ہے، تو اس کا نچلا حصہ گوبر (فرث)، درمیانہ حصہ دودھ، اور اوپر والا حصہ خون ہوتا ہے، اور جگر ان اصناف پر مسلط ہے، پس وہ خون کو تقسیم اور ممتاز کرتا ہے۔

---

(١) بیرین بحرین کے علاقوں میں سے ہے، اس میں دو منبر ہیں اور وہاں وہ ریت ہے جو کثرت کے ساتھ موصوف ہے، جیسا کہ معجم البلدان ٥/٤٢٧ میں ہے۔ اور (ظ) اور احکام القرآن میں: «تیہاء» کی جگہ «مہا» ہے۔ (٢) سابقہ ٦/١٨٥۔ (٣) احکام القرآن لابن العربی ٣/١١٣٩۔ (٤) ٦/١٨٤۔ (٥) الصحاح (فرث)۔ (٦) احکام القرآن لابن العربی ٣/١١٤٠۔

Surah An-Nahl: Verse 66 353

...and He causes it to flow in the veins, and causes the milk to flow in the udder, while the refuse remains as it is in the stomach (1). “Perfect wisdom; but warnings avail not” [Al-Qamar: 5]. “Pure” (Khalisan) means from the redness of blood and the filth of refuse, though one vessel had contained them both (2). Ibn Bahr said: pure in its whiteness (3). An-Nabighah said: With pure sleeves and green shoulders (4) Meaning: white sleeves. This is a power that belongs only to the One who oversees everything for the sake of well-being. Sixth: Al-Naqqash said: This is evidence that semen is not impure. Others also said this, arguing that just as milk comes out from between refuse and blood, palatable and pure, it is likewise possible for semen to come out from the urinary tract as pure. Ibn al-Arabi said: This is great ignorance and a heinous take. The news about milk came as an act of blessing and favor stemming from Divine power; to serve as a lesson. All of that necessitated the description of purity and pleasure, and semen is not of this state to be attached to it or compared with it (5). I say: This may be countered by saying: What favor is greater and higher than the discharge of semen from which the honored human being is formed? Allah Almighty said: “Proceeding from between the backbone and the ribs” [At-Tariq: 7], and He said: “And Allah has made for you from yourselves mates and has made for you from your mates sons and grandchildren” [An-Nahl: 72], and this is the pinnacle of favor. If it is said: It becomes impure by passing through the urinary tract? We say: That is exactly our point; the impurity is accidental while its origin is pure. It has been said: Its exit point is different from the exit point of...

(1) Tafsir Al-Wasit 3/70, and Tafsir Al-Razi 20/64. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1140. (3) Al-Nukat wa'l-Uyun 3/197. (4) Diwan Al-Nabighah Al-Dhubyani p. 12, and its beginning is: "They protect bodies whose bliss is ancient." Al-Jawhari said in Al-Sihah under (khadr): "Al-Rudn" is the base of the sleeve. By this, Al-Nabighah meant the abundance of the prosperity they were in. (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1140. (6) In (Z): from.

सूरह अन-नहल: आयत 66 353

...और वह इसे रगों में बहाता है, और दूध को थन में बहाता है, जबकि गंदगी ओझ में वैसे ही रहती है (1)। 'पूर्ण हिकमत (बुद्धिमत्ता), पर डरावे कुछ काम न आए' [अल-क़मर: 5]। 'निर्मल' (ख़ालिसन) का अर्थ है रक्त की लालिमा और गोबर की गंदगी से पाक, हालांकि एक ही बर्तन ने उन दोनों को समाहित किया था (2)। इब्न बहर ने कहा: अपनी सफेदी में शुद्ध (3)। अल-नाबिगाह ने कहा: निर्मल आस्तीन और हरे कंधों के साथ (4) अर्थात्: सफेद आस्तीन। यह वह शक्ति है जो केवल उसी के पास है जो कल्याण के लिए हर चीज की देखरेख करता है। छठा: अल-नक्काश ने कहा: यह इस बात का प्रमाण है कि वीर्य (मनी) अशुद्ध (नजिस) नहीं है। अन्यों ने भी यही कहा, और यह तर्क दिया कि जिस प्रकार गोबर और रक्त के बीच से शुद्ध और सुस्वादु दूध निकलता है, उसी प्रकार वीर्य का मूत्र मार्ग से शुद्ध होकर निकलना संभव है। इब्न अल-अरबी ने कहा: यह महान अज्ञानता और घृणित विचार है। दूध के बारे में खबर ईश्वरीय शक्ति से उत्पन्न होने वाले अनुग्रह और एहसान के रूप में आई है; ताकि एक सबक हो। इन सबके लिए शुद्धता और आनंद के वर्णन की आवश्यकता थी, और वीर्य इस स्थिति में नहीं है कि उसे इसके साथ जोड़ा जाए या उससे तुलना की जाए (5)। मैंने कहा: इसका विरोध यह कहकर किया जा सकता है: वीर्य के निकलने से बड़ा और उच्च एहसान क्या हो सकता है जिससे सम्मानित मनुष्य बनता है? अल्लाह तआला ने फरमाया: “जो पीठ और सीने की हड्डियों के बीच से निकलता है” [अत-तारिक़: 7], और फरमाया: “और अल्लाह ने तुम्हारे लिए तुम्हारी ही जाति के जोड़े बनाए और तुम्हारे जोड़ों से तुम्हारे लिए बेटे और पोते पैदा किए” [अन-नहल: 72] और यह उपकार की पराकाष्ठा है। यदि यह कहा जाए: मूत्र मार्ग से निकलने के कारण यह अशुद्ध हो जाता है? हमने कहा: यही तो हमारी बात है, अशुद्धता आकस्मिक है जबकि इसका मूल शुद्ध है। कहा गया है कि इसका निकास द्वार उसके निकास द्वार से अलग है...

(1) तफ़सीर अल-वसीत 3/70, और तफ़सीर अल-राज़ी 20/64। (2) अहकाम अल-कुरआन, इब्न अल-अरबी 3/1140। (3) अल-नुकत वल-उयून 3/197। (4) दीवान अल-नाबिगाह अल-धुब्यानी पृ. 12, और इसका मुखड़ा है: "वे उन शरीरों की रक्षा करते हैं जिनका सुख प्राचीन है।" अल-जौहरी ने अल-सिहाह में (खद्र) के अंतर्गत कहा: "अल-रुदुन" आस्तीन की जड़ है। इससे अल-नाबिगाह का तात्पर्य उनकी समृद्धि की प्रचुरता से था। (5) अहकाम अल-कुरआन, इब्न अल-अरबी 3/1140। (6) (ज़) में: से।

سورہ النحل: آیت 66 353

...اور وہ اسے رگوں میں جاری کرتا ہے، اور تھن میں دودھ کو چلاتا ہے، جبکہ گوبر اوجھڑی میں اپنی جگہ رہتا ہے(1)۔ ﴿حِكْمَةٌ بَالِغَةٌ فَمَا تُغْنِ النُّذُرُ﴾ [القمر: 5] 'پوری نصیحت، مگر ڈرانا کچھ کام نہیں دیتا'۔ ﴿خَالِصًا﴾ یعنی خون کی سرخی اور گوبر کی گندگی سے پاک، حالانکہ ان دونوں کو ایک ہی برتن (شکم) نے جمع کیا تھا(2)۔ ابن بحر نے کہا: اپنی سفیدی میں خالص(3)۔ نابغہ نے کہا: بخالصةِ الأردانِ خُضرِ المناكبِ(4) یعنی: سفید آستینوں والے۔ اور یہ ایسی قدرت ہے جو صرف اسی کے لیے سزاوار ہے جو ہر چیز کے مصالح کا ذمہ دار ہے۔ چھٹی بات: نقاش نے کہا: اس میں دلیل ہے کہ منی نجس نہیں ہے۔ دیگر اہل علم نے بھی یہی کہا ہے اور دلیل یہ دی کہ جس طرح دودھ گوبر اور خون کے درمیان سے خالص اور خوشگوار نکلتا ہے، اسی طرح منی کا پیشاب کی جگہ سے پاک نکلنا بھی ممکن ہے۔ ابن العربی نے کہا: یہ بڑی جہالت اور قبیح بات ہے۔ دودھ کی خبر اللہ کی قدرت سے صادر ہونے والی نعمت اور احسان کے طور پر آئی ہے تاکہ عبرت ہو؛ لہذا ان سب باتوں نے اس کی پاکیزگی اور لذت کے وصف کا تقاضا کیا، جبکہ منی اس حال میں نہیں ہے کہ اسے اس کے ساتھ ملحق کیا جائے یا اس پر قیاس کیا جائے(5)۔ میں (مصنف) کہتا ہوں: اس کا جواب یوں دیا جا سکتا ہے کہ: منی کے نکلنے سے بڑھ کر اور کون سا احسان عظیم اور بلند ہو سکتا ہے جس سے مکرم انسان وجود میں آتا ہے؟ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿يَخْرُجُ مِنْ بَيْنِ الصُّلْبِ وَالتَّرَائِبِ﴾ [الطارق: 7] 'جو پیٹھ اور سینے کی ہڈیوں کے درمیان سے نکلتا ہے'، اور فرمایا: ﴿وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا وَجَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ بَنِينَ وَحَفَدَةً﴾ [النحل: 72] 'اور اللہ نے تمہارے لیے تمہاری ہی جنس سے جوڑے بنائے اور تمہاری بیبیوں سے تمہارے لیے بیٹے اور پوتے پیدا کیے' اور یہ احسان کی انتہا ہے۔ اگر یہ کہا جائے کہ: وہ پیشاب کی نالی سے نکلنے

کی وجہ سے نجس ہو جاتی ہے؟ ہم کہیں گے: یہی تو ہمارا مقصد ہے، نجاست عارضی ہے جبکہ اس کی اصل پاک ہے، اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ اس کا مخرج اس کے مخرج سے الگ ہے...

(1) تفسیر الوسیط 3/70، اور تفسیر الرازی 20/64۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 3/1140۔ (3) النکت والعیون 3/197۔ (4) دیوان النابغہ الذبیانی ص 12، اور اس کا مصرعہ اولیٰ ہے: یصونون اجساداً قدیماً نعیمھا۔ اور جوہری نے الصحاح میں (خضر) کے تحت کہا: 'الردن' آستین کی جڑ ہے۔ نابغہ کی اس سے مراد ان کی فراخی اور خوشحالی تھی۔ (5) احکام القرآن لابن العربی 3/1140۔ (6) (ظ) میں: من۔

Surat An-Nahl: Verse 66 354

Urine, and especially that of a woman, for the entrance of the male and the exit of the child from her are different from the exit of urine, according to what scholars have said. This has already been mentioned in "Al-Baqarah". If it is said: its origin is blood, so is it impure? We say: This is refuted by musk; for its origin is blood and it is pure. Among those who said it is pure are Ash-Shafi'i, Ahmad, Ishaq, Abu Thawr, and others(1); due to the hadith of Aisha, may Allah be pleased with her, who said: "I used to scrape it off the garment of the Messenger of Allah ﷺ when it was dry with my fingernail."(2) Ash-Shafi'i said: "If it is not scraped off, there is no harm in it."(3) Sa'd ibn Abi Waqqas used to scrape semen from his garment. Ibn Abbas said: "It is like mucus, remove it from yourself with an idhkhir plant, and wipe it with a rag."(4) If it is said: It has been established from Aisha that she said: "I used to wash the semen from the garment of the Messenger of Allah ﷺ, then he would go out to prayer in that garment while I was looking at the trace of washing on it?"(5) We say: It is possible that she washed it out of distaste, like things that are removed from a garment like impurities, and this would be a reconciliation between the hadiths(6). And Allah knows best. Malik, his companions, and Al-Awza'i said: It is impure(7). Malik said: Washing the remains of nocturnal emission from a garment is a mandatory matter agreed upon(8) among us, and this is the saying of the Kufans. It is narrated from Umar ibn Al-Khattab, Ibn Mas'ud, and Jabir ibn Samurah that they washed it from their clothes. There was a difference of opinion regarding it from Ibn Umar and Aisha. Upon these two sayings regarding the impurity of semen and its purity, the Successors (Tabi'un) followed(9).

---

(1) Al-Awsat 2/159-160, and Al-Majmu' 2/561. (2) Narrated by Muslim (288) and (290), and Ahmad (24064). (3) Al-Umm 1/47. (4) Narrated from them by Ash-Shafi'i in Al-Umm 1/48, and Ibn Al-Mundhir in Al-Awsat 2/159. (5) Narrated by Al-Bukhari (229) and (230), and Muslim (289). (6) See Al-Umm 1/48. (7) Al-Majmu' 2/561. (8) In (D), (Z), and (M): "Mujtama'", and what is established from (Zha) is "Mujma' 'alayh" which matches what is in Al-Awsat 2/158, and from it the author cited Malik's words, see Al-Mudawwanah 1/21. (9) See Al-Awsat 2/157, and Al-Majmu' 2/561.

पेशाब, और विशेष रूप से स्त्री का, क्योंकि पुरुष का प्रवेश द्वार और बच्चे के निकलने का मार्ग पेशाब के निकलने के मार्ग से भिन्न है, जैसा कि विद्वानों ने कहा है। और यह पहले "अल-बक़रह" में आ चुका है। यदि यह कहा जाए: इसका मूल रक्त है, तो क्या यह अशुद्ध है? हम कहते हैं: कस्तूरी द्वारा इसका खंडन किया जाता है; क्योंकि इसका मूल रक्त है और यह शुद्ध है। जो लोग इसकी शुद्धता के कायल थे, उनमें अल-शाफ़ी, अहमद, इshaq, अबू थौर और अन्य शामिल हैं(1); आयशा रज़ियल्लाहु अन्हा की हदीस के कारण, जिन्होंने कहा: "मैं अल्लाह के रसूल ﷺ के कपड़े से इसे सूख जाने पर अपने नाखून से खुरच दिया करती थी।" (2) अल-शाफ़ी ने कहा: "यदि इसे खुरच न दिया जाए तो इसमें कोई बुराई नहीं है।" (3) साद बिन अबी वक्कास अपने कपड़े से वीर्य खुरच दिया करते थे। इब्न अब्बास ने कहा: "यह बलगम की तरह है, इसे अपने से इधखिर (घास) से हटा दो, और इसे एक कपड़े के टुकड़े से पोंछ दो।" (4) यदि यह कहा जाए: आयशा से यह साबित है कि उन्होंने कहा: "मैं अल्लाह के रसूल ﷺ के कपड़े से वीर्य धोती थी, फिर वह उस कपड़े में नमाज़ के लिए निकलते थे और मैं उस पर धोने का निशान देखती थी?" (5) हम कहते हैं: संभव है कि उन्होंने इसे घृणा के कारण धोया हो, जैसे कपड़ों से अशुद्धियों की तरह हटाई जाने वाली चीज़ें, और यह हदीसों के बीच एक समन्वय होगा (6)। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। मलिक, उनके साथियों और अल-औज़ाई ने कहा: यह अशुद्ध है (7)। मलिक ने कहा: कपड़े से स्वप्नदोष (के प्रभाव) को धोना हमारे यहाँ एक अनिवार्य और सर्वसम्मत मामला (8) है, और यही कूफ़ा वालों का भी कहना है। उमर बिन अल-खत्ताब, इब्न मसूद और जाबिर बिन समुराह से रिवायत है कि उन्होंने इसे अपने कपड़ों से धोया। इब्न उमर और आयशा से इसके बारे में मतभेद रहा है। वीर्य की अशुद्धि और इसकी शुद्धता के संबंध में इन दो कथनों पर ताबिईन (9) चले।

---

(1) अल-अवसत 2/159-160, और अल-मजमूअ 2/561। (2) इसे मुस्लिम (288) और (290), और अहमद (24064) ने निकाला है। (3) अल-उम्म 1/47। (4) शाफ़ई ने अल-उम्म 1/48 में और इब्न अल-मुन्ज़िर ने अल-अवसत 2/159 में उनसे निकाला है। (5) इसे बुखारी (229) और (230), और मुस्लिम (289) ने निकाला है। (6) देखिए अल-उम्म 1/48। (7) अल-मजमूअ 2/561। (8) (द), (ज़) और (म) में: 'मुजतमा', और (ज़हा) से जो साबित है वह 'मुजमा अलैह' है जो अल-अवसत 2/158 के अनुकूल है, और इसी से लेखक ने मलिक के शब्दों को उद्धृत किया, देखिए अल-मुदव्वना 1/21। (9) देखिए अल-अवसत 2/157, और अल-मजमूअ 2/561।

پیشاب، اور خاص طور پر عورت کا، کیونکہ مرد کے داخل ہونے کی جگہ اور بچے کے نکلنے کا راستہ پیشاب کے نکلنے کے راستے سے مختلف ہے، جیسا کہ علماء نے کہا ہے۔ اور یہ پہلے "البقرہ" میں گزر چکا ہے۔ اگر یہ کہا جائے کہ اس کی اصل خون ہے، تو کیا یہ ناپاک ہے؟ ہم کہتے ہیں: کستوری سے اس کا رد ہو جاتا ہے؛ کیونکہ اس کی اصل خون ہے اور وہ پاک ہے۔ جن لوگوں نے اس کی پاکیزگی کا قول کیا ان میں الشافعی، احمد، اسحاق، ابو ثور اور دیگر شامل ہیں(1)؛ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث کی وجہ سے، انہوں نے کہا: "میں رسول اللہ ﷺ کے کپڑے سے اسے خشک ہونے کی صورت میں اپنے ناخن سے کھرچ دیا کرتی تھی۔"(2) الشافعی نے کہا: "اگر اسے کھرچا نہ جائے تو اس میں کوئی حرج نہیں۔"(3) سعد بن ابی وقاص اپنے کپڑے سے منی کھرچ دیا کرتے تھے۔ ابن عباس نے فرمایا: "یہ بلغم کی طرح ہے، اسے اپنے آپ سے اذخر (گھاس) سے دور کر دو، اور اسے ایک کپڑے کے ٹکڑے سے پونچھ دو۔"(4) اگر یہ کہا جائے کہ حضرت عائشہ سے یہ ثابت ہے کہ انہوں نے کہا: "میں رسول اللہ ﷺ کے کپڑے سے منی دھوتی تھی، پھر آپ اسی کپڑے میں نماز کے لیے نکلتے تھے اور میں اس پر دھونے کا اثر دیکھتی تھی؟"(5) ہم کہتے ہیں: ممکن ہے کہ انہوں نے اسے گندگی سمجھ کر دھویا ہو جیسے کہ کپڑے سے ناپاکی کی طرح ہٹائی جانے والی چیزیں، اور یہ حدیثوں کے درمیان تطبیق (جمع کرنا) ہو گا(6)۔ واللہ اعلم۔ اور مالک، ان کے اصحاب اور اوزاعی نے کہا: یہ ناپاک ہے(7)۔ مالک نے کہا: کپڑے سے احتلام (کے اثر) کو دھونا ہمارے ہاں ایک واجب اور متفقہ امر(8) ہے، اور یہی کوفیوں کا قول ہے۔ اور عمر بن الخطاب، ابن مسعود اور جابر بن سمرہ سے روایت ہے کہ

انہوں نے اسے اپنے کپڑوں سے دھویا| اور ابن عمر اور عائشہ سے اس کے بارے میں اختلاف نقل کیا گیا ہے۔ منی کی ناپاکی اور اس کی پاکیزگی کے بارے میں ان دو اقوال پر تابعین(9) چلے۔

---

(1) الاوسط 159/2 - 160 ، والمجموع 561/2 - (2) اسے مسلم (288) اور (290)، اور احمد (24064) نے روایت کیا ہے۔ (3) الام 47/1 - (4) اسے الشافعی نے الام 48/1 میں اور ابن المنذر نے الاوسط 159/2 میں ان سے روایت کیا ہے۔ (5) اسے بخاری (229) اور (230)، اور مسلم (289) نے روایت کیا ہے۔ (6) دیکھیے الام 48/1 - (7) المجموع 561/2 - (8) (د)، (ز) اور (م) میں: 'مجتمع'، اور جو (ظ) سے ثابت ہے وہ 'مجمع علیہ' ہے جو الاوسط 158/2 کے موافق ہے، اور اسی سے مصنف نے مالک کی بات نقل کی، دیکھیے المدونہ 21/1 - (9) دیکھیے الاوسط 157/2 ، والمجموع 561/2 -

Surah An-Nahl, Verse 66 355

Seventh: This verse contains evidence for the permissibility of benefiting from milk by drinking it and other ways (1). As for the milk of a carcass (dead animal not slaughtered), it is not permissible to benefit from it (2); because it is a pure liquid that occurred in an impure container, and that is because the udder of the carcass is impure and the milk is pure, so if it is milked, it becomes taken from an impure container. As for the milk of a deceased woman, our companions differed about it. Some said: man is pure alive and dead, so it is pure. Others said: he becomes impure by death, so it is impure (3). On both views together, the prohibition (of marriage due to breastfeeding) is established; because the infant may be nourished by it just as he is nourished by the living, and that is because the Messenger of Allah ﷺ said: "Breastfeeding is what makes the flesh grow and the bone firm" (4). And it was not specified; and this has already passed in Surah "An-Nisa" (5).

Eighth: The Almighty's saying: {Palatable for those who drink it} i.e., delicious and easy, one who drinks it does not choke on it. It is said: 'sagha al-sharabu yasughu sawghan', meaning: its passage into the throat was easy, and its drinker made it easy to swallow, and I made it easy 'sughtuhu ana asighuhu wa asughuhu', it can be transitive or intransitive, and the better way is: 'asagtuhu isaghatan'. It is said: 'asigh lee ghussati', meaning: give me time and do not rush me, and the Almighty said: {He will gulp it but will hardly be able to swallow it} [Ibrahim: 17]. And 'as-siwag', with a kasra on the letter seen: is what you swallow your choke with. It is said: Water is the 'siwag' of chokes; and from it is the saying of al-Kumayt: "So it was a means of swallowing that I was choked with a lump" (6)

And it was narrated that no one has ever choked on milk, and that was narrated from the Prophet (7) ﷺ.

Ninth: In this verse there is evidence for the use of sweets and delicious foods and consuming them,

(1) See Al-Mudawwana 20/1. (2) Ahkam al-Quran by al-Jassas 120/1. (3) See Al-Majmu' 575/2, and Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama by al-Tahawi 357/4 - 358. (4) Narrated by Ahmad (4114), and Abu Dawood (2060) from the hadith of Abdullah bin Mas'ud. (5) 181/6 - 182. (6) Its completion: "its physician besides her finds it narrow/straitened", and it is in the Diwan of al-Kumayt p. 66, and Al-Lisan (sawgh), and it occurred in the Diwan: "when it stumbled" instead of "that I was choked". And 'ju'iza' with water

'yaj'azu': if one chokes on it. Al-Lisan (ja'az). (7) Reported by al-Tabari in al-Tafsir 274/14, and he did not indicate its attribution to the Prophet.

सूरह अन-नहल, आयत 66 355

सातवाँ: यह आयत दूध पीने और अन्य तरीकों से इसके उपयोग की अनुमति का प्रमाण है (1)। जहाँ तक मृत जानवर (बिना ज़बह किए मरा हुआ) के दूध का सवाल है, तो उसका उपयोग करना जायज़ नहीं है (2); क्योंकि यह एक पाक (शुद्ध) तरल है जो एक नापाक (अशुद्ध) बर्तन में जमा हुआ है, और वह इसलिए कि मृत जानवर का थन नापाक होता है और दूध पाक होता है, इसलिए जब उसे दुहा जाता है, तो वह एक नापाक बर्तन से लिया गया बन जाता है। जहाँ तक मृत महिला के दूध का सवाल है, तो हमारे साथियों (विद्वानों) में इसके बारे में मतभेद है। जिसने कहा कि: मनुष्य जीवित और मृत दोनों अवस्थाओं में पाक है, तो वह पाक है। और जिसने कहा: वह मृत्यु से नापाक हो जाता है, तो वह नापाक है (3)। दोनों ही मतों के अनुसार, (दूध के कारण विवाह की) मनाही साबित होती है; क्योंकि शिशु उससे पोषण प्राप्त कर सकता है जैसे वह जीवित महिला के दूध से प्राप्त करता है, और वह इसलिए कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "दूध पीना वही है जो मांस उगाता है और हड्डी मजबूत करता है" (4)। और इसे सीमित नहीं किया गया है; और यह बात सूरह "अन-निसा" में पहले आ चुकी है (5)।

आठवाँ: अल्लाह तआला का यह कहना: {पीने वालों के लिए सुस्वादु} यानी: स्वादिष्ट और आसान, जो इसे पीता है वह इससे चोक (गले में अटकना) नहीं होता। कहा जाता है: 'सागा अश-शराबा यसूगु सौगन', यानी: गले में उसका उतरना आसान हो गया, और उसके पीने वाले ने इसे आसानी से निगल लिया, 'सुगतुहु अना असीगुहु व असूगुहु', यह सकर्मक और अकर्मक दोनों हो सकता है, और बेहतर तरीका है: 'असागतुहु इसागातन'। कहा जाता है: 'असीग ली गुस्सती', यानी: मुझे समय दो और जल्दी मत करो, और अल्लाह तआला ने फरमाया: {वह उसे घूंट-घूंट पिएगा और मुश्किल से ही उसे निगल पाएगा} [इब्राहिम: 17]। और 'अस-सिवाग', अक्षर 'सीन' पर कसरा के साथ: वह चीज़ है जिससे आप अपने गले के फंदे को निगलते हैं। कहा जाता है: पानी गले की रुकावटों का 'सिवाग' है; और इसी से अल-कुमैत का कहना है: "तो यह निगलने का एक साधन था कि मुझे एक निवाले से घुटन हुई" (6)

और यह रिवायत है कि कभी कोई दूध से नहीं चोका, और यह नबी ﷺ से रिवायत किया गया है (7)।

नौवाँ: इस आयत में मिठास और स्वादिष्ट भोजन के उपयोग और उन्हें खाने का प्रमाण है,

(1) देखें अल-मुदव्वना 20/1। (2) अहकाम अल-कुरान अल-जस्सास द्वारा 120/1। (3) देखें अल-मजमू 575/2, और मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलामा अत-तहावी द्वारा 357/4 - 358। (4) इसे

अहमद (4114) और अबू दाऊद (2060) ने अब्दुल्ला बिन मसूद की हदीस से निकाला है। (5) 181/6 - 182। (6) इसका अगला हिस्सा: "उसका हकीम उसके अलावा इसे संकीर्ण पाता है", और यह दीवान अल-कुमैत पृष्ठ 66, और अल-लिसान (सोग) में है, और दीवान में "जब वह ठोकर खाया" के बजाय "कि मुझे घुटन हुई" आया है। और 'जुइज़ा' पानी के साथ 'यजअज़ु': जब कोई उससे चोक हो जाए। अल-लिसान (जअज़)। (7) अल-तबरी ने अल-तफ़सीर 274/14 में इसका उल्लेख किया है, और उन्होंने इसे रसूल तक पहुँचाने का संकेत नहीं दिया है।

سورہ النحل، آیت 66 355

ساتواں: اس آیت میں پینے اور دیگر طریقوں سے دودھ سے فائدہ اٹھانے کے جواز کی دلیل ہے (1)، جہاں تک مردار کے دودھ کا تعلق ہے، تو اس سے فائدہ اٹھانا جائز نہیں ہے (2)؛ کیونکہ یہ ایک پاک مائع ہے جو ایک ناپاک برتن میں حاصل ہوا ہے، اور وہ اس لیے کہ مردار کا تھن ناپاک ہے اور دودھ پاک ہے، چنانچہ جب اسے دوہا جاتا ہے تو وہ ناپاک برتن سے لیا گیا بن جاتا ہے۔ جہاں تک مردہ عورت کے دودھ کا تعلق ہے، تو ہمارے اصحاب (علماء) کے درمیان اس میں اختلاف ہے، پس جس نے کہا: انسان زندہ اور مردہ دونوں حالتوں میں پاک ہے، تو وہ پاک ہے۔ اور جس نے کہا: وہ موت سے ناپاک ہو جاتا ہے، تو وہ ناپاک ہے (3)۔ دونوں اقوال کے مطابق (رضاعت کی وجہ سے) حرمت ثابت ہو جاتی ہے؛ کیونکہ بچہ اس سے ویسے ہی غذا حاصل کر سکتا ہے جیسے وہ زندہ عورت کے دودھ سے حاصل کرتا ہے، اور وہ اس لیے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "رضاعت وہی ہے جو گوشت اگائے اور ہڈی مضبوط کرے" (4)۔ اور اسے مخصوص نہیں کیا گیا؛ اور یہ بات سورہ "النساء" (5) میں گزر چکی ہے۔

آٹھواں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿سَائِغًا لِلشَّارِبِينَ﴾ یعنی: لذیذ اور آسان، جو اسے پیتا ہے اس کے حلق میں نہیں اٹکتا۔ کہا جاتا ہے: 'ساغَ الشراب يسوغُ سوغاً'، یعنی: حلق میں اس کا اترنا آسان ہو گیا، اور پینے والے نے اسے آسانی سے نگل لیا، اور 'سُغْتُه أنا أسيغُه وأسُوغُه'، یہ متعدی بھی ہوتا ہے اور لازم بھی، اور بہتر یہ ہے: 'أسغتُه إسَاغَةً'۔ کہا جاتا ہے: 'أسغ لي غُصَّتي'، یعنی: مجھے مہلت دو اور جلدی نہ کرو، اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿يَتَجَرَّعُهُ وَلَا يَكَادُ يُسِيغُهُ﴾ [ابراہیم: 17]۔ اور 'السواغ'، سین کے نیچے زیر (کسرہ) کے ساتھ: وہ چیز جس سے آپ اپنا حلق میں اٹکا ہوا لقمہ نگلتے ہیں۔

کہا جاتا ہے: پانی حلق کی رکاوٹوں کا 'سواغ' ہے؛ اور اسی سے کُمیت کا قول ہے: "پس وہ نگلنے کا ایک ذریعہ تھا کہ میں ایک لقمے کی وجہ سے گھٹ گیا" (6)

اور روایت ہے کہ دودھ سے کبھی کوئی نہیں گھٹا، اور یہ نبی ﷺ (7) سے مروی ہے۔

نواں: اس آیت میں مٹھاس اور لذیذ کھانوں کے استعمال اور انہیں کھانے کی دلیل ہے،

(1) دیکھیے المدونہ 20/1۔ (2) احکام القرآن للجصاص 120/1۔ (3) دیکھیے المجموع 575/2، اور مختصر اختلاف العلماء للطحاوی 357/4 - 358۔ (4) اسے احمد (4114) اور ابو داؤد (2060) نے عبداللہ بن مسعود کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (5) 181/6 - 182۔ (6) اس کا دوسرا مصرعہ ہے: "اس کا معالج اس کے سوا اسے تنگ پاتا ہے"، اور یہ دیوان کمیت ص 66، اور اللسان (سوغ) میں ہے، اور دیوان میں "أن جزئت" کی جگہ "إذ عثرت" آیا ہے۔ اور 'جُئِزَ' پانی کے ساتھ 'یجأزُ': جب وہ اس سے گھٹ جائے۔ اللسان (جأز)۔ (7) اسے طبری نے التفسیر 274/14 میں ذکر کیا ہے، اور اس کے مرفوع ہونے کی طرف اشارہ نہیں کیا۔

356 Surah An-Nahl: Verse 66

It is not said: that this contradicts asceticism (Zuhd) or distances from it, but if it is from its proper way, without extravagance or excess. This meaning has been previously mentioned in [Surah] "Al-Ma'idah" (1) and others. In the Sahih [Bukhari], narrated from Anas, he said: I have served the Messenger of Allah (peace be upon him) with this bowl of mine all these drinks: honey, nabidh (a drink made from dates or raisins), milk, and water (2). Some reciters [scholars] disliked eating faludhaj (a sweet dish) and milk together as food, while the majority of scholars permitted it. It was narrated from Al-Hasan that he was at a table (3) with Malik bin Dinar, and faludhaj was brought, so [Malik] refrained from eating it. Al-Hasan said to him: Eat! For you have more than this [blessing] in cold water (4).

Tenthly: Abu Dawud (5) and others narrated from Ibn Abbas that he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) was brought milk and he drank it, then the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "When one of you eats food, let him say: O Allah, bless it for us and feed us something better than it. And when he is given milk to drink, let him say: O Allah, bless it for us and give us more of it; for there is nothing that suffices as both food and drink except milk."

Our scholars said (7): How can it not be so, when it is the first thing a human being is nourished with and bodies grow from? It is a sustenance free from corruption, through which bodies are sustained. Allah Almighty made it a sign for Gabriel regarding the guidance of this nation, which is the best of nations; for it says in the Sahih: "Gabriel came to me with a vessel of wine and a vessel of milk, so I chose the milk. Gabriel said to me: You have chosen the natural instinct (Fitra); if you had chosen the wine, your nation would have gone astray" (8). Furthermore, in the supplication...

(1) 8/119. (2) Narrated by Al-Bukhari after (5638). Anas said: I served the Messenger of Allah (peace be upon him) in this bowl more than such and such. (3) In [manuscript] (Zha): his table. (4) Narrated by Ibn Sa'd in Al-Tabaqat Al-Kubra 7/176, and previously in 8/119. (5) In Al-Sunan (3730), and Al-Tirmidhi (3455), who said: This is a Hasan (good) Hadith. (6) In (D), (Z), and (M): "from", and what is established is from (Zha), which matches what is in Sunan Abu Dawud. (7) See Ikmal al-Mu'allim 1/501. (8) Narrated by Al-Bukhari (3394) and Muslim (168) from the Hadith of Abu Hurairah.

356 सूरह अन-नहल: आयत 66

यह नहीं कहा जाता कि यह वैराग्य (ज़ुहद) के विरोधाभासी है या उससे दूर करता है, बल्कि यदि यह अपने उचित तरीके से हो, बिना फिजूलखर्ची या अधिकता के। यह अर्थ पहले "अल-माइदा" (1) और अन्य में उल्लेख किया जा चुका है। सहीह [बुखारी] में अनस से रिवायत है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को अपने इस प्याले में ये सभी पेय परोसे हैं: शहद, नबीज़ (खजूर या किशमिश से बना शरबत), दूध और पानी (2)। कुछ पाठकों [विद्वानों] ने भोजन के रूप में फलूदज (एक मीठा व्यंजन) और दूध खाने को नापसंद किया, जबकि अधिकांश विद्वानों ने इसकी अनुमति दी। अल-हसन से रिवायत है कि वे मलिक बिन दीनार के साथ एक मेज (3) पर थे, और फलूदज लाया गया, तो [मलिक] ने इसे खाने से परहेज किया। अल-हसन ने उनसे कहा: खाओ! क्योंकि ठंडे पानी में तुम्हारे ऊपर इससे भी अधिक [नियामत] है (4)।

दसवां: अबू दाऊद (5) और अन्य ने इब्न अब्बास से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास दूध लाया गया और उन्होंने इसे पिया, फिर अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "जब तुम में से कोई भोजन खाए, तो उसे कहना चाहिए: ऐ अल्लाह, इसमें हमारे लिए बरकत अता फरमा और हमें इससे बेहतर खिला। और जब उसे पीने के लिए दूध दिया जाए, तो उसे कहना चाहिए: ऐ अल्लाह, इसमें हमारे लिए बरकत अता फरमा और हमें इसमें से और अधिक दे; क्योंकि दूध के अलावा ऐसी कोई चीज़ नहीं है जो भोजन और पेय दोनों के रूप में पर्याप्त हो।"

हमारे विद्वानों ने कहा (7): ऐसा क्यों न हो, जबकि यह पहली चीज़ है जिससे इंसान पोषित होता है और जिससे शरीर बढ़ते हैं? यह भ्रष्टाचार से मुक्त जीविका है, जिसके माध्यम से शरीर बने रहते हैं। अल्लाह तआला ने इसे इस उम्मत के मार्गदर्शन के लिए जिब्रील के लिए एक संकेत बनाया, जो उम्मतों में सबसे श्रेष्ठ उम्मत है; सहीह में कहा गया है: "जिब्रील मेरे पास शराब का एक बर्तन और दूध का एक बर्तन लेकर आए, तो मैंने दूध चुना। जिब्रील ने मुझसे कहा: आपने फितरत (प्राकृतिक स्वभाव) को चुना है; यदि आपने शराब चुनी होती, तो आपकी उम्मत गुमराह हो जाती" (8)। फिर दुआ में...

(1) 8/119. (2) इसे बुखारी ने (5638) के बाद निकाला है। अनस ने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को इस प्याले में इतना और इतना पिलाया। (3) (ज़) में: उनकी मेज।

(4) इसे इब्न साद ने अल-तबाक़ात अल-कुबरा 7/176 में निकाला है, और पहले 8/119 में। (5) अल-सुनन (3730) में, और तिरमिज़ी (3455) में और कहा: यह एक हसन हदीस है। (6) (द) और (ज़) और (म) में: 'से', और जो स्थापित है वह (ज़) से है और वह अबू दाऊद की सुन्नत में जो है उसके अनुरूप है। (7) देखें इकमाल अल-मुअल्लिम 1/501। (8) इसे बुखारी (3394) और मुस्लिम (168) ने अबू हुरैरा की हदीस से निकाला है।

یہ نہیں کہا جاتا کہ یہ زہد کے منافی ہے یا اسے دور کرتا ہے، بلکہ اگر یہ اپنے طریقے سے ہو، اور بغیر اسراف اور زیادتی کے ہو۔ یہ معنی پہلے "المائدہ" (١) اور دیگر میں گزر چکا ہے۔ صحیح میں حضرت انس رضی اللہ عنہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو اپنے اس پیالے میں یہ تمام مشروبات پلائے ہیں: شہد، نبید، دودھ اور پانی (٢)۔ بعض قراء (علماء) نے کھانے میں فالوذج اور دودھ کھانے کو ناپسند کیا، جبکہ عام علماء نے اسے مباح قرار دیا۔ حسن بصری سے مروی ہے کہ وہ ایک دسترخوان (٣) پر مالک بن دینار کے ساتھ تھے، تو فالوذج لایا گیا، انہوں نے (مالک نے) اسے کھانے سے پرہیز کیا۔ حسن نے ان سے کہا: کھاؤ! کیونکہ ٹھنڈے پانی میں تم پر اس سے زیادہ [نعمت] ہے (٤)۔

دسویں بات: ابوداؤد (٥) اور دیگر نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ کے پاس دودھ لایا گیا تو آپ نے پیا، پھر رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جب تم میں سے کوئی کھانا کھائے تو اسے کہنا چاہیے: اے اللہ، ہمارے لیے اس میں برکت عطا فرما اور ہمیں اس سے بہتر کھلا۔ اور جب اسے دودھ پلایا جائے تو اسے کہنا چاہیے: اے اللہ، ہمارے لیے اس میں برکت عطا فرما اور ہمیں اس میں سے مزید عطا فرما؛ کیونکہ دودھ کے علاوہ کوئی ایسی چیز نہیں ہے جو کھانے اور پینے دونوں کی جگہ کفایت کرے"۔

ہمارے علماء نے کہا (٧): یہ کیسے نہ ہو، حالانکہ یہ وہ پہلی چیز ہے جس سے انسان غذا حاصل کرتا ہے اور جس سے جسم پروان چڑھتے ہیں؟ یہ فساد سے پاک رزق ہے، جس سے جسموں کا قیام ہے، اور اللہ تعالیٰ نے اسے اس امت کی ہدایت پر جبرئیل کے لیے ایک نشانی بنایا جو بہترین امت ہے؛ چنانچہ صحیح میں ہے: "جبرئیل میرے پاس شراب کا ایک برتن اور دودھ کا ایک برتن

لائے، تو میں نے دودھ کو منتخب کیا۔ جبرئیل نے مجھ سے کہا: آپ نے فطرت کو منتخب کیا، اگر آپ شراب کو منتخب کرتے تو آپ کی امت گمراہ ہو جاتی" (٨)۔ پھر دعا میں...

(١) ٨/١١٩۔ (٢) اسے بخاری نے (٥٦٣٨) کے بعد روایت کیا ہے۔ انس نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو اس پیالے میں اس قدر اور اس قدر پلایا۔ (٣) (ظ) میں: ان کے دسترخوان پر۔ (٤) اسے ابن سعد نے الطبقات الکبری ٧/١٧٦ میں روایت کیا ہے، اور پہلے ٨/١١٩ میں۔ (٥) السنن (٣٧٣٠) میں، اور ترمذی (٣٤٥٥) میں اور کہا: یہ حدیث حسن ہے۔ (٦) (د)، (ز) اور (م) میں: "سے"، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے جو کہ سنن ابی داؤد میں موجود لفظ کے موافق ہے۔ (٧) دیکھئیے اکمال المعلم ١/٥٠١۔ (٨) اسے بخاری (٣٣٩٤) اور مسلم (١٦٨) نے ابوہریرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

Surah An-Nahl: Verse 67 357

...with an increase in it as a sign of fertility, and the appearance of good things and blessings, so it is all blessed.

The Almighty's saying: {And from the fruits of the date-palms and grapes, you derive intoxicants and wholesome provision. Indeed in that is a sign for a people who reason.} [16:67]

There are two points in it:

The first: His saying: {And from the fruits of the date-palms}. Al-Tabari said (1): And (2) from the fruits of palm trees and grapes is what you take. So "what" (mā) was omitted, and His saying "from it" (minhu) indicated its omission. It was also said: the omitted word is "something" (shay'), and the matter is similar. It was also said: the meaning of "from it" is: from what was mentioned, so there is no omission in the speech, and this is more appropriate. It is possible that His saying: "And from the fruits" is conjoined to "the cattle," meaning: and for you in the fruits of palm trees and grapes is a lesson. And it is possible that it is conjoined to "from what," meaning: and We also give you drinks to drink from the fruits (3).

The second: His saying: {an intoxicant} (sakaran). Al-Sakar is what intoxicates. This is what is well-known in the language. Ibn Abbas said: This verse was revealed before the prohibition of wine. He meant by "sakar" wine, and by "wholesome provision" all that is eaten and drunk lawfully from these two trees. Ibn Jubayr, Al-Nakha'i, Al-Sha'bi, and Abu Thawr (4) said this. It has been said: "Al-Sakar" is vinegar in the language of Abyssinia, and the wholesome provision is food. It was also said: Al-Sakar is the sweet, lawful juice (5), and it is called sakar because it may become intoxicating if it remains, so if it reaches intoxication, it becomes forbidden. Ibn al-Arabi said: The most correct of these sayings is the saying of Ibn Abbas, and that can be interpreted in one of two ways: either that was before the prohibition of wine, or the meaning is: God has blessed you with the fruits of palm trees and grapes from which you take what He has forbidden...

(1) In his Tafsir 14/274. (2) In (d), (z), and (m): the estimation is "and from...", and what is established is from (zh), which matches what is in Al-Tabari's Tafsir. (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1141, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/405, and see Al-Tabari's Tafsir 14/274-275. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 3/405, and in: "Zaid" instead of "Thawr". (5)

Al-Nukat wa al-'Uyun 3/198, and Zad al-Masir 4/464-465, and see Al-Tabari's Tafsir 14/281.

सूरह अन-नह्ल: आयत 67 357

...उसमें वृद्धि उर्वरता का संकेत है, और भलाइयों और बरकतों का प्रकटीकरण है, अतः यह सब धन्य है।

अल्लाह तआला का कथन: {और खजूर और अंगूर के फलों से तुम नशा (सकर) और उत्तम जीविका प्राप्त करते हो। निश्चय ही इसमें उन लोगों के लिए एक निशानी है जो बुद्धि से काम लेते हैं।} [16:67]

इसमें दो मसले (विषय) हैं:

पहला: अल्लाह का कथन: {और खजूर के फलों से}। अल-तबरी ने कहा (1): और (2) खजूर और अंगूर के फलों से वह है जो तुम लेते हो। तो "जो" (मा) को हटा दिया गया है, और उसका कथन "उससे" (मिन्हु) इसके हटने का संकेत देता है। यह भी कहा गया है: हटाया गया शब्द "कुछ" (शय) है, और बात करीब-करीब वही है। यह भी कहा गया है: "उससे" का अर्थ है: जो उल्लेख किया गया है उससे, इसलिए कलाम (भाषण) में कोई विलोपन नहीं है, और यह अधिक उपयुक्त है। यह संभव है कि उसका कथन: "और फलों से" का सम्बन्ध "मवेशियों" से हो, अर्थात: और तुम्हारे लिए खजूर और अंगूर के फलों में भी एक सबक है। और यह भी संभव है कि इसका सम्बन्ध "जिससे" से हो, अर्थात: और हम तुम्हें फलों से भी पेय पिलाते हैं (3)।

दूसरा: अल्लाह का कथन: {सकर}। "सकर" वह है जो नशा पैदा करे। भाषा में यही प्रसिद्ध है। इब्न अब्बास ने कहा: यह आयत शराब की मनाही से पहले उतरी थी। उन्होंने "सकर" से शराब मुराद ली है, और "उत्तम जीविका" (रिज़्क़न हसना) से इन दोनों वृक्षों से प्राप्त होने वाली हर वह चीज़ मुराद ली है जो हलाल तरीके से खाई और पी जाती है। इब्न जुबैर, अल-नखई, अल-श'बी और अबू थौर (4) ने यही बात कही है। यह भी कहा गया है कि हबशा (इथियोपिया) की भाषा में "सकर" का अर्थ सिरका है, और उत्तम जीविका भोजन है। यह भी कहा गया है कि सकर मीठा, हलाल रस है (5), और इसे सकर इसलिए कहा जाता है क्योंकि अगर इसे रखा रहने दिया जाए तो यह नशीला हो सकता है, और यदि यह नशे की सीमा तक पहुँच जाए तो हराम हो जाता है। इब्न अल-अरबी ने कहा: इन कथनों में सबसे सही इब्न अब्बास का कथन है, और इसके दो अर्थ हो सकते हैं: या तो यह शराब के हराम होने से पहले की बात है, या फिर इसका अर्थ यह है कि अल्लाह ने तुम्हें खजूर और अंगूर के फलों का वरदान दिया है जिनसे तुम वह चीज़ बनाते हो जिसे उसने हराम किया...

(1) उनकी तफ़सीर 14/274 में। (2) (द), (ज़), और (म) में: अनुमान "और से..." है, और जो स्थापित है वह (ज़) से है, जो अल-तबरी की तफ़सीर में मौजूद चीज़ के अनुकूल है। (3) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1141, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/405, और अल-तबरी की तफ़सीर 14/274-275 देखें। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/405, और इसमें: "थौर" के बजाय "ज़ैद"। (5) अल-नुकत वल-उयून 3/198, और ज़ाद अल-मसीर 4/464-465, और अल-तबरी की तफ़सीर 14/281 देखें।

سورة النحل: آیت 67 357

بالزيادة منه علامة الخصب، وظهور الخيرات والبركات، فهو مبارك كله.

قوله تعالى: ﴿وَمِن ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَالْأَعْنَابِ تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَرًا وَرِزْقًا حَسَنًا ۗ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ ﴿٦٧﴾

اس میں دو مسئلے ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمِن ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ﴾۔ طبری نے کہا (1): اور (2) کھجور اور انگور کے پھلوں سے وہ چیز ہے جو تم حاصل کرتے ہو۔ پس "ما" (جو کچھ) کو حذف کر دیا گیا، اور اس کے حذف ہونے پر اس کا قول "اس سے" (منہ) دلالت کرتا ہے۔ اور کہا گیا ہے: محذوف لفظ "کچھ" (شیء) ہے اور بات قریب ہی ہے۔ اور کہا گیا ہے: "منہ" کا معنی ہے: مذکورہ چیزوں سے، اس صورت میں کلام میں کوئی حذف نہیں ہوگا، اور یہ زیادہ بہتر ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ اس کا قول "اور پھلوں سے" کا عطف "مویشیوں" پر ہو، یعنی: اور تمہارے لیے کھجور اور انگور کے پھلوں میں بھی عبرت ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ اس کا عطف "جس میں سے" (مما) پر ہو، یعنی: اور ہم تمہیں پھلوں سے بھی مشروبات پلاتے ہیں (3)۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿سَكَرًا﴾۔ سَکَر وہ ہے جو نشہ پیدا کرے۔ لغت میں یہی مشہور ہے۔ ابن عباس رضی اللہ عنہ نے فرمایا: یہ آیت شراب کی تحریم سے پہلے نازل ہوئی تھی۔ اور انہوں نے سکر سے مراد شراب لی ہے، اور رزق حسن سے وہ تمام چیزیں مراد لی ہیں جو ان دو درختوں سے حلال طور پر کھائی اور پی جاتی ہیں۔ یہی بات ابن جبیر، النخعی، الشعبی اور ابو ثور (4) نے کہی ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ حبشہ کی زبان میں سکر "سرکہ" کو کہتے ہیں، اور رزق حسن

"کھانا" ہے۔ اور کہا گیا: سکر میٹھا حلال رس ہے (5)، اور اسے سکر اس لیے کہا گیا کیونکہ اگر یہ پڑا رہے تو نشہ آور ہو جاتا ہے، پھر جب نشہ کی حد تک پہنچ جائے تو حرام ہو جاتا ہے۔ ابن العربی نے کہا: ان اقوال میں سب سے مضبوط قول ابن عباس کا ہے، اور اس کے دو میں سے ایک معنی نکلتے ہیں، یا تو یہ شراب کی تحریم سے پہلے تھا، یا پھر معنی یہ ہے کہ اللہ نے تم پر کھجور اور انگور کے پھلوں کے ذریعے انعام کیا جن سے تم وہ چیز بناتے ہو جسے اس نے حرام کیا...

(1) اپنی تفسیر 14/274 میں۔ (2) (د)، (ز) اور (م) میں: تقدیر "اور سے..." ہے، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے جو کہ طبری کی تفسیر کے مطابق ہے۔ (3) احکام القرآن لابن العربی 3/1141، اور المحرر الوجیز 3/ 405، اور دیکھئے تفسیر طبری 14/ 274-275۔ (4) المحرر الوجیز 3/ 405، اور اس میں "ثور" کی جگہ "زید" ہے۔ (5) النکت والعیون 3/ 198، اور زاد المسیر 4/ 464-465، اور دیکھئے تفسیر طبری 14/ 281۔

Surah An-Nahl: Verse 67 | 358

Allah upon you as an aggression from you, and what He made lawful for you by coincidence or by intention for the benefit of yourselves. And the correct view is that this was before the prohibition of alcohol, so it is abrogated; for this verse is Meccan by the consensus of scholars, and the prohibition of alcohol is Medinan (1).

I say: Therefore, if "sakar" means vinegar or sweet juice, there is no abrogation, and the verse is established (muhkam), which is good. Ibn Abbas said: The Ethiopians call vinegar "sakar," but the majority holds that "sakar" is wine (alcohol), including Ibn Mas'ud, Ibn Umar, Abu Razin, al-Hasan, Mujahid, Ibn Abi Layla, al-Kalbi, and others mentioned previously; all of them said: "Sakar" is what Allah forbade from their two fruits. Similarly, linguists said: "Sakar" is a name for wine and what intoxicates (2), and they recited:

"Wretched are the sober and wretched are the drinkers when their drink ... is al-Muzza' and sakar" (3)

And "good provision" (al-rizq al-hasan) is what Allah made lawful from their two fruits. It was also said that His saying: "you derive from it sakar" is a statement meant as a rhetorical question signifying disapproval; i.e., "Do you take from it sakar, and leave a good provision like vinegar, raisins, and dates?", similar to His saying: "Are they then immortal?" [Al-Anbiya: 34] meaning: are they indeed immortal? And Allah knows best. Abu 'Ubayda said (4): "Sakar" is food; it is said: "This is sakar for you," meaning: food.

And he recited:

"You have made the fault of the noble ones into sakar" (5)

Meaning you have made their disparagement your food. This is the choice of al-Tabari (6) that "sakar" is what is eaten as food.

---

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1141. (2) Tafsir al-Tabari 14/282-283, al-Nukat wa al-Uyun 3/198, al-Muharrar al-Wajiz 3/405, Zad al-Masir 4/464, and Tahdhib al-Lughah 10/58. (3) The verse is by al-Akhtal and is in his Diwan p. 110, and al-Muzza' is a type of drink. Al-Sihah (mzr). (4) In Majaz al-Quran 1/363. (5) Attributed in Majaz al-Quran 1/363 to Jandal, and it is in al-Tabari 14/284, al-Nukat wa al-Uyun 3/198, and al-Lisan (skr) without attribution. (6) In the Tafsir 14/285.

सूरह अन-नहल: आयत 67 | 358

अल्लाह तुम पर तुम्हारी ओर से आक्रमण के रूप में, और जो उसने तुम्हारे लिए संयोगवश या अपने लाभ के इरादे से हलाल (वैध) किया है। और सही बात यह है कि यह शराब की मनाही से पहले था, इसलिए यह निरस्त (मन्सूख) है; क्योंकि विद्वानों की सहमति से यह आयत मक्की है, और शराब की मनाही मदनी है (1)।

मैंने कहा: तो इस आधार पर कि 'सकर' सिरका या मीठा रस है, कोई निरसन नहीं है, और आयत सुदृढ़ (मुहकम) होगी, और यह अच्छा है। इब्न अब्बास ने कहा: इथियोपियाई लोग सिरके को 'सकर' कहते हैं, लेकिन बहुसंख्यक विद्वानों का मानना है कि 'सकर' शराब है, जिनमें इब्न मसूद, इब्न उमर, अबू रज़ीन, अल-हसन, मुजाहिद, इब्न अबी लैला, अल-कलबी और अन्य लोग शामिल हैं जिनका पहले उल्लेख किया गया है, उन सभी ने कहा: 'सकर' वह है जिसे अल्लाह ने उनके दो फलों से हराम कर दिया है। इसी तरह भाषाविदों ने कहा: 'सकर' शराब और नशा देने वाली चीज़ का नाम है (2), और उन्होंने कविता पढ़ी:

"बुरे हैं होश वाले और बुरा है उनका पीना... जब उनमें 'मुज्ज़ा' और 'सकर' जारी हो" (3)

और 'अच्छी रोज़ी' (रिज़्क़-ए-हसन) वह है जिसे अल्लाह ने उनके दो फलों से हलाल किया है। और यह भी कहा गया है कि उनका कथन: "तुम उससे सकर बनाते हो" एक ऐसी खबर है जिसका अर्थ अस्वीकार करने के भाव में प्रश्नवाचक है; यानी: क्या तुम उससे सकर लेते हो, और अच्छी रोज़ी जैसे सिरका, किशमिश और खजूर छोड़ देते हो? जैसे कि उनका कथन: "तो क्या वे हमेशा रहने वाले हैं?" [अल-अंबिया: 34] यानी: क्या वे वास्तव में अमर हैं? और अल्लाह बेहतर जानता है। और अबू उबैदा ने कहा (4): 'सकर' भोजन है, कहा जाता है: "यह तुम्हारे लिए सकर है," यानी: भोजन।

और उन्होंने कविता पढ़ी:

"तुमने सज्जनों के दोष को सकर बना दिया" (5)

यानी तुमने उनकी निंदा को अपना भोजन बना लिया। और यही अल-तबरी का चुनाव है (6) कि 'सकर' वह है जो भोजन के रूप में खाया जाता है।

---

(1) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 3/1141। (2) तफ़सीर अल-तबरी 14/282-283, अल-नुकात वल-उयून 3/198, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/405, ज़ाद अल-मसीर 4/464, और तहज़ीब

अल-लुग़ा 10/58। (3) यह शेर अल-अख़तल का है और उनके दीवान के पृष्ठ 110 पर है, और अल-मुज्ज़ा' एक प्रकार का पेय है। अल-सिहाह (मज़र)। (4) मजाज़ अल-कुरान 1/363 में। (5) मजाज़ अल-कुरान 1/363 में इसे जंदल से जोड़ा गया है, और यह अल-तबरी 14/284, अल-नुकात वल-उयून 3/198, और अल-लिसान (सकर) में बिना श्रेय के है। (6) तफ़सीर 14/285 में।

اللہ تم پر تمہاری جانب سے زیادتی کے طور پر، اور جو اس نے تمہارے لیے اتفاقاً یا اپنے فائدے کے ارادے سے حلال کیا۔ اور صحیح بات یہ ہے کہ یہ شراب کی حرمت سے پہلے تھا، اس لیے یہ منسوخ ہے؛ کیونکہ علمائے کرام کے اتفاق سے یہ آیت مکی ہے، اور شراب کی حرمت مدنی ہے (1)۔

میں نے کہا: تو اس بنیاد پر کہ 'سکر' سرکہ یا میٹھا رس ہے، کوئی نسخ نہیں ہے، اور آیت محکم ہوگی، اور یہ اچھا ہے۔ ابن عباس نے کہا: حبشہ کے لوگ سرکے کو 'سکر' کہتے ہیں، لیکن جمہور کا خیال ہے کہ 'سکر' شراب ہے، ان میں ابن مسعود، ابن عمر، ابو رزین، الحسن، مجاہد، ابن ابی لیلیٰ، الکلبی، اور دیگر وہ لوگ شامل ہیں جن کا پہلے ذکر ہو چکا ہے، ان سب نے کہا: 'سکر' وہ ہے جسے اللہ نے ان دونوں پھلوں سے حرام کیا ہے۔ اسی طرح ماہرین لغت نے کہا: 'سکر' شراب اور نشہ آور چیز کا نام ہے (2)، اور انہوں نے یہ شعر پڑھا:

"برے ہیں ہوش والے اور برا ہے ان کا پینا... جب ان میں 'مزاء' اور 'سکر' جاری ہو" (3)

اور 'رزقِ حسن' وہ ہے جسے اللہ نے ان دونوں پھلوں سے حلال کیا ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ ان کا قول: ﴿تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَراً﴾ ایک ایسی خبر ہے جس کے معنی انکار کے طور پر استفہام (سوال) کے ہیں؛ یعنی: کیا تم اس سے سکر بناتے ہو، اور اچھی روزی جیسے سرکہ، کشمش اور کھجور چھوڑ دیتے ہو؟ جیسے کہ ان کا قول: ﴿أَفَهُمُ الْخَالِدُونَ﴾ [الانبیاء: 34] یعنی: کیا وہ ہمیشہ رہنے والے ہیں؟ اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔ اور ابو عبیدہ نے کہا (4): 'سکر' کھانا ہے، کہا جاتا ہے: "یہ تمہارے لیے سکر ہے،" یعنی: کھانا۔

اور انہوں نے شعر پڑھا:

"تم نے شریفوں کے عیب کو سکر بنا لیا" (5)

یعنی تم نے ان کی برائی کو اپنا کھانا بنا لیا۔ اور یہی طبری کا انتخاب ہے (6) کہ 'سکر' وہ ہے جو کھانے کے طور پر کھایا جائے۔

---

(1) احکام القرآن لابن العربی 3/1141۔ (2) تفسیر الطبری 14/282-283، والنکت والعیون 3/198، والمحرر الوجیز 3/405، وزاد المسیر 4/464، وتہذیب اللغۃ 10/58۔ (3) یہ شعر الاخطل کا ہے اور ان کے دیوان ص 110 میں ہے، اور 'المزاء' ایک قسم کا مشروب ہے۔ الصحاح (مزر)۔ (4) مجاز القرآن 363/1 میں۔ (5) مجاز القرآن 363/1 میں اسے جندل کی طرف منسوب کیا گیا ہے، اور یہ طبری 14/284، والنکت والعیون 3/198، واللسان (سکر) میں بغیر نسبت کے ہے۔ (6) تفسیر 14/285 میں۔

Surah An-Nahl: Verse 67. Page 359.

Drinking from the fruits of palm trees and grapes is permissible, and it is the good provision. The wording is different, but the meaning is the same, like: {I only complain of my suffering and my grief to Allah} [Yusuf: 86]. This is good and there is no abrogation, except that Al-Zajjaj said: This saying of Abu Ubaydah is not known, and the people of exegesis disagree with it. There is no proof for him in the verse he recited; because its meaning according to others is that he describes that it ferments with people's flaws.

The Hanafis said: What is meant by His saying: "an intoxicant" is what does not intoxicate from among the nabidh (fermented drinks); the evidence for this is that Allah, Glory be to Him, bestowed favor upon His servants with what He created for them from that, and favor is only bestowed with what is lawful, not what is prohibited. Thus, this is evidence for the permissibility of drinking nabidh that is below the level of intoxication. If it reaches intoxication, it is not permissible. They supported this from the Sunnah with what was narrated from the Prophet ﷺ that he said: "Allah has prohibited wine for itself and 'sakara' from other than it"(1). And by what Abdul-Malik bin Nafi' narrated, from Ibn Umar, who said: I saw a man come to the Messenger of Allah ﷺ while he was at the Corner (of the Kaaba), and he handed him a cup. He raised it to his mouth, found it strong, and returned it to its owner. Then a man from the people asked him: O Messenger of Allah, is it forbidden? He said: "Bring the man to me." So he was brought, and he took the cup from him, then called for water and poured it into it. Then he raised it to his mouth and frowned. Then he called for water again and poured it in, then said: "If these vessels become too strong for you, break their strength with water"(2). It was also narrated that peace and blessings be upon him used to have nabidh prepared for him and he would drink it that day. If it was the second or third day, he would give it to the servant if it changed (began to ferment). If it were forbidden, he would not have given it to him(3).

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1142, and the hadith was recorded by al-Uqayli in al-Du'afa' 2/424, from the hadith of Ali, marfu' (attributed to the Prophet). Al-Uqayli said: This is known from Abdullah bin Shaddad bin al-Had, from Ibn Abbas as a saying. The mauquf (attributed to the companion) was recorded by al-Nasa'i in al-Kubra (5174), (6747) and (6748), and in al-Mujtaba 8/321, and al-Tahawi in Sharh Ma'ani al-Athar 4/214, from Ibn Abbas as mauquf. See al-Dirayah 2/251. (2) Recorded by al-Nasa'i in al-Kubra (5184), and in al-Mujtaba 8/323. He said: Abdul-Malik bin Nafi'

is not well-known, and his hadith is not used as evidence. What is well-known from Ibn Umar is contrary to his narration. The meaning of 'ightalamat' is: when it exceeds its limit that does not intoxicate to the limit that intoxicates. Al-Nihayah fi Gharib al-Hadith 3/382. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1142, and recorded by Muslim (2004) from the hadith of Ibn Abbas.

सूरह अन-नहल: आयत 67। पृष्ठ 359।

खजूर और अंगूर के फलों से पीना हलाल है, और वह अच्छी जीविका (रिज़्क) है। शब्द अलग हैं, लेकिन अर्थ एक ही है, जैसे: {मैं केवल अपनी व्यथा और अपने दुख की शिकायत अल्लाह से करता हूँ} [यूसुफ़: 86]। यह अच्छा है और इसमें कोई निरस्तीकरण (नसख़) नहीं है, सिवाय इसके कि अल-ज़ज्जाज ने कहा: अबू उबैदा का यह कथन ज्ञात नहीं है, और व्याख्याकार इसके विरुद्ध हैं। उनके द्वारा सुनाए गए छंद में कोई प्रमाण नहीं है; क्योंकि दूसरों के अनुसार इसका अर्थ यह है कि वह वर्णन करता है कि यह लोगों की खामियों के साथ किण्वित (ferment) होता है।

हनफ़ी संप्रदाय के विद्वानों ने कहा: उनके कथन "नशा (सकरा)" से तात्पर्य उन नबीज़ (किण्वित पेय) से है जो नशा नहीं करते; इसका प्रमाण यह है कि अल्लाह सुब्हानहू व तआला ने अपने बंदों पर उस चीज़ से एहसान किया जो उसने उनके लिए पैदा की है, और एहसान केवल हलाल चीज़ से होता है, हराम से नहीं। अतः यह उस नबीज़ को पीने की अनुमति का प्रमाण है जो नशे की सीमा से कम हो। यदि वह नशे की सीमा तक पहुँच जाए, तो वह जायज़ नहीं है। उन्होंने सुन्नत से इसका समर्थन उस रिवायत से किया जो नबी ﷺ से है कि उन्होंने कहा: "अल्लाह ने शराब को उसके स्वयं के कारण हराम किया है और अन्य चीज़ों से 'सकर' को"(1)। और उस रिवायत से जो अब्दुल-मलिक बिन नाफे ने इब्न उमर से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मैंने एक व्यक्ति को देखा जो रसूलुल्लाह ﷺ के पास आया, जब वे रुकन (काबा के कोने) के पास थे, और उसने उन्हें एक प्याला थमाया। उन्होंने उसे अपने मुँह तक उठाया, उसे तेज़ पाया, और उसे उसके मालिक को वापस कर दिया। तब लोगों में से एक व्यक्ति ने उनसे कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, क्या यह हराम है? उन्होंने कहा: "उस आदमी को मेरे पास लाओ।" तो उसे लाया गया, और उन्होंने उससे प्याला लिया, फिर पानी माँगा और उसमें डाला। फिर उसे अपने मुँह तक उठाया और सिकोड़ा (frowned)। फिर उन्होंने फिर से पानी माँगा और उसमें डाला, फिर कहा: "जब ये बर्तन तुम पर हावी हो जाएँ(बहुत तेज़ हो जाएँ), तो उनकी तेज़ी को पानी से तोड़ दो"(2)। और यह रिवायत है कि आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के लिए नबीज़ बनाया जाता था और आप उसे उस दिन पीते थे। यदि दूसरा या तीसरा दिन होता, तो आप उसे खादिम (सेवक) को पिला देते थे यदि वह बदल जाता था। यदि वह हराम होता, तो आप उसे वह न पिलाते(3)।

(1) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरआन 3/1142, और हदीस को अल-उकैली ने अल-दुअफा 2/424 में अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से मरफ़ू के रूप में निकाला है। अल-उकैली ने

कहा: यह अब्दुल्ला बिन शद्दाद बिन अल-हाद से, इब्न अब्बास के कथन के रूप में जाना जाता है। मौक़ूफ़ को अल-नसाई ने अल-कुबरा (5174), (6747) और (6748) में, और अल-मुजतबा 8/321 में, और अल-तहावी ने शरह मानी अल-असार 4/214 में, इब्न अब्बास से मौक़ूफ़ के रूप में निकाला है। अल-दिराया 2/251 देखें। (2) अल-नसाई ने अल-कुबरा (5184) में और अल-मुजतबा 8/323 में इसे निकाला है। उन्होंने कहा: अब्दुल-मलिक बिन नाफे प्रसिद्ध नहीं हैं, और उनकी हदीस को प्रमाण के रूप में इस्तेमाल नहीं किया जाता है, और इब्न उमर से जो प्रसिद्ध है वह उनके वृत्तांत के विपरीत है। 'इग़तलमती' का अर्थ है: यानी जब यह अपनी उस सीमा को पार कर जाए जो नशा नहीं करती, उस सीमा तक जो नशा करती है। अल-निहाया फ़ी ग़रीब अल-हदीस 3/382। (3) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरआन 3/1142, और मुस्लिम (2004) ने इसे इब्न अब्बास की हदीस से निकाला है।

سورہ النحل: آیت 67۔ صفحہ 359۔

کھجور اور انگور کے پھلوں سے پینا حلال ہے، اور وہ رزق حسن ہے، تو لفظ مختلف ہے، اور معنی ایک ہے، جیسے: {میں تو اپنی پریشانی اور اپنے غم کی فریاد اللہ ہی سے کرتا ہوں} [یوسف: 86]۔ اور یہ اچھا ہے اور کوئی منسوخی (نسخ) نہیں ہے، سوائے اس کے کہ الزجاج نے کہا: ابو عبیدہ کا یہ قول معلوم نہیں ہے، اور اہل تفسیر اس کے خلاف ہیں، اور ان کے پاس اس شعر میں کوئی دلیل نہیں ہے جو انہوں نے پڑھا؛ کیونکہ دوسروں کے نزدیک اس کا مطلب یہ ہے کہ وہ بیان کرتا ہے کہ یہ لوگوں کے عیبوں کے ساتھ خمیر ہو جاتا ہے۔

اور احناف نے کہا: اللہ تعالیٰ کے قول "سکراً" سے مراد وہ نبیذ ہے جو نشہ آور نہ ہو؛ اس کی دلیل یہ ہے کہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے اپنے بندوں پر اس چیز کے ذریعے احسان جتایا جو اس نے ان کے لیے پیدا کی ہے، اور احسان صرف حلال چیز کے ساتھ ہوتا ہے نہ کہ حرام کے ساتھ، تو یہ نشے کی حد سے کم نبیذ پینے کے جواز کی دلیل ہے۔ چنانچہ جب وہ نشے کی حد تک پہنچ جائے تو جائز نہیں، اور انہوں نے اس کی تائید سنت سے اس روایت کے ذریعے کی جو نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: "اللہ نے شراب کو بذات خود حرام کیا ہے اور دوسری چیزوں سے 'سکر' کو"(1)۔ اور اس روایت سے جو عبد الملک بن نافع نے ابن عمر سے روایت کی، انہوں نے کہا: میں نے ایک آدمی کو دیکھا جو رسول اللہ ﷺ کے پاس آیا جبکہ آپ رکن (کعبہ کے کونے) کے پاس تھے، اور اس نے آپ کو پیالہ پیش کیا۔ آپ نے اسے اپنے منہ تک اٹھایا، تو اسے تیز پایا، اور اسے اس کے مالک کو واپس کر دیا۔ تب لوگوں میں سے ایک آدمی نے آپ سے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، کیا یہ حرام ہے؟ آپ نے فرمایا: "اس آدمی کو میرے پاس لاؤ" پس اسے لایا گیا، تو آپ نے اس سے پیالہ لیا، پھر پانی منگوایا اور اس میں ڈالا۔ پھر اسے اپنے منہ تک اٹھایا اور ماتھے پر

بل لائے (ناپسندیدگی کا اظہار کیا)۔ پھر آپ نے دوبارہ پانی منگوایا اور اس میں ڈالا، پھر فرمایا: "جب یہ برتن تم پر غالب آ جائیں (بہت تیز ہو جائیں)، تو ان کی تیزی کو پانی سے توڑ دو"(2)۔ اور روایت ہے کہ آپ ﷺ کے لیے نبیذ بنایا جاتا تھا اور آپ اسے اس دن پیتے تھے۔ پھر جب دوسرا یا تیسرا دن ہوتا تو آپ اسے خادم کو پلا دیتے اگر وہ بدل جاتا۔ اگر وہ حرام ہوتا تو آپ اسے نہ پلاتے(3)۔

(1) احکام القرآن از ابن العربی 3/1142، اور حدیث کو العقیلی نے الضعفاء 2/424 میں حضرت علی کی حدیث سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ العقیلی نے کہا: یہ عبد اللہ بن شداد بن الہاد سے، ابن عباس کے قول کے طور پر جانا جاتا ہے۔ موقوف روایت کو النسائی نے الکبری (5174)، (6747) اور (6748) میں، اور المجتبیٰ 8/321 میں، اور الطحاوی نے شرح معانی الآثار 4/214 میں ابن عباس سے موقوفاً روایت کیا ہے۔ دیکھئے الدرایہ 2/251۔ (2) النسائی نے اسے الکبری (5184) میں اور المجتبیٰ 8/323 میں روایت کیا ہے۔ انہوں نے کہا: عبد الملک بن نافع مشہور نہیں ہیں، اور ان کی حدیث سے استدلال نہیں کیا جاتا، اور ابن عمر سے جو مشہور ہے وہ ان کی حکایت کے خلاف ہے۔ اور 'اغتلمت' کا معنی ہے: یعنی جب وہ اپنی اس حد سے تجاوز کر جائے جو نشہ نہیں لاتی، اس حد تک جو نشہ لاتی ہے۔ النہایہ فی غریب الحدیث 3/382۔ (3) احکام القرآن از ابن العربی 3/1142، اور اسے مسلم (2004) نے ابن عباس کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

Surah An-Nahl: Verse 67 360

Al-Tahawi said: Abu 'Awn al-Thaqafi narrated from 'Abdullah bin Shaddad, from Ibn 'Abbas, who said: "Wine (Khamr) itself is forbidden, both in small and large quantities, and intoxication (Sakar) from every drink." This was also recorded by al-Daraqutni (1). In this hadith and others like it, there is evidence that things other than Khamr were not forbidden in their essence as Khamr itself was forbidden (2). They said: Khamr is grape wine, and there is no dispute about it. Part of their argument is also what Shurayk bin Abdullah narrated: Abu Ishaq al-Hamdani told us, from 'Amr bin Maymun, who said: 'Umar bin al-Khattab said: "We eat the meat of these camels, and nothing digests it in our stomachs except Nabidh (date or raisin wine)." Shurayk said: "I saw al-Thawri drinking Nabidh in the house of the best (3) man of his time, Malik bin Mighwal."

The answer is that their claim: "Indeed, Allah, glory be to Him and exalted, bestowed favor upon His servants, and His favor can only be through what He has made lawful" is correct. However, it is possible that this was before the prohibition of wine, as we have explained, so it would be abrogated as we mentioned before. Ibn al-Arabi said: If it is asked: How can this be abrogated when it is a report (Khabar), and reports are not subject to abrogation? We say: This is the talk of someone who has not realized the reality of Sharia. We have explained that when a report is about actual existence, or about giving a reward as a grace from Allah, it is what is not subject to abrogation. But if the report contains a legal ruling (Shari'ah), then rulings change and are abrogated, whether they came as a report or a command. Abrogation does not refer to the wording itself, but rather to what it contains. If you understand this, you will distance yourselves from the foolish group about whom Allah informed us regarding the disbelievers with His words: {And when We substitute a verse in place of a verse - and Allah is most knowing of what He sends down - they say, 'You are only a fabricator.' But most of them do not know.} [An-Nahl: 101]. The meaning is that they were ignorant that the Lord commands what He wills, imposes what He wills, removes what He wills by His justice, and establishes what He wills, and with Him is the Mother of the Book (the Preserved Tablet) (4).

(1) Al-Tahawi in Mukhtasar Ikhtilaf al-'Ulama 4/375, and Sharh Ma'ani al-Athar 4/214, and al-Daraqutni (4666). (2) Mukhtasar Ikhtilaf al-'Ulama 4/375. (3) In (m): "best", and al-Tahawi narrated the report of 'Umar in Sharh Ma'ani al-Athar 4/218, and al-Daraqutni (4681) and (4684), and al-Bayhaqi 8/299, and Ibn 'Adi in al-Kamil 8/299. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1142-1143.

सूरह अन-नहल: आयत ६७ ३६०

अल-तहावी ने कहा: अबू औन अल-थकाफी ने अब्दुल्ला बिन शद्दाद से, इब्न अब्बास से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: "शराब (ख़म्र) स्वयं हराम है, कम मात्रा में भी और अधिक में भी, और हर पेय से होने वाला नशा (सकर)।" इसे अल-दाराकुतनी ने भी दर्ज किया है (१)। इस हदीस और इसके समान अन्य हदीसों में, यह प्रमाण है कि ख़म्र के अलावा अन्य चीज़ें अपनी असलियत में हराम नहीं थीं जैसा कि ख़म्र स्वयं हराम था (२)। उन्होंने कहा: ख़म्र अंगूर की शराब है, और इसमें कोई विवाद नहीं है। उनके तर्क का हिस्सा वह भी है जो शुरैक बिन अब्दुल्ला ने रिवायत किया है: अबू इशाक अल-हमदानी ने हमें बताया, अम्र बिन मैमुन से, उन्होंने कहा: उमर बिन अल-खत्ताब ने कहा: "हम इन ऊंटों का मांस खाते हैं, और नबीज़ (खजूर या किशमिश की शराब) के अलावा कुछ भी इसे हमारे पेट में नहीं पचाता।" शुरैक ने कहा: "मैंने अल-थौरी को उनके समय के सबसे अच्छे(३) व्यक्ति मलिक बिन मिघवल के घर में नबीज़ पीते देखा।"

उत्तर यह है कि उनका यह कहना: "निश्चय ही अल्लाह, वह सुब्हानहु व ता'आला, ने अपने बंदों पर उपकार किया, और उसका उपकार केवल उसी के माध्यम से हो सकता है जिसे उसने हलाल किया है।" यह सही है। हालांकि, यह संभव है कि यह शराब की मनाही से पहले रहा हो, जैसा कि हमने स्पष्ट किया है, इसलिए यह निरस्त (मंसूख़) होगा जैसा कि हमने पहले बताया है। इब्न अल-अरबी ने कहा: यदि पूछा जाए: यह कैसे निरस्त हो सकता है जब यह एक समाचार (ख़बर) है, और समाचार निरसन (नस्ख़) के अधीन नहीं होते? हम कहते हैं: यह उस व्यक्ति की बात है जिसने शरीयत की वास्तविकता को नहीं समझा है। हमने स्पष्ट किया है कि जब कोई समाचार वास्तविक अस्तित्व के बारे में हो, या अल्लाह की ओर से अनुग्रह के रूप में पुरस्कार देने के बारे में हो, तो वह निरसन के अधीन नहीं होता है। लेकिन यदि समाचार में कोई कानूनी नियम (शरीयत का हुक्म) शामिल है, तो नियम बदलते हैं और निरस्त होते हैं, चाहे वे समाचार के रूप में आए हों या आदेश के रूप में। निरसन स्वयं शब्दों पर लागू नहीं होता, बल्कि उसमें निहित अर्थ पर लागू होता है। यदि आप इसे समझ लेते हैं, तो आप उस मूर्ख समूह से दूर हो जाएंगे जिसके बारे में अल्लाह ने काफिरों के संदर्भ में अपने शब्दों के साथ सूचित किया है: {और जब हम एक आयत के स्थान पर दूसरी आयत बदल देते हैं - और अल्लाह सबसे अधिक जानता है कि वह क्या उतारता है - वे कहते हैं, 'तुम तो केवल एक गढ़ने वाले हो।' बल्कि उनमें से अधिकांश नहीं जानते।} [अन-नहल: १०१]। इसका अर्थ यह है कि वे इस बात से अनभिज्ञ थे कि रब जो चाहता है आदेश देता है, जो चाहता है कार्यभार सौंपता है, अपनी

न्यायप्रियता से जिसे चाहता है हटा देता है, और जिसे चाहता है स्थापित रखता है, और उसी के पास मूल पुस्तक (उम्मुल किताब) है (४)।

(१) अल-तहावी 'मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलेमा' ४/३७५ में, और 'शराह मानी अल-अथार' ४/२१४ में, और अल-दाराकुतनी (४६६६)। (२) मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलेमा ४/३७५। (३) (म) में: "सबसे अच्छा", और अल-तहावी ने उमर के असर को 'शराह मानी अल-अथार' ४/२१८ में रिवायत किया, और अल-दाराकुतनी (४६८१) और (४६८४), और अल-बैहकी ८/२९९, और इब्न अदी ने 'अल-कामिल' ८/२९९ में। (४) इब्न अल-अरबी द्वारा 'अहकाम अल-कुरआन' ३/११४२-११४३।

سورہ النحل: آیت 67 360

الطحاوی نے کہا: ابو عون الثقفی نے عبداللہ بن شداد سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی، انہوں نے کہا: "شراب (خمر) بذات خود حرام ہے، اس کی تھوڑی مقدار بھی اور زیادہ بھی، اور ہر مشروب سے ہونے والا نشہ (سکر)۔" اسے دارقطنی نے بھی روایت کیا ہے (1)۔ پس اس حدیث اور اس جیسی دیگر احادیث میں یہ دلیل ہے کہ خمر کے علاوہ دیگر چیزیں اپنی ذات میں حرام نہیں کی گئی تھیں جیسے کہ خمر بذات خود حرام کی گئی تھی (2)۔ انہوں نے کہا: خمر انگور کی شراب ہے، اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے۔ ان کی دلیلوں میں سے وہ بھی ہے جو شریک بن عبداللہ نے روایت کیا: ہمیں ابو اسحاق الہمدانی نے بتایا، انہوں نے عمرو بن میمون سے، انہوں نے کہا: عمر بن الخطاب نے کہا: "ہم ان اونٹوں کا گوشت کھاتے ہیں، اور اسے ہمارے پیٹ میں نبیذ (کھجور یا کشمش کا شربت) کے سوا کوئی چیز نہیں ہضم کرتی۔" شریک نے کہا: "میں نے (سفیان) الثوری کو ان کے زمانے کے بہترین (3) انسان مالک بن مغول کے گھر میں نبیذ پیتے دیکھا۔"

اور جواب یہ ہے کہ ان کا یہ قول: "بے شک اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے اپنے بندوں پر احسان جتایا، اور اس کا احسان صرف اسی چیز سے ہو سکتا ہے جسے اس نے حلال کیا ہو۔" تو یہ درست ہے، لیکن اس بات کا احتمال ہے کہ یہ شراب کی تحریم سے پہلے رہا ہو، جیسا کہ ہم نے بیان کیا، پس یہ منسوخ ہو گا جیسا کہ ہم پہلے ذکر کر چکے ہیں۔ ابن العربی نے کہا: اگر یہ کہا جائے کہ: یہ کیسے منسوخ ہو سکتا ہے جبکہ یہ ایک خبر ہے، اور خبر میں نسخ (منسوخی) داخل نہیں ہوتی؟ ہم کہتے ہیں: یہ اس شخص کی بات ہے جس نے شریعت کی حقیقت کو نہیں سمجھا۔ ہم بیان کر چکے ہیں کہ خبر جب حقیقی وجود کے بارے میں ہو، یا اللہ کے فضل سے ثواب دینے کے بارے میں ہو،

تو اس میں نسخ داخل نہیں ہوتا۔ لیکن اگر خبر کسی شرعی حکم پر مشتمل ہو، تو احکام بدلتے اور منسوخ ہوتے ہیں، خواہ وہ خبر کی صورت میں آئیں یا امر (حکم) کی صورت میں۔ نسخ خود لفظ کی طرف نہیں لوٹتا، بلکہ اس کے مفہوم کی طرف لوٹتا ہے جو اس میں شامل ہوتا ہے۔ پس جب تم یہ سمجھ لو گے تو تم اس نادان گروہ سے نکل جاؤ گے جس کے بارے میں اللہ نے کافروں کے حوالے سے اپنے اس قول میں خبر دی ہے: {اور جب ہم ایک آیت کی جگہ دوسری آیت بدل دیتے ہیں - اور اللہ زیادہ جانتا ہے جو وہ نازل کرتا ہے - تو وہ کہتے ہیں، 'تو تو محض بہتان گھڑنے والا ہے۔' بلکہ ان میں سے اکثر نہیں جانتے۔} [النحل: 101]۔ مطلب یہ ہے کہ وہ اس بات سے جاہل تھے کہ رب جو چاہتا ہے حکم دیتا ہے، جس چیز کا چاہتا ہے مکلف بناتا ہے، اور اپنے عدل سے اس میں سے جو چاہتا ہے اٹھا لیتا ہے، اور جو چاہتا ہے ثابت رکھتا ہے، اور اسی کے پاس اصل کتاب (ام الکتاب) ہے (4)۔

(1) الطحاوی، مختصر اختلاف العلماء 4/ 375، اور شرح معانی الآثار 4/ 214، اور الدارقطنی (4666)۔ (2) مختصر اختلاف العلماء 4/ 375۔ (3) (م) میں: "خیر" (بہترین)، اور امام طحاوی نے حضرت عمر کا اثر شرح معانی الآثار 4/ 218 میں روایت کیا ہے، اور الدارقطنی (4681) اور (4684)، اور البیہقی 8/ 299، اور ابن عدی نے الکامل 8/ 299 میں۔ (4) احکام القرآن لابن العربی 3/ 1142 - 1143۔

Surat An-Nahl: Verse 67 361

I say: This is a terrible vilification, reaching the point where good scholars are likened to disbelievers in their lack of understanding. The issue is a foundational one (usuli): Is it permissible for reports about Sharia rulings to be abrogated (nasakh) or not? There is disagreement on this, and the correct view is its permissibility, based on this verse and those like it(1), and because a report about the legality of a ruling involves a request for that legal act, and that request is the Sharia ruling for which abrogation is sought. And Allah knows best. As for the hadiths they mentioned, the first and second are weak(2); because it has been narrated from him (peace and blessings be upon him) through authentic transmission that he said: "Every drink that intoxicates is forbidden"(3), and he said: "Every intoxicant is wine, and every intoxicant is forbidden"(4), and he said: "Whatever intoxicates in large quantities, a small quantity of it is forbidden"(5). An-Nasa'i said: "These are people of reliability and justice, well-known for the accuracy of their transmission, and Abdul-Malik does not stand in the place of even one of them, even if a group like him supported him. Success is from Allah(6)." As for the third - even if it were authentic - he did not give it to the servant to drink on the basis that it was an intoxicant; rather, he gave it to him because its smell had changed, and he (peace and blessings be upon him) disliked that any [unpleasant] odor should emanate from him, so he did not drink it. For this reason, his wives used a stratagem against him regarding Zaynab's honey, by saying to him: "We find the smell of maghafir on you?" meaning an unpleasant odor, so he did not drink it after that(7). This will be discussed further under "At-Tahrim" (The Prohibition).

(1) In (Th): "for this nation, nor was anything like it." (2) See Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1143. (3) Reported by al-Bukhari (5585) and Muslim (2001), from the hadith of Aisha, may Allah be pleased with her. (4) Reported by Muslim (2003), an-Nasa'i in al-Kubra (5191), and Ahmad (4644), from the hadith of Abdullah bin Umar. (5) Reported by an-Nasa'i in al-Kubra (5097), Ibn Majah (3394), and al-Tahawi in Sharh Ma'ani al-Athar 4/217, from the hadith of Abdullah bin Amr. (6) As-Sunan al-Kubra by an-Nasa'i, following hadith (5191). (7) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1143; the hadith of maghafir is reported by al-Bukhari (5267) and (6691), Muslim (1474), and Ahmad (25852), from the hadith of Aisha, may Allah be pleased with her. In an-Nihayah fi Gharib al-Hadith 3/374: Maghafir: the singular is mughfur with a damma; it has a foul, unpleasant odor. It is also called al-Maghatir.

सूरह अन-नहल: आयत 67 361

मैं कहता हूँ: यह एक भयानक विडंबना है, यहाँ तक कि इसमें अच्छे विद्वानों को भी समझ की कमी में काफ़िरों के समान ठहराया गया है। यह मसला उसूली (बुनियादी) है: क्या शरीयत के अहकाम (नियमों) के बारे में दी गई ख़बरों का निरसन (नस्ख) जायज़ है या नहीं? इस पर मतभेद है, और सही बात इसका जायज़ होना है; इस आयत और इसके जैसी अन्य आयतों की वजह से(1), और इसलिए कि किसी हुक्म की मशरूतियत (वैधता) के बारे में ख़बर उस मशरू (वैध कार्य) की माँग को शामिल करती है, और वही माँग वह शरई हुक्म है जिसके निरसन की दलील दी जाती है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है। जहाँ तक उन हदीसों का सवाल है जिनका उन्होंने ज़िक्र किया, तो पहली और दूसरी कमज़ोर हैं(2); क्योंकि उनसे (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) पुख्ता सनद के साथ यह रिवायत है कि उन्होंने फ़रमाया: "हर वह पेय जो नशा पैदा करे, हराम है"(3), और फ़रमाया: "हर नशा लाने वाली चीज़ शराब है, और हर नशा लाने वाली चीज़ हराम है"(4), और फ़रमाया: "जिसका ज़्यादा नशा देता है, उसकी थोड़ी मात्रा भी हराम है"(5)। अन-नसाई ने कहा: "ये लोग भरोसेमंद और न्यायप्रिय हैं, रिवायत की सच्चाई के लिए मशहूर हैं, और अब्दुल-मलिक इनमें से एक के बराबर भी नहीं है, भले ही उसके जैसे लोगों का एक समूह उसका समर्थन करे। और अल्लाह ही तौफ़ीक़ देने वाला है(6)।" जहाँ तक तीसरी बात का सवाल है - भले ही वह सही हो - तो वह उसे खादिम को इसलिए नहीं पिलाते थे कि वह नशा देने वाली थी, बल्कि वह उसे इसलिए पिलाते थे क्योंकि उसकी गंध बदल गई थी, और आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) यह नापसंद करते थे कि आपसे कोई [अप्रिय] गंध आए, इसलिए उन्होंने इसे नहीं पिया। इसी कारण, उनकी पत्नियों ने ज़ैनब के शहद के मामले में उनके साथ एक तरकीब अपनाई, यह कहकर: "हमें आपसे मगाफ़िर की गंध आ रही है?" यानी एक बुरी गंध, तो उन्होंने उसके बाद इसे नहीं पिया(7)। यह "अत-तहरीम" (निषेध) के तहत आगे आएगा।

(1) (ज़) में: "इस उम्मत के लिए और न ही इसके जैसी कोई चीज़ थी।" (2) देखें इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरआन 3/1143। (3) इसे अल-बुखारी (5585) और मुस्लिम (2001) ने आयशा (रज़ि.) की हदीस से निकाला है। (4) इसे मुस्लिम (2003), अल-कुबरा में अन-नसाई (5191), और अहमद (4644) ने अब्दुल्ला बिन उमर की हदीस से निकाला है। (5) इसे अल-कुबरा में अन-नसाई (5097), इब्न माजाह (3394), और तहवी ने शरह मानी अल-असार 4/217 में अब्दुल्ला बिन अम्र की हदीस से निकाला है। (6) अन-नसाई की अस-सुनन अल-कुबरा, हदीस (5191) के बाद। (7) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरआन 3/1143, और मगाफ़िर की हदीस को अल-बुखारी (5267)

और (6691), मुस्लिम (1474), और अहमद (25852) ने आयशा (रज़ि.) की हदीस से निकाला है। अन्-निहाया फ़ी ग़रीब अल-हदीस 3/374 में: मगाफ़िर: इसका एकवचन मुग़फ़ूर है, और इसकी गंध दुर्गंधपूर्ण और अरुचिकर होती है। इसे अल-मगातीर भी कहा जाता है।

سورة النحل: آیت ۶۷ ۳۶۱

میں کہتا ہوں: یہ ایک بدترین الزام تراشی ہے کہ اس میں نیک علماء کو بھی فہم و ادراک کی کمی میں کافروں کے ساتھ ملا دیا گیا۔ یہ مسئلہ اصولی ہے کہ کیا شرعی احکام کے بارے میں خبروں کا نسخ (منسوخ ہونا) جائز ہے یا نہیں؟ اس میں اختلاف پایا جاتا ہے، اور صحیح بات اس کا جواز ہے؛ اس آیت اور اس جیسی دیگر آیات کی وجہ سے(۱)، اور اس لیے کہ کسی حکم کی مشروعیت کے بارے میں خبر اس مشروع کام کے مطالبے کو شامل ہوتی ہے، اور یہی مطالبہ وہ شرعی حکم ہے جس کے نسخ پر استدلال کیا جاتا ہے۔ واللہ اعلم (اور اللہ بہتر جانتا ہے)۔ جہاں تک ان احادیث کا تعلق ہے جن کا انہوں نے ذکر کیا، تو پہلی اور دوسری ضعیف ہیں(۲)؛ کیونکہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم سے ثابت نقل کے ساتھ یہ مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: "ہر وہ مشروب جو نشہ لائے، حرام ہے"(۳) اور فرمایا: "ہر نشہ آور چیز شراب ہے، اور ہر نشہ آور چیز حرام ہے"(۴) اور فرمایا: "جس چیز کی زیادہ مقدار نشہ لائے، اس کی تھوڑی سی مقدار بھی حرام ہے"(۵)۔ امام نسائی فرماتے ہیں: "یہ لوگ پختہ علم والے اور عادل ہیں، روایت کی صحت میں مشہور ہیں، اور عبدالملک ان میں سے کسی ایک کا مقابلہ بھی نہیں کر سکتا، چاہے اس جیسے لوگوں کی ایک جماعت اس کی تائید کرے۔ وباللہ التوفیق (اور اللہ ہی کی طرف سے توفیق ہے)(۶)۔" رہی تیسری بات - اگرچہ وہ صحیح بھی ہو - تو آپ صلی اللہ علیہ وسلم خادم کو وہ اس لیے نہیں پلاتے تھے کہ وہ نشہ آور تھی، بلکہ وہ اسے اس لیے پلاتے تھے کیونکہ اس کی بو بدل چکی تھی، اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم یہ ناپسند فرماتے تھے کہ آپ سے کوئی [ناگوار] بو آئے، اسی لیے آپ نے اسے نہیں پیا۔ اسی وجہ سے آپ کی ازواج مطہرات نے زینب رضی اللہ عنہا کے شہد کے معاملے میں ایک

حیلہ اختیار کیا، یہ کہہ کر: "ہمیں آپ سے مغافیر کی بو آ رہی ہے؟" یعنی ایک ناگوار بو، تو آپ نے اس کے بعد اسے نہیں پیا(۷)۔ اس کا ذکر آگے سورۃ "التحریم" میں آئے گا۔

(۱) (ظ) میں ہے: اس امت کے لیے اور نہ ہی اس کی مثال تھی۔ (۲) دیکھیے ابن العربی کی احکام القرآن ۳/ ۱۱۴۳۔ (۳) اسے بخاری (۵۵۸۵) اور مسلم (۲۰۰۱) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۴) اسے مسلم (۲۰۰۳)، نسائی نے الکبریٰ (۵۱۹۱) اور احمد (۴۶۴۴) نے عبداللہ بن عمر کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۵) اسے نسائی نے الکبریٰ (۵۰۹۷)، ابن ماجہ (۳۳۹۴) اور طحاوی نے شرح معانی الآثار ۴/ ۲۱۷ میں عبداللہ بن عمرو کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۶) نسائی کی السنن الکبریٰ، حدیث (۵۱۹۱) کے بعد۔ (۷) ابن العربی کی احکام القرآن ۳/ ۱۱۴۳، اور مغافیر کی حدیث کو بخاری (۵۲۶۷) و (۶۶۹۱)، مسلم (۱۴۷۴) اور احمد (۲۵۸۵۲) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور "النہایۃ فی غریب الحدیث" ۳/ ۳۷۴ میں ہے: مغافیر: اس کا واحد مُغْفُور ہے، اور اس کی بو ناگوار اور بری ہوتی ہے، اور اسے مغاتیر بھی کہا جاتا ہے۔

As for the hadith of Ibn Abbas, a contrary opinion has been reported from him through the narrations of Ata, Tawus, and Mujahid, that he said: "Whatever intoxicates in large quantities, a small quantity of it is forbidden." This was also narrated from him by Qays bin Habtar (1), and such was his fatwa (legal ruling) regarding intoxicants; this was stated by Al-Daraqutni. The first hadith was narrated from him by Abdullah bin Shaddad, but the majority (of narrators) contradicted him, so that opinion is dismissed in light of what has been established from the Prophet ﷺ.

As for what is narrated from Umar where he said: "Nothing settles in our stomachs except Nabidh (a fermented drink)," he meant non-intoxicating Nabidh, as evidenced by what we have mentioned. An-Nasa'i narrated from Utbah bin Farqad who said: "The Nabidh that Umar bin al-Khattab drank had turned into vinegar." An-Nasa'i said: "What indicates the authenticity of this is the hadith of Al-Sa'ib." Al-Harith bin Miskin said, reading to him while I was listening: "From Ibn al-Qasim, Malik narrated to me from Ibn Shihab, from Al-Sa'ib bin Yazid, that he informed him that Umar bin al-Khattab came out to them and said: 'I found the smell of drink on so-and-so, and he claimed it was the Tila' drink. I am going to ask about what he drank; if it was intoxicating, I will lash him.' So Umar bin al-Khattab (may Allah be pleased with him) lashed him the full punishment (Hadd) (2). He (Umar) said in his sermon from the pulpit of the Messenger of Allah ﷺ: 'To proceed, O people, the prohibition of Khamr (wine/alcohol) was revealed, and it comes from five things: grapes, honey, dates, wheat, and barley. Khamr is that which clouds the mind (3).' This was previously mentioned in [Surah] Al-Ma'idah (4)."

If it is said: "Ibrahim al-Nakha'i and Abu Ja'far al-Tahawi – who was the Imam of the people of his time – permitted its drinking, and Sufyan al-Thawri used to drink it," we say: "An-Nasa'i mentioned in his book (5) that the first person to permit intoxicating Nabidh was Ibrahim al-Nakha'i. This is a slip of a scholar, and we have been warned against the slip of a scholar, and no..."

---

(1) In the manuscripts: "Dinar". What is confirmed from Sunan al-Daraqutni after No. (4666), and we did not find Qays bin Dinar among the narrators from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). (2) Al-Sunan al-Kubra (5197) and (5198), and Al-Mujtaba 8/326. (3) Sahih al-Bukhari (5581), and Sahih Muslim (3032). (4) 8/159. (5) Al-Sunan al-Kubra (5241), and Al-Mujtaba 8/335.

इब्न अब्बास की हदीस के बारे में, अता, ताऊस और मुजाहिद के माध्यम से उनके विपरीत राय रिपोर्ट की गई है, कि उन्होंने कहा: "जो चीज़ बड़ी मात्रा में नशा करती है, उसकी छोटी मात्रा भी हराम (निषिद्ध) है।" यह उनसे क़ैस बिन हबतर (1) द्वारा भी वर्णित किया गया था, और नशीले पदार्थों के बारे में उनका फतवा (कानूनी आदेश) भी यही था; यह अल-दाराकुत्नी ने कहा था। पहली हदीस उनसे अब्दुल्लाह बिन शद्दाद ने वर्णित की थी, लेकिन अधिकांश (वर्णनकर्ताओं) ने उनका विरोध किया, इसलिए वह राय पैगंबर ﷺ से जो सिद्ध है उसके सामने खारिज हो जाती है।

जहाँ तक उमर से वर्णित है कि उन्होंने कहा: "नबीज़ (एक किण्वित पेय) के अलावा हमारे पेट में कुछ भी नहीं ठहरता है," उनका मतलब गैर-नशीला नबीज़ था, जैसा कि हमने उल्लेख किया है। अन-नसाई ने उतबा बिन फरक़द से रिवायत की है जिन्होंने कहा: "उमर बिन अल-खत्ताब ने जो नबीज़ पिया था वह सिरका बन गया था।" अन-नसाई ने कहा: "जो बात इसकी प्रामाणिकता की ओर इशारा करती है वह अल-साब की हदीस है।" अल-हारिस बिन मिस्कीन ने उन्हें पढ़कर सुनाते हुए कहा और मैं सुन रहा था: "इब्न अल-कासिम से, मालिक ने मुझे इब्न शिहाब से, अल-साब बिन यजीद से बताया, कि उन्होंने उन्हें सूचित किया कि उमर बिन अल-खत्ताब उनके पास आए और कहा: 'मैंने फलां व्यक्ति से शराब की गंध महसूस की, और उसने दावा किया कि वह तिला (Tila') पेय था। मैं पूछने वाला हूँ कि उसने क्या पिया; यदि वह नशीला हुआ, तो मैं उसे कोड़े मारूँगा।' इसलिए उमर बिन अल-खत्ताब (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) ने उसे पूरी सज़ा (हद) के तौर पर कोड़े मारे (2)। उन्होंने (उमर) अल्लाह के रसूल ﷺ के मिंबर से अपने खुतबे (भाषण) में कहा था: 'इसके बाद, हे लोगों, खम्र (शराब/मदिरा) की निषेधाज्ञा उतारी गई थी, और यह पाँच चीजों से आती है: अंगूर, शहद, खजूर, गेहूं और जौ। खम्र वह है जो बुद्धि को भ्रमित (नशा) कर दे (3)।' इसका उल्लेख पहले [सूरह] अल-माइदा (4) में किया जा चुका है।"

यदि यह कहा जाए: "इब्राहिम अल-नखई और अबू जाफर अल-तहावी - जो अपने समय के लोगों के इमाम थे - ने इसे पीने की अनुमति दी थी, और सुफियान अल-थौरी इसे पिया करते थे," तो हम कहते हैं: "अन-नसाई ने अपनी पुस्तक (5) में उल्लेख किया है कि नशीले नबीज़ की अनुमति देने वाले पहले व्यक्ति इब्राहिम अल-नखई थे। यह एक विद्वान की चूक है, और हमें विद्वान की चूक के प्रति चेतावनी दी गई है, और नहीं..."

(1) पांडुलिपियों में: 'दीनार'। जो सुन्नन अल-दाराकुत्नी में नंबर (4666) के बाद पुष्ट है, और हमें इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों पर प्रसन्न हो) से रिवायत करने वालों में क़ैस बिन दीनार नहीं मिला। (2) अल-सुन्नन अल-कुबरा (5197) और (5198), और अल-मुजतबा 8/326। (3) सहीह अल-बुखारी (5581), और सहीह मुस्लिम (3032)। (4) 8/159। (5) अल-सुन्नन अल-कुबरा (5241), और अल-मुजतबा 8/335।

رہا ابن عباس کی حدیث کا معاملہ، تو عطاء، طاؤس اور مجاہد کی روایت کے ذریعے ان سے اس کے خلاف مروی ہے، کہ انہوں نے کہا: "جس چیز کی کثیر مقدار نشہ آور ہو، اس کی قلیل مقدار بھی حرام ہے۔" یہ ان سے قیس بن حَبْتَر(١) نے بھی روایت کیا ہے، اور نشہ آور چیزوں کے بارے میں ان کا فتویٰ بھی یہی تھا؛ یہ بات دارقطنی نے کہی ہے۔ پہلی حدیث ان سے عبداللہ بن شداد نے روایت کی، لیکن جمہور (رواۃ) نے ان کی مخالفت کی، چنانچہ نبی کریم ﷺ سے جو ثابت ہے اس کے مقابلے میں وہ قول ساقط ہو جاتا ہے۔

اور جہاں تک عمر سے مروی ان کے اس قول کا تعلق ہے کہ: "ہمارے پیٹ میں نبیذ کے علاوہ کوئی چیز قرار نہیں پکڑتی۔" تو ان کی مراد غیر نشہ آور (نبیذ) ہے، اس دلیل کی بنا پر جو ہم نے ذکر کی۔ امام نسائی نے عتبہ بن فرقد سے روایت کیا ہے، وہ کہتے ہیں: "وہ نبیذ جو عمر بن الخطاب نے پی تھی وہ سرکہ بن چکی تھی۔" امام نسائی نے کہا: "جو چیز اس کی صحت پر دلالت کرتی ہے وہ سائب کی حدیث ہے۔" حارث بن مسکین نے ان پر قراءت کرتے ہوئے کہا اور میں سن رہا تھا: ابن القاسم سے، انہوں نے کہا کہ مجھ سے مالک نے، انہوں نے ابن شہاب سے، انہوں نے سائب بن یزید سے روایت کیا، انہوں نے انہیں خبر دی کہ عمر بن الخطاب ان کے پاس تشریف لائے اور فرمایا: "میں نے فلاں شخص سے شراب کی بو محسوس کی، اس کا دعویٰ ہے کہ وہ 'طلاء' (شربت) تھا۔ میں اس کے متعلق پوچھوں گا جو اس نے پیا، اگر وہ نشہ آور ہوا تو میں اسے کوڑے ماروں گا۔" چنانچہ عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ نے اسے پوری حد کے کوڑے مارے (٢)۔ انہوں نے (عمر رضی اللہ عنہ نے) رسول اللہ ﷺ کے منبر پر اپنے خطبے میں فرمایا تھا: "امابعد، اے لوگو! شراب (خمر) کی حرمت کا حکم نازل ہوا اور وہ پانچ چیزوں سے بنتی ہے:

انگور، شہد، کھجور، گندم اور جو۔ اور خمر وہ ہے جو عقل کو ڈھانپ لے (یعنی نشہ آور ہو) (٣)۔" اس کا ذکر پہلے سورہ المائدہ (٤) میں گزر چکا ہے۔

اگر یہ کہا جائے کہ: "ابراہیم نخعی اور ابوجعفر طحاوی - جو اپنے زمانے کے امام تھے - نے اسے پینا حلال قرار دیا، اور سفیان ثوری بھی اسے پیتے تھے۔" تو ہم کہتے ہیں: "امام نسائی نے اپنی کتاب (٥) میں ذکر کیا ہے کہ نبیذ میں سے نشہ آور چیز کو سب سے پہلے حلال قرار دینے والے ابراہیم نخعی تھے۔ اور یہ کسی عالم کی لغزش (غلطی) ہے، اور ہمیں عالم کی لغزش سے ڈرایا گیا ہے، اور نہ..."

---

(١) نسخوں میں: 'دینار' ہے، اور سنن دارقطنی میں نمبر (٤٦٦٦) کے بعد جو ثابت ہے (وہ 'حبتار' ہی ہے)، اور ہمیں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کرنے والوں میں قیس بن دینار نہیں ملا۔ (٢) السنن الکبری (٥١٩٧) اور (٥١٩٨)، اور المجتبی ٣٢٦/٨۔ (٣) صحيح البخاري (٥٥٨١)، اور صحیح مسلم (٣٠٣٢)۔ (٤) ١٥٩/٨۔ (٥) السنن الکبری (٥٢٤١)، اور المجتبی ٣٣٥/٨۔

...argument in the saying of anyone against the Sunnah(1). Al-Nasa'i(2) also mentioned from Ibn al-Mubarak that he said: I did not find a correct permission for intoxicants from anyone except from Ibrahim. Abu Usama said: I have not seen a man more seeking of knowledge than Abdullah bin al-Mubarak in ash-Sham (Greater Syria), Egypt, Yemen, and Hijaz(4). As for al-Tahawi and Sufyan, if that were true of them, it would not be held against those who disagreed with them among the Imams regarding the prohibition of intoxicants, given what has been established from the Sunnah, especially since al-Tahawi mentioned in his great book on differences something contrary to that.

Abu 'Umar bin 'Abd al-Barr said in his book 'Al-Tamheed'(5): Abu Ja'far al-Tahawi said: The Ummah agreed that grape juice, when it becomes strong, boils, and throws up foam, is wine (khamr), and whoever considers it lawful is a disbeliever. They differed regarding date-infusion (naqi' al-tamr) when it boils and intoxicates. He said: This indicates(6) that the Hadith of Yahya ibn Abi Kathir, from Abu Hurayrah, from the Prophet (PBUH) that he said: 'Wine is from these two trees: the palm tree and the grapevine'(7) is not acted upon by them; because if they had accepted the Hadith, they would have deemed as a disbeliever(8) whoever considers the infusion of dates lawful. Thus, it is established that nothing entered into forbidden wine except grape juice that has become strong and reached the point of being intoxicating. He said: Then, it is either that the prohibition is attached only to it without others being measured against it, or it is necessary to apply analogy (qiyas) to it. We found that they all applied analogy to it regarding date-infusion when its large amount boils and intoxicates, and likewise raisin-infusion. He said: It followed by analogy from that that every intoxicating drink is forbidden. He said: It has been narrated from the Prophet (PBUH) that he said: 'Every intoxicant is forbidden'(9).

Footnotes: (1) Al-Tamheed 1/255. (2) In Al-Sunan al-Kubra (5242), and al-Mujtaba 8/335. (3) Not in the manuscripts; it is from Tuhfat al-Ashraf (18941). (4) Al-Sunan al-Kubra by al-Nasa'i (5243), and al-Mujtaba 8/335. (5) 5/256. (6) In manuscripts (d), (z), and (m): 'points you to', and what is fixed here is from (zha), which matches what is in Al-Tamheed. (7) Narrated by Muslim (1985), and Ahmad (7753). (8) In manuscripts (d), (z), and (m): 'they would surely have deemed... disbelievers', and what is fixed here is from (zha), which matches what is in Al-Tamheed 1/256. (9) Mentioned previously.

सुन्नत के खिलाफ किसी के भी कथन में कोई दलील नहीं है (1)। अल-नसाई (2) ने इब्न अल-मुबारक से यह भी उल्लेख किया है कि उन्होंने कहा: मैंने इब्राहिम के अलावा किसी से भी नशीले पदार्थों के लिए कोई सही अनुमति नहीं पाई। अबू उसामा ने कहा: मैंने शाम (सीरिया), मिस्र, यमन और हिजाज़ (4) में अब्दुल्लाह बिन अल-मुबारक से अधिक ज्ञान की तलाश करने वाला कोई व्यक्ति नहीं देखा। जहाँ तक अल-तहावी और सुफ़यान का सवाल है, अगर उनके बारे में यह सही होता, तब भी इसे उन इमामों के खिलाफ दलील के रूप में पेश नहीं किया जा सकता था जिन्होंने सुन्नत से जो साबित है उसके आधार पर नशीले पदार्थों की मनाही में उनसे असहमति जताई है, विशेष रूप से इसलिए कि अल-तहावी ने मतभेदों पर अपनी महान पुस्तक में इसके विपरीत उल्लेख किया है।

अबू उमर बिन अब्द अल-बर्र ने अपनी पुस्तक 'अल-तमहीद' (5) में कहा: अबू जफ़र अल-तहावी ने कहा: उम्मा इस बात पर सहमत है कि अंगूर का रस जब तेज हो जाए, उबलने लगे और झाग फेंकने लगे, तो वह शराब (ख़म्र) है, और जो इसे हलाल समझता है वह काफ़िर है। उन्होंने खजूर के अर्क (नक़ी अल-तम्र) के बारे में मतभेद किया जब वह उबलता है और नशा पैदा करता है। उन्होंने कहा: यह इंगित करता है (6) कि याह्या इब्न अबी कसीर की हदीस, अबू हुरैरा के माध्यम से, नबी (स.अ.व.) से कि उन्होंने कहा: 'शराब इन दो पेड़ों से है: खजूर का पेड़ और अंगूर की बेल' (7), उनके यहाँ इस पर अमल नहीं किया जाता है; क्योंकि अगर उन्होंने इस हदीस को स्वीकार किया होता, तो वे खजूर के अर्क को हलाल मानने वाले को काफ़िर करार देते (8)। इस प्रकार, यह स्थापित हो गया कि हराम शराब में अंगूर के रस के अलावा कुछ भी शामिल नहीं है जो तेज हो गया हो और नशे की स्थिति तक पहुँच गया हो। उन्होंने कहा: फिर, या तो यह मनाही केवल इसी से जुड़ी है और दूसरों को इस पर नहीं परखा जा सकता, या फिर इस पर क़यास (तुलना) करना आवश्यक है। हमने पाया कि उन सभी ने इस पर क़यास किया जब बड़ी मात्रा में खजूर का अर्क उबलता है और नशा पैदा करता है, और इसी तरह किशमिश का अर्क भी। उन्होंने कहा: इसके आधार पर क़यास से यह अनिवार्य हो गया कि हर वह चीज़ हराम है जो पीने में नशा पैदा करे। उन्होंने कहा: नबी (स.अ.व.) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: 'हर नशीली चीज़ हराम है' (9)।

पाद टिप्पणियाँ: (1) अल-तमहीद 1/255। (2) अल-सुनन अल-कुबरा (5242) में, और अल-मुज्तबा 8/335। (3) प्रतियों में नहीं है, यह तोहफत अल-अशरफ (18941) से है। (4) अल-नसाई द्वारा अल-सुनन अल-कुबरा (5243), और अल-मुज्तबा 8/335। (5) 5/256। (6) प्रतियों (द), (ज़) और (म) में:

'आपको संकेत करता है', और जो यहाँ निश्चित है वह (ज़ा) से है, जो अल-तमहीद में मौजूद विवरण से मेल खाता है। (7) मुस्लिम (1985) और अहमद (7753) द्वारा उद्धृत। (8) प्रतियों (द), (ज़) और (म) में: 'निश्चित रूप से वे काफ़िर करार देते', और जो यहाँ निश्चित है वह (ज़ा) से है, जो अल-तमहीद 1/256 के अनुसार है। (9) पहले उल्लेख किया गया है।

سنت کے مقابلے میں کسی کی بات حجت نہیں (1)۔ اور نسائی (2) نے بھی ابن المبارک سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے نشہ آور چیز کے بارے میں ابراہیم کے علاوہ کسی سے صحیح رخصت نہیں پائی۔ ابواسامہ نے کہا: میں نے عبد اللہ بن المبارک سے زیادہ علم کا پیاسا کسی کو نہیں دیکھا، جو شام، مصر، یمن اور حجاز (4) میں پھرا ہو۔ جہاں تک طحاوی اور سفیان کا تعلق ہے، اگر ان سے یہ بات ثابت ہو بھی جائے، تب بھی ان ائمہ کے خلاف اسے دلیل نہیں بنایا جا سکتا جنہوں نے سنت سے ثابت شدہ حکم کی بنیاد پر نشہ آور چیز کی تحریم (حرام ہونے) میں ان سے اختلاف کیا ہے، بالخصوص جبکہ طحاوی نے اختلاف کے موضوع پر اپنی بڑی کتاب میں اس کے خلاف ذکر کیا ہے۔

ابو عمر بن عبد البر نے اپنی کتاب "التمہید" (5) میں کہا ہے کہ ابو جعفر طحاوی نے کہا: امت کا اس بات پر اتفاق ہے کہ انگور کا رس جب تیز ہو جائے، ابلنے لگے اور جھاگ چھوڑنے لگے، تو وہ شراب (خمر) ہے، اور اسے حلال سمجھنے والا کافر ہے۔ اور انہوں نے کھجور کے شربت (نقیع التمر) کے بارے میں اختلاف کیا ہے جب وہ ابل جائے اور نشہ پیدا کرے۔ انہوں نے کہا: تو یہ بات اس بات پر دلالت کرتی ہے (6) کہ یحییٰ بن ابی کثیر کی روایت، جو انہوں نے حضرت ابوہریرہ سے اور انہوں نے نبی کریم ﷺ سے نقل کی ہے کہ آپ نے فرمایا: "خمر (شراب) ان دو درختوں یعنی کھجور اور انگور سے ہے" (7)، ان کے ہاں اس پر عمل نہیں ہوتا؛ کیونکہ اگر وہ اس حدیث کو قبول کرتے تو کھجور کے شربت کو حلال قرار دینے والے کو کافر ٹھہراتے (8)۔ پس یہ ثابت ہوا کہ حرام کردہ شراب میں سوائے انگور کے اس رس کے کچھ داخل نہیں جو تیز ہو جائے اور نشے کی حد تک پہنچ جائے۔ انہوں نے کہا: پھر یہ بات اس سے خالی نہیں کہ تحریم

(حرام ہونا) صرف اسی کے ساتھ معلق ہو اور اس پر کسی اور کو قیاس نہ کیا جائے، یا پھر اس پر قیاس کرنا واجب ہو۔ پس ہم نے ان تمام کو پایا کہ انہوں نے اس پر کھجور کے شربت کو قیاس کیا ہے جب وہ ابل جائے اور اس کی کثیر مقدار نشہ آور ہو، اور اسی طرح کشمش کا شربت بھی۔ انہوں نے کہا: پس اس پر قیاس کرتے ہوئے یہ واجب ہوا کہ ہر وہ مشروب جو نشہ لائے، حرام ہے۔ انہوں نے کہا: اور نبی کریم ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: "ہر نشہ آور چیز حرام ہے" (9)۔

حواشی: (1) التمہید 1/ 255۔ (2) السنن الکبریٰ (5242) اور المجتبیٰ 8/ 335 میں۔ (3) نسخوں میں نہیں ہے، یہ تحفۃ الاشراف (18941) سے لی گئی ہے۔ (4) السنن الکبریٰ للنسائی (5243) اور المجتبیٰ 8/ 335۔ (5) 5/ 256۔ (6) نسخوں (د)، (ز) اور (م) میں "یدلک" (تجھے بتاتا ہے) ہے، اور (ظ) سے جو ثابت ہے وہی التمہید کے موافق ہے۔ (7) اسے مسلم (1985) اور احمد (7753) نے روایت کیا ہے۔ (8) نسخوں (د)، (ز) اور (م) میں "لأکفروا" ہے، اور (ظ) سے جو ثابت ہے وہ التمہید 1/ 256 کے موافق ہے۔ (9) پہلے گزر چکا ہے۔

...and his chain of narration was dispensed with; because everyone accepted it. The difference between them lies in its interpretation. Some of them said: He meant the genus of what intoxicates. Others said: He meant what causes intoxication to occur, just as one is not called a killer except when killing occurs (1).

I say: This indicates that it is forbidden according to Al-Tahawi; because of his statement: "It is therefore necessary by analogy to forbid everything that intoxicates among drinks." Ad-Daraqutni narrated in his "Sunan" (2) from Aisha (may Allah be pleased with her) that she said: "Indeed, Allah did not forbid wine for its name, but rather forbade it for its consequence. So every drink whose consequence is like that of wine is forbidden, just like the prohibition of wine."

Ibn al-Mundhir said (3): "The people of Kufa came with defective reports. If people differ about something, it must be referred back to the Book of Allah and the Sunnah of His Messenger (peace and blessings be upon him). As for what was narrated from some of the Successors (Tabi'un) that they drank a beverage which intoxicates in large quantities, these people have sins for which they seek Allah's forgiveness. This is not devoid of one of two meanings: either someone who made a mistake in interpreting a Hadith he heard, or a man who committed a sin, hoping that he would increase in seeking forgiveness from Allah Almighty. The Prophet (peace and blessings be upon him) is Allah's proof over the former and the latter generations of this Ummah."

It has been said regarding the interpretation of the verse: "It was mentioned for contemplation," meaning: whoever is capable of creating these things is capable of Resurrection. This contemplation does not differ whether wine was permissible or forbidden. Taking intoxicants does not indicate prohibition, and it is as the Almighty said: "Say: In both of them is great sin and benefits for people" [Al-Baqarah: 219]. And Allah knows best.

His statement, the Almighty: "And your Lord inspired the bee: 'Build for yourself houses in the mountains and in the trees and in what they construct.'" (68)

Regarding it are three issues:

(1) Al-Tamhid 1 / 256. (2) Number (4669). (3) In Al-Ishraf 2 / 377 - 379.

३६४ सूरह अन-नहल: आयतें ६७ - ६८

...और उनकी सनद (परंपरा) की आवश्यकता नहीं रही; क्योंकि सभी ने इसे स्वीकार कर लिया है। उनके बीच मतभेद केवल इसकी व्याख्या (तावील) में है। उनमें से कुछ ने कहा: इससे उनका तात्पर्य उस श्रेणी से था जो नशा पैदा करती है। दूसरों ने कहा: उनका तात्पर्य उस चीज़ से था जिससे नशा उत्पन्न होता है, जैसे किसी को तब तक हत्यारा नहीं कहा जाता जब तक कि हत्या न हो जाए (१)।

मैंने कहा: यह इस बात का संकेत है कि अल-तहावी के निकट यह हराम (वर्जित) है; उनके इस कथन के कारण: "अतः इस पर कयास (सादृश्य) के आधार पर यह आवश्यक हो गया कि पीने वाली हर वह चीज़ हराम हो जो नशा पैदा करे।" अल-दारकुतनी ने अपनी 'सुनन' (२) में आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "बेशक अल्लाह ने शराब को उसके नाम के कारण हराम नहीं किया, बल्कि उसके परिणाम के कारण हराम किया है। अतः हर वह पेय जिसका परिणाम शराब जैसा हो, वह शराब की हरामियत की तरह हराम है।"

इब्न अल-मुन्ज़िर (३) ने कहा: "कूफ़ा के लोग दोषपूर्ण (मअलूल) रिवायतें लेकर आए। जब लोग किसी चीज़ में मतभेद करें, तो उसे अल्लाह की किताब और उसके रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की सुन्नत की ओर लौटाना अनिवार्य है। जहाँ तक कुछ ताबिईन के बारे में रिवायत है कि उन्होंने ऐसा पेय पिया जिसकी अधिक मात्रा नशा पैदा करती है, तो उन लोगों के कुछ गुनाह हैं जिनके लिए वे अल्लाह से माफ़ी मांगते हैं। यह दो अर्थों में से किसी एक से खाली नहीं है: या तो कोई ऐसा व्यक्ति जिसने सुनी हुई हदीस की व्याख्या में गलती की हो, या कोई ऐसा व्यक्ति जिसने गुनाह किया हो और शायद वह अल्लाह तआला से अधिक क्षमा प्रार्थना करता हो। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) इस उम्मत के पहले और बाद के लोगों पर अल्लाह की हुज्जत (प्रमाण) हैं।"

और आयत की व्याख्या में कहा गया है: "यह केवल इब्रत (शिक्षा) के लिए ज़िक्र किया गया है," अर्थात्: जो इन चीज़ों को पैदा करने पर क़ादिर (सक्षम) है, वह दोबारा जीवित करने पर भी क़ादिर है। और यह इब्रत इस बात से नहीं बदलती कि शराब हलाल (वैध) थी या हराम (अवैध)। अतः 'सकर' (नशा) बनाना हराम होने का संकेत नहीं देता, और यह वैसा ही है जैसा अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "कह दीजिए: उन दोनों में बड़ा गुनाह है और लोगों के लिए लाभ भी हैं" [अल-बक़रह: २१९]। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का फ़रमान: "और आपके रब ने शहद की मक्खी के दिल में यह बात डाल दी कि: पहाड़ों में अपने घर बना और पेड़ों में और उस (छप्पर) में जिसे लोग चढ़ाते हैं" (६८)।

इसमें तीन मसले (विषय) हैं:

(१) अल-तमहीद १ / २५६। (२) संख्या (४६६९)। (३) अल-इशराफ़ २ / ३७७ - ३७९।

...اور ان کی سند کی حاجت نہ رہی؛ کیونکہ سب نے اسے قبول کر لیا ہے، اور ان کے درمیان اختلاف صرف اس کی تاویل میں ہے۔ بعض نے کہا: ان کی مراد اس جنس سے تھی جو نشہ لاتی ہے۔ بعض نے کہا: ان کی مراد وہ چیز تھی جس سے نشہ واقع ہوتا ہے، جیسا کہ کسی کو قاتل نہیں کہا جاتا مگر قتل کے پائے جانے کے ساتھ (۱)۔

میں نے کہا: یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ امام طحاوی کے نزدیک یہ حرام ہے؛ ان کے اس قول کی وجہ سے: "پس اس پر قیاس کرتے ہوئے یہ واجب ہو گیا کہ پینے کی ہر وہ چیز حرام ہو جو نشہ لائے۔" اور دارقطنی نے اپنی 'سنن' (۲) میں حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کی ہے کہ انہوں نے فرمایا: "بیشک اللہ تعالیٰ نے شراب کو اس کے نام کی وجہ سے حرام نہیں کیا، بلکہ اس کے انجام کی وجہ سے اسے حرام قرار دیا۔ پس ہر وہ مشروب جس کا انجام شراب جیسا ہو، وہ شراب کی حرمت کی طرح حرام ہے۔"

ابن المنذر (۳) نے کہا: "اہل کوفہ معلول (کمزور) خبریں لے کر آئے، اور جب لوگ کسی چیز میں اختلاف کریں تو اسے اللہ کی کتاب اور اس کے رسول ﷺ کی سنت کی طرف لوٹانا واجب ہے۔ اور رہا وہ جو بعض تابعین سے مروی ہے کہ انہوں نے وہ مشروب پیا جس کی کثیر مقدار نشہ لاتی ہے، تو ان لوگوں کے گناہ ہیں جن کی وہ اللہ سے بخشش مانگتے ہیں، اور یہ دو باتوں سے خالی نہیں: یا تو کوئی غلطی کرنے والا جس نے سنی ہوئی حدیث کی تاویل میں غلطی کی، یا وہ شخص جس سے گناہ سرزد ہوا، شاید وہ اللہ تعالیٰ سے بکثرت استغفار کرتا ہو۔ اور نبی ﷺ اس امت کے اگلوں اور پچھلوں پر اللہ کی حجت ہیں۔"

اور آیت کی تاویل میں کہا گیا ہے: "یہ صرف عبرت کے لیے ذکر کی گئی ہے،" یعنی: جو ان چیزوں کو پیدا کرنے پر قادر ہے وہ دوبارہ زندہ کرنے پر بھی قادر ہے۔ اور یہ عبرت اس سے مختلف نہیں ہوتی کہ شراب حلال تھی یا حرام، پس 'سکر' (نشہ آور چیز) بنانا اس کی حرمت پر دلالت نہیں کرتا، اور یہ ویسا ہی ہے جیسا اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "کہہ دیجیے: ان دونوں میں بڑا گناہ ہے اور لوگوں کے لیے فائدے بھی ہیں" [البقرة: ٢١٩]۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور آپ کے رب نے شہد کی مکھی کی طرف وحی کی (دل میں بات ڈال دی) کہ پہاڑوں میں اپنے گھر بنا اور درختوں میں اور ان چھپروں میں جو وہ (لوگ) بناتے ہیں" (۶۸)۔

اس میں تین مسائل ہیں:

(١) التمهيد ١ / ٢٥٦۔ (٢) نمبر (٤٦٦٩)۔ (٣) الإشراف ٢ / ٣٧٧ - ٣٧٩۔

Surah An-Nahl: Verse 68 365 The first point: His Almighty's saying: {And your Lord inspired the bee} The discussion on inspiration (wahy) has already passed, and that it may be in the sense of intuition (ilham)(1), which is what God Almighty creates in the heart initially without an apparent cause. This is based on His Almighty's saying: {And [by] the soul and He who proportioned it; and inspired it [with discernment of] its wickedness and its righteousness} [Ash-Shams: 7]. This also includes animals and the capacity God Almighty creates in them to perceive their benefits, avoid their harms, and manage their livelihood(2). He, the Mighty and Sublime, informed about inanimate objects saying: {That day, it will report its news; because your Lord has inspired it} [Az-Zalzalah: 4]. Ibrahim Al-Harbi said: To Allah, Mighty and Sublime, there is a power in inanimate objects whose nature is unknown; no messenger from God came to them, but God Almighty made them know that, i.e., inspired them. There is no disagreement among the interpreters that inspiration (wahy) here is in the sense of intuition (ilham). Yahya bin Waththab recited it as "an-nahili" with a fatha on the 'ha'(3). It is called 'nahl' (bees) because Allah, Mighty and Sublime, 'nahalahu' (granted it) the honey that comes out of it; this was said by Al-Zajjaj(4). Al-Jawhari: 'An-Nahl' and 'An-Nahla' refer to the bee, used for both male and female, even being called 'Ya'sub' (queen/leader bee)(5). 'Nahl' is feminine in the dialect of the people of Hijaz, as is every plural that is distinguished from its singular only by the letter 'ha'(6). It was narrated from the hadith of Abu Hurayrah, on the authority of the Prophet ﷺ that he said: "All flies are in the Fire, He makes them a punishment for the people of the Fire, except for the bees." This was mentioned by Al-Tirmidhi Al-Hakim in "Nawadir al-Usul"(7). It was narrated from Ibn Abbas who said: The Messenger of Allah ﷺ forbade the killing of the ant, the bee, the hoopoe, and the shrike. Abu Dawud also recorded it(8), and it will be discussed under "An-Naml" (The Ant)(9), God Almighty willing.

---

(1) 5/130. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1144. (3) Al-Qira'at al-Shadhdhah by Ibn Khalawayh, p. 73. (4) Tafsir al-Razi 20/70. (5) Al-Sihah (n-h-l). (6) See Al-Mudhakkar wa al-Mu'annath by Al-Farra' p. 20, Al-Mudhakkar wa al-Mu'annath by Al-Sijistani p. 72, I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/402, and Tafsir al-Razi 20/70. (7) p. 132, the ninety-fourth root principle. (8) Nawadir al-Usul p. 131, the ninety-fourth root principle. It is in Abu Dawud (5267), and Ahmad (3066). (9) In the commentary of verse 18 thereof.

सूरह अन-नहल: आयत 68 365 पहली बात: अल्लाह तआला का फरमान है: {और आपके रब ने शहद की मक्खी को इल्हाम (प्रेरित) किया}। 'वही' (प्रेरणा) पर पहले चर्चा हो चुकी है, कि यह 'इल्हाम'(1) के अर्थ में हो सकता है, जिसे अल्लाह तआला बिना किसी ज़ाहिरी कारण के दिल में पैदा करता है। यह अल्लाह तआला के इस फरमान से लिया गया है: {और नफ़्स (आत्मा) की और उसकी जिसने उसे संवारा, फिर उसे उसकी बुराई और उसकी परहेज़गारी का इल्हाम किया} [अश-शम्स: 7]। इसमें जानवर और उनके वे गुण भी शामिल हैं जो अल्लाह सुब्हानहू व तआला ने उनमें उनके फ़ायदों को समझने, नुकसान से बचने और अपनी आजीविका चलाने के लिए पैदा किए हैं(2)। अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने बेजान चीज़ों के बारे में भी यही बताया और फरमाया: {उस दिन वह (धरती) अपनी खबरें सुनाएगी, क्योंकि आपके रब ने उसे वही (प्रेरणा) की होगी} [अज़-ज़लज़ला: 4]। इब्राहिम अल-हरबी ने कहा: अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल के पास बेजान चीज़ों में ऐसी कुदरत (शक्ति) है जो जानी नहीं जा सकती; उनके पास अल्लाह की ओर से कोई रसूल नहीं आया, बल्कि अल्लाह तआला ने उन्हें यह सिखाया, यानी उन्हें इसका इल्हाम किया। व्याख्याकारों के बीच इसमें कोई मतभेद नहीं है कि यहाँ 'वही' इल्हाम के अर्थ में है। यह्या बिन वत्ताहब ने इसे 'हा' पर फतह के साथ 'अन्-नहिल' पढ़ा है(3)। इसे 'नहल' कहा गया है क्योंकि अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने इसे शहद 'नहला' (प्रदान किया) जो इससे निकलता है; यह अल-ज़ज्जाज ने कहा है(4)। अल-जौहरी: 'नहल' और 'नहला' का अर्थ मधुमक्खी है, जो नर और मादा दोनों के लिए प्रयोग होता है, यहाँ तक कि इसे 'या'सूब' (रानी मक्खी) भी कहा जाता है(5)। हिजाज़ के लोगों की भाषा में 'नहल' स्त्रीलिंग है, और वह हर बहुवचन जिसका एकवचन से अंतर केवल 'हा' (गोल ता) का हो(6)। अबू हुरैरा की हदीस से वर्णित है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "सभी मक्खियाँ आग में हैं, वह उन्हें आग वालों के लिए अज़ाब (दंड) बना देता है सिवाय शहद की मक्खी के।" इसे तिर्मिज़ी अल-हकीम ने "नवादिर अल-उसूल" में ज़िक्र किया है(7)। इब्न अब्बास से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने चींटी, शहद की मक्खी, हुदहुद और सुराद (एक प्रकार का पक्षी) को मारने से मना फरमाया है। इसे अबू दाऊद ने भी निकाला है(8), और यह इन्शाअल्लाह "अन्-नमल" (चींटी)(9) की व्याख्या में आएगा।

---

(1) 130/5. (2) अहकाम अल-कुरआन इब्न अल-अरबी 1144/3। (3) अल-किराआत अल-शाज़्ज़ा इब्न खालवैह पृ. 73। (4) तफ़सीर अल-राज़ी 20/70। (5) अल-सिहाह (न-ह-ल)। (6) देखें अल-मुज़क्कर व अल-मुअन्नस अल-फर्रा पृ. 20, अल-मुज़क्कर व अल-मुअन्नस अल-सिजिस्तानी पृ. 72, इराब अल-कुरआन अल-नहहास 402/2, और तफ़सीर अल-राज़ी 20/70। (7) पृ. 132, चौरानवेवाँ

असल। (8) नवादिर अल-उसूल पृ. 131, चौरानवेवाँ असल। यह अबू दाऊद (5267) और अहमद (3066) में है। (9) इसकी आयत 18 की तफ़सीर में।

سورہ النحل: آیت ۶۸ ۳۶۵ پہلی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور آپ کے رب نے شہد کی مکھی کو وحی (الہام) کی}۔ وحی کے بارے میں پہلے بات گزر چکی ہے کہ یہ الہام(۱) کے معنی میں ہو سکتا ہے، اور یہ وہ چیز ہے جسے اللہ تعالیٰ دل میں بغیر کسی ظاہری سبب کے ابتداً پیدا کرتا ہے۔ یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول سے ماخوذ ہے: {اور نفس کی اور جس نے اسے درست بنایا، پھر اسے اس کی نافرمانی اور اس کے تقویٰ کا الہام کیا} [الشمس: ۷]۔ اس میں جانور اور وہ چیزیں بھی شامل ہیں جو اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے ان میں ان کے منافع کے ادراک، نقصانات سے بچنے اور ان کی معیشت کی تدبیر کے لیے پیدا کی ہیں(۲)۔ اللہ عزوجل نے بے جان اشیاء (جمادات) کے بارے میں بھی یہی خبر دی اور فرمایا: {اس دن وہ اپنی خبریں بیان کرے گی، کیونکہ آپ کے رب نے اسے وحی کی ہوگی} [الزلزلہ: ۴]۔ ابراہیم الحربی نے کہا: اللہ عزوجل کی جمادات میں ایسی قدرت ہے جو معلوم نہیں کہ کیا ہے؛ ان کے پاس اللہ کی طرف سے کوئی رسول نہیں آیا، لیکن اللہ تعالیٰ نے انہیں یہ بات بتا دی، یعنی انہیں اس کا الہام کیا۔ مفسرین کے درمیان اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ یہاں وحی الہام کے معنی میں ہے۔ یحییٰ بن وثاب نے 'ح' کے فتحہ (زبر) کے ساتھ «إلى النَّحِل» پڑھا ہے(۳)۔ اسے 'نحل' کہا گیا ہے کیونکہ اللہ عزوجل نے اسے وہ شہد 'نحل' (عطا) کیا جو اس سے نکلتا ہے؛ یہ بات زجاج نے کہی ہے(۴)۔ جوہری: 'النحل' اور 'النحلہ' کا مطلب شہد کی مکھی ہے، یہ مذکر اور مؤنث دونوں پر بولا جاتا ہے، یہاں تک کہ اسے 'یَعسوب' (ملکہ مکھی) بھی کہا جاتا ہے(۵)۔ اہل حجاز کی لغت میں 'نحل' مؤنث ہے، اور وہ ہر جمع جس کے اور اس کے واحد کے درمیان صرف 'ہ' کا فرق ہو(۶)۔ ابو ہریرہ کی حدیث سے مروی ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "تمام مکھیاں آگ میں ہیں، وہ انہیں جہنمیوں کے لیے عذاب بنا دیتا ہے سوائے شہد کی مکھی کے" اسے ترمذی الحکیم نے "نوادر الاصول" میں ذکر کیا ہے(۷)۔ ابن عباس سے روایت ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے چیونٹی، شہد کی مکھی، ہدہد اور صرد (ایک پرندہ) کو قتل کرنے سے منع

فرمایا۔ اسے ابو داؤد نے بھی روایت کیا ہے(۸)، اور یہ انشاء اللہ تعالیٰ "النمل" (سورہ نمل)(۹) میں آئے گا۔

---

(۱) ۱۳۰/۵۔ (۲) احکام القرآن لابن العربی ۱۱۴۴/۳۔ (۳) القراءات الشاذہ لابن خالویہ ص ۷۳۔ (۴) تفسیر الرازی ۲۰/ ۷۰۔ (۵) الصحاح (نحل)۔ (۶) دیکھیے المذکر والمؤنث للفراء ص ۲۰، والمذکر والمؤنث للسجستانی ص ۷۲، وإعراب القرآن للنحاس ۴۰۲/۲، وتفسیر الرازی ۲۰/ ۷۰۔ (۷) ص ۱۳۲، الاصل الرابع والتسعون۔ (۸) نوادر الاصول ص ۱۳۱، الاصل الرابع والتسعون۔ اور یہ ابو داؤد (۵۲۶۷) اور احمد (۳۰۶۶) کے ہاں ہے۔ (۹) اس کی آیت ۱۸ کی تفسیر کے پاس۔

Page 366 Surah An-Nahl: Verses 68 - 69

The Second Point: Allah Almighty's saying: {Take for yourself dwellings in the mountains and in the trees}. This applies when they have no owner. {And from what they construct [trellises]}. Allah made the houses of bees in these three types: either in the mountains and their crevices, or in hollowed trees, or in what humans build from hives (1), cells, walls, etc. 'Arsh' (constructing) here means: prepared. It is most often used for the skillful arrangement of branches and wood and organizing their shade. From this is the 'Arish' (shelter) made for the Messenger of Allah ﷺ on the day of Badr, and the word 'Arsh' is derived from this. It is said: 'arasha ya'rishu and ya'rushu with a kasra or damma on the 'ra', and both were recited. Ibn 'Amir recited it with damma, and the rest with kasra, and there is a difference of opinion about this from 'Asim (2).

The Third Point: Ibn al-Arabi said (3): Among the wonders of what Allah created in bees is that He inspired them to build their houses hexagonal. In this way, they connect until they become like a single piece. This is because shapes from triangle to decagon, if each one is joined to its likes, they do not connect and gaps remain between them, except for the hexagonal shape. When it is joined to its likes, it connects as if it were a single piece.

Allah Almighty's saying: {Then eat from all the fruits and follow the ways of your Lord laid low [for you]. There emerges from their bellies a drink, varying in colors, in which there is healing for people. Indeed in that is a sign for a people who give thought.}

Allah Almighty's saying: {Then eat from all the fruits}. That is because it only eats the blossoms of trees. {And follow the ways of your Lord laid low [for you]}. Meaning: the paths of your Lord. 'Al-Subul' means paths, and He attributed them to Himself because He is their Creator. Meaning: enter the paths of your Lord to seek sustenance in the mountains and among trees. {Dhululan} is the plural of 'dhalul', which means submissive, i.e., obedient and subjected. So, {Dhululan} is a state of the bees, meaning: they are submissive and go wherever their owner wishes, because they follow their owners wherever they go; as said by Ibn Zaid. It was also said: the intended meaning of 'dhululan' refers to the paths. It says: their paths are made easy and smooth for travel; this was chosen by Al-Tabari.

(1) Plural of Jubuh, which is a beehive. Al-Qamus al-Muhit (J-b-h). (2) At-Taysir p.113, Al-Sab'ah p.374, Al-Muharrar al-Wajiz 3/406, and the speech is from it. (3) In Ahkam al-Qur'an 3/1144.

पृष्ठ ३६६ सूरा अन-नहल: आयत ६८ - ६९

दूसरा बिंदु: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कहना है: {पहाड़ों में और पेड़ों में अपने लिए घर बनाओ}। यह तब होता है जब उनका कोई मालिक न हो। {और उससे जो वे बनाते हैं [छप्पर]}। अल्लाह ने मधुमक्खियों के घरों को इन तीन प्रकारों में बनाया: या तो पहाड़ों और उनकी दरारों में, या खोखले पेड़ों में, या जो मनुष्य छत्तों (१), कोशिकाओं, दीवारों आदि से बनाते हैं। यहाँ 'अर्ध' (निर्माण) का अर्थ है: तैयार किया हुआ। इसका उपयोग अक्सर शाखाओं और लकड़ियों की कुशल व्यवस्था और उनकी छाया को व्यवस्थित करने के लिए किया जाता है। इसी से बद्र के दिन अल्लाह के रसूल ﷺ के लिए बनाई गई 'अरीश' (आश्रय) है, और 'अर्श' शब्द इसी से लिया गया है। यह कहा जाता है: अरशा यअरीशु और यअरुशु 'रा' पर कसरा या दम्मा के साथ, और दोनों तरह से पढ़ा गया है। इब्न आमिर ने इसे दम्मा के साथ पढ़ा, और बाकी ने कसरा के साथ, और आसिम (२) से इसके बारे में मतभेद है।

तीसरा बिंदु: इब्न अल-अरबी ने कहा (३): अल्लाह ने मधुमक्खियों में जो कुछ बनाया है, उनमें से एक अद्भुत बात यह है कि उसने उन्हें अपने घर षट्कोणीय (छह कोनों वाले) बनाने के लिए प्रेरित किया। इस तरह, वे तब तक जुड़ते हैं जब तक कि वे एक टुकड़े की तरह न हो जाएं। ऐसा इसलिए है क्योंकि त्रिभुज से लेकर दशभुज तक की आकृतियाँ, यदि प्रत्येक को उसके जैसों के साथ जोड़ा जाए, तो वे नहीं जुड़तीं और उनके बीच अंतराल रह जाता है, सिवाय षट्कोणीय आकृति के। जब इसे अपने जैसों के साथ जोड़ा जाता है, तो यह ऐसे जुड़ता है जैसे कि वह एक ही टुकड़ा हो।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कहना है: {फिर हर प्रकार के फलों में से खाओ और अपने रब के सुगम रास्तों पर चलो। उनके पेट से एक पेय निकलता है, जिसके रंग अलग-अलग होते हैं, जिसमें लोगों के लिए उपचार है। निश्चय ही इसमें उन लोगों के लिए एक निशानी है जो सोच-विचार करते हैं।}

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कहना है: {फिर हर प्रकार के फलों में से खाओ}। ऐसा इसलिए है क्योंकि वे केवल पेड़ों के फूलों को खाते हैं। {और अपने रब के सुगम रास्तों पर चलो}। अर्थात: तुम्हारे रब के रास्ते। 'अल-सुबुल' का अर्थ है रास्ते, और उसने उन्हें अपनी ओर इसलिए जोड़ा क्योंकि वह उनका निर्माता है। अर्थात: पहाड़ों और पेड़ों के बीच जीविका खोजने के लिए अपने रब के रास्तों में प्रवेश करो। {धुलुलन} 'धलूल' का बहुवचन है, जिसका अर्थ है विनम्र, अर्थात आज्ञाकारी और वश में किया हुआ। तो, {धुलुलन} मधुमक्खियों की एक अवस्था है, जिसका अर्थ है: वे विनम्र हैं और जहाँ भी उनका मालिक चाहता है, वहाँ जाती हैं, क्योंकि वे जहाँ भी जाते हैं, अपने मालिकों के पीछे चलती हैं; जैसा

कि इब्न ज़ैद ने कहा। यह भी कहा गया है: 'धुलुलन' का अर्थ रास्तों से है। यह कहता है: उनके रास्ते सुगम और चलने में आसान बना दिए गए हैं; इसे अल-तबरी ने चुना है।

---

(१) जुबुह का बहुवचन, जो मधुमक्खी का छत्ता है। अल-कामूस अल-मुहीत (ज-ब-ह)। (२) अत-तयसीर पृ. ११३, अल-सबअ पृ. ३७४, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/४०६, और कथन उसी से है। (३) अहकाम अल-कुरआन ३/११४४ में।

صفحہ ۳۶۶ سورۃ النحل: آیات ۶۸ - ۶۹

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کہ پہاڑوں میں اور درختوں میں اپنے گھر بنا}۔ یہ تب ہے جب ان کا کوئی مالک نہ ہو۔ {اور ان چیزوں میں سے جن پر وہ چھتیں ڈالتے ہیں}۔ اللہ تعالیٰ نے شہد کی مکھیوں کے گھر ان تین اقسام میں بنائے: یا تو پہاڑوں اور ان کے سوراخوں میں، یا درختوں کے کھوکھلے حصوں میں، یا ان چیزوں میں جنہیں انسان چھتوں (۱)، چھتوں کے تختوں، دیواروں وغیرہ سے بناتے ہیں۔ یہاں 'عرش' کا معنی ہے: تیار کرنا۔ اور اس کا زیادہ تر استعمال ٹہنیوں اور لکڑیوں کی عمدہ ترتیب اور ان کے سائے کو منظم کرنے میں ہوتا ہے۔ اسی سے وہ 'عریش' (سائبان) ہے جو بدر کے دن رسول اللہ ﷺ کے لیے بنایا گیا تھا، اور اسی سے لفظ 'عرش' ہے۔ کہا جاتا ہے: عَرَشَ يَعْرِشُ اور يَعْرُشُ 'را' کے کسرہ اور ضمہ کے ساتھ، اور دونوں کے ساتھ پڑھا گیا ہے۔ ابن عامر نے ضمہ کے ساتھ پڑھا، اور باقی سب نے کسرہ کے ساتھ، اور اس بارے میں عاصم (۲) سے اختلاف منقول ہے۔

تیسری بات: ابن العربی نے کہا (۳): اللہ تعالیٰ نے شہد کی مکھیوں میں جو حیرت انگیز چیزیں پیدا کی ہیں ان میں سے ایک یہ ہے کہ انہیں اپنے گھر مسدس (چھ کونوں والے) بنانے کا الہام فرمایا۔ اس طرح وہ جڑ جاتے ہیں یہاں تک کہ ایک ہی ٹکڑے کی طرح ہو جاتے ہیں۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ مثلث سے لے کر معشر (دس کونوں والی شکل) تک کی شکلیں اگر ایک جیسی شکلوں کے ساتھ جوڑی جائیں تو وہ آپس میں نہیں جڑتیں اور ان کے درمیان خلا رہ جاتا ہے، سوائے مسدس شکل کے۔ جب اسے اپنی جیسی شکلوں کے ساتھ جوڑا جائے تو وہ اس طرح جڑ جاتی ہے جیسے کہ وہ ایک ہی ٹکڑا ہو۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر ہر طرح کے پھلوں میں سے کھا اور اپنے رب کے ان راستوں پر چل جو (تیرے لیے) آسان کر دیے گئے ہیں۔ ان کے پیٹ سے ایک پینے کی چیز نکلتی ہے جس کے رنگ مختلف ہوتے ہیں، اس میں لوگوں کے لیے شفا ہے۔ بے شک اس میں غور و فکر کرنے والوں کے لیے ایک بڑی نشانی ہے۔}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر ہر طرح کے پھلوں میں سے کھا}۔ اور وہ اس لیے کہ وہ صرف درختوں کے شگوفے کھاتی ہیں۔ {اور اپنے رب کے ان راستوں پر چل جو آسان کر دیے گئے ہیں}۔ یعنی: تیرے رب کے راستے۔ اور 'السبل' کے معنی راستے ہیں، اور ان کو اپنی طرف منسوب کیا کیونکہ وہی ان کا خالق ہے۔ یعنی: پہاڑوں اور درختوں کے درمیان رزق کی تلاش کے لیے اپنے رب کے راستوں میں داخل ہو۔ {ذُلُلًا} 'ذلول' کی جمع ہے، اور وہ فرمانبردار ہے، یعنی مطیع اور مسخر۔ پس 'ذُلُلًا' مکھیوں کا حال ہے، یعنی وہ فرمانبردار ہیں اور جہاں ان کا مالک چاہے چلی جاتی ہیں، کیونکہ وہ اپنے مالکوں کے پیچھے چلتی ہیں جہاں وہ جاتے ہیں؛ یہ ابن زید کا قول ہے۔ اور کہا گیا: 'ذُلُلًا' سے مراد راستے ہیں۔ وہ کہتا ہے: ان کے راستے مسخر اور چلنے کے لیے آسان ہیں؛ اسے طبری نے اختیار کیا ہے۔

---

(۱) جبح کی جمع، اور وہ شہد کا چھتہ ہے۔ القاموس المحیط (جبح)۔ (۲) التیسیر ص ۱۱۳، والسبعہ ص ۳۷۴، والمحرر الوجیز ۳/۴۰۶، اور یہ کلام اسی سے ہے۔ (۳) احکام القرآن ۳/۱۱۴۴ میں۔

367 Surah An-Nahl: Verse 69

And "thululan" (submissive/easy) is a state (haal) of the paths. And "al-ya'sub" is the king of the bees; if he stops, they stop, and if he moves, they move (1). The words of the Almighty: {There issues from within their bodies a drink of varying colors wherein is healing for mankind} contains nine issues: First: The words of the Almighty: {There issues from within their bodies}. The address returns to providing information as a way of enumerating blessings and drawing attention to a lesson, so He said: "There issues from within their bodies a drink," meaning: honey. The majority of people are of the view that honey comes out of the mouths of bees. It was reported from Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him) that he said, in his belittling of the world: "The most honorable garment of the son of Adam in it is the saliva of a worm (silk), and his most honorable drink is the vomit of a bee." The apparent meaning of this is that it is from other than the mouth (2). In summary, it comes out, and it is not known whether it is from its mouth or its rear, but its goodness is not complete except through the heat of its breaths. Aristotle made a glass house to observe how they work, but they refused to work until they coated the inside of the glass with mud; mentioned by al-Ghaznawi. He said: "from their bellies" because the transformation of food only happens in the belly (3). Second: The words of the Almighty: {of varying colors}. He means its types: red, white, yellow, solid, and liquid. While the mother is one, the offspring are different, which is evidence that [Divine] Power diversified it according to the diversification of food, just as its taste varies according to the variation of pastures. From this meaning is the saying of Zainab to the Prophet (peace be upon him): "His bees have pastured on 'urfut' (a type of tree)," when its smell was likened to the smell of 'maghafeer' (a resinous substance) (4). Third: The words of the Almighty: {wherein is healing for mankind}. The pronoun refers to honey; this was stated by the majority (5). Meaning: in honey is healing for people. It was narrated from Ibn Abbas, al-Hasan, Mujahid, al-Dahhak, and al-Farra...

(1) Tafsir al-Tabari 14 / 288-289, Ma'ani al-Qur'an by al-Farra 2/109, al-Nukat wa al-'Uyun 3/199, al-Muharrar al-Wajiz 3/406, Tafsir al-Samarqandi 2/241, and al-Sihah (article: 'asab). (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3 / 210-211, and al-Muharrar al-Wajiz 3/406. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3 / 210. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3 / 1145, and al-Muharrar al-Wajiz 3 / 406. The saying of Lady Zainab (may Allah be pleased with her) was recorded by al-Bukhari (6972), Muslim (1474) (21), and Ahmad (24316) from the hadith of Aisha (may Allah be pleased with her). "Jarasat" means:

ate. And "al-'urfut" is a tree. Lisan al-Arab (articles: 'jaras' and 'urfut'). (5) al-Muharrar al-Wajiz 3 / 406.

पृष्ठ ३६७ सूरा अन-नहल: आयत ६९

और "धुलुलन" (आसान/अधीन) मार्गों की एक अवस्था है। और "अल-या'सूब" मधुमक्खियों का राजा है; यदि वह रुकता है, तो वे रुक जाती हैं, और यदि वह चलता है, तो वे चलती हैं (१)। अल्लाह तआला का कथन: {उनके पेट से अलग-अलग रंगों का एक पेय निकलता है जिसमें लोगों के लिए उपचार है} इसमें नौ मसले (विषय) हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {उनके पेट से निकलता है}। संबोधन आशीर्वाद गिनाने और सबक की ओर ध्यान आकर्षित करने के उद्देश्य से जानकारी देने की ओर वापस आता है, तो उसने कहा: "उनके पेट से एक पेय निकलता है," यानी: शहद। अधिकांश लोगों का मानना है कि शहद मधुमक्खियों के मुंह से निकलता है। अली बिन अबी तालिब (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से वर्णित है कि उन्होंने दुनिया की तुच्छता बताते हुए कहा: "इसमें आदम के बेटे का सबसे सम्मानजनक पहनावा एक कीड़े की लार (रेशम) है, और उसका सबसे सम्मानजनक पेय एक मधुमक्खी की उल्टी है।" इसका प्रत्यक्ष अर्थ यह है कि यह मुंह के अलावा कहीं और से निकलता है (२)। संक्षेप में, यह निकलता है और यह ज्ञात नहीं है कि यह उसके मुंह से है या पीछे से, लेकिन इसकी गुणवत्ता उसकी सांसों की गर्मी के बिना पूरी नहीं होती है। अरस्तू ने यह देखने के लिए कि वे कैसे काम करती हैं, कांच का एक घर बनाया, लेकिन उन्होंने तब तक काम करने से इनकार कर दिया जब तक कि उन्होंने मिट्टी से कांच के अंदरूनी हिस्से को नहीं लेप दिया; अल-गजनवी ने इसका उल्लेख किया है। उन्होंने कहा: "उनके पेट से" क्योंकि भोजन का रूपांतरण केवल पेट में ही होता है (३)। दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {अलग-अलग रंगों का}। उनका तात्पर्य इसके प्रकारों से है: लाल, सफेद, पीला, ठोस और तरल। जबकि माँ एक है, संतान अलग-अलग हैं, जो इस बात का प्रमाण है कि [ईश्वरीय] शक्ति ने भोजन की विविधता के अनुसार इसे विविध बनाया है, ठीक वैसे ही जैसे चरागाहों की विविधता के अनुसार इसका स्वाद बदलता रहता है। इसी अर्थ से ज़ैनब का नबी ﷺ से कहना है: "उसकी मधुमक्खियों ने 'उरफ़ुत' (एक प्रकार का पेड़) को चखा है।" जब इसकी गंध की तुलना 'मग़ाफ़िर' (एक प्रकार का गोंद) की गंध से की गई थी (४)। तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: {जिसमें लोगों के लिए उपचार है}। सर्वनाम शहद के लिए है; यह बहुमत का विचार है (५)। यानी: शहद में लोगों के लिए उपचार (शिफा) है। यह इब्न अब्बास, अल-हसन, मुजाहिद, अद-दहाक और अल-फर्रा से वर्णित है...

(१) तफ़सीर अल-तबरी १४ / २८८ - २८९, मआनी अल-कुरान अल-फ़र्रा द्वारा २/१०९, अल-नुकत वल-उयून ३/१९९, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/४०६, तफ़सीर अल-समरकंदी २/२४१, और अल-

सिहाह (असब)। (२) मआनी अल-कुरान अल-ज़ज्जाज द्वारा ३ / २१० - २११, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३ / ४०६। (३) मआनी अल-कुरान अल-ज़ज्जाज द्वारा ३ / २१०। (४) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी द्वारा ३ / ११४५, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३ / ४०६। हज़रत ज़ैनब (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के कथन को बुखारी (६९७२), मुस्लिम (१४७४) (२१), और अहमद (२४३१६) ने हज़रत आयशा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत किया है। "जरसत" का अर्थ है: खाया। और "अल-उरफ़ुत" एक पेड़ है। लिसान अल-अरब (जरस) और (उरफ़ुत)। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३ / ४०६।

صفحہ ۳۶۷ سورۃ النحل: آیت ۶۹

اور «ذُلُلاً» راستوں کی ایک حالت ہے۔ اور «الیعسوب» شہد کی مکھیوں کا سردار ہے، جب وہ رک جاتا ہے تو وہ بھی رک جاتی ہیں، اور جب وہ چلتا ہے تو وہ بھی چلتی ہیں(۱)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يَخْرُجُ مِنْ بُطُونِهَا شَرَابٌ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ فِيهِ شِفَاءٌ لِلنَّاسِ﴾ (ان کے پیٹوں سے مختلف رنگوں کا ایک مشروب نکلتا ہے جس میں لوگوں کے لیے شفا ہے) اس میں نو مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿يَخْرُجُ مِنْ بُطُونِهَا﴾ (ان کے پیٹوں سے نکلتا ہے)۔ یہاں کلام نعمتوں کے شمار کرنے اور عبرت کی طرف توجہ دلانے کے طور پر خبر کی طرف لوٹا ہے، چنانچہ فرمایا: "ان کے پیٹوں سے ایک مشروب نکلتا ہے" یعنی: شہد۔ اور لوگوں کی اکثریت کا خیال ہے کہ شہد مکھیوں کے منہ سے نکلتا ہے، اور حضرت علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ انہوں نے دنیا کی حقارت بیان کرتے ہوئے فرمایا: "اس میں ابن آدم کا معزز ترین لباس ایک کیڑے کا لعاب (ریشم) ہے، اور اس کا معزز ترین مشروب ایک مکھی کی قے ہے۔" تو اس کا ظاہر یہ ہے کہ یہ منہ کے علاوہ کسی اور جگہ سے نکلتا ہے(۲)۔ اور خلاصہ کلام یہ ہے کہ یہ نکلتا ہے اور یہ معلوم نہیں کہ اس کے منہ سے یا پچھلے حصے سے، لیکن اس کی اصلاح اس کے سانسوں کی گرمی کے بغیر مکمل نہیں ہوتی۔ اور ارسطو نے شیشے کا ایک گھر بنایا تاکہ یہ دیکھ سکے کہ وہ کیسے کام کرتی ہیں، تو انہوں نے کام کرنے سے انکار کر دیا یہاں تک کہ شیشے کے اندرونی حصے کو مٹی سے لیپ دیا؛ اسے غزنوی نے ذکر کیا ہے۔ اور فرمایا: "ان کے پیٹوں سے"؛ کیونکہ غذا کا بدلنا صرف پیٹ ہی میں ہوتا ہے(۳)۔ دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ﴾ (مختلف رنگوں والا)۔ اس سے مراد اس کی اقسام ہیں: سرخ، سفید، زرد، جامد اور سیال۔ حالانکہ ماں ایک ہے لیکن اولاد مختلف ہے، جو اس بات کی دلیل ہے کہ [خدائی] قدرت نے اسے خوراک

کے تنوع کے مطابق متنوع بنایا ہے، جیسا کہ چراگاہوں کے بدلنے سے اس کا ذائقہ بدل جاتا ہے۔ اسی معنی سے حضرت زینب رضی اللہ عنہا کا نبی کریم ﷺ سے یہ کہنا مروی ہے: "جَرَسَتْ نحلهُ العُرْفُطَ" (اس کی مکھیوں نے عرفط کا رس چوسا ہے)۔ جب اس کی بو کو مغافیر کی بو سے تشبیہ دی گئی(۴)۔ تیسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فِيهِ شِفَاءٌ لِلنَّاسِ﴾ (اس میں لوگوں کے لیے شفا ہے)۔ ضمیر شہد کی طرف لوٹتی ہے؛ یہ جمہور کا قول ہے(۵)۔ یعنی: شہد میں لوگوں کے لیے شفا ہے۔ اور ابن عباس، حسن، مجاہد، ضحاک اور فراء سے مروی ہے...

(۱) تفسیر طبری ۱۴ / ۲۸۸ - ۲۸۹، معانی القرآن للفراء ۲/ ۱۰۹، النکت والعیون ۳/ ۱۹۹، المحرر الوجیز ۳/ ۴۰۶، تفسیر سمرقندی ۲/ ۲۴۱، اور الصحاح (عسب)۔ (۲) معانی القرآن للزجاج ۳ / ۲۱۰ - ۲۱۱، اور المحرر الوجیز ۳ / ۴۰۶۔ (۳) معانی القرآن للزجاج ۳ / ۲۱۰۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۳ / ۱۱۴۵، والمحرر الوجیز ۳ / ۴۰۶۔ اور حضرت زینب رضی اللہ عنہا کا قول بخاری (۶۹۷۲)، مسلم (۱۴۷۴) (۲۱)، اور احمد (۲۴۳۱۶) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ «جَرَسَتْ» یعنی: کھایا۔ اور «العُرْفُط»: ایک درخت ہے۔ لسان العرب (جرس) اور (عرفط)۔ (۵) المحرر الوجیز ۳ / ۴۰۶۔

Ibn Kaysan said: The pronoun [in "therein"] refers to the Quran, i.e., "in the Quran there is healing" (1). An-Nahhas said (2): This is a sound statement; meaning (3): in the signs and proofs We have narrated to you, there is healing for people. It was also said: honey contains healing, and this statement is also clear; because most of the drinks and medicinal pastes used for treatment have honey as their base. The judge Abu Bakr ibn al-Arabi said (4): Whoever says it refers to the Quran is far off, I do not believe it is authentically attributed to them, and even if it were transmitted authentically, it would not be logically sound; because the entire context of the speech is about honey, and the Quran is not mentioned in it. Ibn Atiyyah said (5): A group of ignorant people held the view that this verse refers to the Family of the Prophet (Ahl al-Bayt) and the Banu Hashim, and that they are the "bees", and that the "drink" is the Quran and wisdom. Some of them mentioned this in the court of al-Mansur Abu Ja'far al-Abbasi. A man among those present said to him: "May Allah make your food and drink from what comes out of the bellies of the Banu Hashim." This caused the audience to laugh, while the other man was struck dumb, and the absurdity of his statement became clear (6). Fourth: Scholars have differed regarding the Almighty’s saying: {wherein is healing for men}. Is it meant in a general sense or not? A group said: It is general in every case and for everyone. It was narrated from Ibn Umar that he would not complain of an ulcer or anything other ailment without applying honey to it, even when a boil appeared on him, he would smear it with honey. An-Naqqash related from Abu Wajrah that he used honey as kohl for his eyes, used it as a laxative, and treated himself with honey. It was narrated that Awf ibn Malik al-Ashja'i fell ill and it was said to him: Will you not...

(1) Al-Nukat wal-Uyun 3/199-200, Al-Mufhim 5/610, Ma'ani al-Quran by al-Farra 2/109, Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1146, and the report of Mujahid was recorded by Ibn Abi Shaybah 10/486, and al-Tabari in al-Tafsir 14/289. (2) In Ma'ani al-Quran 4/84-85. (3) In (m): "or", and what is established in the manuscripts is what matches Ma'ani al-Quran by al-Nahhas, and the speech is from him. (4) In Ahkam al-Quran 3/1146. (5) In Al-Muharrar al-Wajiz 3/407, see also Al-Kashshaf by al-Zamakhshari 2/418. (6) Al-Mufhim 5/610, Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1145-1146, and Tafsir al-Razi 20/72.

पृष्ठ 368 सूरह अन-नहल: आयत 69

इब्न कैसान ने कहा: सर्वनाम कुरान की ओर इशारा करता है, यानी: "कुरान में शिफा (इलाज) है" (1)। अन-नहहास ने कहा (2): यह एक अच्छा कथन है; यानी (3): जो आयतें और प्रमाण हमने आपको सुनाए हैं, उनमें लोगों के लिए शिफा है। और यह भी कहा गया: शहद में शिफा है, और यह बात भी स्पष्ट है; क्योंकि उपचार के लिए उपयोग किए जाने वाले अधिकांश पेय और औषधीय मिश्रणों (माजून) का आधार शहद ही होता है। न्यायाधीश अबू बक्र इब्न अल-अरबी ने कहा (4): जो कोई कहता है कि इससे तात्पर्य कुरान है, वह सच्चाई से बहुत दूर है, मुझे नहीं लगता कि यह उनकी ओर से सही है, और यदि यह वर्णन के रूप में सही भी होता, तो तर्कसंगत रूप से सही नहीं होता; क्योंकि पूरी बातचीत का संदर्भ शहद के बारे में है, इसमें कुरान का कोई उल्लेख नहीं है। इब्न अतिय्या ने कहा (5): अज्ञानी लोगों के एक समूह का मानना था कि इस आयत से तात्पर्य 'अहले बैत' (घर वाले) और बनू हाशिम से है, और वे ही "मधुमक्खियां" हैं, और वह "पेय" कुरान और हिकमत (बुद्धिमत्ता) है। उनमें से कुछ ने अल-मंसूर अबू जाफर अल-अब्बासी की सभा में इसका उल्लेख किया। वहां उपस्थित एक व्यक्ति ने उससे कहा: "अल्लाह तुम्हारा भोजन और पेय वैसा ही बना दे जैसा बनू हाशिम के पेट से निकलता है।" इससे सभा में उपस्थित लोग हंस पड़े, जबकि दूसरा व्यक्ति अवाक रह गया और उसके कथन की मूर्खता स्पष्ट हो गई (6)। चौथा: अल्लाह के इस कथन के बारे में विद्वानों में मतभेद है: {जिसमें लोगों के लिए शिफा है}। क्या यह सामान्य रूप में है या नहीं? एक समूह ने कहा: यह हर स्थिति में और हर किसी के लिए सामान्य है। इब्न उमर से वर्णित है कि वे किसी फोड़े या किसी भी अन्य तकलीफ की शिकायत नहीं करते थे जब तक कि वे उस पर शहद न लगा देते, यहाँ तक कि जब उन पर कोई फोड़ा निकलता, तो वे उस पर शहद मलते थे। अन-नक्काश ने अबू वजराह से वर्णन किया है कि वे आँखों में सुरमे के रूप में शहद का उपयोग करते थे, और कब्ज के उपचार (जुलाब) के रूप में शहद का उपयोग करते थे, और शहद से दवा लेते थे। यह वर्णित है कि औफ इब्न मलिक अल-अशजई बीमार पड़ गए और उनसे कहा गया: क्या आप...

(1) अल-नुकत वल-उयून 3/199-200, अल-मुफिम 5/610, अल-फर्रा की मानी अल-कुरान 2/109, इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1146, और मुजाहिद की रिवायत इब्न अबी शैबा 10/486 ने दर्ज की है, और अल-तबरी ने तफ़सीर 14/289 में। (2) मानी अल-कुरान 4/84-85 में। (3) (m) में: "या", और पांडुलिपियों में जो प्रमाणित है वह अन-नहहास की 'मानी अल-कुरान' के अनुरूप है, और यह कथन उन्हीं का है। (4) अहकाम अल-कुरान 3/1146 में। (5) अल-मुहर्रर अल-

वजीज़ 3/407 में, और देखें अल-ज़मखशरी की अल-कश्शाफ 2/418। (6) अल-मुफिम 5/610, इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1145-1146, और तफ़सीर अल-राज़ी 20/72।

صفحہ ۳٦۸ سورة النحل: آیت ٦۹

ابن کیسان کا کہنا ہے: ضمیر قرآن کی طرف لوٹتی ہے، یعنی: قرآن میں شفا ہے (۱)۔ النحاس (۲) نے کہا: یہ ایک اچھا قول ہے؛ یعنی (۳): جو آیات اور دلائل ہم نے تم پر بیان کیے ہیں ان میں لوگوں کے لیے شفا ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا: شہد میں شفا ہے، اور یہ بات بھی واضح ہے؛ کیونکہ اکثر مشروبات اور معجونات جن سے علاج کیا جاتا ہے، ان کی اصل شہد ہی ہوتی ہے۔ قاضی ابوبکر بن العربی (٤) نے کہا: جو شخص یہ کہے کہ اس سے مراد قرآن ہے وہ حقیقت سے دور ہے، میں اسے ان کی طرف سے صحیح قرار نہیں دیتا، اور اگر یہ نقل کے اعتبار سے صحیح بھی ہوتا تو عقل کے اعتبار سے درست نہ ہوتا؛ کیونکہ کلام کا پورا سیاق و سباق شہد کے بارے میں ہے، اس میں قرآن کا کوئی ذکر نہیں ہے۔ ابن عطیہ (٥) نے کہا: جاہل لوگوں کے ایک گروہ کا خیال ہے کہ اس آیت سے مراد اہل بیت اور بنو ہاشم ہیں، اور وہ مکھیاں ہیں، اور وہ مشروب قرآن اور حکمت ہے، ان میں سے بعض نے اس بات کا تذکرہ منصور ابو جعفر العباسی کی مجلس میں کیا، تو حاضرین میں سے ایک شخص نے اس سے کہا: "اللہ تمہارا کھانا اور پینا ویسا ہی کر دے جیسا بنو ہاشم کے پیٹوں سے نکلتا ہے"، اس پر حاضرین ہنس پڑے، اور وہ دوسرا شخص ہکا بکا رہ گیا، اور اس کے قول کی لغویت ظاہر ہو گئی (٦)۔ چوتھی بات: علماء کا اللہ تعالیٰ کے قول {فِيهِ شِفَاءٌ لِلنَّاسِ} (جس میں لوگوں کے لیے شفا ہے) کے بارے میں اختلاف ہے کہ کیا یہ اپنے عموم پر ہے یا نہیں؟ ایک گروہ نے کہا: یہ ہر حال میں اور ہر ایک کے لیے عام ہے، چنانچہ ابن عمر رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ وہ کسی زخم یا کسی بھی چیز کی شکایت نہیں کرتے تھے مگر اس پر شہد لگا لیتے تھے، یہاں تک کہ جب ان کے جسم پر کوئی پھوڑا نکلتا تو اس پر بھی شہد ملتے تھے۔ اور النقاش نے ابو وجزہ سے روایت کی ہے کہ وہ شہد کا سرمہ لگاتے تھے، اور پیٹ

صاف کرنے کے لیے شہد استعمال کرتے تھے، اور شہد سے دوا کرتے تھے۔ اور مروی ہے کہ عوف بن مالک الاشجعی بیمار ہوئے تو ان سے کہا گیا: کیا تم...

(١) النکت والعیون ٣ / ١٩٩ - ٢٠٠ ، والمفهم ٥ / ٦١٠ ، ومعانی القرآن للفراء ٢ / ١٠٩ ، وأحكام القرآن لابن العربی ٣ / ١١٤٦ ، وأخرج أثر مجاهد ابن ابی شیبہ ١٠ / ٤٨٦ ، والطبری فی التفسیر ١٤ / ٢٨٩ ۔ (٢) فی معانی القرآن ٤ / ٨٤ - ٨٥ ۔ (٣) نسخہ (م) میں ہے: "أو" (یا)، اور قلمی نسخوں میں جو ثابت ہے وہی النحاس کی 'معانی القرآن' کے موافق ہے، اور یہ کلام انہی کا ہے۔ (٤) فی أحكام القرآن ٣ / ١١٤٦ ۔ (٥) فی المحرر الوجیز ٣ / ٤٠٧ ، وینظر الكشاف للزمخشری ٢ / ٤١٨ ۔ (٦) المفهم ٥ / ٦١٠ ، وأحكام القرآن لابن العربی ٣ / ١١٤٥ - ١١٤٦ ، وتفسیر الرازی ٢٠ / ٧٢ ۔

Surah Al-Nahl: Verse 69 369

[Should we] treat you? He said: Bring me water, for Allah Almighty says: {And We have sent down from the sky blessed water} [Qaf: 9]. Then he said: Bring me honey, for Allah Almighty says: {In it is healing for mankind}. And bring me oil, for Allah Almighty says: {from a blessed tree} [An-Nur: 35]. So they brought him all of that, and he mixed it all together, then drank it and was cured. Some said: It is general if mixed with vinegar and cooked (1), resulting in a drink that is beneficial in every condition for every ailment.

A group said: This is specific and does not imply generality for every illness and every person. Rather, it is news that it heals as other medicines heal in some cases and under certain conditions. The benefit of the verse is His informing that it is a medicine, just as (2) healing through it has been frequent, and it became an ingredient and an aid for medicines in drinks and pastes. This is not the first term to be specified, for the Quran is full of such, and in the Arabic language, a general term often comes with a specific meaning, and a specific term with a general meaning. Evidence that it is not general is that 'shifa' (healing) is an indefinite noun in an affirmative context, and there is no generality in it according to the consensus of linguists, scholars, and specialists in Islamic jurisprudence. However, a group of people of sincerity and determination took it as general; they sought healing with honey from all pains and diseases, and were healed from their ailments by the blessing of the Quran and the correctness of their belief and certainty. Ibn al-Arabi said: "He whose intention is weak and whose habit overcomes his faith takes it according to the words of doctors, and everything is from the wisdom of the Performer of what He wills" (3).

Fifth: If someone says: We have seen those whom honey benefits and those whom it harms, so how can it be a healing for people? It is said to him: Water is the life of everything, yet we have seen those killed by water if they take it while having an ailment in the body that contradicts it. We have seen the healing of honey in most of these drinks; az-Zajjaj mentioned this meaning (4).

(1) In (Th): "becomes" (yasbah). (2) In the copies: "lima", and what is confirmed is from "al-Muharrar al-Wajiz" 3/406, and the speech is from it; see "al-Kashshaf" 2/418, and "Tafsir al-Razi" 20/72-73. (3) "al-Mufhim" 5/610, and "Ahkam al-Quran" 3/1146. (4) In "Ma’ani al-Quran wa I’rabuhu" 3/211.

सूरह अन-नहल: आयत 69 369

[क्या हम आपका] इलाज करें? उन्होंने कहा: मेरे पास पानी लाओ, क्योंकि अल्लाह तआला फरमाता है: {और हमने आसमान से बरकत वाला पानी उतारा है} [क़ाफ़: 9]। फिर उन्होंने कहा: मेरे पास शहद लाओ, क्योंकि अल्लाह तआला फरमाता है: {इसमें लोगों के लिए शिफ़ा है}। और मेरे पास तेल लाओ, क्योंकि अल्लाह तआला फरमाता है: {एक मुबारक पेड़ से} [अन-नूर: 35]। फिर वे यह सब उनके पास लाए और उन्होंने इसे मिलाकर पी लिया और ठीक हो गए। उनमें से कुछ ने कहा: यह सामान्य रूप से है यदि इसे सिरके के साथ मिलाकर पकाया जाए (1), तो यह एक ऐसा पेय बन जाता है जो हर स्थिति में हर बीमारी के लिए लाभदायक है।

एक समूह ने कहा: यह विशेष रूप से है, और इसका मतलब यह नहीं है कि यह हर बीमारी और हर व्यक्ति के लिए सामान्य है। बल्कि, यह एक समाचार है कि यह वैसे ही ठीक करता है जैसे अन्य दवाएं कुछ मामलों में और कुछ परिस्थितियों में ठीक करती हैं। आयत का लाभ यह है कि उन्होंने सूचित किया है कि यह एक दवा है, जैसा कि (2) इससे शिफ़ा अक्सर मिली है, और यह पेय और लेप में दवाओं के लिए एक घटक और सहायक बन गया है। यह पहला शब्द नहीं है जिसे विशिष्ट बनाया गया है, क्योंकि कुरान इससे भरा हुआ है, और अरबी भाषा में अक्सर सामान्य शब्द विशेष अर्थ में आते हैं, और विशेष शब्द सामान्य अर्थ में। यह साबित करने वाली बात कि यह सामान्य नहीं है, वह यह है कि "शिफ़ा" (इलाज) सकारात्मक संदर्भ में एक अनिश्चित संज्ञा है, और भाषाविदों, विद्वानों और उसूल (सिद्धांतों) के विशेषज्ञों की सहमति के अनुसार इसमें कोई व्यापकता (सामान्य अर्थ) नहीं है। लेकिन सच्चाई और दृढ़ संकल्प वाले एक समूह ने इसे सामान्य अर्थ में लिया, वे हर दर्द और बीमारी के लिए शहद से इलाज करते थे, और कुरान की बरकत और अपने विश्वास और यकीन की सच्चाई से ठीक हो जाते थे। इब्न अल-अरबी ने कहा: "जिसका इरादा कमजोर हो और जिसकी आदत उसके धर्म पर हावी हो जाए, वह इसे डॉक्टरों की बातों के अनुसार समझता है, और सब कुछ चाहने वाले (अल्लाह) की हिकमत से है" (3)।

पांचवां: यदि कोई कहने वाला कहे: हमने देखा है कि शहद किसे फायदा पहुँचाता है और किसे नुकसान, तो यह लोगों के लिए शिफ़ा कैसे हुआ? उससे कहा जाएगा: पानी हर चीज़ का जीवन है और हमने देखा है कि पानी उसे मार देता है जो इसे शरीर की ऐसी बीमारी की स्थिति में लेता है जो इसके विपरीत हो। हमने इन अधिकांश पेयों में शहद की शिफ़ा देखी है; अज़-ज़ज्जाज ने यही अर्थ कहा है (4)।

(1) (ज़) में: "हो जाता है" (यस्बहा)। (2) प्रतियों में: "लिमा", और जो पुष्ट है वह "अल-मुहर्रर अल-वजीज" 3/406 से है, और बात उसी से है; देखिए "अल-कश्शाफ" 2/418, और "तफ़्सीर अल-राज़ी" 20/72-73। (3) "अल-मुफ़हिम" 5/610, और "अहकाम अल-क़ुरान" 3/1146। (4) "मआनी अल-क़ुरान व इराबाहु" 3/211 में।

سورہ النحل: آیت 69 369

[کیا ہم آپ کا] علاج کریں؟ انہوں نے کہا: میرے پاس پانی لاؤ، کیونکہ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿وَنَزَّلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً مُّبَرَكًا﴾ [ق: 9]۔ پھر فرمایا: میرے پاس شہد لاؤ، کیونکہ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿فِيهِ شِفَاءٌ لِلنَّاسِ﴾۔ اور میرے پاس زیتون کا تیل لاؤ، کیونکہ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿مِن شَجَرَةٍ مُّبَرَكَةٍ﴾ [النور: 35]۔ چنانچہ وہ یہ سب ان کے پاس لے آئے، انہوں نے ان سب کو ملایا، پھر اسے پی لیا اور شفایاب ہو گئے۔ ان میں سے بعض نے کہا: یہ عام طور پر ہے اگر اسے سرکے کے ساتھ ملا کر پکایا جائے (1)، تو یہ ایسا مشروب بن جاتا ہے جو ہر بیماری کے لیے ہر حالت میں فائدہ مند ہے۔

ایک گروہ نے کہا: یہ خاص ہے، اور اس کا مطلب یہ نہیں کہ یہ ہر بیماری اور ہر انسان کے لیے عام ہے۔ بلکہ یہ اس بات کی خبر ہے کہ یہ شفا دیتا ہے جس طرح دیگر ادویات بعض صورتوں اور بعض حالات میں شفا دیتی ہیں۔ آیت کا فائدہ یہ بتانا ہے کہ یہ ایک دوا ہے، جیسا کہ (2) اس سے شفا کثرت سے ہوئی ہے، اور یہ مشروبات اور معجونات میں ادویات کے لیے ایک جزو اور معاون بن گیا۔ یہ پہلا لفظ نہیں ہے جسے خاص کیا گیا ہو، کیونکہ قرآن اس سے بھرا ہوا ہے، اور عربی زبان میں اکثر 'عام' لفظ 'خاص' کے معنی میں آتا ہے، اور 'خاص' لفظ 'عام' کے معنی میں۔ اس بات کی دلیل کہ یہ عام نہیں ہے یہ ہے کہ "شفاء" اثبات کے سیاق میں نکرہ ہے، اور اہل لغت، محققین علم اور اصولین کے نزدیک اس میں عموم نہیں پایا جاتا۔ لیکن سچائی اور پختہ ارادے والے ایک گروہ نے اسے عموم پر محمول کیا، چنانچہ وہ ہر قسم کی درد اور بیماری کے لیے شہد سے شفا طلب کرتے تھے، اور قرآن کی برکت اور اپنے صدقِ یقین سے شفا پاتے تھے۔ ابن العربی کہتے ہیں: "جس کی نیت کمزور ہو اور اس کی عادت اس کے دین پر غالب آ جائے، وہ اسے اطباء

کے قول کے مطابق لیتا ہے، اور سب کچھ اپنی مرضی کے مطابق کرنے والے (اللہ) کی حکمت سے ہے" (3)۔

پانچویں بات: اگر کوئی کہنے والا کہے: ہم نے دیکھا ہے کہ شہد کسی کو فائدہ دیتا ہے اور کسی کو نقصان، تو پھر یہ لوگوں کے لیے شفا کیسے ہوا؟ اس سے کہا جائے گا: پانی ہر چیز کی زندگی ہے لیکن ہم نے دیکھا ہے کہ پانی اسے مار دیتا ہے جو اسے جسم کی ایسی بیماری کی حالت میں لے جو اس کے متضاد ہو، اور ہم نے ان اکثر مشروبات میں شہد کی شفا دیکھی ہے؛ زجاج نے یہی معنی بیان کیا ہے (4)۔

(1) نسخہ (ظ) میں: "یصبح" (ہو جاتا ہے)۔ (2) نسخوں میں: "لما"، اور جو ثابت ہے وہ "المحرر الوجیز" 3/406 سے ہے، اور کلام اسی کا ہے؛ دیکھیے "الکشاف" 2/418، اور "تفسیر الرازی" 20/72-73۔ (3) "المفہم" 5/610، اور "احکام القرآن" 3/1146۔ (4) "معانی القرآن و اعرابہ" 3/211 میں۔

Surah An-Nahl: Verse 69

370

Physicians have unanimously praised the general benefit of oxymel (Sikangabin)(1) in every disease, and its base is honey, as are all other pastes. Furthermore, the Prophet ﷺ resolved this(2) issue and removed any doubt when he commanded someone suffering from stomach pain to drink honey. When his brother informed him that it only increased his bowel movements (diarrhea), he commanded him to return to the drink, and he was cured. He said: "Allah has spoken the truth, and your brother's stomach has lied."(3)

Sixth(4): Some heretical physicians objected to this Hadith, saying: Physicians are in consensus that honey is a laxative, so how can it be prescribed for someone who has diarrhea? The answer is: That statement is true in itself for whoever has attained belief in his Prophet, peace and blessings be upon him. So he uses it in the way he specified, and in the place he commanded, with a firm intention and good heart. He will then see its benefit and perceive its blessing, as happened to the owner of this honey and others as mentioned before. As for what was narrated of consensus, it is evidence of his ignorance of transmission since he did not qualify it and left it absolute. Imam Abu Abdullah al-Maziri said: It should be known that diarrhea occurs from many types; including: diarrhea resulting from indigestion and cholera (Heidhat)(5). Physicians agree in such cases that the treatment is to leave it to nature and its action. If it needs assistance in diarrhea, it is assisted as long as strength remains. As for suppressing it, it is harmful. If this is clear, we say: It is possible that the man was suffering from diarrhea due to overfilling and cholera, so the Prophet ﷺ commanded him to drink honey. It increased it until the matter (cause) was exhausted, then the diarrhea stopped, and drinking honey coincided with it. If this falls outside the profession of medicine, it indicates the objector's ignorance of that profession. He said: We do not seek support for the saying of our Prophet by having physicians confirm it.

(1) A drink made from vinegar and honey. Arabized from 'Sarkankabin'. Mu'jam Matn al-Lugha (Sikangabin). (2) In (d), (z), and (m): disease (daa'), and what is established is from (zh), which matches what is in Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1146, and the speech is from him. (3) Narrated by Ahmad (11146), al-Bukhari (5684), and Muslim (2217) from Abu Sa'id al-Khudri رضي الله عنه. (4) Al-Mufhim 5/608 - 609. (5) Al-Hayda: A disease

characterized by severe vomiting, diarrhea, and emaciation, (cholera). Al-Mu'jam al-Wasit (Hayd).

सूरह अन-नहल: आयत 69

370

सभी चिकित्सकों ने सर्वसम्मति से हर बीमारी में 'सिकंजबीन' (1) (सिरका और शहद का मिश्रण) के व्यापक लाभ की प्रशंसा की है, और इसका आधार शहद है, जैसा कि अन्य सभी माजूनों का है। इसके अलावा, पैगंबर ﷺ ने इस (2) समस्या का समाधान कर दिया और संदेह के पहलू को दूर कर दिया जब उन्होंने एक व्यक्ति को जिसके पेट में दर्द था, शहद पीने का आदेश दिया। जब उसके भाई ने उन्हें बताया कि इससे केवल उसका दस्त बढ़ गया है, तो उन्होंने उसे फिर से वही पेय पीने का आदेश दिया और वह ठीक हो गया; और उन्होंने कहा: "अल्लाह ने सच कहा है, और तुम्हारे भाई के पेट ने झूठ बोला है" (3)।

छठा (4): कुछ विधर्मी चिकित्सकों ने इस हदीस पर आपत्ति जताई और कहा: चिकित्सकों ने सर्वसम्मति से माना है कि शहद एक रेचक (दस्त लाने वाला) है, तो इसे उस व्यक्ति के लिए कैसे निर्धारित किया जा सकता है जिसे पहले से दस्त हो? उत्तर यह है: यह बात अपने आप में उस व्यक्ति के लिए सच है जिसने अपने पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) पर विश्वास प्राप्त कर लिया है। इसलिए वह इसका उपयोग उसी तरह करता है जैसा उन्होंने निर्दिष्ट किया है, और उस स्थान पर जिसका उन्होंने आदेश दिया है, एक दृढ़ इरादे और अच्छी नीयत के साथ। वह इसके लाभ को देखेगा और इसकी बरकत को महसूस करेगा, जैसा कि इस शहद के मालिक और अन्य लोगों के साथ हुआ जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है। जहाँ तक आम सहमति के वर्णन का प्रश्न है, तो यह उसके संचरण की अज्ञानता का प्रमाण है क्योंकि उसने इसे सीमित नहीं किया और इसे निरपेक्ष छोड़ दिया। इमाम अबू अब्दुल्ला अल-माजिरी ने कहा: यह जानना चाहिए कि दस्त कई प्रकार के कारणों से होता है; जिनमें शामिल हैं: अपच और हैजा (5) के कारण होने वाला दस्त; और चिकित्सक ऐसे मामलों में सहमत हैं कि उपचार इसे प्रकृति और उसके कार्य पर छोड़ देना है। यदि दस्त में सहायता की आवश्यकता है, तो जब तक शक्ति बनी रहती है, तब तक सहायता दी जाती है। जहाँ तक इसे दबाने या रोकने की बात है, तो यह हानिकारक है। यदि यह स्पष्ट है, तो हम कहते हैं: यह संभव है कि उस व्यक्ति को पेट भरने और हैजा के कारण दस्त हुआ हो, इसलिए पैगंबर ﷺ ने उसे शहद पीने का आदेश दिया। इसने दस्त को तब तक बढ़ाया जब तक कि हानिकारक तत्व समाप्त नहीं हो गया, फिर दस्त रुक गया और शहद पीना उसके अनुकूल रहा। यदि यह चिकित्सा के पेशे से बाहर हो जाता है, तो यह उस पेशे के बारे में आपत्ति करने वाले की अज्ञानता का संकेत देता है। उन्होंने कहा:

हम अपने पैगंबर के कथन के समर्थन के लिए चिकित्सकों द्वारा इसकी पुष्टि किए जाने की आवश्यकता नहीं समझते।

(1) सिरका और शहद से बना पेय। अरबीकृत 'सरकंकबीन'। मुअजम मतन अल-लुगा (सिकंजबीन)। (2) (द), (ज़) और (म) में: रोग (दा), और जो स्थापित है वह (ज़) से है, जो इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1146 में जो है उसके अनुरूप है, और भाषण उन्हीं का है। (3) अहमद (11146), अल-बुखारी (5684), और मुस्लिम (2217) ने अबू सईद अल-खुदरी ؓ से रिवायत किया है। (4) अल-मुफहिम 5/608 - 609। (5) अल-हैदा: एक बीमारी जिसके लक्षणों में गंभीर उल्टी, दस्त और कमजोरी शामिल है, (हैजा)। अल-मुअजम अल-वसीत (हैज़)।

سورہ النحل: آیت ۶۹

۳۷۰

تمام اطباء نے ہر بیماری میں سکنجبین(۱) کے عام فائدے کی تعریف پر اتفاق کیا ہے، اور اس کی بنیاد شہد ہے، اسی طرح تمام معجونات بھی۔ مزید یہ کہ نبی کریم ﷺ نے اس(۲) اشکال کو ختم کر دیا، اور احتمال کے پہلو کو دور کر دیا جب آپ نے اس شخص کو جس کے پیٹ میں تکلیف تھی شہد پینے کا حکم دیا۔ جب اس کے بھائی نے بتایا کہ اس سے اس کے دستوں (اسہال) میں اضافہ ہی ہوا ہے، تو آپ نے اسے دوبارہ وہی پینے کا حکم دیا تو وہ شفایاب ہو گیا؛ اور آپ نے فرمایا: "اللہ نے سچ فرمایا، اور تیرے بھائی کے پیٹ نے جھوٹ بولا"(۳)۔

چھٹا(۴): اطباء کے بعض زندیقوں نے اس حدیث پر اعتراض کیا اور کہا: اطباء کا اس بات پر اتفاق ہے کہ شہد دست آور ہے، تو اسے اس شخص کے لیے کیسے تجویز کیا جا سکتا ہے جسے پہلے ہی اسہال (دست) ہوں؟ جواب یہ ہے: یہ قول بذاتِ خود اس شخص کے لیے حق ہے جسے اپنے نبی ﷺ کی تصدیق حاصل ہو گئی، چنانچہ وہ اسے اسی طریقے سے استعمال کرتا ہے جو آپ نے متعین فرمایا، اور اس جگہ جہاں آپ نے حکم دیا، پختہ نیت اور نیک دلی کے ساتھ تو وہ اس کا فائدہ دیکھے گا اور اس کی برکت پائے گا، جیسا کہ اس شہد والے اور دوسروں کے ساتھ ہوا جیسا کہ پہلے گزر چکا۔ رہا اجماع کا ذکر، تو یہ اس کی نقل (روایت) سے جہالت کی دلیل ہے کیونکہ اس نے اسے مقید نہیں کیا بلکہ مطلق چھوڑ دیا۔ امام ابو عبداللہ المازری نے فرمایا: یہ جاننا چاہیے کہ اسہال کئی طرح کی وجوہات سے لاحق ہوتا ہے؛ ان میں سے: وہ اسہال جو بدہضمی اور ہیضہ(۵) سے پیدا ہو؛ اور اطباء کا ایسے معاملات میں اتفاق ہے کہ اس کا علاج یہ ہے کہ اسے فطرت اور اس کے عمل پر چھوڑ دیا جائے، اور اگر اسہال میں کسی مددگار کی ضرورت ہو، تو جب تک

قوت باقی رہے مدد کی جاتی ہے۔ رہا اسے روکنا، تو وہ نقصان دہ ہے۔ جب یہ واضح ہو گیا تو ہم کہتے ہیں: یہ ممکن ہے کہ اس شخص کو پیٹ بھر جانے اور ہیضے کی وجہ سے اسہال ہوا ہو، تو نبی ﷺ نے اسے شہد پینے کا حکم دیا۔ پس شہد نے دستوں میں اضافہ کیا یہاں تک کہ وہ مادہ ختم ہو گیا، پھر اسہال رک گیا اور شہد پینا اس کے موافق رہا۔ پس اگر یہ علمِ طب سے باہر نکل جائے، تو یہ اس فن کے بارے میں معترض کی جہالت کی علامت ہے۔ انہوں نے کہا: ہم اپنے نبی کے قول کی تائید کے لیے اطباء کی تصدیق کے محتاج نہیں ہیں۔

(۱) سرکہ اور شہد سے تیار کردہ مشروب۔ معرب سرکنکبین۔ معجم متن اللغہ (سکنجبین)۔ (۲) (د)، (ز) اور (م) میں: داء (بیماری)، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے، جو ابن العربی کی احکام القرآن ۳/۱۱۴۶ میں موجود عبارت کے موافق ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (۳) اسے احمد (۱۱۱۴۶)، بخاری (۵۶۸۴)، اور مسلم (۲۲۱۷) نے ابو سعید الخدری ؓ سے روایت کیا ہے۔ (۴) المفہم ۵/ ۶۰۸ - ۶۰۹ ۔ (۵) الہیضہ: ایک بیماری جس کی علامات میں شدید قے، اسہال اور کمزوری شامل ہے، (کولرا)۔ المعجم الوسیط (ہیض)۔

371 Surah An-Nahl, Verse 69

Rather, if they had belied him, we would have belied them and declared them disbelievers(1), and we would have believed him ﷺ. For if they were to provide us with observational evidence of the truth of what they say, we would then need to interpret the words of the Messenger of Allah ﷺ and explain them in a way that is correct; since proof has been established that he does not lie.

Seventh: Regarding the Almighty's saying: {wherein is healing for men}, it is evidence for the permissibility of seeking treatment by drinking medicine and other means, contrary to those eminent scholars who disliked that(2). This refutes the Sufis who claim that sainthood (Wilayah) is not complete unless one is pleased with all the afflictions that befall them, and medical treatment is not permissible for them. There is no meaning for whoever denies that; Sahih narrated from Jabir, from the Messenger of Allah ﷺ that he said: "For every disease there is a cure, and when the medicine for the disease is found, it is cured by Allah's permission."(3)

Abu Dawud and At-Tirmidhi narrated from Usama bin Sharik that he said: The Bedouins said: "O Messenger of Allah, should we not seek medical treatment?" He said: "Yes. O servants of Allah, seek medical treatment; for Allah has not created a disease without creating a cure for it, or medicine, except for one disease." They said: "O Messenger of Allah, what is it?" He said: "Old age (Al-Haram)." This is the wording of At-Tirmidhi(4), and he said: a good and authentic (Hasan Sahih) Hadith. And it was narrated from Abi Khuzamah, from his father that he said: I asked the Messenger of Allah ﷺ and said: "O Messenger of Allah, what do you think of the incantations we use, the medicine we treat ourselves with, and the precautions we take, do they repel anything of Allah's decree?" He said: "They are from Allah's decree."(5) He said: a good (Hasan) Hadith, and no other Hadith is known for Abi Khuzamah except this one.

And he ﷺ said: "If there is any good in your medicines, it is in the incision of a cupper, a drink of honey, or cauterization with fire, but I do not like to be cauterized." Narrated by As-Sahih (Bukhari and Muslim)(6).

---

(1) In (m): "and we would have declared them disbelievers", and what is confirmed from the manuscripts is what matches what is in Al-Mufhim 5/609. (2) Al-Qabas 3/1129. (3) Narrated by Muslim (2204). (4) Sunan Abi Dawud (3855), and At-Tirmidhi (2038), and it is in Ahmad (18454). (5) Sunan At-Tirmidhi (2065), and it is in Ahmad

(15472). (6) Al-Bukhari (5683), and Muslim (2205), from the Hadith of Jabir bin Abdullah, may Allah be pleased with them both.

371 सूरह अन-नहल, आयत 69

बल्कि, यदि उन्होंने उन्हें झुठलाया होता, तो हम उन्हें झुठलाते और उन्हें काफ़िर (अविश्वासी) घोषित करते(1), और हमने उनकी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) पुष्टि की होती। क्योंकि यदि वे हमें अपनी कही हुई बातों की सच्चाई का अवलोकन प्रमाण प्रदान करते, तो हमें अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के शब्दों की व्याख्या करने और उन्हें सही ढंग से स्पष्ट करने की आवश्यकता होती; क्योंकि यह प्रमाण स्थापित हो चुका है कि वह झूठ नहीं बोलते।

सातवीं बात: अल्लाह तआला के इस कथन में: {जिसमें लोगों के लिए स्वास्थ्य लाभ (शिफा) है}, दवा पीने और अन्य माध्यमों से इलाज कराने की अनुमति का प्रमाण है, उन प्रतिष्ठित विद्वानों के विपरीत जिन्होंने इसे नापसंद किया है(2)। यह उन सूफियों का खंडन करता है जो दावा करते हैं कि विलायत (ईश्वर की निकटता) तब तक पूरी नहीं होती जब तक कि कोई उन सभी विपत्तियों से प्रसन्न न हो जो उस पर आती हैं, और उसके लिए इलाज कराना जायज़ नहीं है। जो कोई इसका खंडन करता है उसका कोई अर्थ नहीं है; सहीह में जाबिर से वर्णित है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "हर बीमारी की एक दवा है, और जब बीमारी की दवा मिल जाती है, तो वह अल्लाह की अनुमति से ठीक हो जाती है।" (3)

अबू दाऊद और अत-तिर्मिज़ी ने उसामा बिन शरीक से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: बद्दू लोगों ने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, क्या हम इलाज न कराएं?" उन्होंने कहा: "हाँ। हे अल्लाह के बंदो, इलाज कराओ; क्योंकि अल्लाह ने ऐसी कोई बीमारी पैदा नहीं की है जिसके लिए उसने इलाज या दवा पैदा न की हो, सिवाय एक बीमारी के।" उन्होंने पूछा: "हे अल्लाह के रसूल, वह क्या है?" उन्होंने कहा: "बुढ़ापा (अल-हरम)।" यह अत-तिर्मिज़ी के शब्द हैं(4), और उन्होंने कहा: यह एक हदीस हसन सहीह है। और अबी खुज़ामा से, उनके पिता से रिवायत है कि उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से पूछा और कहा: "हे अल्लाह के रसूल, आपके उन झाड़-फूंकों (रुक्या) के बारे में क्या विचार है जो हम करते हैं, वह दवा जिससे हम अपना इलाज करते हैं, और वे सावधानियां जो हम बरतते हैं, क्या वे अल्लाह की तकदीर में से कुछ भी टाल सकती हैं?" उन्होंने कहा: "वे अल्लाह की तकदीर से ही हैं।" (5) उन्होंने कहा: यह हदीस हसन है, और अबी खुज़ामा के लिए इसके अलावा कोई और हदीस नहीं जानी जाती है।

और उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) कहा: "यदि तुम्हारी दवाओं में कोई भलाई है, तो वह पछना लगाने वाले (कपिंग) के चीरे में है, या शहद के घूंट में, या आग से दागने (कौटराइजेशन) में, लेकिन मुझे आग से दागना पसंद नहीं है।" इसे अल-सहीह (बुखारी और मुस्लिम) ने रिवायत किया है(6)।

पाद टिप्पणियाँ: (1) (म) में: "और हम उन्हें काफ़िर घोषित करते", और हस्तलिखित प्रतियों से जो पुष्ट है, वह वही है जो अल-मुफहिम 5/609 में है। (2) अल-क़बस 3/1129। (3) मुस्लिम द्वारा रिवायत (2204)। (4) सुनन अबी दाऊद (3855), और अत-तिर्मिज़ी (2038), और यह अहमद में है (18454)। (5) सुनन अत-तिर्मिज़ी (2065), और यह अहमद में है (15472)। (6) अल-बुखारी (5683), और मुस्लिम (2205), जाबिर बिन अब्दुल्ला (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से।

371 سورہ النحل، آیت 69

بلکہ، اگر وہ انہیں جھٹلاتے، تو ہم انہیں جھٹلاتے اور انہیں کافر قرار دیتے(1) اور ہم ان (صلی اللہ علیہ وسلم) کی تصدیق کرتے۔ کیونکہ اگر وہ ہمیں اپنے کہے ہوئے کی سچائی کا مشاہداتی ثبوت فراہم کرتے، تو ہمیں اس وقت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے کلام کی تاویل اور اسے صحیح طریقے پر پیش کرنے کی ضرورت پڑتی؛ کیونکہ یہ دلیل قائم ہو چکی ہے کہ وہ جھوٹ نہیں بولتے۔

ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کے اس قول میں: {جس میں لوگوں کے لیے شفا ہے}، دوا پینے اور اس کے علاوہ دیگر ذرائع سے علاج معالجہ کے جائز ہونے کی دلیل ہے، ان جلیل القدر علماء کے برعکس جنہوں نے اسے ناپسند کیا ہے(2)۔ یہ ان صوفیاء کی تردید کرتا ہے جو یہ دعویٰ کرتے ہیں کہ ولایت تب تک مکمل نہیں ہوتی جب تک کہ بندہ ان تمام بلاؤں پر راضی نہ ہو جائے جو اس پر نازل ہوتی ہیں، اور اس کے لیے دوا کرنا جائز نہیں ہے۔ جو کوئی اس کا انکار کرتا ہے اس کی کوئی حقیقت نہیں؛ صحیح میں جابر سے مروی ہے کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "ہر بیماری کے لیے دوا ہے، پس جب بیماری کی دوا مل جاتی ہے تو وہ اللہ کے حکم سے شفا پا لیتا ہے۔"(3)

ابو داؤد اور ترمذی نے اسامہ بن شریک سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: دیہاتیوں نے کہا: اے اللہ کے رسول، کیا ہم علاج نہ کروائیں؟ آپ نے فرمایا: "ہاں۔ اے اللہ کے بندو، علاج کرواؤ؛ کیونکہ اللہ نے ایسی کوئی بیماری پیدا نہیں کی جس کے لیے شفا یا دوا پیدا نہ کی ہو، سوائے ایک بیماری کے۔" انہوں نے پوچھا: اے اللہ کے رسول، وہ کیا ہے؟ آپ نے فرمایا: "بڑھاپا (الهرم)۔" یہ ترمذی کے الفاظ ہیں(4)، اور انہوں نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔ اور ابی خزامہ سے، ان کے والد

سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سے پوچھا اور کہا: یا رسول اللہ، آپ ان دم درود (رقی) کے بارے میں کیا کہتے ہیں جو ہم کرواتے ہیں، اور وہ دوا جس سے ہم علاج کرتے ہیں، اور وہ بچاؤ کی تدابیر جو ہم اختیار کرتے ہیں، کیا یہ اللہ کی تقدیر میں سے کچھ بھی لوٹا سکتی ہیں؟ آپ نے فرمایا: "یہ اللہ کی تقدیر ہی سے ہیں۔"(5) انہوں نے کہا: یہ حدیث حسن ہے، اور ابی خزامہ کی اس کے علاوہ کوئی اور حدیث معلوم نہیں ہے۔

اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "اگر تمہاری ادویات میں سے کسی چیز میں خیر ہے، تو وہ پچھنا لگانے والے (حجام) کے نشتر میں ہے، یا شہد کے گھونٹ میں، یا آگ سے داغنے میں، لیکن میں داغنے کو پسند نہیں کرتا۔" اسے الصحیح (بخاری و مسلم) نے روایت کیا ہے(6)۔

حواشی: (1) (م) میں ہے: "اور ہم انہیں کافر قرار دیتے"، اور جو قلمی نسخوں سے ثابت ہے وہ وہی ہے جو المفہم 5/609 میں ہے۔ (2) القبس 3/1129۔ (3) اسے مسلم (2204) نے روایت کیا ہے۔ (4) سنن ابی داؤد (3855)، اور ترمذی (2038)، اور یہ احمد (18454) کے ہاں ہے۔ (5) سنن ترمذی (2065)، اور یہ احمد (15472) کے ہاں ہے۔ (6) البخاری (5683)، اور مسلم (2205)، جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہما کی حدیث سے۔

The hadiths in this chapter are too many to count, and the majority of scholars are in favor of the permissibility of medical treatment and seeking Ruqyah (spiritual healing). It was narrated that Ibn Umar was cauterized for facial palsy (Al-Laqwah) and was treated with Ruqyah for a scorpion sting (1). From Ibn Sirin, [it is narrated] that Ibn Umar used to give his child theriac (2). Malik said: There is no harm in that (3).

Those who disliked it argued with what Abu Hurairah narrated: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "An entire nation will enter Paradise with all their belongings; they did not seek Ruqyah, nor were they cauterized, nor did they believe in omens, and they put their trust in their Lord" (4). They said: It is obligatory for a believer to abandon these things out of seeking refuge in Allah, trusting Him, having confidence in Him, and being devoted to Him (5); for Allah Almighty knows the days of illness and the days of health. If all creation strove to decrease or increase that, they would not be able to. Allah Almighty said: {No disaster strikes upon the earth or among yourselves except that it is in a register before We bring it into being} [Al-Hadid: 22]. Among those who held this view are a group of the people of virtue and tradition (Athar), and it is the opinion of Ibn Mas'ud and Abu Darda (may Allah be pleased with them).

Uthman ibn Affan visited Ibn Mas'ud during the illness in which he passed away. Uthman asked him, "What do you complain of?" He replied, "My sins." He asked, "What do you desire?" He replied, "The mercy of my Lord." He asked, "Shall I not call a physician for you?" He replied, "The Physician has made me ill..." and he mentioned the hadith (6). It will be mentioned in full in the virtue of Al-Waqi'ah, God willing.

(1) Narrated by Malik in Al-Muwatta 2/944, and Abd al-Razzaq in Al-Musannaf (19774), through Ayyub, and At-Tahawi in Sharh Ma'ani al-Athar 4/323, through Abu Hanifa, and Ibn Abi Shaybah 7/64, and Al-Bayhaqi 9/343, through Ubaydullah ibn Umar, all of them from Nafi', that Ibn Umar... Al-Laqwah: a disease in the face. Al-Qamus (Laqw). (2) Narrated by Ibn Abd al-Barr in At-Tamhid 5/27, with this wording. And narrated by Ibn Abi Shaybah 7/77, similarly. Theriac: a compound medicine, and it is Arabized from Greek. Al-Qamus (Taraq). (3) At-Tamhid 5/277. (4) Narrated by Ibn Hibban (726), and its chain of narration is weak because of Muhammad ibn Isa ibn Hayyan al-Madayini. It is superseded by what Al-Bukhari narrated (5752), from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with him). In it, the Messenger of Allah (peace be upon

him) mentioned seventy thousand who enter Paradise without account, and they are those who do not believe in omens, do not seek cauterization, do not seek Ruqyah, and they put their trust in their Lord. (5) See Al-Qabas 3/1127. (6) Narrated by Al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (2497), and Ibn Abd al-Barr in At-Tamhid 5/269.

सूरह अन-नह्ल: आयत 69 | 372

इस अध्याय में हदीसें इतनी अधिक हैं कि गिनी नहीं जा सकतीं, और अधिकांश विद्वान चिकित्सा उपचार और रुकिया (आध्यात्मिक उपचार) की अनुमति के पक्ष में हैं। यह वर्णित है कि इब्न उमर ने लकवा (अल-लकवा) के लिए दागा (कौटरी) करवाया था और बिच्छू के डंक के लिए रुकिया करवाया था (1)। इब्न सिरीन से वर्णित है कि इब्न उमर अपने बच्चे को तिरयाक (एक प्रकार की औषधि) पिलाया करते थे (2)। मलिक ने कहा: इसमें कोई हर्ज नहीं है (3)।

जिन्होंने इसे नापसंद किया, उन्होंने अबू हुरैरा द्वारा वर्णित हदीस से दलील दी: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "एक पूरी उम्मत अपने साजो-सामान के साथ जन्नत में दाखिल होगी; वे रुकिया नहीं मांगते थे, न ही दागते थे, न ही अपशकुन में विश्वास करते थे, और अपने रब पर भरोसा करते थे" (4)। उन्होंने कहा: एक मोमिन के लिए यह अनिवार्य है कि वह अल्लाह की शरण लेने, उस पर भरोसा करने, उस पर विश्वास रखने और उसके प्रति समर्पित होने के लिए इन चीजों को छोड़ दे (5); क्योंकि अल्लाह तआला बीमारी के दिनों और स्वास्थ्य के दिनों को जानता है। यदि पूरी सृष्टि इसे कम करने या बढ़ाने का प्रयास करे, तो वे सक्षम नहीं होंगे। अल्लाह तआला ने फरमाया: {पृथ्वी पर या तुम्हारे अपने आप में कोई भी विपत्ति ऐसी नहीं आती जो एक रजिस्टर में न हो, इससे पहले कि हम उसे अस्तित्व में लाएं} [अल-हदीद: 22]। इस मत को मानने वालों में पुण्य और परंपरा (असार) के लोगों का एक समूह शामिल है, और यह इब्न मसूद और अबू दरदा (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) का मत है।

उस्मान इब्न अफान उस बीमारी के दौरान इब्न मसूद के पास गए जिसमें उनका निधन हुआ। उस्मान ने उनसे पूछा, "आपको क्या शिकायत है?" उन्होंने उत्तर दिया, "मेरे पाप।" उन्होंने पूछा, "आप क्या चाहते हैं?" उन्होंने उत्तर दिया, "मेरे रब की दया।" उन्होंने पूछा, "क्या मैं आपके लिए डॉक्टर न बुलाऊं?" उन्होंने उत्तर दिया, "हकीम (अल्लाह) ने ही मुझे बीमार किया है..." और उन्होंने हदीस का उल्लेख किया (6)। इंशा अल्लाह, अल-वाकिया के गुण के बारे में इसे विस्तार से बताया जाएगा।

(1) इसे मलिक ने अल-मुवत्ता 2/944 में, और अब्द अल-रज्जाक ने अल-मुसन्निफ (19774) में अय्यूब के माध्यम से निकाला है, और अत-तहावी ने शरह मानी अल-असार 4/323 में अबू हनीफा के माध्यम से, और इब्न अबी शयबा 7/64 में, और अल-बैहकी 9/343 में उबैदुल्लाह इब्न उमर के माध्यम से, ये सभी नाफे से, कि इब्न उमर... अल-लकवा: चेहरे की एक बीमारी। अल-कामूस

(लकव)। (2) इसे इब्न अब्द अल-बर ने अल-तमहीद 5/27 में इन्हीं शब्दों के साथ निकाला है। और इब्न अबी शयबा 7/77 ने इसी तरह निकाला है। तिरयाक: एक यौगिक दवा है, और यह ग्रीक से अरबीकृत है। अल-कामूस (तरक)। (3) अल-तमहीद 5/277। (4) इसे इब्न हिब्बान (726) ने निकाला है, और मुहम्मद इब्न ईसा इब्न हयान अल-मदैनी के कारण इसकी इस्नाद (प्रमाण-श्रृंखला) कमजोर है। इसकी जगह अल-बुखारी (5752) द्वारा इब्न अब्बास (रजि.) की हदीस से निकाला गया विवरण काफी है। इसमें अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने सत्तर हजार लोगों का उल्लेख किया है जो बिना हिसाब के जन्नत में दाखिल होंगे, और वे वही हैं जो अपशकुन नहीं मानते, दागते नहीं, रुकिया नहीं मांगते, और अपने रब पर भरोसा करते हैं। (5) देखें अल-क़बस 3/1127। (6) इसे अल-बैहकी ने शुआब अल-ईमान (2497) में, और इब्न अब्द अल-बर ने अल-तमहीद 5/269 में निकाला है।

اس باب میں احادیث اس قدر زیادہ ہیں کہ شمار نہیں کی جا سکتیں، اور جمہور علماء علاج معالجے اور دم کروانے (رقیہ) کے جواز کے قائل ہیں۔ مروی ہے کہ ابن عمر رضی اللہ عنہ نے لقوہ کی وجہ سے داغ لگوایا (کوی) اور بچھو کے کاٹنے پر دم کروایا (۱)۔ ابن سیرین سے روایت ہے کہ ابن عمر اپنے بچے کو تریاق پلایا کرتے تھے (۲)۔ امام مالک نے فرمایا: اس میں کوئی حرج نہیں (۳)۔

جنہوں نے اسے ناپسند کیا، انہوں نے اس روایت سے استدلال کیا جو ابوہریرہ رضی اللہ عنہ نے بیان کی: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "ایک امت اپنے تمام تر ساز و سامان کے ساتھ جنت میں داخل ہو گی؛ وہ نہ دم کرواتے تھے، نہ داغ لگواتے تھے، نہ بدفالی لیتے تھے، اور اپنے رب پر توکل کرتے تھے" (۴)۔ انہوں نے کہا: پس مومن پر واجب ہے کہ وہ اللہ سے وابستگی، اس پر توکل، اس پر بھروسہ اور اسی کی طرف لو لگانے کے لیے ان چیزوں کو چھوڑ دے (۵)؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ بیماری اور تندرستی کے ایام کو جانتا ہے۔ اگر تمام مخلوق اس میں کمی یا زیادتی کی کوشش کرے تو وہ قادر نہ ہوں گے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {زمین میں یا تمہاری اپنی جانوں میں کوئی مصیبت نہیں پہنچتی مگر وہ اس سے پہلے کہ ہم اسے پیدا کریں ایک کتاب میں لکھی ہوئی ہے} [الحدید: ۲۲]۔ جن لوگوں نے یہ موقف اختیار کیا ان میں اہل فضل اور اہل اثر کی ایک جماعت شامل ہے، اور یہی ابن مسعود اور ابودرداء رضی اللہ عنہما کا قول ہے۔

عثمان بن عفان رضی اللہ عنہ ابن مسعود رضی اللہ عنہ کی عیادت کے لیے اس بیماری میں گئے جس میں ان کی وفات ہوئی، تو عثمان نے ان سے پوچھا: آپ کو کیا شکایت ہے؟ انہوں نے جواب دیا: میرے گناہ۔ انہوں نے پوچھا: آپ کیا چاہتے ہیں؟ انہوں نے کہا: میرے رب کی رحمت۔ عثمان

نے پوچھا: کیا میں آپ کے لیے طبیب نہ بلاؤں؟ انہوں نے جواب دیا: طبیب (حقیقی یعنی اللہ) ہی نے تو مجھے بیمار کیا ہے... اور انہوں نے حدیث کا ذکر کیا (۶)۔ انشاء اللہ تعالیٰ سورہ واقعہ کی فضیلت میں یہ مکمل تفصیل سے آئے گا۔

(۱) اسے مالک نے الموطا ۲/۹۴۴ میں، اور عبدالرزاق نے المصنف (۱۹۷۷۴) میں ایوب کے واسطے سے، اور الطحاوی نے شرح معانی الآثار ۴/۳۲۳ میں ابوحنیفہ کے واسطے سے، اور ابن ابی شیبہ ۷/۶۴ میں، اور البیہقی ۹/۳۴۳ میں عبید اللہ بن عمر کے واسطے سے، ان سب نے نافع سے روایت کی ہے کہ ابن عمر... اور اللقوہ: چہرے کی ایک بیماری ہے۔ القاموس (لقو)۔ (۲) اسے ابن عبدالبر نے التمہید ۵/۲۷ میں انھی الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے۔ اور ابن ابی شیبہ نے ۷/۷۷ میں اس کے ہم معنی روایت کیا ہے۔ ترياق: ایک مرکب دوا ہے، جو یونانی سے معرب ہے۔ القاموس (ترق)۔ (۳) التمہید ۵/۲۷۷۔ (۴) اسے ابن حبان (۷۲۶) نے روایت کیا ہے، اور اس کی سند محمد بن عیسیٰ بن حیان المدائنی کی وجہ سے ضعیف ہے۔ اس کی جگہ وہ روایت کافی ہے جسے بخاری (۵۷۵۲) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اس میں رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے ستر ہزار افراد کا ذکر کیا جو بغیر حساب کے جنت میں داخل ہوں گے، اور یہ وہ لوگ ہیں جو بدفالی نہیں لیتے، داغ نہیں لگواتے، دم نہیں کرواتے، اور اپنے رب پر توکل کرتے ہیں۔ (۵) دیکھیے القبس ۳/۱۱۲۷۔ (۶) اسے البیہقی نے شعب الایمان (۲۴۹۷) میں، اور ابن عبدالبر نے التمہید ۵/۲۶۹ میں روایت کیا ہے۔

Surah An-Nahl: Verse 69 / 373

Waki' mentioned: Abu Hilal told us, from Mu'awiyah bin Qurrah, who said: Abu Al-Darda' fell ill, so they visited him and said: "Shall we call a doctor for you?" He replied: "The Doctor made me lie down (i.e., Allah is the one who brought this illness upon me)"(1). This was also the view of Ar-Rabi' bin Khuthaym(2). Sa'id bin Jubayr disliked incantations (ruqya)(3), and Al-Hasan used to dislike taking all medicines except milk and honey(4).

The former ones answered this report by saying it holds no weight as an argument; because it is possible he meant a disliked type of cauterization; evidenced by the Prophet ﷺ cauterizing Ubay on the day of Al-Ahzab on his medial arm vein (al-akhal) when he was shot(5). He (the Prophet) said: "Healing is in three things" as mentioned before(6). And it is possible that he meant incantations with things not from the Book of Allah, while He, the Almighty, said: {And We send down of the Qur'an that which is healing} [Al-Isra: 82], as will be explained. He performed ruqya for his companions and ordered them to do ruqya(7), as will be explained later.

Eighth: Malik and a group of his companions held the view that there is no Zakat on honey even if it is a staple food(8). The opinion of Ash-Shafi'i differed on this, but what he firmly stated in his 'new' view is that there is no Zakat on it(9). Abu Hanifa said that Zakat on honey is obligatory, whether in small or large quantities; because the minimum threshold (Nisab) according to him is...

(1) Recorded by Ibn Abi Shaybah 8/6, 13/309, Ahmad in 'Al-Zuhd' p. 168, and Abu Nu'aym in 'Al-Hilya' 1/218. (2) Recorded from him by Ibn Abi Shaybah 8/5, and 13/399-400. (3) Al-Tamheed 5/270. (4) Recorded by Ibn Abi Shaybah 8/4. (5) Recorded by Muslim (2207), from the Hadith of Jabir, and 'al-akhal' is a vein in the hand used for bleeding. As-Sahah (Kahl). (6) Recorded with this wording by Al-Bukhari (5680) and (5681) from the Hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them), and mentioned by the author earlier from the Hadith of Jabir (7) .ﷺ Recorded by Al-Bukhari (5744), and Muslim (2191), from the Hadith of Aisha (may Allah be pleased with them), that the Messenger of Allah ﷺ used to perform ruqya saying: "Remove the harm, O Lord of the people, healing is in Your Hand, there is no remover of it except You." Al-Bukhari also recorded (5738), and Muslim (2195), from the Hadith of Aisha (may Allah be pleased with her) who said: "The Messenger of Allah ﷺ ordered me, or: ordered that ruqya be sought against the evil eye." (8) Al-Nawadir wal-Ziyadat

2/109, and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1147. (9) Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama by al-Jassas 1/456, and Bada'i' al-Sana'i' 2/512.

सूरह अन-नहल: आयत 69 / 373

वकीअ ने उल्लेख किया: अबू हिलाल ने हमें मुआविया बिन क़ुर्रह के हवाले से बताया, उन्होंने कहा: अबू अल-दर्दा बीमार पड़ गए, तो लोग उनके पास आए और कहा: "क्या हम आपके लिए किसी डॉक्टर को बुलाएं?" उन्होंने जवाब दिया: "डॉक्टर ने मुझे लिटा दिया है (अर्थात, अल्लाह ने ही मुझे इस बीमारी में डाला है)"(1)। अर-रबीअ बिन खुथयम का भी यही विचार था(2)। सईद बिन जुबैर झाड़-फूँक (रुक़्या) को नापसंद करते थे(3), और अल-हसन दूध और शहद के अलावा सभी दवाएं लेने को नापसंद करते थे(4)।

पूर्ववर्तियों ने इस हदीस का जवाब यह कहते हुए दिया कि इसमें कोई दलील नहीं है; क्योंकि यह संभव है कि उनका मतलब एक नापसंद प्रकार के दाग़ने (कावई) से हो; जिसका प्रमाण यह है कि पैगंबर ﷺ ने अहज़ाब के दिन उबय के हाथ की नस (अल-अखल) को दाग़ा था जब उन्हें तीर लगा था(5)। उन्होंने (पैगंबर) कहा: "इलाज तीन चीजों में है" जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है(6)। और यह भी संभव है कि उनका मतलब उन झाड़-फूँक से हो जो अल्लाह की किताब से न हों, जबकि अल्लाह ने फरमाया: {और हम कुरआन में से वह उतारते हैं जो शिफा (इलाज) है} [अल-इसरा: 82], जैसा कि आगे स्पष्ट किया जाएगा। उन्होंने अपने साथियों पर झाड़-फूँक किया और उन्हें इसका आदेश दिया(7), जैसा कि आगे बताया जाएगा।

आठवां: मलिक और उनके साथियों के एक समूह का विचार था कि शहद पर ज़कात नहीं है, भले ही वह एक मुख्य भोजन हो(8)। अल-शफीई की इस बारे में अलग-अलग राय थी, लेकिन उनके'नए' विचार में उन्होंने जो निश्चित रूप से कहा है वह यह है कि इस पर कोई ज़कात नहीं है(9)। अबू हनीफ़ा ने कहा कि शहद की ज़कात वाजिब है, चाहे वह थोड़ी हो या ज़्यादा; क्योंकि उनके अनुसार इसमें निसाब...

(1) इब्न अबी शैबा 6/8, और 13/309, अहमद ने 'अज़-ज़ुहद' पृ. 168 में, और अबू नुऐम ने 'अल-हिल्या' 1/218 में उद्धृत किया। (2) इब्न अबी शैबा 5/8, और 13/399-400 में उनसे उद्धृत। (3) अत-तम्हीद 5/270। (4) इब्न अबी शैबा 4/8 द्वारा उद्धृत। (5) मुस्लिम (2207) द्वारा जाबिर की हदीस से उद्धृत, और 'अल-अखल' हाथ की एक नस है। अस-सहाह (कहल)। (6) अल-बुखारी (5680) और (5681) द्वारा इब्न अब्बास (रज़ि.) की हदीस से इन शब्दों के साथ उद्धृत, और लेखक ने पहले जाबिर ﷺ की हदीस से इसका उल्लेख किया है। (7) अल-बुखारी (5744), और मुस्लिम

(2191) द्वारा आयशा (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत, कि अल्लाह के रसूल ﷺ यह कहते हुए झाड़-फूँक करते थे: "कष्ट दूर कर दे, ऐ लोगों के रब, तेरे हाथ में शिफा है, तेरे सिवा इसे कोई दूर करने वाला नहीं।" अल-बुखारी (5738) और मुस्लिम (2195) ने आयशा (रज़ि.) की हदीस से भी उद्धृत किया है, जिन्होंने कहा: "अल्लाह के रसूल ﷺ ने मुझे आदेश दिया, या: नज़र लगने पर झाड़-फूँक कराने का आदेश दिया।" (8) अन-नवादिर वल-ज़ियादात 2/109, और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन 3/1147। (9) अल-जस्सास की मुख्तसर इख्तिलाफ़ अल-उलेमा 1/456, और बदाए अल-सनाई 2/512।

سورة النحل: آیت 69 / 373

وکیع نے ذکر کیا، انہوں نے کہا: ہمیں ابوہلال نے معاویہ بن قرہ سے روایت کرتے ہوئے بتایا، انہوں نے کہا: ابودرداء رضی اللہ عنہ بیمار ہوئے، تو لوگوں نے ان کی عیادت کی اور کہا: کیا ہم آپ کے لیے طبیب کو نہ بلائیں؟ انہوں نے کہا: طبیب نے ہی تو مجھے لٹایا ہے (یعنی اللہ نے ہی مجھے اس بیماری میں مبتلا کیا ہے)(1)۔ اور یہی ربیع بن خثیم کا بھی موقف تھا(2)۔ اور سعید بن جبیر دم (رقیہ) کو ناپسند کرتے تھے(3)، اور حسن بصری دودھ اور شہد کے علاوہ تمام ادویات پینا ناپسند کرتے تھے(4)۔

اور پہلے لوگوں نے اس حدیث کا جواب یہ دیا کہ اس میں کوئی دلیل نہیں ہے؛ کیونکہ اس بات کا احتمال ہے کہ ان کی مراد داغنے (کوی) کی کسی ناپسندیدہ قسم سے ہو؛ اس دلیل کے ساتھ کہ نبی ﷺ نے غزوہ احزاب کے دن ابی رضی اللہ عنہ کے ہاتھ کی رگ (اکحل) کو داغا تھا جب انہیں تیر لگا تھا(5)۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا: "شفاء تین چیزوں میں ہے" جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے(6)۔ اور یہ بھی احتمال ہے کہ ان کی مراد ان منتروں سے ہو جو اللہ کی کتاب سے نہ ہوں، جبکہ اللہ سبحانہ وتعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَنُنَزِّلُ مِنَ الْقُرْءَانِ مَا هُوَ شِفَآءٌ﴾ [الاسراء: 82]، جیسا کہ اس کا بیان آگے آئے گا۔ اور آپ ﷺ نے اپنے صحابہ پر دم کیا، اور انہیں دم کرنے کا حکم دیا(7)، جیسا کہ اس کا بیان آگے آئے گا۔

آٹھویں بات: امام مالک اور ان کے اصحاب کی ایک جماعت کا موقف ہے کہ شہد میں زکوٰۃ نہیں ہے اگرچہ وہ خوراک اور قوت بخش غذا ہو(8)۔ اور اس میں امام شافعی کا قول مختلف ہے، اور ان کے قولِ جدید میں جس بات پر قطعیت ہے وہ یہ ہے کہ اس میں زکوٰۃ نہیں ہے(9)۔ اور ابوحنیفہ

نے شہد کی تھوڑی اور زیادہ مقدار میں زکوٰۃ کے واجب ہونے کا قول کیا ہے؛ کیونکہ ان کے نزدیک اس میں نصاب...

(1) اسے ابن ابی شیبہ 6/8، اور 309/13، احمد نے الزہد ص 168 میں، اور ابونعیم نے الحلیہ 218/1 میں روایت کیا ہے۔ (2) اسے ان سے ابن ابی شیبہ 5/8، اور 399/13 - 400 میں روایت کیا ہے۔ (3) التمہید 270/5۔ (4) اسے ابن ابی شیبہ 4/8 نے روایت کیا ہے۔ (5) اسے مسلم (2207) نے جابر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اکحل ہاتھ کی ایک رگ ہے جس سے فصد کھولی جاتی ہے۔ الصحاح (کحل)۔ (6) اسے ان الفاظ کے ساتھ بخاری (5680) اور (5681) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور مصنف نے اسے پہلے جابر ﷺ کی حدیث سے ذکر کیا ہے۔ (7) اسے بخاری (5744)، اور مسلم (2191) نے عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ دم کرتے ہوئے فرماتے تھے: "اے لوگوں کے رب! تکلیف کو دور کر دے، تیرے ہاتھ میں شفا ہے، تیرے سوا کوئی اسے دور کرنے والا نہیں"۔ اور بخاری (5738) اور مسلم (2195) نے بھی عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: مجھے رسول اللہ ﷺ نے حکم دیا، یا: حکم دیا گیا کہ نظرِ بد کے لیے دم کرایا جائے۔ (8) النوادر والزیادات 109/2، اور احکام القرآن لابن العربی 1147/3۔ (9) مختصر اختلاف العلماء للجصاص 456/1، وبدائع الصنائع 512/2۔

is not a condition. Muhammad bin Al-Hasan said: There is nothing due on it until it reaches five (1) afraq, and a faraq is thirty-six ratls (pounds) of Iraqi measure. Abu Yusuf said: For every ten skins, there is one skin (2); adhering to what Al-Tirmidhi (3) narrated from Ibn Umar who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Regarding honey, for every ten skins, there is one skin." Abu Isa said: There is criticism regarding its chain of narration, and nothing significant is authentic from the Prophet ﷺ on this matter, yet most people of knowledge act upon this, and it is the view of Ahmad and Ishaq. Some people of knowledge said: There is nothing due on honey.

The Ninth [Point]: His words, Exalted be He: {Indeed, in that is a sign for a people who give thought} meaning: they take heed. Among the lessons in bees is by observing fairly and thinking deeply about their wondrous affair. Certainty bears witness that the inspirer of this delicate craftsmanship despite their weak structure, and their skill in devising solutions in their varied conditions, is Allah, Glorified and Exalted be He; as He said: {And your Lord inspired the bee} the verse. Then they eat sour, bitter, sweet, salty things, and harmful herbs, and Allah Almighty makes it into sweet honey and a cure. This is evidence of His power (4).

His words, Exalted be He: {And Allah created you; then He will take you in death. And among you is he who is reversed to the most decrepit [old] age so that he will not know, after [having had] knowledge, a thing. Indeed, Allah is Knowing and Competent. (70)}

His words, Exalted be He: {And Allah created you; then He will take you in death} its meaning has been explained. {And among you is he who is reversed to the most decrepit age} meaning the worst and lowest of it. It is said: the one whose strength and intellect decrease, and who turns to senility and the like. Ibn Abbas said: meaning to the lowest part of life, becoming like a child who has no intellect (5), and the meaning...

(1) In (D), (Z), and (M): eight, and what is confirmed is from (Zha), which is consistent with what is in Bada'i' al-Sana'i' 2/511, see Mukhtasar al-Tahawi p. 47, and al-Mabsut 3/15-16. (2) Al-Mabsut by al-Sarakhsi 3/16. (3) In his Sunan (629). Al-Ziqq: a waterskin. Al-Sahah (za-qa-qa). (4) See Tafsir al-Tabari 14/291, and Tafsir al-Razi 20/73. (5) Al-Wasit 3/73, and Zad al-Masir 4/467.

शर्त नहीं है। मुहम्मद बिन अल-हसन ने कहा: इसमें कुछ भी देय नहीं है जब तक कि यह पांच (1) अफराक़ तक न पहुँच जाए, और एक फराक़ इराकी माप के छत्तीस रतल (पाउंड) के बराबर होता है। अबू यूसुफ ने कहा: हर दस मशकों (चमड़े की थैलियों) पर एक मशक (2) है; उन्होंने अल-तिर्मिज़ी (3) द्वारा इब्न उमर से वर्णित हदीस को आधार बनाया जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "शहद में, हर दस मशकों पर एक मशक है।" अबू ईसा (तिर्मिज़ी) ने कहा: इसकी सनद (वर्णन की श्रृंखला) में कलाम है, और इस विषय में नबी ﷺ से कुछ भी महत्वपूर्ण प्रामाणिक नहीं है, फिर भी अधिकांश विद्वान इसी पर अमल करते हैं, और अहमद और इसहाक़ का भी यही विचार है। कुछ विद्वानों ने कहा: शहद पर कुछ भी देय नहीं है।

नौवां (बिंदु): अल्लाह का फरमान: {निश्चित रूप से इसमें उन लोगों के लिए एक निशानी है जो विचार करते हैं} अर्थात: वे सबक लेते हैं। मधुमक्खियों में सबक लेने का तरीका निष्पक्ष दृष्टि और उनके अद्भुत मामले में गहरी सोच है। निश्चितता गवाही देती है कि उनके कमजोर शरीर के बावजूद इस सूक्ष्म शिल्प कौशल का प्रेरक, और उनकी विभिन्न स्थितियों में समाधान खोजने का उनका कौशल, अल्लाह सुब्हानहु व तआला ही है; जैसा कि उन्होंने फरमाया: {और आपके रब ने मधुमक्खी को प्रेरित किया} आयत। फिर वे खट्टी, कड़वी, मीठी, नमकीन चीजें और हानिकारक जड़ी-बूटियाँ खाती हैं, और अल्लाह सर्वशक्तिमान उसे मीठे शहद और शिफा (इलाज) में बदल देता है। यह उसकी शक्ति का प्रमाण है (4)।

अल्लाह का फरमान: {और अल्लाह ने तुम्हें पैदा किया; फिर वह तुम्हें मौत देगा। और तुममें से वह भी है जो आयु की सबसे निकृष्ट अवस्था (बुढ़ापे) की ओर लौटा दिया जाता है ताकि वह जानने के बाद कुछ न जान सके। वास्तव में, अल्लाह सर्वज्ञ और सर्वशक्तिमान है। (70)}

अल्लाह का फरमान: {और अल्लाह ने तुम्हें पैदा किया; फिर वह तुम्हें मौत देगा} इसका अर्थ स्पष्ट कर दिया गया है। {और तुममें से वह भी है जो आयु की सबसे निकृष्ट अवस्था की ओर लौटा दिया जाता है} अर्थात इसका सबसे बुरा और निचला हिस्सा। कहा गया है: वह जिसकी शक्ति और बुद्धि कम हो जाती है, और वह बुढ़ापे और इसी तरह की स्थिति में पहुँच जाता है। इब्न अब्बास ने कहा: इसका अर्थ है जीवन के सबसे निचले हिस्से की ओर, वह उस बच्चे की तरह हो जाता है जिसके पास कोई बुद्धि नहीं होती (5), और अर्थ...

(1) (डी), (ज़ेड), और (एम) में: आठ, और जो पुष्ट है वह (ज़हा) से है, जो बदई अल-सनाई 2/511 में है, उसके अनुरूप है, मुख्तसर अल-तहावी पृष्ठ 47, और अल-मबसूत 3/15-16 देखें। (2) अल-सरख्सी द्वारा अल-मबसूत 3/16। (3) अपनी सुनन (629) में। अल-ज़िक्क़: पानी की मशक। अल-साह (ज़-क़-क़)। (4) देखें तफ़सीर अल-तबरी 14/291, और तफ़सीर अल-राज़ी 20/73। (5) अल-वसीत 3/73, और ज़ाद अल-मसीर 4/467।

سورہ النحل: آیات 69 - 70 374

شرط نہیں ہے۔ محمد بن الحسن نے کہا: اس میں کوئی چیز واجب نہیں ہے جب تک کہ یہ پانچ (1) افراق تک نہ پہنچ جائے، اور ایک فرق عراقی پیمانے کے مطابق چھتیس رطل کا ہوتا ہے۔ ابو یوسف نے کہا: ہر دس مشکوں پر ایک مشک (2) ہے؛ انہوں نے اس روایت پر عمل کیا جو ترمذی (3) نے ابن عمر سے بیان کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "شہد میں، ہر دس مشکوں پر ایک مشک ہے۔" ابو عیسیٰ (ترمذی) نے کہا: اس کی اسناد میں کلام ہے، اور اس باب میں نبی ﷺ سے کوئی خاص چیز ثابت نہیں ہے، لیکن زیادہ تر اہل علم کا عمل اسی پر ہے، اور یہی احمد اور اسحاق کا قول ہے۔ بعض اہل علم نے کہا: شہد میں کچھ بھی واجب نہیں ہے۔

نویں (بات): اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بے شک اس میں ان لوگوں کے لیے نشانی ہے جو غور و فکر کرتے ہیں} یعنی: عبرت حاصل کرتے ہیں۔ شہد کی مکھی میں عبرت کا پہلو انصاف کی نظر اور ان کے عجیب معاملے میں گہری سوچ سے ہے، تو یقین گواہی دیتا ہے کہ ان کی کمزور ساخت کے باوجود اس لطیف صنعت (کاریگری) کا الہام کرنے والا، اور ان کے بدلتے حالات میں تدبیر کرنے کی مہارت پیدا کرنے والا، اللہ سبحانہ و تعالیٰ ہی ہے؛ جیسا کہ اس نے فرمایا: {اور آپ کے رب نے شہد کی مکھی کی طرف وحی کی} آیت۔ پھر وہ کھٹی، کڑوی، میٹھی، نمکین چیزیں اور نقصان دہ جڑی بوٹیاں کھاتی ہے، تو اللہ تعالیٰ اسے میٹھا شہد اور شفا بنا دیتا ہے، اور یہ اس کی قدرت کی دلیل ہے (4)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اللہ ہی نے تمہیں پیدا کیا، پھر وہی تمہیں وفات دیتا ہے، اور تم میں سے کوئی وہ ہے جو بدترین عمر (بڑھاپے) کی طرف لوٹا دیا جاتا ہے تاکہ وہ سب کچھ جان لینے کے بعد کچھ نہ جانے، بے شک اللہ سب کچھ جاننے والا، قدرت والا ہے (70)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اللہ ہی نے تمہیں پیدا کیا، پھر وہی تمہیں وفات دیتا ہے} اس کا معنی بیان کر دیا گیا۔ {اور تم میں سے کوئی وہ ہے جو بدترین عمر کی طرف لوٹا دیا جاتا ہے} یعنی اس کا سب سے برا اور نچلا حصہ۔ کہا گیا: وہ جس کی قوت اور عقل کم ہو جاتی ہے اور وہ بڑھاپے اور اس جیسی حالت میں پہنچ جاتا ہے۔ ابن عباس نے کہا: یعنی عمر کے نچلے حصے کی طرف، وہ اس بچے کی طرح ہو جاتا ہے جس کی عقل نہیں ہوتی (5)، اور معنی...

(1) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: آٹھ، اور ثابت شدہ (ظ) سے ہے، جو بدائع الصنائع 2/511 میں موجود بات کے موافق ہے، دیکھیے مختصر الطحاوی ص 47، اور المبسوط 3/15-16۔ (2) المبسوط از سرخسی 3/16۔ (3) اپنی سنن (629) میں۔ الزِّقُّ: مشک۔ الصحاح (زقق)۔ (4) دیکھیے تفسیر طبری 14/291، اور تفسیر رازی 20/73۔ (5) الوسیط 3/73، اور زاد المسیر 4/467۔

Surah An-Nahl: Verses 70 - 71

375

...close. And in "Sahih al-Bukhari"(1) on the authority of Anas bin Malik, he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) used to seek refuge [in Allah] saying: "O Allah, I seek refuge in You from laziness, and I seek refuge in You from cowardice, and I seek refuge in You from senility, and I seek refuge in You from miserliness." And in the hadith of Sa'd bin Abi Waqqas: "And I seek refuge in You from being returned to the most decrepit [old] age" ... the hadith. Recorded by al-Bukhari (2).

{so that he will not know anything after having known [it]} i.e., he returns to a state of childhood, so he does not know what he used to know before of matters; due to extreme old age (3). And it has been said: This does not happen to a believer; because a believer's knowledge is not stripped from him (4). And it was said: the meaning is: so that he does not act upon any knowledge after knowing it; thus action was expressed as knowledge because of its need for it; because the effect of old age on his action is more pronounced than its effect on his knowledge (5). And the intended meaning is an argument against those who deny the Resurrection, i.e., He who returned him to this state is capable of making him die and then bringing him back to life (6).

His Almighty's saying: {And Allah has favored some of you over others in provision. But those who were favored would not hand over their provision to those whom their right hands possess so they would be equal therein. Then is it the favor of Allah they reject? 71}

His Almighty's saying: {And Allah has favored some of you over others in provision} i.e., He made some of you rich and poor, and free and slave (7). {But those who were favored} i.e., in provision. {would not hand over their provision to those whom their right hands possess} i.e., the master does not return any of what he has been provided with to those his right hand possesses until the slave and the owner become equal in wealth. This is a parable that Allah struck for the idol worshippers, i.e., if your slaves are not...

---

(1) No. (6371), and it is with Muslim (2706). (2) No. (2822). (3) Tafsir al-Tabari 14/292, and Zad al-Masir 4/467. (4) Tafsir al-Wasit 3/73, and Tafsir al-Razi 20/77. (5) Al-Nukat wa al-Uyun 3/200-201. (6) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/211, and Tafsir al-Razi 20/77,

and Zad al-Masir 4/468. (7) See Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/212, and Zad al-Masir 4/468.

सूरह अन-नह्ल: आयत 70 - 71

375

...करीब। और "सहीह अल-बुखारी"(1) में अनस बिन मलिक के अधिकार से है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) शरण मांगा करते थे और कहते थे: "हे अल्लाह, मैं आलस्य से तेरी शरण मांगता हूँ, और मैं बुज़दिली (कायरता) से तेरी शरण मांगता हूँ, और मैं बुढ़ापे से तेरी शरण मांगता हूँ, और मैं कंजूसी से तेरी शरण मांगता हूँ।" और साद बिन अबी वक़्क़ास की हदीस में है: "और मैं तेरी शरण मांगता हूँ कि मुझे उम्र के सबसे खराब (अति वृद्ध) पड़ाव की ओर लौटा दिया जाए" ... हदीस। इसे अल-बुखारी (2) ने निकाला है।

{ताकि वह जानने के बाद कुछ न जाने} यानी: वह बचपन की स्थिति में लौट जाता है, इसलिए वह उन चीजों को नहीं जानता जो वह पहले जानता था; अत्यधिक बुढ़ापे के कारण (3)। और यह कहा गया है: यह एक मोमिन (आस्तिक) के लिए नहीं होता है; क्योंकि एक मोमिन का ज्ञान उससे छीना नहीं जाता (4)। और यह कहा गया: इसका अर्थ है: ताकि वह ज्ञान प्राप्त करने के बाद कोई कार्य न करे; इस प्रकार कार्य को ज्ञान के रूप में व्यक्त किया गया क्योंकि इसकी आवश्यकता थी; क्योंकि कार्य पर बुढ़ापे का प्रभाव उसके ज्ञान पर पड़ने वाले प्रभाव से अधिक स्पष्ट है (5)। और अभीष्ट अर्थ पुनरुत्थान (क़यामत) का इनकार करने वालों के खिलाफ एक तर्क है, यानी: जिसने उसे इस स्थिति में पहुँचाया वह उसे मारने और फिर जीवित करने में सक्षम है (6)।

अल्लाह तआला का कथन: {और अल्लाह ने तुम में से कुछ को कुछ पर रोज़ी (आजीविका) में श्रेष्ठता दी है। फिर वे जिन्हें श्रेष्ठता दी गई है, वे अपनी रोज़ी अपने अधीनस्थों (दास-दासियों) को देने वाले नहीं हैं कि वे उसमें बराबर हो जाएं। तो क्या वे अल्लाह की नेमत का इनकार करते हैं? 71}

अल्लाह तआला का कथन: {और अल्लाह ने तुम में से कुछ को कुछ पर रोज़ी में श्रेष्ठता दी है} यानी: उसने तुम में से किसी को अमीर और किसी को गरीब बनाया, और आज़ाद और गुलाम (7)। {फिर वे जिन्हें श्रेष्ठता दी गई है} यानी: रोज़ी में। {वे अपनी रोज़ी अपने अधीनस्थों (दास-दासियों) को देने वाले नहीं हैं} यानी: मालिक अपनी दी गई रोज़ी में से कुछ भी अपने गुलाम को नहीं लौटाता जब तक कि गुलाम और मालिक धन में बराबर न हो जाएं। यह एक उदाहरण है जो अल्लाह ने मूर्तिपूजकों के लिए पेश किया है, यानी: यदि तुम्हारे गुलाम नहीं...

(1) संख्या (6371), और यह मुस्लिम (2706) के पास है। (2) संख्या (2822)। (3) तफ़सीर अल-तबरी 14/292, और ज़ाद अल-मसीर 4/467। (4) तफ़सीर अल-वसीत 3/73, और तफ़सीर अल-राज़ी 20/77। (5) अल-नुकत व अल-उयून 3/200-201। (6) मा'नी अल-कुरान अल-ज़ज्जाज 3/211, और तफ़सीर अल-राज़ी 20/77, और ज़ाद अल-मसीर 4/468। (7) देखें मा'नी अल-कुरान अल-ज़ज्जाज 3/212, और ज़ाद अल-मसीर 4/468।

سورہ النحل: آیت ۷۰ - ۷۱

۳۷۵

...قریب۔ اور "صحیح بخاری"(۱) میں حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ پناہ مانگا کرتے تھے اور کہتے تھے: "اے اللہ! میں سستی سے تیری پناہ مانگتا ہوں، اور بزدلی سے تیری پناہ مانگتا ہوں، اور سخت بڑھاپے سے تیری پناہ مانگتا ہوں، اور کنجوسی سے تیری پناہ مانگتا ہوں۔" اور سعد بن ابی وقاص کی حدیث میں ہے: "اور میں تیری پناہ مانگتا ہوں اس سے کہ مجھے عمر کے سب سے ارزل (نکارہ) حصے کی طرف لوٹا دیا جائے" ... حدیث۔ اسے بخاری (۲) نے روایت کیا ہے۔

﴿لِكَيْ لا يَعْلَمَ بَعْدَ عِلْمٍ شَيْئاً﴾ یعنی: وہ بچپن کی حالت کی طرف لوٹ جاتا ہے، پس وہ ان باتوں کو نہیں جان پاتا جنہیں وہ پہلے جانتا تھا؛ بڑھاپے کی زیادتی کی وجہ سے (۳)۔ اور کہا گیا ہے: یہ مومن کے لیے نہیں ہوتا؛ کیونکہ مومن سے اس کا علم نہیں چھینا جاتا (۴)۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: تاکہ وہ جاننے کے بعد کوئی عمل نہ کرے؛ پس عمل کو علم سے تعبیر کیا گیا کیونکہ عمل علم کا محتاج ہوتا ہے؛ کیونکہ بڑھاپے کا اثر اس کے عمل پر علم پر اثر سے زیادہ نمایاں ہوتا ہے (۵)۔ اور مقصود معنی منکرینِ بعث (دوبارہ جی اٹھنے کا انکار کرنے والوں) پر حجت قائم کرنا ہے، یعنی: جس نے اسے اس حال تک پہنچا دیا وہ اسے مارنے اور پھر زندہ کرنے پر قادر ہے (۶)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَاللَّهُ فَضَّلَ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ فِي الرِّزْقِ فَمَا الَّذِينَ فُضِّلُوا بِرَادِّي رِزْقِهِمْ عَلَى مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ فَهُمْ فِيهِ سَوَاءٌ أَفَبِنِعْمَةِ اللَّهِ يَجْحَدُونَ ۷۱﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَاللَّهُ فَضَّلَ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ فِي الرِّزْقِ﴾ یعنی: اس نے تم میں سے کسی کو غنی (امیر) اور کسی کو فقیر بنایا، اور کسی کو آزاد اور کسی کو غلام (۷)۔ ﴿فَمَا الَّذِينَ فُضِّلُوا﴾ یعنی: رزق میں۔ ﴿بِرَادِّي رِزْقِهِمْ عَلَى مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ﴾ یعنی: آقا اپنے عطا کردہ رزق میں سے کچھ بھی اپنے غلاموں کو واپس نہیں دیتا یہاں تک کہ غلام اور مالک مال میں برابر ہو جائیں۔ اور یہ ایک مثال ہے جو اللہ نے بت پرستوں کے لیے بیان کی ہے، یعنی: جب تمہارے غلام نہیں...

---

(۱) نمبر (۶۳۷۱)، اور یہ مسلم (۲۷۰۶) کے ہاں بھی ہے۔ (۲) نمبر (۲۸۲۲)۔ (۳) تفسیر طبری ۲۹۲/۱۴ ، اور زاد المسیر ۴۶۷/۴ . (۴) تفسیر وسیط ۷۳/۳ ، اور تفسیر رازی ۷۷/۲۰ . (۵) النکت والعیون ۲۰۰/۳ - ۲۰۱ . (۶) معانی القرآن للزجاج ۲۱۱/۳ ، اور تفسیر رازی ۷۷/۲۰ ، اور زاد المسیر ۴۶۸/۴ . (۷) دیکھئے معانی القرآن للزجاج ۲۱۲/۳ ، اور زاد المسیر ۴۶۸/۴ .

Surah An-Nahl: Verses 71 - 72 376

...with you as equals, so how can you make My servants equal to Me? Since their servants do not share their wealth with them, it is not permissible for them to associate others with Allah the Almighty in worship, such as idols, monuments, and others that were worshipped, like angels and prophets, for they are His servants and His creation. Al-Tabari (1) narrated this meaning, and it was stated by Ibn Abbas, Mujahid, Qatada, and others (2). It is also reported from Ibn Abbas that this was revealed concerning the Christians of Najran when they said: 'Jesus is the son of God.' So Allah said to them: {But those who are favored would not hand over their provision to those whom their right hands possess} – meaning, the master does not give back to his slave from the provision he has received so that the master and slave become equal in property legally. So how can you accept for Me what you do not accept for yourselves, and assign a child to Me from among My servants? (3). A similar verse is: {He sets forth for you a parable from yourselves: Do you have among those whom your right hands possess any partners in what We have provided you, so that you are equal therein} [Ar-Rum: 28], as will follow. This indicates that a slave does not own property, as will be explained later (4).

Allah the Almighty says: {And Allah has made for you from yourselves mates and has made for you from your mates sons and grandsons and has provided for you from the good things. Then in falsehood do they believe and in the favor of Allah they disbelieve? (72)}

Allah the Almighty's saying: {And Allah has made for you from yourselves mates} – "made" (ja'ala) here means "created"; and this has been mentioned before. {from yourselves mates} means: Adam, from whom Eve was created. And it is said: the meaning is: He made for you from your own kind, i.e., from your genus and type and according to your creation, as He said: {There has certainly come to you a Messenger from among yourselves} [At-Tawbah: 128] i.e., from human beings (5). In this is a rebuttal to the Arabs who used to believe that they married the Jinn and had relations with them, until it was narrated that Amr bin Hind (6)...

(1) In Tafsir 14/292-293, see Al-Wasit 3/73, and Zad al-Masir 4/468. (2) Narrated from them by Al-Tabari in Tafsir 14/293-295. (3) Tafsir al-Razi 20/79, and Zad al-Masir 4/468. (4) Thus he said, and it will be mentioned in the interpretation of the next verse numbered (75). (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3/408, Ma'ani al-Quran wa I'rabuhu by Az-Zajjaj 3/212, Bahr al-Ulum 2/242, and An-Nukat wal-Uyun 3/202. (6) Thus in the copies

and Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1148, and it appeared in Al-Nawadir pp. 146-147, and Al-Jamhara =

सूरा अन-नहल: आयतें 71 - 72 376

...आपके बराबर, तो आप मेरे दासों को मेरे बराबर कैसे बना सकते हैं? चूँकि उनके दास उनके धन में उनके साथ भागीदार नहीं होते; इसलिए उनके लिए अल्लाह सर्वशक्तिमान की इबादत में दूसरों को शामिल करना जायज़ नहीं है, जैसे कि मूर्तियाँ, प्रतिमाएँ और अन्य जिनकी पूजा की गई; जैसे फ़रिश्ते और नबी, क्योंकि वे उसके दास और उसकी रचना हैं। अल-तबरी (1) ने इसका अर्थ बताया है, और इब्न अब्बास, मुजाहिद, कतादा और अन्य (2) ने भी यही कहा है। इब्न अब्बास से यह भी रिवायत है कि यह नज़रान के ईसाइयों के बारे में उतरा था जब उन्होंने कहा था: 'ईसा अल्लाह के बेटे हैं'। तो अल्लाह ने उनसे कहा: {परन्तु जिन्हें श्रेष्ठता दी गई, वे अपनी रोज़ी उन लोगों को लौटाने वाले नहीं हैं जिनके वे स्वामी (दास) हैं} यानी, स्वामी अपने दास को वह नहीं लौटाता जो उसे दिया गया है ताकि स्वामी और दास कानूनन संपत्ति में बराबर हो जाएं। तो तुम मेरे लिए वह कैसे स्वीकार करते हो जो तुम अपने लिए स्वीकार नहीं करते और मेरे दासों में से मेरे लिए संतान बनाते हो? (3)। इसी के समान है: {उसने तुम्हारे लिए स्वयं तुम्हारी ही एक मिसाल बयान की है: क्या उन दासों में से जो तुम्हारे अधिकार में हैं, उस चीज़ में तुम्हारे कोई साझीदार हैं जो हमने तुम्हें दी है, कि तुम उसमें बराबर हो?} [अर-रूम: 28] जैसा कि आगे आएगा। इससे पता चलता है कि एक दास का कोई स्वामित्व नहीं होता, जैसा कि पहले बताया जा चुका है (4)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और अल्लाह ही ने तुम्हारे लिए तुम्हारी ही जाति के जोड़े बनाए और तुम्हारे जोड़ों से तुम्हारे लिए बेटे और पोते पैदा किए और तुम्हें अच्छी चीज़ों से रोज़ी दी। तो क्या वे असत्य पर विश्वास करते हैं और अल्लाह के उपकार का इनकार करते हैं? (72)}

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और अल्लाह ही ने तुम्हारे लिए तुम्हारी ही जाति के जोड़े बनाए} - यहाँ "बनाए" (जा'अला) "पैदा करने" के अर्थ में है; और यह पहले आ चुका है। {तुम्हारी ही जाति के जोड़े} का अर्थ है: आदम, जिनसे हव्वा को पैदा किया गया। और कहा जाता है: इसका अर्थ है: तुम्हारे लिए तुम्हारी ही जाति के, यानी तुम्हारी प्रजाति और प्रकार के और तुम्हारी बनावट के अनुसार बनाए गए, जैसा कि उसने कहा: {बेशक तुम्हारे पास तुम्हीं में से एक रसूल आया है} [अत-तौबा: 128] यानी, इंसानों में से (5)। इसमें उन अरबों का खंडन है जो यह मानते थे कि वे जिन्न से शादी करते थे और उनके साथ संबंध रखते थे, यहाँ तक कि रिवायत है कि अम्र बिन हिंद (6)...

(1) तफ़सीर 14/292-293 में, और देखें अल-वसीत 3/73, और ज़ाद अल-मसीर 4/468। (2) अल-तबरी ने तफ़सीर 14/293-295 में उनसे इसे उद्धृत किया है। (3) तफ़सीर अल-राज़ी 20/79, और ज़ाद अल-मसीर 4/468। (4) उसने ऐसा ही कहा, और यह संख्या (75) वाली अगली आयत की व्याख्या में आएगा। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/408, ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान वा इ'राबुहु 3/212, बहर अल-उलूम 2/242, और अन-नुकात वल-उयून 3/202। (6) प्रतियों और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1148 में ऐसा ही है, और यह अल-नवादिर पृष्ठ 146-147, और अल-जमहरा में आया है =

سورہ النحل: آیات 71 - 72 376

...تمہارے برابر، تو تم میرے بندوں کو میرے ساتھ برابر کیسے ٹھہراتے ہو؟ جب ان کے غلام ان کے مالوں میں ان کے شریک نہیں ہوتے، تو ان کے لیے جائز نہیں کہ وہ اللہ تعالیٰ کی عبادت میں دوسروں کو شریک کریں جیسے بت، تھان اور ان کے علاوہ جن کی عبادت کی گئی؛ جیسے فرشتے اور انبیاء حالانکہ وہ اس کے بندے اور اس کی مخلوق ہیں۔ طبری (1) نے اس کے معنی نقل کیے ہیں، اور ابن عباس، مجاہد، قتادہ اور دیگر (2) نے بھی یہی کہا ہے۔ ابن عباس سے یہ بھی مروی ہے کہ: یہ نجران کے عیسائیوں کے بارے میں نازل ہوئی جب انہوں نے کہا: 'عیسیٰ اللہ کے بیٹے ہیں'۔ تو اللہ نے ان سے فرمایا: {پس جن لوگوں کو فضیلت دی گئی ہے وہ اپنی روزی ان لوگوں کو نہیں لوٹاتے جو ان کے ماتحت (غلام) ہیں} یعنی آقا اپنی فراہم کردہ روزی میں سے اپنے غلام کو اتنا نہیں لوٹاتا کہ آقا اور غلام مال میں شرعی طور پر برابر ہو جائیں۔ تو تم میرے لیے وہ بات کیسے پسند کرتے ہو جو تم اپنے لیے پسند نہیں کرتے اور میرے بندوں میں سے میرے لیے اولاد بناتے ہو؟ (3)۔ اس کی مثال یہ ہے: {اللہ نے تمہارے لیے خود تمہاری ہی ایک مثال بیان فرمائی ہے: کیا ان غلاموں میں سے جو تمہاری ملکیت میں ہیں، اس مال میں تمہارے کوئی شریک ہیں جو ہم نے تمہیں دیا ہے، کہ تم اس میں برابر ہو جاؤ} [الروم: 28] جیسا کہ آگے آئے گا۔ اس سے یہ ثابت ہوا کہ غلام مالک نہیں ہوتا، جیسا کہ ابھی پہلے گزرا (4)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور اللہ ہی نے تمہارے لیے تم ہی میں سے جوڑے بنائے اور تمہارے جوڑوں سے تمہارے لیے بیٹے اور پوتے بنائے اور تمہیں پاکیزہ چیزوں سے روزی دی، تو کیا وہ باطل پر ایمان لاتے ہیں اور اللہ کی نعمت کا کفر کرتے ہیں؟ (72)}

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور اللہ ہی نے تمہارے لیے تم ہی میں سے جوڑے بنائے} - یہاں "جعل" (بنائے) "خلق" (پیدا کرنے) کے معنی میں ہے؛ اور یہ پہلے گزر چکا ہے۔ {تم ہی میں سے جوڑے} یعنی: آدم جن سے حوا کو پیدا کیا گیا۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ: تمہارے لیے تم ہی میں سے بنائے، یعنی تمہاری جنس اور نوع میں سے اور تمہاری ہی خلقت پر، جیسا کہ فرمایا: {بے شک تمہارے پاس تم ہی میں سے ایک رسول تشریف لائے} [التوبہ: 128] یعنی انسانوں میں سے (5)۔ اس میں ان عربوں کا رد ہے جو یہ عقیدہ رکھتے تھے کہ وہ جنات سے نکاح کرتے اور ان سے ہم بستری کرتے تھے، یہاں تک کہ روایت ہے کہ عمرو بن ہند (6)---

(1) التفسیر 14/ 292-293 میں، اور دیکھیے الوسیط 3/ 73، اور زاد المسیر 4/ 468۔ (2) طبری نے التفسیر 14/ 293-295 میں اسے ان سے روایت کیا ہے۔ (3) تفسیر الرازی 20/ 79، اور زاد المسیر 4/ 468۔ (4) اسی طرح انہوں نے کہا، اور یہ (75) نمبر والی اگلی آیت کی تفسیر میں آئے گا۔ (5) المحرر الوجیز 3/ 408، ومعانی القرآن وإعرابہ للزجاج 3/ 212، وبحر العلوم 2/ 242، والنکت والعیون 3/ 202۔ (6) نسخوں اور احکام القرآن لابن العربی 3/ 1148 میں اسی طرح ہے، اور النوادر صفحہ 146-147 میں آیا ہے، اور الجمہرہ =

Surah An-Nahl, Verse 72 377

[The text narrates a legend where a man] married a ghoul from among them. He used to hide her from lightning so she wouldn't see it and flee. One night, a flash (1) of lightning occurred and the Si'lat (2) saw it. She said: "Amr!" and fled, and he never saw her again. This is from their lies, and although it is possible within God's decree and wisdom, it is a rebuttal against the philosophers who deny the existence of the jinn and deem their eating impossible (3). {Spouses} A man's wife is his second, for he is a single individual, and when she is added to him, they become a pair (spouses). The attribution was made to him rather than her because he is her origin in existence, as previously mentioned (4).

Allah's saying: {And He has made for you from your spouses sons and grandsons} contains five issues:

The first: Allah's saying: {And He has made for you from your spouses sons} is clear in enumerating the blessing of children. The existence of children comes from both of them together, but since the creation of the newborn and its separation occurs within her, it is attributed to her. For this reason, the child follows her in slavery and freedom and becomes like her in terms of financial value. Ibn al-Arabi said: I heard the Imam of the Hanbalis in the City of Peace (Baghdad), Abu al-Wafa Ali ibn Aqil, saying: The child only follows the mother in financial value and takes her status in slavery and freedom because it separated from the father as a sperm drop (nutfa) with no value, no financial worth, and no benefit. It only acquired what it acquired through her and from her. Therefore, it follows her, just as if a man ate a date on another man's land, and a pit fell from the eater's hand onto the ground and became a palm tree; it belongs to the landowner, not the eater, by the consensus of the Ummah, because it separated from the eater and had no value (5).

The second: Allah's saying: {and grandsons} Ibn al-Qasim narrated from Malik, saying: I asked him about...

= 3/152, Simt al-La'ali 2/703, al-Fusuul wal-Ghayaat p. 210, Risalat al-Sahil wal-Shahij p. 294, Amr bin Yarbu bin Hanzalah. (1) In (m): "shone", and what is confirmed from the manuscripts is "glimpsed", which matches what is in Ibn al-Arabi's Ahkam al-Quran 3/1148. (2) Si'lat: the most evil of ghouls. Al-Sihah (sa'al). (3) Thus in the copies and Ibn al-Arabi's Ahkam al-Quran, and perhaps it is: "their obedience", see al-Fihrist

by Ibn al-Nadim p. 370. (4) Ibn al-Arabi's Ahkam al-Quran 3/1148. (5) Ibn al-Arabi's Ahkam al-Quran 3/1148 - 1149.

सूरह अन-नहल, आयत 72 377

[पाठ एक पौराणिक कथा का वर्णन करता है जिसमें एक व्यक्ति ने] उनमें से एक ग़ुल (ghoul) से शादी की थी। वह उसे बिजली से छिपाकर रखता था ताकि वह उसे देखकर भाग न जाए। एक रात, बिजली की एक चमक (1) हुई और सिअ्लात (2) ने उसे देख लिया। उसने कहा: "अम्र!" और वह भाग गई, और उसने उसे फिर कभी नहीं देखा। यह उनके झूठों में से है, और यद्यपि यह ईश्वर के नियम और ज्ञान के भीतर संभव है, यह उन दार्शनिकों का खंडन है जो जिन्नों के अस्तित्व को नकारते हैं और उनके भोजन को असंभव (3) मानते हैं। {जोड़े (पत्नियां)} एक पुरुष की पत्नी उसकी दूसरी होती है, क्योंकि वह अकेला व्यक्ति होता है, और जब वह उसमें जुड़ जाती है, तो वे एक जोड़ा बन जाते हैं। उसका संबंध उसकी ओर किया गया न कि उसकी ओर; क्योंकि वह अस्तित्व में उसका मूल है जैसा कि पहले बताया जा चुका है (4)।

अल्लाह का कथन: {और उसने तुम्हारे लिए तुम्हारी पत्नियों से पुत्र और पौत्र बनाए} इसमें पांच विषय हैं:

पहला: अल्लाह का कथन: {और उसने तुम्हारे लिए तुम्हारी पत्नियों से पुत्र बनाए} बच्चों के आशीर्वाद की गणना करने में स्पष्ट है। बच्चों का अस्तित्व उन दोनों से मिलकर होता है, लेकिन चूंकि नवजात की रचना और उसका अलग होना माँ में होता है, इसलिए यह उससे जोड़ा गया है। इसी कारण से, बच्चा गुलामी और स्वतंत्रता में माँ का अनुसरण करता है, और वित्तीय मूल्य के मामले में उसके जैसा हो जाता है। इब्न अल-अरबी ने कहा: मैंने शांति के शहर (बगदाद) में हनबलियों के इमाम, अबू अल-वफ़ा अली बिन अकील को यह कहते सुना: बच्चा केवल वित्तीय मूल्य में माँ का अनुसरण करता है और गुलामी और स्वतंत्रता में उसकी स्थिति लेता है क्योंकि वह पिता से एक वीर्य की बूंद (नुत्फ़ा) के रूप में अलग हुआ जिसका कोई मूल्य, कोई वित्तीय मूल्य और कोई लाभ नहीं था। उसने जो कुछ भी प्राप्त किया वह उसी के माध्यम से और उसी से प्राप्त किया। इसलिए, वह उसी का अनुसरण करता है, जैसे कि यदि कोई व्यक्ति किसी दूसरे व्यक्ति की भूमि पर खजूर खाता है, और खाने वाले के हाथ से एक गुठली जमीन पर गिर जाती है और खजूर का पेड़ बन जाती है; तो वह भूमि के मालिक की होती है, खाने वाले की नहीं, उम्माह की आम सहमति से; क्योंकि वह खाने वाले से अलग हो गई थी और उसका कोई मूल्य नहीं था (5)।

दूसरा: अल्लाह का कथन: {और पौत्र} इब्न अल-कासिम ने मलिक से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मैंने उनसे इसके बारे में पूछा...

= 3/152, सिम्त अल-लाअली 2/703, अल-फुसूल वल-ग़यात पृ. 210, रिसालात अल-साहिल वल-शाहिज पृ. 294, अम्र बिन यरबू बिन हन्ज़ला। (1) (m) में: "चमकना", और हस्तलिपियों से जो पुष्ट है वह है "नज़र पड़ना", जो इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1148 में है। (2) सिअ्लात: ग़ुलों में सबसे दुष्ट। अल-सिहह (sa'al)। (3) प्रतियों और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान में ऐसा ही है, और शायद यह है: "उनकी आज्ञाकारिता", इब्न अल-नदीम की अल-फ़िहरिस्त पृ. 370 देखें। (4) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1148। (5) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1148 - 1149।

سورہ النحل، آیت ۷۲ ۳۷۷

[متن ایک روایت نقل کرتا ہے جس میں ایک شخص نے] ان میں سے ایک غول (چڑیل نما مخلوق) سے شادی کی۔ وہ اسے بجلی سے چھپا کر رکھتا تھا تاکہ وہ اسے دیکھ کر بھاگ نہ جائے۔ ایک رات، بجلی کی ایک چمک (۱) ہوئی اور سعلاۃ (۲) نے اسے دیکھ لیا۔ اس نے کہا: "عمرو!" اور وہ بھاگ گئی، اور پھر اس نے اسے کبھی نہیں دیکھا۔ یہ ان کے جھوٹوں میں سے ہے، اور اگرچہ یہ اللہ کے حکم اور حکمت میں جائز ہے، لیکن یہ ان فلاسفہ کی تردید ہے جو جنات کے وجود کا انکار کرتے ہیں اور ان کے کھانے پینے کو محال (۳) قرار دیتے ہیں۔ ﴿أَزْوَٰجًا﴾ مرد کی بیوی اس کی ثانی (دوسری) ہے، کیونکہ وہ تنہا (فرد) ہے، جب وہ اس کے ساتھ مل جاتی ہے تو وہ جوڑا بن جاتے ہیں۔ اس کی نسبت مرد کی طرف کی گئی نہ کہ عورت کی طرف؛ کیونکہ وہ وجود میں اس کی اصل ہے جیسا کہ پہلے گزر چکا (۴)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَجَعَلَ لَكُم مِّنْ أَزْوَٰجِكُم بَنِينَ وَحَفَدَةً﴾ اس میں پانچ مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَجَعَلَ لَكُم مِّنْ أَزْوَٰجِكُم بَنِينَ﴾ اولاد کی صورت میں نعمت کے شمار کرنے میں ظاہر ہے۔ اولاد کا وجود ان دونوں سے مل کر ہوتا ہے، لیکن چونکہ بچے کی تخلیق اور اس کی علیحدگی ماں ہی میں ہوتی ہے، اس لیے اسے ماں کی طرف منسوب کیا گیا۔ اسی لیے وہ غلامی اور آزادی میں ماں کے تابع ہوتا ہے، اور مالیات کے معاملے میں اس کی مثل ہو جاتا ہے۔ ابن العربی کہتے ہیں: میں نے مدینۃ السلام (بغداد) میں حنابلہ کے امام ابو الوفاء علی بن عقیل کو یہ کہتے ہوئے سنا: بچہ مالی لحاظ سے ماں کے تابع اس لیے ہوا اور غلامی و آزادی میں اس کے حکم میں اس لیے آیا کیونکہ وہ باپ سے نطفے کی صورت میں جدا ہوا جس کی کوئی قیمت، کوئی مالی حیثیت اور کوئی فائدہ نہیں تھا۔ اس نے جو کچھ بھی حاصل کیا وہ ماں ہی کے ذریعے اور

اسی سے حاصل کیا۔ اسی لیے وہ اس کے تابع ہوا، جیسے اگر کوئی شخص کسی دوسرے کی زمین میں کھجور کھائے اور کھانے والے کے ہاتھ سے ایک گٹھلی زمین میں گر جائے اور وہ کھجور کا درخت بن جائے، تو وہ زمین کے مالک کی ملکیت ہوگی نہ کہ کھانے والے کی، امت کے اجماع کے مطابق؛ کیونکہ وہ کھانے والے سے الگ ہو گئی تھی اور اس کی کوئی قیمت نہ تھی (۵)۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَحَفَدَةً﴾ ابن القاسم نے امام مالک سے روایت کی، انہوں نے کہا: میں نے ان سے پوچھا کہ...

= ۳/ ۱۵۲ ، سمط اللآلی ۲/ ۷۰۳ ، الفصول والغایات ص ۲۱۰ ، رسالة الصاهل والشاحج ص ۲۹۴ ، عمرو بن یربوع بن حنظلة ۔ (۱) (م) میں: "لمع" (چمکنا)، اور قلمی نسخوں سے جو ثابت ہے وہ "لمح" (نظارہ ہونا) ہے، اور یہی ابن العربی کی احکام القرآن ۳/ ۱۱۴۸ کے موافق ہے۔ (۲) السعلاۃ: غولوں میں سب سے خبیث۔ الصحاح (سعل)۔ (۳) نسخوں اور ابن العربی کی احکام القرآن میں اسی طرح ہے، اور شاید یہ "طاعتهم" (ان کی اطاعت) ہے، ملاحظہ ہو الفہرست ابن الندیم ص ۳۷۰۔ (۴) احکام القرآن ابن العربی ۳/ ۱۱۴۸۔ (۵) احکام القرآن ابن العربی ۳/ ۱۱۴۸ - ۱۱۴۹۔

Surah An-Nahl, Verse 72 | 378

His (The Almighty's) saying: «sons and grandsons [hafidah]» he said: Al-Hafidah: [are] servants and helpers in my opinion. It was narrated from Ibn Abbas regarding His (The Almighty's) saying: «and grandsons [hafidah]» that he said: they are the helpers; whoever helps you has 'hafada' [served/helped] you. It was said to him: Do the Arabs know this? He said: Yes, and they say it, or have you not heard the poet's saying:

The maidservants served (hafada) around them and surrendered With their hands the reins of the camels(1)

Meaning: they hastened in service. And 'al-wala'id': [are] the servants, the singular is 'walida'; Al-A'sha said:

I tasked its unknown part to Yamani camels When the camel-drivers hastened (hafadu) on their backs(2)

Meaning: they hastened. Ibn Arafa said: Al-Hafidah among the Arabs are the helpers, so everyone who performs a deed in which he obeys and hastens is a 'hafid'. He said: and from it is their saying: «to You we strive and we hasten (nahfidu)»(3), and 'al-hafadan': [is] speed. Abu Ubaydah said(4): Al-Hafd: [is] work and service. Al-Khalil bin Ahmad said(5): Al-Hafidah among the Arabs are the servants. Mujahid said the same(6). Al-Azhari said(7): It is said: Al-Hafidah are children of children [grandchildren]. And it was narrated from Ibn Abbas(8). And it was said: sons-in-law; said by Ibn Mas'ud, Alqama, and Abu Ad-Duha,

---

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1150-1151, and see Al-Qabas 3/1072. The verse was attributed by Ibn Duraid in Al-Jamhara 2/123 to Al-Farazdaq, and Abu Ubaydah attributed it in Majaz al-Qur'an 1/364 and Al-Tabari in his Tafsir 14/302, and Al-Mawardi in Al-Nukat wa al-Uyun 3/202 to Jamil, and Abu Ubayd al-Harawi attributed it in Gharib al-Hadith 3/374 to Al-Akhtal, and it will appear soon by the author attributed to Kuthayyir, but we did not find it in the collections of these poets. It is found in Al-Tabarani in Al-Kabir (10597) 10/250 in the questions of Nafi' bin al-Azraq to Ibn Abbas, and attributed to Umayya ibn Abi al-Salt, but we did not find it in his collection, and it is in Al-Tabari in Tafsir 14/298 without attribution. (2) We did not find it for Al-A'sha, and the verse is by Al-Ra'i al-Numairi and it is in his Diwan p. 58, and Al-Tabari also attributed it to him in Tafsir 14/303, and Al-Mawardi in Al-Nukat wa al-Uyun 3/202-203, and Muhammad bin al-Mubarak in Muntaha al-Talab 6/37, and 'al-aksa' is the plural of 'al-kusi', which is the back of the rump and everything. Al-Qamus

(ksy). (3) A part of the Qunut supplication hadith, and it preceded in 5/310, and see Lisan (hafd). (4) In Gharib al-Hadith 3/374. (5) In Al-Ayn 3/185, and see Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1151. (6) In his Tafsir 1/349, and Al-Tabari recorded it from him in Tafsir 14/299. (7) In Tahdhib al-Lugha 4/428. (8) Al-Tabari recorded it from him in Tafsir 14/301.

सूरा अन-नहल, आयत ७२ | ३७८

अल्लाह का कथन: «बेटे और पोते [हफ़दह]» उन्होंने कहा: अल-हफ़दह: मेरी राय में सेवक और सहायक हैं। इब्न अब्बास से अल्लाह के इस कथन के बारे में वर्णित है: «और पोते [हफ़दह]» उन्होंने कहा: वे सहायक हैं; जिसने भी तुम्हारी मदद की उसने तुम्हारी सेवा (हफ़द) की। उनसे पूछा गया: क्या अरब इसे जानते हैं? उन्होंने कहा: हाँ, और वे इसे कहते हैं, या क्या आपने कवि का यह कथन नहीं सुना:

दासियों ने उनके इर्द-गिर्द सेवा की *(हफ़द)* और सौंप दी अपने हाथों से ऊंटों की नकेल(१)

अर्थ: उन्होंने सेवा में शीघ्रता की। और 'अल-वलैद': सेवक हैं, एकवचन 'वलिदा' है; अल-अशा ने कहा:

मैंने इसके अज्ञात भाग को यमनी ऊंटों के सुपुर्द किया जब ऊंट हांकने वालों ने उनकी पीठ पर शीघ्रता की *(हफ़दू)* (२)

अर्थ: उन्होंने शीघ्रता की। इब्न अरफ़ा ने कहा: अरबों के बीच अल-हफ़दह सहायक हैं, इसलिए जो कोई भी ऐसा काम करता है जिसमें वह आज्ञा मानता है और शीघ्रता करता है, वह 'हाफ़िद' है। उन्होंने कहा: और इसी से उनका यह कथन है: «तेरी ओर हम प्रयास करते हैं और हम शीघ्रता (नहफ़िदु) करते हैं»(३), और 'अल-हफ़दान': शीघ्रता है। अबू उबैदा ने कहा(४): अल-हफ़द: काम और सेवा है। अल-खलील बिन अहमद ने कहा(५): अरबों के बीच अल-हफ़दह सेवक हैं। मुजाहिद ने भी यही कहा(६)। अल-अज़हरी ने कहा(७): कहा जाता है: अल-हफ़दह बच्चों के बच्चे [पोते-पोतियां] हैं। और यह इब्न अब्बास(८) से वर्णित है। और कहा गया: दामाद; इब्न मसूद, अलकामा और अबू अद-दुहा ने ऐसा कहा।

---

(१) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान ३/११५०-११५१, और अल-क़बस ३/१०७२ देखें। इब्न दुरैद ने अल-जम्हरा २/१२३ में इस पद को अल-फ़रज़दक़ के नाम किया, और अबू उबैदा ने मिज़ाज अल-कुरान १/३६४ में और अल-तबारी ने अपनी तफ़सीर १४/३०२ में, और अल-मावर्दी ने अल-नुक़त व अल-उयून ३/२०२ में इसे जमील के नाम किया, और अबू उबैद अल-हरवी ने ग़रीब अल-हदीस ३/३७४ में इसे अल-अख़तल के नाम किया, और यह जल्द ही लेखक के यहाँ कुथयिर के नाम से आएगा, लेकिन हमने इसे इन कवियों के दीवानों में नहीं पाया। यह अल-तबरानी की अल-कबीर

(१०५९७) १०/२५० में नाफ़े बिन अल-अज़राक़ के इब्न अब्बास से सवालों में मिलता है, और उमय्या इब्न अबी अल-सल्त के नाम है, लेकिन हमने इसे उनके दीवान में नहीं पाया, और यह अल-तबारी की तफ़सीर १४/२९८ में बिना किसी संबंध के है। (२) हमने इसे अल-अशा के लिए नहीं पाया, और यह पद अल-राई अल-नुमैरी का है और यह उनके दीवान पृष्ठ ५८ में है, और अल-तबारी ने तफ़सीर १४/३०३ में, अल-मावर्दी ने अल-नुक़त व अल-उयून ३/२०२-२०३ में, और मुहम्मद बिन अल-मुबारक ने मुंतहा अल-तलब ६/३७ में इसे उनके नाम किया है। 'अल-अक्सा' 'अल-कुसी' का बहुवचन है, जो नितंब का पिछला हिस्सा और हर चीज़ है। अल-क़ामूस (क्सी)। (३) क़ुनूत दुआ की हदीस का एक हिस्सा, और यह ५/३१० में पहले आ चुका है, और लिसान (हफ़द) देखें। (४) ग़रीब अल-हदीस ३/३७४ में। (५) अल-ऐन ३/१८५ में, और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान ३/११५१ देखें। (६) उनकी तफ़सीर १/३४९ में, और अल-तबारी ने इसे तफ़सीर १४/२९९ में उनसे उद्धृत किया है। (७) तहज़ीब अल-लुग़ा ४/४२८ में। (८) अल-तबारी ने इसे तफ़सीर १४/३०१ में उनसे उद्धृत किया है।

اللہ تعالیٰ کا قول: «بَنِينَ وَحَفَدَةً» انہوں نے کہا: الحَفَدَةُ: میری رائے میں خادم اور مددگار ہیں۔ اور ابن عباس سے اللہ تعالیٰ کے قول: «وَحَفَدَةً» کے بارے میں مروی ہے کہ انہوں نے کہا: وہ مددگار ہیں، جس نے تمہاری مدد کی اس نے تمہاری خدمت (حَفَدَ) کی۔ ان سے پوچھا گیا: کیا عرب اسے جانتے ہیں؟ انہوں نے کہا: ہاں اور وہ اسے کہتے ہیں، یا کیا تم نے شاعر کا قول نہیں سنا:

خادماؤں نے ان کے گرد خدمت (حَفَدَ) کی اور سپرد کر دیے اپنے ہاتھوں سے اونٹوں کی نکیلیں(۱)

یعنی: انہوں نے خدمت میں جلدی کی۔ اور 'الولائد': خادم ہیں، واحد 'ولیدہ' ہے؛ الاعشی نے کہا:

میں نے اس کے نامعلوم حصے کی یمنی اونٹنیوں کو تکلیف دی جب اونٹ ہانکنے والے ان کی پشتوں پر تیزی (حَفَدُوا) دکھا رہے تھے(۲)

یعنی: انہوں نے جلدی کی۔ اور ابن عرفہ نے کہا: عربوں کے نزدیک الحَفَدَةُ مددگار ہیں، پس ہر وہ شخص جس نے کوئی ایسا کام کیا جس میں اس نے اطاعت کی اور جلدی کی وہ 'حافد' ہے، انہوں نے کہا: اور اسی سے ان کا یہ قول ہے: «تیری طرف ہم کوشش کرتے ہیں اور ہم دوڑتے (نَحفِدُ) ہیں»(۳)، اور 'الحَفَدَان': تیزی ہے۔ ابو عبیدہ نے کہا(۴): الحَفْدُ: کام اور خدمت ہے۔ اور الخلیل بن احمد نے کہا(۵): عربوں کے نزدیک الحَفَدَةُ خادم ہیں۔ اور یہی مجاہد نے کہا(۶)۔ اور الازہری نے کہا(۷): کہا گیا ہے: الحَفَدَةُ اولاد کی اولاد [پوتے پوتیاں] ہیں۔ اور یہ ابن عباس(۸) سے مروی ہے۔ اور کہا گیا: داماد؛ یہ ابن مسعود، علقمہ اور ابو الضحی نے کہا۔

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۳/ ۱۱۵۰ - ۱۱۵۱، اور القبس ۳/ ۱۰۷۲ دیکھیں۔ اور اس شعر کو ابن درید نے الجمہرہ ۲/ ۱۲۳ میں فرزدق سے منسوب کیا ہے، اور ابو عبیدہ نے مجاز القرآن ۱/ ۳۶۴ میں اور طبری نے اپنی تفسیر ۱۴/ ۳۰۲ میں، اور ماوردی نے النکت والعیون ۳/ ۲۰۲ میں جمیل کی طرف منسوب کیا ہے، اور ابو عبید الہروی نے غریب الحدیث ۳/ ۳۷۴ میں الاخطل کی طرف منسوب کیا ہے، اور یہ عنقریب مصنف کے ہاں کثیر کی طرف منسوب آئے گا، لیکن ہمیں ان شعراء کے دیوانوں میں یہ نہیں ملا۔ یہ طبرانی کی الکبیر (۱۰۵۹۷) ۱۰/ ۲۵۰ میں نافع بن الازرق کے ابن عباس سے سوالات میں ہے، اور اسے امیہ ابن ابی الصلت سے منسوب کیا گیا ہے، لیکن ہمیں یہ ان کے دیوان میں نہیں ملا، اور یہ طبری کی تفسیر ۱۴/ ۲۹۸ میں بلا نسبت موجود ہے۔

(۲) ہمیں یہ الاعشی کا نہیں ملا، اور یہ شعر الراعی النمیری کا ہے اور یہ ان کے دیوان ص ۵۸ میں ہے، اور طبری نے بھی اسے تفسیر ۱۴/ ۳۰۳ میں ان کی طرف منسوب کیا ہے، اور ماوردی نے النکت والعیون ۳/ ۲۰۲-۲۰۳ میں، اور محمد بن المبارک نے منتہی الطلب ۶/ ۳۷ میں۔ اور 'الأکساء' 'الکُسی' کی جمع ہے، جو سرین کا پچھلا حصہ اور ہر چیز کا پچھلا حصہ ہے۔ القاموس (کسی)۔ (۳) دعائے قنوت کی حدیث کا ایک ٹکڑا، اور یہ ۵/ ۳۱۰ میں پہلے گزر چکا ہے، اور لسان (حفد) دیکھیں۔ (۴) غریب الحدیث ۳/ ۳۷۴ میں۔ (۵) العین ۳/ ۱۸۵ میں، اور احکام القرآن لابن العربی ۳/ ۱۱۵۱ دیکھیں۔ (۶) اپنی تفسیر ۱/ ۳۴۹ میں، اور طبری نے اسے تفسیر ۱۴/ ۲۹۹ میں ان سے روایت کیا ہے۔ (۷) تہذیب اللغہ ۴/ ۴۲۸ میں۔ (۸) طبری نے اسے تفسیر ۱۴/ ۳۰۱ میں ان سے روایت کیا ہے۔

Surah An-Nahl: Verse 72 379

...and Sa'id ibn Jubayr, and Ibrahim(1); and from it is the poet's saying: If only my soul had obeyed me, it would have had 'hafad' (servants/helpers) from what is counted as many. But it is a soul proud over me, disdainful, a hater of in-law relations with the ignoble.(2) Zirr narrated from Abdullah that he said: "Al-Hafadah" are the in-laws (as-har). Ibrahim(3) said the same, and the meaning is close. Al-Asma'i(4) said: "Al-Khatan" is whoever is from the woman's side, like her father, her brother, and the like; and "al-as-har" is for both sides. It is said: so-and-so 'ashara' (became an in-law) to the tribe of so-and-so. Abdullah's saying: "They are the 'akhtan' (in-laws)," could carry both meanings. It could mean he intended the woman's father and similar relatives, or it could mean: He made for you from your wives sons and daughters whom you marry off, thus having 'akhtan' because of them. Ikrima said: "Al-Hafadah" are those of the man's offspring who benefit him.(5) Its origin is from: 'hafada yahfidu', with a fatha on the 'ayn in the past tense and a kasra in the future, meaning when he speeds up his walking;(6) as Kuthayyir said: The young girls hurried (hafada) between them... the verse.(7) And it is said: 'hafadtu' and 'ahfadtu', two linguistic forms: when you have served. And it is said: 'hafid' and 'hafad', like: 'khadim' and 'khadam'; and 'hafid' and 'hafadah', like: 'kafir' and 'kafarah'.(8) Al-Mahdawi said: And whoever made 'al-hafadah'...

(1) Reported from them except Al-Qama by al-Tabari in Al-Tafsir 14/296-298; see Al-Nukat wa al-'Uyun 3/202, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/408. (2) The two verses are by the great companion al-Nu'man ibn Bashir al-Ansari, as in his Diwan p.102. They are also in Al-Nukat wa al-'Uyun 3/202, and Zad al-Masir 4/469 without attribution. (3) Reported from them by al-Tabari in Al-Tafsir 14/297-298. (4) Tahdhib al-Lugha 7/300. (5) Reported from him by al-Tabari in Al-Tafsir 14/298-299. (6) See Al-Sihah (word 'ha-fa-da'). (7) Mentioned previously. (8) See Al-Sihah (word 'ha-fa-da'), and Ma'ani al-Qur'an by al-Farra 2/110.

सूरह अन-नहल: आयत 72 379

...और सईद बिन जुबैर, और इब्राहिम(1); और इसी से कवि का कथन है: "अगर मेरा मन मेरी बात मानता, तो उसके पास बहुत से 'हफ़दे' (सेवक/सहायक) होते। लेकिन यह एक ऐसा मन है जो मुझ पर हावी है, अभिमानी है, नीच लोगों के साथ रिश्तेदारी करने से नफरत करने वाला है।"(2) ज़िर ने अब्दुल्लाह से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "अल-हफ़दह" का अर्थ ससुराल वाले (असहार) हैं। इब्राहिम(3) ने भी यही कहा, और अर्थ समान है। अल-अस्माई(4) ने कहा: "अल-खतन" वह है जो स्त्री की ओर से हो, जैसे उसका पिता, उसका भाई और उनके जैसे अन्य; और "असहार" दोनों पक्षों के लिए होता है। कहा जाता है: फलां ने फलां के कबीले में 'अशहरा' (रिश्तेदारी की)। अब्दुल्लाह का कथन: "वे 'अख्तान' (ससुराल वाले) हैं," दोनों अर्थ ले सकता है। हो सकता है कि उनका इरादा स्त्री के पिता और उसके जैसे रिश्तेदारों से हो, या हो सकता है कि उनका इरादा यह हो: "उसने तुम्हारी पत्नियों से तुम्हारे लिए बेटे और बेटियाँ बनाईं जिनकी तुम शादी करते हो, इस प्रकार उनके कारण तुम्हारे 'अख्तान' हो जाते हैं।" इक्रमा ने कहा: "अल-हफ़दह" पुरुष की वह संतान है जो उसे लाभ पहुँचाती है।(5) इसकी उत्पत्ति 'हफ़दा यहफ़िदु' से हुई है, जिसमें भूतकाल में 'ऐन' पर ज़बर (फ़तहा) और भविष्य काल में ज़ेर (कसरा) होता है, जिसका अर्थ है जब वह अपनी चाल तेज़ करता है;(6) जैसा कि कुथय्यिर ने कहा है: "युवतियाँ उनके बीच तेज़ी से चलीं (हफ़दा)..." पद।(7) और कहा जाता है: 'हफ़दतु' और 'अहफ़दतु', दो भाषाई रूप हैं: जब आपने सेवा की हो। और कहा जाता है: 'हाफ़िद' और 'हफ़द', जैसे: 'खादिम' और 'खदम'; और 'हाफ़िद' और 'हफ़दह', जैसे: 'काफ़िर' और 'कफ़रह'। (8) अल-महदवी ने कहा: और जिसने 'अल-हफ़दह' को बनाया...

(1) अल-क़मा को छोड़कर अल-तब़री ने अल-तफ़्सीर 14/296-298 में उनसे रिवायत की है; देखें अल-नुकात वल-उयून 3/202, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/408। (2) ये दो छंद महान सहाबी अल-नुमान बिन बशीर अल-अंसारी के हैं, जैसा कि उनके दीवान पृष्ठ 102 में है। वे अल-नुकात वल-उयून 3/202 में भी हैं, और ज़ाद अल-मसीर 4/469 में बिना श्रेय के दिए गए हैं। (3) अल-तब़री ने अल-तफ़्सीर 14/297-298 में उनसे रिवायत की है। (4) तहज़ीब अल-लुग़ा 7/300। (5) अल-तब़री ने अल-तफ़्सीर 14/298-299 में उनसे रिवायत की है। (6) देखें अल-सिहाह (शब्द 'ह-फ़-दा')। (7) पहले उल्लेख किया जा चुका है। (8) देखें अल-सिहाह (शब्द 'ह-फ़-दा'), और अल-फ़र्रा द्वारा मा'नी अल-कुरान 2/110।

سورة النحل: آیت ۷۲ ۳۷۹

...اور سعید بن جبیر، اور ابراہیم(۱)؛ اور اسی سے شاعر کا قول ہے: "کاش میری جان میرا کہا مانتی تو اس کے پاس بہت سے 'حفد' (خادم/مددگار) ہوتے۔ لیکن یہ ایک ایسی جان ہے جو مجھ پر غالب ہے، سرکش ہے، کمینوں کے ساتھ رشتہ داری سے بیزار ہے۔"(۲) زر نے عبد اللہ سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: "الحفدہ" سے مراد سسرالی رشتہ دار (اصہار) ہیں۔ یہی قول ابراہیم(۳) کا ہے، اور معنی قریب قریب ہیں۔ اصمعی(٤) نے کہا: "الختن" وہ ہے جو عورت کی جانب سے ہو، جیسے اس کا باپ، اس کا بھائی اور اسی طرح کے دوسرے؛ اور "اصہار" دونوں جانب کے رشتوں کے لیے بولا جاتا ہے۔ کہا جاتا ہے: فلاں نے فلاں کے قبیلے میں 'اصہر' (رشتہ داری کی)۔ عبد اللہ کا قول: "وہ 'اختان' (سسرالی) ہیں،" دونوں معنوں کا احتمال رکھتا ہے۔ یہ بھی ہو سکتا ہے کہ ان کی مراد عورت کا باپ اور اس کے قریبی رشتہ دار ہوں، اور یہ بھی ہو سکتا ہے کہ ان کی مراد یہ ہو: "اس نے تمہاری بیویوں سے تمہارے لیے بیٹے اور بیٹیاں بنائیں جن کا تم نکاح کرتے ہو، تو ان کی وجہ سے تمہارے 'اختان' بن جاتے ہیں۔" عکرمہ نے کہا: "الحفدہ" سے مراد آدمی کی وہ اولاد ہے جو اسے فائدہ پہنچائے۔(٥) اس کا اصل مادہ 'حفد یحفد' سے ہے، ماضی میں عین پر فتحہ اور مستقبل میں کسرہ کے ساتھ، جب وہ اپنی رفتار تیز کرے۔(٦) جیسا کہ کثیر نے کہا: "کنیزیں ان کے درمیان تیزی سے چلیں (حفد)..." شعر۔(۷) اور کہا جاتا ہے: 'حفدتُ' اور 'أحفدتُ'، دو لغتیں ہیں: جب تم خدمت کرو۔ اور کہا جاتا ہے: 'حافد' اور 'حفد'؛ جیسے: 'خادم' اور 'خدم'، اور 'حافد' اور 'حفدہ'؛ جیسے: 'کافر' اور 'کفرہ'۔(۸) مہدوی نے کہا: اور جس نے 'الحفدہ' کو قرار دیا...

(١) اسے ان سے سوائے علقمہ کے طبری نے التفسیر ٢٩٦/١٤ - ٢٩٨ میں نقل کیا ہے، اور دیکھئے النکت والعیون ٢٠٢/٣، اور المحرر الوجیز ٤٠٨/٣۔ (٢) یہ دونوں اشعار جلیل القدر صحابی نعمان بن بشیر انصاری کے ہیں، جیسا کہ ان کے دیوان ص ١٠٢ میں ہے۔ یہ النکت والعیون ٢٠٢/٣ میں بھی ہیں، اور زاد المسیر ٤٦٩/٤ میں بغیر نسبت کے مذکور ہیں۔ (٣) اسے ان دونوں سے طبری نے التفسیر ٢٩٧/١٤ - ٢٩٨ میں نقل کیا ہے۔ (٤) تہذیب اللغہ ٣٠٠/٧۔ (٥) اسے ان سے طبری نے التفسیر ٢٩٨/١٤ - ٢٩٩ میں نقل کیا ہے۔ (٦) دیکھئے الصحاح (حفد)۔ (٧) پہلے گزر چکا ہے۔ (٨) دیکھئے الصحاح (حفد)، اور معانی القرآن للفراء ١١٠/٢۔

servants; he made it separate from what preceded it, intending by it a promotion; as if he said: He made for you descendants, and made for you from your wives sons. I say: What al-Azhari said, that descendants (hafada) are the children's children, is the apparent meaning of the Qur'an, rather its explicit text; do you not see that He said: "And He has made for you from your spouses sons and descendants," making the descendants and sons from them. Ibn al-Arabi said: What is more apparent to me in His saying "sons and descendants" is that sons are the biological children of a man, and descendants are his children's children, and there is no more strength in the wording than this. The estimation of the verse based on this would be: He made for you from your wives sons, and from the sons descendants(1). Al-Hasan said the same meaning(2). Thirdly: If we follow the opinion of Mujahid, Ibn Abbas, Malik, and the linguists in their saying that descendants (hafada) are servants and helpers, then the service of the child and the wife has been derived from the Qur'an in the most eloquent manner; this was said by Ibn al-Arabi(3). Al-Bukhari(4) and others narrated from Sahl ibn Sa'd that Abu Usaid al-Sa'idi invited the Prophet ﷺ to his wedding, and his wife was their servant... the hadith, and it has already been mentioned in Surah Hud(5). In "al-Sahih," it is narrated from Aisha that she said: I twisted the garlands of the sacrificial camels of the Prophet ﷺ with my hands(6). The hadith. Therefore, our scholars said: She must spread the bedding, cook the pot, and sweep the house, according to her state and the custom of her peers; Allah the Almighty said: "and He made from it its mate that he might dwell in tranquility with her" [Al-A'raf: 189]. It is as if He combined for us therein tranquility, enjoyment, and a type of service according to established custom. Fourthly: A man serves his wife in light chores and assists her; because of what Aisha narrated...

(1) Ahkam al-Qur'an 3/1150. (2) Reported from him by al-Tabari in al-Tafsir 14/299. (3) In Ahkam al-Qur'an 3/1151. (4) In his Sahih (5176), and Muslim (2006). (5) 11/166. (6) Reported by al-Bukhari (1700), and Muslim (1321).

सेवक; उन्होंने इसे पूर्ववर्ती से अलग कर दिया, इसके द्वारा पदोन्नति का इरादा रखते हुए; जैसे कि उन्होंने कहा: उन्होंने तुम्हारे लिए वंशज बनाए, और तुम्हारी पत्नियों से तुम्हारे लिए बेटे बनाए। मैं कहता हूँ: अल-अज़हरी ने जो कहा कि वंशज (हाफदा) बच्चों के बच्चे हैं, वह कुरान का प्रत्यक्ष अर्थ है, बल्कि उसका स्पष्ट पाठ है; क्या आप नहीं देखते कि उसने कहा: "और उसने तुम्हारे लिए तुम्हारे जीवनसाथियों से बेटे और वंशज बनाए," इस प्रकार वंशज और बेटों को उनसे बनाया। इब्न अल-अरबी ने कहा: "बेटे और वंशज" कहने में मुझे जो अधिक स्पष्ट लगता है वह यह है कि बेटे पुरुष की अपनी संतान हैं, और वंशज उसके बच्चों के बच्चे हैं, और इस शब्द में इससे अधिक बल नहीं है। इस आधार पर आयत का अनुमान यह होगा: उसने तुम्हारी पत्नियों से तुम्हारे लिए बेटे बनाए, और बेटों से वंशज (1)। अल-हसन ने भी यही अर्थ कहा है (2)। तीसरा: यदि हम मुजाहिद, इब्न अब्बास, मालिक और भाषाविदों की इस बात पर आधारित करें कि वंशज (हाफदा) सेवक और सहायक हैं, तो बच्चे और पत्नी की सेवा कुरान से सबसे बेहतरीन तरीके से निकली है; यह इब्न अल-अरबी (3) द्वारा कहा गया था। अल-बुखारी (4) और अन्य ने सहल इब्न साद से रिवायत की है कि अबू उसैद अल-सादी ने पैगंबर ﷺ को अपनी शादी में आमंत्रित किया, और उनकी पत्नी उनकी सेवा कर रही थी... हदीस, और इसका उल्लेख सूरह हूद (5) में पहले ही आ चुका है। "अल-सहीह" में आयशा से रिवायत है कि उन्होंने कहा: मैंने अपने हाथों से पैगंबर ﷺ के ऊंटों के हार बांटे थे (6)। हदीस। इसीलिए हमारे विद्वानों ने कहा: उसे अपनी स्थिति और अपने जैसी महिलाओं के रिवाज के अनुसार बिस्तर बिछाना चाहिए, हांडी पकानी चाहिए और घर की सफाई करनी चाहिए; अल्लाह तआला ने फरमाया: "और उसने उसी से उसका जोड़ा बनाया ताकि वह उसके साथ शांति से रह सके" [अल-अराफ: 189]। ऐसा लगता है जैसे उन्होंने हमारे लिए उसमें शांति, आनंद और रिवाज के अनुसार एक प्रकार की सेवा को संजोया है। चौथा: पुरुष अपनी पत्नी की हल्के कामों में सेवा करता है और उसकी सहायता करता है; जैसा कि आयशा ने रिवायत किया...

(1) अहकाम अल-कुरान 3/1150। (2) अल-तबरी ने अल-तफ़सीर 14/299 में उनसे उद्धृत किया है। (3) अहकाम अल-कुरान 3/1151 में। (4) उनकी सहीह (5176) में, और मुस्लिम (2006) में। (5) 11/166। (6) अल-बुखारी (1700) और मुस्लिम (1321) द्वारा रिवायत किया गया।

خادم؛ انہوں نے اسے پچھلے سے منقطع قرار دیا، اس سے تقدیم (پہلے لانے) کی نیت کرتے ہوئے؛ گویا انہوں نے کہا: اللہ نے تمہارے لیے پوتے پوتیاں (حفدہ) بنائے، اور تمہاری بیویوں سے تمہارے لیے بیٹے بنائے۔ میں کہتا ہوں: الازہری نے جو کہا کہ 'حفدہ' سے مراد پوتوں کی اولاد ہے، یہی قرآن کا ظاہری مفہوم ہے، بلکہ اس کا نص ہے؛ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ اللہ نے فرمایا: "اور تمہارے لیے تمہاری بیویوں سے بیٹے اور پوتے پوتیاں (حفدہ) بنائے" پس حفدہ اور بیٹوں کو ان سے ہی بنایا۔ ابن العربی نے کہا: میرے نزدیک "بنین وحفدہ" میں زیادہ واضح بات یہ ہے کہ "بنین" آدمی کی اپنی اولاد ہے اور "حفدہ" اس کی اولاد کی اولاد ہے، اور لفظ کی قوت میں اس سے زیادہ کچھ نہیں ہے، اور اس پر آیت کا تقدیر (مفہوم) یہ ہوگا: اور تمہارے لیے تمہاری بیویوں سے بیٹے بنائے اور ان بیٹوں سے پوتے پوتیاں (۱)۔ اور حسن بصری نے بھی یہی مفہوم بیان کیا ہے (۲)۔ تیسری بات: اگر ہم مجاہد، ابن عباس، مالک اور ماہرینِ لغت کے اس قول پر چلیں کہ "حفدہ" سے مراد خادم اور مددگار ہیں، تو اولاد اور بیوی کی خدمت قرآن سے نہایت عمدہ بیان کے ساتھ ثابت ہو جاتی ہے؛ یہ بات ابن العربی (۳) نے کہی ہے۔ بخاری (۴) اور دیگر نے سہل بن سعد سے روایت کی ہے کہ ابو اسید الساعدی نے نبی ﷺ کو اپنے ولیمہ میں مدعو کیا، تو ان کی بیوی ہی ان کی خدمت کر رہی تھی... الحدیث، اور یہ سورہ ہود (۵) میں پہلے گزر چکا ہے۔ اور "صحیح" میں حضرت عائشہ سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے نبی ﷺ کے قربانی کے اونٹوں کے قلادے (ہار) اپنے ہاتھوں سے بٹے تھے (۶)۔ الحدیث۔ اسی لیے ہمارے علماء نے کہا: عورت پر لازم ہے کہ وہ اپنی حالت اور اپنی جیسی عورتوں کے رواج کے مطابق بستر بچھائے، ہانڈی پکائے اور گھر کی صفائی کرے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "اور اسی سے اس کا جوڑا بنایا تاکہ وہ اس

کے پاس سکون حاصل کرے" [الاعراف: ۱۸۹]، تو گویا اللہ نے ہمارے لیے اس میں سکون، لذت اور رواج کے مطابق ایک قسم کی خدمت کو جمع کر دیا ہے۔ چوتھی بات: مرد اپنی بیوی کی ہلکے کاموں میں خدمت کرتا ہے اور اس کی مدد کرتا ہے؛ اس وجہ سے جو حضرت عائشہ نے روایت کیا...

(۱) احکام القرآن ۳/ ۱۱۵۰۔ (۲) طبری نے اپنی تفسیر ۱۴/ ۲۹۹ میں ان سے روایت کیا ہے۔ (۳) احکام القرآن ۳/ ۱۱۵۱ میں۔ (۴) اپنی صحیح (۵۱۷۶) اور مسلم (۲۰۰۶) میں۔ (۵) ۱۱/ ۱۶۶۔ (۶) بخاری (۱۷۰۰) اور مسلم (۱۳۲۱) نے اسے روایت کیا ہے۔

381 Surah An-Nahl: Verse 72

That the Prophet ﷺ used to be in the service of his family, and when he heard the call to prayer (Adhan), he would go out(1). This is the saying of Malik: and he assists them(2). And in the character of the Prophet ﷺ is that he used to mend sandals, sweep the house, and sew garments(3). Aisha said when she was asked: What did the Messenger of Allah ﷺ do in his house? She said: He was a human being like other humans, he would remove lice from his garment, milk his sheep, and serve himself(4).

Fifth: He spends on one female servant, and it was said: more, according to wealth and status. This is a matter revolving around custom ('urf) which is one of the principles of Sharia. For the women of the desert Arabs and dwellers of the wilderness serve their husbands in fetching sweet water and managing animals. As for the women of the urban areas, the less wealthy among them serve their husbands in light tasks and he assists her. As for the wealthy, their husbands are served(5) and they enjoy leisure with them if they have the status for that. If it is a problematic matter, the wife stipulates that upon him, witnessing that he has known she is from among those who do not serve themselves, so he undertakes(6) to provide her with a servant, and that is carried out, and the claim in it is concluded(7).

His words, Exalted be He: {And has provided you with good things} meaning: from fruits, grains, and animals. {Is it then in falsehood} meaning: idols; as said by Ibn Abbas(8). {that they believe} the majority recitation is with 'ya' (yuminun), and Abu Abdul-Rahman read it with 'ta' (tuminun)(9). {And in the grace of Allah} meaning: in Islam. {they disbelieve}(10).

(1) Narrated by Al-Bukhari (676). (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1151. (3) Narrated by Abu al-Shaykh in "Akhlaq al-Nabi", pp. 20-21 and 62, from the hadith of Aisha. (4) Narrated by al-Tirmidhi in "al-Shamail" (336). (5) In the manuscripts: "they serve", and what is established is from (m), and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1150. (6) In (z): "so for the people". (7) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1150. (8) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/203, Tafsir al-Razi 20/81, and Zad al-Masir 4/470. (9) Al-Muharrar al-Wajiz 3/408. (10) Al-Waseet 3/74, Al-Nukat wa al-'Uyun 3/203, and Zad al-Masir 4/470.

पृष्ठ ३८१ सूरा अन-नह्ल: आयत ७२

कि नबी ﷺ अपने परिवार की सेवा में रहते थे, और जब अज़ान सुनते तो बाहर निकल जाते थे(१)। और यह मलिक का कहना है: और वह उनकी मदद करते थे(२)। और नबी ﷺ के चरित्र में यह था कि वह अपनी चप्पलें गाँठते थे, घर की सफाई करते थे, और कपड़े सीते थे(३)। आयशा से पूछा गया: अल्लाह के रसूल ﷺ अपने घर में क्या करते थे? उन्होंने कहा: वह इंसानों में से एक इंसान थे, अपने कपड़ों से जूँ निकालते थे, अपनी भेड़ का दूध निकालते थे, और स्वयं की सेवा करते थे(४)।

पाँचवाँ: वह एक दासी पर खर्च करता है, और कहा गया: अधिक पर, धन और पद के अनुसार। यह एक ऐसा मामला है जो रीति-रिवाज ('उर्फ़) पर आधारित है, जो शरीयत के मूल सिद्धांतों में से एक है। क्योंकि अरब की औरतों और देहात के निवासियों की औरतें अपने पतियों की सेवा मीठा पानी लाने और जानवरों की देखभाल करने में करती हैं। जहाँ तक शहरी महिलाओं का सवाल है, उनमें से कम धनवान अपने पति की हल्के कामों में सेवा करती हैं और वह उसकी मदद करता है। जहाँ तक धनवानों का सवाल है, उनके पतियों की सेवा की जाती है(५) और वे उनके साथ ऐशो-आराम में रहती हैं यदि उनके पास उसके लिए पद हो; यदि यह एक जटिल मामला हो, तो पत्नी उस पर यह शर्त लगाती है, गवाह बनाती है कि वह जान गया है कि वह उन लोगों में से है जो स्वयं की सेवा नहीं करती हैं, इसलिए वह उसके लिए सेवक का प्रबंध करने का वचन देता है(६), और वह प्रभावी होता है, और इसमें दावा समाप्त हो जाता है(७)।

अल्लाह का फरमान: {और तुम्हें अच्छी चीजों से रिज्क दिया} यानी: फलों, अनाज और जानवरों से। {क्या फिर वे झूठ पर} यानी: मूर्तियों पर; इब्न अब्बास ने यह कहा है(८)। {ईमान लाते हैं} बहुमत का पाठ 'या' (यु'मिनून) के साथ है, और अबू अब्द अल-रहमान ने 'ता' (तु'मिनून) के साथ पढ़ा है(९)। {और अल्लाह की नेमत का} यानी: इस्लाम का। {वे इनकार करते हैं}(१०)।

(१) इसे बुखारी (६७६) ने निकाला है। (२) अहकाम अल-कुरआन, इब्न अल-अरबी ३/११५१। (३) इसे अबू अल-शेख ने "अखलाक अल-नबी" पृष्ठ २०-२१ और ६२ में आयशा की हदीस से निकाला है। (४) इसे तिरमिज़ी ने "अल-शमाइल" (३३६) में निकाला है। (५) हस्तलिखित प्रतियों में: "वे सेवा करती हैं", और जो स्थापित है वह (म) से है, और अहकाम अल-कुरआन, इब्न अल-अरबी ३/११५०। (६) (ज़) में: "तो लोगों के लिए"। (७) अहकाम अल-कुरआन, इब्न अल-अरबी ३/११५०। (८) अल-नुकत वल-उयून

३/२०३, तफ़सीर अल-राज़ी २०/८१, और ज़ाद अल-मसीर ४/४७०। (९) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/४०८। (१०) अल-वसीत ३/७४, अल-नुकत वल-उयून ३/२०३, और ज़ाद अल-मसीर ४/४७०।

کہ نبی ﷺ اپنے اہل خانہ کی خدمت میں ہوتے تھے، پھر جب اذان سنتے تو باہر نکل جاتے(۱)۔ اور یہ مالک کا قول ہے: اور وہ ان کی مدد کرتے تھے(۲)۔ اور نبی ﷺ کے اخلاق میں یہ تھا کہ وہ جوتا گانٹھتے تھے، گھر میں جھاڑو دیتے تھے، اور کپڑا سیتے تھے(۳)۔ اور حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے پوچھا گیا کہ رسول اللہ ﷺ اپنے گھر میں کیا کیا کرتے تھے؟ انہوں نے کہا: وہ انسانوں میں سے ایک انسان تھے، اپنے کپڑے سے جوئیں نکالتے، اپنی بکری دوہتے، اور اپنی خدمت خود کرتے تھے(۴)۔

پانچویں بات: وہ ایک خادمہ پر خرچ کرتا ہے، اور کہا گیا: زیادہ پر، دولت اور مرتبے کے مطابق۔ اور یہ معاملہ عرف (رواج) پر مبنی ہے جو شریعت کے اصولوں میں سے ایک اصول ہے، کیونکہ دیہاتی عورتیں اور صحرا نشین اپنے شوہروں کی خدمت میٹھا پانی لانے اور جانوروں کی دیکھ بھال میں کرتی ہیں، اور شہری عورتوں میں سے جو کم مالدار ہیں وہ اپنے شوہر کی ہلکے کاموں میں خدمت کرتی ہیں اور وہ ان کی مدد کرتا ہے، اور جہاں تک مالدار لوگوں کا تعلق ہے تو ان کے شوہروں کی خدمت کی جاتی ہے(۵) اور وہ ان کے ساتھ خوشحالی میں رہتی ہیں اگر ان کا ایسا مرتبہ ہو؛ پس اگر معاملہ پیچیدہ ہو تو بیوی اس پر یہ شرط لگا لیتی ہے، پس وہ گواہ بناتا ہے کہ وہ جان چکا ہے کہ وہ ان لوگوں میں سے ہے جو اپنی خدمت خود نہیں کرتی، چنانچہ وہ اسے خادمہ مہیا کرنے کا التزام کرتا ہے(۶)، پس یہ نافذ ہو جاتا ہے، اور اس بارے میں دعویٰ ختم ہو جاتا ہے(۷)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَرَزَقَكُم مِّنَ الطَّيِّبَاتِ} یعنی: پھلوں، اناج اور جانوروں سے۔ {أَفَبِالْبَاطِلِ} یعنی: بت؛ یہ ابن عباس کا قول ہے(۸)۔ {يُؤْمِنُونَ} جمہور کی قرات 'یا' کے ساتھ ہے، اور ابو عبد الرحمن نے 'تا' کے ساتھ پڑھا ہے(۹)۔ {وَبِنِعْمَتِ اللَّهِ} یعنی: اسلام کے ساتھ {هُمْ يَكْفُرُونَ}(۱۰)۔

(۱) اسے بخاری نے روایت کیا ہے (٦٧٦)۔ (۲) احکام القرآن لابن العربی ۱۱۵۱/۳۔ (۳) اسے ابو الشیخ نے "اخلاق النبی" ص ۲۰-۲۱ اور ۶۲ میں حضرت عائشہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۴) اسے ترمذی نے "الشمائل" میں روایت کیا ہے (۳۳۶)۔ (۵) خطی نسخوں میں: "وہ خدمت کرتی ہیں"، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، اور احکام القرآن لابن العربی ۱۱۵۰/۳۔ (۶) (ظ) میں: "پس لوگوں کے لیے"۔ (۷) احکام القرآن لابن العربی ۱۱۵۰/۳۔ (۸) النکت والعیون ۳/ ۲۰۳، وتفسیر الرازی ۸۱/۲۰، وزاد المسیر ٤٧٠/٤۔ (۹) المحرر الوجیز ٤٠٨/٣۔ (۱۰) الوسیط ٧٤/٣، والنکت والعیون ۲۰۳/۳، وزاد المسیر ٤٧٠/٤۔

The Almighty's saying: {And they worship besides Allah that which does not possess for them [any] provision from the heavens and the earth at all, and they are not able [to]. So do not assert similarities to Allah. Indeed, Allah knows and you do not know.} [73-74]

The Almighty's saying: {And they worship besides Allah that which does not possess for them [any] provision from the heavens} means: rain. {and the earth} means: plants (1). {at all} Al-Akhfash said (2): it is a substitute for 'provision'. And Al-Farra' said (3): it is in the accusative case by the action of 'provision' upon it, i.e., they worship what does not possess the power to provide them with anything. {and they are not able} meaning: they have no power over anything, referring to the idols. {So do not assert similarities to Allah} meaning: do not liken Him to these inanimate objects; because He is One, Omnipotent, without equal (4). And this has been mentioned previously.

The Almighty's saying: {Allah presents an example: a slave [who is] owned and unable to do anything and one to whom We have provided from Us a good provision, so he spends from it secretly and publicly. Can they be equal? Praise be to Allah! But most of them do not know.} [75]

It contains five issues: The first: His saying: {Allah presents an example} Allah pointed out the misguidance of the polytheists, and it is consistent with what preceded it regarding the mention of Allah's blessings upon them and the lack thereof from their gods. {Allah presents an example} i.e., He clarified a likeness, then mentioned it saying: {a slave [who is] owned} i.e., just as a owned slave who has no power over anything is not equal in your sight to a free man who has been given good provision, so it is with Me and these (5) idols. For the one who is the example in this verse is a slave with this description, owned and having no power over any wealth, nor over his own affairs, but is rather subjugated to the will of his master (6). And it does not follow from...

(1) Tafsir Abi al-Layth 2/243. (2) In "Ma'ani al-Qur'an" by him 2/607. (3) In "Ma'ani al-Qur'an" by him 2/110, and see "I'rab al-Qur'an" by an-Nahhas 2/403. (4) Tafsir al-Tabari 14/305, al-Wasit 3/74, al-Muharrar 3/409, and Zad al-Masir 4/471. (5) In (Z): "and female slaves". (6) Tafsir al-Tabari 14/307, 309, and 311, and Zad al-Masir 4/472.

३८२ | सूरह अन-नहल: आयतें ७३ - ७५

अल्लाह तआला का फरमान: {और वे अल्लाह के सिवा उनकी इबादत करते हैं जो उनके लिए आसमानों और धरती से किसी भी जीविका (रिज़्क़) का अधिकार नहीं रखते और न ही वे ऐसा करने की क्षमता रखते हैं। अतः अल्लाह के लिए उदाहरण न बनाओ। वास्तव में अल्लाह जानता है और तुम नहीं जानते।} [७३-७४]

अल्लाह तआला का फरमान: {और वे अल्लाह के सिवा उनकी इबादत करते हैं जो उनके लिए आसमानों से किसी भी जीविका का अधिकार नहीं रखते} का अर्थ है: बारिश। {और धरती} का अर्थ है: वनस्पतियाँ (१)। {कुछ भी} अल-अखफश ने कहा (२): यह 'रिज़्क़' का बदल है। और अल-फर्रा ने कहा (३): यह 'रिज़्क़' के क्रियान्वयन से मंसूब (accusative) है, यानी: वे उसकी इबादत करते हैं जो उन्हें कुछ भी प्रदान करने का सामर्थ्य नहीं रखता। {और वे क्षमता नहीं रखते} यानी: वे किसी भी चीज़ पर सक्षम नहीं हैं, अर्थात बुत (मूर्तियाँ)। {अतः अल्लाह के लिए उदाहरण न बनाओ} यानी: इन बेजान चीज़ों को उसके समान न समझो; क्योंकि वह अकेला, सर्वशक्तिमान है जिसका कोई सानी नहीं (४)। और यह पहले आ चुका है।

अल्लाह तआला का फरमान: {अल्लाह ने एक उदाहरण दिया है: एक गुलाम जो किसी दूसरे के अधिकार में है और किसी चीज़ पर अधिकार नहीं रखता, और वह व्यक्ति जिसे हमने अपनी ओर से अच्छी जीविका प्रदान की है, फिर वह उसमें से गुप्त और प्रकट रूप से खर्च करता है। क्या वे दोनों बराबर हो सकते हैं? सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, बल्कि उनमें से अधिकतर नहीं जानते।} [७५]

इसमें पाँच मसले हैं: पहला: अल्लाह का फरमान: {अल्लाह ने एक उदाहरण दिया है} अल्लाह ने मुशरिकों (बहुदेववादियों) की गुमराही की ओर ध्यान दिलाया, और यह उससे पहले के विषयों के साथ जुड़ा है जिसमें अल्लाह की उन पर नेमतों (कृपाओं) का उल्लेख है, और उनके देवताओं में ऐसी किसी चीज़ का न होना है। {अल्लाह ने एक उदाहरण दिया है} यानी: एक समानता स्पष्ट की, फिर उसका उल्लेख करते हुए कहा: {एक गुलाम जो किसी दूसरे के अधिकार में है} यानी: जैसे तुम्हारे निकट एक खरीदा हुआ गुलाम, जिसका अपने किसी काम पर अधिकार नहीं है, और एक स्वतंत्र व्यक्ति जिसे अच्छा रिज़्क़ दिया गया है, बराबर नहीं हैं, वैसे ही मैं और ये (५) बुत हैं। अतः जो इस आयत में उदाहरण है वह इस गुण वाला गुलाम है, जो मालिक के अधीन है और किसी धन पर या

अपने स्वयं के मामले पर कोई अधिकार नहीं रखता, बल्कि वह अपने स्वामी की इच्छा के अधीन है (६)। और इससे यह आवश्यक नहीं है कि...

(१) तफ़सीर अबी अल-लैथ २/२४३। (२) उनकी पुस्तक 'मआनी अल-कुरआन' ६०७/२ में। (३) उनकी पुस्तक 'मआनी अल-कुरआन' २/११० में, और देखें 'इअराब अल-कुरआन' लि-नहहास ४०३/२। (४) तफ़सीर अल-तबरी ३०५/१४, अल-वसीत ३/७४, अल-मुहर्रर ३/४०९, और ज़ाद अल-मसीर ४/४७१। (५) (ज़) में: "और लौंडी"। (६) तफ़सीर अल-तबरी ३०७/१४, ३०९ और ३११, और ज़ाद अल-मसीर ४/४७२।

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور وہ اللہ کے سوا ان کی عبادت کرتے ہیں جو ان کے لیے آسمانوں اور زمین سے کسی رزق کے مالک نہیں اور نہ ہی وہ قدرت رکھتے ہیں۔ پس اللہ کے لیے مثالیں نہ بیان کرو، بے شک اللہ جانتا ہے اور تم نہیں جانتے۔} [۷۳-۷۴]

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور وہ اللہ کے سوا ان کی عبادت کرتے ہیں جو ان کے لیے آسمانوں سے کسی رزق کے مالک نہیں} یعنی: بارش۔ {اور زمین} یعنی: نباتات (۱)۔ {ذرہ برابر بھی} الاخفش نے کہا (۲): یہ 'رزق' سے بدل ہے۔ اور الفراء نے کہا (۳): یہ رزق کے واقع ہونے کی وجہ سے منصوب ہے، یعنی: وہ ایسی چیزوں کی عبادت کرتے ہیں جو انہیں کچھ بھی رزق دینے کا اختیار نہیں رکھتیں۔ {اور وہ قدرت نہیں رکھتے} یعنی: وہ کسی چیز پر قادر نہیں ہیں، مراد بت ہیں۔ {پس اللہ کے لیے مثالیں نہ بیان کرو} یعنی: ان جمادات کو اس کے مشابہ قرار نہ دو؛ کیونکہ وہ اکیلا، قادر ہے جس کی کوئی مثال نہیں (۴)۔ اور یہ بات پہلے گزر چکی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اللہ نے ایک مثال بیان فرمائی ہے: ایک مملوک غلام جو کسی چیز پر قدرت نہیں رکھتا اور ایک وہ شخص جسے ہم نے اپنی طرف سے اچھا رزق دیا تو وہ اس میں سے پوشیدہ اور ظاہر خرچ کرتا ہے، کیا وہ برابر ہو سکتے ہیں؟ تمام تعریف اللہ ہی کے لیے ہے بلکہ ان میں سے اکثر نہیں جانتے۔} [۷۵]

اس میں پانچ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اللہ نے ایک مثال بیان فرمائی} اللہ تعالیٰ نے مشرکین کی گمراہی پر متنبہ کیا، اور یہ اپنے ماقبل کے ساتھ مربوط ہے جس میں اللہ کی ان پر نعمتوں کا ذکر ہے، اور ان کے معبودوں میں اس جیسی کسی چیز کی عدم موجودگی کا بیان ہے۔

{اللہ نے ایک مثال بیان فرمائی} یعنی: ایک مشابہت بیان کی، پھر اسے ذکر کرتے ہوئے فرمایا: {ایک مملوک غلام} یعنی: جس طرح تمہارے نزدیک ایک خریدا ہوا غلام جو اپنے کسی معاملے پر قدرت نہیں رکھتا، اور ایک آزاد شخص جسے اچھا رزق دیا گیا ہو، برابر نہیں ہیں، اسی طرح میں اور یہ (۵) بت برابر نہیں۔ پس جو اس آیت میں مثال ہے وہ اسی صفت کا حامل غلام ہے جو کسی کے ماتحت ہے اور نہ کسی مال پر قدرت رکھتا ہے اور نہ اپنے معاملے پر، بلکہ وہ اپنے آقا کے ارادے کے تابع ہے (۶)۔ اور اس سے یہ لازم نہیں آتا کہ...

(۱) تفسیر ابی اللیث ۲/۲۴۳۔ (۲) ان کی کتاب 'معانی القرآن' ۶۰۷/۲ میں۔ (۳) ان کی کتاب 'معانی القرآن' ۲/۱۱۰ میں، اور دیکھیں 'اعراب القرآن' للہنحاس ۴۰۳/۲۔ (۴) تفسیر الطبری ۳۰۵/۱۴، الوسیط ۳/۷۴، المحرر ۳/۴۰۹، اور زاد المسیر ۴/۴۷۱۔ (۵) (ظ) میں: "اور لونڈی"۔ (۶) تفسیر الطبری ۳۰۷/۱۴، ۳۰۹ اور ۳۱۱، اور زاد المسیر ۴/۴۷۲۔

383 Surah Al-Nahl: Verse 75

The verse implies that all slaves possess this quality; for an indefinite noun in an affirmative statement does not necessitate inclusion according to the scholars of linguistics as previously mentioned, but rather refers to one (1). However, if it follows a command or a prohibition, or is appended to a verbal noun, it indicates general prevalence (2), such as saying: 'Free a man,' or 'Do not humiliate a man.' The verbal noun is like 'the freeing of a neck' (slaves). So, whichever man is freed, the obligation of the command is fulfilled, and an exception is permissible from it. Qatada (3) said: This parable is for the believer and the disbeliever. Qatada was of the opinion that the owned slave is the disbeliever, because he does not benefit in the Hereafter from any of his worship; and that the meaning of 'and one whom We have provided with a good provision' is the believer. The majority of the people of interpretation (Tafsir) hold the first view. Al-Asam (4) said: What is meant by the owned slave is one who might be physically stronger (5) than his master, and of a more radiant face, yet he is subservient to his master, having no power except over what he is permitted. Thus, Allah the Almighty set a parable, meaning: if this is your state and the state of your slaves, how then do you make dead stones (6) partners with Allah the Almighty in His creation and worship, while they neither reason nor hear?! The second point: Muslims understood from this verse and what preceded it the lower status of a slave compared to a free person regarding ownership, and that he owns nothing even if he is given ownership. The people of Iraq said: Slavery negates ownership (7), so he owns absolutely nothing in any circumstance. This is the later (new) view of Al-Shafi'i, and it was held by Al-Hasan and Ibn Sirin. Among them are those who said: He owns, but it is deficient ownership; because his master can take it away from him whenever he wishes. This is the view of Malik and those who followed him, and it was Al-Shafi'i's earlier (old) view, and it is the view of the people of...

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1153. (2) In the manuscripts: 'Shari' (legal), and the confirmed text is from (M). (3) Narrated from him by Al-Tabari in his Tafsir 14/307-308. (4) Cited from him by Al-Kiya al-Harrasi in Ahkam al-Quran 4/244. (5) Al-Asr: Physical build. Al-Sihah (Asr). (6) In (M): 'Mawatan' (dead matter), and the confirmed is from the manuscripts and Ahkam al-Quran by Al-Harrasi 4/244. (7) Al-Mabsut 4/150.

383 सूरा अन-नहल: आयत 75

आयत का अर्थ यह है कि सभी दास इसी विशेषता वाले हैं; क्योंकि भाषाविदों के अनुसार, सकारात्मक कथन में अनिश्चित संज्ञा (नकरा) व्यापकता (शमूल) की मांग नहीं करती, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है, बल्कि यह केवल एक (1) को सूचित करती है। लेकिन यदि यह आदेश या निषेध के बाद आए, या किसी मूल शब्द (मस्दर) के साथ जुड़ी हो, तो यह व्यापकता (उमूम) के लिए होती है (2), जैसे कि कहना: 'किसी व्यक्ति को मुक्त करो', या 'किसी व्यक्ति को अपमानित मत करो'। मूल शब्द का उदाहरण 'गर्दन (दास) को मुक्त करना' है। अतः जिस भी व्यक्ति को मुक्त किया जाएगा, वह आदेश के दायित्व से बाहर हो जाएगा, और इसमें अपवाद (इस्तितना) संभव है। कदाह (3) ने कहा: यह उदाहरण मोमिन और काफ़िर के लिए है। कदाह का मत था कि 'स्वामित्व वाला दास' काफ़िर है; क्योंकि वह परलोक में अपनी इबादत से कोई लाभ नहीं उठा पाएगा, और 'जिसे हमने अपनी ओर से अच्छी जीविका दी है' का अर्थ मोमिन है। व्याख्या करने वालों (मुफस्सिरीन) का बहुमत पहले विचार पर है। अल-असम (4) ने कहा: स्वामित्व वाले दास से तात्पर्य वह है जो शायद अपने मालिक से अधिक बलवान (5) और सुंदर चेहरे वाला हो, फिर भी वह अपने मालिक के सामने विवश है और केवल उसी पर अधिकार रखता है जिसकी उसे अनुमति दी गई है। अतः अल्लाह तआला ने एक उदाहरण दिया: अर्थात, यदि यह तुम्हारी और तुम्हारे दासों की स्थिति है, तो तुमने निर्जीव पत्थरों (6) को अल्लाह के साथ उसकी सृष्टि और इबादत में भागीदार कैसे बना लिया, जबकि वे न तो समझते हैं और न ही सुनते हैं?! दूसरा बिंदु: मुसलमानों ने इस आयत और इससे पहले की आयतों से स्वामित्व (मिल्कियत) के मामले में स्वतंत्र व्यक्ति की तुलना में दास के पद की कमी को समझा, और यह कि वह किसी चीज़ का मालिक नहीं होता, भले ही उसे मालिक बना दिया जाए। इराक के विद्वानों ने कहा: दासता स्वामित्व के विपरीत है (7), इसलिए वह किसी भी हाल में किसी चीज़ का मालिक नहीं हो सकता। यह इमाम शाफ़ई का नया मत है, और हसन और इब्न सीरीन ने भी यही कहा है। उनमें से कुछ ने कहा: वह मालिक होता है; लेकिन उसका स्वामित्व अपूर्ण है; क्योंकि उसका मालिक जब चाहे उससे वह चीज़ छीन सकता है। यह इमाम मालिक और उनके अनुयायियों का मत है, और इमाम शाफ़ई का पुराना मत भी यही था, और यही उन लोगों का मत है...

(1) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 3/1153। (2) हस्तलिखित प्रतियों में: 'शारई', और स्थापित पाठ (म) से है। (3) इसे अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 14/307-308 में उद्धृत किया है। (4) अल-

किया अल-हर्रासी ने अहकाम अल-कुरान 4/244 में इसे उनसे उद्धृत किया है। (5) अल-असर: शारीरिक रचना। अल-सिहह (असर)। (6) (म) में: 'मवातन' (निर्जीव), और स्थापित पाठ हस्तलिपियों और हर्रासी की अहकाम अल-कुरान 4/244 से है। (7) अल-मबसूत 4/150।

383 سورہ النحل: آیت 75

آیت کا مطلب یہ ہے کہ تمام غلام اسی صفت کے حامل ہیں؛ کیونکہ اہل زبان کے نزدیک اثبات میں نکرہ شمولیت کا تقاضا نہیں کرتا جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے، بلکہ یہ صرف ایک (1) کا فائدہ دیتا ہے۔ لیکن اگر یہ امر یا نہی کے بعد ہو یا مصدر کی طرف مضاف ہو، تو یہ عمومِ شیوعی کے لیے ہوتا ہے (2)، جیسے کہ کہنا: 'کسی شخص کو آزاد کرو'، یا 'کسی شخص کی توہین نہ کرو'۔ اور مصدر کی مثال جیسے 'گردن (غلام) کا آزاد کرنا' ہے، چنانچہ جو بھی شخص آزاد کر دیا گیا وہ خطاب کی ذمہ داری سے نکل گیا، اور اس سے استثنا درست ہے۔ اور قتادہ (3) نے کہا: یہ مثال مومن اور کافر کے لیے ہے۔ قتادہ کا موقف یہ تھا کہ مملوک غلام سے مراد کافر ہے؛ کیونکہ وہ آخرت میں اپنی عبادت سے کسی چیز کا نفع نہیں اٹھا سکے گا، اور اس سے مراد کہ 'جسے ہم نے اپنی طرف سے اچھا رزق دیا' مومن ہے۔ اہل تاویل کی اکثریت پہلے قول پر ہے۔ الاصم (4) نے کہا: مملوک غلام سے مراد وہ ہے جو شاید اپنے مالک سے جسمانی ساخت (5) میں زیادہ مضبوط اور زیادہ بارونق چہرے والا ہو، لیکن وہ اپنے مالک کے سامنے ذلیل ہے اور صرف اسی چیز پر قدرت رکھتا ہے جس کی اسے اجازت دی گئی ہو؛ چنانچہ اللہ تعالیٰ نے بطور مثال فرمایا: یعنی جب تمہارا اور تمہارے غلاموں کا یہ حال ہے، تو تم نے مردہ پتھروں (6) کو اللہ تعالیٰ کی تخلیق اور عبادت میں کیسے شریک بنا لیا، جبکہ وہ نہ عقل رکھتے ہیں اور نہ سنتے ہیں؟! دوسرا نکتہ:

مسلمانوں نے اس آیت اور اس سے پہلی آیات سے ملکیت کے معاملے میں آزاد کے مقابلے میں غلام کے درجے کی کمی کو سمجھا، اور یہ کہ وہ کسی چیز کا مالک نہیں ہوتا اگرچہ اسے مالک بنا دیا جائے۔ اہل عراق نے کہا: غلامی ملکیت کے منافی ہے (7)، لہذا وہ کسی بھی حال میں کسی چیز کا مالک نہیں ہوتا، اور یہی امام شافعی کا قولِ جدید ہے، اور یہی حسن اور ابن سیرین نے کہا

ہے۔ اور ان میں سے بعض نے کہا: وہ مالک تو ہوتا ہے؛ لیکن اس کی ملکیت ناقص ہے؛ کیونکہ اس کے مالک کو حق ہے کہ جب چاہے اس سے وہ چیز چھین لے، اور یہ مالک اور ان کے متبعین کا قول ہے، اور یہی امام شافعی کا قولِ قدیم ہے، اور یہی اہل...

(1) احکام القرآن لابن العربی 3/ 1153 . (2) خطی نسخوں میں: 'الشرعی'، اور (م) سے ثابت شدہ یہی ہے۔ (3) طبری نے اپنی تفسیر 14/ 307 - 308 میں اسے روایت کیا ہے۔ (4) الکیا الھراسی نے احکام القرآن 4/ 244 میں اسے ان سے نقل کیا ہے۔ (5) الأسر: جسمانی بناوٹ۔ الصحاح (أسر)۔ (6) (م) میں: 'مواتاً' ہے، اور خطی نسخوں اور ہرّاسی کی احکام القرآن 4/ 244 سے ثابت شدہ یہی ہے۔ (7) المبسوط 4/ 150 .

384 Surah An-Nahl: Verse 75

...the apparent, and for this reason, our companions said: Financial worship such as Zakat and expiations are not obligatory upon him, nor are bodily worships that would distract him from serving his master, such as Hajj, Jihad, and the like.

The benefit of this issue is that if his master gave him ownership of a slave girl, it would be permissible for him to have relations with her by right of possession. And if he gave him ownership of forty sheep and a year passed over them, the Zakat for them would not be obligatory upon the master because they are the property of another, nor upon the slave because his ownership is not stable. The Iraqi (scholar) says: He is not permitted to have relations with the slave girl, and Zakat on the taxable limit (Nisab) is obligatory upon the master as it was (1). The proofs for both sides of this issue are found in books of legal disagreement (Khilaf).

The strongest evidence for us is the saying of the Almighty: "Allah is the one who created you, then provided for you" [Ar-Rum: 40], thus equating the slave and the free person in provision and creation. And Peace and Blessings be upon him said: "Whoever manumits a slave who has property..." (2), thus attributing the property to him. Ibn Umar used to see his slave taking a concubine from his property and would not find fault with him for that (3). It was narrated from Ibn Abbas that a slave of his divorced his wife twice, and he ordered him to take her back by right of possession (4); so this is evidence that he owns what is in his hand, and he does in it what an owner does in his property as long as his master does not seize it. And Allah knows best.

Third: Some scholars have inferred from this verse that the divorce of a slave is in the hands of his master, and that selling a slave woman constitutes her divorce, relying on the saying of the Almighty: "he has no power over anything." He said: Its apparent meaning implies that he has no power over anything at all, neither over ownership nor over anything else, so it is taken in its general sense, unless evidence indicates otherwise. And in what we mentioned from Ibn Umar and Ibn Abbas, there is that which indicates specification (5). And Allah Almighty knows best.

---

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1153 - 1154, and al-Ishraf 'ala Madhahib al-'Ulama' 4/130 - 131. (2) Narrated by al-Bukhari (2492), and Muslim (1503), from the hadith of Abu Hurayrah. (3) Narrated by Abd al-Razzaq in al-Musannaf (12836), and al-

Bayhaqi 7/152. (4) Narrated by Abd al-Razzaq (12843). (5) See al-Istidhkar 17/292 - 293.

384 सूरह अन-नहल: आयत 75

...प्रकट है, और इसी कारण हमारे साथियों ने कहा: उस पर ज़कात और कफ्फारे जैसे वित्तीय इबादत अनिवार्य नहीं हैं, और न ही ऐसी शारीरिक इबादतें जो उसे अपने मालिक की सेवा से विचलित करें, जैसे हज, जिहाद और इसी तरह के अन्य कार्य।

इस मसले का लाभ यह है कि यदि उसका मालिक उसे एक दासी का स्वामित्व दे दे, तो उसके लिए दासी के साथ दासी-स्वामित्व (मिल्क-ए-यमीन) के अधिकार से संबंध बनाना जायज़ होगा। और यदि वह उसे चालीस भेड़ों का स्वामित्व दे दे और उन पर एक वर्ष बीत जाए, तो मालिक पर उनकी ज़कात अनिवार्य नहीं होगी क्योंकि वे दूसरे की संपत्ति हैं, और न ही गुलाम पर क्योंकि उसका स्वामित्व स्थिर नहीं है। इराकी (विद्वान) कहते हैं: उसे दासी के साथ संबंध बनाने की अनुमति नहीं है, और निसाब (न्यूनतम कर योग्य सीमा) पर ज़कात मालिक पर वैसे ही अनिवार्य है जैसे पहले थी (1)। इस मसले पर दोनों पक्षों के प्रमाण 'कुतुब अल-खिलाफ' (मतभेदों की पुस्तकों) में मौजूद हैं।

हमारे लिए सबसे पुख्ता प्रमाण अल्लाह का यह कथन है: "अल्लाह ही है जिसने तुम्हें पैदा किया, फिर तुम्हें रिज़क दिया" [अर-रूम: 40], इस प्रकार गुलाम और स्वतंत्र व्यक्ति को रिज़क और रचना में बराबर रखा गया है। और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "जिसने किसी ऐसे गुलाम को आज़ाद किया जिसके पास माल हो..." (2), इस प्रकार माल को उसकी ओर संबद्ध किया। इब्न उमर अपने गुलाम को अपनी संपत्ति से उपपत्नी रखते हुए देखते थे और इस पर उसे दोष नहीं देते थे (3)। इब्न अब्बास से रिवायत है कि उनके एक गुलाम ने अपनी पत्नी को दो तलाक दिए, तो उन्होंने उसे दासी-स्वामित्व (मिल्क-ए-यमीन) के अधिकार से उसे वापस लेने का आदेश दिया (4); तो यह इस बात का प्रमाण है कि उसके हाथ में जो कुछ है वह उसका मालिक है, और वह उसमें वही करता है जो एक मालिक अपनी संपत्ति में करता है जब तक कि उसका मालिक उसे छीन न ले। और अल्लाह बेहतर जानता है।

तीसरा: कुछ विद्वानों ने इस आयत से यह निष्कर्ष निकाला है कि गुलाम का तलाक उसके मालिक के हाथ में है, और यह कि दासी को बेचना ही उसका तलाक है, अल्लाह के इस कथन पर भरोसा करते हुए: "वह किसी चीज़ पर अधिकार नहीं रखता।" उन्होंने कहा: इसका प्रकट अर्थ यह है कि वह किसी भी चीज़ पर अधिकार नहीं रखता, न तो स्वामित्व पर और न ही किसी और चीज़ पर, इसलिए यह अपने सामान्य अर्थ में है, जब तक कि इसके विपरीत कोई प्रमाण न मिल जाए। और जो कुछ हमने

इब्न उमर और इब्न अब्बास से उल्लेख किया है, उसमें वह चीज़ है जो विशिष्टता (तखसीस) की ओर संकेत करती है (5)। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

---

(1) अहकाम अल-कुरआन इब्न अल-अरबी द्वारा 3/1153 - 1154, और अल-इशराफ अला मज़ाहिब अल-उलामा 4/130 - 131। (2) इसे बुखारी (2492) और मुस्लिम (1503) ने अबू हुरायरा की हदीस से निकाला है। (3) इसे अब्द अल-रज्जाक ने अल-मुसन्निफ (12836) में और अल-बैहकी ने 7/152 में निकाला है। (4) इसे अब्द अल-रज्जाक (12843) ने निकाला है। (5) अल-इस्तिधकार 17/292 - 293 देखें।

...ظاہر ہے، اور اسی لیے ہمارے اصحاب نے کہا: اس پر زکوٰۃ اور کفارات جیسی مالی عبادات واجب نہیں ہیں، اور نہ ہی بدن کی وہ عبادات جو اسے اپنے مالک کی خدمت سے روک دیں، جیسے حج اور جہاد وغیرہ۔

اس مسئلہ کا فائدہ یہ ہے کہ اگر اس کا مالک اسے کسی لونڈی کا مالک بنا دے، تو اس کے لیے ملکِ یمین کی بنیاد پر اس سے ہمبستری کرنا جائز ہے، اور اگر وہ اسے چالیس بکریوں کا مالک بنا دے اور ان پر سال گزر جائے، تو مالک پر ان کی زکوٰۃ واجب نہیں ہو گی کیونکہ وہ دوسرے کی ملکیت ہیں، اور نہ ہی غلام پر کیونکہ اس کی ملکیت مستحکم نہیں ہے۔ عراقی (عالم) کا کہنا ہے کہ: اس کے لیے لونڈی سے ہمبستری کرنا جائز نہیں ہے، اور نصاب میں زکوٰۃ مالک پر اسی طرح واجب ہے جیسے کہ وہ تھی(١)۔ اس مسئلہ پر دونوں فریقوں کے دلائل کتبِ خلاف میں موجود ہیں۔

اور ہمارے لیے سب سے قوی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿ٱللَّهُ ٱلَّذِي خَلَقَكُمۡ ثُمَّ رَزَقَكُمۡ﴾ [الروم: ٤٠] تو اللہ نے رزق اور تخلیق میں غلام اور آزاد کے درمیان برابری رکھی ہے۔ اور نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "جس نے کسی ایسے غلام کو آزاد کیا جس کے پاس مال ہو..."(٢) تو آپؐ نے مال کی نسبت اس غلام کی طرف کی۔ ابن عمر رضی اللہ عنہ اپنے غلام کو اپنے مال میں سے لونڈی رکھتے ہوئے دیکھتے تھے اور اس پر اسے برا نہیں سمجھتے تھے(٣)۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما سے مروی ہے کہ ان کے ایک غلام نے اپنی بیوی کو دو طلاقیں دے دیں، تو انہوں نے اسے حکم دیا کہ وہ ملکِ یمین کے ذریعے اس سے رجوع کر لے(٤)؛ تو یہ اس بات کی دلیل ہے کہ جو کچھ اس کے ہاتھ میں ہے وہ اس کا مالک ہے، اور وہ اس میں وہی تصرف کرتا ہے جو

ایک مالک اپنی ملکیت میں کرتا ہے جب تک کہ اس کا مالک اسے چھین نہ لے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

تیسری بات: بعض علماء نے اس آیت سے یہ استدلال کیا ہے کہ غلام کی طلاق اس کے مالک کے ہاتھ میں ہے، اور یہ کہ لونڈی کو بیچنا ہی اس کی طلاق ہے، اللہ تعالیٰ کے اس قول پر تکیہ کرتے ہوئے: ﴿لَا يَقْدِرُ عَلَى شَيْءٍ﴾۔ انہوں نے کہا: اس کا ظاہر یہ فائدہ دیتا ہے کہ وہ کسی چیز پر بالکل قادر نہیں ہے، نہ ملکیت پر اور نہ کسی اور چیز پر، لہذا یہ اپنے عموم پر رہے گا، الا یہ کہ اس کے خلاف کوئی دلیل مل جائے۔ اور جو کچھ ہم نے ابن عمر اور ابن عباس رضی اللہ عنہم سے ذکر کیا ہے، اس میں وہ بات ہے جو تخصیص پر دلالت کرتی ہے(۵)۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

---

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۳/ ۱۱۵۳ - ۱۱۵۴، والإشراف علی مذاهب العلماء ۴/ ۱۳۰ - ۱۳۱۔

(۲) اسے بخاری (۲۴۹۲) اور مسلم (۱۵۰۳) نے ابوہریرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۳) اسے عبدالرزاق نے المصنف (۱۲۸۳۶) میں اور بیہقی نے ۷/ ۱۵۲ میں روایت کیا ہے۔ (۴) اسے عبدالرزاق (۱۲۸۴۳) نے روایت کیا ہے۔ (۵) دیکھیے الاستذکار ۱۷/ ۲۹۲ - ۲۹۳۔

Surah An-Nahl: Verse 75 385

Fourth: Abu Mansur (1) said in his creed: Provision (rizq) is that which is consumed for nourishment. This verse rejects this restriction, as does the saying of the Almighty: "and spend out of what We have provided for them" [Al-Baqarah: 3], and "spend of that which We have provided for you" [Al-Baqarah: 254] and other sayings of the Prophet ﷺ: "My provision has been placed under the shade of my spear" (2) and his saying: "The provisions of my Ummah are in the hoofs of its horses and the heads of its spears" (3). So, all war booty is provision, and everything through which benefit is valid is provision, and it has levels: the highest of which is that which nourishes. The Messenger of Allah ﷺ restricted the ways of benefit in his saying: "The son of Adam says: 'My wealth, my wealth!' but do you have any of your wealth except that which you eat and consume, or dress and wear out, or give in charity and pass on?" (4). Included in the meaning of clothing is riding and other things (5). And in the terminology of the Hadith scholars: "Listening is provision" (6), meaning listening to Hadith, and it is correct.

Fifth: The Almighty's saying: "and one whom We have provided with a good provision from Us": he is the believer; he obeys Allah with himself and his wealth. And the disbeliever, since he does not spend in obedience, became like the slave who possesses nothing. "Are they equal?" i.e., they are not equal (7), and He did not say: "Are the two of them equal?" because of the word "man" (who/whoever); because it is an ambiguous noun suitable for one, two, plural, masculine, and feminine. And it was said: "A slave who is owned" and "one whom We have provided" intended commonality in the genus.

"Praise be to Allah! But most of them do not know" i.e., He is deserving of praise rather than what they worship...

(1) Muhammad ibn Muhammad ibn Mahmud al-Maturidi, was among the senior scholars, author of Kitab al-Tawhid, al-Maqalat, Ta'wilat al-Qur'an, and others (d. 333 AH). Al-Jawahir al-Mudiyyah 3 / 360 - 361. (2) Previously mentioned 10 / 160, and it is weak. (3) Narrated by Yahya ibn Adam in al-Kharaj (255), and Ibn Abi Shaybah in al-Musannaf 5 / 335, from Makhul, as a Mursal Hadith. (4) Narrated by Ahmad (16305) and (16306), and Muslim (2958) from the Hadith of Abdullah ibn al-Shikhir (may Allah be pleased with him). (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3 / 309 - 310. (6) Al-Majaz wal-Mujiz by Abu Tahir al-Silafi 1 / 75 and 80. (7) Tafsir al-Tabari 14 / 307 - 308.

सूरह अन-नहल: आयत 75 385

चौथा: अबू मंसूर (1) ने अपने अक़ीदे में कहा: रिज़क़ (प्रावधान) वह है जिससे पोषण प्राप्त हो। यह आयत इस प्रतिबंध को खारिज करती है, जैसा कि सर्वशक्तिमान का कथन है: "और हमने उन्हें जो दिया है उसमें से वे खर्च करते हैं" [अल-बक़रह: 3], और "हमने तुम्हें जो दिया है उसमें से खर्च करो" [अल-बक़रह: 254] और पैगंबर ﷺ के अन्य कथन: "मेरा रिज़क़ मेरे भाले की छाया के नीचे रखा गया है" (2) और उनका कथन: "मेरी उम्मत का रिज़क़ उसके घोड़ों के खुरों और उसके भालों की नोकों में है" (3)। अतः, समस्त युद्ध का माल रिज़क़ है, और वह सब कुछ जिससे लाभ उठाना वैध है, रिज़क़ है, और इसके स्तर हैं: जिनमें सबसे ऊँचा वह है जो पोषण देता है। अल्लाह के रसूल ﷺ ने लाभ के तरीकों को अपने इस कथन में सीमित किया है: "आदम का बेटा कहता है: 'मेरा माल, मेरा माल!' पर क्या तुम्हारे पास तुम्हारे माल में से उसके अलावा कुछ है जिसे तुमने खाया और खत्म कर दिया, या पहना और पुराना कर दिया, या दान दिया और आगे बढ़ा दिया?" (4)। कपड़ों के अर्थ में सवारी और अन्य चीजें भी शामिल हैं (5)। और हदीस विद्वानों की भाषा में: "सुनना रिज़क़ है" (6), उनका मतलब हदीस सुनना है, और यह सही है।

पाँचवां: सर्वशक्तिमान का कथन: "और जिसे हमने अपनी ओर से अच्छा रिज़क़ प्रदान किया है": वह आस्तिक है; वह स्वयं और अपने धन के साथ अल्लाह की आज्ञा का पालन करता है। और काफिर, चूंकि वह आज्ञाकारिता में खर्च नहीं करता; वह उस गुलाम की तरह हो गया जो किसी चीज़ का मालिक नहीं है। "क्या वे बराबर हैं?" अर्थात: वे बराबर नहीं हैं (7), और उन्होंने "क्या वे दोनों बराबर हैं?" नहीं कहा; "मन" (जो) के कारण; क्योंकि यह एक अनिश्चित संज्ञा है जो एक, दो, बहुवचन, पुल्लिंग और स्त्रीलिंग के लिए उपयुक्त है। और कहा गया: "एक गुलाम जो स्वामित्व में है" और "जिसे हमने रिज़क़ दिया" से तात्पर्य जाति में व्यापकता से है।

"सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है! बल्कि उनमें से अधिकांश नहीं जानते" अर्थात: वह प्रशंसा का पात्र है न कि वह जिसकी वे पूजा करते हैं...

(1) मुहम्मद बिन मुहम्मद बिन महमूद अल-मातुरीदी, बड़े विद्वानों में से थे, उनकी किताब अल-तौहीद, अल-मक़ालात, तावीलात अल-क़ुरान और अन्य हैं (मृत्यु 333 हिजरी)। अल-जवाहिर अल-मुदियाह 3 / 360 - 361। (2) पिछला 10 / 160, और यह कमज़ोर है। (3) इसे याह्या बिन आदम ने अल-खराज (255) में और इब्न अबी शयबा ने अल-मुसन्नफ़ 5 / 335 में मखुल से मुरसल के रूप में

निकाला है। (4) इसे अहमद (16305) और (16306) ने और मुस्लिम (2958) ने अब्दुल्ला बिन अल-शिख़ीर (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस से निकाला है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3 / 309 - 310। (6) अबू ताहिर अल-सिलाफी द्वारा अल-मजाज़ वल-मुजीज़ 1 / 75 और 80। (7) तफ़सीर अल-तबरी 14 / 307 - 308।

سورة النحل: آیت 75 385

چوتھا: ابو منصور (1) نے اپنے عقیدے میں کہا: رزق وہ ہے جس سے غذا حاصل کی جائے۔ اور یہ آیت اس تخصیص کو رد کرتی ہے، اسی طرح اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَمِمَّا رَزَقْنَٰهُمْ يُنفِقُونَ﴾ [البقرة: 3]۔ اور ﴿أَنفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَٰكُمْ﴾ [البقرة: 254] اور اس کے علاوہ نبی ﷺ کا قول: "میرا رزق میرے نیزے کے سائے تلے رکھا گیا ہے" (2) اور آپ کا قول: "میری امت کا رزق اس کے گھوڑوں کے سموں اور اس کے نیزوں کی انیوں میں ہے" (3)۔ پس مالِ غنیمت سارا کا سارا رزق ہے، اور ہر وہ چیز جس سے نفع اٹھانا درست ہو وہ رزق ہے، اور اس کے درجات ہیں: ان میں سب سے اعلیٰ وہ ہے جو غذا دے۔ اور رسول اللہ ﷺ نے نفع اٹھانے کی صورتوں کو اپنے اس قول میں منحصر کر دیا ہے: "ابن آدم کہتا ہے: میرا مال، میرا مال، حالانکہ تمہارے لیے تمہارے مال میں سے سوائے اس کے کچھ نہیں جو تم نے کھا کر ختم کر دیا، یا پہن کر پرانا کر دیا، یا صدقہ دے کر آگے بھیج دیا" (4)۔ اور لباس کے معنی میں سواری اور دیگر چیزیں بھی داخل ہیں (5)۔ اور محدثین کی زبان میں: "سننا رزق ہے" (6)، ان کی مراد حدیث سننا ہے، اور یہ صحیح ہے۔

پانچواں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمَن رَّزَقْنَٰهُ مِنَّا رِزْقًا حَسَنًا﴾: اس سے مراد مومن ہے؛ جو اپنی جان اور اپنے مال میں اللہ کی اطاعت کرتا ہے۔ اور کافر جب کہ اطاعت میں خرچ نہیں کرتا؛ تو وہ اس غلام کی طرح ہو گیا جو کسی چیز کا مالک نہیں۔ ﴿هَلْ يَسْتَوُۥنَ﴾ یعنی: وہ برابر نہیں ہیں (7)، اور "یستویان" (کیا وہ دونوں برابر ہیں) نہیں فرمایا؛ لفظ "مَن" کی وجہ سے؛ کیونکہ یہ اسم مبہم ہے جو واحد، تثنیہ، جمع، مذکر اور مؤنث سب کے لیے موزوں ہے۔ اور کہا گیا: "ایک غلام جو مملوک ہے" اور "جسے ہم نے رزق دیا" ان دونوں سے جنس میں عمومیت مراد لی گئی ہے۔

﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ﴾ یعنی: وہی حمد کا مستحق ہے نہ کہ وہ جن کی وہ عبادت کرتے ہیں...

(1) محمد بن محمد بن محمود الماتریدی، بڑے علماء میں سے تھے، ان کی کتاب التوحید، المقالات، اور تاویلات القرآن وغیرہ ہیں (وفات 333ھ)۔ الجواهر المضية 3 / 360 - 361۔ (2) سلف 10 / 160، اور یہ ضعیف ہے۔ (3) اسے یحییٰ بن آدم نے الخراج (255) میں، اور ابن ابی شیبہ نے المصنف 5 / 335 میں، مکحول سے، مرسلاً روایت کیا ہے۔ (4) اسے احمد (16305) اور (16306)، اور مسلم (2958) نے عبداللہ بن الشخیر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (5) المحرر الوجيز 3 / 309 - 310۔ (6) المجاز والمجيز، از ابو طاہر السلفی 1 / 75 اور 80۔ (7) تفسير الطبری 14 / 307 - 308۔

...besides Him; since idols have no favor or kindness upon them to be thanked for. Perfection of praise is only for Allah; because He is the Giver of blessings, the Creator. {Nay, most of them} meaning: most of the polytheists {do not know} that praise belongs to Me, and all blessings are from Me. He mentioned "most" while intending "all" (1), so it is a specific term used generally. It is also said: it means: Nay, most of the creation do not know, and that is because most of them are polytheists.

Allah's saying: {And Allah presents an example of two men, one of them dumb, unable to do anything, while he is a burden upon his guardian. Wherever he directs him, he brings no good. Is he equal to one who commands justice and is on a straight path? 76}

Allah's saying: {And Allah presents an example of two men, one of them dumb} - this is another example Allah Almighty set for Himself and for the idol (2). So the dumb one who cannot do anything is the idol, and the one who commands justice is Allah Almighty; this was said by Qatadah and others (3). Ibn Abbas said: The dumb one was a slave belonging to Uthman (may Allah be pleased with him), to whom Islam was offered but he refused, and the one commanding justice was Uthman (4). It is also narrated from him: that it is a parable for Abu Bakr as-Siddiq and a disbelieving slave of his. It is also said: The dumb one is Abu Jahl, and the one who commands justice is Ammar ibn Yasir al-Ansi (5). "Ansi" with a 'nun' (n) is a clan from Madhhij; he was an ally of Banu Makhzum, the kin of Abu Jahl. Abu Jahl used to torture him for being a Muslim, and he tortured his mother Sumayyah, who was a slave of Abu Jahl. He said to her one day: "You only believed in Muhammad because you love him for his beauty," then he stabbed her with a spear in her private parts and she died. Thus, she was the first martyr to die in Islam (6), may Allah have mercy on her. From the book of Al-Naqqash and others. This will be further explained in the verse about compulsion (7), Allah willing.

(1) Al-Waseet 3/75. (2) Tafsir al-Tabari 14/309, and al-Nukat wa al-'Uyun 3/204. (3) Recorded by al-Tabari in Tafsir 14/310 from Qatadah, and 14/311 from Mujahid. (4) Recorded by al-Tabari in his Tafsir 14/311-312, and al-Wahidi in Al-Waseet 3/75. (5) See al-Bahr al-Muhit 5/519-520. (6) Al-Sira al-Halabiyya 1/483, and al-Awa'il by al-Askari 1/312. (7) Verse 106 of this Surah.

सूरह अन-नहल, आयत 75 - 76 | 386

...उनके अलावा; क्योंकि मूर्तियों का उन पर कोई एहसान या कृपा नहीं है जिसके लिए उन्हें धन्यवाद दिया जाए। पूर्ण प्रशंसा केवल अल्लाह के लिए है; क्योंकि वह नियामत देने वाला, सृष्टा है। {बल्कि उनमें से अधिकांश} अर्थात: अधिकांश मुशरिक (बहुदेववादी) {नहीं जानते} कि प्रशंसा मेरे लिए है, और सभी नियामतें मेरी ओर से हैं। 'अधिकांश' का उल्लेख किया गया है जबकि उनका तात्पर्य 'सभी' (1) से है, इसलिए यह एक विशिष्ट शब्द है जिसका उपयोग सामान्य रूप से किया गया है। और यह भी कहा गया है: इसका अर्थ है: बल्कि अधिकांश सृष्टि नहीं जानती, और इसका कारण यह है कि उनमें से अधिकांश मुशरिक हैं।

अल्लाह का कहना: {और अल्लाह दो आदमियों का एक उदाहरण प्रस्तुत करता है, उनमें से एक गूंगा है, कुछ भी करने में असमर्थ है, जबकि वह अपने संरक्षक पर बोझ है। वह उसे जहाँ भी भेजता है, वह कोई भलाई नहीं लाता। क्या वह उसके बराबर हो सकता है जो न्याय का आदेश देता है और सीधे रास्ते पर है? 76}

अल्लाह का कहना: {और अल्लाह दो आदमियों का एक उदाहरण प्रस्तुत करता है, उनमें से एक गूंगा है} - यह एक और उदाहरण है जो अल्लाह तआला ने अपने लिए और मूर्ति (2) के लिए दिया है। अतः गूंगा वह है जो कुछ नहीं कर सकता, वह मूर्ति है, और जो न्याय का आदेश देता है वह अल्लाह तआला है; यह कतादाह और अन्य (3) द्वारा कहा गया था। इब्न अब्बास ने कहा: गूंगा उस्मान (रज़ियल्लाहु अन्हु) का एक गुलाम था, जिसे इस्लाम पेश किया गया था लेकिन उसने इनकार कर दिया था, और न्याय का आदेश देने वाला उस्मान (4) था। उनसे यह भी रिवायत है कि: यह अबू बक्र अस-सिद्दीक़ और उनके एक काफ़िर गुलाम का उदाहरण है। यह भी कहा गया है: गूंगा अबू जहल है, और जो न्याय का आदेश देता है वह अम्मार बिन यासिर अल-अंसी (5) है। 'अंसी' 'न' के साथ मधहिज का एक कबीला है; वह बनू मखज़ूम का सहयोगी था, जो अबू जहल का कबीला था। अबू जहल उसे इस्लाम के लिए प्रताड़ित करता था, और उसने उसकी माँ सुमैया को भी प्रताड़ित किया, जो अबू जहल की गुलाम थी। उसने एक दिन उससे कहा: 'तुमने मुहम्मद पर केवल इसलिए विश्वास किया क्योंकि तुम उसकी सुंदरता के कारण उससे प्रेम करती हो,' फिर उसने उसके निजी अंगों में भाला घोंप दिया और उसकी मृत्यु हो गई। इस प्रकार, वह इस्लाम (6) में मरने वाली पहली शहीद थीं, अल्लाह उन पर दया करे। अल-नक़्क़ाश और अन्य की पुस्तक से। और यह आयत-ए-इकिराह (7) में विस्तार से आएगा, इंशाअल्लाह तआला।

(1) अल-वसीत 3/75। (2) तफ़सीर अल-तबरी 14/309, और अल-नुकत व अल-उयून 3/204। (3) कतादाह से तफ़सीर 14/310 में अल-तबरी द्वारा और मुजाहिद से 14/311 में उद्धृत। (4) अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 14/311-312 में और अल-वाहिदी ने अल-वसीत 3/75 में उद्धृत किया। (5) अल-बहर अल-मुहीत 5/519-520 देखें। (6) अल-सीरा अल-हलबिया 1/483, और अल-अस्करी द्वारा अल-अवाइल 1/312। (7) इस सूरह की आयत 106।

...اس کے علاوہ؛ کیونکہ بتوں کا ان پر کوئی احسان یا کرم نہیں ہے کہ ان کا شکریہ ادا کیا جائے، کامل تعریف صرف اللہ ہی کے لیے ہے؛ کیونکہ وہی نعمت دینے والا اور خالق ہے۔ {بلکہ ان میں سے اکثر} یعنی: اکثر مشرکین {نہیں جانتے} کہ حمد میرے لیے ہے، اور تمام نعمتیں میری طرف سے ہیں۔ لفظ 'اکثر' بولا لیکن مراد 'سب' (۱) ہے، پس یہ خاص ہے جس سے عموم مراد لیا گیا ہے۔ اور کہا گیا: یعنی: بلکہ اکثر مخلوق نہیں جانتی، اور وہ اس لیے کہ ان میں سے اکثر مشرک ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اللہ نے دو آدمیوں کی ایک مثال بیان فرمائی ہے جن میں سے ایک گونگا ہے جو کسی چیز پر قدرت نہیں رکھتا اور وہ اپنے آقا پر بوجھ ہے وہ اسے جہاں کہیں بھیجتا ہے وہ کوئی بھلائی (کا کام) کر کے نہیں لاتا، کیا وہ اور وہ شخص برابر ہو سکتے ہیں جو عدل کا حکم دیتا ہے اور وہ خود بھی سیدھی راہ پر قائم ہے؟ ۷۶}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اللہ نے دو آدمیوں کی ایک مثال بیان فرمائی ہے جن میں سے ایک گونگا ہے} - یہ ایک اور مثال ہے جو اللہ تعالیٰ نے اپنی ذات اور بت (۲) کے لیے بیان فرمائی ہے۔ پس گونگا جو کسی چیز پر قدرت نہیں رکھتا وہ بت ہے، اور جو عدل کا حکم دیتا ہے وہ اللہ تعالیٰ ہے؛ یہ بات قتادہ اور دیگر (۳) نے کہی ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: گونگا حضرت عثمان رضی اللہ عنہ کا ایک غلام تھا جس پر اسلام پیش کیا جاتا تو وہ انکار کر دیتا، اور عدل کا حکم دینے والے حضرت عثمان (۴) تھے۔ ان سے یہ بھی مروی ہے کہ: یہ حضرت ابوبکر صدیق اور ان کے ایک کافر غلام کی مثال ہے۔ اور کہا گیا: گونگا ابوجہل ہے، اور عدل کا حکم دینے والا عمار بن یاسر عنسی (۵) ہے، اور عنسی، نون کے ساتھ: مذحج کا ایک قبیلہ ہے، وہ بنو مخزوم کے حلیف تھے

جو ابوجہل کا قبیلہ تھا۔ ابوجہل انہیں اسلام لانے پر عذاب دیتا تھا، اور ان کی والدہ سمیہ کو بھی عذاب دیتا تھا جو ابوجہل کی لونڈی تھیں، ایک دن اس نے ان سے کہا: تو محمد پر صرف اس لیے ایمان لائی کہ تو ان کے جمال کی وجہ سے ان سے محبت کرتی ہے، پھر اس نے ان کے شرمگاہ میں نیزہ مارا اور وہ وفات پا گئیں، پس وہ اسلام میں پہلی شہید خاتون ہیں (۶)، اللہ ان پر رحم فرمائے۔ کتاب النقاش وغیرہ سے۔ اور یہ آگے آیت اکراہ (۷) میں تفصیل سے آئے گا، ان شاء اللہ تعالیٰ۔

(۱) الوسیط ۳/۷۵۔ (۲) تفسیر الطبری ۱۴/۳۰۹، والنکت والعیون ۳/۲۰۴۔ (۳) اسے طبری نے اپنی تفسیر میں ۳۱۰/۱۴ قتادہ سے اور ۳۱۱/۱۴ مجاہد سے روایت کیا ہے۔ (۴) اسے طبری نے اپنی تفسیر ۳۱۱/۱۴ - ۳۱۲ اور واحدی نے الوسیط ۳/۷۵ میں روایت کیا ہے۔ (۵) دیکھئے البحر المحیط ۵/۵۱۹ - ۵۲۰۔ (۶) السیرة الحلبیة ۱/۴۸۳، والأوائل للعسكري ۱/۳۱۲۔ (۷) اس سورہ کی آیت ۱۰۶۔

Surah An-Nahl: Ayah 76 387

Ata said: The mute is Ubayy bin Khalaf; he did not speak any good. {And he is a burden (kall) on his master} Meaning: his people; because he used to harm them and harm Uthman bin Maz'oon(1). Muqatil said: It was revealed concerning Hashim(2) bin 'Amr bin al-Harith; he was a disbeliever with little good, hostile to the Prophet ﷺ. It was said: The mute is the disbeliever, and the one who commands justice is the believer, as a whole; narrated from Ibn Abbas(3), and it is good because it is general.

The mute: he who has no speech. It was said: he who does not reason. It was said: he who does not hear nor see(4). In the exegesis: The mute here is the idol. It was explained that it has no power or command, and that someone else moves it and carves it, so it is a burden upon him. And Allah is the one who commands justice, dominant over all things. It was said: the meaning "and he is a burden (kall) on his master" i.e., a weight upon his guardian and relatives, and a woe upon his companion and cousin(5). An orphan may be called "kall" because of his weight on the one who sponsors him; from it is the poet's saying: "An eater of the kall's wealth before his youth, when the kall's bone is not strong"(6). "Al-Kall" also: one who has no child nor parent(7). And "al-kall": dependents, and the plural is "al-kulul"(8); it is said from it: "kalla al-sikkinu yakillu kallan", meaning: its blade became thick and did not cut.

---

(1) Zad al-Masir 4 / 473 - 474. (2) Thus in the copies and Tafsir al-Baghawi 3/78 and the report therein, and perhaps it is Hisham bin 'Amr bin Rabi'ah bin al-Harith al-Qurashi al-Amiri, mentioned by Ibn Ishaq among the 'Mu'allafatu Qulubuhum' (those whose hearts are reconciled) to whom the Prophet ﷺ gave less than a hundred from the spoils of Hunayn. Al-Isabah 10 / 250. (3) Al-Nukat wal-'Uyun 3 / 204. (4) Ma'ani al-Qur'an for al-Zajjaj 3 / 213. (5) Majaz al-Qur'an 1 / 364, and Tafsir al-Samarqandi 2 / 243. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 3/411, and the verse is in al-'Ayn 5/279, Tahdhib al-Lughah 9/446, and al-Lisan (kl-l) without attribution. (7) Tahdhib al-Lughah 9 / 446. (8) Al-'Ayn 5 / 279.

सूरा अन-नहल: आयत ७६ ३८७

अता ने कहा: गूंगा उबई बिन खलफ़ है; वह कोई अच्छी बात नहीं बोलता था। {और वह अपने स्वामी (मूला) पर एक बोझ (कल्ल) है} यानी: उसके लोग; क्योंकि वह उन्हें नुकसान पहुँचाता था और उस्मान बिन मज़ून (१) को भी। मुक़ातिल ने कहा: यह हाशिम (२) बिन 'अम्र बिन अल-हारिस के बारे में नाज़िल हुई; वह थोड़ा भला करने वाला काफ़िर था, नबी ﷺ का कट्टर दुश्मन था। कहा गया: गूंगा काफ़िर है, और जो न्याय का आदेश देता है वह मोमिन (आस्तिक) है, पूरी तरह से; इब्न अब्बास (३) से वर्णित है, और यह अच्छा है क्योंकि यह सामान्य है।

गूंगा: वह जिसके पास कोई वाणी न हो। कहा गया: वह जो विवेक नहीं रखता। कहा गया: वह जो न सुनता है और न देखता है (४)। तफ़्सीर (व्याख्या) में: यहाँ गूंगा मूर्ति है। यह स्पष्ट किया गया कि उसके पास कोई शक्ति या आदेश नहीं है, और कोई अन्य उसे स्थानांतरित करता है और तराशता है, इसलिए वह उस पर एक बोझ है। और अल्लाह न्याय का आदेश देने वाला है, हर चीज़ पर हावी है। कहा गया: अर्थ है "और वह अपने स्वामी पर बोझ है" यानी: अपने अभिभावक और रिश्तेदारों पर भार है, और अपने साथी और चचेरे भाई पर आफत है (५)। कभी-कभी अनाथ को "कल्ल" कहा जाता है; क्योंकि उसे पालने वाले पर उसका बोझ होता है; इसी से कवि का कहना है: "अपनी युवावस्था से पहले कल्ल की संपत्ति को खाने वाला, जब कल्ल की हड्डी मज़बूत नहीं होती" (६)। "अल-कल्ल" का अर्थ भी है: जिसके पास न कोई संतान हो और न ही माता-पिता (७)। और "अल-कल्ल": आश्रित, और बहुवचन "अल-कुलूल" (८) है; इससे कहा जाता है: "कल्ला अल-सिक्किनु यकिल्लु कल्लान", यानी: उसकी धार मोटी हो गई और वह कटी नहीं।

---

(१) ज़ाद अल-मसीर ४ / ४७३ - ४७४। (२) प्रतियों और तफ़्सीर अल-बग़वी ३/७८ और उसमें दी गई रिपोर्ट के अनुसार, और शायद यह हिशाम बिन 'अम्र बिन रबीआ बिन अल-हारिस अल-कुरैशी अल-आमिरी हैं, जिनका उल्लेख इब्न इशाक ने 'मुअल्लफ़ातु क़ुलूबुहुम' (जिनके दिलों में सुलह हो गई हो) में किया है, जिन्हें नबी ﷺ ने हुनैन की लूट के माल से सौ से कम दिया था। अल-इसाबा १० / २५०। (३) अल-नुकात वल-'उयुन ३ / २०४। (४) अल-ज़ज्जाज के लिए मानी अल-कुरान ३ / २१३। (५) मजाज़ अल-कुरान १ / ३६४, और तफ़्सीर अल-समरकंदी २ / २४३। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/४११, और पद्य अल-ऐन ५/२७९, तहज़ीब अल-लुग़ा ९/४४६, और अल-लिसान (कलल) में बिना श्रेय के है। (७) तहज़ीब अल-लुग़ा ९ / ४४६। (८) अल-ऐन ५ / २७९।

سورة النحل: آیت ۷۶ ۳۸۷

عطا رحمہ اللہ نے فرمایا: گونگا ابی بن خلف ہے، وہ کوئی خیر کی بات نہیں کرتا تھا۔ ﴿اور وہ اپنے آقا (مولا) پر بوجھ (کلّ) ہے﴾ یعنی: اس کی قوم؛ کیونکہ وہ انہیں اور عثمان بن مظعون(۱) کو تکلیف دیتا تھا۔ مقاتل نے کہا: یہ ہاشم(۲) بن عمرو بن الحارث کے بارے میں نازل ہوئی، وہ کافر تھا، اس میں خیر کم تھی اور وہ نبی ﷺ کا دشمن تھا۔ اور کہا گیا: گونگا کافر ہے، اور جو عدل کا حکم دیتا ہے وہ مومن ہے، مجموعی طور پر؛ یہ ابن عباس(۳) سے مروی ہے، اور یہ پسندیدہ ہے کیونکہ یہ عام ہے۔

اور گونگا: وہ جس میں بولنے کی قوت نہ ہو۔ اور کہا گیا: جو عقل نہیں رکھتا۔ اور کہا گیا: جو نہ سنتا ہے اور نہ دیکھتا ہے(۴)۔ اور تفسیر میں ہے: گونگے سے مراد یہاں بت ہے۔ واضح کیا گیا کہ اسے کوئی قدرت یا اختیار حاصل نہیں، اور کوئی دوسرا اسے منتقل کرتا اور تراشتا ہے، تو وہ اس پر بوجھ ہے۔ اور اللہ عدل کا حکم دینے والا ہے، ہر چیز پر غالب ہے۔ اور کہا گیا: معنی ہے «اور وہ اپنے آقا پر بوجھ ہے» یعنی: اپنے ولی اور رشتہ داروں پر بوجھ ہے، اور اپنے ساتھی اور چچا زاد بھائی پر وبال ہے(۵)۔ یتیم کو بھی کبھی 'کلّ' کہا جاتا ہے؛ اس کے کفیل پر اس کے بوجھ کی وجہ سے؛ اسی سے شاعر کا قول ہے: «وہ کلّ کے مال کو اس کی جوانی سے پہلے کھانے والا ہے، جب کلّ کی ہڈی مضبوط نہیں ہوتی»(۶)۔ اور 'الکلّ' اسے بھی کہتے ہیں جس کی نہ اولاد ہو اور نہ والدین(۷)۔ اور 'الکلّ': عیال (گھر والے)، اور اس کی جمع 'الکلول'(۸) ہے؛ اسی سے کہا جاتا ہے: "کلَّ السکینُ یکِلُّ کَلًّا"، یعنی: اس کی دھار موٹی ہو گئی تو وہ نہ کاٹ سکی۔

---

(۱) زاد المسیر ۴ / ۴۷۳ - ۴۷۴ . (۲) نسخوں اور تفسیر البغوی ۳/ ۷۸ میں اسی طرح ہے اور اس میں خبر ہے، اور شاید یہ ہشام بن عمرو بن ربیعہ بن الحارث القرشی العامری ہیں، ابن اسحاق نے

ان کا ذکر 'مؤلفۃ القلوب' میں کیا ہے جنہیں نبی ﷺ نے غنائم حنین میں سے سو سے کم دیے تھے۔

الإصابۃ ۱۰ / ۲۵۰ . (۳) النکت والعیون ۳ / ۲۰۴ . (٤) معانی القرآن للزجاج ۳ / ۲۱۳ . (۵) مجاز القرآن ۱ / ۳۶۴ ، اور تفسیر السمرقندی ۲ / ۲۴۳ . (۶) المحرر الوجیز ۳/ ۴۱۱ ، اور یہ شعر العین ۵ / ۲۷۹ ، اور تہذیب اللغۃ ۹ / ۴۴۶ ، اور اللسان (کلل) میں بغیر حوالہ کے ہے۔ (۷) تہذیب اللغۃ ۹ / ۴۴۶ . (۸) العین ۵ / ۲۷۹ .

"Wherever he directs him, he brings no good." The majority read it as "yuwajjih-hu" (directs him), which is the script of the Mus-haf; meaning: wherever his master sends him, he does not bring any good because he does not know or understand what is said to him, nor is he understood. Yahya bin Wathab read it as "aynama yuwajjah" (wherever he is directed) in the passive voice. It is also narrated from Ibn Mas'ud (1) as well: "tawajjahahu" (2) in the second person address.

"Are he and one who enjoins justice while he is on a straight path equal?" Meaning: Is this mute person equal to the one who enjoins justice while on the straight path?!

The Almighty's saying: "And to Allah belongs the unseen of the heavens and the earth. And the matter of the Hour is not but as a twinkling of the eye, or even nearer. Indeed, Allah is over all things competent. (77)"

The Almighty's saying: "And to Allah belongs the unseen of the heavens and the earth," its meaning has been mentioned previously. This is connected to His saying: "Indeed, Allah knows, and you do not know," meaning: the legislation of the lawful and the prohibited is only appropriate from One who encompasses all consequences and benefits, and you, O polytheists, do not encompass them; so why do you pass judgment?!

"And the matter of the Hour is not but as a twinkling of the eye," and you will be recompensed therein for your deeds. The Hour is the time when the Resurrection takes place; it is called 'an hour' because it surprises people in an hour, so the creation dies with one cry. "Al-Lamh" (twinkling) is a quick glance; it is said: "lamahahu lamhan" or "lamahanan" (3). The interpretation is that since the Hour is inevitably coming, it is made near like a twinkling of the eye (4). Al-Zajjaj (5) said: He did not mean that the Hour arrives in the blink of an eye, but rather he described the speed of the power to bring it about; i.e., He says to a thing, "Be," and it is. It was also said: it was likened to the twinkling of an eye because one perceives the sky with...

---

(1) After it in (Z): And from Ibn Mas'ud. (2) In the copies: "tawajjuha", and what is established is from "Al-Muharrar Al-Wajiz" 3/411, and the text is from it. Abu Hayyan stated in "Al-Bahr al-Muhit" 5/520 that it is with two 'ha' letters. See also "The Anomalous Readings" p. 73, and "Al-Muhtasab" 2/11. (3) Tafsir al-Razi 20/88, and Al-Wasit 3/75. (4) Al-Muharrar Al-Wajiz 3/411, and Zad al-Masir 4/474. (5) In "The

Meanings of the Quran" 3/214, and the author quoted it from him via the Tafsir of Abu al-Layth al-Samarqandi 2/244.

सूरह अन-नहल, आयत 76 - 77 388

"वह उसे जहाँ कहीं भी भेजता है, वह कोई भलाई लेकर नहीं आता।" बहुमत ने इसे "युवज्जिहहु" (वह उसे भेजता है) पढ़ा है, जो मुसहफ़ की लिखावट है; अर्थात: उसका स्वामी उसे जहाँ कहीं भी भेजता है, वह कोई भलाई नहीं लाता क्योंकि वह न तो उसे कही गई बात को जानता है और न समझता है, और न ही उसकी बात समझी जाती है। याह्या बिन वथाब ने इसे "ऐनामा युवज्जह" (जहाँ भी उसे भेजा जाए) कर्मवाच्य में पढ़ा है। इब्न मसूद (1) से भी "तवज्जहहु" (2) संबोधन के रूप में वर्णित है।

"क्या वह और वह जो न्याय का आदेश देता है जबकि वह सीधे रास्ते पर है, बराबर हैं?" अर्थात: क्या यह गूंगा व्यक्ति और वह जो सीधे रास्ते पर रहकर न्याय का आदेश देता है, बराबर हैं?!

अल्लाह का कथन: "और आसमानों और ज़मीन का परोक्ष अल्लाह ही के लिए है। और कयामत का मामला पलक झपकने की तरह है, या उससे भी अधिक निकट। वास्तव में अल्लाह हर चीज़ पर सक्षम है। (77)"

अल्लाह का कथन: "और आसमानों और ज़मीन का परोक्ष अल्लाह ही के लिए है," इसका अर्थ पहले बताया जा चुका है। यह उसके इस कथन से जुड़ा है: "बेशक अल्लाह जानता है और तुम नहीं जानते," अर्थात: हलाल और हराम का विधान केवल उसी की ओर से उचित है जो परिणामों और हितों को पूरी तरह जानता है, और तुम, ऐ मुशरिकों, उन्हें नहीं जानते; तो तुम क्यों निर्णय लेते हो?!

"और कयामत का मामला पलक झपकने की तरह है," और उसमें तुम्हें तुम्हारे कर्मों का प्रतिफल दिया जाएगा। कयामत वह समय है जब पुनरुत्थान होगा; इसे 'घंटा' (सअह) कहा जाता है क्योंकि यह लोगों को अचानक एक पल में आ घेरेगा, जिससे पूरी रचना एक चीख से मर जाएगी। "अल-लमह" (झपकना) का अर्थ है तेज़ी से देखना; कहा जाता है: "लमहहु लमहन" या "लमहानान" (3)। व्याख्या का पहलू यह है कि चूँकि कयामत का आना निश्चित है, इसलिए इसे पलक झपकने जितना निकट बताया गया है (4)। अल-ज़ज्जाज (5) ने कहा: उनका यह मतलब नहीं था कि कयामत पलक झपकते ही आ जाएगी, बल्कि उन्होंने इसे लाने की शक्ति की गति का वर्णन किया है; यानी, वह किसी चीज़ से कहता है: "हो जा," और वह हो जाती है। यह भी कहा गया है: इसे पलक झपकने से इसलिए तुलना दी गई है क्योंकि इंसान आसमान को...

(1) (ज़) में इसके बाद: और इब्न मसूद से। (2) प्रतियों में: "तवज्जुह", और स्थापित पाठ "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 3/411 से है, और विवरण वहीं से है। अबू हयान ने "अल-बहर अल-मुहीत" 5/520 में स्पष्ट किया है कि यह दो 'हा' अक्षरों के साथ है। देखें "असामान्य पाठ" (अल-किराअत अल-शाद्दा) पृ. 73, और "अल-मुहतसब" 2/11। (3) तफ़सीर अल-राज़ी 20/88, और अल-वसीत 3/75। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/411, और ज़ाद अल-मसीर 4/474। (5) उनके ग्रंथ "कुरान के अर्थ" 3/214 में, और लेखक ने इसे अबू अल-लैथ अल-समरकंदी की तफ़सीर 2/244 के माध्यम से उद्धृत किया है।

سورہ النحل، آیات 76 - 77 388

"وہ اسے جہاں کہیں بھی بھیجتا ہے، وہ کوئی بھلائی نہیں لاتا۔" جمہور نے "يُوَجِّهْهُ" (وہ اسے بھیجتا ہے) پڑھا ہے، اور یہی مصحف کا خط ہے؛ یعنی: اس کا آقا اسے جہاں کہیں بھی بھیجتا ہے، وہ کوئی بھلائی لے کر نہیں آتا کیونکہ وہ نہ تو اپنی کہی ہوئی بات کو جانتا ہے اور نہ سمجھتا ہے، اور نہ ہی اس کی بات سمجھی جاتی ہے۔ یحییٰ بن وثاب نے اسے فعل مجہول کے طور پر "أينما يُوَجَّهْ" (جہاں بھی اسے رخ دیا جائے) پڑھا ہے۔ ابن مسعود (1) سے بھی خطاب کے طور پر "تَوَجَّهَه" (2) روایت کیا گیا ہے۔

"کیا وہ اور وہ شخص برابر ہیں جو انصاف کا حکم دیتا ہے اور وہ خود سیدھے راستے پر ہے؟" یعنی: کیا یہ گونگا شخص اور وہ جو سیدھے راستے پر رہ کر انصاف کا حکم دیتا ہے، برابر ہیں؟!

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "اور آسمانوں اور زمین کا غیب اللہ ہی کے لیے ہے۔ اور قیامت کا معاملہ پلک جھپکنے کی طرح ہے یا اس سے بھی قریب تر۔ بے شک اللہ ہر چیز پر قادر ہے۔ (77)"

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور آسمانوں اور زمین کا غیب اللہ ہی کے لیے ہے،" اس کا معنی پہلے گزر چکا ہے۔ یہ اس کے قول "بے شک اللہ جانتا ہے اور تم نہیں جانتے" سے جڑا ہوا ہے، یعنی: حلال و حرام کی شریعت صرف وہی بہتر بنا سکتا ہے جو انجام اور مصلحتوں کا احاطہ کرنے والا ہو، اور اے مشرکوں، تم ان کا احاطہ نہیں کر سکتے؛ تو تم کیوں فیصلے صادر کرتے ہو؟!

"اور قیامت کا معاملہ پلک جھپکنے کی طرح ہے،" اور اس میں تمہیں تمہارے اعمال کا بدلہ دیا جائے گا۔ قیامت وہ وقت ہے جب حشر بپا ہوگا؛ اسے 'ساعت' کہا گیا کیونکہ یہ لوگوں کو اچانک ایک ساعت (گھڑی) میں آ لے گی، پس مخلوق ایک چیخ سے مر جائے گی۔ "اللمح" سے مراد

تیزی سے دیکھنا ہے؛ کہا جاتا ہے: "لَمَحه لَمْحاً" یا "لَمَحاناً" (3)۔ تاویل کی وجہ یہ ہے کہ قیامت کا آنا چونکہ یقینی ہے، اس لیے اسے قربت کی وجہ سے پلک جھپکنے کی مانند قرار دیا گیا ہے (4)۔ زجاج (5) نے کہا: اس کا یہ مطلب نہیں ہے کہ قیامت پلک جھپکتے میں آ جائے گی، بلکہ انہوں نے اسے لانے کی قدرت کی سرعت کو بیان کیا ہے؛ یعنی: وہ کسی چیز سے کہتا ہے: "ہو جا،" تو وہ ہو جاتی ہے۔ یہ بھی کہا گیا ہے: پلک جھپکنے سے مثال اس لیے دی گئی ہے کیونکہ وہ آسمان کو...

---

(1) اس کے بعد (ز) میں ہے: اور ابن مسعود سے۔ (2) نسخوں میں "توجه" ہے، اور درست وہی ہے جو المحرر الوجیز 3/ 411 سے ثابت ہے، اور یہ کلام وہیں سے ہے۔ ابو حیان نے البحر المحیط 5/ 520 میں صراحت کی ہے کہ یہ دو 'ہا' کے ساتھ ہے۔ نیز دیکھیے القراءات الشاذة ص 73، اور المحتسب 2/ 11۔ (3) تفسیر رازی 20/ 88، اور الوسیط 3/ 75۔ (4) المحرر الوجیز 3/ 411، اور زاد المسیر 4/ 474۔ (5) ان کی کتاب معاني القرآن 3/ 214 میں، اور مصنف نے اسے ان کے حوالے سے تفسیر ابی اللیث سمرقندی 2/ 244 کے ذریعے نقل کیا ہے۔

...what it is in terms of distance from the earth. And it is said: It is an analogy for proximity; as the speaker says: "The year is but a moment," and the like. It is also said: The meaning is: It is like that with Allah, not with the created beings; the evidence for this is His saying: {Indeed, they see it as distant, but We see it as near} [Al-Ma'arij: 6-7]. {Or even closer} "Or" is not for doubt, but rather for representing whichever of the two the speaker intended (1). It is also said: It was used because of the listener's doubt. And it is said: "Or" is in the sense of "rather" (2). {Indeed, Allah is over all things competent} previously mentioned. His Almighty's saying: {And Allah has brought you out from the wombs of your mothers while you knew nothing, and He made for you hearing and vision and intellect that perhaps you would be grateful} (78) His Almighty's saying: {And Allah has brought you out from the wombs of your mothers while you knew nothing} He mentioned that it is among His blessings that He brought you out of your mothers' wombs as infants, having no knowledge of anything. There are three interpretations for this: First: You knew nothing of the covenant taken from you while in the loins of your forefathers. Second: You knew nothing of what was decreed for you of happiness or misery (3). Third: You knew nothing of what would benefit you. The statement ends there, then He began by saying: {and He made for you hearing and vision and intellect} meaning: those through which you learn and perceive; because Allah did not make (4) that for His servants before bringing them out of the wombs, but rather He gave them that after He brought them out (5), meaning: He made hearing for you so that you may hear commands and prohibitions with it, and vision so that you may see the signs of His craftsmanship with it, and hearts (intellect) so that you may reach knowledge of Him through them.

---

(1) In (Zha): "Al-Mathal" (the example). (2) Tafsir al-Samarqandi 2/244, and al-Muharrar al-Wajiz 3/411. (3) In (Dal) and (Zha): "Al-Shaqawa" (misery). (4) In (Zay) and (Fa): "Not that Allah made", and in (Zha): "Not that He made that", and what is established is from (Dal) and (Meem), which is correct. (5) Tafsir al-Tabari 14/315, and the meaning of His saying: "and He only gave them that..." i.e., He gave them knowledge and reason after He brought them out of their mothers' wombs, see Tafsir al-Baghawi 3/79.

...पृथ्वी से इसकी दूरी के बारे में। और कहा गया है: यह निकटता का एक उदाहरण है; जैसा कि कहने वाला कहता है: "वर्ष केवल एक क्षण है," और इसी तरह। और कहा गया है: इसका अर्थ है: यह अल्लाह के पास वैसा ही है, न कि प्राणियों के पास; इसका प्रमाण उसका यह कथन है: {वे उसे दूर देख रहे हैं, और हम उसे निकट देख रहे हैं} [अल-मआरिज: 6-7]। {या उससे भी निकट} "या" यहाँ संदेह के लिए नहीं है, बल्कि उदाहरण देने के लिए है कि वक्ता का इरादा इनमें से किसी एक से था (1)। और कहा गया: यह सुनने वाले के संदेह के कारण आया है। और कहा गया: "या" यहाँ "बल्कि" के अर्थ में है (2)। {निश्चित रूप से अल्लाह हर चीज़ पर सक्षम है} पहले उल्लेख किया गया है। अल्लाह तआला का कथन: {और अल्लाह ने तुम्हें तुम्हारी माताओं के गर्भ से निकाला जबकि तुम कुछ भी नहीं जानते थे, और उसने तुम्हारे लिए कान, आँखें और दिल बनाए ताकि तुम कृतज्ञ बनो} (78) अल्लाह तआला का कथन: {और अल्लाह ने तुम्हें तुम्हारी माताओं के गर्भ से निकाला जबकि तुम कुछ भी नहीं जानते थे} उन्होंने उल्लेख किया कि यह उनकी कृपाओं में से है कि उन्होंने तुम्हें तुम्हारी माताओं के गर्भ से बच्चों के रूप में निकाला, जिन्हें किसी बात का कोई ज्ञान नहीं था। इसके बारे में तीन मत हैं: पहला: तुम उस वादे (अहद) के बारे में कुछ नहीं जानते थे जो तुम्हारे पूर्वजों की पीठ में रहते हुए तुमसे लिया गया था। दूसरा: तुम उस सुख या दुख के बारे में कुछ नहीं जानते थे जो तुम्हारे लिए तय किया गया था (3)। तीसरा: तुम अपने लाभ की किसी भी चीज़ के बारे में नहीं जानते थे। यहाँ बात पूरी हुई, फिर उसने शुरू किया और कहा: {और उसने तुम्हारे लिए कान, आँखें और दिल बनाए} अर्थात: जिनसे तुम सीखते और समझते हो; क्योंकि अल्लाह ने (4) यह अपने बंदों के लिए गर्भ से बाहर निकालने से पहले नहीं बनाया था, बल्कि उसने उन्हें यह बाहर निकालने के बाद दिया (5), अर्थात: उसने तुम्हारे लिए कान बनाए ताकि तुम उससे आदेश और निषेध सुनो, और आँखें ताकि तुम उससे उसकी कारीगरी के चिन्ह देखो, और दिल ताकि तुम उनके माध्यम से उसके ज्ञान तक पहुँच सको।

---

(1) (ज़) में: उदाहरण। (2) तफ़सीर अल-समरकंदी 2/244, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/411। (3) (द) और (ज़) में: दुर्भाग्य। (4) (ज़) और (फ़) में: यह नहीं कि अल्लाह ने बनाया, और (ज़) में: यह नहीं कि उसे बनाया, और जो स्थापित है वह (द) और (म) से है, और यही सही है। (5) तफ़सीर अल-तबरी 14/315, और उनके कथन का अर्थ: और उसने उन्हें यह तभी दिया..., यानी: उसने उन्हें ज्ञान

और बुद्धि दी जब उसने उन्हें उनकी माताओं के गर्भ से बाहर निकाला, और तफ़सीर अल-बघवी 3/79 देखें।

...وہ زمین سے دوری کے لحاظ سے کیسا ہے۔ اور کہا گیا: یہ قرب کی ایک مثال ہے؛ جیسا کہ کہنے والا کہتا ہے: "سال تو بس ایک لمحہ ہے"، اور اس جیسی بات۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: اللہ کے نزدیک ایسا ہی ہے نہ کہ مخلوق کے نزدیک؛ اس کی دلیل اللہ کا یہ قول ہے: {وہ اسے دور دیکھتے ہیں اور ہم اسے قریب دیکھتے ہیں} [المعارج: 6-7]۔ {یا اس سے بھی قریب} یہاں "یا" شک کے لیے نہیں ہے بلکہ تمثیل کے لیے ہے کہ ان میں سے جس کو چاہا مراد لیا (1)۔ اور کہا گیا: یہ مخاطب کے شک کی وجہ سے آیا ہے۔ اور کہا گیا: "یا" یہاں "بلکہ" کے معنی میں ہے (2)۔ {بے شک اللہ ہر چیز پر قادر ہے} پہلے گزر چکا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اللہ نے تمہیں تمہاری ماؤں کے پیٹ سے اس حال میں نکالا کہ تم کچھ نہ جانتے تھے اور اس نے تمہارے لیے کان، آنکھیں اور دل بنائے تاکہ تم شکر گزار بنو} (78) اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اللہ نے تمہیں تمہاری ماؤں کے پیٹ سے نکالا کہ تم کچھ نہ جانتے تھے} ذکر کیا کہ اس کی نعمتوں میں سے یہ ہے کہ اس نے تمہیں تمہاری ماؤں کے پیٹوں سے بچوں کی صورت میں نکالا، جنہیں کسی چیز کا کوئی علم نہ تھا۔ اس میں تین اقوال ہیں: پہلا: تم اس عہد و میثاق کے بارے میں کچھ نہیں جانتے تھے جو تمہارے باپ دادا کی پیٹھوں میں تم سے لیا گیا تھا۔ دوسرا: تم اس سعادت اور شقاوت (خوش بختی و بدبختی) کے بارے میں کچھ نہیں جانتے تھے جو تمہارے لیے مقدر کر دی گئی تھی (3)۔ تیسرا: تم اپنے مفادات میں سے کچھ نہیں جانتے تھے۔ بات یہاں ختم ہوئی، پھر اس نے ابتدا کی اور فرمایا: {اور اس نے تمہارے لیے کان اور آنکھیں اور دل بنائے} یعنی: وہ جن کے ذریعے تم سیکھتے اور سمجھتے ہو؛ کیونکہ اللہ نے (4) اپنے بندوں کے لیے پیٹوں سے نکالنے سے پہلے یہ نہیں بنایا تھا، بلکہ اس نے انہیں یہ باہر نکالنے کے بعد عطا کیا (5)، یعنی: تمہارے لیے کان

بنائے تاکہ تم اس سے امر و نہی سنو، اور آنکھیں تاکہ تم اس سے اس کی صنعت (کاریگری) کے آثار دیکھو، اور دل تاکہ تم ان کے ذریعے اس کی معرفت تک پہنچ سکو۔

---

(1) (ظ) میں: المثل۔ (2) تفسیر سمرقندی 2/244، اور المحرر الوجیز 3/411۔ (3) (د) اور (ظ) میں: الشقاوۃ۔ (4) (ز) اور (ف) میں: «لا أن الله جعل»، اور (ظ) میں: «لا أن جعل ذلك»، اور جو ثابت ہے وہ (د) اور (م) سے ہے، اور یہی درست ہے۔ (5) تفسیر طبری 14/315، اور اس کے قول کا معنی: «اور اس نے انہیں یہ صرف اس وقت دیا...»، یعنی: اس نے انہیں علم اور عقل تب دی جب انہیں ان کی ماؤں کے پیٹوں سے نکالا، اور دیکھیں تفسیر بغوی 3/79۔

Surah An-Nahl: Verses 78 - 79 / 390

And the hearts (al-af'idah): plural of 'fu'ad'; like 'ghurab' (crow) and 'aghribah' (crows) (1). It has been said: within His saying: "and He made for you hearing": is the affirmation of speech; because he who does not hear does not speak, and if the sense of hearing is present, speech is found. Al-A'mash, Ibn Waththab, and Hamzah read: "immahatikum" (your mothers) here and in An-Nur, Az-Zumar, and An-Najm(2), with a kasrah on the hamza and the meem. As for Al-Kisa'i, he put a kasrah on the hamza and a fatha on the meem; this was for vowel harmony (ittiba'). The rest read it with a damma on the hamza and a fatha on the meem according to the original form(3). The origin of "ummahat" is "ummat", so the "ha" was added for emphasis, just as they added a "ha" in "ahraqtu al-ma'" (I poured the water); its origin is "araqtu"(4). This meaning has been previously mentioned in "Al-Fatihah"(5). {that perhaps you may be grateful} has two interpretations: First: you thank Him for His blessings. Second: it means you see the signs(6) of His creation; because seeing them leads to gratitude. His (the Exalted) saying: {Do they not see the birds controlled in the atmosphere of the sky? None holds them up except Allah. Indeed in that are signs for a people who believe.} [An-Nahl: 79] His (the Exalted) saying: {Do they not see the birds controlled in the atmosphere of the sky? None holds them up except Allah.} Yahya bin Waththab, Al-A'mash, Ibn 'Amir, Hamzah, and Ya'qub read: "taraw" (do you see) with a "ta" for direct address, and Abu 'Ubayd chose it. The rest read it with a "ya" ("yaraw" - do they see); as a report(7).

(1) Ma'ani al-Qur'an by az-Zajjaj 3/214. (2) Verse (61) of Surah An-Nur. Verse (6) of Surah Az-Zumar, and Verse (32) of Surah An-Najm. (3) Al-Sab'ah p. 228, and Al-Taysir p. 94, except that the two readings of Hamzah and Al-Kisa'i mentioned are in the case of joining (wasl); to follow a kasrah with a kasrah. As for the reading of Al-A'mash, it is by deleting the hamza with a kasrah on the doubled meem as restricted by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 3/411. (4) Ma'ani al-Qur'an by az-Zajjaj 3/214. (5) 1/173, see also 6/177. (6) In (ظ): signs (ayat). (7) The reading from Ibn 'Amir and Hamzah in Al-Taysir p. 138, and from Ya'qub in Al-Nashr 2/304, and Ibn Atiyyah attributed it in Al-Muharrar al-Wajiz 3/411 to Talhah bin Musarrif, Al-A'mash, and Ibn Hormuz.

सूरह अन-नहल: आयत 78 - 79 / 390

और दिल (अल-अफइदाह): 'फ़ुआद' का बहुवचन; जैसे 'ग़ुराब' (कौआ) और 'अग़्रिबा' (कौए)(1)। कहा गया है: उनके इस कथन के भीतर: "और उसने तुम्हारे लिए सुनने की शक्ति बनाई": बोलने की पुष्टि है; क्योंकि जो सुनता नहीं वह बोलता नहीं, और यदि सुनने की इंद्रिय मौजूद है, तो बोलना पाया जाता है। अल-अमश, इब्न वथ्थाब और हमजा ने पढ़ा: "इम्माहातिकुम" (तुम्हारी माताएं) यहाँ और अन-नूर, अज़-ज़ुमर और अन-नज्म(2) में, हमजा और मीम पर कसरा (इ-की मात्रा) के साथ। जहाँ तक अल-किसाई का सवाल है, उन्होंने हमजा पर कसरा और मीम पर फतह (अ-की मात्रा) लगाई; यह केवल स्वर संगति (इत्तिबा) के लिए था। बाकी लोग हमजा पर दम्मा (उ-की मात्रा) और मीम पर फतह के साथ मूल रूप(3) के अनुसार पढ़ते हैं। 'उम्माहात' का मूल 'उम्मात' है, इसलिए 'हा' को बल देने के लिए जोड़ा गया, जैसे उन्होंने 'अहराक़्तुल मा' (मैंने पानी बहाया) में 'हा' जोड़ा; इसका मूल 'अराक़्तु'(4) है। यह अर्थ पहले 'अल-फातिहा'(5) में आ चुका है। {ताकि तुम कृतज्ञ बनो} के दो अर्थ हैं: पहला: तुम उसके उपकारों के लिए उसका धन्यवाद करो। दूसरा: इसका अर्थ है कि तुम उसकी कारीगरी के संकेतों(6) को देखते हो; क्योंकि उन्हें देखना कृतज्ञता की ओर ले जाता है। अल्लाह तआला का फरमान: {क्या उन्होंने आसमान के माहौल में बस में किए हुए परिंदों को नहीं देखा? उन्हें अल्लाह के सिवा कोई नहीं थामे हुए है। बेशक इसमें ईमान लाने वाले लोगों के लिए निशानियाँ हैं।} [अन-नहल: 79] अल्लाह तआला का फरमान: {क्या उन्होंने आसमान के माहौल में बस में किए हुए परिंदों को नहीं देखा? उन्हें अल्लाह के सिवा कोई नहीं थामे हुए है।} यह्या बिन वथ्थाब, अल-अमश, इब्न आमिर, हमजा और याकूब ने पढ़ा: "तरौ" (क्या तुम देखते हो) प्रत्यक्ष संबोधन के लिए 'ता' के साथ, और अबू उबैद ने इसे चुना। बाकी लोगों ने: 'या' के साथ ("यरौ" - क्या वे देखते हैं) एक रिपोर्ट (ख़बर)(7) के रूप में पढ़ा।

(1) मा'नी अल-क़ुरान अज़-ज़ज्जाज 3/214 द्वारा। (2) सूरह अन-नूर की आयत (61)। सूरह अज़-ज़ुमर की आयत (6), और सूरह अन-नज्म की आयत (32)। (3) अल-सबआ पृ. 228, और अल-तयसीर पृ. 94, सिवाय इसके कि हमजा और अल-किसाई के दो वर्णित पाठ जोड़ने (वस्ल) की स्थिति में हैं; कसरा के बाद कसरा का पालन करने के लिए। जहाँ तक अल-अमश के पाठ का सवाल है, यह हमजा को हटाकर और शद वाली मीम पर कसरा लगाकर है जैसा कि इब्न अतिय्याह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/411 में उल्लेख किया है। (4) मा'नी अल-क़ुरान अज़-ज़ज्जाज 3/214 द्वारा। (5) 1/173, और देखें 6/177। (6) (ظ) में: आयात (निशानियाँ)। (7) अल-तयसीर पृ. 138 में इब्न आमिर

और हमजा से पाठ, और अल-नश्र 2/304 में याकूब से, और इब्न अतिय्याह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/411 में इसे तलहा बिन मुसर्रिफ, अल-अमश और इब्न हॉर्मुज़ की ओर जिम्मेदार ठहराया है।

سورة النحل: آيات ٧٨ - ٧٩ / ٣٩٠

والافئدة (دل): فؤاد کی جمع؛ جیسے غراب اور اغربہ (١)۔ اور کہا گیا ہے: اللہ کے اس قول کے ضمن میں: «وجعل لَكُمُ السَّمْعَ» (اور اس نے تمہارے لیے کان بنائے): بولنے کا اثبات ہے؛ کیونکہ جو نہیں سنتا وہ نہیں بولتا، اور جب سننے کی حس پائی جائے گی تو بولنا بھی پایا جائے گا۔ اور اعمش، ابن وثاب اور حمزہ نے پڑھا: «اِمہاتکم» یہاں اور النور، الزمر اور النجم (٢) میں، ہمزہ اور میم کے کسرہ (زیر) کے ساتھ۔ رہا کسائی کا معاملہ، تو اس نے ہمزہ کو کسرہ دیا اور میم کو فتحہ (زبر)؛ اور یہ صرف اتباع (صوتی ہم آہنگی) کی وجہ سے تھا۔ باقی قراء نے اصل کے مطابق ہمزہ کے ضمہ (پیش) اور میم کے فتحہ کے ساتھ پڑھا (٣)۔ اور «امہات» کی اصل «اُمّات» ہے، پس تاکید کے لیے «ہا» کا اضافہ کیا گیا، جیسے انہوں نے «اَہرقتُ الماء» (میں نے پانی بہایا) میں «ہا» زیادہ کیا؛ اس کی اصل «ارقتُ» (٤) ہے۔ یہ معنی «الفاتحہ» (٥) میں پہلے گزر چکا ہے۔ ﴿لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾ (تاکہ تم شکر گزار بنو) کی دو تاویلیں ہیں: پہلی: تم اس کی نعمتوں کا شکر ادا کرو۔ دوسری: یعنی تم اس کی کاریگری کے آثار (٦) دیکھتے ہو؛ کیونکہ ان کا دیکھنا شکر کی طرف لے جاتا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَلَمْ يَرَوْا إِلَى الطَّيْرِ مُسَخَّرَاتٍ فِي جَوِّ السَّمَاءِ مَا يُمْسِكُهُنَّ إِلَّا اللَّهُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾ [النحل: 79] اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَلَمْ يَرَوْا إِلَى الطَّيْرِ مُسَخَّرَاتٍ فِي جَوِّ السَّمَاءِ مَا يُمْسِكُهُنَّ إِلَّا اللَّهُ﴾ یحییٰ بن وثاب، اعمش، ابن عامر، حمزہ اور یعقوب نے پڑھا: «تَروا» خطاب (تجھ سے یا تم سے) کے لیے «تا» کے ساتھ، اور اسی کو ابوعبید نے پسند کیا ہے۔ باقیوں نے «یا» کے ساتھ («یَرَوا» - وہ دیکھتے ہیں) پڑھا؛ بطور خبر (٧)۔

(١) معانی القرآن للزجاج ٣/ ٢١٤۔ (٢) سورة النور کی آیت (٦١)۔ اور سورة الزمر کی آیت (٦)، اور سورة النجم کی آیت (٣٢)۔ (٣) السبعة ص ٢٢٨، اور التیسیر ص ٩٤، مگر حمزہ اور کسائی

کی مذکورہ دونوں قرأتیں وصل (ملا کر پڑھنے) کی حالت میں ہیں؛ زیر کے بعد زیر کی اتباع کے لیے۔ رہا اعمش کی قرأت، تو وہ ہمزہ کے حذف کے ساتھ مشدد میم کے کسرہ کے ساتھ ہے جیسا کہ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳/ ۴۱۱ میں مقید کیا ہے۔ (۴) معانی القرآن للزجاج ۳/ ۲۱۴۔ (۵) ۱/ ۱۷۳، اور دیکھیے ۶/ ۱۷۷۔ (۶) (ظ) میں: آیات۔ (۷) ابن عامر اور حمزہ سے قرأت التیسیر ص ۱۳۸ میں ہے، اور یعقوب سے النشر ۲/ ۳۰۴ میں، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳/ ۴۱۱ میں اسے طلحہ بن مصرف، اعمش اور ابن ہرمز کی طرف منسوب کیا ہے۔

391

Surah An-Nahl, Verses 79 - 80

{Musakhkharat} (Subjugated): Made subservient to the command of Allah the Almighty; this was stated by Al-Kalbi. It was also said: "Musakhkharat" means made subservient for your benefit.

{In the atmosphere of the sky}: Al-Jaw (the atmosphere) is what is between the heaven and the earth. He added "atmosphere" to "sky" because of its height from the earth. In the word "subjugated" there is evidence of a Subjugator who subjugated them, and a Planner who enabled them to move.

{None holds them up but Allah}: In states of contracting, expanding, and lining up, He showed them how to take lesson from them regarding His oneness. {Indeed in that are signs}: meaning, signs, lessons, and indications.

{For a people who believe}: in Allah and in what their messengers brought.

Allah the Almighty says: {And Allah has made for you from your homes a place of rest and made for you from the hides of the animals tents which you find light on the day of your travel and the day of your encampment; and from their wool, fur and hair is furnishing and enjoyment for a time}.

It contains ten issues:

First: Allah's saying: {Ja'ala} (Made) means: He turned or transformed. Everything that is above you and shades you is a roof and a sky, and everything that carries you is an earth, and everything that covers you from your four directions is a wall. When these are organized and connected, it is a house (1). This verse lists Allah's blessings upon people in terms of houses. He first mentioned the houses of cities, which are for long-term residence (2).

And His saying: {Sakanan} (A place of rest) means: you reside in them, and your limbs find rest from movement. One may move in it and find rest elsewhere; however, the statement is based on the general rule. He counted this among the blessings; for if He had willed, He could have created the servant always in motion like the celestial spheres, it would have been as He created and willed. And if He had created him stationary like the earth, it would have been as He created and willed. But He brought him into existence as a creation that acts in both ways,

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1155. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/412.

३९१

सूरह अन-नहल, आयत ७९ - ८०

{मुसखरात} (वश में किए हुए): अल्लाह सर्वशक्तिमान के आदेश के अधीन किए गए; यह अल-कल्बी ने कहा है। और यह भी कहा गया है: "मुसखरात" का अर्थ है आपके लाभ के लिए अधीन किए गए।

{आकाश के वातावरण में}: 'अल-जव' (वातावरण) वह है जो आकाश और पृथ्वी के बीच है। उन्होंने "वातावरण" को "आकाश" के साथ जोड़ा क्योंकि यह पृथ्वी से बहुत ऊँचा है। "वश में किए हुए" शब्द में एक 'वश में करने वाले' का प्रमाण है जिसने उन्हें वश में किया, और एक 'नियोजक' का जिसने उन्हें गति करने में सक्षम बनाया।

{उन्हें अल्लाह के सिवा कोई नहीं थामता}: पंख समेटने, फैलाने और कतारबद्ध होने की स्थिति में, उन्होंने उन्हें दिखाया कि वे उसकी एकता पर उनसे कैसे सबक लें। {निस्संदेह इसमें निशानियाँ हैं}: यानी, संकेत, सबक और प्रमाण।

{उन लोगों के लिए जो विश्वास करते हैं}: अल्लाह पर और उस पर जो उनके रसूल लेकर आए।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और अल्लाह ने तुम्हारे घरों को तुम्हारे लिए सुकून की जगह बनाया और चौपायों की खालों से तुम्हारे लिए ऐसे घर (तंबू) बनाए जिन्हें तुम अपने सफ़र के दिन और अपने ठहरने के दिन हल्का पाते हो; और उनकी ऊन, रोएँ और बालों से एक समय तक के लिए घरेलू सामान और बरतने की चीज़ें बनाईं}।

इसमें दस मसले हैं:

पहला: अल्लाह का कथन: {जअला} (बनाया) का अर्थ है: उसने कर दिया या बदल दिया। जो कुछ भी तुम्हारे ऊपर है और तुम्हें छाया देता है, वह छत और आकाश है, और जो कुछ भी तुम्हें उठाए हुए है, वह पृथ्वी है, और जो कुछ भी तुम्हें तुम्हारी चारों दिशाओं से ढकता है, वह दीवार है; तो जब ये व्यवस्थित और जुड़े होते हैं, तो वह एक घर होता है (१)। इस आयत में घरों के संबंध में लोगों पर अल्लाह की नेमतों (अनुग्रहों) की गणना की गई है। उन्होंने सबसे पहले शहरों के घरों का उल्लेख किया, जो लंबी अवधि के निवास के लिए हैं (२)।

और उसका कथन: {सकनन} (सुकून की जगह) का अर्थ है: तुम उनमें रहते हो, और तुम्हारे अंग हरकत (गति) से शांत हो जाते हैं। कभी कोई इसमें हरकत करता है और कहीं और शांत होता है;

सिवाय इसके कि बात सामान्य नियम के आधार पर कही गई है। उन्होंने इसे नेमतों में गिना है; क्योंकि यदि वह चाहता, तो बंदे को हमेशा ग्रहों की तरह गतिशील पैदा करता, तो वह वैसा ही होता जैसा उसने पैदा किया और चाहा। और यदि वह उसे पृथ्वी की तरह स्थिर पैदा करता, तो वह वैसा ही होता जैसा उसने पैदा किया और चाहा। लेकिन उसने उसे एक ऐसी रचना के रूप में अस्तित्व में लाया जो दोनों तरह से कार्य करती है।

---

(१) अहकाम अल-कुरआन, इब्न अल-अरबी ३/११५५। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/४१२।

٣٩١

سورة النحل، آیات ٧٩ - ٨٠

﴿مُسَخَّرَاتٍ﴾: اللہ تعالیٰ کے حکم کے تابع کیے ہوئے؛ یہ کلبی نے کہا ہے۔ اور کہا گیا: "مسخرات" کا مطلب ہے تمہارے فائدے کے لیے تابع کیے ہوئے۔

﴿فِي جَوْ السَّمَاءِ﴾ الجوّ: وہ جو آسمان اور زمین کے درمیان ہے، اور اس نے فضا (جو) کی نسبت آسمان کی طرف کی کیونکہ یہ زمین سے بلند ہے۔ اور لفظ "مسخرات" میں ایک مسخر کرنے والے پر دلیل ہے جس نے انہیں تابع کیا، اور ایک مدبر (منصوبہ ساز) پر جس نے انہیں تصرف (حرکت) کی قدرت دی۔

﴿مَا يُمْسِكُهُنَّ إِلَّا اللَّهُ﴾ پر سمیٹنے، پھیلانے اور صف بستہ ہونے کی حالت میں، ان پر واضح کیا کہ وہ اس کی توحید پر ان سے کیسے عبرت حاصل کریں۔ ﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ﴾ یعنی: نشانیاں، عبرتیں اور دلائل۔

﴿لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾ اللہ پر اور اس پر جو اس کے رسول لے کر آئے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ بُيُوتِكُمْ سَكَنًا وَجَعَلَ لَكُمْ مِنْ جُلُودِ الْأَنْعَامِ بُيُوتًا تَسْتَخِفُّونَهَا يَوْمَ ظَعْنِكُمْ وَيَوْمَ إِقَامَتِكُمْ وَمِنْ أَصْوَافِهَا وَأَوْبَارِهَا وَأَشْعَارِهَا أَثَاثًا وَمَتَاعًا إِلَى حِينٍ ﴾۔

اس میں دس مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿جَعَلَ﴾ اس کا معنی ہے: کر دیا یا بنا دیا۔ اور ہر وہ چیز جو تجھ سے بلند ہو کر تجھ پر سایہ فگن ہو؛ وہ چھت اور آسمان ہے، اور ہر وہ چیز جو تجھے اٹھائے ہوئے ہو وہ

زمین ہے، اور ہر وہ چیز جو تجھے تیرے چاروں اطراف سے چھپا لے وہ دیوار ہے؛ پس جب یہ ترتیب پا جائیں اور جڑ جائیں تو وہ گھر ہے(۱)۔ اور یہ آیت گھروں کے معاملے میں لوگوں پر اللہ تعالیٰ کی نعمتوں کے شمار کے بارے میں ہے، پس اس نے پہلے شہروں کے گھروں کا ذکر کیا، اور وہ طویل قیام کے لیے ہیں(۲)۔

اور اس کا قول: ﴿سَكَنًا﴾ یعنی: تم ان میں رہتے ہو، اور تمہارے اعضاء حرکت سے سکون پاتے ہیں، اور کبھی کوئی اس میں حرکت کرتا ہے اور کسی اور جگہ سکون پاتا ہے؛ سوائے اس کے کہ یہ قول غالب صورت پر محمول ہے، اور اسے نعمتوں کے زمرے میں شمار کیا گیا ہے؛ کیونکہ اگر وہ چاہتا تو بندے کو افلاک کی طرح ہمیشہ متحرک پیدا کرتا، تو یہ ویسا ہی ہوتا جیسا اس نے پیدا کیا اور چاہا، اور اگر اسے زمین کی طرح ساکن پیدا کرتا، تو یہ ویسا ہی ہوتا جیسا اس نے پیدا کیا اور چاہا، لیکن اس نے اسے ایسی مخلوق کے طور پر پیدا کیا جو دونوں طرح تصرف کرتی ہے،

---

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۳/۱۱۵۵ ۔ (۲) المحرر الوجیز ۳/٤۱۲ ۔

Surah An-Nahl, Verse 80 392

And his state differs between the two situations, and He restored him how and where. And "as-sakan" (dwelling/tranquility) is an infinitive used to describe both singular and plural. Then the Almighty mentioned the houses of travel and migration(1), which are: Second: He said: {And He made for you, from the skins of livestock, houses which you find light} meaning: from tanned hides and leather(2). {Houses} meaning tents and domes that are easy for you to carry during travels(3). {On the day of your travel (za'nikum)} Al-Za'n: the journeying of bedouins in search of pasture(4) and moving from one place to another(5); and from it is the saying of Antarah(6): "Those whose departure I anticipate have traveled, and the piebald crow flew between them." And Al-Za'n also means the howdah (litter)(7); he said: "Did the litters stir you when they departed, and when the crows gave news of the imminent separation(8)?" It was recited with both the 'ayn (letter) quiescent (za'n) and voweled with fatha (za'an)(9), like 'sha'r' (hair) and 'sha'ar'. And it was said: it is possible that it encompasses(10) houses of leather, houses of hair, and houses of wool; because these...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/412. Al-Alusi mentioned in Ruh al-Ma'ani 14/205 that 'sakan' means 'mas-koon' (inhabited) and that it is not an infinitive as Ibn Atiyyah held. Al-nuqlah: the noun for moving from one place to another. (2) Al-Antaa' is the plural of nat' (a leather mat/carpet), and al-adam is the plural of adeem, which is leather. (3) Al-Waseet by al-Wahidi 3/76, and Tafsir al-Baghawi 3/79. (4) i.e., seeking fodder in its place. (5) Majma' al-Bayan 14/108. (6) His Diwan p. 48. (7) What is in the lexicons is: Al-Za'inah: the howdah, Tahdhib al-Lugha 2/300, al-Sihah, and Lisan al-Arab (za-'a-na). (8) Mentioned by Ibn Rashiq in Al-Umdah 2/303 with the wording: "and when it cried at the shore of separation," instead of "and when it gave news of imminent separation." (9) Recited with a quiescent 'ayn by 'Asim, Hamzah, al-Kisa'i, and Ibn 'Amir; and with fatha by Nafi', Ibn Kathir, and Abu 'Amr. Al-Sab'ah p. 375, and al-Taysir p. 138. (10) In (d): "it is possible that they are houses," in (m): "it is possible that it encompasses houses," and in (z): "it is possible that it encompasses houses with it." What is established is from (z) and (f), which conforms to Al-Muharrar al-Wajiz 3/412, and the text is from it.

सूरा अन-नहल, आयत 80 392

और उसकी स्थिति दोनों स्थितियों के बीच भिन्न होती है, और उसने उसे कैसे और कहाँ वापस किया। और 'अस-सकन' (निवास/शांति) एक संज्ञा (इनफिनिटिव) है जिसका उपयोग एकवचन और बहुवचन दोनों के लिए किया जाता है। फिर सर्वशक्तिमान ने स्थानांतरण और यात्रा के घरों(1) का उल्लेख किया, जो हैं: दूसरा: उसने कहा: {और उसने तुम्हारे लिए मवेशियों की खाल से घर बनाए जिन्हें तुम हल्का पाते हो} अर्थात: चमड़े और खाल से(2)। {घर} यानी तंबू और गुंबद जो यात्रा के दौरान तुम्हारे लिए ले जाना आसान होते हैं(3)। {तुम्हारी यात्रा के दिन (ज़'अनिकुम)} अज़-ज़'अन: चारागाह की तलाश में(4) और एक स्थान से दूसरे स्थान पर जाने के लिए(5) बद्दूओं का सफर; और इसी से अंतराह का कथन है(6): "जिनके जाने की मुझे प्रतीक्षा थी, वे चले गए, और उनके बीच चितकबरा कौवा उड़ा।" और अज़-ज़'अन का अर्थ हौदा (पालकी) भी है(7); उसने कहा: "क्या पालकियों ने तुम्हें उत्तेजित किया जब वे चले गए, और जब कौवों ने आसन्न बिछड़ने की खबर दी(8)?" इसे 'ऐन' (अक्षर) को शांत (ज़'अन) और फतह के साथ (ज़'अन)(9) दोनों तरह से पढ़ा गया है, जैसे 'श'अर' और 'श'आर' (बाल)। और कहा गया है: यह संभव है कि इसमें(10) चमड़े के घर, बालों के घर और ऊन के घर शामिल हों; क्योंकि ये...

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/412। अल-आलूसी ने रूह अल-म'आनी 14/205 में उल्लेख किया है कि 'सकन' का अर्थ 'मस्कून' (बसा हुआ) है और यह संज्ञा नहीं है जैसा कि इब्न अतिय्या का मानना था। अन-नुक्ला: एक स्थान से दूसरे स्थान पर जाने का नाम। (2) अल-अंता' नत' (चमड़े का कालीन) का बहुवचन है, और अल-अदम अदीम का बहुवचन है, जो चमड़ा है। (3) अल-वाहीदी द्वारा अल-वसीत 3/76, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/79। (4) अर्थात: अपनी जगह पर चारे की तलाश करना। (5) मजमा अल-बयान 14/108। (6) उनका दीवान पृ. 48। (7) शब्दकोशों में जो है वह है: अल-ज़'इना: हौदा, तहज़ीब अल-लुग़ा 2/300, अस-सिहाह और लिसान अल-अरब (ज़-अ-न)। (8) इब्न रशीक ने अल-उमदा 2/303 में इस शब्दावली के साथ उल्लेख किया है: "और जब वह बिछड़ने के तट पर चिल्लाया," "आसन्न बिछड़ने की खबर दी" के बजाय। (9) आसिम, हमज़ा, अल-किसाई और इब्न आमिर द्वारा शांत 'ऐन' के साथ पढ़ा गया; और नफी, इब्न कसीर और अबू अम्र द्वारा फतह के साथ। अस-सब'आ पृ. 375, और अत-तयसीर पृ. 138। (10) (द) में: "संभव है कि वे घर हों", (म) में: "संभव है कि इसमें घर शामिल हों", और (ज़) में: "संभव है कि इसके साथ घर शामिल हों।" जो

स्थापित है वह (ज़) और (फ़) से है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/412 के अनुरूप है, और पाठ उसी से है।

سورة النحل، آیت 80 392

اور اس کا حال دو حالتوں کے درمیان مختلف ہوتا ہے، اور اسے کیسے اور کہاں لوٹایا گیا۔ اور 'السَّكَنُ' ایک مصدر ہے جس سے واحد اور جمع دونوں کی صفت بیان کی جاتی ہے۔ پھر اللہ تعالیٰ نے نقل مکانی اور سفر کے گھروں(1) کا ذکر کیا، جو یہ ہیں: دوسری: فرمایا: ﴿وَجَعَلَ لَكُم مِّن جُلُودِ الْأَنْعَامِ بُيُوتًا تَسْتَخِفُّونَهَا﴾ یعنی: چمڑے اور کھالوں سے(2)۔ ﴿بُيُوتًا﴾ یعنی وہ خیمے اور قبے جن کا سفروں میں اٹھانا تمہارے لیے ہلکا (آسان) ہوتا ہے(3)۔ ﴿يَوْمَ ظَعْنِكُمْ﴾ الظَّعن: چارے کی تلاش میں(4) اور ایک جگہ سے دوسری جگہ منتقل ہونے کے لیے(5) بادیہ نشینوں (بدویوں) کا سفر؛ اور اسی سے عنترہ کا قول ہے(6): "وہ لوگ جن کی جدائی کی مجھے توقع تھی، چلے گئے، اور ان کے درمیان چتکبرا کوا اڑا۔" اور 'الظعن' کا معنی ہودج (کجاوہ) بھی ہے(7)؛ اس نے کہا: "کیا کجاووں (کے جانے) نے تمہیں بے قرار کر دیا جب وہ چلے گئے، اور جب کوؤں نے جلد ہونے والی جدائی کی خبر دی(8)؟" اور اسے 'عین' کے سکون (ظَعْن) اور فتحہ (ظَعَن)(9) دونوں کے ساتھ پڑھا گیا ہے جیسے 'شَعْر' اور 'شَعَر'۔ اور کہا گیا ہے: یہ احتمال ہے کہ اس میں(10) چمڑے کے گھر، بالوں کے گھر اور اون کے گھر سب شامل ہوں؛ کیونکہ یہ...

---

(1) المحرر الوجيز 3/ 412، اور آلوسی نے روح المعانی 14/ 205 میں ذکر کیا ہے کہ «سکن» بمعنی مسکون (آباد) ہے اور یہ مصدر نہیں ہے جیسا کہ ابن عطیہ کا خیال تھا، اور النُّقلة: ایک جگہ سے دوسری جگہ منتقل ہونے کا نام ہے۔ (2) الأنطاع 'نطع' کی جمع ہے، جو چمڑے کا فرش ہے، اور الأدم 'أديم' کی جمع ہے، جو چمڑا ہے۔ (3) الوسيط للواحدي 3/ 76، اور تفسیر البغوی 3/ 79 ۔ (4) یعنی: اپنی جگہ پر چارے کی تلاش۔ (5) مجمع البيان 14/ 108 ۔ (6) دیوان ص 48 ۔ (7) لغات میں جو ہے وہ یہ ہے: الظعينة: ہودج (کجاوہ)، تهذيب اللغة 2/ 300، اور الصحاح ولسان

العرب (ظعن)۔ (8) ابن رشیق نے العمدة 2/ 303 میں ان الفاظ کے ساتھ ذکر کیا ہے: "اور جب وہ جدائی کے کنارے پر چلایا۔" بجائے: "اور جب اس نے جلد ہونے والی جدائی کی خبر دی۔" (9) عاصم، حمزہ، کسائی اور ابن عامر نے عین کے سکون کے ساتھ پڑھا ہے، اور نافع، ابن کثیر اور ابو عمرو نے اسے فتحہ کے ساتھ پڑھا ہے۔ السبعة ص 375، اور التیسیر ص 138 ۔ (10) (د) میں ہے: "احتمال ہے کہ وہ گھر ہیں"، اور (م) میں ہے: "احتمال ہے کہ گھروں کو عام کرے"، اور (ظ) میں ہے: "احتمال ہے کہ اس کے ساتھ گھر عام ہو جائیں"، اور ثابت شدہ (ز) اور (ف) سے ہے، جو المحرر الوجیز 3/ 412 کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے۔

Surah An-Nahl: Verse 80 393

...from skins; because they grow (1) in them; Ibn Salam leaned towards this. It is a good possibility. And His saying: "and from their wool" would be the beginning of a [new] statement (2), as if He said: [He] made furniture; meaning clothes, bedding, and so on; the poet said:

Did the traveling women on the day they left stir you up
with beautiful attire made of furniture (3)

And it is possible that by His saying: "from the skins of cattle," He means only leather houses, as we mentioned earlier. And His saying: "and from their wool" would be in conjunction with His saying: "from the skins of cattle"; i.e., He made houses [from wool] as well.

Ibn al-Arabi (4) said: This is a matter that spread in those lands, but our

---

(1) In the manuscripts: "fixed", but what is established is from al-Muharrar al-Wajiz 3/412, and the speech is from it. (2) In al-Muharrar al-Wajiz: Conjunction with His saying: "from the skins of cattle", and the author will mention this grammatical parsing when he explains skins of cattle as leather houses only, see al-Durr al-Masun 7/273-274. (3) The verse is by Muhammad ibn Numayr al-Thaqafi as in Majaz al-Qur'an 1/365, al-Kamil 2/786, and al-Aghani 6/196, and it is in al-Majaz with the wording: "with the appearance" (bi-dhi al-ra'yi). This narration was mentioned by al-Tabari in his Tafsir 14/318. "al-Ra'yi" means appearance. Lisan [al-Arab] (ra'a). (4) In Ahkam al-Qur'an 3/1155. (5) In (D), (Z), and (F) and Ahkam al-Qur'an: "and was devoid of", and what is established is from (M) and (Zha) and a copy as in the margin of Ahkam al-Qur'an. (6) Al-Bukhari (3176) narrated from Awf bin Malik who said: I came to the Prophet (PBUH) during the Battle of Tabuk while he was in a leather dome (tent) and he said: "Count six..." the Hadith. (7) His saying: "in value", from (M) and Ahkam al-Qur'an. (8) In (M): "the craft". What is established is from the rest of the manuscripts, which agrees with Ahkam al-Qur'an.

सूरा अन-नहल: आयत 80 393

...चमड़े से; क्योंकि वे उनमें उगते (१) हैं; इब्न सलाम इसी ओर झुके थे। और यह एक अच्छी संभावना है। और अल्लाह का वचन "और उनके ऊन से" एक [नए] कथन की शुरुआत (२) होगी, मानो उसने कहा: [उसने] फर्नीचर बनाया; अर्थ कपड़े, बिस्तर और अन्य चीज़ें; कवि ने कहा:

क्या प्रस्थान करने वाली महिलाओं ने तुम्हें उस दिन उत्तेजित किया जब वे चले गए
फर्नीचर से बने सुंदर कपड़ों के साथ (३)

और यह संभव है कि उनके कहने का अर्थ: "मवेशियों के चमड़े से," केवल चमड़े के घर हों, जैसा कि हमने पहले उल्लेख किया है। और उनके शब्द: "और उनके ऊन से" उनके शब्दों: "मवेशियों के चमड़े से" के साथ संयोजन में होंगे; यानी: [ऊन से] भी घर बनाए।

इब्न अल-अरबी (४) ने कहा: यह एक ऐसा मामला है जो उन क्षेत्रों में फैल गया, लेकिन हमारे देश इससे दूर

---

(१) पांडुलिपियों में: "स्थिर", लेकिन जो स्थापित है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/४१२ से है, और भाषण उसी से है। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ में: उनके शब्दों "मवेशियों के चमड़े से" के साथ संयोजन, और लेखक इस व्याकरणिक विश्लेषण का उल्लेख तब करेंगे जब वह मवेशियों के चमड़े को केवल चमड़े के घरों के रूप में समझाएंगे, देखें अल-दुर्र अल-मसन ७/२७३-२७४। (३) छंद मुहम्मद इब्न नुमैर अल-थकफी का है जैसा कि मजाज़ अल-क़ुरान १/३६५, अल-कामिल २/७८६, और अल-अघानी ६/१९६ में है, और यह मजाज़ में इस शब्द के साथ है: "दिखावट के साथ" (बि-धी अर-रायी)। अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर १४/३१८ में इस वर्णन का उल्लेख किया है। "अर-रायी" का अर्थ है दिखावट। लिसान [अल-अरब] (रअ)। (४) अहकाम अल-क़ुरान ३/११५५ में। (५) (द), (ज़), और (फ़) और अहकाम अल-क़ुरान में: "और रहित था", और जो स्थापित है वह (म) और (ज़हा) और एक प्रति से है जैसा कि अहकाम अल-क़ुरान के हाशिये में है। (६) अल-बुखारी (३१७६) ने औफ बिन मलिक से वर्णन किया है जिन्होंने कहा: मैं तबुक के युद्ध के दौरान नबी ﷺ के पास आया जबकि वे चमड़े के गुंबद (तंबू) में थे और उन्होंने कहा: "छह गिनो..." हदीस। (७) उनका कहना: "कीमत में", (म) और अहकाम अल-क़ुरान से। (८) (म) में: "शिल्प"। जो स्थापित है वह बाकी पांडुलिपियों से है, जो अहकाम अल-क़ुरान के अनुरूप है।

من الجلود؛ لكونها نابتة (١) فيها؛ نحا إلى ذلك ابن سلام. وهو احتمال حسن، ويكون قوله «ومن أصوافها» ابتداء كلام (٢)، كأنه قال: جعل أثاثاً؛ يريد الملابس والوطاء، وغير ذلك؛ قال الشاعر:

أهاجتك الظعائن يوم بانو بذي الزي الجميل من الأثاث (٣)

ويحتمل أن يريد بقوله: «من جلود الأنعام» بيوت الأدم فقط كما قدمناه أولاً. ويكون قوله: «ومن أصوافها» عطفاً على قوله: «من جلود الأنعام»؛ أي: جعل بيوتاً أيضاً.

قال ابن العربي (٤): وهذا أمر انتشر في تلك الديار، وعَزَبَت (٥)

---

(١) في النسخ: ثابتة، والمثبت من المحرر الوجيز ٣/٤١٢، والكلام منه. (٢) في المحرر الوجيز: عطف على قوله: «من جلود الأنعام»، وسيذكر المصنف هذا الإعراب عندما يفسر جلود الأنعام ببيوت الأدم فقط، وينظر الدر المصون ٧/ ٢٧٣ - ٢٧٤. (٣) البيت لمحمد بن نمير الثقفي كما في مجاز القرآن ١/ ٣٦٥، والكامل ٢/ ٧٨٦، والأغاني ٦/ ١٩٦، وهو في المجاز بلفظ: بذي الرئي. وذكر هذه الرواية الطبري في تفسيره ١٤ / ٣١٨. والرئي: المظهر. اللسان (رأى). (٤) في أحكام القرآن ٣/ ١١٥٥. (٥) في (د) و (ز) و (ف) وأحكام القرآن: وعريت، والمثبت من (م) و (ظ) ونسخة كما في حاشية أحكام القرآن. (٦) أخرج البخاري (٣١٧٦) عن عوف بن مالك قال: أتيت النبي ﷺ في غزوة تبوك، وهو في قبة من أدم فقال: اعدد ستاً... الحديث. (٧) قوله: في القيمة، من (م) وأحكام القرآن. (٨) في (م): الصنعة. والمثبت من باقي النسخ، وهو الموافق لأحكام القرآن.

One of the strange occurrences is that I visited some of the ascetic-minded but heedless individuals along with some scholars of Hadith. We entered upon him in a linen tent. My companion, the Hadith scholar, offered to take him to his home as a guest, saying: "This place is very hot, and a house would be more comfortable for you and more pleasing to my soul regarding you." He replied: "This tent is too much for us, and it was considered insignificant in our manufacture (1)." I said: "It is not as you claimed! For the Messenger of Allah ﷺ — who is the leader of the ascetics — had a dome of Ta'ifi leather that he would travel with and seek shade under." He was bewildered, and I saw him in a state of speechlessness, so I left him with my companion and departed (2).

Third (3): His saying (Exalted is He): "And from their wool, their fur and their hair" [16:80]. Allah, Glory be to Him, permitted the utilization of sheep's wool, camel's fur, and goat's hair, just as He permitted the greater thing, which is slaughtering them and eating their meat (4). He did not mention cotton and linen because they were not in the lands of the Arabs being addressed. Rather, He enumerated for them the blessings He bestowed upon them, and they were addressed in what they knew and with what they understood. Whatever stands in place of these and serves the same purpose is included in usage and blessing as they are. This is like His saying (Exalted is He): "And He sends down from the sky, from mountains therein of hail" [An-Nur: 43]. He addressed them with hail because they knew its descent often among them, and He remained silent about mentioning snow because it was not in their land, though it is similar to it in quality and benefit. The Prophet ﷺ mentioned them together in purification, saying: "O Allah, wash me with water, snow, and hail" (5).

Ibn Abbas said: "Snow is a white thing that descends from the sky, and I have never seen it."

It was said: Leaving out the mention of cotton and linen was only a turning away from extravagance (6), since the clothing of...

(1) In (D): "our craft," and in Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1156: "its craft." What is established is from (Z), (T), (F), and (M). (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1155 - 1156. (3) In (Z): The fourth. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1156. (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1158, and the hadith preceded similarly in 1/180, and it is in the Two Sahihs. (6) In (M): Luxury.

सूरा अन-नहल: आयत 80 | पृष्ठ 394

घटी हुई अजीब घटनाओं में से एक यह है कि मैं कुछ हदीस विद्वानों के साथ कुछ ऐसे लोगों से मिलने गया जो वैरागी होने का दिखावा करते थे पर बेखबर थे। हम उनके पास सन (linen) के एक खेमे में दाखिल हुए। मेरे साथी, जो हदीस के विद्वान थे, ने उन्हें मेहमान के तौर पर अपने घर ले जाने का प्रस्ताव रखा और कहा: "यह स्थान बहुत गर्म है, और घर आपके लिए अधिक आरामदायक होगा और आपके प्रति मेरे मन को अधिक शांति देगा।" उन्होंने उत्तर दिया: "यह खेमा ही हमारे लिए बहुत है, और हमारे काम (1) में इसे मामूली माना जाता था।" मैंने कहा: "वैसा नहीं है जैसा आपने दावा किया! अल्लाह के रसूल ﷺ — जो वैरागियों के सरदार हैं — के पास ताइफ़ के चमड़े का एक गुंबद (तंबू) था, जिसे वे यात्रा में साथ रखते थे और उसकी छाया में रहते थे।" वह दंग रह गया, और मैंने उसे अवाक पाया, इसलिए मैंने उसे अपने साथी के साथ छोड़ दिया और वहां से चला गया (2)।

तीसरा (3): अल्लाह तआला का कथन: "और उनकी ऊन, उनकी लुगदी (फर) और उनके बालों से" [16:80]। अल्लाह सुभानहु ने भेड़ों की ऊन, ऊंटों की लुगदी और बकरियों के बालों का उपयोग करने की अनुमति दी है, ठीक वैसे ही जैसे उसने इससे भी बड़ी बात की अनुमति दी है, और वह है उन्हें ज़बह करना और उनका मांस खाना (4)। उसने कपास और सन का उल्लेख नहीं किया; क्योंकि वे उन अरबों के देशों में नहीं थे जिन्हें संबोधित किया गया था। बल्कि, उसने उन पर की गई अपनी नेमतों को गिनाया, और उन्हें उन्हीं चीजों के बारे में संबोधित किया जिन्हें वे जानते और समझते थे। जो कुछ इनके स्थान पर आता है और उनकी जगह काम करता है, वह उपयोग और नेमत के मामले में उन्हीं की तरह शामिल है। यह अल्लाह तआला के इस कथन की तरह है: "और वह आसमान से, उसमें मौजूद पहाड़ों (बादलों) से ओले बरसाता है" [अन-नूर: 43]। उसने उन्हें ओलों के माध्यम से संबोधित किया क्योंकि वे अपने पास इनके अक्सर गिरने को जानते थे, और बर्फ(snow) का जिक्र करने से खामोश रहा; क्योंकि वह उनके देशों में नहीं थी, हालांकि गुण और लाभ में वह उसी की तरह है। पैगंबर ﷺ ने पवित्रता के संदर्भ में उन दोनों का एक साथ उल्लेख किया है, उन्होंने कहा: "ऐ अल्लाह, मुझे पानी, बर्फ और ओलों से धो दे" (5)।

इब्न अब्बास ने कहा: "बर्फ एक सफेद चीज है जो आसमान से गिरती है, और मैंने इसे कभी नहीं देखा।"

कहा गया है: कपास और सन के उल्लेख को छोड़ना केवल फिजूलखर्ची (6) से विमुख होना था; क्योंकि पहनावा...

(1) (द) में: "हमारा शिल्प," और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1156 में: "उसका शिल्प।" (ज़), (त), (फ़) और (म) से जो स्थापित है वही है। (2) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1155 - 1156। (3) (ज़) में: चौथी। (4) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1156। (5) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1158, और हदीस पहले 1/180 में इसी तरह आ चुकी है, और यह बुखारी और मुस्लिम (सहीहैन) में है। (6) (म) में: विलासिता।

رونما ہونے والے عجیب واقعات میں سے ایک یہ ہے کہ میں بعض محدثین کے ساتھ غافل متزہدین (بظاہر زاہد نظر آنے والے غافل لوگ) میں سے کسی کے پاس گیا۔ ہم ان کے پاس کتان (linen) کے ایک خیمے میں داخل ہوئے۔ میرے ساتھی محدث نے انہیں بطور مہمان اپنے گھر لے جانے کی پیشکش کی اور کہا: "یہ جگہ بہت گرم ہے، اور گھر آپ کے لیے زیادہ آرام دہ ہوگا اور آپ کے بارے میں میرے دل کو زیادہ اطمینان بخشے گا۔" انہوں نے جواب دیا: "یہ خیمہ ہی ہمارے لیے بہت ہے، اور ہماری صنعت (1) میں اسے حقیر سمجھا جاتا تھا۔" میں نے کہا: "ایسا نہیں ہے جیسا تم نے گمان کیا! اللہ کے رسول ﷺ — جو زاہدوں کے سردار ہیں — کے پاس طائف کے چمڑے کا ایک قبہ (خیمہ) تھا، جس کے ساتھ آپ سفر کرتے تھے اور اس کے سائے میں ٹھہرتے تھے۔" وہ ششدر رہ گیا، اور میں نے اسے زبان درازی سے عاجز پایا، چنانچہ میں نے اسے اپنے ساتھی کے ساتھ چھوڑا اور وہاں سے نکل آیا (2)۔

تیسرا (3): اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور ان کی اون، ان کے روؤں اور ان کے بالوں سے" [16:80]۔ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے بھیڑوں کی اون، اونٹوں کے روؤں اور بکریوں کے بالوں سے فائدہ اٹھانے کی اجازت دی ہے، جس طرح اس نے اس سے بھی بڑی چیز کی اجازت دی ہے، اور وہ ہے انہیں ذبح کرنا اور ان کا گوشت کھانا (4)۔ اور روئی (کپاس) اور کتان کا ذکر نہیں فرمایا؛ اس لیے کہ وہ مخاطب عربوں کے ملک میں نہیں تھے، بلکہ اللہ نے ان پر اپنی ان نعمتوں کو شمار کرایا جو ان پر تھیں، اور انہیں ان چیزوں کے بارے میں خطاب کیا جنہیں وہ جانتے اور سمجھتے تھے۔ اور جو چیز ان کے قائم مقام ہو اور ان کی جگہ لے لے، وہ استعمال اور نعمت کے اعتبار سے انہی کے حکم میں داخل ہے۔ یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: "اور وہ آسمان سے، اس میں موجود

پہاڑوں (بادلوں) سے اولے برساتا ہے" [النور: 43]۔ چنانچہ انہیں اولوں کے ذریعے خطاب فرمایا کیونکہ وہ اپنے ہاں ان کے کثرت سے گرنے کو جانتے تھے، اور برف کے ذکر سے خاموشی اختیار کی؛ کیونکہ وہ ان کے ملک میں نہیں تھی، حالانکہ وہ صفت اور فائدے میں اسی کی طرح ہے۔ اور نبی ﷺ نے طہارت (صفائی) کے سلسلے میں ان دونوں کا اکٹھا ذکر فرمایا ہے، آپ نے فرمایا: "اے اللہ، مجھے پانی، برف اور اولوں سے دھو ڈال" (5)۔

ابن عباس نے فرمایا: "برف ایک سفید چیز ہے جو آسمان سے گرتی ہے، اور میں نے اسے کبھی نہیں دیکھا۔"

اور کہا گیا ہے: کپاس اور کتان کا ذکر چھوڑنا محض اسراف (6) سے اعراض تھا؛ کیونکہ لباس...

(1) (د) میں: "صنفنا"، اور ابن العربی کی احکام القرآن 1156/3 میں: "صنفها"۔ اور (ز)، (ط)، (ف) اور (م) سے ثابت شدہ متن یہی ہے۔ (2) ابن العربی کی احکام القرآن 1155/3 - 1156۔ (3) (ز) میں: چوتھی۔ (4) ابن العربی کی احکام القرآن 1156/3۔ (5) ابن العربی کی احکام القرآن 1158/3، اور حدیث کی اصل 180/1 میں اسی طرح گزر چکی ہے، اور یہ صحیحین میں ہے۔

(6) (م) میں: ترف (تعیش)۔

Page 395 Surah Al-Nahl, Verse 80

... righteous servants of Allah is only wool. This is subject to consideration, for He, Glory be to Him, says: {O children of Adam, We have bestowed upon you clothing to conceal your private parts} [Al-A'raf: 26], as previously explained in "Al-A'raf"(1). And He said here: {and made for you garments}, referring to cotton and linen in the word "sarabil" (garments). And Allah knows best(2).

And {furnishings (athathan)}, Al-Khalil said: belongings gathered together; from 'atha': if it becomes numerous(3). He said: And a branch (of hair) adorning the back, pitch black... thick like the clustered bunch of a date palm(4) Ibnu Abbas: "athathan" means garments. And it has been mentioned before(5).

This verse implies the permissibility of utilizing wool, camel hair, and goat hair in all cases, and therefore our companions said: the wool and hair of a dead animal (carrion) is pure, and it is permissible to utilize it in all cases, and it should be washed for fear that dirt has clung to it. Likewise, Umm Salama narrated from the Prophet ﷺ that he said: "There is no harm in the skin(6) of a dead animal if it is tanned, and its wool and hair if it is washed."(7); because it is something that death does not affect (render impure), whether it is the hair of an animal whose meat is eaten or not, like the hair of a human and a pig, for it is all pure; Abu Hanifa(8) agreed with this, but he added to our view, saying: the horn, tooth, and bone are like hair;

Footnotes: (1) 9/186. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/412. (3) See Mujmal al-Lughah 1/78, Tafsir al-Tabari 14/318, Zad al-Masir 4/477, and Tafsir al-Razi 20/92. (4) The verse is by Imru' al-Qais, and it is in his Diwan p. 16 with the wording: "yaghsha al-matn". Its commentator said: Al-far': long hair. Al-faham: intensely black like charcoal. Al-atheeth: abundant growth. Al-qinu: the bunch. Al-muta'athkil: intertwined due to its abundance. (5) Cited by Al-Wahidi in Al-Wasit 3/76 similarly. A second saying of Ibn Abbas will come in the tenth issue. And the saying that furnishings mean clothes was mentioned in the second issue. (6) In (D) and (M): with skin, and what is established from (Z), (Za), and (F) are synonymous. (7) Mentioned before 3/27, see Ahkam al-Qur'an by Al-Jassas 1/121, Al-Awsat 2/272-273, and Al-Muntaqa by Al-Baji 3/137. (8) See Al-Awsat by Ibn al-Mundhir 2/280, and Al-Mabsut 1/202-204.

पृष्ठ ३९५ सूरह अन-नह्ल, आयत ८०

... अल्लाह के नेक बंदों के लिए केवल ऊन है। यह विचारणीय है, क्योंकि अल्लाह सुभानहू व तआला का फरमान है: {हे आदम की संतान! हमने तुम्हारे लिए वस्त्र उतारे हैं जो तुम्हारे गुप्त अंगों को छुपाते हैं} [अल-अराफ: २६] जैसा कि "अल-अराफ"(१) में पहले स्पष्ट किया जा चुका है। और यहाँ उसने कहा: {और तुम्हारे लिए कुर्ते (वस्त्र) बनाए}, तो "सराबिल" (कुर्ते) शब्द में कपास और सन (लिनन) की ओर संकेत किया। और अल्लाह बेहतर जानता है(२)।

और {सामान (असासन)}, अल-खलील ने कहा: एक साथ इकट्ठा किया हुआ सामान; 'अस्स' से: जब वह बहुत अधिक हो जाए(३)। उन्होंने कहा: "और (बालों की) एक शाखा जो पीठ को सुशोभित करती है, कोयले जैसी काली... घनी जैसे खजूर के पेड़ का गुच्छा हो"(४) इब्न अब्बास: "असासन" का अर्थ है वस्त्र। और यह पहले आ चुका है(५)।

यह आयत सभी परिस्थितियों में ऊन, ऊंट के बाल और बकरी के बालों के उपयोग की वैधता को शामिल करती है, और इसीलिए हमारे साथियों ने कहा: मृत पशु की ऊन और उसके बाल शुद्ध हैं, हर हाल में उनका उपयोग करना जायज है, और इस डर से धोया जाना चाहिए कि कहीं उस पर गंदगी न लग गई हो। इसी तरह, उम्म सलमा ने पैगंबर ﷺ से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "मृत पशु की खाल(६) में कोई हर्ज नहीं है यदि उसे कमाया (टैन) गया हो, और उसकी ऊन और उसके बालों में यदि उन्हें धोया गया हो।" (७); क्योंकि यह उन चीजों में से है जिसे मृत्यु अपवित्र नहीं करती, चाहे वह उस जानवर के बाल हों जिसका मांस खाया जाता है या नहीं, जैसे मनुष्य और सूअर के बाल, क्योंकि वह सब शुद्ध हैं; और अबू हनीफा(८) ने भी यही कहा है, लेकिन उन्होंने हमारे मत में यह जोड़ते हुए कहा: सींग, दांत और हड्डी भी बालों की तरह ही हैं;

पाद टिप्पणियाँ: (१) ९/१८६। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/४१२। (३) देखिए मुजमल अल-लुग़ह १/७८, तफ़्सीर अल-तबरी १४/३१८, जाद अल-मसीर ४/४७७, और तफ़्सीर अल-राज़ी २०/९२। (४) यह शेर इम्रुल कैस का है, और यह उनके दीवान पृष्ठ १६ में इस शब्द के साथ है: "यग़्शा अल-मतन"। इसके व्याख्याकार ने कहा: अल-फ़र': लंबे बाल। अल-फ़ाहिम: कोयले की तरह गहरा काला। अल-असीस: प्रचुर मात्रा में उगना। अल-क़िनू: गुच्छा। अल-मुतअस्किल: अत्यधिक होने के कारण आपस में उलझा हुआ। (५) अल-वाहिदी ने अल-वसीत ३/७६ में इसी तरह इसका उल्लेख किया है। इब्न अब्बास का दूसरा कथन दसवें मसले में आएगा। और यह कथन कि सामान का अर्थ वस्त्र है, दूसरे

मसले में पहले आ चुका है। (६) (द) और (म) में: 'जिल्द' (खाल) के साथ, और (ज़), (ज़ॉ) और (फ़) से जो प्रमाणित है, दोनों का अर्थ एक ही है। (७) पहले आ चुका है ३/२७, देखिए अहकाम अल-क़ुरआन लिल-जस्सास १/१२१, अल-औसत २/२७२-२७३, और अल-मुंतक़ा लिल-बाजी ३/१३७। (८) देखिए इब्न अल-मुन्ज़िर की अल-औसत २/२८०, और अल-मबसूत १/२०२-२०४।

صفحہ ۳۹۵ سورہ النحل، آیت ۸۰

... اللہ کے نیک بندوں کے لیے صرف اون ہے۔ اور یہ غور طلب ہے، کیونکہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ فرماتا ہے: {اے اولادِ آدم! ہم نے تم پر لباس نازل کیا ہے جو تمہاری شرمگاہوں کو چھپاتا ہے} [الاعراف: ۲۶] جیسا کہ پہلے "الاعراف"(۱) में बयान हो चुका है। اور یہاں فرمایا: {اور تمہارے لیے کرتے (لباس) بنائے}، تو لفظ "سرابیل" میں کپاس اور کتان کی طرف اشارہ فرمایا۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے(۲)۔

اور {سامان (اثاثاً)}، الخلیل نے کہا: ایک دوسرے کے ساتھ جمع کیا ہوا سامان؛ 'أثَّ' سے: جب وہ بہت زیادہ ہو جائے(۳)۔ انہوں ने कहा: "اور (بالوں کی) ایک شاخ جو پیٹھ کو خوبصورت بناتی ہے، کوئلے جیسی سیاہ... گھنی جیسے کھجور کے درخت کا گچھا ہو"(٤) ابن عباس: "اثاثاً" سے مراد کپڑے ہیں۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے(٥)۔

یہ آیت ہر حال میں اون، اونٹ کے بالوں اور بکری کے بالوں سے فائدہ اٹھانے کے جواز پر مشتمل ہے، اسی لیے ہمارے اصحاب نے کہا: مردار کی اون اور اس کے بال پاک ہیں، ہر حال میں ان سے فائدہ اٹھانا جائز ہے، اور اس خوف سے دھویا جائے گا کہ کہیں اس پر گندگی نہ لگی ہو، اسی طرح ام سلمہ نے نبی کریم ﷺ سے روایت کی ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "مردار کی کھال(٦) میں کوئی حرج نہیں جب اسے دباغت دی جائے، اور اس کی اون اور بالوں میں جب انہیں دھو لیا جائے"(۷)؛ کیونکہ یہ ان چیزوں میں سے ہے جسے موت ناپاک نہیں کرتی، چاہے وہ اس جانور के बाल हों جس کا گوشت کھایا جاتا ہے یا نہیں، جیسے انسان اور سور کے بال، کیونکہ وہ سب پاک ہیں؛ اور ابو حنیفہ(۸) نے بھی یہی کہا ہے، لیکن انہوں نے ہم پر اضافہ کرتے ہوئے فرمایا: سینگ، دانت اور ہڈی بھی بالوں کی طرح ہیں۔

حواشی: (١) ١٨٦/٩ ـ (٢) المحرر الوجيز ٣ / ٤١٢ ـ (٣) دیکھئے مجمل اللغة ٧٨/١ ، وتفسير الطبري ١٤ / ٣١٨ ، وزاد المسير ٤ / ٤٧٧ ، وتفسير الرازي ٢٠ / ٩٢ ـ (٤) یہ شعر امرؤ القیس کا ہے، اور یہ ان کے دیوان ص ١٦ میں ان الفاظ کے ساتھ ہے: "يَغْشَي المتن"۔ اس کے شارح نے کہا: الفرع: لمبے بال۔ والفاحم: کوئلے کی طرح شدید سیاہ۔ والأثيث: كثير نبات۔ والقنو: گچھا۔ والمتعثكل: کثرت کی وجہ سے آپس میں الجھا ہوا ۔ (٥) اسے الواحدی نے الوسیط ٣ / ٧٦ میں اسی طرح ذکر کیا ہے۔ ابن عباس کا دوسرا قول دسویں مسئلے میں آئے گا۔ اور یہ قول کہ اثاث کے معنی کپڑے ہیں، دوسرے مسئلے میں پہلے گزر چکا ہے۔ (٦) (د) اور (م) میں: 'بجلد' کے ساتھ، اور (ز)، (ظ) اور (ف) سے جو ثابت ہے وہ دونوں ہم معنی ہیں۔ (٧) پہلے گزر چکا ہے ٢٧/٣ ، دیکھئے أحكام القرآن للجصاص ١٢١/١ ، والأوسط ٢ / ٢٧٢ - ٢٧٣ ، والمنتقى للباجي ٣ / ١٣٧ ـ (٨) دیکھئے الأوسط لابن المنذر ٢ / ٢٨٠ ، والمبسوط ١ / ٢٠٢ - ٢٠٤ ـ

He said: Because all these things have no soul in them, they do not become impure with the death of the animal. Al-Hasan Al-Basri, Al-Layth ibn Sa'd, and Al-Awza'i said: All hair is impure, but it becomes pure through washing. From Ash-Shafi'i there are three narrations: First: It is pure and does not become impure by death. Second: It becomes impure. Third: The difference between the hair of a human and others; human hair is pure, and everything else is impure (1). Our evidence is the generality of His Saying, the Most High: {And of their wool} [An-Nahl: 80], the verse. He favored us by allowing us to benefit from it, and He did not specify the hair of a carcass from that of a slaughtered animal. It is general unless a piece of evidence prevents it. Also, the origin is its purity before death by consensus, so whoever claims it turned into impurity must provide proof. If it is said, His Saying (2): {Prohibited to you is dead animals} [Al-Ma'idah: 3], and that refers to the whole entity. We say: We specify it (3) with what we mentioned; for it is explicitly stated in the mention of wool, and it is not explicitly mentioned in your verse, so our evidence is more appropriate. And Allah knows best (4). Sheikh Imam Abu Ishaq, the Imam of the Shafi'is in Baghdad, relied on the idea that hair is a part connected to the animal by creation, so it grows as the animal grows, and becomes impure with its death like all other parts. The answer is that growth is not evidence of life; because plants grow but are not alive (in the sense of animal life). And if they rely on the continuous growth of what is on the animal, we rely on the separation which indicates a lack of sensation, which in turn indicates a lack of life (5). As for what the Hanafis mentioned regarding bone, tooth, and horn, that they are like hair, the well-known view with us is that they are impure like meat. Ibn Wahb said something similar to Abu Hanifa's opinion.

---

(1) Al-Mufhim 4/462, and see Al-Majmu' 1/289 - 291. (2) The word: 'His saying'. From (M). (3) In (D) and (Z): 'specify it'. (4) See Ahkam al-Qur'an by al-Jassas 1/121. And al-Muntaqa by al-Baji 1/137. (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1158.

396 सूरा अन-नहल: आयत 80

उन्होंने कहा: क्योंकि इन सभी चीज़ों में कोई आत्मा नहीं होती, इसलिए पशु की मृत्यु से ये अशुद्ध नहीं होतीं। अल-हसन अल-बसरी, अल-लैथ इब्न साद और अल-औज़ाई ने कहा: सभी बाल अशुद्ध हैं, लेकिन धोने से वे शुद्ध हो जाते हैं। अल-शाफ़ई से तीन रिवायतें हैं: पहली: यह शुद्ध है और मृत्यु से अशुद्ध नहीं होता। दूसरी: यह अशुद्ध हो जाता है। तीसरी: मनुष्य के बालों और अन्य के बीच अंतर; मनुष्य के बाल शुद्ध हैं, और इसके अलावा सब कुछ अशुद्ध है (1)। हमारा प्रमाण अल्लाह तआला के इस कथन की व्यापकता है: {और उनकी ऊन से} आयत। उसने हमें इसका लाभ उठाने की अनुमति देकर हम पर उपकार किया, और उसने मृत जानवर के बालों को ज़िबह किए गए जानवर के बालों से अलग नहीं किया। यह व्यापक है जब तक कि कोई प्रमाण इसे न रोके। साथ ही, मूल बात यह है कि सर्वसम्मति से मृत्यु से पहले इसकी शुद्धता है, इसलिए जो कोई यह दावा करता है कि यह अशुद्धता में बदल गया है, उसे प्रमाण देना चाहिए। यदि यह कहा जाए कि उनका कथन (2): {तुम्हारे लिए मृत पशु हराम कर दिए गए हैं} [अल-माएदा: 3], और वह संपूर्ण इकाई को संदर्भित करता है। हम कहते हैं: हम इसे उस चीज़ के साथ विशिष्ट करते हैं (3) जिसका हमने उल्लेख किया है; क्योंकि ऊन के उल्लेख में यह स्पष्ट रूप से कहा गया है, और आपकी आयत में इसका स्पष्ट उल्लेख नहीं है, इसलिए हमारा प्रमाण अधिक उपयुक्त है। और अल्लाह बेहतर जानता है (4)। बगदाद में शाफ़ई संप्रदाय के इमाम, शेख इमाम अबू इशाक ने इस बात पर भरोसा किया कि बाल जन्म से पशु से जुड़ा एक हिस्सा है, इसलिए वह पशु की वृद्धि के साथ बढ़ता है, और अन्य अंगों की तरह उसकी मृत्यु के साथ अशुद्ध हो जाता है। इसका उत्तर यह है कि वृद्धि जीवन का प्रमाण नहीं है; क्योंकि पौधे बढ़ते हैं, लेकिन वे जीवित नहीं होते। और यदि वे पशु पर निरंतर वृद्धि पर भरोसा करते हैं; तो हम उस पृथक्करण पर भरोसा करते हैं जो संवेदना की कमी को दर्शाता है, जो जीवन की कमी को दर्शाता है (5)। जहाँ तक हनफ़ी विद्वानों ने हड्डी, दाँत और सींग के बारे में उल्लेख किया है कि वे बालों की तरह हैं, तो हमारे यहाँ प्रसिद्ध विचार यह है कि वे मांस की तरह अशुद्ध हैं। इब्न वहब ने अबू हनीफा की राय के समान बात कही।

---

(1) अल-मुफिम 4/462, और अल-मजमूम 1/289 - 291 देखें। (2) शब्द: 'उनका कथन'। (एम) से। (3) (डी) और (जेड) में: 'इसे विशिष्ट करें'। (4) अल-जस्साज़ द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 1/121 देखें। और अल-बाजी द्वारा अल-मुन्तक़ा 1/137। (5) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 3/1158।

396 سورة النحل: آیت 80

انہوں نے کہا: کیونکہ ان تمام چیزوں میں روح نہیں ہوتی، اس لیے جانور کی موت سے یہ ناپاک نہیں ہوتیں۔ اور حسن بصری، لیث بن سعد اور اوزاعی نے کہا: تمام بال ناپاک ہیں، لیکن دھونے سے پاک ہو جاتے ہیں۔ اور امام شافعی سے تین روایات ہیں: پہلی: پاک ہے اور موت سے ناپاک نہیں ہوتا۔ دوسری: ناپاک ہو جاتا ہے۔ تیسری: انسان کے بالوں اور دیگر کے درمیان فرق؛ انسان کے بال پاک ہیں اور اس کے علاوہ ناپاک (1)۔ ہماری دلیل اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کا عموم ہے: ﴿وَمِنْ أَصْوَافِهَا﴾ آیت۔ پس اس نے ہم پر احسان کیا کہ ہمیں ان سے نفع اٹھانے کا موقع دیا، اور مردار کے بالوں کو ذبح شدہ کے بالوں سے مخصوص نہیں کیا، پس یہ عام ہے الا یہ کہ کوئی دلیل اسے روک دے۔ نیز اصل یہ ہے کہ اجماع کے مطابق موت سے پہلے یہ پاک ہوتے ہیں، پس جو یہ دعویٰ کرے کہ یہ ناپاکی کی طرف منتقل ہو گئے تو اس پر دلیل لازم ہے۔ پس اگر کہا جائے کہ ان کا ارشاد (2): ﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ﴾ [المائدہ: 3]، اور یہ پوری جسامت (جملہ) کے بارے میں ہے۔ ہم کہتے ہیں: ہم اسے اس کے ساتھ خاص کرتے ہیں (3) جو ہم نے ذکر کیا؛ کیونکہ اون کے ذکر میں اس پر نص موجود ہے، اور آپ کی آیت میں اس کا صریح ذکر نہیں ہے، پس ہماری دلیل زیادہ بہتر ہے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے (4)۔ بغداد میں شافعیوں کے امام، شیخ امام ابو اسحاق نے اس بات پر انحصار کیا ہے کہ بال پیدائشی طور پر حیوان سے جڑا ہوا ایک حصہ ہے، چنانچہ وہ اس کے بڑھنے کے ساتھ بڑھتا ہے، اور دیگر اعضاء کی طرح اس کی موت سے ناپاک ہو جاتا ہے۔ جواب دیا گیا کہ بڑھوتری (نماء) زندگی کی دلیل نہیں ہے؛ کیونکہ پودے بڑھتے ہیں حالانکہ وہ (حیوانات کی طرح) زندہ نہیں ہوتے۔ اور اگر وہ حیوان پر موجود متصل بڑھوتری پر انحصار کرتے ہیں؛ تو ہم اس علیحدگی پر انحصار کرتے ہیں جو احساس کے نہ ہونے پر دلالت کرتی ہے، جو کہ زندگی

کے نہ ہونے پر دلالت کرتا ہے (5)۔ رہا وہ ذکر جو حنفیوں نے ہڈی، دانت اور سینگ کے بارے میں کیا کہ وہ بالوں کی طرح ہیں، تو ہمارے نزدیک مشہور یہ ہے کہ وہ گوشت کی طرح ناپاک ہیں۔ اور ابن وہب نے امام ابو حنیفہ کے قول جیسی بات کہی۔

---

(1) المفہم 462/4، اور دیکھیے المجموع 289/1 - 291۔ (2) لفظ: 'قولہ'۔ (م) سے۔ (3) (د) اور (ز) میں: 'خصہ'۔ (4) دیکھیے احکام القرآن للجصاص 121/1۔ اور المنتقی للباجی 137/1۔ (5) احکام القرآن لابن العربی 1158/3۔

Surah An-Nahl: Verse 80 397

We have a third opinion: are the tips of horns and hooves attached to their roots or to hair? There are two opinions. Similarly, the hairy part of feathers; its ruling is the same as hair, and the bony part of it has its own ruling(1). Our evidence is the saying of the Prophet (PBUH): "Do not benefit from anything of the dead animal"(2). This is general for it and every part of it, except for what there is evidence for. Among the definitive evidence for that is Allah Almighty's saying: "He says, 'Who will give life to bones while they are disintegrated?'" [Ya-Sin: 78], and He said: "And look at the bones [of your donkey], how We raise them" [Al-Baqarah: 259], and He said: "then We clothed the bones with flesh" [Al-Mu'minun: 14], and He said: "What, even if we were decayed bones?" [An-Nazi'at: 11]. So, the basis is the bones, and spirit and life are in them as they are in the flesh and skin. In the hadith of Abdullah bin 'Ukaym: "Do not benefit from the hide or sinew of a dead animal"(3). If it is said: It has been established in the Sahih that the Prophet (PBUH) said regarding Maymunah's sheep: "Why did you not benefit from its skin?", they said: "O Messenger of Allah, it is dead?!", so he said: "Only eating it is forbidden"(4). And bone is not eaten. We say: Bone is eaten, especially the bone of a suckling camel, a kid (young goat), and birds, and the bone of a large animal is roasted and eaten. What we mentioned before indicates the presence of life in it, and whatever was pure by life and becomes permissible by slaughtering, becomes impure by death. And Allah knows best. Fourthly: Allah Almighty's saying: "From the skins of cattle" is general for the skin of the living and the dead, so it is permissible...

(1) See Al-Mufhim 4/462. (2) Reported with this wording by Al-Tahawi in Sharh Ma'ani al-Athar 1/468, Ibn Hibban in his Sahih (1279), and Al-Bayhaqi in al-Sunan al-Kubra 1/25, and it is one of the narrations of the hadith of Abdullah bin 'Ukaym which the author will mention after it. (3) Reported with this wording by Ahmad (18780), Abu Dawood (4127), Al-Tirmidhi (1729), Al-Nasa'i 7/175, Ibn Majah (3613), and Ibn Hibban (1278). Al-Tirmidhi said: This is a Hasan (good) hadith. However, the hadith is considered 'mudtarib' (unstable/contradictory) as mentioned by Ibn Abd al-Barr in al-Tamhid 4/164, Al-Hazimi in al-I'tibar p.39, and it is not known that Abdullah bin 'Ukaym heard from the Prophet (PBUH) as in al-Tarikh al-Kabir by Al-Bukhari 5/39. (4) Reported by Al-Bukhari (1492), Muslim (363) from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them), and it is with Ahmad (2369).

सूरह अन-नहल: आयत 80 397

हमारे पास तीसरा मत है: क्या सींगों और खुरों के सिरों को उनकी जड़ों या बालों के साथ जोड़ा जाना चाहिए? दो राय हैं। इसी तरह पंखों का रेशमी हिस्सा; इसका नियम बालों जैसा ही है, और इसका हड्डी वाला हिस्सा अपना अलग नियम रखता है(1)। हमारा प्रमाण पैगंबर (स.अ.व.) का यह कथन है: "मृत जानवर की किसी भी चीज़ का लाभ न उठाओ"(2)। यह उसके लिए और उसके हर हिस्से के लिए सामान्य है, सिवाय उसके जिसके लिए प्रमाण हो। इसके निश्चित प्रमाणों में अल्लाह सर्वशक्तिमान का यह कथन है: "वह कहता है, 'हड्डियों को जीवन कौन देगा जब वे सड़ चुकी होंगी?'" [या-सीन: 78], और उन्होंने कहा: "और अपने गधे की हड्डियों को देखो, हम उन्हें कैसे उठाते हैं" [अल-बकराह: 259], और उन्होंने कहा: "फिर हमने हड्डियों को मांस पहनाया" [अल-मुअमिनून: 14], और उन्होंने कहा: "क्या, भले ही हम क्षय हुई हड्डियां हों?" [अन-नाज़िअत: 11]। तो, आधार हड्डियां हैं, और उनमें आत्मा और जीवन वैसे ही है जैसे मांस और त्वचा में। अब्दुल्ला बिन उकैम की हदीस में है: "मृत जानवर की खाल या नस से लाभ न उठाओ"(3)। यदि कहा जाए: सहीह में यह सिद्ध है कि पैगंबर (स.अ.व.) ने मैमूना की भेड़ के बारे में कहा था: "तुमने उसकी खाल का लाभ क्यों नहीं उठाया?", उन्होंने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, वह तो मर चुकी है?!", तो उन्होंने कहा: "केवल उसका खाना हराम है"(4)। और हड्डी नहीं खाई जाती। हम कहते हैं: हड्डी खाई जाती है, विशेष रूप से दूध पीते ऊंट, मेमने और पक्षियों की हड्डी, और बड़े जानवर की हड्डी को भूनकर खाया जाता है। हमने पहले जो उल्लेख किया है वह उसमें जीवन की उपस्थिति को दर्शाता है, और जो जीवन के कारण शुद्ध था और वध (ज़बीहा) द्वारा वैध हो जाता है; वह मृत्यु से अशुद्ध हो जाता है। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। चौथा: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: "मवेशियों की खाल से" जीवित और मृत की खाल के लिए सामान्य है, इसलिए यह जायज़ है...

(1) अल-मुफ़हिम 4/462 देखें। (2) इसे अल-तहावी ने शरह मा'नी अल-अथार 1/468 में, इब्न हिब्बान ने अपनी सहीह (1279) में, और अल-बैहकी ने अल-सुनन अल-कुबरा 1/25 में इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है, और यह अब्दुल्ला बिन उकैम की हदीस के वर्णनों में से एक है जिसे लेखक इसके बाद उल्लेख करेगा। (3) इसे अहमद (18780), अबू दाऊद (4127), अल-तिर्मिज़ी (1729), अल-नसाई 7/175, इब्न माजह (3613) और इब्न हिब्बान (1278) ने इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: यह एक हसन (अच्छी) हदीस है। हालाँकि, हदीस 'मुज़तरिब' (अस्थिर) है जैसा कि इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद 4/164 में, अल-हाज़मी ने अल-इअतिबार पृ.39 में

उल्लेख किया है, और यह ज्ञात नहीं है कि अब्दुल्ला बिन उकैम ने पैगंबर (स.अ.व.) से सुना है जैसा कि अल-बुखारी द्वारा अल-तारीख अल-कबीर 5/39 में बताया गया है। (4) इसे अल-बुखारी (1492), मुस्लिम (363) ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से उद्धृत किया है, और यह अहमद (2369) के पास है।

سورة النحل: آیت 80 397

ہمارا تیسرا قول یہ ہے: کیا سینگوں اور کھروں کے کناروں کو ان کی جڑوں کے ساتھ ملایا جائے گا یا بالوں کے ساتھ؟ دو اقوال ہیں۔ اسی طرح پروں کا بالوں والا حصہ؛ اس کا حکم وہی ہے جو بالوں کا ہے، اور اس کا ہڈی والا حصہ اس کا اپنا حکم رکھتا ہے (1)۔ اور ہماری دلیل نبی ﷺ کا قول ہے: "مردار کی کسی چیز سے فائدہ نہ اٹھاؤ" (2)۔ اور یہ اس میں اور اس کے ہر حصے میں عام ہے، سوائے اس کے جس کی دلیل قائم ہو جائے۔ اور اس پر قطعی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: "وہ کہتا ہے کہ ہڈیوں کو کون زندہ کرے گا جب کہ وہ بوسیدہ ہو چکی ہوں گی؟" [یس: 78]، اور فرمایا: "اور ہڈیوں کی طرف دیکھ کہ ہم انہیں کیسے کھڑا کرتے ہیں" [البقرہ: 259]، اور فرمایا: "پھر ہم نے ہڈیوں پر گوشت چڑھایا" [المؤمنون: 14]، اور فرمایا: "کیا جب ہم بوسیدہ ہڈیاں ہو جائیں گے؟" [النازعات: 11]، تو اصل ہڈیاں ہی ہیں، اور ان میں روح اور زندگی اسی طرح ہے جیسے گوشت اور کھال میں۔ اور عبداللہ بن عکیم کی حدیث میں ہے: "مردار کی کھال یا پٹھے سے فائدہ نہ اٹھاؤ" (3)۔ پھر اگر کہا جائے: صحیح میں یہ ثابت ہے کہ نبی ﷺ نے میمونہ رضی اللہ عنہا کی بکری کے بارے میں فرمایا: "تم نے اس کی کھال سے فائدہ کیوں نہیں اٹھایا؟"، انہوں نے عرض کیا: یا رسول اللہ، وہ تو مردار ہے؟! تو آپ ﷺ نے فرمایا: "صرف اس کا کھانا حرام کیا گیا ہے" (4)۔ اور ہڈی کھائی نہیں جاتی۔ ہم کہتے ہیں: ہڈی کھائی جاتی ہے، خاص طور پر شیر خوار اونٹ، بکری کے بچے اور پرندوں کی ہڈی، اور بڑے جانور کی ہڈی بھون کر کھائی جاتی ہے۔ اور جو ہم نے پہلے ذکر کیا وہ اس میں زندگی کی موجودگی پر دلالت کرتا ہے، اور جو زندگی کی وجہ سے پاک تھا اور ذبح سے حلال ہوتا ہے؛ وہ موت سے ناپاک ہو جاتا ہے۔ واللہ اعلم۔ چوتھی

بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "مویشیوں کی کھالوں سے" زندوں اور مردوں کی کھال کے بارے میں عام ہے، چنانچہ جائز ہے...

(1) دیکھیے المفہم 4 / 462۔ (2) اسے ان الفاظ کے ساتھ الطحاوی نے شرح معانی الآثار 1 / 468، ابن حبان نے اپنی صحیح (1279) اور البیہقی نے السنن الکبری 1 / 25 میں روایت کیا ہے، اور یہ عبداللہ بن عکیم کی حدیث کی ان روایتوں میں سے ایک ہے جسے مصنف اس کے بعد ذکر کریں گے۔ (3) اسے ان الفاظ کے ساتھ احمد (18780)، ابوداؤد (4127)، ترمذی (1729)، نسائی 7 / 175، ابن ماجہ (3613) اور ابن حبان (1278) نے روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن ہے۔ مگر یہ حدیث مضطرب ہے جیسا کہ ابن عبدالبر نے التمہید 4 / 164، الحازمی نے الاعتبار ص 39 میں ذکر کیا ہے، اور عبداللہ بن عکیم کا نبی ﷺ سے سماع معلوم نہیں ہے جیسا کہ بخاری کی التاریخ الکبیر 39/5 میں ہے۔ (4) اسے بخاری (1492)، مسلم (363) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے، اور یہ احمد (2369) کے پاس بھی ہے۔

Benefiting from the skins of dead animals even if they are not tanned; this was said by Ibn Shihab Al-Zuhri and Al-Layth ibn Sa'd. Al-Tahawi said(1): We have not found from(2) any of the jurists permission to sell the skin of a dead animal before tanning except from Al-Layth. Abu 'Umar said(3): Meaning from the jurists, the leaders of fatwa in the cities after the Tabi'un; as for Ibn Shihab, that is authentic from him, and it is a saying rejected by the majority of the people of knowledge. It has been narrated from both of them contrary to this saying, and the first is more famous.

I say: Al-Daraqutni mentioned in his "Sunan" the hadith of Yahya ibn Ayyub from Yunus and 'Uqayl from Al-Zuhri(4), and the hadith of Baqiyyah from Al-Zubaydi, and the hadith of Muhammad ibn Kathir Al-'Abdi and Abu Salamah Al-Minqari from Sulayman ibn Kathir from Al-Zuhri(5), and he said at the end of them: These are authentic chains of transmission.

Sixth(6): Scholars differed regarding the skin of a dead animal when it is tanned, does it become pure or not? Ibn 'Abd al-Hakam mentioned from Malik something resembling the school of Ibn Shihab regarding that. And Ibn Khuwayz Mindad mentioned it in his book from Ibn 'Abd al-Hakam as well. Ibn Khuwayz Mindad said: And it is the saying of Al-Zuhri and Al-Layth. He said: And what is apparent from the school of Malik is what Ibn 'Abd al-Hakam mentioned, which is that tanning does not purify the skin of a dead animal, but it permits benefiting from it in dry things, and it is not prayed upon nor eaten in(7).

And in "Al-Mudawwanah"(8) by Ibn al-Qasim: Whoever usurps the skin of a dead animal that is not tanned and destroys it; he was...

---

(1) In Mukhtasar Ikhtilaf al-'Ulama' 1/160-161, and the author quoted it from him via Ibn 'Abd al-Barr in Al-Tamhid 4/156. (2) In (D), (Z), and (Zha): "at", and what is established is from (F) and (M) which matches Al-Tamhid. (3) In Al-Tamhid 4/156. (4) Sunan al-Daraqutni (98), and it is the hadith of Ibn 'Abbas in the Sahihayn which the author mentioned at the end of the third issue regarding Maymuna's sheep. (5) Sunan al-Daraqutni (101) (102) similar to the previous one. (6) Thus in the copies, and "the fifth" did not appear in them. (7) Al-Tamhid 4/156 - 157. (8) 14/366. And the author quoted it from him via Ibn 'Abd al-Barr in Al-Tamhid 4/157.

सूरह अन-नहल, आयत 80 | 398

मृत जानवरों की खाल से लाभ उठाना भले ही वे कमाई (tanned) न गई हों; इब्न शिहाब अल-ज़ुहरी और अल-लैथ बिन साद ने यही कहा है। अल-तहावी ने कहा(1): हमें अल-लैथ के अलावा किसी भी फकीह (विधिवेत्ता) से कमाने से पहले मृत जानवर की खाल बेचने की अनुमति नहीं मिली है। अबू उमर ने कहा(3): यानी ताबीअन के बाद शहरों में फतवा देने वाले इमामों में से; जहाँ तक इब्न शिहाब की बात है, तो उनसे यह सही साबित है, और यह विद्वानों के बहुमत द्वारा नकारा गया कथन है। उन दोनों से इस कथन के विपरीत भी रिवायत की गई है, और पहला अधिक प्रसिद्ध है।

मैं कहता हूँ: अल-दाराकुतनी ने अपनी "सुनन" में यूनुस और उकील से अल-ज़ुहरी के माध्यम से याह्या बिन अय्यूब की हदीस का उल्लेख किया है(4), और अल-जुबैदी से बकिया की हदीस, और सुलेमान बिन कसीर से अल-ज़ुहरी के माध्यम से मुहम्मद बिन कसीर अल-अब्दी और अबू सलामा अल-मिनकारी की हदीस(5), और उन्होंने उनके अंत में कहा: ये प्रामाणिक सनदें (chain of narrators) हैं।

छठा(6): विद्वानों के बीच इस बात पर मतभेद है कि मृत जानवर की खाल को जब कमाया जाता है, तो क्या वह शुद्ध हो जाती है या नहीं; इब्न अब्द अल-हकम ने मालिक से इस बारे में इब्न शिहाब के स्कूल के समान कुछ उल्लेख किया है। और इब्न खुवैज़ मिंदाद ने अपनी पुस्तक में इब्न अब्द अल-हकम से भी इसका उल्लेख किया है। इब्न खुवैज़ मिंदाद ने कहा: और यह अल-ज़ुहरी और अल-लैथ का कथन है। उन्होंने कहा: और मालिक के मज़हब से जो स्पष्ट है वह वही है जिसका इब्न अब्द अल-हकम ने उल्लेख किया है, वह यह कि खाल कमाना मृत जानवर की खाल को शुद्ध नहीं करता है, लेकिन यह सूखी चीजों में इसके उपयोग की अनुमति देता है, और इस पर न तो नमाज़ पढ़ी जाती है और न ही इसमें कुछ खाया जाता है(7)।

और इब्न अल-कासिम की "अल-मुदव्वना"(8) में: जिसने एक मृत जानवर की खाल को बिना कमाए छीन लिया और उसे नष्ट कर दिया; वह था...

---

(1) मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलेमा 1/160-161 में, और लेखक ने अल-तमहीद 4/156 में इब्न अब्द अल-बर्र के माध्यम से उनसे इसे उद्धृत किया। (2) (द), (ज़), और (ज़): "पास", और जो स्थापित है वह (फ) और (म) से है जो अल-तमहीद के अनुरूप है। (3) अल-तमहीद 4/156 में। (4) सुनन अल-दाराकुतनी (98), और यह सहीहैन में इब्न अब्बास की हदीस है जिसे लेखक ने मैमूना की

भेड़ के बारे में तीसरे मसले के अंत में उल्लेख किया है। (5) सुनन अल-दाराकुतनी (101) (102) पिछले के समान। (6) प्रतियों में ऐसा ही है, और उनमें "पांचवां" नहीं आया। (7) अल-तमहीद 4/156 - 157। (8) 14/366। और लेखक ने अल-तमहीद 4/157 में इब्न अब्द अल-बर्र के माध्यम से उनसे इसे उद्धृत किया।

مردار کی کھالوں سے فائدہ اٹھانا اگرچہ وہ رنگی نہ گئی ہوں؛ یہی قول ابن شہاب الزہری اور لیث بن سعد کا ہے۔ طحاوی رحمہ اللہ نے کہا(۱): ہم نے لیث کے علاوہ کسی فقیہ سے دباغت (رنگنے) سے پہلے مردار کی کھال بیچنے کے جواز کا قول نہیں پایا۔ ابو عمر(۳) نے کہا: یعنی تابعین کے بعد شہروں کے ائمہ فتویٰ میں سے؛ رہا ابن شہاب کا قول تو وہ ان سے صحیح ثابت ہے، اور یہ جمہور اہل علم کے نزدیک ناقابل قبول قول ہے۔ ان دونوں سے اس کے خلاف بھی مروی ہے، اور پہلا قول زیادہ مشہور ہے۔

میں کہتا ہوں: دارقطنی نے اپنی "سنن" میں یحییٰ بن ایوب کی حدیث یونس اور عقیل سے، انہوں نے زہری(۴) سے روایت کی ہے، اور بقیہ کی حدیث زبیدی سے، اور محمد بن کثیر العبدی اور ابو سلمہ المنقری کی حدیث سلیمان بن کثیر سے، انہوں نے زہری(۵) سے روایت کی ہے، اور اس کے آخر میں کہا: یہ سندیں صحیح ہیں۔

چھٹا مسئلہ(۶): علماء کا اس میں اختلاف ہے کہ مردار کی کھال جب دباغت دی جائے تو کیا وہ پاک ہو جاتی ہے یا نہیں؛ تو ابن عبد الحکم نے امام مالک سے اس بارے میں ابن شہاب کے مذہب کے مشابہ روایت نقل کی ہے۔ اور ابن خویز منداد نے بھی اپنی کتاب میں اسے ابن عبد الحکم سے نقل کیا ہے۔ ابن خویز منداد نے کہا: اور یہی زہری اور لیث کا قول ہے۔ انہوں نے کہا: اور مذہب مالک سے جو ظاہر ہے وہ وہی ہے جو ابن عبد الحکم نے ذکر کیا ہے، اور وہ یہ ہے کہ دباغت مردار کی کھال کو پاک نہیں کرتی، لیکن خشک چیزوں میں اس سے فائدہ اٹھانے کی اجازت دیتی ہے، اور نہ اس پر نماز پڑھی جائے گی اور نہ اس میں کچھ کھایا جائے گا(۷)۔

اور ابن القاسم کی "المدونہ"(۸) میں ہے: جس نے مردار کی کھال غصب کی جو دباغت شدہ نہ تھی اور اسے ضائع کر دیا؛ تو وہ...

---

(۱) مختصر اختلاف العلماء ۱/ ۱۶۰ - ۱۶۱ میں، اور مصنف نے اسے التمہید ۴/ ۱۵۶ میں ابن عبد البر کے واسطے سے ان سے نقل کیا ہے۔ (۲) (د)، (ز) اور (ظ) کے نسخوں میں: "عند" (پاس)، اور (ف) و (م) میں جو ثابت ہے وہی التمہید کے مطابق ہے۔ (۳) التمہید ۴/ ۱۵۶ میں۔ (۴) سنن دارقطنی (۹۸)، اور یہ صحیحین میں ابن عباس کی وہی حدیث ہے جسے مصنف نے تیسرے مسئلہ کے آخر میں میمونہ رضی اللہ عنہا کی بکری کے بارے میں ذکر کیا ہے۔ (۵) سنن دارقطنی (۱۰۱) (۱۰۲) سابقہ کی طرح۔ (۶) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور ان میں "پانچواں" نہیں آیا۔ (۷) التمہید ۴/ ۱۵۶ - ۱۵۷۔ (۸) ۱۴/ ۳۶۶۔ اور مصنف نے اسے التمہید ۴/ ۱۵۷ میں ابن عبد البر کے واسطے سے ان سے نقل کیا ہے۔

Surah An-Nahl: Verse 80 399

...its value. It was narrated that this is the opinion of Malik. Abu al-Faraj mentioned that Malik said: Whoever usurps the skin of a dead animal that has not been tanned from a man, nothing is due from him. Isma'il said: Unless it belongs to a Magian (1). Ibn Wahb and Ibn Abd al-Hakam narrated from Malik that it is permissible to sell it, and this applies to the skin of every dead animal except for the pig alone; because ritual slaughter (dhakah) does not work on it, so tanning is even less likely to (2).

Abu Umar (3) said: Every skin that has been ritually slaughtered (dhukkiya) is permissible for use in ablution and otherwise. Malik used to dislike performing ablution from a vessel made of dead animal skin after tanning, according to one of his differing opinions. Once he said: He only disliked it for himself personally, and he disliked praying on it and selling it. A group of his companions followed him in this. As for most of the people of Medina, they are for its permissibility and allowance; due to the saying of the Messenger of Allah ﷺ: "Whichever hide is tanned, it becomes pure" (4). This is the view of most of the people of Hijaz and Iraq among the people of Fiqh (jurisprudence) and Hadith, and it is the choice of Ibn Wahb (5).

Seventh: Imam Ahmad bin Hanbal (may Allah have mercy on him) went to the position that it is not permissible to benefit from the skins of dead animals in anything even if they are tanned; because they are like the meat of the dead animal. The reports of benefitting after tanning refute his saying. He argued with the hadith of Abdullah bin 'Ukaym - narrated by Abu Dawud (6) - who said: A letter from the Messenger of Allah ﷺ was read to us in the land of Juhaynah while I was a young boy: "Do not benefit from the hide or sinew of a dead animal." In another narration: "A month before his death" (7).

Al-Qasim bin Mukhaimarah narrated it from Abdullah bin 'Ukaym, who said: Some of our elders narrated to us that the Prophet ﷺ...

(1) Al-Tamhid 4/157, Al-Istidhkhar 15/341. Abu al-Faraj is Amr bin Muhammad, and Isma'il is Ibn Ishaq. (2) See Al-Istidhkhar 15/340 and 349, and 'Aqd al-Jawahir al-Thaminah by Ibn Shas 1/31, and Al-Mufhim 4/463. (3) In Al-Kafi 1/163. (4) Narrated by Ahmad (1895), and Muslim (366) from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them), and previously 3/26. (5) Al-Tamhid 4/172, and Al-Kafi 1/163. (6) In his Sunan (4127), and previously p. 397 of this volume. (7) Sunan Abi Dawud (4128).

सूरह अन-नहल: आयत 80 399

...उसका मूल्य। यह उल्लेख किया गया है कि यह मलिक का मत है। अबू अल-फराज ने उल्लेख किया कि मलिक ने कहा: जो कोई किसी व्यक्ति से मृत जानवर की खाल छीन लेता है जो कमाई नहीं गई है; उस पर कुछ भी बकाया नहीं है। इस्माइल ने कहा: जब तक कि वह मजूसी (पारसी) की न हो (1)। इब्न वहब और इब्न अब्द अल-हकम ने मलिक से इसके बेचने की अनुमति का वर्णन किया है, और यह सूअर को छोड़कर हर मृत जानवर की खाल पर लागू होता है; क्योंकि ज़बह (धकाह) उस पर काम नहीं करता है, इसलिए कमाना (दबाग़त) और भी कम प्रभावी होगा (2)।

अबू उमर (3) ने कहा: हर खाल जिसे शरीयत के अनुसार ज़बह किया गया हो (धुक्किया); वज़ू और अन्य कार्यों के लिए उसका उपयोग करना जायज़ है। मलिक अपने अलग-अलग कथनों के अनुसार, कमाने के बाद मृत जानवर की खाल के बर्तन में वज़ू करने को नापसंद करते थे। एक बार उन्होंने कहा: उन्होंने इसे केवल अपने लिए नापसंद किया, और इस पर नमाज़ पढ़ने और इसे बेचने को नापसंद किया। उनके साथियों के एक समूह ने इस पर उनका अनुसरण किया। जहाँ तक अधिकांश मदीनावासियों की बात है, वे इसकी अनुमति और वैधता के पक्ष में हैं; अल्लाह के रसूल ﷺ के इस कथन के कारण: "जिस भी खाल को कमाया गया, वह पाक हो गई" (4)। फ़िक़्ह (न्यायशास्त्र) और हदीस के लोगों में से हिजाज़ और इराक़ के अधिकांश लोगों का यही मत है, और यह इब्न वहब (5) का चुनाव है।

सातवाँ: इमाम अहमद बिन हंबल (रहमतुल्लाह अलैहि) का विचार था कि मृत जानवर की खाल से किसी भी चीज़ में लाभ उठाना जायज़ नहीं है, भले ही उसे कमाया गया हो; क्योंकि वह मृत जानवर के मांस की तरह है। कमाने के बाद लाभ उठाने की रिपोर्ट उनके कथन का खंडन करती हैं। उन्होंने अब्दुल्ला बिन उकैम की हदीस के साथ दलील दी - जिसे अबू दाऊद (6) ने रिवायत किया है - उन्होंने कहा: जुहैना की धरती पर अल्लाह के रसूल ﷺ का एक पत्र हमें पढ़कर सुनाया गया, जब मैं एक नौजवान लड़का था: "मृत जानवर की खाल या नस से लाभ न उठाओ।" एक अन्य रिवायत में है: "उनकी मृत्यु से एक महीना पहले" (7)।

अल-कासिम बिन मुखैमिरा ने इसे अब्दुल्ला बिन उकैम से रिवायत किया, उन्होंने कहा: हमारे कुछ बुज़ुर्गों ने हमें बताया कि नबी ﷺ...

(1) अल-तमहीद 4/157, और अल-इस्तिदख़ार 15/341। अबू अल-फराज अम्र बिन मुहम्मद हैं, और इस्माइल इब्न इसहाक हैं। (2) देखिए अल-इस्तिदख़ार 15/340 और 349, और इब्न शास की 'अक़्द अल-जवाहर अल-थमीना' 1/31, और अल-मुफ़हिम 4/463। (3) अल-काफी 1/163 में। (4) अहमद (1895) और मुस्लिम (366) ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से इसे निकाला है, और पहले 3/26। (5) अल-तमहीद 4/172, और अल-काफी 1/163। (6) उनकी सुनन (4127) में, और इस खंड के पृष्ठ 397 पर पहले। (7) सुनन अबू दाऊद (4128)।

سورة النحل: آیت 80 399

...اس کی قیمت۔ اور حکایت کی گئی ہے کہ یہ مالک کا قول ہے۔ اور ابو الفرج نے ذکر کیا کہ مالک نے کہا: جس نے کسی شخص سے مردار کی وہ کھال چھین لی جو رنگی ہوئی (دباغت شدہ) نہ ہو؛ تو اس پر کچھ لازم نہیں۔ اسماعیل نے کہا: سوائے اس کے کہ وہ کسی مجوسی کی ہو (1)۔ اور ابن وہب اور ابن عبد الحکم نے مالک سے اس کی فروخت کے جواز کی روایت کی ہے، اور یہ خنزیر کے علاوہ ہر مردار کی کھال کے بارے میں ہے؛ اس لیے کہ ذبح اس میں کام نہیں کرتا، تو دباغت تو بطریق اولیٰ ہے (2)۔

ابو عمر (3) نے کہا: ہر وہ کھال جسے شرعی طریقے سے ذبح کیا گیا ہو (ذُکّی)؛ وضو اور دیگر کاموں کے لیے اس کا استعمال جائز ہے۔ اور مالک دباغت کے بعد مردار کی کھال کے برتن میں وضو کرنے کو ناپسند کرتے تھے، ان کے اقوال کے اختلاف کے مطابق، اور ایک بار انہوں نے کہا: انہوں نے اسے صرف اپنی ذات کے لیے ناپسند کیا، اور اس پر نماز پڑھنے اور اسے فروخت کرنے کو ناپسند کیا، اور ان کے اصحاب کی ایک جماعت نے اس میں ان کی پیروی کی۔ جہاں تک اکثر اہل مدینہ کا تعلق ہے، تو وہ اس کی اباحت اور جواز کے قائل ہیں؛ رسول اللہ ﷺ کے اس قول کی وجہ سے: «جس بھی کھال کو رنگا (دباغت دی) گیا وہ پاک ہو گئی» (4)۔ اور اسی پر فقہ اور حدیث کے لوگوں میں سے حجاز اور عراق کے اکثر لوگ ہیں، اور یہی ابن وہب (5) کا اختیار کردہ موقف ہے۔

ساتویں بات: امام احمد بن حنبلؒ اس طرف گئے ہیں کہ مردار کی کھالوں سے کسی بھی چیز میں نفع اٹھانا جائز نہیں ہے خواہ وہ دباغت شدہ ہوں؛ اس لیے کہ وہ مردار کے گوشت کی طرح ہیں۔ اور دباغت کے بعد نفع اٹھانے کی خبریں ان کے قول کی تردید کرتی ہیں۔ انہوں نے عبداللہ بن عکیم کی

حدیث سے استدلال کیا - جسے ابوداؤد (6) نے روایت کیا ہے - انہوں نے کہا: زمینِ جہینہ میں ہمیں رسول اللہ ﷺ کا خط پڑھ کر سنایا گیا، اور میں اس وقت ایک نوجوان لڑکا تھا: «مردار کی کھال اور پٹھے (عصب) سے فائدہ نہ اٹھاؤ»۔ اور ایک روایت میں ہے: «ان کی وفات سے ایک ماہ پہلے» (7)۔

اسے القاسم بن مخیمرہ نے عبداللہ بن عکیم سے روایت کیا، انہوں نے کہا: ہمارے کچھ بزرگوں نے ہمیں بتایا کہ نبی ﷺ...

(1) التمهيد 157/4، والاستذكار 341/15 اور ابوالفرج عمرو بن محمد ہیں، اور اسماعیل ابن اسحاق ہیں۔ (2) دیکھئے الاستذكار 15/ 340 اور 349، اور عقد الجواهر الثمينة لابن شاس 31/1، والمفهم 463/4۔ (3) الكافي 163/1 میں۔ (4) اسے احمد (1895) اور مسلم (366) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور پہلے 26/3۔ (5) التمهيد 172/4، والكافي 163/1۔ (6) ان کی سنن (4127) میں، اور پہلے اسی جلد کے ص 397 پر۔ (7) سنن أبي داود (4128)۔

Surah An-Nahl: Verse 80 400

He wrote to them (1). Dawud ibn Ali said: I asked Yahya ibn Ma'in about this hadith, and he weakened it, saying: It is nothing; he only says: "The elders narrated to me." Abu Umar said (2): Even if it were authentic, it could possibly be interpreted as being contrary to the hadiths narrated by Ibn Abbas, Aisha, Salama ibn al-Muhaqqiq, and others (3), because it is possible that the meaning of Ibn Akim's hadith is that you should not benefit from the hide of a dead animal before tanning. If it's possible for it not to be contradictory, we should not make it so; we must act upon both reports as much as possible. Although the hadith of Abdullah ibn Akim was narrated a month before the death of the Prophet (peace and blessings be upon him), as stated in the report, it is possible that the story of Maymuna and Ibn Abbas hearing from him: "Whichever hide is tanned becomes pure" was a week or less before his death, and Allah knows best (4). Eighth: The well-known view among us is that pigskin is not included in the hadith and is not covered by the general statement. The same applies to dogs according to ash-Shafi'i. According to al-Awza'i and Abu Thawr: Only the skin of animals whose meat is edible becomes pure through tanning (5).

(1) This is one of the narrations of the previously mentioned hadith of Abdullah ibn Akim. This narration was recorded by at-Tahawi in Sharh Mushkil al-Athar (3241), and Ibn Hibban (1279). The author mentioned it at the end of the third issue, and we cited there from Ibn Abd al-Barr that it is a problematic (mudtarib) hadith. (2) In al-Tamhid 4/164-165 and what precedes it. (3) The hadith of Ibn Abbas refers to Maymuna's sheep, mentioned previously at the end of the third issue, and it is in the two Sahihs. The hadith of Aisha was recorded by Abu Dawud (4124), an-Nasa'i in al-Mujtaba 7/174 and al-Kubra (4556), and Ibn Majah (3612). The wording in an-Nasa'i is: The Prophet (peace and blessings be upon him) was asked about the hides of dead animals, and he said: "Their tanning is their purification." The hadith of Salama ibn al-Muhaqqiq was recorded by Abu Dawud (4125), an-Nasa'i in al-Mujtaba 7/173 and al-Kubra (4555). The wording in Abu Dawud is that the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) during the Tabuk expedition came to a house and saw a hanging water skin. He asked for water, and they said: O Messenger of Allah, it is from a dead animal. He said: "Its tanning is its purification." Salama ibn al-Muhaqqiq's kunya was Abu Sinan; he has a narration and lived in Basra. Al-Isaba 4/235. (4) Al-Tamhid 4/164-165, and al-Istidhkar 15/346. (5) Al-Tamhid 4/176. See al-Mufhim 4/463, and Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama by at-Tahawi 1/161.

सूरह अन-नह्ल: आयत 80 400

उन्होंने उन्हें लिखा (1)। दाऊद बिन अली ने कहा: मैंने यहया बिन मईन से इस हदीस के बारे में पूछा, तो उन्होंने इसे कमजोर बताया और कहा: यह कुछ भी नहीं है, वह केवल इतना कहते हैं: "मुझे बुज़ुर्गों ने बताया है।" अबू उमर ने कहा (2): यदि यह साबित भी हो जाए, तो इसकी संभावना है कि यह इब्न अब्बास, आयशा, सलमा बिन अल-मुहक्क़िक और अन्य (3) से वर्णित हदीसों के विपरीत हो, क्योंकि यह संभव है कि इब्न अकीम की हदीस का अर्थ यह हो कि मृत जानवर की खाल से रंगाई (दबागत) से पहले लाभ न उठाएं। और यदि यह संभावना है कि यह विरोधाभासी न हो, तो हमें इसे विरोधाभासी नहीं बनाना चाहिए; हमें दोनों रिपोर्टों पर यथासंभव अमल करना चाहिए। हालांकि अब्दुल्ला बिन अकीम की हदीस नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की मृत्यु से एक महीने पहले की है, जैसा कि रिपोर्ट में आया है; यह संभव है कि मैमूना का किस्सा और इब्न अब्बास का उनसे यह सुनना: "जो भी खाल रंगी जाए वह पाक हो जाती है" उनकी मृत्यु से एक सप्ताह पहले या उससे भी कम समय का हो, और अल्लाह बेहतर जानता है (4)। आठवाँ: हमारे बीच प्रसिद्ध राय यह है कि सूअर की खाल हदीस में शामिल नहीं है और सामान्य कथन के अंतर्गत नहीं आती है। इसी तरह शाफ़ई के अनुसार कुत्ता भी शामिल नहीं है। अल-औज़ाई और अबू थौर के अनुसार: केवल उन जानवरों की खाल रंगाई से पाक होती है जिनका मांस खाया जाता है (5)।

(1) यह अब्दुल्ला बिन अकीम की पिछली हदीस के वृत्तांतों में से एक है। इस वृत्तांत को अत-तहावी ने शरह मुश्किल अल-आथार (3241) में और इब्न हिब्बान (1279) ने दर्ज किया है। लेखक ने तीसरे मुद्दे के अंत में इसका उल्लेख किया है, और हमने वहां इब्न अब्दुल बर्र से उद्धृत किया है कि यह एक संदिग्ध (मुस्तरब) हदीस है। (2) अल-तमहीद 4/164-165 और उससे पहले के अंश में। (3) इब्न अब्बास की हदीस मैमूना की भेड़ के बारे में है, जिसका उल्लेख तीसरे मुद्दे के अंत में पहले हो चुका है, और यह दोनों सहीह (बुखारी और मुस्लिम) में है। आयशा की हदीस को अबू दाऊद (4124) और अन-नसाई ने अल-मुजतबा 7/174 और अल-कुबरा (4556) में, और इब्न माजाह (3612) ने दर्ज किया है। अन-नसाई में इसके शब्द हैं: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से मृत जानवरों की खाल के बारे में पूछा गया तो उन्होंने कहा: "उनकी रंगाई उनकी पवित्रता है।" सलमा बिन अल-मुहक्क़िक की हदीस को अबू दाऊद (4125) और अन-नसाई ने अल-मुजतबा 7/173 और अल-कुबरा (4555) में दर्ज किया है। अबू दाऊद में शब्द हैं कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) तबूक के युद्ध के दौरान एक घर में आए और एक लटकी हुई मशक देखी। उन्होंने पानी माँगा, तो उन्होंने

कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, यह मृत जानवर की खाल है। उन्होंने कहा: "इसकी रंगाई इसकी पवित्रता है।" सलमा बिन अल-मुहक्किक की कुन्नियत अबू सिनान थी; उनका एक वर्णन है और वह बसरा में रहते थे। अल-इसाबा 4/235। (4) अल-तमहीद 4/164-165, और अल-इस्तिज़कार 15/346। (5) अल-तमहीद 4/176। और देखें अल-मुफ़हिम 4/463, और मुख़्तसर इख़्तिलाफ़ अल-उलेमा अत-तहावी द्वारा 1/161।

سورة النحل: آیت 80 400

انہیں لکھا (1)۔ داؤد بن علی نے کہا: میں نے یحییٰ بن معین سے اس حدیث کے بارے میں پوچھا تو انہوں نے اسے ضعیف قرار دیا اور کہا: یہ کچھ نہیں، وہ صرف یہ کہتا ہے: "مجھ سے شیوخ نے بیان کیا۔" ابو عمر نے کہا (2): اگر یہ ثابت بھی ہو جائے تو اس کا احتمال ہے کہ یہ ابن عباس، عائشہ، سلمہ بن المحبق اور دیگر (3) سے مروی احادیث کے خلاف ہو، کیونکہ یہ جائز ہے کہ ابن عکیم کی حدیث کا مطلب یہ ہو کہ تم مردار کی کھال سے دباغت سے پہلے فائدہ نہ اٹھاؤ؛ اور جب یہ احتمال ہو کہ یہ مخالف نہیں ہے تو ہمیں اسے مخالف نہیں بنانا چاہیے، اور ہمیں چاہیے کہ جہاں تک ممکن ہو دونوں خبروں پر عمل کریں۔ عبداللہ بن عکیم کی حدیث اگرچہ نبی ﷺ کی وفات سے ایک ماہ پہلے کی ہے جیسا کہ خبر میں آیا ہے؛ تو ممکن ہے کہ میمونہ کا قصہ اور ابن عباس کا ان سے یہ سننا: "جو بھی کھال رنگ لی جائے وہ پاک ہو گئی" ان کی وفات سے ایک جمعہ پہلے یا اس سے بھی کم عرصہ پہلے کا ہو، واللہ اعلم (4)۔ آٹھویں بات: ہمارے ہاں مشہور یہ ہے کہ خنزیر کی کھال حدیث میں داخل نہیں ہے اور نہ ہی عموم اسے شامل ہے، اور اسی طرح شافعی کے نزدیک کتا بھی۔ اور اوزاعی اور ابو ثور کے نزدیک: دباغت سے صرف ان جانوروں کی کھال پاک ہوتی ہے جن کا گوشت کھایا جاتا ہے (5)۔

(1) یہ عبداللہ بن عکیم کی گزشتہ حدیث کی روایات میں سے ایک ہے، اور اس روایت کو طحاوی نے شرح مشکل الآثار (3241) میں اور ابن حبان (1279) نے نکالا ہے، اور مصنف نے اسے تیسرے مسئلے کے آخر میں ذکر کیا ہے، اور ہم نے وہاں ابن عبد البر سے نقل کیا ہے کہ یہ حدیث مضطرب ہے۔ (2) التمہید 4/164 - 165 اور اس سے پہلے میں۔ (3) ابن عباس کی حدیث میمونہ کی بکری کے بارے میں ہے، اور تیسرے مسئلے کا آخر گزر چکا ہے، اور وہ صحیحین میں ہے۔

عائشہ کی حدیث کو ابو داؤد (4124) اور نسائی نے المجتبیٰ 7/174 اور الکبریٰ (4556) میں اور ابن ماجہ (3612) نے نکالا ہے اور نسائی کے ہاں اس کے الفاظ ہیں: نبی ﷺ سے مردار کی کھالوں کے بارے میں پوچھا گیا تو آپ نے فرمایا: "ان کی دباغت ان کی طہارت ہے۔" سلمہ بن المحبق کی حدیث کو ابو داؤد (4125) اور نسائی نے المجتبیٰ 7/173 اور الکبریٰ (4555) میں نکالا ہے اور ابو داؤد کے ہاں اس کے الفاظ ہیں کہ رسول اللہ ﷺ غزوہ تبوک میں ایک گھر پر آئے تو وہاں ایک مشکیزہ لٹکا ہوا تھا، آپ نے پانی مانگا تو انہوں نے کہا: اے اللہ کے رسول یہ تو مردار ہے، آپ نے فرمایا: "اس کی دباغت اس کی طہارت ہے۔" سلمہ بن المحبق کی کنیت ابو سنان تھی، ان کی روایت ہے اور وہ بصرہ میں مقیم تھے۔ الاصابہ 4/235۔ (4) التمہید 4/164 - 165، اور الاستذکار 15/346۔ (5) التمہید 4/176۔ اور دیکھئے المفہم 4/463، اور مختصر اختلاف العلماء طحاوی 1/161۔

Surah An-Nahl: Verse 80 401

Ma'n ibn Isa narrated from Malik that he was asked about pig skin when tanned, and he disliked it. Ibn Wahb said: I heard Sahnun saying: There is no harm in it; and similarly said Muhammad ibn Abd al-Hakam, Dawood ibn Ali, and his companions; due to his (the Prophet's) saying, peace and blessings be upon him: "Whichever skin is tanned, it becomes pure"(1).

Abu 'Amr(2) said: It is possible that he meant by this statement general skins traditionally used, but the pig does not fall under this meaning; because it is not common to use its skin, as ritual slaughter (Dhakah) does not apply to it. Another evidence: what Al-Nadr ibn Shumayl said: "Ihab" is the skin of cows, sheep, and camels, and anything else is just called "skin" (Jild), not "Ihab".

I say: The skin of a dog and animals whose meat is not eaten are also not common for use, so they do not become pure; and the Prophet ﷺ said: "Eating every fanged beast among predatory animals is forbidden"(3). Thus, ritual slaughter for them is not effective, just as it is not for pigs. Al-Nasa'i narrated from Al-Miqdam ibn Ma'd Yakrib, who said: The Messenger of Allah ﷺ forbade silk, gold, and tiger-skin saddles (Mayathir)(4).

Ninth: Jurists differed on what kind of tanning makes dead animal skins pure. The companions of Malik - and it is the famous view of his school - said: Anything that tans the skin, such as salt, acacia leaves (Qaraz), alum (Shabb), or otherwise; then its use is permissible. This was also said by Abu Hanifa and his companions, and it is the opinion of Dawood(5).

---

(1) Narrated with this wording from Ibn Abbas by Al-Tahawi in "Sharh Ma'ani al-Athar" 1/470, and Ibn Abd al-Barr in "Al-Tamhid" 4/178. Its graduation was mentioned previously in 3/26 with the wording: "Whichever Ihab...", and the previous discussion is in "Al-Istidhkar" 15/347-348. (2) In "Al-Tamhid" 4/178. (3) Narrated by Muslim (1933) from Abu Hurairah, previously in 7/251. (4) Sunan al-Nasa'i al-Kubra (4566), and Al-Mujtaba 7/176. "Al-Mayathir" is the plural of "Maithara": which is a saddle. Al-Misbah al-Munir (Wathar). (5) Al-Istidhkar 15/349, see also Al-Mabsut 1/202. "Al-Qaraz": Salam leaves used for tanning leather. Al-Misbah al-Munir (Qaraz). "Al-Shabb": Alum stones. Al-Qamus (Shabab), see Al-Maghrib by Al-Mutarrizi p. 432, and Al-Misbah al-Munir (Shabab).

सूरह अन-नहल: आयत 80 401

मान इब्न ईसा ने मलिक से रिवायत की है कि उनसे सूअर की खाल के बारे में पूछा गया जब उसे कमाया (tan) गया हो, तो उन्होंने इसे नापसंद किया। इब्न वहब ने कहा: मैंने सहनून को कहते सुना: इसमें कोई हर्ज नहीं है; और इसी तरह मुहम्मद इब्न अब्द अल-हकम, दाऊद इब्न अली और उनके साथियों ने कहा; क्योंकि नबी (स.अ.व.) का फरमान है: "जो भी खाल कमाई गई, वह पाक हो गई"(1)।

अबू अम्र(2) ने कहा: मुमकिन है कि इस कौल से मुराद वो आम खालें हों जिनका इस्तेमाल किया जाना आम बात है, लेकिन सूअर इस मानी में नहीं आता; क्योंकि उसकी खाल का इस्तेमाल करना आम नहीं है, और उसमें ज़बह (शरिया के मुताबिक) काम नहीं करता। एक और दलील: जो अन-नद्र इब्न शुमैल ने कही: "इहाब" गाय, भेड़ और ऊँट की खाल है, और इसके अलावा बाकी को सिर्फ "जिल्द" (खाल) कहा जाता है, "इहाब" नहीं।

मैंने कहा: कुत्ते की खाल और उन जानवरों की खाल जिनका गोश्त नहीं खाया जाता, उनका इस्तेमाल भी आम नहीं है इसलिए वे पाक नहीं होतीं; और नबी ﷺ ने फरमाया: "हर कुचली (दांत) वाले शिकारी जानवर का खाना हराम है"(3), इसलिए उनमें ज़बह करना ज़बह नहीं है, जैसे सूअर में ज़बह करना ज़बह नहीं है। अन-नसाई ने अल-मिकदाम इब्न माद यकरीब से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने रेशम, सोने और चीते की खाल के ज़ीन (मयाथिर) से मना किया है(4)।

नौवां: फकीहों के बीच इस बारे में मतभेद है कि वो कौन सी चीज़ें हैं जिनसे मुर्दार जानवरों की खाल पाक होती है। मलिक के साथियों ने कहा - और यही उनके मज़हब का मशहूर कौल है - : हर वो चीज़ जिससे खाल कमाई जाए जैसे नमक, क़रज़ (बबूल के पत्ते), फिटकरी (शब), या इसके अलावा कुछ और; तो उसका इस्तेमाल जायज़ है। यही बात अबू हनीफ़ा और उनके साथियों ने भी कही, और यही दाऊद का कौल है(5)।

---

(1) इसे इन शब्दों के साथ इब्न अब्बास से अल-तहावी ने "शर्ह मानी अल-असार" 1/470 में, और इब्न अब्द अल-बर ने "अल-तमहीद" 4/178 में निकाला है। इसकी तखरीज पहले 3/26 में "अय्युमा इहाब..." के शब्दों के साथ गुज़री है, और पिछली चर्चा "अल-इस्तिज़कार" 15/347-348 में है। (2) "अल-तमहीद" 4/178 में। (3) इसे मुस्लिम (1933) ने अबू हुरैरा से निकाला है, और यह पहले 7/251 में गुज़रा है। (4) सुनन अल-नसाई अल-कुबरा (4566), और अल-मुज्तबा 7/176।

"मयाथिर", "मयसरा" का बहुवचन है: जो ज़ीन (काठी) है। अल-मिसबाह अल-मुनीर (वसर)। (5) अल-इस्तिज़कार 15/349, और देखें अल-मबसूत 1/202। "अल-क़रज़": सलम के पत्ते जिनसे चमड़ा कमाया जाता है। अल-मिसबाह अल-मुनीर (क़रज़)। "अल-शब्ब": ज़ाज (फिटकरी) के पत्थर। अल-कामूस (शब्ब), और देखें अल-मुग़रिब अल-मुतर्रिज़ी पृ. 432, और अल-मिसबाह अल-मुनीर (शब्ब)।

سورہ النحل: آیت 80 401

معن بن عیسیٰ نے مالک سے روایت کی ہے کہ ان سے خنزیر کی کھال کے بارے میں پوچھا گیا جب اسے دباغت دی گئی ہو، تو انہوں نے اسے ناپسند کیا۔ ابن وہب نے کہا: میں نے سحنون کو کہتے سنا: اس میں کوئی حرج نہیں؛ اور اسی طرح محمد بن عبد الحکم، داؤد بن علی اور ان کے ساتھیوں نے کہا؛ کیونکہ نبی ﷺ کا فرمان ہے: "جو بھی کھال دباغت دی گئی، وہ پاک ہو گئی"(1)۔

ابو عمر(2) نے کہا: ممکن ہے کہ اس قول سے مراد وہ عام کھالیں ہوں جن کا استعمال معمول ہے، لیکن خنزیر اس معنی میں داخل نہیں ہے؛ کیونکہ اس کی کھال کا استعمال معمول نہیں ہے، کیونکہ اس میں ذکاۃ (شرعی ذبح) اثر نہیں کرتی۔ ایک اور دلیل: جو نضر بن شمیل نے کہی: "اہاب" گائے، بھیڑ اور اونٹ کی کھال ہے، اور اس کے علاوہ کو صرف "جلد" کہا جاتا ہے، "اہاب" نہیں۔

میں نے کہا: کتے کی کھال اور ان جانوروں کی کھال جن کا گوشت نہیں کھایا جاتا، ان کا استعمال بھی معمول نہیں ہے لہٰذا وہ پاک نہیں ہوتیں؛ اور نبی ﷺ نے فرمایا: "ہر کچلی (دانت) والے درندے کا کھانا حرام ہے"(3)، لہٰذا ان میں ذکاۃ ذکاۃ نہیں ہے، جیسے خنزیر میں ذکاۃ ذکاۃ نہیں ہے۔ نسائی نے مقدام بن معدیکرب سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے ریشم، سونے اور چیتے کی کھال کی زینوں (میاثر) سے منع فرمایا ہے(4)۔

نواں مسئلہ: فقہاء کے درمیان اس بات میں اختلاف ہے کہ مردار کی کھالیں کس چیز سے پاک ہوتی ہیں؟ تو مالکیہ نے کہا - اور یہی ان کے مذہب کا مشہور قول ہے - : ہر وہ چیز جو کھال کو دباغت دے جیسے نمک، قرظ (ببول کے پتے)، پھٹکری (شب)، یا اس کے علاوہ؛ تو اس کا استعمال جائز ہو گیا۔ اسی طرح ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب نے کہا، اور یہی داؤد کا قول ہے(5)۔

(1) اسے ان الفاظ کے ساتھ ابن عباس سے طحاوی نے "شرح معانی الآثار" 1/470 میں، اور ابن عبد البر نے "التمہید" 4/178 میں نقل کیا ہے۔ اس کی تخریج پہلے 3/26 میں ان الفاظ کے ساتھ گزر چکی ہے: "ایما اہاب..."، اور پچھلی گفتگو "الاستذکار" 15/347-348 میں ہے۔ (2) "التمہید" 4/178 میں۔ (3) اسے مسلم (1933) نے ابوہریرہ سے نقل کیا ہے، اور یہ پہلے 7/251 میں گزر چکا ہے۔ (4) سنن النسائی الکبری (4566)، اور المجتبیٰ 7/176۔ "المیاثر" میثرہ کی جمع ہے: اور وہ زین (کاٹھی) ہے۔ المصباح المنیر (وثر)۔ (5) الاستذکار 15/349، اور دیکھیں المبسوط 1/202۔ "القرظ": سلم کے پتے جن سے چمڑے کو دباغت دی جاتی ہے۔ المصباح المنیر (قرظ)۔ "الشب": زاج (پھٹکری) کے پتھر۔ القاموس (شبب)، اور دیکھیں المغرب للمطرزي ص 432، اور المصباح المنیر (شبب)۔

Al-Shafi'i has two opinions on this matter; one is this, and the other is that nothing purifies except alum and Acacia fruit; because it was the customary tanning agent during the time of the Prophet ﷺ, and the discourse was based on it (1), and Allah knows best. Al-Nasa'i: On the authority of Maymuna, the wife of the Prophet ﷺ, that some men from Quraish passed by the Messenger of Allah ﷺ dragging a sheep of theirs like a horse; so the Messenger of Allah ﷺ said to them: "If only you had taken its hide." They said: It is a carcass (dead animal). The Messenger of Allah ﷺ said: "Water and Acacia fruit purify it" (2). Tenth: The words of the Almighty: {Furnishings} (Athāthan); Athāth is household goods, its singular is athāthah; this is the saying of Abu Zaid Al-Ansari (3). Al-Umawi said: Athāth: household goods, and its plural is aththah and athuth (4). Others said: Athāth: all kinds of wealth, and it has no singular from its own word (5). Al-Khalil said: Its origin is from abundance and the gathering of some goods to others until they multiply, and from it: 'sh'ar atheeth', meaning: thick hair. And so-and-so's hair 'aththa ya'iththu aththan': if it becomes thick and tangled (6); Imru' al-Qais (7) said: WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) In (D) and (M): Al-Khattabi related - and Allah knows best - what Al-Nasa'i narrated..., and what is fixed from (Z) and (F). It matches what is in Al-Tamheed 4/183-184, and Al-Istidhkar 15/349-350, and the speech is from him. (2) Al-Mujtaba 7/174-175, and Al-Kubra (4560), and it was extracted by Ahmad (26833), and Abu Dawood (4126). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/412. Al-Tabari mentioned in his Tafsir 14/318 that Athāth is like goods; no singular was heard for it, and he said: It was reported from some grammarians that he used to say: the singular of Athāth is athāthah, and I did not see the people of knowledge of the language of the Arabs knowing that. (4) See Tahdhib al-Lughah 15/166, and Tafsir al-Razi 20/92. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3/412. (6) Tafsir al-Tabari 14/31, and see Zad al-Masir 4/477. (7) In his Diwan p. 16, and the house predecessor p. 395 of this part.

इस मामले में शाफई की दो राय हैं; एक यह है, और दूसरी यह है कि फिटकरी और बबूल के फल के अलावा कुछ भी शुद्ध नहीं करता है; क्योंकि पैगंबर ﷺ के समय में यही प्रचलित चर्मशोधन एजेंट था, और इसी पर चर्चा आधारित थी (1), और अल्लाह बेहतर जानता है। अन-नसाई: पैगंबर ﷺ की पत्नी मैमूना से रिवायत है कि कुरैश के कुछ लोग अल्लाह के रसूल ﷺ के पास से अपनी एक भेड़ को घोड़े की तरह घसीटते हुए गुजरे; तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनसे कहा: "काश तुमने इसकी खाल ले ली होती।" उन्होंने कहा: यह मुर्दार (मरा हुआ जानवर) है। अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "पानी और बबूल का फल इसे शुद्ध कर देता है" (2)। दसवां: सर्वशक्तिमान का कथन: {साज-सामान} (असासन); असास घर का सामान है, इसका एकवचन असासः है; यह अबू ज़ैद अल-अंसारी (3) का कहना है। अल-उमवी ने कहा: असास: घर का सामान, और इसका बहुवचन अथथः और अथुथ (4) है। दूसरों ने कहा: असास: सभी प्रकार की धन-दौलत, और इसके अपने शब्द से कोई एकवचन नहीं है (5)। अल-खलील ने कहा: इसका मूल प्रचुरता और कुछ सामानों के एक-दूसरे के साथ जमा होने से है जब तक कि वे बढ़ न जाएं, और इसी से: 'शेयर असीस', यानी: घने बाल। और फलां के बाल 'अस्स यइस्स अस्सन': यदि वे घने और उलझ जाएं(6); इमरुल क़ैस (7) ने कहा:

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) (द) और (म) में: अल-खत्ताबी ने बयान किया - और अल्लाह बेहतर जानता है - जो अल-नसाई ने रिवायत किया है..., और जो (ज़) और (फ) से निश्चित है। यह अल-तमहीद 4/183-184, और अल-इस्तिज़कार 15/349-350 में जो है उसके अनुरूप है, और बात उन्हीं की है। (2) अल-मुजतबा 7/174-175, और अल-कुबरा (4560), और इसे अहमद (26833), और अबू दाऊद (4126) ने निकाला है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/412। अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 14/318 में उल्लेख किया है कि असास सामान की तरह है; इसके लिए कोई एकवचन नहीं सुना गया, और उन्होंने कहा: कुछ व्याकरणविदों से बताया गया था कि वह कहते थे: असास का एकवचन असासः है, और मैंने अरबों की भाषा के जानकार लोगों को ऐसा जानते हुए नहीं देखा। (4) तहज़ीब अल-लुग़ह 15/166, और तफ़सीर अल-राज़ी 20/92 देखें। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/412। (6) तफ़सीर अल-तबरी 14/31, और ज़ाद अल-मसीर 4/477 देखें। (7) उनके दीवान पृ. 16 में, और इस भाग के पृ. 395 के पिछले शेर में।

۴۰۲ سورة النحل: آیت ۸۰

اس مسئلے میں شافعی کے دو قول ہیں؛ ایک یہ، اور دوسرا یہ کہ پھٹکری اور ببول کے پھل کے علاوہ کوئی چیز پاک نہیں کرتی؛ کیونکہ نبی ﷺ کے زمانے میں یہی رائج دباغت کا طریقہ تھا، اور کلام اسی پر مبنی تھا (۱)، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ نسائی: نبی ﷺ کی زوجہ میمونہؓ سے روایت ہے کہ قریش کے کچھ لوگ اللہ کے رسول ﷺ کے پاس سے اپنی ایک بکری کو گھسیٹتے ہوئے گزرے جو گھوڑے کی طرح تھی؛ تو اللہ کے رسول ﷺ نے ان سے فرمایا: "کاش تم اس کی کھال لے لیتے"۔ انہوں نے کہا: یہ مردار ہے۔ اللہ کے رسول ﷺ نے فرمایا: "पानी اور ببول کا پھل اسے پاک کر دیتا ہے" (۲)۔ دسواں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَثَاثًا﴾ (ساز و سامان)؛ اثاث گھر کا سامان ہے، اس کا واحد اثاثہ ہے؛ یہ ابو زید الانصاری (۳) کا قول ہے۔ اور اموی نے کہا: اثاث: گھر کا سامان، اور اس کی جمع اَثّۃ اور اُثُثٌ (۴) ہے۔ اور دوسروں نے کہا: اثاث: ہر قسم کا مال، اور اس کے اپنے لفظ سے اس کا کوئی واحد نہیں ہے (۵)۔ اور خلیل نے کہا: اس کی اصل کثرت اور بعض سامان کے بعض کے ساتھ جمع ہونے سے ہے یہاں تک کہ وہ زیادہ ہو جائے، اور اسی سے ہے: 'شعر اثیث'، یعنی: گھنے بال۔ اور فلاں کے بال 'اَثَّ یَئِثُّ اَثًّا': جب وہ گھنے اور گنجان ہو جائیں (۶)؛ امرؤ القیس (۷) نے کہا: WWW.NAFSEISLAM.COM

(۱) (د) اور (م) میں ہے: خطابی نے روایت کیا - اور اللہ بہتر جانتا ہے - جو نسائی نے روایت کیا...، اور جو (ظ) اور (ف) سے ثابت ہے۔ اور یہ التمہید ۴/ ۱۸۳ - ۱۸۴ ، اور الاستذکار ۱۵/ ۳۴۹ - ۳۵۰ میں موجود مواد کے موافق ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (۲) المجتبیٰ ۷/ ۱۷۴ - ۱۷۵ ، اور الکبریٰ (۴۵۶۰)، اور اسے احمد (۲۶۸۳۳) اور ابوداؤد (۴۱۲۶) نے روایت کیا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۳/ ۴۱۲ ۔ اور طبری نے اپنی تفسیر ۱۴/ ۳۱۸ میں ذکر کیا ہے کہ اثاث متاع

(سامان) کی طرح ہے؛ اس کا کوئی واحد نہیں سنا گیا، اور کہا: بعض نحویوں سے حکایت کی گئی کہ وہ کہتے تھے: اثاث کا واحد اثاثہ ہے، اور میں نے عرب کے اہل علم کو یہ جانتے ہوئے نہیں دیکھا۔ (۴) دیکھئے تہذیب اللغہ ۱۵/ ۱۶۶ ، اور تفسیر رازی ۲۰/ ۹۲ ۔ (۵) المحرر الوجیز ۳/ ۴۱۲ ۔ (۶) تفسیر طبری ۱۴/ ۳۱ ، اور دیکھئے زاد المسیر ۴/ ۴۷۷ ۔ (۷) ان کے دیوان ص ۱۶ میں، اور اس جلد کے ص ۳۹۵ پر اس کا پہلا حصہ گزر چکا ہے۔

Page 403

Surah An-Nahl: Verses 80 - 81

And a branch that adorns the back, jet black, Thick like the cluster of a date palm.

It is said: *al-athath* (furnishings) refers to what is worn and spread out (1). And *ta'aththatha* is used when one has acquired furnishings. It is reported from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both): "*athathan*" means wealth (2).

The discussion regarding "time" (*al-heen*) has preceded (3), and here it refers to an unspecified time according to each person, either by their death or by the loss of those things that are considered furnishings. From this word is the saying of the poet: Did the departing women stir you on the day they left, With the beautiful appearance of the furnishings? (4)

Allah's saying: {And Allah has made for you, from that which He has created, shadows and has made for you from the mountains, shelters and has made for you garments which protect you from the heat and garments which protect you from your [enemy in] battle. Thus does He complete His favor upon you that you might submit [to Him].} [An-Nahl: 81]

There are six issues in it: First: Allah's saying: {shadows}. Shadows (*al-zilal*) are everything that provides shade, such as houses and trees. And His saying: {from that which He has created} includes all shading entities (5).

Second: Allah's saying: {shelters} (*aknan*). *Al-aknan* is the plural of *kinn*, which is what protects from rain, wind, and the like (6); here, it refers to caves in the mountains (7), which Allah made as a provision for creation to seek refuge in, fortify themselves with, and isolate themselves from people within. In "As-Sahih" (8) it is mentioned that he (peace and blessings be upon him)...

---

(1) Gharib al-Quran by Ibn Qutaybah, p. 246. (2) Reported by al-Tabari, 14/319. (3) 1/477 - 478. (4) Al-Muharrar al-Wajiz, 3/412. The verse is by Muhammad ibn Numayr al-Thaqafi, and it was previously mentioned on p. 393 of this volume. (5) See Zad al-Masir, 4/477. (6) Al-Muharrar al-Wajiz, 3/412. (7) Tafsir al-Tabari, 14/321, attributed to Qatada. *Al-ghiran* is the plural of *al-ghar* (cave). Al-Qamus (Ghawr). (8) Sahih al-Bukhari (3), and Sahih Muslim (160), and it is in Ahmad (25959) from Aisha (may Allah be pleased with her). The discussion is in Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi, 3/1158 - 1159.

पृष्ठ ४०३

सूरह अन-नहल: आयत ८० - ८१

और एक शाखा जो पीठ को सुशोभित करती है, गहरा काला, खजूर के गुच्छे की तरह घना।

कहा गया है: अथाथ (साजो-सामान) का अर्थ है जो पहना जाता है और बिछाया जाता है (१)। और तअथथथ का प्रयोग तब किया जाता है जब किसी ने साजो-सामान प्राप्त कर लिया हो। इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से वर्णित है: "अथाथन" का अर्थ है धन (२)।

"समय" (अल-हीन) (३) के बारे में चर्चा पहले हो चुकी है, और यहाँ इसका तात्पर्य प्रत्येक व्यक्ति के अनुसार एक अनिश्चित समय से है, या तो उसकी मृत्यु से, या उन चीजों के खो जाने से जिन्हें साजो-सामान माना जाता है। इसी शब्द से कवि का कथन है: क्या उन विदा होने वाली महिलाओं ने तुम्हें उस दिन उद्वेलित किया जब वे चली गईं, साजो-सामान की सुंदर उपस्थिति के साथ? (४)

अल्लाह का कथन: {और अल्लाह ने तुम्हारे लिए अपनी बनाई हुई चीज़ों से साये बनाए और तुम्हारे लिए पहाड़ों में छिपने की जगहें बनाईं और तुम्हारे लिए ऐसे लिबास बनाए जो तुम्हें गर्मी से बचाते हैं और ऐसे लिबास (कवच) जो तुम्हें लड़ाई (के ज़ख़्मों) से बचाते हैं। इसी तरह वह अपनी नेमत तुम पर पूरी करता है ताकि तुम आज्ञाकारी बनो।} [अन-नहल: ८१]

इसमें छह मुद्दे हैं: पहला: अल्लाह का कथन: {साये}। साये वे सब चीज़ें हैं जिनसे छाया प्राप्त होती है, जैसे घर और पेड़। और उनका कथन: {अपनी बनाई हुई चीज़ों से} सभी छाया देने वाली वस्तुओं को शामिल करता है (५)।

दूसरा: अल्लाह का कथन: {छिपने की जगहें} (अकनान)। अल-अकनान, किन्न का बहुवचन है, जो बारिश, हवा और इसी तरह की चीजों से बचाता है (६); यहाँ, इसका तात्पर्य पहाड़ों की गुफाओं से है (७), जिन्हें अल्लाह ने सृष्टि के लिए शरण लेने, खुद को सुरक्षित करने और उनमें लोगों से अलग रहने के लिए बनाया है। "अस-सहीह" (८) में उल्लेख है कि वह (उन पर शांति और आशीर्वाद हो)...

---

(१) गरीब अल-कुरान, इब्न कुतैबा, पृष्ठ २४६। (२) अल-तबरी द्वारा वर्णित, १४/३१९। (३) १/४७७ - ४७८। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़, ३/४१२। यह छंद मुहम्मद इब्न नुमैर अल-थकफी का है, और इसका उल्लेख इस खंड के पृष्ठ ३९३ पर पहले भी किया जा चुका है। (५) ज़ाद अल-मसीर, ४/४७७

देखें। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़, ३/४१२। (७) तफ़सीर अल-तबरी, १४/३२१, कतादा की ओर प्रेरित। अल-गीरान, अल-ग़ार (गुफा) का बहुवचन है। अल-कामूस (ग़ौर)। (८) सहीह अल-बुखारी (३), और सहीह मुस्लिम (१६०), और यह अहमद (२५९५९) में आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से है। चर्चा इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान, ३/११५८ - ११५९ में है।

صفحہ ۴۰۳

سورہ النحل: آیت ۸۰ - ۸۱

اور ایک شاخ جو پیٹھ کو زینت دیتی ہے، گہری سیاہ، کھجور کے گچھے کی طرح گھنی۔

کہا گیا ہے: "اثاث" (ساز و سامان) سے مراد وہ چیزیں ہیں جو پہنی جاتی ہیں اور بچھائی جاتی ہیں (۱)۔ اور "تأثث" تب کہا جاتا ہے جب کوئی ساز و سامان بنا لے۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما سے مروی ہے: "اثاثاً" سے مراد مال ہے (۲)۔

لفظ "حین" (۳) کے بارے میں بات پہلے گزر چکی ہے، اور یہاں اس سے مراد ہر انسان کے لحاظ سے ایک غیر متعین وقت ہے، یا تو اس کی موت کے وقت، یا ان چیزوں کے گم ہونے کے وقت جو سامانِ زندگی ہیں۔ اسی لفظ سے شاعر کا قول ہے: کیا رخصت ہونے والی عورتوں نے تمہیں اس دن بے قرار کیا جب وہ کوچ کر گئیں، سامان کے خوبصورت منظر کے ساتھ؟ (۴)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُم مِّمَّا خَلَقَ ظِلَالًا وَجَعَلَ لَكُم مِّنَ الْجِبَالِ أَكْنَانًا وَجَعَلَ لَكُمْ سَرَابِيلَ تَقِيكُمُ الْحَرَّ وَسَرَابِيلَ تَقِيكُمْ بَأْسَكُمْ كَذَٰلِكَ يُتِمُّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تُسْلِمُونَ﴾ [النحل: ۸۱] ترجمہ: "اور اللہ ہی نے تمہارے لیے اپنی پیدا کردہ چیزوں سے سائے بنائے، اور تمہارے لیے پہاڑوں میں چھپنے کی جگہیں (غاریں وغیرہ) بنائیں، اور تمہارے لیے ایسے لباس بنائے جو تمہیں گرمی سے بچاتے ہیں اور ایسے لباس (زرہیں) جو تمہیں لڑائی (کے زخموں) سے بچاتے ہیں۔ اسی طرح وہ تم پر اپنی نعمت پوری کرتا ہے تاکہ تم فرمانبردار بن جاؤ۔"

اس میں چھ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {ظلالاً}۔ "ظلال" سے مراد ہر وہ چیز ہے جس سے سایہ حاصل کیا جائے جیسے مکانات اور درخت۔ اور اس کا قول {مما خلق} تمام سایہ دار اشیاء کو شامل ہے (۵)۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {أكناناً}۔ "اکنان"، "كِن" کی جمع ہے، اور یہ وہ چیز ہے جو بارش، ہوا وغیرہ سے حفاظت کرے (۶)؛ اور یہاں اس سے مراد پہاڑوں کی غاریں ہیں (۷)، اللہ نے انہیں مخلوق کے لیے ٹھکانہ بنایا ہے جہاں وہ پناہ لیتے ہیں، خود کو محفوظ کرتے ہیں، اور لوگوں سے الگ تھلگ رہتے ہیں۔ اور "صحیح" (۸) میں ہے کہ آپ ﷺ...

---

(۱) غریب القرآن لابن قتیبہ، ص ۲۴۶۔ (۲) اسے طبری نے روایت کیا ہے، ۱۴ / ۳۱۹۔ (۳) ۱ / ۴۷۷ - ۴۷۸۔ (۴) المحرر الوجیز ۳ / ۴۱۲، اور یہ شعر محمد بن نمیر الثقفی کا ہے اور اس جلد کے صفحہ ۳۹۳ پر گزر چکا ہے۔ (۵) دیکھئے زاد المسیر ۴ / ۴۷۷۔ (۶) المحرر الوجیز ۳ / ۴۱۲۔ (۷) تفسیر طبری ۱۴ / ۳۲۱ اور اسے قتادہ کی طرف منسوب کیا ہے۔ "غیران"، "غار" کی جمع ہے۔ القاموس (غور)۔ (۸) صحیح بخاری (۳)، اور صحیح مسلم (۱۶۰)، اور یہ احمد (۲۵۹۵۹) کے ہاں حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے مروی ہے، اور یہ بحث ابن العربی کی احکام القرآن ۳ / ۱۱۵۸ - ۱۱۵۹ میں ہے۔

Surah An-Nahl: Verse 81

404

...and [peace be upon him] at the beginning of his matter used to worship in the cave of Hira and stay there for nights... until the end of the Hadith. And in 'Sahih al-Bukhari'(1) it says: The Messenger of Allah (PBUH) left Makkah as a migrant fleeing from his people, fleeing with his religion with his companion Abu Bakr until they reached a cave in Mount Thawr. They hid(2) there for three nights. Abdullah bin Abi Bakr used to stay overnight with them; he was a clever, quick-witted young man(3). He would set out from them at dawn and spend the morning with the Quraysh in Makkah(4) as if he had spent the night there. He wouldn't hear of any plot against them except that he grasped it, until he would bring them news of it when darkness fell. Amir bin Fuhayrah, the freed slave of Abu Bakr, would graze a flock of sheep for them and bring them back to them after a part of the evening had passed. They would spend the night with 'Risl' - which is the milk from their flock and 'Radif'(6) - until Amir bin Fuhayrah would call out to them in the darkness of early dawn(7). He did this every night of those three nights... and the Hadith is mentioned. It was narrated only by Bukhari. Third: His saying, Exalted is He: {And He has made for you garments to protect you from the heat} meaning: shirts, the singular of which is 'sarbal'(8). {and garments to protect you from your [mutual] violence} meaning: the armors that protect people in [missing part]...

(1) No. (3905). (2) In (z) and (z): "he stayed", and in (d) and (f): "they [two] stayed". What is established is from (m), and it agrees with what is in Sahih al-Bukhari. (3) His saying: 'thaqif', with fatha on the 'tha' and kasra on the 'qaf', and it is permissible to make it 'sakin' or with 'fatha', followed by 'fa', meaning: skillful. You say: I 'thaqaftu' the thing: when I straightened its crookedness. And his saying: 'laqin', with fatha on the 'lam' and kasra on the 'qaf' followed by 'nun', meaning: quick of understanding. Fath al-Bari 7/237. In (z) it appeared as 'laqif' instead of 'laqin'. Its meaning is: light and skillful. It is said: so-and-so is 'laqif'. Al-Qamus (laqf). (4) The word: in Makkah. From (m) and Sahih al-Bukhari. (5) In (d), (z), and (z): "until", and what is established is from (f) and (m), which agrees with Sahih al-Bukhari. (6) The word: and their 'radif'. From (m) and Sahih al-Bukhari. 'Al-Radif' is the milk that has been 'marduf', i.e., in which sun-heated or fire-heated stones have been placed to thicken it and remove its thinness. Fath al-Bari 7/237. (7) His saying: 'yan'iqu bihima' (calls out to them [two]), in the dual form, is from Abu Dharr, one of the narrators of Sahih al-Bukhari, meaning: he makes them hear his voice when he shouts at his sheep. The narration

of others is: 'yan'iqu biha' (calls out to them [the sheep]), meaning: he shouts at his sheep, and 'an-na'iq' is the voice of the shepherd when he shouts at the sheep. Fath al-Bari. And his saying: 'al-ghalas', meaning: the darkness of the end of the night. (8) Al-Wasit by Al-Wahidi 3/76.

सूरह अन-नहल: आयत 81

404

...और [उन पर शांति हो] अपने मामले की शुरुआत में हीरा की गुफा में इबादत करते थे और वहां रातें बिताते थे... हदीस के अंत तक। और 'सहीह अल-बुखारी'(1) में कहा गया है: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) मक्का से अपने लोगों से भागते हुए मुहाजिर के रूप में निकले; अपने धर्म के साथ अपने साथी अबू बक्र के साथ भाग रहे थे जब तक कि वे थौर पर्वत की एक गुफा में नहीं पहुँच गए। वे वहाँ(2) तीन रातों तक छिपे रहे। अब्दुल्ला बिन अबू बक्र उनके साथ रात बिताते थे; वह एक चतुर, बुद्धिमान युवा थे(3)। वह भोर के समय उनके पास से निकलते और सुबह मक्का में कुरैश के साथ(4) बिताते जैसे कि उन्होंने वहीं रात बिताई हो। वह उनके खिलाफ किसी भी साजिश के बारे में नहीं सुनते थे, सिवाय इसके कि वह उसे समझ लेते थे, जब तक कि अंधेरा होने पर वह उनके पास इसकी खबर नहीं ले आते थे। अबू बक्र के आजाद किए गए गुलाम आमिर बिन फुहैरा उनके लिए भेड़ों का झुंड चराते थे और शाम का कुछ समय बीतने के बाद उन्हें उनके पास वापस ले आते थे। वे 'रिस्ल' - जो उनकी भेड़ों का दूध और 'रदीफ़'(6) था - के साथ रात बिताते थे, जब तक कि आमिर बिन फुहैरा तड़के के अंधेरे में उन्हें आवाज न दे देते(7)। उन्होंने उन तीन रातों की हर रात ऐसा किया... और हदीस का उल्लेख किया गया है। इसे केवल बुखारी ने ही रिवायत किया है। तीसरा: अल्लाह तआला का कहना है: {और उसने तुम्हारे लिए ऐसे कपड़े बनाए जो तुम्हें गर्मी से बचाते हैं} यानी: शर्ट, जिसका एकवचन 'सरबाल' है(8)। {और कपड़े जो तुम्हें तुम्हारी [परस्पर] हिंसा से बचाते हैं} यानी: कवच जो लोगों को [छूटे हुए भाग] में बचाते हैं...

(1) नंबर (3905) के साथ। (2) (ज़) और (ज़) में: "वह रुका", और (द) और (फ़) में: "वे [दो] रुके"। जो स्थापित है वह (म) से है, और यह वही है जो सहीह अल-बुखारी में है। (3) उनका कहना: 'थक़ीफ़', 'था' पर ज़बर और 'क़ाफ़' के नीचे ज़ेर के साथ, और इसे साकिन या ज़बर के साथ पढ़ना जायज़ है, जिसके बाद 'फ़ा' है, अर्थात: कुशल। आप कहते हैं: मैंने चीज़ को 'थक़फ़्तु' किया: जब मैंने उसके टेढ़ेपन को सीधा किया। और उनका कहना: 'लक़िन', 'लाम' पर ज़बर और 'क़ाफ़' के नीचे ज़ेर और उसके बाद 'नून' के साथ, अर्थात: जल्दी समझने वाला। फ़तह अल-बारी 7/237। (ज़) में 'लक़िन' के बजाय 'लक़िफ' आया है। इसका अर्थ है: हल्का और कुशल। कहा जाता है: अमुक व्यक्ति 'लक़िफ' है। अल-क़ामूस (लक़फ़)। (4) शब्द: मक्का में। (म) और सहीह अल-बुखारी से। (5) (द), (ज़), और (ज़) में: "जब तक", और जो स्थापित है वह (फ़) और (म) से है, जो सहीह अल-बुखारी के

अनुरूप है। (6) शब्द: और उनका 'रदीफ़'। (म) और सहीह अल-बुखारी से। 'अल-रदीफ़' वह दूध है जो 'मर्दुफ़' किया गया है, यानी जिसमें धूप से गर्म किए हुए या आग से गर्म किए हुए पत्थर डाले गए हों ताकि वह गाढ़ा हो जाए और उसका पतलापन दूर हो जाए। फ़तह अल-बारी 7/237। (7) उनका कहना: 'यन'इकु बिहिमा' (उन दोनों को पुकारता है), द्विवचन रूप में, सहीह अल-बुखारी के राविओं में से एक, अबू ज़र से है, अर्थात: जब वह अपनी भेड़ों को हांकता है तो उन्हें अपनी आवाज़ सुनाता है। दूसरों की रिवायत है: 'यन'इकु बिहा' (उन्हें [भेड़ों को] पुकारता है), अर्थात: वह अपनी भेड़ों को हांकते हुए चिल्लाता है, और 'अन-न'ईक' चरवाहे की आवाज़ है जब वह भेड़ों को हांकता है। फ़तह अल-बारी। और उनका कहना: 'अल-ग़लस', अर्थात: रात के अंत का अंधेरा। (8) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 3/76।

سورہ النحل: آیت ۸۱

٤٠٤

...اور [آپ صلی اللہ علیہ وسلم] اپنے معاملے کے آغاز میں غارِ حرا میں عبادت کرتے اور وہاں کئی راتیں قیام فرماتے تھے... حدیث کے آخر تک۔ اور "صحیح البخاری"(١) میں ہے: رسول اللہ ﷺ مکہ سے ہجرت کرتے ہوئے اپنی قوم سے بھاگ کر نکلے؛ اپنے دین کے ساتھ اپنے ساتھی ابوبکر کے ساتھ بھاگ رہے تھے یہاں تک کہ وہ دونوں جبلِ ثور کے ایک غار میں پہنچ گئے۔ وہ وہاں(٢) تین راتیں چھپے رہے۔ عبداللہ بن ابی بکر ان کے پاس رات گزارتے تھے؛ وہ ایک ہوشیار، ذہین نوجوان تھے(٣)۔ وہ سحر کے وقت ان کے پاس سے نکل جاتے اور صبح مکہ میں قریش کے ساتھ(٤) ایسے ہوتے جیسے وہیں رات گزاری ہو۔ وہ ان کے خلاف کسی بھی سازش کے بارے میں نہیں سنتے تھے مگر اسے یاد کر لیتے تھے، یہاں تک کہ اندھیرا ہونے پر وہ ان کے پاس اس کی خبر لے آتے تھے۔ ابوبکر کے آزاد کردہ غلام عامر بن فہیرہ ان کے لیے بکریوں کا ریوڑ چراتے تھے اور عشاء کا کچھ وقت گزرنے کے بعد انہیں ان کے پاس واپس لے آتے تھے۔ وہ دونوں 'رسل' - جو ان کی بکریوں کا دودھ اور ان کا 'رضیف'(٦) تھا - کے ساتھ رات گزارتے، یہاں تک کہ عامر بن فہیرہ تڑکے کے اندھیرے میں انہیں پکارتے(٧)۔ انہوں نے ان تین راتوں کی ہر رات ایسا ہی کیا... اور حدیث کا ذکر کیا گیا ہے۔ اسے صرف بخاری نے روایت کیا ہے۔ تیسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور اس نے تمہارے لیے ایسی قمیصیں بنائیں جو تمہیں گرمی سے بچاتی ہیں} یعنی: قمیصیں، جس کا واحد 'سربال' ہے(٨)۔ {اور ایسی قمیصیں جو تمہیں تمہاری [باہمی] لڑائی سے بچاتی ہیں} یعنی: وہ زرہیں جو لوگوں کو [نامکمل حصہ] میں بچاتی ہیں---

(١) نمبر (٣٩٠٥) کے ساتھ (٢) (ز) اور (ظ) میں: "وہ ٹھہرا"، اور (د) اور (ف) میں: "وہ دونوں ٹھہرے"۔ جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، اور یہ صحیح بخاری کے مطابق ہے۔ (٣) ان کا قول: 'ثَقِف'، ثا پر زبر اور قاف کے نیچے زیر کے ساتھ، اور اسے ساکن یا زبر کے ساتھ پڑھنا جائز ہے، جس کے بعد فا ہے، یعنی: ماہر۔ آپ کہتے ہیں: میں نے چیز کو 'ثقفتُ' کیا: جب میں نے اس کے ٹیڑھے پن کو سیدھا کیا۔ اور ان کا قول: 'لَقِن'، لام پر زبر اور قاف کے نیچے زیر اور اس کے بعد نون کے ساتھ، یعنی: جلد سمجھنے والا۔ فتح الباری ٢٣٧/٧۔ (ظ) میں 'لقن' کے بجائے 'لقف' آیا ہے۔ اس کا مطلب ہے: ہلکا اور ماہر۔ کہا جاتا ہے: فلاں 'لقِف' ہے۔ القاموس (لقف)۔ (٤) لفظ: مکہ میں۔ (م) اور صحیح بخاری سے۔ (٥) (د)، (ز) اور (ظ) میں: "حتیٰ" (یہاں تک کہ)، اور جو ثابت ہے وہ (ف) اور (م) سے ہے جو صحیح بخاری کے موافق ہے۔ (٦) لفظ: اور ان کا 'رضیف'۔ (م) اور صحیح بخاری سے۔ 'الرضیف' وہ دودھ ہے جو 'مرضوف' کیا گیا ہو، یعنی جس میں دھوپ یا آگ سے گرم کیے ہوئے پتھر ڈالے گئے ہوں تاکہ وہ گاڑھا ہو جائے اور اس کا پتلا پن ختم ہو جائے۔ فتح الباری ٢٣٧/٧۔ (٧) ان کا قول: 'ینعق بہما' (ان دونوں کو پکارتا ہے)، تثنیہ کی صورت میں، صحیح بخاری کے راویوں میں سے ایک، ابو ذر سے ہے، یعنی: جب وہ اپنی بکریوں کو ہانکتا ہے تو انہیں اپنی آواز سناتا ہے۔ دوسروں کی روایت ہے: 'ینعق بہا' (انہیں [بکریوں کو] پکارتا ہے)، یعنی: وہ اپنی بکریوں کو ہانکتے ہوئے چلاتا ہے، اور 'النعِیق' چرواہے کی آواز ہے جب وہ بکریوں کو ہانکتا ہے۔ فتح الباری۔ اور ان کا قول: 'الغَلَس'، یعنی: رات کے آخری حصے کا اندھیرا۔ (٨) الواحدی کی الوسیط ٧٦/٣۔

Surah An-Nahl: Ayah 81 405

...war, and from it is the saying of Ka'b bin Zuhair: "Lofty-nosed heroes, whose garments are coats of mail woven by David in battle."(1) Fourth: If someone asks: Why did He say, {And He made for you shelters from the mountains} and not mention the plains? And He said: {to protect you from the heat} and did not mention the cold? The answer is that the people were mountain-dwellers and not people of the plains, and they were people of heat and not people of cold. So He mentioned to them His blessings that pertain specifically to them(2); just as He singled them out by mentioning wool and so on, and did not mention cotton, flax, or snow; as mentioned previously(3), for it was not in their lands; this was the meaning stated by 'Ata al-Khurasani(4) and others. Also: mentioning one of them implies the other, and among it is the poet's saying(5): "I do not know, when I head towards a land seeking good, which of the two will meet me: Is it the good that I seek, or the evil that seeks me?" Fifth: Scholars said: In His Almighty saying: {and coats of mail to protect you from your (enemy's) might}, there is evidence for the servants' adoption of jihad equipment to assist them in fighting enemies. The Prophet (PBUH) wore them as protection from wounds even though he sought martyrdom. It is not upon a servant to surrender to death, to the thrusting of spears, or to the striking of swords, but rather he wears war armor(6) so that he may have strength to fight his enemy, and he fights so that the word of Allah may be supreme, and Allah does thereafter what He wills.

(1) Diwan Ka'b p. 91. 'Shumm' is the plural of 'Asham'; it is one whose nose bridge is high and straight at the top. 'Aranin' is the plural of 'Urnin' which means nose. 'Al-Laboos' with a fatha on the lam: garment. What is meant here is what is worn of weaponry and woven fabric. Sharh Qasidat Banat Su'ad by Ibn Hisham p. 85. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/206. (3) P. 394 of this volume. (4) Reported by al-Tabari 14/323-324. (5) He is al-Muthaqqab al-'Abdi, and the two verses are in his Diwan pp. 212-213. See al-Muharrar al-Wajiz 3/413 and Ahkam al-Quran by Ibn al-'Arabi 3/1159. (6) Al-La'ma: Armor. Al-Misbah al-Munir (L-W-M).

सूरह अन-नहल: आयत 81 405

...युद्ध, और उसी में से काब बिन ज़ुहैर का कथन है: "ऊँची नाक वाले नायक, जिनके वस्त्र युद्ध में दाऊद द्वारा बुने हुए कवच हैं।" (1) चौथा: यदि कोई कहे: उन्होंने कैसे कहा {और उसने तुम्हारे लिए पहाड़ों में आश्रय बनाए} और मैदानों का उल्लेख नहीं किया? और कहा: {ताकि तुम्हें गर्मी से बचाए} और सर्दी का उल्लेख नहीं किया? उत्तर यह है कि वे लोग पहाड़ों के रहने वाले थे, मैदानों के नहीं, और वे गर्मी वाले लोग थे, सर्दी वाले नहीं। इसलिए उन्होंने उनके लिए उन नियमतों (कृपाओं) का उल्लेख किया जो विशेष रूप से उनसे संबंधित थीं (2); जैसे उन्होंने ऊन आदि का उल्लेख करके उन्हें विशिष्ट किया, और कपास, सन या बर्फ का उल्लेख नहीं किया; जैसा कि पहले बताया जा चुका है (3), क्योंकि यह उनके देशों में नहीं था; यह बात अता अल-ख़ुरासानी (4) और अन्य लोगों ने कही है। साथ ही: उनमें से एक का उल्लेख दूसरे का संकेत देता है, और उसी में से कवि का कथन है (5): "मैं नहीं जानता, जब मैं किसी भूमि की ओर भलाई की तलाश में जाता हूँ, कि दोनों में से कौन मुझे मिलेगा: क्या वह भलाई जिसकी मैं तलाश कर रहा हूँ, या वह बुराई जो मेरी तलाश में है?" पाँचवाँ: विद्वानों ने कहा: उनके(अल्लाह के) इस कथन में: {और ऐसे वस्त्र जो तुम्हें तुम्हारी लड़ाई (दुश्मन के प्रहार) से बचाएँ}, दासों द्वारा जिहाद के उपकरण अपनाने का प्रमाण है ताकि वे दुश्मनों से लड़ने में उनकी मदद ले सकें। पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने घावों से बचाव के लिए उन्हें पहना था, हालाँकि वे शहादत चाहते थे। किसी दास के लिए यह अनिवार्य नहीं है कि वह स्वयं को मृत्यु, भालों के प्रहार या तलवारों की मार के हवाले कर दे, बल्कि वह युद्ध के कवच (6) पहनता है ताकि उसे अपने दुश्मन से लड़ने की शक्ति मिले, और वह इसलिए लड़ता है ताकि अल्लाह का वचन सर्वोपरि हो, और अल्लाह उसके बाद जो चाहता है वही करता है।

(1) दीवान काब पृ. 91। 'शुम्म' 'अशम' का बहुवचन है; जिसकी नाक की हड्डी ऊँची और ऊपर से सीधी हो। 'अराणीन': 'उरनीन' का बहुवचन है जिसका अर्थ नाक है। 'अल-लबूस' लाम पर फ़त्हा के साथ: वस्त्र। यहाँ इसका अर्थ पहने जाने वाले हथियार और बुना हुआ कपड़ा है। शरह क़सीदा बानत सुआद इब्न हिशाम द्वारा पृ. 85। (2) अल-नुकत वल-उयून 3/206। (3) इस भाग का पृ. 394। (4) इसे अल-तबरी ने 14/323-324 में उद्धृत किया है। (5) वह अल-मुथक़्क़ब अल-अब्दी है, और ये दो छंद उसके दीवान पृ. 212-213 में हैं। अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/413 और अहकाम अल-क़ुरान इब्न अल-अरबी द्वारा 3/1159 देखें। (6) अल-लाअमा: कवच। अल-मिसबाह अल-मुनीर (ल-व-म)।

سورة النحل: آیت ۸۱ ٤٠٥

...جنگ، اور اسی میں سے کعب بن زہیر کا قول ہے: "اونچی ناکوں والے ہیرو، جن کے لباس معرکوں میں داؤد کے بنے ہوئے زرہیں ہیں۔"(۱) چوتھی بات: اگر کوئی کہنے والا کہے: اللہ نے کیسے فرمایا ﴿وَجَعَلَ لَكُمْ مِنَ الْجِبَالِ أَكْنَانًا﴾ (اور تمہارے لیے پہاڑوں میں چھپنے کی جگہیں بنائیں) اور میدانوں کا ذکر نہیں کیا؟ اور فرمایا: ﴿تَقِيكُمُ الْحَرَّ﴾ (جو تمہیں گرمی سے بچاتے ہیں) اور سردی کا ذکر نہیں کیا؟ تو جواب یہ ہے کہ وہ قوم پہاڑوں والی تھی، میدانی نہیں تھی، اور وہ گرم علاقے کے لوگ تھے، سرد علاقے کے نہیں، تو اللہ نے ان کے لیے ان نعمتوں کا ذکر فرمایا جو ان کے ساتھ خاص تھیں (۲)؛ جیسا کہ انہیں اون وغیرہ کے ذکر سے خاص کیا، اور کپاس، کتان اور برف کا ذکر نہیں کیا؛ جیسا کہ پہلے گزر چکا (۳)، کیونکہ یہ ان کے ممالک میں نہیں تھے؛ یہی بات عطا الخراسانی (٤) وغیرہ نے کہی ہے۔ نیز: ان میں سے ایک کا ذکر دوسرے پر دلالت کرتا ہے، اور اسی میں سے شاعر کا قول ہے (٥): "میں نہیں جانتا کہ جب میں کسی زمین کا قصد کرتا ہوں بھلائی کا طالب ہو کر، تو ان دونوں میں سے کون سی چیز مجھے ملے گی: آیا وہ بھلائی جس کا میں طلبگار ہوں، یا وہ برائی جو میرا پیچھا کر رہی ہے؟" پانچویں بات: علماء نے کہا: اللہ تعالیٰ کے اس قول میں: ﴿وَسَرَابِيلَ تَقِيكُمْ بَأْسَكُمْ﴾ (اور ایسے لباس جو تمہیں تمہاری لڑائی سے بچائیں) بندوں کے لیے جہاد کا سامان تیار کرنے کی دلیل ہے تاکہ وہ دشمنوں سے قتال میں ان سے مدد لیں۔ اور نبی کریم ﷺ نے زخموں سے بچاؤ کے لیے انہیں پہنا تھا اگرچہ آپ شہادت کے طلبگار تھے، اور بندے پر یہ لازم نہیں کہ وہ موت، نیزوں کے کچوکے اور تلواروں کے وار کے آگے ہتھیار ڈال دے، بلکہ وہ جنگی زرہ (٦) پہنتا ہے؛ تاکہ اسے اپنے دشمن سے لڑنے کی قوت حاصل

ہو، اور وہ اس لیے لڑتا ہے کہ اللہ کا کلمہ ہی بلند رہے، اور اللہ اس کے بعد جو چاہتا ہے وہی کرتا ہے۔

(١) دیوان کعب ص ٩١۔ "شُمّ" اَشمّ کی جمع ہے؛ جس کی ناک کا بانسہ اوپر سے برابر اور بلند ہو۔ "عرانین": عرنین کی جمع ہے جو ناک ہے۔ "اللَّبوس" لام کے زبر کے ساتھ: لباس۔ یہاں اس سے مراد وہ ہتھیار اور بنا ہوا کپڑا ہے جو پہنا جاتا ہے۔ شرح قصیدہ بانت سعاد لابن ہشام ص ٨٥۔ (٢) النکت والعیون ٣/ ٢٠٦۔ (٣) اسی حصے کا ص ٣٩٤۔ (٤) اسے طبری نے ١٤/ ٣٢٣ - ٣٢٤ میں روایت کیا ہے۔ (٥) وہ مثقب العبدی ہے، اور یہ دو شعر اس کے دیوان ص ٢١٢ - ٢١٣ میں ہیں۔ نیز دیکھئے المحرر الوجیز ٣/ ٤١٣ اور احکام القرآن لابن العربی ٣/ ١١٥٩۔ (٦) اللأمة: زرہ۔ المصباح المنیر (لوم)۔

Surah An-Nahl: Verses 81 - 83 / 406

Sixth: His saying, the Almighty: {Thus does He complete His favor upon you that you may submit.} Ibn Muhaysin and Hamid recited: "tatimmu" with two 't's, and "ni'matuhu" in the nominative case as the subject(1). The rest recited: "yutimmu" with a damma on the 'ya'; meaning that Allah is the one who completes it.

And "taslamun"; the recitation of Ibn Abbas and Ikrimah is "taslamun" with fatha on the 'ta' and 'lam', meaning: you are safe from wounds/injuries. Its chain of narration is weak; narrated by Abbad bin al-Awwam from Hanzala, from Shahr, from Ibn Abbas(2). The rest [recited it] with damma on the 'ta' [tuslimun], meaning: you surrender and submit to the knowledge of Allah and His obedience; in gratitude for His blessings(3).

Abu Ubayd said: The preferred choice is the common recitation; because what Allah has blessed us with of Islam is better than what He has blessed us with of safety from wounds.

His saying, the Almighty: {But if they turn away, then upon you is only the clear message.} [82]

His saying, the Almighty: {But if they turn away} meaning: they turn away from contemplation, deduction, and faith. {Then upon you is only the clear message} meaning: you have no duty except to convey [the message], while guidance belongs to Us.

His saying, the Almighty: {They recognize the favor of Allah; then they deny it. And most of them are disbelievers.} [83]

His saying, the Almighty: {They recognize the favor of Allah} Al-Suddi said: He means: Muhammad ﷺ, i.e., they recognize his prophethood {then they deny it} and call him a liar. Mujahid said: He means the blessings that Allah enumerated for them in this Surah, i.e., they know they are from Allah but deny it by saying they inherited them from their ancestors(4). Qatadah said something similar(5).

(1) Mentioned by al-Nahhas in I'rab al-Quran 2/405, and Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 3/413. They attributed it to Ibn Abbas (may Allah be pleased with both). (2) Reported by al-Tabari in his Tafsir 14/322 from two routes through Hanzala. Hanzala - who is al-Sudusi - and Shahr - who is Ibn Hawshab - are both weak, and al-Tabari also rejected this recitation. (3) See Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1159 - 1160. (4) Al-

Nukat wal-Uyun 3/207, and al-Tabari reported their saying in 14/325 - 326. (5) Mentioned by al-Baghawi in his Tafsir 3/80.

सूरह अन-नह्ल: आयतें 81 - 83 / 406

छठी बात: सर्वशक्तिमान अल्लाह का कथन है: {इसी प्रकार वह अपनी कृपा तुम पर पूरी करता है ताकि तुम आज्ञाकारी बन सको।} इब्न मुहयसिन और हमीद ने इसे दो 'त' के साथ "ततिम्मु" पढ़ा है, और "निअमतुहू" को कर्ता के रूप में पेश (रफ़अ) के साथ पढ़ा है(1)। बाकी लोगों ने "युतिम्मु" 'य' पर पेश के साथ पढ़ा है; इस आधार पर कि अल्लाह ही उसे पूरा करने वाला है।

और "तस्लमून"; इब्न अब्बास और इक्रिमा का पाठ "तस्लमून" 'त' और 'ल' पर ज़बर (फ़त्हा) के साथ है, अर्थात: तुम ज़ख्मों से सुरक्षित रहो। इसका प्रमाण कमज़ोर है; इसे अब्बाद बिन अल-अव्वम ने हंजला से, उन्होंने शहर से, उन्होंने इब्न अब्बास से रिवायत किया है(2)। बाकी लोगों ने 'त' पर पेश के साथ [तुस्लिमून] पढ़ा है, और इसका अर्थ है: तुम अल्लाह की पहचान और उसकी आज्ञाकारिता के प्रति समर्पित और विनम्र हो जाओ; उसकी नेमतों के शुक्रगुज़ार होकर(3)।

अबू उबैद ने कहा: आम लोगों का पाठ ही बेहतर है; क्योंकि अल्लाह ने हमें इस्लाम की जो नेमत दी है, वह ज़ख्मों से सुरक्षा की नेमत से कहीं बेहतर है।

अल्लाह का कथन है: {फिर यदि वे मुँह मोड़ें, तो तुम्हारे ज़िम्मे केवल स्पष्ट रूप से पहुँचा देना है।} [82]

अल्लाह का कथन है: {फिर यदि वे मुँह मोड़ें} अर्थात: सोच-विचार, तर्क और ईमान से मुँह मोड़ लें। {तो तुम्हारे ज़िम्मे केवल स्पष्ट संदेश पहुँचा देना है} अर्थात: तुम्हारे ज़िम्मे केवल पैग़ाम पहुँचाना है, और मार्गदर्शन हमारे हाथ में है।

अल्लाह का कथन है: {वे अल्लाह की नेमत को पहचानते हैं, फिर उसका इनकार करते हैं। और उनमें से अधिकतर अविश्वासी हैं।} [83]

अल्लाह का कथन: {वे अल्लाह की नेमत को पहचानते हैं} अल-सुद्दी ने कहा: इसका अर्थ है: मुहम्मद ﷺ, यानी वे उनकी नुबुव्वत (पैग़म्बरी) को पहचानते हैं {फिर उसका इनकार करते हैं} और उन्हें झुठलाते हैं। मुजाहिद ने कहा: इसका अर्थ उन नेमतों से है जिन्हें अल्लाह ने इस सूरह में उनके लिए गिनाया है, यानी: वे जानते हैं कि ये अल्लाह की ओर से हैं लेकिन वे यह कहकर इनकार करते हैं कि उन्हें ये अपने पूर्वजों से विरासत में मिली हैं(4)। कतादा ने भी ऐसा ही कहा है(5)।

(1) नहहास ने इसे 'इराब अल-कुरान' 2/405 में और इब्न अतिया ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 3/413 में उल्लेख किया है। उन्होंने इसे इब्न अब्बास (रज़ि.) से सम्बद्ध किया है। (2) त़बरी ने इसे अपनी तफ़सीर 14/322 में हंजला के माध्यम से दो रास्तों से निकाला है। हंजला - जो सुदूसी है - और शहर - जो इब्न हौशब है - दोनों कमज़ोर हैं, और त़बरी ने भी इस पाठ को खारिज कर दिया है। (3) देखें इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरान' 3/1159 - 1160। (4) 'अल-नुक़त वल-उयून' 3/207, और त़बरी ने 14/325 - 326 में उनके कथन को निकाला है। (5) बग़वी ने अपनी तफ़सीर 3/80 में इसका उल्लेख किया है।

سورة النحل: آیات 81 - 83 / 406

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اسی طرح وہ اپنی نعمت تم پر پوری کرتا ہے تاکہ تم فرمانبردار بن جاؤ۔} ابن محیصن اور حمید نے دو 'ت' کے ساتھ "تَتِمُّ" پڑھا ہے، اور "نعمتُه" کو رفع کے ساتھ فاعل کے طور پر پڑھا ہے(1)۔ باقی قراء نے "يُتِمُّ" یا پر پیش کے ساتھ پڑھا ہے؛ اس بنیاد پر کہ اللہ ہی اسے مکمل کرتا ہے۔

اور "تَسْلَمون"؛ ابن عباس اور عکرمہ کی قرأت "تَسْلَمون" تاء اور لام کے فتحہ کے ساتھ ہے، یعنی: تم زخموں سے محفوظ رہو۔ اس کی سند ضعیف ہے؛ اسے عباد بن العوام نے حنظلہ سے، انہوں نے شہر سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کیا ہے(2)۔ باقی قراء نے تاء کے پیش کے ساتھ [تُسْلِمون] پڑھا ہے، اور اس کا معنی ہے: تم اللہ کی معرفت اور اس کی اطاعت کے سامنے سر تسلیم خم کر دو اور فرمانبردار بن جاؤ؛ اس کی نعمتوں کے شکر کے طور پر(3)۔

ابو عبید نے کہا: پسندیدہ قرأت عام لوگوں (جمہور) کی ہے؛ کیونکہ اللہ نے ہمیں اسلام کی جو نعمت دی ہے وہ زخموں سے سلامتی کی نعمت سے زیادہ افضل ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر اگر وہ منہ موڑ لیں تو آپ کے ذمہ صرف واضح طور پر پہنچا دینا ہے۔} [82]

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر اگر وہ منہ موڑ لیں} یعنی: غور و فکر، استدلال اور ایمان سے اعراض کریں۔ {تو آپ کے ذمہ صرف واضح پیغام پہنچا دینا ہے} یعنی: آپ کے ذمہ صرف پیغام پہنچانا ہے، رہی ہدایت تو وہ ہمارے ذمہ ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وہ اللہ کی نعمت کو پہچانتے ہیں پھر اس کا انکار کرتے ہیں، اور ان میں سے اکثر کافر ہیں۔} [83]

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وہ اللہ کی نعمت کو پہچانتے ہیں} سُدّی نے کہا: یعنی: محمد ﷺ، یعنی وہ آپ کی نبوت کو پہچانتے ہیں {پھر اس کا انکار کرتے ہیں} اور آپ کو جھٹلاتے ہیں۔ مجاہد نے کہا: اس سے مراد وہ نعمتیں ہیں جو اللہ نے اس سورت میں ان پر شمار کی ہیں، یعنی: وہ جانتے ہیں کہ یہ اللہ کی طرف سے ہیں اور پھر اپنے اس قول کے ذریعے انکار کرتے ہیں کہ انہیں یہ اپنے باپ دادا سے وراثت میں ملی ہیں(4)۔ قتادہ نے بھی اسی طرح کہا ہے(5)۔

(1) اسے نحاس نے اعراب القرآن 405/2 میں اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 413/3 میں ذکر کیا ہے۔ اور ان دونوں نے اسے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی طرف منسوب کیا ہے۔ (2) اسے طبری نے اپنی تفسیر 322/14 میں حنظلہ کے واسطے سے دو طریقوں سے روایت کیا ہے۔ حنظلہ - جو سدوسی ہے - اور شہر - جو ابن حوشب ہے - دونوں ضعیف ہیں، اور طبری نے بھی اس قرأت کو رد کیا ہے۔ (3) دیکھئے احکام القرآن لابن العربی 1159/3 - 1160۔ (4) النکت والعیون 207/3، اور طبری نے ان کا قول 325/14 - 326 میں نکالا ہے۔ (5) اسے بغوی نے اپنی تفسیر 80/3 میں ذکر کیا ہے۔

Surah An-Nahl: Verses 83 - 84. Page 407.

'Awn ibn Abd Allah said: It is a man's saying: "If it weren't for so-and-so, it would be like this," and "If it weren't for so-and-so, I wouldn't have obtained such-and-such," while he knows that benefit and harm come from Allah (1).

Al-Kalbi said: When the Messenger of Allah (peace be upon him) informed them of all these blessings, they recognized them and said: "Yes, they are all blessings from Allah, but they come through the intercession of our gods" (2).

It was also said: They recognize Allah's blessing by experiencing it, but they deny it by failing to give thanks for it. A sixth possibility: They recognize it in hardship but deny it in prosperity. A seventh possibility: They recognize it with their words but deny it with their actions (3). An eighth possibility: They recognize it with their hearts but reject it with their tongues; similar to: {And they rejected them, though their inner selves were convinced thereof} [An-Naml: 14].

{And most of them are disbelievers} means: all of them (4); as previously mentioned.

Allah's saying: {And [mention] the Day when We will resurrect from every nation a witness. Then it will not be permitted for those who disbelieved [to apologize], nor will they be asked to appease [Allah]. (84)}

Allah's saying: {And [mention] the Day when We will resurrect from every nation a witness} its parallel is: {So how [will it be] when We bring from every nation a witness} and it has been previously mentioned (5) [An-Nisa: 41].

{Then it will not be permitted for those who disbelieved} i.e., in offering excuses and speaking, like His saying: {Nor will it be permitted for them to make an excuse} [Al-Mursalat: 36]. That is when Hell is closed upon them, as previously mentioned at the beginning of "Al-Hijr" and as will come later.

{Nor will they be asked to appease [Allah]} means: they will not be asked to seek satisfaction, i.e., they will not be required to please their Lord; because...

---

(1) In (D) and (M): "and they know," instead of: "and he knows that," and from this point to the end of the speech is not from the words of Awn, and it was narrated by Al-Tabari 14/326, and mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wal-'Uyun 3/207. (2) Tafsir Al-Baghawi 3/80. (3) Al-Nukat wal-'Uyun 3/207. (4) Zad Al-Masir 4/479 and attributed it to Al-Hasan. (5) 6/325.

सूरह अन-नहल: आयत 83 - 84. पृष्ठ 407.

'औन बिन अब्द अल्लाह ने कहा: यह आदमी की यह बात है: "अगर फलां न होता तो ऐसा होता," और "अगर फलां न होता तो मुझे यह न मिलता," जबकि वह जानता है कि लाभ और हानि अल्लाह की ओर से है (1)।

अल-कल्बी ने कहा: जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उन्हें इन सभी नेमतों (वरदानों) के बारे में बताया, तो उन्होंने उन्हें पहचाना और कहा: "हाँ, ये सब अल्लाह की नेमतें हैं, लेकिन ये हमारे देवताओं की सिफारिश के माध्यम से हैं" (2)।

कहा गया है: वे अल्लाह की नेमत को उसमें रहने के माध्यम से पहचानते हैं, और उसका शुक्र अदा न करके उसका इनकार करते हैं। छठी संभावना: वे इसे कठिनाई में पहचानते हैं, और समृद्धि में इसका इनकार करते हैं। सातवीं संभावना: वे इसे अपनी बातों से पहचानते हैं, और अपने कार्यों से इसका इनकार करते हैं (3)। आठवीं संभावना: वे इसे अपने दिलों से पहचानते हैं, और अपनी ज़ुबानों से इसे झुठलाते हैं; जैसा कि: {और उन्होंने उनका इनकार किया, यद्यपि उनके मन उनके कायल हो चुके थे} [अन-नम्ल: 14]।

{और उनमें से अधिकांश काफिर हैं} इसका अर्थ है: वे सभी (4); जैसा कि पहले बताया जा चुका है।

अल्लाह का कथन: {और जिस दिन हम हर उम्मत में से एक गवाह खड़ा करेंगे, फिर उन लोगों को इजाज़त नहीं दी जाएगी जिन्होंने कुफ्र किया, और न ही उनसे तौबा और माफी माँगी जाएगी। (84)}

अल्लाह का कथन: {और जिस दिन हम हर उम्मत में से एक गवाह खड़ा करेंगे} इसका उदाहरण है: {तो फिर क्या हाल होगा जब हम हर उम्मत में से एक गवाह लाएँगे} और यह पहले बताया जा चुका है (5) [अन-निसा: 41]।

{फिर उन लोगों को इजाज़त नहीं दी जाएगी जिन्होंने कुफ्र किया} यानी: बहाना बनाने और बोलने में, जैसा कि अल्लाह का कथन है: {और उन्हें इजाज़त नहीं दी जाएगी कि वे बहाना पेश करें} [अल-मुर्सलात: 36]। यह तब होगा जब जहन्नुम उन पर बंद कर दी जाएगी, जैसा कि "अल-हिज्र" की शुरुआत में पहले बताया जा चुका है, और आगे भी आएगा।

{और न ही उनसे तौबा और माफी माँगी जाएगी} यानी: उन्हें राज़ी नहीं किया जाएगा, अर्थात: उन्हें अपने रब को राज़ी करने के लिए नहीं कहा जाएगा; क्योंकि...

(1) संस्करण (द) और (म) में: "और वे जानते हैं", इसके बजाय: "और वह जानता है कि", और यहाँ से अंत तक की बात औन के शब्द नहीं हैं, इसे अल-तबारी 14/326 ने उद्धृत किया है, और अल-मावर्दी ने अल-नुकत वल-उयून 3/207 में इसका उल्लेख किया है। (2) तफ़्सीर अल-बग़वी 3/80. (3) अल-नुकत वल-उयून 3/207. (4) ज़ाद अल-मसीर 4/479 और इसे अल-हसन की ओर जिम्मेदार ठहराया। (5) 6/325.

سورة النحل: آیات 83 - 84۔ صفحہ 407۔

عون بن عبد اللہ نے کہا: یہ آدمی کا یہ کہنا ہے: "اگر فلاں نہ ہوتا تو ایسا ہوتا،" اور "اگر فلاں نہ ہوتا تو مجھے یہ نہ ملتا،" حالانکہ وہ جانتا ہے کہ نفع اور نقصان اللہ کی طرف سے ہے (1)۔

الکلبی نے کہا: جب اللہ کے رسول ﷺ نے انہیں ان تمام نعمتوں سے آگاہ کیا، تو انہوں نے انہیں پہچانا اور کہا: "ہاں، یہ سب اللہ کی نعمتیں ہیں، لیکن یہ ہمارے معبودوں کی سفارش کی وجہ سے ہیں" (2)۔

اور کہا گیا: وہ اللہ کی نعمت کو اس میں رہنے کی وجہ سے پہچانتے ہیں، اور اس کا شکر ادا نہ کر کے اس کا انکار کرتے ہیں۔ چھٹا احتمال: وہ اسے سختی میں پہچانتے ہیں، اور آسودگی میں اس کا انکار کرتے ہیں۔ ساتواں احتمال: وہ اسے اپنی باتوں سے پہچانتے ہیں، اور اپنے اعمال سے اس کا انکار کرتے ہیں (3)۔ آٹھواں احتمال: وہ اسے اپنے دلوں سے پہچانتے ہیں، اور اپنی زبانوں سے اس کا انکار کرتے ہیں؛ جیسا کہ: {اور انہوں نے ان کا انکار کیا، حالانکہ ان کے دل ان کا یقین کر چکے تھے} [النمل: 14]۔

{اور ان میں سے اکثر کافر ہیں} یعنی: وہ سب (4)؛ جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور جس دن ہم ہر امت میں سے ایک گواہ اٹھائیں گے، پھر ان لوگوں کو اجازت نہیں دی جائے گی جنہوں نے کفر کیا، اور نہ ہی ان سے توبہ و معذرت طلب کی جائے گی۔ (84)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور جس دن ہم ہر امت میں سے ایک گواہ اٹھائیں گے} اس کی مثال ہے: {تو کیسا حال ہوگا جب ہم ہر امت میں سے ایک گواہ لائیں گے} اور یہ پہلے گزر چکا ہے (5) [النساء: 41]۔

{پھر ان لوگوں کو اجازت نہیں دی جائے گی جنہوں نے کفر کیا} یعنی: عذر پیش کرنے اور کلام کرنے میں، جیسا کہ اس کا ارشاد ہے: {اور نہ انہیں اجازت دی جائے گی کہ وہ عذر پیش کریں} [المرسلات: 36]۔ یہ اس وقت ہوگا جب جہنم ان پر بند کر دی جائے گی، جیسا کہ "الحجر" کے شروع میں گزر چکا ہے، اور آئے گا۔

{اور نہ ان سے توبہ و معذرت طلب کی جائے گی} یعنی: انہیں راضی نہیں کیا جائے گا، یعنی: انہیں اپنے رب کو راضی کرنے کا مکلف نہیں کیا جائے گا؛ کیونکہ...

---

(1) نسخہ (د) اور (م) میں: "وہ جانتے ہیں"، بجائے اس کے کہ: "اور وہ جانتا ہے کہ"، اور اس جگہ سے کلام کے آخر تک عون کا قول نہیں ہے، اسے طبری 14/326 نے نقل کیا ہے اور ماوردی نے النکت والعیون 3/207 میں اس کا تذکرہ کیا ہے۔ (2) تفسیر البغوی 3/80۔ (3) النکت والعیون 3/207۔ (4) زاد المسیر 4/479 اور اسے الحسن کی طرف منسوب کیا ہے۔ (5) 6/325۔

Surah An-Nahl: Verses 84 - 87 408

The Hereafter is not a place of obligation, nor are they allowed to return to the world so that they might repent (1). The root of the word is from 'atab, which means resentment or finding fault. It is said: "ataba 'alayhi ya'tibu" (he found fault with him or was angry with him). When he discusses with him that which he was angry about, it is said: "aatabahu" (he censured or reproached him). If he returns to doing what pleases you, then he has "a'taba" (offered satisfaction or removed the cause of complaint). The noun is "al-utba," which is the return of the person being censured to what satisfies the censurer; this was stated by Al-Harawi (2). Al-Nabigha said: "If I am wronged, then I am a servant you have wronged, and if you have a reason for satisfaction, then someone like you grants satisfaction." (4)

Allah the Almighty said: {And when those who wronged see the punishment, it will not be lightened for them, nor will they be reprieved. 85} The words of Allah: {And when those who wronged see} meaning: those who committed polytheism (shirk). {the punishment} meaning: the punishment of Hell by entering it. {it will not be lightened for them, nor will they be reprieved} meaning: they will not be given a respite; as there is no repentance for them there.

The words of Allah: {And when those who associated partners [with Allah] see their partners, they will say, "Our Lord, these are our partners whom we used to invoke besides You." But they will throw back at them the word, "Indeed, you are liars." 86 And they will offer to Allah on that Day submission, and lost from them will be what they used to invent. 87} The words of Allah: {And when those who associated partners [with Allah] see their partners} meaning: their idols and images that they worshipped. This is because Allah will raise up their objects of worship and they will follow them until they lead them into the Fire. In "Sahih Muslim": "Whoever used to worship something, let him follow it. So, whoever used to worship the sun will follow the sun, whoever used to worship the moon will follow the moon, and whoever used to worship the false deities (taghut) will follow the false deities." This is part of a hadith recorded by Anas (5), and Al-Tirmidhi from the hadith of Abu Hurairah, and in it: "The cross will be personified for its owner..."

---

(1) Tafsir al-Baghawi 3/80. (2) Al-Tabarsi attributed it to Al-Zajjaj in Majma' al-Bayan 14/109. (3) In (d), (z), and (m): 'kunta' (you were), and what is established is from (th) and (f), which is consistent with what is in the Diwan (poetry collection). (4) Diwan of al-Nabigha al-Dhubyani p. 18, and in it: "If I am wronged, then I am a servant you

have wronged..." (5) Sahih Muslim (182). It is a part of the hadith of Abu Hurairah, and not from the hadith of Anas.

सूरह अन-नहल: आयतें 84 - 87 408

परलोक दायित्वों का स्थान नहीं है, और न ही उन्हें दुनिया में लौटने दिया जाएगा ताकि वे तौबा (पश्चाताप) कर सकें(1)। शब्द का मूल 'अतब' (atab) से है, जिसका अर्थ है नाराजगी या दोष ढूंढना। कहा जाता है: "अतबा अलैहि या'तिबु" (उसने उस पर दोष पाया या उससे नाराज हुआ)। जब वह उससे उस बात पर चर्चा करता है जिस पर वह नाराज था, तो कहा जाता है: "आतबाहु" (उसने उसे फटकारा या उलाहना दिया)। यदि वह वह करने की ओर लौटता है जो आपको प्रसन्न करता है, तो उसने "अ'तबा" (संतुष्टि प्रदान की या शिकायत का कारण दूर किया) किया। संज्ञा "अल-उतबा" है, जो उस व्यक्ति की वापसी है जिस पर दोष लगाया जा रहा है, उस स्थिति की ओर जो दोष लगाने वाले को संतुष्ट करती है; यह अल-हरवी द्वारा कहा गया था (2)। अल-नाबिगा ने कहा: "यदि मुझ पर अन्याय हुआ है, तो मैं वह दास हूँ जिस पर आपने अन्याय किया है, और यदि आप संतुष्ट होने वाले हैं, तो आप जैसा व्यक्ति संतुष्टि प्रदान करता है।" (4)

अल्लाह तआला का कथन: {और जब वे लोग जिन्होंने ज़ुल्म किया, अज़ाब (यातना) को देखेंगे, तो न तो उनके लिए वह हल्का किया जाएगा और न ही उन्हें मोहलत दी जाएगी। 85} अल्लाह का कथन: {और जब वे लोग जिन्होंने ज़ुल्म किया देखेंगे} अर्थात: जिन्होंने शिर्क(बहुदेववाद) किया। {अज़ाब} अर्थात: उसमें प्रवेश करके नरक का अज़ाब। {तो न तो उनके लिए वह हल्का किया जाएगा और न ही उन्हें मोहलत दी जाएगी} अर्थात: उन्हें ढील नहीं दी जाएगी; क्योंकि वहां उनके लिए कोई तौबा नहीं है।

अल्लाह का कथन: {और जब वे लोग जिन्होंने साझी ठहराए थे, अपने साझीदारों को देखेंगे, तो वे कहेंगे, "ऐ हमारे रब, ये हमारे वे साझीदार हैं जिन्हें हम तेरे सिवा पुकारा करते थे।" तो वे (साझीदार) उनकी ओर बात फेंकेंगे कि, "बेशक तुम झूठे हो।" 86 और उस दिन वे अल्लाह के सामने आत्मसमर्पण पेश करेंगे, और जो कुछ वे झूठ गढ़ा करते थे, वह उनसे गुम हो जाएगा। 87} अल्लाह का कथन: {और जब वे लोग जिन्होंने साझी ठहराए थे, अपने साझीदारों को देखेंगे} अर्थात: उनकी मूर्तियाँ और बुत जिनकी वे पूजा करते थे। ऐसा इसलिए है क्योंकि अल्लाह उनके पूज्य देवों को उठाएगा और वे उनका अनुसरण करेंगे यहाँ तक कि वे उन्हें आग (नरक) में पहुँचा देंगे। "सहीह मुस्लिम" में है: "जो जिसकी पूजा करता था, वह उसी के पीछे चले। अतः जो सूर्य की पूजा करता था वह सूर्य के पीछे चलेगा, जो चंद्रमा की पूजा करता था वह चंद्रमा के पीछे चलेगा, और जो तागूतों (झूठे देवताओं) की पूजा करता था वह तागूतों के पीछे चलेगा।" यह अनस (5) द्वारा वर्णित हदीस का

हिस्सा है, और अल-तिर्मिज़ी ने अबू हुरैरा की हदीस से इसे वर्णित किया है, और इसमें है: "फिर सलीब (क्रॉस) के मालिक के लिए उसका प्रतिरूप बनाया जाएगा..."

---

(1) तफ़्सीर अल-बगवी 3/80। (2) अल-तबरसी ने इसे मजमा अल-बयान 14/109 में अल-ज़ज्जाज के नाम बताया है। (3) (द), (ज़), और (म) प्रतियों में: 'कुन्ता' (तुम थे) है, और जो स्थापित है वह (थ) और (फ) से है, जो दीवान (काव्य संग्रह) में जो है उसके अनुरूप है। (4) दीवान अल-नाबिगा अल-दुबयानी पृष्ठ 18, और उसमें है: "यदि मैं मज़लूम हूँ, तो मैं वह दास हूँ जिस पर मैंने ज़ुल्म किया..." (5) सहीह मुस्लिम (182)। यह अबू हुरैरा की हदीस का एक हिस्सा है, अनस की हदीस का नहीं।

سورہ النحل: آیات 84 - 87 408

آخرت ذمہ داری کا گھر نہیں ہے، اور نہ ہی انہیں دنیا میں واپس آنے دیا جائے گا تاکہ وہ توبہ کریں (1)۔ اس لفظ کی اصل 'عتب' سے ہے، اور اس کے معنی ناراضگی یا رنجش کے ہیں۔ کہا جاتا ہے: "عتب علیہ یعتب": جب اس نے اس پر ناراضگی کا اظہار کیا۔ پھر جب اس نے اس سے اس بارے میں گفتگو کی جس پر وہ ناراض تھا، تو کہا گیا: "عاتبہ" (اس نے اسے ملامت کی)۔ پس اگر وہ تمہاری خوشنودی کی طرف لوٹ آیا تو اس نے "اعتب" (رضامندی حاصل کر لی یا شکایت دور کر دی)۔ اسم "العتبیٰ" ہے، اور یہ ملامت زدہ شخص کا اس چیز کی طرف لوٹنا ہے جو ملامت کرنے والے کو راضی کر دے؛ یہ بات الہروی نے کہی ہے (2)۔ اور النابغہ نے کہا: "اگر میں مظلوم ہوں تو میں وہ غلام ہوں جس پر تم نے ظلم کیا، اور اگر تم راضی ہونے والے ہو تو تم جیسا ہی کسی کو راضی کرتا ہے" (4)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور جب وہ لوگ جنہوں نے ظلم کیا عذاب کو دیکھیں گے تو نہ ان سے وہ ہلکا کیا جائے گا اور نہ ہی انہیں مہلت دی جائے گی۔ 85} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور جب وہ لوگ جنہوں نے ظلم کیا دیکھیں گے} یعنی: جنہوں نے شرک کیا۔ {عذاب} یعنی: جہنم کا عذاب اس میں داخل ہو کر۔ {تو نہ ان سے وہ ہلکا کیا جائے گا اور نہ ہی انہیں مہلت دی جائے گی} یعنی: انہیں ڈھیل نہیں دی جائے گی؛ کیونکہ وہاں ان کے لیے کوئی توبہ نہیں ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور جب وہ لوگ جنہوں نے شرک کیا اپنے شریکوں کو دیکھیں گے تو کہیں گے، "اے ہمارے رب، یہ ہمارے وہ شریک ہیں جنہیں ہم تیرے سوا پکارا کرتے تھے۔" تو وہ ان کی طرف بات پھینکیں گے کہ "بے شک تم جھوٹے ہو۔" 86 اور اس دن وہ اللہ کے سامنے سرِ تسلیم خم کر دیں گے، اور جو کچھ وہ افتراء (جھوٹ) گڑھا کرتے تھے وہ ان سے گم ہو جائے گا۔

87} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور جب وہ لوگ جنہوں نے شرک کیا اپنے شریکوں کو دیکھیں گے} یعنی: ان کے بت اور مورتیاں جن کی وہ عبادت کرتے تھے۔ اور یہ اس لیے ہے کہ اللہ تعالیٰ ان کے معبودوں کو اٹھائے گا اور وہ ان کے پیچھے چلیں گے یہاں تک کہ وہ انہیں آگ میں لے جائیں گے۔ "صحیح مسلم" میں ہے: "جو جس چیز کی عبادت کرتا تھا وہ اس کے پیچھے چلے، پس جو سورج کی عبادت کرتا تھا وہ سورج کے پیچھے چلے گا، اور جو چاند کی عبادت کرتا تھا وہ چاند کے پیچھے چلے گا، اور جو طاغوتوں کی عبادت کرتا تھا وہ طاغوتوں کے پیچھے چلے گا"۔ حدیث، اسے انس (5) کی حدیث سے روایت کیا گیا ہے، اور ترمذی نے اسے ابو ہریرہ کی حدیث سے روایت کیا، اور اس میں ہے: "پھر صلیب والے کے لیے اس کا ہم شکل بنایا جائے گا..."

---

(1) تفسیر البغوی 3/ 80۔ (2) الطبرسی نے اسے مجمع البیان 14/ 109 میں الزجاج کی طرف منسوب کیا ہے۔ (3) (د) اور (ز) اور (م) میں: 'کنت' ہے، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) اور (ف) سے ہے، اور یہی دیوان میں موجود لفظ کے مطابق ہے۔ (4) دیوان النابغہ الذبیانی ص 18، اور اس میں ہے: "اگر میں مظلوم ہوں تو میں وہ غلام ہوں جس پر تم نے ظلم کیا..." (5) صحیح مسلم (182)۔ یہ ابو ہریرہ کی حدیث کا ایک ٹکڑا ہے، انس کی حدیث کا نہیں ہے۔

...his cross, and to the owner of images his images, and to the owner of fire his fire, so they follow what they used to worship" and mentioned the Hadith (1).

"They said, 'Our Lord, these are our partners whom we used to invoke besides You.'" Meaning: those whom we made as partners for You. "Then they threw back the word to them: 'Indeed, you are liars.'" Meaning: the gods threw the word back to them, i.e., they spoke to belie those who worshipped them; that they were not gods, nor did they command them to worship them. Allah will make the idols speak so that the scandal of the disbelievers is revealed at that moment. It was also said: What is meant by that are the angels whom they worshipped.

"And they will offer to Allah on that Day submission." Meaning: the polytheists, i.e., they surrendered to His punishment and submitted to His might. And it was said: Both the worshipper and the worshipped surrendered and submitted to His judgment over them.

"And lost from them is what they used to invent." Meaning: what Satan had beautified for them disappeared, and what they were hoping for in terms of intercession from their gods was gone.

The Almighty's saying: "Those who disbelieved and averted [others] from the way of Allah - We will increase them in punishment over [their] punishment for what corruption they were causing."

The Almighty's saying: "Those who disbelieved and averted [others] from the way of Allah - We will increase them in punishment over [their] punishment." Ibn Mas’ud said: Scorpions whose fangs are like tall palm trees; and snakes like the necks of camels; and vipers like Bactrian camels strike them, so that is the increase. And it was said: The meaning is: they come out of the fire into the Zamhareer (extreme cold), then they rush from the severity of its cold back into the fire. And it was said: The meaning is: We increased the punishment of the leaders over the commoners; so one of the two punishments is for their disbelief, and the other punishment is for their averting others [from the path] (2).

"For what corruption they were causing" in the world from disbelief and disobedience.

(1) Sunan al-Tirmidhi (2557), and he said: A good and authentic hadith (Hasan Sahih).
(2) See Tafsir al-Tabari 14/330 - 331, and Ma’ani al-Qur’an by al-Zajjaj 3/216, and al-Waseet 2/246, and Tafsir al-Baghawi 3/81, and al-Zamakhshari 2/424.

सूरह अन-नहल: आयतें 86 - 88 | 409

"...उसका क्रूस, और चित्रों के स्वामी को उसके चित्र, और आग के स्वामी को उसकी आग, तो वे उसका अनुसरण करते हैं जिसकी वे पूजा करते थे" और हदीस (1) का उल्लेख किया।

"उन्होंने कहा, 'ऐ हमारे रब! ये हमारे वे साझीदार हैं जिन्हें हम तेरे सिवा पुकारते थे।'" अर्थात्: जिन्हें हमने तेरे लिए साझीदार बनाया था। "तब उन्होंने उनके सामने बात फेंक दी कि: 'बेशक तुम झूठे हो।'" अर्थात्: देवताओं ने उनके सामने बात फेंक दी, यानी उन्होंने उन्हें झुठलाते हुए बात की जिन्होंने उनकी पूजा की थी; कि वे देवता नहीं थे, और न ही उन्होंने उन्हें अपनी पूजा करने का आदेश दिया था। अल्लाह मूर्तियों को बुलवाएगा ताकि उस समय काफ़िरों का अपमान ज़ाहिर हो जाए। और यह भी कहा गया है: इससे मुराद वे फरिश्ते हैं जिनकी उन्होंने पूजा की थी।

"और वे उस दिन अल्लाह के सामने आत्मसमर्पण पेश करेंगे।" यानी: मुशरिक, अर्थात्: वे उसके अज़ाब के सामने झुक गए और उसकी इज़्ज़त के आगे सर झुका लिया। और कहा गया: पूजने वाले और पूजे जाने वाले दोनों ने आत्मसमर्पण कर दिया और उनके बारे में उसके फैसले के आगे झुक गए।

"और उनसे वह सब खो गया जो वे घड़ा करते थे।" अर्थात्: शैतान ने उनके लिए जो सजाया था वह उनसे दूर हो गया, और वे अपने देवताओं से जिस शफ़ाअत (सिफारिश) की उम्मीद कर रहे थे वह खत्म हो गई।

अल्लाह तआला का फरमान: "जिन लोगों ने कुफ्र किया और अल्लाह की राह से रोका, हमने उनके अज़ाब पर अज़ाब बढ़ा दिया, उस फसाद के कारण जो वे करते थे।"

अल्लाह तआला का फरमान: "जिन लोगों ने कुफ्र किया और अल्लाह की राह से रोका, हमने उनके अज़ाब पर अज़ाब बढ़ा दिया।" इब्न मसूद ने कहा: बिच्छू जिनके डंक खजूर के ऊंचे पेड़ों की तरह हैं; और ऊंटों की गर्दन जैसे सांप; और अफ़ई सांप जैसे कि बुख़ाती ऊंट हों, उन्हें डसते हैं, तो वह बढ़ोतरी है। और कहा गया: इसका अर्थ है: वे आग से निकलकर ज़महरीर (अत्यधिक ठंड) में जाते हैं, फिर उसकी ठंड की तीव्रता के कारण वापस आग की ओर भागते हैं। और कहा गया: इसका अर्थ है: हमने नेताओं का अज़ाब आम लोगों से ज़्यादा कर दिया; तो दो अज़ाबों में से एक उनके कुफ्र के लिए है, और दूसरा अज़ाब (दूसरों को) रोकने के लिए है (2)।

"उस फसाद के कारण जो वे करते थे" दुनिया में कुफ्र और नाफरमानी के रूप में।

---

(1) सुनन अल-तिर्मिज़ी (2557), और उन्होंने कहा: यह एक हदीस हसन सहीह है। (2) देखें तफ़सीर अल-तबरी 14/ 330 - 331, और मआनी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज 3/ 216, और अल-वसीत 2/ 246, और तफ़सीर अल-बगवी 3/ 81, और अल-ज़मखशरी 2/ 424।

"...اس کا صلیب، اور تصویروں والے کو اس کی تصویریں، اور آگ والے کو اس کی آگ، پس وہ ان کی پیروی کریں گے جن کی وہ عبادت کرتے تھے" اور حدیث (1) کا ذکر کیا۔

﴿قَالُوا رَبَّنَا هَؤُلَاءِ شُرَكَاؤُنَا الَّذِينَ كُنَّا نَدْعُوا مِن دُونِكَ﴾ یعنی: وہ جنہیں ہم نے تیرے لیے شریک بنایا تھا۔ ﴿فَأَلْقَوْا إِلَيْهِمُ الْقَوْلَ إِنَّكُمْ لَكَاذِبُونَ﴾ یعنی: معبودوں نے ان کی طرف بات پھینک دی، یعنی: انہوں نے اپنے پوجنے والوں کی تکذیب کرتے ہوئے کلام کیا؛ کہ وہ معبود نہیں تھے، اور نہ ہی انہوں نے انہیں اپنی عبادت کا حکم دیا تھا، پس اللہ بتوں کو گویائی دے گا تاکہ اس وقت کفار کی رسوائی ظاہر ہو جائے۔ اور کہا گیا: اس سے مراد وہ فرشتے ہیں جن کی انہوں نے عبادت کی تھی۔

﴿وَأَلْقَوْا إِلَى اللهِ يَوْمَئِذٍ السَّلَمَ﴾ یعنی: مشرکین، یعنی: وہ اس کے عذاب کے سامنے سر تسلیم خم کر دیں گے، اور اس کی عزت کے سامنے مغلوب ہو جائیں گے۔ اور کہا گیا: عابد اور معبود دونوں نے سر تسلیم خم کر دیا، اور ان کے بارے میں اس کے حکم کے تابع ہو گئے۔

﴿وَضَلَّ عَنْهُم مَّا كَانُوا يَفْتَرُونَ﴾ یعنی: شیطان نے جو ان کے لیے مزین کیا تھا وہ ان سے زائل ہو گیا، اور اپنے معبودوں کی شفاعت کی جو وہ امیدیں رکھتے تھے وہ ختم ہو گئیں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَن سَبِيلِ اللَّهِ زِدْنَاهُمْ عَذَابًا فَوْقَ الْعَذَابِ بِمَا كَانُوا يُفْسِدُونَ﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَن سَبِيلِ اللَّهِ زِدْنَاهُمْ عَذَابًا فَوْقَ الْعَذَابِ﴾ ابن مسعود رضی اللہ عنہ نے فرمایا: بچھو جن کے ڈنک کھجور کے لمبے درختوں کی طرح ہوں گے؛ اور اونٹ کی گردنوں جیسے سانپ؛ اور ایسے افعی (سانپ) گویا کہ وہ بخاتی اونٹ ہوں، وہ انہیں ڈسیں گے، تو وہ (عذاب میں) زیادتی ہو گی۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: وہ آگ سے نکل کر زمہریر (شدید ٹھنڈ)

کی طرف جائیں گے، پھر اس کی ٹھنڈ کی شدت کی وجہ سے واپس آگ کی طرف بھاگیں گے۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: ہم نے پیشواؤں کے عذاب کو عام لوگوں سے زیادہ کر دیا؛ پس ایک عذاب ان کے کفر پر ہے، اور دوسرا عذاب (دوسروں کو) روکنے پر ہے (2)۔

﴿بِمَا كَانُوا يُفْسِدُونَ﴾ دنیا میں کفر اور نافرمانی کے ذریعے۔

---

(1) سنن الترمذی (2557)، اور انہوں نے کہا: حدیث حسن صحیح ہے۔ (2) دیکھیے تفسیر الطبری 14/ 330 - 331 ، اور معانی القرآن للزجاج 3/ 216 ، والوسيط 2/ 246 ، وتفسير البغوي 3/ 81 ، والزمخشري 2/ 424.

Surah Al-Nahl: Verse 89 Page: 410

Allah the Almighty says: {And [mention] the Day when We will resurrect among every nation a witness over them from themselves [i.e., their prophet]. And We will bring you, [O Muhammad], as a witness over these [your nation]. And We have sent down to you the Book as clarification for all things and as guidance and mercy and good tidings for the Muslims.} [An-Nahl: 89]

His saying: {And the Day when We will resurrect among every nation a witness over them from themselves} - these are the prophets, who will be witnesses against their nations on the Day of Resurrection, testifying that they conveyed the message and called them to faith. In every era, there is a witness, even if they are not a prophet. There are two opinions regarding them: First: They are the leaders of guidance who are the successors of the prophets. Second: They are the scholars through whom Allah has preserved the laws of His prophets (1).

I say: Based on this, there was no period [of interval between prophets] except that there was someone who unified Allah; like Quss bin Sa'ida, and Zaid bin Amr bin Nufayl, about whom the Prophet (peace be upon him) said: "He will be resurrected as a nation on his own" (2), and Satih (3), and Waraqah bin Nawfal, about whom the Prophet (peace be upon him) said: "I saw him immersing himself in the rivers of Paradise" (4). These and those like them were a proof against the people of their time and a witness over them. And Allah knows best.

And His saying: {And We will bring you as a witness over these} - this was previously discussed in [Surah] Al-Baqarah and An-Nisa (5).

(1) Al-Nukat wa Al-'Uyun 3/208. (2) Preceded 2/397. (3) He is Rabi' bin Rabi'ah the Soothsayer, from Bani Mazin bin Al-Azd, who used to speak every wonder in soothsaying. Thimar al-Qulub by al-Tha'alibi pp. 125-126, and Jamharat Ansab al-Arab pp. 374-375. (4) Narrated by Ibn al-Sakan as in Al-Isaba 10/306 with the wording: I saw Waraqah on a river from the rivers of Paradise. Abu Ya'la narrated (4/41) on the authority of Jabir bin Abdullah (may Allah be pleased with them both) who said: The Prophet (peace be upon him) was asked about Abu Talib: Does your prophethood benefit him? He said: Yes..., and in it: He was asked about Khadija—because she died before the obligatory acts and rulings of the Quran—so he said: I saw her on a river from the rivers of Paradise... and he was asked about Waraqah bin Nawfal, he said: I saw him in the middle of Paradise wearing silk. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 9/416: Narrated by Abu Ya'la, and it contains Mujalid, and it contains what was

praised from Mujalid's narration, and the rest of its men are men of the Sahih. End. "Butnan" means the middle. Al-Nihaya (btn). (5) 2/435-437 and 6/325-326.

सूरा अन-नह्ल: आयत 89 पृष्ठ: 410

अल्लाह तआला का फरमान है: {और (याद करो) उस दिन को जब हम हर समुदाय में उन्हीं में से उन पर एक गवाह खड़ा करेंगे और (ऐ मुहम्मद!) हम आपको इन लोगों पर गवाह बनाकर लाएंगे। और हमने आप पर यह किताब उतारी है जो हर चीज़ का स्पष्ट वर्णन है और मार्गदर्शन, दया और मुसलमानों के लिए शुभ समाचार है।} [अन-नह्ल: 89]

उसका कहना: {और जिस दिन हम हर समुदाय में उन्हीं में से उन पर एक गवाह खड़ा करेंगे} - ये पैगंबर हैं, जो कयामत के दिन अपनी उम्मतों पर गवाह होंगे कि उन्होंने संदेश पहुँचा दिया था और उन्हें ईमान की ओर बुलाया था। और हर समय में एक गवाह होता है, चाहे वह पैगंबर न हो। उनके बारे में दो राय हैं: पहली: वे मार्गदर्शन के नेता हैं जो पैगंबरों के उत्तराधिकारी हैं। दूसरी: वे विद्वान हैं जिनके माध्यम से अल्लाह ने अपने पैगंबरों के कानूनों की रक्षा की है (1)।

मैं कहता हूँ: इस आधार पर, कोई भी ऐसा समय नहीं बीता जिसमें अल्लाह को एक मानने वाला कोई न रहा हो; जैसे क़ुस्स बिन साएदा, और ज़ैद बिन अम्र बिन नफ़ैल, जिनके बारे में पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "वह अकेले एक उम्मत के रूप में उठाए जाएंगे" (2), और सतीह (3), और वराक़ा बिन नौफ़ल, जिनके बारे में पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "मैंने उन्हें स्वर्ग की नदियों में डूबते हुए देखा" (4)। ये और इनके जैसे लोग अपने समय के लोगों पर एक दलील और उन पर एक गवाह थे। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

और उसका कहना: {और हम आपको इन लोगों पर गवाह बनाकर लाएंगे} - यह पहले अल-बक़रह और अन-निसा में आ चुका है (5)।

(1) अल-नुकत व अल-उयून 3/208। (2) पहले उल्लेखित 2/397। (3) वह रबी बिन रबीआ कहन (भविष्यवक्ता) हैं, जो बनी माज़िन बिन अल-अज़द से थे, जो भविष्यवाणियों में हर तरह की अद्भुत बातें करते थे। थिमार अल-क़ुलूब (अल-था'लिबी द्वारा) पृष्ठ 125-126, और जमहरत अनसब अल-अरब पृष्ठ 374-375। (4) इब्न अल-सकन द्वारा अल-इसाबा 10/306 में इन शब्दों के साथ उद्धृत किया गया है: मैंने वराक़ा को स्वर्ग की नदियों में से एक नदी पर देखा। अबू याला (4/41) ने जाबिर बिन अब्दुल्लाह (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) के अधिकार से उद्धृत किया है: पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से अबू तालिब के बारे में पूछा गया: क्या आपकी नबूवत उन्हें लाभ पहुँचाती है? उन्होंने कहा: हाँ..., और इसमें है: उनसे खदीजा के बारे में पूछा गया - क्योंकि उनकी मृत्यु कुरान के

अनिवार्य कार्यों और आदेशों से पहले हो गई थी - तो उन्होंने कहा: मैंने उन्हें स्वर्ग की नदियों में से एक नदी पर देखा... और उनसे वराक़ा बिन नौफ़ल के बारे में पूछा गया, उन्होंने कहा: मैंने उन्हें स्वर्ग के बीच में रेशमी कपड़े पहने हुए देखा। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 9/416 में कहा: इसे अबू याला ने वर्णित किया है, और इसमें मुजालिद है, और मुजालिद की हदीस से जो प्रशंसा की गई है वह इसमें है, और इसके बाकी लोग सहीह के लोग हैं। समाप्त। "बुतनान" का अर्थ है बीच। अल-निहाया (बत्न)। (5) 2/435-437 और 6/325-326।

سورة النحل: آیت ۸۹ صفحہ: ٤١٠

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَيَوْمَ نَبْعَثُ فِي كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا عَلَيْهِمْ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَجِئْنَا بِكَ شَهِيدًا عَلَى هَؤُلَاءِ وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً وَبُشْرَى لِلْمُسْلِمِينَ ﴿٨٩﴾ ﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَيَوْمَ نَبْعَثُ فِي كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا عَلَيْهِمْ مِنْ أَنْفُسِهِمْ﴾ اور وہ انبیاء ہیں، جو قیامت کے دن اپنی امتوں پر گواہ ہوں گے کہ انہوں نے پیغام پہنچا دیا اور انہیں ایمان کی دعوت دی۔ اور ہر زمانے میں ایک گواہ ہوتا ہے اگرچہ وہ نبی نہ ہو، اور ان کے بارے میں دو قول ہیں: پہلا: وہ ائمہ ہدایت ہیں جو انبیاء کے خلفاء ہیں۔ دوسرا: وہ علماء ہیں جن کے ذریعے اللہ نے اپنے انبیاء کی شریعتوں کی حفاظت فرمائی (١)۔

میں کہتا ہوں: اس بنیاد پر کوئی ایسا زمانہ (فترت) نہیں گزرا مگر اس میں اللہ کو ایک ماننے والا موجود تھا؛ جیسے قس بن ساعدہ، اور زید بن عمرو بن نفیل جن کے بارے میں نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "وہ تنہا ایک امت بنا کر اٹھایا جائے گا" (٢)، اور سطیح (٣)، اور ورقہ بن نوفل جن کے بارے میں نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "میں نے اسے جنت کی نہروں میں غوطہ لگاتے ہوئے دیکھا" (٤)۔ پس یہ لوگ اور ان جیسے دوسرے، اپنے زمانے کے لوگوں پر حجت اور ان پر گواہ تھے۔ واللہ اعلم۔

اور اللہ کا ارشاد: ﴿وَجِئْنَا بِكَ شَهِيدًا عَلَى هَؤُلَاءِ﴾ یہ پہلے سورہ بقرہ اور نساء میں گزر چکا ہے (٥)۔

(١) النکت والعیون ٣/ ٢٠٨۔ (٢) سابقہ ٢/ ٣٩٧۔ (٣) وہ ربیع بن ربیعہ الکاہن ہیں، جو بنو مازن بن الازد سے تھے، وہ کہانت میں ہر طرح کی عجیب و غریب باتیں کرتے تھے۔ ثمار القلوب للثعالبی ص ١٢٥-١٢٦، اور جمہرۃ انساب العرب ص ٣٧٤-٣٧٥۔ (٤) اسے ابن السکن نے الإصابہ ١٠/

٣٠٦ میں ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: میں نے ورقہ کو جنت کی نہروں میں سے ایک نہر پر دیکھا۔ اور ابو یعلیٰ نے ٤/ ٤١ میں جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہما سے روایت کیا، انہوں نے کہا: نبی کریم ﷺ سے ابوطالب کے بارے میں پوچھا گیا: کیا آپ کی نبوت انہیں فائدہ دے گی؟ آپ ﷺ نے فرمایا: ہاں...، اور اسی میں ہے: اور آپ ﷺ سے خدیجہ رضی اللہ عنہا کے بارے میں پوچھا گیا - کیونکہ وہ فرائض اور قرآن کے احکام (نازل ہونے) سے پہلے وفات پا گئی تھیں - تو آپ ﷺ نے فرمایا: میں نے انہیں جنت کی نہروں میں سے ایک نہر پر دیکھا... اور آپ ﷺ سے ورقہ بن نوفل کے بارے میں پوچھا گیا تو فرمایا: میں نے اسے جنت کے وسط میں دیکھا جس پر ریشمی لباس تھا۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد ٩/ ٤١٦ میں کہا: اسے ابو یعلیٰ نے روایت کیا ہے، اس میں مجالد ہے، اور اس میں مجالد کی حدیث سے جو مدح مروی ہے وہ ہے، اور اس کے باقی رجال صحیح کے رجال ہیں۔ انتہی۔ والبطنان: یعنی درمیان۔ النہایہ (بطن)۔ (٥) ٢/ ٤٣٥-٤٣٧ اور ٦/ ٣٢٥-٣٢٦۔

411 Surah Al-Nahl: Verses 89 - 90

His Almighty saying: "And We have sent down to you the Book as clarification for all things". Its parallel is: "We have not neglected in the Book a thing" [Al-An'am: 38], and it has been discussed before, so let it be looked for there (1). Mujahid said: Clarification for the lawful and the forbidden (2).

His Almighty saying: "Indeed, Allah orders justice and good conduct and giving to relatives and forbids immorality and bad conduct and oppression. He admonishes you that perhaps you will be reminded" (90).

In it are six issues:

The first: His Almighty saying: "Indeed, Allah orders justice and good conduct." It was narrated from Uthman bin Maz'un that he said: When this verse was revealed; I read it to Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him), and he was amazed and said: O family of Ghalib, follow him and you will succeed, for by Allah, Allah has sent him to command you with noble character (3). And in a hadith: When Abu Talib was told: Your nephew claimed that Allah revealed to him: "Indeed, Allah orders justice and good conduct" - the verse - he said: Follow my nephew, for by Allah, he does not command except with the best of character. Ikrimah said: The Prophet (PBUH) read to Al-Walid bin Al-Mughirah: "Indeed, Allah orders justice and good conduct" until the end of it, so he said: O my nephew, repeat! So he repeated it for him, and he said: By Allah, it has a sweetness, and it has an elegance, and indeed its base is leafy, and its top is fruitful, and it is not the speech of a human (4)!

And Al-Ghaznawi mentioned that Uthman bin Maz'un was the reader. Uthman said: I did not embrace Islam initially except out of shyness before the Messenger of Allah (PBUH) until this verse was revealed while I was with him, so faith settled in my heart, and I read it to Al-Walid bin Al-Mughirah and he said: O my nephew repeat! So I repeated it, and he said: By Allah, it has a sweetness, ... and he mentioned the rest of the report (5).

---

(1) 8/371. (2) Al-Tabari narrated it from him 14/ 333 - 334. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/ 416, see also Tafsir al-Samarqandi 2/ 247, and Tafsir al-Razi 20/ 100. (4) Tafsir al-Baghawi 3/ 82, and al-Razi 20/ 101. (5) Al-Samarqandi narrated it in the Tafsir 2/ 247, see also Tafsir al-Razi 20/ 100.

411 सूरह अन-नहल: आयतें 89 - 90

अल्लाह तआला का कथन: "और हमने आप पर यह किताब उतारी है जो हर चीज़ का स्पष्ट बयान है"। इसके समान है: "हमने किताब में कोई चीज़ नहीं छोड़ी है" [अल-अनआम: 38], और यह पहले आ चुका है, तो वहां देखें (1)। मुजाहिद ने कहा: हलाल और हराम का स्पष्टीकरण (2)।

अल्लाह तआला का कथन: "बेशक अल्लाह न्याय, भलाई और रिश्तेदारों को देने का आदेश देता है और अश्लीलता, बुराई और ज़ुल्म से रोकता है। वह तुम्हें नसीहत करता है ताकि तुम ध्यान दो" (90)।

इसमें छह मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का कथन: "बेशक अल्लाह न्याय और भलाई का आदेश देता है।" उस्मान बिन मज़ून से रिवायत है कि उन्होंने कहा: जब यह आयत उतरी; मैंने इसे अली बिन अबी तालिब (रज़ि.) के सामने पढ़ा, तो वे चकित रह गए और कहा: ऐ गालिब के खानदान वालों, उनका अनुसरण करो तुम सफल हो जाओगे, क्योंकि खुदा की कसम, अल्लाह ने उन्हें तुम्हें उत्तम चरित्र (नेक अख़लाक़) का आदेश देने के लिए भेजा है (3)। और एक हदीस में है: जब अबू तालिब से कहा गया कि आपके भतीजे का दावा है कि अल्लाह ने उन पर उतारा है: "बेशक अल्लाह न्याय और भलाई का आदेश देता है" (पूरी आयत), तो उन्होंने कहा: मेरे भतीजे का अनुसरण करो, क्योंकि खुदा की कसम, वह केवल अच्छे चरित्र का ही आदेश देते हैं। इकरिमा ने कहा: नबी (सल्ल.) ने वलीद बिन अल-मुगीरा को पढ़ा सुनाया: "बेशक अल्लाह न्याय और भलाई का आदेश देता है" आखिर तक, तो उसने कहा: ऐ मेरे भतीजे, दोबारा पढ़ो! तो आपने उसे दोहराया, तो उसने कहा: खुदा की कसम, इसमें एक मिठास है, और इस पर एक रौनक है, और बेशक इसकी जड़ें हरी-भरी हैं, और इसका ऊपरी हिस्सा फलदार है, और यह किसी इंसान का कलाम नहीं है (4)!

और ग़ज़नवी ने उल्लेख किया कि उस्मान बिन मज़ून पढ़ने वाले थे। उस्मान ने कहा: मैंने शुरू में केवल अल्लाह के रसूल (सल्ल.) के सामने शर्म के कारण इस्लाम स्वीकार किया था, यहाँ तक कि यह आयत उतरी और मैं उनके पास था, तो ईमान मेरे दिल में बैठ गया, फिर मैंने इसे वलीद बिन अल-मुगीरा को पढ़कर सुनाया तो उसने कहा: ऐ मेरे भतीजे, दोबारा पढ़ो! तो मैंने दोहराया, तो उसने कहा: खुदा की कसम, इसमें एक मिठास है, ... और पूरी खबर का ज़िक्र किया (5)।

(1) 8/371. (2) इसे अल-तबरी ने उनसे रिवायत किया है 14/ 333 - 334। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/ 416, और देखें तफ़सीर अल-समरकंदी 2/ 247, और तफ़सीर अल-राज़ी 20/ 100। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 3/ 82, और अल-राज़ी 20/ 101। (5) इसे अल-समरकंदी ने तफ़सीर में रिवायत किया है 2/ 247, और देखें तफ़सीर अल-राज़ी 20/ 100।

٤١١ سورة النحل: آیات ٨٩ - ٩٠

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَبَ تِبْيَانًا لِكُلِّ شَيْءٍ﴾ (اور ہم نے آپ پر کتاب نازل کی ہے جو ہر چیز کا واضح بیان ہے)۔ اس کی نظیر ہے: ﴿مَّا فَرَّطْنَا فِي الْكِتَبِ مِن شَيْءٍ﴾ [الأنعام: ٣٨]، اور یہ پہلے گزر چکا ہے، پس وہاں دیکھ لیا جائے (١)۔ مجاہد نے کہا: حلال اور حرام کی وضاحت (٢)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَنِ وَإِيتَاى ذِي الْقُرْبَى وَيَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ ٩٠﴾ (بے شک اللہ عدل، احسان اور رشتہ داروں کو دینے کا حکم دیتا ہے اور بے حیائی، برائی اور ظلم سے روکتا ہے، وہ تمہیں نصیحت کرتا ہے تاکہ تم یاد رکھو)۔

اس میں چھ مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَنِ﴾۔ حضرت عثمان بن مظعون سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: جب یہ آیت نازل ہوئی؛ میں نے اسے علی بن ابی طالب (رضی اللہ عنہ) کے سامنے پڑھا، تو وہ حیران ہوئے اور فرمایا: اے آلِ غالب، ان کی پیروی کرو تم کامیاب ہو جاؤ گے، خدا کی قسم اللہ نے انہیں تمہیں مکارمِ اخلاق کا حکم دینے کے لیے بھیجا ہے (٣)۔ اور ایک حدیث میں ہے: جب ابوطالب سے کہا گیا کہ آپ کے بھتیجے کا دعویٰ ہے کہ اللہ نے ان پر نازل کیا ہے: ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَنِ﴾ آخر آیت تک، تو انہوں نے کہا: میرے بھتیجے کی پیروی کرو، خدا کی قسم وہ صرف محاسنِ اخلاق ہی کا حکم دیتے ہیں۔ عکرمہ کہتے ہیں: نبی کریم ﷺ نے ولید بن المغیرہ کو پڑھ کر سنایا: ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَنِ﴾ آخر تک، تو اس نے کہا: اے میرے بھتیجے، دوبارہ پڑھو! تو آپ ﷺ نے اسے دہرایا، تو اس نے کہا: خدا کی قسم اس میں ایک مٹھاس ہے، اور اس پر ایک رونق ہے، اور اس کی جڑیں سرسبز و شاداب ہیں، اور اس کا اوپر کا حصہ پھلدار ہے، اور یہ کسی انسان کا کلام نہیں ہے (٤)!

اور غزنوی نے ذکر کیا کہ عثمان بن مظعون قاری تھے۔ عثمان نے کہا: میں نے شروع میں صرف رسول اللہ ﷺ کی حیا کی وجہ سے اسلام قبول کیا تھا یہاں تک کہ یہ آیت نازل ہوئی اور میں آپ ﷺ کے پاس تھا، تو ایمان میرے دل میں راسخ ہو گیا، پھر میں نے اسے ولید بن المغیرہ کو پڑھ کر سنایا تو اس نے کہا: اے میرے بھتیجے، دوبارہ پڑھو! تو میں نے دہرایا، تو اس نے کہا: خدا کی قسم اس میں ایک مٹھاس ہے، ... اور پوری خبر کا ذکر کیا (٥)۔

---

(١) ٣٧١/٨. (٢) اسے طبری نے ان سے روایت کیا ہے ١٤/ ٣٣٣ - ٣٣٤. (٣) المحرر الوجيز ٣/ ٤١٦، نیز دیکھئے تفسير السمرقندي ٢/ ٢٤٧، اور تفسير الرازي ٢٠/ ١٠٠. (٤) تفسير البغوي ٣/ ٨٢، اور الرازي ٢٠/ ١٠١. (٥) اسے سمرقندی نے اپنی تفسیر میں روایت کیا ہے ٢/ ٢٤٧، نیز دیکھئے تفسير الرازي ٢٠/ ١٠٠۔

Surah An-Nahl: Verse 90 412

Ibn Mas'ud said: This is the most comprehensive verse in the Quran for good to be followed and for evil to be avoided(1). Al-Naqqash related: It is said: The zakat (purification) of justice is excellence (ihsan), the zakat of power is forgiveness, the zakat of wealth is kindness, and the zakat of status is for a man to write to his brothers recommending them.

Second: Scholars differed in the interpretation of justice (adl) and excellence (ihsan). Ibn Abbas said: Justice is "La ilaha illa Allah" (There is no god but Allah), and excellence is performing the obligatory duties. It was also said: Justice is the obligatory (fard), and excellence is the supererogatory (nafl). Sufyan bin 'Uyaynah said: Justice here is equality between the secret (inward) and the public (outward), and excellence is that the inward be better than the outward(3). Ali bin Abi Talib: Justice is fairness, and excellence is being gracious.

Ibn Atiyyah said(4): Justice is everything that is obligatory of beliefs and laws; in fulfilling trusts, avoiding injustice, fairness, and giving rights. Excellence is performing everything that is recommended (mandub). Among things, some are entirely recommended, and some are obligatory, except that the limit of sufficiency is included in justice, and the additional completion beyond sufficiency is included in excellence. As for Ibn Abbas's statement, it is subject to review because performing obligatory duties is Islam as explained by the Messenger of Allah (PBUH) in the Hadith of Jibril's question, and that is justice. Rather, excellence is the completions and recommendations as required by the Prophet's (PBUH) interpretation in the Hadith of Jibril by saying: "To worship Allah as if you see Him, and if you do not see Him, He sees you." If this is authentically attributed to Ibn Abbas, then he only meant the obligatory duties completed.

Ibn al-Arabi said(5): Justice between the servant and his Lord is preferring the right of Allah Almighty over the interest of one's self.

---

(1) Narrated by al-Tabari in Tafsir 14/337, and it is in Bukhari's Al-Adab al-Mufrad (489) similarly, see Al-Wasit 3/79, and Tafsir al-Razi 20/100. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/416. (3) See Tafsir al-Tabari 14/335-337, Al-Nukat wa al-Uyun 3/209, Zad al-Masir 4/483, and Tafsir al-Razi 20/101. (4) In Al-Muharrar al-Wajiz 3/416. (5) In Ahkam al-Quran 3/1160.

सूरह अन-नहल: आयत 90 412

इब्न मसूद ने कहा: यह कुरान की सबसे व्यापक आयत है जिसमें भलाई पर अमल करने और बुराई से बचने का निर्देश दिया गया है(1)। अल-नक़्क़ाश ने उल्लेख किया है: कहा जाता है: न्याय की जकात (शुद्धि) परोपकार है, शक्ति की जकात क्षमा है, धन की जकात दया है, और पद-प्रतिष्ठा की जकात एक व्यक्ति का अपने भाइयों के लिए सिफारिशी पत्र लिखना है(2)।

दूसरा: न्याय (अदल) और परोपकार (एहसान) की व्याख्या में विद्वानों के बीच मतभेद है। इब्न अब्बास ने कहा: न्याय का अर्थ है "ला इलाहा इल्लल्लाह" (अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं), और परोपकार अनिवार्य कर्तव्यों का पालन करना है। यह भी कहा गया है: न्याय फर्ज़ (अनिवार्य) है और परोपकार नफ़्ल (स्वैच्छिक) है। सुफ़यान बिन उयैना ने कहा: यहाँ न्याय का अर्थ है गुप्त (आंतरिक) और सार्वजनिक (बाहरी) स्थिति का समान होना, और परोपकार यह है कि आंतरिक स्थिति बाहरी से बेहतर हो(3)। अली बिन अबी तालिब ने कहा: न्याय निष्पक्षता है, और परोपकार कृपा करना है।

इब्न अतिय्या ने कहा(4): न्याय वह सब कुछ है जो विश्वासों और कानूनों के अनिवार्य अंग हैं; अमानतों को पूरा करना, अन्याय छोड़ना, निष्पक्षता और हक देना। परोपकार हर उस कार्य को करना है जिसकी अनुशंसा (मंदूब) की गई है। कुछ चीजें पूरी तरह से अनुशंसित हैं, और कुछ अनिवार्य हैं, सिवाय इसके कि पर्याप्तता की सीमा न्याय में शामिल है, और पर्याप्तता से ऊपर अतिरिक्त पूर्णता परोपकार में शामिल है। जहाँ तक इब्न अब्बास के कथन का प्रश्न है, इस पर विचार करने की आवश्यकता है; क्योंकि अनिवार्य कर्तव्यों का पालन करना ही इस्लाम है जैसा कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने जिब्रील के प्रश्न वाली हदीस में समझाया है, और यही न्याय है। बल्कि परोपकार तो पूर्णता और अनुशंसित कार्य हैं जैसा कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने जिब्रील की हदीस में इस कथन द्वारा व्याख्या की है: "अल्लाह की इबादत ऐसे करो जैसे तुम उसे देख रहे हो, और यदि तुम उसे नहीं देख रहे हो, तो वह तुम्हें देख रहा है।" यदि इब्न अब्बास से यह बात प्रामाणिक है, तो उनका आशय पूर्ण रूप से किए गए अनिवार्य कर्तव्यों से था।

इब्न अल-अरबी ने कहा(5): बंदे और उसके रब के बीच न्याय अपने स्वयं के स्वार्थ पर अल्लाह के अधिकार को प्राथमिकता देना है।

---

(1) अल-तबरी द्वारा तफ़सीर 14/337 में वर्णित, और यह बुखारी की अल-अदब अल-मुफ़रद (489) में इसी तरह है, देखें अल-वसीत 3/79, और तफ़सीर अल-राज़ी 20/100। (2) अल-मुहर्रर अल-

वजीज़ 3/416। (3) देखें तफ़सीर अल-तबरी 14/335-337, अल-नुकत वल-उयून 3/209, ज़ाद अल-मसीर 4/483, और तफ़सीर अल-राज़ी 20/101। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/416 में। (5) अहकाम अल-कुरान 3/1160 में।

سورہ النحل: آیت ۹۰ ۴۱۲

ابن مسعود نے فرمایا: یہ قرآن کی سب سے جامع آیت ہے جو نیکی کی پیروی کرنے اور برائی سے بچنے کا حکم دیتی ہے(۱)۔ النقاش نے روایت کی ہے کہ کہا جاتا ہے: عدل کی زکوٰۃ احسان ہے، قدرت کی زکوٰۃ معاف کرنا ہے، مال کی زکوٰۃ بھلائی ہے، اور جاہ (مرتبہ) کی زکوٰۃ ایک شخص کا اپنے بھائیوں کے لیے سفارشی خط لکھنا ہے(۲)۔

دوسرا: علماء کا عدل اور احسان کی تاویل میں اختلاف ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: عدل 'لا الہ الا اللہ' ہے، اور احسان فرائض کی ادائیگی ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ: عدل فرض ہے اور احسان نفل ہے۔ سفیان بن عیینہ نے فرمایا: یہاں عدل سے مراد باطن اور ظاہر کا برابر ہونا ہے، اور احسان یہ ہے کہ باطن ظاہر سے بہتر ہو(۳)۔ علی بن ابی طالب نے فرمایا: عدل انصاف ہے اور احسان فضل (مہربانی) کرنا ہے۔

ابن عطیہ نے فرمایا(۴): عدل ہر وہ چیز ہے جو عقائد اور شرائع میں سے فرض ہے؛ امانتوں کی ادائیگی، ظلم کو چھوڑنا، انصاف کرنا، اور حق ادا کرنا۔ احسان ہر اس کام کا کرنا ہے جس کی ترغیب (مندوب) دی گئی ہے، پس کچھ چیزیں تو مکمل طور پر مندوب ہیں، اور کچھ فرض ہیں، سوائے اس کے کہ کفایت (ضرورت) کی حد عدل میں شامل ہے، اور کفایت سے زائد تکمیل احسان میں شامل ہے۔ رہا ابن عباس کا قول تو اس میں غور و فکر کی گنجائش ہے؛ کیونکہ فرائض کی ادائیگی ہی اسلام ہے جیسا کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے حدیثِ جبرائیل میں اس کی تفسیر فرمائی ہے، اور وہی عدل ہے۔ بلکہ احسان تو تکمیلات اور مستحبات ہیں جیسا کہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے حدیثِ جبرائیل میں اپنے اس قول سے واضح فرمایا: "اللہ کی عبادت اس طرح

کرو گویا تم اسے دیکھ رہے ہو، پس اگر تم اسے نہیں دیکھ رہے تو وہ تمہیں دیکھ رہا ہے"۔ اگر ابن عباس سے یہ بات صحیح ثابت ہو تو ان کی مراد مکمل طور پر ادا شدہ فرائض تھے۔

ابن العربی نے فرمایا(۵): بندے اور اس کے رب کے درمیان عدل یہ ہے کہ وہ اپنی نفسانی خواہش پر اللہ تعالیٰ کے حق کو ترجیح دے۔

---

(۱) اسے طبری نے اپنی تفسیر ۱۴/ ۳۳۷ میں روایت کیا ہے، اور یہ بخاری کی الادب المفرد (۴۸۹) میں اسی طرح ہے، دیکھیے الوسیط ۳/ ۷۹، اور تفسیر الرازی ۲۰/ ۱۰۰۔ (۲) المحرر الوجیز ۳/ ۴۱۶۔ (۳) دیکھیے تفسیر الطبری ۱۴/ ۳۳۵ - ۳۳۷، والنکت والعیون ۳/ ۲۰۹، وزاد المسیر ۴/ ۴۸۳، وتفسیر الرازی ۲۰/ ۱۰۱۔ (۴) المحرر الوجیز ۳/ ۴۱۶ میں۔ (۵) احکام القرآن ۳/ ۱۱۶۰ میں۔

Surah An-Nahl: Verse 90 - 413

...and prioritizing His pleasure over one's own desires, avoiding prohibitions, and complying with commands. As for justice between oneself and one's soul, it is preventing it from what causes its destruction; Allah Almighty said: {and forbade the soul from [evil] inclination} [An-Nazi'at: 40], and keeping greed away from following [desires], and adhering to contentment in every state and sense. As for justice between oneself and the creation; it is offering sincere advice, leaving betrayal in small and large matters, being fair to them from yourself in every way, ensuring no harm comes from you to anyone in word or deed, neither in secret nor in public, and bearing patiently the trials that reach you from them; the minimum of that is fairness and refraining from harm.

I said: This detail in justice is good and just. As for excellence (Ihsan), our scholars have said: Excellence is the verbal noun of "ahsana" (to do well), "yuhsinu" (does well), "ihsanan" (excellence). It is used in two senses:

First: Transitive by itself; such as saying: "I did so-and-so well," meaning: I beautified it and perfected it. It is derived via the prefix 'hamza' from the root "hasuna" (to be good).

Second: Transitive by a preposition; such as saying: "I acted excellently toward so-and-so," meaning: I brought to them what they can benefit from (1).

I said: Both meanings are intended in this verse together, for Allah Almighty loves among His creation the excellence of some toward others, even to the point that a bird in your cage, or a cat in your house, you should not fall short in attending to them with your excellence; and He Almighty is self-sufficient from their excellence, and from Him comes excellence, blessings, grace, and favors (2). And in the Hadith of Jibril, it is used in the first sense, not the second; for the first sense refers to the perfection of worship and its observance; with its corrective and perfecting manners, and observing the Truth (Allah) within it, and invoking His greatness and majesty at the moment of starting and throughout the duration. This is what is meant by his saying: "That you worship Allah as if you see Him, for if you do not see Him, He sees you" (3).

---

(1) Al-Mufhim 1/142-143. (2) See Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1160-1161. (3) Al-Mufhim 1/143.

सूरह अन-नहल: आयत 90 - 413

...और अपनी इच्छाओं पर उसकी प्रसन्नता को प्राथमिकता देना, मनाही वाली चीजों से बचना और आदेशों का पालन करना। जहाँ तक स्वयं और अपनी आत्मा के बीच न्याय की बात है, तो उसे उस चीज़ से रोकना है जिसमें उसका विनाश है; अल्लाह तआला ने फरमाया: {और उसने अपने आप को कुइच्छा से रोका} [अन-नाज़िअत: 40] और लालच को अनुसरण से दूर रखना, और हर स्थिति और अर्थ में संतोष को अपनाना। जहाँ तक स्वयं और सृष्टि के बीच न्याय की बात है; तो वह है उपदेश देना, छोटी और बड़ी बातों में विश्वासघात छोड़ना, हर तरह से उनके प्रति स्वयं से न्याय करना, और तुम्हारी ओर से किसी को भी कथनी या करनी में कोई हानि न पहुँचे, न गुप्त रूप से और न खुले तौर पर, और उनकी ओर से तुम पर आने वाली विपत्तियों पर धैर्य रखना; इसका न्यूनतम स्तर न्याय करना और कष्ट देना छोड़ना है।

मैंने कहा: न्याय में यह विस्तार अच्छा और उचित है। जहाँ तक 'इहसान' (उत्कृष्टता/भलाई) का प्रश्न है, हमारे विद्वानों ने कहा है: इहसान, 'अहसना' (अच्छा करना) का स्रोत है। इसके दो अर्थ बताए जाते हैं:

पहला: स्वयं में सकर्मक; जैसे आपका कहना: "मैंने ऐसा अच्छा किया," अर्थात: मैंने इसे सुंदर और पूर्ण बनाया। यह 'हसुना' (चीज़ का अच्छा होना) से 'हमज़ा' के माध्यम से बना है।

दूसरा: पूर्वसर्ग (preposition) के साथ सकर्मक; जैसे आपका कहना: "मैंने अमुक व्यक्ति के साथ भलाई की," अर्थात: मैंने उस तक वह पहुँचाया जिससे उसे लाभ हो (1)।

मैंने कहा: और इस आयत में ये दोनों अर्थ एक साथ अभिप्रेत हैं, क्योंकि अल्लाह तआला अपनी सृष्टि में से कुछ का दूसरों के प्रति भलाई करना पसंद करता है, यहाँ तक कि आपके पिंजरे में पक्षी, और आपके घर में बिल्ली के प्रति भी आपको अपनी भलाई के साथ उसकी देखभाल करने में कमी नहीं करनी चाहिए; और वह (अल्लाह) उनकी भलाई से बेनियाज़ (स्वतंत्र) है, और उसी की ओर से भलाई, अनुग्रह और कृपाएँ हैं (2)। और जिब्रील की हदीस में यह पहले अर्थ में है, दूसरे में नहीं; क्योंकि पहला अर्थ इबादत (पूजा) की पूर्णता और उसकी मर्यादाओं के पालन की ओर लौटता है; उन शिष्टाचारों के साथ जो इसे सही और पूर्ण बनाते हैं, और उसमें 'हक़' (अल्लाह) की निगरानी करना, और आरंभ करने और निरंतरता की स्थिति में उसकी महानता और महिमा को उपस्थित करना। यही

उनके इस कथन का अर्थ है: "कि तुम अल्लाह की इबादत इस तरह करो जैसे तुम उसे देख रहे हो, और यदि तुम उसे नहीं देख रहे हो, तो वह तुम्हें देख रहा है" (3)।

---

(1) अल-मुफ़हिम 1/142-143. (2) देखें अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी 3/1160-1161 द्वारा।
(3) अल-मुफ़हिम 1/143.

سورہ النحل: آیت 90 - 413

...اور اس کی رضا کو اپنی خواہش پر ترجیح دینا، ممنوعات سے بچنا، اور احکامات کی تعمیل کرنا۔ جہاں تک اپنے اور اپنے نفس کے درمیان عدل کا تعلق ہے، تو اسے اس چیز سے روکنا ہے جس میں اس کی ہلاکت ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَى﴾ [النازعات: 40] اور طمع کو اتباع سے دور رکھنا، اور ہر حال اور معنی میں قناعت کو لازم پکڑنا۔ جہاں تک اپنے اور مخلوق کے درمیان عدل کا تعلق ہے؛ تو وہ ہے خیر خواہی کرنا، چھوٹی اور بڑی باتوں میں خیانت چھوڑنا، ہر طرح سے ان کے لیے اپنی طرف سے انصاف کرنا، اور تمہاری طرف سے قول یا فعل سے کسی کو کوئی تکلیف نہ پہنچے، نہ چھپ کر اور نہ اعلانیہ، اور ان کی طرف سے پہنچنے والی آزمائشوں پر صبر کرنا؛ اس کا کم از کم درجہ انصاف کرنا اور اذیت رسانی چھوڑنا ہے۔

میں نے کہا: عدل میں یہ تفصیل اچھی اور مبنی بر انصاف ہے۔ جہاں تک احسان کا تعلق ہے تو ہمارے علماء نے کہا ہے: احسان 'احسنَ یُحسنُ' کا مصدر ہے۔ یہ دو معانی پر بولا جاتا ہے:

پہلا: بذاتِ خود متعدی؛ جیسے تمہارا کہنا: 'میں نے فلاں کام اچھا کیا'، یعنی: میں نے اسے خوبصورت اور مکمل بنایا۔ یہ 'حسُن الشیء' (چیز کا اچھا ہونا) سے ہمزہ کے ذریعے (بابِ افعال میں) لایا گیا ہے۔

دوسرا: حرفِ جر کے ذریعے متعدی؛ جیسے تمہارا کہنا: 'میں نے فلاں کے ساتھ احسان کیا'، یعنی: میں نے اس تک وہ چیز پہنچائی جس سے اسے فائدہ پہنچے (1)۔

میں نے کہا: اور اس آیت میں یہ دونوں معنی ایک ساتھ مراد ہیں، کیونکہ اللہ تعالیٰ اپنی مخلوق میں سے بعض کا بعض کے ساتھ احسان کرنا پسند کرتا ہے، یہاں تک کہ تمہارے پنجرے میں موجود

پرندہ اور تمہارے گھر میں موجود بلی کی دیکھ بھال میں بھی تمہیں اپنے احسان میں کوتاہی نہیں کرنی چاہیے؛ اور وہ (اللہ) ان کے احسان سے بے نیاز ہے، اور اسی کی طرف سے احسان، نعمتیں، فضل اور احسانات ہیں (2)۔ اور حدیثِ جبریل میں یہ پہلے معنی میں ہے نہ کہ دوسرے میں؛ کیونکہ پہلا معنی عبادت کے اتقان (پختگی) اور اس کی رعایت کی طرف لوٹتا ہے؛ ان آداب کے ساتھ جو اسے درست اور مکمل بناتے ہیں، اور اس میں حق تعالیٰ کی نگرانی، اور شروع کرنے اور جاری رہنے کی حالت میں اس کی عظمت و جلال کو حاضر رکھنا۔ یہی آپ کے اس قول سے مراد ہے: "کہ تم اللہ کی عبادت اس طرح کرو گویا تم اسے دیکھ رہے ہو، پس اگر تم اسے نہیں دیکھ رہے تو وہ تمہیں دیکھ رہا ہے" (3)۔

---

(1) المفہم 1/ 142 - 143. (2) ملاحظہ کریں احکام القرآن لابن العربی 3/ 1160 - 1161. (3) المفہم 1/ 143.

414 Surah An-Nahl: Verse 90

And the masters of hearts in this state of mindfulness (muraqaba) are of two types: one who is overcome by the witnessing of the Truth (Allah), as if he sees Him. Perhaps the Prophet ﷺ referred to this state by saying: "And the delight of my eye was made in prayer" (1). The second type does not reach this level, but it is predominant for him that the Truth, glory be to Him, is aware of him and watching him. This is pointed to in the words of the Almighty: "Who sees you when you stand [in prayer] and your movement among those who prostrate" [Ash-Shu'ara: 218-219], and His words: "Except that We were witnesses over you when you were involved in it" [Yunus: 61] (2).

Third: The words of the Almighty: "And giving to kinsfolk", meaning relatives; He says: give them money, as He said: "And give the relative his right" [Al-Isra: 26], meaning: maintaining ties with him. This is of the nature of conjoining the recommended with the obligatory, and by this Ash-Shafi'i argued for the obligation of giving to the contracted slave (mukatab); as will be explained later.

The relative was specifically mentioned because their rights are more confirmed, and maintaining ties with them is more obligatory; to emphasize the right of kinship (rahim), whose name Allah derived from His own name, and made maintaining ties with it part of maintaining ties with Him. He said in the 'Sahih': "Does it not please you that I maintain ties with the one who maintains ties with you, and sever ties with the one who severs ties with you?" (3). Especially if they are poor.

Fourth: The words of the Almighty: "And forbids immorality, wrongdoing, and oppression". Immorality (fuhsh): is every ugly word or deed. Ibn Abbas said: it is adultery. Wrongdoing (munkar): is what the Sharia has rejected by forbidding it, and it includes all sins, vices, and meannesses of various types. It is also said: it is shirk (polytheism). Oppression (baghy): is arrogance, injustice, hatred, and transgression; its reality is exceeding the limit. It falls under 'munkar', but the Almighty specified it for mention out of concern for it; due to the severity of its harm (4).

(1) Narrated by Ahmad (12293), and Al-Nasa’i in Al-Mujtaba 7/61-62 from the hadith of Anas (may Allah be pleased with him). (2) Al-Mufhim 1/143. (3) Narrated by Al-Bukhari (4830), and Muslim (2554) from the hadith of Abu Huraira (may Allah be pleased with him). (4) See Al-Muharrar al-Wajiz 3/416, and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1161, and the report of Ibn Abbas narrated by al-Tabari in Tafsir 14/336.

४१४ सूरह अन-नह्ल: आयत ९०

और इस मुराक़बा (सतर्कता) में दिलों के स्वामी दो स्थितियों में होते हैं: एक वह जिस पर हक़ (अल्लाह) का अवलोकन हावी होता है, जैसे कि वह उसे देख रहा हो। शायद नबी ﷺ ने इस स्थिति की ओर अपने इस कथन से संकेत किया है: 'और मेरी आँखों की ठंडक नमाज़ में रखी गई है' (१)। दूसरा वह जो इस स्तर तक नहीं पहुँचता, लेकिन उस पर यह बात हावी होती है कि हक़ सुब्हानहु उससे अवगत है और उसे देख रहा है। इसकी ओर सर्वशक्तिमान के इस कथन में संकेत है: 'जो तुम्हें देखता है जब तुम खड़े होते हो और सिजदा करने वालों में तुम्हारी हरक़त को' [अश-शुआरा: २१८-२१९], और उसका कथन: 'मगर यह कि हम तुम पर गवाह थे जब तुम उसमें लीन थे' [यूनुस: ६१] (२)।

तीसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: 'और रिश्तेदारों को देना' अर्थात: नातेदारी; वह कहता है: उन्हें धन दो, जैसा कि उसने कहा: 'और रिश्तेदारों को उनका अधिकार दो' [अल-इसरा: २६] अर्थात: उनसे संबंध बनाए रखना। यह अनिवार्य के साथ अनुशंसित को जोड़ने के अध्याय से है, और इसी के आधार पर अल-शाफ़ई ने मुक़ातब (अनुबंधित गुलाम) को देने की अनिवार्यता पर तर्क दिया है; जैसा कि आगे स्पष्ट किया जाएगा।

और रिश्तेदारों को विशेष रूप से इसलिए चुना गया क्योंकि उनके अधिकार अधिक पुख्ता हैं, और उनसे संबंध बनाए रखना अधिक अनिवार्य है; 'रहिम' (रिश्तेदारी) के अधिकार की पुष्टि के लिए, जिसका नाम अल्लाह ने अपने नाम से निकाला है, और उससे संबंध को अपने साथ संबंध का हिस्सा बनाया है। उन्होंने 'सहीह' में कहा: 'क्या तुम इससे प्रसन्न नहीं हो कि मैं उससे संबंध जोड़ूँ जो तुझसे संबंध जोड़े, और उससे संबंध तोड़ दूँ जो तुझसे संबंध तोड़े?' (३)। विशेषकर यदि वे गरीब हों।

चौथा: सर्वशक्तिमान का कथन: 'और वह अश्लीलता, बुराई और ज़ुल्म से रोकता है'। अश्लीलता (फहशा): फहश है, और यह हर वह बात या काम है जो बुरा हो। इब्न अब्बास ने कहा: यह व्यभिचार है। मुनकर (बुराई): वह है जिसे शरीयत ने उसे मना करके नकारा है, और इसमें विभिन्न प्रकार के सभी पाप, दोष और नीचता शामिल हैं। कहा गया है: यह शिर्क है। बग़्य (ज़ुल्म): यह अहंकार, अन्याय, द्वेष और उल्लंघन है; इसकी वास्तविकता सीमा का उल्लंघन करना है। यह मुनकर के अंतर्गत आता है, लेकिन सर्वशक्तिमान ने इसके नुकसान की गंभीरता के कारण विशेष रूप से इसका उल्लेख किया है (४)।

(१) अहमद (१२२९३), और अल-नसाई ने अल-मुजतबा ७/६१ - ६२ में अनस ؓ की हदीस से उद्धृत किया है। (२) अल-मुफहिम १/१४३। (३) इसे अल-बुखारी (४८३०) और मुस्लिम (२५५४) ने अबू हुरैरा ؓ की हदीस से उद्धृत किया है। (४) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/४१६, और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान ३/११६१, और इब्न अब्बास का प्रभाव अल-तबारी द्वारा तफ़सीर १४/३३६ में उद्धृत किया गया है।

۴۱۴ سورة النحل: آیت ۹۰

اور اہل دل اس مراقبہ میں دو حالتوں پر ہیں: ایک وہ جس پر حق (اللہ تعالی) کا مشاہدہ غالب ہے، گویا وہ اسے دیکھ رہا ہو، اور شاید نبی ﷺ نے اس حالت کی طرف اپنے اس قول سے اشارہ فرمایا: 'میری آنکھوں کی ٹھنڈک نماز میں رکھی گئی ہے' (۱)۔ اور دوسری حالت یہ ہے: کہ وہ اس حد تک تو نہیں پہنچتا، لیکن اس پر یہ بات غالب رہتی ہے کہ حق سبحانہ و تعالیٰ اس سے باخبر ہے اور اسے دیکھ رہا ہے، اور اسی کی طرف اللہ تعالیٰ کے اس قول میں اشارہ ہے: 'جو تمہیں دیکھتا ہے جب تم کھڑے ہوتے ہو، اور سجدہ کرنے والوں میں تمہاری نقل و حرکت کو' [الشعراء: ۲۱۹-۲۱۸]، اور اس کا قول: 'مگر یہ کہ ہم تم پر گواہ تھے جب تم اس کام میں مصروف تھے' [یونس: ۶۱] (۲)۔

تیسرا: اللہ تعالیٰ کا قول: 'اور رشتہ داروں کو دینا' یعنی: قرابت دار؛ فرماتا ہے: انہیں مال دو، جیسا کہ اس نے فرمایا: 'اور رشتہ دار کو اس کا حق دو' [الإسراء: ۲۶] یعنی: صلہ رحمی۔ یہ واجب پر مستحب کے عطف کے باب سے ہے، اور اسی سے امام شافعی نے مکاتب (وہ غلام جس سے آزادی کا معاہدہ ہو گیا ہو) کو دینے کے وجوب پر استدلال کیا ہے؛ جیسا کہ آگے اس کا بیان آئے گا۔

اور رشتہ داروں کو خاص اس لیے کیا؛ کیونکہ ان کے حقوق زیادہ مؤکد ہیں، اور ان کے ساتھ صلہ رحمی زیادہ واجب ہے؛ رحم (رشتہ داری) کے حق کی تاکید کے لیے جس کا نام اللہ نے اپنے نام سے نکالا ہے، اور اس کے ساتھ صلہ رحمی کو اپنے ساتھ تعلق سے جوڑا ہے۔ 'صحیح' میں فرمایا: 'کیا تم اس پر راضی نہیں ہو کہ میں اس سے جڑوں جو تجھ سے جڑے، اور اس سے کٹ جاؤں جو تجھ سے کٹے' (۳)۔ خاص طور پر جب وہ فقیر ہوں۔

چوتھا: اللہ تعالیٰ کا قول: 'اور وہ بے حیائی، برائی اور ظلم سے روکتا ہے'۔ الفحشاء: بے حیائی، اور یہ قول یا فعل میں ہر قبیح بات ہے۔ ابن عباس نے کہا: یہ زنا ہے۔ والمنکر: وہ جسے شریعت نے اپنی نہی (ممانعت) کے ذریعے ناپسند کیا ہو، اور یہ تمام گناہوں، رذائل اور کمینگیوں کو ان کی تمام اقسام کے ساتھ شامل ہے۔ اور کہا گیا: یہ شرک ہے۔ والبغی: یہ تکبر، ظلم، کینہ اور زیادتی ہے؛ اور اس کی حقیقت حد سے تجاوز کرنا ہے، اور یہ منکر کے تحت ہی داخل ہے، لیکن اللہ تعالیٰ نے اسے خاص طور پر ذکر کیا ہے؛ اس کی اہمیت کی وجہ سے؛ کیونکہ اس کا نقصان بہت شدید ہے (۴)۔

(۱) اسے احمد (۱۲۲۹۳) نے، اور نسائی نے المجتبیٰ ۶۱/۷ - ۶۲ میں انسؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۲) المفہم ۱۴۳/۱۔ (۳) اسے بخاری (۴۸۳۰) اور مسلم (۲۵۵۴) نے ابوہریرہؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۴) دیکھئے المحرر الوجیز ۳/ ۴۱۶، اور احکام القرآن لابن العربی ۳/ ۱۱۶۱، اور ابن عباس کے اثر کو طبری نے تفسیر ۱۴/ ۳۳۶ میں روایت کیا ہے۔

Surah An-Nahl: Verse 90 415

And in the Hadith from the Prophet ﷺ: "There is no sin for which punishment comes more swiftly than transgression (bagh'y)."(1) And he (peace and blessings be upon him) said: "The transgressor is brought down."(2) And Allah has promised victory to the one against whom transgression was committed. In some revealed books: "If a mountain were to transgress against another mountain, the transgressing one would be turned into dust."(3).

Fifth: Imam Abu Abdullah Muhammad bin Ismail al-Bukhari titled a chapter in his "Sahih" saying: Chapter on the statement of Allah Almighty: {Indeed, Allah orders justice and good conduct and giving to relatives and forbids immorality and bad conduct and oppression. He admonishes you that perhaps you will be reminded}, and His saying: {Your rebellion is only against yourselves}, {then is transgressed against - Allah will surely aid him}, and avoiding the instigation of evil against a Muslim or a disbeliever. Then he mentioned the Hadith of Aisha regarding the magic of Labid bin al-A'sam on the Prophet (4)ﷺ. Ibn Battal(5) said: So he interpreted from these verses the avoidance of instigating evil against a Muslim or a disbeliever; as indicated by the Hadith of Aisha where he (peace and blessings be upon him) said: "As for Allah, He has healed me, but as for me, I hate to stir up evil against people."(6). The reason for that - and Allah knows best - is that he interpreted in Allah Almighty's saying: {Indeed, Allah orders justice and good conduct} as an encouragement to do good to the wrongdoer, and to refrain from punishing him for his wrongdoing.

If it is said: How is this interpretation correct in the verses of transgression?

It was said: The reason for that - and Allah knows best - is that when Allah informed His servants that the harm of transgression returns...

(1) Thus reported by Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 3/416, and al-Quda'i included it in Musnad al-Shihab (1215) from Ali similarly. Regarding this topic from Abu Bakra, he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "There is no sin more deserving that Allah hasten punishment for its doer in this world - along with what is stored for him in the Hereafter - than severing kinship ties and transgression." Reported by Bukhari in al-Adab al-Mufrad (29), Abu Dawood (4902), al-Tirmidhi (1513), and Ibn Majah (4211). (2) Reported by Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 3/416. (3) Reported by Bukhari in al-Adab al-Mufrad (588), and Abu Nu'aym in Hilyat al-Awliya' 1/322 as a Mawquf (halted) narration on Ibn Abbas, and reported by Waki' in al-Zuhd (426), and Hannad in al-

Zuhd (1395) from Mujahid as a Mursal (disconnected) narration. Ibn Abi Hatim said in 'Ilal al-Hadith 2/234: The Mawquf narration is more authentic. The text is from al-Muharrar al-Wajiz 3/416. (4) Reported by Bukhari (3268) and (5763), Muslim (2189), and Salaf 2/276. (5) In his commentary on Sahih al-Bukhari 9/257. (6) It is the aforementioned Hadith.

सूरह अन-नहल: आयत 90 415

और पैगंबर ﷺ की हदीस में है: "विद्रोह (बग़्य) से अधिक तेज़ी से सज़ा पाने वाला कोई पाप नहीं है।"(1)। और उन पर शांति और आशीर्वाद हो, उन्होंने कहा: "विद्रोही को पछाड़ दिया जाता है।"(2)। और अल्लाह ने उस व्यक्ति को जीत का वादा किया है जिस पर विद्रोह (ज़ुल्म) किया गया हो। कुछ अवतरित पुस्तकों में है: "यदि एक पहाड़ दूसरे पहाड़ पर विद्रोह करता, तो उनमें से विद्रोह करने वाले को धूल बना दिया जाता।"(3)।

पाँचवाँ: इमाम अबू अब्दुल्ला मुहम्मद बिन इस्माइल अल-बुखारी ने अपनी "सहीह" में एक अध्याय का शीर्षक दिया: तो उन्होंने कहा: अल्लाह तआला के इस कथन का अध्याय: {बेशक अल्लाह न्याय, भलाई और रिश्तेदारों को देने का हुक्म देता है और निर्लज्जता, बुराई और विद्रोह से रोकता है। वह तुम्हें नसीहत करता है ताकि तुम याद रखो}, और उनका कथन: {तुम्हारा विद्रोह केवल तुम्हारे अपने विरुद्ध है}, {फिर उसके विरुद्ध विद्रोह किया गया - अल्लाह निश्चित रूप से उसकी मदद करेगा}, और किसी मुसलमान या काफिर के खिलाफ बुराई भड़काने से बचना। फिर उन्होंने पैगंबर ﷺ पर लबीद बिन अल-आसम के जादू के बारे में आयशा की हदीस का उल्लेख किया(4)। इब्न बत्तल(5) ने कहा: तो उन्होंने इन आयतों से एक मुसलमान या काफिर के खिलाफ बुराई भड़काने से बचने की व्याख्या की; जैसा कि आयशा की हदीस से संकेत मिलता है जहाँ उन्होंने (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) कहा: "जहाँ तक अल्लाह का सवाल है, उसने मुझे ठीक कर दिया है, लेकिन जहाँ तक मेरा सवाल है, मुझे लोगों के खिलाफ बुराई भड़काना नापसंद है।"(6)। इसका कारण - और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है - यह है कि उन्होंने अल्लाह तआला के इस कथन की व्याख्या की: {बेशक अल्लाह न्याय और भलाई का हुक्म देता है} बुरे काम करने वाले के साथ भलाई करने के प्रोत्साहन के रूप में, और उसके गलत काम के लिए उसे दंडित करने से बचने के रूप में।

यदि यह कहा जाए: विद्रोह की आयतों में यह व्याख्या कैसे सही है?

कहा गया: इसका कारण - और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है - यह है कि जब अल्लाह ने अपने बंदों को सूचित किया कि विद्रोह का नुकसान वापस लौटता है...

(1) इसी तरह इब्न अतिय्याह ने अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 3/416 में इसे उद्धृत किया है, और अल-कुदाई ने इसे मुसनद अल-शिहाब (1215) में अली से इसी तरह निकाला है। इसी विषय पर अबू बकरा से, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "ऐसा कोई पाप नहीं है जिसके लिए अल्लाह

दुनिया में दंड देने में जल्दी करे - उसके साथ जो उसके लिए आख़िरत में जमा है - सिवाय रिश्तेदारी तोड़ने और विद्रोह के।" बुखारी ने अल-अदब अल-मुफ़्रद (29), अबू दाऊद (4902), अल-तिर्मिज़ी (1513), और इब्न माजा (4211) में निकाला है। (2) इब्न अतिय्याह द्वारा अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 3/416 में उद्धृत। (3) बुखारी ने अल-अदब अल-मुफ़्रद (588) में निकाला, और अबू नुऐम ने हिल्या अल-औलिया 1/322 में इब्न अब्बास से मौक़ूफ़ (रुका हुआ) के रूप में, और वकी' ने अल-ज़ुहद (426) में, और हन्नाद ने अल-ज़ुहद (1395) में मुजाहिद से मुरसल (टूटा हुआ) के रूप में निकाला। इब्न अबी हातिम ने इलल अल-हदीस 2/234 में कहा: मौक़ूफ़ अधिक प्रामाणिक है। और यह बात अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 3/416 से है। (4) बुखारी (3268) और (5763), मुस्लिम (2189), और सलफ़ 2/276 द्वारा निकाला गया। (5) सहीह अल-बुखारी 9/257 की उनकी व्याख्या में। (6) यह पूर्वोक्त हदीस है।

سورہ النحل: آیت 90 415

اور نبی کریم ﷺ سے مروی حدیث میں ہے: «سرکشی (بغاوت) سے بڑھ کر کوئی گناہ ایسا نہیں جس کی سزا جلدی ملتی ہو»(1)۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا: «سرکشی کرنے والا پچھاڑ دیا جاتا ہے»(2)۔ اور اللہ تعالیٰ نے اس شخص سے مدد کا وعدہ فرمایا ہے جس پر سرکشی کی گئی ہو۔ اور بعض آسمانی کتابوں میں ہے: «اگر ایک پہاڑ دوسرے پہاڑ پر زیادتی کرتا تو اللہ تعالیٰ سرکشی کرنے والے پہاڑ کو ریزہ ریزہ کر دیتا»(3)۔

پانچویں بات: امام ابو عبداللہ محمد بن اسماعیل البخاری نے اپنی «صحیح» میں عنوان قائم کیا: پس انہوں نے کہا: اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کا بیان: {بے شک اللہ عدل اور احسان اور قرابت داروں کو دینے کا حکم دیتا ہے اور بے حیائی، برے کام اور سرکشی سے روکتا ہے، وہ تمہیں نصیحت کرتا ہے تاکہ تم یاد رکھو}، اور اس کا ارشاد: {تمہاری سرکشی تمہارے ہی خلاف ہے}، {پھر اس پر زیادتی کی گئی تو اللہ ضرور اس کی مدد کرے گا}، اور کسی مسلمان یا کافر پر شر بھڑکانے کو ترک کرنا۔ پھر انہوں نے نبی کریم ﷺ پر لبید بن اعصم کے جادو کے بارے میں حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث ذکر کی(4)۔ ابن بطال(5) نے کہا: انہوں نے ان آیات سے مسلمان یا کافر کے خلاف شر بھڑکانے کو ترک کرنے کی تاویل کی ہے؛ جیسا کہ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے ظاہر ہوتا ہے جہاں آپ ﷺ نے فرمایا: «رہا اللہ تو اس نے مجھے شفا دے دی ہے، لیکن میں نے ناپسند کیا کہ میں لوگوں کے خلاف شر بھڑکاؤں»(6)۔ اس کی وجہ - اور اللہ بہتر جانتا ہے - یہ ہے کہ انہوں نے اللہ تعالیٰ کے ارشاد {بے شک اللہ عدل اور احسان کا حکم دیتا ہے} سے بدسلوکی کرنے والے کے ساتھ احسان کی ترغیب اور اس کی بدسلوکی پر اسے سزا نہ دینے کی تاویل کی ہے۔

اگر کہا جائے: بغاوت (سرکشی) کی آیات میں یہ تاویل کیسے درست ہے؟

کہا گیا: اس کی وجہ - اور اللہ بہتر جانتا ہے - یہ ہے کہ جب اللہ نے اپنے بندوں کو بتا دیا کہ سرکشی کا نقصان (خود سرکشی کرنے والے کی طرف) لوٹتا ہے...

(1) ابن عطیہ نے اسے المحرر الوجیز 3/ 416 میں اسی طرح ذکر کیا ہے، اور القضاعی نے اسے مسند الشہاب (1215) میں حضرت علی سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ اس باب میں حضرت ابوبکرہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "کوئی گناہ ایسا نہیں جو اس بات کے زیادہ لائق ہو کہ اللہ دنیا میں اس کے مرتکب کو جلد سزا دے - اس سزا کے ساتھ جو اس کے لیے آخرت میں ذخیرہ ہے - سوائے قطع رحمی اور سرکشی کے"۔ اسے بخاری نے الادب المفرد (29)، ابوداؤد (4902)، ترمذی (1513) اور ابن ماجہ (4211) میں روایت کیا ہے۔ (2) ابن عطیہ نے اسے المحرر الوجیز 3/ 416 میں ذکر کیا ہے۔ (3) اسے بخاری نے الادب المفرد (588) میں اور ابو نعیم نے حلیۃ الاولیاء 1/ 322 میں موقوفاً حضرت ابن عباس سے روایت کیا ہے، اور وکیع نے الزہد (426) میں اور ہناد نے الزہد (1395) میں مجاہد سے مرسلاً روایت کیا ہے۔ ابن ابی حاتم نے علل الحدیث 2/ 234 میں کہا: موقوف زیادہ صحیح ہے۔ اھ اور کلام المحرر الوجیز 3/ 416 سے ہے۔ (4) اسے بخاری (3268) اور (5763)، مسلم (2189) اور سلف 2/ 276 نے روایت کیا ہے۔ (5) صحیح البخاری کی اپنی شرح 9/ 257 میں۔ (6) یہ وہی سابقہ حدیث ہے۔

...on the oppressor by His saying: {Your oppression is only against yourselves}. Since the Almighty guaranteed victory for the one who was oppressed, it was more appropriate for the one who was oppressed to thank God for the victory He guaranteed, and to meet that by forgiving the one who oppressed him; and that is what the Prophet ﷺ did with the Jew who cast a spell on him, though he had the right to seek revenge based on the verse: {And if you punish [them], punish with an equivalent of that with which you were harmed} [An-Nahl: 126]. But he preferred forgiveness, acting upon the saying: {And whoever is patient and forgives - indeed, that is among the matters [worthy] of resolve} [Ash-Shura: 43].

Sixth: This verse contains the command to do good and the prohibition of evil, and what has been said about them previously (1). It is narrated that a group brought a complaint against their governor to Abu Ja'far al-Mansur al-Abbasi. The governor argued with them and prevailed, as they could not prove any major injustice or wrongdoing on his part. Then a young man from the group stood up and said: "O Commander of the Faithful, God commands justice and excellence. He (the governor) has been just, but he has not been excellent." Abu Ja'far was amazed at his insight and dismissed the governor (2).

The Almighty's saying: {And fulfill the covenant of Allah when you have taken it, [O believers], and do not break oaths after their confirmation while you have made Allah, over you, a witness. Indeed, Allah knows what you do.}

It contains three issues: First: The Almighty's saying: {And fulfill the covenant of Allah} is a general term for everything contracted by the tongue and committed to by humans, such as sales, kinship ties, or agreements in matters consistent with religion. This verse is included in His saying: {Indeed, Allah orders justice and excellence} because the meaning in it is: do such and such, and refrain from such and such; so it was coordinated with that estimation.

It was said: it was revealed regarding the pledge of allegiance to the Prophet ﷺ upon Islam. It was also said: it was revealed regarding the commitment to alliances that existed in the pre-Islamic era (Jahiliyyah), and Islam came to fulfill them; this was said by Qatadah, Mujahid, and Ibn Zayd (3). The generality of the verse encompasses all of that, as we have explained.

(1) 5/73 - 76. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/417. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/417, and see Tafsir al-Tabari 14/338 - 339, and al-Nukat wa al-'Uyun 3/210.

416 सूरह अन-नह्ल: आयत 90 - 91

...अत्याचारी पर उनके इस कथन से: {तुम्हारा अत्याचार केवल स्वयं तुम्हारे विरुद्ध है}। चूँकि सर्वशक्तिमान ईश्वर ने उस व्यक्ति की सहायता की गारंटी दी है जिस पर अत्याचार किया गया है, इसलिए जिस पर अत्याचार किया गया है, उसके लिए यह अधिक उचित था कि वह ईश्वर का धन्यवाद करे उस सहायता के लिए जिसकी उसने गारंटी दी है, और इसका सामना अत्याचारी को क्षमा करके करे; और पैगंबर ﷺ ने उस यहूदी के साथ ऐसा ही किया जिसने उन पर जादू किया था, जबकि उनके पास इस आयत के आधार पर बदला लेने का अधिकार था: {और यदि तुम दंड दो, तो उसी के बराबर दंड दो जिससे तुम्हें प्रताड़ित किया गया था} [अन-नह्ल: 126]। लेकिन उन्होंने क्षमा को प्राथमिकता दी; इस कथन पर अमल करते हुए: {और जो धैर्य रखता है और क्षमा करता है - वास्तव में, यह संकल्प के कार्यों में से है} [अश-शूरा: 43] ।

छठा: इस आयत में भलाई का आदेश और बुराई से मनाही शामिल है, और उनके बारे में जो पहले कहा जा चुका है (1)। वर्णन है कि एक समूह ने अपने शासक की शिकायत अबू जाफर अल-मंसूर अल-अब्बासी से की। शासक ने उनके साथ बहस की और जीत गया, क्योंकि वे उसके खिलाफ किसी बड़े अन्याय या अत्याचार को साबित नहीं कर सके। तब समूह के एक युवक ने खड़े होकर कहा: "हे विश्वासियों के अमीर, अल्लाह न्याय और परोपकार का आदेश देता है। उसने न्याय तो किया है, लेकिन परोपकार नहीं किया।" अबू जाफर उसकी सटीक बात से चकित हुए और शासक को पद से हटा दिया (2)।

अल्लाह का कथन: {और अल्लाह की प्रतिज्ञा को पूरा करो जब तुमने वचन दिया हो, और शपथों को उनकी पुष्टि के बाद न तोड़ो जबकि तुमने अल्लाह को अपने ऊपर गवाह बनाया है। वास्तव में अल्लाह जानता है जो तुम करते हो।}

इसमें तीन विषय हैं: पहला: अल्लाह का कथन: {और अल्लाह की प्रतिज्ञा को पूरा करो} उन सभी चीज़ों के लिए एक सामान्य शब्द है जो जुबान से तय की जाती हैं और मनुष्य उनके लिए प्रतिबद्ध होता है, जैसे बिक्री, मेल-मिलाप, या धर्म के अनुरूप मामलों में समझौते। और यह आयत उसके इस कथन में शामिल है: {वास्तव में अल्लाह न्याय और परोपकार का आदेश देता है} क्योंकि इसमें अर्थ यह है: ऐसा करो, और ऐसा करने से रुक जाओ; तो इसका संबंध उसी अनुमान से है।

कहा गया है: यह इस्लाम पर पैगंबर ﷺ की निष्ठा की शपथ के बारे में उतरी थी। यह भी कहा गया है: यह अज्ञानता (जाहिलिया) के युग में मौजूद गठबंधन की प्रतिबद्धता के बारे में उतरी थी, और इस्लाम उनके पालन के साथ आया; यह कतादा, मुजाहिद और इब्न जैद ने कहा है (3)। और जैसा कि हमने स्पष्ट किया है, व्यापकता इन सभी को शामिल करती है।

(1) 5/73 - 76. (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/417. (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/417, और देखें तफ़सीर अल-तबरी 14/338 - 339, और अल-नुकत वल-उयून 3/210।

416 سورة النحل: آیات 90 - 91

...سرکش پر اس قول کے ساتھ: {تمہاری سرکشی تمہارے اپنے ہی خلاف ہے}، اور اللہ تعالیٰ نے اس کی مدد کی ضمانت دی جس پر زیادتی کی گئی، تو جس پر زیادتی کی گئی اس کے لیے بہتر تھا کہ وہ اللہ کا شکر ادا کرے اس مدد پر جس کی اس نے ضمانت دی، اور اس کے بدلے میں زیادتی کرنے والے کو معاف کر دے؛ اور اسی طرح نبی کریم ﷺ نے اس یہودی کے ساتھ کیا جس نے آپ پر جادو کیا تھا، حالانکہ آپ کو بدلہ لینے کا حق حاصل تھا اس قول کی بنیاد پر: {اور اگر تم بدلہ لو تو اتنا ہی جتنا تمہیں تکلیف پہنچائی گئی ہو} [النحل: 126]۔ لیکن آپ نے درگزر کو ترجیح دی؛ اس ارشاد پر عمل کرتے ہوئے: {اور جو صبر کرے اور معاف کر دے، بے شک یہ بلند ہمت کاموں میں سے ہے} [الشوریٰ: 43]۔

چھٹی بات: یہ آیت امر بالمعروف اور نہی عن المنکر (نیکی کا حکم دینے اور برائی سے روکنے) پر مشتمل ہے، اور ان دونوں کے بارے میں کلام پہلے گزر چکا ہے (1)۔ روایت ہے کہ ایک جماعت نے اپنے حاکم کی شکایت ابو جعفر منصور عباسی سے کی، حاکم نے ان سے بحث کی اور غالب رہا، کیونکہ وہ اس پر کوئی بڑا ظلم یا زیادتی ثابت نہ کر سکے۔ تب اس جماعت میں سے ایک نوجوان کھڑا ہوا اور کہا: اے امیر المومنین! اللہ تعالیٰ عدل اور احسان کا حکم دیتا ہے، اس نے عدل تو کیا لیکن احسان نہیں کیا۔ راوی کہتے ہیں: ابو جعفر اس کی درست بات پر حیران ہوئے اور حاکم کو معزول کر دیا (2)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اللہ کے عہد کو پورا کرو جب تم آپس میں عہد کر چکو اور قسموں کو ان کی پختگی کے بعد نہ توڑو حالانکہ تم نے اللہ کو اپنا ضامن بنا لیا ہے، بے شک اللہ جانتا ہے جو کچھ تم کرتے ہو۔}

اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اللہ کے عہد کو پورا کرو} یہ ان تمام چیزوں کے لیے ایک عام لفظ ہے جو زبان سے طے کی جائیں اور انسان ان کا پابند ہو، جیسے خرید و فروخت، صلہ رحمی، یا دین کے موافق کسی معاملے میں معاہدہ۔ اور یہ آیت اللہ کے اس قول کے ضمن میں ہے: {بے شک اللہ عدل اور احسان کا حکم دیتا ہے} کیونکہ اس میں معنی یہ ہے کہ: ایسا کرو اور ایسے سے باز رہو؛ تو اس کا عطف اسی تقدیر پر کیا گیا ہے۔

اور کہا گیا ہے: یہ نبی کریم ﷺ کی اسلام پر بیعت کے بارے میں نازل ہوئی۔ اور کہا گیا: یہ جاہلیت کے دور کے حلف (معاہدوں) پر قائم رہنے کے بارے میں نازل ہوئی، اور اسلام ان کو پورا کرنے کا حکم لے کر آیا؛ یہ بات قتادہ، مجاہد اور ابن زید نے کہی ہے (3)۔ اور عموم ان تمام کو شامل ہے جیسا کہ ہم نے بیان کیا۔

(1) 5/73 - 76. (2) المحرر الوجیز 417/3. (3) المحرر الوجیز 417/3، اور دیکھیے تفسیر الطبری 14/338 - 339، اور النکت والعیون 210/3۔

417 Surah Al-Nahl: Ayah 91 "Al-Sahih" narrated from Jubayr ibn Mut'im who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "There is no alliance (hilf) in Islam, and whatever alliance was in the pre-Islamic period (Jahiliyyah), Islam only added to its strength" (1) meaning in supporting the truth, upholding it, and mutual consolation. And this is like the Alliance of the Virtuous (Hilf al-Fudul) which Ibn Ishaq mentioned (2), he said: Tribes of Quraysh gathered in the house of Abdullah ibn Jud'an; because of his honor and lineage, and they contracted and covenanted that they would not find in Makkah an oppressed person from its people or others except that they would stand with him until his grievance is redressed; so Quraysh named that alliance the Alliance of the Virtuous (Hilf al-Fudul). That is: the alliance of virtues. And "al-fudul" here is the plural of "fadl" (3), for abundance, like "fals" and "fulus". Ibn Ishaq narrated from Ibn Shihab who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "I witnessed in the house of Abdullah ibn Jud'an an alliance which I would not exchange for red camels; if I were called to it in Islam, I would respond" (4). Ibn Ishaq said (5): Al-Walid ibn Utbah was overbearing towards Husayn ibn Ali regarding some property of his, due to Al-Walid's authority as he was the governor of Madinah. So Husayn ibn Ali said to him: "I swear by Allah, you shall give me justice regarding my right, or I shall take my sword and stand in the mosque of the Messenger of Allah (peace be upon him), and call for the Alliance of the Virtuous." Abdullah ibn al-Zubayr said: "And I swear by Allah, if he calls us, I shall take my sword and stand with him until he is given his full right, or we all die." And the news reached Al-Miswar ibn Makhramah, and he said the same. And it reached Abd al-Rahman ibn Uthman ibn Ubaydullah al-Taymi, and he said the same. When this reached Al-Walid, he gave him justice. The scholars said: So this alliance which was in the pre-Islamic period is what Islam strengthened, and specifically...

(1) Previous 248/7. (2) Al-Sira al-Nabawiyya by Ibn Hisham 1/133-134. (3) Previous 248/7. (4) Al-Sira al-Nabawiyya by Ibn Hisham 1/134, and previous 247/7. (5) Al-Sira al-Nabawiyya by Ibn Hisham 1/135.

417 सूरह अल-नहल: आयत 91 "अल-सहीह" में जुबैर इब्न मुतइम से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "इस्लाम में (नया) कोई समझौता (हिलफ़) नहीं है, और जाहिलियत (इस्लाम पूर्व काल) में जो भी समझौता था, इस्लाम ने उसकी मजबूती को ही बढ़ाया है" (1) यानी हक का समर्थन करने, उसे कायम रखने और आपसी सांत्वना देने में। और यह 'हिलफ़ अल-फुदूल' (नेकों का समझौता) जैसा है जिसका जिक्र इब्न इशाक ने किया है (2), उन्होंने कहा: कुरैशी कबीले अब्दुल्लाह इब्न जुदआन के घर में जमा हुए; उनके सम्मान और वंश के कारण, और उन्होंने आपस में अनुबंध और प्रतिज्ञा की कि मक्का में रहने वाला या कोई बाहरी व्यक्ति अगर मजलूम (जिस पर जुल्म हुआ हो) पाया गया, तो वे उसके साथ खड़े होंगे जब तक कि उसे उसका हक न मिल जाए; इसीलिए कुरैश ने उस गठबंधन को 'हिलफ़ अल-फुदूल' का नाम दिया। यानी: सद्गुणों का गठबंधन। और यहाँ 'फुदूल', 'फज़्ल' (3) का बहुवचन है, जो बहुतायत के लिए है, जैसे 'फल्स' और 'फुलूस'। इब्न इशाक ने इब्न शिहाब से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "मैंने अब्दुल्लाह इब्न जुदआन के घर में एक ऐसे गठबंधन में शिरकत की थी जिसके बदले मुझे लाल ऊंट (कीमती धन) भी पसंद नहीं; अगर इस्लाम में भी मुझे इसके लिए बुलाया जाता, तो मैं जरूर जवाब देता (तैयार रहता)" (4)। इब्न इशाक ने कहा (5): अल-वलीद इब्न उतबा ने मदीना का गवर्नर होने के कारण अपनी सत्ता के बल पर हुसैन इब्न अली की कुछ संपत्ति पर ज्यादती की, तो हुसैन इब्न अली ने उससे कहा: "अल्लाह की कसम, तुम मुझे मेरे हक के मामले में न्याय दोगे, वरना मैं अपनी तलवार उठाऊंगा और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की मस्जिद में खड़ा हो जाऊंगा, और हिलफ़ अल-फुदूल के लिए पुकारूंगा।" अब्दुल्लाह इब्न अल-जुबैर ने कहा: "और मैं अल्लाह की कसम खाता हूँ, अगर वह हमें पुकारेंगे, तो मैं अपनी तलवार उठाऊंगा और उनके साथ खड़ा हो जाऊंगा यहाँ तक कि उन्हें उनका पूरा हक मिल जाए, या हम सब मर जाएँ।" और यह बात अल-मिसवर इब्न मखरमा तक पहुंची, तो उन्होंने भी ऐसा ही कहा। और यह बात अब्द अल-रहमान इब्न उस्मान इब्न उबैदुल्लाह अल-तैमानी तक पहुंची, तो उन्होंने भी ऐसा ही कहा। जब यह बात अल-वलीद तक पहुंची, तो उसने उन्हें न्याय दे दिया। विद्वानों ने कहा: तो यह गठबंधन जो जाहिलियत के दौर में था, वही है जिसे इस्लाम ने मजबूती दी और इसे विशेष बनाया...

(1) पूर्व 248/7। (2) इब्न हिशाम की सीरत अल-नबविया 1/133-134। (3) पूर्व 248/7। (4) इब्न हिशाम की सीरत अल-नबविया 1/134, और पूर्व 247/7। (5) इब्न हिशाम की सीरत अल-नबविया 1/135।

417 سورہ النحل: آیت 91 "الصحیح" میں جبیر بن مطعم سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اسلام میں (نیا) کوئی معاہدہ (حلف) نہیں ہے، اور جاہلیت (زمانہ قبل از اسلام) میں جو بھی معاہدہ تھا، اسلام نے اس کی مضبوطی میں ہی اضافہ کیا ہے" (1) یعنی حق کی حمایت، اسے قائم کرنے اور باہمی ہمدردی میں۔ اور یہ "حلف الفضول" کی مانند ہے جس کا ذکر ابن اسحاق نے کیا ہے (2)، انہوں نے کہا: قریش کے قبائل عبداللہ بن جدعان کے گھر میں جمع ہوئے؛ ان کی شرافت اور نسب کی وجہ سے، اور انہوں نے باہمی معاہدہ اور عہد کیا کہ مکہ میں کسی بھی مظلوم کو، خواہ وہ یہاں کا رہنے والا ہو یا باہر کا، نہیں چھوڑیں گے بلکہ اس کے ساتھ کھڑے ہوں گے یہاں تک کہ اسے اس کا حق واپس دلا دیا جائے؛ چنانچہ قریش نے اس معاہدے کا نام "حلف الفضول" رکھا۔ یعنی: فضائل کا معاہدہ۔ اور یہاں "فضول"، "فضل" (3) کی جمع ہے، کثرت کے لیے، جیسے "فلس" اور "فلوس"۔ ابن اسحاق نے ابن شہاب سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "میں عبداللہ بن جدعان کے گھر میں ایک ایسے معاہدے میں شریک ہوا تھا جس کے بدلے مجھے سرخ اونٹ (قیمتی مال) بھی پسند نہیں؛ اگر اسلام میں بھی مجھے اس کے لیے بلایا جاتا، تو میں ضرور لبیک کہتا" (4)۔ اور ابن اسحاق نے کہا (5): ولید بن عتبہ نے مکہ کا گورنر ہونے کی وجہ سے اپنے اقتدار کے بل پر حسین بن علی کے کسی مال کے بارے میں ان پر زیادتی کی، تو حسین بن علی نے اس سے کہا: "میں اللہ کی قسم کھاتا ہوں، تم مجھے میرے حق کے بارے میں انصاف دو گے، ورنہ میں اپنی تلوار اٹھاؤں گا، پھر رسول اللہ ﷺ کی مسجد میں کھڑا ہو جاؤں گا، پھر حلف الفضول کی دہائی دوں گا۔" عبداللہ بن زبیر نے کہا: "اور میں اللہ کی قسم کھاتا ہوں، اگر انہوں نے ہمیں پکارا تو میں اپنی تلوار اٹھاؤں گا اور ان کے ساتھ کھڑا ہو جاؤں گا یہاں تک کہ انہیں ان کا پورا حق مل جائے، یا ہم سب مر جائیں۔" اور یہ بات مسور بن

مخرمہ تک پہنچی، تو انہوں نے بھی ایسی ہی بات کہی۔ اور یہ بات عبد الرحمن بن عثمان بن عبید اللہ التیمی تک پہنچی، تو انہوں نے بھی ایسی ہی بات کہی۔ جب یہ بات ولید تک پہنچی تو اس نے انہیں انصاف دے دیا۔ علماء نے کہا: پس یہ معاہدہ جو جاہلیت میں تھا، یہی وہ ہے جسے اسلام نے تقویت دی، اور اسے خاص کیا...

(1) سابقہ 248/7۔ (2) السیرۃ النبویۃ لابن ھشام 1/ 133 - 134 ۔ (3) سابقہ 248/7۔ (4) السیرۃ النبویۃ لابن ھشام 1/ 134 ، اور سابقہ 247/7 ۔ (5) السیرۃ النبویۃ لابن ھشام 1/ 135 ۔

Surah An-Nahl: Verse 91 / 418

...the Prophet (peace and blessings be upon him) from the generality of his saying: "There is no alliance (hilf) in Islam." The wisdom in that is that the Law (Sharia) came to grant victory over the oppressor, take back the right from him, and deliver it to the oppressed. It made this a general obligation upon those capable among the accountable (mukallafin) according to the principles of Sharia. It gave them a way against the oppressors. Allah Almighty said: {The cause is only against those who wrong the people and tyrannize upon the earth without right. Those will have a painful punishment} [Ash-Shura: 42]. And in the "Sahih": "Help your brother, whether he is an oppressor or is being oppressed." They said: "O Messenger of Allah, we help him if he is oppressed, but how do we help him if he is an oppressor?" He said: "By stopping his hands" - in another narration: "By preventing him from injustice" - "for that is helping him" (1). And his saying (peace and blessings be upon him) has preceded: "If people see an oppressor and do not stop his hands, Allah is about to encompass them all with punishment from Him" (2).

Second: The saying of the Almighty: {And do not break oaths after their confirmation (tawkidiha)} means: after strengthening and emphasizing them (3). It is said: tawkeed and ta'keed, and wakkada and akkada, and they are two linguistic variants (4).

Third: The saying of the Almighty: {And you have made Allah a witness (kafeelan) over you} means: a witness. It is also said: a protector, or a guarantor. He said "after their confirmation" to differentiate between an oath confirmed with resolve and idle talk in oaths (laghw al-yamin).

Ibn Wahb and Ibn al-Qasim reported from Malik: Confirmation (al-tawkeed) is for a person to swear about one thing multiple times, repeating the oaths three times or more, such as saying: By Allah, I will not reduce it from such and such; By Allah, I will not reduce it from such and such; By Allah, I will not reduce it from such and such. He said: The expiation (kaffarah) for that is one, like the expiation of a single oath.

Yahya ibn Sa'id said: These are covenants (al-uqud), and a covenant is an oath, but the difference between them is that a covenant does not...

---

(1) Narrated by al-Bukhari (2443) and Muslim 3/249. (2) Mentioned previously 3/386. (3) Al-Tabari attributed it in his Tafsir 14/340 to Qatada. (4) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 3/217, and al-Muharrar al-Wajeez 3/417.

सूरह अन-नहल: आयत 91 / 418

...नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अपने इस सामान्य कथन से कहा है: "इस्लाम में कोई गठबंधन (हिलफ़) नहीं है।" इसमें हिकमत यह है कि शरीयत ज़ालिम के खिलाफ जीत दिलाने, उससे हक लेने और मज़लूम तक पहुँचाने के लिए आई है। शरीयत के मूल सिद्धांतों के अनुसार इसे सक्षम उत्तरदायी व्यक्तियों (मुकल्लिफ़ीन) पर एक सामान्य दायित्व बना दिया गया है। इसने उन्हें ज़ालिमों के खिलाफ रास्ता दिया है। अल्लाह तआला ने फरमाया: {कार्रवाई केवल उन्हीं के खिलाफ है जो लोगों पर ज़ुल्म करते हैं और धरती पर नाहक विद्रोह करते हैं। ऐसे ही लोगों के लिए दर्दनाक अज़ाब है} [अश-शूरा: 42]। और "सहीह" में है: "अपने भाई की मदद करो, चाहे वह ज़ालिम हो या मज़लूम।" उन्होंने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, हम उसकी मदद तब करते हैं जब वह मज़लूम होता है, लेकिन जब वह ज़ालिम हो तो हम उसकी मदद कैसे करें?" आपने फरमाया: "उसका हाथ पकड़कर" - एक रिवायत में है: "उसे ज़ुल्म करने से रोककर" - "यही उसकी मदद करना है" (1)। और आपका (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) यह कथन पहले गुज़र चुका है: "जब लोग किसी ज़ालिम को देखें और उसका हाथ न पकड़ें, तो करीब है कि अल्लाह उन सबको अपनी तरफ से अज़ाब में घेर ले" (2)।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {और कसमों को उनके पक्का (तौकीदिहा) करने के बाद न तोड़ो} का अर्थ है: उन्हें मजबूत और सख्त करने के बाद (3)। कहा जाता है: तौकीद और ताकीद, तथा वक्कदा और अक्कदा, और ये दो भाषाई रूप हैं (4)।

तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: {और तुमने अल्लाह को अपने ऊपर ज़मानतदार (कफ़ील) बना लिया है} यानी: गवाह। इसे संरक्षक और ज़मानतदार भी कहा जाता है। उसने "उनके पक्का करने के बाद" इसलिए कहा ताकि इरादे के साथ ली गई पक्की कसम और कसमों की बेकार बातों (लग़्व अल-यमीन) के बीच अंतर किया जा सके।

इब्न वहाब और इब्न अल-कासिम ने मालिक से रिवायत की है: तौकीद (पुष्टि) एक ही चीज़ के बारे में बार-बार कसम खाना है, जिसमें वह तीन या उससे अधिक बार कसम दोहराता है, जैसे उसका कहना: अल्लाह की कसम, मैं इसे इतने से कम नहीं करूँगा; अल्लाह की कसम, मैं इसे इतने से कम नहीं करूँगा; अल्लाह की कसम, मैं इसे इतने से कम नहीं करूँगा। उन्होंने कहा: इसका कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) एक ही है, जैसे एक कसम का कफ़्फ़ारा।

यहया बिन सईद ने कहा: ये वादे (अल-उकूद) हैं, और वादा एक कसम है, लेकिन उनके बीच अंतर यह है कि वादा नहीं...

---

(1) इसे बुखारी (2443) और मुस्लिम 3/249 ने निकाला है। (2) पिछला 3/386। (3) तबरी ने अपनी तफसीर 14/340 में इसे कतादा से जोड़ा है। (4) मा'नी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज 3/217, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/417।

سورہ النحل: آیت ۹۱ / ۴۱۸

...نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کا اپنے اس عام قول سے کہ: "اسلام میں کوئی جاہلی اتحاد (حلف) نہیں ہے"۔ اس میں حکمت یہ ہے کہ شریعت ظالم سے بدلہ لینے، اس سے حق چھیننے اور مظلوم تک پہنچانے کے لیے آئی ہے، اور شریعت کے اصل کے مطابق اسے تمام مکلفین میں سے قادر افراد پر عام طور پر واجب قرار دیا ہے، اور ان کے لیے ظالموں کے خلاف راستہ بنایا ہے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {البتہ گرفت ان لوگوں پر ہے جو لوگوں پر ظلم کرتے ہیں اور زمین میں ناحق زیادتی کرتے ہیں، یہی وہ لوگ ہیں جن کے لیے دردناک عذاب ہے} [الشوریٰ: ۴۲]۔ اور "صحیح" (بخاری و مسلم) میں ہے: "اپنے بھائی کی مدد کرو خواہ وہ ظالم ہو یا مظلوم"۔ صحابہ نے عرض کیا: "اے اللہ کے رسول، ہم اس کی مدد تب کرتے ہیں جب وہ مظلوم ہو، لیکن جب وہ ظالم ہو تو اس کی مدد کیسے کریں؟" آپ نے فرمایا: "اس کا ہاتھ پکڑ لو" - ایک روایت میں ہے: "اسے ظلم سے روک دو" - "پس یہی اس کی مدد کرنا ہے" (۱)۔ اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا یہ قول پہلے گزر چکا ہے: "بے شک لوگ جب کسی ظالم کو دیکھیں اور اس کا ہاتھ نہ پکڑیں، تو قریب ہے کہ اللہ ان سب کو اپنی طرف سے عذاب میں لپیٹ لے" (۲)۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا قول: {اور اپنی قسموں کو ان کی تاکید (پکا کرنے) کے بعد نہ توڑو} فرماتے ہیں: ان کی توثیق اور پختگی کے بعد (۳)، کہا جاتا ہے: توکید اور تاکید، اور وَكَّدَ اور اَكَّدَ، اور یہ دو لغتیں ہیں (۴)۔

تیسرا: اللہ تعالیٰ کا قول: {جبکہ تم اللہ کو اپنے اوپر ضامن (کفیل) بنا چکے ہو} یعنی: گواہ۔ اور کہا جاتا ہے: محافظ، اور کہا جاتا ہے: ضامن۔ "ان کی تاکید کے بعد" اس لیے فرمایا تاکہ عزم والی پکی قسم اور قسم کے لغو کے درمیان فرق کیا جا سکے۔

ابن وہب اور ابن القاسم نے مالک سے روایت کیا ہے: توکید یہ ہے کہ انسان ایک ہی چیز پر بار بار قسم کھائے، اس میں قسموں کو تین یا اس سے زیادہ مرتبہ دہرائے، جیسے اس کا کہنا: اللہ کی قسم، میں اس سے کم نہیں کروں گا، اللہ کی قسم، میں اس سے کم نہیں کروں گا، اللہ کی قسم، میں اس سے کم نہیں کروں گا۔ انہوں نے کہا: تو اس کا کفارہ ایک ہی ہے جیسے ایک قسم کا کفارہ ہوتا ہے۔

یحییٰ بن سعید نے کہا: یہ عہود (عہد کی جمع) ہیں، اور عہد بھی ایک قسم ہے، لیکن ان دونوں میں فرق یہ ہے کہ عہد...

---

(۱) اسے بخاری (۲۴۴۳) اور مسلم ۳/۲۴۹ نے روایت کیا ہے۔ (۲) سابقہ ۳/۳۸۶۔ (۳) طبری نے اپنی تفسیر ۱۴/۳۴۰ میں اسے قتادہ کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۴) معانی القرآن للزجاج ۳/۲۱۷، اور المحرر الوجیز ۳/۴۱۷۔

it is expiated. The Prophet ﷺ said: "For every betrayer, a banner will be set up on the Day of Resurrection at his backside, according to the extent of his betrayal; it will be said: 'This is the betrayal of so-and-so'" (1). As for swearing by Allah, Allah, Glorified be He, has prescribed expiation for it in one form, which is to dissolve what the oath was bound upon. Ibn Umar said: "Emphasis (tawkeed) is to swear twice; if one swears once, there is no expiation for it." This was previously mentioned in [Surah] Al-Ma'idah (2).

The Almighty's saying: {And do not be like she who untwisted her spun thread after it was strong [by] breaking [it] into pieces, taking your oaths [as a means of] deceit between you because one community is more numerous than another community. Allah only tries you thereby. And He will surely make clear to you on the Day of Resurrection that over which you used to differ.} (Verse 92)

The Almighty's saying: {And do not be like she who untwisted her spun thread after it was strong [by] breaking [it] into pieces}. 'Naqdh' (undoing) and 'nakth' (breaking) are the same; the nouns are 'nakth' and 'naqdh', and the plural is 'ankath'. This verse likens the person who swears, makes a covenant, and solidifies his pledge, then breaks it, to a woman who spins her thread and twists it firmly, then unravels it (3).

It is narrated that a foolish woman in Makkah named Raytah bint 'Amr ibn Ka'b ibn Sa'd ibn Taym ibn Murrah used to do that, so the comparison was made to her; this was stated by al-Farra' (4), and related by Abdullah ibn Kathir and as-Suddi, but they did not name the woman. Mujahid and Qatadah said: This is a parable being struck, not referring to a specific woman (5).

And "ankathan" (breaking into pieces) is in the accusative case as a state (hal) (6). "Dakhala" (deceit) means malice, deception, and fraud. Abu Ubaydah (7) said: Every matter that is not sound is "dakhal" (8).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/536, and previously 5/390. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1162, see also what preceded 8/121 and beyond. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/417. (4) In Ma'ani al-Qur'an 2/112-113. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3/417-418, and the report of Mujahid and Qatadah was extracted by al-Tabari in al-Tafsir 14/342-343. (6) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/217, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/418. (7) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/113, al-Nukat wa al-Uyun 3/211, Al-Muharrar al-Wajiz 3/418, and Tahdhib al-Lugha 7/271. (8) In Majaz al-Qur'an 1/367.

इसका प्रायश्चित किया जाता है। पैगंबर ﷺ ने कहा: "कयामत के दिन हर धोखेबाज के लिए उसकी पीठ के पास उसकी धोखेबाजी के अनुसार एक झंडा गाड़ा जाएगा; कहा जाएगा: 'यह फलां का धोखा है'" (1)। जहाँ तक अल्लाह की कसम खाने का सवाल है, अल्लाह सुभानहु ने इसके लिए एक तरीके से कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) निर्धारित किया है, और वह है उस शपथ को तोड़ना जिस पर वह बँधी थी। इब्न उमर ने कहा: "ताकीद (पुष्टि) का अर्थ दो बार कसम खाना है; यदि कोई एक बार कसम खाता है, तो उसमें कोई कफ़्फ़ारा नहीं है।" यह पहले अल-माएदाह (2) में उल्लेखित किया गया है।

अल्लाह का फरमान: {और उस औरत की तरह न हो जाना जिसने अपना सूत मज़बूत कातने के बाद टुकड़े-टुकड़े कर डाला। तुम अपनी कसमों को आपस में धोखे का ज़रिया बनाते हो ताकि एक गिरोह दूसरे गिरोह से ज़्यादा फ़ायदा उठाए। अल्लाह तो इसके ज़रिए तुम्हें आज़माता है। और वह कयामत के दिन तुम्हारे सामने उन बातों को ज़रूर साफ़ कर देगा जिनमें तुम इख्तिलाफ़ (मतभेद) करते थे।} (आयत 92)

अल्लाह का फरमान: {और उस औरत की तरह न हो जाना जिसने अपना सूत मज़बूत कातने के बाद टुकड़े-टुकड़े कर डाला}। 'नक़्ज़' (उधेड़ना) और 'नक्थ' (तोड़ना) एक ही हैं; संज्ञा 'नक्थ' और 'नक़्ज़' हैं, और बहुवचन 'अनकाथ' है। यह आयत उस व्यक्ति की तुलना करती है जो कसम खाता है, वादा करता है और अपने वादे को मज़बूत करता है, फिर उसे तोड़ देता है, उस औरत से जो अपना सूत कातती है और उसे मज़बूती से बंटती है, फिर उसे खोल देती है (3)।

यह रिवायत है कि मक्का में रैता बिन्त अम्र बिन काब बिन साद बिन तैम बिन मुर्रा नाम की एक मूर्ख औरत थी जो ऐसा किया करती थी, इसलिए यह उपमा उसी पर दी गई; यह अल-फर्रा (4) ने कहा है, और इसे अब्दुल्ला बिन कसीर और अस-सुद्दी ने भी बयान किया है, लेकिन उन्होंने औरत का नाम नहीं लिया। मुजाहिद और कतादा ने कहा: यह एक मिसाल दी गई है, किसी खास औरत के बारे में नहीं (5)।

और "अनकाथन" (टुकड़े-टुकड़े) 'हाल' के रूप में मंसूब (अव्यय) है (6)। "दखला" (धोखा) का अर्थ है कपट, छल और मिलावट। अबू उबैदा (7) ने कहा: हर वह मामला जो सही न हो, वह "दखल" है (8)।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/536, और पहले 5/390। (2) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1162, और पहले का 8/121 और उसके बाद देखें। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/417। (4) मानी अल-कुरान 2/112-113 में। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/417-418, और मुजाहिद और कतादा के प्रभाव को तबरी ने तफ़सीर 14/342-343 में निकाला है। (6) अल-ज़ज्जाज की मानी अल-कुरान 3/217, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/418। (7) अल-फर्रा की मानी अल-कुरान 2/113, अल-नुकत वल-उयून 3/211, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/418, और तहज़ीब अल-लुग़ा 7/271। (8) मजाज़ अल-कुरान 1/367 में।

سورہ النحل: آیات 91 - 92 419

اس کا کفارہ دیا جاتا ہے۔ نبی ﷺ نے فرمایا: "قیامت کے دن ہر دھوکہ باز کے لیے اس کی پیٹھ کے پاس اس کی دھوکہ دہی کی مقدار کے مطابق ایک جھنڈا نصب کیا جائے گا؛ کہا جائے گا: 'یہ فلاں کا دھوکہ ہے'" (1)۔ رہی اللہ کی قسم، تو اللہ سبحانہ نے اس میں ایک طریقے سے کفارہ مشروع کیا ہے، جو کہ اس بات کو کھولنا ہے جس پر قسم منعقد ہوئی تھی۔ ابن عمر نے کہا: "توکید یہ ہے کہ دو بار قسم کھائی جائے؛ اگر ایک بار قسم کھائی تو اس میں کوئی کفارہ نہیں ہے۔" یہ پہلے سورہ المائدہ (2) میں گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اس عورت کی طرح نہ ہو جانا جس نے اپنا سوت مضبوط کاتنے کے بعد ٹکڑے ٹکڑے کر ڈالا۔ تم اپنی قسموں کو آپس میں فساد کا ذریعہ بناتے ہو تاکہ ایک گروہ دوسرے گروہ سے زیادہ فائدہ اٹھائے۔ اللہ تو اس کے ذریعے تمہیں آزماتا ہے۔ اور وہ قیامت کے دن تمہارے سامنے ان باتوں کو ضرور واضح کر دے گا جن میں تم اختلاف کرتے تھے۔} (آیت 92)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اس عورت کی طرح نہ ہو جانا جس نے اپنا سوت مضبوط کاتنے کے بعد ٹکڑے ٹکڑے کر ڈالا}۔ 'نقض' (ادھیڑنا) اور 'نکث' (توڑنا) ایک ہی ہیں؛ اسم 'نکث' اور 'نقض' ہیں، اور جمع 'انکاث' ہے۔ اس آیت نے اس شخص کو تشبیہ دی ہے جو قسم کھاتا ہے، عہد کرتا ہے اور اپنے عہد کو پختہ کرتا ہے، پھر اسے توڑ دیتا ہے، اس عورت سے جو اپنا سوت کاتی ہے اور اسے مضبوطی سے بٹی ہے، پھر اسے کھول دیتی ہے (3)۔

مروی ہے کہ مکہ میں ریطہ بنت عمرو بن کعب بن سعد بن تیم بن مرہ نامی ایک بے وقوف عورت تھی جو ایسا کیا کرتی تھی، چنانچہ اسی پر تشبیہ واقع ہوئی؛ یہ بات الفراء (4) نے کہی ہے، اور

اسے عبداللہ بن کثیر اور السدی نے بھی نقل کیا ہے، لیکن انہوں نے عورت کا نام نہیں لیا۔ مجاہد اور قتادہ نے کہا: یہ ایک مثال بیان کی گئی ہے، کسی خاص عورت پر مبنی نہیں ہے (5)۔

اور "انکاثاً" حال ہونے کی وجہ سے منصوب ہے (6)۔ "الدخل": فساد، دھوکہ اور ملاوٹ۔ ابو عبیدہ (7) نے کہا: ہر وہ معاملہ جو صحیح نہ ہو، وہ "دخل" ہے (8)۔

---

(1) المحرر الوجیز 1/536، اور سابقہ 5/390۔ (2) ابن العربی کی احکام القرآن 3/1162، اور سابقہ 8/121 اور اس کے بعد دیکھیں۔ (3) المحرر الوجیز 3/417۔ (4) معانی القرآن 2/112-113 میں۔ (5) المحرر الوجیز 3/417-418، اور مجاہد و قتادہ کا اثر طبری نے اپنی تفسیر 14/342-343 میں نکالا ہے۔ (6) زجاج کی معانی القرآن 3/217، اور المحرر الوجیز 3/418۔ (7) فراء کی معانی القرآن 2/113، النکت والعیون 3/211، المحرر الوجیز 3/418، اور تہذیب اللغۃ 7/271۔ (8) مجاز القرآن 1/367 میں۔

"Lest one community be more numerous than another community." The commentators said: This verse was revealed regarding the Arabs. Among them, if a tribe made an alliance with another, and then a larger and stronger tribe came and joined them, the first tribe would betray their alliance, break their covenant, and turn to this larger one. This was stated by Mujahid. So Allah Almighty said: Do not break covenants because one group is more numerous than another group, or has more wealth. For you might break your oaths when you see the abundance and plenty in this world belonging to your polytheistic enemies(1). The intention is to forbid returning to disbelief because of the large number of disbelievers and their wealth. Al-Farra' said: The meaning is: Do not betray a people because they are few and you are many, or because you are few and they are many, having deceived them with oaths(2). "Arba" (more numerous) means: more; from 'Raba al-shay' yarbu', meaning when it increases(3). The pronoun in "bihi" (thereby) might refer to the fulfillment of covenants commanded by Allah, or it might refer to 'raba' (increase/advantage). That is: Allah Almighty has tested His servants through mutual envy and some seeking dominance over others. He tested them with that to see who strives against their soul and opposes it, from those who follow it and act according to their whims(4). This is the meaning of His saying: "Allah only tests you thereby. And He will certainly make clear to you on the Day of Resurrection that over which you used to differ," regarding the Resurrection and other matters. The saying of the Almighty: "And if Allah had willed, He could have made you [of] one religion, but He causes to stray whom He wills and guides whom He wills. And you will surely be questioned about what you used to do (93)." The saying of the Almighty: "And if Allah had willed, He could have made you [of] one religion," meaning: upon a single faith.

---

(1) Tafsir Mujahid 1/351, Al-Muharrar al-Wajiz 3/418, and recorded by al-Tabari 14/345. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/113. In (d) and (z) it appeared as 'azzaztumuhum', and in (m) as 'azzaztumuhum'. The confirmed reading is from (z) and the source of citation. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/407. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 3/418.

पृष्ठ 420 सूरह अन-नह्ल: आयतें 92 - 93

"ताकि एक समुदाय दूसरे समुदाय से अधिक [संख्या या धन में] न हो जाए।" व्याख्याकारों ने कहा: यह आयत अरबों के बारे में नाजिल हुई थी। उनके बीच, यदि एक कबीला दूसरे के साथ गठबंधन करता, और फिर एक बड़ा और अधिक शक्तिशाली कबीला आकर उनके साथ मिल जाता, तो पहला कबीला अपने गठबंधन के साथ विश्वासघात करता, अपना वादा तोड़ देता, और इस बड़े कबीले की ओर मुड़ जाता - यह मुजाहिद ने कहा है। तो अल्लाह तआला ने फरमाया: इस कारण वादे न तोड़ो कि एक समूह दूसरे समूह से अधिक संख्या में है, या उसके पास अधिक धन है। क्योंकि जब तुम अपने बहुदेववादी शत्रुओं के पास दुनिया की प्रचुरता और बहुतायत देखोगे, तो तुम अपनी कसमों को तोड़ दोगे(1)। इसका उद्देश्य काफिरों की बड़ी संख्या और उनके धन के कारण कुफ्र (अविश्वास) की ओर लौटने से रोकना है। अल-फर्रा ने कहा: इसका अर्थ है: किसी कौम को उनकी कम संख्या और तुम्हारी अधिकता के कारण धोखा न दो, या तुम्हारी कमी और उनकी अधिकता के कारण, जबकि तुमने उन्हें कसमों के साथ धोखा दिया हो(2)। "अर्बा" का अर्थ है: अधिक; 'रबा अल-शय यरबू' से निकला है: जिसका अर्थ है जब कोई चीज़ बढ़ती है(3)। "बिही" (इसके द्वारा) में सर्वनाम उस वफादारी (वादे निभाने) की ओर इशारा कर सकता है जिसका अल्लाह ने आदेश दिया है, या यह 'रबा' (वृद्धि/बढ़त) की ओर इशारा कर सकता है। यानी: अल्लाह तआला ने अपने बंदों को आपसी ईर्ष्या और एक-दूसरे पर प्रभुत्व चाहने के माध्यम से परखा है। उसने उन्हें इसके साथ इसलिए आज़माया ताकि वह देख सके कि कौन अपनी आत्मा के विरुद्ध संघर्ष करता है और उसका विरोध करता है, और कौन उसका अनुसरण करता है और अपनी सनक के अनुसार कार्य करता है(4)। यही उनके इस कथन का अर्थ है: "अल्लाह तो इसके द्वारा तुम्हारी परीक्षा लेता है। और वह कयामत के दिन तुम्हारे लिए उन बातों को स्पष्ट कर देगा जिनमें तुम मतभेद करते थे," पुनरुत्थान और अन्य मामलों के संबंध में। अल्लाह तआला का कथन: "और यदि अल्लाह चाहता, तो वह तुम्हें एक ही समुदाय बना देता, लेकिन वह जिसे चाहता है पथभ्रष्ट करता है और जिसे चाहता है मार्ग दिखाता है। और तुमसे निश्चित रूप से उन कार्यों के बारे में पूछा जाएगा जो तुम करते थे (93)।" अल्लाह तआला का कथन: "और यदि अल्लाह चाहता, तो वह तुम्हें एक ही समुदाय बना देता," अर्थात: एक ही धर्म पर।

---

(1) तफ़सीर मुजाहिद 1/351, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/418, और अल-तबारी 14/345 द्वारा उद्धृत। (2) अल-फर्रा द्वारा मआनी अल-कुरान 2/113। (द) और (ज़) में यह 'अज्ज़ज़्तुमुहुम' के रूप

में दिखाई दिया, और (म) में 'अज्ज़ज़्तुमुहुम' के रूप में। पुष्ट पाठ (ज़) और उद्धरण के स्रोत से है। (3) अल-नहस द्वारा एराब अल-कुरान 2/407। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/418।

صفحہ 420 سورہ النحل: آیات 92 - 93

"تاکہ ایک گروہ دوسرے گروہ سے زیادہ (فائدہ مند یا تعداد میں زیادہ) نہ ہو جائے۔" مفسرین نے کہا: یہ آیت ان عربوں کے بارے میں نازل ہوئی جن کا طریقہ یہ تھا کہ جب ایک قبیلہ کسی دوسرے سے معاہدہ کرتا، پھر کوئی دوسرا زیادہ تعداد والا اور طاقتور قبیلہ آتا تو وہ پہلے سے کیا ہوا معاہدہ توڑ دیتے اور اس بڑے قبیلے کے ساتھ جا ملتے - یہ قول مجاہد کا ہے۔ پس اللہ تعالیٰ نے فرمایا: عہدوں کو اس وجہ سے نہ توڑو کہ ایک گروہ دوسرے گروہ سے زیادہ تعداد میں ہے، یا مال میں زیادہ ہے۔ کہیں ایسا نہ ہو کہ تم اپنے دشمن مشرکین کے پاس دنیا کی کثرت اور وسعت دیکھ کر اپنی قسمیں توڑ دو (1)۔ اور مقصد کفار کی کثرت اور ان کے مال کی کثرت کی وجہ سے کفر کی طرف لوٹنے سے روکنا ہے۔ اور الفراء نے کہا: معنی یہ ہے کہ: کسی قوم کو ان کی قلت اور اپنی کثرت کی وجہ سے دھوکہ نہ دو، یا اپنی قلت اور ان کی کثرت کی وجہ سے، جبکہ تم نے انہیں قسموں کے ذریعے دھوکے میں رکھا ہو (2)۔ "أَرْبَىٰ" یعنی: زیادہ؛ "رَبَا الشيءُ يَرْبُو" سے ماخوذ ہے جس کا مطلب ہے جب کوئی چیز بڑھ جائے (3)۔ اور "به" (اس کے ذریعے) میں ضمیر اس وفاداری کی طرف لوٹ سکتی ہے جس کا اللہ نے حکم دیا ہے، یا "الرباء" (اضافے/بڑھوتری) کی طرف لوٹ سکتی ہے۔ یعنی: اللہ تعالیٰ نے اپنے بندوں کو باہمی حسد اور ایک دوسرے پر غلبہ پانے کی خواہش کے ذریعے آزمایا ہے، اور ان کا اس سے امتحان لیا تاکہ دیکھے کہ کون اپنے نفس سے جہاد کرتا ہے اور اس کی مخالفت کرتا ہے، اور کون اس کی پیروی کرتا ہے اور اپنی خواہشات کے مطابق عمل کرتا ہے (4)۔ اور یہی اللہ کے اس قول کا معنی ہے: "اللہ تو اس کے ذریعے تمہارا امتحان لیتا ہے۔ اور وہ قیامت کے دن ضرور تمہارے سامنے ان باتوں کو واضح کر دے گا جن میں تم اختلاف کرتے تھے،" یعنی بعث (دوبارہ جی اٹھنے) اور دیگر امور کے بارے

میں۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور اگر اللہ چاہتا تو تم سب کو ایک ہی امت (ایک ہی دین پر) بنا دیتا لیکن وہ جسے چاہتا ہے گمراہ کرتا ہے اور جسے چاہتا ہے ہدایت دیتا ہے۔ اور تم سے ضرور ان کاموں کے بارے میں پوچھا جائے گا جو تم کرتے تھے (93)۔" اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور اگر اللہ چاہتا تو تم سب کو ایک ہی امت بنا دیتا" یعنی: ایک ہی ملت (دین) پر۔

---

(1) تفسیر مجاہد 351/1، المحرر الوجیز 418/3، اور طبری نے اسے 345/14 میں روایت کیا ہے۔ (2) معانی القرآن للفراء 113/2، اور نسخہ (د) اور (ظ) میں "عززتموهم" واقع ہوا ہے، اور نسخہ (م) میں بھی "عززتموهم"، جبکہ مصدقہ متن نسخہ (ز) اور ماخذِ نقل سے ہے۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 407/2۔ (4) المحرر الوجیز 418/3۔

421 Surah An-Nahl: Verses 93 - 94

"But He causes to stray whom He wills" by forsaking them; out of His justice towards them. "And He guides whom He wills" by His success granted to them; out of His grace upon them(1), and He is not asked about what He does, but you will be asked. This verse refutes the People of Qadar (the Qadariyyah) as mentioned before. The 'lam' in 'wa-layubayyinnanna' (and He will surely make clear) and 'wa-latus'alunna' (and you will surely be asked) along with the emphasized 'nun' indicate an implied oath, i.e., "By Allah, He will surely make clear to you, and you will surely be asked."(2)

The words of the Almighty: "And do not take your oaths [as a means of] deceit between you, lest a foot slip after having been firm, and you taste evil [in this world] for having averted [others] from the way of Allah, and for you is a great punishment." [Verse 94]

His words: "And do not take your oaths [as a means of] deceit between you" – He repeated this for emphasis. "lest a foot slip after having been firm" is an exaggeration in forbidding it because of its great significance in religion and its frequent occurrence in human interactions. That is: do not make oaths while harbouring deception and corruption; lest a foot slip after its firmness, meaning: from faith after knowledge of Allah. This is a metaphor for someone in a straight condition who falls into a great evil and perishes in it; because when a foot slips, it moves a person from a good state to a bad state. From this meaning is the saying of Kuthayyir:

"So when we met, I remained firm, and she slipped."(3)

And the Arabs say of everyone afflicted after well-being, or falling into trouble: "His foot slipped."(4); as the poet said: "Your precedence will protect you if you were ahead, and you will be killed if both feet slip with you."(5) It is also said of someone who makes a mistake in something: "He slipped in it."

---

(1) Tafsir al-Baghawi 3/83. (2) Tafsir al-Samarqandi 2/248, al-Wasit 3/80, and al-Muharrar al-Wajiz 3/418. (3) Diwan Kuthayyir p. 79, and its beginning is: "And we had taken a path climbing in love," and the speech is from al-Muharrar al-Wajiz 3/419. (4) Majaz al-Qur'an 1/367. (5) The verse is by Bishr bin Abi bin Hammam al-Absi, and it is in the commentary of Diwan al-Hamasa by al-Marzuqi 1/453.

पृष्ठ ४२१ सूरह अन-नहल: आयत ९३ - ९४

"परंतु वह जिसे चाहता है, भटकने देता है" उन्हें त्याग कर; उनके प्रति अपने न्याय के कारण। "और जिसे चाहता है, मार्गदर्शन प्रदान करता है" उन्हें अपनी सफलता प्रदान करके, उन पर अपनी कृपा के कारण (१), और वह जो कुछ करता है उसके बारे में उससे पूछा नहीं जाता, बल्कि तुमसे पूछा जाएगा। यह आयत 'अहल-ए-क़दर' (क़दरिया) का खंडन करती है जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है। 'व-ल्युबय्यिनन्न' और 'व-लतुस-अलुन्न' में 'लाम' और बल देने वाला 'नुन' एक निहित शपथ का संकेत देते हैं, अर्थात्: "अल्लाह की शपथ, वह निश्चित रूप से तुम्हारे लिए स्पष्ट कर देगा, और तुमसे निश्चित रूप से पूछा जाएगा।" (२)

अल्लाह तआला का कथन: "और अपनी शपथों को आपस में धोखे का साधन न बनाओ, कहीं ऐसा न हो कि कोई कदम जमने के बाद फिसल जाए, और तुम्हें इस कारण बुराई (यातना) का स्वाद चखना पड़े कि तुमने (लोगों को) अल्लाह के मार्ग से रोका, और तुम्हारे लिए बड़ी यातना है।" [आयत ९४]

अल्लाह तआला का कथन: "और अपनी शपथों को आपस में धोखे का साधन न बनाओ" - उन्होंने इस पर जोर देने के लिए इसे दोहराया। "कहीं ऐसा न हो कि कोई कदम जमने के बाद फिसल जाए" इसे मना करने में अतिशयोक्ति है क्योंकि धर्म में इसका बहुत महत्व है और लोगों के व्यवहार में इसकी बार-बार पुनरावृत्ति होती है। अर्थात्: छल और भ्रष्टाचार को मन में रखकर कसमें न खाएं ताकि जमने के बाद पैर फिसल न जाए, अर्थात्: अल्लाह के ज्ञान के बाद ईमान से। यह उस व्यक्ति के लिए एक रूपक है जो एक सीधी स्थिति में था लेकिन एक बड़ी बुराई में गिर गया और उसमें नष्ट हो गया; क्योंकि जब पैर फिसलता है, तो वह व्यक्ति को अच्छी स्थिति से बुरी स्थिति में ले जाता है। इसी अर्थ में कुथय्यिर का कहना है:

"फिर जब हम मिले, तो मैं स्थिर रहा, और वह फिसल गई।" (३)

और अरब लोग हर उस व्यक्ति के बारे में कहते हैं जो भलाई के बाद मुसीबत में पड़ जाता है, या संकट में गिर जाता है: "उसका पैर फिसल गया।" (४); जैसा कि कवि ने कहा: "यदि तुम आगे थे तो तुम्हारी प्रधानता तुम्हारी रक्षा करेगी, और यदि तुम्हारे दोनों पैर फिसल गए तो तुम मारे जाओगे।" (५) और जो किसी चीज़ में गलती करता है उसके लिए भी कहा जाता है: "वह उसमें फिसल गया।"

(१) तफ़्सीर अल-बग़वी ३/८३। (२) तफ़्सीर अल-समरकंदी २/२४८, अल-वसीत ३/८०, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/४१८। (३) दीवान कुथय्यिर पृष्ठ ७९, और इसकी शुरुआत है: "और हमने प्यार में ऊपर चढ़ने का रास्ता चुना था," और यह कथन अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/४१९ से है। (४) मजाज़ अल-क़ुरआन १/३६७। (५) यह शेर बिशर बिन अबी बिन हम्माम अल-अब्सी का है, और यह अल-मरज़ूकी द्वारा दीवान अल-हमासा की व्याख्या १/४५३ में है।

صفحہ ٤٢١ سورہ النحل: آیات ٩٣ - ٩٤

﴿وَلَكِنْ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ﴾ (لیکن اللہ جسے چاہتا ہے گمراہ کر دیتا ہے) انہیں ان کے حال پر چھوڑ کر؛ ان کے بارے میں اپنے عدل کی وجہ سے۔ ﴿وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ﴾ (اور جسے چاہتا ہے ہدایت دیتا ہے) انہیں اپنی توفیق عطا فرما کر؛ ان پر اپنے فضل کی وجہ سے (١)، اور اس سے اس کے کاموں کے بارے میں نہیں پوچھا جاتا بلکہ تم سے پوچھا جائے گا۔ یہ آیت اہل قدر (قدریہ) کی تردید کرتی ہے جیسا کہ پہلے ذکر ہوا ہے۔ 'ولیبینّ' اور 'لتسألنّ' میں 'لام' اور نون مشددہ ایک پوشیدہ قسم پر دلالت کرتے ہیں، یعنی: "اللہ کی قسم، وہ ضرور تمہارے لیے واضح کر دے گا اور تم سے ضرور پوچھا جائے گا"(٢)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَا تَتَّخِذُوا أَيْمَانَكُمْ دَخَلًا بَيْنَكُمْ فَتَزِلَّ قَدَمٌ بَعْدَ ثُبُوتِهَا وَتَذُوقُوا السُّوءَ بِمَا صَدَدْتُمْ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَلَكُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ ٩٤﴾ (اور تم اپنی قسموں کو آپس میں فساد کا ذریعہ نہ بناؤ کہ (ثابت رہنے کے بعد) کسی کا قدم پھسل جائے اور تم اس وجہ سے برائی کا مزہ چکھو کہ تم نے اللہ کی راہ سے روکا، اور تمہارے لیے بڑا عذاب ہے)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَا تَتَّخِذُوا أَيْمَانَكُمْ دَخَلًا بَيْنَكُمْ﴾ (اور اپنی قسموں کو آپس میں فساد کا ذریعہ نہ بناؤ) - اس بات کی تاکید کے لیے اسے دہرایا۔ ﴿فَتَزِلَّ قَدَمٌ بَعْدَ ثُبُوتِهَا﴾ (کہ قدم جمنے کے بعد پھسل جائے) - اس سے منع کرنے میں مبالغہ ہے کیونکہ دین میں اس کا مقام بہت بڑا ہے اور لوگوں کے میل جول میں اس کا کثرت سے وقوع ہوتا ہے۔ یعنی: دھوکہ دہی اور فساد کی نیت سے قسمیں نہ کھاؤ؛ تاکہ ثابت قدم رہنے کے بعد قدم نہ پھسل جائے، یعنی: اللہ کی معرفت کے بعد ایمان سے۔ اور یہ ایک استعارہ ہے اس شخص کے لیے جو درست حالت میں ہو پھر کسی بڑی برائی میں پڑ جائے

اور اس میں غرق ہو جائے؛ کیونکہ جب قدم پھسلتا ہے تو وہ انسان کو اچھی حالت سے بری حالت کی طرف منتقل کر دیتا ہے، اور اسی معنی میں کُثیّر کا قول ہے:

"پس جب ہم ملے تو میں ثابت قدم رہا اور وہ پھسل گئی"(۳)۔

اور عرب ہر اس شخص کے لیے جو عافیت کے بعد کسی مصیبت میں مبتلا ہو جائے، یا کسی مشکل میں پھنس جائے، کہتے ہیں: "زَلَّت قَدَمُه" (اس کا قدم پھسل گیا)(٤)؛ جیسا کہ شاعر نے کہا: "تمہاری سبقت تمہیں بچا لے گی اگر تم سبقت لے جانے والے ہوئے، اور اگر تمہارے دونوں قدم پھسل گئے تو تم مارے جاؤ گے"(٥)۔ اور جو کسی چیز میں غلطی کرے اس کے لیے بھی کہا جاتا ہے: "زلَّ فيه" (وہ اس میں پھسل گیا)۔

---

(١) تفسیر البغوی ٨٣/٣۔ (٢) تفسیر السمرقندی ٢٤٨/٢، والوسیط ٨٠/٣، والمحرر الوجیز ٤١٨/٣۔ (٣) دیوان کثیّر ص ٧٩، اور اس کا پہلا مصرع ہے: "وكنا سلكنا في صعود من الهوى"، اور یہ کلام المحرر الوجیز ٤١٩/٣ سے ہے۔ (٤) مجاز القرآن ٣٦٧/١۔ (٥) یہ شعر بشر بن ابی بن حمام العبسی کا ہے، اور یہ المرزوقی کی شرح دیوان الحماسہ ٤٥٣/١ میں ہے۔

Surah An-Nahl: Verses 94 - 96, Page 422

Then the Almighty threatened after that with punishment in this world and a great punishment in the hereafter (1). And this threat is only regarding those who broke the covenant with the Messenger of Allah ﷺ. For whoever made a covenant with him and then broke it, has left the faith. For this reason, He said: {and taste the evil for your having hindered (others) from the way of Allah}, meaning: by your hindering. And "tasting evil" in this world is what befalls them of unpleasantness (2).

His Almighty's saying: {And do not exchange the covenant of Allah for a small price. Indeed, what is with Allah is better for you, if only you knew (95) Whatever you have will end, but what Allah has is lasting. And We will surely give those who were patient their reward according to the best of what they used to do (96)}

His Almighty's saying: {And do not exchange the covenant of Allah for a small price} is a prohibition against bribery and taking money for breaking a covenant. That is, do not break your covenants for a small worldly gain. It is considered small—even if it is much—because it is something that vanishes. Thus, in reality, it is little, and that is what is meant by His saying: {Whatever you have will end, but what Allah has is lasting}. He explained the difference between the state of this world and the state of the hereafter; that this world ends and changes, while what is with Allah of the gifts of His grace and the bliss of His Paradise is stable and does not perish for whoever fulfills the covenant and remains steadfast on the contract (3). And indeed, he who said the following spoke well:

Wealth, most of it and its forbidden part, vanishes ... one day, and its sins remain for tomorrow. The pious person is not truly god-fearing ... until his drink and food are wholesome (4).

Another: Suppose the world is driven to you freely ... Is not the fate of that to transition? And your world is but like a shadow ... that shaded you and then signaled its departure (5).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/419. (2) See Zad al-Masir 4/487. (3) See Al-Muharrar al-Wajiz 3/419. (4) The two verses are in Bahjat al-Majalis 3/80, and Wafayat al-A'yan 6/141. (5) The two verses are by Abu al-Atahiya, and they are in his Diwan p. 297.

सूरह अन-नहल: आयत 94 - 96, पृष्ठ 422

फिर सर्वशक्तिमान ने इसके बाद दुनिया में अज़ाब और आख़िरत में एक बड़े अज़ाब की धमकी दी (1)। और यह धमकी केवल उन लोगों के लिए है जिन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ किए गए वादे को तोड़ा। क्योंकि जिसने उनसे वादा किया और फिर उसे तोड़ दिया, वह ईमान से बाहर हो गया। इसीलिए अल्लाह ने कहा: {और तुम बुराई का स्वाद चखो क्योंकि तुमने (दोनों को) अल्लाह की राह से रोका}, यानी: तुम्हारे रोकने के कारण। और दुनिया में "बुराई का स्वाद चखना" वह अप्रिय घटनाएं हैं जो उन पर आती हैं (2)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और अल्लाह के वादे को थोड़े से मूल्य के बदले न बेचो। वास्तव में, जो अल्लाह के पास है वह तुम्हारे लिए बेहतर है, यदि तुम जानते हो (95) जो कुछ तुम्हारे पास है वह समाप्त हो जाएगा, और जो अल्लाह के पास है वह स्थायी है। और हम धैर्य रखने वालों को उनके सर्वोत्तम कर्मों के अनुसार प्रतिफल अवश्य देंगे (96)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और अल्लाह के वादे को थोड़े से मूल्य के बदले न बेचो} यह रिश्वतखोरी और वादा तोड़ने के लिए पैसे लेने का निषेध है। अर्थात, दुनिया के थोड़े से लाभ के लिए अपने वादों को न तोड़ें। इसे थोड़ा माना जाता है - भले ही वह बहुत हो - क्योंकि यह मिट जाने वाली चीज़ है। इस प्रकार, वास्तव में, यह कम है, और यही उनके इस कथन का अर्थ है: {जो कुछ तुम्हारे पास है वह समाप्त हो जाएगा, और जो अल्लाह के पास है वह स्थायी है}। उन्होंने दुनिया की स्थिति और आख़िरत की स्थिति के बीच के अंतर को स्पष्ट किया; कि यह दुनिया खत्म हो जाती है और बदल जाती है, जबकि अल्लाह के पास उसकी कृपा के उपहारों और उसकी जन्नत की नेमतों में से जो है, वह उस व्यक्ति के लिए स्थिर है और कभी खत्म नहीं होता जो वादा पूरा करता है और अनुबंध पर अडिग रहता है (3)। और वास्तव में, जिसने निम्नलिखित कहा, उसने अच्छा कहा:

धन, उसका अधिकांश और उसका हराम भाग, एक दिन ... समाप्त हो जाता है, और उसके पाप कल के लिए रह जाते हैं। परहेजगार व्यक्ति वास्तव में ईश्वर से डरने वाला नहीं है ... जब तक कि उसका पीना और खाना पवित्र न हो जाए (4)।

अन्य: मान लो कि दुनिया तुम्हारे पास बेरोकटोक चली आती है ... क्या उसका अंत विस्थापन नहीं है? और तुम्हारी दुनिया एक साये की तरह ही तो है ... जिसने तुम्हें छाया दी और फिर ओझल होने का संकेत दिया (5)।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/419। (2) ज़ाद अल-मसीर 4/487 देखें। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/419 देखें। (4) ये दो छंद बहजत अल-मजालिस 3/80 और वफ़ायत अल-अयान 6/141 में हैं। (5) ये दो छंद अबू अल-अताहिया के हैं, और वे उनके दीवान पृष्ठ 297 में हैं।

سورہ النحل: آیات 94 - 96، صفحہ 422

پھر اللہ تعالیٰ نے اس کے بعد دنیا میں عذاب اور آخرت میں بڑے عذاب کی وعید سنائی (1)۔ اور یہ وعید صرف ان لوگوں کے بارے میں ہے جنہوں نے رسول اللہ ﷺ کے عہد کو توڑا۔ کیونکہ جس نے آپ ﷺ سے عہد کیا اور پھر اسے توڑ دیا، وہ ایمان سے نکل گیا۔ اسی لیے اللہ نے فرمایا: ﴿وَتَذُوقُوا السُّوءَ بِمَا صَدَدتُّمْ عَن سَبِيلِ اللَّهِ﴾ یعنی: تمہارے روکنے کی وجہ سے۔ اور دنیا میں "برائی چکھنا" وہ ناپسندیدہ حالات ہیں جو ان پر نازل ہوتے ہیں (2)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَا تَشْتَرُوا بِعَهْدِ اللَّهِ ثَمَنًا قَلِيلًا إِنَّمَا عِندَ اللَّهِ هُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ إِن كُنتُمْ تَعْلَمُونَ ٩٥ مَا عِندَكُمْ يَنفَدُ وَمَا عِندَ اللَّهِ بَاقٍ وَلَنَجْزِيَنَّ الَّذِينَ صَبَرُوا أَجْرَهُم بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ٩٦﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَا تَشْتَرُوا بِعَهْدِ اللَّهِ ثَمَنًا قَلِيلًا﴾ یہ رشوت ستانی اور عہد توڑنے پر مال لینے سے ممانعت ہے۔ یعنی دنیا کے تھوڑے سے فائدے کے لیے اپنے عہد نہ توڑو۔ اور وہ تھوڑا ہی ہے - چاہے کتنا ہی زیادہ کیوں نہ ہو - کیونکہ وہ ختم ہو جانے والی چیز ہے، چنانچہ حقیقت میں وہ کم ہے، اور یہی اللہ کے اس قول کا مطلب ہے: ﴿مَا عِندَكُمْ يَنفَدُ وَمَا عِندَ اللَّهِ بَاقٍ﴾۔ پس اللہ نے دنیا کے حال اور آخرت کے حال کے درمیان فرق بیان کیا؛ کہ یہ دنیا فنا ہو جانے والی اور بدل جانے والی ہے، اور اللہ کے پاس جو اس کے فضل کے عطیات اور اس کی جنت کی نعمتیں ہیں، وہ اس شخص کے لیے دائمی اور لازوال ہیں جو عہد کو پورا کرتا ہے اور معاہدے پر ثابت قدم رہتا ہے (3)۔ اور جس نے یہ کہا اس نے بہت خوب کہا:

مال، اس کا بڑا حصہ اور اس کا حرام ... ایک دن ختم ہو جاتا ہے، اور اس کے گناہ کل کے لیے باقی رہ جاتے ہیں۔ پرہیزگار تب تک حقیقی معنوں میں اپنے رب سے ڈرنے والا نہیں ہوتا ... جب تک کہ اس کا پینا اور کھانا پاکیزہ نہ ہو جائے (4)۔

ایک اور: فرض کرو کہ دنیا تمہاری طرف خود بخود چلی آتی ہے ... کیا اس کا انجام کوچ کر جانا نہیں ہے؟ اور تمہاری دنیا ایک سائے کی طرح ہی تو ہے ... جس نے تمہیں سایہ دیا پھر زوال کی اطلاع دے دی (5)۔

---

(1) المحرر الوجیز 3 / 419۔ (2) دیکھیے زاد المسیر 4 / 487۔ (3) دیکھیے المحرر الوجیز 3 / 419۔ (4) یہ دونوں اشعار بہجۃ المجالس 3 / 80، اور وفیات الأعیان 6 / 141 میں ہیں۔ (5) یہ دونوں اشعار ابو العتاہیہ کے ہیں، اور وہ ان کے دیوان صفحہ 297 میں ہیں۔

Surah An-Nahl: Verses 95 - 97 [Page] 423

His Almighty's saying: {And We will surely give those who were patient} - meaning: upon Islam, acts of obedience, and refraining from sins. {their reward according to the best of what they used to do} - meaning: from the acts of obedience, and He characterized them as the best; because everything else good is permissible, and reward is only for acts of obedience as per Allah's promise.

Asim and Ibn Kathir read: "wa-lanajziyanna" (We will surely reward) with the letter 'nun'; for magnification. The rest read it with 'ya' (1).

It is said: that this verse: {And do not exchange...} up to here, was revealed concerning Imru' al-Qais ibn 'Abis al-Kindi and his opponent Ibn Aswu'. They disputed over a piece of land, and Imru' al-Qais intended to swear an oath, but when he heard this verse, he refrained and acknowledged the other's right, and Allah knows best (2).

His Almighty's saying: {Whoever does righteousness, whether male or female, while he is a believer - We will surely cause him to live a good life, and We will surely give them their reward [in the Hereafter] according to the best of what they used to do (97)}

His Almighty's saying: {Whoever does righteousness, whether male or female, while he is a believer - We will surely cause him to live a good life} is a condition and its response. Regarding "the good life," there are five opinions:

The first: That it is lawful provision (halal rizq); this was said by Ibn Abbas, Sa'id ibn Jubayr, 'Ata, and ad-Dahhak (3).

The second: Contentment (qana'ah); this was said by al-Hasan al-Basri, Zaid ibn Wahb, and Wahb ibn Munabbih. It was narrated by al-Hakam, from 'Ikrimah, from Ibn Abbas, and it is the opinion of 'Ali ibn Abi Talib (4).

---

(1) Al-Sab'a p. 375, and At-Taysir p. 138. Ibn Dhakwan has both readings. (2) This is how as-Samarqandi cited it in the Tafsir 2/249, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 4/487-488 regarding the reason for the revelation of this verse. Al-Wahidi mentioned it in Asbab al-Nuzul p. 47 in Surah Al-Baqarah, regarding the reason for the revelation of His Almighty's saying: {And do not consume one another's wealth unjustly} verse 188. The report is in Muslim (139) from the hadith of Wa'il ibn Hujr, in which the opponent's name is Rabi'ah ibn 'Abdan. (3) Reported by at-Tabari in the Tafsir 14/350-352 from Ibn Abbas and ad-Dahhak, and mentioned by al-Baghawi in the

Tafsir 3/83 from Sa'id ibn Jubayr and 'Ata. (4) Reported by at-Tabari in the Tafsir 14/352 from al-Hasan al-Basri and 'Ali ibn Abi Talib, and mentioned by Ibn al-Jawzi =

सूरह अन-नहल: आयतें 95 - 97 [पृष्ठ] 423

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और हम उन लोगों को ज़रूर बदला देंगे जिन्होंने सब्र किया} यानी: इस्लाम पर, इबादतों पर और गुनाहों से बचने पर। {उनका अज्र (बदला) उनके बेहतरीन कामों के मुताबिक जो वे करते थे} यानी: इबादतों में से, और उन्हें बेहतरीन बना दिया; क्योंकि इनके अलावा जो कुछ अच्छा है वह जायज़ (मुबाह) है, और बदला केवल अल्लाह के वादे के अनुसार इबादतों पर ही मिलता है।

आसिम और इब्न कसीर ने पढ़ा: "वलनजज़ियन्ना" (हम ज़रूर बदला देंगे) 'नुन' के साथ; महानता के लिए। बाकियों ने इसे 'या' के साथ पढ़ा है (1)।

और कहा गया है: कि यह आयत: {और मत बेचो...} यहाँ तक, इम्रुल क़ैस बिन आबिस अल-किंदी और उनके विरोधी इब्न अस्वअ के बारे में उतरी थी। वे ज़मीन के एक टुकड़े पर झगड़ रहे थे, तो इम्रुल क़ैस ने कसम खानी चाही, लेकिन जब उन्होंने यह आयत सुनी, तो वे पीछे हट गए और उनके हक को स्वीकार कर लिया, और अल्लाह बेहतर जानता है (2)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {जो कोई नेक काम करेगा, चाहे वह मर्द हो या औरत, बशर्ते कि वह मोमिन (आस्थावान) हो, तो हम उसे ज़रूर एक पाकीज़ा (अच्छी) ज़िंदगी बसर कराएंगे, और हम उन्हें उनका अज्र उनके बेहतरीन कामों के मुताबिक ज़रूर देंगे जो वे करते थे (97)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {जो कोई नेक काम करेगा, चाहे वह मर्द हो या औरत, बशर्ते कि वह मोमिन हो, तो हम उसे ज़रूर एक पाकीज़ा ज़िंदगी बसर कराएंगे} यह एक शर्त और उसका जवाब है। "पाकीज़ा ज़िंदगी" के बारे में पाँच मत (विचार) हैं:

पहला: कि यह हलाल रिज़्क (वैध जीविका) है; यह इब्न अब्बास, सईद बिन जुबैर, अता और अद-दह्हाक ने कहा है (3)।

दूसरा: कनाअत (संतोष); यह अल-हसन अल-बसरी, ज़ैद बिन वहब और वहब बिन मुनब्बिह ने कहा है। इसे अल-हकम ने इक्रमा से, उन्होंने इब्न अब्बास से रिवायत किया है, और यह अली बिन अबी तालिब का भी कथन है (4)।

---

(1) अस-सबा पृ. 375, और अत-तयसीर पृ. 138। इब्न धकवान के दोनों तरीके हैं। (2) इस प्रकार अस-समरकंदी ने अत-तफ़सीर 2/249 में, और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 4/487-488 में

इस आयत के उतरने के कारण के बारे में उल्लेख किया है। अल-वाहिदी ने अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 47 में सूरह अल-बकरा में इसका उल्लेख अल्लाह तआला के इस फ़रमान के उतरने के कारण के रूप में किया है: {और आपस में एक-दूसरे का माल नाहक (गलत तरीके से) न खाओ} आयत 188। यह खबर मुस्लिम (139) में वाइल बिन हुज्र की हदीस से है, और इसमें विरोधी का नाम रबीआ बिन अब्दान है। (3) इसे अत-तबरी ने अत-तफ़सीर 14/350-352 में इब्न अब्बास और अद-दह्हाक से निकाला है, और अल-बगवी ने अत-तफ़सीर 3/83 में सईद बिन जुबैर और अता से उल्लेख किया है। (4) इसे अत-तबरी ने अत-तफ़सीर 14/352 में अल-हसन अल-बसरी और अली बिन अबी तालिब से निकाला है, और इब्न अल-जौज़ी ने उल्लेख किया है =

سورة النحل: آیات 95 - 97 [صفحہ] 423

فرمان باری تعالیٰ: ﴿وَلَنَجْزِيَنَّ الَّذِينَ صَبَرُوا﴾ یعنی: اسلام، اطاعت گزاری اور گناہوں سے بچنے پر۔ ﴿أَجْرَهُم بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾ یعنی: ان کی اطاعت گزاریوں کا بدلہ، اور انہیں 'بہترین' قرار دیا؛ کیونکہ ان کے علاوہ دیگر اچھی چیزیں مباح ہیں، اور بدلہ صرف اللہ کے وعدے کے مطابق اطاعت گزاریوں پر ملتا ہے۔

عاصم اور ابن کثیر نے 'نُون' کے ساتھ "ولنجزيَنّ" (ہم ضرور بدلہ دیں گے) پڑھا ہے؛ عظمت کے اظہار کے لیے۔ باقی قراء نے اسے 'یا' کے ساتھ پڑھا ہے (1)۔

اور کہا گیا ہے: کہ یہ آیت: ﴿وَلَا تَشْتَرُوا﴾ سے لے کر یہاں تک، امرؤ القیس بن عابس الکندی اور ان کے حریف ابن اسوع کے بارے میں نازل ہوئی، دونوں کا زمین کے ایک ٹکڑے پر جھگڑا تھا، تو امرؤ القیس نے قسم کھانی چاہی، لیکن جب انہوں نے یہ آیت سنی تو وہ پیچھے ہٹ گئے اور اس کے حق کا اعتراف کر لیا، اور اللہ بہتر جانتا ہے (2)۔

فرمان باری تعالیٰ: ﴿مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِّن ذَكَرٍ أَوْ أُنثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهُ حَيَاةً طَيِّبَةً ۖ وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَجْرَهُم بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٩٧﴾﴾

فرمان باری تعالیٰ: ﴿مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِّن ذَكَرٍ أَوْ أُنثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهُ حَيَاةً طَيِّبَةً﴾ یہ شرط اور اس کی جزا ہے۔ اور "حیاتِ طیبہ" (پاکیزہ زندگی) کے بارے میں پانچ اقوال ہیں:

پہلا: کہ یہ رزقِ حلال ہے؛ یہ بات ابن عباس، سعید بن جبیر، عطا اور ضحاک نے کہی ہے (3)۔

دوسرا: قناعت؛ یہ حسن بصری، زید بن وہب، اور وہب بن منبہ کا قول ہے۔ اسے الحکم نے عکرمہ سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کیا ہے، اور یہی علی بن ابی طالب کا بھی قول ہے (4)۔

(1) السبعة ص 375، اور التیسیر ص 138۔ ابن ذکوان کے لیے دونوں طریقے ہیں۔ (2) اسی طرح اسے سمرقندی نے اپنی تفسیر 2/249 میں، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر 4/ 487-488 میں اس آیت کے سببِ نزول کے بارے میں ذکر کیا ہے۔ اور الواحدی نے اسباب النزول ص 47 میں سورہ البقرہ میں اسے اللہ تعالیٰ کے اس قول: ﴿وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ﴾ آیت 188، کے سببِ نزول کے طور پر ذکر کیا ہے۔ یہ روایت مسلم (139) میں وائل بن حجر کی حدیث سے مروی ہے، جس میں حریف کا نام ربیعہ بن عبدان بتایا گیا ہے۔ (3) اسے طبری نے اپنی تفسیر 14/ 350-352 میں ابن عباس اور ضحاک سے روایت کیا ہے، اور بغوی نے تفسیر 3/ 83 میں سعید بن جبیر اور عطا سے ذکر کیا ہے۔ (4) اسے طبری نے اپنی تفسیر 14/ 352 میں حسن بصری اور علی بن ابی طالب سے روایت کیا ہے، اور ابن الجوزی نے ذکر کیا ہے =

Third: His success in acts of obedience, for they lead him to the pleasure of Allah; Al-Dahhak said this is its meaning (1). He also said: Whoever does righteous deeds while he is a believer, whether in poverty or prosperity, his life is good. And whoever turns away from the remembrance of Allah, does not believe in his Lord, and does not do righteous deeds, his life is miserable, with no good in it (2). Mujahid, Qatadah, and Ibn Zayd said: It is Paradise; Al-Hasan said the same (3), and said: Life is not pleasant for anyone except in Paradise (4). It was also said: It is happiness, which was also narrated from Ibn Abbas (5). Abu Bakr Al-Warraq said: It is the sweetness of obedience (6).

Sahl bin Abdullah al-Tustari said: It is for the servant to be stripped of his own planning and for his planning to be returned to the Truth (Allah). Ja'far al-Sadiq said: It is knowledge of Allah and sincerity in standing before Allah. It was also said: Independence from creation and dependence on the Truth (Allah). It was also said: Satisfaction with divine decree (7).

{And We will surely give them their reward} means: in the Hereafter. {According to the best of what they used to do}. He said: "We will surely give him a good life," then He said: "And We will surely give them their reward," because the word "man" (whoever) is suitable for both singular and plural (8). So, it refers back once to the literal wording (singular) and once to the meaning (plural); this has been mentioned before. Abu Salih said: People from the followers of the Torah, the Gospel, and idols sat together, and these said: "We are better," and those said: "We are better"; so it was revealed (9).

= In Zad al-Masir 4/488-489 from al-Hasan and Wahb bin Munabbih, and al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 4/104 from Ibn Abbas. (1) Al-Nukat wal-Uyun 3/212, and Zad al-Masir 4/489. (2) Narrated by al-Tabari in al-Tafsir 14/352. (3) Narrated from them by al-Tabari in al-Tafsir 14/353-354, and cited by al-Mawardi in al-Nukat wal-Uyun 3/212 from Mujahid and Qatadah. (4) Al-Wasit by al-Wahidi 3/82. (5) Narrated by al-Tabari in al-Tafsir 14/353, and cited by al-Mawardi in al-Nukat wal-Uyun 3/212. (6) Zad al-Masir 4/489. (7) Al-Nukat wal-Uyun 3/212. (8) Majaz al-Qur'an by Abu Ubaydah 1/368. (9) Narrated from him by al-Tabari in al-Tafsir 14/356-357, and cited from him by Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 3/419.

तीसरा: आज्ञाकारिता के कार्यों में उसकी सफलता, क्योंकि वे उसे अल्लाह की प्रसन्नता की ओर ले जाते हैं; अल-दह्हाक ने कहा कि इसका यही अर्थ है (1)। उन्होंने यह भी कहा: जो कोई भी नेक काम करता है जब वह आस्तिक होता है, चाहे वह गरीबी में हो या समृद्धि में, उसका जीवन अच्छा होता है। और जो कोई अल्लाह के स्मरण से मुँह मोड़ लेता है, अपने रब पर विश्वास नहीं करता, और नेक काम नहीं करता, उसका जीवन कष्टमय होता है, जिसमें कोई भलाई नहीं होती (2)। मुजाहिद, क़तादह और इब्न ज़ैद ने कहा: यह जन्नत (स्वर्ग) है; अल-हसन ने भी यही कहा (3), और कहा: जन्नत के अलावा किसी के लिए भी जीवन सुखद नहीं है (4)। यह भी कहा गया है: यह खुशी है, जो इब्न अब्बास से भी वर्णित है (5)। अबू बक्र अल-वर्राक ने कहा: यह आज्ञाकारिता की मिठास है (6)।

सह्ल बिन अब्दुल्ला अल-तुस्तरी ने कहा: यह सेवक के लिए अपनी योजना से मुक्त होना और अपनी योजना को सत्य (अल्लाह) को सौंपना है। जाफ़र अल-सादिक़ ने कहा: यह अल्लाह का ज्ञान और अल्लाह के सामने खड़े होने में ईमानदारी है। यह भी कहा गया है: सृष्टि से स्वतंत्रता और सत्य (अल्लाह) पर निर्भरता। यह भी कहा गया है: ईश्वरीय आदेश (क़ज़ा) से संतुष्टि (7)।

{और हम उन्हें उनका प्रतिफल अवश्य देंगे} अर्थात: परलोक में। {उनके सर्वोत्तम कार्यों के अनुसार जो वे करते थे}। उन्होंने कहा: "हम निश्चित रूप से उसे एक अच्छा जीवन देंगे," फिर उन्होंने कहा: "और हम उन्हें उनका प्रतिफल देंगे"; क्योंकि "मन" (जो कोई) शब्द एकवचन और बहुवचन दोनों के लिए उपयुक्त है (8)। इसलिए, यह एक बार शाब्दिक शब्द (एकवचन) और एक बार अर्थ (बहुवचन) को संदर्भित करता है; इसका पहले उल्लेख किया जा चुका है। अबू सालेह ने कहा: तौरात, इंजील और मूर्तियों के अनुयायियों में से लोग एक साथ बैठे, और इन लोगों ने कहा: "हम बेहतर हैं," और उन लोगों ने कहा: "हम बेहतर हैं"; तब यह अवतरित हुआ (9)।

= ज़ाद अल-मसीर 4/488 - 489 में अल-हसन और वहब बिन मुनब्बिह से, और अल-नह्सास ने मआनी अल-कुरान 4/104 में इब्न अब्बास से। (1) अल-नुकात वल-उयून 3/212, और ज़ाद अल-मसीर 4/489। (2) अल-तबरी द्वारा अल-तफसीर 14/352 में वर्णित। (3) अल-तबरी द्वारा अल-तफसीर 14/353 - 354 में उनसे वर्णित, और अल-मावर्दी द्वारा अल-नुकात वल-उयून 3/212 में मुजाहिद और क़तादह से उद्धृत। (4) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 3/82। (5) अल-तबरी द्वारा अल-तफसीर 14/353 में वर्णित, और अल-मावर्दी द्वारा अल-नुकात वल-उयून 3/212 में उद्धृत।

(6) ज़ाद अल-मसीर 4/489। (7) अल-नुकात वल-उयून 3/212। (8) अबू उबैदा द्वारा मजाज़ अल-कुरान 1/368। (9) अल-तबरी द्वारा अल-तफसीर 14/356 - 357 में उनसे वर्णित, और इब्न अतिया द्वारा अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/419 में उनसे उद्धृत।

تیسرا: اطاعت کے کاموں میں اس کی توفیق، کیونکہ وہ اسے اللہ کی خوشنودی کی طرف لے جاتے ہیں؛ ضحاک نے کہا کہ اس کا معنی یہی ہے(1)۔ انہوں نے یہ بھی کہا: جو کوئی مومن ہونے کی حالت میں نیک عمل کرے، خواہ وہ تنگدستی میں ہو یا آسودگی میں، اس کی زندگی پاکیزہ ہے، اور جس نے اللہ کے ذکر سے اعراض کیا اور اپنے رب پر ایمان نہ لایا، اور نہ ہی نیک عمل کیے، تو اس کی زندگی تنگ ہے جس میں کوئی بھلائی نہیں(2)۔ مجاہد، قتادہ اور ابن زید نے کہا: یہ جنت ہے، اور حسن نے بھی یہی کہا ہے(3)، اور کہا: جنت کے علاوہ کسی کے لیے زندگی خوشگوار نہیں ہے(4)۔ یہ بھی کہا گیا: یہ خوشی ہے، یہ ابن عباس سے بھی مروی ہے(5)۔ ابوبکر الوراق نے کہا: یہ اطاعت کی مٹھاس ہے(6)۔

سہل بن عبداللہ التستری نے کہا: یہ بندے کا اپنی تدبیر سے دستبردار ہونا اور اپنی تدبیر کو حق (اللہ) کے سپرد کرنا ہے۔ جعفر الصادق نے کہا: یہ اللہ کی معرفت اور اللہ کے سامنے کھڑے ہونے کی سچائی ہے۔ یہ بھی کہا گیا: مخلوق سے بے نیازی اور حق (اللہ) کی محتاجی۔ اور یہ بھی کہا گیا: قضا پر رضا(7)۔

﴿وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَجْرَهُم﴾ یعنی: آخرت میں۔ ﴿بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾۔ اور انہوں نے کہا: «فلنحيينه» (تو ہم اسے ضرور زندگی دیں گے)، پھر فرمایا: «ولنجزينهم» (اور ہم انہیں ضرور بدلہ دیں گے)؛ کیونکہ لفظ «مَن» واحد اور جمع دونوں کے لیے موزوں ہے(8)، اس لیے ایک بار لفظ پر لوٹا دیا گیا اور ایک بار معنی پر؛ اور یہ بات پہلے گزر چکی ہے۔ ابوصالح نے کہا: اہل تورات، اہل انجیل اور بت پرستوں کے کچھ لوگ بیٹھے، تو ان لوگوں نے کہا: ہم بہتر ہیں، اور ان لوگوں نے کہا: ہم بہتر ہیں؛ تب یہ نازل ہوئی(9)۔

= زاد المسير 4/ 488 - 489 میں حسن اور وہب بن منبہ سے، اور النحاس نے معانی القرآن 4/ 104 میں ابن عباس سے۔ (1) النکت والعیون 3/ 212، اور زاد المسیر 4/ 489۔ (2) اسے طبری نے التفسیر 14/ 352 میں روایت کیا ہے۔ (3) اسے ان سے طبری نے التفسیر 14/ 353 - 354 میں روایت کیا ہے، اور الماوردی نے النکت والعیون 3/ 212 میں مجاہد اور قتادہ سے نقل کیا ہے۔ (4) الوسيط للواحدي 3/ 82۔ (5) اسے طبری نے التفسیر 14/ 353 میں روایت کیا ہے، اور الماوردی نے النکت والعیون 3/ 212 میں نقل کیا ہے۔ (6) زاد المسیر 4/ 489۔ (7) النکت والعیون 3/ 212۔ (8) مجاز القرآن لأبي عبيدة 1/ 368۔ (9) اسے ان سے طبری نے التفسیر 14/ 356 - 357 میں روایت کیا ہے، اور اسے ان سے ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 3/ 419 میں نقل کیا ہے۔

Surah An-Nahl, Verse 98 Page 425

Allah the Almighty says: {So when you recite the Quran, seek refuge with Allah from Satan, the rejected.} (98)

There is one issue in this: This verse is connected to His saying: {And We have sent down to you the Book as an explanation for everything}. So when you begin reciting it, seek refuge with Allah from Satan appearing to you, turning you away from contemplating it and acting upon what is in it. It does not mean seek refuge after reciting; rather, it is like your saying: 'When you eat, say: Bismillah,' meaning when you intend to eat(1).

[Ibn] Jubayr bin Mut'im narrated from his father that he said: I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) when he opened the prayer say: "O Allah, I seek refuge in You from Satan, from his madness, his pride, and his poetry"(2). Abu Sa'id al-Khudri narrated that the Prophet (peace be upon him) used to seek refuge in his prayer before reciting(3).

Al-Kiya al-Tabari said: It was narrated from some of the Salaf (pious predecessors) that seeking refuge is after recitation in general, arguing with the saying of the Almighty: {So when you recite the Quran, seek refuge with Allah from Satan, the rejected}. There is no doubt that the apparent meaning of this requires that the 'isti'adha' (seeking refuge) be after the recitation; like His saying: {And when you have completed the prayer, remember Allah standing and sitting} [An-Nisa: 103]. However, other meanings are possible, such as His saying: {And when you speak, be just} [Al-An'am: 153], and {And when you ask [his wives] for something, ask them from behind a partition} [Al-Ahzab: 53]; it does not mean asking from behind a partition after a previous request. Similar to it is the speaker's saying: 'If you speak, be truthful,' and 'If you enter ihram, perform ghusl (ritual bath);' meaning: before ihram. The meaning in all of that is: if you intend that; so likewise is the seeking of refuge(4). This meaning has been mentioned before, and the discussion on 'isti'adha' has been fully presented(5).

(1) See Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 3/218. (2) Sunan Abi Dawud (764), and what is between brackets is from it, and Salaf 1/136. (3) Sunan Abi Dawud (775), and Salaf 1/136. (4) Ahkam al-Quran by al-Kiya al-Tabari 4/245-246. (5) 1/135 and onwards.

सूरा अन-नहल, आयत 98 पृष्ठ 425

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {जब आप कुरान पढ़ें, तो दुत्कारे हुए शैतान से अल्लाह की शरण मांगें।} (98)

इसमें एक मुद्दा है: और वह यह कि यह आयत उनके इस कथन से जुड़ी है: {और हमने आप पर किताब उतारी है हर चीज़ के स्पष्टीकरण के रूप में}। तो जब आप इसे पढ़ना शुरू करें, तो अल्लाह की शरण लें कि शैतान आपके सामने न आए; ताकि वह आपको इस पर विचार करने और इसमें जो कुछ है उस पर अमल करने से रोक न दे। और इसका यह मतलब नहीं है कि पढ़ने के बाद शरण मांगें; बल्कि यह आपके इस कहने जैसा है: 'जब आप खाएं, तो कहें: बिस्मिल्लाह,' यानी जब आप खाने का इरादा करें(1)।

[इब्न] जुबैर बिन मुतिम ने अपने पिता से रिवायत की कि उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को सुना जब उन्होंने नमाज़ शुरू की तो कहा: "ऐ अल्लाह, मैं शैतान से तेरी पनाह मांगता हूँ, उसके पागलपन से, उसके अहंकार से और उसकी कविता से"(2)। अबू सईद अल-खुदरी ने रिवायत की कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) नमाज़ में तिलावत से पहले पनाह माँगा करते थे(3)।

अल-किया अल-तबरी ने कहा: कुछ पूर्वजों (सलफ) से रिवायत है कि शरण मांगना पूर्ण रूप से तिलावत के बाद है, सर्वशक्तिमान के इस कथन का हवाला देते हुए: {जब आप कुरान पढ़ें, तो दुत्कारे हुए शैतान से अल्लाह की शरण मांगें}। इसमें कोई संदेह नहीं है कि इसका प्रत्यक्ष अर्थ यह आवश्यक बनाता है कि 'इस्तिआज़ा' (शरण मांगना) तिलावत के बाद हो; जैसे सर्वशक्तिमान का कथन: {और जब आप नमाज़ पूरी कर लें, तो खड़े होकर और बैठकर अल्लाह को याद करें} [अन-निसा: 103]। हालाँकि, अन्य अर्थ भी संभव हैं, जैसे सर्वशक्तिमान का कथन: {और जब आप बोलें, तो न्याय करें} [अल-अनआम: 153], और {और जब आप उनसे [उसकी पत्नियों से] कुछ मांगें, तो पर्दे के पीछे से मांगें} [अल-अहज़ाब: 53]; इसका मतलब यह नहीं है कि पहले से किए गए अनुरोध के बाद पर्दे के पीछे से मांगना। उसी तरह बोलने वाले का कहना है: 'यदि आप बोलें, तो सच बोलें', और 'यदि आप एहराम बांधें, तो गुस्ल (स्नान) करें,' मतलब: एहराम से पहले। इन सब में अर्थ यह है: यदि आप ऐसा करने का इरादा रखते हैं; तो वैसा ही शरण मांगना है(4)। यह अर्थ पहले बताया जा चुका है, और 'इस्तिआज़ा' पर चर्चा पूरी तरह से पेश की जा चुकी है(5)।

(1) देखें 'मआनी अल-कुरान' अल-ज़ज्जाज 3/218। (2) सुनन अबी दाऊद (764), और जो कोष्ठक के बीच में है वह उसी से है, और सलफ 1/136। (3) सुनन अबी दाऊद (775), और सलफ 1/136। (4) 'अहकाम अल-कुरान' अल-किया अल-तबरी 4/245-246। (5) 1/135 और उसके बाद।

سورہ النحل، آیت 98 صفحہ 425

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ (98)﴾ (پس جب آپ قرآن پڑھنے لگیں تو شیطان مردود سے اللہ کی پناہ مانگ لیا کریں۔)

اس میں ایک مسئلہ ہے: وہ یہ کہ یہ آیت اس کے اس قول سے جڑی ہوئی ہے: ﴿وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِكُلِّ شَيْءٍ﴾ (اور ہم نے تم پر یہ کتاب نازل کی ہے جس میں ہر چیز کا واضح بیان ہے)۔ پس جب آپ اسے پڑھنا شروع کریں تو اللہ کی پناہ مانگیں کہ شیطان آپ کے سامنے آئے؛ اور آپ کو اس پر غور کرنے اور اس پر عمل کرنے سے روک دے۔ اور اس کا یہ مطلب نہیں ہے کہ پڑھنے کے بعد پناہ مانگیں؛ بلکہ یہ آپ کے اس قول کی طرح ہے: 'جب تم کھاؤ تو کہو: بسم اللہ'، یعنی جب تم کھانے کا ارادہ کرو(1)۔

اور [ابن] جبیر بن مطعم نے اپنے والد سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو سنا جب انہوں نے نماز شروع کی تو فرمایا: "اے اللہ، میں شیطان کے وسوسوں، اس کے تکبر اور اس کی جادوگری (شاعری) سے تیری پناہ مانگتا ہوں"(2)۔ اور ابو سعید خدری نے روایت کی کہ نبی ﷺ اپنی نماز میں قرآت سے پہلے پناہ مانگا کرتے تھے(3)۔

الکیا الطبری نے کہا: بعض اسلاف سے نقل کیا گیا ہے کہ تعوذ (پناہ مانگنا) مطلق طور پر قرآت کے بعد ہے، اس آیت سے استدلال کرتے ہوئے: ﴿فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ﴾۔ اور اس میں شک نہیں کہ اس کا ظاہر تقاضا کرتا ہے کہ استعاذہ قرآت کے بعد ہو؛ جیسے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَإِذَا قَضَيْتُمُ الصَّلَاةَ فَاذْكُرُوا اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا﴾ [النساء: 103] (پھر جب تم نماز پوری کر چکو تو اللہ کو کھڑے اور بیٹھے یاد کرو)۔ لیکن اس کے علاوہ دیگر معنی بھی ممکن ہیں، جیسے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَإِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا﴾ [الأنعام: 153] (اور جب تم بات کہو تو عدل کرو)

اور ﴿وَإِذَا سَأَلْتُمُوهُنَّ مَتَاعًا فَاسْلُوهُنَّ مِن وَرَاءِ حِجَابٍ﴾ [الأحزاب: 53] (اور جب تم ان (ازواج مطہرات) سے کوئی چیز مانگو تو پردے کے پیچھے سے مانگو)؛ اور اس سے یہ مراد نہیں ہے کہ پہلے سے کیے گئے سوال کے بعد پردے کے پیچھے سے مانگے۔ اور اسی طرح کہنے والے کا قول ہے: 'جب تم بولو تو سچ بولو'، اور 'جب تم احرام باندھو تو غسل کرو'؛ یعنی: احرام سے پہلے۔ اور ان تمام میں معنی یہ ہے: 'جب تم اس کا ارادہ کرو'؛ تو اسی طرح استعاذہ بھی ہے(4)۔ یہ معنی پہلے گزر چکا ہے، اور استعاذہ کے بارے میں گفتگو مکمل طور پر پیش کی جا چکی ہے(5)۔

(1) دیکھئے 'معانی القرآن' للزجاج 3/218۔ (2) سنن ابی داؤد (764)، اور جو بریکٹ کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے، اور سلف 1/136۔ (3) سنن ابی داؤد (775)، اور سلف 1/136۔ (4) احکام القرآن للکیا الطبری 4/245-246۔ (5) 1/135 اور اس کے بعد۔

Surah An-Nahl: Verses 99 - 100, Page 426

Allah Almighty says: {Indeed, he has no authority over those who believe and rely upon their Lord. (99) His authority is only over those who take him as an ally and those who through him associate others with Allah. (100)}

His saying: {Indeed, he has no authority over those who believe} meaning: by leading them astray and towards disbelief. That is: you have no power to make them commit a sin that is not forgiven; Sufyan said this. Mujahid said: He has no proof for the sins he invites them to. It was also said: He has no authority over them at all, because Allah Almighty turned away his authority from them when the enemy of Allah, Iblis (may Allah curse him), said: {I will surely mislead them all, except Your chosen servants among them} [Al-Hijr: 39-40]. Allah Almighty said: {Indeed, over My servants you have no authority, except those who follow you from the deviates.} [Al-Hijr: 42].

I say: We have already explained that this is a general statement subject to specification. He did mislead Adam and Eve (peace be upon them) through his authority, and he has disturbed the times of the virtuous with his saying: "Who created your Lord?" as previously explained at the end of Al-A'raf (2).

{His authority is only over those who take him as an ally} meaning: they obey him. It is said: "I took him as an ally," meaning: I obeyed him, and "I turned away from him," meaning: I avoided him (3).

{and those who through him associate others with Allah} meaning: with Allah; said by Mujahid and Al-Dahhak (4). It was also said: the word "him" refers to Satan; said by Al-Rabi' bin Anas (5) and Al-Qutabi (6). The meaning is: and those who are polytheists because of him. It is said: "I disbelieved because of this word," meaning: for its sake. And "So-and-so became knowledgeable through you," meaning: because of you.

---

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 3/213, and the report of Sufyan was extracted by Ibn Abi al-Dunya in 'At-Tawakkul' (25), and at-Tabari in the 'Tafsir' 14/358-359. The report of Mujahid is in his 'Tafsir' 1/352, and was extracted by at-Tabari 14/358 similarly, see also 'Zad al-Masir' 4/490. (2) 9/423, and the documentation (takhrij) of the Hadith preceded there. (3) 'Tafsir ar-Razi' 20/115. (4) Extracted by at-Tabari in the 'Tafsir' 14/360-361, see also 'Tafsir Mujahid' 4/351. (5) Extracted by at-Tabari in the 'Tafsir' 14/361. (6) 'Gharib al-Qur'an' by Ibn Qutaybah, pp. 248-249.

सूरह अन-नहल: आयतें 99 - 100, पृष्ठ 426

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {निस्संदेह, उसका उन लोगों पर कोई अधिकार नहीं है जो ईमान लाए और अपने पालनहार पर भरोसा करते हैं। (99) उसका अधिकार तो केवल उन लोगों पर है जो उसे अपना मित्र बनाते हैं और जो उसके कारण (अल्लाह के साथ) शरीक ठहराते हैं। (100)}

उसका कथन: {निस्संदेह, उसका उन लोगों पर कोई अधिकार नहीं है जो ईमान लाए} अर्थात: गुमराह करने और कुफ़्र के माध्यम से। यानी: तुम्हारे पास उन्हें ऐसा गुनाह कराने की शक्ति नहीं है जो क्षमा न किया जाए; यह सुफियान ने कहा है। मुजाहिद ने कहा: उसके पास उन पापों के लिए कोई दलील नहीं है जिनकी ओर वह उन्हें बुलाता है। और यह भी कहा गया है: उसका उन पर किसी भी तरह से कोई अधिकार नहीं है; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उनसे उसका अधिकार हटा दिया था जब अल्लाह के दुश्मन इबलीस (अल्लाह की उस पर लानत हो) ने कहा था: {मैं उन सभी को निश्चित रूप से गुमराह कर दूँगा, सिवाय उनमें से तेरे चुने हुए बंदों के} [अल-हिज्र: 39-40]। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {निस्संदेह, मेरे (सच्चे) बंदों पर तेरा कोई अधिकार नहीं होगा, सिवाय उन गुमराहों के जो तेरा अनुसरण करें।} [अल-हिज्र: 42]।

मैं कहता हूँ: हमने स्पष्ट कर दिया है कि यह एक सामान्य बात है जिसमें विशिष्टता (तखसीस) शामिल है। उसने आदम और हव्वा (उन पर शांति हो) को अपने प्रभाव से गुमराह किया था, और उसने "तुम्हारे पालनहार को किसने बनाया?" कहकर गुणी लोगों के समय को अशांत किया है, जैसा कि पहले अल-अराफ़ के अंत में स्पष्ट किया जा चुका है (2)।

{उसका अधिकार तो केवल उन लोगों पर है जो उसे अपना मित्र बनाते हैं} अर्थात: उसकी आज्ञा मानते हैं। कहा जाता है: "मैंने उसे अपना मित्र बनाया," यानी: मैंने उसकी बात मानी, और "मैंने उससे मुँह मोड़ लिया," यानी: मैंने उससे किनारा कर लिया (3)।

{और जो उसके कारण शरीक ठहराते हैं} अर्थात: अल्लाह के साथ; यह मुजाहिद और अद-दह्हाक ने कहा है (4)। और कहा गया है कि "उसके कारण" में 'उसके शब्द शैतान की ओर इशारा करता है; यह अर-रबी बिन अनस (5) और अल-कुतबी (6) ने कहा है। अर्थ यह है: और वे जो उसकी वजह से मुशरिक (बहुदेववादी) हैं। कहा जाता है: "मैंने इस शब्द के कारण कुफ़्र किया," यानी: इसकी वजह से। और "अमुक व्यक्ति तुम्हारी वजह से विद्वान बन गया," यानी: तुम्हारे कारण।

(1) अल-नुकत वल-'उयून 3/213, और सुफ़ियान का उल्लेख इब्न अबी अद-दुनिया द्वारा 'अत-तवाकुल' (25) में और अत-तबरी द्वारा 'तफसीर' 14/358-359 में किया गया है। मुजाहिद का उल्लेख उनकी 'तफसीर' 1/352 में है, और अत-तबरी 14/358 द्वारा इसी तरह उद्धृत किया गया है, 'जाद अल-मसीर' 4/490 भी देखें। (2) 9/423, और हदीस का संदर्भ वहां पहले दिया जा चुका है। (3) 'तफसीर अर-राज़ी' 20/115। (4) अत-तबरी द्वारा 'तफसीर' 14/360-361 में उद्धृत, 'तफसीर मुजाहिद' 4/351 भी देखें। (5) अत-तबरी द्वारा 'तफसीर' 14/361 में उद्धृत। (6) इब्न कुतैबा द्वारा 'ग़रीब अल-क़ुरआन', पृष्ठ 248-249।

سورہ النحل: آیات ۹۹ - ۱۰۰، صفحہ ۴۲۶

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ بے شک اس (شیطان) کا ان لوگوں پر کوئی زور نہیں جو ایمان لائے اور اپنے رب پر بھروسہ کرتے ہیں۔ (۹۹) اس کا زور تو صرف ان پر چلتا ہے جو اسے اپنا دوست بناتے ہیں اور جو اس کے باعث (اللہ کے ساتھ) شریک ٹھہراتے ہیں۔ (۱۰۰) ﴾

ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿ بے شک اس کا ان لوگوں پر کوئی زور نہیں جو ایمان لائے ﴾ یعنی: گمراہی اور کفر کے ذریعے، یعنی: تم میں یہ قدرت نہیں کہ تم ان سے ایسا گناہ کروا سکو جو بخشا نہ جائے؛ یہ سفیان نے کہا ہے۔ اور مجاہد نے کہا: اس کے پاس ان گناہوں کی کوئی دلیل نہیں ہے جن کی طرف وہ انہیں بلاتا ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: اس کا ان پر کسی حال میں کوئی غلبہ نہیں؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے اپنا غلبہ ان سے ہٹا دیا تھا جب اللہ کے دشمن ابلیس (لعنت اللہ علیہ) نے کہا تھا: ﴿ میں ان سب کو ضرور بہکاؤں گا، سوائے تیرے ان بندوں کے جو چنے ہوئے ہیں ﴾ [الحجر: ۳۹-۴۰]۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ بے شک میرے بندوں پر تیرا کوئی زور نہیں، سوائے ان گمراہوں کے جو تیری پیروی کریں گے۔ ﴾ [الحجر: ۴۲]۔

میں کہتا ہوں: ہم بیان کر چکے ہیں کہ یہ ایک عام بات ہے جس میں تخصیص داخل ہے، اور اس نے اپنے اثر سے آدم اور حوا (علیہما السلام) کو بہکایا تھا، اور اس نے "تمہارے رب کو کس نے پیدا کیا؟" کہہ کر نیک لوگوں کے اوقات میں خلل ڈالا ہے، جیسا کہ پہلے اعراف کے آخر میں اس کی وضاحت گزر چکی ہے (۲)۔

﴿ اس کا زور تو صرف ان پر چلتا ہے جو اسے اپنا دوست بناتے ہیں ﴾ یعنی: اس کی اطاعت کرتے ہیں۔ کہا جاتا ہے: "تولیتہ"، یعنی: میں نے اس کی اطاعت کی، اور "تولیت عنہ"، یعنی: میں نے اس سے اعراض کیا (۳)۔

﴿ اور جو اس کے باعث شریک ٹھہراتے ہیں ﴾ یعنی: اللہ کے ساتھ؛ یہ مجاہد اور ضحاک نے کہا ہے (۴)۔ اور کہا گیا ہے کہ "بہ" (اس کے باعث) کی ضمیر شیطان کی طرف لوٹتی ہے؛ یہ ربیع بن انس (۵) اور قتبی (۶) نے کہا ہے۔ اور مطلب یہ ہے کہ: وہ لوگ جو اس کی وجہ سے مشرک ہیں۔ کہا جاتا ہے: "میں نے اس کلمے کی وجہ سے کفر کیا"، یعنی: اس کی خاطر۔ اور "فلاں شخص تمہاری وجہ سے عالم بن گیا"، یعنی: تمہارے باعث۔

---

(۱) النکت والعیون ۳/۲۱۳ ، اور سفیان کا اثر ابن ابی الدنیا نے 'التوکل' (۲۵) میں، اور طبری نے 'التفسیر' ۱۴/۳۵۸ - ۳۵۹ میں نکالا ہے۔ اور مجاہد کا اثر ان کی تفسیر ۱/۳۵۲ میں ہے، اور اسے طبری نے ۱۴/۳۵۸ پر اسی طرح نکالا ہے، نیز دیکھئے 'زاد المسیر' ۴/۴۹۰۔ (۲) ۹/۴۲۳، اور حدیث کی تخریج وہاں پہلے گزر چکی ہے۔ (۳) 'تفسیر الرازی' ۲۰/۱۱۵۔ (۴) اسے طبری نے 'التفسیر' ۱۴/۳۶۰ - ۳۶۱ میں نکالا ہے، نیز دیکھئے 'تفسیر مجاہد' ۴/۳۵۱۔ (۵) اسے طبری نے 'التفسیر' ۱۴/۳۶۱ میں نکالا ہے۔ (۶) 'غریب القرآن' لابن قتیبہ، ص ۲۴۸ - ۲۴۹۔

Surah An-Nahl: Verses 99 - 102 427

For your sake. That is: those who take Satan as an ally are polytheists with Allah(1).

His, the Exalted, saying: {And when We replace a verse in place of a verse - and Allah is most knowing of what He sends down - they say, 'You are only a fabricator.' But most of them do not know. * Say, [O Muhammad], 'The Pure Spirit [Gabriel] has brought it down from your Lord in truth to make firm those who believe and as guidance and good tidings for the Muslims.'}

His, the Exalted, saying: {And when We replace a verse in place of a verse - and Allah is most knowing of what He sends down}. It was said: The meaning is: We replaced an earlier legislation with a new legislation; this was said by Ibn Bahr(2). Mujahid: meaning: We removed a verse and put another in its place(3). The majority said: We abrogated a verse with a verse more difficult for them(4). Abrogation and replacement mean: removing a thing and putting something else in its place. The discussion on abrogation in Surah Al-Baqarah was exhaustive(5).

{They said} meaning the disbelievers of Quraish. {You are only a fabricator} meaning: a liar, a forger; that is because they saw the changing of the rulings. So Allah said: {But most of them do not know} that Allah legislated the rulings and the replacement of some with others.

And His saying: {Say, the Pure Spirit has brought it down} meaning: Gabriel, he brought down the entire Quran, its abrogating and its abrogated verses. And it was narrated with a sound chain from 'Amir al-Sha'bi who said: Israfil was assigned to Muhammad (peace be upon him) for three years, and he would bring him a word and a word, then Gabriel descended upon him with the Quran(7). And in 'Sahih Muslim' also, that an angel who had never descended to earth before came down to him with Surah Al-Hamd [Al-Fatihah]. Just as...

---

(1) Zad al-Masir 4/491. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 3/214. (3) Tafsir Mujahid 1/352, and Al-Tabari included it in [his] Tafsir 14/363. (4) Al-Nukat wal-'Uyun 3/214, without his saying: more difficult for them. (5) 2/300 onwards. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 3/421. (7) Al-Bayhaqi narrated it in 'Dala'il al-Nubuwwa' 2/132, and Ibn Abd al-Barr in 'al-Isti'ab' 1/70-71.

सूरह अन-नह्ल: आयतें 99 - 102 427

आपके लिए। यानी: जो शैतान को अपना मित्र बनाते हैं वे अल्लाह के साथ शिर्क करने वाले हैं(1)।

अल्लाह तआला का फरमान: {और जब हम एक आयत को दूसरी आयत के स्थान पर बदल देते हैं - और अल्लाह सबसे अधिक जानता है कि वह क्या उतारता है - वे कहते हैं, 'तुम तो केवल एक गढ़ने वाले (झूठे) हो।' बल्कि उनमें से अधिकांश नहीं जानते। * कह दो, 'पवित्र आत्मा (जिब्रईल) इसे तुम्हारे रब की ओर से सत्य के साथ लाया है ताकि उन लोगों को दृढ़ रखे जो ईमान लाए हैं और मुसलमानों के लिए मार्गदर्शन और शुभ समाचार बनकर।'}

अल्लाह तआला का फरमान: {और जब हम एक आयत को दूसरी आयत के स्थान पर बदल देते हैं - और अल्लाह सबसे अधिक जानता है कि वह क्या उतारता है}। कहा गया: इसका अर्थ है: हमने एक पिछली शरीयत को एक नई शरीयत से बदल दिया; यह इब्न बहर(2) ने कहा। मुजाहिद: यानी: हमने एक आयत हटा दी और उसके स्थान पर दूसरी रख दी(3)। बहुमत ने कहा: हमने एक आयत को ऐसी आयत से निरस्त कर दिया जो उन पर अधिक कठिन थी(4)। निरस्त करना (नस्ख) और बदलना (तब्दील): किसी चीज़ को हटाकर उसके स्थान पर दूसरी चीज़ रखना है। सूरह अल-बकरा में निरस्तीकरण पर चर्चा विस्तार से हो चुकी है(5)।

{वे बोले} यानी कुरैश के काफिर। {तुम तो केवल एक गढ़ने वाले हो} यानी: झूठे, मनगढ़ंत बातें करने वाले; ऐसा इसलिए क्योंकि उन्होंने हुक्म का बदलना देखा। तो अल्लाह ने फरमाया: {बल्कि उनमें से अधिकांश नहीं जानते} कि अल्लाह ने नियमों को और कुछ को दूसरों के साथ बदलने को वैध किया है।

और उसका फरमान: {कह दो, इसे रूह-उल-क़ुद्स लेकर उतरा है} यानी: जिब्रईल, वे पूरा कुरान लेकर उतरे, उसके नासिख (निरस्त करने वाले) और मंसूख (निरस्त होने वाले) हिस्से भी(6)। और आमिर अल-शाबी से एक सहीह सनद के साथ रिवायत है कि उन्होंने कहा: इसराफिल को तीन साल तक मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के साथ नियुक्त किया गया था, और वह उनके पास शब्द-दर-शब्द लाते थे, फिर जिब्रईल उन पर कुरान लेकर उतरे(7)। और 'सहीह मुस्लिम' में भी है कि उन पर सूरह अल-हम्द (अल-फातिहा) एक ऐसा फरिश्ता लेकर उतरा जो कभी ज़मीन पर नहीं उतरा था। जैसे कि...

(1) ज़ाद अल-मसीर 4/491। (2) अल-नुकात वल-'उयून 3/214। (3) तफसीर मुजाहिद 1/352, और अल-तबरी ने इसे तफसीर 14/363 में निकाला है। (4) अल-नुकात वल-'उयून 3/214, उनके इस कथन के बिना: जो उन पर अधिक कठिन थी। (5) 2/300 और उसके बाद। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/421। (7) अल-बैहक़ी ने इसे 'दलाईल अल-नबुव्वा' 2/132 में और इब्न अब्द अल-बर ने 'अल-इस्तिआब' 1/70-71 में निकाला है।

سورة النحل: آیات ۹۹ - ۱۰۲ ۴۲۷

آپ کی خاطر۔ یعنی: جس نے شیطان کو اپنا دوست بنایا وہ اللہ کے ساتھ شریک کرنے والے ہیں(۱)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور جب ہم ایک آیت کو دوسری آیت کی جگہ بدل دیتے ہیں - اور اللہ خوب جانتا ہے کہ وہ کیا نازل فرماتا ہے - تو وہ کہتے ہیں، 'تو تو محض گھڑنے والا ہے'۔ بلکہ ان میں سے اکثر نہیں جانتے۔ * کہہ دیجئے، 'اسے روح القدس (جبرائیل) آپ کے رب کی طرف سے حق کے ساتھ لے کر نازل ہوئے ہیں تاکہ ایمان لانے والوں کو ثابت قدم رکھیں اور مسلمانوں کے لیے ہدایت اور خوشخبری ہو'﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور جب ہم ایک آیت کو دوسری آیت کی جگہ بدل دیتے ہیں اور اللہ خوب جانتا ہے کہ وہ کیا نازل فرماتا ہے﴾ کہا گیا: معنی یہ ہے کہ: ہم نے پچھلی شریعت کو نئی شریعت سے بدل دیا؛ یہ ابن بحر(۲) نے کہا۔ مجاہد: یعنی: ہم نے ایک آیت اٹھا لی اور اس کی جگہ دوسری رکھ دی(۳)۔ اور جمہور نے کہا: ہم نے ایک آیت کو دوسری آیت کے ذریعے منسوخ کر دیا جو ان پر زیادہ سخت تھی(۴)۔ اور نسخ و تبدیلی: ایک چیز کو ہٹا کر اس کی جگہ دوسری چیز رکھنا ہے۔ اور سورہ بقرہ میں نسخ پر کلام تفصیل سے گزر چکا ہے(۵)۔

﴿انہوں نے کہا﴾ اس سے مراد کفار قریش ہیں۔ ﴿تو تو محض گھڑنے والا ہے﴾ یعنی: جھوٹا، من گھڑت باتیں کرنے والا؛ اور یہ اس لیے کہ انہوں نے حکم کی تبدیلی دیکھی۔ تو اللہ نے فرمایا: ﴿بدیہہ ان میں سے اکثر نہیں جانتے﴾ کہ اللہ نے احکام اور بعض کے بدلے بعض کی تبدیلی کو مشروع کیا ہے۔

اور اس کا فرمان: ﴿کہہ دیجئے اسے روح القدس لے کر نازل ہوئے ہیں﴾ یعنی: جبرائیل، وہ پورا قرآن لے کر نازل ہوئے، اس کے ناسخ اور منسوخ سمیت(۶)۔ اور عامر الشعبی سے صحیح سند کے ساتھ مروی ہے کہ انہوں نے کہا: اسرافیل کو تین سال تک محمد ﷺ کے ساتھ مقرر کیا گیا تھا، وہ ان کے پاس کلمہ کلمہ لاتے تھے، پھر ان پر جبرائیل قرآن لے کر نازل ہوئے(۷)۔ اور 'صحیح مسلم' میں بھی ہے کہ ان پر سورہ الحمد ایک ایسے فرشتے کے ذریعے نازل ہوئی جو زمین پر کبھی نہیں اترا تھا۔ جیسا کہ...

---

(۱) زاد المسیر ۴/ ۴۹۱۔ (۲) النکت والعیون ۳/ ۲۱۴۔ (۳) تفسیر مجاہد ۱/ ۳۵۲، اور اسے الطبری نے تفسیر ۱۴/ ۳۶۳ میں نکالا ہے۔ (۴) النکت والعیون ۳/ ۲۱۴، اس قول کے بغیر: جو ان پر زیادہ سخت تھی۔ (۵) ۲/ ۳۰۰ اور اس کے بعد۔ (۶) المحرر الوجیز ۳/ ۴۲۱۔ (۷) اسے البیہقی نے دلائل النبوۃ ۲/ ۱۳۲ میں، اور ابن عبد البر نے الاستیعاب ۱/ ۷۰ - ۷۱ میں نکالا ہے۔

Surah An-Nahl: Verses 101 - 103 428 Its explanation was previously given in [the commentary of] Al-Fatihah (1). {from your Lord in truth} meaning: from the speech of your Lord. {to strengthen those who believe} meaning: through the proofs and signs it contains. {and guidance} meaning: it is guidance {and good news for the Muslims}. The word of the Almighty: {And We certainly know that they say, "It is only a human being who teaches him." The tongue of the one they refer to is foreign, while this [Quran] is a clear Arabic tongue. (103)} The word of the Almighty: {And We certainly know that they say, "It is only a human being who teaches him."} There was a difference of opinion regarding the name of this person whom they said teaches him. It was said: he is the young servant of Al-Fakih bin Al-Mughirah, and his name is Jabr. He was a Christian who then embraced Islam. Whenever they heard from the Prophet ﷺ about what had passed and what was to come—even though he was unlettered and did not read—they would say: "Only Jabr teaches him," and he was a foreigner. So Allah Almighty said: {The tongue of the one they refer to is foreign, while this [Quran] is a clear Arabic tongue.} Meaning: How can Jabr—who is a foreigner—teach him this speech, of which neither humans nor jinn are capable of producing even a single chapter or more? Al-Naqqash mentioned that Jabr's master used to beat him and say to him: "You are teaching Muhammad," and he would reply: "No, by Allah, rather he teaches me and guides me." Ibn Ishaq said: The Prophet ﷺ—from what has reached me—frequently used to sit at Al-Marwah with a Christian youth called Jabr, a slave of the Banu Al-Hadrami, who used to read the [scriptures]. The polytheists said: "By Allah, nothing teaches Muhammad what he brings except Jabr the Christian" (2). Ikrimah said: His name is Ya'ish, a slave of the Banu Al-Hadrami. The Messenger of Allah ﷺ used to teach him the Quran; mentioned by Al-Mawardi (3).

---

(1) 1/178-179, and the Hadith is in Sahih Muslim (806). The author mentioned there that Gabriel (peace be upon him) descended with Al-Fatihah in Mecca, and that the Angel descended with its rewards in Medina. (2) Sirat Ibn Hisham 1/393, and Al-Tabari also reported it in Al-Tafsir 14/366. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/214-215, and Al-Tabari reported it in Al-Tafsir 14/365.

सूरह अन-नहल: आयत 101 - 103 428 इसका स्पष्टीकरण अल-फातिहा (1) में पहले दिया जा चुका है। {आपके रब की ओर से सत्य के साथ} अर्थात: आपके रब के कलाम से। {ताकि उन लोगों को दृढ़ रखे जो ईमान लाए हैं} अर्थात: इसमें मौजूद दलीलों और आयतों के माध्यम से। {और मार्गदर्शन} अर्थात: यह मार्गदर्शन है {और मुसलमानों के लिए शुभ समाचार}। अल्लाह तआला का फरमान है: {और हम निश्चय ही जानते हैं कि वे कहते हैं, "उसे तो बस एक इंसान सिखाता है।" जिस व्यक्ति की ओर वे संकेत करते हैं उसकी भाषा विदेशी (अजमी) है, जबकि यह [क़ुरआन] साफ़ अरबी भाषा है। (103)} अल्लाह तआला का फरमान है: {और हम निश्चय ही जानते हैं कि वे कहते हैं, "उसे तो बस एक इंसान सिखाता है।"} इस व्यक्ति के नाम के बारे में मतभेद है जिसके बारे में उन्होंने कहा कि वह उसे सिखाता है। कहा गया है: वह अल-फाकिह बिन अल-मुगीरा का एक गुलाम था, और उसका नाम जब्र था। वह ईसाई था फिर इस्लाम लाया। जब भी वे नबी ﷺ से अतीत और भविष्य के बारे में सुनते—बावजूद इसके कि आप ﷺ उम्मी (निरक्षर) थे और नहीं पढ़ते थे—तो वे कहते: "सिर्फ जब्र उसे सिखाता है," और वह एक विदेशी था। तो अल्लाह तआला ने फरमाया: {जिस व्यक्ति की ओर वे संकेत करते हैं उसकी भाषा विदेशी है, जबकि यह [क़ुरआन] साफ़ अरबी भाषा है।} अर्थात: जब्र—जो कि एक विदेशी है—उसे यह कलाम कैसे सिखा सकता है, जिसका मुक़ाबला करने में इंसान और जिन्न एक भी सूरह या उससे अधिक पेश करने में असमर्थ हैं। अल-नक्कास ने ज़िक्र किया कि जब्र का मालिक उसे मारता था और उससे कहता था: "तुम मुहम्मद को सिखा रहे हो," तो वह कहता: "नहीं, अल्लाह की कसम, बल्कि वह मुझे सिखाते हैं और मेरा मार्गदर्शन करते हैं।" इब्न इशाक ने कहा: नबी ﷺ—जैसा कि मुझ तक पहुँचा है—अक्सर अल-मरवा पर एक ईसाई नौजवान के पास बैठते थे जिसे जब्र कहा जाता था, जो बनू अल-हद्रमी का गुलाम था, और वह किताबें पढ़ता था। मुशरिकों (बहुदेववादियों) ने कहा: "अल्लाह की कसम, मुहम्मद जो कुछ लाते हैं, उन्हें ईसाई जब्र के अलावा कोई और नहीं सिखाता" (2)। इक़रिमा ने कहा: उसका नाम यईश है, जो बनू अल-हद्रमी का गुलाम है। रसूलुल्लाह ﷺ उसे क़ुरआन सिखाया करते थे; अल-मावर्दी द्वारा उल्लेखित (3)।

---

(1) 1/178-179, और हदीस सहीह मुस्लिम (806) में है। लेखक ने वहाँ उल्लेख किया है कि जिब्रईल (अलैहिस्सलाम) मक्का में सूरह अल-फातिहा के साथ उतरे थे, और फरिश्ता मदीना में इसके सवाब के साथ उतरा था। (2) सीरत इब्न हिशाम 1/393, और अल-तबरी ने भी इसे अपनी तफ़सीर 14/366 में उद्धृत किया है। (3) अल-नुकत वल-उयून 3/214-215, और अल-तबरी ने इसे अपनी तफ़सीर 14/365 में उद्धृत किया है।

سورة النحل: آیات ۱۰۱ - ۱۰۳ ۴۲۸ اس کا بیان سورہ الفاتحہ (۱) میں گزر چکا ہے۔ ﴿مِن رَّبِّكَ بِالْحَقِّ﴾ یعنی: آپ کے رب کے کلام سے۔ ﴿لِيُثَبِّتَ الَّذِينَ ءَامَنُوا﴾ یعنی: اس میں موجود دلائل اور آیات کے ذریعے۔ ﴿وَهُدًى﴾ یعنی: اور یہ ہدایت ہے ﴿وَبُشْرَىٰ لِلْمُسْلِمِينَ﴾ اور مسلمانوں کے لیے خوشخبری ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَقَدْ نَعْلَمُ أَنَّهُمْ يَقُولُونَ إِنَّمَا يُعَلِّمُهُ بَشَرٌ ۗ لِّسَانُ الَّذِي يُلْحِدُونَ إِلَيْهِ أَعْجَمِيٌّ وَهَٰذَا لِسَانٌ عَرَبِيٌّ مُّبِينٌ ۱۰۳﴾۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَقَدْ نَعْلَمُ أَنَّهُمْ يَقُولُونَ إِنَّمَا يُعَلِّمُهُ بَشَرٌ﴾ اس شخص کے نام کے بارے میں اختلاف ہے جس کے بارے میں انہوں نے کہا کہ وہ اسے سکھاتا ہے؛ کہا گیا: وہ الفاکہ بن المغیرہ کا غلام تھا، اس کا نام جبر تھا، وہ عیسائی تھا پھر اسلام لایا؛ وہ جب بھی نبی ﷺ سے ماضی اور مستقبل کی خبریں سنتے - باوجود اس کے کہ آپ ﷺ امی تھے اور پڑھنا نہیں جانتے تھے - تو کہتے: اسے صرف جبر سکھاتا ہے اور وہ عجمی (غیر عرب) ہے؛ تو اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿لِّسَانُ الَّذِي يُلْحِدُونَ إِلَيْهِ أَعْجَمِيٌّ وَهَٰذَا لِسَانٌ عَرَبِيٌّ مُّبِينٌ﴾ یعنی: جبر - جو کہ عجمی ہے - اسے یہ کلام کیسے سکھا سکتا ہے، جس کی ایک سورت یا اس سے زیادہ کا مقابلہ کرنے سے انسان اور جن عاجز ہیں۔ نقاش نے ذکر کیا ہے کہ جبر کا آقا اسے مارتا تھا اور اس سے کہتا تھا: تم محمد کو سکھاتے ہو، تو وہ کہتا: نہیں اللہ کی قسم، بلکہ وہ مجھے سکھاتے ہیں اور میری ہدایت فرماتے ہیں۔ ابن اسحاق کہتے ہیں: نبی ﷺ - جہاں تک مجھے خبر ملی ہے - اکثر مروہ کے پاس ایک عیسائی لڑکے کے پاس بیٹھا کرتے تھے جسے جبر کہا جاتا تھا، وہ بنو الحضرمی کا غلام تھا، اور وہ کتابیں پڑھتا تھا، تو مشرکوں نے کہا: اللہ کی قسم، محمد جو کچھ لاتے ہیں وہ انہیں عیسائی جبر کے علاوہ کوئی نہیں سکھاتا (۲)۔ عکرمہ کہتے ہیں: اس کا نام یعیش ہے، وہ بنو الحضرمی کا غلام ہے، رسول اللہ ﷺ اسے قرآن سکھایا کرتے تھے؛ اسے ماوردی نے ذکر کیا ہے (۳)۔

(۱) ۱۷۹-۱/۱۷۸، اور حدیث صحیح مسلم (۸۰۶) میں ہے۔ مصنف نے وہاں ذکر کیا ہے کہ جبرائیل علیہ السلام مکہ میں الفاتحہ لے کر نازل ہوئے تھے، اور فرشتہ مدینہ میں اس کے ثواب کے ساتھ نازل ہوا تھا۔ (۲) سیرت ابن ہشام ۱/۳۹۳، اور طبری نے بھی اسے اپنی تفسیر ۱۴/۳۶۶ میں نقل کیا ہے۔ (۳) النکت والعیون ۳/۲۱۴-۲۱۵، اور طبری نے اسے اپنی تفسیر ۱۴/۳۶۵ میں نقل کیا ہے۔

Surah An-Nahl: Verse 103 429

Al-Tha'labi mentioned from 'Ikrimah and Qatadah that he was a boy belonging to the Banu Al-Mughirah, whose name was Ya'ish, and he used to read non-Arabic books. The Quraysh said: "Indeed, a human is teaching him," so it [the verse] was revealed (1). Al-Mahdawi reported from 'Ikrimah: He was a boy belonging to the Banu 'Amir bin Lu'ayy, and his name was Ya'ish (2).

'Abdullah bin Muslim al-Hadrami said: We had two Christian boys from the people of 'Ayn al-Tamar; the name of one was Yasar, and the name of the other was Jabr. This was mentioned by al-Mawardi, al-Qushayri, and al-Tha'labi; except that al-Tha'labi said: It is said one of them was named Nabt, surnamed Abu Fakiha, and the other Jabr. They were sword-polishers who made swords; and they used to read a book of theirs. Al-Tha'labi: They read the Torah and the Gospel. Al-Mawardi and Al-Mahdawi: the Torah. The Messenger of Allah ﷺ used to pass by them and listen to their reading, and the polytheists would say: "He is learning from them." So Allah revealed this verse and proved them wrong (3).

It was said: They meant Salman al-Farsi (may Allah be pleased with him); this was stated by al-Dahhak (4).

It was said: A Christian in Mecca named Bal'am, who was a boy who read the Torah; this was stated by Ibn Abbas. The polytheists used to see the Messenger of Allah ﷺ entering his place and leaving, so they said: "Indeed, Bal'am is teaching him" (5).

Al-Qutaybi said: There was a Christian man in Mecca called Abu Maysarah, who spoke Roman [Latin/Greek]. The Messenger of Allah ﷺ would sometimes sit with him, so the disbelievers said: "Muhammad is only learning from him," and it [the verse] was revealed. In another narration: He was 'Addas, the servant of 'Utbah bin Rabi'ah (6).

---

(1) Narrated from them both by Al-Tabari in Al-Tafsir 14/365-366, and see Al-Wasit 3/84, and Tafsir Al-Razi 20/117. (2) Tafsir Al-Razi 20/117. (3) Narrated by Al-Tabari 14/367-368, and Al-Wahidi in Asbab al-Nuzul pp. 287-288. And see Al-Nukat wal-'Uyun 3/215. (4) Narrated by Al-Tabari in Al-Tafsir 14/368, and see Tafsir Ibn Abi Hatim 7/2303, and Zad al-Masir 4/493. (5) Narrated by Al-Tabari in Al-Tafsir 14/365, and cited by Al-Mawardi in Al-Nukat wal-'Uyun 3/214 and attributed to Mujahid. (6) Tafsir Al-Razi 20/117.

सूरह अन-नहल: आयत 103 429

अल-थलाबी ने इकरीमाह और कतादाह से उल्लेख किया है कि वह बनू अल-मुघीराह का एक गुलाम था, जिसका नाम याइश था, और वह गैर-अरबी किताबें पढ़ता था। कुरैश ने कहा: "निश्चित रूप से, एक मनुष्य उसे सिखा रहा है," तब यह [आयत] अवतरित हुई (1)। अल-महदवी ने इकरीमाह से रिपोर्ट किया: वह बनू आमिर बिन लुअय का एक गुलाम था, और उसका नाम याइश था (2)।

अब्दुल्ला बिन मुस्लिम अल-हदरामी ने कहा: हमारे पास ऐन अल-तमार के दो ईसाई गुलाम थे; एक का नाम यसार था और दूसरे का नाम जब्र था। ऐसा अल-मावर्दी, अल-कुशैरी और अल-थलाबी ने उल्लेख किया है; सिवाय इसके कि अल-थलाबी ने कहा: कहा जाता है कि उनमें से एक का नाम नब्त था, जिसकी कुनियत अबू फकीहा थी, और दूसरे का नाम जब्र था। वे तलवारों को चमकाने वाले थे और तलवारें बनाते थे; और वे अपनी एक किताब पढ़ते थे। अल-थलाबी: वे तौरात और इंजील पढ़ते थे। अल-मावर्दी और अल-महदवी: तौरात। अल्लाह के रसूल ﷺ उनके पास से गुजरते थे और उनका पढ़ना सुनते थे, और मुशरिक (मूर्तिपूजक) कहते थे: "वह उनसे सीख रहे हैं।" तो अल्लाह ने यह आयत अवतरित की और उन्हें झूठा साबित कर दिया (3)।

कहा गया है: उनका मतलब सलमान अल-फारसी (रज़ियल्लाहु अन्हु) से था; यह अल-दहाक ने कहा (4)।

कहा गया है: मक्का में एक ईसाई था जिसका नाम बलअम था, जो एक लड़का था और तौरात पढ़ता था; यह इब्न अब्बास ने कहा। मुशरिक अल्लाह के रसूल ﷺ को उनके पास आते-जाते देखते थे, तो उन्होंने कहा: "निश्चित रूप से बलअम उन्हें सिखा रहा है" (5)।

अल-कुतैबी ने कहा: मक्का में अबू मैसरा नाम का एक ईसाई व्यक्ति था, जो रूमी (रोमन) भाषा बोलता था। अल्लाह के रसूल ﷺ कभी-कभी उनके पास बैठते थे, तो काफिरों ने कहा: "मुहम्मद तो बस उसी से सीख रहे हैं," और यह [आयत] अवतरित हुई। एक अन्य रिवायत में है: वह उत्बा बिन रबीआ का गुलाम अद्दास था (6)।

---

(1) इसे अल-तबरी ने अल-तफ़सीर 14/365-366 में उन दोनों से उद्धृत किया है, और देखें अल-वसीत 3/84, और तफ़सीर अल-राज़ी 20/117। (2) तफ़सीर अल-राज़ी 20/117। (3) इसे अल-तबरी 14/367-368 द्वारा और अल-वाहिदी ने असबाब अल-नुज़ूल पृ. 287-288 में उद्धृत किया है।

और देखें अल-नुकत वल-उयून 3/215। (4) इसे अल-तबरी ने अल-तफ़सीर 14/368 में उद्धृत किया है, और देखें तफ़सीर इब्न अबी हातिम 7/2303, और ज़ाद अल-मसीर 4/493। (5) इसे अल-तबरी ने अल-तफ़सीर 14/365 में उद्धृत किया है, और अल-मावर्दी ने अल-नुकत वल-उयून 3/214 में इसे मुजाहिद की ओर संबद्ध किया है। (6) तफ़सीर अल-राज़ी 20/117।

سورہ النحل: آیت ۱۰۳ ٤۲۹

اور ثعلبی نے عکرمہ اور قتادہ سے ذکر کیا ہے کہ وہ بنی مغیرہ کا ایک غلام تھا، اس کا نام یعیش تھا، اور وہ عجمی (غیر عربی) کتابیں پڑھتا تھا، تو قریش نے کہا: اسے تو محض ایک انسان سکھاتا ہے، تب یہ (آیت) نازل ہوئی (۱)۔ المہدوی نے عکرمہ سے نقل کیا ہے: وہ بنی عامر بن لؤی کا ایک غلام تھا، اور اس کا نام یعیش تھا (۲)۔

اور عبد اللہ بن مسلم الحضرمی نے کہا: ہمارے پاس اہل عین التمر میں سے دو عیسائی غلام تھے، ایک کا نام یسار اور دوسرے کا نام جبر تھا۔ اسی طرح ماوردی، قشیری اور ثعلبی نے ذکر کیا ہے؛ بجز اس کے کہ ثعلبی نے کہا: ان میں سے ایک کے بارے میں کہا جاتا ہے: نبت، اور اس کی کنیت ابو فکیہہ تھی، اور دوسرا جبر تھا، اور وہ دونوں تلواریں صیقل (صاف اور تیز) کرنے والے تھے اور تلواریں بناتے تھے؛ اور وہ اپنی ایک کتاب پڑھتے تھے۔ ثعلبی: وہ تورات اور انجیل پڑھتے تھے۔ ماوردی اور مہدوی: تورات۔ تو رسول اللہ ﷺ ان کے پاس سے گزرتے اور ان کی قراءت سنتے تھے، اور مشرکین کہتے تھے: وہ ان سے سیکھتے ہیں۔ تو اللہ نے یہ آیت نازل فرمائی اور ان کی تکذیب کی (۳)۔

اور کہا گیا: ان کی مراد سلمان فارسی ؓ تھے؛ یہ ضحاک نے کہا (٤)۔

اور کہا گیا: مکہ میں ایک عیسائی جس کا نام بلعام تھا، اور وہ ایک غلام تھا جو تورات پڑھتا تھا؛ یہ ابن عباس نے کہا۔ اور مشرکین رسول اللہ ﷺ کو اس کے پاس آتے جاتے دیکھتے تھے، تو انہوں نے کہا: یقیناً بلعام ہی انہیں سکھاتا ہے (٥)۔

اور قتیبی نے کہا: مکہ میں ایک عیسائی شخص تھا جسے ابو میسرہ کہا جاتا تھا، وہ رومی (زبان) بولتا تھا، تو بسا اوقات رسول اللہ ﷺ اس کے پاس بیٹھتے تھے، تو کفار نے کہا: محمد ﷺ محض اس سے سیکھتے ہیں، تو یہ آیت نازل ہوئی۔ اور ایک روایت میں ہے کہ وہ عتبہ بن ربیعہ کا غلام عداس تھا (٦)۔

---

(١) اسے ان دونوں سے طبری نے التفسیر ١٤ / ٣٦٥ - ٣٦٦ میں نقل کیا ہے، اور دیکھئے الوسیط ٣ / ٨٤ ، اور تفسیر الرازی ٢٠ / ١١٧ . (٢) تفسیر الرازی ٢٠ / ١١٧ . (٣) اسے طبری نے ١٤ / ٣٦٧ - ٣٦٨ میں، اور الواحدی نے اسباب النزول ص ٢٨٧ - ٢٨٨ میں نقل کیا ہے۔ اور دیکھئے النکت والعیون ٣ / ٢١٥ . (٤) اسے طبری نے التفسیر ١٤ / ٣٦٨ میں نقل کیا ہے، اور دیکھئے تفسیر ابن ابی حاتم ٧ / ٢٣٠٣ ، اور زاد المسیر ٤ / ٤٩٣ . (٥) اسے طبری نے التفسیر ١٤ / ٣٦٥ میں نقل کیا ہے، اور ماوردی نے اسے النکت والعیون ٣ / ٢١٤ میں ذکر کیا ہے اور اسے مجاہد کی طرف منسوب کیا ہے۔ (٦) تفسیر الرازی ٢٠ / ١١٧ .

Surah An-Nahl: Ayah 103 430 It was said: [They were] 'Abis, the servant of Huwaytib bin Abd al-Uzza, and Yasar Abu Fakiha, the protégé of Ibn al-Hadrami, and both had embraced Islam (1). And Allah knows best. I say: All [of these] are possible; for the Prophet (peace be upon him) might have sat with them at different times to teach them what Allah had taught him, and that was in Makkah. Al-Nahhas said (2): And these sayings are not contradictory because it is possible that they pointed to all of them, claiming that they were teaching him. I say: As for what Al-Dahhak mentioned about it being Salman, it is far-fetched; because Salman only came to the Prophet (peace be upon him) in Madinah, while this verse is Makkan (3). {The tongue of the one they refer to is foreign} Al-Ilhad: inclining; it is said: 'lahada' and 'alhada', meaning: turned away from the right path (4). This was previously mentioned in [Surah] Al-A'raf (5). Hamza recited: "yalhadun" with fatha on the 'ya' and 'ha' (6), meaning: the tongue of the one they incline towards and point to is foreign. And Al-'Ujmah: concealment and the opposite of clarity. A man is 'a'jam' and a woman is 'ajma'', meaning: one who does not speak eloquently. From it comes: 'ujmu al-dhanab' (the root of the tail), because of its concealment. And 'al-ajma'': the beast; because it does not make itself clear. And I 'a'jamtu' the book, meaning: I removed its obscurity. The Arabs call anyone who does not know their language and does not speak their tongue 'a'jamiyyan' (foreign). Al-Farra' said: Al-A'jam: the one in whose tongue is a foreignness (impediment) even if he is from the Arabs. And 'al-a'jamiyy' or 'al-'ajamiyy': the one whose origin is from the non-Arabs (Persians/foreigners). Abu Ali said: Al-A'jamiyy is the one who does not speak eloquently, whether he is from the Arabs or from the non-Arabs, and likewise 'al-a'jam' and 'al-a'jamiyy' :

(1) Ma'ani al-Quran by al-Farra' 2/113, and for al-Zajjaj 3/219, Tafsir al-Baghawi 3/86, and Zad al-Masir 4/493. (2) In Ma'ani al-Quran 4/107. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/421, and Zad al-Masir 4/493. (4) Al-Wasit 3/85, and see Gharib al-Quran by Ibn Qutaybah p. 249. (5) 9/395. (6) Al-Kisa'i, among the Seven, also recited it as such. Al-Sab'ah by Ibn Mujahid p. 375, and Al-Taysir p. 138.

सूरा अन-नहल: आयत 103 430 और कहा गया: [वे थे] 'आबिस, हुवैतिब बिन अब्द अल-उज़्ज़ा के गुलाम, और यसार अबू फाकीह, इब्न अल-हदरामी के आश्रित, और वे दोनों इस्लाम स्वीकार कर चुके थे (1)। और अल्लाह बेहतर जानता है। मैंने कहा: और ये सभी संभावित हैं; क्योंकि नबी ﷺ शायद अलग-अलग समय पर उनके साथ बैठते थे ताकि उन्हें वह सिखा सकें जो अल्लाह ने उन्हें सिखाया था, और वह मक्का में था। अल-नह़्हास ने कहा (2): और ये बातें विरोधाभासी नहीं हैं क्योंकि यह संभव है कि उन्होंने इन सभी की ओर संकेत किया हो, और दावा किया हो कि वे उन्हें सिखा रहे थे। मैंने कहा: जहाँ तक अल-दह़्हाक के इस उल्लेख का सवाल है कि वह सलमान थे, तो यह दूर की बात है; क्योंकि सलमान नबी ﷺ के पास मदीना में आए थे, जबकि यह आयत मक्की है (3)। {जिसकी ओर वे संकेत करते हैं, उसकी ज़ुबान विदेशी है} अल-इल्हाद: झुकाव; कहा जाता है: 'लहदा' और 'अलहदा', यानी: सीधे रास्ते से मुड़ जाना (4)। यह पहले अल-अराफ़ में आ चुका है (5)। ह़मज़ा ने पढ़ा है: "यलह़दुन" 'या' और 'ह़ा' पर फ़तह़ा के साथ (6), यानी: जिसकी ओर वे झुकते हैं और संकेत करते हैं, उसकी ज़ुबान विदेशी है। और अल-'उजमा: छिपाव और स्पष्टता का विलोम। एक पुरुष 'अअ़जम' है और एक महिला 'अजमा' है, यानी: वह जो स्पष्ट रूप से नहीं बोलता। इसी से निकला है: 'उजमु अल-दनब' (पूँछ की जड़), उसके छिपे होने के कारण। और 'अल-अजमा': पशु; क्योंकि वह खुद को स्पष्ट नहीं करता। और मैंने किताब को 'अअ़जम' किया, यानी: मैंने इसकी अस्पष्टता को दूर कर दिया। अरब हर उस व्यक्ति को 'अअ़जमी' (विदेशी) कहते हैं जो उनकी भाषा नहीं जानता और उनकी ज़ुबान में नहीं बोलता। अल-फर्रा ने कहा: अल-अअ़जम: वह जिसकी ज़ुबान में विदेशीपन (रुकावट) हो, चाहे वह अरबों में से ही क्यों न हो। और 'अल-अअ़जमी' या 'अल-'अजमी': जिसका मूल गैर-अरबों (फारसियों/विदेशियों) से हो। अबू अली ने कहा: अल-अअ़जमी वह है जो स्पष्ट रूप से नहीं बोलता, चाहे वह अरबों में से हो या गैर-अरबों में से, और इसी तरह 'अल-अअ़जम' और 'अल-अअ़जमी' :

(1) अल-फर्रा द्वारा मानी अल-कुरान 2/113, और अल-ज़ज्जाज के लिए 3/219, तफ़सीर अल-बग़वी 3/86, और ज़ाद अल-मसीर 4/493। (2) मानी अल-कुरान 4/107 में। (3) अल-मुह़र्रर अल-वजीज़ 3/421, और ज़ाद अल-मसीर 4/493। (4) अल-वसीत 3/85, और देखें इब्न कुतैबा द्वारा ग़रीब अल-कुरान पृष्ठ 249। (5) 9/395। (6) सात [क़ुर्रा] में से अल-किसाई ने भी इसे इसी तरह पढ़ा है। इब्न मुजाहिद द्वारा अल-सबअ़ पृष्ठ 375, और अल-तयसीर पृष्ठ 138।

سورة النحل: آیت ۱۰۳ ۴۳۰ اور کہا گیا: [وہ تھے] عابس، حویطب بن عبد العزی کے غلام، اور یسار ابو فکیہہ، ابن الحضرمی کے مولیٰ، اور وہ دونوں اسلام لا چکے تھے (۱)۔ واللہ اعلم۔ میں نے کہا: اور یہ سب احتمال رکھتے ہیں؛ کیونکہ نبی ﷺ بسا اوقات مختلف اوقات میں ان کے پاس بیٹھتے تھے تاکہ انہیں وہ سکھائیں جو اللہ نے انہیں سکھایا تھا، اور یہ مکہ میں تھا۔ النحاس نے کہا (۲): اور یہ اقوال متضاد نہیں ہیں کیونکہ یہ جائز ہے کہ انہوں نے ان سب کی طرف اشارہ کیا ہو، اور یہ دعویٰ کیا ہو کہ وہ انہیں سکھاتے ہیں۔ میں نے کہا: اور جہاں تک ضحاک کے اس قول کا تعلق ہے کہ وہ سلمان تھے، تو اس میں بعد ہے؛ کیونکہ سلمان صرف مدینہ میں نبی ﷺ کے پاس آئے تھے، جبکہ یہ آیت مکی ہے (۳)۔ ﴿جس کی طرف وہ الحاد کرتے ہیں اس کی زبان عجمی ہے﴾ الإلحاد: مائل ہونا؛ کہا جاتا ہے: لحد اور ألحد، یعنی: مقصد (سیدھے راستے) سے مائل ہو جانا (۴)۔ اور یہ پہلے الاعراف میں گزر چکا ہے (۵)۔ اور حمزہ نے "يَلْحَدُونَ" پڑھا ہے یا اور حا کے فتحہ کے ساتھ (۶)، یعنی: جس کی طرف وہ مائل ہوتے ہیں اور اشارہ کرتے ہیں اس کی زبان عجمی ہے۔ اور العجمۃ: پوشیدگی اور بیان (وضاحت) کی ضد۔ مرد 'اعجم' اور عورت 'عجماء' ہے، یعنی: جو فصیح نہ ہو۔ اور اسی سے ہے: 'عُجْم الذنب' (دم کی جڑ)، اس کے مستور ہونے کی وجہ سے۔ اور 'العجماء': چوپایہ؛ کیونکہ وہ اپنی وضاحت نہیں کرتا۔ اور میں نے کتاب کو 'اعجم' کیا، یعنی: اس کا ابہام دور کر دیا۔ اور عرب ہر اس شخص کو 'عجمی' کہتے ہیں جو ان کی زبان نہ جانتا ہو اور ان کے کلام میں گفتگو نہ کرتا ہو۔ الفراء نے کہا: الاعجم: وہ جس کی زبان میں لکنت (عجمہ) ہو اگرچہ وہ عربوں میں سے ہو۔ اور الاعجمی یا العجمی: جس کی اصل عجم سے ہو۔ اور ابو علی نے کہا: الاعجمی وہ ہے جو فصیح نہ ہو، خواہ وہ عرب سے ہو یا عجم سے، اور اسی طرح الاعجم اور الاعجمی :

(١) معانی القرآن للفراء ١١٣/٢ وللزجاج ٢١٩/٣ ، وتفسير البغوي ٨٦/٣ ، وزاد المسير ٤٩٣/٤ .

(٢) فی معانی القرآن ١٠٧/٤ . (٣) المحرر الوجيز ٤٢١/٣ ، وزاد المسير ٤٩٣/٤ . (٤) الوسيط ٨٥/٣ ، وينظر غريب القرآن لابن قتيبة ص ٢٤٩ . (٥) ٣٩٥/٩ . (٦) اور اسے سبعہ قراء میں سے کسائی نے بھی اسی طرح پڑھا ہے۔ السبعة لابن مجاهد ص ٣٧٥ ، والتيسير ص١٣٨ .

٤٣١

Surah An-Nahl, Verses 103 - 105

...attributed to the non-Arabs ('Ajam), even if he were eloquent (1).

By "tongue" (lisan), he meant the Quran; because the Arabs refer to a poem or a verse as a "tongue." The poet said:

"A tongue of evil you offer to us, / and you betrayed when I did not think you would betray."

Meaning by "tongue": the poem (2).

{And this is a clear Arabic tongue.} i.e., the most eloquent of Arabic.

His Almighty's saying: {Indeed, those who do not believe in the verses of Allah - Allah will not guide them, and for them is a painful punishment. 104}

His Almighty's saying: {Indeed, those who do not believe in the verses of Allah} i.e., those polytheists who do not believe in the Quran {Allah will not guide them, and for them is a painful punishment.}

His Almighty's saying: {They only invent falsehood who do not believe in the verses of Allah, and it is those who are the liars. 105}

His Almighty's saying: {They only invent falsehood who do not believe in the verses of Allah} This is a response to their describing the Prophet ﷺ as an inventor [of falsehood]. {And it is those who are the liars} This is an exaggeration in describing them as liars; meaning: any lie is small compared to their lie. It is said: "So-and-so lied," but it is not said: "He is a liar"; because the verb may be temporary, and may not be persistent. As for the attribute (description), it is persistent. Therefore, it is said: "Adam disobeyed his Lord and went astray," but it is not said: "He is a disobedient wanderer." So when it is said: "So-and-so lied, he is a liar," it was an exaggeration in describing [him] as a liar; as stated by Al-Qushayri (3).

(1) Tafsir al-Razi 20/118. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 3/215, and the verse is in Tafsir al-Tabari 14/370, and al-Muharrar al-Wajiz 3/421. (3) See Zad al-Masir 4/494, and Tafsir al-Razi 20/119-120. Ibn al-Jawzi said: i.e., that lying is a permanent attribute for them, and one of their habits.

٤٣١

सूरह अन-नहल, आयत 103 - 105

...गैर-अरबों ('अजम) के लिए जिम्मेदार ठहराया गया, भले ही वह वाक्पटु हो (1)।

और "जुबान" (लिसान) से उनका मतलब कुरान था; क्योंकि अरब एक कविता या शेर को "जुबान" कहते हैं। कवि ने कहा:

"बुराई की एक जुबान तुमने हमें पेश की, / और तुमने धोखा दिया जब मुझे नहीं लगा था कि तुम धोखा दोगे।"

यहाँ "जुबान" से मतलब है: कविता (2)।

{और यह एक स्पष्ट अरबी जुबान है।} यानी: अरबी का सबसे वाक्पटु रूप।

अल्लाह का फरमान: {बेशक, जो लोग अल्लाह की आयतों पर ईमान नहीं लाते, अल्लाह उन्हें हिदायत नहीं देता, और उनके लिए दर्दनाक अज़ाब है। 104}

अल्लाह का फरमान: {बेशक, जो लोग अल्लाह की आयतों पर ईमान नहीं लाते} यानी: वे मुशरिक जो कुरान पर ईमान नहीं लाते {अल्लाह उन्हें हिदायत नहीं देता, और उनके लिए दर्दनाक अज़ाब है।}

अल्लाह का फरमान: {झूठ तो बस वही गढ़ते हैं जो अल्लाह की आयतों पर ईमान नहीं लाते, और वही लोग झूठे हैं। 105}

अल्लाह का फरमान: {झूठ तो बस वही गढ़ते हैं जो अल्लाह की आयतों पर ईमान नहीं लाते} यह उनके द्वारा पैगंबर ﷺ को झूठ गढ़ने वाला बताने का जवाब है। {और वही लोग झूठे हैं} यह उनके झूठ बोलने के वर्णन में अतिशयोक्ति है; यानी: उनके झूठ के मुकाबले कोई भी झूठ छोटा है। कहा जाता है: "फलां ने झूठ बोला," लेकिन यह नहीं कहा जाता: "वह झूठा है"; क्योंकि क्रिया अस्थायी हो सकती है, और स्थायी नहीं भी। जहाँ तक विशेषण (सिफ़त) का सवाल है, वह स्थायी होता है। इसीलिए कहा जाता है: "आदम ने अपने रब की नाफ़रमानी की और रास्ता भटक गया," लेकिन यह नहीं कहा जाता: "वह एक नाफ़रमान गुमराह है।" इसलिए जब कहा जाता है: "फलां ने झूठ बोला, तो वह झूठा है," तो यह झूठ के वर्णन में अतिशयोक्ति थी; जैसा कि अल-कुशैरी ने कहा है (3)।

(1) तफसीर अल-राज़ी 20/118। (2) अल-नुकात वल-उयून 3/215, और शेर तफसीर अल-तबरी 14/370, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/421 में है। (3) देखें ज़ाद अल-मसीर 4/494, और तफसीर अल-राज़ी 20/119-120। इब्न अल-जौज़ी ने कहा: यानी झूठ उनके लिए एक स्थायी गुण है, और उनकी आदतों में से एक है।

٤٣١

سورہ النحل، آیات 103 - 105

...عجم (غیر عرب) کی طرف منسوب، اگرچہ وہ فصیح ہو(1)۔

اور "لسان" (زبان) سے مراد قرآن لیا ہے؛ کیونکہ عرب قصیدے اور شعر کو "لسان" کہتے ہیں۔ شاعر نے کہا:

"شر کی ایک زبان تم نے ہماری طرف بھیجی، / اور تم نے خیانت کی جب کہ میں نے نہیں سوچا تھا کہ تم خیانت کرو گے۔"

یعنی لسان سے مراد: قصیدہ ہے(2)۔

﴿وَهَذَا لِسَانٌ عَرَبِيٌّ مُبِينٌ﴾ یعنی: عربی کی فصیح ترین صورت۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ لَا يَهْدِيهِمُ اللَّهُ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ١٠٤﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ﴾ یعنی: وہ مشرکین جو قرآن پر ایمان نہیں لاتے ﴿لَا يَهْدِيهِمُ اللَّهُ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّمَا يَفْتَرِي الْكَذِبَ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْكَاذِبُونَ ١٠٥﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّمَا يَفْتَرِي الْكَذِبَ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ﴾ یہ ان کے نبی ﷺ کو افتراء کی طرف منسوب کرنے کا جواب ہے۔ ﴿وَأُولَئِكَ هُمُ الْكَاذِبُونَ﴾ یہ ان کے جھوٹ کے وصف میں مبالغہ ہے؛ یعنی: ان کے جھوٹ کے مقابلے میں ہر جھوٹ معمولی ہے۔ کہا جاتا ہے: "فلاں نے جھوٹ بولا،" لیکن یہ نہیں کہا جاتا: "وہ جھوٹا ہے"؛ کیونکہ فعل کبھی عارضی ہوتا ہے اور کبھی مستقل

نہیں۔ جہاں تک صفت (نعت) کا تعلق ہے، وہ لازم اور مستقل ہوتی ہے۔ اسی لیے کہا جاتا ہے: "آدم نے اپنے رب کی نافرمانی کی تو وہ بھٹک گئے،" لیکن یہ نہیں کہا جاتا: "وہ نافرمان گمراہ ہیں۔" چنانچہ جب کہا جائے: "فلاں نے جھوٹ بولا، پس وہ جھوٹا ہے،" تو یہ جھوٹ کے وصف میں مبالغہ تھا؛ یہ قشیری نے کہا ہے(3)۔

(1) تفسیر الرازی 20/118۔ (2) النکت والعیون 3/215، اور شعر تفسیر الطبری 14/370، اور المحرر الوجیز 3/421 میں ہے۔ (3) دیکھیے زاد المسیر 4/494، اور تفسیر الرازی 20/119-120۔ ابن الجوزی نے کہا: یعنی جھوٹ ان کے لیے ایک لازم صفت ہے، اور ان کی عادتوں میں سے ایک عادت ہے۔

432 Surah An-Nahl: Verse 106

The Almighty's saying: {Whoever disbelieved in Allah after his belief... except one who was forced while his heart is at rest with faith. But those who [willingly] open their breasts to disbelief, upon them is wrath from Allah, and for them is a great punishment. (106)}

It contains twenty-one issues:

The first: The Almighty's saying: {Whoever disbelieved in Allah} - this is connected to His saying: {And do not break oaths after their confirmation} [An-Nahl: 91]. It was an exaggeration in describing falsehood; because its meaning is: do not apostatize from the allegiance (bay'ah) to the Messenger ﷺ, meaning: whoever disbelieves after his faith and apostatizes, upon him is the wrath of Allah.

Al-Kalbi said: It was revealed concerning Abdullah bin Sa'd bin Abi Sarh, Miqyas bin Subaba, Abdullah bin Khatal, and Qais bin al-Walid bin al-Mughirah; they disbelieved after their faith. Then He said: {Except one who was forced} (1).

Al-Zajjaj said: "Whoever disbelieved in Allah after his belief" is a substitute for the one who invents lies, meaning: only the one who disbelieves in Allah after his belief invents lies (2). Because he saw the speech until the end of the exception as incomplete, so he linked it to what preceded it.

Al-Akhfash said: "Whoever" (Man) is a subject (mubtada) and its predicate (khabar) is omitted, being sufficed by the predicate of the second "whoever", like your saying: "Whoever comes to us, whoever does good we honor him" (3).

The second: The Almighty's saying: {Except one who was forced} - this verse was revealed concerning Ammar bin Yasir, according to the people of Tafsir; because he approached some of what they called him to. Ibn Abbas said: The polytheists took him, and they took his father and his mother Sumayyah, and Suhayb, Bilal, Khabbab, and Salim, and they tortured them. Sumayyah was tied between two camels, and she was stabbed in her private parts with a spear, and it was said to her: "You only became Muslim for the sake of men," so she was killed and [her husband was also] killed...

(1) Al-Nukat wal-Uyun 3/215 - 216. (2) Ma'ani al-Quran by Al-Zajjaj 3/219. (3) Ma'ani al-Quran by Al-Akhfash 2/608 in meaning, and mentioned by Al-Tabari 14/372 from

some Kufan grammarians, and in it: "Whoever comes to us, so whoever does good we honor him," meaning: "Whoever does good [and] comes to us, we honor him."

432 सूरह अन-नहल: आयत 106

अल्लाह तआला का इरशाद है: {जो व्यक्ति अपने ईमान के बाद अल्लाह के साथ कुफ़्र करे... सिवाय उसके जिसे विवश किया गया हो जबकि उसका दिल ईमान पर संतुष्ट हो। परन्तु जिसने कुफ़्र के लिए अपना सीना खोल दिया, तो उन पर अल्लाह का क्रोध है और उनके लिए बड़ी यातना है। (106)}

इसमें इक्कीस विषय हैं:

पहला: अल्लाह तआला का कथन: {जो अल्लाह के साथ कुफ़्र करे} - यह उसके इस कथन से जुड़ा है: {और शपथों को उनके पक्का करने के बाद न तोड़ो} [अन-नहल: 91]। यह झूठ के वर्णन में अतिशयोक्ति थी; क्योंकि इसका अर्थ है: रसूल ﷺ की बैत (प्रतिज्ञा) से न फिरो, अर्थात: जो अपने ईमान के बाद कुफ़्र करे और धर्मत्यागी (मुरतद) हो जाए, उस पर अल्लाह का क्रोध है।

अल-कल्बी ने कहा: यह अब्दुल्लाह बिन साद बिन अबी सरह, मिक़यास बिन सुबाबाह, अब्दुल्लाह बिन खतल और कैस बिन अल-वलीद बिन अल-मुगीरा के बारे में अवतरित हुई; उन्होंने अपने ईमान के बाद कुफ़्र किया। फिर उसने कहा: {सिवाय उसके जिसे विवश किया गया हो} (1)।

अल-ज़ज्जाज ने कहा: "जो अपने ईमान के बाद अल्लाह के साथ कुफ़्र करे" उस व्यक्ति के लिए एक विकल्प (बदल) है जो झूठ गढ़ता है, अर्थात: केवल वही झूठ गढ़ता है जो अपने ईमान के बाद अल्लाह के साथ कुफ़्र करता है (2)। क्योंकि उसने अपवाद के अंत तक के भाषण को अपूर्ण देखा, इसलिए उसने इसे उससे पहले की बात से जोड़ दिया।

अल-अखफश ने कहा: "जो" (मन्) एक आरंभिक संज्ञा (मुब्तदा) है और उसका विधेय (खबर) हटा दिया गया है, दूसरी "जो" की खबर से ही काम चलाया गया है, जैसे आपका कहना: "जो हमारे पास आए, जो अच्छा करे हम उसका सम्मान करते हैं" (3)।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {सिवाय उसके जिसे विवश किया गया हो} - यह आयत तफ़सीर के जानकारों के अनुसार अम्मार बिन यासिर के बारे में अवतरित हुई थी; क्योंकि उन्होंने उनके द्वारा बुलाई गई कुछ बातों को स्वीकार कर लिया था। इब्न अब्बास ने कहा: मुशरिकों (बहुदेववादियों) ने उन्हें पकड़ लिया, और उनके पिता और उनकी माँ सुमय्या, और सुहैब, बिलाल, खब्बाब और सालिम को भी पकड़ लिया, और उन्हें यातनाएँ दीं। सुमय्या को दो ऊंटों के बीच बांध दिया गया, और उनके

गुप्तांग में भाले से वार किया गया, और उनसे कहा गया: "तुम केवल पुरुषों के लिए मुसलमान हुई हो," तो उन्हें मार दिया गया और मार दिया गया...

(1) अल-नुकत वल-उयून 3/215 - 216। (2) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 3/219। (3) अल-अखफश द्वारा मानी अल-कुरान 2/608 अर्थ में, और अल-तबरी 14/372 द्वारा कुफा के कुछ व्याकरणविदों से उल्लेख किया गया है, और इसमें: "जो हमारे पास आए, तो जो अच्छा करे हम उसका सम्मान करते हैं", जिसका अर्थ है: "जो अच्छा करते हुए हमारे पास आए, हम उसका सम्मान करते हैं।"

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {جس نے اپنے ایمان کے بعد اللہ کے ساتھ کفر کیا... سوائے اس کے جسے مجبور کیا گیا ہو اور اس کا دل ایمان پر مطمئن ہو۔ لیکن جس نے کفر کے لیے اپنا سینہ کھول دیا تو ان پر اللہ کا غضب ہے اور ان کے لیے بڑا عذاب ہے۔ (106)}

اس میں اکیس مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {جس نے اللہ کے ساتھ کفر کیا} - یہ اللہ کے اس فرمان سے جڑا ہوا ہے: {اور قسموں کو ان کی تاکید کے بعد نہ توڑو} [النحل: 91]۔ تو یہ جھوٹ کی صفت میں مبالغہ تھا؛ کیونکہ اس کا معنی ہے: رسول ﷺ کی بیعت سے نہ پھرو، یعنی: جو اپنے ایمان کے بعد کفر کرے اور مرتد ہو جائے، اس پر اللہ کا غضب ہے۔

کلبی نے کہا: یہ عبداللہ بن سعد بن ابی سرح، مقیس بن صبابہ، عبداللہ بن خطل، اور قیس بن الولید بن المغیرہ کے بارے میں نازل ہوئی، انہوں نے ایمان کے بعد کفر کیا۔ پھر فرمایا: {سوائے اس کے جسے مجبور کیا گیا ہو} (1)۔

زجاج نے کہا: "جس نے ایمان کے بعد اللہ کے ساتھ کفر کیا" یہ اس شخص کا بدل ہے جو جھوٹ گھڑتا ہے، یعنی: جھوٹ وہی گھڑتا ہے جو ایمان لانے کے بعد اللہ کے ساتھ کفر کرے (2)۔ کیونکہ انہوں نے استثنا کے آخر تک کی گفتگو کو نامکمل سمجھا، اس لیے اسے ما قبل سے مربوط کر دیا۔

اخفش نے کہا: "مَنْ" (جو) مبتدا ہے اور اس کی خبر محذوف ہے، دوسری "مَن" کی خبر سے کفایت کی گئی ہے، جیسا کہ آپ کا قول: "جو ہمارے پاس آئے، جو احسان کرے ہم اس کا اکرام کریں گے" (3)۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {سوائے اس کے جسے مجبور کیا گیا ہو} - مفسرین کے نزدیک یہ آیت عمار بن یاسر کے بارے میں نازل ہوئی؛ کیونکہ انہوں نے ان کی بعض باتوں میں ان کی موافقت کی جن کی طرف انہوں نے انہیں بلایا تھا۔ ابن عباس نے کہا: مشرکین نے انہیں پکڑ لیا، اور ان کے والد اور ان کی والدہ سمیہ، اور صہیب، بلال، خباب اور سالم کو پکڑ لیا، اور انہیں عذاب دیا، اور سمیہ کو دو اونٹوں کے درمیان باندھ دیا گیا، اور ان کی شرمگاہ میں نیزہ مارا گیا، اور ان سے کہا گیا: "تم صرف مردوں کی خاطر مسلمان ہوئی ہو"، پس وہ شہید کر دی گئیں اور شہید کیے گئے...

(1) النکت والعیون 3/215 - 216۔ (2) معانی القرآن للزجاج 3/219۔ (3) معانی القرآن للاخفش 2/608 بمعنی، اور اسے طبری نے 14/372 پر کوفہ کے بعض نحویوں سے ذکر کیا ہے، اور اس میں ہے: "جو ہمارے پاس آئے، پس جو احسان کرے ہم اس کا اکرام کریں گے"، بمعنی: "جو احسان کرتے ہوئے ہمارے پاس آئے ہم اس کا اکرام کریں گے۔"

Surah An-Nahl: Verse 106 433

Her husband Yasir, and they were the first two martyrs in Islam. As for 'Ammar, he gave them what they wanted with his tongue under duress, so he complained about that to the Messenger of Allah ﷺ. The Messenger of Allah ﷺ said to him: "How do you find your heart?" He said: "At peace with faith." The Messenger of Allah ﷺ said: "If they return (to torturing you), then return (to saying what they want)"(1).

Mansur bin al-Mu'tamir narrated from Mujahid who said: The first female martyr in Islam was the mother of 'Ammar, killed by Abu Jahl(2). And the first male martyr was Mihja', the freed slave of 'Umar(3). Mansur also narrated from Mujahid who said: The first seven to manifest Islam were: the Messenger of Allah ﷺ, Abu Bakr, Bilal, Khabbab, Suhayb, 'Ammar, and Sumayyah the mother of 'Ammar. As for the Messenger of Allah ﷺ, Abu Talib protected him, and as for Abu Bakr, his people protected him. They took the others and put iron armor on them, then scorched them in the sun until the hardship reached its peak from the heat of the iron and the sun. When it was evening, Abu Jahl came to them with a spear, and he began to insult and rebuke them. He went to Sumayyah and began to insult her and use foul language, then he stabbed her private parts until the spear came out of her mouth, thus killing her, may Allah be pleased with her. He said: The others said what they were asked(4) except for Bilal, for his soul became cheap to him for the sake of Allah. They began to torture him, saying to him: "Turn back from your religion," while he was saying: "One, One," until they grew tired of him. Then they tied him up and put a rope of palm fiber around his neck, and handed him over to their children to play with him between the two mountains of Mecca, until they grew tired of him.

(1) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 288, and recorded by al-Tabari 14/373-374 similarly from the path of 'Atiyyah al-'Awfi from Ibn 'Abbas. Al-Hafiz said in al-Fath 12/312: There is weakness in its chain. He said. And recorded by Abd al-Razzaq in his Tafsir 1/360, and al-Tabari 14/374 from Abu 'Ubaydah bin Muhammad bin 'Ammar bin Yasir. Al-Hafiz said in al-Fath 12/312: This is mursal and its narrators are trustworthy. It was also recorded by al-Bayhaqi [al-Sunan al-Kubra 8/208-209] from this path, adding to the chain: from Abu 'Ubaydah from his father, and it is also mursal. He said. And in al-Dirayah 2/197: Its chain is authentic if Muhammad bin 'Ammar heard it from his father. (2) Recorded by Ibn Sa'd in al-Tabaqat 3/233, and Ibn Abi Shaybah 14/76. (3) Recorded by Ibn Sa'd 3/391-392, and Ibn Abi Shaybah 14/77 from al-Qasim bin Abd al-Rahman. And recorded by Abd al-Razzaq (9727) at length from 'Ikrimah. Mihja' al-'Akki is the freed slave of 'Umar bin al-Khattab, he was hit by an arrow, so 'Umar

favored him and freed him. He was among the first in Islam, witnessed Badr, and was martyred there. Al-Isabah 9/297. (4) In (m): they were asked.

सूरह अन-नहल: आयत 106 433

उनके पति यासिर, और वे इस्लाम में पहले दो शहीद थे। जहाँ तक 'अम्मार का प्रश्न है, उन्होंने मजबूरी में अपनी जुबान से उन्हें वह दिया जो वे चाहते थे, इसलिए उन्होंने इसकी शिकायत अल्लाह के रसूल ﷺ से की। अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनसे पूछा: "तुम अपने दिल को कैसा पाते हो?" उन्होंने कहा: "ईमान के साथ संतुष्ट।" तब अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "यदि वे फिर (वही) करें, तो तुम भी (वही) करना"(1)।

मंसूर बिन अल-मुतामिर ने मुजाहिद से रिवायत की, उन्होंने कहा: इस्लाम में पहली महिला शहीद 'अम्मार की माँ थीं, जिन्हें अबू जहल ने मार डाला था(2)। और पुरुषों में पहले शहीद मिहजा थे, जो उमर के आजाद किए हुए गुलाम थे(3)। मंसूर ने मुजाहिद से यह भी रिवायत की कि उन्होंने कहा: इस्लाम को सबसे पहले प्रकट करने वाले सात लोग थे: अल्लाह के रसूल ﷺ, अबू बक्र, बिलाल, खब्बाब, सुहैब, 'अम्मार, और सुमय्याह (अम्मार की माँ)। जहाँ तक अल्लाह के रसूल ﷺ की बात है, अबू तालिब ने उनकी रक्षा की, और अबू बक्र की उनके कबीले ने रक्षा की। उन्होंने दूसरों को पकड़ लिया और उन्हें लोहे की जिरह पहना दी, फिर उन्हें धूप में तपते हुए छोड़ दिया यहाँ तक कि लोहे और धूप की गर्मी से उनकी कठिनाई चरम पर पहुँच गई। जब शाम हुई, तो अबू जहल एक भाला लेकर उनके पास आया और उन्हें अपशब्द कहने और फटकारने लगा। वह सुमय्याह के पास आया और उन्हें गालियाँ देने लगा और अश्लील बातें करने लगा, फिर उसने उनके गुप्तांगों पर वार किया यहाँ तक कि भाला उनके मुँह से बाहर निकल गया और इस तरह उसने उन्हें शहीद कर दिया, अल्लाह उनसे प्रसन्न हो। उन्होंने कहा: अन्यों ने वह कहा जो उनसे माँगा गया था(4) सिवाय बिलाल के, क्योंकि अल्लाह की खातिर उनकी जान उनके लिए तुच्छ हो गई थी। वे उन्हें प्रताड़ित करने लगे और उनसे कहने लगे: "अपने धर्म से फिर जाओ," जबकि वे कह रहे थे: "एक, एक," यहाँ तक कि वे (यातना देने वाले) थक गए। फिर उन्होंने उन्हें बाँध दिया और उनके गले में खजूर के रेशों की रस्सी डाल दी, और उन्हें अपने बच्चों को सौंप दिया जो उन्हें मक्का की दो पहाड़ियों के बीच घुमाते हुए उनके साथ खेलते थे, यहाँ तक कि वे थक गए।

(1) अल-वाहिदी की अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 288, और अल-तबारी 14/373-374 द्वारा इब्न अब्बास से अतीया अल-औफ़ी के माध्यम से इसी तरह उद्धृत। अल-हाफ़िज़ ने अल-फतह 12/312 में कहा: इसकी श्रृंखला में कमजोरी है। और इसे अब्द अल-रज्जाक ने अपनी तफसीर 1/360 में, और अल-तबारी 14/374 ने अबू उबैदाह बिन मुहम्मद बिन अम्मार बिन यासिर से उद्धृत किया है। अल-

हाफ़िज़ ने अल-फतह 12/312 में कहा: यह मुरसल है और इसके रिवायत करने वाले भरोसेमंद हैं। अल-बैहकी ने इसे इसी तरीके से उद्धृत किया है, श्रृंखला में जोड़ते हुए: अबू उबैदाह से उनके पिता के माध्यम से, और यह भी मुरसल है। और अल-दिरायत 2/197 में कहा गया है: इसकी श्रृंखला सही है यदि मुहम्मद बिन अम्मार ने इसे अपने पिता से सुना हो। (2) इब्न साद द्वारा अल-तबाक़त 3/233 में, और इब्न अबी शयबा 14/76 में उद्धृत। (3) इब्न साद 3/391-392 और इब्न अबी शयबा 14/77 द्वारा अल-कासिम बिन अब्द अल-रहमान से उद्धृत। और अब्द अल-रज्जाक (9727) ने इकरिमा से विस्तार से उद्धृत किया। मिहजा अल-अक्की उमर बिन अल-खत्ताब के आजाद किए हुए गुलाम हैं, उन्हें एक तीर लगा था, तो उमर ने उन पर उपकार किया और उन्हें आजाद कर दिया। वह इस्लाम में सबसे पहले आने वालों में से थे, बद्र के युद्ध में शामिल हुए और वहीं शहीद हुए। अल-इसाबा 9/297। (4) (म) में: उनसे पूछा गया।

ان کے شوہر یاسر، اور یہ دونوں اسلام میں پہلے دو شہید تھے۔ جہاں تک عمار کا تعلق ہے، تو انہوں نے مجبوری کی حالت میں اپنی زبان سے وہی کہہ دیا جو وہ (کفار) چاہتے تھے، پھر انہوں نے اس کی شکایت رسول اللہ ﷺ سے کی، تو رسول اللہ ﷺ نے ان سے پوچھا: "تم اپنے دل کو کیسا پاتے ہو؟" انہوں نے کہا: "ایمان پر مطمئن۔" رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اگر وہ دوبارہ ایسا کریں تو تم بھی دوبارہ (یہی) کر لینا"(۱)۔

منصور بن معتمر نے مجاہد سے روایت کیا، انہوں نے کہا: اسلام کی پہلی خاتون شہید اِمِ عمار تھیں، جنہیں ابو جہل نے قتل کیا تھا(۲)۔ اور مردوں میں پہلے شہید مہجع تھے، جو عمر کے آزاد کردہ غلام تھے(۳)۔ منصور نے مجاہد سے یہ بھی روایت کیا کہ انہوں نے کہا: سب سے پہلے جنہوں نے اسلام کا اظہار کیا وہ سات افراد تھے: رسول اللہ ﷺ، ابوبکر، بلال، خباب، صہیب، عمار، اور سمیہ اِمِ عمار۔ جہاں تک رسول اللہ ﷺ کا تعلق ہے، تو ابو طالب ان کے لیے ڈھال بنے، اور ابوبکر کو ان کی قوم نے بچا لیا۔ باقی لوگوں کو انہوں نے پکڑ لیا اور انہیں لوہے کی زرہیں پہنا دیں، پھر انہیں دھوپ میں تپایا یہاں تک کہ لوہے اور سورج کی تپش سے ان کی تکلیف حد سے بڑھ گئی۔ جب شام ہوئی تو ابو جہل ایک نیزہ لے کر ان کے پاس آیا اور انہیں گالیاں دینے اور ملامت کرنے لگا، پھر وہ سمیہ کے پاس آیا اور انہیں گالیاں دیں اور نازیبا کلمات کہے، پھر ان کی شرمگاہ میں نیزہ مارا یہاں تک کہ وہ نیزہ ان کے منہ سے نکل گیا اور انہیں شہید کر دیا، اللہ ان سے راضی ہو۔ (راوی نے) کہا: اور دوسروں نے وہی کہا جو ان سے پوچھا گیا تھا(۴) سوائے بلال کے، کیونکہ ان کی جان اللہ کی خاطر ان کے لیے ہیچ ہو گئی تھی، چنانچہ وہ انہیں عذاب دیتے اور ان سے کہتے: "اپنے دین سے پھر جاؤ،" اور وہ "احد احد" کہتے رہتے یہاں تک کہ وہ

(کفار) تھک گئے۔ پھر انہوں نے ان کی مشکیں کس دیں اور ان کی گردن میں کھجور کی چھال کی رسی ڈال کر اپنے بچوں کے حوالے کر دیا، جو انہیں مکہ کی دو پہاڑیوں کے درمیان گھسیٹتے ہوئے ان کے ساتھ کھیلتے رہے یہاں تک کہ وہ تھک گئے۔

(۱) اسباب النزول للواحدی ص ۲۸۸، اور اسے الطبری نے ۱۴/ ۳۷۳ - ۳۷۴ میں عطیہ العوفی کے واسطے سے ابن عباس سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ الحافظ نے الفتح ۱۲/ ۳۱۲ میں کہا ہے: اس کی سند میں ضعف ہے۔ اور اسے عبد الرزاق نے اپنی تفسیر ۱/ ۳۶۰، اور الطبری نے ۱۴/ ۳۷۴ میں ابوعبیدہ بن محمد بن عمار بن یاسر سے روایت کیا ہے۔ الحافظ نے الفتح ۱۲/ ۳۱۲ میں کہا: یہ مرسل ہے اور اس کے راوی ثقہ ہیں، اور اسے البیہقی [السنن الکبری ۸/ ۲۰۸ - ۲۰۹] نے اسی واسطے سے روایت کیا ہے، اور سند میں یہ اضافہ کیا ہے: ابوعبیدہ سے انہوں نے اپنے باپ سے، اور یہ بھی مرسل ہے۔ اھ اور الدرایہ ۲/ ۱۹۷ میں کہا گیا ہے: اس کی سند صحیح ہے اگر محمد بن عمار نے اسے اپنے باپ سے سنا ہو۔ (۲) اسے ابن سعد نے الطبقات ۳/ ۲۳۳ اور ابن ابی شیبہ نے ۱۴/ ۷۶ میں روایت کیا ہے۔ (۳) اسے ابن سعد نے ۳/ ۳۹۱ - ۳۹۲ اور ابن ابی شیبہ نے ۱۴/ ۷۷ میں القاسم بن عبد الرحمن سے روایت کیا ہے۔ اور عبد الرزاق نے (۹۷۲۷) عکرمہ سے مفصل روایت کیا ہے۔ مہجع العکی عمر بن الخطاب کے مولیٰ تھے، انہیں ایک تیر لگا تھا، تو عمر نے ان پر احسان کیا اور انہیں آزاد کر دیا، وہ سابقون الاولون میں سے تھے، غزوہ بدر میں شریک ہوئے اور وہیں شہید ہوئے۔ الاصابہ ۹/ ۲۹۷۔ (۴) (م) میں ہے: سئلوا (ان سے پوچھا گیا)۔

434

Surah An-Nahl, Verse 106

...and they left him. He said: Ammar said: All of us said what they told us to say, except for Bilal; because his life became insignificant to him for the sake of Allah, so he became insignificant to his people until they got tired of him and left him. The correct view is that Abu Bakr bought Bilal and freed him (1).

Ibn Abi Najih narrated from Mujahid that some people from the inhabitants of Mecca believed, and some of the companions of Muhammad ﷺ in Medina wrote to them: "Emigrate to us, for we do not consider you to be from us until you emigrate to us." So they left wanting Medina until the Quraysh caught up with them on the way and tried them, so they disbelieved under compulsion. Regarding them, this verse was revealed (2). Ismail bin Ishaq mentioned both reports from Mujahid.

At-Tirmidhi narrated from Aisha that she said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Ammar was never given a choice between two matters except that he chose the more guided of them." This is a good (Hasan) strange (Gharib) hadith (3).

And it was narrated from Anas bin Malik that he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Indeed, Paradise longs for three: Ali, Ammar, and Salman bin Rabi'a." At-Tirmidhi said: This is a [good] strange hadith that we only know from the hadith of Al-Hasan bin Salih (4).

Third: Since Allah, Mighty and Majestic, permitted disbelief in Him — which is the root of the Sharia — under compulsion, and did not hold [one] accountable for it, the scholars applied this to all branches of the Sharia. Thus, if compulsion occurs regarding them, one is not held accountable, and no legal ruling follows from it. This is supported by the famous report from the Prophet ﷺ: "Mistakes, forgetfulness, and what my nation is forced to do have been lifted from them" (5) — the hadith. Even if the chain of narration of this report is not authentic, yet...

---

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1168, and narrated from Mujahid by Ibn Sa'd 3/233 without the saying of Ammar, and narrated with the saying of Ammar by Ibn Asakir in his History 43/367. Also narrated by Ibn Abi Shaybah 12/149 and 14/313, Ibn Majah (150), and Ahmad (3832) from the hadith of Ibn Mas'ud. (2) Tafsir Mujahid 1/353, Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 288, and Tafsir al-Baghawi 3/86. (3) Sunan at-Tirmidhi (3799), and Musnad Ahmad (24820). In At-Tirmidhi, it appeared as: "the most

upright of them" instead of: "the more guided of them." (4) Sunan at-Tirmidhi (3797), and what is between brackets is from it, and from al-Tuhfa 1/166. (5) Previously 4/501, and it was mentioned there that an-Nawawi graded it as good (Hasan) in the Arba'in, and Abu Hatim declared it defective as cited by his son in al-Ilal 1/431. However, al-Hafiz said in al-Fath 5/161: It was declared defective with a non-impairing defect.

434

सूरह अन-नहल, आयत 106

...और उन्होंने उसे छोड़ दिया। उन्होंने कहा: अम्मार ने कहा: हम सब ने वही कहा जो उन्होंने हमसे कहने को कहा था, सिवाय बिलाल के, क्योंकि अल्लाह की खातिर उनकी जान उनके लिए तुच्छ हो गई, इसलिए वे अपनी कौम के लिए तुच्छ हो गए यहाँ तक कि वे उनसे थक गए और उन्हें छोड़ दिया। सही बात यह है कि अबू बक्र ने बिलाल को खरीदा और उन्हें आज़ाद कर दिया (1)।

इब्न अबी नजीह ने मुजाहिद से रिवायत की है कि मक्का के कुछ लोग ईमान लाए, तो मदीना में मुहम्मद ﷺ के कुछ साथियों ने उन्हें लिखा: "हमारी ओर हिजरत करो, क्योंकि हम तुम्हें तब तक अपना नहीं समझेंगे जब तक तुम हमारी ओर हिजरत न कर लो।" तो वे मदीना के इरादे से निकले यहाँ तक कि कुरैश ने उन्हें रास्ते में पकड़ लिया और उन्हें आज़माया, तो उन्होंने मजबूरी में कुफ्र किया। उनके बारे में यह आयत नाज़िल हुई (2)। मुजाहिद से इन दोनों रिवायतों का ज़िक्र इस्माइल बिन इसहाक ने किया है।

तिर्मिज़ी ने आयशा से रिवायत की कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "अम्मार को जब भी दो चीज़ों के बीच चुनाव करने को दिया गया, तो उन्होंने हमेशा उनमें से सबसे सही मार्ग को चुना।" यह एक हसन गरीब हदीस है (3)।

और अनस बिन मलिक से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "बेशक जन्नत तीन लोगों की मुश्ताक (इच्छुक) है: अली, अम्मार और सलमान बिन रबीआ।" तिर्मिज़ी ने कहा: यह एक [हसन] गरीब हदीस है जिसे हम केवल अल-हसन बिन सालेह की हदीस से जानते हैं (4)।

तीसरा: चूँकि अल्लाह रब्बुल इज़्ज़त ने मजबूरी की स्थिति में अपने साथ कुफ्र की अनुमति दी है - जो कि शरीयत की जड़ है - और इसके लिए पकड़ नहीं की, तो विद्वानों ने इसे शरीयत की सभी शाखाओं पर लागू किया है। अतः यदि उन पर मजबूरी आती है, तो पकड़ नहीं होगी और उस पर कोई कानूनी हुक्म लागू नहीं होगा। इसी बारे में नबी ﷺ से मशहूर रिवायत आई है: "मेरी उम्मत से गलती, भूल-चूक और जिस चीज़ पर वे मजबूर किए गए हों, उसे माफ कर दिया गया है" (5) हदीस के अंत तक। हालाँकि इस खबर की सनद सही नहीं है, फिर भी...

(1) अहकामुल कुरान इब्न अल-अरबी 3/1168, और मुजाहिद से इब्न साद ने 3/233 में अम्मार के कथन के बिना इसे निकाला है, और इब्न असाकिर ने अपनी तारीख 43/367 में अम्मार के कथन के साथ इसे निकाला है। इब्न अबी शैबा 12/149 और 14/313, इब्न माजा (150), और अहमद (3832) ने इब्न मसूद की हदीस से इसे निकाला है। (2) तफसीर मुजाहिद 1/353, असबाबुल नुज़ूल वाहिदी पृष्ठ 288, और तफसीर बगवी 3/86। (3) सुनन तिर्मिज़ी (3799), और मसनद अहमद (24820)। तिर्मिज़ी में "अर्शदहुमा" के बजाय "असदहुमा" शब्द आया है। (4) सुनन तिर्मिज़ी (3797), कोष्ठक में दिया गया हिस्सा इसी से है, और तोहफा 1/166 से। (5) पहले 4/501, और वहाँ ज़िक्र किया गया कि नववी ने इसे 'अरबईन' में हसन कहा है, और अबू हातिम ने इसे दोषपूर्ण बताया है जैसा कि उनके बेटे ने 'अल-इलाल' 1/431 में उद्धृत किया है, लेकिन हाफिज़ ने 'अल-फतह' 5/161 में कहा: इसे ऐसे दोष के साथ दोषपूर्ण बताया गया है जो हदीस को खारिज नहीं करता।

٤٣٤

سورہ النحل، آیت ١٠٦

...اور اسے چھوڑ دیا۔ کہا: پس عمار نے کہا: ہم سب نے وہی بات کہی جو انہوں نے کہی تھی، سوائے بلال کے؛ اللہ کی خاطر ان کی جان ان کے لیے ہیچ ہو گئی، تو وہ اپنی قوم کے نزدیک بھی ہیچ ہو گئے یہاں تک کہ وہ ان سے اکتا گئے اور انہیں چھوڑ دیا۔ اور صحیح بات یہ ہے کہ ابوبکر نے بلال کو خریدا اور انہیں آزاد کر دیا (١)۔

اور ابن ابی نجیح نے مجاہد سے روایت کیا ہے کہ اہل مکہ میں سے کچھ لوگ ایمان لائے، تو مدینہ میں محمد ﷺ کے بعض صحابہ نے انہیں لکھا: "ہماری طرف ہجرت کر کے آ جاؤ، کیونکہ جب تک تم ہماری طرف ہجرت نہیں کرو گے ہم تمہیں خود میں سے نہیں سمجھیں گے۔" چنانچہ وہ مدینہ کے ارادے سے نکلے یہاں تک کہ قریش نے انہیں راستے میں پکڑ لیا اور انہیں آزمائش میں ڈالا تو انہوں نے مجبوری میں کفر کیا۔ ان کے بارے میں یہ آیت نازل ہوئی (٢)۔ مجاہد سے ان دونوں روایتوں کا ذکر اسماعیل بن اسحاق نے کیا ہے۔

اور ترمذی نے عائشہ سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "عمار کو جب بھی دو کاموں کے درمیان اختیار دیا گیا تو انہوں نے ان میں سے زیادہ ہدایت والے (بہتر) کو ہی اختیار کیا" یہ حدیث حسن غریب ہے (٣)۔

اور انس بن مالک سے روایت ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بیشک جنت تین لوگوں کی مشتاق ہے: علی، عمار اور سلمان بن ربیعہ"۔ ترمذی نے کہا: یہ [حسن] غریب حدیث ہے جسے ہم صرف حسن بن صالح کی حدیث سے جانتے ہیں (٤)۔

تیسری بات: جب اللہ عزوجل نے مجبوری کی حالت میں اپنے ساتھ کفر کی اجازت دے دی - جو کہ شریعت کی اصل ہے - اور اس پر مواخذہ نہیں کیا، تو علماء نے شریعت کے تمام فروعی مسائل کو اسی پر محمول کیا ہے۔ چنانچہ جب ان پر اکراہ (مجبوری) واقع ہو تو اس پر مواخذہ نہیں ہوگا، اور نہ ہی اس پر کوئی حکم مرتب ہوگا، اور اسی بارے میں نبی ﷺ سے مشہور روایت آئی ہے: "میری امت سے خطا، نسیان اور جس چیز پر وہ مجبور کیے جائیں، اٹھا لیا گیا ہے" (٥) الحدیث۔ اور یہ خبر اگرچہ اس کی سند صحیح نہیں ہے، لیکن...

---

(١) احکام القرآن لابن العربی ٣/١١٦٨، اور اسے مجاہد سے ابن سعد نے ٣/٢٣٣ میں عمار کے قول کے بغیر روایت کیا ہے، اور عمار کے قول کے ساتھ ابن عساکر نے اپنی تاریخ ٤٣/٣٦٧ میں روایت کیا ہے۔ اور ابن ابی شیبہ ١٢/١٤٩ اور ١٤/٣١٣، ابن ماجہ (١٥٠)، اور احمد (٣٨٣٢) نے ابن مسعود کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٢) تفسیر مجاہد ١/٣٥٣، اسباب النزول للواحدی ص ٢٨٨، اور تفسیر البغوی ٣/٨٦۔ (٣) سنن الترمذی (٣٧٩٩)، اور مسند احمد (٢٤٨٢٠)۔ ترمذی میں "أرشدهما" کی جگہ "أسدهما" کے الفاظ آئے ہیں۔ (٤) سنن الترمذی (٣٧٩٧)، اور بریکٹ میں موجود الفاظ اسی سے ہیں، اور التحفہ ١/١٦٦ سے۔ (٥) سابقہ ٤/٥٠١، اور وہاں ذکر کیا گیا ہے کہ نووی نے اسے اربعین میں حسن قرار دیا ہے، اور ابو حاتم نے اسے معلول قرار دیا جیسا کہ ان کے بیٹے نے العلل ١/٤٣١ میں نقل کیا ہے، لیکن حافظ نے الفتح ٥/١٦١ میں کہا: ایسی علت کے ساتھ معلول قرار دیا گیا جو جرح کے قابل نہیں.

Surah An-Nahl: Ayah 106 435

Its meaning is correct by the consensus of the scholars; said by Judge Abu Bakr bin al-Arabi(1). And Abu Muhammad Abd al-Haq mentioned that its chain of narration is correct, and said: Abu Bakr al-Asili mentioned it in “Al-Fawa’id”, and Ibn al-Mundhir in the book “Al-Iqna’”(2).

The Fourth: The people of knowledge have reached a consensus that whoever is coerced into disbelief to the extent that he fears for his life, there is no sin upon him if he disbelieves while his heart is content with faith, and his wife is not separated from him, and he is not judged by the ruling of disbelief. This is the saying of Malik, the Kufans, and Al-Shafi’i, except for Muhammad bin Al-Hasan, for he said: If he displays polytheism (shirk), he becomes an apostate in appearance, and between him and Allah the Almighty, he is on Islam, and his wife is separated from him, and he is not prayed over if he dies, and his father does not inherit from him if he is a Muslim(3). This is a saying rejected by the Book and the Sunnah, as Allah Almighty said: "except him who is forced [to renounce his religion]" the verse. And He said: "Verily, those whom the angels take (in death) while they are wronging themselves (by staying among the disbelievers though emigration was obligatory for them), they (angels) say (to them): 'In what (condition) were you?' They reply: 'We were weak and oppressed in the earth.'" [An-Nisa: 97] the verse. And He said: "Except the weak ones among men, women and children" [An-Nisa: 98] the verse. So Allah excused the oppressed who do not(4) refrain from what Allah has commanded(5), and the coerced is only oppressed if he is not refraining from doing what he was commanded; as Al-Bukhari said.

The Fifth: A group of scholars went to the position that the concession (rukhsah) only applies to speech, and as for action; there is no concession in it; such as if they were forced to prostrate to other than Allah, or to pray toward other than the Qiblah, or to kill a Muslim, or to beat him, or to take his wealth, or adultery, drinking wine, or consuming usury; this is reported from Al-Hasan Al-Basri. And it is the saying of Al-Awza'i and Sahnun(6) among our scholars.

(1) In Ahkam al-Quran 3/1168 - 1169. (2) 2/584. (3) Al-Ishraf 2/245. (4) His saying: No, it is not in (F) and (M), and the proven one is from (D), (Z) and (Th) and Sahih al-Bukhari before the Hadith (6940). (5) Al-Hafiz said in al-Fath 12/313 in explaining this phrase: meaning unless they were overcome. (6) See Fath al-Bari 12/314.

सूरह अन-नहल: आयत 106 435

इसका अर्थ विद्वानों की सर्वसम्मति से सही है; यह न्यायाधीश अबू बक्र बिन अल-अरबी (1) द्वारा कहा गया है। और अबू मुहम्मद अब्द अल-हक ने उल्लेख किया कि इसके वर्णन की श्रृंखला (सनद) सही है, और कहा: अबू बक्र अल-असीली ने इसका उल्लेख 'अल-फवाइद' में किया है, और इब्न अल-मुन्ज़िर ने पुस्तक 'अल-इक़ना' (2) में किया है।

चौथा: ज्ञान के लोगों (विद्वानों) ने आम सहमति व्यक्त की है कि जिस किसी को कुफ्र (अविश्वास) के लिए इस हद तक मजबूर किया जाता है कि उसे अपनी जान का खतरा हो, तो उस पर कोई पाप नहीं है यदि वह कुफ्र करता है जबकि उसका दिल ईमान (विश्वास) से संतुष्ट है, और उसकी पत्नी उससे अलग नहीं होती है, और उस पर कुफ्र का निर्णय लागू नहीं होता है। यह मलिक, कूफ़ियों और अल-शफीई का कहना है, सिवाय मुहम्मद बिन अल-हसन के, क्योंकि उन्होंने कहा: यदि वह दिखावे में शिर्क(बहुदेववाद) प्रदर्शित करता है, तो वह प्रकट रूप में मुर्तद (धर्मत्यागी) हो जाता है, और उसके और अल्लाह सर्वशक्तिमान के बीच वह इस्लाम पर है, और उसकी पत्नी उससे अलग हो जाती है, और यदि वह मर जाता है तो उस पर नमाज़ (जनाज़ा) नहीं पढ़ी जाएगी, और उसका पिता उसका वारिस नहीं होगा यदि वह मुसलमान है (3)। यह एक ऐसा कथन है जिसे किताब (कुरान) और सुन्नत द्वारा खारिज कर दिया गया है, जैसा कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा है: "सिवाय उसके जिसे मजबूर किया गया हो [अपना धर्म त्यागने के लिए]" आयत के अंत तक। और उसने कहा: "निस्संदेह, जिन लोगों की जान फरिश्ते (मौत के समय) इस हाल में निकालते हैं कि वे अपने आप पर ज़ुल्म कर रहे थे (हिजरत न करके), तो फरिश्ते उनसे पूछते हैं: 'तुम किस हाल में थे?' वे जवाब देते हैं: 'हम ज़मीन में कमज़ोर और सताए हुए थे।'" [अन-निसा: 97] आयत के अंत तक। और उसने कहा: "सिवाय उन कमज़ोरों के जो पुरुषों, महिलाओं और बच्चों में से हैं" [अन-निसा: 98] आयत के अंत तक। तो अल्लाह ने उन मजबूरों को क्षमा कर दिया जो अल्लाह के आदेशों का पालन करने से नहीं (4) रुकते (5), और मजबूर व्यक्ति केवल तभी सताया हुआ माना जाता है जब वह उस कार्य को करने से नहीं रुकता जिसका उसे आदेश दिया गया था; जैसा कि अल-बुखारी ने कहा।

पाँचवाँ: विद्वानों के एक समूह का मानना है कि रियायत (रुख़्सत) केवल शब्दों (बोलने) में दी गई है, लेकिन जहाँ तक कार्यों (अमल) का सवाल है, उसमें कोई रियायत नहीं है; जैसे कि यदि उन्हें अल्लाह के अलावा किसी और को सजदा करने, या किबला के अलावा किसी और दिशा में नमाज़ पढ़ने, या किसी मुसलमान को मारने, या उसे पीटने, या उसकी संपत्ति छीनने, या व्यभिचार करने, शराब पीने,

या सूद (ब्याज) खाने के लिए मजबूर किया जाए; यह अल-हसन अल-बसरी से वर्णित है। और यह हमारे विद्वानों में से अल-औज़ाई और सहनून (6) का कहना है।

(1) अहकाम अल-कुरान 3/1168 - 1169 में। (2) 2/584। (3) अल-इशराफ 2/245। (4) उनका कहना: 'नहीं', यह (F) और (M) में नहीं है, और प्रमाणित संस्करण (D), (Z) और (Th) और हदीस (6940) से पहले सहीह अल-बुखारी से है। (5) अल-हाफ़िज़ ने अल-फतह 12/313 में इस वाक्यांश की व्याख्या करते हुए कहा: यानी जब तक कि वे अभिभूत न हो जाएं। (6) देखें फतह अल-बारी 12/314।

سورة النحل: آیت ۱۰۶ ٤٣٥

اس کا معنی علماء کے اتفاق سے صحیح ہے؛ یہ قاضی ابوبکر بن العربی(۱) نے کہا ہے۔ اور ابو محمد عبد الحق نے ذکر کیا کہ اس کی سند صحیح ہے، اور کہا: ابوبکر الاصیلی نے اسے «الفوائد» میں ذکر کیا ہے، اور ابن المنذر نے کتاب «الإقناع»(۲) میں۔

چوتھی بات: اہل علم کا اس بات پر اجماع ہے کہ جس شخص کو کفر پر مجبور کیا جائے یہاں تک کہ اسے اپنی جان کا خوف ہو، تو اس پر کوئی گناہ نہیں اگر وہ کفر کرے جبکہ اس کا دل ایمان پر مطمئن ہو، اور نہ ہی اس کی بیوی اس سے جدا ہوگی، اور نہ ہی اس پر کفر کے حکم کا فیصلہ کیا جائے گا۔ یہ مالک، کوفیوں اور شافعی کا قول ہے، سوائے محمد بن الحسن کے، کیونکہ انہوں نے کہا: جب اس نے ظاہر میں شرک کا اظہار کیا تو وہ ظاہر میں مرتد ہو گیا، اور اس کے اور اللہ تعالی کے درمیان وہ اسلام پر ہے، اور اس کی بیوی اس سے جدا ہو جائے گی، اور مرنے پر اس کی نماز جنازہ نہیں پڑھی جائے گی، اور اگر وہ مسلمان ہے تو اس کا باپ اس کا وارث نہیں ہوگا(۳)۔ یہ وہ قول ہے جسے کتاب و سنت مسترد کرتے ہیں، اللہ تعالی نے فرمایا: ﴿إِلَّا مَنْ أُكْرِهَ﴾ آیت۔ اور فرمایا: ﴿إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ قَالُوا فِيمَ كُنْتُمْ قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ فِي الْأَرْضِ﴾ [النساء: ۹۷] آیت۔ اور فرمایا: ﴿إِلَّا الْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ وَالْوِلْدَانِ﴾ [النساء: ۹۸] آیت۔ تو اللہ نے ان مستضعفین (کمزوروں) کو معذور قرار دیا جو اللہ کے حکم کو ترک کرنے سے رکتے نہیں(۴) تھے(۵)، اور مجبور تو وہی مستضعف ہوتا ہے جو اس کام سے باز نہیں رہتا جس کا اسے حکم دیا گیا ہو؛ جیسا کہ بخاری نے کہا۔

پانچویں بات: علماء کی ایک جماعت اس طرف گئی ہے کہ رخصت صرف قول (بات) میں آئی ہے، رہا عمل؛ تو اس میں کوئی رخصت نہیں ہے؛ جیسے کہ اگر انہیں اللہ کے سوا کسی اور کو سجدہ

کرنے پر مجبور کیا جائے، یا غیر قبلہ کی طرف نماز پڑھنے پر، یا کسی مسلمان کو قتل کرنے، یا اسے مارنے، یا اس کا مال چھیننے، یا زنا، شراب نوشی اور سود خوری پر؛ یہ حسن بصری سے مروی ہے۔ اور ہمارے علماء میں سے یہی اوزاعی اور سحنون(۶) کا قول ہے۔

(۱) احکام القرآن ۳/۱۱۶۸ - ۱۱۶۹ میں۔ (۲) ۲/۵۸۴۔ (۳) الإشراف ۲/۲۴۵۔ (۴) ان کا قول: 'لا' (نہیں)، یہ (ف) اور (م) میں نہیں ہے، اور (د)، (ز) اور (ظ) اور صحیح بخاری حدیث نمبر (٦٩٤٠) سے پہلے ثابت ہے۔ (۵) حافظ نے الفتح ۱۲/۳۱۳ میں اس عبارت کی شرح میں کہا: یعنی الا یہ کہ وہ مغلوب ہو جائیں۔ (۶) دیکھیے فتح الباری ۱۲/۳۱٤۔

Surah An-Nahl: Verse 106. Page 436.

Muhammad ibn al-Hasan said: If a prisoner is told: "Prostrate to this idol, otherwise I will kill you," he said: "If the idol is facing the Qiblah, let him prostrate with his intention for Allah Almighty. If it is facing a direction other than the Qiblah, he should not prostrate, even if they kill him (1)." The correct view is that he should prostrate even if it is not facing the Qiblah, and how appropriate it is for him to prostrate then! For in the Sahih on the authority of Ibn Umar, he said: "The Messenger of Allah (peace be upon him) used to pray while returning from Makkah to Madinah on his mount, facing wherever his face was turned." He said: "And regarding this was revealed: {So wherever you turn, there is the Face of Allah} (2) [Al-Baqarah: 115]. In a narration (3): He would pray Witr on it, except that he would not pray the obligatory prayers on it."

If this was permissible during travel in a state of safety to avoid the hardship of dismounting from the animal for voluntary prayers, then what about this [situation of duress]?

Those who restricted the concession to speech argued using the statement of Ibn Mas'ud: "There is no word that would ward off two lashes from a ruler except that I would say it (4)." So he restricted the concession to speech and did not mention action. However, there is no proof in this, because it is possible that he gave speech as an example while intending that action carries the same ruling.

A group said: Compulsion (Ikrah) in action and speech is the same as long as one keeps faith in their heart. This was narrated from Umar ibn al-Khattab and Makhul, and it is the opinion of Malik and a group of the people of Iraq. Ibn al-Qasim narrated from Malik: "Whoever is forced to drink alcohol, or to abandon prayer, or to break the fast in Ramadan, the sin is lifted from him (5)."

Sixth: The scholars have reached a consensus that anyone who is forced to kill another person is not permitted to do so.

(1) Al-Nawadir wal-Ziyadat 10/247. (2) Sahih Muslim (700) (33), and Salaf 2/326 and 455. (3) Narrated by Muslim (700) (39). (4) Reported by Ibn Hazm in Al-Muhalla 11/142. (5) See Al-Muharrar al-Wajiz 3/423, and Fath al-Bari 12/314, and Al-Ayni mentioned in 'Umdat al-Qari 24/98 the report of Umar and Makhul.

सूरह अन-नहल: आयत 106। पृष्ठ 436।

मुहम्मद इब्न अल-हसन ने कहा: यदि किसी कैदी से कहा जाए: "इस मूर्ति को सजदा करो वरना मैं तुम्हें मार डालूंगा," तो उन्होंने कहा: "यदि मूर्ति किबला की ओर है, तो उसे सजदा करना चाहिए और उसकी नियत (इरादा) अल्लाह तआला के लिए होनी चाहिए। यदि वह किबला के अलावा किसी और दिशा में है, तो उसे सजदा नहीं करना चाहिए, चाहे वे उसे मार ही क्यों न दें (1)।" सही राय यह है कि वह सजदा करे चाहे वह किबला की ओर न हो, और उस समय उसके लिए सजदा करना कितना उचित है! क्योंकि सहीह में इब्न उमर के हवाले से है, उन्होंने कहा: "अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) मक्का से मदीना लौटते समय अपनी सवारी पर नमाज पढ़ते थे, उनका चेहरा जिस तरफ भी होता था।" उन्होंने कहा: "और इसी बारे में यह आयत नाजिल हुई: {तो तुम जिधर भी रुख करो उधर ही अल्लाह का रुख है} (2) [अल-बक़रह: 115]। एक रिवायत (3) में है: वह उस पर वित्र पढ़ते थे, सिवाय इसके कि वह उस पर फर्ज नमाजें नहीं पढ़ते थे।"

यदि यात्रा के दौरान सुरक्षा की स्थिति में नफ़्ल नमाज़ों के लिए सवारी से उतरने की थकावट से बचने के लिए यह जायज़ है, तो इसके[मजबूरी की स्थिति] बारे में क्या ख्याल है?

जिन लोगों ने इस रियायत (छूट) को केवल बोल तक सीमित रखा, उन्होंने इब्न मसूद के इस कथन से दलील दी: "ऐसी कोई बात नहीं है जो मुझे किसी शासक के दो कोड़ों से बचा सके सिवाय इसके कि मैं उसे कह दूँ (4)।" तो उन्होंने रियायत को केवल बोल तक सीमित रखा और काम (अमल) का जिक्र नहीं किया। हालाँकि, इसमें कोई दलील नहीं है; क्योंकि यह संभव है कि उन्होंने बोल को केवल एक उदाहरण के रूप में इस्तेमाल किया हो, जबकि उनका इरादा यह हो कि अमल भी उसी के हुक्म में है।

एक समूह ने कहा: अमल (काम) और बोल (कथन) में ज़बरदस्ती (इराह) एक समान है यदि ईमान दिल में छिपा हो। यह उमर इब्न अल-खत्ताब और मखुल से रिवायत किया गया है, और यही मालिक और इराक के लोगों के एक समूह की राय है। इब्न अल-कासिम ने मालिक से रिवायत की: "जिसे शराब पीने, या नमाज छोड़ने, या रमजान में रोजा तोड़ने के लिए मजबूर किया जाए, उससे गुनाह हटा लिया जाता है (5)।"

छठा: विद्वानों ने इस बात पर आम सहमति (इज्मा) व्यक्त की है कि जिसे किसी दूसरे व्यक्ति की हत्या करने के लिए मजबूर किया जाए, उसके लिए ऐसा करना जायज़ नहीं है।

(1) अन-नवाद़िर वल-ज़ियादात 10/247। (2) सहीह मुस्लिम (700) (33), और सलफ 2/326 और 455। (3) मुस्लिम के पास (700) (39)। (4) इब्न हज़म ने अल-मुहल्ला 11/142 में इसे उद्धृत किया है। (5) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/423, और फतह अल-बारी 12/314, और अल-अयनी ने उम्दत अल-कारी 24/98 में उमर और मखुल के असर (रिवायत) का उल्लेख किया है।

سورة النحل: آیت 106۔ صفحہ 436۔

محمد بن الحسن نے فرمایا: اگر کسی قیدی سے کہا جائے: "اس بت کو سجدہ کرو ورنہ میں تمہیں قتل کر دوں گا،" تو انہوں نے کہا: "اگر بت قبلہ کے رخ ہو تو اسے سجدہ کر لینا چاہیے اور اس کی نیت اللہ تعالیٰ کے لیے ہونی چاہیے، اور اگر قبلہ کے رخ نہ ہو تو سجدہ نہ کرے چاہے وہ اسے قتل کر دیں (1)۔" اور صحیح بات یہ ہے کہ وہ سجدہ کرے چاہے وہ قبلہ کے رخ نہ ہو، اور اس وقت اس کے لیے سجدہ کرنا کتنا مناسب ہے! کیونکہ صحیح میں ابن عمر سے مروی ہے، انہوں نے کہا: "رسول اللہ ﷺ مکہ سے مدینہ واپس آتے ہوئے اپنی سواری پر نماز پڑھتے تھے، جہاں بھی ان کا رخ ہوتا تھا۔" انہوں نے کہا: "اور اسی بارے میں یہ آیت نازل ہوئی: {پس تم جدھر بھی رخ کرو ادھر ہی اللہ کی توجہ ہے} (2) [البقرہ: 115]۔ ایک روایت (3) میں ہے: آپ اس پر وتر پڑھ لیتے تھے، بجز اس کے کہ آپ اس پر فرضی نمازیں نہیں پڑھتے تھے۔"

جب سفر کے دوران امن کی حالت میں نفل نمازوں کے لیے سواری سے اترنے کی مشقت سے بچنے کے لیے یہ جائز ہے، تو پھر اس [مجبوری کی حالت] کے بارے میں کیا خیال ہے؟

جن لوگوں نے رخصت (اجازت) کو صرف قول (گفتگو) تک محدود رکھا، انہوں نے ابن مسعود کے اس قول سے دلیل لی: "ایسی کوئی بات نہیں ہے جو مجھے کسی حاکم کے دو کوڑوں سے بچا سکے مگر یہ کہ میں اسے کہہ دوں (4)۔" چنانچہ انہوں نے رخصت کو صرف قول تک محدود رکھا اور عمل کا ذکر نہیں کیا۔ حالانکہ اس میں کوئی دلیل نہیں ہے؛ کیونکہ یہ ممکن ہے کہ انہوں نے قول کو بطور مثال ذکر کیا ہو جبکہ ان کا ارادہ یہ ہو کہ عمل بھی اسی کے حکم میں ہے۔

ایک گروہ نے کہا: عمل اور قول میں جبر و اکراہ برابر ہے بشرطیکہ ایمان دل میں چھپا ہو۔ یہ عمر بن خطاب اور مکحول سے مروی ہے، اور یہی امام مالک اور اہل عراق کی ایک جماعت کا قول ہے۔ ابن القاسم نے امام مالک سے روایت کی: "جسے شراب پینے، یا نماز چھوڑنے، یا رمضان میں روزہ افطار کرنے پر مجبور کیا جائے، اس سے گناہ اٹھا لیا جاتا ہے (5)۔"

چھٹا: علماء کا اس بات پر اجماع ہے کہ جسے کسی دوسرے کو قتل کرنے پر مجبور کیا جائے، اس کے لیے ایسا کرنا جائز نہیں ہے۔

(1) النوادر والزیادات 10/ 247۔ (2) صحیح مسلم (700) (33)، اور سلف 2/ 326 اور 455۔ (3) مسلم کے ہاں (700) (39)۔ (4) اسے ابن حزم نے المحلی 11/ 142 میں نکالا ہے۔ (5) دیکھئے المحرر الوجیز 3/ 423، اور فتح الباری 12/ 314، اور العینی نے عمدۃ القاری 24/ 98 میں عمر اور مکحول کے اثر کو ذکر کیا ہے۔

Surah An-Nahl, Verse 106 437 [...that he should not be forced] to kill him nor to violate his sanctity by flogging or otherwise, and he should be patient with the affliction that has befallen him, and it is not permissible for him to ransom himself with another, and he should ask God for well-being in this world and the hereafter (1). There was a difference of opinion regarding adultery [under duress]. Mutarrif, Asbagh, Ibn Abd al-Hakam, and Ibn al-Majishun said: No one should do that, and even if he were to be killed, he should not do it. If he does it, he is a sinner and is liable to the prescribed punishment (Hadd) (2); Abu Thawr and al-Hasan also said this (3). Ibn al-Arabi said (4): The correct view is that it is permissible to commit adultery [under duress], and there is no prescribed punishment for him, contrary to those who imposed it; because they saw that it is a natural desire for which coercion is inconceivable, and they overlooked the reason for the cause of desire, which is being forced into it, and that is what dropped its legal consequence. The prescribed punishment is only mandatory for a desire triggered by a voluntary cause, so they compared something to its opposite, and thus he did not attain(5) the truth from himself. Ibn Khuwayz Mindad said in his rulings: Our companions differed when a man is forced to commit adultery. Some of them said: He is subject to the prescribed punishment (Hadd) because he only does that by choice. Others said: There is no prescribed punishment for him. Ibn Khuwayz Mindad said: And that is the correct view. Abu Hanifa said: If someone other than the ruler (Sultan) coerces him, he is punished; and if the ruler coerces him, then by analogy (Qiyas) he should be punished, but I prefer (Istihsan) that he not be punished. His two companions disagreed with him and said: There is no prescribed punishment for him in both cases, and they did not consider the [physical] arousal, and they said: When he knows that he can escape being killed by committing adultery, it is permissible for arousal to occur(6). Ibn al-Mundhir said (7): There is no prescribed punishment for him, and there is no difference between the ruler and someone other than the ruler in that.

---

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1165. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/424, and Ibn al-Majishun was not mentioned. (3) Al-Ishraf 2/43. (4) In Ahkam al-Qur'an 3/1165 - 1166. (5) Al-Azhari said in Tahdhib al-Lugha 5/237: It is said: "ma halitu minhu shay'an hallyan", meaning: I did not attain anything. (6) Al-Mabsut 9/59. (7) In Al-Ishraf 2/43.

सूरह अन-नहल, आयत 106 437 [...कि उसे मजबूर न किया जाए] उसकी हत्या करने के लिए और न ही कोड़े मारने या अन्य किसी तरह से उसकी पवित्रता का उल्लंघन करने के लिए, और उसे उस विपत्ति पर धैर्य रखना चाहिए जो उस पर आई है, और उसके लिए यह जायज़ नहीं है कि वह किसी और के साथ खुद को छुड़ाए, और उसे दुनिया और आखिरत में अल्लाह से सलामती माँगनी चाहिए (1)। ज़िना (व्यभिचार) [ज़बरदस्ती के तहत] के बारे में मतभेद था। मुतर्रिफ, असबाग़, इब्न अब्द अल-हकम और इब्न अल-माजीशुन ने कहा: कोई भी ऐसा नहीं करेगा, और भले ही उसे मार दिया जाए, वह ऐसा नहीं करेगा। यदि वह ऐसा करता है, तो वह पापी है और उस पर निर्धारित दंड (हद) लागू होता है (2); अबू थौर और अल-हसन ने भी यही कहा (3)। इब्न अल-अरबी ने कहा (4): सही बात यह है कि [ज़बरदस्ती के तहत] ज़िना करना जायज़ है, और उस पर कोई हद नहीं है, उन लोगों के विपरीत जिन्होंने इसे अनिवार्य बताया है; क्योंकि उन्होंने देखा कि यह एक प्राकृतिक इच्छा है जिसके लिए जबरदस्ती की कल्पना नहीं की जा सकती, और वे इच्छा के प्रेरक कारण को भूल गए जो कि इसके लिए विवश होना है, और यही वह चीज़ है जिसने इसके कानूनी फैसले को खत्म कर दिया। हद केवल उस इच्छा पर अनिवार्य है जो एक स्वैच्छिक कारण से उत्पन्न होती है, इसलिए उन्होंने किसी चीज़ की तुलना उसके विपरीत से की, और इस तरह वे अपनी तरफ से सच्चाई तक नहीं पहुँच सके(5)। इब्न खुवैज़ मिंदाद ने अपने फैसलों में कहा: हमारे साथियों के बीच मतभेद था कि जब किसी व्यक्ति को ज़िना के लिए मजबूर किया जाता है। उनमें से कुछ ने कहा: उस पर हद है; क्योंकि वह ऐसा केवल अपनी पसंद से करता है। कुछ अन्य ने कहा: उस पर कोई हद नहीं है। इब्न खुवैज़ मिंदाद ने कहा: और यही सही बात है। अबू हनीफा ने कहा: यदि सुल्तान (शासक) के अलावा कोई और उसे मजबूर करता है, तो उसे सजा दी जाएगी, और यदि सुल्तान उसे मजबूर करता है; तो कयास (तुलना) के अनुसार उसे सजा दी जानी चाहिए, लेकिन मैं इसे बेहतर समझता हूँ (इस्तिहसान) कि उसे सजा न दी जाए। उनके दो साथियों ने उनसे असहमति जताई और कहा: दोनों ही स्थितियों में उस पर कोई हद नहीं है, और उन्होंने [शारीरिक] उत्तेजना का ध्यान नहीं रखा और कहा: जब वह जानता है कि वह ज़िना करके हत्या से बच सकता है, तो उत्तेजना का होना जायज़ है(6)। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा (7): उस पर कोई हद नहीं है, और इस मामले में सुल्तान और सुल्तान के अलावा किसी और के बीच कोई अंतर नहीं है।

---

(1) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1165। (2) अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ 3/424, और इब्न अल-माजीशुन का उल्लेख नहीं किया गया है। (3) अल-इशराफ 2/43। (4) अहकाम अल-कुरान

3/1165 - 1166 में। (5) अल-अज़हरी ने तहज़ीब अल-लुग़ा 5/237 में कहा: कहा जाता है: "मा हलीतु मिन्हु शयअन हल्यन", यानी: मैंने कुछ भी प्राप्त नहीं किया। (6) अल-मबसूत 9/59। (7) अल-इशराफ 2/43 में।

سورة النحل، آیت 106 437 [...کہ اسے مجبور نہ کیا جائے] اس کے قتل پر اور نہ ہی کوڑے مارنے یا کسی اور طریقے سے اس کی حرمت کی پامالی پر، اور اسے اس مصیبت پر صبر کرنا چاہیے جو اس پر نازل ہوئی ہے، اور اس کے لیے یہ جائز نہیں ہے کہ وہ کسی دوسرے کے بدلے اپنی جان چھڑائے، اور اسے دنیا اور آخرت میں اللہ سے عافیت مانگنی چاہیے(1)۔ اور زنا [جبر کے تحت] کے بارے میں اختلاف ہوا، تو مطرف، اصبغ، ابن عبد الحکم اور ابن الماجشون نے کہا: کوئی بھی ایسا نہیں کرے گا، اور اگر اسے قتل بھی کر دیا جائے تو وہ ایسا نہیں کرے گا، پس اگر اس نے ایسا کیا تو وہ گنہگار ہے اور اس پر حد لازم آئے گی(2)؛ اور یہی بات ابو ثور اور حسن نے بھی کہی(3)۔ ابن العربی نے کہا(4): صحیح بات یہ ہے کہ [جبر کے تحت] زنا کا اقدام کرنا جائز ہے، اور اس پر کوئی حد نہیں ہے، ان لوگوں کے برعکس جنہوں نے اسے لازم قرار دیا؛ کیونکہ انہوں نے دیکھا کہ یہ ایک فطری خواہش ہے جس پر جبر کا تصور نہیں کیا جا سکتا، اور وہ خواہش کے محرک سبب سے غافل رہے جو کہ اس پر مجبور ہونا ہے، اور یہی وہ چیز ہے جس نے اس کے حکم کو ساقط کر دیا، اور حد صرف اس خواہش پر واجب ہوتی ہے جس کا سبب اختیاری ہو، تو انہوں نے ایک چیز کو اس کی ضد پر قیاس کیا، تو وہ اپنی طرف سے حق بات تک نہ پہنچ سکے(5)۔ اور ابن خویز منداد نے اپنے احکام میں کہا: ہمارے اصحاب میں اختلاف ہوا کہ جب کسی شخص کو زنا پر مجبور کیا جائے، تو ان میں سے بعض نے کہا: اس پر حد ہے؛ کیونکہ وہ یہ کام صرف اپنے اختیار سے کرتا ہے۔ اور بعض نے کہا: اس پر کوئی حد نہیں۔ ابن خویز منداد نے کہا: اور یہی صحیح بات ہے۔ اور ابو حنیفہ نے کہا: اگر اسے سلطان (حاکم) کے علاوہ کسی نے مجبور کیا تو حد لگائی جائے گی، اور اگر سلطان نے مجبور کیا؛ تو قیاس یہ ہے کہ حد لگائی جائے، لیکن میں اسے بہتر سمجھتا ہوں (استحسان) کہ حد نہ لگائی جائے۔ ان کے دو ساتھیوں نے

ان سے اختلاف کیا اور کہا: دونوں صورتوں میں اس پر کوئی حد نہیں ہے، اور انہوں نے [جسمانی] انتشار (شہوت کے ابھار) کا لحاظ نہیں کیا اور کہا: جب وہ جان لے کہ وہ زنا کے فعل سے قتل سے بچ جائے گا، تو انتشار کا ہونا جائز ہے(6)۔ ابن المنذر نے کہا(7): اس پر کوئی حد نہیں ہے، اور اس میں سلطان اور غیر سلطان کے درمیان کوئی فرق نہیں ہے۔

---

(1) أحكام القرآن لابن العربی 3/1165۔ (2) المحرر الوجيز 3/424، اور ابن الماجشون کا ذکر نہیں کیا گیا۔ (3) الإشراف 2/43۔ (4) أحكام القرآن 3/1165 - 1166 میں۔ (5) ازہری نے تہذیب اللغہ 5/237 میں کہا: اور کہا جاتا ہے: "ما حليتُ منہ شيئاً حلياً"، یعنی: میں نے اس سے کچھ حاصل نہیں کیا۔ (6) المبسوط 9/59۔ (7) الإشراف 2/43 میں۔

Seventh: Scholars differed regarding the divorce and manumission of a coerced person. Ash-Shafi'i and his companions said: Nothing is binding upon him (1). Ibn Wahb mentioned from Umar, Ali, and Ibn Abbas that they did not consider his divorce to be anything (2). Ibn al-Mundhir (3) mentioned it from Ibn al-Zubayr, Ibn Umar, Ibn Abbas, 'Ata', Tawus, al-Hasan, Shurayh, al-Qasim, Salim, Malik, al-Awza'i, Ahmad, Ishaq, and Abu Thawr. A group permitted his divorce; this was narrated from al-Sha'bi, al-Nakha'i, Abu Qilaba, al-Zuhri, and Qatada, and it is the view of the Kufans. Abu Hanifa said: The divorce of a coerced person is binding (4); because nothing more than consent is missing in it, and its presence is not a condition for divorce, like the joker. This is a false analogy; for the joker intends to effect the divorce and is satisfied with it, while the coerced person is not satisfied and has no intention for divorce, and the Prophet (peace and blessings be upon him) said: "Actions are but by intentions" (5). In Al-Bukhari: Ibn Abbas said regarding one whom thieves coerce into divorcing: It is nothing; and this was said by Ibn Umar, Ibn al-Zubayr, al-Sha'bi, and al-Hasan (6).

Al-Sha'bi said: If thieves coerce him, it is not a divorce; if the ruler coerces him, it is a divorce. Ibn 'Uyaynah explained it saying: A thief will proceed to kill him, while the ruler does not kill him (7).

Eighth: As for the sale of a coerced or pressured person, it has two cases:

First: That he sells his property for a right that became obligatory upon him; that is valid and permissible, with no turning back from it according to...

(1) Al-Umm 3/210, Al-Ishraf 4/192, and Al-Istidhkar 18/152. (2) Al-Nawadir wal-Ziyadat 10/253, and Abd al-Razzaq narrated the reports from them in Al-Musannaf 6/406-409, and Ibn Abi Shaybah 5/48-49. (3) In Al-Ishraf 4/192. (4) Tuhfat al-Fuqaha' 2/195. (5) Narrated by al-Bukhari (1) and Muslim (1907) (155) from the hadith of Umar ibn al-Khattab, may Allah be pleased with him, and it was previously mentioned in 3/270. (6) Sahih al-Bukhari before hadith (6940). (7) Narrated by Abd al-Razzaq (11422).

438 सूरह अन-नह्ल: आयत 106

सातवां: विद्वानों ने मजबूर व्यक्ति (जिस पर दबाव डाला गया हो) के तलाक और दास-मुक्ति के बारे में मतभेद किया है। अल-शाफी और उनके साथियों ने कहा: उस पर कुछ भी अनिवार्य नहीं है (1)। इब्न वहब ने उमर, अली और इब्न अब्बास से उल्लेख किया है कि वे उसके तलाक को कुछ भी नहीं मानते थे (2)। इब्न अल-मुन्ज़िर (3) ने इसे इब्न अल-ज़ुबैर, इब्न उमर, इब्न अब्बास, अता, ताऊस, अल-हसन, शुरैह, अल-कासिम, सालिम, मलिक, अल-औज़ाई, अहमद, इशाक और अबू थौर से उल्लेख किया है। एक समूह ने उसके तलाक की अनुमति दी; यह अल-शअबी, अल-नखई, अबू किलाबा, अल-ज़ुहरी और कतादा से वर्णित है, और यह कूफ़ियों का विचार है। अबू हनीफा ने कहा: मजबूर व्यक्ति का तलाक लागू होता है (4); क्योंकि इसमें सहमति के अलावा और कुछ गायब नहीं है, और तलाक के लिए सहमति का होना शर्त नहीं है, जैसे कि मज़ाक करने वाला व्यक्ति। यह एक गलत तुलना (क़ियास) है; क्योंकि मज़ाक करने वाला तलाक देने का इरादा रखता है और उससे सहमत होता है, जबकि मजबूर व्यक्ति सहमत नहीं होता है और उसका तलाक का कोई इरादा नहीं होता है, और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया है: "कर्मों का फल नियत (नियत) पर निर्भर करता है" (5)। बुखारी में है: इब्न अब्बास ने उस व्यक्ति के बारे में कहा जिसे चोर तलाक देने के लिए मजबूर करते हैं: यह कुछ भी नहीं है; और यही बात इब्न उमर, इब्न अल-ज़ुबैर, अल-शअबी और अल-हसन ने भी कही (6)।

अल-शअबी ने कहा: यदि चोर उसे मजबूर करते हैं, तो यह तलाक नहीं है; यदि सुल्तान उसे मजबूर करता है, तो यह तलाक है। इब्न उययना ने इसकी व्याख्या करते हुए कहा: चोर उसे मारने के लिए आगे बढ़ेगा, जबकि सुल्तान उसे नहीं मारता (7)।

आठवां: जहाँ तक मजबूर या दबाव में लिए गए व्यक्ति की बिक्री का सवाल है, इसकी दो स्थितियाँ हैं:

पहली: यह कि वह अपनी संपत्ति को उस अधिकार के लिए बेचता है जो उस पर अनिवार्य हो गया है; तो वह वैध और जायज़ है, इसमें पीछे हटने की कोई गुंजाइश नहीं है...

(1) अल-उम्म 3/210, अल-इशराफ 4/192, और अल-इस्तिधकार 18/152। (2) अल-नवादिर वल-ज़ियादात 10/253, और अब्द अल-रज़्ज़ाक ने अल-मुसन्निफ़ 6/406-409 में उनसे प्रभाव वर्णित किए हैं, और इब्न अबी शयबा 5/48-49। (3) अल-इशराफ 4/192 में। (4) तुहफ़त अल-फ़ुक़हा 2/195। (5) इसे बुखारी (1) और मुस्लिम (1907) (155) ने उमर बिन अल-खत्ताब रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से निकाला है, और यह पहले 3/270 में आ चुका है। (6) सहीह अल-बुखारी, हदीस (6940) से पहले। (7) इसे अब्द अल-रज़्ज़ाक ने निकाला है (11422)।

438 سورة النحل: آیت 106

ساتواں: علماء نے مجبور (جس پر زبردستی کی گئی ہو) کی طلاق اور غلام کی آزادی کے بارے میں اختلاف کیا ہے؛ چنانچہ امام شافعی اور ان کے اصحاب نے کہا: اس پر کچھ لازم نہیں آتا (1)۔ ابن وہب نے حضرت عمر، علی اور ابن عباس رضی اللہ عنہم سے ذکر کیا کہ وہ اس کی طلاق کو کچھ نہیں سمجھتے تھے (2)۔ ابن المنذر (3) نے اسے ابن الزبیر، ابن عمر، ابن عباس، عطا، طاؤس، حسن بصری، شریح، قاسم، سالم، مالک، اوزاعی، احمد، اسحاق اور ابو ثور سے ذکر کیا ہے۔ ایک گروہ نے اس کی طلاق کو جائز قرار دیا؛ یہ شعبی، نخعی، ابو قلابہ، زہری اور قتادہ سے مروی ہے، اور یہی کوفیوں کا قول ہے۔ امام ابوحنیفہ نے فرمایا: مجبور کی طلاق واقع ہو جاتی ہے (4)؛ کیونکہ اس میں رضا مندی کے علاوہ اور کچھ معدوم نہیں ہے، اور طلاق میں اس کا ہونا شرط نہیں ہے جیسے مذاق کرنے والا۔ یہ قیاس باطل ہے؛ کیونکہ مذاق کرنے والا طلاق واقع کرنے کا ارادہ رکھتا ہے اور اس پر راضی ہوتا ہے، جبکہ مجبور شخص راضی نہیں ہوتا اور طلاق کا اس کا کوئی ارادہ نہیں ہوتا، اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا ہے: "اعمال کا دارومدار نیتوں پر ہے" (5)۔ بخاری میں ہے: حضرت ابن عباس نے اس شخص کے بارے میں جسے چور طلاق دینے پر مجبور کریں، فرمایا: یہ کچھ بھی نہیں ہے؛ اور یہی بات ابن عمر، ابن الزبیر، شعبی اور حسن نے کہی (6)۔

شعبی نے کہا: اگر چور اسے مجبور کریں تو یہ طلاق نہیں ہے، اور اگر سلطان (حکمران) اسے مجبور کرے تو یہ طلاق ہے۔ ابن عیینہ نے اس کی وضاحت کرتے ہوئے کہا: چور تو اسے قتل کرنے کے درپے ہوتا ہے، جبکہ سلطان اسے قتل نہیں کرتا (7)۔

آٹھواں: رہا مجبور اور دباؤ ڈالے گئے شخص کی بیع (خرید و فروخت) کا معاملہ، تو اس کی دو حالتیں ہیں:

پہلی: یہ کہ وہ اپنا مال کسی ایسے حق کی خاطر بیچے جو اس پر واجب ہو گیا ہو، تو یہ نافذ اور جائز ہے جس میں رجوع کی گنجائش نہیں ہے...

(1) الام 210/3، اور الاشراف 192/4، اور الاستذکار 152/18۔ (2) النوادر والزیادات 253/10، اور عبد الرزاق نے المصنف 406/6-409 میں ان سے آثار کی تخریج کی ہے، اور ابن ابی شیبہ 48/5-49۔ (3) الاشراف 192/4 میں۔ (4) تحفۃ الفقہاء 195/2۔ (5) اسے بخاری (1) اور مسلم (1907) (155) نے حضرت عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور یہ 3/270 پر گزر چکا ہے۔ (6) صحیح بخاری، حدیث (6940) سے پہلے۔ (7) اسے عبد الرزاق نے روایت کیا ہے (11422)۔

Surah An-Nahl: Verse 106 439

...the jurists; because he is obliged to pay the right to his Lord from something other than the sold item, so when he did not do that, his sale was a choice from him, so it became binding on him.

As for the sale of one coerced through injustice or force; that is a sale that is not valid against him, and he is more entitled to his property, taking it without price, and the buyer pursues that oppressor for the price. If the property is lost, he recovers its price or its value, whichever is greater, from the oppressor if the buyer was unaware of his oppression. Mutarrif said: Whoever among the buyers knows the state of the coerced person; then he is responsible for what he purchased of his slaves and goods like a usurper, and everything that the buyer initiated in that, such as manumission, tadbir (arrangement for freedom after death), or confinement (tahbis), is not binding on the coerced person, and he has the right to take his property.

Sahnun said: Our companions and the people of Iraq agreed that the sale of one coerced through injustice and oppression is not permissible. Al-Abhari said: It is a consensus (2).

Ninth: As for the marriage of the coerced, Sahnun said: Our companions agreed on the invalidation of the marriage of the coerced man and the coerced woman, and they said: Remaining in it is not permissible; because it was not concluded. Muhammad bin Sahnun said: The people of Iraq permitted the marriage of the coerced, and they said: If he were coerced into marrying a woman for ten thousand dirhams, while her equivalent dowry (Mahr al-Mithl) is one thousand dirhams: the marriage is valid and the thousand is binding on him, and the excess is voided. Muhammad said: Just as they voided the amount exceeding the thousand, it is also necessary for them to void the marriage due to coercion (3). Their saying contradicts the established Sunnah in the hadith of Khansa bint Khidham Al-Ansariyah (4), and due to his ﷺ command to seek their permission regarding their private parts (marriages), as previously mentioned (5), so there is no meaning to their saying.

(1) In (d), (z), and (m): 'kullama' (whenever), and what is established from (f) and from Al-Muharrar Al-Wajiz 3/423, and the speech is from it. (2) Al-Nawadir wal-Ziyadat 10/274. (3) Al-Nawadir wal-Ziyadat 10/257 - 258. (4) Narrated by Ahmad (26786 additions of Abdullah), and Al-Bukhari (5138) with the wording: from Khansa bint Khidham that her father married her off while she was unwilling, and she was a matron (previously married), so the Prophet ﷺ annulled his marriage. (5) 5/381.

सूरा अन-नहल: आयत १०६ ४३९

...विधिवेत्ता (फ़ुकहा); क्योंकि उसे अपने प्रभु के प्रति उस अधिकार को बेची गई वस्तु के अलावा किसी और चीज़ से अदा करना अनिवार्य है, इसलिए जब उसने ऐसा नहीं किया, तो उसकी बिक्री उसकी अपनी पसंद थी, इसलिए वह उस पर बाध्यकारी हो गई।

जहाँ तक अन्याय या बलपूर्वक मजबूर किए गए व्यक्ति की बिक्री का सवाल है; तो वह ऐसी बिक्री है जो उसके विरुद्ध मान्य नहीं है, और वह अपनी संपत्ति का अधिक हकदार है, उसे बिना मूल्य के लेता है, और खरीदार उस अत्याचारी से मूल्य वसूल करता है। यदि संपत्ति नष्ट हो जाती है, तो वह अत्याचारी से उसकी कीमत या उसके मूल्य में से जो भी अधिक हो, वसूल करता है, यदि खरीदार उसके अन्याय से अनभिज्ञ था। मुतारीफ ने कहा: खरीदारों में से जो कोई भी मजबूर व्यक्ति की स्थिति जानता है; तो वह उसके द्वारा खरीदे गए दासों और वस्तुओं के लिए एक सूदखोर (ग़ासिब) की तरह ज़िम्मेदार है, और खरीदार ने उसमें जो कुछ भी किया है, जैसे कि दासता से मुक्ति (इ़त्क़), वसीयत (तदबीर), या वक्फ (तह़्बीस), वह मजबूर व्यक्ति पर बाध्यकारी नहीं है, और उसे अपनी संपत्ति लेने का अधिकार है।

सह़नुन ने कहा: हमारे साथियों और इराक के लोगों ने सहमति व्यक्त की है कि अन्याय और ज़ुल्म के तहत मजबूर व्यक्ति की बिक्री जायज़ नहीं है। अल-अबहरी ने कहा: यह एक आम सहमति (इज्मा) है (२)।

नौवां: जहाँ तक मजबूर (जबरन) विवाह का सवाल है, सह़नुन ने कहा: हमारे साथियों ने मजबूर पुरुष और मजबूर महिला के विवाह को रद्द करने पर सहमति व्यक्त की है, और उन्होंने कहा: इसमें बने रहना जायज़ नहीं है; क्योंकि यह संपन्न ही नहीं हुआ था। मुहम्मद बिन सह़नुन ने कहा: इराक के लोगों ने मजबूर के विवाह की अनुमति दी, और उन्होंने कहा: यदि उसे दस हज़ार दिरहम में एक महिला से विवाह करने के लिए मजबूर किया गया था, जबकि उसका उचित महर (सदाक़) एक हज़ार दिरहम है: तो विवाह मान्य है और एक हज़ार उस पर अनिवार्य है और अतिरिक्त राशि शून्य है। मुहम्मद ने कहा: जिस तरह उन्होंने एक हज़ार से अधिक राशि को शून्य कर दिया, उसी तरह उनके लिए मजबूरी (इकराह) के कारण विवाह को भी शून्य करना आवश्यक है (३)। उनकी बात खंसा बिंत खिद़ाम अल-अंसारिया की हदीस (४) में स्थापित सुन्नत के विरुद्ध है, और उनके ﷺ के

आदेश के कारण कि उनके विवाहों (अब्ज़ाइहिन्न) के बारे में उनकी अनुमति ली जाए, जैसा कि पहले बताया जा चुका है (५), इसलिए उनकी बात का कोई अर्थ नहीं है।

(१) (द), (ज़) और (म) में: 'कुल्लमा' (जब भी), और जो (फ) से और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' ३/४२३ से स्थापित है, और बात उसी से है। (२) अन-नवाद़िर वल-ज़ियादात १०/२७४। (३) अन-नवाद़िर वल-ज़ियादात १०/२५७ - २५८। (४) इसे अहमद (२६७८६, अब्दुल्ला की ज़ियादात) और बुखारी (५१३८) ने इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है: खंसा बिंत खिद़ाम से कि उनके पिता ने उनकी इच्छा के विरुद्ध उनका विवाह कर दिया था, और वह तलाकशुदा या विधवा (थैय्यब) थीं, तो नबी ﷺ ने उनके विवाह को रद्द कर दिया। (५) ५/३८१।

فقہاء؛ کیونکہ اس پر لازم ہے کہ وہ اپنے رب کا حق مبیع (بیچی گئی چیز) کے علاوہ سے ادا کرے، چنانچہ جب اس نے ایسا نہیں کیا تو اس کی بیع اس کی اپنی پسند سے تھی، لہٰذا وہ اس پر لازم ہوگئی۔

اور رہا ظلم یا زبردستی کے تحت مجبور (مکرہ) شخص کی بیع کا معاملہ؛ تو یہ ایسی بیع ہے جو اس کے خلاف جائز نہیں ہے، اور وہ اپنے سامان کا زیادہ حقدار ہے، اسے بغیر قیمت کے لے لے گا، اور خریدار اس ظالم سے قیمت کا مطالبہ کرے گا۔ اگر سامان ضائع ہو جائے تو وہ ظالم سے اس کی قیمت یا اس کی مالیت میں سے جو بھی زیادہ ہو، واپس لے گا بشرطیکہ خریدار اس کے ظلم سے لاعلم ہو۔ مطرف نے کہا: خریداروں میں سے جو شخص مکرہ کے حال کو جانتا ہو؛ تو وہ اس کے غلاموں اور سامان میں سے جو کچھ اس نے خریدا اس کا ضامن ہے جیسے غاصب ہوتا ہے، اور خریدار نے اس میں جو کچھ بھی نیا کیا ہو جیسے آزاد کرنا، تدبیر یا وقف کرنا، وہ مکرہ پر لازم نہیں ہے، اور اسے اپنا سامان لینے کا حق ہے۔

سحنون نے کہا: ہمارے اصحاب اور اہل عراق کا اس پر اتفاق ہے کہ ظلم اور زیادتی پر مجبور شخص کی بیع جائز نہیں ہے۔ ابہری نے کہا: یہ اجماع ہے (۲)۔

نواں: اور رہا مکرہ (مجبور) کا نکاح، تو سحنون نے کہا: ہمارے اصحاب نے مکرہ مرد اور مکرہ عورت کے نکاح کے باطل ہونے پر اتفاق کیا ہے، اور انہوں نے کہا: اس پر قائم رہنا جائز نہیں ہے؛ کیونکہ یہ منعقد ہی نہیں ہوا۔ محمد بن سحنون نے کہا: اہل عراق نے مکرہ کے نکاح کو جائز قرار دیا، اور انہوں نے کہا: اگر اسے کسی عورت سے دس ہزار درہم پر نکاح کرنے پر مجبور کیا

گیا، جبکہ اس کا مہرِ مثل ایک ہزار درہم ہے: تو نکاح جائز ہے اور اس پر ایک ہزار لازم ہوں گے اور زائد رقم باطل ہو جائے گی۔ محمد نے کہا: جس طرح انہوں نے ایک ہزار سے زائد کو باطل کیا، اسی طرح ان پر لازم ہے کہ وہ اکراہ (زبردستی) کی وجہ سے نکاح کو بھی باطل قرار دیں (۳)۔ اور ان کا قول خنسہ بنت خذام الانصاریہ کی حدیث (۴) میں ثابت شدہ سنت کے خلاف ہے، اور آپ ﷺ کے اس حکم کی وجہ سے کہ ان کے نکاحوں کے بارے میں ان سے اجازت لی جائے، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (۵)، لہٰذا ان کے قول کا کوئی معنی نہیں۔

(۱) (د)، (ز) اور (م) میں: 'کلما'، اور جو (ف) اور 'المحرر الوجیز' ۳/۴۲۳ سے ثابت ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (۲) النوادر والزیادات ۱۰/۲۷۴۔ (۳) النوادر والزیادات ۱۰/۲۵۷ - ۲۵۸۔ (۴) اسے احمد (۲۶۷۸۶ زیادات عبداللہ)، اور بخاری (۵۱۳۸) نے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: خنسہ بنت خذام سے کہ ان کے والد نے ان کا نکاح کر دیا حالانکہ وہ اسے ناپسند کرتی تھیں، اور وہ ثیبہ (بیوہ یا مطلقہ) تھیں، تو نبی ﷺ نے ان کے نکاح کو رد کر دیا۔ (۵) ۵/۳۸۱۔

Surah An-Nahl: Verse 106 440

Tenth: If a man coerced into marriage has intercourse without being coerced into the act of intercourse itself and is content with the marriage, the marriage becomes binding for us based on the named dower (mahr), and the prescribed punishment (hadd) is averted from him. If he says: "I had intercourse with her without my consent to the marriage," then he is liable for the hadd and the named dower, because he is claiming the invalidation of the named dower. The woman is punished with the hadd if she initiated the act while knowing he was coerced into the marriage. As for the woman coerced into both marriage and intercourse, there is no hadd upon her, she is entitled to the dower, and the man who committed the act is punished with the hadd; so know this. Said by Sahnun.

Eleventh: If a woman is coerced into adultery (zina), there is no hadd punishment for her, due to [God's] saying: "...except for one who is forced...", and the saying of the Prophet (PBUH): "Indeed, Allah has pardoned my nation for mistakes, forgetfulness, and what they are coerced into doing."(2) And due to the saying of Allah the Almighty: "...then indeed, Allah is, after their coercion, Forgiving and Merciful" [An-Nur: 33], referring to young women. With this meaning, Umar ruled regarding the slave girl whom a slave coerced; he did not apply the hadd to her (3). Scholars agree that there is no hadd for a coerced woman (4).

Malik said (5): If a woman is found pregnant and has no husband, and she says: "I was coerced," that is not accepted from her and she is subject to the hadd punishment, unless she has proof, or comes bleeding as if she were raped (6), or something similar. He argued with the hadith of Umar bin Al-Khattab who said: "Stoning in the Book of Allah is a right against whoever commits adultery among men and women if they are married (muhsan), if evidence is established, or if there is pregnancy."

(1) In (Z) and (M): "aqdamat" (she came forward/initiated), and what is established from (Zha), (Da), and (Fa) is used, which matches what is in Al-Nawadir wal-Ziyadat 10/258-259, and the text is from it. (2) Previously mentioned in 4/501. (3) Narrated by Al-Bukhari (6946), and Malik in "Al-Muwatta" 2/827. (4) See Al-Istidhkar 24/113, and Al-Muntaqa 5/271, and the author quoted it from him through Ibn al-Mundhir in Al-Ishraf 2/41. (5) In Al-Muwatta 2/827-828. (6) In the copies: "utiyat" (was given), and what is established from Al-Muwatta 2/828 and Al-Ishraf 2/41 is used.

सूरह अन-नहल: आयत 106 440

दसवां: यदि विवाह के लिए विवश (मजबूर) किए गए व्यक्ति ने बिना संभोग के लिए मजबूर हुए संभोग किया और विवाह से संतुष्ट है, तो हमारे यहाँ निर्धारित मेहर (महर-ए-मुसम्मा) पर विवाह अनिवार्य हो जाता है, और उस पर से 'हद' (नियत दंड) हटा दिया जाता है। और यदि वह कहता है: "मैंने विवाह की सहमति के बिना उसके साथ संभोग किया"; तो उस पर 'हद' और निर्धारित मेहर दोनों अनिवार्य हैं; क्योंकि वह निर्धारित मेहर को शून्य करने का दावा कर रहा है। यदि स्त्री ने पहल की है (1) और वह जानती है कि पुरुष विवाह के लिए विवश था, तो उस पर 'हद' लागू होगी। जहाँ तक उस स्त्री का प्रश्न है जिसे विवाह और संभोग दोनों के लिए विवश किया गया था, तो उस पर कोई 'हद' नहीं है, वह मेहर की हकदार है, और संभोग करने वाले पुरुष पर 'हद' लागू होगी; अतः इसे जान लें। सहनून ने यह कहा है।

ग्यारहवां: यदि किसी स्त्री को व्यभिचार (ज़िना) के लिए विवश किया गया हो, तो उस पर कोई 'हद' नहीं है; क्योंकि अल्लाह का फरमान है: "सिवाय उसके जिसे मजबूर किया जाए", और पैगंबर (स.अ.व.) का कथन है: "बेशक अल्लाह ने मेरी उम्मत (समुदाय) की गलतियों, विस्मृति और उस पर जिसे करने के लिए उन्हें विवश किया गया हो, दरगुज़र (माफ़) कर दिया है।" (2) और अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन के कारण: "...तो निश्चय ही अल्लाह उनके विवश किए जाने के पश्चात, बहुत क्षमाशील और अत्यंत दयावान है" [सूरह अन-नूर: 33], यहाँ 'लड़कियों' (दासियों) का संदर्भ है। इसी अर्थ में, उमर (रज़ि.) ने उस दासी के बारे में फैसला सुनाया था जिसे एक गुलाम ने विवश किया था, और उन्होंने उस पर 'हद' नहीं लगाई (3)। विद्वान इस बात पर सहमत हैं कि विवश की गई स्त्री पर कोई 'हद' नहीं है (4)।

मलिक ने कहा (5): यदि कोई स्त्री गर्भवती पाई जाती है और उसका कोई पति नहीं है, और वह कहती है: "मुझे विवश किया गया था", तो उसकी यह बात स्वीकार नहीं की जाएगी और उस पर 'हद' लागू होगी, सिवाय इसके कि उसके पास कोई प्रमाण हो, या वह इस अवस्था में आए कि उसे रक्तस्राव हो रहा हो जैसा कि बलात्कार होने पर होता है (6), या ऐसा ही कुछ। उन्होंने उमर बिन अल-खत्ताब के हदीस से तर्क दिया कि उन्होंने कहा: "अल्लाह की किताब में रज़म (पत्थरों से मारना) उन पुरुषों और महिलाओं के लिए हक़ है जिन्होंने व्यभिचार किया हो, यदि वे शादीशुदा (मोहसिन) हों, जब प्रमाण स्थापित हो जाए, या गर्भावस्था हो।"

(1) (ज़) और (म) में: 'अकदमत' (उसने पहल की), और (ज़), (द), और (फ) से जो प्रमाणित है वही प्रयुक्त है, जो अन-नवादिर वल-ज़ियादात 10/258-259 में है, और मूल पाठ उसी से है। (2) पूर्व में 4/501 पर। (3) अल-बुखारी (6946) द्वारा उद्धृत, और मलिक की 'अल-मुवत्ता' 2/827 में। (4) देखें अल-इस्तिज़कार 24/113, और अल-मुंतका 5/271, और लेखक ने इब्न अल-मुन्ज़िर के माध्यम से अल-इशराफ़ 2/41 में इसे उद्धृत किया है। (5) अल-मुवत्ता 2/827-828 में। (6) प्रतियों में: 'ओतियत' (दी गई), और अल-मुवत्ता 2/828 और अल-इशराफ़ 2/41 से जो प्रमाणित है वही प्रयुक्त है।

سورہ النحل: آیت ۱۰۶ ۴۴۰

دسویں: اگر نکاح پر مجبور شخص نے جماع پر مجبور ہوئے بغیر جماع کر لیا اور نکاح پر راضی ہے، تو ہمارے ہاں مقررہ مہر (مہرِ مسمی) پر نکاح لازم ہو جاتا ہے، اور اس سے حد ساقط ہو جاتی ہے۔ اور اگر وہ کہے: "میں نے نکاح پر اپنی رضا مندی کے بغیر اس کے ساتھ جماع کیا"؛ تو اس پر حد اور مہرِ مسمی دونوں واجب ہیں؛ کیونکہ وہ مہرِ مسمی کو باطل کرنے کا دعویدار ہے۔ اور اگر عورت نے پہل کی ہے (۱) جبکہ وہ جانتی ہے کہ مرد نکاح پر مجبور تھا، تو عورت پر حد لگائی جائے گی۔ لیکن جو عورت نکاح اور جماع دونوں پر مجبور کی گئی ہو، اس پر کوئی حد نہیں، وہ مہر کی حقدار ہے، اور جماع کرنے والے (مرد) پر حد لگائی جائے گی؛ پس اسے جان لو۔ یہ سحنون نے کہا ہے۔

گیارہویں: اگر عورت کو زنا پر مجبور کیا جائے، تو اس پر کوئی حد نہیں؛ کیونکہ اللہ کا ارشاد ہے: "سوائے اس کے جسے مجبور کیا جائے"، اور نبی اکرم ﷺ کا ارشاد ہے: "بے شک اللہ نے میری امت کی غلطی، بھول چوک اور جس پر وہ مجبور کیے گئے ہوں، اسے معاف کر دیا ہے" (۲)۔ اور اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: "تو یقیناً اللہ ان کے مجبور کیے جانے کے بعد، بہت بخشنے والا، نہایت رحم والا ہے" [النور: ۳۳]، اس سے مراد لونڈیاں ہیں۔ اسی مفہوم میں حضرت عمرؓ نے اس لونڈی کے بارے میں فیصلہ دیا جسے ایک غلام نے مجبور کیا تھا، تو آپ نے اس پر حد نہیں لگائی (۳)۔ اور علماء کا اس بات پر اتفاق ہے کہ مجبور عورت پر کوئی حد نہیں ہے (۴)۔

امام مالکؒ نے فرمایا (۵): اگر کوئی عورت حاملہ پائی جائے اور اس کا شوہر نہ ہو، اور وہ کہے: "مجھے مجبور کیا گیا تھا"، تو اس کی یہ بات قبول نہیں کی جائے گی اور اس پر حد واجب ہوگی،

سوائے اس کے کہ اس کے پاس کوئی دلیل ہو، یا وہ اس حال میں آئے کہ خون بہہ رہا ہو جیسا کہ زیادتی کی صورت میں ہوتا ہے (۶)، یا اس جیسی کوئی اور چیز۔ انہوں نے عمر بن الخطابؓ کی حدیث سے استدلال کیا کہ انہوں نے فرمایا: "اللہ کی کتاب میں سنگساری (رجم) ان مردوں اور عورتوں پر حق ہے جنہوں نے زنا کیا ہو، بشرطیکہ وہ شادی شدہ (محصن) ہوں، جب گواہی قائم ہو جائے یا حمل ظاہر ہو"۔

(۱) (ز) اور (م) میں: 'أقدمت' (اس نے پہل کی)، اور (ظ)، (د) اور (ف) سے جو ثابت ہے وہی متن میں رکھا گیا ہے، جو 'النوادر والزيادات' ۱۰/ ۲۵۸-۲۵۹ کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (۲) سابقہ ۴/ ۵۰۱ ۔ (۳) اسے بخاری (۶۹۴۶) اور مالک نے 'الموطأ' ۸۲۷/۲ میں روایت کیا ہے۔ (۴) دیکھئے الاستذکار ۲۴/ ۱۱۳ ، اور المنتقی ۲۷۱/۵ ، اور مصنف نے اسے ابن المنذر کے واسطہ سے الإشراف ۲/ ۴۱ میں نقل کیا ہے۔ (۵) الموطأ ۸۲۷/۲ - ۸۲۸ میں۔ (۶) نسخوں میں ہے: 'أوتيت' (دی گئی)، اور جو الموطأ ۸۲۸/۲ اور الإشراف ۴۱/۲ میں ثابت ہے وہی متن میں ہے۔

Surah An-Nahl: Verse 106 441

...or confession(1). Ibn al-Mundhir said(2): And I hold the first opinion.

Twelfth point: Scholars differed regarding the obligation of a dowry (mahr) for a woman who was coerced [into intercourse]. ‘Ata’ and al-Zuhri said: She is entitled to the dowry of her peers; this is the view of Malik, al-Shafi‘i, Ahmad, Ishaq, and Abu Thawr. Al-Thawri said: If the prescribed punishment (hadd) is carried out against the one who committed zina with her, the dowry is nullified. This was narrated from al-Sha‘bi, and it is the view of Malik’s companions and the people of opinion (ahl al-ra’y). Ibn al-Mundhir said: The first view is correct(3).

Thirteenth point: If a person is coerced into surrendering his family to what is not permissible, he should surrender them and not kill himself over it, nor should he endure harm to rescue them. The basis for this is what al-Bukhari recorded from Abu Hurayrah, who said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Ibrahim (peace be upon him) migrated with Sarah, and they entered a village where there was one of the kings or a tyrant among tyrants. A message was sent to him saying: 'Send her to me.' So he sent her. The tyrant stood up toward her, but she stood up, performed ablution, and prayed. She said: 'O Allah, if I have believed in You and Your Messenger, do not let this disbeliever overpower me.' So he was overcome by a seizure until he kicked with his feet"(4). This hadith also indicates that just as there was no blame on Sarah, likewise there is no blame on a woman who is coerced, and there is no prescribed punishment for what is greater than seclusion (khulwa). And Allah knows best.

Fourteenth point: As for the oath of one who is coerced, it is not binding according to Malik, al-Shafi‘i, Abu Thawr, and most scholars. Ibn al-Majishun said: It is the same whether he swore to an act of obedience to Allah or an act of disobedience if he was coerced into the oath; this was also stated by Asbagh. Mutarrif said: If he is coerced into an oath for an act of disobedience to Allah, or for something that is neither obedience nor disobedience, the oath is void. However, if he is coerced into an oath for an act of obedience, such as a ruler catching a wicked man and coercing him to swear by divorce [that] he will not drink...

(1) Narrated by Ahmad (276), al-Bukhari (6829), and Muslim (1691) (15). (2) In al-Ishraf 2/41. (3) al-Ishraf 2/42. (4) Narrated by al-Bukhari (6950), and Muslim (2371) (154). The text was quoted by the author from Ahkam al-Qur’an by Ibn al-Arabi 3/1169 - 1170.

सूरह अन-नहल: आयत 106 441

...या स्वीकारोक्ति(1)। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा(2): मैं पहले मत का समर्थन करता हूँ।

बारहवीं बात: विद्वानों ने उस स्त्री के लिए महर (दहेज) की अनिवार्यता के बारे में मतभेद किया है जिसे [संभोग के लिए] मजबूर किया गया हो। अता और अल-ज़ुहरी ने कहा: वह अपनी समान स्त्रियों के महर की हक़दार है; यह मलिक, अल-शाफी, अहमद, इसहाक और अबू थौर का मत है। अल-थौरी ने कहा: यदि उस व्यक्ति पर हद (निर्धारित दंड) लागू कर दिया जाए जिसने उसके साथ ज़िना किया है, तो महर समाप्त हो जाता है। यह अल-शाबी से भी वर्णित है, और यही मलिक के अनुयायियों और राय रखने वालों (अहल अल-राय) का मत है। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: पहला मत सही है(3)।

तेरहवीं बात: यदि किसी व्यक्ति को अपने परिवार को उस कार्य के लिए सौंपने को मजबूर किया जाए जो जायज़ नहीं है, तो उसे उन्हें सौंप देना चाहिए और उनके लिए अपनी जान नहीं देनी चाहिए, और न ही उन्हें बचाने के लिए कष्ट सहना चाहिए। इसका आधार वह है जो अल-बुखारी ने अबू हुरैरा से वर्णित किया है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "इब्राहिम (अलैहिस्सलाम) ने सारा के साथ प्रवास किया, और वे एक ऐसी बस्ती में दाखिल हुए जहाँ राजाओं में से एक राजा या अत्याचारियों में से एक अत्याचारी रहता था। उसे संदेश भेजा गया कि उसे मेरे पास भेज दो, तो उन्होंने उसे भेज दिया। वह अत्याचारी उसकी ओर बढ़ा, लेकिन वह खड़ी हुईं, वुज़ू किया और नमाज़ पढ़ी। उन्होंने कहा: 'हे अल्लाह, अगर मैं तुझ पर और तेरे रसूल पर ईमान लाई हूँ, तो इस काफ़िर को मुझ पर हावी न होने देना।' तो उसे दौरा पड़ा यहाँ तक कि वह अपने पैरों से ठोकरें मारने लगा"(4)। यह हदीस यह भी दर्शाती है कि जिस प्रकार सारा पर कोई दोष नहीं था, उसी प्रकार मजबूर की गई महिला पर भी कोई दोष नहीं है, और जो एकांत (खलवत) से भी बड़ी स्थिति हो, उसमें भी कोई सज़ा नहीं है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

चौदहवीं बात: जहाँ तक मजबूर व्यक्ति की शपथ (कसम) का प्रश्न है, तो मलिक, अल-शाफी, अबू थौर और अधिकांश विद्वानों के अनुसार यह बाध्यकारी नहीं है। इब्न अल-माजीशुन ने कहा: यह समान है चाहे उसने अल्लाह की आज्ञाकारिता के लिए शपथ ली हो या अवज्ञा के लिए, यदि उसे शपथ लेने के लिए मजबूर किया गया था; असबग ने भी यही कहा है। मुतर्रिफ ने कहा: यदि उसे अल्लाह की अवज्ञा वाली बात के लिए शपथ लेने को मजबूर किया गया, या ऐसी बात के लिए जिसमें न

आज्ञाकारिता है न अवज्ञा, तो शपथ मान्य नहीं है। लेकिन यदि उसे आज्ञाकारिता वाली बात के लिए शपथ लेने को मजबूर किया गया, जैसे कि कोई शासक किसी दुष्ट व्यक्ति को पकड़े और उसे तलाक की शपथ लेने को मजबूर करे कि वह [शराब] नहीं पियेगा...

(1) इसे अहमद (276), बुखारी (6829), और मुस्लिम (1691) (15) ने उद्धृत किया है। (2) अल-इशराफ 2/41 में। (3) अल-इशराफ 2/42। (4) इसे बुखारी (6950), और मुस्लिम (2371) (154) ने उद्धृत किया है। लेखक ने यह विवरण इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरान' 3/1169 - 1170 से उद्धृत किया है।

یا اعتراف کرنا(1)۔ ابن المنذر نے کہا(2): اور پہلے قول کے مطابق ہی میں کہتا ہوں۔

بارہویں بات: اور علماء نے اس عورت کے مہر کے واجب ہونے میں اختلاف کیا ہے جسے (جماع پر) مجبور کیا گیا ہو، تو عطا اور زہری نے کہا: اس کے لیے اس کی مثل کا مہر ہے؛ اور یہی قول مالک، شافعی، احمد، اسحاق اور ابو ثور کا ہے۔ اور ثوری نے کہا: جب اس شخص پر حد قائم کر دی جائے جس نے اس کے ساتھ زنا کیا ہو تو مہر باطل ہو جائے گا۔ اور یہ شعبی سے مروی ہے، اور اسی کے امام مالک کے اصحاب اور اصحاب الرائے قائل ہیں۔ ابن المنذر نے کہا: پہلا قول صحیح ہے(3)۔

تیرہویں بات: جب انسان کو اپنے گھر والوں کو ایسی چیز کے سپرد کرنے پر مجبور کیا جائے جو حلال نہیں ہے، تو وہ انہیں سپرد کر دے اور ان کی خاطر اپنی جان نہ دے، اور نہ ہی ان کو چھڑانے میں تکلیف برداشت کرے۔ اور اس کی اصل وہ روایت ہے جسے بخاری نے ابو ہریرہ سے نقل کیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "ابراہیم علیہ السلام نے سارہ کے ساتھ ہجرت کی، اور وہ ایک ایسی بستی میں داخل ہوئے جس میں بادشاہوں میں سے ایک بادشاہ یا جابروں میں سے ایک جابر تھا، تو اسے پیغام بھیجا گیا کہ اسے میری طرف بھیج دو، تو انہوں نے اسے بھیج دیا۔ وہ (جابر) ان کی طرف اٹھا تو وہ کھڑی ہوئیں، وضو کیا اور نماز پڑھی، پھر دعا کی: اے اللہ، اگر میں تجھ پر اور تیرے رسول پر ایمان لائی ہوں تو اس کافر کو مجھ پر مسلط نہ کر، تو اسے غش آ گیا یہاں تک کہ وہ اپنے پاؤں مارنے لگا"(4)۔ اور یہ حدیث اس بات پر بھی دلالت کرتی ہے کہ چونکہ سارہ پر کوئی ملامت نہ تھی، اسی طرح مجبور کی گئی عورت پر بھی کوئی ملامت نہیں ہے، اور اس چیز میں کوئی حد نہیں ہے جو خلوت سے بڑھ کر ہو۔ واللہ اعلم۔

چودہویں بات: اور رہا مجبور شخص کی قسم کا معاملہ، تو وہ امام مالک، شافعی، ابو ثور اور اکثر علماء کے نزدیک لازم نہیں ہے۔ ابن الماجشون نے کہا: برابر ہے خواہ اس نے اللہ کی اطاعت میں قسم کھائی ہو یا معصیت میں جبکہ اسے قسم پر مجبور کیا گیا ہو؛ اور یہی اصبغ نے کہا۔ اور مطرف نے کہا: اگر اسے اللہ کی معصیت میں قسم پر مجبور کیا گیا ہو یا ایسی بات پر جس میں نہ اطاعت ہو نہ معصیت، تو ایسی صورت میں قسم ساقط ہے، اور اگر اسے اطاعت میں قسم پر مجبور کیا گیا ہو جیسے والی کسی فاسق شخص کو پکڑے اور اسے طلاق کی قسم کھانے پر مجبور کرے کہ وہ (شراب) نہیں پیئے گا...

(1) اسے احمد (276)، بخاری (6829) اور مسلم (1691) (15) نے روایت کیا ہے۔ (2) الاشراف 41/2 میں۔ (3) الاشراف 42/2۔ (4) اسے بخاری (6950) اور مسلم (2371) (154) نے روایت کیا ہے، اور مصنف نے یہ کلام ابن العربی کی احکام القرآن 1169/3 - 1170 سے نقل کیا ہے۔

Surah An-Nahl, Verse 106 442

[...wine], or that he would not commit immorality or cheat in his work, or if a father makes his son swear an oath as a form of discipline, then the oath is binding, even if the one coerced was mistaken in what he was tasked with. Ibn Habib (1) said this. Abu Hanifa and his followers from the Kufans said: If he swears not to do something and then does it, he has broken the oath (2). They said: because the coerced person has the option to use tawriya (double-entendre) in all of his oath. Since he did not use tawriya, nor did his intention go against what he was coerced into, he intended the oath. The first group argued by saying: If he is coerced into it, then his intention is contrary to his words; because he is averse to what he swore upon.

Fifteenth: Ibn al-Arabi (3) said: It is strange that our scholars differed on whether coercion to break an oath (hanth) is valid or not. This is an Iraqi issue that reached us from them—may neither this issue nor they exist! O company of our associates, what is the difference between coercion into an oath such that it is not binding, and coercion into breaking it such that it does not count? So fear Allah and revisit your insights, and do not be deceived by this report, for it is a blemish in understanding.

Sixteenth: If a man is coerced into swearing an oath, otherwise his wealth will be taken, like the tax collectors (4), oppressive officials, and transgressors, Mutarrif (5) said: There is no taqiyya (precautionary denial) for him in that. A person only wards off [harm] from his body with his oath, not his wealth. Ibn al-Majishun said: He does not break his oath even if he wards off [harm] from his wealth and did not fear for his body. Ibn al-Qasim held Mutarrif's view, and narrated it from Malik, as did Ibn Abd al-Hakam and Asbagh (6).

I say: The view of Ibn al-Majishun is correct; because defending wealth is like defending...

(1) Al-Nawadir wal-Ziyadat 10/306, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/424. (2) Tuhfat al-Fuqaha 2/291. (3) In Ahkam al-Qur'an 3/1169. (4) Al-Maks: The tax taken by the tax collector, its root is collection. Al-Lisan (maks). (5) In the copies: Malik, and what is established is from Al-Muharrar al-Wajiz 3/424, and the speech is his. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 3/424, see Al-Nawadir wal-Ziyadat 10/307.

सूरा अन-नहल, आयत १०६ ४४२

[...शराब], या कि वह अनैतिकता नहीं करेगा या अपने काम में धोखा नहीं देगा, या यदि कोई पिता अपने पुत्र को अनुशासन के रूप में शपथ दिलाता है, तो शपथ बाध्यकारी है, भले ही मजबूर व्यक्ति को जो काम सौंपा गया था उसमें गलती हुई हो। इब्न हबीब (१) ने यह कहा। अबू हनीफा और कूफा के उनके अनुयायियों ने कहा: यदि वह कुछ न करने की शपथ लेता है और फिर उसे करता है, तो उसने शपथ तोड़ दी है (२)। उन्होंने कहा: क्योंकि मजबूर व्यक्ति के पास अपनी पूरी शपथ में तवरिया (द्व्यर्थी शब्दों का प्रयोग) करने का विकल्प होता है। चूंकि उसने तवरिया का उपयोग नहीं किया, और न ही उसका इरादा उस चीज़ के खिलाफ गया जिसके लिए उसे मजबूर किया गया था, उसने शपथ का इरादा किया था। पहले समूह ने यह कहकर तर्क दिया: यदि उसे इसके लिए मजबूर किया जाता है, तो उसका इरादा उसके शब्दों के विपरीत होता है; क्योंकि वह उस चीज़ से घृणा करता है जिसकी उसने शपथ ली थी।

पंद्रहवीं: इब्न अल-अरबी (३) ने कहा: यह अजीब बात है कि हमारे विद्वानों के बीच इस बात पर मतभेद था कि शपथ तोड़ने (हंथ) के लिए मजबूर होना मान्य है या नहीं? यह एक इराकी मुद्दा है जो उनसे हम तक पहुँचा - न यह मुद्दा हो और न ही वे! हे हमारे साथियों के समूह, शपथ के लिए मजबूर होने में क्या अंतर है कि वह बाध्यकारी नहीं है, और उसे तोड़ने के लिए मजबूर होने में कि वह मान्य नहीं है? अतः अल्लाह से डरो और अपनी अंतर्दृष्टि पर पुनर्विचार करो, और इस विवरण से धोखा न खाओ, क्योंकि यह समझ में एक कलंक है।

सोलहवीं: यदि किसी व्यक्ति को शपथ लेने के लिए मजबूर किया जाता है, अन्यथा उसका धन छीन लिया जाएगा, जैसे कि कर संग्राहक (४), दमनकारी अधिकारी और अपराधी, तो मुतर्रिफ (५) ने कहा: उसके लिए इसमें कोई तकिया (बचाव) नहीं है। एक व्यक्ति केवल अपनी शपथ से अपने शरीर से [नुकसान] को रोकता है, अपने धन से नहीं। इब्न अल-माजीशुन ने कहा: वह शपथ नहीं तोड़ता भले ही वह अपने धन से [नुकसान] को रोकता है और उसे अपने शरीर के लिए डर नहीं था। इब्न अल-कासिम ने मुतर्रिफ का विचार रखा, और इसे मलिक से वर्णित किया, जैसा कि इब्न अब्द अल-हकम और अस्बघ (६) ने कहा।

मैं कहता हूँ: इब्न अल-माजीशुन का विचार सही है; क्योंकि धन की रक्षा करना उसी तरह है जैसे...

(१) अल-नवादिर वल-ज़ियाद़ात १०/३०६, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/४२४। (२) तोहफतुल फुक़हा २/२९१। (३) अहकामुल क़ुरआन ३/११६९ में। (४) अल-मक्स: वह कर जो कर संग्राहक लेता है, इसका मूल 'संग्रह' है। अल-लिसान (मक्स)। (५) प्रतियों में: मलिक, और जो स्थापित है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/४२४ से है, और यह उन्हीं का कथन है। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/४२४, देखें अल-नवादिर वल-ज़ियाद़ात १०/३०७।

[...شراب]، یا یہ کہ وہ بدکاری نہیں کرے گا اور اپنے کام میں خیانت نہیں کرے گا، یا باپ اپنے بیٹے کو تادیب کے طور پر قسم دلائے تو وہ قسم لازم ہو جاتی ہے، اگرچہ مجبور شخص سے اس کام میں غلطی ہوئی ہو جس کا اسے مکلف بنایا گیا تھا۔ ابن حبیب (۱) نے یہی کہا ہے۔ ابوحنیفہ اور ان کے پیروکار کوفیوں نے کہا: اگر وہ کوئی کام نہ کرنے کی قسم کھائے اور پھر کر لے تو اس نے قسم توڑ دی (۲)، انہوں نے کہا: کیونکہ مجبور شخص کے پاس اپنی پوری قسم میں توریہ کرنے کی گنجائش ہوتی ہے، چنانچہ جب اس نے توریہ نہیں کیا، اور نہ ہی اس کی نیت اس کے خلاف گئی جس پر اسے مجبور کیا گیا تھا، تو اس نے قسم کا قصد کیا۔ پہلے گروہ نے یہ دلیل پیش کی کہ: جب اسے اس پر مجبور کیا جائے تو اس کی نیت اس کے قول کے خلاف ہوتی ہے؛ کیونکہ وہ اس چیز سے بیزار ہوتا ہے جس پر اس نے قسم کھائی ہوتی ہے۔

پندرھویں بات: ابن العربی (۳) نے کہا: یہ عجیب بات ہے کہ ہمارے علماء کا اس بارے میں اختلاف ہوا کہ کیا حنث (قسم توڑنے) پر اکراہ (مجبوری) واقع ہوتی ہے یا نہیں؟ یہ ایک عراقی مسئلہ ہے جو ان سے ہم تک پہنچا، نہ یہ مسئلہ ہوتا اور نہ ہی وہ لوگ ہوتے! اے ہمارے ساتھیوں کی جماعت، قسم پر مجبور کیے جانے میں کہ وہ لازم نہیں ہوتی، اور قسم توڑنے پر مجبور کیے جانے میں کہ وہ واقع نہیں ہوتی، کیا فرق ہے؟ پس اللہ سے ڈرو اور اپنی بصیرتوں پر غور کرو، اور اس روایت سے دھوکہ نہ کھاؤ کیونکہ یہ فہم و دانش پر ایک داغ ہے۔

سولہویں بات: جب کسی آدمی کو قسم کھانے پر مجبور کیا جائے ورنہ اس کا مال چھین لیا جائے گا، جیسے ٹیکس وصول کرنے والے (۴)، ظالم اہلکار اور زیادتی کرنے والے لوگ، تو مطرف (۵) نے کہا: اس میں اس کے لیے کوئی تقیہ نہیں ہے، انسان اپنی قسم کے ذریعے صرف اپنے بدن

کا دفاع کرتا ہے نہ کہ اپنے مال کا۔ ابن الماجشون نے کہا: وہ حانث نہیں ہوگا خواہ اس نے اپنے مال کا دفاع کیا ہو اور اسے اپنے بدن کا خوف نہ رہا ہو۔ ابن القاسم نے مطرف کے قول کی تائید کی، اور اسے مالک سے روایت کیا، اور ابن عبد الحکم اور اصبغ (۶) نے بھی یہی کہا۔

میں کہتا ہوں: ابن الماجشون کا قول صحیح ہے؛ کیونکہ مال کا دفاع کرنا ویسا ہی ہے جیسا کہ...

(۱) النوادر والزیادات ۳۰۶/۱۰، اور المحرر الوجیز ۴۲۴/۳۔ (۲) تحفۃ الفقہاء ۲۹۱/۲۔ (۳) احکام القرآن ۱۱۶۹/۳ میں۔ (۴) المکس: وہ ٹیکس جو مکس لینے والا وصول کرتا ہے، اور اس کی اصل جباية (وصولی) ہے۔ اللسان (مکس)۔ (۵) نسخوں میں: مالک، اور المحرر الوجیز ۳/ ۴۲۴ سے جو ثابت ہے وہی درست ہے، اور یہ کلام انھی کا ہے۔ (۶) المحرر الوجیز ۴۲۴/۳، دیکھیے النوادر والزیادات ۳۰۷/۱۰۔

Surah An-Nahl: Verse 106 443

...the soul; and this is the opinion of al-Hasan and Qatadah, and it will be mentioned later. And the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Indeed, your blood, your property, and your honor are sacred to you." (1) And he said: "Everything of a Muslim is sacred to a fellow Muslim: his blood, his property, and his honor." (2) Abu Hurayrah reported: A man came to the Messenger of Allah (peace be upon him) and said: O Messenger of Allah, what if a man comes wanting to take my property? He said: "Do not give him your property." He said: What if he fights me? He said: "Fight him." He said: What if he kills me? He said: "Then you are a martyr." He said: What if I kill him? He said: "He is in the Hellfire." Narrated by Muslim, and the discussion on it has preceded. (3)

Mutarrif and Ibn al-Majishun said: If the one swearing initiates the oath to an unjust ruler before being asked for it, to protect what he fears for of his property and person, and he swears to him, it is binding upon him. This was also said by Ibn 'Abd al-Hakam and Asbagh. Ibn al-Majishun also said regarding someone seized by an oppressor who swears to him by absolute divorce without being asked to swear and leaving him while he is lying, and he only swore out of fear of being beaten, killed, or having his property taken: If he volunteered the oath due to overwhelming fear and hope for safety from his injustice, then it falls under compulsion and there is nothing against him. If he did not swear in hope of safety, then he is a perjurer. (4)

Seventeenth: The scholars of research said: If the coerced person utters words of disbelief, it is not permissible for him to let them pass over his tongue except in the manner of double entendres (ma'arid), for "in double entendres there is an escape from lying." (5) When it is not like that, he would be a disbeliever, because compulsion has no power over double entendres. For example: If it is said to him, "Disbelieve in Allah (akfur bi-Llah)," and he says "bil-lahi," adding a 'ya' (which means 'by the playful one'). Similarly, if it is said to him, "Disbelieve in the Prophet (an-Nabi)," and he says, "He is a disbeliever in the nabiy," with a shadda, which is a raised place on the ground. It is also applied to something made from palm leaves (khous) (6) resembling a table; so he intends one of these with his heart and is free from disbelief.

---

(1) Narrated by al-Bukhari (1739) and Muslim (1679) from the hadith of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them, and it preceded in 3/228. (2) Narrated by Ahmad (8722) and Muslim (2564) (32) from the hadith of Abu Hurairah. (3) 7/444, and it is in

Muslim (140). (4) Al-Muharrar al-Wajiz 3/424, and al-Nawadir wa al-Ziyadat 10/307-308. (5) Preceded 11/440. (6) Al-Khous: palm leaves. Al-Qamus al-Muhit (kh-w-s).

सूरह अन-नहल: आयत 106 443

...आत्मा; और यह अल-हसन और कतादाह का कथन है और आगे आएगा। और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "बेशक तुम्हारा खून, तुम्हारा माल और तुम्हारी इज्जत तुम पर हराम (पवित्र) है।" (1) और आपने फरमाया: "एक मुसलमान का सब कुछ दूसरे मुसलमान के लिए हराम है; उसका खून, उसका माल और उसकी इज्जत।" (2) अबू हुरैरा ने रिवायत किया कि एक आदमी अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास आया और कहा: हे अल्लाह के रसूल, यदि कोई आदमी मेरा माल छीनने आए तो आप क्या कहते हैं? आपने फरमाया: "उसे अपना माल मत दो।" उसने कहा: यदि वह मुझसे लड़े तो? आपने फरमाया: "उससे लड़ो।" उसने कहा: यदि वह मुझे मार डाले तो? आपने फरमाया: "तो तुम शहीद हो।" उसने कहा: यदि मैं उसे मार डालूँ तो? आपने फरमाया: "वह आग (जहन्नम) में है।" इसे मुस्लिम ने निकाला है, और इस पर चर्चा पहले हो चुकी है। (3)

मुतर्रिफ और इब्न अल-माजीशून ने कहा: यदि शपथ लेने वाला किसी ज़ालिम हाकिम के सामने अपनी शपथ लेने में पहल करता है, इससे पहले कि उससे माँगा जाए; ताकि वह अपने माल और शरीर के डर से उसका बचाव कर सके और उसके लिए शपथ ले ले, तो यह उस पर अनिवार्य है। इब्न अब्द अल-हकम और असबग़ ने भी यही कहा है। इब्न अल-माजीशून ने उस व्यक्ति के बारे में भी कहा जिसे किसी ज़ालिम ने पकड़ लिया हो और उसने उससे बिना शपथ लिए ही तलाक की शपथ ले ली और उसे झूठ बोलकर छोड़ दिया, और उसने केवल पीटे जाने, मारे जाने या अपना माल छीन लिए जाने के डर से शपथ ली थी: यदि उसने केवल अत्यधिक डर और उसके अत्याचार से बचने की आशा में स्वेच्छा से शपथ ली थी, तो वह मजबूरी (इकराह) में शामिल है और उस पर कुछ नहीं है, और यदि उसने बचने की आशा में शपथ नहीं ली थी, तो वह शपथ तोड़ने वाला (हानिस) है। (4)

सत्रहवाँ: शोधकर्ता विद्वानों ने कहा: यदि मजबूर व्यक्ति कुफ्र (अविश्वास) के शब्द बोलता है; तो उसके लिए अपनी ज़बान पर उन्हें चलाने की अनुमति नहीं है सिवाय 'मआरिज़' (दोहरे अर्थ वाले शब्द) के रूप में, "क्योंकि मआरिज़ में झूठ से बचने का रास्ता है।" (5) जब ऐसा न हो तो वह काफिर होगा; क्योंकि मजबूरी का मआरिज़ पर कोई अधिकार नहीं है। उदाहरण के लिए: यदि उससे कहा जाए: अल्लाह के साथ कुफ्र करो (अल्लाह का इनकार करो), तो वह कहे: "बिल्लाही" (باللاهي), यानी 'या' बढ़ा दे (जिसका अर्थ 'खेलने वाला' हो जाता है)। इसी तरह यदि उससे कहा जाए: नबी के साथ कुफ्र करो, तो वह कहे: वह 'नबीय' (االنبي) का काफिर है, 'या' पर तशदीद के साथ, जो ज़मीन पर ऊँची

जगह को कहते हैं। और यह खजूर के पत्तों (खूस) (6) से बनी चीज़ पर भी बोला जाता है जो मेज जैसी होती है; तो वह अपने दिल से इनमें से किसी एक का इरादा करता है, और वह कुफ्र से बरी हो जाता है।

---

(1) इसे अल-बुखारी (1739) और मुस्लिम (1679) ने इब्न अब्बास की हदीस से निकाला है, और पहले 3/228 में गुज़र चुका है। (2) इसे अहमद (8722) और मुस्लिम (2564) (32) ने अबू हुरैरा की हदीस से निकाला है। (3) 7/444, और यह मुस्लिम (140) के पास है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/424, और अल-नवादिर व अल-ज़ियादात 10/307-308। (5) पहले 11/440 में गुज़र चुका है। (6) अल-खूस: खजूर के पत्ते। अल-कामूस अल-मुहीत (खूस)।

سورة النحل: آیت ۱۰۶ ۴۴۳

نفس؛ اور یہ حسن اور قتادہ کا قول ہے اور آگے آئے گا۔ اور رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «بے شک تمہارے خون، تمہارے مال اور تمہاری عزتیں تم پر حرام ہیں»(۱) اور فرمایا: «مسلمان کا سب کچھ دوسرے مسلمان پر حرام ہے؛ اس کا خون، اس کا مال اور اس کی عزت»(۲)۔ اور ابو ہریرہ نے روایت کی کہ ایک آدمی رسول اللہ ﷺ کے پاس آیا اور کہا: یا رسول اللہ، آپ کا کیا خیال ہے اگر کوئی آدمی میرا مال چھیننے آئے؟ آپ نے فرمایا: «اسے اپنا مال مت دو»۔ اس نے کہا: اگر وہ مجھ سے لڑے؟ فرمایا: «اس سے لڑو» اس نے کہا: اگر وہ مجھے قتل کر دے؟ فرمایا: «پھر تم شہید ہو» اس نے کہا: اگر میں اسے قتل کر دوں؟ فرمایا: «وہ آگ میں ہے»۔ اسے مسلم نے روایت کیا ہے، اور اس پر کلام گزر چکا ہے(۳)۔

اور مطرف اور ابن الماجشون نے کہا: اگر قسم کھانے والا ظالم حاکم کے سامنے اس کے مانگنے سے پہلے خود ہی قسم کھا لے تاکہ اپنے مال اور جان کا دفاع کر سکے، اور اس کے لیے قسم کھا لے تو وہ اسے لازم ہو گی۔ یہی قول ابن عبد الحکم اور اصبغ کا ہے۔ ابن الماجشون نے اس شخص کے بارے میں بھی کہا جسے کسی ظالم نے پکڑ لیا اور اس نے اس سے مطالبہ کیے بغیر ہی طلاق کی قسم کھا لی اور جھوٹ بولتے ہوئے اسے چھوڑ دیا، اور اس نے محض مار پیٹ، قتل یا مال چھینے جانے کے خوف سے قسم کھائی تھی: تو اگر اس نے محض غلبہ خوف اور اس کے ظلم سے نجات کی امید میں رضاکارانہ طور پر قسم کھائی، تو وہ اکراہ (مجبوری) میں داخل ہے اور اس پر کچھ نہیں ہے، اور اگر اس نے نجات کی امید پر قسم نہیں کھائی تو وہ حانث (قسم توڑنے والا) ہے(۴)۔

سترہویں: محقق علماء نے کہا: جب مجبور شخص کفر کے کلمات زبان سے نکالے؛ تو اسے جائز نہیں کہ وہ اپنی زبان پر انہیں جاری کرے سوائے 'معاریض' (دہرے معنی والے الفاظ) کے طور پر، کیونکہ «معاریض میں جھوٹ سے بچنے کی گنجائش ہوتی ہے»(۵)۔ اور جب ایسا نہ ہو تو وہ کافر ہوگا؛ کیونکہ معاریض پر اکراہ کا کوئی غلبہ نہیں ہوتا۔ اس کی مثال: اس سے کہا جائے: اللہ کے ساتھ کفر کرو، تو وہ کہے: «باللاہی»، یعنی 'یا' زیادہ کر دے۔ اسی طرح اگر اس سے کہا جائے: نبی کے ساتھ کفر کرو، تو وہ کہے: وہ «نبی» کا کافر ہے، 'ی' پر تشدید کے ساتھ، جو زمین کے بلند مقام کو کہتے ہیں۔ اور یہ کھجور کے پتوں (خوص)(۶) سے بنی میز نما چیز پر بھی بولا جاتا ہے؛ تو وہ اپنے دل سے ان میں سے کسی ایک کا ارادہ کرے، اور کفر سے بری ہو جائے۔

---

(۱) اسے بخاری (۱۷۳۹) اور مسلم (۱۶۷۹) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور یہ ۳/ ۲۲۸ پر گزر چکا ہے۔ (۲) اسے احمد (۸۷۲۲)، اور مسلم (۲۵۶۴) (۳۲) نے ابوہریرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۳) ۷/ ۴۴۴، اور یہ مسلم (۱۴۰) کے ہاں ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۳/ ۴۲۴، اور النوادر والزیادات ۱۰/ ۳۰۷ - ۳۰۸۔ (۵) پہلے ۱۱/ ۴۴۰۔ (۶) الخوص: کھجور کے پتّے۔ القاموس المحیط (خوص)۔

444 Surah An-Nahl: Verse 106

...from his sin. If it is said to him: "Disbelieve in the 'Nabi' (prophet - with a hamza)," he says: "He is a disbeliever in the 'Nabi'," meaning the informant. Any informant, like Tulayhah(1) and Musaylimah the Liar. Or he means by it the 'Nabi' (hill/high place) about which the poet said: "So it became crushed fine pebbles in place of the Nabi from the Katib."(2) Eighteenth: The scholars have reached a consensus that whoever is coerced into disbelief and chooses death has a greater reward from Allah than the one who chooses the concession (rukhsah).(3) And they differed regarding the one who is coerced into something other than death, such as doing what is not permissible for him. The companions of Malik said: Taking the harsher path in that and choosing death and beating is better before Allah than taking the concession; this was mentioned by Ibn Habib and Sahnun. And Ibn Sahnun mentioned from the people of Iraq that if someone is threatened with death, amputation, or a beating that causes fear of destruction, then it is permissible for him to do what he was coerced into, such as drinking wine or eating pork. If he does not do it and is killed, we fear that he might be sinful because he is like one in dire necessity.(4) Khabbab bin al-Aratt narrated: We complained to the Messenger of Allah (peace be upon him) while he was reclining on a cloak of his in the shade of the Kaaba, and we said: "Will you not seek help for us? Will you not pray for us?" He said: "Those who were before you used to be taken..."

(1) He is: Tulayhah bin Khuwaylid al-Asadi, he apostatized and claimed prophethood, then fled to ash-Sham, then embraced Islam soundly, and witnessed Al-Qadisiyyah and Nahavand with the Muslims, and it is said he was martyred at Nahavand. Al-Isabah 5/244. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1166, and the verse is by Aws bin Hajar from a poem eulogizing Fadhala bin Kalada al-Asadi, who was also a poet and a friend of Aws bin Hajar. The verse is in his Diwan p. 11, Al-Ishtiqaq p. 462, Al-Ma'ani al-Kabir 3/1230, and Al-Ta'azi wal-Marathi p. 33. The narration in the Diwan, Al-Ma'ani, and Al-Ta'azi is "la-asbaha" instead of "fa-asbaha", and in the Diwan and Al-Ta'azi: "kamitn al-Nabi" (like the back of the hill), and in Al-Ma'ani al-Kabir: "kazahr al-Nabi". Al-Mubarrad said in Al-Ta'azi wal-Marathi p. 35: If the great mountain defended while leaning against it, the mountain would have become crushed like the back of the Nabi, which is specific sand from al-Katib, meaning: like the place of this from that. Abu Ubaidah said similarly: like your saying: like the back of al-Mirbad from Basra. Al-Martum: the broken and crushed, it is said: ratama anfa-hu, meaning: crushed his nose. And his saying: duqaq al-hasa, meaning: fine [pebbles], like your saying: a tall

man (tuwal and tawil). (3) Al-Nawadir wal-Ziyadat 10/248. (4) See Al-Nawadir wal-Ziyadat 10/247.

पृष्ठ 444 सूरह अन-नहल: आयत 106

...अपने पाप से। यदि उससे कहा जाए: "नबी' (संदेशवाहक - हमजा के साथ) में अविश्वास करो," तो वह कहे: "वह 'नबी' में अविश्वास करने वाला है," जिसका अर्थ है मुखबिर। कोई भी मुखबिर, जैसे तुलैहा(1) और मुसैलमा झूठा। या उसका अर्थ उस 'नबी' (ऊंचे स्थान) से है जिसके बारे में कवि ने कहा: "तो वह कातिब की जगह नबी से बारीक कंकड़ों में कुचल गया।" (2) अठारहवीं: विद्वानों ने आम सहमति जताई है कि जिसे कुफ़्र (अविश्वास) के लिए मजबूर किया गया और उसने मौत को चुना, उसे अल्लाह के पास उस व्यक्ति से बड़ा प्रतिफल मिलेगा जिसने रियायत (रुख़सत) को चुना। (3) और उन्होंने उस व्यक्ति के संबंध में मतभेद किया जिसे मौत के अलावा किसी और चीज़ के लिए मजबूर किया गया, जैसे कि वह काम करना जो उसके लिए जायज़ नहीं है। मलिक के साथियों ने कहा: इसमें कठोर रास्ता अपनाना और मौत तथा पिटाई को चुनना अल्लाह के पास रियायत लेने से बेहतर है; इसका उल्लेख इब्न हबीब और सहनून ने किया है। और इब्न सहनून ने इराक के लोगों से उल्लेख किया कि यदि किसी को मौत, अंग-भंग, या ऐसी पिटाई की धमकी दी जाती है जिससे नष्ट होने का डर हो, तो उसके लिए वह करने की अनुमति है जिसके लिए उसे मजबूर किया गया था, जैसे शराब पीना या सुअर का मांस खाना; यदि वह ऐसा नहीं करता और मारा जाता है, तो हमें डर है कि वह गुनहगार होगा क्योंकि वह विवश व्यक्ति की तरह है। (4) खब्बाब बिन अल-अरत ने रिवायत की है: हमने अल्लाह के रसूल ﷺ से शिकायत की जब वे काबा की छाया में अपनी एक चादर पर टेक लगाए हुए थे, और हमने कहा: "क्या आप हमारे लिए मदद नहीं मांगेंगे? क्या आप हमारे लिए दुआ नहीं करेंगे?" उन्होंने कहा: "जो लोग तुमसे पहले थे, उन्हें पकड़ लिया जाता था..."

(1) वह है: तुलैहा बिन खुवैलद अल-असदी, वह धर्मत्यागी हो गया और उसने नबी होने का दावा किया, फिर शाम भाग गया, फिर सही तरीके से इस्लाम स्वीकार किया, और मुसलमानों के साथ अल-कादिसियाह और न्हावंद के युद्ध देखे, और कहा जाता है कि वह न्हावंद में शहीद हो गया था। अल-इसाबा 5/244। (2) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1166, और शेर औस बिन हजर की एक कविता से है जो फजाला बिन कलदा अल-असदी की याद में लिखी गई है, जो एक कवि और औस बिन हजर के दोस्त भी थे। शेर उनके दीवान पृ. 11, अल-इश्तिकाक पृ. 462, अल-मानी अल-कबीर 3/1230, और अल-तअज़ी वल-मराथी पृ. 33 में है। दीवान, अल-मानी और अल-तअज़ी में रिवायत 'फा-असबाहा' के बजाय 'ला-असबाहा' है, और दीवान और अल-तअज़ी में: 'क-मतन अन-नबी' (पहाड़ी की पीठ की तरह), और अल-मानी अल-कबीर में: 'क-जह्र अन-नबी'। अल-

मुबर्रद ने अल-तअज़ी वल-मराथी पृ. 35 में कहा: यदि महान पर्वत उस पर झुकते हुए बचाव करता, तो पर्वत नबी की पीठ की तरह कुचला हुआ हो जाता, जो अल-कातिब की विशेष रेत है, यानी: इस जगह की तरह। अबू उबैदा ने भी इसी तरह कहा: जैसे तुम्हारा कहना: बसरा के अल-मिरबाद की पीठ की तरह। अल-मरतूम: टूटा हुआ और कुचला हुआ, कहा जाता है: रतामा अन्फा-हु, यानी: उसकी नाक कुचल दी। और उसका कहना: दुकाक अल-हसा, यानी: बारीक (कंकड़), जैसे तुम्हारा कहना: एक लंबा आदमी (तुवाल और तवील)। (3) अल-नवाद़िर वल-ज़ियादात 10/248। (4) देखें अल-नवाद़िर वल-ज़ियादात 10/247।

444 سورہ النحل: آیت 106

اس کے گناہ سے۔ پس اگر اس سے کہا جائے: "نبیء (ہمزہ کے ساتھ) کے ساتھ کفر کر،" تو وہ کہے: "وہ نبیء کا منکر ہے،" اس سے اس کی مراد خبر دینے والا ہے۔ کوئی بھی خبر دینے والا، جیسے طلیحہ(1) اور مسیلمہ کذاب۔ یا اس سے اس کی مراد وہ 'نبی' (ٹیلہ یا اونچی جگہ) ہے جس کے بارے میں شاعر نے کہا: "پس وہ کاتب کی جگہ نبی سے باریک کنکریوں کی طرح کچل کر رہ گیا۔"(2) اٹھارویں: علماء کا اس بات پر اتفاق ہے کہ جس شخص کو کفر پر مجبور کیا جائے اور وہ موت کو ترجیح دے، تو اس کا اجر اللہ کے ہاں اس شخص سے زیادہ ہے جس نے رخصت (اجازت) کو اختیار کیا۔(3) اور انہوں نے اس شخص کے بارے میں اختلاف کیا ہے جسے قتل کے علاوہ کسی ایسے کام پر مجبور کیا جائے جو اس کے لیے حلال نہیں ہے۔ مالکی اصحاب نے کہا: اس معاملے میں سختی پر عمل کرنا اور قتل و مار پیٹ کو اختیار کرنا اللہ کے نزدیک رخصت لینے سے بہتر ہے، اس کا ذکر ابن حبیب اور سحنون نے کیا ہے۔ اور ابن سحنون نے اہل عراق سے نقل کیا ہے کہ اگر کسی کو قتل، عضو کاٹنے، یا ایسی مار پیٹ کی دھمکی دی جائے جس سے ہلاکت کا خوف ہو، تو اسے وہ کام کرنے کی اجازت ہے جس پر اسے مجبور کیا گیا ہو، جیسے شراب پینا یا خنزیر کا گوشت کھانا؛ اگر وہ ایسا نہیں کرتا یہاں تک کہ قتل کر دیا جاتا ہے، تو ہمیں ڈر ہے کہ وہ گناہگار ہوگا کیونکہ وہ مجبور (مضطر) کی طرح ہے۔(4) اور خباب بن ارت رضی اللہ عنہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: ہم نے رسول اللہ ﷺ سے شکایت کی جبکہ آپ کعبہ کے سائے میں اپنی ایک چادر پر تکیہ لگائے ہوئے تھے، تو ہم نے عرض کیا: "کیا آپ ہمارے لیے اللہ سے مدد نہیں مانگیں گے؟ کیا آپ ہمارے لیے دعا نہیں کریں گے؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "تم سے پہلے جو لوگ تھے انہیں پکڑ لیا جاتا تھا..."

(1) وہ طلیحہ بن خویلد الاسدی ہے، وہ مرتد ہو گیا تھا اور نبوت کا دعویٰ کیا تھا، پھر شام بھاگ گیا، پھر دوبارہ سچے دل سے اسلام لایا، اور مسلمانوں کے ساتھ قادسیہ اور نہاوند کی جنگوں میں شریک ہوا، اور کہا جاتا ہے کہ وہ نہاوند میں شہید ہوا۔ الاصابہ 244/5۔ (2) احکام القرآن از ابن العربی 1166/3، اور یہ شعر اوس بن حجر کا ہے جو اس نے فضالہ بن کلدہ الاسدی کے مرثیہ میں کہا تھا، وہ بھی ایک شاعر اور اوس بن حجر کے دوست تھے، یہ شعر ان کے دیوان ص 11، الاشتقاق ص 462، المعانی الکبیر 1230/3، اور التعازی والمراثی ص 33 میں ہے۔ دیوان، المعانی اور التعازی میں روایت 'فأصبح' کی جگہ 'لأصبح' ہے، اور دیوان و التعازی میں: 'كمتن النبي'، اور المعانی الکبیر میں: 'كظهر النبي'۔ مبرد نے التعازی والمراثی ص 35 میں کہا: اگر کوئی عظیم پہاڑ اس پر بوجھ ڈالتے ہوئے دفاع کرتا، تو وہ پہاڑ نبی کی پیٹھ کی طرح ریزہ ریزہ ہو جاتا، جو کاتب کی ریت ہے، یعنی: اس جگہ کی اس جگہ سے نسبت کی طرح۔ ابو عبیدہ نے بھی اسی طرح کہا: جیسے تمہارا قول: بصرہ کے مربد کی پیٹھ کی طرح۔ المرتوم: ٹوٹا ہوا اور کچلا ہوا، کہا جاتا ہے: رتم انفہ، یعنی اس کی ناک کچل دی۔ اور اس کا قول: دقاق الحصی، یعنی باریک کنکریاں، جیسے تمہارا قول: لمبا آدمی (طوال اور طویل)۔ (3) النوادر والزیادات 248/10۔ (4) دیکھیے النوادر والزیادات 247/10۔

Surah An-Nahl: Ayah 106 445

...a man would have a pit dug for him in the ground and be placed in it, then a saw would be brought and placed on his head, and he would be split into two halves, and his flesh and bones would be combed with iron combs, yet that would not turn him away from his religion. By Allah, this matter will be completed until a rider travels from Sana'a to Hadramawt fearing nothing but Allah and the wolf for his sheep, but you are in a hurry." (1)

His description ﷺ of this about previous nations is by way of praising them, and their patience in the face of hardship for the sake of Allah Almighty, and that they did not disbelieve outwardly while concealing faith to ward off punishment from themselves. This is an argument for those who preferred beating, killing, and humiliation (2) over the concession, and residing in the house of Paradise. More explanation of this will come in Surah al-Ukhdud (3), God willing.

Abu Bakr Muhammad (4) bin al-Faraj al-Baghdadi mentioned, saying: Surayj (5) bin Yunus narrated to us, from Ismail bin Ibrahim, from Yunus bin Ubayd, from al-Hasan: That spies of Musaylimah captured two men from the companions of the Prophet ﷺ and took them to Musaylimah. He said to one of them: "Do you bear witness that Muhammad is the Messenger of Allah?" He said: "Yes." He said: "Do you bear witness that I am the messenger of Allah?" He said: "Yes." So he let him go. And he said to the other: "Do you bear witness that Muhammad is the Messenger of Allah?" He said: "Yes." He said: "And do you bear witness that I am the messenger of Allah?" He said: "I am deaf, I do not hear." So he brought him forward and struck his neck. Then this one came to the Prophet ﷺ and said: "I am ruined!" He said: "What ruined you?" So he mentioned the hadith, and he ﷺ said: "As for your companion, he took the firm path, and as for you, you took the concession. What are you upon at this moment?" He said: "I bear witness that you are the Messenger of Allah." He said: "You are upon what you are upon." (6).

---

(1) Reported by Ahmad (21057) and Al-Bukhari (3612). (2) His saying: "and humiliation," is not in (d), (z), and (z). (3) During the interpretation of verses (4-7) from it. (4) In (z): Abu Muhammad is mentioned, and in the rest of the manuscripts: Abu Bakr Muhammad bin Muhammad is mentioned, and what is established is correct, which is Muhammad bin al-Faraj al-Baghdadi al-Azraq, died in the year (281 AH) Al-Siyar 13/394. (5) In (f): Shurayh, and in the rest of the manuscripts: Shurayh, and both are corruptions. (6) Reported by Ibn Abi Shaybah 12/357-358 from Ismail bin Ibrahim,

with it. And Abu Dawud reported it in Al-Marasil (326) from the path of Khalid, from Yunus, with it.

सूरह अन-नहल: आयत 106 445

"...एक व्यक्ति के लिए ज़मीन में गड्ढा खोदा जाता और उसे उसमें डाल दिया जाता, फिर एक आरी लाई जाती और उसके सिर पर रखी जाती, और उसके दो टुकड़े कर दिए जाते, और उसके मांस और हड्डियों को लोहे की कंघियों से खींचा जाता, फिर भी यह उसे उसके धर्म से नहीं मोड़ पाता। अल्लाह की कसम, यह मामला तब तक पूरा होगा जब तक कि एक सवार सना से हद्रमौत तक यात्रा न कर ले, उसे अल्लाह के अलावा किसी का डर न हो और अपनी भेड़ों के लिए भेड़िये का डर न हो, लेकिन तुम जल्दी में हो।" (1)

उनका ﷺ पिछली जातियों के बारे में यह वर्णन उनकी प्रशंसा करने, और अल्लाह तआला के लिए प्रतिकूल परिस्थितियों में धैर्य रखने के उद्देश्य से है, और यह कि उन्होंने खुद को सज़ा से बचाने के लिए दिखावे के तौर पर कुफ्र नहीं अपनाया और दिल में ईमान छिपाए रखा। यह उन लोगों के लिए एक तर्क है जिन्होंने रियायत (छूट) और जन्नत के घर में निवास के बजाय मार खाने, मारे जाने और अपमान (2) को प्राथमिकता दी। इसका और अधिक स्पष्टीकरण सूरह अल-उख़दूद (3) में आएगा, इंशा अल्लाह।

अबू बक्र मुहम्मद (4) बिन अल-फराज अल-बगदादी ने उल्लेख किया: सुमैज (5) बिन यूनुस ने हमसे इस्माइल बिन इब्राहिम से, उन्होंने यूनुस बिन उबैद से, उन्होंने अल-हसन से बयान किया: मुसैलिमा के जासूसों ने नबी ﷺ के साथियों में से दो आदमियों को पकड़ लिया और उन्हें मुसैलिमा के पास ले गए। उसने उनमें से एक से कहा: "क्या तुम गवाही देते हो कि मुहम्मद अल्लाह के रसूल हैं?" उसने कहा: "हाँ।" उसने कहा: "क्या तुम गवाही देते हो कि मैं अल्लाह का रसूल हूँ?" उसने कहा: "हाँ।" तो उसने उसे छोड़ दिया। और उसने दूसरे से कहा: "क्या तुम गवाही देते हो कि मुहम्मद अल्लाह के रसूल हैं?" उसने कहा: "हाँ।" उसने कहा: "और क्या तुम गवाही देते हो कि मैं अल्लाह का रसूल हूँ?" उसने कहा: "मैं बहरा हूँ, सुनता नहीं।" तो उसने उसे आगे बढ़ाया और उसकी गर्दन काट दी। फिर वह व्यक्ति नबी ﷺ के पास आया और कहा: "मैं तो मारा गया (बर्बाद हो गया)!" आपने पूछा: "किस चीज़ ने तुम्हें बर्बाद कर दिया?" तो उसने हदीस का ज़िक्र किया, आपने ﷺ फ़रमाया: "जहाँ तक तुम्हारे साथी की बात है, उसने दृढ़ मार्ग चुना, और जहाँ तक तुम्हारी बात है, तुमने छूट (रुख़सत) ली। तुम इस समय किस चीज़ पर हो?" उसने कहा: "मैं गवाही देता हूँ कि आप अल्लाह के रसूल हैं।" आपने फ़रमाया: "तुम उसी पर हो जिस पर तुम हो।" (6)।

(1) इसे अहमद (21057) और बुखारी (3612) ने उद्धृत किया है। (2) उसका कहना: "और अपमान," (द), (ज़) और (ज़) में नहीं है। (3) इसकी आयतों (4 - 7) की व्याख्या के समय। (4) (ज़) में: अबू मुहम्मद का ज़िक्र है, और बाकी प्रतियों में: अबू बक्र मुहम्मद बिन मुहम्मद का ज़िक्र है, और जो स्थापित है वह सही है, जो मुहम्मद बिन अल-फराज अल-बगदादी अल-अजरक हैं, जिनकी मृत्यु वर्ष (281 हिजरी) में हुई, अस-सियार 13/394। (5) (फ) में: शुरैह, और बाकी प्रतियों में: शुरैह, और दोनों लेखन त्रुटि हैं। (6) इसे इब्न अबी शायबा 12/357 - 358 ने इस्माइल बिन इब्राहिम के माध्यम से उद्धृत किया है। और अबू दाऊद ने इसे अल-मरासील (326) में खालिद के माध्यम से, यूनुस से उद्धृत किया है।

الرجلُ فيُحفر له في الأرض، فيُجعل فيها، فيُجاء بالمنشار فيوضع على رأسه، فيجعل نصفين، ويُمشط بأمشاط الحديد ما دون لحمه وعَظْمه، فما يَصُدُّه ذلك عن دينه. واللهِ لَيَتِمَّنَّ هذا الأمر حتى يسير الراكب من صنعاء إلى حَضْرَمَوْتَ لا يخاف إلا الله والذئب على غنمه، ولكنكم تستعجلون»(١).

فوَصْفُه ﷺ هذا عن الأمم السالفة على جهة المدح لهم، والصبر على المكروه في ذات الله تعالى، وأنهم لم يكفروا في الظاهر ويُبطنوا الإيمان ليدفعوا العذاب عن أنفسهم. وهذه حجةُ مَن آثَرَ الضربَ والقتلَ والهوانَ(٢) على الرخصة، والمقام بدار الجِنَان. وسيأتي لهذا مزيدُ بيانٍ في سورة الأخدود(٣) إن شاء الله تعالى.

وذكر أبو بكر محمد(٤) بن الفرج البَغْداديّ قال: حدثنا سُرَيْج(٥) بن يونس، عن إسماعيل بن إبراهيم، عن يونس بن عُبيد، عن الحسن: أنَّ عيوناً لمسيلمة أخذوا رجلين من أصحاب النبي ﷺ فذهبوا بهما إلى مسيلمة، فقال لأحدهما: أتشهد أنَّ محمداً رسول الله؟ قال: نعم. قال: أتشهد أني رسول الله؟ قال: نعم. فخَلَّى عنه. وقال للآخر: أتشهد أنَّ محمداً رسول الله؟ قال: نعم. قال: وتشهد أني رسول الله؟ قال: أنا أصم لا أسمع، فقَدَّمه فضرب عنقه. فجاء هذا إلى النبي ﷺ فقال: هلكتُ! قال: «وما أهلكك»؟ فذكر الحديث، قال: «أمَّا صاحبك فأخذ بالثقة، وأما أنت فأخذت بالرخصة. علامَ أنت عليه الساعة»؟ قال: أشهد أنك رسول الله. قال: «أنت على ما أنت عليه»(٦).

---

(١) أخرجه أحمد (٢١٠٥٧)، والبخاري (٣٦١٢). (٢) قوله: والهوان، ليس في (د) و(ز) و(ظ). (٣) عند تفسير الآيات (٤ - ٧) منها. (٤) في (ظ): وذكر أبو محمد، وفي باقى النسخ: وذكر أبو بكر محمد بن محمد، والمثبت هو الصواب، وهو محمد بن الفرج البغدادي الأزرق، توفي سنة (٢٨١هـ) السير

١٣ / ٣٩٤ . (٥) في (ف): شريح، وفي باقي النسخ: شريح، وهما تصحيف. (٦) أخرجه ابن أبي شيبة ١٢/ ٣٥٧ - ٣٥٨ عن إسماعيل بن إبراهيم، به. وأخرجه أبو داود في المراسيل (٣٢٦) من طريق خالد، عن يونس، به.

Surah An-Nahl: Verse 106 / 446

The concession regarding one whom an oppressive ruler forces to swear an oath against himself, or to lead him to a man or a man's property. Al-Hasan said: If he fears for him and his property, let him swear and not expiate his oath. This is the saying of Qatada if he swears against himself or his own property. What scholars have said on this has been mentioned previously(1).

Musa ibn Mu'awiyah(2) mentioned that Abu Sa'id ibn Ashras, a companion of Malik, was asked by the ruler in Tunis to swear regarding a man the ruler wanted to kill, that he had not sheltered him and did not know his location. He said: Ibn Ashras swore to him, while Ibn Ashras at that time knew his location and had sheltered him. He made him swear by triple divorce, so Ibn Ashras swore to him. Then he said to his wife: Separate from me, so she did. Then Ibn Ashras rode until he reached Al-Bahlul ibn Rashid(3) in Kairouan and informed him of the news. Al-Bahlul said to him: Malik said: You have broken your oath (hanith). Ibn Ashras said: I also heard Malik say that, but I wanted the concession—or words to that effect. Al-Bahlul ibn Rashid said to him: Al-Hasan Al-Basri said: There is no breaking of the oath upon you. He said: So Ibn Ashras returned to his wife and followed the opinion of Al-Hasan.

Abd al-Malik ibn Habib mentioned, saying: [Ali ibn] Ma'bad told me, from Al-Musayyib ibn Sharik, from Abu Shaybah who said: I asked Anas ibn Malik about a man who is taken because of another man; do you think he should swear an oath to protect him? He said: Yes; and for me to swear seventy oaths and break them is more beloved to me than to lead [someone] to a Muslim(4).

Idris ibn Yahya said: Al-Walid ibn Abd al-Malik used to order spies to eavesdrop...

(1) In the fourteenth issue. (2) Abu Ja'far al-Sumadihy, the North African from Ifriqiya, the Imam, the Mufti. He was trustworthy, reliable, knowledgeable in Hadith and Fiqh, and righteous. Al-Siyar 12/108. (3) Abu 'Umar, he was a trustworthy, diligent, pious person whose prayers were answered. He died in the year (283) AH. Tartib al-Madarik 1/330. The story is found there similarly. (4) Al-Nawadir wa al-Ziyadat 10/309, and what is between brackets is from it. Al-Musayyib ibn Sharik and Abu Shaybah—who is Yusuf ibn Ibrahim al-Jawhari—are both weak [narrators]. Mizan al-I'tidal 4/114 and 461.

सूरह अन-नहल: आयत 106 / 446

उस व्यक्ति के लिए रियायत (छूट) जिसे एक अत्याचारी शासक अपने खिलाफ, या किसी व्यक्ति या किसी की संपत्ति का पता बताने के लिए कसम खाने पर मजबूर करे। अल-हसन ने कहा: यदि उसे अपनी या उसकी संपत्ति का डर हो, तो उसे कसम खा लेनी चाहिए और अपनी कसम का प्रायश्चित (कफ़्फ़ारा) नहीं करना चाहिए। कतादा का भी यही कहना है यदि वह अपने या अपनी संपत्ति के बारे में कसम खाए। इस बारे में विद्वानों के जो विचार हैं, वे पहले बताए जा चुके हैं(1)।

मूसा इब्न मुआविया(2) ने उल्लेख किया कि मालिक के साथी अबू सईद इब्न अशरस से ट्यूनीशिया में शासक ने एक व्यक्ति के बारे में कसम खिलवाई, जिसे शासक मारना चाहता था, कि उसने उसे शरण नहीं दी है और वह उसका ठिकाना नहीं जानता। उन्होंने कहा: इब्न अशरस ने कसम खा ली, जबकि उस समय इब्न अशरस को उसका ठिकाना पता था और उन्होंने उसे शरण दी थी। शासक ने उनसे तीन तलाक की कसम खिलवाई, तो इब्न अशरस ने कसम खा ली। फिर उन्होंने अपनी पत्नी से कहा: मुझसे अलग हो जाओ, तो वह अलग हो गई। फिर इब्न अशरस सवारी करके कैरुआन में अल-बहलूल इब्न राशिद(3) के पास पहुँचे और उन्हें पूरी बात बताई। अल-बहलूल ने उनसे कहा: मालिक ने कहा है: तुम 'हानिथ' (कसम तोड़ने वाले) हो गए हो। इब्न अशरस ने कहा: मैंने भी मालिक को ऐसा कहते सुना है, लेकिन मैं रियायत चाहता था—या इसी तरह के कुछ शब्द। अल-बहलूल इब्न राशिद ने उनसे कहा: अल-हसन अल-बसरी ने कहा है: तुम पर कसम तोड़ने का कोई दोष नहीं है। उन्होंने कहा: तो इब्न अशरस अपनी पत्नी के पास वापस लौट आए और अल-हसन की बात मान ली।

अब्दुल मलिक इब्न हबीब ने उल्लेख किया, कहा: मुझसे [अली इब्न] मा'बाद ने, अल-मुसय्यब इब्न शरीक से, अबू शयबा से बयान किया, जिन्होंने कहा: मैंने अनस इब्न मालिक से उस व्यक्ति के बारे में पूछा जिसे किसी दूसरे व्यक्ति के कारण पकड़ा गया हो; क्या आपका विचार है कि वह उसे बचाने के लिए कसम खाए? उन्होंने कहा: हाँ; और मेरे लिए सत्तर कसमें खाना और उन्हें तोड़ना इससे कहीं अधिक प्रिय है कि मैं किसी मुसलमान का पता बता दूँ(4)।

इदरीस इब्न यहया ने कहा: अल-वलीद इब्न अब्द अल-मलिक जासूसों को जासूसी करने का आदेश देता था...

(1) चौदहवें मुद्दे में। (2) अबू जाफ़र अल-सुमादीही, मग़रिबी इफ़्रीकी, इमाम मुफ्ती। वे भरोसेमंद, अमीन, हदीस और फ़िक़्ह के ज्ञाता और नेक थे। अल-सियार 12/108। (3) अबू उमर, वे एक

भरोसेमंद, मुजतहिद, परहेजगार व्यक्ति थे जिनकी दुआएँ कबूल होती थीं। उनकी मृत्यु वर्ष (283) हिजरी में हुई। तरतीब अल-मदारिक 1/330। कहानी वहां इसी तरह है। (4) अल-नवादिर वल-ज़ियादात 10/309, और कोष्ठक के बीच जो है वह उसी से है। अल-मुसय्यब इब्न शरीक और अबू शयबा—जो यूसुफ इब्न इब्राहिम अल-जौहरी हैं—दोनों कमजोर [राविया] हैं। मिज़ान अल-इतिदाल 4/114 और 461।

سورة النحل: آیت 106 / 446

اس شخص کے لیے رخصت جسے کوئی ظالم حکمران اپنے خلاف، یا کسی آدمی یا کسی کے مال کا پتہ بتانے پر قسم کھانے پر مجبور کرے۔ حسن بصری نے کہا: اگر اسے اپنی جان یا مال کا خوف ہو تو وہ قسم کھا لے اور اپنی قسم کا کفارہ ادا نہ کرے، اور قتادہ کا بھی یہی قول ہے جب وہ اپنی جان یا اپنے مال پر قسم کھائے۔ اس بارے میں علماء کے جو اقوال ہیں وہ پہلے گزر چکے ہیں(1)۔

موسیٰ بن معاویہ(2) نے ذکر کیا کہ امام مالک کے ساتھی ابو سعید بن اشرس سے تیونس میں حکمران نے ایک ایسے شخص کے بارے میں قسم لی جسے حکمران قتل کرنا چاہتا تھا، کہ اس نے اسے پناہ نہیں دی اور وہ اس کا ٹھکانہ نہیں جانتا۔ انہوں نے کہا: ابن اشرس نے قسم کھا لی، حالانکہ اس وقت ابن اشرس کو اس کا ٹھکانہ معلوم تھا اور انہوں نے اسے پناہ دی ہوئی تھی۔ حکمران نے ان سے تین طلاق کی قسم لی، تو ابن اشرس نے قسم کھا لی ۔ پھر انہوں نے اپنی بیوی سے کہا: مجھ سے الگ ہو جاؤ، چنانچہ وہ الگ ہو گئی۔ پھر ابن اشرس سوار ہو کر قیروان میں بہلول بن راشد(3) کے پاس آئے اور انہیں سارا ماجرا سنایا۔ بہلول نے ان سے کہا: امام مالک نے فرمایا ہے: تم حانث (قسم توڑنے والے) ہو گئے۔ ابن اشرس نے کہا: میں نے بھی امام مالک کو یہی فرماتے سنا ہے، لیکن میں رخصت چاہتا تھا—یا اسی طرح کے کچھ الفاظ کہے۔ بہلول بن راشد نے ان سے کہا: حسن بصری نے فرمایا ہے: تم پر کوئی گناہ (حنث) نہیں ہے۔ انہوں نے کہا: چنانچہ ابن اشرس اپنی بیوی کے پاس واپس آ گئے اور حسن بصری کے قول پر عمل کیا۔

عبد الملک بن حبیب نے ذکر کیا، کہا: مجھ سے [علی بن] معبد نے، مسیب بن شریک سے، ابو شیبہ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: میں نے انس بن مالک سے اس شخص کے بارے میں پوچھا جسے

کسی دوسرے شخص کی وجہ سے پکڑا گیا ہو؛ کیا آپ کی رائے ہے کہ وہ اسے بچانے کے لیے قسم کھائے؟ انہوں نے کہا: ہاں؛ اور میرے لیے ستر قسمیں کھانا اور انہیں توڑنا اس سے کہیں زیادہ پسندیدہ ہے کہ میں کسی مسلمان کا پتہ بتا دوں(4)۔

ادریس بن یحییٰ نے کہا: ولید بن عبد الملک جاسوسوں کو جاسوسی کرنے کا حکم دیتا تھا...

(1) چودہویں مسئلے میں۔ (2) ابو جعفر الصمادحی، مغربی افریقی، امام مفتی۔ وہ ثقہ، امانت دار، حدیث اور فقہ کے عالم اور نیک تھے۔ السیر 12/108۔ (3) ابو عمر، وہ ایک ثقہ، مجتہد، پرہیزگار اور مستجاب الدعوات شخص تھے۔ ان کی وفات سن (283) ھ میں ہوئی۔ ترتیب المدارک 1/330۔ قصہ اس میں اسی طرح موجود ہے۔ (4) النوادر والزیادات 10/309، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔ مسیب بن شریک اور ابو شیبہ—جو یوسف بن ابراہیم الجوہری ہیں—دونوں ضعیف [راوی] ہیں۔ میزان الاعتدال 4/114 اور 461۔

People used to bring him news. He said: A man among them sat in the circle of Raja ibn Haywah and heard some of them speaking ill of Al-Walid. This was reported to him (Al-Walid), so he said: O Raja, evil was mentioned in your presence and you did not change it! He said: That did not happen, O Commander of the Faithful! Al-Walid said to him: Say: By Allah, other than whom there is no god. He said: By Allah, other than whom there is no god. Then Al-Walid ordered that the spy be whipped seventy times. He used to meet Raja and say: O Raja, it is through you that rain is sought, and yet seventy lashes on my back! Raja would reply: Seventy lashes on your back is better for you than a Muslim man being killed(1).

Nineteenth point: Scholars differed on the limit of coercion (ikrah). It was narrated from Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him) that he said: A man is not safe for himself if you frighten him, bind him, or beat him(2). Ibn Mas'ud said: If words could ward off two lashes from me, I would speak them. Al-Hasan said: Taqiya (dissimulation) is permissible for a believer until the Day of Resurrection(3), except that Allah, Blessed and Exalted be He, does not make Taqiya an excuse for killing. Al-Nakha'i said: Fetters are coercion, imprisonment is coercion, and a threat is coercion(4). This is the opinion of Malik, except that he said: A frightening threat is coercion even if it has not occurred, if the injustice of that aggressor and his execution of what he threatens is realized(5). According to Malik and his companions, there is no fixed duration for beating and imprisonment; rather, it is whatever beating is painful and whatever imprisonment brings distress upon the coerced person. Coercion by the ruler and others is considered coercion according to Malik(6).

---

(1) This story was mentioned by Ibn Asakir in Tārikh Dimashq 18/113-114, and Al-Dhahabi in Al-Siyar 4/561 from Abdurrahman bin Yazid bin Jabir. (2) Reported by Abdur-Razzaq in Al-Musannaf (11424) and (18792), and in it: 'starved him' instead of 'frightened him'. And Al-Bayhaqi 7/358-359 with the wording: if you are starved. Ibn Abd Al-Barr cited it in Al-Istidhkar 18/155 with the wording: if he is frightened, beaten, or bound. (3) Al-Nawadir wal-Ziyadat 10/246, 251, and Ibn Mas'ud's statement is also in Al-Muharrar al-Wajiz 3/423, and was mentioned previously in the fifth issue. (4) Al-Nawadir wal-Ziyadat 10/306 from Al-Nakha'i and Shurayh, and in it: a frightening threat is coercion. And his saying: and a threat is coercion, is not in (M). Reported by Abdur-Razzaq (11423), and Al-Bayhaqi 7/359. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3/424, and see Al-Nawadir wal-Ziyadat 10/251. (6) Al-Nawadir wal-Ziyadat 10/249.

सूरह अन-नहल: आयत १०६ / ४४७

लोग उसे समाचार ला कर देते थे। उन्होंने कहा: उनमें से एक व्यक्ति रजा इब्न हैवा की मण्डली में बैठा और सुना कि उनमें से कुछ अल-वलीद की बुराई कर रहे हैं। यह बात अल-वलीद तक पहुँचाई गई, तो उसने कहा: हे रजा, तुम्हारी मण्डली में बुराई का ज़िक्र किया गया और तुमने उसे नहीं बदला! उसने कहा: ऐसा नहीं हुआ, हे अमीरुल मोमिनीन! अल-वलीद ने उससे कहा: कहो: उस अल्लाह की कसम जिसके सिवा कोई पूज्य नहीं। उसने कहा: उस अल्लाह की कसम जिसके सिवा कोई पूज्य नहीं। तब अल-वलीद ने उस जासूस को सत्तर कोड़े मारने का आदेश दिया। वह रजा से मिलता और कहता: हे रजा, तुम्हारे माध्यम से बारिश माँगी जाती है, और मेरी पीठ पर सत्तर कोड़े! रजा कहते: तुम्हारी पीठ पर सत्तर कोड़े तुम्हारे लिए एक मुसलमान की हत्या से बेहतर हैं(१)।

उन्नीसवाँ बिंदु: ज़बरदस्ती (इराह) की सीमा पर विद्वानों के बीच मतभेद था। उमर इब्न अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित है कि उन्होंने कहा: एक व्यक्ति अपने लिए सुरक्षित नहीं है यदि आप उसे डराते हैं, उसे बाँधते हैं या उसे पीटते हैं(२)। इब्न मसूद ने कहा: यदि शब्द मुझसे दो कोड़े दूर कर सकते हैं, तो मैं उन्हें ज़रूर बोलूँगा। अल-हसन ने कहा: तकिया (भ्रम) कयामत के दिन तक एक मोमिन के लिए जायज़ है(३), सिवाय इसके कि अल्लाह, जो धन्य और महान है, हत्या के मामले में तकिया को अनुमति नहीं देता। अल-नखई ने कहा: बेड़ियाँ ज़बरदस्ती हैं, जेल ज़बरदस्ती है, और धमकी ज़बरदस्ती है(४)। यह मलिक का मत है, सिवाय इसके कि उन्होंने कहा: डरावनी धमकी ज़बरदस्ती है भले ही वह घटित न हुई हो, यदि उस हमलावर के अन्याय और धमकी को लागू करने की वास्तविकता स्पष्ट हो(५)। मलिक और उनके साथियों के अनुसार, पिटाई और जेल की कोई निश्चित अवधि नहीं है; बल्कि, यह वह पिटाई है जो दर्दनाक हो और वह जेल है जिससे मजबूर व्यक्ति को कष्ट हो। मलिक के अनुसार सुल्तान और अन्य लोगों की ज़बरदस्ती को ज़बरदस्ती माना जाता है(६)।

---

(१) इस कहानी का उल्लेख इब्न असाकिर ने 'तारीख दमिश्क' १८/११३-११४ में और अल-धहाबी ने 'अल-सियार' ४/५६१ में अब्दुर्रहमान बिन यजीद बिन जाबिर से किया है। (२) इसे अब्दुर-रज्जाक ने 'अल-मुसन्नफ' (११४२४) और (१८७९२) में निकाला है, और उसमें: 'उसे डराने' के बजाय 'उसे भूखा रखने' का शब्द है। और अल-बैहकी ३५८/७-३५९ में इन शब्दों के साथ: यदि तुम्हें भूखा रखा जाए। इब्न अब्द अल-बर ने 'अल-इस्तिदकार' १८/१५५ में इन शब्दों के साथ इसका उल्लेख किया है: यदि

उसे डराया जाए या पीटा जाए या बाँधा जाए। (३) 'अल-नवादिर वल-ज़ियादात' १०/२४६, २५१, और इब्न मसूद का कथन 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' ३/४२३ में भी है, और इसे पाँचवें मुद्दे में पहले भी बताया जा चुका है। (४) 'अल-नवादिर वल-ज़ियादात' १०/३०६ अल-नखई और शुरैह से, और उसमें है: डरावनी धमकी नापसंदगी है। और उनका कहना: और धमकी ज़बरदस्ती है, (म) में नहीं है। इसे अब्दुर-रज्जाक (११४२३) और अल-बैहकी ३५९/७ ने निकाला है। (५) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' ३/४२४, और देखें 'अल-नवादिर वल-ज़ियादात' १०/२५१। (६) 'अल-नवादिर वल-ज़ियादात' १०/२४९।

سورة النحل: آیت ١٠٦ / ٤٤٧

لوگ اسے خبریں لا کر دیتے تھے۔ انہوں نے کہا: ان میں سے ایک آدمی رجاء بن حیوہ کے حلقہ میں بیٹھا، تو اس نے سنا کہ ان میں سے بعض ولید کی برائی کر رہے ہیں، تو یہ بات اس تک پہنچائی گئی۔ ولید نے کہا: اے رجاء، تمہاری مجلس میں برائی کا تذکرہ ہوا اور تم نے اسے نہ بدلا! اس نے کہا: اے امیر المؤمنین! ایسا نہیں ہوا۔ ولید نے اسے کہا: کہو: اللہ کی قسم جس کے سوا کوئی معبود نہیں۔ اس نے کہا: اللہ کی قسم جس کے سوا کوئی معبود نہیں۔ تو ولید نے اس جاسوس کو ستر کوڑے مارنے کا حکم دیا۔ وہ رجاء سے ملتا اور کہتا: اے رجاء، تمہارے ذریعے بارش طلب کی جاتی ہے، اور میری پیٹھ پر ستر کوڑے! رجاء جواب دیتے: تمہاری پیٹھ پر ستر کوڑے تمہارے لیے اس سے بہتر ہیں کہ کوئی مسلمان قتل کیا جائے(١)۔

انیسویں بات: علماء نے اکراہ (زبردستی) کی حد میں اختلاف کیا ہے۔ حضرت عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ انہوں نے فرمایا: آدمی اپنی جان کے بارے میں محفوظ نہیں ہے جب تم اسے ڈراؤ، یا اسے باندھو، یا اسے مارو(٢)۔ ابن مسعود نے فرمایا: اگر کوئی کلام مجھ سے دو کوڑے دور کر سکتا ہو تو میں وہ ضرور بولوں گا۔ حسن بصری نے فرمایا: تقیہ مومن کے لیے قیامت کے دن تک جائز ہے(٣)، سوائے اس کے کہ اللہ تبارک و تعالیٰ نے قتل میں تقیہ نہیں رکھا۔ نخعی نے کہا: بیڑیاں اکراہ ہیں، قید اکراہ ہے، اور دھمکی اکراہ ہے(٤)۔ امام مالک کا بھی یہی قول ہے، سوائے اس کے کہ انہوں نے فرمایا: خوفناک دھمکی اکراہ ہے اگرچہ وہ واقع نہ ہوئی ہو، جب اس زیادتی کرنے والے کے ظلم اور اپنی دھمکی کو پورا کرنے کا یقین ہو جائے(٥)۔ امام مالک اور ان کے ساتھیوں کے نزدیک مار پیٹ اور قید کی کوئی مدت مقرر نہیں ہے، بلکہ وہ ہے جو مار

تکلیف دہ ہو اور جو قید مجبور شخص پر تنگی لائے۔ سلطان اور دوسروں کا اکراہ امام مالک کے نزدیک اکراہ ہی ہے(٦)۔

---

(١) اس قصے کا ذکر ابن عساکر نے 'تاریخ دمشق' ١٨ / ١١٣ - ١١٤ میں اور ذہبی نے 'السیر' ٤ / ٥٦١ میں عبد الرحمن بن یزید بن جابر سے کیا ہے۔ (٢) اسے عبد الرزاق نے 'المصنف' (١١٤٢٤) اور (١٨٧٩٢) میں نکالا ہے، اور اس میں 'أخفته' کے بجائے 'أجعته' (بھوکا رکھنا) ہے۔ اور بیہقی ٧ / ٣٥٨-٣٥٩ میں ان الفاظ کے ساتھ: 'إذا جُوعت' (اگر تمہیں بھوکا رکھا جائے)۔ ابن عبد البر نے 'الاستذکار' ١٨ / ١٥٥ میں ان الفاظ کے ساتھ ذکر کیا ہے: 'إذا أخیف أو ضرب أو أوثق'۔ (٣) 'النوادر والزیادات' ١٠ / ٢٤٦، ٢٥١، اور ابن مسعود کا کلام 'المحرر الوجیز' ٣ / ٤٢٣ میں بھی ہے، اور یہ پانچویں مسئلہ میں پہلے گزر چکا ہے۔ (٤) 'النوادر والزیادات' ١٠ / ٣٠٦ نخعی اور شریح سے، اور اس میں ہے: 'والوعید المخوف کرہ'۔ اور ان کا قول 'والوعید إکراہ' (م) میں نہیں ہے۔ اسے عبد الرزاق (١١٤٢٣) اور بیہقی ٧ / ٣٥٩ نے نکالا ہے۔ (٥) 'المحرر الوجیز' ٣ / ٤٢٤، اور دیکھئے 'النوادر والزیادات' ١٠ / ٢٥١۔ (٦) 'النوادر والزیادات' ١٠ / ٢٤٩۔

448 Surah Al-Nahl: Verse 106

The Kufans were inconsistent; they did not consider imprisonment and shackles as coercion to drink alcohol or eat carrion, because destruction (of life) is not feared from them. Yet, they considered them coercion in a confession: "So-and-so is owed a thousand dirhams by me" (1).

Ibn Sahnun said: Their consensus that intense pain and suffering constitute coercion indicates that coercion can occur without the loss of life [or limb] (2).

Malik was of the opinion that whoever is coerced into an oath by a threat, imprisonment, or beating, should take the oath and no perjury (breaking of the oath) is upon him. This is also the view of Al-Shafi'i, Ahmad, Abu Thawr, and most scholars (3).

The twentieth [point]: From this chapter is what is established: "Verily, in equivocation (indirect speech) there is a way to avoid lying" (4). Al-A'mash narrated from Ibrahim al-Nakha'i that he said: There is no harm if something about you reaches a person, that you say: "By Allah, indeed Allah knows that I did not say anything of that about you" (5). Abd al-Malik ibn Habib said: Its meaning is: "Indeed Allah knows what I said," while its outward appearance is a denial of the statement. No perjury is upon one who says that in his oath, and there is no lie in his speech.

Al-Nakha'i said: They had words from the riddles of oaths with which they protected themselves; they did not see that as lying, nor did they fear perjury therein. Abd al-Malik said: They used to call that "equivocation in speech" (al-ma'aridh), provided it was not for deception or trickery regarding a right.

Al-A'mash said: When someone Ibrahim al-Nakha'i disliked meeting came to him, he would sit in the prayer room (masjid) of his house and tell his servant girl: "Tell him: By Allah, he is in the mosque" (7).

(1) See Al-Nawadir wa Al-Ziyadat 10/250. (2) Al-Nawadir wa Al-Ziyadat 10/249, and what is between the brackets is from it. (3) See Al-Nawadir wa Al-Ziyadat 10/306, and Al-Ishraf 1/465. (4) Previously 11/440, and p. 443 of this volume. (5) See Al-Nawadir wa Al-Ziyadat 4/9. (6) In (Z), (F), and (M): "that which" (an al-ladhi), which is a mistake. (7) See Al-Nawadir wa Al-Ziyadat 4/9.

448 सूरह अन-नहल: आयत 106

कूफ़ा निवासी असंगत थे; उन्होंने शराब पीने या मुर्दा मांस खाने के लिए कारावास और बेड़ियों को ज़बरदस्ती (इकराह) नहीं माना, क्योंकि उनसे जीवन के नष्ट होने का डर नहीं होता। फिर भी, उन्होंने इसे एक स्वीकारोक्ति में ज़बरदस्ती माना: "अमुक व्यक्ति के मुझ पर एक हज़ार दिरहम बकाया हैं" (1)।

इब्न सहनून ने कहा: उनका इस बात पर आम सहमति कि तीव्र दर्द और पीड़ा ज़बरदस्ती है, यह इंगित करता है कि ज़बरदस्ती जीवन [या अंग] की हानि के बिना भी हो सकती है (2)।

मलिक की राय थी कि जिसे धमकी, कारावास, या पिटाई द्वारा शपथ लेने के लिए मजबूर किया जाता है, वह शपथ ले ले और उस पर शपथ तोड़ने (हंथ) का कोई दोष नहीं होगा; यह अल-शफी, अहमद, अबू थौर और अधिकांश विद्वानों का भी विचार है (3)।

बीसवाँ [बिंदु]: इस अध्याय से वह है जो स्थापित है: "निश्चित रूप से, द्विअर्थी बातों (इशारों) में झूठ से बचने का मार्ग है" (4)। अल-अमश ने इब्राहिम अल-नखई से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: इसमें कोई बुराई नहीं है यदि आपके बारे में कोई बात किसी व्यक्ति तक पहुँचती है, कि आप कहें: "अल्लाह की कसम, वास्तव में अल्लाह जानता है कि मैंने आपके बारे में ऐसा कुछ नहीं कहा" (5)। अब्दुल मलिक इब्न हबीब ने कहा: इसका अर्थ है: "वास्तव में अल्लाह जानता है कि मैंने क्या कहा", जबकि इसका बाहरी रूप उस बात का खंडन है। जो व्यक्ति अपनी शपथ में ऐसा कहता है, उस पर कोई शपथ भंग नहीं है, और उसकी बात में कोई झूठ नहीं है।

अल-नखई ने कहा: उनके पास शपथ की पहेलियों वाले शब्द थे जिनसे वे अपनी रक्षा करते थे; वे इसे झूठ नहीं समझते थे, और न ही इसमें शपथ भंग का डर था। अब्दुल मलिक ने कहा: वे इसे "बातचीत में द्विअर्थी" (अल-मआरिध) कहते थे, बशर्ते कि यह किसी के अधिकार के संबंध में छल या कपट के लिए न हो।

अल-अमश ने कहा: जब इब्राहिम अल-नखई के पास कोई ऐसा व्यक्ति आता जिससे वे मिलना नहीं चाहते थे, तो वे अपने घर की मस्जिद (नमाज़ की जगह) में बैठ जाते और अपनी दासी से कहते: "उससे कहो: अल्लाह की कसम, वह मस्जिद में है" (7)।

(1) देखें अल-नवादिर व अल-ज़ियादात 10/250। (2) अल-नवादिर व अल-ज़ियादात 10/249, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। (3) देखें अल-नवादिर व अल-ज़ियादात 10/306, और अल-इशराफ़ 1/465। (4) पहले 11/440, और इस खंड का पृष्ठ 443। (5) देखें अल-नवादिर व अल-ज़ियादात 4/9। (6) (ज़), (फ़), और (म) में: 'أن الذي' (अन अल-लज़ी), जो गलत है। (7) देखें अल-नवादिर व अल-ज़ियादात 4/9।

448 سورة النحل: آیت 106

کوفیوں کا قول متضاد رہا، چنانچہ انہوں نے قید اور بیڑیوں کو شراب پینے اور مردار کھانے پر جبر (اکراہ) قرار نہیں دیا؛ کیونکہ ان سے جان تلف ہونے کا خوف نہیں ہوتا۔ جبکہ انہوں نے ان دونوں کو اقرار کے معاملے میں جبر مانا کہ: "فلاں کے مجھ پر ایک ہزار درہم واجب الادا ہیں" (1)۔

ابن سحنون نے کہا: ان کا اس بات پر اجماع کہ شدید درد اور تکلیف جبر ہے، اس بات کی دلیل ہے کہ جبر جان [یا عضو] کے ضائع ہونے کے بغیر بھی ہو سکتا ہے (2)۔

امام مالک اس طرف گئے ہیں کہ جسے دھمکی، قید یا مار پیٹ کے ذریعے قسم کھانے پر مجبور کیا جائے، وہ قسم کھا لے اور اس پر کوئی حنث (قسم توڑنا) نہیں ہے؛ یہی قول امام شافعی، احمد، ابوثور اور اکثر علماء کا ہے (3)۔

بیسواں نکتہ: اسی باب سے وہ ثابت ہے کہ: "بے شک کنایہ و تعریض (گول مول بات) میں جھوٹ سے بچنے کی گنجائش ہے" (4)۔ اعمش نے ابراہیم نخعی سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: کوئی حرج نہیں اگر تمہارے بارے میں کوئی بات کسی شخص تک پہنچے تو تم کہو: "اللہ کی قسم، بے شک اللہ جانتا ہے کہ میں نے تمہارے بارے میں اس میں سے کچھ نہیں کہا" (5)۔ عبدالملک بن حبیب نے کہا: اس کا معنی ہے: "بے شک اللہ جانتا ہے جو کچھ میں نے کہا"، جبکہ ظاہر میں یہ قول کی نفی ہے۔ اور جو شخص اپنی قسم میں یہ کہے اس پر نہ کوئی حنث ہے اور نہ ہی اس کے کلام میں کوئی جھوٹ ہے۔

نخعی نے کہا: ان کے پاس قسموں کی پہیلیاں جیسی باتیں ہوتی تھیں جن کے ذریعے وہ اپنا بچاؤ کرتے تھے، وہ اسے جھوٹ نہیں سمجھتے تھے اور نہ ہی اس میں حنث کا ڈر رکھتے تھے۔

عبدالملک نے کہا: وہ اسے "کلام میں تعریض" کہتے تھے، بشرطیکہ وہ کسی حق کے معاملے میں مکر و فریب کے طور پر نہ ہو۔

اعمش نے کہا: ابراہیم نخعی کے پاس جب کوئی ایسا شخص آتا جس سے ملنا وہ ناپسند کرتے، تو وہ اپنے گھر کی مسجد (جائے نماز) میں بیٹھ جاتے اور اپنی لونڈی سے کہتے: "اس سے کہہ دو: اللہ کی قسم، وہ مسجد میں ہے" (7)۔

(1) دیکھئے النوادر والزیادات 250/10۔ (2) النوادر والزیادات 249/10، اور بریکٹ کے درمیان والی عبارت اسی سے ہے۔ (3) دیکھئے النوادر والزیادات 306/10، اور الاشراف 465/1۔ (4) سابقہ 440/11، اور اسی جلد کا صفحہ 443۔ (5) دیکھئے النوادر والزیادات 9/4۔ (6) (ظ)، (ف) اور (م) میں: "أن الذي" ہے، جو کہ غلط ہے۔ (7) دیکھئے النوادر والزیادات 9/4۔

Mughira narrated from Ibrahim that he used to allow a man from the dispatch [to battle], when they were presented to their commander, to say: "By Allah, I do not find my way except what someone else has paved for me, and I do not ride except what someone else has carried me on," and similar such speech.

Abd al-Malik said: He means by his saying: "someone else", Allah the Almighty; He is the one who directs him and He is the one who carries him. So they did not see the man as committing perjury in his oath, nor lying in his speech. They used to dislike saying this in deception, injustice, or denial of truth. So whoever dared and did so has sinned in his deception, but no expiation (kaffarah) is required for his oath (1).

Twenty-first: The saying of the Almighty: {but whoever opens their heart to disbelief} [16:106], meaning: expanded it to accept disbelief, and no one is capable of that except Allah; thus it refutes the Qadariyyah. And "sadran" (heart/chest) is in the accusative case as an object (2). {Upon them is wrath from Allah, and for them is a great punishment,} which is the punishment of Hellfire.

The saying of the Almighty: {That is because they preferred the life of this world over the Hereafter, and that Allah does not guide the disbelieving people. (107) Those are the ones over whose hearts, hearing, and sight Allah has set a seal; and it is those who are the heedless. (108) No doubt that in the Hereafter they will be the losers. (109)}.

The saying of the Almighty: {That} means: that wrath. {Because they preferred the life of this world} means: they chose it over the Hereafter. {And that Allah} – 'anna' is in a genitive position as a conjunction with 'bi-annahum'. {does not guide the disbelieving people.} Then He described them saying: {Those are the ones over whose hearts Allah has set a seal} meaning: from understanding admonitions. {And their hearing} from the word of Allah Almighty. {And their sight} from looking at the signs. {And it is those who are the heedless} of what is intended for them. {No doubt that in the Hereafter they will be the losers} as previously mentioned (3).

---

(1) See the previous source. (2) Tafsir al-Razi 20/123. (3) 11/94 - 95.

मुग़ीरा ने इब्राहीम से रिवायत की है कि वे उस व्यक्ति के लिए अनुमति देते थे जिसे युद्ध के लिए भेजा जा रहा हो, जब उन्हें उनके सेनापति के सामने पेश किया जाता था, तो वह कहे: "अल्लाह की कसम, मैं तब तक रास्ता नहीं पाता जब तक कोई दूसरा मेरे लिए रास्ता न बना दे, और मैं तब तक सवारी नहीं करता जब तक कोई दूसरा मुझे न उठा ले," और इसी तरह की बातें।

अब्दुल मलिक ने कहा: उनके"कोई दूसरा" कहने से मुराद अल्लाह तआला है, वही उसे रास्ता दिखाने वाला है और वही उसे उठाने वाला है; इसलिए वे उस व्यक्ति को अपनी शपथ में झूठा या अपनी बात में झूठ बोलने वाला नहीं मानते थे। वे इसे धोखे, अन्याय या सच्चाई को झुठलाने में इस्तेमाल करना नापसंद करते थे। तो जिसने ऐसा करने का साहस किया और किया, उसने अपने धोखे में पाप किया, लेकिन उसकी शपथ पर कोई कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) अनिवार्य नहीं है (1)।

इक्कीसवीं: अल्लाह तआला का कथन: {किन्तु जिसने कुफ्र (अविश्वास) के लिए अपना सीना खोल दिया} [16:106], यानी: कुफ्र को स्वीकार करने के लिए उसे विस्तृत कर दिया, और अल्लाह के अलावा कोई भी इसमें सक्षम नहीं है; अतः यह क़दरिया (संप्रदाय) का खंडन करता है। और "सदरा" (सीना) मफ़ऊल (कर्म) के रूप में नसब (द्वितीया विभक्ति) में है (2)। {उन पर अल्लाह का क्रोध है, और उनके लिए बड़ी यातना है,} और वह जहन्नम (नरक) की यातना है।

अल्लाह तआला का कथन: {यह इसलिए है क्योंकि उन्होंने सांसारिक जीवन को आख़िरत (परलोक) की तुलना में अधिक पसंद किया, और यह कि अल्लाह काफिर लोगों को मार्ग नहीं दिखाता। (107) ये वे लोग हैं जिनके दिलों, सुनने की शक्ति और आँखों पर अल्लाह ने मुहर लगा दी है; और यही लोग गफ़लत में पड़े हुए हैं। (108) इसमें कोई संदेह नहीं कि आख़िरत में वे ही घाटे में रहने वाले होंगे। (109)}।

अल्लाह तआला का कथन: {यह} यानी: वह क्रोध। {क्योंकि उन्होंने सांसारिक जीवन को अधिक पसंद किया} यानी: उन्होंने इसे आख़िरत पर प्राथमिकता दी। {और यह कि अल्लाह} – 'अन्ना' यहाँ 'बि-अन्नाहुम' के साथ जुड़े होने के कारण संबंध कारक की स्थिति में है। {काफिर लोगों को मार्ग नहीं दिखाता।} फिर उसने उनका वर्णन करते हुए कहा: {ये वे लोग हैं जिनके दिलों पर अल्लाह ने मुहर लगा दी है} यानी: उपदेशों को समझने से। {और उनके कानों पर} अल्लाह तआला के कलाम (वाणी) से। {और उनकी आँखों पर} निशानियों को देखने से। {और यही लोग गफ़लत में पड़े हुए हैं} उस

चीज़ से जो उनके लिए इरादा की गई है। {इसमें कोई संदेह नहीं कि आख़िरत में वे ही घाटे में रहने वाले होंगे} जैसा कि पहले बताया गया है (3)।

---

(1) पिछला स्रोत देखें। (2) तफ़सीर अल-राज़ी 20/123। (3) 11/94 - 95।

مغیرہ نے ابراہیم سے روایت کی ہے کہ وہ اس شخص کے لیے جائز سمجھتے تھے جسے جنگ کے لیے بھیجا جا رہا ہو، جب انہیں ان کے امیر کے سامنے پیش کیا جاتا، تو وہ کہے: "اللہ کی قسم، میں راستہ نہیں پاتا سوائے اس کے جو میرے لیے کسی دوسرے نے ہموار کیا ہو، اور میں سواری نہیں کرتا سوائے اس کے جس پر مجھے کسی دوسرے نے بٹھایا ہو،" اور اسی طرح کی باتیں کرنا۔

عبدالملک نے کہا: ان کے قول "غیر" (دوسرا) سے مراد اللہ تعالیٰ ہے، وہی اسے راستہ دکھانے والا ہے اور وہی اسے اٹھانے والا ہے؛ چنانچہ وہ اس شخص کو اپنی قسم میں جھوٹا یا اپنی بات میں کذب نہیں سمجھتے تھے۔ وہ اسے دھوکے، ظلم اور حق کے انکار میں استعمال کرنا ناپسند کرتے تھے۔ تو جس نے ایسا کرنے کی جرات کی اور ایسا کیا، اس نے اپنے دھوکے میں گناہ کیا، لیکن اس کی قسم پر کوئی کفارہ لازم نہیں آتا (۱)۔

اکیسویں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {لیکن جس نے کفر کے لیے اپنا سینہ کھول دیا} [۱۶:۱۰۶] یعنی: اسے کفر قبول کرنے کے لیے کشادہ کر دیا، اور اللہ کے سوا کوئی اس پر قادر نہیں؛ چنانچہ یہ قدریہ کا رد ہے۔ اور "صدراً" مفعول ہونے کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے (۲)۔ {تو ان پر اللہ کا غضب ہے اور ان کے لیے بڑا عذاب ہے،} اور وہ جہنم کا عذاب ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {یہ اس لیے کہ انہوں نے دنیا کی زندگی کو آخرت پر ترجیح دی، اور یہ کہ اللہ کافر لوگوں کو ہدایت نہیں دیتا۔ (۱۰۷) یہ وہ لوگ ہیں جن کے دلوں، کانوں اور آنکھوں پر اللہ نے

مہر لگا دی ہے، اور یہی لوگ غافل ہیں۔ (۱۰۸) بلا شبہ یہی لوگ آخرت میں خسارہ پانے والے ہیں۔ (۱۰۹)}۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {ذلک} یعنی: وہ غضب۔ {بأنهم استحبوا الحياة الدنيا} یعنی: انہوں نے اسے آخرت پر ترجیح دی۔ {وأن الله} یہاں 'أنّ' حرفِ جر کے زیرِ اثر ہونے کی وجہ سے حالتِ جر میں ہے کیونکہ اس کا عطف 'بأنهم' پر ہے۔ {لا يهدي القوم الكافرين} پھر اللہ نے ان کا وصف بیان کرتے ہوئے فرمایا: {أولئك الذين طبع الله على قلوبهم} یعنی: نصیحتوں کو سمجھنے سے۔ {وسمعهم} اللہ تعالیٰ کے کلام کو سننے سے۔ {وأبصارهم} نشانیوں میں غور و فکر کرنے سے۔ {وأولئك هم الغافلون} اس سے جو ان کے لیے مقصود ہے۔ {لا جرم أنهم في الآخرة هم الخاسرون} جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (۳)۔

---

(۱) پچھلا ماخذ دیکھیں۔ (۲) تفسیر الرازی ۲۰/۱۲۳۔ (۳) ۱۱/۹۴ - ۹۵۔

Surah An-Nahl, Verses 110-111 450

Allah's saying: {Then, indeed, your Lord, to those who emigrated after they had been persecuted and then fought and were patient - indeed, your Lord, after that, is Forgiving and Merciful (110)}

Allah's saying: {Then, indeed, your Lord, to those who emigrated after they had been persecuted and then fought and were patient} - all of this is regarding Ammar. The meaning is: they were patient in Jihad; mentioned by Al-Nahhas (1).

Qatada said: It was revealed concerning a people who left as emigrants to Medina after the polytheists had persecuted and tortured them, and they were mentioned previously in this Surah (2).

It was said: It was revealed regarding Ibn Abi Sarh, who had apostatized and joined the polytheists. The Prophet ﷺ ordered him to be killed on the day of the conquest of Mecca, so he sought protection from Uthman, and the Prophet ﷺ granted him protection; Al-Nasa'i mentioned this from Ikrima, from Ibn Abbas who said about Surah An-Nahl: {Whoever disbelieves in Allah after his belief, except for one who is forced...} until the verse: {and for them is a great punishment}. This was then abrogated and an exception was made, so He said: {Then, indeed, your Lord, to those who emigrated after they had been persecuted and then fought and were patient - indeed, your Lord, after that, is Forgiving and Merciful}. He is Abdullah bin Sa'd bin Abi Sarh, who was the governor of Egypt. He used to write for the Messenger of Allah ﷺ, but Satan led him astray and he joined the disbelievers. It was ordered that he be killed on the day of the conquest, but Uthman bin Affan sought protection for him, and the Messenger of Allah ﷺ granted him protection (3).

Allah's saying: {On the Day when every soul will come, disputing for itself, and every soul will be fully compensated for what it did, and they will not be wronged (111)}

Allah's saying: {On the Day when every soul will come, disputing for itself} means: indeed, Allah is Forgiving and Merciful in that (4), or the mention of them {On the Day when every soul will come, disputing for itself} means: they will quarrel and argue for themselves.

(1) In Ma'ani al-Qur'an 4/108, see pp. 432-434 of this part. (2) Pp. 432-434 of this part, and see Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 289. (3) Al-Mujtaba 7/107, and al-Kubra (3518), and Abu Dawood narrated the last part of it (4358). (4) Meaning the interpretation is:

Forgiving and Merciful on the day every soul comes... I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/410.

सूरह अन-नहल, आयतें 110 - 111 450

अल्लाह तआला का फरमान: {फिर, बेशक आपका रब उन लोगों के लिए जिन्होंने सताए जाने के बाद हिजरत की, फिर जिहाद किया और सब्र किया - बेशक आपका रब उसके बाद बहुत क्षमाशील और अत्यंत दयावान है (110)}

अल्लाह तआला का फरमान: {फिर, बेशक आपका रब उन लोगों के लिए जिन्होंने सताए जाने के बाद हिजरत की, फिर जिहाद किया और सब्र किया} - यह सब अम्मार के बारे में है। और अर्थ है: उन्होंने जिहाद पर सब्र किया; इसे अल-नहहास ने उल्लेख किया है (1)।

क़तादा ने कहा: यह उन लोगों के बारे में उतरी जो मुशरिकों द्वारा सताए जाने और प्रताड़ित किए जाने के बाद मदीना हिजरत कर गए थे, और उनका उल्लेख इस सूरह में पहले किया जा चुका है (2)।

और कहा गया है: यह इब्न अबी सरह के बारे में उतरी, जो मुर्तद (धर्मत्यागी) हो गया था और मुशरिकों से जा मिला था, तो पैगंबर ﷺ ने मक्का की फतह के दिन उसे मारने का आदेश दिया, तो उसने उस्मान से पनाह मांगी, और पैगंबर ﷺ ने उसे पनाह दे दी; अल-नसाई ने इकरीमा के हवाले से, इब्न अब्बास से इसका उल्लेख किया है जिन्होंने सूरह अन-नहल के बारे में कहा: {जो कोई अपने ईमान के बाद अल्लाह के साथ कुफ्र करे, सिवाय उसके जिसे मजबूर किया गया हो...} आयत {और उनके लिए बड़ा अज़ाब है} तक। फिर इसे निरस्त कर दिया गया और इसमें से छूट दी गई, तो अल्लाह ने फरमाया: {फिर, बेशक आपका रब उन लोगों के लिए जिन्होंने सताए जाने के बाद हिजरत की, फिर जिहाद किया और सब्र किया - बेशक आपका रब उसके बाद बहुत क्षमाशील और अत्यंत दयावान है}। वह अब्दुल्ला बिन साद बिन अबी सरह थे जो मिस्र के गवर्नर थे, वह अल्लाह के रसूल ﷺ के लिए लिखते थे, फिर शैतान ने उन्हें गुमराह कर दिया और वह काफिरों से जा मिले। फतह के दिन उन्हें मारने का आदेश दिया गया था, तो उस्मान बिन अफ़्फ़ान ने उनके लिए पनाह मांगी, और अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें पनाह दे दी (3)।

अल्लाह तआला का फरमान: {जिस दिन हर जान आएगी अपनी ओर से झगड़ती हुई, और हर जान को उसका पूरा बदला दिया जाएगा जो उसने किया, और उन पर ज़ुल्म नहीं किया जाएगा (111)}

अल्लाह तआला का फरमान: {जिस दिन हर जान आएगी अपनी ओर से झगड़ती हुई} यानी: बेशक अल्लाह उस बारे में क्षमाशील और दयावान है (4), या उनका ज़िक्र {जिस दिन हर जान आएगी अपनी ओर से झगड़ती हुई} यानी: वे अपने बचाव के लिए झगड़ेंगे और बहस करेंगे।

(1) मा'आनी अल-कुरान 108/4 में, और इस भाग के पृष्ठ 432-434 देखें। (2) इस भाग के पृष्ठ 432-434, और अल-वाहिदी द्वारा अस्बाब अल-नुज़ूल पृष्ठ 289 देखें। (3) अल-मुजतबा 107/7, और अल-कुबरा (3518), और अबू दाऊद (4358) ने इसका आखिरी हिस्सा रिवायत किया है। (4) यानी अनुमानित अर्थ है: क्षमाशील और दयावान उस दिन जब हर जान आएगी... इ'राब अल-कुरान अल-नहहास द्वारा 2/410।

سورہ النحل، آیات 110 - 111 450

قولہ تعالی : {ثُمَّ إِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ هَاجَرُوا مِنْ بَعْدِ مَا فُتِنُوا ثُمَّ جَاهَدُوا وَصَبَرُوا إِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا لَغَفُورٌ رَحِيمٌ (110)}

قولہ تعالی : {ثُمَّ إِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ هَاجَرُوا مِنْ بَعْدِ مَا فُتِنُوا ثُمَّ جَاهَدُوا وَصَبَرُوا} یہ سب عمار رضی اللہ عنہ کے بارے میں ہے۔ اور معنی ہے: انہوں نے جہاد پر صبر کیا؛ اسے النحاس نے ذکر کیا ہے (1)۔

قتادہ نے کہا: یہ ان لوگوں کے بارے میں نازل ہوئی جو مشرکین کے فتنے میں ڈالنے اور عذاب دینے کے بعد ہجرت کر کے مدینہ چلے گئے تھے، اور ان کا ذکر اس سورہ میں پہلے گزر چکا ہے (2)۔

اور کہا گیا ہے: یہ ابن ابی سرح کے بارے میں نازل ہوئی، وہ مرتد ہو کر مشرکین سے جا ملا تھا، تو نبی ﷺ نے فتح مکہ کے دن اسے قتل کرنے کا حکم دیا، تو اس نے عثمان رضی اللہ عنہ سے پناہ مانگی، چنانچہ نبی ﷺ نے اسے پناہ دے دی؛ اسے نسائی نے عکرمہ سے، انہوں نے ابن عباس سے ذکر کیا جنہوں نے سورہ النحل کے بارے میں فرمایا: {مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِهِ إِلَّا مَنْ أُكْرِهَ} سے قول {وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ} تک، تو یہ منسوخ ہو گیا اور اس سے استثناء کر دیا گیا، پس فرمایا: {ثُمَّ إِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ هَاجَرُوا مِنْ بَعْدِ مَا فُتِنُوا ثُمَّ جَاهَدُوا وَصَبَرُوا إِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا لَغَفُورٌ رَحِيمٌ}۔ اور وہ عبداللہ بن سعد بن ابی سرح تھے جو مصر کے گورنر تھے، وہ رسول اللہ ﷺ کے لیے لکھا کرتے تھے، پھر شیطان نے انہیں بہکا دیا اور وہ کافروں سے جا ملے، چنانچہ فتح کے دن ان کے قتل کا

حکم دیا گیا، تو عثمان بن عفان نے ان کے لیے پناہ مانگی، پس رسول اللہ ﷺ نے انہیں پناہ دے دی (3)۔

قولہ تعالی: {يَوْمَ تَأْتِي كُلُّ نَفْسٍ تُجَادِلُ عَنْ نَفْسِهَا وَتُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ (111)}

قولہ تعالی: {يَوْمَ تَأْتِي كُلُّ نَفْسٍ تُجَادِلُ عَنْ نَفْسِهَا} یعنی: بے شک اللہ اس میں غفور و رحیم ہے (4)، یا ان کا ذکر {يَوْمَ تَأْتِي كُلُّ نَفْسٍ تُجَادِلُ عَنْ نَفْسِهَا} یعنی: وہ اپنے نفس کی طرف سے جھگڑا اور بحث کریں گے۔

(1) فی معانی القرآن 108/4 ، اور اس حصے کے ص 432-434 ملاحظہ فرمائیں۔ (2) اس حصے کے ص 432-434 ، اور واحدی کی اسباب النزول ص 289 ملاحظہ فرمائیں۔ (3) المجتبیٰ 107/7 ، اور الکبریٰ (3518)، اور ابوداؤد (4358) نے اس کا آخری ٹکڑا نکالا ہے۔ (4) یعنی تقدیر یہ ہے: غفور رحیم اس دن جب ہر جان آئے گی... اعراب القرآن للنحاس 2 / 410 ۔

It was mentioned in the report: Everyone will say on the Day of Resurrection, "Myself, myself," because of the intensity of the horror of the Day of Resurrection, except Muhammad (peace and blessings be upon him), for he will ask for his Ummah (community) (1).

In a narration of Umar, he said to Ka'b al-Ahbar: "O Ka'b, frighten us, arouse us, tell us, awaken us." Ka'b said to him: "O Commander of the Faithful, by Him in Whose hand is my soul, if you were to come on the Day of Resurrection with the deeds of seventy prophets, moments (2) would come upon you where nothing would concern you but yourself. Indeed, Hell has a roar such that no angel close [to Allah] nor any chosen prophet remains except that he falls down on his knees, even Ibrahim the Close Friend (Al-Khalil) would cling to his friendship and say: 'O Lord, I am your friend Ibrahim, I ask You today for nothing but myself!'" He [Umar] said: "O Ka'b, where do you find that in the Book of Allah?" He replied: "Allah Almighty's saying: 'The Day when every soul will come pleading for itself, and every soul will be fully compensated for what it did, and they will not be wronged'" (3).

Ibn Abbas said regarding this verse: Disputes will continue among people on the Day of Resurrection until the soul argues with the body. The soul says: "Lord, the soul is from You, You created it. I had no hand to strike with, no leg to walk with, no eye to see with, no ear to hear with, and no mind to understand with, until I came and entered this body. So double the types of punishment upon it and save me." The body says: "Lord, You created me with Your hand, and I was like a piece of wood. I had no hand to strike with, no foot to strive with, no sight to see with, and no hearing to hear with. Then this [soul] came like a ray of light, and through it my tongue spoke, my eyes saw, my legs walked, and my ears heard. So double the types of punishment upon it and save me from it." He said: "So Allah strikes a parable for them: A blind man and a lame man entered an orchard containing fruits. The blind man could not see the fruit, and the lame man could not reach it. So the lame man called out to the blind man: 'Come to me...'

---

(1) Narrated at length by Ahmad (9623), Al-Bukhari (4712), and Muslim (194) from the Hadith of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him). There are narrations on this from several companions (may Allah be pleased with them); see Musnad Ahmad. (2) Plural of 'tarah' (time/moment). (3) Narrated by Ibn Abi Shaybah in his 'Musannaf'

13/154-155, Ahmad in 'Az-Zuhd' p. 151, and Abu Nu'aym in 'Al-Hilyah' 5/368-369, similarly.

खबर में आया है: कयामत के दिन हर कोई कहेगा: "मैं स्वयं, मैं स्वयं," कयामत के दिन की विभीषिका की तीव्रता के कारण, सिवाय मुहम्मद (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) के, क्योंकि वह अपनी उम्मत (समुदाय) के लिए पूछेंगे (1)।

उमर के एक हदीस में है कि उन्होंने का'ब अल-अहबार से कहा: "हे का'ब, हमें डराओ, हमें झकझोर दो, हमें बताओ, हमें जगाओ।" का'ब ने उनसे कहा: "हे अमीरुल मोमिनीन (मुसलमानों के नेता), उस सत्ता की कसम जिसके हाथ में मेरी जान है, अगर आप कयामत के दिन सत्तर पैगंबरों के कर्मों के समान कर्म लेकर आएं तो भी आप पर ऐसे क्षण (2) आएंगे कि आपको अपने सिवा किसी की चिंता नहीं होगी। वास्तव में, नरक की एक ऐसी दहाड़ है कि कोई भी निकटतम फरिश्ता या कोई भी चुना हुआ पैगंबर ऐसा नहीं बचेगा जो अपने घुटनों के बल न गिर जाए, यहाँ तक कि इब्राहिम अल-खलील भी अपनी मित्रता का सहारा लेंगे और कहेंगे: 'हे प्रभु, मैं तेरा मित्र इब्राहिम हूँ, मैं आज तुझसे अपने सिवा कुछ नहीं मांगता!'" उन्होंने [उमर] कहा: "हे का'ब, आपको अल्लाह की किताब में यह कहाँ मिलता है?" उन्होंने कहा: "अल्लाह तआला का कथन: 'उस दिन जब हर जान अपनी ओर से दलीलें पेश करती हुई आएगी, और हर जान को उसके किए का पूरा बदला दिया जाएगा, और उन पर कोई ज़ुल्म नहीं किया जाएगा'" (3)।

इब्न अब्बास ने इस आयत के बारे में कहा: कयामत के दिन लोगों के बीच विवाद तब तक चलता रहेगा जब तक कि आत्मा शरीर से बहस न करने लगे। आत्मा कहेगी: "हे प्रभु, आत्मा तेरी ओर से है, तूने इसे बनाया है। मेरे पास प्रहार करने के लिए हाथ नहीं था, चलने के लिए पैर नहीं था, देखने के लिए आँख नहीं थी, सुनने के लिए कान नहीं था, और समझने के लिए बुद्धि नहीं थी, जब तक कि मैं आकर इस शरीर में प्रविष्ट नहीं हो गई। इसलिए इस पर तरह-तरह के अज़ाब (दंड) बढ़ा दे और मुझे बचा ले।" शरीर कहेगा: "हे प्रभु, तूने मुझे अपने हाथ से बनाया, और मैं लकड़ी के एक टुकड़े की तरह था। मेरे पास प्रहार करने के लिए हाथ नहीं था, कोशिश करने के लिए पैर नहीं था, देखने के लिए दृष्टि नहीं थी, और सुनने के लिए श्रवण नहीं था। फिर यह [आत्मा] प्रकाश की किरण की तरह आई, और इसके माध्यम से मेरी ज़बान बोली, मेरी आँखों ने देखा, मेरी पैरों ने चला, और मेरे कानों ने सुना। इसलिए इस पर तरह-तरह के अज़ाब बढ़ा दे और मुझे इससे बचा ले।" उन्होंने कहा: "तो अल्लाह उनके लिए एक मिसाल बयान करता है: एक अंधा और एक अपाहिज व्यक्ति एक ऐसे बाग

में दाखिल हुए जिसमें फल थे। अंधा फल देख नहीं सकता था, और अपाहिज उन तक पहुँच नहीं सकता था। तब अपाहिज ने अंधे को पुकारा: 'मेरे पास आओ...'"

---

(1) इसे अहमद (9623), बुखारी (4712), और मुस्लिम (194) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से विस्तार से वर्णित किया है। इस विषय में कई सहाबा (रज़ियल्लाहु अन्हुम) से रिवायतें हैं, मसनद अहमद में देखें। (2) 'तारा' का बहुवचन। (3) इसे इब्न अबी शैबा ने अपनी 'मुसन्नफ़' 13/154-155 में, अहमद ने 'अज़-ज़ुहद' पृ. 151 में, और अबू नुऐम ने 'अल-हिल्या' 5/368-369 में इसी प्रकार वर्णित किया है।

خبر میں آیا ہے: قیامت کے دن ہر شخص قیامت کی ہولناکی کی شدت کی وجہ سے کہے گا: "نفسی نفسی" (ہائے میری جان، ہائے میری جان)، سوائے محمد ﷺ کے، کیونکہ آپ اپنی امت کے بارے میں سوال کریں گے (1)۔

عمر رضی اللہ عنہ کی ایک حدیث میں ہے کہ انہوں نے کعب الاحبار سے فرمایا: "اے کعب، ہمیں ڈراؤ، ہمیں رغبت دلاؤ، ہمیں سناؤ، ہمیں بیدار کرو۔" کعب نے ان سے کہا: "اے امیر المومنین، اس ذات کی قسم جس کے ہاتھ میں میری جان ہے، اگر آپ قیامت کے دن ستر انبیاء کے عمل کے برابر عمل لے کر آئیں، تب بھی آپ پر ایسے لمحات (2) آئیں گے کہ آپ کو اپنی جان کے سوا کسی کی فکر نہیں ہوگی۔ اور بے شک جہنم کی ایک ایسی دہاڑ ہے کہ کوئی مقرب فرشتہ اور کوئی برگزیدہ نبی ایسا نہیں بچے گا جو اپنے گھٹنوں کے بل نہ گر جائے، یہاں تک کہ ابراہیم خلیل اللہ اپنی دوستی کا واسطہ دیں گے اور کہیں گے: 'اے رب، میں تیرا خلیل ابراہیم ہوں، آج میں تجھ سے اپنی جان کے سوا کچھ نہیں مانگتا!'" آپ نے فرمایا: "اے کعب، آپ کو اللہ کی کتاب میں یہ کہاں ملتا ہے؟" انہوں نے کہا: "اللہ تعالیٰ کا ارشاد: 'جس دن ہر جان اپنی طرف سے جھگڑتی ہوئی آئے گی اور ہر جان کو اس کے عمل کا پورا پورا بدلہ دیا جائے گا اور ان پر ظلم نہیں کیا جائے گا'" (3)۔

ابن عباس رضی اللہ عنہما نے اس آیت کے بارے میں فرمایا: قیامت کے دن لوگوں کے درمیان جھگڑا جاری رہے گا یہاں تک کہ روح بدن سے جھگڑا کرے گی۔ روح کہے گی: "اے رب، روح تیری طرف سے ہے، تو نے ہی اسے پیدا کیا، میرے پاس پکڑنے کے لیے ہاتھ نہیں تھا، چلنے کے لیے پاؤں نہیں تھا، دیکھنے کے لیے آنکھ نہیں تھی، سننے کے لیے کان نہیں تھا، اور سمجھنے کے لیے عقل نہیں تھی، یہاں تک کہ میں آئی اور اس بدن میں داخل ہو گئی۔ پس اس پر طرح طرح

کے عذاب بڑھا دے اور مجھے نجات دے۔" جسم کہے گا: "اے رب، تو نے مجھے اپنے ہاتھ سے پیدا کیا، میں تو ایک لکڑی کی طرح تھا، نہ میرے پاس پکڑنے کے لیے ہاتھ تھا، نہ کوشش کرنے کے لیے پاؤں، نہ دیکھنے کے لیے بصارت، اور نہ سننے کے لیے سماعت۔ پھر یہ [روح] روشنی کی شعاع کی طرح آئی، پس اسی کے ذریعے میری زبان بولی، اسی سے میری آنکھوں نے دیکھا، اسی سے میرے پاؤں چلے، اور اسی سے میرے کانوں نے سنا۔ پس اس پر طرح طرح کے عذاب بڑھا دے اور مجھے اس سے نجات دے۔" فرمایا: "پس اللہ تعالیٰ ان دونوں کے لیے ایک مثال بیان فرماتا ہے: ایک اندھا اور ایک اپاہج شخص ایک ایسے باغ میں داخل ہوئے جس میں پھل تھے۔ اندھا پھل دیکھ نہیں سکتا تھا، اور اپاہج اس تک پہنچ نہیں سکتا تھا۔ پس اپاہج نے اندھے کو پکارا: 'میرے پاس آؤ...'"

---

(1) اسے احمد (9623)، بخاری (4712)، اور مسلم (194) نے ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے تفصیل کے ساتھ روایت کیا ہے۔ اس باب میں کئی صحابہ کرام رضی اللہ عنہم سے روایات ہیں، مسند احمد میں دیکھیں۔ (2) تارہ کی جمع۔ (3) اسے ابن ابی شیبہ نے اپنی 'مصنف' 13 / 154 - 155 میں، احمد نے 'الزہد' ص 151 میں، اور ابو نعیم نے 'الحلیہ' 5 / 368 - 369 میں اسی طرح روایت کیا ہے۔

Surah An-Nahl: Verses 111 - 112 452

“...So carry me, I will eat and feed you.” So he approached him and carried him, and they ate of the fruit. “Upon whom then shall the punishment be?!” He said: “The punishment is upon both of you together.” This was mentioned by Al-Tha'labi (1).

Allah's saying: {And Allah presents an example: a city which was safe and secure, its provision coming to it in abundance from every location, but it denied the favors of Allah. So Allah made it taste the garment of hunger and fear for what they had been doing.}

Allah's saying: {And Allah presents an example: a city} this is connected to the mention of the polytheists. The Messenger of Allah (peace be upon him) had supplicated against the polytheists of Quraysh, saying: “O Allah, intensify Your pressure on [the tribe of] Mudar, and make it for them years like the years of Joseph.” So they were afflicted with drought until they ate bones (2), and the Messenger of Allah (peace be upon him) sent food to them, which was distributed among them (3).

{was safe} its people were not raided. {its provision coming to it in abundance from every location} from land and sea, its counterpart is: {to which are brought fruits of all things} [Al-Qasas: 57] the verse (4). {but it denied the favors of Allah} ‘Al-An’um’ is the plural of ‘Ni'mah’ (favor); like ‘Al-Ashudd’ is the plural of ‘Shiddah’ (intensity) (5). And it was said: the plural of ‘Nu'ma’, like ‘Bu'sa’ and ‘Ab'us’ (6). And this denial was their rejection of Muhammad (peace be upon him).

{So Allah made it taste} meaning: He made its people taste. {the garment of hunger and fear} He called it a garment because there appeared on them such emaciation, paleness of color, and ill condition that it was like a garment (7). {for what they had been doing}.

(1) And Al-Baghawi also mentioned it in his Tafsir 3/87. (2) Reported by Ahmad (3613), Al-Bukhari (1007), and Muslim (2798) from the hadith of Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him), and in the same chapter from Abu Huraira (may Allah be pleased with him) in Ahmad (7260), Al-Bukhari (6200), and Muslim (675), and it was previously mentioned in 4/304. (3) Mentioned by Al-Baghawi in his Tafsir 3/88, Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 4/501, and Al-Razi in his Tafsir 20/130. (4) Tafsir al-Baghawi 3/88. (5) This is the saying of Sibawayh as in I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/410, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/426. Qutrub and Abu 'Ubaydah said in Majaz al-Qur'an 1/369: the singular of ‘Al-An'um’ is ‘Nu'm’. See Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 3/221. (6) We did not find anyone

who mentioned this plural, and in language dictionaries: ‘Ab'us’ is the plural of ‘Bu's’, and ‘An'um’ is the plural of ‘Nu'm’. Al-Tabari said in his Tafsir 14/385: Some of the people of Kufa said: ‘An'um’ is the plural of ‘Na'ma’, like: ‘Ba'sa’ and ‘Ab'us’. (7) Al-Nukat wal-'Uyun 3/217.

सूरा अन-नहल: आयतें 111 - 112 452

“...तो मुझे उठा लो, मैं खाऊंगा और तुम्हें खिलाऊंगा।” तो वह उसके करीब आया और उसे उठा लिया, और उन्होंने फल चखा। “तो सजा किस पर होगी?!” उसने कहा: “सजा तुम दोनों पर एक साथ होगी”; इसका उल्लेख अल-थलाबी ने किया है (1)।

अल्लाह का कथन: {और अल्लाह एक मिसाल पेश करता है: एक बस्ती जो सुरक्षित और शांत थी, उसका आहार हर स्थान से प्रचुर मात्रा में उसके पास आता था, लेकिन उसने अल्लाह के एहसानों को झुठलाया। तो अल्लाह ने उन्हें उनकी करतूतों के कारण भूख और भय की पोशाक का स्वाद चखाया।}

अल्लाह का कथन: {और अल्लाह एक मिसाल पेश करता है: एक बस्ती} यह मुशरिकों (बहुदेववादियों) के उल्लेख से जुड़ा है। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कुरैश के मुशरिकों के खिलाफ दुआ की थी और कहा था: “ऐ अल्लाह, मुदर [कबीले] पर अपनी पकड़ सख्त कर दे, और उनके लिए इसे यूसुफ के वर्षों [अकाल] जैसा बना दे।” तो वे सूखे से पीड़ित हुए यहाँ तक कि उन्होंने हड्डियाँ खा लीं (2), और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उनके पास भोजन भेजा और वह उनके बीच वितरित किया गया (3)।

{सुरक्षित थी} इसके लोगों पर हमला नहीं किया जाता था। {उसका आहार हर स्थान से प्रचुर मात्रा में उसके पास आता था} ज़मीन और समुद्र से, इसके समान है: {जिसकी ओर हर चीज़ के फल खिंचे चले आते हैं} [अल-क़सस: 57] आयत (4)। {तो उसने अल्लाह के एहसानों को झुठलाया} ‘अल-अनउम’ नेमत का बहुवचन है; जैसे ‘अल-अशुद्द’ शिद्दत का बहुवचन है (5)। और कहा गया है: ‘नुअमा’ का बहुवचन, जैसे: ‘बुआसा’ और ‘अदबुआस’ (6)। और यह कुफ्र मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को झुठलाना था।

{तो अल्लाह ने उसे चखाया} अर्थात्: उसके लोगों को चखाया। {भूख और भय की पोशाक} उन्होंने इसे पोशाक कहा; क्योंकि उनमें दुबलापन, रंग का पीलापन और खराब स्थिति इस तरह दिखाई दे रही थी जो एक पोशाक की तरह थी (7)। {उसकी वजह से जो वे किया करते थे}।

(1) और अल-बघवी ने भी अपनी तफ़सीर 3/87 में इसका उल्लेख किया है। (2) इसे अहमद (3613), अल-बुखारी (1007), और मुस्लिम (2798) ने इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है, और इसी विषय में अहमद (7260), अल-बुखारी (6200), और मुस्लिम (675) के

पास अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है, और यह पहले 4/304 में आ चुका है। (3) अल-बघवी ने अपनी तफ़सीर 3/88 में, इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 4/501 में, और अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर 20/130 में इसका उल्लेख किया है। (4) तफ़सीर अल-बघवी 3/88. (5) यह सिबवैह का कथन है जैसा कि अल-नहहास की इराब अल-कुरआन 2/410 और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/426 में है। कुतरुब और अबू उबैदा ने मजाज़ अल-कुरआन 1/369 में कहा: 'अल-अनउम' का एकवचन 'नुअम' है। और ज़ज्जाज की मानी अल-कुरआन 3/221 देखें। (6) हमें ऐसा कोई नहीं मिला जिसने इस बहुवचन का उल्लेख किया हो, और भाषा के शब्दकोशों में: 'अदबुआस' 'बुआस' का बहुवचन है, और 'अनउम' 'नुअम' का बहुवचन है। तबरी ने अपनी तफ़सीर 14/385 में कहा: कूफ़ा के कुछ लोगों ने कहा: 'अनउम' 'नअमा' का बहुवचन है, जैसे: 'बासा' और 'अदबुआस'। (7) अल-नुकत वल-'उयून 3/217।

سورة النحل: آیات ۱۱۱ - ۱۱۲ ٤٥٢

"...پس مجھے اٹھاؤ، میں کھاؤں گا اور تمہیں کھلاؤں گا۔" تو وہ اس کے قریب ہوا اور اسے اٹھایا، پس انہوں نے پھل کھایا۔ "تو عذاب کس پر ہوگا؟!" اس نے کہا: "تم دونوں پر ایک ساتھ عذاب ہوگا"؛ اسے الثعلبی نے ذکر کیا ہے (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اللہ نے ایک بستی کی مثال بیان فرمائی ہے جو امن و اطمینان سے تھی، اس کا رزق ہر جگہ سے بافراغت چلا آ رہا تھا، پھر اس نے اللہ کی نعمتوں کی ناشکری کی، تو اللہ نے ان کے کرتوتوں کی بدولت انہیں بھوک اور خوف کا لباس چکھا دیا۔}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اللہ نے ایک بستی کی مثال بیان فرمائی} یہ مشرکین کے ذکر سے جڑا ہوا ہے۔ رسول اللہ ﷺ نے مشرکینِ قریش کے خلاف دعا کی تھی اور فرمایا تھا: "اے اللہ، مضر [قبیلے] پر اپنی پکڑ سخت فرما، اور ان پر اسے یوسف کے برسوں [قحط] کی طرح کر دے۔" تو وہ قحط میں مبتلا ہوئے یہاں تک کہ انہوں نے ہڈیاں کھائیں (۲)، اور رسول اللہ ﷺ نے ان کی طرف کھانا بھیجا پس وہ ان میں تقسیم کیا گیا (۳)۔

{امن سے تھی} اس کے رہنے والوں پر حملہ نہیں کیا جاتا تھا۔ {اس کا رزق ہر جگہ سے بافراغت چلا آ رہا تھا} خشکی اور تری سے، اس کی نظیر ہے: {جس کی طرف ہر چیز کے پھل کھنچے چلے آتے ہیں} [القصص: ۵۷] آیت (٤)۔ {پھر اس نے اللہ کی نعمتوں کی ناشکری کی} 'الأَنْعُم' نعمت کی جمع ہے؛ جیسے 'الأشدّ' شدت کی جمع ہے (٥)۔ اور کہا گیا: یہ 'نُعْمَى' کی جمع ہے، جیسے: 'بُؤسَى' اور 'أبْؤس' (٦)۔ اور یہ کفران (ناشکری) محمد ﷺ کی تکذیب تھی۔

{تو اللہ نے اسے چکھایا} یعنی: اس کے رہنے والوں کو چکھایا۔ {بھوک اور خوف کا لباس} اسے لباس کا نام دیا؛ کیونکہ ان پر دبلا پن، رنگ کی زردی اور برے حال سے وہ کچھ ظاہر ہوتا تھا جو لباس کی طرح ہے (۷)۔ {بسبب اس کے جو وہ کرتے تھے}۔

(۱) اور اسے بغوی نے بھی اپنی تفسیر ۳/ ۸۷ میں ذکر کیا ہے۔ (۲) اسے احمد (۳۶۱۳)، بخاری (۱۰۰۷) اور مسلم (۲۷۹۸) نے ابن مسعود رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس باب میں احمد (۷۲۶۰)، بخاری (۶۲۰۰) اور مسلم (۶۷۵) کے ہاں ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے، اور یہ پہلے ۴/ ۳۰۴ میں گزر چکا ہے۔ (۳) اسے بغوی نے اپنی تفسیر ۳/ ۸۸، ابن الجوزی نے زاد المسیر ٤/ ۵۰۱ اور رازی نے اپنی تفسیر ۲۰/ ۱۳۰ میں ذکر کیا ہے۔ (٤) تفسیر البغوی ۳/ ۸۸۔ (۵) یہ سیبویہ کا قول ہے جیسا کہ نحاس کی اعراب القرآن ۲/ ۴۱۰ اور المحرر الوجیز ۳/ ۴۲۶ میں ہے۔ اور قطرب اور ابو عبیدہ نے مجاز القرآن ۱/ ۳۶۹ میں کہا: 'الأَنْعُم' کا واحد 'نُعْم' ہے۔ اور زجاج کی معانی القرآن ۳/ ۲۲۱ دیکھیں۔ (٦) ہم کسی ایسے شخص پر مطلع نہیں ہوئے جس نے یہ جمع ذکر کی ہو، اور لغت کی لغتوں میں ہے: 'أَبْؤس' 'بُؤس' کی جمع ہے، اور 'أَنْعُم' 'نُعْم' کی جمع ہے۔ طبری نے اپنی تفسیر ١٤ / ۳۸۵ میں کہا: اہل کوفہ میں سے بعض کہتے تھے: 'انعم' 'نعماء' کی جمع ہے، جیسے: 'باساء' اور 'ابؤس'۔ (۷) النکت والعیون ۳/ ۲۱۷۔

...[what] they were doing} i.e., from disbelief and acts of disobedience. And it was recited by Hafs bin Ghiyath, Nasr bin 'Asim, Ibn Abi Ishaq, Al-Hasan, and Abu 'Amr in what was narrated from him by 'Abd al-Warith, 'Ubayd, and 'Abbas: "and fear" (wal-khawfa) in the accusative case by applying [the verb] "tasted" (adhaqaha) to it (1), conjoined with "the garment of hunger", meaning: Allah made it taste the garment of hunger (2) and made it taste fear. This refers to the Prophet's ﷺ sending of his raiding parties that used to circle them (3). The root of "tasting" is with the mouth, then it is used metaphorically and placed in the position of "trial" or "affliction" (4). And Makkah was struck as an example for other lands, meaning: that despite being in the vicinity of the House of Allah and the maintenance of its mosque, when its people disbelieved, they were afflicted with famine; so how much more so for other towns? And it was said: It is Madinah; it believed in the Messenger of Allah ﷺ, then it became ungrateful for Allah's favors by the killing of 'Uthman bin 'Affan, and the trials that occurred there after the Messenger of Allah ﷺ. This is the opinion of 'Aishah and Hafsah, the wives of the Prophet ﷺ. And it was said: It is an example set for any town that had this characteristic among all other towns (5). His words, the Exalted: {And there had certainly come to them a Messenger from among themselves, but they denied him; so the punishment seized them while they were wrongdoers.} His words, the Exalted: {And there had certainly come to them a Messenger from among themselves, but they denied him} this indicates that it is Makkah. This is the opinion of Ibn Abbas, Mujahid, and Qatadah (6). {so the punishment seized them} and it is the hunger that occurred in Makkah.

---

(1) Ibn al-Jawzi mentioned the narration of 'Abd al-Warith and 'Ubayd from Abu 'Amr in "Zad al-Masir" 4/500, and it is other than the well-known narration from Abu 'Amr, and the well-known recitation from him is like the recitation of the group. 'Ubayd is Ibn 'Aqil bin Subayh, Abu 'Amr al-Hilali al-Basri. Al-Bukhari said: He died in Ramadan in the year 207 AH. 'Abbas is Ibn al-Fadl bin 'Amr, Abu al-Fadl al-Waqifi al-Ansari al-Basri, the judge of Mosul. He died in the year 186 AH. "Ghayat al-Nihayah" 1/496 and 353. (2) His words: meaning: Allah made it taste the garment of hunger, is not in (D) and (M). (3) Tafsir al-Baghawi 3/88. (4) "Ma'ani al-Quran" by al-Nahhas 4/109. (5) "Al-Nukat wal-'Uyun" 3/217, and the saying of Hafsah, may Allah be pleased with her, was recorded by al-Tabari 14/384. (6) Recorded from them by al-Tabari 14/383.

सूरह अन-नहल, आयत 112 - 113 453

...[जो] वे कर रहे थे} यानी: कुफ़्र (अविश्वास) और अवज्ञा के कार्यों से। और इसे हफ़्स बिन ग़ियास, नसर बिन आसिम, इब्न अबी इसहाक़, अल-हसन और अबू अम्र ने 'अब्द अल-वारिस, उबैद और अब्बास द्वारा उनसे जो वर्णित किया गया है, में पढ़ा है: "और डर" (वल्-खौफ़ा) 'अज़ाक़ाहा' (चखाया) के प्रभाव के कारण कर्म कारक (accusative case) में (1), "भूख की पोशाक" के साथ जोड़ा गया है, जिसका अर्थ है: अल्लाह ने उसे भूख की पोशाक चखाई (2) और उसे डर चखाया। यह पैगंबर ﷺ द्वारा अपने दस्तों को भेजने की ओर संकेत है जो उनके चारों ओर चक्कर लगाते थे (3)। 'स्वाद' (ज़ौक़) का मूल अर्थ मुँह से चखना है, फिर इसे रूपक के रूप में इस्तेमाल किया जाता है और 'परीक्षा' या 'विपत्ति' के स्थान पर रखा जाता है (4)। मक्का का उदाहरण अन्य शहरों के लिए दिया गया है, जिसका अर्थ है: कि अल्लाह के घर के पास होने और उसकी मस्जिद के आबाद होने के बावजूद, जब वहाँ के लोगों ने कुफ़्र किया; तो उन्हें अकाल ने घेर लिया; फिर अन्य बस्तियों का क्या हाल होगा। और यह भी कहा गया है: कि यह मदीना है; इसने अल्लाह के रसूल ﷺ पर ईमान लाया, फिर उस्मान बिन अफ़्फान की हत्या और अल्लाह के रसूल ﷺ के बाद वहाँ जो फ़ितने (उपद्रव) हुए, उनके कारण अल्लाह की नेमतों की नाशुक्रगुज़ारी की। यह पैगंबर ﷺ की पत्नियों आयशा और हफ़्सा का कथन है। और यह भी कहा गया है: कि यह अन्य सभी बस्तियों में से किसी भी ऐसी बस्ती के लिए दिया गया उदाहरण है जिसमें यह गुण था (5)। अल्लाह तआला का कथन: {और निश्चित रूप से उनके पास उन्हीं में से एक रसूल आया, तो उन्होंने उसे झुठला दिया; अतः उन्हें अज़ाब ने पकड़ लिया और वे ज़ालिम थे।} अल्लाह तआला का कथन: {और निश्चित रूप से उनके पास उन्हीं में से एक रसूल आया, तो उन्होंने उसे झुठला दिया} यह संकेत देता है कि वह मक्का है। यह इब्न अब्बास, मुजाहिद और क़तादा का कथन है (6)। {अतः उन्हें अज़ाब ने पकड़ लिया} और वह वह भूख है जो मक्का में हुई थी।

---

(1) इब्न अल-जौज़ी ने "ज़ाद अल-मसीर" 4/500 में अबू अम्र से 'अब्द अल-वारिस और उबैद के वर्णन का उल्लेख किया है, और यह अबू अम्र से प्रसिद्ध वर्णन के अलावा है, और उनसे प्रसिद्ध किरअत (पाठ) जमाअत की किरअत की तरह है। उबैद इब्न अकील बिन सुबैह अबू अम्र अल-हिलाली अल-बसरी हैं। अल-बुखारी ने कहा: उनकी मृत्यु रमजान के महीने में साल 207 हिजरी में हुई। अब्बास इब्न अल-फ़ज़्ल बिन अम्र अबू अल-फ़ज़्ल अल-वाक़िफ़ी अल-अंसारी अल-बसरी हैं, जो मोसुल के काज़ी थे। उनकी मृत्यु 186 हिजरी में हुई। "ग़ायत अल-निहाया" 1/496 और 353। (2)

उनके शब्द: यानी: अल्लाह ने उसे भूख की पोशाक चखाई, (द) और (म) प्रतियों में नहीं है। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 3/88। (4) नहहास द्वारा "मआनी अल-क़ुरान" 4/109। (5) "अल-नुकत वल-उयून" 3/217, और हफ़्सा (रज़िअल्लाहु अन्हा) के कथन को अल-तबरी 14/384 ने निकाला है। (6) अल-तबरी 14/383 ने उनके माध्यम से इसे उद्धृत किया है।

سورہ النحل، آیات ۱۱۲ - ۱۱۳ ۴۵۳

يَصْنَعُونَ ﴾ یعنی: کفر اور معاصی (نافرمانیوں) سے۔ اور اسے حفص بن غیاث، نصر بن عاصم، ابن ابی اسحاق، الحسن اور ابو عمرو نے، عبد الوارث، عبید اور عباس کی روایت کے مطابق، «والخوف» (ڈر کو) زبر کے ساتھ پڑھا ہے کیونکہ اس پر «أذاقها» (چکھایا) کا فعل واقع ہوا ہے (۱)، اس کا عطف «لباس الجوع» (بھوک کا لباس) پر ہے، یعنی: اللہ نے اسے بھوک کا لباس چکھایا (۲) اور اسے خوف چکھایا۔ اور اس سے مراد نبی ﷺ کا اپنے ان دستوں کو بھیجنا ہے جو ان کے گرد چکر لگایا کرتے تھے (۳)۔ ذائقہ کی اصل منہ سے چکھنا ہے، پھر اسے بطور استعارہ آزمائش اور ابتلاء کے موقع پر استعمال کیا جاتا ہے (۴)۔ اور مکہ کی مثال دوسرے شہروں کے لیے دی گئی ہے، یعنی: کہ اللہ کے گھر کے پڑوس اور اس کی مسجد کی آبادی کے باوجود، جب وہاں کے لوگوں نے کفر کیا تو وہ قحط کا شکار ہوئے؛ تو دوسری بستیوں کا کیا حال ہوگا۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ: اس سے مراد مدینہ ہے، وہ رسول اللہ ﷺ پر ایمان لائے، پھر عثمان بن عفان کی شہادت اور رسول اللہ ﷺ کے بعد وہاں پیدا ہونے والے فتنوں کے سبب اللہ کی نعمتوں کی ناشکری کی۔ یہ نبی ﷺ کی ازواج مطہرات حضرت عائشہ اور حضرت حفصہ کا قول ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: کہ یہ تمام بستیوں میں سے کسی بھی ایسی بستی کے لیے ایک مثال ہے جو ان صفات کی حامل ہو (۵)۔ ارشاد باری تعالیٰ ہے: ﴿ وَلَقَدْ جَاءَهُمْ رَسُولٌ مِنْهُمْ فَكَذَّبُوهُ فَأَخَذَهُمُ الْعَذَابُ وَهُمْ ظَٰلِمُونَ ﴾ ارشاد باری تعالیٰ: ﴿ وَلَقَدْ جَاءَهُمْ رَسُولٌ مِنْهُمْ فَكَذَّبُوهُ ﴾ (اور بے شک ان کے پاس ان ہی میں سے ایک رسول آیا تو انہوں نے اسے جھٹلا دیا) یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ وہ مکہ ہے۔ یہ ابن عباس، مجاہد اور قتادہ کا قول ہے (۶)۔ ﴿ فَأَخَذَهُمُ الْعَذَابُ ﴾ (پھر عذاب نے انہیں پکڑ لیا) اور وہ وہ بھوک ہے جو مکہ میں واقع ہوئی تھی۔

(۱) ابن الجوزی نے زاد المسیر ۴ / ۵۰۰ میں ابو عمرو سے عبد الوارث اور عبید کی روایت کا ذکر کیا ہے اور یہ ابو عمرو سے غیر مشہور روایت ہے، اور ان کی مشہور قرأت وہی ہے جو جماعت کی قرأت ہے۔ عبید سے مراد ابن عقیل بن صبیح ابو عمرو الہلالی البصری ہیں۔ امام بخاری نے فرمایا: ان کا انتقال رمضان ۲۰۷ھ میں ہوا۔ عباس سے مراد ابن الفضل بن عمرو ابو الفضل الواقفی الانصاری البصری ہیں جو موصل کے قاضی تھے۔ وفات ۱۸۶ھ غایۃ النہایہ ۴۹۶/۱ و ۳۵۳۔ (۲) ان کا قول: یعنی: اللہ نے اسے بھوک کا لباس چکھایا، (د) اور (م) کے نسخوں میں نہیں ہے۔ (۳) تفسیر بغوی ۳ / ۸۸۔ (۴) معانی القرآن للنحاس ۴ / ۱۰۹۔ (۵) النکت والعیون ۳ / ۲۱۷، اور حضرت حفصہ رضی اللہ عنہا کے قول کو طبری نے ۱۴ / ۳۸۴ میں روایت کیا ہے۔ (۶) اسے ان حضرات سے طبری نے ۱۴ / ۳۸۳ میں نقل کیا ہے۔

٤٥٤

Surah An-Nahl: Verses 114 - 117

It was said: hardships, and hunger is among them.

Allah Almighty's saying: {So eat of that which Allah has provided for you, [which is] lawful and good. And be grateful for the favor of Allah, if it is [indeed] Him that you worship.} (114)

Allah Almighty's saying: {So eat of that which Allah has provided for you} meaning: Eat, O community of Muslims, from the spoils of war. And it was said: the address is to the polytheists; because the Prophet ﷺ sent food to them out of compassion for them, and that was when they were afflicted with hunger for seven years, and the Arabs cut off provisions (1) from them by the command of the Prophet ﷺ, so they ate burnt bones, carcasses, dead dogs, hides, and 'Alhiz', which is camel hair treated with blood. Then the leaders of Mecca spoke to the Messenger of Allah ﷺ when they were exhausted, and said: This is the punishment of men, so what about women and children? And Abu Sufyan said to him: O Muhammad, you came commanding the joining of kinship and forgiveness, and your people have perished; so pray to Allah for them. So the Messenger of Allah ﷺ prayed for them, and allowed people to carry food to them while they were still polytheists (2).

Allah Almighty's saying: {He has only forbidden to you dead animals, blood, the flesh of swine, and that which has been dedicated to other than Allah. But whoever is forced [by necessity], neither desiring [it] nor transgressing [its limit], then indeed, Allah is Forgiving and Merciful.} (115)

The discussion on it has been fully covered in "Al-Baqarah" (3).

Allah Almighty's saying: {And do not say about what your tongues assert of untruth, "This is lawful and this is forbidden," to invent falsehood about Allah. Indeed, those who invent falsehood about Allah will not succeed. (116) [It is but] a brief enjoyment, and they will have a painful punishment. (117)}

There are two issues in it:

(1) Meaning: food. (2) Zad al-Masir 4/501, and this speech is part of the Hadith in which it says: "O Allah, make it years for them like the years of Joseph" mentioned recently. (3) 4/22 and onwards.

४५४

सूरह अन-नह्ल: आयत ११४ - ११७

और कहा गया है: कठिनाइयाँ, और भूख उनमें से एक है।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {अतः जो कुछ अल्लाह ने तुम्हें प्रदान किया है, उसमें से हलाल और पवित्र खाओ। और अल्लाह के एहसान का आभार व्यक्त करो, यदि तुम उसी की इबादत (पूजा) करते हो।} (११४)

अल्लाह तआला का फ़रमान: {अतः जो कुछ अल्लाह ने तुम्हें प्रदान किया है, उसमें से खाओ} अर्थात्: हे मुसलमानों के समूह, ग़नीमत (युद्ध के माल) में से खाओ। और यह भी कहा गया है: यह संबोधन मुशरिकों (बहुदेववादियों) के लिए है; क्योंकि नबी ﷺ ने उनके प्रति करुणा दिखाते हुए उनके पास भोजन भेजा था। इसका कारण यह था कि जब वे सात वर्षों तक भूख की परीक्षा में रहे, और नबी ﷺ के आदेश से अरबों ने उनकी रसद (१) रोक दी, तो उन्होंने जली हुई हड्डियाँ, मुर्दार, मरे हुए कुत्ते, खाल और 'अलहिज़' खाया, जो ऊँट के बाल होते हैं जिन्हें खून के साथ मिलाकर बनाया जाता था। फिर मक्का के सरदारों ने अल्लाह के रसूल ﷺ से बात की जब वे बहुत थक गए थे, और कहा: यह तो पुरुषों की सज़ा है, लेकिन महिलाओं और बच्चों का क्या कसूर? और अबू सुफ़ियान ने उनसे कहा: ऐ मुहम्मद, आप तो नातेदारी निभाने और क्षमा करने का आदेश लेकर आए हैं, जबकि आपकी कौम बर्बाद हो रही है; तो उनके लिए अल्लाह से दुआ करें। तब अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनके लिए दुआ की, और लोगों को उनके पास भोजन ले जाने की अनुमति दी, जबकि वे अभी मुशरिक ही थे (२)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {उसने तो तुम पर केवल मुर्दार, रक्त, सुअर का माँस और वह चीज़ हराम की है जिस पर अल्लाह के सिवा किसी और का नाम पुकारा गया हो। फिर जो विवश हो जाए, जबकि वह न तो विद्रोह करने वाला हो और न सीमा से आगे बढ़ने वाला, तो वास्तव में अल्लाह अत्यंत क्षमाशील, दयावान है।} (११५)

इसके बारे में "अल-बक़रह" में विस्तार से चर्चा की जा चुकी है (३)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और अपनी ज़बानों के बोले हुए झूठ के आधार पर यह न कहो कि "यह हलाल है और यह हराम है," ताकि अल्लाह पर झूठ मढ़ सको। निश्चय ही जो लोग अल्लाह पर

झूठ मढ़ते हैं, वे सफल नहीं होंगे। (११६) (यह) थोड़ा सा फ़ायदा है, और उनके लिए दुखद यातना है। (११७)}

इसमें दो मसले (विषय) हैं:

(१) अर्थात: भोजन। (२) ज़ाद अल-मसीर ५०१/४, और यह बात उस हदीस का हिस्सा है जिसमें कहा गया है: "ऐ अल्लाह, उनके लिए इन वर्षों को यूसुफ़ के वर्षों जैसा बना दे" जो हाल ही में गुज़रा है। (३) २२/४ और उसके बाद।

۴۵۴

سورة النحل: آیات ۱۱۴ - ۱۱۷

اور کہا گیا: شدائد (سختیاں)، اور بھوک ان میں سے ایک ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس اللہ نے تمہیں جو رزق دیا ہے اس میں سے حلال اور پاکیزہ کھاؤ اور اللہ کی نعمت کا شکر ادا کرو اگر تم صرف اسی کی عبادت کرتے ہو۔} (۱۱۴)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس اللہ نے تمہیں جو رزق دیا ہے اس میں سے کھاؤ} یعنی: اے مسلمانوں کی جماعت، مالِ غنیمت میں سے کھاؤ۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: یہ خطاب مشرکین سے ہے؛ کیونکہ نبی ﷺ نے ان پر شفقت کرتے ہوئے ان کی طرف کھانا بھیجا تھا، اور یہ اس وقت ہوا جب وہ سات سال تک بھوک میں مبتلا رہے، اور عربوں نے نبی ﷺ کے حکم سے ان کا غلہ (۱) روک دیا، تو انہوں نے جلی ہوئی ہڈیاں، مردار، مردہ کتے، کھالیں اور 'علہز' کھائے، جو اونٹ کے بال ہوتے ہیں جنہیں خون کے ساتھ ملا کر بنایا جاتا تھا۔ پھر مکہ کے سرداروں نے رسول اللہ ﷺ سے بات کی جب وہ بہت تنگ آ گئے، اور کہا: یہ مردوں کا عذاب ہے، تو عورتوں اور بچوں کا کیا قصور؟ اور ابو سفیان نے آپ ﷺ سے کہا: اے محمد، آپ تو صلہ رحمی اور درگزر کا حکم لے کر آئے ہیں، جبکہ آپ کی قوم ہلاک ہو رہی ہے؛ پس ان کے لیے اللہ سے دعا کیجئے۔ تو رسول اللہ ﷺ نے ان کے لیے دعا کی، اور لوگوں کو ان کی طرف کھانا لے جانے کی اجازت دی جبکہ وہ ابھی مشرک ہی تھے (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اس نے تو تم پر صرف مردار، خون، سور کا گوشت اور وہ (جانور) جس پر اللہ کے سوا کسی اور کا نام پکارا گیا ہو، حرام کیا ہے۔ پھر جو مجبور ہو جائے بشرطیکہ وہ نہ تو

سرکشی کرنے والا ہو اور نہ ہی حد سے بڑھنے والا، تو بے شک اللہ بہت بخشنے والا، نہایت مہربان ہے۔} (۱۱۵)

اس کے بارے میں کلام "البقرہ" میں تفصیل سے گزر چکا ہے (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اپنی زبانوں کے جھوٹ بولنے کی وجہ سے یہ نہ کہو کہ "یہ حلال ہے اور یہ حرام ہے" تاکہ اللہ پر جھوٹ بہتان باندھو۔ بے شک جو لوگ اللہ پر جھوٹ بہتان باندھتے ہیں وہ فلاح نہیں پائیں گے۔ (۱۱۶) (یہ) تھوڑا سا فائدہ ہے اور ان کے لیے دردناک عذاب ہے۔ (۱۱۷)}

اس میں دو مسئلے ہیں:

(۱) یعنی: کھانا۔ (۲) زاد المسیر ۵۰۱/۴، اور یہ کلام اس حدیث کا حصہ ہے جس میں ہے: "اے اللہ، ان پر ان سالوں کو یوسف کے سالوں جیسا بنا دے" جو قریب ہی گزری ہے۔ (۳) ۲۲/۴ اور اس کے بعد۔

Surah An-Nahl, Ayat 116 - 117 455

First [point]: His words, Exalted is He: {وَلَا تَصِفُ} (for what [your tongues] assert). "Ma" here is 'masdariyah' (forming a verbal noun), meaning: for the description (1). It was said: The 'lam' is for cause and reason, meaning: do not say because of your description of "al-kadhiba" (the lie) (2) by removing the preposition, meaning: for what your tongues describe of lies. It was recited: "al-kudubu" with 'damma' on the 'kaf', 'dhal', and 'ba', as an adjective for the tongues, and it has preceded (3).

Al-Hasan recited specifically here: "al-kadhibi" with 'fatha' on the 'kaf' and 'kasra' on the 'dhal' and 'ba' (4), as an adjective for "ma"; the estimation is: and do not say for the lie that your tongues describe (5). It was said: as a substitute (badal) for "ma", meaning: and do not say for the lie (6) which your tongues describe: this is lawful and this is forbidden; to invent falsehood against Allah the Lie.

The verse is addressed to the disbelievers who forbade 'al-Baha'ir' and 'al-Sawa'ib' (types of camels), and made lawful what is in the bellies of livestock even if it were carrion. So, His saying: "This is lawful" refers to the carrion in the bellies of livestock, and everything they made lawful. And His saying: "And this is forbidden" refers to 'al-Baha'ir' and 'al-Sawa'ib' and everything they made forbidden (7).

{إِنَّ الَّذِينَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ لَا يُفْلِحُونَ * مَتَاعٌ قَلِيلٌ} (Indeed, those who invent falsehood against Allah will not succeed. [It is but] a brief enjoyment) meaning: the worldly pleasures they are in will soon vanish. Az-Zajjaj said (8): meaning, their enjoyment is a brief enjoyment. It was said: for them is a brief enjoyment (9), then they will be returned to a painful punishment.

(1) Similarly in "I'rab al-Quran" by an-Nahhas 2/410, and "Mushkil I'rab al-Quran" 1/426. (2) See "Tafsir al-Baghawi" 3/88. (3) Page 347 of this volume. (4) "Al-Qira'at al-Shadhah" p. 73, and "al-Muhtasib" 2/12. (5) "I'rab al-Quran" by an-Nahhas 2/410, "Mushkil I'rab al-Quran" 1/426, and "al-Kashshaf" 2/433. Abu Hayyan said in "al-Bahr" 5/545: And this, in my view, is not permissible; because they stated that the 'an' that forms a verbal noun cannot have the derived noun from it and the verb as its adjective... and the rule for the rest of the 'masdari' particles is the rule of 'an'. (6) In (d), (z), and (th): al-kadhibu, and the confirmed version is from (f) and (m). See "Ma'ani al-Quran" by al-Akhfash 2/609, and "al-Muharrar al-Wajiz" 3/429. (7) "Al-Muharrar al-Wajiz" 3/429. (8) In "Ma'ani al-Quran" 3/222, and the author cited it from "al-Wasit" by al-Wahidi 3/89. (9) From his saying: It was said: for them is a brief enjoyment, is not in (th) and (f).

सूरह अन-नहल, आयत 116 - 117 455

पहली [बात]: अल्लाह तआला का फ़रमान: {وَلَا تَصِفُ} यहाँ "मा" मसदरीय (masdariyah) है, यानी: आपके वर्णन के लिए (1)। कहा गया है: "लाम" सबब और कारण के लिए है, यानी: अपने वर्णन "अल-कज़िबा" (झूठ) के कारण मत कहो (2) प्रीपोजिशन हटाकर, यानी: जो तुम्हारी ज़ुबानें झूठ बयान करती हैं उसके लिए। इसे "अल-कुज़ुबु" भी पढ़ा गया है, काफ, ज़ाल और बा पर 'दम्मा' के साथ, ज़ुबानों के विशेषण (adjective) के रूप में, और यह पहले आ चुका है (3)।

अल-हसन ने यहाँ विशेष रूप से पढ़ा: "अल-कज़िबि" काफ पर 'फतहा' और ज़ाल और बा पर 'कसरा' के साथ (4), "मा" के विशेषण के रूप में; अनुमान यह है: और उस झूठ के लिए मत कहो जिसका तुम्हारी ज़ुबानें वर्णन करती हैं (5)। कहा गया है: "मा" के बदल (badal) के रूप में, यानी: और उस झूठ (6) के लिए मत कहो जिसका तुम्हारी ज़ुबानें वर्णन करती हैं: यह हलाल है और यह हराम है; ताकि तुम अल्लाह पर झूठ गढ़ो।

यह आयत उन काफिरों को संबोधित है जिन्होंने 'बहाइर' और 'सवाइब' (ऊंटों के प्रकार) को हराम कर दिया था, और मवेशियों के पेट में जो कुछ था उसे हलाल कर दिया था चाहे वह मुर्दार ही क्यों न हो। तो, अल्लाह का कहना: "यह हलाल है" मवेशियों के पेट के मुर्दार की ओर इशारा है, और उन सब चीज़ों की ओर जिसे उन्होंने हलाल कर दिया था। और अल्लाह का कहना: "और यह हराम है" 'बहाइर' और 'सवाइब' और उन सब चीज़ों की ओर इशारा है जिन्हें उन्होंने हराम कर दिया था (7)।

{إِنَّ الَّذِينَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ لَا يُفْلِحُونَ * مَتَاعٌ قَلِيلٌ} (बेशक जो अल्लाह पर झूठ गढ़ते हैं वे सफल नहीं होंगे। [यह] थोड़ा सा फायदा है) यानी: दुनिया की वे सुख-सुविधाएँ जिनमें वे हैं, जल्द ही खत्म हो जाएँगी। अज़-ज़ज्जाज ने कहा (8): यानी, उनका आनंद थोड़ा सा आनंद है। कहा गया है: उनके लिए थोड़ा सा फायदा है (9), फिर वे दर्दनाक अज़ाब की ओर लौटाए जाएंगे।

(1) अन-नहहास की "एराब अल-कुरान" 2/410, और "मुश्किल एराब अल-कुरान" 1/426 में इसी तरह। (2) "तफ़सीर अल-बगवी" 3/88 देखें। (3) इस खंड का पृष्ठ 347। (4) "अल-किराअत अल-शाज़ाह" पृष्ठ 73, और "अल-मुहतासिब" 2/12। (5) अन-नहहास की "एराब अल-कुरान" 2/410, "मुश्किल एराब अल-कुरान" 1/426, और "अल-कशशाफ़" 2/433। अबू हय्यान ने "अल-बहर" 5/545 में कहा: और यह मेरी दृष्टि में जायज़ नहीं है; क्योंकि उन्होंने उल्लेख किया है कि मसदरीय 'अन' उस स्रोत (मस्दर) का विशेषण नहीं हो सकता जो उससे और क्रिया से बना हो... और बाकी

मसदरीय हफ़र्फों का हुक्म भी 'अन' के हुक्म जैसा ही है। (6) (द), (ज़), और (ज़ो) में: अल-कज़िबु, और पुष्ट संस्करण (फ़) और (म) से है। अल-अखफ़श की "मा'नी अल-कुरान" 2/609 और "अल-मुहरर अल-वजीज़" 3/429 देखें। (7) "अल-मुहरर अल-वजीज़" 3/429। (8) "मा'नी अल-कुरान" 3/222 में, और लेखक ने इसे अल-वाहिदी की "अल-वसीत" 3/89 से उद्धृत किया है। (9) उनके इस कथन से: कहा गया: उनके लिए थोड़ा सा फायदा है, (ज़ो) और (फ़) में नहीं है।

سورة النحل، آیات 116 - 117 455

پہلی [بات]: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَا تَصِفُ﴾ یہاں «ما» مصدریہ ہے، یعنی: لوصف (بیان کرنے کے لیے)(1)۔ اور کہا گیا: 'لام' سبب اور علت کے لیے ہے، یعنی: اپنے «الکذب» (جھوٹ) کے بیان کی وجہ سے مت کہو(2) نزعِ خافض کے ساتھ، یعنی: اس جھوٹ کے لیے جو تمہاری زبانیں بیان کرتی ہیں۔ اور پڑھا گیا ہے: «الْكُذُبُ» کاف، ذال اور با پر ضمہ کے ساتھ، زبانوں کی صفت کے طور پر، اور یہ پہلے گزر چکا ہے(3)۔

اور حسن بصری نے خاص طور پر یہاں پڑھا: «الْكَذِبِ» کاف پر فتحہ اور ذال اور با کے نیچے کسرہ کے ساتھ(4)، «ما» کی صفت کے طور پر؛ تقدیر (مراد) یہ ہے: اور اپنی زبانوں کے بیان کردہ جھوٹ کے لیے مت کہو(5)۔ اور کہا گیا: یہ «ما» سے بدل ہے، یعنی: اور اس جھوٹ(6) کے لیے جو تمہاری زبانیں بیان کرتی ہیں، یہ مت کہو کہ: یہ حلال ہے اور یہ حرام ہے؛ تاکہ تم اللہ پر جھوٹ باندھو۔

یہ آیت ان کافروں سے خطاب ہے جنہوں نے 'بحائر' اور 'سوائب' (اونٹوں کی مخصوص قسمیں) کو حرام کر دیا تھا، اور چوپایوں کے پیٹ میں جو کچھ تھا اسے حلال قرار دیا تھا خواہ وہ مردار ہی کیوں نہ ہو۔ پس اللہ کا فرمان: «ہذا حلال» چوپایوں کے پیٹ کے مردار اور ہر اس چیز کی طرف اشارہ ہے جسے انہوں نے حلال قرار دیا۔ اور اللہ کا فرمان: «وہذا حرام» 'بحائر' اور 'سوائب' اور ہر اس چیز کی طرف اشارہ ہے جسے انہوں نے حرام قرار دیا(7)۔

﴿إِنَّ الَّذِينَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ لَا يُفْلِحُونَ * مَتَاعٌ قَلِيلٌ﴾ (بیشک وہ جو اللہ پر جھوٹ باندھتے ہیں کامیاب نہیں ہوں گے۔ [یہ تو] تھوڑا سا فائدہ ہے) یعنی: وہ جس دنیاوی نعمت میں ہیں وہ عنقریب

ختم ہو جائے گی۔ اور زجاج نے کہا(8): یعنی ان کا نفع تھوڑا سا نفع ہے۔ اور کہا گیا: ان کے لیے تھوڑا سا فائدہ ہے(9)، پھر وہ دردناک عذاب کی طرف لوٹائے جائیں گے۔

(1) اسی طرح نحاس کی اعراب القرآن 2 / 410، اور مشکل اعراب القرآن 1 / 426 میں۔ (2) دیکھئے تفسیر بغوی 3 / 88۔ (3) اس جلد کا صفحہ 347۔ (4) القراءات الشاذہ صفحہ 73، اور المحتسب 2/ 12۔ (5) اعراب القرآن للنحاس 2 / 410، ومشکل اعراب القرآن 1 / 426، والکشاف 2 / 433۔ ابو حیان نے البحر 5 / 545 میں کہا: اور میرے نزدیک یہ جائز نہیں؛ کیونکہ انہوں نے صراحت کی ہے کہ «ان» مصدریہ اس مصدر کی صفت نہیں بن سکتا جو اس سے اور فعل سے بنتا ہے... اور باقی مصدری حروف کا حکم وہی ہے جو «ان» کا ہے۔ (6) (د) اور (ز) اور (ظ) میں: الکذب، اور ثابت شدہ نسخہ (ف) اور (م) سے ہے، دیکھئے معانی القرآن للاخفش 2 / 609، والمحرر الوجیز 3 / 429۔ (7) المحرر الوجیز 3 / 429۔ (8) معانی القرآن 3 / 222 میں، اور مصنف نے اسے واحدی کی الوسیط 3 / 89 سے نقل کیا ہے۔ (9) ان کے اس قول سے: وقیل: لھم متاع قلیل، (ظ) اور (ف) میں نہیں ہے۔

456 Surah An-Nahl: Verses 116 - 118

Second: Al-Darimi Abu Muhammad narrated in his "Musnad": Harun informed us, from Hafs, from Al-A'mash, who said: I never heard Ibrahim say: [This is] Halal (permissible), or: [This is] Haram (forbidden), but he used to say: They used to dislike [this], and they used to recommend [that] (1). And Ibn Wahb said: Malik said: It was not common practice for people to give fatwas saying: This is Halal and this is Haram, but they would say: Beware of such and such, and I would not do this. The meaning of this is: making things lawful and unlawful belongs only to Allah, the Mighty and Majestic, and no one has the right to say or declare this about a specific thing unless the Creator, the Most High, informs about it. Whatever ijtihad (legal reasoning) leads to being forbidden, he says: I dislike [such a thing]. Likewise, Malik used to do, following those who preceded him from the people of fatwa. If it is said: He (Malik) said about someone who says to his wife: "You are forbidden (haram) to me," that she is indeed forbidden, and it counts as three [divorces] (2). The answer is that Malik, when he heard Ali bin Abi Talib saying: "She is forbidden," followed him. The evidence for prohibition may become strong for the mujtahid (jurist), so there is no harm then in saying that, just as he says: "Riba (usury) is forbidden" in things other than the six specific items (3). And often Malik, may Allah have mercy on him, would say: "That is forbidden and not permissible," regarding ribawi (usury-based) assets and whatever contradicts public interests and deviates from the path of Sharia objectives, due to the strength of the evidence in that regard. Allah the Almighty's saying: {And unto those who are Jews We have forbidden that which We have related to thee before; and We wronged them not, but they used to wrong themselves.} Allah the Almighty's saying: {And unto those who are Jews}: He clarified that livestock and crops are permissible for this Ummah (community), while for the Jews, certain things were forbidden to them. {We have forbidden that which We have related to thee before}: meaning, in Surah...

(1) Musnad al-Darimi (184), and Ibrahim: he is al-Nakha'i. (2) Al-Muwatta 2 / 552. And the text is from Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3 / 1171, and what is between brackets is from him. (3) The six items are: gold, silver, wheat, barley, dates, and salt. Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3 / 1171, and the text is from him.

456 सूरह अन-नहल: आयत 116 - 118

दूसरा: अल-दारीमी अबू मुहम्मद ने अपनी "मुसनद" में उल्लेख किया है: हमें हारून ने बताया, हफ्स से, अल-अमाश से, उन्होंने कहा: मैंने इब्राहिम को कभी यह कहते नहीं सुना: यह हलाल है, या: यह हराम है, लेकिन वे कहते थे: वे इसे नापसंद करते थे, और वे इसे पसंद करते थे (1)। और इब्न वहब ने कहा: मलिक ने कहा: लोगों के बीच यह फतवा देने का तरीका नहीं था कि यह हलाल है और यह हराम है, बल्कि वे कहते थे: अमुक-अमुक काम से बचो, और मैं ऐसा काम नहीं करता। इसका अर्थ यह है कि: हलाल और हराम करना केवल अल्लाह अज़-व-जल के लिए है, और किसी को यह अधिकार नहीं है कि वह किसी विशेष वस्तु के बारे में ऐसा कहे या घोषणा करे, जब तक कि सृष्टिकर्ता, सर्वशक्तिमान स्वयं इसके बारे में न बताए। इज्तिहाद (कानूनी तर्क) जिस चीज़ के हराम होने की ओर ले जाता है, उसके बारे में वे कहते हैं: मुझे यह नापसंद है [ऐसा ही]। इसी तरह मलिक भी फतवा देने वालों में अपने पूर्वजों का अनुसरण करते हुए करते थे। यदि यह कहा जाए: उन्होंने (मलिक ने) उस व्यक्ति के बारे में कहा जिसने अपनी पत्नी से कहा: "तुम मुझ पर हराम हो": कि वह हराम है, और यह तीन (तलाक) होगा (2)। तो उत्तर यह है कि मलिक ने जब अली बिन अबी तालिब को यह कहते सुना: "वह हराम है," तो उनका अनुसरण किया। एक मुजतहिद के पास हराम होने का प्रमाण प्रबल हो सकता है, तो उस समय ऐसा कहने में कोई बुराई नहीं है, जैसा कि वे कहते हैं: "छह वस्तुओं के अलावा अन्य चीज़ों में भी सूद (ब्याज) हराम है" (3)। और अक्सर मलिक (अल्लाह उन पर दया करे) कहते थे: "वह हराम है और सही नहीं है"; ब्याज वाली संपत्ति में और उन चीज़ों में जो जनहित के विरुद्ध हैं और शरई उद्देश्यों के मार्ग से हट गई हैं; उस विषय में प्रमाणों की शक्ति के कारण। अल्लाह तआला का कथन: {और जो लोग यहूदी हुए उन पर हमने वह कुछ हराम कर दिया था जिसका वर्णन हम इससे पहले तुझसे कर चुके हैं। और हमने उन पर कोई ज़ुल्म नहीं किया, बल्कि वे स्वयं अपने आप पर ज़ुल्म करते थे।} अल्लाह तआला का कथन: {और जो लोग यहूदी हुए}: उन्होंने स्पष्ट किया कि पशु और खेती इस उम्मत के लिए हलाल हैं, लेकिन यहूदियों के लिए उनमें से कुछ चीज़ें हराम कर दी गई थीं। {हमने वह हराम किया जो हमने इससे पहले तुम्हें सुनाया था}: अर्थात, सूरह... में।

(1) मुसनद अल-दारीमी (184), और इब्राहिम: वे अल-नखई हैं। (2) अल-मुवत्ता 2 / 552। और यह कथन इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरान' 3 / 1171 से है, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा

उन्हीं का है। (3) छह वस्तुएं हैं: सोना, चाँदी, गेहूँ, जौ, खजूर और नमक। इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरान' 3 / 1171, और यह कथन उन्हीं का है।

456 سورة النحل: آیات 116 - 118

دوسری بات: ابو محمد الدارمی نے اپنی "مسند" میں روایت کی ہے: ہمیں ہارون نے خبر دی، انہوں نے حفص سے، انہوں نے اعمش سے، انہوں نے کہا: میں نے کبھی ابراہیم (نخعی) کو یہ کہتے ہوئے نہیں سنا کہ یہ حلال ہے یا یہ حرام ہے، بلکہ وہ یہ کہا کرتے تھے کہ وہ (اسلاف) اسے ناپسند کرتے تھے اور وہ اسے پسند کرتے تھے (1)۔ اور ابن وہب نے کہا: امام مالک نے فرمایا: لوگوں کا فتویٰ دینے کا یہ طریقہ نہیں تھا کہ وہ کہیں: یہ حلال ہے اور یہ حرام ہے، بلکہ وہ کہتے تھے: تم فلاں فلاں کام سے بچو، اور میں ایسا کام نہیں کرتا تھا۔ اس کا مطلب یہ ہے کہ: تحلیل و تحریم (حلال و حرام کرنا) صرف اللہ عزوجل کے لیے ہے، اور کسی کے لیے یہ جائز نہیں کہ وہ کسی متعین چیز کے بارے میں یہ کہے یا صراحت کرے، الا یہ کہ باری تعالیٰ خود اس کے بارے میں خبر دے۔ اور جس چیز کی طرف اجتہاد حرام ہونے کا اشارہ کرے تو وہ کہتے ہیں: میں اسے ناپسند کرتا ہوں [اسی طرح]۔ اور اسی طرح امام مالک بھی فتویٰ دینے والے اپنے اسلاف کی پیروی میں کیا کرتے تھے۔ اگر یہ کہا جائے کہ: انہوں نے اس شخص کے بارے میں جس نے اپنی بیوی سے کہا: "تو مجھ پر حرام ہے"، یہ کہا کہ وہ حرام ہے اور یہ تین (طلاق) ہوں گی (2)۔ تو جواب یہ ہے کہ امام مالک نے جب علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ کو یہ کہتے ہوئے سنا کہ: "وہ حرام ہے"، تو ان کی پیروی کی۔ اور جب مجتہد کے نزدیک تحریم (حرام ہونے) کی دلیل قوی ہو جائے، تو اس وقت ایسا کہنے میں کوئی حرج نہیں ہے، جیسا کہ وہ کہتے ہیں: "چھ اشیاء کے علاوہ دیگر چیزوں میں بھی ربا (سود) حرام ہے" (3)۔ اور اکثر امام مالک رحمہ اللہ (ربوی اموال میں اور ان معاملات میں جو مفادات کے خلاف ہوں اور مقاصدِ شریعت کی راہ سے ہٹ گئے ہوں) یہ فرما دیا کرتے تھے کہ: "وہ حرام ہے، درست نہیں ہے"؛ ان معاملات میں دلائل کی قوت کی

وجہ سے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا مَا قَصَصْنَا عَلَيْكَ مِن قَبْلُ وَمَا ظَلَمْنَاهُمْ وَلَكِن كَانُوا أَنفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا}: اس میں یہ واضح کیا کہ چوپائے اور کھیتی اس امت کے لیے حلال ہیں، جہاں تک یہودیوں کا تعلق ہے تو ان پر ان میں سے بعض چیزیں حرام کر دی گئی تھیں۔ {حَرَّمْنَا مَا قَصَصْنَا عَلَيْكَ مِن قَبْلُ} یعنی: سورہ... میں۔

(1) مسند الدارمی (184)، اور ابراہیم: وہ النخعی ہیں۔ (2) الموطأ 2 / 552۔ اور یہ کلام ابن العربی کی "احکام القرآن" 3 / 1171 سے ہے، اور بریکٹ کے درمیان والی بات ان کی ہے۔ (3) چھ اشیاء یہ ہیں: سونا، چاندی، گندم، جو، کھجور اور نمک۔ ابن العربی کی "احکام القرآن" 3 / 1171 ، اور یہ کلام ان کا ہے۔

Surah An-Nahl: Verses 118 - 120, Page 457.

Al-An'am (1). {And We did not wrong them} meaning: by prohibiting what We prohibited for them, but they wronged themselves, so We prohibited those things for them as a punishment, as previously mentioned in "An-Nisa" (2).

His Exalted Saying: {Then indeed, your Lord for those who have done evil in ignorance and then repent after that and correct themselves - indeed, your Lord, thereafter, is Forgiving and Merciful (119)}

His Exalted Saying: {Then indeed, your Lord for those who have done evil} meaning: Shirk (polytheism) (3); Ibn Abbas said so. It has already been mentioned in An-Nisa (4).

His Exalted Saying: {Indeed, Abraham was a nation (Ummah), obedient to Allah, a Hanif (upright), and he was not of the polytheists (120)}

His Exalted Saying: {Indeed, Abraham was a nation, obedient to Allah, a Hanif} He (peace and blessings be upon him) called the polytheists of the Arabs to the religion of Abraham, as he was their father and the builder of the House (Kaaba) by which they held their glory. And the "Ummah" is the man who encompasses all forms of goodness (5), and its interpretations have been mentioned before (6).

Ibn Wahb and Ibn al-Qasim reported from Malik, who said: It reached me that Abdullah bin Mas'ud said: May Allah have mercy on Mu'adh, he was a nation (Ummah), obedient (Qanit). It was said to him: O Abu Abd al-Rahman, Allah, the Almighty and Sublime, only mentioned Abraham, peace be upon him, with this. Ibn Mas'ud replied: Indeed, the "Ummah" is one who teaches people goodness, and the "Qanit" is the obedient one (7). "Qunut" (obedience) was mentioned previously in "Al-Baqarah" (8) and "Hanifan" (inclining to truth) in "Al-An'am" (9).

Footnotes: (1) At-Tabari narrated this in 14 / 391 - 392 from Al-Hasan, Ikrimah, and Qatadah. (2) 7 / 215 - 216. (3) Al-Wajiz by Al-Wahidi 1/ 468 (on the margin of Marah Labid). (4) 6 / 151, and see Al-Wasit by Al-Wahidi 3/ 89. (5) Tahdhib al-Lughah 15/ 634. (6) 2 / 397. (7) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/ 1172. And it was narrated by At-Tabari 14 / 394 - 395, and 396 - 397, and At-Tabarani in Al-Kabir (9943), and Al-Hakim 2 / 358, and Abu Nu'aym in Al-Hilya 1/ 230 through a different chain than Malik's. (8) 2 / 334 and 4/ 183 - 185. (9) 8 / 442, but the author mentioned its meaning briefly there, and expanded on its meaning in Surah Al-Baqarah 2/ 414.

सूरह अन-नहल: आयतें 118 - 120, पृष्ठ 457।

अल-अनाम (1)। {और हमने उन पर जुल्म नहीं किया} यानी: उन्हें उन चीजों से मना करके जो हमने उन पर हराम की थीं, लेकिन उन्होंने खुद अपनी जानों पर जुल्म किया, तो हमने सजा के तौर पर उन चीजों को उन पर हराम कर दिया, जैसा कि "अन-निसा" (2) में पहले बताया जा चुका है।

अल्लाह का फरमान: {फिर वास्तव में आपका रब उन लोगों के लिए जिन्होंने नादानी में बुराई की फिर उसके बाद तौबा कर ली और सुधार कर लिया - निश्चित रूप से आपका रब इसके बाद अत्यंत क्षमाशील, दयावान है (119)}

अल्लाह का फरमान: {फिर वास्तव में आपका रब उन लोगों के लिए जिन्होंने बुराई की} यानी: शिर्क (बहुदेववाद) (3); इब्न अब्बास ने ऐसा कहा है। और यह पहले अन-निसा (4) में आ चुका है।

अल्लाह का फरमान: {निस्संदेह इब्राहीम एक राष्ट्र (उम्मत) थे, अल्लाह के आज्ञाकारी, हनीफ (एकेश्वरवादी), और वह बहुदेववादियों में से नहीं थे (120)}

अल्लाह का फरमान: {निस्संदेह इब्राहीम एक राष्ट्र (उम्मत) थे, अल्लाह के आज्ञाकारी, हनीफ} उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) अरब के मुशरिकों को इब्राहीम के दीन की ओर बुलाया, क्योंकि वह उनके पिता थे और उस घर (काबा) के निर्माता थे जिससे उन्हें सम्मान मिला था। और "उम्मत" वह व्यक्ति है जिसमें सारी भलाई समाहित हो (5), और इसके विभिन्न अर्थ पहले (6) बताए जा चुके हैं।

इब्न वाहब और इब्न अल-कासिम ने मालिक से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मुझे खबर मिली कि अब्दुल्ला बिन मसूद ने कहा: अल्लाह मुआज पर रहम करे, वह एक "उम्मत" और "कानित" (आज्ञाकारी) थे। उनसे कहा गया: ऐ अबू अब्द अल-रहमान, अल्लाह अज्ज़ व जल्ल ने तो इसके साथ केवल इब्राहीम अलैहिस्सलाम का जिक्र किया है। तो इब्न मसूद ने कहा: वास्तव में "उम्मत" वह है जो लोगों को भलाई सिखाता है, और "कानित" वह है जो आज्ञाकारी हो (7)। और "कुनूत" (आज्ञाकारिता) का जिक्र पहले "अल-बकराह" (8) में और "हनीफन" का "अल-अनाम" (9) में आ चुका है।

पादलेख: (1) अत-तबरी ने इसे 14 / 391 - 392 में अल-हसन, इक्रमा और कतादा से उद्धृत किया है। (2) 7 / 215 - 216. (3) अल-वाहिदी की अल-वजीज 1/ 468 (मराह लबीद के हाशिये पर)। (4) 6 / 151, और अल-वाहिदी की अल-वसीत 3/ 89 देखें। (5) तहजीब अल-लुगा 15/ 634. (6) 2 / 397. (7) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन 3/ 1172। और इसे तबरी ने 14 / 394 - 395,

और 396 - 397 में, और तबरानी ने अल-कबीर (9943) में, और हाकिम ने 2 / 358 में, और अबू नुऐम ने अल-हिल्या 1/ 230 में मालिक के अलावा अन्य माध्यमों से उद्धृत किया है। (8) 2 / 334 और 4/ 183 - 185. (9) 8 / 442, लेकिन लेखक ने वहां इसका अर्थ संक्षेप में बताया है, और सूरह अल-बकराह 2/ 414 में इसका विस्तार से वर्णन किया है।

سورہ النحل: آیات ۱۱۸ - ۱یرو، صفحہ ٤٥٧۔

الأنعام (١)۔ ﴿وَمَا ظَلَمْنَاهُمْ﴾ یعنی: ان چیزوں کو حرام کر کے جو ہم نے ان پر حرام کیں، لیکن انہوں نے خود اپنی جانوں پر ظلم کیا، تو ہم نے بطور سزا ان پر ان چیزوں کو حرام کر دیا، جیسا کہ «النساء» (٢) میں ذکر ہو چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ثُمَّ إِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ عَمِلُوا السُّوءَ بِجَهَالَةٍ ثُمَّ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَأَصْلَحُوا إِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا لَغَفُورٌ رَحِيمٌ (١١٩)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ثُمَّ إِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ عَمِلُوا السُّوءَ﴾ یعنی: شرک (٣)؛ یہ ابن عباس کا قول ہے۔ اور یہ پہلے سورہ نساء (٤) میں گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿إِنَّ إِبْرَاهِيمَ كَانَ أُمَّةً قَانِتًا لِلَّهِ حَنِيفًا وَلَمْ يَكُ مِنَ الْمُشْرِكِينَ (١٢٠)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿إِنَّ إِبْرَاهِيمَ كَانَ أُمَّةً قَانِتًا لِلَّهِ حَنِيفًا﴾ آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے عرب کے مشرکین کو ملتِ ابراہیمی کی طرف دعوت دی، کیونکہ وہ ان کے باپ تھے اور اس گھر (کعبہ) کے معمار تھے جس سے ان کو وقار ملا۔ اور "امت": وہ شخص ہے جو خیر کا پیکر ہو (٥)، اور اس کے معانی پہلے گزر چکے ہیں (٦)۔

ابن وہب اور ابن القاسم نے امام مالک سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: مجھے یہ خبر پہنچی کہ عبداللہ بن مسعود نے فرمایا: اللہ تعالیٰ معاذ پر رحم فرمائے، وہ ایک "امت" اور "قانت" (فرمانبردار) تھے۔ ان سے کہا گیا: اے ابو عبد الرحمن، اللہ عزوجل نے اس کے ساتھ صرف ابراہیم علیہ السلام کا ذکر فرمایا ہے۔ تو ابن مسعود نے فرمایا: بے شک "امت" وہ ہے جو لوگوں کو خیر

سکھائے، اور "قانت" وہ ہے جو فرمانبردار ہو (۷)۔ اور "قنوت" کا ذکر پہلے «البقرة» (۸) میں اور «حنيفاً» کا «الأنعام» (۹) میں آ چکا ہے۔

حواشی: (۱) اسے طبری نے ۱۴ / ۳۹۱ - ۳۹۲ میں حسن، عکرمہ اور قتادہ سے روایت کیا ہے۔ (۲) ۷ / ۲۱۵ - ۲۱۶۔ (۳) الوجیز للواحدی ۱/ ٤٦٨ (مراح لبید کے حاشیہ پر)۔ (٤) ٦ / ۱۵۱ ، اور دیکھیں الوسیط للواحدی ۳/ ۸۹ ۔ (۵) تہذیب اللغۃ ۱۵/ ٦۳٤ ۔ (٦) ۲ / ۳۹۷ ۔ (۷) احکام القرآن لابن العربی ۳/ ۱۱۷۲ ۔ اور اسے طبری نے ۱۴ / ۳۹٤ - ۳۹۵ ، اور ۳۹٦ - ۳۹۷ ، اور طبرانی نے الکبیر (۹۹٤۳) میں، اور حاکم نے ۲ / ۳۵۸ ، اور ابو نعیم نے الحلیہ ۱/ ۲۳۰ میں مالک کے علاوہ دیگر اسناد سے روایت کیا ہے۔ (۸) ۲ / ۳۳٤ اور ٤/ ۱۸۳ - ۱۸۵ ۔ (۹) ۸ / ٤٤۲ ، لیکن مصنف نے وہاں اس کا معنی مختصراً ذکر کیا ہے، اور سورہ بقرہ ۲/ ٤۱٤ میں اس کی تفصیل بیان کی ہے۔

Surah Al-Nahl: Verses 121 - 123

The Words of the Almighty: {Grateful for His favors. He chose him and guided him to a straight path (121) And We gave him good in this world, and indeed, in the Hereafter he will be among the righteous (122)}

The Almighty's words: {Grateful} means: he was grateful. {for His favors} "al-an'um" is the plural of "ni'mah" (favor/blessing), and it has been mentioned before (1). {He chose him} means: He selected him.

{And guided him to a straight path * And We gave him good in this world} It is said: a good child. And it is said: good praise. And it is said: Prophethood. And it is said: the prayers [upon him] coupled with the prayers upon Muhammad, peace and blessings be upon him, in the Tashahhud. And it is said: that there is no follower of any religion except that they show loyalty to him (2). And it is said: the persistence of his hospitality and visiting his grave (3). Allah gave him all of that, and increased it for him, peace be upon him.

{and indeed, in the Hereafter he will be among the righteous}. "Min" (from/among) means "ma'a" (with), i.e., with the righteous; because he was also with the righteous in this world. This has been mentioned previously in [Surah] "Al-Baqarah" (4).

The Almighty's words: {Then We revealed to you, [O Muhammad], to follow the religion of Abraham, inclining toward truth; and he was not of those who associate partners with Allah (123)}

Ibn Umar said: He was commanded to follow him in the rituals of Hajj as Gabriel taught them to Abraham, peace be upon them both (5). Al-Tabari said: He was commanded to follow him in disavowing idols and practicing (6) Islam. And it is said: He was commanded to follow him in his entire religion except for what he was commanded to leave; this was said by some of the companions of Al-Shafi'i based on all that Al-Mawardi narrated (7).

---

(1) Page 452 of this volume. (2) These opinions appeared in "Zad al-Masir" 4/504, and what is between brackets is from it. (3) "Al-Nukat wa al-'Uyun" 3/219. (4) 2/406. (5) "Al-Wasit" by Al-Wahidi 3/91. (6) In the copies: "al-tazyin" (beautification), and what is established is from "Al-Nukat wa al-'Uyun" 3/219 - from which the author quoted - and "Zad al-Masir" 4/504-505, and it is in its meaning in Tafsir Al-Tabari 14/398. (7) In "Al-Nukat wa al-'Uyun" 3/219.

सूरह अन-नहल: आयतें 121 - 123

अल्लाह तआला का फरमान: {वह उसकी नेमतों का शुक्रगुज़ार था। उसने उसे चुन लिया और उसे सीधे रास्ते की तरफ हिदायत दी (121) और हमने उसे दुनिया में भलाई दी, और बेशक वह आखिरत में नेक लोगों में से होगा (122)}

अल्लाह तआला का फरमान: {शुक्रगुज़ार} यानी: वह शुक्रगुज़ार था। {उसकी नेमतों का} "अल-अनउम": "नेमत" का बहुवचन है, और इसका जिक्र पहले आ चुका है (1)। {उसने उसे चुन लिया} यानी: उसे पसंद कर लिया।

{और उसे सीधे रास्ते की तरफ हिदायत दी * और हमने उसे दुनिया में भलाई दी} कहा गया है: नेक औलाद। और कहा गया है: अच्छी तारीफ। और कहा गया है: नबूत (पैग़म्बरी)। और कहा गया है: तशहुद में हज़रत मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) पर दुरूद के साथ उन पर दुरूद। और कहा गया है: कोई भी धर्म वाला ऐसा नहीं है जो उनसे मुहब्बत न रखता हो (2)। और कहा गया है: उनकी मेज़बानी का जारी रहना और उनकी कब्र की ज़ियारत (3)। अल्लाह ने उन्हें यह सब कुछ अता किया, और उसमें इजाफा फरमाया (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम)।

{और बेशक वह आखिरत में नेक लोगों में से होगा}। "मिन" का अर्थ है: "मअ" यानी साथ, यानी नेक लोगों के साथ; क्योंकि वह दुनिया में भी नेक लोगों के साथ थे। इसका ज़िक्र पहले "बक़रह" में आ चुका है (4)।

अल्लाह तआला का फरमान: {फिर हमने आपकी तरफ वह्य भेजी कि आप इब्राहीम के दीन का अनुसरण करें जो एक अल्लाह की तरफ लौ लगाने वाले थे; और वह मुशरिकों में से न थे (123)}

इब्न उमर ने कहा: उन्हें हज के मनासिक (रस्मों) में उनका अनुसरण करने का हुक्म दिया गया जैसा कि जिब्रील (अलैहिस्सलाम) ने इब्राहीम (अलैहिस्सलाम) को सिखाया था (5)। अल-तबरी ने कहा: उन्हें मूर्तियों से बेज़ारी और इस्लाम (6) के दीन को अपनाने में उनका अनुसरण करने का हुक्म दिया गया। और कहा गया है: उन्हें उनके पूरे दीन में अनुसरण करने का हुक्म दिया गया सिवाय उस चीज़ के जिसे छोड़ने का हुक्म दिया गया; यह बात अल-मावर्दी द्वारा रिवायत किए गए सभी कथनों के आधार पर कुछ शाफई साथियों ने कही है (7)।

(1) इस भाग का पृष्ठ 452। (2) ये बातें "ज़ाद अल-मसीर" 4/504 में आई हैं, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। (3) "अल-नुकत वल-उयून" 3/219। (4) 2/406। (5) अल-वाहिदी की "अल-वसीत" 3/91। (6) प्रतियों में: "अल-तज़ीन" (सजावट), और जो सिद्ध है वह "अल-नुकत वल-उयून" 3/219 से है - और लेखक ने इसे वहीं से उद्धृत किया है - और "ज़ाद अल-मसीर" 4/504-505, और यह तफ़सीर अल-तबरी 14/398 में इसके अर्थ में है। (7) "अल-नुकत वल-उयून" 3/219 में।

سورہ النحل: آیات ۱۲۱ - ۱۲۳

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وہ اس کی نعمتوں کا شکر گزار تھا۔ اس نے اسے منتخب کر لیا اور اسے سیدھے راستے کی ہدایت دی (۱۲۱) اور ہم نے اسے دنیا میں بھلائی دی، اور بے شک وہ آخرت میں صالحین میں سے ہو گا (۱۲۲)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {شاكراً} یعنی: وہ شکر گزار تھا۔ {لانعمہ} الانعم: نِعْمَة کی جمع ہے، اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۱)۔ {اجتباہ} یعنی: اسے منتخب کر لیا۔

{وهداه إلى صراط مستقيم * وآتيناه في الدنيا حسنة} کہا گیا: نیک اولاد۔ اور کہا گیا: اچھی تعریف۔ اور کہا گیا: نبوت۔ اور کہا گیا: تشہد میں محمد صلی اللہ علیہ وسلم پر درود کے ساتھ ان پر درود۔ اور کہا گیا: کوئی بھی اہل دین ایسا نہیں ہے مگر وہ ان سے عقیدت رکھتے ہیں (۲)۔ اور کہا گیا: ان کی ضیافت کا جاری رہنا اور ان کی قبر کی زیارت (۳)۔ اللہ نے انہیں یہ سب کچھ عطا کیا، اور ان کے لیے اضافہ فرمایا ﷺ۔

{وإنه في الآخرة لمن الصالحين}۔ «من» بمعنی: «مع» ہے، یعنی: صالحین کے ساتھ؛ کیونکہ وہ دنیا میں بھی صالحین کے ساتھ تھے۔ یہ پہلے «البقرة» میں گزر چکا ہے (۴)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر ہم نے آپ کی طرف وحی بھیجی کہ ابراہیم کے دین کی پیروی کریں جو یکسو تھے؛ اور وہ مشرکین میں سے نہ تھے (۱۲۳)}

ابن عمر نے کہا: انہیں مناسک حج میں ان کی پیروی کا حکم دیا گیا جیسا کہ جبرائیل علیہما السلام نے ابراہیم کو سکھایا تھا (۵)۔ اور طبری نے کہا: انہیں بتوں سے بیزاری اور اسلام کی تدین (۶) (دین داری) میں ان کی پیروی کا حکم دیا گیا تھا۔ اور کہا گیا: انہیں ان کی پوری ملت میں پیروی کا

حکم دیا گیا سوائے اس کے جس کے چھوڑنے کا حکم دیا گیا؛ یہ بات بعض شوافع نے الماوردی کی تمام حکایات کی بنیاد پر کہی ہے (۷)۔

---

(۱) اس جلد کا صفحہ ۴۵۲۔ (۲) یہ اقوال «زاد المسیر» ۵۰۴/۴ میں آئے ہیں، اور بریکٹ کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے۔ (۳) «النکت والعیون» ۲۱۹/۳۔ (۴) ۴۰۶/۲۔ (۵) الواحدی کی «الوسیط» ۹۱/۳۔ (۶) نسخوں میں: «التزیین» ہے، اور جو ثابت ہے وہ «النکت والعیون» ۲۱۹/۳ سے ہے - اور مصنف نے اسے وہیں سے نقل کیا ہے - اور «زاد المسیر» ۵۰۴/۴ - ۵۰۵، اور یہ تفسیر طبری ۳۹۸/۱۴ میں اس کے معنی میں ہے۔ (۷) «النکت والعیون» ۲۱۹/۳ میں۔

Surah An-Nahl: Verses 123 - 124 459

And the correct view is following [the previous prophets] in the beliefs of Sharia, not in its branches (subsidiary rulings); because of the words of the Almighty: "To each of you We prescribed a law and a method" [Al-Ma'idah: 48].

Issue: This verse contains evidence for the permissibility of the superior following the less superior when what has preceded is correct(1) and acting upon it, and there is no blame on the superior in that(2); because the Prophet ﷺ is the best of the Prophets, peace and blessings be upon them, and he was commanded to follow them, as the Almighty said: "So follow their guidance" [Al-An'am: 90]. And He said here: "Then We revealed to you, [O Muhammad], to follow the religion of Abraham".

The word of the Almighty: "The Sabbath was only appointed for those who differed over it. And indeed, your Lord will judge between them on the Day of Resurrection concerning that over which they used to differ (124)"

The word of the Almighty: "The Sabbath was only appointed for those who differed over it" means: it was not in the law of Abraham nor of his religion; rather, it was tolerant with no harshness in it, and the Sabbath was a hardship upon the Jews in rejecting work and leaving expansion in livelihood; because of their disagreement over it(3). Then Jesus, peace be upon him, came with Friday and said: "Dedicate yourselves to worship one day in every seven days." They said: "We do not want their feast to be after our feast," so they chose Sunday(4).

Scholars have differed about the nature of the disagreement that occurred among them. A group said: Moses, peace be upon him, commanded them with Friday and specified it for them, and informed them of its virtue over others, but they argued with him that Saturday is better, so God said to him: "Leave them to what they chose for themselves."

And it was said: God Almighty did not specify it for them, but rather commanded them to glorify a day in the week(5),

---

(1) In (D) and (Z): the principles, and what is fixed from (Zha) and (Fa), which is consistent with Al-Muharrar al-Wajiz 3/431, and the speech is from it and from Al-Nukat wa al-'Uyun 3/219. See Majma' al-Bayan 14/136. (2) i.e., no consequence. Al-Sahhah (Darak). (3) Similarly in Al-Muharrar al-Wajiz 3/431. (4) Tafsir Al-Baghawi 3/90, and Tafsir Al-Razi 20/137. (5) Meaning: He commanded them to glorify a day in the

week, and "al-Jumu'ah" did not appear in the dictionaries in the sense of a week. And it occurred in (D) and (Fa): the day of Friday.

सूरह अन-नहल: आयतें 123 - 124 459

और सही विचार यह है कि शरीयत के अकीदे (विश्वास) में [पिछले नबियों का] पालन किया जाए, न कि उसकी उपशाखाओं (शाखाओं) में; क्योंकि अल्लाह तआला का फरमान है: "तुममें से प्रत्येक के लिए हमने एक कानून और एक पद्धति निर्धारित की है" [अल-माइदा: 48]।

मसाला: इस आयत में इस बात का प्रमाण है कि श्रेष्ठ के लिए कम श्रेष्ठ का अनुसरण करना जायज़ है जब वह सही बात(1) तक पहुँच जाए और उस पर अमल करे, और इसमें श्रेष्ठ पर कोई दोष नहीं है(2); क्योंकि नबी ﷺ नबियों में सबसे श्रेष्ठ हैं, उन पर शांति और आशीर्वाद हो, और उन्हें उनके अनुसरण का आदेश दिया गया था, जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया: "तो उनके मार्गदर्शन का अनुसरण करो" [अल-अनाम: 90]। और यहाँ फरमाया: "फिर हमने आपकी ओर वह्य भेजी कि इब्राहीम के दीन का पालन करें"।

अल्लाह तआला का फरमान: "सब्त (शनिवार) का दिन तो उन्हीं लोगों के लिए अनिवार्य किया गया था जिन्होंने इसमें मतभेद किया था। और निश्चित रूप से आपका रब क़यामत के दिन उनके बीच उस बात का फैसला करेगा जिसमें वे मतभेद करते थे (124)"

अल्लाह तआला का फरमान: "सब्त केवल उन्हीं के लिए नियुक्त किया गया था जिन्होंने इसमें मतभेद किया था" इसका अर्थ है: यह इब्राहीम की शरीयत या उनके धर्म में नहीं था; बल्कि, वह उदार था जिसमें कोई कठोरता नहीं थी, और सब्त यहूदियों पर काम छोड़ने और जीविका में विस्तार छोड़ने की एक सख्ती थी; इसमें उनके मतभेद के कारण(3)। फिर ईसा अलैहिस्सलाम जुमे (शुक्रवार) का दिन लेकर आए और कहा: "हर सात दिनों में एक दिन इबादत के लिए समर्पित करें।" उन्होंने कहा: "हम नहीं चाहते कि उनका त्यौहार हमारे त्यौहार के बाद हो," इसलिए उन्होंने रविवार को चुना(4)।

विद्वानों के बीच इस बात पर मतभेद है कि उनके बीच किस तरह का मतभेद हुआ था। एक समूह ने कहा: मूसा अलैहिस्सलाम ने उन्हें जुमे के दिन का आदेश दिया और उनके लिए इसे निर्धारित किया, और उन्हें दूसरों पर इसकी श्रेष्ठता के बारे में बताया, लेकिन उन्होंने उनसे तर्क किया कि शनिवार बेहतर है, तो अल्लाह ने उनसे कहा: " उन्हें छोड़ दो जो उन्होंने अपने लिए चुना है।"

और यह भी कहा गया है: अल्लाह तआला ने उनके लिए इसे निर्धारित नहीं किया था, बल्कि उन्हें सप्ताह (जुमे)(5) के एक दिन का सम्मान करने का आदेश दिया था,

(1) (द) और (ज़) में: अल-उसूल, और (ज़) और (फ़) से जो साबित है, वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/431 के अनुरूप है, और कलाम वहां से और अन-नुकात वल-उयून 3/219 से है। देखें मजमा अल-बयान 14/136। (2) अर्थात: कोई परिणाम या दोष नहीं। अल-सिहाह (दर्क)। (3) उसी तरह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/431 में। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 3/90, और तफ़सीर अर-राज़ी 20/137। (5) यानी: उन्हें सप्ताह में एक दिन का सम्मान करने का आदेश दिया, और शब्दकोशों में "अल-जुमुआ" सप्ताह के अर्थ में नहीं आया है। और (द) और (फ़) में यह "जुमे का दिन" के रूप में आया है।

سورہ النحل: آیات ۱۲۳ - ۱۲۴ ۴۵۹

اور صحیح بات یہ ہے کہ شرع کے عقائد میں پیروی کی جائے نہ کہ فروع (ذیلی احکام) میں؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ لِكُلِّ جَعَلْنَا مِنكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا﴾ [المائدہ: ۴۸] (تم میں سے ہر ایک کے لیے ہم نے ایک دستور اور راہِ عمل مقرر کر دی ہے)۔

مسئلہ: اس آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ افضل کے لیے مفضول کی پیروی کرنا جائز ہے جب کہ حق(۱) واضح ہو جائے اور اس پر عمل کیا جائے، اور اس میں فاضل پر کوئی گرفت نہیں ہے(۲)؛ کیونکہ نبی کریم ﷺ تمام انبیاء علیہم الصلاۃ والسلام میں افضل ہیں، اور آپ ﷺ کو ان کی اقتداء کا حکم دیا گیا جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فَبِهُدَاهُمُ اقْتَدِهِ﴾ [الانعام: ۹۰] (سو ان کی ہدایت کی پیروی کرو)۔ اور یہاں فرمایا: ﴿ثُمَّ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ أَنِ اتَّبِعْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ﴾ (پھر ہم نے آپ کی طرف وحی بھیجی کہ ابراہیم کے دین کی پیروی کریں)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّمَا جُعِلَ السَّبْتُ عَلَى الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِيهِ وَإِنَّ رَبَّكَ لَيَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ (١٢٤)﴾ (سنیچر کا دن تو صرف انہی پر مقرر کیا گیا تھا جنہوں نے اس میں اختلاف کیا، اور بیشک آپ کا رب قیامت کے دن ان کے درمیان اس چیز کا فیصلہ کر دے گا جس میں وہ اختلاف کرتے تھے)۔

ارشاد باری تعالیٰ: ﴿إِنَّمَا جُعِلَ السَّبْتُ عَلَى الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِيهِ﴾ یعنی: یہ ابراہیم علیہ السلام کی شریعت یا ان کے دین میں نہ تھا، بلکہ وہ آسان تھا جس میں کوئی سختی نہ تھی، اور سبت (سنیچر) کا دن یہودیوں پر کام کاج چھوڑنے اور معاش میں تنگی اختیار کرنے کی ایک سختی تھی؛ ان کے اس میں اختلاف کی وجہ سے(۳)، پھر عیسیٰ علیہ السلام جمعہ کا دن لے کر آئے تو انہوں نے فرمایا:

ہر سات دن میں ایک دن عبادت کے لیے فارغ کر لو، تو انہوں نے کہا: ہم نہیں چاہتے کہ ان کی عید ہماری عید کے بعد ہو، چنانچہ انہوں نے اتوار کو منتخب کر لیا(۴)۔

اور علماء کا اس میں اختلاف ہے کہ ان کے درمیان اختلاف کی نوعیت کیا تھی، تو ایک گروہ نے کہا: موسیٰ علیہ السلام نے انہیں جمعہ کے دن کا حکم دیا تھا اور اسے ان کے لیے معین کیا تھا، اور انہیں دوسروں پر اس کی فضیلت بتائی تھی، تو انہوں نے آپ سے بحث کی کہ سبت (سنیچر) افضل ہے، تو اللہ تعالیٰ نے آپ سے فرمایا: انہیں ان کے حال پر چھوڑ دیں جو انہوں نے اپنے لیے پسند کیا۔

اور کہا گیا: اللہ تعالیٰ نے اسے ان کے لیے معین نہیں فرمایا تھا، بلکہ انہیں ہفتے میں کسی ایک دن کی تعظیم کا حکم دیا تھا(۵)،

---

(۱) (د) اور (ز) میں: الاصول، اور (ظ) اور (ف) سے ثابت شدہ ہے، جو المحرر الوجيز ۳/ ٤٣١ کے موافق ہے، اور کلام وہاں سے اور النكت والعيون ۳/ ۲۱۹ سے ہے۔ اور دیکھئے مجمع البيان ١٤/ ١٣٦ . (۲) یعنی: کوئی مواخذہ نہیں۔ الصحاح (درک)۔ (۳) اسی طرح المحرر الوجيز ۳/ ٤٣١ میں ہے۔ (۴) تفسير البغوي ۳/ ۹۰ ، اور تفسير الرازي ۲۰/ ۱۳۷ . (۵) یعنی: انہیں ہفتے میں ایک دن کی تعظیم کا حکم دیا، اور لغت کی کتابوں میں الجمعہ ہفتے کے معنی میں نہیں آیا۔ اور (د) اور (ف) میں "يوم الجمعة" (جمعہ کا دن) واقع ہوا ہے۔

Surah An-Nahl: Verse 124 (Page 460)

Their ijtihad (independent reasoning) differed in designating it. The Jews designated Saturday because Allah Almighty finished the creation on it. The Christians designated Sunday because Allah Almighty began the creation on it. So each of them was bound by what their ijtihad led them to. Allah designated Friday for this Ummah (nation) without leaving it to their ijtihad, as a grace and favor from Him (1), and so this Ummah became the best of nations.

The Sahih (authentic collection) narrated from Abu Huraira, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "We are the last (to come) but the first on the Day of Resurrection. We are the first to enter Paradise, though they were given the Book before us and we were given it after them. They differed concerning it, so Allah guided us to the truth regarding what they differed about. This is their day about which they differed, so Allah guided us to it – he said: Friday – so today is for us, tomorrow for the Jews, and the day after tomorrow for the Christians." (2)

His saying: "This is their day about which they differed" strengthens the opinion of those who say: It was not specifically designated for them. For if it had been designated for them and they had been obstinate, it would not have been said: "they differed." Rather, it should have been said: "they disagreed and were obstinate about it." What also strengthens this is his (peace and blessings be upon him) saying: "Allah led astray from Friday those who were before us." (3) This is explicit in its meaning.

In some of its versions, it says: "This is their day which Allah made obligatory for them, and they differed about it." (4) This is an argument for the first opinion. It was narrated: "Indeed, Allah prescribed Friday for those before us (5), but they differed about it, and Allah guided us to it, so the people are our followers in it." (6)

The Almighty's saying: {Against those who differed about it} means: concerning Friday as we have explained; they differed...

(1) Al-Mufhim 2/491-492. (2) Reported by Ahmad (7310), al-Bukhari (876), and Muslim (855): (20), and previously 10/346. (3) Al-Mufhim 2/492, and the hadith was reported by Muslim (856): (22) from the hadith of Hudhayfah (may Allah be pleased with him) in a lengthy form. (4) Reported by Muslim (855): (21), and the discussion is in Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1173, and al-Mufhim 2/492. (5) In (d) and (m): was before us. (6) Reported by Ahmad (7214) from the hadith of Abu Huraira (may Allah be pleased with him).

सूरा अन-नहल: आयत 124 (पृष्ठ 460)

इसे निर्धारित करने में उनके इज्तिहाद (स्वतंत्र तर्क) में मतभेद था। यहूदियों ने शनिवार को चुना क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उस दिन सृष्टि का कार्य पूरा किया था। ईसाइयों ने रविवार को चुना क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उस दिन सृष्टि का कार्य शुरू किया था। अतः उनमें से प्रत्येक पर वह अनिवार्य कर दिया गया जो उनके इज्तिहाद ने उन्हें बताया था। अल्लाह ने इस उम्मत (समुदाय) के लिए शुक्रवार का दिन निर्धारित किया, बिना उन्हें उनके इज्तिहाद पर छोड़े; यह उसकी ओर से एक कृपा और वरदान था (1), इसलिए यह उम्मत समुदायों में सबसे उत्तम समुदाय बन गई।

सहीह में अबू हुरैरा से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "हम (दुनिया में) सबसे बाद में आने वाले हैं लेकिन कयामत के दिन सबसे पहले होंगे। हम जन्नत में दाखिल होने वाले सबसे पहले होंगे, हालांकि उन्हें हमसे पहले किताब दी गई थी और हमें उनके बाद दी गई। फिर उन्होंने इसमें मतभेद किया, तो अल्लाह ने हमें उस सच्चाई की ओर निर्देशित किया जिसमें उन्होंने मतभेद किया था। तो यह उनका वह दिन है जिसमें उन्होंने मतभेद किया, फिर अल्लाह ने हमें इसके लिए निर्देशित किया - उन्होंने कहा: शुक्रवार - तो आज हमारे लिए है, कल यहूदियों के लिए है और परसों ईसाइयों के लिए है।" (2)

उनका यह कहना: "तो यह उनका वह दिन है जिसमें उन्होंने मतभेद किया" उन लोगों की बात को पुष्ट करता है जिन्होंने कहा: यह उनके लिए विशेष रूप से निर्धारित नहीं किया गया था। क्योंकि अगर यह उनके लिए निर्धारित किया गया होता और वे हठ करते, तो यह नहीं कहा जाता: "उन्होंने मतभेद किया"। बल्कि यह कहा जाना चाहिए था: "उन्होंने इसमें विरोध किया और हठ किया"। इसे पुष्ट करने वाली एक और बात नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का यह कथन भी है: "अल्लाह ने उन लोगों को शुक्रवार से भटका दिया जो हमसे पहले थे।" (3) और यह अर्थ में स्पष्ट है।

इसके कुछ संस्करणों में आया है: "तो यह उनका वह दिन है जिसे अल्लाह ने उन पर अनिवार्य किया था, फिर उन्होंने इसमें मतभेद किया।" (4) यह पहले मत के लिए एक प्रमाण है। और रिवायत है: "बेशक अल्लाह ने उन लोगों पर शुक्रवार अनिवार्य किया था जो हमसे पहले थे (5), तो उन्होंने इसमें मतभेद किया और अल्लाह ने हमें इसके लिए निर्देशित किया, अतः लोग इसमें हमारे पीछे चलने वाले हैं।" (6)

अल्लाह तआला का कथन: {उन लोगों पर जिन्होंने इसमें मतभेद किया} का अर्थ है: शुक्रवार के दिन में जैसा कि हमने स्पष्ट किया है; उन्होंने मतभेद किया...

(1) अल-मुफ़हिम 2/491-492. (2) इसे अहमद (7310), बुखारी (876), और मुस्लिम (855): (20) ने उद्धृत किया है, और पहले 10/346। (3) अल-मुफ़हिम 2/492, और हदीस को मुस्लिम (856): (22) ने हुजैफा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से विस्तार से उद्धृत किया है। (4) इसे मुस्लिम (855): (21) ने उद्धृत किया है, और चर्चा इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1173 और अल-मुफ़हिम 2/492 में है। (5) (द) और (म) में: हमसे पहले था। (6) इसे अहमद (7214) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है।

سورة النحل: آیت 124 (صفحہ 460)

اس کے تعین میں ان کے اجتہاد میں اختلاف ہوا، چنانچہ یہودیوں نے ہفتہ (سبت) کا دن مقرر کیا؛ اس لیے کہ اللہ تعالیٰ نے اس میں تخلیق سے فراغت پائی تھی۔ اور عیسائیوں نے اتوار کا دن مقرر کیا؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے اس میں تخلیق کا آغاز کیا تھا۔ پس ان میں سے ہر ایک پر وہی لازم ہوا جو ان کے اجتہاد نے انہیں بتایا۔ اور اللہ نے اس امت کے لیے جمعہ کا دن مقرر کیا بغیر اس کے کہ انہیں ان کے اجتہاد کے سپرد کرتا؛ یہ اس کی طرف سے فضل و انعام تھا (1)، چنانچہ یہ امت بہترین امت قرار پائی۔

صحیح میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "ہم (دنیا میں) سب سے آخر میں آنے والے ہیں لیکن قیامت کے دن سب سے اول ہوں گے۔ ہم جنت میں داخل ہونے والے سب سے پہلے ہوں گے، سوائے اس کے کہ انہیں ہم سے پہلے کتاب دی گئی اور ہمیں ان کے بعد دی گئی۔ پھر انہوں نے اس میں اختلاف کیا، تو اللہ نے ہمیں اس حق کی طرف رہنمائی فرمائی جس میں انہوں نے اختلاف کیا تھا۔ پس یہ ان کا وہ دن ہے جس میں انہوں نے اختلاف کیا، پھر اللہ نے ہمیں اس کی طرف رہنمائی دی - آپ نے فرمایا: جمعہ کا دن - پس آج کا دن ہمارے لیے ہے، کل یہودیوں کے لیے اور پرسوں عیسائیوں کے لیے ہے۔" (2)

پس آپ کا یہ قول: "پس یہ ان کا وہ دن ہے جس میں انہوں نے اختلاف کیا" ان لوگوں کے قول کو تقویت دیتا ہے جنہوں نے کہا: یہ ان کے لیے متعین نہیں کیا گیا تھا۔ کیونکہ اگر ان کے لیے متعین کیا جاتا اور وہ ہٹ دھرمی کرتے تو یہ نہ کہا جاتا: "انہوں نے اختلاف کیا"۔ بلکہ یہ کہنا چاہیے تھا: "انہوں نے اس میں مخالفت کی اور ہٹ دھرمی کی"۔ اور اس کی تقویت آپ ﷺ کے اس قول سے

بھی ہوتی ہے: "اللہ نے ان لوگوں کو جمعہ سے بھٹکا دیا جو ہم سے پہلے تھے" (3)۔ اور یہ معنی میں صریح (واضح) ہے۔

اور اس کی بعض سندوں میں آیا ہے: "پس یہ ان کا وہ دن ہے جسے اللہ نے ان پر فرض کیا تھا، پھر انہوں نے اس میں اختلاف کیا" (4)۔ اور یہ پہلے قول کے لیے دلیل ہے۔ اور روایت کیا گیا ہے: "بے شک اللہ نے ان لوگوں پر جمعہ لکھ دیا (فرض کیا) تھا جو ہم سے پہلے تھے (5)، تو انہوں نے اس میں اختلاف کیا اور اللہ نے ہمیں اس کی ہدایت دی، پس لوگ اس میں ہمارے پیچھے چلنے والے ہیں" (6)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿عَلَى الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِيهِ﴾ یعنی: جمعہ کے دن میں جیسا کہ ہم نے بیان کیا؛ انہوں نے اختلاف کیا...

(1) المفہم 2/ 491 - 492۔ (2) اسے احمد (7310)، بخاری (876) اور مسلم (855): (20) نے نکالا ہے، اور سابقہ 10/ 346۔ (3) المفہم 2/ 492، اور حدیث کو مسلم (856): (22) نے حضرت حذیفہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے طویل نقل کیا ہے۔ (4) اسے مسلم (855): (21) نے نکالا ہے، اور بحث ابن العربی کی احکام القرآن 3/ 1173 اور المفہم 2/ 492 میں ہے۔ (5) (د) اور (م) میں ہے: جو ہم سے پہلے تھا۔ (6) اسے احمد (7214) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نکالا ہے۔

...upon their prophets Moses and Jesus. The connection with what precedes it is: that the Prophet ﷺ was commanded to follow the truth, and Allah warned the Ummah (nation) against differing over it, lest He make things difficult for them as He did for the Jews(1).

Allah's saying: {Invite to the way of your Lord with wisdom and good instruction, and argue with them in a way that is best. Indeed, your Lord is most knowing of who has strayed from His way, and He is most knowing of who is [rightly] guided. (125)}

There is one issue in it: This verse was revealed in Makkah at the time of the command to make peace with the Quraysh. He was commanded to invite to the religion and Sharia of Allah with gentleness and kindness, without harshness or violence. This is how Muslims should be exhorted until the Day of Resurrection. Thus, it is definitive (muhkam) regarding the disobedient among the monotheists, and abrogated (mansukh) by the command to fight regarding the disbelievers. It has been said: for whichever disbelievers these methods are possible and their faith is hoped for without fighting, then it is definitive(2). And Allah knows best.

Allah's saying: {And if you punish [an enemy, O believers], punish with an equivalent of that with which you were harmed. But if you are patient - it is better for those who are patient. (126)}

There are four issues in it: First: The majority of the people of Tafsir (exegesis) agreed that this verse is Medinan, revealed regarding the mutilation of Hamza on the day of Uhud. This was mentioned in "Sahih" al-Bukhari and in the books of Seerah(3). Al-Nahhas held the view that it is Makkan(4), and the meaning is beautifully connected with the preceding Makkan verses; because it graduates the levels from the one who is invited and exhorted, to the one who is argued with, to the one who is recompensed for his action.

---

(1) See Majma' al-Bayan 14/136. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/432. (3) In (Z): Book of Tafsir, and what is established in the rest of the copies, which agrees with Al-Muharrar al-Wajiz (and the words are from it), and we did not find that the verse was revealed regarding the mutilation of Hamza in Sahih al-Bukhari. Rather, it contains that he was mutilated along with Abu Jabir bin Abdullah and Anas bin al-Nadr (1293) and (2805). The story of Hamza will be mentioned by the author shortly. (4) Al-Nasikh

wal-Mansukh by Al-Nahhas 2/484, and the author quoted it from him via Al-Muharrar al-Wajiz 3/432.

...उनके पैगंबरों मूसा और ईसा पर। इससे पहले की आयतों से संबंध यह है: कि नबी ﷺ को सत्य का पालन करने का आदेश दिया गया था, और अल्लाह ने उम्मत (समुदाय) को इसमें मतभेद करने से चेतावनी दी, ताकि वह उन पर सख्ती न करे जैसा उसने यहूदियों पर की थी(1)।

अल्लाह का कहना है: {अपने पालनहार के मार्ग की ओर हिकमत (बुद्धिमत्ता) और अच्छी नसीहत के साथ बुलाओ और उनसे उस तरीके से बहस करो जो सबसे अच्छा हो। वास्तव में, तुम्हारा पालनहार ही बेहतर जानता है कि कौन उसके मार्ग से भटक गया है, और वह हिदायत पाने वालों को भी बेहतर जानता है। (125)}

इसमें एक मसला है: यह आयत मक्का में कुरैश के साथ संधि करने के आदेश के समय अवतरित हुई थी। उन्हें अल्लाह के धर्म और उसकी शरीयत की ओर कोमलता और नरमी के साथ बुलाने का आदेश दिया गया था, बिना किसी कठोरता या हिंसा के। इसी प्रकार मुसलमानों को कयामत के दिन तक नसीहत दी जानी चाहिए। इस प्रकार, यह एकेश्वरवादियों (मुवाहिदीन) के बीच अवज्ञाकारियों के मामले में सुदृढ़ (मुहकम) है, और काफिरों के मामले में युद्ध के आदेश द्वारा निरस्त (मंसूख) है। और कहा गया है: जिन काफिरों के साथ ये तरीके संभव हों और बिना युद्ध के उनके ईमान लाने की आशा हो, तो यह उनके लिए सुदृढ़ (मुहकम) है(2)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह का कहना है: {और यदि तुम बदला लो, तो उतना ही बदला लो जितना तुम्हारे साथ किया गया है। लेकिन यदि तुम धैर्य रखो, तो यह धैर्य रखने वालों के लिए सबसे उत्तम है। (126)}

इसमें चार मसले हैं: पहला: मुफस्सिरीन (व्याख्याकारों) के बहुमत का मानना है कि यह आयत मदनी है, जो उहुद के दिन हमज़ा (रज़ि.) के शव को क्षत-विक्षत करने के संदर्भ में अवतरित हुई थी। इसका उल्लेख "सहीह" बुखारी और सीरत की किताबों में हुआ है(3)। अल-नह्सास का मत है कि यह मक्की है(4), और इसका अर्थ पिछले मक्की आयतों से बहुत खूबसूरती से जुड़ा है; क्योंकि यह स्तरों को क्रमिक रूप से आगे बढ़ाता है: जिसे आमंत्रित किया जाता है और नसीहत दी जाती है, उससे लेकर जिससे बहस की जाती है, और अंत में वह जिसे उसके कर्मों का फल दिया जाता है।

---

(1) देखें मजमा अल-बयान 14/136। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/432। (3) (ज़) में: किताब अल-तफसीर, और बाकी प्रतियों में जो स्थापित है, वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ के अनुरूप है (और शब्द

उसी के हैं), और हमें सहीह बुखारी में यह नहीं मिला कि आयत हमज़ा के शव को क्षत-विक्षत करने के बारे में उतरी थी। बल्कि उसमें यह है कि अबू जाबिर बिन अब्दुल्ला और अनस बिन अल-नद्र (1293) और (2805) के साथ ऐसा किया गया था। हमज़ा की कहानी लेखक जल्द ही बयान करेंगे।
(4) अल-नह्सास की अल-नादिख वल-मंसूख 2/484, और लेखक ने इसे अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/432 के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है।

...ان کے انبیاء موسیٰ اور عیسیٰ پر۔ پچھلی باتوں سے اس کے تعلق کی وجہ یہ ہے کہ: نبی ﷺ کو حق کی پیروی کا حکم دیا گیا، اور اللہ نے امت کو اس میں اختلاف کرنے سے ڈرایا کہ کہیں ان پر ویسے ہی سختی نہ کی جائے جیسی یہودیوں پر کی گئی تھی(۱)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اپنے رب کے راستے کی طرف حکمت اور اچھی نصیحت کے ساتھ بلائیں، اور ان سے اس طریقے سے بحث کریں جو سب سے بہتر ہو، بے شک آپ کا رب ان لوگوں کو خوب جانتا ہے جو اس کے راستے سے بھٹک گئے اور وہ ہدایت پانے والوں کو بھی خوب جانتا ہے (۱۲۵)﴾

اس میں ایک مسئلہ ہے: یہ آیت مکہ میں قریش کے ساتھ صلح کے حکم کے وقت نازل ہوئی تھی، اور آپ کو حکم دیا گیا کہ اللہ کے دین اور اس کی شریعت کی طرف نرمی اور مہربانی سے بلائیں، بغیر کسی سختی اور تشدد کے۔ مسلمانوں کو قیامت تک اسی طرح نصیحت کی جانی چاہیے۔ پس یہ موحدین میں سے نافرمانوں کے حق میں محکم ہے، اور کافروں کے حق میں قتال (جنگ) کے حکم سے منسوخ ہے۔ اور کہا گیا ہے: جن کافروں کے ساتھ یہ طریقے ممکن ہوں اور بغیر قتال کے ان کے ایمان کی امید ہو، تو یہ ان کے حق میں محکم ہے(۲)۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور اگر تم بدلہ لو تو اتنا ہی بدلہ لو جتنا تمہارے ساتھ کیا گیا ہو، اور اگر تم صبر کرو تو یقیناً وہ صبر کرنے والوں کے لیے بہتر ہے (۱۲۶)﴾

اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: جمہور اہل تفسیر کا اس پر اتفاق ہے کہ یہ آیت مدنی ہے، جو غزوہ احد کے دن حضرت حمزہؓ کے مثلہ (جسمانی بے حرمتی) کرنے کے بارے میں نازل ہوئی، اور یہ

بات "صحیح" بخاری اور کتبِ سیرت میں مذکور ہے(۳)۔ نحاس کی رائے یہ ہے کہ یہ مکی ہے(۴)، اور اس کا معنی پچھلی مکی آیات سے بہت اچھی طرح جڑا ہوا ہے؛ کیونکہ یہ درجات کی ترتیب بتاتی ہے: اس سے جسے دعوت دی جاتی ہے اور نصیحت کی جاتی ہے، پھر اس سے جس سے بحث کی جاتی ہے، یہاں تک کہ اس تک جسے اس کے فعل کا بدلہ دیا جاتا ہے۔

---

(۱) دیکھئے مجمع البیان ١٤/ ١٣٦ ۔ (۲) المحرر الوجیز ۳/ ٤٣٢ ۔ (۳) (ظ) میں: کتاب التفسیر، اور باقی نسخوں میں جو ثابت ہے، وہ المحرر الوجیز کے مطابق ہے (اور کلام اسی سے ہے) اور ہمیں صحیح بخاری میں یہ نہیں ملا کہ یہ آیت حضرت حمزہؓ کے مثلہ کے بارے میں نازل ہوئی، بلکہ اس میں یہ ہے کہ ابو جابر بن عبداللہ اور انس بن نضرؓ (۱۲۹۳) اور (۲۸۰۵) کے ساتھ ایسا کیا گیا تھا۔ حضرت حمزہؓ کا قصہ مصنف جلد ہی ذکر کریں گے۔ (۴) الناسخ والمنسوخ للنحاس ۲/ ٤٨٤، اور مصنف نے اسے المحرر الوجیز ۳/ ٤٣٢ کے واسطے سے ان سے نقل کیا ہے۔

462 Surah An-Nahl: Verse 126

But what the majority narrated is more established (1). Al-Daraqutni narrated from Ibn Abbas: When the polytheists turned away from the slain of Uhud, the Messenger of Allah (peace be upon him) went and saw a sight that saddened him. He saw Hamza, his belly split open, his nose cut off, and his ears mutilated. He said: "If it were not for the fear that women might grieve or that it would become a Sunnah after me, I would have left him until Allah resurrects him from the bellies of wild beasts and birds. I will certainly mutilate seventy men in his place." Then he called for a cloak and covered his face with it, but his feet were exposed. So the Messenger of Allah (peace be upon him) covered his face and put some 'Idhkhir' (lemon grass) on his feet. Then he brought him forward and said Takbir over him ten times. Then people began to be brought, one by one, and placed [beside him] while Hamza remained in his place, until he had prayed seventy prayers over him. The slain were seventy. When they were buried and he finished with them, this verse was revealed: {Invite to the way of your Lord with wisdom and good instruction...} until the saying: {And be patient, and your patience is not but through Allah}. So the Messenger of Allah (peace be upon him) was patient and did not mutilate anyone (2). Ismail bin Ishaq narrated it from the Hadith of Abu Huraira (3), and the Hadith of Ibn Abbas is more complete. Al-Tabari (4) reported from a group that they said: This verse was only revealed regarding someone who suffered an injustice, that he should not take from his oppressor, if he is able, except the equivalent of his injustice and not exceed it to anything else. Al-Mawardi narrated this from Ibn Sirin and Mujahid (5). Second: The scholars differed regarding a person who was wronged by someone taking his money, then the oppressor entrusted the oppressed person with money; is it permissible for him to betray him to the extent of what he was wronged? A group said: He has that right, among them are Ibn Sirin, Ibrahim Al-Nakha'i, Sufyan, and Mujahid; and they used this verse and its general meaning as evidence...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/432. (2) Sunan al-Daraqutni (4209), and Al-Wahidi narrated it through his path in Asbab al-Nuzul pp. 289-290. (3) Al-Wahidi narrated it in Asbab al-Nuzul p. 290, and Al-Bayhaqi in Al-Dala'il 3/289, and in its chain of narration is Salih Al-Murri, who is weak, as in Taqrib al-Tahdhib p. 212. (4) In his Tafsir 14/405, and the author quoted it from him via Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 3/432. (5) Al-Nukat wal-'Uyun 3/221, and Al-Tabari narrated it from them 14/405-406.

462 सूरह अन-नहल: आयत 126

लेकिन जो बहुमत ने बयान किया है वह अधिक पुष्ट है (1)। दारकुतनी ने इब्न अब्बास से रिवायत की है कि जब मुशरिक उहुद के शहीदों के पास से लौटे, तो अल्लाह के रसूल ﷺ गए और एक ऐसा दृश्य देखा जिसने उन्हें दुखी कर दिया। उन्होंने हमज़ा को देखा, जिनका पेट चीरा हुआ था, नाक कटी हुई थी, और कान कटे हुए थे। उन्होंने कहा: "यदि महिलाओं के दुखी होने का डर न होता या मेरे बाद यह सुन्नत न बन जाती, तो मैं उन्हें वैसे ही छोड़ देता यहाँ तक कि अल्लाह उन्हें जंगली जानवरों और पक्षियों के पेट से पुनर्जीवित करता। मैं उनके स्थान पर सत्तर आदमियों के अंग काट दूँगा (मुलसा करूँगा)।" फिर उन्होंने एक चादर मँगवाई और उससे उनका चेहरा ढँक दिया, लेकिन उनके पैर बाहर रह गए। तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनका चेहरा ढँक दिया और उनके पैरों पर इधखिर (घास) रख दी। फिर उन्हें आगे लाया गया और उन पर दस बार तकबीर पढ़ी गई। फिर एक-एक करके शवों को लाया जाने लगा और हमज़ा की जगह पर रखा गया, यहाँ तक कि उन्होंने उन पर सत्तर नमाज़ें पढ़ीं। शहीद सत्तर थे। जब उन्हें दफना दिया गया और वह उनसे फारिग हुए, तो यह आयत उतरी: {अपने रब के रास्ते की तरफ हिकमत और अच्छी नसीहत के साथ बुलाओ...} अल्लाह के इस कथन तक: {और सब्र करो, और तुम्हारा सब्र अल्लाह ही की मदद से है}। तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने सब्र किया और किसी के साथ अंग-भंग (मुलसा) नहीं किया (2)। इस्माइल बिन इसहाक ने इसे अबू हुरैरा की हदीस से निकाला है (3), और इब्न अब्बास की हदीस अधिक पूर्ण है। तबरी (4) ने एक समूह से उल्लेख किया है कि उन्होंने कहा: यह आयत केवल उसके बारे में उतरी है जिस पर ज़ुल्म हुआ हो, कि यदि वह सक्षम हो तो अपने ज़ालिम से उतना ही बदला ले जितना उस पर ज़ुल्म हुआ है और उससे आगे न बढ़े। अल-मावर्दी ने इसे इब्न सीरीन और मुजाहिद (5) से रिवायत किया है। दूसरा: विद्वानों के बीच उस व्यक्ति के बारे में मतभेद है जिसके पैसे किसी ने ज़ुल्म से ले लिए हों, फिर ज़ालिम ने उस मज़लूम के पास कुछ पैसा अमानत रखा हो; क्या उसके लिए उतना हिस्सा चोरी से या विश्वासघात से लेना जायज़ है जितना उस पर ज़ुल्म हुआ था? एक समूह ने कहा: उसके लिए यह जायज़ है, जिनमें इब्न सीरीन, इब्राहिम अल-नखई, सुफियान और मुजाहिद शामिल हैं; और उन्होंने इस आयत और इसकी व्यापकता से दलील पेश की है...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/432। (2) सुनन अद-दारकुतनी (4209), और वाहिदी ने इसे असबाब अल-नुज़ूल पृ. 289-290 में उनके माध्यम से निकाला है। (3) वाहिदी ने इसे असबाब अल-नुज़ूल पृ. 290 में निकाला है, और बैहक़ी ने अद-दलाईल 3/289 में, और इसके इसनाद में सालेह अल-मुरी हैं,

जो ज़ईफ़ हैं, जैसा कि तक़रीब अल-तहज़ीब पृ. 212 में है। (4) उनकी तफ़्सीर 14/405 में, और लेखक ने इसे इब्न अतिया के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/432 में उनसे उद्धृत किया है। (5) अल-नुकत वल-उयून 3/221, और तबरी ने इसे उन दोनों से 14/405-406 में निकाला है।

462 سورہ النحل: آیت 126

لیکن جمہور نے جو روایت کیا ہے وہ زیادہ مستند ہے (1)۔ دارقطنی نے ابن عباس رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ جب مشرکین شہدائے احد سے واپس ہوئے، تو رسول اللہ ﷺ تشریف لائے اور ایک ایسا منظر دیکھا جس نے آپ کو غمگین کر دیا۔ آپ نے حضرت حمزہ رضی اللہ عنہ کو دیکھا جن کا پیٹ چاک تھا، ناک کاٹ دی گئی تھی اور کان کاٹے جا چکے تھے۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "اگر عورتوں کے غمگین ہونے کا ڈر نہ ہوتا یا یہ میرے بعد سنت نہ بن جاتی، تو میں انہیں اسی حال میں چھوڑ دیتا یہاں تک کہ اللہ تعالیٰ انہیں درندوں اور پرندوں کے پیٹ سے اٹھاتا۔ میں ان کے بدلے میں ستر آدمیوں کا مثلہ کروں گا۔" پھر آپ ﷺ نے ایک چادر منگوائی اور اس سے ان کا چہرہ ڈھانپ دیا، مگر ان کے پاؤں کھل گئے۔ تو رسول اللہ ﷺ نے ان کا چہرہ ڈھانپ دیا اور ان کے قدموں پر اذخر (گھاس) ڈال دی۔ پھر انہیں آگے بڑھایا اور ان پر دس تکبیریں کہیں۔ پھر ایک ایک شخص کو لایا جاتا اور حضرت حمزہ کی جگہ پر رکھا جاتا، یہاں تک کہ آپ نے ان پر ستر نمازیں پڑھیں۔ مقتول ستر تھے، جب وہ دفن کر دیے گئے اور آپ فارغ ہوئے، تو یہ آیت نازل ہوئی: ﴿ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ﴾ اللہ کے اس قول تک: ﴿وَاصْبِرْ وَمَا صَبْرُكَ إِلَّا بِاللَّهِ﴾۔ پس رسول اللہ ﷺ نے صبر فرمایا اور کسی کا مثلہ نہیں کیا (2)۔ اسے اسماعیل بن اسحاق نے ابو ہریرہ کی حدیث سے نکالا ہے (3)، اور ابن عباس کی حدیث زیادہ مکمل ہے۔ اور طبری (4) نے ایک گروہ سے نقل کیا ہے کہ انہوں نے کہا: یہ آیت صرف اس شخص کے بارے میں نازل ہوئی ہے جس پر کوئی ظلم ہوا ہو، کہ وہ اپنے ظالم سے قدرت پانے کی صورت میں صرف اپنے ظلم کے برابر ہی حق لے، اس سے تجاوز نہ کرے۔ اور اسے ماوردی نے ابن سیرین اور مجاہد (5) سے نقل کیا ہے۔

دوسرا مسئلہ: اہل علم کا اس شخص کے بارے میں اختلاف ہے جس پر کسی شخص نے مال لینے

میں ظلم کیا ہو، پھر ظالم نے اس مظلوم کے پاس کچھ مال بطور امانت رکھا ہو، تو کیا اس مظلوم کے لیے اس مقدار میں خیانت جائز ہے جتنا اس پر ظلم ہوا تھا؟ ایک گروہ نے کہا: اس کے لیے یہ جائز ہے، ان میں ابن سیرین، ابراہیم نخعی، سفیان اور مجاہد شامل ہیں؛ اور انہوں نے اس آیت اور اس کے عموم سے استدلال کیا ہے...

(1) المحرر الوجیز 3/432. (2) سنن الدارقطنی (4209)، اور واحدی نے اسے اسباب النزول ص 289-290 میں انہی کے واسطے سے نکالا ہے۔ (3) اور واحدی نے اسے اسباب النزول ص 290 میں نکالا ہے، اور بیہقی نے الدلائل 3/289 میں، اور اس کی سند میں صالح المری ہے، جو ضعیف ہے، جیسا کہ تقریب التہذیب ص 212 میں ہے۔ (4) اپنی تفسیر 14/405 میں، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز 3/432 میں نقل کیا ہے۔ (5) النکت والعیون 3/221، اور طبری نے ان دونوں سے 14/405-406 میں نکالا ہے۔

Surah An-Nahl: Verse 126. 463 ...its wording. Malik and a group with him said: That is not permissible for him, and they argued with the saying of the Messenger of Allah ﷺ: "Return the trust to the one who entrusted you, and do not betray the one who betrayed you"(1). This was already discussed extensively in Surah Al-Baqarah (2). It occurred in Musnad Ibn Ishaq (3) that this hadith was reported regarding a man who committed adultery with the wife of another, then the other man had the opportunity with the wife of the second man as he left her with him and traveled; so that man consulted the Messenger of Allah ﷺ about the matter, and he said to him: "Return the trust to the one who entrusted you, and do not betray the one who betrayed you." Based on this, Malik's opinion regarding financial matters is strengthened; because betrayal is inherent in that, and it is a vice that cannot be detached from it, so he should avoid it for himself; but if he is able to seek justice from property that was not entrusted to him, then it is likely that this is permissible, as if Allah had judged in his favor; just as if he were able to take what was rightfully his by the ruling of a judge. And it has been said: This verse is abrogated, abrogated by: {And be patient, and your patience is not but through Allah} [Verse: 127] (4). Third: In this verse, there is evidence for the permissibility of reciprocity in Qisas (retaliation); so whoever kills with an iron tool shall be killed with it. And whoever kills with a stone shall be killed with it (5), and the required measure should not be exceeded. This meaning has already been extensively discussed in "Al-Baqarah" (6), and praise be to Allah. Fourth: Allah Almighty called the harms in this verse "punishment", and punishment in reality is only... (1) In his Sunan (2935), (2936), and (2937) from the hadith of Ubayy ibn Ka'b, Abu Hurairah, and Anas, and the discussion is in Al-Muharrar Al-Wajiz 3/432. (2) 3/248-249. (3) Thus in the copies, and in Al-Muharrar Al-Wajiz 3/433 (and the speech is from him): Ibn Sanjar, and his biography has passed 5/14. (4) Al-Nukat wal-Uyun 3/221. (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1178. (6) 3/252-255.

सूरह अन-नहल: आयत 126. 463 ...इसके शब्द। मलिक और उनके साथ एक समूह ने कहा: यह उसके लिए अनुमेय नहीं है, और उन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ के कथन के साथ तर्क दिया: "अमानत उसे लौटा दो जिसने तुम पर भरोसा किया, और उसके साथ विश्वासघात न करो जिसने तुम्हारे साथ विश्वासघात किया"(1)। यह पहले "अल-बकरा" में विस्तार से बताया जा चुका है(2)। मुसनद इब्न इसहाक (3) में आता है कि यह हदीस एक ऐसे व्यक्ति के बारे में आई थी जिसने दूसरे की पत्नी के साथ व्यभिचार किया था, फिर दूसरे व्यक्ति को दूसरे की पत्नी के साथ अवसर मिला क्योंकि उसने उसे उसके पास छोड़ दिया और यात्रा पर चला गया; तो उस व्यक्ति ने इस मामले में अल्लाह के रसूल ﷺ से परामर्श किया, तो उन्होंने उससे कहा: "अमानत उसे लौटा दो जिसने तुम पर भरोसा किया, और उसके साथ विश्वासघात न करो जिसने तुम्हारे साथ विश्वासघात किया।" इसके आधार पर, वित्तीय मामलों के बारे में मालिक की राय पुष्ट होती है; क्योंकि विश्वासघात उसमें निहित है, और यह एक ऐसा दोष है जिससे बचा नहीं जा सकता, इसलिए उसे अपने लिए इससे बचना चाहिए; लेकिन यदि वह उस धन से अपना हक लेने में सक्षम है जो उसे अमानत के रूप में नहीं दिया गया था, तो यह मुमकिन है कि यह जायज़ हो, मानो अल्लाह ने उसके पक्ष में फैसला सुनाया हो; ठीक वैसे ही जैसे वह किसी जज के फैसले से अपना हक लेने में सक्षम हो। और यह कहा गया है: यह आयत निरस्त (منسوخة) है, इसे इससे निरस्त किया गया है: {और धैर्य रखें, और आपका धैर्य केवल अल्लाह की सहायता से है} [आयत: 127] (4)। तीसरा: इस आयत में किसास (प्रतिशोध) में समानता की अनुमेयता का प्रमाण है; अतः जो लोहे के औज़ार से हत्या करे, उसे उसी से मार दिया जाए। और जो पत्थर से हत्या करे, उसे उसी से मार दिया जाए (5), और जो वाजिब है उसकी सीमा पार न की जाए। यह अर्थ "अल-बकरा" में विस्तार से बताया जा चुका है (6), और अल्लाह का शुक्र है। चौथा: अल्लाह तआला ने इस आयत में दी जाने वाली तकलीफों को "सज़ा" कहा है, और सज़ा वास्तव में केवल... (1) अपनी सुनन (2935), (2936) और (2937) में उबै बिन काब, अबू हुरैरा और अनस की हदीस से, और चर्चा अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/432 में है। (2) 3/248 - 249 । (3) प्रतियों में ऐसा ही है, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/433 में (और उनकी बात है): इब्न संजर, और उनकी जीवनी 5/14 गुजर चुकी है। (4) अल-नुकात वल-उयून 3/221। (5) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1178। (6) 3/252 - 255 ।

سورة النحل: آیت ۱۲۶ ۴۶۳ لفظہا۔ اور امام مالک اور ان کے ساتھ ایک گروہ نے کہا: اس کے لیے ایسا کرنا جائز نہیں، اور انہوں نے رسول اللہ ﷺ کے اس قول سے استدلال کیا: «امانت اسے ادا کرو جس نے تمہیں امانت دار بنایا، اور اس سے خیانت نہ کرو جس نے تم سے خیانت کی»(۱)۔ اور یہ پہلے «البقرہ» میں تفصیل سے گزر چکا ہے(۲)۔ اور مسند ابن اسحاق(۳) میں مروی ہے کہ یہ حدیث صرف ایک ایسے شخص کے بارے میں وارد ہوئی جس نے دوسرے کی بیوی سے بدکاری کی تھی، پھر دوسرے کو دوسرے کی بیوی پر قدرت حاصل ہوئی اس طرح کہ اس نے اسے اس کے پاس چھوڑا اور سفر پر چلا گیا؛ تو اس شخص نے اس معاملے میں رسول اللہ ﷺ سے مشورہ کیا، تو آپ ﷺ نے اس سے فرمایا: «امانت اسے ادا کرو جس نے تمہیں امانت دار بنایا، اور اس سے خیانت نہ کرو جس نے تم سے خیانت کی»۔ اور اسی پر مال کے معاملے میں امام مالک کے قول کو تقویت ملتی ہے؛ کیونکہ خیانت اس میں لاحق ہوتی ہے، اور وہ ایسی رذالت ہے جس سے چھٹکارا نہیں، اس لیے انسان کو چاہیے کہ اپنے نفس کی خاطر اس سے بچے؛ لیکن اگر وہ ایسے مال سے اپنا حق لینے پر قادر ہو جائے جو اس کے پاس امانت کے طور پر نہیں رکھا گیا تھا، تو مشابہ ہے کہ یہ جائز ہو، اور گویا اللہ نے اس کے حق میں فیصلہ کر دیا ہو؛ جیسے کہ اگر وہ حاکم کے فیصلے سے حق لینے پر قادر ہو جائے۔ اور کہا گیا ہے: یہ آیت منسوخ ہے، اسے اس آیت نے منسوخ کیا ہے: ﴿وَاصْبِرْ وَمَا صَبْرُكَ إِلَّا بِاللَّهِ﴾ [الآية:۱۲۷] (۴)۔ تیسری بات: اس آیت میں قصاص میں برابری کے جائز ہونے پر دلیل ہے؛ تو جس نے لوہے کی چیز سے قتل کیا اسے اسی سے قتل کیا جائے گا۔ اور جس نے پتھر سے قتل کیا اسے اسی سے قتل کیا جائے گا (۵)، اور واجب مقدار سے تجاوز نہ کیا جائے، اور یہ معنی «البقرہ» میں مفصل گزر چکا ہے (۶)، والحمد للہ۔ چوتھی بات: اللہ تعالیٰ نے اس آیت میں ایذا رسانیوں کا نام "عقوبت" (سزا) رکھا ہے، اور

عقوبت حقیقت میں صرف... (۱) اپنی سنن (۲۹۳۵) اور (۲۹۳۶) اور (۲۹۳۷) میں ابی بن کعب اور ابوہریرہ اور انس رضی اللہ عنہم کی حدیث سے، اور کلام المحرر الوجیز ۳ / ۴۳۲ میں ہے۔ (۲) ۳ / ۲۴۸ - ۲۴۹۔ (۳) نسخوں میں ایسا ہی ہے، اور المحرر الوجیز ۳ / ۴۳۳ میں (اور کلام ان ہی کا ہے): ابن سنجر، اور ان کا تذکرہ ۵ / ۱۴ میں گزر چکا ہے۔ (۴) النکت والعیون ۳ / ۲۲۱۔ (۵) احکام القرآن لابن العربی ۳ / ۱۱۷۸۔ (۶) ۳ / ۲۵۲ - ۲۵۵۔

Page 464 Surah An-Nahl: Verses 126 - 128

It is the second, and this was only done so that the two wordings would be equal and the preamble of the speech would be consistent. This is contrary to His saying: {And they planned and Allah planned} [Al-Imran: 54], and His saying: {Allah mocks them} [Al-Baqarah: 15], for the second here is figurative (Majaz), and the first is the literal truth (Haqiqah). This was stated by Ibn Atiyyah.

Allah's words: {And be patient, [O Muhammad], and your patience is not but through Allah. And do not grieve over them and do not be in distress from what they conspire. Indeed, Allah is with those who fear Him and those who are doers of good.}

In it there is one issue: Ibn Zayd said: It is abrogated by the command to fight. However, the majority of people maintain that it is decisive (Muhkam), meaning: be patient by pardoning rather than punishing with the like of the mutilation they committed. {And do not grieve over them} meaning: over those slain at Uhud; for they have gone to the mercy of Allah.

{And do not be in distress} (Dayq): Dayq is a variant of 'Dayaqah'. A poet said: "He removed the distress (Al-Dayaqah) from us and brought relief."

The majority recitation is with a fat-hah on the letter 'Daad' (Dayq). Ibn Kathir recited it with a kasrah on the 'Daad' (Diyq), and it was reported from Nafi', though this is an error by whoever reported it. Some linguists said: The kasrah and fat-hah on the 'Daad' are two dialects for the verbal noun (Masdar).

Al-Akhfash said: 'Al-Dayq' and 'Al-Diyq' are verbal nouns from: 'Daqa Yadīqu' (to be narrow/distressed). The meaning is: Let not your chest be distressed by their disbelief. Al-Farra' said: 'Al-Diyq' is what your chest becomes narrow for, and 'Al-Dayq' is what exists...

---

(1) In (Z), (F), and (M): 'Dibajah', and in (D): 'Wabajah', and what is established is from (Zha), which corresponds to what is in Al-Muharrar Al-Wajiz 3/432, and the text is from it. (2) Al-Muharrar Al-Wajiz 3/433. (3) Al-Wasit by Al-Wahidi 3/91, and Zad Al-Masir 4/508. (4) Al-Sahah (Dayq), and the beginning of the verse is: "For if your Lord is from His mercy." Its author is Al-A'sha, and it is in his Diwan p. 287. (5) Al-Muharrar Al-Wajiz 3/433, and the recitation of Ibn Kathir is in Al-Sab'ah p. 376, and Al-Taysir p. 139, and the famous recitation from Nafi' is like that of the majority. Al-Nahhas said in

I'rab al-Qur'an 2/411: This is not known from Nafi'. (6) Al-Wasit by Al-Wahidi 3/92. (7) In Ma'ani al-Qur'an 2/115.

पृष्ठ 464 सूरह अन-नहल: आयतें 126 - 128

यह दूसरा है, और ऐसा केवल इसलिए किया गया ताकि दोनों शब्द समान हो जाएँ और कथन की प्रस्तावना सुसंगत हो जाए। यह अल्लाह के इस कथन के विपरीत है: {और उन्होंने योजना बनाई और अल्लाह ने भी योजना बनाई} [आल-इमरान: 54], और उनके इस कथन के {अल्लाह उनका उपहास करता है} [अल-बक़रह: 15], क्योंकि यहाँ दूसरा रूपक (मजाज़) है, और पहला वास्तविकता (हक़ीक़त) है। यह इब्न अतिय्याह ने कहा था।

अल्लाह का वचन: {और धैर्य रखो, और तुम्हारा धैर्य केवल अल्लाह की सहायता से है। और उन पर दुखी न हो और न ही उनके षडयंत्रों से संकट (तंगी) में पड़ो। वास्तव में, अल्लाह उनके साथ है जो उससे डरते हैं और जो नेक काम करने वाले हैं।}

इसमें एक मसला है: इब्न ज़ैद ने कहा: इसे युद्ध के आदेश द्वारा निरस्त (मन्सूख) कर दिया गया है। लेकिन अधिकांश लोगों का मानना है कि यह सुदृढ़ (मुहकम) है, अर्थात: वैसा ही दंड देने के बजाय क्षमा करके धैर्य रखें जैसा उन्होंने अंग-भंग (मुसला) करके किया था। {और उन पर दुखी न हो} अर्थात: उहुद के शहीदों पर; क्योंकि वे अल्लाह की दया की ओर चले गए हैं।

{और संकट में न पड़ो} (दयक़): दयक़, 'दयक़ह' का एक रूप है, एक कवि ने कहा है: "उसने हमसे संकट (अल-दयक़ह) को दूर कर दिया और विस्तार दिया।"

बहुमत का पाठ 'दाद' अक्षर पर फ़तहा (ज़बर) के साथ है (दयक़)। इब्न कसीर ने इसे 'दाद' पर कसरा (ज़ेर) के साथ पढ़ा (दियक़), और यह नाफ़े से भी वर्णित है, जो इसे वर्णित करने वाले की गलती है। कुछ भाषाविदों ने कहा: 'दाद' पर कसरा और फ़तहा स्रोत (मस्दर) की दो बोलियाँ हैं।

अल-अख़फ़श ने कहा: 'अल-दयक़' और 'अल-दियक़' मस्दर हैं: 'दाक़ा यदीक़ु' (तंग होना/परेशान होना) से। इसका अर्थ है: उनके कुफ़्र के कारण तुम्हारा सीना तंग न हो। अल-फ़र्रा ने कहा: 'अल-दियक़' वह चीज़ है जिसके लिए तुम्हारा सीना तंग हो जाए, और 'अल-दयक़' वह है जो होता है...

---

(1) (ज़), (फ़) और (म) में: 'दिबाजा', और (द) में: 'वबाजा', और जो पुष्ट है वह (ज़ा) से है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 432/3 के अनुरूप है, और पाठ वहीं से है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 433/3। (3) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 91/3, और ज़ाद अल-मसीर 508/4। (4) अल-सिहाह (दयक़), और शेर की पहली पंक्ति है: "यदि तुम्हारा रब अपनी दया से है।" इसके कवि अल-अशा हैं, और यह

उनके दीवान के पृ. 287 पर है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 433/3, और इब्न कसीर का पाठ अल-सब'ह पृ. 376 में है, और अल-तयसीर पृ. 139 में, और नाफ़े से प्रसिद्ध पाठ बहुमत के पाठ के समान है। अल-नहहास ने इ'राब अल-कुरान 411/2 में कहा: यह नाफ़े से ज्ञात नहीं है। (6) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 92/3। (7) मा'नी अल-कुरान 115/2 में।

صفحہ 464 سورہ النحل: آیات 126 - 128

یہ دوسری ہے، اور ایسا صرف اس لیے کیا گیا تاکہ دونوں لفظ برابر ہو جائیں، اور کلام کی تمہید (دیباچہ) مناسب ہو جائے، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کے برعکس ہے: {وَمَكَرُوا وَمَكَرَ اللهُ} [آل عمران: 54]، اور اس کے قول: {اللهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ} [البقرة: 15] کیونکہ یہاں دوسرا مجازی ہے، اور پہلا حقیقت ہے۔ یہ ابن عطیہ نے کہا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَاصْبِرْ وَمَا صَبْرُكَ إِلَّا بِاللهِ وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَلَا تَكُ فِي ضَيْقٍ مِمَّا يَمْكُرُونَ * إِنَّ اللهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا وَالَّذِينَ هُمْ مُحْسِنُونَ} (اور آپ صبر کریں اور آپ کا صبر اللہ ہی کی توفیق سے ہے، اور ان پر غم نہ کریں اور ان کی مکر و فریب سے تنگی (دل) میں نہ پڑیں۔ بے شک اللہ ان لوگوں کے ساتھ ہے جو تقویٰ اختیار کرتے ہیں اور جو نیکوکار ہیں)۔

اس میں ایک مسئلہ ہے: ابن زید نے کہا: یہ قتال کے حکم سے منسوخ ہے۔ لیکن جمہور لوگوں کا خیال ہے کہ یہ محکم ہے، یعنی: معاف کر کے صبر کریں بجائے اس کے کہ ویسا ہی مثلہ (اعضاء کاٹنا) کریں جیسا انہوں نے کیا تھا۔ {وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ} یعنی: شہدائے احد پر؛ کیونکہ وہ اللہ کی رحمت کی طرف چلے گئے ہیں۔

{وَلَا تَكُ فِي ضَيْقٍ} ضیق: ضیقہ کی ایک صورت ہے، شاعر نے کہا: كشف الضيقہ عنا وفسح (اس نے ہم سے تنگی دور کر دی اور کشادگی دی)۔

جمہور کی قرات ضاد کے فتحہ (زبر) کے ساتھ ہے (ضَيق)۔ اور ابن کثیر نے ضاد کے کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا (ضِيق)، اور یہ نافع سے مروی ہے، جو اس کے راوی کی غلطی ہے۔ بعض ماہرین لغت نے کہا: ضاد کا کسرہ اور فتحہ مصدر کے دو لغات (لہجے) ہیں۔

اخفش نے کہا: 'الضَیق' اور 'الضِیق' مصدر ہیں: 'ضاق یضیق' سے۔ اور معنی یہ ہے کہ ان کے کفر کی وجہ سے تمہارا سینہ تنگ نہ ہو۔ اور فراء نے کہا: 'الضِیق' وہ ہے جس سے تمہارا سینہ تنگ ہو جائے، اور 'الضَیق' وہ ہے جو ہوتا ہے...

---

(1) (ز)، (ف) اور (م) میں: 'دباجہ'، اور (د) میں: 'وباجہ'، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے، جو المحرر الوجیز 432/3 کے مطابق ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (2) المحرر الوجیز 433/3۔ (3) الواحدی کی الوسیط 91/3، اور زاد المسیر 508/4۔ (4) الصحاح (ضیق)، اور بیت کا پہلا مصرع ہے: "فلئن ربك من رحمته"۔ اس کے قائل الاعشی ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص 287 میں ہے۔ (5) المحرر الوجیز 433/3، اور ابن کثیر کی قرات السبعہ ص 376 میں، اور التیسیر ص 139 میں، اور نافع سے مشہور قرات جمہور کی قرات کی طرح ہے۔ نحاس نے اعراب القرآن 411/2 میں کہا: یہ نافع سے نہیں جانی جاتی۔ (6) الواحدی کی الوسیط 92/3۔ (7) معانی القرآن 115/2 میں۔

Surah An-Nahl: Verses 127 - 128 465 ...in that which expands and contracts; like a house or a garment. Ibn al-Sikkit said: They are the same; it is said: in his chest is dayq (tightness) and dayyiq (tight). (1) Al-Qutabi (2) said: dayq is the lightened form of dayyiq, i.e., "do not be in a matter of dayq (constriction)", so it was lightened, similar to hayn and hayyin. Ibn 'Arafa said: It is said: "The man tightened (daqa)" when he became stingy, and "he became impoverished (adhaqa)" when he became poor (3). And His saying: {Indeed, Allah is with those who fear [Him]} means: avoiding immorality and major sins, with help, assistance, virtue, righteousness, and support (4). And the meaning of excellence (ihsan) has been mentioned previously (5). It was said to Haram bin Hayyan (6) upon his death: "Leave us your last will," and he said: "I recommend to you the verses of Allah and the end of Surah An-Nahl: {Invite to the way of your Lord...} until the end of it (7)." The twelfth volume of Tafsir al-Qurtubi is completed, and it is followed by the thirteenth volume, which begins with Surah Al-Isra.

WWW.NAFSEISLAM.COM

---

(1) Tahdhib al-Lugha 9/217. (2) In his Gharib al-Qur'an, pp. 249-250. (3) See al-Sihah (article: d-y-q). (4) Similarly in al-Wajiz by al-Wahidi 1/470 (in the margin of Marah Labid). (5) 2/131. (6) In (m): Hayyan: which is a mistake, and his biography has preceded on p. 22 of this volume. (7) Narrated by Ibn Abi Shaybah 13/562-563, and Ahmad in al-Zuhd p. 282, and al-Tabari in his Tafsir 14/409-410.

सूरा अन-नहल: आयत 127 - 128 465 ...उस चीज़ में जो फैलती और सिकुड़ती है; जैसे घर और कपड़ा। इब्न अल-सिक्कित ने कहा: वे दोनों समान हैं; कहा जाता है: उसके सीने में 'दैक़' (तंगी) और 'दय्यिक़' (तंग) है। (1) अल-कुतबी (2) ने कहा: 'दैक़', 'दय्यिक़' का हल्का रूप है, यानी: "किसी तंगी (दैक़) वाले मामले में न हों", इसलिए इसे हल्का कर दिया गया, जैसे 'हैन' और 'हय्यिन'। इब्न अराफा ने कहा: कहा जाता है: "आदमी तंग हो गया (दाक़ा)" जब वह कंजूस हो गया, और "वह निर्धन हो गया (अधाक़ा)" जब वह गरीब हो गया (3)। और उनका यह कहना: {निश्चित रूप से अल्लाह उन लोगों के साथ है जो [उससे] डरते हैं} का अर्थ है: बुराई और बड़े पापों से बचना, अल्लाह की मदद, सहायता, श्रेष्ठता, धार्मिकता और समर्थन के साथ (4)। और 'एहसान' का अर्थ पहले बताया जा चुका है (5)। हरम बिन हय्यान (6) से उनकी मृत्यु के समय कहा गया: "हमें वसीयत कीजिए," तो उन्होंने कहा: "मैं तुम्हें अल्लाह की आयतों और सूरा अन-नहल के अंत की वसीयत करता हूँ: {अपने रब के मार्ग की ओर बुलाओ...} इसके अंत तक (7)।" तफ़्सीर अल-क़ुर्तुबी का बारहवाँ भाग समाप्त हुआ, इसके बाद तेरहवाँ भाग है जो सूरा अल-इसरा से शुरू होता है।

WWW.NAFSEISLAM.COM

---

(1) तहज़ीब अल-लुग़ा 9/217। (2) उनकी ग़रीब अल-क़ुरआन में, पृष्ठ 249 - 250। (3) देखें अल-सिहाह (लेख: द-य-क़)। (4) इसी तरह वाहिदी की अल-वजीज़ 1/470 में (मराह लबीद के हाशिये पर)। (5) 2/131। (6) (म) में: हय्यान: जो एक गलती है, और उनकी जीवनी इस भाग के पृष्ठ 22 पर पहले आ चुकी है। (7) इसे इब्न अबी शैबा 13/562-563, और अहमद ने अल-ज़ुहद पृष्ठ 282, और अल-तबारी ने अपनी तफ़्सीर 14/409-410 में उद्धृत किया है।

سورة النحل: آیات ۱۲۷ - ۱۲۸ ٤٦٥ ... اس چیز میں جو وسیع اور تنگ ہوتی ہے؛ جیسے گھر اور کپڑا۔ ابن السکیت نے کہا: یہ دونوں برابر ہیں؛ کہا جاتا ہے: اس کے سینے میں ضیق (تنگی) اور ضیّق (تنگ) ہے۸(۱)۔ القتبی۸(۲) نے کہا: 'ضَیْق'، 'ضَیِّق' کا مخفف ہے، یعنی: "تنگی (ضَیْق) کے معاملے میں نہ رہو"، چنانچہ اسے ہلکا کر دیا گیا، جیسے 'هَیْن' اور 'هَیِّن'۔ ابن عرفہ نے کہا: کہا جاتا ہے: "آدمی تنگ ہو گیا (ضاق)" جب وہ بخل کرنے لگا، اور "وہ نادار ہو گیا (أضاق)" جب وہ فقیر ہو گیا۸(۳)۔ اور ان کا یہ قول: ﴿إِنَّ اللَّهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا﴾ یعنی: فواحش اور کبیرہ گناہوں سے بچنا، نصرت، مدد، فضیلت، نیکی اور تائید کے ساتھ۸(٤)۔ اور 'احسان' کا معنی پہلے گزر چکا ہے۸(۵)۔ ہرم بن حیان۸(٦) سے ان کی وفات کے وقت کہا گیا: "ہمیں وصیت کیجیے،" تو انہوں نے کہا: "میں تمہیں اللہ کی آیات اور سورہ نحل کے آخر کی وصیت کرتا ہوں: ﴿ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ﴾ اس کے آخر تک۸(۷)۔" تفسیر قرطبی کا بارہواں جزء مکمل ہوا، اس کے بعد تیرھواں جزء ہے اور وہ سورہ اسراء سے شروع ہوتا ہے۔

WWW.NAFSEISLAM.COM

---

(۱) تہذیب اللغہ ۲۱۷/۹ ۔ (۲) ان کی کتاب غریب القرآن میں ص ۲٤۹ - ۲۵۰ ۔ (۳) دیکھیے الصحاح (مادہ: ض ی ق)۔ (٤) اسی طرح الواحدی کی الوجیز ۱/ ٤۷۰ میں (مراح لبید کے حاشیہ پر)۔ (۵) ۱۳۱/۲ ۔ (٦) (م) میں: حیان: جو کہ غلطی ہے، اور ان کا تذکرہ اس جزء کے صفحہ ۲۲ پر گزر چکا ہے۔ (۷) اسے ابن ابی شیبہ ۵٦۲/۱۳ - ۵٦۳، اور احمد نے الزہد ص ۲۸۲، اور الطبری نے اپنی تفسیر ۱٤/ ٤۰۹-٤۱۰ میں روایت کیا ہے۔

٤٦٧ Index of the Twelfth Part

Index of the Twelfth Part - Allah the Almighty says: {Alif, Lam, Meem, Ra. These are the verses of the Book; and what has been revealed to you from your Lord is the truth, but most of the people do not believe.} [1] ..... 5 - Allah the Almighty says: {It is Allah who raised the heavens without pillars that you [can] see...} [2] ..... 6 - Allah the Almighty says: {And it is He who spread the earth and placed therein firmly set mountains and rivers...} [3] ..... 7 - Allah the Almighty says: {And within the earth are neighboring plots and gardens of grapevines and crops...} [4] ..... 9 - Allah the Almighty says: {And if you are amazed, then amazing is their saying, "When we are dust, will we indeed be [brought] into a new creation?"...} [5] ..... 14 - Allah the Almighty says: {They impatiently urge you to bring about evil before good, while there has already occurred before them similar punishments...} [6-7] ... 15 - Allah the Almighty says: {Allah knows what every female carries and what the wombs lose [or exceed] and what they increase...} [8-9] ..... 16 - Allah the Almighty says: {It is the same [to Him] concerning you whether one conceals [his] speech or one publicizes it and whether one is hidden by night or goes forth [freely] by day.}
[10] ..... 24 - Allah the Almighty says: {For each one are successive [angels] before and behind him who guard him by the command of Allah...} [11] ..... 26 - Allah the Almighty says: {It is He who shows you lightning, [causing] fear and aspiration, and generates the heavy clouds...}
[12-13] .... 33 - Allah the Almighty says: {To Him is [directed] the supplication of truth. And those they call upon besides Him do not respond to them with a thing...}
[14] ..... 41 - Allah the Almighty says: {And to Allah bows in prostration whoever is in the heavens and the earth, willingly or by compulsion...} [15] ..... 44 - Allah the Almighty says: {Say, "Who is Lord of the heavens and the earth?" Say, "Allah"...}
[16] ..... 46 - Allah the Almighty says: {He sends down from the sky, rain, and valleys flow according to their capacity, and the torrent carries a rising foam. And from that [ore] which they heat in the fire...}
[17-19] ..... 48 - Allah the Almighty says: {Those who fulfill the covenant of Allah and do not break the contract,}
[20] ..... 53 - Allah the Almighty says: {And those who join that which Allah has ordered to be joined and fear their Lord and are afraid of the evil of accountability...} [21-24] ..... 57 - Allah the Almighty says: {And those who break the covenant of Allah after its confirmation...}

[25-26] ..... 63 - Allah the Almighty says: {And those who disbelieved say, "Why has a sign not been sent down to him from his Lord?"...} [27-28] ..... 64 - Allah the Almighty says: {Those who have believed and done righteous deeds - a good state is theirs and a good return.} [29] ..... 66 - Allah the Almighty says: {Thus have We sent you to a nation before which [other] nations have passed on...} [30] ..... 69 - Allah the Almighty says: {And if there was a Qur'an by which mountains could be moved or the earth could be torn asunder...} [31] ..... 70 - Allah the Almighty says: {And already were messengers ridiculed before you, and I extended the time for those who disbelieved; then I seized them, and how [terrible] was My penalty.} [32-34] ..... 76 - Allah the Almighty says: {The example of Paradise, which the righteous have been promised, is [that] beneath it rivers flow...} [35] ..... 80 - Allah the Almighty says: {And those to whom We have given the Book rejoice at what has been revealed to you...} [36] ..... 82 - Allah the Almighty says: {And thus We have revealed it as an Arabic judgment...} [37] ..... 83 - Allah the Almighty says: {And We have already sent messengers before you and assigned to them wives...} [38] ..... 84 - Allah the Almighty says: {Allah eliminates what He wills or confirms, and with Him is the Mother of the Book.} [39] 87

६७४ बारहवें भाग की अनुक्रमणिका

बारहवें भाग की अनुक्रमणिका - अल्लाह तआला का फ़रमान: {अलिफ़. लाम. मीम. रा. ये किताब की आयतें हैं; और जो कुछ आप पर आपके रब की ओर से अवतरित किया गया है वह सत्य है, परन्तु अधिकतर लोग विश्वास नहीं करते।} [१] ..... ५ - अल्लाह तआला का फ़रमान: {अल्लाह वह है जिसने आकाशों को बिना उन स्तंभों के ऊँचा किया जिन्हें तुम देखते हो...} [२] ..... ६ - अल्लाह तआला का फ़रमान: {और वही है जिसने धरती को फैलाया और उसमें अटल पहाड़ और नदियाँ बनाईं...} [३] ..... ७ - अल्लाह तआला का फ़रमान: {और धरती में पास-पास के टुकड़े हैं और अंगूरों के बाग़ और फ़सलें हैं...} [४] ..... ९ - अल्लाह तआला का फ़रमान: {और यदि आप आश्चर्य करें तो आश्चर्यजनक उनका यह कहना है कि "जब हम मिट्टी हो जाएँगे, तो क्या हम नए सिरे से पैदा किए जाएँगे?"...} [५] ..... १४ - अल्लाह तआला का फ़रमान: {वे आपसे भलाई से पहले बुराई की जल्दी मचाते हैं, हालाँकि उनसे पहले वैसी मिसालें गुज़र चुकी हैं...} [६-७] ... १५ - अल्लाह तआला का फ़रमान: {अल्लाह जानता है जो कुछ हर मादा अपने गर्भ में लिए होती है और जो कुछ गर्भाशय कम करते हैं और जो वे बढ़ाते हैं...} [८-९] ..... १६ - अल्लाह तआला का फ़रमान: {तुममें से जो कोई बात छिपाकर कहे और जो उसे ज़ाहिर करे और जो रात में छिप जाए और जो दिन में खुलकर चले, सब उसके लिए बराबर हैं।} [१०] ..... २४ - अल्लाह तआला का फ़रमान: {उसके लिए बारी-बारी से आने वाले (फ़रिश्ते) हैं, उसके आगे से भी और उसके पीछे से भी, जो अल्लाह के आदेश से उसकी रक्षा करते हैं...} [११] ..... २६ - अल्लाह तआला का फ़रमान: {वही है जो तुम्हें बिजली दिखाता है, डर और आशा दिलाने के लिए, और वही भारी बादलों को पैदा करता है...} [१२-१३] .... ३३ - अल्लाह तआला का फ़रमान: {उसी को पुकारना सत्य है। और जिन्हें वे उसके सिवा पुकारते हैं, वे उन्हें कोई उत्तर नहीं देते...} [१४] ..... ४१ - अल्लाह तआला का फ़रमान: {और अल्लाह ही को सजदा करता है जो कोई आकाशों और धरती में है, स्वेच्छा से या विवश होकर...} [१५] ..... ४४ - अल्लाह तआला का फ़रमान: {कहिए, "आकाशों और धरती का रब कौन है?" कहिए, "अल्लाह"...} [१६] ..... ४६ - अल्लाह तआला का फ़रमान: {उसने आकाश से पानी बरसाया, तो वाधियाँ अपनी अपनी गुंजाइश के अनुसार बह निकलीं, फिर सैलाब ने उभरा हुआ झाग उठा लिया। और उस धातु में से भी जिसे वे आग में तपाते हैं...} [१७-१९] ..... ४८ - अल्लाह तआला का

फ़रमान: {वे लोग जो अल्लाह की प्रतिज्ञा को पूरा करते हैं और वचन नहीं तोड़ते,}
[२०] ..... ५३ - अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जो लोग उसे जोड़ते हैं जिसे जोड़ने का अल्लाह ने आदेश दिया है और अपने रब से डरते हैं और हिसाब की बुराई का भय रखते हैं...} [२१-२४] ..... ५७ - अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जो लोग अल्लाह की प्रतिज्ञा को उसे पक्का करने के बाद तोड़ते हैं...}
[२५-26] ..... ६३ - अल्लाह तआला का फ़रमान: {और वे लोग जिन्होंने इनकार किया कहते हैं, "उस पर उसके रब की ओर से कोई निशानी क्यों नहीं उतारी गई?"...}
[२७-२८] ..... ६४ - अल्लाह तआला का फ़रमान: {जो लोग ईमान लाए और उन्होंने अच्छे कर्म किए, उनके लिए ख़ुशखबरी है और ठिकाने की अच्छाई है।} [२९] ..... ६६ - अल्लाह तआला का फ़रमान: {इसी प्रकार हमने आपको एक ऐसी उम्मत में भेजा है जिससे पहले कितनी ही उम्मतें गुज़र चुकी हैं...} [३०] ..... ६९ - अल्लाह तआला का फ़रमान: {और यदि कोई ऐसा कुरआन होता जिससे पहाड़ चलने लगते या जिससे धरती टुकड़े-टुकड़े हो जाती...}
[३१] ..... ७० - अल्लाह तआला का फ़रमान: {और आपसे पहले भी रसूलों का उपहास किया जा चुका है, तो मैंने इनकार करने वालों को मोहलत दी, फिर मैंने उन्हें पकड़ लिया, तो कैसी रही मेरी सज़ा!} [३२-३४] ..... ७६ - अल्लाह तआला का फ़रमान: {उस जन्नत की मिसाल, जिसका परहेज़गारों से वादा किया गया है, यह है कि उसके नीचे नहरें बह रही हैं...} [३५] ..... ८० - अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जिन्हें हमने किताब दी है, वे उस चीज़ से प्रसन्न होते हैं जो आपकी ओर उतारी गई है...}
[३६] ..... ८२ - अल्लाह तआला का फ़रमान: {और इसी तरह हमने इसे एक अरबी आदेश के रूप में उतारा है...} [३७] ..... ८३ - अल्लाह तआला का फ़रमान: {और हम आपसे पहले भी कितने ही रसूल भेज चुके हैं और हमने उनके लिए पत्नियाँ बनाई थीं...}
[३८] ..... ८४ - अल्लाह तआला का फ़रमान: {अल्लाह जिसे चाहता है मिटा देता है और जिसे चाहता है बाक़ी रखता है, और उसी के पास मूल पुस्तक है।} [३९] ८७

٤٦٧ فهرست الجزء الثاني عشر

فهرست الجزء الثاني عشر - قوله تعالىٰ: ﴿المر تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ وَالَّذِي أُنزِلَ إِلَيْكَ مِن رَّبِّكَ الْحَقُّ وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يُؤْمِنُونَ﴾ [١] ..... ٥ - قوله تعالىٰ: ﴿اللَّهُ الَّذِي رَفَعَ السَّمَاوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا...﴾ [٢] ..... ٦ - قوله تعالىٰ: ﴿وَهُوَ الَّذِي مَدَّ الْأَرْضَ وَجَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ وَأَنْهَارًا...﴾ [٣] ..... ٧ - قوله تعالىٰ: ﴿وَفِي الْأَرْضِ قِطَعٌ مُّتَجَاوِرَاتٌ وَجَنَّاتٌ مِّنْ أَعْنَابٍ وَزَرْعٌ...﴾ [٤] ..... ٩ - قوله تعالىٰ: ﴿وَإِن تَعْجَبْ فَعَجَبٌ قَوْلُهُمْ أَإِذَا كُنَّا تُرَابًا أَإِنَّا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ...﴾ [٥] ..... ١٤ - قوله تعالىٰ: ﴿وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالسَّيِّئَةِ قَبْلَ الْحَسَنَةِ وَقَدْ خَلَتْ مِن قَبْلِهِمُ الْمَثُلَاتُ...﴾ [٦-٧] ... ١٥ - قوله تعالىٰ: ﴿اللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَحْمِلُ كُلُّ أُنثَىٰ وَمَا تَغِيضُ الْأَرْحَامُ وَمَا تَزْدَادُ...﴾ [٨-٩] ..... ١٦ - قوله تعالىٰ: ﴿سَوَاءٌ مِّنكُم مَّنْ أَسَرَّ الْقَوْلَ وَمَن جَهَرَ بِهِ وَمَن هُوَ مُسْتَخْفٍ بِاللَّيْلِ وَسَارِبٌ بِالنَّهَارِ﴾ [١٠] ..... ٢٤ - قوله تعالىٰ: ﴿لَهُ مُعَقِّبَاتٌ مِّن بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ يَحْفَظُونَهُ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ...﴾ [١١] ..... ٢٦ - قوله تعالىٰ: ﴿هُوَ الَّذِي يُرِيكُمُ الْبَرْقَ خَوْفًا وَطَمَعًا وَيُنْشِئُ السَّحَابَ الثِّقَالَ...﴾ [١٢-١٣] .... ٣٣ - قوله تعالىٰ: ﴿لَهُ دَعْوَةُ الْحَقِّ وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِن دُونِهِ لَا يَسْتَجِيبُونَ لَهُم...﴾ [١٤] ..... ٤١ - قوله تعالىٰ: ﴿وَلِلَّهِ يَسْجُدُ مَن فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا...﴾ [١٥] ..... ٤٤ - قوله تعالىٰ: ﴿قُلْ مَن رَّبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ قُلِ اللَّهُ...﴾ [١٦] ..... ٤٦ - قوله تعالىٰ: ﴿أَنزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَسَالَتْ أَوْدِيَةٌ بِقَدَرِهَا فَاحْتَمَلَ السَّيْلُ زَبَدًا رَّابِيًا وَمِمَّا يُوقِدُونَ عَلَيْهِ فِي النَّارِ...﴾ [١٧-١٩] ..... ٤٨ - قوله تعالىٰ: ﴿الَّذِينَ يُوفُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَلَا يَنقُضُونَ الْمِيثَاقَ﴾ [٢٠] ..... ٥٣ - قوله تعالىٰ: ﴿وَالَّذِينَ يَصِلُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَن يُوصَلَ وَيَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ وَيَخَافُونَ سُوءَ الْحِسَابِ...﴾

[٢١-٢٤] ..... ٥٧ - قوله تعالىٰ: ﴿وَالَّذِينَ يَنقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِن بَعْدِ مِيثَاقِهِ...﴾ [٢٥-٢٦] ..... ٦٣ - قوله تعالىٰ: ﴿وَيَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِّن رَّبِّهِ...﴾ [٢٧-٢٨] ..... ٦٤ - قوله تعالىٰ: ﴿الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ طُوبَىٰ لَهُمْ وَحُسْنُ مَآبٍ﴾ [٢٩] ..... ٦٦ - قوله تعالىٰ: ﴿كَذَٰلِكَ أَرْسَلْنَاكَ فِي أُمَّةٍ قَدْ خَلَتْ مِن قَبْلِهَا أُمَمٌ...﴾ [٣٠] ..... ٦٩ - قوله تعالىٰ: ﴿وَلَوْ أَنَّ قُرْآنًا سُيِّرَتْ بِهِ الْجِبَالُ أَوْ قُطِّعَتْ بِهِ الْأَرْضُ...﴾ [٣١] ..... ٧٠ - قوله تعالىٰ: ﴿وَلَقَدِ اسْتُهْزِئَ بِرُسُلٍ مِّن قَبْلِكَ فَأَمْلَيْتُ لِلَّذِينَ كَفَرُوا ثُمَّ أَخَذْتُهُمْ فَكَيْفَ كَانَ عِقَابِ﴾

[٣٢-٣٤] ..... ٧٦ - قوله تعالىٰ: ﴿مَّثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وُعِدَ الْمُتَّقُونَ تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ...﴾ [٣٥] ..... ٨٠ - قوله تعالىٰ: ﴿وَالَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَفْرَحُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ...﴾ [٣٦] ..... ٨٢ - قوله تعالىٰ: ﴿وَكَذَٰلِكَ أَنزَلْنَاهُ حُكْمًا عَرَبِيًّا...﴾ [٣٧] ..... ٨٣ - قوله تعالىٰ: ﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلًا مِّن قَبْلِكَ وَجَعَلْنَا لَهُمْ أَزْوَاجًا...﴾ [٣٨] ..... ٨٤ - قوله تعالىٰ: ﴿يَمْحُو اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُثْبِتُ وَعِندَهُ أُمُّ الْكِتَابِ﴾ [٣٩] ٨٧

Index of Part Twelve / 468

- The Almighty said: {And whether We show you some of what We promise them or take you in death...} [40-41] 94
- The Almighty said: {And those before them had plotted, but to Allah belongs the plan entirely...} [42-43] 97
- Interpretation of Surah Ibrahim ....
- The Almighty said: {Alif, Lam, Ra. [This is] a Book which We have revealed to you, [O Muhammad], that you might bring mankind out of darknesses into the light by permission of their Lord - to the path of the Exalted in Might, the Praiseworthy} [1] 102
- The Almighty said: {Allah, to whom belongs whatever is in the heavens and whatever is on the earth. And woe to the disbelievers from a severe punishment} [2-3] 103
- The Almighty said: {And We did not send any messenger except [speaking] in the language of his people to state clearly for them, and Allah sends astray [thereby] whom He wills and guides whom He wills. And He is the Exalted in Might, the Wise} [4] 105
- The Almighty said: {And We certainly sent Moses with Our signs, [saying], "Bring out your people from darknesses into the light and remind them of the days of Allah." Indeed in that are signs for everyone patient and grateful} [5] 106
- The Almighty said: {And [remember] when Moses said to his people, "Remember the favor of Allah upon you when He saved you from the people of Pharaoh, who were afflicting you with the worst torment and were slaughtering your sons..."} [6-7] 108
- The Almighty said: {And Moses said, "If you should disbelieve, you and whoever is on the earth entirely - indeed, Allah is Free of need and Praiseworthy."} [8-9] 110
- The Almighty said: {Their messengers said, "Can there be doubt about Allah, Creator of the heavens and the earth? He invites you that He may forgive you of your sins and delay you for a specified term..."} [10] 113
- The Almighty said: {Their messengers said to them, "We are only men like you, but Allah confers favor upon whom He wills of His servants. It has never been for us to bring you an authority except by permission of Allah..."} [11-12] 114

- The Almighty said: {And those who disbelieved said to their messengers, "We will surely drive you out of our land, or you must return to our religion..."} [13-14] 116
- The Almighty said: {And they requested victory [from Allah], and disappointed, [therefore], was every obstinate tyrant...} [15-17] 117
- The Almighty said: {The example of those who disbelieve in their Lord is [that] their deeds are like ashes which the wind blows forcefully on a stormy day...} [18-20] 123
- The Almighty said: {And those who believed and did righteous deeds will be admitted to gardens beneath which rivers flow, abiding eternally therein by permission of their Lord. Their greeting therein will be, "Peace!"...} [21-22] 125
- And the Almighty said: {And those who believed and did righteous deeds will be admitted to gardens beneath which rivers flow, abiding eternally therein by permission of their Lord. Their greeting therein will be, "Peace!"...} [23-25] 131
- The Almighty said: {And the example of a bad word is like a bad tree, uprooted from the surface of the earth, not having any stability...} [26] 136
- The Almighty said: {Allah keeps firm those who believe, with the firm word, in worldly life and in the Hereafter. And Allah sends astray the wrongdoers. And Allah does what He wills} [27] 138
- The Almighty said: {Have you not considered those who exchanged the favor of Allah for disbelief...} [28-30] 140
- The Almighty said: {[O Muhammad], tell My servants who have believed to establish prayer and spend from what We have provided them, secretly and publicly, before a Day comes in which there will be no exchange, nor any friendships} [31] 142
- The Almighty said: {It is Allah who created the heavens and the earth and sent down rain from the sky and produced thereby some fruits as provision for you...} [32-34] 144

बारहवें भाग की अनुक्रमणिका / 468

- अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और यदि हम तुम्हें उनमें से कुछ दिखा दें जिसका हमने उनसे वादा किया है या तुम्हें मार दें...} [40-41] 94
- अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और उनसे पहले के लोगों ने चालें चली थीं, पर चालें तो सब अल्लाह ही के हाथ में हैं...} [42-43] 97
- सूरा इब्राहिम की व्याख्या ....
- अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {अलिफ़, लाम, रा। यह एक किताब है जिसे हमने तुम्हारी ओर अवतरित किया है ताकि तुम लोगों को उनके रब की आज्ञा से अंधेरों से निकाल कर उजाले की ओर ले आओ - उस प्रभु के मार्ग की ओर जो प्रभुत्वशाली और प्रशंसा के योग्य है} [1] 102
- अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {अल्लाह, जिसका वह सब कुछ है जो आकाशों में है और जो पृथ्वी में है। और काफ़िरों के लिए कठोर दंड की बर्बादी है} [2-3] 103
- अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {हमने कोई भी रसूल उसकी अपनी क़ौम की भाषा के बिना नहीं भेजा ताकि वह उनके लिए स्पष्ट कर दे, फिर अल्लाह जिसे चाहता है गुमराह करता है और जिसे चाहता है मार्ग दिखाता है। और वही प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है} [4] 105
- अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {हमने मूसा को अपनी निशानियों के साथ भेजा कि अपनी क़ौम को अंधेरों से निकाल कर उजाले में लाओ और उन्हें अल्लाह के दिनों की याद दिलाओ। निश्चय ही इसमें प्रत्येक धैर्यवान और कृतज्ञ व्यक्ति के लिए निशानियाँ हैं} [5] 106
- अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और याद करो जब मूसा ने अपनी क़ौम से कहा, "अल्लाह के उस उपकार को याद करो जो उसने तुम पर किया जब उसने तुम्हें फ़िरऔन के लोगों से बचाया जो तुम्हें बुरा दुख पहुँचाते थे और तुम्हारे बेटों को ज़बह कर देते थे..."} [6-7] 108
- अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और मूसा ने कहा, "यदि तुम और जो कोई भी पृथ्वी में हैं सब के सब कुफ़्र करो, तो भी अल्लाह निस्पृह और स्वयं प्रशंसित है।"} [8-9] 110
- अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {उनके रसूलों ने कहा, "क्या अल्लाह के बारे में कोई संदेह है, जो आकाशों और पृथ्वी का सृजनहार है? वह तुम्हें बुलाता है ताकि तुम्हारे पापों को क्षमा कर दे और तुम्हें एक निश्चित अवधि तक मोहलत दे..."} [10] 113
- अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {उनके रसूलों ने उनसे कहा, "हम तो केवल तुम्हारे जैसे ही मनुष्य हैं, लेकिन अल्लाह अपने बंदों में से जिस पर चाहता है अपना अनुग्रह करता है। और

हमारा यह काम नहीं कि हम तुम्हारे पास कोई प्रमाण ले आएं सिवाय अल्लाह की अनुमति के.."} [11-12] 114
- अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और उन लोगों ने जिन्होंने कुफ़्र किया, अपने रसूलों से कहा, "हम तुम्हें अपनी ज़मीन से निकाल देंगे या तुम्हें हमारे धर्म में वापस आना होगा..."} [13-14] 116
- अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और उन्होंने फ़ैसला चाहा और प्रत्येक सरकश हठधर्मी विफल रहा...} [15-17] 117
- अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {उन लोगों का उदाहरण जिन्होंने अपने रब के साथ कुफ़्र किया, उनके कर्म उस राख की तरह हैं जिसे तूफ़ानी दिन में तेज़ हवा ने उड़ा दिया हो...} [18-20] 123
- अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और जो लोग ईमान लाए और जिन्होंने अच्छे कर्म किए, वे ऐसे बाग़ों में दाखिल किए जाएंगे जिनके नीचे नहरें बह रही होंगी, वे अपने रब की आज्ञा से उनमें सदैव रहेंगे। वहाँ उनका स्वागत 'सलाम' (शांति) के साथ होगा...} [21-22] 125
- और अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और जो लोग ईमान लाए और जिन्होंने अच्छे कर्म किए, वे ऐसे बाग़ों में दाखिल किए जाएंगे जिनके नीचे नहरें बह रही होंगी...} [23-25] 131
- अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और बुरी बात का उदाहरण उस बुरे वृक्ष जैसा है जिसे ज़मीन की सतह से उखाड़ दिया गया हो, जिसमें कोई स्थिरता न हो...} [26] 136
- अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {अल्लाह ईमान लाने वालों को अटल बात (कलिमा) के साथ सांसारिक जीवन और आख़िरत (परलोक) में स्थिरता प्रदान करता है। और अल्लाह ज़ालिमों को गुमराह कर देता है। और अल्लाह जो चाहता है, करता है} [27] 138
- अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {क्या तुमने उन लोगों को नहीं देखा जिन्होंने अल्लाह की नेमत को कुफ़्र से बदल दिया...} [28-30] 140
- अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {मेरे उन बंदों से कह दो जो ईमान लाए हैं कि वे नमाज़ क़ायम करें और जो कुछ हमने उन्हें दिया है उसमें से गुप्त और खुले रूप में ख़र्च करें, इससे पहले कि वह दिन आए जिसमें न कोई क्रय-विक्रय होगा और न कोई मित्रता} [31] 142
- अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {अल्लाह वही है जिसने आकाशों और पृथ्वी को बनाया और आकाश से पानी बरसाया, फिर उसके द्वारा तुम्हारे लिए जीविका के रूप में कुछ फल पैदा किए...} [32-34] 144

فہرست بارھواں پارہ / 468

- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور اگر ہم آپ کو ان (وعیدوں) میں سے بعض دکھا دیں جن کا ہم ان سے وعدہ کرتے ہیں یا آپ کو وفات دے دیں...} [40-41] 94
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور ان سے پہلے کے لوگوں نے بھی چالیں چلی تھیں سو سب چالیں تو اللہ ہی کے قبضے میں ہیں...} [42-43] 97
- تفسیر سورۃ ابراہیم ....
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {الر (یہ) ایک کتاب ہے جو ہم نے آپ کی طرف نازل کی ہے تاکہ آپ لوگوں کو ان کے رب کے حکم سے اندھیروں سے نکال کر روشنی کی طرف لائیں، (یعنی) اس خدا کی راہ کی طرف جو زبردست اور تعریفوں والا ہے} [1] 102
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اللہ جس کی ہے وہ سب چیزیں جو آسمانوں میں ہیں اور جو کچھ زمین میں ہے، اور کافروں کے لیے سخت عذاب سے ہلاکت ہے} [2-3] 103
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور ہم نے کوئی رسول نہیں بھیجا مگر اس کی اپنی قوم کی زبان میں تاکہ وہ ان کے لیے صاف صاف بیان کر دے، پھر اللہ جسے چاہتا ہے گمراہ کرتا ہے اور جسے چاہتا ہے ہدایت دیتا ہے، اور وہی زبردست حکمت والا ہے} [4] 105
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور ہم نے موسیٰ کو اپنی نشانیاں دے کر بھیجا کہ اپنی قوم کو اندھیروں سے نکال کر روشنی میں لاؤ اور انہیں اللہ کے دن یاد دلاؤ، بے شک اس میں ہر صبر کرنے والے شکر گزار کے لیے نشانیاں ہیں} [5] 106

- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور جب موسیٰ نے اپنی قوم سے کہا کہ اللہ کا وہ احسان یاد کرو جو اس نے تم پر کیا جب اس نے تمہیں فرعونیوں سے نجات دی جو تمہیں برا دکھ دیتے تھے اور تمہارے بیٹوں کو ذبح کرتے تھے...} [6-7] 108
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور موسیٰ نے کہا کہ اگر تم اور جتنے زمین میں ہیں سب کے سب ناشکری کرو تو بے شک اللہ بے نیاز اور خوبیوں والا ہے} [8-9] 110
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {ان کے رسولوں نے کہا کیا اللہ کے بارے میں شک ہے جو آسمانوں اور زمین کا بنانے والا ہے، وہ تمہیں بلاتا ہے تاکہ تمہارے گناہ معاف کر دے اور تمہیں ایک وقت مقرر تک مہلت دے...} [10] 113
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {ان کے رسولوں نے ان سے کہا کہ ہم تو تمہارے ہی جیسے آدمی ہیں لیکن اللہ اپنے بندوں میں سے جس پر چاہتا ہے اپنا فضل کرتا ہے، اور ہمارا یہ کام نہیں کہ ہم تمہارے پاس کوئی دلیل لے آئیں مگر اللہ کے حکم سے...} [11-12] 114
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور کافروں نے اپنے رسولوں سے کہا کہ ہم تمہیں اپنی زمین سے نکال دیں گے یا تمہیں ہمارے دین میں واپس آنا ہوگا...} [13-14] 116
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور انہوں نے فیصلہ چاہا اور ہر سرکش ہٹ دھرم ناکام ہوا...} [15-17] 117
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {ان لوگوں کی مثال جنہوں نے اپنے رب سے کفر کیا، ان کے اعمال اس راکھ کی طرح ہیں جسے کسی طوفانی دن میں تیز ہوا نے اڑا دیا ہو...} [18-20] 123
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور جو لوگ ایمان لائے اور نیک کام کیے وہ ایسے باغوں میں داخل کیے جائیں گے جن کے نیچے نہریں بہ رہی ہوں گی، وہ اپنے رب کے حکم سے ان میں ہمیشہ رہیں گے، ان کا تحفہ وہاں سلام ہوگا...} [21-22] 125

- اور اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور جو لوگ ایمان لائے اور نیک کام کیے وہ ایسے باغوں میں داخل کیے جائیں گے جن کے نیچے نہریں بہ رہی ہوں گی...} [23-25] 131
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور گندی بات کی مثال اس گندے درخت کی سی ہے جو زمین کے اوپر سے ہی اکھاڑ لیا گیا ہو، اسے ذرا بھی قرار نہ ہو...} [26] 136
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اللہ ایمان والوں کو پکی بات کے ذریعے دنیا کی زندگی میں اور آخرت میں ثابت قدم رکھتا ہے، اور اللہ ظالموں کو گمراہ کر دیتا ہے، اور اللہ جو چاہتا ہے کرتا ہے} [27] 138
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {کیا آپ نے ان لوگوں کو نہیں دیکھا جنہوں نے اللہ کی نعمت کو کفر سے بدل ڈالا...} [28-30] 140
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {میرے ان بندوں سے کہہ دو جو ایمان لائے ہیں کہ وہ نماز قائم کریں اور ہمارے دیے ہوئے رزق میں سے پوشیدہ اور ظاہر خرچ کریں، اس سے پہلے کہ وہ دن آئے جس میں نہ خرید وفروخت ہوگی اور نہ دوستی} [31] 142
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اللہ وہی ہے جس نے آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا اور آسمان سے پانی برسایا، پھر اس کے ذریعے تمہارے کھانے کے لیے پھل نکالے...} [32-34] 144

Index of the Twelfth Part 469

- The word of the Almighty: "And [mention, O Muhammad], when Abraham said, 'My Lord, make this city secure...'" [35-36] 145
- The word of the Almighty: "Our Lord, I have settled some of my descendants in an uncultivated valley..." [37] 147
- The word of the Almighty: "Our Lord, indeed You know what we conceal and what we declare, and nothing is hidden from Allah in the earth or in the heaven..." [38-41] 156
- The word of the Almighty: "And never think that Allah is unaware of what the wrongdoers do..." [42-43] 157
- The word of the Almighty: "And warn mankind of the Day when the punishment will come to them and those who did wrong will say, 'Our Lord, delay us for a short term...'" [44] 161
- The word of the Almighty: "And you dwelt in the dwellings of those who wronged themselves, and it had become clear to you how We dealt with them and We presented for you [many] examples..." [45-46] 163
- The word of the Almighty: "So never think that Allah will fail in His promise to His messengers..." [47] 167
- The word of the Almighty: "[It will be] on the Day the earth will be replaced by another earth, and the heavens [as well], and all creatures will come out before Allah, the One, the Prevailing..." [48-52] 167
- Exegesis of Surah Al-Hijr
- The word of the Almighty: "Alif, Lam, Ra. These are the verses of the Book and a clear Qur'an." [1-2] 174
- The word of the Almighty: "Leave them to eat and enjoy themselves and be diverted by [false] hope, for they are going to know." [3] 176
- The word of the Almighty: "And We did not destroy any city but that it had a known decree..." [4-7] 178
- The word of the Almighty: "We do not send down the angels except with truth, and they [the disbelievers] would not then be reprieved." [8] 179
- The word of the Almighty: "Indeed, it is We who sent down the message [i.e., the Qur'an] and indeed, We will be its guardian." [9] 180
- The word of the Almighty: "And We had certainly sent [messengers] before you among the sects of the former peoples..." [10-13] 182

- The word of the Almighty: "And [even] if We opened to them a gate from the heaven and they were to continue ascending through it..." [14-15] 183
- The word of the Almighty: "And We have placed within the heaven great stars and have beautified it for the observers." [16] 186
- The word of the Almighty: "And We have guarded it from every accursed devil..." [17-18] 187
- The word of the Almighty: "And the earth - We have spread it out and cast therein firmly set mountains and caused to grow therein [something] of every well-balanced thing..." [19-20] 190
- The word of the Almighty: "And there is not a thing but that with Us are its depositories, and We do not send it down except according to a known measure." [21] 193
- The word of the Almighty: "And We have sent the fertilizing winds and sent down water from the sky and given you drink from it. And you are not its treasurers." [22] 194
- The word of the Almighty: "And indeed, it is We who give life and cause death, and We are the Inheritor..." [23-24] 200
- The word of the Almighty: "And indeed, your Lord - He will gather them; indeed, He is Wise and Knowing..." [25-26] 203
- The word of the Almighty: "And the jinn We created before from scorching fire." [27] 203
- The word of the Almighty: "And [mention, O Muhammad], when your Lord said to the angels, 'I will create a human being out of clay from an altered black mud...'" [28-29] 208
- The word of the Almighty: "So the angels prostrated - all of them entirely..." [30-31] 208
- The word of the Almighty: "[Allah] said, 'O Iblees, what is [the matter] with you that you are not with those who prostrate?'" [32-35] 210
- The word of the Almighty: "[Iblees] said, 'My Lord, then reprieve me until the Day they are resurrected...'" [36-38] 211
- The word of the Almighty: "Except, among them, Your chosen servants..." [40-41] 212
- The word of the Almighty: "Indeed, My servants - no authority will you have over them, except those who follow you of the deviators." [42] 213
- The word of the Almighty: "And indeed, Hell is the promised place for them all..." [43-44] 214

बारहवें भाग का अनुक्रमणिका 469

- अल्लाह तआला का कथन: "और (याद करो) जब इब्राहिम ने कहा, 'मेरे रब! इस शहर को सुरक्षित बना दे...'" [35-36] 145
- अल्लाह तआला का कथन: "ऐ हमारे रब! मैंने अपनी संतान के एक हिस्से को एक ऐसी घाटी में बसाया है जहाँ खेती नहीं होती..." [37] 147
- अल्लाह तआला का कथन: "ऐ हमारे रब! तू जानता है जो हम छुपाते हैं और जो हम प्रकट करते हैं, और अल्लाह से धरती और आकाश में कोई चीज़ छुपी नहीं है..." [38-41] 156
- अल्लाह तआला का कथन: "और तुम यह न समझना कि अल्लाह ज़ालिमों (अत्याचारियों) के कामों से बेखबर है..." [42-43] 157
- अल्लाह तआला का कथन: "और लोगों को उस दिन से डराओ जब उन पर अज़ाब (यातना) आएगा, तब ज़ालिम कहेंगे, 'ऐ हमारे रब! हमें थोड़े समय के लिए मोहलत दे दे...'" [44] 161
- अल्लाह तआला का कथन: "और तुम उन लोगों के घरों में रहे जिन्होंने अपने आप पर ज़ुल्म किया था, और तुम पर यह बात स्पष्ट हो चुकी थी कि हमने उनके साथ क्या किया और हमने तुम्हारे लिए उदाहरण पेश किए..." [45-46] 163
- अल्लाह तआला का कथन: "अतः अल्लाह को उसके रसूलों से किए गए वादे के विरुद्ध न समझना..." [47] 167
- अल्लाह तआला का कथन: "जिस दिन ज़मीन दूसरी ज़मीन से बदल दी जाएगी और आसमान भी, और सब के सब अल्लाह वाहिद क़हार के सामने पेश होंगे..." [48-52] 167
- सूरह अल-हिज्र की व्याख्या
- अल्लाह तआला का कथन: "अलिफ़. लाम. रा. ये किताब की आयतें हैं और स्पष्ट कुरान की।" [1-2] 174
- अल्लाह तआला का कथन: "उन्हें छोड़ दो कि वे खाएं और मज़ा उड़ाएं और (झूठी) उम्मीद उन्हें धोखे में डाले रखे, फिर जल्द ही वे जान लेंगे।" [3] 176
- अल्लाह तआला का कथन: "और हमने किसी बस्ती को नष्ट नहीं किया मगर यह कि उसके लिए एक लिखित निश्चित समय था..." [4-7] 178

- अल्लाह तआला का कथन: "हम फरिश्तों को नहीं उतारते मगर हक के साथ, और उस समय उन्हें मोहलत न दी जाती।" [8] 179
- अल्लाह तआला का कथन: "बेशक हमने ही इस ज़िक्र (कुरान) को उतारा है और हम ही इसके संरक्षक हैं।" [9] 180
- अल्लाह तआला का कथन: "और निश्चित रूप से हमने आपसे पहले के लोगों के समूहों में रसूल भेजे थे..." [10-13] 182
- अल्लाह तआला का कथन: "और अगर हम उन पर आसमान का कोई दरवाज़ा खोल देते और वे दिन भर उसमें चढ़ते रहते..." [14-15] 183
- अल्लाह तआला का कथन: "और यक़ीनन हमने आसमान में बुर्ज (तारा-मंडल) बनाए और उसे देखने वालों के लिए सुशोभित किया।" [16] 186
- अल्लाह तआला का कथन: "और हमने उसे हर धिक्कारे हुए शैतान से सुरक्षित रखा..." [17-18] 187
- अल्लाह तआला का कथन: "और हमने धरती को फैलाया और उसमें ऊँचे पहाड़ डाल दिए और उसमें हर संतुलित चीज़ उगाई..." [19-20] 190
- अल्लाह तआला का कथन: "और ऐसी कोई चीज़ नहीं जिसके खज़ाने हमारे पास न हों, और हम उसे एक निश्चित मात्रा में ही उतारते हैं।" [21] 193
- अल्लाह तआला का कथन: "और हमने गर्भाधान करने वाली हवाएं भेजीं, फिर आसमान से पानी उतारा और तुम्हें उससे पिलाया, और तुम उसके खज़ांची नहीं हो।" [22] 194
- अल्लाह तआला का कथन: "और हम ही हैं जो जीवित करते हैं और मारते हैं और हम ही वारिस हैं..." [23-24] 200
- अल्लाह तआला का कथन: "और बेशक आपका रब उन्हें इकट्ठा करेगा, बेशक वह हकीम और अलीम है..." [25-26] 203
- अल्लाह तआला का कथन: "और जिन्न को हमने इससे पहले लू (तेज़ गर्म आग) से पैदा किया।" [27] 203
- अल्लाह तआला का कथन: "और जब आपके रब ने फरिश्तों से कहा कि मैं सड़े हुए कीचड़ के सूखे गारे से एक मनुष्य बनाने वाला हूँ..." [28-29] 208
- अल्लाह तआला का कथन: "तो उन सब फरिश्तों ने सिजदा किया..." [30-31] 208
- अल्लाह तआला का कथन: "अल्लाह ने कहा, 'ऐ इबलीस! तुझे क्या हुआ कि तू सिजदा करने वालों के साथ न हुआ?'" [32-35] 210

- अल्लाह तआला का कथन: "उसने कहा, 'ऐ मेरे रब! तो मुझे उस दिन तक मोहलत दे जब वे उठाए जाएंगे...'" [36-38] 211
- अल्लाह तआला का कथन: "सिवाय तेरे उनमें से उन बंदों के जो चुने हुए हैं..." [40-41] 212
- अल्लाह तआला का कथन: "बेशक जो मेरे बंदे हैं उन पर तेरा कोई ज़ोर नहीं चलेगा, सिवाय उनके जो गुमराहों में से तेरा अनुसरण करेंगे।" [42] 213
- अल्लाह तआला का कथन: "और बेशक जहन्नम उन सब का वादा किया हुआ स्थान है..." [43-44] 214

بارہویں پارے کی فہرست 469

- قولہ تعالی: ﴿وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا الْبَلَدَ آمِنًا...﴾ [35-36] 145
- قولہ تعالی: ﴿رَبَّنَا إِنِّي أَسْكَنتُ مِن ذُرِّيَّتِي بِوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ...﴾ [37] 147
- قولہ تعالی: ﴿رَبَّنَا إِنَّكَ تَعْلَمُ مَا نُخْفِي وَمَا نُعْلِنُ وَمَا يَخْفَى عَلَى اللَّهِ مِن شَيْءٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ...﴾ [38-41] 156
- قولہ تعالی: ﴿وَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ غَافِلًا عَمَّا يَعْمَلُ الظَّالِمُونَ...﴾ [42-43] 157
- قولہ تعالی: ﴿وَأَنذِرِ النَّاسَ يَوْمَ يَأْتِيهِمُ الْعَذَابُ فَيَقُولُ الَّذِينَ ظَلَمُوا رَبَّنَا أَخِّرْنَا إِلَى أَجَلٍ قَرِيبٍ...﴾ [44] 161
- قولہ تعالی: ﴿وَوسَكَنتُمْ فِي مَسَاكِنِ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَنفُسَهُمْ وَتَبَيَّنَ لَكُمْ كَيْفَ فَعَلْنَا بِهِمْ وَضَرَبْنَا لَكُمُ الْأَمْثَالَ...﴾ [45-46] 163
- قولہ تعالی: ﴿فَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ مُخْلِفَ وَعْدِهِ رُسُلَهُ...﴾ [47] 167
- قولہ تعالی: ﴿يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ وَالسَّمَوَاتُ وَبَرَزُوا لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ...﴾ [48-52] 167
- تفسیر سورہ الحجر
- قولہ تعالی: ﴿الر تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ وَقُرْآنٍ مُّبِينٍ﴾ [1-2] 174
- قولہ تعالی: ﴿ذَرْهُمْ يَأْكُلُوا وَيَتَمَتَّعُوا وَيُلْهِهِمُ الْأَمَلُ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ﴾ [3] 176
- قولہ تعالی: ﴿وَمَا أَهْلَكْنَا مِن قَرْيَةٍ إِلَّا وَلَهَا كِتَابٌ مَّعْلُومٌ...﴾ [4-7] 178
- قولہ تعالی: ﴿مَا نُنَزِّلُ الْمَلَائِكَةَ إِلَّا بِالْحَقِّ وَمَا كَانُوا إِذًا مُّنظَرِينَ﴾ [8] 179
- قولہ تعالی: ﴿إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ﴾ [9] 180

- قولہ تعالی: ﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مِن قَبْلِكَ فِي شِيَعِ الْأَوَّلِينَ...﴾ [10-13] 182
- قولہ تعالی: ﴿وَلَوْ فَتَحْنَا عَلَيْهِم بَابًا مِّنَ السَّمَاءِ فَظَلُّوا فِيهِ يَعْرُجُونَ...﴾ [14-15] 183
- قولہ تعالی: ﴿وَلَقَدْ جَعَلْنَا فِي السَّمَاءِ بُرُوجًا وَزَيَّنَّاهَا لِلنَّاظِرِينَ﴾ [16] 186
- قولہ تعالی: ﴿وَحَفِظْنَاهَا مِن كُلِّ شَيْطَانٍ رَّجِيمٍ...﴾ [17-18] 187
- قولہ تعالی: ﴿وَالْأَرْضَ مَدَدْنَاهَا وَأَلْقَيْنَا فِيهَا رَوَاسِيَ وَأَنبَتْنَا فِيهَا مِن كُلِّ شَيْءٍ مَّوْزُونٍ...﴾ [19-20] 190
- قولہ تعالی: ﴿وَإِن مِّن شَيْءٍ إِلَّا عِندَنَا خَزَائِنُهُ وَمَا نُنَزِّلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَّعْلُومٍ﴾ [21] 193
- قولہ تعالی: ﴿وَأَرْسَلْنَا الرِّيَاحَ لَوَاقِحَ فَأَنزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَسْقَيْنَاكُمُوهُ وَمَا أَنتُمْ لَهُ بِخَازِنِينَ﴾ [22] 194
- قولہ تعالی: ﴿وَإِنَّا لَنَحْنُ نُحْيِي وَنُمِيتُ وَنَحْنُ الْوَارِثُونَ...﴾ [23-24] 200
- قولہ تعالی: ﴿وَإِنَّ رَبَّكَ هُوَ يَحْشُرُهُمْ إِنَّهُ حَكِيمٌ عَلِيمٌ...﴾ [25-26] 203
- قولہ تعالی: ﴿وَالْجَانَّ خَلَقْنَاهُ مِن قَبْلُ مِن نَّارِ السَّمُومِ﴾ [27] 203
- قولہ تعالی: ﴿وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِّن صَلْصَالٍ مِّنْ حَمَإٍ مَّسْنُونٍ...﴾ [28-29] 208
- قولہ تعالی: ﴿فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ...﴾ [30-31] 208
- قولہ تعالی: ﴿قَالَ يَا إِبْلِيسُ مَا لَكَ أَلَّا تَكُونَ مَعَ السَّاجِدِينَ...﴾ [32-35] 210
- قولہ تعالی: ﴿قَالَ رَبِّ فَأَنظِرْنِي إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ...﴾ [36-38] 211
- قولہ تعالی: ﴿إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ...﴾ [40-41] 212
- قولہ تعالی: ﴿إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ إِلَّا مَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْغَاوِينَ﴾ [42] 213
- قولہ تعالی: ﴿وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمَوْعِدُهُمْ أَجْمَعِينَ...﴾ [43-44] 214

Index of the Twelfth Part 470

- 219 ..... Saying of the Almighty: {And We will have removed whatever is within their breasts of resentment, [as] brothers, on thrones facing each other...} [47-48]
- 220 ..... Saying of the Almighty: {* Inform My servants that it is I who am the Forgiving, the Merciful...} [49-50]
- 221 ..... Saying of the Almighty: {And inform them about the guests of Abraham} [51-54]
- 223 ..... Saying of the Almighty: {They said, 'We have given you good tidings in truth, so do not be of the despairing...'} [55]
- 224 ..... Saying of the Almighty: {He said, 'And who despairs of the mercy of his Lord except for those astray?'} [56-60]
- 226 ..... Saying of the Almighty: {And when the messengers came to the family of Lot...} [61-65]
- 227 ..... Saying of the Almighty: {And We conveyed to him that decree - that the root of those [sinners] would be cut off by morning...} [66-71]
- 228 ..... Saying of the Almighty: {By your life, [O Muhammad], indeed they were, in their intoxication, wandering blindly....} [72]
- ..... Saying of the Almighty: {So the shriek seized them at sunrise...} [73-75]
- 236 ..... Saying of the Almighty: {And indeed, they are on an established road....} [76-79]
- 237 ..... Saying of the Almighty: {And the companions of al-Hijr certainly denied the messengers} [80]
- 248 ..... Saying of the Almighty: {And We gave them Our signs, but from them they were turning away} [81]
- 249 ..... Saying of the Almighty: {And they used to carve from the mountains, houses, feeling secure...} [82-86]
- 252 ..... Saying of the Almighty: {Do not extend your eyes toward that by which We have given enjoyment to [certain] categories of them...} [88]
- 255 ..... Saying of the Almighty: {And say, 'Indeed, I am the clear warner...'} [89-90]
- 256 ..... Saying of the Almighty: {Those who have made the Qur'an into fragments} [91]
- 258 ..... Saying of the Almighty: {So by your Lord, We will surely question them all...} [92-93]

- 260 ..... Saying of the Almighty: {Then declare what you are commanded and turn away from the polytheists...} [94-95]
- 263 ..... Saying of the Almighty: {Those who make [equal] with Allah another deity. But they are going to know....} [96-98]
- 264 ..... Saying of the Almighty: {And worship your Lord until there comes to you the certainty} [99]
- Interpretation of Surah An-Nahl
- 266 ..... Saying of the Almighty: {The command of Allah is coming, so be not impatient for it. Exalted is He and high above what they associate with Him} [1]
- 268 ..... Saying of the Almighty: {He sends down the angels, with the inspiration of His command, upon whom He wills of His servants...} [2]
- 270 ..... Saying of the Almighty: {He created the heavens and the earth in truth. Exalted is He above what they associate with Him...} [3-4]
- 271 ..... Saying of the Almighty: {And the grazing livestock He has created for you; in them is warmth and [numerous] benefits, and from them you eat} [5]
- 273 ..... Saying of the Almighty: {And for you in them is [the reward of] beauty when you bring them in [for the evening] and when you send them out [to pasture]} [6]
- 275 ..... Saying of the Almighty: {And they carry your loads to a land you could not have reached except with difficulty to yourselves...} [7]
- 278 ..... Saying of the Almighty: {And [He created] the horses, mules and donkeys for you to ride and [as] adornment...} [8]
- 290 ..... Saying of the Almighty: {And upon Allah is the direction of the [right] way, and of them [i.e., the ways] are those that deviate. And if He willed, He could have guided you all} [9]
- 291 ..... Saying of the Almighty: {It is He who sends down rain from the sky; from it is drink and from it is foliage in which you pasture [animals]} [10]
- 292 ..... Saying of the Almighty: {He causes to grow for you thereby the crops, olives, palm trees, grapevines, and from all the fruits...} [11]
- 293 ..... Saying of the Almighty: {And He has subjected for you the night and day and the sun and moon, and the stars are subjected by His command...} [12]
- ..... Saying of the Almighty: {And [He has subjected] whatever He multiplied for you on the earth of varying colors. Indeed in that is a sign for a people who remember} [13]
- 294

बारहवें भाग की अनुक्रमणिका 470

- 219 ..... सर्वशक्तिमान का कथन: {और हमने उनके सीनों में जो कुछ कपट था, उसे निकाल दिया है; वे भाई-भाई बनकर आमने-सामने तख्तों पर बैठे होंगे...} [47-48]
- 220 ..... सर्वशक्तिमान का कथन: {* मेरे दासों को बता दो कि वास्तव में मैं ही बड़ा क्षमाशील, अत्यंत दयावान हूँ...} [49-50]
- 221 ..... सर्वशक्तिमान का कथन: {और उन्हें इब्राहीम के मेहमानों के बारे में सूचित करें} [51-54]
- 223 ..... सर्वशक्तिमान का कथन: {उन्होंने कहा, 'हमने आपको सत्य के साथ शुभ सूचना दी है, अतः आप निराश होने वालों में से न हों...'} [55]
- 224 ..... सर्वशक्तिमान का कथन: {उसने कहा, 'और अपने रब की दया से पथभ्रष्टों के अतिरिक्त कौन निराश होता है?'} [56-60]
- 226 ..... सर्वशक्तिमान का कथन: {फिर जब लूत के घराने के पास रसूल आए...} [61-65]
- 227 ..... सर्वशक्तिमान का कथन: {और हमने उसकी ओर यह फ़ैसला पहुँचा दिया कि सुबह होते ही इन लोगों की जड़ काट दी जाएगी...} [66-71]
- 228 ..... सर्वशक्तिमान का कथन: {आपकी आयु की सौगंध! वे अपने नशे में भटक रहे थे....} [72]
- ..... सर्वशक्तिमान का कथन: {तो सूर्योदय के समय एक भयंकर आवाज़ ने उन्हें पकड़ लिया...} [73-75]
- 236 ..... सर्वशक्तिमान का कथन: {और वे (स्तंभ) तो अभी तक खुले रास्ते पर मौजूद हैं....} [76-79]
- 237 ..... सर्वशक्तिमान का कथन: {और निश्चित रूप से 'हिज्र' वालों ने भी रसूलों को झुठलाया था} [80]
- 248 ..... सर्वशक्तिमान का कथन: {और हमने उन्हें अपनी निशानियाँ दीं, परंतु वे उनसे कतराते रहे} [81]
- 249 ..... सर्वशक्तिमान का कथन: {और वे पहाड़ों को तराशकर सुरक्षित घर बनाते थे...} [82-86]

- 252 ..... सर्वशक्तिमान का कथन: {अपनी आँखें उस चीज़ की ओर न फैलाएँ जिसे हमने उनमें से विभिन्न समूहों को उपभोग के लिए दिया है...} [88]
- 255 ..... सर्वशक्तिमान का कथन: {और कह दें, 'मैं तो बस एक खुला सचेत करने वाला हूँ...'} [89-90]
- 256 ..... सर्वशक्तिमान का कथन: {जिन्होंने क़ुरआन के टुकड़े-टुकड़े कर दिए} [91]
- 258 ..... सर्वशक्तिमान का कथन: {अतः आपके रब की सौगंध! हम उन सबसे अवश्य प्रश्न करेंगे...} [92-93]
- 260 ..... सर्वशक्तिमान का कथन: {अतः आपको जो आदेश दिया गया है उसे स्पष्ट रूप से सुना दें और मुशरिकों (बहुदेववादियों) से मुँह फेर लें...} [94-95]
- 263 ..... सर्वशक्तिमान का कथन: {जो अल्लाह के साथ दूसरा पूज्य ठहराते हैं। तो शीघ्र ही उन्हें ज्ञात हो जाएगा....} [96-98]
- 264 ..... सर्वशक्तिमान का कथन: {और अपने रब की इबादत (उपासना) करें यहाँ तक कि आपके पास 'यक़ीन' (मृत्यु) आ जाए} [99]
- सूरह अन-नह्ल की व्याख्या
- 266 ..... सर्वशक्तिमान का कथन: {अल्लाह का आदेश आने वाला है, अतः उसके लिए जल्दी न मचाओ। वह पवित्र और बहुत उच्च है उस शिर्क से जो वे करते हैं} [1]
- 268 ..... सर्वशक्तिमान का कथन: {वही फ़रिश्तों को अपने आदेश की 'रूह' (वही/संदेश) के साथ अपने बंदों में से जिस पर चाहता है उतारता है...} [2]
- 270 ..... सर्वशक्तिमान का कथन: {उसने आकाशों और धरती को सत्य के साथ पैदा किया। वह बहुत उच्च है उस शिर्क से जो वे करते हैं...} [3-4]
- 271 ..... सर्वशक्तिमान का कथन: {और पशुओं को उसी ने तुम्हारे लिए पैदा किया, उनमें तुम्हारे लिए गर्मी का सामान (वस्त्र आदि) और अन्य लाभ हैं, और उन्हीं में से तुम खाते हो} [5]
- 273 ..... सर्वशक्तिमान का कथन: {और उनमें तुम्हारे लिए शोभा है जब तुम उन्हें शाम को वापस लाते हो और जब उन्हें सुबह चराने के लिए ले जाते हो} [6]
- 275 ..... सर्वशक्तिमान का कथन: {और वे तुम्हारे बोझ ऐसे शहरों तक ले जाते हैं जहाँ तुम अपने प्राणों के संकट के बिना नहीं पहुँच सकते थे...} [7]
- 278 ..... सर्वशक्तिमान का कथन: {और (उसने पैदा किए) घोड़े, खच्चर और गधे ताकि तुम उन पर सवारी करो और शोभा के लिए भी...} [8]

- 290 ..... सर्वशक्तिमान का कथन: {और सीधा रास्ता दिखाना अल्लाह के ज़िम्मे है, और कुछ रास्ते टेढ़े भी हैं। और यदि वह चाहता तो तुम सबको सीधे रास्ते पर लगा देता} [9]
- 291 ..... सर्वशक्तिमान का कथन: {वही है जिसने आकाश से पानी बरसाया, जिसमें से तुम्हारे लिए पीने का पानी है और उससे वनस्पतियाँ उगती हैं जिनमें तुम (पशुओं को) चराते हो} [10]
- 292 ..... सर्वशक्तिमान का कथन: {वह तुम्हारे लिए उससे खेती, ज़ैतून, खजूर, अंगूर और हर प्रकार के फल उगाता है...} [11]
- 293 ..... सर्वशक्तिमान का कथन: {और उसने तुम्हारे लिए रात और दिन और सूर्य और चंद्रमा को काम में लगा रखा है, और तारे भी उसके आदेश से काम में लगे हुए हैं...} [12]
- ..... सर्वशक्तिमान का कथन: {और जो कुछ उसने तुम्हारे लिए धरती में तरह-तरह के रंगों वाला पैदा किया है (उसमें भी निशानी है)। वास्तव में इसमें उन लोगों के लिए एक निशानी है जो शिक्षा ग्रहण करते हैं} [13]
- 294

فہرست بارھواں حصہ 470

- 219 ..... قولہ تعالیٰ: ﴿وَنَزَعْنَا مَا فِي صُدُورِهِم مِّنْ غِلٍّ إِخْوَانًا عَلَىٰ سُرُرٍ مُّتَقَـٰبِلِينَ...﴾ [47-48]
- 220 ..... قولہ تعالیٰ: ﴿۞ نَبِّئْ عِبَادِي أَنِّي أَنَا الْغَفُورُ الرَّحِيمُ...﴾ [49-50]
- 221 ..... قولہ تعالیٰ: ﴿وَنَبِّئْهُمْ عَن ضَيْفِ إِبْرَاهِيمَ﴾ [51-54]
- 223 ..... قولہ تعالیٰ: ﴿قَالُوا بَشَّرْنَاكَ بِالْحَقِّ فَلَا تَكُن مِّنَ الْقَانِطِينَ...﴾ [55]
- 224 ..... قولہ تعالیٰ: ﴿قَالَ وَمَن يَقْنَطُ مِن رَّحْمَةِ رَبِّهِۦٓ إِلَّا الضَّآلُّونَ﴾ [56-60]
- 226 ..... قولہ تعالیٰ: ﴿فَلَمَّا جَآءَ ءَالَ لُوطٍ الْمُرْسَلُونَ...﴾ [61-65]
- 227 ..... قولہ تعالیٰ: ﴿وَقَضَيْنَآ إِلَيْهِ ذَٰلِكَ الْأَمْرَ أَنَّ دَابِرَ هَـٰٓؤُلَآءِ مَقْطُوعٌ مُّصْبِحِينَ...﴾ [66-71]
- 228 ..... قولہ تعالیٰ: ﴿لَعَمْرُكَ إِنَّهُمْ لَفِي سَكْرَتِهِمْ يَعْمَهُونَ....﴾ [72]
- ..... قولہ تعالیٰ: ﴿فَأَخَذَتْهُمُ الصَّيْحَةُ مُشْرِقِينَ...﴾ [73-75]
- 236 ..... قولہ تعالیٰ: ﴿وَإِنَّهَا لَبِسَبِيلٍ مُّقِيمٍ....﴾ [76-79]
- 237 ..... قولہ تعالیٰ: ﴿وَلَقَدْ كَذَّبَ أَصْحَـٰبُ الْحِجْرِ الْمُرْسَلِينَ﴾ [80]
- 248 ..... قولہ تعالیٰ: ﴿وَءَاتَيْنَـٰهُمْ ءَايَـٰتِنَا فَكَانُوا عَنْهَا مُعْرِضِينَ﴾ [81]
- 249 ..... قولہ تعالیٰ: ﴿وَكَانُوا يَنْحِتُونَ مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا ءَامِنِينَ...﴾ [82-86]
- 252 ..... قولہ تعالیٰ: ﴿لَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ إِلَىٰ مَا مَتَّعْنَا بِهِۦٓ أَزْوَٰجًا مِّنْهُمْ...﴾ [88]
- 255 ..... قولہ تعالیٰ: ﴿وَقُلْ إِنِّيٓ أَنَا النَّذِيرُ الْمُبِينُ...﴾ [89-90]
- 256 ..... قولہ تعالیٰ: ﴿الَّذِينَ جَعَلُوا الْقُرْءَانَ عِضِينَ﴾ [91]
- 258 ..... قولہ تعالیٰ: ﴿فَوَرَبِّكَ لَنَسْـَٔلَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ...﴾ [92-93]
- 260 ..... قولہ تعالیٰ: ﴿فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ وَأَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ...﴾ [94-95]

• 263 ..... قوله تعالىٰ: ﴿الَّذِينَ يَجْعَلُونَ مَعَ اللَّهِ إِلَـٰهًا ءَاخَرَ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ....﴾ [96-98]

• 264 ..... قوله تعالىٰ: ﴿وَاعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّىٰ يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ﴾ [99]

• تفسير سوره النحل

• 266 ..... قوله تعالىٰ: ﴿أَتَىٰٓ أَمْرُ اللَّهِ فَلَا تَسْتَعْجِلُوهُ سُبْحَـٰنَهُ وَتَعَالَىٰ عَمَّا يُشْرِكُونَ﴾ [1]

268 ..... قوله تعالىٰ: ﴿يُنَزِّلُ الْمَلَـٰٓئِكَةَ بِالرُّوحِ مِنْ أَمْرِهِۦ عَلَىٰ مَن يَشَآءُ مِنْ عِبَادِهِۦٓ...﴾ [2]

• 270 ..... قوله تعالىٰ: ﴿خَلَقَ السَّمَـٰوَٰتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ تَعَالَىٰ عَمَّا يُشْرِكُونَ...﴾ [3-4]

• 271 ..... قوله تعالىٰ: ﴿وَالْأَنْعَـٰمَ خَلَقَهَا لَكُمْ فِيهَا دِفْءٌ وَمَنَـٰفِعُ وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ﴾ [5]

• 273 ..... قوله تعالىٰ: ﴿وَلَكُمْ فِيهَا جَمَالٌ حِينَ تُرِيحُونَ وَحِينَ تَسْرَحُونَ﴾ [6]

• 275 ..... قوله تعالىٰ: ﴿وَتَحْمِلُ أَثْقَالَكُمْ إِلَىٰ بَلَدٍ لَّمْ تَكُونُوا بَـٰلِغِيهِ إِلَّا بِشِقِّ الْأَنفُسِ...﴾ [7]

• 278 ..... قوله تعالىٰ: ﴿وَالْخَيْلَ وَالْبِغَالَ وَالْحَمِيرَ لِتَرْكَبُوهَا وَزِينَةً...﴾ [8]

• 290 ..... قوله تعالىٰ: ﴿وَعَلَى اللَّهِ قَصْدُ السَّبِيلِ وَمِنْهَا جَآئِرٌ وَلَوْ شَآءَ لَهَدَىٰكُمْ أَجْمَعِينَ﴾ [9]

• 291 ..... قوله تعالىٰ: ﴿هُوَ الَّذِيٓ أَنزَلَ مِنَ السَّمَآءِ مَآءً لَّكُم مِّنْهُ شَرَابٌ وَمِنْهُ شَجَرٌ فِيهِ تُسِيمُونَ﴾ [10]

• 292 ..... قوله تعالىٰ: ﴿يُنۢبِتُ لَكُم بِهِ الزَّرْعَ وَالزَّيْتُونَ وَالنَّخِيلَ وَالْأَعْنَـٰبَ وَمِن كُلِّ الثَّمَرَٰتِ...﴾ [11]

• 293 ..... قوله تعالىٰ: ﴿وَسَخَّرَ لَكُمُ الَّيْلَ وَالنَّهَارَ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَالنُّجُومُ مُسَخَّرَٰتٌۢ بِأَمْرِهِۦٓ...﴾ [12]

• ..... قوله تعالىٰ: ﴿وَمَا ذَرَأَ لَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُخْتَلِفًا أَلْوَٰنُهُۥٓ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَذَّكَّرُونَ﴾ [13]

• 294

Index of the Twelfth Part 471 - The Almighty says: {And it is He who subjected the sea for you to eat from it tender meat and to extract from it ornaments which you wear. And you see the ships plowing through it...} [14] .... 295 - The Almighty says: {And He has cast into the earth firmly set mountains, lest it shift with you, and [made] rivers and roads that you may be guided} [15] .... 303 - The Almighty says: {And landmarks. And by the stars they are [also] guided} [16] .... 305 - The Almighty says: {Then is He who creates like one who does not create? So will you not be reminded?} [17] .... 307 - The Almighty says: {And if you should count the favor of Allah, you could not enumerate them...} [18-21] .... 308 - The Almighty says: {Your god is one God. But those who do not believe in the Hereafter - their hearts are disapproving, and they are arrogant...} [22-23] .... 310 - The Almighty says: {And when it is said to them, "What has your Lord sent down?" they say, "Legends of the former peoples"} [24] .... 311 - The Almighty says: {That they may bear their own burdens in full on the Day of Resurrection and some of the burdens of those whom they misguide without knowledge. Unquestionably, evil is that which they bear} [25] .... 312 - The Almighty says: {Those before them had already plotted, so Allah came at their building from the foundations, and the roof fell upon them...} [26] .... 313 - The Almighty says: {Then on the Day of Resurrection He will disgrace them and say, "Where are My 'partners' for whom you used to oppose [the believers]?"...} [27-28] .... 315 - The Almighty says: {So enter the gates of Hell to abide eternally therein, and how wretched is the residence of the arrogant...} [29-32] .... 317 - The Almighty says: {Do they [then] wait for anything except that the angels should come to them or there should come the command of your Lord?...} [33] .... 320 - The Almighty says: {So the evil consequences of what they did struck them, and they were enveloped by what they used to ridicule...} [34-35] .... 321 - The Almighty says: {And We certainly sent into every nation a messenger, [saying], "Worship Allah"...} [36-37] .... 322 - The Almighty says: {And they swear by Allah their strongest oaths [that] Allah will not resurrect one who dies. But yes - [it is] a true promise [binding] upon Him, but most of the people do not know} [38] .... 324 - The Almighty says: {[It is] so He will make clear to them that wherein they differ and so those who have disbelieved may know that they were liars...} [39-40] .... 325 - The Almighty says: {And those who emigrated for [the cause of] Allah after they had been wronged - We will surely settle them in this world in a good place; but the reward of the Hereafter is greater, if only they could know} [41] .... 326 - The Almighty says: {[They are] those who endured patiently and upon their Lord relied....} [42-44] .... 328 - The Almighty says: {Then do those who plan evil deeds feel secure that Allah will not cause the earth to swallow them...} [45-47] ....

330 - The Almighty says: {Have they not considered what things Allah has created? Their shadows incline to the right and to the left, prostrating to Allah, while they are humble....} [48] .... 333 - The Almighty says: {And to Allah prostrates whatever is in the heavens and whatever is on the earth of creatures, and the angels [as well], and they are not arrogant..} [49-50] .... 335 - The Almighty says: {And Allah has said, "Do not take for yourselves two deities. He is only one God, so fear only Me"} [51-52] .... 336 - The Almighty says: {And whatever you have of favor - it is from Allah. Then when adversity touches you, to Him you cry for help...} [53-55] .... 337 - The Almighty says: {And they assign to what they do not know a portion of that which We have provided them. By Allah, you will surely be questioned about what you used to invent...} [56-57] .... 339 - The Almighty says: {And when one of them is informed of [the birth of] a female, his face becomes dark, and he suppresses grief} [58] .... 340 - The Almighty says: {He hides himself from the people because of the ill of which he has been informed. Should he keep it in humiliation or bury it in the ground? Unquestionably, evil is what they decide} [59] 341

बारहवें भाग की अनुक्रमणिका ४७१ - अल्लाह तआला का फ़रमान: {और वही है जिसने समुद्र को तुम्हारे वश में कर दिया ताकि तुम उसमें से ताज़ा मांस खा सको और उससे जेवर निकाल सको जिसे तुम पहनते हो। और तुम देखते हो कि जहाज़ उसमें पानी को चीरते हुए चलते हैं...} [१४] .... २९५ - अल्लाह तआला का फ़रमान: {और उसने ज़मीन में पहाड़ जमा दिए ताकि वह तुम्हें लेकर ढुलक न जाए, और नदियां और रास्ते बनाए ताकि तुम राह पा सको} [१५] .... ३०३ - अल्लाह तआला का फ़रमान: {और (राह दिखाने वाली) निशानियां भी बनाईं, और सितारों से भी लोग रास्ता पाते हैं} [१६] .... ३०५ - अल्लाह तआला का फ़रमान: {तो क्या वह जो पैदा करता है उस जैसा है जो कुछ पैदा नहीं करता? क्या तुम फिर भी नसीहत हासिल नहीं करते?} [१७] .... ३०७ - अल्लाह तआला का फ़रमान: {और अगर तुम अल्लाह की नेमतों को गिनना चाहो तो उन्हें नहीं गिन सकोगे...} [१८-२१] .... ३०८ - अल्लाह तआला का फ़रमान: {तुम्हारा माबूद (पूज्य) बस एक ही अल्लाह है, तो जो लोग आख़िरत (परलोक) पर ईमान नहीं रखते उनके दिल इनकार करने वाले हैं और वे घमंडी हैं...} [२२-२३] .... ३१० - अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जब उनसे कहा जाता है कि तुम्हारे रब ने क्या उतारा है? तो वे कहते हैं: पिछले लोगों की कहानियाँ} [२४] .... ३११ - अल्लाह तआला का फ़रमान: {ताकि वे क़यामत के दिन अपने बोझ पूरे उठाएं और उन लोगों के बोझों में से भी जिन्हें वे बिना ज्ञान के गुमराह करते हैं। देखों! कितना बुरा बोझ है जो वे उठा रहे हैं} [२५] .... ३१२ - अल्लाह तआला का फ़रमान: {उनसे पहले के लोगों ने भी चालें चली थीं, तो अल्लाह उनके भवन की नींवों पर आया और छत उन पर ऊपर से गिर पड़ी...} [२६] .... ३१३ - अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर क़यामत के दिन वह उन्हें रुसवा करेगा और कहेगा: कहाँ हैं मेरे वे शरीक (साझीदार) जिनके बारे में तुम झगड़ा करते थे?...} [२७-२८] .... ३१५ - अल्लाह तआला का फ़रमान: {सो जहन्नम (नरक) के दरवाजों में दाख़िल हो जाओ उसमें हमेशा रहने के लिए, तो अहंकार करने वालों का ठिकाना बहुत ही बुरा है...} [२९-३२] .... ३१७ - अल्लाह तआला का फ़रमान: {क्या वे इसी बात का इंतज़ार कर रहे हैं कि उनके पास फ़रिश्ते आएं या तुम्हारे रब का हुक्म आ पहुंचे?...} [३३] .... ३२० - अल्लाह तआला का फ़रमान: {तो उन्हें उनके बुरे कामों के नतीजे मिल गए और जिस चीज़ का वे मज़ाक उड़ाते थे उसने उन्हें घेर लिया...} [३४-३५] .... ३२१ - अल्लाह तआला का फ़रमान: {और हमने हर उम्मत (समुदाय) में एक रसूल (पैग़म्बर) भेजा कि अल्लाह की इबादत करो...} [३६-३७] .... ३२२ - अल्लाह तआला का फ़रमान: {और उन्होंने अल्लाह की कड़ी-कड़ी क़समें खाईं कि अल्लाह उसे नहीं उठाएगा (जीवित करेगा) जो मर चुका है। क्यों नहीं! यह तो उस पर अटल वादा है, लेकिन अधिकतर लोग नहीं जानते} [३८] .... ३२४ - अल्लाह तआला का फ़रमान: {ताकि वह उनके लिए उस बात को

साफ़ कर दे जिसमें वे मतभेद करते थे और ताकि काफ़िर जान लें कि वे झूठे थे...} [३९-४०] .... ३२५ - अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जिन लोगों ने अल्लाह की राह में हिजरत (प्रवास) की, इसके बाद कि उन पर ज़ुल्म किया गया, तो हम उन्हें दुनिया में अच्छा ठिकाना देंगे और आख़िरत का अज्र (पुरस्कार) तो बहुत बड़ा है, काश कि वे जानते} [४१] .... ३२६ - अल्लाह तआला का फ़रमान: {वे लोग जिन्होंने सब्र किया और अपने रब पर भरोसा रखते हैं....} [४२-४४] .... ३२८ - अल्लाह तआला का फ़रमान: {तो क्या वे लोग जो बुरी चालें चलते हैं, इस बात से बेख़ौफ़ हो गए हैं कि अल्लाह उन्हें ज़मीन में धंसा दे....} [४५-४७] .... ३३० - अल्लाह तआला का फ़रमान: {क्या उन्होंने अल्लाह की पैदा की हुई किसी चीज़ को नहीं देखा कि उसके साये दाहिने और बाएँ झुकते हैं अल्लाह को सज्दा करते हुए, जबकि वे आजिज़ (विनम्र) हैं....} [४८] .... ३३३ - अल्लाह तआला का फ़रमान: {और अल्लाह ही को सज्दा करते हैं जो कुछ आसमानों में हैं और जो कुछ ज़मीन में हैं जानदारों में से और फ़रिश्ते भी, और वे घमंड नहीं करते..} [४९-५०] .... ३३५ - अल्लाह तआला का फ़रमान: {और अल्लाह ने फ़रमाया है कि दो माबूद (ईश्वर) न बनाओ, बस वही एक माबूद है, तो तुम मुझी से डरो} [५१-५२] .... ३३६ - अल्लाह तआला का फ़रमान: {और तुम्हारे पास जो भी नेमत है वह अल्लाह ही की तरफ़ से है, फिर जब तुम्हें कोई तकलीफ़ पहुँचती है तो उसी के आगे गिड़गिड़ाते हो...} [५३-००] .... ३३७ - अल्लाह तआला का फ़रमान: {और वे उनके लिए जिनका उन्हें ज्ञान नहीं है, उस चीज़ में से हिस्सा ठहराते हैं जो हमने उन्हें दी है। अल्लाह की क़सम! तुम उन बातों के बारे में ज़रूर पूछे जाओगे जो तुम गढ़ा करते थे...} [५६-०४] .... ३३९ - अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जब उनमें से किसी को बेटी की खुशखबरी दी जाती है, तो उसका चेहरा काला पड़ जाता है और वह ग़म से भर जाता है} [५८] .... ३४० - अल्लाह तआला का फ़रमान: {वह लोगों से छिपा-छिपा फिरता है उस बुरी खबर की वजह से जो उसे दी गई है। क्या वह उसे ज़िल्लत के साथ रखे रहने दे या उसे मिट्टी में दबा दे? देखो! कितना बुरा है जो वे फ़ैसला करते हैं} [५९] ३४१

فهرست بارهواں جز ٤٧١ - فرمانِ الہی: ﴿ وَهُوَ الَّذِي سَخَّرَ الْبَحْرَ لِتَأْكُلُوا مِنْهُ لَحْمًا طَرِيًّا وَتَسْتَخْرِجُوا مِنْهُ حِلْيَةً تَلْبَسُونَهَا وَتَرَى الْفُلْكَ مَوَاخِرَ فِيهِ... ﴾ [١٤] .... ٢٩٥ - فرمانِ الہی: ﴿ وَأَلْقَى فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ وَأَنْهَارًا وَسُبُلًا لَّعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ ﴾ [١٥] .... ٣٠٣ - فرمانِ الہی: ﴿ وَعَلَامَاتٍ وَبِالنَّجْمِ هُمْ يَهْتَدُونَ ﴾ [١٦] .... ٣٠٥ - فرمانِ الہی: ﴿ أَفَمَنْ يَخْلُقُ كَمَنْ لَا يَخْلُقُ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ ﴾ [١٧] .... ٣٠٧ - فرمانِ الہی: ﴿ وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا ... ﴾ [١٨-٢١] .... ٣٠٨ - فرمانِ الہی: ﴿ إِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ فَالَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ قُلُوبُهُمْ مُنْكِرَةٌ وَهُمْ مُسْتَكْبِرُونَ ... ﴾ [٢٢-٢٣] .... ٣١٠ - فرمانِ الہی: ﴿ وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ مَاذَا أَنْزَلَ رَبُّكُمْ قَالُوا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ ﴾ [٢٤] .... ٣١١ - فرمانِ الہی: ﴿ لِيَحْمِلُوا أَوْزَارَهُمْ كَامِلَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَمِنْ أَوْزَارِ الَّذِينَ يُضِلُّونَهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ أَلَا سَاءَ مَا يَزِرُونَ ﴾ [٢٥] .... ٣١٢ - فرمانِ الہی: ﴿ قَدْ مَكَرَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَأَتَى اللَّهُ بُنْيَانَهُمْ مِنَ الْقَوَاعِدِ فَخَرَّ عَلَيْهِمُ السَّقْفُ ﴾ [٢٦] .... ٣١٣ - فرمانِ الہی: ﴿ ثُمَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يُخْزِيهِمْ وَيَقُولُ أَيْنَ شُرَكَائِيَ الَّذِينَ كُنْتُمْ تُشَاقُّونَ فِيهِمْ... ﴾ [٢٧-٢٨] .... ٣١٥ - فرمانِ الہی: ﴿ فَادْخُلُوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا فَلَبِئْسَ مَثْوَى الْمُتَكَبِّرِينَ... ﴾ [٢٩-٣٢] .... ٣١٧ - فرمانِ الہی: ﴿ هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ تَأْتِيَهُمُ الْمَلَائِكَةُ أَوْ يَأْتِيَ أَمْرُ رَبِّكَ ... ﴾ [٣٣] .... ٣٢٠ - فرمانِ الہی: ﴿ فَأَصَابَهُمْ سَيِّئَاتُ مَا عَمِلُوا وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ... ﴾ [٣٤-٣٥] .... ٣٢١ - فرمانِ الہی: ﴿ وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَسُولًا أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ ... ﴾ [٣٦-٣٧] .... ٣٢٢ - فرمانِ الہی: ﴿ وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لَا يَبْعَثُ اللَّهُ مَنْ يَمُوتُ بَلْ وَعْدًا عَلَيْهِ حَقًّا وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ ﴾ [٣٨] .... ٣٢٤ - فرمانِ الہی: ﴿ لِيُبَيِّنَ لَهُمُ الَّذِي يَخْتَلِفُونَ فِيهِ وَلِيَعْلَمَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّهُمْ كَانُوا كَاذِبِينَ... ﴾ [٣٩-٤٠] .... ٣٢٥ - فرمانِ الہی: ﴿ وَالَّذِينَ هَاجَرُوا فِي اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا ظُلِمُوا لَنُبَوِّئَنَّهُمْ فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَلَأَجْرُ الْآخِرَةِ أَكْبَرُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ ﴾ [٤١] .... ٣٢٦ - فرمانِ الہی: ﴿ الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ.... ﴾ [٤٢-٤٤] .... ٣٢٨ - فرمانِ الہی: ﴿ أَفَأَمِنَ الَّذِينَ مَكَرُوا السَّيِّئَاتِ أَنْ يَخْسِفَ اللَّهُ بِهِمُ الْأَرْضَ .... ﴾ [٤٥-٤٧] .... ٣٣٠ - فرمانِ الہی: ﴿ أَوَلَمْ يَرَوْا إِلَى مَا خَلَقَ اللَّهُ مِنْ شَيْءٍ يَتَفَيَّؤُا ظِلَالُهُ عَنِ الْيَمِينِ وَالشَّمَائِلِ سُجَّدًا لِلَّهِ وَهُمْ دَاخِرُونَ.... ﴾

[٤٨] .... ٣٣٣ - فرمانِ الهی: ﴿ وَلِلَّهِ يَسْجُدُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مِنْ دَابَّةٍ وَالْمَلَائِكَةُ وَهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ.. ﴾ [٤٩-٥٠] .... ٣٣٥ - فرمانِ الهی: ﴿ وَقَالَ اللَّهُ لَا تَتَّخِذُوا إِلَهَيْنِ اثْنَيْنِ إِنَّمَا هُوَ إِلَهٌ وَاحِدٌ فَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ ﴾ [٥١-٥٢] .... ٣٣٦ - فرمانِ الهی: ﴿ وَمَا بِكُمْ مِنْ نِعْمَةٍ فَمِنَ اللَّهِ ثُمَّ إِذَا مَسَّكُمُ الضُّرُّ فَإِلَيْهِ تَجْأَرُونَ... ﴾ [٥٣-٥٥] .... ٣٣٧ - فرمانِ الهی: ﴿ وَيَجْعَلُونَ لِمَا لَا يَعْلَمُونَ نَصِيبًا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ تَاللَّهِ لَتُسْأَلُنَّ عَمَّا كُنْتُمْ تَفْتَرُونَ... ﴾ [٥٦-٥٧] .... ٣٣٩ - فرمانِ الهی: ﴿ وَإِذَا بُشِّرَ أَحَدُهُمْ بِالْأُنْثَى ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَهُوَ كَظِيمٌ ﴾ [٥٨] .... ٣٤٠ - فرمانِ الهی: ﴿ يَتَوَارَى مِنَ الْقَوْمِ مِنْ سُوءِ مَا بُشِّرَ بِهِ أَيُمْسِكُهُ عَلَى هُونٍ أَمْ يَدُسُّهُ فِي التُّرَابِ أَلَا سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ ﴾ [٥٩] ٣٤١

Index of the Twelfth Part 472 - 344 - The Almighty said: {For those who do not believe in the Hereafter is an evil description, and for Allah is the highest description...} [60] - 345 - The Almighty said: {And if Allah were to impose blame on the people for their wrongdoing, He would not have left upon it [the earth] any creature, but He defers them for a specified term...} [61] - 346 - The Almighty said: {And they assign to Allah what they dislike, and their tongues assert the lie that they will have the best [reward]...} [62] - 348 - The Almighty said: {By Allah, We did certainly send [messengers] to nations before you, but Satan made their deeds seem alluring to them. So he is their patron today, and they will have a painful punishment.} [63] - 349 - The Almighty said: {And We have not revealed to you the Book except for you to make clear to them that wherein they have differed and as guidance and mercy for a people who believe.} [64-66] - 357 - The Almighty said: {And from the fruits of the palm trees and grapevines you take intoxicant and good provision.} [67] - 364 - The Almighty said: {And your Lord inspired to the bee, "Take for yourself among the mountains, houses, and among the trees and [in] that which they construct."} [68] - 366 - The Almighty said: {Then eat from all the fruits and follow the ways of your Lord laid low [for you]." There emerges from their bellies a drink, varying in colors, in which there is healing for people. Indeed in that is a sign for a people who give thought.} [69] - 374 - The Almighty said: {And Allah created you; then He will take you in death. And among you is he who is reversed to the most abject age so that he will not know, after [having had] knowledge, a thing. Indeed, Allah is Knowing and Competent.} [70] - 375 - The Almighty said: {And Allah has favored some of you over others in provision. But those who were favored would not hand over their provision to those whom their right hands possess so they would be equal therein. Then is it the favor of Allah they reject?} [71] - 376 - The Almighty said: {And Allah has made for you from yourselves mates and has made for you from your mates sons and grandchildren and has provided for you from the good things...} [72] - 382 - The Almighty said: {And they worship besides Allah that which does not possess for them [the power of] provision from the heavens and the earth at all, and [in fact], they are unable...} [73-75] - 386 - The Almighty said: {And Allah presents an example: two men, one of them dumb and unable to do anything...} [76] - 388 - The Almighty said: {And to Allah belongs the unseen [aspects] of the heavens and the earth...} [77] - 389 - The Almighty said: {And Allah has extracted you from the wombs of your mothers not knowing a thing...} [78] - 390 - The Almighty said: {Do they not see at the birds held [in flight] in the midst of the sky? None holds them up except Allah...} [79] - 391 - The Almighty said: {And Allah has made for you from your homes a place of rest and

made for you from the hides of animals...} [80] - 401 - The Almighty said: {And Allah has made for you, from that which He has created, shadows and has made for you from the mountains, shelters...} [81] - 406 - The Almighty said: {But if they turn away - then only upon you is [responsibility for] clear notification...} [82-83] - 407 - The Almighty said: {And [mention] the Day when We will resurrect from every nation a witness. Then those who disbelieved will not be permitted [to apologize], nor will they be asked to appease [Allah].} [84] - 408 - The Almighty said: {And when those who wronged see the punishment, it will not be lightened for them, nor will they be reprieved...} [85-87] - 409 - The Almighty said: {Those who disbelieved and averted [others] from the way of Allah - We will increase them in punishment over [their] punishment for what corruption they were causing.} [88] - 410 - The Almighty said: {And [mention] the Day when We will resurrect in every nation a witness over them from themselves. And We will bring you, [O Muhammad], as a witness over these [your people]. And We have sent down to you the Book...} [89] - 411 - The Almighty said: {Indeed, Allah orders justice and good conduct and giving to relatives...} [90]

बारहवें भाग की अनुक्रमणिका ४७२ - ३४४ - अल्लाह तआला का फरमान है: ﴿जो लोग आख़िरत पर ईमान नहीं रखते, उनके लिए बुरा उदाहरण है, और अल्लाह के लिए उच्चतम उदाहरण है...﴾ [६०] - ३४५ - अल्लाह तआला का फरमान है: ﴿और यदि अल्लाह लोगों को उनके ज़ुल्म के कारण पकड़ता, तो वह धरती पर कोई जीव न छोड़ता, परंतु वह उन्हें एक निश्चित अवधि तक ढील देता है।﴾ [६१] - ३४६ - अल्लाह तआला का फरमान है: ﴿और वे अल्लाह के लिए वह ठहराते हैं जिसे वे स्वयं नापसंद करते हैं, और उनकी ज़बानें यह झूठ बोलती हैं कि उनके लिए भलाई है...﴾ [६२] - ३४८ - अल्लाह तआला का फरमान है: ﴿अल्लाह की कसम, हमने तुमसे पहले के समुदायों की ओर भी [रसूल] भेजे थे, परंतु शैतान ने उनके कर्मों को उनके लिए मोहक बना दिया। अतः आज वही उनका संरक्षक है, और उनके लिए दुखद यातना है।﴾ [६३] - ३४९ - अल्लाह तआला का फरमान है: ﴿और हमने तुम पर यह किताब केवल इसलिए उतारी है कि तुम उनके लिए उसे स्पष्ट कर दो जिसमें वे मतभेद कर रहे हैं, और ईमान लाने वाले लोगों के लिए मार्गदर्शन और दया के रूप में।﴾ [६४-६६] - ३५७ - अल्लाह तआला का फरमान है: ﴿और खजूर और अंगूर के फलों से, जिनसे तुम नशा और उत्तम जीविका प्राप्त करते हो।﴾ [६७] - ३६४ - अल्लाह तआला का फरमान है: ﴿और तुम्हारे रब ने मधुमक्खी को प्रेरित किया कि "पहाड़ों में अपने घर बनाओ, और वृक्षों में और उस चीज़ में जिसे वे (लोग) चढ़ाते हैं।﴾ [६८] - ३६६ - अल्लाह तआला का फरमान है: ﴿फिर हर प्रकार के फलों से खाओ और अपने रब के सुगम रास्तों पर चलो।" उनके पेट से एक पेय निकलता है, जिसके रंग अलग-अलग होते हैं, जिसमें लोगों के लिए उपचार है। निस्संदेह इसमें उन लोगों के लिए एक निशानी है जो सोच-विचार करते हैं।﴾ [६९] - ३७४ - अल्लाह तआला का फरमान है: ﴿और अल्लाह ने तुम्हें पैदा किया, फिर वह तुम्हें मृत्यु देता है। और तुममें से कोई वह है जो बहुत निकम्मी आयु की ओर लौटा दिया जाता है ताकि वह जानने के बाद कुछ न जान सके। निस्संदेह अल्लाह सब कुछ जानने वाला, सामर्थ्यवान है।﴾ [७०] - ३७५ - अल्लाह तआला का फरमान है: ﴿और अल्लाह ने तुममें से कुछ को कुछ पर जीविका (रिज़्क) में श्रेष्ठता दी है। तो जिन्हें श्रेष्ठता दी गई है वे अपनी जीविका अपने अधीन दासों को देने वाले नहीं हैं कि वे उसमें बराबर हो जाएं। तो क्या वे अल्लाह के उपकार का इनकार करते हैं?﴾ [७१] - ३७६ - अल्लाह तआला का फरमान है: ﴿और अल्लाह ने तुम्हारे लिए तुम्हीं में से जोड़े बनाए और तुम्हारे जोड़ों से तुम्हारे लिए पुत्र और पौत्र बनाए और तुम्हें अच्छी चीज़ों से जीविका प्रदान की...﴾ [७२] - ३८२ - अल्लाह तआला का फरमान है: ﴿और वे अल्लाह के सिवा उनकी पूजा करते हैं जिनके पास आकाशों और धरती से उनके लिए जीविका का कोई अधिकार नहीं है, और न ही वे (ऐसा करने की) शक्ति रखते हैं...﴾ [७३-७५] - ३८६ - अल्लाह तआला का फरमान है: ﴿और अल्लाह ने एक उदाहरण

दिया है: दो व्यक्ति, जिनमें से एक गूंगा है, वह किसी चीज़ पर अधिकार नहीं रखता...﴾ [७६] - ३८८ - अल्लाह तआला का फरमान है: ﴿और अल्लाह ही के लिए आकाशों और धरती का परोक्ष (ग़ैब) है...﴾ [७७] - ३८९ - अल्लाह तआला का फरमान है: ﴿और अल्लाह ने तुम्हें तुम्हारी माताओं के गर्भों से निकाला कि तुम कुछ नहीं जानते थे...﴾ [७८] - ३९० - अल्लाह तआला का फरमान है: ﴿क्या उन्होंने पक्षियों को नहीं देखा जो आकाश के बीच वश में हैं? उन्हें अल्लाह के सिवा कोई नहीं थामे हुए है...﴾ [७९] - ३९१ - अल्लाह तआला का फरमान है: ﴿और अल्लाह ने तुम्हारे लिए तुम्हारे घरों को विश्राम स्थल बनाया और तुम्हारे लिए पशुओं की खालों से (घर/तंबू) बनाए...﴾ [८०] - ४०१ - अल्लाह तआला का फरमान है: ﴿और अल्लाह ने तुम्हारे लिए अपनी पैदा की हुई चीज़ों से छाँव बनाई और तुम्हारे लिए पहाड़ों में शरणस्थल बनाए...﴾ [८१] - ४०६ - अल्लाह तआला का फरमान है: ﴿फिर यदि वे मुँह फेर लें, तो तुम्हारे ज़िम्मे केवल स्पष्ट रूप से संदेश पहुँचा देना है...﴾ [८२-८३] - ४०७ - अल्लाह तआला का फरमान है: ﴿और जिस दिन हम हर समुदाय में से एक गवाह खड़ा करेंगे, फिर इनकार करने वालों को न तो अनुमति दी जाएगी (क्षमा माँगने की) और न उनसे प्रसन्न करने को कहा जाएगा।﴾ [८४] - ४०८ - अल्लाह तआला का फरमान है: ﴿और जब ज़ुल्म करने वाले यातना देख लेंगे, तो न तो वह उनसे हल्की की जाएगी और न उन्हें मोहलत दी जाएगी...﴾ [८५-८७] - ४०९ - अल्लाह तआला का फरमान है: ﴿जिन लोगों ने कुफ़्र किया और अल्लाह के रास्ते से रोका, हम उनकी यातना पर यातना बढ़ाते जाएंगे उस बिगाड़ के कारण जो वे करते थे।﴾ [८८] - ४१० - अल्लाह तआला का फरमान है: ﴿और जिस दिन हम हर समुदाय में स्वयं उन्हीं में से उन पर एक गवाह खड़ा करेंगे और हम तुम्हें इन लोगों पर गवाह बनाकर लाएंगे। और हमने तुम पर यह किताब उतारी है...﴾ [८९] - ४११ - अल्लाह तआला का फरमान है: ﴿निस्संदेह अल्लाह न्याय, परोपकार और रिश्तेदारों को देने का आदेश देता है...﴾ [९०]

بارہویں پارے کی فہرست ۴۷۲ - ۳۴۴ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ان لوگوں کے لیے جو آخرت پر ایمان نہیں رکھتے بری مثال ہے، اور اللہ کے لیے تو سب سے اعلیٰ مثال ہے...﴾ [۶۰] - ۳۴۵ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور اگر اللہ تعالیٰ لوگوں کو ان کے ظلم پر پکڑنے لگتا تو زمین پر کوئی جاندار نہ چھوڑتا لیکن وہ انہیں ایک وقت مقرر تک مہلت دیتا ہے﴾ [۶۱] - ۳۴۶ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور وہ اللہ کے لیے وہ چیزیں تجویز کرتے ہیں جنہیں خود ناپسند کرتے ہیں اور ان کی زبانیں جھوٹ بکتی ہیں کہ ان کے لیے بھلائی ہے...﴾ [۶۲] - ۳۴۸ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿خدا کی قسم ہم نے تجھ سے پہلے کی امتوں کی طرف بھی رسول بھیجے لیکن شیطان نے ان کے برے اعمال ان کو اچھے کر دکھائے پس وہی آج ان کا ولی (دوست) ہے اور ان کے لیے دردناک عذاب ہے﴾ [۶۳] - ۳۴۹ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور ہم نے آپ پر یہ کتاب صرف اس لیے نازل کی ہے تاکہ آپ ان کے لیے وہ بات واضح کر دیں جس میں وہ اختلاف کر رہے ہیں اور یہ ایمان لانے والوں کے لیے ہدایت اور رحمت ہے﴾ [۶۴-۶۶] - ۳۵۷ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور کھجور اور انگور کے پھلوں سے تم نشہ آور چیز اور بہترین رزق حاصل کرتے ہو﴾ [۶۷] - ۳۶۴ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور آپ کے رب نے شہد کی مکھی کے دل میں یہ بات ڈال دی کہ پہاڑوں میں اور درختوں میں اور ان چھپروں میں جو لوگ بناتے ہیں گھر بنا﴾ [۶۸] - ۳۶۶ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿پھر ہر قسم کے پھلوں سے کھا اور اپنے رب کی ہموار راہوں پر چلتی رہ، ان کے پیٹ سے ایک پینے کی چیز نکلتی ہے جس کے رنگ مختلف ہوتے ہیں جس میں لوگوں کے لیے شفا ہے بے شک اس میں غور و فکر کرنے والوں کے لیے نشانی ہے﴾ [۶۹] - ۳۷۴ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور اللہ ہی نے تم کو پیدا کیا پھر وہی تمہیں مارتا ہے اور تم میں سے کوئی نکمی عمر کی طرف لوٹایا جاتا ہے تاکہ جاننے کے بعد کچھ نہ جانے بے شک اللہ جاننے والا قدرت والا ہے﴾ [۷۰] -

۳۷۵ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور اللہ نے تم میں سے بعض کو بعض پر رزق میں فضیلت دی ہے پس جن کو فضیلت دی گئی ہے وہ اپنا رزق اپنے غلاموں کو دینے والے نہیں ہیں کہ وہ اس میں برابر ہو جائیں تو کیا وہ اللہ کی نعمت کا انکار کرتے ہیں؟﴾ [۷۱] - ۳۷۶ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور اللہ نے تمہارے لیے تمہاری ہی جنس سے بیویاں بنائیں اور تمہاری بیویوں سے تمہارے لیے بیٹے اور پوتے پیدا کیے اور تمہیں پاکیزہ چیزوں سے رزق دیا...﴾ [۷۲] - ۳۸۲ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور وہ اللہ کے سوا ان کی عبادت کرتے ہیں جو ان کے لیے آسمانوں اور زمین سے کچھ بھی رزق دینے کا اختیار نہیں رکھتے اور نہ ہی وہ (کچھ) کر سکتے ہیں...﴾ [۷۳-۷۵] - ۳۸۶ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور اللہ نے ایک مثال بیان فرمائی دو آدمیوں کی ایک ان میں سے گونگا ہے جو کسی چیز پر قدرت نہیں رکھتا...﴾ [۷۶] - ۳۸۸ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور آسمانوں اور زمین کا غیب اللہ ہی کے لیے ہے...﴾ [۷۷] - ۳۸۹ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور اللہ نے تمہیں تمہاری ماؤں کے پیٹ سے نکالا اس حال میں کہ تم کچھ بھی نہیں جانتے تھے...﴾ [۷۸] - ۳۹۰ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿کیا انہوں نے پرندوں کو نہیں دیکھا جو آسمان کی فضا میں مسخر ہیں جنہیں سوائے اللہ کے کوئی تھامنے والا نہیں...﴾ [۷۹] - ۳۹۱ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور اللہ نے تمہارے گھروں کو تمہارے لیے جائے سکون بنایا اور تمہارے لیے مویشیوں کی کھالوں سے گھر (خیمے) بنائے...﴾ [۸۰] - ۴۰۱ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور اللہ نے اپنی پیدا کردہ چیزوں سے تمہارے لیے سائے بنائے اور تمہارے لیے پہاڑوں میں چھپنے کی جگہیں بنائیں...﴾ [۸۱] - ۴۰۶ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿پھر اگر وہ منہ پھیر لیں تو آپ کے ذمے صرف صاف صاف پہنچا دینا ہے...﴾ [۸۲-۸۳] - ۴۰۷ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور جس دن ہم ہر امت میں سے ایک گواہ اٹھائیں گے پھر کافروں کو نہ اجازت دی جائے گی اور نہ ہی ان سے توبہ قبول کی جائے گی﴾ [۸۴] - ۴۰۸ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور جب ظالم لوگ عذاب کو دیکھ لیں گے تو نہ ان سے عذاب ہلکا کیا جائے گا اور نہ انہیں مہلت دی جائے گی...﴾ [۸۵-۸۷] - ۴۰۹ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد

ہے: ﴿جن لوگوں نے کفر کیا اور اللہ کی راہ سے روکا ہم ان کے عذاب پر عذاب بڑھائیں گے بوجہ اس فساد کے جو وہ کرتے تھے﴾ [۸۸] - ۴۱۰ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور جس دن ہم ہر امت میں خود ان میں سے ان پر ایک گواہ اٹھائیں گے اور ہم آپ کو ان پر گواہ بنا کر لائیں گے اور ہم نے آپ پر یہ کتاب نازل فرمائی ہے...﴾ [۸۹] - ۴۱۱ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿بے شک اللہ عدل اور احسان اور قرابت داروں کو دینے کا حکم دیتا ہے...﴾ [۹۰]

Index of the Twelfth Part - 473

- The Almighty's word: {And fulfill the covenant of Allah when you have taken it, and do not break oaths after their confirmation...} [91] 416
- The Almighty's word: {And do not be like she who untwisted her spun thread after it was strong, into fragments...} [92] 419
- The Almighty's word: {And if Allah had willed, He could have made you [of] one religion, but He causes to stray whom He wills and guides whom He wills. And you will surely be questioned about what you used to do.} [93] 420
- The Almighty's word: {And do not take your oaths as [a means of] deceit between you, lest a foot slip after having been firmly planted...} [94] 421
- The Almighty's word: {And do not exchange the covenant of Allah for a small price...} [95-96] 422
- The Almighty's word: {Whoever does righteousness, whether male or female, while he is a believer - We will surely cause him to live a good life...} [97] 423
- The Almighty's word: {So when you recite the Qur'an, [first] seek refuge in Allah from Satan, the expelled [from His mercy].} [98] 425
- The Almighty's word: {Indeed, there is for him no authority over those who have believed and rely upon their Lord...} [99-100] ... 426
- The Almighty's word: {And when We substitute a verse in place of a verse - and Allah is most knowing of what He sends down...} [101-102] 427
- The Almighty's word: {And We certainly know that they say, "It is only a human being who teaches him"...} [103] 428
- The Almighty's word: {Indeed, those who do not believe in the verses of Allah - Allah will not guide them, and for them is a painful punishment...} [104-105] ... 431
- The Almighty's word: {Whoever disbelieves in Allah after his belief... except one who is forced while his heart is secure in faith...} [106] ... 432
- The Almighty's word: {That is because they preferred the worldly life over the Hereafter...} [107-109] 449
- The Almighty's word: {Then, indeed your Lord, to those who emigrated after they had been compelled...} [110-111] 450
- The Almighty's word: {And Allah presents an example: a city which was safe and secure, its provision coming to it in abundance from every location, but it denied the favors of Allah...} [112] 452

- The Almighty's word: {And there had certainly come to them a Messenger from among themselves, but they denied him; so punishment seized them while they were wrongdoers.} [113] ... 453
- The Almighty's word: {Then eat of what Allah has provided for you [which is] lawful and good. And be grateful for the favor of Allah, if it is [indeed] Him that you worship...} [114-117] 454
- The Almighty's word: {And to those who are Jews We have prohibited that which We related to you before. And We did not wrong them [at all], but they were wrongdoing themselves.} [118] 456
- The Almighty's word: {Then, indeed your Lord, to those who have done wrong out of ignorance and then repent after that and reform - indeed, your Lord, thereafter, is Forgiving and Merciful...} [119-120] 457
- The Almighty's word: {[He was] grateful for His favors. Allah chose him and guided him to a straight path...} [121-123] 458
- The Almighty's word: {The Sabbath was only appointed for those who differed over it...} [124] 459
- The Almighty's word: {Invite to the way of your Lord with wisdom and good instruction...} [125-126] 461
- The Almighty's word: {And be patient, [O Muhammad], and your patience is not but through Allah. And do not grieve over them...} [127-128] 464
- Index 467

बारहवें भाग की अनुक्रमणिका - 473

- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और अल्लाह के वचन को पूरा करो जब तुम वचनबद्ध हो जाओ, और क़समों को उनके पुख्ता होने के बाद मत तोड़ो...} [91] 416
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और उस औरत की तरह न हो जाओ जिसने अपना सूत मज़बूत कातने के बाद टुकड़े-टुकड़े कर डाला...} [92] 419
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और यदि अल्लाह चाहता तो तुम्हें एक ही समुदाय बना देता, किन्तु वह जिसे चाहता है पथभ्रष्ट करता है और जिसे चाहता है मार्ग दिखाता है। और तुमसे अवश्य उसके बारे में पूछा जाएगा जो तुम करते थे।}
  [93] 420
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और अपनी क़समों को आपस में धोखे का साधन न बनाओ कि कहीं स्थिर होने के बाद पैर फिसल न जाए...} [94] 421
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और अल्लाह के वचन को थोड़े मूल्य के बदले न बेचो...} [95-96] 422
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {जो कोई भी नेक काम करे, चाहे वह पुरुष हो या स्त्री, और वह मोमिन हो, तो हम उसे अवश्य एक अच्छा जीवन व्यतीत कराएंगे...} [97] 423
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {फिर जब तुम कुरआन पढ़ो, तो अल्लाह की शरण माँगो शैतान मर्दूद से।} [98] 425
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {निश्चित रूप से उसका उन लोगों पर कोई अधिकार नहीं जो ईमान लाए और अपने रब पर भरोसा करते हैं...} [99-100] ... 426
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और जब हम एक आयत की जगह दूसरी आयत बदलते हैं - और अल्लाह भली-भाँति जानता है जो वह उतारता है...} [101-102] 427
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और हमें भली-भाँति ज्ञात है कि वे कहते हैं, "उसे तो बस एक इंसान सिखाता है"...} [103] 428
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {निश्चित रूप से जो लोग अल्लाह की आयतों पर ईमान नहीं लाते, अल्लाह उन्हें मार्ग नहीं दिखाता और उनके लिए दुखद यातना है...} [104-105] ... 431

- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {जिसने ईमान लाने के बाद अल्लाह के साथ कुफ़्र किया... सिवाय उसके जिसे विवश किया गया हो जबकि उसका दिल ईमान पर संतुष्ट हो...} [106] ... 432
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {यह इसलिए कि उन्होंने परलोक की तुलना में सांसारिक जीवन को अधिक पसंद किया...} [107-109] 449
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {फिर निश्चय ही तुम्हारा रब उन लोगों के लिए जिन्होंने हिजरत की इसके बाद कि वे आज़माइश में डाले गए...} [110-111] 450
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और अल्लाह एक मिसाल बयान करता है: एक बस्ती जो सुरक्षित और संतुष्ट थी, उसकी आजीविका हर जगह से बहुतायत में आती थी, फिर उसने अल्लाह की अनुकंपाओं के प्रति कृतघ्नता दिखाई...}
[112] 452
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और उनके पास उन्हीं में से एक रसूल आया, तो उन्होंने उसे झुठला दिया, फिर यातना ने उन्हें पकड़ लिया जबकि वे ज़ालिम थे।} [113] ... 453
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {अतः जो कुछ अल्लाह ने तुम्हें प्रदान किया है उसमें से हलाल और पवित्र खाओ। और अल्लाह के उपकार का आभार मानो यदि तुम केवल उसी की इबादत करते हो...} [114-117] 454
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और जो यहूदी हुए उन पर हमने वह हराम कर दिया था जिसे हम पहले ही तुम्हें बता चुके हैं। और हमने उन पर कोई ज़ुल्म नहीं किया, बल्कि वे स्वयं अपने आप पर ज़ुल्म करते थे।} [118] 456
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {फिर निश्चय ही तुम्हारा रब उन लोगों के लिए जिन्होंने नादानी के कारण बुराई की, फिर उसके बाद तौबा की और सुधार कर लिया - निश्चय ही तुम्हारा रब इसके बाद अत्यंत क्षमाशील, दयावान है...}
[119-120] 457
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {वह उसकी अनुकंपाओं का आभार मानने वाला था। अल्लाह ने उसे चुन लिया और उसे सीधे मार्ग की ओर निर्देशित किया...} [121-123] 458
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {सब्त (शनिवार का दिन) तो केवल उन्हीं पर लागू किया गया था जिन्होंने उसके बारे में मतभेद किया...} [124] 459

• अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {अपने रब के मार्ग की ओर हिकमत और अच्छे उपदेश के साथ बुलाओ...} [125-126] 461
• अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और धैर्य रखो, और तुम्हारा धैर्य केवल अल्लाह ही की सहायता से है। और उनके लिए दुखी न हो...} [127-128] 464
• अनुक्रमणिका 467

بارہویں پارے کی فہرست - 473

- اللہ تعالیٰ کا قول: {اور اللہ کے عہد کو پورا کرو جب تم عہد کرو اور قسموں کو ان کی پختگی کے بعد نہ توڑو...} [91] 416
- اللہ تعالیٰ کا قول: {اور اس عورت کی طرح نہ ہو جاؤ جس نے اپنا سوت مضبوط کاتنے کے بعد ٹکڑے ٹکڑے کر ڈالا...} [92] 419
- اللہ تعالیٰ کا قول: {اور اگر اللہ چاہتا تو تمہیں ایک ہی امت بنا دیتا لیکن وہ جسے چاہتا ہے گمراہ کرتا ہے اور جسے چاہتا ہے ہدایت دیتا ہے۔ اور تم سے ضرور ان کاموں کے بارے میں پوچھا جائے گا جو تم کرتے تھے۔} [93] 420
- اللہ تعالیٰ کا قول: {اور تم اپنی قسموں کو آپس میں دھوکے کا ذریعہ نہ بناؤ کہ ثابت قدم ہونے کے بعد پاؤں پھسل جائے...} [94] 421
- اللہ تعالیٰ کا قول: {اور اللہ کے عہد کو تھوڑی قیمت کے بدلے نہ بیچو...} [95-96] 422
- اللہ تعالیٰ کا قول: {جو کوئی نیک عمل کرے، خواہ مرد ہو یا عورت، اور وہ مومن ہو، تو ہم اسے ضرور پاکیزہ زندگی عطا کریں گے...} [97] 423
- اللہ تعالیٰ کا قول: {پس جب تم قرآن پڑھنے لگو تو شیطان مردود سے اللہ کی پناہ مانگ لیا کرو۔} [98] 425
- اللہ تعالیٰ کا قول: {بے شک اس کا ان لوگوں پر کوئی بس نہیں چلتا جو ایمان لائے اور اپنے رب پر بھروسہ کرتے ہیں...} [99-100] ... 426

- اللہ تعالیٰ کا قول: {اور جب ہم ایک آیت کی جگہ دوسری آیت بدل دیتے ہیں - اور اللہ بہتر جانتا ہے جو وہ نازل فرماتا ہے...} [101-102] 427
- اللہ تعالیٰ کا قول: {اور ہمیں یقیناً معلوم ہے کہ وہ کہتے ہیں کہ "اسے تو محض ایک انسان سکھاتا ہے"...} [103] 428
- اللہ تعالیٰ کا قول: {بے شک جو لوگ اللہ کی آیتوں پر ایمان نہیں لاتے اللہ انہیں ہدایت نہیں دیتا اور ان کے لیے دردناک عذاب ہے...} [104-105] ... 431
- اللہ تعالیٰ کا قول: {جس نے ایمان لانے کے بعد اللہ کے ساتھ کفر کیا... سوائے اس کے جسے مجبور کیا گیا ہو جبکہ اس کا دل ایمان پر مطمئن ہو...} [106] ... 432
- اللہ تعالیٰ کا قول: {یہ اس لیے کہ انہوں نے دنیا کی زندگی کو آخرت پر ترجیح دی...} [107-109] 449
- اللہ تعالیٰ کا قول: {پھر بے شک آپ کا رب ان لوگوں کے لیے جنہوں نے ہجرت کی اس کے بعد کہ وہ آزمائش میں ڈالے گئے...} [110-111] 450
- اللہ تعالیٰ کا قول: {اور اللہ ایک بستی کی مثال بیان فرماتا ہے جو امن و اطمینان سے تھی، اس کا رزق ہر جگہ سے فراغت کے ساتھ آتا تھا، پھر اس نے اللہ کی نعمتوں کی ناشکری کی...} [112] 452
- اللہ تعالیٰ کا قول: {اور یقیناً ان کے پاس انہی میں سے ایک رسول آیا تو انہوں نے اسے جھٹلایا، پھر انہیں عذاب نے پکڑ لیا اور وہ ظالم تھے۔} [113] ... 453
- اللہ تعالیٰ کا قول: {پس جو کچھ اللہ نے تمہیں حلال طیب رزق دیا ہے اس میں سے کھاؤ اور اللہ کے احسان کا شکر ادا کرو اگر تم اسی کی عبادت کرتے ہو...} [114-117] 454

- اللہ تعالیٰ کا قول: {اور یہودیوں پر ہم نے وہ چیزیں حرام کر دی تھیں جو ہم اس سے پہلے آپ کو سنا چکے ہیں۔ اور ہم نے ان پر کوئی ظلم نہیں کیا بلکہ وہ خود اپنی جانوں پر ظلم کرتے تھے۔} [118] 456
- اللہ تعالیٰ کا قول: {پھر بے شک آپ کا رب ان لوگوں کے لیے جنہوں نے نادانی سے برا عمل کیا پھر اس کے بعد توبہ کر لی اور اصلاح کر لی - بے شک آپ کا رب اس کے بعد بڑا بخشنے والا نہایت مہربان ہے...} [120-119] 457
- اللہ تعالیٰ کا قول: {وہ اس کی نعمتوں کا شکر گزار تھا۔ اللہ نے اسے چن لیا اور اسے سیدھے راستے کی ہدایت فرمائی...} [123-121] 458
- اللہ تعالیٰ کا قول: {ہفتہ کا دن تو صرف ان لوگوں پر مقرر کیا گیا تھا جنہوں نے اس میں اختلاف کیا تھا...} [124] 459
- اللہ تعالیٰ کا قول: {اپنے رب کے راستے کی طرف حکمت اور عمدہ نصیحت کے ساتھ بلائیے...} [126-125] 461
- اللہ تعالیٰ का قول: {اور صبر کیجئے اور آپ کا صبر اللہ ہی کی توفیق سے ہے اور ان پر غم نہ کیجئے...} [128-127] 464
- فہرست 467